НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

7
ТОМ

Мл – О

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 2010

ББК 63.3(4УКР)я2
Е64

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ISBN 966-00-0632-2
ISBN 978-966-00-1061-1 (т. 7)

Основні принципи розміщення статей та деякі особливості подачі інформації в Енциклопедії історії України

1. Статті розміщено за українським алфавітом; російськомовні назви періодичних видань — відповідно до їхнього звучання в українській транскрипції; статті, що мають латиномовні гасла, друкуються наприкінці останнього тому ЕІУ за латинським алфавітом.

2. Великими літерами напівжирним шрифтом з наголосами подаються або повні назви статей, або їхні головні частини; в останньому випадку менш інформативна частина друкується з дотриманням правил вживання великої та малої літер напівжирним шрифтом без наголосів. За гаслом, після коми, напівжирним шрифтом даються: повне (без інверсії) написання назви установи чи видання, а також різні уточнення реєстрового терміна. У круглих дужках зазначаються: загальновживані абревіатури до гасел, етимологічні довідки до слів, справжні прізвища або навпаки — псевдоніми, дати народження та смерті.

3. Реєстрові назви подані переважно в однині. У множині вони наводяться тоді, коли це відповідає загальноприйнятій практиці.

4. Слово чи словосполучення реєстрової назви скорочується в середині тексту до перших літер.

5. Назви вищих навчальних закладів, як правило, даються за географічною ознакою.

6. У випадках, коли абревіатура частіше вживана, ніж розгорнута назва, гаслом є абревіатура.

7. У переважній більшості дати подаються за новим стилем, однак можливі випадки, коли стиль не є визначеним. Там, де вказано старий стиль, його розміщено в дужках.

8. Назви населених пунктів подаються відповідно до адміністративно-територіального поділу, що існував у роки висвітлюваного в статті історичного періоду, а також, у переважній більшості, за сучасним адміністративно-територіальним поділом. Після означень місто, село і т. д. назви населених пунктів друкуються в називному відмінку.

9. Числа, що означають рік, подаються без слова «рік», при них може не вживатися прийменник у (в).

10. Написання іншомовних імен, прізвищ, країн, географічних об'єктів подано за чинним «Українським правописом».

11. Вживані в статтях і бібліографії скорочення та умовні позначення до карт наведені наприкінці тому.

12. Курсивом у основному тексті статей виділяються терміни, які є гаслами у цій енциклопедії, в бібліографії — прізвища авторів видань.

13. Бібліографію розміщено переважно наприкінці статті шрифтом меншого кеглю, однак можливі випадки, коли бібліографія згадується в основному тексті й друкується шрифтом звичайного кеглю.

14. В об'єднаних під одним гаслом статтях різних авторів під кожною статтею зазначається прізвище її автора.

Мл

МЛА́КОВИЙ (Дзуль, Джуль) **Михайло Петрович** (1895—09.07. 1976) — прозаїк, публіцист. Н. в м. *Тростянець.* Брав участь у *Першій світовій війні* як воїн 2-го Запоріз. полку, потім — курсант старшинської школи *Української Галицької армії.* Учасник *Другого Зимового походу Армії УНР 1921.* Закінчив Ін-т політ. економії (*Київ—Харків*, 1921—28). За освітою — інженер-економіст. Працював учителем нім. мови і руханки у київ. семирічці. 11 разів був заарештовуваний, востаннє — наприкінці 1937 в Харкові. Засланий на Колиму (Севвостлаг НКВС СРСР). Справу закрито 11 січня 1940, звільнений 1 квітня. Живучи в нестерпних умовах, син М.Млакового Славко захворів на туберкульоз і помер у лікарні. 1943 М. виїхав з дружиною (літ. псевд. — Олена Звичайна) до Німеччини, перебував у таборі ДП в Ляндеку (Австрія). Звернувся з відкритим листом до Г.Джонсона, Е.Коттон та Ф.Жоліо-Кюрі з закликом повернути Сталінську премію «за зміцнення миру між народами» або відвідати Колиму самим («Наш вік» (Канада), 1951, ч. 10, 27 жовтня). 1952 переїхав до США. Дав інтерв'ю «My Three Years in Red Prison» («Boston Evening Globe», 1953, 30 квітня). Автор кіносценарію «Горить Колима» (1960), спогадів «Про похід на Крим української армії» та про «Старшинську школу УГА», а також численних статей. Спільно з дружиною написав повість «Ворог народу» (2 т. Лондон, 1966, перша нагорода на літ. конкурсі Укр. літ. фонду ім. І.Франка в Чикаго 3 грудня 1967).

Лишив статті про русифікацію України («Промінь», 1948, 20 жовтня; «Самостійна Україна», 1954, ч. 5—6), акцію М.Летрокера на могилі С.*Петлюри* з приводу 30-річчя виправдання його вбивці («Свобода», 1959, ч. 55, 21 березня) та про М.*Хвильового* («Визвольний шлях», 1970, квітень). Виступив у справі заяви 35 українців — співробітників амер. високошкільних закладів, що домагалися самоуправи для Комуніст. партії України («Народна воля», 1968, ч. 28, 11 липня; «Гомін України», 1969, ч. 20, 10 травня; ч. 21, 17 травня).

Родинний архів (48 тек), що містить документи Спілки укр. науковців, літераторів і мистців табору ДП в Ляндеку (1947—50, 70 с.) та листування (1947—84, теки 23—41), зберігається у НТШ у Нью-Йорку.

Літ.: «Свобода», 1976, ч. 133, 16 липня; *Крупський К.* Світлій пам'яті Михайла Млакового. «Свобода», 1976, 1 вересня; *Боднарук І.* Олена Звичайна і Михайло Млаковий. «Свобода», 1985, ч. 144, 31 липня.

С.І. Білокінь.

МЛИ́НІВ — с-ще міськ. типу *Рівненської області*, райцентр. Розташов. на р. Іква (прит. Стиру, бас. Дніпра), за 26 км від залізничної ст. Дубно та за 53 км від обласного центру. Населення 8,4 тис. осіб (2001).

На території М. виявлені археол. знахідки I тис. до н. е. та залишки давньорус. міста Муравиця (Моравиця), яке згадується в літописі під 1149.

Перша згадка про М. датується поч. 16 ст., коли вел. кн. литов. *Олександр* подарував поселення «москвитину Бобру». 1508 король польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунд I* передав М. кременецькому намісникові Якову Монтовту. В актах серед. 16 ст. М. згадується як *містечко*, що належало родині Монтовтів-Коблинських. У серед. 16 ст. М. став власністю віленського *каштеляна* і литов. гетьмана Григорія Ходкевича (родина Ходкевичів володіла поселенням до 1939).

Активна розбудова містечка розпочалася наприкінці 18 ст. 1780 закладено палац за проектом архіт. Л.Шлегеля (за ін. даними — Є.Шрегера). Спорудження палацу та облаштування родинної садиби активізувалося 1785 після переїзду до М. дружини жмудського старости (див. *Старостово*) Яна Ходкевича — Людвіки. 1803 завершилось будво гол. партеру, тривало облаш-

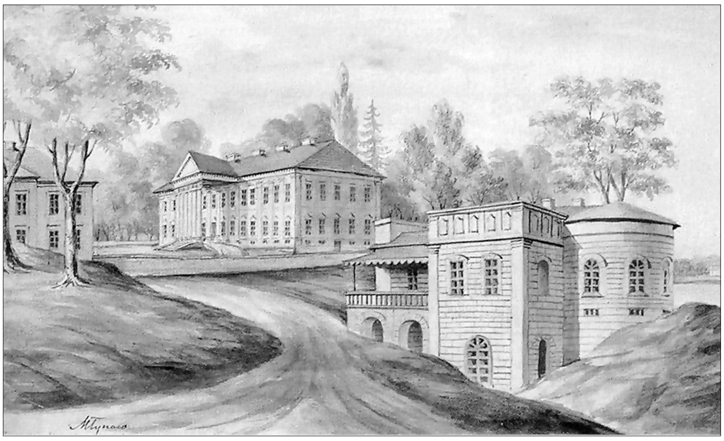

Млинів. Палац Ходкевичів. Малюнок художника Н. Орди. 1862—1876.

тування палацу та парку. Опису М., зокрема палацу Ходкевичів, присвячений розділ книги Ю.-І.*Крашевського* «Спогади з Волині, Полісся й Литви» («Wspomnienia Wolynia, Polesia i Litwy»). Істор. нарис про палац вміщено також у праці польс. історика Р.Афтаназі «Історія резиденцій на давніх окраїнах Речі Посполитої» («Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej»).

1786 коштом Яна Ходкевича в М. збудовано костьол (зруйнований 1915, відбудований 1921 та остаточно зруйнований у 1960-х рр.). 1789 королів. привілеєм дозволено проводити у М. щорічно два *ярмарки*.

Після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) М. входив до складу *Волинського намісництва*, з 1797 — Дубнівського пов. *Подільської губернії*, з 1804 — *Волинської губернії*. З 1866 — адм. центр однойменної *волості*.

Подальша розбудова поселення пов'язана з ім'ям бригадного генерала, науковця та мецената Олександра Ходкевича, який з 1820 постійно мешкав у М. і був похований у місц. костьолі. 1836—40 на кошти власника збудовано кам'яну церкву св. благовірного кн. Олександра Невського (1915 під час I світ. війни зруйновано купол будівлі; 1927 церква була відновлена й освячена на честь Покрови Пресвятої Богородиці). З серед. 19 ст. у М. діяли винокурня, лісопильний (1866) та чавуноливарний з-ди. 1854 відкрито парафіяльне уч-ще, а 1872 тут пройшов з'їзд учителів сільс. шкіл. Згідно з першим Всерос. переписом (1897), у М. налічувалось 1105 мешканців.

На поч. 20 ст. М. був волосним центром Дубенського пов. Волин. губ. з населенням 2,5 тис. осіб (1911).

М. зазнав великих руйнувань під час *Першої світової війни*: 1915 впродовж 9-ти місяців поселенням проходила лінія фронту. 1918—21 М. почергово займали війська ворогуючих сторін: австро-нім. частини, війська *Директорії Української Народної Республіки*, більшовицькі підрозділи. 1920 М. окупували польс. війська. За умовами *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* поселення увійшло до складу Польщі.

З 1939 — у складі УРСР. Згідно з рад. адм.-тер. поділом М. належав до категорії сільс. поселень. З 1940 — адм. центр Млинівського р-ну Рівненської області.

У роки *Другої світової війни* був окупований *Вермахтом* від 24 червня 1941 до 5 лютого 1944. У повоєнний час у М. було створено колгосп (1947), побудовано ГЕС (1953), засновано «Міжколгоспбуд» (1953), відкрито ветеринарний технікум (1958). 1959 М. набув статусу с-ща міськ. типу.

У М. працюють з-д продтоварів, меблева ф-ка. Соціальна інфраструктура представлена районною лікарнею, технікумом ветеринарної медицини, г-зією, 2-ма загальноосвітніми, музичною та художньою школами. Діють Будинок к-ри (1967) та Млинівський краєзнавчий музей (1977; з 1992 — як самостійний музейний заклад).

Наприкінці 17 ст. у М. деякий час жив громад. діяч, письменник Д.*Братковський*. 1792 тут побував польс. військ. і політ. діяч Т.*Косцюшко*, а 1915 — чеський письменник Я.*Гашек*. У М. народився відомий єврейс. письменник, учений, дослідник *Біблії* С.Мандelькерн (1846—1902). Тут похований єврейс. філософ, просвітитель А.Перлов (1802—72).

М. занесений до списку істор. населених місць України. 2008 в с-щі відкрито пам'ятний знак на честь 500-річчя першої писемної згадки.

Пам'ятки історії та к-ри: Муравицьке городище 11—13 ст.; флігель палацу Ходкевичів (1785—1815; у приміщенні палацу розміщувався ветеринарний технікум, згодом — краєзнавчий музей); Свято-Покровська церква (1830—40).

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 6. Warszawa, 1885; ІМіС УРСР: Ровенська область. К., 1973; *Івченко А.* Містечка України: Довідник. К., 2000; Рівненщина: Новітня історія України: Біографічний довідник. К., 2006; *Цимбалюк Є.П.* Млинів: минуле і сучасність, сторінки 500-літнього літопису. Рівне, 2006; Офіційний веб-сайт Млинівської районної державної адміністрації. Web: http://www.rv.gov.ua/sitenew/mlynivsk/ua/3046.htm.

О.В. Андрощук.

МЛОТКО́ВСЬКИЙ (Млатковський, Молотковський) **Людвіг Юрійович** (бл. 1795 — 27.03.1855) — актор, режисер, антрепренер. Чоловік відомої акторки Л.Млотковської. Виступав у трупах А.Жмієвського, О.Ленкавського, пізніше — у трупі І.Штейна. 1832 разом із кількома акторами трупи І.Штейна організовує власну трупу, що виступала в *Харкові*. До неї ввійшли Л.Острякова, К.*Соленик*, М.Рибаков, Л.Млотковська та ін. Спочатку орендував Харківський і на два сезони Київський театри. 1842 збудував у Харкові нове театральне приміщення. При театрі М. існувала театральна школа. Поставив вистави: «Лихо з розуму» О.Грибоєдова, «Ревізор» М.*Гоголя*, «Гамлет» В.Шекспіра, «Мірандоліна» К.Гольдоні, «Підступність і любов» Ф.Шіллера, «Сватання на Гончарівці» Г.*Квітки-Основ'яненка*, «Олена Глінська» і «Смерть або честь» М.*Полевого*, «Лукавін» за О.Писарєвим, «Матрос» Т.Соважа і Ж.Делюр'є та ін.

Літ.: *Клінчин О.П.* Л.І. Млотковська: Нарис про життя і творчість. К., 1958; Митці України: Біографічний довідник. К., 1997.

П.М. Бондарчук.

МНОГОГРІ́ШНИЙ (Ігнатович) **Дем'ян Гнатович** (1621 — після 1701) — гетьман *Лівобережної України* (1669—72). Походив з сел. родини з-під м. *Короп*. Відоме ім'я його батька (Гнат), звідки, можливо, утворилося друге прізвище гетьмана. На думку деяких істориків, М. доводився ріднею козац. родові Шумейків, чільний представник якого Прокіп *Шумейко* був ніжинським полковником 1648—51. Є відомості про молодших братів М.: Василя, Зиновія, Саву та їхніх дітей. Брат Василь був ніжинським полковим *осавулом* 1665—66, черніг. полковником від 1671 по березень 1672. М. мав сина Петра й доньку Олену та онуків.

В ході національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*), на думку деяких дослідників, М. виконував дипломатичні доручення гетьмана Б.*Хмельницького*. З часом став військ. осавулом, наприкінці 1650-х — на поч. 1660-х рр. — чигиринський полковник. Деякі історики переконані, що в документах доби Б.Хмельницького

під іменем «осавул Дем'ян» фіксується не М., а Д.Лісовець. 1664 польс. король *Ян II* Казимир Ваза конфіскує під час свого походу на Сіверщину маєтності в братів Многогрішних (Дем'яна та Василя), бо вони перейшли на бік рос. царя *Олексія Михайловича*. Після провалу королів. походу М. став черніг. полковником (травень 1665 — 1668). 1668 М. взяв участь у повстанні проти лівобереж. гетьмана І.*Брюховецького*, підтримав правобережного П.Д.*Дорошенка* і з його волі став *генеральним осавулом*. У серед. червня 1668 гетьман П.Дорошенко призначив його також «наказним сіверським гетьманом» (див. *Гетьман наказний*) і в такому званні М. веде боротьбу проти наступу рос. військ на Україну, боронить *Седнів*. Пізніше він очолив те угруповання лівобереж. *козацької старшини*, яке орієнтувалося на Москву і вступив у *Чернігові* 6 жовтня (26 вересня) 1668 в таємні переговори з рос. представниками. У грудні 1668 на *раді козацькій* у м. *Новгород-Сіверський* М. був обраний «сіверським гетьманом», тобто гетьманом Лівобереж. України, а 13 (3) березня 1669 на раді в м. *Глухів* його обрання було підтверджене в присутності царського представника. Він прагнув відновити російсько-укр. союз за умовами *Березневих статей 1654*, але йому вдалося лише ліквідувати тяжкий для України договір 1665 (*Московські статті 1665*). У результаті було укладено *Глухівські статті 1669*, які передбачали обмежену *автономію* для Лівобереж. України у складі Рос. д-ви, зокрема її було позбавлено права на зовнішньополіт. діяльність, була обумовлена присутність рос. військ у кількох лівобереж. містах. Водночас зростала роль гетьмана в системі держ. ладу в Україні.

Після цього новий гетьман успішно завершив боротьбу з прихильниками П.Дорошенка на лівому березі Дніпра, посилив свій вплив на *Запорозькій Січі*, прагнув включити Гомель (нині місто в Білорусі) до складу *Гетьманщини*, послав війська на придушення повстання у *Слобідській Україні* сподвижника С.Разіна І.*Дзиковського*, вживав заходів для посилення гетьман. влади і свого роду насамперед. Домагався повернення з Сибіру засланців з України, надавав допомогу укр. правосл. церкві, освіт. закладам. М. було скинуто в надзвичайно важливий момент, коли він пробував активно протидіяти тискові на Україну Рос. д-ви, шукав шляхів порозуміння з П.Дорошенком.

Д.Г. Многогрішний. Портрет роботи невідомого художника. Копія 19 ст. з портрета 18 ст.

Унаслідок моск. інспірації група старшин на чолі з *генеральним суддею* І.*Самойловичем* здійснила переворот в ніч на 13 березня 1672. М. був заарештований і відправлений із братом Василем до *Москви*. Після допитів та катувань у в'язниці їх звинувачено в зраді й засуджено до смерті, яку в останню мить замінили засланням до Сибіру разом із сім'ями. Тут вони проживали в містах Тобольськ та Іркутськ (обидва міста нині в РФ), причому колиш. гетьман обіймав певні урядові посади. Після нових звинувачень М. ув'язнили в Селенгінську (1684—88; нині с. Староселенгінськ в Республіці Бурятія, РФ), але після падіння І.Самойловича визволили й записали в «дети боярские» (на Україну Многогрішним було заборонено вертатися). Разом із сином та онуками ніс прикордонну службу, протидіяв нападові кочовиків, брав активну участь у посольстві Ф.Головіна, яке 1689 уклало перший російсько-китайс. договір (Нерчинський), вів також переговори з монгол. тайшами. 1691—94 був фактично *воєводою* Селенгінська, очолював оборону краю від нападу монгол. племен. 1691 загинув його син Петро, який очолював козацько-бурятський загін, про що складена бурятська пісня. В джерелах з історії Сибіру згадуються внуки і правнуки М. як «дети боярские». 1696 М. прийняв чернечий постриг, остання прижиттєва згадка про нього датована 1701. Очевидно, того ж року він помер і був похований біля Спаського собору в Селенгінську.

Документи: Русско-китайские отношения в XVII веке: Сборник документов, т. 1. М., 1969.

Літ.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Нью-Йорк, 1985; *Борисенко В.Й.* Дем'ян Многогрішний. В кн.: Володарі гетьманської булави. К., 1994; *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини, ч. 1. К., 1998; *Мицик Ю.* Гетьман Дем'ян Многогрішний. В кн.: Історичний календар: 2002. К., 2002.

Ю.А. Мицик, В.М. Горобець, З.І. Хижняк.

МОБІЛІЗÁЦІЯ ПРОМИСЛÓВОСТІ В УКРАЇНІ НА ПОЧÁТКУ 20 ст.— перебудова економіки та керівних інститутів країни з метою забезпечення потреб війни (див. також *Воєнна економіка*). Мобілізація промисловості (М.п.) тісно пов'язана з мілітаризацією, евакуацією, *індустріалізацією*, концентрацією, монополізацією, держ. регулюванням вироб. потужностей. 1905—07, у ході *російсько-японської війни 1904—1905* та деякий час після її закінчення, було проведено часткову мобілізацію казенних підпр-в та ряду суднобудівних з-дів України («*Белліно-Фендеріх*», Миколаївського). *Перша світова війна* означала зовсім ін. рівень М.п. краю: уже 1 жовтня 1914 під контроль уряду *Російської імперії* було взято ф-ки стратегічного характеру. Створена в травні 1915 Особлива нарада з оборони мала своїх представників у Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), *Чернігові*, *Херсоні*, *Керчі*, *Полтаві*. Особлива нарада щодо палива — комісію в *Харкові* та бюро в *Одесі*. Тоді ж на найбільші підпр-ва України прибули постійні інспектори військ. мін-ва Рос. імперії. Мідь, латунь, криця, свинець оголошуються забороненими для експорту стратегічними товарами, що змінило умови функціонування металургійних з-дів Катеринославщини. Складовою частиною М.п. стали так-

сування цін та реквізиції (торкнулися всіх цукрово-рафінадних з-дів Київщини), запровадження сірникової, кам'яновугільної держ. монополій (мало значення для *Волині* й Донбасу). У 2-й пол. 1915 починається М.п. окремих *губерній* країни, мілітаризація праці (знімаються всі обмеження щодо використання праці жінок і дітей, бронюються від фронту кваліфіковані робітники, залучається м'язова сила військовополонених). Із січня 1916, за ініціативою Харків. земства, в регіоні вводиться військово-пром. повинність.

Літ.: *Литвинов-Фалинский В.П.* Наше экономическое положение и задачи будущего. СПб., 1908; Россия в Первой мировой войне: 1914—1918 годы. М., 1925; *Сеф С.Е.* Буржуазия в 1905 г.: По неизданным архивным материалам. М.—Л., 1926; *Шелымагин И.И.* Законодательство о фабрично-заводском труде в России. 1900—1917. М., 1952; *Струмилин С.П.* Очерки экономической истории России. М., 1960; *Лаверычев В.Я.* Государство и монополии в дореволюционной России: Проблемы вмешательства абсолютистского государства в экономическую жизнь. М., 1982; Кризис самодержавия в России: 1895—1917. Л., 1984.

О.М. Машкін.

В.С. Мова-Лиманський.

Т.М. Мовчанівський.

МО́ВА-ЛИМА́НСЬКИЙ Василь Семенович (13.01.1842—13.06. 1891) — поет, прозаїк, драматург, історик і мемуарист. Н. на х. Сладкий Лиман поблизу станиці Стародеревянковська (нині станиця Краснодарського краю, РФ) в сім'ї сотника *Чорноморського козацького війська.* Навч. в Уманському окружному уч-щі, а потім — у Єкатеринодарській чол. г-зії. Великий вплив на формування майбутнього поета мало його спілкування з Я.*Кухаренком* — другом Т.*Шевченка.*

1860 поступив на історико-філол. ф-т Харків. ун-ту, а через два роки перейшов на юрид. ф-т цього ун-ту. Брав участь у громад. житті молоді, став членом харків. Громади (див. *Громади*), на зібраннях якої обговорювалися питання національно-визвол. руху в Україні.

У квітні 1861 опублікував свій перший поетичний доробок у ж. «*Основа*» та цикл статей на захист поезії Т.Шевченка. У харків. період М.-Л. написав поеми «Троїсте кохання» і «Ткачиха».

Закінчивши ун-т зі ступенем кандидата права, М.-Л. 1869 повернувся до м. Єкатеринодар (нині м. *Краснодар*) і 3 роки працював викладачем мови в Малорос. жін. уч-щі. 1873 перейшов на юрид. роботу. В цей період ним написаний цикл оповідань «Малюнки з натури», з яких до нас дійшло лише одне: «Три мандрівниці».

Поштовхом до активної літ. праці для М.-Л. стала поїздка 1876 до *Києва* і знайомство з видатним організатором культ. життя в Україні О.*Кониським.* Твори М.-Л. друкувалися в галицьких газетах і журналах «*Правда*», «*Діло*», «*Зоря*», «*Світ*» та ін. П. у м. Єкатеринодар.

Значна частина з написаного поетом побачила світ лише після його смерті. Драма «Старе гніздо і молоді птахи», яка змальовує драм. картини з життя Чорноморії в переломні 1860-ті рр., була надрукована лише 1907.

Літ.: *Ставицький О.* Василь Мова (Лиманський). «Радянське літературознавство», 1968, № 2; *Чумаченко В.* Неопубликованный В.Мова-Лиманский. В кн.: Два века кубанской литературы. Краснодар, 1993; *Шевельов Ю.* Душа убога встала рано. В кн.: *Шерех Ю.* Третя сторожа. К., 1993; *Чумаченко В.* Тихие мои песни... «Кубань: проблемы культуры и информатизации», 1995, № 1; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

МОВЧАНИ́ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Лук'яна** Мовчана — козака Новгород-Сіверської сотні (1654). Його син — **Федір Лук'янович** (р. н. невід. — п. 1678) — сердюцький полковник у гетьмана П.Д.*Дорошенка* (1675), перейшов на лівий берег Дніпра, де став компанійським полковником (див. *Компанійці*; 1675), потім — прилуцький полковий *осавул* (1677), прилуцький (1678) і стародубський (1678) полковник, загинув під *Чигирином.* Син Федора — **Михайло Федорович** (р. н. невід. — п. 1742) — прилуцький полковий осавул (1711—41), учасник багатьох військ. походів. Після нього залишилася записна книжка, що містить величезну кількість майнових документів та «летописних» приміток. Племінник Михайла — **Іван Мусійович** (р. н. невід. — п. 1706), бакланський сотник, загинув під м. Несвіж (нині місто Мінської обл., Білорусь) у сутичці зі шведами.

Існують й ін. однойменні роди. Один з них походить від військ. товариша Василя Михайловича Мовчана (бл. 1673 — бл. 1765) та внесений до 3-ї частини Родовідної книги Черніг. губ.

Літ.: *Антонович В.Б.* Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга. «Киевская старина», 1885, № 1; *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 3: Полк Прилуцкий. К., 1902; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

В.В. Томазов.

МОВЧАНІ́ВСЬКИЙ Тодось Миколайович (09.05.1899—10.05. 1938) — педагог, археолог. Н. в с. Берестівець (нині село Уманського р-ну Черкас. обл.) в сім'ї священика. Закінчив 4 загальноосвітні класи Одес. семінарії. Від 1918 почав учителювати в рідному селі, 1923 отримав запрошення на роботу в с. Краснопілка (нині село Уманського р-ну), 1925 почав працювати дир. Бердичівського істор. музею. На громад. засадах проводив археол. розкопки. Від 1931 працював у системі ВУАН (нині *Національна академія наук України*). Був одним із провідних наук. співробітників *Всеукраїнського археологічного комітету*, 1933—38 виконував обов'язки вченого секретаря Ін-ту історії матеріальної к-ри ВУАН (з 1936 — *Інститут історії матеріальної культури АН УСРР—УРСР*), очолював відділ слов'ян. давньорус. археології.

З ім'ям М. пов'язано дослідження *Райковецького городища*, наук. вивчення давньорус. міст *Київ* і *Вишгород.* Наук. погляди вченого стосувалися заг. стану *археології* і випереджали час, торкаючись не лише історії матеріальної к-ри, а й історії сусп-ва. Опублікував низку праць про розкопки Райковецького городища, а також давньорус. міст Київ і Вишгород.

17 лютого 1938 був заарештований і звинувачений у належності до укр. націоналістичних орг-цій. За вироком суду був страчений у м. Київ.

Рішенням Київ. обласного суду від 12 травня 1971 вирок

скасовано за відсутністю складу злочину.

Праці: Райковецьке городище XI—XIII ст.: Попереднє повідомлення про дослідження городища за 1929—1934 рр. «Наукові записки Інституту історії матеріальної культури», 1935, кн. 2; Робота Райковецької археологічної експедиції 1934 р. Там само, 1935, кн. 3—4; Чергові методологічні питання трипільської проблеми. Там само, 1935, кн. 5—6; Матеріали дослідної роботи Райковецької археологічної експедиції в 1934 р. Там само, 1937, кн. 2.

Літ.: *Бєляєва С.О., Калюк О.П.* Т.М. Мовчанівський: Сторінки наукової біографії. «Археологія», 1989, № 2; *Путь А.* Точна дата смерті невідома. «Знання та праця», 1990, № 9; *Нестуля О.О.* Неспокій серця (Ф.М. Мовчанівський). В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). К., 1991.

П.І. Скрипник.

МОГИ́ЛА (Могиленко, Мигула) **Андрій** (бл. 1630 — 1-ша пол. січня 1689) — держ. та військ. діяч, гетьман *Правобережної України* 1684—88. Н. в козац. родині, ймовірно, на Полтавщині. У 1670-х — на поч. 1680-х рр. — «присяглий товариш» *компанійського полку Війська Запорозького* в *Лівобережній Україні.* Певний час перебував на *Запорозькій Січі.* Наприкінці 1683 в ранзі полковника очолив піх. козац. відділи (бл. 3—4 тис. козаків) у війську правобереж. гетьмана С.*Куницького* під час походу до Молдови та Пн. Причорномор'я. Відзначився в битві під Кіцканами (4 грудня 1683) і, особливо, поблизу фортеці Табок на р. Прут (прит. Дунаю; 30 грудня 1683), звідки в результаті вдалої операції зумів вивести з оточення татар. військ підлеглі йому частини. У січні 1684 на *раді козацькій*, яка відбулася в м. *Могилів*, М. обрали гетьманом Війська Запороз. від імені «його королівської милості» Речі Посполитої. 30 січня 1684 це рішення затвердив польс. король *Ян III Собеський.* Перший військ. похід М. в ранзі гетьмана закінчився невдало — у битві з татарами під м. Студениця на *Поділлі* (травень 1684) він зазнав поразки, втративши вбитими і полоненими бл. 3 тис. вояків. Хоча після цього його підрозділи перемагали загони татар і турків (грудень 1684, січень 1685, травень 1688 та ін.). Влітку 1686 допомагав війську *Речі Посполитої* оволодіти м. Ясси (нині місто в Румунії) та очолював козаків під час штурмів 1686 та 1687 зайнятого турками м. Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*). Майже всі козацькі літописці відзначали його велику роль у вигнанні турецько-татарських військ із Зх. Поділля та Брацлавщини в останній чв. 17 ст. У серпні 1684 оголосив *гетьманом наказним* М.Лукейчика, який був *генеральним суддею* у правобереж. Війську Запорозькому. Той відразу розіслав свої універсали (можливо, що не без відома патрона) до всього населення Правобереж. України, де повторювалися гасла часів *національної революції 1648—1676.* На заклики М. багато українців із Лівобережжя та Запорожжя переходили в Правобережну Україну, козац. військо якої, за окремими даними, збільшилося до 8 тис. вояків. Визнанням ролі козацтва під кер-вом М. в обороні укр. земель Речі Посполитої і всієї Сх. Європи від турецько-татар. агресії стала постанова варшавського *вального сейму* від 16 листопада 1685, де визнавалося, що «всіх козаків низових і українських, як тих, які побажали признати його, мають осідати на Україні, вернути їм їхні прадавні вольності, свободи і привілеї, що даровані були нашими [королівськими] попередниками». М. було дозволено набирати полковників не зі шляхетського стану, як було досі, а серед *козацької старшини.* Відразу по цьому на Правобережжі відродилося 4 козац. *полки — Білоцерківський полк* (*Фастівський полк*), *Брацлавський полк*, *Вінницький полк* (Кальницький полк) та *Корсунський полк.* Для гетьман. резиденції М. обрав м. *Немирів* на Вінниччині. Улітку 1687 призначив наказним гетьманом полк. М.*Булигу.* Під час гетьманування М. за дорученням польс. уряду складалися козац. *компути* (списки, реєстри; 1686, 1687, 1689). Зустрічався та активно листувався з Яном III Собеським. Підтримував стосунки з Римом (Апостольською столицею), *Кримським ханатом*, Калмицькою ордою, *Молдавським князівством* та Волоським князівством, а також із Запороз. Січчю. Польс. король Ян III Собеський вручив М. *булаву*, *хоругву*, литаври та печатку «з гербом старожитнім України» — зображенням козака з мушкетом. З 1684 козацтво Правобереж. України розглядалося як важливий чинник у планах антиосман. «*Священної ліги*». Проблема титулування М. як гетьмана «обох сторін Дніпра», а не тільки правобереж. Війська Запороз., була однією з важливих під час російсько-польс. переговорів щодо укладення та впровадження в життя *«Вічного миру» 1686.*

Помер на поч. 1689, похований у Свято-Покровському Межигірському монастирі під *Києвом.*

Мав рідного брата Якима, дружину — лубенську козачку Парасковію Мозирю — та сина, який після смерті батька служив при королів. дворі Яна III Собеського. У с. Малий Букрин (нині село Київ. обл.) на старовинному кладовищі й до цього часу зберігся козац. хрест 2-ї пол. 18 ст. з написом «Андрій Андрійович Могила».

Літ.: *Андрусяк М.* До історії правобічних козаків у 1688—1689 рр. «ЗНТШ», 1930, т. 100; *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683—1688 рр. В кн.: Праці історико-філологічного товариства в Празі, вип. 4. Прага, 1942; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiey wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII—XVIII ww. Wrocław, 1963; *Чухліб Т.* Маловідомий гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684—1689). «УІЖ», 1993, № 9; *Його ж.* Гетьман Андрій Могила. В кн.: Середньовічна Україна, вип. 1. К., 1994; *Станіславський В.* Гетьман Андрій Могила і запорозькі козаки. «Київська старовина», 1999, № 3; *Його ж.* Поїздка «товмача» гетьмана Андрія Могили до Білогородчини і Криму. В кн.: Український історичний збірник, вип. 2. К., 2000; *Його ж.* Гетьман Правобережної України Андрій Могила. «УІЖ», 2002, № 5; *Чухліб Т.* Документи про фінансування козацьких полків Річчю Посполитою та Ватиканом у 80—90-х рр. XVII ст. В кн.: Український археографічний щорічник, вип. 7. К.—Нью-Йорк, 2002; *Станіславський В.* Військове співробітництво та пошук політичної взаємодії Запорожжя й Речі Посполитої в 1686—1689 рр. В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.), вип. 3. К., 2003; *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663—1713). К., 2004; *Його ж.* Зимовий похід 1683/1684 рр. українського козацтва проти Османів до причорноморського

Степу. В кн.: Надчорномор'я: Студії з історії та археології (з IX ст. до н. е. по XIX ст. н. е.). К., 2008.

Т.В. Чухліб.

МОГИ́ЛА Петро (30 (21).12. 1596—11(01).01.1647) — церковний і культурно-освітній діяч, богослов, митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (з 1633), екзарх Константиноп. патріарха. Син валаського і молдов. господаря Симеона Могили та угор. князівни Маргарити (Маргіти). Після насильницької смерті Симеона (1607) і втрати молдов. престолу сім'я переїхала до *Речі Посполитої*. Освіту М. міг здобути у *Львівській братській школі* або ж із допомогою братських учителів. Рід Могил підтримував тісні контакти з *Львівським братством*, надавав кошти для розбудови та оздоблення Свято-Успенської братської церкви. Можливо, здійснив подорож по європ. країнах, оскільки для тогочасної шляхетської та магнатської молоді було звичкою виїжджати за кордон як для навчання, так і для вдосконалення у військ. майстерності. Підтримка польс. королем *Сигізмундом III* Ваза молдов. господарів, а також родинні зв'язки з впливовими польс. *магнатами* та укр. *князями* забезпечували М. високе становище в сусп-ві Речі Посполитої. Свою кар'єру розпочав при дворі С.*Жолкевського*, протягом 1606—18 — київ. *воєводи*, коронного гетьмана, а потім і канцлера. Брав участь у *Цецорській битві 1620*. Після смерті С.Жолкевського деякий час перебував при дворі гетьмана великого литов. Я.-К.Ходкевича, взяв участь у *Хотинській війні 1621*. Проте надав перевагу не військ., а духовній діяльності. 1627 після смерті Захарії (*Копистенського*) став *архімандритом Києво-Печерської лаври*. Його кандидатуру підтримали митрополит Київський Іов (*Борецький*) та королів. влада. Свою діяльність спрямував на захист володінь Києво-Печерської лаври та відновлення її святинь, організацію чернечого життя. Особливого значення надавав освіті, заснував 1631 при Лаврському Свято-Троїцькому монастирі школу. Для організації навч. процесу запросив зі *Львова* високоосвічених ієромонахів Ісаю (Трофимовича-Козловського) та Сильвестра (*Косова*). 1632 на основі злиття цієї школи з Київською братською розпочав свою діяльність колегіум, названий в його честь Могилянським (див. *Києво-Могилянська академія*). Після смерті Іова (Борецького) митрополитом став Ісая *Копинський* (з 20 червня 1631). Користуючись нагодою обрання нового короля у зв'язку зі смертю Сигізмунда III (1632), укр. православні князі, шляхта, братства та запорозькі козаки ставили вимоги припинити утиски православних і визнати церковну ієрархію, відновлену 1620. Новообраний король *Владислав IV* Ваза пішов на поступки й 1633 легалізував православну церкву (див. *«Пункти для заспокоєння руського народу»*), але на чолі її бажав бачити людину, лояльну і наближену до польських впливових кіл. Таким вважав архімандрита Києво-Печерської лаври. 10 листопада 1632 він затвердив його кандидатуру. М. одержав благословення від константинопольського патріарха *Кирила Лукаріса*. Висвячення його відбулося у Львові 28 квітня 1633. У липні він прибув до Києва й змусив Ісаю Копинського зректися митрополичого сану. Ставши митрополитом, М. розпочав реорганізацію та консолідацію церк. життя. Зібрав і організував учених богословів, перекладачів, редакторів, письменників, з якими розробляв і впроваджував реформи. До цього гуртка входили Ісая (Трофимович-Козловський), Сильвестр (Косов), *Атанасій Кальнофойський*, Йосиф (*Кононович-Горбацький*), Софроній (Почаський), Ігнатій (*Оксенович-Старушич*). У своїй реформаторській діяльності митрополит спирався на кирило-мефодіївську традицію, водночас упроваджував на правосл. ґрунті досягнення катол. церкви, зокрема в освіті, використовував деякі здобутки катол. теології. Реорганізував діяльність *Києво-Печерської друкарні*, яка видавала як книги, необхідні для літургійної служби, проповідей («Служебник» (1629), «Тріодь цвітна» (1631), «Євангеліє учительне» (1637)), так і вірші, полемічні твори. Запровадив книгодрукування польс. і лат. мовами, першими виданнями були панегірики, присвячені митрополиту. Видання «Патерикона» (1637) Сильвестра (Косова), що містив переробку житій печерських угодників, та «Тератургеми, альбо чуда» (1638) Атанасія Кальнофойського з описом чудес, які відбувалися в Києво-Печерському монастирі, мали на меті показати, що правосл. церкві властиві такі ж форми церк. життя, як і католицькій. А наявність власних святих, святість яких підтверджується чудесами, є ознакою святості та істинності церкви. З цією метою було видано «Канон печерським святим», де поряд з руськими святими проголошувалося вшанування печерських чорноризців. М. власноруч записав чудеса зцілення святим миром і водою, молитвами й поклонінням іконі Божої Матері в Києво-Печерському монастирі, перекази про чудеса, що мали місце в *Галичині*, на *Волині*, у Молдові. Його записи цікаві також побутовими деталями, тонкими спостереженнями переживань віруючої людини. З його оточення вийшов ґрунтовний полемічний твір «Літос або камінь» (виданий польс. мовою в лаврській друкарні 1644), спрямований проти «Перспективи» Касіяна (*Саковича*), де спростовуються його твердження про *православ'я* як повне хиб у догматах віри, таїнствах і обрядах та визнання істинним лише католицизму.

Разом зі своїми соратниками митрополит М. уклав системний виклад осн. засад правосл. вчення «Православне сповідання віри», яке обговорювалося на помісному соборі, скликаному у вересні 1640 (див. *Київський православний церковний собор 1640*). Затверджене на соборі в Яссах (нині місто в Румунії) 1643 в присутності всіх чотирьох правосл. патріархів та грец. єпископів як таке, що відповідає «догматам православної церкви й святим канонам, є правдивим і православним», «Сповідання» було прийняте всіма правосл. церквами. Ця праця викликала інтерес серед європ. теологів, уперше повністю була видана грец. мовою в Голландії 1667. На основі його укладено короткий катехізис — «Собраніє короткой науки о артикулах віри», видане 1645 польс., а потім — церковнослов'ян. мовами. На Київ. правосл. церк. соборі 1640 були прийняті заходи

Петро Могила. Гравюра 19 ст.

Петро Могила. Фреска з Церкви Спаса на Берестові у м. Київ. 1644.

для зміцнення дисципліни та контролю над виконанням пастирських обов'язків священнослужителів. Запроваджено поділ на *єпархії*, нагляд за діяльністю яких мали здійснювати митрополичі візитатори, духовний суд. Митрополит проповідував і впроваджував у церк. практику принцип діяльного чернечого життя. Уніфіковані М. чини та обряди православної церкви, викладені в *Требнику Петра Могили 1646*, утрималися в церковній практиці протягом століть.

За його ініціативи відновлювалися правосл. святині — *Софійський собор*, де створювався меморіал вел. кн. київ. *Володимира Святославича*, цим підкреслювалася заслуга князя в запровадженні *християнства* на Русі, сталість традицій церк. життя, втілених у діяльності митрополита. Відбудовувалися й ін. давньоруські пам'ятки — Свято-Михайлівський собор *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря*, церкви — Десятинна, побудована на фундаменті давньорус. *Десятинної церкви*, *Спаса на Берестові церква*, для розпису якої були запрошені грец. майстри. На одній із *фресок*, виконаній 1643—44, зображений сам митрополит.

В умовах розколу сусп-ва на противників і прихильників *унії церковної*, окатоличення укр. *еліти*, протистояння православної та унійної церков М., як і ієрархи унійної церкви, зокрема митрополит Йосиф Вельямин Рутський, а також польс. король Владислав IV Ваза, підтримував ідею примирення. Його екуменічна ідея була значно ширшою за ту, яку пропонував правосл. церкві рим. престол, втілюючи її в регіональній унії. В анонімному меморандумі «Думка одного польського шляхтича грецької віри» (1645), автором якого вважають А.*Кисіля*, який спільно з М. накреслив можливий шлях єднання православних та уніїцв на основі утворення незалежного Київ. патріархату, що бачився складовою частиною єдиної християн. Церкви. Передбачалось, що *патріарх* обирається собором і не затверджується ні Римом, ні Константинополем; зверхність константиноп. патріарха визнається до звільнення його з-під влади турец. султана, але при цьому визнається примат папи як першого серед патріархів. Зі свого боку, рим. престол не залишав надії схилити до унії митрополита М., намагаючися залучити й ту частину князів та *шляхти*, яка залишилася православною. Втіленню задуму примирення перешкодила зміна політ. ситуації, смерть М. та польс. короля Владислава IV Ваза, а початок *національної революції 1648—1676* унеможливив реалізацію цього проекту.

В умовах Речі Посполитої, коли значна частина укр. еліти відійшла від православ'я і окатоличилася, М. вбачав ідеального покровителя рус. (укр.) народу в «стані священицькім, вищим за цесарський і королівський». Проповідував ідеал правителя, який поєднує авторитарну владу з християн. чеснотами, відповідальністю за своїх підданих, відзначається високими моральними якостями. Тому не випадково *вченим гуртком Києво-Печерської лаври* за участі М. було здійснено переклад із грецької й видано візант. твір 6 ст. «Настанови диякона Агапіта цезарю Юстиніану» (1628), де змальовано образ ідеального володаря — «філософа на троні, або короля, що філософствує», водночас підкреслюється моральне право *архієреїв* наставляти володарів.

М., називаючи Україну своєю «Отчизною», не поривав зв'язків з батьківщиною: сприяв поширенню освіти та книгодрукування в Молдові і *Волощині*. На власні кошти спорядив друкарню й відправив її 1635 разом з київ. друкарем Т.*Вербицьким* до волоського господаря Матея *Басараба*, де вона почала діяти в м. Кимполунг (нині м. Кимпулунг-Молдавенеськ, Румунія). Сприяв організації друкарні в *Молдавському князівстві* в Яссах (1642), тут київ. вчителі організували також у 1640 школу, подібну до свого колегіуму. Пропонував рос. цареві *Михайлу Федоровичу* відкрити в *Москві* першу слов'яно-греко-лат. школу. Звертаючись до популярної в укр. бароковій літературі (див. *Бароко*) теми швидкоплинності і марності «світу цього», М. закликав співвітчизників творити добрі справи, не шкодувати коштів на оздобу церков, шкіл, підтримувати своїх духовних служителів, сиріт, убогих, утверджував ці принципи високого духовного служіння своїм життям і діяльністю. У своєму заповіті він матеріально забезпечив діяльність Київ. колегіуму, йому ж передав свою велику б-ку. Іншу частину свого майна надав Києво-Печерському та іншим монастирям, церквам, шпиталям. Сучасники називали його «безцінним надбанням руського народу».

Реформи М. вивели укр. правосл. церкву з кризи, піднесли її авторитет у сусп-ві та правосл. світі. Поклали початок школі вищого типу, яка з часом здобула статус академії. Його діяльність безпосередньо вплинула на формування самосвідомості укр. народу.

П. у м. Київ, похований в *Успенському соборі* Києво-Печерської лаври. Поховання було знищене під час руйнації Свято-Успенського собору в листопаді 1941.

1996 Петра (Могилу) на Соборі *Української православної церкви Київського патріархату* прилучено до лику святих. Цього ж року він канонізований Румунською православною церквою. УПЦ Московського патріархату визнає Петра (Могилу) місцевошанованим святим. Днем вшанування — 13 січня за н. ст.

Літ.: *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: Опыт церковно-исторического исследования, т. 1—2. К., 1883—98; *Хижняк З.І.* Київська академія. К., 1988; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 8. К., 1995; *Hryniewicz W.* Przeszlość zostawić Bogu: Unia i uniatyzm w perspektiwie ekumenicznej. Opole, 1995; *Грушевський М.С.* Історія української літератури, т. 6, кн. 1—2. К., 1996; Петро Могила і сучасність (до 400-річчя від дня народження). К., 1996; Феномен Петра Могили: Біографія, діяльність, позиція. К., 1996; *Жуковський А.* Петро Могила й питання єдності церков. К., 1997; *Нічик В.М.* Петро Могила в духовній історії України. К., 1997; Петро Могила: богослов, церковний і культурний діяч. К., 1997; *Семчинський С.* Петро Могила. В кн.: Історія України в особах: Литовсько-польська доба. К., 1997; Історія української культури, т. 2. К., 2001; *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом. Львів, 2001; *Ісаєвич Я.* Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми. Львів, 2002; *Голобуцький П.В. та ін.* Петро Могила (1596—1647): Бібліографічний покажчик. К., 2003; *Протоієрей Юрій Ми-*

Герб Петра Могили. «Требник». Київ, 1646. Гравер Ілля.

цик. За віру православну! К., 2004; *Мицик Ю.* Київський патріархат у проектах Петра Могили. «УЇЖ», 2007, № 1.

О.М. Дзюба.

МОГИ́ЛА ЦАРІ́В КІМЕРІ́ЙСЬКИХ відома з розповіді давньогрец. історика *Геродота* 5 ст. до н. е. про Скіфію (див. *Скіфи*), згідно з якою кімерійські царі (див. також *Кімерійці*), не дійшовши згоди про долю своєї країни внаслідок вторгнення скіфів, розділились на дві частини між собою для двобою, вбивши при цьому один одного. Загиблих таким чином царів народ кімерійський поховав біля гирла *Тірасу* (сучасна р. Дністер), насипавши над ними високу могилу (див. *Курган*). Археологи в Нижньому Подністров'ї знайшли «кімерійські поховання» 9—8 ст. до н. е., які можуть бути зіставлені з повідомленням Геродота про М.ц.к.

Літ.: *Черняков И.Т.* Могила царей киммерийских у реки Тираса (историко-археологический комментарий). В кн.: Историческое краеведение Одесщины: Сборник материалов, вып. 1. Одесса, 1992.

І.Т. Черняков.

МОГИЛІ́В — назва до 1795 м. *Могилів-Подільський.*

МОГИЛІ́В-ПОДІ́ЛЬСЬК — назва 1795—1923 м. *Могилів-Подільський.*

МОГИЛІ́В-ПОДІ́ЛЬСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця у складі УРСР. Утворена 4 травня 1935 у складі *Вінницької області.* Центр — м. *Могилів-Подільський.* Налічувала 5 р-нів, 1 місто, 1 с-ще міськ. типу, 167 сільрад. Ліквідована 22 вересня 1937 у зв'язку з утворенням Кам'янець-Подільської області (див. *Хмельницька область*).

Я.В. Верменич.

МОГИЛІ́В-ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ (до 1795 — Могилів, 1795—1923 — Могилів-Подільськ) — місто обласного підпорядкування *Вінницької області*, райцентр. Розташов. на лівому березі р. Дністер, при впадінні в нього Дерли та Немії, біля підніжжя високої гори (за що іноді йменувався «Подільською Швейцарією»). Населення 32,2 тис. осіб (2008).

Могилівщина здавна належала до зони традиційної землеробської осілості (рештки ранньотрипільського поселення (див. *Трипільська культура*) виявлені в с. Бернашівка Могилів-Подільського р-ну; скіф. городища 6—4 ст. (див. *Скіфи*) поблизу сіл цього ж р-ну Григорівка, Ломазів і Нижчій Ольчедаїв.

З 1450 тут відоме с. Іваньківці. 1595 воно набуло статусу міста, яке його власник, молдов. господар Ієремія Могила, віддав у посаг за дочкою Марією. С.Потоцький на честь тестя назвав його Могилів (звалося ще Могилів на Дністрі, Могилів Дністровський). Згодом *Потоцькі* продали місто *Калиновським*, але з вигасанням цього спорідненого з ними роду повернули собі власницькі права (1726). На поч. 17 ст. у цьому стратегічному пункті на кордоні з Молдовою побудовано замок, Могилів стає значним торг. центром (з колоніями вірм., грец., італ. та молдов. купців) і культ. центром (тут, зокрема, існувало правосл. *братство*). 1629 в місті мешкало до 4 тис. жителів, адміністративно воно належало до Летичівського пов. *Подільського воєводства.*

За часів *національної революції 1648—1676* Могилів — помітний осередок наддністрянського козацтва. 1648 — центр *Могилівського полку*, який влітку 1649 влився до *Брацлавського полку*, а 1657 був відтворений як Подільський, або Придністровський полк. Наприкінці 1649 Могилів спустошили польс. війська, після *Батозької битви 1652* його стало утримували козаки, які витримали тут 1660 штурм польс. армії. 1671 *гетьман великий коронний* Я.Собеський (див. *Ян III Собеський*) ненадовго повернув місто *Речі Посполитій.* 1672—99 — під контролем *Османської імперії* (власне під орудою козац. ленників султана). Наприкінці 17 — на поч. 18 ст. Могилів належав до зони відродження козацтва на Правобережжі. Протягом 18 ст. тут діяли гайдамаки (див. *Гайдамацький рух*; 1769 саме в Могилеві було виставлено голову страченого І.*Гонти*). 1711 містечко відвідав і згадав у своєму щоденнику датський дипломат Ю.*Юль.*

На початку 1713 Могилів повернувся у власність Потоцьких, їхній адміністратор знайшов у місті руїни та лише 122 мешканці. Але до міста швидко повернулися греки й вірмени. Вони разом із поляками отримали тут статус окремих привілейованих громад. 1743 Могилів дістав *магдебурзьке право.* 1745 був утворений цех виробників сап'яну (переважно вірм. майстрів), що особливо уславив місто. З серед. 18 ст. Могилів стає найбільшим містом *Поділля* (1776 мав 1167 *димів*). 1780 він отримав привілей на

Могилів-Подільський. Гравюра. Друга половина 19 ст.

2-тижневий *ярмарок.* У місті перебував 5-сотенний гарнізон. Утім повені та епідемії кінця цього століття загальмували розвиток Могилева. Великим ударом для нього стала і пожежа 1808, після якої значна частина греків і вірмен полишила місто. Їх екон. позиції успадкували переважно євреї.

За 2-м поділом Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Могилів перейшов під владу *Російської імперії.* Від 1795 — повітовий центр *Брацлавського намісництва* (згодом *Подільської губернії*). 1806 царський уряд викупив Могилів-Подільськ у В.Потоцького (тоді тут мешкало 7 тис. осіб).

Протягом 19 — на поч. 20 ст. зростало екон. значення міста. 1892 залізниця з'єднала його зі *Жмеринкою*, розвивалося судноплавство по Дністру (вивіз хліба до *Одеси* тощо). 1897 Могилів-Подільськ мав 22 315 жителів (з них 12 344 — євреї).

За часів *української революції 1917—1921* Могилів-Подільськ перетворився на прикордонне місто (у зв'язку з *анексією Бессарабії* Румунією). 1918—20 тут відбувалися руйнівні для міста зіткнення військ *Армії Української Народної Республіки* з *більшовиками* (кількість населення Могилів-Подільська впала з 34 529 осіб до 14 тис.). 1919—21 місто перебувало у складі т. зв. Ямпільської республіки під проводом полк. Семена Ільницького.

З 1923 — центр *Могилів-Подільської округи* (тоді ж офіційно затверджена назва М.-П.). 1930 округу ліквідовано, а місто перепідпорядковано спочатку *Вінницькій окрузі*, а потім — безпосередньо Харкову. З 1932 М.-П. належить Він. обл., з 1937 — місто обласного підпорядкування і райцентр. Район змінював свої межі 1965 і 1990.

У період *Другої світової війни* — місце значних боїв у липні 1941. Під час гітлерівської окупації (19 липня 1941 — 19 березня 1944) у М.-П. влаштоване велике гетто для євреїв, у місті існував осередок руху Опору.

Наразі М.-П. знову відомий як прикордонний центр (на кордоні з Молдовою). У місті працюють Могилів-Подільський машинобуд. з-д ім. Кірова (заснований 1897, осн. продукція — борошномельне обладнання), з-д газового обладнання і приладів (з 1944), приладобудівний (з 1962), підпр-ва легкої та харчової промисловості.

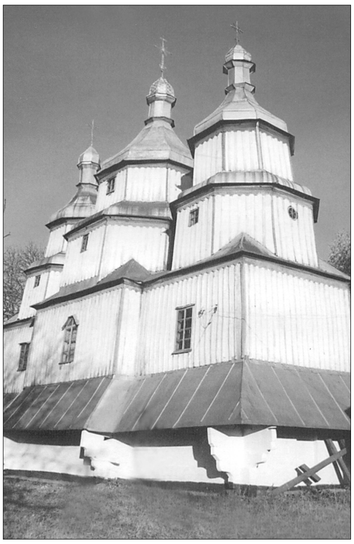

Могилів-Подільський. Церква святої Параскеви. 1775. Фото початку 21 ст.

До примітних архіт. пам'яток належать Свято-Миколаївський собор (1754); св. Параскеви церква і дзвіниця (1775); Свято-Георгієвська (грец.) церква і дзвіниця (1808—19); церква св. благовірного кн. Олександра Невського (кін. 19 ст., початково — полкова); фортифікаційна споруда 12-го Могилів-Ямпільського укріпрайону ДОТ-112 (1931).

На території Могилів-Подільського р-ну є об'єкти природно-заповідного фонду: заказники «Вендичанська дубина», Грабарівський ландшафтний, Бронницький ботанічний. Пам'яткою садово-паркового миства є Бронницький парк.

Осн. ЗМІ — «Телерадіокомпанія Краяни», газети «Краяни» та «Слово Придністров'я».

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 6. Warszawa, 1885; *Pobóg-Górski W.* Powiat Mohylowski w gubernii Podolskiej: opis geograficzno-historyczny wszystkich miast i miasteczek, wsi, przysiołków, futorów, słowem zaludnionych miejscowości w tym powiecie, z dodaniem odpowiednych dokumentów. Kraków, 1902; *Скоряк Г.А.* Могилів-Подільський. Одеса, 1969; ІМіС УРСР: Вінницька область. К., 1972; *Денисик Г.І. та ін.* Перлини Східного Поділля. Вінниця, 2008.

Д.С. Вирський.

МОГИЛІ́ВСЬКА ОБОРО́НА 1660. На початку лютого 1660 подільський полк. О.*Гоголь* зосередив у м. Могилів (нині м. *Могилів-Подільський*) Подільський полк (див. *Могилівський полк*) й загони опришків І.Кияшка. У місті також перебували *Миргородський полк* К.Андрієва і полк запорожців І.Федорова. Чисельність залоги склала 5—6 тис. осіб. На початку 2-ї декади лютого 16—18-тис. (разом зі слугами) військо *гетьмана великого коронного* С.*Потоцького* (у складі якого перебували підрозділи І.*Виговського*), вторгнулося в Українську козац. д-ву.

. 19 (9) лютого місто було оточене. Обложені відмовилися здатися й почалися сутички. 20 (10) лютого після гарматного обстрілу пішла на приступ нім. піхота, яка зазнала поразки. Після чого С.Потоцький повів на штурм усе військо, включаючи слуг й обозну челядь. Жовніри захопили вежу з боку Дністра й увірвалися до міста. У лавах оборонців почалося замішання, яке вдалося подолати О.Гоголю й старшинам. Вони повели козаків, опришків і міщан у контратаку, вибили жовнірів з міста і, переслідуючи їх, довершили розгром. Втративши вбитими і пораненими бл. 2 тис. осіб, польс. армія після тижневої облоги міста відступила.

Літ.: *Волк-Карачевский В.В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. К., 1899; *Герасимчук В.* Виговський і Юрій Хмельницький. «ЗНТШ», 1904, т. 60; *Степанков В.С.* Оборона Могилева від поляків у лютому 1660 р. В кн.: Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція (жовтень 1996 р.). Могилів-Подільський, 1996; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676): Україна крізь віки, т. 7. К., 1999; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. Kraków, 2000; *Kroll P.* Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzecząpospolitą a Moskwą w latach 1658—1660. Warszawa, 2008.

В.С. Степанков.

МОГИЛІ́ВСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця у складі УСРР (див. *Округа*). Утворена 7 березня 1923 у складі *Подільської губернії.* Окружний центр — м. *Могилів-Подільський.* Налічувала 15 *районів*. За даними на 1 жовтня 1925, складалася з 14 р-нів та 227 сільрад, населення 532 тис. осіб.

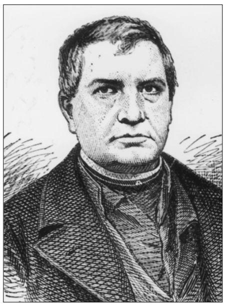

А. Могильницький.

Нац. склад населення за переписом 1926: українців — 88,5 %, євреїв — 7,5, поляків — 2,4, росіян — 1,0 %. Упродовж 1924—30 межі і склад округи не раз змінювалися. Ліквідована 2 вересня 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР: Статистичні характеристики: Могилівська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

МОГИЛІ́ВСЬКИЙ ПОЛК, Подільський полк, Придністровський полк — козацька військ. й адм.-тер. одиниця в *Правобережній Україні* 2-ї пол. 17 ст. Утворений 1648 з полковим центром у м. Могилів (нині м. *Могилів-Подільський*). Згідно зі *Зборівським договором Криму з Польщею 1649*, територія М.п. залишалася за Польщею. Лише Шаргородський округ, де зберігалася влада *Війська Запорозького*, був включений до *Брацлавського полку*. Після поразки польс. війська під Батогом (див. *Батозька битва 1652*) значна частина *Поділля* була звільнена з-під влади Польщі. 1654 полк відновлено під назвою Придністровський, очолював його полк. О.*Гоголь*. Межував із Брацлавським полком, по Дністру — з *Молдавським князівством*, на зх. — з *Короною Польською*. Поділ М.п. на сотні не зафіксовано. Сотенними містечками були *Шаргород*, *Ямпіль*, Вільшанка та ін. 1657 вживається назва полку — Подільський. У джерелах за 1658 згадується могилівський полк. Федір Михайлович. Козаки М.п. брали участь у *національній революції 1648—1676*, визвол. русі проти влади *Речі Посполитої*. Після *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* територія М.п. відійшла до Польщі. На поч. 1674 М.п. поділився на дві частини — Могилівський — під командуванням М.*Зеленського* і Подільський — на чолі з О.Гоголем (який став полковником подільським і брацлавським). Згідно з універсалом польс. короля *Яна III* Собеського, під уряд О.Гоголя відійшли міста: Могилів, Шаргород, Орачинці, Ярохів, Яруга (нині село Могилів-Подільського р-ну), Біла Михайлівка, Буша, Цекинівка (нині обидва села Ямпільського р-ну), Ямпіль, Чернівці (нині с-ще міськ. типу), Кам'янка, Копниця, *Копайгород*, Лучинець (нині село Мурованокуриловецького р-ну), Мурафа (нині село Шаргородського р-ну; усі Він. обл.) із прилеглими селами. 1675 О.Гоголя призначено *гетьманом наказним Правобережної України* (до 1679). 1676 *Поділля* було спустошене турецько-татар. загарбниками. Могилівський і Подільський полки припинили своє існування. Козаки переселилися в північну Київщину в район містечок *Іванків* і *Димер* (резиденція наказного гетьмана О.Гоголя). 1734 під час гайдамацького повстання (див. *Гайдамацький рух*) проти польс. шляхти подільським полковником титулувався виходець із Молдови *Верлан*.

Літ.: *Максимович М.А.* Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; *Крип'якевич І.П.* Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. В кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966; *Чухліб Т.* Євстафій Гоголь . В кн.: Полководці Війська Запорозького, кн. 1. К., 1998.

В.В. Панашенко.

МОГИ́ЛЬНИКИ ЕПО́ХИ КИ́ЇВСЬКОЇ РУСІ́ — одна з осн. категорій археол. пам'яток, що поділяється на дві групи: курганні та ґрунтові (або безкурганні). Перші з'являються раніше (див. *Кургани східнослов'янські*) — у 2-й пол. 1 тис. (окрім Пруто-Дністровського регіону), а другі — переважно під впливом *християнства* впродовж перших століть 2-го тис. Відомі також кенотафи — меморативні комплекси в честь загиблих далеко від домівки. Дослідження могильників розпочалися більше 100 років тому, і зараз нагромаджено значну інформацію.

Поховальний обряд давньорус. населення, що формувався під впливом різних факторів (соціальний, етнічний, реліг.), у своєму розвиткові пройшов кілька стадій: кремація на стороні та на місці поховання, інгумація на рівні давньої поверхні і в підкурганній ямі, трупопокладення в ґрунтовій могилі. Розташування курганів невеликих розмірів безсистемне, ґрунтові захоронення здебільшого розміщені рядами. Для раннього етапу (9—11 ст.) характерним є наявність різноманітного супровідного інвентаря, пізніше під впливом нової релігії ця традиція поступово зникає.

Літ.: *Моця А.П.* Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв. К., 1990.

О.П. Моця.

МОГИЛЬНИ́ЦЬКИЙ Антін (03.03.1811—13.08.1873) — укр. греко-катол. священик, поет-романтик і громад. діяч. Н. в с. Підгірки (нині в складі м. *Калуш*). Навч. в г-зіях у *Бучачі*, *Чернівцях*, *Львові*, Пешті (нині в складі м. Будапешт, Угорщина). Закінчив Львів. духовну семінарію і богословський ф-т Львів. ун-ту (1840). Був священиком у селах Хітар і Кальне (нині обидва Сколівського р-ну Львів. обл.; 1841—44), Збора (нині село Калуського р-ну; 1844—45), Комарів (нині село Галицького р-ну; 1845—59) та Бабче (нині село Богородчанського р-ну, 1859—73; усі Івано-Франк. обл.), богородчанським деканом (1859—64). Обирався депутатом *Галицького крайового сейму* і Держ. ради у *Відні* (1861—66).

Літ. діяльність розпочав у семінарії 1838 двома панегіриками церк. достойникам (ректору Г.*Яхимовичу* та Мукачівському єпископові В.Поповичу). Ранніми взірцями його громадян. лірики є вірші «Рідна мова» — вираз нац. сорому за погорду освічених верств до рідного слова — та «Згадка старовини» — розповідь-спогад про тяжке татар. лихоліття, спроектоване автором і на пізніші часи (1839). 1839 М. удруге після М.*Шашкевича* виголосив у духовній семінарії промову живою нар. мовою «Слово о повинностях підданих», в якій з пієтетом говорив про рідну землю, про «нарід руський отечества галицького», про рідну мову як найдорожчу пам'ятку, успадковану від батьків, про давню батьківську славу і пізнішу багатовікову неволю, висловлював сподівання на кращу долю під владою Австрії.

Особливо плідними для М. у літ. відношенні були роки періоду «Весни народів» (див. *Революції 1848—1849 років в Європі*). На перший з'їзд укр. інтелігенції у Львові (1848; див. «*Собор руських учених*») він відгукнувся віршем-вітанням «Ученим членам "Руської Матиці"» (1849) — закликом невтомно працювати, розвивати нац. к-ру, будувати «храм народної слави». Найкращими його

творами цих буремних років стали патріотичні балади «Русин вояк» (1849) та перша частина епічної поеми-повісті «Скит Манявський» (1849).

Великого розголосу набула промова письменника-депутата на засіданні Держ. ради у Відні 27 червня 1861, де він виклав тодішню політ. програму галицьких українців, заявивши, що вони є 3-мільйонною самостійною *нацією* зі своєю власною мовою та історією, які сягають вглиб віків, нацією, яка законно претендує на рівне право побіч ін. слов'ян. народів Австрійс. імперії. Його виступ Ю.*Федькович* привітав сонетом «До нашого батька Могильницького», а В.Шашкевич — віршем «Гомін молодої Русі».

Загинув М. внаслідок нещасного випадку в с. Яблунька (нині село Богородчанського р-ну Івано-Франк. обл.), де й похований.

Літ.: *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців: 1848—1914, ч. 1. Львів, 1926; *Франко І.* Зібрання творів, т. 41. К., 1984.

Ф.І. Стеблій.

МОГИЛЬНИ́ЦЬКИЙ Іван (Іоанн; 19.08.1778—24.06.1831) — галицький культ., освіт. і церк. діяч, греко-катол. священик, учений — мовознавець і богослов, крилошанин перемишльської капітули (1817). Один із провісників укр. нац. відродження в *Галичині.* Н. в с. Улюч Добромильського округу (пов. Сяник, нині Польща) в родині греко-катол. парафіяльного священика Василя Могильницького й Пелагії (уродженої Бачинської). Після закінчення місц. парафіяльної школи продовжував навчання в г-зії в Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща). 1795—1800 навч. в *Греко-католицькій духовній семінарії у Львові.* 5 жовтня 1800 одружився з Анною Марцінкевич із Болянович Мостиського округу (шлюб був бездітним). 18 грудня 1800 висвячений на диякона, 21 грудня 1800 — на священика (сан прийняв з рук перемишльського греко-катол. єпископа Антонія Ангеловича). Душпастирську працю розпочав 28 березня 1801 адміністратором парафії в Дроздовичах (нині село Старосамбірського р-ну Львів. обл.) Нижанковицького деканату. 21 лютого 1807 призначений нижанковицьким деканом. 13 травня 1817 іменований крилошанином та митратом греко-катол. капітули й першим радником консисторії. Зразкову душпастирську працю сполучав з освіт. діяльністю. Заохочував до навчання сільс. дітей, закладав нар. школи у своєму деканаті, фінансово підтримував учнів з незаможних родин.

М. найбільше відзначився на катехізисній й освіт. ниві. 1815 видав коштом угор. Королів. ун-ту в Буді (нині в складі м. Будапешт, Угорщина) катехізис під назвою «Наука християнськая по ряду катехизма нормалного», а роком пізніше — призначений для нар. шкіл «Буквар славеноруского языка». Тогочасна дискусія щодо шляхів формування укр. літ. мови в Галичині викликала увагу до обох цих видань з боку знаного словенського мовознавця В.Копітара, який вмістив на шпальтах віденського «Wiener allgemeine Literaturzeitung» 5 листопада 1816 рецензію на мову катехізису. П.-Й.*Шафарик* особисто листувався з М. й захоплено висловлювався про нього як ученого-подвижника. Прибічник опертя розвитку укр. літ. мови на «живій мові люду», М. першим у Галицькій греко-катол. церк. провінції почав виголошувати проповіді нар. мовою. Коли 1821 Галицьке губернаторство спротивилося друкуванню греко-катол. обіжника «руською мовою», написав для цісарського двору розлогий меморіал, в якому доводив, що укр. (рус.) мова не є мішаниною польс. й російської, ані також діалектом якоїсь із них, а є окремою слов'ян. мовою. Аби обґрунтувати свої погляди, написав першу граматику сучасної йому укр. мови в Галичині — «Граматику языка славено-руского» (прибл. 1823), своєрідною передмовою до якої мала бути його окрема наук. праця «Відомість о руском языці». Граматика залишилася в рукопису й уперше опубл. лише 1910. Це була перша наук. праця про мову галицьких українців, що справила значний вплив на погляди щодо *української мови* пізніших мовознавців. А «Відомість о руском языці» вперше була надрукована 1829 в скороченому вигляді в перекладі польською в наук. журналі Ін-ту Оссолінських — «Czasopisma Naukowego Księgozbioru Publicznego imenia Ossolińskich» — і згодом ще двічі перевидавалася окремою брошурою (1837, 1848) й вийшла також у перекладі рос. мовою (СПб., 1838).

1815 М. був співзасновником першого в Галичині священицького т-ва з лат. назвою «Societatis Presbyterorum Ritus graeco-catholici Galiciensium» («Галицьке товариство священиків греко-католицького обряду»). Тісно співпрацював із польськими вченими З.*Доленгою-Ходаковським* і С.-Г.*Лінде.* Свої надруковані праці переказав б-ці *Кременецького ліцею.*

Після заснування в Перемишлі 1817 Ін-ту для дияконів і вчителів став його першим директором й викладачем (зокрема логіки). Залишив рукопис підручника логіки, написаного для потреб цього навчального закладу — «Логіческая наставленія».

1817 був обраний послом Галицького крайового сейму. Цісарським дипломом від 30 липня 1818 відзначений австрійс. шляхетським званням із предикатом «Ritter von» і наданням герба «Mogilnicki II».

Помер під час епідемії холери і похований у Перемишлі.

Згідно з заповітом, свій маєток призначив на стипендії для учнів місцевої гімназії — священицьким синам з незаможних родин й сиротам, які призначалися щороку, поклавши початок фундації ім. І.Могильницького.

Тв.: Філологічні праці. Львів, 1910.

Літ.: *Желеховский Ю.* Новыи данныи до біографіи Іоанна Могилницкого. «Новый Галичанин» (Львів), 1889, ч. 11—12; *Возняк М.* Студії над галицько-українськими граматиками XIX в. «ЗНТШ», 1909, т. 90; 1910, т. 98; *Його ж.* Філологічні праці Івана Могильницького. «Українсько-руський архів» (Львів), 1910, т. 5; *Шпитковський І.* До іконографії та нобілітації Івана Могильницького (зі знімками портрету й гербу). «ЗНТШ», 1930, т. 100, ч. 2; В столітню річницю смерти о. Івана Могильницького. «Бескид» (Перемишль), 1931, № 11; *Kozik J.* Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830—1848. Kraków, 1973; *Błażejowśkyj D.* Historical Sematism of the Epaśrchy of Peremysl including the Apostolic Administration of Lemkivscyna (1828—1939). Lviv, 1995; *Стеблій Ф.* Перемиський культурно-освітній осередок та його діячі епохи українського національного відродження (перша половина XIX ст.). В кн.: Перемишль

І. Могильницький.

Герб І. Могильницького.

М.М. Могилянський.

і Перемиська земля протягом віків. Перемишль—Львів, 1996; *Stępień S.* Rola Przemyśla w ukraińskim odrodzeniu narodowym w Galicji w pierwszej połowie XIX w. «Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze», 1999, nr. 8—9; *Мацюк Г.П.* Теоретичні джерела рукописної граматики Івана Могильницького. «Мовознавство», 2000, № 4—5; *Biłyj B.M.* Mohylnicki Joan (Jan). «Studia polsko-ukraińskie», t. 1. Przemyśl, 2006; Archiwum Państwowe w Przemyślu, zespoły: Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu, sygn. 6886; Kapituła Greckokatolicka w Przemyślu, sygn. 180, 228, 396, 515.

Б.-М. Білий.

МОГИЛЯ́НСЬКИЙ Микола Михайлович (04.12(22.11).1873—22.03.1942) — громад. і політ. діяч, дипломат, публіцист і критик. Н. в м. *Чернігів* у сім'ї товариша голови карної ради черніг. окружного суду. Закінчив Петерб. ун-т, де познайомився з В.*Леніним.* Працював у дирекції Музею імп. Олександра III, був активним членом *Конституційно-демократичної партії* (кадетів) і співробітником її друкованого органу — газ. «Речь» (де 1913 з культурницьких позицій гостро засудив гасло самостійності України), а також «*Украинского вестника*». Після Лютневої революції 1917 переїхав до *Києва*; за гетьманату П.*Скоропадського* — товариш (заст.) державного секретаря, голова юридично-редакційної комісії на *мирних переговорах між Українською Державою та РСФРР 1918.* 16 жовтня 1918 призначений головою дипломатичної місії до Франції задля налагодження контактів із країнами *Антанти*, дотримувався федералістських поглядів в укр. питанні, співпрацював з *Урядом Півдня Росії* П.*Врангеля.* У 1920—30-ті рр. — керівник Комісії для складання Біографічного словника діячів України при ВУАН, був близький до групи неокласиків і виступав проти марксистсько-ленінського літературознавства («До проблеми розуміння художнього твору»; «*Життя й революція*», 1925, № 4); в оповіданні «Вбивство» («*Червоний шлях*», 1926, № 1) виступив проти укр. *зміновіхівства* за його прагнення до співпраці з рад. владою, був позбавлений права друкуватися.

Літ.: *Хвиля А.* Ясною дорогою. Х., 1927; *Дорошенко Д.І.* Історія України, 1917—1923 рр., т. 2: Українська гетьманська держава 1918 року. К., 2002; *Ляшко С.М.* Керівничий Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України М.М. Могилянський: Досвід просопографічного дослідження. «Українська біографістика», 2010, № 6.

В.І. Головченко.

МОДЕРНІЗА́ЦІЇ ТЕО́РІЇ (з англ. modern — сучасний) — сукупність концепцій, які описують історію як універсальний процес переходу людства від традиційного (аграрного, доіндустріального) до сучасного (індустріального, постіндустріального) сусп-ва. (Див. також *Аграрне суспільство*, *Індустріальне суспільство*, *Постіндустріальне суспільство.*)

М.т. виникають у західних соціологічній та політичній науках у 1950-х рр. як засіб пояснення глобальних змін після закінчення *Другої світової війни* (розпад колоніальної системи, поява нових д-в у результаті національно-визвол. змагань).

З точки зору М.т., тісно пов'язаних з концепцією прогресу та європоцентризмом, усю історію людства можна розділити на два етапи — архаїчний (аграрний) та сучасний (промисловий). Єдиним прикладом повноцінного «сучасного суспільства» вважалися країни Заходу. Відповідно, всім ін. країнам пропонувалося йти в сучасність зх. шляхом, а саме — проводити *індустріалізацію* в економіці, демократизацію в суспільному житті, формувати «раціональну бюрократію» в держ. управлінні, дотримуватися секуляризму та толерантності в духовному житті. Кінцевою метою *історичного процесу* ставала глобальна уніфікація людства на базі зх. цінностей та принципах організації сусп. життя. При цьому особливості (нац., культ., реліг.) сусп-в країн третього світу часто розглядалися як неістотні або як риси архаїчності, яких треба якнайшвидше позбутися.

Через спекулятивність, слабку фактографічну обґрунтованість, надмірний універсалізм М.т. майже відразу стали об'єктом критики, у т. ч. з боку професійних істориків. У середині 1970-х рр. навіть було проголошено «смерть теорій модернізації» (напр., зх. інтелектуал І.Валернштайн видав статтю «Модернізація: упокойся з миром», 1976).

Наступним етапом розвитку М.т. стала переорієнтація уваги дослідників з пошуку заг. прогресивного шляху розвитку до розгляду локальних особливостей заг. модернізаційного процесу та їх порівняння, аналіз випадків регресу й переривання сусп. розвитку, вивчення соціальних конфліктів, які виникали внаслідок упровадження модернізаційної політики тощо.

Наприкінці 1980-х рр. М.т. набувають «другого дихання», коли кілька дослідників (А.Тофлер, Д.Белл) запропонували виділяти ще й третій етап розвитку людства — постсучасний (постіндустріальний, інформаційний; див. *Інформаційне суспільство*).

М.т., зазнавши невдачі як універсальні теорії істор. процесу, виявилися зручними як система координат, що задає загальноістор. канву для конкретно-істор. праць, не нав'язуючи дослідникам жорстких методологічних та ідеологічних обмежень. Власне, саму модернізацію (як феномен соціального життя) можна визначити як складний процес взаємопов'язаних змін політ., екон., технологічного, воєн., культ. ладів певного сусп-ва, спрямованих на досягнення «світових стандартів» у цих сферах. У різних істор. контекстах модернізація в незахідних країнах може інтерпретуватися як *вестернізація*, європеїзація, американізація. Інколи окремо виділяють політ., екон., культ. модернізацію.

В європ. історії початок сучасності (модернізаційних процесів) датують не пізніше кінця 15 ст. (від доби *Великих географічних відкриттів*). Інші дослідники пов'язують модернізацію з англ. пром. революцією серед. 18 ст. (в екон. та технологічній сферах) та *Французькою революцією кінця 18 століття* (у політ. та духовній сферах). Провідником модернізаційної політики зазвичай були держ. інституції та правлячі соціальні групи.

Особливість модернізації в Україні визначалася близькістю (точніше периферійністю) до осн. модернізаційних центрів європ. світу-економіки (термін франц. історика Ф.Броделя), а

також впливом Росії, яка реалізовувала проект «навздогінної» (щодо Європи) модернізації. Відповідно до екон. змісту і правлячої групи, яка проводила модернізацію, модернізаційні процеси на укр. землях можуть бути періодизовані таким чином:

1) периферійна модернізація: магнатсько-колонізаційна (серед. 16 ст. — 1648). Імпульси модернізаційних процесів із Зх. Європи на землі *Корони Польської* і *Великого князівства Литовського* сприяли розвиткові товарного с.-г. вир-ва та активізації колонізації Степу (*Дикого поля*). Екон. фундаментом стала велика поміщицька власність на землю. Провідниками модернізаційних імпульсів були польс. уряд та магнатські родини (див. *Магнати*; «польський аристократичний порядок», за визначенням М.*Костомарова*), у той же час з'являється новий модернізуючий соціальний елемент — *козацтво українське*. Нездатність інкорпорувати його у владну ієрархію й привела до краху магнатсько-колонізаційного модернізаційного проекту в укр. землях внаслідок *національної революції 1648—1676*;

2) постпериферійна модернізація: козацько-колонізаційна (1648—98). Модернізуюча *еліта* — козацтво — зайняла провідні позиції в сусп-ві, а новою політ. системою став полково-сотенний устрій (див. *Полковий устрій*, *Сотенний устрій*). Екон. основу складала в цей період індивідуальна власність на землю. Однак через постійні бойові дії Україна виявилася вилученою з європ. світу економіки, а параліч власного модернізаційного проекту спонукав до участі в інших, зокрема російському;

3) імперська модернізація І: старшинсько-кріпосницька (1698—1775). У цей період (умовна дата його початку — рік, коли рос. цар *Петро І* розпочав одноособове правління) в укр. землях, що опинилися під владою рос. царату, модернізація почала набувати нових якостей — вона поступово ставала частиною рос. імперського модернізаційного проекту, спрямованого на навздогін зх. країн. У такому вигляді рос. модернізаційний проект вступав у конфлікт з векторами укр. варіанту європ. периферійної модернізації, носіями ідеології якої в період, що розглядається, була *козацька старшина*, яка укріпила свої позиції внаслідок розшарування козацтва. Зовн. політ. виявом цього конфлікту варіантів модернізації став виступ І.*Мазепи*. Невдача його виступу поклала край реалізації укр. периферійної модернізації в укр. землях Рос. д-ви, однак ця модернізація продовжила розвиватися на західноукр. землях;

4) імперська модернізація ІІ: бюрократично-кріпосницька (1775 — серед. 19 ст.). У цей період укр. землі остаточно інтегруються в політ. і екон. структури *Російської імперії*, втративши свої політ. структури (1775 — *Запорозьку Січ*, а 1783 — полково-сотенний устрій). Більшість козац. старшини отримують статус рос. *дворянства* і на рівних з рос. дворянством беруть участь у здійсненні рос. модернізаційного проекту. Поступово це призвело до розчинення укр. ідентичності еліти в імперській ідентичності, при паралельному розчиненні своєрідності політ. і екон. розвитку укр. земель у Рос. імперії. Екон. модернізація, зокрема, проявлялася в продовженні колонізації Пн. Причорномор'я;

5) імперська модернізація ІІІ: бюрократично/підприємницько-капіталістична (серед. 19 ст. — 1917). У західноукр. землях спостерігається продовження периферійної модернізації: хоча реформи, що проводилися в Австро-Угор. монархії після 1848 сприяли політ., екон. і культ. розвиткові, укр. землі лишалися відносно малорозвиненою периферією європ. світу економіки. У підрос. Україні після 1861 спостерігається перехід модернізації на якісно новий рівень: від периферії імперії до розвинутого її району.

Модернізаційна хвиля *селянської реформи 1861* була підтримана індустріалізацією південних і східних регіонів України. У цей період починає формуватися нова модернізуюча еліта — підприємці. Провідним конфліктом на даному етапі стала диспропорція між інтенсивністю екон. модернізації та повільністю політ. модернізації Рос. імперії. В ін. площині це був конфлікт між бюрократичною та підприємницькою модернізуючою елітою, джерелом якого було те, що підприємництво не могло конвертувати свій екон. вплив у політ. владу. Це непорозуміння, на тлі необхідності вирішувати гострі соціальні конфлікти доби становлення *капіталізму*, призвело до системної кризи в Рос. імперії;

6) радянська модернізація: бюрократично-соціалістична (1917—91). Крах Рос. імперії ознаменувався виходом на поверхню численних суперечностей, нагромаджених у попередній період. Розпочалася гостра боротьба за те, хто далі буде модернізувати країну і за якою ідеологією. З перемогою *більшовиків* в Україні відновилася реалізація імперського варіанту модернізації, яка зберегла багато спільних рис із попереднім періодом, але відбувалася вже на більш широкій соціальній базі.

В екон. площині рад. модернізацію можна починати з плану *ГОЕЛРО*. З проголошенням *нової економічної політики* була надана можливість тимчасового розвитку приватного капіталу. В той же час почала формуватися конфігурація політ. сил і соціальних конфліктів, яка була характерна для попереднього періоду. В такій ситуації чи не єдиним виходом для виживання рад. модернізаційної еліти, не кажучи вже про реалізацію амбіційних зовнішньополіт. планів, було створення адміністративно-командної системи (див. *Командна економіка*) та репресивного апарату. Перший удар з боку *держави* було завдано по найбільшому ідеологічному ворогові — прошарку непманів. Далі було приборкане *селянство* (у т. ч. шляхом терору голодом), а сільс. госп-во стало джерелом отримання ресурсів для капіталовкладень у технологічну модернізацію пром-сті й армії.

Після ІІ світ. війни *СРСР* досить успішно розвивав свій модернізаційний проект та навіть претендував на зразок вдалого альтернативного західному розвиткові і в такій якості був прикладом для ін. країн. Однак він зберігав традиційно рос. «наздоганяючу» властивість, яка виснажила економіку та врешті-решт і привела до краху рад. модернізації;

7) пострадянська модернізація: бюрократично-капіталістична (після 1991). «Пострадянськість» відобразилася в тому, що Україна розвивалася на базі рад. економіки і намагалася вирішувати проблеми, які у великій мірі лишилися в спадок від рад. часів. Модернізуючою елітою залишалася нац. бюрократія, її роль підвищилася і з огляду на те, що необхідно розбудовувати держ. інституції. У той же час починає формуватися й нове підприємництво. Реалізація укр. модернізаційного проекту розпочалася під демократ. гаслами, відповідно були впроваджені осн. демократ. інституції. Однак поширення бідності стало перепоною на шляху до продовження демократ. розвитку країни.

Подальший успіх укр. модернізації пов'язаний із проведенням радикальних екон. та соціальних реформ на основі демократ. цінностей та *європейської інтеграції*.

Літ.: *Eisenstadt S.* Modernization: Protest and Change. New Jersey, 1966; *Germani G.* The Sociology of Modernization: Studies on its Historical and Theoretical Aspects with Special Regards to the Latin American Case. New Brunswick — New Jersey, 1981; *Бродель Ф.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV—XVIII вв. т. 1—3. М., 1986—92; *Lash S.* Sociology of Postmodernism. London — New York, 1990; *Бродель Ф.* Динамика капитализма. Смоленск, 1993; Модернизация в России и конфликт ценностей. М., 1994; *Лейбович О.* Модернизация в России: К методологии изучения современной отечественной истории. Пермь, 1996; *Милецкий В.* Российская модернизация: предпосылки и перспективы эволюции социального государства. СПб., 1997; *Цапф В.* Теория модернизации и различия путей общественного развития. «Социс», 1998, № 8; *Горбатенко В.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. К., 1999; Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология. М., 1999; *Эйзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ: Сравнительное изучение цивилизаций. М., 1999; *Краснодембський З.* На постмодерністських роздоріжжях культури. К., 2000; *Федотова В.* Типология модернизации и способов их изучения. «Вопросы философии», 2000, № 4; *Михальченко Н.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? К., 2001; *Rose R.* Living in an Antimodern Society. В кн.: Contemporary Russian Politics. New York, 2001; *Головко В.* Поняття «модернізація» як засіб історичного пізнання. «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки» (К.), 2003, вип. 8; *Зеленько Г.І.* «Навздогін на модернізацію»: досвід Польщі та України. К., 2003; *Головко В.* «Модернізація» як метанаратив української історії. «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки» (К.), 2004, вип. 9; *Його ж.* Критика теорії модернізації в західній гуманітарній думці. Там само, вип. 11. К., 2004.

В.В. Головко.

МОДЗАЛЕ́ВСЬКИЙ Вадим Львович (28.03.1882—03.08.1920) — історик, архівіст, генеалог, мистецтвознавець, громад. діяч. З дворянського роду козацько-старшинського походження. Н. у м. Тифліс (нині м. Тбілісі, столиця Грузії). Син відомого педагога і дитячого письменника Л.Модзалевського (1837—96), брат видатного літературознавця Б.Модзалевського (1874—1928). Закінчив 1-й кадетський корпус у *Санкт-Петербурзі* (1899) та Миколаївське військ. інженерне уч-ще (1902). Під час навчання під впливом старшого брата та відомого рос. генеалога В.Руммеля (1855—1902) почав професійні заняття історією, брав участь у підготовці «*Русского биографического словаря*». Від 1902 служив у 14-му саперному батальйоні в *Києві*, займався проблемами укр. історії та генеалогії. Зблизився з багатьма укр. істориками, активно співробітничав з «*Киевской стариной*». Під час *революції 1905—1907* — член «Кружка сознательных офицеров» та «Киевского военного коллектива». 1 листопада 1906 заарештований, звільнений через кілька днів за браком доказів.

Наприкінці 1906 М. переведений до С.-Петербурга вихователем 1-го кадетського корпусу. Водночас активно працював з генеалогічними матеріалами в Архіві Департаменту герольдії Сенату. На поч. 1911 вийшов у відставку з чином інженер-капітана. Від травня 1911 до травня 1912 — дир. *Музею українських старожитностей* імені В.Тарновського Чернігівського губернського земства. У квітні 1912 — березні 1918 — секретар Черніг. дворянських депутатських зборів та, одночасно, від березня 1911 — керуючий справами *Чернігівської губернської вченої архівної комісії*, брав участь у редагуванні її «Трудов».

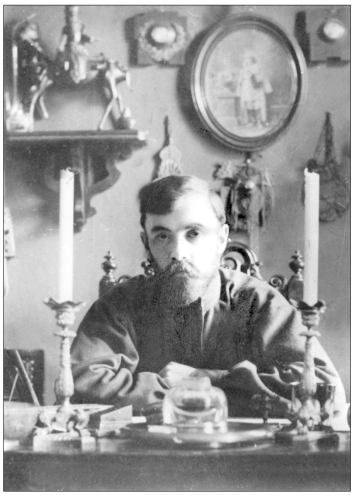

В.Л. Модзалевський.

За ініціативою та під кервом М. створений і описаний архів комісії, розпочата робота з дослідження місц. архівів, з вивчення історії *Лівобережної України* 17—18 ст., а також *спеціальних історичних дисциплін*. Розробив методику публікації документів 17—18 ст., видав (1913—14) актові книги *Полтави* і *Стародуба*, 4-й т. «Дневника» *генерального підскарбія* Я.А.*Марковича* (1913).

Від травня 1917 — черніг. губернський комісар з охорони пам'яток мист-ва й старовини. Від червня 1917 — голова Черніг. к-ту з охорони пам'яток мист-ва та старовини. У квітні—жовтні 1918 — секретар Комісії для розробки законопроектів про заснування Укр. академії наук. У травні 1918 — червні 1919 — голова архівно-бібліотечного відділу Мін-ва нар. освіти України (пізніше — Гол. управління мист-ва та нац. к-ри), у червні—жовтні 1919 — голова Гол. архів. управління та Всеукр. гол. архіву, розробив проект реформи архів. справи.

М. був членом багатьох наук. т-в, у т. ч. одним із засновників *Українського наукового товариства* (серпень 1918). Плідно працював у держ. комісіях та комісіях УАН (нині *Національна академія наук України*), керував Комісією УАН для створення «Біографічного словника діячів українського народу і української землі» (лютий 1919).

П. у м. Київ.

Праці: П.Л. Полуботок: Биографический очерк. СПб., 1903; Генеральный судья Иван Черныш и его

род. К., 1904; Материалы для истории Полтавского полка. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Вып. I—II. Полтава, 1905; Очерки по истории Лохвицкой, Сенчанской, Чорнуской, Куренской и Варвинской сотен, вошедших в состав Лохвицкого уезда. Лохвицкий истор. сборник. К., 1906; Малороссийский родословник, т. 1—4. К., 1908—14; т. 5, вип. 1—2. К., 1996—98; вип. 3—5. К.—СПб., 2004; Малороссийский гербовник. К., 1914 (у співавт.); Догадка о происхождении рода Нахимовых. М., 1915; Украинское искусство. Чернигов, 1917; Основні риси українського мистецтва. Чернігів, 1918; Гути на Чернігівщині. К., 1926.

Літ.: *Ткаченко М.* З нової історіографії Чернігівщини. В кн.: Чернігів і Північне Лівобережжя. К., 1928; *Ясенчик В.* Вадим Модзалевський — український родознавець. «Рід та Знамено» (Франкфурт), 1947, № 2; *Оглоблин О.* Микола Василенко й Вадим Модзалевський. Мюнхен—Нью-Йорк, 1968; *Коваленко О.Б.* В.Л.Модзалевський як історик України. «УІЖ», 1972, № 4; *Коваленко А.Б.* В.Л. Модзалевский как историк и источниковед: Автореферат дис. ... канд. истор. наук. К., 1979; *Томазов В.* К юбилею В.Л.Модзалевского. «Известия Русского генеалогического общества», вип. 4. СПб., 1995; *Білокінь С.І.* Вчений, якого я люблю. «Україна: наука і культура», 1996, вип. 29; *Томазов В.* Пам'яті В.Л. Модзалевського. В кн.: Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. К., 1996; *Коваль О.М.* Вадим Львович Модзалевський. «Студії з архівної справи та документознавства», 1997, т. 2; *Матяш І.Б.* Основні проблеми архівного будівництва доби визвольних змагань (1917—1921). К., 1998; *Томазов В.В.* Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (др. пол. XVII — поч. XX ст.). К., 2006.

В.В. Томазов.

МОДЗАЛÉВСЬКІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Федора** Модзалевського (р. н. невід. — п. до 1712), *сотника* топальського (1700—04, 1706). Його нащадки посідали уряди *значкових товаришів* і *військових товаришів* та *сотенної старшини* у *Стародубському полку* й *Лубенському полку*. До цього роду належали: **Лев Миколайович** (1837—96) — педагог, письменник, дир. Петерб. уч-ща глухонімих (1895—96); **Костянтин Миколайович** (1844—1921) — журналіст, письменник, перекладач, редактор-видавець часописів «Семья и школа» та «Педагогическая хроника»; **Олександр Миколайович** (1849 — р. с. невід.) — у чернецтві Анастасій, ієросхимник Рос. Свято-Пантелеймонівського монастиря на *Афоні* (Греція), педагог і письменник; **Борис Львович** (1874—1928) — літературознавець, пушкініст, один з фундаторів Пушкінського Дому в *Санкт-Петербурзі*, дир. Пушкінського Дому (1922—24), чл.-кор. Рос. АН (1918); **Вадим Львович** (див. В.*Модзалевський*; 1882—1920) — історик, архівіст, генеалог, мистецтвознавець; **Лев Борисович** (1902—48) — літературознавець, пушкініст, д-р філол. н., професор, зав. рукописного відділу Пушкінського Дому.

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідних книг Черніг., Херсон. та Санкт-Петерб. губерній.

Літ: *Руммель В.В.* Модзалевские (Модзолевские, Моздалевские). СПб., 1902; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912; *Томазов В.В.* К генеалогии Модзалевских (потомство стародубского полковника Тимофея Алексеевича). В кн.: Українська генеалогія: Теорія, методологія, історія та практика. К., 1996; *Модзалевский Н.Л., Шумков А.А.* Модзалевские. В кн.: Дворянский календарь, тетрадь 2. СПб., 1997.

В.В. Томазов.

МОЗÁЇКА — сюжетне зображення або орнамент, зроблені з фрагментів різнокольорових каменів, смальти тощо й укріплені на шарі цементу або вапняного розчину. М. з кераміки та ін. матеріалів з'явилася на Стародавньому Сході. У класичний період у Греції відомі мозаїчні надписи та візерунки. Спочатку М. виготовляли з гальки, а вже потім — зі смальти. В елліністичний період (див. *Еллінізм*) почали створювати багатокольорові мозаїчні композиції. Подальший розвиток це мист-во отримало в *Римі Стародавньому* й рим. провінціях. На перших етапах розвитку *християнства* та в ранньовізант. час мозаїчні зображення стали використовувати для оздоблення підлоги, зводів та стін церков. На Русь М. прийшла з *Візантії*. У мист-ві *Київської Русі* в оздобленнях церков використовували техніку М. та *фрески*. Збереглися мозаїчні підлоги *Десятинної церкви*, настінні мозаїки *Софійського собору* та Свято-Михайлівського Золотоверхого собору (див. *Київський Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир*) у *Києві*, у

Київський Свято-Михайлівський Золотоверхий собор. Янгол з мозаїчної композиції «Євхаристія» у центральній апсиді. 12 ст.

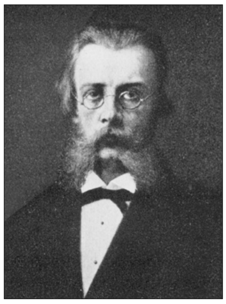

Л.М. Модзалевський. Фрагмент з портрета роботи художника Ф. Бурова.

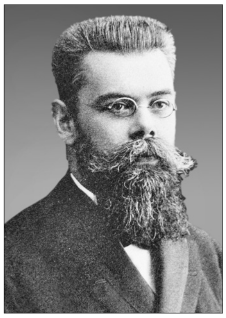

Б.Л. Модзалевський.

Переяславі рештки М. лише у *Михайлівському соборі* (шиферні плити, деякі з яких інкрустовані смальтою). Більшість давньорус. мозаїк було зроблено грец. майстрами.

Літ.: *Лазарев В.Н.* Мозаики Софии Киевской. М., 1960; *Його ж.* Михайловские мозаики. М., 1966; *Комеч А.И.* Древнерусское зодчество конца X — начала XII вв.: Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. М., 1987.

Т.Л. Вілкул.

МОЗАЛÉВСЬКИЙ Іван Іванович (Жан Алле) (24.09.1890 — 1975) — укр. художник і графік. Н. в м. Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща). Навч. в Київ. художньому уч-щі (1910—12). Вільнослухач

Софійський собор у м. Київ. Частина мозаїчної композиції «Євхаристія» у центральній апсиді. 11 ст.

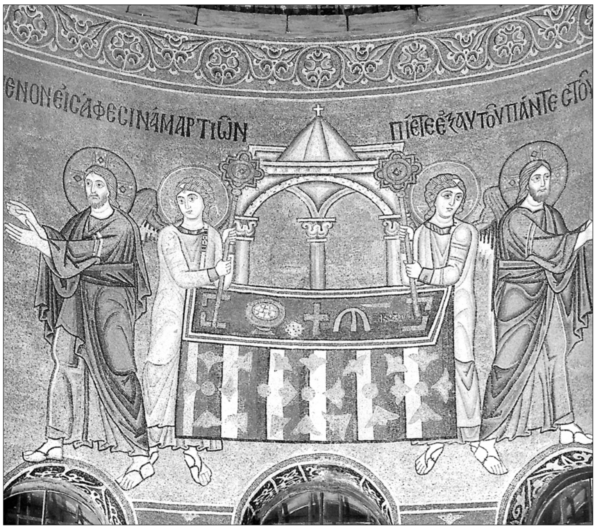

петерб. Академії мист-в (1914—15). Учень В.Мате й І.Білібіна. Від 1920 — на еміграції в *Чехословаччині*, Німеччині, Австрії та Франції. Викладав графіку в Укр. студії пластичного мист-ва в Празі (Чехословаччина; 1923—29). Вернувся в Україну 1947. Жив у м. *Сімферополь.*

Мозалевський І.І. Державний кредитний білет. Тисяча гривень. Українська Держава. 1918. Аверс і реверс.

М. — автор портрета Ш.-П.Бодлера (1912), картин «Літній вечір» (1913), «Лицар» (1921), «Робітник» (1923), «Труд» (1924), «Серни» (1937), «Це — війна», «Портрет І.Рєпіна» (обидва 1956—57), плаката «Іван Федоров» (у співавт. з В.Мозалевською), графічних композицій «Капітал», «Робітник» та багатьох ін., а також брошури «Современное положение художников во Франции» (Москва, 1950). М. ілюстрував «Білі пави» П.-М.Верлена (1911), «Манон Леско» А.-Ф.Прево (1934). Низку ілюстрацій М. вміщено в час. «Аполлон» (1913 — 14), зокрема малюнок «Птахи» (1913, № 6). Працював у галузі станкової і книжкової графіки, плаката, автор мініатюр на слоновій кістці, екслібрисів, видавничих знаків. Для графічних композицій використовував мотиви творів П.-М.Верлена, Дж.-Р.Кіплінга та Е.-А.По. Твори М. виставлялися в Празі, Берліні, Лейпцигу (обидва міста в Німеччині), Києві, *Львові.* Персональна виставка робіт М. відбулася в *Москві* в залах Правління Спілки художників СРСР (1971).

М. — автор проектів укр. паперових грошей, цінних держ. паперів, поштових марок, знаку на монопольні вироби. Зав. мистецького відділу Експедиції заготівель держ. паперів України (березень 1918 — червень 1919). За проектами М. в грошовий обіг випущені *банкноти* 1000 та 2000 *гривень.*

М. виконав кілька нереалізованих проектів паперових грошей та ін. держ. паперів доби національно-визвол. змагань, які експонувалися на «Виставці сучасної української графіки» *Асоціації незалежних українських митців* (Львів, червень 1932): банкнота 5 *карбованців*, консульська марка 25 *шагів*, 3 крб., талон 2 крб., поштова марка 2 крб., актовий папір — 44 проекти виконано тушшю та 13 — олівцем.

Літ.: Иван Иванович Мозалевский: Каталог выставки. М., 1963; *Сидоров А.* Русская графика начала XX века: Очерки истории и теории. М., 1969; *Гординський С.* Баланс культурних втрат. «Сучасність» (Мюнхен), 1971, № 1; *Шевелева В.* Графика Ивана Мозалевского: (По материалам выставки художника. Москва, декабрь 1971 г.). «Творчество» (М.), 1972, № 4; *Гнатишак М.* Державні гроші України 1917—1920 років: Ілюстрований історично-іконографічний нарис. Клівленд—Огайо, 1973; *Лодижинський В.* Українські митці в Парижі. «Нотатки з мистецтва» (Філадельфія), 1973, № 13.

М.Ф. Дмитрієнко.

МОЗГА́ВА, БИ́ТВА НА РІ́ЧЦІ 1195 — зіткнення війська великопольс. кн. *Мешка III* Старого та армії його суперників — краківського і мазовецького кн. *Лєшека Білого*, його молодшого брата-співправителя *Конрада I* Мазовецького та їхнього союзника волин. кн. *Романа Мстиславича.* Відбулася 13 вересня 1195 поблизу м-ка Енджеюв (за 80 км на пн. сх. від *Кракова*). Перед битвою великопольс. кн. Мешко III Старий запропонував волин. кн. Романові Мстиславичу виступити посередником між ним і племінниками Лєшеком та Конрадом. Роман Мстиславич відмовився, сподіваючися з перемогою Казимировичів посилити свій вплив на польс. справи. У битві суперники зазнали величезних втрат. З одного боку — загинув син Мешка III Старого куявський кн. Болеслав, з другого — був поранений кн. Роман Мстиславич. У *Київському літописі* йдеться про жорстоку поразку Романа Мстиславича. Але Київ. літопис укладався прибічниками гол. супротивника волин. кн. Романа Мстиславича — вел. кн. київ. *Рюрика Ростиславича.* Насправді жодна із сторін у битві на р. Мозгава (нині р. Можава, бас. Вісли) не отримала рішучої переваги, що йшло на користь саме кн. Романові Мстиславичу. Обидві сторони конфлікту в Польщі й надалі залежали від нього, що розв'язувало йому руки в боротьбі за київ. та галицький столи.

А.Г. Плахонін.

МОЗИ́РЯ (Мозира, Мазур, Мазуренко, Лук'янов) **Лук'ян** (н. на поч. 17 ст. — п. 08.01.1652) — укр. військ. діяч, дипломат, корсунський полковник. Виходець зі старовинного козац. роду, імовірно, був сином запороз. гетьмана (1628) Мозирниці. З початком національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*) М. перейшов на бік повсталих, брав участь у *Жовтоводській битві 1648* і *Корсунській битві 1648.* Наприкінці червня — у липні 1648 М. супроводжував чигиринського полк. Ф.*Вешняка* (Якубовича) в поїздці до *Варшави*, де взяв участь у засіданнях *вального сейму*, представляв на ньому «Реєстр кривд», заподіяних *козакам.* Корсунським полковником М. став, за одними відомостями, у 2-й пол. 1649, за ін. — восени 1648. Разом з козаками *Корсунського полку* брав участь у *Збаразькій облозі 1649* і, можливо, *Зборівській битві 1649.* Відзначився під час *Берестецької битви 1651.* Тоді він супроводжував Б.*Хмельницького* в поїздці до крим. хана *Іслам-Гірея III*, доставив у козац. табір (див. *Вагенбург*) універсал гетьмана, а на заключному етапі битви з мінімальними втратами вивів свій полк з облоги. У 2-й пол. 1651 М. був одним з організаторів оборони *Києва* і *Білої Церкви.* У серпні—жовтні 1651 разом із С.*Савичем*, І.*Золотаренком* та М.*Гунашевським* за дорученням гетьмана відвідав з дипломатичною місією *Москву.* Будучи незгідним з умовами *Білоцерківського договору 1651*, М. став одним з лідерів (поряд із миргородським полк. М.*Гладким* і черніг. полк. С.Подобайлом) антигетьман. опозиції, зірвав укладення нового реєстру в Корсунському полку. Скинутий Б.Хмельницьким із полковництва, наприкінці 1651 М. через

підставних осіб спровокував збройний виступ козаків у Корсунському полку та *Білоцерківському полку*, в результаті якого загинули тамтешні полковники і дехто зі старшин. Після придушення *генеральним осавулом* Д.*Лисовцем* заворушень М. було заарештовано й за наказом гетьмана 8 січня 1652 страчено.

Дж.: Памятники, изданные Киевской комиссиею для разбора древних актов, т. 3. К., 1898; Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). К., 1961; Універсали Богдана Хмельницького (1648—1657). К., 1998.

Літ.: *Смолій В.А.*, *Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет). К., 1993; *Мицик Ю.* Мозиря Лук'ян. В кн.: Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети, кн. 1. К., 1998; *Смолій В.А.*, *Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. К., 2009.

В.М. Горобець.

МОЗОЛЕ́ВСЬКИЙ Борис Миколайович (04.02.1936—13.09.1993) — археолог-скіфознавець, поет. Канд. істор. н. Н. в с. Миколаївка (нині село Веселинівського р-ну Миколаїв. обл.). За свої погляди зазнав утисків і гонінь від рад. влади. Відомий відкриттям золотої пекторалі — прикраси скіф. володаря (див. *Скіфи*) в кургані *Товста Могила* (1971) та наук. монографіями: «Товста Могила» (1979), «Мелітопольський курган» (у співавт. з О.*Тереножкіним*, 1988). Прихильність читачів здобула книга «Скіфський степ» (1983), у якій нариси про скіф. *кургани* поєднано з ліричними віршами про сиву давнину. До *археології* долучився 1962 — участю в експедиціях, від 1968 — наук. співробітник, а від 1986 — зав. відділу Ін-ту археології АН УРСР (нині *Інститут археології НАН України*). Як поет залишив збірки «Червоне вітрило» (1976), «Веретено» (1980), «Кохання на початку осені» (1985), «І мить, як вік...» (1986), «Дорогою стріли» (1991), що поряд з інтимною лірикою містять худож. бачення скіф. світу.

Літ.: *Череватенко Л.* «Степе мій, полиновий і тирсовий...». «Дніпро», 1996, № 11.

О.Є. Фіалко.

МОЇСЕ́Й ВИ́ДУБИЦЬКИЙ (р. н. і р. с. невід.) — ігумен *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря*, упорядник і редактор *Київського літопису*. Його перу належить також твір, яким літопис закінчується, — це промова з приводу завершення буд-ва стіни, що укріпила дніпровську кручу в сх. частині Видубицького Свято-Михайлівського монастиря. Виголошена 24 вересня 1198 промова, імовірно, не призначалася для літопису і була вміщена пізніше, коли М.В. закінчував працю з його оформлення. Традиція атрибуції промови і близьких до неї статей Київ. літопису ігумену Моїсею іде від К.Бестужева-Рюміна. М. *Грушевський* вважав, що відповідну роботу здійснив не ігумен, а молодий чернець Видубицького монастиря, але його погляд не був підтриманий ін. науковцями. Промові М.В. як твору пізньої київ. риторики присвячено великий обсяг наук. літератури. Дослідники зазначають, що промова гідно продовжує традицію київ. урочистого красномовства, а її автор виступає не лише як ритор, а і як начитаний книжник, який прекрасно знав Святе Письмо (див. *Біблія*) і вмів користуватися його текстами й образами. Сучасний дослідник промови М.В. Ю.Бєгунов припускає, що її автор знав грец. мову і міг звертатися до оригінальних джерел. Крім промови, М.В. належать і деякі ін. фрагменти Київ. літопису, здебільшого присвячені синам вел. кн. київ. *Ростислава Мстиславича.* Вони розпізнаються завдяки повторенню одних і тих самих зворотів: «приложися ко отцам и дедам своим, отдав общий долг, его же несть убежати всякому роженому», «злата и сребра не собирал, но давал дружине». Б.*Рибаков* обґрунтував гіпотезу про те, що М.В. є автором усіх літописних записів Київ. літопису за 1197 і 1198.

Літ.: *Бестужев-Рюмин К.Н.* О составе русских летописей до конца XIV в. СПб., 1868; *Приселков М.Д.* История русского летописания XI—XV вв. М.—Л., 1940; *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М., 1972; *Бегунов Ю.К.* Речь Моисея Выдубицкого как памятник торжественного красноречия XII в. В кн.: Труды Отдела древнерусской литературы, т. 28. Л., 1974; *Грушевський М.* Історія української літератури, т. 3. К., 1993; *Франчук В.Ю.* Молитва князя Ігоря — взірець красномовства. «Слово і час», 2001, № 7.

В.Ю. Франчук.

МОЙСЕ́ЄНКО Петро Онисимович (1852—30.11.1923) — рос. революціонер, учасник народницького та соціал-демократ. рухів. Н. в с. Обиденне Сичівського пов. Смоленської губ. в родині кріпосних селян. 1865 як учень був відданий на моск. ф-ку. Від 1871 працював ткачем у м. Орєхово-Зуєво (нині місто Моск. обл., РФ). Від 1874 — у *Санкт-Петербурзі* на ф-ці Шау. Брав участь у діяльності петерб. народницьких гуртків (див. *Народники*). Учасник Казанської демонстрації 1876 та член Пн. союзу рос. робітників (1878). 1878—83 за участь у страйковому русі висланий спершу до Смоленської, а пізніше — до Єнісейської губ. Після заслання працював на Нікольській мануфактурі С.Морозова в м. Орєхово-Зуєво. Один з організаторів знаменитого Морозовського страйку 1885. Висланий в Архангельську губ. (1885—89). Після повернення із заслання проводив революц. діяльність у м. Ростов-на-Дону (нині місто в РФ; 1893—94). Заарештований і висланий до Вологодської губ. (1894—98). Від 1899 — на Донбасі та в м. *Маріуполь.* Член *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (1905). Належав до більшовицької течії соціал-демократ. руху (див. *Більшовики*). 1905 входив до складу страйкового к-ту Щербинівського рудника. 1909—10 — у м. Баку (нині столиця Азербайджану). Від 1912 — у м. *Горлівка*, де став одним із керівників страйку (1916). 1917—18 — учасник громадян. війни на Пн. Кавказі та в Баку. Інструктор нар. освіти в м. Мінеральні Води (нині місто Ставропольського краю, РФ; 1920—21). Від 1922 працював у Харків. ін-ті історії партії. Автор спогадів з історії революц. руху 70-х рр. 19 — поч. 20 ст.

П. у м. Харків, похований у м. Орєхово-Зуєво.

Тв.: Воспоминания старого революционера. М., 1966.

Літ.: *Кавалеров И.Н.* Памяти П.А. Моисеенко. «Летопись революции», 1924, № 1; *Чечановский М.* Ткач П.А. Моисеенко. М., 1924; *Панов А.* Сеятель гнева народного. Сталино, 1961; *Подлящук П.* Основа (рассказ о Петре Мойсеенко, рабочем вожаке). М., 1970; *Кирьянов Ю.И.* Неизвестные корреспонденции П.А. Моисеенко в «Правде» в 1913—1914 гг.

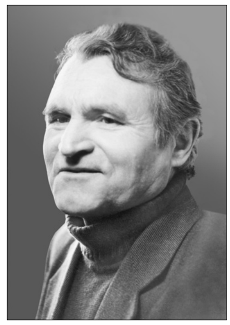

Б.М. Мозолевський.

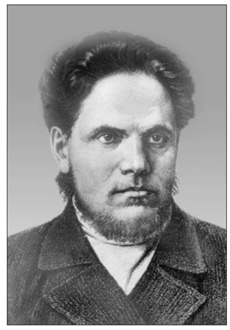

П.О. Мойсеєнко.

«История СССР», 1971, № 1; *Волковинский В.Н.* Малоизвестные документы ЦГАОР УССР о П.А. Моисеенко. «Советский архив», 1983, № 6; *Панов А.* Человек с сердцем Данко [П.А. Моисеенко]. «Донбасс», 1985, № 4.

О.В. Ясь.

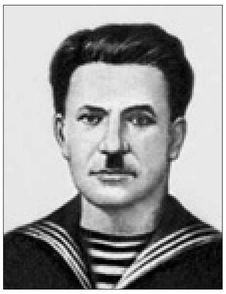

О.В. Мокроусов.

МОКІЄ́ВСЬКИЙ Костянтин (р. н. невід. — п. бл. 1709) — укр. військ. діяч і дипломат; походив із правосл. шляхетського роду на Білоцерківщині, небіж (за ін. даними — двоюрідний брат) І.*Мазепи* по материнській лінії. 1690 був таємним посланцем гетьмана І.Мазепи до польс. короля *Яна III Собеського* з повідомленням про існування близького до гетьмана гуртка козац. старшини, налаштованої критично щодо політики Рос. д-ви. 1691—1708 — київ. полковник, активний учасник *Азовсько-Дніпровських походів 1695—1696* і *Північної війни 1700—1721.* Виступав меценатом правосл. церкви (зокрема, профінансував буд-во церков Різдва Богородиці на Дальніх печерах і Свято-Феодосієвської в *Києво-Печерській лаврі*, Борисоглібської у *Вишгороді*, подарував під *Остром* землі *Київському Межигірському Спасо-Преображенському монастиреві*). 1708—09 — чигиринський полковник. Належав до самостійницького козацько-старшинського угруповання, що підтримало укладення *українсько-шведського договору 1708.* Провів успішні переговори з *кошовим отаманом Запорозької Січі* К.*Гордієнком* щодо його приєднання в березні 1709 до антирос. коаліції; тоді ж з аналогічною місією відвідав *Кримський ханат*, але заборона осман. султана *Агмета III* унеможливила реалізацію крим. ханом Девлет-Гіреєм II союзних домовленостей. Подальша доля невідома, на думку О.*Оглоблина*, помер у Криму.

Літ.: *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк—К.—Львів—Париж—Торонто, 2001; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. К., 2004.

В.І. Головченко.

МО́КОШ, Макошь — слов'ян. язичницька богиня, єдине жін. божество Володимирового пантеону 980. Не раз згадується давньорус. повчаннями проти *язичництва* 12—14 ст., як правило, поряд із нижчими водними божествами — русалками. Ім'я М. Б.*Рибаков* тлумачить як «Макошь» — мати щасливого жереба, богиня долі, вдачі, мати щастя, доброго врожаю і зіставляє її з образом «Матір — сира земля». Її зображення, він вважає, знаходиться на лицьовій грані *Збруцького ідола*, у жін. персонажі з рогом достатку в руці.

Етнографія рос. Півночі змальовує М. (Мокушу) невидимою прялею, яка потай стриже овець, втручається в жін. роботи і забороняє прядіння у святкові дні. Ймовірно, М., як богиня долі і водночас пряля, могла уявлятись як така, що «пряде нитку долі». Разом із прийняттям *християнства* М. замінила Параскева П'ятниця, також пов'язана із прядінням, плодючістю, живлющою земною вологою. Звідси днем М. вважається п'ятниця. Популярність М. засвідчує топонімія: с-ще міськ. типу Макошине Менського р-ну Черніг. обл., Mokošin Vrch (Мокошин Горб) у Чехії.

Літ.: *Барсов Е.* Критические заметки об историческом и художественном значении «Слова о Полку Игореве». «Вестник Европы» (СПб.), 1878, кн. 10; *Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. М., 1981; *Його ж.* Язычество Древней Руси. М., 1987.

Ю.Г. Писаренко.

МОКРІЄ́ВИЧІ ТА ДЕБОГО́РІЇ-МОКРІЄ́ВИЧІ (Дебагорії-Мокрієвичі) — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Карпа Івановича** Мокрієвича (р. н. невід. — п. до 1704), черніг. полкового писаря (1660—61, 1690) та судді (1688—90), *генерального писаря* (1669—72), одного з учасників змови проти гетьмана Д.*Многогрішного.* Його старший син **Іоаникій** (Іван) **Карпович** Мокрієвич (р. н. невід. — п. бл. 1700) — *сотник* любецький (1690—93), а молодший — **Самійло Карпович** Мокрієвич (р. н. невід. — п. до 1712) — сотник березнинський (1689—90) та черніг. полковий сотник (1690), відомий також як автор віршованого переспіву «Книги Буття» та «Євангелія» від Матвія, присвяченого гетьману І.*Мазепі.* **Іван Іоаникійович** Мокрієвич (р. н. невід. — п. до 1742) — онук родоначальника, посідав уряд черніг. полкового сотника (1729—32) і черніг. полкового судді (1732—39), а його брат **Михайло Іоаникійович** Мокрієвич (р. н. невід. — п. 1738) — черніг. полковий *осавул* (1723—38), який підписав Коломацькі чолобитні та загинув під час Крим. походу.

З цього роду походили також **Володимир Карпович** Дебагорій-Мокрієвич (див. В.*Дебагорій-Мокрієвич*), відомий революціонер-*народник*, та його брат **Іван Карпович** Дебагорій-Мокрієвич (1844 — р. с. невід.), котрий створив на Чернігівщині «американський гурток», що мав на меті організацію в усьому світі хліборобських комун як шлях до соціалізму (див. *Соціалізм*).

Рід внесений до 2-ї частини Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

В.В. Томазов.

МОКРОУ́СОВ Олексій Васильович (справжні ім'я та по батькові — Хома Матвійович; псевд. — Савін; 21(09).06.1887—28.10.1959) — активний учасник революц. руху в Росії, один з організаторів й керівників партизан. руху в Криму під час громадян. війни 1918—22 та *Другої світової війни.* Н. в с. Понирі (нині село Курської обл., РФ) в родині селян. Працював чорноробом, слюсарем, шахтарем. 1908 надісланий матросом на Балт. флот. 1912 заарештований за революц. пропаганду, втік з-під слідства за кордон, де примкнув до анархо-синдикалістів (див. *Анархо-синдикалізм*). Працював на торг. та китобійних суднах у Швеції, *Австро-Угорщині*, Данії, Великій Британії, Аргентині, Австралії, Чілі, Японії, Китаї. Після *Лютневої революції 1917* повернувся до Росії. Під час *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* на чолі загону моряків захопив Центр. телеграфне агентство. Делегат *Другого Всеросійського з'їзду рад 1917.* У листопаді 1917 сформував загін з матросів, направлений в *Область Війська Донського* для боротьби з генералом О.*Калединім.* Наприкінці 1917 М. прибув до Севастополя, де сприяв захопленню влади *більшо-*

виками. Брав участь у збройній боротьбі проти кримськотатар. «ескадронців», військ генерала Л.*Корнілова,* нім. військ (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*). З серпня 1919 командував бригадою в Задніпровській д-зії. 21 липня 1920 призначений командуючим партизан. силами Криму (Крим. повстанською армією). 17 серпня 1920 за розпорядженням ЦК КП(б)У та РВР *Південно-Західного фронту* група в складі 11 осіб на чолі з М. висадилася на півострові біля с. Капсіхор (нині с. Морське, підпорядковане Судацькій міськраді АР Крим) для партизанської боротьби. У листопаді—грудні 1920 разом з Сімферопольською ініціативною групою анархо-синдикалістів М. звернувся до Крим. революц. к-ту з проханням дозволити діяльність групи, але отримав відмову. В лютому 1921 в с. Кара-Кіят (нині с. Грушеве Сімферопольського р-ну) створив першу в Криму *комуну сільськогосподарську*, протягом 2-х років очолював її. Від 1923 до осені 1936 — завідувач Крим. держ. заповідника. 1933—34 начальник Колимської експедиції, перетнув тайгу Сх. Сибіру, де шукав місця для побудови аеродромів. 1936—39 був військ. радником командуючого Арагонським фронтом під час громадян. війни в Іспанії. Від 23 жовтня 1941 по липень 1942 очолював Крим. штаб партизан. руху. Віддавав накази щодо розстрілу партизан, дії яких йому не подобалися, був знятий з посади й відправлений на фронт. З серпня 1943 перебував у розпорядженні командуючого Північнокавказ. фронтом. Займався розвідкою, брав участь у *Керченсько-Ельтигенській десантній операції 1943.* Закінчив війну у званні полковника, працював директором Крим. теплоелектростанції, очолював туристично-екскурсійне бюро в Сімферополі.

Похований у м. Сімферополь на Військ. кладовищі.

Тв.: В горах Крыма: Записки о красно-партизанском движении во врангелевском тылу. Симферополь, 1940.

Літ.: *Любчиков М., Болгари П.* Моряки-черноморцы в борьбе за Советскую власть на юге страны (1917—1920 гг.). В кн.: Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. Симферополь, 1957; *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма, т. 2. Симферополь, 1957; Борьба за Советскую власть в Крыму: Документы и материалы, т. 2. Симферополь, 1958; *Поликарпов В.* Бурям навстречу. Симферополь, 1961; Хроника революционных событий в Крыму. Симферополь, 1969; *П'ятаков Г.І.* О.В. Мокроусов. Сімферополь, 1971; *Луговой Н.Д.* Побратимы. К., 1974; *Федоренко Ф.И.* Годы партизанские. Симферополь, 1990; *Поляков В.* Мокроусов: Правда и вымысел. «Республика Крым» (Симферополь), 1997, 18 июля; *Брошеван В.М.* Крымский штаб партизанского движения. Симферополь, 2001; *Луговой Н.Д.* Страда партизанская: 900 дней в тылу врага. Симферополь, 2004; *Поляков В.* История партизанского движения в Крыму, кн. 1: 1941—1942. Симферополь, 2008.

Т.Б. Бикова.

МО́КРСЬКИЙ-ГО́НЦЕЛЬ Андрій (р. н. невід. — п. 1649) — єзуїт, д-р богослов'я, проповідник. Складав панегірики, в яких прославляв польс. можновладців і катол. церкву. Вважав, що *православ'я* є джерелом «козацької, наливайківської» віри. Був одним з учителів Б.*Хмельницького* в єзуїтській колегії у *Львові* (за ін. версією — в Ярославі; нині місто в Польщі). Викладав поетику і риторику. Нова зустріч М.-Г. з Б.Хмельницьким, уже *гетьманом Війська Запорозького*, відбулася, коли Б.Хмельницький обложив Львів у жовтні 1648. М.-Г. був направлений до гетьмана львів. *магістратом* для того, щоб випитати про наміри козац. війська щодо майбутньої долі міста й добути в Б.Хмельницького охоронні листи для польс. послів, котрі мали вести з ним подальші переговори. Як свідчить один із польс. кореспондентів до *Варшави* в листі від 29 листопада 1648, що подавав, скоріше за все, прикрашену інформацію зі слів самого М.-Г., гетьман спочатку не видав свого знайомства з М.-Г. і лише тоді, коли ін. польс. учасники зустрічі розійшлися, запросив його до другого покою, де кинувся своєму вчителю в ноги, обійняв і зворушливо дякував за колишню опіку й науку. М.-Г. став дорікати гетьману за кровопролиття війни, на що Б.Хмельницький, ніби-то оправдуючись, розповів історію переслідувань його особисто і нагадав про страждання укр. народу від польс. *шляхти* й *магнатів*. М.-Г. отримав охоронні листи для нового посольства до гетьмана, яке закінчилося, як відомо, тим, що козац. військо відмовилося від штурму Львова і рушило до Замостя, взявши за це викуп, котрий пішов для плати татарам, які супроводжували козаків. Обложивши Замостя, гетьман пильно стежив за виборами нового польс. короля і на цей час призупинив активні військ. дії. У війську, до того ж дуже стомленому довгим походом (від липня до грудня 1648), почалась епідемія чуми, що забрала життя багатьох козаків, у т. ч. полк. М.*Кривоноса.* Гетьман у цих умовах вирішив піти на перемир'я з поляками і знову зустрівся з М.-Г. для того, щоб доручити йому передати до елекційного сейму (див. *Елекція вільна поголовна*) листа про свою згоду підтримати кандидатуру на польс. престол королевича Яна-Казимира Ваза. Наступного року М.-Г. помер.

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 8, ч. 2. К.—Відень, 1922; Те саме, т. 9. К., 1931; *Крип'якевич І.П.* Учитель Б.Хмельницького. «ЗНТШ», 1922, т. 132; *Його ж.* Богдан Хмельницький. К., 1954; *Голобуцкий В.* Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа: 1648—1654. К., 1962.

П.В. Голобуцький.

МОЛДА́ВСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА (МАРСР, до 1937 — Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка; АМСРР) — автономна республіка в складі УСРР/УРСР 1924—

МОЛДАВСЬКА АСРР. 1939 р.
Масштаб 1:3500000

40. Штучний політ. витвір, інспірований Москвою у контексті реанімації вже значною мірою дискредитованих ідей «світової революції». У такий спосіб більшовицьке кер-во намагалося радикалізувати прорад. настрої в окупованій Румунією *Бессарабії* з метою її повернення за наявності сприятливих умов і створення геополіт. плацдарму для здійснення прориву на балканському напрямку.

Активним пропагандистом ідеї створення на території укр. Придністров'я молдов. *автономії* виступав Г.*Котовський*, який із групою однодумців у лютому 1924 направив в ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У доповідну записку. У ній наголошувалося на тому, що на лівому березі Дністра компактно проживають від 500 до 800 тис. молдован і що створення молдов. республіки могло б відіграти роль потужного політико-пропагандистського чинника в розв'язанні «бессарабської проблеми». Незважаючи на заперечення наркома закордонних справ СРСР Г.*Чичеріна*, який доводив, що новоутворення лише посилить позицію румунів щодо Бессарабії і здатне активізувати «експансіоністські претензії румунського шовінізму», Кремль розпочав кампанію за створення автономії, залучивши до неї бессарабських біженців та румун. політ. емігрантів, які проживали в *Москві* і в УСРР.

7 березня 1924 політбюро ЦК КП(б)У визнало політ. доцільність утворення автономії, але до остаточного розв'язання цього питання вирішено було повернутися після уважного з'ясування ситуації в регіоні. Дебатувалося питання про форму забезпечення інтересів молдов. населення (автономна республіка, автономна область, округ чи район). Оскільки в ході проведеної роботи стало ясно, що стат. дані щодо кількості молдован, представлені комісією Г.Котовського, завищені порівняно з офіційними, політбюро ЦК КП(б)У 18 квітня 1924 ухвалило вважати створення автономії недоцільним. Однак у Москві ця позиція була проігнорована. Прийнята 29 липня постанова ЦК РКП(б) містила категоричну вказівку ЦК КП(б)У щодо «виділення молдавського населення в спеціальну Автономну республіку в складі УСРР» і зобов'язувала його вже через місяць відзвітувати про хід відповідних робіт. Рішення про утворення АМСРР було прийняте 3-ю сесією ВУЦВК 8-го скликання 12 жовтня 1924. Вона утворювалася на території Одеської і Подільської губерній, що прилягала до р. Дністер. До її складу увійшли повністю 9 *районів* Одеської і Подільської губерній і ще 5 районів частково із заг. кількістю населення 540 567 осіб (дані 1925). З них було сформовано 12 районів АМСРР (Ананьївський, Балтський, Бірзульський, Григоріопольський, Дубоссарський, Кам'янський, Крутянський, Олексіївський, Рибницький, Слободзейський, Ставрівський, Тираспольський). Але вже 1925 Ставрівський р-н розформували.

Власне молдовськими, з переважанням молдов. населення, були лише 2 райони — Ананьївський та Дубоссарський. В АМСРР налічувалося 582 населених пункти, об'єднані в 126 сільрад. Надалі адм.-тер. структура автономії не раз зазнавала змін. 1929 центр Крутянського р-ну перевели в м-ко *Кодима* і район став Кодимським. 1935 Бірзулу перейменували на Котовськ і створили ще 3 райони — Валегоцулівський (існував також 1923—30), Піщанський та Чорнянський.

У *Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки*, прийнятій 9-м Всеукр. з'їздом рад у травні 1925, про утворення молдов. автономії йшлося як про об'єднання УСРР з молдов. народом на основі визнання права всіх *націй* на самовизначення аж до відокремлення і непохитно виявленої волі молдов. народу до оформлення свого держ. буття в складі УСРР. Далеко не бездоганне в правовому відношенні (республіка об'єднувалася з народом), це формулювання камуфлювало прагнення Москви повернути собі права на Бессарабію.

Територія АМСРР дорівнювала 8,4 тис. км^2. За переписом 1926, її населення складало 572 300 осіб, серед яких 277 300 (48,5 %) українців, 172 600 (30,1 %) молдован, 48 900 (8,7%) росіян, 48 600 (8,5 %) євреїв, 10 700 (1,9 %) німців. Столицею АМСРР була *Балта*, а від 1929 — Тирасполь (нині місто в Молдові).

Де-юре до АМСРР було включено територію Бессарабії і її зх. кордоном визначено р. Прут. 19—23 квітня 1925 в м. Балта відбувся 1-й Всемолдав. з'їзд рад, на якому прийнято *Конституцію Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки* (затверджену 10 травня 1925 9-м Всеукр. з'їздом рад), обрано ЦВК республіки в складі 65 членів і 30 кандидатів. За Конституцією АМСРР 1925 верховними органами республіки було визначено Всемолдав. з'їзд рад, а в період між з'їздами — ЦВК та його президію. ЦВК республіки утворював Раду нар. комісарів у складі голови й наркомів, які очолювали необ'єднані (внутр. справ, охорони здоров'я, земельних справ, нар. освіти, соціального забезпечення, юстиції) та об'єднані (внутр. торгівлі, праці, *робітничо-селянської інспекції*, фінансів, раду нар. господарства) наркомати. На правах об'єднаних наркоматів при РНК автономії утворювалися стат. управління та держ. політ. управління. Автономія мала свого представника при укр. уряді з правом дорадчого голосу в усіх центр. органах УСРР.

6 січня 1938 надзвичайний (2-й Всемолдавський) з'їзд рад прийняв нову Конституцію автономії. У ній була замінена назва автономії на Молдавську АРСР. Відповідно до *Конституції СРСР 1936* вищими органами влади в автономії були визначені Верховна Рада МАРСР як єдиний законодавчий орган республіки, її Президія та уряд — Рада нар. комісарів МАРСР, органами держ. влади в районах, містах, селах, селищах — ради депутатів трудящих. У *Конституції Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки 1938* вперше перелічувалися райони, з яких складається Молдав. АРСР — Ананьївський, Балтський, Валегоцулівський, Григоріопольський, Дубоссарський, Кам'янський, Кодимський, Котовський, Красноокнянський, Піщанський, Рибницький, Слободзейський, Ти-

распольський, Чорнянський і м. Тирасполь.

Навколо питання про самоідентифікацію молдован в автономії відбувалися гострі дискусії. 1932 ЦК КП(б)У розповсюдив директиву про переведення молдов. мови з кириличного алфавіту на латинський. Проти неї різко виступили т. зв. самобутники, які побоювалися посилення румун. впливу в республіці. Їм протистояли «латинізатори», які вважали помилковим запровадження особливої, відмінної від румунської, молдов. мови. Спочатку вони домоглися змін молдов. алфавіту, але 1938 молдов. мова знову була переведена на *кирилицю*.

Укр. влада, з огляду на геополіт. ситуацію, змушена була підтримувати імідж автономії як високорозвинутого регіону, внаслідок чого АМСРР отримала досить сприятливі умови для прискореного екон. і культ. розвитку. 1939 тут діяли 343 пром. підпр-ва й артілі, гол. чин. легкої та харчової галузей. Обсяг пром. продукції виріс порівняно з 1913 у 33 рази (по УРСР — у 7,3), але економіка автономії все ж лишилася аграрною. 1935 стала до ладу Тираспольська теплова електростанція. Працювали 504 школи (у т. ч. 282 з молдов. мовою викладання), 3 вищих і 9 спец. навч. закладів. 1939 створено Н.-д. ін-т історії, економіки, мови та літератури. Видавалося багато літератури (книги, газети) молдов. мовою. Створено молдов. музично-драматичний, український та російський драматичний театри, муз. капелу, хорову капелу «Дойна». 1937 з'явилося молдов. від-ня Спілки композиторів УРСР. Водночас молдов. автономія, як і ін. регіони рад. України, постраждала від проведення насильницької колективізації та розкуркулення, *голодомору 1932—1933 років в УСРР*, масових репресій.

МАРСР проіснувала до 2 серпня 1940, коли сесія ВР СРСР ухвалила закон про створення Молдав.РСР. Її зх. частина з більшою частиною території Бессарабії увійшла до складу новоутвореної союзної республіки. Колишні райони МАРСР — Ананьївський, Балтський, Валегоцулівський, Кодимський, Котовський, Красноокнянський, Піщанський, Чорнянський — залишилися в межах УРСР (нині ці території — в складі *Вінницької області* та *Одеської області*).

Входження колиш. районів МАРСР — Слободзейського, Тираспольського, Дубоссарського, Рибницького, Кам'янського та Григоріопольського — до складу невизнаного Придністров'я створює загрозу стабільності на пд.-зх. кордоні України. Протистояння між прорумунськи налаштованими молдов. елітами та більшістю населення Придністров'я, яке вилилося 1992 в етнічний конфлікт, триває, хоч і перейшло в латентну форму.

Літ.: Конституція УСРР та АМСРР. Х., 1928; Конституция (Основной Закон) Молдавской Автономной Советской Социалистической Республики. Тирасполь, 1938; *Виленский Б.В.* Образование Молдавской Советской Социалистической Республики. К., 1951; Начало большого пути: Сборник документов и материалов к 40-летию образования МАССР и создания Коммунистической партии Молдавии. Кишинев, 1964; *Лисенко В.Г.* Утворення і розвиток Молдавської АРСР у складі УРСР (1920—1940 рр.). «УІЖ», 1974, № 9; *Репида А.В.* Образование Молдавской ССР. Кишинев, 1983; Бессарабский вопрос и образование Приднестровской Молдавской Республики: Сборник официальных документов. Тирасполь, 1993; *Боєчко В. та ін.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1994; *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. К., 2000; *Галущенко О.* Население Молдавской АССР (1924—1940 гг.). Кишинев, 2001; *Negru E.* Politica etnoculturala in R.A.S.S. Moldoveneasca (1924—1940). Chisinau, 2003; *Галущенко О.* Как создавалась республика на Днестре (К 80-летию МАССР). «Ежегодный исторический альманах Приднестровья» (Тирасполь), 2004, № 8.

Я.В. Верменич.

МОЛДА́ВСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО (Moldova, Ţara Moldovei) — д-ва, що існувала в 14—19 ст. на території історико-геогр. земель Молдова, *Буковина*, *Бессарабія* та *Буджак*. Населення мало строкатий етнічний характер: нащадки гето-дакійських племен (пн. фракійців) зазнавали впливів римлян, слов'ян, угорців, *печенігів*, *половців*, монголо-татар, валахів. Культурно та історично М.к. пов'язане з дунайським князівством Валахія, а також Трансильванією.

У серед. 1340-х рр., після розгрому золотоординського війська, у долині р. Молдова (прит.

Сірету, бас. Дунаю) виникло держ. об'єднання (воєводат) під владою угор. королів. Молдов. та угор. літописи свідчать, що воєвода Драгош Водє (за легендою прибув на територію з Цара (області, регіону) Марамурешулуй під час полювання на тура) був васалом угор. короля. У серед. 14 ст. марамурешський воєвода Богдан із Кухи (Богдан I) ліквідував сюзеренітет угор. короля, молдав. воєводат став незалежною д-вою. Богдан об'єднав свій воєводат з воєводатом Сучава-Редеуць (Радівці), потім — із Цара Шепеніцуй (Шипинською державою; включав до складу міста Хмилів, Тецина, *Хотин*). Створене «Цара Молдовей» отримало також назву «Цара де Сус» (Верхня Країна). У пд.-сх. частині Карпато-Дністровсько-Причорномор. регіону та за Дністром сформувалося ін. держ. утворення — «Цара де Жос» (Нижня земля), що охоплювало землі, звільнені від татар.

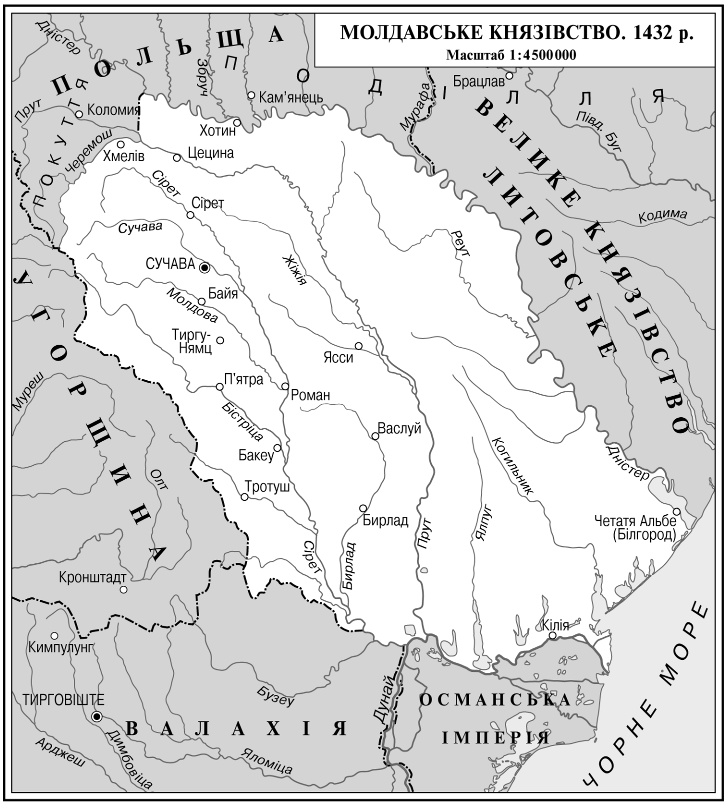

За воєводи Петру I Мушата (див. *Петро Мушат*; 1375—91) «Цара де Сус» та «Цара де Жос» об'єдналися, що означало завершення процесу формування молдов. д-ви. Її політ. структура складалася з князя (воєводи, господаря, «домна»), Господарської ради («Сфатул Домнеск»), Великого нар. зібрання («Маре Адунаре а Церій») та Об'єднаних зборів станів («Адунеріле Женерале»). Центр. політ. інститутом був князь, який іменував себе «воєвода» або «великий воєвода» («воде»). Уособлював необмежену верховну владу, обирався із княжої родини боярством та вищим духовенством за принципом особистого наслідування пожиттєво. Князі обов'язково були родичами по чол. лінії з роду Богданів (Богданешей, тобто Мушатинів).

М.к. включилося до міжнар. відносин Пд.-Сх. Європи. 1387 Петру І Мушат став васалом Польщі. За рік до того в М.к. переховувався від *Золотої Орди* син вел. кн. моск. *Дмитрія Донського* — Василій Дмитрович. У літописах є згадки про те, що *Покуття* та Буковина того часу увійшли до складу М.к. За наступників Петру І Мушата до складу М.к. увійшли фортеці *Кілія* й Четатя-Альбе (Білгород; нині м. *Білгород-Дністровський*), а також землі між Дністром і Прутом (прит. Дунаю) аж до Дунаю та Чорного моря. Молдов. воєводи брали участь у боротьбі польс. та литов. князів за контроль над *Поділлям*.

Воєвода Олександру чел Бун (Олександр I Добрий; див. *Олександр Добрий*; 1400—32) домігся від константиноп. патріарха визнання Молдав. митрополії, побудував монастирі Бистриця та Молдовиця. Він залучив представників боярства до держ. служби, дарував їм великі земельні наділи (вотчини), за допомогою чого створив систему управління та контролю за регіонами д-ви. 1408 надав львів. купцям торг. привілеї, гарантував їм заступництво на шляхах князівства. За його життя було визначено кордон між Валахією і Молдавією. Воював у складі молдоволитов. коаліції в *Галичині*, підійшов із військом до *Львова*, але зазнав поразки. Сучасники вважали його другим — після Богдана I — засновником М.к.

Після його смерті наступники намагалися захистити свої землі, а тим самим і Центр. Європу від загарбання *Османською імперією*. Проте війни (зокрема із сусідніми князівствами) послабляли здатність до опору іноз. загарбникам та провокували внутр. конфлікти.

Кінець смути в М.к. поклав воєвода Штефан чел Маре (*Штефан III* Великий; 1457—1504) — онук Олександру чел Бун. Він наділив бояр новими наділами землі, призначив їх на держ. посади, зміцнив центр. держ. інститути, розширив соціальну базу своєї підтримки. Сприяв екон. та культ. розвиткові країни, розвивав транзитну торгівлю на території д-ви, реорганізував армію, створив молдав. флот. Повернув до князівства фортецю Хотин, раніше захоплену поляками, завоював місто Кілія з землями, що його оточували. Сплачував данину *Османській імперії* (1456—70), приборкав антиурядові виступи місц. бояр, уклав військово-політ. союз із *Великим князівством Московським*, завдяки чому домігся союзу із *Кримським ханатом*. 1463 одружився з Євдокією, донькою київ. кн. *Семена Олельковича*, з метою зближення з Польщею. Упродовж 1470—80-х рр. не раз воював проти Осман. імперії, отримав низку перемог над турец. військами. Наприкінці 15 ст. його стосунки з Польщею погіршилися. Після перемоги над польськими військами 1497 приєднав Покуття до М.к. (1502). Нині значна частина істориків Молдови та Румунії вважає, що політика воєводи прославила Молдову та Румунію (1992 Штефан чел Маре був канонізований православною церквою).

На поч. 16 ст. погіршилися молдово-турец. відносини, що пов'язано з намаганням Осман. імперії поширити контроль на Балканський п-ів. За наступників Штефана III М.к. втратило пд. частину Бессарабії та зобов'язувалося щорічно виплачувати *данину* турец. султанові, розмір якої постійно зростав. Від 1538 до 1552 тривало встановлення васалітету М.к. під Осман. імперією, яка створила на цій території «*райї*» — землі, що знаходилися під управлінням турец. військ. адміністрації. Навколо фортець Четатя-Альбе (отримала назву «Акерман»), Тігіна («Бендер»; див. *Тягиня*), *Рені*, *Ізмаїл* та Хотин створили відповідні «райї», які вилучили з-під управління М.к. На поч. 17 ст. турки оселили в Буджацькому степу ногайських татар, унаслідок чого ця територія не контролювалася молдав. воєводами.

Наприкінці 16 — на поч. 17 ст. в умовах боротьби з турками господар «Церій Роминешть» (Румун. князівства) Міхай I (Хоробрий) Вітязул об'єднав на нетривалий час свою д-ву із Трансильванією та М.к. Після його вбивства Оттоманська Порта намагалася посилити вплив на М.к., запобігти посиленню впливів Польщі. 1634 місц. боярин Лупу Кочь домігся від Порти княжого трону, прийняв ім'я Василе Воде (сучасники прозвали його Василе *Лупу*). За його правління М.к. зазнало впливу *національної революції 1648—1676* в Україні. 1650 гетьман Б.*Хмельницький* із військом у супроводі загонів *кримських татар* здійснив похід до М.к. Одним із наслідків стало одруження Домни-Розанди, доньки В.Лупу, з Тимофієм *Хмельницьким*, сином українського гетьмана. Проте активна участь Б.Хмельницького у молдавських справах була перервана загибеллю Тимоша 1653 та поваленням В.Лупу з престолу М.к. У 2-й пол. 17 ст. тривала міжусобна боротьба за владу, країна стала ареною польсько-турецьких воєн.

Новий період у політ. історії М.к. розпочався з правління Димітріє *Кантеміра* (1710—11). Він у квітні 1711 через представника уклав у *Луцьку* угоду з рос. царем *Петром I* про перехід М.к. під протегування Росії. Але рос. армія отримала поразку під час *Прутського походу 1711* біля м. Стенілешть. Д.Кантемір з 1 тис. молдов. бояр утік до Росії, де отримав княжий титул та великі наділи землі (знаходилися на території сучасної Харків. обл.). Відтоді в М.к. правили впливові константиноп. родини греків-фанаріотів, гол. функцією яких був збір данини султану Осман. імперії. 1715 в Хотині та навколишніх землях було створено турец. райю.

Унаслідок російсько-турецьких та австрійсько-турецьких війн 18 ст. турец. панування в М.к. було послаблено. 1774 імперія *Габсбургів* здійснила анексію пн. частини М.к. — Буковини (11 % площі князівства). За умовами *Бухарестського мирного договору 1812* Бессарабія увійшла до складу Рос. імперії (48 % площі М.к.). Ін. територія М.к. (41 %) залишалася під владою Осман. імперії. Правління фанаріотів тривало до 1821, коли султан погодився на відновлення влади місц. господарів. 1859 М.к. об'єдналося з Церій Роминешть в єдину державу.

Літ.: A History of Romania. Iaşi, 1996; История румын: С древнейших времен до наших дней. Кишинев, 2002; *Стати В.* История Молдовы. Кишинев, 2002; История Румынии. М., 2006.

В.Ю. Васильєв, М.К. Чучко.

МОЛДА́ВСЬКІ ГРА́МОТИ — рукописні документи 14—18 ст. правового значення (договірні, присяжні, милостивні, дарчі, підтвердні та ін.), видані «воєводами» — «господарями» (князями) *Молдавського князівства*. Містять важливі матеріали з історії Молдови та молдавсько-укр. відносин, історії укр. земель, що перебували в складі Молдав. князівства. Оскільки староукр. писемно-літ. мова дуже тривалий час була офіційною в Молдав. князівстві, М.г. є важливими пам'ятками *української мови*. У зв'язку з тим, що актових документів та ін. текстів 14—15 ст. з території України збереглося надто мало, М.г. є дуже цінним джерелом для дослідження історії укр. мови. М.г. видавано багато разів, останні — збірки у серії «Documenta Romaniae historica. A): Moldova. — Vol. 1—28. Bucureşti, 1975—2006. (Тут і найповніша література про публікації молдав. грамот.)

Літ.: *Ярошенко В.* Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV вв. В кн.: Збірник Комісії для дослідження історії української мови, т. 1. К., 1931.

В.В. Німчук.

МОЛДО́ВА (Молдавія; румун. Moldova) — 1) д-ва на пд. сх. Європи між Карпатами, р. Дністер та Чорним морем; 2) історико-геогр. регіон; 3) істор. область на пн. сх. Румунії з центром у м. Ясси.

М. з антич. часів була тереном міграцій різних народів зі Сх. на Зх., ареною взаємодії різноманітних культурно-істор. впливів, що зумовлювалося її геогр. положенням між степами Пн. Причорномор'я, Карпатами та Балканами. У 1 тис. до н. е. на землях М. існували племінні союзи й держави *гетів*, *скіфів*, *готів*, *гунів* та ін. Протягом 3—11 ст. через землі М. переходили готи, *авари*, болгари, угорці, *печеніги*, *половці* та ін. народи, а також слов'яни (*анти*, *склавіни*). Слов'яни, які мешкали поряд з місц. романізованим гето-фракійським населенням на лівому березі Дунаю, були асимільовані, внаслідок чого в 9—10 ст. виникла східнороманська етнічна спільнота — *волохи*, що є предками румунів і молдован. У 9—10 ст. частина пд. М. належала до Болг. царства. У 10—12 ст. землі пн. М. перебували у складі *Київської Русі*, а в 12 — на поч. 13 ст. — у межах *Галицького князівства* й *Галицько-Волинського князівства*. У пониззі Дунаю осідали втікачі з різних соціальних прошарків та етнічних спільнот — т. зв. *берладники* та *бродники*. Від 2-ї пол. 13 і до кінця 14 ст. більша частина території сучасної М. була під владою золотоординських ханів (див. *Золота Орда*). Бл. 1359 на території М. виникло незалежне *Молдавське князівство* із столицею в Баї (за часів господаря Петра I Мушата із столицею в *Сучаві*), яке протягом 2-ї пол. 14 ст. розширило свої межі від Карпат до р. Дністер та *Шипинської землі*. З кінця 14 і до кінця 15 ст. М. перебувала в залежності від *Корони Польської*. 1497—1538 — незалежна д-ва. З 1538 — у васаль-

Молдова. Кишинів. Будинок Академії наук Молдови. Фото початку 21 ст.

ній залежності від *Османської імперії*, котра відторгла від Молдав. князівства істор. область *Буджак* з містами Акерман (нині м. *Білгород-Дністровський*) і Бендери (нині м. Тігіна, Молдова; див. *Тягиня*) і приєднала його до своїх володінь. У 2-й пол. 16 ст. столицею М. стало м. Ясси. У 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. М. стала об'єктом територіальних претензій Австрії та Росії. Наприкінці 18 ст. Австрія приєднала *Буковину*. 1812 *Російська імперія* анексувала *Бессарабію*, яка 1818 в адм.-тер. відношенні одержала статус області, а з 1873 — *губернії*. 1828 рос. війська ввійшли на територію придунайських князівств — М. та *Волощини*, — що залишалися під осман. контролем. За *Адріанопольським мирним договором 1829* Рос. імперія дістала права *протекторату* над ними. 1858 в Парижі (Франція) укладено міжнар. конвенцію про устрій Дунайських князівств, яка передбачала створення спільних органів держ. управління. 1859—61 частина М., не захоплена Рос. імперією, була об'єднана з Волощиною, що поклало початок Румунії як держави. 15 (2) грудня 1917 бессарабський парламент *Сфатул Церій* проголосив Бессарабію Молдов. Нар. Республікою. З 1918 Бессарабія — у складі Румунії. Весною 1919 на лівобережжі Дністра була проголошена Бессарабська Соціалістична Республіка з тимчасовим робітничо-сел. урядом на чолі з І.Криворуковим, яка спиралася на підтримку військ РСЧА (див. *Радянська армія*). Але наступ *Збройних сил Півдня Росії* на *Москву* перешкодив конституюванню Бессарабської Соціаліст. Республіки. Молдов. землі на території лівобережного Дністра увійшли до складу УСРР. 1924 у складі УСРР була створена Автономна Молдав. СРР (з 1937 — *Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*) з центром у м. *Балта*, а з 1929 — у м. Тирасполь (нині місто в Молдові). У червні 1940 Бессарабія була приєднана до *СРСР*. Сх. частина (8 *районів*) Молдав. АРСР та Акерманський повіт, більша частина Ізмаїльського і Хотинського повітів Бессарабії, де переважало укр. населення, були передані до складу УРСР, в якій були утворені *Чернівецька область* та *Ізмаїльська область*. На основі зх. частини Молдав. АРСР та частини Бессарабії (центр. повіти) в серпні 1940 створено Молдавську РСР. 1941—44 Молдав. РСР окупована військами союзника гітлерівської Німеччини — Румунії, а її сх. частина була включена до складу адм.-тер. утворення *Трансністрія* з центром у Тирасполі (пізніше — в *Одесі*), тобто була фактично інкорпорована Бухарестом. 1946—47 М. зазнала масового голоду (див. також *Голод 1946—1947 років в УСРР*). З поширенням відцентрових процесів за часів *перебудови* М.*Горбачова* відбувається суверенізація М. У червні 1990 ВР Молдав. РСР ухвалює Декларацію про суверенітет республіки, а у вересні 1990 встановлює посаду президента. З травня 1991 прийнята нова назва — Республіка Молдова (Republica Moldova). 27 серпня 1991 М. проголошена незалежною д-вою. Тоді ж на Лівобережжі Дністра була створена Придністровська Молдав. Республіка з центром у Тирасполі, яка не визнана міжнар. спільнотою. Збройний конфлікт між центр. владою М. та Придністров'ям, в якому брала участь 14-та гвардійська загальновійськова армія РФ, тривав протягом усього 1992.

За міжнародного посередництва воєнний конфлікт у М. вдалося припинити. Проте сепаратистська Придністровська Молдавська Республіка існує й до нині. 1994 на півдні М., де компактно мешкали гагаузи, було створене автономне територіальне утворення — Гагаузія. Того ж року прийнята й конституція Республіки Молдова. Протягом 1990—2000-х рр. у М. точилася гостра політична боротьба між правоцентристськими та лівими політичними партіями. Водночас розгорнулися громадські рухи як прихильників за об'єднання М. з Румунією, так і їхніх супротивників. 2000 в Республіці Молдова проведена конституційна реформа, за якою президент країни обирається в парламенті. Президентами Республіки Молдова були М.Снегур (1990—96), П.Лучинський (1996—2000), В.Воронін (2001—09).

Молдова. Кишинів. Національний музей історії Молдови. Фото початку 21 ст.

М., з огляду на її геогр. розташування, протягом багатьох століть була місцем осідку та діяльності багатьох українців. Русини складали значну частку населення Молдав. князівства 14—15 ст. З 14 ст. через М. проходив важливий торг. шлях, який з'єднував західноукр. землі з *Візантією* та Бл. Сходом (див. *Молдовський торговий шлях*). 1408 молдов. господар Олександр I Добрий надав спец. привілей львів. купцям. Молдов. загони у складі польсько-литов. війська брали участь у *Грюнвальдській битві 1410.* Наприкінці 15 — на поч. 16 ст. після *Мухи повстання 1490—1492* до М. переселилося чимало селян з *Галичини.* Наприкінці 16 — на поч. 17 ст. до М. втікали від реліг. переслідувань правосл. українці, переважно із західноукр. земель.

З серед. 16 ст. укр. *козаки* не раз. здійснювали походи на турец. залоги на території М. та втручалися у боротьбу за престол молдов. господарів, спираючись на прихильну позицію значної частини *шляхти* та напівофіційну підтримку урядових кіл. 1574 запороз. козаки брали участь у війні молдов. господаря *Івана Вода* Лютого з турками та волохами. 1577 за допомогою загону козаків молдов. трон посів отаман І.*Підкова.* 1593—95 козацькі загони на чолі з С.*Наливайком* та Г.*Лободою* здійснювали походи на М. *Молдовські походи козаків 1594—1595* відбувалися на тлі складної міжнар. ситуації в Європі та гострої воєнно-політ. боротьби Осман. імперії з країнами Пд.-Сх. та Центр. Європи, насамперед з Австрією. *Річ Посполита* намагалася безпосередньо не втручатися в цю боротьбу, проте під впливом Рим. престолу (див. *Ватикан*) не чинила істотних перешкод козац. походам до М. Одночасно мали місце спроби герм. імп. Рудольфа II Габсбурга (посольство Е.*Лясоти* 1594) та Папи Римського Климента VIII залучити запороз. козацтво до антитурец. коаліції. Зі зміною політ. ситуації 1595—97, зокрема через перешкоди польс. уряду, який прагнув уникнути конфронтації з турками, козац. походи до М. поступово припинилися, хоча дрібні козац. загони продовжували брати участь у боротьбі за молдов. престол на боці різних претендентів.

1621 козац. військо під проводом гетьмана П.*Конашевича-Сагайдачного* разом з поляками перемогло турец. армію під *Хотином.* 1632 запорожці, яких очолював гетьман І.*Сулима*, захопили *Кілію.* М. займала важливе місце в зовнішньополіт. планах гетьмана Б.*Хмельницького.* Козац. війська під проводом Б.Хмельницького і Т.*Хмельницького* тричі здійснювали походи на М. — союзника Польщі (1650 і двічі 1653). У результаті першого походу син Б.Хмельницького — Тиміш — одружився з дочкою молдов. господаря Василя *Лупу* — Розандою (див. Д.-Р.*Хмельницька*). 1653 Т.Хмельницький загинув, обороняючи молдов. Сучаву від контрнаступу польс., трансильванських і волоських військ. Наступник Василя Лупу, молдов. господар Георге Штефан, підтримував дружні взаємини з Б.Хмельницьким. Між М. та укр. землями існували постійні культ. та госп. взаємини. Син молдавського господаря Симеона Могили — Петро *Могила* — став одним з найвідоміших київ. митрополитів, засновником знаменитого Київ. колегіуму (згодом — академії; див. *Києво-Могилянська академія*). За допомогою київ. учених 1640 в Яссах була відкрита подібна школа. Після руйнації *Нової Січі* до М. перебралося чимало укр. козаків та селян-утікачів, які заснували *Задунайську Січ.* У 19 ст. до М., гол. чин. до Бессарабії, переселялися селяни з малорос. (укр.) губерній. 1917—20 у М. розгорнувся антирумун. рух укр. населення. *Українська Центральна Рада* та *Директорія Української Народної Республіки* не визнали румун. *анексії* Бессарабії, а гетьманат П.*Скоропадського* навіть проводив політику щодо включення пн. Бессарабії до складу *Української Держави*, але без особливих успіхів. Румун. війська придушили *Хотинське повстання 1919*, а 1920 д-ви *Антанти* визнали право Румунії на Бессарабію. У 1920—30-х рр. укр. населення М. зазнає *румунізації*, а протягом 2-ї пол. 1940-х — 1980-х рр. — *русифікації.* За переписом 1989 українці в М. складали 600 тис. осіб (13,8 % усіх мешканців республіки). Наприкінці 1980-х — на поч. 1990-х рр. у М. активізується укр. національно-культ. та освітнє життя. Функціонують укр. орг-ції: у Кишиневі (столиця М.) — Т-во укр. к-ри, у Тирасполі — т-во «Червона Калина», Спілка українців Придністров'я та ін., а також осередки укр. громади в містах Тігіна (Бендери), Дубоссари, Каменка, Рибниця та ін.

Покажчики: *Кожухарь П.М., Шпак И.И.* История, археология, этнография Молдавии: указатель советской литературы, т. 1—2. Кишинёв, 1973—82.

Літ.: *Вельтман А.* Начертание древней истории Бессарабии. М., 1828; *Брун Ф.К.* Заметки, относящиеся к древней топографии Новороссийского края и Бессарабии. В кн.: Новороссийский календарь на 1857 г. Одесса, 1856; *Палаузов С.Н.* Румынские господарства Валахия и Молда-

вия в историко-политическом отношении. СПб., 1859; *Филатов А.* Мазепа в Молдавии. «Бессарабские областные ведомости», 1861, № 50; *Накко А.* История Бессарабии с древнейших времён, т. 1—2. Одесса, 1875; *Батюшков П.Н.* Бессарабия. СПб., 1892; *Потоцкий С.* Историко-географический очерк Бессарабской губернии. Ялта, 1902; Бессарабия: Географический, исторический, статистический, экономический, этнографический, литературный и справочный сборник. М., 1903; *Несторовский П.А.* Бессарабские русины: историко-этнографический очерк. Варшава, 1905; *Борецкий-Бергфельд Н.П.* История Румынии. СПб., 1909; *Берг Л.С.* Бессарабия: Страна. Люди. Хозяйство. Пг., 1918; Закон про включення північної частини Буковини і Хотинського, Аккерманського і Ізмаїльського повітів Бессарабії в склад Української Радянської Соціалістичної Республіки. «Більшовик України», 1940, № 8; *Грекул Ф.А.* Социально-экономический и политический строй Молдавии второй половины XV в. Кишинев, 1950; История Молдавии, т. 1—2. Кишинев, 1951—55; *Гросул Я.С.* Крестьяне Бессарабии (1812—1861). Кишинев, 1956; *Сергиевский М.* Молдаво-славянские этюды. М., 1959; *Грекул Ф.А.* Аграрные отношения в Молдавии в XVI — первой половине XVII вв. Кишинёв, 1961; *Мохов Н.А.* Очерки истории молдавско-русско-украинских связей (с древнейших времен до начала XIX в.). Кишинев, 1961; *Мохов Н.А., Стратиевский К.В.* Роль русского и украинского народов в исторических судьбах Молдавии. Кишинев, 1963; *Мохов Н.А.* Молдавия эпохи феодализма. Кишинев, 1964; Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.: Документы и материалы, т. 1—3. М., 1965—70; История Кишинева: 1466—1966 гг. Кишинев, 1966; Борьба трудящихся Молдавии против интервентов и внутренней контрреволюции в 1917—1920 гг.: Сборник документов и материалов. Кишинев, 1967; *Подградская Е.М.* Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI—XVII веках. Кишинев, 1968; *Руссев Е.М.* Борьба молдавского народа против оттоманского ига. Кишинев, 1968; *Мохов Н.А.* Формирование молдавского народа и образование Молдавского государства. Кишинев, 1969; *Podhorodecki L.* Sicz Zaporozska. Warszawa, 1970; *Кантемир Д.К.* Описание Молдавии. Кишинев, 1973; *Кабузан В.М.* Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (конец XVIII — первая половина XIX вв.). Кишинев, 1974; *Лазарев А.М.* Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос. Кишинев, 1974; *Völkl E.* Das rumänische Fürstentum Moldau und die Ostslaven in 15 bis 17 Jahrhundert. Wiesbaden, 1975; *Гребенюк В.П.* Д.Кантемир и Ф.Прокопович: литературная полемика. В кн.: Наследие Дмитрия Кантемира и современность. Кишинёв, 1976; *Podhorodecki L.* Zarys dziejów Ukrainy. Warszawa, t. 1—2. 1976; *Мохов Н.А.* Очерки истории формирования молдавского народа. Кишинёв, 1978; *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV—XVIII ww. Warszawa, 1987; *Заставний Ф.Д.* Українські етнічні землі. Львів, 1992; Голод в Молдове (1946—1947): Сборник документов. Кишинев, 1993; *Боєчко В. та ін.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1994; *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996; *Його ж.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591). Чернігів, 1999; Румунсько-українські відносини: історія і сучасність (26—29 листопада 1998 р., Сату Маре). Satu Mare, 1999; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. К., 1999; *Огуй О.* Середньовічне карбування та грошовий обіг в Молдові та на Буковині XIV—XIX ст. В кн.: Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. Чернівці, 2000; *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. К., 2000; Україна—Румунія—Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин: Міжнародна наукова конференція (16—17 травня 2001 р.). Чернівці, 2002; История Валахии и Молдавии. История Румынии. Дракула. Подлинная история Влада Цепеша. М., 2003; Україна—Румунія—Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин у контексті сучасних європейських процесів: Збірник наукових праць. Чернівці, 2006.

О.В. Ясь.

МОЛДОВА́НИ В УКРАЇ́НІ (самоназва — молдовень) — за даними Всеукр. перепису населення 2001, проживають чисельністю в 258,6 тис. громадян, що складає 0,5 % від заг. кількості населення України. За міжпереписний період (від 1989) їх число зменшилося на 65,9 тис. осіб (20,3 %). Майже 74 % укр. молдован — це жителі двох областей: *Одеської області* (123,7 тис. осіб, або 47,8 % від усієї кількості представників цієї національності) та *Чернівецької області* (67,2 тис. осіб, або 26,0 %). Ще 11 % молдован розселено в трьох областях — *Миколаївській області* (13,2 тис. осіб), *Кіровоградській області* (8,3 тис.) та *Донецькій області* (7,2 тис.), у решті регіонів налічується від 1,4 до 4,4 тис. осіб. Компактно молдовани проживають в *Автономній Республіці Крим*, *Вінницькій області*, *Полтавській області*, *Херсонській області* та в м. *Севастополь.* Із 258,6 тис. молдован 181,1 тис. вважають рідною мовою молдовську, 27,7 тис. — українську, 45,6 тис. — російську. Молдов. мова належить до сх. підгрупи романської групи індоєвроп. сім'ї мов. Писемність здійснювалася на основі кириличної графіки (1989 прийнято рішення про перехід на лат. графіку). За реліг. належністю молдовани є правосл. християнами.

Етнічна історія молдован бере свій початок з часу формування народності *волохів* — пращурів усіх східноромансьних народів, які в 10—13 ст. проживали в ареалі, котрий охоплював пн. Балканського п-ова та Карпатські гори і не раз входив до складу слов'ян. держ. об'єднань: *Київської Русі*, *Галицького князівства*, *Галицько-Волинського князівства.* Волохи, сформовані як народність на основі групи фракійських племен та піддані в перших століттях н. е. процесам романізації, починаючи вже з 6 ст., налагодили тісні зв'язки з розселеними в цьому регіоні слов'янами. Саме в результаті взаємодії волохів і слов'ян у Сх. Прикарпатті власне й почав формуватися молдов. народ. Територія його первісного розселення в 14 ст. увійшла до складу *Молдавського князівства*, де проживали й слов'яни. Процес заселення укр. території молдованами значною мірою був спричинений експансією з боку шляхетської Польщі та турец. завойовників. З 16 ст. молдов. селяни, втікаючи від гноблення місц. феодалів і репресій турец. загарбників, під владою яких перебувала *Бессарабія*, цілими родами і сім'ями переселялися на укр. землі. До речі, чимало молдован було й у *Війську Запорозькому*. Майже до серед. 18 ст. молдовани заселяли райони *Лівобережної України*, *Поділля*, пд. частину *Брацлавського воєводства* і *Київського воєводства*, деякі ін. території. Прибували вони з Бессарабії, «ханської Туреччини» — нижньої *Наддніпрянської України* (див. також *Ханська Україна*: ще в 16 ст. Молдова була захоплена *Османською імперією*), *Буковини.* У кінці 18 ст. лівобережжя Дністра, а пізніше землі між річками Прут (прит. Дунаю) та Дністер — Бессарабія — були відвойовані в Туреччини й приєднані до *Російської імперії.* Тоді ж багато молдован увійшло

до складу *військових поселень*. Вони заснували окремі населені пункти (роти) у складі гусарського і пандурського піхотних полків, а також у Слов'яно-Сербському і Бахмутському повітах. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. серед молдован, які населяли в царській Росії Бессарабську губ., частково — *Подільську губернію* і *Херсонську губернію*, відбулася подальша етнічна консолідація. 1918 Бессарабія була приєднана до Румунії. А в лівобереж. районах Придністров'я, де мешкали молдовани, 1924 у складі України було створено Автономну Молдав. СРР (з 1937 — *Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*). 1940 після включення Бессарабії в *СРСР* на території Молдав. АРСР і більшій частині Бессарабії було утворено Молдав. РСР, з 1991 — Республіка Молдова.

Україна створює відповідні умови для задоволення культурно-освіт. та духовних потреб громадян молдов. національності. З цією метою засновані молдов. національно-культ. т-ва, зокрема в Запоріз., Київ., Кіровогр., Одес. та Чернів. областях. Національно-культ. молдов. асоціація має всеукр. статус.

Підготовку пед. кадрів для навч. закладів з молдов. (румун.) мовою навчання здійснюють Ізмаїльський пед. ін-т (укр. та молдов. (румун.) мова і література) і Білгород-Дністровське пед. учще (молдов. (румун.) мова).

Упродовж тривалого часу в самій Молдові навч. література друкувалася молдов. (румун.) мовою з використанням *кирилиці*. Підручники з мови мали назву «Молдовська мова», а з літератури — «Молдовська література». Так само і навч. плани шкіл в Україні з молдов. контингентом учнів мали назву: «Навчальний план загальноосвітньої школи з молдовською мовою навчання». З 1992 розпочався перехід шкіл з молдов. складом учнів на навчально-методичне забезпечення, в основу якого покладена лат. графіка, що було зумовлено відповідним процесом у школах Республіки Молдова. Підручники з мови та літератури шкіл Молдови стали називатися «Румунська мова» та «Румунська література». Мову друкування підручників було визначено як румунську. Цими підручниками почали користуватись і в школах областей України, де навчаються учні молдов. національності. Згідно із 3-ю статтею Протоколу про співробітництво між Мін-вом освіти і науки України та Мін-вом освіти Республіки Молдова, «молдовська сторона, враховуючи свої можливості, надасть безкоштовно підручники з усіх навчальних дисциплін, методичні посібники і художню літературу для дошкільних навчальних закладів і шкіл України з молдовською (румунською) мовою навчання відповідно до заяви української сторони».

Разом з тим, враховуючи запити і пропозиції громад. орг-цій, зокрема Одес. обласної національно-культ. молдов. асоціації «Лучаферул» та пед. колективів, визначення Конституцією Молдови молдов. мови як державної, управління освіти Одес. обласної держ. адміністрації, починаючи з 1998, рекомендувало загальноосвіт. навч. закладам використовувати в шкільній документації термін «молдовська мова».

Для задоволення культ. запитів молдов. нац. спільноти в Одес. області на поч. 2000-х рр. діяло понад 30 молдов. аматорських колективів, серед них — вокально-хорові, танцювальні та муз. колективи, які демонструють свою майстерність на традиційних фестивалях «Мерцишор», «Флоріле далбе», «Ізвораш» та міжетнічному форумі «Нижній Дунай».

Одес. обласна телерадіокомпанія готує передачі на радіо і телебаченні молдов. (румун.) мовою, зокрема, на обласному телебаченні цією мовою виходить щотижнева публіцистична програма «Плаюл натал», а на обласному радіо — щотижнева інформаційна програма «Актуалітець» та щотижнева передача за листами радіослухачів «Фелічітар».

З метою забезпечення інформаційних потреб молдов. нац. меншини молдов. (румун.) мовою видається щомісячна сторінка «Лучаферул» в Ізмаїльській районній газ. «Придунайские вести».

2003 зареєстровано газ. «Лучаферул», яка виходить на загальнодерж. рівні молдов. мовою. Це сприяє поглибленню дружніх стосунків між укр. та молдов. народами.

2008 парафовано Угоду між Україною і Республікою Молдова про співробітництво в забезпеченні прав осіб, які належать до нац. меншин. Кінцевий результат — створення міжурядової українсько-молдовської комісії у цій сфері.

Бібліогр.: Етнічні спільноти України: етнографічні особливості: Рекомендаційний бібліографічний покажчик. К., 2000.

Літ.: *Лисенко В.Г.* Утворення і розвиток Молдавської АРСР у складі УРСР (1920—1940 рр.). «УІЖ», 1974, № 9; *Репида А.В.* Образование Молдавской АССР. Кишинев, 1974; Очерки по истории молдавско-русско-украинских связей XVII—XX вв. Кишинев, 1977; Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов. К., 1980; Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма. К., 1980; Етнічний довідник, ч. 2: Етнічні меншини в Україні. К., 1996; *Жуковський А.* Петро Могила й питання єдності церков. К., 1997; *Наулко В.* Хто і відколи живе в Україні. К., 1998; *Орлик В.М.* Молдавська національна меншина в Україні (1919—1923 рр.). Кіровоград, 1998; Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. К., 2001; *Фетеску А.* З досвіду роботи Молдовської національно-культурної асоціації. В кн.: Наукові записки Молдовської національно-культурної асоціації: Збірник, вип. 15. К., 2001; Український соціум. К., 2005; Розвиток етнонаціональних відносин в Україні: Стан. Тенденції. Перспективи. К., 2007.

П.Д. Овчаренко.

МОЛДО́ВСЬКИЙ ТОРГО́ВИЙ ШЛЯХ («Via valahica») — важливий торг. шлях із Пн.-Зх. Європи в пд. та сх. країни, який в останній чв. 14 ст. (перша згадка 1386) прийшов на зміну давньому небезпечному «татарському шляху» (via tartarica), що проходив із «німецьких міст», через *Краків* чи *Львів*, Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*) та Білгород (нині м. *Білгород-Дністровський*) на Кафу (нині м. *Феодосія*) спустошеними землями, частково контрольованими татарами. Більш безпечний М.т.ш. проходив щонайпізніше від 1386 із Львова (який отримав 1400 від короля польс. і верховного кн. литов. Владислава II *Ягайла* виняткове право торгівлі з *Молдавським князівством*), через *Коло-*

мию, *Чернівці* (чи *Хотин*), *Сучаву* як столицю Молдав. князівства (1387—91), територію Пн.-Зх. Причорномор'я (Параталасії), яке стало молдовським у 1390-х рр., до портів Чорного моря (у т. ч. генуезької Кафи) і далі на пд. та сх. Осн. товарами, що транспортувалися М.т.ш. спочатку транзитом, були: заморські товари (прянощі, перець), залізні вироби (ножі, коси, миски), тканини (у т. ч. шовк, оксамит), згодом — велика рогата худоба та ін. У найважливіших пунктах М.т.ш., які завдяки цьому стали містами (Білгород, Сучава, Ясси, Сірет (нині три останні в Румунії), Чернівці, Хотин та ін.), знімалися торг. *мита*, які, забезпечивши прибутки скарбниці, лягли в основу молдов. карбування (за Петра I Мушата та особливо інтенсивно — за Олександра I Доброго). Утвердження М.т.ш. посилилося тоді, коли Молдова остаточно оволоділа портовими *Білгородом* (між 1410 та 1420) та *Кілією* (бл. 1412), звідки йшли кораблі до Кафи. Завдяки виходові на Чорне море через Білгород та заг. безпеці контрольованих шляхів Молдова стала (до 16 ст.) одним із центрів транзитної торгівлі між Сх. та Зх.

Проте із відкриттям Америки та нових мор. шляхів значення М.т.ш. як транзитного шляху істотно зменшилося, зате він набув значення для експорту буковинсько-молдов. худоби. У 15—16 ст. через Сучаву проходили відгалуження М.т.ш., що були складовими міжнар. торг. шляхів: Львівський шлях (Сірет—Чернівці—*Снятин*—Львів) до Кракова та Гданська (нині місто в Польщі) і Кам'янецький шлях (через Бояни (нині село Новоселицького р-ну Чернів. обл.) на Хотин — Кам'янець — *Бар* та *Київ*), яким (із перервами на час воєнних дій) експортувався молдов. товар: велика рогата худоба, сушена риба, мед тощо. Загалом після 1538, втративши незалежність, Молдова зуміла відновити в межах *Османської імперії* й М.т.ш. із Львова через Чернівці чи через Хотин на Сучаву і далі (який уже, правда, не мав попереднього навантаження), інтенсифікувати торг. зносини з трансильванськими містами та через Львів з Польщею. Величезний *ярмарок* великої рогатої худоби, який часто відвідували львів. купці (і серед них майбутній єпископ Макарій Тучапський), знаходився неподалік від Чернівців у с. Шипинці (нині село Кіцманського р-ну Чернів. обл.), а з 1577 — і в Хотині. Мита за велику рогату худобу в 1580-х рр. лише на Чернів. митному пункті давали щорічно 100 тис. *флоринів* прибутку.

Проте в 17 ст. через численні війни та козац. рейди (1595—1601, 1607—12, 1620—21, 1648—61, 1672—83—99) М.т.ш. занепав, бо зі Снятина через стародавні села Лужани (нині с-ще міськ. типу Кіцманського р-ну) й Шипинці прокочувалися польс. армії. За австрійс. часів (1774—1918) через пункти М.т.ш. прокладено шляхи та залізницю до Львова й Сучави, які діють і досі.

Літ.: *Kutszeba S.* Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich. В кн.: Przegląd Polski, т. 148—150. Kraków, 1903; *Nistor I.* Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV, XV und XVI. Jhdt. Gotha, 1911; *Nistor I.* Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts. Czernowitz, 1912; *Panaitescu N.* La route commerciale de Bologne a la Mar Noire au Moyen Age. В кн.: Revista Istorica Romina a 1933, vol. 3, 2—3. Б/м, б/р; *Gusti D.* (Ed.) Jurescu c.c. Enciclopedia Romaniei, vol. 2: Ţara Romaneasca: Structura organizării Romaniei pe ţinuturi administrative. Monografiile judeţelor Romaniei. Bucureşti, (1939); *Мохов Н.А.* Молдавия эпохи феодализма: от древнейших времен до начала XIX в. Кишинев, 1964; *Dziubinski A.* Drogi handlowe polsko-tureckie w XVI stuleciu. В кн.: Przegląd historyczny, t. 56. Warszawa, 1965; *Котляр М.Ф.* Галицька Русь у другій половині XIV — першій чверті XV ст. К., 1968; *Подградская Е.М.* Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI—XVII веках. Кишинев, 1968; *Полевой Л.Л.* Зарождение денежного хозяйства Молдавского феодального государства (XIV в.). В кн.: Вопросы экономической истории Молдавии эпохи феодализма и капитализма. Кишинев, 1972; *Бырня П.П.* Из истории молдавского Белгорода — Четатя Албэ. В кн.: Аккерманские древности: Сборник научно-популярных статей. Белгород-Днестровский, 1997; *Огуй О.Д.* Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині (1370—1475). Чернівці, 2009.

О.Д. Огуй.

МОЛДО́ВСЬКІ ПОХО́ДИ Б.ХМЕЛЬНИ́ЦЬКОГО І Т.ХМЕЛЬНИ́ЦЬКОГО 1650, 1653 — походи, спрямовані на нейтралізацію впливу *Речі Посполитої* на *Молдавське князівство* й реалізацію

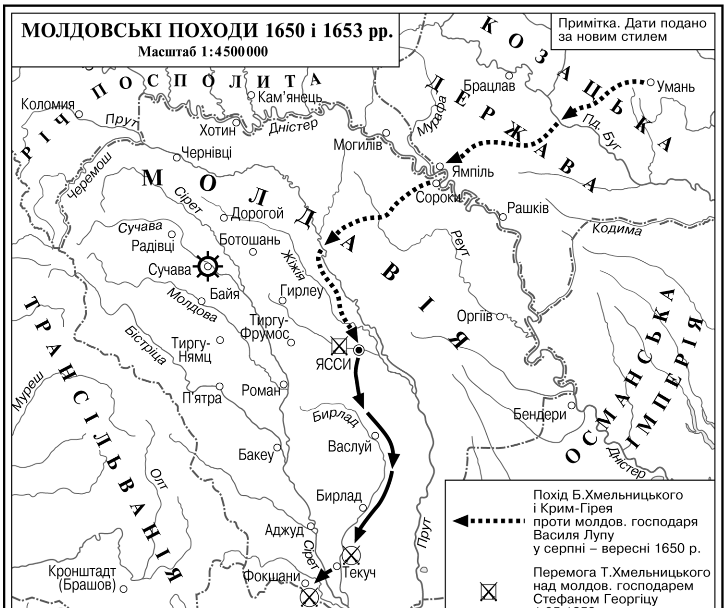

династичних намірів Б.*Хмельницького*. У складній міжнар. обстановці він змушений був прийняти пропозицію *калги* Крим-Гірея вчинити похід на Молдову, що підтримувала Річ Посполиту. На початку вересня 1650 бл. 30 тис. укр. і 30 тис. татар. вояків переправилися в околицях м. *Ямпіль* через р. Дністер. Залишивши тут 2 полки, гетьман став табором (див. *Вагенбург*) біля р. Владник, а Крим-Гірей — на Цецорському полі (с. Цецори поблизу м. Ясси, на березі р. Прут, прит. Дунаю; нині в Румунії). Передові підрозділи українців і татар оволоділи Яссами. Молдов. господар В.*Лупу* уклав договір про політ. союз з Укр. козац. д-вою, який передбачав одруження його доньки Домни-Розанди із сином гетьмана Тимошем *Хмельницьким*.

Після весілля Тимоша з Домною-Розандою (див. також Д.-Р. *Хмельницька*; 1 вересня (22 серпня) 1652) гетьман прагнув зберегти молдов. престол за В.Лупу. Коли В.Лупу втратив його на початку 2-ї декади квітня 1653, Б.Хмельницький послав 19 (9) квітня йому на допомогу 4 полки (8 тис. козаків) під проводом Т.Хмельницького. По дорозі до них приєдналися 2 тис. подільських *опришків*. 1 травня (21 квітня) українці розгромили під Яссами 20-тис. молдовсько-трансильванське військо. Відновивши владу, В.Лупу вирішив захопити *Волощину* й схилив до цієї авантюри Т.Хмельницького. 11 (1) травня українсько-молдов. армія виступила в похід, перемогла 22 (12) травня під Фокшанами (нині місто в Румунії) підрозділи волохів, але у вирішальній битві 27 (17) травня біля с. Фінти зазнала поразки. Т.Хмельницький відступив до України.

Втративши у середині липня знову владу, В.Лупу запросив допомоги. Гетьман Б.Хмельницький послав на початку серпня 1653 8—9 тис. вояків з Т.Хмельницьким, котрі бл. 16 (6) серпня увійшли до м. *Сучава*. 21 (11) серпня їх оточило 20-тис. молдовсько-польсько-трансильванське військо. Почалася облога. Чисельність війська союзників зросла до 30 тис. осіб. Попри смерть Т.Хмельницького (бл. 15 (5) вересня) українці мужньо відбивали приступи. 9 жовтня (29 вересня) вони домоглися угоди про почесну капітуляцію. На початку другої декади жовтня зі зброєю в руках і тілом Т.Хмельницького вирушили в Україну.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий, т. 2. СПб., 1884; *Ермоленко А.Ф.* Украинско-молдавские отношения в годы освободительной войны украинского народа (1648—1654). В кн.: Воссоединение Украины с Россией 1654—1954: Сборник статей. М., 1954; *Голобуцкий В.А.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962; *Spieralski Z.* Awantury mołdawskie. Warszawa, 1968; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Смолій В.А.*, *Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1. К., 1996; *Serczyk W.A.* Na płonącej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny 1648—1651. Warszawa, 1998; *Байдаус Э.* Штрихи к политическому портрету Б.Хмельницкого в контексте молдавско-украинских отношений (1648—1653 гг.). В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI—XVIII ст. К., 2000; *Ciesielski T.* Od Batohu do Żwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652—1653. Zabrze, 2007; *Milewski D.* Wyprawa na Suczawę 1653. Zabrze, 2007.

В.С. Степанков.

МОЛДО́ВСЬКІ ПОХО́ДИ КОЗА́КІВ 1594—1595 — один з етапів козац. війн кінця 16 ст. (див. також *Наливайка повстання 1594—1596*). Становили собою серію походів *козацтва українського* в Молдову і Придністров'я, які перебували під владою *Османської імперії*. Були безпосередньо пов'язані з австро-турец. війною 1592—1606. Розгортання і координація воєнних дій козаків відбувалися завдяки активним дипломатичним контактам козацтва. У липні 1594 на *Базавлуцькій Січі* угоду з *козаками* уклав посол імператора Рудольфа II Габсбурга Е.*Лясота*. Згодом козац. посольство на чолі з Саськом і Ничипором відвідало Прагу (нині столиця Чехії). Переговори з козаками вів і представник Папської д-ви (див. *Ватикан*) Олександр Комулович. Козац. верхівка підтримувала також стосунки з правителями *Молдавського князівства*, *Мультянії і Трансильванії*. Відбулося 7 походів козаків проти турків. Наприкінці 1593 — на поч. 1594 козац. військо Г.*Лободи* здобуло турец. м. Оргіїв (нині місто в Молдові). У квітні 1594 Г.Лобода здійснив мор. похід на Акерман (нині м. *Білгород-Дністровський*). У червні С.*Наливайко* зруйнував турец. фортецю Паркани (нині село в Молдові) на лівому березі Дністра. У серпні С.Наливайко знищив Бендери (нині місто в Молдові; див. *Тягиня*), але в наступній битві з молдовсько-турец. військом зазнав поразки. У жов-

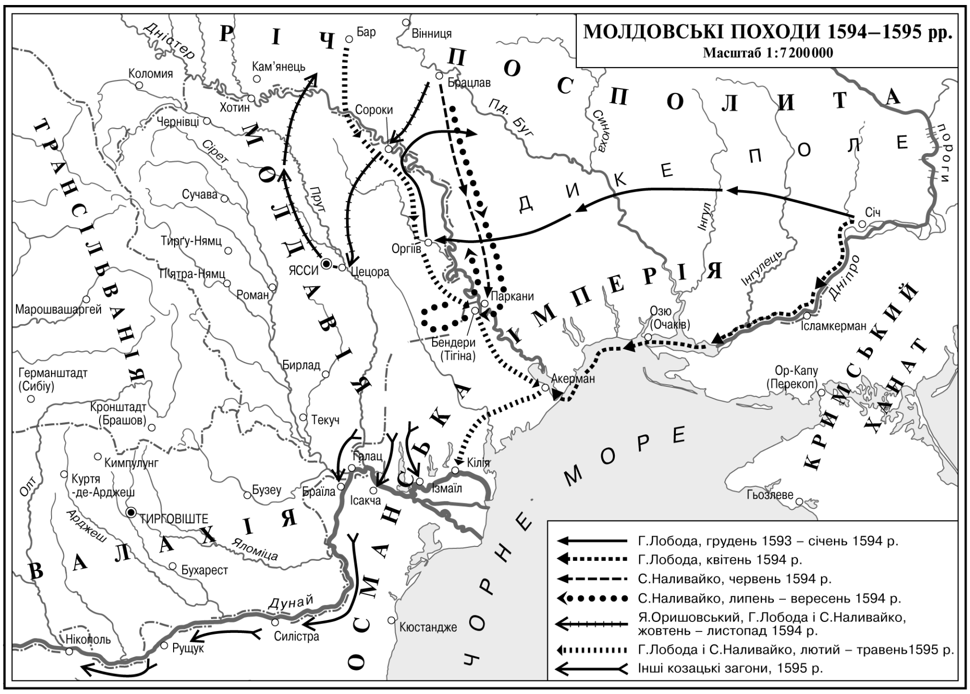

тні—листопаді 1594 об'єднане козац. військо Г.Лободи, С.Наливайка і Я.*Оришовського*, яке налічувало до 12 тис. осіб, після кількох перемог зайняло Молдову, включаючи м. Ясси (нині місто в Румунії). Унаслідок цього молдов. господар Аарон перейшов на бік антитурец. коаліції. У лютому—травні 1595 військо Г.Лободи і С.Наливайка разом з молдов., волоськими і трансильванськими частинами воювало проти турків на нижньому Подунав'ї і Придністров'ї, брало участь в облогах фортець Бендери, *Ізмаїл*, Браїлів, Ісакчі (нині обидва міста в Румунії) та ін. У червні—вересні загін С.Наливайка воював проти турків в Угорщині. Серія молдов. походів закінчилася після того, як в події втрутився польс. уряд. Польс. війська зайняли Молдову, уклали мир з турками і перекрили козакам шлях до театру воєн. дій. Лише окремі козац. загони продовжували боротьбу в складі військ волоського господаря *Михая I* Хороброго. У М.п. козацтво вперше виступило як самостійний суб'єкт міжнар. військово-політ. відносин.

Літ.: *Заклинський К.* Зношеня цісаря Рудольфа II з козаками і їх участь у війні угорсько-турецькій в р. 1594 і 1595. В кн.: Справозданє гимназии академической во Львове. Львів, 1882; *Костомаров Н.И.* Южная Русь в конце XVI века. В кн.: *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. К., 1989; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 7. К., 1995; *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996.

С.А. Леп'явко.

«МОЛЕ́НІЄ ДАНИЇ́ЛА ЗАТО́ЧНИКА» та «Слово Даниїла Заточника». «Моленіє» і «Слово» — два текстуально близькі збірники афоризмів 12—13 ст. Дійшли у великій кількості списків різних редакцій. Один з них є переробкою другого або, можливо, обидва походять від спільного, нині невідомого тексту. Авторство вже в давні часи приписане *Даниїлу Заточнику.*

«Моленіє» та «Слово» є збірками афоризмів з різних джерел (Псалтиря, Книги Сіраха, Книги Притч Соломонових та ін. книг *Біблії*, «Пчоли» (збірник перекладів висловів і коротких істор. анекдотів, поширених у давньорус. літературі), «Стословця» Геннадія (звід висловів константиноп. патріарха Геннадія I; 458—71), «Слова про злих жінок»). Афоризми сюжетно впорядковані як звернення автора до князя (у ряді списків редакції 13 ст. названо переяславль-залеського кн. *Ярослава Всеволодича*). Даниїл Заточник нагадує про якусь свою провину, жаліється, що він відлучений від княжої ласки. Він описує своє злиденне становище і вигадує всілякі можливі засоби його уникнути; принижується і намагається насмішити князя й водночас пишається своїм розумом та здібностями. Добір афоризмів незвичний для давньорус. збірників: відносно малий відсоток афоризмів дидактично-клерикальних, більшу частину займають побутові, часто соціально спрямовані (про *князів* та *бояр*, багатих і бідних та ін.). Усе це зумовило надзвичайну популярність «Моленія» та «Слова» й водночас — варіативність тексту в різних списках.

Літ.: «Слово Даниила Заточника» по всем известным спискам (с предисловием и примечаниями И.А. Шляпкина). СПб., 1889; *Зарубин Н.Н.* «Слово Даниила Заточника» по редакциям XII—XIII вв. и их переделкам. М., 1932; *Романов Б.А.* Люди и нравы Древней Руси. М.—Л., 1947; *Лихачев Д.С.* Великое наследие: классические произведения литературы Древней Руси. М., 1975; Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 1. Л., 1987.

Т.Л. Вілкул.

«МОЛОДА́ ГВА́РДІЯ» — підпільна комсомольсько-молодіжна антинацистська орг-ція, що діяла в роки *Другої світової війни* на теренах півдня окупованої Вермахтом Ворошиловградщини (див. *Луганська область*) і частково Ростовської обл. РРФСР. Організаційно оформлена у вересні—жовтні 1942 членом Ворошиловградського підпільного міськкому та обкому *Ленінської комуністичної спілки молоді України* В.*Третякевичем.* Об'єднувала до 150 осіб (із них офіційно визнані тільки 92) — комсомольських активістів, військовослужбовців, що втекли з німецького полону, випускників Ворошиловградської школи особливого призначення *Українського штабу партизанського руху.* З метою конспірації «М.г.» була розбита на п'ятірки «Зірка», «Серп», «Молот», «Серп і Молот» та ін. Здійснила низку акцій опору, здебільшого пропагандистсько-агітаційного характеру. Підпільники закликали населення до непокори окупантам, екон. саботажу, диверсій; перешкоджали відправці громадян до Німеччини, визволяли з таборів рад. військовополонених, створили підпільну друкарню, розповсюдили листівки загальним накладом 5 тис. примірників та кілька десятків сатиричних плакатів. Надавалася фінансова і продовольча допомога сім'ям фронтовиків, ув'язненим активістам. Підпільники знищили біржу праці в м. *Краснодон,* збирали зброю, боєприпаси, вибухівку, медикаменти, паливно-мастильні матеріали, нафтопродукти.

Напад на армійську поштову автомашину 28 грудня 1942 в Краснодоні призвів до провалу та знищення орг-ції. Викриті підрозділами нацистських спецслужб молодогвардійці після жорстоких катувань у січні 1943 були страчені у шурфі краснодонської шахти № 5, п'ятьох розстріляли в Гримучому лісі в м. *Ровеньки*, чотирьох — в ін. районах.

Указом Президії ВР СРСР 13 вересня 1943 молодогвардійці У.Громова, І.Земнухов, О.*Кошовий*, С.Тюленін, Л.*Шевцова* посмертно удостоєні звання *Героя Радянського Союзу*, орденами Червоного Прапора нагороджені — 3, Вітчизн. війни 1-го ст. — 35, Червоної Зірки — 6; медаллю «Партизан Вітчизняної війни» 1-го ст. — 66 підпільників. По війні посмертно відзначено: 13 груд-

Пам'ятник «Скорботна мати» та вічний вогонь біля Краснодонського обласного музею «Молода гвардія». Фото початку 21 ст.

ня 1960 орденом Вітчизн. війни 1-го ст. — В.Третякевича, 5 травня 1990 І.Туркенич удостоєний звання Героя Рад. Союзу. Деякі не визнані підпільниками до цього часу.

Для увічнення пам'яті молодогвардійців 1 травня 1944 в Краснодоні в будинку, де мешкав О.Кошовий, відкрито музей «Молода гвардія» як філія обласного краєзнавчого музею. Постановою РМ УРСР від 20 вересня 1950 його перетворено на державний, на основі якого 6 травня 1970 відкрито меморіальний комплекс. 2007 музей отримав статус обласного. За час свого існування прийняв понад 13 млн відвідувачів. У його складі пам'ятники «Клятва» (відкритий 12 вересня 1954); «Скорботна мати» (відкритий 9 травня 1965); «Нескорені» (відкритий 2 жовтня 1982 на місці страти молодогвардійців біля шурфу колишньої шахти № 5); братські могили молодогвардійців. У м. Ровеньки Луганської області 11 грудня 1982 відкритий меморіал «Слава». 30 травня 2008 відкритий меморіальний комплекс «Безсмертя» в смт Краснодон підпорядкованому Краснодонській міськраді. На честь підпільників у Луганській області названо новозбудоване місто Молодогвардійськ; щороку проводиться міжнар. мистецький фестиваль та вручається регіональна премія ім. «Молодої гвардії» в галузі журналістики, літератури, мист-ва. 2007 в РФ вийшов на екрани 4-серійний худож. кінофільм «Остання сповідь».

За часів *СРСР* у нарисах і повістях журналістів та письменників М.Котова й В.Лясковського («Сердца смелых»), Д.Бедзика («Оповідання про Олега Кошового»), О.Кошової («Повість про сина»), К. Костенка («Это было в Краснодоне»), О.*Фадєєва* («Безсмертя»), а потім його романі «Молода гвардія» й в однойменному кінофільмі режисера С.Герасимова та однойменній опері композитора Ю.*Мейтуса* документальна правда і художні домисли про «М.г.» переплелися. Ці твори використовувались для пропаганди рад. патріотизму, комуніст. ідейності, керівної і спрямовуючої ролі *Комуністичної партії Радянського Союзу*. Постаті реальних учасників опору перетворили на узагальнений образ легендарних героїв.

Поштовхом для об'єктивного вивчення історії «М.г.» стала діяльність Міжрегіональної комісії фахівців Луганська, Краснодона, Москви (1990—93). Але до цього часу справжня історія підпільної орг-ції не створена — не всі документи доступні дослідникам. «Білими плямами» залишаються питання кількісного і персонального складу підпільників та їхнього штабу, ролі і взаємин В.Третякевича, І.Туркенича, І.Земнухова, Л.Шевцової, О.Кошового, В.Левашова, С.Левашова; невідома доля А.Ковальова, який безвісти пропав.

Літ.: Бессмертие юных: Сборник документов и воспоминаний о героической борьбе подпольщиков Краснодона в дни временной фашистской оккупации (июль 1942 — февраль 1943 гг.). Донецк, 1988; *Семистяга В.Ф.* Как возникают мифы. «Донбасс». 1992, № 9/10. *Його ж.* З історії школи особливого призначення Українського штабу партизанського руху. «З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ», 1997, № 1/2. *Його ж.* До проблеми зради Г.П.Почепцовим Краснодонської підпільної антифашистської комсомольсько-молодіжної організації «Молода гвардія». «Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Історичні науки». (Луганськ), 2000, № 12, грудень; *Його ж.* Архівні документи про причини викриття і знищення німецькими окупантами Краснодонського підпілля «Молода гвардія». Там само, 2002, № 2, лютий; «Молодая гвардия» (г. Краснодон) — художественный образ и историческая реальность: Сборник документов и материалов. М., 2003; *Семистяга В.Ф.* «Молода гвардія» — легенда і реальність. «Бахмутський шлях», 2003, № 3/4; *Його ж.* Антинацистське молодіжне підпілля «Молода гвардія» (м. Краснодон) та відображення його діяльності в новітній літературі (деякі аспекти історіографії проблеми). «Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історичні науки». (Луганськ), 2009, № 21, листопад.

В.Ф.Семистяга.

«МОЛОДА́ ЄВРО́ПА» — міжнар. революційно-демократ. орг-ція, створена 15 квітня 1834 за ініціативою Дж.*Мадзіні* в м. Берн (Швейцарія). Її засновниками, підписавши «Акт братерства», стали нац. т-ва «*Молода Італія*», «*Молода Польща*», «Молода Німеччина», до яких невдовзі приєдналася «Молода Швейцарія». Обстоюючи принципи респ. ладу, «М.Є.» висунула гасло «священного союзу народів» проти «священного союзу монархів» (див. *Віденський конгрес 1814—1815*). У своїй боротьбі спиралася на осередки послідовників у Франції, Іспанії, Греції та ін. країнах Зх. Європи. Підтримувала плани «пробудження» слов'янства, досягнувши своєю діяльністю на Сході Європи укр. теренів. У *Галичині* й *Наддніпрянській Україні* гол. знаряддям її впливу стала очолена соратником Дж.Мадзіні — Ш.*Конарським* — таємна орг-ція «*Співдружність польського народу*», до складу якої входили й українці. На Пд. України Центр. комітет «М.Є.» мав «організатора» з осідком в *Одесі*. 1836 змушена була самоліквідуватися під тиском швейцарських властей.

Літ.: *Keller H.G.* Das «Junge Europa», 1834—1836. Zürich, 1938; *Della Peruta F.* Mazzini e la Giovine Europa. «Annali dell'Istituto G. Feltrinelli», 1962; *Невлер В.Е.* Джузеппе Мадзини и «Молодая Европа». «Вопросы истории», 1972, № 7; *Варварцев Н.Н.* Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX в.). К., 1986.

М.М. Варварцев.

«МОЛОДА́ ІТА́ЛІЯ» («Giovine Italia») — італ. революційно-демократ. орг-ція, заснована 1831 Дж.*Мадзіні* в м. Марсель (Франція). 1834 її центр перемістився у Швейцарію, 1836 — у Велику Британію. Діяльність «М.І.» ознаменувала новий етап боротьби за нац. незалежність та об'єднання Італії — «з народом і для народу». У своїх осн. рисах набула характеру *партії політичної* — першої в країні — з власною програмою, статутом, розгалуженою мережею низових осередків на Апеннінському п-ові і поза його межами. 1833 вже у самій Італії мала 60 тис. членів. За задумом Дж.Мадзіні, вона мала дати поштовх загальноіталійській і європейській революціям. Її статут ставив за мету об'єднання й відродження країни як незалежної нац. д-ви, встановлення республіки та оновлення на чолі з Італією людства на засадах духовного братерства. Від поч. 1830-х рр. мала своїх послідовників і вела респ. пропаганду в портових містах укр. Причорномор'я і Приазов'я, спираючись на підтримку тамтешньої італ. еміграції

(див. *Італійські громади в Україні*) та моряків, зайнятих у міжнар. торг. судноплавстві. Серед активістів «М.І.» в цьому регіоні були діячі національно-визвольного руху Дж.-Б.Кунео і Дж.*Гарибальді*. 1834—36 «М.І.» репрезентувала на Пд. України міжнар. революційно-демократ. т-во *«Молода Європа»*. Впродовж 1830—40-х рр. тут знаходили нелегальний притулок деякі члени «М.І.» — учасники повстань і заворушень в Італії. На поч. 1848 була реорганізована в Італ. нац. асоціацію.

У 1-й пол. 19 ст. за прикладом «М.І.» «молоді» визвольні організації постали в Німеччині, Польщі, Іспанії, Ірландії та ін. країнах. В Україні вплив ідеології та політики «М.І.» позначився на формуванні програмних засад першого осередку українського національно-демократичного руху — *Кирило-Мефодіївського товариства*.

Літ.: *Mastellone S.* Mazzini e la «Giovine Italia» (1831—1834), vol. 1—2. Pisa, 1960; *Tramarollo G.* Nazionalitá e unitá europea nel programma maazziniano. Napoli, 1979; *Della Peruta F.* Mazzini e i rivoluzionari italiani. Milano, 1974; *Варварцев Н.Н.* Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX в.). К., 1986; *Його ж.* Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна. К., 2005.

М.М. Варварцев.

«МОЛОДА́ МУ́ЗА» — літ. угруповання укр. письменників *Львова* (1906—09), до якого входили В.*Бірчак*, П.*Карманський*, Б.*Лепкий*, О.*Луцький*, В.*Пачовський*, С.*Твердохліб*, С.Чарнецький, М.Яцків, примикали Ф.Коковський, О.Турянський, М.*Рудницький*, О.Шпитко, композитор С.*Людкевич*, скульп. М.*Парашук*, художники І.Северин, І.Косинин та ін. Мало неформальний, безстатутний характер. Друкованими органами були ж. «Світ» та вид-во «Молода Муза». Учасників угруповання об'єднували орієнтація на засади західноєвроп. модернізму, ідея соціальної незаангажованості мист-ва, «чистої краси». З естетичними принципами «молодомузівців» була споріднена творчість східноукр. поетів О.*Олеся*, М.Філянського, Г.*Чупринки*, які згуртувалися при ж. *«Українська хата»*. Навколо творів учасників угруповання точилася гостра дискусія між його прихильниками М.*Євшаном*, М.Сріблянським і противниками — С.*Єфремовим*, Д.*Лукіяновичем* та ін. І.*Франко*, виступивши проти програмних засад «Молодої Музи», підтримав кращі твори її учасників П.Карманського, В.Пачовського, М.Яцкова.

Тв.: Розсипані перли: Поети «Молодої Музи». К., 1991.

Літ.: *Дзюба І.* Запрошення до «Молодої Музи». В кн.: Поезія-90, вип. 1. К., 1990; *Ільницький М.* «Молода Муза» і український модернізм. В кн.: *Ільницький М.* Від «Молодої Музи» до «Празької школи». Львів, 1995; *Гундорова Т.* Проявлення слова: Дискусія раннього українського модернізму. К., 1997; *Павличко С.* Дискурсія модернізму в українській літературі. К., 1997.

М.М. Ільницький.

«МОЛОДА́ ПО́ЛЬЩА» («Mloda Polska») — революційно-демократ. орг-ція. Виникла 1833 під впливом і за прикладом *«Молодої Італії»* спочатку як конспіративні групи польс. емігрантів у Б'єнні (Швейцарія) та Парижі (Франція). 1834 стала співзасновницею міжнар. об'єднання революційно-демократ. т-в *«Молода Європа»* в м. Берн (Швейцарія). Ставила за мету відновлення на принципах респ. ладу незалежної польс. д-ви в кордонах 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*), забезпечення рівних з поляками прав українців та ін. національностей, закликала до єдності пригноблених народів у боротьбі з монархіями. Ідейним керівником «М.П.» виступав Й.*Лелевель*, який домігся перенесення її діяльності на землі Австрійс. імперії та *Російської імперії*. Емісари «М.П.» створили на її програмних засадах споріднену орг-цію — *«Співдружність польського народу»* з мережею філіалів у *Галичині* й *Правобережній Україні*. Після заборони 1836 швейцарськими властями «Молодої Європи» члени «М.П.» працювали в ін. революц. осередках у діаспорі, Польщі, Україні, Литві, Білорусі.

Літ.: *Kieniewicz S.* Konspiracje galicyjskie (1831—1845). Warszawa, 1950; *Кеневич С.* Лелевель. М., 1970; *Сергієнко Г.Я.* Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826—1850. К., 1971; *Konarski Sz.* Dziennik z lat 1831—1834. Wrocław, 1973.

М.М. Варварцев.

«МОЛО́ДИК» — укр. культурологічний альманах, який 1843—44 видавав І.*Бецький* за допомогою Г.*Квітки-Основ'яненка*, М.*Костомарова* та ін. Три книжки видано в *Харкові* й одну — у *Санкт-Петербурзі*. Тут публікувалися твори багатьох укр. письменників, істор. та історико-літ. дослідження, зокрема статті І.*Срезневського*, А.Чубинського, В.*Даля*, В.*Каразіна*, П.Корсакова, М.*Берлинського*, С.Шевирьова, О.Шаховського, М.*Погодіна* та інших.

Літ.: *Бойко І.З.* Українські літературні альманах і збірники XIX — початку XX ст.: Бібліографічний покажчик. К., 1967.

Оксана Ковальчук.

МОЛО́ДИКИ (пахолки, хлоп'ята, джури, новики) — новоприйняті й молоді *козаки* на *Запорозькій Січі* в 16—17 ст. За свідченням польс. хроніста Ш.*Старовольського*, вони виконували функції зброєносців, слуг *козацької старшини*. М. не вважалися повноправними козаками-товаришами, зокрема, не мали права на участь у *радах козацьких*. Лише після кількох років перебування на Січі й набуття відповідного військ. досвіду вони могли стати повноправними козаками (товаришами). За часів *Нової Січі* (1734—75) М. називали козаків-*наймитів*, які працювали в госпвах заможних козаків — *зимівниках*, на рибних промислах, чумакували тощо.

С.А. Леп'явко.

МОЛОДІ́ЖНИЙ РУХ в Україні — масова організована соціально-політ. активність молоді, спрямована на реалізацію її вимог та прав.

Виникнення молодіжних орг-цій на укр. землях розпочалося в 2-й пол. 19 ст. і пов'язане з діяльністю *громад*. У *Галичині* молодіжні об'єднання (кружки або гуртки) діяли майже в усіх середніх та вищих школах. У 1890-ті рр. такі гуртки з'явилися на тих землях України, що входили до складу *Російської імперії*. З 1899 по 1905 тут виникло понад 100 різних молодіжних спілок, гуртків, груп, к-тів. Масовим серед студентства стало створення «земляцтв», до яких входили студенти, котрі походили з однієї *губернії*.

На поч. 20 ст. у Галичині були створені перші масові об'єднання молоді: «*Пласт*», «*Сокіл*», «*Січ*».

Революційні події початку 20 ст. дали поштовх розвиткові М.р. На поч. 1920-х рр. в УСРР діяла значна кількість небільшовицьких об'єднань молоді: *Комуністична юнацька спілка* та *Українська комуністична робітнича юнацька спілка*, *Спілка молоді лівих есерів (боротьбистів)*, орг-ція анархістської молоді України «Набат», організації Рос. соціал-демократ. спілки робітничої молоді, *Єврейська комуністична спілка молоді*, Югендкомфорбанд, *Югенд Поалей-Цион*, *Сіоністсько-соціалістична спілка молоді*, *Єдина всеросійська організація сіоністської молоді,* катол. молодіжні гуртки «Ружанців» та «Тертіарців»; Баптистська спілка молоді та ін.

Щоб установити свій контроль над рухом в Україні, КП(б)У 1919 створила Комуніст. спілку робітн. молоді України (з 1920 — Комуніст. спілка молоді України, з 1924 — *Ленінська комуністична спілка молоді України*). До 2-ї пол. 1920-х рр. комсомол домігся ліквідації ін. об'єднань молоді і встановив монополію в М.р.

На західноукр. землях, які входили до складу Польщі, Румунії і *Чехословаччини,* масовими стали орг-ції — «Пласт», «Сокіл», «Січ», «*Луч*», т-во «Орли» — Катол. асоціація укр. молоді (див. «*Орли*»), Союз укр. поступової молоді ім. М.Драгоманова «Каменярі» (див. «*Каменярі*»). Діяли ін. молодіжні структури, у складі яких перебували укр. юнаки й дівчата: («Стрілок», «Крокус», Союз польс. хавцерства, Союз польс. молоді та ін.). 1922 було створено *Волинську спілку сільської молоді*, яка об'єднувала молодих селян-українців. Нелегально функціонували молодіжні орг-ції радикального спрямування: *Комуністична спілка молоді Західної України*; націоналістичні: *Група української національної молоді*, *Союз української націоналістичної молоді*, Юнацтво ОУН. Більшість студентів, які перебували під впливом укр. націоналістичного руху, входили до *Центрального союзу українського студентства* (у 1920-ті рр.) та *Союзу українських студентських організацій під Польщею* (у 1930-ті рр.). Діяли також: прорад. студентське об'єднання — Ділове об'єднання поступового студентства, т-во укр. студентів-католиків «Обнова» та ін. нечисленні студентські орг-ції. Із встановленням на західноукр. землях рад. влади всі молодіжні орг-ції, крім комсомолу, були заборонені.

З 2-ї пол. 1920-х рр. для УРСР і з поч. 1940-х рр. у *Західній Україні* М.р. майже цілковито пов'язаний з діяльністю ЛКСМУ як громад. орг-ції, що одночасно здійснювала держ. функції. Альтернативний М.р. був представлений невеликими групами, що мали на меті боротьбу з існуючим режимом: Укр. національно-козац. партією в *Києві* 1925—26, Соціал-демократ. партією України на Харківщині 1935—36, Інтернаціоналістською спілкою життя і свободи в Сталінському р-ні *Донецької області* 1935—36, низкою організацій, які виникали протягом 50-х — 1-ї половини 80-х рр. 20 ст.

У 2-й пол. 1980-х рр. виникають «неформальні» групи та об'єднання молоді, зорганізовані на засадах культурологічних інтересів, захоплення певними видами спорту тощо.

Вони швидко політизувалися, зробили великий внесок у розвиток загальнодемократичного та національного рухів в Україні наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. 20 ст.

Докорінні зміни в М.р. сталися після здобуття Україною держ. незалежності. Нині в Україні діє кілька десятків всеукр. і кілька сотень регіональних молодіжних структур.

Літ.: *Прилуцький В.І.* Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті роки. К., 1993; *Головенько В.А.*, *Корнієвський А.О.* Український молодіжний рух: історія та сьогодення. К., 1994; *Андрухів І.* Українські молодіжні товариства Галичини: 1861—1939 рр. Івано-Франківськ, 1995; *Головенько В.А.* Український молодіжний рух у XX столітті (історико-політичний аналіз основних періодів). К., 1997; Молодіжний рух в Україні: Довідник, ч. 1—2. К., 1998.

В.І.Прилуцький.

МОЛОДО́ВЕ І — багатошарова палеолітична стоянка на правому березі Дністра в урочищі Байлова Ріпа, поблизу с. Братанівка Сокирянського р-ну Чернів. обл. Зафіксовано 9 культ. шарів: 5 мустьєрських, 4 верхньопалеолітичні. *Мустьє* датується 60—50 тис. років тому. Осн. об'єкт полювання — мамонт. У 4-му шарі вперше виявлено рештки найдавнішої на території України будівлі з кісток мамонта. Кам'яна індустрія зарахована до левалуа-мустьєрської культ. традиції (левалуазька техніка, переважання скребел серед знарядь). Трапляються фрагменти кісток з нарізками. Серед верхньопалеолітичних шарів (див. *Палеоліт пізній*) найбільш показовою є колекція 2-го шару, в якому добре репрезентована не тільки кам'яна індустрія, а й вироби з кістки та рогу (молотки, наконечники дротиків). Усі верхньопалеолітичні шари належать до граветської

Молодове І. Реконструкція мустьєрського поселення з четвертого шару. Художник І. Принада.

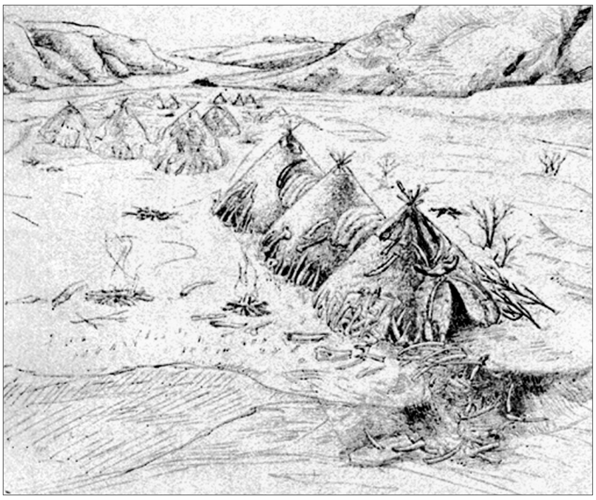

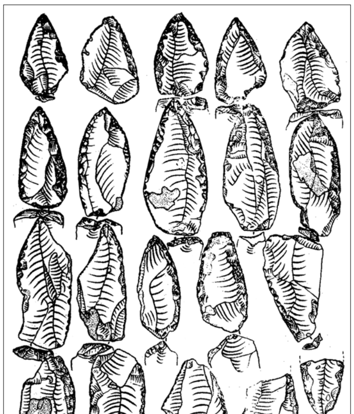

Молодове І. Мустьєрські наконечники та скребла.

культ. традиції (див. *Гравет*). У фауністичному наборі превалює пн. олень.

Літ. Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. М.,1982.

Л.В. Кулаковська.

МОЛОДО́ВЕ V — багатошарова стоянка на правому березі Дністра в урочищі Голий Щовб, поблизу с. Братанівка Сокирянського р-ну Чернів. обл. Має 20 культ. шарів (*мустьє — палеоліт пізній*), датується від 60—50 до 10 тис. років тому. Для мустьєрських шарів характерна індустрія левалуа-мустьєрського типу. Осн. об'єктом полювання був мамонт.

У пізньопалеолітичних шарах, крім крем'яних виробів, зафіксовані рештки житлових комплексів. Кам'яна індустрія (призматична техніка, домінування різців, скребки, мікропластинки, граветські вістря та пластинки з притупленим краєм) є виразно граветською (див. *Гравет*). Різноманітну колекцію складають вироби з кістки й рогу: наконечники дротиків, мотики, молотки, випрямлячі, шила тощо. Трапляються мистецькі твори: прикраси, фрагменти антропоморфної скульптури. Найбільш оригінальною серед них є флейта з рогу пн. оленя. Фауна представлена кістками пн. оленя.

Літ: Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V: Люди каменного века и окружающая среда. М., 1987.

Л.В. Кулаковська.

МОЛОДО́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра *палеоліту пізнього*, виділена на матеріалах пізньопалеолітичних шарів стоянок *Молодове I*, *Молодове V*, Кормань IV. Датується часом 28—11 тис. років тому. Основа госп-ва носіїв к-ри — мисливство на пн. оленя і збиральництво. Виявлено рештки будівель із кісток мамонта та пн. оленя. Крем'яна індустрія характеризується призматичною технікою розщеплення. Серед знарядь праці — різці, скребки, вістря, проколки, пластинки з притупленим краєм, граветські вістря (див. *Гравет*) тощо. Різноманітну й виразну колекцію складають вироби з кістки та рогу: шила, мотики, молотки, гарпун, випрямлячі. Деякі з них орнаментовані. Унікальною є знахідка найдавнішої флейти з рогу пн. оленя.

Літ.: Молодова I: Уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. М., 1981; Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V: Люди каменного века и окружающая среда. М., 1987.

Л.В. Кулаковська.

МОЛОДОЖА́НИН Леонід Григорович (мистецький псевд. — Лео Мол; 15.01.1915—11.07.2009) — скульптор у галузі монументальної і станкової скульптури, кераміст, вітражист, мозаїст. Н. в м-ку *Полонне*. Разом з батьками переїхав у Сибір (у с. Мишоловка біля Іркутська, потім — у Красноярськ; нині обидва міста в РФ; 1916—29); згодом — на Пн. Кавказ (Нальчик; нині столиця Республіки Кабардино-Балкарія, РФ; 1929—32); жив у Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*; 1932—41). Навч. в мистецькій середній школі (Ленінград, 1932—35, викл. — А.Фалендорф), Академії мист-в (Ленінград, 1936—41, викл. — М.*Манізер*); 1941 виїхав на Зх. (Австрія, Німеччина, Нідерланди, Канада). Вдосконалювався в приватній скульптурній майстерні В.Фрасса у *Відні* (1941—42), Берлінській академії мистецтв (1942—45, викладачі — Ф.Клімш, В.Шайбе, А.Брекер). Завершив навчання в Академії мист-в у м. Гаага (Нідерланди; 1945—48, викл. — Б.Гунд). Упродовж тривалого періоду навчання (1932—48) паралельно працював творчо, виконуючи самостійні роботи, напр., скульптурні портрети Р.Вагнера, П.*Чайковського*, О.*Бородіна*, Т.Пачева (1937—40), або допомагаючи своїм учителям у праці над їхніми творами, напр., М.Манізеру під час його роботи над пам'ятником Т.*Шевченкові* для *Києва* (1938—39). Талант і оригінальна творча манера М. вповні розкрилися після його переїзду в Канаду й оселення в столиці провінції Манітоба м. Вінніпег (1949). Осн. мистецький стиль М. — *класицизм*, іноді з незначними ознаками й елементами *бароко*. Це виявилось у низці станкових портретів визначних людей Канади, США, Італії, а також відомих представників зх. укр. діаспори. Від поч. 1960-х рр. М. почав працювати в галузі монументальної скульптури, здобувши світ. славу як автор кількох пам'ятників Т.Шевченкові в зарубіжних країнах: США, Аргентині, Бразилії, Росії, Італії. Широко відомі його пам'ятники укр. та західноєвроп. політ., культ., військ., реліг. діячам — У.-Л.*Черчіллю* (1966), папам Іоанну XXIII, Павлу VI (обидва 1967) й *Іоанну Павлу II* (1979, 1983, 1984), Дж. Кеннеді (1969), митрополиту Іларіону (*Огієнкові*; 1968), єпископові Ісидору (Борецькому; 1988), акад. А.*Сахарову*, вел. кн. київ. *Володимиру Святославичу* в Лондоні (Велика Британія; 1988), йому ж у Торонто, Вінніпезі й Саскатуні (Канада; 1988), митрополитові А.*Шептицькому* у Філадельфії (США; 1992). У Вінніпезі в парку «Ассінібойн» відкрито 1992 «Сад скульптур Лео Мола», де в спец. «скляному павільйоні», а також під відкритим небом експонуються понад 100 скульптур митця. У Канаді і за її межами М. відомий також як майстер вітражів і мозаїки для правосл., катол. і протестантських храмів — понад 80 композицій для 30 храмів. 1991, вперше після 50 років еміграції, М. відвідав Україну і відтоді майже щороку бував на Батьківщині. Він був удостоєний 3 почесних докторатів зх. ун-тів і понад 20 нагород України й зарубіжних країн.

П. і похований у м.Вінніпег (провінція Манітоба, Канада).

Літ.: *Duval P.* Leo Mol. Winnipeg, 1982; *Його ж.* Leo Mol Sculpture Garden. Winnipeg, 1993; *Степовик Д.* Скульптор Лео Мол: Життя і твор-

Молоджанин Л. Родина емігрантів. Провінція Альберта (Канада), 1981.

Молодове V. Зображення людини на випрямлювачі з рогу оленя. Пізній палеоліт.

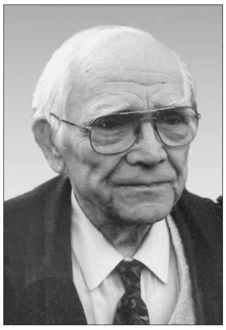

Л.Г. Молодожанин.

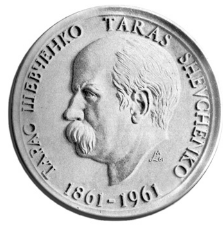

Молодожанин Л. Пропам'ятна медаль Т. Шевченка. 1961.

В.О. Молодцов.

О.Г. Молодчий.

чість. К., 1995; Leo Mol: Sculpture Garden Assiniboine Park. Winnipeg, 1996.

Д.В. Степовик.

«МОЛОДО́Ї ГЕНЕРА́ЦІЇ» УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІ́СТІВ СПРА́ВА 1938 — політ. справа, сфабрикована в добу «*єжовщини*». Перші арешти в справі цієї орг-ції, що нібито виникла 1936 і мала на меті «насильницьке повалення радянської влади на Україні та встановлення фашистського ладу», були здійснені навесні 1938. Одними з найперших були заарештовані керуючий справами ЦК КП(б)У О.Власенко та керуючий справами РНК УРСР П.Мілько. Крім іншого, від заарештованих вимагали свідчень про те, що вони готували терористичні акти. Під тортурами вони дали такі свідчення. 20 серпня 1938 нарком внутр. справ УРСР О.*Успенський* затвердив обвинувальний висновок у справі О.Власенка. 22 вересня 1938 виїзна сесія військ. колегії Верховного суду СРСР присудила його до смерті, страчений був і П.Мілько. Крім них, по справі проходили заст. завідувача відділу науки ЦК КП(б)У М.Середенко, зав. особливого сектору ЦК КП(б)У К.Максимець, колиш. співробітник особливого сектору ЦК КП(б)У О.Калінін, пом. секретаря ЦК КП(б)У П.Клушин, заст. завідувача відділу ЦК КП(б)У А.Ващук, голова облплану і заст. голови Черніг. облвиконкому В.Канов-Каневський, тех. секретар політбюро ЦК КП(б)У М.Рубашенко, тех. секретар оргбюро і секретаріату ЦК КП(б)У І.Зей, працівник ЦК КП(б)У Д.Новицький, пом. секретаря ЦК КП(б)У З.Коган, зав. обліково-екон. відділу наркомату місц. пром-сті УРСР П.Клубін, тимчасово виконуючий обов'язки дир. Ін-ту економіки АН УРСР (див. *Інститут економіки НАН України*) В.Теплицький, зав. відділу газ. «*Радянська Україна*» А.Белаківський, наук. співробітник Ін-ту економіки АН УРСР І.Панащенко, заст. нач. управління у справах мист-ва при РНК УРСР М.Гришко, заст. завідувача шкільного відділу ЦК КП(б)У Т.Шматлай, заст. наркома освіти УРСР І.Левшин, зав. сектору комунального госп-ва, транспорту і зв'язку РНК УРСР М.Мартинов, зав. сектору к-ри управління справами РНК УРСР О.*Бородін*, нарком місц. пром-сті УРСР Т.Чубар та ін. Більшість з них відмовилася від своїх попередніх свідчень і стверджувала, що до них застосовувалися незаконні методи слідства й вони змушені були себе обмовити. І хоча в квітні 1939 частину обвинувачених було засуджено, більшій частині вдалося довести сфабрикований характер висунутих проти них обвинувачень і вони були звільнені. Такий перебіг подій відображав заг. зміну в репресивній політиці режиму після усунення наприкінці 1938 М.Єжова і приходу на посаду наркома внутр. справ СРСР Л.*Берії*, який, на противагу «єжовщині», почав створювати ілюзію послаблення терору.

Літ.: *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. К., 1993; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002.

Ю.І. Шаповал.

МОЛОДЦО́В Володимир Олександрович (підпільний псевд. — Бадаєв; 05.06.1911—12.07.1942) — учасник Одес. антифашист. підпілля в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Н. в с-щі Сасово (нині місто Рязанської обл., РФ). Працював на шахтах на території нинішньої Тульської обл. РФ, від 1933 навч. в *Москві.* Працював в органах НКВС. У роки Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 в окупованій румунами *Одесі* очолював розвідувально-диверсійний загін, який діяв в *Одеських катакомбах* і в районі сіл Нерубайське, Усатове, Великий Дальник (нині ці села Біляївського р-ну Одес. обл.). Загін поділявся на підземну (діяла в катакомбах) і міську групи. Підривники знищили кілька складів, висадили в повітря греблю Хаджибейського лиману, міську комендатуру Одеси, залізничний ешелон, вбили понад 400 румун. і нім. солдатів та офіцерів. У лютому 1942 з групою бійців М. був схоплений окупантами і після тортур розстріляний у м. Одеса.

Літ.: *Голанд В.Я., Желтов В.И.* Владимир Молодцов. М., 1974; *Канюка М.С.* Мужество. М., 1979; Герои огненных лет, кн. 8. М., 1985; Подвигом прославленные: Герои Советского Союза — партизаны и подпольщики Украины в годы Великой Отечественной войны. К., 1985; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988.

Н.М. Руденко.

МОЛО́ДЧИЙ Олександр Гнатович (27.06.1920—10.06.2002) — військ. льотчик, генерал-лейтенант авіації (1962). Двічі Герой Рад. Союзу (1941, 1942). Н. в м. *Луганськ.* 1938 закінчив Військово-авіац. школу пілотів. У роки *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — льотчик, заст. командира, командир ескадрильї бомбардувальної авіації далекосяжної дії, від 1944 — інспектор-льотчик авіадивізії далекосяжної дії. Здійснив 311 бойових вильотів, у т. ч. 287 нічних. При виконанні бойових завдань налітав 600 тис. км. Вилітав на бомбардування живої сили й бойової техніки противника в районах Дем'янська (місто Новгородської обл.), Пскова, Новгорода, Курська, Брянська, Кенігсберга (нині м. Калінінград, усі РФ), *Києва*, Будапешта (Угорщина), Берліна (Німеччина) та ін. міст. У післявоєнний час закінчив Вищу офіцерську школу льотчиків (1948), Військ. академію Генштабу (1959), працював на командних посадах у Військово-повітряних силах (до 1965). Від 1962 — генерал-лейтенант авіації. Проживав у *Чернігові.*

Літ.: Дважды Герои Советского Союза. М., 1973; *Булкин С.П.* Александр Игнатьевич Молодчий. Донецк, 1974; Великая Отечественная война, 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; Подвиги, ставшие легендой. Донецк, 1985.

Н.М. Руденко.

МОЛОКА́НИ — різновид «духовних християн». З'явилися в Центр. Росії наприкінці 1760-х рр. як протестуючі проти підтримання Правосл. Церквою соціальних засад *кріпацтва.* Щодо походження назви секти існують різні версії. Одні пояснюють її походження поселенням М. на річці Молочній, інші — тим, що М. під час посту п'ють молоко, треті — що засн. секти С.Уклеїн називав віровчення М. «молоком духовним». Важливим джерелом вчення М. була містична книга німця Й.-Г.Юнга-Штиллінга «Переможна повість християнської віри», в якій описується

«діяльність» Антихриста в правосл. і катол. Церквах. М. заперечували правосл. церк. ієрархію, *чернецтво*, *ікони*, мощі, поклоніння святим. Християн. таїнства вони витлумачують духовно. Хрещення в М. не «водне», а «духовне», яке полягає в каятті. Єдиним джерелом істини є витлумачена в алегоричному й етичному смислі *Біблія*. Вчення М. — це звільнений від церковно-канонічних норм деїзм. Визнаючи догмат про троїстість Бога, М. подають його символічно: Бог-Отець — пам'ять, Бог-Син — розум, Бог-Дух Святий — воля. М. вірять у тисячолітнє царство, пророкують пришестя Іллі та Єноха. Сенс життя людини М. вбачають у духовному відродженні, у розкритті закладеного Богом у людину доброго начала. З *протестантизмом* М. зближувала ідея «спасіння вірою» і відмова від священиків як посередників між Богом і людиною. Роль служителів культу в М. виконують старці (пресвітери). Культ у секті простий — спів духовних пісень і прослуховування проповідей під час молитовних зборів. Вони відкидають вчення Православної Церкви про таїнства, але відзначають всі її свята. М. уникають розважальних заходів, не палять і не вживають алкоголю. М. були однією з найбільших сект (див. *Секта релігійна*), що витворилися довкола *православ'я*. Вони налічували понад 1 млн своїх послідовників. Царизм, зарахувавши М. до «шкідливих сект», переслідував їх. М. вимушені були виїхати на Кавказ, у Сибір, *Таврійську губернію*, навіть в Америку. З часом М. поділилися на кілька напрямів і толків: духовні М., М.-суботники, М.-воскресники, М.-максималісти та ін. Кількість послідовників секти поступово скорочувалася. Нині громади М. діють на Кавказі, у Молдові. В Україні М. — у *Запорізькій області* (4 громади) й у *Вінницькій області* (1 громада).

1991 у *Москві* на відроджувальному з'їзді було утворено «Союз общин Духовных христиан-молокан».

Дж.: Вестник духовных христиан — молокан. 1925—28.

Літ.: *Дингельштадт Н.* Прыгуны. «Отечественные записки», 1878, № 11; *Малахов И.* Духовные христиане. М., 1970; *Клибанов А.И.* Из мира религиозного сектантства. М., 1974; *Саган О.* Релігійні течії православного коріння. В кн.: Історія релігії в Україні, т. 3. К., 1999; *Шугаєва Л.* Молокани в Україні. «Релігійна панорама», 2006, № 7; *Її ж.* Православне сектантство в Україні. К., 2007.

А.М. Колодний.

МО́ЛОСТОВА Ірина Олександрівна (29.01.1929—13.02.1999) — режисер, нар. арт. УРСР (1976). Н. в м. *Москва*. 1952 закінчила Моск. держ. ін-т театрального мист-ва ім. А.Луначарського (навч. на режисерському та балетмейстерському ф-тах). 1952—58 та 1978—80 — режисер Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки (нині *Національний академічний театр російської драми імені Лесі Українки*); 1958—78 та від 1980 — Київ. театру опери та балету ім. Т.Шевченка (нині *Національна опера України імені Тараса Шевченка*). Водночас, від 1968 — викладачка Київ. ін-ту театрального мист-ва ім. І.Карпенка-Карого. Вистави: «Весна в Москві» В.Гусєва, «Цокотуха» Н.Бараташвілі, «Вишневий сад» А.*Чехова*, «Сподіватися» Ю.Щербака, «Сині коні на червоній траві» М.Шатрова (усі — Київ. рос. драм. театр ім. Лесі Українки); «Майстер і Маргарита» М.*Булгакова*, «Талант» М.*Старицького* (обидві — Київ. укр. драм. театр ім. І.Франка; нині *Національний академічний драматичний театр імені І.Франка*); опери: «Богема» Дж. Пуччіні, «Приборкання непокірної» В.Шебаліна, «Катерина Ізмайлова» Д.Шостаковича, «Євгеній Онєгін» П.*Чайковського*, «Лючія ді Ламмермур» Г.Доніцетті, «Хованщина» М.*Мусоргського*, «Чіо-чіо-сан» Дж.Пуччіні. 1993 в Маріїнському театрі (*Санкт-Петербург*) поставила «Псковитянку» М.Римського-Корсакова, а 1994 в генуезькому театрі опери та балету «Карло Феліче» (Італія) — «Орлеанську діву» П.Чайковського. Разом з В.Лапокшишем поставила фільм-оперу «Наймичка» за Т.*Шевченком*. Авторка книги про творчість нар. арт. СРСР М.Ворвулєва (Київ, 1960).

Нагороджена орденом кн. Ольги (1999).

П. в м. *Київ*.

Літ.: Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997; Ірина Молостова: [Некролог]. «ЛУ», 1999, № 8, 25 лютого.

П.М. Бондарчук.

І.С. Молостова.

МОЛОТІ́ВСЬКИЙ СКАРБ — 15 срібних прикрас та 65 чеських монет Вацлава II (1278—1305) і Яна I Люксембурга (1310—46), знайдені 1896 на цвинтарі с. Молотів (нині село Жидачівського р-ну Львів. обл.). Особливу цінність має широкий браслет, оздоблений зображеннями птахів, рослинними композиціями та людською постаттю в техніці контурної черні. На двох перснях-печатках вміщені рисунки птахів, довкола яких *кирилицею* нанесені написи: «ПЕЧАТ ВАНОВА», «ПЕЧАТ СКОЧКОВА», напис на третьому не відчитаний. Монети визначають приблизний час схову скарбу (серед. 14 ст.), а широкий браслет є першим і одним з найкращих виробів галицької школи худож. металообробки княжої доби.

Літ.: *Грушевський М.* Молотовське срібло. «ЗНТШ», 1898, т. 25; *Багрій Р.С., Петегирич В.М.* Сокальський скарб і галицька школа художньої металообробки. В кн.: Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. К., 1989.

В.М. Петегирич.

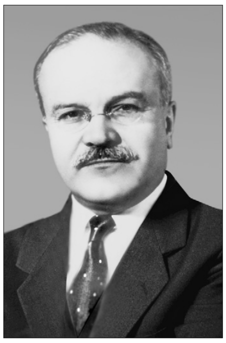

В.М. Молотов.

МО́ЛОТОВ В'ячеслав Михайлович (справжнє прізв. — Скрябін; 09.03(25.02).1890—08.09.1986) — рад. парт. і держ. діяч. Герой Соц. Праці (1943). Н. в слободі Кукарка Нолінського пов. В'ятської губ. в сім'ї прикажчика-міщанина. Закінчив Казанське реальне уч-ще (1908). Від 1906 — член *Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків)*. 1909—11 за революц. діяльність був на засланні у Вологді. 1912—13 навч. в Петерб. політех. ін-ті, одночасно — секретар редакції газ. «Правда». 1915 — на засланні в Іркутській губ., звідки втік 1916. Від березня 1917 — член редакції «Правди», виконкому Петрогр. ради робітн. і солдатських депутатів, член Петрогр. військово-революц. к-ту; 1918 — голова Ради нар. госп-ва Пн. обл. 1919—20 — голова Нижегородського губернського виконкому, разом із Л.*Кагановичем* був ініціатором «червоного терору» в місті. У вересні—листопаді 1920 — секретар Донец. губернського к-ту КП(б)У, у листопаді 1920 — березні 1921 — 1-й секретар ЦК КП(б)У. Не бажав працювати в Україні, просив політбюро ЦК РКП(б) призначити

його на відповідальну роботу в *Москві.* Від березня 1921 до грудня 1930 — секретар ЦК РКП(б)/ВКП(б). Від 1922 працював під кер-вом Й.*Сталіна*, був одним із найближчих його соратників, підтримував у внутрішньопарт. боротьбі проти Л.*Троцького*, Л.Каменєва, Г.*Зінов'єва*, т. зв. правих уклоністів. 1928—29 — 1-й секретар Моск. міськкому ВКП(б), здійснив масове виключення з парторганізації прихильників М.*Бухаріна*, М.Томського, О.Рикова. У січні 1928 приїхав в УСРР з метою «навчити» керівників республіки надзвичайним методам хлібозаготівель, що передбачали насильницьке вилучення збіжжя в сел. госп-вах. Один з ініціаторів суцільної *колективізації сільського господарства* в *СРСР*, розпочатої наприкінці 1929.

Від грудня 1930 до травня 1941 — голова РНК СРСР, 1930—37 — голова Ради праці та оборони СРСР. Особисто брав участь у вилученні збіжжя та продовольства в колгоспах і сел. госп-вах УСРР в жовтні—листопаді 1932, що призвело до *голодомору 1932—1933 років в УСРР.* Власноручно ставив свій підпис під т. зв. розстрільними списками керівників управлінських структур СРСР під час масових репресивних операцій органів рад. держ. безпеки доби «великого терору» 1937—38.

Нарком (з 1946 — міністр) закордонних справ СРСР (1939—49, 1953—57). Підготував укладення Пакту про ненапад із Німеччиною («пакт Молотова—Рібентропа»), ратифікованого ВР СРСР 31 серпня 1939. Секретні протоколи до Пакту передбачали розподіл сфер впливу СРСР та Німеччини в Центр. Європі, загарбання СРСР прибалт. д-в, приєднання Зх. Білорусі та *Західної України.* 1941—57 — заст., 1-й заст. голови РНК (з 1946 — РМ) СРСР, водночас 1941—45 — заст. голови Держ. к-ту оборони і член Ставки Верховного головнокомандування. Брав активну участь у створенні *антигітлерівської коаліції*, *Організації Об'єднаних Націй*, підтримував ідею створення Д-ви Ізраїль. Один з ініціаторів погіршення відносин СРСР із союзниками по антигітлерівській коаліції в перші повоєнні роки, *«холодної війни»* тощо.

Наприкінці 1940-х — на поч. 1950-х рр. втратив політ. довіру Й.Сталіна, 1949 його звільнили з посади міністра закордонних справ СРСР, того ж року заарештували дружину, П.*Жемчужину.* У жовтні 1952 на пленумі ЦК КПРС його жорстко критикували. Смерть Й.Сталіна врятувала М., який незабаром став міністром закордонних справ СРСР та одночасно 1-м заст. голови РМ СРСР. Він підтримав М.*Хрущова* в рішенні щодо арешту Л.*Берії* та звільненні з посади Г.*Маленкова.* Але виступив проти остаточного виводу рад. військ з Австрії, критикував погляди керва *Югославії* на *соціалізм* як «ревізіоністські». Зберігаючи впливові політ. позиції в політбюро ЦК КПРС, виступав проти перерозподілу коштів з держ. бюджету СРСР на *цілинних земель освоєння*, передачі Криму зі складу РРФСР до УРСР. Після масових демонстрацій у Тбілісі в березні 1956 під гаслами «Геть Хрущова», «Молотова — на чолі КПРС», які розігнали армійські частини, М. 1 травня 1956 звільнили з посад, а 21 листопада 1956 призначили міністром держ. контролю СРСР. Він продовжував боротьбу за владу, очолив разом із Л.Кагановичем та Г.Маленковим т. зв. антипарт. групу, що вимагала переведення М.Хрущова на посаду міністра сільс. госп-ва СРСР, ліквідації посади 1-го секретаря ЦК КПРС або призначення на неї М., припинення критики т. зв. культу особи Й.Сталіна. Прихильникам М.Хрущова вдалося отримати перемогу на пленумі ЦК КПРС (червень 1957). 29 червня 1957 М. зняли з посад 1-го заст. голови РМ СРСР та міністра держ. контролю СРСР, вивели зі складу президії ЦК та з ЦК КПРС. Незабаром його призначили послом СРСР у Монголії, а 1960—62 — керівником рад. представництва при штаб-квартирі ООН з атомної енергетики (*Міжнародне агентство з питань атомної енергії*) у *Відні.* 1961 М. виступив з критикою нової програми КПРС, яку мав схвалити XXI з'їзд КПРС. За це його зняли з посади, виключили з партії, 1963 відправили на пенсію. Відновлений у КПРС 1984.

Літ.: Военный энциклопедический словарь. М., 1986; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. К., 1987; Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. М., 1989; *Чернев А.Д.* 229 кремлевских вождей: политбюро, оргбюро, секретариат ЦК Коммунистической партии в лицах и цифрах: Справочник. М., 1996; Малий словник історії України. К., 1997; *Watson D.* Molotov: A Biography. Palgrave Macmillan, 2005; *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України: Історія, особи, стосунки (1918—1991). К., 2005; Центральный комитет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б): Историко-биографический справочник. М., 2005.

В.Ю. Васильєв, С.А. Кокін.

МОЛЧАНО́ВСЬКИЙ Никандр Васильович (1858—04.12.1906) — історик-історіограф, учень В.*Антоновича.* Н. в с. Лозувата Балтського пов. Подільської губ. Навч. на істор. від-ні історико-філол. ф-ту Київ. ун-ту, з якого 1879 за участь у студентському русі був виключений і висланий в адм. порядку у В'ятську губ., де провів 2,5 року, працюючи в *земстві.* Вернувшись до *Києва*, поновився в ун-ті й закінчив його 1884. У студентські роки написав ґрунтовну працю з історії *Поділля* — «Очерк известий о Подольской земле до 1434 года» (Київ, 1885). Працював у губернській адміністрації, дослужившись до посади правителя канцелярії київ., подільського і волин. генерал-губернатора. Студіював іноз. джерела про історію України 17—18 ст., опублікувавши низку статей в *«Киевской старине»*, зокрема: «Английское известие о запорожцах 1736 г.» (1889, № 11), «Донесение венецианского посла Альберта Вимино о Богдане Хмельницком и о козаках» (1900, № 2), «Несколько данных о смерти и наследстве гетмана Мазепы» (1903, № 1). 1898—99 за дорученням *Київської археографічної комісії* працював в архівах Будапешта (Угорщина) і Стокгольма (Швеція), уклавши та підготувавши до друку вже виданий по його смерті збірник документів «Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649—1660)» *(«Архив Юго-Западной России»*, т. 6, ч. 3. Київ, 1908).

П. у м. Київ.

Літ.: Н.В. Молчановский [некролог]. «Подолия», 1906, № 280; *Грушевський М.* Памяти Н. Молчановського. «ЗНТШ», 1909, т. 87; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Прага, 1923.

В.Б. Любченко.

МОЛЧЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р, Молченський Печерський Різдва Пресвятої Богородиці монастир — правосл. монастир. Знаходиться на пд.-сх. околиці м. *Путивль.* 1602—03 ченці Молченської пустині, яку знищили татари, перейшли в міський чол. монастир, взявши з собою чудотворну Молченську ікону Пресвятої Богородиці. Ця подія й поклала початок заснуванню М.м.

Згодом М.м. був перетворений на монастир-фортецю з цегляними оборонними стінами та 5-ма баштами, що входив у заг. систему оборонних споруд Путивля.

Історія монастиря тісно пов'язана з подіями *Смутного часу.* З листопада 1604 до травня 1605 М.м. був резиденцією *Лжедмитрія I.* Від того часу в М.м. зберігалися деякі речі, пов'язані з його перебуванням у монастирі (крісло Лжедмитрія I, дерев'яна скульптура «Христос у в'язниці», деякі реліг. книжки; нині знаходяться в Путивльському краєзнавчому музеї).

У побудованих у М.м. храмах — головному — соборі Різдва Пресвятої Богородиці, дзвіниці та церкві Різдва Іоанна Предтечі та ін. органічно поєднані стилі московсько-візант. та укр. арх-ри кінця 16 — поч. 17 ст.

На кінець 17 ст. Путивль утратив значення порубіжної фортеці, місто занепало, також занепав і монастир. 1822 це був чол. монастир 3-го розряду. У 1830-х рр. М.м. було перебудовано. Під час *Першої світової війни* з 1915 в монастирі діяла їдальня для бідних, був відкритий притулок для дітей-сиріт.

У 1920-х рр. М.м. закрили. Його будівлі використовувалися під госп. потреби.

З 11 жовтня 1991 реліг. діяльність М.м. відновлена. Монастир відродився спочатку як чоловічий, з 1997 як жіночий — Свято-Різдва Богородиці Молченський жін. монастир, перебуває у юрисдикції УПЦ МП. З відродженням реліг. життя розгорнулася повномасштабна реконструкція всього монастирського комплексу.

Молченський Печерський Різдва Пресвятої Богородиці монастир. Собор Різдва Пресвятої Богородиці. Фото 2007.

Літ.: *Вечерский В.* Крепость-монастырь в Путивле: история и современность. «Строительство и архитектура», 1985, № 1.

І.Т. Черняков.

МОММЗЕ́Н Теодор (Mommsen Theodor; 30.11.1817—01.11.1903) — нім. історик, юрист, філолог, політ. діяч. Д-р права (1843), професор (1852). Дійсний член і неодмінний секретар Берлінської АН. Почесний громадянин Риму. Н. в м. Гардінг у Шлезвігу-Гольштейні, що належав тоді Данії, в сім'ї провінційного пастора. Закінчив юрид. ф-т Кільського ун-ту (1843), захистив докторську дис. з рим. законодавства. 1844—47 подорожував по Італії, де під кер-вом відомого епіграфіста графа Б.Боргезе збирав лат. написи 1 тис. до н. е. Результатом цього стала серія статей, що принесла йому наук. визнання. Під час *революцій 1848—1849 років в Європі* взяв участь у повстанні 1848 проти датської влади за приєднання Шлезвігу-Гольштейну до Німеччини, був поранений. Переїхав з Кіля до Лейпцига на юрид. каф-ру місц. ун-ту, з якого невдовзі був звільнений за політ. агітацію. З 1852 — ординарний професор кафедри рим. права в Цюриху (Швейцарія). 1854 перейшов на аналогічну кафедру в Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща), 1858 зайняв створену для нього кафедру стародавньої історії Берлінського ун-ту.

Обирався до прусського ландтагу (1863—66, 1873—79) та нім. райхстагу (1881—84). Закликав до об'єднання Німеччини, підтримував війни Пруссії з Данією (1864) і Австрією (1866), агітував проти Франції. Був противником антисемітизму, виступав проти реакційних шкільних законів та протекціоністської політики уряду О.*Бісмарка.* Шануючи О.Бісмарка як фундатора Нім. імперії, вважав, що той підірвав єдність демократ. сил у країні й позбавив політ. впливу райхстаг.

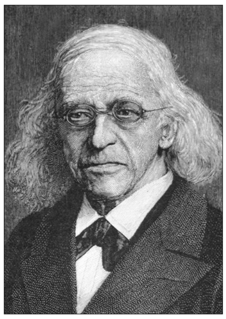

Т. Моммзен.

Загалом список наук. праць М. становить 1513 назв. Серед них роботи у галузях: рим. держ. і карного права, нумізматики, епіграфіки, хронології, метрології, літ. лінгвістики, історії *Риму Стародавнього.* Згідно з його класичною працею «Римська історія» («Romische Geschichte», т. 1—3, Берлін, 1854—57; т. 5, Берлін, 1885), рим. д-ва спиралася на взаємодію суду, сенату та *громадянського суспільства* і саме з цієї триєдності народилось як державне, так і карне право. Цю тезу він також доводить в ін. працях: «Римське державне право» («Romisches Staatsrecht», т. 1—3, Лейпциг, 1871—87) та «Римське карне право» («Romisches Strafrecht», Берлін, 1899), які вважаються найзначнішими серед його творів. М. був ініціатором укладання капітального «Корпусу латинських написів» («Corpus inscriptorum Latinorum»; видавався з 1863 по 1943), взяв участь у заснуванні спеціальних нумізматичного та папірологічного журналів. За його редакцією вийшли «Кодекс Феодосія» («Codex Theodosianus») і «Дігести» («Digestae») — збірники фрагментів із творів рим. юристів — та ін. видання. Своє розуміння громадян. позиції, обов'язку і ролі історика він характеризував так: «Кожен, хто пише історію, а надто історію сучасності, має обов'язок політичного виховання. Він мусить допомагати тим, для кого пише, визначити своє ставлення до держави».

Лауреат Нобелівської премії з літератури (1902; за працю «Римська історія»).

Нагороджений прусським орденом «Pour le Mèrite».

П. у м. Берлін.

Праці: Oskische Studien. Berlin, 1845; Romische Forschungen, bd. 1—2. Berlin, 1864—79; Romisches Staatsrecht, bd. 1—3. Leipzig, 1871—87; Romisches Strafrecht. Berlin, 1899; Reden und Aufsatze. Berlin, 1905; Gesammelte Schriften, bd. 1—8. Berlin, 1905—13; Римская история, т. 1—3. М., 1936—41; т. 5. М., 1949.

Літ.: *Модестов В.* Моммзен. В кн.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 19а. СПб., 1896; *Bart T.* Politische Portratsd. Berlin, 1904; *Кулаковский Ю.А.* Памяти Моммзена. К., 1904; *Ростовцев М.* Теодор Моммзен. «Мир Божий», 1904, № 2; *Хвостов М.М.* Теодор Моммзен. «Научное слово», 1904, № 4; *Водовозов В.* Моммзен. В кн.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, додатковий т. 2, СПб., 1906; *Hartmann L.M.* Th. Mommsen. Gotha, 1908; *Ковалев С.И.* Моммзен и его «История Рима». В кн.: *Моммзен Т.* История Рима, т. 1. М., 1936; *Машкин Н.А.* История Древнего Рима. М., 1956; *Кузищин В.И.* Моммзен Теодор. В кн.: Советская историческая энциклопедия, т. 9. М., 1966; *Брунс Г.* Палкий патріот. «Кур'єр Юнеско», 1990, червень.

П.В. Голобуцький

МОНА́РХІЯ — держ. форма, яка історично характеризувалася єдиновладдям монарха (фараона, *імператора*, *короля*, *князя* тощо) як політ. правителя, а за нових часів — особливостями статусу монарха як глави *держави* за власним правом, котре він набуває в порядку престолонаслідування. М. визнається однією з двох історичних і водночас типових на сьогодні форм держ. правління (друга — *республіка*). Термін «монархія» почали вживати за часів *середньовіччя*.

У наші дні класифікують різновиди монархічної форми держ. правління. Ще в 19 ст. розрізняли абсолютну і обмежену монархії, причому останню частіше визначали як конституційну. Таке визначення передусім означало, що в *конституційній монархії* влада монарха обмежена саме *конституцією*. В тих країнах, де конституцію октроював (дарував своїм актом) монарх, вважалося, що він самообмежувався, а в тих монархіях, де осн. закон приймав представницький орган чи безпосередньо громадяни, конституцію певний час трактували як договір між монархом і «народним представництвом», який був, по суті, спрямований на ліквідацію єдиновладдя, а згодом — як форму встановлення (і тому обмеження) компетенції монарха.

У своєму розвитку конституційна М. еволюціонувала. Першим її різновидом була, за формулюванням нім. юриста Р. фон Моля, дуалістична монархія, яка вважається перехідною формою від абсолютної М. до ін. різновиду конституційної М. — М. парламентської, або парламентарної.

У сучасному світі існують різні монархічні форми держ. правління. Однією з них є навіть абсолютна М. (див. *Абсолютизм*), форма якої засвідчує особливості суспільно-політ. розвитку, зокрема т. зв. мусульманських країн (Бруней, Катар, Оман, Саудівська Аравія). Проте відповідні д-ви відмінні від абсолютної М., типової для *феодалізму*. Тут монархом введені акти конституційного характеру, які, не обмежуючи його влади, реально передбачають функціонування різних, звичайно консультативних, інститутів. Сьогодні форма абсолютної М. фактично є рудиментарною. Своєрідним рудиментом видається і дуалістична М., форма якої прийнята передусім у деяких країнах із відносно невисоким ступенем соціально-політ. розвитку (Бахрейн, Йорданія, Кувейт, Марокко і Тонга). На початку минулого століття більшість європ. монархій мали саме таку форму.

Основоположною характеристикою дуалістичної М. є те, що монархові належить вагома або навіть провідна роль у здійсненні владарювання, хоча держ. механізм за відповідних умов формально організований на засадах розмежування (поділу) законодавчої і виконавчої влади. До того ж, монарх на власний розсуд призначає частину депутатського корпусу або всіх членів верхньої палати *парламенту*, реалізує право розпуску парламенту з мотивів політ. доцільності та здійснює деякі ін. вагомі повноваження, пов'язані з функціонуванням законодавчого органу. За дуалістичної М. виконавча влада офіційно належить монарху і він може здійснювати її як безпосередньо, так і через уряд. Монарх на власний розсуд призначає *прем'єр-міністра* і за його пропозицією — ін. членів уряду. Характерною є колективна політ. відповідальність уряду як перед монархом, так і перед парламентом. Проте відповідальність уряду перед парламентом виглядає формальною, адже не передбачає обов'язкової відставки уряду.

Ознаки авторитарного режиму характеризували держ. лад, що існував у період *Української Держави* (гетьманату П. *Скоропадського*). Фактично октройованим актом конституційної значущості — *«Законами про тимчасовий державний устрій України»* від 29 квітня 1918 — передбачалося, що «владу управління» здійснює *гетьман*. Він же призначав отамана (голову) ради міністрів (формального керівника уряду) і затверджував запропонований останнім склад уряду. Розроблені урядом проекти законів також затверджував гетьман, чим зумовлювалося здійснення ним законодавчої влади.

Розвиток конституціоналізму засвідчений сучасними формами держ. правління. Історично першою з таких форм була парламентська М., становлення якої пов'язане з еволюцією держ. ладу Великої Британії у 18—19 ст. Ця форма прийнята в тих розвинутих країнах, держ. лад яких за нових істор. часів змінювався виключно або здебільшого шляхом саме еволюції. До таких країн, крім Великої Британії, належать Бельгія, Данія, Люксембург, Монако, Нідерланди і Швеція. Іноді д-ва набувала відповідної форми М. після ліквідації *авторитарного режиму* (Іспанія, Японія).

Парламентсько-монархічна форма правління характеризує й держ. лад деяких ін. країн. Зокрема, парламентськими монархіями є Австралія, Канада і Нова Зеландія. Для позначення цих д-в іноді використовують застарілу назву домініону. У 1-й чв. 20 ст. домініони, разом з Великою Британією, були офіційно визначені частинами Брит. імперії, а після створення об'єднання, відомого як Брит. співдружність націй (згодом — Співдружність), вони набули статусу його членів. Після *Другої світової війни* з розширенням кола учасників цього об'єднання термін «домініон» в офіц. вжитку був замінений на термін «член Співдружності».

Однією з особливостей держ. ладу колиш. домініонів є те, що номінальним главою д-ви тут визначена королева (король) Великої Британії. Однак практично всі відповідні функції здійснює її представник — генерал–губернатор, якого за поданням «місцевого» уряду формально призначає королева Великої Британії. Така модель держ. ладу, починаючи з 1960-х рр., запроваджувалася і в молодих д-вах — колиш. брит. колоніальних володіннях — водночас з наданням політ. незалежності. Але згодом від неї тут переважно відмовилися, зробивши вибір на користь різних респ. форм.

Аналіз практики конституціоналізму дає можливість сформулювати осн. політико-правові ознаки, які характеризують країни з парламентськими формами держ. правління, зокрема парламентські М. По-перше, у таких країнах держ. механізм організовано на засадах т. зв. часткового поділу влади або навіть її «змішування». Це передусім означає сумісність депутатського мандата і посади члена уряду, можливість або навіть вимогу їх поєднання в одній особі. По-друге, формування уряду здійснюється парламентом за участю глави д-ви, яка звичайно є мінімальною або номінальною. Проте вирішальну роль у процесі формування уряду відіграє *партія політична* чи коаліція партій, що має більшість у парламенті. По-третє, уряд несе політ. (колективну та індивідуальну) відповідальність перед парламентом, що означає можливість вимушеної відставки всього складу уряду або його окремого члена за парламентським рішенням. Однак така можливість, як правило, має формальне значення, адже уряд спирається на «свою» більшість у парламенті. По-четверте, уряд за реальним статусом є найвищим органом виконавчої влади. При цьому главою уряду і главою виконавчої влади з найширшими повноваженнями в цій сфері виступає прем'єр-міністр (канцлер, голова ради міністрів та ін.), який, до того ж, є, звичайно, лідером правлячої партії або однієї з партій коаліції і фактичним очільником більшості в парламенті, через яку здатний контролювати діяльність законодавчого органу. Нарешті, по-п'яте, функції монарха обмежені здебільшого сферою представництва д-ви і всі або майже всі його акти потребують контрасигнування (скріплення) з боку глави уряду. Без цього вони юридично недійсні.

Літ.: *Кареев Н.* Поместье-государство и сословная монархия средних веков. СПб., 1906; *Його ж.* Происхождение современного народно-правового государства. СПб., 1908; *Його ж.* Монархии Древнего Востока и греко-римского мира. СПб., 1913; *Шаповал В.* Сучасний конституціоналізм. К., 2005.

В.М. Шаповал.

Монархічний характер влади в Київській Русі. Давньорус. д-ва народилася в кінці 9 — на поч. 10 ст. як країна з монархічним способом правління. Її попередник, Київ. князівство *Аскольда*, теж мав одного самовладного князя на чолі. Перший загальнорус. князь *Олег* (882—912) прийшов до *Києва* з Півночі (імовірно з Ладоги; нині с. Стара Ладога Ленінгр. обл., РФ), оголосив місто столицею д-ви і заходився об'єднувати навколо неї племінні союзи і князівства. Завдяки централізаторській політиці Олега *Київська Русь* зміцнилася, виявом чого був вчинений ним похід на *Константинополь* 907, що приніс князеві контрибуцію й вигоди для рус. купців і дипломатів у *Візантії*. Наступник Олега *Ігор* правив менш вдало, унаслідок чого два його походи на Константинополь (941, 944) завершилися невдачею, а сам він загинув у намаганні підкорити племінний союз *древлян*. На цьому завершився перший етап складання Давньорус. д-ви. Другий етап настав за князювання вдови Ігоря *Ольги* (944—964). Вона реорганізувала порядок і встановила норми стягання *данини*, створила опорні пункти центр. влади в землях союзів племен і князівств, поширила адм. і суд. системи на підвладні Києву території. Цей другий етап звершується в перші роки князювання *Володимира Святославича* (978—1015), коли племінні князівства і союзи остаточно закріплюються в складі д-ви, що зробило її більш згуртованою соціально й економічно сильною, а внутр. зв'язки більш сталими. Третій етап створення д-ви припав на князювання Володимира Святославича і його сина *Ярослава Мудрого* (1019—54). У часи Володимира Святославича князівська влада, залишаючися спадковою, робиться одноосібною. Адже до нього кер-во д-вою було здебільшого спільним. Такий порядок відновиться по смерті Ярослава Мудрого. Посідання Володимиром Святославичем київ. стола *Нестор* відзначив словами: «И нача княжити Володимер в Киеве един», тобто єдиновладно.

Князь Олег на київському столі. Мініатюра з Радзивілівського літопису.

Державність Русі мала форму, властиву сусп-ву перехідної доби. Деякі вчені визначають її як дружинну. Панівний прошарок такої д-ви складався з верхівки княжих дружинників (див. *Дружина*), вони були елементарним апаратом управління, збирали данину й чинили суд на місцях. Дружинний етап існування державності тривав до середини князювання Володимира Святославича. Історики розглядають Київ. Русь часів Володимира Святославича і Ярослава Мудрого як єдиновладну, одноосібну М. Держ. структура була відносно сталою, створені адм., податкова і суд. системи (за Ярослава Мудрого введено в дію перший писемний правовий кодекс — «*Руську правду*»), племінних вождів на місцях замінили княжі *посадники*.

Давньорус. д-ва перших півтораста років свого існування залишалася не досить консолідованою, зв'язки між *землями* і містами на її величезному обширі були здебільшого спорадичними, а місц. *аристократія*, ще недавно племінна, була схильна до сепаратизму, який значною мірою,

але не остаточно, зумів подолати Ярослав Мудрий. Почасти через це по смерті Ярослава Мудрого до влади прийшов тріумвірат його старших синів *Ізяслава Ярославича*, *Святослава Ярославича* і *Всеволода Ярославича*. Співправління двох чи трьох князів було характерне для Давньорус. д-ви з перших років її існування. Олег правив від імені Ігоря, Ольга допомагала в кер-ві країною своєму мужу Ігорю, вона ж князювала при законному спадкоємцеві Ігоря, синові Святославу Ігоровичу. Тріумвірат Ярославичів правив на Русі до 1073, коли Святослав Ярославич усунув Ізяслава Ярославича й посів його місце. По смерті старших братів (1078) у Києві вокняжився Всеволод Ярославич, до смерті (1093) він правив разом із сином *Володимиром Мономахом*. Далі Володимир Мономах вступив у дуумвірат з новим вел. кн. київ. *Святополком Ізяславичем*. Монархічна форма правління при тому зберігалася.

Характер давньорус. М. змінився з настанням доби *удільної роздробленості* (серед. 12 ст.), в основі якої лежали процеси соціально-екон. розвитку, поява великого, насамперед княжого, землеволодіння, осідання князів-*Рюриковичів* на землі, створення земельних династій (*Мономашичі*, Ростиславичі, *Ольговичі* та ін.). Багато хто з голів тих династій не бажав коритися київ. *великому князю*, а то й суперничав з ним за владу. Д-ва змінила форму: з одноосібної М. (хай часом із двома государями на чолі) переросла на М. федеративну, коли стольний град Київ перетворився на сукупне володіння групи князів Ярославичів (нащадків Ярослава Мудрого). Вони вважали себе колективними власниками південної *Руської землі* й вимагали там частки володінь, а свої суперечки полагоджували (не завжди успішно) на загальнорус. з'їздах-*«снемах»*. Така структура кер-ва країною одержала назву колективного сюзеренітету (див. *Колективного сюзеренітету концепція*). На кін. 12 ст. робляться спроби створення нової системи управління Руссю, у зв'язку з чим обирається старійший князь (ним став владимиро-суздальський кн. *Всеволод Юрійович* Большое Гнездо).

Як і в 11, у 12 ст. продовжувала існувати дуумвіратна форма кер-ва Руссю (див. *Дуумвірати на Русі*). Але дуумвірати складають вже не окремі князі, а голови княжих кланів. 1181—94 дуумвірат глави Ольговичів *Святослава Всеволодича* і глави Ростиславичів *Рюрика Ростиславича* дещо стабілізував політ. й соціальне становище в д-ві. З поч. 13 ст. відцентрові процеси, притаманні добі роздробленості, посилилися, й федеративна д-ва перетворилася на *конфедерацію* князівств при збереженні монархічної форми правління країною. Ця М. була, швидше, символічною, ностальгічним нагадуванням про старі часи. Давньорус. М. загинула під страшним ударом «тьмочисленной» кінноти монгол. хана *Батия*.

Літ.: *Мавродин В.В.* Образование Древнерусского государства. Л., 1945; *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982; *Толочко П.П.* Древний Киев. К., 1983; *Котляр Н.Ф.* Древнерусская государственность. СПб., 1998.

М.Ф. Котляр.

Монархічні проекти в Українській козацькій державі. У часи виникнення і становлення Укр. козац. д-ви наприкінці 1640-х — на поч. 1650-х рр. у ній утвердилася респ. форма правління, втілена в режимі партисипітарної демократії (демократії участі; див. також *Демократія*), за якої *козаки*, а також представники ін. соціальних груп і верств (*шляхти*, посполитства і *духовенства*) брали активну участь у роботі *генеральних військових рад* і помітно впливали на напрями та зміст внутр. і зовн. політики гетьман. уряду. У наступні роки відбулася трансформація політ. режиму д-ви в бік авторитаризму, що утверджувався у формі т. зв. цезаризму, тобто такого способу правління, за якого при формальному збереженні респ. устрою керівництво всіма провідними інституціями д-ви зосереджувалося в руках однієї особи — гетьмана Б.*Хмельницького*, а далі — зародження монархічних тенденцій. Символічним актом, що унаочнював трансформацію владних відносин, стало «вінчання» Б.Хмельницького на гетьманство, здійснене на поч. 1649 єрусалимським патріархом *Паїсієм* у стінах *Софійського собору* в Києві. Ін. символічним проявом розвитку монархічних устремлінь у роки гетьманування Б.Хмельницького було вживання ним титулу, що засвідчував Божественне походження його влади: «Богдан Хмельницький, Божою милістю гетьман...» Аналогічний мотив звучав з уст гетьмана і під час переговорів з польс. комісарами в лютому 1649: «...мі то Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським». Навесні—влітку 1651 *Генеральна військова канцелярія* зробила спробу усталено запровадити до гетьман. титулу «Божою милістю». Одночасно з 1650 Б.Хмельницький виношував плани заснування власної правлячої династії, для чого домігся одруження свого сина і спадкоємця Т.*Хмельницького* з донькою молдов. господаря Василя *Лупу* (див. також Д.-Р.*Хмельницька*). Згодом після смерті старшого сина Б.Хмельницький прагнув закріпити передачу влади в Україні молодшому синові Ю.*Хмельницькому* через рішення старшинської козац. ради (весна 1657) та визнання законності такого кроку з боку рос. царя *Олексія Михайловича* і польс. короля *Яна II* Казимира Ваза (переговори з комісаром короля С.-К.*Беневським* у квітні 1657 та відправка укр. посольства на чолі з Ф.*Коробкою* до *Москви* в травні 1657). Прихід до влади восени 1657 І.*Виговського* через ламання усталеного Б.Хмельницьким порядку передачі влади посилив респ. тенденції в розвитку держ. системи козац. України. Проте в умовах загострення сусп. протистояння в д-ві, що неминуче провокувало формування в сусп-ві потреби в уособленні верховної *влади* в одній керівній особі як засобі толерування розшарованих сусп. верств і груп, в оточенні І.Виговського визрівають плани заховання влади в родині *Виговських*. З цією метою на варшавський *вальний сейм* 1659, що мав ратифікувати *Гадяцький договір 1658*, гетьман. уряд направив вимогу, аби по смерті І.Виговського владу в Україні успадкував «без жодних виборів» його брат Данило, а ін. брат, Костянтин, також без проведення виборів став би його наступником у ранзі «польного» гетьмана. У піз-

ніші часи прагнення до трансформації виборної гетьман. влади в спадкову монархічну виявлялися у політиці гетьманів Д.*Многогрішного*, І.*Самойловича* та І.*Мазепи*, кожний з яких ще за життя прагнув визначити свого наступника. Навіть правобереж. гетьман П.*Дорошенко*, котрого дослідники називають найбільшим козац. традиціоналістом, не лише домагався собі довічного гетьманства, а й прагнув здобути право передати владу своєму нащадку; крім того, виношував наміри стати «удільним князем». У 2-й пол. 18 ст. плани щодо запровадження в Україні монархічної форми правління через заснування династії *Розумовських* стали для уряду рос. імп. *Катерини II* одним із приводів для ліквідації *гетьманату інституту* загалом.

Літ.: *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Відень, 1926; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985; *Верба І.В.* Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII—XVIII ст.). В кн.: Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. К., 1991; *Липинський В.* Україна на переломі 1657—1659 (замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті). В кн.: *Липинський В.* Твори, т. 3. Філадельфія, 1991; *Олянчин Д.* Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року. «ЗНТШ» (Львів), 1991, т. 222; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995; *Степанков В.С.* Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.). «УІЖ», 1995, № 4; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 1999; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. К., 2001; *Його ж.* Політична система Гетьманату. В кн.: Політична система для України: Історичний досвід і виклики сучасності. К., 2008; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Політична система українського суспільства у роки Національної революції середини XVII ст. Там само; *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату: Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. К., 2009.

В.М. Горобець.

Авторитарно-бюрократичний режим Павла Скоропадського (Гетьманат). Гетьманат П.Скоропадського — держ. утворення, яке функціонувало з 29 квітня по 14 грудня 1918. У сучасній науковій і довідковій літературі визначення «Українська Держава» (офіц. назва) і «Гетьманат Павла Скоропадського» вживаються як абсолютно синонімічні. Гетьман. форма правління дістала досить широкий діапазон оцінок — «самозванча диктатура», «маріократія», «держава-сателіт», «контрреволюційний режим», «абсолютистська монархія» тощо. Проте жодне з цих визначень не є повністю адекватним.

Укр. Д-ва постала в результаті інспірованого нім. військовим командуванням (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) *гетьманського перевороту 1918*, в якому публічну сторону акції було відведено генерал-лейтенантові П.Скоропадському і його прихильникам. Зміна влади опиралася на консолідацію власницьких, поміщицьких і фінансово-пром. кіл, невдоволених внутр. політикою *Української Центральної Ради*. Саме їх представницький з'їзд і став формою легітимації гетьман. моделі д-ви, основи якої виводилися з традицій козаччини 17—18 ст.

29 квітня 1918 П.Скоропадський видав два основоположних акти: «Грамоту до всього українського народу» (див. *Гетьманські грамоти П.Скоропадського*) і «Закони про тимчасовий державний устрій України». Грамотою П.Скоропадський оголосив себе гетьманом і задекларував намір збудувати таку д-ву, яка б забезпечила населенню «спокій, закон і можливість творчої праці». УЦР і *земельні комітети* розпускалися, міністри *Української Народної Республіки* та їх заступники звільнялися. Управління д-вою гетьман мав здійснювати через призначену ним *Раду міністрів Української Держави*. Другий документ — «Закони про тимчасовий державний устрій України» — був зводом з 7-ми актів: «Про гетьманську владу», «Про раду міністрів і міністрів», «Про віру», «Про права і обов'язки українських козаків і громадян», «Про закони» «Про генеральний суд», «Про фінансову раду». Цей комплект швидкоруч складених законів протягом усього періоду існування Укр. Д-ви був її фактичною конституцією.

У своїй сукупності закони були спрямовані на забезпечення максимальної концентрації влади в руках гетьмана. Він отримував виключні повноваження: затверджував закони, призначав і звільняв раду міністрів, ін. вищих по-

Гетьман П. Скоропадський у супроводі членів Ради міністрів Української Держави. Київ, 1918.

садовців, ген. суддів, був верховним командувачем армії і флоту, здійснював кер-во зовн. політикою, йому належало право оголошення надзвичайного стану, амністії, надання громадянства тощо. Це відповідало його намірам домогтися «створення сильної влади в особі диктатора — гетьмана».

Правління П.Скоропадського як диктаторське розглядали й нім. урядовці. Зокрема, віце-канцлер Ф. фон Пайєр кваліфікував гетьмана як диктатора, що не визнає комуніст. теорій. У пресі зустрічалися його порівняння з франц. ген. Ж.-Е.Буланже і, навіть, із символом франц. абсолютизму — Людовіком XIV. Л.*Троцький* називав П.Скоропадського «українським Бонапартом», а В.*Ленін* охарактеризував гетьманат як «реставрацію буржуазно-поміщицького монархізму».

Проте Укр. Д-ва 1918 не мала ознак типової М., оскільки проголошена була тимчасовим утворенням до майбутніх виборів у Сойм. Не був гетьманат і спадковим. У разі важкої хвороби або смерті глави д-ви влада переходила до тріумвірату верховних правителів, які репрезентували гетьмана, Раду міністрів і *Державний Сенат Української Держави*. Крім того, реалізація пов-

новажень гетьмана і уряду суттєво обмежувалася фактором присутності німецько-австрійс. мілітарної сили в Україні, що робило її сателітом Четверного союзу. До думки про доцільність для України державної моделі у формі класократичної дідичної монархії П.Скоропадський прийшов уже в еміграції під впливом ідеолога українського *консерватизму* В.*Липинського*.

Отже, гетьманат П.Скоропадського — авторитарно-бюрократичний режим з близькими до диктаторських повноваженнями глави д-ви, відсутністю представницького органу влади, поєднанням в уряді виконавчих і законодавчих функцій, вузькою соціальною базою і тимчасовим характером правління.

Літ.: *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. К.—Філадельфія, 1995; *Верстюк В.* Гетьманська держава 1918 року в контексті української революції. «Український історик», 1999, № 2—4; *Дорошенко Д.* Історія України 1917 — 1923 рр., т. 2: Українська гетьманська держава 1918 року. К., 2002; *Реєнт О.* Павло Скоропадський. К., 2003; *Пиріг Р.* Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. К., 2008; *Терещенко Ю.* Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції. В кн.: Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії: Всеукраїнська наукова конференція 19—20 травня 2008 р. К., 2008.

Р.Я. Пиріг.

МОНАСТИ́РИСЬКА (Монастирище) — місто *Тернопільської області*, райцентр. Розташов. на р. Коропець (прит. Дністра). Населення 6,3 тис. осіб (2003).

В околиці міста є археол. пам'ятки *палеоліту пізнього*, *трипільської культури* і часів *Київської Русі*. Перша писемна згадка — 1433 (маєтність рицаря Сигізмунда), хоча родовід поселення давніший (назву міста звичайно пробують вивести від правосл. монастиря часів *Галицько-Волинського князівства*). 1454—65 М. — маєток подільських магнатів Теодорика з Бучача (імовірно, дістав як посаг за дружиною Катериною) та його сина Міхала. За Бучацьких місто отримало *магдебурзьке право* (1454). Початково найбільшу загрозу М. становили війни з *Молдавським князівством*. 1490 його захопили загони промолдов. повстанців Мухи. Від цього маєтку Монастирським первісно прозивався й спадкоємець впливів Бучацьких — Юрій *Язловецький*. Спадкував по ньому М. Ян Сененський. 1552 він отримав для міста королівський привілей на проведення щотижневих *торгів* у п'ятницю та щорічних *ярмарків*. 1557 новий привілей додав ще й другий щорічний ярмарок. Оскільки Я.Сененський сприяв виданню С.Сарницьким «Опису давньої і нової Польщі» (1585), колоритний опис М. потрапив і на сторінки цього першого краєзнавчого путівника *Речі Посполитої*. 1578 внаслідок татар. набігу місто було спустошене, вірогідно, саме після цього Я.Сененський відбудував міську фортецю (дерев'яну). 1600 в М. споруджено (можливо, відремонтовано) замок. 1629 під стінами місц. фортеці Станіслав Любомирський розбив загони крим. хана Джанібек-Гірея. Від 1630 М. — у власності *Потоцьких*, які перебудували замок під палац.

За часів *національної революції 1648—1676* місто не раз займали козац. повстанці, але загалом його контролювали коронні війська. 1672 М. захопило й спустошило турецько-татар. військо. Місто ввійшло до складу *Кам'янецького ейялету*, під постійний контроль Речі Посполитої воно повернулося лише 1683 (юридично вже за рішеннями *Карловицького конгресу 1698—1699*).

За 1-м поділом Польщі (1772) М. опинилися під владою Австрії. До серед. 19 ст. місто залишалося у власності Потоцьких, коли за дружиною його придбав-успадкував італ. шляхтич Карло Бако де Гетте (1844). Він збудував у М. стайні для армійських частин (на 3 ескадрони кавалерії), перебування яких у місті добре позначалося на його добробуті. 1867 К.Бако де Гетте продав маєток Юзефу-Мартину Млодецькому (володів ним ще у 1880-ті рр.). Того ж року місто приєднали до Бучацького пов. Гол. підпр-вами М. були ф-ки тютюну (з 1797) та паперу (1864—1914). 1884 через місто пролягла залізниця Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*) — Ярмолинці, що сприяло розвитку пром-сті й торгівлі. 1904 М. постраждали від великої пожежі. З 1906 запрацював невеликий лісопильний з-д. У місті мешкала й кількатисячна єврейс. громада.

Під час *Першої світової війни* М. зазнали руйнувань, майже все населення евакуювалося. У листопаді 1918 в місті встановлено владу *Західноукраїнської Народної Республіки*. 18 вересня 1920 місто відійшло до Польщі і до 1939 залишалося в підпорядкуванні Бучацького пов. Терноп. воєводства. За тих часів у М. діяло чимало укр. орг-цій — «Просвіта», «*Січ*», «*Луг*», «Рідна школа», *Союз українок* та ін. т-ва, кооп. банк, клуб копаного м'яча (футболу) «Степ».

З вересня 1939 — у складі УРСР. Від січня 1940 — райцентр (1962—66 М. належали до Бучацького р-ну). З 4 липня 1941 по 22 липня 1944 М. перебували під німецько-нацистською окупацією. У липні 1943 поблизу міста проходило партизан. з'єднання С.*Ковпака*. Діяла підпільна мережа *Української повстанської армії*, місто перебувало у зоні протистояння між укр. і польс. рухами Опору.

По війні вже не було відбудовано залізничну лінію через М., однак відродилася тютюнова ф-ка (нині належить до ВАТ «Українська тютюнова компанія»). Крім неї, економіка міста представлена молочним з-дом та підпр-вами будівельної і сільгосппереробної галузей. Від 2001 в М. відбуваються щорічні всеукр. фестивалі лемківської к-ри «Дзвони Лемківщини».

У місті збереглися споруди церков Успіння Божої Матері (1751, мурована, колишнє приміщення костьолу), Введення Пресвятої Діви Марії (1873, дерев'яна), Воздвиження Чесного Хреста (1892, мурована, реставр-

Монастириська. Церква Введення Пресвятої Діви Марії. 1871. Фото початку 21 ст.

рована 1925) та приміщення колиш. синагоги (1904).

Газета «Вісті Придністров'я».

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 6. Warszawa, 1885; ІМіС УРСР: Тернопільська область. К., 1973; *Żyromski Z.* Miasto kresowe — Monasterzyska wczoraj i dziś. Wrocław, 2006; *Мороз В.* Замки Тернопілля. Тернопіль, 2009.

Д.С. Вирський.

МОНАСТИ́РИЩЕНСЬКА ОБОРО́НА 1653. 16 (6) березня 1653 підрозділи великого обозного коронного, київ. *каштеляна* С.*Чарнецького* вирушили в козац. Україну. Після об'єднання з полками С.Гурського та С.Маховського в м. Паволоч (нині село Попільнянського р-ну Житомир. обл.) їх чисельність зросла до 20 тис. осіб (разом із слугами). Бл. 29 (19) березня жовніри знищили Борщагівку (нині село Погребищенського р-ну), пізніше — *Погребище*, Животів (нині с. Новожитів), Якубівку (нині обидва села Іллінецького р-ну, усі Він. обл.), ***Немирів***, Кальник, Іллінці (нині обидва села Він. обл.) й інші міста. Кальницький полк. І.*Богун* зосередив сили в м. Монастирище (нині місто Черкас. обл.), щоб затримати їхній наступ до підходу Б.*Хмельницького*. Бл. 10 квітня (31 березня) — 11 (1) квітня С.Чарнецький атакував місто. Незважаючи на важкі втрати (тільки в час першого приступу полягло 600 жовнірів), кидав полки на штурм. Під час останнього з них жовніри оволоділи передмістями, захопили частину валів й почали розбирати палісад. *Козаки* й *міщани* відбивалися з усіх сил, стоячи на смерть. І.Богун через потаємний хід вивів кінноту і вдарив у спину наступаючих. Серед жовнірів почалося замішання, яке після одержання С.Чарнецьким важкого поранення в обличчя переросло в паніку. Залишивши поранених і вбитих, вони поспішно відступили до м. Липовець.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий, т. 2. СПб., 1884; *Kersten A.* Stefan Czarniecki 1599—1665. Warszawa, 1963; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1. К., 1996; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.): Україна крізь віки, т. 7. К., 1999; *Ciesielski T.* Od Batohu do Żwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652—1653. Zabrze, 2007.

В.С. Степанков.

МОНАСТИ́РОК — багатошарове *городище*, розташов. на мисі правого берега Дніпра між колиш. селами Зарубинці і Монастирок (3 км на сх. від с. Трахтемирів Канівського р-ну Черкас. обл.). Напередодні утворення Давньорус. д-ви тут знаходилось унікальне за збереженістю городище 8—10 ст., на якому розкопано залишки 30 жител з керамікою, знаряддями праці, монетами, предметами домашнього вжитку і прикрасами. Городище загинуло від рук *печенігів*. У 12—13 ст. мис було перетворено на міцну фортецю, що захищала Зарубський брід через Дніпро, який не раз згадується в давньорус. *літописах*. Біля підніжжя городища в урочищі Церковщина М.*Біляшівський* та М.*Каргер* дослідили 2 кам'яні храми Зарубського монастиря, згадуваного в літописах під 1147. На території фортеці розкопано 16 жител та досліджено укріплення. Його вали і рови, за межами яких розташов. *некрополь*, дають уявлення про влаштування давньорус. прикордонних фортець. (Див. також *Заруб.*)

Літ.: *Максимов Е.В., Петрашенко В.А.* Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. К., 1988.

В.О. Петрашенко.

МОНГО́ЛО-ТАТА́РСЬКА НАВА́ЛА, Монгольська навала на землі Русі 1237—1241. На поч. 13 ст. в центр. Азії відбувалися процеси і явища, яким судилося зіграти величезну і визначальну роль у долях Середньої Азії, Кавказу, Ірану і Сх. Європи. Вони справили помітний вплив на хід світ. історії взагалі. На межі 12 і 13 ст. об'єдналися численні племена монгол. скотарів, що кочували на величезних просторах Сибіру, у Забайкаллі. Новоутворене об'єднання союзів монгол. племен, майбутню д-ву, 1206 очолив енергійний і здібний політик і воїн *Чингізхан.* У джерела цей народ увійшов під ім'ям монголів або татар. З самого початку ця квазі-держава зорієнтувалася на грабунок близьких і далеких сусідів та завоювання неосяжних просторів Азії і Європи з метою створення світ. *імперії*. Однією з перших увагу Чингізхана і його оточення привернула Сх. Європа. Уже 1207 він послав старшого сина Джучі підкорювати племена і народи, що жили на північ від р. Селенга (впадає в оз. Байкал) і в долині р. Іртиш (прит. Обі). До складу майбутнього «улусу Джучі» були заздалегідь включені й землі Сх. Європи, які йому ще планувалося завоювати. Перський історик кінця 13 — поч. 14 ст. Рашид-ад-Дін, який спирався на невідомі нині монгол. й китайс. джерела, повідомив, що Джучі за велінням Чингізхана повинен був вирушити з величезним військом завойовувати всі області Півночі. Серед цих областей була і земля «Рус». Спочатку монгол. верхівка не мала досить сили, щоб підкорити Сх. Європу. Осн. сили Чингізхана надовго застрягли в Китаї та ін. країнах Азії, які вони почали завойовувати. Лише наприкінці 2-го десятиліття 13 ст. монголи перейшли Волгу. В істор. літера-

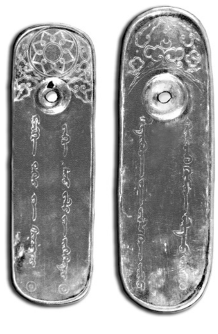

Пайцзи — знаки влади золотоординських чиновників. 14 ст. Позолочене срібло, гравірування.

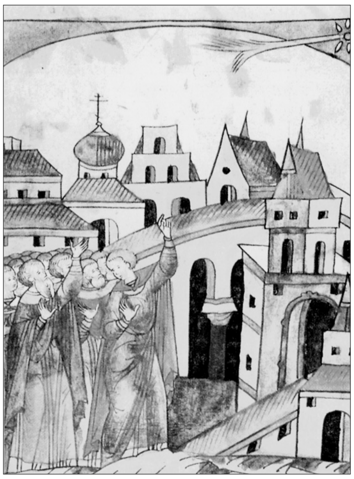

Комета, що віщувала монгольське нашестя. Мініатюра з Лицевого літописного зводу. 16 ст.

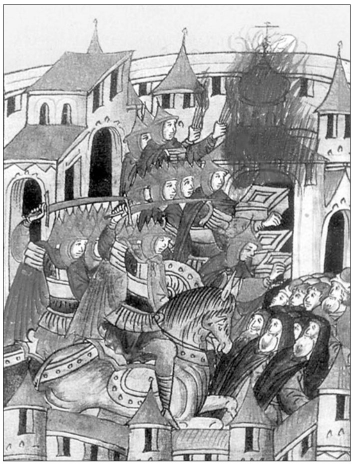

Взяття Суздаля ханом Батиєм. Мініатюра з Лицевого літописного зводу. 16 ст.

турі час від часу повторюється думка, ніби вторгнення полчищ Монгол. д-ви на Русь було несподіванкою для її князів. Цим пояснюються неузгодженість дій рус. государів перед лицем ворога, розпорошеність сил, непідготовленість до оборони міст і фортець. Та джерела свідчать про інше. У Пн.-Сх. Русі заздалегідь стало відомо про підготовку монгольських ханів до вторгнення за Волгу.

1237 кіннота під проводом онука Чингізхана *Батия* вдерлася в державу *болгар волзьких*, а далі — в Пн.-Сх. Русь. На початку зими завойовники подолали пд. рубіж і зупинилися на р. Онуза. Батий відправив посольство до рязанського кн. Юрія Їгоровича з вимогою покори і сплати десятини. Зібрана князем рада одностайно постановила дати відсіч ворогові. Рязанське військо зустрілося з монгольським поблизу пд. кордонів князівства. Прекрасна пам'ятка давньорус. літератури «Повесть о разорении Рязани Батыем» повідомляє, що пі-

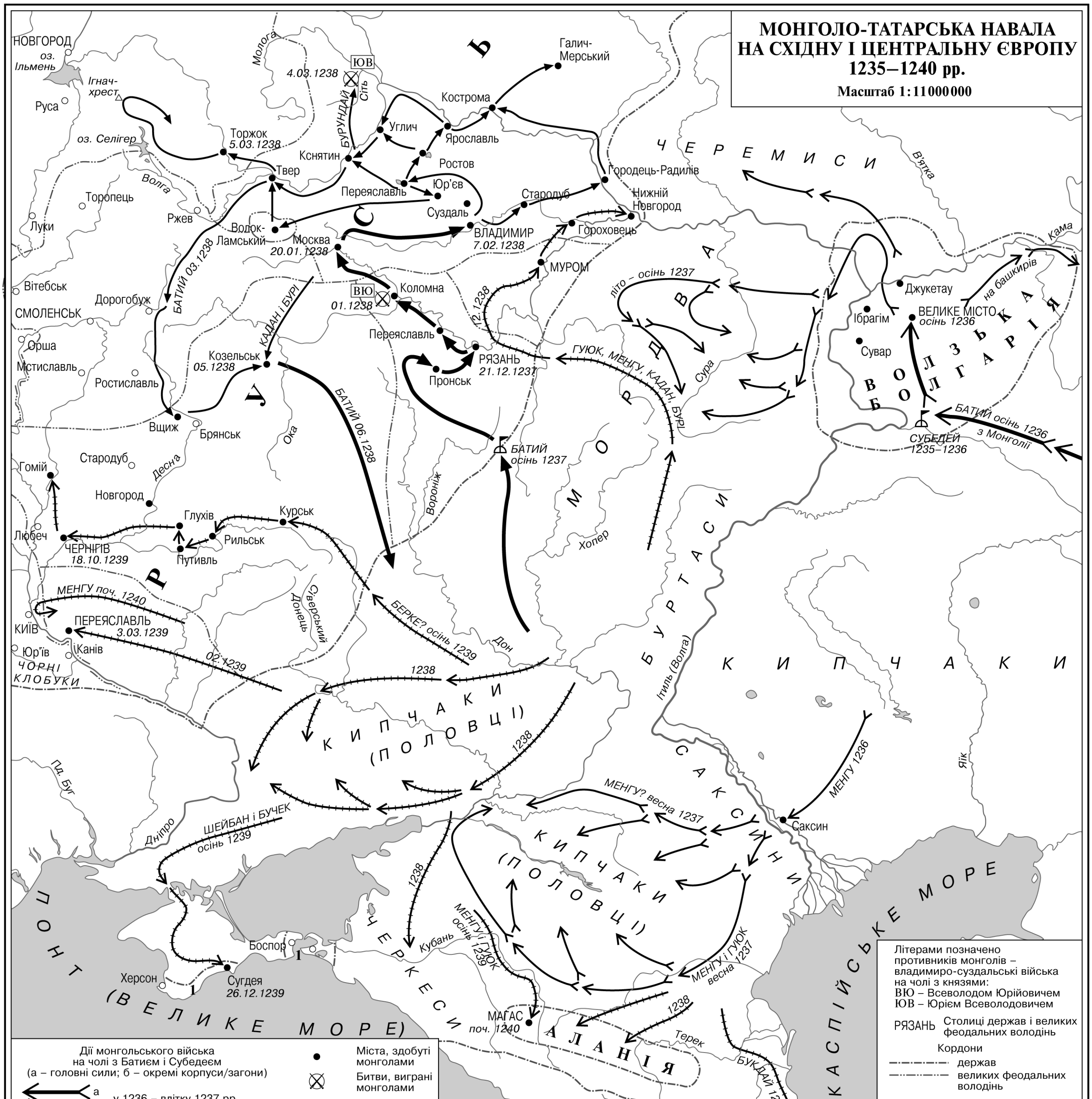

сля запеклої січі ледве здолали рязанців сильні полки татарські. «Резвецы и удальцы рязанские», як піднесено називає рус. витязів ця Повість, мужньо зустріли в полі загарбників і майже всі склали голови, знищивши кілька тисяч ворогів. Протягом зими 1237—38 монголо-татар. військо завоювало і сплюндрувало *Владимиро-Суздальське князівство*, Рязанське князівство та всі ін. північнорус. князівства. 1239 Батий привів свою кінноту в південнорус. степи. У березні 1239 численний загін кочовиків штурмом здобув *Переяславль* і перебив усіх його жителів. Мало не миттєве здобуття ворогом Переяслава досі дивує істориків і археологів, адже він був надійно укріпленим містом і багато десятиліть захищав Руську землю від *печенігів*, а далі — й *половців*. У жовтні 1239 військо Батия за два дні захопило й *Чернігів*, фортифікації якого поступалися в Пд. Русі хіба що *Києву*.

Пізньою осінню 1240 монголо-татар. військо з'явилося біля

валів Києва. На шляху воно зруйнувало численні міста й укріплені замки *Київської землі*, що захищали її з півдня: *Василів*, *Білгород*, *Витачів*, невід. за назвою фортецю на *Княжій Горі* поблизу *Канева* та ін. Уперше для здобуття рус. міста Батий зібрав усі свої війська й облогову техніку. Київ мав укріплення, яким не було рівних у східнослов'ян. світі. На величезних земляних валах висотою до 12 м височіли дубові стіни. Всередині зовн. пояса укріплень *Ярослава міста* знаходився внутрішній — *Володимира місто*, де, у свою чергу, стояла цитадель, «Ярославів двір». У Києві сиділа випробувана у битвах залога на чолі з намісником кн. *Данила Галицького Дмитром*, котрого князь посадив у місті напередодні Батиєвої навали. Гол. удар загарбники спрямували на пд. укріплення Києва, в районі т. зв. Лядських воріт. Ворог підтягнув стінобитні машини впритул до валів. «Пороки» жбурляли кам'яні брили і дерев'яні колоди, щоб збити заборола, тарани безперервно били в брами, до стін приставили драбини. Розпочався штурм. Після 2-х тижнів штурму монголо-татари на поч. грудня 1240 змогли здобути Київ, знищивши переважну більшість його захисників і городян, вони майже повністю зруйнували його (особливо Верхнє місто). У перші місяці 1241 полчища Батия завоювали *Галицьку землю* і *Волинську землю*, далі спустошили Угорщину і Польщу. У 2-й пол. 1241 — на поч. 1242 вони розграбували Хорватію, Трансильванію (істор. область на пн. Румунії), Молдову, частину Сербії та Болгарії і повернулися до Сх. Європи. Батий заснував у пониззі Волги свою д-ву із столицею в м. *Сарай*, яку джерела називають просто Ордою (пізніше її стали іменувати *Золотою Ордою*).

Завоювання і поневолення Давньої Русі полчищами Батия стало можливим насамперед завдяки багаторазовій чисельній перевазі ворога над рус. *дружинами* і нар. ополченням. Князі діяли розрізнено, не бажали допомагати один одному (вел. кн. владимиро-суздальський Юрій Всеволодич відмовив у допомозі рязанському кн. Юрію Ігоровичу), сперечались за командування об'єднаним військом. Більшість міст Русі була погано укріплена, фортифікації навіть головних з них: Києва, Владимира на Клязьмі (нині м. Владимир, РФ), Чернігова, Рязані (Рязань давня; була розташов. біля сучасного м. Спаськ-Рязанський Рязанської обл., РФ) застаріли і не витримали ударів облогової техніки загарбників. Під час штурмів міст, заволодіння селами безжальні кочовики винищували тисячі людей, залишаючи часом серед живих лише ремісників і міцних молодих людей, яких перетворювали на рабів (див. *Рабство*).

Щодо цивілізаційних наслідків Батиєвої навали, то більшість істориків поділяють думку про те, що вона принесла смерть і неймовірні нещастя давньорус. народові, загальмувала його політ., екон. і етнокульт. розвиток, відкинувши Русь на кілька століть назад. Ординське іго законсервувало *удільну роздробленість*, перешкоджало централізації земель і князівств, завадило відродженню державності. Іншої позиції дотримуються дослідники, які вважають, що М.-т.н. завдала мало шкоди Русі, натомість стимулювала боротьбу рус. народу за незалежність і створення держави.

Дж.: *Тизенгаузен В.В.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. 2. М., 1941; ПСРЛ, т. 1—2. СПб., 1843—46; Галицько-Волинський літопис. К, 2002.

Літ.: *Насонов А.Н.* Монголы и Русь. М.—Л., 1940; *Spuler B.* Die Goldene Horde. Leipzig, 1943; *Греков Б.Д., Якубовский А.Ю.* Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950; *Vernadsky G.* The Mongols and Russia. New Haven, 1953; *Каргалов В.В.* Феодальная Русь и кочевники. М., 1967.

М.Ф. Котляр.

МОНГО́ЛЬСЬКА ІМПЕ́РІЯ — д-ва типу степових *імперій* (інакше: pax nomadica, кочова імперія), створена монгол. вождем *Чингізханом* бл. 1180—1190 і керована започаткованою ним династією до 1368. Самоназва М.і. монгол. мовою — Йеке Монггол Улус («Улус великих монголів») походить від назви панівного народу (з характерним для домодерної політ. лексики означенням панування та старшинства через прикметник «великий»). Вона початково засвідчена в китайс. джерелах як «да менг-гу го» під 1211, а в оригінальній монгол. формі, записаній уйгурським письмом, — на печатці, прикладеній до ярлика хана Ґуюка (1246—48) Папі Римському *Інокентію IV*, та на двомовних монгольсько-китайс. написах 14 ст. Ін. самоназва — «олон монггол улус» (Улус численних монголів), засвідчена тільки в монгол. хроніці «Таємна історія монголів», проте розмноження і багатолюдність вважалися неодмінними атрибутами панування та благоденства народів, тому обидві назви відбивали спільний традиційний ідеал степових д-в — забезпечення процвітання одного народу.

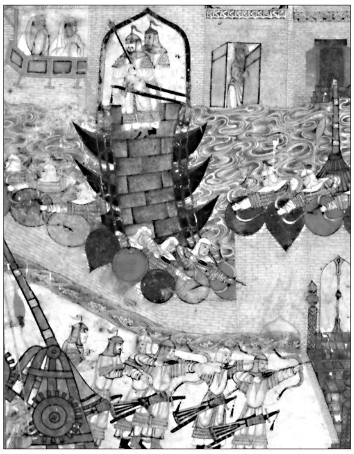

Облога монголами Багдада. Мініатюра із Джамі' ат-таваріх («Збірник літописів») Рашід ад-діна.

Співвідношення назв монголи та монголо-татари. Визначення панівного народу М.і. подвійною назвою монголо-татари також відповідало ідеалу степових імперій. У такий спосіб монголи на початковому етапі експансії заявляли про захоплення території

Посольство європейців до монгольського хана. З англійського рукопису 14 ст.

сусіднього народу татар та включення його до свого складу. Попри масове винищення татар, монголи асимілювали уцілілу їх частину (переважно жінок та дітей), тим більше, що обидва народи були близькими за к-рою. Незважаючи на невизначену мовну та антропологічну приналежність племені татар до монголів чи *тюрків*, тюркські риси в к-рі татар були виразними, так що сам Чингіз-хан одержав своє дитяче ім'я Темучжин від тюркського імені переможеного татар. вождя (Темюрджи — «коваль»). В оточенні Чингіз-хана також було кілька нукерів (дружинників) з невільників татар. походження, яким він доручив високі держ. пости (зокрема Мухалі — намісник «го-ван» у Пн. Китаї, Шигі-Хутуху — гол. законовід, ясавул). Ще важливішою причиною для вживання монголами подвійного імені був престиж татар, адже ті перед завоюванням були політ. і торг. лідерами на території Монголії.

Тісні стосунки татар із Китаєм, що, між іншим, були запорукою їх домінування серед кочовиків Монголії, давали й китайцям підстави вважати монголів частиною татар (рід Чингіз-хана вони зараховували до «чорних татар», плем'я онгютів — безпосередніх сусідів Китаю, вважалося «білими татарами»). З перетворенням монголів на імперську націю китайці визнали їхнє ім'я (менг-гу), але загалом для підданців М.і., що виступали єдиним цілим як зайовники, їм було зручно вживати подвійну назву «мен-да» («монголо-татари»).

У ході подальших завоювань до панівного прошарку М.і. дедалі більше входило не-монгольських союзників та підданців (зокрема монголомовних кара-китаїв, тибетців тангутів, але переважно тюрків — уйгурів, огузів, *половців* та ін.), тому подвійна назва, що вказувала на пару «монгол—не-монгол», пропонувала зручну формулу етноніма для не-монгольського поповнення, яке неодмінно зберігало свою племінну тотожність. Досить скоро цей багатоплемінний панівний народ М.і., особливо далеко на зх. від Монголії, де він складався переважно з тюрків, навіть маніфестував свій не-монгольський характер відмовою і від подвійного самоозначення, прийнявши іменування татар у ролі політоніма. Так ці дві самоназви монголо-татари і татари стали гол. визначеннями монголів та їхніх союзників по М.і. поза межами Євразійського степу — на Кавказі (напр. «мугал татари» у вірм. хроніста Кіракоса Гандзакеці), на Русі (уперше згадані в *Іпатіївському літописі* під 1223: «Моавитяне (за співзвучністю з монголами. — *О.Г.*) рекомыи Татаръве»), у Зх. Європі («Монгали, які іменуються нами Татарами» в *Плано Карпіні*, «татари» у Вільгельма *Рубрука*), на Бл. Сході («татар» як опозиція до тюрків «турк», «тюрк»). Для турків-сельджуків Малої Азії, які, незважаючи на монгол. завоювання 1243, зберігали власну державність, а також їхніх спадкоємців османців, підданці М.і. та держав-спадкоємців (держави Іль-ханів, держави Тімура), попри їхній переважно тюркський склад, виступали під іменем «татари». Відповідно, у західноєвроп. традиції за М.і. та державами-спадкоємцями як у розмовній мові, так і в офіц. вжитку, утвердилася назва «Татарія», а також похідна від неї «Тартарія», утворена за співзвучністю з грец. назвою пекла Ταρταρος та виправданими асоціаціями з пеклом, які були навіяні враженнями європейців від монголо-татар.

Походження монгольської спільноти. Монголи вперше згадані в китайс. хроніці 10 ст. «Цзю Тан шу» під назвою «Менг-ву» як частина племінної конфедерації шивей, яка у 8 ст. мешкала в горах та лісах довкола оз. Далай-Нор (нині оз. Далайнор; ін. назва — Хулун-Нур) та верхній частині басейну р. Амур. Тоді вони займалися переважно мисливством і сезонним *скотарством* (розводили коней та свиней). За генеалогією Чингіз-хана з «Таємної історії монголів», існування легендарних предків монголів Борте-Чіно («Плямистий вовк») та дружини Гоа-Марал («Прекрасна лань») припадає на серед. 8 ст. З цими предками пов'язана пам'ять монголів про міграцію на захід. Знищення киргизами Уйгурського каганату 840 зі столицею Кара-Балгасун у верхів'ях р. Орхон (прит. Селенги, бас. оз. Байкал) та швидкий розпад Киргизького каганату послабили державність на території сучасної Монголії, що й дало можливість монголам для її заселення. За прикладом місц. тюркського населення монголи перейшли на кочове скотарство (див. *Кочівництво*). Від тюрків монголи запозичили й термінологію скотарства (за винятком назв коня, свині та собаки). У 10—11 ст. вони вже були кочовими скотарями. Вони також торгували худобою та виробами зі шкіри й вовни з д-вою киданів — спорідненого з монголами народу, який створив у завойованому Пн. Китаї д-ву Ляо (907—1125). На 10—11 ст. припадає життя перших істор. предків Чингіз-хана — Алан-Гоа та її молодшого сина Бодончара.

Розвинена племінна організація простежується в монголів від часу їх перебування в конфедерації шивей. Вони являли собою федерацію з сімнадцяти (правдоподібно, епічне число) підрозділів, очевидно, *племен*, на чолі з мохефу, які були спадковими вождями. Усі вони на той час підкорялися тюркам (уйгурам, киргизам).

Імператори киданьської династії Ляо надали лояльним монгол. і татар. вождям титули дуду/тутук (традиційний для степових імперій титул правителя прикордонних територій). Монгол. вожді, які служили Ляо, титулувалися лінвень чи сяньвень — воєначальники прикордонних військ. Деякі ж монгол. племена (джирати та меркіти) ворогували з Ляо на зламі 11—12 ст.

Завоювання Ляо тунгуським народом чжурчженів і заснування ними в Пн. Китаї власної д-ви під проводом династії Цзінь (проголошено 1115) привело всіх монголів до ворожнечі з останніми, що послужило потужним

Монголи женуть полонених. Перська мініатюра. Перша чверть 14 ст.

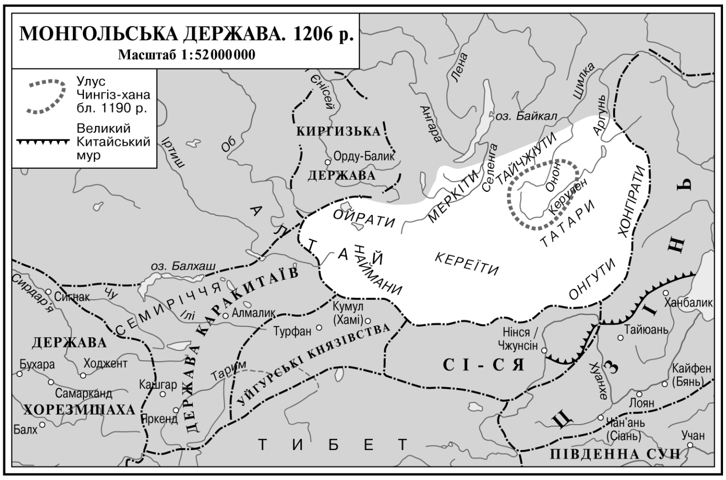

МОНГОЛЬСЬКА ДЕРЖАВА. 1206 р.
Масштаб 1:52000000

стимулом до об'єднання кочовиків: під час війни з Цзінь 1135—47 монголи виступали єдиним *улусом* під проводом Хабула (Аоло китайською). Цзіньці титулували останнього як боцзіле — «предводитель ставки, куреня». Проте 1147 він змусив Цзінь піти на мир з поступкою йому сімнадцяти (?) прикордонних фортець і визнати себе «володарем держави Менфу» (Менфу го чжи). Хабул, однак, проголосив себе хуанді (імператором) «Великої монгольської держави» (китайс. — да менгу го, монгол. — хамаг монггол улус («улус усіх монголів»)). «Таємна історія монголів» визнає за Хабулом та його спадкоємцями імператорський титул хаган (*каган*). Прийнятий за китайс. традицією девіз царювання «Тянь-сін» («Піднесення, дароване Небом») наслідував приклад д-ви Вей, заснованої в Пн. Китаї в 4 ст. протомонгол. племенем табгач із сяньбійців (савірів), і засвідчував пам'ятання монголами степової імперської традиції. Вживання ж терміну «хамаг монггол улус» показувало існування в монголів надплемінної консолідації та свідомості. Напевно, держ. інститути цього першого всемонгол. улусу відтворилися в майбутньому улусі Чингіз-хана.

Держава Цзінь, користуючися своїм екон. і політ. впливом на татар, нацькувала їх на монголів. Бл. 1160 татари взяли в полон наступника Хабула — його дядька Амбагай-кагана, а цзіньці його стратили. Монгол. *курултай* призначив новим каганом Хутулу, сина Хабул-хагана, дядька Чингіз-хана. Проте і той зазнав скорої поразки від татар, що призвело до розвалу загальномонгол. улусу, спричинивши усобиці, набіги сусідів, переділ племен, а відтак сплеск насильства та зубожіння степового населення. Так, на час дитинства Чингіз-хана (1155, 1162 або, скоріше, 1167) монгол. спільнота, втративши державність, вступила в політ. та екон. кризу, що поставила монголів на межу виживання. Проте завдяки племінній традиції (що вимагала помсти татарам та цзіньцям), істор. пам'яті про славні степові імперії і ще свіжий досвід власної державності монголи були готові долати кризу шляхом політ. консолідації. Відновити всемонгол. улус спромігся Чингіз-хан, який воєнним талантом, політ. мудрістю та щастям, виявленими у війні з особистими ворогами, заслужив авторитет і харизму серед монголів.

Улус Чингіз-хана. Чингіз-хан, при народженні Темучжин, доводився онуком першому всемонгол. правителеві Хабул-хагану. З обставин його життя після загибелі батька — Єсугай-багатура, яке трапилося в 9-річному віці, джерела досить коротко повідомляють лише другорядні подробиці — мізерний побут на степу з матір'ю Оелун та братами. За повідомленням китайс. джерела «Мен-да бей Лу», Чингіз-хан у дитинстві пробув десять років у неволі в д-ві Цзінь і добре знав її порядки. «Таємна історія монголів», схоже, суголосить цьому, показуючи, що перші політ. кроки Темучжина — війна з татарами та збирання батьківського улусу, що розпався по смерті батька — відбувалися під час його служби для Цзінь. Він навіть носив цзіньський титул чаутхурі («командувач прикордонного війська»). На той час уряд Цзінь, підтримуючи баланс сил на степових кордонах, підбурив плем'я кереїтів на боротьбу з татарами. Темучжин взяв участь у цій війні під проводом кереїтського хана Тооріла, побратима його батька, а також ватажка монгол. племені чжадаран Чжамухи, його особистого побратима. Перемоги над татарами принесли йому першу здобич, славу серед монголів, перших соратників (нукерів), прихильників і полонених підданців. Серед останніх були і деякі монголи, наприклад тайчжіути, які належали улусові його батька.

Власний улус Чингіз-хан утворив бл. 1180—1190 (залежно від дати народження Чингіз-хана), переманивши на свій бік частину підданців Чжамухи. Він одразу висунув претензії на верховенство над усіма монголами, що ідеологічно виправдовувало і зраду Чжамусі. Племінні ватажки (нойони) з його улусу, серед них і старші члени клану кият-борджигін, на зборах (монгол. хурiл від тюркського курултай/курілтай) оголосили Темучжина господарем монгол. улусу (улусун еджен) і нарікли його ім'ям Чингіз-хаган. Приналежність каганському роду забезпечила легітимність його претензій на престол і дала підстави самому володареві обґрунтовувати своє зведення на трон волею Неба. Кереїтський Тооріл-хан визнав Чингіз-хана, свого союзника, ханом монголів. Цією подією починається історія М.і.

Улус Чингіз-хана на час утворення був *конфедерацією*, зібраною із фракцій кількох різних племен. Тому М.і. від зародження була притаманна адм. організація, яка не збігалася із племінним поділом — неодмінною рисою степових імперій. Улус був організований у 13 куренів, що разом виставляли 3 тумени війська. Проте управління куренями та військами доручалося поки що виключно племінній знаті, зокрема родичам Чингіз-хана. За кочовою традицією курені ма-

ли визначені пасовиська-кочів'я (нунтух).

Подальша експансія приводила до добровільного чи насильного включення у склад улусу ін. племінних одиниць та цілих улусів. Нове поповнення реорганізовувалося відповідно до схеми військово-адм. організації улусу, основною одиницею якої стане аймак — об'єднання степовиків, здатне виставити військ. загони — сто, тисячу та десять тисяч воїнів. На розсуд Чингіз-хана одні улуси та племена входили до аймаків у цілості (принаймні початково), тоді як інші заради помсти, покарання або так чи інакше запобігання їхньому спротиву розформовувалися і розподілялися між кількома аймаками. Лояльні племена зберігали власну соціальну організацію (племінну верхівку — нойонів з їхніми *дружинами*, підданих аратів, рабів), тоді як підкорені насильно (напр., чжуркінці), поголівно перетворювалися на вічних рабів. Таким чином, родоплемінні утворення не зникали, і їхні члени зберігали пам'ять про свою племінну приналежність, проте пріоритетне значення набувало усвідомлення підданства М.і. та місця в її держ. структурі.

Центр. уряд улусу представляв сам носій верховної *влади* Чингіз-хан та його оточення, яке складалося з найближчих родичів (матері, дядьків, братів). Вони брали участь у «великій родинній раді» (йеке ейе), на якій регулярно обговорювалися політ. питання. Ханська ставка (аурух) складалася з родини, дружини та прислуги. Дружина комплектувалася з осіб, персонально відібраних ханом з цілого улусу за проявлену доблесть та вірність. Серед дружинників було чимало персональних рабів хана, у т. ч. з полонених. Крім участі в походах, дружинники виконували різні персональні доручення хана (зокрема поліцейські, посольські), несли варту ауруха, доглядали за побутовим та військ. спорядженням хана та цілої ставки: зброї, наметів, возів, овець, коней, складів продовольства, напоїв, одягу, прислуги. Приналежність до оточення всевладного хана відкривала перед нукерами перспективи для швидкої та далекойдучої військ. й адм. кар'єри, що робило ставку найважливішим джерелом рекрутування та підготовки вищих достойників М.і.

Місц. адміністрація була представлена племінними ватажками, які виконували функції курінних — тисячників і темників. Вони були номінально самостійними правителями у своїх куренях, що було типовим явищем для степових імперій. На додачу до воєнної служби вони повинні були ще збирати податки (досить розвинені) на користь улусного ватажка (та його війська): калан (данина), улаг (повоз), шусун (утримання послів), інгерджак, аргамчі та ін.

Претензії Чингіз-хана й Чжамухи на гегемонію над монголами, а надто уведення від Чжамухи частини його улусу, спровокувало конфлікт між двома ватажками. У відповідь на претензії Темучжина на каганство Чжамуха взяв собі титул гур-хана («сильного, універсального хана»), копіюючи титул правителя споріднених киданів, які відкочували до Туркестану (історично-геогр. назва значної території Серед. і Центр. Азії, Казахстану з тюрським населенням; там вони стали відомі під іменем кара-китаїв). Перше зіткнення принесло Чингіз-ханові страшний розгром у Далан-Балджуті, проте, незважаючи на поразку, до нього перейшло ще кілька племен, і його усобиця із Чжамухою тривала. Водночас він продовжував одержувати перемоги над ін. сусідами, зокрема онгютами на півдні та «лісовими народами» на півночі. Бл. 1202 він повністю підкорив татар. Успіхи й амбіції Чингіз-хана стривожили ватажків ін. племен Монголії, у т. ч. союзника — кереїтського Тоорілхана — та інших, і спонукали їх до коаліції із Чжамухою. Проте Чингіз-ханові вдалося поодинці перемогти кереїтів, найманів, меркітів. Ватажків цих племен

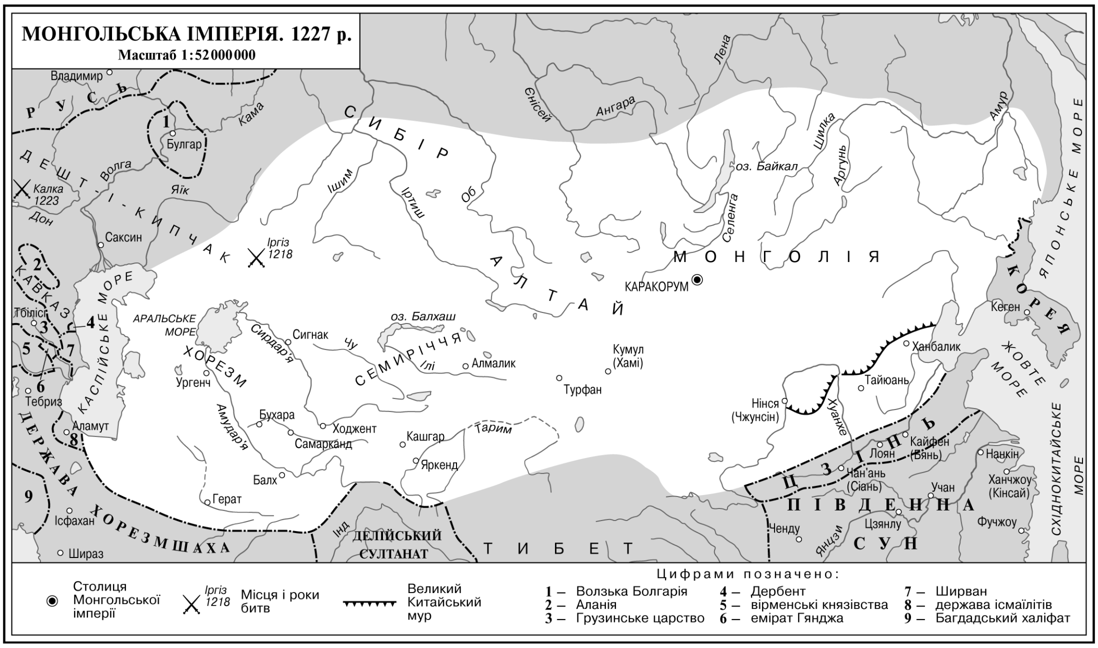

МОНГОЛЬСЬКА ІМПЕРІЯ. 1227 р.

було вбито або вигнано. Тим самим він позбавив Чжамуху його союзників і поглинув улус його самого. 1205 Чжамуху було впіймано і страчено.

Розростання підвладної території від гір Алтаю до Хінганського хребта і збільшення кількості підданців, у т. ч. за рахунок осілого населення, спонукало Чингіз-хана до заходів консолідації та адм. реорганізації свого улусу. Ще 1203 він упорядкував тисячі, сотні й десятки. А навесні 1206 біля витоків р. Онон (бас. Амуру) він скликав новий курултай. Його учасниками були не лише представники родини та лояльної племінної знаті, а й чимало нукерів Чингіз-хана, які стали впливовими воєначальниками і радниками. Курултай провів ще один обряд зведення Чингіз-хана на трон, чим засвідчив перетворення улусу Чингіз-хана на справжню імперію Олуун монггол улус («Улус чисельних монголів») і оформив присягу його правлячого класу на вірність. Чингіз-хан призначив 95 тисячників — основу військ. командування та адміністрації свого улусу-імперії. Усі тисячники, третина яких походила з колиш. нукерів, набули статус нойонів. Крім тисяч, були виділені праве та ліве крило, центр і північ, що дістали статус тьми і відповідних нойонів-темників. До північної тьми було віднесено і «лісові народи». Чингіз-хан також збільшив кількість власної гвардії із 150 воїнів до тьми, визначив функції загонів, надав гвардійцям привілейованого статусу і спеціально подбав про постійне поповнення корпусу із простолюду. На гвардійців традиційно покладалися функції охорони та обслуговування ставки Чингіз-хана. Сира Ягул, один із гвардійців, виконував функції писаря (бічечі) і, по суті, був головою держ. канцелярії. Тоді ж було призначено голову Верховного держ. суду (гурдерейн дзаргу) татарина Шигі-Хутуху і покладено на нього обов'язок організації цивільної адміністрації. До завдань останньої входила організація адм.-тер. поділу М.і., у т. ч. розподіл улусів родичам Чингіз-хана (матері, братам і синам), організація суду, фіксація *звичаєвого права* (Єке Тьоре) та його доповнення розпорядженнями Чингіз-хана (*Яса*), заведення системи збирання податків за розверсткою, налагодження обліку (правові рішення та норми податків заносилися до держ. реєстру — «Блакитної книги», Коко дефтер бічік). Невідомо, які саме податки збирали монголи, проте їх існування підтверджується згадками про привілей дарханства — увільнення від податків та ін. повинностей на користь центр. уряду. Таким чином, улус Чингіз-хана набував необхідні для д-ви організацію та центр. інститути, причому спираючись на степові держ. традиції та людські ресурси поки що самих степовиків та міжнар. купців.

Воєнне та адм. упорядкування посилило збройні сили М.і. і стимулювало подальші загарбання, які диктувалися традиційною ідеологією степовиків — вірою у

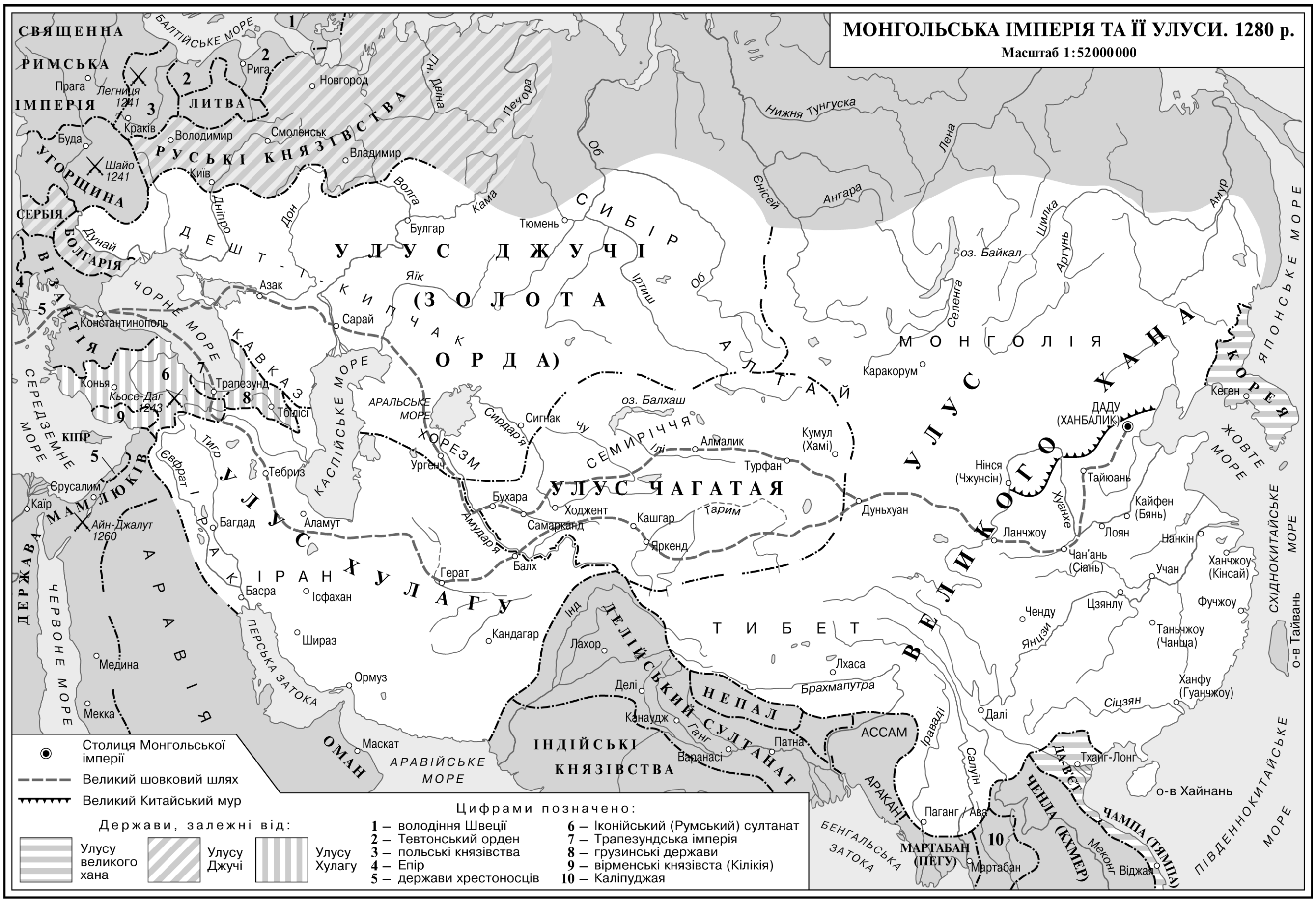

всесвітнє панування як єдиний засіб миру. Курултай 1206 ухвалив покінчити з коаліцією найманів і меркітів, яка після поразок розкололося і відкочувала на захід. У ході їх переслідування на бік монголів 1209 перейшли уйгури в Сх. Туркестані, нащадки Уйгурського каганату, які стали важливим джерелом кадрів для цивільної адміністрації М.і. Наймани на якийсь час знайшли притулок у Семиріччі (пд.-сх. частина Казахстану між озерами Балхаш, Сасикколь і Алаколь, хребтами Джунгарський Алатау, Пн. Тянь-Шаня) — у д-ві Кара-Китаїв. Тоді монголи атакували Китай: спочатку д-ву тангутів Сі-Ся, що володіла пн.-зх. Китаєм, а 1211—15 завоювали велику частину чжурчженьської держави Цзінь, включно з Пекіном (нині столиця Китаю) та столицею м. Кайфин (нині місто в Китаї). 1218 Джебе-нойон підкорив д-ву Кара-Китаїв і знищив найманів. 1217—19 він також розбив меркітів, а також їхніх покровителів кипчаків. 1219—21 монголи на чолі з Чингіз-ханом завоювали д-ву Хорезмшахів і з метою придушення опору піддали її суцільному розоренню та спустошенню. Переслідуючи хорезмшаха Ала ад-Діна Мухаммада II по території Ірану, Чингіз-хан послав тумен на чолі із Джебе та Субутаєм навздогін. З огляду на союзні та династичні зв'язки хорезмшахів із кипчаками, це привело монголів через Кавказ у Пн. Причорномор'я. Там 1223 на р. Калка (див. *Калка, битва на річці 1223*) монгол. корпус розбив кипчаків разом з їхніми рус. союзниками, після чого, пограбувавши *Булгар Великий*, повернувся в Монголію, обтяжений здобиччю та кипчацьким полоном. Але покінчити з хорезмшахом (Джелал ад-Діном) вдалося лише 1231. Тим часом Чингіз-хан помер 1227 під час переможної кампанії проти тангутів Сі-Ся.

Чингіз-хан залишив по собі грандіозну імперію. До неї входила не лише значна частина євразійського степу і прилеглих лісів, але також північний Китай та Середня Азія, що були осн. екон. центрами тогочасного світу. Тому попри значну розруху й людські втрати (деякі регіони, як Семиріччя, не відновили свою економіку протягом століть), вона мала колосальні матеріальні та людські ресурси. Монголо-татари являли собою найпотужніше у світі військо. Держ. інститути М.і. були ще типовими для степових імперій і представлені самим ханом, його ставкою з ханською гвардією та двором (від 1220 вони перебували в місцевості Каракорум у верхів'ях р. Орхон). Така держ. організація ще цілком відповідала осн. функції — подальшій експансії. Династія, яку Чингіз-хан залишив, вірила у свою харизму повелителів всесвіту і завдяки цьому ще була здатна дисципліновано змінювати великих ханів на престолі. Отже, М.і. була здатна продовжити завоювання і після смерті її творця.

Водночас уже Чингіз-хан, імовірно наслідуючи приклад киданів та чжурчженів, які правили північним Китаєм, усвідомив вигоди експлуатації завойованих осілих територій шляхом збору податків, а не лише терору, здирств і, зрештою, перетворення їх на суцільне пасовисько для худоби переможців. Так, він наблизив до себе і доручив управління осілими територіями талановитим адміністраторам з підкорених народів, таких як кидань Єлюй Чуцай — бічечі (секретар) родом з імперської династії Ляо, хорезмієць Магмуд Ялавач із сином Максудом, ін. мусульмани із Середньої Азії, які служили цивільними та податковими намісниками в Середній Азії, у Китаї. Завдяки цим особам монгол. правління набуло невластивих степовим завойовникам функцій. Ці слуги, звісно, не позбавили монгол. режим його репресивного характеру і їхня служба М.і. в кінцевому підсумку мобілізувала ресурси на подальші завоювання. Без сумніву, вони переслідували й персональні корисливі цілі (за що не один був страчений), проте завдяки створеним ними умовам для торгівлі та вир-ва деякі спустошені під час завоювання райони за правління нащадків Чингіз-хана швидко відновилися, деякі навіть зазнали безпрецедентного розквіту (як степи Сх. Європи), і в цілій Євразії відбулися ті глибокі екон. та соціально-політ. зміни, що витворили з М.і. обширну потужну політико-екон. зону (прозвану в літературі pax mongolica) і зробили монгол. епоху одним із поворотних пунктів в історії людства.

Правління роду Огедея. По Чингіз-ханові залишилося численне потомство, народжене від багатьох дружин та наложниць. Проте наслідування влади за традиційним монгол. правом було обмежене лише 4-ма синами від його першої дружини Борте — Джучі, Чагатаєм, Огедеєм, Толуєм. Вони разом з їхніми нащадками й утворили алтан урук («золотий рід») або власне Чингізидів — правлячу династію М.і. Ще за життя Чингіз-хан, поціновуючи мудрість і поміркованість сина, призначив Огедея своїм спадкоємцем на троні великого хана, проте водночас, за степовою родинною традицією, мусив розподілити своє володіння між ін. синами. Джучі, який помер раніше від Чингіз-хана, одержав улус на правому (старшому, західному, бо монголи орієнтувалися по півдню) крилі — Зх. Сибір та Половецький степ. Молодший син Толуй як отчігін («принц — хранитель вогнища») традиційно успадкував батьківський юрт — Монголію зі ставкою в Каракорумі і більшу частину війська — 101 тис. із 129 тис. Він же став регентом до ритуалу зведення Огедея на престол. Проте після воцаріння Огедея держ. логіка диктувала передачу Каракорума і Центр. Монголії під владу хана. Додатково новий великий хан включив до свого улусу Алтай, верхів'я Єнісею, гори Тарбагатай, степи північніше оз. Балхаш та мусульманську Центр. Азію з її численними містами. Толую залишилася Сх. Монголія. Другий син Чагатай дістав від батька Семиріччя, до якого Огедей після воцаріння додав решту Туркестану.

Проголошення Огедея великим ханом відбулося на курултаї 1229. Там було вирішено продовжити завоювання половців та імперії Цзінь. Збереження єдності дало новий поштовх експансії монголів, і за правління Огедея територія М.і. значно зросла. Війна з половцями тривала до 1236, коли було зламано останній очаг спротиву на Нижній Волзі під проводом князя племені ольберлі Бачмана. Деякі з половців

Прийом у саду палацу монгольського хана. Перська мініатюра. Перша половина 14 ст.

Битва польських і монгольських військ у 1241. З польського розпису 15 ст.

перейшли на бік монголів. 1231—34 Огедей з Толуєм очолили завоювання решти імперії Цзінь, її останній імператор покінчив життя самогубством.

Імперський курултай 1235 підтвердив відданість імперської *еліти* ідеалам всесвітнього завоювання. Після курултаю монголи вдерлися на територію південнокитайс. д-ви Сун. Густо населена країна, перерізана мережею річок та каналів, із численними укріпленими містами не відповідала тактичним можливостям степової кінноти. Тому завоювання розтяглося на сорок років і потребувало від монголів значних зусиль та часу для мобілізації китайс. військ і воєнних експертів. Військо намісника Чермогана на Бл. Сході підкорило західний Іран, Грузію (1236) та Велику Вірменію (1239). Зх. похід був організований як всеімперський. Він проходив під верховним командуванням Бату (див. *Батий*), сина Джучі, та нойона Субутая, але в ньому взяли участь представники всіх ліній Чингізидів: сини Огедея Ґуюк (майбутній великий хан) і Кадан, син та онук Чагатая Байдар і Борі, син Толуя Монгке (майбутній великий хан). Після покінчення з половцями монголи блискавичним зимовим походом 1237—38 зруйнували і підкорили пн. та сх. частини Русі і повернули на пд. у Подоння. Влітку 1240 вони відновили наступ, взявши *Переяславль*, а 6 грудня 1240 — *Київ*. Польща та Угорщина були одночасно підкорені двома відділами війська: 9 квітня 1241 один відділ під командою Орди (старшого брата Бату) з Субутаєм розгромили польсько-чеське військо біля Легниці в Силезії, а 11 квітня відділ під командуванням Бату знищив угор. військо на р. Шайо (прит. Тиси, бас. Дунаю). Звідти монголи рушили до Адріатичного моря, але звістка про смерть хана Огедея (11 грудня 1241) і перспектива боротьби за престол змусила Бату спішно повертати до центр. земель свого улусу. Це убезпечило Польщу та Угорщину від включення до складу М.і. (Див. також *Монголо-татарська навала*.)

Міжцарів'я розтягнулося до 1246 через суперництво за владу між Огедеїдами, які прагнули зберегти верховну владу за собою (їх підтримали Чагатаїди), з одного боку, а з другого — Джучидами і Толуїдами. Упродовж 5-ти років — з огляду на відсутність в живих синів Чингіз-хана — регенткою була Торегене, вдова Огедея. Політ. невизначеність призупинила монгол. експансію, хоча 26 червня 1243 біля м. Ерзінджан (нині місто в Туреччині; битва при Кьосе-Даг) нойон Байджу завдав поразки Гійас ад-Діну Кай-Хосрову II, султанові малоазійських сельджуків, і той визнав себе данником монголів.

Курултай 1246 під впливом Огедеєвої вдови Торегене поставив на ханство Ґуюка, її сина, а не Ширамуна, якого заповів призначити Огедей. Жорстокий та амбітний Ґуюк був типовим степовим ватажком і за це користувався повагою навіть у Бату, з яким він був у конфлікті ще від походу на Русь. Він планував спрямувати подальшу експансію М.і. на зх. і за його коротке правління він встиг врегулювати стосунки з Руссю, Грузією, Кілікійською Вірменією, Сельджукідами Рума. Мрії про завоювання на заході підігрівали його прагнення розправитися з Бату та Джучидами. Бату ж дисципліновано зберігав лояльність до великого хана, тому й підлеглі йому київ. і новгород. кн. *Олександр Невський* та вел. кн. владимирський Андрій Ярославич дістали *ярлики ханські* на князювання в ставці Ґуюка в Каракорумі. Проте, зрештою, конфлікт підштовхнув Бату 1248 до виступу з військом проти хана. Смерть Ґуюка врятувала М.і. від розколу в той момент.

Вдова Ґуюка Огул-Каймиш не змогла утримати престол для Огедеїдів. Бату з Монгке, спираючись на власні війська, у липні 1251 скликали біля р. Керулен (бас. оз. Далайнор) своїх прибічників на курултай і влаштували проголошення великим ханом Монгке. Силове усунення Огедеїдів від влади послужило претекстом для розв'язання в майбутньому їхньої боротьби за владу з Толуїдами.

Правління Огедея та Ґуюка принесло з собою швидку бюрократичну розбудову держ. апарату М.і., зумовлену передусім зацікавленням правлячої верхівки в монетарній економіці та власному збагаченні.

Єлюй Чуцай, прагнучи зменшити здирства й зловживання воєн. губернаторів та їхніх радників із купців, 1230 переконав Огедея організувати принаймні в китайс. провінціях адміністрацію за китайс. зразком. Для цього китайс. володіння М.і. поділялися на 10 чольге («доріг») — районів, в яких на додачу до воєнних губернаторів уряд призначав рівних їм за статусом цивільних губернаторів (чжанлі) та податкові управи (кешуйсо). Ця схема адміністрації поширилася й на ін. райони М.і. завдяки створенню центр. секретаріату для цивільних справ (чжуншушен), першим головою якого став Єлюй Чуцай.

Китайс. провінції були виділені в територіальне податково-адм. відомство з центром у Пекіні. Такі самі відомства були створені в м. Каракорум (існувало 1220 — 16 ст. у верхів'ї р. Орхон) для Монголії та Бешбалику (давнє місто, його руїни лежать в 47 км на зх. від м. Цітай Сінцзян-Уйгурського автономного р-ну, Китай) для Туркестану та Середньої Азії. В наступному останні дві області стали управлятися окремими відомствами, і на додачу було створене відомство для Ірану. По завоюванні Русі ця система була скоро запроваджена й там. Таким чином, для всієї території М.і. стала характерною подвійна адміністрація, яку представляли воєнні адміністратори (танмачини, інакше *баскаки*) та цивільні, які також відали податками (даругачини або даруги, арабською — шигна; на Русі даругачини та баскаки були відомі під калькованою назвою «печатник»). На ці посади монголи широко залучали освічених середньоазіатських бюрократів та купців. Навіть у Китаї за Огедея 9 із 16 вищих адміністраторів походили із Середньої Азії.

Цивільні адміністратори запровадили регулярне збирання поземельного податку. Хорезмієць Магмуд Ялавач впровадив також у держ. практику *відкуп* податків. Мусульманські купці, оперуючи капіталом, наданим знатними монголами, позичали їх під високі відсотки підданим володарям та селянам. Користуючись контролем у митно-податковій сфері, ці адміністратори часто зловживали владою для власного збагачення. Це збільшувало тягар податків на тягле населення і призводило до його масових втеч. У той же час, спираючись на воєнну силу монголів та розгорнуту за Огедея систему кур'єрсько-дорожної служби *ям*, ці адміністратори заснували адміністративно-податковий комісаріат імперії, чим досить швидко навели порядок у госп-ві, залишеному воєн. діями в хаосі. Вони також сприяли розвиткові масштабної торгівлі (передусім шовком) між Китаєм та рештою Євразії. Дехто з них, як Абд ар-Рахман, стали довіреними особами великих ханів.

Свідченням доброї організації та ефективності монгол. податкової адміністрації в імперських масштабах стало проведення 1246 загальноімперського податкового перепису населення. Незважаючи на коротке правління, Ґуюк встиг запровадити оподаткування всякого майна та торг. операцій в розмірі $^{1}/_{30}$—$^{1}/_{10}$ вартості.

З метою монополізації обігу коштовних металів Огедей позичив китайс. практику вживання паперових грошей. Вона існувала впродовж правління кількох його наступників, проте через екстравагантні витрати двору великого хана та воєнні кампанії вона періодично призводила до сплесків інфляції.

За правління Ґуюка урядова спеціалізація пішла далі, завдяки відокремленню функцій яругачі (судді) від бічечі (секретаря), що вело до розбудови відповідних департаментів уряду.

Правління Толуїдів. На курултай 1251 не з'явилися незгодні Огедеїди та Чагатаїди. Поставлений великим ханом Монгке розпочав правління винищенням двоюрідних братів-суперників. Він також відібрав їхні улуси і призначив нові володіння лояльним братам.

Монгке вірив у свою долю світ. завойовника, і при ньому експансія помітно активізувалася. За його правління було підкорено Корею, його військо вдерлося на територію Делійського султанату. Великий хан 1253 особисто очолив завоювання імперії Сун. У ході воєн. дій він зумів підкорити землі, що оточували володіння Сун зі сходу (Юннань, Тібет) та півдня (В'єтнам). Проте завоювання самого південного Китаю просувалося повільно.

Монгке оголосив новий загальноімперський похід на захід. Його першими цілями були ісламські землі: держава ісмаїлітів (ассасинів «Старця Гори») та Аббасидський халіфат. Організувати похід було доручено його братові Хулагу. Підготовка забрала кілька років. До війська було мобілізовано від усіх улусів по два з кожних десяти воїнів. Доповнене 4-ма тисячами китайс. інженерів та бомбардирів зі штурмовою технікою, воно зібралося в Монголії 1253, і лише два роки згодом підійшло до р. Амударья, де до нього приєднався корпус від улуса Бату. У січні 1256 Хулагу почав наступ на ісмаїлітів. За рік монголи зруйнували понад сто фортець ісмаїлітів включно з неприступною резиденцією ватажка — фортецею Аламут (існувала в горах Ельбурс в Ірані), і покінчили з цим осередком *тероризму*. Хулагу дозволив імаму ісмаїлітів Рукн ад-Діну Хуршагу виїхати на зустріч з Монгке в Каракорум, і там той загинув.

У лютому 1258 після 18-денної облоги військо Хулагу захопило і зруйнувало Багдад (нині столиця Іраку). Було винищене все населення, крім християн. Халіф аль-Мустасім був страчений. Далі Хулагу підкорилася Сирія під правлінням династії Айюбідів. Проте новина про наглу смерть великого хана Монгке (помер від дизентерії під час воєнних дій у південному Китаї 11 серпня 1259) спричинила відхід Хулагу в Монголію з більшою частиною війська для підтримки його брата Хубілая на виборах нового великого хана. Нойон Кетбука, залишений командувати монгол. військом на Бл. Сході, спробував меншими силами підкорити Єгипет, який управлявся мамлюками, але в битві при Айн-Джалуті (Палестина) 3 вересня 1260 його військо було знищене мамлюцьким військом під командуванням султана Кутуза та його генерала половецького походження Бейбарса. Останній після перемоги сам став султаном Єгипту і відвоював у монголів Сирію та частково Ірак. Спроба монголів помститися принесла їм чергову поразку. Надалі через конфлікт, що спалахнув між *Золотою Ордою* та заснованою Хулагу державою Ільханідів, монголи не мали достатньо сил для війни з мамлюцькою д-вою, тому їхні успіхи в цьому ареалі були лише епізодичними і нетривкими. Отже, цим великим походом експансія М.і. на зх. зупинилася.

В управлінні державою Монгке посилив центр. контроль передусім дисциплінарними заходами. Його інспекція встановила, що Пн. Китай, перебуваючи під владою брата Хубілая, по-суті, перетворився на окремий улус, і хан поставив її під пильні-

Піший монгольський воїн. Китайський малюнок 17 ст.

Монгольський вершник. Китайський малюнок 17 ст.

ший контроль, заразом призначивши нові податки до імперської скарбниці. Він заборонив купцям користуватися ямом та пайцзами (відзнаками) і обклав їх податками та *митом*. У той же час він заплатив купцям усі борги монгол. достойників, прагнучи зберегти їхню кооперацію з монголами.

Переведення молодших Чингізидів, кількість яких значно зросла, на держ. стипендії замість виділення їм територіальних урядів, поставило членів династії під пильніший контроль хана, а крім того запобігало несанкціонованому насильству над осілим населенням.

Податково-фінансові питання залишалися провідними в адм. політиці. 1253 було засновано Монетарний департамент, який запровадив базову розрахункову одиницю — сухе (срібну гривню). Водночас в ареалах, де існувало карбування монети, ця практика була продовжена. 1252—59 уряд Монгке провів черговий загальноімперський перепис населення і податків. У кадастрах фіксувалися чоловіки, домоволодіння, поля, сади, виноградники, худоба. Цей перепис, як і попередній 1246, проводився і в рус. землях.

На правління Монгке припало завершення становлення держ. будови М.і. Вона мала традиційні для степової імперії риси, такі як деспотична влада великого хана, значний вплив правлячої династії на політику, високий ступінь *автономії* племен та провінцій, залучення міжнар. купців до виконання держ. функцій, широке застосування насильства для підтримання консолідації д-ви та експлуатації підлеглого населення, агресивна зовн. експансія. У той же час, змушена перебрати від осілих д-в істотно складніші функції управління осілим населенням, передусім його економікою, вона розвинула уряд із численними та розгалуженими функціями, створила спеціалізований бюрократичний апарат, впровадила складну податкову систему, налагодила карбування *монет*. Це потягло за собою створення внутр. ринку, міжнар. торгівлі та жвавий розвиток *міст*, у т. ч. на степу. Нова система правління призвела до розширення правлячого класу д-ви за рахунок представників переможеного населення, що закономірно спровокувало конфлікт у самій правлячій династії.

По смерті Монгке два його брати Хубілай та Ариг-Боке висунули претензії на трон великого хана. Останній обґрунтовував свої права своїм статусом отчигіна і мав підтримку від більшості монгол. ватажків, які, сповідуючи традиційні цінності степового сусп-ва, не поділяли нових явищ у д-ві. Хубілай, проживши більшість життя в Китаї, був прихильний до використання в держ. управлінні знань і експертів з осілих цивілізацій. Кожен із кандидатів 1260 скликав власний курултай, які й проголосили їх великими ханами, що спричинило громадян. війну в М.і. 1264 Хубілай, якого підтримав Хулагу і який міг економічно контролювати Каракорум, змусив Ариг-Боке скласти зброю.

Надалі Монголію безуспішно намагався захопити двоюрідний брат Хубілая син Гуюка Кайду (утвердився в колиш. улусі Огедея на р. Чорний Іртиш; прит. Іртиша, бас. Обі), щоби відродити М.і. на традиційних засадах степової д-ви. 1269 Кайду спромігся скликати курултай з представників Огедеїдів та Чагатаїдів. Проте Кайду бракувало сил для здійснення поставленої мети, і для Хубілая він не належав до пріоритетних викликів.

Хубілай ревно і ефективно тримався прерогатив своєї позиції великого хана й голови династії Чингізидів. 1264 він призначив Абагу ільханом після смерті його батька Хулагу, а Монгке-Тімура — ханом Золотої Орди на місце померлого хана Берке. Він усунув від влади правителя улусу Чагатая Мубарак-шага на тій підставі, що той був призначений без його згоди і поставив на престолі Алгу.

Водночас Хубілай дозволяв собі вільно розпоряджатися ресурсами М.і., незважаючи на автономію улусів. Для війни з імперією Сун він мобілізував потрібних йому фахівців з облоги фортець з ільханідського Ірану, а із Золотої Орди — загони русів, *аланів*, черкесів. З метою пошуку коштів та війська для завоювання Китаю він навіть зажадав від золотоординського хана Монгке-Тімура проведення додаткового податкового перепису 1274—75. Від Золотої Орди в цій кампанії брали участь корпуси аланів та русів (до 30 тис.), від Іль-ханідів — двоє фахівців зі штурму фортець. Перед цим 1270 під тиском великого хана хани Золотої Орди та іль-хани уклали перемир'я в усобиці.

І все ж 1271 Хубілай, не перший серед степових правителів Китаю, прийняв титул китайс. імператора і взяв на себе роль засновника нової династії китайс. імператорів під назвою Юань («походження»). Цей крок видавав усвідомлення ролі Китаю як осн. екон. опори влади великого хана та прагнення великого хана перейняти образ і функції традиційного китайс. імператора, які були необхідні для управління цією країною. 1272 Хубілай перевів столицю М.і. з Каракорума на місце колиш. столиці чжурчженьської держави Цзінь (тюркською Ханбалик, на місці сучасного Пекіна) і перейменував її в Даду («велика столиця»). Таким чином, політ. центр М.і. перемістився до економічного, а Монголія повернулася до периферійного стану, а невдовзі і до звичної політ. анархії.

Більшу половину царювання до 1279 Хубілай присвятив завершенню завоювання південного Китаю. Його війська успішно просували кордони його володінь в Індокитаї, але експедиції проти Японії (1274, 1281) та Яви (1293; нині острів у складі Індонезії) завершилися провалом.

Останні роки правління Хубілай особисто провів у столиці, виконуючи роль традиційного китайс. імператора. Він навернувся в буддизм і став на його бік перед лицем даосизму. В правлінні д-вою, організованому за китайс. моделлю, він покладався переважно на здібних та чесних адміністраторів, хоча це не убезпечило його від фінансової кризи й інфляції паперових грошей унаслідок воєнних авантюр у Японії та на Яві. З метою уніфікації правління в Китаї за його правління в діловодство було запроваджене спец. фонетичне письмо, розроблене тибетським монахом Пагспа на заміну ки-

тайс. ієрогліфам (вживалося до падіння Юань).

Син Хубілая Темюр-Олджайту утримав старшинство в династії Чингізидів. 1303 його військо під кер-вом половця Тутуха поклало край останній спробі Кайду захопити Каракорум, причому Кайду був смертельно поранений. Його смерть призвела до зникнення улусу Огедея і відродження улусу Чагатая, який разом з улусом Джучидів і поглинув його володіння. Таким чином, М.і. перетворилася на конфедерацію чотирьох улусів: 1) імперія Юань у Китаї, якою разом із цілою М.і. правили хани з роду Толуїда Хубілая; 2) улус Чагатаїдів, до якого належали Трансоксанія (Мавераннахр), Семиріччя та Зх. Туркестан (нині Сіньцзян, Китай), політ. центром була долина р. Ілі (бас. оз. Балхаш), де кочували хани з Чагатаїдів, які міцно трималися степових звичаїв, а щорічні курултаї збиралися біля м. Алмалик (нині місто в Узбекистані); 3) д-ва на території Ірану та Іраку, її правителі з роду Толуїда Хулагу прийняли титул іль-ханів (буквально «обласних ханів»); 4) улус Джучі, який мав два великі відділи — улус Батуїдів, відомий в Європі як Золота Орда, а на Бл. Сході як Кипчацький ханат (див. також *Біла орда*), та улус Ордаїдів (володіння нащадків старшого сина Джучі — Орда-Ічена; див. *Синя орда*); до улуса Джучі також входили менші улуси Шейбанідів і Токай-Тімурідів.

Розпад Монгольської імперії. Кожен з улусів М.і., незважаючи на відсутність у них офіц. держ. назв (вони визначалися або за іменем гілки Чингізидів, або за титулом правителя — як іль-хани Персії), виробив власну держ. структуру і фактично був самостійною д-вою із власними зовнішньополіт. інтересами. Тому припинення загальномонгол. кампаній створювало сприятливу ситуацію для виникнення конфліктів між улусами. Першим із них стала війна за Азербайджан між золотоординським ханом Берке та родоначальником іль-ханів Хулагу, яка вибухнула 1262 після вимушеного припинення походу на Ірак та Сирію. У 14 ст. усобиці через контроль над Середньою Азією розв'язувалися між Джучидами та Чагатаїдами, між Ільханідами й Чагатаїдами. Улусні хани визнавали хіба що старшинство правлячих ханів із династії Юань, які автоматично тримали посаду великого хана М.і., і єдності династії не заважала різниця віросповідань (Джучиди, Чагатаїди та Іль-ханіди прийняли *іслам* на поч. 14 ст.). Проте нездатність уряду великого хана стримати міжулусні усобиці означала брак ефективної імперської організації.

Організація улусних династій, що відповідно до степових традицій не мала жорсткої схеми престолонаслідування та визнавала право династа на насильницьке захоплення влади, стала причиною частих усобиць у боротьбі за владу. Це призвело до роздрібнення і фактичного розпаду д-в Іль-ханідів та Чагатаїдів і постання на їхньому місці д-ви Тімура в 1360-х рр. У цей же час розпочинається політ. анархія в Золотій Орді, що привела до втрати Хорезму (істор. обл. і стародавня д-ва в Серед. Азії), *Поділля* і, зрештою, до воєн. поразки від Тімура 1391—95. На серед. 14 ст. припадає початок посушливого періоду в степовій Євразії, через що поглибилося зубожіння степовиків і відповідно зросла політ. анархія.

Формально кінець М.і. настав із поваленням династії Юань внаслідок нар. повстання, що почалося на пд. Китаю 1352. Крім тягаря монгол. панування, ін. причиною повстання були страждання населення внаслідок природних катастроф, таких як зміна русла р. Янцзи (бас. Східнокитайс. моря) 1300, голод 1334 та 1352, що забрали життя мільйонів мешканців і принесли злидні. Нечисленні сили монголів на пд. Китаю не могли впоратися з повстанням. На 1360 уже вся територія південніше р. Янцзи опинилася поза владою монголів. У той же час імператорський трон теж не мав стабільності, і останній (десятий) імператор Тоган-Тімур був зайнятий усобицею в Монголії. 1368 повсталі на чолі з Чжу Юаньчжаном завдали поразки монголам на схід від Даду і зайняли столицю. Керівник повстанців прийняв титул імператора і проголосив правління династії Мін, чим було покінчено з династією Юань (її представники втекли в Монголію) і заразом із троном великих ханів Монгол. імперії.

Дж.: Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. 1. СПб., 1884; т. 2. М.—Л., 1941; *Рашид-ад-Дин.* Сборник летописей, т. 1—2. М.—Л., 1952—60; Мэн-да Бэй-лу («Полное описание монголо-татар»). М., 1975; Путешествие в Восточные страны. М., 1997; Сокровенное сказание монголов. М., 2002; Золотая орда в источниках, т. 3: Китайские и монгольские источники. М., 2009.

Літ.: *Spuler B.* Les Mongols dans l'histoire. Paris, 1961; *Boyle J.* The Mongol World Empire: 1206—1370. London, 1970; *Lemercier-Quelquejay Ch.* La paix mongole: joug tatar ou paix mongole? Paris, 1970; *Morgan D.* The Mongols. Cambridge, 1986; *Grousset R.* The Empire of the Steppe: A History of Central Asia. *Б/м*, 1991; *Barfield T.* The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, 221 BC to AD 1757. Cambridge, 1992; *Golden P.* Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenezis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden, 1992; *Кычанов Е.И.* Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. М., 1997; *Soucek S.* A History of Inner Asia. Cambridge, 2000; *Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д.* Империя Чингис-хана. М., 2006.

О.І. Галенко.

І. Мондок.

МО́НДОК Іван (21.05.1893—1937) — парт. діяч. Н. в с. Руський Грабовець (нині село в Словаччині). Після закінчення початкової школи в рідному селі навч. в *Ужгороді*, де отримав середню освіту. 1910 поступив до Ужгородської вчительської семінарії, однак 1913 був виключений через зв'язки з лівими орг-ціями. Упродовж 1913—15 працював учителем у школі села Убля (нині село в Словаччині). Одночасно був сільс. нотарем. Із грудня 1915 М. перебував на військ. службі в угор. армії, у складі якої брав участь у *Першій світовій війні.* Наступного року потрапив у полон на рос. фронті. Під час перебування в таборі полонених в Астрахані (нині місто в РФ) потрапив під вплив агітаційної кампанії проти рос. *самодержавства* й більш тісно познайомився з більшовицькими ідеями. Наприкінці 1917 вступив до лав *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (*більшовиків*) і став добровольцем *Червоної гвардії.* 1918 М. приїжджав до *Москви*, де брав участь у 1-му Всерос. з'їзді комуністів-революціонерів. Тут він

познайомився з лідерами угор. комуністів Б.*Куном* та Т.Самуелі й став активістом Угор. комуніст. секції при ЦК РКП(б). У вересні 1918 був слухачем Моск. школи угор. пропагандистів, після чого його направили працювати до Угорщини — у Будапештський секретаріат групи комуністів Рус. Крайни, який діяв при ЦК Комуніст. партії Угорщини. Також М. розгорнув діяльність зі створення парт. осередків на території тодішньої *Закарпатської України*, проте після поразки «червоної диктатури» Б.Куна був змушений виїхати до Австрії. Повернувшись 1920 до Закарпаття, став одним із лідерів новоствореної Міжнар. соціаліст. партії Підкарпатської Русі, заснував і редагував газ. «Правда», пізніше — «Календар "Карпатської Правди"». Після утворення крайового к-ту Комуніст. партії Чехословаччини (КПЧ) він залишався на керівних посадах політ. орг-ції, 1923—29 був членом ЦК КПЧ. 1924 та 1925 обирався депутатом до чехословац. парламенту від КПЧ. Був делегатом IX з'їзду КП(б)У (грудень 1925), 6-го Конгресу Комінтерну та членом Міжнар. контрольної комісії виконкому Комінтерну (див. *Інтернаціонал Комуністичний*).

М. дотримувався українофільської, але прорад. орієнтації. Як і ін. лідери КПЧ, неправдиво висвітлював події, що відбувалися в УСРР, вихваляв комуніст. режим. Водночас був противником радикально-лівих позицій. Зазнав переслідувань за антидерж. діяльність. 1930 з рекомендацією від ЦК КПЧ він виїхав у *СРСР*, де навч. в одному з харків. ін-тів. Намагався підтримувати тісні зв'язки із закарпат. комуністами, сприяв організації місц. парт. кадрів для навчання в СРСР. У *Харкові* 3 листопада 1933 М. був заарештований органами рад. спецслужб і звинувачений у співпраці з *Українською військовою організацією* та шпигунстві на користь чеської розвідки, за що отримав 5-річне покарання. Згодом рішенням суд. трійки Управління НКВС Ленінгр. обл. від 25 листопада 1937 засуджений до смерті. Страчений.

Літ.: Борці за велику справу: Активні діячі революційного руху на Закарпатті: Короткий бібліографічний покажчик. Ужгород, 1986; *Магочій П.Р.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848—1948). Ужгород, 1994; *Довганич О.* Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі. Ужгород, 1995; *Павленко Г.В.* Діячі історії, науки і культури Закарпаття: Малий енциклопедичний словник. Ужгород, 1999; *Токар М.Ю.* Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919—1939 роках. Ужгород, 2001.

М.Ю. Токар.

МОНЕ́ТА (лат. moneta) — засіб платежу, грошовий знак. Термін «монета» має давньорим. походження, є одним з епітетів Юноні, в храмі якої було влаштовано перший *монетний двір Риму Стародавнього.* Монети вивчаються допоміжною істор. дисципліною *нумізматикою.* Монети є шматочками металу переважно круглої, найзручнішої у вжитку, форми. Держ. штемпель і напис з ім'ям міста, країни чи її государя підтверджують законність М. як засобу купівлі-продажу. Перші монети з'явилися в малоазійській д-ві Лідії на поч. 7 ст. до н. е., а з серед. 7 ст. до н. е. — на грец. о-ві Егіна в затоці Саронікос Егейського моря. Лідійські монети карбували з електру (сплаву золота із сріблом), егінські — зі срібла. Упродовж більше 2-х тисячоліть срібло залишалось гол. монетним металом, золоті монети випускалися рідко і служили гол. чин. засобом накопичення багатства, мідні монети поширилися лише з 18 ст. Сучасні монети в країнах світу виготовляються (за рідкісними винятками) зі сплавів міді, нікелю, свинцю та ін неблагородних металів і правлять за дрібні, розмінні *гроші.*

М.Ф. Котляр.

МОНЕ́ТНИЙ ДВІР — держ. (у нові часи) установа, що виготовляє металеві *монети*, медалі, *ордени* та ін. Перші монетні двори виникли разом із карбуванням монет у 7 ст. до н. е. в Греції. На землях нинішньої України перші монетні двори діяли з 5 ст. до н. е. в містах Пн. Причорномор'я (*Ольвії*, *Пантікапеї*, *Тірі*, *Херсонесі Таврійському* та ін.). Перші монетні двори були примітивними підпр-вами. За раннього *середньовіччя* монетний майстер усі операції виконував самостійно і часом усі знаряддя праці возив із собою. У 16—18 ст. монетні двори в Європі перетворилися на *мануфактури.* Першу машину для виготовлення монетних кружків створив Леонардо да Вінчі, а гвинтовий прес для карбування монет і медалей — Бенвенуто Челліні.

Перші вітчизн. монети — *златники* й *срібляники* — емітовані наприкінці 10 — у 1-му 20-річчі 11 ст. за вел. кн. київ. *Володимира Святославича*, його пасерба київ. кн. *Святополка Ізяславича* і сина — вел. кн. київ. *Ярослава Мудрого* — в *Києві* та *Новгороді Великому.* Місцезнаходження цих монетних дворів невідоме.

На вже власне укр. землях 14 — поч. 15 ст. існували монетні двори в Києві за київ. кн. *Володимира Ольгердовича* (бл. 1363 — 1394), що виготовляв срібні *денарії*, та у *Львові.* Львів. М.д. працював у 2-й пол. 14 — 1414 і карбував срібні *півгроші.* Місцезнаходження обох не відоме. 1663—65 (з перервами) у Львові діяв М.д. у будинку купця Я.Жидкевича на площі *Ринок.* Він виготовляв польс. монети (золоті *дукати*, *талери*, 30-ти, 18-ти, 6-ти і 1,5 грошовики). У Рос. д-ві монетне карбування почалося в 2-й пол. 14 ст. Монетні двори функціонували в *Москві*, Новгороді Великому, Пскові, Твері (усі міста нині в РФ) та ін. містах. 1535 в Москві виник держ. М.д. Приватні особи втратили право монетної емісії. До поч. 18 ст. емісія монет була зосереджена в Москві на кількох монетних дворах. На поч. 18 ст. їх було чотири. 1724 засновано гол. М.д. *Російської імперії* в *Санкт-Петербурзі.* Далі виникли інші монетні двори: в Єкатеринбурзі (нині місто в РФ), Коливані (нині село Алтайського краю, РФ), *Варшаві* та ін. На них встановлювали найсучасніше обладнання, особливо потрібне для карбування великих і товстих монет. У разі необхідності в 19 ст. влаштовували тимчасові монетні двори: у Сестрорецьку (нині місто міськ. підпорядкування в складі м. С.-Петербург), *Феодосії*, Тифлісі (нині м. Тбілісі, столиця Грузії), Їжорі та ін. З 1876 Петерб. М.д. став єдиним у Росії. За рад. часів у *СРСР* існували Московський та Ленінградський монетні двори. Вони працюють і нині в Рос.

Федерації. В Україні М.д. діє в Києві.

Літ.: *Романов Б.А.* Деньги и денежное хозяйство. В кн.: История культуры Древней Руси, т. 1. М.—Л., 1948; *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970.

М.Ф. Котляр.

МОНИ́СТО — монетна жін. прикраса, одноразкове монетне намисто на шнурковій (стрічковій) основі, звичне для укр. сіл Кіцманщини, Новоселиччини та Заставнівщини з *Буковини*. До складу М. зазвичай входять від 3 до 15 монет.

Літ.: *Костишина* М.В. Український народний костюм Північної Буковини: Традиції і сучасність. Чернівці, 1996; *Кожолянко* Г.К. Етнографія Буковини, т. 1. Чернівці, 1999; *Огуй О.* Особливості грошового обігу Буковини 1774—1918 рр. (на матеріалі монетних прикрас). В кн.: Буковинський історико-етнографічний збірник, вип. 4. Чернівці, 2002.

О.Д. Огуй.

МОНОМА́ШИЧІ (Мономаховичі) — могутній князівський клан, що поділявся на 3 земельні князівські династії: волинські Ізяславичі (Мстиславичі), що не раз посідали київ. стіл, смоленські Ростиславичі, також Мстиславичі, бо, як й Ізяславичі, були нащадками *Мстислава Великого*, старшого сина *Володимира Мономаха*), владимиро-суздальські Юрійовичі (глава — *Юрій Долгорукий*, молодший син Володимира Мономаха), яких історики ототожнюють власне з М. Родоначальник М. — Володимир Всеволодич Мономах. У джерелах 12—13 ст. антропонім «Мономашичі» не трапляється. Князі-М. називалися: «Володимировичи», «Володимеричь», «Манамахов», «Маномаш» (сини Володимира Всеволодича), а також «плємя Володимере». М. були найчисленнішим і наймогутнішим князівським родом на Русі, але суперництво всередині клану і його окремих гілок завадили М. відсунути своїх гол. суперників *Ольговичів* на околицю політ. життя.

Літ.: *Донской Д.* Справочник по генеалогии Рюриковичей, ч. 1. Ренн, 1991.

М.Ф. Котляр.

МОНОМЕТАЛІ́ЗМ — організація грошової системи, при якій мірилом вартості і законним платіжним засобом виступає лише один метал — срібло чи золото, хоча в обігу можуть перебувати розмінні монети з ін. металів, прийом яких обмежений певною кількістю одиниць. На західноукр. теренах срібний М. проявив себе в монетних емісіях *австрійської валюти* 1857—92, вартість яких стала завищеною у час знецінення срібла в 1870-х рр., а золотий М. — у випусках *золотої кронової валюти* (1892—1914/18). М. був змінений кредитною системою *банкнот*.

Літ.: *Зварич В.В.* До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини. В кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966; *Його ж.* Нумизматический словарь. Львов, 1978; *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998; *Огуй О.Д.* Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині: Австрійські часи (1774—1918). Чернівці, 2005.

О.Д. Огуй.

МОНОПОЛІЗА́ЦІЯ КАПІТАЛІСТИ́ЧНА — процес створення монополій, тобто великих підприємств та фірм, з метою зосередження в їхніх руках виготовлення і збуту тієї чи ін. продукції. М.к. — результат концентрації вир-ва і капіталів, формами її є союзи, конвенції, картелі, *синдикати*, трести, концерни, транснац. корпорації. Складовою частиною даного явища є монополія цін, прибутків, конкуренції. В Україні М.к. почалася у 80-х рр. 19 ст., проте особливого розмаху набула в ході промислової кризи 1900—03, охопивши від 60 до 95 % залізничного буд-ва, металургії, машинобудування, видобутку корисних копалин. Зовнішнім проявом місц. М.к. стали картелі («Нормування»), синдикати (*«Продамета»*, «Продуголь», *«Продвагон»*, *«Продаруд»*), деякі громадські орг-ції (Рада з'їздів гірничопромисловців Пд. Росії (див. *З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії*), та ін.). 1910—13 в Україні була $^1/_3$ всіх монополій *Російської імперії*, що володіли, зокрема, 20-ма найбільшими металургійними з-дами країни. Хоча М.к. часто набувала спекулятивного характеру й обмежувалася урядом, темпи її продовжували зростати, досягши апогею в роки *Першої світової війни* завдяки держ. регулюванню, мобілізації, евакуації та мілітаризації. А після лютого—жовтня 1917 М.к. змінилася ін. умовами розвитку вир-ва, де гол. роль відігравали вже соціалізація та *націоналізація* промисловості.

Літ.: *Кафенгауз Л.Б.* Синдикаты в русской железной промышленности. М., 1910.; *Циперович Г.Е.* Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР. Л., 1927; *Грановский Е.Л.* Монополистический капитализм в России. М., 1929; *Шполянский Д.И.* Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века. М., 1953; *Цукерник А.Л.* Синдикат «Продамет». К., 1959; *Лившин Я.М.* Монополии в экономике России. М., 1961; Монополии в металлургической промышленности России 1900—1917: Докуметы и материалы. М.—Л., 1963; *Лаверычев В.Я.* Военный государственно-монополистический капитализм в России. М., 1988; *Кушнирук С.В.* Монополия и конкуренция в угольной промышленности юга России в начале XX века. Автореферат дис. д-ра истор наук. М., 1998.

О.М. Машкін.

МОНОПО́ЛІЇ КАПІТАЛІСТИ́ЧНІ В УКРАЇ́НІ. Капіталіст. монополії — великі об'єднання капіталістів, що виникли на основі високого рівня концентрації вир-ва та капіталу і панували в окремих галузях пром-сті в період *імперіалізму*. Монополістичні тенденції в *Російській імперії*, зокрема в Україні, появилися у 80-х рр. 19 ст. Проте визначальну роль в економіці капіталіст. монополії почали відігравати після екон. кризи 1900—03. Капіталіст. пром-сть Росії, у т. ч. України, знала майже всі форми і типи монополістичних об'єднань (союзи, конвенції, картелі, *синдикати*, концерни тощо). Концентрація пром-сті в Росії, зокрема в Україні, була в ряді галузей вищою, ніж у країнах Зх. Європи і США. В Україні особливо значною вона була у важкій пром-сті. Такі *акціонерні товариства*, як Рутченківське, Російсько-Донецьке, Катеринославське, Франко-Російське, видобували за рік від 20 до 40 млн *пудів* вугілля. 1900 лише Юзівський, Дніпровський, Брянський з-ди, Петровський з-д (нині *Єнакіївський металургійний завод*), Донецько-Юр'ївський з-д виплавляли майже половину чавуну, тобто понад чверть загальнорос. вир-ва. Цен-

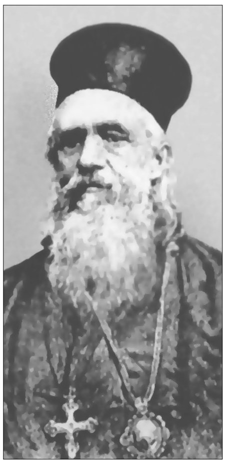

Сильвестр (Морар-Андрієвич).

тралізованою галуззю госп-ва України, як і Росії в цілому, були *залізниці* (Південна, Катерининська, Північнодонецька, Південно-Західна, Московсько-Києво-Воронезька, Любаво-Роменська).

1904 в Рос. імперії діяли бл. 30-ти великих капіталіст. монополій, серед яких значну питому вагу мали пром. підпр-ва України. Так, в Україні працювали 16 із 30-ти металургійних з-дів, що входили до синдикату *«Продамета»*. Його контори були в Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), *Києві*, *Одесі*, *Харкові*. До *«Продвугілля»* і *«Продаруду»* також входили підпр-ва, розміщені в Україні. Ці синдикати монопольно продавали 60—80 % продукції відповідних галузей. Синдикат *«Трубопродажа»*, до якого входили 10 з-дів, у т. ч. Нікополь-Маріупольський, луган. з-д Гартмана, катеринославські «Шодуар» і «Ланге», зосередив майже 100 % збуту водопровідних, газопровідних, нафтопровідних та ін. труб. Більша частина замовлень синдикату мостобуд. з-дів припадала на Брянський металургійний з-д (21,2 %) і з-д Рудзського (17 %) в Катеринославі, а також *Миколаївський суднобудівний завод* (9,6 %).

В Україні діяли також синдикати рейковий, тютюновий, цегельних з-дів, солепромисловців, дріжджово-винокурний та ін. Зокрема, *синдикат цукрозаводчиків* (заснований 1887) об'єднував 171 з-д із 219 діючих і понад 90 % загальноросійського вир-ва галузі. В Україні відбувалися *з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії* (скликалися з 1874), що були знаряддям монополістичних об'єднань. 1910—17 концентрація пром-сті в Україні піднялася на вищий щабель. У металургії та вугільній пром-сті виникли трести і концерни. Поряд із концентрацією вир-ва відбувалася концентрація і централізація банк. капіталу, який, зрощуючись з пром. капіталом, сприяв утворенню капіталіст. монополій. За прямою участю банків (*Російсько-Азіатського банку*, *Азовсько-Донського банку*, Петерб. міжнар. банку) виникали комбіновані підпр-ва типу трестів. Проникнення банк. капіталу в пром-сть та ін. галузі економіки призводило до утворення трестів і концернів, об'єктом яких стали як збут, так і вир-во продукції («Руссуд», «Наваль» та ін.).

Під впливом *Першої світової війни* і розрухи ще більше посилилися концентрація і централізація капіталів і вир-ва. Дрібні й середні підпр-ва закривалися (з 1 березня до 1 жовтня 1917 в Росії припинили роботу 799 вир-в), великі, особливо в металургійній і металообробній пром-сті, приєднували до себе споріднені чи допоміжні вир-ва, перетворюючись на гігантські комбіновані підпр-ва. 1917 було засновано 346 нових акціонерних т-в з осн. капіталом 1 млрд *рублів* (майже втричі більше, ніж 1916). Капіталіст. монополії були ліквідовані в результаті встановлення рад. влади та в ході *націоналізації* пром-сті і *банків* 1917—18.

Літ.: *Балабанов М.* Промышленность России в начале XX века. СПб., 1909; *Мигулин П.П.* Синдикаты и тресты. М., 1916; *Тимошенко В.* Картелі і синдикати: Модерні форми організації промисловості. Прага, 1923; *Воблий К.Г.* Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості, т. 2. К., 1930; *Хромов П.А.* Экономическое развитие России в XIX—XX веках: 1800—1917. М., 1950; *Шполянский Д.И.* Монополии угольно-металлургической промышленности юга России в начале XX века: К вопросу о соотношении монополии и конкуренции. М., 1953; *Нестеренко О.* Розвиток промисловості на Україні, ч. 2: Фабрика. К., 1960; *Голобуцький В.О.* Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. Х., 1968; *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х рр. XIX ст. К., 1968; *Тарновский К.Н.* Мелкая промышленность России в конце XIX — начале XX в. М., 1995.

О.П. Реєнт.

МОНОПО́ЛІЯ ЗО́ВНІШНЬОЇ ТОРГІ́ВЛІ — зосередження всіх зовнішньоторг. операцій в руках *держави*. М.з.т. діяла в рад. період після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* і вважалась однією з найважливіших особливостей соціаліст. устрою (див. *Соціалізм*). Сутність М.з.т. полягала в тому, що д-ва самостійно здійснювала проведення зовн. торгівлі через спеціально створений для цього орган — нар. комісаріат (потім — мін-во) зовн. торгівлі; встановлювала, які орг-ції, в яких галузях і в якому обсязі можуть проводити саме операції зовн. торгівлі; визначала, виходячи із заг. народногосп. завдань, програми; здійснювала їх через експортно-імпортне планування: яка продукція і в яких кількостях може бути вивезена з країни та що повинно бути ввезено до неї, за необхідністю і вигідністю умов д-ви. Для здійснення М.з.т. уповноважені органи (рада міністрів, держ. плановий к-т, мін-во зовн. торгівлі та ін.) керували і, найголовніше, регулювали через ліцензії та своїх контингентів ввіз і вивіз продукції та загалом усі операції зовнішньоторг. орг-цій. Найголовніша функція М.з.т. — захист держ. інтересів.

М.з.т. була законодавчо закріплена декретом РНК РСФРР від 27 квітня 1918 «Про націоналізацію зовнішньої торгівлі». Відповідно до цього декрету всі торг. угоди з іноз. д-вами та окремими торг. підпр-вами за кордоном здійснювалися від імені рад. д-ви спеціально уповноваженими органами. Мимо цих органів усі торг. угоди за кордоном для ввозу і вивозу заборонялися. М.з.т. була закріплена *Конституцією СРСР 1936*, згідно з якою зовн. торгівля здійснювалася на основі держ. монополії, яка була віднесена до ведення держ. управління *СРСР* в особі його вищих органів влади і органів держ. керування.

Порушення положення про М.з.т. підлягало кримінальній відповідальності. У 1970—80-х рр. операції зовн. торгівлі були вдосконалені, вони проводилися з постійно створеними всесоюзними зовнішньоторг. об'єднаннями і торг. представництвами. Планування й регулювання зовн. торгівлі, контроль за виконанням експортно-імпортних операцій здійснювалися мін-вом зовн. торгівлі СРСР.

Літ.: Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства от 27 апреля 1918, № 83, статья 432; Конституція СРСР. 5 грудня 1936, стаття 14; Резолюция пленума ЦК РКП(б) 3—10.10.1925 «Про внешнюю торговлю». В кн.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, 1898—1954, ч. 2. М., 1954; Юридический словарь. М., 1956; Юридична енциклопедія, т. 3. К., 2001.

Л.В. Нізова.

МОРА́Р-АНДРІЄ́ВИЧ, чернече ім'я Сильвестр (1818—03.04.1895)

— церк. діяч, митрополит Буковини. Н. в с. Митюк-Драгомирна на *Буковині.* Від 1877 — архімандрит, консисторський радник і ген. вікарій Буковинської митрополії, від 1880 — митрополит Буковини. Під час його керування митрополією посилилася румунізація правосл. церкви на Буковині. Найповніше свої погляди митрополит висловив у брошурі «Апологія греко-кафоличної віри на Буковині» (1885). Митрополит вважав румунів єдиним автохтонним населенням краю (див. *Автохтони*). Слово «волох» (тобто румун) він ототожнював із словом «православний». Українців Буковини владика Сильвестр вважав слов'янізованими *волохами.* М.-А. зробив реформу в управлінні Церквою: 1891 був створений конгрес для обговорення питань внутр. управління її справами.

П. у м. *Чернівці.*

Літ.: Апологія румунізації. «Буковина», 1885, 15 серпня; *Гедеон, иеромонах (Губка).* История православной церкви на Буковине в период вхождения Буковины в состав Австрийской империи (1774—1918). Сергеев Посад, 1996; *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999.

С.Л. Юсов.

МОРГ — міра земельної площі. Назва нім. походження, засвоєна через польс. мову. Поширена в різних регіонах України з 16 по 19 ст. М. становив $^{1}/_{30}$ частину міри *волоки*, 0,56—0,66 *десятини* (0,6—0,7 га).

Літ.: *Похилевич Д.Л.* Волока и наддавок в землеустройстве господарских крестьян при Сигизмунде-Августе. «Доповіді та повідомлення Львівського державного університету» (Львів), вип. 2, 1949; *Герасименко Н.О.* Міри земельних площ Лівобережної України (друга половина XVII — XVIII ст.). К., 1998.

Н.О. Герасименко.

МОРГИЛЕ́ВСЬКИЙ Іполит Владиславович (12.09.1889—01.12. 1942) — мистецтвознавець, історик арх-ри і педагог. Професор (1923). Чл.-кор. Академії арх-ри СРСР (1941). Н. на ст. Абдуліно (нині на території Оренбурзької обл., РФ) в родині службовця. З батьками переїхав до Грузії. Середню освіту здобув у Тифліському реальному уч-щі, яке закінчив 1910. Подальше навчання продовжив на хімічному від-ні Київ. політех. ін-ту. У травні 1918 захистив дипломний проект за фахом «інженер-технолог». З липня 1918 — інженер відділу охорони пам'яток старовини й мист-в Гол. управління мист-в і нац. к-ри *Української Держави.* З травня 1919 — завідувач архітектурно-креслярської майстерні *Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтв і старовини.* З 1920 — дійсний член *Комітету охорони пам'яток історії та мистецтва Української академії наук.* 1922—24 — позаштатний наук. співробітник Ін-ту філософії та 1-го відділу ВУАН. З 1924 — співробітник історико-філол. відділу ВУАН та наук. співробітник Ленінгр. відділення Академії історії матеріальної к-ри. З 1925 — дійсний член Асоціації сходознавства України, з 1930 — дійсний член Комісії з вивчення Бл. Сходу при ВУАН. З 1923 — професор Київ. археол. ін-ту, декан архіт. ф-ту Київ. худож. ін-ту, керівник групи технології буд. матеріалів та історії техніки Київ. політех. ін-ту. З 1933 — професор Київ. буд. ін-ту. З 1939 — член реставраційної комісії при образотворчому управлінні К-ту в справах мист-в при РНК УРСР, з 1940 — член наук. ради Постійної комісії із реставрації і збереження архіт. пам'яток Академії архітектури СРСР. Досліджував пам'ятки стародавньої арх-ри. Зробив вагомий внесок у вивчення *Борисоглібського собору* та *Спасо-Преображенського собору* в Чернігові, *Чернігівського Єлецького Свято-Троїцького монастиря*, *Софійського собору* і Свято-Михайлівського Золотоверхого собору (див. *Київський Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир*) у *Києві*, решток Зарубського монастиря (див. *Заруб*) поблизу *Канева.* Визначив гол. риси київ. та черніг. шкіл арх-ри 12 ст., уперше обґрунтував висновки щодо безпідставності тези про визначення давньорус. арх-ри лише як провінційної школи візант. зодчества.

Протягом 20—30-х рр. 20 ст. провів обміри та документування визначних архіт. пам'яток України. Ці матеріали дотепер мають важливе значення для їх реставрації, відбудови і відновлення.

П. у м. Київ.

Праці: Київська Софія у світлі нових спостережень. В кн.: Київ та його околиця в історії і пам'ятках. К., 1926; Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідженнями. В кн.: Чернігів і північне Лівобережжя. К., 1928; Успенська церква Єлецького монастиря у Чернігові. Там само; Успенська церква Єлецького монастиря і північне Лівобережжя. К., 1928.

Літ.: *Асеев Ю.А.* Ипполит Владиславович Моргилевский. «Строительство и архитектура», 1980, № 8; *Крячок М.І.* Фонд І.В. Моргилевського у ЦДАМЛМ УРСР. «Архіви України», 1989, № 6.

С.І. Кот.

І.В. Моргилевський.

МОРДЕХА́Й, Мордехай бен Нісан га-Закен (на рубежі 17—18 ст.) — караїмський теолог, філолог та історик. Походив з родини, яка висунула багатьох караїмських учених. Мешкав у м-ку Красний Острів (Кокізов) біля *Львова.* Автор реліг. коментарів та єврейс. граматики, розголос приніс йому твір «Dod Mordechaj» («Приятель Мордехая», 1699, вид. — Гамбург 1714, 1830, репринт — 1966), що являв собою відповіді на питання ректора ун-ту в Лейдені (нині місто в Нідерландах) Я.Трігланда (задані за дорученням швед. короля *Карла XII*). Цей твір є апологією караїзму на тлі його історії, а також представляє караїмські звичаї, літературу і науку (від початку і до 1640), з численними згадками теренів *Королівства Польського*; тривалий час ця праця вважалася осн. джерелом інформації про *караїмів.* Ту саму тематику в скороченій формі містить й ін. твір М. «Lewusz Malchut» («Шати королівські», бл. 1690, вид. — Лейпциг, 1866).

Літ.: *Gąsiorowski S.* Karaimi w Koronie i na Litwie w XV—XVIII wieku. Kraków, 2008.

Д.С. Вирський.

МО́РДКА — грошова одиниця, що згадується в новгород. та псковських письмових джерелах 14—15 ст. Припускають, що М. замінила *куну* або існувала паралельно з нею. Співвідношення М. з ін. грошовими номіналами невідоме.

Літ.: *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970; *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

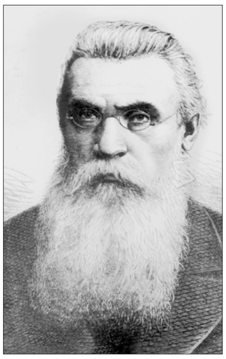
Д.Л. Мордовець.

МОРДÓВЕЦЬ (Сліпченко-Мордовець, Мордовцов, Мордовцев) **Данило Лукич** (19(07).12.1830—23(10).06.1905) — історик, письменник, чиновник (дійсний статський радник), громадський діяч. Н. в слободі Данилівка Усть-Медведицького округу Землі Війська Донського (нині селище Волгоградської обл., РФ). Козацького роду. Син купця — колишнього запорожця поважного віку, який змінив прізвище на «Мордовцев», та набагато молодшої за нього дружини Олени — дочки *дяка*. Батьків утратив у дитинстві. 5-річним оволодів грамотою й ще за два роки брався віршувати.

1840 відданий навчатися до окружного уч-ща в станиці Усть-Медведицька (нині м. Серафимович Волгоградської обл., РФ), 1844 — до Саратовської г-зії, де потоваришував з О.*Пипіним*, за порадою якого тлумачив *українською мовою* «Краледворський рукопис» В.*Ганки* (пізніше перекладав і твори М.*Гоголя*). Виживав репетиторством. 1850, здобувши середню освіту із золотою медаллю, вступив на історико-філол. ф-т Казанського ун-ту, 1851 перевівся на словесне від-ня Петерб. ун-ту. Відвідував семінар І.*Срезневського.* Закінчивши студії 1854 із званням кандидата і золотою медаллю за розробку проблематики «О языке “Русской правды”», взяв шлюб із рос. письменницею Ганною (Анною) Пасхаловою (вона вже виховувала 5-х дітей, а з ним народила доньку Віру — майбутню мемуаристку), два роки жив із приватних уроків.

1855 завершив оповідання «Старці» (побачило світ 1885 в його петерб. збірці «Оповідання» та в *«Зорі»*). Влаштувався помічником М.*Костомарова* як діловода Саратовського губернського стат. к-ту. Уклав дозволений властями лише через 3 роки «Малорусский литературный сборник» (Саратов, 1859), включивши туди зафіксовані ним у Данилівці варіанти нар. казок, свою поему «Козаки і море», перекази творів М.Гоголя, матеріали М.Костомарова. Відкрив збірник програмними застереженнями — своєрідною апологією самостійності укр. мови, заявивши, що вона є «гілкою цілком окремою від російського й від польського кореня», «окремою галуззю мов слов'янських», і наголосивши, що укр. письменство уфундували Т.*Шевченко*, П.*Куліш*, М.Костомаров (прозоро зашифрував їхні імена ініціалами), П.*Гулак-Артемовський*, І.*Котляревський*, Г.*Квітка-Основ'яненко* та ін. подвижники слова.

Від кін. 1856 на становищі начальника газетного столу та перекладача *губернського правління* редагував неофіц. частину газ. «Саратовские губернские ведомости», навів там чимало результатів власних досліджень, зокрема, «Значение ярмарок для Саратовского края», «Соображения относительно соединения Саратовского края с югом России», «Опыт собирания нравственной статистики», «Историко-статистический очерк г. Царицына», «О движении волжского пароходства», «О разбойниках в Саратовской губернии прошлого столетия», «Характеристика поволжского населения», «Статистические сведения по городу Петровску за 1858 год», «Заметки о школах, количестве выпитого вина, крестьянских посевах», «О движении населения в Саратове», за гостру публіцистику покараний урядовою доганою. Виступав іще в довідниковому річнику «Памятная книжка Саратовской губернии», щотижневику «Русская газета» (з істор. оповіданням «Медведицкий бурлак»), а також газетах «Парус» (І.*Аксакова*) та «Русский дневник», де відповідно дебютував статтями «Самозванец Богомолов» і «Заметаев», указавши, що зіперся на дані, розшукані для цього М.Костомаровим. Причетний до появи звернення до О.*Герцена* «Украйна» (*«Колокол»*, 1860, 15 січня).

У *Санкт-Петербурзі* познайомився з М.*Чернишевським*, М.Добролюбовим, Т.Шевченком. Одержаний від останнього «Кобзар» схвально привітав змістовною рецензією на шпальтах місячника Г.*Кушельова-Безбородька* «Русское слово» (1860, № 6).

Взявши як секретар губернського стат. к-ту 4-місячну відпустку «для поправки здоров'я», підготував нариси «Самозванец Степан Малый» (*«Русская беседа»*), «Обличительная литература в первых русских журналах и стеснение гласности», «Понизовая вольница» (обидва — «Русское слово»), «Самозванец Иоанн», «Атаман Брагин и разбойник Зубакин», «Самозванец Ханин» (усі три — «Русский вестник»), значною мірою використавши копії архів. раритетів, подаровані йому М.Костомаровим. 1861 призначений чиновником з особливих доручень при губернаторові, в *«Основу»* вмістив оповідання «Дзвонарь» і «Салдатка», у *«Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете»* — повідомлення «О русских школьных книгах XVII века», до 2-місячника «Архив исторических и практических сведений, относящихся до России» — трактат «Крестьяне в юго-западной Руси XVI века», що мав резонанс на шпальтах «Основи». Здійснив спробу автобіографічних нотаток «Школьные воспоминания» («Московский вестник», 1860; «Русское слово», 1863).

Вимушено відмовився від запрошень до штату редакції «Русского слова» та на кафедру рос. історії *Петербурзького університету*, бо тяжко хворіла дружина. 1863 переведений в асесори (радники) *губернського правління.* 1864 з'явився-таки до С.-Петербурга, але, не знайшовши колишньої вакансії, два роки служив молодшим столоначальником господарського департаменту МВС Російської імперії. Між тим 1861—62 в ж. «Русское слово» саме побачили світ його статті «Падение Польши», 1863 — проза з козацької тематики «Гриша». Есе «Пугачевщина» в час. «Вестник Европы» 1866, двома томами «Самозванцы и понизовая вольница» 1867 та дослідженням «Участие семинаристов в народных движениях прошлого века» в ж. «Заря» 1871 акцентував увагу на масових рухах.

1867 звільнений з МВС, повернувся до Саратова (нині місто в РФ), виконував різноманітні обов'язки в місц. адміністрації, цензорував приватну газ. «Саратовский справочный листок». 1868 став помічником правителя, 1869 — правителем канцелярії *губернатора.* Видав працю «Гайдамачина» (1870, наступного року включив її до збірки «Политиче-

ские движения русского народа»). Плідні зв'язки налагодив з час. *«Отечественные записки»,* оприлюднивши начерки «Русские государственные деятели прошлого века и Пугачев» (1868, № 8—10), «Один из Лже-Константинов: Материалы для характеристики народных движений» (1869, № 10), «Кто был усмирителем Пугачевщины?» (1869, № 11), «Представляет ли прошедшее русского народа какие-либо политические движения?» (1871, № 3).

Компонував п'єси, в т. ч. про чеського політ. діяча й поета К.Гавлічека (видання в Празі у формі трилогії «Славянские драмы» — чеською мовою «Slavjanskija dramy», було конфісковане місцевими властями). Під владними утисками 1872 склав у рос. ж. «Дело» документальну епопею «Накануне воли: Архивные силуэты», використавши врятовані за його участі від знищення суд. справи, свідчення про наругу над кріпаками (див. *Кріпацтво*), у першу чергу — самих потерпілих (з подякою Саратовській губернській ученій архів. комісії, членом якої був, окремою книгою представлена в С.-Петербурзі 1889, але влітку 1890 наявний наклад — 1244 примірники — було знищено; 1906 вдалося перевидати).

Від популяризації наук. досягнень М. переходив до масштабних худож. звершень. Прагнув відгукнутися на важливі сусп. потреби повістю «Новые русские люди» (С.-Петербург, 1868), романами «Знамения времени» (ж. «Всемирный труд», 1869, № 1—7; у повному обсязі книжка зазнала заборони) та «Современные изгои» (текст арештовано 1870), змалювавши епоху *«ходіння в народ»*. Надалі реагував на сучасні йому теми переважно публіцистикою у місячниках, тижневиках, щоденних газетах.

За доносом відправлений 1872 зі служби, проте наступного року обійняв посаду в стат. департаменті мін-ва шляхів сполучень. Редагував столичний офіціоз «Журнал Министерства путей сообщения». 1874 завершив монографію «Движение в расколе» й біографічними нарисами «Русские исторические женщины» та «Русские женщины нового времени» висвітлив спектр постатей від кн. *Ольги* до імператриць Катерини І, *Анни Іванівни*, *Єлизавети Петрівни*, *Катерини ІІ,* гетьманші Анастасії (Насті) Скоропадської — дружини І.*Скоропадського,* таких героїнь як Н.*Дурова*, севастопольська бунтарка 1830 унтер-офіцерша Н.Кирилова й дві загадкові особи, кожна з яких відома під іменем «княжна Тараканова».

Статтею «Печать в провинции» («Дело», 1875, № 9—10) викликав полеміку щодо регіональної преси, централістськи применшивши її значення, а відтак принагідно налаштовувався розпрощатися з рідною мовою, теоретично схарактеризувавши нац. питання «етнографічною археологією». Втім швидко відкинув ці думки, підтвердивши, що не зрікся «прапора в ім'я розвитку українського народу». 1876 зі своїм коментарем у травневому місячникові «Древняя и новая Россия» переклав російською з українського оригіналу (поширеного *«Правдою»*) спогади про Т.Шевченка поетового родича В.Шевченка.

1876 особливого розмаху досягла його участь у ж. «Отечественные записки», причому з тогорічних публікацій М. чотири, — у липневому номері: чергове продовження серії «Десятилетие русского земства», статті «На всемирную свечу», «Петербург как центр рабочего тяготения», «Что мне Гекуба и что я Гекубе» (з приводу міркувань кн. П.Вяземського про *«Слово о полку Ігоревім»*). З березневої книжки 1877 цензура вилучила розправу М. «Вымирание некультурных рас» за висновком, що там закладено «протест проти існуючого соціального ладу». Того року в ж. «Древняя и новая Россия» оглядом «Наша печать по отношению к русско-славянскому делу» порушив розв'язання актуального тоді «слов'янського питання», а виступом «Об историческом значении Некрасова как поэта» захистив творчу спадщину М.Некрасова. Докладно аналізував книжки М.*Аристова*, Г.*Данилевського*, І.*Новицького*, М.*Старицького* та ін. авторів, високо поцінував здобутки П.*Чубинського*, зазначивши, що вони найвдаліші й найпродуктивніші «з усіх експедицій, споряджених географічним товариством».

Спираючись на накопичені знання, дійшов до мистецької образності у романах «Идеалисты и реалисты» (1876), «Великий раскол» (1878), «Лжедмитрий» (1879), «Двенадцатый год», «Царь и гетман» (обидва — 1880), «Царь Петр и правительница Софья» (1885), «Похороны» (1886), повістях «Наносная беда» (1879), «Соловецкое сидение» (1880), «Мамаево побоище» (1881), «Господин Великий Новгород», «Сагайдачный» (обидві 1882), «Авантюристы» (1886). У ж. *«Исторический вестник»* 1881 пояснив, що до істор. персонажів ставиться з розумінням переваг вільного розвитку людей перед насильством, оскільки воно «не має майбутнього, а коли й має, то вельми похмуре».

Враження від подорожей, завзято здійснюваних особливо на поч. 1880-х рр., відбили його мандрівні арабески «Поездка к пирамидам», «Поездка в Иерусалим» (1882), «На Арарат» (1883), «По Италии», «По Испании», «Из прекрасного далека» (1884) тощо. Гостював у *Тарновських* і М.Костомарова в Україні. Дискутуючи з П.Кулішем, випустив брошуру «За крашанку — писанка П.Ол. Кулішеві» (С.-Петербург, 1882). Часто кореспондував до «Зорі», у ній розповів про відзначення Шевченкових роковин 1886. Свої праці надавав також альманахам «Рада» 1882, «Степ» 1886 і «Складка» 1896 та 1897, збірникам «Ватра» 1887, «Квітка» 1890, «На вічну пам'ять Котляревському» 1904, *«Літературно-науковому віснику»* та ін. Спілкувався з великим колом адресатів, серед яких —В.*Александров*, Б.*Грінченко*, О.*Кониський*, М.*Лисенко*, О.*Русов*, Є.*Чикаленко.*

1885 взяв відставку і під заголовком «Из жизни» репрезентував оповідання та новели «Под небом Украйны», «Поиграли с огнем», «Клиент литературного фонда», «За что же?». Оселився в Ростові-на-Дону (нині місто в РФ), але наїжджав до С.-Петербурга. Поділився спогадами про М.Костомарова, Т.Шевченка, М.*Драгоманова.* Розпочав белетризований життєпис М.Костомарова під назвою «Профессор Рат-

миров» («Книжки Недели», 1889, № 1—2), але зупинив його на вимогу вдови — А.Костомарової. Двотомником «Исторические пропилеи» 1889 етапно підсумував співробітництво з періодикою. Не обминув власних помилок, згадавши «Печать в провинции» зауваженням: «Від багато чого висловленого в цій статті теоретично, автор нині абсолютно відмовляється; одначе видає її знову тому, що писаного сокирою не вирубаєш: і усвідомлення минулих хиб не без користі й для відшукуваної правди». Сюди ж принагідно додав старий переклад споминів В.Шевченка. Обнародував уривки листів од рос. журналістів Г.Благосвєтлова й А.Краєвського («Новости и Биржевая газета» 1893, «Новое слово» 1894).

Продовжив літ. діяльність різноманітними творами, поміж котрих «Беглый король», «Из прошлого», «Наш Одиссей» (всі 1887), «Тимош» (1889), «За чьи грехи?», «Замурованная царица» (обидва 1891), «Жертвы Вулкана» (1894), «Говор камней» (1895), «Железом и кровью» (1896), «Ирод», «Падение Иерусалима», «Прометеево потомство» (всі 1897), «Державный плотник» (1899), «Палій, воскреситель правобережної України» (1902), «Булава и бунчук», «Посаженая мать», «Вельможная панна» (усі 1903). Переклав українською казку Г.-К.Андерсена «Мати» для її петерб. видання 1894 двадцятьма двома мовами.

1896 написав інтродукцію до ілюстрованого видання «Кобзаря», розрахованого на укр. і рос. читачів. 1899 склав історію донського козацтва (див. *Донські козаки*) для багатотомника «Живописная Россия». 1901 подав низку критичних реплік на сторінках ростовської газ. «Донская речь», у петерб. ж. «Восход» почав друк «Между молотом и наковальней. Повесть из времен “Уманской резни”», проте процес було урвано суворим попередженням про подальші репресії. 1902 у газ. «Приазовский край» запропонував читачам повість «Ты победил» — про *Танаїс*.

Ініціював *Товариство імені Т.Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, що вчаться у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга*, куди ввійшов до правління. 1898 головував у *«Благодійному товаристві видання загальнокорисних та дешевих книг»*. Протестував проти пригнічення укр. к-ри, боровся з антисемітизмом. Організовував у С.-Петербурзі Шевченківські вечори (1880—1904), збирав пам’ятки.

Кавалер орденів св. рівноапостольного кн. Володимира 4-го і 3-го ст., св. Анни 3-го і 2-го ст. з імператорською короною, св. Станіслава 2-го ст.

П. на курорті Кисловодськ (нині місто Ставропольського краю, РФ). Похований у Ростові-на-Дону.

Тв.: Собрание сочинений, т. 50. СПб., 1901—02; Полное собрание сочинений, т. 1—12. Пг., 1915; Полное собрание исторических романов, повестей и рассказов, т. 1—33. СПб., 1914; Твори, т. 1—2. К., 1958; Десятилетие русского земства: 1864—1875. СПб., 1877; К слову об историческом романе и его критике. «Исторический вестник», 1881, № 11; Н.И. Костомаров по моим личным воспоминаниям. «Новь», 1884, № 15—17; Исторические поминки по Николаю Ивановичу Костомарову. «Русская старина», 1885, № 6; Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни. Там само, № 12; 1886, № 2; Афоризмы. СПб., 1886; Автобіографія. В кн.: Ватра. Стрий, 1887; Ванька Каин. СПб., 1887; Нильский крокодил. СПб., 1887; Три были. СПб., 1888; Професор Ратміров. Львів, 1889; Супліка до Василя Лукича. «Зоря», 1893, № 1; Стара школа. «Дзвінок», 1893, № 3; Дві сестри. «Зоря», 1895, № 1—2; Сорока на лозі. Там само, № 7; Не дайте на поругу. Там само, № 17; Ще супліка до Василя Лукича. Там само, 1896, № 20; Дві долі. Львів, 1898; З минулого та пережитого. «ЛНВ», 1902, № 6; Про незабутнє. «ЛНВ», 1903, № 4; Кавказские курорты. СПб., [1909]; Напад на Січ. Павло Полуботок. Jersey City, 1915; Козак-нетяга. Вінніпег, 1917; Гайдамаки. Львів, 1933; Кум Иван. Регенсбург, 1947; Знамения времени. М., 1957; Сагайдачний. К., 1966; Москва слезам не верит. М., 1993; Кримська неволя. Сагайдачний. К., 1994; Гайдамаччина. Дніпропетровськ, 2004.

Літ.: *Цезар Білило* [*Білиловський К.*] Українське сьвято у Петербурзі: Сороклітній ювилей українського письменника Данила Лукича Мордовця. Львів, 1897; *Михайловский Н.К.* Литература и жизнь. «Русское богатство», 1900, № 9; *Вільхівський* [*Грінченко Б.Д.*] Палій, воскресытель правобережнои Украины: Историчне оповидання. Напысав Дано Мордовець. 1902. Петерб. 180 стор. мала 8°. «ЛНВ», 1902, т. 19; *Быков П.В.* Мордовцев. «Слово», 1905, 14 июня; Юбилей Д.Л. Мордовцева. «Исторический вестник», 1905, № 6; Данило Лукич Мордовцев. Там само, № 7; *Ейзенбет И.* Д.Л. Мордовцев. «Восход», 1905, № 25; Д.Л. Мордовцев. «Мир Божий», 1905, № 7; *М.К.* [*Комаров М.*] Меню Д. Мордовця. «Киевская старина», 1906, № 2; *Полферов Я.Я.* Из воспоминаний о Д.Л. Мордовцеве. «Исторический вестник», 1906, № 2; *Юдин П.* Мордовцевы в Саратове. «Исторический вестник», 1907, № 3; *Кауфман А.* Даниил Лукич Мордовцев. Там само, 1910, № 10; *Глинский Б.Б.* Среди литераторов и ученых. СПб., 1914; *Краснянский М.Б.* Уроженец Дона писатель Даниил Лукич Мордовцев. Ростов-на-Дону, 1914; *Мордовцева-Александрова* [*Олександрова-Мордовцева*] *В.Д.* М.І. Костомаров і його приятелі. «Україна», 1927, № 5; *Її ж.* Данило Лукич Мордовцев. Там само, 1930, № 1—2; *Дорошкевич Г.* Д. Мордовець як літературна і громадська постать (1830—1905). Там само, 1930, № 7—8; *Лотоцький О.Г.* Сторінки минулого, ч.2. Варшава, 1933; [*Евгеньев-Максимов В.Е.*] Д.Л. Мордовцев. В кн.: Литературное наследство, т. 51—52. М., 1949; Українські письменники: Біо-бібліографічний словник, т. 2. К., 1963; *Прийма Ф.Я.* Шевченко в отзывах Д.Л. Мордовцева. В кн.: Страницы истории русской литературы. М., 1971; *Момот В.С.* Даниил Лукич Мордовцев. Ростов, 1978; *Пашаева Н.М.* Мордовцев (Мордовець-Сліпченко). В кн. Славяноведение в дореволюционной России. М., 1979; *Костылева Р.Д.* Д.Л. Мордовцев — историк народных движений в России второй половины XVIII в. В кн.: Проблемы истории СССР, вып. 2. М., 1982; *Франко І.Я.* Зібрання творів, т. 36. К., 1982; *Марголис Ю.Д.* Т.Г. Шевченко и Д.Л. Мордовцев (к оценке исторических воззрений поэта в русской демократической журналистике 1860-х годов). «Вестник Ленинградского университета: История, язык, литература», 1985, № 9, вып. 2; *Муренина Г.П.* «Работою вы победите мир». В кн.: Саратовские друзья Чернышевского. Саратов, 1985; Листи до Тараса Шевченка. К., 1993; *Єфремов С.О.* Історія українського письменства. К., 1995; *Бєляєв В.Г.* Мордовець. В кн.: УЛЕ, т. 3. К., 1995; *Милюков Ю.Г.* Мордовцев. В кн.: Русские писатели, т. 2. М., 1996; *Ординська В., Сікорська З.* Творчість Т.Шевченка в оцінці Д.Л. Мордовця. В кн.: XXXII Шевченківська конференція, 20—22 травня 1998 року. Луганськ, 1998; *Усенко П.Г.* Мордовцев. В кн.: Энциклопедия жизни и творчества Н.И. Костомарова (1817—1886). К.—Донецк, 2001; *Чикаленко Є.Х.* Твори, т. 1. К., 2003; *Грушевський М.С.* Твори, т. 11. Львів, 2008; *Стебницький П.Я.* Вибрані твори. К., 2008.

П.Г. Усенко.

МОРОВІ́ЙСЬК — поселення на правому березі р. Десна (прит. Дніпра), в її нижній течії, поблизу пд. кордонів *Чернігівської землі*, за 60 км на пн. від *Києва*. (нині с. Морівськ Козелецького р-ну Черніг. обл.). Перша літописна згадка — 1139, коли під його стінами було укладено мир між черніг. кн. *Всеволодом Ольговичем* та вел. кн. київ. *Ярополком Володимировичем*. У подальшому зустрічається на сторінках літописів під 1152, 1155, 1160, 1176 при описах князівських земель, а під 1159 — при переліку міст вотчини черніг. князів. Розвідкові розкопки проведені 1973 В.Коваленком.

Городище М. розташов. в пд. частині с. Морівськ, на високому крутому мисі корінної тераси правого берега р. Десна (225×190 м). Щільно забудоване; залишки укріплень ледве простежуються з напільного боку. За описами О.*Шафонського* (серед. 18 ст.) та О.Попка (серед. 20 ст.), городище поділялося валом та ровом на *дитинець* та «окольний град» (заг. площа понад 4 га). Виникло наприкінці 9 — на поч. 10 ст. на місці городища *роменської культури*, після загибелі останнього в пожежі. Потужність культ. шару — 1,0—1,25 м. Із зх. та пн. боків до городища прилягає відкритий *посад* (до 10 га). За ним був курганний могильник, від якого збереглися 2 насипи. Наприкінці 19 ст. один курган із трупоспаленням на місці розкопав В.Беренштам.

Літ.: ПСРЛ, т. 2. Стб. 112, 164 об., 172, 179, 180 об, 211. М.—Л., 1962; *Коваленко В.П.* Исследования летописных городов в Нижнем Подесенье. В кн.: Археологические открытия 1983 года. М., 1985.

В.П. Коваленко.

МОРО́З Валентин Якович (н. 15.04.1936) — публіцист, історик, діяч укр. нац. руху. Н. в с. Холонів (нині село Горохівського р-ну Волин. обл.) в сел. родині. Закінчив істор. ф-т Львів. ун-ту (1958). 1958—63 працював учителем і заст. директора в середніх школах на *Волині*. З лютого 1964 викладав новітню історію в Луцькому, з вересня — в Івано-Франківському педагогічних ін-тах. Підготував канд. дис. на тему: «Луцький процес 1934 року — зразок революційної співдружності польського і українського народів у спільній боротьбі проти фашистського режиму панської Польщі» (захистити не встиг через арешт). Віддався поширенню *«самвидаву»*. Заарештований 1 вересня 1965, засуджений за антирад. агітацію та пропаганду до 4-х років таборів. Перебував у таборі ЖХ-385/17-А в Мордовії (РФ), де створив «Репортаж із заповідника імені Берії», що поширився в «самвидаві».

Вийшовши 1969 на волю, написав есе «Серед снігів» з аналізом поневолення людини в умовах комуніст. диктатури, «Хроніка опору» про нищення укр. культ. спадщини, «Мойсей і Датан» (полеміка з «Литературной газетой»), які також поширилися в «самвидаві». Став одним із провідних авторів *«Українського вісника»* (вип. 1—6. 1970—72).

Другий арешт М. (за 9 місяців — 1 червня 1970), брутальність влади на закритому суд. процесі, де свідки В.*Чорновіл*, І.*Дзюба*, Б.*Антоненко-Давидович* з протесту відмовилися свідчити, нарешті — незвично жорстокий вирок (14 років) за тією самою ст. 62, ч. 2 Карного кодексу УРСР, ще більше спопуляризували його особу. Біля рад. посольств і консульств у США й Канаді відбулися демонстрації. Протягом років еміграційна преса друкувала його матеріали, на яких виховували молодь і які допомогли поширити на Заході ідею про порушення прав людини в *СРСР*.

Нонконформістська поведінка М., його радикальні світоглядні засади призвели до парадоксальної локалізації стихійного руху українців по різних країнах за звільнення одного М. Навпаки, за умов рад. концтабору дійшло до створення (1977) к-ту (священик В.Романюк (див. *Володимир*, патріарх), Е.Кузнєцов та Д.*Шумук*), що намагався налагодити стосунки між в'язнями.

Карався у Владимирській тюрмі, де був посаджений разом із кримінальними злочинцями. Опираючись їхньому санкціонованому насильству, зажадав переведення до одиночної камери, де пробув майже 2 роки. Наприкінці тюремного строку, відбувши кілька місяців голодування (1974), перейшов до табору особливого режиму в Мордовії (ст. Потьма, с-ще Сосновка).

Уночі з 27 на 28 квітня 1979 в нью-йоркському аеропорту ім. Кеннеді представники рад. та амер. властей обміняли 5 політв'язнів, серед них — одного українця (Мороза), на 2-х агентів *Комітету державної безпеки СРСР*, засуджених у США.

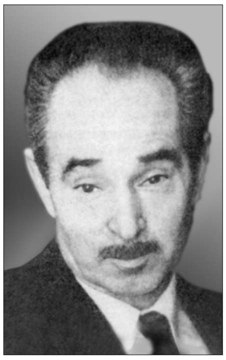
В.Я. Мороз.

Опинившись на волі, оселився в Америці, де його зустрічали як героя. На запрошення д-ра Д.Бока, президента Гарвардського ун-ту, вислане 1975, М. коротко був гостюючим ученим (visiting scholar) в *Українському науковому інституті Гарвардського університету* (1979—80). Вів постійний коментар на радіопрограмі «Пісня України» в Торонто (Канада). Почав роботу над спогадами.

1980—82 студіював в *Українському вільному університеті* в Мюнхені (ФРН), де 14 листопада 1982 отримав докторат з філософії зі спеціалізацією «Історія Східної Європи» за працю «Етнонім "Україна" (на матеріалах дум та історичних пісень)» (промоцією керував проф. А.*Жуковський*). Працював над історією шістдесятництва (див. *Шістдесятники*). Шістдесятницький рух трактував як поетичну чи інтелектуальну революцію. З 1980 — видавець ж. «Анабазис» (Клівленд, США, потім Торонто), в якому формував новий образ лицаря укр. руху. 1986—91 — власник радіопрограми «Бумеранґ-Контакт» (Торонто).

Від 1982 — постійний співробітник газети Укр. революційно-демократ. партії *«Українські вісті»*. Радикальний і безкомпромісний, під час публічних виступів входив у конфлікт з тією чи іншою еміграційною групою. Критикував Закордонне представництво Укр. Гельсінкської групи. Активність М. викликала великий розголос у світ. пресі.

Наприкінці *перебудови* М. повернувся на Батьківщину і в січні 1991 оселився у *Львові*. 1991—93 — професор, зав. кафедри українознавства в Укр. поліграфічному ін-ті. З 1993 — професор кафедри українознавства Львів. ін-ту фізкультури, викладач політології Львів. філії Укр. академії держ. управління при Президентові України.

О.О. Мороз.

На Батьківщині розгорнув дослідження історії 20 ст. Відкидаючи погляд на Україну як провінцію й підсумовуючи свої істор. спостереження, будує україноцентричний курс історії України. Ґрунтуючись на фактографії Д.*Дорошенка*, П.*Христюка*, Л.*Шанковського*, В.*Кучабського* й навіть істпартівського (див. *Істпарти*) «1917-й год на Киевщине: Хроника событий» (Київ, 1928), виразно розробляє історіософію й політологію Р.*Бжеського.*

Член *Української Могилянсько-Мазепинської академії наук* (1980), Міжнар. славістичної асоціації «Добро слово» (1989), об'єднання укр. письменників «Слово» (Канада). Автор понад 30 книг і до двох тисяч статей. Праці М. друкувались англ., франц., нім. та ін. мовами.

Праці і тв.: Репортаж із заповідника імені Берії. «Сучасність», 1968, № 3—6; «Визвольний шлях», 1968, № 6—8; Хроніка спротиву. «Визвольний шлях», 1970, № 11/12; Серед снігів: Полемічне есе. Там само, 1971, № 5; Замість останнього слова. Там само, 1972, № 1; «Сучасність», 1972, ч. 1; Бумеранг. Балтимор, 1974; Есеї, листи й документи. Мюнхен, 1975; Мойсей і Датан. Торонто, 1978; Валентин Мороз на волі. «Визвольний шлях», 1979, № 7—10, 12; 1980, № 1; Тверді мелодії. Клівленд, 1980; Лекції з історії України. Торонто, 1982; Голод 33 року й українізація. «Сучасність», 1983, ч. 10; «Не любить історія дарунки роздавати»: [Інтерв'ю]. «Україна», 1991, № 8; Україна у 20-му столітті. Тернопіль, 1992; Шістдесяті роки на Україні. «Всесвіт», 1993, № 9—12; Націоналізм 21-го століття. Львів, 1997; У пошуках українського Піночета. Львів, 1999; Роль селянина-власника у сучасному українському відродженні. Львів, 2002; Україна у двадцятому столітті: етап перший, 1900—1920 рр. Львів, 2005.

Літ.: *Чорновіл В.* Лихо з розуму: Портрети двадцяти «злочинців»: Збірник матеріялів. Париж, 1967; Те саме. Львів, 1991 (вид. 4-те, доповнене і справлене); Боронім Мороза! [Звернення Президії СУВФ]. «Визвольний шлях», 1974, № 2; Звернення Проводу ОУН до всієї української спільноти [в оборону В. Мороза]. Там само; *Боярич О.* Культурна боротьба України за самостановлення власної суті: До світоглядово-культурних проблем. Там само, № 7/8; Наш коментар [до публікації: *Лівицький М., Стецько Я.* В обороні України. «Визвольний шлях», 1974, № 7/8]; Хроника текущих событий. Нью-Йорк, 1974, вип. 32—33; 1976, вип. 40—41; 1977, вип. 45; вип. 47; 1980, вип. 53; Лев Лук'яненко обороняє Валентина Мороза. «Визвольний шлях», 1978, № 10; Український правозахисний рух: Документи і матеріали УГГ. Балтимор—Торонто, 1978; Центральна Управа СУМ надала В. Морозові звання почесного члена СУМ. «Визвольний шлях», 1979, № 9; *Алексеева Л.* История инакомыслия в СССР. Вильнюс—М., 1992; *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. т. 2. К., 1994; *Касьянов Г.* Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960—80 років. К., 1995; *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні. К., 1998; *Мороз Р.* Проти вітру: Спогади дружини українського політв'язня. Львів, 2005; Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР, т. 1: Україна, ч. 1. Х., 2006; *Чорновіл В.* Твори, т. 3. К., 2006; *Федотова О.О.* Політична цензура друкованих видань в УСРР—УРСР (1917—1990). К., 2009; Рух опору в Україні, 1960—1990. К., 2010.

С.І. Білокінь.

МОРО́З Олександр Олександрович (н. 29.02.1944) — політ. і держ. діяч. Голова *Верховної Ради України* (1994—98, 2006—07). Н. в с. Буда Таращанського р-ну Київ. обл. в сел. сім'ї. 1960—65 навч. в Укр. с.-г. академії (*Київ*), за фахом — інженер-механік. Трудову діяльність розпочав 1965 інженером у Ємільчинському райоб'єднанні «Сільгосптехніка» (Житомир. обл.). Після служби в армії (1965—66) працював 1966—74 викладачем, а згодом — зав. відділу механізації Таращанського технікуму механізації сільс. госп-ва. 1974—75 — старший інженер-технолог, старший виконроб мехзагону Таращанського райоб'єднання «Сільгосптехніка». 1975—76 — старший інженер Київ. обласного об'єднання «Сільгосптехніка».

З 1976 розпочалася його типова кар'єра компарт. функціонера (був членом КПРС 1972—91). 1976—83 — зав. сектору механізації та електрифікації сільс. госп-ва, заст. завідувача с.-г. відділу Київ. обкому КПУ. 1983—85 — секретар Київ. обласної ради профспілок. 1985 закінчив ВПШ при ЦК КПУ, отримав диплом політолога. 1985—89 — 1-й секретар Київ. парткому обласних орг-цій та установ. 1989—90 — зав. аграрного відділу Київ. обкому КПУ.

1990 обраний нар. депутатом України. Став лідером комуніст. більшості (т. зв. групи 239). Після заборони *Комуністичної партії України* (серпень 1991) був одним з ініціаторів створення Соціаліст. партії України (СПУ). На установчому з'їзді СПУ (жовтень 1991) обраний головою її політради.

У березні 1994 вдруге обраний нар. депутатом, а в травні 1994 — Головою ВР України. 1994—96 —співголова конституційної комісії, зробив вагомий внесок у прийняття *Конституції України 1996.*

Брав участь у президентських виборах 1994 (13,04 % голосів), 1999 (11,29 %), 2004 (5,77 %), зайнявши в усіх трьох кампаніях 3-тє місце.

Під час президентських виборів 1999 разом із О.*Ткаченком*, Є.*Марчуком* та В.Олійником створив «канівську четвірку», яка вирішила, що єдиним кандидатом від неї має бути Є.Марчук. Але М. не зняв своєї кандидатури і пішов на вибори самостійно, що призвело до розколу «канівської четвірки». Після виборів звинуватив Президента України Л.*Кучму* у фальсифікації виборів і став його гол. опонентом.

У листопаді 2000 став організатором найгучнішого політ. скандалу в незалежній Україні, оприлюднивши т. зв. плівки Мельниченка в справі про вбивство журналіста Г.*Гонгадзе.* 2002 втретє обраний до ВР України за списком СПУ, очолив у парламенті фракцію СПУ. Працював у к-ті з питань правової політики.

Активний учасник «Помаранчевої революції» 2004. У листопаді 2004 СПУ підтримала В.*Ющенка* на виборах Президента України, в результаті чого отримала ряд портфелів у кабінетах міністрів Ю.*Тимошенко* та Ю.*Єханурова.*

2006 також за списками СПУ був обраний до парламенту четвертий раз. У ході тривалої «спікеріади» 7 липня 2006 М. був обраний вдруге головою ВР України за підтримки фракції Партії регіонів України та КПУ. На виборах 2007 СПУ не подолала 3 %-й бар'єр і М. не отримав депутатський мандат.

Восени 2009 включився в чергову президентську кампанію.

Автор численних публікацій, серед них — книги «Куди йдемо?», «Вибір», «Політична анатомія України» та ін. — і кількох збірок поезій — «...З відстані»,

«Обличчям до вогню», «Белый снег на каменной террасе».

Нагороджений медаллю «За трудову доблесть», орденом Преподобного Нестора-літописця 1-го ст. (УПЦ МП). 1998 нагороджений орденом Ярослава Мудрого 5-го ст., але від нагороди відмовився.

Тв.: Куди йдемо?.. К., 1993; Вибір. К., 1996; Тема для роздумів. К., 1996; Дорога, з якої не зійти. К., 1999; Між вічними полюсами. К., 1999; Хроніка одного злочину. К., 2000; Про землю, Конституцію і не тільки. К., 2001; ...З відстані. К., 2004; Політична анатомія України. К., 2004; Белый снег на каменной террасе. К., 2006; Обличчям до вогню. К., 2006.

Літ.: *Литвин В.М.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. К., 1994; Хто є хто в українській політиці. К., 1996; Хто є хто в Україні. К., 1997—2002; Хто є хто: Партії та політики, вип. 1. К., 2002; Державотворчий процес в Україні 1991—2006. К., 2007; Еволюція влади: Літопис новітньої історії України 1991—2007 рр. К., 2008; *Касьянов Г.* Україна 1991—2007: Нариси новітньої історії. К., 2008; Офіційний сайт Соціалістичної партії України. Web: http://spu.in.ua.

О.А. Удод.

МОРÓЗ Осип Григорович (н. 12.12.1926) — економіст, кібернетик, футуролог, громад. діяч. Д-р екон. н. (1974). Професійний член Світ. футурологічного т-ва (1988), дійсний член *Української вільної академії наук* у США (1998), *Наукового товариства імені Шевченка* в США (2007). Ініціатор створення (2006) та голова наглядової ради Укр. футурологічного т-ва (2006). Н. в м. *Підгайці* в родині Григорія та Марії (з дому Лавришко). У липні 1944 родина виїхала до Німеччини. 1945—48 М. навч. на Укр. гімназійних натуральних курсах (Мюнхен). 1949 разом із родиною переселився до США. Навч. в Нью-Йоркському ун-ті (1957—63), Новій школі соціальних досліджень (1966—72), *Українському вільному університеті* (1972—74).

1957—68 був керівником фінансової допомоги корпорації «Об'єднані медичні послуги» (Нью-Йорк), 1969 — асистентом віце-президента та скарбника фірми «Диверса-графік» (Нью-Йорк), 1970—77 — директором бюджету Ін-ту міжнар. освіти (Нью-Йорк), 1977—82 — проректором з адм. роботи коледжу «Bay Community» (м. Велсі, шт. Массачусетс), 1982—89 — директором ділових справ та шефом фінансів Держ. ун-ту штату Нью-Йорк (м. Перчес), 1996 — радником президента Амер. ун-ту в Болгарії.

Був активним у житті української громади США. Обіймав посади голови Т-ва укр. студентської молоді ім. М.Міхновського (Нью-Йорк, 1952), Укр. студентської громади м. Нью-Йорк (1952), Спілки укр. молоді Америки (Йонкерс, 1950), 1-го заст. голови Т-ва укр. інженерів Америки (1987), члена ради директорів Координаційного к-ту допомоги Україні (США, 1993).

Від часу проголошення Україною незалежності активно й дієво допомагав її розвою, передовсім у царинах держ. управління, науки та освіти. Упродовж 1989—92 був радником та консультантом кер-ва Львів. ун-ту, Львів. лісотех. ін-ту, Львів. політех. ін-ту, Терноп. пед. ін-ту, Нац. ун-ту «Київський політехнічний інститут», Ін-ту міжнар. відносин Київ. ун-ту. Ініціатор створення кафедри менеджменту в Київ. політех. ін-ті (1991).

1993—94 — радник ВР України (Комісія з питань законодавства і законності), 1993—95 — радник КМ України; працював у Держ. к-ті науки, технології та індустріальної політики.

Учасник 2-го (1997) і 3-го (2001) Всесвітніх форумів українців, багатьох міжнар. наукових і науково-практичних конференцій, симпозіумів, форумів, у т. ч. і в Україні. Виступав із лекціями з питань ринкової економіки та менеджменту в *Києві*, *Дніпропетровську*, *Львові*, *Чернівцях*, *Тернополі*, *Дрогобичі*, ін. містах.

Почесний д-р Нац. ун-ту «Київський політехнічний інститут» (1991). Експерт Міжнар. корпусу експертів-добровольців (США, 1994). Дійсний член Укр. міжнар. к-ту з питань науки і к-ри при НАН України (1994), Укр. т-ва «Інтелект нації» (2001). Закордонний член редакції ж. «Універсум» (Львів), член ред. ради альбому «Видатні постаті закордонного українства».

Праці: Українське селянство першої половини XX століття (трагедія і героїзм). Львів, 1997 (у співавт.); Україна: шляхи вдосконалення держави: Спроба соціального прогнозування. Львів, 1998; «Доктрина Кравчука»: Начерк програми інтелектуалізації і формування модерної української нації. К., 2001 (у співавт.); Модерна нація: Українець у часі і просторі. Львів, 2001; Час інтелекту: Сукупний український розум. Львів, 2002 (у співавт.); Думки, концепції, дії. К., 2005.

Літ.: *Коваль Я.* «В американський монастир не можна йти з українським статутом». «Експрес» (Львів), 2000, 28 березня; *Саєнко Ю.* Осип Мороз — видатний українець світу. В кн.: Видатні українці світу. Ужгород, 2002; *Кириченко О.* «Не заступайте патріотизмом науку!» «Дзеркало тижня», 2007, 17 листопада; *Крегель О.* «Осип Мороз — людина тисячі задумів». «Земля Підгаєцька» (Підгайці), 2007, 30 червня.

І.І. Винниченко.

О.Г. Мороз.

МОРОЗÉНКО Нестор (справжні прізвище та ім'я — Мрозовицький Станіслав; р. н. невід. — п. 28.07.1648) — полковник *Війська Запорозького*. Походив зі шляхетської родини. Н. в сім'ї теребовлянського *підстарости*. Навч. в *Краківському університеті* та *Падуанському університеті*. 1645—48 очолював Корсунський реєстровий козац. полк (див. *Реєстрові козаки*). Від початку *національної революції 1648—1676* — один з провідних воєначальників укр. війська. У серпні 1648 на чолі 10-тис. загону *козаків*, *опришків* та селян намагався оволодіти Кам'янцем (нині м. *Кам'янець-Подільський*). Після цього призначений Б.*Хмельницьким* наказним корсунським полковником. Очолював кінноту козац. війська під час *Збаразької облоги 1649*, де й загинув. Істор. постать М. оспівана в нар. пісні «Ой Морозе, Морозенку, ой ти славний козаче», яка збереглася в кількох варіантах і побутує до сьогодні.

Літ.: Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича. К., 1983; *Липинський В.* Україна на переломі 1657—1659. Філадельфія, 1991; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. К., 1995.

Т.В. Чухліб.

МÓРШИН — місто обласного значення *Львівської області*. Розташов. на р. Бережниця (права прит. Дністра), за 82 км від *Львова*. Залізнична станція. Населення бл. 4,7 тис. осіб (2009).

Територію майбутнього міста було заселено ще наприкінці *кам'яного віку*, про що свідчать

Л.М. Мосендз.

археол. знахідки (8—4 тис. до н. е.).

Перша писемна згадка про М. міститься в суд. записі від 2 січня 1482, де вказано, що М. і навколишні села належали шляхтичу Юхну Нагваздану і входили до складу *Королівства Польського*. Уже в ті часи селяни в М. використовували джерела ропи для виварювання солі.

1538 власники М. шляхтичі Бранецькі, зацікавившися сел. промислом, домоглися від королів. канцелярії дозволу на відкриття соляних шахт. Було викопано 5 шахтних колодязів для видобування ропи. Однак промисел не виправдав себе — моршинська сіль була гіркою та непридатною для вживання. Соляні промисли прийшли в занепад.

У 2-й пол. 17 ст. М. залишався бідним селом. 1692 в М. налічувалося 12 дворів. Поселення переходило з рук у руки і часто змінювало власників.

Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) М. відійшов до Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*).

1875 з буд-вом через М. залізниці *Стрий*—Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*) життя значно пожвавилося. Від 1878 М. відомий як курорт. Перший хімічний аналіз мінеральної води опубліковано професором Львів. ун-ту В.Радзішевським 1881. Про лікувальні властивості моршинської ропи в ті роки писали багато дослідників, порівнюючи її з водами відомих тоді нім., угор. та чеських курортів. Моршинська ропа експортувалася до США, Великої Британії, Італії, Румунії та ін. країн.

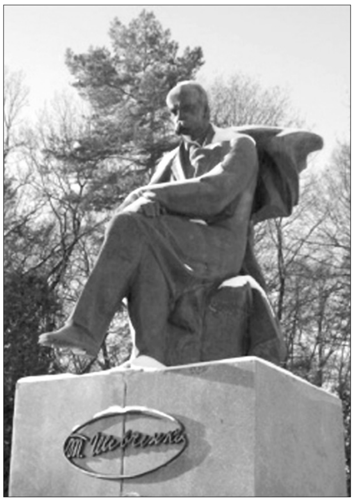
Моршин. Пам'ятник Т. Шевченку. 1997.

1915 околиці М. стали ареною воєн. подій у роки *Першої світової війни* (1914—18), у результаті чого курорт прийшов у занепад.

Після розпаду Австро-Угорщини (1918) М. увійшов до складу *Західноукраїнської Народної Республіки*. 1919—39 належав Польщі. У 1930-х рр. збудовано водолікарню, грязелікарню, інгаляторій та бювет мінеральних вод.

У вересні 1939 зайнятий Червоною армією. Від 1939 — у складі УРСР.

У роки німецько-рад. війни 1941—45 гітлерівськими окупантами розстріляно 67 мешканців, 20 вивезено до Німеччини, підірвано водогрязелікарню та електростанцію, пограбовано санаторне обладнання і майно. Заг. сума збитків, завданих М., становила 3,7 млн *карбованців*. 4 серпня 1944 М. був звільнений військами *Першого Українського фронту*.

Від 1948 — с-ще міськ. типу, підпорядковане Стрийській міській раді. М. остаточно перетворився на курортне селище. Його населення стало займатися переважно обслуговуванням санаторно-лікувальних установ.

У повоєн. період приватні пансіонати М. були об'єднані в санаторії, котрих на поч. 1950-х рр. було 9. 1957 почала функціонувати моршинська курортна поліклініка. 1960 курорт був переданий в управління профспілкам. У 1970—80-х рр. розгорнулося інтенсивне буд-во багатьох курортних об'єктів.

Від 1996 М. — місто районного значення Стрийського р-ну.

22 листопада 2002 М. був зарахований до категорії міст обласного значення. Нині М. — всесвітньо відомий бальнеологічний курорт, йому підпорядкована вся інфраструктура міста. Пром-сть міста в основному представляє з-д мінеральних вод. На моршинському курорті на сьогодні діють 10 санаторіїв, 8 із яких профспілкові, 2 — відомчі. Усі вони спеціалізуються на лікуванні хворих із недугами органів травлення та обміну речовин.

У жовтні 1997 відкрито монументальний пам'ятник Т.*Шевченку*.

Місто має заказник, пам'ятку природи — джерела, парк — пам'ятку садово-паркового мистецтва (усі — місц. значення).

Літ.: ІМіС Української РСР: Львівська область. К., 1968; *Гоян Я.П.* Моршин. Львів, 1973; *Торохтин М.Д., Денисюк В.Г.* Здравницы Карпат. Ужгород, 1975; Курорты: Энциклопедический словарь. М., 1983; *Варивода И.М.* Моршин: Путеводитель. Львов, 1989; Географічна енциклопедія України, т. 2. К., 1990; Стрийщина: Історично-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинщини, Рожнітівщини, Журавенщини, Жидачівщини і Миколаївщини, т. 2. Нью-Йорк—Торонто—Париж—Сидней, 1990; Курортні ресурси України. К., 1999; *Лаба В.* Історія Моршина від найдавніших часів до 1939 року. Львів, 2006; *Лесив И.П.* Курорт Моршин. Моршин, 2008; Моршинська міська рада — Про місто. Web.: http://morshyn-rada.gov.ua.

Ю.З. Данилюк, В.І. Дмитрук.

МОСЕ́НДЗ Леонід Маркович (псевдоніми — О.Лясковець, Осип Лясковець, Ростислав Берладник; 20(08).08.1897—13.10.1948) — письменник, науковець, громад. і держ. діяч. Н. в м. *Могилів-Подільський* у сім'ї управителя маєтностей польс. поміщика. Навч. в двокласних сільс. уч-щах с. Маньківці (нині село Барського р-ну) та с. Яришів (нині село Могилів-Подільського р-ну, обидва Він. обл.). Навчання продовжив у Він. учительській семінарії, яку закінчив достроково (1916). Учителював, а потім потрапив до війська. Служив у рос. армії, брав участь у військових діях на *Румунському фронті*. Після демобілізації вчителював у вищій та нижчій початкових школах м. Гнівань (нині місто Тиврівського р-ну Він. обл.). Брав активну участь у діяльності Гніванської «Просвіти» (див. *Просвіти*), був її секретарем, бібліотекарем.

4 березня 1919 мобілізований до Армії *Української Народної Республіки*, де служив як старшина. Захворів на плямистий тиф, 26 жовтня 1919 евакуйований. Повернувся до викладання фізики та природознавства в гніванських нижчій та вищій початкових школах (1 грудня 1919—квітень 1920).

1920 разом із Армією УНР відступив. Член *Луцької повітової «Просвіти»,* її бібліотекар. За членство в цьому т-ві висланий до табору в Каліші. У травні 1922 звідти втік. Переїхав до м. Ченстохов (Польща), де працював в укр. б-ці. 1922 виїхав до *Чехословаччини* в м. Подєбради. Через те, що його документи про освіту не визнали, змушений закінчити матуральні курси при реальній г-зії Української госп. академії. Вступив на природничий відділ Карлового ун-ту у Празі, невдовзі перевівся на хіміко-технологічний відділ інженерного ф-ту Укр. госп. академії (1923). Здобув фах інженера-технолога (1928). Вступив до аспірантури Політехнічного ін-ту в м. Брно.

1928 його залишили асистентом при кафедрі проф. В.*Иваниса*, згодом запросили на кафедру чеського проф. Вондрачека в політех. ін-т міста Брно (нині місто в Чехії). М. став фахівцем з переробки нафти, захистив докторську дисертацію з цієї тематики (1931).

Після ліквідації Укр. госп. академії опинився в *Закарпатській Україні.* 1937 влаштувався працювати вчителем комерційної школи в м. *Хуст*, згодом працював у Держ. торг. академії у *Сваляві* (написав підручник з товарознавства). Після окупації Закарпаття угорцями переїхав до Братислави (Словаччина), де влаштувався на постійну роботу в дослідному Ін-ті виноробства. Написав підручник укр. мови для словаків (у співавт. з дружиною). Вступив до *Легії українських націоналістів*. Разом із О.*Ольжичем*, Є.*Маланюком*, Ю.*Кленом* входив до «вісниківської квадриги» — групи літераторів, згуртованих довкола час. *«Літературно-науковий вістник»*.

1941 обраний заступником голови *Українського державного правління* в Словаччині. З 1945 переїхав в Австрію: проживав у м. Інсбрук, згодом у м. Зеєфельд. У грудні 1946 переїхав до Швейцарії. На кошти амер. допомогової орг-ції влаштований лікувати сухоти в санаторій Мотекс (м. Бльонав), де і помер.

Співробітничав з «Літературно-науковим вістником», *«Вістником»*. Перекладав з англ., франц., нім. мов.

Тв.: Штайн — ідея і характер. Львів, 1935; Засів. Чернівці, 1936; Людина покірна. Львів, 1937; Відплата. Львів, 1939; Зодіак. Прага, 1941; Канітферштан, на українську мову перелицьований. Інсбрук, 1945; Дияболічні параболи. Зальцбург, 1947 (у співавт. під спільним псевдонімом); Волинський рік. Мюнхен, 1948; Хвильовий — легенда і дійсність. Б/м, 1948; Останній пророк. [Торонто], 1960.

Дж.: *Задеснянський Р.* Правда про Мосендза і його твори (матеріяли і деякі твори). Торонто, 1977 (Українське відродження і виродження 1920-х і 1930-х років, I); Склад Українського державного правління у Львові від 4—5 липня 1941 р. В кн.: Українське державотворення: Акт 30 червня 1941. Львів—К., 2001; Джерела з історії української еміграції, вип. 2: Листування Леоніда Мосендза. К., 2005.

Літ.: *Череватенко Л.* «Безодня смерті і безодня життя спіткались на межі...» В кн.: Українське слово, кн. 2. К., 1994; *Савчук Б.* Волинська «Просвіта». Рівне, 1996; *Завальнюк К.* Повернення. «Хочу все знати», 1997, 20 серпня; *Наріжний С.* Українська еміграція. К., 1999; Леонід Мосендз (1897—1948). «Вітчизна», 2004, № 3—4; *Козак С.* Волинські стежки Леоніда Мосендза. «Березіль», 2005, № 9; *Малюта О.* «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX — перша половина XX ст.). К., 2008.

О.В. Малюта.

МОСКАЛЕ́НКО Кирило Семенович (11.05(28.04).1902—17.06.1985) — військ. діяч, маршал Рад. Союзу (1955), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1978), Герой Чехословац. Соціаліст. Республіки (1969) за участь у визволенні країни від нацистів у 1944—45. Н. в с. Гришине (нині село Красноармійського р-ну Донец. обл.) в сел. сім'ї. У Червоній армії (див. *Радянська армія*) з серпня 1920. У 1922 закінчив Укр. об'єднану школу червоних командирів, 1928 артилер. курси вдосконалення командного складу РСЧА. З вересня 1936 нач. артилерії 133-ї механізованої бригади *Київського військового округу*. Учасник *радянсько-фінляндської війни 1939—1940.* Нач. артилерії військових корпусів в *Одеському військовому окрузі.* Від початку *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* брав участь в оборонних боях на *Південно-Західному фронті* під *Володимиром-Волинським*, *Рівним*, *Новоградом-Волинським*, *Києвом*, *Черніговом* і в наступальній операції на правому крилі Пд.-Зх. фронту в *битві під Москвою 1941—1942.* Війська під командуванням М. билися з ворогом під *Харковом*, на Дону, під Сталінградом (нині м. Волгоград, РФ), брали участь у Воронезько-Касторненській наступальній операції 1943 та *Бєлгородсько-Харківській наступальній операції 1943*, *Курській битві 1943* і *битві за Дніпро 1943*, *Київській наступальній операції 1943*, *Житомирсько-Бердичівській наступальній операції 1943—1944*, *Проскурівсько-Чернівецькій наступальній операції 1944*, *Львівсько-Сандомирській наступальній операції 1944*, *Карпатсько-Дуклянській наступальній операції 1944*, Західнокарпатській, Моравсько-Остравській і Празькій наступальних операціях 1945. Очолювані ним війська визволяли Україну, *Чехословаччину*, Польщу.

К.С. Москаленко.

Після війни до серпня 1948 — командуючий армією в Прикарпатському військ. окрузі, згодом — командуючий військами Моск. військ. округу Протиповітряної оборони. 1960—62 — головнокомандуючий ракетними військами стратегічного призначення, заст. міністра оборони СРСР. Від 1962 — гол. інспектор мін-ва оборони СРСР, заст. міністра оборони СРСР. З 1983 — у групі інспекторів мін-ва оборони СРСР.

З 1946 — депутат ВР СРСР — 11-го скликання.

Нагороджений 22-ма орденами (7-ма орденами Леніна, орденом Жовтневої революції, 5-ма орденами Червоного Прапора, 2-ма орденами Суворова 1-го ст. й ін.) та 15-ма медалями СРСР, а також 29-ма іноз. орденами і медалями.

П. у м. *Москва*, похований на Новодівичому кладовищі.

Бронз. бюст М. встановлений у м. Красноармійськ Донец. обл., меморіальна дошка — у Харкові.

Тв.: На юго-западном направлении: Воспоминания командарма, кн. 1—2. М., 1979.

Літ.: *Василевский А.М.* Более полувека в строю. «ВИЖ», 1972, № 5; *Ортенберг Д.И.* Огненные рубежи. М., 1973; Созвездие полководцев, кн. 2. Хабаровск, 1982; *Ортенберг Д.И.* Маршал Москаленко. К., 1984; *Трокаев А.А.* Герои пламенных лет. Донецк, 1985; Великая Отечественная война, 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988; Маршалы Советского Союза:

личные дела рассказывают. М., 1996; *Карпов В.В.* Расстрелянные маршалы. М., 1999; *Егоршин В.А.* Фельдмаршалы и маршалы. М., 2000; Україна в полум'ї війни. 1941—1945. К., 2005.

М.К. Лобода.

МОСКВА́ — столиця Рос. Федерації, обл. центр. Розташов. на р. Москва (прит. Оки, бас. Волги). Населення 10 514 тис. осіб (2008). М. — важливий у країні і один зі значних у світі політ., пром., наук. і культ. центрів. М. — великий транспортний вузол РФ: 11 залізничних магістралей, 9 вокзалів, 12 автодоріг федерального значення, 5 аеропортів.

Перша літописна згадка про М. пов'язана із сином вел. кн. київ. *Володимира Мономаха,* суздальським та ростовським кн. *Юрієм Долгоруким* і належить до 1147. Після того, як 1155 Юрій Долгорукий став великим князем київським, він почав будувати М. як фортецю, про що згадується в літописі 1156. У 12—13 ст. М. — у складі *Владимиро-Суздальського князівства.* 1238 М. захопили і спалили монголи (див. *Монголо-татарська навала*). З 2-ї пол. 13 ст. — центр удільного Моск. князівства, з 14 ст. — *Великого князівства Московського.* За вел. кн. моск. *Івана III* Васильовича, з кінця 15 ст., М. стала столицею Рос. централізованої д-ви, важливим екон. і культ. центром. Чисельність населення М. наблизилася до 100 тис. осіб. 1479 завершено буд-во Свято-Успенського собору. 1485—95 зведено стіни та вежі Кремля. 1508 в Кремлі збудовано дзвіницю «Іван Великий». 1524 засновано Новодівичий монастир. 1547 вел. кн. моск. *Іван IV* Васильович прийняв титул *царя.* 1589 в М. запроваджено патріаршество (див. *Московський патріархат*). На поч. 17 ст. М. пережила «велику смуту» (див. *Смутний час*). 1610 її захопили польсько-литов. інтервенти, від яких місто було визволене нар. ополченням 1612. Восени 1618, допомагаючи польському королевичу Владиславу Ваза (див. *Владислав IV*), П.*Конашевич-Сагайдачний* з 20-тис. козац. військом переміг рос. військо під М., штурмував М., оборону якої очолював кн. Д.Пожарський, але відвів козаків. Цей похід поставив останню крапку в довготривалому конфлікті часів Смути. Між Росією і *Річчю Посполитою* було підписано *Деулінське перемир'я 1618.*

Провідником києво-могилянської вченості в М. став радник рос. царя *Олексія Михайловича* Ф.Ртищев. 1649 цар Олексій Михайлович листовно просив київ. митрополита Сильвестра (*Косова*) відрядити для перекладу *Біблії* з грецької на слов'янську мову випускників Київ. колегіуму (див. *Києво-Могилянська академія*). У М. було направлено *Єпіфанія* (Славинецького) і Арсенія (Корецького-Сатановського). Кількість оригінальних і перекладних творів Єпіфанія (Славинецького) в М. доходила до 150. 1653 в Чудовому монастирі в Кремлі він заснував першу в М. греко-лат. школу і був її ректором. М.*Ломоносов* вивчав грамоту за граматикою Мелетія (*Смотрицького*). У М. користувалися

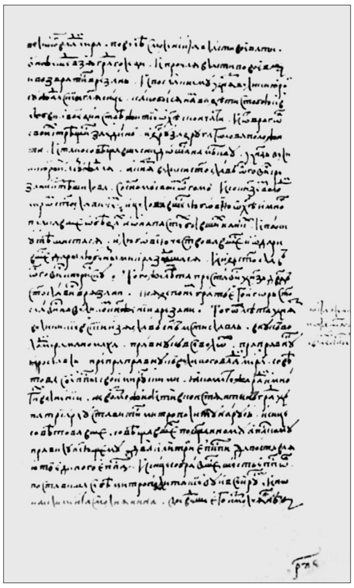

Москва. Перша згадка про Москву у літопису. Запис у Никонівському літопису від 1147 року. Список 16 ст.

граматиками Мелетія (Смотрицького) та Л.*Зизанія* до 18 ст. Наприкінці 16 ст. в М. вже працював укр. друкар і палітурник О.*Радишевський*, який видав «Євангеліє» 1606 та «Устав» 1610. У М. поширювалися книги *Києво-Печерської друкарні.* 1672 в місто приїхали київ. *міщани* Я.Супрунов та І.Васильєв і служитель печерського монастиря М.Федоров, які привезли багато книг із *Києво-Печерської лаври*, того ж року було відкрито першу книгарню киянами О.Мушичем і Т.Кушвою. 1664 в М. переїхав випускник Київ. колегіуму *Сімеон Полоцький*, який став учителем царевичів Олексія Олексійовича та *Федора Олексійовича*, царівни *Софії Олексіївни.* Він відкрив у Кремлі світську друкарню і, по суті, став засновником поетичного та драматичного жанрів у рос. літературі. 1674—90 патріархом Московським і всія Русі був вихованець Київ. колегіуму Йоаким. 1680—91 ігуменом давнього Свято-Симоновського монастиря в М. був Гавриїл (Доменецький). *Московську слов'яно-греко-латинську академію* (1687) очолював київський учений Стефан (*Яворський*), а потім — Іоанн (Козлович), Теофілакт (Лопатинський), Гедеон (Вишневський), Варлаам (Лящевський) та ін. У рос. вузах того часу працю-

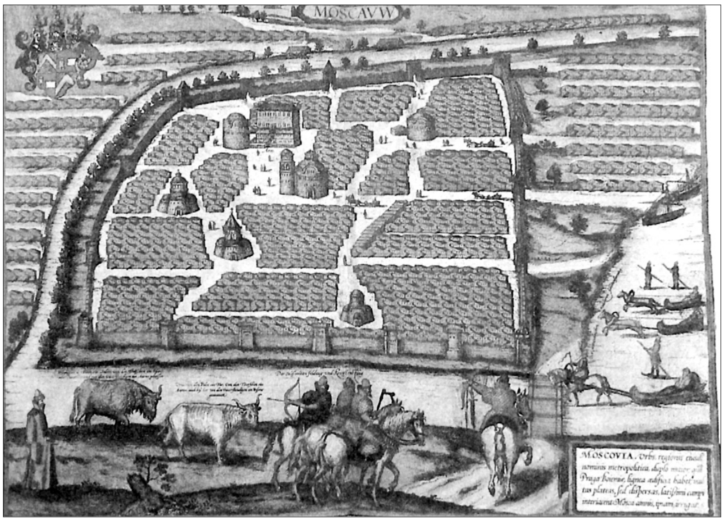

Москва. План міста з видання «Civitates orbis terrarum». 1570.

вали київ. професори Платон (Малиновський), Стефан (Прибилович), Феофіл (Кролик), Яків (Блоницький), Інокентій (Кульчицький), Гавриїл (*Бужинський*), Йоасаф (Томилович), Іоанн (Козлович), Павло (Конюскевич), Георгій (Щербацький), Софроній (Мигалевич), Порфирій (Крайський), Володимир Каліграф (Крижанівський), Арсеній (Могилянський) та ін. У М. славився укр. церк. спів (див. *Партесний спів*). Придворний, патріарший та архієрейський хори набиралися переважно з українців.

У серед. 17 ст. чимало українців мешкали в укр. *слободах* Хохловка і Маросєйка. У 17—18 ст. тут знаходився Малорос. постоялий двір. Недалеко, у Колпачному провулку, зупинявся І.*Мазепа*. У с. Киевець між Остроженкою і р. Москва селилися українці після *Переяславської ради 1654* під час *російсько-польської війни 1654—1667.* Зі збільшенням залежності Укр. козац. д-ви М. стала місцем заслання чи навіть ув'язнення політ. і держ. діячів, зокрема, гетьмана П.*Дорошенка* за наказом рос. уряду було вивезено з України і 1677—79 він жив у М., а помер під М.

У місті працював архітектор І.*Зарудний*, який збудував кн. О.*Меншикову* церкву архангела Гавриїла (Меншикову вежу) і за дорученням рос. царя *Петра I* наглядав за всіма художниками та іконописцями Росії. Сучасні москвознавці висловлюють припущення, що славетну церкву Успіння Пресвятої Богородиці на Покровці побудував у 17 ст. «невідомий геній, малоросіянин-українець». У 17 ст. в М. налічувалося понад 300 церков. У дореволюц. путівнику «По Москве» визнавалося: «Весь новый строй храмовых форм был продиктован украинским духовенством, еще со второй трети XVII века укрепившимся в Москве и внесшим в неё зачатки европейского просвещения и науки». Моск. література, арх-ра, малярство, видавнича справа відчули на собі цей потужний вплив.

На поч. 18 ст. М. стає центром загальнорос. ринку і нараховує бл. 140 тис. жителів, у серед. століття — 200 тис. жителів. 1701 було скасоване патріаршество. Після перенесення ца-

Москва. Мініатюра з Лицевого літописного зводу. 16 ст.

рем Петром I офіц. столиці в *Санкт-Петербург* (1712) М. зберігала значення «першопрестольної» столиці, важливого політ., реліг., екон. і культ. центру. В М. відбувалися коронації рос. *імператорів*. Майже всі центр. держ. установи Росії мали в М. свої відділення. 1708 М. стала центром Моск. губ. 1728—33 знову була столицею Росії.

1730 створено перший точний план М. 1755 у місті відкрито перший в Росії ун-т (див. *Московський університет*), а 1757 в ньому створено перший професійний театр, 1780 побудовано міський публічний театр. 1818 на Красній площі поставлено перший у М. пам'ятник — К.Мініну і кн. Д.Пожарському, автором якого був українець І.П.*Мартос*. Він виліпив нац. героїв Росії зі своїх синів. За імп. Петра I перехід у М. значних культ. і наук. сил із Київ. академії продовжувався. Сподвижником імператора був Феофан (*Прокопович*). У М. прибули професори Рафаїл (Краснопольський), О.Соколовський, Г.Госкевич, А.Стресовський, Мелетій (Канський) та ін., усього протягом 1701—63 — до 95 професорів, з яких 18 були ректорами. З 2-ї пол. 18 ст. укр. професорів у М. меншає, але тут працювало багато укр. учених, медиків, митців. М.*Бантиш-Каменський* з 1783 три десятиліття очолював гол. архів Колегії закордонних справ і 1812 вивіз архівні справи у Нижній Новгород (нині місто в РФ). Його син Д.*Бантиш-Каменський* опублікував 4-томну «Историю Малой России», зібрав істор. матеріал для книги «Источники малороссийской истории».

1730 в М. почалася організація вуличного освітлення, 1781 — спорудження першого в Росії Митищенського водогону. Після звільнення дворян від обов'язкової держ. служби (1762) багато дворянських сімей переселилися із С.-Петербурга в М. і побудували тут свої садиби. Перед нашестям військ франц. імп. *Наполеона I* Бонапарта в М. було 183 вулиці, 401 провулок, 25 площ.

М. зіграла велику роль у *Війні 1812.* Коли 2 вересня франц. війська ввійшли в місто, тут залишалося не більше 10 тис. жителів із 275 тис. У ніч на 4 вересня в М. почалася грандіозна пожежа. Згоріло більш як $^2/_3$ міста: із 9158 будинків уціліло 2626 (29 %), із 8520 магазинів — 1368 (16 %), із 290 храмів — 123 (42 %). Перебування в спустошеній М. поставило франц. армію на межу катастрофи. Навколо міста розгорнулася партизан. боротьба. 6 жовтня франц. імп. Наполеон I Бонапарт покинув М. і почав свій відступ.

Особливий інтерес викликає М. часів її відвідин Т.*Шевченком* (1844, 1845, 1858, 1859). У 40-х рр. 19 ст. в місті було понад 350 тис. жителів, 12 тис. будинків, бл. 400 церков і понад 20 монастирів, 360 поліційних будок. 1830—50 М. стрімко і невпізнан-

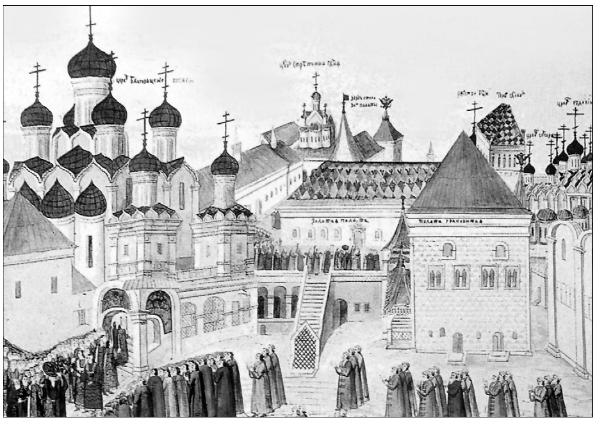

Москва. Соборна площа у Кремлі. Мініатюра з «Книги об избрании на царство Михаила Федоровича Романова». 17 ст.

Москва. Красна площа. 1795. Картина роботи художника Ж. Делабарта. 1795.

газові, а у 1880-х рр. — електричні ліхтарі. Проте лише центр. вулиці були покриті бруківкою. На моск. вулицях панували візники. Наприкінці 1840-х рр. з'явився перший громад. транспорт — лінійки, а потім омнібуси. М. не знала тоді каналізації, робота в цьому напрямі почалася лише наприкінці 19 ст. Опалювалося місто печами. 1858 було закінчено реконструкцію старого водогону, влаштовано водозбірні басейни, кілька колодязів, а у Великих Митищах побудовано помпову станцію. Пошту в М. було відкрито 1845, Центр. телеграф — 1855. У 1858 в М. діяли 50 лікарень «цивільного відомства», в яких лікувалися 3,5 тис. хворих, а також лікарні «військового відомства» на 800 хворих. Крім того, у місті працювали 10 приватних лікарень на 1 тис. хворих.

Перший казенний театр з'явився в М. 1807. У Шевченкові часи було два професійних театри — Большой (театр опери і балету) та Малий — драматичний. З 1824 в Малому театрі працював М.*Щепкін*, з 1853 осн. драматургом став О.Островський. М. була важливим центром розвитку рос. літератури, кожен великий рос. письменник 19 ст. був пов'язаний з нею. З 1856 починає відлік в історії перша в Росії нац. галерея — Третьяковка. Перший публічний музей, поєднаний з б-кою, — Румянцевський у Пашковому домі — постав 1861. 1865 права вищого навч. закладу отримало Уч-ще живопису, скульптури і зодчества. 1844, коли Т.Шевченко вперше приїхав у М., в Моск. ун-ті діяли філос., юрид. і мед. ф-ти і навчалося понад 800 студентів. 1819—33 ректорами ун-ту були вихідці з України А.Антонський-Прокопович та І.Двигубський, а пізніше — М.*Каченовський*, О.Мануїлов, А.Вишенський. 1853 в ун-ті навчалися 975 студентів, 1856 — 1456. У 1855 ун-т відзначив 100-й ювілей. За 30 років він випустив 1670 фахівців, підготував 114 д-рів наук і 881 кандидата наук, 58 магістрів, 1442 лікаря. Серед учених, які захистили в ун-ті докторські дисертації, були С.Шевирьов, С.*Соловйов*, Т.*Грановський*, І.Бабст, а ступінь магістра здобули М.Катков, К.Акса-

но змінилася завдяки проведенню єдиної містобудівної політики, створенню стильової єдності міста через переважання ампірного стилю, уніфікації фасадів, архіт. деталей і декору, прикрасилася новими будинками й громад. спорудами. Було відроджено архіт. ансамбль Кремля, відбудовано Моск. ун-т на Моховій, зведено Манеж, сховано під землю р. Неглинна (прит. Москви, бас. Волги), а біля Кремля на її місці розбито Олександрівський сад. Наприкінці 1820-х — у 1-й пол. 1830-х рр. відбудову післяпожежної М. було завершено, і в ній почали реконструкцію та розширення центру і прилеглих вулиць. Зводилися торг. споруди нового типу: Купецька біржа на Їльїнці, перший у Росії Пасаж між Великим і Малим театрами та Кузнецьким мостом. У М. відкрилися лікарні й богадільні, Міськ. сирітський притулок, Міщанське уч-ще, Олександрівський ін-т і Миколаївський сирітський ін-т. Виникли нові навч. заклади: Вище тех. уч-ще (1830), Межовий ін-т (1835), Петровська академія (1865). Відновлювалися старі й будувалися нові храми. Біля Кремля було знято бастіони Петра I, а на їх місці утворено проїзди повз стіни Китай-города — сучасні Театральний і Китайський проїзди; тоді ж було облаштовано Воскресенську площу. З'явилися Пречистенський, Нікітський, Страстний, Петровський, Рождественський, Сретенський, Чистопрудний, Покровський і Яузський бульвари. Починаючи з 1820-х рр., коли було остаточно знесено Земляний вал і навколо міста утворилася вул. Садова завдовжки в 17 км, ішла забудова Садового кільця.

1830—40 М. дедалі більше перетворювалася на пром. і торг. центр Росії. 1837 було засн. Моск. фондову біржу. М. доставляла свої мануфактурні вироби на всі ринки Росії, на укр. *ярмарки*, у Центр. Азію і Китай. Моск. губ. виробляла половину всіх бавовняних товарів Росії. 1814 в М. налічувалося 253 підпр-ва, на яких працювали 27,3 тис. робітників, а 1853 підпр-в було вже 443, робітників — 46 тис. Екон. розвитку міста й усієї країни сприяло буд-во першої в Росії залізниці С.-Петербург—М., що почалося 1843. Залізницю було введено в дію 1851. За перші 4 роки «чугунка» перевезла понад 3 млн пасажирів, 500 тис. солдатів і майже 50 млн *пудів* багажу. Важливим фактором капіталізації став інтенсивний приплив іноз. інвестицій. З серед. 19 ст. в М. швидко зводилися фабричні корпуси, вокзали, банки, торг. пасажі та універсальні магазини, великі прибуткові будинки, що значною мірою визначало формування осн. магістралей міста. Перші ознаки переходу М. від дворянського міста до капіталістичного підмітив ще О.*Пушкін*: «...Москва, утратившая свой блеск аристократический, процветает в других отношениях: промышленность, сильно покровительствуемая, в ней оживилась и развилась с необыкновенною силою. Купечество богатеет и начинает селиться в палатах, покидаемых дворянством». Господарем міста стають купець, фабрикант, промисловець. М. дедалі більше ставала інтегральною моделлю всерос. підприємництва.

1840 в місті налічувалося 7,7 тис. олійних ліхтарів, 1853 з'явилися перші гасові ліхтарі, 1867 —

ков, К.Леонтьєв та ін. На той час в ун-ті навчалися понад 1600 студентів, а 1858 — 1760, і третину з них складали вихідці з *різночинців* і демократ. прошарків сусп-ва. При Моск. ун-ті діяли різні наук. т-ва. З ініціативи ун-ту було створено мед. клініку, засновано Зоологічний (1832), Історичний та Політехнічний (1872) музеї.

Моск. ун-т 1823 закінчив М.*Максимович* і викладав у ньому до 1834. Він опублікував 1827 «Малороссийские песни», які високо оцінив О.Пушкін, а М.*Грушевський* вважав початком наук. *українознавства*. 1834 М.Максимович видав «Украинские народные песни» і «Голоса украинских песен». Цього року закінчив ун-т О.*Бодянський*, який 1842—68 очолював у ньому кафедру історії і літератури слов'ян. наріч та довгі роки був редактором *«Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете»,* в яких опублікував багато документів з історії України, зокрема *«Історію Русів», «Літопис Самовидця»,* збірник нар. пісень Я.*Головацького* та ін. О.Бодянський зібрав бл. 8 тис. укр. пісень, частину з них опубліковано 1978. Серед його учнів були вихідці з України О.*Котляревський*, О.*Кочубинський.* Автор «Истории Малороссии» в 5-ти т. (1842—43) і зб. поезій «Украинские мелодии» (1831) М.Маркевич навчався деякий час і працював у М. У місті навчалися й працювали Ю.*Венелін*, М.*Закревський*, В.*Маслов* та інші.

Знайдена нещодавно в Центр. істор. архіві М. справа «Рядового Оренбургского батальона Шевченко» свідчить, що в березні 1858 колиш. засланець «Шевченко выехал из Нижнего Новгорода в Санкт-Петербург, но, по частным сообщениям известно, доехав до Москвы, остановился в оной, по случаю постигшей его болезни». Цього разу Т.Шевченко найдовше перебував у М., жив з 11 по 26 березня в сім'ї М.Щепкіна у Воротниковському провулку. Будинок не зберігся, але встановлене його точне місцезнаходження (нинішня адреса — Старопименовський провулок, 12/6). Від'їжджаючи 26 березня 1858, записав: «...оставил я гостеприимную Москву».

Периметр території М. дорівнював тоді 40 *верстам*. Довжина її від пд. зх. (з Воробйових гір) на пн. сх. (до Преображенської застави) складала 13 верст, а ширина від сх. до зх. — 8,5 версти. Довжина р. Москва від витоків до гирла — 420 верст. На річці було 5 мостів — Дорогомиловський, Кримський, Кам'яний, Москворецький і Краснохолмський. У М. налічувалося до 200 ставків, найбільші з них — Патріарший, Чисті пруди, Самотьока.

М. поділялася на Кремль, Китай-город, Білий город, Земляний город і передмістя (околиці). В адм. плані вона була поділена на 17 дільниць, які, у свою чергу, складалися з 96 кварталів і бл. 600 поліцейських дільниць. Функціонувало майже 20 готелів, а також понад 50 подвір'їв, які мали 1800 номерів. На поч. 1850-х рр. у М. проживало 356,5 тис. осіб, 1856 — 368,8 тис. і в 1863 — 539,5 тис. Смертність у М. перевищувала народжуваність, і приріст населення відбувався гол. чин. за рахунок притоку ззовні. Особливо швидко росла кількість робітників, на серед. 19 ст. вона майже подвоїлася. За 2-ї пол. 19 ст. населення в М. збільшилося майже втричі: у 1880-х рр. наблизилося до 800 тис., а на поч. 20 ст. перевищувало 1 млн осіб.

У 2-й пол. 19 ст. інтенсивне буд-во ф-к, з-дів, вокзалів, банків, контор, торг. пасажів, універсальних магазинів, прибуткових будинків перетворили М. на велике торг. і пром. місто імперії — друге після С.-Петербурга, гол. залізничний вузол країни. У М. залізницею щорічно приїжджали бл. 3 млн пасажирів і виїжджали понад 3,3 млн. 1864 в М. відкрито зоопарк, 1866 — утворено консерваторію, 1894 — Театральний музей, 1898 — відкрито Моск. художньо-загальнодоступний театр і пущено перший електричний трамвай. У культ. і духовному житті М. займали помітне місце вихідці з України. У Моск. ун-ті та Лазаревському ін-ті сх. мов навчався А.*Кримський* (1889—96), який затим 20 років був професором цього ін-ту. Моск. ун-т закінчив 1885 М.*Янчук*, який заснував Музично-етногр. комісію, був редактором час. «Этнографическое обозрение» (1889—1916). Випускник Моск. ун-ту О.*Новицький* (1887) був бібліотекарем в Уч-щі живопису, скульптури і зодчества. З 1872 кафедру західноєвропейської літератури в Моск. ун-ті очолив М.Стороженко. 1897—1902 в Моск. ун-ті викладав Д.*Яворницький.* У М. жили й працювали В.*Гіляровський*, В.*Вернадський*, М.Богомолець, М.*Бердяєв* та ін. У театрах, філармонії і консерваторії працювали понад 200 українців. У М. гастролювали М.Л.*Кро-*

Москва. Храм Василя Блаженного (Собор Покрови Пресвятої Богородиці, що на Рову). Листівка початку 20 ст.

Москва. Кафедральний Соборний Храм Христа Спасителя (собор Різдва Христового). Архітектор К. Тон. 1839—1883. Зруйнований 1931. Відбудований 1994—1997. Фото 2005.

пивницький, М.*Заньковецька*, М.*Садовський*, П.*Саксаганський*.

1904 в М. налічувалося 120 тис. фабрично-заводських робітників. Назріванню революції сприяла моск. *інтелігенція*. 1 січня 1905 замість обер-поліцмейстера в М. запроваджено посаду градоначальника (див. *Градоначальство*). У вересні—жовтні 1905 М. перетворилася на центр революц. подій (див. також *Революція 1905—1907*), у грудні вибухнуло збройне повстання, яке було придушене. Розстріляно понад 1 тис. осіб. 1906 в М. з'явився перший у Росії укр. ілюстрований тижневик «Зоря». 1908 С.Хвостов, Г.Козловський, І.*Алчевський*, Н.Нежданова, М.*Донець* та ін. створили в М. «Українську музично-драматичну громаду», згодом зареєстровану як *«Кобзар»*, 1914 заборонений властями.

На межі 19 і 20 ст. змінилася структура міської пром-сті, переважно за рахунок розвитку машинобудування і металообробки. 1913 в М. було бл. 1 тис. пром. підпр-в, на яких працювали 160 тис. робітників. На поч. 20 ст. М. набула рис великого світ. кредитно-фінансового центру, в якому було зосереджено значну кількість *банків*, ін. фінансових закладів. 1907 на вулицях М. з'явився автомобільний транспорт. 1909 відкрито пам'ятник М.*Гоголю*. 1910 почалася телефонізація М. 1913 було встановлено телефонний зв'язок із *Харковом*. 1914 почала діяти перша радіостанція. Важливою частиною моск. побуту стало кіно.

На поч. 1910-х рр. у М. було 18 тис. українців. 12 грудня 1910 в Моск. міській думі гласний І.Шамін запропонував ушанувати пам'ять Т.Шевченка. 26 лютого 1911 відбулася панахида в церкві св. Феодора Студита біля Нікітських воріт. У цей і наступний дні моск. газети вмістили статті про Т.Шевченка. У Моск. ун-ті пройшло урочисте засідання, присвячене пам'яті поета, на якому виступили Ф.*Корш*, О.*Новицький*, А.Кримський. В Уч-щі живопису, скульптури і зодчества влаштовано виставку пам'яті Т.Шевченка. Ювілейні заходи відбулися 1914 до 100-річчя з дня народження поета, зокрема, в Моск. ун-ті відбулися урочисті збори.

Москва. Будинок уряду Російської Федерації. 1965—1979. Архітектори Ф. Чечулін, П. Штеллер. Фото початку 21 ст.

Наприкінці травня 1917 в М. засновано «Українську раду» на чолі з І.Саліковським, до якої ввійшли А.*Приходько*, О.Хруцький, А.Павлюк. До *Української Центральної Ради* 21 квітня 1917 від М. були обрані М.*Шраг* і П.Сікора. Головою УЦР став М.Грушевський, який з вересня 1916 по березень 1917 мешкав у М. як політ. засланець. Він брав участь у випуску російськомовного час. *«Украинская жизнь»* (1912—17), засновником і редактором якого був С.*Петлюра* (редакція — Новинський бульвар, 103). У часопису працювали Л.Бурчак, З.Моргуліс, О.*Саліковський*, О.Хруцький, друкувалися М.*Василенко*, В.*Винниченко*, Д.*Донцов*, С.О.*Єфремов*, Ф.Корш, А.Кримський, Ф.*Матушевський*, М.Могилянський, С.*Сірополко*, П.*Стебницький*, М.*Сумцов*, І.*Франко*, М.Чубинський. Зусиллями співробітників «Украинской жизни» було видано збірник «Украинский вопрос» (1914). Разом з В.Винниченком М.Грушевський редагував у М. україномовний час. «Промінь» (1916—17), редакція якого знаходилася на Поварській, 26. У цьому будинку жив І.*Бунін*. У «Промені» друкувалися П.*Тичина*, Г.*Чупринка*, Х.О.*Алчевська*. У листопаді 1916 до М.Грушевського на Арбат, 55, приходив Максим *Горький*, вони домовилися про видання наук. збірника «Україна і Москва в їх духовному житті», вихід якого було перервано *Російською революцією 1917—1918*.

У листопаді 1917 в М. на Помісному соборі відновлено патріаршество. 5 листопада 1917 патріархом Московським і всія Русі став моск. митрополит *Тихон* (Белавін). 11 березня 1918 в М. переїхав уряд РСФРР на чолі з В.*Леніним*. 1918 на Трубній площі в М. було відкрито перший пам'ятник Т.Шевченку. 1920 завершено буд-во Брянського (Київського) вокзалу. 30 грудня 1922 в М. відбувся Всесоюзний з'їзд рад, який проголосив створення *СРСР*, а М. стала його столицею. З 1920-х рр. у М. йшла відбудова пром-сті і міськ. госп-ва. 1925 прийнято план реконструкції столиці. З кінця 1920-х рр. переважний розвиток здобули авіац., автомобільна, верстатобудівна, електро- і радіотех., металургійна і хімічна галузі пром-сті. 1927—30 побудовано кіностудію «Мосфільм», 1929 відкрито Моск. планетарій. У М. і Підмосков'ї закладалися основи рад. *воєнно-промислового комплексу*. 1941 частка М. і Моск. області в заг. обсязі пром. вир-ва СРСР становила 25 %. 1920—30 в М. було створено багато нових вищих навч. закладів, н.-д. і проектних ін-тів. 1932 з Ленінграда (нині м. С.-Петербург) у М. переведено керівні кадри та низку ін-тів АН СРСР (нині *Російська академія наук*).

Швидко росло населення міста: 1923 — понад 1,5 млн, 1936 — бл. 3,6 млн жителів. 1924 на вулицях М. з'явилися рейсові автобуси, 1925 — таксомотори, 1933 — тролейбуси. 15 травня 1935 було введено першу чергу Моск. метрополітену. 1932—37 побудовано водоканал Москва—Волга. 1935 прийнято ген. план реконструкції М., у ході якої було знищено десятки храмів і пам'ятників арх-ри, зокрема Казанський собор, більшу частину Китай-города тощо. Проте було побудовано новий корпус Держ. б-ки ім. В.Леніна, будинок Ради праці і оборони (нинішній будинок Держ. думи РФ), готель «Москва». У 2-й пол. 1930-х рр. повністю перебудовано мости через р. Москва, створено великі парки — Центр. парк к-ри і відпочинку ім. Максима Горького, Ізмайловський та ін., упорядковано бульвари і сквери. 1939 відкрито Всесоюзну с.-г. виставку. До 1941 забудова вийшла за межі окружної залізниці. Територія М. досягла 32 617 га. 1939 в М. мешкали 4,6 млн жителів. У 1920-х рр. укр. клуб ім. Шевченка в М.

влаштовував літ. вечори, шевченківські свята тощо. 1924—27 тут організовано укр. спілку письменників «Село і місто», до якої належали В.*Гадзінський*, К.*Буревій*, Г.Коляда. Діяло укр. вид-во. У вид-ві «Грань» 1918 і 1922 вийшов «Запретный “Кобзарь”», укладений І.Бєлоусовим. У 1920—30-х рр. у М. працювали укр. вчені, митці, медики: О.Бишевська, С.Богуславський, М.Бурденко, М.*Гудзій*, М.Зозуля, О.*Дейч*, Б.Ісаченко, К.*Квітка*, В.Кістяковський, І.*Козловський*, Л.*Курбас* та ін. 1931—34 тут мешкав М.Грушевський. У серпні 2003 на будинку по вул. Погодінській, 2/3, встановлено меморіальну дошку на його честь.

У роки німецько-рад. війни 1941—45 під час *Другої світової війни* в М. було сформовано 16 д-зій *народного ополчення*, 25 батальйонів та ін. формувань. Столиця направила в діючу армію понад 850 тис. осіб. Бл. 600 тис. жителів М. і області брали участь у буд-ві оборонних укріплень. У результаті *битви за Москву 1941—1942* гітлерівські війська зазнали поразки, що зірвала гітлерівські плани «блискавичної» війни (див. *Бліцкриг)*. Під час війни в М. перебували О.*Довженко*, В.*Сосюра*, Ю.*Смолич*, О.*Корнійчук*, П.Тичина, А.*Малишко*, у місті було засновано «Укрвидав», призначений для фронту. З поч. 1930-х рр. в будинку № 9 на Арбаті працювала укр. книгарня. У ній бували М.*Рильський*, П.Тичина, В.Сосюра, А.Малишко, П.*Воронько* та ін.

24 червня 1945 в М. відбувся Парад перемоги. 1947 було відзначено 800-річний ювілей міста. Пром-сть М. досягла довоєн. рівня. У 1940-х рр. було розроблено план розбудови М., за яким 1951—60 споруджено висотні будинки, що значною мірою змінили архіт. силует міста, зокрема, гол. корпус Моск. ун-ту, будинок МЗС СРСР, готель «Україна». 1960 кордоном М. стала Моск. кільцева автодорога (МКАД). 1965 М. надано звання міста-героя. 1967 закінчено буд-во телевізійної вежі в Останкіно, відкрито меморіал «Могила Невідомого солдата». Було прокладено магістралі, зокрема Новий Арбат, зведено (часто без урахування містобудівного середовища) великі громад. споруди: Кремлівський палац з'їздів, висотний комплекс *Ради економічної взаємодопомоги* (нині будинок мерії), готель «Росія» (знесено), будинок Моск. худож. академічного театру ім. Максима Горького, Будинок уряду РРФСР (нині Будинок уряду РФ). 1971 розроблено 3-й ген. план розвитку М. на 20 років. До Олімпійських ігор 1980 було побудовано універсальний спортивний комплекс «Олімпійський», критий велотрек у Крилатському, готельний комплекс в Ізмайлово. З серед. 1980-х рр. до М. приєднано кілька районів за межами МКАД. У М. працювали режисери О.Довженко (похова-

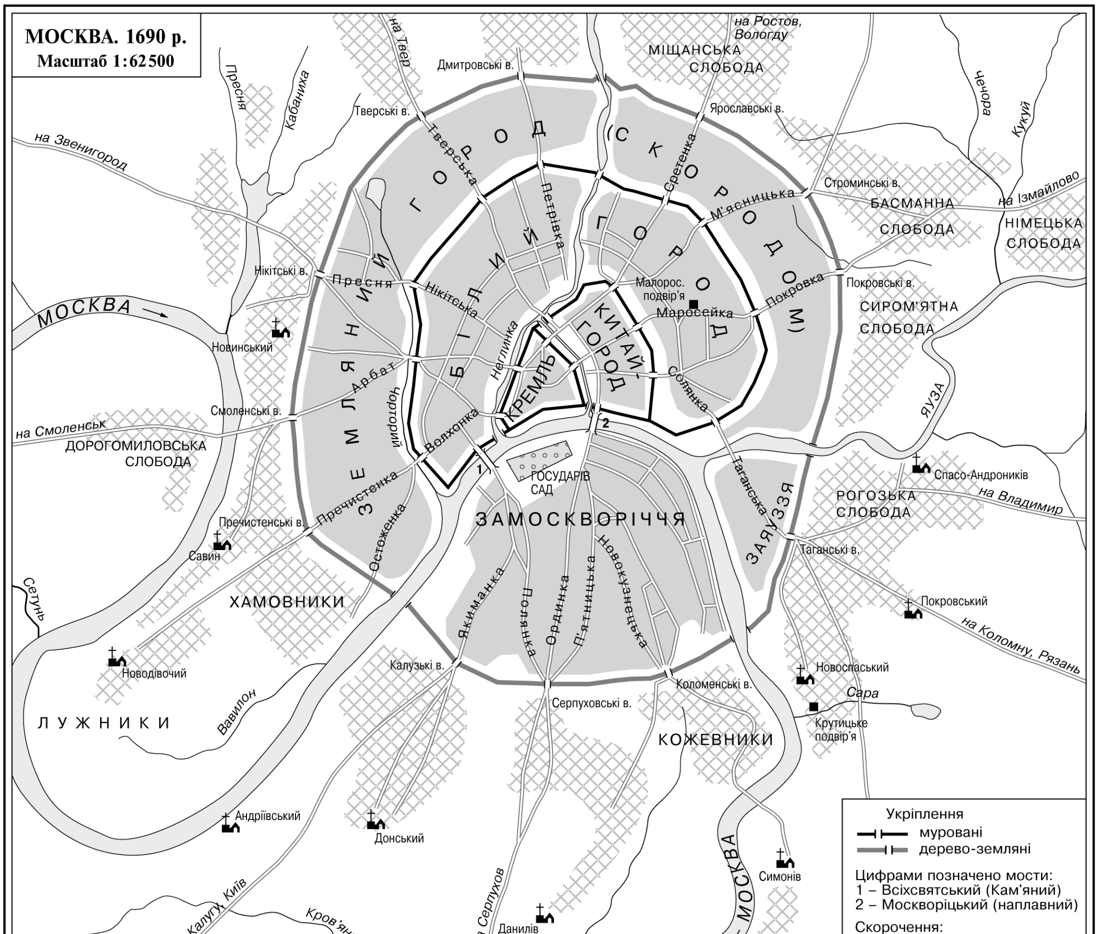

МОСКВА. 1690 р.
Масштаб 1:62500

ний у М. 1956), І.*Савченко*, С.*Бондарчук*, Л.Танюк. Тут закінчили Літ. ін-т ім. Максима Горького Л.*Костенко*, П.Мовчан, Г.*Тютюнник*, Вищі сценарні курси закінчили І.*Драч*, М.*Вінграновський*, Л.Череватенко. 1936, 1951, 1960 в М. відбулися декади укр. мист-ва та літератури (див. *Декади українського мистецтва та літератури в Москві*), 1929, 1936, 1937, 1960 — виставки українського образотворчого мист-ва. 1961 вул. Дорогомиловську було перейменовано на набережну Тараса Шевченка. 1964 відкрито пам'ятник Кобзарю, його ім'ям названо одну з б-к. У М. вийшли книги М.Рильського, О.Білецького, О.Дейча, Є.*Шабліовського* про Т.Шевченка. 1986 Б-ка ім. В. Леніна передала в Київ у дар укр. народові деякі рукописи Т.Шевченка.

1989 в М. відбувся 1-й з'їзд нар. депутатів СРСР. 1990 1-й з'їзд нар. депутатів РРФСР проголосив держ. суверенітет Росії, обрав Б.*Єльцина* головою ВР РРФСР. 1991 першим мером М. став Г.Попов, а з 1992 — Ю.Лужков. З грудня 1991 М. — столиця Рос. Федерації. 1995 відкрито меморіал Перемоги на Поклонній горі, 2000 завершено відновлення храму Христа Спасителя. Представницьким органом міськ. самоуправління, представницьким і законодавчим органом державної влади М. є виборна Моск. міська дума. Виконавчим органом міськ. самоуправління і держ. влади М. є Моск. адміністрація (мерія) на чолі з мером. Уся територія міста поділена на 10 адм. округів на чолі з префектами. Гербом М. є зображення на темно-червоному геральдичному щиті вершника — св. Георгія Переможця, який вражає золотим списом чорного змія. Прапор М. — прямокутне полотнище темно-червоного кольору із зображенням у центрі елемента герба — св. Георгія Переможця.

На межі 20 і 21 ст. основними галузями пром-сті М. були: харчова (32,1 % заг. обсягу пром. вир-ва), машинобудівна і металообробна (30,9 %), електроенергетична (9,6 %), хімічна і нафтохімічна (4,7 %), пром-сть буд. матеріалів (4,1 %), легка (3,1 %), деревообробна (2,9 %), паливна (2,2 %), кольорова металургія (1,5 %), чорна металургія (1,1 %). Муніципальний транспорт міста — понад 5,2 тис. автомобілів, 1,6 тис. тролейбусів, 900 трамваїв. У М. понад 1 тис. НДІ, 80 вузів, 60 професійних театрів. У М. 6400 пам'яток історії і к-ри, понад 70 музеїв. Територія М. — 994,0 км^2, у т. ч. в межах МКАД — 878,7 км^2. 1998 було схвалено проект ген. плану розвитку М. до 2020, нині розроблено ген. план до 2025.

За переписом 1989, в М. налічувалося бл. 9 млн жителів, з них українців — 253 тис. (2,8 %). 1988 в М. створено Укр. т-во «Славутич», яке очолював П.Попович. За переписом 2002, в М. — понад 10,4 млн мешканців, з них українців — 253, 6 тис. (2,4 %). Однак у місті не виходить жодна газета укр. мовою, відсутні україномовні теле- і радіопрограми. У М. є вулиці Лесі Українки, М.Коцюбинського, І.Франка, В.Боженка, О.Довженка, О.Корнійчука, Укр. бульвар, вулиця і метро «Київська», Київ. вокзал. Діє Центр укр. досліджень Ін-ту Європи РАН, Б-ка укр. літератури. Посли незалежної України в РФ: В.Крижанівський, В.Федоров, М.Білоблоцький, О.Дьомін, К.Грищенко. 1998, 2003 і 2006 свої спектаклі привозив у М. *Національний академічний драматичний театр імені І.Франка*, 2002 і 2008 в М. відбулися гастролі *Національного академічного театру російської драми імені Лесі Українки*. Нар. артист України Б.*Ступка* нагороджений у М. на поч. 21 ст. багатьма моск. і рос. театральними і кіно- преміями, у т. ч. рос. нац. премією «Тріумф» у галузі к-ри (2007).

14 травня 1993 прийнято постанову Кабінету Міністрів України «Про створення Культурного центру України в м. Москві» (Культ. центр України — далі КЦУ). Буд-во (реконструкція) будинку № 9 на Старому Арбаті (у ньому бували А.*Чехов*, Л.*Толстой*, В.*Маяковський*, С.Єсенін, Б.*Пастернак*) велося 1994—98. КЦУ відкрився 27 листопада 1998. Став унікальною держ. установою, що пропагує в М. укр. мову, к-ру, духовність, соборність і самобутність укр. народу. У КЦУ виступали майстри укр. і рос. к-ри Б.Ступка, Н.Матвієнко, М.Миколайчук, Б.*Кото-*

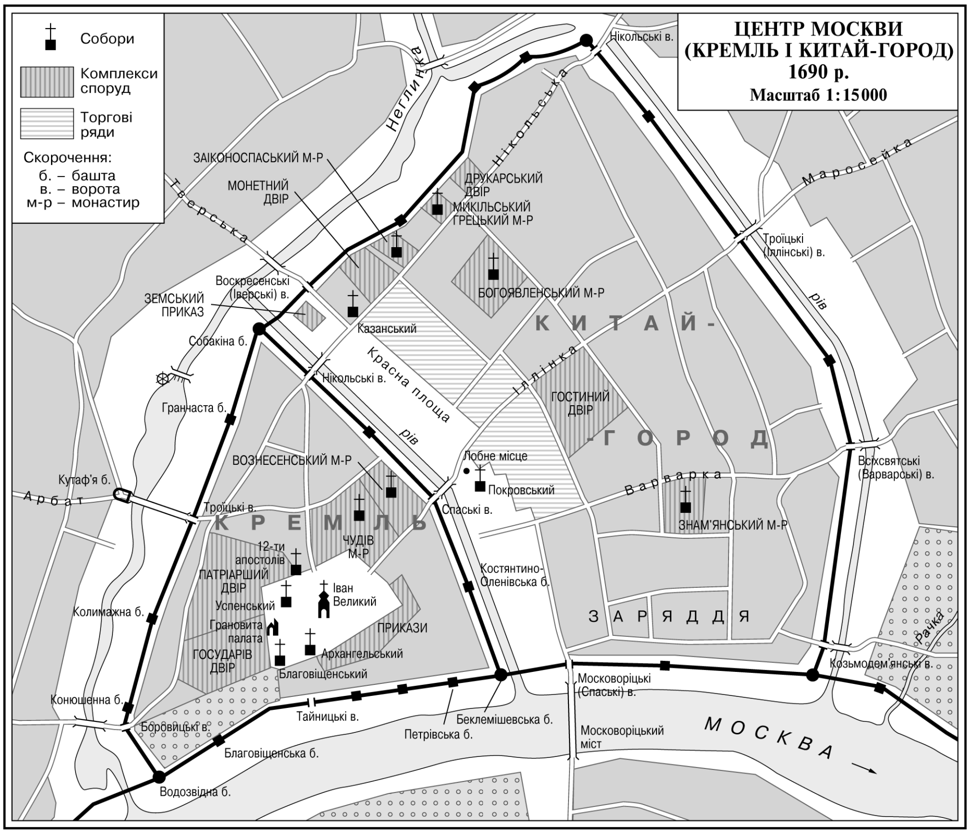

рович, В.Гуцал, Є.*Станкович*, М.*Скорик*, О.Голобородько, М.Гнатюк, М.Стеф'юк, Б.*Руденко*, В.Бортко, Р.Віктюк, Є.*Мірошниченко* і багато ін. Відвідувачі КЦУ мали змогу чути публіцистичне і поетичне слово та виважену наук. інформацію з вуст Б.*Патона*, М.*Жулинського*, І.*Кураса*, В.*Литвина*, В.Брюховецького, В.*Яворівського*, Л.Танюка, П.Мовчана, М.*Гориня*, І.Драча, Р.Лубківського, І.Чижа.

Літ.: История Москвы, т. 1—6. М., 1952—59; Памятники архитектуры Москвы, вып. 1—4. М., 1982—94; История Москвы с древнейших времен до наших дней, т. 1—3. М., 1997; *Белоусов И.* Ушедшая Москва. М., 1998; Москва: Энциклопедия. М., 1998; *Сытин В.П.* Из истории московских улиц. М., 1999; *Тихомиров М.Н.* Труды по истории Москвы. М., 2003; Улицы Москвы: старые и новые названия. М., 2003; *Елистратов В.С.* Язык старой Москвы: Лингвоэнциклопедический словарь. М., 2004; *Забелин И.Е.* История города Москвы: Неизданные труды. М., 2004; *Колодный Л.* Москва в улицах и лицах. Хождение в свой город. М., 2004; *Любецкий С.М.* Старина Москвы и русского народа. М., 2004; *Мельниченко В.* Михайло Грушевський: «Я оснувався в Москві, Арбат 55». М., 2005; *Мельниченко В.* Арбат очима українця. М., 2006; *Муравьев В.Б.* Легенды старой Москвы. М., 2006; *Сорокин В.В.* По Москве исторической. М., 2006; *Вострышев М.* Москва: Большая иллюстрированная энциклопедия. М., 2007; *Горбаневский М.* Москва: кольца столетий. М., 2007; *Забелин И.Е.* История города Москвы. М., 2007. *Кондратьев И.К.* Седая старина Москвы. М., 2007; Купеческая Москва. М., 2007; *Малиновский А.Ф.* Историческое обозрение Москвы. М., 2007; *Мельниченко В.* Тарас Шевченко: «Моє перебування в Москві». М., 2007; Москва в зеркале веков. М., 2007; *Назаревский В.В.* Москва — сердце России: Восемь веков истории. М., 2007; *Пыляев М.И.* Старая Москва. М., 2007; Культурний центр України в Москві. М., 2008.

В. Мельниченко.

МОСКВОФІ́ЛЬСТВО, русофільство — національно-культ. і сусп.-політ. течія серед укр. («руського») населення *Галичини* (включно з *Лемківщиною*), *Буковини*, *Закарпатської України* та укр. еміґрантів у Пн. Америці в 2-й пол. 19 ст. — 30-х рр. 20 ст., яка постулювала приналежність зх. українців («русинів»; див. *Русини*) до єдиного рос. («русского») народу.

У національно-культ. сфері М. проявлялося в намаганнях вживати рос. літ. мову, поширювати рос. істор. та нац. свідомість. Москвофіли обґрунтовували свою позицію істор. традицією східнослов'ян. народів, спільністю нац. назви «*Русь*», подібністю етнонімів «руський» і «русский», участю багатьох письменників, митців та вчених з України у творенні новочасної рос. к-ри та науки. Також церк. «обрядовий» рух, скерований на очищення *Української греко-католицької церкви* від т. зв. латинських запозичень, підштовхнув частину церк. діячів Галичини та Закарпаття не тільки до переходу на *православ'я*, а й до самоідентифікації з рос. традицією. Політ. М., мотивоване прагненням здобути зовн. допомогу в нац. боротьбі, полягало в прихильному сприйнятті панславістських тенденцій (див. *Панславізм*) у рос. зовн. політиці 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. та в підтримці планів приєднання до *Російської імперії.*

Термін «москвофільство» початково мав негативний відтінок, поряд з ним в офіц. документах наприкінці 19 — на поч. 20 ст. був поширений термін «русофільство». Сьогодні серед істориків є різні погляди на датування виникнення М. та розрізнення або ж ототожнення його з русофільством і старорусинством, оскільки М. включало широкий діапазон поглядів — від часткового визнання укр. етнічної самобутності до обстоювання повної етнокульт. єдності з росіянами. Традиційно виникнення М. датується серед. 19 ст., однак дехто з дослідників (О.Аркуша, М.Мудрий, О.Сухий та ін.) вважають, що прагнення до включення в ширший панруський культ. простір доречніше окреслювати терміном «русофільство», а М. як ототожнення себе з власне Росією та рос. к-рою кристалізується лише наприкінці 19 ст. Деякі історики (М.*Андрусяк* ще в 1930-х рр., В.Вендлянд, О.Добржанський, частково — П.-Р.*Магочій* та ін.) наголошують на тому, що ті діячі 60—80-х рр. 19 ст., яких традиційно зараховували до москвофільського табору, насправді були «старорусинами», тобто місц. патріотами, політ. та мовно-культ. консерваторами, лояльними до монархії *Габсбургів* та церк. ієрархії. Старорусини, що стали попередниками як русофілів, так і *народовців*, вели істор. та фольклорно-етногр. пошуки, намагалися визначити і утвердити національно-культ. самобутність та ідентичність західноукр. населення. Русофіли, хоч і були ідейними опонентами народовців та попередниками москвофілів, об'єктивно також зробили певний внесок у процес нац. відродження на західноукр. землях. Відповідно до цих підходів старорусинство і русофільство трактуються як стадія нац. руху на етапі переходу від традиційної етноконфесійної руської до модерної української *ідентичності національної*, що мала істотне значення для ідеологічного відокремлення зх. українців від сусідніх *націй* — польс., угор., румунської.

Початково русофільство було пов'язане з поширенням ідей про слов'ян. взаємність і самобутність та орієнтацією на Росію як єдину на той час незалежну слов'ян. *державу*. Стимулом для виникнення панруських та пророс. поглядів на західноукр. землях стали переїзд наприкінці 18 — на поч. 19 ст. закарпат. освітніх діячів І.*Орлая*, М.*Балудянського*, В.*Кукольника*, П.*Лодія*, Ю.*Венеліна* та ін. у Рос. імперію, а також наук. і культ. контакти з рос. слов'янознавцями, що розпочалися в 1820-х рр. і посилилися в 1830—50-х рр. (поїздки П.*Кеппена*, М.Надєждіна, М.П.*Погодіна* та ін., листування останнього з Д.*Зубрицьким*).

Пророс. погляди спочатку найсильніше проявилися на Закарпатті. У поетичних творах Г.*Тарковича* та О.*Духновича* (1-ша пол. 19 ст.) наголошувалося на прихильному ставленні до Росії. Також у громад. житті Галичини періоду «Весни народів» 1848 (див. *Революції 1848—1849 років в Європі*) вже існувала «російсько-руська» течія (відповідно до класифікації автора твору «Слово перестороги» В.*Подолинського*). Участь рос. військ під командуванням генерал-фельдмаршала кн. І.*Паскевича* в боротьбі з угор. революцією, зокрема, їх перехід через Галичину, Буковину та Закарпаття 1849, придушення царським урядом *польського повстання 1863—1864*, водночас компроміс офіц. Відня з угор. і

польс. політ. колами в 2-й пол. 1860-х рр. стали осн. факторами поширення пророс. політ. орієнтації серед руських національно-культ. діячів монархії Габсбургів. Основи національно-культ. русофільства в 1840—50-х рр. заклали діячі гуртка Д.Зубрицького (т. зв. Погодинська колонія) в Галичині та гуртка А.*Добрянського* на Закарпатті. Перехід Я.*Головацького* на politics пророс. позиції в 1850-х рр. дав можливість пізнішим русофільським і москвофільським діячам претендувати на зв'язок із діяльністю *«Руської трійці»*. Починаючи з 1860-х рр., частина руських діячів Галичини та Закарпаття співпрацювали з рос. панславістами (Слов'ян. благодійним т-вом) та урядом (зокрема із священиком при рос. посольстві у *Відні* М.Ф.*Раєвським*), отримуючи від них видання та фінансову допомогу. Утвердження русофільської течії було складовою ширшої трансформації поглядів багатьох слов'ян. діячів у Габсбурзькій монархії — від *австрославізму* до панславізму. У Слов'ян. з'їзді в *Москві* (травень—червень 1867) взяла участь делегація руських діячів Галичини та Закарпаття на чолі з Я.Головацьким.

У мовно-правописних дискусіях 1850—70-х рр. представники русофільського напряму обстоювали необхідність запозичень з рос. літ. мови та використання етимологічного правопису на противагу як урядовим планам запровадження лат. абетки (т. зв. *Азбучна війна 1859* в Галичині), так і народомовним фонетичним засадам народовців. Вони намагалися русифікувати мову вже перших укр. періодичних видань у Галичині та Закарпатті (*«Зоря Галицька»* 1850—54, «Церковна газета», *«Слово»* та ін.). На їхню думку, в усіх частинах Русі з часом мала сформуватися одна літ. мова та правопис, однак з двома осн. варіантами вимови — північно- та південноруським. Граматико-правописні форми тогочасної книжної мови, що використовувалася в русофільських виданнях, т. зв. *язичія*, вважалися перехідними й тимчасовими, їх намагалися наблизити до рос. літ. мови. Спроби створення місц. повноцінної літератури на «язичії» були невдалими (В.Залозецький, В.Хиляк та ін.). Водночас мовою оригіналу видавалися твори рос. літератури. Натомість у публікаціях, що мали на меті просвітницьку та агітаційну роботу серед *селянства*, тоді й пізніше використовувалася розмовна нар. мова.

У Галичині угруповання русофілів (Я.Головацький, І.*Головацький*, І.*Гушалевич*, Б.*Дідицький*, Й.Лівчак, І.*Наумович*, Т.Павликів, А.*Петрушевич* та ін.) остаточно виокремилося з середовища старорусинів у серед. 1860-х рр. як наслідок розчарування в австрійс. урядовій політиці та посилення польс. впливів. Роль маніфесту нової орієнтації відіграла стаття у львів. газ. «Слово» (8 серпня 1866) під назвою «Погляд в будучность» авторства І.Наумовича із закликом відмовитися від попередньої «опортуністичної» політики щодо Відня і заявити про мовно-літ., церк. і нар. єдність з усім «русским миром». Однак прагнення до культ. єдності з Росією та надії на захист рос. уряду далі поєднувалися з деклараціями політ. лояльності до Габсбурзької монархії. Австрійс. лоялізм особливо помітно проявився в програмних документах та діяльності політ. т-ва «Руська (Русская) рада», заснованого у *Львові* 1870.

Протягом 1860—70-х рр. русофіли взяли під свій вплив осн. національно-культ. інституції галицьких українців — *Ставропігійський інститут*, *Народний дім у Львові*, *Галицько-руську матицю* — і до 1890-х рр. переважали в укр. громад. житті Галичини. Також русофільської орієнтації дотримувалися студентське т-во *«Академічний кружок»* (створене у Львові, 1870), т-во «Русское касино» (Львів, 1876), «Общество русских дам» (Львів, 1879). Для впливу на селянство з ініціативи І.Наумовича 1874 в *Коломиї* (з 1877 — у Львові) засновано «Общество имени М.Качковского». Протягом 1870-х рр. це т-во швидко зростало чисельно: станом на 1878 воно налічувало бл. 6 тис. членів, згодом розвивалося повільніше від народовецької «Просвіти» (див. *Львівське товариство «Просвіта»).* Це т-во також поширило свій вплив на Буковину, а на поч. 20 ст. — на укр. емігрантів у Пн. Америці.

Гол. політ. пресовими органами русофільства (згодом — і москвофільства) в Галичині австрійс. періоду були часописи «Слово» (після 1866—1887), «Русская рада» (1871—1912), «Наука» (1871— 99, 1902—14), «Пролом» (1880—82), «Новый пролом» (1883—87), «Червонная Русь» (1888—91), «Галицкая Русь» (1891—92), «Галичанин» (1893—1913), *«Прикарпатская Русь»* (1909—15), *«Русское слово»* (1890—1914), «Голос народа» (1909—14).

Позиції русофілів в Галичині підірвав суд, відомий як «процес Ольги Грабар» (червень—липень 1882), викликаний переходом громади прикордонного с. Гнилички (нині село Підволочиського р-ну Терноп. обл.) на православ'я (заарештовані і звинувачені А.Добрянський, який переїхав у Галичину із Закарпаття, його донька О.Грабар, О.*Марков*, І.Наумович, В.*Площанський* та ін.). Спроби досягти порозуміння між народовцями і русофілами в 1880-х рр. (зокрема спільне проведення виборчих кампаній 1883 і 1889 до *Галицького крайового сейму*) припинилися у зв'язку з т. зв. *новою ерою* 1890.

На Закарпатті, під впливом А.Добрянського, О.*Духновича*, А.*Кралицького*, О.Павловича, І.Раковського та ін., русофільської орієнтації дотримувалися ужгородське «Общество святого Василія Великого» (засноване 1864) та перша газета закарпат. русинів «Свѣтъ» (1867—71). У 1850—60-х рр., порівняно з Галичиною, рос. літ. мова тут частіше вживалася та відігравала більшу роль у суспільно-культ. житті. Нею намагалися писати твори І.Раковський, К.Сабов, Є.Фенцик та ін. Русофільство було мотиване протистоянням мадяризації та намаганням зберегти слов'ян. самобутність. Після австро-угор. компромісу діяльність угор. адміністрації в 70—80-х рр. 19 ст. привела до обмеження русофільських впливів на Закарпатті й тимчасового занепаду русофільських установ.

У громад. житті Буковини найвизначнішими прибічниками русофільського напряму в 60—70-х рр. 19 ст. були І.Браник, І.Глібовицький, Т.Дронь, В.*Продан.* Під їхнім впливом початково перебувало чернівецьке т-во

«Руська бесіда» (засноване 1869), учнівське т-во «Согласіє» (засноване 1870), ж. «Родимий листок» (1879—82). Одним з факторів посилення пророс. настроїв була діяльність рос. консульства в *Чернівцях,* а також контакти з галицькими русофілами. У серед. 1880-х рр. відбулося розмежування русофільських і народовецьких угруповань, зокрема, на українофільські позиції перейшли т-ва «Руська бесіда» (1884), «Союз» (1886), «Руська рада» (1889; див. *Руська рада на Буковині*).

Починаючи з 90-х рр. 19 ст. молодше покоління русофільських діячів у Галичині, т. зв. новокурсники (С.Бендасюк, М.Глібовицький, В.*Дудикевич*, Д.*Марков* та ін.), почали послідовно використовувати в публіцистиці та науково-літ. працях рос. мову, заявляти про повну етнонац. єдність русинів і росіян та критикувати традиційний прогабсбурзький лоялізм старшого покоління, тим самим еволюціонуючи до послідовного М. 1900 в Галичині створено «Русскую народную партию» (до її кер-ва увійшли як старші, так і молодші діячі русофільського руху), в програмі якої ще зберігалася нечітка формула нац. самоідентифікації (галицько-руське населення визначалося як частина «малоруського племені», приналежного до «русского» народу). 1908—09 відбувся остаточний розкол у рамках партії та ін. інституцій на «старокурсників» (В.Давидяк, М.Король, І.Костецький, М.Матковський та ін.), які далі дотримувалися лояльності щодо Відня і наголошували на своїй «малоруськості», та «новокурсників». Позицію «новокурсників» у Галичині найяскравіше представляла газета «Прикарпатская Русь», позицію «старокурсників» — газ. «Галичанин». Незважаючи на протистояння, обидва угруповання співіснували в усіх русофільських інституціях.

На поч. 20 ст. галицькі польс. кола почали підтримувати русофільсько-москвофільських політиків на противагу діячам укр. нац. орієнтації. За результатами парламентських виборів 1907 русофіли отримали 5 мандатів, тоді як представники укр. партій — 22. На виборах 1908, за підтримки провінційної адміністрації, русофіли отримали 9, натомість політики укр. орієнтації — 12 місць у Галицькому крайовому сеймі. Загалом за русофільських кандидатів проголосували лише бл. третини укр. виборців у Галичині.

На Буковині ідейним натхненником М. наприкінці 80-х рр. 19 ст. став Г.Купчанко. Москвофільської орієнтації дотримувалися газети «Русская правда» (1888—92, виходила у *Відні*), «Православная Буковина» (1893—1904), «Русская правда» (1910—12) та ін., молодіжні орг-ції «Буковина» та «Карпатъ», гімнастично-протипожежні т-ва «Русские дружины». Намагання їхніх членів перейти на «чисту» рос. мову викликали невдоволення старшого покоління (т. зв. консервативних русинів). Під вплив москвофілів 1896 також перейшло політ. т-во «Народная рада». Намагаючись протистояти в усьому народовцям, буковинські москвофіли вели окремі виборчі кампанії, час до часу співпрацюючи з румун. політиками. Провідними діячами москвофільського руху на Буковині на поч. 20 ст. були К.Богатирець, О.*Геровський*, К.Могильницький.

Посилення пропаганди рос. панславізму та неославізму на теренах *Австро-Угорщини* на поч. 20 ст. привело до фінансового та орг. зміцнення «новокурсників». Інтелектуальну допомогу москвофільському рухові регулярно надавали рос. славісти А.Будилович, В.*Ламанський*, І.*Філевич*, Ф.*Арістов* та ін. Представники москвофілів брали участь у складі рос. делегації в Празькому (1908) та Софійському (1910) слов'ян. з'їздах. У липні 1907 депутат Д.Марков уперше зробив спробу виступити в австрійс. парламенті рос. мовою, домагаючися запровадження рос. мови в шкільництві.

Перед *Першою світовою війною* допомога москвофільським орг-ціям здійснювалася через *«Галицко-русское благотворительное общество»* в м. *Санкт-Петербург* (голова — А.Будилович, згодом — граф В.*Бобринський*) та ін. панславістські й рос. націоналістичні т-ва. У зв'язку із загостренням відносин Австро-Угорщини та Рос. імперії рос. уряд посилив фінансову підтримку москвофільським орг-ціям з метою нейтралізувати діяльність укр. інституцій та підготувати майбутнє приєднання Галичини, Закарпаття і Буковини до Рос. імперії. Щойно вибухнула І світ. війна, 11 серпня (29 липня) 1914 в *Києві* галицькі емігранти на чолі з Ю.Яворським і С.Лабенським за сприяння командуючого рос. *Південно-Західним фронтом* генерала від артилерії М.*Іванова* утворили *«Карпато-русский освободительный комитет»*.

Частиною пророс. діяльності москвофілів був рух за поширення православ'я в Галичині та Закарпатті. Відомо кілька спроб групового переходу на православ'я серед греко-катол. населення Галичини 1911—14, спровокованого правосл. місіонерами (як правило, вихідцями з Галичини, що здобули освіту в рос. правосл. духовних закладах). На Буковині москвофіли намагалися посилити свої впливи, загострюючи агітацію проти поширення впливів греко-католиків, тобто галичан. Перехід на православ'я кількох десятків тисяч вірних (укр. емігрантів з Австро-Угорщини) відбувся в Пн. Америці. Москвофільські орг-ції займалися організацією подорожей селян до *Почаївської Свято-Успенської лаври*, *Києво-Печерської лаври*, а також переселенським сел. рухом в Рос. імперію (головно в *Бессарабію* та *Новоросійський край*).

Пророс. діяльність викликала арешти (Мармарош-Сігетський 1913—14 та Львівський 1914 судові процеси). На Буковині австрійс. власті провели перші антимосквофільські акції ще в травні 1910: за звинуваченнями в шпигунстві та держ. зраді було закрито кілька москвофільських т-в на Буковині («Общество русских женщин», «Карпатъ», «Русская дружина», *бурси* в Чернівцях і Сереті; нині м. Сірет, Румунія), а їхнє майно конфісковане і розпродане.

Загалом перед І світ. війною москвофільські впливи були найсильнішими в прикордонних з Рос. імперією місцевостях Галичини, на Закарпатті та Лемківщині.

З початком І світ. війни австро-угор. власті в серпні—вересні 1914 закрили практично всі москвофільські інституції та про-

вели арешти їх діячів, які охопили також частину тих укр. священиків і селян, які не брали участі в москвофільському русі. Під час відступу австро-угор. військ траплялися випадки стихійної розправи над заарештованими, а також страти укр. населення за рішенням військ. судів (див. також *Евакуаційні заходи австрійського та російського урядів на українських землях у роки Першої світової війни*). Більшість заарештованих утримувалися в таборі Талергоф (Thalerhof) біля м. Грац (Австрія), що діяв протягом вересня 1914 — травня 1917. За даними москвофільської публіцистики, за звинуваченням у пророс. діяльності в серпні 1914 у Львові було ув'язнено бл. 2 тис. осіб, у таборі Талергоф восени 1914 утримувалося 6—8 тис. осіб, з яких від знущань, антисанітарії, епідемій тифу померло понад 1700 осіб. 1915 частина талергофських в'язнів була звільнена й надалі проживала під поліційним наглядом у різних австрійс. місцевостях; восени 1916 до Талергофа знову відправлено бл. 2 тис. осіб; наприкінці 1917 табір ліквідовано. У той же час ті москвофільські діячі, які залишилися під рос. окупацією 1914—15, брали участь у репресіях проти укр. громад. інституцій, а дехто з них зайняв посади в рос. адм. апараті (див. *Галицьке генерал-губернаторство*).

У міжвоєнний час москвофільські діячі видали 4 вип. збірника «Талергофский альманах» (Львів, 1924—32), який попри тенденційність, зокрема антиукр. спрямування упорядників, містить цінні джерела (спогади, щоденники інтернованих, газетні публікації, офіц. розпорядження тощо). Будуючи культ мартирології «карпато-русского народа», москвофільські діячі використовували його для поширення звинувачень проти укр. діячів у співпраці з австро-угор. властями.

З відступом рос. армії 1915 і 1917 на територію Рос. імперії втекли москвофільські діячі та селяни, що перебували під їхнім впливом і боялись австро-угор. урядових переслідувань (частина була виселена під примусом), усього бл. 100 тис. осіб. Центром москвофільської громадсько-культ. діяльності стало м. Ростов-на-Дону (нині місто в РФ), де діяли «Галицко-русский комитет» на чолі з В.Дудикевичем та г-зія для галичан. У січні 1918 з галицьких біженців сформовано військ. загін у білогвард. *Добровольчій армії*.

У міжвоєнний період М. зберегло сильні позиції тільки на Закарпатті. Там продовжувало діяти *«Общество имени Духновича»*, що співпрацювало з «Обществом имени М.Качковского» в Галичині та рос. емігрантськими орг-ціями і виступало за впровадження рос. літ. мови в місц. шкільництві та проти навчання укр. мовою. «Общество имени Духновича» проводило щорічний фестиваль «Русский день». 1932 в *Ужгороді* споруджено «Русский народный дом». Виходили друком часописи «Карпаторусский голос», «Карпатский свет», «Русская земля», «Русский народный голос», «Православная Русь» та ін. У 1920-х рр. за часткової підтримки чехословац. уряду на Закарпатті зміцнилися позиції православ'я: 1921—30 кількість правосл. вірних зросла з 61 тис. до 112 тис. осіб. Чільними москвофільськими діячами були Й.Камінський, А.Карабелеш, С.*Фенцик*. 1938 деякі діячі москвофільського напряму виступили проти уряду *Карпатської України* А.*Волошина*, дехто з них дотримувався проугор. орієнтації (С.Фенцик), ін. залишалися вірними *Чехословаччині*.

У Галичині продовжували діяти наук. та культ. москвофільські т-ва: Ставропігійський ін-т (1916—22 перебував під впливом укр. діячів), Народний дім, Галицько-руська матиця, «Общество русских дам», кооп. «Русский ревизионный союз», «Общество имени М.Качковского», т-во «Русская школа», студентське т-во «Друг». 1923 заснована «Русская народная организация», що обстоювала «национальное и культурное единство всех русских племен» (згодом розділилася на «Русскую аграрную партию» і «Русскую селянскую организацию», які знов об'єдналися 1931). Гол. москвофільськими діячами міжвоєн. періоду були С.Бендасюк, В.Ваврик, Т.Мишковський, В.Труш, Ю.Яворський; осн. періодичними виданнями — газ. «Русский голос» (1921—39), тижневик для селян «Земля и воля», ілюстрований популярний місячник «Наука» та ін.

Москвофільські інституції та часописи продовжували існувати в Галичині до 1939, але відігравали вже маргінальну роль. Станом на 1930 чисельність членів «Общества имени М.Качковского» зменшилася до 4614 осіб. Частина галицьких москвофілів лівої орієнтації (К.Вальницький, К.*Пелехатий*) увійшла 1926 до об'єднання *«Сельроб»* і перейшла на укр. позиції. Погляди «старокурсників» отримали своєрідний розвиток в публіцистичних творах А.Камінського, що виходили друком розмовною укр. мовою. У них автор намагався досягнути порозуміння москвофілів з народовцями через визнання українства як складової частини «общерусскости» («визнання ширшої єдности всіх Русей і всіх Україн»).

Хоча москвофіли здебільшого позитивно сприймали приєднання західноукр. земель до *СРСР*, їхні орг-ції та пресові видання припинили своє існування. Після *Другої світової війни* дехто з останніх москвофільських діячів (В.Ваврик, Р.Мирович) зайняли наук. посади в рад. установах та за допомогою окремих рос. учених і публіцистів (Т.Арістова, Н.Водовозов, В.Малкін) намагалися легітимізувати М. як прогресивний рух за поширення рос. к-ри на західноукр. землях, що викликало критичні відповіді з боку низки укр. учених. У повоєн. час москвофільські ідеї далі популяризувалися в окремих емігрантських закарпат. виданнях у Пн. Америці.

Літ.: Материалы по истории возрождения Карпатской Руси, т. 1—2. Львов, 1905—09; *Аристов Ф.Ф.* Карпато-русские писатели, т. 1. М., 1916; *Гординський Я.* До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-их рр. XIX в. Львів, 1917; *Ваврик В.Р.* Карпатороссы в корниловском походе и Добровольческой армии. Львов, 1923; Талергофский альманах, вып. 1—4. Львов, 1924—32; *Його ж.* Справка о русском движении в Галичине с библиографией за 1929 год. Львов, 1930; *Маковський В.* Талєргоф: спогади і документи. Львів, 1934; *Андрусяк М.* Нариси з історії галицького москвофільства. Львів, 1935; *Студинський К.* «В адін час»: Російська мова серед москвофілів у Галичині. «Наша культура», 1936, кн. 5; Зарубежные славяне и Россия: Документы

архива М.Ф. Раевского: 40—80 годы XIX в. М., 1975; *Magocsi P.R.* Old Ruthenianism and Russophilism: A New Conceptual Framework for Analyzing National Ideologies in Late-Nineteenth-Century Eastern Galicia. В кн.: American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists. Kiev, 1983, vol. 2. Columbus, Ohio, 1983; *Рудловчак О.* Шляхи російського друкованого слова до закарпатських українців: Закарпатоукраїнські кореспонденти російської періодичної преси в 50—70-ті роки XIX ст. «Науковий збірник Музею української культури у Свиднику», 1988, вип. 13; *Магочій П.Р.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848—1948). Ужгород, 1994; *Аркуша О.* Русофільська орієнтація в Галичині в останній чверті XIX ст. В кн.: Третій Міжнародний конгрес україністів (Харків, 26—29 серпня 1996 р.): Історія, ч. 1. Х., 1996; *Турій О.* Галицькі русини між москвофільством і українством (до питання про так зване «старорусинство»). Там само; *Макарчук А.* Москвофільство: витоки та еволюція ідеї. В кн.: Вісник Львівського університету: Серія історична, вип. 32. Львів, 1997; *Середа О.* Місце Росії в дискусіях щодо національної ідентичності галицьких українців у 1860—1867 роках. В кн.: Россия—Украина: история взаимоотношений. М., 1997; *Турій О.* Конфесійно-обрядовий чинник у національній самоідентифікації українців Галичини в середині XIX століття. «ЗНТШ», 1997, т. 233; *Аркуша О., Мудрий М.* Русофільство в Галичині в середині XIX — на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд. В кн.: Вісник Львівського університету: Серія історична, вип. 34. Львів, 1999; *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999; *Himka J.-P.* The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions. В кн.: Intellectuals and the Articulation of the Nation. Ann Arbor, 1999; *Киричук О.* Ставропігійський інститут у політичних змаганнях русофілів і народовців 70—90-х років XIX століття. «Україна модерна», 2000, ч. 4—5; *Мацевко І.І.* Неославізм у суспільно-політичному житті Галичини (1908—1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. Львів, 2001; Москвофільство: Документи і матеріали. Львів 2001; *Мудрий М.* Галицьке русофільство в сучасній історіографії: стан і перспективи дослідження. «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», 2001, вип. 9; *Himka J.-P.* The Propagation of Orthodoxy in Galicia on the Eve of World War I. Там само; *Wendland A.V.* Die Russophilen in Galizien: Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland, 1848—1915. Wien, 2001; *Мудрий М.* Угода між галицькими народовцями та русофілами 1882 року. «ЗНТШ», 2002, т. 243; *Середа О.* Епізод з історії поширення російських панславістських ідей у Габсбурзькій монархії (1868 рік). В кн.: Вісник Львівського університету: Серія історична, вип. 37. Львів, 2002; *Любченко В.М.* Москвофільський фактор в політиці Російської імперії напередодні та на початку Першої світової війни. В кн.: Проблеми історії України XIX — початку XX ст., вип. 6. К., 2003; *Сухий О.* Від русофільства до москвофільства: Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті. Львів, 2003; *Уська У.* Політичне розмежування в русофільському русі Галичини у 1908—1914 рр. В кн.: Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені І.Франка, вип. 12. Дрогобич, 2003; *Аркуша О.* Українське представництво в Галицькому сеймі 1901—1907 років. «ЗНТШ», 2006, т. 251; *Матюшко Л.І.* Галицьке москвофільство міжвоєнного періоду: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. Львів, 2007; *Орлевич І.* Боротьба між українофілами та русофілами за «Народний дім» у Львові. В кн.: Львів: місто—суспільство—культура, т. 6. Львів, 2007; *Передерко В.П.* Галичина в політиці Російської імперії (1900—1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. Чернівці, 2007.

О.В. Середа.

МОСКО́ВСЬКА БИ́ТВА 1941—1942 — див. *Битва під Москвою 1941—1942.*

МОСКО́ВСЬКА СЛОВ'Я́НО-ГРЕ́КО-ЛАТИ́НСЬКА АКАДЕ́МІЯ — перший вищий навч. заклад у Рос. д-ві, заснований 1685 на базі школи *Сімеона Полоцького* в Заіконоспаському монастирі. Спочатку складалася з 5-ти класів, першими вчителями були вчені греки Іоаникій (Ліхуд) і Софроній (Ліхуд), вони прагнули зберегти в програмі школи греко-слов'ян. культ. традиції. Реорганізацію школи у вищий учбовий заклад нового типу за зразком *Києво-Могилянської академії* здійснив місцеблюститель Патріаршого престолу, митрополит Рязанський і Муромський Стефан (*Яворський*), він став першим протектором академії. Структурно Моск. академія майже не відрізнялася від Київської — студенти вивчали граматику латинської, яка була мовою викладання, церковнослов'ян., російської мов, поетику, риторику, філософію і богослов'я. Академія була розрахована на дітей священнослужителів, але в ній навчалися і представники ін.

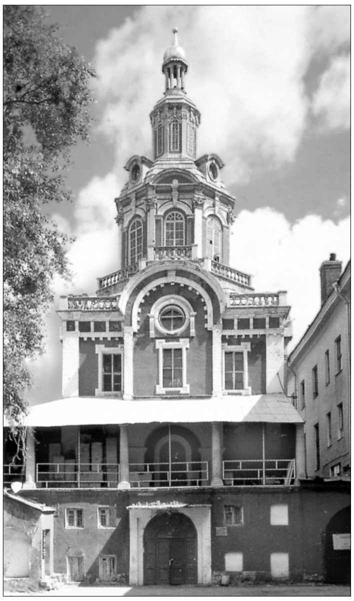

Храм Спаса Нерукотворного Заіконоспаського монастиря (у 1687—1814 роках у цьому монастирі розміщувалась Московська слов'яно-греко-латинська академія). Фото початку 21 ст.

верств. По суті, М.с.-г.-л.а. була колонією Київ. академії: з 1701 по 1762 з *Києва* до Моск. академії прибуло 95 викладачів і студентів. За цей час з 21 ректора академії — 18 київ. вчені, відповідно з 25 префектів — 23 вихованці Київ. академії. Серед них такі відомі вчені і церк. діячі, як Феофан (*Прокопович*), Гавриїл (*Бужинський*), Гедеон (Вишневський), Феофілакт (Лопатинський), Платон (Малиновський). Академія відіграла велику роль у становленні вищої освіти в *Російській імперії.* У ній навчалися відомі поети і вчені В.Тредіаковський, М.*Ломоносов*, А.Кантемір, Ф.Волков та ін. 1814 реорганізована у вищий духовний навч. заклад.

Літ.: *Смирнов С.* История Московской славяно-греко-латинской академии. М., 1855; *Хижняк З.І.* Києво-Могилянська академія. К., 1981.

О.М. Дзюба.

МОСКО́ВСЬКЕ ВЕЛИ́КЕ КНЯЗІВСТВО — див. *Велике князівство Московське.*

МОСКО́ВСЬКИЙ ПАТРІАРХА́Т (Российская православная церковь, з 1943 — Русская православная церковь, РПЦ) — одна з правосл. автокефальних церков. Бере свій початок від Київ. митрополії (див. *Київські ієрархи*), заснованої наприкінці 980-х рр. в часи *хрещення Київської Русі* вел. кн. київ. *Володимиром Святославичем*, перебувала під омофором Константиноп. (Вселенського)

Патріарх Московський та всія Русі Йов. Мініатюра з «Царського титулярника». 1672.

патріарха (див. *Константинопольський патріархат*). У роки правління цього князя та діяльності перших київ. митрополитів св. Михаїла (988—92) та Леонтія (992—1008) виникають перші *єпархії* на території сучасної Росії: Новгородська (перший єпископ Йоаким Корсунянин (992—1030)), Ростовська (перший єпископ Феодор (992)), які були складовою частиною Київ. митрополії. Пізніше (на поч. 13 ст.) з'явилися Владимиро-Суздальська і Рязанська єпархії, а після *монголо-татарської навали* ще деякі (Псковська та ін.). Ще владимирський і суздальський кн. *Андрій Боголюбський* виявив прагнення до поділу Київ. митрополії, виокремлення єпархій, які знаходилися в його князівстві, проголошення владимирського єпископа *митрополитом*, навіть до здобуття автокефалії (60-ті рр. 11 ст.), але ці спроби були невдалими. Після монголо-татар. навали і спустошення військом хана *Батия Києва* новий київ. митрополит *Кирило II* покидає на тривалий час свою кафедру в Києві, воліючи перебувати у Владимирі на Клязьмі (нині м. Владимир, РФ). Один з його спадкоємців *Максим* (1283—1305) переніс свою резиденцію з Києва до Владимира на Клязьмі (1299), а інші — святі Петро (1308—26) та Феогност (1328—53) — за сприяння вел. кн. моск. кн. *Івана Даниловича* Калити — до *Москви* (1325). Це стало етапом на шляху до здобуття *автокефальної церкви* у *Великому князівстві Московському*, одночасно посилило децентралізаторські тенденції в Київській митрополії, що мало наслідком також створення *Галицької митрополії* (1303—47, 1371—1401).

У ході тривалої боротьби за спадщину *Київської Русі* між *Великим князівством Литовським* і Великим князівством Московським Київ. митрополія, у різних частинах якої (Києві та Москві) правили свої митрополити, поступово розкололася на дві: Київську та Московську. У відповідь на прагнення митрополита Фотія, який керував митрополією з Москви, обкласти тяжкими податками українські та білоруські церкви й монастирі православне *духовенство* відмовилося коритися йому. Після цього на церк. соборі 1415 у Києві митрополитом було обрано Григорія (*Цамблака*), юрисдикція якого поширювалася на єпархії в межах Польсько-Литовської держави.

Не визнавши підписану київ. митрополитом *Ісидором Флорентійську церковну унію 1439*, а пізніше скориставшись падінням Візант. імперії (див. *Візантія*), московські світська та духовна гілки влади посилили домагання автокефалії. 15 грудня 1448 було поставлено моск. митрополитом *Йону* без благословення константиноп. патріарха Григорія III Мамми, і протягом тривалого часу Моск. митрополія, ніким не визнана, опинилася в канонічній ізоляції, що обумовило навіть певні розходження в богослужбовій практиці з ін. правосл. церквами. Разом з тим, прагнення до здобуття автокефалії (повної незалежності нац. Церкви) не засуджується церк. канонами, акт 1448 був виправданим і необхідним не тільки з точки зору держ. інтересів Великого князівства Московського, а й випливав з логіки розвитку самої місц. Церкви. У юрисдикції моск. митрополита опинилися, таким чином, сх. єпархії колиш. єдиної Київ. митрополії.

По смерті Йони (1461) на його місце було обрано новим моск. митрополитом Феодосія, і вел. кн. моск. Василій III Васильович Темний поставив його, не питаючи дозволу константиноп. патріарха Ісидора II Ксанфопула. Новий митрополит прийняв титул «митрополит Московський і всієї Русі», але вже не висував претензій до митрополії Київської чи Галицької. 1589 рос. цар і церк. верхівка скористалися візитом константиноп. патріарха *Єремії II* Траноса до Москви й добилися від нього визнання автокефалії РПЦ. Єремія II Транос визнав також її тодішнього моск. митрополита Йова *патріархом*, що значно зміцнило авторитет керованої ним Церкви. Отже, через 141 рік автокефалія РПЦ була визнана правосл. світом і де-юре завершився процес становлення самостійної правосл. Церкви в Росії.

Важливим етапом в історії Моск. патріархії були реформи патріарха Никона 1653—60, які усунули певну різницю в богослужбових книгах (див. *Богослужбові книги в православ'ї*; вони були заново перекладені), богослужбовій практиці та обрядах, що виникли в попередній період. Важливу роль у проведенні цієї реформи відіграли укр. та білорус. правосл. богослови й книжники, які діяли в Рос. д-ві. Однак реформа Никона не була сприйнята одностайно, частина духовенства на чолі з протопопом Аввакумом та мирян не визнала нововведень і пішла в розкол (див: *Розколи церковні*), що призвело до виникнення *старообрядництва* як окремої конфесії. Ще після *Переяславської ради 1654* рос. цар *Олексій Михайлович* і М.п. висунули претензії на Київ. митрополію. 1685—86 М.п. у порушення церк. канонів (зокрема 8-го правила III Вселенського собору і 2-го правила II Вселенського собору) включив її до свого складу, гарантувавши їй при цьому широку автономію. Однак уже через кілька років гарантії були грубо порушені, в 2-й пол. 18 ст. Київ. митрополія внаслідок імперської русифікаційної політики (див. *Русифікація*) була перетворена на рядову єпархію М.п., різко зменшено було її територію, ліквідовані права й привілеї тощо.

Реформи, що їх проводив рос. цар *Петро I*, істотно торкнулися РПЦ. З одного боку, царська влада дбала про посилення ролі Церкви, надання прав духовенству, з другого — прагнула перетворити РПЦ на слухняне знаряддя своєї політики. У цьому

контексті зрозумілими стають причини ліквідації Петром I патріаршества по смерті патріарха *Адріана* 1700 і передачу церковної влади в руки колективного органу (Духовна колегія, пізніше — Найсвятіший Правительствуючий Синод з 11 осіб; див. *Синод*), на чолі якого стояв Петро I, хоча практично діями Найсвятішого Синоду з волі царя керував обер-прокурор. Це було підпорядкування Церкви світській владі й означало обмеження сфери її діяльності. Політику Петра I продовжували його спадкоємці, насамперед російська імп. *Катерина II*, яка провела *секуляризацію* значної частини церк. земель, ліквідувала чималу кількість монастирів, особливо в Україні, грубо втручалася в справи Церкви, посилила політику русифікації. Було ліквідовано *унію церковну* в *Правобережній Україні* та Білорусі (1839), *Холмщині* (1875). Перетворення РПЦ на частину держ. апарату *Російської імперії* призвело до поширення *єресей*, формування різноманітних *сект релігійних*, утрати довіри до Церкви з боку частини віруючих. Разом із тим РПЦ засвідчила свою життєвість, доказом чого, зокрема, є діяльність видатних особистостей — святих Тихона Задонського, Серафима Саровського, Філарета (Дроздова), Ігнатія (Брянчанінова), Іоанна Кронштадтського, оптинських старців на чолі зі св. Амвросієм та ін. РПЦ у 19 — на поч. 20 ст. значно розширила свою діяльність, створила розгалужену мережу церковно-парафіяльних шкіл (див. *Парафіяльні школи*), духовних училищ, семінарій, академій (*Київська духовна академія*, Московська, Петербурзька, Казанська), активно займалася місіонерською діяльністю в Сибіру, Китаї, Японії, Новому Світі, де було створено Алеутсько-Аляскинську єпархію (1870), зміцнила зв'язки зі Св. Землею, видавала чимало газет, журналів і книжок з історії Церкви, богословських питань. У лоні РПЦ поступово формувалося розуміння необхідності церк. реформ. Церк. собор 1917—18 прийняв важливу постанову про відновлення патріаршества (10 листопада (28 жовтня) 1917) в РПЦ при одночасному збереженні Синоду та Вищої церк. ради. Новим патріархом РПЦ після довгої перерви був обраний св. *Тихон* (Бєлавін). На соборі мали розглядатися актуальні проблеми церковного життя. Наприклад, деякі національно православні церкви, передусім Грузинська та Українська, засвідчили своє прагнення до зміни свого стану (здобуття автономії, повернення свого давнього статус-кво під омофором константинопольського патріарха, врешті, — автокефалія). У період діяльності собору відбувся *Жовтневий переворот у Петрограді 1917*, який кардинально змінив ситуацію в суспільстві й Церкві.

Керівництво більшовицької партії прагнуло до цілковитої ліквідації *Церкви*, релігії та віри в Бога взагалі, а найпростіший засіб до цього вбачало у фізичній ліквідації духовенства. У результаті тільки за перші 3 роки рад. влади вбито більшість з майже 200 тис. священнослужителів РПЦ, конфісковано майно Церкви, особливо внаслідок ганебної кампанії з вилучення церк. цінностей (1921; див. також *Кампанія з вилучення в УСРР церковних цінностей 1922*). Репресії і пізніше не припинялися, хоча й не були такими жорстокими. Відвертий антиреліг. та антицерк. курс нової влади відштовхнув від неї більшість віруючих, спричинив підтримку єпископатом *Білого руху*, а після поразки останнього — еміграцію значної частини єпископату та проголошення 1921 за кордоном РЗЦ («Русской Зарубежной церкви»), яка існує і нині. На західноукр. та західнобілорус. землях, які за умовами *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* опинилися під владою Польщі, було через деякий час проголошено окрему правосл. церкву (ПАПЦ — Польс. автокефальна правосл. церква), автокефалію якої було визнано константиноп. патріархом Григорієм VII 1924. Ліквідація незалежності Грузії рад. Росією (1922) призвела до арешту католикоса-патріарха Амвросія разом із усіма вищими ієрархами, закриттю 90 % парафій, нищенню храмів та ін. пам'яток старовини.

Усупереч проголошеному рад. владою курсу на відділення

Патріарх Московський та всія Русі Філарет. Мініатюра з «Царського титулярника». 1672.

церкви від держави (1918) вона грубо втручалася в церк. справи, обмежувала проголошені навіть рад. *конституцією* громадян. права духовенства та віруючих, насаджувала агентуру серед духовенства, провокувала конфлікти й розколи в лоні РПЦ, підтримувала певний час т. зв. обновленців (див. *Обновленство*), які не спинялися перед порушенням церковних канонів і традицій. Патріарх Тихон був фактично позбавлений важелів влади та ізольований від сусп-ва, помер при загадкових обставинах, а 4 названих ним кандидати в патріархи були репресовані. 1927 митрополит *Сергій* (Страгородський) самочинно проголосив себе місцеблюстителем патріаршого престолу, видав вірнопідданську декларацію стосовно радянської влади (див. *Декларація митрополита Сергія 1927*), але її не визнали більшість єпископів. Посилився відхід віруючих у *Катакомбну церкву*, яка діяла нелегально. Більшовицька верхівка знищила *Українську автокефальну православну церкву* та низку ін. церков, а РПЦ планувала знищити на поч. 1940-х рр. Проте у вересні 1939 їй було дозволено поширити свою діяльність на територію *Західної України* та Зх. Білорусі.

На початок *Другої світової війни* в *СРСР* залишилося бл. 70 парафій. Війна змусила Й. *Сталіна* переглянути церк. політику. Було дозволено відкрити 20 тис. храмів, відновити діяльність духовних семінарій та академій, видавати «Журнал Московской патриархии» тощо; із ув'язнень та заслання, а також з фронту по-

Патріарх Московський та всія Русі Кирило (Гундяєв).

вернулися сотні священиків і єпископів; призупинилася войовнича антиреліг. пропаганда. 1943 моск. патріархом було обрано митрополита Сергія (Страгородського). Тоді ж замість слова «російська» в назві Церкви з'явилося слово «русская» (в укр. перекладі — «руська»). РПЦ мусила визнати автокефалію Грузин. правосл. церкви. Після закінчення війни було ліквідовано й заборонено унію (див. *Львівський собор Української греко-католицької церкви 1946*), що забезпечило домінуючі позиції РПЦ в *Галичині* та *Закарпатській Україні*. Процес швидкого зміцнення РПЦ був призупинений рад. владою приблизно з 1950, що стало особливо відчутним на межі 1950—60-х рр., коли кер-во КПРС та СРСР очолював М.*Хрущов* (закриття й нищення церков і монастирів, порушення конституційних прав духовенства та віруючих тощо). Тільки з початком політики *перебудови* й гласності М.*Горбачова* відбулися значні позитивні зрушення у відносинах д-ви та Церкви. Це знайшло свій вияв в урочистому святкуванні 1000-ліття хрещення Русі (1988), знятті штучних перепон на шляху до реєстрації нових *парафій* (реліг. громад). Уже до 1990 рад. влада повернула РПЦ 60 монастирів, 4 тис. храмів, дозволила відкрити понад 2 тис. нових парафій. Прагнення тогочасного кер-ва СРСР дотримуватися конституційних норм у цій галузі дало можливість значно зміцнити позиції РПЦ, хоча від неї відпала більшість штучно приєднаних після ліквідації унії греко-катол. парафій Галичини та Закарпаття. Останнє викликало напруження у стосунках РПЦ з *Ватиканом*. У цей час активізується боротьба правосл. віруючих України та Білорусі за створення незалежних від РПЦ автокефальних церков. Відроджується УАПЦ (1989). Це змусило кер-во РПЦ піти на підвищення статусу своїх філій в Україні та Білорусі, внаслідок чого виникли такі автономні одиниці, як Укр. правосл. церква та Білорус. правосл. церква. Собор УПЦ 1990 на чолі з тодішнім київ. митрополитом *Філаретом* (Денисенком) ухвалив домагатися від РПЦ визнання автокефалії, але безуспішно. Унаслідок цього частина УПЦ об'єдналася з УАПЦ, створивши *Українську Православну Церкву Київського патріархату*. Нині в Україні діють 3 осн. гілки правосл. церкви: крім УПЦ (МП), УПЦ КП та УАПЦ, існують також нечисленні (кілька парафій) ін. правосл. номінації (РЗЦ, Русская свободная церковь). 1995 Естонська правосл. церква вийшла з-під юрисдикції РПЦ й повернулася під омофор константиноп. патріарха.

РПЦ є нині однією з найбільших церков у правосл. світі. У 3-тє тисячоліття вона вступила, маючи 12 митрополій та 115 єпархій, бл. 500 монастирів, понад 19 тис. парафій, 5 духовних академій, 2 правосл. ун-ти, 23 семінарії, 28 духовних уч-щ та ін.; до *кліру* РПЦ входить понад 150 єпископів, 17,5 тис. священиків, понад 2 тис. дияконів. До складу РПЦ входять УПЦ Моск. патріархату (5 митрополій, 32 єпархії), Білорус. правосл. церква (1 митрополія, 9 єпархій), під її омофором перебувають деякі автономні церкви, як визнані ін. патріархатами (Япон. автономна правосл. церква), так і не визнані (Амер. правосл. церква). РПЦ бере участь у роботі *Всесвітньої ради церков*. Перекладає та видає *Біблію*, видає величезну кількість книг і церк. календарів. Провідну роль РПЦ в релігійному житті Російської Федерації зміцнило прийняте в останні роки реліг. законодавство. РПЦ відіграє дедалі більшу роль у суспільному житті РФ, приділяючи особливу увагу формуванню християн. світогляду громадян, вихованню дітей і молоді.

У новоєн. час патріархами РПЦ були *Алексій I* (Сіманський; 1944—70), Пимен (Ізвєков; 1970—90), Алексій II (Рідігер; 1990—2009). Нинішнім патріархом РПЦ (16-м по порядку) є з 1 лютого 2009 Кирило (Гундяєв). Його повний титул: «Его Святость, Патриарх московский и всея Руси». Патріарша резиденція та кафедральний собор розташовані в Москві.

Список патріархів Московських та всія Русі:

Йов (1589—1605).
Ігнатій (1605—06; не був визнаний).
Гермоген (1606—12).
Філарет (Романов; 1619—33).
Йоасаф I (1634—40).
Йосиф (1642—52).
Никон (Мінін) (1652—66).
Йоасаф II (1667—72).
Питирим (1672—73).
Йоаким (Савелов) (1674—90).
Адріан (1690—1700).
Синодальний період (1701—1918).
Тихон (Бєлавін) (1917—25).
Сергій (Страгородський) (1943 —44).
Алексій I (Сіманський) (1944 —70).
Пимен (Ізвєков) (1970—90).
Алексій II (Рідігер) (1990—2009).
Кирило (Гундяєв) (від 1 лютого 2009).

Літ.: *Николаевский П.Ф.* Учреждение патриаршества в России. СПб., 1880; *Макарий (Булгаков).* История русской Церкви, кн. 1—7. М., 1994—96; Історія релігії в Україні, т. 1—3. К., 1996—97; Релігієзнавчий словник. К., 1996; Історія православної церкви в Україні. К., 1997; *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви, т. 1—4. К., 1998; Канфесіі на Беларусі. Мінск, 1998; Рэлігія і Царква на Беларусі. Мінск, 2001; Kalendarz prawoslawny 2003. Warszawa, 2003; *Саган О.* Вселенське Православ'я: суть, історія, сучасний стан. К., 2004; Україна релігійна. К., 2008; Web: www.patriarchia.ru (офіційний сайт Московського Патріархату).

Ю.А. Мицик.

МОСКО́ВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т, Московський державний університет імені М.Ломоносова — найбільший вищий навч. заклад Росії, один із провідних наук. центрів. Заснований з ініціативи і за планом М.*Ломоносо-*

ва 1755 в складі філос., юрид., мед. ф-тів і г-зії для майбутніх студентів (існувала до 1812). 1799 при ун-ті заснований Шляхетний пансіон (від 1830 — дворянська г-зія). При вузі діяли т-ва історії та старожитностей російських (1804), дослідників природи (1805), любителів рос. красного письменства (1811). Становленню ун-ту як центру рос. науки та просвітництва сприяла діяльність учнів і послідовників М.Ломоносова — Д.Анічкова, С.Десницького, М.Поповського. Згідно зі статутом 1804 при ун-ті були створені 4 відділення (ф-ти): моральних і політ. наук, фіз. та мат. наук, медичних, словесних наук. 1832 відкрилась астрономічна обсерваторія, 1849 — філос. ф-т.

Згідно зі статутом 1863, на 4-х ф-тах було 54 кафедри. В ун-ті створено кілька великих науково-педагогічних шкіл: історії (С.*Соловйов*, В.*Ключевський*, В.Гер'є, П.Виноградов), сходознавства (В.*Міллер*), літературознавства (М.*Тихомиров*, М.*Стороженко*), мовознавства (Ф.Фортунатов, Ф.Буслаєв), соціології (Макс.*Ковалевський*), фізіології (І.*Сеченов*), геохімії (В.*Вернадський*) та ін.

Багато професорів ун-ту працювало в Україні: К.Андрєєв, Ф.Бредіхін, В.Марковников, І.Сеченов, М.Скліфосовський, М.Умов та ін. Професор М.у. М.*Максимович* став першим ректором Київ. ун-ту (1834—36; нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Членами наук. т-ва при М.у. були укр. вчені й письменники (О.*Потебня*, І.*Срезневський*, Марко *Вовчок* та ін.). Регулярно друкував у виданнях ун-ту матеріали з історії України проф. О.*Бодянський.*

1850 в ун-ті був створений історико-філол. ф-т, а 1872 в його складі утворено істор. від-ня. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* ф-т зазнав кілька структурних змін, його діяльність як одного з провідних центрів підготовки кваліфікованих спеціалістів у різних галузях істор. науки відновлено 1934. Наприкінці 1917 ун-т отримав назву Моск. держ. ун-т. 1940 ун-ту присвоєно ім'я М.Ломоносова.

2009 наук. процес і роботу в ун-ті забезпечували 2,5 тис. д-рів і майже 6 тис. кандидатів наук. У М.у. працювали понад 300 академіків і членів-кореспондентів РАН і галузевих академій. Фундаментальною і прикладною наукою займалися понад 4,5 тис. наук. співробітників. Навчалося понад 40 тис. студентів, аспірантів і тих, що підвищували кваліфікацію. У структуру М.у. входили 39 ф-тів, 15 НДІ, 4 музеї, 6 філіалів, бл. 380 кафедр, наук. парк, ботанічний сад, наук. б-ка з фондом 9 млн томів тощо.

Осн. напрями досліджень істор. ф-ту: методологія; історіографія; джерелознавство; історія стародавніх держав і народів на території РФ; історія політ. систем Росії, країн Європи й Америки; екон. і соціальні процеси в Росії, соціально-екон. історія Європи і Америки; історія і теорія світ. та вітчизн. к-ри; етнічні процеси; зовн. політика й історія міжнар. відносин; нові інформаційні технології і мат. методи в істор. дослідженнях; підготовка підручників та навч. посібників. Важливою частиною навч. і н.-д. роботи є археол. та етногр. експедиції. З 1946 на базі М.у. видається ж. «Вестник Московского университета», серія «История». Від 1998 ф-т почав видання серій праць, які відображають результати найважливіших досліджень, а також багаторічний досвід викладання істор. дисциплін. Серед них: «Исторические источники», «Исторические исследования», «Instrumenta studiorum», «Биобиблиографии видных ученых — историков МГУ». Популярні інформаційні видання: «Бюллетень Всероссийской ассоциации медиевистов и историков раннего Нового времени», «Информационно-аналитический бюллетень Центра теоретических проблем исторической науки», «Бюллетень "История и компьютер"», «Индустриализация в России», «Традиции русской исторической мысли» та ін. Електронна б-ка істор. ресурсів істор. ф-ту на 2009 містила: електронні тексти істор. джерел з історії Росії та всесвітньої історії; базу даних (з екон. історії Росії кінця 19 — поч. 20 ст.); анотації видань істор. ф-ту, матеріали проекту з історії трудових відносин в Росії 1880—1930-х рр.; посібники з палеографії та філігранології; довідкові видання; колекцію посилань на істор. ресурси в Інтернеті тощо.

Московський державний університет імені М. Ломоносова. Ансамбль-комплекс на Ленінських горах. Фото початку 21 ст.

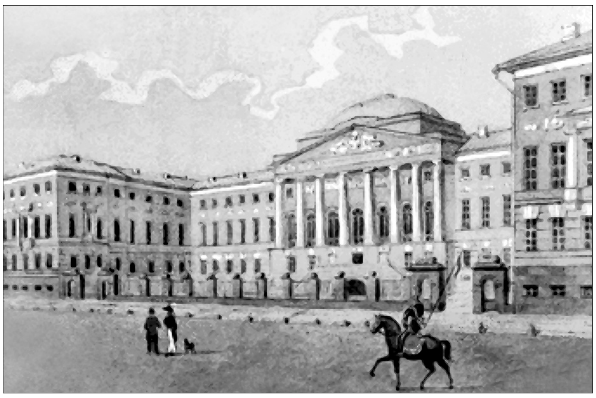

Московський університет. Гравюра 1825.

1991 в М.у. був створений центр україністики та білорусистики. До дослідницьких програм центру входили проблеми: «Росія і Україна: Історія та образ історії», «Вплив конфесійних конфліктів і релігійної терпимості в історії України і Білорусі, XVI—XVIII ст.», «Вплив православ'я і західного християнства на суспільства: Порівняльно-історичний підхід» та ін.

Літ.: Из истории Московского университета: 1917—1941. М., 1955; История Московского университета, т. 1—2; М., 1955; Место, наукам посвященное...: Из истории Московского университета. М., 1955; Московский университет. М., 1955; Московский университет в воспоминаниях современников. М., 1956; Московский университет за пятьдесят лет советской власти. М., 1967; Летопись Московского университета. М., 1979; Московскому университету — 225 лет. М., 1979; Ректоры Московского университета: Биографический словарь.

М., 1996; Московский университет: Ежегодник' 1996, вып. 16; Слово о Московском университете. М., 1997; Профессора и доктора Московского университета имени М.В. Ломоносова: Биографический словарь. М., 1998; Web: www.msu.ru; www.hist.msu.ru.

П.М. Бондарчук.

МОСКО́ВСЬКІ СТАТТІ́ 1665 — українсько-рос. договір, укладений лівобереж. гетьманом І.*Брюховецьким* 21 (11) жовтня 1665 в *Москві* з урядом рос. царя *Олексія Михайловича*. Переговори, які передували підписанню договору, проходили за вкрай несприятливих для І.Брюховецького умов (загострення соціальних суперечностей у сусп-ві, посилення внутрішньополіт. боротьби в Україні (див. також *Громадянські війни в Україні другої половини 1650-х — першої половини 1660-х років*) та військ. загроза з боку Польщі), що змусило укр. делегацію піти на значні поступки Москві. Згідно з М.с., до рук царських *воєвод* переходило безпосереднє управління військово-адм. і фінансово-госп. життям України (за винятком козац. стану). Збільшувалася кількість рос. військ у *Києві*, *Чернігові*, Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), *Ніжині* (де вони перебували на підставі *Переяславських статей 1659*); їх утримання покладалося на укр. платників податків. Крім того, рос. військ. залоги на чолі з воєводами вводилися до *Полтави*, *Кременчука*, *Новгорода-Сіверського*, *Остра*, *Канева* та ін. міст, а також до *Кодака* у *Вольностях Війська Запорозького низового*. Збирання податків з укр. населення (за винятком козац. стану) покладалося на царську адміністрацію. Зібрані кошти залучалися до царської скарбниці. Укр. правосл. церква (Київ. митрополія) мала бути підпорядкована моск. патріархові (див. *Московський патріархат*).

М.с., а особливо спроба втілення їх у життя (перепис 1666), викликали загострення ситуації в Україні, спричинили подальше падіння політ. авторитету І.Брюховецького і стали однією з гол. причин антимоск. повстання 1668. М.с. було денонсовано в березні 1669, коли лівобереж. гетьман Д.*Многогрішний* уклав із представниками царського уряду *Глухівські статті 1669*.

Літ.: *Розенфельд И.Б.* Присоединение Малороссии к России (1654—1793): Историко-юридический очерк. Пг., 1915; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава, 1934; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. К., 1995; *Його ж.* «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2008.

В.М. Горобець.

МОСКОЖО́ВСЬКИЙ (Москожевський) **Ян-Теофіл** (Moskorzewski Jan Teofil; р. н. невід. — п. після 1662) — річпосполитський мемуарист. Походив зі шляхетської родини, яка сповідувала *аріанство*. Навч., вірогідно, в Ракові (нині село в Польщі). Під час *польсько-московської війни 1632—1634* — офіцер, а також особистий секретар гетьмана польного литов. кн. К.Радзивілла. На основі листування М., що охоплює період з 1 січня 1633 по 14 червня 1634, утворився обширний щоденник «Summariusz Krotki gestorum w ekspedycyjej moskiewskiej...» (виданий А.Рембовським у серії «Biblioteka Ordynacji Krasinskich», т. 13. 1895). Цей діаріуш є одним з осн. джерел інформації про польсько-моск. війну 1632—34.

Літ.: *Целевич О.* Участь козаків у Смоленській війні 1633—1634 рр. «ЗНТШ», 1899, т. 28; Polski Słownik Biograficzny, t. 22. Kraków etc, 1977.

Д.С. Вирський.

МОСТИ́ ВЕЛИ́КІ — назва 1559—1944 м. *Великі Мости*.

МОСТИПА́Н Іван Леонтійович (р. н. і р. с. невід.) — громад. і культ. діяч на *Зеленому Клині*. Уродженець Ніжинського пов. Черніг. губ. За фахом — телеграфіст. 1911—18 проживав у м. Владивосток (нині центр Приморського краю, РФ), член правління Владивостоцького т-ва нар. читань, режисер укр. аматорських вистав та один з керівників Укр. гуртка, що діяв у Владивостоці у Народному Домі (1909—17). У серпні 1918 переїхав до м. Свободний (нині місто Амурської обл., РФ); обраний до Свободненської укр. окружної ради. 1920—21 — голова т-ва «Просвіта» (див. *Просвіти*) у Свободному, активно займався театральною діяльністю. 1921 прибув в Україну з повноваженнями представника від укр. орг-цій Далекосх. Республіки до уряду УСРР, перед яким виступав з клопотаннями щодо допомоги в забезпеченні підручниками укр. шкіл на Далекому Сх. та повернення українців з Далекого Сх. в Україну. Згодом жив у м. *Ніжин*.

Літ.: *Траф'як М.* Український рух на Далекому Сході: Спогади панадобродія Глібоцького Лук'яна Родіоновича. В кн.: Золоті ворота, вип. 5. К., 1993.

А.А. Попок.

МОСТИ́СЬКА (колишні Мостищі, Мостич) — місто *Львівської області*, райцентр. Розташов. на р. Січня (прит. Вишні, бас. Вісли), за 4 км від залізничної ст. Мостиська I та за 66 км від *Львова*. Населення 9,0 тис. осіб (2004).

Назва походить від слова «мости». Уперше згадано в *Галицько-Волинському літописі* під 1244, коли військо кн. *Данила Галицького* розгромило дружину черніг. княжича *Ростислава Михайловича* в битві біля Мостищ (тодішня назва М.). 1392 згадується в істор. документах під назвою Мостич.

Наприкінці 14 ст. місто належало до Перемишльської землі у складі Польщі. 1404 М. надане *магдебурзьке право*. Наприкінці 15 ст. внаслідок татар. нападів поселення занепало. 1500 з метою відродити місто польс. уряд звільнив *міщан* М. від податків на 8 років. 1524 М. спустошило татар. військо, що йшло походом на *Галичину*. У часи національно-

Мостиська. Костьол редемптористів. Поштівка початку 20 ст.

визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*) М. були добре укріпленим містом, мали замок, обнесений валом. 1648 М. здобули війська Б.*Хмельницького*.

Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) М. ввійшли до складу Австрії. На той час у місті налічувалося 387 будинків, понад 2,6 тис. мешканців (1772). У 2-й пол. 18 ст. М. славилися вир-вом тонкого льняного полотна. 1792 тут відкрито першу однокласну школу.

Від 1786 належали графові І.Цетнеру. У 1880-х рр. у місті діяло кілька дрібних підпр-в: цегельня, броварня, 2 млини, 4 рази на рік відбувалися великі *ярмарки*.

Після розпаду *Австро-Угорщини* (1918) М. ввійшли до складу Польщі. На 1921 в місті проживало 4,7 тис. мешканців.

У вересні 1939 в М. ввійшли рад. війська. 1 листопада 1939 у складі *Західної України* ввійшло до УРСР. Від 1940 — райцентр *Дрогобицької області*. У роки *Другої світової війни* були окуповані гітлерівськими військами з 24 червня 1941 по 25 липня 1944, входили до складу *Генеральної губернії*.

1957 на околицях М. створено радгосп, який з 1960 спеціалізувався на вирощуванні лікарських рослин. Від 1959 М. — райцентр Львів. обл.

У М. діють 3 загальноосвітні школи, муз. школа, краєзнавчий музей «Мостищина», районний Нар. дім, 2 б-ки. 1994 відкрито пам'ятник Т.*Шевченкові*, пам'ятник полеглим борцям за волю України.

Пам'ятки історії та к-ри: домініканський костьол (1598), костьол Різдва Іоанна Хрестителя (1604; зруйнований 1648; відновлений 1658; нині належить *Українській греко-католицькій церкві*), каплиця (1636; нині належить УГКЦ), дерев'яна церква на передмісті Завада (1760), палац на передмісті Рудники (поч. 19 ст.).

Літ.: Słownik geograficzny Krolestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 6. Warszawa, 1885; ІМіС Української РСР: Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР. К., 1987; *Івченко А.* Міста України: Довідник. К., 1999.

О.В. Андрощук.

МОСТКИ́ — назва до 1559 м. *Великі Мости*.

МОСТОВЕ́ — проїзне мито. Збиралося грішми або товаром для утримання і періодичного ремонту мостів.

Літ.: Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990.

Н.О. Герасименко.

МОСТОВНИ́ЧИЙ — посадова особа, яка здійснювала нагляд за станом доріг, мостів і гребель у маєтках держ. домена у *Великому князівстві Литовському*.

Літ.: Торгівля на Україні XIV — середини XVII ст.: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990.

Б.В. Черкас.

МОСЦІПА́НОВ Максим Климович (поч. 1740-х рр. — п. бл. 1800) — архітектор. Походив зі старшинської родини Кролевецької сотні *Ніжинського полку*. Навч., вірогідно, у *Чернігівському колегіумі*. Службу почав 1759 як *військовий канцелярист Генеральної скарбової канцелярії*. 1763 з дозволу гетьмана К.*Розумовського* став навчатися архіт. справі в А.Квасова, учня Б.*Растреллі*. 1765 був уже самостійним архітектором (даних про індивідуальний доробок зодчого не лишилося, але він брав участь у реалізації проектів Квасова у *Києві*, *Глухові* та у маєтках П.*Рум'янцева-Задунайського*). 1766 відправлений до *Москви*, де довершив свою архіт. освіту під кер-вом В.Баженова. Учасник *російсько-турецької війни 1768—1774*. Після 1779 залишив військ. службу й 1781 став *городничим* м. *Короп* (на цій посаді перебував до кінця життя).

Літ.: Максим Мосціпанов. В кн.: *Оглоблін О.* Люди Старої України та інші праці. Острог—Нью-Йорк, 2000.

Д.С. Вирський.

МОТОВИ́ЛИ (Беневичі-Мотовидли, Мотовидли) — шляхетський рід власного герба, у 16—18 ст. — *зем'яни Волинського воєводства* та *Київського воєводства Речі Посполитої*. Мали, імовірно, литов. походження.

Найвідомішим представником роду був слуга кн. В.-К.*Острозького* **Іван** (Ян) Мотовило (п. між 1590 та 1597), син **Григорія** Мотовила та Ганни Ледухівської. Саме він був тим «інославним і прилукавим, любимим слугою» кн. В.-К.Острозького «Мотовилом», який на замовлення свого патрона написав відповідь на трактат П.*Скарги* «Про єдність Церкви» (1577). Судячи з листів кн. А.*Курбського*, належав до аріан (*антитринітаріїв*; див. також *Аріанство*). Був власником частини с. Ледухів і тримав у заставі від кн. Я.Заславського с. Закриниччя (обидва в Кременецькому пов. Волин. воєводства). Можливо, Івана Григоровича слід вважати тим «Іваном Мотовидловцем», який 1560 отримав від В.-К.Острозького на ленному праві спустошений татарами маєток Гуляники, що після його смерті дістався київ. земському судді Я.Аксаку і від поч. 17 ст. називався Мотовилівкою (нині села Червона і Велика Мотовилівки Фастівського р-ну Київ. обл.).

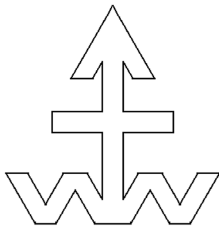

Мотовили. Родовий знак.

Рід Івана Григоровича продовжили його сини **Василь** Старший, **Ян**, **Самуель** і **Василь** Молодший Мотовили, нащадки яких іменувалися Беневичами-Мотовидлами.

Дж.: Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 21—22, 25—26.

Літ.: *Rulikowski E.* Opis powiatu wasylkowskiego. Warszawa, 1853; *Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. К., 1990; *Bobiński W.* Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. Warszawa, 2000.

І.А. Тесленко.

МОТОНІ́С Микола Миколайович (р. н. невід. — п. 1787) — письменник, перекладач, громад. діяч. Н. в м. *Ніжин*. Навч. в *Києво-Могилянській академії*, вивчав мови, прослухав частину курсу філософії. 1747 вирішив разом зі своїм однокурсником Г.*Козицьким* продовжити навчання в м. Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща). 15 вересня 1747 вони записалися до г-зії св. Єлизавети. Весною 1749 вирушили до Лейпцига (Німеччина), де навчалися до 1756. Не маючи засобів для існування, звернулися з проханням до Петерб. АН надати їм стипендію. Стипендію одержали за умови довічного служіння академії. Вивчали філософію, мови, слухали лекції з історії і математики. Вернувшись до *Санкт-Пе-*

тербурга, М. 1757 став викладати лат. і грец. мови в академічній гзії, перекладав праці академіків, їхні промови на академічних зібраннях. Брав участь у підготовці проекту нового Уложення законів Рос. імперії. 1764 переведений з академії в Герольдмейстерську контору Правительствуючого Сенату, де працював до своєї відставки 1775. 1767 обраний почесним академіком. Вихований на ідеях європ. Просвітництва (див. *Просвітництва доба*), вірив у можливість реформування сусп-ва шляхом поширення знань, освіти. Був обраний до *Комісії законодавчої 1767—1768* депутатом від гадяцької та миргородської *шляхти*. На засіданнях комісії проповідував ідеали природнього права людини, рівності всіх громадян перед законом. Разом з ін. депутатами від *Лівобережної України* сподівався повернути автономний устрій, зберегти особливості судочинства. Співпрацював у ж. «Трудолюбивая пчела», переклав праці *Еразма Ротердамського* «Разговор об искусстве удобовразумляющем», франц. гуманіста 16 ст. М.-А.Мюре «Речь о пользе и превосходстве свободных наук». Автор есе «Рассуждение о двух главных добродетелях, которые писателю истории иметь необходимо», якими вважав неупередженість і вільність від забобонів. З розпуском імп. *Катериною II* Законодавчої комісії почалися репресії проти її активних діячів і прихильників Просвітництва. 1775 вийшов указ імп. Катерини II про позбавлення М. всіх чинів і звань і відсторонення від будьякої діяльності. Проте авторитет відомого вченого і діяча був таким високим, що цей указ замінено іншим, за яким М. повертали його чини, але продовжити працювати в С.-Петербурзі він уже не міг. Виїхав в Україну, оселився у своєму маєткові Липовий Ріг (нині с. Липів Ріг Ніжинського р-ну Черніг. обл.), де й помер.

Літ.: *Штранге М.М.* Демократическая интеллигенция России в XVIII веке. М., 1965; *Кулябко Е.С.* Замечательные питомцы академического университета. Л., 1977; *Хижняк З.І.* Києво-Могилянська академія. К., 1981; *Дзюба О.* Українці в культурному житті Росії (XVIII ст.): причини міграції. В кн.: Россия—Украина: история взаимоотношений. М., 1997.

О.М. Дзюба.

МОТРÓНИНСЬКИЙ СВЯ́ТО-ТРÓЇЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. монастир. Розташов. у реліктовому Мотрониному лісі *Холодного Яру*. Монастир як чоловічий був започаткований (або відновлений), імовірно, у 2-й пол. 16 ст. за благословінням митрополита Київського Йони (*Протасевича*). Однак існують монастирські перекази, згідно з якими перші згадки про Мотронинську обитель датуються 12 ст.

Монастир підтримували гетьмани П.*Конашевич-Сагайдачний*, П.*Тетеря*, П.*Дорошенко*, І.*Скоропадський*, митрополити Київські Сильвестр (*Косов*), *Йосиф Нелюбович-Тукальський* та Гедеон (*Святополк-Четвертинський*), єпископ Львівський, адміністратор Київ. митрополії Йосиф (*Шумлянський*). На поч. 18 ст. авторитет Мотронинської обителі зміцнили настоятелі: ігумен Ігнатій (Устим Сахненко), колишній «сотник Уласовський», а з 1753 — ігумен Мельхіседек (*Значко-*

Мотронинський Свято-Троїцький монастир. Свято-Троїцька церква. Фото 2008.

Яворський). 1845 в монастирі побував Т.*Шевченко*, який намалював акварельний малюнок обителі. У Свято-Троїцькій церкві монастиря ще наприкінці 19 ст. поруч з іконами висіли портрети М.І.*Залізняка*, І.*Гонти*.

У роки Руїни (див. *Громадянські війни в Україні другої половини 1650-х — першої половини 1660-х років*) монастир пережив тяжкі часи. Під час турец. походів на *Чигирин* 1677—78, вірогідно, він був повністю зруйнований. Від 1685 з благословіння митрополита Київського Гедеона (Святополка-Четвертинського) почав відроджуватися. Але з початком *гайдамацького руху* Холодний Яр, де був розташований монастир, став епіцентром цих подій. Для монастиря і ченців знову настали лихі часи.

Після 1793 монастир перейшов у відання Київ. єпархії. Він був позаштатним з невеликою кількістю ченців і послушників. Від 1911 почав діяти як жін. монастир.

Після встановлення рад. влади настали нові випробування для монастиря. 1921 було відібрано бл. 250 *десятин* землі. На поч. 1920-х рр. на терені монастиря була організована реліг. громада, яка офіційно орендувала приміщення колиш. монастиря і користувалася обома монастирськими храмами — Свято-Троїцьким та Іоанно-Златоустівським. Постановою секретаріату ВУЦВК від 21 листопада 1929 колиш. Мотронинський Свято-Троїцький монастир був остаточно ліквідо-

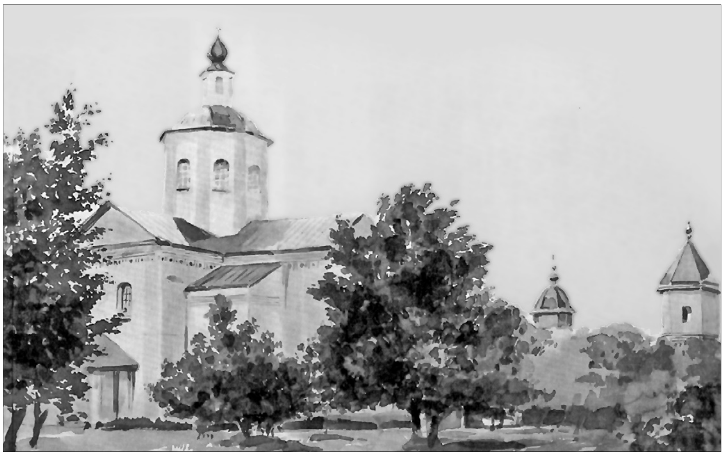

Мотронинський Свято-Троїцький монастир. Малюнок художника А. Ждахи. 1890-ті роки.

ваний, а реліг. громаду на його терені розігнано. Все майно і будівлі колиш. жін. монастиря передавалися с.-г. комуні «Заповіт Леніна» в с. Мельники (нині село Чигиринського р-ну Черкас. обл.).

Від 1991 монастир відновлено як жіночий. Нині діючий монастир УПЦ (МП).

Літ.: *Мариновський Ю.* Мотронинський монастир: Історичний нарис. Черкаси, 1990; *Його ж.* Документальні свідчення про останні роки монастирів на Черкащині: 20-ті роки XX ст. В кн.: Український археографічний щорічник, вип. 2. К., 1993; *Його ж.* Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року, кн. 1—2. Черкаси, 1997—2002.

Ю.Ю. Мариновський.

МÓЦЯ Олександр Петрович (н. 30.05.1950) — археолог, історик. Д-р істор. н. (1991), професор (1997). Чл.-кор. *Національної академії наук України* (2003), член Укр. наук. т-ва. Н. в с. Літки Броварського р-ну Київ. обл. 1967—72 навч. на істор. ф-ті Київ. ун-ту, 1976—79 — в аспірантурі Ін-ту археології АН УРСР. 1980 під кер-вом М.Кучери захистив канд. дис. на тему: «Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв.» З 1988 — старший наук. співробітник Ін-ту археології АН УРСР (з 1991 — Ін-т археології АН України, з 1994 — *Інститут археології НАН України*). 1991 захистив докторську дис. на тему: «Південноруські землі в IX—XIII ст.». З 1996 — зав. відділу давньорус. та середньовічної археології Ін-ту археології НАН України. Під його наук. кер-вом захищено 12 дисертацій. Бере активну участь у роботі наук. конференцій, читав спецкурси в *Києво-Могилянській академії*, Переяслав-Хмельницькому пед. ун-ті, Славістичному ун-ті, *Одеському національному університеті*; популяризує досягнення вітчизн. науки на сторінках багатьох видань.

М. — відомий спеціаліст у галузі середньовічної історії та археології (насамперед — епохи *Київської Русі*), проводить розкопки *городищ*, відкритих поселень та некрополів у різних регіонах України, надаючи перевагу комплексним дослідженням пам'яток. Автор бл. 360 наук. робіт, а також багатьох розділів фундаментальних колективних праць: «Давня історія України», т. 3 (2000), «Етнічна історія давньої України» (2000), «Історія української культури», т. 1 (2000), «Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)» (2003) та ін.

Лауреат премій ім. М.Костомарова (1997) та М.Грушевського (2008) Президії НАН України, Держ. премії України в галузі науки і техніки (2002).

Праці: Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. К., 1987; Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв. К., 1990; Населення південноруських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів). К., 1993; Київська Русь: від язичництва до християнства. К., 1996 (у співавт.); Киев—Булгар: Пути, связи, судьбы. К., 1997 (у співавт.); Південна «Руська земля». К., 2007; «Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольські та козацькі часи. К., 2009.

Бібліогр.: Моця О.П.: Бібліографічний покажчик. Чернігів, 2000.

Літ.: *Мезенцева Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997; Лауреати державних, обласних та міських премій України в галузі культури та мистецтва у 1999 р. К., 2000; *Шепель Л.Ф.* Моця О.П. В кн.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики», вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Національна академія наук України. 1918—2008: Персональний склад. К., 2008.

Л.Ф. Шепель.

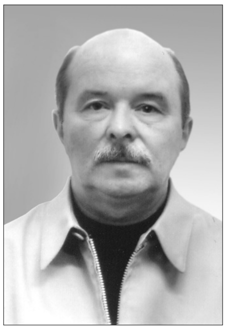

О.П. Моця.

МОШИ́НСЬКИЙ Євген Іванович (13.12.1881—29.07.1925) — генерал-хорунжий Армії УНР. Н. в с. Городище Сквирського пов. Київ. губ. в сел. родині. 1902 покликаний на військ. службу до 165-го піх. Луцького полку (*Київ*) на правах однорічника 2-го розряду. 31 серпня 1903 вступив до Чугуївського піх. юнкерського уч-ща, яке закінчив 26 лютого 1906 першим — із занесенням на мармурову дошку. Служив у 131-му піх. Тираспольському полку, викладав у школі підпрапорщиків 33-ї піх. д-зії. 2 лютого 1908 перевівся до Ковненської фортечної артилерії. 26 вересня 1911 зарахований до Олександрівської військово-юрид. академії, яку закінчив 26 травня 1914 за 1-м розрядом. Потому поступив у розпорядження Гол. військово-суд. управління. З 31 серпня 1913 — штабс-капітан. З початком *Першої світової війни* за власним бажанням повернувся до Ковненської фортечної артилерії, прийняв командування ротою, брав участь у боях за фортецю. З 24 жовтня 1915 переведений на військово-прокурорську посаду до корпусного суду 4-го армійського корпусу; займав посади військ. слідчого 35-го, 31-го, 1-го гвардійського корпусів, Окремої армії. З 6 серпня 1917 — підполковник. З 21 серпня 1917 — товариш (заст.) військ. прокурора *Південно-Західного фронту*.

В укр. війську — з грудня 1917. З 1 січня 1918 — нач. кодифікаційного відділу суд. управління ген. військ. секретарства УНР. З 9 серпня 1918 — нач. юрисконсульського відділу гол. військово-юрид. управи військ. мін-ва *Української Держави*. З 1 вересня 1918 — товариш (заст.) прокурора Київ. військ. вищого суду. З 23 березня 1919 — нач. законодавчої управи гол. військово-юрид. управління військ. мін-ва УНР. Він є автором наказу гол. командування військ УНР від 24 травня 1919 щодо правил поведінки та покарань за порушення військ. дисципліни в *Армії Української Народної Республіки*. З 14 червня 1919 — нач. гол. військово-юрид. управління та гол. військ. прокурор УНР. З 31 січня 1920 —нач. гол. військово-юрид. управління. З 5 жовтня 1920 — генерал-хорунжий. Після інтернування в Польщі деякий час перебував у Ченстохові, згодом — у розташуванні Держ. центру УНР в Тарнові. Депутат Ради Республіки 1921, автор багатьох її ухвал і звернень до укр. народу й народів світу, які інформували про порушення більшовицькою Росією прав в Україні.

П. та похований у м. Лунинець (нині місто Брестської обл., Білорусь).

Літ.: *Колянчук О.* Увічнення нескорених: Українські військові меморіали 20—30-х рр. XX ст. у Польщі. Львів, 2003; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921), кн. 1. К., 2007; *Kolanczuk A.* Ukrainscy generałowie w Polsce — emigranci polityczni w latach 1920—1939: Slownik biograficzny. Przemyśl, 2009.

О.М. Колянчук.

МОШИ́НСЬКИЙ (Moszynsky) **Казимир** (05.03.1887—30.03.1959) — польс. етнограф і славіст, про-

фесор Ягеллонського (1926—59) і Віленського ун-тів (1935—39). Дійсний член Польс. АН та *Наукового товариства імені Шевченка.* Редактор час. «Lud Slowianski». Н. в м. *Варшава.* Почав свою наук. діяльність з регіональних досліджень, від яких перейшов до більш широкої тематики. Репрезентував в етнографії критичний еволюціонізм, хоча в оцінках давніх теорій про розвиток к-р був близьким у поглядах до культурно-істор. школи; М. відстоював тезу про стадіальність розвитку *культури*; зібрав та систематизував величезний матеріал з історії Польщі.

У працях «Badania nad pochodzeniem i pierwotn y kultur Slowian» (1925, «Дослідження походження та первісної культури слов'ян») та «Pierwotny zasieg jzyka praslowianskiego» (1957) обстоював думку про волинсько-південнополіську прабатьківщину слов'ян. Його фундаментальна праця «Kultura ludowa Slowian» (t. 1. Kraków, 1929—39, перевидання у Варшаві 1967—68; «Народна культура слов'ян») містить величезний матеріал з к-ри та побуту укр. народу. Україні також присвячені деякі праці: «Obrzędy, wiara i poweci ludu z okolic brzezan (1913)», «Z Ukrainy» (1913), «Polesie Wschodnie» (1928). Серед ін. відомих праць М. — «Людина» («Czlowiek: Wstęp do etnografii powszechnej i etnologii», Wrocław—Kraków—Warszawa, 1958), в якій висловлені загальнотеор. погляди, і «Atlas kultury ludowej w Polsce» (z. 1—3, 1934—36).

П. у м. *Краків.*

Літ.: Kazimierrz Moszynski. В кн.: Etnografia Polska, t. 3. 1960.

В.І. Наулко.

МОШНОГІ́РСЬКИЙ СВЯ́ТО-ВОЗНЕСЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. монастир, розташов. у лісі на горах поміж річками Мошна (бас. Дніпра) та Ірдинь (прит. Тясмина, бас. Дніпра) поблизу сіл Мошни і Будище (нині села Черкас. р-ну Черкас. обл.). Заснований, імовірно, у 2-й пол. 17 ст., що опосередковано підтверджують універсали гетьманів П.*Дорошенка* від 22 червня і 11 липня 1671 і І.*Мазепи* від 20 травня 1708, та ін. Від 1720 на Лівобережжі Дніпра в с. Коробівка (нині село Золотоніського р-ну Черкас. обл.) мошенські ченці утримували власний «двоpець» з невеличкою церквою Благовіщення Пресвятої Богородиці, у подальшому тут почав функціонувати невеличкий Коробівський жін. монастир. З кінця 18 ст. і до 1917 Мошногірська обитель — невеличкий позаштатний монастир. У рад. часи обитель була позбавлена більшої частини своїх земельних володінь, а це майже 350 *десятин.* 26 серпня 1921 на терені Мошногірського монастиря була зареєстрована монастирська Вознесенська реліг. громада та її статут, а 27 березня 1922 — с.-г. трудова артіль, до складу якої ввійшли як монастирські насельники, так і селяни, наймані робітники та ін. Реліг. громада мала у своєму розпорядженні монастирські церкви — соборну дерев'яну Свято-Вознесенську і кам'яну Свято-Покровську (1886). Рішенням секретаріату ВУЦВК від 21 листопада 1929 Мошногірський монастир було остаточно ліквідовано. 1930 були знищені, імовірно, і монастирські храми, у т. ч. Свято-Вознесенський, який до того перебував під охороною д-ви як пам'ятка історії 18 ст.

Один із перших настоятелів Йоаким (Ракович), а також останній настоятель Мошногірського монастиря Досифей (Старов) були репресовані. Перший за особистим наказом рос. царя *Петра I* просидів кілька десятиліть у кам'яному «мішку» Соловецького монастиря (див. *Соловки*) і невідомо, коли помер, перетерпів при цьому нелюдських страждань і тортур, а архімандрит Досифей (у схимі — Аввакум) пройшов через «випробування» рад. таборів.

Літ.: *Мариновський Ю.Ю.* «Сведения о древностях Мошногорского монастыря». «Архіви України», 1991, № 3; *Його ж.* Останні роки Мошногірського монастиря: 1917—1929. В кн.: Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського: Збірник праць молодих вчених та аспірантів, т. 1. К., 1996; *Його ж.* Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року, кн. 1—2. Черкаси, 1997—2002.

Ю.Ю. Мариновський.

Мошногірський Свято-Вознесенський монастир. Малюнок з книги Де ля Фліза «Етнографическія описанія крестьянъ Кіевской губерніи...» 1854.

МОЩЕНИ́ЦЬКІ — шляхетський рід герба «Корчак», що походив, імовірно, від **Катуни**, *маршалка* кн. Івана Острозького (1463); у 16—17 ст. — *зем'яни Волинського воєводства* та *Київського воєводства.* Родове гніздо — с. Мощаниця Острозької волості Луцького пов. Волин. воєводства (нині село Острозького р-ну Рівнен. обл.).

Найвідомішим представником роду був **Василь Богданович** (п. 1595), слуга великого гетьмана литов. Григорія Ходкевича, а пізніше — кн. В.-К.*Острозького*, перший київ. *підстолій* (1583—95), 1582 — посол *шляхти* Київ. воєводства на *вальний сейм.* Власник частин сіл Бодячів (нині село Ківерцівського р-ну Волин. обл.) і Хусова Луцького пов. Волин. воєводства, Скородне (нині село Клесівського р-ну), Норинськ, Раківщина, Гунич (усі нині села Овруцького р-ну), Фосниця і Жеревці (нині село Лугинського р-ну; усі Житомир. обл.), Колька, Коптевичі Овруцького пов. Київ. воєводста. Онуком Василя Богдановича і водночас останнім представником роду був київ. *ловчий* **Андрій** (1655).

З помітних осіб, які представляли молодшу гілку роду і користувалися гербом «Еліта», слід

назвати рівненського і головинського намісника кн. Беати Острозької **Григорія Олексійовича** (п. між 1558 і 1569) та його молодшого сина **Олехна** (Олександра; п. бл. 1581), що був поручником гусарської роти снятинського старости (див. *Староство*) Миколая Язловецького.

Дж.: Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, t. 1. Lwów, 1887; Русская историческая библиотека, т. 33. Пг., 1915; Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. К., 2005; Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 21, 25—26; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. 2, спр. 21992; Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Skarbu Wojskowego, oddział 85.

Літ.: *Niesiecki K.* Korona Polska, t. 3. Lwów, 1740; *Wittyg W.* Nieznana szlachta polska. Kraków, 1908; *Bobiński W.* Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. Warszawa, 2000; Urzędnicy województw kijowskiego i czerniechowskiego XV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 2002; *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną: Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569—1648. Warszawa, 2006; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 2008.

І.А. Тесленко.

МОЩЕ́НСЬКИЙ Адам (1742—1823) — шляхетський політ. діяч, мемуарист. Брав участь у *Барській конфедерації 1768.* Прихильник і довірена особа С.-Щ.Потоцького. Посол на *вальні сейми* (зокрема і на Великий сейм 1788—91). Один із ватажків *Торговицької конфедерації 1792.* Під час повстання Т.*Косцюшка* за зраду інтересам країни заочно засуджений на смерть. Автор споминів, що є цінним джерелом для дослідження звичаїв *Речі Посполитої* у 18 ст., а також до історії Барської конфедерації 1768 та *Коліївщини* (видані під назвою «Pamiętnik do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanislawa Poniatowskiego», 1858).

Літ.: Polski Słownik Biograficzny, t. 22. Kraków etc, 1977.

Д.С. Вирський.

МСТИСЛА́В (світські прізвище, ім'я та по батькові — Скрипник Степан Іванович; 10.04.1898—11.06.1993) — перший патріарх Київський і всієї України, пред-

Мстислав (Скрипник).

стоятель Української православної церкви в Україні, США, країнах Західної Європи, Пд. Америки, Австралії й Нової Зеландії. Племінник С.*Петлюри* по материнській лінії. Н. в м. *Полтава.* Середню світську освіту одержав у Полтаві, вищу — у *Варшаві*; духовну — у Варшавському ун-ті, богословський відділ (1925—30).

1918—20 брав участь у боях на захист *Української Народної Республіки* від зовн. ворогів, був поранений. Після *Першої світової війни* розбудовував кооперативний рух і укр. шкільництво на окупованих Польщею укр. землях *Волині.* 1930—39 був послом (депутатом) польс. сейму від укр. населення істор. Волині (нинішніх Рівнен., Волин. та пн. частини Терноп. областей). На ці роки припадають його енергійні заходи в польс. сеймі на захист Укр. правосл. церкви (УПЦ), укр. мови, к-ри від *полонізації*; активна співпраця з єпископатом, духовенством УПЦ, зокрема з митрополитом *Полікарпом* (Сікорським). У роки *Другої світової війни* співпрацював з Холмською єпархією УПЦ. 1940 овдовів. У *Львові*, за нез'ясованих обставин, була вбита його дружина Іванна. С.Скрипник деякий час працював разом із письменником У.*Самчуком* у рівнен. газ. «Волинь». 1942 пострижений у ченці під чернечим ім'ям Мстислав; відтак прийняв дияконські, священичі, а у травні 1942 в *Києві* — єпископські освячення (хіротонію). Як єпископ Переяславський об'їхав багато регіонів Наддніпрянської і Сх. України, розбудовуючи правосл. церк. *парафії* на засадах незалежної, автокефальної УПЦ. За проукр. церк. і державницьку діяльність окупаційні гітлерівські власті переслідували єпископа М. і заарештували його. У Києві він перебував у камері смертників; але зусиллями єпископату і всієї спільноти УПЦ випущений на волю із забороною служити й проповідувати. З 1944 — за кордоном: Польща, Німеччина, Швейцарія, Франція. 1947 як єпископ Паризький УПЦ підвищений до сану архієпископа і направлений до Канади. 1950 переїхав до США, співпрацював з предстоятелем УПЦ у США митрополитом Іваном (Теодоровичем), після смерті якого (1971) обраний предстоятелем УПЦ у США, країнах Зх. Європи, Пд. Америки, Австралії і Нової Зеландії в сані митрополита. Видатним досягненням М. у США була побудова духовного центру правосл. українців діаспори у м. Саут Бавнд Брук (шт. Нью-Джерсі): храм св. апостола Андрія, семінарія св. Софії, бібліотека, музей, консисторія, дім для пенсіонерів; спорудження там пам'ятників митрополитові В.*Липківському* і вел. кн. київ. *Ользі*, утворення цвинтаря-пантеону визначних українців. 5 червня 1990 на помісному Всеукр. правосл. соборі в Києві митрополит М. був обраний патріархом Київським і всієї України УАПЦ. Після проголошення *Української православної церкви Київського патріархату* (1992) став патріархом цієї церкви. Об'єднав під одним управлінням УПЦ в Україні й *українській діаспорі.* За роки патріаршества (1990—93) М. 7 разів на тривалі періоди відвідував Україну.

П. у м. Грімсбі (провінція Онтаріо, Канада). Похований у крипті церкви св. апостола Андрія в м. Саут Бавнд Брук.

Літ.: *Степовик Д.* Патріарх Мстислав: Життя й архіпастирська діяльність. К., 2005.

Д.В. Степовик.

МСТИСЛА́В ВЕЛИ́КИЙ, Мстислав (Гаральд)-Феодор Володимирович (лютий 1076 — 14.04.1132) — старший син *Володимира Мономаха* і доньки останнього англо-саксонського короля Гараль-

да Гіди; князь новгородський, білгородський і великий князь київський (з 1125). Бл. 1095 одружився з донькою швед. короля Інга Стейнкельсона Крістін (п. 1122), вдруге — з донькою (втрачене ім'я) новгород. *посадника* Дмитра Завидовича. З 1088 до поч. 1094 і з весни 1096 по 17 березня 1117 княжив від імені батька в *Новгороді Великому*. Був видатним полководцем і держ. діячем. 1096 розгромив і привів до покори черніг. кн. *Олега Святославича*, що противився державотворчим заходам переяслав. і ростово-суздальського кн. Володимира Мономаха. Брав чільну участь в організованих батьком походах на *половців* (1107 і 1111). Вел. кн. київ. *Святополку Ізяславичу* (1093—1113) не вдалося замінити М.В. в Новгороді Великому своїм сином. 1113 і 1116 М.В. переміг племена *чуді*. 1117 старіючий вел. кн. київ. Володимир Мономах перевів М.В. із Новгорода поближче до *Києва*, до *Білгорода* в *Київській землі*. По смерті батька 1125 М.В. успадкував великокнязівський трон.

М.В. був сильним і владним київ. князем. Інші *Мономашичі* корилися йому; *Ольговичі*, Давидовичі й Ростиславичі визнавали його старійшинство. 1128—30 М.В. узяв гору над полоцькими князями, що прагнули відособитися від Києва, полонив їх, відіслав до *Константинополя*, а в Полоцьку (нині місто Вітебської обл., Білорусь) посадив сина *Ізяслава Мстиславича*. Він тримав під контролем Новгород Великий, де сидів його син Всеволод. Успішно воював з чуддю і литвою (походи 1130 і 1131), його боялися половецькі хани. Мав матримоніальні зв'язки з государями Заходу. Старша донька М.В. Малфрід була перший раз за норвез. королем Сігурдом I Хрестоносцем, другий — за датським королем Еріком II Едмуном, друга донька Інгибьерг — за братом датського короля Кнутом Лавардом, третя Ірина-Добродея — за майбутнім візант. імператором Андроніком Комніним (див. *Андронік I*), четверта Єврфосинія — за угор. королем *Гезою II*. М.В. був останнім єдиновладним государем Давньорус. д-ви. По його смерті відносно єдина монархія *Рюриковичів* вступила в добу *удільної роздробленості*.

Літ.: *Толочко П.П.* Мстислав Великий. В кн.: *Толочко П.П.* Історичні портрети. К., 1990.

М.Ф. Котляр.

МСТИСЛА́В ВОЛОДИ́МИРОВИЧ, Мстислав-Константин (імовірно) **Володимирович** (р. н. невід. — п. 1036) — князь тмутороканський і чернігівський. Другий (якщо від *Рогнеди*) або дев'ятий

Мстислав Володимирович. Малюнок 17 ст.

(якщо від ін., не названої в літописі на ім'я дружини) син вел. кн. київ. *Володимира Святославича*. Згідно з «*Повістю временних літ*» за 988, у перебігу адм. реформи батько посадив М.В. в *Тмуторокані*. 1022 він ходив на касогів (черкесів). За свідченням «Повісті временних літ», результат битви був вирішений перемогою М.В. в герці з касозьким кн. Редедею. Цей епізод оспіваний у «*Слові о полку Ігоревім*». Можна думати, що пам'ять про М.В. довго зберігалась у народі. Взяв участь у боротьбі нащадків вел. кн. київ. Володимира Святославича за загальнорус. владу. 1023 з дружиною з *хозарів* і касогів М.В. з Тмуторокані рушив на *Київ*. Його брат *Ярослав Мудрий*, що княжив у стольному граді, був тоді в *Новгороді Великому*. М.В. запропонував себе в князі київ. *вічу*, та воно відмовило йому. Тоді М.В. вокняжився в *Чернігові*. 1024 він виграв у Ярослава Мудрого *Лиственську битву 1024*. Ярослав утік до Новгорода Великого. Та М.В. не став захоплювати Київ, а визнав верховенство Ярослава. 1026 Ярослав вернувся до Києва й уклав з М.В. мир, поділивши по р. Дніпро пд. частину Давньорус. д-ви. Київ із Правобережжям дістався Ярославові, а Чернігів із Лівобережжям — М.В. Цей поділ надовго зберігся в пам'яті панівної верхівки, на нього посилалися могутні князівські клани *Мономашичів* і *Ольговичів*, сперечаючись за володіння Києвом. Після 1026 на Русі встановився дуумвірат Ярослав—М.В. (див. *Дуумвірати на Русі*). За свідченням Никонівського літопису, 1029 Ярослав Мудрий успішно воював на Кавказі проти ясів (осетинів), певно, підтримавши М.В., котрий зберігав там володіння, а 1031 М.В. допоміг Ярославові Мудрому відвоювати у Польщі *Червенські гради*. М.В. помер бездітним (його єдиний син Євстафій зійшов зі світу 1033), і його землі були успадковані Ярославом Мудрим, котрого з 1036 літописець називає «самовластьцем Руськой землі». У розповіді «Повісті временних літ» про Лиственську битву 1024 і посмертному панегірикові М.В. він звеличений як дружинний князь, котрий найвище ставив своїх сподвижників-воїнів і піклувався про них. У панегірику, імовірно, відобразилися дружинні пісні, в яких воїни М.В. оспівували свого князя. М.В. похований у черніг. *Спасо-Преображенському соборі*.

Літ.: *Лихачев Д.С.* Комментарии. В кн.: Повесть временных лет, ч. 2. М.—Л., 1950; *Котляр Н.Ф.* Древнерусская государственность. СПб., 1998.

М.Ф. Котляр.

МСТИСЛА́В ДАНИ́ЛОВИЧ (р. н. невід. — п. після 1292) — князь луцький (з 1264) і володимиро-волинський (з 1289). Дехто з істориків припускає, що після смерті батька (1264) М.Д. одержав ще й Теребовльську волость. 4-й син *Данила Галицького* від його 2-ї дружини, племінниці вел. кн. литов. *Міндовга*. Бл. 1253 одружився з донькою половецького хана Тегака. М.Д. дотримувався мирних засобів у зовн. політиці, вигідно відрізняючись в цьому від старшого брата галицького кн. *Лева Даниловича*. Був розсудливим і вмілим правителем. Тому помираючий володимиро-волин. кн. *Володимир Ва-*

силькович, у якого не було дітей, заповів 1289 йому своє князівство. Об'єднавши Луцьку і Володимирську землі, М.Д. став сильним государем, якого поважали сусіди. Його васалом був мазовецький князь Конрад II. Литов. князі Будикід і Будивид віддали йому м. Волковийськ (нині м. Волковиск Гродненської обл., Білорусь), «абы с ними мир держал» (як твердить *Галицько-Волинський літопис*). Останні роки життя М.Д. науці невідомі, бо головне джерело з історії *Галичини* і *Волині* — Галицько-Волинський літопис — уривається на межі 1289/90.

Літ.: *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950; *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. К., 1984.

М.Ф. Котляр.

МСТИСЛА́В ІЗЯСЛА́ВИЧ, Мстислав-Феодор Ізяславич (р. н. невід. — п. 19.08.1170) — князь переяславський, луцький, волинський і київський. Старший син кн. *Ізяслава Мстиславича* київського і (здогадно) герм. принцеси. Одружився на поч. 1150-х рр. з донькою польс. кн. *Болеслава III* Кривоустого Агнесою. 1146 допоміг батькові забрати *Київ* у кн. *Ігоря Ольговича*, тоді ж Ізяслав Мстиславич посадив його у *Переяславі Південному*. Брав активну участь на боці батька в боротьбі за Київ з ростовським і суздальським кн. *Юрієм Долгоруким* 1146—52.

У перебігу війни з кн. Юрієм Долгоруким не раз втрачав Переяслав Південний, а 1152 утвердився в ньому. 1152 М.І. здобув велику перемогу над *половцями*. 1154 разом з батьком ходив проти галицького кн. *Ярослава Володимировича*, але вони зазнали поразки в битві біля *Теребовля*. По смерті Ізяслава Мстиславича (1154) подався на *Волинь*, до *Луцька*. 1155 Юрій Долгорукий, що вокняжився в Києві, обложив М.І. в Луцьку. М.І. утік до Польщі, наступного року повернувся з польс. військом, вибив свого дядька *Володимира Мстиславича* з Володимира (нині м. *Володимир-Волинський*) і вокняжився там. 1157 М.І. разом із дядьком смоленським кн. *Ростиславом Мстиславичем*, черніг. кн. *Ізяславом Давидовичем* і новгород-сіверським кн. *Святославом Ольговичем* зібрався в похід на Київ, але Юрій Долгорукий, проти якого вони збирались воювати, раптово помер. У Києві сів Ізяслав Давидович, М.І. повернувся до м. Володимир. У кінці 1158 у союзі з галицьким кн. Ярославом Володимировичем, смоленським кн. Ростиславом Мстиславичем і братами вибив з Києва Ізяслава Давидовича і поступився великокнязівським столом дядькові Ростиславу. 1159 той сів у Києві й дав М.І. «часть» у південній Рус. землі: *Білгород*, Треполь (нині с. Трипілля Обухівського р-ну Київ. обл.), *Торчеськ*. По кончині Ростислава Мстиславича (1167) київ. *віче* закликало М.І. посісти князівський стіл. Він уклав «ряд» (угоду) з ін. князями і вічем й при підтримці галицького кн. Ярослава Володимировича в травні 1167 став великим князем київським. 1168 М.І. розбив на берегах р. Орель (прит. Дніпра) половців і докладав зусиль, щоб об'єднати південнорус. князів для захисту торг. шляхів від степовиків. 12 березня 1169 коаліція князів під проводом сина владимирського і суздальського кн. *Андрія Боголюбського* (в якій першу роль відіграли черніг. *Ольговичі*) здобула і розграбувала Київ. М.І. знову пішов на Волинь. На поч. 1170 ненадовго повернувся до Києва, але з огляду на загрозу з боку київ. кн. Гліба Юрійовича і вишгородського кн. Давида Ростиславича знову від'їхав до м. Володимир, де й незабаром помер.

Дж.: Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 2. Львів, 1905.

М.Ф. Котляр.

МСТИСЛА́В МСТИСЛА́ВИЧ, Мстислав-Феодор Мстиславич Удатний (н. до 1176 — 1228) — князь торопецький, новгородський, галицький. Син Мстислава Ростиславича Хороброго від першого шлюбу, імовірно, з донькою галицького кн. *Ярослава Володимировича*. Одержав прізвисько «удатний», тобто «вдачливий»; поширений переклад «удалий» є помилковим. Був одружений з донькою половецького хана *Котяна*. 1193 взяв участь в успішному поході Ростислава Рюриковича на *половців*. 1196 підтримав дядька вел. кн. київ. *Рюрика Ростиславича* проти волин. кн. *Романа Мстиславича*. 1204 М.М. був учасником великого і переможного походу південнорус. князів у *Половецьку землю* під проводом вел. кн. київ. Рюрика Ростиславича і волин. і галицького кн. Романа Мстиславича. 1207 М.М. захистив м. *Торчеськ* від *Ольговичів*. Незабаром по тому одержав від Рюрика Ростиславича Торопець (нині місто Тверської обл., РФ) із волостю. 1209 М.М. вокняжився в *Новгороді Великому*, звідки 1212 і 1214 здійснив переможні походи на *чудь*. 1212 рушив на *Київ*, вигнав звідти *Всеволода Святославича* Чермного і передав київ. стіл (після недовгого князювання в Києві Інгвара Ярославича) своєму братові в перших *Мстиславу Романовичу*. Сам М.М. одержав тоді «часть» у південній Рус. землі м. Торчеськ. 1215 М.М. «по своей воли» пішов з Новгорода Великого до Києва, збираючись (згідно із повідомленням Воскресенського літопису) вокняжитися в *Галичі (давньому)*, але зазнав невдачі. 1216, коли новий новгород. кн. *Ярослав Всеволодич* посварився з городянами, М.М. прийшов їм на допомогу і в союзі з ростовським кн. Константином Всеволодичем розбив у масштабній Липицькій битві Ярослава і його брата, владимиро-суздальського кн. Юрія Всеволодича, після чого допоміг Константинові утвердитися у Владимирі на Клязьмі (нині м. Владимир, РФ). Потім М.М. пішов до Києва, але швидко вернувся до Новгорода Великого. На поч. 1219 за закликом краківського кн. *Лєшека Білого* і частини *галицьких бояр* відбив Галич (давній) в угрів і вокняжився в місті, де княжив до 1227. Видав свою доньку Анну за Данила Романовича (див. *Данило Галицький*; 1219). 1223 взяв активну участь у битві з монголами на Калці (див. *Калка, битва на річці 1223*). М.М. був хоробрим воїном і вмілим полководцем, але слабким і непослідовним політиком, нездатним протистояти боярам. Він швидко потрапив під боярський вплив, перешкоджав Данилові Галицькому в справі об'єднання *Волинської землі*, а 1227 видав доньку Марію за угор. королевича Андрія (Ендре) і віддав йому Галич (давній) із землею. Сам же

поїхав до Торчеська, де наступного року помер.

Літ.: *Котляр Н.Ф.* Из исторического комментария к «Слову о полку Игореве» (кто был Мстислав). В кн.: Древнейшие государства на территории СССР. 1987. М., 1989.

М.Ф. Котляр.

МСТИСЛА́В РОМА́НОВИЧ, Мстислав-Борис Романович Старий (н. у 1160-х рр. — п. 31.05.1223) — князь псковський, смоленський, білгородський, вишгородський, київський. 2-й син *Романа Ростиславича* й доньки *Святослава Ольговича*. На політ. сцені з'явився 1178, коли батько зі Смоленська (нині місто в РФ) послав його на допомогу вітебському кн. Всеславу Васильковичу проти Мстислава Ростиславича Хороброго. М.Р. брав участь в успішних походах південнорус. князів до *Половецької землі* 1183 і 1185 під проводом вел. кн. київ. *Святослава Всеволодича* і київ. кн. *Рюрика Ростиславича* (свого дядька). 1197 М.Р. успадкував Смоленськ по смерті дядька Давида Ростиславича. 1212 вел. кн. київ. *Всеволод Святославич* Чермний не виконав умов угоди з Ростиславичами: не дав їм володінь у південній Рус. землі й почав виганяти їх звідти. Ростиславичі звернулися за допомогою до сильного родича, новгород. кн. *Мстислава Мстиславича* Удатного. 1212 Мстислав Мстиславич вибив Всеволода Святославича Чермного з *Києва* і посадив там свого брата в перших М.Р. Він княжив у Києві до 1223, коли загинув під час битви на Калці (див. *Калка, битва на річці 1223*).

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 2. Львів, 1905; *Донской Д.* Справочник по генеалогии Рюриковичей, ч. 1, № 401. Ренн, 1991.

М.Ф. Котляр.

МСТИСЛА́В ЯРОСЛА́ВИЧ, Мстислав Ярославич Німий (до 1173—1225) — князь пересопницький, галицький, луцький і чорторийський. Син *Ярослава Ізяславича* і доньки чеського короля Владислава II. Був у дружніх відносинах із волин. і галицьким кн. *Романом Мстиславичем* та його дітьми, у вересні 1211 допоміг Данилові Романовичу (див. *Данило Галицький*) посісти галицький стіл. Після вигнання Данила (поч. 1212) на деякий час вокняжився в Галичі (давньому), але з огляду на небезпеку угор. вторгнення вернувся до *Пересопниці*. Бл. 1225 М.Я., будучи луцьким князем (і, певно, зберігши Пересопницю), в передчутті близької кончини передав свої володіння Данилові Романовичу, доручивши тому опікуватися своїм хворим сином Іваном.

Літ.: *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь. К., 1998.

М.Ф. Котляр.

МСТИСЛА́ВЕЦЬ Петро Тимофійович (р. н. і р. с. невід.) — білорус. друкар, гравер, сподвижник рос. першодрукаря *І.Федорова*. Разом вони надрукували в *Москві* Апостол (1564) і два видання Часовника (1565). Змушені покинути Рос. д-ву й на запрошення гетьмана великого литов. Г.Ходкевича переїхали до його маєтку в м. Заблудов (нині м. Заблудув, Польща), де була організована друкарня. Видали разом Євангеліє учительне (1569). Цього ж року М. покинув Заблудов і переїхав до столиці *Великого князівства Литовського* Вільно (нині м. *Вільнюс*), де при підтримці скарбника Івана Зарецького та його брата віленського *бурмистра* Зенона, а також віленських міщан Кузьми і Луки Мамоничів (див. *Мамоничі*) організував власну друкарню. Видрукував у Вільно Євангеліє (1575), Псалтир і Часовник (1576). Подальша доля першодрукаря не відома. Його видання відзначаються чітким шрифтом, ілюстровані гравюрами, заставками з рослинним орнаментом. Відбитки з граверних дощок М. трапляються у виданнях *Острозької друкарні*, друкарень Кирила-Транквіліона *Ставровецького* та Т.*Вербицького*.

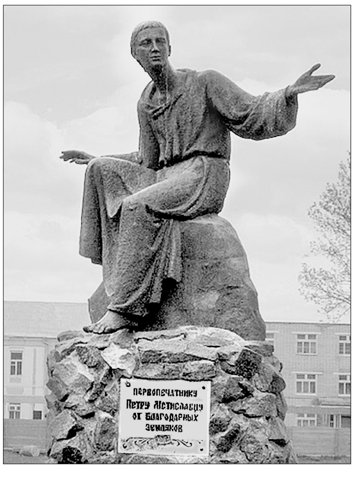

Пам'ятник Петру Мстиславцю у м. Мстиславль (Білорусь). Фото початку 21 ст.

Літ.: *Зернова А.С.* Первопечатник Петр Тимофеев Мстиславец. В кн.: Книга: исследования и материалы. М., 1964, сб. 9; *Ісаєвич Я.Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1983; *Його ж.* Українське книговидання: Витоки. Розвиток. Проблеми. Львів, 2002.

О.М. Дзюба.

МСТИСЛА́ВИЧІ — князівський клан, що складався з нащадків *Мстислава Великого*, старшого сина *Володимира Мономаха*, київ. князя 1125—32. М. поділялись на власне М. волинських, очолюваних його старшим сином *Ізяславом Мстиславичем*, і смоленських Ростиславичів, нащадків його другого сина *Ростислава Мстиславича*. Ростислав і створив клан Ростиславичів. Ізяслав Мстиславич, волинський, а 1146—54 і київський князь, був главою М. Він зміг перемогти в змаганнях за *Київ* свого дядька ростовського і суздальського кн. *Юрія Долгорукого*. Та по смерті Ізяслава його київ. трон дістався черніг. кн. *Ізяславу Давидовичу*, далі — Юрію Долгорукому. По кончині Юрія Долгорукого (1157) й недовгого князювання в стольному граді Ізяслава Давидовича київ. князем став глава смоленських Ростиславичів Ростислав Мстиславич (1161—67). Далі до влади в Києві знову вернулися М. *Мстислав Ізяславич* був запрошений на київ. стіл київ. *вічем* і зібранням південнорус. князів (1167—69). По тому Київ виходить з-під впливу Мстиславичів.

Літ.: *Донской Д.* Справочник по генеалогии Рюриковичей, ч. 1. Ренн, 1991.

М.Ф. Котляр.

МСТИСЛА́ВОВЕ ЄВА́НГЕЛІЄ, Апракос Мстислава Великого — давньорус. кириличний пергаментний рукопис кінця 11 — поч. 12 ст. Найдавніший повний апракос (збірник євангельських читань на всі дні тижня). Містить 213 аркушів, зберігається в *Історичному музеї в Москві*, Синодальне зібрання, № 1203, опубл. 1983.

Належав кн. *Мстиславу Великому* (старшому синові *Володими-*

Мстиславове Євангеліє. Мініатюра «Євангеліст Лука».

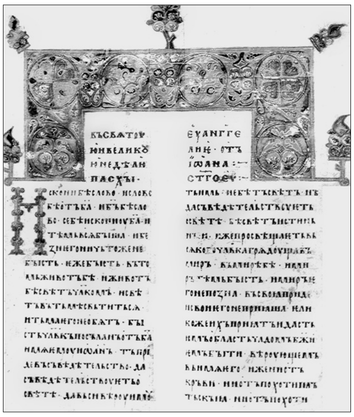

Мстиславове Євангеліє. Сторінка із заставкою та ініціалом.

ра Мономаха), час написання — його новгород. князювання (1095—1117). Можливо, переписаний у *Києві*, у мові спостерігається складне переплетіння південно- та східнослов'янських рис, специфічно новгород. ознаки відсутні. Редакція апракосу — з найбільш поширених на Русі. Написаний уставом золотом та чорним письмом. Існують приписи гол. писця — «Алекси, сина Лазарева», златописця Жадена та придворного Наслава, що робив у Царгороді (див. *Константинополь*) для окладу рукопису емалі. Востаннє переплетений 1551, містить запис про реставрацію у *Новгороді Великому* за царя *Івана IV*. Прикрашений 4-ма мініатюрами євангелістів, ініціалами та заставками. Оклад коштовний, 1551: на срібну золочену дошку накладено скань, вставлені 16 емалевих іконок кінця 11 — 12 та 16 ст., 16 напівдорогоцінних каменів та 6 великих перлин. Спершу в окладі, вірогідно, було вмішено 12 емалей із зображенням апостолів.

Літ.: *Симони П.* Мьстиславово Евангелие начала XII в. в археологическом и палеографическом отношениях: Материалы для изучения его серебряного переплетенного оклада. В кн.: Общество любителей древней письменности, т. 129. Б/м, 1910; *Жуковская Л.П.* Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI—XIV вв. в связи с лингвистическим изучением их. В кн.: Памятники древнерусской письменности: Язык и текстология. М., 1968; Апракос Мстислава Великого. М., 1983.

Т.Л. Вілкул.

МУ́ДРИЙ Василь (псевдоніми — Вавринич, Вавричан, Я.В.Борович; 19.03.1893—19.03.1966) — громад. і політ. діяч, журналіст. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1958). Н. у с. Вікні (Терноп. обл.). Навчався у Львів. ун-ті. Член (1918—19) і голова (1920) земської управи в Проскурові (нині м. *Хмельницький*). Співорганізатор, скарбник, секретар *Львівського таємного українського університету* (1921—25). Гол. редактор щоденної газети *«Діло»* у *Львові* (1927—35). Генеральний секретар (1925—30) та заст. голови (1932—39) Гол. управи *Львівського товариства «Просвіта»*. Співзасн. і заст. голови *Українського національно-демократичного об'єднання* (УНДО; 1928—35), голова УНДО (1935—39), вибраний послом (депутатом) до сейму Польщі (1935). Виступив одним з ініціаторів політсили «нормалізації» українсько-польських відносин у Західній Україні. Провідник *Української парламентської репрезентації* та віцемаршалок сейму Польщі. Секретар Укр. нац. к-ту в *Кракові* (1941). Співробітник референтури зовнішніх зв'язків Проводу українських націоналістів (1943—44; див. *Організація українських націоналістів*). Учасник Великого збору *Української головної визвольної ради* (УГВР), вибраний першим її віце-президентом (1944). Президент Центр. представництва укр. емігрантів у Зх. Німеччині (1945—49). 1949 переїхав до США. Виконавчий директор *Українського конгресового комітету Америки* (1953—66).

Автор праць «Боротьба за огнище української культури на західноукраїнських землях» (1923), «Український університет у Львові. 1921—1924» (1948), «І.Франко, як громадський діяч» (1957).

П. у м. Нью-Йорк (США).

Літ.: *Содоль П.* Українська повстанча армія, 1943—1949: Довідник. Нью-Йорк. 1994.

В.К. Мороз.

В. Мудрий.

МУЖ — давньослов'ян. та давньорус. назва людини («муж нѣкии»), чоловіка («мужи и жены»), воїна, боярина чи слуги («мужь цѣсарь», «мужь княжь»). В останньому спеціальному значенні слово «муж» позначає найвищих урядовців, знатних людей. У кожного *князя* було небагато (звичайно 3—5) «мужів», решта слуг називалися *«отроками»*, «детскими» (див. *Діцький*) тощо. Часом використовувався церковно-книжний зворот «вельможа», що є довільним перекладом грец. «сильний». Механізм екон. забезпечення «мужів» досі остаточно не з'ясований. Найбільш вірогідною є думка про те, що при некласичному *феодалізмі* (bastard feudalism) джерелом забезпечення було не велике землеволодіння, а служба князю (певна доля *данини*, згодом держання *волостей* та ін.).

Літ.: *Пресняков А.Е.* Княжое право в Древней Руси. СПб., 1909; *Черепнин Л.В.* Русь: Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX—XIV вв. В кн.: *Новосельцев А.П. и др.* Пути развития феодализма. М., 1972; *Горский А.А.* Феодализация Руси: основное содержание процесса. «Вопросы истории», 1986, № 6; *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. К., 1992; Старославянский словарь (по рукописям X—XI веков). М., 1999.

Т.Л. Вілкул.

МУЖИЛО́ВСЬКИЙ Силуян Андрійович (р. н. невід. — п. у грудні 1654) — полковник, військ. суддя, дипломат. Н. в сім'ї слуцького протопопа, білорус. правосл. письменника-полеміста А.Мужиловського. На поч. 1630-х рр. навч. в Київ. лаврській школі (див. також *Києво-Могилянська академія*). Від червня 1648 — учасник *національної революції 1648—1676*. У липні 1648 прибув до Б.*Хмельницького* й отримав поса-

ду полковника. Незабаром виїхав до Молдови для супроводу єрусалимського патріарха *Паїсія*. На поч. 1649 направлений послом до Рос. д-ви з метою одержати військ. допомогу й порушити питання про протекцію царя *Олексія Михайловича*. 14 (4) лютого 1649 подав «Записку» цареві Олексію Михайловичу — унікальний документ про причини укр. повстання та його розвиток у 1648. Бл. 20 (10) серпня 1649 вирушив з дипломатичною місією до *Великого князівства Литовського*. 1650, можливо, служив у *Генеральній військовій канцелярії*. Весною 1651 очолив посольство до *Молдавського князівства* і *Трансильванського князівства*, однак під час повернення в Україну це посольство у червні 1651 потрапило до польс. полону. Після звільнення з полону 2 квітня (23 березня) 1653 відправлений у складі посольства до Росії і Швеції. На поч. 1654 обійняв посаду ніжинського полкового судді, а влітку — військ. судді у війську сіверського *гетьмана наказного* І.*Золотаренка*. Восени у складі посольства відвідав ставку рос. царя під Смоленськом (нині місто в РФ). Під час конфлікту із І.Золотаренком, ймовірно, у грудні 1654 був убитий.

Літ.: *Голобуцкий В.А.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962; *Липинський В.* Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. В кн.: *Липинський В.* Твори, т. 2. Філадельфія, 1980; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8—9. К., 1995—97; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995; *Сергійчук В.* Армія Богдана Хмельницького. К., 1996; *Мицик Ю.* Силуян Мужиловський. В кн.: Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети, кн. 1. К., 1998; *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. К., 2004; *Мицик Ю.* Albaruthenica. Студії з історії Білорусі. К., 2009.

В.С. Степанков.

«МУЗАГЕ́Т» (від грец. μουσηγέτης — поводир муз, ватажок муз) — літературно-мистецьке об'єднання, засноване 1919 в *Києві*, що об'єднало митців різних напрямів з перевагою символістів. До об'єднання входили: М.*Бурачек*, М.Жук, Д.*Загул*, Ю.Іванів-Ме-

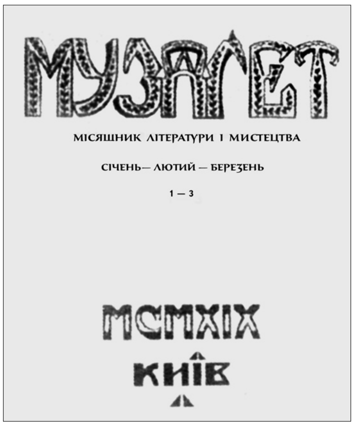

«Музагет». Київ, 1919, № 1—3. Обкладинка.

женко (див. Ю.*Меженко*), Я.Савченко, П.*Тичина*, В.*Ярошенко* та ін. Члени «М.» збиралися в літературно-мистецькому клубі «Льох мистецтва», в ін. місцях.

Об'єднання видало одну збірку «Музагет: Місячник літератури і мистецтва» (№ 1—3, Київ, 1919). У збірці опубліковані: уперше вірш П.Тичини «Плуг», ескізи П.Віріна, вірші Д.Загула, В.*Кобилянського*, К.Поліщука, О.*Слісаренка*, дослідження Ю.Іваніва-Меженка, стаття М.Бурачека про київ. художників, твори М.Жука, Г.Журби, Л.*Курбаса*, І.Майдана. Автори акцентували увагу на нац. особливостях укр. літератури. Об'єднання підготувало другу збірку, але їй не судилося побачити світ. «М.» перестав існувати 1920. Більшість його членів пізніше репресували й знищили, а об'єднання затаврували як «буржуазно-націоналістичне».

Літ.: «Жизнь», 1919, № 2, 8—14; «Мистецтво», 1919, № 1; Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 1738, оп. 1, спр. 49, арк. 30.

М.О. Рибаков.

МУЗАФА́РОВ Рєфік (н. 1928) — кримськотатар. фольклорист, автор першої «Кримськотатарської енциклопедії» (т. 1—2, *Сімферополь*, 1993—95). Професор (1969). Закінчив ф-т рос. мови та літератури Ташкентського пед. ін.-ту (1957). Захистив канд. дис. на тему: «Кримськотатарські прислів'я» (1960), докторську дис. на тему: «Крымскотатарский фольклор, его связи с поэзией западнославянского фольклора» (1967). Автор книг «Татарские народные пословицы» (1959), «Русско-тюркские фольклорные связи» (1966), «Очерки фольклора тюрков» (1966) та низки статей з фольклору *кримських татар*. Учасник кримськотатар. нац. руху. 1990—94 — гол. редактор ж. «Ватан» («Вітчизна») в Криму. 1991 — делегат 2-го Курултаю кримськотатар. народу (див. *Курултай кримськотатарського народу*).

Лауреат Респ. премії АР Крим (2001).

Літ.: Музафаров Рефик. В кн.: Крымскотатарская энциклопедия, т. 2. Симферополь, 1995; *Фазыл Р., Нагаев С.* Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. Симферополь, 2001.

Л.А. Меметова.

МУЗЕ́Ї ІСТОРИ́ЧНІ — профільна група музеїв, які документують історію розвитку сусп-ва на основі пам'яток історії. Відповідно до системи істор. наук М.і. розподіляються на кілька підгруп: 1) музеї загальноісторичні вивчають і документують історію країни, регіону, міста. Серед них — *Національний музей історії України*; *Дніпропетровський історичний музей* ім. Д. Яворницького; *Львівський історичний музей, Харківський історичний музей, Чернігівський історичний музей* ім. В. Тарновського; *Музей гетьманства* в м. Київ, *Музей історії міста Києва*; 2) археол. музеї документують стародавню й середньовічну історію на основі речових джерел (пам'яток археології). Напр., Археологічний музей Інституту археології НАН України в Києві, *Одеський археологічний музей* НАН України, Нац. заповідник *«Херсонес Таврійський»* в *Севастополі*, Історико-археол. заповідник «Ольвія» НАН України в с. Парутине Очаківського р-ну Миколаїв. обл., Музей археології печерних міст у *Бахчисараї*, приватний історико-археологічний музей «Прадавня Аратта — Україна» в с. Трипілля Обухівського р-ну Київ. обл.; 3) воєнно-істор. музеї. Їхні збірки включають пам'ятки військової та воєн. історії, розвитку воєн. мистецтва, зброю, військ. техніку та спорядження. В їх числі — Музей «Арсенал» у *Львові*, Музей «Зборівська битва» в м. Зборів Терноп. обл., Очаківський військово-історичний музей у м. Очаків Миколаїв. обл., *Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років національний музей у Києві*, Волинський

регіональний музей українського війська та військової техніки у *Луцьку*; 4) етногр. музеї висвітлюють історію, особливості к-ри й побуту народів та етнічних груп, які проживають на території України. Серед них — *Національний музей народної архітектури та побуту України* в Києві та *Музей народної архітектури та побуту України* у Львові, *Закарпатський музей народної архітектури та побуту*, Музей нар. арх-ри та побуту Прикарпаття, Історико-етнографічний музей у м. Сарни Рівнен. обл., Музей «Бойківщина» у м. *Самбір*, *Музей етнографії та художнього промислу* Інституту народознавства НАН України, *Національний музей-заповідник українського гончарства* в смт Опішня Зіньківського р-ну Полтавської обл.; 5) музеї історії релігії та церкви документують розвиток реліг. вірувань і культів, церк. орг-цій, місце релігії в к-рі різних народів. Найвідомішими є нац. заповідники «*Софія Київська*» та *Києво-Печерський національний історико-культурний заповідник*. До цієї підгрупи належать Музей історії християнства в м. *Почаїв*, львівський *Музей історії релігії*, Єпархіальний музей у м. Трускавець Львів. обл.; 6) музеї історії окремих підприємств й установ, наприклад, Музей історії Дніпропетровської клінічної лікарні ім. І.Мечникова, Музей історії Донецького металургійного заводу; 7) музеї історичні меморіальні висвітлюють життя та діяльність видатних діячів: *Шевченківський національний заповідник* у м. *Канів*, історико-меморіальні музеї О.*Довбуша* в м. *Івано-Франківськ*, М.*Грушевського* в Києві та Львові, С.*Бандери* в с. Старий Угринів Калуського р-ну Івано-Франк. обл., будинок-музей Д.*Яворницького* в *Дніпропетровську*; 8) музеї історичні монографічні присвячені певним історичним подіям: Нац. музей «Чорнобиль» у Києві, Музей історії декабристського руху в м. *Кам'янка*, Меморіал героїчної оборони Одеси 411-й берегової батареї.

За адміністративним підпорядкуванням М.і. поділяються на державні, комунальні, приватні, відомчі, громадські. Тільки в системі Мін-ва культури і туризму України бл. 130 державних (не враховуючи музеїв, що діють в їх складі як філіали та відділи) М.і. У фондах М.і. зберігаються пам'ятки всіх типів і видів, які є джерелами із загальної та регіональної історії України. Цінними істор. колекціями володіють також комплексні музеї, зокрема краєзнавчі, *історико-культурні заповідники* та музейні заклади ін. профілю. М.і. України відіграють значну роль у вивченні, збереженні й популяризації національних культурних цінностей.

Літ.: Музейные термины. В кн.: Терминологические проблемы музееведения: Сборник научных трудов Центрального музея революции СССР. М., 1986; Музееведение: Музеи исторического профиля. М., 1988; Музеї України: Довідник. К.,1999; *Фролов А. И., Игумнова Т. Г.* Исторические музеи. В кн.: Российская музейная энциклопедия, т. 1. М., 2001; Міністерство культури і туризму України. Web: http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/category/81657; Музейний простір України. http://prostir.museum/museums/ua.

Л.Д. Федорова.

МУЗÉЇ КИ́ЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТÉТУ СВЯТÓГО ВОЛОДИ́МИРА. 1) Музей старожитностей. Заснований 1836 як Музей київ. старожитностей. Фундатор і перший завідувач — К.*Лохвицький.* Перебував у віданні Тимчасового к-ту для дослідження старожитностей в Києві. Основу збірки музею складали археол. матеріали давньорус. доби, знайдені на території істор. ядра *Києва*. Водночас комплектувалася профільна б-ка. 1842 перетворений на Музей красних мист-в і старожитностей. 1845 підпорядкований Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів при київ., волин. і подільському генерал-губернаторові (див. *Київська археографічна комісія*). 1873 розділений на музей старожитностей (археол.) і музей красних мистецтв. 1838—54 музеєм завідував А.Ставровський, 1854—65 — Я.Волошинський, 1865—73 — І.*Линниченко.* Особливу роль у розвитку музею відіграв В.*Антонович*, який завідував ним 1873—1901. Він комплектував збірку всіх *археологічних культур* на території України. Колекції зростали завдяки надходженням з різних установ (зокрема *Кременецького ліцею*), пожертвам приватних осіб, закупкам. Велику частину поповнень складали матеріали археол. досліджень у Києві, *Ольвії*, *Київській губернії*, *Подільській губернії*, *Волинській губернії*, на Кавказі, які проводили викладачі ун-ту. 1837 музейне зібрання налічувало 150 одиниць зберігання, 1898 — 6062 речі, 583 назви книг, 429 планів, малюнків, планів, пов'язаних з розкопками тощо. Музей служив наук. і навч. цілям;

2) Музей красних мист-в, який виник 1834. Його збірка включала зліпки з відомих і типових творів, картини, гравюри, ілюстровані атласи, колекції архіт. моделей, інструментів, буд. приладь, пристосувань для рисувальної школи, які використовувались як навч. демонстраційний матеріал кафедрою теорії та історії мист-в. Формувалася спеціа-

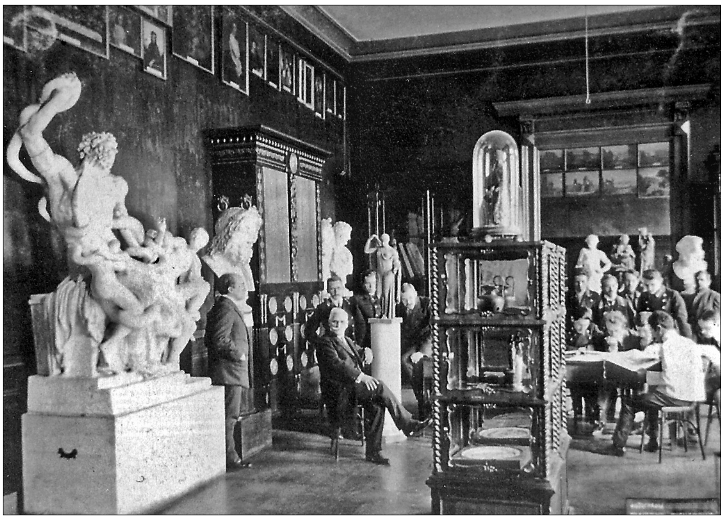

Музеї Київського університету святого Володимира. Музей красних мистецтв. Лекція Г. Павлуцького. 1913.

лізована б-ка. Збірка містила лише окремі цінні мистецькі твори. У 1920-х рр. збірки археологічного і художнього музеїв було розподілено між різними наук., музейними та навч. закладами;

3) Нумізматичний музей, який вважався одним з найкращих у *Російській імперії* за кількістю і змістом збірки, започаткований 1835. 1837 до музею надійшло бл. 23 тис. монет і медалей Віленського ун-ту (нині *Вільнюський університет*), з яких 19 тис. екземплярів складала нумізматична збірка Кременецького ліцею, пізніше — невеликі збірки монет віленських духовної і медичної академій, Луцької г-зії, Теофіпольського повітового дворянського уч-ща та ін. Усі вони зберігалися спочатку в б-ці. 1838 створено Мінц-кабінет, який 1842 увійшлов до Музею красних мист-в і старожитностей у складі б-ки. Спочатку музеєм відав завідувач б-ки: 1835—45 — П.Ярковський, 1845—52 — А.Красовський. Першим хранителем Мінц-кабінету як самостійної науково-допоміжної установи призначений Я.Волошинський (1852—65). 1865 посаду хранителя скасували, обов`язки покладалися на одного з викладачів історико-філол. ф-ту. Ними були К.Страшкевич (1865—68), В.*Іконников* (1868—72), В.Антонович (1872—1906). 1844 організовано експозицію, 1848 відкрито для відвідування, і заклад став першим у місті публічним музеєм. До нього надходили знахідки з території Київської, Волинської та Подільської губерній, пам'ятки з *Катеринославської губернії*, *Чернігівської губернії* та ін. губерній. З 1859 скарби, знайдені в Рос. імперії, відправлялися до Імператорської археол. комісії в м. *Санкт-Петербург*, що призводило до їх розпорошення. Після розгляду їх часто розподіляли поміж різними музейними збірками, і вони втрачали свою цілісність та історичну цінність. Лише частина предметів залишалась або поверталася до музею. За В.Антоновича збірка музею збільшилася вдвічі і 1906 налічувала вже 60 тис. одиниць зберігання. Він багато зробив для її вивчення та введення до наук. обігу, зокрема 1906 опублікував окремим виданням опис монет і медалей музею. Збірка була впорядкована за колекціями, які відображали історію грошового обігу різних країн і д-в. В їх числі — грецька, римська, давньоруська, російська, польська, німецька колекції. 1915 їх відправлено до Саратова (нині місто в РФ; 1916 повернено), при цьому частина пам'яток була депаспортизована. 1927 збірку передано ВУАН (нині *Національна академія наук України*) вже у пограбованому стані, 1931 — до *Всеукраїнського музейного містечка*, 1933 — Центр. істор. музею ім. Т.Шевченка (нині *Національний музей історії України*).

Навч. і наук. призначення колекції формували ще кілька університетських музеїв — мінералогічний, зоологічний, ботанічний, анатомічний театр та ін.

Дж.: Державний архів міста Києва, ф. 299, оп. 1, спр. 3, 6; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського, ф. II, спр. 22942, 22953; Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 707, оп. 1, спр. 615; оп. 3, спр. 113; оп. 11, спр. 168; оп. 82, спр. 310, 371, 499, 588, 609, 1307, 3301, 6863.

Літ.: *Антонович В.Б.* Музей древностей. В кн.: Историко-статистические записки об учебных и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета С.Владимира (1834—1884). К., 1884; *Його ж.* Нумизматический кабинет. Там само; Музей Киевского университета. «Исторический вестник», 1885, № 2; *Данилевич В.* Проф. В.Б. Антонович та Археологічний музей ІНО. В кн.: Записки Київського інституту народної освіти, ч. 3. К., 1928; *Гарбуз Б.* Музей нумізматики. «Київська старовина», 1993, № 4; *Його ж.* Нумізматична колекція Національного музею історії України. «Вісник Національного банку України», 1996, № 3.

Л.Д. Федорова.

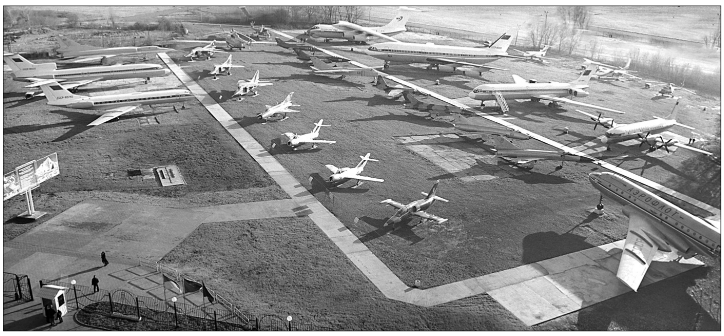

Державний музей авіації. Загальний вигляд експозиції. Фото 2008.

Державний музей авіації. Анатра «Анасаль» — перший український серійний аероплан, створений 1917.

МУЗЕ́Й АВІА́ЦІЇ, Державний музей авіації є найбільшим музеєм тех. профілю в Україні. Створений згідно з розпорядженням КМ України від 7 березня 2001 № 74р з метою збереження та популяризації досягнень вітчизн. авіац. науки і техніки. Підпорядкований Мін-ву освіти і науки України. Урочисте відкриття відбулося 30 вересня 2003, на честь 100-річчя світ. авіації.

Осн. напрямами діяльності є збереження видатних зразків авіац. техніки, авіац. традицій, популяризація досягнень багатьох поколінь вітчизн. авіаторів. Водночас музей виконує функції навч. бази Нац. авіац. ун-ту, де проходять практичну підготовку майбутні авіац. інженери.

В експозиції представлені осн. типи літаків та гелікоптерів, що були на озброєнні Військово-повітряних сил СРСР та України, експлуатувалися в цивільному повітряному флоті в повоєнні роки.

Авіац. техніка систематизована шляхом створення спец. колекцій, серед яких — кілька унікальних, що не мають аналогів. Так, єдиними у світі є збірка всіх модифікацій стратегічного бомбардувальника Ту-22М — найпотужнішого бойового літака Військово-повітряних сил України (з його осн. озброєнням — ядерними крилатими ракетами Х-22), колекція безпілотних літаків-розвідників та збірка «Морська авіація».

Найчисельнішими є колекції літаків фронтової авіації. Вони включають практично всі типи

бойових машин: надзвукові винищувачі й винищувачі-бомбардувальники «МіГ» та «Су» різних моделей, штурмовики Су-25, бомбардувальники Су-24 і Як-28. Серед «військових» експонатів — найшвидший бойовий літак світу: розвідник-бомбардувальник МіГ-25РБ, здатний літати втричі швидше від звуку.

В експозиції музею можна простежити всю історію розвитку гелікоптерів — від перших серійних зразків і до найбільших у світі Мі-6 та Мі-26. Останній здатний підняти 20-тонний вантаж і дотепер утримує титул найпотужнішого гелікоптера світу. Окремою збіркою виділені броньовані штурмові гвинтокрили Мі-24, озброєні кулеметами, бомбами та ракетами.

Цивільну авіацію репрезентують пасажирські літаки вітчизн. Авіац. науково-тех. комплексу «Антонов», рад. конструкторів С.Ільюшина, А.Туполєва та О.Яковлєва. Найстаріший Ту-104 є «двічі першим» — не лише першим реактивним пасажирським літаком у світі, а й першим серійним зразком. Його збудовано на Харків. авіац. з-ді.

Широкофюзеляжний аеробус Іл-86, дальньомагістральний лайнер Іл-62, середньомагістральний Ту-154, регіональні Ту-134, Ан-24 та Як-40 представляють увесь спектр пасажирських літаків. А могутній «повітряний вагововоз» Іл-76 репрезентує транспортну авіацію.

Істор. збірку складають перший укр. серійний аероплан Анатра «Анасаль», створений 1917, винищувач «Як» з фільму «В бой идут одни “старики”» (режисер Л.*Биков*, 1974) та перший укр. повоєн. літак — знаменитий «кукурузник» Ан-2.

Експозиція музею поповнюється і на поч. 2009 налічувала понад 70 літаків, гелікоптерів, безпілотних апаратів та крилатих ракет, збірки авіац. озброєнь, аеродромного обладнання, двигунів тощо, згрупованих в 14 колекцій і розміщених на площі понад 15 га. Формується також окрема збірка бойової техніки військ Протиповітряної оборони.

Музей підтримує широкі міжнар. зв'язки — його офіц. партнерами є Музей польс. авіації в *Кракові*, найбільший у світі Смітсоніанівський аерокосміч. музей у Вашингтоні (США), Норвез. музей авіації та ін.

Тут проводяться міжнар. наук. конференції, семінари, проходять різноманітні акції: польоти повітряних куль та приватних літаків, виступи моделістів, урочисті відзначення знаменних дат історії авіації.

Музей знаходиться в *Києві* по вул. Медова, 1.

Літ.: Винищувач, на якому летів «Маестро». «Урядовий кур'єр», 2003, 10 квітня; Державний музей авіації. «Музеї», 2003, листопад; *Романенко В.* Державний музей авіації. «Камуфляж», 2003, № 11; *Пацера Н.* День хозяев неба. «Киевские ведомости», 2004, 31 августа; *Hydzik J.* Collecting Backfires in Kyiv. «FlyPast Magazine», 2005, February; *Мазур Г.* Державному музею авіації виповнилося два роки. «Крила України», 2005, № 41 (307), 3—8 жовтня; Державний музей авіації України. В кн.: Україна туристична. К., 2007.

В.Д. Романенко.

МУЗЕ́Й АНТРОПОЛО́ГІЇ ТА ЕТНОЛО́ГІЇ І́МЕНІ Ф.ВО́ВКА (1921—1934) — див. *Кабінет антропології та етнології імені Ф.Вовка*.

МУЗЕ́Й ВИ́ЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ́ УКРАЇ́НИ. Діяв у Празі (нині столиця Чехії) 1925—48. Заснований з ініціативи укр. емігрантів, які жили в *Чехословаччині* після поразки *Української революції 1917—1921.* 1924 кер-во *Української Галицької армії* звернулося до професорів *Українського вільного університету* з пропозицією заснувати музей, в якому б зберігалися військ. реліквії та архівні матеріали. Розбудову музею здійснило Т-во «Музей визвольної боротьби України», статут якого, складений професорами УВУ, був схвалений рішенням земського уряду в Празі 12 січня 1925. Музей ставив за мету збирання, вивчення і популяризацію всіх матеріалів, пов'язаних з укр. нац. рухом та утворенням самостійної укр. *держави*. До дійсних членів т-ва належали як окремі особи, так і численні укр. громад. інституції, що діяли в різних країнах світу. Голови т-ва — І.*Горбачевський*, С.*Смаль-Стоцький,* А.*Яковлів,* Д.*Дорошенко*, В.*Бірчак*, Ю.Домбровський, К.Заклинський. Серед засновників і членів ради — Д.*Антонович*, В.*Біднов*, Д.Дорошенко, О.*Колесса*, М.*Омельянович-Павленко*, В.*Старосольський*, Ф.*Щербина* та ін. Кер-во звернулося до всіх укр. емігрантських кіл з проханням про передачу матеріалів до музею. Перша виставка була відкрита 1 липня 1925. Музей містився у найманих непристосованих приміщеннях. 1929—38 оренду приміщень фінансував укр. підприємець із США Г.-К.Лисюк. На зібрані серед українців кошти 1938 було придбано власний будинок, де з травня 1939 розмістився музей. Його збірка, що налічувала бл. 1 млн одиниць зберігання, складалася з архівів укр. урядів періоду Укр. революції 1917—21 та їх дипломатичних представництв і місій у 12 країнах Європи, *Союзу визволення України*, таборів для інтернованих та військовополонених українців у Австрії, Італії, Польщі, Чехословаччині, зокрема Української Галицької армії та *січових стрільців*; укр. емігрантських інституцій, т-в, політ. партій, навч. закладів у діаспорі; персональних фондів відомих

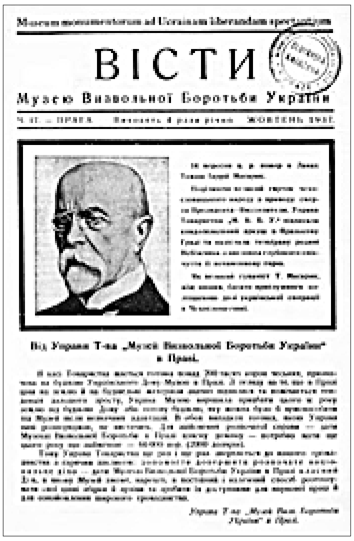

ВІСТИ

Музею Визвольної Боротьби України

Від Управи Т-ва „Музей Визвольної Боротьби України" в Празі.

«Вісти Музею визвольної боротьби України». Прага, 1937. Жовтень. Перша сторінка.

Музей визвольної боротьби України. Фрагмент експозиції.

представників української еміграції, зокрема А.Андрієвського, О.*Андрієвського*, Антоновичів, В.Біднова, Л.*Білецького*, І.*Борковського*, В.*Доманицького*, Д.Дорошенка, В.*Дубровського*, О.Колесси, О.*Косач-Кривинюк*, Б.*Мартоса*, В.*Мартинця*, С.*Наріжного*, С.*Рудницького*, С.Смаль-Стоцького, Ю.Тищенка, С.*Черкасенка*, М.*Чечеля*, М.*Шаповала*, В.*Щербаківського*, А.Яковліва та ін.; колекцій *боністики* та *нумізматики*; збірок періодичних і неперіодичних укр. видань з різних країн, плакатів, листівок, фотографій, негативів, діапозитивів, мистецьких творів; шевченківської (видання Т.*Шевченка*, шевченкіана) та карпато-української колекції: пам'ятки з історії Підкарпатської України (див. *Підкарпатська Русь*), насамперед ті, що стосуються питань автономії та діяльності русинських кооп., культурно-освіт. орг-цій. Б-ка комплектувалася дарами різноманітних укр. і неукр. інституцій та приватних осіб. Музей утримувався за рахунок членських внесків і пожертвувань українців з різних країн світу. За гітлерівської окупації Праги 1939—45 (див. також *Друга світова війна*) його діяльність була дозволена. У лютому 1945, під час американського бомбардування Праги, будинок музею дуже постраждав і був знесений (нині на його місці побудовано фабрику). Частину його колекцій було знищено, матеріали, що збереглися, перевезли у Національну та Університетську бібліотеки в Клементіумі та в архів Мін-ва внутр. справ на Градчанах. Відновив діяльність у листопаді 1945. 1925—38 музей видавав бюлетень «Вісти» (20 випусків). Директор музею — Д.Антонович, з 1945 — С.Наріжний.

Будинок Музею етнографії та художнього промислу в м. Львів. Фото 2008.

26 березня 1948 комуніст. влада Чехословаччини закрила музей і ліквідувала т-во. Частина документальних матеріалів музею потрапила до архіву мін-ва народної безпеки, музейна б-ка та частина архівів — до Слов'янської б-ки у Празі (їх подальша доля не відома). Велику кількість колекцій, насамперед документальних, вивезено до *СРСР*. Фонди Музею визвольної боротьби України сьогодні розкидані по різних архівах, музеях і б-ках України, Росії, Чехії та Словаччини. Значні колекції музею зберігаються у Держ. центр. архіві в Празі, їх систематизовано як окремий фонд «Український музей у Празі». Частина їх опинилась у Києві, зокрема у сучасних *Центральному державному архіві вищих органів влади України*, Центральному державному архіві кінофонофотодокументів, Центральному державному архіві громадських об'єднань України.

Літ.: Український Музей Визвольної Боротьби в Празі (1925—1948). «Громада», Париж, 1948, №11; *Кеннеді-Грімстед П., Боряк Г.* Доля скарбів української культури під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. К., 1991; Український музей у Празі. (1659) 1925—1948. Опис фонду: Науково-довідкове видання з історії України, вип. 41. К.—Прага, 1996; *Мушинка М.* Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси. К., 2005.

Л.Д. Федорова.

МУЗÉЙ ГЕТЬМÁНСТВА в м. Київ. Створений у березні 1993. Розташов. у приміщенні старовинної козацько-старшинської кам'яниці, т. зв. Будинку гетьмана Мазепи (Поділ, вул. Спаська). У музеї функціонують експозиційний відділ, відділ фондової роботи та наук. б-ка. Маючи невелику експозиційну площу, музей змушений був відмовитися від побудови постійної експозиції і піти шляхом створення окремих виставок, що висвітлюють маловідомі сторінки історії України та діяльність укр. державців козацько-гетьман. доби (17—18 ст.), укр. революції та національно-визвол. змагань (1917—21). Численні художні виставки знайомлять з творчістю майстрів сучасного живопису, скульптури, графіки, ужиткового мист-ва. Працівники музею проводять активну науково-дослідницьку та науково-просвітницьку роботу. При музеї діє науково-істор. клуб «Гетьманська вітальня», на засіданнях якого та на науково-практичних конференціях, що регулярно відбуваються в музеї, провідні вчені, музейні працівники, архівісти, краєзнавці, історики-аматори обговорюють важливі проблеми вітчизн. історії, знайомляться з новітніми досягненнями укр. та зарубіжної істор. науки. Фондова збірка налічує бл. 7 тис. музейних предметів осн. фонду, що охоплюють період з 17 ст. до наших днів: це археол. знахідки, стародруковані книги, картини, ікони, предмети нар. та козацько-старшинського побуту, вжиткового мист-ва, архівні документи, фотографії, колекції сучасної та істор. *філателії*, *боністики*, *нумізматики*. Серед найцінніших предметів збірки: автографи С.*Петлюри*, деякі документи стосовно вбивства та похорону С.Петлюри в Парижі (Франція) 25 травня 1926, родинні фотознімки Петлюр; листи гетьманівни О.Скоропадської-Отт, молодшої доньки гетьмана П.*Скоропадського*, до працівників музею, особисті речі родини *Скоропадських*; живописні та графічні роботи відомих укр. художників М.Бутовича, Л.Воєдила, Ф.*Гуменюка*, А.*Петрицького*, М.Стратилата, А.Франчука. До фондової збірки створено інвентарну та довідкові картотеки, каталог колекції малярства. У наук. б-ці зібрано понад 3 тис. примірників книг.

Будинок Музею гетьманства в м. Київ. Фото 2008.

Літ.: Сайт Музею гетьманства. Web: http://www.getman-museum.kiev.ua.

Л.В. Андрієвська.

МУЗЕ́Й ЕТНОГРА́ФІЇ ТА ХУДО́ЖНЬОГО ПРО́МИСЛУ, Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України у Львові. Бере початок від *Львівського міського промислового музею* та етногр. збірки *Музею Наукового товариства імені Шевченка*. Створений 1951 як Укр. держ. музей етнографії та худож. промислу АН УРСР (нині *Національна академія наук України*). 1963—69 перебував у системі Мін-ва культури УРСР, 1969 знову переданий АН УРСР. За постановою Президії АН УРСР від 31 травня 1982 перетворений на Львівське відділення Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Рильського АН УРСР (з 1992 на *Інститут народознавства НАН України*). Від 1 лютого 1992 — сучасна назва. Первісно складався з 2-х відділів — етнографії та худож. промислу. 1967 організовано відділ нар. буд-ва, на основі якого 1971 створено *Музей народної архітектури й побуту у Львові*.

Досліджує питання історії і теорії мист-ва, *етнології* та нар. промислів в Україні, традиції, обряди, звичаї, нар. к-ру й побут, проблеми профільного музеєзнавства. Експозицію з історії традиційної к-ри укр. народу розгорнуто в будинку колиш. Галицької ощадної каси (проспект Свободи, 15), у колиш. палаці князів *Любомирських* (площа Ринок, 10) експозицію філіалу — Музею меблів і порцеляни. Один з найбагатших етногр. музеїв країни. У його фондах зберігається понад 83 тис. пам'яток. В їх числі — колекції традиційного нар. одягу 19 — поч. 20 ст. з усіх історико-етногр. регіонів України, доповнені найбільшою в музеї збіркою укр. вишивки (понад 18 тис. зразків); тканини, що включають понад 100 домотканих укр. килимів та європ. гобеленів 17 — поч. 20 ст., церк. тканини 17—19 ст., вірм. килими 17—19 ст., єврейс. тканини вжиткового та культового призначення 18—20 ст., золототкані «слуцькі» пояси 17—18 ст., коптські тканини; знаряддя праці кінця 19 — поч. 20 ст.: землеробства, скотарства, бджільництва, рибальства, мисливства; збірки нар. худож. промислів — гончарства, деревообробництва, ткацтва, мосяжництва, лозо- та соломоплетіння; художні вироби з дерева 16—20 ст. — предмети хатнього та госп. вжитку, архіт. деталі нар. та церк. буд-ва, муз. інструменти, скульптура; скрині 17 — поч. 20 ст. (понад 100 одиниць зберігання); гуцульські дерев'яні ікони 17—18 ст. Збірка нар. кераміки (понад 11 тис. одиниць зберігання) репрезентує традиційні осередки гончарства в Україні та творчість відомих майстрів. Її складовою є унікальна колекція кахель 14—18 ст., проте переважає кераміка кінця 19 — поч. 20 ст. У музеї зібрана одна з найбільших в Європі колекція укр. писанок кінця 19 — поч. 21 ст. — бл. 13 тис. Більше 1 тис. налічує колекція нар. іграшки 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст., 5 тис. — збірка худож. металу — творів гуцульських нар. майстрів 19—20 ст. та виробів цехових майстрів України, Зх. Європи, Далекого Сх. 16—20 ст., понад 18 тис. — збірка худож. скла та пром. кераміки України, Італії, Голландії, Іспанії, Німеччини, Франції, Австрії, Бельгії. У музеї зібрана одна з найбільших в Європі колекцій західноєвроп. годинників 18—19 ст. (більше 400) — механічних, сонячних. Унікальна колекція меблів нім., італ., англ., голл., франц., укр., польс., рос. майстрів кількох століть. Понад 12 тис. пам'яток налічує фонд графіки, в якому майже 4 тис. плакатів 1890—1930 репрезентують творчість художників багатьох країн світу, у т. ч. П.Боннара, А.Мухи, А. де Тулуз-Лотрека.

Літ.: *Гошко Ю.Г.* Державний музей етнографії та художнього промислу у Львові (до 100-річчя з дня заснування). «Народна творчість та етнографія», 1974, № 3; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Історія Академії наук України: 1918—1993. К., 1994; Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України: Путівник. Львів, 1996; *Чмелик Р.П.* Сучасний стан і перспективи розвитку Музею етнографії та художнього промислу ІН НАН України «Народознавчі зошити», 1997, № 3; *Булгакова Л., Горбань І.* Етнографічні музеї Центральної і Східної Європи: проблеми та перспективи розвитку XXI століття. «Народна творчість та етнографія», 2003, № 4; *Голубець Г.* Фондова колекція Музею етнографії та художнього промислу у Львові. «Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею», 2006, вип. 3; Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАНУ (історія виникнення, становлення і розвитку). Web: http://www.lvivstory.com/download.php?downloadid=38.

Л.Д. Федорова.

МУЗЕ́Й ІСТОРИ́ЧНИХ КОШТО́ВНОСТЕЙ УКРА́ЇНИ — філіал *Національного музею історії України*. Міститься в Ковнірівському корпусі — пам'ятці архри 17—18 ст. на території *Києво-Печерського національного історико-культурного заповідника*. Заснований згідно з постановою РМ УРСР від 22 листопада 1963. Відкрився для відвідувачів 4 січня 1969. Фонди музею було сформовано із зібрань гол. музею, виробів з дорогоцінних металів і коштовного каміння, переданих Ін-том археології АН УРСР (нині *Інститут археології НАН України*) і 21 музеєм України. Найдавніші колекції походять із зібрання *Київського художньо-промислового і наукового музею* та приватної збірки Богдана і Варвари *Ханенків*. Осн. фонд музею налічує 56 тис. пам'яток. Зібрання та експозиція систематизовані за такими розділами: археол. предмети скіфо-антич. доби (у музеї зібрана найбільша у світі за чисельністю колекція т. зв. скіф. золота; див. *Скіфи*); періоду середньовіччя — 4—14 ст. (кочовиків, слов'ян, часів *Київської Русі*); вироби ювелірного

Будинок Музею історичних коштовностей України у Ковнірівському корпусі на території Києво-Печерського національного історико-культурного заповідника. Фото 2010.

мист-ва, поширені в Україні 16 — поч. 20 ст.; вироби сучасних ювелірів. Серед них такі шедеври антич. ювелірного мист-ва 4 ст. до н. е., як золота пектораль з кургану *Товста Могила* (розкопки 1971 Б.*Мозолевського*), срібна чаша з Гайманової Могили (розкопки 1969—70 В.Бідзілі), золотий «шолом» з Передерієвої Могили (розкопки 1988 А.Моруженко); ювелірні вироби майстрів Київ. Русі, виконані в техніці перегородчастих *емалей* (напр., золоті князівські барми та діадема 12—13 ст., знайдені 1900 поблизу с. Сахнівка; нині село Корсунь-Шевченківського р-ну Черкас. обл.); вироби укр. золотарів 16—18 ст. — митри, потири, панагії, оправи книжок, шати до ікон, хрести, у т. ч. таких відомих майстрів, як І.Білецький, Ф.Коробкін, Ф.Левицький, І.*Равич*, фабрики Й.Маршака; унікальна колекція єврейс. культового срібла 18 — 20-х рр. 20 ст. (бл. 400 предметів); художнє срібло Зх. Європи 16 — поч. 20 ст. (Австрія, Голландія (нині Нідерланди), Німеччина, Польща, Франція). Від 1969 при музеї функціонує реставраційна майстерня. Колекції істор. коштовностей експонуються в багатьох країнах світу. Музей видає щорічник «Музейні читання» (за матеріалами наукових конференцій), альбоми, каталоги виставок тощо.

Літ.: Україна: скарби музеїв і заповідників: Путівник. К., 1997; Золота скарбниця України. К., 1999; *Старченко О.В.* З історії створення Музею історичних коштовностей України. В кн.: Музейні читання: Матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю з дня відкриття Музею історичних коштовностей України. 16 лютого 1999 р. К., 1999; Музей історичних коштовностей України: Альбом. К., 2004.

Л.Д. Федорова.

МУЗЕ́Й ІСТО́РІЇ МІ́СТА КИ́ЄВА. Створений у листопаді 1978. Основна експозиція, що містилася у *Кловському палаці* — пам'ятці арх-ри 18 ст., була відкрита для відвідування у травні 1982. Незважаючи на протести громадськості, у травні 2004 палац передано Верховному суду України, музей переміщено в Український Дім (вул. Хрещатик, 2), де він не має стаціонарної експозиції. Збірка музею налічує понад 250 тис. рухомих пам'яток усіх типів і видів основного фонду. В їх числі цінні археологічні, етнографічні, нумізматичні, мистецькі, історико-побутові, меморіальні колекції, книги, періодичні видання, фотографії, поштівки тощо. До складу археол. збірки входять матеріали досліджень *Києва* багатьох відомих археологів, зокрема В. *Хвойки*. Серед них речі з *Кирилівської стоянки*, кераміка *трипільської культури*, унікальний фрагмент священного дуба з іклами вепра, кам'яні візант. іконки та фресковий живопис із давнього князівського палацу, численні знахідки речей доби *Київської Русі* на Подолі — з розкопок церкви Богородиці Пирогощі, під час будівництва метро та ін. У музеї зберігаються реліквії київ. самоврядування: статуя богині правосуддя Феміди, барельєф із зображенням архангела Михаїла, рельєф із зображенням рос. царя *Петра І*, якими було опоряджено будинок ратуші на Подолі (не зберігся). У музейній збірці — значні колекції стародруків 17—18 ст., іконопису 18—19 ст., краєвидів Києва (гравюри, листівки, фотографії), ремісничих виробів, фаянсу та порцеляни Києво-Межигірської фабрики та фабрики Миклашевського, комплекси матеріалів відомих киян — архітекторів П. *Альошина*, В. *Городецького*, Г. *Шлейфера*, актриси М. *Заньковецької*, художників М. *Мурашка*, Г. *Нарбута* та багатьох ін. Матеріали музею документують еволюцію міста, життя і побут його мешканців від появи першої людини на території сучасного Києва до сьогодення.

Філіали М.і.м.К.: Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського (вул. Паньківська, 9); Київський музей О.Пушкіна (вул. Кудрявська, 9); Літературно-меморіальний будинок-музей М.Булгакова (Андріївський узвіз, 13); Музей Шолом-Алейхема (вул. Червоноармійська, 5); Музей культурної спадщини (вул. Московська, 40-б); Музей партизанської слави (парк Партизанської слави); Музей подарунків (вул. Хрещатик, 36). На балансі музею перебувають церква св. Миколи на *Аскольдовій могилі*; Звіринецькі печери; житловий будинок 18 ст. на вул. Костянтинівській, 6, — пам'ятки історії та к-ри. Співробітники музею здійснюють екскурсійне обслуговування знаменитої пам'ятки поч. 20 ст. — будинку архіт. В.Городецького на вул. Банковій, 10, в якому з 2005 міститься офіц. резиденція Президента України. Музей бере участь в археол. дослідженнях Києва, проводить значну наукову, виставкову і просвітницьку діяльність, видає щорічник «Київ і кияни» за матеріалами наукових конференцій. У серії «Бібліотека Музею історії міста Києва» видано понад 30 книг з києвознавчої тематики.

Дж.: Звіт Музею історії м. Києва за 2008 р. Науковий архів Музею історії м. Києва.

Літ.: Музей истории города Киева: Фотопутеводитель. К., 1988; *Хоменко Т.Є., Федорова Л.Д.* Музей історії Києва. «УІЖ», 1993, № 2—3; *Ковалинський В.* Вже рік минув, або Реквієм за Музеєм історії Києва. «Дзеркало тижня», 2005, 19—25 березня; *Константинова К.* Музей історії Києва: життя в ящику. Там само, 2006, 15 — 21 липня; *Добрийвечір Л.* Музей історії міста Києва та його філії у 2007 році. В кн.: Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції. К., 2007.

Л.Д. Федорова.

МУЗЕ́Й ІСТО́РІЇ РЕЛІ́ГІЇ — див. *Львівський музей історії релігії.*

МУЗЕ́Й КАРПАТОРУ́СЬКИЙ. Заснований 1907 в *Москві*. Його фундатор — славіст, біобібліограф, етнограф і географ Ф.*Арістов* (псевд. — Славянолюбов). Найбільші надходження в музеї мали місце під час *Першої світової війни*, тоді ж у Галичині багато матеріалів аналогічного змісту загинуло. Іконографічний матеріал — до 100 тис. витинок з портретами, понад 5 тис. рукописів — автобіографії, спогади, щоденники, записні книжки, листування, літ. твори й наук. праці. Улітку 1917 М.к. було складено в ящики й передано на зберігання в моск. міський ломбард на вул. Велика Бронна. Згодом ломбард було пограбовано. Вважається, що всі колекції музею тоді загинули, збереглася тільки закладна квитанція.

Першим етапом обробки матеріалів М.к. стала «Карпаторуська картотека», що складала 10 тис. карток і містила коротку документацію його студій. Вивчення й наук. обробка матеріалів музею склали зміст численних розвідок Ф.Арістова, передусім

його 3-томної праці «Карпато-русские писатели: Исследование по неизданным источникам». Було підготовлено машинопис у 3-х томах (125 друкарських арк., 2 тис. сторінок). Перше видання 1-го т. (Москва, 1916) здійснило «*Галицко-русское благотворительное общество*» в *Санкт-Петербурзі* з нагоди приєднання *Галичини* до *Російської імперії*. Містить нариси діяльності й списки праць Д.*Зубрицького*, Я.*Головацького*, А.*Петрушевича* та ін. Видання було удостоєне Шахматовської премії РАН (1918). Разом з тим у листі до О.*Шахматова* М.*Сумцов* зазначав: «[...] нет в ней Вагилевича, Шашкевича, Стефаника, Федьковича, Франко..., а есть Луцыки, Процыки и Вергун! и Дудыкевич!!» У 2-му т. розглядалася діяльність І.*Наумовича*, Б.*Дідицького*, І.*Шараневича*, В.*Залозецького*, А.*Кралицького*, І.Сильвая, В.Хиляка, Є.Фенцика, П.*Свистуна*, О.*Маркова*, Г.Купчанка, В.Щавинського та А.Полянського. У 3-му томі — О.Мончаловського, В.Луцика, І.Процика, Д.*Маркова*, Д.*Вергуна*, Ю.Яворського, М.Глушкевича. Текст був набраний, але за браком паперу друк видання було зупинено. Як заявило 1977 Карпато-рус. т-во (США), коректурні відбитки 2-го й 3-го томів частково збереглися, деякі розділи були випущені окремими виданнями. Збереглися також рукописні матеріали, що стосуються цієї праці Ф.Арістова.

Літ: *Аристов Ф.Ф.* Карпато-русские писатели: Исследование по неизданным источникам, т. 1. М., 1916 (2-ге вид., доповнене — Bridgeport, Connecticut, 1977); *Федор П.* Ф.Ф. Аристов: К 25-летию его научно-литературной деятельности. Ужгород, 1930; *Юрьев П.* Федор Федорович Аристов: Опыт литературной биографии писателя и историка литературы. В кн.: *Аристов Ф.Ф.* Карпато-русские писатели. Б/м, б/г; *Аристова Т.Ф., Ваврик В.Р.* Ф.Ф. Аристов, 1888—1932. В кн.: Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР, вып. 27. Б/м, 1959; Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. М., 1979; Русская интеллигенция: Автобиографии и биобиблиографические документы в собрании С.А. Венгерова: Аннотированный указатель, т. 1. СПб., 2001; Люди и судьбы: Биобиблиографический словарь востоковедов — жертв политического террора в советский период, 1917—1991. СПб., 2003.

С.І. Білокінь.

МУЗÉЙ КИЇВСЬКОГО ВІДДІЛУ ІМПЕРÁТОРСЬКОГО ТОВАРИСТВА ПРÁВИЛЬНОГО ПОЛЮВÁННЯ. Засноване в *Києві* 1888 т-во ставило собі за мету «протистояти нещадному винищенню птахів і корисних звірів», виконанню якої мав сприяти також його музей. Велику роль у розбудові музею відіграв видатний київ. архіт. В.*Городецький*. Упродовж 1899—1912 він здійснив 6 мисливських експедицій у Бакінську губ., Закаспійський і Туркестанський край, на Алтай, Семиріччя і в Зх. Сибір, прикордонні області Персії (нині Іран), Афганістану, а також в Африку, звідки привіз екземпляри надзвичайно рідкісних тварин і птахів. Основу музейного зібрання складали його колекції (179 із 272 одиниць опудал птахів, 25 із 73 — звірів). Збірка постійно поповнювалася також зразками тваринного світу України. На поч. 20 ст. вона складалася з таких колекцій: звірів (кабан, ведмідь, тур, лань, рись, горностай, куниця, дикобраз, вовк, крокодил, голови африканської антилопи, носорогів, бабуїна, гієни, зебри, шакала та багато ін.), птахів (королів. фазан, кавказ. тетерів, дрофа, пелікан, лебідь, турухтан, фламінго, сич, африканські птахи та ін.), прилади полювання і зброї. У приміщенні т-ва на вул. Хрещатик, 25, було представлено бл. 500 експонатів, більша частина яких загинула під час пожежі будинку в 1910-х рр. Частину матеріалів було передано Російському географічному товариству у м. *Санкт-Петербург*.

Літ.: Очерк истории двадцатипятилетия Киевского отдела Императорского общества правильной охоты: 1888—1913. К., 1913; *Яценко В.* З рушницею та вудкою по Африці. Х.—К., 1930; *Малаков Д.* Автор київських химер. «Старожитності», 1993, ч. 3—4; *Малаков Д.В.* Архітектор Городецький. К., 1999.

Л.Д. Федорова.

МУЗÉЙ КНИ́ГИ І ДРУКÁРСТВА УКРАЇ́НИ. Заснований урядовою постановою від 17 березня 1972. Відкритий для відвідування 1975. Розміщується в будинку колиш. *Києво-Печерської друкарні* — пам'ятці арх-ри поч. 18 ст. Зібрання налічує бл. 56 тис. пам'яток — стародруків, рідкісних видань, брошур, альбомів, журналів, газет, листівок, творів книжкової графіки, поліграфічного обладнання, що дають всебічне уявлення про історію вітчизн. рукописної та друкованої книги і видавничої справи (див. також *Друкарство і книговидання в Україні*). В експозиції представлені факсимільні видання унікальних рукописів — Київських глаголичних листків 10 ст., *Реймського Євангелія* 11 ст., *Остромирового Євангелія* (1056—57), *Ізборника 1073* вел. кн. київ. *Святослава Ярославича*, *Київського Псалтиря 1397*, факсимільне відтворення 2008 *Пересопницького Євангелія,* перше видання *«Слова о полку Ігоревім»* (Москва, 1800). Гордістю музею є унікальна колекція *стародруків* 16—18 ст, до якої входять оригінали видань найдавніших укр. друкарень: І.*Федорова* (*«Апостол» Львівський 1574* й *Острозька Біблія* 1581), *Києво-Печерської лаври* («Лексіконъ славеноросскій» Памва *Беринди*; 1627). Ранній період вітчизн. друкарства репрезентують також численні зразки книжкової продукції *Острозької друкарні*, *Львівської братської друкарні*, *Чернігівської друкарні*, *Почаївської друкарні* й ін. У музеї зберігаються також

Музей книги і друкарства України в будинку колишньої Києво-Печерської друкарні на території Києво-Печерського національного історико-культурного заповідника. Фото 2010.

перші або прижиттєві видання творів відомих укр. письменників і поетів, зразки наук., тех., навч. літератури, періодики, худож. графіки, колекції мініатюрних видань й екслібрисів.

Літ.: Государственный музей книги и книгопечатания Украинской ССР. К., 1983; *Гламазда М.М.* Книги і друкарства музей Української РСР. В кн.: УЛЕ, т. 2. К., 1990; Вітчизняні стародруки у зібранні Державного музею книги і друкарства УРСР: Каталог. К., 1991; *Гламазда М.М.* Духовна скарбниця. «Друкарство», 1995, № 3—4; Україна: скарби музеїв і заповідників. К., 1997.

Е.М. Піскова.

МУЗЕ́Й ЛЕГО́ЦЬКОГО в Мукачевому. Заснований на базі приватного зібрання Т.*Легоцького* (1830—1915) — місц. адвоката, дослідника і збирача пам'яток історії та к-ри *Закарпатської України*, який протягом 12 років проводив археол. розкопки на території краю. Від 1907 Т.Легоцький очолив рух за утворення міськ. музею, що було проголошено одним з осн. завдань заснованого ним же 1909 Мукачівського музейного т-ва (діяло до 1915). Оскільки міські власті не підтримали належним чином зазначену ініціативу, по смерті Т.Легоцького зібрання, кількість пам'яток якого сягала кількох тисяч, зберігалося в родині колекціонера (пізніше було закуплене приватною фірмою). З 1920 організацією музею зайнялося Музейне т-во Т.Легоцького, яке відновило свою діяльність у тому ж році. Стараннями громадськості заклад, що носив ім'я свого засновника, було відкрито 1924. На поч. 1930 він офіційно перейшов у власність д-ви (*Чехословаччини*, до якої увійшло Закарпаття 1919) й отримав офіц. назву Краєзнавчий музей Легоцького в м. *Мукачеве*. Першим директором закладу був учитель історії, місц. краєзнавець Й.Янкович. Музей здійснював систематичні археол. обстеження краю, мав досить великі збірки пам'яток археології, нумізматики, історії Мукачевого (зокрема цехового устрою; див. *Цехи*) й ін. У 1930-ті рр. до нього було приєднано колекції шкільного музею м. Севлюш (нині м. *Виноградів*), діяльність закладу поширилася на дослідження історії, етнографії, фольклору, природи *Підкарпатської Русі*. 1950 його зібрання увійшло до складу *Закарпатського краєзнавчого музею*.

Літ.: *Скрипник Г.А.* Етнографічні музеї України. К., 1989; *Орос І.* Теодор Легоцький — дослідник і організатор першого на Закарпатті історичного музею в м. Мукачеві. В кн.: З історії колекціонування в Україні. Житомир, 1994; *Качій Ю.* З історії музейної справи на Закарпатті. В кн.: Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. Ужгород, 1995; *Федака П., Шеба В.* З історії музейництва Закарпаття. В кн.: Закарпатський краєзнавчий музей. Ужгород, 2006.

Е.М. Піскова.

МУЗЕ́Й МИСТЕ́ЦТВ І́МЕНІ БОГДА́НА ТА ВАРВА́РИ ХАНЕ́НКІВ. Бере свій початок із приватного зібрання подружжя *Ханенків*. До його складу входило бл. 1200 пам'яток — переважно твори західноєвроп. мист-ва (бл. 400 живописних полотен, понад 8 тис. гравюр, скульптура, порцеляна, старовинні меблі), бл. 700 пам'яток Близького і Далекого Сх., цінні зразки рос. ікон й укр. вжиткового мист-ва, понад 300 виробів із золота і срібла (переважно великокняжого й візантійського) та ін. За своєю худож. цінністю, наявністю шедеврів світ. значення музей відомого колекціонера й громад. діяча Богдана Івановича Ханенка і його дружини Варвари Николівни — доньки цукрозаводчика і мецената Н.А.*Терещенка* — вважався одним із кращих у *Російській імперії*.

Після його *націоналізації* 1919 було утворено Другий держ. музей, підпорядкований *Всеукраїнському комітету охорони пам'яток мистецтв і старовини*. З 1921 переходить у відання ВУАН (нині *Національна академія наук України*) і одержує назву «Музей мистецтв імені Б.І. та В.М. Ханенків» (1923 ім'я засновників було вилучено з назви закладу). 1934 об'єднаний з Київ. картинною галереєю (нині *Київський музей російського мистецтва*) в Держ. худож. музей. З 1936 існував як самостійний заклад — Київ. музей зх. та сх. мист-ва. З 1999 має сучасну назву, повернуто ім'я Ханенків. Зібрання музею поповнювалося за рахунок приватних збірок, перерозподілу фондів ін. музеїв, держ. закупок. Під час нацистської окупації Києва 1941—43 найціннішу частку збірок музею було евакуйовано до Уфи (нині столиця Башкортостану, РФ). Гітлерівцями пограбовано понад 25 тис. пам'яток (переважно гравюр).

Нині музей володіє найзначнішим в Україні зібранням — понад 25 тис. творів мист-ва країн Зх. Європи, Америки, Близького і Далекого Сх. від 3 тис. до н. е. до сучасності, серед яких чимало унікальних пам'яток світ. значення: скульптурні твори Стародавніх Єгипту, Греції й Риму, візант. енкаустичні ікони 6—7 ст., картини Д.-Р.Веласкеса, Х. де Сурбарана, П.-П.Рубенса, Ф.Гальса, Дж.Белліні, Ж.-Л.Давида, колекції китайс. сувоїв 15—20 ст., іранської й араб. мініатюри 13—17 ст., япон. ксилографії 18—19 ст. та ін. Серед директорів і співробітників закладу були відомі мистецтвознавці, діячі к-ри Г.*Лукомський*, М.*Макаренко*, І.*Врона*, С.*Гіляров*, В.Овчинников й ін. Розміщується в спорудженому в 1887—95 будинку, зали якого було оформлено подружжям Ханенків в архіт. стилях різних істор. епох. 1998 музей поновив свою діяльність, відкривши зали західноєвроп. мист-ва після тривалого капітального ремонту-реставрації з відновленням інтер'єрів і врахуванням первісного задуму його засновників та повної реекспозиції. 2006 почала діяти відновлена експозиція «Східна колекція», відкриття якої було відзначено перемогою у конкурсі «Краща музейна подія року».

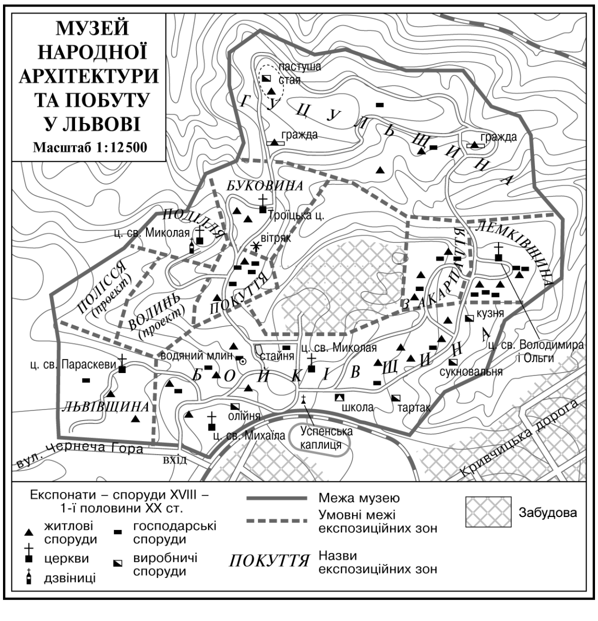

Літ.: Каталог западноевропейской живописи и скульптуры. К., 1961; *Сак Л.Н.* Из истории возникновения и развития Киевского государственного музея западного и восточного искусства (1883—1945). В кн.: Очерки истории музейного дела в СССР. М., 1963; *Крутенко Н.* Київський музей західного та східного мистецтва. «Пам'ятки України: Спецвипуск», 1998, № 2; *Рославець О.* Богдан Іванович Ханенко — засновник Київського музею західного та східного мистецтва. В кн.: До 150-річчя з дня народження Б.І. Ханенка — мецената, колекціонера, фундатора музею. К., 1999; *Біленко Г., Рудик Г.* Східна колекція: Альбом-путівник. Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. К., 2005.

Е.М. Піскова.

МУЗЕ́Й НАРО́ДНОЇ АРХІТЕКТУ́РИ І ПО́БУТУ У ЛЬВО́ВІ. Створений 1971 на території парку «Шевченківський гай». Музей розташов. у пн.-сх. частині міста, недалеко від Княжої Гори, де в 13 ст. кн. *Данило Галицький* заклав замок. Експозиція просто неба займає площу 50 га, на якій встановлено 124 пам'ятки нар. арх-ри. Музей включає зони *Бойківщини*, *Лемківщини*, *Гуцульщини*, *Буковини*, *Покуття*, Рівнинного Закарпаття, *Поділля*, *Волині*, *Полісся* та Львівщини. Основу експозиції складають оригінальні дерев'яні споруди, що відтворюють умови госп. діяльності, побуту різних верств населення — землеробів, пастухів, духовенства та ін. Різноманітність експозиції досягається варіантністю специфічних типів будівель (культових, житлових, госп., вироб.), їх архітектурно-образним трактуванням. Переважають споруди 19 ст. (при наявності об'єктів 18 і 20 ст.). У пам'ятках арх-ри обладнані відповідні інтер'єри, з показом нар. одягу, речей домашнього вжитку, посуду, тканин (усього предметів побуту і творів нар. мист-ва зібрано 20 тис. одиниць). На території музею діють реставраційна майстерня, виставковий зал. Ведеться наук. робота. З 1998 видаються «Наукові записки», інформаційна література (путівники, буклети). Щорічно музей відвідують 150 тис. львів'ян і гостей міста.

Літ.: *Гудченко З.С.* Музеї народної архітектури України. К., 1981; *Данилюк А.Г.* Музей в Шевченківському гаю. Львів, 1995; *Його ж.* Давня архітектура українського села. К., 2008.

Л.Г. Мацкевич.

МУЗЕ́Й НАРО́ДНОЇ АРХІТЕКТУ́РИ ТА ПО́БУТУ УКРАЇ́НИ — див. *Національний Музей народної архітектури та побуту України.*

МУЗЕ́Й НАУКО́ВОГО ТОВАРИ́СТВА І́МЕНІ ШЕВЧЕ́НКА у Львові. Датою заснування закладу більшість дослідників вважає 1895, коли на засіданні президії *Наукового товариства імені Шевченка* було ухвалене рішення про утворення «національного музею». Велику роль у його подальшій розбудові відіграв М.*Грушевський* — голова т-ва (1897—1913), а також члени етнографічної та музейної комісій — І.*Франко*, Ф.*Вовк*, В.М.*Гнатюк*, В.*Шухевич*, О.Роздольський та ін. Неодноразові відозви і звернення до населення, наукові експедиції під кер-вом членів НТШ, участь в організації етногр., худож., пром. та ін. виставок сприяли успішному формуванню музейного зібрання. У його поповненні брали активну участь й відомі діячі науки та к-ри *Наддніпрянської України* — М.*Біляшівський*, В.*Тарновський*, Д.*Щербаківський*, В.*Кричевський* та ін. У перший період свого існування (1895—1920) був відомий як Етногр. музей або Музей старинностей. 1910 відкритий для огляду, в залах його найбільшого — етнографічного — розділу експонувалися зразки декоративно-ужиткового мист-ва, нар. ремесел і промислів, предметів побуту та знарядь праці переважно з *Гуцульщини* й центр. регіонів України (Полтавщини, Київщини, Чернігівщини, частини *Поділля*), а також з *Волині*, *Бойківщини*, *Лемківщини*, *Буковини*, *Закарпатської України* та ін. З кінця 1912 заклад розміщувався в спеціально придбаному для нього т-вом будинку. За даними Тимчасового каталогу музею, перед початком *Першої світової війни* до складу його зібрання входило понад 9 тис. пам'яток з етнографії й понад 5 тис. з археології часів *палеоліту*, *неоліту*, *бронзового віку*, скіф. періоду (див. *Скіфи*) й *Київської Русі.* Крім того, в його фондах зберігалися церк. старожитності, меморіальні пам'ятки, цінні історичні й природничі колекції, на основі яких згодом утворилися 2 самостійні музеї — природописний (1912) та історично-воєн. пам'яток (1937). Мав музей і галерею портретів визначних укр. діячів науки і мист-ва та збірку їхніх автографів, подаровану В.*Антоновичем*, П.*Житецьким* й ін. Поступово заклад перетворився на своєрідний центр дослідження нац. к-ри, побуту і нар. традицій, значення та обсяги роботи якого вийшли далеко за межі діяльності т-ва. У 1920—30-ті рр. мав назви Укр. нац. музей ім. Шевченка, Культурно-істор. музей. 1940 був реорганізований у Держ. етногр. музей. Від 1951 — Укр. держ. музей етнографії і худож. промислу у віданні АН УРСР (нині *Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України* у *Львові*).

Літ.: *Гонтар Т.* Етнографічні колекції Музею НТШ. «ЗНТШ» (Львів), 1992, т. 223: Праці секції етнографії та фольклористики; *Кучер Р.В.* Наукове товариство імені Т.Шевченка. К., 1992; *Головацький І.* З історії музейництва Наукового товариства ім. Шевченка, зокрема Музею воєнно-історичних пам'яток у Львові та Празі. В кн.: З історії Наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 1997; *Сілецька Л.В.* Роль діячів науки і культури в заснуванні й розбудові Музею Наукового товариства імені Шевченка у Львові. В кн.: Музеї України XIX — початку XX століть. К., 2005.

Е.М. Піскова.

МУЗЕ́Й ОДЕ́СЬКОГО ТОВАРИ́СТВА ІСТО́РІЇ ТА СТАРОЖИ́ТНОСТЕЙ. Заснований при *Одеському товаристві історії та старожитностей* 1839. Офіційно відкритий 1 січня 1843. Перші колекції подарували члени т-ва Д.*Княжевич*, М.Кирьяков, М.*Мурзакевич*, О.*Стурдза.* 1840 поповнився збіркою Миколаївського Чорномор. депо, 1842 — частиною зібрання археолога І.*Бларамберга.* 1858 до нього приєднали Одеський міський музей старожитностей. До музею надходили пам'ятки від Опікунського к-ту іноз. поселенців Півдня Росії, за розпорядженнями різних мін-в, генералів-губернаторів (див. *Генерал-губернаторства*) і *губернаторів*, матеріали з розкопок, які здійснювали члени т-ва, з 1849 — усі археол. знахідки в Пн. Причорномор'ї, не відправлені до *Санкт-Петербурга.* Велику роль у комплектуванні колекцій відіграв О.*Бертьє-Делагард.* Серед дарувальників — ген. З.*Аркас*, нач. Рос. імператорської духовної місії в *Єрусалимі Анто-*

нін (Капустін), археологи О.Анненков і К.*Косцюшко-Валюжанич*, О.*Уваров*, колекціонер С.Бодилевський, генерал-ад'ютант М.*Воронцов*, кн. П.Вяземський, архієпископ Херсонський Інокентій (*Борисов*), адмірал М.*Лазарєв*, митрополит Київський Платон (Городецький), історики М.*Рігельман* і А.*Скальковський* та інші.

Збірка музею містила колекції старожитностей доісторичних; єгип.; еллінських; рим.; візант.; генуезьких; монгол., татар. і турец.; укр. (у т. ч. запороз.) і російських. В їх числі: речі кам'яного і бронзового віків; камені з написами (див. *Лапідарні написи*), саркофаги, надгробна скульптура; 28 кам'яних баб (див. *Половецькі статуї*); колони, капітелі та ін. архіт. деталі; теракота; золоті, срібні, бронзові, кістяні, скляні і кам'яні предмети реліг. і домашнього вжитку; зброя, у т. ч. козацька; золоті, срібні та мідні монети, медалі і жетони; відзнаки російські та іноземні; ікони; види монастирів, міст і споруд кримських і бессарабських, *Керчі*, *Одеси*; карти, плани; портрети (старі та сучасні) запорожців, держ., церк., військ. діячів, засновників і членів т-ва та їхні автографи; грамоти й документи — сербські, рос., лат., молдов., грецькі патріарші, турец. та кримські; 50 креслень Афонських монастирів (див. *Афон*) В.*Григоровича-Барського*; рукописи тощо. Загалом — бл. 40 тис. одиниць зберігання. Було організовано окремий Кабінет монет і медалей та б-ку. Спочатку обов'язки охоронця-консерватора музею покладалися по черзі на одного з членів т-ва. 1873—83 ним завідував М.Мурзакевич, 1883—95 — В.Юргевич, 1895—1911 — Е.*Штерн*, 1911—12 — К.Кагаров, 1912—13 — А.Селегінський, 1913—19 — Б.*Варнеке*, 1919—20 — К.Мілславлевич.

1919 експозицію було згорнуто, колекції підготовлено до вивозу з України, унаслідок чого частина матеріалів депаспортизувалася. У березні 1920 націоналізований і перетворений на Одес. крайовий історико-археол. музей. Колекції М.О. т. і. с. — нині в складі Одес. археол. музею НАН України (див. *Одеський археологічний музей*) та *Одеського історико-краєзнавчого музею*.

Дж.: Краткий указатель Музея Императорского Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1890 (2-ге вид.); 1912 (3-тє вид.); 1915 (5-те вид.); 1916 (6-те вид.).

Літ.: *Юргевич В.* Исторический очерк пятидесятилетия Одесского общества истории и древностей: 1839—1889. Одесса, 1889; *Попруженко М.Г.* Одесское общество истории и древностей (по поводу 75-летия его существования). «Исторический вестник», 1914, № 11; *Дложевський С.С.* Одеський державний історико-археологічний музей. К., 1927; *Синицын М.С.* Развитие археологии в Одессе. В кн.: Записки Одесского археологического общества, т. 1 (34). Одесса, 1960; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; *Солодова В.* Музеи Одессы: 1825—1917 гг. «Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею», 2004, вип. 1.

Л.Д. Федорова.

МУЗЕ́Й СТАВРОПІГІ́ЙСЬКОГО ІНСТИТУ́ТУ у Львові. Заснований 1889 старійшиною (сеньйором) Ставропігії, істориком І.*Шараневичем* на основі археологічно-бібліографічної виставки 1888—89, присвяченої 900-річчю хрещення Русі. Первісно виставка формувалася з архіву, б-ки і ризниці Свято-Успенського братства (див. *Львівське братство*), експонатів музейної виставки *Народного дому у Львові*, що діяла впродовж 1886—87, колекції археол. знахідок А.*Петрушевича* під час розкопок кінця 1860-х — 1870-х рр. по лінії буд-ва залізниці *Львів—Чернівці—Відень*, Замкової гори Львова та експонатів тимчасової виставки 1885 знахідок з *Галича (давнього)* у Львів. тех. школі з нагоди археол. з'їзду. Згодом до організації виставки приєдналося греко-католю. духовенство, яке на заклик митрополита С.*Сембратовича* передало з галицьких церков в обмін на нові 479 старовинних *ікон* і 700 мистецьких творів реліг. тематики. У підготовці до організації виставки бібліотекар Ставропігійського ін-ту Б.*Дідицький* завершив розпочаті Я.*Головацьким* і Д.*Зубрицьким* ідентифікацію, церковнослов'ян. переклад і наук. опрацювання архіву Ставропігійського братства (патріарших і митрополичих грамот, королів. декретів, листів молдов. господарів), найбільш цінні з архівних матеріалів були опубліковані 1886 в 1-му томі ювілейного видання ін-ту, присвяченого 300-річчю надання львів. Свято-Успенському братству статусу ставропігійського. У лютому 1889 виставку перетворено на музей Ставропігійського ін-ту. Його збірка поділялася на 5 тематичних фондів: 1) рукописи (починаючи від 12 ст., серед яких — *Бучацьке Євангеліє* 13 ст. та чотири інших — 15 ст., Апостоли (у т. ч. Кристинопольський 12 ст.)), протоколи Богоявленського братства, метричні книги, а також стародруки й книги 16—19 ст. з Венеції, *Відня*, Кошиць і укр. друкарень. Найцінніші з них — Острозька Біблія 1641, *«Апостол» Львівський 1574* друкаря І.*Федорова*, видання *Львівської братської друкарні* та *Києво-Печерської друкарні*; 2) предмети церк. вжитку: 19 чаш, 22 дерев'яних хреста, 42 ін. різьблені речі, 479 ікон на дошках і полотні, металі й порцеляні; гаптовані тканини, 162 літургійні ризи, серед яких особливу цінність становив вишитий «кентерберійською» ниткою фелон 11 ст., подарований Львів. братству молдов. господарем М.Бернавським. До цієї збірки входили також мистецькі речі світського характеру: живопис, гравюри (види монастирів, міст, *герби*), килими, гобелени. Колекція портретів 17—18 ст. містила зображення членів та благодійників Свято-Успенського братства, кн. В.-К.*Острозького*, П.*Конашевича-Сагайдачного*, Петра (*Могили*), А.*Шептицького*, міщанські портрети, а також фотографії та плани; 3) нумізматична колекція налічувала 300 особливо цінних монет (починаючи від античних), медальйони, печатки, медалі); 4) листи, акти і грамоти з історії України, починаючи з 14 ст., у т. ч. Гедеона (*Балабана*), князів А.Вишневецького, В.-К.Острозького, членів Берестейського церк. собору 1596, Іова (*Борецького*), Єлисея (*Плетенецького*), Петра (Могили), рос. царя *Олексія Михайловича*, документи польс. королів, родин князів *Чорторийських* і Любомирських, магнатів Оссолінських, Потоцьких та ін.; 5) пам'ятки археології (від часів *палеоліту*). Музей став центром подальшого виявлення та дослідження пам'яток матеріальної к-ри, зокрема 60 плит мармурової підлоги Свято-Успенської церкви з написами імен братчиків, вихованців Ставропігійської бурси; було ідентифіко-

вано гробниці, одна з яких належала внукові К.*Корнякта* Олександрові; натрунні портрети відомих львів'ян і братчиків кінця 17 — 18 ст. У с. Волиця-Деревлянська (нині село Буського р-ну Львів. обл.) віднайдено портрет кн. Володислава Опольського. Для поповнення колекцій продовжувались археол. розкопки у *Звенигороді Галицькому* (1890), було розкопано бл. 370 поховань *висоцької культури* в Бродівському пов. Колекцію стародруків поповнив подарунок В.Гургула і М.Бакрі. Наприкінці 19 ст. в музей було передано 1324 архівні справи, серед яких акт про підписання *Берестейської церковної унії 1596.* Деякі матеріали (напр., рукописи монастиря *василіан* у Львові) перебували в музеї на тимчасовому зберіганні. До 1905 музеєм опікувався І.*Свєнціцький* (перейшов працювати до *Національного музею у Львові*). Емігруючи перед австрійс. контрнаступом 1915 в Росію, русофільське кер-во вивезло з собою експозицію музею до *Києва*, після революції передало її на збереження Донському ун-ту (Ростов-на-Дону, нині місто в РФ). Особливо цінні речі переховували на приватній квартирі. 1921 керівники Ставропігіону І.Цибик і М.Сивуляк повернулися до Львова, залишивши музейні колекції на відповідальність лат. отця Сапіги. Після пожежі в Донському ун-ті вцілілу частину музейної збірки перевезли до *Харкова*. Але рад. уряд відмовився повертати речі, мотивуючи тим, що музей є «надбанням радянського народу». Завдяки зусиллям інтелігенції та урядової комісії Польс. д-ви 1929 музей Ставропігійського ін-ту повернено Львову. Частково музейну експозицію відновили 1931 з нагоди 300-річчя освячення Свято-Успенського храму. З приходом до Львова рад. влади 1939 збірку музею було розкомплектовано між *Львівським історичним музеєм*, *Львівською галереєю мистецтв* та Центр. держ. істор. архівом у м. Львів.

Літ.: *Шараневич І.* Каталог археологическо-артистичних предметов, церковно-словянских рукописів і старопечатних книг кириловского письма, находящихся в музеї Ставропігійского Інституту на дні 1/13 марта 1890 г. Львів: 1890; *Szaraniewicz I.* Muzeum Instytutu Stauropigijskiego we Lwowie. «Teka Konserwatorska», 1892; *Свенцицкий И.С.* Опись Музея Ставропигийского института во Львове. Львов, 1908; Львів: Туристичний путівник. Львів, 1999; *Киричук О.С.* Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини другої половини XIX — початку XX ст. Львів, 2001.

О.С. Киричук, Л.Д. Федорова.

МУЗЕ́Й ТАВРІ́ЙСЬКОЇ ВЧЕ́НОЇ АРХІ́ВНОЇ КОМІ́СІЇ. Почав свою діяльність 1 січня 1889 за рішенням Таврійських губернських дворянських зборів. Вирішальну роль у його організації і поповненні колекцій відіграла *Таврійська губернська вчена архівна комісія* (ТВАК — Таврійська вчена архів. комісія), яка відразу ж по своєму заснуванні (1887) прийняла рішення про утворення в *Сімферополі* музею старожитностей. Основу зібрання нового закладу склали колекції археологічних й ін. пам'яток Історико-геогр. музею Сімферопольської чол. г-зії. Значну підтримку музеєві ТВАК надала Імператорська археол. комісія, за рішенням якої до його фондів надходили знахідки з розкопок навколишніх територій. Важливим джерелом поповнення музею були також закупки коштом ТВАК, археол. розкопки переважно антич. міст Пн. Причорномор'я: *Неаполя Скіфського*, *Херсонеса Таврійського*, *Пантікапея*, пожертви від приватних осіб. Найбільший внесок зробив голова комісії О.Стевен, за ініціативою якого музею було виділено приміщення в будинку губернських дворянських зборів. Наприкінці 1889 в ньому зберігалися 965 предметів (за ін. даними — понад 1500). До завдання музею входило також збирання предметів старовини, давніх рукописів і документів, письмових свідчень про історію та пам'ятки краю. Першим його хранителем був місц. краєзнавець А. Кашпар. 1897 було відкрито відділення Музею старожитностей ТВАК у *Бахчисараї*, де експонувалися переважно етногр. пам'ятки кримськотатар. населення. 1921 зібрання музею ТВАК, що на той час налічувало бл. 7 тис. пам'яток, було передано до новоутвореного Центр. музею Тавриди (нині *Кримський республіканський краєзнавчий музей*).

Літ: Отчёт о деятельности Таврической Ученой Архивной Комиссии за 1887—1888 гг. «Известия Таврической ученой архивной комиссии» (Симферополь), 1889, № 7; Краткий очерк деятельности Таврической Ученой Архивной Комиссии и Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии за 1887—1927. «Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии» (Симферополь), 1928, т. 2. *Непомнящий А.А.* Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX — начало XX века). Симферополь, 2000.

Е.М. Піскова.

МУЗЕ́Й ТОВАРИ́СТВА ДОСЛІ́ДНИКІВ ВОЛИ́НІ, Волинський центральний музей. Заснований на поч. 1900-х рр. (за різними даними, 1900—02) в *Житомирі* при громад. інституції, яка відігравала роль одного з визначних краєзнавчих центрів України поч. 20 ст. (див. *Товариство дослідників Волині*). Успадкував колекції першого житомир. музею, що діяв від 1865 при Публічній б-ці. Активну участь у поповненні та наук. опрацюванні матеріалів музею брали члени т-ва, зокрема географ і метеоролог С.Бржозовський — хранитель, потім — завідувач музею (від 1911), історик О.Фотинський, етнограф В.Г.*Кравченко*, археолог і етнограф М.Бєлонін, історик, археолог, географ Я.*Яроцький*, геолог С.Бєльський, ентомолог А.Ксенжопольський, фольклорист П.Абрамович й ін. Значну роль у діяльності музею та його подальшому виокремленні в самостійну установу відіграв віцеголова (з 1910) та практично керівник т-ва — відомий вчений, геолог і географ П.*Тутковський*, який передав до музейних фондів частину своїх колекцій. За клопотанням ученого 1911 музей переїхав до нового приміщення — Будинку працелюбства. Того ж року заклад отримав назву Волин. центр. музей, від 1 січня 1914 — статус самостійної установи. На той час зібрання музею налічувало 8292 одиниці зберігання і складалося з 4-х відділів — природничо-істор., етнологічного, екон., істор. (з підвідділами: історія політична і побутова, архівознавство, археографія, археологія, нумізматика, геральдика й ін.). У 1920-ті рр. функціонував як Волин. науково-дослід-

ний музей (нині *Житомирський краєзнавчий музей*).

Літ.: *Фотинский О.* Очерк истории учреждения Общества исследователей Волыни. В кн.: Труды Общества исследователей Волыни, т. 1. Житомир, 1902; Отчет о деятельности Общества исследователей Волыни за 1913. Житомир, 1915; *Ланчук Н.В., Піскова Е.М.* Музей Товариства дослідників Волині (Волинський центральний музей) у Житомирі. В кн.: Музеї України XIX — початку XX століть. К., 2005.

Е.М. Піскова.

МУЗЕ́Й ТОВАРИ́СТВА «НАРО́ДНА ШКО́ЛА» в Тернополі — див. *Подільський музей товариства «Народна школа»*.

МУЗЕ́Й ТОВАРОЗНА́ВСТВА при Київському комерційному інституті. Відкритий 1911 у Києві в приміщенні навч. закладу (нині — бульвар Т.Шевченка, 22—24). Ідея створення музею виникла одночасно з початком діяльності ін-ту 1906. Засновники вважали музей наук. закладом, що має на меті ознайомлення студентів із сучасним станом торгівлі й пром-сті *Російської імперії*, зокрема України, та ін. д-в. Першими музейними колекціями стали збірка хлібних злаків, подарована відомим підприємцем і меценатом Мих.*Терещенком*; матеріали, зібрані під час експедиції в мануфактурні райони; передані Полтав. земством колекції ткацьких, гончарських, корзинових і дерев'яних виробів. Наприкінці 1909 зібрання музею налічувало 4 тис., у 1910 — 7 тис. предметів з різних галузей пром-сті. Вони комплектувалися таким чином, щоб представити весь процес вир-ва кожного продукту: від сировини до готового зразка. Збиралися також істор. відомості про *фабрики*, з-ди та машини або їх моделі, фотографії, прибори для аналізу товарів, пакувальні матеріали, прейскуранти, плакати тощо.

Музей складався з 8-ми експозиційних зал та 8-ми кабінетів — соціального, геол., залізничного, фіз., біологічного, страхового, стат., земсько-міського — і кількох лабораторій. Завідував музеєм учений-агроном П.Слюзкин, кабінетами — механік М.Делоне, економіст і статистик К.*Воблий*, математик Д.*Граве*, статистик і етнограф О.*Русов* та ін. відомі вчені. Колекції було розміщено за систематичним (предметним) принципом із зазначенням імені дарителя. В експозиції мали право представляти свою продукцію власники ф-к і з-дів, ін. підпр-ва — за умови передачі її музеєві. Музей слугував потребам навч. процесу, організовував студентів на збиральницькі експедиції в *губернії* та за кордон, надавав консультації й довідки з питань внутр. і зовн. торгівлі. 1920 заклад перетворено на Київ. центр. кооп. музей.

Літ.: Музей товароведения при Киевском коммерческом институте. К., 1911; Календарь. Адресная и справочная книга г. Киева на 1915 г. К., 1915; Київ: Провідник. К., 1930.

Л.Д. Федорова.

МУЗЕ́Й УКРАЇ́НИ — структурний підрозділ *Всеукраїнського музейного містечка* (діяло 1926—34; нині *Києво-Печерський національний історико-культурний заповідник*), заснованого згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 29 листопада 1926. Подібно до ін. великих музеїв, створених на матеріалах зібрань В.*Тарновського*, Б. та В. *Ханенків*, В.Щавинського, *Терещенків*, К.*Скаржинської* та ін., у його основу лягла приватна колекція генерала від артилерії П.*Потоцького* (1857—1938), нащадка двох кишенських сотників на Полтавщині. 1926 він подарував свою збірку укр. урядові в особі Наркомосу УСРР. У червні 1927 до *Києва* було перевезено 7 вагонів музейного майна заг. вагою 38 тонн. Під М.У. було передано 2-поверховий корпус № 6 (митрополичих півчих) — разом 14 залів і кімнат, а самого збирача призначили пожиттєво директором його ж власної колекції.

Книгозбірня П.Потоцького (до 17 тис. томів) вважається однією з найвидатніших за всю історію укр. бібліофільства. 1918 П.Потоцький набув у Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*) 3 книжки з особистої бібліотеки Т.*Шевченка* — «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» П.*Лукашевича* (СПб., 1836), «Estetica» К.Лібельта (СПб., 1854) та «Poezye Antoniego Sowy» (СПб., 1858). У М.У. зберігалися книжки з автографами І.*Котляревського*, Г.*Квітки-Основ'яненка*, В.*Капніста*, М.*Костомарова*, Марка *Вовчка*, майже повна збірка «Кобзарів», що вийшли на той час. Окрасою М.У. був рукопис «Історії Малої Росії» Д.*Бантиша-Каменського* з портретами Б.*Хмельницького* та Ю.*Хмельницкого* роботи М.Аргунова. Західноєвроп. видання 17—18 ст. про Україну репрезентували продукцію великих наук. центрів (Єна, Лейпциг, Франкфурт-на-Майні, Нюрнберг (усі міста в Німеччині), *Варшава*, пізніше С.-Петербург і *Москва*). Були праці з давнього *українознавства* — Й.*Гербінія* та Г. де *Боплана*, П.-С.*Палласа* й Й.-Х.*Енгеля*, Й.-Г.Георгі та В.*Зуєва*, П.Сумарокова та О. фон Гуна, П.Бекетова і Д.Бантиша-Каменського, П.Свіньїна й В.*Пассека*, М.*Закревського* й В.Тімма та ін. Від нащадків П.Потоцький придбав частину книгозбірні вел. кн. Костянтина Павловича, в якій розпорошилися книжки з б-ки М.*Ломоносова*.

Військ. відділ б-ки містив майже повну збірку рос. полкових історій і пам'яток. Збирачеві належав один з трьох майже повних комплектів «Исторического описания одежды и вооружения российских войск» (т. 1—30. СПб., 1841—62) О.Вісковатова (1804—58) та його продовження, що містили понад 3 тис. ілюмінованих літографованих малюнків одягу й форм збройних сил від 9 ст. до часів рос. імп. *Олександра II*. П.Потоцький придбав один з чотирьох виданих іменних примірників альбому «Русская армия в 1812 г.: Описание воинских частей, принимавших участие в Отечественной войне 1812 г.» (Paris, 1912; текст Г.Габаєва та М.Зарецького; малюнки М.Зарецького, розфарбовані від руки). У *Російській імперії* це був єдиний примірник.

Мистецька частина збірки складалась із 15 тис. гравюр і літографій, понад 300 картин (портрети гетьманів, 5 портретів *Стороженків*, мистецькі твори Т.Шевченка), колекцій худож. меблів, починаючи від 15—16 ст., зброї, порцеляни та кришталю.

Збирач уклав анотований реєстр колекції. Аналіз портретів Б.Хмельницького виявив найдостовірніший з-поміж них — В.*Гондіуса* (1651; гравюра різцем на міді), що й прийнято в мистецтвознавстві. Серед укр. краєвидів вирізнявся альбом «Naro-

leon Orda. Album widoków gubernii Grodzieńskiej, Wileńskiej, Mińskiej, Kowieńkiej, Wołyńskiej, Podolskiej, Kijowskiej, Witebskiej, Mogilewskiej» (Warszawa, 1876), повних примірників якого майже не існує.

У М.У. зберігався також фамільний архів Потоцьких з гетьман. універсалами, карти України тощо.

У крихітному штаті музею як лектор 1931—33 працював військ. історик О.Петровський.

Згодом доступ до музею було обмежено. Двома актами цензура вилучила 511 книжок. Експонати М.У. було передано в розпорядження новоствореного Центр. істор. музею ім. Т.Шевченка (нині *Національний музей історії України*). 1938 П.Потоцького, другу дружину, її сестру (онуки поетапартизана Д.Давидова), а також його власного онука було репресовано. Б-ка склала основу новостворюваної Держ. істор. б-ки УРСР (нині *Бібліотека державна історична України*). У роки німецько-рад. війни 1941—45 під час *Другої світової війни* разом з б-кою митрополита Київського і Галицького *Флавіана* (Городецького) книжки М.У. було вивезено до Німеччини, а згодом частково повернено до б-к Києва (б-ка Київ. ун-ту; нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) та Мінська (нині в Нац. б-ці Білорусі).

Літ.: *Стеллецький Г.* Українська збірка П.Потоцького. «Червоний шлях», 1927, № 3 (48); *Семененко О.* Харків, Харків..., вид. 2. Б/м, 1977; *Климова Е.И.* Музей Украины (собрание П.П. Потоцкого), ч. 1: Указатель архивных материалов и библиографии. К., 1995; *Лазанська Т.І.* Нащадок Кишенського сотника. «Київська старовина», 1997, № 5; *Романова Н.И.* Частное книжное собрание П.П. Потоцкого в истории культур Украины, России и Беларуси. В кн.: Могилянські читання 2002: Збірник наукових праць. К., 2003; *Білокінь С.* Музей України: (збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. К., 2006.

С.І. Білокінь.

МУЗЕ́Й УКРАЇ́НСЬКИХ ДІЯЧІ́В НАУ́КИ ТА МИСТЕ́ЦТВА. Бере початок від меморіальних збірок музею *Українського наукового товариства* (УНТ) в *Києві*. 1919 в ньому утворено окремий відділ українських діячів, після приєднання у 1921 УНТ до ВУАН (нині *Національна академія наук України)* відділ перетворено на окремий академічний Музей діячів України при Історико-філол. відділі. 28 червня 1926 Спільне зібрання ВУАН перейменувало установу на Музей українських діячів науки та мист-ва, що краще відповідало складу його колекцій. Спочатку містився на сучасній вул. Десятинній, 9, з листопада 1929 — у *Всеукраїнському музейному містечку* на території Києво-Печерської лаври (на другому поверсі нинішнього корпусу № 24). 1924—25 збірка музею налічувала 2,5 тис. меморіальних речей, у кінці 1920-х рр. — бл. 15 тис. одиниць зберігання: іконографічний матеріал (малярські портрети, фото, гравюри), архіви, рукописи, друковані твори, періодику, афіші, художні твори, меморіальні речі, матеріали про вшанування діячів за життя і по смерті тощо. Музей замовляв художникам і скульпторам портрети видатних українців. Над ними працювали Ф.Балавенський, Л.Блох, М.Жук, В.Касіян, М.Шаронов та ін. митці. У кінці 1920-х рр. найціннішими були меморіальні колекції родин Алчевських, Грінченків, В.*Антоновича,* М.*Біляшівського,* Ф.*Вовка,* П.*Демуцького,* В.*Доманицького,* М.*Драгоманова,* Г.*Квітки-Основ'яненка,* О.*Кониського,* М.*Костомарова,* М.*Коцюбинського,* П.*Куліша,* О.*Лазаревського,* В.*Ляскоронського,* М.*Лисенка,* Г.*Нарбута,* І.*Нечуя-Левицького,* Г.*Павлуцького,* О.*Русова,* О.*Сластіона,* М.*Сумцова,* Т.*Шевченка,* В.Щавинського, Д.*Щербаківського* та ін.

1924—30 директором музею був історик мистецтва і архітектури, шевченкознавець, академік ВУАН, голова Всеукр. археол. к-ту ВУАН О.*Новицький*; 1930—34 — історик, літературознавець, перекладач Є.Рудинська (працювала консерватором у музеї з 1926). Вони провели велику роботу з розбудови музею: комплектування, систематизації, вивчення, популяризації й введення до наукового обігу музейних колекцій; листувалися з багатьма діячами, які передали власні колекції музею, готували до видання рукописну спадщину меморованих. Налагодили зв'язки з родинами визначних діячів укр. к-ри, клопоталися про встановлення їм меморіальних дошок, збереження меморіальних споруд і могил у місцях, де вони проживали або були поховані; про надання матеріальної допомоги митцям. Музей побудував постійну експозицію, влаштовував виставки, присвячені М.Лисенку (1926 і 1928), Ганні *Барвінок*, М.Коцюбинському, І.Нечую-Левицькому, Д.Щербаківському (усі — 1928), «ВУАН на сучасному етапі» (1932); здійснював збиральницькі експедиції; видав перший том музейного «Збірника», каталоги виставок М.Лисенка і М.Коцюбинського тощо. 1927 утворилося Т-во друзів музею. На поч. 1930-х рр. у музеї працювали, крім двох штатних, три нештатні постійні співробітники та кілька тимчасових працівників. Серед останніх — художники Ф.Красицький та І.Макушенко.

На поч. 1930-х рр. діяльність музею було піддано критиці й запропоновано перебудувати роботу з метою відображення досягнень соціаліст. сусп-ва. У січні 1934 за розпорядженням адміністративно-фінансового управління ВУАН його експозицію було згорнуто (за винятком відділу М.Лисенка, що увійшов до складу Укр. театрального музею; нині Музей театрального, музичного та кіномистецтва України), до спецчастини ВУАН вилучено дорогоцінні речі (33 предмети). Музейне зібрання розподілили між Всеукр. істор. музеєм ім. Т.Шевченка (нині *Національний музей історії України*) та установами Всеукр. музейного містечка, частина з них потрапила до відділу рукописів Всенар. б-ки України (нині Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В.Вернадського НАН України).

Дж.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, ф. Х, № 18694, 30940; ф. 279, № 907, 2805.

Літ.: *Бонь О.* Академік О.П. Новицький і Музей українських діячів науки та мистецтва. «Київська старовина», 1999, № 6; *Маньковська Р.* Вклад Є.Я. Рудинської в музейну справу України. В кн.: Український історичний збірник 2000. К., 2000; *Бонь О.* Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність. К., 2004.

Л.Д. Федорова.

МУЗЕ́Й УКРАЇ́НСЬКИХ СТАРОЖИ́ТНОСТЕЙ І́МЕНІ В.В.ТАРНО́ВСЬКОГО ЧЕРНІ́ГІВСЬКОГО ГУБЕ́РНСЬКОГО ЗЕ́МСТВА. Відкритий 1902 в *Чернігові* на базі приватного зібрання В.*Тарновського*, переданого ним губернському *земству*. З 1906 носив ім'я свого засновника. На поч. 20 ст. — одне з найзначніших в Україні сховищ національних старожитностей. Серед найвідоміших його колекцій — пам'ятки археології первісного сусп-ва й *Київської Русі* (переважно з розкопок *Княжої Гори* біля *Канева*); автографи відомих держ. діячів, представників укр. к-ри; багата збірка художньо-картографічних матеріалів «Мальовнича Україна», що давала всебічне уявлення про країну та її населення; понад 1500 портретів видатних істор. осіб 17—18 ст., рідкісні рукописи, *стародруки*, матеріали архівів знаних на Чернігівщині родів: *Милорадовичів*, *Забіл*, *Лашкевичів*, *Полетик*, *Тарновських* та ін., суд. установ, монастирів.

Особливу цінність мав розділ козац. старовини, що містив бл. 1 тис. пам'яток. До його складу входили, зокрема, унікальні збірки *клейнодів козацьких* і зброї, предмети військ. побуту, церк. начиння, портрети, автографи й особисті речі укр. *гетьманів* і представників *козацької старшини* (Б.*Хмельницького*, І.*Мазепи*, І.*Скоропадського*, П.*Полуботка*, К.*Розумовського*, С.*Палія*, В.Л.*Кочубея* та ін.), списки *козацьких літописів*, *гетьманські універсали* й ін. оригінальні документи.

У відділі, присвяченому Т.*Шевченкові*, що не мав собі рівних за обсягом і цінністю представлених матеріалів, зберігалося понад 1 тис. пам'яток, у т. ч. автографи творів поета, його щоденник, листування, особисті речі, документи, бл. 400 мистецьких творів, посмертна маска й ін. меморіальні предмети. У поповненні та наук. обробці колекцій, підготовці каталогів музейного зібрання брали участь відомі вчені, музейники, краєзнавці: М.*Біляшівський*, Б.*Грінченко*, О.*Лазаревський*, Д.*Яворницький* та ін. Першим хранителем музею була М.*Грінченко*, у різні роки його очолювали відомі діячі науки і к-ри А.*Шелухин*, В.*Модзалевський*, І.Рашевський, В.*Шугаєвський*. 1919 заклад перетворено на Перший рад. музей, його зібрання на той час налічувало понад 9 тис. пам'яток. У 1923—25 увійшов до складу *Чернігівського історичного музею*. Меморіальна колекція Т.Шевченка зберігається в Нац. музеї Т.Шевченка в *Києві* (див. *Шевченка Тараса музеї та заповідники*), збірка його автографів — у відділі рукописів *Інституту літератури імені Т.Шевченка НАН України*.

Літ: Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В.В. Тарновского, вып. 1: Шевченко. К., 1893; Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. К., 1898; Каталог музея украинских древностей В.В. Тарновского, т. 2. Чернигов, 1900; *Уманец С.И.* Украинский музей В.В. Тарновского в Чернигове. В кн.: Исторический вестник, т. 121. СПб., 1910; *Лаєвський С.Л., Линюк Л.П.* Музей українських старожитностей В.В. Тарновського у часі і просторі. В кн.: Скарбниця української культури, вип. 3. Чернігів, 2002; *Половникова С.* Музей українських старожитностей імені В.В. Тарновського Чернігівського губернського земства. В кн.: Музеї України XIX — початку XX століть. К., 2005.

Е.М. Піскова.

МУЗЕ́Й УКРАЇ́НСЬКОГО НАРО́ДНОГО ДЕКОРАТИ́ВНОГО МИСТЕ́ЦТВА у Києві. Розташов. на території *Києво-Печерського національного історико-культурного заповідника* у приміщенні колиш. митрополичих покоїв та Благовіщенської церкви — пам'яток арх-ри 18—19 ст. Формування колекції почалося наприкінці 19 ст., коли з ініціативи членів *Київського товариства старожитностей і мистецтв* було розпочато збір матеріалів для заснування Київ. міськ. музею (від 1904 — *Київський художньо-промисловий і науковий музей*, від 1924 — Всеукр. істор. музей ім. Т.Г.Шевченка). Велику роль у поповненні колекцій нар. мист-ва зазначеного закладу, що у 1925 містили вже бл. 30 тис. пам'яток, відіграли М.*Біляшівський*, Д.*Щербаківський* та ін. 1934 ці матеріали перейшли до Київ. держ. музею укр. мист-ва (нині *Національний художній музей України*), склавши окремий відділ. 1954 на його базі було утворено філіал, 1964 — самостійну установу. Нині фонди музею налічують бл. 75 тис. одиниць зберігання і представляють осн. види нар. декоративного мист-ва з усіх *етнографічних регіонів України*. Серед найцінніших пам'яток музею — дерев'яний різьблений хрест у срібній оправі (1576), глиняні кахлі (15—17 ст.), вироби майстерень гутного скла (15—18 ст.) й Києво-Межигірської фаянсової ф-ки (18—19 ст.), унікальні зразки килимів з *Волині* (1782), Полтавщини (1831), *Поділля* (1871), нар. вишивок (17—18 ст.), різьблення по дереву (починаючи від 16 ст.) й рогу (18 ст.) та ін. Велику художню цінність мають збірки творів провідних фахівців у галузі декоративного живопису, зокрема нар. художників України К.*Білокур* і М.*Примаченко*, майстра нар. декоративного розпису Г.*Собачко-Шостак* та ін.

Будинок Музею українського народного декоративного мистецтва на території Києво-Печерського національного історико-культурного заповідника у приміщенні колишніх митрополичих покоїв та Благовіщенської церкви. Фото 2010.

Літ.: Державний музей українського народного декоративного мистецтва. К., 1968; Державний музей українського народного декоративного мистецтва: Альбом. К., 1983; Україна: Скарби музеїв і заповідників. К., 1997; *Розсошинська Н.* Державний музей українського народного декоративного мистецтва. «Праці Державного музею українського народного декоративного мистецтва», 2002, вип.40.

Е.М. Піскова.

МУЗЕ́Й УКРАЇ́НСЬКОЇ КУЛЬТУ́РИ У СВИ́ДНИКУ. Створений 1956, експонати музею до 1964 зберігалися в м-ку Красний Брод (нині містечко в Словаччині), з 1964 — у Свиднику (з 1991 місто в Словаччині). Має історичну, етнографічну експозиції і галерею ікон. Етногр. експозиція — найважливіша, містить матеріали про побут, одяг, нар. мист-во, ремісництво укр. населення. Галерея ікон є першою постійною експозицією іконописних пам'яток у Словаччині. До найвизначніших експонатів належить колекція трилистових картин «Останній суд». Музей про-

водить наук., освітню і видавничу діяльність, передусім серед словац. українців. Видає «Науковий збірник».

Літ.: Encyhlopedia Slowenska, sw. 3. Bratislawa, 1980.

І.В. Євсеєнко.

МУЗЕ́Й ХА́РКІВСЬКОГО ІСТО́РИКО-ФІЛОЛОГІ́ЧНОГО ТОВАРИ́СТВА. Заснований на базі матеріалів етногр. відділу виставки 12-го Археол. з'їзду (*Харків*, 1902; див. *Археологічні з'їзди*), що по його закінченні були передані *Історико-філологічному товариству при Харківському університеті.* 1904 основну їх частину розмістили в одній з кімнат істор. архіву цього закладу, після чого розпочалася робота із систематизації колекцій, утворення архіву і б-ки музею. До складу його фондів (окрім пам'яток, зібраних у ході наук. експедицій під час підготовки до археол. з`їзду) увійшли етногр. матеріали з Кабінету рідкостей і Музею красних мист-в та старожитностей Харків. ун-ту (нині *Харківський національний університет*), а також від приватних осіб. 1908 колекції музею було відкрито для широкого загалу. Першим і незмінним його директором (до 1918) був проф. М.*Сумцов*, який разом із хранителями музею В.Ю.*Данилевичем*, О.*Білецьким*, Д.*Зеленіним* та ін. зробив значний внесок у поповнення і наук. опрацювання колекцій. На поч. 20 ст. це був один з перших етногр. музеїв України, що збирав і досліджував не лише нар. творчість, а й усі ін. сфери матеріальної і духовної к-ри краю (*Слобідської України*). 1917 в ньому зберігалося 2200 пам'яток, які було систематизовано в межах 3-х відділів (укр., рос. і кримсько-татар.) та окремих груп (госп. речі, хатнє начиння, землеробство, нар. ремесла, мист-во, побут тощо). Деякі зі збірок (ритуальні предмети, нар. медицина, іграшки) не мали аналогів у *Російській імперії*. Значну наук. й історико-етногр. цінність мали й колекції та окремі зразки предметів одягу, головних уборів, писанок, гончарних виробів, килимарства тощо. 1920 пам'ятки цього закладу увійшли до складу Музею Слобідської України (нині *Харківський історичний музей*).

Літ.: *Данилевич В.Е.* Этнографический музей Харьковского историко-филологического общества. Х., 1911; *Скрипник Г.А.* Етнографічні музеї України. К., 1989; *Фрадкін В.* До історії створення і діяльності Етнографічного музею ХІФТ. В кн.: Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія, вип. 1. Х., 1993.

Е.М. Піскова.

МУЗЕ́Й ЧЕРВОНОПРА́ПОРНОГО ЧОРНОМО́РСЬКОГО ФЛО́ТУ. Заснований 14 вересня 1869 в м. *Севастополь* за ініціативи інженер-генерала Е.*Тотлебена* та ін. учасників *Севастопольської оборони 1854—1855.* Створений як пам'ятник героям оборони. Першим доглядачем музею був учасник оборони, капітан 2-го рангу М.Костомаров.

Спочатку музей був розташов. у будинку інженер-генерала Е.Тотлебена. 1895 для музею збудували спец. приміщення в класичному стилі за проектом академіка арх-ри О.Кочетова. Фасад будинку прикрашають декоративні з бронзи і чавуну мор. військ. атрибути, виконані академіком скульптури Б.Едуардсом. На фронтоні зображена цифра «349» — кількість днів першої оборони міста. Біля центр. входу й у внутр. подвір'ї розташовані зразки військової техніки, які були на озброєнні захисників Севастополя в *Кримську війну 1853—1856.*

Від 1940 — Воєнно-історичний музей Чорномор. флоту, нині М. Ч. Ч. ф. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* осн. музейний фонд евакуйований на Кавказ, потім — до м. Ульяновськ (нині місто в РФ). 15 серпня 1948 музей відновив роботу у відбудованому приміщенні. Музейна експозиція розміщена також у церкві св. Михаїла (1848), яка під час оборони Севастополя 1854—55 була гарнізонною церквою. 1904 на фасаді церкви встановлені меморіальні дошки зі списками частин Севастопольського гарнізону періоду оборони міста 1854—55.

Нині в експозиції і фондах музею зберігаються понад 32 тис. експонатів, які висвітлюють історію Чорномор. флоту. Це особисті речі, зброя учасників і керівників першої оборони, учасників *Севастопольської оборони 1941—1942*, спогади, малюнки, карти. У музеї зберігаються особисті речі адміралів В.*Корнілова*, П.*Нахімова*, Героя Рад. Союзу адмірала П.*Октябрського*, першого Героя Рад. Союзу серед моряків Чорномор. флоту І.Голубця.

Літ.: *Ольшанский В.Ф.* Севастополь: Путеводитель. Симферополь, 1981; *Макаров И.К., Парамонова Г.В.* Музей Краснознаменного Черноморского флота: Путеводитель. Симферополь, 1982; *Веникеев Е.В.* Архитектура Севастополя. Симферополь, 1983; Севастополь: Энциклопедический справочник. Севастополь, 2000.

Г.Г. Денисенко.

МУЗЕ́Й ЧЕРНІ́ГІВСЬКОЇ ВЧЕ́НОЇ АРХІ́ВНОЇ КОМІ́СІЇ — перший публічний музейний заклад у *Чернігові.* Утворений 1896 одночасно із заснуванням *Чернігівської губернської вченої архівної комісії* (ЧВАК — Черніг. вчена архів. комісія) з ініціативи черніг. губернатора Є.Андрієвського. Зібрання музею формувалося здебільшого завдяки надходженням від приватних осіб й активній діяльності членів ЧВАК. Серед перших дарителів були Є.Андрієвський, голова комісії Г.*Милорадович* й ін. Матеріали музейних колекцій опубліковані в 2-х каталогах, складених завідувачами закладу П.Тихановим (бл. 1900) й П.*Добровольським* (ч. 1 — 1904, ч. 2 — 1905). 1902 понад 100 музейних предметів було представлено на міжнар. етногр. виставці в *Санкт-Петербурзі*, де частину з них відзначили золотою медаллю. 1908 пам'ятки музею склали основу істор. відділу виставки 14-го Археол. з'їзду (див. *Археологічні з'їзди*), що відбувся в Чернігові. По закінченні з'їзду значну частину експонатів виставки було подаровано місту. 1909 на базі цих надходжень відкрито новий за-

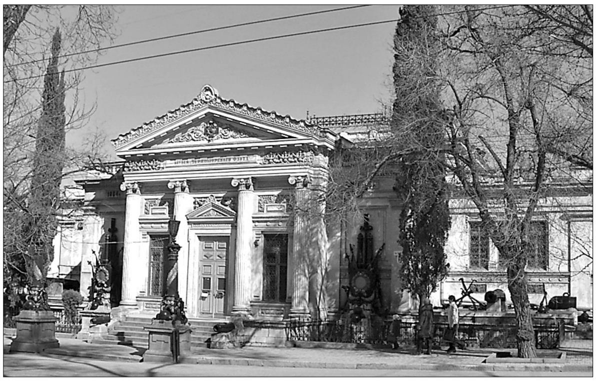

Будинок Музею Червонопрапорного Чорноморського флоту. Фото початку 21 ст.

клад, який одержав назву Черніг. з'єднаний істор. музей міський і вченої архівної комісії в пам'ять 1000-ліття літописного існування м. Чернігова. У діяльності цього музею значну роль відігравали керуючий справами ЧВАК В.*Модзалевський* й хранитель музею Є.*Корноухов*, який підготував 1915 за участю ін. членів комісії 3-й, найповніший каталог зібрання. У ньому зафіксовано 3332 пам'ятки відділів археології, історії й етнографії, які були представлені на той час в експозиції. До складу найбільшого з них — істор. — входили колекції *нумізматики*, зброї й військ. спорядження, портрети істор. осіб, церк. старожитності, пам'ятки цехового устрою (див. *Цехи*) тощо. Крім того, в музеї зберігалися цінні документи з історії України 17—18 ст., автографи відомих держ. і культ. діячів, *гетьманські універсали*, родинні архіви, колекції *стародруків* і рукописів тощо. 1919 музей було реорганізовано в Другий рад. музей, 1923—25 заклад увійшов до складу *Чернігівського історичного музею.*

Літ.: Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова: Каталог. Чернигов, 1915; *Курас Г.М.* Музей Черниговской архивной комиссии. В кн.: Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции посвящённой 90-летию Черниговского исторического музея. Чернигов, 1986; *Линюк Л.* Музей Чернігівської губернської вченої архівної комісії. «Родовід», 1996, № 14.

Е.М. Піскова.

МУЗЕ́ЙНА СПРА́ВА В УКРАЇ́НІ. Музейна справа — галузь *культури*, осн. змістом діяльності якої є комплектування, облік, зберігання, вивчення та використання музеями культ. цінностей країни. Має такі напрями: 1) музейна політика — музейне законодавство, музейне буд-во, організація управління музеями; 2) музеєзнавство — наук. дисципліна, що вивчає закономірності виникнення та розвитку музеїв, соціальні функції цих закладів, форми і засоби їх реалізації на різних етапах істор. розвитку; 3) музейна практика — фондова, експозиційна, просвітницька та ін. види діяльності музеїв. Початки колекціонування унікальних та рідкісних речей в Україні сягають у добу *Київської Русі*, коли при церквах та монастирях, у маєтках представників світської й духовної влади, *аристократії* почали накопичуватися перші збірки пам'яток. Відомі також приватні зібрання пізнішого часу, якими володіли укр. *гетьмани* і *козацька старшина*, заможні верстви населення. Становлення музейництва в цілому і в Україні зокрема було викликано об'єктивною соціальною потребою в створенні інституцій поліфункціонального характеру з метою нагромадження, збереження, дослідження і популяризації культурних надбань, організації краєзнавчого руху на місцях. Виникнення й розвиток перших музеїв в Україні припадають на 19 — поч. 20 ст. і завдячують переважно приватній ініціативі окремих осіб та численних наук., культурно-освітніх і церк. т-в, к-тів, комісій, навч. закладів, органів місц. самоврядування, у віданні яких вони перебували. Серед перших музеїв в Україні — кабінети рідкостей при Чорномор. гідрографічному депо в *Миколаєві* (1803) та при Харків. ун-ті (1807). З-поміж найвідоміших власників приватних музеїв і зібрань музейного значення 19 — поч. 20 ст. — О.*Бобринський*, Т.*Легоцький*, А.*Петрушевич*, О.*Поль*, К.*Скаржинська*, В.*Тарновський*, Б.Ханенко (див. Б. і В. *Ханенки*), Ф.*Штейнгель*, А.*Шептицький*, родини Шодуарів, *Терещенків*, Оссолінських, князів *Любомирських* та ін. Значного поширення набули музеї навч. закладів: київ. Ун-ту св. Володимира (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*; див. також *Музеї київського Університету святого Володимира*), Новорос. ун-ту (нині *Одеський національний університет*), Харків. ун-ту (нині *Харківський національний університет*), Львів. ун-ту (нині *Львівський національний університет*), Чернів. ун-ту (нині *Чернівецький національний університет*), *Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії*, а також при реальних і комерційних уч-щах, Вищих жін. курсах тощо. Найвідоміші музеї наук. й культурно-освіт. т-в та *губернських учених архівних комісій — Музей Одеського товариства історії та старожитностей*, *Музей Наукового товариства імені Шевченка* у *Львові*, *Музей Харківського історико-філологічного товариства*, *Музей Товариства дослідників Волині* в *Житомирі*, музей *Українського наукового товариства* в *Києві*, *Київський воєнно-історичний музей* (*Київського відділу Імператорського Російського воєнно-історичного товариства*), *Подільський музей Товариства «Народна школа»* в *Тернополі*, *Київський художньо-промисловий і науковий музей* (*Київського товариства старожитностей і мистецтв*); *Музей Таврійської губернської вченої архівної комісії*, *Музей Чернігівської губернської вченої архівної комісії* та ін. Помітну роль у розвитку музейництва відігравали музеї губернських *земств* — Полтавського, Таврійського (у *Сімферополі*), Херсонського, *Музей українських старожитностей імені В.Тарновського Чернігівського губернського земства*, музеї органів міськ. самоврядування — *Історичний музей міста Львова*, *Національний музей імені короля Яна III* у Львові, Одес. міський музей старожитностей, *Харківський міський художньо-промисловий музей* та ін. Окрему групу становили церк. музеї, що діяли переважно при братствах, єпархіях, церк. т-вах і к-тах: *Давньосховище Свято-Володимирського православного братства* у Володимирі-Волинську (нині м. *Володимир-Волинський*), *Волинське єпархіальне давньосховище* (у Житомирі), *Полтавське єпархіальне давньосховище*, *Чернігівське єпархіальне сховище старожитностей*, Харків. єпархіальний церковно-археол. музей, *Музей Ставропігійського інституту* і Церк. музей у Львові (згодом — *Національний музей у Львові*), *Давньосховище Подільського єпархіального історико-статистичного комітету* в Кам'янці-Подільську (нині м. *Кам'янець-Подільський*) тощо. На поч. 20 ст. музейна мережа охоплювала всі регіони України. Найзначніша її частина була зосереджена у великих містах, таких як Київ, Львів, Одеса, Харків, Чернігів. У цей період почала оформлюватися профільна спеціалізація музейних закладів за змістовно-тематичним харак-

тером збірок — археол., істор., етногр., художні, природничі, комплексні тощо. З'явились і перші меморіальні музеї, зокрема: М.*Гоголя* — при *Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька*, П.*Куліша* на х. Мотронівка Черніг. губ. (нині у складі с. Оленівка Борзнянського р-ну Черніг. обл.), Т.*Шевченка* — у *Каневі* біля могили Кобзаря, А.*Чехова* в *Ялті* та Харкові. Загалом на поч. 20 ст. в Україні діяли понад 140 музеїв і закладів музейного типу.

Із встановленням рад. влади всі музеї було націоналізовано, до них передано конфісковані приватні збірки, майно церков та монастирів. У 1920-х рр. спостерігалася тенденція до заснування музеїв нац. значення, а також наукових й регіональних, що збіглося із заг. укр. культ. піднесенням. У Києві створено Укр. нац. геол. музей, Всеукр. істор. музей ім. Т.Шевченка (нині *Національний музей історії України*), *Всеукраїнське музейне містечко* в *Києво-Печерській лаврі*, *Кабінет антропології та етнології імені Ф.Вовка при ВУАН* і Музей мист-в ВУАН (на основі зібрання подружжя Ханенків; нині *Музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків*), у Житомирі — Волин. центр. н.-д. музей (нині *Житомирський краєзнавчий музей*), у Харкові постав Музей Слобідської України ім. Г.Сковороди (нині *Харківський історичний музей*), в Одесі — Музей «Степова Україна», у Сімферополі — Центр. музей Тавриди (нині *Кримський республіканський краєзнавчий музей*). Зростала мережа музеїв революції та краєзнавчих. У 1930-х рр. здійснено реорганізацію музейних закладів з метою перетворення їх на ідеологічні установи, осн. завданням яких була популяризація ідей комуніст. партії, переваг соціаліст. ладу. З експозицій усувались укр. матеріали. Велика кількість фахівців музейної справи зазнала репресій і переслідувань. Під час *Другої світової війни* музейні збірки зазнали значних втрат у ході евакуації та внаслідок вивезення їхніх колекцій до Німеччини. По війні в Україні склалася розгалужена музейна мережа, яка включала держ. музеї, що перебували переважно у віданні Мін-ва к-ри УРСР, АН УРСР (нині *Національна академія наук України*), окремих відомств і т-в, та музеї на громад. засадах. Кращим з останніх надавався статус «народних». За профільним спрямуванням мережа була досить розгалуженою, у кожній профільній групі визначався провідний музей, що виконував науково-методичні функції. Характерною рисою музейного будівництва цього періоду було поширення музеїв В.*Леніна*, історико-революційних, історико-партійних, історії комсомолу. Від 1960-х рр. розбудовувалася мережа етногр. музеїв, у т. ч. нар. арх-ри та побуту, музеїв-заповідників.

Із здобуттям Україною незалежності 1991 настав новий етап в історії музейництва. У процесі реорганізації майже зникли заклади, присвячені історії партії і комсомолу, *Жовтневому перевороту в Петрограді 1917*. Натомість виникли музеї з історії *Української революції 1917—1921*, присвячені укр. нац. руху, *Організації українських націоналістів*, *Українській повстанській армії* (як загальноісторичні, так і меморіальні — персональні та монографічні). З 1990-х рр. 28 провідним музеям та заповідникам надано статус «національних». Серед них — *Національний музей історії України*, *Національний художній музей України*, Нац. музей Т.Шевченка, *Національний музей літератури України*, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» (див. *Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років національний музей*), *Національний музей медицини України*, *Національний науково-природничий музей України НАН України*, Національний заповідник *«Софія Київська»*, *Києво-Печерський національний історико-культурний заповідник* (усі у Києві), *Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького*, *Національний заповідник «Хортиця»* (в межах м. Запоріжжя), Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» в с. Пляшева Рівненської обл., Національний заповідник *«Херсонес Таврійський»* у м. Севастополь й ін. У червні 1995 ВР України ухвалила перший в історії д-ви Закон України «Про музеї та музейну справу». Станом на 2008 музейна мережа України налічувала 478 держ. музеїв, які є юрид. особами. В їх складі діють 110 музейних установ на правах філіалів і 918 — на правах відділів. Музеїв, що перебувають у віданні підпр-в, установ та орг-цій, в яких зберігаються музейні колекції та музейні предмети, котрі є держ. власністю і належать до держ. частини Музейного фонду України, налічується бл. 1100. При загальноосвітніх, позашкільних, професійно-тех. та вищих навч. закладах у системі Мін-ва освіти і науки України функціонують понад 2500 музеїв на громад. засадах. У незалежній Україні сформувалася також мережа приватних та церк. музейних установ. Музейний фонд країни налічує понад 12 млн рухомих пам'яток усіх видів і типів. Серед них чимало істор. реліквій, шедеврів нац. і світ. к-ри. Центр. органом держ. виконавчої влади в галузі музейної справи є Мін-во к-ри та туризму України.

Проекти розвитку музейної галузі України та окремих її складових здійснюють також доброчинні фонди, громадські орг-ції. Зокрема, в рамках програми «Центр розвитку музейної справи» Міжнар. фонду «Україна 3000» за підтримки Швейцарської культ. програми в Україні 2005 створено інтернет-портал «Музейний простір України». З 2006 він підтримується громад. орг-цією «Український центр розвитку музейної справи». З 2004 видається ж. «Музеї України».

Літ.: *Біляшівський М.* Наші національні скарби. К., 1918; *Шмит Ф.И.* Исторические, этнографические и художественные музеи: Очерки истории и теории музейного дела. Х., 1919; *Свєнціцький І.* Про музеї і музейництво: Нариси і замітки. Львів, 1920; Український музей: Збірник, ч. 1. К., 1927; *Дубровський В.* Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні. К., 1927; *Його ж.* Історично-культурні заповідники та пам'ятки України. Х., 1930; *Свєнціцький І.* Музеї і книгозбірні сучасної України. Львів, 1937; *Омельченко Ю.А.* История музейного строительства на Украине: 1917—1932. К., 1972; *Буланий І.Т., Явтушенко І.Г.* Громадські музеї України: Історія, досвід, проблеми. К., 1979; *Мезенцева Г.Г.* Музеєзнавство. К., 1980; *Франко І.* Галицьке краєзнавство. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 46, кн. 2. К., 1986; *Омельченко Ю.А.* Розвиток учбових музеїв. К.,

М.М. Музика.

1988; *Скрипник Г.А.* Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток. К., 1989; Музей и власть: Сборник научных трудов: Научно-исследовательский институт культуры, ч. 1—2. М., 1991; *Воронова Л.М.* Музей і влада: Державна політика щодо музейництва в Україні у 70—80-х рр. XX ст. «Вісник Харківської державної академії культури», 2001, № 4; *Кепін Д.В.* Музеєзнавство: перспективи розвитку. «Праці центру пам'яткознавства НАН України», 2004, № 6; *Маньковська Р.* Розвиток сучасного музейництва в Україні. В кн.: Музейна справа та музейна політика в Україні XX ст. К., 2004; *Піскова Е.* Специфіка та основні напрями формування музейної мережі України в XIX — на початку XX ст. В кн.: Музеї України XIX — початку XX століть. К., 2005; Основи музейної справи. Київський міський педагогічний університет імені Б.Грінченка. К., 2005; *Рутинський М.Й., Стецюк О.В.* Музеєзнавство: Навчальний посібник. К., 2008; Статистичний щорічник України. К., 2008; Постанова Кабінету міністрів України від 29 листопада 2000 р. № 1766 «Про затвердження переліку музеїв, що перебувають у віданні підприємств, установ та організацій, де зберігаються музейні колекції та музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України». Web: http://www.ukrsugar.kiev.ua/legal/pager.php?iddoc=201&docl=0; Наказ № 65 від 4 лютого 2002 р. Міністерства освіти і науки України «Про підсумки проведення огляду музеїв при навчальних закладах системи Міністерства освіти і науки України». Web: http://www.mon.gov.ua/laws/MON_65.doc.

Е.М. Піскова, Л.Д. Федорова.

МУЗИ́КА Максим Максимович (15.07.1889—24.05.1972) — лікар-бактеріолог, учений-мікробіолог, педагог, громад. діяч. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1930). Канд. мед. н. (1947). Чоловік худож. Я.*Музики.* Н. в м. Львів, закінчив з відзнакою польс. г-зію (1907), 1913 — мед. ф-т Львів. ун-ту, отримав ступінь д-ра всіх лікарських наук. Був головою т-ва студентів «Медична громада» у Львові (1911—17). До початку *Першої світової війни* працював лікарем у *Відні* і *Чернівцях.* Під час війни служив військ. лікарем в австрійс. армії на фронті, з 1916 як бактеріолог і гігієніст — при корпусі. 1919 став директором санітарно-бактеріологічного ін-ту *Української Галицької армії* в Станіславові (нині м. *Івано-Франківськ*). Після звільнення з польс. полону заснував бактеріологічно-хімічний ін-т НТШ у Львові (1919), згодом став завідувачем цього ін-ну (1921) й очолював його до липня 1938. У 1921 М. працював у Гігієнічному ін-ті лікарського ф-ту *Карлового ун-ту* в Празі (*Чехословаччина*), 1920—26 — один з організаторів і викладачів мед. ф-ту *Львівського таємного українського університету*. 1920—24 (за ін. даними, 1921—25) був професором і деканом мед. ф-ту цього ун-ту. Викладав гістологію, патологію та біохімію. Активний член і директор Укр. гігієнічного т-ва, голова Укр. лікарського т-ва (1925, 1927, 1930), секретар ж. «Лікарський вісник», якому присвятив багато редакційної праці, до 1939 — постійний член його редколегії. До 1939 очолював бактеріологічний ін-т «Народної лічниці» у Львові. Крім того, працював у поліклініці «Народної лічниці» та Укр. лікарні ім. митрополита А.Шептицького, з 1928 до кінця 1939 завідував бактеріозною лабораторією Каси хворих у Львові. У листопаді 1939 за дорученням Наркомату охорони здоров'я УРСР М. організував Львів. мед. ін-т на базі мед. ф-ту Львів. ун-ту (нині *Львівський національний університет*). Тоді став 1-м заст. директора Львів. мед. ін-ту, з 1940 — доцент кафедри мікробіології цього ін-ту. На початку німецько-рад. війни 1941—45 під час *Другої світової війни* 1941 був мобілізований до Червоної армії (див. *Радянська армія*). Працював мікробіологом у різних містах *СРСР* — у *Києві*, *Харкові*, був в евакуації в м. Фрунзе (нині м. Бішкек, Киргизія; працював у мед. ін-ті, згодом очолював Киргизький ін-т епідеміології і мікробіології). 1944 повернувся до Львова. 1944—46 — директор, потім заст. директора Львів. мед. ін-ту з навч. і наук. роботи (до 1948). Упродовж 1944—66 очолював кафедру мікробіології. 1947 ухвалою ВАКу СРСР йому присуджено вчений ступінь кандидата мед. наук без захисту дисертації. 1966—69 працював консультантом кафедри мікробіології.

М. створив Львів. наук. школу мікробіології, до якої увійшли дослідники К.Губіна, Л.Гладишевська-Веселовська, В.Петрус, І.Лещук-Рачкевич, О.Нарепеха та ін. Автор понад 50-ти наук. праць, серед них десятки наук. статей, оглядів, монографій. Вони стосувалися проблем бактеріології і епідеміології плямистого тифу, туберкульозу, досліджень груп крові та їх значення в медицині (Landsteiner laureat Nobla i jego prace nad grupami krwi. В кн.: Przyroda i technika, r. 10, zesz. 3. Lwów, 1931), дослідження над кров'яними угрупованнями (Досліди над кров'яними угрупованнями населення Східної Галичини. «Лікарський вісник», 1932, ч. 1—2), лабораторних досліджень при хворобах печінки тощо. Найбільше уваги приділяв вивченню проблеми склероми дихальних шляхів. Унікальним є те, що вчений протягом півтора року прищеплював сам собі (разом із К.Губіною) збудника цього захворювання, ризикуючи своїм здоров'ям і життям. М. публікував свої праці в наук. збірниках НТШ, Львів. мед. ін-ту, в польс. лікарських журналах («Przyroda i technika», «Wiadomości lekarskie), всесоюзних лікарських журналах («Вестник оториноларингологии», «Советская медицина»), у наук. збірниках у Мінську (нині столиця Білорусі; «Проблемы склеромной инфекции». Минск, 1957), Парижі (Франція; Les groupes sanguines e la sedimentation des hematies. В кн.: Comptes Rendus. Soc. Biol. Paris, 1933), Празі (Вопросы эпидемиологии склеромы, сообщение I: Географическое распространение склеромы. В кн.: Журнал гигиены, эпидемиологии, микробиологии и иммунологии, т. 15, 3. Прага, 1971; Вопросы эпидемиологии склеромы, сообщение II: Некоторые аспекты проблемы образования эпидемических очагов. Там само, т. 16, 1. Прага, 1972 — англ. та рос. мовами). Крім слов'ян. мов, він знав англ., нім., іспанську, франц., старогрец. та латинську.

М. був також автором цікавих нарисів з історії укр. мед. науки. Поміж них: «Розвій медичної науки і літератури на Україні в 1917—1918 рр.» («Лікарський вісник», 1920, ч. 5—6); «Наукова діяльність Українського лікарського товариства» («Лікарський вісник», 1938, ч. 1); До п'ятдесятиріччя Львівського мединституту: Ювілейний збірник праць Львівського мединституту. Львів, 1945.

П. у м. Львів, похований на *Личаківському цвинтарі* в родинній гробниці Савчинських разом зі своєю дружиною — Я. Музикою. Про їх подвижницьку працю влучно висловився у своїх спогадах Р.Осінчук: «Обидвоє вони, кожне у своїй ділянці, люди виняткові, заслужені для нашого народу, його науки і культури».

Літ.: *Кузик М.* Відвідини у д-ра М. Музики. В кн.: Лікарський вістник, ч. 73. Чикаго, 1974; *Осінчук Р.* Д-р медицини Максим Музика. В кн.: Лікарський вісник, ч. 120. Чикаго, 1989; *Його ж.* Доктор медицини Максим Музика. В кн.: Лікарський збірник: Нова серія, т. 1. Львів, 1991; *Петрус В., Веселовська Л.* Спогади про вчителя. Там само; *Пундій П., Ганіткевич Я.* Українські лікарі, кн. 1. Львів—Чикаго, 1994; *Даценко І.* Максим Музика: Життєво-бібліографічний нарис: Визначні діячі НТШ. Львів, 2004.

Б.М. Фільц.

МУЗИ́КА Ярослава Львівна (у дівоцтві — Стефанович; 10.01.1894—24.11.1973) — художниця, реставратор, художній декоратор ужиткового мист-ва, громадська діячка. Походила зі старовинного галицького роду Савчинських, до якого належать співачки С.*Крушельницька*, Г.Крушельницька, О.Бандрівська, композитори М.С*корик*, Б.Фільц та ін., племінниця С.Крушельницької. Дружина вченого-мікробіолога М.*Музики*. Н. в с. Залісці (нині село Шумського р-ну Терноп. обл.). Художню освіту здобула у *Львові* в студії С.Батовського (1902) та Вільній академії красних мист-в у Л.Підгорецького, згодом — у худож. Академії А.Лота в Парижі (Франція; 1935). Опануванням багатовіковими здобутками світ. професійного мист-ва, зокрема знаннями в галузі реставрації давніх *ікон* і класичних традицій візант. мист-ва, завдячує укр. митцеві-новатору М.*Бойчуку*, з яким познайомилася 1910—14 у творчій робітні *Наукового товариства імені Шевченка*. За його порадою стажувалась як реставратор у Центр. науково-реставраційних майстернях у знавця старовини І.*Грабаря* в *Москві* (1928), вивчала мист-во реставрації також у *Новгороді Великому*, Пскові (нині міста в РФ), згодом — у *Києві*. Художниця вперше взяла участь у показі власних творів 1922 на 1-й виставці *Гуртка діячів українського мистецтва*, що відбулася у Львові. Від 1924 працювала рисувальницею в *Національному музеї у Львові*. 1931 М. стала одним із засновників і активних співучасників творчого об'єднання у Львові — *Асоціації незалежних українських митців* (АНУМ), створеної з метою моральної підтримки укр. митців, розсіяних у світі, а також задля широкого знайомства львів. громадськості з творчістю укр. художників і представників різних мистецьких шкіл Європи. 1-ша виставка АНУМу відбулась у Львові 1931, де експонувалися твори М., ін. укр. митців, а також були представлені твори франц., італ., бельг. художників та укр. Паризької групи. У 1930-х рр. М. багато подорожувала по країнах Скандинавії, знайомилася з мист-вом Франції, Венеції (Італія), Італії. Брала участь у т-ві *«Союз українок»*, була делегаткою Укр. жін. конгресу в Станіславові (нині м. *Івано-Франківськ*) 1934.

Музика Я. Коні. Ліногравюра. 1933.

Музика Я. Символи Григорія Сковороди. Символ три. Ліногравюра. 1971.

Своєю самобутньою творчістю, вродженим хистом, професійним вишколом європ. рівня, постійним пошуком у різних галузях мист-ва і розмаїтих видах техніки утвердила себе серед найяскравіших мистецьких особистостей Львова 20 ст., таких як І.*Труш*, О.*Новаківський*, М.Бойчук, М.Федюк, О.*Кульчицька*, М.Осінчук, С.*Гординський*, П.*Холодний*, П.Ковжун та ін.

З ними М. тісно співпрацювала, організовувала художні виставки, виступала як автор фахових статей у львів. журналах «Нова хата», «Жіноча доля», «Жінка», ілюстрованому ж. «Мистецтво», що виходив під егідою творчого об'єднання АНУМ.

Її роботи експонувалися на виставках у Львові, *Рівному*, *Кременці*, Станіславові, Києві, багатьох містах зарубіжних країн — Празі (*Чехословаччина*), Берліні (Німеччина), Неаполі, Римі (обидва міста в Італії), *Варшаві*, Чикаго, Лос-Анжелесі (обидва міста в США), *Москві*, Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*), Кишиневі (нині столиця Молдови; усього понад 50 укр. та міжнар. виставок). Пензлю художниці належать картини «Княгиня Ольга», «Гуцул з люлькою», кілька портретів Лесі *Українки*, 2 портрети М.Музики (чоловіка), низка портретів С.Крушельницької, письменника М.*Рудницького*, худож. М.Федюка, О.Савчинської-Ланцуцької (її тітки), 3 портрети Б.Фільц (її племінниці), 6 портретів В.Свєнціцької (один з них — на слюді, один виконаний маслом), з якою вона перебувала в сибірському *Гулазі*. М. є авторкою графічних серій «Шевченкові», «Символи Сковороди», композицій на склі («Анна Ярославна»), емалей («Народні повір'я», «Перебендя») тощо. У різних країнах, зокрема в Парижі, вона відвідувала безліч музеїв, картинних галерей, звідкіля привезла багато різноманітних зібрань худож. творів, про враження від яких залишила цікаві спогади із цінними спостереженнями фахівця-практика. Її поїздка до Швеції теж знайшла відбиток у статтях, де вона з просвітницькою метою розповідала про шанування шведками нац. одягу, звичаїв і вжиткового нар. мистецтва.

М. під час перебування в будинку творчості в *Гурзуфі* влітку 1948 було заарештовано органа-

Я.Л. Музика.

Музика Я. Анна Ярославна. Живопис на склі. 1967.

ми НКВС РРФСР за «націоналістичну діяльність» і засуджено до 25-ти років виховно-трудових робіт у знаному багатьом політв'язням Тайшеті Кемеровської обл. та 3-х ін. сибірських таборах, де вона працювала на важких роботах — лісозаготівлі, розколюванні слюди тощо. Останню їй вдавалося часом використовувати як матеріал для своєї творчості, яку вона і тут у надзвичайно важких умовах продовжувала плекати. З дому їй висилали папір і фарби, що давало змогу займатися улюбленою справою. У зв'язку з амністією М. через 8 років була звільнена й 1956 повернулася до Львова. Із заслання вона привезла велику колекцію творів: 130 пейзажів Сибіру та малюнків цікавих різнобарвних квітів; 12 мініатюр на слюді, 20 портретів жінок, які разом з нею відбували заслання. Роботи ці виставлялись на посмертній персональній виставці у Львів. картинній галереї (нині *Львівська галерея мистецтв*), присвяченій 100-річчю від дня народження художниці (у січні 1994).

М. зробила значний внесок у заг. мистецьку скарбницю укр. народу. Вона працювала в галузі станкового та монументального малярства, станкової книжкової та пром. графіки, емальєрства, декоративного мист-ва. У каталозі персональної виставки, що відбулась у Львові 1968, згодом — у Києві 1970, подано 967 позицій її творів, які упорядковані за окремими розділами: живопис; живопис на склі; графіка з підрозділами: рисунки, монотипії, естампи. Крім того, екслібриси, батік, емаль, серед них і серії — «На теми творів Т.Шевченка», «Гуцульські народні повір'я»; мініатюри на слюді (інкрустації), золото- і срібно-чорні мініатюри, мозаїка. У Львів. картинній галереї здійснено 4 персональні виставки — до 70-, 80-, 90- та 100-річчя від дня її народження. 12 січня 2010 в 3-х залах Львів. галереї мист-в відкрито постійно діючу експозицію, присвячену життю та творчості М. під назвою: «Ярослава Музика: "Творчість і колекція"».

Усю свою художню спадщину М. заповіла Львів. картинній галереї, де тепер зберігається понад 1130 її творів, а також архів, багатюща колекція нар. мист-ва, зібрана з любов'ю і смаком упродовж усього життя.

П. в м. Львів, похована на *Личаківському цвинтарі* в родинній гробниці Савчинських.

На будинку НТШ у Львові по вул. В.Винниченка, 26, де проживала М. (1909—73), встановлено меморіальну дошку з бронзовим барельєфом роботи скульптора Е.Миська, на гробниці — бронзовий барельєф мисткині роботи скульп. Є.Дзиндри. Одну з вулиць Львова названо її іменем.

Тв.: Завдання консервації і реставрації. «Мистецтво» (Львів), 1932; Сучасні українські графіки: На виставці української графіки у Львові. «Нова зоря» (Львів), 1932, ч. 55; Буклет-проспект «Український жіночий конгрес». Львів, 1934; Жіночі сильветки з шостої виставки Українських незалежних митців. «Жінка», 1935, № 2; Малюємо і різьбимо. Там само, 1935, № 12; Забавки. Там само, 1936, № 6—7; Павло Ковжун — товариш. Там само, 1939, травень.

Літ.: Ярослава Музика: Каталог виставки. Львів, 1968; Бойчук і бойчукісти, бойчукізм: Каталог виставки. Львів, 1990; Бойчук і бойчукісти, бойчукізм: Виставки. Львів, 1991; *Шимчук Є.* Призначення, що природнє, як небо: Виставка творів та колекції, присвячена 100-річчю від дня народження Ярослави Музики. «Шлях перемоги», 1994, ч. 6, 15 січня; *Ріпко О.* У пошуках минулого. Ретроспектива мистецької культури Львова XX ст.: Світлій пам'яті Ярослави Музики присв'ячується. Львів, 1996; *Фільц Б.* Родовід Григорія Савчинського, священика і письменника зі Звенигорода. В кн.: Шоста наукова геральдична конференція (Львів, 27—29 березня 1997 р.): Матеріали. Львів, 1997; *Веденеев Д., Шевченко С.* «Сова» призывала к примирению: Исторический этюд по документам Госархива СБУ. «Зеркало недели», 2000, 15 июля; *Фільц Б.* Мирослав Скорик — нащадок старовинного галицького роду Савчинських. В кн.: Науковий вісник Національної музичної академії України імені П.І. Чайковського, вип. 10. К., 2000; *Її ж.* Мистецькі здобутки Ярослави Музики. «Народна творчість та етнографія», 2002, № 5—6; *Її ж.* Славетна українська співачка Соломія Крушельницька — найяскравіша представниця старовинного роду Савчинських. В кн.: Соломія Крушельницька та світовий простір. Тернопіль, 2007.

Б.М. Фільц.

МУЗИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО І́МЕНІ М.ЛЕОНТО́ВИЧА — перша укр. культ. громад. орг-ція, що була визнана рад. урядом. Т-во виникло як реакція на наглу смерть М.*Леонтовича* в січні 1921, що спонукало духовно близьких людей до єднання задля розбудови укр. відродження. 1 лютого 1921 на велелюдному зібранні діячів к-ри, викладачів і студентів у приміщенні Київ. музично-драм. ін-ту ім. М.Лисенка (див. *Музично-драматична школа імені М.Лисенка*), зініційованому композитором К.*Стеценком*, був створений К-т пам'яті М.Леонтовича. До к-ту ввійшли: композитор П.*Козицький*, фольклористи К.*Квітка* і Д.*Ревуцький*, режисер Л.*Курбас*, актор І.Садовський, поети П.*Тичина* і В.*Поліщук*, диригенти Я.*Степовий*, М.*Вериківський*, Б.*Лятошинський*, Г.*Верьовка* та ін. Головою обраний художник-символіст, поет і мистецтвознавець Ю.*Михайлів*, секретарем — журналіст О.Чапківський. Упродовж року діяльність к-ту була спрямована переважно на легалізацію. 26 лютого 1922 в *Харкові* колегією Головполітосвіти було затверджене положення про к-т, надано грошову субсидію і перейменовано його на «Музичне товариство імені М.Леонтовича». Т-во мало своєю метою піднесення і розвиток муз. к-ри в Україні. Знаходилося в колиш. будинку Музично-драм. школи ім. М.Лисенка по вул. Ярославів Вал, 15. 1 квітня 1922 на зборах колективу офіційно було прийнято нову назву і положення, обрано правління — Ю.Михайлів (голова), П.Козицький (заст. голови), О.Чапківський (секретар). Невдовзі запрацювали секції: етногр., пед., орг., видавнича та техніко-будівнича, композиторська, хорова, перекладацька; зорганізувалися навч. студії і школи, вокально-інструментальні квартети, започатковані прилюдні муз. бесіди-«вівторки», на яких виступали провідні митці та вчені-мистецтвознавці, відбувалися концерти відомих виконавців. 1923 т-во почало випуск ж. «Музика» (редактор М.*Грінченко*). 1925 головою т-ва став М.Вериківський, секретарем — М.Грінченко; П.Козицький, що на той час переїхав до Харкова, очолив Харків. осередок. 1926 на базі т-ва розпочала діяти Асоціація сучасної молоді — знаменита АСМ, яку утворили компо-

зитори Б.Лятошинський, Л.*Ревуцький*, М.Вериківський, Ф.Надененко, М.Радзієвський та ін. 1927 т-во успішно провело всеукр. муз. конкурс (1-шу премію одержали Л.Ревуцький за симфонію № 2 та Б.Лятошинський за Увертюру на чотири укр. теми, 2-гу — В.Золотарьов за Увертюру на укр. теми та Увертюру-фантазію; 3-тю — П.Козицький за хоровий диптих «Дивний флот» та Л.Лісовський за кантату «Слава Україні»); цього ж року члени т-ва, попри всі закиди в *націоналізмі*, організували укр. експозицію на Міжнар. виставці у Франкфурті-на-Майні (Німеччина), де було представлено 391 експонат (муз. інструменти, нотні видання, макети сцен з оперних постановок, програмки та афіші тощо); з доповіддю про стан і напрями розвитку вітчизн. музики виступив П.Козицький, потім укр. співаки дали концерт.

У роки розквіту своєї діяльності т-во об'єднувало понад 200 індивідуальних членів практично з усіх областей України, зорганізувало філії в Харкові, *Одесі*, *Житомирі*, *Вінниці*, *Полтаві*, *Дніпропетровську*, *Миколаєві*, *Чернігові*, *Черкасах* та ін. містах, зареєструвало 1014 місц. муз. орг-цій (347 селянських, 211 робітничих, 367 шкільних хорів, 82 оркестри, 7 професійних хорів). Важливою складовою роботи була підтримка творчих зв'язків з діячами к-ри *Західної України*. Від 1923 аж до січня 1928, тобто по останній місяць існування, т-во проводило в Києві, Харкові та Одесі т. зв. Галицькі муз. вечори, де звучали твори С.*Людкевича*, Вас. *Барвінського*, О.*Нижанківського*, Ф.*Колесси* та ін. Через них передавалися на захід ноти та книжки, які видавало т-во.

На поч. 1926 група композиторів — членів Харків. філії — демонстративно виступила зі звинуваченням т-ва в «проведенні української націоналістичної лінії і відхиленні від завдань революційного пролетарського мистецтва». Очевидно, на той момент власті вже вирішили ліквідувати цей осередок укр. мистецького життя. З жовтня 1926 президію т-ва переводять до Харкова під нагляд Наркомосу УСРР. У січні 1928 т-во було ліквідоване, наступного місяця замість нього було утворене *Всеукраїнське товариство революційних музикантів*.

Літ.: *Кузик В.* З історії утворення музичного Товариства імені М.Д. Леонтовича. В кн.: Український музичний архів, вип. 2. К., 1995. *Її ж.* Товариству імені М. Леонтовича — 75 років. К., 1996.; *Її ж.* Ставимо крапку над «і». «Музика», 1996, № 3; *Бугайова О.* Музичне товариство імені М.Д. Леонтовича як об'єкт біографічних досліджень. В кн.: Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, вип. 13. К., 2004.

О.В. Янковська.

МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНА ШКО́ЛА І́МЕНІ М.ЛИ́СЕНКА. Відкрита 1904 на кошти, зібрані громадськістю, як Музично-драм. школа. 1913 отримала ім'я М.В.*Лисенка*. Навчання велося на відділеннях: музичному і драматичному за програмами і в обсязі вузів — консерваторії та Моск. музично-драм. уч-ща. Викладалися дисципліни: спеціальні (гра на фортепіано, скрипці, віолончелі, на оркестрових інструментах, співи й композиція, симфонічне і хорове диригування, сценічна гра, декламація, режисура) і допоміжні (сольфеджіо, елементарна теорія музики, гармонія, інструментовка, камерні й оперні ансамблі, історія музики, історія драми, історія к-ри й літератури, психологія, естетика, міміка, фехтування, танці, гримування, італ. мова тощо). У ній викладали М.Лисенко (фортепіано), Є.Вонсовська (скрипка), О.*Мишуга*, О.Муравйова (сольний та оперний спів), Г.Любомирський (теорія музики і композиція), М.*Старицька*, Г.Гаєвський (сценічне мист-во), В.*Перетц* (історія драми) та ін. Одержали освіту в цій школі композитори К.*Стеценко* і Л.*Ревуцький*, актори С.Бондарчук, О.Ватуля, С.Майнулович, М.Терещенко та ін. 1918 реорганізована в Музично-драм. інститут ім. М.Лисенка, який 1934 був поділений на Київ. консерваторію (нині *Національна музична академія України імені П.Чайковського*) та Ін-т театрального мистецтва.

Літ.: *Єсипенко Р.* Музично-драматична школа Лисенка. «Український театр», 1980, № 4; Киев: Энциклопедический справочник. К., 1982.

Г.С. Брега.

МУКА́РЕР — великий та малий грошові презенти *султанові Османської імперії* за утвердження господаря *Молдавського князівства* на престолі, які в 4—8 разів перевищували повинності, що сплачував селянин «своєму» феодалові. У 1760-х рр. буковинці збирали на подарунки великому візиру (див. *Візир*) та чиновникам Осман. імперії 100 тис. *талерів*.

Літ.: *Bocănetu* A. Istoria oraşului Cernăuţi pe timpul Moldovei. Cernăuţi, 1933; История Молдавской ССР, т. 1. Кишинев, 1960; *Мохов Н.А.* Молдавия эпохи феодализма: от древнейших времен до начала XIX в. Кишинев, 1964; *Grigoraş N.* Instiuţii feudale din Moldova: Organizarea de stat până a mijlocul sec. al 18-lea. Bucureşti, 1971; Нариси історії Північної Буковини. К., 1980; История Молдавской ССР с древнейших времен до наших дней. Кишинев, 1982; *Matuz J.* Das Osmanische Reich: Grundlinien seiner Geschichte. Darmstadt, 1994; *Сплені фон*, Г. Опис Буковини. Чернівці, 1995; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст. Чернівці, 1997.

О.Д. Огуй.

МУКА́ЧЕВЕ — місто обл. підпорядкування *Закарпатської області*, райцентр. Розташов. в зх. частині області на р. Латориця (прит. Бодрогу, бас. Дунаю). Залізнична станція. Вузол автошляхів. Територія 2874 га. Населення 82,3 тис. осіб (2001). Назва «Мукачеве» (Мукачево, Мукачів) офіційно вживається з 1919 і є слов'янізованою формою первісного угор. топоніма «Мункач» (Munkács), етимологію якого не з'ясовано.

Поселення Мункач виникло на пн.-сх. околиці Угор. королівства (згодом це — територія Бе-

Мукачеве. Каплиця святого Мартина. Фото початку 21 ст.

резького *комітату*) не пізніше поч. 13 ст., про що свідчить його згадка *Анонімом Угорським*. Імовірно, воно було знищене монголами 1241. У документі, датованому 1263, М. фігурує як місцевість — власність угор. короля, подарована одному з його придворних. Припускають, що друге заснування М. відбулося у 1260-ті рр. і пов'язане з поселенням вільних селян-колоністів, переважно нім. походження. У 14 ст. із джерел відомі замок (перша згадка 1311) і «вілла» (маєток/поселення; перша згадка 1376) з однаковою назвою Мункач. (Аж до 1945 Мукачівський замок разом із селами Паланок і Підгород, що утворилися біля підніжжя замкової гори у 18 ст., не входив до складу міста.) 1396—1415 власником М. був кн. *Федір Коріятович*, з іменем якого пов'язують утворення домінії (адм.-госп. одиниці), підпорядкованої власнику *Мукачівського замку*. 1427 М. отримав ярмаркове право, а 1445 — права вільного міста. З 1491 відома правосл. Мукачівська єпархія, єпископ якої мав резиденцію в заснованому Федором Коріятовичем *Мукачівському Свято-Миколаївському монастирі*.

Після розпаду Угор. королівства М. стало об'єктом боротьби між трансильванськими князями та австрійс. *Габсбургами* і не раз переходило з рук у руки, зазнаючи при цьому руйнувань (1567, 1657, 1686). Деякий час М. було резиденцією князів Ракоці (див. *Ракоці Дєрдь I, Ракоці Дєрдь II*). Остаточно місто і замок перейшли до Габсбургів 1711. 1728 власниками Мукачівської домінії стали графи *Шенборни*, які сприяли піднесенню економіки, к-ри і міськ. госп-ва. 1815 споруджено стаціонарний дерев'яний міст через Латорицю. 1837 засновано г-зію. У 18 ст. в М., населення якого на той час складалося з угорців та *русинів* (українців), формується єврейс. громада. У 19 ст. частка євреїв серед мукачівців зростала і на поч. 20

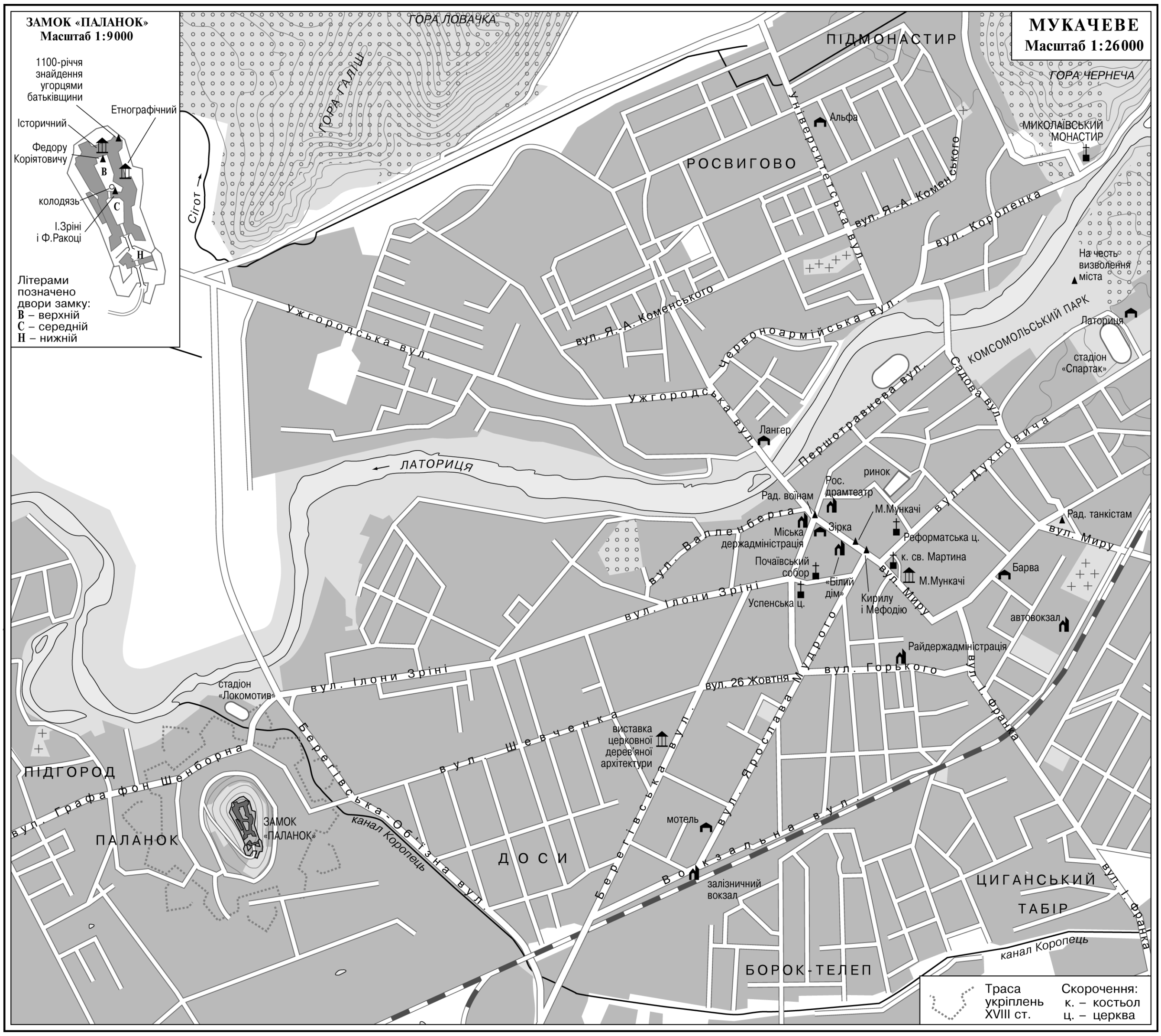

ст. становила бл. 50 %. Місто стало важливим осередком *хасидизму*.

Після того як залізниця з'єднала М. з Будапештом (нині столиця Угорщини; 1872) і *Львовом* (1886), місто стало перетворюватися на значний торг. і пром. осередок. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. зазнала радикальних змін забудова міськ. центру, який із цього часу і до сьогодення зберігає своє архіт. обличчя. Було споруджено будівлі г-зії (1892), театру (1899), нової ратуші (1904), римо-катол. церкви св. Мартина (1905), окружного суду (1905), тютюнової ф-ки (1908). Центр. вулиці отримали асфальтове покриття і електричне освітлення. Динамічний розвиток міста був перерваний *Першою світовою війною* і відновився під владою *Чехословаччини* (1919—38). У цей період було відкрито торг. академію (1920), єврейс. гімназію (1924), держ. музей ім. Т.Легоцького (див. *Музей Легоцького*; 1929), споруджено водогін і каналізацію.

10 листопада 1938 М. згідно з рішенням Віденського арбітражу 1938 перейшло до Угорщини. Під час *Другої світової війни* в місті діяли підпільники, які боролися проти режиму М.*Горті*. Після окупації Угорщини нім. військами (весна 1944) припинила існування єврейс. громада: у М. було створено 2 гетто, в'язнів яких незабаром вивезли до Освенцима.

26 жовтня 1944 місто здобули рад. війська, і воно фактично перейшло під контроль СРСР (див. *Закарпатська Україна* 1944—1946). 26 листопада 1944 в М. відбувся з'їзд *народних комітетів* Закарпаття. 1945 до території міста приєднано села Росвигово, Підгоряни, Підмонастир, Паланок та Підгород. У рад. період побудовано багато нових пром. підпр-в і військ. об'єктів (зокрема радіолокаційна станція системи раннього попередження про ракетний напад), завдяки чому серед населення міста утворилася помітна група етнічних росіян (переважно родини офіцерів). Для задоволення їхніх культ. потреб 1947 було відкрито рос. драм. театр.

2003—04 М. привернуло увагу виборами міськ. голови, які супроводжувалися масовими порушеннями.

Пам'ятки арх-ри: палац Ракоці—Шенборнів («Білий дім», 17—18 ст.), Мукачівський замок (14—18 ст.), Свято-Миколаївський монастир (14—19 ст.), каплиця св. Мартина (14 ст.). Діє краєзнавчий музей. Пам'ятки археології: палеолітичні стоянки, поселення доби бронзи і раннього заліза, опідум (городище) і металургійний центр кельтів між горами Галіш і Ловачка (див. *Галіш-Ловачка*). Із М. пов'язані імена церк. діяча Андрія *Бачинського*, угор. худож. М.Мункачі, учених І.*Базиловича* і Т.*Легоцького*.

Літ.: ІМіС УРСР: Закарпатська область. К., 1969; *Троян М.* Мукачевский замок: Историко-краеведческий очерк. Ужгород, 1982; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 2. К., 1985; *Волошин О.* Мукачеве у старовинній листівці. Ужгород, 2006; *Міськов І.О.*, *Федак М.В.* Назва та символіка Мукачева в документах XIII — першої чверті XVI ст. «Карпатика», 2007, вип. 36; *Федака С.* Мукачеве. Web: http://www. ji.lviv.ua/n44texts/fedaka5.htm; *Філіппов О.* Міфи про Мукачево. Web: http:// sharetravel.com.ua/485785.html; *Штернберг Я.* Емблеми приміських сіл Мукачева. Web: http://www.kolyba.org.ua/geraldika/2312-gerald7.

Д.Я. Вортман.

МУКА́ЧІВСЬКИЙ ЗА́МОК, замок Паланок — давня істор. та військово-архіт. пам'ятка 13—17 ст. на заході України, одна із найбільш оригінальних фортифікаційних споруд пізнього *середньовіччя* Центр. Європи. Розташов. на пд.-зх. околиці м. *Мукачеве*, на горі вулканічного походження на 188 м над рівнем моря і на 68 м вище центр. частини міста. Площа замку — 14 тис. м^2. Він складається із 3-х укріплених споруд (замків), поділених ровами, через які перекинуті мости. У замку — 130 приміщень. Будови верхнього замку зведені на рубежі 14—15 ст. кн. *Федором Коріятовичем*; при *Стефані Баторії* будується бастіон і 14-метрова оглядова вежа. Пізніше замок стає власністю трансильванських князів Ракоці. 1649 і 1656 посли Б.*Хмельницького* вели тут переговори з володарем замку кн. Дєрдєм II Ракоці про спільні дії проти Польщі. 1685—88 австрійс. війська стояли під стінами фортеці, яку обороняли угорці, українці та словаки. За героїчний захист замку його володарка кн. Ілона Зріні була удостоєна турец. султаном *Мегмедом IV* Авджі грамоти-атнаме, що було єдиним у той час в історії *Османської імперії* випадком нагородження жінки. З серед. 18 ст. замок втратив військово-стратегічне значення і став тюрмою, в якій страждало багато борців національно-визвол. руху багатьох країн, у т. ч. 1821—23 — кн. Олександр Іпсіланті. З 1980 в 9-ти залах замку містяться експозиції Мукачівського краєзнавчого музею. Ведеться реставрація замку — видатної пам'ятки європейського значення.

Літ.: *Бурма Д.И. и др.* Мукачево. Ужгород, 1978; История городов и сел УССР: Закарпатская область. К., 1982; *Троян М.В.* Мукачевский замок. Ужгород, 1982.

Л.Г. Мацкевий.

МУКА́ЧІВСЬКИЙ СВЯ́ТО-МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — монастир, що знаходиться на пн. околиці м. *Мукачеве* — Чернечій Горі. Заснований на рубежі 14—15 століть кн. *Федором Коріятовичем* як правосл. чол. монастир. Однак існують церк. перекази, згідно з якими ще в 12 ст. на Чернечій Горі оселилися ченці й діяв печерний монастир.

Монастир володів значними маєтностями, що їх подарували князі *Коріятовичі* та ін. феодали.

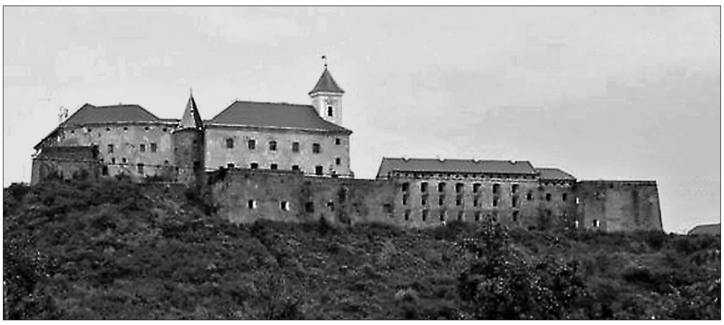

Мукачівський замок. Фото початку 21 ст.

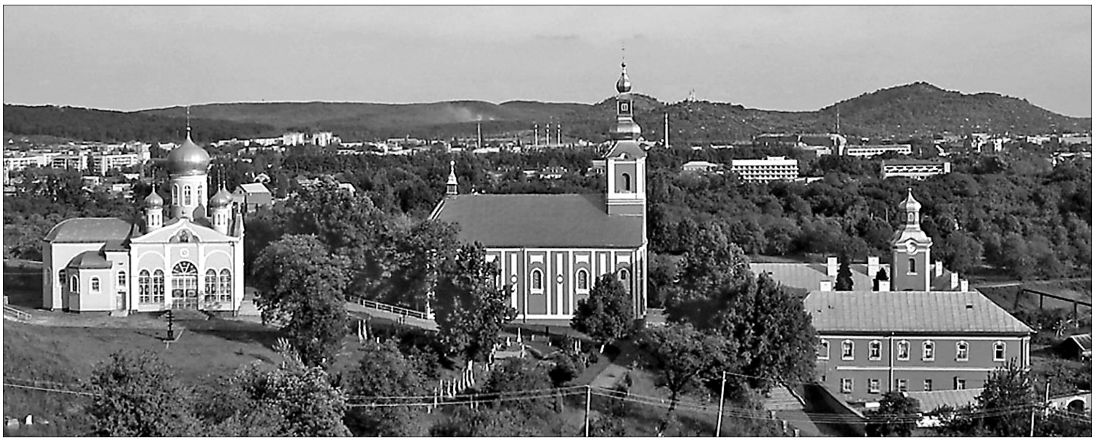

Мукачівський Свято-Миколаївський монастир. Загальний вигляд. Фото початку 21 ст.

Ю. Мулик-Луцик.

З 15 ст. — центр реліг. та культ. життя заходу України, поширення слов'ян. писемності. При монастирі діяла богословська школа, перенесена 1776 до м. *Ужгород* і реорганізована в учительську семінарію, переписувалися богослужбові та повчальні книги. Будучи одночасно резиденцією мукачівського правосл. єпископа, монастир був не тільки духовно-просвітницьким, а й адміністративно-церк. центром, що сприяло зміцненню правосл. віри в краї. Одними з протоігуменів монастиря були укр. церк. історик Іоаникій (*Базилевич*) та археолог о.Василій (Пронін).

Перші будівлі монастиря не збереглися, а тільки ті, що були зведені в стилі *бароко* за проектом і під кер-вом архіт. Д.Раца (1766—82).

1646 була прийнята *Ужгородська церковна унія*. Для монастиря настали тяжкі часи. 1664 княгиня-католичка Софія Баторі остаточно виганяє правосл. єпископа Іоаникія (Зейкана) з монастиря та передає обитель унійному єпископові Петру (Парфенію). Тривалий час монастир перебував у володінні чернечого ордену *василіан*. 1946 переданий РПЦ (див. *Московський патріархат*) і почав діяти як жіночий.

Нині — діючий жін. монастир УПЦ (МП).

Літ.: *Pronin V.V.* Archeologické nálezy ną Černeckej Hore v Mukačěve. «Študijne zvesti AŬSAV», č. 3. Nitra, 1959; *Барма Д., Горшков О.* Мукачево. Ужгород, 1967; *Головацький Я.* Подорож по Галицькій та Угорській Русі. В кн.: Подорожі в Українські Карпати. Львів, 1993; Свято-Николаевский монастырь. Мукачево. Web: http://www.nik-mykachiv.narod.ru.

Л.Г. Мацкевий.

МУ́ЛИК-ЛУ́ЦИК Юрій (псевдоніми — Скаржевський, Олексіїв, Назар Полин та ін.; 31.12.1913—12.06.1991) — славіст, філософ, історик. Дійсний член *Українськ*ої *вільної академії наук*. Н. в с. Татаринці Кременецього пов. Волин. губ. (нині село Лановецького р-ну Терноп. обл.). Початкову школу закінчив у с. Матвіївка, г-зію — у м. *Кременець*. 1933—36 вивчав право йусп. науки у Віленському ун-ті (нині *Вільнюський університет*), 1936—37 — слов'ян. філологію у Львівському, 1937—39 – Варшавському ун-тах. 1939 в останньому отримав ступінь магістра за працю «Західні впливи в українській церковній драмі». М.-Л. належав до найближчих студентів проф. Р.*Смаль-Стоцького*. Був одним із 4-х студентів, відзначених найвищими нагородами міністра освіти 2-ї Речіпосполитої. У *Варшаві*, крім славістики, до початку *Другої світової війни* встиг закінчити 3 роки слов'ян. етнографії. Належав до укр. студентської корпорації «Запоріжжя» та до членів редакції науково-популярного «Волинського альманаху». Влітку 1939 працював на *Поліссі*, де збирав матеріали для роману з життя *поліщуків*. Початок II світ. війни застав його у Варшаві. Як кадет Варшавського полку Академічної легії М.-Л. був мобілізований до оборони міста. Брав участь в організації укр. шкільництва на *Холмщині*. 1943 виїхав з *Волині* до *Львова*, звідти — до Варшави, згодом — до *Чехословаччини*, під кінець війни — у Мюнхен (Німеччина). 1948 в *Українському вільному університеті* під кер-вом д-ра Ю.*Шевельова* захистив докторську дис. на тему: «Психотранспозиція в синтаксі». Тоді ж був запрошений на посаду лектора до Укр. богословської пед. академії в Мюнхені, де став автором нового предмета «Психологія мови в службі релігійного культу». З грудня 1948 — у Канаді. Спочатку брався за будь-яку роботу. 1950 був запрошений викладати в колегії св. Андрея у Вінніпезі (Канада). Брав участь в організації УВАН в Канаді, допомагав Я.*Рудницькому* в організації відділу славістики у Манітобському ун-ті. Один з організаторів т-ва «Волинь», Ін-ту дослідів Волині, наук. редактор їхніх видань. Редактор часописів «Вісник», «Віра і культура», «Канадійський фармер», «Український голос» та ін.

Автор низки праць, у т. ч. «Духовний портрет Ольги Кобилянської», «Старо-церковнослов'янська мова як мова релігійного культу», «До методології назвознавства», «Психологічна й антропологічна характеристика Волинян», «Тернистий шлях українського народу». Гол. праця М.-Л. — «Історія Української греко-православної церкви в Канаді» (т. 1—4, Вінніпег, 1984—89, у співавт. із С.Савчуком). За його редакцією і доповненням був виданий «Етимологічний словник української мови» І.Огієнка (т. 1—3, Вінніпег, 1979, 1982, 1988).

П. у м. Вінніпег.

Літ.: *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; *Рудницький Ярослав.* Пам'яті Юрія Мулика-Луцика. «Свобода», 1991, 30 липня; Історія «Українського голосу» в біографіях його основоположників і будівничих. Вінніпег, 1995; *Ковальчук О.* Мулик-Луцик Юрій. В кн.: Українські історики XX

століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 2. К., 2004.

О.О. Ковальчук, Т.В. Марусик.

МУЛЯ́ВА Володимир Савелійович (Мулява Володимир Савич; н. 12.09.1937) — військ., політ. і громад. діяч, гетьман Укр. козацтва (1992—98), генерал-майор ЗС України (з 1992). Канд. філос. н., професор. Н. в м. Льгов (нині місто Курської обл., РФ). Дитинство пройшло на х. Мальчевське Медівської сільради Устинівського р-ну Кіровогр. обл. Працював у місц. колгоспі. Служив у ЗС СРСР. Закінчив юридично-екон. ф-т Київ. ун-ту. Навч. в аспірантурі Київ. ун-ту. Захистив канд. дис. з філософії. Працював викладачем у Бердичівському пед. ін-ті, Житомир. с.-г. ін-ті та Він. пед. ун-ті. Докторську дис. написав на тему: «Людина в індивіді: Національне як реалізація людського роду в індивіді», але не захистив з причини звинувачення в антирад. діяльності та «українському буржуазному націоналізмі». Зазнав переслідувань разом із родиною від органів КДБ та КПРС, певний час не мав роботи. 1986 організував міжобласний філос. дискусійний клуб «Істина» (*Вінниця*), президентом якого був до організації на його основі Нар. фронту України (1988), що через рік на 1-му з'їзді Нар. руху України за перебудову влився в його ряди під назвою Подільський нар. рух. У червні—липні 1990 організував і провів багатоденне політ. голодування під гаслом: «КПРС, вийми руку з народної кишені!» Протягом 1990—91 — заст. голови секретаріату *Народного руху України*, згодом — і ради колегії Нар. руху України. Організатор першої конференції «Внутрішня та зовнішня безпека України: Концепція української армії та пошуки шляхів її відродження» (2—3 лютого 1991), голова орг. к-ту з підготовки, скликання та проведення 1-го з'їзду офіцерів України, конференції «Шляхи виходу України з економічної кризи» та ін. Розробив концепцію створення укр. армії шляхом мирної трансформації та реформування військ, дислокованих в Україні, у ЗС України, що була оприлюднена 14 лютого 1988. Автор концепції утворення соціально-психологічної служби для військовослужбовців. Нач. соціально-психологічного управління (потім — соціально-психологічної служби) Мін-ва оборони України (1991—93). 1991 М. присвоєно звання полковника, а 1992 — генерал-майора ЗС України. 1994—98 — нар. депутат України. У ВР України був координатором-заст. голови депутатських фракцій «Державність», згодом — фракції «Конституційний центр». Брав активну участь у прийнятті *Конституції України 1996.* Член постійної комісії, а потім — і к-ту ВР України з питань оборони і держ. безпеки. 1992 В.*Чорновіл* запропонував обрати М. гетьманом Укр. козацтва, а після обрання вручив йому гетьман. *булаву*. 1992—98 — гетьман Укр. козацтва, з 1998 — почесний гетьман. Залучив до складу Укр. козацтва зарубіжні осередки Вільного козацтва та організував створення козац. осередків у середовищі укр. еміграції (1992—97), унаслідок чого Укр. козацтво 1996 стало міжнар. орг-цією. 22 січня 2005 разом з отаманом Укр. козацтва І.Вардинцем на Софійському майдані в *Києві* в результаті проведення ради сучасного козацтва вручив гетьман. булаву щойно обраному Президентові України В.*Ющенку*. З 2005 — член Ради Укр. козацтва при Президентові України та голова К-ту розвитку Укр. козацтва в Україні та діаспорі. Заст. директора *Науково-дослідного інституту козацтва*, професор Донец. ін-ту держ. штучного інтелекту, провідний наук. співробітник НДІ українознавства Академії пед. наук України.

Автор понад 100 праць із проблем діяльності людини та громад. рухів, соціальної психології військовослужбовців, українознавства та розвитку сучасного козацтва.

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го (1999) та 2-го (2006) ступенів, багатьма медалями й відзнаками, у т. ч. вітчизн. і закордонних громад. об'єднань.

Тв.: Проблеми ділової переорієнтації діяльності Руху. «Вісник Руху», 1990, ч. 7; Людина в індивіді: Соціально-психологічна служба — не партполіторган. К., 1992; Праксеологічна актуалізація української національної ідеї (категоріально-логічний, світоглядно-філософський і соціально-психологічний аналіз). «Українознавство», 2003, № 2—3; «Пізнаймо правду і правда нас вільними зробить»: Козацтво і Третій гетьманат. «Гетьман», 2005, № 5; Феноменологія духа українства в козацтві: Пройдешнє, сучасне та прийдешнє. «Українознавство», 2006, № 2.

Літ.: Хто є хто в Україні. 1997, К., 1997; *Задунайський В.* Мулява Володимир Савич. В кн.: Українське козацтво: Мала енциклопедія. К., 2002; *Чухліб Т.* Сучасне українське козацтво: Історія боротьби за відродження (кінець 80-х рр. XX ст. — початок XXI ст.). В кн.: Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії: Матеріали міжнародної конференції. Одеса, 2005; *Наливайко С.* Словенська назва Muljava й українське прізвище Мулява. «Українознавство», 2007, № 1; Володимир Мулява — людина незвичайної долі. Там само, 2007, № 3; *Чухліб Т.*, *Задунайський В.* Громадські ініціативи щодо відродження козацтва в сучасній Україні. В кн.: Історія українського козацтва: Нариси, т. 2. К., 2007.

В.В. Задунайський, Т.В. Чухліб.

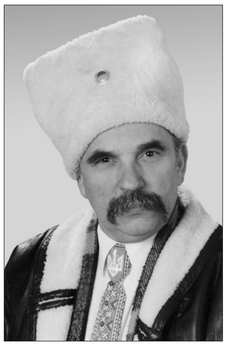

В.С. Мулява.

МУММ ФОН ШВАРЦЕНШТА́ЙН (Mumm von Schwarzenstein) **Альфонс** (1859—1924) — нім. дипломат, барон. До *Першої світової війни* виконував обов'язки представника Німеччини в Токіо (Японія) і Вашингтоні (США), посол Німеччини в Пекіні (Китай). У березні—листопаді 1918 — посол Німеччини при урядах *Української Центральної Ради* та *Української Держави.* 26 березня 1918 зовнішньополіт. відомство Німеччини в телеграмі до нім. посла в Києві наголошувало, що гол. метою перебування нім. військ в Україні (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) є забезпечення хлібного експорту з України до Центр. д-в і це необхідно покласти в основу взаємовідносин з укр. урядом. М. фон Ш. доповів рейхсканцлеру Німеччини Г. фон Гертлінгу план щодо забезпечення безперешкодної заготівлі укр. збіжжя. М. фон Ш. під час зустрічей з міністром земельних справ і харчування *Української Народної Республіки* Мик.*Ковалевським* та головою *Ради народних міністрів Української Народної Республіки* В.*Голубовичем* висловлював побажання щодо відновлення приватної власності на землю, необхідності зміни соціально-екон. політики УЦР. 2 квітня М. фон Ш. надіслав листа В.Голубовичу, в якому висловлював невдоволен-

А. Мумм фон Шварценштайн.

ня зривом заходів щодо заготівлі продуктів. Очолював нім. делегацію на переговорах у Києві спільної українсько-німецько-австрійс. комісії з вироблення і підписання умов взаємного товарообміну. У підсумку між сторонами були укладені Екон. договір від 23 квітня до 31 липня 1918 та Госп. угода від 10 вересня 1918 терміном до 30 червня 1919 про поставки Центр. д-вам великих обсягів зерна, фуражу, олії, м'яса, цукру, ін. продовольчих товарів, залізної, марганцевої руд, деревини тощо, а також поставок з Центр. д-в вугілля, нафти, нафтопродуктів, с.-г. машин, техніки та ін. З приводу ратифікації українсько-нім. фінансової угоди від 15 травня 1918, згідно з якою Україна надавала Німеччині та *Австро-Угорщині* позику в сумі 400 млн *карбованців* для вирішення важливого питання платіжних засобів в Україні, М. фон Ш. у своєму донесенні до МЗС Німеччини писав: «Під час переговорів у справах валюти й державного емісійного банку ми виходили з усвідомлення того факту, що засаднича політична ідея виплекати Україну як максимально незалежну від Росії державу має позначитися також на валютній царині, оскільки валюта належить до найважливіших факторів, які визначають ступінь залежності чи незалежності країни. Якщо, попри національні інтереси України, на її території залишиться в обігу російський рубль, то незалежність України від Росії буде піддано сумніву. Запровадження власної, незалежної від російського рубля, валюти забезпечуватиме тривалість відділення України від Росії». Брав участь у нараді вищих військ. і дипломатичних представників Німеччини та Австро-Угорщини 23—24 квітня 1918 в Києві. Учасники наради різко виступили проти УЦР і її соціаліст. орієнтації, що остаточно визначило ставлення нім. і австрійс. кер-ва до укр. уряду. Було поставлено низку вимог, котрі М. фон Ш. повинен був довести до відома укр. уряду. Разом з нач. штабу нім. військ в Україні генерал-лейтенантом В.*Гренером* був причетний до гетьман. перевороту в Україні 29 квітня 1918 (див. *Гетьманський переворот 1918*). Почесний голова Німецько-укр. т-ва (Deutsche-Ukrainische Gesellschaft), заснованого 1918 в Берліні (Німеччина). Восени 1918 М. фон Ш. пішов у відставку.

Літ.: Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). М., 1936; Гражданская война на Украине: Сборник документов и материалов, т. 1. К., 1967; *Петров В.И.* Отражение Страной Советов нашествия германского империализма в 1918 году. М., 1986; *Скоропадський П.* Спогади. К.—Філадельфія, 1995; *Притуляк П.П.* Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. «УЇЖ», 1997, № 1; *Несук М.* Драма вибору: Відносини України з Центральними державами у 1917—1918 рр. К., 1999; *Перепадя В.В.* Українсько-німецькі відносини в 1914—1920 рр. Запоріжжя, 1999.

І.М.Кулинич, *Н.В.Кривець.*

МУРАВЙО́В Андрій Миколайович (30.04.1806—18.08.1874) — письменник, історик, церк. просвітитель, пам'яткоохоронець, краєзнавець, колекціонер, мандрівник. Н. в м. *Москва.* Син генерал-майора М.М.Муравйова. Здобув домашню освіту. Під впливом свого учителя С.Равича ще в юності писав вірші, перший збірник яких — «Таврида» — вийшов 1827. З 17 років — на військ. службі. Працював у дипломатичній канцелярії 2-ї армії кн. П.*Вітгенштейна*, секретарем за обер-прокурорським столом у Найсвятішому Синоді, столоначальником у департаменті азіатських справ МЗС Рос. імперії, начальником тюремного к-ту.

Мандрував по святих місцях Росії і Сходу. Автор численних широковідомих праць з питань релігії, історії Церкви, які витримали чимало видань. Серед них: «Путешествие ко Святым местам в 1830 г.» (СПб., 1832; 8 видань); «Письма о богослужении Восточной кафолической церкви» (СПб., 1836; 11 видань, перекладена майже всіма європ. мовами); «История русской церкви» (СПб., 1838; 4 видання); «Путешествие по святым местам русским» (СПб., 1838); «Изложение Символа Веры Православной Кафолической церкви» (СПб., 1838; 4 видання); «Первые 4 века христианства» (СПб, 1840); «Раскол, обличаемый своею историею» (СПб., 1854); «Жития святых российской церкви, также Иверских і Славянских» (СПб., 1855—58); «Сношение России с Востоком по делам церковным» (СПб., 1858—60) тощо. Він вперше опублікував деякі житія, закриту раніше справу Никона. Становлять інтерес для історії й такі книги М., як «Письма митрополита московского Филарета к А.Н.М.» (К., 1869), «Знакомство с русскими поэтами» (К., 1871), «Мои воспоминания» (М., 1913).

До книги «Путешествие по святым местам русским» увійшов розділ про *Київ*, який автор не раз відвідував, 1844 вийшла окрема книжка «Описание Киева». З 1868 жив тут постійно. Багато зробив для охорони пам'яток та істор. середовища міста. Завдяки його клопотанням відремонтовано каплицю під колоною магдебурзькому праву, відновлено хресний хід до неї, врятовано від військ. буд-ва Старокиївську гору, споруджено церкву святих Бориса і Гліба у *Вишгороді.* Найбільше піклувався *Андріївською церквою*: був ініціатором та організатором збору коштів і влаштування спец. к-ту для проведення ремонтно-реставраційних робіт у храмі та зміцнення схилів Андріївської гори, що діяв до 1869. М. до кінця життя піклувався церквою, в якій і похований.

1864 — один із фундаторів Свято-Володимирського братства у Києві, з 1869 — його голова. Був обраний почесним членом Моск. духовної академії та *Київської духовної академії.* Зібрав значну колекцію старожитностей, яку було передано його племінником 1878 до *Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії.*

П. у м. Київ.

Літ.: Воспоминания об А.Н. Муравьеве. К., 1875; Муравьевская коллекция в Церковно-археологическом музее при Киевской академии. К., 1878; *Лесков Н.* Синодальные персоны. «Исторический вестник», 1882, № 1; *Проценко Л.А.* Київський некрополь: Путівник-довідник. К., 1994; *Литвинчук Ж.* А. Муравйов і сторічний ювілей Андріївської церкви (1867 р.). В кн.: Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень: Тези наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська». К., 1996; *Кальницький М.* Могила Муравйова А.М. В кн.: Звід пам'яток історії та культури України: Київ, кн. 1, ч. 1. К., 1999.

Л.Д. Федорова.

МУРАВЙО́В Микита Михайлович (19.08.1796—18.04.1843) — гвардії капітан, декабрист, керівник Пн. т-ва (див. *Декабристів рух*). Н. в м. *Москва* в дворянській сім'ї, батько — педагог, філософ і поет, вихователь царевичів Олександра (з 1801 — імп. *Олександр I*) і Костянтина. Одержав домашню освіту, опанував класичні та кілька іноз. мов, мав нахил до гуманітарних наук, але вступив до Моск. ун-ту на математичний ф-т. На час франко-рос. війни проти франц. імп. *Наполеона I* Бонапарта залишив навчання і взяв участь у поході рос. військ до Європи 1813—15. Після повернення служив у Ген. штабі гвардії.

Перебування М. за кордоном, зокрема в Парижі (Франція; 1815), вплинуло на його світогляд, сформувало критичну оцінку рос. дійсності. Він став одним із засновників масонських гуртків і одночасно таємних т-в *«Союз порятунку»* і *«Союз благоденства»*, у складі останнього було 18 полковників і 5 генерал–майорів. Разом з П.*Пестелем* укладав статут (пізніше спалений) і т. зв. Зелену книгу з вимогами в таємній частині ліквідації *кріпацтва* і запровадження респ. правління. Після відставки 1820 і подорожі по півдню Росії і Криму відвідав м. *Тульчин*, де були розташовані штаб 2-ї армії й управа створеного на основі розпущеного «Союзу благоденства» Пд. т-ва. Як однодумцю П.Пестель вручив йому частину свого проекту конституції *«Руська Правда»* франц. мовою (у перекладі С.*Муравйова-Апостола*), а М. дав згоду бути співдиректором цього т-ва (разом з П.Пестелем і О.*Юшневським*). Пд. т-во в цей час обговорювало питання про способи й час ліквідації монархічного правління в Росії і царської родини шляхом змови військових і встановлення тимчасового революц. правління.

1821—22 повернувся до служби в Ген. штаб гвардії (*Санкт-Петербург*); із членів попереднього «Союзу благоденства» створив і очолив Пн. т-во, яке поділялося на консервативне і радикальне республіканське крило (К.*Рилєєв*). 1823 одружився з дочкою великого землевласника дійсного таємного радника, генерала Чернишова. Продовжуючи очолювати Пн. т-во, почав свідомо відходити від революц. ідей і методів боротьби, готував власний проект конституції, намагаючись відвернути декабристів від ідеї встановлення респ. правління шляхом військового перевороту. Виступав проти об'єднання обох відділень т-ва на основі програми революц. перевороту, наполягав ізолювати та нейтралізувати діяльність членів Пд. т-ва в С.-Петербурзі. Царевбивству, революц. диктатурі протиставляв скликання установчих зборів, *республіці* — обмежену *монархію*. Його варіанти проектів конституції протиставлено пестелевській респ. програмі.

Нариси проекту Конституції М. (див. *Конституційний проект Північного товариства*) збереглися в 3-х варіантах, адже автор не припиняв редагування, доповнення і обговорення їх разом із членами Пн. т-ва. Конституція не була остаточно прийнята. З її проектами були ознайомлені П.Пестель і кілька членів Пд. т-ва, яке прийняло власну респ. програму «Руська Правда». На слідстві П.Пестель свідчив, що більша частина декабристів не сприймала Конституції М. через такі положення як: федеративний устрій *імперії* та високий ценз за право займатися управлінською діяльністю.

Конституційні ідеї М. запозичив із монархічної конституції Франції 1791, конституцій штатів Америки, іспанської конституції 1812, а також використав досвід країн Зх. Європи та намагався застосувати їх до умов рос. дійсності. Конституція М. передбачала запровадження в Росії федеративного устрою (у «Руській Правді» П.Пестеля пропонувалася централізована влада). Федеральна ідея була запозичена із вчення Ш.-Л. де Монтескйо і Ж.-Ж.Руссо, підкріплена досвідом Північно-Амер. Сполучених Штатів, розвинута вченням ліберала А.-Б.Констана, який був авторитетом для М. Його лекції він слухав у Парижі (Франція).

Конституційно-монархічні погляди автора найбільше відображалися в декларативному положенні Конституції М. про ліквідацію кріпосного права — «крепостное право и рабство отменяется», але земля залишалася в *поміщиків*, селян звільняли без землі, і лише в останньому варіанті Конституції було сформульовано положення про наділення селян присадибними ділянками та надання їм 2-х *десятин* землі на двір за умови її перебування в общинному переділі. Конституція вводила високий майновий ценз — вибирати і бути обраним мав право багатий землевласник і власник капіталу, а хто обирався на громад. посади, мав володіти капіталом у 500 *рублів*. Лише при виборі волосного старшини майновий ценз вважався непотрібним. Виборче право отримували чоловіки з 21 року; через 20 років потому мав вводитися і освіт. ценз.

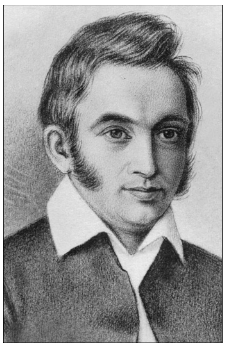

М.М. Муравйов.

Радикальним у Конституції М. було проголошення політ. прав і свобод: слова, друку, віросповідання, *стани* урівнювалися, всі ставали громадянами країни, запроваджувалися суди присяжних для всіх громадян; підтверджувалося право недоторканності приватної власності, скасовувалися *військові поселення*.

Конституція ділила владу на законодавчу, виконавчу і судову, при цьому *імператор* позбавлявся законодавчої влади, але за ним залишено право схвалення законів. Територія Росії ділилася на 15 держав (областей) зі своїми столицями; загальна столиця, як і в Конституції П.Пестеля, мала бути в м. Нижній Новгород (нині місто в РФ), що пояснювалося героїчним минулим міста у боротьбі проти польс. інтервенції. Д-ви в Конституції М. — це штучні утворення, які не мали ні національної, ні історичної основи і задумані були як провінції, тоді як в Амер. штатах централізм полягав лише у вимозі обов'язкового застосування респ. принципу правління.

В Україні мало бути дві д-ви: Чорноморська, в одному варіанті зі столицею в *Одесі*, в другому — у *Києві* — і Українська — зі столицею в *Харкові.* Законодавчим органом мало стати нар. віче, яке складалося із 2-х палат — верхньої, думи (42 члени, по 3 від д-ви, 2 від Моск. області, 1 (один) від Донської області), та нижньої — палати нар. представників, яка складалася з 450 членів (від 50

І.М. Муравйов-Апостол. Портрет роботи художника П. Соколова. До 1826.

тис. виборців один представник). У державах/областях передбачалася така ж структура влади.

У період міжцарів'я, в подіях 14 грудня 1825 в С.-Петербурзі М. участі не брав, виїхав у відпустку на 4 місяці спочатку до Москви, де шукав засіб попередити виступ військових і можливий замах (О.Якубовича) на імператора, далі виїхав в Орловську губ., де був заарештований 20 грудня. 25 грудня він був привезений до С.-Петербурга на зустріч з імп. *Миколою I*. Слідчій комісії відверто повідомив про свої погляди і поведінку, вважав їх помилковими та визнав свою провину.

Слідство підтвердило його участь у дворазовому обговоренні задуму царевбивства, у намірах вислати царську родину за кордон, у створенні й кер-ві таємними т-вами та складанні конституції. Був засуджений до страти. Вирок замінено каторгою на 20 років у рудниках (звільнено на поселення раніше — 14 грудня 1835). Останні роки разом із братом, декабристом О.Муравйовим, звільненим раніше, і дочкою (дружина і молодша дочка померли у висланні 1832) проживав на поселенні в Слободі Уріковській (нині село Урік Іркутської обл., РФ). М. у висланні не втрачав зв'язків з ін. поселенцями-декабристами. Займався землеробством, садівництвом і городництвом, зібрав велику б-ку, адже мати надсилала позбавленим дворянства синам значні кошти. М. помер і похований на місці поселення.

Дж.: Восстание декабристов, т. 1. М.—Л., 1925; *Лунин М.С.* Письма из Сибири. М., 1987.

Літ: *Дружинин Н.* Декабрист Никита Муравьев. М., 1933; *Нечкина М.В.* Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; *Її ж.* Декабристы. М., 1975.

І.І. Глизь.

МУРАВЙО́В Михайло Артемович (13.09.1880 — липень 1918) — військ. діяч рад. Росії, підполковник (1917). Н. в с. Бурдуково (нині село Костромської обл., РФ) в сел. сім'ї. Закінчив повітову школу, навчався в Новинській учительській семінарії, був виключений з неї за порушення дисципліни. Деякий час перебував у *Санкт-Петербурзі* без певних занять, улітку 1898 як вільнонайманий поступив на службу. Закінчив Казанське юнкерське піх. уч-ще, служив у 1-му піх. Невському полку в м. Рославль (нині місто Смоленської обл., РФ). За вбивство на дуелі офіцера засуджений на 2 роки арештантських рот, проте помилуваний. Учасник *російсько-японської війни 1904—1905*, поручик (1905). 1906 перебував на лікуванні за кордоном, 1907—08 служив у 13-му лейб-гренадерському Єреванському полку, 1908—14 викладав у Казанському піх. уч-щі. Учасник *Першої світової війни*, у листопаді 1914 під *Краковом* отримав важке поранення. Після лікування перебував на посаді ротного командира 2-ї Одес. піх. школи (квітень 1915 — 1916), Петрогр. військ. автошколи (вересень 1916), згодом був відряджений до *Кременчука*, зарахований до резерву 11-ї армії *Південно-Західного фронту*. Після Лютневої революції 1917 — член армійського комітету 11-ї армії, лівий есер (див. *Партія лівих соціалістів-революціонерів*). Запропонував свої послуги *Тимчасовому уряду* щодо організації ударних добровольчих батальйонів. У липні—серпні 1917 — голова Центр. виконкому по формуванню «Революційної армії з добровольців тилу для продовження війни з Німеччиною», підполковник (1917). Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* запропонував свої послуги *більшовикам*: виконував обов'язки начальника оборони Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*), головнокомандувача військами, що діяли проти військ О.*Керенського* та П.*Краснова*, помічника командувача Петрогр. військ. округу. Від грудня 1917 — начальник штабу «Групи військ по боротьбі з контрреволюцією на півдні Росії», від 16 січня 1918 — головнокомандувач рад. військ в Україні. За спогадами очевидців, відзначався хворобливою жорстокістю. Очолював похід рад. військ на *Київ* у січні 1918 (див. *Війна Радянської України за підтримки РСФРР проти УНР 1917—1918*), ініціатор масових розстрілів у місті. Від лютого 1918 — командувач збройними силами Одес. Рад. Республіки. Після падіння більшовицької влади в Україні вернувся до Петрограда, де 16 квітня отримав призначення в Баку (нині столиця Азербайджану) воєнним керівником Закавказзя. 28 квітня 1918, за свідченнями, представленими членами комітету, був заарештований і звинувачений у «потуранні масовим розстрілам, пограбуванням, що призвели до падіння радянської влади в Україні». 12 червня за рішенням Президії Всерос. ЦВК «справу Муравйова» було припинено, начебто «за відсутністю складу злочину». В червні—липні 1918 — командувач Сх. фронтом РСФРР. На початку липня 1918 підняв повстання: звернувся до рад. військ із закликом укласти мир з білочехами та повернути зброю проти більшовиків. Був підтриманий місц. виконкомом, де переважали ліві есери. Загинув у перестрілці в м. Симбірськ (нині м. Ульяновськ, РФ).

Літ.: *Печорин И.* Полковник Муравьев: Красноречивые факты. М., 1918; *Троцкий Л.* Петроград: Октябрь 1917 — 1919. В кн.: Красный Петроград. Пг., 1919; *Антонов-Овсеенко В.А.* Записки о гражданской войне, т. 1. М., 1924; *Алексеев В.* Борьба с чехословацким мятежем в Поволжье. «Пролетарская революция», 1928, № 4 (75); *Гриневич Л.* Муравйов Михайло Артемович (біографічна довідка). В кн.: Історія українського війська. Львів, 1996.

Л.В. Гриневич.

МУРАВЙО́В-АПО́СТОЛ Іван Матвійович (01.10.1767—24(12). 03.1851) — письменник, перекладач і дипломат. Батько М.*Муравйова-Апостола*, С.*Муравйова-Апостола* та І.І.Муравйова-Апостола. Н. в м. *Москва* в сім'ї генерал-майора Матвія Муравйова та Олени Петрівни, онуки гетьмана Д.Апостола. З дитинства приписаний до лейб-гвардії Ізмайловського полку. Здобув освіту в пансіоні Леонарда Ейлера на Васильєвському о-ві в *Санкт-Петербурзі*. Обер-аудитор (1784), флігель-ад'ютант (1785) при штабі петерб. губернатора Я.Брюса. З 1788 служив у Колегії закордонних справ. З 1790 — опікувався Ладозьким каналом. З 1792 як один з найосвіченіших офіцерів свого часу виконував обов'язки «кавалера» при великих князях Олександрові та Костянтинові Павловичах (вел. кн. Олександр Павлович — майбутній рос. імп. *Олександр I*). Упродовж 1796—1805 — на рос. дипломатичній службі в Гамбурзі (Німеччина),

Копенгагені (Данія) та Мадриді (Іспанія). Прибічник проангл. зовн. орієнтації. Вважають, що М.-А. брав участь у змові графа М.Паніна з метою усунення з престолу рос. імп. *Павла I*. За указами імп. Олександра I успадкував не тільки великий спадок бездітного двоюрідного діда М.Апостола (див. *Апостоли*), а й прізвище діда — Апостол. Від 1802 — в опалі, направлений у Мадрид як дипломатичний представник. Від 1806 — у відставці, мешкав у своєму маєтку Хомутець (нині село Миргородського р-ну Полтав. обл.), який був важливим осередком культ. і громад. життя Полтавщини, зокрема місцем зустрічі декабристів (див. *Декабристів рух*). Підтримував зв'язки з багатьма представниками малорос. дворянства, особливо з поетом В.*Капністом*. Повернувся на службу 1824 — сенатор та член Гол. правління уч-щ. Після виступу декабристів 1825 полишив службу й виїхав за межі *Російської імперії*. З 1826 до кінця 1840-х рр. мешкав в Італії та Франції. Останні роки життя мешкав у С.-Петербурзі у вельми скрутних матеріальних умовах.

Член Петерб. АН (1811) та літ. гуртків «Арзамас», «Беседа любителей русского слова» та «Общества любителей российской словесности» при *Московському університеті*. Автор низки худож. творів, зокрема комедії «Ошибки, или Утро вечера мудренее» (1794), роману «Письма из Москвы в Нижний Новгород» (1813—15) та ін. Прихильник респ. держ. устрою з орієнтацією на класичні античні взірці. Пропагував респ. ідеали в розвідці «Взгляд на заговор Катилины». Під час своєї подорожі 1820 до Криму детально описав історію та географію півострова. Перекладав твори англ. письменників (О.Голдсміта, Р.-Б.Шерідана) та авторів класичної давнини (*Діона Хрисостома*, Арістофана, Квінта Горація Флакка, Марка Туллія Цицерона та ін.).

П. у м. С.-Петербург.

Тв.: Ольвия: Отрывок из путешествия в Тавриду в 1820 году. СПб., 1821; Путешествие по Тавриде в 1820 г. СПб., 1823; Отрывки из путешествия по Тавриде И.М. Муравьева-Апостола в 1820 году. «Вестник Европы», 1824, ч. 134, № 3; Описание ханского дворца в Бахчисарае. «Исторический, статистический и географический журнал или современная история света» (М.), 1824, ч. 3, кн. 2; Несколько писем из путешествия по Тавриде в 1820 году. В кн.: Собрание новых русских сочинений и переводов в прозе, вышедших в свет с 1823 по 1825 год, ч. 2. СПб., 1826.

Літ.: *Павловский И.Ф.* К истории Малороссии во время генерал-губернаторства князя Н.Г. Репнина (очерки, материалы и переписка): по архивным данным. Полтава, 1905; *Муравьев-Апостол М.И.* Воспоминания и письма. Пг., 1922; *Медведська Л.О.* Сергій Іванович Муравйов-Апостол. К., 1961; *Кузьменко А.Ю.* Іван Матвійович Муравйов-Апостол. К., 1964; *Эйдельман Н.* К биографии С.И. Муравьева-Апостола. В кн.: Исторические записки, т. 96. М., 1975; *Каплун В.* «Жить Горацием или умереть Катонном»: российская традиция гражданского республиканизма (конец XVIII — первая треть XIX века). «Неприкосновенный запас», 2007, № 5.

О.В. Ясь.

МУРАВЙÓВ-АПÓСТОЛ Іполит Іванович (07.08.1806—03.01.1826) — військовик, учасник *декабристів руху*. Син І.М.*Муравйова-Апостола*, молодший брат М.*Муравйова-Апостола* та С.*Муравйова-Апостола*. 1824—25 навч. в Петерб. уч-щі колоноважатих. Отримав офіцерське звання прапорщика. Був направлений у 2-гу армію в квартирмейстерську частину. Член Пн. т-ва, до якого М.-А. прийняв К.*Рилєєв*. 13 грудня 1825 виїхав із *Санкт-Петербурга* до місця служби в *Тульчин*. Учасник *Чернігівського полку повстання*. 31 грудня 1825 Іполит з'явився у *Василькові* на Соборній площі, де стояв вишикуваний полк. Він приєднався до повстанців. Поранений під час повстання, і не бажаючи здаватися в полон, застрелився. Похований у спільній могилі з А.*Кузьминим* та М.*Щепиллом* у с. Трилиси (нині село Фастівського р-ну Київ. обл.).

Літ.: *Нечкина М.В.* Движение декабристов, т. 1. М., 1955; Муравьев-Апостол И.И. В кн.: Декабристы: Биографический справочник. М., 1988; *Киянская О.И.* Южный бунт: Восстание Черниговского пехотного полка. М., 1997; *Готовцева А.Г.* К биографии И.И. Муравьева-Апостола. «Соціальна історія», вип. 5. К., 2009.

Г.Д. Казьмирчук.

МУРАВЙÓВ-АПÓСТОЛ Матвій Іванович (18.04.1793—21.02.1886) — військовик, учасник *декабристів руху*. Син І.М.*Муравйова-Апостола*, брат С.*Муравйова-Апостола* та І.І.*Муравйова-Апостола*. Н. в м. *Санкт-Петербург*. Навч. в Парижі (Франція), а потім — у С.-Петербурзі в корпусі інженерів шляхів сполучення (з 1810). Учасник *Війни 1812* та закордонного походу рос. армії 1813—14. З 1818 переведений у *Полтаву*, 1822 вийшов у відставку підполковником. З 1823 проживав у маєтку Хомутець (нині село Миргородського р-ну Полтав. обл.). Масон, член ложі «Об'єднаних друзів», «Трьох доброчинностей» (1816 — 3 травня 1820; див. також *Масонство*).

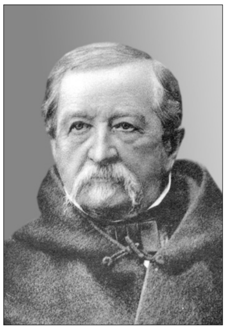

М.І. Муравйов-Апостол.

Один із засновників *«Союзу порятунку»*, учасник Моск. змови 1817, член *«Союзу благоденства»* та Пд. т-ва, координатор діяльності Пд. т-ва з його Північною управою (П.Свистунов, Ф.*Вадковський*, Г.Вітгінштейн та ін.), учасник *Чернігівського полку повстання*.

Його заарештовували двічі: перший раз — 29 грудня 1825 в с. Трилиси (нині село Фастівського р-ну Київ. обл.), другий — 3 січня 1826. Засуджений до каторжних робіт на 20 років. Пізніше термін було скорочено до 15 років, каторжні роботи було замінено на поселення в Сибіру. Перебував на засланні в Іркутську, Якутську та Омську (усі нині міста в РФ). 1856 відновлений у правах *дворянства*, поселився в с. Зикова Московського пов. З 1858 йому було дозволено проживання в *Москві* й С.-Петербурзі.

Підтримував зв'язки з ін. звільненими із заслання декабристами. В листах до них схвалював діяльність О.*Герцена*, відзначав великий вплив його «вільного російського слова» на розвиток сусп. думки, активно працював над питанням звільнення селян з кріпацтва, засуджував ганебну практику поміщиків, які в роки проведення селянської *реформи 1861* зганяли селян з родючіших земель. М.-А. — автор спогадів «Воспоминания и письма» (Петроград, 1922).

Літ.: *Нечкина М.В.* Движение декабристов, т. 1. М., 1955; *Муравьев-Апостол М.И.* Воспоминания и письма. В кн.: Мемуары декабристов: Южное общество. М, 1982; Муравьев-Апостол М.И. В кн.: Декабристы: Биографический справочник. М.,

С.І. Муравйов-Апостол.

1988; *Савичев Н.П.* Первые благовестители свободы. К., 1990.

Г.Д. Казьмирчук.

МУРАВЙО́В-АПО́СТОЛ Сергій Іванович (23.10.1796—13.07.1826) — військовик, учасник *декабристів руху*. Син І.М.*Муравйова-Апостола*, брат М.*Муравйова-Апостола* та І.І.*Муравйова-Апостола*. Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім'ї придворного цариці *Катерини II*, пізніше — дипломата в Гамбурзі та Іспанії, відомого письменника і сенатора. Дитинство провів у м. Гамбург (Німеччина), потім виховувався в Парижі (Франція) в пансіоні Хікса до 1802. Служив у корпусі інженерів шляхів сполучення юнкером у 1810, з 1811 — прапорщик, з 1812 — підпоручик.

Учасник *Війни 1812* та закордонного походу рос. армії 1813—14. З 1813 переведений до лейбгвардії Семеновського полку, після повстання Семеновського полку 1820 був відправлений підполковником у Полтав. піх. полк (1820). 1822 переведений до Черніг. піх. полку. Масон, член (з 2-го січня 1817) й обрядоначальник (з 14-го червня 1817) ложі «Трьох доброчинностей», вийшов з ложі 22 грудня 1818 (див. також *Масонство*).

Засновник *«Союзу порятунку»* та *«Союзу благоденства»*, член Пд. т-ва, один з його директорів, голова *Васильківської управи* цього т-ва.

Заарештований 29 грудня 1825 у с. Трилиси (нині село Фастівського р-ну Київ. обл.), але звільнений офіцерами М.*Кузьминим*, І.Сухиновим і М.*Щепиллом*. Один з керівників *Чернігівського полку повстання*. Вдруге заарештований 3 січня 1826, відправлений у С.-Петербург. Засуджений до смерті. Страчений.

Літ.: *Нечкина М.В.* Движение декабристов, т. 1. М., 1955; *Медведская Л.А.* Сергей Иванович Муравьев-Апостол. М., 1970; Муравьев-Апостол С.И. В кн.: Декабристы: Биографический справочник. М., 1988; *Савичев Н.П.* Первые благовестители свободы. К., 1990.

Г.Д. Казьмирчук.

МУРАВЙО́ВИ-АПО́СТОЛИ — рос. дворянський рід, що походив по жін. лінії від гетьмана Д.*Апостола*. 1800 за бажанням останнього в роді — полковника Михайла Даниловича Апостола (р. н. невід. — п. 1816), правнука гетьмана — прізвище та маєтки отримав його двоюрідний брат — відомий рос. держ. діяч, дипломат та письменник **Іван Матвійович** Муравйов (див. І.М.*Муравйов-Апостол*; 1767—1851) — син військ. інженера, генерал-майора (1764), мемуариста Матвія Артамоновича Муравйова (1711 — після 1775) та Олени Петрівни Апостол (1731—67). З його дітей найбільш відомі **Матвій** (див. М.*Муравйов-Апостол*; 1793—1886), **Сергій** (див. С.*Муравйов-Апостол*; 1796 —1826) та **Іполит** (див. І.І.*Муравйов-Апостол*; 1806—26) — декабристи (див. *Декабристів рух*). 1886, після смерті синів Івана Матвійовича М.-А., які не залишили нащадків, прізвище Муравйових-Апостолів було закріплене за його правнуком — Володимиром Володимировичем Короб'їним, онуком його дочки **Катерини Іванівни** М.-А., після одруження — Бібікової.

Герб роду Муравйових-Апостолів-Короб'їних внесений до 15-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Лобанов-Ростовский А.Б.* Русская родословная книга, т. 1. СПб., 1895; *Муравьев С.Н.* Родословная Муравьевых, Муравьевых-Апостолов. «Родина», 1989, № 12; *Його ж.* Муравьевы (краткая история рода). В кн.: Декабристы и их время: Труды Государственного исторического музея, вып. 88. М., 1995; *Федорченко В.* Дворянские роды, прославившие Отечество: Энциклопедия дворянских родов. Красноярск—М., 2004.

В.В. Томазов.

МУРА́ВСЬКИЙ ШЛЯХ, Муравська сакма — один із магістральних степових шляхів, що з давніх часів і аж до 19 ст. пролягали теренами України. Імовірно, вперше згадується в писемних джерелах під 1555. Походження назви дискусійне. Найбільш докладно описаний у «*Большому чертежу книге*». З'єднував Крим із центр. районами Росії. Подібно до ін. степових шляхів М.ш. пролягав переважно вододілами, із мінімальною кількістю переправ. Починався в *Перекопі*, ішов верхів'ями річок Дніпровського та Азовського басейнів, далі — вододілом Дніпра та Сіверського Дінця (прит. Дону), переходив у

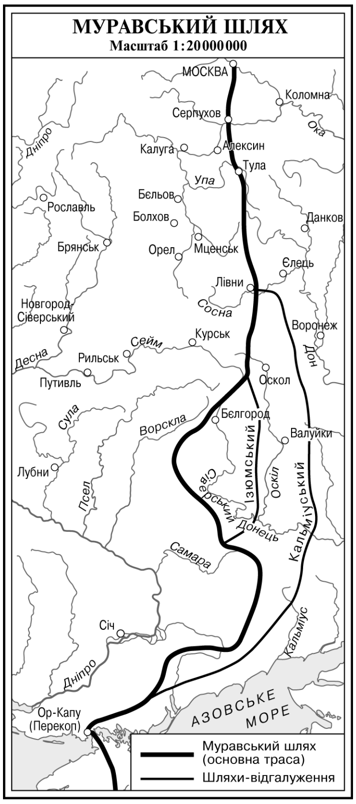

басейн Дону (де перетинав його праву притоку Бистра Сосна біля м. Лівни; нині місто Орловської обл., РФ), а потім — у басейн Оки (прит. Волги), де перетинав її праву притоку Упа біля м. Тула (нині місто в РФ). Від Тули М.ш. вів до бродів через Оку і на *Москву*. Між верхів'ями річок Мож (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону) і Коломак (прит. Ворскли, бас. Дніпра) станом на 1627 шлях був перекопаний ровом, який не можна було обминути.

У 16—17 ст. М.ш. використовувався ордами *Кримського ханату* для набігів та походів на терени Рос. д-ви, зокрема на *Слобідську Україну*. Друга назва траси — «Царева дорога» — пов'язана з тим, що нею рухалося військо на чолі із самим *ханом* («царем»). Із розвитком російської прикордонної оборонної системи інтенсивність татарських набігів зменшувалася, натомість зростало значення М.ш. як торг. артерії.

Дж.: Книга Большому чертежу. М.—Л., 1950.

Літ.: *Багалей Д.И.* Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. М., 1887; *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі,

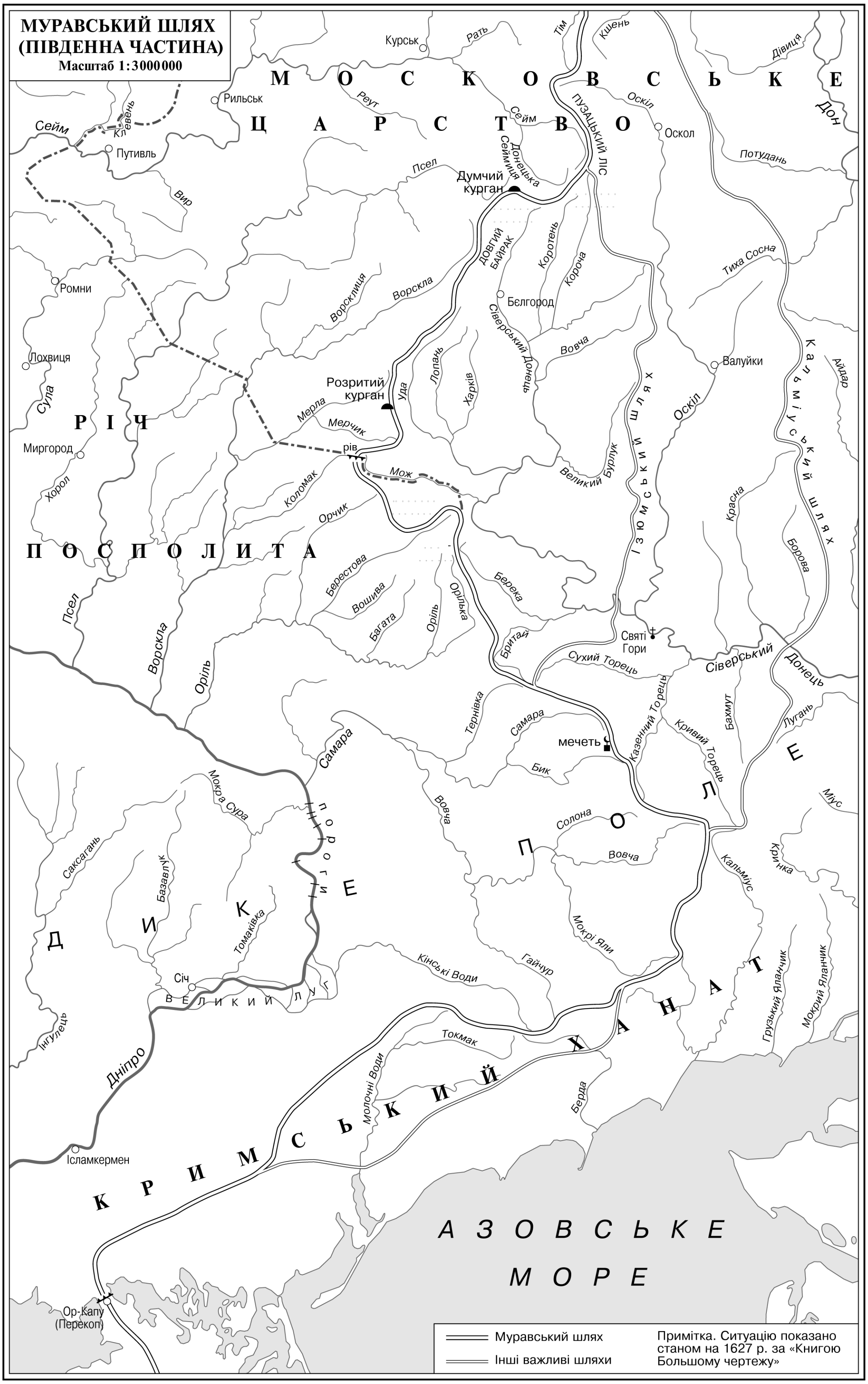
МУРАВСЬКИЙ ШЛЯХ
(ПІВДЕННА ЧАСТИНА)
Масштаб 1:3000000
МОСКОВСЬКЕ
ЦАРСТВО
РІЧ
ПОСПОЛИТА
ДИКЕ
ПОЛЕ
КРИМСЬКИЙ ХАНАТ
АЗОВСЬКЕ
МОРЕ
Курськ
Рильськ
Путивль
Ромни
Лохвиця
Миргород
Оскол
Бєлгород
Валуйки
Думчий курган
Розритий курган
рів
Святі Гори
мечеть
Січ
Ісламкермен
Ор-Капу (Перекоп)
Пузацький ліс
Довгий байрак
Ізюмський шлях
Кальміуський шлях
Великий Луг
пороги
Сейм
Клевень
Вир
Рать
Тім
Кшень
Реут
Сеймиця
Донецька
Псел
Оскіл
Дон
Дівиця
Потудань
Тиха Сосна
Айдар
Ворсклиця
Ворскла
Коротень
Короча
Сіверський Донець
Лопань
Харків
Уда
Вовча
Мерла
Мерчик
Мож
Великий Бурлук
Сула
Хорол
Коломак
Орчик
Красна
Борова
Берестова
Вошива
Багата
Оріль
Орілька
Берека
Британ
Сухий Торець
Казенний Торець
Бахмут
Донець
Лугань
Тернівка
Самара
Бик
Кривий Торець
Мокра Сура
Саксагань
Базавлук
Томаківка
Солона
Кальміус
Міус
Кринка
Мокрі Яли
Гайчур
Кінські Води
Інгулець
Дніпро
Токмак
Молочні Води
Берда
Грузький Яланчик
Мокрий Яланчик
Муравський шлях
Інші важливі шляхи
Примітка. Ситуацію показано станом на 1627 р. за «Книгою Большому чертежу»

або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994.

Д.Я. Вортман.

МУРА́Д-ҐЕРЕ́Й (1627—1696) — крим. хан із грудня 1678 по вересень 1683. Онук хана Селямет-Ґерея I, був калгою за правління дядька *Мегмед-Ґерея IV*. Призначений ханом замість Селім-Ґерея I після невдалої спроби захопити *Чигирин* (див. також *Російсько-турецька війна 1676—1681*). М.-Ґ. виправдав сподівання осман. уряду, взявши участь у захопленні міста 1678. Уклав з Рос. д-вою *Бахчисарайський мир 1681.*

Правління М.-Ґ. у внутр. політиці відзначилося екстравагантною спробою відродити традиційне степове право — тьоре — обмежуючи застосування ісламського права — шаріату. Запровадив посаду тьоре-баши — гол. судді, який відав призначеннями всіх суддів (див. *Кадій*), і таким чином поставив під контроль суд. систему. Суд. реформа здобула широку підтримку серед знаті й населення, проте послужила приводом для його відставки в Стамбулі. Доживав віку в помісті в Янболу (нині м. Ямбол, Болгарія).

Літ.: Gulbün-i Hanan. İstanbul, 1287/1870; *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб., 1887.

О.І. Галенко.

К.Г. Муратова.

МУРА́ТОВА Кіра Георгіївна (н. 05.11.1934) — актриса, сценарист і кінорежисер. Нар. арт. УРСР (1990), дійсний член Академії мист-в України. Н. в м. Сороки (нині м. Сорока, Молдова). 1959 закінчила Всесоюзний держ. ін-т кінематографії (майстерню С.Герасимова та Т.Макарової). 1959—62 — кінорежисер Моск. кіностудії ім. Максима Горького. З 1962 працює на *Одеській кіностудії художніх фільмів* режисером-постановником. Її кіномистецтво — глибокої думки, витонченої форми, високої кінематографічної к-ри, позначене неперевершеним талантом і самобутністю режисера. Поставила стрічки: «Біля крутого яру» (1961, Моск. кіностудія ім. Максима Горького), «Пізнання білого світу» (1980, у співавт. сценарію, на Ленінгр. кіностудії «Ленфільм»); «Наш чесний хліб» (1964, у співавт. з О.Муратовим), «Короткі зустрічі» (1967, вийшов на екран 1987, режисер-постановник і дебютувала як актриса), «Зміна долі» (1987, автор сценарію), «Довгі проводи» (1971, вийшов на екран 1987), «Астенічний синдром» (1989), «Три історії», «Чутливий міліціонер» (1992, за власним сценарієм), «Захоплення» (1995, премії «Ніка» та «Тріумф»), «Налаштовувач» (2004), «Два в одному» (2006, премія «Ніка», Росія) — усі на Одес. кіностудії худож. фільмів. Написала сценарії до 9 кінострічок, у 3 зіграла як актриса. Співпрацювала з акторами Н.Руслановою, З.Шарко, В.Висоцьким, Р.Литвиновою та ін., композиторами О.Каравайчуком, В.Сильвестровим.

Лауреат Держ. премії України ім. Т.Шевченка (1997).

Нагороджена орденом кн. Ярослава Мудрого 4-го ст. (2004), 3-го ст. (2009). Людина року (2007, Росія).

Літ.: Режисери і фільми сучасного українського кіно: Творчі портрети. К., 1969; *Божович В.И.* Кира Муратова: Творческий портрет. М., 1988; *Островский Г.* Одесса, море, кино: Страницы истории далекой и близкой. Одесса, 1989; *Шлегель Г.-И.* Обыденность сосуществования прекрасного и жестокого. «Экран и сцена», 1999, № 19—20; *Абдуллаева З.* Кира Муратова: искусство кино. М., 2008.

М.В. Юр.

МУРА́ШКО Микола Іванович (20(08).05.1844—22(09).09.1909) — живописець, педагог, худож. керівник. Дядько О.*Мурашка*. Н. в м. *Глухів* у сім'ї іконостасного майстра. 1858—63 був учнем художника-реставратора в *Києві*, 1863—68 навч. в петерб. Академії мист-в. Від 1868 викладав малювання в київ. г-зіях, реальному уч-щі, *Колегії Павла Ґалаґана*. 1875 заснував приватну художню школу, яка увійшла в історію укр. мист-ва під назвою Київ. рисувальна школа М.Мурашка (див. *Київська рисувальна школа*) і функціонувала до 1901, відігравши важливу роль у розвитку образотворчого мист-ва й худож. освіти в Україні. Цю школу тривалий час підтримував меценат-мільйонер І.Терещенко (див. *Терещенки*). Її закінчили, зокрема, І.*Їжакевич*, Ф.*Красицький*, О.Мурашко, М.Жук, М.*Пимоненко*, К.*Малевич*, В.Сєров та ін.

П. у м. Київ.

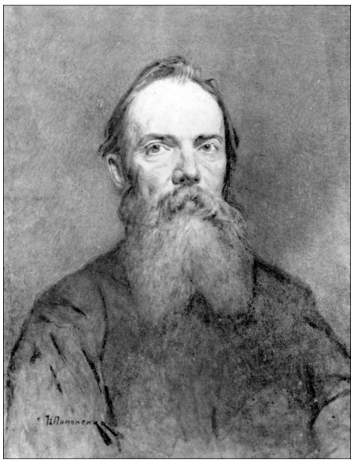

М.І. Мурашко. Портрет роботи художника М. Пимоненка. 1884.

Твори: «Мотив околиць Києва» (1879), «Осінь», «Дніпро», «Над Дніпром» (усі 1880—90-ті рр.), «Крим» (1892), «Український пейзаж» (1896); портрети: Т.Шевченка (1864—67), Петра (*Могили*; 1868), М.*Ге* (1906). Автор книги «Воспоминания старого учителя» (вип. 1—3. К., 1907—09, перевид. — К., 1964).

Літ.: *Турченко Ю.Я.* Київська рисувальна школа. К., 1956; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997.

Г.С. Брега, Л.І. Ткачова.

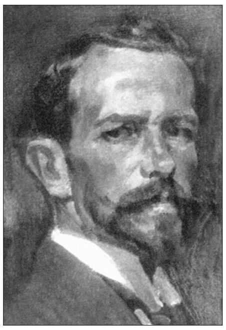

О.О. Мурашко. Автопортрет. Олія. 1918.

МУРА́ШКО Олександр Олександрович (07.09(26.08).1875—14.06. 1919) — живописець і педагог, майстер психологічного портрета. Небіж М.*Мурашка*. Н. в м. *Київ*. Перші художні навички здобув в іконописній майстерні свого батька О.І.Мурашка. Деякий час відвідував Київ. рисувальну школу М.Мурашка (див. *Київська рисувальна школа*). 1894—1901 вдосконалював майстерність в Академії мист-в у *Санкт-Петербурзі* (у майстерні І.*Рєпіна*), Мюнхені (Німеччина), Парижі (Франція). Працював у галузі портретного й жанрового живопису. У Парижі ознайомився з доробком художників-імпресіоністів, що справило на нього велике враження. Тому митець поступово відійшов від суто академічних завдань, став розкутішим у своїй живописній манері. Йому були підвладні всі жанри живопису. Він — автор великоформатних тематичних полотен, жанрових картин, а особливо — портретів, які відзначаються досконалою психологічною характе-

ристикою. Брав участь в організації «Нового товариства художників» (1904—07), від 1911 експонувався на виставках «Спілки російських художників». Від 1915 став експонентом, а з 1916 — членом Т-ва пересувних худож. виставок. Викладав у Київ. худож. уч-щі (1907—12), а з 1913 — у власній студії. З 1917 — основоположник і професор *Української академії мистецтв*. Творчість М. здобула широке визнання: його картини експонувалися на міжнар. виставках у Мюнхені, Берліні (Німеччина), *Відні*, Венеції, Римі (обидва міста в Італії), Амстердамі (Нідерланди) та ін. містах Європи.

Роботи: «Портрет молодого чоловіка», «Портрет дівчини в рожевій блузі», «Похорон кошового», «Портрет дівчини в червоному капелюсі», «Недільний день», «Праля», «Селянська родина» тощо.

Вбитий невідомим у м. Київ.

Літ.: *Шпаков А.* О.О. Мурашко. К., 1959; *Членова Л.Г.* Александр Мурашко. К., 1980; *Блюміна І.* Майстер живописної палітри. «Урядовий кур'єр», 1999, 6 липня; *Прахов М.* Останні дні О.О. Мурашка. «Зона», 2001, № 15.

О.В. Янковська.

МУРЗА́ — у татаромовних степових сусп-вах — родовий титул представників племінної та служилої знаті. Титул М. надавався синам та ін. нащадкам племінних ватажків із посадовим титулом у ранзі/достоїнстві бега/*бея*, нижчому за ранг суверенного правителя (як хан та *каган*), і не мав, як бег, додаткового значення посадового титулу. Тому термін «мурза» в сторонніх спостерігачів та в наук. літературі вживається для означення татар. знаті взагалі і визнається як еквівалент титулу *князя*.

Слово «мурза» походить від перського «мірза» (поширеного в персомовному середовищі від Азербайджану до Індії), яке, у свою чергу, є скороченням від складного слова «амір-заде» (араб. «амір» — правитель, перське «заде» — народжений) — буквально — «син правителя/князя». Початково титул «амірзаде/мірза» увійшов до офіц. вжитку в д-ві Тімура (за титулом — аміра) в 14 ст. для титулування його синів. Він закріпився у вжитку на території під правлінням Тімуридів і завдяки престижу останніх набув популярності в д-вах та спільнотах, що зазнали їхнього політ. та культ. впливу, зокрема в *Кримському ханаті*, Казанському та Астраханському ханатах, у ногайських ордах, а також у черкесів на Пн. Кавказі. Там титул М. набув свого тюркського звучання і витіснив з ужитку тюркський родовий титул *ага* (буквально — «старший брат»).

Уряди *Великого князівства Литовського*, *Королівства Польського* та Моск. д-ви визнали титул М. (ігноруючи титул бега/бея) рівним княжому для представників татар. родів, які в них були прийняті на службу. На відміну від свого перського відповідника «мірза», який із часом набув значення почесного титулу та формули ввічливого звернення (на зразок «пан» — у цьому випадку він ставиться перед прізвищем), М. залишився виключно родовим титулом.

О.І. Галенко.

МУРЗАКЕ́ВИЧ Микола Никифорович (21.04.1806— 24.10.1883) — професор *Рішельєвського ліцею*, віце-президент *Одеського товариства історії та старожитностей*. Н. в м. Смоленськ (нині місто в РФ). Навч. в Смоленській духовній семінарії, потім — на етико-політ. відділенні філос. ф-ту Моск. ун-ту. З 1823 працював домашнім учителем, чиновником таможні в *Одесі* (1830), а з 1831 — у Рішельєвському ліцеї, де пройшов шлях від викладача до директора. З 1857 — у відставці. З 1830 до кінця життя досліджував пам'ятки Пн. Причорномор'я. 1839 — один із засновників Одес. т-ва історії та старожитностей, обіймав посади секретаря (1839—75), віце-президента (1875—83), редактора (1844—83) друкованого органу т-ва — *«Записок Одесского общества истории и древностей»* («ЗООИД»), директора *Музею Одеського товариства історії та старожитностей* (1844). М. — автор більше 120 праць, присвячених історії краю. Досліджував генуезькі, грец. поселення на узбережжі Чорного і Азовського морів, обстежував місц. архіви, пам'ятки старовини, проводив археол. розкопки на о-ві *Зміїний*, колекціонував медалі, монети, книги. В «ЗООИД» ним були опубліковані важливі документальні матеріали з історії *Кримського ханату*, *Бессарабії*, заселення *Новоросійського краю*, а також з історії Росії.

М. співпрацював з багатьма наук. т-вами Росії і Європи. Брав участь у роботі 1—4-го *Археологічних з'їздів*, 1871 входив до складу Комісії з підготовки законопроекту про охорону істор. пам'яток Росії.

П. у м. Одеса.

Бібліогр.: Краткая история древнего Херсонеса. Одесса. 1836; История генуэзских поселений в Крыму. Одесса, 1837; Очерк успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшем двадцатипятилетии с 1820 по 1846 год. Одесса, 1846; Краткий указатель императорского музея ООИД. Одесса, 1881.

Літ.: Николай Никифорович Мурзакевич: Автобиография. Примечания и биографический очерк. «Русская старина», 1887, № 1; Записки Николая Никифоровича Мурзакевича. Там само, 1888, № 9; *Юргевич В.* Исторический очерк 50-летия Одесского общества истории и древностей: 1839—1889. Одесса, 1889; *Григор'єва Т.Ф.* Сторінки життя і діяльності М. Мурзакевича. В кн.: Історія України: Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). К., 1996.

Т.Ф. Григор'єва.

М.Н. Мурзакевич.

МУРЗА́К-КОБИ́НСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра доби *мезоліту*. Осн. стоянки — Мурзак-Коба, Шан-Коба (шари 2, 3), Фатьма-Коба (шари 2, 3, 4), Кара-Коба, Ласпі VII, Аджи-Коба III; поховання в Фатьма-Кобі та Мурзак-Кобі. Територія поширення — Гірський Крим. Датується часом від 9,5 до 7 тис. років тому. Для крем'яної індустрії М.-к.к. притаманна високорозвинена техніка платівчастого розколювання з одно- та двоплощадних нуклеусів. Знаряддя: геометричні мікроліти (переважно трапеції та, у меншій кількості, сегменти й трикутники), кінцеві та підокруглі скребачки, кутові й бокові різці, платівки з виїмками, кістяні гарпуни та вістря з боковим пазом. Госп-во мурзак-кобинського населення: полювання на лісових тварин, збиральництво, рибальство. Госп. сезонний цикл складався з зимового періоду в передгір'ях та літнього на яйлах гірських плато. На основі М.-к.к. формується *таш-аірська культура* доби *неоліту*.

Літ.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; *Телегін Д.Я.* Мезолітичні пам'ятки України. К., 1982.

О.О. Яневич.

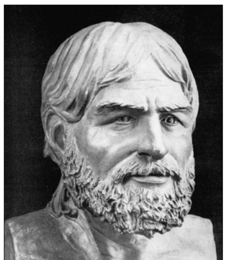

Мурзак-Кобинська культура. Чоловік з грота Мурзак-Коба. Реконструкція М. Герасимова.

Мурзак-Кобинська культура. Жінка з грота Мурзак-Коба. Реконструкція М. Герасимова.

В.Ю. Мурзін.

МУ́РЗІН В'ячеслав Юрійович (н. 04.09.1951) — археолог, фахівець у галузі археології раннього *залізного віку*. Д-р істор. н. (1992), професор. Н. в м. *Мелітополь.* Закінчив Харків. ун-т (1973). 1973—76 навч. в аспірантурі Ін-ту археології АН УРСР (нині *Інститут археології НАН України*), 1976—2003 працював у цьому ін-ті. 1980 захистив канд. дис., 1992 — докторську. 1993—2002 очолював відділ скіфо-сарматської археології Ін-ту археології АН (з 1994 — НАН) України. З 2003 — на викладацькій роботі.

Брав участь у низці археол. експедицій, що досліджували старожитності на теренах України, у т. ч. впродовж багатьох років (1981—86, 1992—2002) очолював Українсько-нім. археол. експедицію, яка здійснила розкопки кургану скіф. еліти *Чортомлик* та проводила дослідження відомого *Більського городища* скіф. доби.

Автор більш ніж 100 наук. праць, у т. ч. кількох монографій. Найбільшу увагу приділяв вивченню скіф. архаїчних пам'яток степової частини Пн. Причорномор'я та проблемі походження *скіфів.*

Лауреат Держ. премії України ім. Т.Шевченка (2002).

Праці: Скифская архаика Северного Причерноморья. К., 1984; Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. К., 1990; Чертомлык: Скифский царский курган IV века до н. э. К., 1991 (у співавт.).

С.А. Скорий.

МУРО́ВАНІ КУРИ́ЛІВЦІ — с-ще міськ. типу *Вінницької області*, райцентр. Розташов. на берегах р. Жван (прит. Дністра), за 21 км від залізничної ст. Котюжани. Населення 6,1 тис. осіб (2004).

Муровані Курилівці. Палац Комарів. Малюнок художника Н. Орди. 1871—1873.

Археологам М.К. пам'ятні за подільською експедицією 1846, у складі якої перебував і Т.*Шевченко.*

Уперше згадується під 1493 як Чурилівці, маєтність (9 *димів*) шляхетського роду рус. походження — Чурилів. Уже в 16 ст. назва трансформувалася в Курилівці (1549 — «пустиня Курилівці»), а додаток «Муровані» згодом утворився завдяки кам'яному замку, зведеному в цьому ж столітті. Адміністративно М.К. були розташовані на межі *Подільського воєводства* та пізніше утвореного *Брацлавського воєводства.* Від 1565 відомі як володіння шляхтича Полянського, утім зверхності над цією маєтністю рід Чурилів не втрачав до серед. 17 ст. Овдовіла по смерті (1648) кн. Януша Четвертинського власниця М.К. Софія Чурило вийшла вдруге заміж за брацлавського *підсудка* Казимира-Миколая Коссаківського, відтак до кінця 18 ст. містечком володіли його нащадки.

За часів *національної революції 1648—1676* лишалися поза межами контрольованої козаками території. Спустошені в період Руїни (див. *Громадянські війни в Україні другої половини 1650-х — першої половини 1660-х років*) та турец. окупації *Поділля* 1672—99 (див. *Кам'янецький ейялет*), вони відроджуються у 18 ст. (спочатку — як село в давньому Копайгородському старостві; див. *Староство*). Від 1775 — містечко з правом проведення 2-х *ярмарків* щомісяця. 1776 налічували 166 димів.

До країнознавчої літератури М.К., як місто знане укріпленістю, уперше потрапили завдяки латиномовному описові *Королівства Польського* та *Великого князівства Литовського* А.Целларія (1659), який використав мапу Г. де *Боплана.*

За 2-м поділом Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) перейшли під владу *Російської імперії.* Власниця М.Катарина з Потоцьких, вдова останнього представника місцевих Коссаківських, відмовилася присягнути рос. імп. *Катерині II*, відтак маєток конфіскував царський уряд та передав (1795) у власність далекому родичеві Коссаківських — графові Станіславу Комару, особі, наближеній до фаворита імператриці кн. П.Зубова. Останній, на залишках замку Курилів (Чурилів) 16 ст. 1800—05, звів палац («подільський Версаль»). 1870 в Олександра Комара маєток купив майбутній адмірал М.*Чихачов.* Містечко ж тоді належало до Ушицького пов. *Подільської губернії* (з 1861 — волосний центр). Протягом 19 — поч. 20 ст. зростало екон. значення М.К. 1842 було побудовано цукровий з-д. 1897 в М.К. мешкало 4340 жителів (з них 1410 — євреї). У містечку діяли правосл. церква та 3 єврейс. молитовні будинки.

За часів *української революції 1917—1921* це була зона сел. повстанських рухів. 1919—20 відбувалися бої укр. військ з *більшовиками.*

Райцентр 1923—62 і від 1966, спочатку — *Могилів-Подільської округи*, а потім — Він. обл. 1924 мали 5415 жителів.

У період *Другої світової війни* та гітлерівської окупації (від 17 липня 1941 до 25 березня 1944) в М.К. існував осередок руху Опору, в околиці діяли партизани. Гітлерівці в містечку створили концтабір та єврейс. гетто.

Від 1956 — с-ще міськ. типу.

Історико-архіт. пам'ятки: садиба Комарів-Чихачових (1800—05) з фрагментами замку 16 ст.

У містечку від 1992 діє картинна галерея.

У М.К. народилися Дельфіна Потоцька, з дому Комар (1807—77) — учениця польс. композитора Ф.-Ф.*Шопена* та подруга письменника З.Красінського, а також Я.Давидзон (1912—98) — укр. фотомитець.

Літ.: ІМіС Української РСР: Вінницька область. К., 1972; Містечка Східного Поділля. Вінниця, 2002; *Денисик Г.І. та ін.* Перлини Східного Поділля. Вінниця, 2008.

Д.С. Вирський.

МУ́РСЬКИЙ Володимир (1888—1935) — громад. і політ. діяч, журналіст, дипломат. Родом з *Галичини.* До початку *Першої світової війни* працював учителем. 1917—18 активно пропагував національно-держ. і культ. політику *Української Центральної Ради*, редагуючи разом з І.*Липою* час. «Українське слово» в *Одесі*, а згодом — очолюючи департамент преси і пропаганди *Української*

Народної Республіки. Пізніше, за доби *Директорії* УНР, був радником нар. мін-ва закордонних справ УНР. Згодом — в еміграції в Австрії, Польщі й Туреччині, де був дипломатичним представником *Державного центру УНР на еміграції*, зав'язуючи контакти з впливовими діячами багатьох країн та інформуючи їх про укр. справу. Зокрема, у *Стамбулі* він написав і 1930 видав книжку «Україна та її боротьба за незалежність» (турец. мовою).

П. у м. Стамбул.

Літ.: *Стрельський Г.* Діячі України доби національно-визвольних змагань (1917—1920 рр.). «Історія в школі», 1998, № 11; *Шульгин О.* Без території: Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. К., 1998; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919—1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). К., 1999; *Стрельський Г.* Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917—1920 рр.). К., 2000; Українська політична еміграція 1919—1945: Документи і матеріали. К., 2008.

Г.В. Стрельський.

МУ́СІН-ПУ́ШКІН Олексій Іванович (27(16).03.1744—13(01).02. 1817) — рос. держ. діяч, історик, археограф, граф (з 1797). Член Петерб. АН (з 1789). Обер-прокурор Найсвятійшого Синоду (1791—95). Президент Академії мист-в (1794—99). Збирав і досліджував пам'ятки давньої писемності, археології та історії, нумізматичні збірки. Виявив і ввів до наук. обігу першу відому тоді давньорус. монету — *срібляник* вел. кн. київ. *Ярослава Мудрого*. Ініціатор й один з укладачів анкети Найсвятійшого Синоду щодо виявлення та опису стародавніх рукописів у церквах і монастирях. Відкрив *Лаврентіївський літопис*, список *«Руської правди»*, *«Повчання» Володимира Мономаха*, *«Слово о полку Ігоревім»*, «Книгу Большому чертежу» (див. *«Большому чертежу книга»)* та низку ін. пам'яток 12—17 ст., які дослідив і опублікував. Автор істор. дослідження про розташування *Тмутороканського князівства* (1794).

Слід зазначити, що під час *Війни 1812* при пожежі в Москві був втрачений примірник тексту *«Слова о полку Ігоревім»*, який слугував основою для опублікованого М.-П. його варіанта. Тому дотепер серед науковців тривають дискусії щодо оригінального походження та автентичності цієї пам'ятки давньорус. літератури.

П. у м. *Санкт-Петербург*.

Літ.: *Черепнин Л.В.* Русская историография до XIX века. М., 1957; *Ключевский В.О.* Сочинения, т. 8. М., 1959; *Козлов В.П.* Колумбы российских древностей. М., 1985.

С.І. Кот.

МУСО́КІЙ (Μουσωκιοζ) — ватажок одного з військово-територіальних союзів *склавінів* (слов'ян) Нижнього Подунав'я, який згадується *Феофілактом Симокаттою* (поч. 7 ст.) у зв'язку з подіями кінця 6 ст. Воював з *Візантією* в союзі з *аварами*, а також з об'єднанням ін. слов'ян. ватажка — *Ардагаста*.

Літ.: Свод древнейших письменных известий о славянах, т. 2: (VII—IX вв.). М., 1995.

Р.В. Терпиловський.

МУ́СОРГСЬКИЙ Модест Петрович (21(09).03.1839—28(16).03. 1881) — рос. композитор. Н. в с. Карєво (нині село Псковської обл., РФ). Разом із М.Балакірєвим, О.Бородіним, М.Римським-Корсаковим, Ц.Кюї входив до складу співдружності рос. композиторів, відомої під назвою «Могуча кучка». Протягом життя підтримував творчі стосунки з представниками укр. інтелігенції. В юності познайомився з М.*Костомаровим*, Т.*Шевченком*, О.Рубцем; студентом Петерб. консерваторії — М.В.*Лисенком* (зокрема, акомпанував хорові під його керуванням на вечорі на підтримку бідних студентів Медикохірургічної академії 15 лютого 1875). 1879 здійснив концертне турне разом із співачкою Д.Леоновою по містах України (*Полтава*, Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*), *Херсон*, *Одеса*, *Севастополь*, *Ялта*).

Автор опер, симфоній, камерно-вокальної (хори, романси) та інструментальної музики. Центр. місце в творчості М. посідав оперний жанр — «Борис Годунов» (за трагедією О.*Пушкіна*, 1868—69, 2-га редакція — 1872), «Хованщина» (на історичний сюжет, запропонований композиторові В.Стасовим, лібрето власне, 1872—80, не завершена, закінчив М.Римський-Корсаков, 1883). До ін. найяскравіших здобутків належить фортепіанний цикл «Картинки з виставки», окремі камерно-вокальні твори (на власні тексти і М.Некрасова) та цикли романсів, зокрема на вірші А.Голєніщева-Кутузова («Песни и пляски смерти»).

Новаторські знахідки М. в галузі муз. драматургії оперних творів, інтонаційності й формотворення в царині вокальних та інструментальних композицій вплинули на творчість його молодших сучасників (К.-А.Дебюссі, Ж.-М.Равель та ін.) й стали передвісниками багатьох відкриттів музики 20 ст. (найяскравіші послідовники — Б.*Лятошинський*, І.Стравінський, С.*Прокоф'єв*, Д.Шостакович, Л.Яначек, О.-Е.Мессіан. Продовжуючи традиції рос. класики, М. активно розробляв принципові підходи до роботи з муз. фольклором в усіх галузях своєї творчості, вбачаючи в нар. пісенності найважливіший елемент нац. світогляду.

У його творчості виразно простежуються укр. впливи. Збереглися записи укр. пісень (істор., козац., чумацьких, бурлацьких, ліричних, жартівливих, танцювальних) як зроблених М. і надісланих йому різними кореспондентами, так і виписаними із тогочасних збірників. Найбільш ранній зразок освоєння укр. інтонаційності та жанрового переосмислення — фортепіанна п'єса «Спогади дитинства», заснована на переінтонуванні укр. танц. жанрів (козачок і гопак) та фортепіанних шумок.

1858 вперше звернувся до доробку М.*Гоголя*, створивши програму опери у 3-х діях «Ніч на Іванів день» за мотивами «Вечера накануне Ивана Купала». 1868 М. почав роботу над «Весіллячком» — новаторським твором у жанрі декламаційної опери, де він намагався відтворити гнучкість розмовної мови. Пошуки М. у сфері муз. осмислення мовної інтонації продовжувалися під час написання лірико-комедійної опери «Сорочинський ярмарок» (за однойменною повістю М.Гоголя; початок роботи — 1874; завершена Ц.Кюї, 1916), де використав укр. нар. мелодії, а також вірш Т.Шевченка «Утоптала стежку» (пісня Хіврі). Гоголівські сюжети послужили імпульсом для написання в 1860—80-х рр.

О.І. Мусін-Пушкін. Гравюра І. Клауберга 1798 з оригіналу Ж.-Б. Лампі 1794.

М.П. Мусоргський.

Б. Муссоліні.

симфонічної картини «Іванова ніч на Лисій горі» (1867; відома у редакції М.Римського-Корсакова), симфонічного інтермеццо з хором і танцями «Сонне видіння парубка» (з опери «Сорочинська ярмарка»; зберігся клавір).

1866 на тексти фрагментів із поеми Т.Шевченка «Гайдамаки» М. написав пісні «Гопак» (у жанрі драм. монологу) та «На Дніпрі» («Пісня Яреми»; героїко-епічна дума, у вокальній партії якої використав мелодію пісні «Ой горе тій чайці»).

П. у *Санкт-Петербурзі.*

Літ.: *Зноско-Боровский О.* М.П. Мусоргский. К., 1949; *Загайкевич М.* Українські мелодії (творчість класиків російської музики на українську тематику). «Радянське мистецтво», 1954, 14 квітня; *Єфремова Л.* Мусоргський і Україна. К., 1958; *Каришева Т.* Мусоргский и Украина. «Музыкальная жизнь», 1959, № 4; *Гордійчук М.* На музичних дорогах. К., 1973; *Тышко С.* Динамика национального стиля в операх М. Мусоргского. В кн.: Київське музикознавство, вип. 1. К., 1998; *Сирятський В.* Модест Мусоргський як реформатор фортеп'янного мистецтва. Х., 2003.

Н.О. Костюк.

МУССОЛІ́НІ Беніто (Mussolini Benito Amilcare Andrea; 29.07. 1883 —28.04.1945) — італ. політ. і державний діяч. Н. в с. Довіа ді Предаппіо (обл. Емілья-Романья, пров. Форлі, Італія). З 1901 — член Італ. соціаліст. партії (ІСП), з грудня 1912 редагував її газ. «Аванті!» У листопаді 1914 виключений з ІСП за заклик вступити в *Першу світову війну* на боці *Антанти.* У вересні 1915 мобілізований до армії, а згодом брав участь у бойових діях до поранення в лютому 1917. У березні 1919 заснував у Мілані (Італія) фашистську орг-цію під назвою «Союз боротьби». У жовтні 1922 на чолі колони фашистів здійснив похід на Рим (столиця Італії), у результаті чого отримав посади прем'єр-міністра та міністра закордонних справ, став диктатором Італії. Праця М. «Доктрина фашизму» (1932) стала програмною для його партії. «Найчистішою формою демократії» М. вважав *фашизм*, характеризуючи його як «демократію організовану, централізовану, авторитарну». Наголошував на культі боротьби, обожнював війну, рішуче відкидав потребу у всесвітньому і перманентному мирі як найвищому ідеалі людського поступу. Заперечував право на нац. самовизначення недерж. *націй.* Гол. завданнями фашист. *держави* М. вважав утворення *імперії* та здійснення перманентної соціальної революції. У зовн. політиці головні зусилля спрямував на встановлення італ. домінування в Середземномор'ї та створення колоніальної імперії в Пн. і Пн.-Сх. Африці. Розпочав агресію проти Ефіопії 1935—36, захопив Албанію 1939. Обстоював створення *«вісі Рим—Берлін».* 1940 Італія вступила в *Другу світову війну* на боці Німеччини. Італ. війська постійно зазнавали великих втрат і поразок. 25 липня 1943 М. був зміщений зі своєї посади і заарештований, але завдяки спецоперації, здійсненій під орудою О.Скорцені, звільнений. 23 вересня 1943 очолив «Італійську соціальну республіку» в пн. частині країни, окупованій гітлерівськими військами. Після поразки *Вермахту* в Італії намагався виїхати з країни і сховатися у Швейцарії. У квітні 1945 знищений італ. партизанами в с. Джуліно ді Медзегра, поблизу Адзано (обл. Ломбардія, пров. Комо, Італія).

Тв.: Мемуары 1942—1943. М., 2003.

Літ.: *Колье Р.* Взлет и падение Бенито Муссолини. М., 2001.

Ю.І. Шаповал.

МУСТАФА́ЄВ Нурі (н. 14.02.1931) — кримськотатар. реліг. діяч. Н. в с. Бюк Озенбаш (нині с. Щасливе Бахчисарайського р-ну АР Крим). Був депортований разом з кримськотатар. народом. Випускник Андіжанського буд. технікуму. Від серпня 1995 — імам мечеті «Азрет Умер». Від грудня 1995 до грудня 1999 був муфтієм мусульман Криму, очолював *Духовне управління мусульман Криму* до виходу на пенсію.

М.І. Кирюшко.

МУСТЬЄ́ — епоха палеантропа або неандертальця, яка протікала на тлі значних кліматичних коливань, спричинених періодичним наступом з півночі льодовика. Датується 150—35 тис. років тому. Неандерталець першим пристосувався до життя в холодних кліматичних умовах: винайшов штучний спосіб добування вогню й навчився виготовляти примітивний одяг із шкіри тварин. Мешкали неандертальці в гротах та печерах, на відкритій місцевості робили всілякі заслони; наприкінці мустьєрської епохи з'являються перші житла, для спорудження яких використовувалися кістки мамонта. Осн. заняттям неандертальців було загонне полювання на великих тварин, яке доповнювалося збиральництвом. Колективне полювання зміцнювало й удосконалювало сусп. організацію — первісне стадо перетворюється на праобщину, в якій складаються статеві й харчові табу.

Обробка каменю в М. була націлена на отримання з нуклеуса відщепів-заготовок, які після вторинної обробки перетворювалися на знаряддя потрібних форм. Поряд з поширеною вже в ашелі (див. також *Ашельські пам'ятки Криму*) технікою радіального розщеплення дископодібних нуклеусів розвивається дуже своєрідна левалуазька техніка, гол. змістом якої було отримання скола-заготовки запланованої форми. Для вторинної обробки в М. поряд з ударною вже широко застосовували відтискну ретуш, використовуючи для цього кам'яні й кістяні (рогові) відбійники та ретушери.

Знаряддя праці неандертальців ще не відзначаються стандартністю форм, але вже помітна їх певна спеціалізація. Виразно виявляється й тенденція до виокремлення робочої та акомодаційної ділянок. Типовими кам'яними знаряддями цієї епохи є гостроконечники, наконечники, скребла, ножі з обушками, зубчасті й виямчасті вироби. На заключній стадії М. цей набір інструментів доповнюється проколками, примітивними скребками, різцями, теслами; з'являються й загострені в ударний спосіб знаряддя з кістки.

У М. була заселена практично вся територія України. На сьогодні тут відомо вже кілька сот пам'яток. Частина дослідників вважає за можливе говорити про певний культ. поділ людської спільноти цього часу.

Літ.: Археология Украинской ССР, т. 1. К., 1985; Давня історія України, т. 1. К., 1997.

Ю.В. Кухарчук.

МУСУЛЬБА́С Іван Андрійович (1895—10.03.1937) — рад. держ. діяч. Н. в с. Маневичі (нині с-ще міськ. типу Волин. обл.). Брав участь у *Російській революції 1917—1918*, учасник *громадянської війни в Україні 1917—1921.* Член КП(б)У з 1919. Член Житомирських губернського революц. к-ту та губернського виконкому, секретар Харків., Житомир. губкомів КП(б)У, член правління *Українського сільськогосподарського банку* (1927—29), зав. відділу ЦК КП(б)У по роботі на селі. 2-й секретар Київ. обкому КП(б)У (1932—36), член колегії Наркомату земельних справ УСРР/УРСР, голова *Укрколгоспцентру.* На X з'їзді КП(б)У обраний кандидатом у члени ЦК, на XI та XII з'їздах — членом ЦК КП(б)У, член ВУЦВК. Репресований. Страчений.

Реабілітований у листопаді 1956.

В.І. Марочко.

МУ́ХИ ПОВСТА́ННЯ 1490—1492 — масштабний збройний виступ селян кінця 15 ст. Очолюване селянином Мухою (за одними джерелами — українцем, за іншими — «волохом»; див. *Волохи*) повстання, почавшись у Молдові, швидко охопило *Буковину* і *Галичину.* Чисельність загонів Мухи сягала 9—10 тис., вони, за свідченнями сучасників, були добре організованим військом. До повстанців приєдналися місц. *міщани* й дрібна *шляхта.* 1490 були захоплені *Снятин*, *Коломия*, *Галич*, багато ін. міст і сіл, повстанці вирушили на *Львів.* Король польс. і вел. кн. литов. *Казимир IV* Ягеллончик оголосив *посполите рушення* і звернувся по допомогу до *Тевтонського ордену.* Під *Рогатином* повстанські загони були оточені й розбиті в бою з польс. військами. За деякими даними, Мусі вдалося втекти. 1491 повстанський рух на Буковині та в Галичині поновився під кер-вом Андрія Борулі (існує думка, що під цим іменем переховувався Муха). Біля Галича повстанці зазнали поразки, а А.Борулю схопили пани й незабаром стратили — скинули зі стіни Хотинського замку (див. *Хотинська фортеця*). 1492 знову під ім'ям Мухи діяв ватажок повстанців, загонам якого вдалося захопити значну територію Галичини. Згодом ватажка схопили й відвезли до *Кракова*, де той і помер у в'язниці.

Рад. історіографія традиційно трактувала М.п. як «антифеодальний рух», спрямований проти соціального, нац. та реліг. гніту. Поодинокі збережені джерельні свідчення не дають можливості провести достовірну реконструкцію перебігу та причин М.п., утім є підстави припускати, що, крім соціальної складової, повстання стало помітним фактором міжнар. політики та політ. інтриг європ. володарів. Тогочасні хроністи пов'язували початок повстання з політикою молдов. господаря Стефана III Великого — васала польс. короля Казимира IV Ягеллончика, який підбурював Муху до виступу проти польс. короля, оскільки той не захистив *Молдавське князівство* від зазіхань *Османської імперії* та Угорщини.

Літ.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; *Грабовецький В.В.* Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490—1492 років (з історії спільної антифеодальної боротьби України і Молдавії). Львів, 1979; *Котляр М.Ф., Смолій В.А.* Історія в життєписах. К., 1994.

О.І. Гуржій.

МУ́ШИНКА Микола (Mušinka Mikulaš; н. 20.02. 1936) — словац. учений-україніст. Д-р філол. н. (1992). Іноз. член *Національної академії наук України* (1997), завідувач н.-д. відділу кафедри укр. мови та літератури Пряшівського ун-ту. Н. в с. Курів (Бардіївський округ, Словаччина) в укр. сім'ї, один з перших випускників 1954 укр. середньої школи в Пряшеві (нині м. Пресов, Словаччина), навч. на перекладацькому відділі Ін-ту рос. мови та літератури в Празі (нині столиця Чехії), відвідував лекції з україністики проф. І.*Панькевича* в *Карловому університеті.* Від 1960 займається науково-дослідницькою роботою з україністики на філос. ф-ті Пряшівського ун-ту. 1967 в Карловому ун-ті захистив дис. з проблем слов'ян. фольклористики на звання канд. мистецтвознавства. 1972 під час «чисток» серед інтелігенції *Чехословаччини* звільнений з роботи в Пряшівському ун-ті за «антирадянську діяльність», зміг повернутися в цей ун-т лише майже через 20 років, під час яких працював пастухом в артілі, кочегаром, але не перестав цікавитися наукою, друкувався на Батьківщині під псевдонімами і за кордоном. Після повної реабілітації 1990 очолив н.-д. відділ кафедри укр. мови та літератури Пряшівського ун-ту, де працює й досі. 1992 в Ін-ті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Рильського АН України (нині *Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України*) в *Києві* захистив докторську дис. на тему: «Фольклорист В.Гнатюк і його місце в українській науці та культурі» і став першим іноз. громадянином, який отримав докторський ступінь в незалежній Україні, а 1997 обраний іноз. членом НАН України.

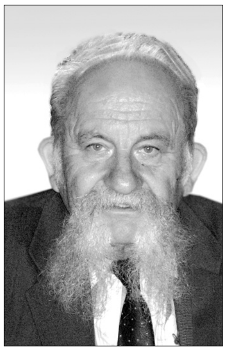

М. Мушинка.

Результатом невтомної довголітньої науково-пошукової діяльності академіка М. є понад 1 тис. наук., документальних й науково-популярних робіт, у т. ч. кілька десятків монографічних праць з народознавства, літературознавства, мистецтвознавства, історії та сучасного життя українців у всьому світі, які друкувалися в різних країнах — США, Канаді, Франції, Німеччині, *Югославії*, Чехії, Австралії і, звичайно, в Словаччині та Україні. Йому належить особливо значна роль у пошуках, збиранні й публікації архів. джерел та втрачених рукописів з україністики. Зокрема, завдяки його наук. сумлінності й наполегливості для науковців доступними стали архіви *Музею визвольної боротьби України*, 2-га частина відомої праці С.*Наріжного* «Українська еміграція» та ін. оригінальні джерела з *українознавства.*

Поряд з активною н.-д. діяльністю М. проводить велику

«Повстання селян під проводом Мухи». Картина роботи художника І. Їжакевича. 1940.

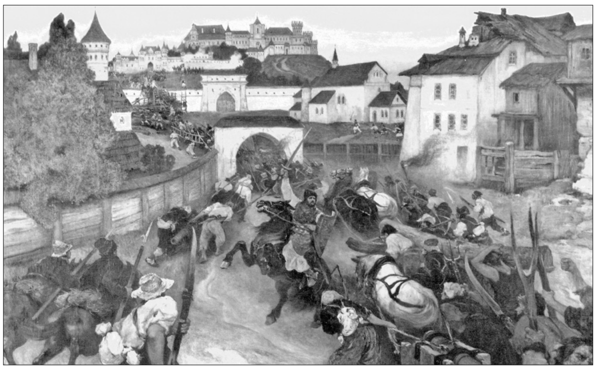

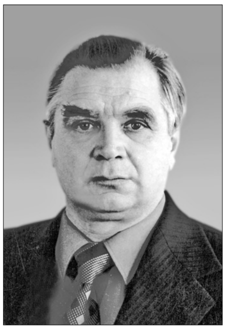

Ю.М. Мушкетик.

пед. й громадсько-культурно-освітню роботу як у Словаччині, так і за кордоном, насамперед в Україні, де користується великим авторитетом серед наук. громадськості. Він був упорядником та гол. редактором «Наукового збірника Музею української культури у Свиднику» (1965—70), членом президії Ради Союзу русинів-українців Чехо-Словаччини та Ради для національностей і етнічних груп Уряду Словаччини, очолює Асоціацію україністів Словаччини та НТШ у Словац. Республіці. Організатор й активний учасник багатьох міжнар. наук. конференцій україністів (див. *Міжнародна асоціація україністів та міжнародні конгреси україністів*), читав лекційні курси в Ужгородському ун-ті (нині *Ужгородський національний університет*), Київ. ін-ті «Слов'янський університет» (нині Київський славістичний університет), *Українському вільному університеті* в Мюнхені (Німеччина), де, зокрема, 1992 йому присвоєно звання доцента, а 1995 — надзвичайного професора. 1989 обраний дійсним членом *Наукового товариства імені Шевченка*, а 1996 за вагомий особистий внесок у дослідження українсько-словац. істор. і культ. зв'язків М. нагороджено Почесною відзнакою Президента України.

Праці і тв.: З глибини віків: Антологія українського фольклору Пряшівщини. Пряшів, 1967; Володимир Гнатюк — дослідник фольклору Закарпаття. «ЗНТШ» (Париж—Мюнхен), 1975, т. 190; Науковець з душею поета. Бавнд-Брук, 1983; Володимир Гнатюк: Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. «ЗНТШ» (Париж—Нью-Йорк—Сідней—Торонто), 1987, т. 207; Заповіт предків: 40 років Свята культури русинів-українців Словаччини. Пряшів, 1994; Володимир Сичінський і народна культура русинів-українців Словаччини. Пряшів, 1995; Лицар волі: Життя і політично-громадська діяльність Степана Клочурака. Ужгород, 1995; Музей визвольної боротьби України та доля його фондів. Мельбурн, 1996; Колеса крутяться..., книга 1: Спогади; книга 2: Бібліографія. Пряшів, 1998; Музей визвольної боротьби України та доля його фондів: Історико-архівні нариси. К., 2005.

С.В. Віднянський.

МУШКЕ́Т — важка рушниця з ґнотовим підпалом, вагою 8—10 кг, завдовжки 1,60—1,80 см, калібром 20—23 мм і вагою кулі 50—60 г. М. виник 1521 в Іспанії як модифікація *аркебуза*. М. носили на плечі, а стріляли, спираючи на підсошок (т. зв. форкет). Висота підсошка сягала 1,2—1,4 м. Підрозділи піхоти, озброєні мушкетами, отримали назву мушкетерів. У 17 ст. з'явилися легкі мушкети з кремінноударними замками. Саме ці мушкети широко використовувалися *козацтвом українським*. М. вирізнявся точністю і кучністю бою, дальність польоту кулі сягала 250—300 м. Мушкетні кулі пробивали наймiцніші лати.

Літ.: *Строков А.А.* История военного искусства, т. 1. М., 1955; *Апанович О.* Збройні сили України першої половини XVII ст. К., 1969; *Сидоренко В.О.* Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. «Історичні джерела та їх використання», 1972, № 7; *Крип'якевич І.* Історія українського війська. Львів. 1992; *Тис-Крохмалюк Ю.* Бої Хмельницького. Львів, 1994; *Разин Е.А.* История военного искусства, т. 2—3. М., 1999.

Б.В. Черкас.

МУШКЕ́ТИК Юрій Михайлович (н. 21.03.1929) — прозаїк, поет, публіцист, літ. критик, громад. діяч. Герой України (2009). Н. в с. Вертіївка (нині село Ніжинського р-ну Черніг. обл.) в сім'ї службовця. Почав друкуватися 1952 (оповідання «Перед грозою»). Закінчив філол. ф-т Київ. ун-ту (1953) та аспірантуру при кафедрі укр. літератури цього ун-ту. Після виходу у світ істор. повісті «Семен Палій» (1954) став членом Спілки письменників СРСР. 1956—72 працював гол. редактором ж. *«Дніпро»,* обирався 1-м секретарем правління Київ. орг-ції Спілки письменників України та Спілки письменників України (з 1986), з 1989 — голова ради Спілки письменників України; брав активну участь у боротьбі за відродження укр. мови і к-ри. Академік Укр. академії оригінальних ідей (1995). Депутат ВР України 11-го скликання.

Від повістей «Семен Палій» та «Гайдамаки» (Київ, 1957; Москва, 1960), після епізодичних звернень до *античності* («Смерть Сократа», 1971, 2008; «Суд над Сенекою», 1978), М. повернувся до укр. істор. тематики («Жовтий цвіт кульбаби», 1985). У подальшому твори М. відображають як історію України 17—18 ст. («Яса», 1987, 1990, 2006; «Гетьманський скарб», 1993; «На брата брат», 1994; «Прийдімо і поклонімося», 1996; «Погоня», 1997), так і пекучі проблеми сучасності («Серце і камінь», 1962; «Крапля крові», 1964, 1967; «Останній острів», 1969; «Жорстоке милосердя», 1972, 1973, 1975, 1983; «Біла тінь», 1977; «Позиція», 1979, 1982; «Вернися в дім свій», 1981; «Віхола», 1983; «Рубіж», 1984; «Морок», 2001; «У пастці», 2004; «Плацдарм», 2008).

Героями істор. творів М. виступають визначні особистості укр. історії (С.*Палій*, І.С.*Мазепа*, М.І.*Залізняк*, І.*Сірко*, П.*Дорошенко*, П.*Полуботок*, І.*Виговський*), діяльність яких розгортається на тлі достовірної багатогранної панорами життя укр. народу, що спирається на величезний обшир істор. джерел та теоретико-історіографічних досліджень, скрупульозно вивчених автором. В обох напрямах своєї творчості (минувшина і сучасність) М. піднімає непроминущі філос. питання духовності, совісті, моралі, истини, добра і зла, відображає сусп. настрої і переживання, формуючи життєві принципи й пріоритети укр. нації.

Автор фантастично-пригодницької повісті для дітей «З'їж серце лева» (1972), п'єси «Не кидай мене в дорозі» (1969), сатиричного роману «Обвал» (1984; виданий — Москва, 1990), поетичної збірки «Чорний вершник» (1992) та ін. творів, літературно-критичної праці про А.Шияна (1960) й великої кількості статей. Окремі твори М. видано болг., іспанською, латис., литов., нім., рос., словац., угор. та ін. мовами. За творами М. знято кінофільм «Біла тінь» (1979) та телефільми «Позиція» (1983), «Біль» (1989), «Чорна долина» (1989, за мотивами роману «Яса»).

Лауреат Респ. премії ім. М.Островського (1965, за роман «Крапля крові»), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1980, за роман «Позиція»), Держ. премії СРСР (1987, за роман «Рубіж»), премії ім. М.Старицького (1994, за роман «На брата брат»), премії Фундації Антоновичів (1997, за художнє відображення минулого України) та Міжнар. премії ім. Г.Сковороди (1997), ім. Д.Яворницького (2004, за роман «Погоня»).

Нагороджений орденами та медалями *СРСР*, почесною відзнакою Президента України (1996), орденом кн. Ярослава Мудрого 5-го ст. (1999). Герой України з врученням ордена Держави (2009).

Тв.: Смерть Сократа. К., 1971, 2008; Жорстоке милосердя: Роман. К., 1972, 1973, 1975, 1983; Віхола: Роман. К., 1983; Рубіж: Роман. К., 1984; Жовтий цвіт кульбаби: Історичні повісті. К., 1985; Твори, т. 1—5. К., 1987—88; Динозавр: Повість. «Київ», 1988, № 1; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1989; Гетьманський скарб: Роман. К., 1993; Х., 2007; На брата брат: Роман. К., 1994, 1996, 2006, 2007; Погоня: Роман. К., 1997; Морок: Роман. К., 2001; Суд: Оповідання. К., 2004; У пастці: Роман. К., 2004; Плацдарм: Роман. «Київ», 2008, № 5—8.

Бібліогр.: Юрій Мушкетик: Біобібліографічний довідник. К., 1999.

Літ.: *Федоровська Л.К.* Романи Юрія Мушкетика: Літературно-критичний нарис. К., 1982; *Любацька Г.* І проросте в ділах людей...: Роздуми про творчість Юрія Мушкетика. «Вітчизна», 1985, № 9; *Жулинський М.* Земля і люди — нерозривне коло. «ЛУ», 1987, 12 листопада; *Смолій В.* Післямова. В кн.: *Мушкетик Ю.* Яса. К., 1987; *Новиченко Л.* Ця наша неласкава Кліо... «Вітчизна», 1988, № 10; *Старченко Т.* Сквозь века... (тема исторической памяти в творчестве Ю. Мушкетика). «Радуга», 1989, № 7; *Шевчук В.* Шляхи історичної прози Юрія Мушкетика. «Українська мова і література в школі», 1989, № 3; *Смолій В.* Передмова. В кн.: *Мушкетик Ю.* Яса. К., 1990; Юрій Мушкетик — академік. «ЛУ», 1995, 23 листопада; «Всі мої твори — витоки з рідної землі» [бесіда з Ю. Мушкетиком]. «Літературний Чернігів», 1996, № 8; Почесна відзнака Президента України. «ЛУ», 1996, 5 вересня; Юрій Мушкетик — лауреат міжнародної премії імені Г. Сковороди. Там само, 1997, 13 листопада; Календар Чернігівщини... 1999—2000. К., 1998; *Волинський К.* Син України: З міркувань про Юрія Мушкетика — людину і письменника. «ЛУ», 1999, 25 березня; *Лупій О.* Творець талановитих книг. В кн.: Юрій Мушкетик: Біобібліографічний довідник. К., 1999; *Плющ В.* З чернігівського житнього поля: Ю. Мушкетику — 70. «ЛУ», 1999, 25 березня; *Шпиталь А.* Історична проза Юрія Мушкетика. «Київська старовина», 1999, № 3; *Жулинський М.* Виводив душу з пітьми. «ЛУ», 2004, 25 березня; Шевченківські лауреати 1962—2007. Енциклопедичний довідник. К., 2007; *Погрібний А.* Літературні явища і з'яви. Ніжин, 2007; *Сичевський В.* З пітьми облуд до свята правди. «Культура і життя», 2007, 11 квітня; *Наконечний О.* Право сказати правду. «ЛУ», 2009, 5 березня; *Жулинський М.* Сила внутрішнього світла: Лист до Юрія Мушкетика як привід для роздумів про його творчість з нагоди 80-річчя. Там само, 2009, 26 березня; *Павличко Д.* Погляд у глибини нації. Там само, 2009, 2 квітня; *Осадчий В.* ...Жито, збите копитами. Там само, 2009, 9 квітня.

Г.П. Герасимова.

МЮ́НХЕНСЬКА УГО́ДА 1938 — документ, підписаний у ніч з 29 на 30 вересня 1938 на міжнар. конференції главами урядів Німеччини (А.*Гітлер*), Великої Британії (А.-Н.Чемберлен), Франції (Е.Даладьє) та Італії (Б.*Муссоліні*) в Мюнхені (Німеччина). На ній без участі представників *Чехословаччини* обговорювалася вимога Німеччини про передачу їй Судетської області ЧСР з переважаючим (понад 3 млн осіб) нім. населенням. Ще в березні 1938, після успішного для нацистської Німеччини аншлюсу Австрії, А.Гітлер розпочав активну кампанію по внутрішній (радикальні сепаратистські вимоги Судетсько-нім. партії до чехословац. уряду) й зовнішній дестабілізації ЧСР, а в травні 1938 почав концентрувати нім. війська на кордонах Чехословаччини. Уряд ЧСР виявив твердість і оголосив часткову мобілізацію, передислокувавши свої війська в прикордонні райони. А.Гітлер, не готовий на той час до військ. дій проти Чехословаччини, вдався до дипломатичних кроків і ініціював конференцію в Мюнхені, де отримав підтримку зх. д-в.

М.у. передбачала відторгнення від Чехословаччини і передачу Німеччині в термін з 1 жовтня до 10 жовтня 1938 Судетської області з усіма укріпленнями, обладнанням та озброєнням, з-дами, ф-ками, шахтами, залізницями, запасами сировини тощо. У додатку до угоди Чехословаччина зобов'язувалася також у 3-місячний термін задовольнити територіальні вимоги Польщі та Угорщини, а учасники угоди — гарантувати нові чехословац. кордони проти неспровокованої агресії, які мали бути визначені міжнар. комісією після проведення плебісциту (цієї умови не було виконано). Ознайомлюючи представників чехословац. уряду із текстом угоди, «мюнхенські миротворці» заявили, що у випадку неприйняття цих, по суті ультимативних, умов, зх. д-ви не зможуть залишатися гарантами розвитку німецько-чехословац. відносин. Уранці 30 вересня 1938 на екстреному засіданні уряду ЧСР в президента республіки Е.*Бенеша* мюнхенський диктат було прийнято (з урахуванням складної міжнар. ситуації — відмови Франції від захисту Чехословаччини, невпевненості в наданні реальної допомоги *СРСР* відповідно до союзницького чехословацько-рад. договору 1935, ворожої щодо ЧСР позиції Польщі та Угорщини). Того ж дня міністр закордонних справ ЧСР К.Крофта прийняв у м. Прага (нині столиця Чехії) представників урядів Великої Британії, Франції та Італії і від імені президента та уряду заявив: «Ми підкоряємося рішенням, прийнятим у Мюнхені без нас і проти нас», після чого додав, що «для нас це катастрофа, яку ми не заслужили. Ми підкоряємося і будемо намагатися забезпечити своєму народові спокійне життя. Не знаю, чи отримають ваші держави користь від цього рішення, прийнятого в Мюнхені, однак ми, у всякому випадку, не останні. Після нас те ж саме чекає на інших». Ця точка зору була близька президентові ЧСР Е.Бенешу, який також розглядав Мюнхен як початок війни, а не запобігання їй. У.-Л.*Черчілль*, на відміну від прем'єра А.-Н.Чемберлена, котрий вважав, що ця поступка Німеччині відверне початок великої війни в Європі, теж розцінював М.у. як поразку Великої Британії. Повноважний представник СРСР у Великій Британії І.Майський також вважав, що угода «остаточно відкриває шлях до розв'язання світової війни». Мюнхенський диктат щодо Чехословаччини засудила світ. громадськість, у т. ч. Великої Британії, Франції і США. Й.*Сталін*, у свою чергу, зробив із цього висновок про реальну можливість розв'язання суперечностей між великими д-вами за рахунок третіх країн у Центр. і Сх. Європі, що підштовхнуло його до укладення союзного договору з Німеччиною (див. *Радянсько-німецькі договори 1939*).

У результаті М.у. в жовтні 1938 нім. війська окупували Судетську область, приєднавши її до Третього рейху. Польща отримала Тешінську Силезію, а Угорщина в листопаді 1938 за рішен-

В.О. Мякотин.

ням Віденського арбітражу (див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*) — пд. частину Словаччини. Найбільш розвинені райони *Підкарпатської Русі* (Закарпаття) рішенням цього арбітражу теж були передані Угорщині. В цілому Чехословаччина втратила майже $^{1}/_{3}$ території з населенням бл. 5 млн осіб, а також 40 % свого пром. потенціалу і потужні прикордонні укріплення. Її новий кордон з Німеччиною був неукріплений і проходив у безпосередній близькості від Праги. Скориставшись моментом, глибокою політ. кризою в ЧСР і підтримкою Німеччини, проголосили автономію Словаччина (6 жовтня) та Підкарпатська Русь (11 жовтня). Перша Чехословац. Республіка припинила існування. М.у. стала апогеєм політики «умиротворення» щодо нацистської Німеччини, яку проводили уряди Великої Британії та Франції з серед. 1930-х рр., призвела в остаточному підсумкові до загарбання послабленої Чехословаччини (15 березня 1939 нім. війська окупували всю Чехію і Моравію, а Угорщина, за згодою А.Гітлера, того ж дня захопила *Карпатську Україну*) і прискорила розв'язання Німеччиною *Другої світової війни*. Офіційно М.у. була визнана недійсною підписанням Договору про нормалізацію відносин між Чехословаччиною і ФРН 20 червня 1973.

Літ.: Документы и материалы кануна Второй мировой войны, т. 1. М., 1948; Новые документы из истории Мюнхена. М., 1958; *Кізченко А.Ф.* Напередодні трагедії: З історії зовнішньої політики Чехословаччини, травень 1935 р. — березень 1938 р. К., 1971; *Петерс И.А.* СССР, Чехословакия, европейская политика накануне Мюнхена. К., 1971; *Кізченко А.Ф.* Зовнішня політика Чехословаччини напередодні Другої світової війни. К., 1972; История Второй мировой войны 1939—1945, т. 2. М., 1974; Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории, кн. 1. М., 2005.

С.В. Віднянський.

МЮНЦ Жан-Анрі (Müntz Jean-Henri; 28.09.1727—1798) — франц. художник і мемуарист. Н. в місті Мілуз (Франція) в сім'ї вчителя. З 1753 — на франц. військ. службі, вивчив військово-інженерну справу та арх-ру. Майже все своє життя провів у подорожах по різних країнах Європи, створив кілька цінних альбомів з видами міст, сіл, ландшафтів, людських типів, госп. будівель тощо. 1779—84 перебував на польс. службі, 1781—83 здійснив 3 подорожі по Україні, переважно *Правобережній Україні*. Створив за матеріалами цих подорожей кілька альбомів, з котрих відомо нині понад 300 малюнків, напр., Корсуня (нині м. *Корсунь-Шевченківський*), *Стеблева*, *Богуслава*, *Брацлава*, Буків (нині с-ще міськ. типу Маньківського р-ну Черкас. обл.), *Почаєва*, *Суботова*, *Умані*, *Чигирина*, *Олеського замку*, Кам'янця (нині м. *Кам'янець-Подільський*) та ін. міст, замалював корчми, сел. двори, митниці, прикордонні знаки, млини тощо. Дані малюнки, як і детальні коментарі до них, є цінним джерелом з історії України 18 ст. М. відомий і як один із проектувальників палацу в Корсуні.

Дж.: *Budzińska E.* Jana Henryka Mьntza podroze malownicze po Polsce i Ukrainie (1781—1785). Warszawa, 1982; Південна Україна кінця XVII ст. в альбомі Жана-Анрі Мюнца. Запоріжжя, 2005.

Ю.А. Мицик.

МЯКО́ТИН Венедикт Олександрович (14.03.1867—05.10.1937) — рос. історик, публіцист, політ. діяч. Н. в м. Гатчина (нині місто Ленінгр. обл., РФ). Закінчив г-зію в м. Кронштадт та історико-філол. ф-т Петерб. ун-ту, після чого був залишений при ун-ті для підготовки до професорського звання. 1889 вийшла перша його праця «Крестьянский вопрос в Польше в эпоху ее разделов». 1891—1900 викладав історію в різних навч. закладах, в т. ч. в Олександрівському ліцеї та Воєнно-юрид. академії Ген. штабу, читав лекції з історії України для укр. молоді, що навчалася в *Санкт-Петербурзі*. На поч. 1890-х рр. жив у *Києві*, працюючи під кер-вом І.Лучицького над соціально-екон. історією *Гетьманщини*. На основі архів. документів, знайдених у Київ., Харків., Черніг. і Моск. архівах, опублікував «Дела по истории крестьянства левобережной Малороссии в XVIII ст.» («Русское богатство», 1894, кн. 2—4), «К истории Нежинского полка» (С.-Петербург, 1896). В останній праці з певними застереженнями солідаризувався з О.Лазаревським, який негативно ставився до *козацької старшини*, звинувачуючи її в пригніченні укр. селянства та рядового козацтва. З 1894 — автор, співробітник і член редакції (1904) ліберально-народницького час. «Русское богатство». У роки *революції 1905—1907* разом з А.Пешехоновим став організатором і керівником Народно-соціаліст. партії. Не раз зазнавав арештів і висилки із С.-Петербурга під нагляд поліції. Був одним із лідерів Трудової групи в 1-й Держ. думі Рос. імперії. Вітав *Лютневу революцію 1917*, а *Жовтневий переворот у Петрограді 1917* вважав справою групи політ. терористів. Брав активну участь в організації Союзу відродження Росії (квітень 1918), із вересня 1918 виконував завдання цього союзу в Києві, Єкатеринодарі (нині м. *Краснодар*), Ростові-на-Дону (нині місто в РФ), *Одесі*, *Миколаєві*. 1920 заарештований *більшовиками* у справі Тактичного центру, звільнений у квітні 1921, наступного року з великою групою рос. інтелігенції висланий з Росії без права повернення. У Берліні (Німеччина) узяв участь у створенні Рос. наук. ін-ту, де читав лекції з рос. історії. 1925 в цьому ж ін-ті й у Рос. нар. ун-ті в Празі (*Чехословаччина*) прочитав лекції з курсу «История Малороссии». Був одним із редакторів історико-культ. альманаху «На чужой стороне», час. «Голос минувшего на чужой стороне», писав для емігрантських видань «Славянский мир», «Последние новости» та ін. 1928—37 очолював кафедру рос. історії в Софійському ун-ті (Болгарія).

Центр. місце в науково-дослідницькій роботі М. як у Росії, так і на еміграції, займали проблеми історії України 17—18 ст. Він розглядав Переяславський договір 1654 як акт добровільного визнання Україною своєї васальної залежності від Рос. д-ви. Новітню для його часу історію України розглядав з великодерж. позицій, зокрема стверджував, що національно-визвол. рух в Україні останньої третини 19 — поч. 20 ст. був спровокований антирос. політикою нім. уряду, з тих же позицій заперечував істор. необхідність побудови незалеж-

ної укр. д-ви («Украинский вопрос в свете русской революции». Париж, 1927). Найбільш значною працею М. на еміграції були «Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII» (т. 1, вип. 1—3, Прага, 1924—26), присвячені історії землеволодіння і *станів* у *Лівобережній Україні*.

П. у м. Прага.

Праці: Адам Міцкевич. СПб., 1891; Протопоп Авакум. СПб., 1893; Дела по истории крестьянства левобережной Малороссии в XVIII ст. «Русское богатство», 1894, кн. 2—4; К истории Нежинского полка в XVII—XVIII вв. СПб., 1896; Казачество. В кн.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 27. СПб., б/р; Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII, т. 1, вып. 1—3. Прага, 1924—26; А.С. Пушкин и декабристы. Прага, 1926; Украинский вопрос в свете русской революции. Париж, 1927; Переяславский договор 1654. В кн.: Сборник статей, посвященных П. Милюкову. Прага, 1929; Die Vereingung der Ukraine mit dem Moskowitischen Staat. В кн.: Zeitschrift fur Osteneuropaische Geschichte, bd 3, h. 3. Berlin, 1933.

Літ.: *Кудрявцев Н.В.* Мякотин В.А. В кн.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 39. СПб., 1897; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Прага, 1923; Мякотин В.А. В кн.: Советская историческая энциклопедия, т. 9. М., 1966; *Иогансон Е.* «Все для народа, все через народ»: В. Мякотин: Историк и народный социалист. «Свободная мысль», 1993, № 4; Русское зарубежье: Золотая книга эмиграции: Первая треть XX века: Энциклопедический словарь. М., 1997; *Чернов В.М.* Перед бурей: Воспоминания. Мемуары. Минск, 2004.

П.В. Голобуцький.

М'Я́ЛИЦЯ Анатолій Костянтинович (н. 23.10.1940) — ген. директор Харків. держ. авіац. вироб. підпр-ва (1996—2004), міністр пром. політики (2002—2004), глава корпорації «Антонов» (від 2005). Засл. машинобудівник України (10 вересня 1997). Герой України (1999). Н. в с. Борзя (нині місто Забайкальського краю, РФ). Закінчив Харків. авіац. ін-т (1966). Пройшов трудовий шлях від слюсаря (з 1967) до міністра. Під його кер-вом проведено реструктуризацію підпр-ва, налагоджено потокове складання літаків АН-74 та їхніх модифікацій, серійне вир-во нового вітчизн. пасажирського літака АН-140.

Лауреат Держ. премії СРСР у галузі н. і т. (1983; за розробку і впровадження нової техніки). Герой України з врученням ордена Держави (30 грудня 1999).

В.Й. Бузало.

А.К. М'ялиця.

МЯСКО́ВСЬКИЙ (Miaskowski) **Войцєх** (р. н. невід. — бл. 1654) — польс. дипломат, подільський *стольник* (від 1625), львів. *підкоморій* (від 1637). Брав участь у польс. посольствах до герм. імп. Фердинанда III Габсбурга і осман. султана Ібрагіма. У лютому 1649 разом з А.*Кисілем* входив до польс. урядової комісії, що вела в м. Переяслав (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) переговори з Б.*Хмельницьким* та *козацькою старшиною*. Щоденник М. з описом цих переговорів — цінне джерело про дипломатичну діяльність і політ. програму Б.Хмельницького та його найближчих соратників. Докладно описав також тріумфальний в'їзд Б.Хмельницького до *Києва*. Щоденник уперше опублікував Ю.-У.*Нємцевич* 1822, пізніше кілька разів перевидавався, зокрема в «Пам'ятній книзі» Я.*Міхаловського* та збірнику А.*Грабовського* і А.Пшездзєцького «Źródla do dziejów Polskich» й пізніших археогр. виданнях.

Літ.: *Przyboś K.* Miaskowski Wojciech. В кн.: Polski słownik Biograficzny, t. 20. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1975; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8. К., 1995.

Я.Д. Ісаєвич.

МЯСОЄ́ДОВ Григорій Григорович (19(07).04.1834—31(18).12. 1911) — живописець, рисувальник, працював у техніці акварелі та офорту. Дійсний член петерб. Академії мист-в (1893). Жанрист, малював істор. полотна, портрети й пейзажі. Батько І.*Мясоєдова*. Н. в с. Паньково Тульської губ. Перші уроки малювання отримав в Орловській г-зії в І.Волкова. Вчився в петерб. Академії мист-в (1853—62) в майстерні істор. живопису в Т.Неффа та О.Маркова. Маючи неабиякий муз. талант, зблизився (1856) з композиторами «Могучей кучки» — М.Балакірєвим, О.Сєровим, Ц.Кюї.

Під час навчання отримав ряд нагород: малу срібну медаль за картину «Урок прядіння» (1856), велику срібну — за картину «Селянський знахар» (1860) — і малу золоту — за картину «Поздоровлення молодих у домі поміщика» (1861). 1862 за картину «Втеча Григорія Отрепьєва з корчми на литовському кордоні» отримав велику золоту медаль, звання класного художника 1-го ст. та право пенсіонерської поїздки за кордон. 1863—69 як пенсіонер петерб. Академії мист-в перебував у Німеччині, Бельгії, Швейцарії, Італії, Франції, Іспанії. У Парижі (Франція; 1867) познайомився з М.*Ге* та О.*Герценом*. 1870 отримав звання академіка за картину «Заклинання». Брав активну участь у роботі Комісії по перегляду уставу академії (1891—93). За її дорученням займався вивченням справ та допомогою в організації худож. освіти в *Одесі* (1896), Казані (нині столиця Татарстану, РФ; 1898), Ростові-на-Дону (нині місто в РФ; 1899), *Харкові* та *Києві* (1900).

Г.Г. Мясоєдов. Фрагмент з портрета роботи художника І. Рєпіна, 1904.

Член Моск. т-ва любителів мист-в (із 1862). Один із фундаторів та активних діячів Т-ва пересувних худож. виставок (з 1870). Автор проекту першого уставу, член правління (з 1872) та ради (1898—1903) цього товариства.

Здійснював подорожі до *Австро-Угорщини*, Італії (1874). 1887 їздив до Сербії, де відвідав театр воєнних дій сербсько-турецької війни. Не раз подорожував Росією.

Жив у *Москві*, *Санкт-Петербурзі*, Тульській губ., Криму. Певний час жив у Харкові (1870—80-ті рр.) 1889 придбав садибу на околиці *Полтави* — у Павленках. З початку 1890-х рр. постійно проживав у Полтаві. В його маєтку бували художники М.Ге, М.*Ярошенко*, В.Менк, Л.*Позен*, І.Пархоменко, письменники В.*Короленко*, І.*Бунін*. 1894 організував у Полтаві рисувальні класи. 1899 намалював і подарував завісу для місцевого театру (відкритого 1900), де зобразив околиці міста, чумацьку валку, кобзаря, риси обличчя якого нагадували Т.*Шевченка*, перехожого, що зупинився біля нього, в якому можна було впізнати М.*Гоголя*.

Картини М. яскраво віддзеркалили найхарактерніші ознаки мист-ва передвижників — присутня в них правдива оповідь про життя та істор. долі народу втіле-

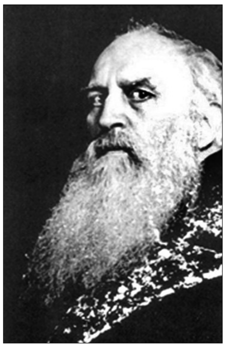

І.Г. Мясоєдов.

на в реальних, позначених нац. характерністю і соціальною змістовністю, образах — «Земство обідає» (1872), «Косарі» (1887), «Читання маніфесту 19 лютого 1861 року» (1873). Живучи в Україні, художник намалював ряд жанрових, портретних та пейзажних творів — «Портрет селянської дівчини» (1897), «Старий із книгою» (1902), «На шляху до знань» (1904), «Дорога в лісі».

1902 вийшов зі складу петерб. Академії мист-в, висловлюючи свою незгоду з існуючими там формами викладення. 1908 вийшов із членів Т-ва пересувних худож. виставок, не сприймаючи обумовлені часом художні новації, що, на його думку, підривали підвалини передвижництва.

Брав участь у виставках: петерб. Академії мист-в, Т-ва пересувних худож. виставок, Всесвітніх виставках у Парижі (1867, 1878, 1900); Всесвітній Колумбовій виставці (Чикаго (США), 1893); 10-й Інтернаціональній виставці (Мюнхен (Німеччина), 1909) та ін.

П. у своєму будинку в Павленках, похований на Полтав. кладовищі.

Посмертні виставки творів М. були проведені в Полтаві (1912, 1913), Москві (1913).

Твори М. знаходяться в музеях Москви, С.-Петербурга, Тули (нині місто в РФ), Харкова, Києва, Полтави.

Літ.: *Шувалова И.Н.* Мясоедов. Л., 1971; Г.Г. Мясоедов: Письма, документы, воспоминания. М., 1972; *Оголевец В.С.* Воспоминания о Г.Г. Мясоедове. М., 1981; *Коваленко А.* Иван Мясоедов — художник серебряного века. Севастополь, 1998; Живопись второй половины XIX века: Государственная Третьяковская галерея: Каталог собрания, т. 4, кн. 1. М., 2001.

О.Б. Жбанкова.

МЯСОЄ́ДОВ Іван Григорович (Євген Зотов; 12.10(30.09).1881—27.07.1953) — живописець, графік. Малював великі панно на міфологічні теми, працював у галузі портретного, пейзажного та побутового жанру. Оформлював журнальні видання. Син Г.*Мясоєдова.* Н. в м. *Харків.* Перші навички з малювання отримав у рисувальних класах батька в Полтаві. Навч. в Моск. училищі живопису, скульптури і архітектури (1896—1901) у В.Бакшеєва і М.Касаткіна. Володіючи великою фізичною силою, вже за часи студентства уславився як спортсмен-важкоатлет і борець, виступаючи на всерос. чемпіонатах. 1902 разом із Ф.*Кричевським*, з яким потоваришував в уч-щі, їздив з дозволу вел. кн. Єлизавети Федорівни до Великої Британії малювати коронацію Едуарда VII. 1903 поступив до петерб. Академії мист-в у майстерню Д.Кардовського, яку залишив через півроку. 1903—07 жив і працював у Полтаві. Створив общину любителів мист-в та греко-рим. культу «Сад богів». 1907 знову вступив до петерб. Академії мист-в. Навч. в майстерні батального живопису у Ф.Рубо. Відвідував майстерню графіки В.Мате. 1909 за картину «Похід аргонавтів за золотим руном» отримав звання художника і право на відрядження за кордон. 1910—13 (із перервами) як пенсіонер петерб. Академії мистецтв відвідав Лондон (Велика Британія), Берлін, Мюнхен (обидва міста в Німеччині), Рим (Італія). 1913—17 постійно жив у Полтаві в батьківській садибі в Павленках, де збудував новий дім в італ. стилі. Брав активну участь у худож. та спортивному житті міста. Збирав довкола себе талановиту молодь. Серед послідовників його естетичних спрямувань був В.Максимович. Працював над оформленням журналів «Геркулес», «Вершины», створених за його участю в *Санкт-Петербурзі*, в яких, як і в мист-ві, пропагував красу і силу оголеного тіла.

Заглиблений у греко-рим. архаїку та міфологію, створив великі за розміром полотна, що набувають символіко-філософського звучання та яскраво втілюють у собі ознаки стилю модерн із його прагненням до пластично-живописної вишуканості, декоративності: «Боротьба за тіло Патрокла» (1910), «Боротьба Тесея з кентаврами», «Танок олімпійських богів» (обидва —1912). Художня стилістика модерну визначає і твори на бібл. теми («Ангел, що провіщає»), портрети («Автопортрет», 1903; «Портрет дружини Мальвіни Вернічі», 1915). Малював пейзажі Полтавщини і Криму («Кримський вид», «Осінь») та жанрові сцени із життя укр. села («Українське весілля»). 1916 за свої роботи отримав 1-шу премію ім. А.Куїнджі. 1919 разом із родиною (дружиною і дочкою) залишив Полтаву. 1919—21 жив у Криму, працював художником-кореспондентом у штабі армії генерал-лейтенанта А.*Денікіна.* З 1921 жив у Берліні. Малював портрети («Портрет Л.М.Бродської», «Портрет І.І.Бродського»), працював як театральний та кінохудожник. Співробітничав із центром рос. імміграції, брав участь у виданні ж. «Русский Берлин». 1923 і 1933—34 був заарештований за фальшування грошей. 1935 переїхав до Риги (Латвія), де в Чеському консульстві отримав новий паспорт на ім’я Євгена Зотова. 1938 оселився з родиною в столиці князівства Ліхтенштейн — Вадуці. Досяг визнання і слави, виконуючи важливі держ. замовлення, — малював портрети членів князівського двору, створив істор. серію поштових марок князівства Ліхтенштейн (1939). Малював пейзажі, натюрморти, працював над розписами стін приватних помешкань, Дому кіно у Вадуці (1944). 1953 переїхав із дружиною до Аргентини.

Брав участь у виставках картин учнів Моск. уч-ща живопису, скульптури і арх-ри, Т-ва пересувних худож. виставок та ін. Виставляв свої твори у Вадуці.

П. у м. Буенос-Айрес (Аргентина).

Твори М. знаходяться в музеях С.-Петербурга, Полтави, *Дніпропетровська*, *Одеси*, *Бердянська.* 1991 виставка його творів відбулася в Полтаві.

1992 у Вадуці створено Т-во мист-в ім. Є.Зотова (І.Мясоєдова), де зберігається велика кількість творів художника.

Літ.: *Брешко-Брешковский Н.* Античный красавец. «Геркулес», 1913, № 5; *Бакшеев В.Н.* Воспоминания. М., 1963; *Оголевец В.Н.* Воспоминания. М., 1981; *Петров-Водкин К.С.* Хлыновск. Пространство Эвклида. Самаркандия. Л., 1982; *Коваленко А.* Художник-тореадор: Правда і легенди про Івана Мясоєдова: До 100-річчя до дня народження. «Криниця» (Полтава), 1991, № 4; *Його ж.* Жизнь-легенда. «Художник», 1993, № 1—2; Художники русской иммиграции: 1917—1941: Биографический словарь. СПб., 1994; *Коваленко А.* Иван Мясоедов — художник Серебряного века. Севастополь, 1998.

О.Б. Жбанкова.

Н

«НАБА́Т», конфедерація анархістських організацій України — об'єднання анархістів, що діяли в Україні 1918—20 з метою активізації анархістського руху та здійснення ідей *анархізму*. Створена після падіння влади гетьмана П.*Скоропадського* на конференції в Курську (12—16 листопада 1918; нині місто в РФ). В її роботі взяли участь представники протилежних течій в анархізмі — анархо-синдикалісти та *анархо-комуністи*, які посідали домінуюче місце в конфедерації. До керівного органу обрано В.Воліна, М.Мрачного, А.Которовича, Й.Гутмана та Я.Суховольського. Конфедерація не охопила всі анархістські групи в Україні, куди переїхало багато анархістів з Росії після їх розгрому рад. владою в квітні 1918. Конфедерація мала у своїх лавах летучу групу по організації терору і повстань в Україні, але займалася переважно агітаційно-пропагандистською роботою. Десятки місц. газет «Набат», брошури, листівки та прокламації пропагували ідеї безвладного комуніст. сусп-ва. Конфедерація покладала великі надії на реалізацію своїх планів на масовий сел. повстанський рух — махновщину, з якою встановила зв'язки в січні 1919. З виникненням у серпні 1919 Революц. повстанської армії України (махновців) «набатівці» спробували не лише поширювати свої ідеї серед особового складу армії, а й підпорядкувати собі повстанців та їхнього ватажка Н.*Махна.* «Батько» скептично поставився до «набатівців». Проте він довірив очолювати її керівникам Реввійськраду: 1919 — В.Воліну, а 1920 — А.Барону. Коли керівники конфедерації побажали підпорядкувати «батька» собі, той вигнав В.Воліна і А.Барона зі своєї армії. На 3-й конференції «Набата», що проходила з 3 по 8 вересня 1920, Н.Махна було піддано нищівній критиці й заявлено, що він не є анархістом. Тоді ж анархістами було вирішено розпочати рішучу боротьбу проти рад. влади і перейти конфедерації на нелегальне становище. Упродовж *громадянської війни в Україні 1917—1921* конфедерація була нерозривно пов'язана з махновщиною і дублювала її дії. Коли в жовтні 1920 махновці уклали угоду з *більшовиками* для боротьби з П.*Врангелем*, анархісти знову вернулися до Н.Махна, де їм дозволялася агітація своїх ідей. Після розгрому П.Врангеля Червона армія 26 листопада 1920 приступила до ліквідації махновщини. Це означало й крах анархізму в Україні. До 1 жовтня 1921 конфедерація та самостійні укр. анархістські групи були ліквідовані.

Літ.: *Аршинов П.А.* История махновского движения (1918—1921). Берлин, 1923; *Верстюк В.Ф.* Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918—1921). К., 1991; *Боровик М.А.* Анархістський рух в Україні у 1917—1921 рр. «УЇЖ», 1999, № 1.

В.М. Волковинський.

НАВРО́ЦЬКИЙ Володимир Михайлович (18.11.1847—16.03.1882) — громад. діяч, економіст-статистик, юрист, етнограф, публіцист, літ. критик. Н. в с. Котузів на Тернопільщині у сім'ї священика. Початкову освіту здобув у *Коломиї.* Під час навчання в г-зії у Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*) долучився до громадівського молодіжного руху, підготував низку статей аналітичного характеру для газ. «Зірка». 1866 вступив на юрид. ф-т Львів. ун-ту. В студентські роки продовжував активну участь у роботі укр. студентської «громади» у *Львові*, *Львівського товариства «Просвіта»,* був активним дописувачем час. *«Правда»*. Почав друкувати свої історико-етнографічні праці («Руська родина», «Весілля в Котузові» та ін.). 1871 після закінчення ун-ту одержав посаду держ. службовця в м. Ряшів (нині місто в Польщі), де працював до кінця життя. Підтримував зв'язки з М.*Драгомановим*, М.*Бачинським*, В.*Барвінським* та ін. Статті з екон. питань друкував у «Правді», *«Ділі», «Киевском телеграфе», «Вестнике Европы», «Одесском вестнике»* та ін. відомих виданнях. Автор низки статей з економіки та фінансів *Галичини*, в яких дослідив проблеми формування пром-сті в умовах численних залишків кріпосництва, експлуатації краю іноз. капіталом, виступив із критикою податкового законодавства й фінансової політики *Австро-Угорщини.* Захищаючи екон. інтереси *селянства*, Н. піддав критиці аграрну програму галицьких поміщиків і податкове законодавство. Простежуючи еволюцію сел. госп-в у Галичині 19 ст., Н. проаналізував перехідний період від натуральної до ринкової економіки, висвітив механізми, що штовхали сел. госп-во в залежність від банківського капіталу, дослідив вплив централізованої фінансової системи на соціально-екон. становище краю. Центральними в екон. розвідках Н. були проблеми ліцитації сел. наділів (продаж з аукціону), пропінації (монополія *шляхти* на вирво та продаж спиртних напоїв) та індемнізаційних викупів (відшкодування поміщикам вартості скасованих кріпосних повинностей селян).

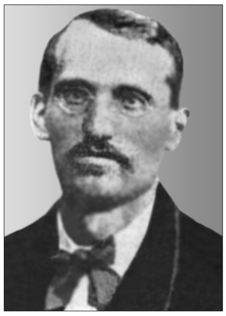

В.М. Навроцький.

Характеризуючи податкове законодавство й фінансову систему Австро-Угорщини, учений

О. Навроцький.

довів, що фіскальна політика уряду нищить економіку. Виступив з гострою критикою проекту урядової реформи домового податку 1875, яка передбачала заміну т. зв. чиншово-класового податку новим, узагальненим. Одним із перших у Європі дослідив бюджет сел. родини, на цій підставі аргументовано довів руйнівну дію фіскалізму щодо сел. госп-ва.

В екон. працях Н. було встановлено вплив податків на різні види госп. діяльності, соціально-екон. розвиток окремих регіонів, структуру економіки. Він уперше поставив проблему регіонального розподілу податкового навантаження, започаткувавши дослідження фінансового колоніалізму та податкової експлуатації.

В історико-геогр. нарисах Н. наголошував на впливі геогр. розташування й природи краю на спосіб життя його мешканців, їхні госп. традиції та к-ру, характер і схильності. Відтак можна стверджувати, що вчений започаткував етногеографічні дослідження, застосувавши міждисциплінарний підхід до вивчення й характеристики укр. земель.

Н. значну увагу приділяв проблемам укр. культ. та літ. розвитку, виступав проти зверхнього ставлення до нар. витоків і літ. мови в праці «Посмертне слово літературі "галичско-общерусской"» (1870), рецензіях на «Збірник літературний Галицькоруської Матиці» (1870), «Історичні пісні українського народу з поясненнями В.Антоновича і М.Драгоманова» (1874) та ін. Відомі також лірико-поетичні твори Н.: «Добраніч родині», «До ластівки», «Споминки» (1878) та ін.

Публікації Н., що виходили друком у Львові, *Києві*, *Одесі* й Женеві (Швейцарія), дістали дуже високу оцінку сучасників — М.Драгоманова, С.*Подолинського*, справили помітний вплив на творчість І.*Франка*, який назвав екон. роботи Н. капітальними, цінив їх передусім за теор. глибину й сусп. спрямованість.

П. у м. Ряшів (Польща).

1884 за редакцією І.Франка вийшов друком 1 том із запланованого повного зібрання творів Н., до якого увійшли економіко-публіцистичні та літературно-критичні статті, окремі нариси й поетичні спроби.

2004 географічно-стат. та статистико-екон. праці Н. зібрані, підготовлені до друку й видані за наук. редакцією С.Злупка. Значна частина наук. та літ. спадщини Н. досі не опублікована і зберігається в архіві І.Франка.

Праці: Твори. Львів, 1884; Географічно-статистичні та статистико-економічні праці. Львів, 2004.

Літ.: *Драгоманов М.* В.Навроцький: Некролог. «Громада: Українська збірка» (Женева), 1882, № 5; *Студинський К.* Переписка М.Драгоманова з В.Навроцьким. В кн.: За сто літ, т. 1. К., 1927; *Витанович І.* Володимир Навроцький (1847—1882): Перший український статистик-економіст в Галичині на тлі своєї доби. Львів, 1934; *Франко І.* На смерть Володимира Навроцького. В кн.: *Франко І.* Твори, т. 13. К., 1954; *Його ж.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 41: Літературно-критичні праці (1890—1910). К., 1984; *Злупко С.М.* «І світлом ума свого він освітив...» В кн.: *Злупко С.* Українська економічна думка: Постаті і теорії. Львів, 2004; *Корнійчук Л.Я.* Історія економічної думки України: Навчальний посібник. К., 2004; *Небрат В.В.* Українська фінансова думка другої половини XIX — початку XX століть. К., 2007.

В.В. Небрат.

НАВРО́ЦЬКИЙ Осип (24.03.1890—06.08.1972) — військ. і політ. діяч. Н. в с. Гологочі (нині Підгаєцького р-ну Терноп. обл.). Закінчив г-зію в *Бережанах*, навч. на правничому ф-ті Львів. ун-ту. Голова Укр. студентського союзу (1912—13), провідний діяч *Української радикальної партії* і член її гол. управи (1912—14). Від 1914 — у *Легіоні Українських січових стрільців* (сотня В.*Дідушка*), учасник боїв у Карпатах. Активний учасник визвол. змагань, керівник інтендантської служби 2-ї Коломийської бригади та заст. керівника інтендантської служби III-го корпусу *Української Галицької армії*, керівник запілля Херсон. д-зії Армії УНР. Один із засновників *Української військової організації* (1920), один із 3-х членів Начальної команди та її голова (1921) до часу прибуття полковника Є.*Коновальця*, в'язень польс. тюрем (1921—23, у зв'язку з акціями УВО). 1920—26 — ген. секретар, заст. голови Укр. радикальної партії. 1920—39 — член гол. управи, директор вид-ва *«Червона калина»*, член гол. виділу т-ва «Просвіта» і гол. управи т-ва *«Рідна школа»*. Емігрував до Канади (1948). Автор численних спогадів про часи визвол. змагань, які друкувалися в часописах «Вільне слово», «Український голос», різних збірниках.

П. у м. Вінніпеґ (Канада).

Літ.: За волю України: Історична збірка УСС. 1914—1964. Нью-Йорк, 1967; *Якимович Б.З.* Збройні Сили України: Нарис історії. Львів, 1996.

Б.З. Якимович.

НАВЧА́ЛЬНІ ОКРУГИ́, учбові округи — адм.-тер. відомчі одиниці *Російської імперії* (з 1917 — Росії) 1803—1919, у межах яких здійснювалося місц. управління навч. закладами мін-ва нар. освіти. Запроваджувалися згідно з «Предварительными правилами народного просвещения» 1803 внаслідок перебирання д-вою кер-ва й контролю за освіт. галуззю. В основу було покладено модель навчальної реформи, що її здійснила *Річ Посполита* в 1780-х рр. Згідно з «Правилами», засновувалося 6 Н.о. за кількістю існуючих та тих, що мали відкритися найближчим часом ун-тів: Московський, Петербурзький, Дерптський, Віленський, Казанський, Харківський; дещо пізніше — Білоруський (1829), Одеський (1830), Київський (1832), Варшавський (1839), Закавказький (1848), Ризький (створений на основі Дерптського 1893 й переведений 1886 до Риги), Оренбурзький (1874), Західносибірський (1885).

Спочатку поділ *губерній* між округами здійснювався незалежно від етнічних, соціальних, істор. чи регіональних особливостей і визначався близькістю унту чи ін. вищого навч. закладу. Внаслідок *польського повстання 1830—1831* принцип включення губерній не раз змінювався й визначався як попередніми принципами, так й імперськими політико-адм. завданнями, серед яких головним ставало поєднання в одному навч. окрузі більш інтегрованих і менш інтегрованих у складі імперії територій.

З 1804 адміністративно-методичним центром навч. округу був ун-т, який здійснював кер-во і нагляд за всіма навч. закладами округу — г-зіями, повітовими і парафіяльними уч-щами, а також приватними навч. закладами (чо-

ловічими й жіночими пансіонами), та домашніми вчителями, що перебували у віданні мін-ва нар. освіти. Відповідно до статуту навч. закладів, підвідомчих ун-там від 5 листопада 1804, попечитель ун-ту був одночасно попечителем округу та входив до гол. правління уч-щ мін-ва нар. освіти. Управління здійснювалося училищним к-том, який очолював попечитель округу. У тих навч. округах, що не мали ун-тів, г-зії підпорядковувалися безпосередньо попечителеві. Відповідно до положення від 25 червня 1835 здійснювалося реформування управління освітою. Ун-ти усувалися від науково-методичного й кадрового забезпечення навч. закладів округу. Кер-во переходило безпосередньо до попечителя, держ. чиновника 4-го класу, кандидатуру якого на посаду схвалював імператор та який зобов'язаний був перебувати в містах, де знаходилася його канцелярія, і безпосередньо наглядати за навч. закладами й особливо — за ун-тами та організовувати навчально-методичне забезпечення. Нижчі навч. заклади підпорядковувалися місц. директорам г-зій.

Попечитель здійснював адміністративно-госп. кер-во всіма питаннями навч. закладів округу, зокрема визначав місця їхнього розташування та час заснування, кадрове й фінансове забезпечення. Крім рос. навч. закладів, у відання попечителя округу передавалися польс., єврейс., нім., чеські та ін. нац. школи, що діяли на території округу. Щодо навч. питань попечитель округу міг ухвалювати рішення, попередньо обговорюючи його з радою — дорадчим органом, що утворювався при ньому в складі помічника ректора ун-ту, інспектора казенних уч-щ й одного чи двох директорів г-зій, а також повинен був радитися з університетською радою.

За положенням від 20 березня 1860 ради створювалися при попечителеві округу. До них на правах постійних членів входили: помічник попечителя, ректор ун-ту, інспектор казенних уч-щ, 2 декани ф-тів і 6 професорів ун-ту, котрих обирала університетська рада на 2-річний термін за різними спеціальностями. Очолював раду попечитель, він же головував на засіданнях, схвалював її рішення, а також звіти мін-ву нар. освіти про діяльність округу. Крім навчальних, рада вирішувала адміністративно-господарські питання, а попечитель мав право укладати різні контракти на підряди і доставки у своєму окрузі на суму до 10 тис. *рублів*. Ухвала попечителя округу набувала чинності після схвалення попечительською радою, а в разі непорозуміння питання передавалося на розгляд міністра нар. освіти. Межі владних повноважень попечителя і попечительської ради постійно уточнювалися міністерськими циркулярами. З пед. питань попечительська рада була посередницьким органом між попечителем і пед. радами г-зій.

1864 внаслідок запровадження положення про початкові нар. уч-ща сталися зміни в управлінні навч. закладами. У земських губерніях вони були виведені із складу губернських дирекцій нар. уч-щ і підпорядковані повітовим та губернським училищним радам; у неземських губерніях управління нар. освітою залишалося таким самим, як і раніше. Контрреформа 1880-х рр. посилила роль та значення попечителя навч. округу, особливо в питаннях управління ун-том, надавши попечителеві округу право скликати університетську раду й вирішувати особистою владою більшу частину адміністративно-госп. питань. Діловодство велося в одній канцелярії для управління і для ради попечителя, яку очолював правитель. В її складі було кілька столів, організованих відповідно до функціонального поділу справ. Попечитель округу звітував про свою діяльність у Гол. управління уч-щ.

Оскільки освіта в 19 ст. тісно поєднувалася з розвитком науки та духовною к-рою, то управління попечителя округу ставало освітнім з рос. мовою викладання й науковим та культурно-інтелектуальним центром істор. регіонів імперії. Крім коригування розвитку науки й заг. освіти, попечителі округів ініціювали та організовували різноманітні форми отримання професійної освіти, зокрема пед. курси, де готувалися фахівці-педагоги початкової та середньої освіти, а також для закладів дошкільного виховання і різних форм освіти для дорослих (класи, суботні та недільні школи, вечірні курси тощо). Попечитель округу очолював комісії і комітети або схвалював їхні ухвали щодо запровадження різноманітних премій, стипендій для здібних учнів, учнів-земляків. У деяких округах функціонували пед. музеї — своєрідні методичні освітньо-пед. центри. Попечитель округу брав участь в організації пед. з'їздів і локальних з'їздів з проблем нар. освіти.

У кожному окрузі, починаючи від 1860-х рр., друкувалися щорічні звіти про діяльність попечителя й пам'ятні книжки про стан і розвиток навч. закладів на його території із стат. даними про кількість, соціальне походження й стать учнів і педагогів, істор. довідками про заснування різноманітних шкіл (початкових, середніх, приватних, професійно зорієнтованих), їхній кадровий склад. Друкувалися також як відомчі видання, щорічні циркуляри попечителя та покажчики до них, так і відомості про особовий склад Н.о., а також звіти про стан приватних уч-щ та шкіл при церквах «іноземних» віросповідань, іменні списки, списки навч. закладів, довідкові й записні книжки, списки чиновників та викладачів.

Укр. губернії Рос. імперії входили до складу кількох округів. До створеного 1802 Віленського навч. округу з 8-ми губерній (Віленська, Гродненська, Вітебська і Могильовська (до 1824) губернії та Білостоцька область) входили 3 українські — *Київська губернія* (до 1818), *Подільська губернія* і *Волинська губернія* (до 1831). Цей округ від початку заснування і до 1824 очолював польс. патріот і високопоставлений рос. урядовець кн. А.-Є. *Чарторийський*. У його віданні перебували школи й вищі уч-ща, засновані різноманітними катол. орденами, *василіанами*, *Едукаційною комісією*, а також рос. школи, відкриті за часів рос. імп. *Катерини II*. Для шкіл цього округу характерні були особливі статути та правила, зорієнтовані на польс. освіт. систему. Віленський округ припинив своє функціонування згідно з указом від 1 травня 1832 внас-

лідок закриття Віленського ун-ту після поразки польс. повстання 1830—31. Уч-ща і школи цього навч. округу були передані до Білоруського з включенням їх до загальнорос. навч. системи. До складу відновленого 1850 Віленського навч. округу укр. губернії не входили.

До Харків. навч. округу належали губернії: Харківська, Воронезька, Курська, Пензенська, Тамбовська, Область Війська Донського, а також Таганрозьке градоначальство. У його складі перебувала 1818—32 Київська губ., 1831—32 — Волинська і Подільська губернії, а також губернії Лівобережної та Південної України, Криму й Кавказу. На відміну від більшості ун-тів Харківському довелося організовувати навчально-методичний процес на величезній території, контролювати його адміністративно-госп. діяльність, а також засновувати г-зії, повітові та парафіяльні школи, забезпечувати їх пед. кадрами. Першим попечителем округу був граф С.Потоцький. У заходах рос. імп. *Миколи I*, спрямованих на політ. консолідацію імперії та для запобігання поширенню ідей революції, з 1846 обов'язки попечителя виконував черніг., полтав. і харків. генерал-губернатор: кн. М.*Долгоруков* і С.Кокошкін (1846—55).

До створеного 1832 Київ. навч. округу входило найбільше укр. губерній: Київська, Подільська і Волинська. 1839 до нього включили *Полтавську губернію* і *Чернігівську губернію*, які раніше належали до Харків. округу, а з 1912 — Холмську губернію. Оскільки канцелярія округу розпочинала свою діяльність до відкриття ун-ту та зважаючи на політ. ситуацію в *Правобережній Україні* після придушення польс. повстання 1830—31, то структура управління в цьому окрузі відрізнялася від ін. При попечителеві діяв навч. к-т у складі чиновників з особливих доручень, 3-х університетських професорів та синдика, а також запроваджена посада архітектора округу (з 1834). Політика інтеграції краю й спроба подолати спротив поляків шляхом *русифікації* правобереж. *шляхти* за допомогою освіти, як і революц. події в Європі, спричинилися до поєднання посади генерал-губернатора і попечителя округу, яку обіймали 1848—56 Д.*Бібіков* та кн. І.*Васильчиков*. До створення Київ. цензурного к-ту (1862) попечитель округу забезпечував діяльність місц. цензури. Для доведення легітимності входження краю до складу Рос. д-ви у віданні управління округу діяли кілька наук. т-в та установ наук. характеру: Київ. центр. архів давніх актів (з 1852), Комісія для опису губерній Київ. навч. округу (1851—64), Тимчасовий к-т для розшуку старожитностей у Києві (1835—45) та ін. При попечителеві Київ. навч. округу діяв іспитовий к-т. Посаду попечителя округу обіймав 1859—62 М.*Пирогов*.

У складі Одес. навч. округу, заснованого 1830, перебували спершу навч. заклади *Одеси* з підпорядкуванням їх *Рішельєвському ліцеєві*. Того ж року до нього включено Бессарабську область, 1832 — *Херсонську губернію* і *Таврійську губернію*, а 1833 — *Катеринославську губернію*, які раніше перебували у віданні Харків. навч. округу і де їхню навчально-методичну частину забезпечував Харків. ун-т. У такому складі — Катеринославська, Херсонська, Таврійська і Бессарабська губернії — округ проіснував до 1918. Перед попечителями Одес. навч. округу було поставлене досить складне завдання: зареєструвати всі існуючі на півдні навч. заклади, зокрема ті, що були засновані іноземцями без урядового дозволу, з'ясувати професійні можливості й політ. лояльність їх пед. складу. А також замінити їхнє різновідомче перебування і включити до мережі навч. закладів мін-ва нар. освіти. Ця трансформація відбувалася з переведенням викладання і навчання на рос. мову з урахуванням існуючих типових програм та педагогічно-методичних принципів, характерних для рос. навч. закладів. Ці урядові завдання були започатковані за час обіймання посади попечителя округу Д.*Княжевичем* (1837—44), який плідно співпрацював у цьому питанні з новорос. і бессарабським генерал-губернатором М.*Воронцовим*. За їхньої ініціативи було засноване 1839 *Одеське товариство історії та старожитностей*. Серед традиційних напрямів діяльності управління округу русифікація етнічно строкатого Півдня України займала провідну роль. 1856—58 посаду попечителя Одес. навч. округу обіймав М.Пирогов, який намагався вдосконалити навч. процес, для чого запроваджував курси педагогіки, практикував заснування б-к при навч. закладах та організував літ. бесіди за участю старшокласників г-зій. Він же виконував обов'язки голови Одес. цензурного к-ту. 1912 при управлінні Одес. навч. округу відкрито Центр. пед. музей і бібліотеку.

Дж.: Труды Киевского педагогического съезда. 12—19 апреля 1916 года в Киеве. К., 1916; Справочник на 1916 г. об учебных заведениях Одесского учебного округа и служащих в них. Одесса, 1916.

Літ.: *Белецкий А.* Исторический обзор деятельности Виленского учебного округа за первый период его существования. СПб., 1903; *Beauvois D.* Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich, t. 1—2. Rzym—Lublin, б/р; *Шандра В.С.* К истории организации и развития делопроизводственной службы Управления Киевского учебного округа (1832—1917). В кн.: Документирование управленческой деятельности: Сборник научных трудов. М., 1986; *Панина А.Л.* Учебный округ. В кн.: Государственность России: Государственные и церковные учреждения, сословные органы и органы местного самоуправления: Словарь-справочник, кн. 4. М., 2001.

В.С. Шандра.

НАВ'Я́ЗКА — грошовий штраф, визначений Литов. статутом 1588 (розділ 12, артикул 3) за завдані пошкодження або образу, розмір якого встановлювався в суді.

Літ.: Акты Литовской метрики, т. 1. Варшава, 1896; Торгівля на Україні: XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990.

Н.О. Герасименко.

НАГАЄ́ВСЬКИЙ Ісидор (21.06. 1908—07.05.1989) — священик, педагог, історик. Н. в с. Полівці (нині Чортківського р-ну Терноп. обл.). Навч. в г-зії в *Бережанах* і *Греко-католицькій богословській академії у Львові*. Висвятився 1935, був священиком у селах Могильниця і Залав'є (нині Теребовлянського р-ну Терноп. обл.), від 1937 — у с. Білявці (нині Бродівського р-ну Львів. обл.). За національно-патріотичну діяльність ув'язнений у липні—вересні 1939 в *Березі Карту-*

зькій. Від кінця цього року перебував у м. Грубешув (Польща), працював в Укр. допомоговому к-ті, навесні 1943 заарештований *гестапо*. 1944—45 — капелан д-зії *«Галичина»*. Упродовж 1945—47 перебував у таборах для інтернованих в Німеччині та Італії. 1947 емігрував у США. Був священиком, навчався в ун-ті, 1953 здобув ступінь д-ра філософії. Від 1953 — професор церковної історії в *Українському вільному університеті* в Мюнхені (Німеччина), від 1963 — професор історії *Українського католицького університету* в Римі. Автор праць: «Католицька церква в минулому і сучасному України» (1950), «Кирило-Мефодіївське християнство в Русі-Україні» (1954), «Рівноапостольна свята Ольга» (1955), «Рим і Візантія: Вселенська церква і патріарх Фотій: У 900-річчя роз'єднання Церкви» (1956), «Князь Ізяслав Ярославич і папський престол» (1957), «Нарис історії Галицької митрополії: У 150-річчя її відновлення» (1958), «Походження і значення патріархату» (1959), «Об'єднання церкви та ідея патріархату в Києві» (1961), «Історія римських вселенських архієреїв» (т. 1, 1964; т. 2, 1967; т. 3, 1981; лат. мовою), «Історія України» (1962; англ. мовою), «Історія новітньої Української держави 1917—1923» (1966; англ. мовою), «Історія Української держави двадцятого століття» (1989; перевидана 1993 в *Києві*) та ін., а також художньо-біографічних повістей «Тернистим шляхом: Спогади священика про Березу Картузьку» (1957), «Між двома війнами (1939—1941): Спогади» (1960), «Спогади польового духовника» (1985), книги «Батьки і діти» (1975), статей «Причинки до історії Бродів і околиць» та «Жмут споминів про Брідщину» в історично-мемуарному збірнику «Броди і Брідщина» (1982).

П. у м. Парма (шт. Огайо, США).

Літ.: *Гуцал П.* Літописець XX століття. В кн.: Історичний календар'99. К., 1999.

П.З. Гуцал.

НА́ГЛЯД ПОЛІЦЕ́ЙСЬКИЙ у Російській імперії — один із засобів адм. примусу, а також додатковий вид покарання, який застосовувався органами поліції до визначеного кола осіб із метою «запобігання злочинам проти існуючого державного порядку». Н.п. був гласним і таємним. Законодавство передбачало кілька видів гласного нагляду: за суд. вироком як додаткове покарання; як міру припинення способів ухиляння від слідства та суду; за політично неблагонадійними особами та ін. Серед об'єктів Н.п. значилися також особи, які відбували покарання в арештантських ротах, і ті, кого було поселено в Сибіру замість покарання. У цілому рос. законодавство щодо Н.п. було недосконалим. Так, у Статуті про запобігання злочинам та їх припинення Н.п. згадується під різними назвами: «поліцейський нагляд», «суворий нагляд», «винятковий нагляд», «особливо суворий догляд начальства», «особливий нагляд», «суворий догляд» тощо.

Більш-менш грунтовним було законодавство щодо Н.п. за політично неблагонадійними особами, який регламентувався спочатку Правилами про поліцейський нагляд від 12 травня (30 квітня) 1867, а потім — Положенням про поліцейський нагляд від 24 (12) березня 1882. Нагляд здійснювався в адм. порядку за особами, «небезпечними для громадського спокою», — як у місцях їх поселення (адм. заслання), так і за місцем постійного проживання. Порядок встановлення гласного Н.п. передбачав наступні дії. Місц. поліція, переконавшись у необхідності нагляду за певною особою, складала подання, яке надсилалося міністру внутр. справ Рос. імперії. Подання розглядалося на засіданні Особливої наради при МВС Рос. імперії. Строк нагляду визначався конкретно по кожній справі, але не міг перевищувати 5-ти років. У піднаглядного відбиралися документи про його звання і вид на проживання, натомість видавалося свідоцтво на проживання в певній місцевості без зазначення, що дана особа перебуває під наглядом поліції. Піднаглядний не мав права без дозволу відлучатися з визначеного йому місця проживання. Тимчасові виїзди дозволялися лише з особливо поважних причин і при «належній» поведінці.

Здійснення гласного нагляду покладалося на заг. поліцію, що мала право будь-коли входити до житла піднаглядного, проводити обшуки та виїмки, складати при цьому протоколи. Піднаглядний був зобов'язаний з'являтися до поліції за першою вимогою. Йому заборонялося зберігати в себе будь-яку зброю, займатися певною низкою занять і професій. За невиконання встановлених правил піднаглядний підлягав арештові. За зразкову його поведінку міністр внутр. справ Рос. імперії міг за поданням місц. начальства скасувати деякі обмеження, скоротити й навіть скасувати нагляд до закінчення строку. Звільнені від гласного Н.п. особи за циркуляром МВС Рос. імперії від 21 (9) квітня 1882 підлягали таємному Н.п. строком на рік.

Таємний Н.п. регламентувався спочатку циркуляром МВС Рос. імперії від 4 червня (23 травня) 1873, а потім — таємним положенням від 13 (1) березня 1882. Встановлювався «для запобігання державним злочинам із допомогою нагляду за особами сумнівної політичної благонадійності». У положенні зазначалося, що піднаглядний не повинен знати про Н.п. за ним і що йому не можна чинити «перешкоди у свободі пересування, способі життя та виборі занять». Таємний Н.п. встановлювався виключно департаментом поліції МВС Рос. імперії — за його безпосередньою вказівкою або поданням місц. органів поліції. Виняток становили тільки 3 категорії осіб, таємний Н.п. за якими встановлювався без дозволу департаменту поліції. Це: 1) студенти, виключені з вищих навч. закладів за участь у політ. заворушеннях; 2) особи, які повернулися з адм. заслання і звільнені від гласного нагляду; 3) особи, які відбули тюремне ув'язнення за скоєння держ. злочинів. Нагляд здійснювався *жандармерією* і заг. поліцією. Відомості про піднаглядних збирали чини заг. поліції, пунктові унтер-офіцери, агенти зовн. (філери) і внутр. (таємні співробітники) нагляду та надсилали їх до жандармського управління, де проводився заг. облік осіб, що підлягали таємному Н.п. На всіх піднаглядних велися осо-

бові списки: у департаменті поліції — у масштабах імперії; у жандармських управліннях — по *губерніях*. Облік піднаглядних здійснювався за спеціально розробленими формами. Крім того, на кожну особу заводилася персональна справа, в якій збиралися всі матеріали про неї. На місцях поліцейські чини (станові пристави, дільничні наглядачі та ін.), на території яких проживали піднаглядні, були зобов'язані вести спец. «книгу про тих, хто перебував під наглядом поліції».

Положенням не передбачався строк встановлення таємного нагляду. Це вирішували департамент поліції і жандармське управління на свій розсуд. Пізніше таємним циркуляром МВС Рос. імперії від 13 (1) грудня 1889 встановлювалося, що «нормальним терміном таємного нагляду вважаються два роки від моменту його введення». Якщо впродовж вказаного часу в поведінці піднаглядного нічого негідного не було помічено, то жандармське управління одночасно зі звітом за півроку відправляло до департаменту поліції подання про припинення таємного нагляду. Департамент поліції розглядав подання, і, якщо в ньому не було ганебних для піднаглядного свідчень, нагляд припинявся. Такий порядок припинення нагляду використовувався щодо всіх без винятку категорій піднаглядних осіб, незалежно від того, яка установа встановлювала таємний нагляд. Таємний Н.п. був скасований циркуляром МВС Рос. імперії від 23 (10) січня 1904.

Літ.: О полицейском надзоре по законодательству русскому и некоторых иностранных государств. [СПб., 1871]; *Селиванов Н.* Отдача под надзор полиции как уголовное наказание. «Юридический вестник», 1883, № 10; *Краевский К.Ф.* Практические основы полицейской службы. М., 1904; *Гессен В.М.* Лекции по полицейскому праву. СПб., 1908; *Тарасов И.Т.* Лекции по полицейскому (административному) праву, т. 1—2. М., 1909—10; *Снигирев И.* Безопасность и полиция. Витебск, 1912; *Веревкин П.В.* О полицейском надзоре. «Вестник полиции», 1913, № 36; Полицейский надзор: Руководство по осуществлению подследственного, судебного и административного надзора. Ломжа, 1913; *Попов В.М.* Спутник полицейского урядника и старшего стражника. Кобеляки, 1914; *Дерюжинский В.Ф.* Полицейское право. Пг., 1917; Полиция России: Документы и материалы. Саратов, 2002; *Чисніков В.М., Буран В.В.* Нагляд поліцейський. В кн.: Юридична енциклопедія, т. 4. К., 2002.

В.М. Чисніков.

Медаль «За боротьбу в особливо важких умовинах». Лицьовий бік.

Золотий Хрест Бойової Заслуги УПА 1-го класу. Лицьовий бік.

НАГОРО́ДИ УКРАЇ́НСЬКОЇ ПОВСТА́НСЬКОЇ А́РМІЇ — система недерж. відзнак вояків *Української повстанської армії* та цивільного населення за бойову звитягу й трудове сприяння повстанській боротьбі за Укр. самостійну соборну д-ву. З-поміж укр. військ. формувань періоду *Другої світової війни* нагородну систему мала лише УПА.

На систему нагород УПА вплинула нагородна система Польщі. Уперше система відзначень запроваджувалася наказом Гол. командування УПА від 27 січня 1944 № 3/44. За бойові заслуги передбачалася така градація відзначень: 1-й ст. — Золотий Хрест Бойової Заслуги 1-го класу; 2-й ст. — Золотий Хрест Бойової Заслуги 2-го класу; 3-й ст. — Срібний Хрест Бойової Заслуги 1-го класу; 4-й ст. — Срібний Хрест Бойової Заслуги 2-го класу; 5-й ст. — Бронзовий Хрест Бойової Заслуги. Нагородження бойовими відзнаками передбачалося лише за конкретні вчинки, з поданням опису заслуги та свідчень очевидців. Регламентувалися права керівних органів повстанського руху щодо відзначення достойних: нагородження Золотим Хрестом Бойової Заслуги 1-го та 2-го класу проводилося *Українською головною визвольною радою* (УГВР) за поданням Гол. командира УПА; Срібним Хрестом Бойової Заслуги 1-го та 2-го класу — Гол. командиром УПА за поданням крайового командира УПА; Бронзовим Хрестом Бойової Заслуги — крайовим командиром УПА за поданням командира групи або військ. округи УПА.

Для відзначення вояків та цивільних осіб (некомбатантів) за трудовий внесок у забезпечення визвол. боротьби, ін. заслуги запроваджувалися Золотий, Срібний та Бронзовий Хрести Заслуги. Нагородження Золотим і Срібним Хрестами Заслуги проводилося УГВР за поданням Гол. командира УПА, Бронзовим Хрестом Заслуги — Гол. командиром УПА за поданням крайового командира.

Перша письмова згадка про нагородження певної особи датована 4 листопада 1944 (хорунжий З.Мазуркевич, військ. округа «Буг», посмертно).

Згідно з рішенням УГВР від 30 травня 1947 Хрестами Бойової Заслуги дозволялося нагороджувати й цивільних учасників підпілля *Організації українських націоналістів*. Одночасно Бронзовим Хрестом Заслуги відзначалися всі активні учасники УПА й підпілля від 1907 народження і старші, які брали участь у визвол. русі 2 й більше років.

6 червня 1948 постановою УГВР запроваджувалася медаль «За боротьбу в особливо важких умовах».

Проекти дизайну згаданих нагород і технологія їх карбування в підпільних умовах розроблені членом крайової референтури пропаганди Проводу ОУН Пн.-Зх. укр. земель, відомим графіком Н.*Хасевичем* та його учнем «Свиридом», затверджені УГВР 30 червня 1950.

Безпосереднє нагородження цими відзнаками за умов повстансько-підпільної боротьби проводилося надзвичайно рідко, адже невеликі партії нагород доставлялися кур'єрами із Заходу (від 1951).

Підтримувався високий статус нагород. З часу запровадження і до останнього наказу про нагородження від 12 жовтня 1952 № 3/52 Золотим Хрестом Бойової Заслуги 1—2-го класів, Золотим Хрестом Заслуги відзначено всього 103 особи, Срібним Хрестом Заслуги — 150 повстанців.

На підставі постанови УГВР від 10 жовтня 1952 Гол. командир УПА В.*Кук* видав наказ від 12 жовтня 1952 № 0252 про запровадження медалі «Х-річчя УПА» (проекти її дизайну або оригінали невідомі). Правами Гол. командира або членами Гол. командування нею міг бути відзначений кожний активний учасник підпілля, який вів боротьбу станом на 14 жовтня 1952.

До системи відзнак входили також «вирізнення» в наказі Крайового військ. штабу УПА, «похвала» в наказі командира військ. округи.

Окремою категорією нагород слугували «відзначення за рани». Кожне окреме поранення від 1

до 5 відзначалося срібною зіркою, від 6 до 10 — золотою зіркою, більша кількість поранень — комбінацією золотих і срібних зірок на стрічці над клапаном лівої нагрудної кишені мундира.

Для заохочення вояків, цивільних осіб, які брали участь у боях або роботі тилових установ («запілля») УПА вводилася «Пропам'ятна відзнака УПА» (її вигляд невідомий).

Запровадження нагородної системи в УПА переконливо свідчило про високий орг. рівень повстанського руху, погляди лідерів визвол. руху на УПА як на зародок регулярних збройних сил Укр. держави.

Літ.: *Семотюк Я.* Українські військові відзнаки: ордени, хрести, медалі та нашивки. Торонто—К., 1991, 2004; *Содоль П.* Українська повстанча армія: 1943—1949: Довідник. Нью-Йорк, 1994; Нагороди України: Історія, факти, документи, т. 1. К., 1996; *Кучерук О.* Нагороди УПА: Проект Ніла Хасевича. «Військово-історичний альманах», 2002, № 1; *Вєдєнєєв Д.* До історії нагородної системи УПА. «Однострій», 2004, № 8; Українська фалеристика. К., 2004; *Манзуренко В.* Лицарі найвищих бойових нагород УПА в наказах ГВШ. «Український визвольний рух», 2006, зб. 7; *Музичук С., Марчук І.* Українська повстанча армія. Рівне, 2006; *Манзуренко В.* Роль Романа Шухевича у створенні нагородної системи УПА. «Український визвольний рух», 2007, зб. 10; *Сова А.* Нагороди. В кн.: Українська повстанська армія: Історія нескорених. Львів, 2007.

Д.В. Вєдєнєєв.

НАГРУ́ДНІ ЗНА́КИ — спец. відзнаки, які виконують функції нагород, відмітних відзнак установ, орг-цій, служб тощо. За функціональним призначеннням Н.з. класифікуються як: нагородні (за досягнення в трудовій, громадсько-політ., військ., спортивній діяльності), службові (вказують на належність до певних видів службової та професійної діяльності), кваліфікаційні (надаються за досягнення певних рівнів професійної та спец. підготовки), академічні (надаються випускникам вищих та середніх спец. навч. закладів), комеморативні або ювілейні (на відзнаку істор. подій, дат), членські (надаються членам громад. орг-цій, клубів тощо), сувенірні (на пам'ять про певні події, явища). У широкому розумінні до Н.з. належать: ордени, медалі, хрести, значки. Виготовляються з різноманітних матеріалів, гол. чин. з металу. Носяться, як правило, на одязі з правого боку грудей. Вивчає Н.з. *фалеристика* — галузь спец. істор. дисциплін.

Перші Н.з. виникли в *Римі Стародавньому* у вигляді круглих металевих блях (фалер), які виконували функції військ. відзнак і носилися на обладунках воїнів. З виникненням в 11—12 ст. духовних рицарських орденів на одязі їхніх членів з'явилися Н.з. у формі емблем та прикрас із тканини й металу.

Перші укр. Н.з. започатковано наприкінці 19 — на поч. 20 ст. у низці громад. орг-цій *Західної України*. Як військ. відзнаки значного поширення Н.з. набули серед Укр. січових стрільців у складі австро-угор. армії періоду *Першої світової війни* та у військ. формувань *Української Народної Республіки* (зокрема, 1-го Запоріз. полку ім. Т.Шевченка, Інструкторської школи старшин, корпусу Січових стрільців та ін.). Перші Н.з. рад. України встановлено 1917 як відмітні відзнаки для бійців *Червоної гвардії* м. *Одеса*.

В УРСР існувало 55 відзнак, з них 37 Н.з., 3 нагрудні медалі і 15 нагрудних значків. Нагородні Н.з. до держ. нагород УРСР (почесних звань УРСР, Почесної Грамоти Президії ВР УРСР та Грамоти Президії ВР УРСР) встановлювалися Президією ВР УРСР. Н.з. до Держ. премії УРСР у галузі науки й техніки та Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка в галузі літератури, мист-ва й архри — ЦК КПУ та РМ УРСР (23 квітня 1969).

Указами Президії ВР УРСР 17 травня 1960 встановлено Н.з.: золотий — «Заслужений винахідник Української РСР» та срібний — «Заслужений раціоналізатор Української РСР», 8 травня 1962 — «Заслужений шляховик Української РСР», 25 серпня 1966 — «Заслужений меліоратор Української РСР», 20 грудня 1966 — «Заслужений механізатор сільського господарства Української РСР». Указом Президії ВР УРСР 20 лютого 1967 встановлено єдиний за формою нагрудний знак до почесних звань УРСР. Нагрудний знак до почесних звань «Народний артист Української РСР», «Народний художник Української РСР», «Заслужений діяч науки і техніки Української РСР», «Заслужений діяч мистецтв Української РСР», «Заслужений винахідник Української РСР» виготовлявся з позолоченого томпаку, а до почесних звань «Заслужений шахтар Української РСР», «Заслужений гірник Української РСР», «Заслужений металург Української РСР», «Заслужений будівельник Української РСР», «Заслужений енергетик Української РСР», «Заслужений шляховик Української РСР», «Заслужений зоотехнік Української РСР», «Заслужений ветеринарний лікар Української РСР», «Заслужений агроном Української РСР», «Заслужений механізатор сільського господарства Української РСР», «Заслужений меліоратор Української РСР», «Заслужений лісовод Української РСР», «Заслужений раціоналізатор Української РСР», «Заслужений майстер професійно-технічної освіти Української РСР», «Заслужений вчитель професійно-технічної освіти Української РСР», «Заслужений вчитель школи Української РСР», «Заслужений лікар Української РСР», «Заслужений юрист Української РСР», «Заслужений працівник культури Української РСР», «Заслужений працівник торгівлі Української РСР», «Заслужений артист Української РСР», «Заслужений майстер народної творчості Української РСР» — посрібленого томпаку. Указом Президії ВР УРСР 9 жовтня 1967 затверджено опис Н.з. для осіб, яким присвоєно почесні звання УРСР. Указом Президії ВР УРСР 25 липня 1969 засновано Н.з. до Почесної Грамоти Президії ВР УРСР та Грамоти Президії ВР УРСР і затверджено їх описи. Із встановленням нових та ліквідацією існуючих почесних звань у опис Н.з. вносилися відповідні доповнення указами Президії ВР УРСР 10 жовтня 1969, 24 лютого 1970, 20 вересня 1972, 3 листопада 1975, 17 жовтня 1977, 16 жовтня 1978, 14 лютого 1980, 23 січня 1981, 1 жовтня 1981, 2 грудня 1981, 9 лютого 1982, 21 червня 1985, 15 листопада 1988. Останнім указом встановлено, що нагрудний знак до почесних звань «Народний

Золотий Хрест Заслуги УПА 1-го класу. Лицьовий бік.

артист Української РСР», «Народний художник Української РСР», «Народний архітектор Української РСР» виготовлявся з позолоченого томпаку, решта — із посрібленого томпаку.

Указом Президії ВР УРСР 25 квітня 1969 встановлено Н.з., що вручалися особам при нагородженні Почесною Грамотою (позолочений) та Грамотою (посріблений) Президії ВР УРСР.

Н.з. в якості нагородних медалей та значків встановлювалися в УРСР також ЦК КПУ, РМ УРСР, Укрпрофрадою, громад. орг-ціями. Встановлено Н.з.: «Відмінник соціалістичного змагання комунального господарства УРСР» (постанови РМ УРСР 20 липня 1948, 17 вересня 1948), «Відмінник народної освіти» (постанова РМ УРСР 27 квітня 1956), «Відмінник соціалістичного змагання Головного управління Дніпровського річкового пароплавства» (наказ Гол. управління Дніпровського річкового пароплавства при РМ УРСР 1 лютого 1958), «Почесний пожежник-доброволець» (постанова РМ УРСР 31 березня 1958), нагрудна медаль премії ім. М.Островського (постанова секретаріату ЦК ЛКСМУ 10 квітня 1958), «Відмінник соціалістичного змагання Української РСР» (постанова РМ УРСР і Укрпрофради 30 квітня 1958), «Дружинник» (постанова ЦК КПУ та РМ УРСР 8 квітня 1959), «Общественный контролер за техническим состоянием автомобилей» (постанова РМ УРСР та Укрпрофради 3 лютого 1960), «Заслужений тренер УРСР» (постанова президії Ради Союзу спортивних т-в і орг-цій УРСР 6 квітня 1961), «Знатний кукурудзовод України» (постанова ЦК КПУ та РМ УРСР 11 жовтня 1961), «Знатний садовод-виноградар України» (постанова ЦК КПУ та РМ УРСР 13 лютого 1962), «Знатний механізатор сільського господарства України» 3-х ст. (постанова ЦК КПУ та РМ УРСР 17 квітня 1962), «150 років Т.Г. Шевченку» (постанова РМ УРСР 14 серпня 1963), нагрудні медалі лауреата премії ім. Я.Галана (встановлено Спілкою журналістів України 15 вересня 1964), «А.С. Макаренко» (постанова РМ УРСР 11 вересня 1964), «Відмінник служби побуту Української РСР» (постанова РМ УРСР і Укрпрофради 17 квітня 1965), «50 років Української Радянської Соціалістичної Республіки» (постанова Президії ВР УРСР 20 грудня 1967), «За роботу без аварій» (постанова РМ УРСР 4 березня 1970).

Перші Н.з. незалежної України встановлювалися як комеморативні відзнаки для військовослужбовців та службові відзнаки депутатів ВР України. Наказом командувача ВМС України 21 червня 1993 встановлено «Пам'ятний знак організаційної групи ВМС України».

Вручення Н.з. до почесних звань України нового зразка розпочалося в липні 1994. Законом України «Про державні нагороди України» від 16 березня 2000 з наступними змінами встановлено почесні звання України: «Народний артист України», «Народний архітектор України», «Народний вчитель України» (встановлено 21 вересня 2006), «Народний художник України», «Заслужений артист України», «Заслужений архітектор України», «Заслужений будівельник України», «Заслужений винахідник України», «Заслужений вчитель України», «Заслужений діяч мистецтв України», «Заслужений діяч науки і техніки України», «Заслужений донор України», «Заслужений економіст України», «Заслужений енергетик України», «Заслужений журналіст України», «Заслужений лікар України», «Заслужений лісівник України», «Заслужений майстер народної творчості України», «Заслужений машинобудівник України», «Заслужений метролог України» (встановлено 15 червня 2004), «Заслужений працівник ветеринарної медицини України» (встановлено 15 листопада 2001), «Заслужений працівник культури України», «Заслужений працівник освіти України», «Заслужений працівник охорони здоров'я України», «Заслужений працівник промисловості України», «Заслужений працівник транспорту України», «Заслужений працівник сільського господарства України», «Заслужений працівник соціальної сфери України», «Заслужений працівник сфери послуг України», «Заслужений працівник фармації України» (встановлено 8 вересня 2005), «Заслужений працівник фізичної культури і спорту України», «Заслужений природоохоронець України», «Заслужений раціоналізатор України», «Заслужений художник України», «Заслужений шахтар України», «Заслужений юрист України», «Мати-героїня» (встановлено 11 травня 2004).

Базовий зразок нагрудного знака затверджено Указом Президента України «Про почесні звання України» (29 червня 2001, № 476), а опис нагрудного знака до почесного звання «Мати-героїня» затверджено Указом Президента України від 21 серпня 2004 № 963. Н.з. до почесних звань «Народний артист України», «Народний архітектор України», «Народний вчитель України», «Народний художник України», «Мати-героїня» виготовляються з позолоченого срібла, до решти почесних звань — із срібла. Вручення Н.з. нового зразка до почесних звань України розпочалося з 23 серпня 2001. Описи Н.з. до держ. премій України: Нац. премії України ім. Т.Шевченка, у галузі науки і техніки, у галузі арх-ри затверджені розпорядженнями Президента України.

Уперше в правовому полі незалежної України Н.з. визначені Указами Президента України «Про відомчі заохочувальні відзнаки» (18 листопада 1996, № 1094) та «Про Примірне положення про відомчі заохочувальні відзнаки» (13 лютого 1997, № 134), якими мін-вам, ін. центр. органам виконавчої влади було надано право встановлювати власні заохочувальні відзнаки, у т. ч. у вигляді Н.з. Указом Президента України № 650 від 25 червня 2004 встановлено єдиний зразок колодки до медалей відомчих заохочувальних відзнак.

1995—2008 в Україні встановлено понад 250 Н.з., які виконують функції нагородних відзнак органів держ. управління. Встановлювалися наказами відповідних мін-в та відомств. Н.з. центр. органів виконавчої влади, держ. органів й установ України затверджуються Комісією держ. нагород та геральдики при Президентові України і реєструються в Мін-ві юстиції України.

У системі мін-в, держ. к-тів та ін. центр. органів виконавчої влади, статус яких прирівнюється до Держ. к-ту України, центр. органів виконавчої влади зі спец. статусом, держ. органів та установ України, держ. акціонерних компаній, корпорацій, концернів та громад. об'єднань Н.з. встановлено:

Мін-во аграрної політики України — «Знак пошани» та «Відмінник аграрної освіти та науки» 3-х ст. (2000);

МВС України — «За зразкову службу» 2-х ст. (1993, 2002), «Почесний знак МВС України», «За відзнаку в службі» 2-х ст., «Кращому працівникові пожежної охорони» (1995), «Хрест Слави» (1997), «За міжнародне співробітництво у правоохоронній діяльності» (1998), «Закон і Честь», «За розвиток науки, техніки і освіти» 2-х ст., «За сприяння органам внутрішніх справ України» (1999), «За бездоганну службу в Державтоінспекції» 2-х ст., «За відзнаку в службі у внутрішніх військах МВС України» 3-х ст., (2000), «За заслуги в боротьбі з економічною злочинністю» 2-х ст. (2001), «10 років внутрішнім військам МВС України», «Ветеран внутрішніх військ МВС України», «Почесний працівник МВС України», «За сумлінну службу» 3-х ст., «За відзнаку», «Ветеран внутрішніх військ МВС України», «Мужність, честь, закон» (2002), «Ветеран органів внутрішніх справ», «За миротворчу діяльність», «Лицар закону» (2003), «За доблесть і відвагу в службі карного розшуку» 2-х ст., «За безпеку народу» 2-х ст. (2004), «Почесна відзнака ГУБОЗ МВС України» 2-х ст., «За протидію наркозлочинності» 2-х ст., «За сприяння протидії наркозлочинності», «За відданість службі» 2-х ст. (2005), «Громадський помічник дільничного інспектора міліції», індивідуальний нагрудний знак працівника патрульної служби МВС України, «15 років МВС України», «За зразкове виконання завдань з охорони громадського порядку», «За сприяння в охороні громадського порядку», «За протидію дитячій злочинності», «За сприяння протидії правопорушенням у дитячому середовищі», «20 років Чорнобильської катастрофи» (2006), «Знак Пошани», «За бездоганну службу» (2007), «За звитягу», «За заслуги в розвитку відомчого зв'язку», «За досягнення в розвитку матеріально-технічного забезпечення», «Кращий працівник державної служби боротьби з економічною злочинністю», «За зразкове провадження досудового слідства», «15 років Державній службі боротьби з економічною злочинністю», «За заслуги в карному розшуку України», «За співпрацю з внутрішніми органами МВС України», «Хрест Пошани: За розбудову та становлення внутрішніх військ МВС України» (2008), «За розвиток інформаційних технологій» 2-х ст., «Транспортна міліція МВС України» (2009);

Мін-во економіки України — «За сумлінну працю» 3-х ст. (1998);

МЗС України — «Почесна відзнака Міністерства закордонних справ України» 3-х ст. (2004);

Мін-во палива та енергетики України — «Шахтарська слава» 3-х ст. (1995), «Шахтарська доблесть» 3-х ст. (1996), «Почесний енергетик України» та «Відмінник енергетики України» (1998), «Почесний працівник державної воєнізованої гірничорятувальної служби у вугільній промисловості», «За службу в державній воєнізованій гірничорятувальній службі у вугільній промисловості», «Почесний працівник вугільної промисловості України» (1999);

Мін-во к-ри і туризму України — «За досягнення в розвитку культури і мистецтва», «За багаторічну плідну працю в галузі культури», «Почесний працівник туризму України» (1997), «За збереження народних традицій» (2008);

Мін-во України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи — «Кращому працівникові пожежної охорони» (1995), «Почесна відзнака МНС України», «За відвагу в надзвичайній ситуації» 2-х ст. (1998); «За розмінування» (2008) 2-х ст.;

Мін-во України у справах сім'ї, молоді та спорту — «Почесна відзнака Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту», «Почесний працівник фізичної культури та спорту», «За активну громадську діяльність», «За сумлінне батьківство» (2007);

Мін-во оборони України — «Доблесть і честь», «Ветеран військової служби», «5 років Збройним Силам України» (1996), «10 років Збройним Силам України» (2001), «За миротворчу діяльність», «Знак Пошани» (2003), «За сумлінну службу» 3-х ст., «За зразкову службу у Збройних Силах України», «За особисті досягнення», «За сприяння Збройним Силам України» (2005), «За розвиток військового співробітництва», «За зміцнення обороноздатності» (2008);

Мін-во освіти і науки України — «За наукові досягнення» (1998), «Відмінник освіти України» (2000), «Василь Сухомлинський», «Софія Русова», «А.С. Макаренко», «Петро Могила» (2005); «О.А. Захаренко», «І.Г. Ткаченко» (2007);

Мін-во охорони навколишнього природного середовища України — медаль В.Лучицького («За заслуги у розвідці надр», 1997);

Мін-во праці і соціальної політики України — «За сумлінну працю», «Знак пошани», «За вислугу» (2004);

Мін-во транспорту України — «Почесний залізничник» (1994), «Відмінник воєнізованої охорони Укрзалізниці» (1999), «Почесний автотранспортник України», «Почесний працівник транспорту України», «Почесний дорожник» (2000), «Почесний працівник морського і річкового транспорту», «Залізнична слава» 3-х ст. (2001), «За сприяння розвитку залізничного транспорту» (2003), «За заслуги: Укрзалізниця», «Відмінник галузі Укрзалізниці», «Відмінник апарату Державної адміністрації залізничного транспорту» (2007), «За сприяння розвитку Держспецтрансслужби» (2008);

Мін-во юстиції України — «За заслуги» (1999);

Гол. контрольно-ревізійне управління України — «Почесний працівник державної контрольно-ревізійної служби в Україні» (2002);

Держ. к-т України з питань тех. регулювання та споживчої

політики — «За заслуги» (1997, 2003);

Нац. комісія з питань регулювання зв'язку України — «Почесна відзнака Національної комісії з питань регулювання зв'язку України» (2006);

Держ. к-т ветеринарної медицини України — «Державний інспектор ветеринарної медицини», «За заслуги в розвитку ветеринарної медицини» 3-х ст., «Ветеран ветеринарної медицини» (2008);

Держ. к-т України по водному госп-ву — «Почесний працівник Державного комітету України по водному господарству» (2007);

Держ. к-т зв'язку та інформатизації України — «Почесний зв'язківець України» (1997);

Держ. к-т України з енергозбереження — «Знак пошани» (2001);

Держ. к-т лісового госп-ва України — «Відмінник лісового господарства України» і «За бездоганну службу в державній лісовій охороні» (1999), «Почесний лісівник України» (2003);

Держ. к-т молодіжної політики, спорту і туризму України — «Почесний працівник туризму України» (1998);

Держ. к-т пром. політики України — «За сумлінну працю» (1998);

Держ. к-т статистики України — «Почесний працівник статистики України», «За сумлінну працю в органах державної статистики» 3-х ст. (2004);

Держ. к-т рибного госп-ва України — капітана далекого плавання, механіка 1-го розряду, держ. лоцмана, держ. інспектора рибоохорони, капітана мор. рибного порту, інспектора портового нагляду, працівника держ. інспекції з безпеки мореплавства флоту рибного госп-ва, про закінчення вищого навч. закладу, «Почесний працівник рибного господарства», «Ветеран рибного господарства» (2003);

Держ. к-т України з держ. матеріального резерву — «Почесний працівник державного резерву України», «Знак пошани Державного комітету України з державного матеріального резерву», нагрудний знак співробітника Держ. к-ту України з держ. матеріального резерву (2004);

Держ. к-т України з питань регуляторної політики та підприємництва — «За внесок у розвиток підприємництва» (2005);

Держ. к-т України із земельних ресурсів — «Почесний землевпорядник України» (1998);

Держ. к-т України у справах національностей та релігій — «Почесна відзнака Державного комітету України у справах національностей та релігій» (2008);

Держ. к-т України з питань тех. регулювання та споживчої політики — «За заслуги в стандартизації, метрології, сертифікації та акредитації» (1997);

Держ. к-т фінансового моніторингу України — «За високі досягнення в розбудові системи запобігання та протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом», нагрудний знак до Почесної Грамоти Держ. к-ту фінансового моніторингу України (2006);

Нац. космічне агентство України — «Почесний працівник космічної галузі України» і «Ветеран космічної галузі України» (2000); «О.М. Макаров», «М.К. Янгель» (2006);

Антимонопольний к-т України — «Знак пошани» (1998), «За захист конкуренції» (2003);

Держ. комісія із цінних паперів та фондового ринку — «Знак пошани» (2000);

Адміністрація Держ. прикордонної служби України — «Почесний прикордонник України» (1997), «За мужність в охороні державного кордону України» (2000), «За сприяння в охороні державного кордону» (2003), «За сумлінну службу», «За бездоганну службу» 3-х ст., «Ветеран державної прикордонної служби», «Відмінний прикордонник» 2-х ст. (2004);

Держ. митна служба України — «Почесний митник України» (1996), «Ветеран Державної митної служби України», «За сумлінну службу в митних органах України», «За сприяння митним органам України», «Золота зірка "За заслуги"» (2004), «За звитягу» 3-х ст., «Відмінний митник» 2-х ст., «За сприяння митним органам» (2006), «За митну безпеку держави» 2-х ст., «За боротьбу з контрабандою», «За досягнення в митній справі» 2-х ст., «За розвиток міжнародних зв'язків» (2008);

Держ. податкова адміністрація України — «Відмінник податкової міліції», «Почесний працівник Державної податкової служби України» (1998), «За відзнаку в службі» (2001), «Почесна відзнака Державної податкової адміністрації України», «За честь і службу» (2003), «За заслуги», «За бездоганну службу» 3-х ст., «Ветеран податкової служби», «За сприяння податковим органам», «За сумлінну працю», «Доблесть і спрямованість», «Професіоналізм і порядність» (2008);

Держ. департамент України з питань виконання покарань — «Почесний працівник», «За відзнаку в службі», «Відмінник служби» 2-х ст. (2001);

Держ. служба спец. зв'язку та захисту інформації України — «15 років спеціальному зв'язку України», «Почесна відзнака Державної служби зв'язку та захисту інформації України» (2007);

Пенсійний фонд України — «За заслуги» 3-х ст.;

Фонд держ. майна України — «Знак пошани» (2001);

Служба безпеки України — «Почесна відзнака СБУ» (1996), «Почесна зірка Служби безпеки України», «Хрест доблесті» 2-х ст., «Почесна відзнака Департаменту телекомунікаційних систем та захисту інформації Служби безпеки України», «За відзнаку в службі» 3-х ст., «Ветеран органів безпеки», «За мужність і відвагу» (2002), «За боротьбу з організованою злочинністю та корупцією» (2004), «За особисті заслуги в оперативно-розшуковій діяльності», «15 років Службі безпеки України», «Відзнака Департаменту контррозвідки Служби безпеки України» (2006), «Хрест Пошани», «За заслуги в боротьбі з тероризмом», «Відзнака Інспекторського управління Служби безпеки України» (2007), «Почесна відзнака Антитерористичного центру при Службі безпеки України», «10 років Антитерористичного центру при Службі безпеки України», «Відзнака Управління внутрішньої безпеки Служби безпеки України» (2008);

Служба зовн. розвідки України — Почесна відзнака Служби зовн. розвідки України, «Вірність та честь», «За заслуги», «Ветеран розвідки», «Почесний співробітник зовнішньої розвідки Украї-

ни» (2006), «Діамантовий Хрест» (2007);

Гол. управління держ. служби України — «За сумлінну працю» (1998);

Головне управління Держ. фельд'єгерської служби України — «За відзнаку в службі» (2006), «Почесний працівник Державної фельд'єгерської служби України» (2007);

Держ. контрольно-ревізійна служба — «Почесний працівник державної контрольно-ревізійної служби в Україні» (2002);

Держ. к-т України по гідрометеорології (ліквідовано) — «Почесний працівник гідрометслужби України (1999);

Держ. к-т України у справах національностей та релігій — Почесна відзнака Держ. к-ту України у справах національностей та релігій (2008);

К-т по нагляду за охороною праці України (ліквідовано) — «За доблесну службу» (1999);

Нац. комісія з питань регулювання зв'язку України — Почесна відзнака Нац. комісії з питань регулювання зв'язку України (2006);

Нац. центр. бюро Інтерполу — «За заслуги» 2-х ст. (2005);

Управління держ. охорони України — «Почесний співробітник державної охорони України», «За бездоганну службу» 3-х ст. (2001), «За особливі заслуги», «За мужність при виконанні службових завдань», «За військову доблесть», «Ветеран військової служби» (2002), «15 років Управління державної охорони України» (2005), «Знак пошани державної служби охорони України» (2007), «За відзнаку в службі», «За сприяння державній охороні України», «За честь і славу» 2-х ст. (2008);

Нац. акціонерна компанія «Нафтогаз України» — Почесна відзнака Нац. акціонерної компанії «Нафтогаз України» (2003);

Нац. служба посередництва і примирення — «За заслуги» (2008).

Нагородні Н.з. також вручаються до Почесної Грамоти КМ України (постанова КМ України від 5 січня 1998), відзнак Київ. міської ради, деяких обласних рад. Службові Н.з. встановлено для депутатів ВР України, ВР АР Крим, депутатів обласних, районних, міських, селищних рад, працівників низки мін-в та відомств України. Нагородні Н.з. носяться, як правило, з правого боку грудей, службові — із лівого (у вигляді значків) та правого (у вигляді службових відзнак).

Літ.: Відзнаки Української РСР: Довідник. К., 1971; *Семотюк Я.* Українські військові відзнаки: Ордени, хрести, медалі та нашивки. Торонто—К., 1991; Нагороди України: Історія, факти, документи, т. 1—3. К., 1996.

В.Й. Бузало.

НАДВІ́РНА — місто *Івано-Франківської області*, райцентр. Розташов. на правому березі р. Бистриця-Надвірнянська (при злитті з Бистрицею-Солотвинською утворює Бистрицю, притоку Дністра). Населення 21 тис. осіб (2001).

Імовірно, початок Н. пов'язаний із замком, що його в 15—16 ст. заснували магнати Куропатви, які мали великі маєтності в *Руському воєводстві*. Н. вперше згадується під 1589. 1601 Миколай Куропатва видав місту *локаційний привілей*. У 17—18 ст. Н. стає значним ремісничим і торг. центром із щорічними *ярмарками*. 1745, по смерті останнього представника роду Куропатвів, Н. перейшла до графа Ігнатія Цетнера (володів містом до 1787). 1772 Н. відійшла від *Речі Посполитої* до Австрії. Із 1867 — центр однойменного *повіту* коронного краю Галичина. У серед. 19 ст. набула розвитку пром-сть (вир-во с.-г. машин, нафтопереробка, деревообробка). 1894 через місто пролягла залізниця.

Під час *Першої світової війни* із вересня 1914 до весни 1915 й у червні—грудні 1916 окупована рос. військами. Із листопада 1918 — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*. У травні 1919 окупована польс. військами. До 1939 — у складі Польщі, центр однойменного повіту Станіславського воєводства. Із 1939 — у складі УРСР, із 1940 — центр однойменного району Станіславської обл.

1 липня 1941 окупована румун. військами, яких наприкінці серпня 1941 змінили нім. війська. 1942 було винищено єврейс. громаду (відома з 1765). Гітлерівська окупація тривала до 26 липня 1944.

У Н. народилися мовознавець В.Дем'янчук, бандурист і співак В.Луців.

Пам'ятки археології та арх-ри: давньорус. *городище* на пн.-зх. околиці міста (на лівому березі Бистриці-Надвірнянської), рештки мурованого замку 16—18 ст. в центрі міста. Пам'ятник на честь 100-річчя заснування нафтопромислу (1968).

Неофіційні сайти міста: http://nashe-misto.at.ua; http://www.nadvirna.net.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 6. Warszawa, 1885; ІМіС УРСР: Івано-Франківська область. К., 1971; *Грабовецький В.В. та ін.* Надвірна: Путівник. Ужгород, 1982; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; *Гандзюк Р.* Надвірна: Історичний нарис. Івано-Франківськ, 1999; *Томенчук Б. та ін.* Дослідження Галицької археологічної експедиції у 2006 році. «Галичина» (Івано-Франківськ), 2006—07, вип. 12—13.

Д.Я. Вортман.

Надвірна. Пам'ятник «100 років Надвірнянської нафти». 1967. Фото початку 21 ст.

НАДВІ́РНА КОРО́ГВА — підрозділ кінноти в надвірних військах магнатів часів *Речі Посполитої*. За видами озброєння *надвірні корогви* поділялися на гусарські, козацькі і, рідше, драгунські. Чисельність Н.к. коливалася від кількох десятків до 200 і більше осіб. Очолював Н.к. ротмістр або сотник. До складу Н.к. входили повноправні шляхтичі-товариші (у великих надвірних корогвах — до кількох десятків) і пахолки.

Літ.: *Dembski K.* Wojska nadworne magnatów polskich w XVI i XVII w. В кн.: Zeszyt naukowy Uniwersytetu im. A.Mickiewicza w Poznaniu: no 3: Historia XXI. Poznań, 1956; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Наддніпрянщина). К., 1993.

С.А. Леп'явко.

НАДВІ́РНЕ ВІ́ЙСЬКО — приватні військ. формування *магнатів* часів *Речі Посполитої*. Складалися з гусарських, козацьких і драгунських кінних *надвірних корогв* та підрозділів піхоти. У Н.в. служили переважно залежні від магнатів дрібні шляхтичі й *бояри*. На укр. землях розквіт Н.в. припав на 1-шу пол. 17 ст. Найбільші можновладці (князі *Острозькі*, *Вишневецькі*, *Заславські* та ін.) утримували постійні військ. почти чисельністю від 1 до 2 тис. осіб, за потребу могли зібрати по

5—7 тис. осіб і більше. Н.в. використовувалось у війнах проти зовн. противника і в міжусобних конфліктах.

Літ: *Dembski K.* Wojska nadworne magnatów polskich w XVI i XVII w. B кн.: Zeszyt naukowy Uniwersytetu im. A.Mickiewicza w Poznaniu, no 3. Historia XXI. Poznań, 1956; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Наддніпрянщина). К., 1993.

С.А. Леп'явко.

НАДВІ́РНІ КОЗА́КИ — легкоозброєна кіннота в *надвірних військах* магнатів *Речі Посполитої* 16—17 ст. Були об'єднані в *надвірні корогви.* Осн. озброєння складали: шабля, рушниця, лук, короткий спис. На укр. землях Н.к. були тісно пов'язані з реєстровим і запорозьким козацтвом. Це пояснювалось однаковим соціальним походженням, спільною боротьбою проти татар і протегуванням козацтву з боку укр. *магнатів* до кінця 16 ст. Як правило, початковий військ. вишкіл Н.к. проходили на Запорожжі. Прикладом цього є С.*Наливайко.*

Літ.: *Dembski H.* Wojska nadworne magnatyw polskich w XVI i XVII w. B кн.: Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. Mickiewicza w Poznaniu: Historia. Poznań, 1956; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Наддніпрянщина). К., 1993.

С.А. Леп'явко.

НАДДНІПРЯ́НСЬКА УКРАЇ́НА, Наддніпрянщина — 1) термін, який виник в умовах поділу укр. етногр. території між кількома д-вами. Позначав ту частину України, яка входила до складу *Російської імперії* та *СРСР* (до 1939). У тому ж значенні вживався термін «Велика Україна», що мав західноукр. походження й застосовувався в 19 — 1-й пол. 20 ст.;

2) територія вздовж обох берегів Дніпра без чітко окреслених меж. У цьому значенні побутують ще терміни «Придніпров'я», «Подніпров'я».

Я.В. Верменич.

НАДЗВИЧА́ЙНА ДЕРЖА́ВНА КОМІ́СІЯ, Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР створена Указом Президії ВР СРСР 2 листопада 1942; складалася з 10-ти осіб на чолі з головою Ради Національностей ВР СРСР М.Шверником. Завданнями Н.д.к. були повний облік злочинів нацистів і завданих ними збитків рад. д-ві та її громадянам, встановлення осіб нацистських злочинців із метою передавання їх надалі до суду; об'єднання й узгодження відповідної роботи. За Положенням про Н.д.к. від 16 березня 1943 створювалися місц. комісії для сприяння Н.д.к. у розслідуванні злочинів нацистів. Структура Н.д.к. включала секретаріат, 8 відділів з обліку злочинів проти громадян СРСР та збитків громадян і різних галузей господарства, архів; штат складав 116 осіб.

Засідання військового трибуналу під час судового процесу в справі злочинних дій нацистів на території України. Київ, 1945.

У роботі зі складання актів було задіяно кілька мільйонів осіб. Матеріали Н.д.к. становили основу обвинувальних документів СРСР на *Нюрнберзькому процесі 1945—1946*, суд. процесах над *воєнними злочинцями в Харкові* 1943, *Києві* та ін. містах 1945—46. Опубліковано 27 повідомлень про злочини нацистів на території СРСР та Польщі, 2 томи документів. Діяльність Н.д.к. було припинено РМ СРСР 1951.

За підсумковим звітом Укр. респ. комісії (1945), на окупованій території УРСР нацисти знищили до 4,5 млн громадян (прибл. 3,2 млн цивільних та 1,3 млн військовополонених), понад 2 млн громадян примусово вивезли на роботи; зруйнували й спалили 714 міст і с-щ міськ. типу та понад 28 тис. сіл, залишивши без житла бл. 10 млн осіб, завдали прямих збитків громадянам і госп-ву УРСР на 285 млрд *карбованців* (у цінах 1941).

За сучасними оцінками, найціннішими в матеріалах Н.д.к. є акти місц. комісій та матеріали допитів свідків, оскільки вони відображають, переважно з погляду жертв, дійсні події. На жаль, достовірність кількісних показників часто виглядає сумнівною. Це пояснюється як об'єктивними (неможливість рівномірного збору інформації, приблизні розрахунки відсутніх даних), так і суб'єктивними (свідоме фальшування винуватців злочинів, приписування всіх руйнувань нацистам та ін.) причинами. При зіставленні даних комісій різного рівня чітко простежується тенденція до округлення і збільшення даних.

Утім, документальний масив Н.д.к. (найповніша колекція — у Держ. архіві РФ, ф. 7021) до сьогодні є одним з осн. джерел з історії СРСР часів *Другої світової війни.*

Літ.: Сборник сообщений Чрезвычайной государственной комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. М., 1946; *Боряк Г. та ін.* Нацистське золото з України: у пошуках архівних свідчень, вип. 1—2. К., 1998—2000; *Максимчук Є.С.* Діяльність державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України (1941—1951): типо-видовий склад та інформаційний потенціал джерельного комплексу: Дис. ... канд. істор. наук. К., 2007; *Польсен Н.Б.* Розслідування воєнних злочинів «по-совєтськи»: Критичний аналіз матеріалів Надзвичайної державної комісії. «Голокост і сучасність», 2009, № 1 (5).

М.Г. Дубик.

НАДЗВИЧА́ЙНІ ВІЙСЬКО́ВІ СУДИ́ В УКРАЇ́НСЬКІЙ НАРО́ДНІЙ РЕСПУ́БЛІЦІ були створені в місцевостях, оголошених на воєн. стані або в стані облоги, а також на театрі воєнних дій відповідно до затвердженого *Директорією* УНР закону від 26 січня 1919. Оскільки на підставі закону від 24 січня 1919 на всій території *Української Народної Республіки* був оголошений воєнний стан, цивільне правосуддя відтіснялося на другий план, а існуючі до того *військово-польові суди* скасовувалися, незалежно від часу їх створення.

Вироки, винесені надзвичайними військ. судами за спрощеною процедурою, не підлягали оскарженню й негайно виконувалися. Щоправда, особи, засуджені на смерть, мали право впродовж 6-ти годин після оголошення вироку звернутися із проханням про помилування або полегшення кари до «Верховної влади», тобто Директорії УНР, «а в дієвій армії — до Головного Отамана». Склад надзвичайного військ. суду не був сталим. Його створювали владою командира полку або військ. начальників з рівними чи більшими правами, а також губернськими або міськими комендантами. Вони ж призначали особовий склад військ. надзвичайного суду, до якого входили: голова (муштровий штаб-старшина), 4 члени (старшини і підстаршини), прокурор, оборонець та секретар. Підсудності надзвичайного військ. суду підлягали всі військові і цивільні особи за карні вчинки, які передавалися йому за законом УНР. Оскільки за доби Директорії УНР не було переглянуто старого законодавства, а лише відредаговані окремі його статті, на території УНР продовжували зберігати чинність закони колишньої *Російської імперії* й *Тимчасового уряду,* і надзвичайні військ. суди судили за військ. карним статутом «Зводу воєнних злочинів» 1869. Таким чином, вони були інституціями «швидкого реагування» на конкретні обставини за законодавством перехідного періоду. Серед найбільш відомих справ, які їм довелося розглядати, були справи полковника П.*Болбочана*, засудженого 10 червня 1919 до смерті, отаманів Палієнка, Святненка, Біденка, Семесенка і полковника Яценка.

Дж.: «Вістник державних законів», вип. 8, ч. 101, 26 січня 1919; *Копиленко О.Л., Копиленко М.Л.* Держава і право України: 1917—1920: Центральна Рада. Гетьманство. Директорія. К., 1997; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 279, оп. 1, спр. 3, арк. 22; ф. 3172, оп. 1, спр. 52, арк. 77—78; ф. 3172, оп. 5, спр. 2, арк.95.

Т.В. Вронська.

НАДЗВИЧА́ЙНІ ЗА́ХОДИ 1927—1928 — серія силових заходів рад. уряду в галузі хлібозаготівель, спрямованих на злам *нової економічної політики.*

Під час першого комуніст. штурму 1918—20 рад. *держава* під виглядом *націоналізації* обернула на свою власність т. зв. командні висоти — пром-сть, транспорт, банки. Однак спроби поставити під держ. контроль сільс. госп-во шляхом його комунізації провалилися. Так само провалилася спроба встановити посівну розкладку на доповнення продовольчої. Перехід до непу означав, що д-ва визнала право власності селян на засоби вир-ва в сільс. госп-ві. Цим самим вона зобов'язалася задовольняти потреби «командних висот» економіки в продовольстві та с.-г. сировині шляхом закупівель їх на ринку по цінах, що визначалися балансуванням попиту й пропозиції. Це означало, що д-ва свідомо йшла на ризик відмови с.-г. виробників від продажу продукції, якщо останні вважатимуть закупівельні ціни невигідними для себе.

Непівська «змичка» міста й села якісно відрізнялася від нормального ринку. Д-ва мала можливість визначати рівень закупівельних цін, тому що була монополістом у придбанні сел. хліба. Таке ж становище у вир-ві пром. товарів давало змогу їй завищувати відпускні ціни. Штучно створюваний перепад у цінах на промислові й с.-г. товари дістав промовисту назву — «ножиці цін». За допомогою такого ціноутворення на користь д-ви «відстригалося» до половини реальних доходів селян від реалізації продукції на ринку.

Після того, як рад. уряд взяв курс на *індустріалізацію*, ринкова рівновага почала руйнуватися. Хоча в країні почалася інфляція, заготівельні ціни на хліб трималися на попередньому рівні. Зібравши врожай 1927, селяни відмовилися продавати його за невигідними для них цінами. Запаси хліба в д-ви швидко вичерпалися, у країні спалахнула хлібозаготівельна криза.

Тим часом у політбюро ЦК ВКП(б) продовжувалася боротьба за лідерство. Використовуючи прерогативи ген. секретаря ЦК ВКП(б), Й.*Сталін* подбав про те, щоб периферійні парткоми обрали на черговий з'їзд у грудні 1927 делегатів, які влаштовували його особисто. XV з'їзд ВКП(б) виправдав сподівання сталінської команди і виключив з партії всіх активних діячів троцькістсько-зінов'євської опозиції. Коли Й.Сталін упевнився, що контролює не тільки апарат, а й вище кер-во партії, він почав ініціювати надзвичайні заходи в сільс. госп-ві, які приводили до зламу непу. За 5 днів до закінчення роботи з'їзду, 14 грудня 1927 до парт. орг-цій хлібозаготівельних районів *СРСР* надійшла телеграфна директива політбюро ЦК ВКП(б): «Вжити організаційних заходів згори донизу, спрямованих на посилення завезення хліба з боку селянства». Це була перша з 1921 парт. директива, в якій пропонувалися силові заходи для розв'язання екон. проблеми.

У грудні 1927 — січні 1928 було прийнято низку додаткових постанов ЦК ВКП(б), відповідно до яких почалося здійснення надзвичайних заходів. Влада знову почала використовувати поняття «куркуль», яке не вживалося в законодавстві і в пропаганді від часу завершення зрівняльного поділу землі (в Україні — з 1923). У січні 1928 відбувся масовий виїзд керівників парт. к-тів, аж до Центрального, у сільс. «глибинку» з метою посилення хлібозаготівель. ЦК ВКП(б) звернувся до них 14 січня спец. директивою за підписом Й.Сталіна, в якій обстановка, що склалася, і передусім зростання цін пояснювалися тим, що «приватник і куркуль використали добросердя і забарність наших організацій, прорвали фронт на хлібному ринку і створили в селян вичікувальні настрої». Директива вимагала арештовувати «спекулянтів, куркульчиків та інших дезорганізаторів ринку і політики цін, негайно віддавати їх під суд, не обтяжувати судові процеси зайвими формальностями».

В Україні з допомогою надзвичайних заходів у січні—лютому 1928 було заготовлено 70 млн *пудів* хліба. Хлібозаготівельну кризу було подолано силовими засобами. Й.Сталін, однак, розумів: варто було селянам усвідомити, що повертається *продрозкладка* 1919—20, і вони б негайно обмежилися виробленням продукції тільки для власного споживання. Тому генсек поспішив заспокоїти село. У його цир-

кулярі від 13 лютого 1928 з притиском підкреслювалося: «Розмови про те, що ми нібито скасовуємо неп, запроваджуємо продрозкладку, розкуркулювання і т. д. є контрреволюційним базіканням».

Проте Й.Сталін мав намір розв'язати аграрно-сел. проблему радикально. Селянина треба було позбавити можливості вирішувати, скільки йому сіяти для власних потреб і на продаж. Коли генсек, як і всі ін. члени політбюро ЦК ВКП(б), виїхав у січні 1928 в сільс. місцевість, то перед партпрацівниками Сибіру він виклав таку програму дій: зажадати від куркулів негайної здачі всіх надлишків хліба за держ. цінами, а в разі відмови вжити надзвичайних заходів і конфіскувати надлишки; у найближчі 3—4 роки провести часткову *колективізацію сільського господарства*; слідом за частковою провести суцільну колективізацію.

Літ.: Судьбы российского крестьянства. М., 1996; *Каліниченко В.В.* Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. К., 1997; *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). К., 1999; Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы, т. 1. М., 1999; Голод 1932—1933 років в Україні: причини і наслідки. К., 2003; *Литвин В.* Україна: міжвоєнна доба (1921—1938). К., 2003; *Грегори П.* Политическая экономия сталинизма. М., 2006; Історія українського селянства, т. 2. К., 2006; *Кульчицький С.* Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. К., 2008.

С.В. Кульчицький.

НАДІ́ЛЬНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІ́ННЯ — земля, залишена селянам у користування в *Російській імперії* після проведення *селянської реформи 1861* та реформи *удільних селян* і *державних селян*. Надільна земля перебувала в общинному володінні переважно у великоросійських, південних українських і частково в деяких повітах *Харківської губернії* та *Чернігівської губернії* і розподілялася між домогосподарями шляхом періодичних переділів. У більшості повітів *Лівобережної України* і *Правобережної України* землі перебували в подвірному користуванні. Збереження системи Н.з. було прихованою формою *кріпацтва*. За користування землями селяни, які перебували на становищі *тимчасовозобов'язаних селян*, мусили виконувати повинності — *панщину* чи *оброк*, поки не буде укладено викупну угоду. Вони не мали права ні продавати, ні закладати, ні дарувати надільну землю. Після здійснення *викупної операції* земля ставала власністю селянина. Розміри Н.з. в різних категорій селян були не однаковими. Після реформи 1861 в колиш. поміщицьких селян України середній душовий наділ становив бл. 3 *десятин* і був значно нижчим, ніж в європ. частині Рос. імперії в цілому. У держ. селян він складав трохи більше 5 десятин на ревізьку душу (див. *Переписи населення*). Велика кількість селян отримала *дарчий наділ* в 1 десятину. Протягом пореформенних років Н.з. в Україні кількісно не змінилося й складало понад 45,6 % земельного фонду, але середній наділ через збільшення народонаселення зменшився на 30—45 %. Проте внаслідок розвитку капіталізму в Н.з. сталися істотні зміни. Понад 40 % сел. дворів України на 1905 мали середній наділ на двір по 3,44 десятини землі, 44 % — 7,16 та 15,6 % — по 13,8 десятини. З поглибленням ринкових відносин Н.з. втрачало свої позиції. Селянство частіше вдавалося до оренди та купівлі землі в приватну власність. На 1905 129,9 тис. селянських господарств України придбало 5,6 млн десятин землі в приватну власність проти понад 19,9 млн десятин надільної. *Столипінська аграрна реформа* поклала край Н.з., надавши селянству право закріплювати надільну землю в особисту власність.

Літ.: *Теплицький В.П.* Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні. К., 1959; *Теличук П.П.* Економічні основи аграрної революції в Україні. К., 1973; *Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г.* Класова боротьба в українському селі. 1907—1914. К., 1976.

Т.І. Лазанська.

НАДІ́НСЬКИЙ Павло Наумович (справжні ім'я та прізвище — Савелій Посягін; 03.12.1894—25.09.1961) — краєзнавець. Н. в м. Уфа (нині місто в РФ) в сім'ї робітника. 1907—13 працював на чаєрозважувальній ф-ці «Караван» в Уфі спочатку підручним, а потім столяром. Учасник *Першої світової війни*. Від 1931 життя і діяльність Н. пов'язані з Кримом. 1935 почав займатися краєзнавчою роботою. 1938 опублікував першу наук. роботу «Сторінки з життя кримського комсомолу». У роки Великої вітчизняної війни Рад. Союзу 1941—45 евакуювався в Уфу. Писав статті до місцевої газети, листувався з кримськими партизанами, готувався до написання майбутніх книг.

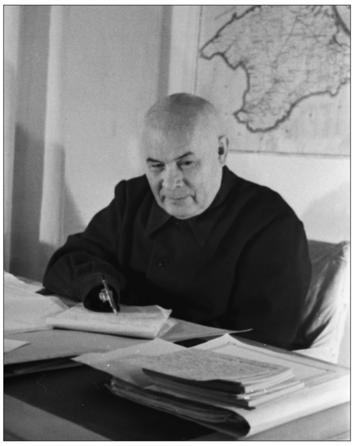

П.Н. Надінський.

Був одним з активних організаторів відділу історії і археології Крим. філіалу АН УРСР, у подальшому керував Крим. групою Ін-ту історії АН УРСР. 1947—48 опублікував нариси «Суворов в Крыму», «Л.Н. Толстой в Крыму». Найбільш відомою працею Н. стали «Очерки по истории Крыма (с древнейших времен до 1920 года)». Під його редакцією видавалися збірники документів з історії революц. руху. 1951 за наук. праці в галузі історії вчена рада Ін-ту історії АН УРСР і ВАК СРСР присудили йому без захисту дисертації вчений ступінь канд. істор. наук.

Усього в повоєнні роки опублікував понад 50 статей і заміток з різних питань істор. минулого Криму.

У своїх працях факт приєднання Криму до Росії не розцінював як колоніальне загарбання землі, яка ніколи не належала росіянам. Посилався на оцінку прогресивної ролі Росії в цьому питанні, яку дав Ф.*Енгельс*.

П. у м. *Сімферополь*.

Літ.: Павел Наумович Надинский: Некролог. «Вопросы истории», 1961, № 12; Павло Наумович Надінський: Некролог. «УІЖ», 1962, № 2; *Пе-*

тров В.П., Шамко К.М. Життя — подвиг (до 85-річчя з дня народження П.Н. Надінського). Там само, 1979, № 2.

П.І. Скрипник.

НА́ДЛЕР Василь Карлович (15.12.1840—31.03.1894) — історик. Н. в м. *Харків* у сім'ї провізора. Одержав домашню початкову освіту, навч. на історико-філол. ф-ті Харків. ун-ту (1857—62). Захистив магістерську дис. на тему: «Причини і перші прояви опозиції католицизму в Чехії та Західній Європі в кінці 14 — на початку 15 ст.» (1864) та докторську дис. на тему: «Адальберт Бременський, правитель Германії в молоді роки Генріха IV» (1867). Приват-доцент (1864), екстраординарний (1868), ординарний (1870) професор, декан (1872—91) історико-філол. ф-ту Харків. ун-ту. Заслужений професор (1890). Професор і декан історико-філол. ф-ту Новорос. ун-ту в *Одесі* (1891—94).

Наук. діяльність розпочав ще в студентські роки. Творчу спадщину вченого складають дослідження з історії *Візантії*, *середньовіччя*, слов'ян та Росії.

П. у м. Одеса.

Праці: Причины и первые проявления оппозиции католицизму в Чехии и Западной Европе в конце 14 и начале 15 века. Х., 1864; Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV. Х., 1867; Император Александр I и идея Священного союза, т. 1—4. К.—Х., 1886—88; Т. 5. Х., 1892.

Літ.: *Агеев М.* Василий Карлович Надлер. Одесса, 1894; *Бузескул В.П.* В.К. Надлер. «Журнал Министерства народного просвещения», 1894, № 5; *Вязигин А.С.* В.К. Надлер. В кн.: Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования. Х., 1908.

Н.О. Герасименко.

В.К. Надлер.

НАДСЯ́ННЯ — назва давньої укр. етнічної землі (вживається також термін «Посяння») вздовж обох берегів Сяну (польс. — San) на пн. від *Лемківщини* на україно-польс. (до виселення українців 1945—47) пограниччі. З пд. на пн. Н. включає частини Низьких і Середніх Бескидів, Підгір'я і Надсянської низовини. У 10—14 ст. Н. входило до складу *Київської Русі*, а потім — Галицько-Волин. д-ви. З часів завоювань польс. короля *Казимира III* Великого (1340—49), який приєднав до Польщі значну частину земель Галицько-Волин. д-ви, Н. опинилося в кордонах (у складі Сяніцької та Перемишльської земель) *Руського воєводства*, створеного Польщею. Центром Рус. воєводства був *Львів*. До нього входило 5 земель (Белзька, Галицька, Львівська, Перемишльська, Сяніцька).

Після 1-го поділу Польщі Н. входило до Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*) з 1772 по 1918, 1918—19 — *Західноукраїнської Народної Республіки*. До початку *Другої світової війни* (вересень 1939) — до Польщі. Після поразки останньої на підставі Угоди про дружбу і кордони від 28 вересня 1939 Н. було поділене між *СРСР* та Німеччиною вздовж р. Сян. Лівобережжя увійшло до створеної німцями *Генеральної губернії*, а правобережжя — до УРСР. Після початку німецько-рад. війни 22 червня 1941 Н., разом з усією *Галичиною*, опинилося в складі Ген. губернії. Такий стан існував до кінця липня 1944, коли Н. зайняли рад. війська. Фактично з осені того року СРСР погодився на польсько-рад. розмежування вздовж т. зв. *Керзона лінії* зі зміщенням її на користь Польщі за рахунок укр. і білорус. (пн. *Підляшшя*) земель, у деяких місцях до 50—60 км.

Що ж стосується Н., яке історично складало територію Зх. Галичини, заселеної в давнину здебільшого пращурами українців, то воно з 14 ст. неухильно полонізувалося. Якщо до завоювань польс. короля Казимира III Великого українсько-польс. етнічне розмежування проходило західніше Ряшева (польс. — Rzeszów) і східніше Ясла та Горлиць (із взаємним міжетнічним вкрапленням обабіч суцільної лінії етнічного розмежування), то до поч. 20 ст. етнічна межа істотно пересунулася на сх., наблизившись до лінії Ярослав (і навіть далі) — Сянок. Хоча північніше до межі з *Холмщиною* вона залишалася практично без змін. Зате на самій Холмщині межа посунулася до Томашева—Замістя—Красностава. Остаточно долю Н. вирішив *Договір між СРСР і Республікою Польща про радянсько-польський державний кордон* від 16 серпня 1945 (укладений на підставі рішень Крим. (Ялтинської) конференції глав д-в — СРСР, США, Великої Британії — в лютому 1945). Майже все Н. (за невеликими винятками) залишилося в складі Польщі. Гол. містом Н. є Перемишль (Przemyśl; давній важливий центр укр. к-ри). Значними (хоча кількісно невеликими) містами є також Ярослав (Jarosław) і Сянок (Sanok) (також традиційні центри укр. к-ри). Меншими — міста Березів (Brzozów), Лежайськ (Leżajsk), Переворськ (Przeworsk) і Радимно (Radymno).

Полонізація Н., починаючи із завоювань польс. короля Казимира III Великого, здійснювалася внаслідок напливу польс. колоністів, а пізніше — сполонізованих німців, як, рівно ж, переходу на римо-католицизм і польс. мову місц. населення. Після виселення українців з Н. по II світ. війні в тих його пн.-зх. частинах, які були раніше українськими, залишилися окремі укр. анклави, як, напр., с. Тарнавка. Цікаво, що на пд.-сх. околиці Ряшева ще й тепер у с. Залісся (Zalesie) можна впізнати колишню греко-катол. церкву, переобладнану на костьол. На загал до початку II світ. війни на зх. від тодішньої українсько-польс. етнічної межі проживало (без т. зв. замішанців) прибл. 40 тис. українців, з яких половина вживала польс. мову як розмовну.

Якщо виходити з того, що з осені 1944 по липень 1946 з Польщі до УРСР депортовано (офіц. мовою — евакуйовано) трохи більше 480 тис. українців, серед них — близько 200 тис. з Холмщини і Пд. Підляшшя, то решта припадає на Зх. Галичину (Лемківщина і Н. — терени на пн. сх. від Лемківщини і на зх. від Холмщини). Отже, можна вважати, що з Н. (у ширшому від географічного понятті) до СРСР вивезено до 180 тис. осіб (якщо мати на увазі, що, крім них, ще вивезено прибл. 100 тис. лемків). Решту українців за наслідками *«Вісла» акції 1947* розсіяно на т. зв. понімецьких землях, які складають третину території нинішньої Польщі. Виселення українців до УРСР і до пн. та зх. земель у самій Польщі супроводжувалося масовим насиллям над ними. Його уособленням стало поголовне знищення жите-

І.Д. Назаренко.

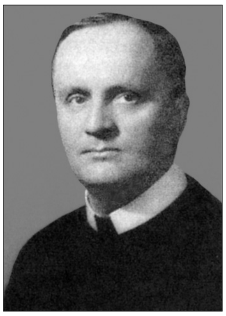

Отець Іриней Назарко.

лів с. Павлокома, яке розташоване поблизу м. Динів, що між Перемишлем і Ряшевом.

Якась частина українців Н. уникла депортації або згодом повернулася на прадідівські землі. Найбільшим скупченням українців є Перемишль, де діє комплекс укр. шкіл ім. М.Шашкевича (початкова школа, г-зія і ліцей), в якому навчається в середньому 250 дітей щорічно. Тут діє Укр. нар. дім, зведений на кошти українців у 19 ст., але по II світ. війні націоналізований. Нині місц. українці орендують його в д-ви. Зусиллями Укр. нар. дому і місц. осередку Об'єднання українців у Польщі здійснюються різноманітні укр. культурно-освітні заходи. Веде науково-дослідну роботу Пд.-Сх. наук. ін-т у Пшемишлі (Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu). Ця наук. установа провадить широкі дослідження передусім у галузі польсько-укр. культ. взаємин, діяльності церкви.

Перемиський осередок Об'єднання разом з ін. осередками здійснює значну роботу з відтворення і збереження місць укр. істор. пам'яті в Н. Тут, напр. у с. Млини, на українсько-польс. кордоні, разом з Яворівським осередком Т-ва «Надсяння» (Львів. обл. України) доглядається могила автора музики до гімну України М.*Вербицького*, а також місця масових поховань українців, загиблих під час II світ. війни та по її закінченні в Пикуличах (околиця Перемишля), Бірчі, Павлокомі та ін. місцях. Започаткована програма «Повернення» всіх, кого за акцією «Вісла» 1947 вивезено з рідних земель.

Значну душпастирську роботу веде Греко-катол. церква, легалізована в Польщі на поч. 1990-х рр.

Літ.: *Німчук І.* За Сяном: З поїздки по Ломжинському деканаті. Львів, 1932; *Кубійович В.* Територія і людність українських земель. Львів, 1935; *Пшеп'юрська М.* Надсянський говір. Варшава, 1938; Географія українських і сумежних земель. Краків—Львів, 1943; *Тарнович Ю.* На згарищах Закерзоння. Торонто, 1954; *Кубійович В.* Українці у Генеральній губернії: 1939—1941: Історія Українського центрального комітету. Чикаго, 1975; *Його ж.* Етнічні групи Південно-Західної України (Галичини) на 1.01.1939: Національна статистика Галичини. Вісбаден, 1983; *Motylewicz J.* Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej w XVII i XVIII w. Przemyśl, 1993; *Babiński G.* Pogranicze polsko-ukraińskie: Etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość. Kraków, 1997; Losy cerkwi w Polsce po 1944 roku. Rzeszów, 1997; *Макарчук С.А.* Українська республіка галичан. Львів, 1997; «Наше слово» [Тижневик Об'єднання українців у Польщі] (Варшава), 1997—2009; *Girtler K.* Przemyśl w zaraniu doby autonomicznej. Przemyśl, 1999; *Drozd R.* Polityka władz wobec ludnosci ukraińskiej w Polsce w latach 1944—1989. Warszawa, 2001; *Сергійчук В.* Український здвиг: Закерзоння, 1939—1947. К., 2004; *Makar J.* Kwestia Bojków, Huculów, Łemków, Rusinów wobec problemu jednośсi narodu ukraińskiego. В кн.: Łemkowie, Bojkowe, Rusini — historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. Legnica — Zrelona Góra, 2007; *Макар Ю.* Політичні, економічні та національно-демографічні наслідки операції «Вісла». В кн.: Україна—Польща: Важкі питання, т. 8. Луцьк, 2008.

Ю.І. Макар.

НАЗА́РЕНКО Іван Дмитрович (16.08.1908—09.06.1985) — історик, філософ, громадсько-політ. та держ. діяч. Д-р філос. н. (1962), професор (1964). Лауреат Ленінської премії (1964). Н. в с. Бірки (нині Великобагачанського р-ну Полтав. обл.) в сел. родині. 1925—30 — на комсомольській роботі в Полтав. обл. 1935 закінчив Харків. електротех. ін-т, одночасно, 1933—35, навчався в аспірантурі на філос. відділенні *Інституту червоної професури*. 1936—41 — викл., зав. кафедри діалектичного та істор. матеріалізму й кафедри основ марксизму-ленінізму в харків. вузах. Учасник *Другої світової війни*: комісар, командир д-зії *народного ополчення*. На парт. роботі у військ. пром-сті, у Політвидаві і при ЦК КП(б)У, у Харків. обкомі КП(б)У, 1944—45 — зав. відділу, секретар Харків. обкому КП(б)У по пропаганді, 1945—46 — на керівній роботі в управлінні пропаганди й агітації ЦК КП(б)У, 1946—47, 1949—56 — секретар ЦК КП(б)У/КПУ по пропаганді. 1948 в Академії сусп. наук при ЦК ВКП(б) захистив канд. дис. з філософії. Від 1956 — дир. Ін-ту історії партії при ЦК КПУ. 1974 вийшов на пенсію.

Був членом редколегій багатотомних фундаментальних праць: «История Коммунистической партии Советского Союза» (т. 1—4, М., 1964—70), *«Українська радянська енциклопедія»*, *«Історія міст і сіл Української РСР»* в 26-ти т. та ін.

Обирався депутатом ВР СРСР 4-х скликань, ВР УРСР, членом ЦК КПУ, членом політбюро ЦК КП(б)У, президії ЦК КПУ.

Нагороджений орденом Леніна, 2-ма орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

П. у м. *Київ*.

Праці: Общественно-политические, философские и атеистические взгляды Т.Г. Шевченко. М., 1961 (2-ге вид., доповнене — К., 1964); Т.Г. Шевченко — борець проти ідеалізму і релігії. К., 1961; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1964 (у співавт.); К., 1971 (у співавт.); Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1—3. К., 1967—70 (у співавт.); Українська РСР у Великій вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945), т. 1—3. К., 1967—69 (у співавт.); Під ленінським прапором (В.І. Ленін і революційно-визвольна боротьба трудящих України в трьох російських революціях). К., 1978.

Літ.: «УІЖ», 1968, № 8; «УІЖ», 1988, № 8.

Г.С. Брега.

НАЗА́РКО Іриней (світське ім'я — Іван; 07.07.1905—20.04.1976) — професор, фахівець з історії укр. церкви, редактор, священик чину святого Василія Великого (ЧСВВ), церковно-громад. діяч. Н. в с. Товстолуч на Тернопільщині. 1922 вступив до ЧСВВ. У семінарії в Кристополі вивчав філософію і теологію. 1930 висвячений на священика, прийнявши ім'я Іриней. Продовжив навчання у *Відні* й Інсбруку. 1932—44 у *Львові*: організатор і голова Маріїнського т-ва молоді та редактор його видань «Вісник Маріїнських товариств», «Наші приятелі», «Бібліотека "Нашого приятеля"». 1941—44 — ігумен Львів. Свято-Онуфріївського монастиря. З приходом більшовиків емігрував до Німеччини. З 1946 — у Канаді. 1946—48 — ред. час. «Світло». 1948—53 — священик у Монреалі. Водночас продовжував навчання в Оттавському ун-ті, де 1950 захистив докторську дисертацію з філософії. 1950—53 — професор історії укр. церкви Монреальського й Оттавського ун-тів. 1953—63 — дорадник гол. кер-ва ЧСВВ в Римі. 1954—67 — редактор наукових «*Записок чина св. Василія Великого*». 1955—66 —

ректор Укр. папської семінарії св. Йосафата в Римі. Після повернення до Канади (1967) працював у колегії св. Василія, член редколегії час. «Світло», духовний асистент студентів-василіан у Катол. ун-ті в Оттаві. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*, *Українського богословського наукового товариства*, *Української вільної академії наук*, *Українського історичного товариства* та ін.

Твори: Молодь і її сучасний стан (1932); «Католицька виховна ідея» (1938), «Святий Володимир Великий: 960—1015» (1954), «Методика василіянських місій» (1950), «Папа Іннокентій XI і Україна» (1957), «Київські і галицькі митрополити» (1962), «Роль козаків під Віднем» (1969).

П. у м. Оттава (Канада).

Літ: Біографічні довідки про авторів. В кн.: Наукові записки: 1967—1968, ч. 9—10. Мюнхен—Рим—Париж, 1969; Ukrainians in North America. Champaign, 1975; *Пекар А.* Пам'яті о. д-ра Іринея Назарка. «Український історик», 1977, № 1—2; *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; *Крив'як Б.* Назарко Іриней. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 7. Львів, 2000; *Гуцал П.* Священик та історик (Іриней Назарко). В кн.: Український церковно-історичний календар—2001. К., 2001; *Ковальчук О.* Назарко Іриней Іванович. В кн.: Українські історики XX століття. Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч.2. К., 2004; *Гуцал П.* Назарко Іриней-Іван Іванович. В кн.: Тернопільський енциклопедичний словник, т. 2. Тернопіль, 2005.

О.О. Ковальчук, Т.В. Марусик.

НАЗАРУ́К Осип Тадейович (псевдоніми та криптоніми — Андрій Банашкевич, Андрій Чекановський, Святослав, Чужинець; А., А.Б., А.Ч., Б.А., Др. Н.О., Др. О.Н., Ч.А. та ін.; 31.08.1883—31.03.1940) — журналіст, публіцист, письменник, громад. і політ. діяч. Д-р права (1912). Автор кількох тисяч статей у різних укр. і зарубіжних періодичних виданнях. Н. в м. *Бучач* у родині дрібного ремісника-кушніра. Закінчив правно-політ. студії й склав 3 держ. іспити (правно-істор., правно-суд., правно-політ.) в ун-тах у *Львові* (26 жовтня 1908; 12 лютого 1909) та *Відні* (9 травня 1905); д-р права (Відень, 16 липня 1912). 1912 відбув однорічну суд. практику у Відні; 25 черв-

О.Т. Назарук.

вня 1912 — 30 серпня 1914 — адвокатську практику в адвоката Є.*Петрушевича* в м. *Сколе.* Провадив адвокатську практику у Львові від 1928. Був членом управи Союзу укр. адвокатів. Член *Української радикальної партії* (УРП; 1905—23), був членом її гол. управи.

6 серпня 1914 вступив до *Легіону Українських січових стрільців* як старший десятник. Від травня 1915 секретарював при *Загальній українській раді* у Відні та був кореспондентом пресових органів *Союзу визволення України*: *«Вісник Союзу визволення України»*, «Ukrainische Nachrichten», був уповноваженим для збору матеріалів про УСС. З квітня 1916 — підхорунжий при 1-му полку УСС. З 1 листопада 1918 по 16 листопада 1919 — при *Українській Народній Республіці*, перебував на Великій Україні, займався публіцистичною працею, зокрема очолював Гол. управління преси і пропаганди (на правах окремого міністерства) в урядах В.*Чехівського* та С.*Остапенка* (грудень 1918 — квітень 1919); у лютому—травні 1919 брав участь у редагуванні політ. час. «Народ» (Станіславів; нині м. *Івано-Франківськ*) — органу УРП. 6 червня 1919 очолив управу Пресового бюро при Начальній команді *Української Галицької армії*, відп. редактор час. УГА «Стрілець».

Із середини листопада 1919 разом з урядом *Західноукраїнської Народної Республіки* виїхав на еміграцію до Відня, де перебував до серпня 1922. Уповноважений у справах преси і пропаганди при уряді ЗУНР, працював у редакції його органу — «Українському прапорі» та тижневику «Воля». У жовтні 1920 — член делегації ЗУНР під час польсько-рад. переговорів у Ризі (Латвія).

У серпні 1922 виїхав до Канади як надзвичайний представник уряду ЗУНР. Організовував позичку нац. оборони, очолював представництво ЗУНР в Канаді (Вінніпег). У Канаді став прихильником монархістсько-гетьман. ідеї під впливом листування з В.*Липинським.* 1923 переїхав до США, редагував газ. «Січ» (Чикаго) — орган укр. т-ва «Січ» гетьман. спрямування. У березні 1926 переведений до Філадельфії, був співредактором укр. катол. час. «*Америка*», залишаючись постійним співробітником «Січі». Активно пропагував гетьман. ідеї, став одним з ідеологів січового руху в Америці, на 6-му Всесічовому з'їзді в Детройті (липень 1927) зробив програмну доповідь «Сучасне положення українців в Америці».

Наприкінці липня 1927 виїхав до Європи. Після повернення до Львова приєднався до Укр. християн. (з 1939 — катол.) орг-ції (УХО). З 1 січня 1928 до серпня 1939 — гол. редактор час. УХО «Нова Зоря». Один із чільних діячів утвореної 1930 Укр. катол. нар. партії (з 1932 — Укр. нар. обнова). Був помітною особою політичного життя Галичини 1920—30-х рр. Один із засновників 1931 укр. катол. освіт. т-ва «Скала», що організовувало за дорученням єпископа Г.*Хомишина* читальні у Станіславівській єпархії УГКЦ. 1937—39 — член Укр. координаційного к-ту (представник єпископа Г.Хомишина). Наприкінці 1938 відкрив у Львові власну адвокатську канцелярію.

Після здобуття Львова РСЧА 2 жовтня 1939 виїхав до *Варшави*, на поч. 1940 — до *Кракова.*

П. у м. Краків.

Тв.: Слідами Українських січових стрільців. Львів, 1916; Як писати мемуари: Пояснення і практичні вказівки. Кам'янець, 1919 (у співавт.); Рік на Великій Україні: Конспект споминів з української революції. Відень, 1920; До історії революційного часу на Україні: Українські політичні партії, їх союзи і теорії. Вінніпег, 1924; Греко-католицька церква і українська ліберальна інтелігенція. Львів, 1929; Галицька делегація в Ризі, 1920: Спомини учасника. Львів, 1930; Роксоля-

С.Ф. Найда.

на — жінка халіфа й падишаха Сулеймана Великого, Завойовника і Законодавця. Львів, 1930 (2-ге вид. К., 1990); Венеція. Львів, 1934; На Спокійнім океані: Враження і думки з дороги. Львів, 1934; Націоналізм Донцова й інші мишугізми. Львів, 1934; Галичина й Велика Україна: Трактат, присвячений українським жінкам і військовим. Львів, 1936; Ерема кай аноніма. Львів, 1936; Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського. В кн.: Вячеслав Липинський. Твори. Архів. Студії. — Архів, т. 7. Філадельфія, Пенсильванія, 1976; Зі Львова до Варшави: Утеча перед совітами в памятних днях 2—13 жовтня 1939 р. Львів, 1995; Ucieczka ze Lwowa do Warszawy: Wspomnienia ukraińskiego konserwatysty z pierwszej połowy października 1939 roku. Przemyśl, 1999.

Літ.: *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. Відень, 1922; Нью-Йорк, 1970; *Кедрин І.* Життя—події—люди: Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976; *Лисяк-Рудницький І.* Назарук і Липинський: Історія їхньої дружби та конфлікту. В кн.: Вячеслав Липинський. Твори. Архів. Студії. — Архів, т. 7: Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського. Філадельфія, Пенсильванія, 1976; *Сеник Я.* Назарук Осип Тадейович. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 3. Львів, 1996; *Швагуляк М.М.* Осип Назарук — журналіст, публіцист, редактор. В кн.: Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики. Львів, 1996; Мілена Рудницька: Статті. Листи. Документи. Львів, 1998; *Дядюк М.* Комісія старої історії України НТШ у Львові: За матеріалами записників Осипа Назарука, 1935—1936 рр. В кн.: Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць, вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Львів, 2001; *Її ж.* В. Липинський на сторінках щоденника й у листах Осипа Назарука. «Молода нація», 2002, № 4 (25); *Її ж.* Осип Назарук — мемуарист. В кн.: До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя, т. 2. К.—Львів, 2004; *Рубльов О.С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). К., 2004; *Бурачок Л.* Осип Назарук. В кн.: Західно-Українська Народна Республіка: 1918—1923: Уряди. Постаті. Львів, 2009.

О.С. Рубльов.

НАЇЗД — організований представниками панівного стану збройний напад на шляхетське, князівське або монастирське поселення чи володіння з метою пограбування, помсти, а також заволодіння землею, підданими, силового розв'язання майнових суперечок (нерідко між родичами), підриву екон. позицій конкурентів. Н. — соціальне явище загальноєвроп. характеру періоду *середньовіччя* — раннього Нового часу. На укр. землях у складі *Великого князівства Литовського* та *Речі Посполитої* Н. як позаправовий засіб розв'язання екон. суперечок *шляхти* виник через неефективність правової й суд. системи та слабкість центр. влади й набув масового характеру. У правових нормах *Статутів Великого князівства Литовського* «наїзд» класифікується як напад кінного загону, а «наход» — пішого загону.

Для розгляду кримінальних справ, у т. ч. наїздів, було створено *замковий суд* (1566 — *гродський суд*). Відповідно до характеру заподіяної шкоди під час Н. в законодавстві були передбачені різні види покарання: страта, композиція (виплата потерпілому грошової компенсації), штраф. Н. відрізнявся від розбою, за який покаранням була лише страта. Однак на практиці суд. рішення виконувалися дуже рідко. У джерелах не зафіксовано жодного випадку покарання знатного чи впливового в певному регіоні шляхтича. Нападаючі й потерпілі часто розв'язували конфлікт позасуд. шляхом укладання полюбовної згоди.

Нерідко Н. мав характер символічної демонстрації конфлікту, спрямованого на розрядку соціальної напруги всередині шляхетської корпорації. Водночас Н. суперечив таким категоріям шляхетської системи цінностей, як братерство, любов до *Вітчизни*, легалізм поведінки в політ. житті, ідеал згоди та вшанування традиції.

Літ.: *Lozicski W.* Prawem i lewem: Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej polowie XVII wieku. Lwyw, 1931; *Gąsiorowski A.* Dobrzy i podlejsi: Pryczynek do dziejyw kary pyznosredniowiecznej w Polsce. «Czasopismo prawnohistoryczne», 1985, t. 37, zesz. 2; *Мальченко О.* Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI — першої половини XVII ст. (військовий аспект). «Київська старовина», 1997, № 3—4.; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998.; *Старченко Н.* Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI століття). В кн.: Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей, т. 5. К., 1998; *Бутейко В.* Відображення форм іллегітимного та легітимного насильства у правових поняттях Великого князівства Литовського (на матеріалі Литовських Статутів 1529, 1566, 1588 років). В кн.: Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів, т. 3. К., 1999; *Блануца А.* Шляхетські наїзди на Волині у другій половині XVI ст.: щоденна практика чи соціальна девіація? В кн.: Література та культура Полісся, вип. 20. Ніжин, 2002; *Його ж.* Соціально-станова зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. «УІЖ», 2003, № 4; *Гулевич В.* «Наїзди» у русько-литовському праві XV — кінця XVI ст. (Розвиток та еволюція права на прикладі наїздів). В кн.: Просемінарій: Медієвістика: Історія Церкви, науки і культури, вип. 5. К., 2003.

А.В. Блануца.

НА́ЙДА Сергій Федорович (08.10. 1903—27.02.1983) — історик, спеціаліст із воєнної історії, генерал-майор берегової служби (1944). Д-р істор. наук (1949). Засл. діяч науки РРФСР (1974). 1928 закінчив Кременчуцький пед. ін-т і почав працювати за спеціальністю; тоді ж вийшли друком його перші статті, присвячені питанням організації нар. освіти й історії громадян. війни 1918—22. 1930—33 навч. в Ін-ті червоної професури, почав працювати в апараті ЦК КП(б)У й вести викладацьку роботу в Учительському ун-ті та Харків. інженерно-екон. ін-ті. У серпні 1933 мобілізований до Червоної армії, направлений у Ленінгр. вище військово-мор. інженерне уч-ще ім. Ф.Дзержинського, де пройшов шлях від старшого викладача до зав. кафедри соціально-екон. дисциплін. 1938 призначений нач. управління наркомату військово-мор. флоту СРСР і гол. редактором Військово-мор. вид-ва. 1943 захистив канд. дис., присвячену революц. рухові на рос. флоті 1905—07. На посаді старшого наук. співробітника військово-істор. сектору Ін-ту історії АН СРСР (1945—46) працював над розробкою проблем історії військово-мор. мист-ва й рос. флоту. 1947—49 — гол. редактор час. «Морской сборник»; 1949 захистив докторську дис. з історії революц. руху на рос. флоті. Створив фундаментальне дослідження «Революційний рух в царському флоті: 1825—1917 рр.» Призначений керівником секретаріату Гол. редакції історії громадян. війни в СРСР (1949),

котра невдовзі була зреформована в сектор історії громадян. війни Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Одночасно з роботою в ін-ті Н. співробітничав з Академією досл. наук при ЦК КПРС. Наприкінці 1958 перейшов на роботу зав. кафедри історії СРСР рад. періоду істор. ф-ту *Московського університету*, де викладав упродовж 23-х років. 1958—60 працював гол. редактором час. «Вопросы истории». Фахівець з історії громадян. війни 1918—22, військово-мор. історії та історії військ. мист-ва, опублікував на вказану тематику більше 150-ти наук. праць заг. обсягом понад 400 друкованих аркушів.

За плідну діяльність удостоєний високих урядових нагород, орденів і медалей.

Літ: Сергей Федорович Найда (к 60-летию со дня рождения и 35-летию научно-педагогической деятельности). «Вестник Московского государственного университета: Серия "История"», 1964, № 1; Сергей Федорович Найда (некролог). «Вопросы истории», 1983, № 8; *Лурье В.М.* Адмиралы и генералы Военно-морского флота СССР в период Великой Отечественной и советско-японской войн (1941—1945). СПб., 2001.

О.П. Реєнт.

НАЙДАВНІ́ШИЙ ЛІТОПИ́СНИЙ ІЗВО́Д — умовна назва літопису, що гіпотетично був попередником «*Повісті временних літ*». Запропонована О.*Шахматовим*. Шляхом зіставлення відомостей, збережених у тому чи ін. вигляді в текстах 11 ст., він реконструював текст ізводу. На думку вченого, ізвод починався з оповіді про *Кия*, Щека й Хорива, які збудували місто *Київ*, і містив світську та церк. хроніку *Руської землі*. Продовженням Н.л.і., за гіпотезою О.Шахматова, став літописний ізвод, укладений бл. 1073 *Никоном*. Щоб обґрунтувати гіпотезу про Никона як автора цього ізводу, учений зіставив спостереження щодо характеру літописних статей зі свідченнями біографії Никона. Події в Києві викладаються з позиції очевидця в ті роки, коли Никон перебував у місті, а події в *Тмуторокані* — коли він був там. Никон, за цією гіпотезою, надав істор. записам форму кожнорічних статей і, таким чином, є творцем специфічної саме для рус. середньовічної історіографії порічної системи літописання. Д.*Лихачов* умовно назвав твір, що передував ізводові 1073, «Сказанням про поширення християнства на Русі». На його думку, Никон уперше виклав новгород. легенду про запрошення *варягів* і висловив припущення, що київ. кн. *Ігор* є сином *Рюрика*, запрошеного новгородцями. Можливо, Никон увів у літопис версію про хрещення вел. кн. київ. *Володимира Святославича* не в Києві, а в Корсуні (Херсоні; див. *Херсонес Таврійський*), легенду про те, як київ. кн. *Ольга* перехитрила візант. імп. *Константина VII* Багрянородного, оповідь про заснування Києво-Печерського монастиря. Учений вважав, що деякі подробиці війни Русі з *Візантією* 1043, а також новгород. перекази (про запрошення варягів) літописцеві розповів боярин *Вишата*, який 1065 втік у Тмуторокань, де в той час перебував Никон. Ізвод Никона був пізніше використаний укладачем Початкового ізводу 1093—95.

Літ.: *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших летописных сводах. СПб., 1908; *Його ж.* Обозрение летописных сводов XIV—XVI вв. М.—Л., 1938; *Приселков М.Д.* История русского летописания XI—XV вв. М.—Л., 1940; *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947; *Насонов А.Н.* История русского летописания XI — начала XVIII века. М., 1969.

В.Ю. Франчук.

НАКА́З НАРО́ДНОГО КОМІСА́РА ОБОРО́НИ СОЮ́ЗУ РСР № 227 від 28 липня 1942 (отримав неофіційну назву «Ні кроку назад!»). Виданий у зв'язку з різким загостренням стратегічної обстановки на радянсько-нім. фронті, коли війська Червоної армії після поразки в *Харківській операції 1942*, невдалих боїв у районі Воронежа, на Дону і в Донбасі з величезними втратами відступали до Волги і Пн. Кавказу. Німці захопили густонаселені й найбільш розвинені промислові і с.-г. райони СРСР. У документі констатувалося: на окупованій території залишилися 70 млн рад. людей і величезні стратегічні ресурси, *СРСР* втратив перевагу над Німеччиною в людських резервах і запасах хліба, подальший відступ загрожував державі загибеллю. Наказ мав на меті ліквідувати пораженські настрої у військах, підвищити рівень дисципліни й відповідальності командного складу. Й.*Сталін* вимагав наведення в армії «найсуворішого порядку і залізної дисципліни», знімати з посад і судити командирів будь-якого рангу, які допустили відступ військ без наказу вищого командира. Для кожного військовослужбовця оголошувалася вимога — ні кроку назад без наказу командування. Панікерів і боягузів наказувалося знищувати на місці. Передбачалося сформувати в межах фронту 1—3 *штрафні батальйони* по 800 осіб, а в межах армії — 5—10 штрафних рот по 150—200 осіб у кожній; 3—5 *загороджувальних загонів* (до 200 осіб у кожному), що мали не допустити несанкціонованого відходу частин із займаних позицій. Командування фронтів зобов'язувалося «ліквідувати відступальні настрої у військах», а також знімати з постів і направляти в Ставку Верховного головнокомандування для притягнення до військ. суду командирів, які дозволили самовільний відступ з позицій без наказу командуючого фронту. Аналогічні дії армійського командування передбачалися стосовно командирів та комісарів корпусів, полків і батальйонів. Подальші події показали, що заходи, здійснені відповідно до наказу, не змогли зупинити відступ рад. військ. Проте вони все ж відіграли мобілізуючу роль у наведенні дисципліни й порядку.

Дж.: Приказ народного комиссара обороны Союза ССР № 227, 28 июля 1942 г. В кн.: Великая Отечественная война, 1941—1945: Военно-исторические очерки, кн. 1. М., 1995.

Літ.: Великая Отечественная война 1941—1945 гг.: Военно-исторические очерки, кн. 1. М., 1995; *Лащенко П.Н.* Продиктован суровой необходимостью. «ВИЖ», 1998, № 8; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). К., 1999.

В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко.

НАКАЗНИ́Й ГЕ́ТЬМАН — див. *Гетьман наказний*.

НАКАЗНИ́Й ОТА́МАН — тимчасова командна посада в *Армії Української Народної Республіки*. Була утворена відповідно до закону від 24 лютого 1919, ухваленого *Радою народних міністрів Української Народної Республіки*. Її

впровадження супроводжувалося реформою в армії, розподілом і визначенням обсягів прав та обов'язків Гол. отамана, Н.о. та військ. міністра. Н.о. фактично був заступником Гол. отамана і через нього підлягав *Директорії* УНР. Він здійснював безпосереднє кер-во Дієвою армією УНР. До його компетенції належало ведення військ. операцій та кер-во всіма галузями Дієвої армії. За Гол. отаманом залишалося заг. кер-во збройними силами. Детально права Н.о. визначалися із посиланням на статті «Правил про польове керування військ у військовий час», виданих ще 1914 для рос. армії. 6 березня 1919 відбувся черговий етап розмежування компетенції між Н.о. та військ. міністром. Обов'язки Н.о. виконували послідовно генерали О.*Греков*, А.*Мельник* та О.*Осецький*. Останній перебував на цій посаді найдовше — з 15 квітня 1919 (залишаючись одночасно командуючим Холмською групою військ) і аж до її скасування 19 липня 1919, коли у відповідності до закону Директорії УНР одноосібне командування Дієвою армією повністю перейшло до компетенції Гол. отамана (на правах Верховного головнокомандувача), який до того здійснював лише «догляд» за нею. Тоді ж був реорганізований штаб Дієвої армії, начальнику якого передавалися певні функції Н.о. та створювалася Військ. рада на чолі з Гол. отаманом військ УНР в складі членів: військ. міністра, нач. штабу Дієвої армії, держ. інспектора та представника від Кабінету нар. міністрів. Для ліквідації розформованого штабу Н.о. була створена спец. комісія на чолі з комендантом штабу Дієвої армії осавулом Климом. Н.о. О.Осецький після скасування його посади був прикомандирований до Гол. управління Ген. штабу.

Дж.: «Вістник державних законів», 1919, вип. 16, ч. 222, 13 травня; Там само, 1919, вип. 27, ч. 362, 15 вересня; *Литвин С.* Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. К., 2001.

Т.В. Вронська.

НАКА́Ї (Nakai) **Казуо** (н. 24.10.1948) — японський історик і політолог. Н. в Тотторі (Японія). Учасник 1—4-го міжнар. конгресів українців, професор Токійського ун-ту Комаба (від 1994), президент Япон. асоціації україністів (від 1994), редактор її органу «Ukraina Tsushin». 1980—82 був на стажуванні в *Українському науковому інституті Гарвардського університету.* Автор посібника з укр. мови для японців. Монографії япон. мовою: «Sovieto minzoku Seisakushi» («Історія радянської національної політики», Токіо, 1988), «Taminzoku Kokka Soren no Shuen» («Розвал Радянського Союзу», Токіо, 1992), «Ukraina Nashonarizumu» («Історія українського націоналізму», Токіо, 1999). Автор численних статей япон. мовою про новітню історію України та її сучасне політ. становище. Укр. мовою: «Шевченко в Японії» («ЗНТШ», 1991, т. 214).

Я.Д. Ісаєвич.

НАЛЕПИ́НСЬКА-БОЙЧУ́К Софія Олександрівна (30.07.1884—13.07.1937) — художниця і графік, дружина М.*Бойчука.* Н. в м. Лодзь (нині місто в Польщі). Мистецьку освіту здобула в худож. школі Я.Ціонглінського в *Санкт-Петербурзі* та в студії Ш.Холоші в Мюнхені. Викладала в Миргородському керамічному ін-ті (1918), Київ. худож. ін-ті (з 1925). Репресована 1937.

Працювала в галузі станкової та книжкової графіки. Авторка кількох живописних творів: «Фабзаєць» (1925), «Мені тринадцятий минало...», «Молотьба», «На вакаціях» (усі — 1926), «Перед наступом білих», «Голодні діти» (обидва — 1927), «Пацифікація Західної України» (1930), «Робітфаківки» (1931), «Виконали план» (1932). Ілюструвала низку книжкових видань: «Катерина» Т.*Шевченка*, «Приймак» Д.Маміна-Сибіряка (1929). «Олив'яний перстень» С.*Васильченка* (1930), «Анна Кареніна» Л.*Толстого* (1935) та ін. Учні — К.Гаккебуш, В.Гнивенко.

Налепинська-Бойчук С.О. Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Катерина». Гравюра на дереві. 1929.

Н.-Б. — автор нереалізованих проектів паперових грошей та ін. держ. паперів доби *української революції 1917—1921*, які експонувалися на «Виставці сучасної української графіки» *Асоціації незалежних українських митців* (*Львів*, червень 1932): банкноти 25 *карбованців* з обох сторін; суд. пошлин 50 *шагів*, 3 *гривні*, 5 ескізів паперових грошей і цінних паперів.

Літ.: *Рубан В.* Забытые имена: Рассказы об украинских художниках XIX — начала XX века. К., 1990; *Довженко Г.* Із спогадів про Бойчука і бойчукістів. «Наука і суспільство». 1990, № 3; *Юрчишин-Міщенко О.* Життя, віддане мистецтву. «Київ», 1990, № 10; *Присталенко Н.* З архіву Михайла Бойчука. В кн.: Українське мистецтвознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 1. К., 1993; *Федорук О.* Штрихи до портрета майстра. Там само.

М.Ф. Дмитрієнко.

НАЛИВА́ЙКА ПОВСТА́ННЯ 1594—1596 — термін, який традиційно використовується в історіографії для позначення кількох етапів козац. війн кінця 16 ст., пов'язаних з постаттю С.*Наливайка.* Найпомітнішими подіями цих років були *молдовські походи козаків 1594—1595*, соціально-станова боротьба восени 1595 — взимку 1596, а також каральна кампанія польс. війська навесні 1596. Оскільки під час молдов. походів діяльність козацтва була підпорядкована зовнішньополіт. цілям, то козац. повстання фактично розпочалося восени 1595. Тоді козаки, які були відрізані від театру бойових дій проти турків у Молдові польс. військами, не розійшлися по домівках, а окремими загонами розташувалися в містах і селах Київщини, Сх. Поділля, пд. Білорусі. Осн. частина козаків (чисельністю до 10 тис. осіб) входила до війська Г.*Лободи* і М.*Шаули.* Окремими козац. полками командували К.Кремп-

ський, *Сасько*, Шостак та ін. Ставка Г.Лободи перебувала в *Овручі* й він контролював увесь регіон. Особливу активність проявляв С.Наливайко. Його загін, чисельністю понад 1 тис. вояків, здійснив рейд за маршрутом *Луцьк*—Слуцьк—Бобруйськ—Могильов—Річиця й вернувся на *Волинь*, де стояв до лютого 1596. Об'єктивно діяльність козацтва мала антишляхетський і антиурядовий характер, оскільки осн. тягар постоїв козац. загонів припав на маєтки *шляхти*, а місц. влада фактично була паралізована. Присутність козаків на волості спричинилася до стрімкого зростання сел. втеч і *покозачення* населення. У містах і селах вводився козац. присуд і стягувалися податки на користь *Війська Запорозького*. Водночас провідники козацтва не мали чітко сформульованої мети, вони розглядали свої дії як підготовку до нових походів проти турків. Лише С.Наливайко висловлював неясні плани щодо участі в реліг. боротьбі або походу на *Краків*. У лютому 1596 королів. військо під командуванням С.*Жолкевського* розпочало каральний похід проти козаків. Для цього було мобілізовано до 12 тис. жовнірів і шляхти. 28 лютого 1596 в с. Мацієвичі поблизу Острополя (нині с. Старий Остропіль, обидва Старокостянтинівського р-ну Хмельн. обл.) відбувся перший в історії бій між козаками і урядовими військами, в якому загін С.Наливайка зазнав часткових втрат. Після цього відбулося ще кілька збройних сутичок, найбільшою з яких була битва під *Білою Церквою* 3 квітня 1596. Тоді обидві сторони зазнали великих втрат, проте козаки вистояли й відступили за Дніпро до Переяслава (нині м. *Переяслав-Хмельницький*). Проведені в *Києві* на початку травня переговори між конфліктуючими сторонами не дали результату. В середині травня польс. військо переправилося через Дніпро, наздогнало та розгромило обоз повстанців під *Лубнами* на р. Солониця (див. *Солоницька оборона 1596*). Полонені козац. ватажки — С.Наливайко, М.Шаула, Шостак та ін. були відвезені до *Варшави* і страчені. Незважаючи на поразку, повстання сприяло зростанню козацтва та утвердженню традицій визвол. боротьби проти *Речі Посполитої.*

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 7. К., 1995; *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996.

С.А. Леп'явко.

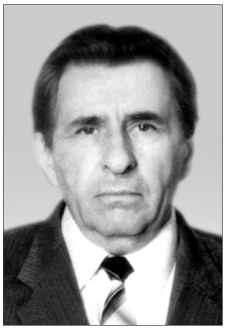

Д.С. Наливайко.

НАЛИВА́ЙКО Дмитро Сергійович (н. 06.11.1929) — літературознавець, фундатор напряму компаративістики у вітчизн. літературознавстві. Н. в смт Понорниця (нині Коропського р-ну Черніг. обл.). Упродовж 1949—53 навч. в Сум. пед. ін-ті на історико-філол. ф-ті. По закінченні навчання 1953—54 працював учителем історії, рос. мови та літератури в середній школі Скала-Подільського р-ну Терноп. обл. 1954—57 навч. в аспірантурі Ленінгр. пед. ін-ту. 1960 захистив канд. дис. на тему: «Французька революція 1789—1794 рр. у творчості Анатоля Франса». Від 1957 до 1971 обіймав посади старшого викладача, а згодом доцента кафедри рос. і зарубіжної літератур Ніжинського пед. ін-ту. Від 1971 до 1982 працював доцентом однойменної кафедри Київ. пед. ін-ту (нині *Національний педагогічний університет імені М.Драгоманова*). Починаючи від 1982 Н. працював доцентом, а від 1991 до 1994 — професором кафедри рос. і зарубіжної літератур Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Під час роботи в ун-ті Н. захистив докторську дис. на тему: «Теоретична історія реалізму в європейських літературах» (1987). З цього ж часу він став гол. наук. співробітником Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР. 1992 Н. обрано чл.-кор. АН України. Упродовж 1990-х рр. працював професором Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія»: 1994—97 — зав. кафедри компаративістики, від 1998 — професор кафедри філології. 1998 за монографію «Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII століть» Н. було присуджено Держ. премію України ім. Т.Шевченка. Від 2002 Н. працює завідувачем відділу компаративістики Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка. Завдяки його професійній наполегливості до літературознавчих спеціальностей було включено спеціальність 10.01.05 — порівняльне літературознавство. Він є автором численних статей з питань літ. компаративістики, а також спецкурсу з цієї дисципліни. Н. — засновник і наук. редактор першого в Україні періодичного видання, присвяченого питанням порівняльного літературознавства — щорічника «Літературна компаративістика». За активної участі Н. триває видання багатотомної «Бібліотеки світової літератури», втілилися в життя такі проекти, як видання творів В.Шекспіра та О. де *Бальзака* укр. мовою. Він є автором багатьох шкільних і вузівських програм із зарубіжної літератури, а також навч. посібників та підручників. Учасник та ініціатор різноманітних наук. форумів всеукр. й міжнар. значення, а також член к-ту Шевченківської премії.

Праці: Французская буржуазная революция 1789—1794 гг. в творчестве А.Франса: Автореферат дис. ... канд. филол. наук. Л., 1960; Україна в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках доби Відродження. В кн.: Слов'янське літературознавство і фольклористика: Республіканський міжвідомчий збірник, вип. 4. К., 1968; Запорожці в Західній Європі. «Наука і суспільство», 1969, № 1; Києво-Могилянська академія і Європа. «Всесвіт», 1972, № 7; Українське бароко в контексті європейського літературного процесу XVII ст. «Радянське літературознавство», 1972, № 1; Романтизм как эстетическая система. «Вопросы литературы», 1982, № 11; Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник доби Відродження. В кн.: Українська література XVI—XVIII ст. та інші слов'янські літератури. К., 1984; Искусство: Направления, течения, стили. К., 1985; Теоретическая история реализма в европейских литературах: Автореферат дис. ... д-ра филол. наук. М., 1987; Бароко українське і бароко європейське. «Дніпро», 1991, № 2; Козацька християнська республіка: Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. К., 1992; Зарубіжна література XIX сторіччя: Доба романтизму: Підручник. К., 1997; Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст. К., 1998.

Літ.: Дмитро Сергійович Наливайко: Біобібліографічний покажчик. К., 1999.

О.О. Ковалевська.

НАЛИВА́ЙКО Семерій (Северин; р. н. невід. — 11.04.1597) — один із керівників козацтва 1594—96 (див. *Наливайка повстання 1594—1596*). Брат відомого реліг. діяча Дем'яна Наливайка. Імовірне місце народження — *Гусятин* або *Острог.* Змолоду козакував на Запорожжі, потім був на службі в кн. В.-К. *Острозького*. Уперше згаданий у квітні 1594 на *Поділлі*, де зібрав 2-тис. загін для оборони від татар. У червні 1594 Н. з козаками зруйнував турец. фортецю Паркани в Придністров'ї. У липні в *Теребовлі* і Гусятині спустошив маєтки М.*Калиновського*, винуватого в смерті його батька. У серпні під орудою Н. козаки здійснили похід на турец. фортецю Бендери. У вересні разом із *міщанами Брацлава* розправився з місц. *шляхтою*. У листопаді 1594 і лютому—травні 1595 брав участь у походах об'єднаного козац. війська в Молдову і Придністров'я. Улітку 1595 загін Н. перебував на австрійс. службі в Угорщині. З вересня Н. став осн. постаттю в соціальній боротьбі козацтва. Восени 1595 здійснив рейд білорус. землями за маршрутом *Луцьк*—Слуцьк—Бобруйськ—Могильов—Річиця. У лютому 1596 Н. встановив контроль над більшою частиною *Волині.* У своїй каральній операції С.*Жолкевський* спрямував осн. удар насамперед проти нього. У квітні 1596 після битви під *Білою Церквою* Н. на короткий час обрали *гетьманом.* Після капітуляції козаків на р. Солониця (див. *Солоницька оборона 1596*) Н. був полонений. Страчений у *Варшаві.* Сучасники відзначали яскраву зовнішність і благородство Н. Його життя і смерть породили численні нар. легенди.

С. Наливайко. Портрет роботи невідомого художника. 18 ст.

Літ.: *Мишко Д.І.* Северин Наливайко. К., 1962; *Леп'явко С.* Семерій (Северин) Наливайко. В кн.: Волода-

ри гетьманської булави. К., 1994; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 7. К., 1995; *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996; *Його ж.* Семерій Наливайко. В кн.: Історія України в особах: Литовсько-польська доба. К., 1997.

С.А. Леп'явко.

НАМІ́СНИЦТВО — 1) найвища адм.-тер. одиниця, впроваджена царським урядом у 1780—90-х рр. на тій території України, що входила до складу *Російської імперії*, на підставі загальнорос. «Установлення для управління губерніями» (1775). Зокрема, було утворено такі намісництва: на частині *Слобідської України* — *Харківське намісництво* (1780), на території колиш. *Гетьманщини* — *Київське намісництво*, *Новгород-Сіверське намісництво* і *Чернігівське намісництво* (1781—82); у Пд. Україні — *Катеринославське намісництво* (1784), *Вознесенське намісництво* (1795); в *Правобережній Україні*, після 2-го поділу *Речі Посполитої* (1793) — Ізяславське намісництво (від 1795 — *Волинське намісництво*), *Брацлавське намісництво* й *Подільське намісництво*. Вищою ланкою рос. адміністрації на території кожного Н. було намісницьке правління в кожному губернському місті на чолі з намісником, який призначався безпосередньо рос. монархом. За царським указом 1796 намісництва було ліквідовано і введено поділ країни на *губернії*;

2) орган місц. (крайового) управління, запроваджений 1849 в Австрійс. імперії, у т. ч. на підвладних їй західноукр. землях (у *Галичині*). З розпадом *Австро-Угорщини* восени 1918 й утворенням *Західноукраїнської Народної Республіки* намісництва було скасовано.

Літ.: *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во 2-й половине XVIII в. К., 1988; Історія України. К., 2000.

О.І. Путро.

НА́НКЕ Чеслав (Nanke Czesław; 13.09.1883—26.06.1950) — польс. історик, картограф, автор підручників, популяризатор. Професор (1938). Походив зі спольщеної нім. родини. Н. в м. Кросно (нині місто в Польщі) в сім'ї адвоката. Школу та г-зію закінчив у м. *Самбір*. 1902—06 вивчав право, історію та географію у Львів. ун-ті. У лютому 1907 захистив докторську дисертацію на тему: «Szlachta wołyńska wobec Konstytucji 3 Maja» (кер. — проф. Б.Дембінський). 1902—06 — працівник Б-ки Оссолінських у *Львові*. Гімназійний учитель у Тарнові (1907), Самборі (1907—13) та Львові (1914—39). Член Рим. археогр. експедицій, організованих Краківською АН (1910—12, 1921, 1930). Результатом цих експедицій стала праця «Z dziejów polityki Kurii Rzymskiej wobec Polski (1587—1589)» (1923), на підставі захисту якої здобув габілітацію (1925). 1925—39 — викладач Львів. ун-ту (від 1938 — професор). Автор багатьох популярних гімназійних підручників: «Historia średniowieczna, podręcznik dla klas wyższych szkół średnich» (1923), «Historia nowożytna» (в 2-х част., 1924—26), «Szkolny atlas historyczny. Dzieje średniowieczne i nowożytne» (1932) й ін. Переклав польською «Князя» Н.Макіавеллі та «Антимакіавеллі» прусського короля Фрідріха II Гогенцоллерна (1920). Член Наук. т-ва у Львові (1920) та Польс. істор. т-ва (1923). 1941—44 викладав у Таємному ун-ті у Львові. 1945—47 — викладач ліцею в Тарнові. Від 1949 — доцент Ягеллонського ун-ту та Школи політ. наук у *Кракові*. Опублікував «Historia dyplomacji, cz. 1: Rozwój form dyplomatycznych» (1947).

П. у м. Краків.

Літ.: *Barycz H.* Czesław Nanke (1883—1950). «Życie i Myśl», 1952, nr. 1—6; *Його ж.* Czesław Nanke (1883—1950). В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 22. Б/м, 1977; *Його ж.* Fragmenty pamiętnikarskie Czesława Nankego. «Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie», 1982, r. 27; *Pisulińska J.* Czesław Nanke (1883—1950). В кн.: Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. Rzeszów, 2007.

В.В. Тельвак.

НА́НСЕН (Nansen) **Фрітьоф** (10.10.1861—13.05.1930) — норвез. мандрівник — дослідник Арктики, океанограф, зоолог, громад. діяч. Н. в садибі Струє-Фреен поблизу Крістіанії (нині м. Осло, Норвегія). 1880—82 навч. в ун-ті в Крістіанії, заснував у Норвегії зоологічну станцію. По закінченні ун-ту очолив відділ історії природничих наук у Бергенському музеї. 1888 захистив докторську дис. і здійснив мандрівку на лижах по пд. частині Гренландії. 1890 висунув проект досягнення Пн. полюса на мор. судні «Фрам» («Вперед»), побудованому за його проектом. 1893—96 здійснив на ньому дрейф від Новосибірських о-вів до о-ва Шпіцберген, проте через полюс не пройшов. Намагаючись його досягти, Н. 1895 разом із Ф.Йогансеном покинув судно і вирушив на собаках до Пн. полюса. Досягнувши 86°14' пн. широти, вони повернули на пд. і добралися до Землі Франца-Йосифа. Почесний член Петерб. АН (1898). 1900 брав участь в експедиції з вивчення течій в Пн. Льодовитому океані. 1902 створив Центр. лабораторію Міжнар. ради з дослідження морів. 1906—08 — посол Норвегії в Лондоні. 1913 здійснив плавання вздовж берегів Пн. Льодовитого океану, мандрував по пд. частині Сибіру та Далекого Сходу. 1915 очолив Норвез. оборонну спілку, а по закінченні *Першої світової війни* — Норвез. спілку зі створення *Ліги Націй*. 1919 виступив проти інтервенції країн *Антанти* в рад. республіки та звернувся з відкритою відозвою до провідних країн Ліги Націй про допомогу голодуючим Росії. 1920—22 — член норвез. делегації в Лізі Націй, обраний верховним комісаром цієї орг-ції в справах військовополонених. При розгляді питання про вступ *Української Народної Республіки* до Ліги Націй 25 листопада 1920 висловився «за» всупереч позиції більшості. У співробітництві з Міжнар. к-том Червоного Хреста організував обмін та відсилку на Батьківщину 427 886 військовополонених з 26 країн, у т. ч. українців. Сприяв поверненню на Батьківщину укр. емігрантів. Проте, не з провини Н., т. зв. акція Нансена з повернення на Батьківщину військовополонених, біженців та емігрантів, тобто репатріантів, сприяла їх масовим розстрілам більшовиками. Зокрема, з 1,5 тис. осіб, які прибули зі *Стамбула* до Новоросійського порту (13 лютого 1921), та 2,5 осіб, що повернулися до *Одеси* (через 2 місяці), було розстріляно третину. Так було й надалі. Тому, як писали з *Югославії* донські, кубанські та терські козаки, «Прийняття «Лігою Націй» проекту Нансена рівнозначно вбивствам тисяч людей». Зважаючи на це, на підставі Женев-

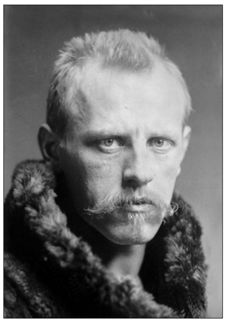

Ф. Нансен.

ської угоди 1922 Н. спромігся визнання в 52 країнах спец. посвідчення особи, яке за його підписом видавалося біженцям-апатридам, котрі походили з країн, що припинили своє існування після I світ. війни. Т. зв. паспорт Нансена давав змогу його власникам, у т. ч. з укр. еміграції, безперешкодно в'їжджати на територію країн-учасників Женевської угоди 1922. 16 серпня 1921 за пропозицією Міжнар. к-ту т-ва Червоного Хреста обраний верховним комісаром Ліги Націй з питання допомоги голодуючим рад. Росії. Після відмови членів Союзу Народів (тодішня назва Ліги Націй) надати держ. допомогу голодуючим (з причини невизнання більшовицького політ. режиму) організував міжнар. доброчинну кампанію по їх врятуванню. За рішенням Женевської міжнар. конференції допомоги голодуючим (серпень 1921) обраний головою Загальноєвроп. к-ту допомоги голодуючим в рад. Росії, який з часом отримав неофіц. назву «Місія Нансена» (див. *Нансена місія*). Того ж року як палкий друг більшовицької Росії обраний почесним депутатом Моск. ради депутатів трудящих. 1922 за видатну гуманітарну діяльність нагороджений Нобелівською премією миру. 1924 обраний президентом міжнар. т-ва «Аероарктик», 1926 — почесний доктор ун-ту Сент-Ендрю. 1925—29 — голова комісії з репатріації вірм. біженців з Туреччини до Вірменії.

П. у садибі Люсакер поблизу Осло.

З ім'ям Н. пов'язана значна кількість геогр. відкриттів. На його честь названо низку геогр. об'єктів в Арктиці та Антарктиці.

Твори: Россия и мир. Пг., 1923; Gjennem Armenian. Oslo, 1927; Gjennem Caucasus til Volga. Oslo, 1929; На лыжах через Гренландию: жизнь эскимосов. В кн.: *Нансен Ф.* Собрание сочинений, т. 1. М., 1970; «Фрам» в полярном море: Норвежская полярная экспедиция 1893—1896 гг. Там само, т. 2—3. М., 1970; В страну великого будущего: Великий Северный путь из Европы в Сибирь через Карское море. Красноярск, 1982; Dagbook fra 1905. – Med forord av Jacovd S. Worm Muller.

Літ.: *Анненская А.* Фритьоф Нансен и его путешествия. СПб., 1899; *Добровольский А.Д.* Фритьоф Нансен — выдающийся полярный исследователь. М., 1956; *Таланов А.В.* Нансен. М., 1960; *Кублицкий Г.И.* Фритьоф Нансен — его жизнь и необыкновенные приключения. М., 1967; *Центкевич А., Центкевич Ч.* Що з тебе виросте, Фрітьофе? [Повість про Нансена.] К., 1973; *Нансен-Хейер Л.* Книга об отце. Л., 1986; *Пасецкий В.М.* Фритьоф Нансен: 1861—1930. М., 1986; *Шеклтон Е.* Фритьоф Нансен — исследователь. М., 1986; *Шикалова И.* Миссия Нансена: Сводка сведений об отношении Советской власти и реэмиграции. «Родина», 1990, № 10; *Шамраєва В.М.* Міжнародні відносини УНР доби Директорії. Автореферат дис. ... канд. істор. наук. К., 2003; *Хегге П. Є.* Фритьоф Нансен: Одна только воля. М., 2006.

О.М. Мовчан.

НА́НСЕНА МІ́СІЯ — неофіц., але вживана в рад. республіках назва об'єднання 15-ти нац. релігійно-доброчинних т-в і к-тів Червоного Хреста під егідою Міжнар. к-ту Червоного Хреста, яку очолював Ф.*Нансен*. Зокрема, до Н.м. входили К-т Нансена в Амстердамі, Швейцарський, Шведський, Голландський, Датський, Норвезький і Німецький Червоні Хрести, Швейцарський та Італійський к-ти допомоги дітям, Універсальна єврейс. конференція допомоги, Європ. допомога студентам, Т-во адвентистів сьомого дня, Сербсько-словенсько-хорватський к-т, Чехословац. місія допомоги, Т-во допомоги дітям Голл. Червоного Хреста. Утворена в серпні 1921 на 1-й Міжнар. конференції допомоги голодуючим рад. Росії в Женеві за участю 80 представників 48-ми т-в Червоного Хреста і європ. держав. Восени 1921 розгорнула діяльність в Росії згідно з угодою від 27 серпня 1921, підписаною між Ф.Нансеном та наркомом закордонних справ РСФРР Г.*Чичеріним* про надання Міжнар. Червоним Хрестом допомоги голодуючим РСФРР.

Саме завдяки виступові представника Н.м. за межами Росії Е.Фріку на 2-й Міжнар. конференції допомоги голодуючим рад. Росії (січень 1922) світ. громадськість дізналася про голод в Україні. Віце-президент Міжнар. т-ва Червоного Хреста, особливий уповноважений верховного комісара Ліги Націй у справах репатріації військовополонених з України зробив доповідь про становище в Україні за поданням голови виїзної місії Укр. т-ва Червоного Хреста І.Холодного.

1922 Н.м. поширила роботу на УСРР відповідно до договору, укладеного в грудні 1921 з головою уряду та наркомом закордонних справ УСРР Х.*Раковським*. За змістом текст договору був ідентичним до раніше підписаного з РСФРР і близьким до тих угод, що були укладені між рад. урядами та *Американською адміністрацією допомоги* (АРА) в РСФРР і УСРР. Зокрема, всі договори з іноз. доброчинними орг-ціями мали пункт про зобов'язання їхніх представників займатися в рад. республіках виключно доброчинною діяльністю. Проте Ф.Нансен, на відміну від керівника АРА Г.Гувера, прийняв пропозицію рад. сторони розподіляти допомогу через рад. комісії допомоги голодуючим, відмовившись від створення власного апарату. Цей факт було використано проти нього в ідеологічній дискусії навколо допомоги голодуючим у *Лізі Націй*, у рос. емігрантських колах, а також у Норвегії.

Зважаючи на лояльність Ф.Нансена до більшовицького режиму, рад. власті активно пропагували його діяльність у засобах масової інформації, у той час як АРА, в апараті якої працювали голодуючі з числа «позбавленців» (осіб, позбавлених політ. прав), піддавалася необгрунтованій критиці та звинуваченням в антирад. діяльності.

Н.м. розпочала діяльність в Україні в середині травня 1922. Укр. контору очолив полковник В.*Квіслінг*, Миколаїв. відділенням керував Хокон Карс Сюнд, а Харківським — Дж.Харрингтон. 10 із 60 співробітників Н.м., які працювали в рад. республіках, загинули від тифу.

До літа 1923 Н.м. доставила в УСРР 315 тис. *пудів* продовольства (12,2 млн пайків), більше 1 тис. продовольчих і речових пакунків, 40 т медикаментів на суму 140 тис. дол. США, 50 т соку лайма, 116 т риб'ячого жиру. Продовольчу допомогу місії отримали 90 180 осіб.

Спец. увагу Н.м. приділяла боротьбі з епідеміями та допомозі безпритульним, учнівській молоді й інтелігенції. Допомогу студентам здійснювала «Європейська допомога студентам» («European Student Relief»), а профес-

орам — «Нансенівська допомога працівникам інтелектуальної праці» («Nansen's Intellectual Relief»), що входили до складу Н.м. Представником останньої в Україні був доктор Х.Ланнунінг. Студенти отримували від місії їжу (у *Харкові* діяли 2 студентські їдальні на 1 тис. осіб кожна), підручники та одяг, а професори, крім продовольчих і речових пакунків, — різні види науково-тех. допомоги. До продовольчих пакунків Н.м. входило 7 кг борошна, 4 банки згущеного молока, по 1 кг сала й цукру та 40 г чаю. Вартість кожного пакунка становила 2 дол. США. Допомога безпритульним надавалася через харків. дитячий будинок для 85 осіб. Окремою ланкою роботи стала вироб. допомога селянам. На особисті кошти Ф.Нансена (Нобелівська премія миру) та дотації нім., франц., швед. фірм було утворено с.-г. дослідну станцію в с. Михайлівка Запоріз. губ., яка стала провідним насінницьким госп-вом республіки. Значні кошти були використані й на завезення в Україну 45 тракторів для створення тракторних загонів.

1923 за активну доброчинну діяльність в Україні Ф.Нансена обрано почесним членом *Українського товариства Червоного Хреста*.

Літ.: *Киселев В.І.* З історії організації та діяльності інтернаціональних іммігрантських сільськогосподарських колективів на Україні. «УІЖ», 1965, № 9; *Нансен-Хейер Л.* Книга об отце. Л., 1986; *Пасецкий В.М.* Фритьоф Нансен. М., 1986; *Магдалина Г.* Нансен на Украине. «Социалистическая индустрия», 1988, 30 декабря; *Мовчан О.М.* Іноземна допомога голодуючим України, 1921—1923 рр. «УІЖ», 1989, № 10; *Кульчицький С.В., Мовчан О.М.* Крізь московські перепони: Іноземна допомога голодуючим України під час голоду 1921—1923 рр. «Політика і час», 2000, № 9—10; *Эгель-Хегге П.* Фритьоф Нансен: одна только воля. М., 2006; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. Р-4, оп. 1, спр. 597, арк. 31—32.

О.М. Мовчан.

НАПОЛЕО́Н I Бонапарт (Наполеон Бонапарт, Napoléon Bonaparte; 15.08.1769—05.05.1821) — франц. держ. діяч, полководець, 1-й консул Франц. Республіки (1799—1804), імператор Франції (1804—14, 1815). Н. в м. Аяччо

«Наполеон I в імператорському кабінеті». Портрет роботи франц. художника Ж.-Л. Давида. 1812.

(Корсика). Схвально зустрів *Французьку революцію кінця 18 століття.* 1796—97 командував армією у війні проти Австрії і П'ємонту, продемонструвавши в ній свій талант не тільки воєначальника, а й політика в пошуку союзників серед антифеод. сил усередині Габсбурзької імперії та національно-визвол. руху Італії. 1799 вчинив держ. переворот у Франції. 1804 проголосив її імперією. Переможні війни Н. I створили йому славу рішучої й владної особистості, з волею якої мали рахуватися монархи ін. країн. За його імператорства в підпорядкуванні Франції опинилася більша частина Зх. і Центр. Європи. Домагаючись політ. та екон. гегемонії на континенті, Н. I надав особливої ваги розгрому свого гол. суперника на Сході — *Російської імперії.* Проте вторгнення його «Великої армії» на рос. терени обернулося крахом для всієї системи наполеонівського панування в Європі. 16—19 жовтня 1813 Н. I зазнав вирішальної поразки в битві під Лейпцигом. 6 квітня 1814 він зрікся престолу, але 1815 повернувся в Париж і відновив імператорську владу, від якої вдруге відмовився після поразки в битві під Ватерлоо 22 червня 1815.

П. на о-ві Св. Єлени.

У своїй зовн. політиці і військ. стратегії в Сх. Європі Н. I відводив важливе місце укр. питанню. Ще з часів консульства, за його розпорядженнями дипломатичні представництва Франції за кордоном збирали відомості про політ. становище в Україні, її військові — козацькі традиції, істор. відносини з Росією та ін. сусідніми країнами. На замовлення Н. I готувалися і видавалися дослідницькі праці, де йшлося про Україну, — «Історичний нарис про торгівлю і навігацію на Чорному морі» барона Антуана (1805), «Історія анархії в Польщі і поділу цієї республіки» К.-К.Рульєра (1806) тощо. Інспірована франц. імператором у пресі антирос. пропаганда широко послуговувалася сюжетами укр. історії. У ці ж роки в громад. думці України Н. I постає визволителем пригноблених народів, а серед укр. селян поширюються сподівання на скасування *панщини* з його допомогою. Разом з тим після встановлення Н. I континентальної екон. блокади Великої Британії (1806) серед *поміщиків* і купців в Україні зростало невдоволення його політикою, яка завдала збитків для їхнього експорту зерна та ін. сировини.

Готуючись до війни з Росією, Н. I передбачав змінити політ. становище України й розчленувати її територіально. В обмін на участь у спільному поході він обіцяв польс. *шляхті* повернути західноукр. і західнобілорус. землі, Австрії — віддати *Волинь*, Туреччині — Причорномор'я і Крим. Решту території виділяв для створення *«Наполеоніди»* та двох ін. д-в під франц. *протекторатом.* Розпочавши бойові дії проти Рос. імперії, Н. I визначив у числі стратегічних операцій наступ на *Київ*, але зустрів впертий опір рос. військ і укр. ополчення: франц. загони спромоглися пробитися лише на Волинь і в деякі повіти Київщини та Чернігівщини. Провалом завершився й визначений Н. I як «найменш небезпечний» відступ його армії з *Москви* через Малоярославець в Україну. В ході *Війни 1812* українці брали участь в усіх битвах з армією Н. I, у партизан. загонах, а також у закордонному поході рос. військ і взятті Парижа 1814.

Тв.: Mémoires, vol. 1—6. Bruxelles, 1834—35; Избранные произведения. М., 1956.

Літ.: *Борщак І.* Наполеон і Україна. Л., 1937; *Tersen E.* Napoléon. Paris, 1959; *Котов В.Н.* Завойовницькі плани Наполеона І щодо України та їх крах у 1812 р. «Вісник Київського університету: Серія історії і права», 1965, № 7; *Жилин П.А.* Гибель наполеоновской армии в России. М., 1974; *Тарле Е.В.* Наполеон: Исторический портрет. М., 1992; *Исдейл Ч.Дж.* Наполеоновские войны. Ростов-на-Дону, 1997; *Манфред А.З.* Наполеон Бонапарт. М., 1999.

М.М. Варварцев.

НАПОЛЕОНДО́Р (франц. Napoleon d'or, дослівно «Наполеон із золота», «наполеонівський золотий») — позначення франц. золотої монети із зображенням імператора *Наполеона I* в 20 франків (вагою 6,4517 г; чиста вага золота 5,8065 г). Карбування наполеондорів (замість попередніх луїдорів) проводив 1804—15 франц. імп. *Наполеон I* Бонапарт, а відновив його племінник — Наполеон III (1848—70). Відомі золоті випуски в 40 франків (подвійний Н.), в 10 франків (пів-Н.). Емісії наполеондорів 1850—60-х рр. (у т. ч. фальшивки) досить звичні завдяки торгівлі на території *Буковини*, сусідньої до Румунії, де Н. був офіційно дозволеною обіговою монетою.

Літ.: *Зварич В.В.* До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини. «Історичні джерела та їх використання» (К.), 1966, вип. 2; *Його ж.* Нумизматический словарь. Львов, 1978; *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998; *Огуй О.Д.* Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині: Австрійський період (1774—1918). Чернівці, 2005.

О.Д. Огуй.

«НАПОЛЕОНІ́ДА» — назва васальної д-ви, яку планувалося утворити під *протекторатом* Франції на теренах України і Росії. Її проект розроблявся напередодні *Війни 1812* у франц. МЗС у рамках стратегії *Наполеона I* Бонапарта стосовно розчленування *Російської імперії*. Гол. ініціатором перебудови політ. конфігурації Сх. Європи виступав у своїх зверненнях до франц. імператора генерал М.Сокольницький, який пов'язував створення «Н.» з одночасним відновленням Польської д-ви в межах до річок Зх. Двіна і Дніпро. До нової д-ви з «вождем і конституцією» передбачалося включити Катеринославщину, Херсонщину, Крим, долини Сіверського Дінця та Дону. «Н.» мала служити бар'єром проти доступу Росії до Чорного моря й бути постачальником допоміжного війська для франц. армії. У перспективі їй призначалася політ. самостійність. Ще 2 д-ви типу «Н.» під назвою герцогств (князівств) Франція прагнула створити: одну в *Правобережній Україні* під орудою наполеонівського маршала Ю.*Понятовського*, другу — у межах Полтавщини, Чернігівщини та частини рос. земель з пн. кордоном біля м. Орел.

Літ.: *Борщак І.* Наполеон і Україна. Львів, 1937; *Сокольницкий М.* «Исполнено по Высочайшему повелению...»: Рапорт, поданный Наполеону начальником его контрразведки Михаилом Сокольницким, с рекомендациями «о способах избавления Европы от влияния России...» Минск, 2003; *Ададуров В.* «Наполеоніда» на Сході Європи. Львів, 2007.

М.М. Варварцев.

НАРА́ДА З БЕЗПЕ́КИ ТА СПІВРОБІ́ТНИЦТВА В ЄВРО́ПІ (НБСЄ) — символ сучасної європ. системи безпеки, екон., політ. та гуманітарного співробітництва між європ. країнами. Підготовчий процес скликання тривав з 1972. НБСЄ постійно працювала на рівні експертів, які готували робочі матеріали та рішення для спец. зустрічей на рівні міністрів закордонних справ країн-учасниць. На нарадах 1973 і 1974 було вироблено порядок денний Заключної наради в Гельсінкі та знайдено компроміс між позиціями *СРСР* і США. 1 серпня 1975 в Гельсінкі 33 країни Європи, США і Канада підписали *Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі*. СРСР домігся визнання територіального статус-кво, який склався в Європі за підсумками *Другої світової війни*. Було зафіксовано принцип непорушності існуючих кордонів європ. країн. США домоглися включення до Заключного акта положень про дотримання прав людини та встановлення міжнар. правового контролю за цим процесом. Унаслідок цього стало можливим у східноєвроп. країнах і рад. республіках, включно з УРСР, створювати дисидентські «Гельсінкські групи», які здійснювали внутр. моніторинг за дотриманням прав людини.

«Гельсінкський акт» визначив 3 тематичні напрями діяльності НБСЄ: питання європ. безпеки, співробітництво в галузі економіки, науки, техніки, охорони навколишнього природного середовища, а також права людини і вільний обмін інформацією. Реалізація ідеалу загальноєвроп. співробітництва ускладнювалася консенсною формою прийняття рішень. Країна—учасниця НБСЄ мала право накласти вето на будь-яке рішення. 1977—78 на белградській нараді міністрів закордонних справ країн НБСЄ, а 1979—83 — на мадридській нараді переговори відбувалися в конфронтаційній формі. Лише з початком *перебудови* в СРСР вдалося відродити весь загальноєвроп. процес.

Глобальна взаємозалежність, активізація процесів інтеграції д-в вимагали вирішення проблем безпеки з урахуванням принципів міжнар. партнерства, балансу та інтересів різних країн. У листопаді 1990 в Парижі була прийнята «Хартія НБСЄ для нової Європи», створені нові структури НБСЄ: Рада міністрів закордонних справ та К-т старших посадових осіб.

Унаслідок розпаду СРСР у грудні 1991 НБСЄ прийняла рішення про дотримання своїх принципів на пострад. просторі. Була створена «Мінська група» НБСЄ з урегулювання нагірно-карабахського конфлікту. Спостерігачі НБСЄ в липні 1992 залучилися до виконання умов припинення вогню в придністровському конфлікті. 9 липня 1992 незалежна Україна вперше взяла участь у роботі гельсінкської конференції НБСЄ, де підписала декларацію «Проблеми доби змін». Відповідно до цього документа було створено посаду Верховного комісара НБСЄ в справах нац. меншин та задіяно дипломатичний механізм раннього уникнення конфліктів і врегулювання міжнар. криз. У квітні 1993 на сесії НБСЄ Україна запропонувала створити в Центр. та Сх. Європі без'ядерну зону. 5—6 грудня 1994 на будапештській конференції НБСЄ було підписано заключний документ «До справжнього партнерства в новій

добі». В окремому розділі було викладено Кодекс поведінки країн-учасниць НБСЄ в процесі вирішення військово-політ. питань, пов'язаних з європ. безпекою. Д-ви, які мають ядерну зброю, — США, РФ, Франція, Велика Британія — під час будапештського саміту НБСЄ підписали Меморандум про гарантування безпеки України після вивезення з її території ядерної зброї колиш. СРСР. Було ухвалено рішення про створення з 1 січня 1995 *Організації з безпеки та співробітництва в Європі*.

Літ.: *Кирьянов В.И.* Европа: 10 лет после Хельсинки. М., 1985; *Борко Ю.А. и др.* Общий европейский дом: что мы о нем думаем. М., 1991; *Василенко С.Д.* Європейський процес і Україна. Одеса, 1996; *Івченко О.Г.* Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива і сучасний стан. К., 1997.

А.Ю. Мартинов.

НАРА́ДИ ПОСЛІ́В І ГОЛІ́В ДИПЛОМАТИ́ЧНИХ МІ́СІЙ УНР 1919—1920 — орг. форма обговорення актуальних питань зовнішньої політики *Української Народної Республіки* та забезпечення взаємодії укр. представництв у зарубіжних країнах щодо реалізації пріоритетних завдань дипломатичної служби. Започатковані в червні—серпні 1919. Проведення нарад зумовлене низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників. По-перше, постійні зміни місця перебування Уряду УНР (*Вінниця*, Проскурів (нині м. *Хмельницький*), *Рівне*, Кам'янець-Подільськ (нині м. *Кам'янець-Подільський*)) ускладнювали його зв'язок через профільне відомство із зарубіжними дипломатичними представництвами, послаблювали контроль за їхньою діяльністю, що, у свою чергу, позначалося на міжнар. іміджі д-ви. По-друге, відсутність формального визнання дипломатичних представників УНР країнами їхньої акредитації змушувала урізноманітнювати діяльність (передусім — інформаційну задля пропаганди укр. ідеї) й зумовлювала потребу в спільних консультаціях. По-третє, напружена військово-політ. ситуація в низці європ. країн після завершення *Першої світової війни* не сприяла тісній взаємодії укр. посольств і дипломатичних місій, що перешкоджало повноцінному втіленню зовнішньополіт. концепції УНР.

Першу нараду (18—22 червня 1919, *Відень*) провів міністр закордонних справ УНР В.*Темницький* з огляду на перебування в австрійс. столиці радника Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Паризькій мирній конференції С.*Томашівського.* У зустрічі взяли участь посли УНР (В.*Липинський*) та ЗУНР (В.*Сінгалевич*) в Австрії, М.*Василько* (голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швейцарії), М.*Порш* (посол УНР в Німеччині), Д.*Левицький* (голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Данії). Учасниками зібрання були радники М.Здерковський та А.*Жук*. Учасники наради обговорили осн. пріоритети зовн. політики УНР. Нарада підтвердила незмінність зовнішньополіт. курсу *Директорії*, осн. принципами якого залишалися соборність і держ. незалежність усіх укр. земель. Нарада послів визнала за необхідне позбутися будь-якої залежності від Польщі. Натомість як «природний союзник» розглядалася Німеччина, визнавалася потреба в тісніших контактах з Угорщиною та *Чехословаччиною*.

6—14 серпня 1919 В.Темницький зібрав другу нараду послів і голів дипломатичних місій УНР в Карлсбаді (нині м. Карлові Вари, Чехія). У нараді взяли участь радник міністра А.Жук, посол УНР у Німеччині М.Порш, голови надзвичайних дипломатичних місій УНР М.*Славинський* (у Чехословаччині), А.*Яковлів* (у Нідерландах та Бельгії), Д.Левицький (у Данії), К.*Лоський* (у Швеції та Норвегії), радник місії у Великій Британії Я.*Олесницький*, радник посольства в Австрії В.Полетика, голова місії у Фінляндії М.К.*Залізняк*, уповноважений представник держ. секретаря ЗОУНР О.Бурачинський, голова місії ЗОУНР в Будапешті Я.Біберович, голова делегації ЗОУНР на Паризькій мирній конференції і держ. секретар закордонних справ ЗУНР В.*Панейко*, голова дипломатичної місії ЗОУНР в Австрії В.Сінгалевич. 12 засідань наради були присвячені обговоренню питань організації та координації діяльності дипломатичних представництв, пріоритетів зовн. і внутр. політики УНР, її позиції у світі. З ключовими доповідями виступили міністр В.Темницький (щодо загальних проблем внутр. і зовн. політики УНР), радник посольства у Берліні Р.*Смаль-Стоцький* (про внутр. політику УНР), член місії УНР на Паризькій мирній конференції В.Панейко (про діяльність делегацій УНР та ЗОУНР на конференції). Каменем спотикання стало питання про суперечності в зовн. політиці УНР та ЗОУНР. Ситуацію, що склалася, В.Темницький охарактеризував як існування 2-х «зовнішніх політик». Резолюція наради орієнтувала на чіткішу координацію діяльності дипломатичних установ. Згідно з рішенням наради, змінювалися також акценти в зовн. політиці, першочергового значення набували відносини з найближчими сусідами (Польщею, Румунією, Чехословаччиною), Італією та новими д-вами, що виникли внаслідок розпаду *Російської імперії* (Естонією, Литвою, Латвією, Грузією).

Невдовзі після проведення наради В.Темницький залишив посаду, але потреба в проведенні таких зібрань залишалася актуальною. Наступну, неофіц. нараду керівників дипломатичних представництв зумовила інформація про підготовку й підписання Варшавського договору між УНР та Річчю Посполитою (квітень 1920; див. *Варшавський договір 1920*). Після появи в пресі повідомлень про підготовку Варшавського договору між Ю.-К.*Пілсудським* та С.*Петлюрою* укр. дипломати зібралися в приміщенні надзвичайної дипломатичної місії УНР у Відні. Думки послів щодо угоди були кардинально протилежними. Більшість вважала договір «політично-дипломатичним успіхом», інші вбачали його невигідність через значні територіальні й екон. поступки Польщі. Неофіційна нарада ухвалила відрядити К.*Мацієвича*, О.*Шульгіна* (представників більшості) та М.*Ґалаґана* (від меншості) до *Варшави* з метою з'ясування точного змісту договору та майбутнього напряму політики уряду УНР. Таким чином, квітневу нараду послів, попри відсутність на ній вищого кер-ва МЗС УНР, можна вважати чер-

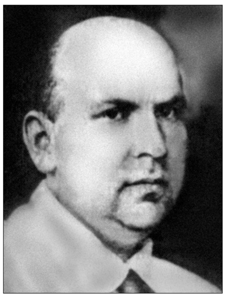

Г.І. Нарбут.

Нарбут Г. Проект Державного Герба України. 1918.

говим зібранням. Однак наступник В.Темницького — А.*Лівицький* попри ініціативи «знизу» офіційно наради не скликав.

Наступна нарада послів і голів дипломатичних місій УНР відбулася 18—20 серпня 1920 у Відні за головуванням нового міністра закордонних справ УНР, призначеного 25 травня 1920 — А.*Ніковського*. Гол. мета зібрання полягала в обговоренні нового курсу зовн. політики УНР та завдань укр. дипломатичних представництв. У нараді взяли участь міністр фінансів Х.*Барановський*, посол УНР в Австрії Г.*Сидоренко*, в. о. голови укр. посольства в Німеччині Р.Смаль-Стоцький, голови дипломатичних місій у Швейцарії (М.Василько), Чехословаччині (М.Славинський), Великій Британії (А.*Марголін*), Нідерландах і Бельгії (А.Яковлів), Греції (М.*Левицький*), Угорщині (М.Ґалаган), члени укр. делегації на Паризькій мирній конференції С.*Шелухин* та О.Шульгін, колиш. посол УНР в Італії Д.*Антонович*. Ключовим питанням наради стало обговорення українсько-польс. договору, яке відбувалося за відсутності секретарів і стенографістів. Більшість учасників наради погодилися з тезою про необхідність зберегти самостійність України навіть ціною втрати її соборності. Другим важливим висновком наради стало констатування потреби у збереженні укр. армії та посиленні пропагандистської діяльності дипломатичних представництв як засобу ствердження укр. ідеї. Відтак в ухвалі наради до гол. завдань укр. дипломатії було зараховано інформаційну діяльність. Бурхливу дискусію викликало питання фінансування діяльності дипломатичних представництв і скорочення штатів місій. Під час обговорення вперше було порушено питання про запровадження інституту почесних консулів та призначення послів за сумісництвом у двох д-вах. Розглядалося й питання про створення нац. к-ту «для оборони українських інтересів за кордоном». Учасники наради схвалили «українську орієнтацію» діяльності дипломатичних представництв у складних політ. реаліях того часу.

Літ.: *Стрельський Г.В.* Українські дипломати доби національно-державного відродження в особах (1917—1920 рр.). К., 2000; Нариси з історії дипломатії України. К., 2001; *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917—1921 років: на теренах постімперської Росії. К., 2002.

В.І. Головченко, І.Б. Матяш.

НА́РБУТ Георгій (Юрій) **Іванович** (09.03(25.02).1886—23.05.1920) — художник-графік і педагог. Батько Д.*Нарбута*. Н. на х. Нарбутівка (нині с. Червоне Глухівського р-ну Сум. обл.) в родині нащадків давньої козац. старшини. Закінчив Глухівську класичну г-зію (1896—1906). Протягом 1906—17 мешкав у *Санкт-Петербурзі*, але майже кожного літа приїздив до *Глухова*, де вивчав укр. старожитності та пам'ятки. Недовго навч. на історико-філол. ф-ті Петерб. ун-ту, полишив його на 3-му семестрі. Початкову художню освіту здобув приватно. Уперше виставив свої роботи на повітовій с.-г. виставці в Глухові (1904). На виставці місц. аматорів (1906) представив свої ілюстрації до казок «Війна грибів», «Горшеня», «Снігуронька» та ін. Працював у мистецькій майстерні Е.Званцевої під кер-вом Л.Бакста та М.Добужинського, майстерні І.Білібіна (1908—09) в С.-Петербурзі. Як художник формувався під впливом мистецької спілки довкола ж. «Мир искусства». Навч. в приватній мистецькій школі Ашбе (Мюнхен, 1909), де вивчав стару європ. графіку під кер-вом проф. Ш.Холоші, зокрема спадщину А.Дюрера. У Мюнхені познайомився з кількома нім. художниками, зокрема Ю.Діцем. Із серед. 1910-х рр. вивчав традиції укр. *бароко*, орнаментування й геральдики давніх укр. гравюр. Підтримував взаємини з П.Я.*Дорошенком*, Я.Ждановичем, В.Лукомським, В.*Модзалевським*, С.Трійницьким, Ф.*Уманцем*, В.Чемберсом, О.Шарлеманом та ін. Учасник Чернігівсько-Петерб. істор. гуртка (1908—17). 1912 підписався під своїм родинним гербом: «Мазепинец полку Черниговского, Глуховской сотни старшинский сын и гербов и эмблемам живописец». У С.-Петербурзі виконував замовлення відомих рос. видавців і вид-в І.Кнебеля, «Башня», «Товарищества М.О.Вольфа», «Шиповника» (З.Гржебін та С.Копельман), «Общины св. Евгении», «Голике и Вильборг» та ін. Співпрацював із журналами «Горобовед» та «Лукоморье». Повернувся до *Києва* в квітні 1917. Один з організаторів, професор, ректор *Української академії мистецтв* (1918—20).

П. у м. Київ від черевного тифу. Похований на *Байковому цвинтарі.*

Н. виконав оформлення «малоросійського» відділу виставки «Ломоносов та Єлизаветинська доба» в петерб. Академії мист-в (1912), рос. павільйону на Міжнар. виставці друкарства в Лейпцигу (Німеччина, 1914). Оформив та ілюстрував кілька відомих рос. і укр. видань: «Былая Малороссия» (листівки, 1907), казки «Соловейко», «Олов'яний солдатик» Г.-К.Андерсена (обидві — 1912), «Реестр шести знатным особам» (1912), «Три байки Крилова» (1913), «Малороссийский гербовник» (1914) В.Лукомського і В.Модзалевського, «Старинная архитектура Галиции» (1915) і «Старинные усадьбы Харьковской губернии» (1917) Г.*Лукомського*, «Гербы гетманов Малороссии» (1915) С.Трійницького, «Песня брюссельских кружевниц» (1915), «Очерки искусства старой Украины» (1916), «Сказка о любви прекрасной королевы и принца» (1916) С.Рєпіна, «Современная русская графика» (1917), «Оповідання з української історії» (1918), твори В.*Винниченка* (1918), обкладинку час. «Наше минуле» (1918) та низку ін. Ілюстрував твори Г.Гауптмана, Дж.-

Нарбут Г. Обкладинка до журналу «Солнце труда». 1919.

Р.Кіплінга та ін. західноєвроп. письменників. Розпочав ілюстрування «Енеїди» (1919) І.*Котляревського*, проте не закінчив її через передчасну смерть. Автор екслібрисів, зокрема О.Ганзена, Д.Дубровського, В.Лукомського, П.Дорошенка та ін., низки видавничих і фірмових знаків, у т. ч. «Всеукраїнського кооперативного союзу», «Всеукраїнського літературного комітету», «Сіверської думки», «Українського товариства шкільної освіти», *«Централу»,* «Studio artis Ukrainae» та ін. Ілюстрував Диплом Київ. губернського земства (1913), Свідоцтво за пожертви на допомогу сільс. населенню (1915) та ін. На замовлення уряду РСФРР Н. виконав заставки до першого видання *Конституції Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки 1918*, оформив журнали «Мистецтво», «Солнце труда», «Народное хозяйство Украины», альманах «Зорі» (1919—20). Н. — автор двох версій «Української абетки» (1917, 1919), яку вважають шедевром укр. графіки, що поєднала традиції нац. рукописної та друкованої книги з новаціями західноєвроп. митців; силуетних портретів: «Родина художника» (1920) та ін. Брав участь у роботі комісій для створення Держ. герба України, організації мистецької освіти, друкарської школи, а також у комісії щодо спорудження пам'ятника Т.*Шевченкові.* Розробив проекти Держ. герба і печатки Укр. Д-ви. У липні 1918 гетьман П.*Скоропадський* затвердив створену ним малу Держ. печатку — зображення козака з пищалем на плечі на восьмикутному тлі, у верхній частині якого вміщено *тризуб.* До грошового обігу за проектами Н. протягом 1918—20 були випущені 12 грошових знаків: 100 *карбованців* 1-ї та 2-ї емісій; 10, 100, 500 *гривень*, поштові марки на 30, 40 і 50 *шагів*, 3,6 % облігації вартістю 50, 100, 200 і 1000 гривень. Він автор низки ін. реалізованих і нездійснених (незакінчених) проектів доби *української революції 1917—1921*: актових паперів, асигновки з талоном, пром. свідоцтва, військ. однострою, ратифікаційних актів МЗС, грамот, дипломів, гральних карт, поштових марок та паперових грошей, зокрема банкноти на

Нарбут Г. «Еней з військом». Ілюстрація до поеми І. Котляревського «Енеїда». 1919.

250 крб. (1918), поштових марок на 10 шагів з портретом кн. В.-К.*Острозького*, 20 шагів з портретом Г.*Сковороди* і 40 шагів з портретом гетьмана П.*Дорошенка*, марки на продаж тютюну на 10 грн тощо. Серед його численних учнів і послідовників М.Кірнарський, П.Ковжун, Р.*Лісовський*, Л.*Лозовський*, А.Могилевський, І.Мозолевський, А.*Середа*, Л.Хіжинський та плеяда ін. Вважають, що Н. разом з ін. відомими митцями (М.*Бойчук*, В.*Кричевський* та ін.) започаткував стильові ознаки укр. мист-ва 1920—1930-х рр. Низка його графічних праць, виконаних на замовлення «Експедиції заготовки державних паперів України», експонувалася на 2-й виставці («Виставка сучасної української графіки») *Асоціації незалежних українських митців* у *Львові* (червень 1932). Творчий спадок Н. в УСРР/УРСР був фактично заборонений на зламі 1920—30-х рр., частково реабілітований лише наприкінці 1950-х рр.

2006 до 120-річчя Н. Нац. банк України випустив ювілейну монету «Георгій Нарбут» номіналом 2 грн з нейзильберу.

Тв.: До питання про державний герб України. «Наше минуле», 1918, № 1 (у співавт.).

Літ.: *Радлов Н.* Современная русская графика и рисунок. «Аполлон» (СПб.), 1913, № 6; *Голубець М.* Юрій Нарбут. «ЛНВ», 1922, кн. 1; *Лукомский Г.* Венок на могилу пяти деятелей искусства. Берлин, 1922; *Митрохин Д.* Памяти Нарбута. «Среди коллекционеров» (М.), 1922, № 9; *Охочинский В.* Выставка произведений Г.И. Нарбута. Там само; *Лукомский Г.* Нарбут, его жизнь и искусство. Берлин, 1923; *Чехонин С.В.* Воспоминания о Г.И. Нарбуте. «Аргонавты» (Пг.), 1923, ч. 1.; *Обідний М.* Графіка українських грошових знаків. «Стара Україна» (Львів), 1925, № 11/12; *Вировий Є.* Недруковані проекти поштових марок Ю. Нарбута. «Український філателіст» (Відень), 1926, № 2; *Балицький П.* Спогади про Нарбута. «Бібліологічні вісті», 1926, № 3; *Ернст Ф.* Георгій Нарбут. Життя і творчість. В кн.: Георгій Нарбут: Посмертна виставка творів. К., 1926; *Зеров М.* Мої зустрічі з Г.І. Нарбутом. «Бібліологічні вісті», 1927, № 1; *Кузьмин Є.* Нарбут і завдання графіки. «Червоний шлях», 1927, № 3; *Ковжун П.* Неопубліковані праці Г. Нарбута. «Нові шляхи» (Львів), 1929, № 1; Виставка сучасної української графіки: Каталог видання Асоціації незалежних українських митців. Львів, 1932; *Колодій Г.* Георгій Нарбут (1886—1920). «Краківські вісті», 1942, № 129, 17 червня; *Маслов Л.* Юрій Нарбут. «Пробоєм» (Прага), 1943, № 5; *Січинський В.* Юрій Нарбут, 1886—1920. Краків—Львів, 1943; *Маланюк Є.* Неповторний (Ю. Нарбут). «Українська дійсність» (Берлін), 1944, № 7/9; *Вигнанець І.* Юрій Нарбут. «Арка» (Мюнхен), 1948, № 2; *Оглоблин О.* Нарбут-мазепинець: Нові матеріяли до біографії Юрія Нарбута. Там само; *Його ж.* Праця Юрія Нарбута над утворенням українського Державного герба і Державної печаті: З архіву Ю. Нарбута. «Державницька думка» (Філадельфія), 1951, № 4; *Білецький П.* Георгій Іванович Нарбут. К., 1959; *Гординський С.* Балянс культурних втрат. «Сучасність», 1971, № 1; *Білокінь С.* До питання про історизм у творах Г. Нарбута. «УЇЖ», 1971, № 3; *Белоконь С.И.* Георгий Нарбут. «Искусство», 1977, № 2; *Белецкий П.* Георгий Иванович Нарбут. Л., 1985; *Белоконь С.* Неизвестная статья В.К. Лукомского о Г.И. Нарбуте. В кн.: Геральдика: Материалы и исследования: Сборник научных трудов. Л., 1987; *Білокінь С.* Георгій Нарбут: Бібліографічний покажчик. Суми, 1988; *Білецький П.* «Георгієвський статут» Г.І. Нарбута. В кн.: Українське мистецтвознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 1. К., 1993; *Білокінь С.* Георгій Нарбут і українська поштова марка. «Пошта і філателія України», 1996, № 1; *Його ж.* Георгій Нарбут за часів «перестройки» та незалежності. «Слово і час», 1996, № 2; *Його ж.* Чернігівсько-петербурзький історичний гурток, 1908—1917. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірник наукових праць, число 10, ч. 2. К., 2003; *Ковпаненко Н.* Нарбут Георгій Іванович. В кн.: Видатні діячі науки і культури Києва в історично-краєзнавчому русі України: Біографічний довідник. К., 2005.

М.Ф. Дмитрієнко, О.В. Ясь.

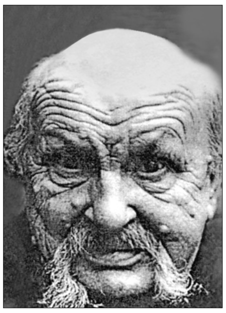

Д.Г. Нарбут.

НА́РБУТ Данило Георгійович (1916—1998) — живописець, портретист, художник театру. Засл. (1990) та нар. (1994) художник України. Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім'ї видатного графіка Г.*Нарбута.* 1930—33 працював у декоративній майстерні Київ. театру опери та балету. 1933—35 навч. на курсах театральних художників при Всерос. академії мист-в у Ленінграді (нині м. С.-Петербург). Після цього повернувся працювати в Київ. театр опери та балету. 1936 репресований на підставі «недонесення про підготовку заколоту проти Радянської влади», перебував на примусових роботах на буд-ві Біломорканалу. Після звільнення Н. заборонили вернутися до *Києва*, тому він працював декоратором у театрі м. Єйськ (нині місто Краснодарського краю, РФ), а згодом — гол. художником м. Златоуст (нині місто Челябінської обл., РФ). 1939 пішов добровольцем на *радянсько-фінляндську війну 1939—1940*, після її закінчення йому дозволили вернутися до Києва.

З початком німецько-рад. війни 1941—45 в ході *Другої світової війни* мобілізований до армії. 1941 під *Каневом* потрапив у нім. полон, згодом був звільнений, перебував на окупованій території. Працював у театрах Києва, *Ковеля*, *Коломиї*. На час закінчення II світ. війни перебував в Австрії. Після повернення в Україну працював художником у Луганському, Чернівецькому, Івано-Франківському та ін. театрах. 1965—70 — гол. художник Черкас. музично-драм. театру. Черкас. період вважається часом розквіту мистецького таланту Н. Після виходу на пенсію зайнявся станковим живописом на історичну й фольклорну тематику.

1996 за серію портретів «Гетьмани України» та картини «Вибори кошового», «Страшний суд», «Покрова Богородиці» удостоєний Держ. премії України ім. Т.Шевченка.

Літ.: *Міщенко Г.* Нарбути. «Образотворче мистецтво», 1998, № 2; *Гайдабура В.* Сценографічні маски Данила Нарбута. «Український театр», 2000, № 5—6; Шевченківські лауреати 1962—2001: Енциклопедичний довідник. К., 2001.

В.В. Головко.

НА́РВСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1704 — військово-політ. договір між Польщею та Росією, укладений 30 (19) серпня 1704 поблизу м. Нарва (нині місто в Естонії) під час *Північної війни 1700—1721.*

З оголошенням Рос. д-вою війни Швед. королівству влітку 1700 *Річ Посполита* та Саксонське курфюрство на чолі з польс. королем і саксонським курфюрстом *Августом II* Фридериком Сильним підтримали рос. царя *Петра I.* Але вступ на територію Польщі військ швед. короля *Карла XII* та повстання в *Правобережній Україні* козацтва на чолі з *гетьманом наказним* С.*Самусем* і білоцерківським полк. С.*Палієм* підштовхнули Москву та Варшаву до укладення чергових мирних домовленостей. Переговори розпочалися в липні 1704 й завершилися 30 (19) серпня 1704, коли поблизу Нарви було укладено російсько-польс. мирний договір. Н.м.д. налічував 8 пунктів. У пункті 1-му передбачалося об'єднання зусиль обох країн у боротьбі проти Швед. королівства. Пункти 2-й і 3-й узгоджували подальші спільні військ. дії та дипломатію, а також заборону ведення сепаратних переговорів із противником. У пункті 4-му зазначалося, «що Палій чи добрим, або злим способом до повернення фортець і місць, які в нещодавнім українськім замішанні взяв, змушений буде, і вони Королеві Й[ого] М[ило]сті і Речі Посполитій без ніякої претензії, якнайшвидше бути може, а найдовше на кампанію наступного року поверне, під детермінацією амністії Палію, якщо добровільно фортеці свавільно в тих замішаннях опановані, віддасть». Пункт 5-й зобов'язував Петра I віддати Августу II Фридерику Сильному ті міста й фортеці Інфляндії, які рос. армія захопить під час війни. Пункти 6-й і 7-й передбачали надання Росією 12-тис. підрозділу та 200 тис. *рублів* субсидії для допомоги Польщі щорічно, навзаєм Варшава зобов'язувалася надати допомогу Москві проти Швеції в розмірі 48-тис. війська. Пункт 8-й договору передбачав участь Речі Посполитої в Північній війні після того, як шведи залишать її територію. В обмін на ратифікацію польс. *вальним сеймом «Вічного миру» 1686* Рос. д-ва обіцяла віддати Речі Посполитій усю Прибалтику (окрім Естляндії). З боку Росії пункт 4-й договору було доручено виконувати гетьманові *Лівобережної України* І.*Мазепі*, який незадовго перед тим (15 червня 1704) одержав від наказного правобереж. гетьмана С.Самуся козац. клейноди, що символізувало припинення повстання й перехід правобережців під *протекторат* Петра I. Після *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* та «Вічного миру» 1686 Н.м.д. вже вкотре засвідчував нехтування Варшави та Москви інтересами автономної Укр. козац. д-ви, що полягали в прагненні її правобереж. та лівобереж. урядів до об'єднання. Гетьман «обох сторін Дніпра» І.Мазепа спробував використати домовленості між Августом II Фридериком Сильним і Петром I на власну користь, утримуючи «польську» частину України під своєю владою, однак саме наказ царя Петра I 1707 віддати Правобережжя полякам згідно з договором 1704 підштовхнув І.Мазепу до зміни протектора. Швед. королівство у відповідь на Н.м.д. підписало т. зв. Варшавський договір 1705 зі своїм ставлеником, польс. королем *Станіславом Лещинським* та його прихильниками в Речі Посполитій (Варшавська конфедерація). Шведсько-польс. договір 1705 мав антирос. спрямування, а його положення юридично закріплювали військ. успіхи армії Карла XII на землях Польщі, що, по суті, ставала васальною д-вою. У свою чергу, прихильники Августа II Фридерика Сильного (Сандомирська конфедерація), спираючись на Н.м.д., також делегували Росії частину функцій польс. держ. апарату. З огляду на воєнні дії в ході Пн. війни 1700—21 положення російсько-польс. «вічного оборонного союзу» 1704 були виконані частково, а проблема територіальної належності Правобереж. України до Речі Посполитої вирішилася згідно із системою міжнар. договорів між Росією, Польщею й *Османською імперією* 1710—14.

Дж.: Полное собрание законов Российской империи, собрание 1. СПб., 1830; Volumina legum, t. 6. Petersburg, 1860.

Літ.: *Otwinowski E.* Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II od 1696—1728. Kraków, 1849; *Feldman J.* Polska w dobie wielkiej wojny Pólnocnej. Kraków, 1925; *Koroluk W.* Polska i Rosja a wojna «Pólnocna». Warszawa, 1954; *Королюк В.* Русская дипломатия и подготовка вступления Речи Посполитой в Северную войну. «Ученые записки Института славяноведения» (Л.), 1954, № 7; *Його ж.* Вступление Речи Посполитой в Северную войну (продолжение). Там само, 1954, т. 10; *Janczak J.* Der Palej Aufstand von 1702 bis 1704 in der Ukraine und die Haltung der Rzeczypospolita zum Nordischen Krieg um die Polnischen Krieges 1700—1721. Berlin, 1962; *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К.. 1963; *Каминьский А.* Первые годы польско-русского союза 1704—1709 гг. В кн.: Международные отношения в Центральной и Восточной Европе. М., 1966; *Возгрин В.* Россия и европейские страны в годы Северной войны. Л., 1986; *Чухліб Т.* Самійло Іванович (Самусь) — полковник та наказний гетьман правобережної частини Українського гетьманату. В кн.: «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Ф.П. Шевченка, т. 2. К., 2004; *Станіславський В.* Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні. В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі, вип. 8. К., 2008; *Чухліб Т.* Козаки і монархи: Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648—1721 рр. К., 2009.

Т.В. Чухліб.

НАРІ́ЖНИЙ Симон (30.01.1898—23.07.1983) — історик, публіцист, редактор, музеєзнавець, громад. діяч. Н. в с. Сокілка (нині Кобеляцького р-ну Полтав. обл.) в козац. родині. У Сокілці 1907—09 отримав початкову освіту, 1917 в *Кобеляках* закінчив середню комерційну школу. 1915 був заарештований за звинуваченням у зберіганні й розповсюдженні забороненої літератури, що закликала до боротьби за *автономію* України. 1916 відбувся суд. процес, на якому було визначено міру покарання — з огляду на молодий вік, 8 місяців ув'язнення. З березня 1917 звільнений. 1918—22 — студент історико-філол. ф-ту Полтав. ун-ту. З 1919 — редактор укр. полтав. газ. «Рідне слово». 1921 — секретар Полтав. кооп. технікуму. Від 1922 — у Празі. 1922—27 навчався на філос. ф-ті *Карлового університету*, водночас 1922—26 —на філос. ф-ті *Українського вільного університету*. В останньому 1927 блискуче захистив докторську дис. на тему: «Гетьманування Виговського, Хмельниченка та Тетері», яку керівник Д.*Дорошенко* вважав найліпшою наук. роботою на цю тему. 1928—32 викладав історію в *Українському високому педагогічному інституті* в Празі. Від 1933 — доцент, від 1938 — д-р філософії УВУ. 1933—45 викладав в УВУ на кафедрі історії України і Сх. Європи. Від 1927 — член *Українського історично-філологічного товариства*, 1929—44 — учений секретар цього т-ва. Виголосив 61 (із 611) доповідь на засіданнях т-ва. Брав участь у підготовці *«Української загальної енциклопедії»* (Львів—Станислав—Коломия, 1930—35). Секретар орг. комісії 2-го Укр. наук. з'їзду в Празі 1932. Досліджував історію козаччини, зокрема діяльність І.*Виговського*, *Гадяцький договір 1658*, моск. посольства в Україну в 17 ст., запороз. судочинство. Співпрацював з ужгородською «Свободою». Низку історіографічних студій присвятив вивченню наук. спадщини В.*Антоновича*, В.*Біднова*, М.*Василенка*, Я.*Шульгіна* та ін. Гол. працею вченого стало фундаментальне дослідження і водночас енциклопедичний довідник з історії укр. еміграції міжвоєнної доби, 1-й т. якого побачив світ у Празі 1942 (2-й т. незавершений). 1999 публікацію-реконструкцію за збереженими рукописами здійснено київ. архівістами. 1930—44 — заст. директора, 1945—48 — директор *Музею визвольної боротьби України*. Багато зробив у збереженні і популяризації, згодом у порятунку спадщини музею. До кінця життя був безпідставно звинувачений в тому, що фонди музею потрапили до рук більшовиків. З 1951 — в Австралії. Працював на фермі, заводі, але не полишав наукової діяльності.

П. у м. Сідней (Австралія).

1998 на вшанування пам'яті Н. до сторіччя від дня його народження та 75-річчя заснування Укр. високого педагогичного ін-ту ім. М.Драгоманова в *Полтаві* відбулася науково-практична конференція «Симон Наріжний та українська еміграція 20—30-х рр. XX ст. у Празі».

С.П. Наріжний.

Праці: Московська служба Івана Виговського. «ЗНТШ», 1928, т. 149; Гетьманство Івана Виговського. В кн.: Науковий збірник Українського високого педагогічного інституту в Празі, т. 1. Прага, 1929; Гадяцька умова в світлі української історіографії. В кн.: Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений Президенту ЧСР Т.Г.Масарикові, ч. 2. Прага, 1930; Полтавський університет. Париж, 1930; Нариси з історії середньовіччя: Мусульманський світ: Навчальний посібник. Прага, 1931; Українське шкільництво на Буковині. Ужгород, 1931; Ярослав Голь. Прага, 1931; Українські публікації до всесвітньої історії (матерієл для бібліографії). «Книголюб», 1931, кн. 3—4; Прийняття московських посланців в Українській державі 17 віку. Прага, 1932; Українська преса. Подєбради, 1934; Судівництво і кари на Запоріжжі. Прага, 1939; 15 літ діяльності Українського історико-філологічного товариства в Празі: 1923—1938: Збірник Українського наукового інституту в Америці. Сент-Пол—Прага, 1939 (2-ге вид. Прага, 1940); Одеське товариство історії і старовини. Прага, 1941; Українська пісня за кордоном: Українська республіканська капела й хори української еміграції 20-х і 30-х рр. «Пробоєм» (Прага), 1941, ч. 6 (95); Шевченко в Музеї визвольної боротьби України (1936—1941). Прага, 1941; Харківське історико-філологічне товариство. Прага, 1944; Матеріали до історії Музею визвольної боротьби України в Празі, вип. 1—3. Цюріх—Вінніпег, 1957—59; Як рятували Музей визвольної боротьби України. Цюріх, 1959; Історичне товариство Нестора літописця. «Український історик», 1975, т. 13, ч. 1—2 (45—46), ч. 3—4 (47—48), 1976, т. 14, ч. 1—4 (49—52); Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами: 1919—1939, ч. 1. Прага, 1942 (2-ге вид. — Львів—Кент—Острог, 2008); ч. 2. К., 1999.

Літ.: Професор Симон Наріжний (1898—1983). «Український історик», 1983, № 2—4; *Габар В.* Наріжний Симон. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 3. Львів, 1996; *Мушинка М.* Музей визвольної боротьби в Празі та останній його директор Симон Наріжний. «Пороги» (Прага), 1998, № 1; *Його ж.* Симон Наріжний — найвизначніший музейник України. В кн.: Календар «Просвіти» на 1998 рік. Ужгород, 1998; *Вішка О., Габар В.* Наріжний Симон. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 6. Львів, 1999; *Мушинка М.* Симон Наріжний — літописець української еміграції міжвоєнного періоду. В кн.: *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції: 1919—1939, ч. 2. К., 1999; Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи, вип. 12: Матеріали науково-практичної конференції «Симон Наріжний та українська еміграція 20—30-х рр. XX ст. у Празі». Полтава, жовтень, 1998. К., 1999; *Ковальчук О.* Наріжний Симон. В кн.: Українські історики XX

ст.: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; *Мушинка М.* Музей визвольної боротьби України та доля його фондів: Історико-архівні нариси. К., 2005; Симон Наріжний. Web.: http://litopys.org.ua/cultur/cult32.htm; *Пеленська О.* Як комуністи знищили Український музей у Празі. Web.: http://www.svoboda-news.com/2003/11/5.htm; *Її ж.* Листи Сталінові від директора Українського музею, який працював у міжвоєнній Празі, не захистили музей від руйнації. Web.: http://www.radiosvoboda.org/articleprintview/899866.html.

Т.Г. Боряк, О.О. Ковальчук.

«НАРО́Д» — двотижневий громадсько-політ. і науково-популярний журнал прогресивного напряму, орган Революц. демократ. радикальної партії в *Галичині.* Виходив 1890—95 у *Львові* (від січня 1890) та *Коломиї* (з 1892) за редакцією М.*Павлика* і І.*Франка*, за активною участю М.*Драгоманова.* Редакція журналу прагнула надати йому всеукр. характеру. В журналі друкувалися матеріали на соціально-екон., суспільно-політ., національно-освітні теми, статті з історії мови, літератури й літературно-громад. життя, фольклорно-етногр. матеріали, партійно-полемічні програмні документи. Обговорювалися питання про становище селян, ремісників, інтелігенції, робітн. класу Галичини та *Буковини*, друкувалися кореспонденції зі Сх. України, Росії, відомості про робітн. рух у країнах Зх. Європи, Америки. У журналі активно виступали І.Франко, М.Павлик, М.Драгоманов, В.*Стефаник*, О.*Кобилянська*, Лесь *Мартович*, Н.*Кобринська*, Є.Ярошинська. З Наддніпрянщини підтримували журнал Леся *Українка*, П.А.*Грабовський*, А.*Кримський*, К.*Арабажин* та ін., опублікувавши в ньому низку своїх творів.

Літ.: Історія української дожовтневої журналістики. Львів, 1983.

Л.Г. Москвич.

«НАРО́ДНА ВО́ЛЯ» — найбільш впливова революц. народницька орг-ція. Офіційно виникла 15 серпня 1879 в *Санкт-Петербурзі* внаслідок розколу т-ва *«Земля і воля»* на «Н.в.» та *«Чорний переділ».* Фактично розкол «Землі і волі» почався на її Липецькому (15—17 червня 1879) з'їзді, де більшість революціонерів-народників проголосили тероризм гол. формою боротьби проти *самодержавства.* Вони й склали ядро «Н.в.». Для її кер-ва було створено виконавчий к-т, переважну більшість в якому посідали українці (А.*Желябов*, О.Михайлов, С.*Перовська*, М.*Фроленко*, Л.Колоткевич та ін.). Восени 1878 виконавчий к-т розробив програму, яка передбачала повалення самодержавства шляхом здійснення політ. перевороту народовольцями, скликання на основі заг. виборчого права Установчих зборів, запровадження демократ. свобод, передачу землі селянам тощо. 1879—80 у 50 містах *Російської імперії* діяли народовольчі організації. В Україні, зокрема — в *Одесі*, *Києві*, *Харкові*, Єлизаветграді (нині м. *Кіровоград*), *Миколаєві*, Кам'янець-Подільську (нині м. *Кам'янець-Подільський*), *Ніжині* та ін. «Н.в.» випускала нелегальні газети «Народная воля», «Листок Народной воли», «Рабочую газету». Агітаційно-пропагандистська робота велася серед усіх верств населення, але не давала значних результатів. Головним у діяльності «Н.в.» був тероризм, який мав не лише паралізувати роботу царського уряду, залякати представників влади, а й підняти народ на масове повстання проти самодержавства. Виконавчий к-т вважав, що поштовхом до революції стане вбивство царя. 26 серпня 1879 комітет виніс смертний вирок рос. імп. *Олександру II.* Теракти готувалися також на одеського генерал-губернатора Є.*Тотлебена* та його помічника Л.Панютіна, петерб. генерал-губернатора Й.*Гурка*, командуючого Київ. військ. округом генерала П.*Ванновського*, київ. військ. прокурора Ф.Стельникова й жандармського офіцера Г.Судейкіна. Місцем проведення теракту проти імп. Олександра II було обрано Україну, по території якої цар повертався з Криму до *Москви.* Члени виконавчого к-ту організували невдалі замахи під Одесою, біля Олександрівська (нині м. *Запоріжжя*), а потім — Москви. 5 лютого 1880 народоволець С.*Халтурін* разом з А.Желябовим влаштував потужний вибух у Зимовому палаці, але імп. Олександр II залишився неушкодженим. 1 березня 1881 терористи здійснили заплановане — убили царя. У цьому, як зазначав М.*Грушевський*, чітко простежується «український слід» — більше 10 бойовиків були вихідцями з України. Безпосередньо керували і здійснювали цю акцію А.Желябов, С.Перовська та М.*Кибальчич.* Виконавчий к-т, як завжди після здійснення народовольцями теракту, звернувся «К русскому рабочему народу» і «Европейскому обществу» з відозвою, в якій пояснювалася причина вбивства царя. Після вбивства царя сел. революція не відбулася, а розпочалися масові єврейс. погроми, насамперед в укр. губерніях імперії, де пролягала *«смуга осілості».* 10 березня 1881 виконавчий к-т «Н.в.» звернувся з листом до нового рос. імп. *Олександра III*, в якому заявив, що тероризм зникне, якщо царський уряд припинить переслідування революціонерів. Імператор, навпаки, почав жорстоку боротьбу з народовольцями. Учасники вбивства імп. Олександра II (А.Желябов, С.Перовська, М.Кибальчич, Т.Михайлов та М.Рисаков) були засуджені до смерті й прилюдно повішені 3 квітня 1881 на Семенівському плацу в С.-Петербурзі. Десятки членів «Н.в.» потрапили до в'язниць або на заслання до Сибіру. Численні спроби в серед. 1880-х рр. відродити «Н.в.» не мали успіху. Найгучнішим терактом стало вбивство 16 грудня 1883 колиш. ад'ютанта Київ. гол. жандармського управління Г.Судейкіна, який обіймав посаду інспектора столичного охоронного відділення та заарештував 120 членів «Н.в.», а одного з них — С.Дегаєва зробив провокатором і добре знав про все, що робили члени орг-ції. 1886 народовольчий рух спробувала активізувати терористична фракція партії «Народна воля» — студенти петерб. вузів П.Шевирьов, О.Ульянов, П.Андреюшкін, В.Генералов, В.Осипанов та ін. О.Ульянов написав «Программу», в якій тероризм характеризував як боротьбу інтелігенції з самодержавством, що позбавляло її можливості мирним шляхом культурно впливати на сусп-во. Молоді народовольці планували здійснити 1 березня 1887 замах на імп. Олександра III, але департамент поліції за допомогою Харків. гол. жандармського управління викрив цю

змову й заарештував терористів, які були страчені 8 травня 1887. Невеликі групи народовольців існували і в 1890-х рр., останній гурток був ліквідований поліцією в С.-Петербурзі 24 червня 1896.

Загалом за царювання імп. Олександра III (від 1 березня 1881 до 20 жовтня 1894), який розгромив «Н.в.», був притягнутий до суду 5851 революціонер. З них 27 були страчені, 342 — засуджені на каторгу, 5482 дістали ін. покарання.

Послідовниками народовольців на поч. 20 ст. стали соціалісти-революціонери, значну частину яких теж становили вихідці з України.

Літ.: Народовольцы 80-х и 90-х годов. М., 1929; «Народная воля» в документах и воспоминаниях. М., 1930. *Волк С.С.* «Народная воля»: 1879—1882. М.—Л., 1966; *Катренко А.Н.* В борьбе за пробуждение народной революции. К., 1988; *Його ж.* У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства (діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х роках XIX ст.). К., 2001; Політичний терор і тероризм в Україні: XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002.

В.М. Волковинський

НАРО́ДНА РА́ДА — укр. політ. орг-ція в *Галичині*, заснована 24 жовтня 1885 у *Львові народовцями*. Створення народовцями політ. т-ва безпосередньо пов'язане з перебігом виборчої кампанії 1885. Участь у спільному виборчому к-ті загострила стосунки між «старою» та «народною» партіями. Зокрема, конфліктним моментом стало те, що внаслідок протидії «старих» до парламенту не пройшов Ю.*Романчук*. Відразу ж після виборів лідери «народної» партії оголосили про необхідність створення окремого політ. центру, провівши «конституючий» збір нового т-ва 5 червня 1885. У «Відозві до русинів галицької землі» 24 жовтня 1885 народовці оголосили про створення «Народної ради». Нове т-во задекларувало себе продовжувачем традицій *Головної руської ради* 1848, а саме її нац. програми, базованої на твердженні про самостійність «русько-українського» народу. За мету було визначено здобуття русинами фактичної рівноправності з ін. народами *Австро-Угорщини*.

В орг-ції були представлені різні вікові категорії учасників нац. руху, однак найчисельнішим був пласт середнього покоління 1840-х рр. народження, яке й становило тоді основу народовського руху — Ол.*Огоновський*, Ю.Романчук, Ол.*Барвінський*, М.*Бучинський*, П.Лінинський, В.Нагірний, О.Стефанович. До нього також можна зарахувати й трохи старшого Ом.*Огоновського*. До молодшої частини угруповання належали М.Січинський, І.Белей і К.*Левицький*.

У «Статуті політичного товариства «Народна рада» у Львові» ще раз підкреслено ціль т-ва, а також деталізовано засоби її досягнення (заг. збори, *віча*, відчити, газети, вибори, петиції й меморандуми, ширення просвіти та піднесення добробуту), умови членства й керівну структуру. Члени-засновники 26 жовтня 1885 обрали головою Ол.Огоновського, заступником — Ю.Романчука, касиром — В.Нагірного і секретарем — К.Левицького.

Відразу ж після створення тимчасовий виділ «Народної ради» на чолі з Ол.Огоновським розгорнув активну, гол. чин. петиційну, діяльність. Чимало уваги було приділено й справі розвитку сел. просвітніх та екон. орг-цій. Найбільше труднощів викликали орг. заходи, створення і розширення місц. мережі, спричинені браком відповідних людських ресурсів. Слабкість «Народної ради» в організаційному аспекті засвідчили й довибори в сейм 1886. Це визнавали й самі народовці на розширеній нараді виділу т-ва з провінційними діячами 23 грудня 1886, де було прийнято рішення утворити повітові к-ти й створити екон., шкільну, юрид. секції. Таким чином, за допомогою створення повітових к-тів, тобто на основі колегіального принципу, вирішено таємно (з огляду на законодавчу заборону політ. т-вам мати місц. осередки) провести крайову політ. орг-цію. В результаті нарад, де були представлені члени з різних міст Галичини, фактично накреслено політ. програму та тактику Н.р., гол. рисами якої були демократизм, автономія, праця над піднесенням просвіти й добробуту народу, конструктивна опозиція до уряду та польс. владних кіл. Водночас дедалі виразніше виявлялося розходження поглядів усередині партії на питання співпраці зі старорусинами, а тому його вирішення ставало необхідною умовою для подальшого її розвитку.

Після проведених консультацій було помітно активізовано орг. діяльність. Виділ почав призначати «мужів довір'я» в кожному повіті, які мали стати посередниками в його відносинах з місц. політиками. Відтак вирішено розгортати місц. мережу т-ва за особистісним принципом, а не через окружні к-ти, як це пропонувалося на нараді 23 грудня 1886. У своїх інструкціях виділ «Народної ради» заохочував також до створення повітових політ. т-в, контролю за діяльністю читалень, організації відчитів і віч, крамниць, приватних позичкових кас і шпихлірів, закликав подавати скарги про порушення політ. прав русинів і не легковажити справи виборів.

2 лютого 1888 відбулись перші заг. збори «Народної ради», на яких прийнято «Програму політично-народного становища, змагань і діятельності русинів» (її авторами були Ол.Огоновський і М.Січинський). У ній народовці наголосили на єдності 20-мільйонного укр. народу, а також задекларували себе демократами, поступовцями, федералістами і лібералами, виступили проти надання пріоритету лише поодиноким класам, партіям чи народам, поставили вимогу зміни виборчого законодавства. Н.р. наголосила в програмі, що не зрікається й свого ідеалу — поділу Галичини на 2 частини.

Запропоновану програму збори прийняли одноголосно без дискусії. Після самоусунення Ю.Романчука головою т-ва обрано Ол.Огоновського. До складу виділу ввійшли О.Стефанович (заступник), К.Левицький (секретар), В.Нагірний (касир), а також А.Кос. Вони представляли в основному молодше покоління народовців 1850-х рр., які дедалі активніше опановували тогочасний суспільно-політ. простір краю. Як і планувалося, збори стали швидше маніфестацією, ніж нарадою. Великий зал *Народного дому у Львові* зібрав бл. 400—500 учасників, найбільше

селян і маломіщан, також чимало священиків, особливо молодих, і світської інтелігенції. З прийняттям програми завершилося парт. оформлення народовського руху.

На других заг. зборах Н.р. 26 грудня 1890 народовці, яких зібралося бл. 1 тис., з ентузіазмом підтримали *«нову еру»,* хоч дехто й критикував провід за те, що він не уклав офіц.угоди з намісником К.*Бадені.* Як зазначав О.Барвінський, вони стали яскравим свідченням поваги, яку здобуло т-во серед рус. спільноти. Однак після одностайної підтримки ними «нової ери» 1890 вже невдовзі з'являються критичні голоси, і заг. збори Н.р. в грудні 1892 засудили політику уряду щодо русинів і закликали депутатів сейму та парламенту рішуче відстоювати свої права, а за необхідності — перейти в опозицію. Дедалі очевиднішим ставало те, що політика угоди себе вичерпала, а укр. рух потребував нових імпульсів для розвитку. 15 грудня 1893 Ю.Романчук (голова Н.р.), виступаючи в парламенті, фактично оголосив опозицію урядові, відмовивши йому в довір'ї.

Пориваючи з політикою «нової ери», Ю.Романчук спробував відновити ситуацію з-перед 1890, ініціювавши 19 березня 1894 нараду з питання консолідації всіх укр. сил. Але спроба «примирення» укр. галицьких партій розбилася внаслідок рішучої відмови старорусинів від єднання на укр. нац. основі.

Остаточно розкол народовецького угруповання відбувся на заг. зборах Н.р. 4 травня 1894 — більшість підтримала Ю.Романчука й бажала відновити status quo з 1890, однак досягти порозуміння зі старорусинами також не вдавалося. Останні вперто відмовлялися визнати нац. окремішність українців від росіян. Унаслідок принципових і тактичних розбіжностей до виборів 1895 укр. рух у Галичині підійшов ослабленим і дезорганізованим. Вони остаточно поділили угодових і «незалежних» народовців, унеможлививши порозуміння між ними. З огляду на це реалісти вирішили створити власну політ. організацію. 14 жовтня 1896 на зборах у Львові за ініціативою О.Барвінського та при підтримці кардинала Сильвестра *Сембратовича* засновано Катол. русько-нар. союз. Серед його провідних діячів — А.*Вахнянин*, В.Коцовський, В.*Левицький*, І.Чапельський, Б.Пюрко. Новостворена партія вирізнялася, окрім безумовного ідеологічного *консерватизму*, особливою непримиренністю щодо москвофілів та *панславізму*, відстоюванням ідеалу соборної України, компромісністю та тривалою співпрацею з польс. консерватистами й австрійс. урядом. Останнє спричинило непопулярність угруповання серед рус. селян та міщан, а сам О.Барвінський здобув собі імідж «руського станьчика» й «зрадника». Тому Катол. русько-нар. союз, незважаючи на його авторитет в урядових сферах, підтримувала передовсім частина *духовенства* та вузький прошарок міської інтелігенції.

Більшість Н.р. на чолі з Ю.Романчуком після кількох невдалих спроб порозумітися остаточно розірвали стосунки зі старорусинами та зблизилися з частиною радикалів. 26 грудня 1899 в Нар. домі відбувся установчий з'їзд Укр. національно-демократ. партії (УНДП). Важливу роль в її орг-ції відіграв М.*Грушевський*, який зумів залучити до переговорів з Н.р. Є.*Левицького*, В.*Охримовича* й І.*Франка.* Уже невдовзі УНДП стала наймасовішою укр. партією в Галичині, забезпечивши перемогу укр. нац. ідеї.

Дж.: Статут політичного товариства «Народна рада» у Львові. «Діло», 1885, ч. 113.

Літ.: *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914: На підставі спогадів і документів, ч. 1—2. Львів, 1926—27; *Аркуша О.* Галицький сейм: Виборчі кампанії 1889 і 1895 років. Львів, 1996; *Її ж.* Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження). Львів, 1997; *Чорновол І.* Польсько-українська угода 1890—1894 рр. Львів, 2000; *Його ж.* Українська фракція Галицького крайового сейму (1861—1901): Нарис з історії українського парламентаризму. Львів, 2002; *Янишин Б.* Політична інституалізація народовської течії в Галичині: створення «Народної Ради». В кн.: Історія України: Маловідомі імена, події, факти, вип. 20—21. К., 2003; *Його ж.* Політичне товариство «Народна Рада»: організаційні заходи та політична програма (1885—1888). В кн.: Проблеми історії України XIX — початку XX ст., вип. 6. К., 2003; *Його ж.* Українська міська політична еліта в Галичині й народовський рух останньої третини 19 ст.: становлення та інституційний розвиток. К., 2008.

Б.М. Янишин.

НАРО́ДНА РА́ДА ЗАКАРПА́ТСЬКОЇ УКРАЇ́НИ (НРЗУ) — вищий орган держ. влади, встановленої в Закарпатті після визволення краю Червоною армією (див. *Радянська армія*) від угор. окупації в жовтні 1944. Обрана на 1-му з'їзді нар. к-тів Закарпат. України 26 листопада 1944 у складі 17-ти

Ужгород. Будинок, де засідала Народна рада Закарпатської України. Фото 1937.

осіб. Головою НРЗУ, місцем перебування якої стало м. *Ужгород*, обрано 1-го секретаря створеної напередодні (19 листопада) Комуніст. партії Закарпат. України І.*Туряницю*, його заступниками — П.*Лінтура* і П.*Сову.* Діяльність НРЗУ була підпорядкована здійсненню рішення 1-го з'їзду нар. к-тів про «возз'єднання» *Закарпатської України* з рад. Україною в складі *СРСР* і реалізовувалася під кер-вом (контролем) Комуніст. партії Закарпат. України через видання декретів та постанов т. зв. перехідного періоду, спрямованих на радянізацію краю. У декреті № 2 було вказано, що урядовим органом НРЗУ є «Вісник Народної ради Закарпатської України» та газ. «Закарпатська Україна».

Одним із перших декретів НРЗУ від 18 грудня 1944 було створено Спец. суд та слідчу комісію для розгляду справ тих, хто співробітничав зі старим режимом, та ін. ворогів рад. влади. Як складові нового політ. режиму було створено прокуратуру, органи безпеки й нар. міліції, нар. дружини та ін. місц. органи, що стали допоміжною ланкою рад. репресивної системи. Згідно з декретом від 9 січня 1945 вся повнота влади в Закарпат. Україні належала народові і здійсню-

валася через обрані ним представницькі органи — *народні комітети* на місцях і Нар. раду в центрі. Останній належало право контролю за діяльністю місц. органів держ. влади і в разі необхідності призначати їхні перевибори. До компетенції НРЗУ як єдиного законодавчого й вищого виконавчого органу влади Закарпат. України належало кер-во всім екон., політ. і культ. життям краю, для чого було утворено виконавчо-розпорядчий орган — уряд Закарпат. України в складі президії та її уповноважених і відповідні управління, відділи, бюро. Зокрема, упродовж 1944—45 вона декретувала *націоналізацію* землі, фабрик, заводів, шахт, банків, транспорту, засобів зв'язку й оголосила їх нар. власністю: уже до кінця 1945 в Закарпатті було націоналізовано 276 пром. підпр-в. Більш тривалим виявився процес *колективізації сільського господарства*: він завершився лише в серед. 1950, коли в краї було створено 546 *колгоспів*, на частку яких припадало майже 97 % усіх госп-в та орних земель. Були здійснені перетворення соціаліст. характеру і в галузі нар. освіти, к-ри, охорони здоров'я тощо. У січні 1945, напр., НРЗУ прийняла декрет «Про вільну зміну релігії», яким фактично було започатковано гоніння на греко-католицьку церкву, до якої належали понад 60 % віруючого населення краю: реєстрація її общин обмежувалася, згодом повністю припинилася і, нарешті, у лютому 1949 унійну віру оголосили поза законом. Ін. декретом церква відділена від держави, а школа — від церкви. Уже в 1945 в краї працювали 500 початкових і 30 середніх шкіл, 6 г-зій, а в жовтні був відкритий Ужгородський держ. ун-т з 4 ф-тами. Навчання повсюди велося укр. мовою, але вивчення рос. мови було обов'язковим. Адм. шляхом було вирішено й складне питання про нац. належність корінного населення Закарпаття: спочатку спеціальним указом було заборонено офіційно вживати істор. самоназву «русини», а у виданих у зв'язку з переписом населення 1946 закарпатцям паспортах у графі «національність» з'явився запис «українець». Здійснені 1944—45 НРЗУ за активної підтримки парт. органів і воєнної адміністрації СРСР перетворення сприяли радянізації краю і завершилися його повним інтегруванням у тоталітарно-комуніст. структуру та сталінську систему СРСР. Після ратифікації радянсько-чехословац. договору 1945 про «возз'єднання Закарпатської України з радянською Україною в складі СРСР» і створення 22 січня 1946 *Закарпатської області* НРЗУ, виконавши свої завдання, перестала існувати.

Президія мітингу з нагоди входження Закарпатської України до Української РСР. Зліва направо: голова Народної ради Закарпатської України І. Туряниця (другий), голова міського Народного комітету С. Стасев. 8 липня 1945.

Літ.: *Евсеев И.Ф.* Народные комитеты Закарпатской Украины — органы государственной власти (1944—1945 гг.). М., 1954; *Маркусь В.* Приєднання Закарпатської України до Радянської України (1944—1945). К., 1992; *Макара М.П.* Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 — січень 1946 рр.). Ужгород, 1995; Нариси історії Закарпаття, т. 2. Ужгород, 1995.; *Віднянський С.В., Вовканич І.І.* До питання про характер приєднання Закарпаття до СРСР та радянізацію краю (1944—1949 рр.). В кн.: Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20—80-ті роки: Матеріали міжнародної наукової конференції (15—16 вересня 1994 р.). К., 1998.

С.В. Віднянський.

«НАРÓДНА ТВÓРЧІСТЬ» — науково-популярний журнал Ін-ту укр. фольклору АН УРСР та Управління у справах мист-в при РНК УРСР. Двомісячник виходив у Києві (1939—41) замість «*Етнографічного вісника*» (1925—32) та «Українського фольклору» (1937—39). 1957 поновлений під назвою «*Народна творчість та етнографія*».

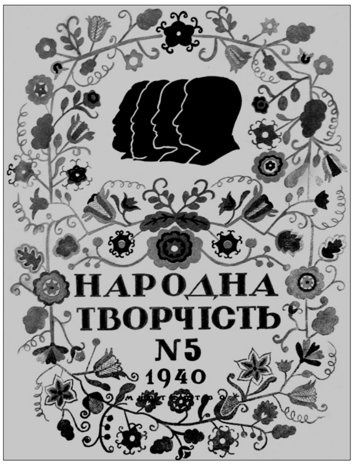

«Народна творчість». 1940, № 5. Обкладинка.

У журналі публікувалися теор. статті з питань оповідального, пісенно-муз. фольклору та ін. видів нар. творчості і худож. самодіяльного мист-ва, критичні матеріали й бібліографія видань нар. творчості, зразки нар. творчості, оповідальний фольклор, нар. музичні твори, пісні, твори нар. образотворчого мист-ва, п'єси, матеріали для самодіяльних драматичних колективів тощо.

Деякі номери мали тематичний характер (№ 2, 1939 — кобзарське мист-во в Україні). Із 1940 вводиться поділ на рубрики: теор. статті, зразки нар. творчості, бібліографія, чорно-білі вклейки (1939 виокремлювалися лише зразки нар. творчості та хроніка).

На сторінках журналу висвітлювали мистецькі події УРСР, питання зародження кобзарства в Україні та роль *кобзарів* і вплив їх творчості на народ, аналізувалися вплив нар. творчості на письменників, нар. творчість про рад. вождів та її світоглядні витоки, властивості й поширення жанрів, театральність у народних іграх тощо. Друкувалися статті І.Волошина, М.*Грінченка*, Ф.*Колесси*, М.Нагорного, Г.Нудьги, І.Радловської, Є.Юцевича та інших.

С.М. Василик.

«НАРÓДНА ТВÓРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРÁФІЯ» — науково-популярний ілюстрований часопис *Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України* та Мін-ва культури і туризму України. Заснований 1925 *Етногра-*

фічною комісією при ВУАН під назвою «*Етнографічний вісник*» (1925—32), згодом виходив під назвою «Український фольклор» (1937—39), потім — «*Народна творчість*» (1939—41). Від 1957 виходить під сучасною назвою в Києві як квартальник, від 1990 — двомісячник. Гол. редактори: М.*Рильський* (1957—64), О.Костюк (в. о. гол. редактора, 1965), О.*Дей* (1966—73), С.Зубков (1974—87), О.Костюк (1988—99), Г.Скрипник (від 2000). У 1960—70-х рр. тираж сягав 12 710 прим., від 2000 — 850 прим.

У часопису висвітлюються питання теорії, історії і сучасного стану нар. к-ри, а саме: словесної, муз. і пісенної нар. творчості, хореографічної нар. творчості, нар. образотворчого мист-ва, нар. побуту, театральної і кінематографічної самодіяльності, а також публікуються нові зразки нар. творчості, критично-бібліографічні огляди нових видань, інформації з питань нар. творчості та етнографії, в яких відображені досягнення в галузі к-ри українського та ін. слов'ян. народів. Часопис ілюстрований репродукціями зразків нар. мистецтва.

Значне місце в часопису посідають публікації зразків нар. словесної, пісенної і муз. творчості, нар. танцювального й образотворчого мист-ва. Друкуються матеріали з історії фольклористики та етнографії, про творчість видатних нар. співців, *кобзарів*, розповідачів, майстрів нар. мист-ва.

Часопис подає широку інформацію про роботу в галузі нар. творчості й етнографії, яку ведуть науково-дослідні, вищі і спец. середні навч. заклади, будинки й палаци к-ри, музеї, клуби України та ін. країн.

Постійні рубрики: «Статті, розвідки і матеріали» (замітки та матеріали), «Дослідження з історії науки та культури», «З експедиційних матеріалів», «Публікації», «З архівів, колекцій та рідкісних видань», «Трибуна молодого дослідника» (сторінка молодого дослідника), «На допомогу художній самодіяльності», «Вам, вчителі» (на допомогу вчителеві), «Наш календар» (ювілейні та пам'ятні дати), «Критика та бібліографія», «Огляди, рецензії, анотації», «Нам пишуть» (з пошти часопису), «Хроніка».

На сторінках часопису друкуються як видатні вчені, молоді дослідники (аспіранти), так і не байдужі до питань нар. творчості дописувачі — краєзнавці, учителі, працівники відділів освіти та к-ри, художні керівники творчих колективів.

С.М. Василик.

НАРО́ДНЕ ОПОЛЧЕ́ННЯ — добровільні збройні формування, створені завдяки патріотизму нар. мас під час визвол. війн на допомогу регулярній армії.

1) Н.о. у *Війні 1812.* Організацію Н.о. здійснено за маніфестом імп. *Олександра I* в липні 1812, після вторгнення військ франц. імп. *Наполеона I* Бонапарта в Росію. Формувалися полки 2-х видів: земські піхотні, до яких вступали селяни та міщани, й козачі кінні. Першими формувалися 4 полки укр. козац. війська в Київ. і Волин. губерніях. Вступ населення до ополчення одразу набув масового характеру. В його основі лежали глибокі патріотичні почуття. Проте, добровільно йдучи на війну, селяни розраховували на звільнення їх від кріпосної залежності, а *козаки* та *міщани* — на повернення колиш. привілеїв. У містах і селах збирали кошти на придбання озброєння, амуніції й кінського складу для ополченських формувань. У *Лівобережній Україні* замість 8-ми запланованих було сформовано 15, з них 9 полтавських і 6 черніг. ополченських полків. Серед організаторів ополчення відзначився активністю знаменитий поет і громад. діяч полтавець І.*Котляревський*, відзначений урядовою нагородою — срібною медаллю. Крім козачих полків створено ополченські загони «лісових козаків» у Київській, Подільській, Волинській губерніях і Тернопільському окрузі, ін. частини. На початку вересня 1812 формування укр. ополчення було завершене. Усього Україна виставила бл. 70 тис. піших ратників і козаків, у т. ч. 33,4 тис. кінних — 35 % загальнорос. ополчення. Укр. ополченці брали участь у відсічі спроб франц. військ пробитися на територію України. Затяжні бої тривали, зокрема, із жовтня в північній Чернігівщині. Укр. ополченці визволили Чечерськ і Рогачов (нині обидва міста в Гомельській обл., Білорусь) і разом з калузьким ополченням повели наступ на Рославль (нині місто в Смоленській обл., РФ)). А відтак у ході контрнаступу рос. армії виганяли французів з території Білорусі. Очолені генералом укр. походження М.Гудовичем (у майбутньому генерал-фельдмаршал), призначеного начальником чернігівсько-полтав. ополчення, ратники й козаки вели жорстокі бої за оволодіння містами Журавичі, Пропойськ і Бихов, визволення Могильова (нині усі в Могильовській обл., Білорусь) в листопаді 1812. 2 бузьких, 2 полтав. і 3 київ. козачих полки під час контрнаступу діяли разом з уславленими партизанами О.Сеславіна, О.Фігнера, Д.Давидова. Останній оспівав подвиги бузьких козаків у своєму «Щоденнику партизанських дій 1812 року». Водночас чернігівсько-полтав. ополчення отримало нове завдання: разом із регулярною армією прикрити *Волинь* з північного сходу. Не менше 55 тис. укр. ополчення взяли участь у закордонному поході рос. армії. 32-тисячне чернігівсько-полтав. земське ополчення, посилене 7-ма козачими полками, відіграло значну роль у блокаді й здобутті фортець Замостя, Модлин, Торн (Польща). Укр. ополченці брали участь у визволенні *Варшави*, *Кракова*, Дрездена, Гамбурга, ін. міст Польщі і Німеччини, у «битві народів» під Лейпцигом у жовтні 1813. 6 укр. козачих полків взяли активну участь у здобутті Парижа в березні 1814. По завершенні війни з Францією ополченські формування були розпущені й повернуті на Батьківщину. Подвиги ополченських ратників і козаків 1812—14 поповнили скарбницю історичної пам'яті укр. народу. З гордістю писав Т.*Шевченко* про «охочекомонне і охочепіше ополчення малоросійське», а в історію України увійшли імена звитяжцівополченців та партизанів Є.*Четвертака*, М.Паламаренка, Ф.Потапова, Й.Личенка, І.Галченка, С.Єременка та ін.

2) Н.о. Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 створювалося в зоні бойових дій з перших днів відсічі фашист. агресії. Як правило, його учасниками бу-

ли люди, які через вік, стан здоров'я, за видом виконуваної роботи не підлягали призову до армії. Перші ополченські формування брали участь в боях за Перемишль (нині м.Пшемисль, Польща) і *Дубно*. До Н.о. активно залучалися висококваліфіковані спеціалісти нар. госп-ва, к-ри й науки, відволікання яких від виконання безпосередніх функцій, а нерідко й загибель у боях, навряд чи було доцільним з точки зору загальнонар. інтересів. Серед перших ополченців — учасники громадян. війни 1918—22. Усього в 12 східних та південних областях УРСР в Н.о. вступили бл. 1 млн 300 тис. осіб. Частини Н.о. організовувалися за зразком регулярних частин Червоної армії (див. *Радянська армія*). На невеликих підпр-вах, житлових масивах створювалися взводи та роти, на крупних підпр-вах — батальйони і полки, у містах та міських районах — полки й д-зії, у деяких областях сформовано корпуси Н.о. Поряд із стрілецькими створювалися саперні, санітарні, кавалерійські та ін. формування. При комплектуванні Н.о. дотримувалися, звичайно, принципу збереження сталого колективу, за яким у підрозділи входили працівники одного цеху, заводу, факультету, курсу тощо. Розрізнялися 2 види формувань Н.о. — частини без відриву особового складу від осн. роботи і підрозділи, які переходили на казармений режим. Велика увага приділялася бойовій повсякденній підготовці після закінчення трудового дня. Вивчали статути Червоної армії, тактику бою, ведення розвідки, велася стройова підготовка. Заняття проводили досвідчені командири, котрі вибули з армії, навіть кадрові солдати старої армії або учасники громадян. війни 1918—22. У бойові дії підрозділи Н.о. вводилися з наближенням лінії фронту. Перед тим командні посади заміщалися армійськими командирами, ополченцям видавалося обмундирування та спорядження, стрілец. зброя, переважно застарілих зразків, пляшки з пальною сумішшю. Ополченці брали участь в обороні *Києва* й *Одеси*, де визнано доцільним створювати невеликі ополченські загони на підпр-вах та в установах, що об'єднувалися порайонно в батальйони для оперативного використання. Діяли вони як самостійно, так і в складі регулярної армії. Силами Н.о. зазвичай створювалася 2-га лінія оборони: його формування займали її як гарнізони. У боях за Київ 1941 відзначилися батальйони Н.о. Ленінського, Печерського, Московського районів міста. Одесу захищали ополченські роти і батальйони порту, з-дів «Червоний Профінтерн», ім. Січневого повстання, ім. Жовтневої революції, ім. Ілліча та ін. Підрозділи Н.о. брали участь у боях на території Харківської, Дніпропетровської, Миколаївської областей. У ході оборони Донбасу відзначилися сформовані з шахтарів і металургів 395-та стрілец. д-зія під командуванням генерала А.Петраковського і 383-тя стрілец. д-зія на чолі з Героєм Рад. Союзу генералом К.Проваловим. Обидва з'єднання воювали в складі *Південного фронту*. Самостійно діяла Кременчуцька д-зія під командуванням полковника О.Платухіна, що відіграла вирішальну роль у серпні 1941 в зриві спроб передових частин 6-ї та 17-ї нім. армій з ходу форсувати Дніпро й захопити *Кременчук*. У винятково важких боях загинуло більше половини особового складу д-зії. За мужність та героїзм 700 її воїнів були нагороджені бойовими орденами і медалями. Особливим видом Н.о. були ополченські бронепоїзди, збудовані залізничниками-ополченцями. Під час оборони Києва важливу роль відіграли бронепоїзди літер «А» і літер «Б». Ратну доблесть проявив бронепоїзд донбаських ополченців «За Батьківщину». Н.о. відіграло певну роль у зриві фашист. планів «блискавичної війни» в найскрутніші перші місяці війни.

Літ.: Український народ у Вітчизняній війні 1812 року: Збірник документів. К., 1948; *Балковий П.М.* Народне ополчення Радянської України. К., 1961; *Шевченко Т.* Повне зібрання творів, т. 4. К., 1963; *Кирсанов Н.А.* По зову Родины. М., 1974; *Колесник А.Д.* Народное ополчение городов-героев. М., 1974; Історія Української РСР, т. 3. К., 1978.

М.В.Коваль.

НАРО́ДНИЙ ДІМ У ЛЬВО́ВІ — укр. культурно-освітня установа. До 1872 діяв під назвою «Комісія, завідуюча строєнієм дома Народного і второй городской церкви во Львові». Заснований під час «Весни народів» за ініціативою *Головної руської ради*, а саме її члена о. Л.*Трещаківського*. 1851 в результаті заборони діяльності політ. орг-цій в Австрійс. д-ві Гол. рус. рада була перейменована на «Комісію, завідуючу строєнієм дома Народного і второй городской церкви во Львові», її очолив колиш. голова Гол. рус. ради М.*Куземський*. Своєю метою «Комісія» ставила піднесення національно-культ. рівня народу шляхом заснування б-к, читалень, музеїв, друкарень, стипендійних фондів. За дозволом австрійс. уряду Гол. рус. рада використала під будову Нар. дому руїни згорілого 1848 університетського будинку та розпочала збір пожертв серед населення на його спорудження. Статут установи під назвою «Руський інститут народний Дім у Львові» затверджено Галицьким намісництвом 11 лютого 1869. Т-во уконституювалося 5 і 6 грудня (23 і 24 листопада) 1872 на перших заг. зборах. Покровителем Нар. дому визна-

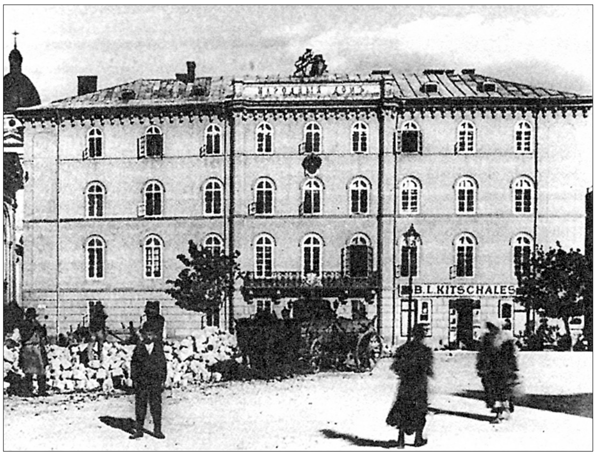

Народний дім у Львові. Фото кінця 19 ст.

Бурса Народного дому по вул. Курковій (нині вул. М. Лисенка), 14. Фото 1912.

чено митрополита Галицького. Членами Нар. дому були русини, які пожертвували принаймні 10 *флоринів*, або мали заслуги в галузі мист-ва, науки, рус. мовознавства і словесності. Правління Нар. дому очолювали провідні діячі русофільської течії — Й.Кульчицький (1872—76), В.*Ковальський* (1876—83), М.*Малиновський* (1883—84), Ю.Геровський (1884—87), Й.Делькевич (1887—1907), о. І.Костецький (1907—15). Нар. дім утримував комплекси будинків (гол. будинок Нар. дому збудований 1862) та церкву Преображення Господнього у Львові (1902 завершено буд-во, а 1906 відбулося освячення), заснував б-ку, книгозбірню А.*Петрушевича*, власне вид-во (його офіц. орган «Вестник Народного дома» (1882—1914), з 1921 видавався неперіодично, друкований *«язичієм»,* згодом — рос. мовою), археологічно-істор. та природознавчий музеї, заснував кілька стипендійних фондів. Зміцнення з 1880-х рр. народовської течії призвело до конфлікту між русофілами і *народовцями* в боротьбі за Нар. дім. Народовці прагнули перебрати кер-во Нар. дому й розвинути його діяльність як українофільської інституції. Гол. суперечки велися навколо питання про членство, статус, майно й ідейно-нац. спрямування т-ва. Австрійс. власті схилялися до аргументів народовців, однак тривалий час діяли непослідовно, боячись посилення в укр. сусп-ві пророс. орієнтації.

Із початком *Першої світової війни* австрійс. уряд розпорядженням від 4 серпня 1914 призупинив діяльність Нар. дому, а управління його справами доручив урядовому комісарові З.Вавраушу, яке тривало з 5 по 30 серпня 1914, оскільки рос. війська захопили *Галичину.* Від 30 серпня 1914 до 24 жовтня 1914 Нар. домом керував довоєнний член Інституту В.Лагола. 24 жовтня 1914 представники рос. влади передали управління Нар. дому колиш. русофільському складові на чолі з І.Костецьким. Після втечі зі *Львова* русофільського кер-ва Нар. дому в травні 1915 австрійс. власті з 10 липня 1915 до 15 травня 1917 встановили для Нар. дому правління комісарів (А.Смулка, Л.Черкавський). 15 травня 1917 австрійс. уряд повторно заборонив діяльність Нар. дому. Австрійс. власті зважили на прохання укр. національно-демократ. сил і 25 вересня 1917 Галицьке намісництво призначило для управління майном неуконституйованої фундації «Народний дім» кураторію з 12 осіб, а саме: О.*Барвінського*, С.*Федака*, І.*Кивелюка*, О.Кміцикевича, о. Теодозія Лежогубського, К.*Левицького*, Г.Пежанського, о. Олександра Стефановича, К.*Студинського*, о. Тита *Войнаровського*, В.*Щурата*, Ю.Нападієвича. 8 січня 1918 австрійс. уряд дав дозвіл на утворення кураторії. 21 січня відбулося її перше установче засідання. Головою обрали К.Левицького, заст. — О. Барвінського, секретарем — о. Т.Лежогубського. Кураторія провела реставраційні й відновлювальні роботи в Преображенській церкві, впорядкувала частково б-ку, музей тощо. 7 червня 1919 кураторія наново уконституювалася (робота була призупинена з причини *українсько-польської війни 1918—1919*) й обрала головою О.Барвінського, заст. — о. Т.Войнаровського.

Польс. власті підтримували русофілів і віддали їм управління Нар. домом. 30 грудня 1919 ліквідовано кураторію. Першим урядовим комісаром було призначено українофіла Ю.Нападієвича. Наступні комісари призначалися з представників русофільського табору — І.Лісковацький (1921 — 26), Л.Черкавський (1926), М.Бачинський (1927—36). Два останні були членами русофільської угодовської до уряду партії — Рус. аграрної партії (25 лютого 1931 перейменовано в Рус. аграрну орг-цію).

Боротьба за Нар. дім у міжвоєнний період велася здебільшого між обома русофільськими партіями — членами Рус. аграрної партії та Рус. нар. орг-ції (1928 перейменовану на Рус. сел. орг-цію), що об'єднувала довоєнних членів Нар. дому й була найвпливовішою русофільською партією в Галичині. Їхній представник Я.Вербицький був комісаром Нар. дому 1927.

Укр. демократ. сили для боротьби за Нар. дім заснували 11 травня 1926 у Львові «Комітет оборони національного майна» під кер-вом К.Левицького. Фінансові зловживання комісара М.Бачинського змусили польс. власті 24 серпня 1936 звільнити його й утворити «Тимчасовий комітет для управління Народним домом». Уряд призначив адміністратором Р.Вельпеля, 3-х членів (2-х українців — Є.Храпливого та Ю.Мудрака й одного русофіла — А.Копистянського) і 2-х заст. (В.Целевича та А.Хиляка) Тимчасового виділу. 23 вересня 1938 Львів. воєводство призначило адміністратором В.Заркевича. До кола обов'язків адміністратора входило управління майном Інституту та представлення його майнових інтересів у зовн. відносинах і здійснення фінансової санації. Певні позитивні результати санації були зупинені 1939. Нар. дім ліквідували рад. власті.

Літ.: *Кревецький І.* Бібліотека «Народного Дому». Львів, 1905; *Барвінський Б.* Бібліотека і музеї «Народного дому» у Львові 1849—1919 рр. Львів, 1920; *Орлевич І.* Товариство «Народний дім» у Львові в 1914—1921 роках. В кн.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. Львів, 2008; *Орлевич І.* Боротьба між українофілами і русофілами за «Народний дім» у Львові. «Вісник Львівського національного університету. Серія історична» (Львів), 2007, т. 6.

І.В. Орлевич.

НАРО́ДНИЙ КОМІСАРІА́Т ЗАКОРДО́ННИХ СПРАВ УСРР — відомство закордонних справ Рад. України, започатковане створенням 14 грудня 1917 (ст. ст.) в *Харкові* з'їздом рад нар. секретаріату з міжнац. справ рад. УНР на чолі з більшовиком С.Бакинським (Л.Бернгеймом; 1886—1939). Але принципові питання міжнародного характеру мали вирішуватися безпосередньо ЦВК Рад. України й урядом, тому фактично основним завданням відомства С.Бакинського стала координація ведення бойових дій рад. Росії й УНР *Народного секретаріату* проти *Всевеликого Війська Донського* й УНР *Української Центральної Ради.* Від початку зовнішньополіт. активність рад. України була пов'язана із дипломатією Рад. Росії на Брестських мирних переговорах 1918. Роль представників легітимного укр. уряду мала відіграва-

ти створена 12 січня 1918 (30 грудня 1917) ЦВК Рад. України місія в складі Ю.*Медвєдєва* (голова) та нар. секретарів В.*Затонського* й В.*Шахрая*, що ввійшла до складу рос. делегації. Делегація, на противагу представникам УЦР, не досягла помітного дипломатичного успіху.

1 березня 1918 в *Полтаві* нар. секретаріат з міжнац. справ був реорганізований у нар. секретаріат закордонних справ на чолі з В.Затонським, якого 4 березня змінив М.*Скрипник* (водночас голова Нар. секретаріату). Спільно з Ю.*Коцюбинським* і М.*Врублевським* він очолив надзвичайне повноважне посольство ЦВК Рад. України і Нар. секретаріату до *Москви*, де безуспішно намагався зберегти в РСФРР укр. радянські структури управління, але уряд В.Леніна не бажав втягнення Росії у війну з Німеччиною. Тому укр. рад. структури було розпущено (за офіц. версією, вони припинили функціонувати). У складі *Тимчасового робітничо-селянського уряду України*, сформованого в м. Суджа (нині місто Курської обл. РФ) 28 листопада 1918, зовнішньополіт. відомство не було передбачене, лише з його реорганізацією 28 січня 1919 в Харкові в РНК УСРР було запроваджено нар. комісаріат закордонних справ (НКЗС) на чолі з головою уряду Х.*Раковським*. Уже на серед. 1919 він став розгалуженою установою в складі 9-ти відділів, зокрема, дипломатично-консульського, правового, іноз. агентств, дипкур'єрів, загального, інформаційного й архівного.

Однак системна розбудова апарату НКЗС УСРР розпочалася з 1920, коли було розроблено «Положення про Наркомат закордонних справ республіки», за яким на нього покладалися функції: дипломатичні зносини з іноз. д-вами за завданнями уряду; вироблення проектів міжнар. актів для затвердження їх верховною владою УСРР; кер-во діяльністю дипломатичних представництв і консульських установ; захист законних інтересів громадян УСРР за кордоном та іноземців в Україні; контакти з дипломатичним корпусом зарубіжних д-в; збір відомостей про соціально-екон., політ., культ. життя іноз. д-в; ведення зовнішньополіт. пропаганди. На чолі відомства стояли нар. комісар із закордонних справ та колегія; нарком і його заступник затверджувалися *Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом* за поданням уряду. Щодо добору й розстановки дипломатичних кадрів на перший план висувалася їхня лояльність до більшовицького режиму, належність до правлячої партії; керівники підрозділів центр. апарату й закордонних установ входили до парт. номенклатури. На засіданнях політбюро ЦК КП(б)У вирішувалися питання відрядження місій за кордон, їхні штати, кадрові переміщення. Діяльність і кадри НКЗС перебували під пильним контролем органів держ. безпеки: у штаті відомства був уповноважений політ. контролю ДПУ; іноз. відділ ДПУ (зовн. розвідка) вимагав від НКЗС різнопланової інформації про іноз. представників тощо.

Реальна міжнар. діяльність уряду УСРР почалася після підписання *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921*, юрид. підставою для неї був *Договір про військовий і господарський союз між Російською СФРР та Українською СРР 1920*, у преамбулі якого підкреслювалися незалежність і суверенність обох республік. Вже 14 лютого 1921 Ф.*Кон* і Ю.Коцюбинський підписали в *Москві* перший *Договір мирний між Українською СРР і Литовською Демократичною Республікою*. Тоді стався справжній «прорив» у справі міжнар. визнання УСРР та налагодження міждерж. відносин, передусім із д-вами, що виникли на теренах колиш. *Російської імперії*: договори з Грузією (31 січня 1921), Латвією (3 серпня 1921) та Естонією (25 листопада 1921). Поступово до кола країн, що підписали з УСРР міждерж. угоди, потрапили помітні європ. й азійські д-ви — Тимчасова угода між Австрією і РСФРР та УСРР 1921, *Договір про дружбу і братерство між Українською СРР і Туреччиною 1922*, *Договір про поширення Раппальського договору 1922 на союзні з Російською СФРР республіки 1922* та ін. В цілому за станом на 1 травня 1923 урядом УСРР було підписано 45 міждерж. угод, 4 резолюції загальноєвроп. конференції в Генуї та 7 угод з міжнар. орг-ціями. Тоді ж засновано низку дипломатичних представництв УСРР (повпредств), організація роботи яких була покладена на НКЗС: місія при РНК РСФРР (12 січня 1921), у *Чехословаччині* (травень 1921), Німеччині (вересень 1921), Польщі (жовтень 1921), Австрії (грудень 1921), хоча інколи представниками України за сумісництвом виступали голови дипмісій РСФРР.

На поч. 1922 УСРР підтримувала якщо не де-юре, то де-факто відносини з більш як 10-ма країнами; у штатах зарубіжних повноважних представництв УСРР, затверджених колегією НКЗС, налічувалось 82 співробітники, зокрема: у Польщі — 36 (повпред О.*Шумський*), у Німеччині — 17 (повпред В.*Ауссем*), у Чехословаччині — 12 (повпред Михайло *Левицький*), в Австрії — 9 (повпред Ю.Коцюбинський), у Прибалтиці — 8 (повпред Є.*Терлецький*). У Великій Британії УСРР представляв за сумісництвом повпред РСФРР А.Красін, а в Італії — В.*Воровський*. У штаті центр. апарату НКЗС у Харкові, включаючи тех. персонал, працювало на той час 305 осіб, крім того, наркомат мав у *Києві* й *Одесі* своїх уповноважених з необхідним штатом, на які покладалося «забезпечення розв'язання на місцях питань, що виникали при застосуванні законів щодо іноземців, а також при виконанні обов'язків за міжнародними договорами».

Історія існування НКЗС, як і дипломатії УСРР, виявилася досить короткою. 18 жовтня 1922 ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про згортання апарату НКЗС» і доручив заступникові глави НКЗС УСРР В.Яковлєву розпочати переговори з НКЗС РСФРР про об'єднання відповідних нар-

Надзвичайне посольство УСРР в Анкарі (Туреччина). В центрі — заступник голови РНК УСРР М. Фрунзе. 1922.

коматів. Закордонні представництва УСРР передбачалося тимчасово, на кілька місяців, залишити — Х.Раковський надіявся змінити ситуацію. 23 березня 1923 ЦК КП(б)У по його доповіді прийняв рішення просити політбюро ЦК РКП(б) переглянути питання про злиття НКЗС. Але на нараді з відп. працівниками нац. рад. республік і автономних областей у Москві 9—12 червня 1923 Х.Раковський і М.Скрипник зазнали поразки. Ще в серпні консулати і дипслужби УСРР були злиті з апаратом союзного НКЗС, апарат же республіканського НКЗС остаточно перестав існувати 20 вересня 1923. Натомість створювалося Управління уповноваженого НКЗС СРСР в Україні (при уряді УСРР), яке очолив О.*Шліхтер*. Для забезпечення ж інтересів УСРР її представник вводився до колегії НКЗС СРСР.

Літ.: Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів (1917—1923 рр.). К., 1966; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996; *Матвієнко В., Головченко В.* Історія української дипломатії XX століття у постаттях. К., 2001; *Ведєнєєв Д.* Нігілізм тут недоречний: Історія дипломатичної служби Радянської України 1917—1923 років. «Політика і час», 2001, № 6.

В.І. Головченко.

НАРО́ДНИЙ КОМІСАРІА́Т ОБОРО́НИ УРСР — орган управління військ. справами республіки. Проголошений згідно з ухваленим 1 лютого 1944 10-ю сесією ВР СРСР і 6 березня 1944 6-ю сесією ВР УРСР Законом «Про утворення військових формувань союзних республік та перетворення у зв'язку з цим народного комісаріату оборони із загальносоюзного в союзно-республіканський наркомат». Закон увійшов поправкою до *Конституції СРСР 1936* (ст. 18-а). Декларування наркомату оборони УРСР було спрямоване на досягнення сталінським кер-вом зовнішньополіт. (вступ УРСР до *Організації Об'єднаних Націй*, можливе приєднання інших країн до *СРСР*) та внутрішньополіт. (боротьба з *Організацією українських націоналістів* й *Українською повстанською армією* на західноукр. теренах тощо) завдань. У ході вироблення «Положень», які визначали структуру і функції респ. військ. відомства, проявилося прагнення укр. політ. *еліти* досягти розширення прав республіки у військ. сфері та небажання цього з боку союзного центру. Де-факто військ. відомство УРСР припинило своє існування в жовтні 1945, де-юре існувало до 1977: Військ. мін-во УРСР (Указ Президії ВР УРСР від 25 березня 1946), Мін-во оборони УРСР (Указ ВР УРСР від 10 квітня 1953). Наркром оборони УРСР — генерал-лейтенант В.*Герасименко* (11 березня 1944 — жовтень 1945).

Літ.: *Гриневич В.* Утворення Народного комісаріату оборони УРСР у 1944 році: З історії однієї політичної гри. «УІЖ», 1991, № 5.

В.А. Гриневич.

НАРО́ДНИЙ РУХ УКРАЇ́НИ (НРУ) — політ. партія (з 1993), яка веде свою історію від заснованої 1989 громадсько-політичної орг-ції «Народний рух України за перебудову».

Улітку 1988 необхідність створення демократ. орг-ції на

Мітинг Народного руху України у Запоріжжі. 5 серпня 1990.

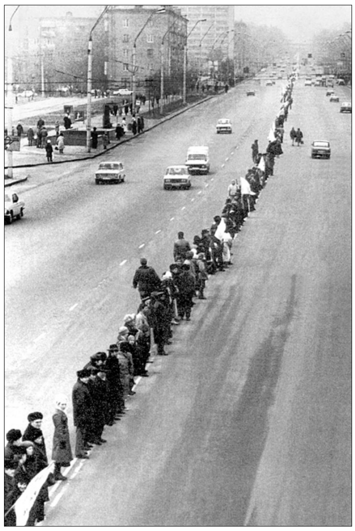

«Живий ланцюг» в День Соборності України. Київ, 21 січня 1990.

зразок прибалт. нар. фронтів обстоювалася новими неформальними об'єднаннями у *Львові*, *Києві*, на Вінниччині. Ідея створення «Народного руху України за перебудову» була формалізована в Спілці письменників України восени 1988. Її підтримали на поч. 1989 установчі конференції укр. «Меморіалу» та Т-ва укр. мови ім. Т.Шевченка. Проект програми Руху був надрукований у «Літературній Україні» 16 лютого 1989 і, порівняно з програмами прибалт. нар. фронтів, був поміркованішим. Зокрема, у ньому була відсутня вимога про новий союзний договір і містилося формальне положення про визнання «керуючої ролі» компартії.

8—10 вересня 1989 відбувся установчий з'їзд, на якому був заснований «Народний рух України за перебудову». Як видно з назви орг-ції, спочатку вона підтримувала офіц. курс на *перебудову*, не ставлячи формально вимогу незалежності України. Але будь-які згадки про «керівну роль» компартії вже зникли. Натомість вимоги перетворення *СРСР* на «союз дійсно суверенних держав» на основі нового союзного договору фактично означали підтримку ідеї *конфедерації*, а не федерації. Рух підтримав культ. відродження нац. меншин, зокрема євреїв і *кримських татар*, виступив зі спец. зверненням до росіян в Україні.

Проголошення принципів екон., політ. та ідеологічного

плюралізму дало змогу на першому етапі діяльності об'єднати в Русі представників різних поглядів: від комуністів-реформаторів до членів Української Гельсінської спілки та орг-цій, що виступали з позицій антикомунізму. Участь відомих письменників, літераторів, філософа М.*Поповича*, який став головою першої орг-ції Руху (Київ. регіональна орг-ція, 1989), надала ідеї Руху своєрідної легітимності, дала змогу залучити до нього більшу кількість людей, ніж могли на той час повести за собою дисиденти-правозахисники. Таким чином, на початку свого існування Рух був широким демократ. фронтом, який залучив до своїх лав представників різних ідеологій та поглядів. На час установчого з'їзду його чисельність склала 280 тис. осіб. Головою Руху став поет і громад. діяч І.*Драч*, головою секретаріату — правозахисник і член Укр. Гельсінської спілки М.*Горинь*.

У перший рік існування Рух провів низкусусп. та культ. заходів, метою яких були консолідація укр. нації, відтворення істор. пам'яті народу та посилення ролі укр. мови. 21 січня 1990 Рухом було організовано «живий ланцюг» між Львовом і Києвом, присвячений 71-річчю Акту злуки між УНР та ЗУНР. Ця акція символізувала єдність укр. народу. У вересні 1990 відбулося святкування 500-річчя запороз. козацтва, що супроводжувалося масовим виїздом на Нікопольщину та Запоріжжя, великими заходами під *Берестечком*, *Батурином*, у *Лубнах* і *Хотині*.

Рух виявив значну активність у політ. сфері. У результаті спільних дій Руху і демократично налаштованих депутатів СРСР від України (об'єднаних у Респ. депутатський клуб) восени 1989 вдалося внести важливі поправки у вироблений комуніст. номенклатурою проект закону про вибори до ВР УРСР. З метою участі у виборах до ВР УРСР наприкінці 1989 на основі Руху був створений Демократ. блок України, що об'єднав сили, опозиційні до *Комуністичної партії України*. 9 лютого 1990 Рух був офіційно зареєстрований владою як громадсько-політ. орг-ція. На виборах у березні 1990 Демократ. блок України завоював чверть місць у парламенті УРСР і створив парламентську опозицію — Народну раду. При цьому в 3-х західних областях — Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській — Рух одержав перемогу і прийшов до влади.

Перебуваючи в складі ВР УРСР, Рух мав сильний вплив на позицію, зокрема, т. зв. націонал-комуніст. крила КПУ на чолі з Л.*Кравчуком*. Завдяки тискові і впливу Руху 16 липня 1990 ВР УРСР прийняла *Декларацію про державний суверенітет України*.

В умовах посилення політ. боротьби восени 1990 25—28 жовтня відбулися 2-гі Всеукр. збори Руху. Кількість членів Руху на час з'їзду склала 633 тис. осіб, що стало піком масовості цього громадсько-політ. об'єднання. 2-гі збори Руху закріпили в програмних документах зміни в політиці, що відображали процес його радикалізації. Було підкреслено, що «необхідна не перебудова, а повний демонтаж тоталітарної системи», тому з назви «Народний рух України за перебудову» зняли слова «за перебудову». Якщо раніше Рух виступав за новий союзний договір, то тепер його гол. метою стала побудова ненасильницьким шляхом укр. незалежної д-ви і усунення *Комуністичної партії Радянського Союзу* від влади. Участь членів КПРС у Русі була заборонена. Заради запобіганню відпливу активістів Руху в різні новостворені партії на з'їзді було запроваджено асоціативне членство. Проте *Українська республіканська партія* (УРП) та Демократ. партія України (ДемПУ), що відігравали значну роль у діяльності Руху, відмовилися бути його асоційованими членами.

Протягом 1991 Рух продовжував мати значний вплив на представників націонал-комуніст. крила КПУ, які в умовах послаблення режиму були змушені значною мірою запозичувати рухівські гасла. 24 серпня 1991 ВР УРСР був прийнятий *Акт проголошення незалежності України*, а на референдумі 1 грудня 1991 незалежність України підтримав 91 % виборців з тих 84 %, хто взяв участь у голосуванні.

Під час президентської виборчої кампанії 1991 рішенням Великої ради Руху кандидатом від нього був висунутий В.*Чорновіл*, проте ін. лідери Руху — І.Драч та М.Горинь — агітували за лідера УРП Л.*Лук'яненка*. Роздрібленість опозиційних сил (5 кандидатів) сприяла перемозі вже в 1-му турі Л.Кравчука — 61,6 %. В.Чорновіл зібрав 23,3 % голосів, Л.Лук'яненко — 4,5 %.

Після референдуму і виборів 1 грудня перед Рухом постала дилема — співпрацювати з президентом незалежної України чи залишитися в опозиції. На 3-му з'їзді Руху, що відбувся 28 лютого — 1 березня 1992, офіц. розколу вдалося уникнути завдяки обранню 3-х співголів Руху — І.Драча, М.Гориня та В.Чорновола. Рішення про те, щоб залишитися в опозиції, підтримував лише В.Чорновіл, прихильники якого, проте, отримали перевагу на з'їзді. Колишні союзники Руху — УРП і ДемПУ — проголосили необхідність підтримки президента Л.Кравчука.

На 4-му з'їзді Руху, що відбувся у грудні 1992, єдиним його головою було обрано В.Чорновола. З'їзд засвідчив перетворення Руху на політ. партію. Офіційно Рух був зареєстрований як партія 1 лютого 1993.

На позачергових парламентських виборах 1994 Рух здобув 20 депутатських мандатів, що було спричинено відокремленням від нього УРП, ДемПУ та низки ін. партій.

До парламентських виборів 1998 Рух перетворився на партію правоцентристського спрямування, втративши монополію на представлення опозиційних сил у сусп-ві і ставши лише однією,

Будинок у Києві по вул. О. Гончара, 33, де з 1998 знаходиться штаб-квартира Народного руху України. Архітектор І. Лєдуховський, скульптор Ф. Соколов. 1907. Фото 2009.

хоча й найбільш впливовою партією демократ. опозиції. На виборах 1998 Рух отримав 46 мандатів, з них 32 — по парт. списку, набравши 9,4 % голосів виборців. Це засвідчило, що Рух потребує модернізації, виходу за межі традиційного ареалу своєї підтримки (захід і центр країни). Під час 9-го з'їзду Руху у грудні 1998 було названо можливих кандидатів на участь у президентських виборах 1999 — колиш. міністра закордонних справ Г.*Удовенка* та В.Чорновола (останній зняв свою кандидатуру в січні 1999). Проте 28 лютого 1999 група членів Руху на чолі з Ю.Костенком провела власний з'їзд, де висловила свою незгоду з рішенням попереднього з'їзду та обрала головою Руху Ю.Костенка. Розкол став реальністю. 25 березня 1999 В.Чорновіл загинув за нез'ясованих обставин в автокатастрофі неподалік *Борисполя*. Ця трагічна подія не змогла повернути обидві частини Руху до єднання. На основі частини Руху під проводом Ю.Костенка була утворена партія «Український народний рух» (згодом перейменована на Укр. нар. партію). На президентських виборах у жовтні 1999 Ю.Костенко набрав 2,2 % голосів, Г.Удовенко — 1,2 %, що свідчило про складне становище, в яке потрапив Рух.

2001 була прийнята остання редакція програми Руху (очолюваного Г.Удовенком), яка проголосила його ідеологією «національну демократію». Попри те, що вона визначалася як така, що «поєднує вартості консерватизму, лібералізму, соціальної демократії», погляди представників Руху свідчили на користь правоцентристського спрямування його ідеології.

Перед парламентськими виборами 2002 Рух увійшов у виборчий блок В.*Ющенка* «Наша Україна», що об'єднав партії правоцентристського спрямування і здобув найбільшу кількість голосів — 23,6 %. У новому складі парламенту Рух отримав 19 депутатських мандатів. На 13-му з'їзді Руху 3 травня 2003 головою НРУ було обрано колиш. міністра закордонних справ Б.*Тарасюка*.

Продовжуючи співпрацю з президентом В.Ющенком, рухівці в той же час відмовилися брати участь у створенні єдиної партії на базі «Нашої України». На парламентських виборах 2006 Рух увійшов до складу виборчого блоку «Наша Україна», що набрав 13,95 % голосів. Рух отримав 10 депутатських мандатів.

На позачергових парламентських виборах 2007 Рух увійшов до складу виборчого блоку «Наша Україна — Народна самооборона», який набрав 14,2 % голосів. Рух отримав 6 депутатських мандатів.

Попри неодноразові заяви УНП і НРУ, їх возз'єднання не відбулося. Рух поступово втрачав свою значущість серед сил правоцентристського спрямування і як наслідок — підтримку серед населення (хоча його офіц. чисельність і складає 60 тис. членів). Зрештою, із запровадженням 3 %-го бар'єру Рух опинився перед перспективою пройти до парламенту лише в складі виборчого блоку. Рішення 2-го етапу 18-го позачергового з'їзду НРУ в січні 2009 засвідчили схильність іти на майбутні вибори разом з Блоком Юлії Тимошенко. Кілька впливових опонентів цього рішення і прихильників продовження орієнтації на президента В.Ющенка було виключено з партії.

Отже, Рух відіграв визначальну роль серед опозиційних сил кінця 1980-х — поч. 1990-х рр. у здобутті незалежності України, будучи на той час широким демократ. фронтом. З того часу Рух пережив кілька криз та розколів, що призвело до зменшення його популярності та електоральної бази і перетворення на одну з невеликих сил правоцентристського спрямування. У цьому сенсі він не був унікальним, адже подібний шлях пройшла після повалення комунізму і низка ін. східноєвроп. антикомуніст. рухів.

Літ.: *Гарань О.* Від створення Руху до багатопартійності. К., 1992; *Його ж.* Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). К., 1993; *Ковтун В.* Історія Народного руху України. К., 1995; *Гончарук Г.* Народний рух України: Історія. Одеса, 1997; Сучасні політичні партії України: Довідник. К., 1999; Політичні партії в Україні: Інформаційно-довідкове видання. К., 2005; Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали: До 20-ї річниці утворення Народного руху України. К., 2009.

О.В. Гарань, О.В. Сидорчук.

НАРО́ДНИЙ СЕКРЕТАРІА́Т — перший рад. уряд України, утворенний за постановою ЦВК радянської України від 30 (17) грудня 1917 в *Харкові* як альтернатива *Українській Центральній Раді* і *Генеральному секретаріатові Української Центральної Ради*. Складався з 12 секретарств, які відали певними галузями держ. управління. Нар. секретарства очолювали: С.Бакинський (міжнац. справ), він же представник РНК Росії; В.*Шахрай* (військ. справ); Є.*Бош* (внутр. справ); *Артем* (Ф.Сергеєв; пром-сті і торгівлі), Е.Лугановський (харчових справ), В.*Ауссем* (фінансових), В.*Люксембург* (суд. справ), Є.*Терлецький* (земельних справ), В.*Затонський* (освіта). Усі нар. секретарі, за винятком есера Є.Терлецького, були *більшовиками*. Пізніше до складу Н.с. увійшли: М.*Скрипник*, Я.Мартьянов, І.*Кулик*, Ю.*Коцюбинський*.

Н.с. оголосив про повалення УЦР та про визнання чинним лише власних постанов. Запровадив в Україні декрети РНК Росії і діяв у тісному контакті та під безпосереднім кер-вом вищих держ. і парт. інституцій радянської Росії. Спочатку Н.с. перебував у Харкові, з 12 лютого 1918 — у *Києві*, від 27 лютого — у *Полтаві*, а в березні—квітні 1918 тимчасово в містах Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*) й Таганрог (нині місто в Ростовській обл., РФ). В умовах Брестського миру, після проголошення *Другим Всеукраїнським з'їздом Рад* (17—19 березня 1918) самостійності радянської України, Н.с. робив спроби збройно протистояти наступаючим нім. військам. Зважаючи на неспроможність чинити дійовий опір і з огляду на необхідність для РСФРР дотримуватися, хоча б формально, умов *Брестського миру РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918*, Н.с. було ліквідовано 18 квітня 1918. На його місці було утворено Бюро для кер-ва повстанською боротьбою в Україні (див. *Народний секретаріат повстанський*).

Літ.: *Антонов-Овсеенко В.* Записки о гражданской войне, т. 1—2. М., 1924; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: Сборник документов, т. 2—3. М., 1957.

О.І. Лупандін.

НАРО́ДНИЙ СЕКРЕТАРІА́Т ПОВСТА́НСЬКИЙ («Дев'ятка», «Повстанська дев'ятка», «Революційна дев'ятка») — орган для кер-ва підпільним і повстанським рухом проти німецько-австрійс. окупації України, *Української Центральної Ради*, потім — гетьманату, за відновлення в ній радянсько-більшовицької влади. Утворений 18 квітня 1918 на сесії ЦВК Рад. України в м. Таганрог (нині місто в Ростовській обл., РФ) замість формально ліквідованого там *Народного секретаріату*. До Н.с.п. входили 9 членів, розподілених по 3-х секретарствах (відділах): зв'язку, військовому, революц. пропаганди. Персонально: більшовики А.*Бубнов*, В.*Затонський*, Г.*Пятаков*, М.*Скрипник* (голова); рос. ліві есери С.Мстиславський, П.Северов-Одоєвський, В.Сьомушкін, Є.*Терлецький*; укр. лівий соціал-демократ М.*Врублевський*. Парт. склад «Дев'ятки» віддзеркалював ситуацію, коли *більшовики* не мали більшості в обраному *Другим Всеукраїнським з'їздом рад* (березень 1918) ЦВК. Через це вони мусили в Н.с.п. піти на формальний представницький паритет з Рос. партією лівих соціалістів-революціонерів. Кількісному й парт. складу був тотожний склад кандидатів. Та позаяк група лівих укр. соціал-демократів стала політ. сателітом більшовиків, і тому, що Н.с.п. базувався в *Москві*, вплив останніх у ньому домінував. Хоча ліві соціалісти-революціонери й намагалися проводити через нього свою тактику підготовки повстання шляхом створення добре організованих і технічно підготовлених бойових груп та осередків, підпорядкованих центр. штабові, емісари РКП(б) обстоювали пріоритет розгортання політ. руху й структур, які б мали перебрати владу. Однак і серед верхівки більшовиків України, поділеної на групи «правих», «лівих» та центр, не було єдності у виробленні стратегії «Дев'ятки», її завдань і перспектив. Збройний виступ лівих соціалістів-революціонерів 6—7 липня 1918 в Москві проти більшовицької диктатури зробив неможливою співпрацю цих партій взагалі й у «Дев'ятці» зокрема та поклав кінець її модусу міжпарт. рад. органу.

На 1-му з'їзді КП(б)У позиція «правих» взяла гору: 9 липня 1918 було ухвалено резолюцію Я.Яковлєва (Епштейна), в якій зазначалося: «Існування Народного Секретаріату [повстанського] як центру Рад. влади в умовах відсутності Рад як органів влади на місцях є фікцією шкідливою, що сприяє самообману мас...» Згідно з резолюцією, Н.с.п. розпускався, натомість мав бути створений Центр. військово-революц. к-т. Характерно, що на 1-му з'їзді КП(б)У, обговорюючи питання про Н.с.п., навіть його члени уникали називати конкретні приклади роботи «Дев'ятки», окрім випуску «Короткого керівництва до утворення ВРК». І не так через конспірацію, як через реальну відсутність такої роботи. Тому згодом комуніст. історіографія змушена була самотужки заповнювати ці логічні лакуни, фронтально вдаючися до фальсифікацій, аж до надання заднім числом Н.с.п. ідеологічно вивіреної назви — «Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів».

Літ.: III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стенографічний звіт. Х., 1932; Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів. В кн.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. К., 1987; Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины 5—12 июля 1918 года: Протоколы. К., 1988.

О.П. Юренко.

НАРО́ДНИКИ — діячі опозиційного сусп. руху патріотичної інтелігенції, студентства та учнівської молоді, окремі представники селянства й робітництва, які об'єднувалися загальнодемократ. спрямованістю свого світогляду, тією чи ін. мірою поділяли етичні, соціальні та політ. ідеали сел. демократизму й соціалізму, пов'язуючи з ними істор. перспективу оновлення життя широких нар. мас.

Термін «народники» з'явився вже на поч. 1860-х рр. серед рос. демократів, під яким розуміли демократично налаштованих, схильних до реформаторства людей, прихильників «народної справи», симпатиків народу. У 1860-х рр. ця назва не дістала поширення і почала здобувати популярність у рос. визвол. русі лише після масового *«ходіння в народ»* 1874 й утвердилася за часів *«Землі і волі» 1876—1879*.

Певний час термін «народники» трактувався досить вузько, використовуючись для позначення особливої «фракції» (течії) в рос. революц. русі поряд із «бунтарями», «пропагандистами», «общинниками», «лавристами». Водночас уже в землевольський період почав набувати більш узагальнюючого змісту і ототожнювався не тільки з «землевольцями», а й з «пропагандистами» і «бакуністами».

Пізніше поняття «народники» стало трактуватися досить широко. 1879 свою приналежність до них засвідчили як народовольці, так і чорнопередільці — спадкоємці землевольців 1870-х рр. Проте наприкінці 1870-х — упродовж 1880-х рр. ці назви були все ж таки ближчими до *«Чорного переділу»* та його наступників, хоча й діячі *«Народної волі»* від них офіційно не відмовлялися.

Від 1880-х рр. термін «народники» широко увійшов у легальну літературу, хоча й не мав чітко окресленого значення. Саме тоді Н. співвідносять не тільки з послідовниками радикальних течій, а і з ліберальними прихильниками народної справи та навіть консерваторами. Утім, цей термін часто вживався як синонім демократизму і взагалі «інтересу до народу». У 1880-х рр. відбувалася екстраполяція терміна «ліберальне («легальне») народництво» на попереднє десятиліття.

У 1870—80-х рр. рух рос. Н. значно поширився в губерніях *Наддніпрянської України*. Хоча термін «народники» був не єдиною узагальнюючою назвою рос. радикального народництва. *«Чайковці»*, «лавристи», «бунтарі», «якобінці», «землевольці», «народовольці», «чорнопередільці» та ін. вважали себе «соціалістами-революціонерами», прихильниками «соціально-революційних» «партії», «руху», «справи». Саме ці узагальнюючі поняття стали невід'ємною частиною термінології судово-слідчої та позасудової офіц. документації. Різноманітні джерела свідчать про поширеність ще одного синонімічного

П.М. Ткачов.

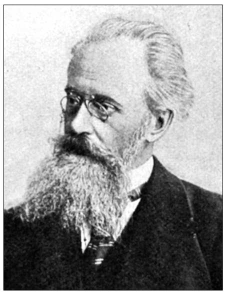

М.К. Михайловський.

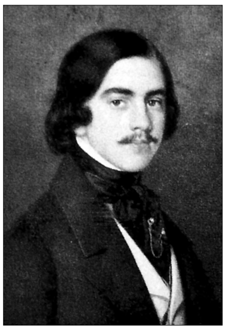

М.А. Бакунін. Портрет роботи художника Г. Грюнвальда. 1841.

П.Л. Лавров.

терміна — «радикали». У той час термін «народники» не був самоназвою діячів укр. нац. руху — «*народолюбців*», хоча пізніше використовувався укр. демократичними діячами для самоідентифікації.

У перших десятиліттях 20 ст. М.*Грушевський* та деякі ін. укр. дослідники вживали його в концептуальному сенсі. У рад. історіографії цей термін був фактично вилучений з наук. обігу. Нині, враховуючи історіографічну традицію та для уникнення термінологічної плутанини, термін «народники» частіше застосовують для визначення загальноросійської складової демократ. сусп. руху пореформеного періоду в Україні.

Рос. Н. репрезентували народницький потік в Україні, який став невід'ємною складовою загальнорос. руху демократ. інтелігенції. Вплив рос. демократії народницького забарвлення починає простежуватися в Україні вже в 2-й пол. 1850-х — на поч. 1860-х рр., що знаходило вияв у діяльності *Харківсько-Київського таємного товариства* 1856–60, поширенні видань *Вільної російської друкарні* «лондонських пропагандистів» О.*Герцена* та М.Огарьова, у спробах таємної загальнорос. орг-ції *«Земля і воля»* вже на поч. 1860-х рр. налагодити прямі зв'язки з укр. *громадами* тощо.

Проте потужний рух рос. Н. в Україні сформувався лише в 1870—80-х рр. Як і в ін. регіонах *Російської імперії*, в укр. губерніях його вирізняло домінування соціально-революц. ідеології та практики, тісний зв'язок із загальнорос. центрами визвол. боротьби в *Москві* та *Санкт-Петербурзі.* Характер цього руху зумовлювався розчаруванням значної частини демократ. інтелігенції в легальних засобах сусп. перетворень за умов половинчастості й непослідовності реформ рос. царату 1860—70-х рр., які супроводжувалися посиленням консервативно-охоронних тенденцій в політиці рос. імп. *Олександра II*. На тлі невдоволення пореформеною рос. дійсністю цінності народницького світосприйняття актуалізувалися працями ідейних лідерів демократів-«шістдесятників» — О.Герцена, М.*Чернишевського*, М.Добролюбова, Д.Писарева та ідеологів «класичного» *народництва* 1870-х рр. — М.Бакуніна, П.Лаврова, П.Ткачова, М.Михайловського, В.*Берві-Флеровського* та ін.

Досить швидка адаптація загальнорос. народництва в укр. землях пояснюється низкою сприятливих для цього руху національно-, морально-психологічних та соціально-класових чинників. Серед них варто особливо вказати на недостатній рівень нац. самосвідомості українців, програмну та орг. слабкість укр. нац. руху за умов великодержавно-шовіністичної політики царату, радикалізм й активність самого загальнорос. демократ. руху.

В ідеології рос. народництва переважали соціально-революц., радикально-демократ. цінності, які подавалися в «інтернаціоналістському», декларативно-космополітичному контексті, а насправді ґрунтувалися на рос. «народному ідеалі». Доктрини рос. соціально-революц. народництва, зокрема М.Бакуніна, П.Лаврова, П.Ткачова, не надавали нац. питанню першорядного значення, вважаючи найбільш пріоритетними соціальні або політ. завдання боротьби.

Уже в 1-й половині 1870-х рр. в укр. губерніях відбулося виокремлення 2-х осн. течій в загальнорос. народництві: пропагандистської та бунтарської, у кожної з яких були різні відтінки. Гуртки Н. утворилися в *Києві*, *Одесі*, *Харкові*, *Херсоні*, *Миколаєві*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*) та ін. містах підрос. України. Найчисельнішим осередком народників-пропагандистів був одес. гурток «чайковців», на зібрання якого приходило не менше 90 осіб. Серед бакуністських гуртків найбільш помітну роль відігравала *«Київська комуна»,* до якої входило понад 20 учасників.

Спочатку осн. напрямом діяльності народницьких гуртків була пропагандистська робота серед демократ. інтелігенції, студентської й учнівської молоді та міських робітників, здебільшого артільних.

У процесі розвитку народницького руху відбувалася радикалізація ідейних поглядів його учасників. Це виявилося в переході деяких народницьких гуртків («американців», «жебуністів») із суто етично-соціаліст., реформістських позицій на шлях революц. боротьби; в еволюції поглядів частини народників-пропагандистів (київ. та одес. «чайковців») у бік *бакунізму*; в активізації в період безпосередньої підготовки і проведення першого масового «ходіння в народ» прихильників бунтарства. Наприкінці 1873 — на поч. 1874 гол. зусилля народників-«сімдесятників» концентрувалися на селі.

Незважаючи на певну попередню підготовку, перше масове «ходіння в народ» здійснювалося в цілому стихійно та в різний час. Наприкінці 1873 — на поч. 1874 в народ пішли «жебуністи» та одес. «чайковці», весною— влітку 1874 — учасники «Київської комуни», київ. чайковці, харків. бакуністи, а восени того ж року — Н. миколаїв. гуртка І.Ковальського та ін.

У ході першого масового «ходіння в народ» Н. використовували різноманітні тактичні заходи. Бунтарі (бакуністи) були прихильниками летучої пропаганди, що переважала на Правобережжі, а пропагандисти (лавристи) — послідовниками осілої, що превалювала на Лівобережжі. Важлива роль у пропагандистській діяльності Н. належала книжкам для народу та революц. літературі.

За відсутності на значній частині укр. територій сел. общини в тому вигляді, як у великорос. губерніях, Н. висунули гасло справедливого переділу землі. На укр. етнічній території загальнорос. Н. певною мірою враховували мовно-культ. особливості укр. села. Під час «ходіння в народ» вони використовували сел. нац. одяг, намагалися спілкуватися з селянами рідною для них укр. мовою, вивчали їхні умови життя, звичаї, традиції, розповсюджували серед них не тільки російські, а й укр. популярні книжки для народу, видрукувані народолюбцями. Проте ця культурницька діяльність рос. народництва в укр. селі не мала такого органічного характеру, як у вітчизн. народолюбців.

Перше масове «ходіння в народ» 1874—75 стало кульмінацією руху загальнорос. народників того періоду. Імена П.*Аксельрода*, Ф.*Волховського*, В.*Дебагорія-Мокрієвича*, братів *Жебуньових*, С.*Ковалика*, Я.*Стефановича* та ін. Н., що активно діяли в Україні, стали знаковими в історії «класичного» народництва 1870-х рр. Водночас загальнорос. масова акція Н. продемонструвала утопічність їхніх поглядів на революційність *селянства*, на близьку перспективу соціальної революції в імперії. Недостатність досвіду, відсутність чіткої й реалістичної програми дій, стихійність і розрізненість руху, вузькість соціальної бази, потужні удари каральних органів царату — усе це призвело до невдачі Н., які розпочали пошук більш ефективних засобів боротьби. Не піддаючи сумніву правильність стратегії «ходіння в народ», Н. вирішили змінити тактику діяльності.

У серед. 1870-х рр. у народницькому русі укр. губерній переважало бунтарство, яке передбачало «дезорганізаторську» діяльність засобом агітації. Найпомітнішою силою серед Н. періоду другого масового «ходіння в народ» стали *«південні бунтарі»,* які діяли в Києві, Одесі та Харкові й робили спроби утворення постійних поселень у сільс. місцевості. За ідейними поглядами «південні бунтарі» були близькі до «Землі і волі» 1870-х рр., взаємодіяли з пн. Н. на основі принципу федералізму, але залишалися вільними у виборі тактичних засобів боротьби. Найбільш резонансною справою цього гуртка стала *Чигиринська змова 1877* — утопічна спроба Н. на чолі з Я.Стефановичем утворити нелегальне сел. т-во *«Таємна дружина»* й підняти селян-чиншовиків Чигиринщини на збройне повстання за допомогою підробних царських маніфестів. Водночас лавристи (одес. гурток С.Ліона і Г.Фомичова та ін.) не припиняли діяльність серед робітників. Значно меншим впливом користувалися місц. «якобінці» — прихильники П.Ткачова.

Спроби загальнорос. Н.-«сімдесятників» налагодити пропагандистську діяльність серед селян, реліг. сектантів, прагнення зав'язати контакти серед сільс. та міської інтелігенції, учнівської молоді в процесі другого масового «ходіння в народ» не дали відчутних позитивних результатів. Соціально-політ. утопічність програмно-тактичних настанов діячів народництва, недостатнє врахування етнокульт. особливостей укр. села, царистські ілюзії сел. мас та політ. репресії з боку царського режиму — усе це стало на заваді їхніх планів.

Наприкінці 1877 — на поч. 1878 спостерігається перехід Н. на шлях політ. боротьби й виникнення політ. напряму в соціально-революц. народництві. Н. «політики» проводили акти індивідуального терору, збройні опори при арештах, політ. демонстрації, звільнення засуджених революціонерів, що тривали в Києві, Одесі та Харкові впродовж 1878 — на поч. 1879. Крім бойової роботи, вони організовували агітаційно-пропагандистську діяльність, влаштовували підпільні друкарні тощо. Помітна роль у розвитку політ. напряму в народництві південноукр. губерній належала гуртку В.*Осинського*—Д.*Лизогуба*, що прийняв назву «Виконавчий комітет соціально-революційної партії».

У 2-й пол. 1870-х рр. нові соціал-революц. гуртки бунтарського, лавристського, пропагандистського, політ. спрямування діяли в Кам'янець-Подільську (нині м. *Кам'янець-Подільський*), Катеринославі, Києві, Миколаєві, Одесі, Харкові, Херсоні. Навіть найактивніші з них — гурток І.*Фесенка*, *«південних бунтарів»*, В.Осинського—Д.Лизогуба — не вирізнялися чисельністю й налічували до 20 осіб кожний. Усього ж із 2238 осіб, обвинувачених у скоєнні «державних злочинів» у Рос.імперії від 1875 до 1880, вихідці з пд. губерній (переважно українських) становили 440 осіб або 19,7 % заг. кількості.

Найближчими ідейними спадкоємцями соціально-революц. Н.-«сімдесятників» стали послідовники народницьких ідей чорнопередільського спрямування кінця 1870-х — 1880-х рр. Репрезентантами цієї народницької течії були такі осередки, як чорнопередільсько-народовольський київ. гурток М.Попова (1879—80), орг-ція «Південноросійський робітничий союз» на чолі з Є.*Ковальською*, М.Щедріним, О.Преображенським, С.*Богомолець*, І.Кашинцевим, П.Івановим (1880—81), харків. гуртки Ю.Буніна, О.Затурського, М.Йордана, В.Соколова (1883—84), С.*Балабухи*, Л.Лойко, М.Мерхальова (1885—86) та ін.

Спадкоємцями класичного народництва 1870-х рр. вважали себе й народовольці, які були союзниками чорнопередільців у боротьбі з царським режимом і водночас їхніми ідейними опонентами.

Від 1879 до кінця 1880-х рр. народовольські орг-ції, гуртки та групи постали не тільки в Києві, Одесі та Харкові, а й у провінційних містах і містечках, таких як *Бердянськ*, *Вінниця*, *Гадяч*, Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*), *Житомир*, Кам'янець-Подільськ, Катеринослав, *Кременчук*, *Лебедин*, *Лубни*, *Луганськ*, Миколаїв, *Немирів*, *Полтава*, Херсон та ін. Ці осередки прагнули активно діяти серед інтелігенції, робітництва, селянства, студентства та учнівської молоді, військових, земців, політ. засланців. Серед інтелігенції і робітництва зросла генерація професійних революціонерів, таких як А.*Желябов*, М.*Кибальчич*, М.*Фроленко*, В.*Фігнер*, О.*Бах*, М.*Ашенбреннер*, В.Панкратов, М.Шебалін, В.Сухомлин, О.Кашинцев, Г.Лопатін, В.*Богораз*, А.Карпенко, Б.Оржих, Л.Ясевич та ін., діяльність яких була пов'язана з підрос. Україною. Проте неодноразові спроби відновити мережу народовольського підпілля впродовж 1880-х рр. не принесли помітних результатів. Теорія і практика боротьби народовольців не змогли розв'язати соціальні й нац. завдання, які були актуальними в сусп-ві.

Загальнорос. Н. пореформеного періоду вважали найбільш пріоритетними соціальні або політ. завдання, але їхні стратегія та тактика боротьби були значною мірою не реалістичними. Їхні погляди щодо нац. перетворень не відзначалися послідовністю. З одного боку, у світогляді рос. Н. простежується чітка антиімперська спрямованість. У творах О.Герцена, М.Бакуніна, програмно-орг. документах «Землі і волі», «Народної волі», «Народної партії» та ін. є важливі поло-

ження про право поневолених народів, у т. ч. українського, на самовизначення, навіть на незалежність. Частина рос. Н., зокрема бакуністи 1870-х рр., чорнопередільці та наступні прихильники цієї орієнтації 1870—80-х рр., були федералістами й виступали за бажаність союзу братніх народів за умов розпаду імперії.

Утім, у пореформений період у рос. соціально-революц. русі наростали централістичні орієнтації. Свідченням цього є «розмитість» положення програми «Землі і волі» 1870-х рр. про обов'язок «сприяти розподілу теперішньої Рос[ійської] імперії на частини відповідно до місцевих бажань» або досить обмежену тезу програми Виконавчого к-ту «Народної волі» про «широке обласне самоврядування, забезпечене виборністю всіх посад, самостійністю миру і економічною незалежністю народу».

Однак загальнорос. Н. в Наддніпрянській Україні (у широкому розумінні цього поняття) мало певну специфіку порівняно з ін. регіонами імперії. «Південні» соціал-революціонери були схильні до регіонального або місц. орг. автономізму, мали певну своєрідність тактичних настанов, які враховували етнокульт. чинник. Помітною особливістю їхньої діяльності стала певна взаємодія з укр. народолюбцями.

Загальнорос. рух народництва не вичерпувався лише радикальними течіями. В установах *земства* та міськ. самоврядування працювало чимало ліберальних Н., які перебували в опозиції до офіц. влади, легально працюючи на справу вдосконалення освіти, охорони здоров'я, к-ри. Водночас вони нерідко взаємодіяли з укр. громадами і навіть революц. підпіллям, подаючи їм фінансову допомогу, переховуючи нелегалів тощо.

Н. були борцями за соціальне оновлення сусп-ва і своєю діяльністю розхитували абсолютистський режим, сприяли розвиткові демократ. традицій, мали ідейних спадкоємців. Водночас загальнорос. Н. відволікали частину укр. патріотичної інтелігенції від боротьби за укр. національно-культ. й державно-політ. відродження, не усвідомлювали необхідність пройти етап капіталіст. модернізації.

Відсутність всебічно обґрунтованої, реалістичної програми дій, утопічні ілюзії, орг. неконсолідованість, слабкість соціальної бази, недооцінка важливості розв'язання нац. питання, жорстокі репресії царату — усе це зумовило невдачу народників 1860—1880-х рр. Наприкінці 1880-х рр. у сусп. русі розпочався перехід від народництва до марксизму, хоча частина інтелігенції перейшла на позиції неонародництва.

Літ.: *Итенберг Б.С.* Движение революционного народничества: Народнические кружки и «хождение в народ» в 70-х годах XIX ст. М., 1965; *Волк С.С.* Народная воля: 1879—1882. М.—Л., 1966; *Седов М.Г.* Героический период революционного народничества (из истории политической борьбы). М., 1966; *Жученко В.С.* Соціально-економічна програма революційного народництва на Україні. К., 1969; *Корнійчук Л.Я.* Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. К., 1971; *Рудько М.П.* Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). К., 1973; *Волощенко А.К.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70 — на початку 80-х років XIX ст. К., 1974; *Троицкий Н.А.* Безумство храбрых: Русские революционеры и карательная политика царизма: 1866—1882 гг. М., 1978; *Малинин В.А.* История русского утопического социализма: Вторая половина XIX — начало XX вв. М., 1991; *Шип Н.А.* Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. К., 1991; *Світленко С.І.* Народництво в Україні 60—80-х років XIX століття: Аналіз публікацій документальних джерел. Дніпропетровськ, 1995; *Його ж.* Народницький рух в Україні 1860—1880-х років: Аналіз джерел архівних фондів Росії. Дніпропетровськ, 1996; *Його ж.* Народництво в Україні 60—80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Дніпропетровськ, 1999; *Катренко А.М.* У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства (діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х роках XIX ст.). К., 2001; *Світленко С.І.* Суспільний рух на Катеринославщині у 50—80-х роках XIX століття: Монографія. Дніпропетровськ, 2006; *Його ж.* Світ модерної України кінця XVIII — початку XX століття: Збірник наукових праць. Дніпропетровськ, 2007.

С.І. Світленко.

НАРО́ДНИЦЬКИЙ НА́ПРЯМ В ІСТОРІОГРА́ФІЇ, народницька школа (течія) в історіографії — термін для позначення неформальної інституціоналізації укр. істориків 2-ї третини 19 — поч. 20 ст., які відводили народу/нації провідну роль у концептуальному представленні минувшини. Розрізняють романтично-народницьке історіописання (30-ті — 60—70-ті рр. 19 ст.) у ностальгічній, героїко-легендарній та етногр. формах з містично-реліг. і морально-етичною мотивацією творчості й позитивістсько-народницьку (80-ті рр. 19 — поч. 20 ст.) історіографію, яка спирається на різноманітні методологічні й теор. засади.

Поворот до висвітлення і репрезентації нар./нац. життя намітився в європ. історіописанні наприкінці 18 ст. Його пов'язують із хвилею критики раціонально-просвітницьких уявлень про однорідність людської природи як частини загального універсуму. Ці культурницькі й інтелектуальні устремління визрівали ще в середовищі мислителів пізньопросвітницького раціоналізму, зокрема в преромантичних мотивах творчості Й.-Г.*Гердера*, Ж.-Ж.Руссо та ін. європ. мислителів. Переломним часом їхнього поширення стала післянаполеонівська доба європ. історії. Саме тоді відбувається перенесення пріоритетів із самодостатнього культу Розуму та канонів природноправового мислення на своєрідність і множинність культурно-національних або народних укладів життя, з апології незмінності, одноманітності побутування істор. людини на акцентування конфлікту «природного стану» з *цивілізацією*, поширюються ліберальні ідеали автономії особистості та середовища її існування тощо. Врешті, у перші десятиліття 19 ст. ще донедавна вельми популярні теорії просвітницького раціоналізму остаточно програють змагання з новітніми романтичними інтенціями (див. *Романтизм*). З романтичними інтерпретаціями до *історичної науки* ввійшов масовий, колективний герой — народ/нація з множинністю, ірраціональністю і містичністю способів дії та неосяжним розмаїттям форм її виявів. З його появою єдиний, всеохоплюючий і логічно впорядкований Космос минулого, представлений у просвітницько-раціональному світобаченні, водночас поступився місцем романтичному Хаосові з

безліччю епізодів і фрагментів. Заразом поява народу/нації в науково-істор. концепціях минувшини призвела до того, що істор. подія вилучається з логічного вмотивованого та зумовленого ланцюга раціоналістичних схем. Наразі шириться уявлення про мозаїчність і розсіяність, розмитість наук. палітри світу історії. Індивідуалізація, локальна предметизація та національно-регіональна фрагментарність світу минувшини в романтичних інтерпретаціях сягають апогею. Та найголовніше — у полі романтичних систем світобачення опиняється істор. Людина з розмаїтими й унікальними проявами нац. і соціального буття, самобутніми, індивідуальними реакціями, яка остаточно руйнує логічні й універсальні схеми, тотально заперечує просвітницький потяг до абстрактних розумувань і уявлень. На часі постають дослідницькі зацікавлення унікальним і самобутнім фактографічним матеріалом, який розглядається в контексті різнорідних виявів нар./нац. духу. Мінливість, динамічність, суперечливість, конечність і нескінченість зробилися неодмінними характеристиками полівимірних істор. об'єктів, що функціонували в багатоплощинному середовищі, розглядалися з різних масштабів і ракурсів, зокрема з обсягу нац. та регіонально-провінційної проблематики. У широкому розумінні відбувалося виділення й розчленування цілісного потоку на локальні утворення, через які історики прагнули осягти внутр. сенс істор. руху, вловити відчуття часу тієї чи ін. доби. Кардинальні метаморфози європ. ладу перших десятиліть 19 ст. продемонстрували тодішнім інтелектуалам швидкоплинний зв'язок між минулим та сучасним, який реалізовувався за життя однієї генерації. Цей досвід переживання, споглядання катастрофічних революц., військово-політ. зрушень і масштабних соціокульт. трансформацій істотно підважив раціоналістичні уявлення про універсальність та лінійність змін у світі історії, сенс яких виводився з перспективи сучасності. Натомість постулюються новітні уявлення про *час історичний* як органічний потік, який може набувати різної подоби: стрімкої, бурхливої течії, кількох самостійних річищ або спокійної заводі, що майже завмерла у своєму плині тощо. Рух цього потоку в народницько-романтичній історіографії визначається ірраціональними засадами: волею Божого Провидіння, нар./нац. духом чи якимось об'єктивним розумом. Проте розмаїття світу історії, представлене в романтичних версіях минувшини, вимагало від історика більш різноманітного інструментарію, ніж за часів просвітницького раціоналізму. Тож дослідницькі канони вчених збагатилися за рахунок творчої уяви й споглядання, інтуїтивного проникнення та чуттєвого переживання, здатності до індивідуалізації істор. дійсності і сприйняття певного духовного стану конкретних осіб, спроможності до численних трансформацій різноманітних форм виразу ідей або колективних, масових образів із домінуючою увагою до просторово-часового колориту. Означені новації пронизують майже всі сюжетні лінії романтичного європ. історіописання 1820—30-х рр. Динамічні, багатовимірні реконструкції різноманітних виявів нар./нац. духу потребували й істотного розширення джерельної бази досліджень. Відтак постали проблеми встановлення ступеня вірогідності значних масивів фактів, себто критики й інтерпретації різноманітних видів *джерел історичних*. Кардинальні зрушення в опрацюванні джерел сталися із впровадженням критичного або історико-філол. методу. Його фундаторами вважаються нім. вчені Б.-Г.*Нібур* та А.-Г.Геерен.

Інституціоналізація народницького напряму в укр. історіографії відбувалася поступово й нині уявляється як складний, не позбавлений суперечностей процес. На межі 18—19 ст. укр. історіописання містило строкате, іноді еклектичне сполучення провіденційних, просвітницьких та преромантичних складових. Зокрема, початки преромантизму деякі дослідники знаходять уже в *«Історії Русів»*.

На поч. 19 ст. виникають і нові університетські центри секуляризованої від схоластичних догматів науки та культури «німецького типу» — у *Харкові*, а пізніше в *Києві* та ін. містах. Упродовж 1830—40-х рр. Харків став інтелектуальним осередком шеллінгіанства, під впливом якого сформувалися світосприйняття й погляди відомих укр. науковців, які належали до народницького напряму, зокрема М.*Костомарова*. Інституціоналізація народницького напряму в укр. історіографії частково відбувалася й за рос. посередництва, наприклад, за впливу відомих моск. інтелектуалів на М.*Максимовича* – філос. «вечори любомудрів» кн. В.Одоєвського, який разом із шеллінгіанцем В.Кюхельбекером видавав альманах «Мнемозина» (1824—25), лекції професора фізики та агробіолога М.Павлова й ін. Важливу роль у формуванні народницького напряму відіграла хвиля етногр. дослідів і студій з вивчення укр. фольклору, міфології 2-ї пол. 1820-х — 1850-х рр., зокрема збірки «Малороссийские песни» (Москва, 1827), «Украинские народные песни» (Москва, 1834), «Сборник украинских песен» (Київ, 1849), укладені й видані М.Максимовичем, «Украинские народные предания» (Кн. 1. Москва, 1847) та *«Записки о Южной Руси»* (Т. 1—2. С.-Петербург, 1856—57), зібрані й опубліковані П.*Кулішем*, магістерська дисертація М.Костомарова «Об историческом значении русской народной поэзии» (Харків, 1843) і його студія «Славянская мифология» (Київ, 1847), літературно-фольклористичний збірник *«Запорожская старина»* (1833—38), який видавався за редакцією І.*Срезневського,* та ін. Заразом публікувалися укр. літописні й істор. пам'ятки. Важливу роль у цьому процесі відіграв О.*Бодянський*, який був секретарем Моск. т-ва історії та старожитностей російських і редактором його «Чтений». У цьому періодичному виданні було видруковано низку праць і матеріалів з укр. історії, зокрема «Історія Русів» (1846). Завдяки етногр., мовній та літ. практиці спершу відбулося відкриття мистецько-естетичних та морально-етичних, а пізніше осягнення етносоціальних цінностей укр. народу/нації як масового, колективного героя на сцені історії. Саме вони окреслили канони істор. праць репрезентантів

народницького напряму 1830—60-х рр., зокрема виняткову увагу щодо побутування нац. традицій, виявлення героїчних постатей минулого, масштабних явищ і процесів, переломних, критичних і драматичних епох укр. історії (Хмельниччина), апології творчої думки народу, славетних звершень і діянь, трагізму й легендарності істор. буття, руйнівних рухів (Гайдамаччина), декодування нар. образів і знаків (козац. могили — символ смерті й слави) тощо. Водночас фольклористичні та етногр. захоплення визначили не тільки творчі пріоритети істориків-народників, а й гол. об'єкт народницького історіописання — історія знизу, народ/нація в єдиному етнокульт. та етногеогр. просторі минулого, сьогодення і майбуття. Відтак реалізувалася «мовна програма» романтизму, яка через «словесні» (етнографія, фольклористика, мовознавство, література) практики відкрила екзистенцію народу/нації як духовної субстанції. Тоді ж в істор. працях впроваджується низка базових дихотомій: народ—*аристократія*, егалітаризм—елітаризм, федерація—єдинодержавність, народоправство—єдиновладдя, сила—безсилля, внутрішнє—зовнішнє, індивідуальне—загальне, якими оперують у своїй творчості репрезентанти народницького напряму. Крім того, саме поняття «*держава*» історики-народники зазвичай ототожнювали з централістично-бюрократичною абсолютистською *Російською імперією*, в якій признавали втілення єдинодерж. ідеалу, котрий пов'язували з соціокульт. впливом *монголо-татарської навали* (М.Костомаров). Проте певні ознаки єдинодержавності вбачали й у *Великому князівстві Литовському*. Власне, істор. досвід перебування укр. земель в імперії *Романових* уважався підставою для негативного ставлення представників народницького напряму щодо відтворення історії д-в, зокрема в сенсі побутування відомої антитези: народ—держава. Заразом ця негативна настанова істориків-народників досить часто генералізувалася й гіперболізувалася, особливо в істор.та суспільно-політ. думці 1-ї третини 20 ст., і штучно відокремлювалася від широких інтелектуальних контекстів і соціокульт. координатів їхньої творчості.

Важливий вплив у становленні народницького напряму справили соціокульт. імпульси й інтелектуальні новації 2-ї пол. 19 ст., зокрема Відродження слов'ян. народів, революц. та національно-визвол. рухи в Зх. і Центр. Європі. Саме вони спричинилися до початку нового етапу укр. Відродження, пов'язаного з кирило-мефодіївськими братчиками на Наддніпрянщині та *«Руською трійцею»* в *Галичині*. Невипадково тодішній укр. рух порівнюють з *«Молодою Європою»* (1834), заснованою Дж.*Мадзіні*, а *«Книгу буття українського народу»*, автором якої вважають М.Костомарова, — із «Книгами польського народу і польського паломництва» (1832) А.-Б.*Міцкевича* та «Книгою народу» (1838) франц. політ. діяча, проповідника християн. соціалізму, абата Ф.-Р. де Ламенне. Зокрема, у середовищі київ. молоді початку 1840-х рр., згодом серед кирило-мефодіївських братчиків ширяться ідеї укр. месіанізму, *панславізму*, федералізму й егалітаризму. Приміром, М.Костомаров обстоював ідею рівності людей, *станів* та етнонац. спільнот, нац. гармонії, що спиралася на трансцендентальні цінності *християнства* й морально-етичні відчування нар./нац. духу, актуалізовані постулати народоправства і федеративний спосіб організації сусп-ва, витоки якого він вбачав в удільно-вічовому укладі *Київської Русі* й демократ. традиціях козацтва.

Загалом упродовж 2-ї пол. 1820-х — 1840-х рр. укр. народницько-романтичне історіописання репрезентоване значною кількістю дрібних розвідок, заміток, рецензій, бібліографічних нотаток, публікацій окремих етногр. та фольклористичних матеріалів. Саме в цей час розпочався проект «винайдення України» та його легітимації, за термінологією модерністів чи конструктивістів, принаймні спостерігається процес його переходу із латентної фази до спроб окреслити культ. простір Малоросії в контексті ретроспективного відтворення козацько-гетьман. та києво-рус. спадщини. Перехід від дрібних істор. фрагментів і сюжетів до створення досить великої зв'язаної оповіді — гранд-наративу в укр. історіописанні відбувався досить швидко. Зокрема, уже в 1840-ві рр. кілька відомих кирило-мефодіївських братчиків (М.Костомаров, П.Куліш) мали солідні авторські проекти з написання укр. історії різного ступеня готовності. Вочевидь, погром *Кирило-Мефодіївського товариства* 1847 віддалив ці метаморфози в укр. історіографії на 10—15 років. Однак уже в 2-й пол. 19 ст. спостерігаємо тріумфальне поширення монографій М.Костомарова, творів П.Куліша та низки українознавчих публікацій у ж. *«Основа»* (1861—62) в рос. інтелектуальному просторі, зокрема в *Санкт-Петербурзі*. Напр., народжується відома формула «дві руські народності» в однойменній праці М.Костомарова (1861), в якій протиставлення малорусів та великорусів подано не тільки в сенсі громад. укладу і нар. психології, а й істор. побутування, попри його подвійну лояльність щодо Малоросії/України та Росії / Рос. імперії. Тим-то в текстах М.Костомарова як історика-народника фактично знаходимо майже всі технологічні складові, потрібні для реалізації легітимаційної функції нац. гранд-наративу: відправника — укр. інтелектуалів-романтиків, колективного героя — укр. народ та його призначення, й адресата — українофільську інтелігенцію.

На зламі 1860—70-х рр. в укр. історіографії шириться позитивізм, який тісно пов'язаний із культом науки, здебільшого в природознавчо-натуралістичному розумінні. Відтак відбувається сцієнтична переорієнтація та об'єктивізація істор. студій, зокрема піднесення їхнього фахового рівня, фактографічної достовірності й джерельного забезпечення (традиція документалізму В.*Антоновича*), а також дегероїзація та деміфологізація історії, поширення еволюційних й детерміністських тлумачень істор. руху, порівняльно-істор. статистичного, типологічного та ін. дослідницьких методів. Ці зміни спричинилися до трансформації змістовної сутності поняття «народ» у народницько-позитивістському історіописанні. Народни-

ки-романтики трактували цей термін у метафізичному й ідеалістичному розумінні, тобто спиралися на давню ідею тотального одухотворення сусп-ва і природи, врешті-решт усього макрокосмічного порядку. Натомість народники-позитивісти часто-густо тлумачили народ як надорганізм за аналогією з будовою та функціями живого організму, або в сенсі еволюційних біологічних чи соціологічних теорій, іноді сприймали його як соціальний, соціально-психологічний тип, напр., у студії В.Антоновича «Три національні типи народні» (1888). Заразом істотно розширюється предметна область науково-істор. студій в укр. історіописанні, які представлені в київ. школі В.Антоновича, котрий скеровував своїх учнів на розробку земельної (регіональної) історії давньої Русі. Монографічні студії, присвячені окремим *землям*, підготували та видали учні В.Антоновича (див. *Антоновича В. київська школа істориків*): М.*Дашкевич* «Болоховская земля и ее значение в русской истории» (Київ, 1878), Д.*Багалій* «История Северской земли до половины XIV ст.» (Київ, 1882), Н.*Молчановський* «Очерк известий о Подольской земле до 1434 года» (Київ, 1885), О.*Андріяшев* «Очерк истории Волынской земли до конца XIV в.» (Київ, 1887), М.*Грушевський* «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст.» (Київ, 1891), М.*Довнар-Запольський* «Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII ст.» (Київ, 1891), П.*Голубовський* «История Смоленской земли до начала XV в.» (Київ, 1895), В.*Данилевич* «Очерк истории Половецкой земли до конца XIV ст.» (Київ, 1896), В.*Ляскоронський* «История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.» (Київ, 1897) та ін. Праці науковців зі школи В.Антоновича кардинально розширили наукові уявлення про просторово-регіональну конфігурацію *історичного процесу* в Русі-України та стали своєрідними цеглинами, підготовчим матеріалом у творенні укр. гранд-наративу. Крім того, київська школа В.Антоновича виявила інтелектуальний і персональний зв'язок між різними поколіннями істориків-провідників народницького напряму: М.Максимович—М.Костомаров—В.Антонович—М.Грушевський. Важливим досягненням народницького напряму стало висунення та обґрунтування концепції про безперервність укр. істор. процесу і його самостійність щодо загальнорос. історії. Контури цієї конструкції представлені в знаменитому есе М.Грушевського «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904), а її синтетичне втілення — у його монументальній «Історії України-Руси» (у 10 т., 13 кн. Львів—Київ, 1898—1936). Саме з цією працею пов'язують творення укр. нац. гранд-наративу та переходу проекту «винайдення України» з культурницької до політ. фази. З «легкої руки» репрезентантів *державницького напряму в українській історіографії* М.Грушевського вважають останнім великим істориком-народником, але ця теза є досить суперечливою. Попри наявність персонального й інтелектуального зв'язку М.Грушевського з фундаторами народницького напряму його світосприйняття, погляди й наук. творчість сформувалися на вельми широкій інтелектуальній основі (позитивізм, неоромантизм, впливи неокантіанського й соціологічного поворотів тощо). Тому побутування контраверсії між народницьким — державницьким напрямами укр. історіописання значною мірою зумовлювалося політ. й ідеологічними потребами, які постали внаслідок травматичного, шокового сприйняття поразки *української революції 1917—1921* та пореволюц. і міжвоєнної дійсності 1920—30-х рр. Відтак низка сучасних дослідників слушно вказують на розмитість меж між народницьким і державницьким напрямами в укр. істор. науці 1-ї третини 20 ст., зокрема підкреслюють абстрактність й умовність змістовного наповнення цих термінів (І.Гирич, Я.*Дашкевич* та ін.). В укр. еміграційній (1920—30-ті рр.) та діаспорній історіографії (1940—80-ті рр.) опозиції: народницький—державницький, народ—держава, нар. маса — аристократія тощо вживалися переважно як ціннісні, аксіологічні рефлексії, що не мали чіткого, окресленого епістемологічного статусу. Новий сплеск дискусій навколо означених дихотомій спостерігається після розпаду *СРСР* та введення до укр. історіографії впродовж 1990-х рр. т. зв. забороненої спадщини, утім, ця полеміка на поч. 2000-х рр. поступово перемістилася на периферію академічного життя.

Літ.: *Костомаров Н.* Об историческом значении русской народной поэзии. Х., 1843; *Куліш П.* Украйна: Од початку Вкраїни до Батька Хмельницького. К., 1843; [*Костомаров Н.И.*] Мысли об истории Малороссии. В кн.: Библиотека для чтения, т. 78, № 9. Б/м, 1846; *Костомаров Н.И.* Черты народной южнорусской истории. «Основа», 1861, № 3; 1862, № 6; *Його ж.* Об отношении русской истории к географии и этнографии (лекция, читанная в Географическом обществе 10 марта 1863 г.). В кн.: Записки Императорского Русского географического общества, т. 12, № 2. Б/м, 1863; *Його ж.* Историческое значение южнорусского народного песенного творчества. «Беседа», 1872, т. 4—6, 8, 10—12; *Пыпин А.Н., Спасович В.Д.* История славянских литератур, т. 1. СПб., 1879; *Пыпин А.Н.* История русской этнографии, т. 3: Этнография малорусская. СПб., 1891; *Коялович М.О.* История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. СПб., 1901; *Грушевський М.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / Отдельный оттиск из сборника: «Статьи по славяноведению. I». СПб., 1904; *Грушевський О.* З українського культурного і наукового життя в середині XIX в. «ЗНТШ», 1906. т. 74; *Грушевский М.* Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения. В кн.: Украинский народ в его прошлом и настоящем, т. 1. СПб., 1914; *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. Прага, 1923 (2-ге, англомовне вид. — Нью-Йорк, 1957; 3-тє вид. К., 1996); *Костомаров М.* Дві руські народності. К.—Лейпциг, [1923]; *Грушевський М.* Сто літ українського народництва. В кн.: Первісне громадянство та його пережитки на Україні, вип 1/3. К., 1927; *Багалій Д.* Історіографічний вступ і доба натурального господарства. В кн.: *Багалій Д.* Нарис історії України: на соціально-економічному грунті. Х., 1928; Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. [К.,] 1928; *Андрусяк М.* Українська історіографія. В кн.: Збірник Українського наукового інституту в Америці. Сент Пол — Прага, 1939; *Крупницький Б.* До методологічних проблем української історії УВАН. Секція історична: I. Праці конференції історичної групи 6 липня 1946.

Авгсбург, 1946; *Г-ка В.* Українська народницька історіографія в світлі державницьких ідей. «Голос Державника» (Авгсбург), 1947, № 2; *Коваленко Л.А.* Народницька течія в українській історіографії. «Тези доповідей та повідомлень Ужгородського державного університету: Серія: Історична», 1959, № 3; *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: Збірник статей. Мюнхен, 1959; *Коваленко Л.А.* Конспект лекцій з української історіографії XIX ст. Кам'янець-Подільський, 1964; *Витанович І.* Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського. «Український історик», 1966, № 1/2; *Сторчак Г.І.* Радянська історична наука про народницьку історіографію історії України. «УІЖ», 1968, № 8; *Чубатий М.* Українська історична наука: Її розвиток і досягнення. Філадельфія, 1971; *Saunders D.* The Ukrainian impact on Russian Culture 1750—1850. Edmonton, 1985; *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. К.—Кембридж, 1991; *Потульницький В.А.* Історія української політології (концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). К., 1992; *Пінчук Ю.А.* Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне. В кн.: Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Харків, 15—17 листопада 1995 р.). Х., 1995; *Ісаєвич Я.Д.* «Народницький» і «державницький» напрями української класичної історіографії в інтерпретації істориків кінця XX ст. В кн.: Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.): Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції (Глухів, грудень 1996 р.). К.—Глухів, 1996; *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Х., 1996; *Гоцуляк В.В.* Погляд М.Грушевського на український історіографічний процес крізь призму народницької концепції історії України. В кн.: Вісник Черкаського державного університету, вип. 2. Черкаси, 1997; *Стельмах С.П.* Історична думка в Україні XIX — початку XX ст. К., 1997; *Гирич І.Б.* Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і В'ячеслава Липинського). В кн.: Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукової конференції, присвяченої М.Грушевському (Львів, 24—25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.): Збірник. Львів, 1999; *Дашкевич Я.Р.* Михайло Грушевський — історик народницького чи державницького напряму? Там само; *Сарбей В.Г.* Народ як об'єкт і суб'єкт історичного процесу (давня тема у сучасному соціологічно-історіографічному баченні). «Історіографічні дослідження в Україні» (К.), 1999, вип. 7; *Світленко С.І.* Народництво в Україні: 60—80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історіографії. Дніпропетровськ, 1999; *Чорновол І.П.* Політичні аспекти народницької історіографії: від М.Костомарова до М.Грушевського. «Молода нація: альманах», 2000, № 3; *Гирич І.Б.* «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять. Там само, 2000, № 4; *Іванко А.Б.* Історики України XIX—XX ст. (нариси української історіографії). Кіровоград, 2001; *Левенець Ю.А.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX — початок XX століття). К., 2001; Мислителі німецького Романтизму. Івано-Франківськ, 2003; *Дмитренко М.* Українська фольклористика другої половини XIX століття: Школи, постаті, проблеми. К., 2004; *Калакура Я.* Українська історіографія: Курс лекцій. К., 2004; *Козак С.* Українська змова і месіанізм. Кирило-Мефодіївське братство. Івано-Франківськ, 2004; *Козачок Я.В.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К., 2004; *Короткий В.* Взаємини М.Максимовича та В.Антоновича (до питання тяглості української історіографічної традиції). «Історіографічні дослідження в Україні» (К.), 2005, вип. 16; *Тельвак Вікторія, Тельвак Віталій.* Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. К.—Дрогобич, 2005; *Ясь О.* Ідеалістичні та ірраціональні мотиви в науковій творчості Миколи Костомарова. «Україна модерна», 2006, ч. 10; *Його ж.* Історія як сюжет: Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М.І. Костомарова. «УІЖ», 2007, № 2; *Ясь О.* Фрагмент як форма мислення: романтичний світ Михайла Максимовича. В кн.: Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. К., 2007.

О.В. Ясь.

НАРО́ДНІ БІБЛІОТЕ́КИ — збірна назва (міські безплатні нар. читальні, громад. б-ки, нар. читальні, громад. б-ки-читальні, нар. с.-г. б-ки) загальнодоступних безплатних та почасти з незначною платнею б-к для широких верств трудового населення. Почали засновуватися в 1860—70-х рр. спершу на Херсонщині, Харківщині, а згодом по всіх визначних містах і містечках та селах Східної і Західної України. Утримувалися *земствами*, *міськими думами*, власниками ф-к і з-дів, культурно-просвітніми, коопераційними установами й т-вами, окремими особами. Книгами користувалися як у читальних залах, так і брали додому. Спершу Н.б. перебували у віданні місц. установ мін-ва нар. освіти, від 1867 — і МВС. Їхню діяльність унормовували «Правила про безкоштовні народні читальні» 1890, якими передбачалося комплектувати бібліотечні фонди відповідно до каталогів, схвалених ученим к-том міністерства народної освіти. До Н.б. могла потрапити лише десята частина від книг, що видавалися. Вилучалася література соціально-політичного, пропагандистського змісту та наукова. Мережа Н.б. зросла в роки *революції 1905—1907.* Урівнювався їхній статус з платними публічними міськ. б-ками. 1906 для них укладені нові «Правила». Н.б. й т-ва, що ними опікувалися, друкували звіти про їхню діяльність. Багатьом з них присвоювалися імена відомих літераторів або осіб, на кошти яких купувалися книги (Київська міська нар. безплатна б-ка-читальня ім. В.Жуковського, Київ. єврейс. громад. б-ка ім. І.Бродського). Від 1870-х рр. відкривалися також і при початкових школах. Н.б. в Україні налічувалося бл. 3 тис. Після 1917 перетворені на масові бібліотеки.

Літ.: Сборник постановлений по Министерству народного просвещения, т.4. СПб., 1871; Десятилетие Харьковской общественной библиотеки. Х., 1898; *Стаханов С.* Народная библиотека-читальня и ее посетители. М., 1900; Отчет о состоянии и деятельности Первой киевской городской бесплатной народной читальни на Подоле. К., 1908; *Борисенко В.Й.* Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60—90-х роках XIX ст. К., 1980; *Кизченко В.И.* Культурный облик пролетариата Украины в период империализма. К., 1990; Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 707, оп. 87, спр. 5222.

В.С. Шандра.

НАРО́ДНІ ЗБО́РИ ЗА́ХІДНОЇ УКРАЇ́НИ — псевдопредставницький орган західноукр. земель, скликаний рад. владою в жовтні 1939. Згідно з таємним протоколом радянсько-нім. договору про ненапад від 23 серпня 1939, на *Західну Україну* поширювалася сфера впливу *СРСР.*

Внаслідок військ. кампанії вересня 1939 на цю територію вступили війська Червоної армії (див. *Радянсько-польська війна 1939*). Легалізувати анексію захоплених територій повинні були Н.з.З.У. 1 жовтня 1939 ЦК ВКП(б) видав постанову «По питаннях Західної України і Західної Білорусії», що регламентувала проведення виборів до Н.з.З.У. Відповідальність за проведення виборів покладалася на Тимчасове управління у м. Львів.

Постанова регламентувала терміни проведення виборів та відкриття засідань, норму представництва (1 депутат від 5 тис. виборців). Зазначалося, що при організації виборів потрібно керуватися практикою виборів до ВР СРСР та республік зі спрощеною системою виборів з огляду на стислі строки. 4 жовтня 1939 Тимчасове управління Львова звернулося з відозвою до Луцького, Станіславського, Тернопільського тимчасових управлінь, в якій пропонувалося створити спец. к-ти з організації виборів. 5 жовтня 1939 було затверджено склад орг. к-ту, а наступного дня — «Положення про вибори до Українських народних зборів».

Виборча кампанія проходила в умовах тотального компарт. контролю та виключала можливість легальної передвиборної боротьби. Незважаючи на те, що правом висувати кандидатів до Н.з.З.У. наділялися сел. к-ти, тимчасові управління, збори робітників, робітн. гвардії, інтелігенції, вони були заздалегідь підібрані армійськими політпрацівниками та тимчасовими органами рад. влади. Щоденні мітинги, робота агітаційних пунктів, діяльність міських і повітових тимчасових управлінь координувалися Львів. будинком пропаганди і агітації. Для посилення ідеологічного впливу в 1-й пол. жовтня 1939 організовано низку лекцій («Ленінська національна політика партії більшовиків», «Буржуазно-націоналістичні партії — вороги трудящих», «Партія Леніна — організатор перемог соціалізму в СРСР» та ін.). Тоталітарні методи дій влади викликали опір місц. населення, який проявлявся в спробах агітації проти окремих кандидатів або ж проведення виборів загалом. Зафіксовані випадки збройних сутичок між військ. підрозділами Червоної армії та оунівським підпіллям під час проведення передвиборних зборів у деяких населених пунктах. Частина виборців прийшла на дільниці через моральний тиск, загрозу репресій, арештів та боязнь потрапити до категорії «ворогів народу».

22 жовтня 1939 відбулися вибори до Н.з.З.У. Згідно з офіц. даними, у голосуванні взяли участь 92,83 % виборців, з яких 90,93 % віддали голоси за пропонованих кандидатів. Депутатами Н.з.З.У. обрано 1484 особи. 26 жовтня 1939 в приміщенні Великого місь. театру (нині Львівський нац. академічний театр опери і балету) розпочали роботу Н.з.З.У. Підсумком їх триденної роботи стало ухвалення декларацій, в яких зазначалося, що влада в Зх. Україні належить трудящим міста і села в особі рад депутатів трудящих. Збори одноголосно прийняли рішення просити ВР СРСР прийняти західноукр. землі до складу УРСР. Обрано делегацію (Повноважну комісію) у складі 66 осіб, що повинна була репрезентувати Н.з.З.У. та оприлюднити декларації на позачергових сесіях ВР СРСР і ВР УРСР. 1 листопада 1939, враховуючи рішення Н.з.З.У., 5-та сесія ВР СРСР 1-го скликання ухвалила Закон про включення Зх. України до складу СРСР і її з'єднання із УРСР. 14 листопада 1939 позачергова 3-тя сесія ВР УРСР 1-го скликання ухвалила Закон про включення Зх. України до складу УРСР. Незважаючи на неоднозначну оцінку скликання Н.з.З.У., позитивним результатом їх роботи стала реалізація споконвічних прагнень укр. народу жити в одній д-ві. Значна частина сучасних укр. істориків громадськості вважає, що осн. подією на цьому шляху стала не діяльність Н.з.З.У., а Акт злуки УНР і ЗУНР від 22 січня 1919 (див. *Акт злуки*).

Літ.: *Варецький В.* Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР (в довоєнний період). К., 1960; Історія Львова. К., 1984; *Ковалюк В.* До питання про скликання Народних зборів Західної України. «Вісник Львівського університету: Серія суспільних наук», 1992.

О.І. Муравський.

НАРО́ДНІ ШКО́ЛИ, народні училища, початкові училища — нижчі загальноосвітні навч. заклади у сфері освіти *Російської імперії* кінця 18 — поч. 20 ст. Перший «Статут народних училищ у Російській імперії», яким запроваджувалися 2 типи навч. закладів — головні і малі уч-ща, було прийнято 1786. Відповідно до нього передбачалося відкрити в кожному губернському місті 4-класні гол. нар. уч-ща з 5-річним строком навчання, а в повітових містах — 2-класні малі уч-ща. Із прийняттям статуту в *Наддніпрянській Україні* було відкрито 18 головних і малих нар. уч-щ. За статутом 1804, Н.ш. були парафіяльні уч-ща з терміном навчання 1 рік. Призначалися для нижчих *станів*, переважно селян. Назва «народні училища» збереглася в «Положенні про початкові народні училища» 1864, а також у «Положенні про народні училища» 1874, яке діяло до кінця 1917. За реформою 1828 узаконювався відрив Н.ш. від середньої освіти та становий принцип навчання. Останній замінено 1864 на позастановий.

Земське народне училище у с. Лемеші (нині село Козелецького р-ну Чернігівської обл.). 1910. Фото 2008.

До нар. уч-щ, які іменувалися ще «народними школами», належали початкові міністерські, земські, міські, залізничні, фабричні, парафіяльні (церковно-парафіяльні) і деякі ін. школи. Н.ш. дозволялося створювати як державним, так і громад. установам, відомствам, приватним особам. Саме через це жодна країна

Делегація Західної України на 3-й позачерговій сесії Верховної Ради УРСР, яка схвалила Закон про включення Західної України до складу УРСР. Київ, 14 листопада 1939.

світу не знала такої строкатості в системі заг. освіти, як Рос. імперія. В Україні налічувалося 45 різновидів шкіл. Вони, як і в Росії, були одно- (2—3 роки навчання) та двокласні (5—6 років). Давали елементарні знання дітям із сусп. низів. Тут вивчалися *Закон Божий*, церковно-слов'ян. грамота, рос. мова, чистописання, арифметика, у двокласних додавалися географія, природознавство. Українська (як і польська в *Правобережній Україні*) мова витіснялася зі школи. Навчання провадилося рос. мовою, що стало одним із засобів *русифікації* українців. На серед. 19 ст. в укр. губерніях із корінним населенням 23,5 млн осіб налічувалося всього 1320 Н.ш. різного типу, де навчалося трохи більше 61 тис. учнів, поза освітою залишалося майже 98 % дітей. За положенням 1872, яке усувало наступність між початковими уч-щами і середніми школами, повітові уч-ща перетворено на міські. Тогочасна статистика зафіксувала в 1896 в міських уч-щах 17 913, а в повітових — 1130 учнів. Наприкінці 19 ст. в Україні зросла кількість Н.ш., яких налічувалося 16 798, із них міністерських — 5495, земських — 3179, церковно-парафіяльних — 8061, ін. відомств — 14, недільних — 49. На поч. 1911 в містах і селах України було 19 879 Н.ш., в яких навчалися 1 475 523 дитини. Переважну кількість шкіл становили однокласні уч-ща (84 %). 1912 в імперії запроваджено новий тип Н.ш. — вищі початкові уч-ща з 4-річним курсом навчання. Їх 1916 в Україні діяло 300. Мережа Н.ш. 19 — поч. 20 ст. була недостатньою, погано фінансувалася, грамотність населення залишалася низькою, зміст навчання недостатнім, більшість дітей шкільного віку залишалися за межами навч. закладів і прирікалися на неписьменність: в Одес. навч. окрузі навчанням охоплювалося лише 53,4 %, у Харківському — 49,8, Київському — 41,2 % дітей. За рівнем писемності укр. губернії стояли значно нижче від центральноросійських.

Літ.: *Чехов Н.В.* Народное образование в России с 60-х годов XIX в. М., 1912; *Заволока М.Г.* Загальноосвітня школа України в кінці XIX — початку XX ст. К., 1971; Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. К., 1991.

Т.І. Лазанська.

НАРО́ДНІСТЬ — 1) у рос. та укр. істор. і етногр. дослідженнях 19 — поч. 20 ст. — широке поняття, яке використовувалося при виділенні певних етнічних спільнот на різних етапах істор. розвитку (від первісності до сучасності). У цей період термін «народність» не мав усталеного визначення і вживався як синонім до різних етнокульт. і етнополіт. понять, маркерів та характеристик («національність», «плем'я», «народ») у творах наук., публіцистичного, ідеологічного характеру (напр., «православ'я, самодержавство, народність»);

2) у рад. етнології — стадіальний етап розвитку (або стадіальний тип) *етносу*, властивий класовому сусп-ву докапіталіст. доби. З 1950-х рр. у процесі розробки теорії соціально-екон. формацій та теорії етносу (Ю.Бромлей, 1973) народності стали поділяти на «рабовласницькі» та «феодальні». За офіц. схемою етнос проходив у своєму сусп. розвиткові 3 стадії: *плем'я*—Н.—*нація*. Одночасно, але часто не пов'язано з етнологічною розробкою терміна «народність» відбувалося його запровадження в наук. та ідеологічно-політ. інтерпретацію історії *Київської Русі* й дискусії з приводу етногенезу сх. слов'ян (див. *Давньоруської народності концепція*). У 1990-х рр. частина пострад. етнологів, етносоціологів та істориків відмовилася від використання терміна «народність», оскільки він не відповідає сучасному світ. рівню наук. розробки антропокульт. та етносоціологічної термінології. Також цьому процесові сприяла інтелектуальна мода на постмодернізм та властиву йому «деконструкцію понять» (через що критиці піддається придатність таких понять, як нація, етнос та ін.). Поза межами теор. дискусій у конкретних дослідженнях сучасним замінником терміна «народність» є нейтральний термін «етнічна група».

Літ.: *Бромлей Ю.В.* Очерки теории этноса. М., 1983; *Сміт Е.Д.* Національна ідентичність. К., 1994; *Андерсон Б.* Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. К., 2001; Ruthenica, т. 1. К., 2002; *Євтух В. та ін.* Етносоціологія: Терміни та поняття. К., 2003; *Тишков В.* Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии. М., 2003; *Юсова Н.* «Давньоруська народність»: Зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті — перша половина 1940-х рр.). К., 2005; *Балушок В.* Українська етнічна спільнота: Етногенез, історія, етнонімія. Біла Церква, 2008.

К.Ю. Галушко.

«НАРО́ДНОЇ РЕВОЛЮЦІ́ЙНОЇ СОЦІАЛІСТИ́ЧНОЇ ПА́РТІЇ» СПРА́ВА 1930 — політ. справа, яку було започатковано *Державним політичним управлінням УСРР* у квітні 1930. Стверджувалося, що «Народна революційна соціалістична партія» («НРСП») була «бойовою повстанською організацією», яка існувала з грудня 1929 в Кіровогр., Полтав., Сум. областях, містах *Київ* та Грозний. Ініціатором створення та одним з керівників був оголошений І.Слинько, який нібито розробив програму, тимчасовий статут військово-бойових дружин, «товариський лист ЦК НРСП до всіх низових організацій» та ін. документи (хоча сам факт, що це зробив І.Слинько, так і не був доведений ні слідством, ні пізніше). Аналіз документів показує, що в них проголошувалися завдання відновлення «справжньої» рад. влади з гаслами «Жовтневої революції» і необхідність боротьби не з рад. владою, а з «головотяпами сталінського ЦК ВКП(б) та необмеженою диктатурою більшовицької бюрократії». Підтверджуючи, що організатори «НРСП» оперували не анти-, а прокомуністичною термінологією, один із заарештованих, кооператор із с. Халепці (нині село Лубенського р-ну Полтав. обл.) Г.Константинович, на допиті 20 травня 1930 свідчив: «Організація бойових дружин, за словами Слинька Івана, потрібна була для того, щоб в разі потреби виступити зі зброєю в руках на захист інтересів робітників і селян всіх національностей, проти бюрократії, яка, перекручуючи програму Леніна, привела селянство та робітничий клас до такого важкого стану». Яскравого «контрреволюційного» напряму «НРСП» набула вже після арешту тих, кого оголосили її учасниками, коли на них розпочався цілеспрямований тиск. Усього в справі «НРСП» було репресовано 128 осіб (12 вересня 1930 суд. трійкою при Колегії

ДПУ УСРР позбавлені волі на різні строки в концтаборах 88 осіб, а 13—15 жовтня 1930 надзвичайна сесія Верховного суду УСРР на закритому засіданні винесла вироки ще 40 особам). Серед них — мешканці Полтавщини П.Тараненко, П.Шульга, І.Якуба, М.Цебро, М.Степаненко, М.Романенко, І.Перчик, І.Скиба, М.Павленко, І.Онищенко, П.Панченко, С.Назарець, С.Симоненко, Ф.Левенко, О.Писаренко, В.Тараненко, С.Кондратенко, О.Тищенко, Л.Дузь-Крятченко, І.Бондар, П.Васько, Л.Підпалим, П.Іркліенко, В.Ступка, М.Автюх, А.Багієвський, В.Бугрим, В.Писаренко та ін.; мешканці Сумщини: М.Лисенко, І.М'який, С.Найда, Д.Горовий, М.Летик, Я.Летик, І.Надда, П.Древаль; мешканці Грозного: В.Лизунов, Й.Угольков, М.Панченко, І.Мацкевич та ін.; мешканці Київщини: І.Савенко, Й.Савенко та ін. У виступі на XVI з'їзді ВКП(б) ген. секретар ЦК КП(б)У С.*Косіор*, говорячи про «НСРП», пояснив, для чого фабрикація цієї справи знадобилася владі: «Вони заявляли прямо, що нічого більше не хочуть, окрім здійснення платформи правих. Один активний учасник організації пише так у своїх свідченнях: «Політика Сталіна веде до загибелі, зубожіння, між тим як політика правих і заходи, що їх пропонують Бухарін, Риков і Угланов, — єдино правильні, ленінськи витримані, і тільки вони, тобто Бухарін, Риков і Угланов, здатні вивести країну із тої безвиході, у яку Сталін завів». Такі оцінки цілком відповідали сталінській схемі ролі «правих», які, мовляв, прагнули відродити *капіталізм*. Це були необгрунтовані політ.звинувачення, що знадобилися насамперед для «доведення» правильності сталінського курсу й хибності поглядів «правих». Ще в 1950-ті рр. почав виявлятися сфабрикований характер цієї справи. Тоді П.Древаль подав скаргу про перегляд його справи, однак її не задовольнили. Лише 1989 всі, хто проходив у справі «НРСП», були офіційно реабілітовані.

Літ.: З грифом «цілком таємно». «Сільські вісті», 1990, 5, 6, 8 травня; *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. К., 1993; Політичний терор і тероризм в Україні: XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002.

Ю.І. Шаповал.

«НАРО́ДНЯ ВО́ЛЯ» — щоденна газета, орган ЦК Всеукр. сел. спілки (Селоспілки) і Центр. коол. к-ту України. Фактично була друкованим органом *Української партії соціалістів-революціонерів*. Виходила з 31 квітня 1917 до 14 листопада 1919, спочатку — в *Києві*, з лютого 1919 — у Кам'янці-Подільську (нині м. *Кам'янець-Подільський)*. Була дуже поширена в Україні, мала наклад бл. 200 тис. прим. Гол. редактор — М.*Ковалевський*, секретар редколегії — П.*Христюк*. З газетою співробітничали М.*Грушевський*, М.*Шраг*, М.*Туган-Барановський*, М.*Біляшівський*, М.*Зеров* та ін.

О.Д. Бойко.

НАРОДО́ВЦІ — громадсько-культ. та суспільно-політ. течія укр. нац. руху в *Галичині*, що виникла в 1860-х рр. Народовський рух постав на ґрунті ідей *романтизму* й нац. відродження, започаткованих *«Руською трійцею»* та *Кирило-Мефодіївським товариством*. Вирішальний вплив на формування світогляду Н. мала творчість Т.*Шевченка*, П.*Куліша*, М.*Костомарова*. На противагу старорусинам, Н. відстоювали ідею етнокульт. та нац. єдності українців у *Російській імперії* й *Австро-Угорщині* на території від Кавказу до Карпат, виступали за єдність усіх укр. земель та розвиток єдиної *української мови* на основі нар. говірок. Упродовж 1860-х рр. (т. зв. ранні народовці) лідери Н. — С.*Воробкевич*, В.Шашкевич, К.Климкович, Ф.Заревич, К.Горбаль, К.Устинович, Д.Танячкевич проводили насамперед значну культурницьку роботу. У цей час засновано низку журналів (*«Вечерниці»* (1862—63), «Мета» (1863—64), «Нива» (1865), «Русалка» (1866), *«Правда»* (1867)), культурно-освітніх т-в (*«Руська бесіда»* у 1861, «Просвіта» 1868; див. *Просвіти*). Вони відкривали читальні, б-ки, видавали твори укр. письменників, шкільні підручники, влаштовували театральні вистави й щорічні Шевченківські вечори. На зразок київ. *Громади* галицька молодь засновувала відповідні учнівські та студентські орг-ції (громади) в навч. закладах Галичини — спочатку у *Львові*, а згодом у *Тернополі*, Станіславові (нині м. *Івано-Франківськ*), *Бережанах*, Самборі, Перемишлі (нині м.Пшемисль, Польща), *Дрогобичі* та ін. 1873 за безпосередньої ініціативи й матеріальної підтримки діячів *Наддніпрянської України* у Львові створено Літ. т-во ім. Шевченка, яке 1892 реорганізоване в *Наукове товариство імені Шевченка*. На зламі 1860—70-х рр., із завершенням ідейного виокремлення народовського руху та приходом до кер-ва нового покоління діячів, відбулися перші спроби активізації його політ. діяльності. Вони були зумовлені двома факторами: загостренням 1869—70 стосунків між галицькими Н. і П.Кулішем та з проектом польсько-укр. угоди Ю.*Лаврівського*. Цей процес супроводжувався суперечками всередині народовського руху між т. зв. молодшими (А.Січинський, В.*Барвінський*, В.Ганкевич, В.*Навроцький*, М.*Бучинський*) і старшими (А.*Вахнянин*, О.*Партицький*, К.Климкович, К.Сушкевич, Ю.*Романчук*, Ом.*Огоновський*). Центром політ. життя Н. 1870 став «Клуб українців». На його засіданнях вирішувалися питання участі в політ. т-ві «Руска рада», складено програму діяльності Н. у цій орг-ції. Її осн. пунктом стало твердження про єдиний «українсько-руський» народ. Запрошення багатьох «старших» Н. на з'їзд політ. угруповань, скликаний польс. федералістами Ф.*Смолькою* і Ф.*Землялковським*, а також проект примирення ворогуючих сторін у рус. русі в Галичині митрополита Й.*Сембратовича* свідчили про зростання ролі народовського руху.

1873 більшість Н. виступила за свідомий тимчасовий відхід від ведення активної політ. діяльності. Це рішення було зумовлене низкою причин, зокрема провалом ініційованої Ю.Лаврівським політики порозуміння з поляками на основі федеративної рівноправності та смертю цього діяча. Незначна участь Н. у політ. житті зумовлювалася нечисленністю і віковим цензом. Вони також не мали свого політ. часопису, який зазвичай виступав у тогочасній Галичині потужним консолідуючим чинником різних політ. угруповань і формував громад. думку. Осн. зусилля у 1870-х рр.

Н. спрямували на вироблення й кристалізацію ідейно-програмних засад руху, на яких помітно позначилися листування й дискусії з М.*Драгомановим.* Розбіжності в поглядах на нац. питання та ставленні до *соціалізму* й соціаліст. ідей призвели до розриву стосунків між М.Драгомановим і народовським рухом. Після галицьких суд. процесів 1877—78, коли на лаві підсудних опинилися провідні діячі радикального крила укр. руху в Галичині (І.*Франко*, М.*Павлик* та ін.), майже всі відносини між Галичиною і Наддніпрянщиною перервалися. Контакти наддніпрянських діячів з галичанами активізувалися на поч. 1880-х рр., коли київ. громада прагнула створити в Галичині часопис із виразно задекларованим загальноукр. спрямуванням. Для цього навіть вдалося на деякий час примирити радикальну групу на чолі з І.Франком із загалом народовського руху, що, у свою чергу, стало однією з причин розриву громадівців з М.Драгомановим.

Криза «народної» партії 2-ї пол. 1870-х рр. проявилася в зміні редакторів «Правди» і виборах нового голови т-ва «Просвіта». Це, а також небажання накликати на себе звинувачення в розколі укр. табору, зумовило утримання Н. від участі в сеймовій виборчій кампанії 1876. Однак уже 1879 за наполяганням В.Барвінського Н. скористалися з нищівної поразки старорусинів на парламентських виборах і повернулися до активної політ. діяльності. 1880 було засновано політ. час. *«Діло»,* що став одним із консолідаційних центрів народовського руху. В.Барвінський вважав тогочасну ситуацію сприятливою для реформування укр. руху загалом і виведення його з глибокої кризи. Ці ініціативи були неоднозначно сприйняті Н. Частина з них вважала, що угруповання ще не готове до таких новацій, інші ж (за К.*Левицьким* — «принципіалісти») відстоювали самостійний виступ на політ. арені і боротьбу зі «старою» партією. Врешті, більшість (значною мірою під тиском провінційних діячів) вирішила спробувати порозумітися зі старорусинами, вважаючи найбільш оптимальною політику лавірування між поляками і «старими». Восени 1882, завдяки активній участі В.Барвінського, Н. і старорусинам таки вдалося домогтися певного modus vivendi, згідно з яким передбачалося спільне проведення виборів, *віч* та ін. загальнонар. заходів на засадах рівноправності. Про те, що В.Барвінський вважав угоду зі «старими» лише тактичним ходом, свідчать ведені ним паралельні переговори з польс. політиками Я.Червінським і кн. Р.Чарторийським з питань виборчої співпраці. Але його смерть 1883 послабила позиції «принципіалістів» у народовському русі, де впродовж ще кількох років більшість тяжіла до співпраці зі старорусинами.

Одними з гол. напрямів політ. діяльності народовського руху 1880-х рр. стали активізація вічевої традиції в Галичині, створення повітових політ. т-в, вироблення перших укр. програм сусп. орг-ції, серед осн. положень яких були поширення просвіти, створення власного наук. т-ва, читалень, госп. спілок, збереження нар. традицій.

Інституалізація Н. як політ. течії відбулася 1885 зі створенням політ. т-ва — *Народної ради.* Прийнята на перших заг. зборах 1888 програма Нар. ради виразно задекларувала ліберальні, національно-демократ. принципи на укр. основі. Цим завершилося парт. оформлення народовського руху. Підтвердженням став розрив Н. зі старорусинами внаслідок *«нової ери»* (порозуміння проводу «народної» партії з намісником Галичини К.*Бадені*, яке мало виразне антимосквофільське спрямування). На цьому етапі відбувся перехід Н. до самостійної політ. діяльності. 1890 частина радикально налаштованих Н., головно молоді, об'єдналася в *Русько-українську радикальну партію*, яка різко засудила політику «нової ери» і продовжила опозиційну боротьбу. 1894 від угодовської політики відійшла більшість Н. на чолі з Ю.Романчуком, а на позиціях «нової ери» залишився митрополит С.Сембратович та невелика група Н. на чолі з О.Барвінським і А.Вахнянином (згодом це крило Н. оформилося в Християнсько-сусп. партію). 1899 осн. маса Н. з частиною радикалів утворили Укр. національно-демократ. партію, яка вже невдовзі стала наймасовішою укр. партією в Галичині, забезпечивши перемогу укр. нац. ідеї.

Станово-професійна структура кер-ва народовського руху в Галичині останньої третини 19 ст. характеризувалася домінуванням світської інтелігенції, однак соціальне походження представників проводу народовського руху виразно засвідчує, що *духовенство* залишалося осн. джерелом для його поповнення — батьки бл. $^2/_3$ його членів були священиками. Вищу освіту мали 92 % членів народовського проводу (більше половини з них закінчили Львів. ун-т). Високий освіт. рівень підтверджується також наявністю докторського ступеня в майже $^1/_3$ його учасників. Упродовж 1870—80-х рр. члени кер-ва «народної» партії у віковому відношенні були молодою групою (1874 їхній середній вік становив 30 років). Наприкінці 1880-х рр. серед молоді популярними стають радикальні ідеї, унаслідок чого багато її представників групується поза народовським табором. Це призвело до певних труднощів в омолодженні руху. Місце народження, здобуття середньої освіти і професійної діяльності членів кер-ва руху говорить про широке регіональне представництво і мобільність.

Народовська ідеологія ґрунтувалася на засадах лібералізму й укр. нац. ідеї. Лідери Н. підкреслювали необхідність забезпечення природних прав кожної людини, незалежно від її соціального походження, класової приналежності, реліг. чи світоглядних переконань. Водночас Н. ставили нац. інтереси вище особистих, вважаючи обов'язком кожного індивіда через службу своєму народові знайти і власне добро. Ідею нації та нац. відродження вважали новою гол. ідеєю 19 ст. Осн. фактором у процесі націотворення виділяли суб'єктивно-психологічний, зазначаючи чималу роль і таких природних нац. рис, як мова, культурно-побутові особливості, соціально-екон. інтереси. Роль *інтелігенції української*, на їх погляд, полягала в духовному об'єднанні українців, формуван-

ні почуття нац. спільності та поширенні нац. свідомості серед усіх прошарків укр. спільноти. На відміну від старорусинів, нац. самоідентифікація яких була невиразною, Н. чітко декларували самостійність «русько-українського» народу і його нац.окремішність від поляків та росіян. Спираючись на пріоритетність етногр. принципу й природного права народу на самостійний розвиток, вони відмовилися від концепції «історичного права», яким (старорусини і польс. політики) традиційно обґрунтовували справедливість національно-політ. вимог. Одним із пунктів своєї ідеологічної програми Н. ставили створення слов'ян. федерації на основі нац. самостійності кожного слов'ян. народу, його вільного культурно-нац. розвитку. Гол. роль у створенні такої федерації «вільного слов'янства», на їх думку, мала б відіграти *Австро-Угорщина*. Укр. народові (враховуючи його геополіт. розташування) відводилася в цьому проекті посередницько-консолідаційна функція.

Під впливом українців Галичини народовський рух розгорнувся на *Буковині* й у *Закарпатській Україні*. У серед. 1880-х рр. у діяльності народовських орг-цій на Буковині («Руській бесіді» і «Руській раді») активну участь брали Ю.*Федькович*, Є.Пігуляк, І.Тимінський, О.*Попович* та ін. Національно-культ. відродження на Закарпатті наприкінці 19 — на поч. 20 ст. відбувалося під ідеологічним впливом Н., ідеї яких відстоювали такі громадсько-політ. діячі, як Л.Чопей, А.*Волошин*, Ю.*Жаткович*, Г.*Стрипський* та ін.

Літ.: *Барвінський О.* Спомини з мого життя, ч. 1—2. Львів, 1912; *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914: На підставі спогадів і документів, ч. 1—2. Львів, 1926—27; *Трусевич С.* Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50—70-х рр. XIX ст. К., 1978; *Стеблій Ф.* Слов'янська ідея в інтерпретації української публіцистики в Галичині 60—80-х рр. XIX ст. (за матеріалами народовецької преси). В кн.: Другий Міжнародний конгрес україністів (Львів, 22—28 серпня 1993 р.): Доповіді і повідомлення: Історія, ч. 1. Львів, 1994; *Мудрий М.* Галицькі народовці в 60-х роках XIX ст.: спроба модернізації української національної ідеї. «Молода нація» (К.), 1996, вип. 3; *Аркуша О.* Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження). Львів, 1997; *Himka J.–P.* The Construction of Nationality in Galician Rus: Icarian Flights in Almost All Directions. В кн.: Intellectuals and the Articulation of the Nation. Ann Arbor, 1999; *Його ж.* Religion and Nationality in Western Ukraine (1867—1900). Montreal, 1999; *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999; *Мудрий М.* Листування Б.Дідицького з В.Барвінським як джерело до вивчення українського національного руху в Галичині початку 80-х років XIX ст. В кн.: Рукописна україніка: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 20—21 березня 1996 р.Львів, 1999; *Середа О.* Національна свідомість і політична програма ранніх народовців у Східній Галичині (1861—1867). «Вісник Львівського університету: Серія історична» (Львів), 1999, вип. 34; *Чорновол І.* Польсько-українська угода 1890—1894 рр. Львів, 2000; *Романюк М., Галушко М.* Українські часописи Львова 1848—1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження, т. 1: 1848—1900 рр. Львів, 2001; *Середа О.* Громади ранніх народовців у Східній Галичині (60-ті рр. 19 ст.). В кн.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 9. Львів, 2001; *Чорновол І.* Українська фракція Галицького крайового сейму (1861—1901): Нарис з історії українського парламентаризму. Львів, 2002; *Янишин Б.* Галицькі народовці 70—80-х років XIX ст.: соціальна характеристика. «Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки» (К.), 2003, вип. 8; *Грицак Я.* Пророк у своїй Вітчизні: Франко та його спільнота. К., 2006; *Янишин Б.* Взаємини Івана Франка та народовців у контексті розвитку українського руху в Галичині (1880-ті роки). «Дрогобицький краєзнавчий збірник», 2006, № 9; *Його ж.* Політика Відня в українському питанні у Галичині наприкінці XIX ст. (на прикладі листів барона Ерба до галичан). В кн.: Проблеми історії України XIX — початку XX ст., вип. 14. К., 2007; *Його ж.* Українська міська політична еліта в Галичині й народовський рух останньої третини XIX ст.: становлення та інституційний розвиток. К., 2008.

Б.М. Янишин.

НАРОДОЛЮ́БЦІ — діячі опозиційного сусп. руху патріотичної інтелігенції, студентства й учнівської молоді, які об'єднувалися національно-демократ. спрямованістю свого світогляду та поділяли ідею укр. національно-культ. відродження.

Термін «народолюбці» виник на поч. 1860-х рр. у середовищі демократ. українства і від початку визначав належність до укр. нац. руху. Вперше публічно використаний діячами Київ. громади в посланні до «братів галичан» від 21 червня 1862, видрукованому на шпальтах львів. час. *«Слово»*. Зазначений термін вживався київ. діячами як самоназва учасників укр. національно-демократ. руху. Київ. громадівці визначали Н. як діячів ідейного напряму, що мав цілком усвідомлену мету, засоби та принципи діяльності, соціальну базу. Термін «народолюбці» мав узагальнюючий зміст і поширювався на прихильників нар. справи всієї Наддніпрянщини.

У зверненні до однодумців-«українофілів» (28 серпня 1862) П.*Куліш* тлумачив термін «українські народолюбці» досить широко, розуміючи під ним прихильників нар. справи від кирило-мефодіївців до укр. «шістдесятників». Водночас згаданий термін, що ідентифікував діячів демократ. українства *Наддніпрянської України*, використовувався і в народовській пресі *Галичини*.

У 1870-х рр. термін «народолюбці», як і раніше, вживався в публіцистиці, періодичних виданнях різних ідейних уподобань. Цікаві згадки про «народолюбців» містяться в газ. *«Киевский телеграф»*, яка впродовж 1874—76 була неофіц. органом Київ. громади. Гол. опонент «Киевского телеграфа» — реакційно-консервативний час. *«Киевлянин»* оцінював Н. суто негативно, закидаючи їм «сепаратизм».

У 1870—80-х рр. В.*Антонович*, М.*Драгоманов*, П.С.*Єфименко*, О.*Кістяківський*, М.*Костомаров* та ін. не раз використовували терміни «українські народолюбці», «малоруські народолюбці», під якими усвідомлювали самоназву діячів демократ. українства, патріотів рідного краю і народу. Інколи термін «народолюбці» вживався не тільки щодо укр. діячів Наддніпрянщини, а й Галичини, а це неабияк важливо для усвідомлення типологічної однорідності прихильників нар. справи в різних частинах укр. земель, незважаючи на певну специфіку укр. руху в регіонах. Завдяки публіцистичній полеміці термін «народолюбці» набув поширення й узагальнюючого зна-

чення, використовувався (напр., рос. письменником народницького напряму М.Златовратським, 1880) для ідентифікації не тільки українських, а й рос. прихильників нар. справи. У перші десятиліття 20 ст. термін «народолюбці» продовжував використовуватися в мемуарах О.*Барвінського*, К.Котова, О.*Лотоцького* та ін. учасників укр. нац. руху різних регіонів.

За рад. часів термін фактично був вилучений з наук. обігу. Відновився й утверджується в новітній укр. історіографії для ідентифікації діячів укр. нац. руху демократ. спрямування, прихильників народу та нар. справи пореформеного періоду в Україні. Термін «народолюбці» є синонімічним таким назвам, як «народники», «*хлопомани*», «українолюбці», «українофіли». Ширший за термін «громадівці», оскільки репрезентує учасників не лише укр. громад, а й ін. укр. гуртків, груп, орг-цій і товариств та окремих діячів, які не об'єднувалися в певні орг. структури нац. руху.

Гол. орг. осередками укр. Н. були *громади*, члени яких здебільшого належали до опозиційної частини «середнього» класу тодішнього сусп-ва і не відзначалися численністю лав щодо заг. кількості населення. Вони представляли в громадах найкращі наук., літ. та мистецькі сили.

У народолюбному таборі 1860—80-х рр. існували відтінки — від послідовного культурництва ліберально-демократ. забарвлення до соціально-політ. течії з досить виразним радикально-демократ. спрямуванням.

Народолюбці ліберально-демократ. спрямування становили більшість «старих» укр. громад і дотримувалися аполітичного культурництва, під яким треба розуміти культурно-освіт. рух прогресивної освіченої верстви українства за поширення освіти, наук. знань, досягнень к-ри серед народу, насамперед *селянства*, за утвердження укр. нац. самосвідомості.

Від 1860-х рр. культурницька праця Н. набула певної цілеспрямованості й масовості. За формами діяльності це освітня робота в суботніх, недільних та сільс. нар. школах, створення україномовних підручників для дітей та просвітницьких популярних «книжок для народу», наук. праця в галузях укр. мово- і літературознавства, історії, етнографії, фольклористики, археології, археографії, історіографії, джерелознавства, краєзнавства, права, економіки, статистики тощо. Особливу, емоційну роль відігравала діяльність укр. Н. у сфері літератури, театру, музики й мист-ва. Національно-культурницька діяльність стала найголовнішим пріоритетом укр. Н., об'єднуючи прихильників як «лівих», так і «правих» поглядів.

Причини домінування культурництва в діяльності укр. Н. пореформеного періоду полягають не тільки в їхньому прагненні до народовивчення, а й у дотримуванні романтичних поглядів, які підживлювали ілюзії щодо великого впливу культурництва на соціум і політикум, від ідеалістичного бачення селянства і власного портрета інтелігенції. Водночас не менш важливим чинником стала й своєрідність гуманітарного світосприйняття прогресивної укр. інтелігенції, яка прагнула до пізнання к-ри свого народу, намагаючись у такий спосіб «віддати борг народові». Свою роль відігравали й ментальна роздвоєність, подвійна суспільно-політ. лояльність, які утвердились у світогляді Н. за умов тотального, хоча часом прихованого, напр., під виглядом втілення в життя теорії «офіційної народності», наступу рос. царизму на українство, імперської русифікаторської ідеології, які призводили до політ. бездіяльності та династичної лояльності.

Упродовж тривалого часу органічним явищем практичної діяльності укр. Н. різних ідейних відтінків стало *«ходіння в народ»*. Здійснюючись в «осілій» та «летучій» формах, воно ставило за мету «злиття» інтелігентних кіл з народом, здебільшого селянством, служило важливим засобом популяризації серед простолюду демократ. ідеалів свободи, рівності й братерства.

Уже на рубежі 1850—60-х рр. розпочався перший «похід у народ» укр. Н., причому використовувалась як «летуча», так і «осіла» форма діяльності. Типовим прикладом першої служать дії київ. Н. на чолі з В.Антоновичем, які за 3 літні вакації обійшли Київщину, *Поділля*, *Волинь*, *Холмщину*, частину Катеринославщини й Херсонщини. Відтоді ж Н. стали практикувати й «осілу» діяльність серед селян. Зразком останньої стало 40-річне перебування Т.*Рильського* в с. Романівка Сквирського пов. Київ. губ., під час якого народолюбець створив родину з простою сел. дівчиною, започаткував зразкову *народну школу*, господарював як добрий агроном та економіст, допомагав односельчанам у вирішенні різноманітних соціальних і екон. проблем.

У період другого «ходіння в народ» 1870-х рр. укр. Н. орієнтувалися на «осілу» діяльність. Спроби «ходіння в народ» у наступний період також засвідчили прихильність Н. до його «осілих» форм. Зближуючись з народом, укр. діячі працювали на селі вчителями, лікарями, економістами-господарниками, статистиками тощо. Різноманітні форми «осілого» спілкування з селянами мали на меті передовсім поширення освіти серед широких нар. мас.

Незважаючи на русифікаторську політику царату щодо українства, що посилилася після *Валуєвського циркуляра 1863* та особливо після Емського указу рос. імп. *Олександра II* 1876 (див. *Емський акт 1876*), важливим напрямом діяльності Н. була книжково-видавнича справа, спрямована на випуск у світ україномовних підручників, популярних і дешевих книжок для народу. На рубежі 1850—60-х рр. з'явилися: «Граматка» П.Куліша, *«Букварь южнорусскій»* Т.*Шевченка*, «Українська абетка» М.*Гатцука*, «Арихметика, або Щотниця» О.*Кониського*, 40 випусків серії популярних книжок «Сільська бібліотека» видання П.Куліша тощо. Укр. підручники та популярні брошури-«метелики» поширювалися Н. серед селян під час «ходіння в народ», використовувалися в процесі навчання грамоті міщан, селян та солдатів у недільних і сільс. школах. 1861—63 тільки серед київ. демократ. молоді цими формами «зближення» з народом було охоплено не менше 150—200 осіб.

У пореформений період проблеми укр. культурно-нац. відродження висвітлювалися на

шпальтах нечисленної легальної періодики Н., зокрема таких журналів та газет, як *«Основа», «Черниговский листок»,* «Киевский телеграф», *«Труд», «Киевская старина»* та ін. На їх практичне розв'язання спрямовувалися засідання укр. громад, участь Н. у діяльності *Південно-Західного відділу Російського географічного товариства* 1873—76, а також у таких заходах, як *Київський одноденний перепис* 2 березня 1874, 3-й Археол. з'їзд 2—16 серпня 1874.

Культурницька праця визначала діяльність Н. упродовж пореформених десятиліть. Проте за тих істор. умов навіть це зовнішньо лояльне культурництво об'єктивно мало потаємний опозиційний зміст. Воно викликало серйозне занепокоєння царської влади, що часто призводило до висилки укр. Н. на заслання у віддалені пн. або сх. регіони імперії.

Уже на поч. 1860-х рр. у діяльності укр. Н. поряд з ліберально-демократ. культурництвом почала виявляти себе радикально-демократ., політ. тенденція. Це явище простежується у виданні київ. громадівцями О.Стояновим, К.Шейковським, М.Константиновичем, О.*Лашкевичем* та ін. рукописного ж. «Самостійне слово», у наявності носіїв «лівих», більш радикальних поглядів, таких, як діячі Київ. громади А.*Красовський*, В.Синьогуб, Полтав. громади — В.Лобода та В.Щелкан, Черніг. громади — В.*Білозерський*, І.Маслаковець, О.*Тищинський* та ін. Багато хто з цих діячів мав зв'язки з рос. революц. демократами-землевольцями, отримував у них нелегальні *«Колокол»,* «Полярную звезду», землевольські видання.

Бурж. реформи 1860—70-х рр. не змінили імперської сутності рос. монархічного режиму, який був традиційним і жорстоким ворогом національно-визвол. руху. Перманентні звинувачення укр. діячів у «сепаратизмі», що супроводжувалися поліцейськими репресіями, безперечно, перешкоджали виробленню заг. політ. програми нац. руху того періоду. Це стало однією з істотних причин переходу частини укр. молоді на позиції рос. соціально-революц. *народництва*, зумовило млявість та ідейну слабкість руху демократ. українства. По-друге, поміркованість державницько-політ. позицій в ідеології народолюбства пояснюється народолюбними ілюзіями, певною ідеалізацією селянства.

Посилення антиукр. політики рос. царату, розчарування певної частини укр. народолюбної молоді в суто легальному культурництві за умов зміцнення консервативно-охоронної тенденції держ. курсу, зростання популярності радикальних і соціаліст. ідей, виїзд укр. політ. діяча М.*Драгоманова* в еміграцію і організація ним за кордоном укр. вільної преси, зв'язки із західноукраїнським та загальноросійським суспільними рухами — усе це сприяло ідейній та орг. кристалізації політ. течії в укр. нац. русі вже в 1-й пол.1870-х рр.

Організаційно укр. політики оформилися в межах «Молодої громади», яка постала на поч. 1870-х рр. і об'єднала понад 50 осіб. Типовими репрезентантами цього народолюбного осередку були Ф.Винниченко, М.Драгневич, Р.Житецький, К.Юр'єв та ін. Ідейному оформленню політ. течії серед укр. Н. сприяли представники лівого, радикально-демократ. крила київ. «Старої громади», зокрема М.Драгоманов, С.*Подолинський*, Ф.*Вовк*, О.*Русов* та ін. Вони часто діяли спільно з молодогромадівцями, а деякі одночасно були в обох громадах. Діячі такого типу мали контакти й співпрацювали з рос. радикалами. Спільна діяльність характерна й для «старої» та «молодої» одеських громад. Одес. громадівці Л.Смоленський, Є.Борисов, М.Ковалевський, В.Мальований, Я.*Шульгін* також підтримували контакти, а іноді й спільно діяли з рос. народниками. Співпраця укр. Н. і рос. соціал-революц. народників тривала і в 1880-х рр.

Укр. Н. *Києва* взаємодіяли з прихильниками рос. ліберального народництва, зокрема з О.Ліндфорсом, І.*Петрункевичем* та ін., які не тільки переймалися земсько-конституційними ідеями, а були схильні до контактів як з рос. радикалами, так і з укр. поступовцями. Спробою знайти спільний шлях для осягнення конституційної реформи став київ. з'їзд представників «лібералів», «українофілів» та «революціонерів» наприкінці 1878, але порозуміння не було досягнуто.

У 1880—90-х рр. найбільш помітними центрами культурницько-просвітницької та наук. діяльності укр. Н. були Київ., Одес. та Черніг. громади. Важливим об'єднавчим центром укр. народолюбних сил став ж. «Киевская старина» (1882—1906), що видавався Київ. громадою. Водночас серед укр. Н. 1880-х рр. були й ті, хто прагнув поєднувати націонал-культурницьку працю з політ. діяльністю (київ. гурток О.Доброграєвої (1885—87). Незабаром цей гурток приєднався до ін. укр. гуртка — «молодих політиків», який діяв у Києві з 1885—86.

У 1890-х рр. відбувався більш масовий перехід нового покоління укр. Н. від аполітичного нац. культурництва до політ. діяльності. Цьому сприяло заснування політ. орг-ції *«Братерство тарасівців»* (1891—98).

Важливим заходом у справі консолідації укр. Н. стало проведення з ініціативи В.Антоновича та О.Кониського восени 1897 з'їзду *Загальної української безпартійної демократичної організації* (ЗУБДО), до складу якої відразу ж увійшли «Братерство тарасівців», Полтав. та Черніг. громади, *Українська соціал-демократія* І.*Стешенка*, дещо пізніше — Київ., Одес. й Петерб. громади. ЗУБДО прагнула поширити свій вплив і на таке нове явище, як укр. студентські громади. Наприкінці 19 ст. лави укр. Н. налічували 438 осіб, з яких більше 100 діяли в Києві. На поч. 20 ст. діяльність укр. Н. у рамках громад тривала в Києві, *Одесі*, *Чернігові*, *Полтаві*, *Санкт-Петербурзі* та ін. містах.

Літ.: *Іванова Р.П.* Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (друга половина XIX ст.). К., 1971; *Волощенко А.К.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70 — на початку 80-х років XIX ст. К., 1974; *Борисенко В.Й.* Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60—90-х роках XIX ст. К., 1980; *Шип Н.А.* Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. К., 1991; Нариси з історії українського національного руху. К., 1994; *Світленко С.І.* Народництво в Україні 60—80-х років XIX століття: Аналіз публікацій документальних джерел. Дніпропетровськ, 1995; *Його ж.* Народ-

А.-С. Нарушевич.

Ш.-А.-Н.-О. де Нассау-Зіген.

ницький рух в Україні 1860—1880-х років: Аналіз джерел архівних фондів Росії. Дніпропетровськ, 1996; *Ульяновський В., Короткий В.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи. К., 1997; *Катренко А.М.* Український національний рух XIX ст., ч. 2. 60—90-ті роки XIX ст.: Навчальний посібник. К., 1999; *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. К., 1999; *Світленко С.І.* Народництво в Україні 60—80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Дніпропетровськ, 1999; *Круглашов А.* Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці, 2000; *Катренко А.М., Катренко Я.А.* Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60—90-ті рр. XIX ст.). К., 2003; *Наумов С.О.* Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. — лютий 1917 р.). Х., 2006; *Світленко С.І.* Суспільний рух на Катеринославщині у 50—80-х роках XIX століття. Дніпропетровськ, 2006; *Його ж.* Світ модерної України кінця XVIII — початку XX століття: Збірник наукових праць. Дніпропетровськ, 2007.

С.І. Світленко.

НАРУШЕ́ВИЧ (Naruszewicz) **Адам-Станіслав** (20.10.1733—06. 07.1796) — польс. історик, поет, політ. діяч. Н. біля м. Логішина (нині Пінського р-ну Брестської обл., Білорусь). Навч. у Віленській академії, від 1755 — її професор. Від 1790 — катол. єпископ у *Луцьку.* У період Чотирирічного сейму — прихильник поміркованих реформ, виступав, у т. ч. у своїх літ. творах, проти феодально-магнатської анархії, за встановлення в Польщі міцної королів. влади. Підтримав *Конституцію Речі Посполитої Третього травня 1791.* 1787 супроводжував польс. короля *Станіслава-Августа Понятовського* в його подорожі до *Канева* на зустріч з рос. імп. *Катериною II*, того ж року видав цікавий щоденник цієї подорожі.

Автор 7-томної «Історії польського народу», доведеної до 1386. Для її написання розпочав накопичувати джерельні матеріали, зібрав величезну їх кількість (38 270 копій документів), які склали 231 том («Теки Нарушевича»). Тут були матеріали з королівських і магнатсько-шляхетських архівів. У них міститься й багато документів щодо історії України: «Руська хроніка», написана для брацлавського *підкоморія* кн. Четвертинського укр. мовою 1629 на основі давньорус. літописів і доведена до 1621, велика кількість документів з вишневецького архіву Мнішеків та ін. Чимало документів стосуються періоду національно-визвол. війни укр. народу 1648—54. В «Історії польського народу» Н. зробив спробу вперше критично переосмислити минуле своєї країни, очистивши її історію від домислів і легенд, які виникли на основі не завжди достовірних свідчень деяких хроністів.

Один з основоположників *класицизму* в польс. літературі. Автор багатьох сатиричних творів (зокрема «Убогий літератор», 1773), в яких гостро висміював магнатство, шляхетський *сарматизм.*

П. у м. Янів Підляський (нині Любельського воєводства, Польща).

Тв.: Dziennik podrozy krola Jegomosci Stanislawa Augusta na Ukraine i do inych ziem koronnych roky 1787, dnia 23 lutego rozpoczetej, a dnia 22 lipca zokonczonej, cz. 1—2. Warszawa, 1788; Historia narodu polskiego od poczatku chrzescijanstwa, t. 2—7. Warszawa, 1803—04; t. 1, cz. 1—2. Б/м, 1824.

Літ.: *Grzybowski S.* Teki Naruszewicsa: Alta regum et populi Poloni. Wroclaw, 1960; *Krolikowska M.* Szkola naruszewiczowska i jej miejsce w historiografii polskiej XIX wieku. Warszawa, 1989.

І.Т. Лісевич.

НАССА́У-ЗІ́ГЕН Шарль-Анрі-Ніколя-Отто де (1745—19.04.1808) — принц нім. катол. герцогської лінії Зіген, рос. адмірал, дипломат, мандрівник. Н. в Серапонте (Пікардія, Франція). У 14-річному віці поступив добровольцем на французьку військ. службу. Воював під час *Семилітньої війни 1756—1763.* Супроводжував франц. мореплавця Л.-А. де Бугенвіля в його навколосвітній подорожі (1766—69). 1780 одружився з Кароліною Гоздською — великою польс. землевласницею, яка володіла землями на *Поділлі.* У Польщі Н.-З. отримав індегенат, тобто його іноз. дворянство було урівняне з польс. шляхетством. Часто проживав у с. Тинна (нині село Дунаєвецького р-ну Хмельн. обл.) — мальовничому маєтку дружини. Перебуваючи на Поділлі, досліджував можливість доставляти польс. товари через річище р. Дністер в мор. порти Середземномор'я. Познайомився із кн. Г.*Потьомкіним*, який запропонував йому взяти участь у подорожі рос. імп. *Катерини II* до Криму, що була запланована на 1787. Зустріч з імператрицею відбулася взимку 1787 в *Києві.* 1788 брав участь у боях із турками: командував під *Очаковим* гребним флотом Росії, при взаємодії з парусною ескадрою контр-адмірала П.Джонса (нац. героя США, запрошеного імп. Катериною II на рос. службу) та армійськими частинами генерал-аншефа О.*Суворова.* Потім служив рос. таємним агентом у Франції та Іспанії, домагався укладання союзу між *Російською імперією*, Австрією, Францією та Іспанією. Місія була невдалою.

Повернувшись до Росії, взяв участь у шведсько-рос. війні 1789—90. Був призначений головнокомандуючим галерним флотом, розбив швед. галерний флот при Свенкзунді (13 вересня 1789). Отримав ще одну перемогу над шведами у Виборзькій бухті разом із парусною ескадрою адмірала В.Чичагова. Через рік вщент був розгромлений шведами при тому ж Свенкзунді (3 червня 1790). Вийшов у відставку, повернув свої рос. ордени Катерині II. Безвиїзно жив у с. Тинна, лише двічі покидав маєток: вперше для участі в похоронах рос. імп. Катерини II, а вдруге — для зустрічі в Парижі (Франція) із франц. імп. *Наполеоном I* Бонапартом (обговорював із ним можливість спільного походу рос. і франц. військ на Індію).

П. у маєтку Тинна.

Тв.: Le prince Charles de Nassau-Siegen d'apres sa correspondance originale inedited de 1784 i 1789. Paris, 1893.

Літ.: Oeuvres du prince de Ligne, vol. 2. Paris, 1860; Нассау-Зиген. В кн.: Энциклопедия Брокгауза и Ефрона, т. 20а. СПб., 1897; *Костомаров Н.И.* Последние годы Речи Посполитой. В кн.: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений, кн. 7, т. 17—18. СПб., 1905; *Брикнер А.Г.* История Екатерины Второй. М., 2005; *Феодосьев С.* Останній паладін Європи. «Дзеркало тижня», 2006, 30 грудня.

П.В. Голобуцький, Ш.К. Мясоутов.

НАТІ́ЄВ Олександр (1873—1919) — військ. діяч. Закінчив Костянтинівське військ. уч-ще в *Санкт-Петербурзі*, Михайлівську артилер. академію. Учасник *Першої*

світової війни, генерал-майор, начальник 4-ї українізованої артилер. бригади.

В укр. армії з кінця 1917. Сформував окремий загін, який брав участь у січневих боях в *Києві* (1918). З лютого 1918 — інспектор артилерії Окремого Запоріз. загону. З березня — командир *Запорізької дивізії Армії УНР*, *Запорізького корпусу Армії УНР*. У період *Української Держави* — командир Запоріз. бригади. У жовтні 1918 звільнений з посади. Переїхав на Кавказ, де займався формуванням добровольчих антибільшовицьких загонів. Загинув у бою.

Літ.: *Монкевич Б.* Слідами новітніх запорожців. Львів, 1928; Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Львів, 1992.

А.О. Буравченков.

НА́ТО — див. *Північноатлантичний альянс.*

НАТУРА́ЛЬНЕ ГОСПОДА́РСТВО — госп-во, осн. вироб. діяльністю якого було задоволення госп. та особистих потреб членів певних соціально-територіальних спільнот (первісної громади, великої патріархальної сім'ї, сусідсько-великосімейної (землеробської) громади, територіальної (сусідської) громади, нерозділеної (дворищної) та простої сімей, помістя феодала), а не продаж чи обмін додаткового (такого, що вироблявся понад мінімальну норму, необхідну для функціонування спільноти) продукту. В осередках з Н.г. весь виробничо-споживчий цикл мав переважно замкнутий характер (від виготовлення засобів вир-ва та створення необхідного й додаткового продукту до їхнього розподілу і споживання). Існування Н.г. зумовлювалося низьким рівнем продуктивності праці, де не створювалося передумов для стійкого надходження достатньої кількості додаткового продукту, нерозвиненістю урбаністичних процесів, вироб. спеціалізації та торгівлі. У сел. середовищі Н.г. домінувало практично до 19 ст. та фрагментарно збереглося до поч. 20 ст.

Літ.: *Лучицкий И.В.* Общинное землевладение в Малороссии. «Устои», 1882, № 7; *Ковалевский М.* Общинное землевладение в Малороссии. «Юридический вестник», 1885, № 1; *Ефименко А.Я.* Дворищное землевладение в Южной Руси. «Русская мысль», 1892, кн. 4—5; *Леонтович Ф.* Крестьянский двор в Литовско-русском государстве, вып. 1. СПб., 1897; *Довнар-Запольский М.* Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. К., 1905; *Владимирский-Буданов М.Ф.* Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI в. В кн.: Сборик статей и материалов по истории Юго-Западной России, т.1. К., 1911; *Мишко Д.І.* Соціально-економічні умови формування української народності. К., 1963; *Семенов Ю.Н.* Первобытная коммуна и соседская крестьянская община. В кн.: Становление классов и государства. М., 1976; *Тимощук Б.А.* Восточнославянская община VI—X вв. н. э. М., 1976; История крестьянства в Европе. М., 1986; История крестьянства СССР, т. 2. М., 1990; *Колесников А.Г.* Трипольское общество Среднего Поднепровья: Опыт социальных реконструкций в археологии. К., 1993; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998; *Hurbyk A.* Wspólnota wiejska na Ukrainie w XIV—XVIII w.: Ewolucja podstawowych form spoleczno-terytorialnych. «Przegląd Historyczny», 1999, t. 90, z. 1; *Гурбик А.* Типологія української середньовічної сім'ї в контексті еволюції територіальної громади XIV—XVI ст. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики, ч. 4, частина 2. К., 2000.

А.О. Гурбик.

НАУКО́ВЕ ТОВАРИ́СТВО І́МЕНІ ШЕВЧЕ́НКА — найстаріша укр. громад. наук. орг-ція. Заснована 11 грудня 1873 (на цей день припадає затвердження статуту Галицьким намісництвом) спершу як Т-во ім. Шевченка, а 13 березня 1892 — як Наук. т-во ім. Шевченка (статут затверджено 16 листопада 1892).

Засновниками т-ва були діячі к-ри і вчені Сх. України. Місце заснування т-ва — *Львів*, оскільки інтелектуали України, поділеної між *Російською імперією* та *Австро-Угорщиною*, знайшли на зх. укр. землях порівняно кращі умови праці. У той час на сх. землях уже діяв *Валуєвський циркуляр 1863*, яким не визнавалася самостійність *української мови* і заборонялося друкувати нею наук. літературу. Появу т-ва стимулювали не лише невідрадні обставини для українства, а й загальнослов'ян. рух відродження в Європі, зокрема, у Сербії, Чехії, Польщі й Хорватії, і водночас — поява ряду слов'ян. нац. т-в і орг-цій. У Сх. Україні ініціатором заснування Т-ва ім. Шевченка у Львові був О.*Кониський.* З-поміж фундаторів зі Сх. України були В.*Антонович*, М.*Драгоманов*, К.*Михальчук*, П.*Куліш*, І.*Нечуй-Левицький*, у *Західній Україні* — С.*Качала*, К.Сушкевич, Д.Гладилович, О.*Огоновський* та ін. Засновниками і меценатами т-ва були Є.*Милорадович* зі *Скоропадських*, Д.Пильчиков, М.Жученко і 32 жертводавці-галичани, а також т-во *«Січ» у Відні.*

Діяльність НТШ, зокрема його історіографія, поділяється на кілька умовних етапів, в основі яких лежать хронологія і, відповідно, умови розвитку т-ва. **Початковий (перший) етап** стосується діяльності Т-ва ім. Шевченка (1873—92), яке ще мало назву «літературне» або «літературно-наукове». Згідно з першим статутом т-ва воно ставило перед собою скромні завдання «спомагати розвій руської словесности». До пріоритетів належала видавнича справа, а саме: популяризація через друковане слово знань серед народу, публікація худож. і фольклорних творів, літературно-істор. критичних праць. Статут Т-ва ім. Шевченка опрацювали Д.Пильчиков і М.Драгоманов, але під час його затвердження, згідно із правовими положеннями й вимогами Галицького намісництва (оскільки місцезнаходженням був Львів), його підписали тільки репрезентанти Зх. України. Крім згаданих С.Качали, К.Сушкевича й О.Огоновського, під документом поставили підписи Т.Барановський, М.Димет, М.Коссак, Л.Лукашевич і Ю.*Романчук*. Праця в т-ві почалася з лютого 1874, коли була придбана друкарня. Перші заг. збори скликано 4 червня 1874.

Будинок Наукового товариства імені Шевченка у м. Львів по вул. Чарнецького, 24—26. Фото 1935.

Головою т-ва було обрано Корнила Сушкевича (1874—85), пізніше головами обирались Сидір Громницький (1885—87, 1889—91), Дем'ян Гладилович (1887—89, 1891—92), Юліан *Целевич* (1892, помер того ж року). Упродовж 1874—92 т-во видало понад 50 книг і брошур різної тематики і спрямування, зокрема побутово-госп. та загальноосвіт. характеру, а також такі праці, як «Студії з ділянки руської мови» нім. мовою (1880), де джерельно під різним кутом зору доводилася самостійність і рівноправність укр. мови серед ін. слов'ян. мов, «Історія літератури руської...» О.Огоновського (5 т., 7 ч., 1887—93), що відображає «визначну сторінку у нашій науці про літературу» (М.*Возняк*), «Австро-руські спомини» за 1867—77 (ч. 1—4, 1889—90) М.Драгоманова та ін. Т-во друкувало шкільні підручники (переважно на замовлення), літературно-наук. часописи — «*Правду*» (спорадично) і «*Зорю*» (від 1885), «Часопись правничу» (3 т., 1889—91). НТШ стало на той час притулком українства, де «змогло сховатися бідолашне українське письменство від утиску російського централізму» (С.О.*Єфремов*).

Другий етап (1892—1913) почався з реорганізації Т-ва ім. Шевченка в інституцію з чіткою наук. програмою під назвою «Наукове товариство імені Шевченка», яка поставила перед собою різноаспектні, міждисциплінарні завдання, що реалізувалися в спеціально сформованих наук. підрозділах. Цього вимагала об'єктивна потреба в розвитку науки, у т. ч. нац. науки в контексті загальноєвроп. суспільно-культ. і наук. поступу. Зі створенням НТШ звертатися до наук. традицій Європи стало об'єктивною потребою: «Ми не повинні закривати очей на те, що діється в інших країнах, — писав І.*Франко*, — ми мусимо постійно знайомитися з науковими здобутками інших народів [...] Це, передовсім, відноситься до тих народів, в яких наука давно розвивається, приміром, Німеччині, Франції; є вже вона нині в чехів...» У цьому контексті перед т-вом ставилися ще принципові питання, які мали наук. і політ. значення. По-перше, потреба продуманій організації нац. науки та її поступовий вихід на рівень європ. держ. народів. Для досягнення цього було потрібне теор. підґрунтя, на якому можна було б не лише декларувати статутні завдання т-ва як наук. інституції, а й узагальнювати нагромаджені роками історичні, мовознавчі, фольклорні, етногр., археол. та ін. матеріали з укр. теренів. Це однаковою мірою стосувалося і природознавчо-мат. наук, теор. і прикладної медицини. Саме тоді в Україні склався значний високоосвічений кадровий потенціал, який, на жаль, не будував нац. науки і якого в різних формах використовували сусіди. Загалом, для розбудови власної науки також бракувало досвіду як у теоретичному, так і в прикладному аспектах.

По-друге, т-во як єдиний репрезентант наук. українства кінця 19 — перших десятиліть 20 ст., мало за мету заявити про свій народ, його історію і к-ру перед світом. У ситуації, яка випала на долю України, поділеної на Східну й Західну, принципово важливим було показати істор. територію укр. народу, а поряд — єдність мови, єдність побуту і к-ри взагалі. НТШ, обґрунтовуючи ці питання, вийшло на пряму конфронтацію з колонізаторськими урядами, будуючи власну концепцію історії України, вело широкомасштабну видавничу діяльність і безкомпромісно пропонувало укр. мову як мову міжнар. з'їздів, конференцій і *археологічних з'їздів*, що проводилися в Україні. Тим часом І.Франко, В.*Гнатюк*, С.*Томашівський* та ін. заявили перед світом: «І ми в Європі».

Перетворення т-ва на наукове зініціював видатний громад. діяч і письменник О.*Кониський*, його підтримали В.Антонович, О.*Барвінський*, Д.Гладилович, О.Огоновський та ін. 13 березня 1892 прийнято новий статут т-ва (затверджений Галицьким намісництвом 16 листопада 1892), згідно з яким наук. програма праці, порівняно з минулим, істотно розширювалася й торкалася безпосередніх досліджень із філології, історії, археології України, мистецтвознавства, етнографії, права, багатьох природничих наук, математики й медицини тощо. Дещо пізніше в Статуті НТШ (1898) мовиться: «Цілею Товариства є плекати та розвивати науку і штуку [мистецтво] в українсько-руській мові, збирати та зберігати різні наукові предмети та пам'ятки старовини України-Руси. До сеї цілі мають вестися: 1. наукові досліди: а. з філології і етнографії — руської і славянської, з історії українсько-руського письменства і штуки [мистецтва]; б. з історії, географії і археології України-Руси, а також з наук філософічних, економічних і правничих; в. з наук математичних, природописних і лікарських; 2. відчити і розмови наукові; 3. з'їзди учених, літератів і артистів, наукові подорожі і екскурсії; 4. видавання наукових видавництв періодичних і неперіодичних; 5. премії і підмоги ученим і літератам; 6. удержування бібліотеки і музея; 7. удержу-

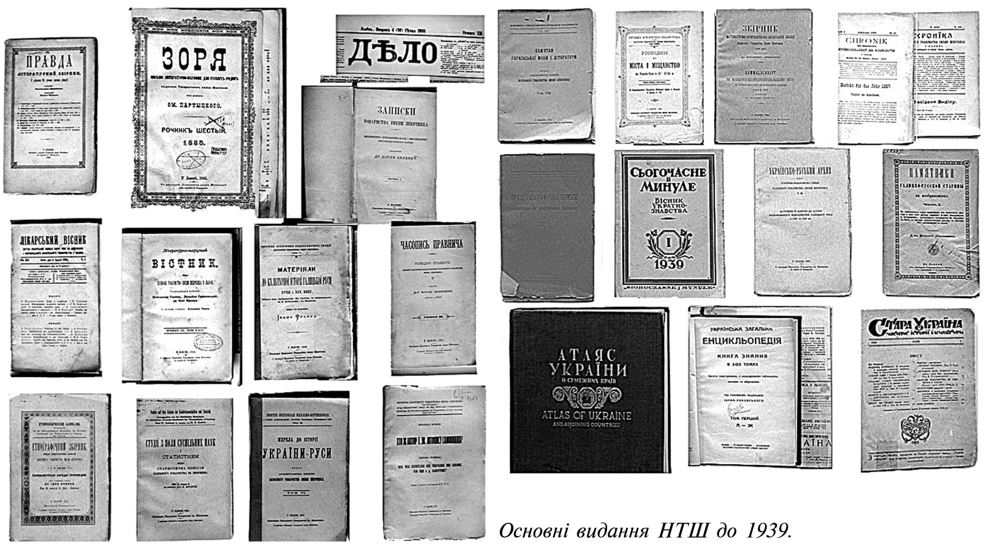

Основні видання НТШ до 1939.

Управа і члени Наукового товариства імені Шевченка у м. Львів. Бл. 1931.

вання власної книгарні і друкарні». Ці програмні завдання заклали основи праці т-ва на багато років.

За зразками тогочасних західноєвроп. академій наук НТШ поділено на наук. секції: історично-філософічну, філол. та математично-природописно-лікарську. Для глибшої диференціації наук. спеціальностей у рамках секцій створено комісії. Керував НТШ Виділ (Президія) на чолі з головою і наук. секретарем. 1892 т-во очолював Юліян Целевич, 1893—97 — Олександр Барвінський, 1897—1913 — Михайло *Грушевський*. Наук. завдання стали осн. метою т-ва вже від початку, хоч особлива активність у праці під цим оглядом розпочинається із приїздом до Львова М.Грушевського (1894), зокрема після його обрання головою НТШ 1897. Сприяли цьому винятковий науково-орг. хист М.Грушевського та його тісна співпраця з І.Франком (головою Філол. секції НТШ), І.*Верхратським*, згодом — із В.*Левицьким* (голови Математично-природописно-лікарської секції НТШ) та В.М.*Гнатюком*, який, крім секретарської роботи, працював над етнографічно-фольклорними дослідженнями та готував видання, котрі стосувалися не лише названих галузей наук. Загалом т-во ретельно враховувало також практичний бік праці в контексті перспективи свого розвитку. 1898 мовиться, що мета НТШ «стати осередком наукової роботи на своїй рідній мові, особливо в галузях, безпосередньо зв'язаних з нашим краєм і народом, скупити коло себе якнайширший круг наукових робітників, вірних народним інтересам, організувати наукову роботу й у тій організації виховувати нових робітників, нові наукові кадри — сю мету [...] розвиватиме Товариство [...] енергічно і успішно, незважаючи на тяжкі перепони, які стрічає на своїй дорозі» (М.Грушевський).

Розбудові т-ва сприяли відкриті меценатами грошові фонди, зокрема, Фонд П.Пелехина, Т.Дембицького, О.Кониського, М.Грушевського, О.Огоновського, А.Бончевського та фонди ім. Мордовця, І.Котляревського та ін. Надавав значні дотації т-ву й уряд Австро-Угорщини. НТШ створило штатний секретаріат, бібліографічне бюро, купило 1898 і 1912 два триповерхові будинки. На кінець 19 ст. були уточнені осн. напрями дослідницької роботи (оновлений статут 1898 з редакціями 1903—04) з акцентом на гуманітарні науки, визначалися засади членства в т-ві, які базувалися лише на наук. кваліфікаціях: звичайний член, дійсний член, а згодом — почесний член. Наприкінці 19 ст. т-во об'єднувало прибл. 200 членів з усіх укр. земель. Перший корпус дійсних членів обрано 1 червня 1899, до нього увійшло 32 особи, від історично-філософічної секції — В.Антонович, Ф.*Вовк*, М.Грушевський, С.*Дністрянський*, М.Зобків, К.*Левицький*, В.*Охримович*, Ю.*Сіцінський*, П.Стебельський, О.*Терлецький*, С.*Томашівський*, Я.*Шульгін*; від філол. секції — О.Барвінський, В.Гнатюк, М.*Дикарів*, І.Кокорудз, О.*Колесса*, О.Кониський, В.Косовський, С.*Смаль-Стоцький*, К.*Студинський*, І.Франко; від математично-природописно-лікарської секції — Г.*Величко*, І.Верхратський, І.*Горбачевський*, О.Дакура, В.Левицький, П.Огоновський, Є.Озаркевич, І.*Пулюй*, Щ.Сельський, О.Чеховський.

1892 засновується на професійно-наук. основі *Бібліотека Наукового товариства імені Шевченка у Львові* (комплектування б-ки спрямоване переважно на наук. літературу), яка до *Першої світової війни* налічувала прибл. 300 тис. книжок і журналів; 1893 — *Музей Наукового товариства імені Шевченка* (згодом — музеї), який на поч. 20 ст. займав 14 кімнат, де експонувалися предмети археології, етнографії, природознавства, образотворчого мист-ва; 1905 — книгарня НТШ з філіалами в *Києві*, *Харкові*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*) та 5-ма відділеннями в зх. укр. землях. Тоді відбулося переоснащення друкарні, 1903 відкрито власну палітурню.

З кінця 1890-х рр. розпочалися активні зв'язки НТШ із зарубіжними наук. установами, навч. закладами, т-вами, бібліотечними центрами та ін. НТШ стало також своєрідним ун-том для молоді, а на кошти Є.*Чикаленка*, В.*Симиренка*, М.*Аркаса* та ін. збудувало Академічний дім і 1907 передало його молоді. Водночас студенти отримували стипендії й грошові допомоги. Проте особлива увага т-ва зосередилася на видавничій діяльності. Формувалися перші серійні і водночас друковані одинарні (монографічні) видання. Виходили *«Записки Наукового товариства імені Шевченка»* («Записки НТШ»; 116 т., 1892—1913), які спочатку були органом 3-х секцій, а від 1897 — Історично-філософічної та Філол. секцій; *«Хроніка Наукового товариства імені Шевченка»* («Хроніка НТШ», 56 ч., кілька чисел на рік, 1900—13; паралельно для популяризації праці НТШ вона виходила нім. мовою). Історично-філософічна секція видавала *«Збірник Історично-філософічної секції Наукового товариства імені Шевченка»* (14 т., 1898—1900, 1902—03, 1905—07, 1909—10, 1913, у рамках збірника вийшла «Історія України-Руси»

М.Грушевського в 11-ти кн.); серію збірників «Студії з поля суспільних наук і статистики» (3 т.; 1909—10, 1912); Археогр. комісія цієї секції — *«Жерела до історії України-Руси»* (10 т., 1895, 1897—98, 1901, 1903, 1908, 1911, 1913); *«Українсько-руський архів»* (9 т., 1906—07, 1909—13). Окремо виходили деякі тематичні збірники та монографії, перший україномовний «Словар правничий» К.Левицького (1894); 1895—1904 під егідою НТШ продовжувала друкуватися *«Руська історична бібліотека»* (10 т., 1893—98, 1901—04). Над підготовкою цих видань працювали М.Грушевський, О.Барвінський, С.Томашівський, І.Франко, М.*Кордуба*, І.*Джиджора*, І.*Кревецький*, В.*Герасимчук*, І.*Крип'якевич* та ін. Видавали свої праці Правнича комісія НТШ, Історично-філософічна секція НТШ. Серії праць друкувала Філол. секція НТШ, яку очолював І.Франко: «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» (7 т., 1896—99, 1902, 1906, 1910, 1912), «Збірник Філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка» (17 т. (два здвоєні), 1898—1903, 1905—07, 1909—10, 1912), та Етногр. комісія тієї ж секції — *«Етнографічний збірник»* (34 т., 1895—1902, 1904—12), «Матеріали до українсько-руської етнології» (15 т., 1899—1910, 1913). У підготовці їх найактивнішу участь, крім І.Франка, брали В.Гнатюк, Ф.*Вовк*, В.Охримович, Ф.*Колесса*, І.Колесса, О.Роздольський, В.*Шухевич* та ін. Філол. секція випускала також «Українсько-руську бібліотеку» творів укр. письменників (8 т., 1902, 1906, 1908, 1910—11), 1898—1905 — час. *«Літературно-науковий вісник»*, низку ін. українознавчих видань. З'явилися перші публікації Математично-природописно-лікарської секції НТШ, майже всі комісії якої працювали над виробленням нац. термінології для відповідних наук; виходив «Збірник Математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імені Шевченка» (16 т., у 23 кн., 1897—1903, 1905, 1907—10, 1912—13). 1909 засновано Бібліографічну комісію НТШ (1934—39 — Бібліологічна комісія НТШ), згодом — Видавничу комісію НТШ, яка співпрацювала з усіма секціями. Бібліографічна комісія НТШ видавала «Матеріали до української бібліографії» (3 т., 1909—11). Уже на переломі 19—20 ст. т-во мало значні наук. досягнення, сотні надрукованих праць, що набули всеукр. значення і одержали міжнар. визнання. «Завдяки енергійній праці галицьких русинів і тій моральній допомозі, яку вони потихо черпають з Росії [читай — «Східної України»] заповідається, що з часом воно зможе розвинутися у русинську академію наук» (В.*Ягич*), НТШ — «головне вогнище української науки» (О.Брікнер). Працю НТШ під кер-вом М.Грушевського (у тісній співпраці з І.Франком, В.Гнатюком та ін. членами НТШ) зараховано до феномену нац. науки і «золотої» доби т-ва серед слов'ян. народів, «це найсвітліша доба у розвитку товариства» (І.Крип'якевич). За цих умов під кер-вом М.Грушевського сформувалася Львівська істор. школа, яка налічувала прибл. 20 осіб, а серед її членів були А.Андрохович, М.Андрусяк, Б.Барвінський, Є.Барвінський, М.Бордун, В.Герасимчук, І.Джиджора, М.Кордуба, І.Кревецький, І.Крип'якевич, С.Рудницький, М.*Тершаковець* та ін. Відповідно до засад школи працювали С.Дністрянський, О.*Терлецький*, С.*Томашівський*, також «наукові робітники» філологічної та ін. гуманітарних наук. На 1913 НТШ вело обмін книжками і часописами з 236 наук. установами, навч. закладами, суспільно-громад. орг-ціями й т-вами багатьох країн світу. У взаєминах із зарубіжними країнами НТШ бачило запоруку розвитку науки та поступу рідного народу.

Третій етап діяльності НТШ припав на кін. 1913 — 1945 і характеризується як наук. досягненнями, так і спадом у дослідницькій і видавничій роботі. Із 2-ї пол. 1913 до 1920 обов'язки голови т-ва виконував Степан Томашівський, пізніше головами обиралися: 1921—25 — Василь *Щурат*, 1925—31 — Кирило Студинський, у 1931—35 — Володимир *Левицький*, 1935—40 — Іван Раковський. Діяльність НТШ перервала І світ. війна, 1914—15 т-во, зокрема музей, друкарня, б-ка, було зруйноване. Багато його членів не повернулися з фронтів, а після польс. окупації Львова почався відплив наук. сил в ін. країни. Війна зірвала проектовані заходи з приводу створення на базі НТШ (1916) Укр. академії наук. На поч. 1920-х рр. почалися адміністративно-політ. утиски т-ва польс. властями й великі фінансові труднощі. Однак праця в НТШ не припинялася. 1920—26 члени т-ва, окрім власних наук. проектів, створили альтернативу до санаційної вищої освіти, організувавши *Львівський таємний український університет*, Львів. таємну політехніку, в яких викладали члени НТШ. 1920—30 обсяги науково-видавничої продукції, порівняно з попереднім етапом, були меншими. Протягом 1915—39 вийшло 37 т. (із них 8 здвоєних) «Записок НТШ», 17 ч. (6 здвоєних) «Хроніки НТШ», продовжували виходити започатковані до І світ. війни ін. серійні видання: «Збірник Історично-філософічної секції НТШ» (3 т., 1914, 1927, 1934); «Українсько-руський архів» (6 т.; 1 здвоєний; 1914, 1920—21, 1924—25); «Збірник Правничої комісії Наукового товариства імені Шевченка» (3 ч., 1925, 1927, 1929); «Студії з поля суспільних наук і статистики» (2 т., 1921, 1938); «Етнографічний збірник» (6 т.; 2 здвоєні; 1914, 1916, 1929); «Матеріали до українсько-руської етнології» (7 т., 1916, 1918—20); «Збірник Філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка» (5 т., 1917, 1925, 1929—30, 1937); «Збірник Математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імені Шевченка» (15 т.; 3 здвоєні; 1916, 1919, 1922, 1925—30, 1934, 1937—38); «Лікарський вісник» (5 річників, 1920, 1939); «Збірник Фізіографічної комісії Наукового товариства імені Шев-

Установчі збори з відновлення діяльності НТШ в Україні. Львів, 21 жовтня 1989.

ченка» (7 вип., 1925—38); «Матеріали до української бібліографії» (4 т., 1930). Водночас, відповідно до потреб часу, створено комісії нової історії України, археології, статистики, мови, термінологічну комісію, комісії класичної філології, шевченкознавства, історії штуки (мист-ва) та ін. Серед нових видань НТШ з'явилися «Праці Комісії класичної філології» (1 т., 1919); «Праці Комісії шевченкознавства» (2 т., 1931—33); виходили часописи «*Стара Україна*» (1924—25), «Українська музика» (4 номери, 1939), «*Сьогочасне і минуле*» (1939, 4 номери; 1 здвоєний) та ін.

Разом із ін. видавничими проектами при т-ві засновано час. «Українська музика» (1939, ч. 1—4, з 1937 — у *Стрию*), вийшли у світ (1937) велика колективна праця «Атлас України й сумежних країв» і «Географія України» під редакцією В.*Кубійовича.* Почалася активна співпраця з ВУАН, зокрема, підготовка спільних видань, опрацювання єдиного для України правопису, що активно тривало до поч. 1930-х рр. ВУАН надала багатьом дійсним членам НТШ у Львові звання академіків: С.Смаль-Стоцькому (1918), В.Гнатюкові (1924), К.Студинському (1924), С.Дністрянському (1926), І.Горбачевському (1927), М.Возняковi, Ф.Колессі та В.Щуратові (1929). Із 1921 при НТШ організовуються н.-д. установи — Ін-т нормальної і патологічної психології (керівник — С.Балей), Ін-т бактеріозно-хімічних дослідів та лікарського аналізу крові (керівник — М.*Музика*), розмежувалися на базі раніше єдиного 3 музеї — культурно-істор. (із відділами археології, етнографії, істор. пам'яток, образотворчого мист-ва і нумізматики), природописний (прибл. 75 тис. каталогізованих предметів) та укр. війська. На 1939 б-ка НТШ (крім архіву, картографічної і фотографічної колекцій) налічувала понад 200 тис. томів.

За 1873—1939 НТШ випустило 591 том різних серійних видань, 352 одинарні наук. праці, підручники і карти, 103 номери літературно-громад. та літературно-мистецьких журналів, 95 назв худож. творів, 31 інформаційне видання. За цей період корпус дійсних членів становив загалом понад 220 осіб — найвизначніших укр. діячів науки і к-ри. У 20 ст. НТШ співпрацювало і вело обмін книжками і часописами із прибл. 300 наук. центрами і б-ками світу. Спостерігається також тісна співпраця членів НТШ з діячами науки і к-ри багатьох країн (про це свідчить велика кореспонденція). Форма контактів проявлялася в обміні наук. розвідками для публікації закордонних дослідників у НТШ і, навпаки, спільній участі в міжнарод. конгресах і з'їздах, сприянні закордонної професури в навчанні студентів-українців. Із різних закордонних академій, наук. інституцій, навч. закладів (сягаючи пізнішого еміграційного періоду функціонування т-ва) дійсними членами НТШ обрано понад 100 осіб. Підставою для надання т-вом цього звання репрезентантам закордонної науки слугували не лише їхні наук. здобутки в галузі українознавства та природничо-мат. наук, а й популяризація укр. досліджень за межами України, підготовка укр. нац. кадрів. Дійсними членами, обраними історично-філософічною секцією НТШ, у різні роки були О. Айхельман (Австрія), О.-М.*Бальцер* (Польща), Я.*Бідло* (*Чехословаччина*), О.*Галецький* (США), С.Гольдман (Ізраїль), А.Джіяніні (Італія), П.*Домбковський* (Польща), А.Єнсен (Швеція), П.Жукович (Росія), Е.Інсабато (Італія), К.Кадлец (Чехословаччина), Р.-Ф.*Кайндль* (Австрія), Л.*Кубаля* (Польща), Ш.*Сеньобос* (Франція), Дж.*Сімпсон* (Канада), Й.Стшиговський (Австрія), О.*Шахматов* (Росія), Г.Штадтмюллер (Німеччина); філол. секцією НТШ: М.Арнаудов (Болгарія), О.Беліч (Сербія), Е.Бернекер (Німеччина), Я.*Бодуен де Куртене* (Польща), О.Брікнер (Польща), О.Брок (Норвегія), М.Генгелевич (Польща), Ї.*Горак* (Чехословаччина), Т.Гартнер (Австрія), І.Ерделянович (Сербія), Ц.Єнджеєвська-Бодуен де Куртене (Польща), Й.-Ї.Зубатий (Чехословаччина), Ф.Ілешич (Хорватія), В.Кірккконел (Канада), С.*Кот* (Франція), Ф.*Корш* (Росія), Е.Кошмідер (Німеччина), Я.-С.*Лось* (Польща), Ж.Люсіяні (Франція), А.*Мазон* (Франція), К.Майєр (Німеччина), Л.Маніно (Італія), Т.Маретич (Хорватія), Т.-Г.*Масарик* (Чехословаччина), Я.Махаль (Чехословаччина), К.Менінг (США), Л.Мілетич (Болгарія), К.*Мошинський* (Польща), М.Мурко (Чехословаччина), З.Неєдлий (Чехословаччина), Л.*Нідерле* (Чехословаччина), К.Нітш (Польща), С.Новакович (Сербія), Ф.Пастернек (Чехословаччина), В.*Перетц* (Росія), М.*Петров* (Росія), О.*Петров* (Росія), О.Пипін (Росія), Ї.Поливка (Чехословаччина), Б.Попович (Сербія), Г.Райнфельдер (Німеччина), Я.Ріпка (Чехословаччина), С.Романський (Болгарія), Л.Стоянович (Хорватія), Г.Улашин (Польща), О.Унбегаун (США), М.Фасмер (Німеччина), Й.-Б.Ферстер (Чехословаччина), Б.Цонєв (Болгарія), М.Шерер (Франція), І.*Шишманов* (Болгарія), А.Шмавс (Німеччина), Г.Шмідт (Австрія), С.Шобер (Польща), Ю.Шурмин (Хорватія), В.Ягич (Хорватія); математично-природописно-лікарською секцією НТШ: А.Айнштайн (США), А.Равль (Франція), В.Бехтерєв (Росія), Г.Бончев (Болгарія), Д.Ботовський-Мордухай (Росія), С.Бошкович (Сербія), В.Варичак (Хорватія), С.Ватєв (Болгарія), Д.Горянович-Крамберґер (Сербія), Д.Гільберт (Німеччина), Д.*Граве* (Росія), Ж.Джорджевич (Сербія), К.Дрончилов (Болгарія), А.Тодоров-Іширков (Болгарія), А.*Йоффе* (Росія),

Учасники Ювілейної конференції з нагоди125-ліття Михайла Грушевського. 1991.

Нагородна медаль НТШ ім. Михайла Грушевського. Заснована 1991. Лицьовий і зворотний боки.

К.Кляйн (Німеччина), Ї.Краль (Чехословаччина), М.*Крилов* (Росія), М.Ломницький (Польща), Л.Мануврiє (Францiя), Ї.Матейка (Чехословаччина), Б.Милоєвич (Сербія), А.Пенк (Німеччина), С.Петков (Болгарія), М.Петрович (Сербія), М.Планк (Німеччина), Ф.Прегль (Німеччина), Ц.Пуркіне (Чехословаччина), С.*Тимошенко* (Росія), К.Ходунський (Чехословаччина), Й.Цвіїч (Хорватія), В.Швамбера (Чехословаччина), А.Штекль (Німеччина). Почесними членами НТШ впродовж 1892—1939 обрано 17 осіб.

Останні заг. збори НТШ у Львові в третій етап його діяльності відбулися 25 червня 1939. Із приходом «золотого вересня» 1939 робота т-ва була майже призупинена, а 14 січня 1940 НТШ та всі пов'язані з ним установи у Львові зліквідовані. Більшість членів НТШ не визнала розпуску — вони напівлегально продовжували збиратися на засіданнях (особливо історично-філософічна секція, мед. комісія). Тоді чимало членів НТШ виїхало за кордон, багато з них були репресовані, а архівні й книжкові фонди та приміщення НТШ передані у відання АН УРСР.

Не змінилося ставлення до т-ва під час нім. окупації. НТШ не було відновлене. Члени деяких секцій і комісій потаємно в рамках т-ва продовжували наук. діяльність, скликали збори, обирали з-поміж себе дійсних членів та готували наук. праці, деякі навіть публікували в *Кракові* в «*Українському видавництві*», зокрема. була перевидана «Географія України» (1943), видана книга Я.*Пастернака* «Старий Галич» (1944).

Четвертий етап діяльності НТШ (1947—89), т. зв. еміграційний припадає на Зх. Європу, Америку й ін. континенти та країни. Постав унаслідок складних історично-політ. обставин, в яких після *Другої світової війни* перебувала Україна. 1944—45 в Німеччині, Австрії та ін. країнах Заходу опинилося багато науковців з усіх укр. земель, прибули також репрезентанти еміграції з Чехословаччини, Сх. Німеччини, Польщі. Тоді будь-які умови для наук. праці не були сприятливими, крім того, не відповідали дослідницьким зацікавленням учених вбогі на україніку нім. б-ки. Втім також бракувало інституцій, які б передбачали та спрямовували творчий процес українців. Укр. наук. установи й навч. заклади, котрі функціонували раніше в Празі, Подєбрадах (нині столиця і місто в Чехії), *Варшаві*, Берліні (нині столиця ФРН), були зліквідовані. Тоді в середовищі вчених з'явився задум відновлення НТШ як окремої інституції. Ініціаторами заходу були З.*Кузеля*, В.Кубійович, І.Раковський, П.*Зайцев*, О.*Кульчицький* та ін. Заг. збори відбулися 30 березня 1947 в м-ку Міттенвальд під Мюнхеном (Німеччина), на зборах було ухвалено відновити т-во в Зх. Європі, затвердити склад Гол. виділу (Президії), організувати виконавські підрозділи т-ва, накресливши попередні проекти праці тощо. Осн. аргументом за відродження т-ва було те, що НТШ — одна з найдавніших наук. укр. інституцій, яка зарекомендувала себе в минулому значними наук. здобутками; що вона загальновідома в закордонних наук. середовищах, нарешті, що в еміграції опинилася велика кількість членів НТШ з України і більшість довоєнних членів Виділу (Президії) т-ва на чолі з І.Раковським, які зацікавлені у відновленні діяльності т-ва. Першим головою НТШ на той час обрано (власне відновлено після перерви 1940—46) Івана Раковського (1947—49), пізніше — Зенона Кузелю (1949—52). На установчих зборах сформовано секції, за зразком тих, які раніше діяли у Львові,— історично-філософічну, філол., математично-природописно-лікарську — та створено низку представництв т-ва у різних країнах. Найбільш численне на той час (1947) було в Нідерландах (очолював о. В.*Лаба*), інші — у Франції (О.Шульгін), Бельгії (А.*Яковлів*), Великій Британії (М.*Семчишин*), Аргентині (Є.*Онацький*), США (М.*Чубатий*). Спочатку місцем знаходження управи т-ва було м. Мюнхен (Німеччина), з 1951 — м-ко Сарсель (Франція). Праця НТШ (поза індивідуальною тематикою членів т-ва) почалася з наук. з'їздів (Міттенвальд, 1947; Берхтесгаден, 1948) і низки конференцій, на яких визначилися осн. напрями праці НТШ і тематика новоутворених інституцій. Крім традиційних секцій, які поділялись на комісії, при НТШ створені такі ін-ти, як Ін-т нац. дослідів, Ін-т «Енциклопедії українознавства», Публіцистичний ін-т, Бібліографічний ін-т, Ін-т укр. мови. У той час з'являються чергові томи «Записок НТШ» (т. 156—159), номери вісника українознавства «Сьогочасне й минуле», «Хроніка НТШ» (ч. 74), розпочато серійне видання «Бібліотека українознавства» та ін.

1949—51 відбувся масовий виїзд з Європи членів НТШ в США, Канаду, Австралію та ін. заокеанські континенти й країни. У зв'язку із цим у Виділі т-ва виникли організаційні проблеми, а згодом — потреба у внесенні змін до Статуту НТШ. З кінця 1940-х рр. у межах заокеанських країн з'являються відділи (філіали) як осн. структурні підрозділи т-ва: Амер. відділ (1949—53, спочатку — лише представництво в США), Канад. відділ (кін. 1949 — 1953), Австралійський відділ (серпень 1950 — 1953), за аналогією — і Європ. відділ (1949—53). Гол. виділ (Президія) НТШ в Європі (м-ко Сарсель), який до того очолював і координував роботу різних представництв і організовував працю т-ва, змушений був обмежити сферу своєї діяльності. Як наслідок, від 1953 (згідно з новою редакцією Статуту НТШ) з'являється світ. федерація НТШ, спочатку — з Виділом (Президією) в м-ку Сарсель, а потім — така об'єднувальна й представницька в науково-орг. плані надбудовна структура т-ва, як Гол. рада НТШ (з 1995 — Світ. рада НТШ). З її створенням (після 1955) керівна роль Виділу (Президії) в Європі звузилася до мінімуму, власне, обмежилася до локальних обов'язків, натомість з'явилися окремі Виділи НТШ в кожній країні, де засновані й діють відділи. На початку у межах Австралійського, Амер. (США), Канад. і Європ. відділів працювали спільні (міжнар.) для всіх НТШ секції, які разом підготовляли видання. Кожна із секцій традиційно складалася з відповідної кількості комісій, назви яких у різних країнах були не тотожні, що значною мірою триває досі. Їх формування й напрями

праці становили прерогативу місцевих НТШ і здебільшого залежали від зацікавлень і можливостей науковців. Так само, як і раніше в матірному т-ві у Львові, кваліфікувалося членство: звичайний член, дійсний член, почесний член. Номінація дійсних членів належала до компетенції секцій, згодом кандидатури затверджувала Гол. рада НТШ (не послідовно). В еміграції впроваджено нове звання: член-прихильник НТШ. Ця категорія кваліфікації отримала лише дорадчий голос у справах т-ва. Після 1953 прийнято нові зміни в структурі т-ва, зокрема, на місці названих відділів у Австралії, Америці (США), Європі та Канаді з'явилися Крайові з автономними уповноваженнями НТШ.

Історія НТШ на четвертому етапі діяльності поза межами України — «важлива віха» в організації наук. і культ. життя укр. діаспори після II світ. війни. Воно разом із ВУАН та ін. наук. інституціями організовувало наук. життя українців, стояло на захисті об'єктивної нац. історії, збереження укр. мови, успішно провадило тривалість видавничого процесу з різних галузей наук.

НТШ в Австралії (НТШ Австралійське). Утворене 28 серпня 1950, спочатку — як Австралійський відділ НТШ, згодом — як Крайове НТШ в Австралії. Засноване на заг. зборах у м. Сіднеї. Входить у систему крайових т-в, які свою працю координують з управою Гол. ради НТШ. Голови НТШ Австралійського — Євген-Юлій *Пеленський* (1950—56), Павло Шулежко (1956—61), Іван Рибчин (1961—70), Теодосій Ляхович (1971—75), Ігор Гордіїв (1975), єпископ Іван Прашко (1975—77), Іван Ващишин (1977—80), Роман Микитович (1981—1996), Марко Павлишин (із вересня 1998). Із 1960-х рр. на території Австралії діяли також осередки НТШ, зокрема в містах Мельбурн (з 1964), Аделаїда (з 1965) і Канберрі (з 1971). Сьогодні т-во функціонує в двох містах — Сіднеї та Мельбурні. НТШ у Сіднеї та осередках за традицією поділяється на секції й комісії (в осередках не послідовно). Протягом 60-ти років згуртувало довкола себе понад 100 членів, у т. ч. 15 дійсних членів: П.*Богацького*, І.Гавришкевича, архієпископа С.*Гаєвського*, І.Гордієва, Є.Завалинського, М.*Мандрику*, І.Марвана, Р.Микитовича, Д.*Нитченка*, М.Павлишина, Є.-Ю.Пеленського, єпископа І.Прашка, І.Рибчина, Є.Сенету, П.Шулежка. НТШ в Австралії належить провідна роль у творенні наукового, а разом з ін. наук. й культурно-освіт. орг-ціями — і громадсько-культ. життя укр. еміграції в Австралії. Т-во — організатор і співорганізатор наук. конгресів, форумів, конференцій і симпозіумів, присвячених видатним датам з історії України, к-ри українства та істор. постатям. НТШ в Австралії підготувало низку монографічних видань укр. й англ. мовами Є.-Ю.Пеленського, С.Радіона, М.Лаврівського, Є.Гливи, М.Павлишина, наук. та науково-популярних розвідок для укр. й англ. періодичних видань; низка досліджень вийшла спільно із крайовими НТШ з ін. країн («Записки НТШ», т. 187, 193—194, 197—198; «Український архів» — понад 10 т.; «Хроніка НТШ» — ч. 77, 79—80); НТШ в Австралії — ініціатор видання матеріалів Ювілейного наук. конгресу з відзначення 100-річчя НТШ (1973), також (із культурно-освіт. орг-ціями Австралії) таких праць, як «Українці в Австралії» (т. 1, 1966; т. 2, 1998 — обидва в серії «Бібліотека українознавства»); «Історія українського поселення в Австралії»» (1990), «Українці в Австралії: Енциклопедичний словник» (2001).

НТШ в Америці (НТШ Америки). Засноване 29 вересня 1947 в США як представництво, згодом перетворене на Амер. відділ (філіал) НТШ, а з 1953 — Крайове автономне т-во в США. Голови НТШ в Америці — Микола Чубатий (1947—51), Роман Смаль-Стоцький (1951—69), Матвій *Стахів* (1967—74), Осип Андрушків (1974—77), Ярослав *Падох* (1977—90), Леонід Рудницький (1991—2000), Лариса Онишкевич-Залеська (2000—06), Орест Попович (з 2006). Місцерозташування управи НТШ Америки — м. Нью-Йорк. Діють осередки т-ва в містах Детройт (із 1 березня 1951), Клівленд (з 31 березня 1956), Філадельфія (з травня 1957), Вашингтон (з 1957), Чикаго (з 1958). Об'єднують працю НТШ Америки секції

Видання відновленого НТШ після 1989.

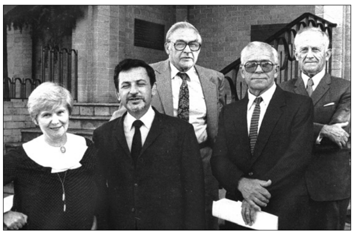

Члени Управи НТШ в Австралії. 1985.

та комісії як осн. структурно-виробн. підрозділи т-ва. У межах цих одиниць проектується н.-д., суспільно-громад. та видавнича діяльність НТШ Америки. Вона проявляється в підготовці наук. праць із різної тематики та їх поширенні, системному проведенні наук. конференцій, академій, симпозіумів із питань історії України та різних ін. проблем і подій, що відбувалися на укр. землях, із питань мови, літератури тощо (самостійно і спільно з укр. й амер. наук. інституціями), проведенні загальногромад. заходів і урочистостей у США (найважливіші — спорудження пам'ятника Т.*Шевченкові* у Вашингтоні, відзначення 1000-ліття Хрещення України-Руси тощо). Окрема сторінка в діяльності НТШ Америки — зв'язки з ін. укр. і чужоземними наук. інституціями й навч. закладами. На 1970—80 рр. в т-ві діяли: Історично-філософічна секція, у складі якої Комісія права та сусп. наук, Комісія наддунайських проблем, Істор. комісія, Комісія українсько-жидівських взаємин, Комісія кордонів України та ін.; Філол. секція — Мовознавча комісія, Літературознавча комісія, Бібліологічна комісія, Термінологічна комісія регіональних досліджень і публікацій, Комісія дослідів спадщини М.Коцюбинського; також Математично-фіз. секція; з поч. 1990-х рр. число комісій у секціях зменшилося, багато з них переформатовані, переназвані, а деякі зникли. Чимало комісій були спільними для НТШ Америки і Європи, НТШ Австралії і часто фігурують як «міжнародні».

Помітні досягнення НТШ Америки здобуло у видавничій справі. Разом із НТШ в Європі воно продовжило підготовку та друк видань НТШ (послідовно зберігаючи для деяких серійних видань нумерацію довоєнного НТШ у Львові), напр., започатковані 1892 «Записки НТШ» (т. 156—218, більшість із крайовими НТШ Європи, Канади, Австралії, не вийшли т. 217, 219—220). НТШ Америки видає наук. праці самостійно та за участю крайових т-в, що містяться в ін. д-вах, різні монографічні дослідження та збірки в серіях «Бібліотека українознавства» (понад 40 т.), «Український архів» (понад 50 т.), «Хроніка НТШ» (3 ч., зокрема 77, 79—80), «Бюлетень НТШ Америки» (виходив нерегулярно з 1950-х рр., в останні десятиріччя, ч. 1—28), «Матеріали до української бібліографії» (т. 1). Самостійно підготувало й публікувало «Українську літературну бібліотеку» (6 т.), «Етнографічний збірник» (т. 1), «Доповіді» («Papers») — понад 40 вип.; англ. мовою — «Proceedings» (тези доповідей, виголошених на різних наук. форумах; вони охоплюють точні та природничі, філол. й істор. науки) — 11 вип. Водночас виходять у НТШ Америки «Позасерійні видання» — праці І.*Витановича*, П.Коваліва, М.Мови (Лиманського), брошури, присвячені історії НТШ (прибл. 20 т.), спільні публікації НТШ Америки та *Української вільної академії наук* (8 т.). Нерегулярно з'являються «Бюлетень Бібліотечної комісії», «Бюлетень праці Осередку НТШ в Філадельфії», «Вісник Секції історії України НТШ Америки», «Повідомлення з національних питань» («Nationalities Papers»), репринтні видання тощо.

На окрему увагу заслуговують видання: «Towards an Intellectual History of Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995» (1995), «Українсько-чеський словник» (т. 1—2, 1994—96), «Слово. Знак. Дискурс: Антологія літературно-критичної думки XX ст.» (1996, 2001), «Коркорданція поетичних творів Тараса Шевченка» (т. 1—4, 2001), «Атлас української мови» (т. 3, 2001), «Енциклопедія української діяспори» (т. 1, кн. 1: «США», 2009).

У НТШ Америки працює б-ка (прибл. 100 тис. книжок і журналів), архів (рукописні фонди Богдана та Ростислава Лепких, Антона Рудницького, Леоніда Полтави, Архів побудови пам'ятника Т.Шевченкові в Аргентині тощо).

НТШ в Європі (НТШ Європи). Одне з перших організованих в еміграції т-в, засноване 1947. 1953 перетворене з Європ. відділу на Європ. крайове автономне НТШ. Головами НТШ Європи були Володимир Кубійович (1952—85), Аркадій *Жуковський* (1985—97), Данило Гусар-Струк (1997—99), Микола Железняк (з 2009). Члени НТШ Європи проживають у різних країнах: Німеччині, Франції, Італії, Великій Британії, Бельгії, Швейцарії, Австрії, Нідерландах, Норвегії та ін., 1994 засновані НТШ в Польщі (голова — Степан Козак), Словаччині (голова — Микола *Мушинка*; останніми роками обидва усамостійнені). У межах НТШ Європи діють різні секції, які, у свою чергу, поділяються на комісії і складають (непослідовно щодо видавничих планів) власну програму діяльності, не завжди погоджувану з центр. управою Гол. ради. У праці НТШ Європи на першому місці — науково-видавнича, далі — просвітницька діяльність. Координує працю з ін. крайовими НТШ Гол. рада, зокрема щодо підготовки видань. Це стосується, насамперед, видавничих проектів. Під егідою НТШ Європи видано україномовну «*Енциклопедію українознавства*» — тематичну (т. 1—2, ч. 1—3, 1949), словникову (т. 1—11, 1955—92) — й англ. мовою — «Encyclopedia of Ukraine» (vol. 1—5, 1984—93); періодичні видання: «Вісті Наукового товариства імені Шевченка в Европі» (ч. 1—26, 1952—97), «Вісті з Сарселю» (ч. 1—32, 1963—88). Водночас НТШ Європи бере участь у спільних серійних виданнях т-ва: «Записок НТШ» (усього 20 т., з них самостійно — 2 т.), «Бібліотеки українознавства НТШ». Крім того, крайове т-во в Європі підготувало й видало понад 20 позасерійних видань, з-поміж яких праці В.Кубійовича, А.Фіголя, А.Жуковського, І.*Кошелівця*, О.Шаблія, Є.Сверстюка та ін.

НТШ в Канаді (НТШ Канади). У травні 1949 відбулося перше засідання ініціативного к-ту НТШ Канади, а 17 жовтня 1949 — установчі збори т-ва в м. Торонто (Канада). Спочатку сформоване як Канад. відділ, а з 1953 — Крайове автономне НТШ Канади. Голови т-ва: Євген Верти-

порох (1949—73), Іван Тесля (1973—81), Богдан Стебельський (1981—94), Володимир Мацьків (1994—2000), Дарія Даревич (з 2000). На початку до НТШ Канади входили представництва в Аргентині й Бразилії. Із серед. 1950-х рр. створюються осередки НТШ в Канаді: містах Едмонтон (з 1955), Оттава (з 1957), Монреаль (з 1958, відновлене 1982). НТШ Канади належить визначна роль у наук. і суспільно-культ. праці для укр. еміграції й країни взагалі. Т-во організовує й бере участь у конференціях, наук. симпозіумах, заг. форумах, присвячених визначним подіям і ювілейним датам відомих особистостей України. НТШ видає (нерегулярно) «Бюлетень НТШ Канади» (ч. 1—5, 1950—54; ч. 1—8, 2002—09), книжкові видання: «Збірник матеріалів наукових конференцій» (з 1953 вийшло прибл. 30 кн.), «Праці НТШ Канади» (44 ч.), до яких входить «Західноканадський збірник» (ч. 3—5) та численні монографічні дослідження; бере участь у заг. виданнях НТШ: «Записок НТШ» (усього 17 т.), серій «Бібліотека українознавства НТШ» (т. 21—22, 24, 29, 30, 44, 56, 1966—68, 1972, 1984, 1987) і спільно з ін. крайовими т-вами (т. 23, 33, 47—48, 50, 52, 57, 60—62, 1967, 1974, 1979, 1983—85, 1987, 1989, 1993); «Український архів» (т. 16, 18—20, 22, 24—30, 33, 35—37, 41—43, 47, 49, 51—52, 54, 1960, 1967—1975, 1980—90, 1993, 1996). НТШ Канади підготувало позасерійні монографічні видання — праці Я.Пастернака, В.Іваниса, Д.Бучинського, Ю.Божика, І.Гузар та ін. Низка видань є спільними НТШ Канади й Торонтського ун-ту (4 т.) та ін. Члени НТШ Канади публікують численні статті та матеріали в періодичній пресі, підготовляють до видання укр. худож. літературу.

Велика заслуга НТШ в еміграції — збереження видавничих традицій, розпочатих т-вом до II світ. війни.

П'ятий етап діяльності НТШ (з 1989 і донині) — етап відродження матерньго НТШ в Україні і паралельного функціонування т-ва в еміграції в Австралії, Америці та Європі. 21 жовтня 1989 з ініціативи групи львів. учених у Львові відбулися установчі збори НТШ як «торжество справедливості в українській історичній дійсності». Дотримуючись спадкоємності й традицій т-ва з передвоєнного часу, також значних досягнень крайових НТШ в еміграції, відроджене НТШ в нових істор. умовах ставить собі за мету різноаспектне дослідження гуманітарних, сусп. і природничо-мат. наук та їх координацію на міжгалузевій основі з ін. інституціями і навч. закладами, а також із міжнар. наук. структурами для збагачення духовної к-ри укр. народу. Осн. форми та напрями діяльності НТШ в Україні стосуються, насамперед: 1) дослідницької праці з питань мови, літератури, історії, археології, економіки, філософії, права, етнографії, мистецтвознавства, арх-ри, музикознавства; дослідження фундаментальних проблем природознавства, математики, медицини та ін. наук; 2) видавничої діяльності; 3) організації і участі в наук. нац. й міжнар. конференціях і симпозіумах із проблемних питань; 4) формування власної інфраструктури, у т. ч. б-ки й архіву; 5) контактів і наук. співпраці із крайовими НТШ в еміграції та взагалі з наук. інституціями світу. НТШ, згідно зі статутом 1990, традиційно об'єднує звичайних членів, дійсних членів, почесних членів і членів-прихильників. Голови т-ва: Олег Романів (1989—2005), Олег Купчинський (з кінця 2005). У т-ві діє Президія НТШ, Рада НТШ, науково-видавнича рада, адм. група та ревізійна комісія. При НТШ працює науково-видавничий відділ, також дослідно-видавничий центр. Т-во тісно співпрацює зі Світ. радою НТШ та крайовими НТШ за кордоном. Найвищим органом НТШ є Заг. збори.

Члени т-ва формують секції і комісії, які планують власну тематику досліджень. На поч. 1990-х рр. діяло 6 секцій (історично-філос., філол., фольклорно-етногр., мистецтвознавча, фізично-мат. та природознавча), від 1997 — чотири (історично-філос., філол., фольклорно-етногр. та природничо-мат.). У межах секцій (частково поза ними) працюють комісії, в яких, власне, відбувається майже вся н.-д. й видавнича робота. Для більшої частини комісій характерна змінність тематики досліджень і наук. зацікавлень. На 2010 у Львові діє 33 комісії: Археогр. комісія, Археол. комісія, Біохімічна комісія, Геогр. комісія, Геол. комісія, Екологічна комісія, Екон. комісія, Етногр. комісія, Істор. комісія, Комісія арх-ри та містобудування, Комісія бібліографії та книгознавства, Комісія всесвітньої літератури ім. Лукаша, Комісія екотехнологій, Комісія інформатики та кібернетики, Комісія математики, Комісія матеріалознавства, Комісія механіки, Комісія проблем лісівництва, Комісія семіотики, Комісія спец. (допоміжних) істор. дисциплін, Комісія образотворчого та ужиткового мист-ва, Комісія фізики, Комісія фізики Землі, Комісія фольклористики, Лікарська комісія, Літературознавча комісія, Мовознавча комісія, Музикознавча комісія, Правнича комісія, Соціологічна комісія, Театрознавча комісія, Філос. комісія, Хімічна комісія.

Крім комісій, на всій території України працюють осередки НТШ, зокрема в містах *Вінниця* (з 2009), *Дніпропетровськ* (з 1998), *Донецьк* (з 1997), *Дрогобич* (з 2007), *Івано-Франківськ* (з 1998), Київ (з 1996), *Кіровоград* (з 1997), *Коломия* (з 1997), *Косів* (з 2004), *Луганськ* (з 2003), *Луцьк* (з 1996), *Рівне* (з 1997), *Сімферополь* (з 1997), *Суми* (з 1997), *Тернопіль* (з 1996), *Ужгород* (з 1996), *Харків* (з 1996), *Черкаси* (з 1997), *Чернівці* (з 1996) та ін. 2000 організований Кубанський осередок НТШ (*Краснодар*). Найбільш активні нині в науково-орг. плані, а також щодо підготовки власних видань т-ва Донецька, Івано-Франківська, Тернопіля, Рівного, Чер-

Управа відновленого НТШ в Європі. 1947.

кас. Від 2003 при НТШ функціонує Ін-т колекціонерства укр. мистецьких пам'яток. Протягом 1990—2010 відроджене НТШ в Україні публікує укр. мовою серійні й позасерійні (одинарні монографічні), також періодичні видання. Вони підготовляються силами як власне НТШ, так і НТШ спільно з ін. наук. установами, навч. закладами й організаціями. На 2010 вийшли друком такі серійні видання: «Записки НТШ» (усього 38 т., т. 221—258, 1990—2009), «Праці НТШ» (23 т., 1997—2009), «Збірники секцій і комісій НТШ» (усього прибл. 150 т. і випусків), видання «Українознавча (наукова) бібліотека НТШ» (25 ч., 1991—2009), «Праці сесій, конференцій, симпозіумів, "круглих столів" НТШ» (17 т., 1990—2002), «Визначні діячі НТШ» (11 ч., 1995—2004), «Мемуарна бібліотека» НТШ (7 ч., 1995—2001), «Історичні джерела» (7 т., 2001—05), «Дослідження із образотворчого мистецтва, художні альбоми» (16 т., 1999—2009). З'являються в серіях «Навчальні посібники та підручники» (3 т.), науково-довідкові й періодичні видання, а саме: «Хроніка НТШ» (19 ч.), «Бібліографічні покажчики та огляди» (23 т.), «Архівні джерела» (4 т.), «Вісник НТШ» (44 ч.) та ін. НТШ перевидало 11-томну «Енциклопедію українознавства», публікує словники та ін. Протягом останніх 20-ти років у НТШ в Україні вийшло друком понад 750 книжок і часописів.

На поч. 2010 зареєстровано понад 2600 членів НТШ різних кваліфікацій, у т. ч. від 1992 р. обрано в Україні 172 дійсні члени і 9 почесних членів.

З усією впевненістю можна сказати, що НТШ в Україні як одна з найраніших укр. громад. наук. орг-цій від початку і досі працює для потреб рідної, суверенної науки та її тісного зв'язку з міжнар. наук. інституціями. Осн. завдання т-ва — сприяти розвиткові «великої національної науки як невід'ємної складової світової науки». Ця мета й завдання протягом майже 140-річної праці успішно реалізуються в Україні, а після II світ. війни — у Зх. Європі, Австралії та Америці. Нині мало слов'ян. народів (навіть тих, які тривалий час мали свою державність) можуть пишатися таким феноменом наук. спільноти — діяльністю одного й того ж наук. т-ва протягом такого тривалого часу. Ідеям становлення нац. науки як осн. мети т-ва служило чотири покоління членів НТШ — будівничих одного з найдавніших храмів науки і першої неофіц. академії наук в Україні.

Дж.: Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка: Роки 1900—1938. Львів, 1900—39; Роки 1949—1953; 1963—66, ч. 75—77, 79—80, Мюнхен—Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1953, 1963—65; Роки 1966—2010, ч. 81—101, Львів, 1993—2010.

Бібліогр.: Періодичні та серійні видання Наукового товариства ім. Шевченка (1885—1939): Анотований покажчик. Львів, 1990; Каталог видань Наукового товариства імені Шевченка в Україні: 1990—2007 роки. Львів, 2008.

Літ.: *Барвінський О.* Про засноване і дотеперішній розвиток Товариства імені Шевченка у Львові. «ЗНТШ», 1892, т. 1; *Грушевський М.* Наукова діяльність Товариства ім. Шевченка в р[оці] 1895: Записка для загального збору р[оку] 1896. Там само, 1896, т. 10, кн. 2; *Дорошенко В.* Наукове товариство імені Шевченка у Львові (1873—1892—1912 рр.). К.—Львів, 1913; *Кревецький І.* Бібліотека Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Львів, 1923; *Гнатюк В.* Наукове товариство імени Шевченка у Львові: Історичний нарис першого 50-річчя 1873—1923. «ЛНВ», 1925, т. 11, кн. 1 (2-ге вид. — Мюнхен—Париж, 1984); *Студинський К.* Наукове товариство імени Шевченка у Львові (1873—1928). «ЗНТШ», 1929, т. 150; *Дорошенко В.* Бібліотека Наукового товариства імені Шевченка. «Сьогочасне і минуле» (Львів), 1939, № 3—4; *Кубійович В.* Історія Наукового товариства імені Шевченка. Нью-Йорк—Мюнхен, 1949; *Дорошенко В.* Огнище української науки — Наукове товариство імени Т. Шевченка. Нью-Йорк—Філадельфія, 1951; *Його ж.* Бібліотека Наукового товариства імені Шевченка у Львові. «ЗНТШ», 1961, т. 171; Наукове товариство імені Шевченка в ЗДА. Нью-Йорк, 1963; *Лев В.* Сто років праці для науки й нації: Коротка історія Наукового товариства імені Шевченка. Нью-Йорк, 1972; *Кубійович В.* Наукове товариство імені Шевченка у 1939—1952. «Український історик» (Нью-Йорк—Мюнхен), 1973, № 1—2 (окремий відбиток); Ювілейний науковий конгрес для відзначення сторіччя НТШ. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1973; Доповіді Ювілейного наукового конгресу для відзначення сторіччя НТШ. «ЗНТШ» (Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто), 1976, т. 192; Ювілейний збірник наукових праць в 100-річчя НТШ і 25-річчя НТШ в Канаді. Торонто, 1977; Publikation of the Shevchenko Scientific Society 1945—1980. New York, 1980 (укр. пер. О.Русиної. К., 1990); *Пріцак О.* Роля Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) в історії України. «Вісті із Сарселю» (Париж—Мюнхен), 1983—84, ч. 25; *Падох Я.* Незнищиме товариство: До 110-річчя Наукового товариства ім. Шевченка. Нью-Йорк, 1983; *Grimsted Kennedy P.* Archives and Manuscript Repositories in the USSR: Ukraine and Moldavia, book 1. Princeton, 1988; *Романів О.М.* Розвиток природничо-технічних наук на Західній Україні в Науковому товаристві імені Шевченка. «Физико-химическая механика материалов», 1989, № 6; *Романів О., Грицак Я.* НТШ: Етапи діяльності. «Вісник Академії наук Української РСР», 1990, № 3; Т. Шевченко і українська національна культура: До 175-річчя від народження Т. Шевченка та 115-річчя заснування Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Львів, 1990; *Кучер Р.В.* Наукове товариство імені Т.Шевченка. К., 1992; Наукове товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження: Збірник наукових праць і матеріалів Першої наукової сесії НТШ: Березень, 1990. Львів, 1992; *Радіон С.* Нарис історії Наукового товариства імені Т. Шевченка в Австралії (1950—1975). Мельбурн, 1993; *Ільницька Л.І.* Українознавча бібліографія в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові (1885—1939): Друковані й архівні матеріали. В кн.: Записки Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника, вип. 4. Львів, 1994; *Купчинський О.* 230 томів «Записок НТШ». «ЗНТШ» (Львів), 1995, т. 230; Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Львів, 1995; Бібліотека Наукового товариства імені Шевченка: Книги і люди. Львів, 1996; *Сварник Г.* Архів Наукового товариства імені Шевченка зі Львова в Національній бібліотеці у Варшаві. В кн.: Слідами пам'яті: Літописний календар. Варшава, 1996; З історії Наукового товариства імені Шевченка: Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. Львів, 1998; *Ільницька Л.І.* М. Грушевський і становлення української бібліографії в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові. В кн.: Записки Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника, вип. 8. Львів, 1998; *Купчинський О.* Дещо про форми та напрями наукової і науково-видавничої діяльности Наукового товариства імені Шевченка: 1892—1940 роки (міжнародний аспект). В кн.: З історії Наукового товариства імені Шевченка: Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. Львів, 1998; *Жуковський А.* Нарис історії Наукового товариства імені Шевченка в Європі. Львів—Париж, 2000; *Сапеляк О.* Етнографічні студії в

Науковому товаристві імені Шевченка (1898—1939 рр.). Львів, 2000; 125 років Наукового товариства імені Шевченка: Збірник наукових праць і матеріалів, присвячений ювілею товариства. Львів, 2001; *Купчинський О.* Бібліографія фундаментального видання Наукового товариства імені Шевченка (замість передмови). В кн.: Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка: Томи І—CCXL: 1892—2003. Львів, 2003; Архів Івана Крип'якевича: Інвентарний опис. К.—Львів, 2005; *Сварник Г.* Архіви та рукописні збірки Наукового товариства імені Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві: Каталог-інформатор. Варшава—Львів—Нью-Йорк, 2005; *Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове товариство імені Шевченка 1892—1934. Нью-Йорк—Дрогобич—Львів, 2006; Наукова та видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка в Європі, К., 2007; Web: http://www.ntsh.org (офіційний сайт НТШ в Україні); http://www.shevchenko.org (офіційний сайт НТШ в США); http://www.ntsh.ca (офіційний сайт НТШ в Канаді).

О.А. Купчинський.

«НАУКÓВІ ЗАПИСКИ́ ІНСТИТУ́ТУ ІСТÓРІЇ» — неперіодичний збірник наук. праць, що видавалися впродовж 1943—60 в *Києві.* Вийшли 2 книги та 11 томів (у 13-ти випусках). Кн. 1—2 видані під грифом Ін-ту історії і археології України АН УРСР (див. *«Наукові записки Інституту історії і археології України АН УРСР»)*, т. 3—4 — Ін-ту історії України АН УРСР, т. 5—13 — Ін-ту історії АН УРСР. Відп. редактори — К.*Гуслистий* (кн. 1—2), О.*Касименко* (т. 3—7, 9—13), І.*Гуржій* (т. 8). Наклад «Наукових записок» коливався від 1 тис. прим. (т. 9) до 15 тис. прим. (кн. 2). У кн. 1—2 (1943, 1946) вміщено статті й матеріали майже з усіх періодів укр. історії й археології, а також документи Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—1945. У 3-му т. (1950) видруковано узагальнюючі статті з укр. та слов'ян. історії, зокрема відомих учених М.*Тихомирова* й С.Сказкіна. У 4—5-му т. (1952—53) опубліковано більшість розвідок і матеріалів з укр. минувшини 19—20 ст. З 6-го т. (1955) впроваджується практика публікації тематичних збірників. Усього вийшло 6 таких збірників: «Революція 1905—1907 рр. на Україні: До 50-річчя першої російської революції» (т. 6), «Історичні зв'язки слов'янських народів» (1956, т. 7), «І.Я. Франко як історик» (1956, т. 8), «Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн. (1917—1920 рр.)» (1957, т. 10), «З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні» (1957, т. 11), «З історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI — початок XX ст.)» (1960, т. 13). Як тематичні, так і нетематичні збірники (1957, т. 9; 1958, т. 12) загалом не мали сталої структури рубрик чи відділів. У проблемно-тематичному відношенні в «Наукових записках» друкувалися розвідки практично з усіх періодів укр. історії, біобібліографічні матеріали, рецензії, спогади, інформація, хроніка та повідомлення, але істотно переважали праці з укр. історії 19—20 ст., зокрема домінувала проблематика, пов'язана з висвітленням історії революц. рухів, соціально-екон. історії 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст., соціаліст. буд-ва, Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 та ін. Як і більшість укр. істор. видань рад. доби, «Наукові записки» зазнали істотних ідеологічних впливів, зокрема в 3—5-му т. надрукована низка статей з апологією праць Й.*Сталіна* тощо. На сторінках «Наукових записок» публікувалися студії відомих укр. і рос. учених, у т. ч. О.*Апанович*, А.*Барабоя*, І.Гранчака, Б.*Грекова*, К.Гуслистого, В.*Дядиченка*, П.*Калениченка*, Л.*Коваленка*, О.*Компан*, І.*Кулинича*, М.*Лещенка*, Ф.*Лося*, М.*Петровського*, М.*Рубача*, А.*Санцевича*, В.*Сарбея*, С.Сказкіна, Л.*Славіна*, М.*Супруненка*, М.Тихомирова, Ф.*Шевченка*, С.*Юшкова* та ін.

Літ.: Видання Академії наук УРСР: 1919—1967: Суспільні науки: Бібліографічний покажчик. К., 1969; *Санцевич А.В., Комаренко Н.В.* Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР: 1936—1986 гг. К., 1986; *Санцевич А.В.* Інститут історії України Національної академії наук України: Історіографічний нарис (до 60-річчя установи). К., 1998; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006.

О.В. Ясь.

«НАУКÓВІ ЗАПИСКИ́ ІНСТИТУ́ТУ ІСТÓРІЇ І АРХЕОЛÓГІЇ УКРАЇНИ АН УРСР» — збірники друкованих праць ін-ту, створеного 12 червня 1942 в Уфі внаслідок об'єднання Ін-ту історії України АН УРСР й Ін-ту археології АН УРСР, евакуйованих до Башкирської АРСР під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 (існував до 16 липня 1944). Вийшло друком 2 книги: кн. 1 накладом 1,5 тис. прим. — у 1943 в Уфі, кн. 2 накладом 15 тис. прим. — у 1946 в *Києві.* Видавалися за редакцією провідних учених-істориків: К.*Гуслистого*, М.*Петровського* (директор інституту), Л.*Славіна*, М.*Супруненка* й Ф.*Ястребова.* Друкувалися в них переважно наук. співробітники обох ін-тів, евакуйованих до Уфи. Серед 17 авторів наук. записок — 1 дійсний член АН СРСР, 2 чл.-кор. АН УРСР, 3 д-ри істор. наук, 7 канд. істор. наук, 1 професор. Уміщені матеріали присвячені різним періодам історії укр. народу. Археол. тематика представлена дослідженнями Л.Дмитрова, Д.Бліфельда, О.Лігодовської, М.Сібільова і великою статтею Л.Славіна, присвяченою підсумкам вивчення *Ольвії* за рад. період. Питання історії періоду *феодалізму* висвітлювалися в статтях Б.*Грекова*, К.Гуслистого, В.*Дядиченка*, К.Кудряшова, Ф.*Лося*, М.*Петровського*, О.*Савич*, К.*Стецюк*, М.*Ткаченка*, С.*Юшкова*), революц. руху й суспільно-політ. життя дожовтневого періоду — Ф.*Лося*, М.*Рубача*, М.Супруненка. Обидві книги відкриваються розділом «Документи Великої Вітчизняної війни», в якому вміщені документальні матеріали з історії війни рад. народу з німецько-фашист. загарбниками. М.Супруненко в одній із своїх статей спробував проаналізувати боротьбу рад. партизанів проти німецько-фашист. окупантів.

Дж.: Наукові записки Інституту історії і археології України АН УРСР, кн. 1. Уфа, 1943; Наукові записки Інституту історії і археології України АН УРСР, кн. 2. К., 1946.

Н.М. Руденко.

«НАУКÓВІ ЗАПИСКИ́ ІНСТИТУ́ТУ ІСТÓРІЇ МАТЕРІА́ЛЬНОЇ КУЛЬТУ́РИ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕ́МІЇ НАУ́К» — збірники друкованих праць ін-ту (див. *Інститут історії матеріальної культури АН УСРР/УРСР*), створеного 1934 в *Києві* на базі ліквідованих *Всеукраїнського археологічного комітету*, *Кабінету антропології та етнології імені Ф.Вовка*, *Культурно-історичної*

комісії ВУАН і деяких ін. установ ВУАН (від 21 лютого 1936 — АН УСРР, від січня 1937 — АН УРСР; згідно з цим змінювалася й відповідна частина назви «Наукових записок...»). Вийшло друком 6 випусків (1934 — кн. 1 і 2; 1935 — кн. 3—4, 5—6; 1937 — кн. 1 і 2) накладом 800 (випуски 1934) і 1 тис. прим. — решта. Відп. редактори записок — Ф.*Козубовський* (1934, 1935) і М.Ячменьов (1937). На сторінках збірників наук. праць друкувалися статті й повідомлення здебільшого археологів та етнографів ін-ту, рецензії на праці зарубіжних і вітчизн. авторів, присвячені історії матеріальної к-ри, огляди останньої істор. літератури, у т. ч. й іноземної, хронікально-інформативний матеріал. Випуски відзначалися різноманітністю порушених у них тем. У наук. записках вміщені праці, присвячені здебільшого історії матеріальної к-ри антич. доби та середніх віків. Хронікально-інформативний матеріал повідомляв про останні найважливіші досягнення ін-ту, у т. ч. й про багаторічні експедиційні роботи, пов'язані з розкопками палеолітичних стоянок у с. *Пушкарі* і м. *Новгород-Сіверський* на Чернігівщині, поселень *трипільської культури*, давньорус. пам'яток у *Києві* й *Вишгороді* та ін., про етногр. й антропологічні експедиції, у т. ч. й закордонні, більшість з яких здійснювалася в співдружності з археологами *Москви* і Ленінграда (нині м. *Санкт-Петербург*).

Дж.: Наукові записки Інституту історії матеріальної культури Всеукраїнської академії наук, кн. 1—2. К., 1934.

Н.М. Руденко.

НАУКÓВІ НÁПРЯМИ, ШКÓЛИ, ТÉЧІЇ, ГУРТКИ́ — неформальна інституціоналізація науки, зорієнтована на самоосягнення і самопізнання, врешті-решт на саморозгортання й самоорганізацію академічної спільноти в певному історичному часі, соціо- та етнокульт. просторі. У широкому сенсі йдеться про розмаїття форм і способів засвоєння й адаптації науковою корпорацією інтелектуальних настанов, культ. віх, світоглядних орієнтирів, етичних цінностей, естетичних критеріїв, соціальних норм, громад. і суспільно-політ. вимог, які трансформуються й транслюються неформальними об'єднаннями вчених, що доповнюють наявну орг. структуру чи виступають її предтечею, у відповідні дослідницькі інтенції, програми, проекти, концепти, теорії, прийоми і методики фахового вишколу, способи комунікації та циркуляції інформації в діахронному й синхронному вимірах. У вузькому розумінні — групове світосприйняття, точніше — розмаїття форм самосвідомості наук. спільноти, котру репрезентують різноманітні неформальні утворення (напрями, школи, течії, гуртки, малі групи, творчі тандеми чи союзи співавторів та ін.), що творять поле інтелектуальної взаємодії й комунікації, афористично прозване «простором довіри», яке безпосередньо пов'язане з тим або ін. феноменом авторства соціогуманітарних, зокрема істор., текстів.

Появу неформальної інституціоналізації пов'язують із дослідницькими рефлексіями вчених/мислителів/інтелектуалів щодо творчості, передусім зі спробами осягнути її витоки та саму природу, зокрема збагнути роль колективного й індивідуального, групового та персонального тощо. Такі початки, принаймні зафіксовані документально, побутують від доби *античності*, приміром, знаменита Академія Платона, мілетська школа, піфагорійська школа, стоїки, епікурійці, сократики та ін. Первісне визначення поняття «школа» зазвичай асоціюється з певною груповою духовною й культ. єдністю і, заразом, із місцем збереження, охорони й передачі знань. Напр., від давньогрецького міфічного героя Академа, похованого у священній діброві на пн. зх. від Афін (Греція), в якій викладав Платон та його учні, походить назва славнозвісної Академії, заснованої 387 до н. е. Власне, антична «школа» постає як своєрідна форма духовного й культ. братства — спільноти філософів або мислителів, але з достатньо окресленими рольовими моделями братчиків: старші (вчителі) та молодші (учні), в якій процес виховання й навчання реалізується у вигляді діалогів (комунікації), обміну думок, диспутів тощо. Із такими «школами» пов'язують і формування інституту духовного, культурного, зрештою — інтелектуального, наступництва, себто творення основних елементів механізму наук. традиції (компендіуму знань, способів нагромадження, збереження, захисту, відтворення та передачі знання, врешті, відтворення його носіїв — інтелектуалів). Утім, уже в античні часи «школа» виступала і як інструмент інтелектуального розрізнення різних способів мислення, точніше — світобачення. Приміром, давньогрецький автор 3 ст. Діоген Лаертський, якого вважають фундатором історії антич. філософії, називав «школою» певну спільноту мислителів, які дотримуються того чи ін. витлумачення видимих явищ.

Нові форми «школи» постали в добу *середньовіччя* та ранньомодерні часи, що пов'язано із соціокульт. запитами, інтелектуальними й духовними викликами *гуманізму*, *Відродження*, *Реформації* та *Контрреформації*. Зокрема, культ. програма доби Відродження продукувала переосмислення й реконцептуалізацію античної спадщини. Відтак сформувалися ін. спільноти — гуртки інтелектуалів-гуманістів із виразно окресленою груповою свідомістю, які спершу наслідували відомі античні взірці. Напр., платонівська Академія у Флоренції (Італія; 1459—1521), яка обстоювала традиції неоплатонізму (П.Мірандола, М.Фічіно). Втім, незабаром з'являються й ін. спільноти ренесансних діячів, які переосмислювали не тільки спадок класичної давнини, а й «темних» (середніх) віків та ранньомодерного часу. Приміром, «критична» (іноді «ерудитська») школа (Ф.Біондо, Л.Валла та ін.), з якою пов'язують відкриття першоджерел, початки їх критики та впровадження елементів наукового апарату; «риторична» школа (П.Браччоліні, Л.Бруні та ін.), скерована на апологію повчальних функцій історії, виховання моральних чеснот особистості на гідних для наслідування істор. взірцях; «політична» (інколи «нова політична») школа (Н.Макіавеллі та його наступник і

критик Ф.Гвіччардіні), зосереджена на прагматичному переосмисленні політ. минувшини, форм і способів правління. Як реакція на виклики Реформації постали чернечі вчені т-ва, зорієнтовані на жорстку оборону конфесійних інтересів. Приміром, мавристи (конгрегація св. Мавра, заснована 1618 в паризькому монастирі Сен-Жермен-де-Пре), які прагнули захистити від протестантської критики канони катол. церкви. Водночас видавнича практика мавристів спричинилася до публікації низки комплексів церк. джерел і заклала початки дипломатики, *палеографії* та ін. спец. істор. дисциплін. Болландисти (вчена спільнота *єзуїтів*, заснована 1643 Ж.Болландом в Антверпені; нині місто в Бельгії), котрі видавали Житія святих (Acta Sanctorum) Катол. церкви, поширили первісні дослідницькі прийоми та процедури на ниві *археографії* й дипломатики. Саме в надрах учених спільнот мавристів і болландистів виникла «церковна ерудитська» школа (іноді ерудитський напрям; М.Буке, Ж.Мабільон, Б.Монфокон, Д.Пето, Д.Папеброх та ін.), а невдовзі під її впливом — «світська ерудитська» школа (Е.Балюз, Ш.Дюканж, Л.Мураторі, Дж.Тірабоскі та ін.) в західноєвроп. доакадемічній історіографії кінця 16 — поч. 18 ст. Вислідом трансформацій новоєвроп. науки 17 ст. стала відома «Республіка вчених», чи «Республіка літераторів» («La Republique des Lettres») — міжнар. братство інтелектуалів (фундатор — франц. математик М.Мерсенн), що започаткувало нову форму комунікації (регулярну та велику кореспонденцію між незалежними мислителями), яку вважають першим масштабним прообразом «незримого коледжу» (термін Д.Прайса).

З утвердженням раціонально-просвітницької парадигми в європ. соціогуманітаристиці 18 ст., яка обстоювала домінування 3-х інтелектуальних підоснов — універсального Ratio, натуралістичного Права та незмінності людської Природи, зародилася нова форма неформальної вченої спільноти, наближена до класичної школи. На відміну від філос. братств античності, гуртків гуманістів, чернечих учених спільнот, новоєвроп. об'єднань інтелектуалів такі школи були міцно пов'язані з університетськими центрами та мали окреслену фахову спеціалізацію. Такою, напр., була знаменита Геттінгенська правнича школа 18 ст. (Ю.Мезер, Й.-С.Пюттер та ін.) в місц. ун-ті, яку вважають безпосередньою предтечею впливової нім. істор. школи права 19 ст.

Втім, наук. школи в традиційному або класичному розумінні постали тільки протягом 19 ст., позаяк спиралися на низку потужних соціокульт. передумов та інтелектуальних викликів. Передусім, промисловий та технологічний бум 19 ст. пришвидшив фахову спеціалізацію, зокрема надав потужного імпульсу дисциплінарному оформленню науки і, заразом, активізував руйнацію станових меж в європ. країнах. Відтак запустилися нові механізми соціалізації вихідців із різних прошарків та верств, себто відкрилися можливості для реалізації інших, порівняно зі звичайними становими ролями, життєвих сценаріїв у сфері науки, освіти, к-ри. Водночас кардинальних трансформацій зазнали матеріально-фінансова основа й формальна інституціональна структура науки та освіти, інтенсивність і швидкість циркуляції друкованого слова, порівняно з попередніми століттями, врешті-решт, істотної ваги набув сусп. статус ученого у «вік поступу» (19 ст.). Сукупність таких передумов і впливів спричинилася до виникнення неформальних наук. гуртків, які поставали навколо успішного вченого-новатора, персональні якості й компетенція якого забезпечували ефективну трансляцію знання молодшим колегам (учням). Спершу школа локалізувалася за кількома т. зв. родовими ознаками: ім'я фундатора та просторово-регіональне побутування (приміром, Київська школа В.Антоновича; див. *Антоновича Володимира Київська школа істориків*), нац. належність та фахова спеціалізація (напр., рос. школа західноєвроп. аграрної історії, російська, чи петербурзька школа антич. епіграфіки). Втім, на межі 19—20 ст. обстоювалася думка про наявність спільного наук. проекту (напр., земельно-обласний план В.*Антоновича* зі студіювання історії давньої Русі), пізніше — дослідницької програми, як неодмінної прикмети існування «школи». На поч. 20 ст. до «обов'язкових» чи «необхідних» передумов існування наук. школи зараховують низку чинників або передумов, у т. ч. інтелектуальні (спільні концептуальні взірці та методологія), освітньо-пед. (семінари, лекторії, експериментальні практики, регулярні наук. форуми), технічно-орг. (періодичні та серійні видання, кафедри, лабораторії) тощо. Однак упродовж 19 ст. терен побутування поняття «наукова школа» став настільки широким, що охоплював украй різноманітні і неоднорідні групи дослідників, іноді не пов'язаних між собою не тільки персональними зв'язками, а навіть територіальними й нац. межами (приміром, державна, юридична, романтична школи та ін.). Інколи дефініція «школа» взагалі підносилася до масштабу всієї нац. історіографії. Власне, з'явилася тотальна мода щодо вживання поняття «школа» в найрізноманітніших контекстах, що істотно розмивало його зміст і спотворювало первісне функціональне призначення. Зрештою, на зламі 19—20 ст. постали досить гострі потреби розрізняти відмінні рівні неформальної інституціоналізації, а точніше — різні форми самосвідомості наук. спільноти, пов'язані: 1) із циркуляцією генералізуючих ідей чи концептів, які задають спрямованість пізнавального процесу, зокрема логіку його розгортання; 2) з особистим зв'язком між ученими в межах школи. Відтак народилося поняття «напрям», яке до кінця 19 ст. вживалося епізодично. Цей термін скерований на відтворення вертикального зв'язку, переважно в царині ідей і концептів між ученими різних шкіл, гуртків, груп, на відміну від горизонтальної сув'язі, що локалізувалася здебільшого на основі неформальних зв'язків (учитель/учень) у річищі конкретної школи. Та попри очевидну механічність і лінійність такого маркування, яке, вірогідно, постало

в руслі факторного аналізу, властивого канонам класичного мислення, термін «напрям» відтоді вживається як для ідентифікації та самоідентифікації гуманітаріїв, так і для відтворення різних рівнів неформальної інституціоналізації, хоч і доволі суперечливо та непослідовно. Приміром, напрями на обширах істор. науки виокремлювалися за провідними історіософськими ідеями (народницький, державницький, неонародницький), парадигмами наук. мислення (раціонально-просвітницький, романтичний, позитивістський), політ. й ідеологічною (роялістський, республіканський, консервативний, ліберальний, лейбористський, марксистський) чи конфесійною (катол., правосл., протестантський) належністю, тяжінням до певних дисциплін або міждисциплінарних стиків (юрид., соціологічний, історико-екон., соціально-екон., культурно-істор., психологічний) тощо. Саме за ступенем загальності та генералізації розрізняв поняття «напрям» і «школа» рос. історик О.*Лаппо-Данилевський*, хоч послугувався і терміном «течія». Остання дефініція поширилася майже одночасно з поняттям «напрям», причому покривала подібний зміст та продукувала майже аналогічні смисли. Напр., у текстах рос. історика П.*Мілюкова* обидва терміни побутують як рівнозначні. Втім, у дослідницьких практиках кінця 19 — поч. 20 ст. поширилося й утилітарне застосування дефініції «течія» щодо позначення більш-менш масштабних тенденцій з обсягу істор. науки, а також для вирізнення різних груп чи відтінків у межах школи або напряму.

Від поч. 20 ст. розпочинається перехід від класичного до некласичного типу науки, який на теренах соціогуманітаристики зазвичай пов'язують із соціологічним та неокантіанським поворотами. Відтоді лінійні, механістичні, субстанціональні та наївно реалістичні наук. взірці поступаються місцем дослідницьким стратегіям, зорієнтованим на інтертеоретичність, поліваріантність, релятивізм, когерентність і взаємодоповнюваність. Отож неформальна інституціоналізація дедалі частіше розглядається з перспективи модерністських інтелектуальних запитів та вимог, зокрема з акцентуванням: 1) на способах і методах отримання знання, його циркуляції й передачі (інтерналізм); 2) на механізмі соціокульт. взаємодії науки із сусп-вом (екстерналізм); 3) на самосвідомості академічної спільноти; 4) на психологічних (приміром, співвідношення екстравертів та інтровертів), культурознавчих, морально-етичних та естетичних складових дослідницьких практик, у т. ч. рольових моделях у середовищі наук. колективу; 5) на співвідношенні формальної (організаційно й структурно фіксованої) та неформальної інституціоналізації науки тощо. Відтак поняття «школа» як вихідний концепт неформальної інституціоналізації істотно розширилося за рахунок трансформації первісного змістовного наповнення та продукування нових смислів. Таким чином, протягом 20 ст. в наукознавстві, історії та філософії науки сформувалася низка різноманітних некласичних означень наук. школи як: 1) своєрідного групового стилю мислення; 2) універсальної самоорганізаційної форми наук. діяльності та кооперації дослідників; 3) відкритої інтелектуальної спільноти з добре окресленими ціннісними орієнтирами й етичними настановами, що поєднує вчених різних поколінь із відмінними статусами на засадах певної дослідницької к-ри; 4) соціального колективу лідерського типу з вибудуваною ієрархією, згуртованого під дослідницьку програму навколо авторитетного чи навіть харизматичного вченого-провідника, що має високу або навіть виключну репутацію, часто-густо з претензією на геніальність, а також відповідний обряд залучення/посвячення до традиції (жорстке обстоювання авторитету істини, сакралізація імені засновника та впровадження манери його наслідування тощо); 5) науково-освіт. та виховної інституції, котра саморегулює відтворення й дослідницькі мотивації, наступність учасників і тривалість свого буття в часі та просторі; 6) соціально-психологічної конструкції спільноти з відмінними рольовими моделями «акторів» — «батьків-фундаторів», «господарів-адміністраторів» (тех. організаторів), «генераторів ідей», «охоронців знання» (ерудитів), «виконавців» (ретрансляторів), «критиків», «внутрішніх опонентів»; «старійшини», «майстрів» та «підмайстрів»; 7) особливої стратифікації наук. спільноти як елітарного прошарку сусп-ва, в якому місце вченого залежить як від персональних якостей та доробку, зокрема від рівня його самореалізації й комунікації, так і інституціональних можливостей, доступу до інформації, матеріальних та фінансових ресурсів тощо. Побутують і полівимірні моделі наук. школи, приміром трьохкоординатна конструкція (предметно-логічний, соціально-наук. та особисто-психологічний рівні) рос. філософа М.Ярошевського, який виділяв 3 типи наук. шкіл: науково-виховну, дослідницький колектив та напрям. У 2-й пол. 20 ст. шириться й низка різноманітних типологій наук. шкіл, зокрема за характером зв'язків (напрям, течія, «незримий коледж», угруповання, група тощо), способом інституціоналізації (лідерська, гурткова, педагогічно-виховна), тереном функціонування (міжнародна, національна, регіональна, локальна), тривалістю існування (однієї, двох, трьох і більше генерацій), фаховою спрямованістю та предметною областю (міждисциплінарна, дисциплінарна, теоретична, експериментальна, науково-вироб. тощо), статусом у науці і сусп-ві (авангардна, конкуруюча, маргінальна чи напівлегальна, особливо щодо шкіл/гуртків, що існують за тоталітарних, авторитарних режимів) та ін.

Із поширенням концептів некласичної науки змінюються й уявлення щодо ролі наук. шкіл. Передусім, фокусується увага на самому механізмі конструювання/переформовування наукової спільноти, себто на тому, в який спосіб змінюються її неформальні контури. Приміром, амер. історик науки Т.Кун уважав, що школи не властиві фазі т. зв. нормальної науки, коли зберігаються сталі методологічні й теор. орієнтири. Натомість школи з'являються і набувають сили в період кризи «нормальної нау-

ки», котрий увінчується «науковою революцією», себто утвердженням нової парадигми. З оформленням парадигматичних взірців школи знову сходять із наук. авансцени. Польс. соціолог Л.Флек тримався думки, що школа в науці закладає спрямовані колективні настанови щодо формування спільного стилю мислення. Натомість франц. філософ Г.Башляр наголошував на тому, що «наукова школа» творить «нормативну людину науки», яка суперечить сама собі, позаяк особистості властиві сумніви, котрих не визнає шкільна спільнота, що тягне вченого за собою. Зрештою, у добу некласичної науки домінуючим стає дисциплінарний тип наук. шкіл, який одні вчені часом називають формою «інтелектуальної стагнації», а інші — розглядають як спосіб «інтелектуальної капіталізації». Трансформується і вживання поняття «напрям», яке часто-густо не стільки узгоджується з концептом чи якоюсь ідеєю в класичному сенсі, скільки з предметною областю досліджень або навіть окремою дисципліною (приміром, напрям історії дипломатії, напрям військ. історії). У такому сенсі це поняття виступає в термінологічній зв'язці з тією чи ін. школою й окреслює проблемне поле наук. студій у відповідному дисциплінарному зрізі. Заразом побутують й ін. понятійні пари: школа/течія, школа/угруповання, школа/гурток тощо. Причому останнє сполучення термінів розглядається в контексті вивчення «утробного» періоду наук. шкіл гурткового типу, як реалізованих (напр., Тартусько-Московської семіотичної школи, Моск. логічного, пізніше — Моск. методологічного гуртка та ін.), так і потенційних. Із поширенням інтердисциплінарності з'являються й проблемні та малі групи, що об'єднують здебільшого на певний час дослідників із різних галузей, дисциплін, фахових спеціалізацій, країн, які вирізняються синергетичним ефектом (підвищеною наук. результативністю, креативністю підходів) і розмаїтим характером зв'язків: «сильних» (учитель/учень), «слабких» (позитивне й негативне цитування), симбіотичних, конкуруючих, координуючих, коопераційних тощо. У 2-й пол. 20 ст. такі неформальні утворення набули неабиякої популярності, зокрема у вигляді «незримого коледжу» та ін. Втім і до сьогодні циркулюють традиційні уявлення про співвідношення наук. напрямів/течій/шкіл.

Наприкінці 20 ст. постмодерністський поворот спричинився до суцільного розмивання існуючих меж предметно-дисциплінарного знання (науки, мист-ва, к-ри), особливо на теренах соціогуманітаристики. Відтак стрімко поширилися дослідницькі практики, зорієнтовані на ідеї полівекторності, багатостильності, тотальної стилізації, мімікрії та мутації, своєрідну гру з різноманітними стильовими формами, парадигматичними взірцями, еклектичну мішанину різноманітних культ. елементів, мовних протоколів, інтелектуальних складових тощо. Зрештою, ідеали постнекласичної науки не тільки тяжіють до мультипарадигматичності та множинності способів пояснень, а й майже до нескінченої поліваріантності дискурсів. Такі підходи кардинально трансформують саме розуміння неформальної інституціоналізації та її вихідного концепту «наукова школа», позаяк досить часто заперечується навіть можливість її онтологічного буття, себто існування в часі й просторі. Відтак школа розглядається як специфічна епістема (від грец. ἐπιστήμη — знання; домінуюча чи первісна структура, що формує «проблемне поле» знання), котра адсорбує як дослідницькі практики, так і саму комунікацію й циркуляцію інформації. Власне, її існування висвітлюється з перспективи дискурсивних практик, зокрема, актуалізується пошук прихованих і вторинних смислів (деконструкція). Вислідом цього є спроби демістифікувати та десакралізувати саме поняття «наукова школа», яке представляють як «самопроектовану традицію» її лідера-засновника чи його адептів, «священну» чи метафізичну схему для сакралізації відповідних соціальних практик, за якими переховується «випадкова гра» смислів, тощо. Побутують думки, що в сучасній науці школа є утворенням виключно одного покоління вчених, оскільки швидкоплинність знання, тобто темпи його старіння, стали настільки стрімкими, що роблять неможливими передачу актуальних ідей та концепцій від однієї генерації до іншої. Втім, ідеї про «кінець» чи «духовну смерть» наук. шкіл не поділяються переважною більшістю вчених, у т. ч. у царині соціогуманітаристики.

Від 1970—90-х рр. неабиякої гостроти набуває проблема співвідношення формальної та неформальної інституціоналізації науки, зокрема спроби тим чи ін. чином зафіксувати/формалізувати статус наук. школи в ряді країн, які засуджувалися багатьма науковцями. Приміром, франц. соціолог П.Бурдьє обстоював думку про неможливість успішного функціонування науки виключно в межах формальної орг-ції, позаяк остання тотально обмежує і навіть блокує вільне перетікання як самих інтелектуалів, так і фінансових ресурсів, з однієї сфери до іншої. Від 1996, з ухваленням держ. програми підтримки «провідних наукових шкіл» у РФ, укладається їхній відомчий «кадастр» (низка спеціалізованих довідників), який розглядається багатьма рос. та іноз. вченими як бюрократична формалізація й вихолощення неформального статусу таких дослідницьких спільнот.

Неформальна інституціоналізація українського історіописання 19—20 століть. Початки неформальної інституціоналізації укр. соціогуманітаристики, наближеної до новоєвроп. взірців, тісно пов'язані з тогочасними формами культ. й інтелектуального буття і сягають, щонайменше, 18 ст. Напр., на теренах *Новгород-Сіверського гуртка* наприкінці 18 ст. не тільки розгорнулося збирання матеріалів і документів до історії, етнографії, госп-ва і статистики України-*Гетьманщини*, а й постала низка наук. і культурно-освіт. проектів: заснування місц. ун-ту І.*Халанського*, створення «Академічного зібрання» і книгарні Ф.*Туманського* в *Глухові* та ін. Подібні проекти та ідеї, зокрема заснування ун-ту в *Слобідській Україні*, побутували і в просвітницькому гуртку О.Паліцина, відомому як «Попівська

академія» (від х. Попівка на Сумщині). До учасників цього гуртка кінця 18 — поч. 19 ст. належали І.Богданович, С.*Глинка*, В.*Капніст*, В.*Каразін*, Є.Станевич та ін. Впродовж 1816—22 літературно-салонний гурток кн. М.Г.*Рєпніна* відіграв поважну роль у появі 4-томної праці Д.*Бантиша-Каменського* «История Малой России» (М., 1822). Та справжній культ. сплеск, який привів до постання модерних групових форм самосвідомості укр. інтелектуалів 19 ст., пов'язаний з *романтизмом.* Останній запустив «мовну» й «етнографічну» програму осягнення народу/нації як духовної субстанції, котра спричинилася до неформального гуртування укр. інтелектуалів. Зокрема, два гуртки під проводом І.*Срезневського* виникли в культ. й інтелектуальному середовищі харків. романтиків 1820—40-х рр. (див. *Харківська школа романтиків*), їхніми учасниками були такі відомі діячі, як П.*Гулак-Артемовський*, Ф.Євецький, Г.*Квітка-Основ'яненко*, М.*Костомаров*, А.Метлинський, М.*Петренко*, С.Писаревський, О.Шпигоцький та ін. Мовні, етногр., літ. та мистецько-естетичні практики харків. романтиків породили самобутній пласт текстів, представлених на сторінках збірника *«Запорожская старина»* (1833—38). Вважають, що гурток київ. інтелектуалів з університетської молоді 1-ї пол. 1840-х рр. став предтечею кирило-мефодіївських братчиків. Із появою на зламі 1850—60-х рр. нового середовища публічного і громад. буття, хоч і в умовах паліативної та запізнілої модернізації імперії *Романових*, ширяться й ін. форми самоорганізації петерб. українців, які пов'язують із час. *«Основа»* (1861—62). Приміром, відомі комунікативні заходи укр. інтелектуалів у *Санкт-Петербурзі* 1850—60-х рр.: «понеділки» В.*Білозерського*, «вівторки» М.Костомарова, «п'ятниці» П.*Куліша* та ін. Такі неформальні спільноти укр. діячів, запліднені романтичними ідеями, виплекали провідну історіософську ідею, що спричинилася до інституціоналізації народницького напряму в укр. історіописанні 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст., який визначив заг. вектор конституювання перших наук. шкіл.

В останній чв. 19 ст. на інтелектуальній хвилі позитивізму в укр. історіографії постають і наук. школи в класичному розумінні. Першою й найдавнішою з них уважається Київ. документальна (земельно-обласна) школа В.Антоновича, хоч мають місце окремі спроби включити її до рос. історіографії (С.Михальченко). До цієї школи зазвичай зараховують плеяду відомих укр. істориків, зокрема О.*Андріяшева*, Д.*Багалія*, В.*Базилевича*, П.*Голубовського*, М.*Грушевського*, О.*Грушевського*, В.*Данилевича*, М.*Дашкевича*, М.*Довнар-Запольського*, І.*Линниченка*, В.*Ляскоронського*, К.*Мельник-Антонович*, Н.*Молчановського* та ін., а іноді — ще й В.*Доманицького*, Д.*Дорошенка*, П.*Іванова*, П.*Смирнова*, В.*Щербину* та ін. Важливу роль в її становленні відіграв історико-архів. гурток у Києві, яким керував у 1880—90-х рр. В.Антонович. Утім, деякі науковці (С.*Томашівський*) ще за життя В.Антоновича висловлювали сумніви щодо існування його школи. Протягом 1890—1900-х рр. виникла Київ. історико-юридична (західнорус., або литовсько-рус. права) школа М.*Владимирського-Буданова* (М.*Максимейко*, О.Малиновський, М.Ясинський та ін.). Кілька наук. шкіл наприкінці 19 — на поч. 20 ст. утворили учні В.Антоновича. Передусім, це — Галицька, або Львів. істор. школа М.Грушевського, до якої зараховують Б.Барвінського, Б.Бучинського, В.*Герасимчука* (Гарасимчука), Ф.Голійчука, І.*Джиджору*, Ю.Кміта, М.*Кордубу*, І.*Кревецького*, І.*Крип'якевича*, З.*Кузелю*, Ф.*Срібного*, О.*Сушка*, С.*Рудницького*, Ом.*Терлецького*, С.Томашівського, О.*Чайківського*, М.*Чубатого*, О.*Целевича* та ін. Власні наук. школи започаткували й ін. учні В.Антоновича, зокрема Д.Багалій у Харків. ун-ті та М.Довнар-Запольський у Київ. ун-ті (історико-екон. школа рос. історії 16—17 ст.). Однак наприкінці 19 — на поч. 20 ст. помітну роль у неформальній інституціоналізації укр. історіописання й надалі відігравали різноманітні гуртки. Самобутня мережа таких гуртків краєзнавчого, пам'яткоохоронного та архівно-археогр. спрямування, які об'єднували як дослідників-аматорів, так і професійних науковців, постала при *губернських вчених архівних комісіях*, церковно-археол. к-тах, земських інституціях та ін. осередках, зокрема в *Житомирі* (М.*Коробка*, В.Г.*Кравченко*, П.*Тутковський*, О.Фотинський, Я.*Яроцький* та ін.), *Кам'янці-Подільському* (С.*Венгрженовський*, П.Вікул, М.Гогоцький, О.Павлович, В.Пясецький, М.Симашкевич, Ю.*Сіцінський* та ін.), Катеринославі (нині м. Дніпропетровськ; В.*Біднов*, Д.Дорошенко, Я.*Новицький*, В.*Пічета*, А.*Синявський*, Д.*Яворницький* та ін.), *Полтаві* (В.Бучневич, О.*Левицький*, І.Ф.*Павловський*, Л.*Падалка*, В.*Пархоменко* та ін.), *Сімферополі* (О.*Бертьє-Делагард*, І.Казас, Л.Коллі, Ф.*Лашков*, А.*Маркевич*, Ф.Ребець, О.Романюк, О.Сеницький, Х.Ящуржинський та ін.), *Чернігові* (А.*Верзилов*, П.*Добровольський*, П.*Дорошенко*, Я.Жданович, Г.*Милорадович*, В.*Модзалевський* та ін.) й ін. Заразом функціонували гуртки зі студентів й викладачів в університетських центрах, які були своєрідними «підготовчими майстернями» фахового вишколу істориків. Напр., заснований 1903 історико-етногр. гурток у Київ. ун-ті очолював М.Довнар-Запольський, а його учасниками були такі майбутні історики, як Д.Дорошенко, Й.*Гермайзе*, Б.*Крупницький*, П.*Курінний*, О.*Оглоблин*, Н.*Полонська-Василенко* та ін. Окреме місце посідають аристократичні гуртки укр. інтелектуалів, митців, літераторів, які прагнули до глибинного переосмислення стильових напрямів, культ. форм, започатковували нові дослідницькі, мистецькі, культурознавчі практики, зокрема масштабні генеалогічні, геральдичні, книгознавчі та ін. проекти. Таким був, приміром, чернігівсько-петерб. істор. гурток (1908—17), що об'єднував представників старого малорос. *дворянства*, до якого входили П.Дорошенко, Я.Жданович, В.Лукомський, В.Модзалевський, Г.*Нарбут*, С.Трійницький та ін.

На поч. 20 ст. низка модерністських стильових напрямів, зокрема *неоромантизм*, які сполучилися із соціо- та етнокульт. запитами й інтелектуальними викликами часів Великої європ. кризи — *Першої світової війни* (1914—18) і «травматичного дос-

віду» *Української революції 1917—1921*, спричинилися до інституціоналізації державницького напряму в укр. історіописанні (фундатори — В.*Липинський*, С.Томашівський). Цей провідний історіософський концепт протягом усього 20 ст. посідав чільне місце в інтелектуальних порахунках на теренах укр. соціогуманітаристики, позаяк становив наріжний елемент етнокульт. та політ. програми легітимації українства. Зрештою, впродовж 1920-х рр. надзвичайна строкатість і розмаїтість соціокульт. умов у *Західній Україні*, УСРР та на еміграції в Центр. і Сх. Європі згенерували поширення та конкуренцію різних дослідницьких й освіт. практик, перехрещення відмінних інтелектуальних впливів і мотивацій, вислідом яких став своєрідний сплеск неформальної інституціоналізації в укр. історіописанні. На думку О.Оглоблина, впродовж 1920-х рр. тільки на теренах УСРР постало кілька течій, що поступово «набували характеру певних наукових шкіл»: Київ. культурно-історична чи «неонародницька» (іноді соціологічна) школа М.Грушевського (О.*Баранович*, Т.*Гавриленко*, С.*Глушко*, П.*Глядківський*, К.*Грушевська*, В.*Денисенко*, В.*Євфимовський*, В.*Ігнатієнко*, М.*Карачківський*, В.*Костащук*, Д.Кравцов, П.*Нечипоренко*, О.*Павлик*, Ф.*Савченко*, Є.Смолинська, О.*Степанишина*, М.М.*Ткаченко*, С.*Шамрай*, Л.Шевченко, В.*Юркевич* та ін.); Харків. соціально-екон. школа Д.Багалія (О.*Багалій-Татаринова*, О.*Водолажченко*, М.*Горбань*, А.*Козаченко*, Н.*Мірза-Авак'янц*, О.Назарець, Д.*Соловей* та ін.); історико-правнича школа М.*Василенка* (С.Борисенко, В.Гришко, В.*Новицький*, Л.*Окіншевич*, І.*Черкаський* та ін.); марксистська школа М.І.*Яворського* (З.Гуревич, М.*Рубач*, М.*Свідзинський* та ін.), а також історично-екон. школа. Власне, останнє неформальне утворення, до якого О.Оглоблин зараховував і себе та своїх учнів, а також, можливо, М.*Слабченка* та деяких його послідовників, у 1920-х рр. він називав «новою революційною школою». Сучасні науковці тримаються думки, що впродовж 1920-х рр. відбувалося становлення кількох неформальних осередків українського історіописання: Ніжинської історичної школи (М.Аристов, М.*Бережков*, В.*Дубровський*, А.*Єршов*, В.Ляскоронський, Г.*Максимович*, М.*Петровський*, В.*Фесенко* та ін.), а також школи О.Оглоблина, котра гуртувалася навколо Істор. семінару вищого типу при Київ. ін-ті нар. освіти, та школи М.Слабченка в *Одесі*. Деякі вчені (В.*Сарбей* та ін.) вважають, що існувала ще й «лівобережна школа» укр. істориків, витоки якої навіть пов'язують із О.*Лазаревським*, але зазвичай не пояснюють ані механізму, ані передумов і складових її творення. Втім на межі 1920—30-х рр. тотальна хвиля репресій супроти укр. інтелектуалів обірвала ці багатообіцяючі процеси. Від 1930-х рр. поняття «школа» перетворилося в рад. науці на ідеологічний маркер із виключно негативною спрямованістю («фашистська школа» М.Грушевського, «буржуазна школа» М.Довнар-Запольського тощо).

Дещо інакше, внаслідок польс. утисків, згортався «простір довіри» на обширах Зх. України, який переадаптовувався до нових соціокульт. передумов й обставин у вигляді різних гурткових, часом напівлегальних і навіть нелегальних, форм. Приміром, у вигляді самобутньої нелегальної освіт. мережі працював *Львівський таємний український університет* (1921—25), в якому викладали такі відомі вчені, як М.*Возняк*, Ф.*Колесса*, І.Крип'якевич, І.Свєнціцький, К.*Студинський*, М.Чубатий та ін. Спроби продовжити традиції школи М.Грушевського, спираючись на осередки *Наукового товариства імені Шевченка*, здійснювалися І.Крип'якевичем та ін. вченими. Зокрема, наприкінці 1930-х рр. був заснований Семінар історії України при НТШ під прикриттям діяльності Історично-джерелознавчої комісії НТШ для неформального вишколу укр. науковців, у якому брали участь як відомі науковці (М.*Андрусяк*, І.Крип'якевич, Ом.Терлецький та ін.), так і вчені-початківці (О.Бережницький, О.*Домбровський*, Г.Книш, Т.*Коструба*, О.Матківська, О.*Пріцак*, О.Сенів та ін.).

Питання неформальної інституціоналізації, зокрема дискусії навколо концептів «школа» та «напрям», доволі гостро актуалізувалося після *Другої світової війни* 1939—45 в укр. зарубіжному історіописанні. Зокрема, побутують спроби надати нового сенсу старій контраверсії народницький/державницький напрям: представити її у вигляді соціологічний/державницький напрями (Л.Окіншевич), народницький/антинародницький (В.*Петров*), перенести в царину методології як опозицію «генетичної» та «порівняльно-соціологічної методи» (Б.Крупницький) тощо. Гостра орг. криза 2-ї пол. 1950-х — поч. 1960-х рр. на еміграції і в діаспорі та потреби збереження, а точніше — конструювання традицій інтелектуального наступництва щодо своїх попередників, спричиняють творення низки «генеалогічних схем» укр. історіографії кінця 19 — 20 ст. Приміром, «родовід» укр. істориків на еміграції, укладений О.Оглоблиним, складається з 4-х поколінь: 1-ша генерація — В.Липинський, Д.Дорошенко та плеяда ін. дослідників (В.Біднов, Р.*Лащенко*, О.*Лотоцький*, В.*Прокопович*, С.*Шелухин*, А.*Яковлів* та ін.), які посіли своє місце в укр. історіографії до 1917; 2-га, міжвоєнна, генерація — з учених, які здебільшого здобули істор. освіту та розпочали наук. студії за кордоном (І.*Борщак*, В.*Заїкін*, Б.Крупницький, С.*Наріжний*, Д.*Олянчин* та ін.), частина з них були студентами Д.Дорошенка та В.Липинського; 3-тя — наймолодші студенти вчених першої генерації (Мих.*Антонович*, І.Лоський та ін.), котрі з'явилися на наук. авансцені впродовж 1930-х рр.; 4-та — дослідники, які ввійшли в науку після 1945. Ще масштабніші «родовідні візії» запропонували: Н.Полонська-Василенко, яка виводила практично всю укр. історіографію, у т. ч. всі неформальні осередки 1-ї пол. 20 ст., зі школи В.Антоновича, та М.Чубатий, котрий висунув схему 5-ти генерацій укр. істориків, що розпочинається від сучасника Т.*Шевченка* М.Костомарова та його ідеологічного маніфесту *«Книга буття українського народу»*. На зламі 1960—70-х рр. питання неформальної наступності

істориків потрапили до сфери розбудови нових дослідницьких осередків, зокрема *Українського наукового інституту Гарвардського університету* (США), *Українського історичного товариства* та ін., і, почасти, в поле змагання між ними за ресурси діаспори. Напр., О.Пріцак не тільки вважав себе «правнуком» В.Антоновича, за «родоводом» Н.Полонської-Василенко, а й декларував спадкоємність Гарвардського осередку з «українською документальною школою». Втім тези, задекларовані О.Пріцаком, викликали низку критичних закидів, зокрема О.Домбровського, котрий охрестив такий підхід «культом священних корів», та Л.*Винара*, який дотримувався думки, що засновником укр. історіографії був М.Грушевський, а не В.Антонович.

Інакше розгортався процес неформальної інституціоналізації укр. історіописання на теренах УРСР. Із лібералізацією рад. режиму впродовж 2-ї пол. 1950-х — 1960-х рр. спостерігаємо досить повільну, суперечливу та локальну інституціоналізацію, передусім у царині відновлення істор. освіти, архів. мережі, становлення академічних установ в УРСР. Відтак поволі налагоджувалися зв'язки вчитель/учень в академічних інституціях, на істор. ф-тах і кафедрах ун-тів та вузів, які іноді набували вигляду неформальних груп різного рівня зрілості, предтеч шкіл дисциплінарного типу. Водночас постали альтернативні світоглядні й інтелектуальні орієнтири в середовищі *шістдесятників* та дисидентів, до яких була наближена низка українських істориків (М.*Брайчевський*, Я.*Дашкевич*, Я.*Дзира*, О.*Компан* та ін.). Власне, в укр. історіописанні 1960-х — поч. 1970-х рр. спостерігаються тенденції до розширення меж представлення історії України в рад. гранд-наративі, зокрема спроби часткової реабілітації М.Грушевського, М.*Драгоманова*, М.Костомарова, включення укр. середньовіччя до концептуальних схем, хоч і в урізаному, спотвореному й паліативному вигляді. Ці тенденції спричинилися навіть до низки спостережень і рефлексій істориків з укр. діаспори, яких сполучила думка про появу реформістської, чи реставраційної течії (напряму) в істор. науці УРСР, провідниками котрої вважали І.Крип'якевича та Ф.*Шевченка*. Проте з погромом і репресіями щодо укр. інтелектуалів на поч. 1970-х рр. процеси неформальної інституціоналізації в УРСР були ґвалтовно обірвані і відновилися лише на зламі 1980—90-х рр.

Від поч. 1990-х рр. в укр. соціогуманітаристиці, зокрема в істор. науці, постають нові можливості й потреби щодо інституціоналізації новітнього «простору довіри» та комунікації, котрі спираються як на традиції нац. історіописання, так і продукують відповіді на сучасні соціокульт. запити й інтелектуальні виклики. Нині на цій «території» взаємодіють кілька генерацій укр. науковців (див. *Новітня історіографія*). Втім питання про певні обриси «неформального ландшафту» укр. істор. науки потребують подальшої розробки та студіювання, зокрема новітніх саморефлексій її репрезентантів.

Літ.: *Петров М.* Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. Х., 1861; *Гейм Р.* Романтическая школа: Вклад в историю немецкого ума. М., 1891; *Милюков П.Н.* Главные течения русской исторической мысли. М., 1897; *Gooch G.P.* History and Historian in the Nineteenth century. New York, 1913; *Оглоблін О.* Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (до генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії). «Записки історично-археографічного інституту» (К.), 1934, № 1; *Крупницький Б.* Українська історична наука під Совєтами (1920—1950). Мюнхен, 1957; *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography 1917—1956. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.» (New York), 1957, vol. 5/6, no. 4 (18), 1/2 (19/20); *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: Збірник статей. Мюнхен, 1959; *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську совєтську історіографію. Нью-Йорк, 1963; *Pelenski J.* Soviet Ukrainian Historiography after World War II. «Jahrbucher für Geschichte Osteuropas», 1964, bd 12, h. 3; Наука о науке: Сборник статей. М., 1966; *Чубатий* М. Українська історична наука: Її розвиток і досягнення. Філадельфія, 1971; *Пріцак О.* Гарвардський Центр українських студій і Школа Грушевського. В кн.: *Пріцак О.* Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967—1973). Кембридж—Нью-Йорк, 1973; *Ярошевский М.Г.* Трехаспектность науки и проблема научной школы. В кн.: Социально-психологические проблемы науки: Ученый и научный коллектив. М., 1973; *Винар Л.* Історична школа Михайла Грушевського і НТШ. «Свобода» (Джерсі-Сіті), 1974, № 7, 11 січня; *Домбровський О.* До питання української історичної школи в діаспорі. «Український історик», 1974, № 4; *Ярошевский М.Г.* Логика развития науки и научная школа. В кн.: Школы в науке: Сборник статей. М., 1977; *Баткин Л.М.* Итальянские гуманисты: Стиль жизни и стиль мышления. М., 1978; *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія (1921—1934 рр.). Х., 1994; Ю.М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. М., 1994; Михайло Грушевський і львівська історична школа: Матеріали конференції (Львів, 24—25 жовтня 1994 р.). Нью-Йорк—Львів, 1995; *Михальченко С.И.* О критериях понятия «школа» в историографии. В кн.: Історична наука на порозі XXI століття: Підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15—17 листопада 1995 р.). Х., 1995; Научные школы Санкт-Петербургского государственного университета. СПб., 1995; *Білокінь С.І.* Київська школа академіка М.С. Грушевського. «УІЖ», 1996, № 5; 1999, № 5; 2000, № 5; *Елизаров В.П.* «Республика ученых»: Лейбниц и Мерсенн. В кн.: Г.В.Лейбниц и Россия: Материалы Международной конференции (Санкт-Петербург, 26—27 июня 1996 г.). СПб., 1996; *Мерніков Г.І.* Школи в українській історичній науці другої половини XIX — початку XX ст.: Проблеми теорії та історіографії: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. Дніпропетровськ, 1997; *Михальченко С.И.* Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). М.—Брянск, 1997; *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського, 1924—1930. К., 1999; Ведущие научные школы России: Справочник. М., 1998; *Коваленко О., Острянко А.* Розгром ніжинської історичної школи. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип.10]: Об'єднаний випуск: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України В.А. Смолія, ч. 2. К., 2000; *Зербіно Д.Д.* Наукова школа: Лідер і учні (нова концепція). Львів, 2001; *Водотика С.Г.* Наукові історичні школи й провідні тенденції розвитку історичної науки. В кн.: Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 6. К., 2002; *Томпсон М.* Философия науки. М., 2003; *Грезнева О.Ю.* Научные школы: Педагогический аспект. М., 2003; *Кіян О.* Володимир Антонович: Історик й організатор «Київської історичної школи». К., 2005; *Микешина Л.А.* Фи-

лософия науки: Современная эпистемология, научное знание в динамике культуры, методология научного исследования. М., 2005.

О.В. Ясь.

Концепт «наукова школа» в історіографії. Теоретичні проблеми концепту «наукова школа» розглядаються в роботах Л.*Винара*, Г.Мернікова, С.Міхальченка, В.Ващенка, І.*Колесник*; історіографічні образи школи в укр. істор. науці реконструюються в працях: О.*Оглоблина*, Л.Винара, О.Богдашиної, І.Верби, О.Юркової, М.П.*Ковальського*, В.Підгаєцького та ін. У сучасній укр. історіографії побутує позитивістське розуміння «наукової школи», складовими якої, на думку Л.Винара, є: 1) наявність керівника, учнів, співробітників; 2) орг. структура (ун-ти, наук. т-ва, академії наук); 3) спільність гол. історіографічних концепцій засновника школи та його учнів; 4) спільні методологічні засади; 5) наук. видання (журнали, наук. збірники); 6) специфічна істор. тематика, зокрема регіональна. Г.Мерніков сприймає «наукову школу» як ідеальний тип, «інструмент глибокого і всебічного пізнання українського історіографічного процесу», основні риси «наукової школи» — це: 1) зв'язка вчитель—учні; 2) механізм «здорової конкуренції, інтелектуальної боротьби за першість»; 3) реальна ефективність діяльності школи, що визначається новим баченням проблеми; 4) перспективи подальшого розвитку школи, «“конфлікт поколінь” приводить до появи нової наукової школи», що засвідчує «прогресивний характер школи-попередниці». Суперечливим залишається питання про співвідношення школи/напряму. С.Міхальченко вважає, що там, де поняттю «школа» передує означення, таке поняття можна без втрати сенсу замінити терміном «напрям» (державницька школа — «державницький напрям»). Відповідно низка понять: «народницька історіографія», «народницький напрям», «народницька школа» сприймаються як ідеологічно застарілі соціологічно-класові конструкти. Постструктуралістські уявлення піддають ревізії позитивістські методики опису «наукової школи». Постмодерністська концепція «наукової школи» спрямована на деконструкцію дидактичної вертикалі «вчитель/учні». Класична концепція «наукової школи», зазначає В.Ващенко, є анахронізмом, оскільки виступає «соціальною проекцією тих суворо ієрархізованих типів суспільства, порядок яких утворювався символікою батька-патріарха (Російської та Австро-Угорської імперій, СРСР)» і репродукує аж по сьогодні «свідомо чи ні, моделі авторитарної патріархатної влади і цінності тоталітарної свідомості». Деконструкція дидактичної вертикалі вчитель—учні означає перенесення акценту з фігури «керівника школи» на її рядових репрезентантів, актуалізує «зворотній зв'язок», що походить з «низів» «наукової школи» до керівника. Пріоритетними при вивченні «наукової школи», вважає В.Ващенко, мусять стати комунікації між учнями, саме тому, що «інтенсивність наукової комунікації (швидкість обертання інформації) по горизонталі (між учнями) часто перевищує її інтенсивність по вертикалі (із керівником)» і відповідно «обсяг переданої наукової інформації через цей канал комунікації виявляється визначальним при формуванні інтелектуального поля самої школи». Ідея інтенсивності «горизонтальних зв'язків» зіперта на концепцію «наукових генерацій», як похідної від соціологічних концепцій «генерацій» (Х.*Ортега-і-Гасет*, К.Мангейм). Дидактична вісь вчитель/учні репрезентує різні генерації: «старшу-авторитетну» (керівник) і «молодшу-підпорядковану» (учні).

Існують 2 моделі взаємодії старшої й молодшої генерацій. «Кумулятивні епохи» характеризуються «солідаризмом поколінь», тобто наслідуванням традиції своїх попередників, вдячним ставленням молодшої генерації до отриманої спадщини. Другий тип властивий епосі «заперечень» і виділяється «боротьбою поколінь, у якій молодша генерація заперечує досягнення й цінності старшої». (Х.Ортега-і-Гасет). У науці існують 2 типи молодших поколінь: 1) покоління, які бунтують проти попередніх наук. генерацій; 2) покоління, котрі із вдячністю сприймають спадщину «від вчителів», акумулюючи знання. Під кутом зору комунікаційної теорії комунікація в межах однієї генерації вирізняється: 1) більшою інтенсивністю, ніж передача інформації по вертикалі поміж старою/молодшою генераціями; 2) кожна генерація створює свої засоби кодування інформації, тобто наук. мову, мову спілкування. Через це виникають проблеми розуміння між генераціями, а також перекладу й комунікації між ними, що може спровокувати «розриви», «наукові революції», «перевороти». Домінування горизонтальних зв'язків призводить до нехтування самої ідеї наук. школи, що базується традиційно на ієрархічній вертикалі комунікацій. Якщо керівник і послідовники належать до різних наук. генерацій, то це утворює «потенційне поле» напруги, непорозуміння, котре «зафіксоване в наукових мовах» і що «загрожує ієрархічній структурі влади в наукових школах». В укр. історіографії, на думку В.Ващенка, домінує дидактична вісь вчитель/учні, що «є продуктом настанов християнської цивілізації», яка вивищує «лідера школи коштом його послідовників». Подібний аксіологічний ракурс дає підставу розглядати появу «наукових шкіл» не як «період розквіту історичної науки, а як стадію епігонства і регресу», коли розроблена «талановитим лідером жива плоть наукової програми перетворюється на трухлий скелет писань його менш обдарованих послідовників». На проблему «наукової школи» можна подивитися також із перспективи традиціонології. Формування традицій починається «зверху», через механізм примусу, коли традиція свідомо конструюється і нав'язується тими, хто має владу та інтелектуальний вплив. Саме батьки-засновники шкіл займаються конструюванням історіографічної традиції та власної генеалогії (В.Ващенко). Зокрема, М.*Грушевський* свої уявлення про наук. школу та власну наук. генеалогію пов'язував з О.*Лазаревським*, з іменем якого не асоціюється жодна школа. Вписуванням М.Грушевського до «школи» В.*Антоновича* укр. історіографія забов'яза-

на зусиллям Д.*Багалія* (В.Ващенко).

«Наукову школу» можна аналізувати й з позицій мережевої теорії. Принцип «мереж» передбачає об'єднання різноманітних елементів, що раніше існували окремо чи ізольовано, у безшовну структуру елементів, між якими постійно циркулює інформація. Утворення мереж слугує новою моделлю вивчення історії істор. науки, а точками центрації виступають: 1) культ. капітал — продукування ідей, теорій, методів; 2) інституціональний капітал — ун-ти, кафедри, академічні інституції, наук. т-ва, часописи, учені звання, наук. ступені, посади; 3) простір міжособистісних комунікацій істориків, коли місце кожного вченого в корпоративному середовищі визначається його мережевою позицією, тобто інтенсивністю контактів, швидкістю обертання культ. капіталу.

Із точки зору мережевої теорії науки, академічна школа є рухливою, динамічною структурою потоків інформації і комунікацій. «Наукова школа» як проекція мережевої моделі науки, містить: 1) вертикальні зв'язки (дидактична зв'язка вчитель/учні); 2) горизонтальні комунікації між партнерами по інтересах, представниками однієї наук. генерації із притаманними їй цінностями, інтерактивними ритуалами, «кодами спілкування», спільною мовою; 3) структурне суперництво у формах співпраці, конфлікту, корпоративної конкуренції, інтелектуальної боротьби за першість між генераціями або в середині генерації у межах школи, інтелектуальних груп, центрів, об'єднань. Вузловими точками мережевої моделі школи є: 1) ідеологічна сфера (мова / комунікаційні коди, методи, засоби концептуалізації, проблематизації); 2) інституціональна площина (кафедра, часопис, семінари, ідеї-проекти); 3) міжособистісна сфера, представлена «набором» інтелектуальних, корпоративних, товариських, родинних, адм. зв'язків між представниками школи по вертикалі і горизонталі у формах партнерської співпраці, конфлікту, розриву історіографічної традиції, комунікативних кодів тощо. Із перспективи мережевої моделі символічна влада лідера «наукової школи» не обмежується власною харизмою, а вимірюється спроможністю мобілізувати послідовників і перетворити їх на «мережу агентів», що означає: вирішальним чинником школи є міжособистісні взаємини (Н.Кауппі). На думку Б.Лепті, «наукова школа» виростає з мереж взаємодії індивідуумів.

Складовою мережевої моделі «школи» є схоларна ідентичність історика. Кожен учений, історик воліє вписати себе в певну інтелектуальну традицію. Схоларна ідентичність слугує ознакою професіоналізму, показником саморефлексії історика, який має усвідомлювати свою приналежність до певної професійної субкультури, «наукової школи». Так, О.Оглоблин виводить свою інтелектуальну генеалогію від В.Антоновича, ідентифікуючи себе і М.*Слабченка* з поколінням «внуків Антоновича»: «нас тягло до Липинського і через нього, а не через Грушевського й mutatis mutandis Довнар-Запольського чи Линниченка — до Антоновича». Шлях до В.Антоновича, уточнює О.Оглоблин, вони знайшли «через Багалія, старшого за Грушевського учня Антоновича, здається, найближчого до нього».

Школи в українській академічній історіографії. Поява розгалужених мереж комунікацій істориків засвідчувала процеси інституціоналізації укр. істор. науки із 2-ї пол. 19 ст. Ці мережі формувалися по вертикалі (вчитель/учні) та горизонталі, як альянси інтелектуалів однієї генерації. Перша за часом мережа інтелектуальних комунікацій виникла навколо професора Київ. ун-ту В.Антоновича (див. *Антоновича Володимира київська школа істориків*). Вузловою точкою школи в царині ідеології стала наук. програма територіально-обласних досліджень укр. *земель*-територій, реалізована у серії «обласних монографій». Варіативність назви школи В.Антоновича: «школа київських документалістів» (Л.Винар), «школа обласних досліджень» (О.Оглоблин) відображає цінності та дослідницькі пріоритети школи, чи-то джерельно-архівна праця, чи-то ідея єдності/соборності укр. земель. І документалізм, і обласництво школи В.Антоновича цілком слушно вписувалися в позитивістський дискурс як етап становлення укр. істор. наративу. Інституціонально школа гуртувалася довкола кафедри історії Київ. ун-ту, яку В.Антонович очолював кілька десятиліть. Через кафедру вертикальна лінія інтелектуальних зв'язків тяглася від В.Антоновича до М.*Костомарова* (1840-ві рр.) і глибше — М.*Максимовича* (1830-ті рр.), який і був фактично засновником кафедри. Найстарішим учнем В.Антоновича був Д.Багалій, він та П.*Голубовський* писали історію *Сіверської землі* (1882), М.Грушевський — історію *Київської землі*, столичного княжого *Києва* (1892), О.О.*Андрієвський* і П.*Іванов* — історію *Волинської землі*, В.*Ляскоронський* — історію *Переяславської землі* (1897), О.*Грушевський* — історію *Туровського князівства* (1901), М.*Довнар-Запольський* — історію Кривичської та Дреговичської земель «своєї рідної Білорусі» (1891), В.*Данилевич* — історію Полоцької землі (1886), М.*Дашкевич* та І.*Линниченко* — дослідження з історії *Галицької землі*. Таку модель школи В.Антоновича пропонує О.Оглоблин. Орг. базою школи стала *Київська археографічна комісія*, секретарем і редактором видань якої («*Акты Южной и Западной России*») був В.Антонович 1863—80.

Міжособистісні стосунки в межах школи В.Антоновича мали патріархатний характер: вчитель/батько, учні/сини. Харизма В.Антоновича визначала владну модель школи у вигляді мережі — «колесо» із сильним лідером у центрі мережевих зв'язків. Учні В.Антоновича становили *еліту* укр. істор. науки кінця 19 — поч. 20 ст. Численними лініями вертикальних і горизонтальних зв'язків школа В.Антоновича була пов'язана з ін. групами комунікантів — школою Д.Багалія та школою М.Грушевського. «Університетська школа» в Києві на чолі з В.Антоновичем була визнана й рос. колегами (П.Струве). Якщо школу розглядати як мережу комунікацій, то постійно відбувалося перетікання інформації, ідей, традицій, людей з однієї мережі до іншої. Учні В.Антоновича В.*Щербина*, В.Ляскоронсь-

кий, Л.*Добровольський*, К.*Мельник-Антонович,* О.Грушевський як співробітники академічних установ із серед. 1920-х рр. входили до школи-мережі М.Грушевського. Сам М.Грушевський наслідував від свого вчителя В.Антоновича високу джерелознавчу к-ру, смак до соціальних проблем, деякі концептуальні ідеї (напр., роль козацтва в укр. історії). Стосунки між старою та молодшою генераціями школи складалися по-різному; більшість учнів В.Антоновича солідаризувалися з учителем, наслідували традиції й цінності школи. Ця частина молодшої генерації була вдячна за отриману спадщину. Втім, були й бунтівники, як М.Грушевський, який не визнавав «солідаризму» з лідером, заперечував досягнення й цінності «батьківської генерації», утворюючи нові засоби кодування інформації — свою істор. ідеологію і гурт учнів/послідовників. В особі М.Грушевського як представника молодшої генерації відбувався комунікаційний розрив по вертикалі (вчитель/учень). Від емпіризму і фактографізму попередників-вчителів він свідомо звернувся до процедур проблематизації та концептуалізації в укр. історіографії.

Наукова школа М.Грушевського представляє найскладнішу й найпотужнішу комунікаційну мережу в укр. історіографії. Специфіку ідеології, орг. статусність, рецепцію школи в корпоративному середовищі і сусп. думці відображає семантика її назви: «галицька школа істориків України» (Д.Багалій), «наукова школа українських істориків у Львові» (О.Оглоблин), «історична школа Грушевського» (М.*Чубатий*), «історична школа Антоновича—Грушевського» (О.*Домбровський*), «історична школа М.Грушевського у Львові», «історична київська школа» М.Грушевського, «школа національної історіографії Грушевського». «всеукраїнська школа української національної історіографії», «історіографічна школа Грушевського» (Л.Винар).

Ситуацію комунікаційного розриву засвідчує різниця між наук. програмами школи В.Антоновича і школи М.Грушевського. «Програма порайонного територіально-регіонального дослідження України» М.Грушевського не була простим продовженням «програми “обласного” дослідження його вчителя Антоновича» й охоплювала територіальними дослідженнями всі укр. землі, у т. ч. Пд. Україну, *Закарпатську Україну* і *Галичину* (Л.Винар).

Гіллястою була інституціональна мережа школи М.Грушевського. Л.Винар реконструює структуру школи з чіткими хронологічними межами: львівська (1894—1913) та київська (1924—31) школи М.Грушевського, які, у свою чергу, поділяються за функціональними, топографічними, орг. ознаками на дрібніші «субперіоди»: «львівсько-київська школа (1908—14) та «нова київська» школа. Ядро львів. школи М.Грушевського становили його учні: М.*Кордуба*, С.*Томашівський*, Д.Коренець, В.Герасимчук, С.*Рудницький*, І.*Джиджора*, О.Т.*Терлецький*, Б.Барвінський, І.*Кревецький*, І.*Крип'якевич*, М.Чубатий, Б.Бучинський. Учні і послідовники М.Грушевського гуртувалися навколо очолюваної ним кафедри історії у Львів. ун-ті, *Наукового товариства імені Шевченка*, періодичних видань (*«Записки наукового товариства імені Шевченка»*, *«Літературно-науковий вістник»*), що редагувалися М.Грушевським, *Українського наукового товариства* (із 1908) в Києві. «Нова київська» школа функціонувала як розгалужена мережа академічних інституцій М.Грушевського. Мережа орг. установ школи мала внутр. ієрархії відповідно до академічних структур: Істор. секція ВУАН на чолі з М.Грушевським складалася з науково-дослідних комісій, де працювали його численні учні, колеги, однодумці: 1) Комісія Києва і Правобічної України; 2) Комісія Лівобережжя і Слобожанщини; 3) Комісія Степової України; 4) Комісія істор. пісенності; 5) Комісія новішої історії України; 6) Комісія історії козаччини; 7) Комісія укр. історіографії; 8) Археогр. комісія. Дана низка комісій була організаційно-тематичною структурою істор. школи М.Грушевського.

До мережі установ М.Грушевського у складі ВУАН належала науково-дослідна кафедра, що також мала свою субструктуру і була скерована на підготовку нової генерації істориків та опрацьовування наук. програми лідера. *Науково-дослідна кафедра історії України при ВУАН* М.Грушевського включала низку секцій, зокрема: 1) секцію методології і соціального структурування історії; 2) секцію соціально-екон. та політ. історії; 3) історико-культ. секцію, що поділялася на 2 підсекції — а) матеріальної к-ри, б) духовної к-ри. При кафедрі з 1925 функціонував *Кабінет примітивної культури та народної творчості при ВУАН*. Складовою «нової київської» школи були її фундаментальні видавничі проекти: час. «*Україна*», серійні видання «Науковий збірник історичної секції УАН», збірка «*За сто літ*» (6 кн.), «Студії з історії України» (3 т.), «Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук: Праці історичної секції» (5 т.), «*Український археографічний збірник*» (3 т.) тощо.

«Нова київська» школа представлена 3-ма генераціями. До старшої генерації школи належали О.Грушевський, В.Данилевич, В.Щербина, Л.Добровольський, В.Ляскоронський, П.*Клименко*, які обіймали провідні посади в академічних установах М.Грушевського. Утім, ядро «нової київської» школи утворювали його учні, аспіранти науково-дослідної кафедри: К.*Антипович*, П.*Глядківський*, В.*Євфимовський*, О.*Баранович*, С.*Глушко*, М.*Карачківський,* В.*Ігнатієнко*, І.*Мандзюк*, Д.Кравцов, О.*Степанишина*, М.М.*Ткаченко*, С.*Шамрай*, В.*Юркевич*, П.*Нечипоренко*, К.*Лазаревська*, П.*Кияниця*, О.*Павлик*, М.Жуковська.

Важливий вузол школи становили міжособистісні комунікації. Мережева структура школи львівського і київського періодів мала патріархатний характер. Стиль був авторитарний, на відміну від «батьківського» школи В.Антоновича. Харизма лідера перетворювала аморфну сукупність учнів і співробітників на строго ієрархічну структуру, особливо це помітно на прикладі «нової київської» школи. У центрі комунікаційного поля — лідер школи, до найближчого кола

входили брат О.Грушевський, донька К.Грушевська, родичі С.Шамрай і Г.*Шамрай*, Ф.*Савченко* — «права рука» М.Грушевського — забезпечував умови взаємодії школи із владою, і «ліва рука» — Й.*Гермайзе* — опікувався внутр. діяльністю школи в межах ВУАН. Дальшу орбіту спілкування утворювали співробітники М.Грушевського, які належали до одного з ним покоління «учнів Антоновича». Ядерну групу становили представники молодшої генерації, які із вдячністю сприймали спадщину попередників, визнаючи незаперечний авторитет і зверхність керівника. Однак солідарність із «батьківським поколінням» не виключала інтелектуальної боротьби за першість, конкуренції всередині молодшої генерації. Для львів. етапу школи М.Грушевського характерні були конфлікти між учнями і вчителем (випадок С.Томашівського) та галицькою громадськістю. На віддаленій орбіті оточення М.Грушевського перебували колишні представники львів. школи І.Крип'якевич, М.Кордуба, В.Герасимчук, В.М.*Гнатюк*, М.*Возняк*. Ф.*Колесса*, К.*Студинський*, які співпрацювали в інституціях М.Грушевського у складі ВУАН.

Ознаками школи М.Грушевського були жорстка дидактична вертикаль вчитель/учні, авторитарний стиль кер-ва, строго ієрархічна структура, схоларна ідентичність, психологічна солідарність, наявність специфічних інтерактивних ритуалів. Водночас між львів. і київ. школами М.Грушевського існували істотні різниці. Львів. школа була зосереджена на історико-хронологічних дискурсах, вивченні різних періодів (Київ. доба, середньовіччя, Руїна, Гетьман. д-ва) та регіональному сегменті укр. історії. У працях же київ. школи наголошувалися просторово-територіальні чинники, нова територіально-регіональна програма М.Грушевського охоплювала практично всі території та періоди історії України. Розбіжності між львів. й київ. школами М.Грушевського коренилися швидше у внутр. організації та статусності. Якщо львівсько-галицька школа нагадувала «майстерню», що мала допомагати вчителеві в його «велетенській праці» (Б.*Крупницький*), то створений М.Грушевським осередок ВУАН — це «слухняно-підпорядкований» гурт учнів, «тісно поєднаний не тільки організаційною замкненістю, а й спільністю ідеології, цілком підпорядкованої ідеологічно-політичним концепціям свого керівника» (Л.*Окіншевич*). На відміну від львів. школи, для якої характерні лояльні взаємини всередині молодшої генерації, навіть наук. вільнодумство та орг. фронда, «нова київська» школа була владною моделлю, у центрі якої перебувала постать харизматичного лідера, а ієрархічна вертикаль вирізнялася корпоративною замкненістю, закритістю, суворою дисципліною, розподілом ролей: керівник — виконавці — тех. персонал.

Українська істор. наука кінця 19 — поч. 20 ст. була пройнята вертикальними й горизонтальними лініями комунікацій істориків, які утворювали наук. гуртки, школи, осередки. Наук. школа Д.Багалія досліджувалася крізь її інституціональні форми — науково-дослідну кафедру історії укр. к-ри (1921—34) (О.Богдашина). Складовими мережевої структури укр. істор. науки стали науково-дослідна кафедра М.*Василенка* при Київ. ін-ті нар. освіти (В.Ульяновський), гурток О.Оглоблина з вивчення екон. історії, що згодом трансформувався в школу О.Оглоблина (І.Верба).

За рад. часів через надмірну політизацію й ідеологізацію істор. науки, уніфікацію наук. праці і мислення схоларна традиція в укр. історіографії практично завмирає. В умовах інтелектуальної несвободи, подвійної самоцензури укр. рад. історика з його постійним острахом звинувачень у «буржуазному націоналізмі» існування «наукових шкіл» було швидше винятком, ніж нормою організації наук. життя. Таким винятком став Дніпропетровський ун-т, на базі істор. ф-ту якого впродовж 1970—90-х рр. сформувався самодостатній науково-освіт. центр.

Літ.: *Винар Л.* Силуети епох. Дрогобич, 1992; *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія. Х., 1994; *Верба І.* Наукова школа українських істориків Олександра Оглоблина у Києві. В кн.: Історична наука на порозі XXI століття. Х., 1995; *Михальченко С.И.* О критериях понятия школы в историографии. В кн.: Історична наука на порозі XXI століття. Х., 1995; *Оглоблин О.* Володимир Антонович та його історична школа. В кн.: Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк—К.—Торонто, 1995; *Ковальський М.П.* Історик і історіографія. В кн.: Дніпропетровський історико-археографічний збірник, вип. 1. Дніпропетровськ. 1997; *Мерніков Г.І.* Риси наукової школи в українській історіографії другої половини XIX століття. В кн.: Дніпропетровський історико-археографічний збірник, вип. 1. Дніпропетровськ, 1997; *Ульяновський В.І.* Науково-дослідна кафедра історії України академіка М.П. Василенка: Нові матеріали. В кн.: Ukrainica: Архівні студії, вип. 1. К., 1999; *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930). К., 1999; *Ковальський М.П.* Підготовка кандидатів історичних наук у Дніпропетровському державному університеті (1970—1990-ті рр.). В кн.: Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історіографія та джерелознавство у часовому вимірі: Міжвузівський збірник наукових праць. Дніпропетровськ, 2003; *Підгаєцький В.В.* Нотатки щодо історії появи кліометрики на теренах істфаку ДНУ. В кн.: Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Історіографія та джерелознавство у часовому вимірі. Дніпропетровськ, 2003; *Бородкин Л.О.* Виталий Подгаецкий: наука как урок нравственности. В кн.: Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки, вип. 2. К., 2006; *Колесник І.* Дніпропетровська історіографічна школа: Спроба саморефлексії. Там само, вип. 2, ч. 1. К., 2006; *Плохій С.* Життєва місія Миколи Ковальського. «Дзеркало тижня», 2006, № 43; Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum. Дніпропетровськ, 2007; *Ващенко В.В.* Стратегії деконструкції концепцій «наукова школа» в українській історіографії: Між «організованою комунікацією» та «комунікаційним розривом». В кн.: Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Теорія. Методика. Практика. Дніпропетровськ, 2009; *Колесник І.* Мережева модель науки (новий проект української історіографії?). В кн.: Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки, вип. 4. К., 2009.

І.І. Колесник.

НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНА КА́ФЕДРА ІСТО́РІЇ УКРАЇ́НИ ПРИ ВУАН — науково-дослідна установа. Створена і очолена М.*Грушевським* 1924. Мала секції методології і соціологічного обґрунтування історії, соціально-екон. історії України, історії к-ри. Від 1925 при секції к-ри створений

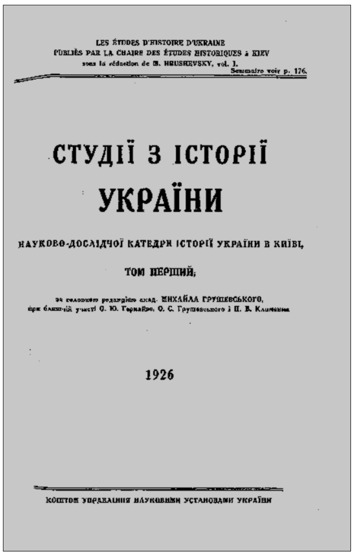

«Студії з історії України». Київ, 1926. Т.1. Титульний аркуш.

Кабінет примітивної культури та народної творчості при ВУАН. Від 1928 діяли відділи історії України та примітивної к-ри і нар. творчості, які М.Грушевський планував перетворити на Укр. істор. ін-т та Ін-т для досліду пережитків примітивної к-ри і нар. творчості України. На кафедрі працювали: О.*Гермайзе*, К.*Грушевська*, О.*Грушевський*, В.*Данилевич*, П.*Клименко*, Ф.*Колесса*, І.*Крип'якевич*, М.Марковський, М.*Петровський*, Ф.*Савченко*, П.*Федоренко*, В.*Щербина* та ін. В аспірантурі навчались: О.*Баранович*, В.*Ігнатієнко*, І.*Кравченко*, Л.*Окіншевич*, О.*Степанишина*, М.*Ткаченко*, С.*Шамрай*, В.*Юркевич* та ін. Кафедра стала основою формування київ. школи М.Грушевського. На кафедрі проводилися дослідження соціально-екон. та політ. історії України 17 — поч. 20 ст., вивчались етнологічні, культурологічні та літературознавчі проблеми.

Друковані органи — «Студії з історії України» (3 т., 1926—30) і «*Первісне громадянство та його пережитки на Україні*» (разом із *Культурно-історичною комісією ВУАН* та Комісією істор. пісенності ВУАН, 8 книжок, 12 випусків, 1926—29).

Ліквідована у вересні 1930.

Літ.: *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999.

О.В. Юркова.

НАУКО́ВО-ДОСЛІ́ДНА КА́ФЕДРА МАРКСИ́ЗМУ-ЛЕНІНІ́ЗМУ ПРИ ВУАН — науково-дослідна установа, завданням якої було опрацювання теорії марксизму-ленінізму, пропаганда марксизму й підготовка викладачів вузів та наук. співробітників — марксистів. Заснована 1926. Керівник — проф. О.Камишан. Мала секції історичну, філософсько-соціологічну (кер. — С.*Семковський*) та економічну (кер. — С.Посвольський). При кафедрі працювали комісії з історії партії і Жовтневої революції, нац. питання, вивчення відносин Зх. Європи з Україною та кабінети ленінізму, наукової бібліографії марксизму, філософії, соціології, економіки, історії України, Росії та Заходу.

Припинила діяльність наприкінці 1930 у зв'язку з реорганізацією структури ВУАН.

Дж.: Статут Науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму при Українській академії наук [11 березня 1927 р.]. В кн.: Історія Національної академії наук України: 1924—1928: Документи і матеріали. К., 1998.

Літ.: *Левік Р.* Про роботу Київської марксистсько-ленінської кафедри. «Прапор марксизму», 1928, № 3; Наукові установи та організації УСРР. Х., 1930; *Комаренко Н.В.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917—1937 рр.). К., 1973; Історія Національної академії наук України: 1924—1928: Документи і матеріали, т. 2. К., 1998.

О.В. Юркова.

НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т ІСТО́РІЇ УКРАЇ́НСЬКОЇ КУЛЬТУ́РИ ІМЕНІ АКАДЕ́МІКА Д.БАГАЛІЯ́ — науково-дослідна установа при Харків. ін-ті нар. освіти на чолі з акад. Д.*Багалієм*. Створена в жовтні 1921 за постановою Наркомосу УСРР як н.-д. кафедра історії України. Фактично почала працювати у березні 1922. 1921—23 кафедра мала секції історії України (голова — Д.Багалій) та літературно-етногр. (голова — М.*Сумцов*, потім — О.Вєтухов). Секція історії України поділялася на 2 підсекції: історії України (керівник — В.*Барвінський*) та історії укр. мист-ва (керівник — С.*Таранушенко*). Літературно-етногр. секція, згодом перейменована на секцію етнології та краєзнавства, також поділялася на 2 підсекції: археології і етнографії (керівники — О.Федоровський та О.Вєтухов) й історії укр. письменства (керівник — О.*Білецький*). Підсекція історії укр. мист-ва в грудні 1923 була приєднана до літературно-етногр. секції, а пізніше стала Харків. філією кафедри мистецтвознавства при ВУАН у Києві. У грудні 1924 підсекція історії укр. письменства стала осно-

Будинок, де розміщувалася Науково-дослідна кафедра марксизму-ленінізму при ВУАН у м. Київ по вул. К. Лібкнехта, 12 (нині вул. Шовковична, 14). Архітектор Р. Мельцер. Фото 1930.

вою нової кафедри Харків. ін-ту нар. освіти. Крім того, 1925—26 секція рос. історії кафедри історії європ. к-ри була приєднана до кафедри Д.Багалія, а новостворена секція історії укр. права виокремилася в окрему кафедру Харків. ін-ту нар. освіти. 1925—29 етнолого-краєзнавча секція мала 3 підсекції: матеріальної культури (керівник — В.Білецька), духовної к-ри (керівник — А.*Ковалівський*), краєзнавства (керівник — П.Ковалівський). Таким чином, у 1924—26 кафедра мала секції історії Росії, історії України, етнології та краєзнавства й історії укр. права; 1926—

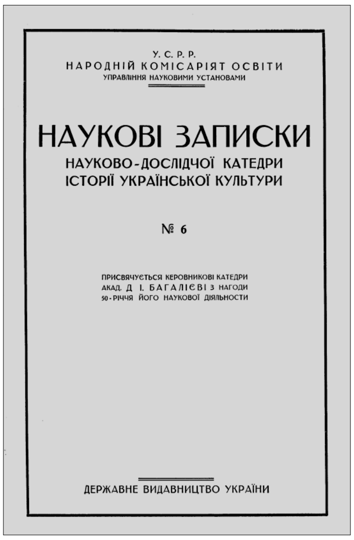

«Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури». Харків, 1927, № 6. Обкладинка.

29 — історії України, етнології та краєзнавства й Одес. філію (керівник — М.*Слабченко*, після його арешту фактично перестала існувати 1930). 1926 кафедра перейменована на кафедру історії укр. к-ри, 1927 кафедрі присвоєно ім'я засновника — Д.Багалія. У грудні 1929 з приєднанням істор. секції Ніжинської кафедри історії к-ри та секції історії України Дніпроп. кафедри українознавства був організований НДІ історії укр. к-ри ім. акад. Д.Багалія (директор — Д.Багалій, потім — І.Похилевич, К.*Гуслистий*) з секторами: передкапіталіст. історії України, епохи пром. капіталізму, імперіалізму, соціаліст. буд-ва та історії народів СРСР. Крім того, на базі етнолого-краєзнавчої секції був створений ін-т історії матеріальної к-ри із секціями археології, етнології та мистецтвознавства (директор — О.Федоровський). Обидва ін-ти злилися у 1933 в єдиний Харків. НДІ історії к-ри ім. акад. Д.Багалія. Ін-т мав сектори: первісного сусп-ва, рабовласництва, феодалізму, капіталізму, імперіалізму й соціаліст. буд-ва, відділи: археології, антропології та етнографії, мист-ва, а також кабінети: історіографії, джерелознавства, бібліографії і спец. істор. дисциплін. Крім того, 1922—33 при кафедрі (інституті) діяли 4 комісії: історії Слобожанщини (керівник — Д.Багалій), бібліографічна (керівник — А.*Козаченко*), техніки істор. дослідження (керівник — В.*Веретенников*), аспірантська (до її складу входили наукові керівники аспірантів). Інститут був ліквідований у січні 1934.

На кафедрі (в інституті) також працювали: О.*Багалій-Татаринова*, О.*Водолажченко* (секретар), Р.Данковська, В.*Дубровський*, І.*Єрофеїв*, Є.*Іванов*, С.*Королівський*, Н.*Мірза-Авак'янц*, М.*Максимейко*, О.*Оглоблин*, Н.*Полонська-Василенко*, В.*Романовський*, М.*Рубінштейн*, Д.*Соловей*, В.*Щепотьєв*, М.*Яворський* та ін. Співробітники установи досліджували різноманітні теми, у т. ч. соціально-екон. та політ. історію України 17—19 ст., питання з історії матеріальної і духовної к-ри укр. народу, зокрема історії національного мистецтва, науки та літератури.

Літ.: *Коваль М.К.* До питання про створення та діяльність наукових історичних установ на Україні в перші роки Радянської влади. «УІЖ», 1966, № 4; *Комаренко Н.В.* Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках. В кн.: Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 4. К., 1971; *Його ж.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917—1937 рр.). К., 1973; *Водотика С.Г., Савенок Л.А.* Нові матеріали про науково-дослідну кафедру історії України. «Архіви України», 1989, № 4; *Кравченко В.В., Савенок Л.А.* Деятельность Харьковской научно-исследовательской кафедры истории Украины им. академика Д.И. Багалея. «Вопросы истории народов СССР» (Х.), 1990, № 35; *Савенок Л.М.* Становление системы научно-исследовательских учреждений и организаций в области общественных наук в Украинской ССР (1917—1927 гг.): Дис. ... канд. истор. наук. Одесса, 1991; *Богдашина О.М.* Головні напрямки науково-організаційної та громадсько-політичної діяльності Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д.І. Багалія (1921—1934 рр.). В кн.: Збірник наукових праць викладачів та аспірантів історичного факультету / Харківський державний педагогічний інститут імені Г.Сковороди, вип. 1. Х., 1993; *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія (1921—1934 рр.). Х., 1994; *Левченко В.В.* Організація та діяльність Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури при Одеському інституті народної освіти. «Записки історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова» (Одеса), 2003, вип. 13.

О.М. Богдашина, О.В. Юркова.

Науково-дослідна кафедра історії української культури. Сидять (зліва направо): Н. Мірза-Авак'янц, О. Водолажченко, В. Барвінський, Д. Багалій, В. Веретенников, О. Вєтухов, О. Багалій-Татаринова. Стоять: Н. Суровцова, А. Ковалівський, Севастьянов, А. Козаченко, О. Назарець, М. Горбань, М. Тихонов. 1927.

НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т КОЗА́ЦТВА (НДІ Козацтва, Інститут козацтва, НДІК) — центр з вивчення історії козацтва в Україні, Росії та ін. країнах світу. Створений при *Інституті історії України НАН України* за наказом директора В.*Смолія* від 15 серпня 1998. Осн. мета — поглиблене наук. дослідження історії та сучасного розвитку козацтва, об'єднання і координація зусиль вітчизн. і зарубіжних учених, які належать до різних наук., освіт. осередків і займаються зазначеною проблематикою. Директором НДІК є д-р істор. н. Т.Чухліб, заступником — канд. філос. н. В.*Мулява*. Структурно складається з Донецького (очолює д-р істор. н. В.Пірко), Дніпропетровського (д-р істор. н. Г.Швидько), Запорізького (до 2001 — канд. істор. н. А.Сокульський, потім — канд. істор. н. Г.Крапивка), Кам'янець-Подільського (канд. істор. н. В.Газін), Нікопольського (канд. істор. н. В.Грибовський), Одеського (канд. істор. н. І.Сапожніков), Чернігівського (д-р істор. н. С.Леп'явко) та Чигиринського (В.Полтавець) регіональних відділень. При *Одеському національному університеті* організовано Відділ історії козацтва на Півдні України (д-р істор. н. О.Бачинська).

У започаткованій Ін-том козацтва серії видань «Козацька спадщина» за підтримки ВАТ *«Мотор-Січ»* побачили світ книги: «Козацькі січі (нариси з історії козацтва XV—XVIII ст.» (К.—Запоріжжя, 1998); «Полководці Війська Запорозького: історичні портрети» (кн. 1. К., 1998; кн. 2. К., 2002). У рамках програм Ін-ту історії України НАН України та НДІК опубліковано монографії відомих сучасних учених-козакознавців О.Гуржія, В.Горобця,

П.Саса, В.Щербака, В.Пірка та С.Леп'явка. На основі одноймених конференцій випущено збірники наук. праць та матеріалів: «Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості» (К.—Запоріжжя, 1997); «Семен Палій та Фастівщина в історії України» (К.—Фастів, 1997); «Національно-визвольна війна середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво» (К., 1998); «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку» (К., 2000); «Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія» (К., 2005); «Козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії» (Одеса, 2005); «Сучасні проблеми в дослідженні історії запорозького козацтва» (Запоріжжя, 2007) та ін. Серед гол. видань Запоріз. відділення НДІК видання збірника документів «Науково-правова база відродження козацтва (Україна, Росія, Білорусь, Казахстан, Молдова)» (2003), книги «Іван Сірко» (2000) та ін.; Донец. відділення — монографії В.Пірка «Заселення Степової України в XVI—XVIII ст.» (Донецьк, 1998) і В.Задунайського «Пособие по казачьему боевому искусству» (Ростов-на-Дону, 2003); Одес. відділення — монографія І. та Г. Сапожникових «Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770—1820 рр.)» (1998), збірник «Історія Хаджибея (Одеси) 1415—1795 рр. в документах» (2000), а також монографії О.Бачинської «Козацтво в "післякозацьку добу" української історії (кінець XVIII — XIX ст.)» (Одеса, 2009) та Т.Гончарука «Потьомкін — "гетьман" українського козацтва» (2002), колективна праця «Одеса козацька» (2000, 2008), збірник документів та матеріалів «Козацтво на Півдні України: Кінець XVIII — XIX ст.» (2000); Дніпроп. відділення — книга О.Репана, В.Старостіна і О.Харлана «Коріння міста: Поселення XVI—XVIII ст. в історії Дніпропетровська» (2008); Нікопольського відділення — монографія В.Грибовського «Кошовий отаман Петро Калнишевський)» (Дніпропетровськ, 2004) та ін. Разом із Всеукр. спілкою краєзнавців та Лисянською районною спілкою краєзнавців «Витоки» опубліковано книгу «Край козацький: Довідник з історії Лисянщини» (К., 2004). Підсумком багаторічної діяльності Ін-ту козацтва стало видання «Історії українського козацтва: Нариси» (у 2-х т. К., 2006—07) за редакторства академіка НАН України В.Смолія та авторства 33-х провідних істориків з України й Росії.

НДІКом налагоджена співпраця з мін-вами, відомствами, установами та громад. орг-ціями. Спільно з Мін-вом оборони України, Мін-вом освіти і науки України, Черкаською й Одеською обласними держ. адміністраціями, Запоріз. міською радою, Укр. козацтвом, Ін-том сусп. досліджень проводяться науково-практичні конференції та «круглі столи», зокрема: «Козацтво на Півдні України» (Одеса, 1997), «Сучасна козацька педагогіка» (К., 1997), «Проблеми історії та сучасного розвитку Українського козацтва як державотворчої інституції» (Черкаси, 1999), «Актуальні проблеми та перспективи дослідження історії козацтва» (Запоріжжя, 2005), «Обговорення проекту Закону України про козацтво» (К., 2008), «Гетьман Іван Мазепа в історії України та Росії» (Дніпропетровськ, 2009). На Одещині виконується програма «Пам'ятки українського та російського населення Північно-Західного Причорномор'я». НДІК плідно співпрацює з Малою Академією наук у Києві, підготовлено навч. програму спецкурсу «Історія українського козацтва». НДІК надає консультативну допомогу Раді Укр. козацтва при Президентові України, а його співробітники брали участь у розробках Нац. програми відродження й розвитку Укр. козацтва на 2002—05 та підготовці проектів Указів Президентів України щодо козацтва. Фахівцями ін-ту надано низку пропозицій до проекту Закону України про підтримку сучасного козац. руху, а також Держ. цільової програми розвитку козацтва в Україні на 2009—12.

Ін-т козацтва має свої регіональні періодичні видання — «Запорозька старовина» (Запоріжжя), «Січеславський альманах» (Дніпропетровськ), «Чорноморська минувшина» (Одеса) та «Козацька спадщина» (Нікополь).

Літ.: *Станіславський В.* Новий центр досліджень історії українського козацтва. «УІЖ», 1998, № 2; *Longworth Ph.* Ukraine: Histori and Nationality. «The Slawonic and East European Review», 2000, vol. 78, no. 1, January; *Hryb O.* Ukrainian Cossacks Revival or Building New Armed Forces? «The Ukrainian review», 2000, vol. 3; *Ольшаницький Т.* Науково-дослідному інституту козацтва — п'ять років. «УІЖ», 2003, № 1; *Чухліб Т.* Інститут козацтва: наукова, видавнича та громадсько-суспільна діяльність. В кн.: Запорозька старовина: Спеціальний випуск. К.—Запоріжжя, 2003; *Його ж.* Громадські ініціативи щодо відродження козацтва в сучасній Україні. В кн.: Історія українського козацтва, т. 2. К., 2007; *Матях В.* Козакознавчі студії в українській історіографії. Там само.

Т.В. Чухліб.

НАУ́ЛКО Всеволод Іванович (н. 08.12.1933) — етнолог, археограф. Чл.-кор. НАН України (1997). Д-р істор. наук (1976), професор. Засл. працівник освіти України (2003). Н. в м-ку *Тараща*. Після закінчення геогр. ф-ту Київ. ун-ту (1956) працював інженером-картографом, наук. співробітником Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, закінчив аспірантуру в Ін-ті етнографії АН СРСР. 1964—71 — наук. співробітник Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР; 1971—91 — доцент, професор істор. ф-ту Київ. ун-ту. 1964 захистив кандидатську, а 1976 — докторську дисертації. 1997 обраний чл.-кор. НАН України за спеціальністю «етнологія».

В.І. Наулко.

Директор Ін-ту славістичних досліджень при Київ. славістичному ун-ті (із 2010). Працює професором Київ. славістичного ун-ту й за сумісництвом — гол. наук. співробітником *Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології імені М.Рильського НАН України* й *Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України.*

Наук. інтереси Н. в галузі етнології охоплюють проблеми *етногенезу* й етнічної історії, міжнац. взаємин, етнодемографії укр. діаспори; в археографії — можливостей використання істо-

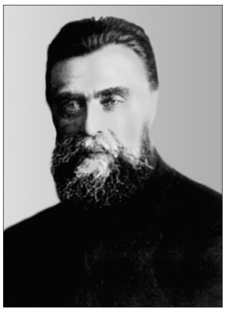

В.П. Науменко.

М.І. Наумов.

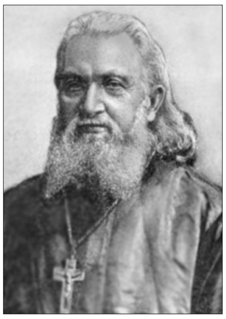

Отець Іван Наумович.

рико-етнічної спадщини. Автор понад 500 наук. праць.

Обирався членом Адм. ради Міжнар. асоціації етнології та фольклористики Європи.

Праці: Етнічний склад населення Української РСР. К., 1965; Географічне розміщення народів УРСР. К., 1966; Карта сучасного етнічного складу населення України. К., 1966; Развитие межэтнических связей на Украине. К., 1975; Культура и быт украинского народа. К., 1977 (у співавт.); Этнография восточных славян. М., 1983 (у співавт.); Культура і побут населення України. К., 1991 (у співавт.; 2-ге вид. К., 1993); Д.П. Де ля Фліз: Альбоми, т. 1—2. К., 1996—99 (у співавт.); Хто і відколи живе в Україні. К., 1998; Українці, т. 1. Опішне, 1999 (у співавт.); Украинцы. М., 2000 (у співавт.); Етнонаціональні процеси в Україні: Історія та сучасність. К., 2001 (у співавт.); Культура народів слов'янських країн, вип. 1—2. К., 2002—04 (у співавт.).

Бібліогр.: Всеволод Иванович Наулко. В кн.: *Краснопольский А.Е.* Отечественные географы (1917—1992): Библиографический справочник, т. 2. СПб. 1993; Всеволод Іванович Наулко: До 70-річчя від дня народження та 45-ї річниці науково-педагогічної діяльності: Біобібліографія. К., 2003.

Ю.А. Пінчук.

НАУ́МЕНКО Володимир Павлович (07.07.1852—08.07.1919) — громад. і пед. діяч, учений-мовознавець, історик. Н. в м. *Новгород-Сіверський* у сім'ї директора г-зії. 1873 закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту і 30 років викладав у середніх школах *Києва*, 1905—17 — засновник і директор г-зії. Очолював «Педагогічне товариство». Від 1875 — член київ. «Старої громади», її скарбник. 1917 — голова громади. Належав до ліворадикального крила громади, прихильник та популяризатор ідей М.*Драгоманова*. За свої суспільно-політ. погляди впродовж 40 років перебував під гласним наглядом поліції. Від 1882 — співробітник, а від 1893 — редактор час. «*Киевская старина*». Один із фундаторів *Українського наукового товариства*, 1915—17 — його голова. 19 березня 1917 обраний заст. голови *Української Центральної Ради*. Від травня 1917 — куратор Київ. шкільної округи. У грудні 1917 разом з ін. членами «Старої громади» І.*Лучицьким*, В.*Ігнатовичем*, А.Десницьким, Г.Квятковським став засновником *Української федеративно-демократичної партії*. 1918 входив до складу к-ту при мін-ві віросповідань Укр. Д-ви, який займався перекладом *українською мовою* Святого Письма (див. *Біблія*). 15 листопада — 15 грудня 1918 — міністр освіти Укр. Д-ви. 1919 працював у ВУАН.

Наук. дослідження присвячені історії укр. літератури: «Слово о полку Игореве, как памятник дружинной поэзии» (1895), «Хронографы южнорусских редакций» (1885), «Новелла Боккачио в южнорусском стихотворном пересказе 17—18 вв.» (1885), «К литературной истории рождественских и пасхальных вирш» (1886) та ін.

Розстріляний київ. ЧК.

Літ.: *Зайцев П.* В.П. Науменко. Некролог. «Книгар», 1919, ч. 2 —26; *Дорошенко Д.* В.П. Науменко. В кн.: Хліборобська Україна, зб. 2—4. Відень, 1920—21; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

НАУ́МОВ Михайло Іванович (16(03).10.1908—08.02.1974) — командир рейдового партизан. з'єднання, генерал-майор. Герой Рад. Союзу (1943). Член Спілки письменників СРСР. Н. в с. Большая Соснова (нині село Пермського краю, РФ). Трудову діяльність розпочав 1927, працюючи слюсарем-трубопровідником на вугільних шахтах. Член ВКП(б) з 1928. Від 1930 почав службу в прикордонних військах: школа молодших командирів 23-го полку у м. *Шепетівка*, курсант хімшколи в м. Гомель, Вищої прикордонної школи в *Москві*. Від 1938 — командир роти мотострілец. полку внутр. військ у *Києві*. Від 1940 — командир навч. батальйону прикордонних військ у *Чернігові*. На початку Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 був нач. штабу підрозділу 94-го прикордонного загону військ НКВС у м. *Сколе*. У перші дні війни був поранений, потрапив в оточення і з 3 липня 1941 до 1 січня 1942, перебуваючи на окупованій території, пройшов від м. *Галич* до Хінельських лісів на Орловщині.

У січні 1942 в Червоному р-ні Сум. обл. вступив у партизан. загін Л.Іванова, де був бійцем, потім — командиром групи, а з листопада 1942 по січень 1943 — нач. штабу оперативної групи партизан. загонів Сум. обл.

Від січня 1943 був призначений командиром партизан. з'єднання чисельністю 650 осіб. Подальша бойова діяльність М.Наумова проходила в майже безперервних рейдах (див. *Партизанські рейди*). Звання *Героя Радянського Союзу* присвоєно 3 березня 1943. У грудні 1943 його з'єднання чисельністю вже 1975 осіб з'єдналося в районі Городнице з частинами Червоної армії (див. *Радянська армія*).

Після війни 1945 закінчив Вищі академічні курси при Військової академії Ген. штабу. Мешкав у м. Київ. До 1960 перебував на командних посадах у військах МВС СРСР.

Був депутатом ВР УРСР 4—5-го скликань.

Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Вітчизн. війни 1-го ст., Богдана Хмельницького 1-го ст. та Червоної Зірки.

П. у м. Київ, похований на *Байковому цвинтарі*.

Тв.: Степной рейд. М., 1968; Західний рейд. К., 1969; Хинельские походы. М., 1972.

Літ.: *Слинько І.І.* Підпілля і партизанський рух на Україні на завершальному етапі визволення: 1944 р. К., 1970; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, т. 1—3. К., 1975; Подвигом уславлені. К., 1978.

В.І. Клоков.

НАУ́МОВИЧ Іван (26.01.1826—16. 08.1891) — греко-катол. священик, посол на сейм (1861—66, 1869) і райхсрат (1873—79). Н. в с. Кізлів (нині Буського р-ну Львів. обл.). Син учителя початкової школи в *Буську*. Закінчив Львів. духовну семінарію, висвятився 1851. Під час революції 1848 — завзятий польс. революціонер. Парох кількох парафій у *Східній Галичині*, від 1872 до 1883 — парох у м. *Скалат*. Наймобільніший москвофільський діяч, видатний просвітитель селянства, «організатор Общества имени М.Качковского», видавець «Науки» (1871—76) і «Руської ради» (1871—80). 1882 організував перехід на *православ'я* громади с. Гнилички на Тернопіллі, що було розцінено як прийняття рос. ідентичності. Наслідком були скандал і суд.

процес проти провідних москвофільських діячів, у т. ч. Н. (т. зв. процес Ольги Грабар), його відлучення від Церкви. Відсидівши 8 місяців у в'язниці, 1884 емігрував до *Російської імперії*, де перейшов у православ'я. Помер за загадкових обставин на Пн. Кавказі (у м. Новоросійськ, нині місто Краснодарського краю, РФ), куди збирався організувати переселення галицького селянства. Згодом тіло Н. з почестями перепоховано в *Києві*. Його син, київ. лікар, вважав, що Н. було отруєно. Москвофіли підозрювали в причетності до його смерті австро-угор. уряд. Натомість галицько-польс. преса і *народовці* стверджували, що таким чином царат позбувся проповідника, котрий не пасував до атмосфери офіц. православ'я. Є вірогідні свідчення, що Н. вчинив самогубство.

Автор численних казок, поезій, повістей, п'єс, публіцист (дописував до 22-х видань), пропагандист бджільництва. Єдиний з москвофілів, хто відважився пропагувати рос. ідентичність на форумі *Галицького крайового сейму*. Особистий фонд Н. зберігається у *Львівській національній науковій бібліотеці імені В.Стефаника НАН України.*

Літ.: *Мончаловский О.* Житие и деятельность И. Наумовича. Львов, 1899; Матеріали до біографії зібрав Іван Левицький: Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України, ф. 167, оп. 2, спр. 2299, 146 арк.

І.П. Чорновол.

НАХИМО́ВСЬКИЙ Федір Іванович (1689—1758) — політ. діяч, дипломат. До 1708 служив у *Лубенському полку*. Довірена особа гетьмана І.*Мазепи*. Н. з дипломатичними дорученнями їздив до *Османської імперії* та *Кримського ханату*. Після *Полтавської битви 1709* — на еміграції в *Молдавському князівстві* (1709—15). З 1710 — ген. булавничий в еміграційному уряді П.*Орлика*. 1715—19 — у Швед. королівстві. 1719 — у *Речі Посполитій*. 1719 з дипломатичною місією від швед. короля Фрідріха І та П.Орлика відвідав Крим. ханат та *Олешківську Січ*. На кілька років ув'язнений у Речі Посполитій. У 1730-х рр. — *генеральний писар* в уряді П.Орлика, з дипломатичною місією відвідував м. *Стамбул*. У 1740-х—50-х рр. виконував дипломатичні доручення Г.*Орлика*. 1754 разом з Ф.Мировичем переїхав до Крим. ханату з таємною місією від короля Речі Посполитої — для організації антирос. коаліції.

Літ.: *Костомаров Н.* Руина. Мазепа. Мазепинцы. К., 1994; *Кресін О.В.* Мазепинці. К., 1994; *Путро О.* З історії зв'язків запорозького козацтва з українською політичною еміграцією (середина XVIII ст.). В кн.: Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. К., 1997; *Путро О.І.* З історії першої української політичної еміграції (за архівними джерелами XVIII ст.). «Северянський літопис», 1998, № 5; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. К., 2004.

О.В. Кресін.

НАХІ́МОВ (Нахимов, Нахимів) **Павло Степанович** (05.07(23.06). 1802—12.07(30.06).1855) — військ. діяч *Російської імперії*, адмірал (1855). З роду слобідсько-укр. шляхтичів *Охтирського полку*, правнук сотника Манойла Нахимова. Н. в с. Городок Вяземського пов. Смоленської губ. Син відставного майора Степана Михайловича Нахимова та його дружини Тодосії (Федосії) Іванівни, котрі там успадкували поміщицькі землі.

1815 вступив до Мор. кадетського корпусу в *Санкт-Петербурзі*, того самого року став гардемарином. 1818 склав іспит на офіцера, був номінований мічманом у 15-літньому віці, після чого 3 роки служив на Балтиці та 1 рік на Білому морі. 1822—25 на 44-гарматному вітрильнику «Крейсер» під кормилом М.*Лазарєва* здійснив навколосвітнє плавання (1823 підвищений до лейтенанта). 1826 на новому 74-гарматному лінійному кораблі «Азов» у рос. загоні перейшов з Архангельського порту до Кронштадта, 1827 звідти навкруг Європи — в Середземномор'я. Тоді за доблесть у Наваринській битві (при грец. узбережжі) Л. *Гейденом* представлений до чину капітан-лейтенанта.

Пам'ятник П. Нахімову у м. Севастополь. Скульптор М. Томський, архітектори О. Ареф'єв та М. Чесаков. 1959. Фото 2009.

П.С. Нахімов.

Учасник *російсько-турецької війни 1828—1829*. Від 27 (15) серпня 1828 командував конфіскованим осман. 20-гарматним корветом, перейменованим на «Наварин», навесні 1830 доправив судно до Кронштадта, після чого залишався на Балт. морі. 1832 недобудованим отримавши під свою руку 44-гарматний фрегат «Паллада» зробив його зразковим.

1834 переведений на Чорне море, прийняв 84-гарматний корабель «Силистрия» та 41-й флотський екіпаж, займався спорудженням і оснащенням цього лінкора в *Миколаєві*, 17 (5) жовтня привів судно до Севастопольського порту. Від того — капітан 2-го рангу, 1837 — 1-го рангу, 1838—39 лікувався у Берліні (нині столиця ФРН); на курорті Карлсбад (нині місто Карлові Вари в Чехії). Від 1840 — у чорномор. походах. 1845 — контр-адмірал із порядкуванням бригадою 10 кораблів, від 1846 — експедиціями, націленими на боротьбу з кавказ. горцями, 1849 — молодший флагман 2-ї практичної ескадри. 1851 перевозив війська із *Севастополя* до *Одеси*. Сприяв діяльності Мор. б-ки як її старший директор-засновник.

1852 очолив флотську д-зію та 2-гу ескадру. Став віце-адміралом. На початку осені 1853 34-ма суднами передислокував із Криму на Кавказьке узбережжя піх. д-зію з артилерією та обозом. Герой *Кримської війни 1853—1856*. 23 (11) листопада, маючи під прапором 3 кораблі, розшукав і блокував у Синопі (Туреччина) 7 ворожих фрегатів, 3 корвети,

Орден Нахімова 1-го ст. Лицьовий бік.

2 пароплави з транспортами. Дочекався підмоги й, розташувавшись на флагмані «Императрица Мария», 6-ма лінійними кораблями та 2-ма фрегатами 30 (18) листопада 1853 розгромив синопські наземні батареї та скупчені в тамтешній бухті плавзасоби (утік звідти лишень єдиний пароплав), захопив у полон віце-адмірала Осман-пашу.

Один з організаторів *Севастопольської оборони 1854—1855*, Н. здійснив затоплення роззброєних вітрильних суден для загороди мор. підступів до міста. Від 12 грудня (30 листопада) 1854 виконував обов'язки пом. начальника гарнізону (генерал-ад'ютанта Д.*Остен-Сакена*).

Від 2 березня (18 лютого) 1855 — нач. гарнізону, від 9 березня (25 лютого) — командир Севастопольського порту, військовий губернатор м. Севастополь. 8 квітня (27 березня) 1855 удостоєний звання повного адмірала. Зажив неабиякої поваги, виняткової популярності (моряки за відчайдушну сміливість називали його «Нахименко-безшабашний», солдати — «батьком». Не зважав на власні рани.

Нагороджений орденами св. рівноапостольного кн. Володимира 4-го (1825), 3-го (1842) та 2-го (1853) ступенів, св. Георгія 4-го (1827) та 2-го Великого хреста (1853) класів, св. Анни 2-го (1830), 2-го з оздобленням імператорською короною (1837) та 1-го (1852) ступенів, св. Станіслава 1-го класу (1850), Білого орла (1855), англ., франц., грец. (1835). Головував у похідній кавалерській думі ордену св. Георгія.

Смертельно поранений на Корніловському бастіоні (див. *Малахов курган*) 10 липня (28 червня) 1855. П. у шпиталі на Пн. стороні Севастополя. Похований 13 (1) липня 1855 на місці закладеного 1854 Володимирського собору.

У *СРСР* від 1943 функціонували Нахімовські військово-мор. уч-ща — середні спец. школи для підготовки до вищих навч. закладів ВМС (нині є в Санкт-Петербурзі), 1944 встановлено *Нахімова орден* та медаль Нахімова. На севастопольській площі Нахімова 1959 відкрито новий пам'ятник Н. (на постаменті колишнього, який був протягом 1898—1928). Крім того, монумент Н. розміщено на території Академії ВМС України, що 2009 перейняла його ім'я у свого попередника — Севастопольського військово-морського ін-ту ім. П.Нахімова.

Літ.: *Шестаков И.А.* Обзор действий на Черном море от приготовлений к настоящей войне до Синопского сражения включительно. «Морской сборник», 1855, № 2; Падшие защитники Севастополя Корнилов, Истомин, Нахимов. Б/м, 1856; *Берг Н.В.* Записки об осаде Севастополя, т. 1—2. М., 1858; Материалы для истории Крымской войны и обороны Севастополя, вып. 1. СПб., 1871; *Дубровин Н.Ф.* Трехсот-сорока-девятидневная защита Севастополя. СПб., 1872; *Богданович М.И.* Восточная война 1853—1856 годов, т. 1—4. СПб., 1876; *Дубровин Н.Ф.* Восточная война 1853—1856 гг.: Сочинение М.И. Богдановича. «Военный сборник», 1877, № 1—4; Общий морской список, ч. 7. СПб., 1893; *Асланбегов А.Б.* Адмирал Павел Степанович Нахимов. СПб., 1898; *Богданович Е.В.* 18 ноября 1898 г.: Синоп—Севастополь. СПб., 1898; *Дубровин Н.Ф.* История Крымской войны и обороны Севастополя, т. 1—3. СПб., 1900; *Белавенец П.И.* Адмирал Павел Степанович Нахимов. Севастополь, 1902; *Лихачев Д.* Очерк действий Черноморского флота в 1853—1854 годах. «Военный сборник», 1902, № 3—4; *Зайончковский А.М.* Синопское сражение и Черноморский флот осенью 1853 года. «Военный сборник», 1903, № 11; *Колчак В.И.* Война и плен: 1853—1856 гг. СПб., 1904; Адмирал Нахимов. М.—Л., 1945; *Мазунин Н.П.* Адмирал П.С. Нахимов. М., 1952; Адмирал Нахимов: Статьи и очерки. М., 1954; П.С. Нахимов: Документы и материалы. М., 1954; *Поликарпов В.Д.* О месте рождения адмирала П.С. Нахимова. «Вопросы истории», 1955, № 12; *Тарле Є.В.* Нахімов. К., 1955; *Тарле Е.В.* Сочинения, т. 8—9. М., 1959; *Поликарпов В.Д.* Павел Степанович Нахимов. М., 1960; *Дукельский В.* Генерал-«тамиздатчик». «Родина», 1995, № 3—4; *Березовский Н.Ю. и др.* Российский императорский флот: 1696—1917. М., 1996; *Алтабаева Е.Б., Коваленко В.В.* Потомству в пример. Симферополь, 1999; *Скрицкий Н.В.* Великий русский флотоводец (о П.С. Нахимове). «Морской сборник», 2001, № 4—6; 2002, № 1—3; *Зайончковский А.М.* Восточная война, 1853—1856, т. 2. СПб., 2002; Черноморский флот России. Симферополь, 2002; *Доценко В.Д.* Мифы и легенды Российского флота. СПб., 2003; *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Три столетия Российского флота, XIX — начало XX века. М.—СПб., 2003; *Строгонов А.А.* Севастополь в лицах за 150 лет (1770—1920). Севастополь, 2003; *Чертопруд С.В.* Российские адмиралы. М., 2004; *Скрицкий Н.В.* Русские адмиралы — герои Синопа. М., 2006.

П.Г. Усенко.

НАХІ́МОВА О́РДЕН — держ. нагорода *СРСР*. Заснована Указом Президії ВР СРСР 3 березня 1944. Цим же указом затверджені статут і опис ордена. До даного указу внесено зміни указами Президії ВР СРСР 26 лютого, 16 грудня 1947. Н.о. нагороджувалися офіцери ВМФ за видатні успіхи в розробці, здійсненні й забезпеченні мор. операцій. Н.о. мав 2 ст. Орденом 1-го ст. нагороджувалися офіцери за вдало розроблені й здійснені операції на оборонній позиції, проведення протидесантних операцій, сміливе й рішуче особисте кер-во діями окремих з'єднань і частин флоту, вдало організовані дії сил флоту й мор. десантів, кер-во забезпеченням проведення операцій. Орденом 2-го ст. нагороджувалися офіцери за особисте кер-во в обороні власних комунікацій, проведення дій щодо встановлення і тралення мін, успішне виконання бойової операції та забезпечення її успішного проведення. Серед перших нагороджених орденом 1-го ст. — нач. берегової оборони Чорномор. флоту генерал-лейтенант берегової служби П.Моргунов, командувач Чорномор. флоту віце-адмірал П.*Октябрський*, адмірали А.Головко, В.Платонов, С.Кучеров та ін.

Усього Н.о. 1-го ст. здійснено 80 нагороджень, серед них 5 частин ВМФ СРСР, орденом 2-го ст. — понад 460 нагороджень, у т. ч. 2 частини ВМФ.

Літ.: *Колесников Г.А., Рожков А.М.* Ордена и медали СССР. М., 1978; Сборник законодательных актов о государственных наградах СССР. М., 1987. *Изотова М.А. Царева Т.Б.* Все награды России и СССР: Ордена, медали и нагрудные знаки. В кн.: Полная энциклопедия орденов и медалей России. Ростов-на-Дону, 2008.

Б.Й. Бузало.

«НАХТІГА́ЛЬ» (нім. Nachtigall — соловей) — батальйон (курінь), сформований бандерівською *Організацією українських націоналістів* з допомогою нім. військ. розвідки (*абверу*) напередодні війни проти *СРСР* (лютий—травень 1941).

Вважаючи своєю стратегічною метою відновлення укр. державності, кер-во ОУН від моменту свого виникнення було переконане в тому, що без формування боєздатної армії не вдасться здобути і втримати незалежність України. Як аргумент наводився невдалий досвід військ. буд-ва доби *української революції 1917—1921* й програна війна за самостійність. Намагаючись покладатися насамперед на власні сили, оунівці водночас розуміли гостру необхідність у залученні до своєї справи союзників. Укр. націоналісти, спираючись на позитивний істор. досвід багатьох народів, намагалися здійснювати свої військ. плани одночасно в двох рівнозначних напрямах — підготовці повстання на Батьківщині та формуванні нац. легіонів при іноз. арміях, які в найближчому майбутньому реально могли розпочати бойові дії проти держав-окупантів укр. земель. Єдиною могутньою д-вою Європи, яка була зацікавлена в зруйнуванні *Версальської системи міжнародних відносин*, що відкривало для України можливість змінити свій державно-правовий статус, була Німеччина. Відтак, саме з Німеччиною було досягнуто низку домовленостей про співпрацю у військ. сфері.

З моменту розколу ОУН 1940 і виникнення окремої бандерівської орг-ції її Революц. провід намагався продовжити підготовку власних військ. кадрів за допомогою *Вермахту*. Однак після укладення договору з СРСР політ. кер-во гітлерівської Німеччини заборонило абверові контактувати з ОУН чи будь-якими ін. антирад. орг-ціями. Лише на поч. 1941, коли велася інтенсивна підготовка до нападу на СРСР, абвер і ОУН(б) відновили контакти. Розвиток геополіт. ситуації відбувався таким чином, що обидві сторони були зацікавлені в спільній роботі й ситуативній співпраці. Кер-во абверу, завдяки зв'язкам з ОУН, розраховувало отримати достатню кількість людей для проведення власних диверсійних операцій, а також сподівалося на сильний пропагандистський ефект, який могла справити на укр. громадськість поява на фронті укр. військ. частини. Лідери ОУН(б) сподівалися на перетворення укр. легіону на зародок майбутньої армії з групою добре підготовлених військ. фахівців.

Переговори між кер-вом Революц. проводу ОУН(б) та представниками абверу проводилися з поч. 1941 і завершилися досягненням угоди про підготовку вермахтом 700—800 укр. військовиків, які, навчені нім. експертами, мали стати в майбутньому ядром союзної з Німеччиною укр. армії. 25 лютого 1941 Канаріс дав санкцію на створення Укр. легіону.

Для комплектації легіону особовим складом провід бандерівської ОУН створив мобілізаційний відділ, який очолювали М.*Лебедь* та О.*Луцький*. Мобілізованих оунівців і симпатиків орг-ції поділили на 2 частини. В укр. документах новостворені батальйони фігурують під назвою «Дружина українських націоналістів» (група «Північ» та група «Південь»), у документах абверу вони отримали кодові назви «Спеціальний відділ "Нахтігаль"» та «Організація "*Роланд*"».

Набір до куреня «Н.» проводився в *Кракові*. У столиці *Генеральної губернії* легіонери проходили заг. стрілец. вишкіл, який включав муштру, зброєзнавство, вивчення основ ідеології укр. *націоналізму*, оборони від газової атаки, надання першої мед. допомоги, орг. будови армії, військ. топографії, історії воєн, воєнної економіки та ін. дисциплін. Після закінчення першої заг. підготовки частину новобранців відправили до Німеччини, а частину вишколювали в підготовчих таборах абверу на території *Лемківщини* (Команча, Барвінок, Криниця, Дукля, Закопане). На вишколі укр. бійці перебували напівлегально під виглядом «Служби праці» («Арбайтдінст»). Найбільша група зі 100 добровольців навчалася в Криниці. Саме серед них було створено хор «Соловейко», який дав життя нім. назві майбутнього батальйону — «Нахтігаль». Завершальна підготовка бійців батальйону проходила у військ. таборі в Нойгаммері разом із 1-м батальйоном спецполку абверу *«Бранденбург-800»*.

Заг. командування куренем зі сторони німців здійснював командир 1-го батальйону полку

Бійці куреня «Нахтігаль». Другий ліворуч сидить Роман Шухевич. 1941.

«Бранденбург-800» Г.Герцнер, а зв'язковим офіцером був обер-лейтенант Т.Оберлендер (майбутній міністр у справах переселенців в уряді ФРН). Від ОУН(б) командиром частини було призначено сотника Р.*Шухевича* (майбутній головнокомандуючий *Української повстанської армії*). Загалом командний склад «Н.» був німецьким. Укр. офіцери займали посади молодших старшин і підстаршин, командуючи взводами та відділами. Ротами командували винятково нім. офіцери — фон Тун, Гогенштайн, Міддельгауве, Шіллер.

На початку літа 1941 «Н.» налічував 330 бійців і був укомплектований старшинським складом.

Завершивши навчання, батальйон «Н.» отримав озброєння (легку піх. зброю) і був підпорядкований командуванню 52-го армійського корпусу. 16 червня 1941 курінь було перепідпорядковано 49-му корпусові. 18 червня 1941 «Н.» прибув до містечка Ряшів (нині м. Жешув, Польща), а звідти маршем добрався до с. Панталовичі за 50 км від кордону. 20 червня 1941 із Панталовичів курінь почали передислоковувати до м. Радимно коло р. Сян за 6 км від рад. кордону. Марш на Радимно тривав 2 дні і завершився до вечора 21 червня 1941. Укр. батальйон разом із 1-м батальйоном полку «Бранденбург-800» став передовою охороною 1-ї Гірської д-зії (командир — ген. Ріттер фон Лянц). Батальйон полку «Бранденбург-800» отримав завдання наступати на рад. частину міста Перемишль, здобути прикордонні укріплення й атакувати позиції червоноармійців на пн. від Львова. «Н.» повинен був іти разом з ним у передовій лінії як найближчий резерв. 22 червня о 3 год 15 хв укр. батальйон перепра-

вився через прикордонну річку Сян біля с. Волове. У прикордонних боях «Н.» участі не брав, перебуваючи перші 2 дні боїв у резерві. 24 червня 1941 «Н.» отримав наказ форсованим маршем відправитися в напрямку Львова. Близько півночі 29 червня 1941, діставши від оунівської розвідки підтвердження інформації про масові вбивства рад. спецслужбами в'язнів у львів. тюрмах та про вихід Червоної армії і військ НКВС з міста, командир батальйону самостійно прийняв рішення про зайняття Львова вночі з 29 на 30 червня 1941, не очікуючи на підхід осн. сил нім. армії. Перед «Н.» і 1-м батальйоном полку «Бранденбург-800» було поставлене завдання зайняти у Львові електростанцію, вокзал, ратушу, водонапірні вежі та ін. стратегічно важливі об'єкти. Одна сотня «Н.» дістала наказ зайняти радіостанцію, а оскільки курінь мав у своєму складі багато вояків, які знали місто, деякі відділи з нього були відправлені до тюрем для перевірки інформації про масові вбивства заарештованих. У Львів курінь «Н.» увійшов зранку 30 червня о 4 год 30 хв. Бійці укр. батальйону зайняли стратегічно важливі об'єкти міста й в'язниці. Близько 6 год 30 хв 30 червня 1941 осн. маса солдатів і старшин куреня «Н.» зібралася біля *собору святого Юра*, де їх благословив глава *Української греко-католицької церкви* митрополит Андрій *Шептицький*. О 8 год ранку солдати укр. батальйону подали до штабу інформацію про виявлення закатованих в'язнів у тюрмі на вул. Лонцького. Серед убитих, між іншими, знайшли брата Р.Шухевича Юрія. О 10 год 30 хв батальйон «Н.» зібрався на площі біля міської ратуші, де відбувалися урочистості з нагоди вигнання з міста більшовиків. Протягом дня 30 червня 1941 частина бійців «Н.» охороняла стратегічні об'єкти міста, а частина займалася пошуками у в'язницях закатованих родичів та знайомих. Укр. старшини «Н.» зав'язали тісні контакти з похідною групою ОУН(б) (див. *Похідні групи ОУН*), яку очолював Я.*Стецько*, і включилися в підготовку зборів представників укр. громадськості міста. Близько 20-ї год вечора 30 червня 1941 представники «Н.» на чолі з капеланом о. І.Гриньохом вирушили на збори до будинку т-ва «Просвіта», де вітали Акт відновлення незалежності (див. *Акт Тридцятого червня 1941*). За сприяння бійців укр. куреня, які несли охорону львів. радіо, текст самостійницького акта було двічі зачитано в ефірі (ввечері 30 червня і вранці 1 липня 1941). Занепокоєне активною політ. діяльністю бійців «Н.», яка йшла в розріз з офіц. політикою нацистів на окупованій укр. території, нім. командування 1 липня 1941 віддало наказ легіонерам звільнити всі стратегічні пункти Львова й передати їх під охорону новоприбулих відділів нім. поліції. Прагнучи розосередити укр. частину, щоб позбавити військ. опори щойно створений уряд задекларованої укр. д-ви, німці надали воякам «Н.» тижневу відпустку, мотивуючи своє рішення необхідністю надати можливість укр. солдатам і старшинам знайти своїх родичів серед закатованих у в'язницях і поховати їх. Після завершення відпускного тижня командування Вермахту, щоб не залишати у Львові укр. військ. частини, віддало наказ «Н.» 7 липня 1941 залишити місто. Перша сотня «Н.» 7 липня через *Золочів* виїхала в напрямку *Тернополя*, а 8—9 липня місто покинули й ін. 2 сотні. У рад. та польс. істор. літературі тривалий час побутувала версія про причетність укр. добровольців з батальйону «Н.» до розстрілів польс. інтелектуалів та єврейс. погромів у Львові на початку липня 1941. Найновіші дослідження укр. і польс. учених доводять необґрунтованість звинувачень «Н.» в злочинних акціях у Львові. Документи, які є сьогодні в руках дослідників, дають підставу стверджувати, що наказ про знищення 25 львів. професорів віддав шеф СД у Ген. губернії, бригаденфюрер СС К.-Е.Шенгарт. Пошук та розстріл інтелектуалів виконала очолювана ним «Айнзацкоманда для особливого застосування» («Einsatzkommando zur besonderen Verwendung»; див. також *Айнзатцгрупи*), до якої, окрім німців, входило 6 українців-перекладачів, відібраних серед членів укр. допоміжної поліції з Ген. губернії. Очевидно, наявність у складі «айнзацкоманди» українців спричинила на довгі роки приписування цього злочину «Н.». Виявлені нім. документи також дають підставу стверджувати, що масові розстріли євреїв (було знищено 1400 осіб) в ніч з 4 на 5 липня 1941 у Львові здійснювалися нім. поліцією безпеки. Необхідно пам'ятати й про те, що з виявленням у львів. в'язницях трупів жертв НКВС львів. обивателі почали звинувачувати місц. євреїв у причетності до розстрілів. Розлючена юрба, яка складалася з люмпенізованих елементів (українців і поляків) здійснила погром єврейс. помешкань. Цілком можливо, що деякі солдати укр. батальйону «Н.» з особистих переконань чи мотивів могли брати участь у репресіях проти львів. євреїв, однак немає достовірних документів, які б однозначно свідчили про участь в антиєврейс. акціях усіх бійців куреня або про віддачу наказів командуванням частини про злочинні акції.

Натомість із розсекречених 2008 документів рад. спецслужб чітко випливає, що кер-во ОУН(б) у червні—липні 1941 категорично забороняло членам орг-ції брати участь у нищенні євреїв, а звинувачення проти «Н.» були сфальсифіковані 1959 за розпорядженням кер-ва *Комітету державної безпеки СРСР* з метою компрометації тодішнього міністра уряду ФРН — вже згаданого тут Т.Оберлендера.

Після виїзду зі Львова перші групи бійців «Н.» прибули до Тернополя в 2-й половині дня 7 липня 1941. Укр. громадськість міста урочисто вітала легіонерів на ринковій площі. Осн. частина куреня «Н.» дісталася до Тернополя о 15 год 9 липня 1941 й залишилася в місті на ніч. 10 липня 1941 курінь виїхав до *Гримайлова,* де займався організацією переправи військ і вантажів через р. Збруч. У Гримайлові була проведена реорганізація укр. батальйону. Новим командиром «Н.» став капітан Ф.-В.Гайнс, одна укр. сотня була залишена в тилу, її замінила нім. рота. 13 липня 1941 «Н.» переправився через р. Збруч і розпочав рух на сх. як передове забезпечення 1-ї Гірської д-зії. Через містечка *Сатанів*, *Ярмолинці* та *Деражня* укр. баталь-

йон просувався до Проскурова (нині м. *Хмельницький*).

14 липня 1941 «Н.» брав участь у штурмі рад.укріплень на старому польсько-рад. кордоні (т. зв. лінія Сталіна) і ввечері 14 липня поряд з ін. частинами вермахту ввійшов до Проскурова. У цьому місті укр. курінь перейшов під командування альпійської охоронної д-зії. 16 липня 1941 «Н.» через *Вовковинці*, *Жмеринку* та *Браїлів* вирушив у напрямку на *Вінницю*. 17 липня 1941 «Н.» брав участь у запеклих боях за м. Браїлів, а потім — у боях за Вінницю. За хоробрість, виявлену в боях за Браїлів і Вінницю, укр. батальйон було відзначено похвалою, а Ю.*Лопатинський* та о. І.Гриньох отримали Залізні Хрести 2-го класу.

З Вінниці «Н.» було передислоковано до м. Юзвин (Некрасове) на двотижневий відпочинок. Там укр. старшини батальйону дізналися про те, що 17 липня 1941 А.*Гітлер* своїм декретом приєднав *Галичину* до Ген. губернії, а також про арешти лідерів ОУН(б) й невизнання Німеччиною відновленої у Львові незалежності. У такій ситуації Р.Шухевич як укр. командир батальйону надіслав до верховного командування Вермахту протест, в якому наголосив, що внаслідок «арешту нашого Уряду і Провідника Легіон не може дальше перебувати під командуванням німецької армії». Відповіддю німців став наказ від 13 серпня 1941, згідно з яким спецвідділ «Н.» мав пішим маршем передислокуватися до Жмеринки. На залізничній станції курінь роззброїли (тільки старшинам лишили особисту зброю), посадили до ешелонів і під охороною нім. жандармерії вивезли до Кракова. У столиці Ген. губернії батальйон очікував на вирішення своєї подальшої долі. 22 серпня бійці батальйону були відправлені до місця передвоєн. дислокації в Нойгаммері, куди прибули 27 серпня 1941.

Наприкінці вересня 1941 легіонерам було повернено зброю й залучено до бойової підготовки. 16 жовтня 1941 укр. старшини батальйонів «Н.» і *«Роланд»* зібралися на спільну нараду, на якій виробили звернення до нім. командування й керівників Райху, яке залишилося відоме в історії під назвою «Меморандум українського Легіону». Документ складався з 10-ти пунктів, у яких містилися вимоги відновити проголошену незалежність України, звільнити заарештованих членів ОУН, забезпечити матеріально членів родин бійців легіону, українізувати весь командний склад легіону і направити його на боротьбу з більшовиками, не вимагати від учасників легіону складати присягу на вірність Німеччині, у разі продовження служби легіону надати можливість кожному бійцеві підписати індивідуальний контракт строком на 1 рік. «Меморандум» був переданий представникові ОКВ. Відповіддю німців стало переформування легіону в частину охоронної поліції й підписання з 1 грудня 1941 індивідуальних контрактів з бійцями батальйону на 1 рік служби.

21 жовтня обидва курені об'єдналися в одну частину. На той момент легіон налічував 650 укр. солдатів і старшин. Командування укр. формуванням було покладене на майора Є.Побігущого, ад'ютантом комбата став поручник О.Орлик-Герман, заст. командира легіону і командиром 1-ї сотні призначили Р.Шухевича; сотник 2-ї сотні — Бригідер; 3-ї — поручник В.*Сидор*; 4-ї — поручник Павлик, капеланом куреня став о. І.Дурбак. У такому складі добровольчий легіон пробув у Франкфурті-на-Одері аж до 19 березня 1942.

Весною 1942 нім. командування вирішило перекинути укр. батальйон до тилової зони 3-ї танк. армії генерал-полк. Г.Райнгардта, підпорядкувавши його 201-й д-зії охоронної поліції генерал-лейтенанта А.Якобі. Безпосереднім шефом укр. батальйону в Білорусі став майор Шредер, командир 62-го охоронного полку (4-го полку 201-ї охоронної д-зії). Тому в спец. літературі укр. легіон, який не отримав порядкового номера, здебільшого називають 201-м батальйоном охоронної поліції, хоча самі бійці називали свою частину «Курінь імені Євгена Коновальця».

Дата від'їзду була призначена на 19 березня 1942. Частина одержала польові кухні, амуніцію, номер польової пошти та нове обмундирування — звичайну поліційну уніформу (без жодних укр. відзнак). Мундири — сіро-блакитного кольору з коричневими комірцями та манжетами, обшитими світло-зеленими опасками, штани пошиті із зеленого сукна. На комірцях носилися поліційні петлиці у вигляді подвійних сріблястих котушок із зеленими просвітами. На лівому рукаві мундира по середині плеча нашивали відзнаки нім. поліції — вишитий зеленим шовком орел, обрамлений вінком із дубового листя, у кігтях орла — коло з вишитою в середині чорними нитками свастикою. З таким самим орлом були й кокарди на традиційних срібно-блакитних поліційних пілотках. Доповнював уніформу пояс із відчеканеною на блясі свастикою та написом по колу: «З нами Бог». Офіцерських відзнак у батальйоні не використовували аж до літа 1942.

У Білорусі 201-й укр. батальйон не був сконцентрований в одному місці. Солдати його чотами й сотнями розсіювалися по різних опорних пунктах. Так, 2-га сотня сотника Бригідера служила в м. Боровки при штабі куреня, одночасно охороняючи великі склади амуніції та зброї, а ін. частини перебували в Лепелі, Бойчеково, Комені, Жарах, Воронежі (білорус. село, біля р. Березина), Борисові, Велівщині, Боженковичах та ін. дрібних поселеннях.

Після приїзду до Білорусі курінь отримав завдання — охороняти мости на ріках Березина та Зх. Двіна. Для цього легіон розташували на просторі уявного квадрата зі сторонами по 50 км. Відділам, які перебували в містечках (там гол. чин. квартирували чоти після боїв у лісах), було також доручено охороняти місц. нім. адміністрацію. Крім того, до обов'язків українців належало постійне прочісування лісових масивів для виявлення й знешкодження партизан. баз і таборів. Кожна сотня легіону охороняла відведений їй квадрат, сторони якого мали по 12 км, окрім 2-ї сотні, що завжди залишалася при штабі, 3-тя сотня поручника В.Сидора була на пн. зони відповідальності укр. батальйону, 1-ша сотня Р.Шухевича — у центрі, 4-та — поручника Павлика — на півдні.

Наприкінці листопада 1942, коли добігав до кінця термін річного контракту легіонерів з нім. командуванням, офіцери-українці провели нараду, на якій вирішували максимально обмежити активну участь батальйону в нім. військ. акціях, щоб уникнути подальших втрат (за 9 місяців перебування в Білорусі легіон втратив 49 осіб убитими і 40 пораненими).

1 грудня 1942 бійці батальйону відмовилися продовжувати контракт із німцями. Від 5 грудня 1942 до 14 січня 1943 тривало перевезення укр. добровольців з Білорусі до Львова. У Львові рядових учасників батальйону звільняли, а офіцерів-українців заарештовували й утримували в ув'язненні до квітня 1943.

Літ.: Дружини українських націоналістів у 1941—1942 рр. (спогади комбатантів). Мюнхен, 1953; *Побігущий-Рен Є.* Мозаїка моїх споминів. Мюнхен—Лондон, 1982; У лавах дружинників: спогади учасників. Денвер, 1982; *Кальба М.* «Нахтігаль» (курінь ДУН) у світлі фактів і документів. Денвер, 1984; *Його ж.* Дружини українських націоналістів. Детройт, 1992; *Трофимович В.В.* Історія військових формувань ОУН (1939—1942 рр.). Львів, 1994; *Кальба М.* Ми присягали Україні: ДУН 1941—1943. Львів, 1999; *Патриляк І.К.* Легіони українських націоналістів (1941—1942): Історія виникнення та діяльності. К., 1999; *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). Львів, 2003; *Патриляк І.К.* Військова діяльність ОУН(Б) у 1940—1942 роках. К., 2004; *Кальба М.* ДУН в розбудові УПА. Тернопіль, 2005; *Motyka G.* Ukraińska partyzanka 1942—1960. Warszawa, 2006; *Патриляк І.К.* Діяльність Р. Шухевича в Українському легіоні (1941—1943 рр.). В кн.: Український визвольний рух, зб. 10. Львів, 2007; *В'ятрович В.* Як утворилася легенда про Nachtigall. «Дзеркало тижня», 2008, № 6, 16—22 лютого (http://www.dt.ua/3000/3150/62036); Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 65, спр. С-9079, т. 50, арк. 129—131 (документ Проводу ОУН(б) щодо участі членів організації у вбивствах євреїв); Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 1, оп. 4 (1964 р.), спр. 3, т. 5, арк. 55 (вказівка заступника начальника 2-го головного управління КДБ при РМ СРСР Ф. Щербака щодо компрометації «Нахтігалю»); Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 1, оп. 4 (1964 р.), спр. 3, т. 5, арк. 80 (довідка Управління КДБ при РМ УРСР по Хмельницькій області про відсутність інформації щодо злочинів «Нахтігалю»); Галузевий державний архів Служби безпеки України, Там само, арк. 83 (довідка Управління КДБ при РМ УРСР у Львівській області про згоду окремих громадян дати фальсифіковані свідчення щодо злочинів «Нахтігаль»); Web: http://www.OUN-UPA.org.ua; http://www.posuk-Lviv. okg.ua; http:// www.cun.org.ua; http:// www.upa.in.ua; http://www. cdvr.org.ua.

І.К. Патриляк.

НАЦИ́ЗМ (від нім. Nazi, скорочене від National Sozialist) — ідеологія і практика нім. націонал-соціалізму. Націонал-соціалізм (від нім. Nationalsozialismus; синоніми — «нацизм», «германський фашизм»):

1) політ. тоталітарний рух, який оформився у Німеччині та Австрії після *Першої світової війни* і грунтувався на ідеях герм. експансіонізму та реваншизму, вождизму (фюрерства), екстремістського націоналізму, ксенофобії, антисемітизму та вищості «арійської раси». Набув практичного втілення в діяльності Націонал-соціаліст. робітн. партії Німеччини (НСДАП, 1919—45), очоленої А.*Гітлером*. Після приходу націонал-соціалістів до влади в Німеччині 1933 ними була побудована тоталітарна держава (див. *Тоталітаризм*), яка розв'язала *Другу світову війну*. Після поразки Німеччини (1945) націонал-соціалізм був засуджений Нюрнберзьким трибуналом (1946) як «злочин проти миру і проти людяності»;

2) ідеологія НСДАП та споріднених з нею рухів у країнах Центр. і Пн. Європи 1919—45.

Ідейне й організаційне становлення націонал-соціалізму. Нацистська ідеологія своїм корінням сягає поширених у Німеччині та *Австро-Угорщині* 19 — поч. 20 ст. ідей пангерманізму й антисемітизму. Для оформлення нацистської доктрини використовувався різноманітний і суперечливий спектр філос., екон., істор. та соціологічних концепцій, далеко не всі з яких можуть за своєю суттю вважатися «нацистськими»: філос. спадок Й.Фіхте й Ф.-В.*Ніцше*, ідеї «консервативної революції» Е.Юнгера, А.Меллє-ван-ден-Брука, расові теорії Ж.Лагарда, А. де Гобіно, Г.-С.Чемберлена, окультні аріософські доктрини Ф.Ліста, Й.-Л. фон Лібенфельса, О.*Блаватської*, соціал-дарвінізм. Теор. еклектизм, внутр. суперечливість доктрини націонал-соціалізму пояснюються передовсім його ідеологічним популізмом, через що ним використовувалися всі можливі ідеї, зручні для виконання пропагандистських завдань і мобілізації мас. Тому буде помилкою вважати «ідеологами нацизму» тих-таки Й.Фіхте, Ф.-В.Ніцше чи Е.Юнгера або ж окультистів межі століть. Так само використання націонал-соціалізмом досвіду орг. і пропагандистської діяльності нім. та австрійс. соціал-демократів аж ніяк не робить К.*Маркса* предтечею Н.

Саме поняття «націонал-соціалізм» виникло наприкінці 19 ст. в Австро-Угорщині для означення гасел нім. націоналістичних робітн. спілок у Чехії та антисемітської Всенім. партії Г. фон Шенерера. 1918 утворилася Австрійсько-нім. націонал-соціаліст. партія, проте особливого поширення ідеї націонал-соціалізму набули в Німеччині за умов сусп. кризи, спричиненої поразкою в І світ. війні. 1919 в Мюнхені утворилася Нім. націонал-соціаліст. партія (НСДАП), яку з 1921 очолив А.Гітлер. Саме ця партія, її ідеологія і практика стали втіленням явища націонал-соціалізму. Програма НСДАП «25 пунктів», що була ухвалена 1920, ставила завдання об'єднання всіх етнічних німців у складі Великої Німеччини, скасування умов *Версальського мирного договору 1919*, утворення сильної централізованої держ. влади, вимогу розширення нім. «життєвого простору», обмеження діяльності трестів і монополій, створення «здорового середнього стану» й містила низку антисемітських вимог. Ця програма мала тимчасовий характер, і надалі дії та гасла НСДАП залежали від поточної соціально-екон. і політ. кон'юнктури. Популістське поєднання расистських, націоналістичних та соціаліст. гасел давало змогу здобувати масову підтримку населення. Після невдалої спроби здійснити держ. переворот у Баварії 1923 («Пивний путч») і гучного суд. процесу партія стала провідною серед нім. екстремістських націоналістичних орг-цій. Соціальну базу націонал-соціалізму складали: робітництво, студентство та середні прошарки, що маргіналізувалися внаслідок погіршення екон. ситуації після поразки 1918 та під час Великої депресії 1929—

33. Упродовж 1920-х рр. було створено два осн. виклади ідеології націонал-соціалізму: «Моя боротьба» (1925) А.Гітлера та «Міф XX століття» (1929) А.*Розенберга*. У цих роботах поєднувалися псевдоістор. концепції виняткової істор. місії «арійської раси» (див. *Арії*), антисемітські гасла, критика ліберальної *демократії*, *соціал-демократії* і *комунізму*, пропаганда реваншу та зовн. експансії.

До 1934 в НСДАП співіснували 2 ідейні течії — права, «баварська», очолена фюрером НСДАП А.Гітлером, та ліва, північнонімецька (Г.Штрасер, Е.Рем, до 1926 — Й.Геббельс). Їхні відмінності зосереджувалися в баченні бажаних масштабів майбутніх соціальних реформ і ставленні до великого капіталу, — тобто практичної реалізації другої частини назви партії — «соціалістична». «Баварці» сприймали її скоріше як данину пропаганді, — ліві ж націонал-соціалісти, соціально оперті на великі робітн. осередки індустріальної північної Німеччини, прагнули «революції».

Націонал-соціалізм і фашизм. У вітчизн. та зх. літературі є поширеним ототожнення фашизму та націонал-соціалізму, коли другий вважається лише складовою або відгалуженням першого. *Фашизм* як політ. феномен, на відміну від націонал-соціалізму, першим привернув посилену увагу, — після приходу до влади в Італії 1922 Б.*Муссоліні*. Тому надалі всі зовні подібні до італ. фашизму політ. рухи називалися «фашистськими». З другого боку, практика італ. фашизму не викликала в націонал-соціалістів істотних заперечень і сприймалася ними як успіх «однодумців». Утім, це ототожнення в наук. працях, попри всю небезпідставність, багато в чому було продиктоване й ідеологічною ангажованістю дослідників, коли приналежність до комуніст. або ліберального дискурсу схиляла їх позначати одним негативним терміном усіх ідеологічних «конкурентів» (навіть різнорідних та взаємно ворожих) — як антидемократичні або антикомуністичні «реакційні сили». Тому до «фашистських» зараховували всі праві, консервативні й клерикальні політ. рухи, попри те, що частина з них була очевидними опонентами як націонал-соціалізму, так і фашизму. Ця тенденція домінувала в рад. історіографії, котра прагнула визначити як «фашистські диктатури» всі *авторитарні режими* міжвоєнної доби, хоча, на відміну від Німеччини та Італії там не були створені тоталітарні д-ви, а їхньою підставою було прагнення уникнути фашист. або комуніст. революції. Подібна ситуація склалася й у ліберальному дискурсі, коли за часів *«холодної війни»* в межах «теорії тоталітаризму» (від Х.*Арендт* до З.*Бжезинського*) були визначені по суті як єдине явище і фашизм, і націонал-соціалізм, і рад. комунізм. Такі спрощення ґрунтуються на нечіткості вихідних критеріїв диференціації ідеологій політ. рухів за змістом та спрямованістю, походженням і, врешті, політ. практикою конкретних орг-цій.

Істотними доктринальними відмінностями націонал-соціалізму від італ. фашизму були, з одного боку, відсутність концепції корпоративної д-ви та ідейної спадковості від лівих синдикально-профспілкових рухів, та, з другого — наявність «расової теорії» з її войовничим антисемітизмом, тривалий час відсутні у політиці італ. фашизму. Парадоксом ситуації є те, що термін «тоталітарна держава» був висунутий Б.Муссоліні, а втілений у життя — А.Гітлером (упродовж 1933—34). «Корпоративний фашизм» поширювався в романських країнах Європи (Італія, Іспанія, Португалія) з потужними традиціями синдикалізму. Рухи, доктринально ближчі до НСДАП, утворювалися в германомовних країнах Пн. Європи (Велика Британія, Норвегія, Данія, Нідерланди), де легшим було сприйняття ідеї «вищості германської раси». У катол. Австрії націонал-соціалісти і фашисти італ. орієнтації були конкуруючими силами.

Нині серед дослідників домінує зваженіший підхід, котрий приділяє більше уваги конкретно-історичним та локальним обставинам виникнення політ. рухів і їхніх ідеологій, усвідомлення існування різних форм втілення ідеологій і внутр. еволюції політ. режимів. Ця тенденція простежується від 1960—70-х рр., починаючи від етапних робіт Е.Нольте та Й.Феста (Німеччина). Водночас відбувається ревізія генералізуючого поняття «фашизм», коли вважається, що сам цей термін застосовується надто вільно, означаючи майже будь-яку доктрину, що конфліктує з ліволіберальною ідеологією. На думку представника останнього підходу Р.Скратона (Велика Британія), можливим критерієм визначення ідеології як фашистської є лише політ. практика і «спільна етика політичної поведінки».

Практика націонал-соціалізму. Практика націонал-соціалізму після 1933 мало чим відрізняється від практики ін. тоталітарних режимів (більшовицького, маоїстського тощо), будучи спрямованою на встановлення тотального парт. контролю над усіма сферами сусп. життя та здійснення планомірного терору проти інакомислячих. Осн. заходи в цьому напрямі були здійснені впродовж 1933—34 і тривали згодом, особливо 1939—45. 31 січня 1933 А.Гітлера було призначено райхсканцлером. Декрет райхспрезидента П. фон *Гінденбурга* від 4 лютого 1933 надав йому надзвичайні повноваження. Були заборонені опозиційна преса, публічні виступи, здійснені масові арешти. 5 березня 1933 НСДАП перемогла на виборах у райхстаг. 30 червня 1934 під приводом придушення заколоту штурмових загонів на чолі з Е.Ремом була знищена ліва опозиція в лавах НСДАП. Після смерті П. фон Гінденбурга 2 серпня 1934 всі повноваження голови д-ви були передані А.Гітлеру як «фюреру і рейхсканцлеру», що зробило його одноосібним і довічним диктатором. Цей акт був підтриманий переважною більшістю населення шляхом плебісциту. 1933—34 усю адм. вертикаль д-ви перевели під юрисдикцію НСДАП. Політ. партії (окрім правлячої) та вільні профспілки заборонили. Громадяни були включені до системи нацистських орг-цій, які охоплювали всі сфери життя — від вир-ва до дозвілля. Інакомислячі або емігрували, або доправлялися до концтаборів. Надалі внутрішньополіт. діяльність НСДАП спрямовувалася на здійснення планового розвитку економіки, подолання безробіття, відновлення військової потуги й інфраструктури. Невід'ємною складовою націонал-соціалізму

були репресії проти євреїв, зорієнтовані на повне їх виключення з нормального життя та екон. діяльності. Зовн. політика держави мала на меті руйнування *Версальської системи міжнародних відносин* та перехід до збройної експансії. 1939 нацистська Німеччина стала одним з ініціаторів II світ. війни. Окрім самих актів воєнної агресії, до злочинів націонал-соціалізму часів війни можна зарахувати недотримання норм міжнар. права щодо статусу військовополонених, акти геноциду євреїв (див. *Голокост*), циган, знищення мирного населення окупованих країн. Правовий вирок практиці націонал-соціалізму виніс Нюрнберзький трибунал 1946.

Неонацизм — ідеологія і практика радикальних шовіністичних та расистських організацій в Європі й Америці після 1945.

Після II світ. війни неонацизм став однією з маргінальних ідеологій, яка має певне поширення серед радикально налаштованої молоді, ін. частина якої бере участь у рухах анархістського, троцькістського, маоїстського та антиглобалістського спрямування. У нових істор. умовах осн. «ворогом» неонацистів, окрім євреїв, стали етнічні й расові меншини, чисельність яких у розвинутих країнах зростає внаслідок *глобалізації* та інтенсифікації міжнар. міграцій населення. У країнах *Європейського Союзу*, США, в Україні діяльність неонацистів заборонена. У пострад. країнах найпомітнішими представниками неонацизму є скінхеди (від англ. skinhead — «голені голови»), які наслідують зовн. антураж та погромно-хуліганську практику своїх західноєвроп. попередників 1960—80-х рр.

Дж.: *Гитлер А.* Моя борьба. М., 1993; *Розенберг А.* Миф XX века. Таллинн, 1998.

Літ.: *Nolte E.* Der Faschismus in seiner Epoche. München, 1963; *Mosse G.* Nazi culture. London, 1966; *Його ж.* The Crisis of German Ideology: The Intellectual Origin of the Third Reich. New York, 1968; История фашизма в Западной Европе. M, 1978; *Бурдерон Р.* Фашизм: Идеология и практика. М., 1983; *Желев Ж.* Фашизм: Тоталитарное государство. М., 1991; *Баллестрем К.* Апории теории тоталитаризма. «Вопросы философии», 1992, № 5; *Гудрик-Кларк Н.* Оккультные корни нацизма. М., 1993; *Фест Й.* Гитлер: Биография, т. 1—3. Пермь, 1993; *Paine S.* The History of Fascism: 1914—1945. New York, 1995; *Поляков Л.* Арийский миф. СПб., 1996; Энциклопедия Третьего Рейха. М., 1996; *Гейден К.* История национал-социализма в Германии: 1919—1923. М., 1999; *Paxton R.* The Anatomy of Fascism. London, 2005; *Redles D.* Hitler's Millennial Reich: Apocalyptic Belief and the Search for Salvation. New York, 2005.

К.Ю. Галушко.

НАЦІОНА́Л-БІЛЬШОВИ́ЗМ — ідеологія та політ. практика в СРСР і веймарській Німеччині, основою якої стало поєднання консервативних національно-державницьких ідей із радикальними «лівими» при безумовному запереченні лібералізму. Виник після закінчення *Першої світової війни* спочатку на німецькому і майже одразу на рос. ґрунті під впливом важкого внутр. та міжнар. становища обох країн. Німецький і російський націонал-більшовизми мали істотні відмінності у своїх виявах та орг. засадах, а їх вплив на укр. дійсність виявився несхожим за своїм вектором.

«Націонал-більшовизм» з'явився в Німеччині на рівні ідей. Навесні 1919 цим терміном позначалися погляди тих політ. діячів, які схвалювали соціальні заходи *більшовиків* та виступали за військ. співробітництво Німеччини і РСФРР. Першим виступом, що поклав початок націонал-більшовицькому напряму в політ. думці, вважається стаття П.Ельцбахера (1868—1928) «Останній засіб», опублікована 2 квітня 1919 в газ. «Der Tag» («День»). У ній, як і в більш пізніх публікаціях, д-р права і член Нім. нар. партії П.Ельцбахер закликав здійснити соціалізацію засобів вир-ва та укласти союз із рад. Росією й рад. Угорщиною з метою захисту нац. інтересів Німеччини. Під час обговорення цих пропозицій і виник термін «національний більшовизм». Ідея Н.-б. знайшла певний відгук серед нім. інтелектуальної *еліти.* Теоретиками націонал-більшовицького руху були Е.Нікіш, К.-О.Петель, Г.Ебелінг. Н.-б. став популярним тоталітарним рухом міжвоєнної Німеччини, проміжною ланкою між націонал-соціалізмом (див. *Нацизм*) та *комунізмом.*

Ключовим теор. постулатом нім. Н.-б. була концепція побудови нац. соціалізму заради нац. величі країни. При цьому наголошувалося на всесвітній революціонізуючій ролі пригнобленої нації. Найбільш революційними діячі націонал-більшовицького напряму вважали російську та німецьку нації. Під червоним прапором соціальної революції і з орієнтацією на воєнний союз із РСФРР націонал-більшовики бачили шлях до вирішення нац. проблем Німеччини.

В орг. плані націонал-більшовицькі ідеї намагалися втілити нім. комуністи Г.Лауфенберг та Ф.Вольфгейм. Перший із них після *Листопадової революції в Німеччині 1918* деякий час очолював Гамбурзьку раду робітників, солдатів і матросів. Ці діячі брали активну участь у створенні Комуніст. партії Німеччини й очолили в ній ліву опозицію. Згодом вони увійшли до новоствореної Комуніст. робітн. партії Німеччини, відомої ще як «Гамбурзька», до якої перейшло до 40 % складу Комуніст. партії Німеччини. Н.Лауфенберг та Ф.Вольфгейм називали свою програму дій націонал-більшовицькою. Вони закликали до нар. війни проти *Антанти* в союзі з усіма патріотичними силами Німеччини. Акцент на національних, а не класових засадах, викликав відверто негативну реакцію кер-ва *Інтернаціоналу Комуністичного* та особисто В.*Леніна*, який у праці «Дитяча хвороба лівизни в комунізмі» назвав подібні настанови «вопиющей нелепостью». За наполяганням кер-ва Комінтерну Г.Лауфенберга та Ф.Вольфгейма виключили як із лав Комуніст. партії Німеччини (жовтень 1919), так і з лав Комуніст. робітн. партії Німеччини (квітень 1920). Оскільки вони не визнали свої заклики помилковими, їх затаврували як «націоналістичних зрадників».

Влітку 1920 Г.Лауфенберг і Ф.Вольфгейм створили «Союз комуністів», ідейною платформою якого був Н.-б. Однак ця орг-ція не стала єдиним центром націонал-більшовицького руху, який продовжував існувати у вигляді розпорошених груп та гуртків. Цьому сприяли як періодичні потепління у відносинах між

нацистами й комуністами, так і подібність гасел цих двох найбільш потужних тоталітарних рухів з націонал-більшовицьким.

Ідеологія Н.-б. була особливо близькою лівому крилу націонал-соціалістів. На поч. 1930-х рр. більша частина прихильників Н.-б. перейшла під гітлерівські прапори, а менша — до комуністів. 1932 та на поч. 1933 Е.Нікіш та К.-О.Петель зробили спробу виставити єдиний список націонал-більшовиків на парламентських виборах, але було вже запізно. З приходом до влади А.*Гітлера* частина керівників націонал-більшовицького руху емігрувала, друга була репресована.

Ідеологія рос. Н.-б. мала ін. коріння, оскільки народилася в середовищі рос. еміграції, однак назва була запозичена саме з Німеччини. На відміну від нім. Н.-б. у російському йшлося не про стимулювання революції, а про її подолання. Стрижневою думкою було визнання більшовицької влади національно-російською і такою, що єдина в конкретних істор. умовах має змогу відновити великодержавність Росії. Н.-б. став гол. ідейним обґрунтуванням *зміновіхівства*. Як політ. практика він виявився, насамперед, у держ. політиці з початком доби *«Великого перелому»*.

Гол. ідеологом Н.-б. став колиш. кадет М.Устрялов, який свого часу перебував в Омському уряді О.*Колчака*. У лютому 1920 він переосмислив свою позицію: «Як це, можливо, не парадоксально, але об'єднання Росії йде під знаком більшовизму, який став імперіалістичним та централістичним ледь не більше, аніж сам П.М.Мілюков». Оскільки великодержавність була одним із головних мотивів існування *Білого руху*, М.Устрялов виступив категорично проти продовження збройної боротьби з більшовиками. Натомість, застосовуючи логічні міркування та користуючись істор. аналогіями, він запевняв рос. еміграцію в майбутньому переродженні *більшовизму* на нац. доктрину.

«Націонал-більшовизм» М.Устрялов визначав як «використання більшовизму в національних цілях». При цьому він вбачав у більшовизмі вияв рос. нац. характеру та категорично наголошував на нетотожності понять «більшовизм» і «комунізм»: перше він розглядав як суто рос. явище, а друге — як інтернаціональне, антиросійське. Близькою для зміновіхівського руху була теза М.Устрялова поч. 1920-х рр. про те, що «лише в зживанні, подоланні комунізму — запорука господарського відродження держави». Непівську Росію він порівнював із редискою: «Червона ззовні, біла зсередини».

Якщо зміновіхівський рух остаточно вичерпався після повернення до комуніст. методів господарювання доби «Великого перелому», то Н.-б. знайшов у ньому друге дихання. М.Устрялов визнав свої помилки у сфері екон. теорії та цілковито підтримав Й.*Сталіна* як рос. державника. Сталінську тезу про соціалізм в одній країні він інтерпретував як своєрідну формулу рос. великодержавності. Переконавшись у тому, що сталінське кер-во фактично виконує націонал-більшовицьку програму, М.Устрялов 1935 повернувся до СРСР, де через 2 роки був репресований. На термін «націонал-більшовизм» було накладено табу, оскільки рад. влада публічно позиціонувала себе як «інтернаціональну».

Загибель творця ідеї не зупинила її реалізацію. Саме в 1930-ті рр., після остаточного розгрому укр. *націонал-комунізму* та ліквідації подібних настроїв в ін. республіках, сталінське кер-во почало відверто здійснювати національно-рос. курс, передбачений (чи запроектований) М.Устряловим. Тобто Н.-б. реально перетворився на політ. практику владної *еліти*. Нинішня рос. нац. свідомість, усі її гол. риси були сформовані розпочатим у 1930-ті рр. сталінським націонал-більшовицьким курсом, який історики часто визначають як «сталінізм». Насамперед це стосується культів кн. *Олександра Невського*, кн. О.*Суворова* та рос. імп. *Петра I*, активне формування яких розпочалося ще до війни з Німеччиною, а також гол. сьогоднішнього культу — «Перемоги у Великій Вітчизняній війні».

Термін «націонал-більшовизм» використовувався і в рад. Україні міжвоєн. періоду. М.*Хвильовий* вживав його в рос. значенні, але при захисті тези про необхідність нац. розвитку укр. к-ри: «Коли наші погляди в цьому випадку зійдуться з "чаяніями" нашої ж таки дрібної буржуазії і навіть фашистів, то це зовсім не значить, що ми помиляємось. ... Словом, коли "націонал-більшовик" Устрялов приймає програму компартії, то це зовсім не значить, що ця програма потребує коректив».

У близькому до нім. визначення вживав цей термін В.*Сосюра* в одному з варіантів вірша «Два Володьки» (1931): «Довго, довго я був із собою в бою... /Обсипалось і знов зеленіло в гаю, /Пролітали хвилини, як роки... /Рвали душу мою два Володьки в бою, /І обидва, як я, кароокі. /І в обох ще не знаний, невиданий хист, — /Рвали душу мою комунар і червоний фашист. /Другий (той, що ішов на Ейхгорна) /Очі мав не вперед, а назад і убік, — /Об'єктивно й по суті був чорний, /Або націонал-більшовик». Надалі з метою уникнення аналогії між комунізмом і *фашизмом* замість «червоний фашист» (по тексту — синонім терміна «націонал-більшовик») при цитуванні В.Сосюри вживався термін «націоналіст», а останні чотири рядки мало відомі навіть дослідникам творчості В.Сосюри. Пізніше з приводу цього вірша П.*Любченко* в листі Й.Сталіну зауважив, що поет В.Сосюра назвав себе «націонал-більшовиком», та звинуватив М.*Скрипника* в популяризації цього терміна.

В Україні на офіц. рівні цей термін уперше було вжито на червневому (1927) пленумі ЦК КП(б)У при обговоренні ситуації з *Комуністичною партією Західної України*. У доповіді на пленумі М.Скрипник процитував проект резолюції, який навесні 1927 пропонував представник Комінтерну пленумові ЦК КПЗУ. У ньому, зокрема, зазначалося: «Найбільшою ідейною загрозою перед пролетаріатом Західної України є націонал-більшовизм». Як у процитованому документі, так і під час обговорення доповіді М.Скрипника Н.-б. розумівся як синонім *«націонал-ухильництва»*, при цьому деякі виступаючі сумнівалися в доцільності його вживання. Окремо зупинився на питанні про Н.-б. В.*Затонський*, який щодо визначення «націо-

нал-більшовизм» зауважив, що «його варто вживати тоді, коли справа ходить про масовий рух, наприклад про селянський рух, який іде під гаслом національним і одночасово виставляються гасла, які наближаються до більшовизму». Він рішуче заперечив можливість характеристики прихильників О.*Шумського* і К.*Савринча* (Максимовича) в КПЗУ як «націонал-більшовиків» та різко розмежував «націонал-більшовизм» і «націонал-ухильництво»: «В першому випадкові маси, може й несвідомо, але все-таки політично наближаються до більшовизму, а тут навпаки — від більшовиків відходять».

На поч. 1930-х рр., уже після офіц. засудження теорії двокорінності КП(б)У, нарком освіти УСРР та член політбюро ЦК КП(б)У М.Скрипник спробував поширити вживання цього терміна саме в запропонованому В.Затонським напрямі. Він намагався перенести термін «націонал-більшовик» на тих членів КП(б)У, які перебороли свій «український націоналізм» і прийшли до більшовизму. Це визначення формально було дещо подібним до того, що вживалося в нім. зразку (приклад колиш. комуністів Г.Лауфенберга та Ф.Вольфгейма). Але були й істотні відмінності, які не дають підстави розглядати дані випадки як синоніми. М.Скрипник цей термін вживав винятково щодо тих діячів, які були членами КП(б)У, тобто не могли скласти конкуренції більшовикам. А в Німеччині націонал-більшовицький рух був опонентом комуністичному.

В Україні дане визначення стосувалося насамперед членів розпущеної 1925 *Української комуністичної партії*, а також колишніх «розламівців» із КПЗУ. Фактично це був пошук шляху до ліквідації суперечностей, що існували в КП(б)У з приводу парт. минулого її окремих членів. Зокрема, в одному з виступів М.Скрипник зазначив: «Практичні заходи, за які боролася і які обстоювала УКП, все, що вона вважала за потрібні умови для своєї ліквідації... вони є лише укапістською формою, націонал-більшовицьким виразом того, що вже намічено, що комуністична партія більшовиків УСРР та СРСР провадить в життя».

Після обговорення в політбюро ЦК КП(б)У, що відбулося навесні 1932, М.Скрипник погодився з недоцільністю вживання цього терміна. Він зауважив, що, застосовуючи щодо УКП термін «націонал-більшовизм», не вкладав у нього якогось особливого змісту, такого, як, напр., ті ж нім. націонал-більшовики. Ймовірно, про цей термін би геть забули, якби не пошуки «помилок» М.Скрипника в нац. питанні, що розпочалися на поч. 1933. Оскільки вживання терміна «націонал-більшовизм» було чи не єдиною доведеною помилкою М.Скрипника, яку, до того ж, він визнав сам, то саме з цього й розпочалося його цькування. У зданому до друку в березні 1933 номері *«Більшовика України»* було надруковано статтю П.Любченка «Про національ-більшовизм», в якій, без згадування прізвища, автора терміна «націонал-більшовизм» було піддано суворій критиці. «Націонал-більшовизм» як одна з осн. помилок М.Скрипника визначався майже у всіх резолюціях та антискрипниківських статтях до осені 1933. Про існування «шкідливої теорії націонал-більшовизму, що становив немовби синтез між націоналізмом та більшовизмом», ішлося і в проекті доповіді з питань нац. політики ЦК КП(б)У, з якою С.*Косіор* мав виступити на найближчому після смерті М.Скрипника пленумі ЦК КП(б)У. Але Й.Сталін особисто перекреслив процитовані вище рядки: зайвих згадок про Н.-б. він вирішив уникнути, тим більше, що з його ініціативи М.Скрипнику були пред'явлені більш вагомі звинувачення. Надалі в рад. пропаганді, а згодом і в історіографії, термін «націонал-більшовизм» не вживався.

Друге «дихання» в характеристиці укр. діячів міжвоєн. періоду термін «націонал-більшовизм» отримав в історіографії незалежної України. Перш за все це стосується тих праць, де так чи інакше досліджується діяльність М.Скрипника, а відтак ідеться про його «націонал-більшовицькі» помилки. В основному на походження цього терміна та його істор. зміст увага не звертається — і тому він досить часто вживається як синонім «націонал-комунізму», а його реальне значення залишається поза увагою. «Націонал-більшовиками» називають, приміром, і самого М.Скрипника, і М.Хвильового, які ніколи в укр. нац. партіях не перебували, а відтак до націонал-більшовиків, навіть за скрипниківським тлумаченням, не належали.

Що ж до більш поширеного в межах СРСР поняття про Н.-б. як пропаговану М.Устряловим теорію, то М.Скрипник, М.Хвильовий, як і загалом усі ті, кого зараховують до націонал-комуністів, були його непримиренними ворогами. Такий Н.-б. був антагоністом націонал-комунізму. Різниця між ними кардинальна. Націонал-комуністи від самого початку були прихильниками радикальних поглядів, комунізм становив для них гол. цінність, і вони були переконані в тому, що створення комуніст. економіки саме по собі знищить нац. гноблення. Натомість Н.-б. виник у середовищі консервативних діячів, які намагалися використати революцію для захисту інтересів імперської нації, а в комунізмі бачили тимчасову добавку такого становлення. Націонал-комуністи розглядали *СРСР* як союз рівноправних націй, прообраз майбутнього комуніст. світу, тоді як ідеологія Н.-б. бачила СРСР своєрідним плавильним казаном, де нац. к-ри переплавляються й, додаючи щось до існуючої рос. к-ри, стають її частиною. Таким чином, Н.-б. був спробою застосувати комуніст. ідеї в інтересах імперського *націоналізму*, тоді як націонал-комунізм був по своїй суті антиімперським явищем. Про антагоністичність націонал-комуністичних та націонал-більшовицьких поглядів свідчить і політ. практика СРСР — відверте втілення націонал-більшовицьких ідей розпочалося лише після ліквідації націонал-комунізму.

Після розпаду СРСР на території Росії виникло чимало рухів, які позиціонують себе як націонал-більшовицькі і ведуть свій родовід від рос. та нім. Н.-б. міжвоєн. періоду.

Літ.: *Любченко П.* Про «національ-більшовизм». «Більшовик України», 1933, № 3—4; *Агурский М.* Идеология национал-большевизма. Па-

риж, 1980; М., 2003; Политическая история русской эмиграции: 1920—1940 гг.: Документы и материалы. М., 1999; *Устрялов Н.В.* Национал-большевизм. М., 2003; *Штрассер О.* Гитлер и Я: Красные в НСДАП. М., 2005; *Кара-Мурза С. и др.* Коммунизм и фашизм: Братья или враги?: Сборник. М., 2008; *Бранденбергер Д.Л.* Национал-большевизм: Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931—1956 гг.). СПб., 2009.

Г.Г. Єфіменко.

НАЦІОНАЛІЗА́ЦІЯ — примусове відчуження об'єктів приватної власності, здійснюване з матеріальним відшкодуванням або на безоплатній основі. Паралельний термін — «усуспільнення». Ці терміни вказують, що майно, яке вилучається у фізичних або юрид. осіб, переходить у власність *нації* або сусп-ва. Проте право власності є сукупністю правомочностей володіння, користування й розпорядження, які можуть здійснюватися тільки фізичними або юрид. особами. Тим часом нація або сусп-во — це спільноти, позбавлені орг. структури, тобто такі, що не можуть виступати як юрид. особа. Тому Н. фактично є відчуженням об'єктів приватної власності у власність *держави*, а не нації.

1) Н. ринкового типу властива країнам, які поважають право приватної власності. Як правило, здійснюється з відшкодуванням вартості відповідного майна. Зокрема, *Конституція України 1996* вказує на те, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної творчої діяльності. Примусове відчуження об'єктів права власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів сусп. необхідності, на підставі і в порядку, встановленими законом, та за умови попереднього й повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів із наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєн. чи надзвичайного стану (ст. 41);

2) Н. комуністична була безоплатним відчуженням майна фізичних або юрид. осіб, здійснюваним державою під гаслом побудови комунізму. «Маніфест Комуністичної партії» проголошував, що «комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності».

У ході Н. комуністичної приватна власність *буржуазії* і *поміщиків* перетворювалася, як проголошувалося, на загальнонар. власність. Відчуження засобів вир-ва та ін. майна в селян, ремісників, кустарів, дрібних торгівців здійснювалося з використанням ін. термінології (усуспільнення, колективізація, кооперування). Це приводило, як проголошувалося, до появи колективної (колгоспно-кооперативної) форми власності. Насправді, однак, Н. комуністична, так само як різні форми примусової трансформації соціальної природи дрібних власників, не усувала приватної власності, а лише змінювала власника. Ним ставала д-ва, а точніше — вожді, які здійснювали контроль над держ. партією і д-вою.

Н. «командних висот» економіки розпочалася в рад. Росії з одержавлення банк. справи, яка декретом Всерос. ЦВК від 27 (14) грудня 1917 була оголошена державною монополією. Н. вироб. сфери *більшовики* почали готувати відразу після приходу до влади. 27 (14) листопада 1917 Всерос. ЦВК і РНК прийняли декрет про робітн. контроль, який поширювався в усіх галузях на вир-во, купівлю-продаж та зберігання продукції, а також на фінансову діяльність. Із весни 1918 почалася Н. цілих галузей промисловості. 28 червня 1918 Всерос. ЦВК видав декрет про Н. всієї великої промисловості.

В Україні, де комуніст. перетворення розгорнулися тільки з поч. 1919, Н. відразу охопила всю пром-сть. Було створене Бюро по відбудові пром-сті (Промбюро) УСРР, яке існувало на правах філіалу рос. *Вищої ради народного господарства* (ВРНГ). Наприкінці 1920 *Українська рада народного господарства* (УРНГ, колиш. Промбюро) керувала роботою 45 відділів, управлінь, главків і центрів, у віданні яких перебувало 10 720 підпр-в.

29 листопада 1920 ВРНГ прийняла постанову про Н. пром. підпр-в із кількістю робітників не менше 5-ти за наявності мех. двигуна і не менше 10-ти за відсутності останнього. По доповіді голови УРНГ В.*Чубаря* 5-й Всеукр. з'їзд рад на початку березня 1921 ухвалив «здійснити до кінця націоналізацію і концентрацію приватногосподарських підприємств». У зв'язку із запровадженням *нової економічної політики* УРНГ в травні 1921 прийняла формальне рішення про припинення Н. Однак усі підприємства, крім дрібних, залишилися в держ. власності.

На практиці Н. комуністична призводила до появи *командної економіки,* здатної функціонувати тільки за директивами ззовні. Н. не знищила відчуженості робочої сили від засобів вир-ва, але ліквідувала господаря-власника. Новий господар в особі держ. органу не мав матеріального інтересу, був безликим до абстрактності і нездатним щоденно займатися конкретним вир-вом. Тому з'явилася об'єктивна потреба в розробці критеріїв і нормативів, які можна було б прикласти до всіх керованих об'єктів. Налагодження обліку величезної маси натуральних показників, розробка кошторисів, планів і звітів, організація поопераційного контролю й постійна перевірка завжди завищуваних заявок вимагали величезної армії обліковців і контролерів. Разом із тим командна економіка мала високу мобілізаційну здатність. Це допомагало керівникам держ. партії зосереджувати максимум людських і матеріальних ресурсів на виконанні завдань, які вони вважали першочерговими.

Н. землі з її надрами, водами та лісами була проголошена в рад. Росії 26 жовтня 1917 *Декретом про землю 1917.* У грудні 1917 *Перший Всеукраїнський з'їзд рад* поширив дію декрету на Україну. Згідно з декретом націоналізована земля перетворювалася на держ. власність.

Селяни вітали Декрет про землю 1917, тому що не звикли володіти землею. Впродовж віків вони користувалися общинною або панською землею, і тільки деякі з них після *столипінської аграрної реформи 1906* стали повноцінними власниками тієї землі, яку обробляли. У ході революції 1917—18 *селянство* прагнуло одного: поділу всієї землі між тими, хто її обробляє, на зрівняльних засадах («чорний пере-

діл»). Розуміючи ситуацію, контрольований більшовиками *Другий Всеросійський з'їзд рад* 1917 проголосив своїм декретом передачу всієї землі селянам у безстрокове користування. Однак ленінська партія одразу почала готувати передумови для реалізації своєї програмної вимоги — ліквідації індивідуального сел. землекористування шляхом утворення на селі *радгоспів* або *комун сільськогосподарських.*

9 лютого (9 січня) 1918 Всерос. ЦВК видав, нібито на додаток до Декрету про землю 1917, *Закон про соціалізацію землі 1918.* Сам термін «соціалізація» походив з есерівського політ. словника і означав передачу всієї землі без викупу в розпорядження органів самоуправління для зрівняльного поділу за трудовою або споживчою нормою між селянами. Однак замість неіснуючих органів самоуправління земля перейшла в розпорядження держ. органів. Сам В.*Ленін* визнав, що замість соціалізації вийшла Н. землі, ідентична за змістом Н. «командних висот». Якщо соціалізація не суперечила приватній власності на землю і цілком вкладалася в ринкову економіку, то Н. перетворювала основний в сільс. госп-ві засіб вир-ва на власність д-ви.

У Декреті про землю 1917 вказувалося, що форма користування землею повинна бути такою, як це вирішать в окремих селах — подвірною, хутірською, общинною, артільною. Але вже в Законі про соціалізацію землі 1918 вказувалося, що д-ва сприятиме соціаліст. формам землеробства — радгоспам і комунам. Свої остаточні наміри ленінський уряд виявив у третьому земельному декреті — *«Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства»*, який було опубл. 14 лютого 1919. Декрет проголошував: «На всі види одноосібного землекористування треба дивитись як на скороминущі і відживаючі». III з'їзд КП(б)У в березні 1919 прийняв резолюцію «Про земельну політику», яка повторила текст цього декрету.

В Україні, де ще зберігалося відновлене гетьманом П.*Скоропадським* поміщицьке землеволодіння, аграрні перетворення прийняли неочікуваний селянами напрям: перевага надавалася створенню радгоспів і комун. У відповідь піднялася хвиля повстань. Створена переважно із сел. загонів, Червона армія втратила боєздатність, і Україну окупували денікінські війська. Після відновлення рад. влади Всеукр. революц. к-т прийняв 5 лютого 1920 новий земельний закон на засадах «чорного переділу». Ленінський уряд більше не робив спроб комунізувати селянство ні в Україні, ні в Росії.

Колективізація сільського господарства була здійснена силовими методами тільки 1929—32. Однак колгоспники вибороли собі в тривалій боротьбі з д-вою право власності на продукцію, що вироблялася в присадибному госп-ві, і на частину продукції громад. господарства (розподілювану за *трудоднями*), а також право на реалізацію своєї продукції за цінами вільного ринку. Внаслідок цього більшовикам не вдалося реалізувати в повному обсязі прийняту VIII з'їздом РКП(б) у березні 1919 комуніст. програму. В країні залишилися грошовий обіг і пов'язані з ним екон. реалії: госпрозрахунок на держ. підпр-вах, оптова і роздрібна державна і кооперативна торгівля, базарна (під виглядом колгоспної) торгівля продовольством та сировиною с.-г. походження.

С.В. Кульчицький.

НАЦІОНАЛІ́ЗМ — система ідей і поглядів, що виходить із пріоритету нац. (етнічних) цінностей як перед особистісними, так і перед ін. груповими (корпоративними) й загальнолюдськими (універсалістськими) цінностями. У вужчому розумінні: 1) політ. рух, що проголошує своїми цілями боротьбу за політ. незалежність, збереження й розвиток власної етнічної та культ. ідентичності; 2) радикальна ідеологія з виразними елементами нац. винятковості, схильністю до автаркії; антитеза універсалізму, інтернаціоналізму, космополітизму.

Термін «націоналізм» з'явився в 15 ст. в Німеччині на означення корпоративних інтересів студентських спільнот («націй»), утворюваних за земляцьким принципом. Наприкінці 18 ст. застосовувався вже як синонім нац. руху, а також у негативному значенні («примітивізм, вузький націоналізм» у Й.-Г.*Гердера*). Франц. мовою це поняття вперше передав тоді ж О.Баруель, який ототожнював Н. як з патріотизмом, так і з партикуляризмом та егоїзмом. В англ. літературі прижилися здебільшого нейтральні — як з ідеологічного, так і з морально-етичного погляду — трактування Н.

До *Французької революції кінця 18 століття* Н. існував на чуттєвому та рефлективному рівнях, проявляючись у вигляді захисної реакції певних спільнот на територіальні та ін. зазіхання сусідів. Ідеологічною основою Н. як політ. руху став сформульований у роки Франц. революції кінця 18 ст. «принцип національностей», згідно з яким кожен народ є сувереном і має право на створення власної *держави.* У боротьбі народів Європи за нац. самоусвідомлення й самоствердження широко використовувалися ідеї Н., значною мірою романтизованого та міфологізованого. На цій стадії розвитку Н., яку часто називають культурницькою, формується відчуття спільності мови, к-ри, традицій. Італ. «Risorgimento», нім. Н. 1815—48 беруть на озброєння не лише гасла культ. самобутності, а й лозунги нац. єдності.

Наступний етап у розвитку Н. був часом його посиленої політизації, причому гасла Н. брали на озброєння як борці за нац. визволення, так і прибічники імперських поглядів. Остаточне утвердження принципу неподільності нац. суверенітету сприяло демократизації Н., нац. принцип дістав визнання у внутр. і зовн. політиці провідних д-в світу, став підґрунтям модернізаційних доктрин. Водночас загострення міжімперіалістичних суперечностей сприяло перетворенню Н. на ідеологію експансії, переділів світу на користь «сильних» д-в. Поширення марксизму, іманентно ворожого Н., зробило останній знаряддям у руках прибічників насильницьких, відверто людиноненависницьких методів боротьби за «життєвий простір». *Перша світова війна*, що стала підсумком цього етапу, продемонструвала величезну небезпеку, яка виходить від крайніх, агресивних форм Н.

Поява екстремістських форм Н. і їх прищеплення масовій свідомості знаменували перехід Н. в

нову стадію, яку А.Гастоні називає ірраціональною. Тоталітарний Н. італ. і нім. зразків узяв на озброєння крайні форми расизму й антисемітизму, вдався до *геноциду* та масових депортацій. Останніми не нехтував рад. різновид *тоталітаризму*, який, проте, всіляко відмежовувався від расизму. Великодерж. *шовінізм* і гегемонізм рад. ідеологічної доктрини маскувався як інтернаціоналістською риторикою, так і компенсаторними поступками й пільгами республікам, що відставали у своєму розвитку, «допомогою» країнам, які потрапили в орбіту рад. впливу.

Під впливом етнополіт. змін після *Другої світової війни* Н. став дійовим чинником руйнування світ. колоніальної системи. Поява на політ. арені десятків нових незалежних д-в стала перевіркою на здатність Н. виконувати конструктивні функції. Проте в більшості новопосталих д-в Н. не вдалося стати ідеологією політ. і соціальної інтеграції; сепаратистські рухи та етнічні конфлікти в «третьому світі» набули ще більшої гостроти. Вибухонебезпечною виявилася ситуація і в тих посткомуніст. країнах, які зробили ставку на політизацію етнічності. В Європі Н. підживлюється напливом дешевої робочої сили, нелегальною міграцією. Надії на те, що в міру розвитку процесів *глобалізації* Н. втратить свої позиції, сьогоднішні політ. реалії не підтверджують.

Будучи багатоликим і суперечливим сусп. явищем, Н. породив безліч спроб з'ясувати сутність цього феномену, його соціальну базу, простежити етапи в його розвитку, ареали поширення тощо. Є десятки істор., соціологічних, політологічних, психологічних типологій Н. Концептуальні підходи тут варіюються від різко негативних оцінок до підкреслено об'єктивістських, із наголосом на позитивних, зокрема модернізаційних, функціях Н. Популярним є дуалістичний підхід, коли наголос робиться на «янусоподібній» природі Н., який «будує і руйнує, об'єднує і дезінтегрує» (Г.Гліссон). Дедалі більше утверджується критичний підхід до Н. як нейтральної за своєю природою величезної енергії, яка в ході її політизації може бути спрямована як на конструктивні, так і на руйнівні цілі. Пошук консенсусу йде в напрямі заперечення одномірних, оціночних характеристик Н., які неминуче мають емоційне забарвлення і в наук. сенсі є беззмістовними.

«Класичні» істор. типології Н. будуються на простеженні напрямів еволюції гуманістичного Н. епохи Просвітництва. Захисний, «відроджувальний» Н., який є засобом інтегрування нац. спільноти в єдине гомогенне ціле, при цьому протиставляється екстремістському («інтегральному») Н., який доводить абсолютизацію ідеї *нації* до абсурду, перетворює її на самоціль. Зворотним боком «психологічного активізму», на який Н. робить ставку, є ксенофобія, орієнтація на почуття ущемленості й реваншу, внаслідок чого прокламована інтегральна ідея насправді працює на роз'єднання нації.

У соціологічних типологіях Н. акцент робиться на розрізненні його гегемоністського і партикуляристського різновидів, Н. більшості і Н. меншості (К.Симонс-Симоналевич). Найпопулярніші сьогодні політико-психологічні класифікації Н. ґрунтуються на визначенні його відношення до *демократії*, ставлення до суверенності особи, пріоритетної прихильності до етнічної чи політ. спільноти. За останнім критерієм розрізняють громадянський і етнічний Н. (Л.Грінфельд).

В Україні, яка ще в *середньовіччі* втратила власну державність і була розчленована, Н. як політ. рух та ідеологія викристалізувався в процесі усвідомлення *елітою* власної, укр. ідентичності, що протистояла спробам розчинення українців у польс. чи рос. середовищах. Оскільки найменший натяк на «українськість» розглядався як «крамола сепаратизму» чи наслідок чужоземної інтриги, людині, яка орієнтувалася на власні етнічні пріоритети, доводилося робити непростий вибір, ризикувати кар'єрою і навіть свободою. Своєрідну «компенсаторну функцію» в цих умовах виконували сакралізація минулого, обґрунтування укр. унікальності та месіанської ролі українства.

За Г.*Касьяновим*, укр. Н. пройшов у своєму розвитку різні фази: народившись як суміш станових амбіцій нащадків козацько-шляхетської еліти і культурницьких інтересів нової інтелігенції, він набув форм спочатку *ідентичності етнічної*, а згодом *ідентичності національної*, а через кілька десятиліть став елементом світогляду певної частини *інтелігенції української*. Наприкінці 19 ст. почалося його оформлення в ідеологію й політ. рух, якому судилося відіграти помітну роль у справі становлення *нації української*. Водночас у процесі взаємодії і протиборства з ін. ідеологіями та світоглядними системами він у 20 ст. виразно еволюціонував у бік крайнього, інтегрального Н. (див. *Націоналізм інтегральний*), набуваючи таких рис, як апологія нац. винятковості, схильність до політ. екстремізму і його героїзація, абсолютизація ідеї вічного суперництва націй. Фанатизм, дух нац. нетерпимості, ксенофобія, втілені в радикально-націоналістичних концепціях, створили в очах значної частини сусп-ва негативний імідж не лише Н., але й української ідеї.

Оскільки укр. Н. майже в усіх своїх іпостасях лишився етнічним, він не став в Україні ні доктриною модернізації, ні ідеологією нац. солідарності. Кілька партій і громад. орг-цій, що легально діють в Україні і претендують на визначення націоналістичних, можуть похвалитися в кращому разі впливом на невелику частину населення, переважно в зх. регіоні.

Літ.: *Сміт Е.* Національна ідентичність. К., 1994; *Шпорлюк Р.* Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. К., 1998; *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. К., 1999; Націоналізм: антологія. К., 2000.

Л.П. Нагорна.

НАЦІОНАЛІ́ЗМ ІНТЕГРА́ЛЬНИЙ. У сучасній істор., політологічній і соціологічній літературі термін «інтегральний націоналізм» вживається в 3-х значеннях: 1) як ідеологія і політ. рух, що виник наприкінці 19 — на поч. 20 ст. у Франції, осн. ідеологом якого був Ш.Морра; 2) як поняття, що охоплює радикально-націоналістичні, тоталітарні рухи в Європі в період між світ. війнами (Дж.*Армстронг*); 3) як родове поняття для будь-якої форми *націоналізму* тоталітарного

типу, включно з *фашизмом* і *нацизмом* (К.Гейз).

Франц. Н.і. вважається першою істор. формою цього типу націоналізму — відтворення його елементів у подібних ідеологіях і політ. рухах міжвоєн. періоду зазвичай характеризується як наслідування та копіювання. Найвизначнішими рисами франц. Н.і. були: соціальний патерналізм, нац. месіанізм, корпоративізм, культ «біологічного здоров'я» нації, колективізм, соціальний і політ. *консерватизм*, расизм та радикальний антисемітизм, суміш агресивності й оборонної риторики. Занепад франц. Н.і. збігається з падінням колабораціоністського режиму Віші наприкінці *Другої світової війни*.

Базовими характеристиками Н.і. як ідеології та політ. рухів періоду між двома світ. війнами вважається (Дж.Армстронг): віра в те, що *нація* є найвищою цінністю, якій мають підпорядковуватися всі ін. цінності та інтереси індивідів; апеляція до біологічної спорідненості, органічної єдності, містичного духу нації; ірраціоналізм, підпорядкування думки «інтуїтивно правильним» емоціям; культ харизматичного лідера-вождя та нац. *еліти*, які вважаються уособленням «волі нації»; культ дії, війни і насильства, які вважаються вираженням «вищої біологічної життєздатності» нації.

В ідеології укр. Н.і. були присутні всі ці риси, які змішувалися з елементами християн. доктрини і навіть з деякими ліберальними і демократ. принципами. Історичним уособленням Н.і. в укр. варіанті дослідники (Дж.Армстронг, І.*Лисяк-Рудницький*, О.Мотиль) вважали радикально-націоналістичні орг-ції, що діяли в еміграції та на західноукр. землях у 1920-х рр. і 1929 об'єдналися в *Організацію українських націоналістів*. Виразні доктринальні елементи Н.і. можна знайти в працях Д.*Донцова*, хоча його авторитет визнавали не всі фракції ОУН, що утворилися після розколів цієї орг-ції 1941 та 1954.

У незалежній Україні базові ідеологічні елементи Н.і. можна знайти в програмах праворадикальних, націоналістичних партій та об'єднань (Укр. нац. асамблея, Соціал-нац. партія, Укр. нац. самооборона, Орг-ція укр. націоналістів в Україні).

Літ.: *Motyl A.J.* The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism: 1919—1929. New York, 1980; *Armstrong J.* Ukrainian Nationalism. Englewood, 1990; *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм. В кн.: *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 2. К., 1994; *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. К., 1999.

Г.В. Касьянов.

НАЦІОНА́Л-КОМУНІ́ЗМ — національно орієнтований напрям у комуніст. русі, що виник 1917—20 серед частини недерж. народів колиш. *Російської імперії*. Його прибічники вважали, що створення комуніст. економіки приведе до знищення як соціального, так і нац. гноблення. Водночас вони вважали, що *комунізм* потрібно не уніфікувати за рос. зразком, а пристосовувати до специфічних нац. умов.

Під час революції та в перші пореволюц. роки Н.-к. мав найбільший вплив в Україні, Татарстані та Грузії. Однак до кінця 1923 в останніх двох республіках він був розгромлений. В Україні Н.-к. був поширеним й наприкінці 1920-х рр.

До укр. націонал-комуністів історики традиційно зараховують вихідців з нац. укр. партій комуніст. ґатунку (*Українська комуністична партія (боротьбистів)* та *Українська комуністична партія*; УКП) і тих представників більшовицької партії, що, зберігаючи вірність ленінізму, відстоювали укр. нац. специфіку. У роки *української революції 1917—1921* для укр. націонал-комуністів характерним було висунення вимоги створення незалежної укр. рад. республіки з окремою червоною армією і під кер-вом організаційно самостійної комуніст. партії. Ці ідеї були розповсюджені не лише серед укапістів та боротьбистів, а й у частини більшовиків, найбільш відомі з яких — Г.*Лапчинський*, М.*Скрипник*, С.*Мазлах*, В.*Шахрай*. Останнім двом належить видана на поч. 1919 в Саратові праця «До хвилі: Що діється на Україні та з Україною», що теоретично оформила вищеназвану доктрину укр. Н.-к.

Популярність таких ідей в укр. сусп-ві та наявність реального впливу укр. націонал-комуністів на укр. *селянство* зумовили обережне ставлення центр. більшовицького кер-ва до цього руху, відсутність на той час відверто репресивних дій щодо його представників. Водночас 1920 кер-во РКП(б), вбачаючи реальну небезпеку для своєї влади в орг. оформленні укр. Н.-к., спонукало саморозпуститися боротьбистів, ввівши до складу ЦК КП(б)У двох лідерів останньої — В.*Блакитного* і О.*Шумського* — та пообіцявши більш уважно ставитися до нац. питання. Така нейтралізація боротьбистів була оцінена В.*Леніним* як «перемога, варта кількох добрих битв». 1925, після невдалого звернення до *Інтернаціоналу Комуністичного*, саморозпустилася й УКП, останній голова якої А.*Річицький* пізніше теж увійшов до ЦК КП(б)У.

Ліквідація нац. укр. комуніст. партій не привела до знищення самої ідеї. Н.-к. існував і в лавах КП(б)У, тим більше, що до компартії вступила чимала кількість колиш. боротьбистів та укапістів, а частина їх займала високі посади в рад. уряді. Посиленню ідей Н.-к. і водночас забезпеченню підтримки компартії широкими масами сприяла проголошена 1923 політика *«коренізації»*. Важливе місце в ідеології Н.-к. займало неприйняття російського *націонал-більшовизму*. Націонал-комуністи чимало уваги приділяли боротьбі за пріоритетність розвитку укр. к-ри, чому заважало як нехтування частиною кер-ва нац. питанням, так і надання переваги рос. к-рі як «пролетарській», а відтак передовій (*«боротьби двох культур» теорія* Д.*Лебедя*).

Незважаючи на ідейний вплив, укр. націонал-комуністи в КП(б)У, на відміну від всіляких опозицій, ніколи не мали орг. оформлення. Це зумовлювалося як постійними намаганнями розколоти прихильників цієї ідеології та превентивними звинуваченнями моск. центром окремих націонал-комуністів у *«націонал-ухильництві»*, так і небажанням їх самих «піднімати сварку з національного питання» (О.Шумський). Таке ставлення до проблеми мало вагомі підстави: у період боротьби з опозиціями всередині ВКП(б) сталінське кер-во ставилося більш лояльно, хоча б на

словах, до національно-культ. вимог українців.

За часи кер-ва М.Скрипником наркоматом освіти УСРР, під орудою якого з 1930 було здійснення *українізації політики* не лише в культурно-освітніх, а й у державно-громад. установах, дедалі більша частина громадян УСРР усвідомлювала свою нац. окремішність, що об'єктино не могло сприяти виконанню програмного пункту ВКП(б) про «злиття націй». Українці мали автономну систему освіти, що навіть організаційно не була тотожною російській, вимагали більш чіткого дотримання бюджетних прав, задекларованих у *Конституції СРСР 1924*, виступали проти масового перекачування коштів з України в ін. регіони *СРСР*, ставили та намагалися вирішувати питання щодо українізації армії тощо.

Більшовицький центр до певного часу терпимо ставився до подібних настроїв, адже водночас укр. націонал-комуністи сприяли планомірному винищенню сталінським кер-вом «як буржуазної» укр. некомуніст. інтелігенції (*«Спілки визволення України» справа 1929—1930*, *«Українського національного центру» справа 1930—1931*), ретельно й свідомо виконували сталінські настанови в політиці щодо села. Такі дії, особливо колективізація та хлібозаготівлі 1931—32, підірвали авторитет націонал-комуністів серед селян, істотно зменшили їхню соціальну базу та викликали суперечності серед самих укр. комуністів. Цим скористався Й.*Сталін*, звинувативши у 1933 М.Скрипника та його прихильників у «націонал-ухильництві» та оголосивши їх винуватцями «кризи сільського господарства».

До числа найбільш відомих укр. націонал-комуністів, окрім щойно названих, можна зарахувати Г.*Гринька*, М.*Полоза*, М.*Хвильового*, М.*Волобуєва*, П.*Солодуба* та ін., серед представників еміграції — В.*Винниченка*.

У повоєнні роки ідеї укр. Н.-к. тією чи іншою мірою відроджувалися. Зокрема, вони проявилися в діяльності укр. радянофільської інтелігенції (І.*Дзюба* і його праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?»). До націонал-комуністів частина дослідників зараховує суверен-комуністів 2-ї пол. 1980-х — поч. 1990-х рр. на чолі з Л.*Кравчуком*.

Літ.: *Мазлах С., Шахрай В.* До хвилі: Що діється на Україні і з Україною. Саратов, 1919; Нью-Йорк, 1967; *Кошелівець І.* Микола Скрипник. Мюнхен, 1972; *Майстренко І.* Історія Комуністичної партії України. Мюнхен, 1979; *Агурский М.* Идеология национал-большевизма. Париж, 1980; *Mace J.* Communism and the dilemmas of national liberation: National communism in Soviet Ukraine, 1918—1933. Cambridge, 1983; *Лисяк-Рудницький І.* Український комуністичний маніфест. В кн.: *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 2. К., 1994; *Юренко О.П.* Василь Шахрай: сторінки життя й діяльності. Світогляд. Доля. «УІЖ», 1995, № 1; *Мейс Д., Панчук М.* Український національний комунізм: Трагічні ілюзії: К., 1997; *Дзюба І.М.* Інтернаціоналізм чи русифікація? К., 1998; *Солдатенко В.Ф.* У пошуках соціальної і національної гармонії (ескізи до українського комунізму). К., 2006; *Мейс Дж.* Великий експеримент. До історії національного комунізму в Україні. В кн.: *Мейс Дж.* «Мертві вибрали мене». К., 2008.

Г.Г. Єфіменко.

«НАЦІОНА́Л-УХИ́ЛЬНИЦТВО» — своєрідний ідеологічний штамп, негативна оцінка, що вживалася в агітаційно-пропагандистській роботі в *СРСР* і стосувалася тих членів компартії, які в теорії і практиці нац. політики «переоцінювали, перебільшували значення місцевих особливостей». Змістовне наповнення поняття «націонал-ухильництво» не завжди було однаковим і змінювалося залежно від політ. ситуації. Проте «Н.-у.» завжди пов'язувалося з «дрібнобуржуазним впливом».

До націонал-ухильників традиційно зараховували тих членів нац. компартій, погляди яких не збігалися з лінією моск. кер-ва. При цьому суть поглядів «націонал-ухильників» між собою могла істотно відрізнятися. Найбільш відомі «персоніфіковані» вияви «Н.-у.» — «султан-галієвщина», «шумськизм», «волобуєвщина», «хвильовизм», «скрипниківщина», а також грузин. «Н.-у.» поч. 1920-х рр. Оцінки «Н.-у.» рад. істориками змінювалися залежно від політ. ситуації в країні. Напр., у період лібералізації режиму в 1960-х — на поч. 1970-х рр. ім'я М.Скрипника було вилучене з числа «націонал-ухильників».

В Україні 1920-х рр. поняття «націонал-ухильництво» не набуло широкого розповсюдження. Це пояснюється тим, що на проведеному 1923 XII з'їзді РКП(б) було проголошено політику *«коренізації»*, важливою складовою частиною якої була боротьба з двома ухилами в нац. питанні, або, як їх назвав Й.*Сталін* 1930, «повзучими ухилами» — місц. *націоналізмом* та великодерж. *шовінізмом*. Таким чином, термін «націонал-ухильництво» не мав чіткого смислового навантаження, оскільки офіційно пропагувалася боротьба з двома ухилами, до того ж осн. небезпекою до 1933 офіційно вважався великодерж. шовінізм. Натомість для означення боротьби з націонал-комуністами говорили про ухил до «українського націоналізму», «націоналістичний ухил» О.*Шумського*, М.*Хвильового*, М.*Волобуєва*.

1933 «націонал-ухильництво» стає ключовим терміном в агітаційно-пропагандистській роботі компарт. органів, діставши широке розповсюдження під час ініційованого Москвою наступу в Україні на М.Скрипника та його прихильників. Термін остаточно закріпився після визнання в листопаді 1933 ухилу до укр. націоналізму осн. небезпекою в нац. питанні і поширився на представників усіх «ухилів» до укр. націоналізму 1920-х рр., фактично — на прихильників *націонал-комунізму* (це визначення не вживалося в рад. пропаганді). Його утвердженню сприяла поступова відмова компарт. кер-ва навіть від декларації про боротьбу з ухилом до великодерж. шовінізму. Під час боротьби зі «скрипниківщиною» її ідеологи серед іншого звинувачували скрипниківців у націонал-більшовизмі (М.*Попов*), ідеологія якого, репрезентована М.Устряловим, насправді була антиподом націонал-комунізму.

Комуніст. пропаганда розрізняла націонал-ухильників та «українських буржуазних націоналістів». Осн. відмінність полягала в тому, що останні не були членами комуніст. партії. Проте в рад. пропаганді цього дотримувалися не завжди. Напр., членів ЦК КП(б)У П.*Любченка* і А.*Хвилю* 1937 звинувачували саме в бурж. націоналізмі. Останнім серед кер-ва *Комуністичної партії України* в «Н.-у.» 1972 був звинува-

чений П.*Шелест*. Загроза подібного звинувачення постійно нависала над членами КПУ. Тому значна частина комуністів в Україні намагалася убезпечити себе шляхом байдужо-нігілістичного ставлення до нац. потреб українців.

Літ.: *Майстренко І.* Історія Комуністичної партії України. Мюнхен, 1979; *Агурский М.* Идеология национал-большевизма. Париж, 1980; *Mace J.* Communism and the dilemmas of national liberation: National communism in Soviet Ukraine, 1918—1933. Cambridge, 1983; *Мейс Д., Панчук М.* Український національний комунізм: Трагічні ілюзії. К., 1997; *Дзюба І.М.* Інтернаціоналізм чи русифікація? К., 1998.

Г.Г. Єфіменко.

НАЦІОНА́ЛЬНА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К УКРАЇНИ (НАН України; 1918—1921 — Українська академія наук у Києві (УАН), 1921—1936 — Всеукраїнська академія наук (ВУАН), 1936—1991 — Академія наук Української РСР (АН УРСР), 1991—1993 — Академія наук України (АН України), із 1994 — НАН України) — вища держ. наук. орг-ція України, що заснована на держ. власності та користується правами самоврядності. Відповідно до статуту метою діяльності НАН України є отримання нових та узагальнення наявних знань про природу, людину й сусп-во; створення наук. основ науково-тех., соціально-екон. та культ. розвитку країни; підготовка висококваліфікованих наук. кадрів.

Створення Української академії наук і перші роки її діяльності (1918—1920). Безпосередніми інституційними попередниками УАН були *Наукове товариство імені Шевченка* у *Львові* та *Українське наукове товариство* в *Києві*, які з різних причин не переросли в нац. академію. З травня 1918 справою створення УАН опікувався міністр нар. освіти та мист-ва *Ради міністрів Української Держави* М.*Василенко*, за ініціативи якого була організована очолювана академіком Рос. АН В.*Вернадським* Комісія по виробленню законопроекту про утворення в Києві УАН, а при ній — Нац. б-ки, Нац. музею та ін. наук. установ. Упродовж липня—вересня 1918 комісія, ґрунтуючись на запропонованій В.Вернадським моделі УАН як академії універсального характеру, розробила законопроект про заснування УАН, проект статуту і штатів академії, кошторис. На їх підставі гетьман П.*Скоропадський* 14 листопада 1918 підписав «Закон Української Держави про заснування Української академії наук у м. Києві», а також затвердив Статут УАН, штати УАН та її установ і наказ по мін-ву нар. освіти та мист-ва про призначення перших 12-ти дійсних членів (академіків) УАН. Академія утворювалась у складі 3-х відділів: історично-філологічного (1-й відділ), фізично-математичного (2-й відділ) та соціальних наук (3-й відділ); її структурними одиницями стали постійні комісії й ін-ти (намічалися 15 ін-тів, 14 постійних комісій, 6 музеїв, 2 кабінети, 2 лабораторії, ботанічний та акліматизаційний сади, астрономічна обсерваторія, біологічна станція, друкарня й нац. бібліотека). Статут наголошував на загальноукр. характері УАН, дійсними членами могли на однакових умовах бути громадяни України та укр. вчені *Галичини*, *Буковини* й Угор. України (див. *Закарпатська Україна*); у дійсні члени могли бути обрані й іноз. вчені. Загалом понад 60 наук. напрямів мали розробляти 72 дійсних члени. Першими академіками були призначені: по 1-му відділу — Д.*Багалій* (спеціальність — історія України), А.*Кримський* (арабо-іранська філологія), М.І.*Петров* (укр. письменство), С.*Смаль-Стоцький* (укр. мова); по 2-му відділу — В.Вернадський (мінералогія), Ст.*Тимошенко* (прикладна механіка), М.*Кащенко* (акліматизація), П.*Тутковський* (геологія); по 3-му відділу — М.*Туган-Барановський* (теор. економія), Ф.*Тарановський* (порівняльна історія права), В.А.*Косинський* (сільс. госп-во), О.*Левицький* (звичаєве право на Україні).

Наприкінці листопада 1918 УАН почала офіц. діяльність, відбулося кілька засідань Спільних зібрань і засідань відділів орг. характеру. На першому Спільному зібранні УАН 27 листопада 1918 головою (президентом) академії було обрано В.Вернадського, а неодмінним секретарем — А.Кримського. Того ж дня на засіданнях 2-го та 3-го відділів було обрано головами відповідно М.Кащенка та М.Туган-Барановського; 8 грудня 1918 головою 1-го відділу обрано Д.Багалія. Усі ці призначення були затверджені гетьманом П.Скоропадським. Першими установами УАН, заснованими в грудні 1918, стали комісії: для складання історично-геогр. словника укр. землі (голова — Д.Багалій), для складання істор. словника укр. мови (директор — Є.*Тимченко*), для складання словника живої укр. мови (директор — А.Кримський), для видання пам'яток новітнього укр. письменства (голова — С.О.*Єфремов*), Археогр. комісія для видання пам'яток мови, письменства та історії (керівничий — В.*Данилевич*), Акліматизаційний сад (директор — М.Кащенко), Ін-т тех. механіки (директор — С.Тимошенко), Геодезичний ін-т, Ін-т екон. кон'юнктури та нар. госп-ва України (директор — М.Туган-Барановський). У січні 1919 було утворено Демографічний ін-т, а також Постійні комісії по виучуванню: звичаєвого права (директор — О.Левицький), соціального питання (директор — М.Туган-Барановський), нар. госп-ва (директор — В.Косинський).

Працюючи 1918—20 в умовах політ. нестабільності й екон. розрухи, кер-во УАН домагалося її визнання кожною новою владою, принципово наголошуючи

Севастопольська біологічна станція (заснована 1871). Нині — Інститут біології південних морів. Фото 1912.

на позаполіт. характері цього гол. наук. центру. Попри матеріальні труднощі, голод, арешти та від'їзд деяких її членів на еміграцію УАН не лише вижила як інституція, а й розвивала структуру і напрями досліджень, почала готувати до публікації наук. праці.

Директорія Української Народної Республіки 3 січня 1919 законодавчо ухвалила зміни до Статуту УАН, згідно з якими вносилися положення щодо друкування праць укр. та іноз. мовами (обсяг видань іноз. мовами не повинен був перевищувати 1/4 накладу укр. мовою), усі службові особи УАН мали вільно володіти укр. мовою, а дійсні члени при затвердженні присягали на вірність УНР. Верховна влада також залишала за собою право затвердження новообраних на Спільних зібраннях членів УАН.

Після зайняття Києва більшовицькими військами наказом нар. комісара освіти УСРР В.*Затонського* 11 лютого 1919 у власність УАН було передано приміщення-садибу колиш. пансіону графині Левашової (нині — будинок Президії НАН України, вул. Володимирська, 54). 12 лютого 1919 відбулося надзвичайне Спільне зібрання УАН, під час якого А.Кримський передав наказ В.Затонського негайно приступити до роботи. У рад. історіографії від кінця 1920-х рр. цей день вважався датою заснування АН всупереч даті 14 листопада 1918, коли її справді було започатковано.

Окупація Києва військами *Добровольчої армії* генерал-лейтенанта А.*Денікіна* у вересні—грудні 1919 супроводжувалась офіційним, але не фактичним припиненням діяльності УАН. Особисте втручання В.Вернадського та ін. членів УАН, які у ставці генерал-лейтенанта А.Денікіна в Ростові-на-Дону (нині місто в РФ) доводили значення академії для вирішення загальнолюдських і держ. потреб, дало можливість уникнути її руйнації.

Із встановленням рад. влади в Києві в грудні 1919 УАН було повернуто статус держ. установи, відновились регулярні засідання Спільного зібрання, правління та відділів УАН. Через відсутність В.Вернадського, якому не пощастило вернутися до Києва з Ростова-на-Дону, 19 грудня 1919 заст. голови-президента (до нових виборів президента УАН) було обрано О.Левицького, який до липня 1921 фактично виконував обов'язки президента академії.

Значної матеріальної скрути зазнала УАН 1920, коли фактично 1-шу половину року вона не фінансувалася зовсім. Значно гальмувала роботу й відсутність відповідних приміщень. Невизначеності додавало й перепідпорядкування УАН відділові вищої освіти нар. комісаріату освіти УСРР, а також перенесення столиці УСРР до *Харкова*, що загострювало відносини між академією та владою, проте давало можливість УАН самостійно вирішувати свої внутр. проблеми.

1919—20 були обрані ще 22 дійсних члени УАН, серед них М.Андрусов (палеонтологія), М.*Біляшівський* (археологія України), М.Василенко (правознавство), К.*Воблий* (економіка торгівлі та пром-сті), Д.*Граве* (математика), О.Ейхенвальд (фізика), С.Єфремов (літературознавство), Б.*Кістяківський* (соціологія), В.*Липський* (ботаніка), Ф.*Мищенко* (історія культурно-ідейних течій в Україні 16—18 ст.), Р.Орженцький (статистика), О.Орлов (астрономія), В.*Перетц* (історія укр. мови), М.*Птуха* (статистика), Г.Пфейффер (математика), М.*Сумцов* (укр. нар. словесність), К.*Харлампович* (історія укр. церкви). Хоча 1920 в УАН налічувався 31 академік, проте не всі проживали в Києві і мали змогу брати участь в її роботі. Рішенням Спільного зібрання більшість їх було переведено в позаштатні. Безпосередня орг. робота лягала на плечі 16-ти академіків. До роботи в УАН залучалися штатні й нештатні співробітники, які здебільшого працювали без оплати.

У цей час відбулося структурне оформлення УАН. При Історично-філол. відділі (голова — Д.Багалій, із лютого 1920 обов'язки голови виконував А.Кримський, він же з червня 1920 заступив С.Єфремова на посаді секретаря відділу) працювали комісії для складання словника живої укр. мови; істор. словника укр. мови; історично-геогр. словника укр. землі; для видання пам'яток новітнього письменства; творів класиків укр. літератури; єврейс. історично-археографічна; правописно-термінологічна; археографічна; фольклорно-етнографічна та Кабінет мист-в. При Фізично-мат. відділі (голова — М.Кащенко, секретар — В.Липський) діяли Геол. к-т; комісії по вивченню природних багатств України; вищої математики; прикладної математики; для вивчення фауни; нижчих рослин; Ін-т тех. механіки; Геометричний ін-т; Хімічна лабораторія та Лабораторія для випробувань буд. матеріалів; Фізично-геогр. ін-т; Ботанічний та Акліматизаційний сади, Зоологічний музей. У складі Соціально-екон. відділу (1919 замість померлого М.Туган-Барановського його очолював Ф.Тарановський, із травня 1920 — О.Левицький, секретар — М.Птуха) діяли комісії для виучування звичаєвого права; західнорус. і укр. права; соціального питання; Демографічний ін-т; Ін-т для виучування екон. кон'юнктури та нар. господарства, Комісія для дослідів над бюджетом України. При Спільному зібранні працювала Всенар. б-ка, комісії для складання біографічного й енциклопедичного словників, Археол. к-т.

Незважаючи на труднощі, уже з 1919 в УАН розгорталися наук. дослідження в 42-х галузях наук, було видано низку монографічних праць та статей, засновані перші серійні друковані видання УАН, зокрема «Труди Інституту технічної механіки», «Труди Акліматизаційного саду», «*Записки Історично-філологічного відділу ВУАН*».

Становлення Академії наук у 1921—1928. На поч. 1920-х рр. УАН відчувала всю важкість відбудовного періоду: відсутність фінансування і належних приміщень, нестачу наук. кадрів, постійне скорочення штатів. До

Будинок Президії Національної академії наук України. Київ. Фото 2009.

екон. труднощів додавалися політ. ускладнення: рад. влада виявляла недовіру до «буржуазної інтелігенції», у т. ч. до членів УАН, заснованої за гетьманату. Непоодинокими були випадки переслідування й арештів співробітників академії, проводилися т. зв. чистки академічних кіл під наглядом *більшовиків*. Найбільш гучною сфальсифікованою справою цього часу став суд. політ. процес щодо «Київського обласного центру дій» над викладачами київ. вузів та співробітниками ВУАН (див. *«Київського обласного центру дії» справа 1923—1924*).

У контексті заг. перебудови системи освіти в Україні 1921 рад. владою була проведена реорганізація УАН, метою якої було обмеження певної незалежності академії від д-ви та встановлення жорсткого контролю за діяльністю вчених. Цьому мало сприяти зосередження наук. роботи в УАН, до якої мали влитися всі наук. т-ва України. 1 червня 1921 було оголошено про об’єднання Укр. наук. т-ва в Києві та УАН, а 14 червня 1921, попри незгоду частини академіків, РНК УСРР був затверджений новий академічний статут; академія дістала назву Всеукраїнської. Хоча академія була оголошена вищою наук. установою УСРР, її права істотно обмежили: тепер вона безпосередньо була підпорядкована наркоматові освіти УСРР, представники уряду були присутні в Раді (Спільному зібранні) ВУАН, а наркомат освіти УСРР діставав право затверджувати академіків та президію ВУАН. Наприкінці 1924 внаслідок чергової реорганізації управлінських відомств ВУАН перейшла у відання Укрголовнауки (Гол. науково-методичного управління наук. установами при наркоматі освіти УСРР).

Оскільки у квітні 1921 В.Вернадський повідомив про відмову від посади президента академії, у липні на Спільному зібранні головою було обрано М.Василенка, а його заступником — О.Левицького. Після прийняття нового статуту згідно із вказівкою наркомату освіти УСРР було проведено нові вибори Президії ВУАН. 17 жовтня 1921 на посаду президента знову обрано М.Василенка, товаришем (заст.) президента — В.Липського, заступником товариша президента — С.Єфремова, неодмінним секретарем — А.Кримського. Оскільки наркомат освіти УСРР не затвердив М.Василенка на посаді, відбулися нові вибори. 27 березня 1922 президентом ВУАН було обрано О.Левицького, а після його смерті — В.Липського (12 червня 1922), товаришем президента став С.Єфремов.

Нарком освіти УСРР М. Скрипник та директор Українського біохімічного інституту О. Палладін під час першої сесії ВУАН. Київ, 1927.

У серед. 1920-х рр. тиск влади на ВУАН посилився: невдоволення викликали її «нерадянський» характер та напрями наук. діяльності. Академії було запропоновано розробити новий статут, що мав за допомогою структурних змін сприяти «послідовній революційній перебудові наукової праці», а також ставилося завдання введення до складу членів і співробітників академії комуністів. Ідеї поділу ВУАН на 2 відділи замість трьох, вибори членів відкритим голосуванням замість таємного та обов’язкового одержання дозволу на друкування праць були різко негативно зустрінуті у ВУАН, що всіляко намагалася їм протидіяти. Ситуацію ускладнювали особисті чвари між найвпливовішими академіками — А.Кримським і С.Єфремовим — з одного боку, та М.*Грушевським* — із другого, що підігрівалися представниками влади, які прагнули за будь-яку ціну ослабити кер-во академії.

Оскільки план реорганізації академії статутним шляхом не вдався (фактично ВУАН у своєму внутр. житті керувалася статутом 1918), влада перейшла до директивного, відвертого втручання в її внутр. життя. 31 грудня 1927 політбюро ЦК КП(б)У ухвалило усунути С.Єфремова та А.Кримського від кер-ва академією, обрати на пост президента Д.*Заболотного*, переглянути склад обраних академіків для вилучення «всіх явно ворожих елементів». Спільне зібрання ВУАН з 1 січня 1928 позбавлялося права виступати в ролі законної інстанції ВУАН, а осн. керівним органом ставала Рада ВУАН у складі затверджених наркоматом освіти УСРР дійсних членів та представників наркомату освіти. Впродовж січня—лютого 1928 у ВУАН працювала ревізійна комісія, у висновках якої зазначалося, що академія «від самого початку залишалась притулком української буржуазно-націоналістичної інтелігенції та кадетсько-монархістських та проросійських кіл, що об’єднались під гаслом протидії радянській владі».

Для налагодження роботи наркомат освіти УСРР ухвалив переглянути всю мережу установ ВУАН, звертаючи особливу увагу на розвиток індустріально-тех. та с.-г. наук, а також провести перевибори кер-ва ВУАН й затвердити список дійсних членів ВУАН, обраних із 1918 до 1927.

У ці роки вибори дійсних членів ВУАН відбувалися щорічно. 1921—27 академіками були обрані 44 особи, у т. ч. В.*Бузескул* (історія античності), Є.Вотчал (ботаніка), О.Гіляров (філософія), В.М.*Гнатюк* (укр. нар. словесність), М.Грушевський (історія укр. народу), Д.Заболотний (мікробіологія), В.*Іконников* (рос. література), О.Карпінський (геологія), О.*Корчак-Чепурківський* (санітарія, епідеміологія), М.М.*Крилов* (математика), А.*Лобода* (етнографія), М.Мельников-Разведенков (патологоанатомія), Л.*Писаржевський* (хімія), С.*Рудницький* (географія), К.Симінський (буд. механіка), К.*Студинський* (літературознавство), І.Шмальгаузен (еволюційна морфологія), Ф.*Шміт* (історія укр. мист-ва), Ф.Яновський (медицина), Л.Яснопольський (економіка). Першою жінкою — дійсним членом ВУАН стала 1921 М.Павлова (палеозоологія). 1924 обрані перші іноз. члени ВУАН: норвежець О.Брок (лінгвістика), француз А.Мейє (мовознавство), чех І.Полівка (фольклор), 1926 — швед К.Стьормер (прикладна математика і астрономія). 1925 вперше відбулися вибори 11-ти членів-кореспондентів, серед них — О.Косач (Олена Пчілка; літературознавство), М.Крилов (ботаніка), Ф.*Максимейко* (історія права), Я.*Новицький* (етнографія), С.*Семковський* (філософія), М.*Холодний* (ботаніка).

9 березня 1928 наркомат освіти УСРР затвердив список дій-

сних членів та членів-кореспондентів ВУАН. Затвердження кандидатур іноз. членів і вчених, які працювали поза межами УСРР, зокрема в РСФРР (В.*Грабаря*, В.Кістяківського, М.Павлової, П.Козлова, С.*Солнцева*), та тих, які виїхали за межі *СРСР* (О.Ейхенвальда, В.Косинського, Ф.Тарановського, С.Тимошенка), було відкладено під різними формальними приводами. Затвердження К.Харламовича та Ф.Мищенка було визнано неможливим як неприйнятних із «політичного і ідеологічного боку» осіб та «за недостатньої їх кваліфікації».

3 травня 1928 відбулися вибори Президії та Ради ВУАН. Уперше вибори були прилюдними, разом із членами академії в голосуванні брали участь парт. та держ. діячі В.Затонський, О.Камишан, Л.*Левицький*, Ю.*Мазуренко*, Ю.Озерський, М.*Скрипник*. Президентом ВУАН було обрано Д.Заболотного, віце-президентом К.Воблого, неодмінним секретарем — А.Кримського. Проте наркомат освіти УСРР не затвердив обрання А.Кримського, замість нього «тимчасово» на цю посаду було призначено О.Корчака-Чепурківського (працював до 1939). Через деякий час було призначено (а не обрано) до Президії ВУАН О.Фоміна та К.Симінського.

У результаті замість Спільного зібрання, в якому брали участь лише дійсні члени ВУАН, її керівним органом стала президія у складі президента, віце-президента, неодмінного секретаря та двох членів, а також Рада ВУАН, в якій брали участь усі дійсні члени ВУАН і представники наркомату освіти УСРР з вирішальним голосом, та члени-кореспонденти, керівники академічних установ й представники молодших наук. співробітників — із дорадчим голосом. Збиралася рада раз на місяць. На її першому засіданні 5—6 липня 1928 було оголошено про включення ВУАН до виконання п'ятирічного плану країни. Позитивним підсумком упровадження планування у ВУАН треба вважати обґрунтування великих комплексних держ. програм, до розв'язання яких долучилась академія, зокрема проблеми Великого Дніпра, Великого Донбасу та ін., які потребували участі багатьох академічних установ.

Намагаючись підкорити ВУАН, д-ва водночас дбала про її розширення. Із 1923 поступово почав збільшуватися бюджет ВУАН, розширюватися площа її приміщень, значні суми асигнувалися на устаткування академічних лабораторій. Із 1925 стала зростати зарплата науковців, яка, втім, як і бюджет, залишалася недостатньою.

У 1920-х рр. структура ВУАН зазнавала постійних змін і ставала багаторівневою. Уже на кінець 1921 у складі 3-х відділів діяли комісії, ін-ти, кабінети, музеї, т-ва; Спільному зібранню були підпорядковані Всенар. б-ка, 3 комісії та 2 музеї, центр. архів давніх актів, картинна галерея. Кілька установ через обмежене фінансування були закриті (приміром, Комісія енциклопедичного словника), деякі переведено на кошторис н.-д. кафедр, що створювалися при вузах. Разом із тим 1921—23 були організовані Музей антропології та етнографії, комісії для дослідів над громад. течіями в Україні, по вивченню центр. нервової системи, геофізична й археологічна, *Інститут української наукової мови*, до складу ВУАН введено Дніпровську біологічну станцію. На кінець 1923 в академії налічувалося вже 35 наук. установ, при ВУАН діяли 5 наук. т-в. Із 1924 кількість наук. інституцій різко зростала. 1924—28 було створено кабінет арабо-іранської філології, візантологічну, діалектологічну, культурно-історичну, соціологічну комісії, комісії істор. пісенності, порайонного дослідження України (старого Києва і Правобережжя, Лівобережжя, Полудневої України, історії Запоріжжя, Зх. України), заходо- та американознавства, новітньої історії України, старої історії України, для виучування фінансових і банкових справ, для виучування рад. права, Полтав. гравіметричну обсерваторію, Ін-т фізичної хімії в *Дніпропетровську*, Академічне вид-во (із 1964 — вид-во «Наукова думка») та низку ін.

Провідним відділом академії від 1918 був історично-філологічний, що зумовлювалося ідеологічними, матеріальними та персональними причинами. Наук. робота велась у різних напрямах: укр. філологія, етнографія і фольклор, археологія, істор. географія, історія письменства, історія України, археографія, педагогіка, історія та к-ра неслов'ян. народів. Було створено солідну джерельну базу для подальшого розвитку українознавства, розроблено укр. орфографію й створено низку заг. та спец. словників. Плідно й активно працювали установи, очолювані академіками Д.Багалієм, С.Єфремовим, А.Кримським, А.Лободою, В.Перетцем та ін. вченими. Особливого розмаху набула діяльність істор. установ ВУАН під головуванням акад. М.Грушевського.

Незважаючи на нестачу обладнання, реактивів та виробн. площ діяльність установ фізично-мат. відділу також позначилася значними наук. здобутками. 1922 О.Динник уперше застосував методи теорії пружності для розв'язання задач міцності в гірничій пром-сті, розроблено краплинний метод якісного хімічного аналізу (І.Тананаєв), Д.Заболотний створив учення про природні вогнища чуми. 1923 М.Поляков запропонував гетерогенно-гомогенний механізм каталізу, 1922—26 Г.Пфейффер побудував теорію інтегрування диференційних рівнянь із частинними похідними першого порядку з однією невідомою функцією, 1924 під кер-вом О.Фоміна вперше створено карту ботаніко-геогр. районування України, В.*Філатов* розробив метод трансплантації рогівки ока, 1925 винайдений профілактичний препарат проти дифтерії у вигляді суміші токсину з антитоксином (С.Коршун), 1926 С.*Бернштейн* запропонував першу аксіоматичну теорію ймовірностей, Б.Горбунов розробив методи розрахунку металевих конструкцій мостів, 1927 побудовано аеродинамічну трубу (Г.*Проскура*), 1928 видано перший комплексний геогр. атлас України.

Установи соціально-екон. відділу зосереджувалися на дослідженні екон. та юрид. проблем. Найстабільніше працював Демографічний ін-т під кер-вом акад. М.Птухи, співробітниками якого вперше в науці за допомогою наук. методів конструювання су-

марних таблиць смертності було встановлено особливості сільс. і міської смертності в Україні. В територіальному, історичному та в аспекті співвідношення між нормами звичаєвого права і закону досліджувалося *звичаєве право* (А.*Кристер*, О.Малиновський). Велика робота велась у напрямі публікації юрид. пам'яток литовсько-рус. та укр. права (І.*Каманін*, М.Василенко), опрацювання проблем рад. права. Почалася систематична розробка проблем марксистської соціології, дослідження соціологічних доктрин, нових соціологічних течій (С.Семковський).

У 1920-х рр. розпочато видання численних академічних періодичних та серійних видань, зокрема «*Записок соціально-економічного відділу ВУАН*», *збірників Історично-філологічного відділу ВУАН*, «Трудів фізично-математичного відділу», «Зоологічного журналу України», «Наукового збірника Історичної секції», «Праць Комісії для виучування західноруського та вкраїнського права», «Українського ботанічного журналу», «Українського хімічного журналу», «Українського біохімічного журналу», «Українського археографічного збірника», «*Етнографічного вісника*», «Історично-географічного збірника», журналів «Музика», «*Народна творчість та етнографія*», «Радянське право», «*Первісне громадянство та його пережитки на Україні*», «Журналу бібліотекознавства та бібліографії», «*За сто літ*» й ін. 1924 відновлено видання час. «*Україна*». 1928 розпочато видання загальноакадемічного ж. «Вісті Всеукраїнської академії наук» (із 1937 — «Вісник Академії наук УРСР», із 1994 — «*Вісник Національної академії наук України*»).

Семінар з української мови в Інституті ім. Тараса Шевченка. Харків, 1930.

Організаційна перебудова Академії та становлення фундаментальних наук (1929—1939). 1929 наступ на академію з боку д-ви набув обертів. Усупереч усім її статутам 16 травня 1929 РНК УСРР ухвалила постанову про поширення складу ВУАН «обранням нових дійсних членів академіків у кількості 30 осіб» та затвердила нову процедуру виборів. Усі наук., навч. та громад. орг-ції й трудові колективи отримали право висувати кандидатів. У пресі імена претендентів широко обговорювалися, що змусило чимало відомих учених зняти свої кандидатури, аби уникнути можливих доносів та наклепів. Вибори проводилися 29 червня 1929 на розширеному засіданні Ради ВУАН за участю представників наркомату освіти УСРР й наук. співробітників. Єдиний раз за всю історію академії вибори відбувалися відкритим голосуванням, результати вирішувалися більшістю голосів, а не двома третинами від заг. кількості. Було обрано 33 академіки, які були затверджені наркоматом освіти УСРР, більшість із них — по 2-му відділу (О.О.*Богомолець* (біолого-мед. науки), М.Вавилов (с.-г. науки), О.*Гольдман* (фізико-мат. науки), В.Затонський (хімічні науки), М.*Кравчук* (фізико-мат. науки), Є.Оппоков (геологія, гідрологія, географія), Є.*Патон* (тех. науки), М.Холодний (с.-г. науки) та ін.). По 1-му відділу були обрані М.*Возняк*, Ф.*Колесса*, П.*Тичина*, Янка Купала (І.Луцевич), В.*Щурат* (усі — мова й література), В.*Ігнатовський*, М.*Слабченко*, Д.*Яворницький*, М.І.*Яворський* (усі — істор. науки). Обрані по 3-му відділу академіки (Г.Крижанівський, О.*Шліхтер* (обидва — екон. науки), С.Семковський, М.Скрипник, В.Юринець (усі — філософія, соціологія, право) були комуністами. Це стало початком «партизації» ВУАН, в якій нові академіки-комуністи мали посісти керівні посади. У квітні 1930 у ВУАН був створений партосередок.

У листопаді 1929 на сесії ВУАН відбулися позачергові перевибори президії. 1-й відділ очолив Д.Багалій, секретарем став М.Яворський. На чолі 2-го відділу став П.Тутковський, секретарем — М.Кравчук. Головою 3-го відділу обрано О.Шліхтера, секретарем — В.Юринця, тобто із цього часу ВУАН керували комуністи та особи, що дотримувалися пропарт. або нейтральної позиції. Усіх наук. співробітників почали обирати до ВУАН за конкурсом. Також були ухвалені рішення про необхідність розробки нового статуту ВУАН як вищої н.-д. установи в системі наркомату освіти УСРР та про ліквідацію т-в у складі ВУАН.

Взятий д-вою курс на форсовану *індустріалізацію* вимагав посиленого розвитку тех. наук. У липні 1930 на сесії Ради ВУАН було ухвалено постанову про об'єднання дрібних кафедр і комісій у цикли, що входили до двох (а не трьох) відділів: перейменованого з фізично-математичного природничо-тех. відділу (цикли: математичний; індустріально-технічний; фізично-хімічний; географічно-геологічний; біоботанічний; біозоологічний; медичний) та соціально-економічного, створеного на основі об'єднання історично-філол. та соціально-екон. відділів (цикли: економічний; філософсько-соціологічний; історичний; літератури, мови і мист-ва). До 1-го відділу ввійшли Ін-т буд. механіки, 45 кафедр, 13 комісій, 23 кабінети, до 2-го — Ін-ти мовознавства, демографії, реконструкції сільс. госп-ва, 23 кафедри, 39 комісій, 12 кабінетів. При Президії ВУАН працювали 4 комісії. У зв'язку з реорганізацією у складі природничо-тех. відділу були створені нові кафедри — транспортної механіки, гірничої механіки, інженерних споруд, тех. аерота гідродинаміки, теорії пружності; натомість установи колиш. 1-го (а тепер — 2-го) відділу були значно скорочені. Найбільше постраждали інституції, що перебували під кер-вом М.Грушевського, А.Кримського та С.Єфремова: були ліквідовані кілька істор., мовознавчих і літературознавчих комісій, інші перепідпорядковані. Тоді ж у зв'язку із смертю Д.Заболотного (15 грудня 1929) президентом ВУАН обрано О.Богомольця.

У листопаді 1931 для полегшення керування роботою ВУАН склад президії було збільшено до 7-ми осіб. Крім президента О.Богомольця, до неї увійшли ві-

це-президенти О.Шліхтер та К.Симінський, члени — Д.Багалій, О.Гольдман, О.*Палладін* й неодмінний секретар О.Корчак-Чепурківський. Наприкінці 1931 складено перший тематичний план наук. діяльності установ ВУАН на 1932 рік.

Орг. перебудова ВУАН відбувалася на тлі низки сфальсифікованих політ. процесів, найгучнішими серед них були процеси «Спілки визволення України» («СВУ»; див. *«Спілки визволення України» справа 1929—1930*) та «Українського національного центру» («УНЦ»; див. *«Українського національного центру» справа 1930—1932*). Зокрема, із 45-ти осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за, начебто, контрреволюц. діяльність у справі «СВУ», було 24 співробітники ВУАН, у т. ч. академіки С.Єфремов і М.Слабченко. Усі вони були засуджені до різних термінів ув'язнення (від 2-х до 10-ти років) та заслання. У кер-ві т. зв. терористичною орг-цією «УНЦ» у березні 1931 були звинувачені акад. М.Грушевський, який після кількаденного арешту був відправлений у «почесне заслання» до *Москви*, та його антагоніст у науці акад. М.Яворський, засуджений до 6-ти років позбавлення волі.

1930 у ВУАН почалися широкомасштабні «чистки», під час яких співробітники мали публічно каятись у своїх «гріхах», та «диспути», що мали не науковий, а погромницький характер. Чимало науковців не тільки втратили роботу в академії, а й були заарештовані та закінчили своє життя у таборах. Посилена боротьба з «українським буржуазним націоналізмом» призвела до ліквідації на поч. 1930-х рр. практично всіх українознавчих установ академії, періодичні й серійні видання гуманітарного профілю припинили існування.

В умовах створення системи галузевої науки шестиланкова система організації та управління ВУАН (президія—відділ—цикл—кафедра—комісія—кабінет) була визнана громіздкою і неефективною. На сесії ВУАН у січні 1934 осн. структурною одиницею академії вирішено вважати НДІ. Було створено 22 академічних ін-ти, диференційовані за галузями науки, зокрема математики, електрозварювання, клінічної фізіології, хімічної технології, історії матеріальної к-ри, історично-археографічний, а також Геофізичну обсерваторію. Ін-ти, що існували до 1934 (фізики, ботаніки, мікробіології і епідеміології, біохімії, геології, водного госп-ва), були передані ВУАН із системи наркомату освіти УСРР та ін. відомств. Водночас ВУЦВК УСРР ухвалив підпорядкувати ВУАН безпосередньо РНК УСРР.

Процес інституціалізації системи академії тривав і далі. 1934 до ВУАН приєднано Гідробіологічну станцію, 1935 передано Дніпроп. ін-т фізичної хімії, 1937 — Карадазьку біологічну станцію. Улітку 1936 на основі *Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів* та відповідних н.-д. кафедр і комісій академії були утворені ін-ти історії України, укр. фольклору, укр. літератури, агроекономічний (пізніше перейменований на Ін-т економіки).

У травні 1934 із залученням широких кіл трудящих та наук. спільноти відбулися чергові вибори до ВУАН. З-поміж 9-ти нових академіків (І.Агол (заг. біологія), В.*Воробйов* (анатомія людини), О.*Лейпунський* (фізика), Т.*Лисенко* (селекція й генетика), М.*Стражеско* (клінічна медицина), О.Шмідт (математика) та ін.) і 17-ти членів-кореспондентів (Н.*Ахієзер* (математика), О.*Дзеніс* (рад. буд-во і право), Н.Каганович (мовознавство), Й.*Ліберберг* (історія), М.Орлов (математика), В.Філатов (офтальмологія), І.*Францевич* (фізична хімія), Є.*Шабліовський* (літературознавство) та ін.) були комуністами 11 осіб. У результаті перевиборів президії ВУАН президентом знову обрано О.Богомольця, віце-президентом — О.Шліхтера, членами президії — О.Палладіна, О.Гольдмана, О.Фоміна та Є.Патона, неодмінним секретарем — І.Агола. Водночас 1933—34 безпідставно були позбавлені звань дійсних членів ВУАН учені, які проживали поза межами УСРР, — М.Возняк, Ф.Колесса, К.Студинський, В.Щурат.

21 лютого 1936 РНК УСРР затвердила новий статут академії, що зафіксував зміни, які відбулися в її структурі та в організації роботи. ВУАН було перейменовано на Академію наук УСРР.

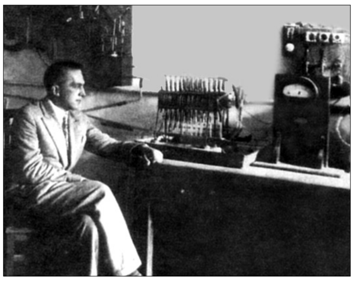

О. Бродський за установкою, на якій вперше в СРСР отримана важка вода. Інститут фізичної хімії ВУАН. Дніпропетровськ, 1934.

Вона знову поділялася на 3 відділи: сусп. наук, мат. і природничих наук, тех. наук. Відділи були поділені на групи відповідно до наук. спеціальностей. НДІ стали осн. структурами академії, їм надавалася цілковита оперативна й госп. самостійність, вони підпорядковувалися безпосередньо президії академії.

Вищим органом академії знову стали заг. збори. Склад президії розширено до 9-ти осіб. Було детально виписано процедуру виборів до академії. Право висувати кандидатів на дійсних членів та членів-кореспондентів отримали відділи, але обирати могли лише останніх. Заг. збори затверджували членів-кореспондентів, а дійсних членів обирали. 1938 при ін-тах були створені вчені ради, які фактично стали керувати наук. роботою ін-тів.

1930-ті рр. позначилися становленням низки фундаментальних наук. Завдяки зростанню бюджетного фінансування та підтримки розробок, спрямованих на потреби нар. госп-ва, створенню лабораторно-експериментальної бази бурхливого розвитку дістали галузі природознавства й техніки. Зокрема, було розроблено наук. метод передбачення висоти весняної повені і рівнів Дніпра та річок його басейну (Є.Оппоков), теорію електролітів (О.*Бродський*), створено вчення про фізіологічну роль системи сполучної тканини в реактивності організму та напруженості імунітету (О.Богомолець), класичні основи теорії електрохімії водних розчинів (О.Плотников), теорію центрів походження культ. рослин (М.Вавилов), досліджено й описано водорості Чорного моря, що сприяло організації першого в Україні заводу

з вир-ва йоду (В.Липський), уперше в СРСР одержано рідкі кисень та гелій (Л.Шубников, Укр. фізико-тех. ін-т), уперше одержано металічний алюміній, добуто порошок цирконію (О.Плотников), запропоновано використовувати кисневе дуття для інтенсифікації процесу виплавки чавуну і сталі (М.Мозговий, М.Фортунатов), розроблено основи теорії обробки сталей та сплавів (Г.*Курдюмов*), отримано важку воду (О.Бродський), розщеплено ядро літію штучно прискореними протонами (К.*Синельников*, А.Вальтер, О.Лейпунський, Г.Латишев), створено першу зварювальну головку для автозварювання відкритою дугою (Є.Патон), здійснено дугове зварювання під водою (К.Хренов), покладено початок фізиці феромагнетиків (Л.*Ландау*, Є.*Ліфшиць*), створено перший вітчизн. спектрогеліоскоп (М.Барабашов, М.Пономарьов), розпочалися дослідження несучої здатності і міцності металевих конструкцій (М.Корноухов), розроблено теорію і методи точної прокатки металів (О.Чекмарьов). Вагомий внесок у розв'язання актуальних проблем буд. механіки зробили також К.Симінський, Б.Горбунов, Ф.Бєлянкін, О.Уманський, О.Динник, С.Серенсен. Значний був внесок школи Д.Граве в розвиток математики у галузі алгебри й теорії чисел; М.Кравчук і С.Бернштейн одержали чимало важливих результатів із проблеми моментів. М.Крилов і М.*Боголюбов* розвинули новий напрям мат. фізики — теорію нелінійних коливань.

З'явилися нові академічні періодичні та серійні видання, зокрема «Фізіологічний журнал», «Геологічний журнал», «Мікробіологічний журнал», «Український біохімічний журнал», «Український фольклор», «Радянське літературознавство»; було складено «Основний фонд корисних копалин УСРР»; розпочато видання багатотомних фундаментальних праць «Флора УРСР», «Визначник прісноводних водоростей України», «Нариси з історії України» та ін.

Водночас 1930-ті рр. були затьмарені масовими репресіями. Кілька сотень співробітників академії (найбільше — 1936—38) були безпідставно звинувачені як «вороги народу», багато з них (у т. ч. академіки І.Агол, М.Кравчук, Є.Оппоков, М.Орлов, С.Рудницький, М.Світальський, С.Семковський, П.Супруненко, С.Співак, Ф.Шміт, Л.Шубников та ін.) були ув'язнені, заслані або страчені. У результаті були обезглавлені й істотно ослаблені важливі наук. напрями, що розвивалися в Україні.

Академія наук у роки Другої світової війни 1939—1945. Для відновлення кількісного складу АН УРСР відповідно до ухвали РНК УРСР в лютому 1939 були проведені нові вибори; було обрано 30 академіків (серед них О.*Білецький*, Л.*Булаховський*, М.Калинович, О.*Корнійчук*, Ю.*Соколов* (усі —ansусп. науки), О.Бродський, П.Будников, М.Гришко, Г.Курдюмов, Б.Лисін, В.Філатов, В.Чаговець (усі — мат. і природничі науки), М.Доброхотов, С.Серенсен, О.Фролов (усі — тех. науки)) та 60 членів-кореспондентів.

У березні 1939 структура АН УРСР відповідно до внесених до статуту доповнень знову зазнала змін: ін-ти були перерозподілені по 4-х відділах: сусп. наук, фізико-хімічних і мат. наук, біологічних наук, тех. наук. Створені Ін-т енергетики в Харкові з філіалом у Києві, Ін-т чорної металургії в Дніпропетровську, Ін-т технології силікатів, Ін-т гідробіології. Після возз'єднання *Західної України* з УРСР на основі відділів ліквідованого НТШ у Львові в лютому 1940 створено Львів. філіал АН УРСР у складі регіональних відділів відповідних академічних ін-тів — Ін-ту історії України, Ін-ту укр. літератури ім. Т.Шевченка, Ін-ту мовознавства, Ін-ту фольклору, Ін-ту археології та Ін-ту економіки. Діячі НТШ, які голосували проти ліквідації т-ва, зазнали репресій і були звільнені. М.Возняк, Ф.Колесса, К.Студинський та В.Щурат, що виявили лояльність, були поновлені у званні дійсних членів АН УРСР та одержали посади завідувачів новими відділами. Поруч із місц. науковцями в зазначених установах працювали й кадрові співробітники АН УРСР, відряджені з Києва.

1939—41 відзначені низкою нових надбань. Найбільш помітним був поступ тех. наук. 1940 було завершено роботи зі створення високопродуктивного автоматичного зварювання під флюсом (Є.Патон), розроблено основи теорії синтезу алмазів (Є.Лейпунський), здійснено важливі дослідження фазових перетворень сталі при її нагріванні, теорії поліморфізму заліза (В.Свєчников), мартенситних перетворень у сталі (Г.Курдюмов), запроваджено доменну плавку на стійких шлаках (В.Васильєв), створено перший вітчизн. радіолокатор на магнетроні, що давав можливість визначати всі три координати літака під час польоту (А.Слуцкін), розроблено іонний проектор (Н.Моргуліс), теорію пружного та непружного розсіяння повільних нейтронів (О.*Ахієзер*, І.Померанчук). Вагомий внесок зроблений у розвиток органічної хімії і хімічної технології органічних речовин (А.Кіпріанов, О.*Кірсанов*, Є.Шилов), вивчено і впроваджено метод пре-, пост- та комбінованого хлорування води (Л.Кульський). Проводилося вивчення кам'яновугільних флор пд. європ. частини СРСР (К.Новик), геоботанічні дослідження (Д.Зеров, Є.Лавренко, Ю.Клеопов), дослідження в галузі фізіології рослин (М.Холодний). Продовжувалися роботи в галузі генетики (С.Гершензон).

Директор Інституту електрозварювання АН УРСР Є. Патон серед учасників І Всесоюзної конференції з електрозварювання. 1940.

1939 вийшов перший номер ж. «Доповіді Академії наук УРСР», розпочато видання «Повного зібрання творів Т.Шевченка», 1940 видано узагальнюючу працю «Історія України: Короткий курс».

Після нападу нацистської Німеччини та її сателітів на територію СРСР вже 30 червня 1941 відбулося засідання Президії АН УРСР, де було ухвалено змінити тематичні плани ін-тів відповід-

но до потреб воєнного часу. За рішенням РНК УРСР у зв'язку з наближенням фронту почалась евакуація академічних ін-тів Києва, Харкова та Дніпропетровська, що тривала протягом липня—вересня 1941. Кількість ін-тів була скорочена. Об'єднано ін-ти: фізики і математики; хімії й органічної хімії; зоології, мікробіології, гідробіології та Карадазька біостанція; економіки, історії, археології, укр. літератури, мовознавства, фольклору й кабінет єврейс. к-ри. Більшість ін-тів та кер-во АН УРСР зосередились в Уфі (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ), на Урал були перебазовані Ін-т електрозварювання (Нижній Тагіл; нині місто Свердловської обл., РФ), Ін-т енергетики (Копєйськ; нині місто Челябинської обл., РФ), Ін-т чорної металургії (Свердловськ; нині місто Єкатеринбург в РФ). Харків. фізико-тех. ін-т переїхав до Алма-Ати (нині м. Алмати, Казахстан), Полтав. гравіметрична обсерваторія — до Іркутська (нині місто в РФ; Сх. Сибір). 17 жовтня 1941 був створений Науково-тех. к-т сприяння обороні (у складі хімічної, тех. та мед. секцій) на чолі з президентом АН УРСР О.Богомольцем для координації наук. досліджень установ АН у галузі оборонної проблематики з потребами підпр-в та орг-цій СРСР. Поповнення кадрового складу, поліпшення фінансування та матеріально-тех. забезпечення дало змогу вже весною 1942 розукрупнити низку ін-тів, відновлено поділ установ за 4-ма відділами. У січні 1942 при академії було створено Комісію з історії Вітчизн. війни на Україні, у лютому — Комісію з відбудови зруйнованих ворогом міст і підпр-в України; у серпні — Комісію з мобілізації ресурсів Башкирської АРСР на оборону СРСР. Розробкою провідних тем керували 42 академіки й 56 членів-кореспондентів.

Найважливішою стала оборонна проблематика, здійснювалися розробки в літако-, моторо-, танкобудуванні. Були розроблені та впроваджені у вир-во технологія зварювання під флюсом корпусів танків, авіабомб, артилер. снарядів, технологія автоматичного дугового зварювання броньованих плит, що дало

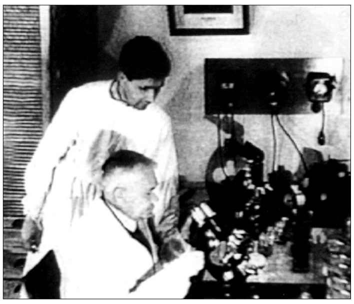

Президент АН УРСР акад. О. Богомолець за розробкою антиретикулярної цитотоксичної сироватки. Інститут клінічної фізіології. Уфа, 1942.

змогу створити потокове вир-во броньованих корпусів і прискорити випуск танків (Є.Патон), принципово нові методи виготовлення броньованої сталі (М.Доброхотов) та захисту від корозії деталей апаратури крекінг-заводу. Було розроблено низку замінювачів електроізоляційних матеріалів, організовано їх випуск (Н.Моргуліс). Значний внесок зробили вчені АН УРСР в розвиток мед. науки: було вивчено застосування при кровотечах вітамінів, зокрема вітаміну K_3, вир-во якого налагоджено на Уфимському вітамінному з-ді (О.Палладін), створено антиретикулярну цитотоксичну сироватку й налагоджено її масове вир-во, впроваджено новий метод переливання крові (О.Богомолець). Чимало працівників академії обіймали важливі посади у мед. службі діючої армії (В.Василенко, Л.*Громашевський*, І.Іщенко, Р.Кавецький та ін.), працювали в госпіталях.

Учені відділу сусп. наук зосередили зусилля на історично-патріотичній тематиці, пропагандистській і популяризаторській праці: виступали з газетними й журнальними статтями, лекціями та доповідями в армійських частинах, в установах, на підприємствах, безпосередньо на передовій. У червні 1943 відбулися вибори до АН УРСР, обрано єдиного академіка — М.*Рильського* (сусп. науки).

Після *Сталінградської битви 1942—1943* та початку звільнення території УРСР від окупантів 9 травня 1943 РНК СРСР ухвалила постанову про переїзд установ АН УРСР до Москви. Під час останньої сесії АН УРСР в Уфі 29 липня 1943 О.Богомолець вручив голові РНК Башкирської АРСР 9-томну збірку матеріалів із проблем розвитку продуктивних сил і мобілізації природних ресурсів Башкирії, підготовлену науковцями України. Переїзд до Москви відбувався в серпні—жовтні 1943; на місці тимчасово залишилися Ін-т електрозварювання, Харків. фізико-тех. ін-т та група Ін-ту чорної металургії, які виконували роботи оборонного значення, а також Полтав. гравіметрична обсерваторія.

Весною — на поч. літа 1944 відбулася реевакуація установ АН УРСР. За постановою ЦК КП(б)У та РНК УРСР від 6 лютого 1944 всі установи академії зосереджувалися в Києві за винятком Харків. фізико-тех. ін-ту, Полтав. обсерваторії та Карадазької біостанції. 17 липня 1944 РНК УРСР ухвалила постанову «Про структуру АН УРСР», за якою було відновлено роботу всіх установ АН.

Після звільнення території Зх. України у вересні 1944 відновила роботу низка установ Львів. філії АН УРСР, зокрема ін-тів: укр. літератури ім. Т.Шевченка; мовознавства; історії України; економіки; археології; мистецтвознавства, фольклору та етнографії; математики; Науково-природничий музей, Наук. б-ка.

У лютому 1945 відбулися нові вибори до академії, обрано 15 академіків (серед них М.*Гудзія* (історія укр. літератури), А.Думанського (неорганічна й аналітична хімія), П.П.*Єфименка* (археологія), В.*Лашкарьова* (експериментальна фізика), С.*Лебедєва* (електротехніка), В.Лучицького (петрографія), Д.*Мануїльського* (історія України), К.Хрєнова

Перший Дім учених у Києві по вул. Пушкінській, 1. Зруйнований під час війни.

(електрозварювання), В.*Юр'єва*; (селекція та насінництво) та 18 членів-кореспондентів.

Обсяги наук. літератури, виданої АН у період війни, були надзвичайно низькими, зокрема у 1942 — 9 назв, у 1943 — 35 назв, за 1-шу пол. 1944 — 8 назв.

За роки війни АН зазнала величезних матеріальних і людських втрат: були зруйновані будівлі, розграбовані установи, лабораторії, б-ки, музеї, кабінети, сади; на фронті і в окупації втрачено значний наук. потенціал. Заг. сума збитків в цінах 1945 становила 156 млн 981 тис. крб. Частковою компенсацією збитків, завданих академії, стали репарації — поставки демонтованого в Німеччині і перевезеного в Україну обладнання.

Академія наук в окупації. В евакуацію виїхали не всі співробітники АН УРСР. У перші місяці війни багато науковців були безпідставно заарештовані і ув'язнені більшовиками. За нез'ясованих обставин під час примусової евакуації в червні 1941 загинув акад. К.Студинський, у липні 1941 заарештовано акад. А.Кримського, який помер у тюрмі в 1942. Значна кількість науковців із перших днів війни перебувала на фронтах в лавах діючої армії, частина вчених (за деякими даними, 3/4 наук. складу академії) залишилася на окупованій території. Серед них — академіки та члени-кореспонденти в Києві — О.Котельников, Б.Лисін, В.Плотников, Ю.Соколов, В.Шапошников, у Львові — Ф.Колесса, В.Щурат, в *Одесі* — Г.Маркелов, у Харкові — Л.Крамаренко, М.Кузнєцов.

У Києві в жовтні 1941 Київ. міська управа та Укр. нац. рада задекларували відновлення роботи УАН у складі 4-х відділів — фізично-математичного (голова — проф. В.Чудинов), природничого (голова — проф. М.Шмаثько), технічного (голова — акад. В.Плотников), історичного (голова — проф. О.*Оглоблин*). Президентом УАН був обраний В.Плотников, ученим секретарем — М.Кирпиченко, потім неодмінним секретарем — В.Чудинов. У грудні 1941 на подання УАН голова Київ. міської управи затвердив обрання в дійсні члени академії М.*Грунського* та В.Чудинова.

УАН складалася з ін-тів історії України, археології, мовознавства, економіки та статистики, геології, зоології, математики, мінеральної сировини, біохімії, хімії, органічної хімії, фізики, гірничої механіки, ботаніки, електрозварювання, гідрології, буд. механіки та б-ки, проте через обмежену матеріально-тех. базу й відсутність коштів наук. робота велася лише завдяки ентузіазмові деяких учених.

З другого боку, нім. окупаційна влада передусім була зацікавлена у використанні можливостей академії для проведення досліджень, підпорядкованих зміцненню нім. армії та окупаційного режиму, тому вже 15 січня 1942 всі установи УАН природничого і тех. профілю були підпорядковані генерал-комісарові Києва, частина гуманітарних установ закрита. Із лютого 1942 діяльність президії АН була припинена. Переорієнтація роботи установ на потреби окупантів повністю зруйнувала структуру академії: деякі ін-ти із приміщеннями та устаткуванням було передано нім. ін-там, деякі були об'єднані з відповідними підрозділами Київ. політех. ін-ту та Київ. ун-ту. Із 150-ти осіб, які працювали в академії в грудні 1941, на роботі залишилося лише 25. 1942—43 на базі установ АН окупаційна влада в Києві, Харкові, *Вінниці* створювала великі крайові НДІ з орієнтацією на проведення наукових досліджень на військ. потреби Німеччини; керівниками деяких наук. напрямів були призначені німці. Із відступом нім. армії 1943—44 частина колиш. співробітників АН, небезпідставно побоюючись репресивних заходів із боку більшовиків, емігрувала з України до Чехії, згодом — до Німеччини, Франції, США, Канади, Австралії та ін. країн (С.*Гаєвський*, П.*Курінний*, О.Оглоблин, Л.*Окіншевич*, Н.*Полонська-Василенко*, О.*Пріцак* та ін.).

Повоєнна відбудова Академії наук (1945—1960). 25—26 квітня 1946 відбулася перша повоєнна сесія АН УРСР, складено п'ятирічний план н.-д. робіт; на засіданнях відділів відбулися таємні вибори директорів ін-тів. Після смерті О.Богомольця в липні 1946 на позачергових заг. зборах у листопаді 1946 президентом АН було обрано О.Палладіна, підтверджені повноваження віце-президентів Є.Патона і М.*Лаврентьєва*, обраних 1945, додатково обрані віце-президентами О.Білецький та А.Кіпріанов. 1952 віце-президентами стали М.Семененко і Г.Савін. 1957 віце-президентами обрані М.Семененко, О.Щербань, 1958 — М.Гулий.

Структура академії постійно вдосконалювалася, кількість відділів та ін-тів змінювалася. У повоєнний період відділ тех. наук очолювали Г.*Проскура*, М.Доброхотов, М.Корноухов. На чолі відділу фізико-хімічних і мат. наук стояли В.Лашкарьов, А.Кіпріанов. 1952 відбулася його реорганізація: створено відділ фізико-мат. наук на чолі з Б.Гнєденком, потім — В.*Гріднєвим* та відділ хімічних і геол. наук, який очолювали А.Кіпріанов, Ю.Делімарський, С.Родіонов. Відділом біологічних наук керували Д.Третьяков, П.Свириденко, Р.Кавецький; відділом сусп. наук — М.Птуха, І.*Білодід*, О.Короїд. Відділ с.-г. наук очолювали М.Гришко і П.Власюк. На його базі 1956 було організовано Укр. академію с.-г. наук.

Найбурхливіше розвивався відділ тех. наук, де переважала прикладна тематика, що спричинялося до перепідпорядкування окремих ін-тів відповідним мін-вам. Водночас за допомогою мін-в АН створювала нові ін-ти, завданням яких був творчий пошук у сфері фундаментальної науки. Із первинного складу на 1960 у відділі тех. наук залишилося 4 ін-ти (електрозварювання, гідрології і гідротехніки, теплоенергетики, електроенергетики), а також були створені ін-ти використання газу в комунальному госп-ві і пром-сті, машинознавства та автоматики, металофізи-

Перше засідання Президії АН УРСР у визволеному Києві. 1944.

ки, металокераміки і спец. сплавів, ливарного вир-ва.

До 16-ти наявних ін-тів природничих наук додалися ін-ти фізіології рослин та агрохімії, геології корисних копалин, фізіології, радіофізики та електроніки, хімії полімерів і мономерів, надпровідників, низьких температур, геофізики, обчислювальний центр.

Кількість ін-тів гуманітарного профілю зросла із 6-ти до 10-ти (додалися ін-ти філософії, сусп. наук, сектор д-ви і права, рада з вивчення продуктивних сил).

1952 до складу АН УРСР передано заповідники «Хомутівський степ», «*Кам'яна Могила*», «*Тростянець*», «Михайлівська цілина», «Стрілецький степ», дендропарки «*Олександрія*» та «Устимівка».

Академічні установи розміщувалися переважно в столиці. 1960 із 44-х ін-тів та прирівняних до них установ у Києві розташовувалися 37, у Харкові та Львові — по 3, у *Полтаві* — 1. Дніпроп. ін-ти (чорної металургії, фізичної хімії, гірничої механіки) та харків. Ін-т енергетики відновили роботу в Києві. 1951 у складі Львів. філіалу АН УРСР створені ін-ти машинознавства та автоматики, сусп. наук і геології. Після приєднання Крим. обл. до УРСР 1954 створено Крим. філіал АН УРСР у складі 8-ми відділів: хімії, зоології, ботаніки, геології, ґрунтознавства, картознавства та спелеології, гірничої агролісомеліорації і степового лісівництва, історії й археології.

Як і в попередні часи, вище парт. і держ. кер-во постійно контролювало АН та втручалося в організацію і планування академічної науки. Ще наприкінці війни намітилася тенденція до виявлення проявів «українського буржуазного націоналізму», продовжувалося цькування суспільствознавців за, начебто, «політичні» помилки, що досягло апогею 1946—47. Наприкінці 1940-х рр. у СРСР розпочалася організована кампанія антисемітизму, що безпосередньо позначилася й на АН УРСР: був розгромлений *Єврейської історії і культури кабінет*, наук. співробітників-євреїв виживали з роботи, що істотно підривало кадровий потенціал. Антисемітська кампанія зійшла нанівець зі смертю Й.*Сталіна.* З другого боку, мали місце прояви *волюнтаризму*, часто-густо дріб'язкового, малокомпетентного втручання, особливо з боку голови РМ УРСР М.*Хрущова* та 1-го секретаря ЦК КП(б)У Л.*Кагановича.* Останній у 1947 заснував Комісію політбюро ЦК КП(б)У по науці, де сам і головував. Після від'їзду Л.Кагановича з України практика безпосереднього кер-ва наук. життям із боку ЦК КП(б)У була визнана невдалою. На поч. 1950-х рр. склалася більш-менш стала система взаємодії між АН УРСР, урядом та ЦК КПУ: президія АН УРСР подавала зведені плани н.-д. робіт до РМ УРСР, яка за допомогою свого апарату їх вивчала. Узагальнюючий документ із виявленими недоліками подавався 1-му секретареві ЦК КПУ і на його рівні відпрацьовувався з кер-вом АН УРСР. Разом із тим, здійснюючи формальне кер-во всіма академічними ін-тами, ЦК КПУ зосередився на проблемах соціогуманітарного напряму, а РМ УРСР — на природничих і тех. науках. Через урядовий апарат ін-ти швидше виходили на відомства, з якими пов'язувалася їхня тематика. Принципово ставлення до академічної науки змінилось після липневого (1955) пленуму ЦК КПРС, присвяченого проблемі наук. прогресу й значному відставанню рад. промсті від країн Заходу в переважній більшості напрямів.

У перші повоєнні роки стан матеріально-тех. бази АН УРСР був катастрофічним. Ін-ти не були забезпечені ані коштами, ані достатніми вироб. площами, 22 н.-д. установи 1949 взагалі не мали власних приміщень. Ситуація змінилася із серед. 1950-х рр., коли потреби науки почало задовольняти центр. кер-во, тому що без наук. забезпечення поразка в «*холодній війні*» здавалася неминучою. Різко збільшилася частка бюджетних витрат на освіту й науку, деякі ін-ти АН УРСР вперше одержали значні матеріальні кошти із загальносоюзного бюджету. Почалося капітальне буд-во, зокрема спорудження обчислювального центру, будинку для ін-тів сусп. наук, окремих ін-тів та житлових будинків для співробітників академії. 1955 в Ін-ті фізики розпочато буд-во ядерного реактора (введений у дію 1960). Зріс престиж наук. праці та її оплата. Учені отримали можливість виїжджати за кордон для ознайомлення зі здобутками світ. науки.

Вибори до академії відбувалися 1948, 1951, 1957 і 1958. Серед обраних у ці роки академіків і членів-кореспондентів зі значним відривом переважали представники тех. і природознавчих дисциплін. Добре відпрацьована процедура виборів давала змогу компарт. кер-ву тримати їх під суворим контролем, проте, зважаючи на поважний статус АН УРСР як корпоративної орг-ції, враховувались як об'єктивні дані, так і науково-орг. потенціал ученого. Зокрема, у ці роки академіками були обрані Ф.Бєлянкін (тех. науки), М.Боголюбов, Б.Гнєденко, К.Синельников, А.Слуцкін (усі — фізико-мат. і хімічні науки), Б.*Патон* (електрозварювання), Й.*Штокало* (історія математики), А.Бабко (аналітична хімія), А.Василенко, Л.Гребень (обидва — с.-г. науки), М.Губергріц, Д.Зеров (обидва — біологічні науки), Р.Кавецький, В.Комісаренко (обидва — патофізіологія), М.*Бажан* (літературознавство, укр. література), І.Білодід (укр. мовознавство), В.*Корецький* (сусп. науки), Л.*Ревуцький* (музикознавство), І.*Крип'якевич* (історія України).

У повоєнні десятиліття серед усіх н.-д. установ домінантну позицію займали ін-ти тех. профілю. Серед найзначніших досягнень цього часу — розроблення

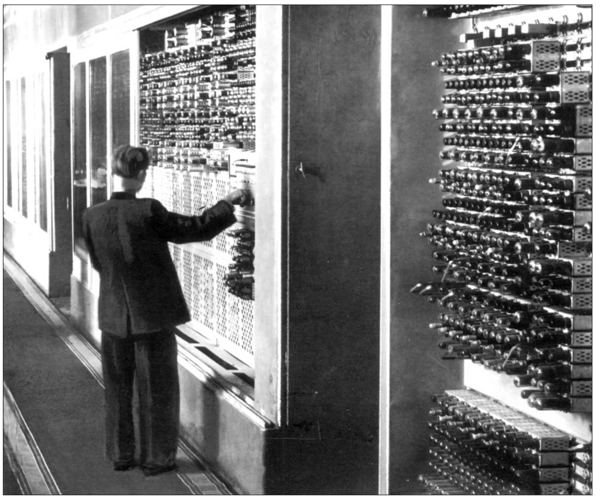

Академік С. Лебедєв за налагодженням МЕЛМ (Малої електронної лічильної машини). Київ, 1950.

в Ін-ті електрозварювання ім. Є.Патона технологій електрошлакового зварювання, зварювання у вуглекислому газі. 1948—50 під кер-вом С.Лебедєва в Ін-ті електротехніки створено першу в континентальній Європі електронну цифрову обчислювальну машину — Малу електронно-обчислювальну машину (МЕОМ). В Ін-ті ливарного вир-ва одержано чавун, який поєднував відмінні показники міцності на розрив із такими самими показниками пластичності, ударної в'язкості й запобігання втомлюваності. Співробітники Ін-ту металофізики розробили технології виготовлення сплавів на основі титану. Низку фундаментальних результатів отримали вчені Ін-ту математики в теорії функцій, теорії гіроскопів, у галузі функціонального аналізу та його застосувань, аналітичній теорії диференціальних рівнянь тощо. Завдяки розробкам В.*Глушкова* та очолюваного ним обчислювального центру в Україні почала розвиватися кібернетика. Лідером у багатьох напрямах залишався Харків. фізико-тех. ін-т, який долучився до програми розвитку ядерної енергетики, ракетобудування. В Ін-ті фізичної хімії ім. Л.Писаржевського була побудована теорія розділення ізотопів, розроблено методи концентрування важкої води. В Ін-ті зоології розпочаті фундаментальні дослідження в галузі генетики на вірусах шовкопряда; в Ін-ті біохімії вчені зосередилися на дослідженні біохімії нервової системи і м'язів, біохімії вітамінів, структурі й функціях білків.

Дослідницький ядерний реактор ВВР-М, введений в експлуатацію в 1960. Київ.

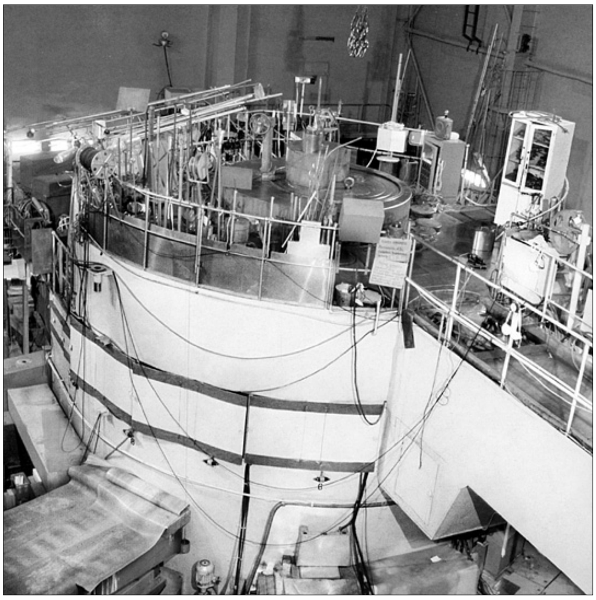

Попри певний ідеологічний тиск розвивалися гуманітарні дослідження. 1953—57 масовим тиражем укр. та рос. мовами побачив світ підготовлений колективом Ін-ту історії 2-томник «Історія України», що став еталонним. Першим великим колективним здобутком Ін-ту археології стали «Нариси стародавньої історії Української РСР» (1957). Колективом Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка були здійснені багатотомні академічні видання творів Лесі *Українки,* І.*Котляревського*, Панаса *Мирного*, Марка *Вовчка*, І.*Франка*, продовжувалось видання творів Т.*Шевченка.* В Ін-ті мовознавства створено й видано «Орфографічний словник української мови», укладений І.Кириченком, 6-томний «Українсько-російський словник». В Ін-ті економіки серйозні дослідження проводилися в галузі історії нар. госп-ва, галузевих економік, екон. думки. М.Птуха повернувся до відродження репресованої в 1930-х рр. укр. демографії, зробивши значний внесок у теор. забезпечення першого повоєнного Всесоюзного перепису населення 1959. 1957 розпочала роботу Гол. редакція УРЕ, а вже 1959 вийшов перший том 17-томника (завершено 1965).

У повоєнний час значно зросла кількість друкованих праць, з'явилися нові періодичні та серійні видання, зокрема «Український математичний журнал», «Фізіологічний журнал», «Автоматика», «Украинский физический журнал», «*Український історичний журнал*», «*Археологічні пам'ятки УРСР*», «Радянське літературознавство», «Економіка Радянської України».

Розвиток і досягнення Академії наук (1960—1990). У лютому 1962 на заг. зборах обрано новий склад президії АН УРСР. Президентом Академії став Б.Патон, віце-президентами — В.Глушков, О.Макарченко, М.Семененко. 1963—88 віце-президентами обирались І.Білодід, В.Гутиря, Г.*Писаренко*, А.Смирнов, В.Трефілов, К.Ситник, Ф.Бабичев, П.*Тронько*, І.*Лукінов*, В.П.*Кухар*, В.*Скопенко*, В.*Бар'яхтар*, В.Скок.

Виставка передового досвіду. Виставковий павільйон «Наука». Київ, 1965.

1962—88 на посаді гол. вченого секретаря президії працювали Г.Писаренко, К.Ситник, І.Походня, В.Тонкаль, Б.Стогній.

Із 1960-х рр. в академії почалася істотна реорганізація, пов'язана з перенесенням акценту від прикладних досліджень на фундаментальні, які розглядалися як гол. ресурс академічної науки. Зі складу АН УРСР 1963 було виведено й передано мін-вам, галузевим к-там та ін. відомствам 6 ін-тів, Львів. б-ку, Укр. держ. музей етнографії і худож. промислу, Канівський держ. музей Т.Шевченка, Літературно-меморіальний музей Т.Шевченка в с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкас. обл. та Держ. музей Т.Шевченка в Києві, Науково-природознавчий музей у Львові, а також 56 відділів та ін. структурних підрозділів наук. установ АН УРСР. Водночас 1956—65 було організовано або прийнято від ін. відомств із наступним переформуванням чи реорганізацією 10 н.-д. установ, 5 з яких розміщувалися в Києві (ін-ти проблем лиття, хімії високомолекулярних сполук, напівпровідників, геофізики, кібернетики). У багатьох ін-тах змінювався або уточнювався наук. профіль, було реорганізовано (і перейменовано) 14 установ, що мало відповідати процесові фундаменталізації. Водночас зростала й прикладна тематика. У 1970—80-х рр. академія різко збільшила ефективність свого впливу на галузі нар. господарства. Для оперативного доведення наук. результатів до їх пром. освоєння АН УРСР почала створювати науково-тех. комплекси, що скла-

далися з ін-тів, конструкторських бюро, дослідних вир-в і з-дів. Із часом виникли міжгалузеві науково-тех. комплекси. Для пришвидшення технологічного впровадження перспективних здобутків наук. пошуку в деяких науково-тех. комплексах з'явилися інженерні центри.

1965 структурна реорганізація в основному була завершена; усі установи були об'єднані в 3-х секціях: фізико-тех. і мат. наук, хіміко-технологічних і біологічних наук, сусп. наук, що, у свою чергу, складалися з відділень.

Створення в цей час наук. центрів у регіонах України перетворювало АН УРСР з переважно київ. установи на всеукраїнську. 1965 було організовано Донец. наук. центр, 1971 створено Дніпроп., Зх., Харків. і Пд. наук. центри. 1981 за рішенням РМ УРСР всі області республіки ввійшли до зон впливу 6-ти наук. центрів АН УРСР: Донец. (Донец. і Луган. області), Зх. (Волин., Закарпат., Івано-Франк., Львів., Рівнен., Терноп. і Чернів. області), Пд. (Одес., Крим., Миколаїв. і Херсон. області), Пн.-Зх. (Він., Житомир., Київська, Хмельн., Черкас. і Черніг. області), Пн.-Сх. (Полтав., Сум. і Харків. області) та Придніпровського (Дніпроп., Запоріз. і Кіровогр. області). Регіональний розвиток також був спрямований на наближення наук. установ АН до потреб економіки республіки. Впродовж 1965—85 потенціал академії швидко зростав, до вже існуючих додалися 20 нових наук. установ. 1975 створено відділення економіки.

У 1960—80-х рр. завдяки залученню не лише централізованих бюджетних коштів, а й коштів пром. підпр-в, мін-в і відомств в АН УРСР велося безпрецедентне капітальне буд-во. У Києві було збудовано 2 академічні центри — Академмістечко (житловий масив і наук. центр у складі 6-ти ін-тів) і проспект Науки, де розташовувалися будівлі 4-х ін-тів; створено Академмістечко в *Донецьку*. В усіх наук. центрах також велося буд-во ін-тів, житлових будинків і соціальних установ. Цілеспрямовано проводилася робота щодо нарощування матеріально-тех. бази фундаментальних досліджень, їх технологічного забезпечення, розробок та дослідного опрацювання наук. результатів. Саме в цей час в ін-тах створено експериментальну базу досліджень, що фактично існує й досі. Обсяг осн. фондів установ науки і наук. обслуговування АН УРСР щороку зростав у середньому на 8—11 %. Усе це зумовило низку важливих результатів та вихід на принципово нові наук. проблеми в усіх галузях наук. Зокрема, у математиці дослідження з теорії функцій нелінійних диференційних рівнянь і нелінійних коливань вивели укр. науку на передові рубежі у світі. Було створено ефективні обчислювальні методи, які відіграли значну роль у розв'язанні проблем ядерної енергетики, радіофізики, електроніки, косміч. техніки, механіки тощо. Одним із флагманів академії став Ін-т кібернетики, реорганізований у науково-пром. комплекс, де в серед. 1980-х рр. розроблено вітчизн. технологію програмування, що була на рівні світ. досягнень, запропоновано практичні методики проектування окремих блоків і вузлів електронно-обчислювальних машин. Провідним у СРСР у розробленні теор. основ, техніки і технології видобутку корисних копалин на великих глибинах став Ін-т геотех. механіки у Дніпропетровську. Широкого розвитку набули дослідження актуальних проблем сучасної фізики, зокрема теоретичної, фізики твердого тіла, низьких температур, ядерної, радіофізики, напівпровідників, електроніки, фізики плазми; сформовано нові наук. напрями. Здійснення астрономічних спостережень за допомогою розробленої укр. вченими новітньої апаратури дало змогу виявити невідомі раніше джерела косміч. випромінювань, вивчити еволюцію низки зоряних систем, визначити фізичні характеристики атмосфери Сонця, планет, деяких зірок. Гол. астрономічна обсерваторія стала гол. установою в СРСР із наземного забезпечення косміч. місії вітчизн. автоматичної станції до комети Галлея. У галузі наук про Землю розвинулися нові наук. напрями — абсолютна геохронологія, кристалохімія, рудоутворення. Фундаментальне значення мали праці з кристалохімії, теор. та регіональної мінералогії. Мор. гідрофізичний ін-т — єдина в СРСР спеціалізована н.-д. установа в галузі фізики океану — працював у Севастополі. На межі 1970—80-х рр. активізувалися дослідження в галузі геології океанів і морів із використанням н.-д. суден «Академік Вернадський», «Фаддей Беллінсгаузен», «Гідролог». АН УРСР стала визнаним центром у галузі матеріалознавства. Великий розвиток отримали фундаментальні й прикладні дослідження проблем зварювання і зварювального вир-ва; надтвердих матеріалів та вирощування високоміцних монокристалів. Принципово новими були роботи в галузі дослідження й використання електрогідравлічних явищ. Велике теор. і практичне значення мало вивчення проблем каталізу, органічного синтезу, хімії високомолекулярних сполук, електрохімії, неорганічної хімії, хімії води. Найважливішим результатом у галузі синтезу біологічно активних речовин стало створення та впровадження в мед. практику першого вітчизн. транквілізатора — феназепаму. Визнаними у світі стали розробки науковців АН УРСР в галузі нейрофізіології та мембранної біології; вивчення, систематики, екології, фізіології та біохімії різних груп мікроорганізмів. Була сформульована гіпотеза про осн. механізми канцерогенезу та розроблені нові методи профілактики й лікування ракових захворювань. Від 1970-х рр. почали розвиватися нові наук. напрями, зокрема водна токсикологія, мат. моделювання біологічних процесів у водоймах, екологічне прогнозування тощо.

Атомна енергетика була одним зі складників наук. зацікавлень низки колективів академії, які займалися розв'язанням фундаментальних міжгалузевих зав-

Академіки В. Глушков, Ю. Митропольський, М. Боголюбов обговорюють проблеми комп'ютеризації рівнянь математичної фізики. Київ, 1968.

дань. У ліквідації наслідків найбільшої техногенної та екологічної катастрофи, що сталася 26 квітня 1986 на Чорнобильській АЕС, практично від самого початку брали і досі беруть активну участь фахівці численних академічних підрозділів. Серед найважливіших завдань, до розв'язання яких долучилися вчені, — вивчення радіаційної ситуації навколо зруйнованого реактора та безпосередньо на ньому, участь у буд-ві укриття над ним та всім 4-м енергоблоком Чорнобильської АЕС, буд-во об'єкта «Укриття-2», вирішення проблем зони відчуження, поводження з радіоактивними відходами, проблеми виведення станції з експлуатації після її зупинки, різноманітні медико-біологічні проблеми, породжені аварією, передусім питання захисту здоров'я постраждалого населення, контроль та впровадження засобів дезактивації забруднених ґрунтів, вод і продуктів харчування тощо.

У 1960—80-х рр. гуманітарні й сусп. науки розвивалися не так бурхливо, як тех. і природничі, хоча тематика досліджень ставала більш різноплановою. Кількість науковців у цих сферах була значно меншою, дарма що постійно зростала. Водночас тоталітарна ідеологія створювала багато перешкод суспільствознавству. Респ. гуманітарні академічні установи, як вважали в Москві, мали досліджувати історію, літературу, мову відповідних республік, що фактично прирікало дослідження в Україні на провінціалізм, якого й досі вчені ще не спромоглися позбутися. А закінчення періоду недовгої «відлиги» в сусп-ві боляче вдарило по гуманітарних академічних ін-тах. За т. зв. пропаганду буржуазно-націоналістичних ідей 1972 група вчених-суспільствознавців була звільнена з академії. Знову почалося полювання на «українських буржуазних націоналістів», з'явилася низка праць із викриттям і тавруванням різноманітних «буржуазних теорій», тематика «боротьба з фальсифікаціями» вважалася перспективною.

Учені АН УРСР на захороненні «рудого лісу». Чорнобиль, 1986.

Проте науковцями була створена низка масштабних праць, зокрема унікальна 26-томна «*Історія міст і сіл Української РСР*» (1967—74), 4-томна «*Радянська енциклопедія історії України*» (1969—72), багатотомна «*Історія Української РСР*» (1977—79 — укр. мовою, 1981—85 — рос. мовою), низка праць з історії науки. У 1960—70-х рр. помітним явищем у культ. житті стали публікації академічного зібрання творів Т.Шевченка, 50-томного зібрання творів І.Франка, 12-томного зібрання творів Лесі Українки, 2-томного «Шевченківського словника». Значними подіями стали 6-томна «Історія українського мистецтва» (1966—68), 8-томна «Історія української літератури» (1967—71), 3-томна «*Археологія Української РСР*» (1971—75), 2-томне зібрання творів Г.*Сковороди* (1973), 3-томне зібрання творів Феофана *Прокоповича* (1980). Набирали сили лінгвістичні дослідження, був виданий 11-томний «Словник української мови» (1970—80), 6-томний «Українсько-російський словник». Кілька видань витримав багатотомний «Український радянський енциклопедичний словник». Істотно розширилися дослідження в археол. та екон. науках, філософії, соціології. Учені-правники брали активну участь у розробленні цивільного, кримінального та ін. кодексів УРСР, розробляли питання регулювання госп. відносин. Надзвичайно високою була лекторсько-популяризаторська і пропагандистська діяльність учених-суспільствознавців.

Крім виконання планової академічної роботи, науковцям доводилося приділяти час парт. і суспільно-корисній праці, зокрема, частими були поїздки до «підшефних» *колгоспів* на збирання врожаю.

За три десятиліття значно зросла чисельність дійсних членів та членів-кореспондентів АН УРСР. Вибори до академії відбувалися 14 разів: 1961, 1964, 1965, 1967, 1969, 1972, 1973, 1976, 1978, 1979, 1982, 1985, 1988 і 1990. Загалом у цей час академіками було обрано 213 осіб, членами-кореспондентами — 417; серед обраних найменше було учених-суспільствознавців. Зокрема, академіками стали О.Ахієзер, О.*Давидов* (обидва — теор. фізика), М.*Амосов* (хірургія), О.*Антонов* (літакобудування), Б.*Бабій* (історія д-ви і права УРСР), С.Брауде (радіоастрономія), О.*Галкін* (експериментальна фізика), В.Глушков (обчислювальна математика і техніка), В.Гутиря (хімія нафти), І.Дзеверін (теорія літератури), Ю.*Кондуфор* (історія СРСР), П.*Копнін*, В.*Шинкарук* (обидва — філософія), О.Кухтенко (тех. кібернетика), Ю.*Митропольський* (мат. фізика), І.Підоплічко (зоологія і палеонтологія), О.Погорєлов (геометрія), І.Походня (металургія), К.Ситник (ботаніка), А.*Скаба* (історія рад. сусп-ва), В.Скопенко (неорганічна хімія), М.*Супруненко* (історія), К.Терновий (патофізіологія), П.*Толочко* (археологія), П.Тронько (історія СРСР), О.*Шалімов* (фізіологія, медицина), М.Шамота (літературознавство), А.*Шлепаков* (всесвітня історія), І.*Юхновський* (теор. фізика), М.*Янгель* (механіка), К.Яцимирський (неорганічна хімія) та ін. 1990 була поновлена практика обрання іноз. членів академії (обрано 6 осіб, серед них Б.Гаврилишина (наук. менеджмент), В.Гайка (фізика твердого тіла), Й.Германна (стародавня історія), О.Пріцака (сходознавство)).

Співробітники Інституту археології АН УРСР оглядають археологічні знахідки з давнього кургану біля Каховки. Зліва направо: П. Толочко, А. Лєсков, директор інституту Ф. Шевченко. Київ, 1970.

Значно зросла кількість друкованих монографій і колективних праць. Потужно працювало вид-во АН УРСР (1964 було переймен. на вид-во «Наукова думка»). Крім існуючих періодичних та серійних видань, були засновані журнали «Химическая технология», «Порошковая металлургия», «Кибернетика», «Физико-химическая механика материалов», «Теоретическая и экспериментальная химия», «Гидробиологический журнал», «Цитология и генетика», «Вестник зоологии», «Мовознавство», «Управляющие системы и машины», «Физика низких температур», «Геофизический журнал», «Минералогический журнал», «Сверхтвердые материалы», «Электронное моделирование», «Химия и технология воды», «Криобиология» та ін. Деякі видання гуманітарного циклу, що почали виходити в 1960-х рр., 1972—73 з ідеологічних причин були закриті, зокрема «Історіографічні дослідження в Українській РСР», «Український історико-географічний збірник».

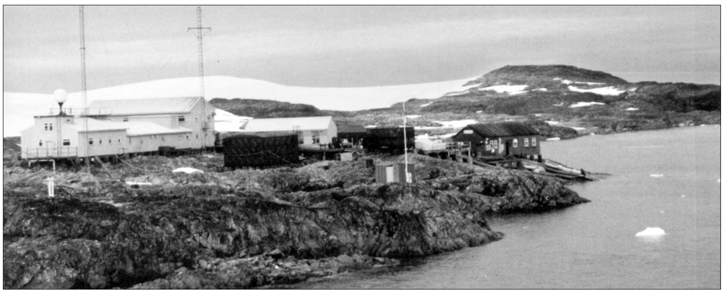

Науково-дослідна антарктична станція «Академік Вернадський», передана Україні Британським Арктичним товариством в 1996.

Академія наук незалежної України (із 1991). Із проголошенням незалежності України почався новий етап в історії академії. На поч. 1990-х рр. стало зрозуміло, що вся система потребувала змін, і навколо проблем організації науки та розвитку АН України розгорнулись дискусії. Найважливішою проблемою стало вироблення принципу організації академії. Першорядного значення для утвердження її статусу як гол. наук. установи незалежної д-ви і перебудови її діяльності відповідно до нових завдань набуло затверджене указами Президента України від 20 січня 1992 «Про забезпечення діяльності та розвитку Академії наук України» та від 22 березня 1994 «Про державну підтримку наукової діяльності Академії наук України» правове визнання її вищою держ. наук. орг-цією України, яка одержала статус нац. установи. Указом Президента України від 10 березня 2000 «Про додаткові заходи щодо державної підтримки Національної академії наук України» було визначено ключові завдання академії на сучасному етапі. Основні з них — участь у формуванні держ. політики у сфері наук. та науково-тех. діяльності, концентрація зусиль на досягненні світ. рівня фундаментальних і прикладних досліджень, пріоритетних напрямах наук, а також посиленні впливу їхніх результатів на інноваційний розвиток економіки, освіти та к-ри в Україні, підготовка наук. кадрів, сприяння інтеграції вітчизн. інтелектуального потенціалу у світ. наук. простір. В ухваленому ВР України 7 лютого 2002 Законі України «Про особливості правового режиму діяльності Національної академії наук України, галузевих академій та статусу їх майнового комплексу» вперше на законодавчому рівні утверджено загальнодерж. статус НАН України як вищої держ. наук. орг-ції України, яка організовує і здійснює фундаментальні та прикладні наук. дослідження, а також координує проведення фундаментальних досліджень із проблем природознавства, тех. і соціогуманітарних наук у наук. установах та орг-ціях України.

Відповідно до законодавства функціонування НАН України ґрунтується на всебічній підтримці її статутної діяльності д-вою, безстроковій та безоплатній передачі в користування академії без зміни форми держ. власності всього потужного академічного майнового комплексу, створеного з часу заснування цієї установи. Фінансування наук. досліджень академії здійснюється із Держ. бюджету України за окремим рядком і поступово зростає, що на поч. 21 ст. дало змогу перейти від стратегії «виживання» до цілеспрямованого розвитку.

Водночас законодавче визнання високого держ. статусу НАН України, її особливої ролі як загальнонац. інтелектуального центру реалізовано в розвиткові внутр. самоврядності академії як наук. корпорації, що полягає в самостійному визначенні тематики досліджень, своєї структури, вирішенні науково-орг., госп., кадрових питань, здійсненні міжнар. зв'язків.

Ухвалені заг. зборами нові статути академії (1992 і 2002, зі змінами 2003), положення про секції, відділення й установи (1992, 1998, 2002) відображають важливі зміни у внутр. житті наук. установ, свідчать про зростання впливу вчених на формування й реалізацію наук. політики, розвиток економіки країни, духовної к-ри укр. народу.

Хоча в 1990-х рр. відбулося значне кількісне скорочення кадрового потенціалу, в умовах складної сусп. трансформації, НАН України вдалося вийти із кризи. Далі розвиваються традиції відомих далеко за межами України наук. шкіл. Із метою розвитку новітніх наук. напрямів та адаптації до сучасних ринкових відносин здійснено глибоку переорієнтацію напрямів досліджень. За рахунок внутр. резервів проведено реорганізацію мережі установ і наук. підрозділів, а також перехід на нові принципи їх базового фінансування. При цьому низку підрозділів було ліквідовано, установи науково-тех. характеру переведено на повний або частковий госпрозрахунок. Водночас до складу НАН України були передані потужні н.-д. центри, які раніше працювали на

Президент України Л. Кучма на зустрічі з ученими Академії наук України в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського. Київ, 1998.

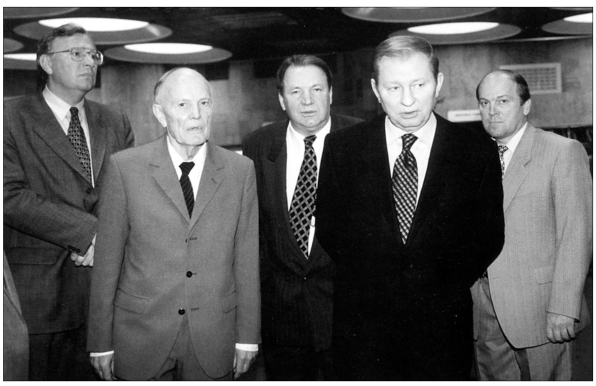

енергетичний та оборонний комплекси СРСР. Значна частина установ і їхніх структурних підрозділів тепер має подвійне підпорядкування — НАН України та галузевим мін-вам і відомствам.

Відповідно до Статуту НАН України, затвердженого 2002, зі змінами 2003, найвищим органом НАН України є заг. збори, що складаються з дійсних членів та членів-кореспондентів НАН України. У заг. зборах із правом дорадчого голосу можуть брати участь іноз. члени НАН України, керівники наук. установ НАН України та представники наук. громадськості.

Незмінним президентом НАН України з 1962 є Б.Патон. Віце-президентами з 1993 обиралися В.Бар'яхтар, П.*Костюк*, П.Толочко, А.*Шпак* (із 1998 — 1-й віце-президент), А.Шидловський, В.Походенко, І.*Курас*, А.Наумовець, В.*Геєць*, В.*Литвин*. На посаді гол. вченого секретаря працювали А.Шпак, А.Загородній.

Академія має у своїй структурі Президію НАН України, секції, відділення з галузей наук, регіональні наук. центри, а також установи НАН України. Осн. ланкою структури НАН України є НДІ та прирівняні до них ін. наук. установи (обсерваторії, ботанічні сади, заповідники, б-ки тощо.). Секція НАН України є колегіальним координаційним органом НАН України, який об'єднує відповідні відділення наук та окремі установи НАН України для вирішення найважливіших загальноакадемічних наук. і науково-тех. проблем міждисциплінарного характеру. Відділення НАН України об'єднує за відповідними галузями та напрямами наук членів НАН України, наук. установи НАН України та всіх наук. працівників установ НАН України, які входять до відділення. Відділення НАН України створюються з метою визначення пріоритетних напрямів і тематики фундаментальних та прикладних досліджень, їх всебічного обговорення, підготовки експертних висновків у відповідній галузі науки, організації досліджень із цих напрямів та оцінки їх результатів, координації фундаментальних досліджень у відповідній галузі наук. Постійно відбувається вдосконалення структури академії та мережі її установ відповідно до потреб науки і соціально-екон. розвитку д-ви.

В НАН України станом на 1 січня 2010 функціонували 329 установ у складі 3-х секцій. Секція фізико-тех. і мат. наук об'єднує 8 відділень — математики (8 установ); інформатики (18 установ); механіки (12 установ); фізики та астрономії (27 установ); наук про Землю (32 установи); фізико-тех. проблем матеріалознавства (62 установи); фізико-тех. проблем енергетики (28 установ); ядерної фізики й енергетики (14 установ). Секція хімічних і біологічних наук працює у складі 3-х відділень: хімії (32 установи); біохімії, фізіології та молекулярної біології (15 установ); заг. біології (30 установ). Секція сусп. і гуманітарних наук складається із 3-х відділень: економіки (16 установ); історії, філософії та права (25 установ); літератури, мови й мистецтвознавства (10 установ).

В академії діють 6 регіональних наук. центрів подвійного з Мін-вом освіти і науки України підпорядкування: Донец. (Донецьк, голова — В.Шевченко), Зх. (Львів, голова З.Назарчук), Пд. (Одеса, голова С.Андронаті), Пн.-Сх. (Харків, голова — В.Семиноженко), Придніпровський (Дніпропетровськ, голова — А.Булат), Крим. (*Сімферополь*, в. о. голови — М.Багров) та Інноваційний центр по м. Києву.

НАН України докладає чимало зусиль для розвитку міжнар. наук. зв'язків, інтеграції у світ. наук. співтовариство. Установи академії беруть активну участь у виконанні спільних дослідних робіт за прямими двосторонніми угодами з наук. орг-ціями зарубіжжя, а також за грантами багатьох міжнар. фондів і програм. Укладено угоди й установлено прямі творчі контакти з академіями наук та ін. наук. центрами понад 50-ти країн Європи, Азії, Америки. 2003 НАН України стала ініціатором заснування Міжнар. асоціації академій наук, яка нині об'єднує нац. академії наук, провідні наук. центри, ун-ти та наук. фонди країн *Співдружності Незалежних Держав* і В'єтнаму. НАН України набула повноправного членства в таких авторитетних міжнар. орг-ціях, як Міжнар. академічний союз, Союз європ. академій, бере участь у роботі понад 20-ти авторитетних міжнар. орг-цій — ЮНЕСКО, Всесвітньої організації охорони здоров'я, Міжнародного агентства з атомної енергії та ін.

Досягнення, які має НАН України, надзвичайно вагомі. Тривають позитивні зрушення в організації та здійсненні наук. пошуку в найважливіших пріоритетних напрямах. За тими з них, що визначають світ. рівень розвитку науки, сформовано програми фундаментальних досліджень відділень академії та комплексні програми міждисциплінарних досліджень. Вагоме значення для розв'язання широкого спектра проблем мають також результати низки програм прикладної спрямованості. Зусилля вчених зосереджені, зокрема, на вивченні властивостей наноматеріалів, сенсорних систем, проблем водневої енергетики, розв'язанні проблем мінерально-сировинної бази, ресурсу й безпеки експлуатації конструкцій, машин і споруд, новітніх медико-біологічних проблем, пов'язаних з охороною здоров'я та довкілля. Розвиваючи інноваційні традиції, установи академії збільшують обсяги виконання госп. договорів і контрактів із вітчизн. й іноз. замовниками. Важливим напрямом є також участь наук. колективів у роботі технологічних парків, науково-тех. експертиза їхніх інноваційних проектів. Позитивний вплив на розвиток високотехнологічних галузей вир-ва мають розроблені за ініціативою НАН України держ. цільові науково-тех. програми.

Вагомий внесок упродовж останніх двох десятиліть зробила академічна наука у розбудову вітчизн. гуманітарної сфери. Зусилля вчених-суспільствознавців спрямовуються на вивчення проблем і перспектив соціально-екон. та політико-правового розвитку України, піднесення інтелектуального і духовного потенціалу, модернізацію сфер науки, освіти, управління.

Вибори до НАН України відбувалися 1991, 1992, 1994, 1995, 1997, 2000, 2003, 2005, 2007 і

2009. Значно зросла частка членів академії — суспільствознавців. Серед ін. дійсними членами НАН України були обрані О.Возіанов (хірургія, урологія), В.Геєць (макроекономіка), В.Горбулін (інформаційні технології і стратегічна безпека), І.*Дзюба* (літературознавство), В.Єремєєв (океанологія), М.*Жулинський* (укр. література), Я.*Ісаєвич* (культурологія), С.Комісаренко (патофізіологія, імунологія), О.Костюк (мистецтвознавство), В.*Кремень*, Л.*Губерський*, М.*Попович* (усі — філософія), І.Курас (політологія), М.Кучеренко (радіаційна біохімія), В.Литвин (новітня історія України), О.Лук'янова (педіатрія), О.С.*Онищенко* (культурологія), С.*Пирожков* (демографія), А.Ромоданов (нейрохірургія), В.Семиноженко (матеріалознавство, надпровідні матеріали), В.*Смолій* (історія України), Ю.*Шемшученко* (право), А.Шпак (матеріалознавство) та ін. Іноз. членами НАН України, зокрема, стали О.Біланюк (фізика), П.Вітерспун (гідрогеологія та інженерна геологія), П.Вольпе (молекулярна біологія), А.*Жуковський* (історія к-ри), Б.Закман (молекулярна фізіологія), І.-С.*Коропецький* (історія екон. думки), М.Мозер (мікологія), М.*Мушинка* (фольклористика), Я.*Пеленський*, О.*Субтельний* (обидва — історія України), Р.Ролле (археологія), Дж.Ротблат (фізика), Л.Рудницький (літературознавство), Є.Семенов (філософія), В.Сойфер (генетика), Дж.Сорос (економіка, фінанси), К.Фурукава (фізична хімія) та ін.

Від 1991 з року в рік зростає друкована продукція науковців НАН України. Нині не лише ін-ти, а й структурні підрозділи ін-тів мають свої періодичні та серійні видання.

Президенти. 27 листопада 1918 відбулися установчі Загальні збори УАН, на яких першим президентом академії обрано В.Вернадського. 1919—21 обов'язки президента виконував О.Левицький. Далі президентами академії обиралися М.Василенко (1921—22), О.Левицький (1922), В.Липський (1922—28), Д.Заболотний (1928—29), О.Богомолець (1930—46), О.Палладін (1946—62). Із 1962 президентом академії є Б.Патон.

Члени НАНУ.

Таблиця 1. Кількість обраних (у 1918 — призначених) дійсних членів, членів-кореспондентів та іноземних членів НАН України (за роками проведення виборів).

Рік	Дійсні члени	Члени-кореспонденти	Іноземні члени
1918	12 (призначені)	-	-
1919	14	-	-
1920	8	-	-
1921	8	-	-
1922	7	-	-
1923	2	-	-
1924	4	-	3
1925	14	11	-
1926	4	5	1
1927	5	1	-
1928	1	-	-
1929	33	-	-
1930	3	-	-
1934	9	17	
1939	30	60	-
1943	1	-	-
1945	15	18	-
1948	25	28	-
1950	1	-	-
1951	19	35	-
1953	-	1	-
1957	12	22	-
1958	2	13	-
1961	17	24	-
1964	11	18	-
1965	4	10	-
1967	23	46	-
1969	10	27	-
1972	13	35	-
1973	12	22	-
1976	8	25	-
1978	21	42	-
1979	13	23	-
1982	14	27	-
1985	16	24	-
1988	26	41	-
1990	25	53	6
1991	4	20	10
1992	33	72	38
1994	-	-	18
1995	16	39	9
1997	18	40	10
2000	9	45	33
2003	20	51	12
2004	1	-	-
2006	26	73	-
2009	30	73	14
2010	2	2	-

За станом на 1 січня 2010 до складу НАН України входили 201 дійсний член (академік), 371 член-кореспондент та 123 іноз. члени. Заг. кількість працюючих в НАН України станом на 1 січня 2010 складала 43 066 осіб, у т. ч. 19 782 наук. працівники, серед них — 2619 д-рів наук і 8200 канд. наук. Середній вік наук. працівників становив 51,3 року, д-рів наук — 62 роки, канд. наук — 51,1 року.

Наук. здобутки значного числа вчених академії в різний час відзначені Сталінськими преміями, Ленінськими преміями, преміями ім. Ленінського комсомолу, Держ. преміями України в галузі науки і техніки, Нац. преміями України ім. Т.Шевченка, академічними преміями; держ. нагородами та почесними званнями. Багато науковців є почесними членами багатьох іноз. академій наук, почесними професорами численних вітчизн. і закордонних навч. закладів.

Наукові школи. В академії сформувалося чимало наукових шкіл, серед них найвідомішими є школи М.Боголюбова (мат. фізика, статистична фізика, квантова теорія поля і теорія елементарних частинок; дочірні школи — Ю.Митропольського і Г.Писаренка); В.Глушкова (кібернетика й обчислювальна техніка); М.Грушевського (історія України, етнологія); О.Динника (теорія пружності, буд. та гірнича механіка; дочірні школи — Г.Савіна та Г.Павленка); А.Думанського (колоїдна хімія); Д.Зерова (ботаніка); Г.Курдюмова (металознавство; дочірні школи — В.Гріднєва, В.Трефілова); Є. та Б. Патонів (зварювання, нові матеріали і технології); Л.Писаржевського (електронна хімія; дочірня школа — О.Бродського), Г.Проскури (гідро- та аеромеханіка), Г.Савіна (механіка суцільного середовища; дочірні школи — О.Гузя, В.Панасюка, Я.Підстригача);

Будинок Великої конференц-зали Національної академії наук України. Фото 2010.

С.Серенсена (механіка деформованого твердого тіла); К.Симінського (механіка деформованого твердого тіла), К.Синельникова (фізика і техніка прискорювачів, вакуумна техніка, фізичне матеріалознавство, фізика плазми і проблема керованого термоядерного синтезу; дочірні школи — Я.Файнберга та В.*Іванова*); М.Стражеска (терапія); В.Філатова (офтальмологія); харків. школа кріогеніки (Л.Шубников, Б.*Лазарєв*; дочірні школи — Б.*Вєркіна* та О.Галкіна); харків. школа теор. фізики (Л.Ландау; фізика твердого тіла, ядерна фізика, квантова електродинаміка, фізика плазми, заг. термодинаміка, астрофізика; дочірні школи — О.Ахієзера (дочірні школи — В.Бар'яхтара, О.*Ситенка*, Я.Файнберга, напрям досліджень — фізика високих енергій та елементарних частинок, фізика плазми, статистична фізика, фізика твердого тіла, магнетизм); І.Ліфшиця, напрям досліджень — теорія твердого тіла) та ін.

Таблиця 2. Динаміка чисельності штатних працівників НАН України.

Рік	Всього	У тому числі зі статусом «науковий співробітник»
1918	12	12
1919, березень	близько 500	*
1919, квітень	близько 800	*
1920	близько 1000	*
1921, січень	137 (після скорочення штатів)	*
1921, грудень	606	*
1922, січень	149 (після скорочення штатів)	*
1923	117 (після скорочення штатів)	82
1924	160	*
1928	190	*
1931	242	*
1933	469	*
1936	1 098	*
1937	близько 1 700	*
1938	1 832	668
1939	2 064	772
1940	2 606	972
1941, травень	3 092	1 866
1945, січень	965	*
1945, грудень	близько 1 400	*
1959	11 790	2681
1962	12 500	4419
1989	майже 90 000	близько 18 700
1993	близько 69 000	близько 16 600
2000	близько 34 500	близько 12 600
2007	близько 39 300	близько 18 900
2010	близько 43 100	близько 19 800

* дані не встановлено.

Премії. НАН України за видатні наук. роботи й досягнення встановлені премії імені видатних учених України: ім. М.Амосова — у галузі кардіо- та судинної хірургії і трансплантології (Відділення біохімії, фізіології і молекулярної біології); у галузі біокібернетики, проблем штучного інтелекту та розробки нових інформаційних технологій (Відділення інформатики); ім. О.Антонова — у галузі тех. механіки та літакобудування (Відділення механіки); ім. М.Барабашова — у галузі фізики планет, зірок і галактик (Відділення фізики і астрономії); ім. М.Боголюбова — у галузі математики і теор. фізики (Відділення математики); ім. О.Богомольця — у галузі фізіології та патофізіології (Відділення біохімії, фізіології і молекулярної біології); ім. С.Брауде — у галузі радіофізики та радіоастрономії (Відділення фізики і астрономії); ім. О.Бродського — у галузі теорії хімічної будови, кінетики й реакційної здатності (Відділення хімії); ім. М.Василенка — у галузі д-ви і права України (Відділення історії, філософії та права); ім. В.Вернадського — у галузі геології і геохімії; ім. Б.Вєркіна — у галузі фізики й техніки низьких температур (Відділення фізики і астрономії); ім. Д.Волкова — у галузі теорії ядра та фізики високих енергій (Відділення ядерної фізики та енергетики); ім. С.Гершензона — у галузі молекулярної біології, молекулярної генетики й молекулярної біофізики (Відділення біохімії, фізіології і молекулярної біології); ім. В.Глушкова — у галузі кібернетики, заг. теорії обчислювальних машин і систем (Відділення інформатики); ім. М.Грушевського — у галузі істор. україністики та соціології (Відділення історії, філософії та права); ім. О.Давидова — у галузі теор. й біологічної фізики (Відділення фізики і астрономії); ім. О.Динника — у галузі механіки і машинобудування (Відділення механіки); ім. М.Доброхотова — у галузі металургії та матеріалознавства (Відділення фізико-тех. проблем матеріалознавства); ім. А.Дородніцина — у галузі комп'ютерної математики та обчислювальної техніки (Відділення інформатики); ім. Д.Заболотного — у галузі мікробіології, вірусології, епідеміології (Відділення біохімії, фізіології і молекулярної біології); ім. Р.Кавецького — у галузі експериментальної онкології (Відділення біохімії, фізіології і молекулярної біології); ім. Г.Карпенка — у галузі фізико-хімічної механіки матеріалів та матеріалознавства (Відділення фізико-технічних проблем матеріалознавства); ім. А.Кіпріанова — у галузі органічної хімії, хімії високомолекулярних сполук і хімічної технології (Відділення хімії); ім. Ф.Колесси — у галузі укр. фольклористики, етнології, народознавства та музикології (Відділення літератури, мови та мистецтвознавства); ім. В.Комісаренка — у галузі патофізіології й ендокринології (Відділення біохімії, фізіології і молекулярної біології); ім. М.Костомарова — у галузі історії та істор. джерелознавства (Відділення історії, філософії та права); ім. М.Крейна — у галузі функціонального аналізу й теорії функцій (Відділення математики); ім. М.Крилова — у галузі нелінійної механіки та прикладної математики (Відділення математики); ім. А.Кримського — у галузі сходознавства (Відділення історії, філософії та права); ім. Г.Курдюмова — у галузі фізики металів і фізичного матеріалознавства (Відділення фізики і астрономії); ім. М.Лаврентьєва — у галузі математики (Відділення математики); ім. В.Лашкарьова — у галузі фізики напівпровідників та напівпровідникового приладобудування (Відділення фізики і астрономії); ім. С.Лебедєва — у галузі обчислювальної техніки, приладобудування й створення засобів та систем автоматизації та управління (Відділення фізико-тех. проблем енергетики, Відділення інформатики); ім. О.Лейпунського — у галузі ядерної енергетики (Відділення ядерної фізики та енергетики); ім. І.Мечникова — у галузі мікробіології, імунології та геронтології (Відділення біохімії, фізіології і молекулярної біології); ім. В.Михалєвича — у галузі інформатики, теорії оптимізації і системного аналізу (Відділення інформатики); ім. Н.Моргуліса

— у галузі фізики поверхні та фізичної і наноелектроніки (Відділення фізики і астрономії); ім. З.Некрасова — у галузі металургії (Відділення фізико-тех. проблем матеріалознавства); ім. М.Остроградського — у галузі математики та мат. проблем механіки (Відділення математики); ім. О.Палладіна — у галузі біохімії та молекулярної біології (Відділення біохімії, фізіології і молекулярної біології); ім. Є.Патона — у галузі створення нових металевих матеріалів та методів їх обробки (Відділення фізико-тех. проблем матеріалознавства); ім. С.Пекаря — за видатні роботи в галузі теорії твердого тіла (Відділення фізики і астрономії); ім. Г.Писаренка — у галузі міцності матеріалів і конструкцій (Відділення механіки); ім. Л.Писаржевського — у галузі хімії й хімічної технології (Відділення хімії); ім. О.Погорєлова — у галузі геометрії і топології (Відділення математики); ім. О.Потебні — у галузі мовознавства, філософії, мови й нар. творчості (Відділення літератури, мови та мистецтвознавства); ім. А.Прихотько — у галузі лазерної фізики, оптики та кристалографії (Відділення фізики і астрономії); ім. Г.Проскури — у галузі енергетики (Відділення фізико-тех. проблем енергетики); ім. М.Птухи — у галузі економіки і демографії, демографічної статистики (Відділення економіки); ім. І.Пулюя — у галузі прикладної фізики (Відділення фізики і астрономії); ім. Л.Симиренка — у галузі садівництва, дендробіології та квітникарства (Відділення заг. біології); ім. К.Синельникова — у галузі ядерної фізики (Відділення ядерної фізики та енергетики); ім. М.Стражеска — у галузі лікування внутр. хвороб, кардіології (Відділення біохімії, фізіології і молекулярної біології); ім. С.Субботіна — у галузі геофізики, гідрофізики, наук. приладобудування, метрології та фізики атмосфери (Відділення наук про Землю); ім. С.Тимошенка — у галузі теор. і прикладної механіки (Відділення механіки); ім. В.Толубинського — у галузі теплофізики й теплотехніки (Відділення фізико-тех. проблем енергетики); ім. В.Трефілова — у галузі фізики міцності і пластичності матеріалів (Відділення фізико-тех. проблем матеріалознавства); ім. М.Туган-Барановського — у галузі економіки (Відділення економіки); ім. П.Тутковського — у геології, географії, океанології, геоекології, кліматології та метеорології (Відділення наук про Землю); ім. Є.Федорова — у галузі теор. і прикладної астрономії (Відділення фізики і астрономії); ім. І.Франка — у галузі філології, етнології та мистецтвознавства (Відділення літератури, мови та мистецтвознавства); ім. І.Францевича — у галузі фізичного матеріалознавства (Відділення фізико-тех. проблем матеріалознавства); ім. М.Холодного — у галузі ботаніки, фізіології та екології рослин (Відділення заг. біології); ім. В.Хрущова — у галузі електроенергетики й електротехніки (Відділення фізико-тех. проблем енергетики); ім. Д.Чижевського — у галузі філос. наук (Відділення історії, філософії та права); ім. І.Шмальгаузена — у галузі зоології, морфології, філогенії, екології тварин і біоніки (Відділення заг. біології); ім. Ф.Шміта — у галузі мистецтвознавства й культурології (Відділення літератури, мови та мистецтвознавства); ім. Л.Шубникова — у галузі експериментальної фізики (Відділення фізики і астрономії); ім. В.Юр'єва — у галузі генетики і створення нових методів акліматизації, більш високоврожайних сортів с.-г. к-р та високопродуктивних порід тварин (Відділення заг. біології); ім. М.Янгеля — у галузі прикладної і тех. механіки й ракетно-косміч. техніки (Відділення механіки); ім. Ф.Яновського — у галузі терапії, клінічної бактеріології та імунології (Відділення біохімії, фізіології і молекулярної біології).

Нагороди. Найвищою відзнакою НАН України є Золота медаль імені В.Вернадського — присуджується щорічно до дня народження акад. В.Вернадського (12 березня) двом ученим — одному вітчизняному і одному зарубіжному, заснована 2003. Відомчими заохочувальними відзнаками працівників НАН України є «За наукові досягнення», «За професійні здобутки», «За сприяння розвитку науки», «За підготовку наукової зміни», відзнака для молодих учених «Талант, натхнення, праця».

Архівний фонд НАН України налічує понад 1 млн одиниць зберігання за період 5 ст. — поч. 21 ст. і є складовою частиною Нац. архів. фонду. Гол. архів. підрозділом у системі НАН України з питань формування, обліку, зберігання й використання документів є Ін-т архівознавства НБУВ (створений 1968). Фондоутримувачами Архів. фонду НАН України із правом постійного зберігання документів є Ін-т архівознавства та Ін-т рукопису НБУВ, відділ рукописів Львів. наук. б-ки ім. В.Стефаника, відділ рукописних фондів і текстології Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка, відділ фольклористики Ін-ту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського, наук. архів Ін-ту археології, музеї та музейні кімнати установ НАН України. Наук. архіви Президії НАН України та її установ утримують документи тимчасово, до їх передачі на постійне зберігання до Ін-ту архівознавства НБУВ.

Президент НАН України акад. Б. Патон та директор Інституту історії України НАН України акад. В. Смолій під час святкування 70-річчя Інституту історії України. Київ, 2007.

Путівник: Архівні фонди установ Національної академії наук України: Путівник. К., 2008.

Офіц. веб-портал НАН України: http://www.nas.gov.ua. Офіц. веб-сайти мають майже всі н.-д. установи НАН України.

Дж.: Історія Академії наук України: 1918—1923: Документи і матеріали. К., 1993; Історія Національної академії наук: 1924—1928: Документи і матеріали. К., 1998; Історія Національної академії наук: 1929—1933: Документи і матеріали. К., 1998; Історія Національної академії наук України: 1918—1933: Науково-довідковий апарат. К., 2002; Історія Національної академії наук: 1934—1937: Документи і матеріали. К., 2003; Історія Національної академії наук: 1938—1941: Документи і матеріали. К., 2003; Історія Національної академії наук: 1941—1945: Документи і матеріали, ч. 1—2. К., 2007; Історія Національної академії наук: 1946—1950: Документи і матеріали, ч. 1—2. К., 2008.

Бібліогр.: Каталог видань Української Академії наук: 1918—1930. Чикаго, 1966; Видання Академії наук УРСР (1919—1967): Суспільні науки: Бібліографічний покажчик. К., 1969; Видання Академії наук УРСР (1919—1967): Фізико-технічні та математичні науки: Бібліографічний покажчик. К., 1970.

Літ.: *Грушевський М.* Три академії. В кн.: «Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва», зб. 1. К., 1930; *Артемський А.* Що таке Всеукраїнська академія наук. К., 1931; *Полонська-Василенко Н.* Українська академія наук: Нарис історії, ч. 1—2. Мюнхен, 1955—58 (перевидання — К., 1993); Історія Академії наук Української РСР, кн. 1—2. К., 1967; *Немошкаленко В. та ін.* Академія наук Української РСР (до 50-річчя заснування). К., 1969; *Терлецький В.* Академія наук Української РСР (1919—1969). К., 1969; *Ладивір І.* Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною. К., 1970; Академія наук Української РСР сьогодні. К., 1977; История Академии наук Украинской ССР. К., 1979; *Тонкаль В. та ін.* Академія наук Української РСР. К., 1979; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Академия наук Украинской ССР. К., 1983, 1986; *Байдаков В. та ін.* Наукові центри АН УРСР. К., 1987; *Шпак А., Цемко В.* Академия наук Украинской ССР: История и современность. К., 1990; Про поновлення в складі Академії наук України вчених, необгрунтовано виключених з Академії наук України в 30—40-і роки. «Вісник АН України», 1992, № 7; Академія наук України: Персональний склад. К., 1993; *Сохань П. та ін.* М.С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. К., 1993; *Храмов Ю. та ін.* Рання історія Академії наук України: 1918—1921. К., 1993; Історія Академії наук України: 1918—1993. К., 1994; Історія Академії наук України (1918—1993). К., 1994; До 80-річчя Національної академії наук України: Фотоальбом. К., 1998; Международная ассоциация академий наук и развитие интеграции в сфере науки. К., 1998; Національна академія наук України: Персональний склад: 1918—1998. К., 1998; Члени-засновники Національної академії наук України. К., 1998; *Кульчицький С. та ін.* Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті: 1918—1998. К., 2000; Международная ассоциация Академий наук: 10 лет спустя. (Хроника, размышления). К., 2003; Національна академія наук України: Персональний склад: 1918—2003. К., 2003; Статут Національної академії наук України: Затверджено загальними зборами НАН України 5 квітня 2002 р. Зміни та доповнення, затверджені Загальними зборами 15 травня 2003 р. К., 2003; *Ситник К., Шмиговська В.* Володимир Вернадський і Академія. К., 2006; Національна академія наук України: Персональний склад: 1918—2008. К., 2008; Національна академія наук України: 1918—2008: До 90-річччя від дня заснування. К., 2008.

А.П. Шпак, О.В. Юркова.

Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури. Київ, Вознесенський узвіз, 20 (колишня Київська духовна семінарія). Архітектор Є. Єрмаков. 1888. Фото 2010.

НАЦІОНА́ЛЬНА АКАДЕ́МІЯ ОБРАЗОТВО́РЧОГО МИСТЕ́ЦТВА І АРХІТЕКТУ́РИ (НАОМА) — спадкоємиця *Української академії мистецтва*, заснованої 1917 з ініціативи видатних державників, діячів культури, науки й мистецтва, зокрема голови *Української Центральної Ради* акад. М.*Грушевського*, учених Д.*Антоновича*, Г.*Павлуцького*; художників В. та Ф. Кричевських (див. В.*Кричевський*, Ф.*Кричевський*), М.*Бойчука*, О.*Мурашка*, Г.*Нарбута*, М.*Бурачека*, М.Жука, А.Маневича.

1924 академія змінила назву на Київ. держ. худож. ін-т. 1992 дістала назву Академія образотворчого мист-ва і арх-ри, яка 1997 акредитована за 4-м рівнем освіти, а 11 вересня 2000 отримала статус національної.

НАОМА є провідним багатопрофільним вищим навч. закладом України, який готує фахівців з живопису, скульптури, графіки, арх-ри, реставрації та мистецтвознавства. Гол. принципом виховання художників в академії було і є навчання фаху в індивідуальних навчально-творчих майстернях. Кер-во майстернями здійснювали та здійснюють видатні митці-педагоги.

Тут на викладацькій роботі працювали славетні митці й мистецтвознавці. Серед них: П.*Альошин*, Ю.*Асєєв*, П.*Білецький*, В.*Бородай* (1966—73 — ректор), О.*Вербицький*, І.*Врона*, М.Вронський, П.Говдя, С.Григор'єв (1951—56 — ректор), С.Грош, М.*Дерегус*, А.Добровольський, М.Жук, В.*Заболотний*, В.*Касіян*, М.Катернога, Є.Катонін, В.Костецький, П.Костирко, М.Лисенко, І.Макогон, О.Малишенко, А.*Петрицький*, Л.Сак, І.Севера, О.Тищенко, К.*Трохименко*, О.Шовкуненко, Т.*Яблонська*, Г.*Якутович*.

У 1960—80-ті рр. сюди на викладацьку роботу прийшли тепер відомі фахівці В.Баринова-Кулеба, О.Басанець, В.Бистряков, Ю.Бондаренко (зав. кафедри рисунка), В.Виродова-Готьє, Т.Голембієвська, В.Гурін (зав. кафедри живопису), В.Забашта (керівник майстерні пейзажного живопису), М.Криволапов (зав. кафедри теорії та історії мист-ва), В.Лихолат (зав. кафедри архіт. проектів), Л.Міляєва, Л.Прибєга (від 1993 проректор з наук. роботи), О.Седак, Л.Скорик (керівник майстерні архіт. ф-ту), М.Стороженко (керівник майстерні монументального живопису і храмової к-ри), Л.Філенко Ю.Химич, А.Чебикін (керівник майстерні вільної графіки, від 1989 — ректор), Н.Чмутіна, В.Чеканюк (зав. кафедри архіт. проектування), І.Шпара — президент Нац. спілки архітекторів України, дійсний член *Академії мистецтв України* (керівник майстерні архіт. ф-ту) та ін.

Меморіальна дошка на честь засновників Академії мистецтва України. Встановлена на фасаді Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури 1992. Фото 2010.

Серед викладацького загалу нової генерації 1990—2010 рр. — А.Блудов, Ф.*Гуменюк* (керівник майстерні істор. живопису), А.Зорко, Ю.Майстренко, О.Пламеницька, А.Твердий, А.Яланський (декан факультету живопису) та ін.

Зміна викладацьких кадрів поповнюється, гол. чин., випускниками цього вищого навч. закладу. В академії сформована цілісна система аспірантури та асистентури-стажування. В аспірантурі здійснюється підготовка науковців з мистецтвознавства, теорії та історії арх-ри й реставрації пам'яток арх-ри. Діяльність асистентури-стажування спрямована на підготовку фахівців вищої кваліфікації зі спеціальностей: живопис, графіка, скульптура, арх-ра.

З часу створення Укр. академія мист-ва виховала бл. 7 тис. високопрофесійних живописців, скульпторів, графіків, архітекторів, мистецтвознавців, реставраторів та ін. фахівців.

Літ.: Українська академія мистецтва: Історія і сучасність: Живопис, графіка, скульптура, архітектура. К., 1997; Духовна семінарія. В кн.: Звід пам'яток історії та культури України: Київ, кн. 1, ч. 1. К., 1999; Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури: Довідково-інформаційне видання. К., 2002; Українська академія мистецтва: Професори НАОМА (1917—2007). К., 2008.

Р.І. Бондаренко.

НАЦІОНА́ЛЬНА АСОЦІА́ЦІЯ УКРАЇНОЗНА́ВЦІВ (НАУ) — громад. орг-ція культурно-освіт. напряму, створена з метою сприяння розвиткові *українознавства* в Україні та зарубіжжі. Постала в жовтні 1989 з ініціативи колективів наук. установ АН УРСР, вищих навч. закладів, творчих спілок і громад. орг-цій УРСР як респ. орг-ція українознавців. Сучасну назву отримала 1999.

НАУ підтримує постійні контакти з Міжнар. асоціацією україністів (МАУ; див. *Міжнародна асоціація україністів та міжнародні конгреси україністів*) й науковими ін-тами, культ., творчими спілками, т-вами, держ. органами; здійснює наук. дослідження спільно з ученими, діячами к-ри й українознавчими центрами ін. країн.

Перший президент НАУ — І.*Дзюба.* В 1993—98 рр. асоціацію очолював В.Євтух, з 1999 — О.Мишанич, з 2002 — Г.Скрипник.

Керівними органами НАУ є: Нац. конгрес українознавців, Нац. к-т українознавців, президент НАУ, бюро Нац. к-ту українознавців. Нац. конгрес українознавців скликається щотри роки. Норми представництва і порядок обрання делегатів встановлює Нац. к-т українознавців, який обирає президента НАУ, бюро Нац. к-ту українознавців і ревізійну комісію НАУ, заслуховує й затверджує звіти Нац. к-ту українознавців та ревізійної комісії НАУ.

Метою діяльності НАУ є планування і здійснення наук. досліджень спільно з ученими, діячами укр. к-ри та українознавчими наук. центрами ін. країн; збирання, систематизація й поширення інформації про науково-дослідницьку роботу в галузі українознавства; апробація наук. проектів у галузі українознавства і сприяння їхній реалізації; підготовка українознавців та фахівців із суміжних дисциплін, зорієнтованих на вивчення українсько-інонац. історично-культ. контактів; забезпечення публікації результатів досліджень, надання допомоги українознавчим осередкам в ін. країнах щодо видання наук. продукції; допомога зарубіжним українознавцям з питань методики викладання українознавчих дисциплін; сприяння організації і постійній діяльності в Україні літніх міжнар. шкіл українознавців, ін. форм культурно-освіт. роботи для громадян зарубіжних країн; здійснення за участю Мін-ва освіти і науки України, Мін-ва культури і туризму України обміну студентами, аспірантами, вчителями шкіл і викладачами вузів для підвищення фахової кваліфікації; організацію читання нормативних курсів та спецкурсів у зарубіжних ун-тах з укр. мови, літератури, журналістики, фольклору, історії, філософії, етнології, археології, правознавства, ін. гуманітарних і сусп. дисциплін; налагодження постійного обміну наук. виданнями з нац. і регіональними асоціаціями українознавців; різноманітна добродійна діяльність та шефська робота.

НАУ має широку програму альтернативних і компенсаційних досліджень, мета якої — привернути увагу науковців, членів асоціації, зокрема молодих, до явищ, питань і проблем укр. життя, к-ри та історії, обійдених, замовчуваних або сфальсифікованих у недавньому минулому чи й досі ігнорованих або неадекватно інтерпретованих. Це — 150 тем за розділами: історії, політології та нац. питання, мови, літератури, к-ри, філософії, релігії і Церкви, демографії, екології, економіки, природничих і точних наук. Діяльність НАУ спрямовується на організацію й проведення наук. конференцій, конгресів, симпозіумів та видавничої справи. Першу конференцію на тему «Україна в сучасному світі», яка стала підготовчим етапом до 1-го конгресу МАУ, було проведено в червні 1990. У грудні того ж року відбулися конгрес НАУ і конференція на тему «Україна і Росія», на якій розглянуто широкий спектр екон., політ. і культ. взаємин двох народів. НАУ провела низку наук. конференцій, конгресів та симпозіумів: «Основи історичних і культурних традицій у Східно-Центральній Європі: Білорусія, Литва, Польща, Україна» (Рим, квітень—травень 1990); «Рим-II», «Історія Білорусії, Польщі і України і їхні взаємовідносини» (Люблін, червень 1990); «Культура Півдня України» (*Одеса*, жовтень 1991); «Робітничий клас і національне питання» (*Харків*, грудень 1991); Міжнародний симпозіум «Леся Українка і світова культура» (*Луцьк*, вересень 1991); «Рим-III» — «Білорусія, Литва, Польща, Україна: держава, народ, суспільство, громадяни» (*Кам'янець-Подільський*, травень 1992), там само також проведено й Міжнар. наук. конференцію «Польща—Україна: історична спадщина і суспільна свідомість». З нагоди 110-ї річниці від дня народження В.*Липинського* проведено конференцію на тему: «В'ячеслав Липинський і сучасна Україна: наука, історія, політика» (*Київ*—Луцьк, червень 1992). Два форуми присвячено українсько-єврейським відносинам: Міжнар. конференція «Проблеми українсько-єврейських відносин», Київ, червень 1991) та конгрес «Ізраїль—Україна», у рамках яко-

го проведено наук. конференцію, ділове спілкування підприємців, політиків, діячів к-ри, виступи митців і спортсменів (Тель-Авів, вересень 1992); «Етнічні меншини Східної і Центральної Європи (1993), ін. Більшість цих заходів проведено за участю академічних ін-тів, вузів України, зарубіжних наук. установ і т-в.

НАУ як складова частина МАУ бере участь у підготовці й проведенні міжнар. конгресів україністів МАУ: (Київ, 1990), 2-го (*Львів*, 1993), 3-го (Харків, 1996), 4-го (Одеса, 1999), 5-го (*Чернівці*, 2002), 6-го (*Донецьк*, 2005), 7-го (Київ, 2008).

У серпні 2006 НАУ провела круглий стіл «Сучасна суспільно-політична ситуація в Україні: виклики та загрози державності».

НАУ підтримує постійні контакти з МАУ та наук. ін-тами, культ., творчими спілками, т-вами, держ. орг-ціями, координує наук. і науково-орг. діяльність з *Українським історичним товариством* (УІТ), *Київським національним університетом імені Тараса Шевченка*, Кіровогр. пед. ун-том ім. В.Винниченка, Черкаським та Ніжинським педагогічними ун-тами, Переяслав-Хмельницьким пед. ін-том, Ін-том українознавства Мін-ва освіти і науки України та ін. інституціями.

Під грифом НАУ опубліковано праці В.*Жаботинського*, Н.Кузякіної, І.*Шульги*, матеріали Міжнар. наук. конференції «Польща—Україна: історична спадщина і суспільна свідомість», наук. збірник, присвячений спадщині Д.*Чижевського*, «Діалог культур» та ін., матеріали міжнар. українознавчих конгресів. Вагомий резонанс у громад. свідомості здобуло видання 2-х фундаментальних праць відомого франц. вченого Д.*Бовуа* «Шляхтич, кріпак і ревізор» та «Битва за землю в Україні 1863—1914: Поляки в соціоетнічних конфліктах». Випуск НАУ друкованої продукції здійснюється на підставі угод, укладених з відповідними підпрвами чи установами згідно з чинним законодавством. При НАУ від початку її діяльності функціонував Міжнар. ун-т українознавства. Від 1990 працює Міжнар. школа україністики.

НАУ функціонує поряд з ін. нац. асоціаціями україністів (польс., амер., канад., нім., угор. та ін.), проте її місце і завдання, обсяг і характер роботи — особливі. НАУ взяла на себе вагому частку теор. і практичного забезпечення процесів національно-культ. відродження, відновлення істор. пам’яті, налагодження освіти на нових, патріотичних основах. Не дублюючи діяльність держ. інституцій та ін. громад. орг-цій, НАУ визначила для себе особливе місце серед структур, що покликані генерувати наук. і культурно-освітню роботу в Україні, потреба в якій у нових істор. умовах стала цілком усвідомленою, невідкладною і можливою. Площинами діяльності НАУ є конституювання українознавства як інтердисциплінарної цілісності, подолання відключеності гуманітарних наук в Україні від світ. україністики, інтеграція укр. нац. к-ри в к-ру світову та залучення масиву зарубіжної укр. науки і к-ри до загальнонац. культ. процесу.

Літ.: *Стрекаль О., Безсмертний І.* Ми і суверенітет: [Про перший конгрес РАУ.] «Молодь України», 1990, 23 грудня; «Вісник Міжнародної асоціації україністів», 1990, № 1; *Логвиненко О.* Задля ідеї державності: Нотатки учасника Міжнародної конференції українознавців. [Київ, жовтень 1992 р.] «ЛУ», 1992, 29 жовтня; Офіційний сайт Міжнародної асоціації україністів. Web: www.mau-nau.org.ua; *Залізняк Ю.* Інтерв’ю з Іваном Михайловичем Дзюбою. Web: www.franko.lviv.ua/faculty/jur/publications/zbirnyk07/Zbirnyk07_Zaliznjak.htm; *Мишанич О.* Українознавство як світова наукова дисципліна. Web: www.rius.kiev.ua/journal/2-3/myshanych.

О.М. Веселова, О.І.Петровський.

НАЦІОНА́ЛЬНА ІДЕ́Я — духовна основа життєдіяльності *нації*, система соціокульт. координат, яка задає їй світоглядні та цілепокладаючі орієнтири, визначає ціннісні орієнтації. На побутовому рівні — відчуття й розуміння спільності істор. долі, усвідомлене сприйняття нерозривності генетичного зв’язку нації, д-ви, особи, власний ідеал народу, що є узагальненим (часто інстинктивним, підсвідомим) уявленням про призначення нації та її місце в навколишньому світі. На політ. рівні — система символів і вольовий імпульс, що виступають духовною основою нац. рухів і нац. самоідентифікації, стрижень нац. ідеології, політ. проект майбутнього нації. На теор. рівні — узагальнена світоглядно-методологічна вихідна позиція в концепціях державотворення, нац. інтересу, нац. безпеки тощо. На пізнавальному рівні — гносеологічна конструкція, що відображає погляди визначних представників сусп. думки на процеси націєстановлення, державотворення, на місце й роль *націоналізму*.

Н.і. не є ні доктриною, ні концепцією, а явищем духовно-екзистенційного порядку. У найбільш узагальненому вигляді — це концентрований вираз прийнятного для сусп-ва гуманістичного ідеалу сусп. організації. Утім, ставити знак рівності між Н.і. та нац. ідеалом некоректно; порівняно з умоглядним ідеалом Н.і. більше орієнтована на життєві потреби. Філософія Н.і. — ґрунт, на якому відбувається самоідентифікація нац. спільноти, першооснова націоналізму як ідеології і політики. За своїм змістом Н.і. багатша за націоналізм, оскільки є плюралістичною й багатовимірною. Як духовний фундамент самопізнання й самоствердження нації Н.і. визначає осн. параметри сусп. буття і в цьому розумінні є онтологічним феноменом.

В ідеалі Н.і. містить в узагальненому вигляді відповіді на питання — заради чого живе нація, яким ціннісним орієнтирам віддає перевагу, як реалізує свій творчий потенціал в оточенні ін. спільнот. Н.і. здатна виконувати різноманітні функції: етнотворчу, інтегруючу, ідентифікуючу, аксіологічну, державотворчу, футурологічну тощо. У процесі своєї об’єктивації вона проходить кілька стадій — від етнічної самоідентифікації людини через самовизначення окремих етнічних спільнот до усвідомлення цілісності соціуму й політ. значущості злагоджених зусиль. Динамізм — гол. риса життєздатності Н.і.; вона чутливо реагує на сусп. зміни, зациклення на вчорашніх гаслах і етнічних пріоритетах для неї згубне. Радикалізм і загострене відчуття ущемленості — ознака Н.і. в сусп-вах, що обстоюють своє право на самовизначення й виборюють власну державність. Здобуття державності, як правило, знімає напругу в міжетнічних відносинах і переносить Н.і. в площину технологічного проекту, спрямованого на захист нац.

інтересів і нац. безпеки. Світ. досвід свідчить, що найбільших успіхів досягали ті нації, які вкладали в поняття Н.і. раціонально-прагматичний зміст і розглядали її як ідею загальногромадянську.

Поєднання в Н.і. інтелектуальних зусиль з нар. інстинктом, наявність у ній виразної ірраціональної компоненти ускладнює визначення категорійного змісту Н.і. і водночас робить її зручним об'єктом для ідеологізації й маніпулювання свідомістю. Багатовимірністю поняття спричинено безліч різнопланових формулювань Н.і. і дискусій навколо її змісту. Спроби міфологізації Н.і. (аж до її пошуків у пластах *Біблії*) супроводяться не менш активним намаганням надати їй інструментального звучання, перетворити на знаряддя досягнення певних політ. цілей. В Україні це найбільшою мірою стосується непродуктивного протистояння репрезентантів рос. та укр. національних ідей. Існує й виразна тенденція до заперечення конструктивного змісту Н.і., зображення її у вигляді застарілої ідеологічної схеми. Чималого поширення набули провіденційно-месіаністські підходи до з'ясування суті Н.і.

Як духовно-екзистенційне явище Н.і. глибоко закорінена в пласти історії; міфи про «спільну спадщину», відчуття належності до Вітчизни простежуються в багатьох народів і можуть розглядатися як «протоідеї» етнічних спільнот. В Україні Н.і. впродовж століть уособлювала спонтанне прагнення бездерж. й розчленованого народу до збереження своєї етнічної самобутності. Відчуття єдності «землі Руської», яке сягає часів *Київської Русі*, в умовах польсько-катол. експансії трансформувалося в ідею повернення до «Володимирової спадщини» і неприйняття церк. унії. У ході *національної революції 1648—1676* сформувалися зачатки укр. держ. ідеї, яка еволюціонувала від захисту «прав і вольностей козацьких» та козац. автономізму до ідеї створення укр. д-ви як спадкоємиці Київ. Русі. У 19 ст., після тривалого періоду нац. занепаду, укр. Н.і. сфокусувалася навколо прагнення «розкувати закованих» (Т.*Шевченко*), «не вмерти», «жити гідно, розвиватися успішно» (М.*Грушевський*). Мрія про життя «без хлопа і без пана» стимулювала ідеї солідаризму, з одного боку, і соціаліст. утопії — з другого. На поч. 20 ст. на перший план у Н.і. вийшли вимоги власної державності («своєї хати» та «своєї правди») і територіальної єдності України в її етногр. межах.

Оскільки нац. прагнення українців у вирі революц. потрясінь лишилися нереалізованими, неминучою була поява радикалістсько-максималістських варіантів укр. Н.і. — з вимогами «України для українців», пропагандою вождизму, героїзацією терору, елементами ксенофобії. У такому трактуванні Н.і. не могла згуртувати навіть переконаних націоналістів, свідченням чого був розкол в *Організації українських націоналістів*. Поразка «інтегрального» укр. націоналізму виразно позначилася (не без впливу рад. пропаганди) на авторитеті Н.і. У рад. системі координат ставлення до неї, як і до націоналізму, було різко негативне; натомість культивувався нац. нігілізм.

Відродження сусп. інтересу до Н.і. в Україні припадає на кін. 1980-х рр., коли її взяв на озброєння *Народний рух України*. Живий ланцюг від Києва до *Львова*, яким було відзначено річницю *Акту злуки* обох частин України в січні 1990, показав, що потенціал Н.і. не розтрачений і що вона здатна згуртовувати людей. Здобуття Україною незалежності відбулося на фоні заг. нац. пробудження, що засвідчили результати грудневого референдуму 1991. Втім, спроби спадкоємців ОУН відродити «національну ідею зразка 40-х років» успіхом не увінчалися. Самовизначення України здійснювалося не на основі національно-етнічної, а на базі національно-державницької парадигми; її громадянами стали всі, хто жив у той час в Україні.

Діапазон підходів до трактувань Н.і. був, проте, досить широким. Домінувала етнічно орієнтована, обернута в минуле парадигма відродження, чим був зумовлений виразний присмак архаїки в тогочасних моделях самоідентифікації. Не лише націонал-радикали, а й націонал-демократи часто надавали Н.і. вузького, етногр. тлумачення, наголошували на особливій ролі етнічних українців у державотворенні. Реакцією на ці перекоси стала активізація рос. націоналізму, що спричинило поглиблення поляризації в сусп-ві. Педалювання минулих — справжніх і уявних — кривд і образ посилило орієнтацію в бік мовного, традиційного націоналізму, перешкоджало виробленню громадян. моделі функціонування соціуму. А спричинене розколами в Нар. русі України падіння авторитету націонал-демократів зумовило черговий спад рейтингу Н.і.

Неуспіх спроб знайти прийнятну для більшості соціуму «метанаціональну» ідею викликав у сусп-ві настрої розчарування в можливостях Н.і. як такої. Вони, зокрема, реалізувалися в сакраментальній формулі «національна ідея не спрацювала» і закидах на адресу представників політ. думки в їхній неспроможності «виробити» Н.і., прийнятну для більшості громадян. Навряд чи такі закиди справедливі. На відміну від держ. стратегії Н.і. не декретується згори, вона повинна визріти в надрах сусп-ва. Нинішній кризовий стан сусп. свідомості, обтяжений гострою поляризацією соціуму, амбівалентністю ціннісних орієнтацій, неоднозначною оцінкою рад. спадщини, не створює належних умов для кристалізації Н.і. на гуманістичних принципах. А всякі спроби вибудовувати її на войовничо-захисних засадах з присмаком ксенофобії позбавлені конструктивного потенціалу, оскільки етап боротьби за самоствердження укр. нацією вже пройдений.

У сучасних умовах найбільші шанси на оволодіння масовою свідомістю має ідея залежності добробуту й душевного комфорту кожного громадянина від блага нації і д-ви, нерозривного зв'язку поколінь, стабільності й громадян. миру, спільної відповідальності за майбутнє. Етнічна складова в ній обов'язково має бути присутня — не лише як данина істор. пам'яті, а й як реальний чинник ідентифікації, цементування сусп-ва навколо його ядра — укр. етнонації. Але усвідомлення своєї унікальності і самодостатності не повинно перешкоджати ідеям відкритості до загальноцивілізаційних надбань.

Реалізація укр. ідеї можлива лише на перехресті врахування власного істор. досвіду і засвоєння загальносвіт. гуманістичних цінностей. Важливі передумови утвердження Н.і. — морально-духовне оздоровлення сусп-ва, нац. самоврядування, дійова держ. підтримка укр. к-ри, мови, нац. традицій.

Інтегративна здатність Н.і., її енергетичний потенціал визначаються темпами формування політ. нації як поліетнічної спільноти громадян, об'єднаної спільними цілями й прагненнями. У міру того, як долатимуться кризові явища, укр. Н.і. дедалі більше усвідомлюватиметься як синтез ідей державності, патріотизму й солідарності, консолідації політ., поліетнічної і полікульт. нації, формування дієздатного *громадянського суспільства.* Цементуючою основою Н.і. виступатиме нац. гордість, взаємна толерантність незалежно від етнічного походження, протидія регіональному сепаратизмові і клановості. Зрештою, колективний розум народу, його здоровий глузд підкаже й формулу єднання, вільну від надмірного захоплення етнічними пріоритетами, від провінційного месіанства і оплакування минулих образ. Кристалізація нац. інтересів, обстоювання екон. та інформаційної безпеки, турбота про здоровий спосіб життя і про довкілля, протидія процесам деінтелектуалізації, забезпечення умов для інтеграції і плідного діалогу різних к-р і реліг. конфесій, захист конституційного порядку, громадян. миру — саме навколо цих конструктивних завдань здатні концентруватися інтелект і воля нації.

Літ.: *Солдатенко В.Ф.* Українська ідея: Історичний нарис. К., 1995; *Кресіна І.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітологічний аналіз. К., 1998; *Фартушний А.А.* Українська національна ідея як підстава державотворення. Львів, 2000; *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. К., 2002.

Л.П. Нагорна.

НАЦІОНА́ЛЬНА ІСТОРИ́ЧНА БІБЛІОТЕ́КА УКРАЇНИ — див. *Бібліотека державна історична України.*

НАЦІОНА́ЛЬНА КІНЕМА́ТИКА УКРАЇНИ, Національна кінематика України (Київнаукфільм) — укр. кіностудія науково-популярних, навч. та рекламних фільмів. Організована 1940 на базі відділів техфільмів Київ. і Одес. кінофабрик. Спочатку мала назву Київ. кіностудія тех. фільмів (Київтехфільм), від 1954 — Київ. кіностудія науково-популярних фільмів (Київнаукфільм), від 1992 — Нац. кінематика України (Київнаукфільм). Уже в перший рік існування студія випустила понад 30 навч., інструктивних та наук. фільмів. Серед них: «Водонагрів у паровозі», «Шлюзування рік», «Швидкісна проходка вертикальних шахт», «Водопостачання на залізниці», «Ліси водоохоронної зони», «Полезахисні смуги», «Метод Семиволоса» тощо. 1941 було створено один з перших в Україні фільмів дослідницького характеру — «Повернення зору» Д.Федоровського про всесвітньовідомі операції акад. В.*Філатова.* 1941 студію було евакуйовано в Ташкент. У цей період значне місце займали фільми для курсу бойової підготовки армійських кадрів. Були створені фільми: «Парашут», «Боротьба з аваріями», «Теорія польоту» (усі 1941, реж. М.Биков), «Лижники в горах», «Підготовка бійця-парашутиста» (обидва 1942, реж. П.Зінов'єв) та ін. Від 1944 студія знову в *Києві.* Стрічки, що випустила кіностудія в післявоєнний період, популяризували досягнення найрізноманітніших галузей рад. науки. 1966 споруджено сучасний комплекс студії, куди входять павільйони для зйомок і звукового оформлення фільмів, кінолабораторії, цехи худож. і тех. мультиплікації. На кіностудії знято бл. 10 тис. фільмів, що отримали майже 600 відзнак міжнар. і вітчизн. фестивалів. Серед кращих фільмів: «Вони бачать знову» (1948, реж. М.Грачов), «Атом допомагає нам» (1958, реж. П.Зінов'єв), «Мова тварин» (1967), «Чи думають тварини» (1970, обидва реж. Ф.Соболєва), «Індійські йоги, хто вони?» (1970, реж. А.Серебряніков), «Артерії життя» (1981), «Зірка Вавилова» (1984, обидва реж. А.Борсюка), «У пошуках прибульців» (1987, реж. В.Олендер), «Микола Реріх» (1988, реж. Р.Сергієнко), «Чаклуни XX сторіччя» (1990, реж. В.Марченко), «З іменем єдиним» (1998, режисери М.Бурнос, Р.Плахов-Модестов), «Країна в центрі Європи» (1999, реж. Р.Плахов-Модестов) та ін.

1967 кіностудія нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

Літ.: Історія українського радянського кіно, т. 2. К., 1987; Кинематография Украины: 1986—1989. К., 1990; Кінематографія України.: 1990—1992. К., 1993; Фільми України: 1992—1996. К., 1996; Фільми України: 1997—2000. К., 2000.

П.М. Бондарчук.

НАЦІОНА́ЛЬНА КІНОСТУ́ДІЯ ХУДО́ЖНІХ ФІ́ЛЬМІВ І́МЕНІ ОЛЕКСА́НДРА ДОВЖЕ́НКА — один з найбільших осередків укр. кінематографії. Створена 1927—28 як Київ. кінофабрика Всеукраїнського фотокіноуправління. Від 1930 — «Українфільм», від 1939 — Київська кіностудія (від 1957 — ім. О.Довженка), від 1993 — Нац. кіностудія худож. фільмів ім. О.Довженка. На початку існування була вироб. базою для випуску німих фільмів. 1930 переобладнана для вир-ва звукових фільмів. Тут працювали такі видатні режисери, як О.*Довженко*, І.*Кавалерідзе*, І.*Савченко*, Л.Луков, В.*Івченко*, Д.*Вертов*, І.Пир'єв, М.Донськой, Б.Барнет, М.Екк та ін.

У фільмах, знятих на кіностудії, були задіяні видатні актори театру і кіно: Б.Андреєв, С.*Бон-*

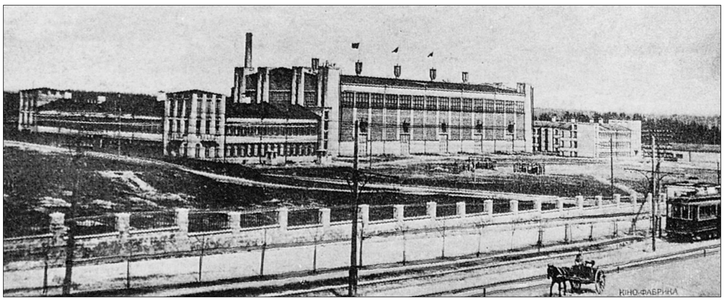

Київська кінофабрика Всеукраїнського фотокіноуправління. (Нині — Національна кіностудія художніх фільмів імені Олександра Довженка. Київ, проспект Перемоги, 44). Фото кінця 1920-х рр.

дарчук, А.*Бучма*, О.Гай, М.Гринько, А.Демідова, І.Замичковський, М.Крушельницький, І.*Миколайчук*, В.Марецька, Д.Мільтенко, М.Мордвинов, М.Наум, І.Переверзєв, Є.Самойлов, К.Степанков, Б.*Ступка*, Н.*Ужвій*, Е.Чирков, Ю.*Шумський*, Г.*Юра* та ін. 1927 на Київ. кінофабриці почалися зйомки першого фільму «Ванька і Месник» (1928, реж. А.Лундін). Перші звукові фільми студії «Симфонія Донбасу» (1930, реж. Д.Вертов), «Іван» (1932, реж. О.Довженко), «Степові пісні» (1933, реж. Я.Урінов). На студії був поставлений перший в Україні кольоровий фільм «Сорочинський ярмарок» (1939, реж. М.Екк). Перший укр. широкоформатний фільм, створений на кіностудії, — «Закон Антарктиди» (1962, реж. Т.*Левчук*). 1963 побудовано новий корпус кіностудії з 3-ма додатковими павільйонами. На студії також існувало творче об'єднання телевізійних фільмів «Промінь» (від 1966 до 1991). Серед кращих фільмів студії: «Земля» (1930), «Щорс» (1939, обидва реж. О.Довженка); «Трактористи» (1939, реж. І.Пир'єв); «Богдан Хмельницький» (1941); «Тарас Шевченко» (1951, обидва реж. І.Савченка); «Подвиг розвідника» (1947, реж. Б.Барнет); «Григорій Сковорода» (1958, реж. І.Кавалерідзе); «Іванна» (1959, реж. В.Івченко); «Тіні забутих предків» (1969, реж. С.*Параджанов*); «Як гартувалася сталь» (1973, реж. М.*Мащенко*); «В бій ідуть тільки старики» (1973); «Ати-бати йшли солдати» (1976, обидва реж. Л.*Бикова*); «Народжена революцією» (1978, реж. С.Кохан); «Ніч коротка» (1981); «Які ж були ми молоді» (1985, обидва реж. М.*Бєлікова*); «Одинока жінка бажає познайомитись» (1986, реж. В.Криштофович); «Серця трьох» (1992, реж. В.Попков); «Вінчання із смертю» (1992, реж. М.Мащенко); «Дві Юлії» (1998, реж. А.Дем'яненко); «Усім привіт» (1999, реж. Д.Томашевський); «Чорна рада» (2000, реж. М.Засєєв-Руденко) та ін. За час існування кіностудії на ній було знято понад 1 тис. фільмів. Для Київ. кіностудії сценарії писали: О.Левада, А.Шиян, М.*Стельмах*, Ю.Дольд-Михайлик, Л.Компанієць, Л.*Дмитерко*, Ю.*Збанацький*, Є.*Гуцало*, В.*Шевчук* та ін.

1978 кіностудія нагороджена орденом Леніна.

Літ.: *Жукова А.Є., Журов Г.В.* Українське радянське кіномистецтво: 1930—1941. К., 1959; *Раміцин А.А.* Українське радянське кіномистецтво: 1941—1954. К., 1959; *Жуков Г.В.* Київська кіностудія імені О.Довженка. К., 1962; *Кудін В.* Кіно Радянської України: (Короткий нарис). К., 1979; Історія українського радянського кіно, т. 1—2. К., 1986—87; Кинематография Украины: 1986—1989. К., 1990; Кінематографія України: 1990—1992. К., 1993; Фільми України: 1992—1996. К., 1996; Анотований каталог фільмів: 1928—1998. К., 1998; Фільми України: 1997—2000. К., 2000.

П.М. Бондарчук.

«НАЦІОНА́ЛЬНА КНИ́ГА ПА́М'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМО́РУ 1932—1933 РОКІ́В В УКРАЇ́НІ» — уніфікована науково-документальна серія книг із проблем *голодомору 1932—1933 років в УСРР.* 2007 Президент України В.*Ющенко* ініціював підготовку видання, складання єдиного списку постраждалих від Голодомору 1932—33 в УСРР. На виконання його указів *Кабінет Міністрів України* запропонував Укр. ін-ту нац. пам'яті, *Національній академії наук України*, Раді Міністрів АР Крим, обласним, Київській і Севастопольській міським адміністраціям підготувати Національну та регіональні книги пам'яті жертв голодомору. Президент України В.Ющенко очолив редколегію видання. Осн. метою були неупереджене дослідження причин та наслідків, реконструкція перебігу Голодомору 1932—33 в УСРР, поширення об'єктивної інформації про трагедію народів України та увічнення пам'яті жертв. За стислий термін (2008—09) серія була видана. Незважаючи на окремі недоліки й помилки, створення «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні» стало одним із найбільш вагомих результатів діяльності з дослідження величезної гуманітарної катастрофи в Україні та вшанування пам'яті його жертв до 75-х роковин трагедії.

Серія складається із загальнонац. тому та 18-ти регіональних томів, які підготовлені в регіонах, що постраждали від Голодомору 1932—33 в УСРР: Він., Дніпроп., Донец., Житомир., Запоріз., Київ., Кіровогр., Луган., Миколаїв., Одес., Полтав., Сум., Харків., Херсон., Хмельн., Черкас., Черніг. областях та у м. Києві. Загальнонац. том підготовлений співробітниками ***Інституту історії України НАН України***, Укр. ін-ту нац. пам'яті, Держ. к-ту архівів України та НДІ українознавства Мін-ва освіти і науки України. Структура тому містить аналітичний розділ «Як це було», в якому на підставі архів. документів проаналізовано істор. і правові аспекти Голодомору 1932—33 в УСРР, наведено докази його зумисності та злочинної суті як *геноциду* укр. народу. У підрозділах «Свідчення очевидців» та «Документи» наводяться конкретні докази злочинної природи Голодомору 1932—33 в УСРР. У розділі «Територія голодомору» розкриваються регіональні особливості голодомору в УСРР. Складовою частиною розділу став перелік понад 13 500 населених пунктів, що постраждали від голодомору. Перелік укладено на підставі архів. документів та опитувань свідків. У розділі «Реєстр документів» з тематики голодомору зазначені архіви та інтернет-ресурси, де можна ознайомитися з текстами документів. У «Хроніці» голодомору міститься поденний опис подій в Україні від осені 1932 до літа 1933. Окремим розділом подано вибрану бібліографію з тематики голодомору 1932—33 в УСРР. Останнім розділом загальнонац. тому стали «Фотодокументи», де розміщено 140 тогочасних фотографій. Наприкінці то-

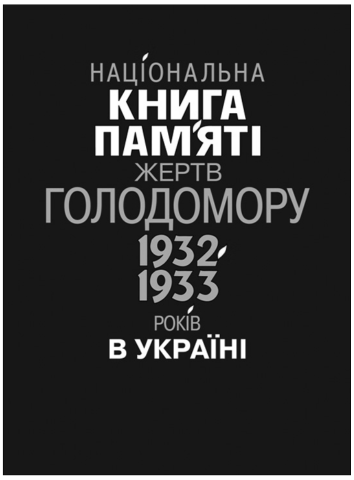

«Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні». Київ, 2008. Обкладинка загального тому серії.

Почесний знак лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка. 2000.

Почесний знак лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка. 2009.

му вміщені іменний та геогр. покажчики.

Регіональні томи мають єдину структуру, яка складається із 3-х осн. частин: вступної статті, в якій подається істор. характеристика Голодомору 1932—33 в регіоні, розділів «Мартиролог», «Документи», «Свідчення».

До томів Нац. книги пам'яті включено імена 882 510 мешканців України, що померли в голодні 1932—33 рр., внесено понад 13 тис. населених пунктів, мешканці яких постраждали від голодомору. У Донец., Одес., Харків., Хмельн. та Черкас. областях томи складаються з кількох частин. Заг. обсяг виданих томів Книги пам'яті становить понад 22 тисячі сторінок.

Дж.: Електронна версія 19-ти томів Національної книги пам'яті на офіційному сайті Українського інституту національної пам'яті. Web: http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1090.htm.

В.Ю. Васильєв, Р.Ю. Подкур.

НАЦІОНА́ЛЬНА МУЗИ́ЧНА АКАДЕ́МІЯ УКРАЇ́НИ І́МЕНІ П.ЧАЙКО́ВСЬКОГО (раніше — Київська державна консерваторія імені П.Чайковського) — вищий муз. навч. заклад України. Заснований 1913 на базі муз. уч-ща Київ. відділення Рос. муз. т-ва. Перші директори — В.Пухальський (1913), Р.*Глієр* (1914—20). 1925 виконавські ф-ти консерваторії були реорганізовані в муз. технікум, решта ф-тів увійшла до складу Київ. музично-драм. ін-ту ім. М.Лисенка. 1928 до нього приєдналися виконавські ф-ти муз. технікуму. 1934 консерваторію відновлено в початковому профілі і створено історично-теор. ф-т й аспірантуру; 1938 відкрито оперну студію. В цьому ж році консерваторію нагороджено орденом Леніна, 1940 присвоєно ім'я П.*Чайковського.* За роки існування консерваторії в ній працювали: М.*Леонтович*, К.*Стеценко*, Я.*Степовий*, В.*Косенко*, Б.Яворський, Г.Бекмішев, К.Михайлов, А.Пазовський, С.Козолупов, Ф.Цвєтков, І.*Паторжинський*, М.*Литвиненко-Вольгемут*, З.*Гайдай*, Є.Чавдар, О.Гродзинський, Д.Євтушенко, А.*Штогаренко*, К.*Данькевич*, Л.*Ревуцький*, Б.*Лятошинський*, Г.Таринов, В.Тольба, О.Климов. Серед випускників консерваторії — М.*Верikівський*, Г.*Верьовка*, З.Гайдай, Д.*Гнатюк*, П.*Кармалюк*, П.*Козицький*, Б.Лятошинський, Г.*Майборода*, П.*Майборода*, Є.*Мірошниченко*, Д.*Петриненко*, М.Рахлін, Л.Ревуцький, Л.*Руденко*, В.Тольба, Є.Червонюк та багато ін. 1995 отримала статус національної. У 2000/2001 навч. р. навчання велося на 8-ми ф-тах (майже 1300 студентів): композиторському, фортепіанному, вокальному (з підготовчим та вечірнім відділами), оркестровому, диригентському (з хоровим і симфонічним відділами), муз. режисури, муз. педагогіки та історично-теоретичному.

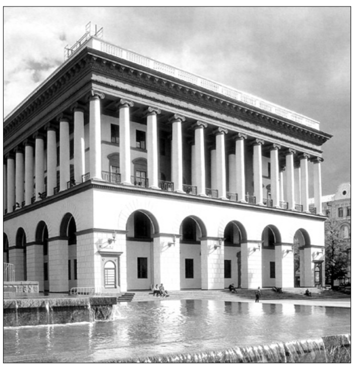

Національна музична академія України імені П. Чайковського (Київ, вул. Архітектора Городецького, 1—3/11). Фото 2000.

Літ.: 50 років Київської державної ордена Леніна консерваторії імені П.І. Чайковського: 1913—1963: Коротка довідка до 50-річчя з дня заснування. К., 1963; Киевская государственная ордена Ленина консерватория имени П.И. Чайковского. К., 1988; Оперна студія Київської державної ордена Леніна консерваторії імені П.І. Чайковського: 1938—1988. К., 1988; *Курсина Ж.И.* Выдающиеся педагоги-пианисты Киевской консерватории (1917—1938). К., 1990; Київська державна консерваторія імені П.І. Чайковського. К., 1993.

П.М. Бондарчук.

НАЦІОНА́ЛЬНА ПРЕ́МІЯ УКРАЇ́НИ І́МЕНІ ТАРА́СА ШЕВЧЕ́НКА, Шевченківська премія — найвища відзнака за творчі досягнення в царині укр. літератури, мист-ва й арх-ри. Заснована як респ. премія ім. Т.Шевченка постановою РМ УРСР від 20 травня 1961. Тоді ж було розроблено й затверджено Положення про премію та зразки почесних знаків і дипломів лауреатів, а також створено Урядовий к-т при РМ УРСР на чолі з О.*Корнійчуком*, до якого увійшли як партійно-держ. керівники, так і визначні культурно-громад. діячі. Цією премією відзначалися твори в галузі літератури, образотворчого мист-ва, музики, театрального мист-ва та кінематографії. Її першими лауреатами 9 березня 1962 р. стали П.*Тичина*, О.*Гончар* у галузі літератури і П.*Майборода* в галузі музики. Постановою ЦК КПУ і РМ УРСР від 23 квітня 1969 респ. премія ім. Т.Шевченка та респ. премія з арх-ри (існувала від 6 лютого 1968) перетворені на Держ. премію УРСР ім. Т.Шевченка. Було встановлено 5 премій по 2,5 тис. *карбованців* кожна. Присуджувалися щороку 9 березня — у день народження Т.*Шевченка.* Особам, удостоєним премії, присвоювалося звання «Лауреат Державної премії Української РСР імені Т.Г.Шевченка» та вручався диплом і Почесний знак. Від 1977 долучено ще 3 премії — із журналістики й публіцистики, теорії та історії літератури, театрального мист-ва. Відтоді урядовий к-т став іменуватися К-том по Держ. преміях УРСР імені Т.Шевченка в галузі літератури, журналістики, мистецтва і арх-ри при РМ УРСР. 1982 встановлено додатково ще одну премію за кращий твір літератури і мистецтва для дітей та юнацтва. Із 1988 премії з арх-ри почав присуджувати спеціально утворений к-т.

Від 1992 — Держ. премія України ім. Т.Шевченка. Протягом 1997—99 присуджувалася також Мала Держ. премія України ім. Т.Шевченка (Мала Шевченківська премія) за кращий творчий дебют молодим митцям віком до 35 років. Приміром, лауреатами Малої Шевченківської премії стали солісти Нац. опери України — 29-річна О.Нагорна та 34-річний М.Дідик (обоє — 1998). З метою піднесення престижу Держ. премії України ім. Т.Шевченка Указом Президента України за № 1228/99 від 27 вересня 1999 її перейменовано на Нац. премію України ім. Т.Шевченка, а також затверджено персональний склад К-ту й Положення про Нац. премію. Указом Президента України за № 808/2000 від 22 червня 2000 Нац. премія набула нового статусу. Відтоді присудження Нац. премії провадиться Указом Президента України щорічно. Нац. премія присуджується авторові чи виконавцеві лише один раз за життя. Лауреатами Нац. премії можуть стати як

окремі особи, так і колективи (не більше 3-х авторів окремого твору та колектив, що складається не більше, ніж із 5-ти виконавців). Розмір грошової частини Нац. премії визначається щорічно Указом Президента України. 2001 величина кожної з Нац. премій сягала 50 тис. *гривень*, 2002—03 — 75 тис., 2004—06 — 100 тис., 2007—08 — 130 тис., 2009 — 160 тис., 2010 — 130 тис. гривень. Встановлено Нац. премії за номінаціями: художня література (поезія, проза, драматургія, переклади); документальна і науково-критична література (естетика, літературознавство, мистецтвознавство, есеїстика, критика, мемуаристика, бібліографія, публіцистика, журналістика); образотворче мист-во (живопис, графіка, скульптура, монументальне мист-во, нар. мист-во); сценічне та екранне мист-во (театральні й телевізійні вистави, режисерські, сценографічні, акторські роботи, оперні арії, документальні кіно- і телефільми, анімація). Розгляд творів та робіт, висунутих на здобуття, проводить К-т із Нац. премії України у три конкурсні тури: 1-й тур — попередній відбір творів і робіт й допущення їх до 2-го туру конкурсу шляхом обговорення й відкритого голосування; 2-й тур — допущення творів і робіт до 3-го туру конкурсу шляхом таємного голосування, публікація в газ. «Урядовий кур'єр» списку авторів, допущених до 3-го туру, аналіз матеріалів преси, відгуків і пропозицій, підготовка експертних висновків; 3-й тур — підсумкове обговорення творів і робіт, ухвалення таємним голосуванням рішення щодо кандидатур на присудження Нац. премії і подання його до Комісії держ. нагород і геральдики для підготовки висновків про присудження Нац. премії і внесення пропозицій на розгляд Президентові України. Крім того, К-т із Нац. премії України опікується виданням книжкової серії «Бібліотека Шевченківського комітету». З-поміж визначних громадсько-культ. діячів, письменників, митців, акторів, учених, художників, які стали лауреатами Шевченківської премії, — В.*Сосюра*, Г.*Тютюнник*, Г.*Майборода* (усі — 1963), А.*Малишко*, В.*Касіян* (обидва — 1964), М.*Бажан*, П.*Вірський* (обидва — 1965), П.*Панч* (1966), Г.*Верьовка*, А.*Авдієвський* (обидва — 1968), М.*Дерегус* (1969), Ю.*Збанацький* (1970), О.Корнійчук (1971), П.*Воронько* (1972), П.*Загребельний* (1974), В.*Собко* (1975), І.*Драч*, Д.Шостакович (обидва — 1976), Л.*Биков* (1977), Є.*Гуцало* (1985), Л.*Костенко* (1987), Н.Матвієнко, І.*Миколайчук* (посмертно; обоє — 1988), М.*Жулинський* (1992), Б.*Антоненко-Давидович*, І.*Багряний* (обидва посмертно — 1992), О.*Апанович* (1994), Р.*Іванченко* (1996), Д.С.*Наливайко* (1999), Ю.Шерех (*Шевельов*) (2000), В.*Гришко*, М.*Попович* (обидва — 2001), С.*Білокінь* (2002), М.Коцюбинська, С.Кримський, М.Слабошпицький (усі — 2005), Д.Стус (2007), В.Малахов, Б.Бенюк, Н.Сумська, В.Франчук (усі — 2008), О.Пахльовська (2010). Лауреатами стали й 8 хорових колективів: нар. самодіяльна хорова капела хлопчиків та юнаків Львів. обласного будинку вчителя «Дударик» і Держ. заслужена капела України «Трембіта» зі *Львова*, Черкас. держ. заслужений нар. хор, Держ. заслужена академічна капела України *«Думка»*, Нац. заслужена капела бандуристів України, зарубіжні колективи — Кубанський козачий хор (Росія), Хор ім. О.Кошиця (Канада), Капела бандуристів ім. Т.Шевченка (Детройт, США).

Літ.: У Кобзаревій славі: Лауреати Державної премії України імені Тараса Шевченка 1998-го та 1999-го років. К., 1999; Національна премія: перші лауреати. К., 2000; Шевченківські лауреати: 1962—2001: Енциклопедичний довідник. К., 2001; Шевченківські лауреати: 1962—2007: Енциклопедичний довідник. К., 2007; Офіційний сайт Комітету з Національної премії України імені Тараса Шевченка. Web: http://taras-premia.org.ua.

О.В. Ясь.

НАЦІОНА́ЛЬНА РА́ДА ЖІНО́К УКРАЇНИ (НРЖУ). Відроджена 1999. Є правонаступницею Нац. ради укр. жінок (НРУЖ; мала також ін. назву — Укр. жін. нац. рада) — жін. громад. об'єднання, створеного 1919 в *Кам'янці-Подільському*. Головою тієї організації була С.*Русова*, її заступницями — М.*Грушевська*, К.*Малицька*, З.Мірна, Л.*Старицька-Черняхівська*. Активними діячками НРУЖ були Б.Баран, Х.Кононенко, О.Лотоцька, Н.Макаренко, М.*Рудницька*. Орг-ція тримала зв'язок з міжнар. жін. орг-ціями, допомагала українцям на Батьківщині. 1930 активістки НРУЖ надсилали до міжнар. орг-цій меморії щодо політики *пацифікації*, здійснюваної польс. урядом. Орг-ція була прийнята до низки міжнар. об'єднань. За рубежем працювали створені НРУЖ філіали — у Берліні, Берні, Римі, Парижі. Центр НРУЖ у Празі, очолюваний С.Русовою, існував до 1937. 1938 орг-ція самоліквідувалася.

НРЖУ була поновлена як співт-во всеукр. добровільних об'єднань на установчому з'їзді 20 березня 1999. Засновниками виступили 6 орг-цій: Жін. громада (голова — Марія Драч), *Союз українок* (голова — Атена Пашко), *Спілка жінок України* (голова — Марія Орлик), Всеукр. т-во ім. О.Теліги (голова — Ольга Кобець), Жінки і діти України (голова — Аліна Комарова), Дія (голова — Тетяна Кондратюк). Статут було зареєстровано 14 травня 2002. Об'єднання очолила Ірина Голубєва.

Мета діяльності НРЖУ — консолідація зусиль жін. громад. орг-цій, спрямованих на поліпшення становища жінок у д-ві, підвищення їхньої ролі й соціального статусу в сусп-ві, задоволення та захист спільних інтересів жін. громад. орг-цій — членів Ради. Завданням є захист інтересів нац. жін. орг-цій — членів НРЖУ в міжнар. жін. русі та в міжнар. жін. орг-ціях; сприяння у відстоюванні рівних прав і можливостей для всіх громадян України; запобігання всім формам дискримінації щодо жінок; сприяння стабільному розвитку сусп-ва та міжнар. спілкуванню, співпраця з держ. установами, міжнар. неурядовими орг-ціями, ін. громад. формуваннями. Напрями діяльності — міжнар. співробітництво і взаємний розвиток, міжнар. мир та безпека. Форма діяльності — лобіювання законопроектів чи місц. нормативних актів, інформаційна просвіта через ЗМІ.

На 29-й сесії Ген. асамблеї Міжнар. ради жінок у Гельсінкі 3 липня 2000 НРЖУ прийнята до неї як об'єднання, що після 75-річної перерви вернулося до її складу, маючи власну територію, прапор, гімн, мову. Гол. керівний орган НРЖУ — з'їзд, у міжз'їздівський період — Рада. За

десятиріччя діяльності відбулися позачерговий (2000), 3-й звітно-виборчий (2002), 4-й (2005) і 5-й звітно-виборчий (2009) з'їзди.

Постійні к-ти НРЖУ: організаційний; «Статус жінки» (законодавство, дотримання конвенції, права людини, міжнар. зв'язки та мир); «Постійний розвиток» (економіка, права споживача, жінки та зайнятість, жінки у містах і сільс. місцевості); «Загальний добробут» (здоров'я, дозвілля, проживання, харчування); «Спілкування» (освіта, ЗМІ, мист-во, література, музика); «Соціальні питання» (дитина і сім'я, молодь, старіння, міграція).

Широкий спектр діяльності здійснюють секції НРЖУ: «Жіноцтво в сучасній демоекономічній реальності України», «Жінки та охорона здоров'я: проблеми й перспективи», «Освіта і професійна підготовка жінок: Місце жінки в науці», «Демократія та її перспективи в Україні», «Торгівля жінками: Проблеми і реалії», «Принципи духовності й етичних засад сучасної сім'ї» та постійні к-ти.

2009 НРЖУ об'єднувала 25 громад. орг-цій. 19 березня 2009 головою Нац. ради жінок України на 5-му звітно-виборчому з'їзді обрано Тетяну Кондратюк — заст. міністра України в справах сім'ї, молоді та спорту.

Літ.: *Голубєва І.* «Національна рада жінок України, її становлення, справи, погляд у майбутнє». «Українка в світі», 2002, № 4; Восьмий конгрес Світової федерації українських жіночих організацій 23—27 жовтня 2002 р. Торонто, 2002; Національна рада жінок України: Дати, події, справи. Від заснування до V звітно-виборчого з'їзду: нам 10 років. К., 2009; Національна рада жінок України святкує 10 років від дня заснування. Web: http://kievtv.com.ua/news/society/2009/03/19/150215.html; Національна рада жінок України. Web: http://party.civicua.org/women/kontor/0004656.htm; Національна рада жінок України. Web: http://www.dipsm.org.ua/tag/natsionalna-rada-zhinok-ukrayini.

О.М. Веселова.

НАЦІОНА́ЛЬНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1648—1676 — породжений укр. реаліями раннього Нового часу складний політ. процес, що поєднував у собі, під гаслами захисту *православ'я*, прав і свобод Війська Запорозького й руського народу, боротьбу за нац. визволення, масовий соціальний протест і збройні форми громадян. протистояння та супроводжувався кардинальними змінами всіх сфер і рівнів життєдіяльності сусп-ва. Типологічно споріднений із масштабними суспільно-політ. рухами в низці країн Центр. і Зх. Європи, які вступали в період створення нац. д-в і вироблення якісно відмінної від середньовічної системи соціальних відносин.

На різних етапах еволюції істор. думки в Україні та за її межами в наук. концепціях щодо ідентифікації подій середини — 2-ї пол. 17 ст. застосовувалися такі терміни, як «Хмельниччина», «козацьке повстання», «руська ребелія», «загальнонародне повстання», «національне повстання»; «козацька війна», «громадянська (домова) війна», «велика війна 1648—1654 рр.», «польсько-козацька війна», «селянська» війна,. «визвольна війна», «національно-визвольна війна»; «козацька революція», «національна революція», «національно-визвольна революція», «українська революція», «велика українська революція» тощо. Однак більшість із запропонованих понять відображає лише певний сегмент цього багатоаспектного явища, не проникаючи в його глибинну сутність.

Дискусійним продовжує залишатися питання його верхньої хронологічної межі, яка коливається в діапазоні 1654—1678. При цьому традиційним в історіографії є виділення 2-х фаз, відокремлених одна від одної смертю Б.*Хмельницького* (6 серпня (27 липня) 1657). 1-ша з них характеризується наростанням національно-визвол. боротьби і її найвищою результативністю, а 2-га пов'язується із втягненням козац. України в добу старшинських міжусобиць і руйнації («*Руїни*») госп. життя, нових форм соціальних зв'язків та державно-політ. структур.

Причини й передумови революції.

Н. р. була спричинена комплексом суперечностей політ., соціального, екон. та духовно-культ. характеру, що нагромадилися на серед. 17 ст. в сусп. житті *Речі Посполитої*, у складі якої після *Люблінської унії 1569* опинилася переважна більшість етнічних укр. земель. Польс. *еліта* намагалася запобігти відродженню укр. держ. життя. Із цією метою не визнавала «руський політичний народ» рівноправним із польс. і литовським, всіляко сприяла покатоличенню й *полонізації* його *аристократії* та *шляхти*. Проводився курс на ліквідацію православ'я й утвердження католицизму. Хоча 1632—33 елекційним і коронаційним сеймами і польс. королем *Владиславом IV* Ваза були вироблені й затверджені «Пункти заспокоєння народу руського», які легалізували й легітимізували існування правосл. церкви та її ієрархію, православні продовжували зазнавати обмежень і заборон у заняттях ремеслами, промислами, торгівлею та обійманні посад у міськ. самоуправлінні. Закривалися церкви й монастирі. Масового характеру набуло зневаження реліг. почуттів віруючих; непоодинокими були випадки примусового навернення в греко-католицизм. Вживалися дискримінаційні заходи щодо укр. мови, гальмувався розвиток освіти. Тому не випадково в політиці польс. властей вбачалася загроза самому існуванню «руського народу».

Нехтування прав більшості українців викликало в них спротив, чому значною мірою сприяв лавиноподібний процес розвитку їхньої нац. свідомості. У 1620—30-ті рр. в суспільно-політ. думці чіткіше окреслюється усвідомлення українцями себе як окремішньої від сусідніх етнічної спільноти. Водночас починає виразніше проступати нац. суть реліг. конфліктів і нац. мотивування козац. повстань, відбувалася викристалізація нац. інтересів, осмислення їх значущості в житті як окремої особи, так і соціального стану, сусп-ва в цілому. На пд. України інтенсивно формувався якісно ін. психологічний тип особистості, для якого основою способу життя, мислення, поведінки виступала свобода. Відбувалося становлення нового сусп. *стану — козацтва українського*, — готового зі зброєю в руках відстоювати свої «права і вольності». У його середовищі зародилася ідея перетворення *Війська Запорозького* на територіально-політ. організм у складі Речі Посполитої.

Загострювалися суперечності і в соціально-екон. сфері. Еліта Речі Посполитої відмовилася визнати «лицарські» права і при-

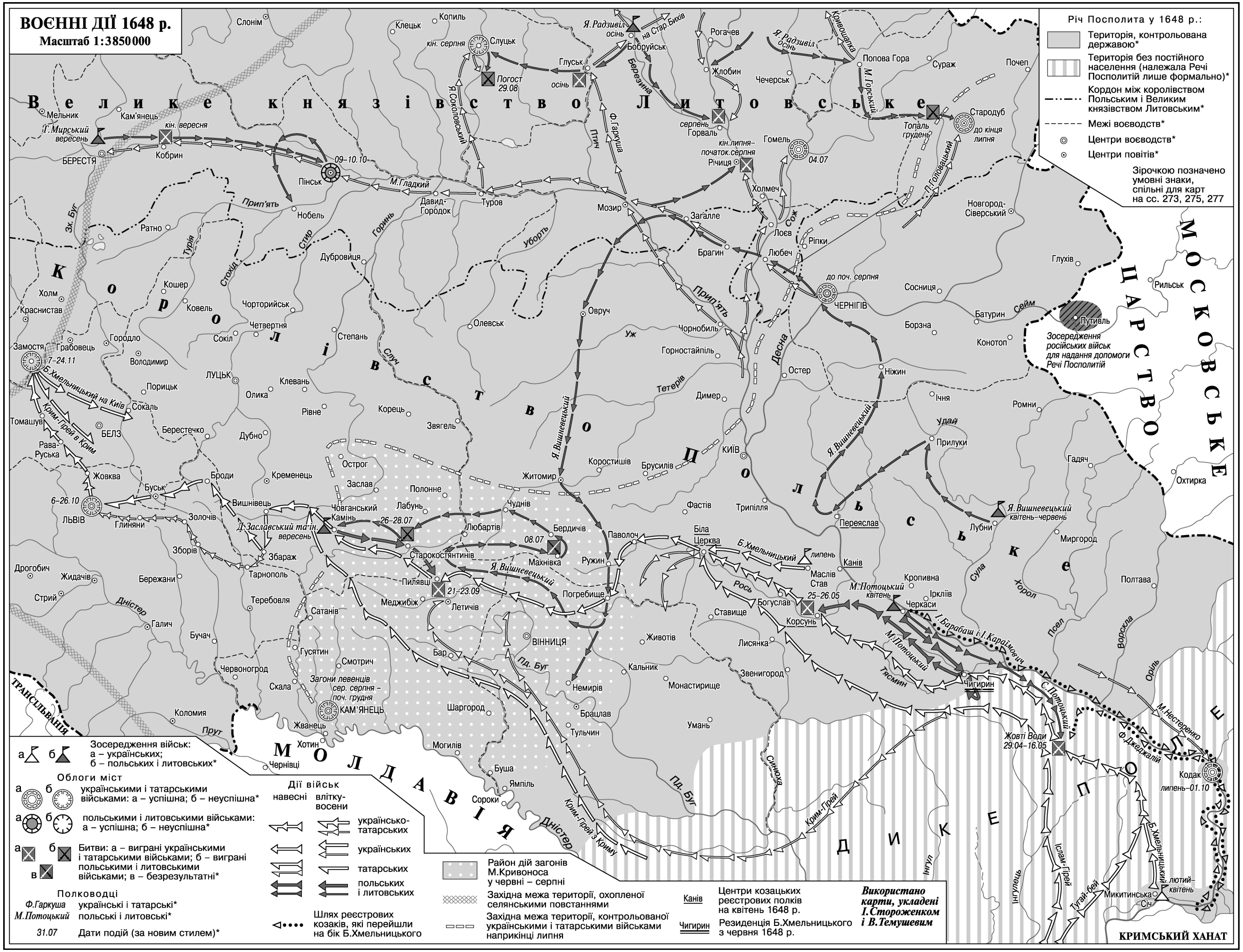
ВОЄННІ ДІЇ 1648 р.
Масштаб 1:3850000
Річ Посполита у 1648 р.:
Територія, контрольована державою*
Територія без постійного населення (належала Речі Посполитій лише формально)*
Кордон між королівством Польським і Великим князівством Литовським*
Межі воєводств*
Центри воєводств*
Центри повітів*
Зірочкою позначено умовні знаки, спільні для карт на сс. 273, 275, 277
Зосередження військ: а – українських; б – польських і литовських*
Облоги міст
українськими і татарськими військами: а – успішна; б – неуспішна*
польськими і литовськими військами: а – успішна; б – неуспішна*
Битви: а – виграні українськими і татарськими військами; б – виграні польськими і литовськими військами; в – безрезультатні*
Полководці
Ф.Гаркуша українські і татарські*
М.Потоцький польські і литовські*
31.07 Дати подій (за новим стилем)*
Дії військ
навесні
влітку-восени
українсько-татарських
українських
татарських
польських і литовських
Шлях реєстрових козаків, які перейшли на бік Б.Хмельницького
Район дій загонів М.Кривоноса у червні – серпні
Західна межа території, охопленої селянськими повстаннями
Західна межа території, контрольованої українськими і татарськими військами наприкінці липня
Канів Центри козацьких реєстрових полків на квітень 1648 р.
Чигирин Резиденція Б.Хмельницького з червня 1648 р.
Використано карти, укладені І.Стороженком і В.Темушевим
Велике князівство Литовське
Королівство Польське
МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО
МОЛДАВІЯ
ДИКЕ ПОЛЕ
КРИМСЬКИЙ ХАНАТ
ТРАНСИЛЬВАНІЯ
Зосередження російських військ для надання допомоги Речі Посполитій
Путивль
КИЇВ
ЧЕРНІГІВ
ЛЬВІВ
ЛУЦЬК
КАМ'ЯНЕЦЬ
ВІННИЦЯ
БЕРЕСТЯ
БЕЛЗ
Пінськ
Слуцьк
Мозир
Гомель
Стародуб
Замостя
Житомир
Переяслав
Черкаси
Чигирин
Корсунь
Біла Церква
Жовті Води 29.04–16.05
Кодак липень–01.10
Пилявці 21–23.09
Старокостянтинів
Махнівка 08.07
Чорнобиль
Лоєв
Річиця
Бобруйськ
Глуськ
Погост 29.08
Кобрин
Тульчин
Умань
Брацлав
Немирів
Бар
Меджибіж
Збараж
Броди
Буськ
Б.Хмельницький
Кривоніс
Я.Вишневецький
М.Потоцький
С.Потоцький
Я.Радзивіл
Ф.Гаркуша
М.Гладкий
М.Горський
Ф.Джеджалій
М.Нестеренко
І.Барабаш і І.Караїмович
Крим-Гірей
Іслам-Гірей
Тугай-бей
Дніпро
Десна
Прип'ять
Дністер
Пд. Буг
Зх. Буг
Прут
Сож
Березина
Случ
Горинь
Стир
Тетерів
Рось
Тясмин
Сула
Псел
Ворскла
Орель
Сейм

вілеї козацтва, а з 1638 намагалася ліквідувати його як стан. Інтенсивний розвиток фільваркового госп-ва (див. *Фільварок*) призвів до неухильного зростання в зх., центр. і пн. регіонах України *панщини* (3—6 днів на тиждень), повинностей і податків, обезземелення селян, їх закріпачення. Крайніх меж досягли зловживання орендарів (серед останніх доволі виразним був іноетнічний елемент). У 1630—40-х рр. почастішали спроби поширити *кріпацтво* й фільваркове госп-во на пд. і сх. регіони, більшість населення яких складали ще відносно вільні селяни та *козаки*, готові померти, захищаючи свої права й свободи.

Найвище піднесення боротьби. Виборення козацькою Україною незалежності (лютий 1648 — червень 1652).

Намагаючись домогтися поновлення вольностей Війська Запорозького, група старшин і козаків, очолювана Б.Хмельницьким, підготувала восени 1647 план повстання. Невдача в його реалізації спонукала їх перебратися на Запорожжя. Порозумівшись із залогою *Микитинської Січі*, 4 лютого (25 січня) 1648 вони оволоділи нею; 9 лютого (30 січня) завдали поразки урядовим підрозділам. Обраний *гетьманом* Б.Хмельницький, уклавши угоду про військово-політичний союз із крим. ханом *Іслам-Гіреєм III*, розгромив польс. військо на Жовтих Водах 16 (6) травня і під Корсунем (нині м. *Корсунь-Шевченківський*) 26 (16) травня. Виникли сприятливі умови для походу в центр. райони України, однак гетьман і більшість старшин ще не думали поривати з Річчю Посполитою, сподіваючись реформувати її політ. лад шляхом зведення на королів. трон монарха-некатолика.

Здобуті перемоги та дії розісланих Б.Хмельницьким козац. підрозділів відіграли вирішальну роль у переростанні козац. повстання в Н.р., складовою якої стала сел. війна (червень 1648 — червень 1652). Рушійними силами Н.р. виступали: козацтво, частина шляхти, *духовенство*, *селянство* і міщанство. Формувалися сотні загонів, що повели боротьбу проти польс. панування, засилля католицизму, соціального утиску. Протиборство сторін відзначалося жорстокістю, жертвами якої 1648 стали десятки тисяч осіб. Повстанці виношували наміри «дійти до Вісли». Розгромивши 21—23 (11—13) вересня поляків під Пилявцями (нині с. Пилява Старосинявського р-ну Хмельн. обл.), Б.Хмельницький виступив у похід, сподіваючись, що новообраний польс. король визнає за Україною статус рівноправного з Польщею та Литвою суб'єкта федеративної Речі Посполитої. На середину листопада завершилося визволення етнічної укр. території, де інтенсивно формувалися держ. інституції. Однак замість того, щоб закріпитися на зх. рубежах, гетьман і старшини уклали 21 (11) листопада 1648 із польс. королем *Яном II* Казимиром Ваза перемир'я, унаслідок якого армію було відведено на схід за умовну лінію р. Горинь — м. Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*).

Переосмисливши результати боротьби, Б.Хмельницький узимку 1649 сформулював держ. ідею, що передбачала розрив із Річчю Посполитою й утворення незалежної соборної України. Відбулося зміцнення прерогатив гетьман. влади; у пошуку військ. допомоги уряд вів переговори з Росією, *Кримським ханатом*, *Османською імперією* та *Трансильванським князівством*. У травні 1649 поновилися воєнні дії. У бою під Лоєвим (нині с-ще міськ. типу Гомельської обл., Білорусь) 31 (21) липня було зупинено наступ литовців. Одне польс. військо потрапило в облогу під *Збаражем* (10 липня—23 серпня (30 червня — 13 серпня), інше виявилося розгромленим 15 (5) серпня під *Зборовом*. Союзник гетьмана — крим. хан Іслам-Гірей III, намагаючись протидіяти утвердженню незалежної України, пішов на угоду з Польщею і змусив гетьмана укласти 18 (8) серпня Зборівський договір (див. також *Зборівський договір Криму з Польщею 1649*). Його умови викликали в козац. Україні восени 1649 — у 1650 нову хвилю виступів населення. Щоб не допустити розв'язання громадян. війни, гетьман проводив виважену соціально-екон. політику. Здійснив реорганізацію адм.-тер. устрою, реформував *Запорозьку Січ*, змінив міжнар. становище д-ви. Щоб отримати військ. допомогу, обіцяв володарям Росії і Осман. імперії прийняти їхню протекцію.

У лютому 1651 польс. армія розпочала воєнні дії на Брацлавщині. Вирішальна битва відбулася під *Берестечком* 28 червня — 10 липня (18—30 червня). Внаслідок залишення поля бою військом Іслам-Гірея III українці зазнали поразки. Після укладення невигідного для козац. України *Білоцерківського договору* 28 (18) вересня 1651 населення повело боротьбу проти реалізації його умов. Б.Хмельницький перейшов у наступ і в битві під м-ком Батіг (нині с. Четвертинівка Тростянецького р-ну Він. обл.) 1—2 червня (22—23) травня 1652 розгромив польс. військо. Унаслідок повстання звільнилися терени Брацлавщини і Чернігівщини. Козац. Україна (у складі *Брацлавського воєводства*, *Київського воєводства* та *Чернігівського воєводства*) виборола незалежність. Тут сел. війна завершилася визнанням із боку уряду головніших соціально-екон. завоювань *посспільства*. На решті укр. земель польс. власті поновили дореволюц. політ. і соціально-екон. порядки. Національно-визвол. боротьба зазнала тут остаточної поразки. Так стався трагічний за наслідками поділ України на 2 частини: меншу, де внаслідок революц. боротьби утворилася Укр. д-ва (козац. Україна, *Гетьманщина*), і більшу, що продовжувала залишатися у складі Речі Посполитої.

Погіршення внутрішньо- і зовнішньополітичного становища козацької України. Прийняття царської протекції та провал визвольного походу в західноукраїнські землі (червень 1652 — серпень 1657).

Здобувши перемогу, Б.Хмельницький не скористався нею для визволення західноукр. регіону. Відступивши 23 (13) червня 1652 з-під Кам'янця, розпочав переговори з Варшавою про визнання Укр. д-ви, що завершилися провалом. У березні—квітні 1653 польс. військо зробило невдалу спробу оволодіти Брацлавщиною. Тим часом дедалі відчутнішими ставали негативні наслідки тривалої боротьби. Були зруйновані сотні поселень, а тому занепадали сільс. госп-во, ремесла, промисли, мануфактурне виробництво і торгівля. Воєнні дії,

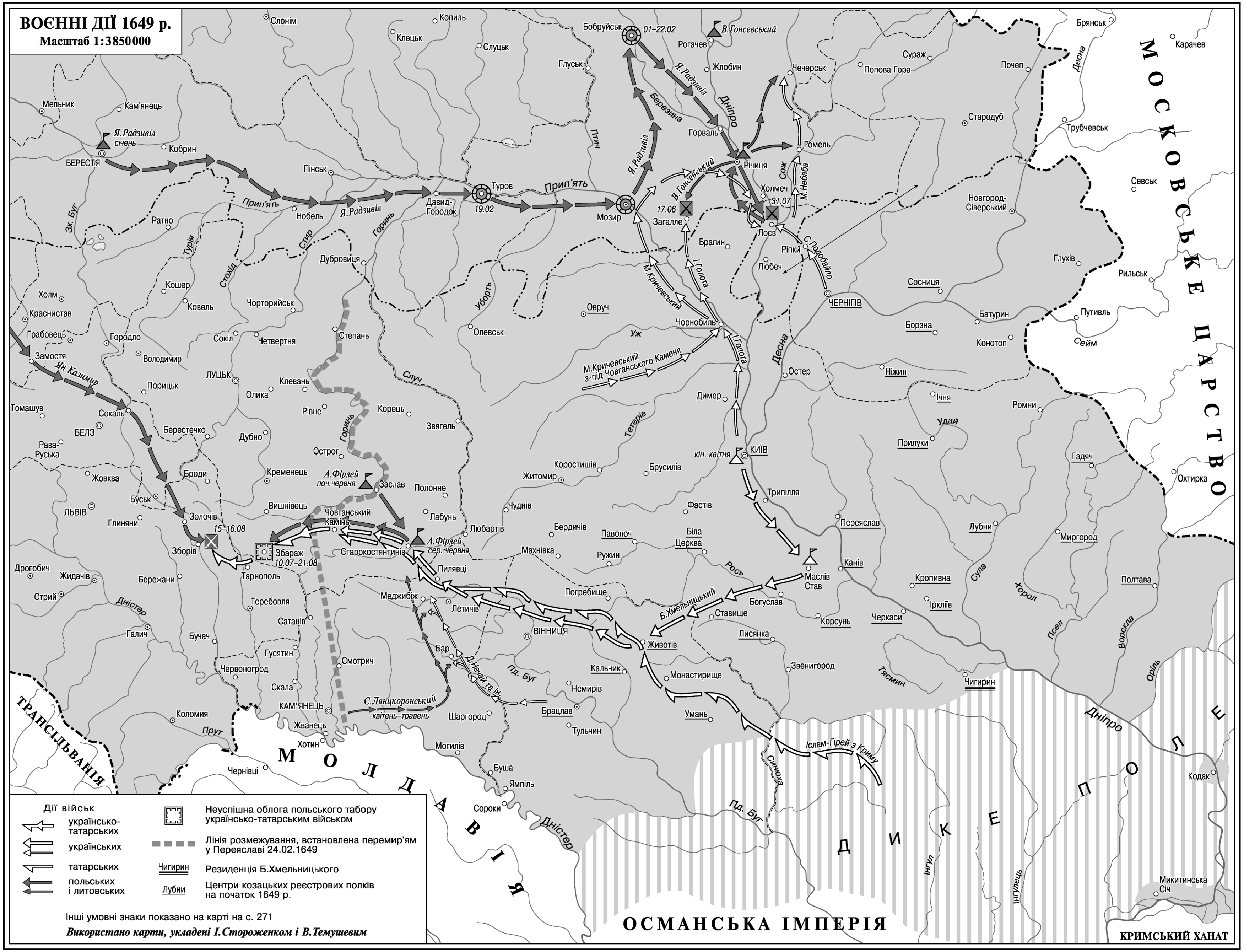
ВОЄННІ ДІЇ 1649 р.
Масштаб 1:3850000
МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО
МОЛДАВІЯ
ТРАНСІЛЬВАНІЯ
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
КРИМСЬКИЙ ХАНАТ
ДИКЕ ПОЛЕ
Дії військ
українсько-татарських
українських
татарських
польських і литовських
Неуспішна облога польського табору українсько-татарським військом
Лінія розмежування, встановлена перемир'ям у Переяславі 24.02.1649
Чигирин Резиденція Б.Хмельницького
Лубни Центри козацьких реєстрових полків на початок 1649 р.
Інші умовні знаки показано на карті на с. 271
Використано карти, укладені І.Стороженком і В.Темушевим
Я.Радзивіл січень
Я.Радзивіл
В.Гонсевський
М.Небаба
С.Подобайло
І.Голота
М.Кричевський
М.Кричевський з-під Човганського Каменя
Б.Хмельницький
Іслам-Гірей з Криму
А.Фірлей поч.червня
А.Фірлей сер.-червня
Д.Нечай та ін.
С.Лянцкоронський квітень–травень
Ян Казимир
кін. квітня
01–22.02
19.02
17.06
31.07
10.07–21.08
15–16.08
Мельник
Кам'янець
БЕРЕСТЯ
Кобрин
Пінськ
Слонім
Клецьк
Копиль
Слуцьк
Глуськ
Бобруйськ
Рогачев
Жлобин
Горваль
Речиця
Холмеч
Лоєв
Гомель
Чечерськ
Сураж
Попова Гора
Почеп
Стародуб
Брянськ
Карачев
Трубчевськ
Севськ
Новгород-Сіверський
Глухів
Рильськ
Путивль
Сосниця
Батурин
Конотоп
Борзна
Ніжин
Ічня
Прилуки
Ромни
Гадяч
Охтирка
Лубни
Миргород
Полтава
Переяслав
Канів
Кропивна
Ірклів
Черкаси
Чигирин
Корсунь
Богуслав
Маслів Став
Звенигород
Лисянка
Ставище
Монастирище
Умань
Кодак
Микитинська Січ
Туров
Давид-Городок
Нобель
Ратно
Мозир
Загалле
Брагін
Рiпкi
Любеч
ЧЕРНІГІВ
Остер
Чорнобиль
Овруч
Олевськ
Димер
КИЇВ
Трипілля
Брусилів
Коростишів
Житомир
Фастів
Біла Церква
Паволоч
Бердичів
Ружин
Чуднів
Махнівка
Любартів
Погребище
Животів
Кальник
Немирів
Брацлав
Тульчин
ВІННИЦЯ
Летичів
Бар
Меджибіж
Пилявці
Старокостянтинів
Полонне
Лабунь
Заслав
Звягель
Корець
Острог
Рівне
Клевань
Степань
Дубровиця
Чорторийськ
Четвертня
Ковель
Кошер
Холм
Красностав
Грабовець
Замостя
Городло
Володимир
Сокіл
ЛУЦЬК
Олика
Порицьк
Томашув
Сокаль
БЕЛЗ
Рава-Руська
Жовква
Буськ
ЛЬВІВ
Глиняни
Броди
Берестечко
Дубно
Кременець
Вишнівець
Човганський Камінь
Збараж
Золочів
Зборів
Тарнополь
Теребовля
Бережани
Дрогобич
Жидачів
Стрий
Галич
Бучач
Сатанів
Гусятин
Смотрич
Червоногород
Скала
КАМ'ЯНЕЦЬ
Жванець
Хотин
Коломия
Чернівці
Могилів
Шаргород
Буша
Ямпіль
Сороки
Дніпро
Березина
Птич
Прип'ять
Горинь
Стир
Стохід
Турія
Зх. Буг
Случ
Убоpть
Уж
Тетерів
Десна
Сож
Сейм
Удай
Сула
Хорол
Псел
Ворскла
Оріль
Рось
Тясмин
Синюха
Пд. Буг
Інгул
Інгулець
Дністер
Прут

голод, епідемії, захоплення татарами *ясиру* та міграційні процеси призвели до зменшення населення більш ніж на 40 % і вдвічі — чисельності війська. Частина козаків ухилялася від військ. служби, росло несприйняття політики уряду, посилювалася психологічна втома населення. Через бунт невдоволених діями Б.Хмельницького вояків (бл. 20 (10) червня 1653) під Городком-Бедриківським (нині м. Городок Хмельницької обл.; див. *Городок-Бедриківський виступ козаків 1653*) було зірвано похід армії в зх. райони. Військ. втручання гетьмана в боротьбу за владу в Молдові погіршило геополіт. становище козац. України. У пошуках виходу із ситуації пожвавилися переговори з Москвою щодо прийняття протекції рос. царя *Олексія Михайловича*, і 11 (1) жовтня 1653 *Земський собор* ухвалив відповідне рішення. Наслідки Жванецької кампанії виявилися для козац. України катастрофічними: укладена 15 (5) грудня 1653 польсько-крим. угода не передбачала визнання її як д-ви. За таких обставин 18 (8) січня 1654 *Переяславська рада* ухвалила прийняти протекцію рос. царя. Договір 1654 з Росією зберігав внутр. суверенітет козац. України і частково обмежував зовнішній.

Цей крок укр. еліти не поліпшив зовнішньополіт. становища д-ви. Річ Посполита і Крим. ханат уклали військово-політ. союз. Виникла загроза війни на два фронти. Рос. уряд, зайнятий військ. діями в Білорусі та Прибалтиці, вчасно не надав Б.Хмельницькому військ. допомоги. Тому польс. військо впродовж листопада—грудня 1654 оволоділо Брацлавщиною. Битва під Охматовим (нині село Жашківського р-ну Черкас. обл.) 29 січня—1 лютого (19—22 січня) 1655 переможця не виявила. 11 (1) липня 1655 українсько-рос. війська перейшли в контрнаступ і обложили Кам'янець. Порозумівшись зі Швецією, гетьман продовжив похід до *Львова*, взяв 29 (19) вересня його в облогу і розгромив поляків під Городком (нині місто Львів. обл.). До кінця жовтня були звільнені майже всі західноукр. землі. Проте під тиском Швеції та перед загрозою з боку татар Б.Хмельницький змушений був 8 листопада (29 жовтня) 1655 розпочати відступ. Після боїв із татарами під Заложцями (нині смт Залізці; 14—15 (4—5) листопада) та Озерною (нині село; обидва Зборівського р-ну Терноп. обл.; 20—21 (10—11) листопада) було укладено угоду з крим. ханом *Мегмед-Гіреєм IV.* Із кінця 1655 Росія пішла на зближення з Польщею й підписала з нею *Віленське перемир'я* (3 листопада (24 жовтня) 1656). Козац. Україна не сприйняла його і стала на шлях створення антипольс. коаліції зі Швецією та Трансильванією. Корпус А.*Ждановича* взяв участь у невдалому поході *Ракоці Дєрдя II* на Польщу. Проводячи незалежну зовн. політику, Б.Хмельницький рішуче протидіяв спробам Москви запровадити воєводське управління і взяти під контроль збір податків. Відчуваючи наближення смерті, він передав владу синові Юрію, що засвідчило запровадження монархічної форми правління. Регентом при ньому було призначено І.*Виговського*. 6 серпня (27 липня) творець Укр. д-ви помер.

Громадянська війна й розпад козацької України на дві Гетьманщини (серпень 1657 — червень 1663).

Скориставшись недосвідченістю Ю.*Хмельницького*, І.Виговський на початку вересня усунув його від влади, у жовтні на *Корсунській раді 1657* домігся обрання себе гетьманом. Якщо його зовн. політика сприяла зміцненню міжнар. становища д-ви, то ігнорування соціально-екон. завоювань посполитства й козац. низів, традиційних прав і свобод запорожців, загравання зі старшиною та послаблення прерогатив гетьман. влади викликало (у листопаді 1657) опозиційний до нього потужний соціально-політ. рух. Його очолили січові старшини (прагнули домогтися провідної політ. ролі Запорожжя в козац. Україні) та полтав. полковник М.*Пушкар* (плекав надію перехопити гетьман. булаву). Рушійними силами виступали запорожці, козаки *Полтавського полку*, обездолене козацтво й посполитство. Унаслідок опосередкованої підтримки рос. урядом та прорахунків гетьмана у березні 1658 масштабна акція протесту переросла в громадян. війну. Запобігти її розгортанню не вдалося ані внаслідок розгрому (10 червня (31 травня) 1658) І.Виговським під *Полтавою* армії повстанців, ані репресіями проти опозиційно налаштованих старшин і населення.

Усупереч договору Москва повела політику обмеження держ. самостійності козац. України, що вилилося у формування серед населення «проросійської партії», наполегливі домагання запровадження воєводського управління, грошових зборів до рос. скарбниці, проведення перепису селян і міщан, їхніх повинностей та податків, млинів і оренд, виведення залог зі Старого Бихова (нині м. Бихов) і Чаусів (нині місто; обидва Могильовської обл., Білорусь). У липні 1658 рос. військо кн. Г.*Ромодановського* ввійшло в Україну. І.Виговський у пошуку союзників уклав у лютому 1658 угоду із Кримом і вступив у переговори з Польщею. Вони завершилися підписанням 16 (6) вересня *Гадяцького договору 1658*, що передбачав розрив відносин із Росією і повернення козац. України у формі Князівства Руського (див. *Велике князівство Руське*) до складу Речі Посполитої. Почалася українсько-рос. війна, що тривала до серпня 1659. Союзні українсько-крим. війська в битві під *Конотопом* 8 липня (28 червня) 1659 завдали поразки рос. армії. Однак закріпити успіх не вдалося. Невдоволене обмеженням Варшавою умов Гадяцького договору 1658 козацтво змусило гетьмана припинити воєнні дії й у вересні передати булаву Ю.Хмельницькому. Скориставшись зміною влади, рос. армія кн. О.Трубецького зайняла Лівобережжя. 27 (17) жовтня відбулося підписання *Переяславських статей 1659*, що перетворювали козац. Україну на автономну частину Росії. Невдоволена їх змістом старшина під час Чуднівської кампанії пішла на укладення 17 (7) жовтня 1660 з Польщею *Чуднівського договору*, який в основному поновлював умови Гадяцького договору 1658. Частина лівобереж. старшини, очолювана Я.*Сомком*, опираючись на підтримку Росії, виступила проти Ю.Хмельницького. Громадян. війна набула нових обертів. Зазнавши невдач у спробах підпорядкувати Лівобережжя, Ю.Хмельницький на поч. 1663 поклав булаву. Гетьманом став

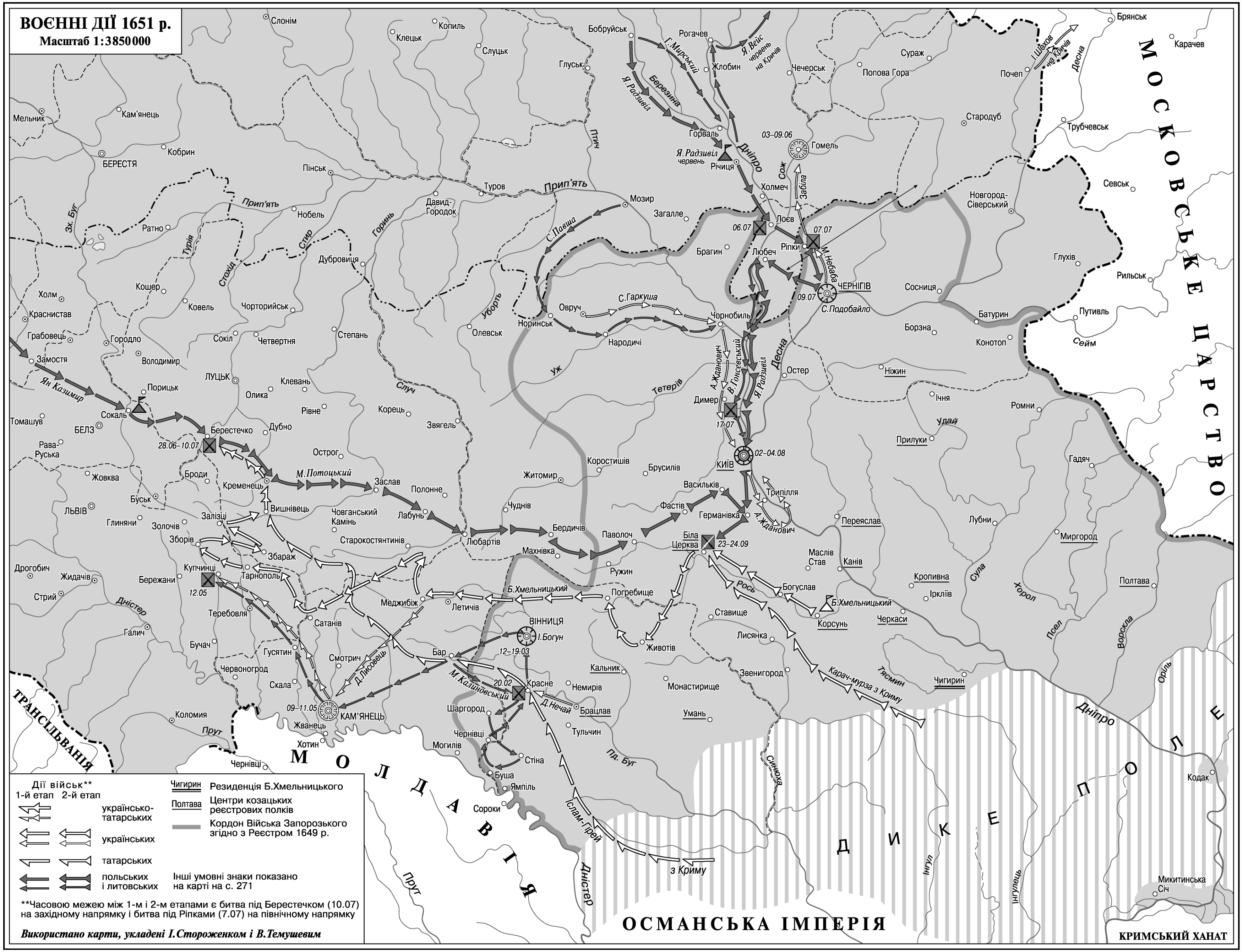
ВОЄННІ ДІЇ 1651 р.
Масштаб 1:3850000
МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
КРИМСЬКИЙ ХАНАТ
ТРАНСІЛЬВАНІЯ
МОЛДАВІЯ
ДИКЕ ПОЛЕ
Дії військ**
1-й етап 2-й етап
українсько-татарських
українських
татарських
польських і литовських
Чигирин Резиденція Б.Хмельницького
Полтава Центри козацьких реєстрових полків
Кордон Війська Запорозького згідно з Реєстром 1649 р.
Інші умовні знаки показано на карті на с. 271
**Часовою межею між 1-м і 2-м етапами є битва під Берестечком (10.07) на західному напрямку і битва під Ріпками (7.07) на північному напрямку
Використано карти, укладені І.Стороженком і В.Темушевим
Ян Казимир
М.Потоцький
М.Калиновський
Д.Нечай
І.Богун
Б.Хмельницький
Д.Лисовець
Я.Радзивіл
Г.Мирський
Я.Вейс червень на Кричів
І.Шахов на Кричів
С.Гаркуша
С.Павша
В.Гонсевський
А.Жданович
М.Небаба
С.Подобайло
Карач-мурза з Криму
Іслам-Гірей
з Криму
Забіла
28.06–10.07
12.05
09–11.05
12–19.03
20.02
06.07
07.07
09.07
03–09.06
17.07
02–04.08
23–24.09
червень
Бобруйськ
Рогачев
Жлобин
Чечерськ
Гомель
Горваль
Річиця
Холмеч
Лоєв
Ріпки
Любеч
Брагин
Загалле
Мозир
Туров
Давид-Городок
Пінськ
Слонім
Клецьк
Копиль
Слуцьк
Глуськ
Мельник
Кам'янець
Кобрин
БЕРЕСТЯ
Ратно
Нобель
Дубровиця
Холм
Красностав
Грабовець
Кошер
Ковель
Чорторийськ
Степань
Городло
Сокіл
Четвертня
Замостя
Володимир
Порицьк
ЛУЦЬК
Олика
Клевань
Рівне
Корець
Звягель
Томашув
Сокаль
БЕЛЗ
Берестечко
Дубно
Острог
Рава-Руська
Жовква
Броди
Кременець
Заслав
Полонне
Буськ
ЛЬВІВ
Глиняни
Золочів
Залізці
Вишнівець
Човганський Камінь
Лабунь
Старокостянтинів
Любартів
Зборів
Збараж
Купчинці
Тарнополь
Дрогобич
Жидачів
Стрий
Бережани
Теребовля
Сатанів
Меджибіж
Летичів
Галич
Бучач
Гусятин
Смотрич
Червоноград
Скала
Коломия
КАМ'ЯНЕЦЬ
Жванець
Хотин
Чернівці
Бар
ВІННИЦЯ
Красне
Шаргород
Чернівці
Могилів
Стіна
Буша
Ямпіль
Сороки
Немирів
Кальник
Брацлав
Тульчин
Овруч
Норинськ
Олевськ
Народичі
Чорнобиль
Димер
КИЇВ
Житомир
Коростишів
Брусилів
Чуднів
Бердичів
Махнівка
Паволоч
Фастів
Васильків
Германівка
Біла Церква
Ружин
Погребище
Животів
Ставище
Лисянка
Звенигород
Монастирище
Умань
Трипілля
Богуслав
Корсунь
Канів
Черкаси
Маслів Став
Переяслав
Остер
Чернігів
Сосниця
Батурин
Борзна
Конотоп
Ніжин
Ічня
Прилуки
Ромни
Гадяч
Лубни
Миргород
Кропивна
Ірклів
Чигирин
Полтава
Кодак
Микитинська Січ
Брянськ
Карачев
Почеп
Сураж
Попова Гора
Стародуб
Трубчевськ
Севськ
Новгород-Сіверський
Глухів
Рильськ
Путивль
Дніпро
Березина
Сож
Прип'ять
Птич
Горинь
Стир
Стохід
Турія
Зх. Буг
Случ
Уборть
Уж
Тетерів
Десна
Сейм
Удай
Сула
Хорол
Псел
Ворскла
Орель
Рось
Тясмин
Синюха
Пд. Буг
Інгул
Інгулець
Дністер
Прут

П.*Тетеря*. Намагаючись зміцнити контроль над Лівобережжям, Москва взяла курс на створення тут окремої гетьманщини, підтримавши із претендентів на булаву *кошового отамана* І.*Брюховецького*. Скликана в *Ніжині чорна рада* обрала 28 (18) червня 1663 його гетьманом. Так соціально-політ. боротьба розколола козац. Україну на 2 держ. утворення.

Боротьба національно-патріотичних сил за возз'єднання Української держави (липень 1663 — червень 1668).

Прийшовши до влади, П.Тетеря активізував заходи із об'єднання козац. України, зробивши ставку на допомогу Польщі та Криму. Поновлення в Правобережжі «польських порядків» призвело до спалаху наприкінці травня *Паволоцького повстання 1663* під проводом І.Поповича. Після його придушення гетьман підтримав похід польс. короля Яна II Казимира Ваза в Лівобережжя. Він розпочався в листопаді 1663 і тривав до середини березня 1664. Участь у ньому правобереж. козац. полків на перших порах забезпечила успіх кампанії, але через викликаний репресіями жовнірів і татар спротив населення вона закінчилася поразкою. У цей час група старшин, очолювана І.Виговським, підготувала змову, щоб позбавити влади П.Тетерю та розірвати Чуднівський договір 1660. Хоча вона була викрита, все ж у лютому 1664 спалахнуло *правобережне повстання 1664—1665*, що охопило терени Правобереж. гетьманщини, *Полісся*, півдня *Волині* та сходу *Подільського воєводства* і, незважаючи на жорстокі репресії з боку польс. підрозділів, завершилося перемогою. П.Тетеря в червні 1665 втратив булаву, яку перехопив С.*Опара*. Однак у серпні гетьманом був обраний П.*Дорошенко*, котрий до кінця року утвердив владу в Правобережжі. У Лівобережжі І.Брюховецький пішов восени 1665 на укладення *Московських статей*, що звели нанівець його політ. автономію в складі Росії.

П.Дорошенко повів політику на унезалежнення від Речі Посполитої та возз'єднання козац. України. 19 (9) грудня 1666 в бою під *Браїловим* він розгромив польс. військо. Не визнавши умов *Андрусівського договору (перемир'я) 1667*, восени 1667 П.Дорошенко здійснив *Західний похід українського та татарського війська.* Проте внаслідок угоди *калги*-султана з поляками змушений був укласти *Підгаєцький договір Правобережної гетьманщини з Польщею 1667*, що передбачав визнання влади польс. короля Яна II Казимира Ваза. Активізувалися його спроби порозумітися із Запорожжям та І.Брюховецьким, котрий, невдоволений інкорпораційною політикою Москви, у лютому 1668 підняв повстання. На середину березня майже вся територія Лівобережжя була звільнена від рос. залог. Наприкінці травня сюди з'явився П.Дорошенко, на сторону якого перейшли місц. полки. Після вбивства І.Брюховецького козац. рада 18 (8) червня 1668 обрала його гетьманом возз'єднаної козац. України.

Криза й поразка революції (червень 1668 — вересень 1676).

Наступ поляків на Брацлавщину змусив П.Дорошенка залишити Лівобережжя. У серпні 1668 боротьбу за владу розпочав підтримуваний Запорожжям і Кримом П.Суховій (див. П.*Суховієнко*). Наступного місяця на територію *Лівобережної України* вступили рос. підрозділи, на сторону яких перейшла більшість старшин. Знову спалахнула політ. боротьба, що зумовила глибоку кризу революції. У березні 1669 лівобереж. гетьманом був обраний Д.*Многогрішний*, котрий уклав із Росією *Глухівські статті 1669*, які поновлювали автономію Лівобережної гетьманщини. П.Дорошенко та більшість правобереж. еліти з метою домогтися возз'єднання України й нейтралізації політ. намірів Рос. д-ви, Речі Посполитої та Криму пішли на прийняття в березні 1669 протекції турец. султана *Мегмеда IV*. До кінця року були розгромлені сили опозиції в Правобережжі. Упродовж 1670 П.Дорошенко зміцнив свою владу, проводив політику, що спрямовувалася на пошук порозуміння з Д.Многогрішним, а в переговорах із Варшавою домагався поновлення Гадяцького договору 1658. Річ Посполита, прагнучи ліквідувати Правобереж. гетьманщину, уклала *Острозький договір 1670* із запороз. гетьманом М.*Ханенком.* Восени 1671 її армія окупувала Брацлавщину. За підтримки польс. командування М.Ханенко був проголошений гетьманом. Узимку 1672 П.Дорошенку вдалося домовитися з Д.Многогрішним разом захищати «суспільне добро і цілісність України». Однак лівобереж. старшина, невдоволена політикою Д.Многогрішного, у березні 1672 змістила його, а в червні обрала володарем булави І.*Самойловича*, котрий уклав із Росією *Конотопські статті 1672.*

Улітку почалася турецько-польс. війна. П.Дорошенко 18 (8) липня 1672 розгромив під Четвертинівкою (нині село Тростянецького р-ну Він. обл.) польс. військо та взяв участь разом із турками і татарами в боях за Кам'янець 16—27 (6—17) серпня) й облозі Львова. Відповідно до *Бучацького мирного договору 1672* (18 (8) жовтня), Річ Посполита визнала незалежність Укр. д-ви, однак у «давніх кордонах». Не вдалося П.Дорошенкові домогтися не лише включення до її складу західноукр. регіону, але навіть розширити держ. межі до р. Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Невдоволений позицією Осман. імперії, він 1673 погодився на переговори з Росією, засвідчуючи згоду прийняти її протекцію за умови возз'єднання Укр. д-ви. Проти його порозуміння з Москвою виступив І.Самойлович. На поч. 1674 останній разом із рос. армією перейшов у наступ і до середини березня захопив гол. міста Правобереж. гетьманщини. 25 (15) березня 1674 Переяслав. рада обрала І.Самойловича гетьманом об'єднаної козац. України.

Із появою влітку турецько-татар. війська розпочалися бої, внаслідок яких Правобережжя до середини вересня 1674 було спустошене. У листопаді перейшли в наступ поляки, які до кінця року окупували Брацлавщину. У квітні 1675 *гетьманом наказним* польс. король *Ян III* Собеський призначив О.*Гоголя.* Порозумівшись із Запорожжям, П.Дорошенко зробив спробу весною 1676 скликати ген. раду для обрання єдиного гетьмана, але зазнав невдачі. Улітку його становище різко погіршилося На осінь майже всі держ. інституції в Правобережжі були ліквідовані. Влада гетьмана поширювалася лише на столицю та її околиці. Тому у вересні 1676, коли під стінами

ВОЄННІ ДІЇ 1652 р.
Масштаб 1:3850000
Дії військ
українсько-татарських
українських
татарських
польських
Кордон Війська Запорозького за Білоцерківським договором
Чигирин Резиденція Б.Хмельницького
Полтава Центри козацьких реєстрових полків
Інші умовні знаки показано на карті на с. ...
МОЛДАВІЯ
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
ДИКЕ ПОЛЕ
ТРАНСІЛЬВАНІЯ
МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО
КРИМСЬКИЙ ХАНАТ

ВОЄННІ ДІЇ 1653 р.
Масштаб 1:3850000
Дії військ
українсько-татарських
українських
татарських
польських
Кордон Війська Запорозького після Батозької битви
Чигирин Резиденція Б.Хмельницького
Полтава Центри козацьких реєстрових полків
Неуспішна облога польського табору українсько-татарським військом
Інші умовні знаки показано на карті на с. 271
МОЛДАВІЯ
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
ДИКЕ ПОЛЕ
ТРАНСІЛЬВАНІЯ
МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО
КРИМСЬКИЙ ХАНАТ

Чигирина з'явилися лівобереж. полки й росіяни, він відмовився від булави. Правобереж. гетьманщина припинила існування. Н.р., яка коштувала життя, вочевидь, не менше 2,6—3,2 млн осіб (із 4—5-ти млн українців), зазнала поразки.

Причинами цього стали відсутність в еліти досвіду держ. буд-ва, незавершеність процесу її консолідації навколо укр. держ. ідеї, переважання у свідомості еліти, соціальних верств і прошарків особистих, групових, станових інтересів над національними та державними; слабкість центр. влади й утвердження після смерті Б.Хмельницького республікансько-олігархічної форми правління, що сприяло розгортанню міжусобної боротьби за булаву, породило всевладдя старшин на місцях; прорахунки гетьман. урядів у внутр. політиці, значні масштаби люмпенізації сусп-ва, анархо-охлократичні рухи соціальних низів, деструктивна політ. роль, яку відігравала наприкінці 1650-х — у 1-й пол. 1670-х рр. Запороз. Січ; втручання (у різних формах) іноз. д-в, спрямоване на ліквідацію самостійної Укр. д-ви.

Н.р. становила важливу й невід'ємну складову європ. революц. руху раннього Нового часу. За довготривалістю, складністю та суперечливістю протікання боротьби за незалежність, нерівномірністю й імпульсивністю розвитку, важливою роллю реліг. фактора, переплетінням національно-визвол. боротьби із соціальною, подібністю соціально-екон. районів, що стали ядром утворення держ. організмів, відсутністю єдності серед політ. еліти, що негативно позначилося на перебігові революц. процесу, тощо вона є найбільш спорідненою з революцією 1566—1609 в Нідерландах. Її значення полягало у відновленні держ. життя, формуванні укр. держ. ідеї, розвиткові нац. свідомості, становленні на теренах д-ви нової моделі соціально-екон. відносин, збагаченні традицій національно-визвол. та соціальної боротьби.

Дж.: *Vimina A.* Historia delle querre di Polonia. Venetia, 1671; *Twardowski S.* Wojna domowa z kozaki, tatari, moskwą, szwedami i węgry. Calissu, 1681; Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora. Wrocław, 1842; *Jerlicz J.* Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza, t. 1—2. Warszawa, 1853; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 3—15. СПб., 1862—92; Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego, t. 1, cz. 1—2. Kraków, 1880—81; Жерела до історії України-Руси, т. 4—6, 8, 12, 16. Львів, 1894—1924; Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов, т. 1—3. К., 1898; *Oświęcim S.* Dyaryusz 1643—1651. Kraków, 1907; Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 6. К., 1908; Ч. 3, т. 4, 6; К., 1914; Переписні книги 1666 року. К., 1933; Історія України в документах і матеріалах, т. 3. К., 1941; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы, т. 1—3. К., 1953; *Pasek J.* Pamiętniki. Warszawa, 1960; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. К., 1960; Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). К., 1961; Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. К., 1965; *Hadży Mehmed Senai.* Historia chana Islam III. Warszawa, 1971; Літопис Самовидця. К., 1971; *Radziwiłł A.S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce: 1647—1656, t. 3. Warszawa, 1980; Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648—1668, t. 1—3. Wrocław—Warszawa, 1989—91; *Величко С.* Літопис, т. 1—2. К., 1991; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. К., 1992; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. К., 1995; Еврейские хроники XVII ст. (эпоха «Хмельниччины»). М.—Иерусалим, 1997; Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657. К., 1998; Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i Mieczem» (1648—1651). Warszawa, 1999; *Rudomicz B.* Efemeros czyli Diariusz prywatny pisane w Zamościu w latach 1656—1672, cz. 1—2. Lublin, 2002; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687). К.—Львів, 2004; Національно-визвольна війна в Україні. К., 2008.

Літ.: *Kochowski W.* Historya panowania Jana Kazimierza, t. 1—3. Poznań, 1859; *Костомаров Н.И.* Гетманство Выговского. В кн.: Исторические монографии и исследования, т. 2. СПб., 1872; *Його ж.* Гетманство Юрия Хмельницкого. Там само, т. 12; *Його ж.* Богдан Хмельницкий, т. 1—3. СПб., 1884; *Czermak W.* Plany wojny tureckiej Władysława IV. Kraków, 1895; *Томашівський С.* Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р. «ЗНТШ», 1898, т. 23—24; *Костомаров Н.И.* Руина. В кн.: Исторические монографии и исследования, т. 15. СПб., 1905; *Kubala L.* Wojna moskiewska (1654—1655). Lwów, 1910; *Hnilko A.* Wyprawa cudnowska w 1660 roku. Warszawa, 1931; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава, 1934; *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). К., 1940; *Оглоблин О.* Хмельниччина і українська державність. Нью-Йорк, 1954; *Wójcik Z.* Traktat andruszowski 1667 i jego geneza. Warszawa, 1959; *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К., 1959; *Голобуцкий В.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962; *Arend H.* On Revolution. New York, 1963; *Wócik Z.* Między traktatem andruszowskim a wojna turecką: Stosunki polsko-rosyjskie 1667—1672. Warszawa, 1968; Preconditions of Revolution in Early Modern Europe. Baltimore—London, 1970; *Koenigsberger H.G.* Estates and Revolutions: Essays in Early Modern European History. Ithaca—London, 1971; *Czescik L.* Sejm warszawski w 1649/50 roku. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1978; *Липинський В.* Твори, т. 2—3. Філадельфія, Пенсильванія, 1980, 1991; *Bercé Y.V.* Révolteé et révolutions dans l'Europe moderne. XVII—XVIII si'cles. Paris, 1980; *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.: Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. М., 1981; *Wójcik Z.* Jan Sobieski: 1629—1696. Warszawa, 1983; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльности. Нью-Йорк, 1985; *Ochmann S.* Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. Warszawa, 1985; *Sysyn F.E.* Between Poland and the Ukraine: The dilema of Adam Kysil, 1600—1653. Harvard, 1985; *Chynczewska-Chenel T.* Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schylku XVI do połowy XVII wieku. Warszawa, 1985; *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. М., 1987; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Свєшніков І.К.* Битва під Берестечком. Львів, 1993; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8—10. К., 1995—98; *Мицик Ю.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996; *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття: Воєнні дії 1648—1652 рр., кн. 1. Дніпропетровськ, 1996; *Федорук Я.О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654—1657. Львів, 1996; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII—XVIII ст.: Проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997; *Яковлєва Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст.: Причини і початок Руїни. К., 1998; *Эйзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ: Сравнительное изучение цивилизаций. М., 1999; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. Kraków, 2000; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: Стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. К., 2001; Staropolska sztuka wojenna XVI—XVII wieku. Warszawa, 2002; *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд

на питання). К., 2002; *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659—1667). К., 2003; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714. К., 2005; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Політична система українського суспільства в роки Національної революції XVII ст. К., 2008; *Їх же.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 2009; *Їх же.* Українська національна революція XVII століття (1648—1676 рр.). К., 2009; *Сас П.М.* Витоки українського націотворення. К., 2010.

В.С. Степанков.

НАЦІОНА́ЛЬНЕ АДМІНІСТРАТИ́ВНО-ТЕРИТОРІА́ЛЬНЕ БУДІВНИ́ЦТВО В УСРР/УРСР 1924—1940. Створення нац. адм.-тер. одиниць (сільських і селищних рад, нац. р-нів) посідало окреме місце в політиці *«коренізації»*. Впливовим чинником розробки проектів адм.-тер. структурування УСРР за національною ознакою стала активність етнічних громад.

Підготовка до організації сільських і селищних рад та р-нів була здійснена 1924—25 Центр. комісією в справах нац. меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК. Рекомендації ЦКНМ при ВУЦВК здійснювалися відповідно до постанови РНК УСРР «Про виділення національних районів та рад» від 29 серпня 1924. Проекти нац. районування в середовищі етнічних меншин спиралися на норми, затверджені постановою 4-ї сесії ВУЦВК 8-го скликання (15—19 лютого 1925). Згідно з рішеннями форуму мінімальна кількість мешканців відповідної національності мала становити не менше 10 тис. осіб для нац. р-ну і не менше 500 осіб для нац. сільради.

Практична робота з виділення нац. р-нів розпочалася під тиском нім. громади. У травні 1924 ЦКНМ при ВУЦВК, яка ще перебувала в стадії орг. оформлення, звернулася до Президії ВУЦВК з пропозицією виділити наступні р-ни з компактними масами нім. людності: Ландауський (Миколаївська округа Одес. губ.), Люксембурзький (Маріупольська округа Донец. губ.) та Хортицький (Запоріз. округа Катериносл. губ.). Паралельно розгорталася підготовча робота щодо поляків, євреїв і болгар. 25 серпня 1924 ЦКНМ при ВУЦВК розглянула питання «Про виділення болгарського району в Бердянській окрузі», а 2 вересня 1924 — «Проект виділення болгарських адміністративно-територіальних одиниць».

Доволі гострим було польс. питання. 16 вересня 1924 ЦКНМ при ВУЦВК затвердила інструктивний лист «Про виділення однорідних в національному відношенні адміністративно-територіальних одиниць в місцевостях проживання польського населення», яким керувалися її регіональні органи в Київ., Подільській, Волин. та Одес. губерніях. Польс. нац. р-н був створений на базі Довбишанського р-ну Житомир. округи (перейм. на Мархлевський у квітні 1926).

1924—28 позначилися найбільш активною діяльністю уряду зі створення нац. рад і р-нів. На мапі України з'явилися 5 нім., 2 болг. й 1 польс. р-ни. 9-й Всеукр. з'їзд рад (3—10 травня 1925) схвалив подальшу роботу зі створення нац. рад і р-нів, вніс зміни до *Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919*, які законодавчо закріпили статус Автономної Молдав. СРР (створеної 12 жовтня 1924), а також затвердив *Конституцію Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки 1925*.

У 2-й пол. 1920-х рр. ЦКНМ при ВУЦВК і Центр. адм.-тер. комісія (ЦАТК) доклали багато зусиль для втілення в життя про-

ектів нац. районування, однак деякі з них залишилися тільки на папері внаслідок протидії місц. органів виконавчої влади.

Пленум ЦК КП(б)У (3—8 червня 1927) назвав створення нац. рад серйозним досягненням влади в галузі здійснення нац. політики. 4-та сесія ВУЦВК 10-го скликання (1928) у своїй постанові визнала нац. районування найкращою формою втілення «національної політики радянської влади, що повністю сприяє забезпеченню культурних і господарських потреб національних меншостей та втягненню останніх в радянське будівництво».

Суспільно-політ. запит на виокремлення рос. адм.-тер. одиниць проявився 1927 на тлі загострення «російського питання». Яскравим проявом проблеми став виступ Ю.Ларіна з критикою «крайнощів у проведенні українізації» під час звіту уряду УСРР 2-й сесії ЦВК СРСР у квітні 1926. Претензії до укр. кер-ва звелися до закидів про ущемлення прав рос. населення, штучне обмеження сфери застосування рос. мови, зокрема в навч. закладах. Ю.Ларін назвав українізацію поступкою петлюрівщині.

На цей час російсько-укр. взаємини, особливо в сх. регіонах УСРР, набули ознак конфронтації. Згідно із заг. засадами політики «коренізації» росіяни не мали статусу нац. меншини. З одного боку, це нібито підвищувало сусп. статус етносу. З другого — в міру розширення та якісного поглиблення українізації ставлення росіян до політики укр. уряду зазнавало відчутних змін.

Лобіювання ідеї виділення рос. адм.-тер. одиниць означало новий етап в історії «коренізації», оскільки росіяни були визнані нац. меншиною. Відчутне загострення проблеми неприйняття росіянами зростаючих темпів українізації спонукало укр. урядовців до швидких дій. 1927 представник від росіян був введений до складу ЦКНМ при ВУЦВК, яка розпочала підготовчу роботу з виділення рос. р-нів. Спочатку уряд не мав чіткого уявлення про напрям діяльності в цій справі. Оскільки переважна частина росіян мешкала в містах, виникла думка про необхідність створення в них адм.-тер. одиниць, попри те, що місто не розглядалося як полігон для нац. адм.-тер. експериментів. Доповідаючи 1-й Всеукр. нараді по роботі серед нац. меншин (8—11 січня 1927), затверджений головою ЦКНМ при ВУЦВК А.Буценко сформулював підходи до вирішення «російського питання» наступним чином: «Ми повинні будемо піти по лінії оформлення та виділення російських адміністративно-територіальних одиниць: районів, сіл, селищ міського типу і, мабуть, районів в окремих містах, російських районних рад у містах, де є російські робітничі квартали, де працюють російські робітники, — для того щоб можна було краще обслуговувати, підійти впритул до потреб, інтересів російського населення, російських пролетарів у наших пролетарських центрах». Укр. націонал-комуністи були готові йти на виняткові поступки в питаннях облаштування рос. громади в республіці.

1927 в УСРР були створені 9 рос. р-нів: Путивльський (Глухівської округи), Кам'янський (Запорізької), Петровський, Сорокинський, Станично-Луганський (Луганської), Терпінянський (Мелітопольської), Олексіївський, Старовірівський та Чугуївський (Харків. округи).

Станом на 1931 налічувалося 8 рос. нац. р-нів (Путивльський, Великописарівський, Чугуївський, Олексіївський, Верхньотеплівський, Сорокинський, Кам'янський і Терпінянський).

Розбудова нац. адм.-тер. одиниць виявилася надзвичайно складною справою і зазнала впливу безлічі ускладнюючих факторів. Найгострішою була нестабільність адм.-тер. структури республіки. Унаслідок відсутності визначеної концепції приведення територіальних структур у відповідність до екон. потреб розвитку організація територіальних управлінських структур у роки *нової економічної політики* набула вкрай суперечливого характеру.

1-ша пол. 1930-х рр. стала часом переосмислення пріоритетів при розробці адм.-тер. карти України. Суцільна *колективізація сільського господарства* та *індустріалізація* стали політ. платформою унітаризації адм. моделі України. Адм.-тер. реформа 1930 не випадково була здійснена в розпал суцільної колективізації. Вона запровадила безпосереднє підпорядкування р-нів центру. Метою реформи було посилення контролю центру над колективізованим селом.

До осені 1930 в УСРР діяли 503 адм. одиниці (з них — 484 сільс. р-ни), що керувалися безпосередньо із центру. Безпосереднє підпорядкування *районів* центру зумовлювалося прагненням локалізувати регіони на час здійснення суцільної колективізації, запобігши таким способом об'єднанню сел. антирад. руху.

Водночас ідея безпосереднього керування із центру більш як півтисячею адм. одиниць досить швидко дискредитувала себе організаційно. У лютому 1932 укр. уряд отримав згоду Кремля на створення 5-ти *областей*, які за площею перевищували дореволюц. *губернії*. В Україні з'явилися Київ., Харків., Дніпроп., Одес. та Він. області. Це був початок переформатування адм.-тер. карти відповідно до нових політ. і соціально-екон. обставин життя.

Перманентні зміни безпосередньо позначалися на адм.-тер. підпорядкуванні, кількості нац. р-нів та їхній території. Унаслідок змін 1932 Карл-Лібкнехтівський, Фрідріх-Енгельсівський, Спартаківський нім. р-ни ввійшли до складу Одес. обл.; Високопільський, Люксембурзький, Молочанський були зараховані до Дніпропетровської, Пулинський увійшов до Київ. обл. У контексті адм.-тер. реформ 1934—35 на теренах Донец. обл. внаслідок розукрупнення однойменної адм.-тер. одиниці з'явилися грец. Старо-Караньський р-н і Тельманівський (Остгеймський) українсько-нім. р-н, а на поч. 1935 — останній з німецьких — Ротфронтівський (Вальдгеймський) р-н. У вересні 1937 внаслідок чергового розукрупнення Фріц-Геккертівський (Високопільський) р-н перейшов до складу Миколаїв. обл. У січні 1939 до складу утвореної Запоріз. обл. були передані Молочанський, Ротфронтівський і Люксембурзький німецькі та Коларівський болгарський р-ни. Безпе-

рервні зміни величини р-нів, приєднання та від'єднання сільрад і населених пунктів відігравали дезорганізуючу роль у житті нац. адм.-тер. одиниць.

Упродовж 1930—35 не раз укрупнювалися та розукрупнювалися рос. нац. р-ни. Значні зміни відбулися також щодо територій єврейських і болгарських р-нів.

Постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про реорганізацію районів УСРР» від 3 лютого 1931 привела до ліквідації рос. Старовірівського р-ну, внаслідок якої його територія була приєднана до Олексіївського р-ну. Тоді ж більш як удвічі зросла територія Сталіндорфського (Ізлучистого) єврейс. р-ну за рахунок приєднання 12-ти сільрад та 14-ти населених пунктів Нікопольського, Криворізького, Апостолівського, Софіївського і Солонянського р-нів.

1935 відбулася кампанія з розукрупнення р-нів УСРР. Згідно з постановою президії ВУЦВК «Про склад нових адміністративних районів Донецької області» від 13 лютого 1935 розукрупнили рос. Верхнєтеплівський р-н, унаслідок чого з'явився новий рос. р-н — Косіорівський. Відповідно до постанови Президії ВУЦВК «Про склад нових адміністративних районів Дніпропетровської області» від 17 лютого 1935 нім. Молочанський р-н був розукрупнений, з нього виокремили останній з нім. р-нів УСРР — Ротфронтівський (Вальдгеймський). Тоді ж була ухвалена подібна постанова щодо Одес. обл. Її наслідком стало зростання території болг. Вільшанського та єврейс. Калініндорфського р-нів. Аналогічна постанова, що стосувалася Харків. обл., привела до розукрупнення рос. Олексіївського р-ну та повторного виокремлення рос. Старовірівського р-ну в складі 11-ти сільрад. Згідно з нею ж Олексіївський р-н зріс за рахунок Михайлівської, Отраднівської, Петровської 2-ї, Красівівської, Роздольської сільрад Петровського р-ну та Кисельовської сільради Балаклійського р-ну; до складу рос. Чугуївського р-ну була передана Моспавонська сільрада Балаклійського р-ну.

Наприкінці серпня 1936 внаслідок часткових змін районних меж Дніпроп. та Донец. областей укрупнилися єврейс. Калініндорфський та нім. Спартаківський р-ни Одещини, натомість істотно зменшилася територія грец. Велико-Янісольського р-ну на Донеччині.

Крайню межу Н.а.-т.б. в УСРР слід відсунути на 1935, коли був виокремлений Ротфронтівський (Вальдгеймський) р-н. Утім це не заперечує того факту, що з поч. 1930-х рр. Н.а.-т.б. перебувало в стані хронічної лихоманки й виявляло сталу тенденцію до згортання.

У контексті здійснення адм.-тер. реформи 1930 з карти України зникли нім. Хортицький р-н, рос. Петропавлівський (приєднаний до Станично-Луганського р-ну), болг. Ботіївський (приєднаний до Коларівського р-ну), тоді ж змінилися межі грецьких Мангуського та Сартанського, російських Терпінянського, Велико-Писарівського, Старовірівського та Чугуївського р-нів.

1930—35 кількість нац. адм.-тер. одиниць зменшувалася переважно під приводом удосконалення адм.-тер. устрою республіки та переходу спочатку на 2- , а згодом — 3-ступеневу форму управління. Відчутні зміни розмірів, назв, підпорядкування нац. адм.-тер. р-нів відбулися відповідно до постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління» від 2 вересня 1930, яка втратила чинність уже 20 травня 1931. Згідно з нею до літа 1930 мав бути ліквідований і переданий у відання Запоріз. міськради Хортицький нім. р-н; об'єднані Петропавлівський та Станично-Луганський р-ни (створений на їх основі новий рос. р-н отримав назву Верхнє-Теплівського); ліквідовувався Ботіївський р-н із зарахуванням його території до болг. Коларівського р-ну. Згідно з постановою Велико-Писарівський р-н отримав статус національного російського.

1932 в республіці діяли 23 нац. р-ни, 1112 сільських і 65 селищних нац. рад. Відповідно до нового адм.-тер. поділу республіки змінилося підпорядкування р-нів. У складі Одес. обл. перебувало 3 нім. р-ни (Зельцький, Карл-Лібкхнехтівський, Спартаківський), 2 болгарських (Благоївський, Вільшанський) та єврейс. Калініндорфський р-н. Дніпроп. області підпорядковувалися 3 нім. р-ни (Високопільський, Люксембурзький, Молочанський), 2 російських (Кам'янський, Терпінянський), 2 єврейських (Сталіндорфський, Ново-Златопільський), Коларівський болгарський і Велико-Янисольський грецький. У Харків. обл. було 5 рос. р-нів (Велико-Писарівський, Верхньо-Теплівський, Олексіївський, Путивльський, Чугуївський), у Київ. обл. — польс. Мархлевський та нім. Пулинський р-ни, а в Донец. обл. — рос. Сорокинський р-н.

У травні 1933 припинив своє існування рос. Терпінянський р-н. На 1 листопада 1933 в УСРР діяли 22 нац. р-ни.

Станом на 15 грудня 1935 в Харків. обл. було 4 рос. р-ни (Велико-Писарівський, Олексіївський, Старовірівський, Чугуївський); Донецькій — 3 російські (Верхньо-Теплівський, Косіорівський, Сорокинський) та 2 грецькі (Велико-Янисольський, Старо-Караньський); Дніпропетровській — рос. Кам'янсько-Дніпровський, 4 німецькі (Високопільський, Люксембурзький, Молочанський, Ротфронтівський), 2 єврейські (Новозлатопільський, Сталіндорфський) та болг. Коларовський; у Чернігівській — рос. Путивльський; в Одеській — 3 німецькі (Зельцький, Карл-Лібкнехтівський, Спартаківський), Калініндорфський єврейський, 2 болгарські (Благоївський, Вільшанський), разом — 24 національні р-ни.

З 1934 випадки ліквідації нац. адм.-тер. одиниць стали неподинокими. 23 листопада 1934 політбюро ЦК КП(б)У затвердило постанову Він. обкому КП(б)У про реорганізацію 18-ти польс. сільрад в українські. 20 грудня 1934 була підтримана пропозиція Київ. обкому КП(б)У про реорганізацію 7-ми польс. сільрад в українські. 1935 вже 40 сільрад ліквідували «як штучно насаджені, населення яких переважно говорить українською мовою». Тих 12-ти польс. сільрад Він. обл., які являли собою залишки Н.а.-т.б. в місцях ком-

пактного мешкання поляків, стосувалася постанова політбюро ЦК КП(б)У від 20 серпня 1935, яка наказувала «у зв'язку з масовою засміченістю польськими націоналістами керівницького складу національних польських сільрад (у першу чергу складу голів і секретарів сільрад) ... Київському та Вінницькому обкомам спільно з органами НКВС провести чистку як колишніх, так й існуючих польських сільрад від націоналістів та інших антирадянських елементів».

Згортання Н.а.-т.б. стало закономірним етапом трансформації політ. системи в СРСР. Нац. р-ни підпали під нищівний удар суцільної колективізації. Упродовж 1-ї пол. 1930-х рр. опір етнічних громад у переважній більшості регіонів був подоланий. Найбільш запеклим він виявився в німецьких та польських адм.-тер. одиницях. Нагнітання масової шпигуноманії спричинило розробку Кремлем проектів фронтальних зачисток кордонів СРСР.

Переважна більшість нім. р-нів була організаційно й кадрово розгромлена внаслідок репресій 1933—35 у середовищі колг. кер-ва, районної адміністрації, культосвіт. працівників, духовенства. Претензії більшовицького проводу до нац. р-нів полягали в буксуванні темпів колективізації (це стосувалося передовсім Пулинського та Мархлевського р-нів) і хлібозаготівель. Постанови ЦК КП(б)У «Про німецькі райони» (грудень 1934), «Про Мархлевський та Пулинський райони» (серпень 1935), які обґрунтовували загальнодерж. шовіністичну кампанію т. зв. боротьби з націоналізмом та фашизмом, передували ліквідації найбільш «проблемних» нац. адм.-тер. одиниць. 20 грудня 1934 ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про переселення з прикордонних районів», а вже в січні 1935 з України депортували 9470 госп-в (бл. 40 тис. осіб). Постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про переселення польських та німецьких господарств з прикордонної смуги» (листопад 1935) ініціювала виселення з Київ. та Він. областей ще 6—7 тис. госп-в. Після здійснення названих заходів Пулинський та Мархлевський р-ни навіть у демографічному плані втратили ознаки національних.

Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 17 серпня 1935 було вирішено розформувати Мархлевський і Пулинський р-ни. 3 жовтня 1935 парт. ухвала була дубльована постановою Президії ЦВК УРСР «Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області». Згідно з нею польський і німецький р-ни були розформовані «у зв'язку з економічною слабкістю..., незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезсмужністю».

Загалом у 1-й пол. 1930-х рр. припинили своє існування нім. Хортицький (1930), болг. Ботіївський (1930), грецькі Мангуський і Сартанський (1932), рос. Терпінянський (1933), польс. Мархлевський та нім. Пулинський (1935) р-ни. Лише останні два були ліквідовані за очевидними політ. мотивами.

Завершення історії нац. адм.-тер. одиниць пов'язане з постановами Одес. обкому КП(б)У від 5 лютого 1938 «Про реорганізацію національних районів Одеської області в райони звичайного типу»; політбюро ЦК КП(б)У від 16 лютого 1938 «Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та сільради». З прийняттям *Конституції СРСР 1936* нац. сільради і р-ни втратили правові гарантії свого існування. У ній, на відміну від *Конституції СРСР 1924* і *Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929*, не оговорювалася можливість утворення адм.-тер. одиниць нац. меншин на рівні р-нів і сільрад.

5 березня 1939 ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про ліквідацію та перетворення штучно створених національних районів і сільрад України». 7 квітня 1939 протокольна постанова ЦК КП(б)У затвердила порядок розподілу сільрад ліквідованих р-нів по ін. адм.-тер. одиницях. Таким чином, через неповних 15 років з моменту ініціювання ідея адм.-тер. буд-ва за нац. ознакою була відкинута.

Окрема доля чекала на рос. нац. р-ни. У 2-й пол. 1930-х рр. статус росіян в Україні в черговий раз змінився: спочатку їх перестали згадувати в переліку нац. меншин, а, починаючи з 1936, в пропаганді запанували вислови про «великий російський народ». Рос. нац. р-ни не ліквідовувалися в установленому законодавством порядку. Формально не ліквідовувалися також єврейс. нац. р-ни. Однак після *Другої світової війни* як національні вони не відроджувалися.

Загалом упродовж 1924—39 на теренах УСРР/УРСР діяли 32 нац. р-ни і Тельманівський р-н змішаного типу.

Літ.: «Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України», 1924, ч. 46, від. 1; 1925, ч. 13—14, від. 1; 1930, № 23; 1931, № 5, 18 березня; 1931, № 3; 1935, № 5, 27 лютого; *Буценко А.* К вопросу районирования Украины: Краткий обзор работ по районированию УССР за 1922—23—24—25 годы, в связи с переходом на трехстепенную систему управления. Х., 1925; Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств: 8—11 января 1927 г. Х., 1927; Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине: К 10-й годовщине Октябрьской революции: По материалам Центральной Комиссии национальных меньшинств при ВУЦВК. Х., 1927; *Сапов І.* Єврейський національно-територіяльний район. «Більшовик України», 1928, № 14; Нові адміністративні райони УСРР: Статистичний довідник. Х., 1930; Нові адміністративні райони УРСР: Райони, що змінили свої межі за постановою ВУЦВК та РНК від 3.09.1930 р. Х., 1930; Второе всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств: 27—30 ноября 1930 г.: Стенографический отчет и постановления. М.—Х.—Минск, 1931; «Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», 1933, № 55; 1935, № 4; Райони УСРР, т. 1: Статистичний довідник. К., 1936; СССР: Административно-территориальное деление союзных республик на 1 октября 1938 года. М., 1938; СССР: Административно-территориальное деление союзных республик на 1 мая 1940 года. М., 1940; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20—30-ті рр. XX ст. (Історичні зошити Інституту історії України Національної академії наук України). К., 1994; *Яковлєва Л.В. та ін.* Німці в Україні: 20—30-ті рр. XX ст. (збірник документів державних архівів України). К., 1994; *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20—30-ті роки XX століття). К., 1995; Національні меншини в Україні, 1920—1930-ті роки: Історико-картографічний атлас. К., 1996; *Ченцов В.В.* Трагические судьбы: Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920—1930-е годы. М., 1998; *Рябошапко Л.* Правове становище національних меншин в Україні (1917—2000). Львів, 2001.

Німецькі національні райони

З е л ь ц ь к и й (Зельцський; Фрідріх-Енгельський). Адм. підпорядкування: до осені 1930 — у складі Одес. округи, з вересня 1930 по 1932 підпорядкований безпосередньо центру, з 27 лютого 1932 — Одес. обл. Адм. центр — с. Зельци (Зельц). Сільради: Страсбурзька, Баденська, Ельзаська, Зельцьська, Кандельська, Мангеймська, Секретарівська.

На момент реорганізації округ щільність населення в р-ні становила 31,7 особи/км². Під засівами перебувало 81,5 % землі, з них 93,1 % становили зернові, 2 % — тех. к-ри (соняшник). У складі колективних госп-в перебувало 41,5 % господарів р-ну, 1,7 % складали пром. робітники. На 100 осіб дорослого населення припадало 104,7 учнів.

Площа р-ну дорівнювала 509 км². До його складу входили 8 сільрад, 30 поселень. На 1 січня 1930 населення становило 16 152 особи, з них — 89,8 % селян. Письменними були 78,6 % чоловіків, 73,5 % жінок. Німці становили 85,9 % людності р-ну.

Культурно-освітня мережа р-ну була досить розгалуженою. Загалом тут працювали 11 початкових, 2 семирічні школи, 12 б-к, 3 сел. будинки, 6 хат-читалень, 3 кіноустановки. Мед. обслуговування населення здійснювали 2 лікарі лікарні, розрахованої на 66 місць.

Районний центр — с. Зельци (нині смт Лиманське Роздільнянського р-ну Одес. обл.) — був середнім за розміром селищем: його населення 1930 сягнуло 3141 особи. У ньому діяли семирічка, 2 радіоустановки, лікарня,

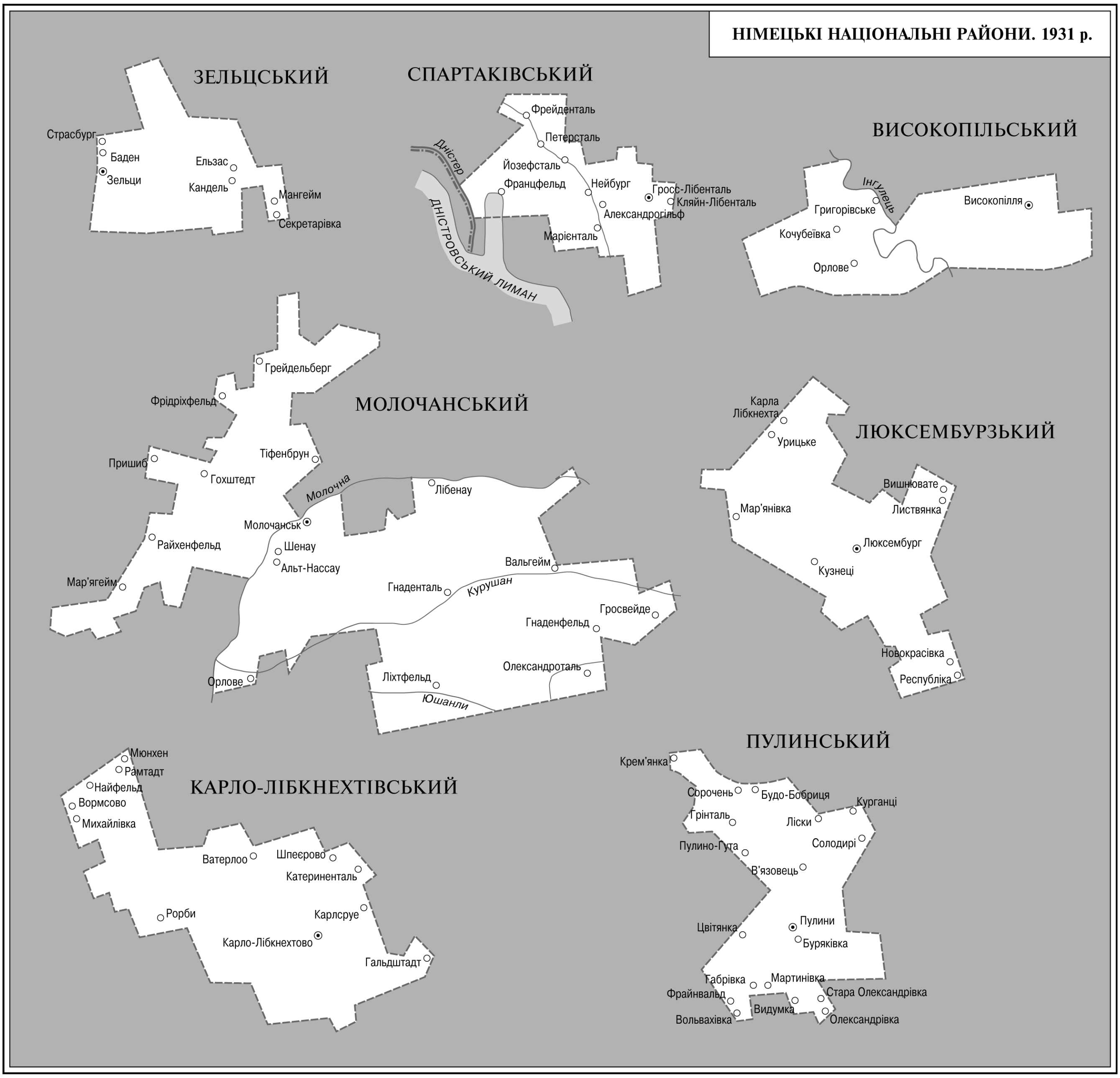

2 пром. заклади зі 151 робітником.

Здійснення планів суцільної колективізації досягалося типовими засобами. Упродовж 1934 у Зельцькому та Спартаківському р-нах органами ДПУ/НКВС УСРР були ліквідовані 40 «фашистських осередків». За сфабрикованими справами проходили 110 осіб, 56 з яких були засуджені до різних строків ув'язнення. Фальсифікатором дійсності за публікацію відомостей про продовольчі труднощі була названа районна газ. «Koollektivwirschaft», унаслідок чого її редакція зазнала переслідувань.

Станом на 15 грудня 1935 площа р-ну складала 351,5 км^2, у 7-ми сільрадах р-ну мешкали 13 264 особи (відомості на 1 січня 1933).

Скасований 1939 відповідно до постанови ЦК КП(б)У про ліквідацію та реорганізацію нац. р-нів і сільрад (5 березня 1939), сільради передані до Роздільнянського та Біляївського р-нів Одес. області.

Літ.: Нові адміністративні райони УСРР: Статистичний довідник. Х., 1930; Райони УСРР, т. 1: Статистичний довідник. К., 1936; Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали: Довідник, ч. 2. К., 1997; *Ченцов В.В.* Трагические судьбы: Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920—1930-е годы. М., 1998.

Карл-Лібкнехтівський (до травня 1926 — Ландауський). Урочистості з приводу організації відбулися 11 січня 1925. Офіційно затверджений постановою ВУЦВК та РНК «Про утворення на території Одещини Ландауського району» від 30 квітня 1925. Створений із Зельцьської, Іоганнестальської, Карлсруеської, Катеринентальської, Ландауської, Шмейарської сільрад Варварівського р-ну Миколаївської округи, Рорбахської, Вермської, Раштадської сільрад Березівського р-ну Одес. округи. На поч. 1926 сформовані Гальбштадська та Ватерлооська сільради.

Адм. підпорядкування: до адм. реформи 1930 — у складі Миколаїв. округи, з лютого 1930 підпорядкувався безпосередньо центру, з 9 лютого 1932 — у складі Одес. обл. Адм. центр — Ландау (з травня 1926 — Карл-Лібкнехтово).

У р-ні були сконцентровані значні колонізаційні резерви, загалом більше 11 тис. га ріллі. С.-г. р-н. Спеціалізація: хліборобство, молочарське тваринництво, садівництво, виноградарство. У 2-й пол. 1920-х рр. тут діяли 11 парових млинів, 2 маслобійні, цегляний з-д.

Шкільна мережа наприкінці 1920-х рр. складалася з 19-ти шкіл (з них — 2 семирічки), с.-г. школи. Культ. інфраструктура 1925 складалася з 3-х клубів, 6-ти хат-читалень.

На момент реорганізації округ щільність населення в р-ні становила 29,8 особи/км^2. Під засівами перебувало 77,1 % землі, з них 88,5 % займали зернові, 6,7 % — тех. к-ри (соняшник). У складі колективних госп-в перебувало 23,1 % господарів р-ну, 0,5 % складали пром. робітники. На 100 осіб дорослого населення припадало 98 учнів.

Площа р-ну дорівнювала 908 км^2. До його складу входили 14 сільрад, усього — 33 поселення. На 1 січня 1930 населення становило 27 056 осіб, із них — 0,5 % пром. робітників, 96,1 % селян. Письменними були 76,6 % чоловіків, 74,6 % жінок. Німці становили 89,9 % людності р-ну.

Культурно-освітня мережа р-ну була досить розгалуженою. Загалом у р-ні працювали 16 початкових, 4 семирічні школи, школа колгоспної молоді, 3 дитячі майданчики, профшкола на 58 учнів, 14 б-к, 11 сельбудів, 5 хат-читалень, кіноустановка. Мед. обслуговування населення здійснювали 4 лікарі 4-х лікарень, розрахованих на 42 місця.

Районний центр — с. Карл-Лібкнехтово (колонія Ландау) — був великим селищем: його населення 1930 сягнуло 6330 осіб. У ньому діяли початкова школа, 2 семирічки, радіоустановка, 3 пром. заклади з 41 робітником.

Населення виявило відчутний опір суцільній колективізації: на кінець лютого 1930 в *колгоспах* перебувало лише 51 % госп-в, надалі рівень колективізації знизився до 23,5 %. Вирішальні перемоги колективізації відбулися впродовж 1931. У травні 1931 69 артілей та 32 т-ва спільного обробітку землі р-ну об'єднали 89 % госп-в, а 1933 у складі колгоспів перебувало 95 % населення.

Станом на 15 грудня 1935 площа р-ну складала 879,9 км^2, в 1 селищній та 11-ти сільс. радах мешкали 22 345 осіб (відомості на 1 січня 1933).

З 1931 по 5 травня 1939 видавалася районна газ. «Der sozialistischer Vormarsch».

1934 співробітники ДПУ УСРР викрили в р-ні «диверсійні осередки», невдовзі тут була ліквідована «фашистська група німців та австрійців», за матеріалами справи якої були репресовані німці-політемігранти, котрі стояли біля витоків розбудови нац. р-ну. Серед них: К.Іванчич — голова Карл-Лібкнехтівського райвиконкому, М.Гольцгофер — директор ландауської МТС, К.Вольгуні — інспектор наросвіти, Ф.Таллєр — директор школи — та ін. У контексті т. зв. справи німців-ксьондзів, сфабрикованої органами НКВС УСРР 1935, в 20-х числах травня 1935 в Карл-Лібкнехтівському р-ні відбулося відкрите виїзне засідання Одес. обласного суду. Зважаючи на похилий вік двох звинувачуваних — ген. вікарія римсько-католем. єпархії в Україні прелата Крушинського (67 років) та настоятеля Зельцьської католем. церкви Лорана (63 роки), — вони були вислані в Казахстан. Ін. священики отримали по 10 років позбавлення волі. Загалом по Україні було репресовано 31 пастора. За словами наркома внутр. справ УСРР В.*Балицького*, 1935 практично всі госп. та рад. працівники р-ну були репресовані як «фашистські посібники».

Ліквідований 1939 відповідно до постанови ЦК КП(б)У про ліквідацію та реорганізацію нац. р-нів і сільрад (5 березня 1939), його сільради розподілені між Березовським, Веселінівським р-нами Одес. обл. та Варварівським р-ном Миколаїв. області.

Літ.: Нові адміністративні райони УСРР: Статистичний довідник. Х., 1930; Райони УСРР, т. 1: Статистичний довідник. К., 1936; Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали: Довідник, ч. 2. К., 1997; *Ченцов В.В.* Трагические судьбы: Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920—1930-е годы. М., 1998; Немцы в России: Энциклопедия, т. 1. М., 1999.

Люксембурзький. Створений відповідно до постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про зміни в адміністративно-територіальному поділі Донеччини» (30 квітня 1925). До вересня 1930 — у складі Маріупольської округи, з вересня 1930 по лютий 1932 підпорядкований центру, з 9 лютого 1932 — у складі Дніпроп. обл., із січня 1939 — Запоріз. обл. Нац. сільради: Карло-Лібкнехтівська, Урицька, Листвянська, Вишнюватська, Мар'янівська, Люксембурзька, Кузнецовська, Новокраснівська, Республіканська.

Територіально межував із Ново-Златопільським єврейським нац. р-ном.

На момент реорганізації округ щільність населення в р-ні становила 28,2 особи/км². За рівнем освоєння с.-г. угідь р-н посідав одне з перших місць у республіці: під засівами перебувало 91,3 % землі, з них 85,1 % становили зернові, 7,1 % — технічні к-ри (соняшник). У складі колективних госп-в було 17 % господарів району, 2,3 % складали пром. робітники. На 100 осіб дорослого населення припадало 95,1 учнів.

Площа р-ну дорівнювала 713 км². До його складу входили 1 селищна, 9 сільс. рад, усього — 62 поселення. На 1 січня 1930 населення становило 20 120 осіб, з них — 2,3 % пром. робітників, 91,3 % селян. Одним із найвищих серед нац. р-нів був рівень письменності населення: письменними були 85 % чоловіків, 81,5 % жінок. Німці становили 81,3 % людності р-ну.

Загалом у р-ні працювали 36 початкових, 2 семирічні школи, 10 дитячих майданчиків, 17 б-к, 4 сел. будинки, клуб, 13 хат-читалень, 3 кіноустановки. Мед. обслуговування населення здійснювали 4 лікарі єдиної лікарні, розрахованої на 20 місць.

Районний центр — с. Люксембург (Люксембург Український) — належав до невеликих за мірками Степу селищ: його населення 1930 сягнуло 1219 осіб. У ньому діяли семирічка, 4 пром. заклади з 61 працівником. Тут видавалася газ. «Голос колективіста» укр. мовою.

Станом на 15 грудня 1935 площа р-ну складала 895,8 км², у 2-х селищних та 10-ти сільс. радах мешкали 22 035 осіб (відомості на 1 січня 1933).

Скасований 1939 відповідно до постанови ЦК КП(б)У про ліквідацію та реорганізацію нац. р-нів і сільрад (5 березня 1939). Сільради передані до складу Володарського р-ну Сталінської обл. та Куйбишевського р-ну Запоріз. області.

Літ.: Нові адміністративні райони УСРР: Статистичний довідник. Х., 1930; Райони УСРР, т. 1: Статистичний довідник. К., 1936; Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали: Довідник, ч. 2. К., 1997.

Молочанський. Створений відповідно до постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про створення районів Катеринославської губернії з переважаючим німецьким населенням» від 11 червня 1924. Об'єднав 28 менонітських колоній Богданівської (Гнаденфельдської) волості Бердянської округи та 33 менонітські колонії Молочанської (Гальбштадської) волості Мелітопольської округи. На момент створення складався з 19 сільрад.

Адм. підпорядкування: з 1924 — у складі Бердянської округи Катериносл. губ., з 3 липня 1925 — Мелітопольської округи, з 2 вересня 1930 підпорядкувався безпосередньо центру, з 9 лютого 1931 — у складі Дніпроп. обл., з 10 січня 1939 — Запоріз. обл. Адм. центр — колонія Молочанськ (Гальбштадт).

1925 німці становили 75,7 % від людності р-ну, українці — 24, інші — 0,3 %. У подальшому відзначалася тенденція до зростання чисельності етнічних німців за рахунок мігрантів. До колонізаційного фонду в колиш. нім. колоністів було конфісковано бл. 40 тис. *десятин* землі, на які переселяли українців, *духоборів* із Канади, німців Волині.

1-ша пол. 1920-х рр. позначилася певним регресом нім. колоній унаслідок різкого скорочення землекористування, однак уже з 1925 економіка р-ну почала відроджуватися. 1928 тут діяли 18 тракторних т-в, роком раніше тракторів у районі було 73 — це був винятковий показник. Наприкінці 1920-х рр. у р-ні діяли насінницьке, 4 меліоративних т-ва, 7 садівницьких артілей, 1 конярське т-во, 21 т-во з розведення племінної рогатої худоби.

Втрата колиш. земельних ресурсів спонукала менонітів до інтенсифікації своїх госп-в. Видатну роль у процесі адаптації менонітських колоній до рад. дійсності відіграв Союз нащадків голл. вихідців на Україні (СГВ; 1921—26), Центр. правління якого до 1925 містилося в колонії Орлово, а відділення — у Молочанську та Вальдгеймі. Прагнення менонітської громади відгородитися від навколишнього світу загострювало й поглиблювало, незважаючи на їхню громадян. лояльність, конфлікт із д-вою, яка домагалася зміцнення свого впливу на найдрібніші складові сусп. та особистого життя. У цих умовах СГВ проявив чітко окреслену тенденцію до політизації своєї діяльності і фактично перетворився на посередника між д-вою та окремими громадянами. Комісія з обстеження СГВ у своїй доповіді Президії ВУЦВК (1925) підкреслила непересічну роль і вплив Центр. правління СГВ на життя громади. Об'єднавча праця союзу була доволі активною — за нетривалий час свого існування він скликав 7 всеукр. з'їздів представників союзу, останній — 25—28 лютого 1925 в колонії Григор'ївка Ізюмської округи Харків. губ.

На виборах 1925 СГВ активно виступав як сусп. орг-ція й домігся істотних змін у новообраних радах. Ці ради, за висновками щойно згадуваної комісії, складалися переважно з менонітів і працювали формально, тобто гальмували радянізацію менонітського села і його поступ у напрямі соціаліст. перебудови.

Ліквідація СГВ прискорила ерозію традиційного менонітського світу. Наприкінці 1928 в р-ні вже діяли 4 с.-г. комуни та 6 артілей (за нац. складом — російсько-українських), 74 нім. т-ва спільного обробітку землі, що були форпостами більшовицьких ідейних ін'єкцій у менонітське середовище.

У госп. відношенні р-н був одним із найбільш розвинених серед національних: поряд із с.-г. вир-вом нім. кооператорам вдалося дати поштовх позитивному розвиткові місц. та кустарної пром-сті. З 1927 тут запрацювали з-д с.-г. машин, 2 цегляно-черепичних з-ди, пивний з-д. Значний внесок у госп. поступ р-ну давали 3 великих с.-г. кредитових, 12 споживчих, 3 птахівничі,

садово-городнє т-ва, Гальбштадське, Пришибське та Гнадентальське скотарсько-молочарські об'єднання. На початку 1930-х рр. тут працювали гренажний, пивний, обозно-механічний, цегляно-черепичний з-ди, маслозавод, з-д сухого молока, інкубаційні станції в Пришибі та Молочанську, електростанція в Ліхтенау місц. значення.

На початковому етапі політики «коренізації» в р-ні діяли 58 початкових шкіл, 8 семирічок, школа для глухонімих дітей, дитячий будинок, Молочанська мед. школа, Молочанська й Гнаденфельдська с.-г. школи, 12 сел. будинків, 15 хат-читалень, 7 стаціонарних та 16 пересувних б-к. Надалі тут був створений нім. пед. технікум (157 студентів).

Переважну більшість нім. населення р-ну становили меноніти, тут же — у колонії Шензеє — знаходилося Центр. правління Всесоюзного к-ту менонітів у церк. справах. Меноніти представляли собою тісну етноконфесійну спільноту з усталеними принципами та правилами внутр. організації, яка досить послідовно, хоча й пасивно, опиралася радянізації. Не останнім важелем її внутр. стійкості були міцні родинні зв'язки — більш як 20-тис. менонітська громада налічувала всього 66 прізвищ.

Згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР в травні 1928 Молочанський р-н укрупнився за рахунок об'єднання з Пришибським нім. р-ном. Чисельність його населення 1930 становила 51 667 осіб (з них 22 176 — менонітів, 12 346 — німців-лютеран і католиків). До складу р-ну увійшли 25 німецьких і 1 рос. сільради. На березень 1933 в р-ні було 20 німецьких, 5 українських, 1 рос. сільради.

Темпи колективізації в р-ні були одними з найвищих в Україні. На початок березня 1930 вона охопила вже 95 % госп-в, значно меншим виявився й відтік із колгоспів навесні 1930. Восени того ж року в колгоспах перебувало 79,9 % нім. госп-в. На квітень 1931 рівень колективізації сягнув 97,8 %, а на поч. 1932 він дорівнював 99,2 %. Високі темпи колективізації викликали госп. занепад нім. колоній, спричинили безгосподарність та апатію селянства, які переросли в масовий голод. Смертність від нього в нім. колоніях була значно нижчою від аналогічних показників в укр. і рос. селах лише завдяки допомозі закордонних доброчинних орг-цій «Фаст та Брилліант», «Центральний комітет допомоги німцям Причорномор'я», яка почала надходити із квітня 1933.

Р-н не випадково розглядався органами держ. безпеки як осередок нім. куркульського опору політиці колективізації — Молочанський р-н і після ліквідації СГВ залишався центром реліг. об'єднання менонітських громад СРСР, тут у колонії Шензеє діяв Всесоюзний к-т менонітів у церк. справах. К-т припинив свою діяльність унаслідок розкуркулення його членів, голова Едінгер вимушений був виїхати з р-ну, секретаря Мартенса вислали на Північ СРСР. Загалом зі 150 менонітських проповідників були репресовані понад 110. Молитовні будинки зачинили й використовували під госп. потреби колгоспів. 1934—35 репресії поширилися на осіб, які роздавали матеріальну допомогу голодуючим. Надалі переслідування набули організованого характеру: 1936 вони відбувалися в контексті сфабрикованої справи «Національного союзу німців України», 1937—38 — т. зв. повстанської орг-ції, за матеріалами якої були репресовані редактор районної газети, помічник секретаря райкому КП(б)У, завідувач школи та лікар, яким приписувалося, що ніби створені ними 10 штурмових загонів та диверсійна група повинні були здійснювати бактеріологічні диверсії у воєнний час. Наприкінці 1930-х рр., таким чином, р-н як національний фактично був розгромлений. Однак увесь час до своєї формальної ліквідації зовн. ознаки його етнічності штучно підтримувалися.

Згідно з постановою ВУЦВК УРСР від 17 лютого 1935 р-н розукрупнили. З метою створення нового Ротфронтівського р-ну з нього виділили 11 сільрад. На поч. 1937 населення р-ну становило 41 858 осіб. Територія р-ну складала 932 км^2, тут діяли 64 колгоспи та 2 МТС, 27 підпр-в місц. пром-сті, 53 млини.

Мережа культурно-освіт. установ складалася з 5-ти середніх, 10-ти неповних середніх, 45-ти початкових шкіл, Молочанських ветеринарно-фельдшерського технікуму, фельдшерсько-акушерської школи, Пришибської ветеринарно-фельдшерської школи, 60-ти сел. будинків, 9-ти кінозалів, 55-ти б-к.

Упродовж 1930 — квітня 1939 в р-ні виходили газети «Deutscher Kollektivist» та «Fur bolschewistische Kollektive», заг. наклад яких 1937 перевищував 500 тис. примірників, а також газ. «За більшовицькі колгоспи». Однак і тоді досягнення більшовиків у прищепленні нової ідеології були непоказними, 1938 місц. партійна орг-ція налічувала 124 члени КП(б)У та 48 кандидатів, серед яких частка німців була незначною.

Ліквідований згідно з постановою ЦК КП(б)У про ліквідацію та реорганізацію нац. р-нів і сільрад (5 березня 1939) та протокольною постановою ЦК КП(б)У від 7 квітня 1939, нім. сільради були передані до складу Мелітопольського, Михайлівського та Велико-Токмацького р-нів Запоріз. області.

Літ.: Нові адміністративні райони УСРР: Статистичний довідник. Х., 1930; Второе всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств: 27—30 ноября 1930 г.: Стенографический отчет и постановления. М.—Х.—Минск, 1931; *Осташева Н.В.* На переломе эпох...: Меннонитское общество Украины в 1914—1931 гг. М., 1998; *Якубова Л.Д.* Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. XX ст. К., 2002; *Її ж.* Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. К., 2006.

Пришибський. Створений відповідно до постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про створення районів Катеринославщини з переважною німецькою людністю» (7 червня 1924). Адм. підпорядкування — в складі Мелітопольської округи.

На момент утворення складався з 8-ми нім. сільрад, до жовтня 1926 були створені ще 3 німецьких, російська та українська сільради. На 1925 у р-ні налічувався 41 населений пункт: 27 нім. колоній з дореволюц. стажем, 9 рос. сіл, створених 1922—23 емігрантами-духоборами з Канади, 5 новостворених укр. поселень. До жовтня 1927 місц. безземельні нім. селяни створили 3 нових поселення, ще 3 німець-

ких та 3 українських села заклали переселенці з ін. регіонів України. Адм. центр — с. Пришиб.

У березні 1925 в р-ні мешкали 12 727 осіб, з них 91,6 % — німці, 4,8 — росіяни, 3,6 % — українці.

За напрямами економічного розвитку — типовий с.-г. р-н. Наприкінці 1925 діяли 22 племінні (166 членів), кілька конярських (62 члени) та птахівничих (1102 члени) т-в.

Переробна пром-сть 1925 була представлена 4-ма паровими та 9-ма вітряними млинами.

Досить активно розвивався кооп. рух: на жовтень 1927 тут діяли с.-г. артіль, 15 т-в спільного обробітку землі, 9 тракторних т-в, с.-г. кредитові т-ва.

Мережа культурно-освіт. закладів 1925/26 складалася з німецьких 23-х трирічних, 3-х п'ятирічних та 1-ї семирічної, 7-ми укр. початкових шкіл, Пришибського пед. технікуму (112 студентів), Пришибського дитячого будинку, 7-ми сел. будинків та 4-х хат-читалень. Мед. заклади: 2 мед. дільниці та 2 амбулаторії.

Наприкінці 1924 парт. осередок р-ну налічував 13 членів КП(б)У (із них — 11 німців), 246 осіб були членами *комітетів незаможних селян*, 62 члени налічувала піонерська орг-ція.

2 квітня 1928 ЦАТК ухвалила рішення про ліквідацію Пришибського р-ну (населеного переважно лютеранами) та приєднання його території до Молочанського р-ну (де більшість населення становили меноніти). 15 травня 1928 згідно з рішенням ВУЦВК об'єднаний із Молочанським нім. районом.

Літ.: Нові адміністративні райони УСРР: Статистичний довідник. Х., 1930; Немцы в России: Энциклопедия, т. 1. М., 1999; *Якубова Л.Д.* Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. XX ст. К., 2002; *Її ж.* Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. К., 2006.

П у л и н с ь к и й. Сформований відповідно до постанови ВУЦВК від 3 квітня 1930. Створення р-ну було приурочене до XVI з'їзду ВКП(б). Перший розширений пленум р-ну урочисто відкрився 9 серпня 1930. У ньому взяли участь члени райвиконкому, голова к-ту незаможних селян, представники скотарсько-вироб. осередків, голови споживчих кооперативів, Молочарспілки, представники громад. і держ. орг-цій, представники Волин. окружного виконкому та Волин. окружного к-ту КП(б)У, ЦК КП(б)У і ЦКНМ (Ф.Бітнер), військові. Головою р-ну був затверджений Швебер, секретарем — Рабе.

Адм. підпорядкування: до вересня 1930 — у складі Волин. округи, з вересня 1930 по лютий 1932 підпорядкований центру, з лютого 1932 — у складі Київ. обл.

Територіально межував із Мархлевським польс. нац. р-ном. На момент створення до нього входило 30 сільрад. Національними німецькими були Буряківська, В'язовецька, Видумська, Вольвахівська, Габрівська, Грінтальська, Мартинівська, Пулино-Гутянська, Олександрівська, Крем'янська, Будо-Бобрицька, Солодирська, Сороченська, Лісківська, Курганська, Цвітянська, Старо-Олександрівська, Фрайнвальдська.

Для респ. та місц. кер-ва не було секретом, що з госп. та адм. точок зору створення р-ну є досить проблемним. Однак воно не зважало на виступи місц. населення (зокрема с. Солодирів) про складнощі, пов'язані з реорганізацією. У випуску «Радянської Волині», приуроченому до події, зазначалися відсутність культ. і громад. сил, проблеми в с.-г. секторі. З пром. закладів зазначені механізований маслозавод (с. Пошта Рудня), 8 ручних і напівмеханізованих маслозаводів (колонії Стара Буда, Окілок). На час створення р-ну в ньому було 36 колгоспів (об'єднували 9929 га землі, 1617 госп-в), з них — 7 німецьких, 2 чеських та 1 єврейський. Передбачалося, що з вирішенням адм. проблем укр. колгоспи перейдуть до ін. адм.-тер. одиниць, німецькі ж колгоспи стануть основою докорінної перебудови економіки р-ну.

Скотарсько-молочарський р-н, зважаючи на плани суцільної колективізації, поділили на 7 вироб. кущів. Планувалося, що Старобудський кущ спеціалізуватиметься на молочному тваринництві та свинарстві, Соколівський — вирощуванні молодняку; Мартинівський і Старчанський — молочарстві, свинарстві, хмільництві, птахівництві, Курненський дорощуватиме вибракуваний молодняк, Пулинський спеціалізуватиметься на птахівництві, городництві, садівництві та молочарстві; Черемошанський мав стати центром племінного скотарства та свинарства, вирощування хмелю.

На момент реорганізації округ щільність населення в р-ні становила 55,7 особи/км^2, причому 7,9 % людності проживало в міських населених пунктах. Під засівами перебувало 81,3 % землі, з них 79 % становили зернові, 1,4 % — тех. к-ри (переважно льон). У складі колективних госп-в було 4,8 % господарів р-ну, 2,1 % складали пром. робітники. На 100 осіб дорослого населення припадало 95,3 учнів.

Площа р-ну дорівнювала 806 км^2. До його складу входили 1 селищна, 52 сільс. ради, усього — 149 поселень. На 1 січня 1930 населення становило 44 909 осіб, із них — 2,1 % пром. робітників, 94,4 % селян. Письменними були 59,9 % чоловіків, 40,7 % жінок. Німці становили 55 % людності р-ну.

Загалом у р-ні працювали 53 початкових, 5 семирічних шкіл, школа колг. молоді, 3 дитячі майданчики, 12 б-к, сел. будинок, клуб, 12 хат-читалень, кіноустановка. Мед. обслуговування населення здійснювали 3 лікарі єдиної лікарні, розрахованої на 13 місць.

Районний центр — с. Пулин — належав до пересічних селищ: його населення 1930 сягнуло 3457 осіб. У ньому діяли 2 семирічки, 1 пром. заклад із 8-ма працівниками.

У січні 1934 р-н укрупнився за рахунок приєднання населених пунктів Бабичівка та Будище-Ясне Бабичівської сільради Черняхівського р-ну.

Виношувані на початку 1930-х рр. радянсько-парт. активом плани перебудови соціально-екон. життя р-ну в контексті колективізації не справдилися. Здійснення планів суцільної колективізації наразилося на сильний опір місц. населення, який був доволі стійким завдяки поширенню хутірської системи землекористування, що досить складно піддавалася усуспільненню. Перший натиск колективізаційної кампанії був відбитий:

упродовж 1-ї пол. 1932 відсоток колективізації в р-ні знизився з 80 до 35 %. Місц. органи влади при виконанні планів хлібозаготівель масово застосовували методи соціального та фізичного насилля до непокірного одноосібного селянства. Відомості про голодування селян мали місце 1931, оскільки хлібозаготівлі виконувалися за рахунок посівного матеріалу. Багато хто із селян розпродував худобу і майно та безслідно зникав із р-ну. Інші ставали на шлях організованої протидії заходам рад. властей чи індивідуального терору. Так, у Пулинському та Черняхівському р-нах Г.Мерк, Ф.Лаговський та інші організували для розправи з комуністами групу із 30—35 осіб.

Селяни здійснювали спроби добитися легального виїзду із СРСР, загалом на *Волині* впродовж 1932 р. 70 колоністів були засуджені за спроби отримати нім. громадянство. Щомісячно кілька десятків осіб затримували при спробі нелегально перейти рад. кордон. Невдовзі політ. репресій зазнала й місц. інтелігенція: 1934 були заарештовані директор та викладачі нім. школи, яких звинуватили в націоналістичній та контрреволюц. агітації, шкідництві госп. розбудові р-ну. Впродовж одного лише січня 1934 в р-ні були піддані переслідуванням 29 «класово-ворожих» учителів нім. шкіл.

Неприхований опір колективізації та недовіра більшовицького проводу до німців Волині зумовили визрівання планів ліквідації р-ну. Постановою від 17 серпня 1935 внаслідок опитування членів політбюро ЦК КП(б)У Пулинський р-н було вирішено розформувати. 3 жовтня 1935 партійна ухвала була дубльована постановою Президії ЦВК УСРР «Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області». Згідно з нею р-н скасували, а на його основі сформували Червоноармійський р-н звичайного типу.

Літ.: «Радянська Волинь», 1930, 11 червня, 13 серпня; «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», 1934, № 5, 14 лютого; Національні меншини в Україні, 1920—1930-ті роки: Історико-картографічний атлас. К., 1996; *Ченцов В.В.* Трагические судьбы: Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920—1930-е годы. М., 1998; *Костюк М.П.* Пулинський німецький національний район на Волині. В кн.: Вопросы германской истории: Сборник научных трудов. Дніпропетровськь, 2002.

Ротфронтівський (Вальдгеймський). Сформований згідно з постановою Президії ВУЦВК УРСР «Про склад нових адміністративних районів Дніпропетровської області» від 17 лютого 1935 з частини Молочанського р-ну. До нього увійшли Олександротальська, Гнадетнальська, Гросвейдська, Лібенауська, Маківська, Рікенауська, Вальдгеймська, Гнаденфельдська, Замостянська, Ліхтенфельдська та Широко-Ярська сільради. Адм. підпорядкування: 1935—37 — у складі Дніпроп. обл., із січня 1939 — Запоріз. обл.

Адм. центр — с. Ротфронт (до 31 серпня 1935 — колонія Вальдгейм).

Станом на 15 грудня 1935 площа р-ну складала 835,6 км^2, в 11-ти сільрадах р-ну мешкали 19 718 осіб (відомості на 1 січня 1933).

Скасований 1939 відповідно до постанови ЦК КП(б)У про ліквідацію та реорганізацію нац. р-нів і сільрад (5 березня 1939). Сільради передані до складу Велико-Токмаківського, Ново-Василівського та Чернігівського р-нів Запоріз. області.

Літ.: «Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», 1935, № 24, 7 сентября; Райони УСРР, т. 1: Статистичний довідник. К., 1936; *Ченцов В.В.* Трагические судьбы: Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920—1930-е годы. М., 1998.

Спартаківський (Грос-Лібентальський, Гросс-Лібентальський). Створений згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про утворення на території Одеської округи Грос-Лібентальського району з переважною німецькою людністю» (28 квітня 1926) на пн. сх. від *Одеси*.

Адм. підпорядкування: до осені 1930 — у складі Одес. округи, з вересня 1930 по 1932 підпорядкований безпосередньо центру, з 27 лютого 1932 — у складі Одеської обл. Адм. центр — с. Спартаківка (колонія Гросс-Лібенталь). Нац. сільради: Фрейдентальська, Петерстальська, Йозефстальська, Францфельдська, Нейбурзька, Гросс-Лібентальська, Кляйн-Лібентальська, Олександрогільфська, Марієнтальська.

На момент реорганізації округ щільність населення в р-ні становила 37,9 особи/км^2. Під засівами перебувало 86,2 % землі, з них 85,7 % становили зернові, 1,7 % — тех. к-ри (соняшник). У складі колективних госп-в було 44,5 % господарів р-ну, 2,5 % складали пром. робітники. На 100 осіб дорослого населення припадало 103,7 учнів.

Площа р-ну дорівнювала 364 км^2. До його складу входили 9 сільрад, загалом — 14 поселень. Р-н активної колонізації. Письменними були 50,9 % чоловіків, 21,8 % жінок. Німці становили 91,4 % людності р-ну.

Культурно-освітня мережа р-ну була досить розгалуженою. Загалом тут працювали 8 початкових, 2 семирічні школи, профшкола на 42 учні, 8 б-к, 3 сел. будинки, 5 хат-читалень, 2 кіноустановки. Мед. обслуговування населення здійснювали 3 лікарі лікарні, розрахованої на 23 місця.

Районний центр — с. Спартак (Спартаківка; колонія Гросс-Лібенталь) — був типовим степовим селищем: його населення 1930 сягнуло 3671 особу. У ньому діяли семирічка, 2 радіоустановки, с.-г. профшкола і політехнікум, 2 пром. заклади з 15-ма робітниками.

Здійснення суцільної колективізації в р-ні перспективної колонізації відбувалося швидкими темпами і спричинило високий рівень ураження голодом. Втім, імідж р-ну як передового підтримувався досить послідовно. 8 травня 1933 в постанові РНК УСРР «Про преміювання районів, МТС, колгоспів і виробничих бригад колгоспників за успішне виконання весняної сівби на 1 травня 1933 р.» відзначений за зразкове виконання весняних польових робіт і збереження працездатності кінського поголів’я та преміюваний 10-ма тис. *карбованців*.

Станом на 15 грудня 1935 площа р-ну складала 319,4 км, у 9-ти сільрадах р-ну мешкали 14 629 осіб (відомості на 1 січня 1933).

Наприкінці серпня 1936 укрупнився за рахунок приєднання 161 га земель колиш. допоміжного госп-ва з-ду ім. Старостіна Біляївського р-ну.

Скасований 1939 відповідно до постанови ЦК КП(б)У про ліквідацію та реорганізацію нац. р-нів і сільрад (5 березня 1939), сільради відійшли до складу Біляївського та Овідіопільського р-нів Одес. області.

Літ.: Нові адміністративні райони УСРР: Статистичний довідник. Х., 1930; «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», 1933, № 22; 1936, № 43; Райони УСРР, т. 1: Статистичний довідник. К., 1936; Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали: Довідник, ч. 2. К., 1997.

Тельманівський (до лютого 1935 — Остгеймський). Створений у листопаді 1934 відповідно до постанови Президії ВУЦВК «Про розукрупнення Старо-Каранського району Донецької області». Входив до складу Донец. обл. Мав змішаний українсько-нім. статус. Заг. площа на момент утворення — 75 420 га, 1936 — 78 100 га. Заг. чисельність сільрад — 17, адміністративний центр — с. Тельманове (до 1935 — колонія Остгейм). Населення 1935 сягало 16 529 осіб.

Створений в місцях розселення нащадків пруссьских і баденських вихідців — німців-менонітів, які отримали у 1822—24 рр. 46 тис. десятин землі на землях *Всевеликого Війська Донського* і заснували тут 27 колоній. 1835—52 на ці землі переселилося ще 145 нім. родин, які утворили 5 сіл. Колоністи залюднили пд.-зх. частину Маріупольського пов. і, отримавши бл. 40 тис. десятин від колиш. грец. земельного фонду, клином врізалися поміж грец. та укр. селищ. Надалі з'явилося 17 нових нім. поселень, серед них — колонія Остгейм.

Основа госп-ва — рільництво й м'ясо-молочне тваринництво. На серед. 1930-х рр. у р-ні діяли зернорадгосп, 2 зернові МТС (Остгеймська, Греко-Олександрівська). Показники екон. розвитку р-ну були невисокими, влітку 1935 плани хлібозаготівель виявилися під загрозою зриву, більшість колгоспів визнано відстаючими. На 2-х промислових підпр-вах були зайняті 8 робітників. Торг. мережа складалася з 35-ти точок (з них 24 були магазинами споживчих кооперативів) та базару.

Культурно-освітні заклади: 37 початкових, 5 неповних середніх, середня школи, дитсадок, 4 дитячих майданчики, 11 клубів, 6 б-к. Мед. установи: аптека, 4 амбулаторії, фельдшерський пункт, лікарня на 20 місць. Районна газ. «Більшовик» виходила укр. мовою.

Станом на 15 грудня 1935 площа р-ну складала 781,4 км^2, в 1 селищній та 17-ти сільс. радах мешкали 16 529 осіб (відомості на 1 січня 1933).

За складом населення — змішаний українсько-німецький.

Станом на 1 квітня 1937 Тельманівський районний парт. к-т налічував 141 члена КП(б)У, з них — 90 українців, 33 росіянина, 5 німців.

Міжетнічні взаємини чимдалі загострювалися внаслідок розселення на території р-ну спецпереселенців із прикордонних регіонів.

1939 реорганізований із втратою змішаного нац. статусу та відповідними змінами в території і складі населення.

Літ.: «Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», 1935, № 24, 7 сентября; Райони УСРР, т. 1: Статистичний довідник. К., 1936; Немцы в России: Энциклопедия, т. 1. М., 1999; *Якубова Л.Д.* Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. XX ст. К., 2002; *Її ж.* Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. К., 2006.

Хортицький. Створений згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про утворення на території Запорізької округи Хортицького району з переважною німецькою людністю» (18 вересня 1929). Адм. центр — с. Верхня Хортиця. На момент утворення складався з 12-ти сільрад (Верхнє-Хортицька, Нижньо-Хортицька, Кичкаська, Широчанська, Павлівська, Бабурська, Смолянська, Миколайпільська, Веселовська, Лукашевська, Ново-Запорізька, Зеленогайська; з них 8 — німецькі). Із 18 485 мешканців р-ну 11 815 становили німецькомовні особи (переважно меноніти).

З 10 березня 1930 Дніпрогес взяв шефство над р-ном. 1929 парт. орг-ція р-ну складалася зі 112 членів КП(б)У (із них — 22 німці), 1930 — 180 членів КП(б)У (30 німців), комсомольські осередки об'єднували 36 осіб.

За напрямами госп. розвитку — сільськогосподарський, однак близькість Запоріжжя та його прискорений пром. підйом наприкінці 1920-х рр. позначилися на економіці р-ну. Тут діяли ливарний та сепараторний з-ди, 12 вітряних і 10 парових млинів, 14 кузень, крупорушка, олійниця, у р-ні налічувалося 127 німців-кустарів. Переважну більшість населення р-ну складали меноніти, їхні міцні реліг. громади затято опиралися радянізації й намаганням властей прискорити процеси соціального розшарування. До 1930 в р-ні продовжувалася діяльність недільних релігійних шкіл для дітей. Водночас тут працювали 18 нім. трудових шкіл, Хортицький нім. пед. технікум, Хортицький машинобуд. технікум. Мед. обслуговування населення здійснювали районна лікарня та пологовий будинок у с. Остервік.

План суцільної колективізації р-ну передбачав її завершення до травня 1930, але вже в квітні 1930 р-н був проголошений р-ном суцільної колективізації. На той момент було усуспільнено 96 % госп-в. На цей же час припав пік еміграційного руху та розкуркулювань. У лютому 1930 районна влада спростила процедуру розкуркулювання, ввівши голосування списком.

Ліквідований відповідно до постанови ВУЦВК та РНК УСРР від 2 вересня 1930, унаслідок чого територія р-ну була приєднана до Запоріз. міської ради, апарат якої був неспроможний обслуговувати нім. сільради нац. мовою.

Літ.: «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», 1930, № 23, відділ перший; *Осташева Н.В.* На переломе эпох...: Меннонитское общество Украины в 1914—1931 гг. М., 1998; *Якубова Л.Д.* Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. XX ст. К., 2002; *Її ж.* Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. К., 2006.

Фріц-Геккертівський (до травня 1936 — Висококопільський). Створений згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про утворення на території Херсонської округи Висококопільського району з переважаючою

німецькою людністю» (31 березня 1926). Адм. підпорядкування: до адм. реформи 1930 — у складі Херсон. округи, з вересня 1930 підпорядковувався безпосередньо центру, з лютого 1932 — у складі Дніпроп. обл., з вересня 1937 — Миколаїв. обл. На момент створення включав 7 сільс. рад (німецькі Висококопільську, Озерську, Григорівську, Кочубеєвську, українську Заградівську, змішані Іванівську, Натальїнську). Створювався як р-н перспективної нім. колонізації, наркомат землеробства УСРР планував упродовж 10-ти років розселити на колонізаційних фондах Херсонщини 2676 малоземельних німців республіки. На момент створення в ньому мешкало бл. 14 тис. осіб, з них — 89 % німців. 1928 тут створена Орловська нім. сільрада, тоді ж з'явилися 4 нових населених пункти. 1926 заг. площа становила 35 089 десятин, населення — 13 874 особи, з них — 67,5 % німців.

Розбудовувався на базі дореволюц. нім. колоній з центром у Високопіллі (до 1915 — колонія Кронау), заснованому 1869 німцями-переселенцями з Таврійської губ. Упродовж доби революц. змагань — центр антирад. колоністського руху. 1922 під час повстання німці напали на Високопілля, розгромивши при цьому волосний виконком та пошту.

Досить активний розвиток р-ну розпочався після його перетворення на національний. С.-г. р-н, спеціалізація — хліборобство, тваринництво. 1928 в р-ні діяли 16 с.-г., 6 кредитових, 6 споживчих, 12 скотарських, 8 тракторних т-в. Місц. пром-сть була представлена цегляним з-дом, млинами, маслобійнями, елеватором. Упродовж 1927—28 у Високопіллі були створені колгоспи ім. Шевченка, «Ауфбау», «Нойдорф», «Роте фройндшафт».

1927/28 навч. р. тут працювали 24 німецькі та 4 українські школи, 3 сільс. клуби, 10 хат-читалень, районна б-ка, 3 радіоустановки та кіноустановка. На 1936 кількість шкіл зросла до 37. Упродовж 1932—39 видавалася районна газ. «Für bolshewistisches Tempo».

Населення р-ну відрізнялося конфесійною строкатістю: німці були прибічниками лютеранського, менонітського та катол. віровчень. За офіц. відомостями, 1927 лютеранські общини налічували 1633, менонітські — 1861, католицькі — бл. 800 членів.

На момент реорганізації округ щільність населення в р-ні становила 32,4 особи/км. Під засівами перебувало 81,6 % землі, з них 88,8 % становили зернові, 5,8 % — тех. к-ри (соняшник). У складі колективних госп-в було 23,1 % господарів р-ну. На 100 осіб дорослого населення припадало 102,5 учнів.

Площа р-ну дорівнювала 465 км². До його складу входили 8 сільрад, усього — 45 поселень. На 1 січня 1930 населення складало 15 078 осіб, з них — 1,4 % пром. робітників, 93,4 % селян. Письменними були 84,6 % чоловіків, 77,7 % жінок. Німці становили 65,1 % людності р-ну.

У р-ні працювали 29 початкових, 3 семирічні школи, 5 дитячих майданчиків, 13 б-к, 4 сел. будинки, 9 хат-читалень. Мед. обслуговування населення здійснював 1 лікар установи, розрахованої на 10 місць.

Районний центр — с. Високопілля — був невеликим селищем: його населення 1930 сягнуло 1051 особи. У ньому діяли семирічка, лікарня і невеликий пром. заклад.

Суцільна колективізація в р-ні розпочалася відповідно до ухвал щодо колективізації степової смуги України на поч. 1930. На кінець лютого 1930 рівень колективізації сягнув 91,2 % госп-в. Після виходу статті Й.*Сталіна* «Запаморочення від успіхів» він знизився до 27 %, але вже в листопаді 1931 досяг 96,8 %. Підосновою її повторного безальтернативного зростання стали репресивні заходи рад. властей. З 1930 по 1932 розкуркулили 69 госп-в, 44 родини були вислані у віддалені місця СРСР. 1930—31 ДПУ УСРР ліквідувало тут 13 т. зв. контрреволюц. угруповань із заг. кількістю засуджених 67 осіб. 1932 «за суцільний куркульський саботаж» були репресовані 94 колоністи. Показники колективізації та хлібозаготівель не в останню чергу зростали внаслідок того, що за цей час правління 14-ти нім. колгоспів (53 особи) засудили за саботаж хлібозаготівель. Голові колгоспу «Ейнігкейт» винесли смертний вирок. Загалом упродовж 1934 в р-ні були репресовані 35 осіб, у 1935 — 34, у 1936 — 26. Пересічні колоністи поплатилися за перешкоджання планам хлібозаготівель, отримання закордонної допомоги під час *голодомору 1932—1933 років в УСРР*, культивування антирад. настроїв, спроби емігрувати з СРСР.

Насильницькі методи колективізації були підосновою голоду, на поч. 1933 р-н потрапив до зведення інформаційного сектору організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У серед р-нів, що потерпають від голоду. В ньому, зокрема, зазначалися масові захворювання туберкульозом та тропічною малярією через недоїдання, неспроможність місцевих властей організувати захоронення померлих від голоду. В березні 1933 голодною смертю в р-ні померли 106 осіб, становище 162 оцінювалося як безнадійне.

Станом на 15 грудня 1935 площа р-ну складала 484,2 км², у 9-ти сільрадах р-ну мешкали 17 610 осіб (відомості на 1 січня 1933).

Наприкінці 1930-х рр. у районному центрі діяли цегляний з-д, маслозавод, цех із переробки соняшнику, млин, елеватор, лікарня, 2 середні школи з укр. та нім. мовами викладання, б-ка, кіноустановка.

Восени 1936 р-н відзначив десятиліття з моменту створення. Під час урочистостей у райцентрі був встановлений пам'ятник на могилі розстріляних денікінцями мешканців села, на мітингу та засіданні був присутній нім. письменник-комуніст Е.Вайнерт.

1936, за неповними підрахунками, в р-ні репресовано бл. 100 осіб, упродовж 1929—41 у вислання відправлено 474 особи. 1934 удар був спрямований на священиків: за звинуваченням у націоналістичній пропаганді були осуджені лютеранський пастор М.Бауман, кюстер (у протестантів — доглядач молитовних будинків), 4 церк. старости, катол. священик М.Вализер, 9 менонітських проповідників.

Скасований 1939 відповідно до постанови ЦК КП(б)У про ліквідацію та реорганізацію нац. р-нів і сільрад (5 березня 1939).

Сільради передані до складу Володимирського та Великоолександрівського р-нів Миколаїв. області.

Літ.: Нові адміністративні райони УСРР: Статистичний довідник. Х., 1930; Райони УСРР, т. 1: Статистичний довідник. К., 1936; Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали: Довідник, ч. 2. К., 1997; *Ченцов В.В.* Трагические судьбы: Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920—1930-е годы. М., 1998; Немцы в России: Энциклопедия, т. 1. М., 1999.

Єврейські національні райони

К а л і н і н д о р ф с ь к и й (Сейдемінухський). Перший з утворених у СРСР єврейс. нац. р-нів. Сформований 1927 в межиріччі Інгульця (прит. Дніпра) та Дніпра. Адм. центр — колонія Велика Сейдемінуха, 1927 перейм. на Калініндорф. Адм. підпорядкування: до 1930 — у складі Херсонської округи, з вересня 1930 підпорядковувався безпосередньо центру, з 1932 — у складі Одеської обл., з 1937 — Миколаївської обл.

Населення Калініндорфа 1926 налічувало 1855, 1930 — 1915 осіб. Тут розміщувалися семирічка, лікарня (1 лікар, 10 місць), МТС.

До складу р-ну ввійшли 39 єврейс. та 8 неєврейс. поселень, які згодом об'єднали у 8 єврейс. нац. рад, 1 німецьку, кілька українських. Основу р-ну склали 4 єврейс. с.-г. колонії Херсонщини з дореволюц. стажем та 22 переселенські виселки, що з'явилися на землях держ. фонду 1925. У складі р-ну перебували Калініндорфська (1931 населення становило 2238 осіб), Бобровокутська (831), Фрайлебенська (1157), Молотовська (878), Ерштмайська (1652), Львівська (1549 осіб) єврейс. сільс. ради. 1928 євреї становили 85,7 % населення р-ну, німці — 2,6 %, українці — 11,7 %. У р-ні діяли 4 к-ти незаможних селян (569 членів), 17 колективних об'єднань (з них: 3 артілі, 9 машинно-тракторних т-в, 5 т-в спільного обробітку землі), с.-г. кооперація об'єднувала 78,7 % госп-в, а споживча — 88,8 %. Соціально-екон. обстеження р-ну 1928 показало, що 52,8 % госп-в були безкінними, 27,2 % мали одного коня, 19 % — двох, лише 1 % — 3-х і більше.

У дореволюц. колоніях на госп-во припадало 0,78 корови, 4,8 десятини ріллі, 118 виноградних кущів, 9,4 плодових дерев. Зважаючи на високий рівень розвитку виноградарства та садівництва, кер-во р-ну вважало переважну більшість госп-в р-ну середняцькою. 73,4 % людності р-ну становили селяни, 9,1 % — ремісники, 5,6 — робітники й наймити з наділом, 3,5 — службовці, 2,8 — крамарі, 5,6 % — декласовані елементи. Згідно з урядовими планами р-н мав розвиватися як с.-г. багатогалузевий.

Завдяки значним капіталовкладенням упродовж першого переселенського року була закладена госп. та культ. основа його подальшого розвитку: створені 9 нових шкіл, семирічка з інтернатом для дітей переселенців, 2 медпункти, 2 сел. будинки, 2 хати-читальні. Перші кроки розбудови р-ну відбувалися на тлі настороженого ставлення окружних властей та значного підвищення антисемітизму оточуючого укр. селянства.

На поч. 1930-х рр. у р-ні мешкали понад 16 тис. осіб (12 916 євреїв, 3492 українці, 722 німці). 1932 з 13 674 мешканців р-ну 11 198 були євреями, 71 % з них складали нові поселенці. 1935 до складу р-ну входили 8 неєврейс., 39 єврейс. поселень.

На території р-ну діяли Калініндорфський пед. технікум та агрономічний технікум у с. Львове, у Калініндорфі розміщувався міжрайонний єврейс. колг. театр. Упродовж 1930—35 тут видавалися районні газети «Колвиртемес» (мовою ідиш) та «Колгосп-

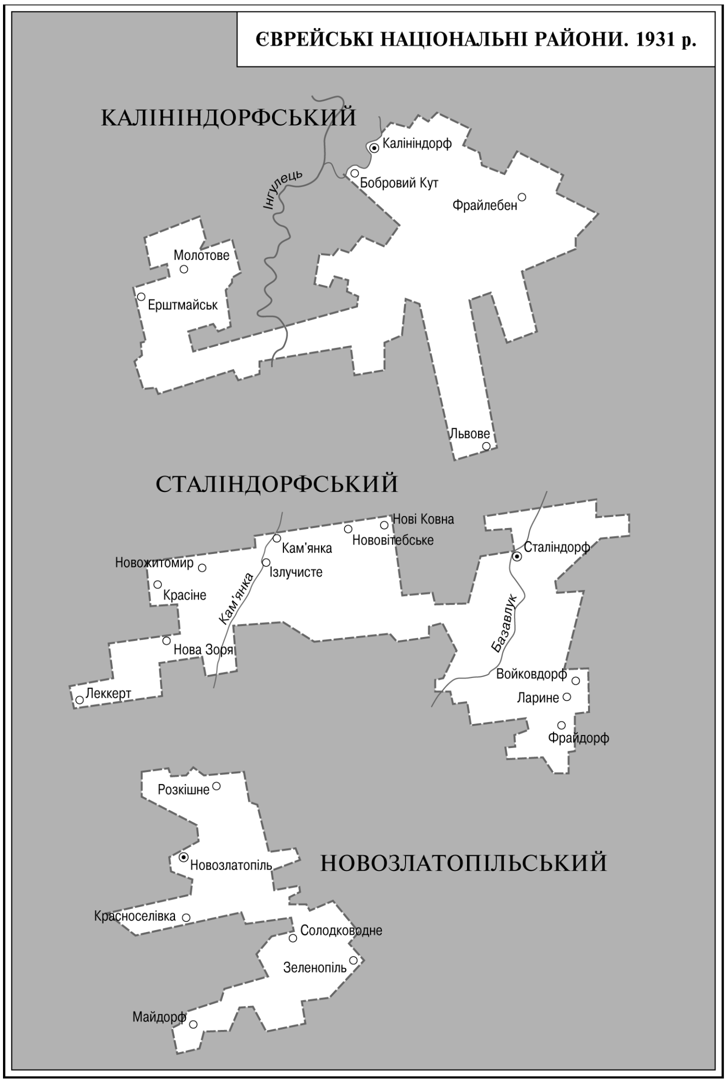

ЄВРЕЙСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ РАЙОНИ. 1931 р.

на правда» (укр. мовою), а також працював Єврейс. колг. театр.

На момент реорганізації округ щільність населення в р-ні становила 23,2 особи/км^2 (та була найнижчою серед нац. р-нів), 92,5 % засівів становили зернові, 1,8 % — тех. к-ри. Незважаючи на непоказні відомості про стан сільс. госп-ва, р-н був передовим у темпах колективізації: у складі колективних госп-в перебувало 66,2 % господарів р-ну. Площа р-ну дорівнювала 502 км^2. До його складу входили 7 сільрад. На 1 січня 1930 населення становило 11 657 осіб, з них 77,4 % були євреями. Р-н був маломіцним сільськогосподарським: велика пром-сть була відсутньою, малих пром. і ремісничих закладів, за відомостями держ. служб, налічувалося 225, вони забезпечували зайнятість 329 осіб, з яких 27 були найманими працівниками. У районі діяли 40 зернових т-в (2292 члени), 1 скотарсько-молочарське (325 членів), 8 с.-г. споживчих товариств (5886 членів), 20 крамниць, 2 комуни, 34 с.-г. артілі (1942 члени), 6 т-в спільного обробітку землі (42 члени). Радгоспів у районі не було. На 100 осіб дорослого населення припадало 107,3 учнів.

Згідно з відомостями Одес. обкому КП(б)У р-н входив до десятка р-нів з найвищою смертністю від недоїдання. Утім, офіц. документи в розпал голодомору 1932—33 в УСРР заперечували його згубні наслідки в р-ні, зокрема, у постанові секретаріату ВУЦВК «По доповіді Калініндорфського РВК» (1 листопада 1933) зазначалося, що врожайність у р-ні порівняно з 1932 зросла з 4,2 ц до 8,5, кінське поголів'я зросло на 3,7 %, рогатої худоби — на 2, свиней — на 15 %. Вартість *трудодня* збільшилася з 1—1 1/2 кг до 8 кг, а в колгоспах «Ройтер Октябрь», «Смидович» — перевищила 12 кг. Упродовж голодомору 1932—33 в УСРР і після нього найгострішою проблемою р-ну було незадовільне розгортання переселенської кампанії, що стояло на перешкоді планам рад. влади з вирішення «єврейського питання».

Не раз укрупнювався. Відповідно до постанови ВУЦВК «Про склад нових адміністративних районів Одеської області» (17 лютого 1935) збільшив свою територію за рахунок приєднання Ново-Гнеднівської сільради Снігурівського р-ну.

Станом на 15 грудня 1935 площа р-ну дорівнювала 860,2 км^2, в 1-й селищній та 13-ти сільс. радах р-ну мешкали 14 359 осіб (відомості на 1 січня 1933).

Наприкінці серпня 1936 укрупнився за рахунок приєднання селищ Червоно-Любецьке, Заповіт та Полтавка Мар'янівської сільс. ради Снігурівського р-ну.

26—27 грудня 1937 відбулися численні мітинги, урочистий пленум райвиконкому з нагоди десятиліття існування нац. р-ну, які засвідчили «торжество ленінської національної політики в УРСР».

За відомостями 1938, площа р-ну зросла до 0,9 тис. км^2, а кількість сільрад — до 13. У місц. пресі підносився як взірець втілення програм ВКП(б) із колективізації сільс. госп-ва. 1939 колгоспи р-ну засіяли 42 351 га. У колективних госп-вах налічувалося 139 тракторів, 81 комбайн, 56 вантажних автомашин. Пересічна врожайність дорівнювала 17 ц з 1 га. У середньому на колгосп припадало 3 ферми. У р-ні діяли 46 шкіл (із них — 3 середні, 14 неповних середніх, 29 початкових), педагогічна та сільськогосподарська школи, 7 фельдшерських пунктів, 7 пологових будинків, районна лікарня, 3 стаціонарні та 3 пересувні кіноустановки.

Наприкінці 1930-х рр. найвидатніші діячі р-ну були репресовані. Серед них — секретарі райкому КП(б)У Лезман та Абрам, голова райвиконкому Бабичев, зав. земельного відділу Сигал, директор МТС Мільштейн, редактор районної газети Мендель.

У законодавчому порядку не ліквідовувався. Упродовж 1939—41 повноцінно функціонував і розвивався як адм.-тер. одиниця. У лютому 1939 відзначив своє 5-річчя Калініндорфський робітничо-колг. театр.

Станом на 1 травня 1940 площа р-ну дорівнювала 0,9 тис. км^2. У ньому налічувалося 13 сільрад.

З осені 1941 — у зоні окупації. Унаслідок масових страт у с. Штерндорф (Мала Сейдеминуха) загинуло 667, Бобровий Кут — 917, Калінінському (Велика Сейдемінуха) — 1875, Молотово — 1496, Львово — 550 осіб єврейс. національності. Після Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 р-н як національний не відновлювався, переважну більшість населення становили українці. 1946 перейм. на Калінінський, 1958 скасований.

Літ.: Нові адміністративні райони УСРР: Статистичний довідник. Х., 1930; «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», 1935, № 5, ст. 24; 1936, № 43, ст. 220; Райони УСРР, т. 1: Статистичний довідник. К., 1936; СССР: Административно-территориальное деление союзных республик на 1 октября 1938 года. М., 1938; «Колгоспна правда», 1939, 27 лютого; Калініндорфський район до XXII роковин Жовтня. «Колгоспна правда», 1939, 7 листопада; СССР: Административно-территориальное деление союзных республик на 1 мая 1940 года. М., 1940; Калининдорф. Web: Электронная еврейская энциклопедия (http://www.eleven.co.il).

Ново-Златопільський (Новозлатопольський, Новозлатопільський). Створений відповідно до постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про створення на території Запорізької округи Новозлатопольського району з переважаючою єврейською людністю» (12 червня 1929) на базі 12-ти єврейс. с.-г. колоній з дореволюц. стажем та 18-ти нових єврейс. поселень, створених упродовж 1926—28 за сприяння Єврейс. колонізаційного т-ва. На момент створення включав Ново-Златопільську, Роскошанську, Межерічеську, Красноселівську, Майдорфську, Святодухську, Фрайдорфську сільради Запоріз. округи, Зеленопільську, Солодководненську, Ротендорфську сільради Маріупольської округи. Надалі з 10-ти сільрад р-ну 9 були єврейськими. Створений з метою аграризації єврейства УСРР на колонізаційних фондах. 1929 з 12 148 мешканців р-ну євреї складали 68 %, 1935 їхня питома частка зменшилася до 53,8 %, наприкінці 1930-х рр. вона стабілізувалася на 50 %. Територіально межував із Люксембурзьким нім. нац. р-ном.

Адм. підпорядкування: до вересня 1930 — у складі Запоріз. округи, з вересня 1930 по 1932 підпорядкований безпосередньо центру, з лютого 1932 — у складі

Дніпроп. обл., з січня 1939 — Кіровогр. обл.

Адм. центр — колонія Ново-Златополь (Най-Златополь), створена євреями-вихідцями з Вітебської губ. 1848. 1914 в Ново-златополі мешкали 950 євреїв та 150 німців. Колонія вціліла впродовж погромів 1917—20 завдяки добре організованій самообороні (до загонів входило бл. 200 осіб), тоді як сусідні Трудолюбівка та Нечаївка були вщент зруйновані. 1924 в Ново-Златополі мешкали 686 євреїв та 70 німців.

На момент реорганізації округ щільність населення в р-ні становила 38,6 особи/км^2. Під засівами перебувало 75,7 % землі, з них 78,2 % становили зернові, 6,6 % — тех. к-ри (соняшник). У складі колективних госп-в були 36,2 % господарів р-ну, 2,1 % складали пром. робітники. На 100 осіб дорослого населення припадало 95,3 учнів.

Площа р-ну дорівнювала 438 км^2. Створений із метою збільшення частки євреїв-землеробів р-н повільно примножував свою людність. Згідно з переписом 1926, тут мешкало 15 780 осіб. На 1 січня 1930 населення становило 16 884 особи. Євреї складали 73 % людності р-ну.

Загалом у р-ні працювали 21 початкова, 3 семирічні школи, 10 б-к, 4 сел. будинки, 15 хат-читалень, кіноустановка. Мед. закладів у р-ні не було.

Районний центр — с. Новозлатопіль — належав до невеликих селищ: його населення 1930 сягнуло 815 осіб. У ньому діяли семирічка та радіоустановка, а також видавалася газ. «Колгоспна зоря».

Розглядався як р-н першочергового здійснення суцільної колективізації. Розширений пленум райвиконкому вже 17 січня 1930 ухвалив рішення про усуспільнення не менш як 70 % посівних площ до березня 1930. Утвердження колг. ладу в р-ні відбувалося за сценарієм, типовим для України. На поч. 1932 р-н фігурував серед інших, які мали зриви в хлібозаготівлях, збиранні податків та погано готувалися до весняної сівби. Для інспекції р-ну прибула бригада Ради національностей ЦВК СРСР на чолі з А.Мережиним. У серпні 1933 вже Дніпроп. обком КП(б)У розглядав питання функціонування Новозлатопільського р-ну і дав негативну оцінку його керівництву.

Незважаючи на тяжкі наслідки голодомору 1932—33 в селах р-ну, обласне кер-во ставило перед районними властями суворі вимоги щодо розбудови сільс. госп-ва, розгортання переселенської кампанії. Проте суворі кліматичні умови, неналагодженість системи артезіанського водопостачання, тяжкий побут переселенських колективів (більшість з яких об'єднувала 20—30 госп-в), розкиданість їх на території р-ну, відсутність культурно-освіт. установ і надалі гальмували переселенський рух. Одне з останніх переселень відбулося навесні 1935, коли з 59-ти новоприбулих сімей був створений колгосп ім. Куйбишева. Надалі обласне та респ. кер-во не раз висловлювало незадоволення з приводу відтоку євреїв-колгоспників до міст республіки та гальмування переселенської кампанії.

Чисельність єврейс. населення р-ну значно скоротилася під час голодомору 1932—33 в УСРР внаслідок зростання смертності та відтоку єврейс. селянства до міст. Ситуація дещо стабілізувалася після відновлення (1933—38) діяльності Агро-Джойнта в Україні.

Станом на 15 грудня 1935 площа р-ну складала 520,5 км^2, у 12-ти сільрадах р-ну мешкали 13 347 осіб (відомості на 1 січня 1933).

1936 в р-ні діяли 37 шкіл (з них більше половини — єврейські), у с. Ново-Златополь працювали 2 єврейс. десятирічки, зоотехнікум, б-ка. З 25 лютого 1930 по 20 серпня 1941 тут виходила районна газета мовою ідиш «Колвирт-штерн» (в окремі роки — під ін. назвою).

В адм. порядку не ліквідовувався, але наприкінці 1930-х рр. його життєдіяльність не мала етнонац. специфіки.

Станом на 1 травня 1940 площа р-ну дорівнювала 0,5 тис. км^2. У ньому налічувалося 12 сільрад.

Під час окупації в р-ні було знищено більше 8 тис. євреїв. У повоєнні роки діяльність р-ну як національного не відновлювалася. Як зазначено в «Електронній єврейській енциклопедії», «євреї, які повернулися в Новозлатополь, сподівалися на відновлення єврейського характеру району, але антисемітизм влади та місцевого населення, яке зайняло їхні домівки, згодом розформування району змусили їх оселитися в Дніпропетровську, Запоріжжі, Донецьку та інших містах України, а решту — приєднатися до двох ешелонів переселенців до Біробіджану (1948)».

Літ.: «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», 1929, № 16; Нові адміністративні райони УСРР: Статистичний довідник. Х., 1930; Райони УСРР, т. 1: Статистичний довідник. К., 1936; СССР: Административно-территориальное деление союзных республик на 1 мая 1940 года. М., 1940; *Орлянский В.* История евреев Запорожья, кн. 4: Новозлатопольский еврейский национальный район (1929—1939 гг.). Запорожье, 1999; *Його ж.* Євреї України в 20-ті — 30-ті роки XX сторіччя: Соціально-політичний аспект. Запоріжжя, 2000; Новозлатополь. Web: Электронная еврейская энциклопедия (http://www.eleven.co.il).

С т а л і н д о р ф с ь к и й (початкова назва — Ізлучистський, Ізлучистий). Створений 1930 із центром у колонії Ізлучиста (с. Ізлучисте). Адм. центр: 1930 — колонія Ізлучиста, з 1931 — с. Чемериськ.

Адм. підпорядкування: до вересня 1930 — у складі Криворіз. округи, 1930—32 підпорядкований безпосередньо центру, з 1932 — у складі Дніпроп. обл.

Створений на основі старих єврейс. с.-г. колоній (Ізлучиста, Нововітебське, Новожитомир, Новоковно, Новоподольськ, Кам'янка та ін.). 1930 до складу р-ну входили Новоковнінська, Кам'янська, Нововітебська, Station Сталіндорфська, Новожитомирська, Ізлучиста, Красінська, Новозорянська, Войковдорфська, Ларинська, Леккертівська, Фрайдорфська єврейс. сільради. Загалом включав 16 єврейс. та 2 нім. нац. сільради.

Значну частку поселень р-ну становили переселенські села на 15—20 госп-в, віддалені одне від одного на 3—4 *версти*, що вкрай ускладнювало госп. прогресування р-ну. Районний центр — колонія Ізлучиста — не відповідав вимогам до районного адм. центру. 1930 він не мав приміщень,

придатних для розташування рад. та сусп. установ. Рад. органи, за словами представника р-ну на 2-й Всеукр. нараді по роботі серед нац. меншин Гершенбейна, розміщувалися по сел. хатах.

Здійснення адм. реформи 1930 поставило районні власті перед тяжкими випробуваннями. 1931 р-н укрупнили за рахунок приєднання нових сільрад, райцентр перенесли з колонії Ізлучиста до новоствореного переселенського с-ща Чемеримськ. На той час це був найбільший із єврейс. нац. р-нів заг. площею 99 232 га, з них у користуванні єврейс. селянства перебувало бл. 54 %. Землекористування за нац. групами розподілялося наступним чином: євреї — 54 %, українці — 30, німці — 11, росіяни — 5 %.

На момент реорганізації округ під засівами перебувало 81,4 % землі, з них 87,3 % становили зернові, 2,6 % — тех. к-ри (соняшник). До складу колективних госп-в входило вже 45,3 % господарів р-ну.

Площа р-ну дорівнювала 432 км². До його складу входило 11 сільрад. Це був типовий переселенський р-н, що перебував на стадії становлення. На 1 січня 1930 населення складало 13 709 осіб, з них 72 % були євреями.

Загалом у р-ні працювали 27 початкових, 2 семирічні школи, 3 дитячі майданчики, 7 б-к, 10 сел. будинків, 7 хат-читалень, кіноустановка. Мед. обслуговування населення здійснювали 6 лікарів лікарні, розрахованої на 50 місць.

Районний центр — колонія Ізлучиста — порівняно з 1926 (788 осіб) збільшив своє населення до 861 поселенця. У ньому діяли початкова школа та радіоустановка.

Упродовж голодомору 1932—33 в УСРР р-н не раз зазначався в інформаційних зведеннях до ЦК КП(б)У як один з найбільш уражених. 1 квітня 1933 значилося, що в Сталіндорфському р-ні становище колгоспників по Ворошиловградській сільраді відчайдушне, люди перестали просити про допомогу, лежать у холодних, нетоплених будинках і чекають смерті, опухлі, з відкритими ранами, які свідчили, що вони розкладаються живцем.

У лютому 1931 укрупнений за рахунок приєднання 12-ти сільрад та 14-ти населених пунктів Нікопольського, Криворізького, Апостолівського, Софіївського та Солонянського р-нів відповідно до постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про реорганізацію районів УСРР» (3 лютого 1931).

1931 в ньому жили 7312 євреїв, що становило 22,18 % його населення. Станом на 15 грудня 1935 площа р-ну складала 1000 км², у 23-х сільрадах р-ну мешкали 28 698 осіб (відомості на 1 січня 1933). За даними «Електронної єврейської енциклопедії», в 2-й пол. 1930-х рр. частка євреїв в населенні р-ну істотно зменшилася.

1930—37 тут видавалася районна газета мовою ідиш «Сталиндорфер емес», у 2-й пол. 30-х рр. — газ. «Ленінський шлях» укр. мовою. 1931 організований єврейс. колг. театр.

У законодавчому порядку не ліквідовувався, до початку Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 доволі активно розвивався як с.-г. р-н. У січні 1939 відзначений за наслідками змагання з Єжовським, Ново-Златопільським та Калініндорфським р-нами.

Упродовж січня—квітня 1939 в р-ні відбулися торжества з нагоди 80-річчя *Шолом-Алейхема*.

Станом на 1 травня 1940 площа р-ну дорівнювала 1 тис. км². У ньому налічувалося 23 сільради.

1944 перейменований на Сталінський, а його райцентр отримав назву с. Сталінськ.

Літ.: Нові адміністративні райони УСРР: Статистичний довідник. Х., 1930; Второе всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств: 27—30 ноября 1930 г.: Стенографический отчет и постановления. М.—Х.—Минск, 1931; «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», 1931, № 3, 15 березня; Райони УСРР, т. 1: Статистичний довідник. К., 1936; «Ленінський шлях», 1939, 15 січня; СССР: Административно-территориальное деление союзных республик на 1 мая 1940 года. М., 1940; Сталиндорф. Web: Электронная еврейская энциклопедия (http://www.eleven.co.il).

Болгарські національні райони

Б л а г о ї в с ь к и й (Благоєвський; до кінця 1926 — Велико-Буялицький, Велико-Буяликський). Створений відповідно до постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про утворення на території Одеської округи Велико-Буяликського району з переважаючим болгарським населенням та інші зміни адміністративно-територіального поділу тої самої округи» (28 квітня 1926). Адм. підпорядкування: до осені 1930 — у складі Одес. округи, з вересня 1930 по 1932 підпорядкований безпосередньо центру, з 27 лютого 1932 — у складі Одес. обл.

Нац. сільради: Благоївська, Кубанська, Свердловська, Куяльницька, Улянівська. Адм. центр — с. Благоєве (с. Великий Буялик, Голям Буялик).

На момент реорганізації округ щільність населення в р-ні становила 30,2 особи/км². Під засівами перебувало 78,7 % землі, з них 89,3 % становили зернові, 5,9 % — тех. к-ри. У складі колективних госп-в було 39,1 % господарів р-ну, 0,7 % складали пром. робітники. На 100 осіб дорослого населення припадало 105,4 учнів.

Площа р-ну дорівнювала 528 км². До його складу входили 7 сільрад, усього — 39 поселень. На 1 січня 1930 населення становило 15 962 особи, з них — 97,1 % селян. Письменними були 72,4 % чоловіків, 49,8 % жінок. Болгари становили 66,7 % людності р-ну.

Загалом у р-ні діяли 16 початкових, 3 семирічні школи, 9 б-к, 3 сел. будинки, 2 хати-читальні, 3 кіноустановки. Мед. обслуговування населення здійснювали 3 лікарі єдиної лікарні, розрахованої на 10 місць.

Районний центр — с. Благоєве — належав до великих селищ: його населення 1930 сягнуло 6170 осіб. У ньому діяли 2 початкові школи, 2 семирічки, 2 радіоустановки.

Станом на 15 грудня 1935 площа р-ну складала 509,1 км², у 8-ми сільрадах р-ну мешкали 14 988 осіб (відомості на 1 січня 1933).

Упродовж 1930-х рр. тут видавалися газети «Комунар» та «Ленински завет» болг. мовою.

Розформований відповідно до постанови Одеського обкому КП(б)У «Про реорганізацію національних районів Одеської області в райони звичайного ти-

пу» (5 лютого 1938) і постанови ЦК КП(б)У про ліквідацію та реорганізацію нац. р-нів і сільрад (5 березня 1939). Замість нього був сформований Яновський р-н (з центром у с. Благоєво), в якому болгари не становили домінуючої етнічної групи, Свердловська сільрада була передана до складу Комінтернівського р-ну Одес. області.

Літ.: Нові адміністративні райони УСРР: Статистичний довідник. Х., 1930; «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», 1931, № 3, 15 березня; «Комунар», 1935, 19 септемари; Райони УСРР, т. 1: Статистичний довідник. К., 1936; «Ленінський шлях», 1939, 15 січня.

Б о т і ї в с ь к и й (Ботєвський; до 1927 — Цареводарівський). Створений згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про утворення на території Мелітопольської округи Цареводарівського району з переважною болгарською людністю й інші зміни адміністративно-територіального поділу тої самої округи» (31 березня 1926).

Скасований відповідно до постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління» (2 вересня 1930) з віднесенням його території до Коларівського болг. району.

Літ.: «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», 1930, № 23, 31 жовтня; *Якубова Л.Д.* Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. XX ст. К., 2002; *Її ж.* Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. К., 2006.

В і л ь ш а н с ь к и й (Ольшанський). Створений 1926. Адм. підпорядкування: до осені 1930 — у складі Одес. округи, з вересня 1930 по 1932 підпорядкований безпосередньо центру, з 27 лютого 1932 — у складі Одес. обл. Сільради: Вільшанська, Добрівська, Маловільшанська, Маломазницька, Станкуватська, Ташлицька.

На момент реорганізації округ щільність населення в р-ні становила 67,5 особи/км². Під засівами перебувало 96,8 % землі, з них 80,9 % становили зернові, 4,8 % — тех. к-ри. У складі колективних госп-в було 8,5 % господарів р-ну, 0,6 % становили пром. робітники. На 100 осіб дорослого населення припадало 94,6 учнів.

За розмірами це був найменший із нац. р-нів, його площа дорівнювала 182 км². До його складу входили 7 сільрад, усього — 24 поселення. На 1 січня 1930 населення становило 12 289 осіб, з них — 0,6 % пром. робітників, 96,9 % селян. Письменними були 63,9 % чоловіків, 29,4 % жінок. Болгари становили 64,6 % людності р-ну.

У р-ні працювали 14 початкових, 1 семирічна школи, 11 б-к, 5 сел. будинків, 3 хатичитальні, кіноустановка. Районний центр — с. Вільшанка — належав до типових великих степових селищ: його населення 1926 становило 5756 осіб. У ньому діяли 2 початкові, 1 семирічна школи.

За результатами всесоюзного конкурсу на кращу сільраду (1933) була відзначена Червоно-Ташлицька сільрада р-ну. Голова сільради Рибчиський був премійований 300 крб. з фонду ВУЦВК, а члени культурно-соціальної секції отримали 100 крб. з фонду Наркомосу УСРР.

Відповідно до постанови ВУЦВК «Про склад нових адміністративних районів Одеської області» (17 лютого 1935) істотно збільшив свою територію за рахунок приєднання 11-ти сільрад Первомайського р-ну, 2-х сіль-

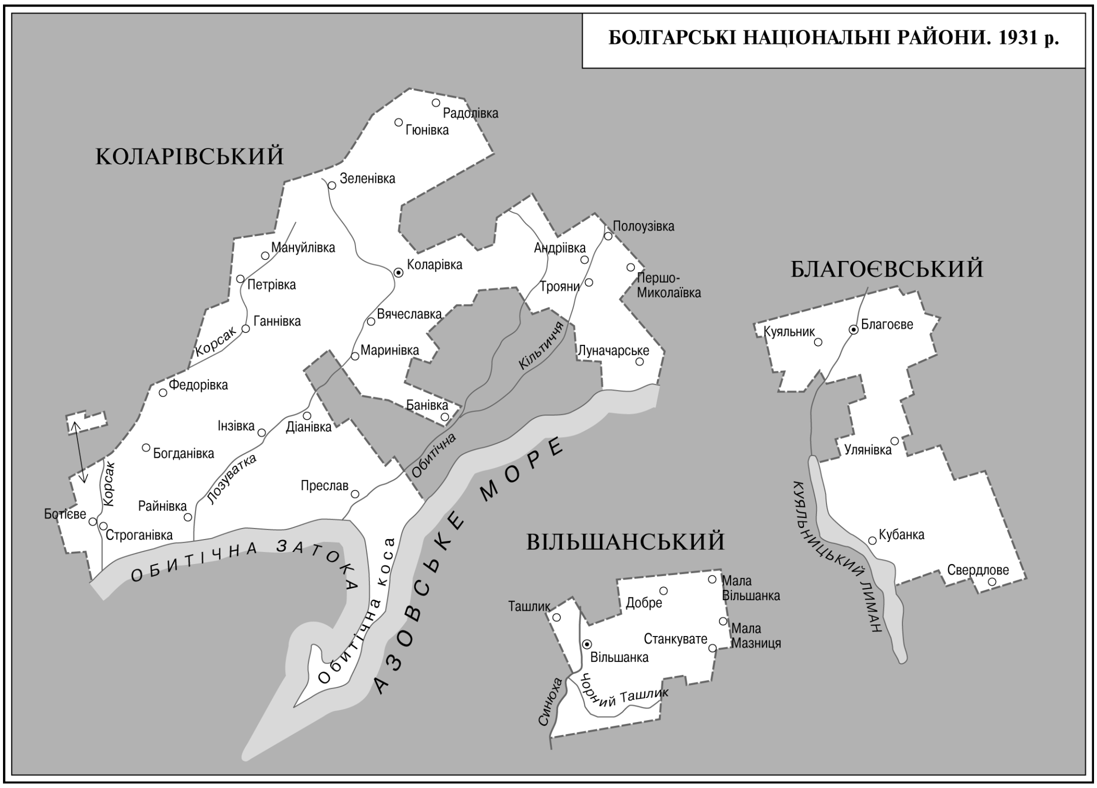

БОЛГАРСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ РАЙОНИ. 1931 р.

рад Доброеличківського та Казимирівської сільради Голованівського р-ну, внаслідок чого питома вага болгар у р-ні відчутно знизилася.

Станом на 15 грудня 1935 площа р-ну складала 622,6 км^2, у 21 сільраді р-ну мешкали 44 039 осіб (відомості на 1 січня 1933).

Упродовж 1930-х рр. тут видавалася газ. «Колгоспна праця» укр. мовою.

Припинив своє існування до 1939. Точна дата реорганізації не встановлена.

Станом на 1 травня 1940 площа колиш. нац. р-ну дорівнювала 0,6 тис. км^2. У ньому налічувалася 21 сільрада.

Літ.: Нові адміністративні райони УСРР: Статистичний довідник. Х., 1930; «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», 1934, № 18, 17 травня; 1935, № 5, ст. 24; Райони УСРР, т. 1: Статистичний довідник. К., 1936; СССР: Административно-территориальное деление союзных республик на 1 мая 1940 года. М., 1940.

К о л а р і в с ь к и й. Створений шляхом об'єднання Романівського (1926 перейм. на Коларівський) та Цареводарівського (1927 перейм. на Ботіївський) р-нів. Адм. підпорядкування: до 1930 — у складі Мелітопольської округи, з вересня 1930 по 1932 підпорядкований безпосередньо центру, з 1932 — у складі Дніпроп. обл., з січня 1939 — Запоріз. обл. Адм. центр — с. Коларівка (до 1933 — Романівка).

На момент створення Романівський р-н складався з 18-ти сільрад (32 949 осіб), Цареводарівський — із 10-ти (за відомостями 1926, населення становило 23 585 осіб). Романівський р-н сформований відповідно до постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про скасування Бердянської округи й інші зміни в адміністративно-територіальному поділі Катеринославщини» (3 червня 1925). Цареводарівський р-н створений відповідно до постанови «Про утворення на території Мелітопольської округи Цареводарівського району з переважною болгарською людністю й інші зміни адміністративно-територіального поділу тої самої округи» (31 березня 1926).

Безпосередньо межував з Молочанським нім. нац. р-ном. Нововасилівський укр. р-н відділяв його від Терпінянського рос. нац. р-ну.

Р-н був найбільшим серед болг. р-нів за територією та чисельністю мешканців: 1931 до його складу входили 24 із 45-ти болг. нац. сільрад УСРР. Найбільшими серед них були: Радолівська (1931 населення — 1453 осіб), Гюнівська (1423), Зеленівська (1978), Полоузівська (1289), Андріївська (2335), Мануйлівська (1812), Коларівська (2129), Першо-Миколаївська (1851), Петрівська (2081), В'ячеславська (2264), Банівська (1531), Маринівська (1657), Луначарська (1596), Федорівська (1060), Ганнівська (1774), Діанівська (1564), Інзівська (2965), Богданівська (1687), Преславська (3078), Райнівська (1812), Ботіївська (3507), Строганівська (1654), Степанівська (1907 осіб). Йому підпорядковувалися також Волинська нім. та Орловська рос. національні сільс. ради.

На території р-ну діяли Преславська болг. с.-г. школа та створений 1924 Преславський болг. пед. технікум із 3-річним курсом навчання. 1925/26 навч. р. останній мав 152 студенти, із них — 137 болгар. Більшість викладачів пед. технікуму були політ. емігрантами. 1928—33 його очолювала відомий педагог і вчений Райна Кандева (1882—1967). Р-н задумувався парт. та рад. органами як осередок радянізації болгар і пропагування ідей пролетарської революції за кордоном.

У місц. та центр. пресі культ. заклади р-ну, зокрема в с. Преслав, називалися «болгарськими Афінами». Зусиллями болг. політемігрантів Преславський пед. технікум був перетворений на вогнище, як тоді вважалося, прогресивного рад. виховання. Ознаками навч. процесу стало очищення навч. програм від «непотрібного мотлоху» — конфесійних дисциплін, впровадження «єдино наукового матеріалістично-діалектичного підходу навчання», політехнізація школи та її ув'язка з практикою, впровадження «активно-трудових методів навчання». Викладачі й студенти технікуму складали актив Преславського сел. будинку, який налічував 160 членів і мав сількорівський, наук., агрономічний, осоавіахімівський, фізкультурний, драм. і хоровий гуртки.

1927 в Преславі за ініціативою ЦКНМ створили болг. пересувну трупу (Болг. пересувний сел. театр), який при заснуванні складався з 25 артистів, а 1930 налічував 16 осіб.

Болг. р-ни очолювали болг. політ. емігранти: Романівський — Ангел Грамчев, Цареводарівський (Коларівський) — Петр Петров, 1934—37 ним керував Степан Васильович Цвятков (репресований 1937).

1925 на території р-ну налічувалося 65 комуністів і 45 кандидатів у члени КП(б)У. Однак у масштабах цього багатолюдного р-ну відомості були непоказними. У розпал суцільної колективізації наприкінці 1930 серед голів сільрад не було жодного комуніста. Втім, центр. урядові органи вміло підтримували відповідний імідж р-ну. Р-н був центром болг. рад. і парт. форумів, конференцій, «змичок». Зокрема, 5—9 квітня 1925 відбулася Всеукр. конференція працівників болг. нац. р-нів у Преславі, яка поставила питання про проведення курсів секретарів сільрад, вирішення проблем землекористування, мед. обслуговування, створення с.-г. уч-ща.

На момент реорганізації округ щільність населення в р-ні становила 41,1 особи/км^2, під засівами перебувало 72,7 % землі, з них 81,5 % становили зернові, 9 % — тех. к-ри. Упродовж кінця 1920-х — 1930-х рр. у р-ні намагалися налагодити вирощування бавовни, 1933 її засіви займали 5 тис. га. У складі колективних госп-в було 21,3 % господарів р-ну, 0,7 % налічували пром. робітники. На 100 осіб дорослого населення припадало 89,7 учнів.

Площа р-ну дорівнювала 1454 км^2. До його складу входили 29 сільрад, 55 поселень. На 1 січня 1930 населення становило 59 700 осіб, із них — 0,7 % пром. робітників, 96,4 % селян. Письменними були 69,5 % чоловіків, 52,4 % жінок. Болгари становили 74,2 % людності р-ну. Р-н був розвиненим сільськогосподарським: велика пром-сть була відсутньою, малих пром. і ремісничих закладів, за відомостями державних служб, налічувалося 702 (з них — 1 паровий млин, 57 віт-

ряків, 3 цегельні, 8 олієнь), вони забезпечували зайнятість 921 особи, з яких лише 113 були найманими працівниками. Р-н відзначався високими показниками кооперування селянства в усіх його формах: тут діяли 8 кредитних с.-г. т-в (5942 члени), 3 скотарсько-молочарських (1355 членів), 2 птахівничих (825 членів), 9 с.-г. споживчих т-в (10 333 члени), 33 крамниці, 2 комуни (169 членів), 15 с.-г. артілей (824 госп-ва), 95 т-в спільного обробітку землі (1854 члени). Радгоспів у р-ні не було.

Запровадження колективізації в р-ні розпочалося восени 1929, відповідні ухвали прийняли парт. збори Коларівського р-ну. Представник ЦКНМ Планінський (Кузман Стойков) заявив про необхідність залучення бідняцтва до «боротьби з куркулем». На грудень 1930 рівень колективізації в районі досяг 48,2 %, а 1935 він становив 95 %. Утвердження колг. ладу відбувалося в запеклій боротьбі уряду та народу на тлі голодомору 1932—33 в УСРР. Тоді як людність р-ну потерпала від голоду, місц. преса ганьбила її за низькі темпи хлібозаготівель: на 10 січня 1932 було зібрано 1,7 % від квартального плану. В подальшому, не зважаючи на реальний стан речей із продовольством, райком КП(б)У та районна контрольна комісія КП(б)У шляхом збільшення адм. тиску та політ. переслідувань нарощували темпи хлібозаготівель, врешті, призвівши болг. р-н до страхіть голодомору та репресувавши весь місц. рад. і парт. апарат.

Упродовж 1930-х рр. видавалася багатотиражка «Колхозен труд» та газ. «Колективно поле» болг. мовою. У селах Ботєво, Преслав, Орловка, Нанівка діяли гуртки сільс. кореспондентів (сількорів). У листопаді 1934 в Коларівці відбулася Всеукр. болг. конференція сількорів, яка відзначила високий рівень болг. преси, зростання письменності до 60 % населення, екон. підйом у болг. колгоспах.

1935 пройшов під гаслами підготовки до десятиріччя р-ну. 10 вересня 1935 в Коларівці відбулося засідання президії Дніпроп. облвиконкому, на якому було вирішено до десятиліття р-ну збудувати лікарню, палац піонерів, будинок рад, водолікарню в с. Ботєво, висадити 200 тис. дерев та завершити геол. розвідки на Корсак-Могилі. Тоді ж було прийняте рішення про перейменування с. В'ячеславівка на Кара-Степанівку на честь заслуженого червоного партизана. 100 ударників р-ну були нагороджені грамотами та 10-ма тис. крб. 10 вересня 1935 Коларівський р-н масовим нар. святом відзначив своє 10-ліття. У святі взяли участь бл. 1 тис. гостей із нац. р-нів області, делегати болг. Благоївського р-ну Одес. обл. та ін.

На 1938 площа р-ну внаслідок перманентних реорганізацій зменшилася до 1,2 тис. км^2, а кількість сільрад — до 23-х.

Скасований 1939 відповідно до постанови ЦК КП(б)У про ліквідацію та реорганізацію нац. р-нів і сільрад (5 березня 1939). Сільради р-ну були передані до Приазовського, Андріївського, Ново-Василівського та Приморського р-нів Запоріз. області.

Літ.: «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», 1925, № 29—30, ст. 236; 1933, № 24, ст. 321; Адресная и справочная книга «Вся Украина» на 1927 — 1928 год. Одесса, 1928; Нові адміністративні райони УСРР: Статистичний довідник. Х., 1930; Второе всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств: 27—30 ноября 1930 г.: Стенографический отчет и постановления. М.—Х. —Минск, 1931; «Колективно поле», 1932, 11 януари, 6 февруари; СССР: Административно-территориальное деление союзных республик на 1 октября 1938 года. М., 1938; *Якубова Л.Д.* Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. XX ст. К., 2002; *Її ж.* Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. К., 2006.

Російські національні райони

В е л и к о - П и с а р і в с ь к и й (Великописарівський). Вважався нац. російським з 1927. Про це йдеться в низці офіц. документів ЦКНМ. Однак офіційно його статус був затверджений постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління» від 2 вересня 1930.

Адм. підпорядкування: до 1930 — у складі Харків. округи, з вересня 1930 підпорядкований безпосередньо центрові, з 1932 — у складі Харків. обл., із січня 1939 — Сум. обл.

Сільради: Верхньопожнянська, Верхньолюджанська, Катанська, Кам'янецька, Люджанська, Ницахська, Порозчанська, Полянська, Печинська, Солдатська, Спірнянська, Вільненська, Їздецька, Крамчанська, Лугівська, Пожнянська, Сидорово-Ярузька, Стрілецько-Пушкарська, Тарасівська, Дернівська, Добрянська.

На момент реорганізації округ це був один із найзаселеніших нац. р-нів, за рівнем освоєння с.-г. угідь він посідав одне з перших місць у республіці: під засівами перебувало 89,7 % землі, з них 89,1 % становили зернові, 5,3 % — тех. к-ри (цукровий буряк). У складі колективних госп-в перебувало 5,6 % господарів р-ну.

Загалом у р-ні працювали 31 початкова, 3 семирічні школи, школа колгоспно-сел. молоді, 22 б-ки, 11 сельбудів, 14 хат-читалень. Мед. обслуговування населення здійснювали лікарня, 9 амбулаторій, вендиспансер, консультація охматдиту.

Районний центр — с. Велика Писарівка — був одним із найбільших нац. районних центрів: його населення 1930 сягнуло 8961 особи. У ньому діяли 3 початкові школи та семирічка, профшкола, кіноустановка, лікарня (на 131 ліжко), амбулаторія.

Станом на 15 грудня 1935 площа р-ну складала 798,1 км^2, у 32-х сільрадах мешкали 71 515 осіб (відомості на 1 січня 1933). Населення райцентру — с. Велика Писарівка — становило 7981 особу.

Упродовж 1930-х рр. тут видавалася районна газ. «Колективіст» укр. мовою, «Путь к социализму», «Знамя коммунизма» російською.

Літ.: Нові адміністративні райони УСРР: Статистичний довідник. Х., 1930; «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», 1930, № 23, відділ перший, артикул 225; *Якубова Л.Д.* Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. XX ст. К., 2002; *Її ж.* Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. К., 2006.

К а м ' я н с ь к и й (Кам'янсько-Дніпровський, Кам'янський

на Дніпрі). Статус національного, райвиконком якого працює рос. мовою, отримав відповідно до ухвали Президії ВУЦВК від 12 серпня 1927. Адм. підпорядкування: до 1930 — у складі Запоріз. округи, з вересня 1930 по 1932 підпорядкований безпосередньо центрові, з 1932 — у складі Дніпроп. обл., із січня 1939 — Запоріз. обл.

Адм. центр — с. Кам'янське (з 1927 — Кам'янка-Дніпровська, з 1935 — Кам'янка Дніпрова). За відомостями 1926, населення селища становило 9458, 1930 — 10 365 осіб. 1930 в районному центрі розміщувалися радіоустановка, 5 початкових шкіл, семирічка, технічно-аграрна школа, кравецька школа, амбулаторія (5 лікарів), МТС, 3 пром. заклади (606 робітників).

На 1925 площа р-ну складала 341,1 версти^2, населення — 25 192 особи. 1927 людність р-ну становила 26 783 особи, росіяни складали 95,5 %.

На момент реорганізації округ щільність населення в р-ні становила 58,4 особи/км^2, під засівами перебувало 93,9 % землі, з

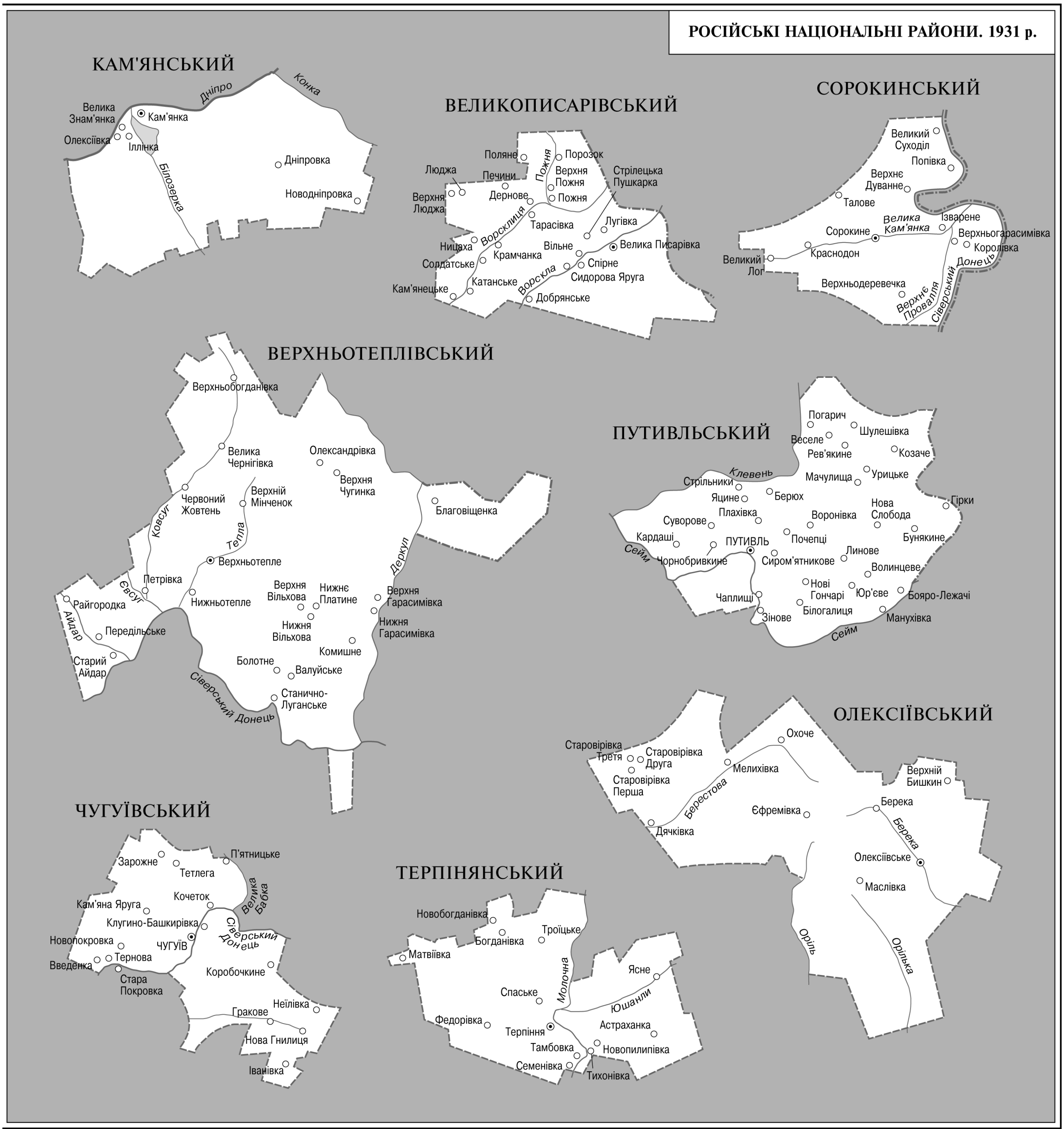

РОСІЙСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ РАЙОНИ. 1931 р.

них 80,2 % складали зернові, 6,1 % — тех. к-ри. У складі колективних госп-в було 5,6 % господарів р-ну, 2,4 % становили пром. робітники. На 100 осіб дорослого населення припадало 69,9 учнів.

Площа р-ну дорівнювала 895 км^2. До його складу входили 10 сільрад, 131 поселення. На 1 січня 1930 населення становило 52 289 осіб, із них — 2,4 % пром. робітників, 94,8 % селян. Письменними були 70,8 % чоловіків, 37,3 % жінок. Росіяни складали 71,2 % людності р-ну.

Р-н був типовим сільськогосподарським: велика пром-сть була відсутньою, малих пром. і ремісничих закладів, за відомостями держ. служб, налічувалося 704, вони забезпечували зайнятість 1719 осіб, з яких лише 79 були найманими працівниками. У р-ні діяли 5 кредитних с.-г. т-в (4426 членів), 1 скотарсько-молочарське (380 членів), 2 птахівничих (120 членів), 4 с.-г. споживчі т-ва (8124 члени), 15 крамниць, 3 с.-г. артілі, 1 т-во спільного обробітку землі. Радгоспів у р-ні не було, рівень колективізації в рос. нац. р-ні був одним з найнижчих серед нац. р-нів України.

Упродовж років значився як зразковий стосовно врожайності, вартості трудодня та виконання політично-господарських кампаній. За наслідками всесоюзного конкурсу 1933 за кращу по роботі сільраду Ново-Дніпровська сільрада р-ну була премійована 1500-ма крб. для обладнання ветеринарного пункту, 250-ма крб. з фонду «Геть неписьменність!» для придбання літератури, 300 крб. з фонду ВУЦВК отримала персонально голова сільради — Савушкіна.

Видавалася районна газ. «Ударник».

Станом на 15 грудня 1935 площа р-ну зросла до 1103,3 км^2, у 10-ти сільрадах р-ну мешкали 44 103 особи (відомості на 1 січня 1933).

На 1938 площа р-ну становила 1,1 тис. км^2, кількість сільрад не змінилася.

У законодавчому порядку не ліквідовувався.

Літ.: Адресная и справочная книга «Вся Украина» на 1927—1928 год. Одесса, 1928.; Нові адміністративні райони УСРР: Статистичний довідник. Х., 1930; «Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», 1933, № 55, ст. 709; «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду Украини», 1934, № 18, 17 травня; Райони УСРР, т. 1: Статистичний довідник. К., 1936; СССР: Административно-территориальное деление союзных республик на 1 октября 1938 года. М., 1938.

К о с і о р і в с ь к и й (Станично-Луганський, Верхньо-Теплівський, Верхньо-Теплицький). Адм. підпорядкування: до 1930 — у складі Луган. округи, лютий—липень 1932 — Харків. обл., з 2 липня 1932 — Донец. обл.

Створений згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління» від 2 вересня 1930 шляхом об'єднання Петропавлівського (Петровського) та Станично-Луганського р-нів, отримав назву Верхньо-Теплівський (1930). Петровський та Станично-Луганський р-ни статус національних, райвиконкоми яких працюють рос. мовою, набули відповідно до ухвали Президії ВУЦВК від 12 серпня 1927. 1935 перейм. на Косіорівський. На сх. межував із РСФРР.

Адм. центр: до вересня 1930 р. — с. Станично-Луганське; з вересня 1930 — с. Верхньо Тепле (населення — 2271 особа); з 1932 — с. Станично-Луганське; 1935 перейм. на с. Косіорово Донец. обл.

Найбільші населені пункти: Валуйське (1931 населення становило 2519 осіб), Бахмутівка (3265), Нижнє Платине (3200), Старий Айдар (3450), Передільське (4914), Станично-Луганське (6787 осіб).

Район був типово сільськогосподарським малопотужним, на їдця пересічно припадало 1,33 десятини землі. У 1927 робочої худоби не мали 42,5 % госп-в, 1928 — 36,6 %. Втім, більше занепокоєння центр. органів влади викликала не ця обставина (навантаження на голову робочої худоби становило 5 десятин ріллі), а тех. відсталість госп-в — на плуг (букер) припадало 20,7 десятини ріллі. Бідність селянства була причиною повільного відродження їхніх госп-в, не рятувало й досить значне поширення кооперації, тим більше, що пай складав 3—4 крб. замість 10—15-ти в середньому по УСРР. Ощадні каси р-ну об'єднували 153-х вкладників, а їхній сукупний фонд становив 62 крб.

Досить істотні проблеми відзначалися в культ. житті р-ну: у 1928 з 20-ти шкіл Петровського р-ну 8 були українськими, хоча росіяни становили 75,8 % його населення; забезпеченість шкіл підручниками сягала 40—50 %. Спеціальна постанова Президії ВУЦВК на доповідь Петровського райвиконкому зазначила пасивність виконавчих органів рос. р-ну (зокрема, відсутність періодичних засідань сільрадівських комісій та їхньої звітності населенню й райвиконкому), відсутність у ньому сусп. орг-цій («Червоний Хрест», «Геть неписьменність!»).

На момент реорганізації округ щільність населення в р-ні становила 31,9 особи/км^2, під засівами перебувало 77,6 % землі, із них 83,6 % становили зернові, 10,1 % — тех. к-ри. У складі колективних госп-в було 36,1 % господарів р-ну, 1,1 % становили пром. робітники. На 100 осіб дорослого населення припадало 78 учнів.

Площа р-ну дорівнювала 1970 км^2 (р-н був найбільшим серед національних за територією). До його складу входили 29 сільрад, 91 поселення. На 1 січня 1930 населення становило 62 899 осіб, з них — 1,1 % пром. робітників, 96,3 % селян. Письменними були 67,9 % чоловіків, 35,6 % жінок. Росіяни становили 82,5 % людності р-ну. Р-н був типовим сільськогосподарським: великої пром-сті не було. У р-ні працювали 53 початкові школи, 5 семирічок, школа колг. молоді, 3 дитячі майданчики, 22 б-ки, 14 сел. будинків, 26 хат-читалень, 9 кіноустановок, 2 лікарні на 30 місць. У районному центрі працювали *робітничий факультет*, фабрично-заводське уч-ще, тех. уч-ще.

1932 укрупнений. Згідно з постановою президії ВУЦВК УСРР «Про склад нових адміністративних районів Донецької області» від 13 лютого 1935 знову відокремлений у складі Станично-Луганської, Верхньо-Герасимівської, Нижньо-Герасимівської, Комишинської, Валуйської,

Нижньо-Ольховської, Верхньо-Ольховської, Нижньо-Плотинської, Болотинської, Благовіщенської, Петровської II, Красно-Таловської, Красно-Дерульської, Олександрівської, Верхньо-Чугінської сільрад.

Станом на 15 грудня 1935 площа р-ну складала 1120,9 км^2, у 14-ти сільрадах р-ну мешкали 28 330 осіб (відомості на 1 січня 1933).

Видавалася районна газета «Колективіст» (1930), «Коллективист» (1931), «Сталинский путь», «Коллективист», «Путь Октября».

У законодавчому порядку як національний не ліквідовувався.

Літ.: *Бугай І.* Робота російського Петрівського району на Луганщині. «Радянська Україна», 1928, № 9; Нові адміністративні райони УСРР: Статистичний довідник. Х., 1930; «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», 1930, № 23, відділ перший, артикул 225; Те саме, 1932, № 22—23; «Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», 1935, № 4, 24; Райони УСРР, т. 1: Статистичний довідник. К., 1936.

К р а с н о д о н с ь к и й (до 1936 — Сорокинський). Статус національного, райвиконком якого працює рос. мовою, отримав відповідно до ухвали Президії ВУЦВК від 12 серпня 1927. На той час у ньому було 10 сільрад із переважно рос. населенням заг. чисельністю 13 216 осіб, що становило 80,5 % його людності.

Найбільш сх. із нац. районів УСРР, межував із РСФРР. До складу р-ну входили 3 з 9-ти рос. селищних рад УСРР: Сорокинська (1931 населення становило 9660 осіб; сучасне м. *Краснодон*), Ізваринська (2300), Краснодонська (11 000 осіб; сучасне смт Краснодон).

Адм. підпорядкування: до 1930 — у складі Луган. округи, з вересня 1930 по 1932 підпорядкований безпосередньо центру, з 1932 — у складі Донец. обл., з червня 1938 — Ворошиловградської обл.

На момент реорганізації округ щільність населення в р-ні становила 52,9 особи/км^2. Р-н був одним із найбільш промислово розвинених і урбанізованих серед національних, міські мешканці складали 46,1 % його людності. Під засівами перебувало 76,5 % землі, із них 87,3 % становили зернові, 6,1 % — тех. к-ри (переважно соняшник). У складі колективних госп-в було 48,4 % господарів р-ну, 33,1 % складали пром. робітники. На 100 осіб дорослого населення припадало 74,1 учнів.

Площа р-ну дорівнювала 720 км^2. До його складу входили 3 селищні та 10 сільс. рад, загалом — 56 поселень. На 1 січня 1930 в р-ні мешкало 14 458 міських мешканців, 18 116 селян, з них — 33,1 % пром. робітників, 52,7 % селян. Письменними були 75,2 % чоловіків, 51,5 % жінок. Росіяни становили 65,3 % міської та 77,6 % сільс. людності р-ну. У районному центрі — с. Краснодон (Сорокине) — діяли семирічна школа, 6 радіоустановок, гірниче уч-ще, курси підготовки до вузів. Загалом у р-ні діяли 27 початкових шкіл, 5 семирічок, 3 заклади профосвіти (227 учнів), 13 б-к, 5 сел. будинків, 12 хат-читалень, кіноустановка, 3 лікарні на 115 місць, 2 дитячих ясел на 60 осіб. З 1932 в районному центрі видавалася газ. «Ударник», з 1939 — «Социалистическая Родина».

Станом на 15 грудня 1935 площа р-ну складала 779,8 км^2, у 3-х селищних та 10-ти сільс. радах р-ну мешкали 51 770 осіб (відомості на 1 січня 1933).

В установленому законодавством порядку не ліквідовувався. Наприкінці 1930-х рр. перетворився на осередок гірничо-добувної пром-сті, населення р-ну швидко зростало за рахунок трудової міграції та вербування на шахти. Наприкінці 1930-х рр. Краснодон отримав статус міста. Станом на 1 травня 1940 площа р-ну дорівнювала 0,8 тис. км^2. У ньому налічувалося 7 сільрад, 1 місто, 10 с-щ міськ. типу.

У майбутньому — центр молодіжного підпільного руху, відомого під назвою *«Молода гвардія»*.

Літ.: *Ялі С.* Російські ради на Україні й завдання до пожвавлення їхньої роботи. «Радянська Україна», 1927, № 9; Нові адміністративні райони УСРР: Статистичний довідник. Х., 1930; Райони УСРР, т. 1: Статистичний довідник. К., 1936; СССР: Административно-территориальное деление союзных республик на 1 мая 1940 года. М., 1940.

О л е к с і ї в с ь к и й. Статус національного, райвиконком якого працює рос. мовою, отримав відповідно до ухвали Президії ВУЦВК від 12 серпня 1927. Сільради: Олексіївська, Борецька, Верхньобишкинська, Дячківська, Єфремівська, Маслівська, Мелихівська, Охочанська, Старовірівська 1, Старовірівська 2, Старовірівська 3. Адм. підпорядкування: до 1930 — у складі Харків. округи, з вересня 1930 по 1932 підпорядкований безпосередньо центру, з лютого 1932 — у складі Харків. обл.

На момент реорганізації округ щільність населення в р-ні становила 53 особи/км^2. Під засівами перебувало 85,3 % землі, з них 79,8 % становили зернові, 4,9 % — тех. к-ри (цукровий буряк). У складі колективних госп-в було 40,3 % господарів р-ну, 0,8 % складали пром. робітники. На 100 осіб дорослого населення припадало 101,3 учнів.

Площа р-ну дорівнювала 777 км^2. До його складу входили 13 сільрад, які об'єднували 114 поселень. На 1 січня 1930 населення становило 41 181 особу, з них — 0,8 % пром. робітників, 96,3 % селян. Письменними були 58,4 % чоловіків, 25,1 % жінок. Росіяни складали 58,2 % людності р-ну.

Культурно-освітня мережа р-ну була досить розгалуженою. Загалом у р-ні працювали 31 початкова, 3 семирічні школи, школа колг. молоді, 4 дитячі майданчики, профшкола, 16 б-к, 5 сел. будинків, 8 хат-читалень, кіноустановка. Мед. обслуговування населення здійснювали 3 лікарі лікарні, розрахованої на 38 місць.

Районний центр — с. Олексіївське — був великим селищем: його населення 1930 сягнуло 5894 особи. У ньому діяли початкова школа, семирічка, агропрофшкола, с.-г. зимова школа, лікарня, 2 пром. заклади зі 126-ма робітниками.

Не раз реорганізовувався. Згідно з постановою Президії ВУЦВК «Про склад нових адміністративних районів Харківської області» (17 лютого 1935) розукрупнений із повторним виокремленням Старовірівського р-ну в складі 11-ти сільрад. Тоді ж зріс за рахунок Михайлівської, Отрад-

новської, Петровської II, Красівовської, Роздольської сільрад Петровського р-ну та Кисельовської сільради Балаклійського р-ну.

Станом на 15 грудня 1935 площа р-ну складала 1114,9 км^2, у 20-ти сільрадах р-ну мешкали 62 962 особи (відомості на 1 січня 1933).

В установленому законодавством порядку як національний не ліквідовувався.

Станом на 1 травня 1940 площа р-ну дорівнювала 1,1 тис. км^2. У ньому налічувалося 22 сільради.

Літ.: Нові адміністративні райони УСРР: Статистичний довідник. Х., 1930; «Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», 1935, № 4, 25 февраля; Райони УСРР, т. 1: Статистичний довідник. К., 1936; СССР: Административно-территориальное деление союзных республик на 1 мая 1940 года. М., 1940; *Якубова Л.Д.* Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. ХХ ст. К., 2002; *Її ж.* Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. К., 2006.

П е т р о п а в л і в с ь к и й (Петровський). Статус національного, райвиконком якого працює рос. мовою, отримав відповідно до ухвали Президії ВУЦВК від 12 серпня 1927.

1928 його площа дорівнювала 640 км^2. 25,8 % населення становили росіяни, 23,9 % — українці, у р-ні мешкали також цигани, німці, євреї. Загалом до складу р-ну входили 12 сільрад: 8 російських та 4 українських.

Це був типовий маломіцний с.-г. р-н, де на їдця в середньому припадало 1,33 десятини. Не мали взагалі робочої худоби в 1927 42,5 % госп-в, у 1928 — 36,6 %. У р-ні працювали 20 шкіл, з них — 8 українських. Забезпеченість підручниками в них ледве дотягувала до 40—50 %.

У постанові Президії ВУЦВК на доповідь Петровського райвиконкому зазначалися суспільно-політ. відсталість р-ну, відсутність таких поширених орг-цій, як «Червоний Хрест», «Геть неписьменність!», навіть у районному центрі. Не менш непоказними були досягнення кооп. руху: хоча споживча кооперація об'єднувала 80 % госп-в, а сільськогосподарська — 72 %, пай пересічно становив 3—4 крб. замість прийнятих 10—15. На 153-х вкладників ощадних кас припадало сукупно 62 крб., що давало підстави говорити про те, що ці об'єднання існували на папері.

Екон. малопотужність р-ну стала підосновою його реорганізації. Ліквідований згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління» (2 вересня 1930). Територія увійшла до складу Станично-Луганського рос. нац. району.

Літ.: *Бугай І.* Робота російського Петровського району на Луганщині. «Радянська Україна», 1928, № 9; «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», 1930, № 23, 31 жовтня; *Якубова Л.Д.* Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. ХХ ст. К., 2002; *Її ж.* Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. К., 2006.

П у т и в л ь с ь к и й (Путівельський). Статус національного, райвиконком якого працює рос. мовою, отримав відповідно до ухвали Президії ВУЦВК від 12 серпня 1927.

Адм. підпорядкування: до 1930 — у складі Глухівської (далі — Конотопська) округи, з вересня 1930 підпорядкований безпосередньо центрові, з лютого 1932 — у складі Харків. обл., з 15 жовтня 1932 — Черніг. обл., із січня 1939 — Сум. обл.

Створений у місцях розселення старожитнього автохтонного рос. населення, зокрема горюнів, яких нині відокремлюють як специфічну субетнічну групу рос. народу. Вважається, що *горюни* є автохтонним населенням Сумського Полісся, яке оселилося тут із часів *Київської Русі*, мова горюнів зберігає архаїчні елементи. Цікаво, що самосвідомість етносу відмежовує його як від росіян, так і від українців та білорусів. У соціально-екон. відношенні були доволі відсталі, обробку землі здійснювали найпростішими знаряддями; зберігали низку рис традиційної сел. громади, зокрема кругову поруку. Внаслідок зазначеного політика колективізації просувалася тут дуже складно.

1930 до складу р-ну входили Берюхівська, Білогалицька, Бояро-Лежачівська, Бунякинська, Бувалинська, Воронівська, Волинцівська, Веселівська, Гірківська, Зінківська, Іллінo-Суворівська, Кардашівська, Князє-Козаченська, Линівська, Манухівська, Мачулищанська, Новогончарська, Новослобідська, Пилеківська, Почепцівська, Погаричанська, Рев'якинська, Стрільниківська, Сиром'ятниківська, Плахівська, Уцьківська, Чаплищанська, Чорнобривкінська, Шулешівська, Юр'ївська, Яцинська сільради.

На момент реорганізації округ щільність населення в р-ні становила 88,8 особи/км^2 і була однією з найвищих в Україні, 11,9 % людності проживало в міських населених пунктах. Під засівами перебувало 89,3 % землі, з них 69,5 % становили зернові, 5,4 % — тех. к-ри (конюшина). У складі колективних госп-в було 7,3 % господарів р-ну, 1,3 % складали пром. робітники. На 100 осіб дорослого населення припадало 84,1 учнів.

Площа р-ну дорівнювала 788 км^2. До його складу входили 1 селищна, 36 сільс. рад, усього — 250 поселень. На 1 січня 1930 населення становило 69 967 осіб, з них — 1,3 % пром. робітників, 93,5 % селян. Письменними були 70,5 % чоловіків, 32,7 % жінок. Росіяни в місті становили 90,7 %, у сільс. місцевості — 84,7 % людності.

Загалом у р-ні працювали 55 початкових, 2 семирічних школи, дитячий майданчик, 2 школи профосвіти (246 учнів), 15 б-к, 8 сел. будинків, 10 хат-читалень, кіноустановка. Мед. обслуговування населення здійснювали 6 лікарів єдиної лікарні, розрахованої на 50 місць.

Районний центр — с. *Путивль* — належав до великих селищ: його населення 1930 сягнуло 8265 осіб. У ньому діяли 3 початкові школи, семирічка, лікарня, 3 пром. заклади з 1189-ма працівниками. З 1931 тут видавалася районна газ. «Ленинский путь».

Станом на 15 грудня 1935 площа р-ну складала 788 км^2, в 1-й селищній та 29-ти сільс. радах мешкали 60 375 осіб (відомості на 1 січня 1933).

В установленому законодавством порядку як національний не ліквідовувався.

Літ.: Нові адміністративні райони УСРР: Статистичний довідник. Х., 1930; «Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», 1935, № 24, 7 сентября; Райони УСРР, т. 1: Статистичний довідник. К., 1936; *Якубова Л.Д.* Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. XX ст.: К., 2002; *Її ж.* Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. К., 2006.

С т а р о в і р і в с ь к и й. Статус національного, райвиконком якого працює рос. мовою, отримав відповідно до ухвали Президії ВУЦВК від 12 серпня 1927.

Адм. підпорядкування: до 1930 — у складі Харків. округи, з вересня 1930 по 1932 підпорядкований безпосередньо центрові, з лютого 1932 — у складі Харків. обл.

На момент реорганізації округ під засівами перебувало 90,7 % землі, з них 90,8 % становили зернові, 5,9 % — тех. к-ри (соняшник). У складі колективних госп-в було 38,1 % господарів р-ну.

Загалом у р-ні працювали 27 початкових, 3 семирічні школи, с.-г. школа, 14 б-к, 9 сел. будинків, хата-читальня, 2 кіноустановки. Мед. обслуговування населення здійснювали лікарня, 5 амбулаторій, 2 дитячі консультації.

Районний центр — с. Старовірівка — належав до типових за мірками Степу селищ: його населення 1930 сягнуло 3807 осіб. У ньому діяли 2 початкові та семирічна школи, кіноустановка, лікарня, амбулаторія, МТС.

Відповідно до постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про реорганізацію районів УСРР» (3 лютого 1931) реорганізований із зарахуванням території до Олексіївського р-ну.

Згідно з постановою Президії ВУЦВК «Про склад нових адміністративних районів Харківської області» (17 лютого 1935) повторно виокремлений у складі 11-ти сільрад.

Станом на 15 грудня 1935 площа р-ну складала 698,1 км², в 11-ти сільрадах р-ну мешкали 44 797 осіб (відомості на 1 січня 1933). Районний центр — с. Старовірівка (3005 осіб).

Видавалася районна газ. «За высокий урожай».

Станом на 1 травня 1940 площа р-ну дорівнювала 0,6 тис. км². У ньому налічувалося 11 сільрад.

Літ.: *Бугай І.* Робота російського Петровського району на Луганщині. «Радянська Україна», 1928, № 9; Нові адміністративні райони УСРР: Райони, що змінили свої межі за постановою ВУЦВК та РНК від 3.09.1930 р. Х., 1930; «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», 1931, № 3, 15 березня; «Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», 1935, № 4, 25 февраля; Райони УСРР, т. 1: Статистичний довідник. К., 1936; СССР: Административно-территориальное деление союзных республик на 1 мая 1940 года. М., 1940.

Т е р п і н я н с ь к и й. Адм. підпорядкування: до вересня 1930 — у складі Мелітопольської округи, з вересня 1930 підпорядкований безпосередньо центрові, з 1932 — у складі Дніпроп. обл. Сільради: Терпінянська, Тамбовська, Семенівська, Новопилипівська, Тихонівська, Астраханська, Ясненька, Богданівська, Троїцька, Спаська, Новобогданівська, Федорівська, Матвіївська.

На вересень 1930 під засівами перебувало 78,9 % землі р-ну, з них 90,1 % займали зернові, 8,4 % — тех. к-ри (соняшник). У складі колективних госп-в було 35,5 % господарів р-ну.

У р-ні працювали 41 початкова, 2 семирічні школи, профшкола, 9 б-к, 11 сел. будинків, 2 хати-читальні, 4 кіноустановки. Мед. обслуговування населення здійснювали 4 лікарі єдиної лікарні, розрахованої на 20 місць.

Районний центр — с. Терпіння — належав до великих за мірками Степу селищ, однак таких, що мали невлаштовану інфраструктуру. Його населення 1930 сягнуло 6424 осіб. У ньому діяли 4 початкові школи та семирічка, амбулаторія з лікарем, промисловий заклад із 10-ма працівниками.

Скасований відповідно до постанови ВУЦВК «Про ліквідацію Терпінянського району та часткові зміни в адміністративно-територіальному поділі Дніпропетровської області» (20 травня 1933).

Літ.: Нові адміністративні райони УСРР: Райони, що змінили свої межі за постановою ВУЦВК та РНК від 3.09.1930 р. Х., 1930; Національні меншини в Україні, 1920—1930-ті роки: Історично-картографічний атлас. К., 1996.

Ч у г у ї в с ь к и й. Статус національного, райвиконком якого працює рос. мовою, отримав відповідно до ухвали Президії ВУЦВК від 12 серпня 1927.

Адм. підпорядкування: до вересня 1930 — у складі Харків. округи, з вересня 1930 підпорядкований безпосередньо центрові, з лютого 1932 — у складі Харків. обл.

Сільради: Введенська, Граківська, Зарожненська, Іванівська, Кам'яноярузька, Клушно-Башкирівська, Коробочкинська, Кочетівська, Неїлівська, Новогнилицька, Новопокровська, П'ятницька, Старопокровська, Тетлецька, Тернівська.

Статус р-ну як національного підтверджений постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління» від 2 вересня 1930.

У цей час під засівами перебувало 72,2 % землі, з них 87,8 % становили зернові, 3,4 % — тех. к-ри (соняшник). У складі колективних госп-в було 3,4 % господарів р-ну.

Загалом у р-ні працювали 27 початкових, 4 семирічні школи, 3 профшколи, 24 б-ки, 7 сел. будинків, клуб, 12 хат-читален, 4 кіноустановки. Мед. обслуговування населення здійснювали 3 лікарі лікарні, розрахованої на 70 місць, та 17 лікарів 8-ми амбулаторій, вендиспансер, 2 консультації охматдиту.

Районний центр — с. *Чугуїв* — був найбільшим районним центром серед національних: його населення 1930 сягнуло 13 482 особи. У ньому діяли 4 початкові та 2 семирічні школи, індустріальна профшкола, кіноустановка, лікарня, поліклініка з 9-ма лікарями, амбулаторія, 3 пром. заклади з 895 працівниками.

З 1931 тут видавалася газ. «Путь к социализму», надалі — «Красная звезда».

Станом на 15 грудня 1935 площа р-ну складала 955,5 км², в 1-й міській, 2-х селищних та 13-ти сільс. радах р-ну мешкали 78 799 осіб (відомості на 1 січня 1933).

Як національний не ліквідовувався.

На 1 травня 1940 площа р-ну дорівнювала 1 тис. км^2. У ньому налічувалося 13 сільрад, місто та 5 селищ міськ. типу.

Літ.: Нові адміністративні райони УСРР: Райони, що змінили свої межі за постановою ВУЦВК та РНК від 3.09.1930 р. Х., 1930; «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», 1930, № 23, відділ перший, артикул 225; СССР: Административно-территориальное деление союзных республик на 1 мая 1940 года. М., 1940.

Грецькі національні райони

В е л и к о - Я н і с о л ь с ь к и й (Велико-Янисольський). Створений відповідно до постанови Президії ВУЦВК про районування грец. національності в Сталінській окрузі (9 жовтня 1928). Згідно з нею Андріївський р-н Сталінської округи був розформований, а його грец. сільради (Новобагатирську, Багатирську, Константинопольську, Улаклицьку) приєднали до Велико-Янісольського р-ну.

Адм. підпорядкування: до 1930 — у складі Сталінської округи, з вересня 1930 підпорядкований безпосередньо центрові, з лютого 1932 — у складі Дніпроп. обл., з 2 липня 1932 — Донец. обл., з 1939 — Сталінської обл.

Від заг. маси людності (36 062 особи) на 1931 греки складали 58,6 %. До складу р-ну входили: Велико-Янісольська сільрада (адм. центр р-ну), Комарська, Богатирська, Улаклицька, Константинопольська грецькі сільради, Нейгеймська, Марскфельдська німецькі сільради та кілька українських.

На початок суцільної колективізації Велико-Янісольський р-н був типово сільськогосподарським. Згідно з доповідною запискою сектору районування та планового сектору Вищої ради нар. госп-ва середньорічна кількість робітників у ньому становила 230 осіб, які виробляли продукції на 135 тис. крб. Серед промислів найбільш продуктивними були вир-во цегли та черепиці, килимарство, художнє ткання і вишивання. На весь р-н залишилося 2 млини, тоді як до революції 1917—18 стільки їх було практично в кожному грец. селі середніх розмірів.

На момент реорганізації округ щільність населення в р-ні становила 32,3 особи/км^2. Під засівами перебувало 72 % землі, з них 86,3 % становили зернові, 8 % — тех. к-ри (соняшник). У складі колективних госп-в було 28,7 % господарів р-ну. 0,3 % становили пром. робітники. На 100 осіб дорослого населення припадало 87 учнів.

За розмірами це був найбільший із грец. нац. р-нів, його територія охоплювала 1118 км^2. До його складу входили 11 сільрад, усього — 59 переважно старих грец., нім. та укр. поселень. На 1 січня 1930 населення становило 36 042 особи, із них 0,3 % були пром. робітниками, 96,6 % селянами. Письменними були 78,4 % чоловіків, 53,9 % жінок.

Р-н мав укорінені освітянські традиції. Культурно-освітня мережа р-ну була досить розгалуженою. Тут діяли 31 початкова, 6 семирічних шкіл, школа колг. молоді, 4 профшколи на 193 учні, 15 б-к, 11 сел. будинків, 105 хат-читалень. Мед. обслуговування населення здійснювали 3 лікарі 2-х лікарень, розрахованих на 28 місць.

Районний центр — с. Великий Янісоль — був великим населеним пунктом, заснованим греками-переселенцями з Криму наприкінці 18 ст.: його населення 1930 сягнуло 5600 осіб. У ньому діяли 2 початкові школи, семирічка, лікарня, пром. заклад на 7 робітників. З 1931 тут видавалася районна газ. «Ленінський шлях» укр. мовою.

Станом на 15 грудня 1935 площа р-ну складала 1218,5 км^2, в 1-й селищній та 13-ти сільс. радах р-ну мешкали 35 860 осіб (відомості на 1 січня 1933).

Наприкінці серпня 1936 р-н зменшився внаслідок передання 1279 га (Первомайська сільс. рада та х. Нові Улакли) до приміської смуги Сталінської ради у зв'язку з буд-вом Кураховської держ. районної електростанції.

Відповідно до постанови ЦК КП(б)У про ліквідацію та реорганізацію нац. р-нів і сільрад (5 березня 1939) перетворений на звичайний р-н.

Станом на 1 травня 1940 площа р-ну дорівнювала 1,2 тис. км^2. У ньому налічувалося 14 сільрад.

Літ.: «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», 1932, № 22—23; Райони УСРР, т. 1: Статистичний довідник. К., 1936; СССР: Административно-территориальное деление союзных республик на 1 мая 1940 года. М., 1940; Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали: Довідник, ч. 2. К., 1997; *Якубова Л.Д.* Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. — початок 30-х років XX ст. К., 1999.

М а н г у с ь к и й. Створений відповідно до постанови Президії ВУЦВК про оформлення нац. грец. р-нів на теренах Маріупольської округи від 30 травня 1928. Адм. підпорядкування: до 1930 — у складі Маріупольської округи, з вересня 1930 підпорядкований безпосередньо центрові, з лютого 1932 — у складі Дніпроп. обл., з 2 липня 1932 — Донец. обл., з 1939 — Сталінської обл.

За постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління» (2 вересня 1930) населені пункти Самарина Балка, хутір Шевченка та Бердянські хутори були відібрані від

ГРЕЦЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ РАЙОНИ. 1931 р.

р-ну та підпорядковані Маріупольській міськраді.

За рівнем освоєння с.-г. угідь р-н посідав одне з перших місць у республіці: під засівами перебувало 81,6 % землі, з них 85,5 % становили зернові, 9,5 % — тех. к-ри (соняшник). У складі колективних госп-в було 15,6 % господарів р-ну.

Загалом у р-ні працювали 11 початкових, 4 семирічні школи, 10 б-к, 5 сел. будинків, клуб, 4 хати-читальні, 3 кіноустановки. Мед. обслуговування населення здійснювали 3 лікарі 4-х амбулаторій та консультації охматдиту.

Районний центр — с. Мангуш — належав до великих селищ Степу: його населення 1930 сягнуло 6271 особи. У ньому діяли 3 початкові і семирічна школи, кіноустановка, амбулаторія, 1 пром. заклад із 2-ма працівниками.

На липень 1931 населення р-ну складало 19 231 особу, з яких 16 421 були греками (з них 8895 становили греки-елліни, 7526 — греко-татари), 2314 — українцями, 532 — росіянами. До складу р-ну входили 6 сільрад (2 — греко-еллінські, 2 — греко-татарські, 2 — українські). Загалом у р-ні налічувалося 4039 госп-в.

Суцільна колективізація в р-ні ознаменувалася створенням т. зв. суцільної комуни, в якій об'єднали всі госп-ва р-ну. Справа дійшла до поголовного усуспільнення продуктивної худоби, а в деяких випадках — курей. Лівацькі плани перетворення р-ну на суцільну комуну провалилися навесні 1930, однак вони започаткували госп. занепад грец. колоній. Навесні 1931 р. 32 артілі р-ну об'єднали 80 % госп-в, 78 % землі, 70 % робочої худоби та 10 % корів. Тоді ж поголів'я рогатої худоби, порівняно з 1926, становило 62 %, овець — 16 %, свиней — 13 %. Влітку розпочався масовий падіж усуспільненої робочої худоби. Селяни почали тікати на з-ди *Маріуполя*. З 504 госп-в Старо-Кримської сільради господарі 216-ти полишили заняття сільс. госп-вом і працювали на гранітних кар'єрах та заводах, 48 індивідуальників планували залишити працю на землі найближчим часом. Загалом на виробках піску та гравію, в кустарній пром-сті р-ну 1931 були зайняті 590 робітників. Саме цими обставинами були започатковані процеси швидкого розселювання грец. громади.

На теренах р-ну розміщувалися кар'єри з видобутку піску та гравію, каменоломні. Місц. пром-сть була представлена закладами з вир-ва цегли, черепиці, ремонту с.-г. техніки, овочепереробною ф-кою, 2-ма млинами, маслозаводом. Робилися спроби з налагодження шовківництва.

1931 греки в складі райвиконкому становили 54 %, у президії райвиконкому та техапараті — 50 %, серед кер-ва — 54,5 %. Жоден з них не був письменним нац. мовою, тому вся діяльність райвиконкому, зокрема й збори та засідання, здійснювалася рос. мовою.

1931 в р-ні діяли 5 будинків колгоспника (з них 4 — у грец. селах), 21 куток колгоспника (20 — грецьких), 3 стаціонарні кіноустановки та 2 пересувні, драм. гурток. Упродовж зими 1930/31 в р-ні було здійснено бл. 80-ти сценічних постановок рос. та укр. мовами.

Районні газети — «По ленинскому пути», «За сталинский урожай» — видавалися рос. мовою.

Ліквідований відповідно до постанови ЦВК УСРР «Про створення в УРСР Донецької області» (2 червня 1932). Територія р-ну була приєднана до Маріупольської міськради. За інструкцією «Про порядок ліквідації деяких районів у зв'язку із утворенням областей на території УСРР» був ліквідований Мангуський райвиконком.

Цікаво, що згідно з постановою Президії ЦВК УРСР «Про створення адміністративних районів на територіях приміських зон міських рад Сталінської та Ворошиловградської областей» (25 червня 1938) Мангуський р-н був відновлений, але вже не як національний: до його складу ввійшли Мангуська, Білосарайська, Мелекинська, Урзуфська, Ялтинська сільради.

Літ.: Нові адміністративні райони УСРР: Райони, що змінили свої межі за постановою ВУЦВК та РНК від 3.09.1930 р. Х., 1930; «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», 1930, № 23, 31 жовтня; «Сборник законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР», 1938, № 35; *Якубова Л.Д.* Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. — початок 30-х років XX ст. К., 1999.

С а р т а н с ь к и й. Створений відповідно до постанови Президії ВУЦВК про оформлення нац. грец. р-нів на теренах Маріупольської округи (30 травня 1928).

Адм. підпорядкування: до 1930 — у складі Маріупольської округи, з вересня 1930 по 1932 підпорядкований безпосередньо центрові; з 1932 — у складі Донец. обл.

Створення р-ну урочисто святкувалося на 5-му Сартанському районному з'їзді рад (3—5 березня 1929). У вітальній промові, зокрема, говорилося: «Сьогодні у нас велике свято — ми відкриваємо 5-й районний, він же 1-й національний, з'їзд рад, сьогодні ми вперше можемо говорити своєю мовою. Завдяки радянській владі ми можемо навчати наших дітей своєю мовою. Лише ради розв'язали національне питання, кожна нація може розвиватися на своїй національній мові, мати свою культуру... Партія та радвлада ставлять перед нашим грецьким районним з'їздом завдання — перевести наше селянське господарство на колективне, укріпити союз селянства з робітниками... Ми повинні всі думки і сили спрямувати на те, щоби наше господарство поставити на тверді ноги, ми практично повинні здійснити союз робітників і селян і забезпечити робітників хлібом. Ми повинні за 5 років поставити нашу країну в таке становище, коли вона, твердо ставши на ноги, буде здатна дати рішучу відсіч у випадку війни своїм ворогам».

Делегати з'їзду зосередилися не стільки на розгляді нагальних проблем повсякденного життя, скільки на гострих політ. питаннях про необхідність підсилення екон. і політ. боротьби із заможним селянством («куркульськими та непманськими елементами»), здійснення чистки сільрадівського апарату, прискорення колективізації. Виступи певної частини делегатів про відсутність агрономічної та мед. допомоги, тяжкі побутові умови нац. шкіл, похиб-

ки с.-г. політики д-ви потонули в заг. атмосфері колективізаційної істерії. На тридцяти сторінках протоколу з'їзду вміщена неймовірна кількість лозунгів, які супроводжувалися криками «Ура!» та виконанням «Інтернаціоналу».

Згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління» (2 вересня 1930) р-н втратив Червоно-Волонтерівську та Успенівську сільради, підпорядковані Маріупольській міськраді.

Стресові умови життєдіяльності склалися в р-ні у зв'язку з переходом на двоступеневу систему управління. Представник р-ну на 2-й Всеукр. нараді по роботі серед нац. меншин Тадуров зауважив, що на листопад 1930 адм. одиниця, яка мала підтримувати безпосередній зв'язок із центром, не мала секретаря президії райвиконкому. Із початку 1930-х рр. частка етнічних греків у виконавчих структурах р-ну постійно зменшувалася, врешті вся їхня робота впродовж 1930-х рр. здійснювалася рос. мовою.

На час реформи 1930 під засівами перебувало 82,1 % землі р-ну, з них 83,9 % становили зернові, 8,9 % — тех. культури (соняшник). У складі колективних госп-в було 5,1 % господарів р-ну.

У р-ні працювали 11 початкових, 2 семирічні школи, 6 б-к, 3 сел. будинки, кіноустановка. Мед. обслуговування населення здійснювали 4 лікарі 2-х амбулаторій.

Районний центр — с. Сартана — належав до великих за мірками Степу селищ: його населення 1930 сягнуло 5655 осіб. У ньому діяли початкова та семирічна школи, кіноустановка, амбулаторія, 5 пром. закладів із 197 працівниками.

За відомостями на 10 травня 1931, населення р-ну становило 14 928 осіб, з яких 11 924 (80 %) були етнічними греками. Із 2938 госп-в р-ну 223 були зараховані до куркульських, 1510 — середняцьких, 1197 — до бідняцьких. Порівняно з 1928/29 засівні площі р-ну зросли на 20,3 %, участь населення в перевиборах зросла з 79,8 до 91 %. Екон. перспективи розвитку р-ну визначалися близькістю до маріупольських пром. підпр-в та кар'єрів: значна частка селянства з початком суцільної колективізації виявляла сталу тенденцію до переходу в пром-сть.

Суцільна колективізація в р-ні розпочалася на поч. 1930. За невиконання плану хлібоздачі в р-ні було розпродане 121 госп-во. Частка позбавлених виборчого права по р-ну становила 10%, у Сартанській сільраді вона сягала 20,3 %.

На першому етапі колективізації селянство ставилося до колгоспів формально: артілі перейшли на відрядну оплату праці, а натуральна оплата розподілялася за їдцями; у переважній більшості артілей жін. праця використовувалася на 30—40 %, оскільки, за нац. традиціями, гречанки в полі не працювали. Упродовж 1930 — 1-ї пол. 1931 вартість трудодня в колгоспах р-ну становила від 20 до 70 *копійок*. Колективізація спровокувала госп. занепад у грец. селищах, уже наприкінці травня 1931 грец. колгоспники масово голодували.

Здійснення суцільної колективізації полегшило держ. регулювання госп. розвитку р-ну, який з 1931 був визначений наркоматом землеробства УСРР як зерновий пшенично-соняшниковий. У р-ні, згідно з урядовими планами, мали закласти 6 молочних ферм, свинарський колгосп, радгосп овочівництва.

Сартанський р-н був найбільш промислово розвиненим із нац. р-нів: на його території розміщувалися Маріупольські металургійний та металообробний з-ди об'єднання «Сталь», Ново-Рудний з-д, Маріупольська коксова установка (союзного підпорядкування) та гранітні кар'єри (місц. підпорядкування), на яких упродовж року пересічно працювали 14 255 осіб, що майже дорівнювало заг. кількості мешканців р-ну.

Коренізаційні заходи не встигли розгорнутися наприкінці 1920-х рр., і вже з початком адм.-тер. реформи 1930 р-н втратив низку надбань політики «коренізації». Наступ суцільної колективізації виявився шоком для пересічних мешканців р-ну та його кер-ва. Обстеження р-ну навесні 1931 інспектором ЦКНМ з'ясувало, що жодна із сільрадівських секцій не працювала, у більшості сільрад навіть не проводилися орг. збори. З 1931 діяльність районних установ здійснювалася виключно рос. мовою. Тоді ж була висловлена думка про доцільність його об'єднання з ін. грец. р-ном з метою екон. зміцнення.

Однак виокремлення р-ну як національного мало й позитивні наслідки, оскільки збільшилося його фінансування з держ. бюджету. Напр., асигнування на охорону здоров'я 1928/29 складали 15 049 крб., 1929/30 — 18 845 крб., 1930/31 — 27 000 крб. Обслуговування населення здійснювали 3 лікарі (при потребі — 6) в амбулаторіях.

2 червня 1932 ВУЦВК ухвалив постанову, підтриману пізніше ЦВК СРСР, «Про створення в УСРР Донецької області». Згідно з нею Сартанський р-н було розформовано і приєднано до Маріупольської міськради. За інструкцією «Про порядок ліквідації деяких районів у зв'язку із утворенням областей на території УСРР» був ліквідований і його райвиконком.

Літ.: «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», 1930, № 23, 31 жовтня; Второе всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств: 27—30 ноября 1930 г.: Стенографический отчет и постановления. М.—Х.—Минск, 1931; Нові адміністративні райони УСРР: Райони, що змінили свої межі за постановою ВУЦВК та РНК від 3.09.1930 р. Х., 1930; *Якубова Л.Д.* Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. — початок 30-х років XX ст. К., 1999.

С т а р о-К а р а н ь с ь к и й (Старо-Каранський, Старокаранський). З'явився відповідно до постанови Президії ВУЦВК «Про розукрупнення Старо-Караньського району Донецької області» (5 листопада 1934). До нього увійшли Старо-Караньська, Старо-Гнатівська, Ласпинська, Ново-Гнатівська, Ново-Караньська сільради, станція Карань та радгосп «Сартана».

Адм. підпорядкування: у складі Сталінської (Донец.) обл.

На момент реорганізації округ щільність населення в р-ні становила 26 осіб/км². За рівнем освоєння с.-г. угідь р-н посідав одне з перших місць у республіці: під засівами перебувало 94,5 % землі, з них 91,9 % стано-

вили зернові, 5,5 % — тех. к-ри (соняшник). У складі колективних госп-в було 20,5 % господарів р-ну. На 100 осіб дорослого населення припадало 72,2 учня.

Площа р-ну дорівнювала 1282 км^2. До його складу входили 13 сільс. рад, усього — 120 поселень. На 1 січня 1930 населення становило 33 338 осіб, з них — 0,5 % пром. робітників, 96,2 % селян. Греки складали 40,2 % населення р-ну.

Загалом у р-ні працювали 33 початкові, 4 семирічні школи, 7 дитячих майданчиків, 14 б-к, 8 сел. будинків, 6 хат-читалень, 3 кіноустановки. Мед. обслуговування населення здійснювали 6 лікарів 3-х лікарень, розрахованих на 40 місць, та 3-х амбулаторій. У р-ні розміщувалися 2 туберкульозні пункти, щоправда, у них працював лише один лікар. Тут же працювали ясла на 34 дитини.

Районний центр — с. Стара Карань — належав до типових за мірками Степу селищ: його населення 1930 сягнуло 4217 осіб. У ньому діяли семирічка, початкова школа, амбулаторія, 4 цензові пром. заклади, що мали 40 робітників.

З 1931 в р-ні видавалася газ. «Вперед» рос. мовою.

Станом на 15 грудня 1935 площа р-ну складала 642,4 км^2, в 1-й селищній та 8-ми сільс. радах р-ну мешкали 14 722 особи (відомості на 1 січня 1933).

Уже в 2-й пол. 1930-х рр. життєдіяльність р-ну практично не відзначалася етнічною специфікою. Кер-во р-ну та його парт. осередки вимушено переймалися виконанням планових хлібозаготівель, організацією польових робіт та суспільно-політ. кампаній. Етнонац. життя населення було загнане в підпілля, а його періодичні прояви суворо переслідувалися. Так, постанова Старо-Каранського райкому КП(б)У від 12 серпня 1938 засудила поведінку кандидата в члени КП(б)У Дмитрієва, який організував весілля за старим обрядом. Участь селян у весіллі була оцінена не інакше, як спроба затягти збирання «рясного сталінського врожаю», внаслідок чого учасники весілля отримали дисциплінарні та адм. стягнення.

На той час ані населення р-ну, ані його кер-во були неспроможні протистояти політиці зросійщення. Прикметною була реакція місц. інтелігенції на переведення шкіл на рос. мову викладання. У статті «Итоги первой четверти учебного года», підписаній директором старо-каранської школи Ф.Іваніц, ішлося про те, що викладання на т. зв. нац. мові гальмувало успішність учнів та зростання школи. Переведення навчання на рос. мову розцінювалося цілком позитивно, так само, як і зростання кількості учнів за рахунок німців, росіян, українців.

Скасований 1939 відповідно до постанови ЦК КП(б)У про ліквідацію та реорганізацію нац. р-нів і сільрад (5 березня 1939), його сільради передані до складу Ольгінського, Тельманівського та Волноваського р-нів Сталінської області.

Літ.: Нові адміністративні райони УСРР: Статистичний довідник. Х., 1930; «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», 1934, № 33, 25 листопада; Райони УСРР, т. 1: Статистичний довідник. К., 1936; «Вперед», 1938, 14 августа; «Вперед», 1938, 3 декабря; *Якубова Л.Д.* Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. — початок 30-х років XX ст. К., 1999.

**МАРХЛЕВСЬКИЙ
ПОЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РАЙОН
1931 р.**

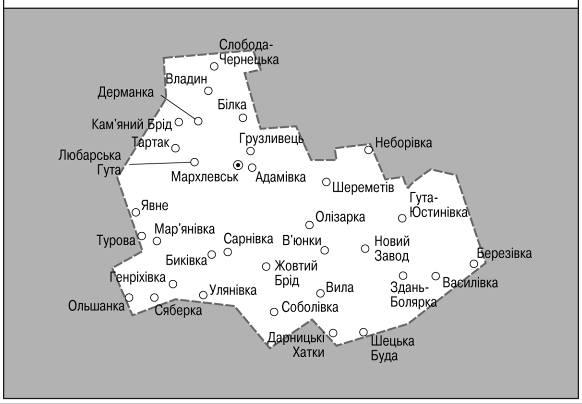

Польський національний район

М а р х л е в с ь к и й (до 1926 — Довбишанський). Створений відповідно до постанови Малої Президії ВУЦВК від 21 липня 1925 з населених пунктів Новоград-Волинського, Баранівського, Пулинського, Чуднівського й Миропільського р-нів Житомир. округи. Територіально межував з Пулинським нім. нац. р-ном.

Для втілення ідеї створення польс. нац. р-нів на теренах УСРР та Білорус. СРР (там був відокремлений польс. нац. р-н ім. Ф.Дзержинського) на землі колиш. польс. маєтків переселили більше 30 тис. польс. родин. Р-н розташувався в далекій від залізничного сполучення місцевості, в якій чисельно переважали поселення хутірського типу. Село Довбиш було невеликим поселенням навколо порцелянового з-ду. Р-н не мав телефонного та телеграфного зв'язку й за заг. оцінками був економічно відсталим.

На початковому етапі до складу р-ну (загальною площею 620 км^2) входило 26 сільрад. Пізніше — 108 населених пунктів, об'єднаних у 34 (спочатку — 33) сільради, серед яких було 30 польських, 2 українські, 2 німецькі. Поляки становили 68,8 %, українці — 19,2, німці — 8,8, євреї — 2,5, росіяни — 0,5 % людності адм.-тер. одиниці. 1932 тут було 38 сільрад, з яких 34 — польські.

Урочисте відкриття р-ну відбулося 27 березня 1926 за участю Ф.Дзержинського, Ф.*Кона*, С.Лазоверта, Б.*Скарбека*, Й.Уншліхта на 1-му районному з'їзді рад (27—30 квітня 1926), в якому загалом взяли участь 103 делегати та 500 гостей. Головою виконкому р-ну обрали В.Олдаківського, райком КП(б)У очолив Я.Струтинський. Новоутворений р-н отримав цінні подарунки: від московського вид-ва «Трибуна» — 2 трактори із плугами, від т-ва «Праця» — радіоприймачі, від польського відділу Наркомосу УСРР — отоскопи.

1927 відбувся 2-й з'їзд рад Мархлевського р-ну, на якому були присутні В.Домбаль, Б.Скарбек, С.Лазоверт. Польс. р-н під час святкування 10-ї річниці Жовтневої революції 1917 відвідала польс. делегація.

Діяльність польс. нац. р-ну мала яскраво виражений політ. зміст. Про це не раз говорив очільник польс. секції ЦКНМ Я.Саулевич: «...розташований на пограниччі України, польський район є живим контрастом до капіталістичної політики поляків, є постійним нагадуванням

утисків українців і білорусів у Польщі; ... організація району стала одним із чинників притягнення основних мас польського селянства до радянського будівництва, відданості їх спільній справі Батьківщини всіх працюючих — СРСР». 5-та річниця утворення р-ну широко відзначалася рад. пресою.

На момент реорганізації округ щільність населення в р-ні становила 65,7 особи/км^2, під засівами перебувало 80,2 % землі, з них 78,1 % становили зернові, 1,1 % — тех. к-ри (переважно льон). До колективних госп-в входило 3,9 % господарів р-ну (найнижчий показник серед нац. р-нів), 5,1 % складали пром. робітники.

Площа р-ну дорівнювала 660 км^2, до нього входили 35 сільрад, 120 поселень. На 1 січня 1930 населення становило 40 904 особи, з них — 5,1 % пром. робітників, 91,7 % селян. Письменними були 46,4 % чоловіків, 37,4 % жінок. Поляки становили 69,3 % людності р-ну. Районний центр — с. Мархлевськ (Довбиш) — належав до пересічних селищ: його населення 1930 сягнуло 2159 осіб, інфраструктура райцентру залишалася непоказною — семирічна школа, 13 радіоустановок, 1 пром. заклад із 225 робітниками.

На поч. 1930-х рр. у р-ні діяли 4 великі з-ди і кілька дрібних пром. закладів: скляні — в Мар'яновці та Биковці, порцеляновий з-д у Мархлевському, фаянсовий з-д і газовий млин у Кам'яних Бродах, у с. Тартак — смолокурний з-д, у Новому Заводі — паровий млин і лісопильний з-д, у Дубниках — шкіряний з-д та черепично-цементна майстерня, де загалом працювало 1600 робітників. Довбишанський (Мархлевський) порцеляновий з-д, заснований 1840, відновив свою діяльність 1922. 32 % його працівників були селянами, які сполучали працю на підпр-ві із с.-г. вир-вом.

За роки існування р-ну кількість навч. закладів у ньому збільшилася з 29-ти до 38-ми чотирирічних, 3-х семирічних шкіл, профшколи, школи сел. молоді (з них 31 була польською). Маючи одні з найнижчих показники колективізації (69 %), р-н, поряд з тим, мав позитивну динаміку госп. розвитку: 1932 посівні площі сягали 24,8 тис. га, 1934 — 28,4 тис. га; на 1 березня 1935 в ньому працювали 48 молочних, 16 свинарських і 11 вівцеферм. МТС р-ну налічувала 22 трактори. Не менш промовистими були позитивні тенденції в розвитку культ. інфраструктури: 1934/35 тут працювали 89 шкіл, де навчалося 8168 учнів, 4 клуби, 21 будинок колгоспника, 37 хат-читалень, 2 червоні кутки, 4 стаціонарні кінотеатри, 5 кінопересувок, 1 звукове кіно. На поч. 1930-х рр. р-н був телефонізований.

Незважаючи на виняткові фінансові вливання, ставлення поляків до рад. влади залишалося настороженим. Причини цього перебували в площині духовного життя. Політика атеїзації навч. процесу сполучалася з наступом на духовні заклади. Уже наприкінці 1934 бл. 40 тис. католиків р-ну були надійно «захищені» від впливу духовенства шляхом масового закриття костьолів.

Упродовж 1930—34 тут виходила газ. «Радянська Мархлевщина» («Marchlewszczyzna Radziecka») — орган райкому КП(б)У, райвиконкому і районного к-ту незаможних селян. З 7 лютого 1934 перейм. на «Штурмовик ланів» («Szturmowiec Pól»). Останній випуск найстарішої з радянських польської газети вийшов 15 серпня 1935, а з 17 серпня 1935, відповідно до постанови районного к-ту КП(б)У, вона втратила статус польської й отримала назву «За більшовицький наступ».

У 1-й пол. 1930-х рр. територія р-ну зазнавала неодноразових змін, які відбувалися внаслідок здійснення землевпорядження. Останні істотно не впливали на заг. міцність р-ну. Так, у червні 1934 зі складу р-ну була виведена колонія Будище, натомість до нього передали села Корчівка Троянівського р-ну, Людвиківка та частину колонії Синявка Дзержинського р-ну, колонії Осова та Лугова, частину Гуто-Жабокрицької сільради Барановського р-ну, села Кам'яний Майдан та Болярка Новоград-Волинського р-ну. Невдовзі адм.-тер. зміни в р-ні набули ін. характеру.

26 липня 1935 голова Київ. облвиконкому М.Василенко та секретар Київ. обкому КП(б)У М.Налімов адресували секретарям ЦК КП(б)У С.*Косіору* та П.*Постишеву* меморандум, в якому йшлося про засміченість р-ну антирад. елементом, виселення 1188 неблагонадійних госп-в та необхідність виселення ще принаймні 357 госп-в. Для покращення політ. ситуації в р-ні керівники області просили санкції респ. проводу на виселення 300 польс. родин на сх. УСРР, а 50-ти — до віддалених районів СРСР. 17 серпня 1935 датована ухвала політбюро ЦК КП(б)У, а 3 жовтня 1935 — постанова Президії ВУЦВК про розформування Мархлевського польс. району.

Літ.: *Василенко М.* Польський національний район імені Мархлевського. «Радянська Україна», 1930, № 8—9; «Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», 1934, № 22, 11 червня; *Кондрацький А.А., Стронський Г.Й.* Польський національний район в історії і сучасності. В кн.: Україна: Короткі нариси з історії. К., 1992; *Стронський Г.* Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20—30-і роки. Тернопіль, 1992; *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20—30-ті рр. XX ст. (Історичні зошити Інституту історії України Національної академії наук України). К., 1994.

Л.Д. Якубова.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ АКАДЕМІ́ЧНИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР І́МЕНІ ІВА́НА ФРАНКА́. Заснований 1920 частиною акторів Молодого театру на чолі з Г.*Юрою*, які втекли з *Києва* від денікінців, та акторів Нового Львів. театру на чолі з А.*Бучмою.* Об'єднавшись, митці утворили театральний колектив під назвою «Новий Драматичний театр імені І.Франка», керівником якого було обрано Г.Юру.

Театр розпочав свою діяльність виставою «Гріх» В.*Винниченка*, у несприятливих умовах громадян. війни виявив творчу й орг. потужність, здійснивши до кінця року понад 20 постановок. На сцену в початковий період вийшли актори, яким в недалекому майбутньому судилося стати окрасою укр. рад. мистецтва, — А.Бучма, Г.Юра, О.Ватуля, О.Добровольська, П.Самійленко, К.Кошевський, О.Юра-Юрський,

Й.*Гірняк*, М.Крушельницький, С.Семдор та ін.

Почавши з психологічних творів В.Винниченка, *Карпенка-Карого*, Максима *Горького*, Гейєрманса, франківці оволоділи умовними формами буфонного характеру в постановках «Весілля Фігаро» Бомарше, «Пан» Лерберга, «Горе брехунові» Грільпарцера, «Лікар з примусу» Мольєра, захопили глядачів як театр сильних емоцій, героїчних переживань у виставах «Цар Едіп» Софокла, «Герої півночі» Ібсена, «Герцогиня Падуанська» Уайльда, «Лжемесія» Жулавського, «Гайдамаки» Т.*Шевченка*, «Лорензаччо» Мюссе, «Сонце руїни» В.*Пачовського*.

У перше мандрівне трирічча було складено іспит на право називатися театром сучасним, демократичним, колективом громадян. служіння і високої професійної культури. Франківців було запрошено працювати до тодішньої столиці України — м. *Харків*. Харків. період (1923—26) позначений виконанням ускладнених мистецьких завдань у таких несхожих постановках режисерів Г.Юри, Б.Глаголіна, Є.Коханенка, К.Кошевського, як «Фуенте Овехуна» Лопе де Вега, «Лісова пісня» і «Кам'яний господар» Лесі *Українки*, «97» М.*Куліша* та ін. Худож. програму театру можна визначити як буд-во театру поліфонічного стилю, що цінує вітчизн. реалістичні традиції і водночас уважний до новаторських пошуків.

Від 1926—27 франківці починають працювати в Києві в приміщенні колиш. театру «Соловцов». Якщо в 1920-ті рр. театр, перебуваючи під ідеологічним наглядом, все ж користувався певною свободою творення свого репертуару й вибору сценічних форм, то в 1930-х рр. змушений працювати в суворих лещатах держ. і парт. директив. Знищення Л.*Курбаса*, боротьба з «формалізмом» прирікали франківців як «першу сцену» України віддзеркалювати «переваги» методу соціалістичного реалізму. Як взірцевий ідеологічний почерк часу він позначається на виставах за п'єсами О.*Корнійчука* «Платон Кречет», «Загибель ескадри», «Богдан Хмельницький», «Правда».

У цей складний період класика дає можливість франківцям досягти високої істор. та худож. правди, масштабу філос. мислення — «Дон Карлос» Ф.Шіллера (реж. Г.Юра, 1936), «Борис Годунов» О.*Пушкіна* (реж. Б.Сушкевич, 1937), «Остання жертва» О.Островського (реж. В.Вільнер, 1939), «Украдене щастя» І.*Франка* (реж. Г.Юра, 1940). Акторське ядро театру у цей період склали актори А.Бучма, Н.*Ужвій*, Ю.*Шумський*, Г.Борисоглібська, Д.*Мілютенко*, К.Осмяловська, В.Добровольський, П.*Нятко*, Є.*Пономаренко*, М.Яковченко та ін. 1949 театру присвоєно звання академічного.

Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 театр працював в евакуації в містах Тамбов, Семипалатинськ, Ташкент, посилав на фронт акторські бригади. У повоєнні 1940-ві рр. до режисерської роботи залучаються Б.Норд, Б.*Тягно*, Б.Балабан, К.*Хохлов*, М.Крушельницький, В.*Івченко*, В.Гаккебуш, Ш.Варшавер; від 1950-х рр. — В.Вільнер, В.*Василько*, Ю.Брилль, М.Кабачек, Ф.Верещагін, В.Оглоблін, В.Крайниченко, В.Харченко; від 1960-х рр. — Д.Алексідзе, В.Скляренко, І.Гріншпун, Д.Лизогуб, Б.Мешкіс, О.Барсегян, Д.Чайковський — та актори театру — П.Сергієнко, В.Добровольський; від 1970-х рр. — С.Сміян, А.Скибенко, С.Степась, Р.Коломієць та ін.

Сценографія і муз. вирішення вистав традиційно були сильною стороною творчості франківців — це роботи художників: А.Драка, В.Меллера, А.*Петрицького*, Д.*Лідера*, А.Александровича-Дочевського, музика композиторів Н.Прусліна, Ю.*Мейтуса*, С.Жданова, К.*Данькевича*, Л.*Ревуцького*, В.Рождественського, А.Філіпенка, О.*Білаша*, М.*Скорика*, І.Поклада, Г.Татарченка, Ю.Шевченка та ін.

Авторитет театру зріс за часів реж. С.*Данченка* (1937—2000). Він досяг значних результатів, передусім завдяки поверненню на сцену художньої правди в таких постановках, як «Украдене щастя» І.Франка, «Дядя Ваня» А.*Чехова*, «Візит старої дами» Ф.Дюрренматта, «Енеїда» І.*Котляревського*, «Тев'є-Тевель» *Шолом-Алейхема*, «Мерлін» Т.Дорста та У.Еллер, «Король Лір» В.Шекспіра, «Біла ворона» Ю.Рибчинського, Г.Татарченка та ін. 1994 театру надано статус національного.

Від 2001 худож. кер-во колективом здійснює видатний майстер сцени Б.*Ступка*. У репертуарній політиці він продовжив худож. напрям С.Данченка. Високою емоційною напругою вражають постановки «Отелло» В.Шекспіра, «Кармен» за П.*Меріме*, «Цар Едіп» Софокла, «Божественна самотність» В.Денисенка, «Істерія» Т.Джонсона, «Брати Карамазови» Ф.Достоєвського, «Соломія» — проект О.Білозуба, «Посеред раю на майдані» Клима, «Лев і левиця» І.Коваль, «Кайдашева сім'я» І.*Нечуя-Левицького*, «Я згадую...» — проект О.Білозуба та ін. Від 2002 успішно працює Театр у фойє. Його репертуар розширює коло глядацьких інтересів.

Від поч. 1990-х рр. театр активно вписує свою творчість в європ. культ. контекст — гастролює в Німеччині, Австрії, Греції, Югославії, Італії, Польщі, США, де його робота знаходить гідну оцінку.

Чимало першокласних акторів, які працювали в театрі, були творцями непересічних сценічних образів: Мих.Задніпровський, А.Гашинський, В.*Дальський*, П.*Куманченко*, О.*Кусенко*, Н.Копержинська, В.Салтовська, Б.Ставицький, М.Покотило, В.Плотникова, Мик.Задніпровський, В.Цимбаліст, М.Герасименко, С.Олексенко, В.Сумський, Н.Лотоцька, Ю.Ткаченко та інші.

Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка. Київ, площа Івана Франка, 3. Фото 2000.

Нині в трупі плідно працюють актори: Н.Пляровська, І.Дорошенко, Л.Кадирова, Н.Сумська, Г.Яблонська, Б.Ступка, Б.Бенюк, О.Богданович, О.Задніпровський, В.Коляда, М.Крамар, В.Нечепоренко, Л.Сердюк, С.Станкевич, А.Хостікоєв, Н.Задніпровський, В.Мазур, О.Паламаренко, А.Помилуйко, О.Стальчук, О.Ступка, А.Тимошенко, Т.Олексенко та ін. До колективу прийнято великий гурт акторської молоді, значна її частина добре виявляє себе в провідних ролях.

Літ.: XX років театру імені Івана Франка. Х., 1940; *Піскун І.* А.М. Бучма. К., 1956; *Посудовський П.* Під гуркіт гармат. К., 1964; *Кисельов Й.* Поетеса української сцени. К., 1967; Київський державний ордена Леніна академічний український драматичний театр імені Івана Франка. К., 1970; Мистецтво франківців. К., 1970; *Степанов Б.* Юрій Шумський. К., 1971; *Ватуля О.* Збірник статей і спогадів. К., 1975; *Овруцька І.* Віктор Добровольський. К., 1976; *Бобошко Ю.* Гнат Юра. К., 1980; Про Поліну Нятко: Збірник. К., 1985; *Андріанова-Гордієнко Н.* Дмитро Мілютенко. К., 1990; *Коломієць Р.* Франківці: 1920—1995. К., 1995; *Його ж.* Сергій Данченко: Портрет режисера в інтер'єрі часу. К., 2001; *Мельниченко В.* Майстер. К., 2005; *Коломієць Р.* Пристрасті за Богданом. К., 2006; *Гайдабура В.* Театральні автографи часу. К., 2007; *Захаревич М.* Зарубіжні гастролі франківців. «Український театр», 2008, № 2.

Ю.П. Богуцький.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ АКАДЕМІ́ЧНИЙ ТЕА́ТР О́ПЕРИ ТА БАЛЕ́ТУ УКРАЇНИ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕ́НКА. Виник на основі Київ. рос. опери, яка діяла в місті від 1867. У перші роки існування репертуар цього театру поповнювався творами переважно рос. композиторів: «Життя за царя», «Руслан і Людмила» М.*Глинки*, «Русалка» О.Даргомизького, «Маккавеї» А.Рубінштейна, «Ворожа сила» О.Сєрова. Проте трупа не обминала і європ. класики, зокрема. поставила «Севільський цирульник» Дж.Россіні, «Весілля Фігаро» В.-А.Моцарта, «Чарівний стрілець» К.Вебера, «Лючія ді Ламмермур» Г.Доніцетті, а також опери Дж.Верді, який став улюбленим композитором киян.

Театр упевнено завойовував прихильність любителів опери, привернув увагу й композиторів, про що, зокрема, свідчить велика зацікавленість П.*Чайковського* в постановці його творів саме на київ. сцені. Тут були поставлені його опери «Опричник» (1874), «Євгеній Онєгін» (1884), «Мазепа» (1886) та «Пікова дама» (1890), на яких побував автор. 1896 будівля театру (архіт. І.Шторм) згоріла, загинули одна з кращих в Росії муз. б-к, костюми й декорації багатьох вистав. Нова споруда театру була зведена за проектом архіт. В.Шретера 1899—1901. Архітектор чудово вирішив не тільки зовн. вигляд будови в стилі неоренесансу, а й функціональне її призначення, подбавши про зручності і для акторів, і для глядачів, вишукані інтер'єри, в яких поєдналися класичний стиль і т. зв. віденський модерн. 3-ярусний зал міг прийняти водночас 1683 глядача. 29 (16) вересня 1901 урочистим виконанням кантати «Київ» швед. композитора В.Гартевельда (1859—1927), написаної спеціально до цієї події, і виставою «Життя за царя» М.Глинки відбулося урочисте відкриття нового приміщення театру.

У першому десятилітті 20 ст. на сцені Київ. міськ. оперного театру виступали найвидатніші укр. і рос. вокалісти, а також світ. оперні зірки: М.Баттістіні, М.Гальвані, А.Падовані, Л.Кавальєрі, О.*Мишуга*, Т.Руффо, Дж.Ансельмі, Дж.Беллінчіоні, Л.Собінов, Р.Пінкерт, М.Гай, Ц.Бонісенья, Ц.Формакі, О.Боронат, А.Дідур, Я.Вайда-Королевич. Спеціально до київ. гастролей Ф.*Шаляпіна* 1901—02 трупа здійснила нові постановки опер «Життя за царя», «Князь Ігор», «Борис Годунов», «Моцарт і Сальєрі», «Русалка», «Фауст». 1897 створено балетну трупу, що дало змогу збагатити багато вистав дивертисментами і танцями.

1919 *більшовики* націоналізували театр, він став називатися оперою Укр. Рад. Республіки ім. К.Лібкнехта. 1926 одержав назву Київ. держ. опера, від 1934 — Держ. академічний театр опери та балету, 1939 присвоєно ім'я Т.*Шевченка.* У репертуарі театру, окрім світ. класики, творів видатних рос. композиторів, з'явилися опери й балети на сюжети з укр. історії — «Тарас Бульба», «Наталка Полтавка», «Різдвяна ніч», «Енеїда» М.В.*Лисенка*, «Запорожець за Дунаєм» С.*Гулака-Артемовського*, «Кармелюк» В.Костенка, «Дума чорноморська» С.Потоцького, «Беркути» («Золотий обруч») Б.*Лятошинського*, «Маруся Богуславка» А.Свєчникова, «Лілея» К.*Данькевича*, «Пан Каньовський» М.*Вериківського* та ін. У роки Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 театр був евакуйований спочатку до Уфи, а восени 1942 — до Іркутська, де продовжив свою творчу діяльність.

На сцені театру розкрився талант видатних, світ. рівня митців — оперних співаків: О.*Петрусенко*, М.*Литвиненко-Вольгемут*, З.*Гайдай*, Б.*Гмирі*, М.*Гришка*, Є.Чавдар, І.*Паторжинського*, Л.*Руденко*, Д.*Гнатюка*, Б.*Руденко*, З.Христич, А.Мокренка, Є.*Мірошниченко*, А.*Солов'яненка*, М.Стеф'юк, Г.Ціполи, В.Гришка, Л.Забілястої, В.Степової та ін.; артистів балету — А.Бєлова, М.Апухтіна, А.Васильєвої, Т.Таякіної, О.*Потапової*, В.Калиновської, В.Ковтуна й ін. Золоті сторінки в історію театру вписали диригенти, режисери і хормейстери: В.Тольба, К.Сімеонов, О.Рябов, Л.Венедиктов, І.*Молостова*, М.*Смолич* та ін., балетмейстери: В.Литвиненко, В.*Верховинець*, П.*Вірський*, А.Шикера, В.Вронський та ін. 1967—73, 1977—88 гол. диригентом був С.*Турчак*. Від 1989 гол. диригент — В.Кожухар, який значно розширив і збагатив виконавську й репертуарну палітру театру. Спектаклі оформляли відомі художники — А.*Петрицький*, О.Хвостенко-Хвостов, Ф.*Нірод* та ін.

Після двох реконструкцій (1935 та 1988) внаслідок розширення оркестрової ями і ліквідації незручних місць театр зараз налічує понад 1400 місць. 1992 Київський театр опери і балету ім. Т.Шевченка отримав статус національного. Театр продовжує виконувати свою гол. місію —

Національний академічний театр опери та балету України імені Т. Шевченка. Київ, вул. Володимирська, 50. Фото 2010.

нести велич і красу оперно-балетного мист-ва, збагачувати не тільки українську, а й світ. муз. к-ру. В останні сезони на київському сцені відбулися прем'єри опер Дж.Пуччіні «Турандот» та «Манон Лєско», А.Понкіеллі «Джоконда», Ш.Гуно «Фауст», Дж.Верді «Макбет» і «Бал-маскарад», а балетна трупа подарувала глядачам прем'єри балетів О.Глазунова «Раймонда», Е.Лало «Сюїта в білому», П.Чайковського «Лускунчик», В.-А.Моцарта «Весілля Фігаро», балет «Майстер і Маргарита» та ін.

Артисти театру беруть участь у престижних міжнар. фестивалях. 1964 київ. балет став учасником Міжнар. фестивалю класичного танцю в Парижі й був удостоєний найвищої нагороди паризької Академії танцю — Золотої Зірки, а І.Лукашова і В.Парсєгов — премій А.Павлової і В.Ніжинського. Нині Нац. опера України активно й успішно інтегрується у світ. муз. процес, про що свідчать її гастролі в багатьох країнах світу: Німеччині, Франції, Швейцарії, Данії, Португалії, Італії, Іспанії. Театр представлений у найпрестижніших муз. фестивалях останнього десятиліття: у Парижі (1991), Страсбурзі (1993), Мадриді, Лас-Пальмасі (1995), Авіньоні (2000), Будапешті (2001).

Літ.: *Стефанович М.* Київський театр опери і балету: Історичний нарис. К., 1960; Національна опера України імені Тараса Шевченка: Історичний фотонарис. К., 2001; *Станішевський Ю.* Національний академічний театр опери та балету України імені Тараса Шевченка: Історія і сучасність. К., 2002; *Його ж.* Балетний театр України. К., 2003.

Ю.П. Богуцький.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ АКАДЕМІ́ЧНИЙ ТЕА́ТР РОСІ́ЙСЬКОЇ ДРА́МИ ІМЕНІ ЛЕ́СІ УКРАЇНКИ. Історія театру бере свої витоки з першої стаціонарної рос. трупи в Україні під орудою визначного рос. актора, режисера, антрепренера М.*Соловцова.* Свій перший театральний сезон театр «Соловцов» розпочав 1 вересня 1891 виставою «Ревізор» М.*Гоголя.* Перші вистави трупи М.Соловцова відбувалися в тому ж приміщенні, де й сьогодні працює театр ім. Лесі Українки. Збудоване 1875, воно увійшло в історію під назвою «Дім Бергоньє». Створений 1926 на основі цього театру Держ. театр рос. драми розпочав свою діяльність виставою «Кінець Криворильська» Б.Ромашова. 1941 в ознаменування 70-річчя від дня народження Лесі *Українки* та беручи до уваги великий мистецький й сусп. успіх вистави «Камінний господар», театрові було присвоєне ім'я цієї геніальної поетеси. 1966 за досягнуті творчі успіхи та у зв'язку із 40-річчям від дня заснування театру надано звання «академічний», 1994 присвоєно статус національного — «Національний академічний театр російської драми імені Лесі Українки».

Національний академічний театр російської драми імені Лесі Українки. Київ, вул. Богдана Хмельницького, 5. Фото початку 21 ст.

Театр здобув велику популярність і любов глядача. Він прославився яскравими виставами, акторськими і режисерськими індивідуальностями, серед них — «Камінний господар» Лесі Українки в постановці К.*Хохлова* за участю М.*Романова*, Ю.*Лаврова*, М.Стрєлкової, «Живий труп» Л.*Толстого* з М.Романовим, «Моральність пані Дульської» Г.Запольської та «Дерева вмирають стоячи» А.Касони з дуетом Є.Опалової і В.Халатова, «Ходіння по муках» за О.Толстим з Ю.Лавровим, «Таке кохання» П.Когоута з О.Смоляровою та М.Рушковським, «Варшавська мелодія» Л.Зоріна з А.*Роговцевою*, «Добряки» Л.Зоріна з В.Добровольським, Ю.*Мажугою*, М.Швідлер, «Насмішкувате моє щастя» Л.Малюгіна з М.Рушковським, В.Єзеповим, Л.Кадочниковою, А.Роговцевою, «Переможниця» О.Арбузова та «Тема з варіаціями» С.Альошина з В.Заклунною.

У театрі працювали актори, які продовжили свій творчий шлях на підмостках *Москви*, *Санкт-Петербурга*: Л.Добржанська, О.Борисов, П.Луспекаєв, К.Лавров, Е.Мільтон. Постановниками вистав були: К.Хохлов, Г.Товстоногов, Д.Алексідзе, В.Неллі, М.Соколов, І.*Молостова*, Л.*Варпаховський.* З ними працювали видатні сценографи 20 ст.: А.*Петрицький*, М.Уманський, Д.Боровський, Д.*Лідер*, Л.Альшиць. Серед авторів музики до вистав театру — визначні композитори: Б.*Лятошинський*, Ю.*Шапорін*, Л.Соковнін, І.*Шамо.*

1994 театр очолив режисер, учень Г.Товстоногова, М.Резнікович, який починав свої перші режисерські кроки саме в цьому театрі дипломною виставою «Оберт ключа» М.Кундери.

Під його кер-вом здійснено вистави останніх років: «Історія однієї пристрасті» за Г.Джеймсом, «Школа скандалу» Р.Шерідана, «Тойбеле та її демон» І.Башевіса-Зінгера, «Справжній чоловік на початку тисячоліття...» Т.Дорста, «Осінні скрипки» І.Сургучова, «Розлучення по-російськи» Н.Птушкіної, «Пані міністерша» Б.Нушича, «Помста по-італійськи» Л.Піранделло, «У полоні пристрастей» («Камінний господар«) Лесі Українки, «Сон літньої ночі» В.Шекспіра, «Ревізор» М.Гоголя, «Шалені гроші», «Вовки та вівці», «Тепленьке місце» О.Островського, «Маскарад» М.Лермонтова, «Солдатики» В.Жеребцова, «Іду за край...» (про життя та долю В.*Стуса*), «Олександр Вертинський: Бенкет Господній...», «Дон Кіхот: 1938 рік» за М.*Булгаковим* та Сервантесом, «Наполеон і корсиканка» І.Губача, «Насмішкувате моє щастя» Л.Малюгіна, «Бабине літо» А.Менчелла, «Дерева вмирають стоячи» А.Касони. Вони широко відомі не тільки в *Києві*, а й у всій Україні, знайшли схвальні відгуки на сторінках преси, в ін. ЗМІ, а також у глядача. Театр постійно звертається насамперед до творів рос. класичної драматургії. З великим успіхом у різні роки було поставлено вистави — «Таланти й шанувальники», «На жвавому місці», «Безприданниця», «Шалені гроші» О.Островського; «Три сестри», «Дядя Ваня», «Вишневий сад», «Іванов» А.*Чехова*; «Місяць на селі» І.Тургенєва; «Воскресіння», «Влада темряви», «Плоди освіти» Л.*Толстого*; «Кохання студента» Л.Андрєєва; «Одруження», «Ревізор» М.Гоголя; «Дачники», «Варвари», «На дні» Максима *Горького.*

В останні роки театр успішно гастролював у Москві (1998, 2002, 2004, 2008), а також в Ізраїлі, Німеччині, Латвії, Туреччині, брав участь у кількох престижних міжнародних театральних фестивалях, зокрема, у Торуні (Польща, 1998), Брянську (РФ, 2001), Санкт-Петербурзі (2002, 2003, 2008).

Нині трупа театру разом зі складом Професійної студії молодих акторів налічує бл. 80 осіб, зокрема: Ю.Мажуга, В.Заклунна, Т.Назарова, Л.Кадочникова, О.Смолярова, Л.Яремчук, І.Дука, Д.Бабаєв, Б.Вознюк, М.Швідлер, М.Рушковський, В.Шестопалов, Н.Кудря, О.Кульчицька та багато інших.

Літ.: Двадцать лет: Государственный русский драматический театр имени Леси Украинки. К., 1946; *Зюков Б., Сенникова Р.* Театр имени Леси Украинки. К., 1977; *Варпаховский М.* Наблюдение. Анализ. Опыт. М., 1978; *Резникович М.* Долгий путь к спектаклю. К., 1979; *Зюков Б.* Константин Хохлов. К., 1985; *Резникович М.* От репетиции к репетиции. К., 1996; *Николаева А.* В пути... По пути. Винница, 2001; Есть три эпохи у воспоминаний...: К. Хохлов. В. Нелли. Н. Соколов. Д. Боровский. К., 2001; *Коломиец Р.* Момент истины: Режиссер Резникович. К., 2001; *Новоселицкая Н.* Поворот ключа: Режиссер М. Резникович. К., 2001; *Резникович М.* Театр времен, кн. 1—5. К., 2001, 2008; *Борисов О.* Дневники. М., 2004; *Боровский Д.* Убегающее пространство. М., 2007; *Рост Ю.* Групповой портрет на фоне века. М., 2007.

Ю.П. Богуцький.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ АРХІ́ВНИЙ ФОНД УКРАЇ́НИ (НАФ України) — сукупність документів, незалежно від їх виду, місця створення і форми власності на них, що зберігаються на території України, відображають історію духовного і матеріального життя її народу та ін. народів, мають наук., історично-культурну цінність, визнані такими відповідною експертизою і зареєстровані в порядку, передбаченому законом. До НАФ належать також архівні документи, що зберігаються за межами України і, відповідно до міжнар. угод, підлягають поверненню в Україну.

НАФ України є складовою частиною вітчизн. і світ. історично-культ. спадщини та інформаційних ресурсів сусп-ва. Він перебуває під охороною д-ви й призначений для задоволення інформаційних, соціально-культ., наук. та ін. потреб сусп-ва, реалізації законних прав й інтересів громадян. Д-ва гарантує умови для зберігання, примноження та використання НАФ, сприяє досягненню світ. рівня в розвитку архів. справи.

Сусп. відносини, пов'язані з формуванням, обліком, зберіганням і використанням НАФ, та ін. осн. питання діяльності архів. установ регулюються Законом України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» (2001).

Сучасний склад НАФ сформувався на базі респ. частини Держ. архів. фонду СРСР та архівів колиш. Компартії України. Складовою частиною НАФ України є унікальні документальні пам'ятки, що включаються в Держ. реєстр нац. культ. надбання. Станом на 1 січня 2010 НАФ України налічує понад 110 млн одиниць зберігання.

Літ.: Про Національний архівний фонд і архівні установи: Закони України від 24 грудня 1993 р. № 3814–XII. «Відомості Верховної Ради України», 1994, № 15, ст. 86; Про Національний архівний фонд і архівні установи: Закони України від 13 грудня 2001 р. № 2888–III (зі змінами). «Відомості Верховної Ради України», 2002, № 11, ст. 81; Архівознавство. К., 2002; Хрестоматія з архівознавства. К., 2003; Національний архівний фонд України. В кн.: Українська архівна енциклопедія. К., 2008.

Р.Я. Пиріг.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ БОТАНІ́ЧНИЙ САД І́МЕНІ М.ГРИШКА́ НАН УКРАЇ́НИ. Заснування Нац. ботанічного саду ім. М.Гришка тісно пов'язане зі створенням АН України, коли ініціативна група на чолі з В.*Вернадським* 1918 підготувала всі необхідні матеріали для організації АН і гетьман України П.*Скоропадський* восени того ж року своїм указом постановив створити УАН. У складі наук. відділень, ін-тів, кафедр та к-тів академії передбачалося організувати академічний сад. Директором його було призначено акад. В.*Липського.*

Однак громадян. війна, що розгорілася в цей час, перешкодила втіленню в життя багатьох планів новоствореної УАН, у т. ч. і створення ботанічного саду. Хоча ботанічні дослідження в УАН провадилися вже з 1919 на кафедрі ботаніки (В.Липський), у Комісії з вивчення спорових рослин України (О.Ромін), а з вересня 1921 — у Ботанічному кабінеті та Гербарії ВУАН, до створення академічного ботанічного саду не дійшло.

Лише у вересні 1935 уряд УСРР ухвалив постанову про створення ботанічного саду в складі Ін-ту ботаніки ВУАН. Ця дата тепер вважається початком існування Центр. респ. ботанічного саду (нині Нац. ботанічний сад ім. М.Гришка). Для ботанічного саду на пд. околиці *Києва*, відомій під назвою «Звіринець», було відведено 117 га. Ген. план буд-ва ботанічного саду розроблено в Ін-ті ботаніки ВУАН під кер-вом акад. О.Фоміна.

На відведеній для саду території було побудовано теплиці й тимчасові оранжереї, в яких розмістили значну колекцію тропічних та субтропічних рослин, інтродукційні розсадники. До 1941 було зібрано вже 1050 видів, сортів і форм рослин, а в оранжереях — понад 1 тис. видів тропічних і субтропічних рослин. Розпочалися експериментальні дослідження. Тут працювали відомі вчені — академіки В.Любименко, А.Сапєгін.

Однак із відведеної території було освоєно лише бл. 40 га, решта ще була зайнята садибами жителів цієї околиці Києва. Деякий час директорами ботанічного саду були М.Птіцин (1937), В.Шмідт (1937—39), Я.Гоцик (1940).

Початок Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 та евакуація в тому ж році Ін-ту ботаніки АН УРСР, у складі якого перебував ботанічний сад, і наступна окупація Києва звели до мінімуму н.-д. роботи в ботанічному саду. У цей час ботанічний сад очолював співробітник Ін-ту ботаніки О.Бурачинський. За роки окупації колекції рослин було сплюндровано.

Після визволення Києва від нім. окупації уряд УРСР в березні 1944 ухвалив постанову про відновлення наук. діяльності ботанічного саду — тепер під назвою Центр. респ. ботанічний сад АН УРСР — на попередній, але значно розширеній території

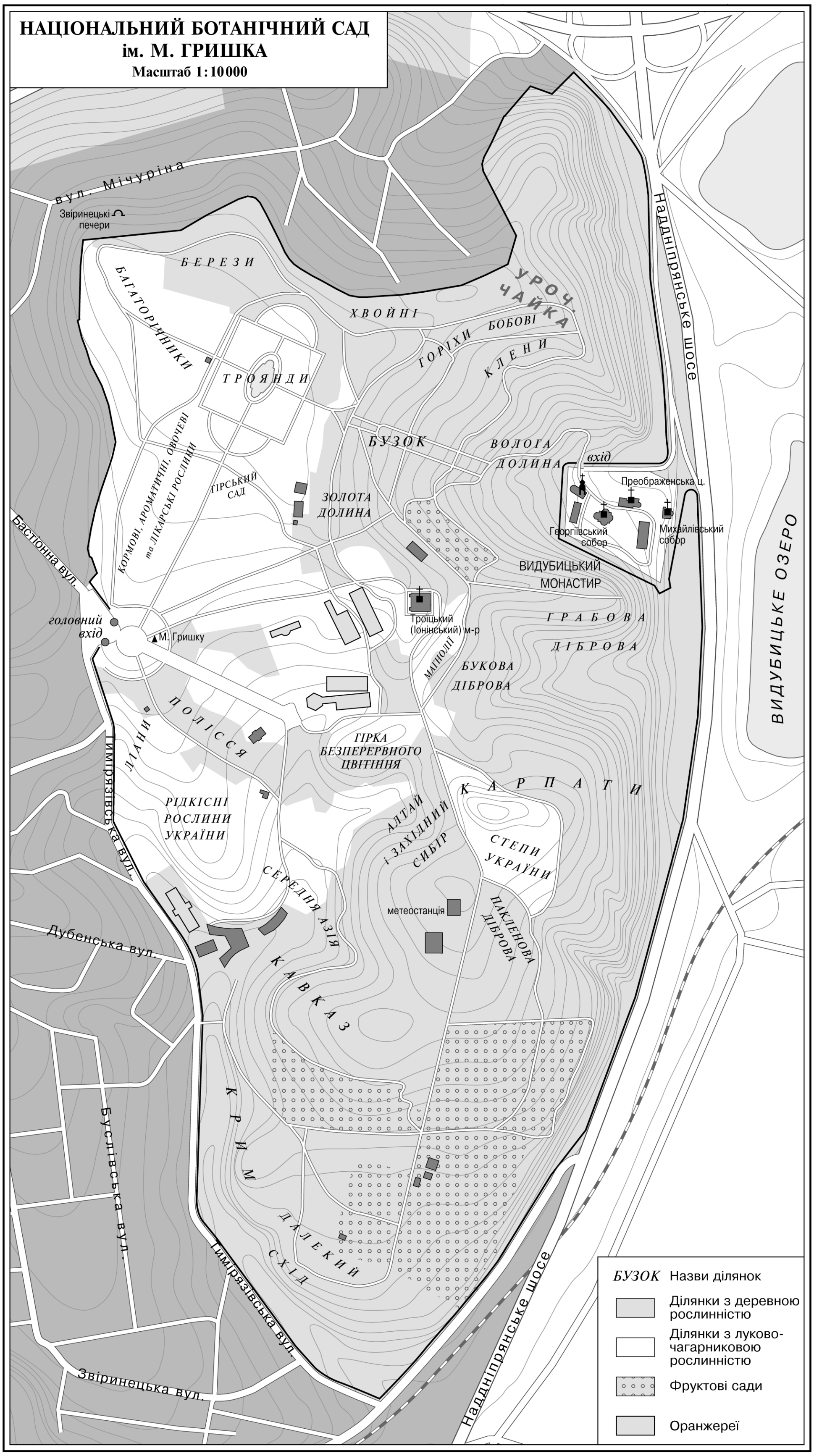

(пізніше вона кілька разів зменшувалася). Нині територія ботанічного саду — 130 га. У післявоєнні роки було проведено ґрунтовну реконструкцію саду (архітектурно-планувальну частину проекту виконали архітектори О.Власов, М.Холостенко, В.Гопкало). 29 травня 1964 сад відкрився для відвідувачів й одразу став улюбленим місцем відпочинку киян.

1944 директором ботанічного саду було призначено відомого укр. вченого, акад. М.Гришка, який обіймав цю посаду до 1958. Від 1958 до 1965 цю установу очолював проф. Є.Кондратюк, а від 1965 до 1988 — акад. А.Гродзінський. Після смерті А.Гродзінського директором стала чл.-кор. АН УРСР, проф. Т.Черевченко.

У повоєнні роки в ботанічному саду працювали відомі укр. вчені — академіки А.Криштофович, П.*Погребняк*, М.*Холодний*, чл.-кор. В.Зосимович.

Унаслідок численних наук. експедицій працівників саду в Карпати, Крим, Укр. Полісся, Лісостеп та Степ України, на Кавказ, у Серед. Азію, на Алтай, у Забайкалля та Примор'я було зібрано багаті колекції рослин і створено ботаніко-геогр. ділянки «Карпати», «Крим», «Ліси рівнин України», «Степи України», «Кавказ», «Середня Азія», «Алтай», «Далекий Схід». Нині в складі цих колекцій бл. 10 тис. видів і форм рослин. У результаті зарубіжних експедицій у В'єтнам, Індію, на Мадагаскар, у басейн р. Амазонка створено одну з найбільших в Європі колекцію тропічних видів орхідей — понад 600 таксонів. Нині колекція тропічних і субтропічних рослин саду налічує 3 тис. видів і форм.

У гербарії саду 150 тис. гербарних аркушів, де представлена низка рідкісних таксонів не лише із флори Європи, а й ін. континентів. Створено багатий дендрарій та декоративні монокультурні сади — сад бузків, розарій, формовий плодовий сад, сад витких рослин, сад магнолій, гірський сад, а також експозиції рослин за принципом їх народногосп. використання. За багатством зібраних у саду колекцій рослин він є одним із найбільших в Європі.

Ученими саду розроблено чимало важливих теор. і приклад-

них проблем у галузі ботаніки, дендрології та декоративного садівництва, плодівництва, декоративного квітництва, паркознавства і паркобудівництва, екології рослин, селекції рослин, алелопатії (М.Гришко, А.Гродзінський, Т.Черевченко, Л.Рубцов, С.Харкевич, П.Мороз, М.Кохно, С.Кузнецов, С.Клименко, В.Собко, Ю.Утеуш, Д.Рахметов, Г.Ількун, Ф.Левон, Е.Головко, К.Харченко, Н.Дудик, І.Шайтан, М.Ященко, В.Горобець). Опубліковано низку капітальних праць про дендрофлору України, інтродукцію і селекцію плодових рослин, інтродукцію тропічних та субтропічних рослин, селекцію декоративних рослин, хім. взаємодію рослин у природних угрупованнях і в культурі, газостійкість рослин тощо. Селекціонери саду вивели 250 нових сортів декоративних, плодових, овочевих, кормових рослин, які культивують по всій Україні та далеко за її межами.

З огляду на велике наук. і прикладне значення наук. розробок саду йому 1967 було надано статус н.-д. ін-ту АН УРСР, а 1999 — статус нац. ботанічного саду. 1991 присвоєно ім'я М.Гришка, академіка, директора-будівника ботанічного саду.

Нині в структурі саду — 8 наук. відділів і 2 окремі лабораторії, в яких працюють 14 д-рів наук і 56 канд. наук.

Для підготовки кадрів є докторантура й аспірантура, а для захисту канд. та докторських дисертацій — спеціалізована вчена рада.

Національний ботанічний сад ім. М.Гришка координує наук. діяльність 3-х дендрологічних парків *Національної академії наук України* — *«Олександрія»* (м. *Біла Церква*), *«Тростянець»* (Ічнянський р-н Черніг. обл.) та Нац. дендрологічного парку *«Софіївка»* (м. *Умань*), які мають статус окремих академічних наук. установ. При Нац. ботанічному саду діє Рада ботанічних садів України, яка спільно вирішує найважливіші питання діяльності ботанічних садів і дендропарків України.

Нац. ботанічний сад ім. М.Гришка видає наук. ж. «Інтродукція рослин», який виходить 4 рази на рік.

На території саду розташов. істор., археол. та архіт. пам'ятки: Звіринецькі печери (12—15 ст.), поселення в урочищі Чайка (16—17 ст.), рештки валів Звіринецького укріплення (1810—12), храм Свято-Троїцького (Свято-Іонинського) монастиря (1871—72, 1897—1900).

Літ.: *Липський В.І.* Ботанічний сад Академії наук і його завдання. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія. К., 1927; *Гришко М.М.* Завдання і напрями роботи Ботанічного саду Академії наук Української РСР. «Праці Ботанічного саду АН УРСР», 1949, т. 1; *Кондратюк Є.М., Кохно М.А.* Центральний республіканський ботанічний сад. К., 1964; *Гродзинский А.М., Кохно Н.А.* Центральный республиканский ботанический сад Академии наук УССР. К., 1975; История Академии наук Украинской ССР. К., 1979; *Гродзинский А.М.* Этапы развития Центрального республиканского ботанического сада АН УССР. «Интродукция и акклиматизация растений», 1986, вып. 6; *Черевченко Т.М., Косаківська І.В.* Центральний ботанічний сад Академії наук України: етапи розвитку. «Український ботанічний журнал», 1992, т. 49, № 2; Сад над Славутичем. К., 1993; *Чувікіна Н.В.* Особистості керівників Ботанічного саду — підрозділу Інституту ботаніки АН УРСР у 1935—1944 роках: нові імена. В кн.: Історія української науки на межі тисячоліть: Збірник наукових праць, вип. 13. К., 2003; Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка. К., 2005.

М.А. Кохно.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ІСТО́РИКО-АРХІТЕКТУ́РНИЙ МУЗЕ́Й «КИ́ЇВСЬКА ФОРТЕ́ЦЯ» — див. *Київська фортеця*.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ІСТО́РИКО-КУЛЬТУ́РНИЙ ЗАПОВІ́ДНИК У М. КО́РСУНІ-ШЕВЧЕ́НКІВСЬКОМУ — див. *Корсунь-Шевченківський національний історико-культурний заповідник*.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ КИ́ЄВО-ПЕЧЕ́РСЬКИЙ ІСТО́РИКО-КУЛЬТУ́РНИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — див. *Києво-Печерський національний історико-культурний заповідник*.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й-ЗАПОВІ́ДНИК УКРАЇ́НСЬКОГО ГОНЧА́РСТВА в Опішному. 1904 відомий кераміст-технолог Петро Ваулін заснував у м-ку *Опішне* перший в Україні Музей старовинних гончарних виробів. Через два роки його збірку було продано Полтав. природничо-істор. музею. На поч. 1970-х рр. заслужений майстер нар. творчості України, член Спілки художників СРСР, один із найбільш відомих творців укр. нар. кераміки 2-ї пол. 20 ст. й один із найсамобутніших представників опішнянської школи худож. кераміки, гончар Гаврило Пошивайло (1909—91) та його дружина, одна з найцікавіших гончарних малювальниць в Україні, яскрава представниця опішнянської школи худож. мальовки, гончарка Явдоха Пошивайло (у дівоцтві — Бородавка; 1910—94) створили у своїй хаті в Опішні перший в Україні домашній музей кераміки. Родинний музей Пошивайлів за доби рад. тоталітаризму став осередком уславлення нар. мист-ва, своєрідним форпостом укр. гончарського духу. Домашній музей став і зародком, й ініціатором створення та розбудови в гончарній столиці України Нац. музею гончарства.

На основі настанов і заповітів Явдохи й Гаврила Пошивайлів, за ініціативою їхнього внука Олеся Пошивайла, дорученням РМ УРСР від 11 березня 1986 та відповідним рішенням Полтав. облвиконкому від 12 серпня 1986 в Опішному було засновано перший в СРСР держ. Музей гончарства. До заснування музею також були причетні відомі діячі укр. науки, літератури й мист-ва, зокрема М.*Дерегус*, О.Лопухов, Б.*Олійник*, В.Скуратівський, І.Власенко, Л.Сморж. 3 листопада 1989 прийнято постанову РМ УРСР про створення на його базі Держ. музею-заповідника укр. гончарства в Опішному — етномистецького науково-дослідного й культурно-освіт. закладу, нац. гончарної скарбниці України.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Монументальна скульптура «Український лев при двох головах». Фрагмент. Скульптор В. Омеляненко. 1997.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Майстер-клас. Фото 2005.

Враховуючи виняткове значення музею-заповідника в справі збереження, вивчення й популяризації гончарної спадщини українців, Президент України Указом від 29 березня 2001 надав закладові статус національного з відповідною зміною назви. Діяльність музею-заповідника спрямовано на збирання польових матеріалів, проведення археол. розкопок, формування колекцій, наук. дослідження, експонування й популяризацію укр. гончарства. Нині заклад володіє найбільшою в Україні колекцією творів нар. майстрів-гончарів та художників-керамістів (бл. 45 тис. одиниць зберігання). У ній представлено творчі досягнення митців усіх історико-етногр. регіонів України, усіх провідних нац. шкіл худож. кераміки. Є іменні колекції, передані на постійне зберігання Ю.Лащуком, В.Титаренком, О.Клименко, Л.Сморжем. Окрім творів кераміки, в музеї-заповіднику зберігаються також гончарні інструменти, побутові знаряддя праці, нар. меблі, рушники, сорочки, верхній одяг, тканини, живопис. На поч. 1988 в структурі музею-заповідника створено перший в Україні Меморіальний музей-садибу славетної гончарки Олександри Селюченко (1921—87). Після смерті нар. майстрині в непорушному вигляді збережено її дворище, надвірні будівлі, у т. ч. горно, інтер'єр житла, предмети побуту й творчі роботи. Спадщина видатної мисткині глиняної іграшки лише в Опішному налічує більше 1 тис. творів кераміки, майже 300 аркушів декоративної мальовки. Велику цінність мають приватний архів гончарки (листи, щоденники, спогади) та б-ка.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Скульптура «Русалка». Скульптор М. Ткач. 1999.

У липні 1999 відкрито ще один Меморіальний музей-садибу гончарської родини Пошивайлів — однієї з найдавніших укр. гончарських династій, представники якої займалися гончарством щонайменше з 18 ст. Нині там зберігається найбільша колекція гончарних виробів, архів. документів і аудіовізуальних матеріалів, які відображають життєвий і творчий шлях видатних нар. митців. Тільки колекція кераміки Гаврила і Явдохи Пошивайлів налічує бл. 1400 творів. У непорушному вигляді збереглися інтер'єри домашнього помешкання й надвірні будівлі. З 2009 в складі музею функціонує ще один музейний заклад — Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішнянської кераміки Леоніда Сморжа (1927—2009). Його сформовано в сусідньому гончарському с. Міські Млини на основі найбільшої в Україні приватної колекції опішнянської кераміки відомого укр. вченого, д-ра філос. наук, професора. Вона містить бл. 630 глиняних виробів, численну збірку іконопису, вишиваних рушників, скатертин, сорочок, а також твори кераміки й живопису Леоніда Сморжа, його наук. архів і б-ку. В Україні та країнах близького зарубіжжя не мають аналогів музейна Нац. галерея монументальної й садово-паркової глиняної скульптури (176 творів) і Галерея символічних панно провідних художників-керамістів і гончарів України (110 творів). Музей-заповідник — єдиний музейний заклад в укр. музеологічній практиці, у структурі якого було створено загальноосвіт. мистецько-гончарський навч. заклад — Колегіум мист-в в Опішні (1997). 2004 він набув прав юрид. особи і статусу Держ. спеціалізованої худож. школи-інтернату 1—3 ст. «Колегіум мистецтв в Опішні». При музеї-заповіднику функціонує Гончарська книгозбірня України — респ. спеціалізована б-ка з питань укр. й світ. гончарства (бл. 100 тис. одиниць зберігання). Книгозбірня володіє найбільшою в Україні збіркою зарубіжної керамологічної літератури, видає унікальний у світ. наук. практиці нац. наук. щорічник «Бібліографія українського гончарства». На його основі музей-заповідник проводить щорічні нац. конкурси публікацій на теми керамології, гончарства, кераміки («КеГоКе»). Музей-заповідник має власне наук. видавництво «Українське народознавство», яке спеціалізується на виданні літератури в галузях укр. керамології й народознавства. Книги музейного вид-ва відзначені нагородами найпрестижніших нац. конкурсів книги та книговидавців. Заклад є засновником і видавцем нац. культурологічного щорічника «Українське гончарство», нац. наук. щорічника «Українська керамологія» та єдиного на пострад. просторі фахового час. «Український керамологічний журнал». Музей-заповідник — єдиний у світ. наук. практиці музеологічний заклад, у структурі якого було створено академічну н.-д. установу — Ін-т керамології — відділення Ін-ту народознавства НАН України. За короткий проміжок часу він став провідним у галузі керамології, ствердивши пріоритетні позиції України в розвитку цієї новітньої наук. дисципліни. З вересня 2002 установа набула прав юрид. особи. Н.-д. діяльність музею-заповідника була визначальною для виділення досліджень гончарства, кераміки в сучасну наук. дисципліну — керамологію, а також для формування опішнянської наук. школи укр. керамології.

У структурі музею-заповідника функціонує також Нац. архів укр. гончарства, який займається пошуком і збереженням писемних та аудіовізуальних матеріалів, пов'язаних з історією гончарства (документи, негативи, слайди, фотографії, кіно- і відеофільми, аудіозаписи), в архіві сформовано персональні фонди дослідників (дисертації, рукописи, спогади, щоденники, звіти експедицій), гончарів і художників-керамістів (спогади, біографічні матеріали), зберігаються документи керамічних підпр-в. Архів володіє найчисельнішою в Україні колекцією фільмів на теми гончарства. Аудіовізуальна студія укр. гончарства займається фотографуванням і фільмуванням вироб. процесів, пов'язаних із гончарством, звичаїв та побуту майстрів. Упродовж 1991—2010 в різних регіонах України й ін. країнах відзнято бл. 4 тис. відеосюжетів. Функціонують фотосту-

дія, відеозйомочний та монтажний комплекси, студія знімає й монтує документальні фільми про гончарні події, видатних укр. гончарів і художників-керамістів. Фактично діяльністю музею-заповідника започатковано розвиток в Україні візуальної керамології. Діють також реставраційна лабораторія, Центр розвитку духовної к-ри з мистецькою галереєю.

У музеї-заповіднику збереглася унікальна гончарна вироб. споруда — будівля колиш. Опішнянського гончарного навчально-показозого пункту Полтав. губернського земства, споруджена 1916 за проектом славетного укр. митця-архіт. В.*Кричевського*. Завідувачем гончарного закладу був відомий укр. кераміст-технолог Юрко Лебіщак (1873—1927). Нині в будівлі влаштовуються виставки худож. кераміки. До заповідної території музею-заповідника включено унікальне скіф. *городище* «Кардашів Вал» (4—3 ст. до н. е.), слов'ян. городище *роменської культури* (8 ст.), гончарські кутки Опішного.

Музей-заповідник ініціював і став місцем проведення всеукр., нац. і міжнар. симпозіумів гончарства, всеукр. гончарських фестивалів, нац. конкурсів худож. кераміки, всеукр. і міжнар. керамологічних симпозіумів, конференцій і семінарів, Селюченківських наук. читань, нац. свята відродження гончарських традицій «День гончаря», установчого з'їзду Укр. керамічного т-ва, щорічних Тижнів нац. гончарного здвиження в Опішному, Міжнар. мистецьких фестивалів-ярмарків.

Відвідувачі музею-заповідника мають можливість спостерігати за роботою гончаря й малювальниці, а також спробувати власноруч виготовити свій перший глиняний твір, отримати урок гончарної мальовки. В Опішному впродовж кінця 20 — поч. 21 ст. знайшли практичне втілення комплексна програма Полтав. губернського земства щодо підтримки гончарства Опішного (1917), ідеї мислителя М.Реріха про духовне оновлення світу (1927), письменника О.*Довженка* про створення в Опішні нац. культ. центру (1954), філософа Л.Сморжа про перетворення гончарської столиці на унікальний заповідник нар. к-ри (1968). Опішне стало місцем паломництва туристів, мандрівників, художників, діячів науки і к-ри, урядовців, численних громадян України й ін. держав.

Літ.: *Забашта Р., Пошивайло О.* Наукова концепція Музею гончарства в Опішні. Опішня, 1989; *Пошивайло О.* Опішнянський музей гончарства. В кн.: Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992; *Його ж.* Опішнянський музей-заповідник українського гончарства. Там само; *Качкан В.* Жива глина: Мандрівка в минуле та сьогоднішнє Опішного. Опішне, 1994; Відкриття Меморіального музею-садиби гончарської родини Пошивайлів. В кн.: Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник: За роки 1996—1999, кн. 4. Опішне, 1999; *Пошивайло О.* Гончарська столиця України. Опішне, 2000; *Ликова О., Пошивайло О.* Скарби Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. «Український керамологічний журнал», 2003, № 2—3; *Пошивайло О.* Музейний ландшафт гончарської України. Там само; *Яценко М.* Меморіальний музей-садиба гончарської родини Пошивайлів. Там само; *Яценко М., Пошивайло* О. Меморіальний музей-садиба гончарівни Олександри Селюченко. Там само; *Сморж Л.* Гончарівна (одержима керамікою). Опішне, 2004; *Пошивайло О.* Українська академічна керамологія XXI сторіччя: Теорія, історія, сучасний ужинок, майбутній поступ, кн. 1 (2001—2005). Опішне, 2007.

О.М. Пошивайло.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й І́МЕНІ КОРОЛЯ́ Я́НА III у Львові. Відкрився 12 вересня 1908 в будинку на площі Ринок, 6, спорудженому 1580, що в 17 ст. був резиденцією польс. короля *Яна III Собеського*. Підпорядковувався гміні (громаді) м. *Львів*. Збирав пам'ятки, пов'язані з життям і діяльністю короля Яна III Собеського та його епохою, історією всіх народів, що проживали століттями на сх. кордонах *Речі Посполитої* (польс., рос., вірм., єврейського). Значним поповненням музейного зібрання стала приватна збірка В.*Лозінського*, закуплена для музею гміною 1914 разом з палацом, в якому вона була розміщена. У 1930-х рр. фонди налічували 40 тис. одиниць зберігання. До їх складу входили археол. колекції, зброя (бл. 1200 одиниць зберігання), срібло, бронза, порцеляна, скло, меблі, костюми, мундири та військ. відзнаки, монети, медалі, медальйони, плакетки, ордени, печатки та їхні відбитки, килими, годинники, дерев'яна алегорична скульптура із замку короля Яна III Собеського, портрети істор. діячів (понад 300), у т. ч. короля та його родини, плани й картини битв та ін. істор. подій, види міст і замків, збірка гравюр і граверних дощок. Експозиція містилася в 24 залах. У серпні 1911 музей закрили у зв'язку з реставрацією будинку. 25 вересня 1921 знов відкритий для огляду. Згідно з постановою РНК УРСР від 8 травня 1940 об'єднаний з *Історичним музеєм міста Львова* в єдину установу — *Львівський історичний музей.*

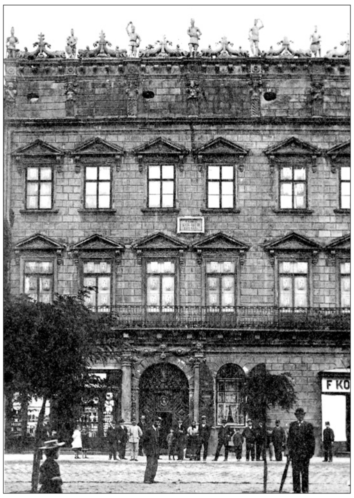

Національний музей імені короля Яна III. Львів. Фото початку 20 ст.

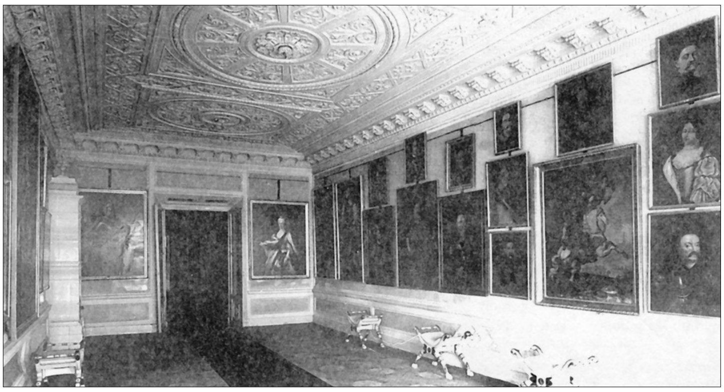

Національний музей імені короля Яна III. Фрагмент експозиції. Фото початку 20 ст.

Дж.: Центральний державний історичний архів України в м. Львові, ф. 55, оп. 1, спр. 112.

Літ.: Muzea Gminy miasta Lwowa. Lwów, 1929; Передмова. В кн.: Львівський історичний музей: Наукові записки, вип. 1. Львів, 1993; *Крутоус А.* Львівські музеї і Олександр Чоловський. В кн.: Львівський історичний музей: Наукові записки, вип. 6, ч. 1. Львів, 1997.

Л.Д. Федорова.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й ІСТО́РІЇ УКРАЇ́НИ — провідний музейний заклад, заснований *Київським товариством старожитностей і мистецтв*. Свою діяльність розпочав як Музей старожитностей і мист-в археол. виставкою, розгорнутою 19 (6) серпня 1899 в 5-ти залах ще недобудованого приміщення музею для учасників 11-го Всерос. археол. з'їзду. Засновниками музею були М.*Біляшівський*, Д.*Щербаківський*, В.*Хвойка* та ін. Перша експозиція для всіх бажаючих була відкрита в грудні 1901. Крім археол. колекцій, що експонувалися раніше, у ній були представлені матеріали, придбані для музею Терещенками, Ханенками, В.Хвойкою. До експозиції увійшли колекції, передані О.*Бобринським*, І.*Линниченком*, Є.Зноско-Боровською, С.Мазаракі, Д.Іванішевим, Ф.Кундеревичем, В.Гізе, В.*Антоновичем* та ін. У лютому 1902 директором музею був призначений М.Біляшівський.

Урочисте відкриття музею відбулося 30 грудня 1904. Тоді ж він отримав назву — *Київський художньо-промисловий і науковий музей*.

Важливим напрямом діяльності музею стала виставкова робота, яка сприяла його популяризації та збагаченню колекцій. У лютому 1906 було відкрито 1-шу Південнорос. кустарну виставку, метою якої було, у подальшому, створення відділу укр. мист-ва та поповнення етногр. відділу. 1909 музей уперше отримав держ. субсидію та був переданий до відомства мін-ва торгівлі й пром-сті. На 1909 археол. відділ налічував 15 тис. одиниць зберігання, етногр. — бл. 13 тис., істор. — понад 600, художньо-пром. — бл. 400 одиниць зберігання. 1910 було організовано виставку, присвячену пам'яті М.*Врубеля*, 1911 — першу виставку творів Т.*Шевченка*.

23 червня 1919 РНК УСРР оголосила музей власністю д-ви, його було названо 1-м Держ. музеєм і передано в підпорядкування Наркомосу УСРР. До музею надходили конфісковані предмети музейного значення: упродовж 1920—21 надійшло 926 предметів, 1922—23 — 1370, 1923—24 — 2221 одиниця зберігання. 1921 з *Історичного музею в Москві* повернуто речі, евакуйовані з *Києва* 1915. Київ. 1-й Держ. музей став одним з найбільших у країні. У серпні 1924 був перейменований на Всеукр. істор. музей ім. Т.Шевченка.

На кін. 1920-х рр. фонди музею налічували бл. 100 тис. експонатів. При музеї працював археол. семінар та семінар з укр. мист-ва.

Хоча музей був започаткований у спеціально збудованому приміщенні (сучасний будинок *Національного художнього музею України* по вул. М.Грушевського, 6), йому постійно загрожували ґрунтові води, що не давали можливості використовувати приміщення нижніх поверхів. Площа музею стала недостатньою для розміщення експозиції.

За розпорядженням Наркомосу УСРР (від 14 червня 1930) було розпочато згортання археол. відділу музею і переведення експонатів до нового археол. музею на території Лаврського заповідника. Розпочалася кампанія з вилучення музейних цінностей із метою їх продажу за кордон для поповнення бюджету.

23 березня 1934 було прийняте рішення про виселення Всеукр. істор. музею з приміщення, в якому він знаходився від дня заснування. Колекції музею планувалося перевезти на територію лаври в келії ченців, зовсім не пристосовані для розміщення майже 400 тис. експонатів. 1935 музей зазнав реорганізації: на базі худож. відділу Всеукр. істор. музею був створений Київ. держ. музей укр. мист-ва, який і залишився в первинному приміщенні. Ін. колекції було перевезено до колиш. *Всеукраїнського музейного містечка* в лаврі. Всеукр. істор. музей отримав нову назву — Центр. істор. музей ім. Т.Шевченка і розмістився в 6-ти корпусах заповідника.

У цей період колекції музею поповнилися: були повернуті археол. колекції з Археол. музею ВУАН, частково надійшли безцінні експонати *Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії*, *Музею антропології та етнології імені Ф.Вовка*, експонати *«Музею України»* (збірка П.*Потоцького*), Київ. музею революції та ін.

1936 розпочинається об'єднання нумізматичних колекцій мінц-кабінету Київ. ун-ту, колиш. Київ. духовної академії із нумізматичною збіркою Центр. істор. музею (повністю завершене на поч. 1950 передачею нумізматики із лаври).

Експозиція Центр. істор. музею до 1937 перебувала в згорнутому вигляді. На поч. 1941 відкрилися експозиції відділів: докласового сусп-ва, Скіфії, грец. міст Пн. Причорномор'я, Київ. Русі; історії України 15—18 ст.; історії України 19 ст.; історії Великої Жовтневої соціаліст. революції і соціаліст. буд-ва; постійні виставки історії зброї, історії монет, виставка пам'яток Єгипту. Коли розпочалася війна, унікальні експонати були евакуйовані на сх. і прийняті 30 серпня 1941 Башкирським художнім музеєм (Уфа). До Києва ці експонати вернулись ешелоном з 8-ми вагонів після визволення міста.

Упродовж жовтня—грудня 1941 окупанти вивезли до Німеччини цінні експонати відділу зброї, відділу історії України 15—19 ст., рукописні грамоти, нумізматику, скло, фаянс, тканини, рукописи наук. праць тощо. Були вивезені також значні археол. колекції.

Після звільнення Києва істор. музей 10 листопада 1943 відновив свою роботу. Його осн. завданням на цей час було зібрати свої колекції, які зберігалися в різних місцях Києва та отримати

Національний музей історії України. Київ. Фото 2010.

постійне приміщення. 30 травня 1944 йому було виділено приміщення колиш. худож. школи (вул. Володимирська, 2) на найдавнішій території міста — сх. частині Старокиївської гори. Музей отримав назву — Держ. респ. істор. музей УРСР в Києві. Музей був відкритий для відвідування 1948. 1950 музей отримав назву — Київ. держ. істор. музей, від 1965 — Держ. істор. музей УРСР. У жовтні 1991 на базі Держ. істор. музею УРСР постановою КМ України було створено Нац. музей історії України. Він першим серед закладів к-ри отримав статус національного. Нині його фонди налічують понад 800 тис. пам'яток історії та к-ри й відображають істор. процес розвитку сусп-ва на території України від найдавніших часів до сьогодення. Експозиція музею розміщується в 33 залах. Майже половину музейної збірки складають археол. колекції, в яких налічується понад 350 тис. одиниць зберігання. Вони відомі не лише в країні, а й далеко за її межами. Серед них — матеріали Мізинської та Кирилівської стоянок давньокам'яного віку, трипільських землеробських племен та ін. к-р епохи міді—бронзи. Чільне місце належить матеріалам грец. міст — д-в Пн. Причорномор'я — *Ольвії*, *Пантікапея*, *Херсонеса Таврійського*. У розділі експозиції «Східні слов'яни та давньоруська держава — Київська Русь» розміщені матеріали ранніх сх. слов'ян т. зв. зарубинецької, київської та черняхівської к-р, а також давньорус. міст *Білгорода*, *Вишгорода*, *Переяслава*, *Чернігова*, Полоцька та ін. Одна з найстаріших у збірці музею — колекція етнографії: тканина і вишивка, різьблення по дереву, металеві вироби, колекція фарфору і фаянсу, у т. ч. вироби відомих порцелянових фірм — Києво-Межигірської фаянсової ф-ки, Волокитинського з-ду, Корецької та Баранівської ф-к, фаянсової ф-ки М.Кузнєцова, порцелянових заводів Гарднера і братів Корнілових, Мейсенського порцелянового з-ду, Берлінської королів. порцелянової мануфактури. Збірка фотодокументального фонду об'єднує понад 40 тис. музейних предметів. До неї входять колекції стародруків, листівок, рукописних документів, плакатів, рідкісних авторських видань, фотографій. Серед унікальних експонатів, які надійшли в останні роки, — Анфологіон 1678 видання *Новгород-Сіверської друкарні*, Біблія 1619, надрукована в папській друкарні в Римі, Євангеліон.

Бл. 13 тис. одиниць зберігання налічує колекція образотворчого мист-ва — живопис, графіка та скульптура. Це роботи В.Васильківського, І.*Їжакевича*, В.*Верещагіна* та ін., колекція портретів укр. *гетьманів*, збірка графіки 18—19 ст. з колекції військ. історика П.Потоцького. Особливе місце у збірці музею належить колекції зброї і предметам декоративно-вжиткового мист-ва, виготовленим з коштовних металів. Серед них вироби відомих майстерень і фірм — К.Фаберже, П.Овчиннікова, Лоріє та ін. Унікальна за змістом і велика за кількістю нумізматична колекція, яка налічує понад 120 тис. одиниць зберігання. До неї входять монети, пам'ятні й нагородні медалі, ордени, знаки, цінні папери та паперові грошові знаки. Це найбільш повна нумізматична колекція в Україні. Притягують увагу відвідувачів реліквії запороз. козацтва — універсали, грамоти, листи гетьманів та козац. старшини (Ю.*Хмельницького*, П.*Дорошенка*, І.*Мазепи*, І.*Скоропадського*, К.*Розумовського* та ін.).

При музеї постановою РМ УРСР від 22 листопада 1963 було створено спецвідділ «Золота кладова». Від 1965 він функціонує як філіал — *Музей історичних коштовностей України* (у Ковнірівському корпусі *Києво-Печерського національного історико-культурного заповідника*). У філіалі зібрані унікальні експонати з дорогоцінних металів та коштовного каменю. Особливу цінність мають: шедевр зі збірки скіф. часу — пектораль з *Товстої Могили*, вироби давньорус. майстрів 5—12 ст., твори укр. ювелірів 14—19 ст. Відома в Україні та за її межами колекція єврейс. культового срібла 18 — поч. 20 ст. (бл. 400 одиниць зберігання).

Фонди музею стали основою для створення багатьох музеїв України: меморіального комплексу «Національний музей Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років», *Музею історії Києва*, Нац. Переяслав-Хмельницького історико-етнографічного заповідника, пам'ятника-музею «Київська фортеця» та ін.

Останнім часом музей створив низку колекційних і проблемно-тематичних виставок: «Православ'я в історії культури українського народу», «Символіка України: походження, традиції, доля», «Голодомор: хроніка і факти», «З історії української державності», «Ми український народ...», «У вогні та бурі революцій», «З історії грошового обігу в Україні», «Дивосвіт Трипілля», «Скарби музею», «Життя для танцю» (матеріали всесвітньо відомого танцівника, хореографа С.*Лифаря*), виставка до 2000-ліття Різдва Христового, «Барви художнього скла», Україна—Швеція: на перехресті історії (17—18 ст.), «Барвистий світ прикрас» тощо.

Щороку з музейними колекціями знайомляться сотні тисяч відвідувачів. Виставки музею експонувалися в Японії, США, Канаді, Франції, Німеччині, Італії, Шотландії, Фінляндії, Данії, Великій Британії та ін. країнах.

Спільно з ученими *Інституту історії України НАН України* та *Інституту археології НАН України* систематично проводяться наук. конференції, «круглі столи», ін. заходи. Музей першим в Україні перейшов на комп'ютерний облік фондових колекцій. Він є піонером у використанні голографії в музейній справі. Багате фондове зібрання, високий інтелектуальний потенціал колективу, вихованого на традиціях попередніх поколінь музейників, дають можливість продовжувати справу фундаторів музею.

Літ.: Праці Київського державного історичного музею, вип. 1. К., 1958; *Ковтанюк Н.Г., Шовкопляс Г.М.* Заснування та початок історії музею (до 1918 р.). В кн.: Від першовитоків до сьогодення: Із історії формування колекцій Національного музею історії України: Тематична збірка наукових праць. К., 1995; *Їх же.* Скарбниця історичної пам'яті України. «Київська старовина», 1999, № 4; Національний музей історії України: 1899—1999. К., 1999; *Ковтанюк Н.* Національному музею історії України — 110 років. «Історичний журнал», 2009, № 6.

Н.Г. Ковтанюк.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й ЛІТЕРАТУ́РИ УКРАЇ́НИ. Заснований згідно з постановою РМ УРСР від 5 серпня 1981 як Держ. музей літератури УРСР. Для відвідувачів відкрився 2 липня 1986. Враховуючи великий внесок музею у збереження нац. літ. спадщини та його визначну роль у духовному житті сусп-ва, Президент України Указом від 19 травня 1999 надав музеєві статус національного. Розташов. по вул. Б.Хмельницького, 11, у приміщенні пам'ятки арх-ри кінця 19 ст. (архіт. О.Шилле). Тут з 1871 діяв один із кращих приватних навч. закладів — *Колегія Павла Ґалагана*, заснована прогресивним громад. діячем і меценатом Г.*Ґалаганом.* Гордістю і окрасою колегії була велика фундаментальна б-ка, меморіальне приміщення якої чудово збереглося в первісному вигляді й відкрите для огляду. Тут 1885 і 1886 працював видатний укр. письменник І.*Франко.* У церкві св. Павла при колегії в травні 1886 він вінчався з О.Хоружинською. Нині в б-ці розгорнуто постійно діючу експозицію, матеріали якої розповідають про історію цього навч. закладу, в якому викладали та навчалися відомі діячі науки, освіти, культури, серед яких П.*Житецький*, М.*Мурашко*, М.*Пимоненко*, А.*Кримський*, М.*Драй-Хмара*, П.*Филипович* та ін.

Національний музей літератури України. Київ. Фото 2010.

Музей є провідним н.-д., культурно-освіт., науково-методичним центром серед літературних і літературно-меморіальних музеїв України. Він збирає, зберігає, вивчає й популяризує в Україні та за її межами пам'ятки матеріальної і духовної к-ри, що пов'язані з історією розвитку усної та писемної творчості укр. народу. Збірка музею налічує понад 85 тис. одиниць зберігання. Серед реліквій — стародруки 17—18 ст., прижиттєві видання творів І.*Котляревського*, Т.*Шевченка*, П.*Куліша*, М.Костомарова, І.Франка, М.*Драгоманова*, рукописи Лесі *Українки*, М.*Старицького*, П.*Тичини*, М.*Рильського*, В.*Симоненка*, особисті речі П.*Мирного*, І.*Нечуя-Левицького*, Марка *Вовчка*, Г.*Косинки*, О.*Гончара*, І.*Багряного*, У.*Самчука* та багатьох сучасних письменників, часописи й альманахи 19 — поч. 20 ст., твори відомих художників, документальні матеріали.

Експозиції музею та виставки постійно оновлюються і знайомлять відвідувачів із літ. процесом на укр. землях від найдавніших часів до сьогодення. Представлено понад 5 тис. цінних експонатів, серед яких унікальні стародруки, рукописи, першодруки та прижиттєві видання, меморіальні речі, фотографії, твори образотворчого й декоративного прикладного мист-ва. У музеї постійно проводяться літ. зустрічі, фестивалі к-ри, вручення літ. премій, презентації книжкових і періодичних видань, вечори за участю письменників, учених, художників, майстрів мист-в, працюють Клуб шанувальників модерної літератури, літературно-мистецька студія, муз. вітальня, школа народознавства. Успішно діє розроблена науковцями програма «За духовне відродження України». У виставкових залах музею експонуються літ. та мистецькі твори, які представляють не лише вітчизн. к-ру, а й кращі світ. надбання. Заходи проводяться у співпраці з провідними наук. установами, вид-вами, культ. центрами та громад. орг-ціями.

Музей має філіал — Київ. літературно-меморіальний музей-квартиру М.Бажана.

Літ.: Національний музей літератури України: Пошуки, дослідження, перспективи, вип. 1—4. К., 2006—09.

Г.О. Сорока, Н.І. Бондар.

Національний музей медицини України. Київ. Фото 2010.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й МЕДИЦИ́НИ УКРАЇ́НИ. Міститься в будинку колиш. Анатомічного театру Ун-ту св. Володимира (вул. Б.Хмельницького, 37) — пам'ятці арх-ри, спорудженої 1853 за проектом архіт. А.Беретті (див. *Беретті*). Початок музею покладено 1965, коли за наказом Мін-ва охорони здоров'я УРСР при Київ. мед. ін-ті засновано Музей історії медицини УРСР, що створювався на громад. засадах від 1962. У липні 1973 відкрито першу залу музею, 1982 — повну експозицію. За постановою РМ УРСР від 28 серпня 1989 перетворений на Центр. музей медицини УРСР (від 1991 — України). Указом Президента України від 15 лютого 1999 музею присвоєно статус національного. Підпорядкований Мін-ву охорони здоров'я України. Вивчає та популяризує історію розвитку укр. медицини від найдавніших часів до сьогодення. У музеї створено 6 тематичних інтер'єрів з багатофігурними композиціями, що висвітлюють осн. істор. етапи й події в розвитку медицини: лазню часів *Київської Русі*, аптеку кінця 18 — поч. 19 ст. в м. *Стрий*, земського лікаря в хаті селянина-бідняка, операційну мед. ф-ту ун-ту з портретними постатями хірургів В.Караваєва і М.*Пирогова*; прийом хворої засновником терапевтичної школи В.Образцовим; кабінет акад. Д.*Заболотного.* Важливу роль в експозиції відіграють діорами, які висвітлюють мед. допомогу у військах Б.*Хмельницького* (*Корсунська битва 1648*), під час оборони *Севастополя* в ході *Кримської війни 1853—1856*, у період *Другої світової війни* (на прикладі *Києва*); муз. і текстовий супровід, показ документальної кінохроніки та ін. тех. засоби, зокрема оригінальна електронно-мех. система, яка дає змогу під час екскурсій змінювати тематику й арх-ру експозиції. 1983 колектив авторів експозиції був удостоєний Держ. премії УРСР в галузі науки і техніки.

Музейне зібрання налічує понад 15,5 тис. одиниць зберігання. В їх числі — персональні фонди

вчених та лікарів-медиків України, документи, фотографії, книги, предмети мед. призначення, знаки й медалі тощо. Музей є науково-методичним центром у галузі мед. музеєзнавства, базою з вивчення історії медицини для Нац. мед. ун-ту ім. О.Богомольця і Київ. ін-ту вдосконалення лікарів. У ньому сформована спец. б-ка. Від 1984 — почесний член Європ. асоціації музеїв історії мед. наук, з 1995 видає історико-мед. ж. «Агапіт». Засновник і перший директор — заслужений діяч науки України, проф. О.Грандо.

Літ.: *Тимошенко В.* В історію медицини. «Наука і суспільство», 1983, № 7; *Грандо А. и др.* Музей медицины Украинской ССР. К., 1984; *Грандо А.* Медицина в зеркале истории: О музее медицины Украинской ССР. К., 1990; *Його ж.* Глазами художников (медицина в изобразительном искусстве). К., 1994; Центральний музей медицини України. К., 1996; Україна: скарби музеїв і заповідників: Путівник. К., 1997; Національний музей медицини України. Web: http://histomed.kiev.ua.

Л.Д. Федорова.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й НАРО́ДНОЇ АРХІТЕКТУ́РИ ТА ПО́БУТУ УКРАЇ́НИ НАН УКРАЇ́НИ. Розташов. у *Києві*, на пд. узліссі Голосіївського лісу, поблизу колиш. с. Пирогів (нині в межах Києва). Заснований 1969 з ініціативи *Українського товариства охорони пам'яток історії та культури* (УТОПІК), відкритий 17 липня 1976 під назвою «Музей народної архітектури та побуту України». Проектно-кошторисну документацію на буд-во музею розроблено Київ. н.-д. і проектним ін-том містобудування за участю співробітників музею. Автори проекту — В.Баранько, С.Верговський, В.Величковський, Т.Довженко, П.Лошак, В.Романов, В.Сікорський, С.Смолінський, В.Стамов, М.Ходаківський. Обміри пам'яток та виготовлення документації на їх перевезення в Київ здійснила Спец. науково-реставраційна виробнича майстерня УТОПІК. 2005 музей включений до системи *Національної академії наук України*, перебуває під патронатом *Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України*. Згідно з Указом Президента України від 21 липня 2008 одержав статус нац. установи. Вдало вписаний у ландшафт комплекс займає площу 147 га. Тут встановлено понад 300 пам'яток укр. нар. буд-ва 16—20 ст., перевезених з усіх осн. історично-етногр. областей України. Їх об'єднано в архітектурно-етногр. комплекси: 1) вітряки, 2) Карпати, 3) Середня Наддніпрянщина, 4) Південь України, 5) Поділля, 6) Полісся, 7) Полтавщина і Слобожанщина, 8) укр. село 1960—70-х рр. (початкова назва — «соціалістичне село») Деякі споруди згруповано в садиби, що утворюють фрагменти сіл і дають уявлення про найхарактерніші особливості традиційної нар. арх-ри різних регіонів. В інтер'єрах представлені зразки народної творчості. Переважна більшість будівель — оригінальні споруди, відреставровані в музеї. Серед них унікальні дерев'яні укр. храми: Покрови Богоматері 1792 із с. Плоске Свалявського р-ну Закарп. обл. (комплекс «Карпати», регіон «Закарпаття і Лемківщина»); св. архістратига Михаїла 1750 із с. Дорогинка Фастівського р-ну Київ. обл. (комплекс «Наддніпрянщина», регіон «Лівобережна Наддніпрянщина»), св. Параскеви 1742 із с. Зарубинці Монастирищенсь-

Національний музей народної архітектури та побуту України. Мазанка (Середня Наддніпрянщина). Фото початку 21 ст.

Національний музей народної архітектури та побуту України. Церква Святого Миколая із с. Зелене Гусятинського району Тернопільської області. Фото початку 21 ст.

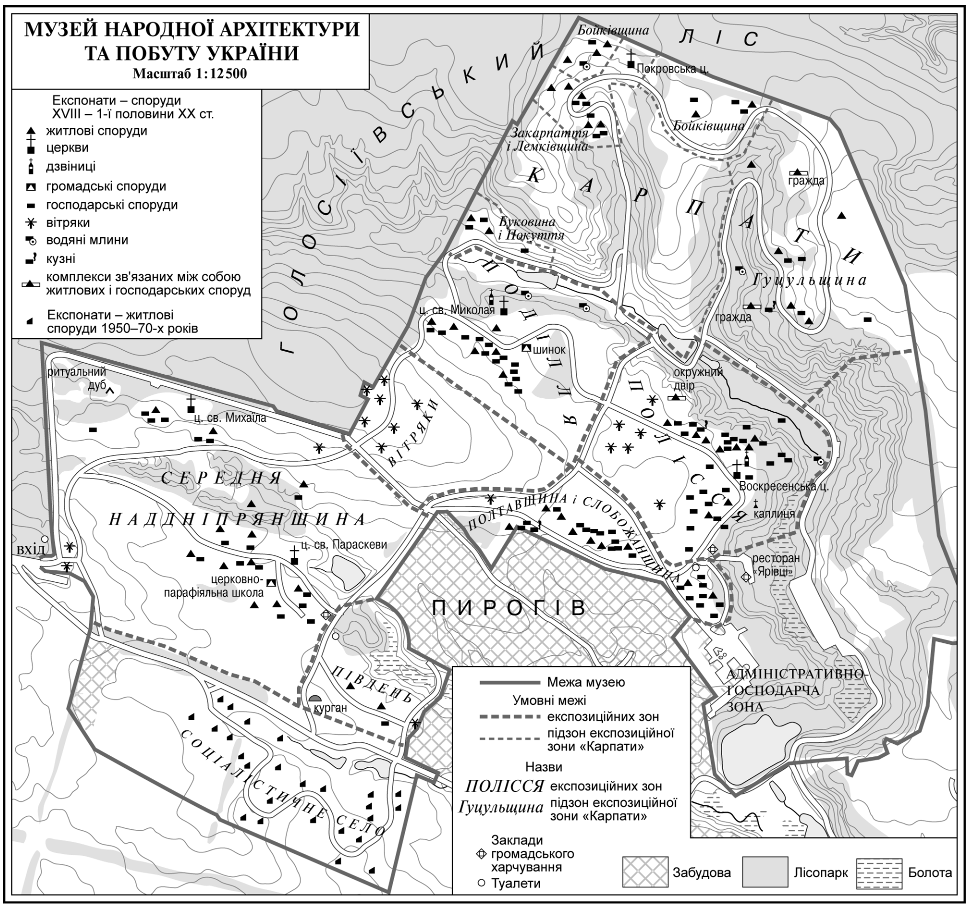

кого р-ну Черкас. обл. (регіон «Правобережна Наддніпрянщина»; св. Миколая 1817 із с. Зелене Гусятинського р-ну Терноп. обл. (комплекс «Поділля»); Воскресенська церква 1789 із с. Кисоричі Рокитнівського р-ну Волин. обл. (комплекс «Полісся», регіон «Правобережне Полісся»). До рідкісних зразків належать курна хата 1587 із с. Самари Ратнівського р-ну Волин. обл.; хата 1697 із с. Біловіж Рокитнівського р-ну Рівнен. обл.; садиба 18 ст. із с. Теребля Тячівського р-ну Закарп. обл.; хата із с. Хрещатик Черкас. р-ну Черкас. обл.; хата 19 ст. із с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкас. обл., яка за переказами належала онуку Т.*Шевченка* по братові Микиті; церковнопарафіяльна школа кінця 19 ст. із с. Лошатеве Тальнівського р-ну Черкас. обл. Представлено також численні вироб. й госп. будівлі, зокрема такі, як млин, стая, комора, кліть, клуня, гамазея (будівля для зберігання зерна, борошна тощо), стайня, стодола (будівля для зберігання снопів, сіна), крупорушка, тік тощо. В експозиції та фондах зберігається майже 70 тис. рухомих пам'яток нар. к-ри. У 3-х храмах тепер правиться служба. Музей вивчає, відтворює і популяризує традиційні народні календарно-обрядові свята й обряди: Різдво, Водохреще, Масляна, Вербна неділя, Великдень, Трійця, Івана Купали, Покрова, св. Михайла та ін. У них беруть участь фольклорні колективи й народні майстри з усіх регіонів України. Тут влаштовуються етногр. ярмарки, майстер-класи ремісників з ковальства, ткацтва, різьбярства, гончарства; популярні серед киян та гостей міста День гончаря, День коваля, День вишивальниці і ткалі тощо. Відзначаються також пам'ятні дати й держ. свята. Кожне з цих свят відвідують від 7 до 15 тис. осіб; щороку музей приймає бл. 200 тис. відвідувачів.

Літ.: *Гудченко З.С.* Музеи народной архитектуры Украины. К., 1981; *Шмелев В.Г.* Музей под открытым небом. Очерки истории, возникновения и развития. К., 1983; Музей народной архитектуры и быта, принципы создания, проблемы развития...: Тезисы докладов научной конференции. К., 1984; Музей народной архитектуры и быта УССР. К., 1985; *Захарченко Р.* Церква з Дорогинки: запізнілі висновки на тлі нових знахідок. «Пам'ятки України», 2004, № 2; Музей народної архітектури та побуту України. В кн.: Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання: Київ, кн. 1, ч. 2. К., 2004; *Захарченко Р.* Самуїл Ян Ожга — фундатор церкви архистратига Михаїла із с. Дорогиники. В кн.: На сторожі української народної культури. К., 2008; Указ Президента України № 644/2008: Про надання державній установі «Музей народної архітектури та побуту України Національної академії наук України» статусу національної. Web: pyrohiv.at.ua

Л.Д. Федорова.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й У ЛЬВО́ВІ ІМЕНІ АНДРЕ́Я ШЕПТИ́ЦЬКОГО. Заснований у лютому 1905 митрополитом А.*Шептицьким* на основі Церковно-археол. музею, що існував з 1894 при митрополичій канцелярії. Для опрацювання збірки на посаду хранителя запрошений І.*Свєнціцький*, який організував першу музейну експозицію. 1907 отримав назву «Церковний музей». 1908 утворено Кураторію, яка відала справами закладу. В грудні 1909 перейменований на «Національний музей імені митрополита Андрея графа на Шептичах Шептицького». Для потреб музею 1911 був куплений окремий будинок — вілла Дуніковських (архіт. В.Рауш, 1898). На офіц. відкритті експозиції 13 грудня 1913 музей переданий митрополитом А.Шептицьким у дар укр. народові. Основу збірки складали подаровані ним ікони, стародруки та рукописи, етногр.

Будинок Національного музею у м. Львів (перший будинок Церковного музею) по вул. Драгоманова, 42. Фото 2008.

Будинок Національного музею у м. Львів по вул. Свободи, 20. Фото 2005.

й археол. матеріали, давнє декоративне шитво, загалом — понад 10 тис. предметів. Поповнення збірок музею впродовж 1908—18 склали подарунки з колекцій А.*Петрушевича*, В.*Шухевича*, архівів М.*Павлика*, М.*Драгоманова*, *Львівського товариства «Просвіта»*. На поч. 1930-х рр. музейна збірка налічувала понад 80 тис. предметів. В австрійс., польс. і рад. періоди в музеї працювали в різний час відомі діячі науки і к-ри — І.Свєнціцький (хранитель і директор, 1905—52), М.*Бойчук*, М.Драган, Я.*Музика*, С.Паращук, Я.*Пастернак*, Є.-Ю.*Пеленський*, В.Пещанський, В.Свєнціцька, В.*Січинський*, М.Сосенко, П.*Холодний*, М.*Чубатий*, В.*Щербаківський*. Вони зробили значний внесок у розвиток музейної справи, вивчення творів укр. мист-ва, розробку критеріїв його поцінування, методики реставрації іконопису. Членами трьох кураторій музею були відомі наук., культ., церк. діячі А.*Білецький* (перший голова), В.Децикевич, Є.Гвоздецький, І.*Левинський*, Є.*Олесницький*, С.*Рудницький*, Й.*Сліпий*, К.Студинський, С.*Томашівський*, В.*Щурат*. Після приєднання *Західної України* до *СРСР* 1939 Нац. музей 3 січня 1940 разом із Галереєю міста Львова об'єднаний у Львів. держ. картинну галерею і поповнився збірками реорганізованих та розформованих рад. властями львів. музеїв. Водночас із фондів музею вилучено до ін. музеїв збірки історико-археол. та етногр. характеру. У часи гітлерівської окупації (червень 1941 — липень 1944) функціонував під

попередньою назвою. У рад. час, наприкінці 1944, музею надано назву Львів. держ. музей укр. мист-ва, 1965 — Львів. музей укр. мист-ва. 1947—53 з музею вилучено до спецфондів понад 4 тис. книжок, до архіву МДБ — 138 томів рукописів, 7,5 тис. примірників нереалізованого накладу музейних видань 1913—39, вивезено і знищено 1728 творів образотворчого мист-ва. Після проголошення незалежності України 1991 музею надано назву Національний музей у Львові. Науково-мистецька фундація митрополита Андрея Шептицького. 2005 отримав статус національного і сучасну назву. Музей володіє одним із найбільших в Україні зібрань образотворчого мист-ва, яке містить понад 118 тис. творів осн. фонду і бл. 52 тис. предметів науково-допоміжного фонду. Серед них — унікальна збірка укр. ікон 14—18 ст. (понад 4 тис.), колекція наскрізної дерев'яної різьби, збірка рукописів та стародруків — від кириличних інкунабул до рідкісних видань 18 ст. Ш.*Фіоля*, Ф.*Скорини*, І.*Федорова*, *Львівської братської друкарні*, *Києво-Печерської друкарні*, рідкісна колекція нар. сакральної скульптури; збірка укр. гравюри 17—18 ст., малярство і скульптура 18—19 ст. Експозиції: давньоукр. мист-во і мист-во поч. 19 — 20 ст.; укр. сучасне мист-во і нар. мист-во. У складі музею на правах відділів — художньо-меморіальні музеї О.*Кульчицької*, Л.Левицького, О.*Новаківського*, І.*Труша* у *Львові* та художньо-етногр. музей «Сокальщина» в *Червонограді*. Видає «Літопис Національного музею у Львові» (1934—38, поновлений 2000).

Дж.: Каталог втрачених експонатів Національного музею у Львові. К.–Львів, 1996.

Літ.: *Свєнціцький І.* XXV літ діяльності Національного музею. В кн.: Двайцятьпятьліття Національного музею у Львові: Збірник. Львів, 1930; *Сидор О.* Іларіон Свєнціцький і реставраційна справа в Національному музеї у Львові. «Пам'ятки України», 1996, № 3—4; Україна: Скарби музеїв і заповідників: Путівник. К., 1997; *Коць-Григорчук Л.* Іларіон Свєнціцький — музейний діяч. «Пам'ятки України», 1998, № 1; Львів: Туристичний путівник. Львів, 2007.

Д.М. Посацька, Л.Д. Федорова.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й УКРА́ЇНСЬКОГО НАРО́ДНОГО ДЕКОРАТИ́ВНОГО МИСТЕ́ЦТВА — див. *Музей українського народного декоративного мистецтва.*

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ НАУКО́ВО-ПРИРОДНИ́ЧИЙ МУЗЕ́Й НАН УКРА́ЇНИ. Заснований згідно з постановою уряду УРСР від 8 червня 1966 як Центр. науково-природничий музей АН УРСР з метою створення необхідних умов для зберігання, вивчення і популяризації зібраних АН УРСР колекцій. Відкритий для відвідувачів 1967. Велику роль у розбудові музею відіграв його директор — акад. І.Підопличко. Об'єднував у комплексі Археол., Ботанічний, Геол., Зоологічний і Палеонтологічний музеї, кожен з яких входив на правах науково-го відділу до відповідного ін-ту АН УРСР. 1993 Археологічний музей перейшов у повне підпорядкування *Інституту археології НАН України*. Нині складається з 4-х музеїв, з яких Ботанічний є водночас підрозділом Ін-ту ботаніки ім. М.Холодного НАН України. Науково-методичне кер-во діяльністю музейних установ здійснює музейна рада, склад якої затверджується Президією НАН України. 10 грудня 1996 отримав статус національного.

Ботанічний музей заснований 1921 як Ботанічний кабінет і Гербарій ВУАН, від 1931 — відділ Ін-ту ботаніки ВУАН. У фондах музею зберігається понад 20 тис. листів гербарію з усіх регіонів колиш. *СРСР*, у т. ч. досить повна колекція зразків рослинного світу України. Збірка включає також натурні (в об'ємному вигляді) зразки рослин, оригінальні фотографії, карти, схеми, малюнки. Експозиція відкрита в повному обсязі 1973. Вона побудована на флористично-фітоценотичній основі за зонально-регіональним принципом і яскраво та науково достовірно характеризує різноманіття рослинного світу Землі. У ній представлено такі теми: «Ботанічна наука в Україні», «Основні групи рослинного світу», «Клітинна будова та морфологія квіткових рослин», «Система та еволюція квіткових рослин», «Рослини в житті людини», «Охорона природи», «Рослинний світ України», «Рослинний світ Євразії», «Рослинний світ Земної кулі». У музеї експонується 4 тис. натурних ботанічних зразків, панорамно-об'ємні діорами «Крим», «Грабова діброва», «Українські Карпати», «Степ», «Мангри», «Африканська савана», «Заповідник Бадхиз» і «Тундра».

Геол. музей заснований 1927 з ініціативи і під кер-вом акад. П.*Тутковського* як Нац. геол. музей України. Його основу склали колекції, зібрані співробітниками Геол. кабінету, що був заснований 1920, а також збірка геол. кабінету Київ. ун-ту. 1934 об'єднаний з Ін-том геології ВУАН (нині Ін-т геол. наук НАН України). Зібрання музею містить понад 2 тис. колекцій, які включають бл. 60 тис. зразків гірських порід, мінералів, викопної флори та фауни, найбільшу в Україні колекцію метеоритів, карти, макети, діорами, фотографії, схеми. Значну цінність складають монографічні палеонтологічні колекції відомих дослідників М.Андрусова, М.Безбородька, Н.Пименової, В.В.*Різниченка*, Б.Чернишова, І.Шмальгаузена та ін., зібрані не тільки в України, а й у багатьох країнах світу. Музей зберігає, досліджує та демонструє фактичний наук. кам'яний матеріал, який належить до численних аспектів вивчення планети Земля. Експозицію складають матеріали, що висвітлюють заг. геол. процеси, історію геол. розвитку території України, колекції мінералогічні, петрографічні, корисних копалин України, мор. геол. досліджень. Функціонує зал

Національний науково-природничий музей України. Фото 2010.

для наук. роботи, де зберігаються монографічні палеонтологічні та петрологічні збірки. В експозиції демонструються модель «Карстова печера», діорами «Карадаг», «Річкова долина», «Ліс кам'яновугільного періоду».

Зоологічний музей (із 2007 — ім. М.Щербака) засновано 1918 урядом *Української Держави* з ініціативи академіка М.*Кащенка* і проф. В.Караваєва (його колекції стали основою музею, який почав діяти 1919). 1926 до нього приєднано Зоологічний кабінет Комісії ВУАН для вивчення фауни України, створений 1920. Від 1930 — у складі Ін-ту зоології і біології ВУАН (нині Ін-т зоології ім. І.Шмальгаузена НАН України). Зібрання музею містить понад 1,5 млн одиниць зберігання, у т. ч. 15 тис. екземплярів риб, 15 тис. земноводних і плазунів, 12 тис. ссавців, 36 тис. птиць, понад 1 млн комах та ін. членистоногих із багатьох країн світу. Музей володіє унікальними колекціями метеликів, ракоподібних байкальської фауни. В експозиції, побудованій за систематичним принципом, представлено бл. 5 тис. екземплярів тварин, які належать до 4 тис. видів. У ній висвітлено будову і родинні відносини кожної групи тварин, поширення найважливіших представників й охоронний статус різних видів. Тут експонується 16 ландшафтних діорам: «Підводний світ», «Горила», «Середнє Придніпров'я», «Сніговий барс», «Лігвище морських звірів», «Смугастий варан», «Український степ», «Крим», «Чорноморський заповідник», «Карпати», «Українське Полісся», «Пташиний базар», «Імператорські пінгвіни», «Пінгвіни Аделі», «Пустеля Кара-Кум», «Високогірний Тянь-Шань». Музей проводить значну дослідницьку та видавничу діяльність, зокрема, серія «Природа України» набула широкої популярності.

Палеонтологічний музей ім. В.Топачевського створений 1935 зоологом і палеонтологом І.Підопличком на основі колекцій Зоологічного музею. Йому було передано колекції Київ. ун-ту, ВУАН, приватні зібрання. Розбудові музею сприяли такі відомі вчені, як академіки О.Борисяк, А.Криштофович, Ю.Орлов, член-кореспондент Є.Звірозомб-Зубовський та ін. До 1975 музей очолював І.Підопличко, 1976—2004 — В.Топачевський. Збірка музею налічує бл. 1 млн одиниць зберігання і складається з різних груп викопних тварин від протерозоя до кайнозоя, порівняльних колекцій кістяків сучасних хребетних і молюсків. Експозиція висвітлює історію розвитку рослинного та тваринного світу Землі від її зародження до сучасності. У ній представлено понад 2 тис. оригінальних експонатів, більшість яких походить з території України. Тут експонуються унікальні кісткові рештки представників гіпаріонових фаун; скелети окремих особин неогенових та четвертинних ссавців, що добре збереглися: слона-динотерія, жирафи-херсонотерія, кита-цетатерія, первісного бика-тура, мамонта тощо; відбитки безхребетних тварин та рослин, мушлі, скам'янілі стовбури дерев, шматочки бурштину з похованими в них комахами; будівлі, споруджені з кісток мамонта, знайдені на Черкащині (*Межиріч*) та на Чернігівщині (*Мізин*), зведені в період від 15 до 20 тис. років тому; 5 худож. діорам: «Палеозойське море», «Північне Причорномор'я наприкінці міоцену», «Грицівське місцезнаходження хребетних тварин», «Одеські катакомби» та «Стоянка первісної людини в печері Киїк-Коба».

Заг. площа Н.н.-п.м. НАН України — бл. 8 тис. $м^2$ (24 експозиційні зали). Міститься в *Києві* на вул. Б.Хмельницького, 15/55. Музей є провідним методичним центром музейної справи в Європі, одним із найбільших науково-природничих музеїв світу.

Офіц. веб-сайт музею: http://www.museumkiev.org.

Літ.: «Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки», 1966, № 6, 8—30 червня; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Центральний науково-природничий музей АН УРСР. К., 1982; Музей Академии наук СССР и академий наук союзных республик. М., 1983; *Щербак М.М.* Путівник по Зоологічному музею. К., 1997; Національний науково-природничий музей НАН України: Путівник. К., 2006; Україна наукова. Національна академія наук України. К., 2008.

Л.Д. Федорова.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені М.П.Драгоманова — один із найстаріших і найбільш потужних вищих пед. навч. закладів України. Відкритий 1834 у структурі Ун-ту св. Володимира (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) як Ін-т казеннокоштних студентів. За Статутом Ун-ту св. Володимира (1833), планувалося щорічно набирати на навчання 50 казеннокоштних студентів, з яких 26 призначалися в учительське звання. Відповідно до 1-го (1804) і 2-го (1835) Статутів Рос. імператорських ун-тів — пед. ін-т. Першим директором став ректор Ун-ту св. Володимира М.*Максимович.* Надалі пед ін-т зазнав істотних трансформацій: від перетворення на пед. курси при Ун-ті св. Володимира (1860) до розподілу теор. та практичної підготовки вчителя відповідно між підрозділами ун-ту (спадкоємцями пед. ін-ту) і г-зіями (з 1866). Із кінця 1870-х рр. за ініціативи професорів Університету св. Володимира (В.*Антоновича*, М.Ващенка-Захарченка, С.*Гогоцького*, В.*Іконникова*, М.Лучицького, І.Сікорського, М.Шиллера та ін.) на його методичній базі створено кілька незалежних навч. закладів — Вищі жін. курси (1878; за Статутом 1910 — Ун-т св. Ольги), Київ. Фребелівський пед. ін-т (1907). Гол. завданням їх функціонування залишалася, як і раніше, підготовка пед. кадрів, що здійснювалася за активної участі та науково-методичними розробками професорсько-викладацького складу колиш. пед. ін-ту Ун-ту св. Володимира. Історія розвитку Вищих жін. курсів та Київ. Фребелівського пед. ін-ту засвідчує генетичний зв'язок цих освіт. установ, що дає підстави розглядати їхню генезу як єдиного пед. навч. закладу — нинішнього Нац. пед. ун-ту ім. М.Драгоманова.

1920 Університет св. Володимира був розформований. Приміщення, професорсько-викладацький склад, б-ка, лабораторії увійшли до новоствореного Вищого ін-ту нар. освіти ім. М.Драгоманова (із 1926 — Київ ін-т нар. освіти). Навч. заклад об'єднав розрізнені підрозділи, що готували вчителів

(у т. ч. фізико-математичний, історико-філологічний ф-ти Вищих жін. курсів, Київ. Фребелівський пед. ін-т). У ці роки Ін-т нар. освіти розміщувався в гол. корпусі колиш. Ун-ту св. Володимира.

1930 на базі ф-ту професійної освіти Київ. ін-ту нар. освіти утворилися 2 самостійних ін-ти — пед. професійної освіти і фізико-хіміко-математичний (1933 увійшли до складу відновленого Київ. держ. ун-ту). Ф-т соціального виховання було реорганізовано в Київ. ін-т соціального виховання. У перший рік існування він мав таку структуру: шкільний ф-т із 4-ма відділами (історико-екон., мовно-літ., агробіологічним і техніко-математичним); педолого-пед. ф-т із дошкільним, дефектологічним і педолого-пед. відділами; позашкільний, який поділявся на 2 відділи — дитячого комуніст. руху для підготовки методистів міськ. та районних бюро піонерів і завідувачів кабінетів та власне позашкільний. Останній випускав організаторів-методистів тех. станцій, дитячих б-к, театрів, кіно і викладачів позашкільного виховання пед. технікумів. 1930 при ін-ті відкрито й *робітничий факультет*. Першим директором Ін-ту соціального виховання став М.Грищенко.

Перспективи загальнообов'язкового початкового навчання, розширення мережі загальноосвіт. шкіл, дитячих дошкільних закладів та установ позашкільного виховання актуалізували проблему кваліфікованих пед. кадрів, що 1933 зумовило нову реорганізацію пед. навч. закладу — на його базі був створений Київ. пед. ін-т (1936 йому присвоєно ім'я О.Горького; див. Максим *Горький*). У цей період пед. ін-т включав відділи: мат., фіз., хім., геогр., біологічний, істор., мовно-літ., дошкільний, пед., шкільно-пед., позашкільний, комуніст. дитячого руху, на базі яких у наступному році було створено істор., мовно-літ., фізико-мат., біохімічний (існував до 1938), геогр. ф-ти. 1939 в пед. ін-ті відновлено дефектологічний і відкрито пед. ф-ти. Останній готував висококваліфікованих фахівців для пед. уч-щ, шкіл, організаторів нар. освіти, а також кадри для аспірантури. Значний внесок у розбудову пед. ін-ту в довоєнний і повоєнний періоди здійснили такі відомі в Україні й за її межами вчені, як: С.Ананьїн, О.Бабенко, М.Бричкевич, Т.Бугайко, М.Даденков, Г.Де-Метц, М.Жовтобрюх, Н.Закревський, Є.*Кирилюк*, Г.*Костюк*, С.Литвинов, В.*Маслов*, О.Петров, І.Пільгук, Є.Ремез, С.Родзевич, О.Русько, О.Смогоржевський, П.Хропко, С.Чавдаров і ректори — М.Грищенко, О.Філіппов, О.Білий, П.Чамата, І.Золотоверхий. Подальше нарощування науково-пед. потенціалу ін-ту, розвій його інфраструктури пов'язаний з іменами ректорів М.Підтиченко, О.Романовського і М.Шкіля, який очолював навч. заклад майже 30 років.

Із року в рік пед. ін-т збільшував кількість і підвищував якість підготовки вчительських кадрів, зміцнював кадровий склад, розбудовував матеріальну базу. 1982 відкрито його Переяслав-Хмельницький філіал, що функціонує нині як самостійний пед. навч. заклад. Київ. пед. ін-т став центром проведення наук. конференцій із психолого-пед., методичних проблем. Н.-д. робота здійснювалася за такими осн. напрямами: удосконалення засобів і методів навчання в умовах реформи загальноосвіт. та професійної школи; підвищення якості трудового навчання; розроблення систем управління, підвищення ефективності вир-ва; проблеми трудових ресурсів і праці; створення мат. моделей, розроблення програм для опрацювання інформації за допомогою ЕОМ тощо. У цей час було споруджено 14-поверховий гуманітарний та спортивно-оздоровчий навч. корпуси, введено в дію приміщення для істор. ф-ту, побудовано кілька студентських гуртожитків, створено нові лабораторії, спеціалізовані класи й кабінети, навч. телекорпус та обчислювальний центр. Вагомий внесок у розвиток науково-навч. комплексу ун-ту здійснили професори О.Астряб, О.Бабенко, З.Борисова, В.Бровдій, Я.Бурлака, Л.Височинська, І.Горбачук, Ю.Гудзь, І.Гурін, В.Душенко, М.Закович, В.Кононенко, Л.Корецький, Є.Коршак, М.Кравчук, Б.Лобовик, Д.Ніколенко, О.Павелко, Г.Падалка, М.Паламарчук, Ю.Пасічник, О.Петровський, М.Плющ, Л.Проколієнко, А.Селецький, З.Слєпкань, В.Смаль, В.Степенко, С.Торчак, Д.Тхоржевський, М.Шабатура, І.Шиманський, Д.Шелухін, О.Щолокова, М.Ярмаченко та ін.

Наступний етап розвитку ун-ту пов'язаний із здобуттям Україною незалежності. Знаменною подією стало рішення Уряду України про повернення Київ. держ. пед. ін-тові імені М.*Драгоманова* (1991). 1993 Київ. пед. ін-т реорганізовано в Укр. держ. пед. ун-т, а 1997 Указом Президента України надано статус національного.

Нині ун-т — найвпливовіший в Україні вищий пед. навч. заклад. Тут навчаються понад 30 тис. студентів, на 106-ти кафедрах працюють бл. 1600 викладачів, серед яких 45 дійсних членів і членів-кореспондентів НАН України, Нац. академії пед. наук України та громад. академій, бл. 250 д-рів наук, професорів та понад 650 канд. наук, доцентів. Серед викладачів ун-ту — 55 засл. працівників освіти, засл. діячів н. і т., засл. працівників к-ри України, 12 народних і 7 заслужених артистів України.

Ун-т динамічно розвивається в заг. контексті інтеграції України до європ. і світ. освіт. простору. Навч. закладом представлено повний спектр пед. спеціальностей, провадиться освітня діяльність із підготовки бакалаврів за 33-ма напрямами, спеціалістів — за 33-ма і магістрів — за 34-ма

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Головний корпус. Київ, вул. Пирогова, 9. Фото 2007.

спеціальностями. Ун-т має ліцензію на підвищення кваліфікації за акредитованими напрямами (спеціальностями), підготовку до вступу у вищі навч. заклади громадян України та іноз. громадян. На 2010 у його структурі 19 ін-тів (педагогіки та психології, фізико-мат., інформатики, гуманітарно-тех. освіти, корекційної педагогіки та психології, мист-в, соціальної роботи й управління, соціології, психології та управління, істор. освіти, політології і права, природничо-геогр. освіти та екології, розвитку дитини, фізичного виховання і спорту, укр. філології, іноз. філології, філос. освіти і науки, магістратури, аспірантури й докторантури, дистанційного навчання, перепідготовки та підвищення кваліфікації) і вечірній ф-т. Модернізація навч. процесу здійснюється на основі Положення про кредитно-модульну систему організації навч. процесу (2006), постійного моніторингу якості освіти, забезпеченого університетським Науково-методичним центром моніторингу якості освіти (2005). Основою сучасного інформаційно-освіт. середовища ун-ту стало впровадження інтегрованих новітніх інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема — мережі Інтранет. Гол. джерелом підготовки кадрів вищої кваліфікації є аспірантура (69 спеціальностей) і докторантура (31 спеціальність). Функціонує 19 спеціалізованих учених рад із захисту канд. і докторських дисертацій.

Ун-т реалізує низку масштабних наук. програм: «Ідея університету» (2003—04), «Стратегічні пріоритети розвитку» (2004—05), «Болонські інновації» (2005—06), «Рівний доступ до якісної освіти» (2006—07), «Електронна педагогіка» (2007—08), «Мовні стратегії в освіті» (2008—09), «Міжнародне визнання університету» (2009—10), розроблено розраховану на перспективу Концепцію розвитку ун-ту як дослідницького.

Славу навч. закладу складають 34 відомі в Україні та за її межами науково-пед. школи — академіків В.Андрущенка, В.Бондаря, А.Грищенка, М.Жалдака, Л.Мацько, О.Мороза, В.Синьова, М.Шкіля, членів-кореспондентів Нац. академії пед. наук України В.Сидоренка, М.Шута, О.Ярошенко, членів-кореспондентів НАН України В.Даниленка, В.*Євтуха*, професорів Б.Андрусишина, В.Беха, В.Бондаренка, Г.Волинки, І.Дробота, А.Капської, М.Працьовитого, В.Погребенника, О.Плиски, О.Сушка, М.Шеремет, Л.Фомічової та ін. Діяльність шкіл спрямована на радикальну модернізацію змісту пед. освіти, пошук і вдосконалення новітніх освіт. технологій. За розробками науковців і педагогів ун-ту здійснюється практично вся пед. освіта в д-ві. В ун-ті працюють 3 Герої України, нар. артисти України: академік А.*Авдієвський*, професори М.*Вантух*, А.Паламаренко. Мистецький розвиток ун-ту утверджено нар. артистами України, професорами А.Демиденком, М.Мозговим, Т.Стратієнко, З.Корінцем та ін.

В ун-ті працюють за сумісництвом або наук. консультантами відомі вчені з НДІ НАН України, Нац. академії пед. наук України та досвідчені вчителі різних типів загальноосвіт. шкіл, г-зій, ліцеїв, коледжів, зокрема академіки НАН України В.*Бар'яхтар*, А.Самойленко, В.*Смолій*, академіки Нац. акад. пед. наук України І.Бех, О.Ляшенко, С.Максименко та ін. Почесними д-рами, професорами ун-ту є перший Президент України Л.*Кравчук*, президенти НАН України Б.*Патон* і Нац. академії пед. наук України В.*Кремень*, поети І.*Драч* і Б.*Олійник*, міністр освіти, науки і к-ри Австрії Е.Герер, президент Рос. академії освіти М.Нікандров, академіки НАН України Л.*Губерський*, М.*Попович*, П.*Тронько*, багато ін. видатних діячів науки, освіти і к-ри України, Європи та світу.

У складі ун-ту функціонують Україно-амер. Вісконсінський ун-т (США), Ін-т економіки, екології і права, Крим. гуманітарний ф-т Міжнар. дитячого центру «Артек», Крим. філія ун-ту (*Євпаторія*), Філія ун-ту (Прага, Чехія), г-зія ім. М.Драгоманова, професійно-тех. уч-ще № 40, центри довузівської підготовки. Започатковано низку освіт. фондів, провідним серед яких є Міжнар. благодійний освіт. фонд ім. М.Драгоманова.

Ун-т має розгалужену систему міжнар. наук. співробітництва понад 80 міжнар. угод із провідними вищими навч. закладами Білорусі, Болгарії, Італії, Казахстану, Китаю, Латвії, Німеччини, Польщі, Росії, Румунії, Словаччини, США, Франції, Швеції та ін. У межах співробітництва щорічно проводяться десятки міжнар. наук. конференцій; бл. 400 студентів мають можливість реалізувати своє право на академічну мобільність у зарубіжних ун-тах; понад 200 викладачів виїжджають на стажування, обмін досвідом, наук. форуми у внз-партнери. Таку ж кількість іноз. студентів та викладачів ун-т кожного року приймає в Україні. Повний курс навчання в ун-ті проходять студенти з Китаю, Туреччини, Ірану, Грузії, Росії та ін.

Важливе місце в програмах міжнар. співпраці ун-ту відведено участі в діяльності міжнар. об'єднань, зокрема Європ. асоціації пед. ун-тів, Академічної мережі Центр. та Сх. Європи. Свідченням міжнар. визнання ун-ту стало його прийняття індивідуальним членом Європ. асоціації ун-тів (2010), відзначення міжнар. нагородою «Європейська якість», згідно з рішенням Ученої ради Міжнар. ун-ту м. Відень (Австрія) спільно з Номінаційним к-том Європ. бізнес-асамблеї (Оксфорд, Велика Британія), вступ до Клубу ректорів Європи та обрання ректора ун-ту академіка В.Андрущенка віце-президентом цього об'єднання. Навч. посібники, монографії академіків В.Андрущенка, В.Синьова, чл.-кор. НАН України В.Євтуха та ін. провідних учених ун-ту публікуються в Білорусі, Канаді, Польщі, Росії, США.

Наук. б-ка ун-ту — найбільша серед вищих пед. навч. закладів України (налічує бл. 1,5 млн томів, 12 читальних залів, відділ рідкісних видань і рукописів). Б-ка забезпечена електронними каталогами, підключена до локальної мережі ун-ту та мережі Інтернет. У складі вид-ва ун-ту діють друкарня, відділ інтелектуальної власності, ред. відділ, постійні редакції газет «Педагогічні кадри» та «Драгоманівець». Серед відомих фахових періодичних та продовжуваних видань «Науко-

вий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова» (22 серії за окремими напрямами), більше 30-ти назв журналів, вісників, збірників наук. праць: «Актуальні проблеми слов'янської філології», «Гілея», «Евристика та дидактика точних наук», «Історико-педагогічні студії», «Наука і сучасність», «Наукові записки», «Нова парадигма», «Практична філософія», «Соціалізація особистості», «Сучасний погляд на літературу», «Вісник науково-дослідних робіт студентів» та ін.

Ун-т — один із найпотужніших в укр. та європ. освіт. просторі осередків художньо-естетичного та фізичного виховання молоді. Навч. заклад відомий своїми мистецькими колективами, заг. кер-во якими здійснює проректор, директор Ін-ту мист-в, академік, Герой України А.Авдієвський, має сучасний спорткомплекс із плавальними басейнами та ігровими майданчиками, де проводяться міжнар. ігри з різних видів спорту. В ун-ті навчаються 50 майстрів спорту міжнар. класу. Випускниками, а нині почесними професорами ун-ту, є знамениті боксери, чемпіони світу в суперважкій категорії брати Віталій і Володимир Клички.

До послуг студентів — 6 навч. корпусів, 7 гуртожитків, Центр к-ри і мист-в (студентські театри, студії «Вавилон», «Прометей», «Міст», «Світ» та ін.). Започатковано іменні стипендії М.Драгоманова, ректора Нац. пед. ун-ту ім. М.Драгоманова та ін. Розвивається система студентського самоврядування, налічується найбільша в *Києві* кількість молодіжних Інтернет-осередків та студентських видань («Глобус», «Паралель», «Флешмоб», «Неформат», «Ренесанс», «SPY» та ін.). Функціонують спортивно-оздоровчі табори: «Сула» на Полтавщині, «Берізка» на Київ. водосховищі, «Академік» у Карпатах (Шаяни). Майбутні педагоги можуть здобувати другу професію за багатьма напрямами діяльності залежно від своїх здібностей і особистих уподобань, додатково опановувати різного формату курси іноз. мов. Навчально-виховний процес здійснюється з використанням усіх можливостей і переваг, які забезпечує столичне місто Київ.

Літ.: Київський державний педагогічний інститут імені О.М. Горького: Історичний нарис. К., 1981; *Дем'яненко Н.М.* Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX — перша третина XX ст.). К., 1998; Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова: Історичний нарис: 1920—2000. К., 2000; *Андрущенко В.П.* Михайло Драгоманов і Національний педагогічний університет. «Освіта України», 2003, № 72, 23 вересня; *Дем'яненко Н.М.* Київський класичний і педагогічний університети ровесники? «Педагогіка і психологія: Вісник Академії педагогічних наук України», 2003, № 6; «Освіта України», 2004, № 7, 27 січня; *Андрущенко В.* Флагман педагогічної освіти України: До 170-річчя Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. «Вища освіта України», 2005, № 2; Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова: Історія. Сьогодення. Перспективи: 1834—2004. К., 2005; Енциклопедія освіти. К., 2008; *Андрущенко В.П.* Управління педагогічним університетом: Статті. Доповіді. Звіти: 2003—2010 рр. К., 2010; *Дем'яненко Н.М.* Витоки вищої педагогічної освіти в Україні: Дати, події, аналітичний коментар (до 175-річчя Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова). «Історико-педагогічні студії: Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова», 2010, № 3—4.

В.П. Андрущенко.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ РУХ КРИ́МСЬКИХ ТАТА́Р В РО́КИ ДРУ́ГОЇ СВІТОВО́Ї ВІЙНИ́. Військово-політ. кер-во нацистської Німеччини не мало чіткого плану щодо майбутнього статусу Крим. п-ова: існувало кілька проектів, які передбачали або приєднання півострова до «васальної України», або перетворення його на частину «Третього райху», але з особливим статусом «німецького Гібралтару». У другому проекті Крим мав бути повністю очищений від місц. населення і заселений німцями з *Трансністрії*, Тиролю й Палестини. Ці плани ухвалювалися і знов змінювалися впродовж окупації півострова, але так і не стали реальністю. Проте навіть у незавершеному стані вони зробили величезний вплив на кримськотатар. нац. рух.

Наприкінці грудня 1941 в *Бахчисараї* був створений т. зв. Мусульманський к-т, який очолив колиш. член кримськотатар. партії *Міллі-фірка* («Національна партія») Джеміль Абдурешидов. Через кілька днів к-т переїхав до *Сімферополя*. За задумом його засновників, ця установа мала представляти всіх крим. татар і керувати всіма сферами їхнього життя. Сімферопольський мусульманський к-т складався з 18-ти осіб: президента, 2-х заступників і 15-ти членів, кожен з яких відповідав за певну сферу діяльності. Члени к-ту затверджувалися нач. поліції безпеки і СД ген. округу «Крим». Гол. метою діяльності к-ту було сприяння нім. окупаційній адміністрації. Вирішенням конкретних питань займалися відповідні відділи: по боротьбі з рад. партизанами; по комплектуванню добровольчих формувань; по наданню допомоги сім'ям добровольців; пропаганди й агітації (при цьому відділі перебувала редакція газ. «Azat Kirim» («Звільнений Крим») — гол. органу мусульманських к-тів); релігії. У січні—березні 1942 подібні к-ти були створені в *Алушті*, Бахчисараї, *Євпаторії*, Карасубазарі (нині м. *Білогірськ*), *Старому Криму*, *Судаку* і *Ялті*. Місц. мусульманські к-ти мали таку саму структуру й у своїх діях неофіційно керувалися вказівками столичного к-ту.

З боку окупаційної адміністрації була накладена сувора заборона на будь-яку політ. діяльність мусульманських к-тів. Проте лідери кримськотатар. націоналістів не полишали надії отримати ширші повноваження. Боротьба за поширення повноважень мала два етапи, які за місцем дії можна умовно назвати «кримським» і «німецьким». Перший етап тривав до квітня—травня 1944. Літо 1944 — весна 1945 — період боротьби за політ. права в еміграції.

У квітні 1942 Джеміль Абдурешидов, Ільмі Керменчикли, Гжік Аппаз та ін. розробили новий статут і програму діяльності Сімферопольського к-ту, які передбачали в кінцевому підсумку створення Кримськотатар. д-ви під протекторатом Німеччини. Документи були подані на роз-

гляд до мін-ва в справах окупованих сх. областей. Після негативної реакції окупантів керівники руху поділилися на 2 угруповання: колабораціоністів, роль яких зводилася до звичайного пособництва нім. адміністрації, і прихильників «третьої сили», які відтепер вважали своїм ворогом не тільки сталінізм, а й гітлеризм. Перших очолив Джеміль Абдурешидов. Діяльність їхніх опонентів пов'язана з іменем одного з лідерів нац. руху 1917—20 Амета Озенбашли. Свої погляди на програму співпраці з Німеччиною він відобразив у меморандумі, написаному в листопаді 1942. Хоча цей документ був навіть поміркованішим, ніж попередній, окупаційна влада не послала його до Берліна. Боротьба між угрупованнями нац. руху тривала з перемінним успіхом ще рік. У листопаді 1943 прихильники «третьої сили» зазнали поразки, а їхній лідер, побоюючись репресій, виїхав до Румунії. Мусульманські к-ти припинили політ. активність: їхня діяльність була зведена до вирішення госп. та добродійних питань.

Літо 1944 — весна 1945 — другий етап боротьби за політ. права, який пов'язаний з ім'ям Едіге Киримала — емігранта з СРСР, який від 1932 мешкав у Туреччині. У грудні 1941 він і Мустеджиб Улькюсаль (теж емігрант, але з Румунії) при підтримці нім. посла в Туреччині Франца фон Папена прибули до Берліна, де спробували вступити в переговори з представниками нім. політ. кер-ва. У ході зустрічей вони висловили побажання отримати гарантії щодо майбутньої незалежності Криму і попросили допустити їх у табори військовополонених на території пд. України і Криму, де утримувалися крим. татари. Розмови про незалежність Криму німці залишили без коментарів. У проханні ж відвідати табори вони відмовили, пославшись на карантин.

Проте гол. результатом поїздки до Берліна стало те, що цим емігрантам вдалося залишитися в Німеччині та закласти тут засади для майбутнього кримськотатар. представництва. Навесні 1942 з Е.Кирималом уже працювало 12 осіб. У липні 1942 ген. комісар округу «Крим» Альфред Фрауенфельд повідомив Едіге Киримала, що уряд Німеччини визнає його «штаб, як повноважне представництво кримських татар», але тільки у сфері екон. і гуманітарних інтересів. У листопаді 1942 Е.Киримал отримав дозвіл приїхати до Криму. Метою візиту була зустріч з представниками місц. кримськотатар. громадськості. 16 грудня берлінська делегація провела спільне засідання з членами Сімферопольського к-ту. Едіге Киримал і Абдул-Халім Баліч інформували актив к-ту про роботу свого представництва. К-т схвалив діяльність берлінського штабу, визнав його керівну роль і обрав до свого складу обох доповідачів. У січні 1943 штаб Е.Киримала був визнаний мін-вом у справах окупованих сх. областей єдиним представником інтересів кримськотатар. народу і став офіційно іменуватися Кримськотатар. нац. центром. У листопаді 1943 при цьому мін-ві виник кримськотатар. відділ (Krimtataren Leitstelle), який мав давати вказівки Е.Кирималу та його людям. Навесні 1944 нац. центр взяв активну участь у порятунку членів крим. мусульманських к-тів. Йому вдалося евакуювати 60 осіб. Ще бл. 2 тис. (в основному, кадри поліцейських формувань) були вивезені морем на початку боїв за Крим.

Восени 1944 Е.Киримал залишився єдиним лідером кримськотатар. нац. руху, якого визнавала Німеччина. Але, фактично, він уже нікого не представляв: Крим був звільнений. Та навіть у таких умовах ключовим пунктом програми Е.Киримала було досягнення незалежності Криму в межах півострова. Ця позиція привела його в листопаді 1944 до конфлікту з генералом А.Власовим. Центр Е.Киримала відмовився приєднуватися до К-ту визволення народів Росії (КВНР). Е.Киримал активно пропагував ідею «тюркської єдності». Крим. татари не тільки повинні були отримати незалежність, а й відчути себе частиною «єдиного тюркського миру». З цими ідеями він виступав на сторінках газ. «Kirim» («Крим»), перший номер якої вийшов у Берліні 25 листопада 1944. Е.Киримал надавав допомогу в створенні бойової групи «Крим» Східнотюркського з'єднання військ СС. Гол. чином вона полягала в підготовці офіцерських кадрів.

17 березня 1945 уряд Німеччини зробив офіц. заяву, в якій Кримськотатар. нац. центр визнавався «єдиним представником кримськотатарського народу». Його головою залишався Е.Киримал, але склад центру повністю оновився. Новий центр почав свою діяльність у квітні 1945. Першим його кроком була заява про те, що гол. політ. метою орг-ції є боротьба за нац. і політ. звільнення крим. татар. Проте в результаті військ. поразки Німеччини цей захід не мав ніяких наслідків.

Кримськотатар. нац. рух у роки *Другої світової війни* не можна оцінити однозначно. З одного боку, він був типовим проявом *колабораціонізму*. З другого — не можна заперечувати його підтримку (до осені 1943) більшістю татар. населення Криму, завдяки чому окупаційній адміністрації вдалося завербувати в поліцейські формування бл. 15 тис. осіб і, фактично, поставити на грань знищення рад. партизан. рух. Тільки корінний перелом на Сх. фронті і заг. розчарування нім. окупаційною політикою привели до того, що крим. татари знову почали підтримувати рад. владу. Вся історія взаємин нацистського військово-політ. кер-ва з нац. рухом крим. татар свідчить про те, що воно не розглядало їх як рівноправного союзника. І мусульманські к-ти на території півострова, і нац. центр на території Німеччини були потрібні нацистам як інструмент окупації та пропаганди, за допомогою якого вони збиралися впливати на осн. масу татарського (і нетатарського) населення. Відомо, що на адресу окупаційної адміністрації від деяких представників районних мусульманських к-тів надходили пропозиції влаштувати етнічні чистки слов'ян. і грец. населення Криму. Ці пропозиції залишилися приватною ініціативою, оскільки зіткнення на нац. ґрунті не були потрібні ні німцям, ні більшості націоналістів. Проте, зробивши крим. татар фактичною опорою

свого режиму, окупанти протипоставили їх решті нац. груп, що не могло не позначитися в майбутньому на системі міжнац. відносин у Криму. Надії кримськотатар. націоналістів на створення незалежної д-ви та її невід'ємних атрибутів (парламент, уряд, армія) виявилися марними, а їхня діяльність послужила виправданням депортації крим. татар сталінським режимом.

Літ.: *Kirimal E.* Der nationale Kampf der Krimtürken mit besonderer Berücksichtung der Jahre 1917—1918. Emsdetten, 1952; *Mühlen P. von zur.* Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern: Der Nationalismus der sowjetischen Orientvölker im Zweiten Weltkrieg. Düsseldorf, 1971; *Романько О.В.* Крымско-татарская эмиграция в годы Второй мировой войны и ее сотрудничество с военно-политическим руководством Третьего рейха. «Интеллектуал» (Симферополь), 2007, № 6—7.

О.В. Романько.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ТЕХНІ́ЧНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т УКРАЇ́НИ «КИЇ́ВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т» (НТУУ «КПІ»; ця назва — від 1995). Ідея створення в *Києві* вищого тех. навч. закладу виникла в цукрозаводчиків Пд.-Зх. краю. Значну роль у просуванні цієї ідеї відіграли Київ. міська дума, правління Пд.-Зх. залізниці, відомі кияни: київ. міський голова С.*Сольський*, голова *біржового комітету* Н.Хряков, підприємці М.А.*Терещенко*, Л.*Бродський*, які зібрали значні пожертви на буд-во ін-ту, наук. та інженерна інтелігенція міста: професори М.А.Бунге, Г. де Метц, заст. керуючого правлінням Пд.-Зх. залізниці А.Абрагамсон. Ідея заснування ін-ту була підтримана міністром фінансів Рос. імперії С.*Вітте*.

Ін-т створювався за кращими зразками світ. вищих тех. шкіл. У конкурсі на проекти споруд ін-ту взяли участь відомі архітектори. Кращим був визнаний проект петерб. академіка арх-ри І.Кітнера, за яким і споруджено корпуси Київ. політех. ін-ту (КПІ). Керував ходом буд-ва архіт. О.*Кобелєв*. Для буд-ва ін-ту міська влада виділила кілька ділянок. Після ретельного ознайомлення була вибрана ділянка вздовж Брест-Литовського шосе площею 38 *десятин*.

Було визначено 4 відділення ін-ту: мех. (109 студентів), інженерне (101 студент), с.-г. (87 студентів), хімічне (63 студенти). Ще в червні 1898 було оголошено перший прийом заяв до ін-ту.

31 серпня 1898 відбулися урочистості з нагоди відкриття КПІ. Заняття в ін-ті розпочалися 1 вересня 1898 в приміщенні, збудованому для Комерційного уч-ща, яке на рік взяв в оренду ін-т. Після завершення буд-ва (квітень 1902) ін-т мав у розпорядженні повний комплекс будівель: гол. корпус — інженерне, мех. та агрономічне відділення, канцелярію, фундаментальну науково-тех. б-ку; хімічний корпус — хімічне відділення; мех. майстерні із центр. електростанцією для освітлення всіх будівель й опалення гол. корпусу; будівлі дослідного поля, двір для худоби, с.-г. ферму та сад; житло для професорів і лаборантів — 2 будівлі; студентську їдальню.

Першим директором КПІ був призначений В.*Кирпичов*, ідеолог вищої тех. освіти, фундатор і перший директор Харків. практичного технологічного ін-ту. Для роботи в ін-ті було запрошено багатьох відомих учених Києва, *Москви*, *Санкт-Петербурга*, Казані (нині столиця Татарстану, РФ), *Харкова*. Серед них — визначні фахівці в галузі теор. механіки О.Котельников і О.Динник, математики В.Єрмаков і Б.*Букреєв*, фізик Г. де Метц, один з основоположників теорії різання металів К.Зворикін, геолог-мінералог О.Нечаєв, металург В.Іжевський, теплотехнік О.Радціг, видатний фахівець мостобудування Є.*Патон*, обдаровані хіміки М.Коновалов і Л.*Писаржевський*, фахівці в галузі зоотехнії та фізіології рослин М.Чирвинський і Є.Вотчал, академік арх-ри О.Кобелєв, худож. М.*Пимоненко*. Сильний склад професорів зробив видатний внесок у розвиток тех. і с.-г. наук, у становлення системи вищої інженерної освіти. КПІ став першим авіац. осередком, у роботі якого брали участь професори, інженери, конструктори, студенти, котрі будували й випробовували моделі літальних апаратів, планери.

Невід'ємною сторінкою історії КПІ є його участь у загальнодемократ. русі країни, що здійснювався під гаслом демократизації вищої школи, свободи студентських об'єднань. Уже в перший рік існування вузу його вихованці взяли участь у всерос. студентському страйку, спрямованому проти реакційної політики властей. Уряд відповів на це виключенням з ін-ту, арештом і засланням 32-х студентів — організаторів і активних учасників страйку.

Перший випуск інженерів відбувся 1903, головою Держ. екзаменаційної комісії був Д.Менделєєв. Диплом отримали 93 випускники.

1920—30 зусилля ін-ту були спрямовані на завдання *індустріалізації* країни, на створення й відновлення таких галузей пром-сті, як машинобудівна, верстатобудівна, хімічна, оборонна, металургійна. Для виконання народногосп. планів треба було за короткий час виховати тех. інтелігенцію. У КПІ 1925 на 4-х ф-тах (хімічному, мех., електротех. і шляхів сполучення) навчалося 1983, а 1929 — 2800 студентів, працювали 170 викладачів, у т. ч. 36 професорів 1-ї і 2-ї категорій, 31 штатний і понад 100 позаштатних викладачів, із них 163 мали вищу освіту, 126 — інженерну. Відбір студентів здійснювався за класовим підходом. Так, 1929/30 навч. р. в КПІ навчалося: робітників — 44 %, селян — 18, інтелігенції і службовців — 35, інших — 3 %. 1925/26 навч. р. на робітфаці налічувалося 324 студенти, у т. ч. на ф-ті інженерів шляхів сполучення — 62, хімічному — 69, електротех. — 86, мех. — 107. 1924/25 навч. р. робітфак закінчили 85 осіб, 1925/26 — 119, 1926/27 навч. р.— 131 особа. Чимало вихованців робітфаку стали згодом професорами, відомими

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». Головний корпус. Архітектор Г. Кітнер. 1901. Фото 2008.

вченими, серед них — К.Ващенко, М.Калниболотський, Ю.Гізіла та ін. 1925/26 випуск фахівців у КПІ становив 62 % максимального дореволюційного, 1930 зріс проти 1928 більш ніж утричі.

Професори-викладачі, співробітники і студенти КПІ провели в ці роки значну роботу зі зміцнення матеріально-тех. бази ін-ту. Були збудовані «енергокрило» гол. корпусу, частина хімічного корпусу. Стали до ладу новий гуртожиток і стадіон. При ін-ті почали функціонувати електростанція, радіовузол, фабрика-кухня, швейна і шевська майстерні, перукарня, кінотеатр, спортивні майданчики. Із 1934 ін-т став одним з найбільших вищих тех. навч. закладів *СРСР*, його бюджет у цей час значно перевищував дореволюційний. Зросли стипендіальний фонд і асигнування д-ви на навчання студентів. Змінювався соціальний склад студентів. Якщо 1929/30 серед них було робітників 44 %, селян — 18, інтелігенції і службовців — 35, інших — 3 %, то 1934/35 відповідно — 68,8 %, 8,6, 21,1 і 1,5%.

1940/41 професорсько-викладацький склад уже налічував 342 особи, у т. ч. 53 професори, 95 доцентів, 42 старші викладачі, 162 викладачі й асистенти. Серед них — академіки АН УРСР Є.Патон, М.*Кравчук*, В.Плотников, Б.Лисін, члени-кореспонденти АН УРСР Ф.Бєлянкін, В.Васильєв, С.Серенсен, І.Штаєрман, професори В.Бобров, М.Воронін, Г.Городецький, М.Кичигін, О.*Кобелєв*, В.Огієвський, П.Окулов, С.Рудник, І.Швець, доценти Я.Бовсуновський, О.Бутузов, О.Плигунов, Т.Путята, А.Орнатський та багато ін. Із 342-х викладачів 203 — вихованці ін-ту, які успішно закінчили аспірантуру.

КПІ дав путівку в життя таким видатним людям 20 ст., як І.*Сікорський*, С.*Корольов*, А.*Люлька*, А.Мікулін, І.Бардін, Б.*Патон* та ін. Відомими діячами науки, академіками, членами-кореспондентами АН УРСР, професорами, директорами ін-тів стали вихованці КПІ М.Корноухов, Й.Чорнобильський, С.Серенсен, В.Васильєв, І.Штаєрман, Ф.Бєлянкін, Ю.Соколов, Г.Сухомел, В.Ізбеков, С.Рудник, Г.Городецький, І.Швець, обдаровані вчені В.Холмський, Ю.Гізіла, Г.Прейс, С.Тетельбаум.

У КПІ активно розроблялися нові навчальні програми, створювалися підручники. Так, 1927 К.Симінський склав і видав підручник із буд. механіки. На основі матеріалів студентських дипломних робіт Є.Патон склав 3-томний посібник із проблем відновлення й реконструкції мостів. Значні зрушення відбулися в проведенні лабораторних занять, в організації курсового і дипломного проектування. На всіх ф-тах було обладнано лабораторії, кількість яких 1940 досягла 50. Відбулися зміни в організації вироб. практики студентів. Студенти працювали на таких підпр-вах, як Горьківський автомобільний з-д, Моск. з-д «Електросила», Київ. верстатобудівний з-д, з-ди «Більшовик», «Червоний екскаватор», Харків. електротех. з-д, Новокраматорський з-д, Дніпрогес, Сталінградська держ. районна електростанція, Доненерго, Київенерго та ін. Для підготовки дипломних проектів на всіх профілюючих кафедрах створили спец. кабінети. Завдання для проектування мали відповідати реальним вимогам пром-сті. Постійно розширювалися масштаби наук. досліджень. Наук. розробки, виконані вченими ін-ту, мали практичне значення й давали великий екон. ефект.

1941 з перших днів Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 багато викладачів і співробітників, випускників та студентів ін-ту добровільно чи через мобілізацію поповнили Червону армію, брали участь у бойових діях на всіх фронтах. Ін-т був евакуйований до Ташкента (нині столиця Узбекистану), де функціонував у складі Середньоазіат. індустріального ін-ту.

Визволення Києва в листопаді 1943 дало можливість відновити роботу ін-ту. Всі зусилля колективу були спрямовані на відновлення навчально-матеріальної бази, адже внаслідок гітлерівської окупації та жорстоких боїв за Київ було зруйновано більше половини заг. площі навч. приміщень, згоріли гуртожитки, пограбовано майно.

Розширення масштабів підготовки фахівців у післявоєнні роки загострювало кадрову проблему, вимагало вдосконалення роботи науково-пед. кадрів. На той час в ін-ті працювали такі видатні вчені: академіки К.Хрєнов, М.Доброхотов, Ф.Бєлянкін, Б.Лисін, члени-кореспонденти АН УРСР В.Васильєв, В.Ізбеков, С.Тетельбаум, А.Коваленко, професори І.Швець, В.Толубинський, А.Нестеренко, К.Ващенко, С.Рудник, Г.*Писаренко*, А.Орловський, О.Смогоржевський, М.Кильчевський, М.Кондак та ін.

У 1950-ті рр. викладацький склад поповнився визначними вченими: І.Федорченком (металознавство і порошкова металургія), Г.Самсоновим (металознавство), І.Плотниковим (електричні машини), С.Свєчниковим (фізика) та ін. На поч. 1960/61 навч. р. в інституті працювали 654 штатних викладачі, серед них — 30 професорів (4,8 %), 203 доценти (31 %), 96 старших викладачів (14,6 %), 325 викладачів і асистентів (49,6 %).

На базі КПІ створено Дніпроп. ін-т залізничного транспорту (нині Дніпроп. нац. ун-т залізничного транспорту ім. акад. В.Лазаряна), Одес. ін-т інженерів мор. флоту (нині Одес. нац. мор. ун-т), Харків. текстильний ін-т, Київ. інженерно-буд. ін-т (нині Київ. нац. ун-т буд-ва та арх-ри), Київ. ін-т інженерів цивільної авіації (нині Нац. авіац. ун-т), Укр. с.-г. академію (нині Нац. аграрний ун-т), Київ. автодорожній ін-т (нині Нац. транспортний ун-т), Київ. технологічний ін-т легкої пром-сті (нині Київ. нац. ун-т технологій і дизайну), Він. політех. ін-т (нині Він. нац. тех. ун-т), Черкас. інженерно-технологічний ін-т, Черніг. технологічний ін-т, ін-ти хімії, механіки, електрозварювання, тех. теплофізики, прикладного системного аналізу *Національної академії наук України*.

Директори й ректори Київ. політехніки: В.Кирпичов (1898—1902), М.Коновалов (1902—04), К.Зворикін (1904—05), М.Чирвинський (1905—06), В.Тимофєєв (1906—08), К.Дементьєв (1908—11), І.Жуков (1911—17), П.Єрченко (1917—19), Г. де Метц (1919—20), О.Ступін (1919—20), С.Веселовський (1920—21), І.Кухаренко (березень—грудень 1921),

В.Бобров (1921—29), Д.Мельников (1929—30), М.Єфімов (1934—36), П.Жихарев (грудень 1936 — серпень 1937), М.Шпилько (1937—41), О.Плигунов (1944—52, 1955—71), В.Гриднєв (1952—55), І.Швець (вересень—грудень 1955), Г.Денисенко (1971—87), П.Таланчук (1987—92), М.Згуровський (від 1992).

Сьогодні НТТУ «КПІ» — найбільший навчальний заклад України: кожний 6-й студент Києва — студент КПІ, кожен 25-й професор і доцент України — викладач КПІ, серед політех. закладів освіти кожні 5-ті факультет і кафедра — це факультет або кафедра КПІ, кожний 3-й студент-політехнік України — це студент КПІ.

НТУУ «КПІ» — це комплекс ін-тів: прикладного системного аналізу, телекомунікаційних систем, видавничо-поліграфічного, військ. ін-ту телекомунікацій та інформатизації, енергозбереження й енергоменеджменту, спец. зв'язку та захисту інформації, механіко-машинобудівного, фізико-тех., моніторингу якості освіти, післядипломної освіти; а також ф-тів: зварювального, інженерно-фіз., інженерно-хімічного, міжінститутського медико-інженерного, приладобудівного, радіотех., теплоенергетичного, авіац. і косміч. систем, біотехнології й біотехніки, електроенергетики та автоматики, електроніки, інформатики й обчислювальної техніки, лінгвістики, менеджменту та маркетингу, соціології і права, прикладної математики, фізико-мат., хіміко-технологічного, міжнародного.

Поряд із традиційно діючими тех. ф-тами в ун-ті створено низку нових екон. і гуманітарних ф-тів — менеджменту й маркетингу, соціології та права, лінгвістики. Це дає можливість молодим людям, крім тех. спеціальності, одержати другу вищу освіту в гуманітарній або екон. галузі, стати кваліфікованим перекладачем або менеджером. Останніми роками на базі КПІ створено Укр. ін-т інформаційних технологій в освіті, Центрально-східно-європ. віртуальний ун-т, який розширив можливості громадян багатьох країн отримати високоякісну вищу освіту, не залишаючи свого місця проживання.

Здійснюється підготовка бакалаврів (зі 125-ти спеціальностей), спеціалістів (зі 115-ти спеціальностей), магістрів інженерії, магістрів, кандидатів наук (рівнозначно PhDoctor — «доктору філософії»), д-рів наук. Навч. процес проводять досвідчені викладачі та відомі вчені України, серед яких 10 академіків і членів-кореспондентів НАН України, 260 професорів, д-рів наук, 1249 доцентів, кандидатів наук. Аудиторії та лабораторії ун-ту оснащені сучасним обладнанням, що дає можливість проводити навч. процес і наук. дослідження на світ. рівні, впроваджувати новітні технології навчання з використанням локальних (Intranet) і глобальних (Internet) комп'ютерних мереж й забезпечувати якість освіти на рівні всесвітньо визнаних ун-тів.

НТУУ «КПІ» успішно співпрацює з 91 тех. ун-том із 34 країн світу, багатьма міжнародними орг-ціями та відомими фірмами, бере участь у виконанні міжнар. освіт., наук. проектів і програм.

Спільно з НАН України створено Відділення цільової підготовки, завдяки чому значно посилюється взаємодія освіти з наукою й вир-вом. Зростає можливість проведення навчально-наук. роботи в рамках навчально-науково-виробн. об'єднань (у т. ч. міждисциплінарних), базових кафедр, їхніх філій і центрів в ін-тах НАН України та ін. наук. установах.

Ун-т є одним з ініціаторів і безпосереднім учасником реформування вищої освіти, впровадження ступеневої системи навчання, активним прихильником приєднання України до Болонського процесу. Одним із перших ун-тів України НТУУ «КПІ» у вересні 2003 приєднався до співдружності ун-тів, які підписали «Велику хартію університетів» Європи («Magna Charti Universitatum»).

На сьогодні гол. метою діяльності НТУУ «КПІ» є підготовка висококваліфікованих фахівців і проведення наук. досліджень для «проривного» розвитку економіки України, насамперед із таких пріоритетних напрямів: сучасні технології в галузі інформатики, машинобудування, хімія, матеріалознавство; інформаційні мережі та інформаційні телекомунікаційні технології; проблеми енергозбереження й розвиток енергозберігаючих технологій; моніторинг та охорона навколишнього середовища; ліквідація наслідків ядерних і техногенних катастроф; космічні та авіац. технології; дослідження й використання людських ресурсів; мед. інженерія; системний аналіз і прийняття рішень тощо.

В ун-ті впроваджено комплексну систему контролю якості підготовки фахівців, яка містить незалежний моніторинг залишкових знань студентів старших курсів із фундаментальних, професійно-орієнтованих і фахових дисциплін, а також рівня володіння ними інформаційними технологіями та іноз. мовою; контроль якості дипломних проектів і робіт випускників; оцінку якості випускників роботодавцями. Щорічно в ун-ті проводиться конкурс на кращі дипломний проект і роботу із преміюванням керівників та лауреатів конкурсу.

Дбаючи про входження України в єдиний європ. освіт. простір, НТУУ «КПІ» став осередком Держ. інформаційної мережі вищих навч. закладів і ін-тів НАН України «URAN», яка приєднана до європ. освіт. мережі «GEANT». КПІ є ініціатором створення в Україні «Центру суперкомп'ютерних обчислень і даних», який передбачає розвиток інфраструктури для всебічної інформатизації освіти й науки, розроблення елементів штучного інтелекту та інтерактивних технологій.

КПІ працює як кампус, в якому на одній території в 160 га органічно поєднані умови для навчання, занять спортом, підвищення рівня культ., наук. й інтелектуального розвитку, відпочинку та занять особистими захопленнями всього 50-тис. колективу. Біля корпусів ун-ту встановлено пам'ятники Д.Менделєєву, В.Кирпичову, Ст.*Тимошенку*, Є.Патону, творцеві першої ЕОМ в континентальній Європі С.*Лебедєву*, математикові М.Кравчуку, видатному конструкторові косміч. ракет, колиш. студентові КПІ С.Корольову, геніальному авіаконструктору, творцеві перших гелікоптерів, також колиш. студентові КПІ І.Сікорському.

Офіц. веб-сайт НТТУ «КПІ»: http://www.ntu-kpi.kiev.ua.

Літ.: *Абрагамсон А.* Киевский политехнический институт императора Александра II. М., 1898; Материалы к истории Киевского политехнического института. К., 1913; Иллюстрированный сборник материалов к истории возникновения Киевского политехнического института. К., 1914; Київський політехнічний і Київський сільськогосподарський інститути (1898—1923). К., 1924; *Чеканов А.А.* Виктор Львович Кирпичев. М., 1982; *Щербань Т.А.* Вклад Киевского политехнического института в становление отечественного высшего технического образования: 1898—1917. «Очерки истории естествознания и техники», 1988, вып. 35; *Оноприенко В.И., Щербань Т.А.* Становление высшего технического образования на Украине. К., 1990; Київський політехнічний інститут: Нарис історії. К., 1995; *Онопрієнко В.І.* Історія української науки: XIX—XX ст.: Навчальний посібник. К., 1998; *Оноприенко В.И., Оноприенко М.В.* Чирвинские. М., 2008.

В.І. Онопрієнко.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т «КИ́ЄВО-МОГИЛЯ́НСЬКА АКАДЕ́МІЯ» — див. *Києво-Могилянська академія*.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ХУДО́ЖНІЙ МУЗЕ́Й УКРАЇ́НИ в Києві бере початок від 1899, коли в новозбудованому Міському музеї (сучасна вул. М.Грушевського, 6) було відкрито виставку до 11-го Всерос. археол. з'їзду. 1904 музей освятили, він дістав назву *Київський художньо-промисловий і науковий музей*, якому було присвоєно ім'я імп. *Миколи II*. 1919 музей набув статусу держ. установи і отримав нову назву — 1-й Держ. музей, 1924 перейменований на Всеукр. істор. музей ім. Т.Шевченка. 1934 розпочався розподіл його колекцій. Істор. зібрання (нині — *Національний музей історії України*) було відокремлене і переміщене у *Всеукраїнське музейне містечко* на території *Києво-Печерської лаври*. У старому будинку залишилися худож. та художньо-пром. збірки. Від 1936 офіц. назва музею — Держ. укр. музей, від 1939 — Держ. музей укр. мист-ва. З початком Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45, у липні—серпні 1941 найцінніші твори були евакуйовані до Уфи (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ). Під час нацистської окупації *Києва* музей функціонував за окремими перепустками і навіть влаштовував виставки. Об'єднаний з *Київським музеєм російського мистецтва* змінив назву — Державний музей східноєвроп. мист-ва — філіал укр. мист-ва. Після звільнення Києва з квітня 1944 музеєві повернено попередню назву. Окупанти вивезли понад 30 тис. музейних предметів з його зібрання. 1945 з Уфи прибули евакуйовані твори. 1954 в окремий філіал виділено збірку нар. мист-ва та худож. пром-сті і переміщено її на територію Києво-Печерської лаври (1964 перетворено на окремий музей — Держ. музей укр. нар. декоративного мист-ва; нині *Національний музей українського народного декоративного мистецтва*). В істор. приміщенні залишилися твори живопису, графіки та скульптури, музей почав іменуватися: Державний музей українського образотворчого мистецтва. 1967—72 здійснено добудову музейного будинку з частковим переплануванням, в якому 4 липня 1972 відкрито нову експозицію. 1970—80-ті рр. ознаменовані екскурсійним «бумом» та експонуванням великих міжнар. виставок: твори з колекції Арманда Хаммера (США), «Французький гобелен XVI—XX ст.», «Скарбниця гробниці Тутанхамона», «Сучасний живопис Японії», «Золото доколумбової Америки», «Шедеври західноєвропейського живопису з колекції барона Тіссен-Борнеміса». Музей став членом ІКОМ — міжнар. неурядової професійної орг-ції, що представляє музеї і людей музейної професії. З проголошенням незалежності України колекції музею експонувалися в Канаді, Франції, Хорватії, Німеччині, Шотландії, США. Провадиться активна виставкова діяльність. 11 жовтня 1994 Указом Президента України музею надано статус національного з відповідною зміною назви. 2001 створено фонд сприяння розвиткові музею — доброчинну всеукр. орг-цію, завдяки якій залучаються фінансові ресурси для підтримки діяльності музею — виставкової роботи, освіт. програм, поповнення музейного зібрання, реставрації творів. За підтримки фонду здійснюється регулярний випуск час. «Музейний провулок», присвячений питанням музейної справи та заг. мистецьким проблемам. За допомогою фонду активізувалася видавнича діяльність, проводяться наук. конференції, зокрема «Читання пам'яті М.Біляшівського». Фонд підтримував програму «Ідеальний музей», метою якого стала професійна підготовка музейних працівників шляхом проведення циклів лекцій і тренінгів з актуальних питань музейної справи. У різний час у музеї працювали відомі діячі науки і к-ри: В.Клеваєв, П.Говдя, Д.Горбачов, М.*Дерегус*, Ф.*Ернст*, Я.Затенацький, О.Кнюх, Л.Міляєва, М.Романишин, Л.Сак, Л.Членова, В.Яценко.

Зібрання музею налічує більше 30 тис. одиниць зберігання, у т. ч. 20 тис. — осн. фонд. Серед творів мист-ва — ікони «Святий Георгій з житієм» 12 ст., «Волинська Богоматір» 14 ст., ікони Березнянського іконостаса 18 ст.; колекція нар. картин «Козак Мамай», портрети *козацької старшини* 17—18 ст., живопис 1-ї пол. 19 ст., представлений творчістю Д.*Левицького*, В.*Боровиковського*, А.Мокрицького, творами класика укр. мист-ва Т.*Шевченка*; картини художників реалістичного напряму 19 — поч. 20 ст.: В.*Орловського*, С.Васильківського, Ф.*Кричевського*, П.*Левченка*, О.*Мурашка*, М.*Пимоненка*, С.*Світославського*; твори всесвітньовідомих майстрів авангарду О.*Архипенка*, О.*Богомазова*, Д.Бурлюка, О.*Екстер*, В.Пальмова; представників різних стильових напрямів поч. 20 ст. — В.Максимовича, О.*Новаківського*; І.*Труша*, А.Маневича, П.*Холодного*; художників школи монументального живопису М.*Бойчука*; митців середини та 2-ї пол. 20 ст.: М.*Глущенка*, С.Григор'єва, М.Дерегуса, В.*Касіяна*, В.Кос-

Національний художній музей України у м. Київ. Фото початку 21 ст.

тецького, М.Лисенка, І.Макогона, Г.Меліхова, А.*Петрицького*, В.Пузиркова, Г.*Світлицького*, О.Шовкуненка, С.Шишка, І.Штільмана, Т.*Яблонської*, Г.*Якутовича*; твори художників-«шістдесятників» і останньої третини минулого століття В.Баринової-Кулеби, Н.Вергун, Г.Григор'євої, О.Дубовика, О.Захарчука, І.Марчука, Г.Неледви, В.Рижиха; художників мистецького об'єднання «Живописний заповідник» М.Гейка, О.Животкова, А.Криволапа, Т.Сільваші; збірка художників Закарпаття Й.*Бокшая*, Г.Глюка, А.*Ерделі*, А.Коцки, Ф.Манайла; твори митців львів. школи М.Андрущенка, К.*Звіринського*, Л.*Медведя*, І.Остафійчука, З.*Флінти*, М.Шимчука; одес. школи — М.*Божія*, К.Ломикіна. Останнім часом сформована збірка художників української діаспори — Е.Андрієвської, О.Грищенка, С.Гніздовського, В.*Курилика*, М.Левицького, А.Оленської-Петришин, М.Черешньовського. Формуються колекції мист-ва 21 ст.

Літ.: *Факторович М.Д., Членова Л.Г.* Художественные музеи Киева. М., 1977; Державний музей українського образотворчого мистецтва УРСР: Путівник. К., 1981; Державний музей українського образотворчого мистецтва УРСР: Альбом. К., 1985; Дух України: Збірка вибраних картин із фондів Державного музею українського образотворчого мистецтва у Києві: Виставка у пошану сторіччя українського поселення у Канаді. Вінніпег, 1991; Україна: скарби музеїв і заповідників: Путівник. К., 1997; Національний художній музей України: Буклет. К., 1999; *Рязанова Т.* Сторінки історії музею. В кн.: Матеріали ювілейної наукової конференції «Національний художній музей України: Історія. Сучасний стан, проблеми розвитку»: До 100-річчя з дня заснування. К., 1999; Шедеври українського іконопису XII—XIX ст. Альбом. К., 1999; Національний художній музей України: Альбом. К., 2003; Український живопис XIX—XX ст. з колекції НХМУ. Альбом. Хмельницький—К., 2004; Український іконопис XII—XIX ст. з колекції НХМУ. Хмельницький, 2004; Український портрет XVI—XVIII ст.: Каталог-альбом. К., 2005; Український живопис XX—XXI ст. з колекції НХМУ. Хмельницький—К., 2006; Український модернізм 1910—1930 рр.: Альбом. Хмельницький, 2006.

Т.К. Рязанова, Л.Д. Федорова.

НАЦІОНА́ЛЬНІ МЕНШИ́НИ УКРАЇНИ. Нац. меншиною (Н.м.) вважається фізичний масив (група) людей некорінного етнічного статусу, які живуть в сучасному для себе етносередовищі. Н.м. включає осіб, які мають *громадянство* і, за визначенням, не відіграють провідної ролі в сусп-ві, що зумовлює необхідність відстоювання політ. прав і забезпечення відповідного юрид. захисту. Н.м. поступається чисельністю ін. етнічним групам, але має достатньо сил для впливу на політ. ситуацію регіонів проживання. Прагнучи зберегти *ідентичність етнічну*, Н.м. створює спец. інституції, нац. культ. центри, освітні установи, ЗМІ тощо. Приналежність до Н.м. визначається суб'єктивно і не вимагає зворотного визнання етнічної групи, на відміну від приналежності до етнічної групи, яка є об'єктивною і визначається генетично. Формування Н.м. супроводжується етапом етнічного відродження (створенням нац. культ. т-в, освіт. центрів, активізацією істор. пам'яті); т. зв. мобілізацією етнічної групи, тобто переходом від елементарного задоволення мовних, культ., реліг. потреб до організованого захисту соціально-екон. інтересів Н.м. Наступним етапом розвитку Н.м. є «політизація етнічності» шляхом висунення політ. вимог, розробки політ. програм, створення відповідних *партій політичних.*

Поняття Н.м. введене до теор. вжитку ідеологами *австромарксизму* у контексті опрацювання проблеми відносин між держ. й недерж. націями та розробки концепції національно-персональної (екстериторіальної) автономії.

Ідеї австромарксизму продуктивно розроблялися в Росії С.Бубновим у контексті вирішення «єврейського питання». *Національно-культурна автономія* для рос. єврейства передбачала самоуправління єврейс. громади, нац. школу і свободу мови. Вона стала політ. платформою кількох політ. єврейс. партій.

Російська соціал-демократична робітнича партія (*більшовиків*) протиставила ідеї національно-культ. автономії принцип національно-територіальної автономії. У програмі 1903 ідеалом майбутнього ладу була проголошена *республіка*, організована за принципом обласного «самоврядування для тих місцевостей, які відзначаються особливими побутовими умовами і складом населення». Виголошувалися право населення отримувати освіту рідною мовою в створюваних за держ. кошт навч. закладах; запровадження рідної мови нарівні з державною в усіх місц. громад. і держ. установах; право на самовизначення за всіма націями, що входять до складу д-ви. Подальший розвиток більшовицької концепції вирішення нац. питання ґрунтувався на визнанні догми про те, що дотримання прав Н.м. може гарантувати тільки пролетарська революція.

Під час національно-визвол. змагань проблема самовизначення нац. меншин та їхнього конституювання на постімперських просторах набула небаченої теор. та політ. гостроти. *Тимчасовий уряд* у Декларації від 3 березня 1917 скасував усі обмеження громадян за нац. ознакою, ухвалив ін. правові гарантії прав людини. Однак загальнодемократ. засади вирішення нац. питання не призупинили розвиток національно-визвол. рухів.

В основу вирішення нац. питання в *Українській Народній Республіці* були покладені теор. засади західноєвроп. *соціал-демократії.* Правові засади нац. політики в Україні були сформульовані під час *Всеукраїнського національного конгресу* (6—8 квітня 1917), резолюція якого зазначала, що одним із гол. принципів майбутньої укр. *автономії* в складі Рос. Республіки стане повне забезпечення прав нац. меншин, які живуть в Україні.

Резолюція Всеукр. нац. конгресу «Про розширення складу Центральної Ради» (7 квітня 1917) проголосила квотний принцип представництва нац. меншин в уряді — 25 %. 8 серпня 1917 мандатна комісія доповіла про введення до складу *Української Центральної Ради* 104-х членів від рос. політ. партій, 50 — єврейс., 20 — польс., по одному — від молдован, німців, татар, білорусів, чехів, греків, болгар, менонітів.

У створеному 17 червня 1917 уряді було передбачене секретарство з міжнац. справ, очолюване С.О.*Єфремовим.* 11 липня 1917 відбулося перше засідання *Генерального секретаріату Української*

Центральної Ради за участю представників нац. меншин. 25 липня 1917 секретарство з міжнац. справ було реорганізоване в секретарство охорони прав нац. меншин (очолив О.*Шульгін*).

Принципово важливими були ухвали *З'їзду поневолених народів* (8—15 вересня 1917, *Київ*). Постанова «Про загальнодержавну та крайові мови» (15 вересня 1917) визначила статус російської як загальнодерж. в Рос. Федеративній Республіці й анонсувала вдосконалення законодавства щодо сфер застосування крайових мов. Постанова Ген. секретаріату УЦР (18 вересня 1917) ввела на теренах керованих ним укр. губерній українсько-рос. двомовність, заступникам ген. секретаря з нац. справ було надане право спілкуватися і вести діловодство мовами нац. меншин. III Універсал УЦР (7 листопада 1917) гарантував нац. меншинам право використання рідної мови при зверненні до держ. установ. Рос., єврейс. та польс. мови повинні були відображатися на нових держ. кредитових білетах та укр. грошах.

Найзначнішим етапом у теор. та практичному опрацюванні нац. питання в УНР треба вважати ухвалення *Закону Української Народної Республіки про національно-персональну автономію 1918.*

Закон «Про національно-персональну автономію» був включений до тексту *Конституції Української Народної Республіки 1918.* Великороси, євреї та поляки отримали *національно-персональну автономію* на підставі прямої дії Конституції, ін. громади могли скористатися цим правом, надіславши до Ген. суду УНР колективну заяву, підписану не менш ніж 10 тис. громадян УНР відповідної національності.

Досягнення УЦР у вирішенні нац. питання не треба переоцінювати. Упродовж нетривалої історії УЦР досягнення лояльного ставлення Н.м. до конституювання *нації української* залишалося найгострішим політ. завданням укр. урядовців. Лідери деяких нац. громад виступили проти постанови УЦР про скликання *Українських Установчих зборів.* IV Універсал УЦР привітали лише поляки, хоча незадовго до цього вони виявляли гостро негативну реакцію на III Універсал УЦР, що ліквідував велике польс. землеволодіння в Україні.

З'їзд нім. колоністів Херсон. та Бессарабського округів (квітень 1918) висловився за те, щоб німці не приймали укр. громадянства. Позиція нім. громади та її активна зовнішньополіт. підтримка з боку нім. уряду впродовж 1918—21 надали визначального поштовху визріванню ідеї створення нац. адм.-тер. утворень. Відомо, що вже під час переговорів у Брест-Литовську нім. сторона домагалася визнання колоністів нім. емігрантами і, грунтуючись на цьому, вимагала права встановлення протекторату над рос./укр. німцями.

Найбільш непримиренною була позиція рос. громади, яка не визнавала статусу Н.м. На нелояльне ставлення Н.м. до УЦР, як на вагомий чинник її політ. невдач, вказували Д.*Дорошенко* та В.*Винниченко.* Перший, зокрема, скептично висловився про ставлення Н.м. до закону «Про національно-персональну автономію», який, на його думку, «не викликав ніякого признання з боку тих, кого мав ущасливити, — з боку національних меншостей». Найбільшою ж перешкодою гармонізації міжетнічних відносин у добу УНР стала повсякденна практика міжнац. відносин, яка знала приклади держ. свавілля, починаючи від звільнення з держ. служби неукр. громадян та виселення їх за межі країни, репресій щодо рос. і польс. преси, закінчуючи стихійними єврейс. погромами.

Реалізація теорії національно-персональної автономії стала політ. платформою держ. розвитку *Західноукраїнської Народної Республіки.* 19 жовтня 1918 прокламація УНРади (див. *Українська національна рада ЗУНР*) задекларувала намагання залучити нац. меншини до управління ЗУНР. Нац. меншини запропонували скерувати своїх делегатів до УНРади, передбачалося також надання їм національно-культ. автономії майбутньою конституцією.

Відозва 1 листопада 1918 вказувала полякам, євреям та німцям на необхідність їхнього представництва в УНРаді, а також підтвердила рівноправність громадян незалежно від їхньої нац. та реліг. приналежності. Уряд Є.*Петрушевича* не приховував, що натомість очікував від Н.м. лояльності й визнання нової, укр. влади. 18 листопада 1918 УНРада ухвалила постанову про створення польс., єврейс. та нім. секретарств, 5 квітня 1919 було створене секретарство з єврейс. справ.

Уряд ЗУНР сприяв утворенню Нім. нац. ради ЗУНР та Єврейс. нац. ради Сх. Галичини в Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*). Лідери ЗУНР розглядали їх як прообрази загальнонац. громад. орг-цій нац. меншин, через які останні мали в майбутньому реалізувати право національно-культ. автономії. Закони від 15 квітня 1919 «Про вибори (виборча ординація) до Сойму ЗОУНР» і «Про скликання Сойму ЗОУНР» передбачали обрання парламенту на основі заг., рівного, таємного, прямого, пропорційного права, який мав складатися з 226 послів (з яких — 33 поляки, 17 євреїв, 6 німців). Поляки, євреї та німці набули право вільного використання рідної мови у взаєминах з органами влади й управління. Закон 13 лютого 1919 «Про основи укладання шкільництва на ЗОУНР» дозволив відкривати нац. школи. У деяких місцевостях нац. меншини встигли скористатися наданим правом: у Станіславі, *Тернополі*, *Стрию* та *Коломиї* працювали єврейс. держ. г-зії, Станіславі — німецька. Відкриття польс. г-зій зірвалося через відмову польс. учителів скласти присягу на вірність ЗУНР.

Про послідовну демократ. позицію ЗУНР в галузі вирішення нац. питання свідчила низка конституційних актів 1920—21, які не були реалізовані внаслідок поразки визвол. змагань. Втім, і в ній існували приклади невиправданого інтернування поляків, незаконних реквізицій, фізичних покарань, антисемітських виступів, закриття газети Єврейс. нац. ради, єврейс. погромів у Тернополі, Станіславі, *Дрогобичі.*

Неоднозначним було ставлення до проблеми національно-персональної автономії в урядових колах гетьманату П.*Скоропадського.* 8 липня 1918 *Рада*

міністрів Української Держави скасувала чинність закону «Про національно-персональну автономію», внаслідок чого були ліквідовані великорус., польс. та єврейс. мін-ва. Чиновників їхніх підрозділів перевели до кадрового резерву. Газ. *«Нова Рада»* назвала скасування ухвал УЦР поверненням нац. справи до початкового періоду революції. Проте, проголосивши принцип надання рівнозначної допомоги всім громадянам незалежно від нац. приналежності, гетьманат зробив багато корисного в справі політ. дорослішання нац. меншин. За його сприяння були створені нова єврейс. партія, рос. нац. центр, проведений єврейс. санітарний з'їзд, всеукр. польс. з'їзд, відновлена діяльність чехословац. к-ту. 11—13 серпня 1918 відбулися вибори до Тимчасових єврейс. нац. зборів (що мали стати вищим представницьким органом Єврейс. нац. союзу).

Реанімація низки ухвал УЦР відбулася за часів *Директорії* УНР. У «Зверненні до російської, єврейської і польської демократії на Україні» (листопад 1918) Директорія УНР проголосила відновлення принципів етнонац. політики УЦР та необхідність запровадження національно-персональної автономії. 24 січня 1919 відповідний закон гетьманату був скасований, ще до повернення до Києва був створений Відділ у справах нац. меншин на чолі із С.*Гольдельманом*. Втім, формальне відновлення правових гарантій прав нац. меншин не заперечувало їхнього нехтування насправді. Так, в УНР були заарештовані рос. правосл. ієрархи, порушувалися мовні права росіян, ігнорувалися вимоги поляків про надання їм права національно-персональної автономії.

На цей час єврейс. громада мала оформлені вимоги і уявлення про форми їхнього втілення в УНР. 6 квітня 1919 секретаріат звернувся до Директорії УНР з доповідною запискою, в якій пропонував визнати Тимчасові нац. збори і Нац. секретаріат законодавчим і виконавчим органами єврейс. автономії до скликання Установчих зборів євреїв України; функції посередника у взаєминах між д-вою та автономією мав виконувати статс-секретар або гол. керуючий у справах єврейс. автономії (на правах міністра). Конфлікт між укр. та єврейс. проводом унаочнився в призначенні міністром єврейс. справ А.Ревуцького без узгодження його кандидатури з Єврейським нац. секретаріатом. Проте надалі плідна праця мін-ва стала основою закладання правових засад існування євреїв в УНР, зокрема умов єврейс. громад. самоуправління. До його компетенції зарахували реєстрацію актів громадян. стану, юрид. допомогу, представництво в державних і громад. орг-ціях, виконання яких покладалося на Громад. раду й Громад. управу.

Логічним продовженням попередніх пошуків у галузі врегулювання взаємин укр. державності та нац. меншин стало законодавче обґрунтування основ мовної політики. 1 січня 1919 побачив світ закон «Про державну мову в УНР». На розвиток закону 24 січня 1919 був запроваджений наказ міністра освіти, який надав право національно розмежованим установам видавати документи мовами нац. меншин, зі свого боку, *Рада народних міністрів Української Народної Республіки* ухвалила закон «Про карну відповідальність за образу національної чести та достойності».

У надзвичайно складних внутр. і зовнішньополіт. умовах Директорія УНР намагалася підтримувати дію задекларованих УНР демократ. свобод особи й народів. До складу уряду входило мін-во єврейс. справ (очолюване П.Красним). Конституційні проекти містили статті, що мали сприяти дотриманню прав Н.м. Верховний орган уряду УНР у вигнанні — Рада Республіки, — на думку її фундаторів, повинна була складатися з 67-ми депутатів, у т. ч. 6-ти євреїв, 2-х поляків і німця. В Україні натомість мало діяти Нар. представництво, на яке покладався нагляд за реалізацією права нац. меншин на національно-персональну автономію. Намагання заручитися широкою підтримкою нац. меншин втілювалися в законах «Про громадянство УНР», «Про встановлення Єдиної національно-державної школи та про Статут єдиної школи» (1921) закордонного уряду УНР.

Утвердження рад. влади в Україні започаткувало новий етап в історії Н.м. За винятком єврейських, в Україні припинили своє існування нац. партії, і етнічні меншини, таким чином, втратили можливість формулювати й відстоювати на держ. рівні свої специфічні вимоги в галузі соціально-екон., політ. і культ. життя.

Унаслідок внутр. міграцій відчутних змін зазнало становище селянських за складом етнічних груп, таких як німці, болгари, греки, чехи. Зокрема, численна група німців, депортованих на початку *Першої світової війни* царським урядом на сх. Рос. імперії, лише 1918—20 вернулася в залишені оселі, що були зруйновані або перейшли до нових власників. Інтенсивні міграційні процеси відбувалися в контексті *польсько-радянської війни 1920*, у місцях компактного розселення поляків на *Волині*. Значним був наплив біженців, переважно росіян, у Пд. Україну.

Докорінно змінилося соціально-екон. обличчя Н.м. Унаслідок соціалістичних за змістом перетворень УЦР, Директорії УНР, а згодом — експропріаторської політики *більшовиків* росіяни втратили не лише керівну роль у держ. житті, а й екон. основу статусу великоросів. Друга за чисельністю етнічна меншина України — єврейська — унаслідок погромів і політики *«воєнного комунізму»* втратила економічно найпотужнішу частину своєї громади. У республіці залишилися практично найбідніші прошарки єврейс. спільноти, переважно містечкової, яка прискорено люмпенізувалася. Подальше збіднення громади стало ґрунтом значних соціальних суперечностей і проблем, живило емігрантські настрої, спотворювало екон. й культ. життя регіонів, де переважала єврейс. людність. Рад. земельна реформа вщент зруйнувала ідилію попереднього етапу історії поземельних відносин у місцях компактного розселення колиш. іноз. колоністів. Експропріаторська вакханалія, що охопила Україну на початковому етапі рад. буд-ва, призвела до огульного відрізання в етнічних громад засівних земель, пасовищ та угідь на користь укр. і рос.

земельних громад. Перерозподіл відбувався не на засадах соціальної справедливості: нац. меншини, як правило, втрачали найкращі ділянки, залишаючись господарювати на непридатних або малопридатних землях. У 1-й пол. 1920-х рр. екон. міць і пересічна заможність іноз. колоністів залишились у згадках, хоча їхнє матеріальне становище було кращим порівняно з укр. та рос. селом, яке ледь животіло.

На 1921 відбувся перерозподіл національно-етнічного складу населення між містом і селом на користь останнього. При практично незмінній частці укр. сільс. населення 1920 питома вага росіян у селах зросла порівняно з 1917 від 18 до 46 %, євреїв — від 2,5 до 33,8 %, поляків — від 51 до 74 %. Стався повний злам попередньої моделі функціонування сусп-ва і міжнац. розподілу праці як його складової частини. На 1924 селянами були 95 % нім. і болг. громад, 85 — польс., 7 % — єврейської.

Росіяни становили найчисельнішу етнічну меншину України, в її складі переважала міська людність Слобідської та Пд. України. Вони становили до 40 % робітн. класу великих міст Пд. України. 1918 КП(б)У, що налічувала 5 тис. членів, переважно складалася з етнічних росіян, російськомовних євреїв, поляків та українців. 1925 в ній перебувало 75 тис. осіб, проте етнічний склад залишався попереднім.

Рос. громада України в соціальному відношенні була найбільш диференційованою серед етнічних меншин: міські і сільс. верстви в ній були майже рівними. 46 % росіян жили в селі. Мешкаючи відносно компактними масами в прикордонних р-нах Конотопської, Харків., Луган. округ, а також у Нижньому Подніпров'ї, вони в майбутньому склали основу населення Путивльського, Великописарівського, Чугуївського, Олексіївського, Велико-Теплівського та Сорокинського рос. нац. р-нів. Рос. селянство колиш. Слобожанщини за своїми соціально-екон. характеристиками мало відрізнялося від українського. 1926 воно становило 5,1 % селянства УСРР, компактно і дисперсно жило в 33-х з 40 *округ* республіки.

Євреї задовго до революції 1917 вели активні пошуки в галузі усвідомлення й презентації власних нац. інтересів і складали від $^1/_4$ до $^1/_3$ орг. прошарку всіх революц. партій. Значного розповсюдження в громаді набули соціаліст. ідеї.

Єврейс. громада за *нової економічної політики* в значних обсягах постачала кадри як для більшовицької, так і для низки опозиційних їй партій. Єврейс. секції («євсекції»; див. *Єврейські секції РКП(б)*, *Єврейські секції КП(б)У*), створені 1918, починаючи від 1921, стали складовою Агітпропу РКП(б) і були центром офіц. активності євреїв, виконуючи функцію «встановлення диктатури пролетаріату на єврейській вулиці». Незважаючи на вагоме представництво євреїв у лавах більшовицької партії та комсомолу, значно більшим політ. впливом на «єврейській вулиці» користувалися численні сіоністські партії та орг-ції. Орг. структура сіоністського руху в межах колиш. Рос. імперії мала такий вигляд: Алгемейн-сіоністи (ліберальне крило сіоністського руху); «Мізрахі» (орг-ція реліг. характеру); «Цеірей Ціон» (орг-ція сіоністського робітн. руху поміркованого соціаліст. напряму); «Поалей Ціон» (від 1923 — Єврейська комуніст. робітн. партія; близька до *меншовиків* сіоністська соціаліст. партія); *«Гашомер гацоїр»* (юнацька орг-ція); «Геголуц» (сусп. орг-ція, що опікувалася соціально-екон. проблемами підготовки єврейс. колонізації Палестини); «Тарбут» (культ. і просвітницька орг-ція для розвитку освіти на івриті) тощо.

Переважна більшість соціаліст. єврейс. партій не перебувала на антирад. позиціях. Вони активно виступали за розбудову рад. системи і наповнення її справжнім демократ. змістом. Вістря політ. виступів єврейс. партій спрямовувалося проти влади більшовицької диктатури, яка стала ототожнювати себе з рад. владою. В цьому сенсі позиція сіоністів була послідовною і непримиренною, а осн. критика припала на «євсекції», які, на думку єврейс. політикуму, узурпували право висловлення інтересів єврейства в СРСР.

У 1-й пол. 1920-х рр. сіоністські орг-ції, незважаючи на переслідування уряду, виросли в досить значну і впливову політ. силу, яка була фактично всесоюзною орг-цією в підпіллі. Так, Геголуц розпався на ліве і праве крило, кожне з яких мало ЦК у Москві, респ. осередки — у Гомелі та Києві, а також підпорядковані їм окружні орг-ції. Орг. структура єврейс. партій і молодіжних орг-цій практично не відрізнялася від ВКП(б) та *Всесоюзної ленінської комуністичної спілки молоді*, вони так само скликали конференції і з'їзди, мали ЦК й мережу місцевих осередків окружного та районного рівнів.

Повернення єврейс. біженців і відшкодування майнових збитків періоду єврейс. погромів стали значною сусп. проблемою. Справа надто ускладнювалася тим, що колишня *смуга осілості* була регіоном аграрного перенаселення, критичного сел. малоземелля, що стали основою зростання антисемітських настроїв. У цілому на поч. 1920-х рр. майнове становище та умови життя містечкового єврейства залишалися одними з найгірших серед етнічних меншин України — люмпенізовані прошарки становили щонайменше 60 % єврейс. людності України.

Проблема виживання єврейс. меншини на поч. 1920-х рр. ускладнювалася катастрофічним зменшенням єврейс. с.-г. населення, знищенням під час погромів ряду найзаможніших єврейс. землеробських колоній. За переписом 1926, у 21 із 40 округ УСРР налічувалося 98 тис. селян-євреїв. Це стало причиною зростання в громаді, особливо серед молоді, революц. настроїв і підвищення їхньої громадян. активності, чому значною мірою сприяв антипогромницький рух. На початковому етапі рад. буд-ва для радикальної частини єврейс. сусп-ва внаслідок обмеженості соціальної бази рад. влади та нестачі кваліфікованих кадрів склалися найбільш сприятливі за всю історію єврейства умови для відповідної соціальної реалізації й участі в держ. житті. Цьому, зокрема, сприяло і входження більшості єврейс. комуніст. фракцій до складу КПУ на поч. 1921.

Поляки в межах України віками були третьою за чисельністю й другою за впливовістю етнічною меншиною. Національно-визвол. змагання польс. революціонерів, неодноразові спроби вибороти для Польщі держ. незалежність становили осн. зміст революційно-демократичного руху польс. меншини в Рос. імперії. Упродовж 1917—21 ідеї відтворення *Речі Посполитої* з включенням до неї етнічних укр. земель стали генератором непримиренних польсько-укр. і польсько-рад. суперечностей та озброєної боротьби, що негативно позначилися на характері подальших польсько-укр. взаємин по обидва боки держ. кордону.

Польс. меншина на теренах УСРР змінила свій статус однієї з найбільш привілейованих у д-ві на практично повністю селянську. За переписом 1926, переважну її більшість становили селяни — мешканці 14 з 40 округ України, яких налічувалося 360 тис. Особливістю польс. селянства в зх. округах УСРР була дрібнонадільність. Більшість поляків проживала на *Поділлі*, Волині та *Поліссі.* На пд. вони були розпорошені і власних однорідних за складом людності населених пунктів не мали: лише в *Одесі* була невелика польс. громада.

Правове становище польс. меншини в межах УСРР визначалося складними польсько-рад. взаєминами. Укладення *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* розпочало тривалу смугу міждерж. інтриг і дипломатичної боротьби за симпатії прикордонного населення, з одного боку, та упередженого ставлення до представників відповідної етнічної меншини — з другого.

На поч. 1920-х рр. місцями концентрації **німецького населення** були Олександрійська, Мелітопольська і Бердянська округи Катеринос. губ., Херсон., Миколаїв. та Одеська — Одес. губ. Нім. населення в цих округах переважало за чисельністю ін. етнічні громади. За переписом 1926, селянами були 340 тис. німців.

Колись квітучі нім. с.-г. колонії на поч. 1920-х рр. були відкинуті у своєму госп. та культ. розвиткові на багато десятиріч назад. Працівники земельних і податкових органів, рад. та парт. орг-цій розглядали нім. колонії як осередки куркульського засилля. Унаслідок негативного ставлення місц. і центр. органів влади до спроб нім. колоністів самотужки відродити госп-ва, незацікавленості влади в їхньому відродженні, войовничої атеїстичної пропаганди нім. громади виявляли значний потяг до еміграції. Демографічні втрати через від'їзд з УСРР у 1922—24 становили щонайменше 8 тис. працездатних осіб. Лише штучне стримування еміграції перешкодило масовому від'їздові менонітів з країни.

Нім. громада в 1-й пол. 1920-х рр. займала досить активну сусп. позицію, а її лідери пильно стежили за розвитком етнонац. політики більшовиків. За відсутності, фактичної заборони існування нац. політ. партій виразником колективної свідомості нім. громади стали с.-г. кооперативи, зокрема Союз голл. вихідців на Україні (СГВ) та с.-г. кооп. спілка «Колоніст». Жодна з ін. етнічних меншин республіки не отримала дозволу на утворення принаймні подібних орг-цій. Статут «Союзу південноросійських колоністів і громадян германської раси» був зареєстрований 26 січня 1921 в Таганрозі, а вже 9 лютого відбулися перші заг. збори орг-ції. Статут кооперативу, який став матрицею для орг. оформлення ряду нац. кооперативів, базувався на принципах інтегральної кооперації.

З 2-ї пол. 1923 офіційно розпочала діяти нім. кооп. спілка «Колоніст», створена внаслідок об'єднання кількох нац. т-в взаємодопомоги німців Катеринославщини. На поч. 1924 спілка мала 12 відділень, 5264-х членів, що становило 70 % госп-в німців-колоністів регіону. Прояви неприхованого політ. екстремізму місц. органів виконавчої влади, постійне порушення законності та прав колоністів спонукали кер-во спілки поруч із вирішенням проблем госп. життя колоній чимдалі більше займатися правозахисною діяльністю.

Основу діяльності рад. функціонерів в нім. середовищі становили дискредитація і ліквідація осередків нац. єднання. «Колоніст» був підведений до необхідності саморозпуску вже в липні 1924. Замість нього були утворені 24 низові кооп. т-ва, що увійшли до складу заг. кооп. системи УСРР.

Наприкінці літа — восени 1925 укр. уряд та ЦК КП(б)У організували проти СГВ потужну екон. і громад. кампанію, яка мала на меті знищення орг-ції. Реорганізація СГВ відбулася 1926. Менонітська громада вважала реорганізацію СГВ прийнятним компромісом на шляху збереження общини в Рад. Україні. Найбільш активні й непримиренні опоненти реорганізації емігрували до Канади. Ті ж, що лишилися чи не змогли емігрувати, прагнули віднайти відповідні точки опори для подальшого існування спільноти за нових політ. обставин. Намагання громади відновити діяльність правління СГВ у вигляді «Бюро з'їздів» не увінчалися успіхом. Менонітська спільнота виявилася дезорганізованою перед обличчям масованого натиску більшовизму, який уже на кін. 1920-х рр. досяг визначних успіхів у дезінтеграції менонітської єдності.

Болгари на поч. 1920-х рр. суцільними масивами проживали на пд. України в сільс. місцевостях Одес. і Катеринос. губерній. До революції напрям їхнього госп. розвитку визначали високі (до 60-ти *десятин* на госп-во) норми землекористування, високотоварні городництво й садівництво. Болг. села менше, ніж сусідні єврейс. чи нім., потерпіли в роки світ. та громадян. воєн. Болг. меншина була селянською за своїм складом: селянами були 85 тис. болгар.

Переважна більшість осіб **грецької національності** складала Маріупольську грец. громаду, що компактно проживала в Юзівській (згодом — Сталінській) та Маріупольській округах. На момент здійснення районування 1923, за відомостями укр. уряду, грец. населення республіки становило 92 560 осіб.

Поч. 1920-х рр. став часом не лише госп., а й культ. занепаду грец. села.

Незначною, попри територіальну близькість, була чисельність **білорусів** в УСРР. На пд. їхню більшість (13 тис.) становили

нащадки військ. поселенців і поміщицьких селян, вивезених туди наприкінці 18 ст. Білорус. села містилися на Миколаївщині в межиріччі Інгульця й Інгулу. У культ. відношенні їхнє населення практично не відрізнялося від довколишнього слов'ян. селянства.

Більшість **чеського населення** України проживала на Волині, частково — на Поділлі. Чехи Житомирщини налічували трохи більше 4 тис. осіб, з них 3847 компактними масами мешкали в селі. Незначні їхні анклави розміщувалися в Херсон. та Катеринosл. губерніях. 88 % чеської громади становило селянство, переважно заможне й середняцьке.

Революц. зміни в Україні чеське населення зустріло настороженo. Реквізиції й розкуркулювання періоду «воєнного комунізму» призвели до різкого скорочення земельних наділів чеського селянства, погіршили його матеріальне становище. Деградацію чеських госп-в прискорив занепад хмелярства. Це відштовхнуло осн. масу чехів від рад. влади, надовго визначивши їхню політ. пасивність. Величезну проблему становила і відсутність їхньої нац. школи як такої.

Гагаузи, вихідці з Балкан, компактно мешкали на пд. *Бессарабії* та в Приазов'ї, де їхня чисельність не перевищувала 1 тис. осіб. Вирішальну роль у збереженні специфіки побутового та госп. життя *гагаузів* відіграли законсервовані елементи сільс. общини з особливим станом великої патріархальної сім'ї. Винесені з Балкан традиції колективного самоврядування, общинного землекористування, кругової поруки та захисту членів громади становили вісь звичаїв і моральних норм, що забезпечували етнозбереження гагаузів у *Буджаку*. Екон. поступ гагаузького села відбувався в сприятливих умовах. Упродовж 1-ї пол. 19 ст. вони мали статус колоністів: особисто вільних землевласників із правом довічного спадкового користування наділом в 50—60 десятин землі на сім'ю. Про напрями розвитку соціальних процесів у їхньому середовищі до революції та протягом 1917—20 практично нічого не відомо. На початковому етапі рад. буд-ва вони розвивалися за тими ж напрямами, що й у середовищі ін. селянських за складом етнічних меншин. Зокрема, норма землекористування в гагаузькому селі була зведена до середніх показників регіону.

Татарське населення розташовувалося головно в Донбасі та Приазов'ї. Це були переважно поволзькі татари, які працювали на копальнях і пром. підпр-вах Пд. пром. району. Матеріальний стан татар. мігрантів на поч. 1920-х рр. був нужденним унаслідок екон. кризи й безробіття. Живучи в невеликих робітн. селищах та пролетарських районах міст, татари зберігали замкнений спосіб життя, через мовні й культурні, зокрема конфесійні, відмінності практично не спілкувалися з навколишнім населенням. Міжнац. шлюби в середовищі татар. меншини були рідкісним явищем. На поч. 1920-х рр. татар. населення практично повністю було неписьменним як національною, так і двома найпоширенішими в УСРР мовами. Разом із сезонними робітниками татар. меншина налічувала бл. 12,5 тис. осіб.

Більшість **литовців** потрапила на терени України в 1-й пол. 19 ст. після придушення *польського повстання 1830—1831.* Мешкали вони в містах Київ., Одес., Катеринosл. та Донецької губерній. Їхня чисельність, за даними різних джерел, не перевищувала 10 тис. осіб. Специфічною рисою литов. громади УСРР була її рухливість.

Латиші активно заявили про себе під час громадян. війни 1918—22. Більшу їхню частину становили бійці латис. д-зії, які після її розформування залишилися жити в Києві, *Харкові*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), Олександрівську (нині м. *Запоріжжя*), *Миколаєві*, Одесі, *Кривому Розі*, *Каховці*, *Мелітополі.* Вони були висококваліфікованими пром. робітниками, за політ. переконаннями — найактивнішою рушійною силою більшовицької влади в Україні, що брала участь не лише у воєнних діях на боці Червоної армії, а й у *продзагонах*, безпосередньо здійснюючи політику продрозкладки.

Естонці становили мізерну частку населення УСРР, проживаючи в Одесі та Одес. губ.

В абсолютних показниках упродовж 1917—21 в Україні істотно збільшилася кількість вихідців з Кавказу та Бл. Сходу: **вірмен**, **грузинів**, **ассирійців**. Зростання відбувалося за рахунок біженців, що рятувалися від турец. геноциду в Закавказзі й Туреччині. Адаптація біженців до нових умов життя відбувалася складно й погіршувалася внаслідок неспроможності країни реально покращувати умови їхнього існування.

На початок політики «коренізації» етнополіт. ситуація в Україні була надзвичайно складною щодо держ. регулювання. Вона зумовлювалася не стільки вагомістю представництва меншин в етнічній структурі країни, скільки виразною строкатістю ознак етнічних громад. Останні, зокрема, істотно відрізнялися за адресою еміграції (західно- і східноєвропейські, азійські, із союзних республік) і, відповідно, причинами еміграції (у цьому сенсі окреме місце посідали політ. емігранти). За мовними ознаками нац. меншини складали кілька груп, найчисленнішими серед яких були представники індоєвроп., слов'ян. і тюркської мовних сімей. Д-ва не могла ігнорувати наявність представників китайс., корейської мовних сімей, а також тих народів, які не мали власної літ. мови.

Істотні відмінності існували в галузі соціального структурування етнічних громад. Окремі групи складали колиш. колоністи, містечкові євреї, декласовані (*цигани*). Епоха «воєнного комунізму» вибила з-під них екон. ґрунт, знищила традиційну систему господарювання й типові етнічні форми зайнятості. За ступенем *урбанізації* перше місце серед меншин посідали нечисленні дисперсні етнічні громади (вірмени, грузини, литовці, естонці, корейці, китайці та ін.) і євреї. Найбільш урівноваженою була соціальна структура росіян, які майже порівну складалися із селян та городян. Ін. численні етнічні громади були селянськими. Серед меншин, власна історія яких нерозривно пов'язана з історією України, можна назвати

окремі групи старожитнього польс., білорус., рос. селянства. Колиш. іноземних колоністів, які на той час мешкали в Україні бл. 150-ти років, зв'язували з новою Батьківщиною заплутані, часто епізовані, відносини, які перейшли в нову фазу після більшовицької аграрної революції. Значну сусп. проблему становила натуралізація новоприбулих етнічних меншин, як біженців, так і політ. емігрантів.

Названі типологічні особливості етнічних меншин у сукупності з докорінною переорієнтацією вироб. і суспільно-політ. життя на постімперському просторі створювали такий «коктейль» етносоціальних та етнонац. проблем, який був винятковим явищем тогочасної світ. історії.

Запекла боротьба на XII з'їзді РКП(б) між поборниками централізму й тими, хто не бачив альтернативи лібералізації в питаннях національно-держ. будівництва, визначила «оксамитову революцію» згори, що дістала назву політики *«коренізації»*. Вона була вимушеною тактичною поступкою на шляху досягнення стратегічної мети — побудови соціалізму в рад. д-ві.

Упродовж 1920-х рр. більшовики послідовно впроваджували в життя концепцію монопартійності й штучними заходами обмежували можливості альтернативного політ. думання та волевиявлення народів країни. В основі розвитку політ. процесів перебувало переслідування всіх альтернативних політ. партій та сусп. рухів. Це, у свою чергу, деформувало політ. життя як таке, позбавляючи широкі сусп. верстви, зокрема етнічні громади, можливостей відповідної реалізації політ активності.

Ударні сили були спрямовані проти сіоністських орг-цій та партій. Так, у січні 1922 в *Харкові* були заарештовані учасники 3-ї конференції Геголуцу, що спричинило розкол в орг-ції. «Ліві» вважали за можливе співпрацювати з властями й були готові готувати кадри виключно для комун (кібуців). «Праві» закликали до переходу на нелегальне становище та збереження позапарт., нац. характеру руху. В серпні 1923 «лівий» Геголуц отримав дозвіл на діяльність у РСФРР, але був заборонений в Україні та Білорусі.

Від 1923 серед мотивів переслідування Геголуцу переважали міркування про неприпустимість прецеденту існування орг-ції як такої. Активним переслідувачем Геголуцу був секретар ЦК КП(б)У Е.*Квірінг.* У жовтні 1922 уряд УСРР оголосив про ліквідацію осередків міжнар. єврейс. громадсько-госп. спілки Геголуц. Розгром спілки розпочався з одес. осередку в березні 1923, у травні того ж року арешти знищили київ., харків. і крим. осередки, у вересні — білоцерківський. У липні 1924 були заарештовані й вислані до Сибіру чи Палестини й ті члени орг-ції, які залишилися на волі після попередньої хвилі розгрому в містах і містечках Правобережжя. До поч. 1925 орг-ція була розгромлена, а її майно роздали колгоспам республіки. Незважаючи на спроби єврейства зберегти орг-цію, більшовицький уряд в особі гол. бюро «євсекцій» при ЦК КП(б)У в жовтні 1925 проголосив Геголуц легалізованим прикриттям сіонізму і категорично заперечив можливість відновлення його діяльності. Переслідування в Україні та політ. тиск зробили свою справу: наприкінці 1925 в обох фракціях Геголуцу в СРСР налічувалося 14 тис. осіб. Легально діяльність орг-ції була припинена в січні 1928 відповідною постановою НКВС СРСР.

Деморалізуючи й деперсоніфікуючи нац. рухи в УРСР, більшовики в ті роки прагнули не стільки придушити останні, скільки опанувати свідомістю нац. меншин і скерувати її в потрібне річище. Для цього більшовицький уряд почав запроваджувати альтернативну австро-марксистській, уенерівській та гетьманатській модель вирішення нац. питання. Він виходив з принципів пролетарського інтернаціоналізму, «коренізації» галузей держ. управління й освіти, національно-територіальної автономії. Більшовицька концепція держ. буд-ва на базі *диктатури пролетаріату* виходила за межі національно-держ. буд-ва, оскільки її метою було утвердження всесвіт. комуніст. ладу, який мав піднестися над нац. інтересами й нац. держ. кордонами. Рушійною силою процесу мала стати ідеологія *інтернаціоналізму* — світогляду, в якому класові інтереси *пролетаріату* ставилися над національними.

Політика «коренізації» в *СРСР* запроваджувалася в особливому правовому полі без визначення дефініцій «національна меншина», «корінний народ», «титульна нація» та ґрунтувалася на запереченні надання якійсь мові статусу державної. В урядових постановах, що супроводжували адм.-тер. буд-во щодо нац. меншин, поняття «адміністративно-територіальна одиниця з переважаючою [етнічною] людністю» та «національна адміністративно-територіальна одиниця» використовувалися як синонімічні. Нац. адм.-тер. буд-во в місцях розселення етнічних меншин прискорилося після затвердження 4-ю сесією ВУЦВК постанови «Про низове районування» (19 лютого 1925). Нац. ради і райони рад. влада розглядала лише як знаряддя запровадження на місцях відповідної мовної політики, то були адм.-тер. одиниці з діловодством нац. мовами, а не територіальні автономії певного етносу.

Упродовж міжвоєнного періоду поняття «національна меншина» тлумачилося поза його політ. складовою, лише як група осіб неукр. нац. приналежності, основою формування рад. етнополітики були інтереси діючої влади. Якщо спочатку влада загравала з нац. меншинами (так, на 20 серпня 1924 планувалося скликання Всеукр. з'їзду нац. меншин та обрання на ньому Центр. комісії в справах нац. меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК), то в подальшому уряд перейшов на більш жорсткі засади формування етнополіт. курсу. Ідея про скликання Всеукр. з'їзду нац. меншин, вочевидь, наслідувала нереалізовані УЦР та Директорією УНР проекти із задоволення запитів нац. меншин. Перехід до політики «коренізації» певним чином реанімував деякі нац. сподівання етнічних меншин, проте з істор. точки зору умови політ. життя в 1-й пол. 1924 докорінним чином відрізнялися від тих, в яких діяли укр. уряди 1917—20. Хоча становище більшовицької

влади, як і раніше, ще не уявлялося у світі як непохитне, рад. влада у внутрішньополіт. житті вже заклала досить міцний фундамент свого монопольного політ. впливу. Ліквідувавши всі легальні нац. політ. рухи та опозиційні урядові партії, більшовики фактично закінчили створення монопарт. політ. системи, а відтак, сфокусувавши у своїх руках усю повноту політ. влади, мали можливість вирішувати основоположні проблеми політ. перебудови країни на власний розсуд. Реанімація на початковому етапі створення ЦКНМ при ВУЦВК ідеї про скликання Всеукр. з'їзду нац. меншин визначалася особливостями попереднього етапу історії міжнац. взаємин у країні, проте була цілком ворожою заг. змістові тогочасного політ. життя в країні. Не було жодного сенсу скликати з'їзд представників етнічних меншин, оскільки союзний і укр. уряди не збиралися втілювати сподівання нац. меншин, а прагнули реалізувати більшовицьку пролетарську концепцію вирішення нац. питання в УСРР.

Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929 — єдина з вищих законів рад. України — не лише проголошувала принцип рівноправності громадян незалежно від нац. походження, а й закріпила можливість створення адм.-тер. одиниць нац. меншин. Упродовж 1920—30-х рр. в УСРР були створені 32 *національні райони* і Тельманівський р-н змішаного типу, понад 1100 сільрад, 65 селищних рад.

До проголошення «коренізації» нац. меншини не були інтегровані в загальнодерж. к-ру. За пропозицією ЦКНМ при ВУЦВК норма учнів шкільної групи для нечисленних і розпорошених етнічних груп була знижена вдвічі (з 40 до 20-ти). Це значно полегшило створення шкіл нац. меншин. 1925 в Україні було закладено підвалини нац. школи для молдован, 1926 відбулося переведення перших 15-ти груп на новогрец. мову викладання. Поширювалася мережа нім., єврейс. і польс. шкіл. За даними ЦКНМ при ВУЦВК, на 1 травня 1924 існувало 629 шкіл для нім., 499 — для єврейс., 267 — для польс., 43 — для болг., 26 — для татар., 19 — для чеських, 3 — для вірм., 1 — для грец. дітей.

У 1926/27 навч. р. шкільна мережа для етнічних меншин складалася з 354 польс. шкіл (з них — 20 семирічок), 620 нім. (40 семирічок), 369 єврейс. (130 семирічок), 74 болг. (6 семирічок), 16 чеських, 20 татар., 2 ассирійських, 7 вірм., 17 молдов., 15 грец., 1 шведської.

На першому етапі «коренізації» нар. освіти школи нац. меншин щороку потребували декількох сотень учителів. За відсутності спец. навч. закладів у 1924—25 їх готували шляхом перепідготовки на короткотермінових курсах, зокрема Вищих пед. курсах ім. Ф.Кона в Харкові, Центр. курсах перепідготовки польс. учителів у Києві, курсах перепідготовки грец. учителів у *Маріуполі* тощо. Певне пом'якшення дефіциту викладачів нац. шкіл пов'язане з «коренізацією» спец. та вищої освіти. 1924 було створено польс. пед. технікум у Києві та болгарський — у Преславі, 1925 — нім. відділення при Одес. ін-ті нар. освіти, 1926 — Маріупольський грец. пед. технікум, які поклали початок мережі навч. установ для підготовки вчительства нац. меншин. Згодом пед. школи та ін-ти створили й для ін. етнічних громад.

Велика робота проводилася в галузі ліквідації неписьменності серед Н.м. і створення мережі політично-освіт. установ, хоча вона переважно відбувалася на основі укр. та рос. мов. У червні 1926 було створено Всеукр. філію вид-ва народів СРСР, що взяла на себе видання літератури мовами етнічних груп УСРР.

Були створені кафедри нац. питання та єврейс. к-ри при ВУАН, Грец. відділ при Маріупольському музеї краєзнавства, що займалися дослідженням культ. спадщини етнічних меншин.

Таким чином, уряд України до кінця 1920-х рр. у галузі культ. роботи в середовищі нац. меншин досягнув певних результатів. У 1928/29 навч. р. у таких нац. меншин, як євреї, греки, німці, росіяни, поляки, охоплення дітей початковою освітою сягало майже 100 %. Болг. діти були охоплені школою на 87,3, молдовські — на 70,3 %. Найкращими були показники в нац. районах, оскільки їхнє фінансування значно перевищувало пересічні показники.

За даними Відділу нац. меншин ВУЦВК, що був утворений на базі ЦКНМ при ВУЦВК у 1934, на теренах України діяло 1166 рос., 432 єврейс., 571 нім., 238 польс., 165 молдов., 45 болг., 21 грец., 18 чеських, 8 татар., 6 вірм. шкіл. У період між 1932/33 та 1933/34 навч. роками відчутно змінилася кількість т. зв. мішаних шкіл. Зі 169 до 387 зросла кількість українсько-рос. шкіл, з 5 до 11 — українсько-єврейських. Водночас з 46 до 30 зменшилася кількість українсько-нім. шкіл, з 64 до 44 — українсько-польських. Відчутні позитивні зрушення відбувалися, починаючи від 1933/34 навч. р., в галузі зростання кількості нац. груп у школах 2-го концентру. Для поляків воно становило 96,4 %, євреїв — 27,6, німців — 50,7 %. Згідно з урядовими планами розвитку нар. освіти почалося створення десятирічок для євреїв, поляків і німців.

1934 в Україні для етнічних меншин працювало 17 с.-г. нац. технікумів і 12 відділів нац. меншин при заг. технікумах, а також 27 нац. пед. технікумів та 10 пед. ін-тів чи секторів, де загалом навчалося 11 836 студентів.

Певні позитивні зрушення мали місце у видавничій справі мовами етнічних меншин. 1934 в Україні виходило 9 центр. і більш як 40 обласних і районних газет нац. мовами. Тоді ж було видано 1459 книжок рос., 63 болг., 17 грец., 147 єврейс., 118 молдов., 60 польс., 82 нім., 5 татар., 4 чеською мовами. До 1937 випуск літератури мовами етнічних меншин збільшувався.

Продовжувала роботу мережа культ. і наук. установ, що обслуговували нац. меншини, серед них: Ін-т єврейс. пролетарської к-ри, Ін-т польс. пролетарської к-ри, *Етнографічна комісія при ВУАН*, Грец. відділ при Маріупольському музеї краєзнавства, *Всеукраїнська наукова асоціація сходознавців* та ін. Нац. к-ру популяризували 12 єврейс., 9 російських, німецький, болгарський і грецький театри.

Середина 1930-х рр. стала часом протиприродного поєднання

«коренізації», масових політ. репресій і депортацій етнічних громад. Нац. райони підпали під нищівний удар суцільної *колективізації сільського господарства*. Упродовж 1-ї пол. 1930-х рр. опір етнічних громад у переважній більшості регіонів був подоланий. Найбільш запеклим він виявився в нім. та польс. адм.-територіальних одиницях. Нагнітання масової шпигуноманії спричинило розробку Кремлем проектів фронтальних зачисток кордонів СРСР.

Переважна більшість нім. районів була організаційно й кадрово розгромлена внаслідок репресій 1933—35 у середовищі колг. кер-ва, районної адміністрації, культосвітніх працівників, духовенства. Постанови ЦК КП(б)У «Про німецькі райони» (грудень 1934), «Про Мархлевський та Пулинський райони» (серпень 1935) обґрунтовували загальнодерж. шовіністичну кампанію т. зв. боротьби з націоналізмом та фашизмом. 20 грудня 1934 ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про переселення з прикордонних районів», а в січні 1935 з України депортували 9470 госп-в (бл. 40 тис. осіб). Постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про переселення польських та німецьких господарств з прикордонної смуги» (листопад 1935) ініціювала виселення з Київ. і Він. областей ще 6—7 тис. госп-в. Після здійснення названих заходів Пулинський та Мархлевський райони в демографічному плані втратили ознаки національних.

Більшість нац. районів в УРСР припинила своє існування 1938—39. Окрема доля чекала на рос. райони. У 2-й пол. 1930-х рр. росіян перестали згадувати в переліку нац. меншин. Рос. нац. райони не ліквідовувалися в установленому законодавством порядку. Формально не ліквідовувалися також єврейс. нац. райони. Однак після II світ. війни як нац. вони не відроджувалися.

Масові репресії стали вирішальним фактором політ. деморалізації нац. меншин. Рівень їхньої активності впродовж 1920—30-х рр. був вкрай низьким. Більшовицький уряд СРСР уміло деполітизував націоналістичні рухи, припинив їхнє критичне зростання на поч. 1930-х рр. і тим самим загальмував процес визрівання внутр. природних процесів формування укр. політ. нації. Таким чином був унеможливлений процес фактичної суверенізації України.

Упродовж 1919—29 нац. політика більшовиків щодо України виключала принцип держ. мови як такий. Обидві Конституції УСРР (1919 і 1929) не знали дефініції «державна мова». Мови всіх народів проголошувалися рівноправними, а громадяни отримували право вільно користуватися рідною мовою в усіх царинах сусп. життя. Згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвиткові української мови» (1 серпня 1923) українська мова набула статусу однієї з двох найпоширеніших мов у республіці і мови діловодства та зносин на її теренах. Політико-правове поле, яке забезпечувало функціонування «коренізації» в Україні, весь час змінювалося. Упродовж «коренізації» воно розвивалося поза запровадженням в юрид. практику такої категорії, як «державна мова». Уникнення цього кроку було вирішальною перемогою більшовицької доктрини, яка вважала застосування принципу надання певній мові статусу державної проявом нац. гноблення.

Мовну ситуацію в Україні пропонувалося вирішувати в напрямі збалансування представництва мов у держ. і освітньо-культ. установах відповідно до питомої ваги етнічних груп. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили вважати укр. мову переважною для офіц. зносин з огляду на чисельну перевагу населення, яке розмовляє укр. мовою.

Вирішальним фактором поступової відмови від багатомовності стала непересічна поліетнічність СРСР, яка вкрай ускладнювала запровадження нац. мов у повсякденне держ. життя. СРСР (як і більшості країн світу, в яких переважали тенденції систематичної і всеосяжної етнокульт. асиміляції населення) було притаманне культивування лінгвістичної й культ. стандартизації. Ця обставина визначила значний розмах асиміляційних процесів у СРСР в цілому та УСРР зокрема, навіть під час «коренізації». Це переважно була асиміляція мовна.

Анексія *Буковини Північної* та Бессарабії істотно змінила етнонац. обличчя УРСР. Відповідно до законів «Про набуття громадянства мешканцями Західної України» та «Про надання радянського громадянства постійним мешканцям західних областей УРСР і БРСР» громадянами УРСР стали представники укр., польс., єврейс., молдов., угор. та ін. етнічних громад Румун. Королівства та 2-ї Речіпосполитої. За соціальними, загальноосвіт. та ментальними ознаками й уподобаннями вони істотно відрізнялися від однойменних етнічних громад решти території України.

Підкреслено нігілістичне ставлення рад. влади до прагнень Н.м. послідовно втілювалося в практиці радянізації місц. органів влади. Досить скоро були ліквідовані всі політ. партії та громад. орг-ції, альтернативні профспілки («Прогрес-спілки», «Брясла», «Їльхи»), нац. кооперативи. Тільки у Львів. обл. напередодні приєднання існувало 565 клубів і т-в етнічних громад, 1392 б-ки, а в грудні 1939 — залишилися 282 сільс. й робітн. клуби. Наприкінці березня 1941 на Тернопільщині був ліквідований єврейс. пересувний театр, який не отримав затвердження РНК УРСР. Ліквідували також львів. польс. наук. т-во *«Оссолінеум»*: на основі його фондів був створений філіал б-ки АН УРСР. *Націоналізація* пром. підприємств, землі й нац. банків вибила екон. підґрунтя з-під етнічних громад і полегшила їхнє політ. обеззброєння рад. держ. машиною.

Найбільших утисків зазнало польс. населення. Зловживання щодо нього опосередковано визнані в 3-х постановах ЦК КП(б)У (6 та 28 вересня, 2 листопада 1940), в яких ідеться про відмови в прийнятті на роботу трудящих польс. національності, колиш. польс. та румун. комуністів, заборони у використанні польс. мови та вимоги замінити її українською, самовільні захоплення квартир поляків, відсутність реагування міліції і органів влади на ущемлення їхніх прав.

Угода між урядами СРСР та польс. урядом на еміграції розпо-

чала новий етап у взаєминах рад. влади і польс. громади: полякам було повернуто польс. громадянство, оголошена амністія, і вже, як іноземці, вони отримали можливість вступати до створюваних в СРСР польс. військ. частин задля спільної боротьби з нацистською Німеччиною.

Водночас кардинально змінилося становище нім. меншини, запідозреної в лояльному ставленні до нім. окупаційних військ. Постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 31 серпня 1941 «Про німців, які проживають на території УРСР» стала початком примусової трудової мобілізації німців призовного віку та їхньої депортації вглиб СРСР. Відповідно до постанови Держ. к-ту оборони СРСР «Про переселення німців із Запорізької, Сталінської та Ворошиловградської областей» (22 вересня 1941) планувалося виселення із Запоріз. обл. 31 320, Луганської — 2590 німців. Зі Сталінської обл. на 1 жовтня 1941 були депортовані 28 743 німці. Згодом, наприкінці 1941 — на поч. 1942, з Одес. та Дніпроп. областей депортували 9200, з Харків. — 1500, з Крим. АРСР — бл. 65 тис. німців.

У повоєнні часи відбулися істотні зміни в нац. політиці Кремля загалом і ставленні до окремих етнічних громад зокрема та в етнонац. структурі України. Після завершення *Другої світової війни* внаслідок приєднання *Закарпатської України* істотно зросли угор. і румун. громади. Стратегія радянізації нац. меншин залишилася старою — вона нормувалася постановою ЦК КП(б)У «Про відбудову та розвиток культурно-освітніх установ, покращення медичної допомоги та соціального забезпечення населення в західних областях УРСР» (8 березня 1945). Розширення шкільної мережі, переведення її на нац. мови викладання, удоступнення освіти для незаможних категорій населення були безпрограшним козирем рад. влади в справі формування лояльності приєднаних територій.

Мережа шкіл з нац. мовою викладання в *Західній Україні* була розгалуженою, зростала з кожним роком і в цілому забезпечувала потреби нац. меншин. Улітку 1947 при Чернів. пед. уч-щі відкрили відділення підготовки вчителів для шкіл з молдов. мовою навчання.

Ін. стороною рад. освіт. політики стали ідеологічна переорієнтація освітньо-виховної справи, перегляд професорсько-викладацького складу вузів Зх. України, унаслідок чого в ньому зросла частка етнічних росіян, які відряджалися з ін. регіонів України та СРСР. У вересні 1949 серед львів. викладачів вузів 455 були росіянами, 30 — поляками, 136 — євреями, 90 — громадянами ін. національностей. З 2-го півріччя 1945/46 навч. р. в других класах укр. шкіл розпочалося вивчення рос. мови, надалі збільшувалася частка початкових і середніх шкіл з рос. мовою викладання.

Складовою частиною плану приведення етнічного складу приєднаних територій у відповідність до стратегічних міркувань Кремля стали т. зв. добровільні переселення нац. меншин. Восени 1944 згідно з Угодою між урядом УРСР та Польс. к-том нац. визволення «Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР» (9 вересня 1944), Угодою між СРСР та Чехословац. Республікою «Про Закарпатську Україну» (29 червня 1945), низкою додаткових актів відбувся обмін населенням між УРСР, Польщею та *Чехословаччиною*. Із західноукр. областей було репатрійовано понад 796 тис. поляків, 30 тис. євреїв, 12 тис. громадян ін. національностей. До липня 1947 звідси виїхали понад 33 тис. чехів і словаків. 25 березня 1957 уряди СРСР та Польс. Нар. Республіки підписали Угоду про «Про строки і порядок дальшої репатріації з СРСР осіб польської національності», яка свідчила про послідовність кремлівської політики щодо досягнення етнічної гомогенності прикордонних територій як стратегічного напряму внутр. і зовн. політики СРСР.

«Добровільне переселення» поляків докорінно змінило етногр. карту Зх. України та її етнокульт. обличчя: припинили існування польс. школи, польс. драм. театр, газ. «Червоний штандарт», відповідно до угоди між МЗС УРСР та Польс. к-том нац. визволення (9 вересня 1944) Львів утратив ряд історико-культ. пам’ятників, демонтованих як невідповідні цінностям рад. к-ри.

Навесні 1944 відбулися масові депортації етнічних груп Криму, зокрема 183 115 *кримських татар*, за мотивом колективної відповідальності народу за співробітництво з окупантами.

Перманентні болючі зміни етнонац. обличчя низки регіонів України були не єдиним наслідком II світ. війни та повоєн. переділу територій Європи. Окреме місце посіли проблеми єврейс. населення й чергова хвиля побутового антисемітизму. Пов’язана вона була з майновими проблемами: у зруйнованій країні катастрофічно не вистачало житла та засобів до існування. Євреї, які верталися на Батьківщину з евакуації чи фронту, виявилися сам на сам зі своїми побутовими проблемами й недоброзичливим ставленням населення.

Заг. обставини існування єврейс. громади в повоєн. Україні відображені в листі групи комуністів до ЦК ВКП(б), НКВС СРСР та газ. «Правда» (16 жовтня 1945), в якому засвідчені факти звільнення євреїв з парт. і рад. органів, обмеження прийому на роботу й до вищих навч. закладів, безпідставної заборони проживання в Києві, відсутність реагування держ. органів на антисемітизм населення.

Відчутне погіршення становища єврейс. нац. меншини відбулося після проголошення Д-ви Ізраїль і розгортання загальносоюзної кампанії боротьби з «космополітами». Побутовий антисемітизм набув ознак держ. політики після ліквідації (1948) *Єврейського антифашистського комітету*. Антиєврейс. репресії тривали до квітня 1952, під час їх проведення на теренах України було розкрито ряд міфічних сіоністських підпільних орг-цій. На межі 1940—50-х рр. у республіці були закриті всі єврейс. навч., наук. та культ. заклади. Початок 1953 ознаменувався викривальною агітаційно-пропагандистською кампанією в контексті т. зв. справи лікарів: громадяни відмовлялися отримувати допомогу від лікарів-євреїв, на ринку євреям не продавали м’яса, ширилися конфлікти в трудових колекти-

вах, у Львові мали місце виселення за нац. ознакою, звільнення з роботи.

Формальне проголошення принципів пролетарського інтернаціоналізму на практиці поєднувалося з масовими порушеннями прав нац. меншин в усіх галузях сусп. життя. Певна лібералізація держ. нац. політики відбулася після смерті Й.*Сталіна*, однак вона була нетривалою. Частково та непослідовно відбувалася реабілітація репресованих нац. меншин. 13 серпня 1954 РМ СРСР ухвалила постанову «Про зняття обмежень по спецпоселенню з колишніх куркулів, з німців, які були взяті на облік за місцем проживання, і з німців, мобілізованих у період Великої Вітчизняної війни для праці в промисловості, які виселенню не підлягали». 22 листопада 1955 Військ. колегія Верховного суду СРСР скасувала вирок у кримінальній справі «Єврейського антифашистського комітету». 13 грудня 1955 Президія ВР СРСР ухвалила Указ «Про зняття обмежень у правовому положенні німців і членів їхніх сімей, які знаходяться на спецпоселенні». У серпні 1956 ЦК КПРС і ЦК КПУ відновили парт. стаж колиш. членам Комуніст. партії Польщі, розпущеної 1938. Упродовж 2-ї пол. 1950-х рр. були реабілітовані сотні тисяч громадян, які постраждали від репресій за нац. ознакою.

Утім, зазначені позитивні зрушення стосувалися не всіх репресованих народів. 1954 Крим. обком КПУ в категоричній формі висловився проти реабілітації греків, вірмен та болгар, виселених звідси 1944. Позиція обкому була врахована в постанові РМ СРСР «Про розселення громадян, які раніше проживали в Кримській області» (15 грудня 1956), яка відмовила німцям, грекам, болгарам та вірменам у праві проживати в Криму. Пізніше до переліку місцевостей, в яких заборонялося мешкати німцям, була додана *Запорізька область*. Обмеження щодо вибору місць мешкання були скасовані Указом Президії ВР СРСР «Про зняття обмежень у виборі місця проживання, передбачених у минулому для окремих категорій громадян» (3 листопада 1972), саме тоді німцям вернули право оселятися в Україні.

Указ Президії ВР СРСР 1956 визнав недоцільним подальше утримування крим. татар у спецпоселеннях, однак, заперечуючи їхню репатріацію та повернення втраченого майна, на практиці сприяв етнічній консолідації кримськотатар. народу й визріванню ідей нац. відродження.

Масштабний наступ на сферу використання нац. мов відбувся в контексті запровадження постанови ЦК КПРС та РМ СРСР «Про додаткові заходи щодо поліпшення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік» (26 травня 1983). Н.м. перебували під пильним наглядом спец. органів, які упереджували найменші прояви вільнодумства. Як загрозливі явища називалися прояви регіоналізму, зокрема, у *Закарпатській області* відзначалися факти пропаганди ідей створення нац. округу в складі УРСР. Ініціаторами називалися викладач Ужгородського держ. ун-ту Ш.Фодов і член Спілки письменників СРСР В.Ковач.

На такі настрої уряд відповідав переслідуваннями і прихованим скороченням культ. програм. У серед. 1960-х рр. в Одесі, в якій проживало 150 тис. євреїв, не було жодної єврейс. школи.

Після розірвання дипломатичних відносин між СРСР та Ізраїлем у зв'язку з початком арабо-ізраїльської війни в СРСР розгорнулася широкомасштабна антисіоністська кампанія, водночас різко обмежився виїзд євреїв за кордон. Початок 1970-х рр. став часом зростання дисидентського руху в середовищі нац. меншин. У 2-й пол. 1970-х рр. еміграція євреїв набула масового характеру й стала відповіддю громади на рад. нац. політику.

Упродовж 1960—80-х рр. зародився і набув організованих форм кримськотатар. нац. рух поза межами України. Активісти руху до 45-річчя створення Крим. АСРР приурочили низку масових акцій. У вересні 1967 в Ленінабаді відбувся нелегальний з'їзд активістів кримськотатар. руху, які налагодили контакти з правозахисниками й звернулися за підтримкою до світ. співтовариства. Відповіддю на розгортання руху нац. меншини став указ Президії ВР СРСР (1967), який у цілому реабілітував кримськотатар. народ, хоча й замовчував його право на повернення в місця істор. розселення.

Новий етап в історії нац. меншин СРСР розпочався з проголошенням *перебудови*. Союзне кер-во пішло на вимушені поступки нац. рухам, що ширилися в союзних республіках і були спровоковані прорахунками нац. політики попередніх десятиліть, намаганнями неприродним чином прискорити процеси етнічного розчинення. Намагаючись взяти під свій контроль нац. рухи, 18 квітня 1988 ВР УРСР проголосувала за обрання Комісії з питань патріотичного та інтернац. виховання і міжнац. відносин на чолі з Л.*Кравчуком*. Після виборів до ВР УРСР 1990 вона перетворилася на Комісію ВР УРСР з питань держ. суверенітету, міжресп. і міжнац. відносин (очолив М.Шульга). У той час існували думки про наділення її повноваженнями щодо прийняття рішень про створення нац. адм. одиниць, сприяння держ. органам і контролю за їхньою діяльністю щодо дотримання прав нац. меншин.

Поверхове з'ясування етнокульт. проблем у республіці привело до висновку, що найгострішою проблемою нац. меншин стало надзвичайне звуження сфери використання їхніх мов, практична відсутність національно орієнтованої освіти. Одним з перших 26—27 жовтня 1989 ВР УРСР обговорила законопроект «Про мови в УРСР», який гарантував використання мов нац. меншин поряд з українською.

27 березня 1990 ВР СРСР ухвалила Закон «Про утворення Державного комітету СРСР з національних питань», а через 2 дні відповідна ухвала передбачила створення Держ. к-ту УРСР у справах національностей. З невідомих причин ця ухвала залишилася невиконаною, замість неї 9 липня 1991 був створений К-т у справах національностей при КМ України.

1987 з'явилися перші нац. т-ва при львів. обласному відділі *Українського фонду культури*. XIX конференція КПРС заохочувала

створення нац. культ. центрів, т-в, земляцтв тощо з метою оновлення соціаліст. ладу. На межі 1980—90-х рр. створення громад. орг-цій нац. меншин набуло масового характеру. На поч. 1991 вже діяли 87 національно-культ. т-в, з них — 22 єврейс., по 8 рос. і польс., 6 болг., 5 вірм., 4 грец., 3 нім., по 2 караїмських і молдовських.

Т-ва нац. меншин вважали створення осередків освіти нац. мовами передумовою відродження власних громад, вважаючи існуючу мережу навч. закладів невідповідною справжнім потребам (на поч. 1989 в республіці діяли 4,6 тис. рос. шкіл, 11 молдов., 50 угор., 2 польс.). За кошти нац. орг-цій було створено 138 факультативних мовних груп, налагоджено випуск 11 газет угор. і молдов. мовами, болг. сторінок у п'яти газетах Одес. обл. На лютий 1991 в деяких областях відновилася діяльність нац. професійних та самодіяльних театрально-концертних орг-цій і колективів, газет, етнореліг. громад. У травні 1990 відбувся 1-й конгрес поляків УРСР, у травні 1991 — 1-й з'їзд болгар СРСР. Діяльність орг-цій нац. меншин відбувалася самотужки, на принципах самооплатності, без зацікавленої підтримки д-ви.

Намагаючись скерувати нац. рухи в регульоване русло, надати їм організованого характеру й нейтралізувати вплив антипарт. рухів, уряд УРСР створив Раду нац. т-в на чолі з І.Левітасом (статут ухвалений постановою РМ УРСР від 2 серпня 1990). Вона позиціонувалася як єдиний громад. представник нац. меншин з правом заснування та реєстрації нац. т-в. Позиція ЦК КПУ щодо нац. меншин залишалася суто декларативною, лише зазначалася безліч проблем у сфері міжнац. взаємин.

Проголошення незалежності України стало поворотним пунктом у модерній історії нац. меншин. Як і 1917—18, врегулювання взаємин між титульною нацією та нац. меншинами стало стратегічним питанням для розбудови й життєвості укр. державності. Вже у своєму зверненні 28 серпня 1991 ВР України запевнила, що проголошення незалежності України ні в якій мірі не призведе до порушення прав людей будь-яких національностей. 1 листопада 1991 була затверджена Декларація прав національностей України, яка проголосила можливість створення нац. адм.-тер. одиниць, використання мов нац. меншин нарівні з державною, росіянам гарантувалося вільне користування рідною мовою.

Теор. проблеми етнонац. політики мав опрацьовувати створений того ж року Ін-т нац. відносин і політології АН України (нині *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*), проблеми історії та етнології — низка спец. структурних підрозділів Ін-ту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського АН України, Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського АН України, Ін-ту історії України АН України.

25 червня 1992 ВР України ухвалила Закон «Про національні меншини в Україні», який не лише враховував специфіку етнонац. розвитку України, а й міжнар. досвід регулювання міжнац. взаємин. Відповідно до міжнар. права було дане визначення терміна «національна меншина», при цьому пріоритетним проголошувалося забезпечення не тільки індивідуальних, а й колективних прав нац. меншин, окремо обумовлювалася можливість утворення нац. районів, селищ і сіл за зразком 1920—30-х рр. Ухвалення закону мало принципове значення для перспектив д-ви, оскільки була задекларована побудова поліетнічного демократ. правового усп-ва. Основою його проголошувалися обопільні взаємні зобов'язання д-ви та нац. меншин.

Права нац. меншин були зафіксовані в *Конституції України 1996*. Принциповим стало введення до практики державотворення дефініцій «український народ» («громадяни всіх національностей»), «українська нація» («увесь український народ»), «національні меншини», «корінні народи». У суверенній Україні ратифіковані міжнар. правові документи, що регулюють становище нац. меншин у поліетнічних усп-вах: *Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини* (17 липня 1997), *Рамкова конвенція про захист національних меншин* (9 грудня 1999). Від 1 січня 2006 в Україні вступила в дію *Європейська хартія регіональних мов або мов меншин* (1992).

25 травня 1994 при ВР України створена постійна комісія, 5 травня 1997 (згідно з положеннями Конституції України 1996) перетворена на К-т ВР України з питань прав людини, нац. меншин, міжнац. відносин (підкомісії з питань депортованих народів, нац. меншин та жертв політ. репресій).

Указом Президента України від 26 квітня 1993 створене Мін-во України в справах національностей та міграції, в подальшому ліквідоване відповідно до Указу Президента від 15 грудня 1999. Натомість у складі Мін-ва юстиції України створений департамент у справах національностей та міграції, а Мін-ву юстиції України були передані функції реалізації держ. політики з питань міжнац. відносин, у серпні 2000 в його складі створений Держ. департамент у справах національностей та міграції. Унаслідок чергової реорганізації 13 вересня 2001 останній перетворено на Держ. к-т України в справах національностей та міграції.

Для координації державотворчого потенціалу нац. меншин у травні 1996 при Мін-ві України у справах національностей та міграції була створена Рада представників громад. об'єднань нац. меншин (яка мислилася як дорадчий орган). Від 19 квітня 2000 при Президентові України діє Рада представників громад. об'єднань нац. меншин, яка має сприяти підвищенню ролі громад. орг-цій нац. меншин у розробці держ. політики та розбудові укр. державності. Рішення ради мають рекомендаційний характер, робота її забезпечується Мін-вом юстиції України.

Сучасне законодавство України в галузі міжнац. відносин перебуває в стадії становлення, так само, як дискусійними залишаються концепція нац. політики, терміни «національна меншина», «корінний народ», «українська нація», «український народ». В основу сучасної концепції етнонац. політики покладений інститут конституційного права —

громадянство, що не тільки врегульовує взаємини особи з д-вою, а й визначається як невід'ємне право особи. Конституція України 1996 та Закон «Про національні меншини в Україні» 1992 гарантують вільний розвиток, використання мов нац. меншин, а також надають можливість використання їхніх мов поряд з українською в роботі держ. органів, громадських об'єднань, підпр-в, установ і орг-цій у місцях компактного проживання. Визначення нац. приналежності індивідуальне. До пріоритетних політ. прав нац. меншин треба зарахувати право на участь у держ. управлінні (регулюється Конституцією України 1996 та Законом «Про державну службу»), свободу об'єднання в політ. партії та громад. орг-ції.

Динаміка мобілізації нац. меншин упродовж років незалежності позитивна: 1993 існувало 186 національно-культ. т-в, 1995 — 260, 1999 — 460. З них на поч. 2000 р. 26 мали статус всеукраїнських.

Станом на 1997 в Україні діяли 2940 шкіл з рос. мовою викладання, 104 — румун., 64 — угор., 5 — єврейс., 3 — польською, при національно-культ. т-вах діяло 60 недільних шкіл, в яких навчалося бл. 7 тис. дітей. В Одес. обл. створена болг. г-зія, у Чернів. — румунська. У 15-ти вищих навч. закладах готувалися викладачі мов і літератур нац. меншин. У 2005/06 навч. р. кількість російськомовних шкіл зменшилася до 1411, а в 2008 — до 1305.

Відзначаючи позитивні явища в сучасному житті етносів України, зауважимо, що більшість нормативних актів незалежної України щодо сприяння нац. відродженню нац. меншин на принципах національно-культ. автономії залишається формальною. Так, обраний на 1-му з'їзді німців 1996 вищий представницький орган «Фольксрат» не був зареєстрований Мін-вом юстиції України, як зазначалося, через окремі статутні положення та невизначеність функцій. Не мала продовження затверджена КМ України 3 червня 1994 «Державна програма відродження і розвитку освіти національних меншин на 1994—2000 рр.», яка передбачала розробку концепції освіти нац. меншин як складову заг. концепції етнонац. політики д-ви.

Україна взяла на себе зобов'язання перед несправедливо репресованими народами, зокрема, депортованими в 1941 німцями (у січні 1992 Президент України дав принципову згоду нім. т-ву «Відродження» на реалізацію програми переселення депортованих німців), в 1944 — болгарами, вірменами, греками і німцями Криму.

Відповідно до Декларації «Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, що зазнали насильницького переселення, та забезпечення їх прав» Крим. облвиконком ухвалив рішення про виділення 8400 земельних ділянок для **кримських татар**. З цього часу розпочався погано контрольований процес повернення на істор. батьківщину десятків тисяч представників цього народу, причому від початку йшлося про повернення не окремих соціальних груп, а всього народу. На 1 січня 1998 до АР Крим на постійне місце мешкання було переселено 262,8 тис. нащадків депортованих у 1944 народів. Нині у межах системи нац. самоуправління поступово формуються елементи кримськотатар. державності. Створена специфічна управлінська вертикаль (Меджліс — районні меджліси — сільс. меджліси), яка забезпечує високий рівень політ. мобільності громади та її спроможність виборювати у місц. властей значні поступки й переваги.

Крім кримськотатарської, в АР Крим мешкають ще дві етнічні групи, що мають право називатися корінним народом: етногенез *караїмів* та *кримчаків* відбувався на теренах України з часів раннього середньовіччя.

Мова караїмів (самоназва — карай, від арамейського — чтець) належить до кипчацької підгрупи тюркської групи алтайської сім'ї. З 14 ст. караїмські колонії відомі в Галичі та Тисмениці, з 15 — у Києві, Львові, Луцьку. Процеси етнічної мобілізації етносу активізувало входження Криму до складу *Російської імперії* (1783). Зарахування караїмів до євреїв автоматично поставило громаду в становище найбільш незахищеної соціальної верстви. Громада об'єдналася і донесла до самодержців принципові відмінності караїмів та їхньої віри від іудейської. Свого роду нац. маніфестом стала супліка про звільнення від подвійного оподаткування (1794). В ній сформульована думка про те, що караїми є старожитнім осілим населенням Криму. 1795 громада, офіційно визначена як «таврійські євреї, іменовані караїмами», була звільнена від подвійного оподаткування. В 1830-ті рр. 6-тис. громада набула нового визначення — «російські караїми старозаповітного віросповідання». 1857 караїми набули право вступати на держ. службу, отримувати вчені ступені та військ. освіту. 1914 в імперії мешкало 14 тис. караїмів, з них 8 тис. — у Криму.

Період червоного терору в Криму став відправною точкою непоправних демографічних і культ. втрат караїмської громади: вцілілі рештки заможних верств та офіцерства емігрували з країни, припинили своє існування реліг. громади та навч. заклади. Більш щасливою була доля караїмської громади в зх. укр. землях. До 1936 в Луцьку двічі на рік виходив караїмський ж. «Карай авазі».

Частина караїмів була депортована разом з татарами в 1944. 1958 чисельність етносу в Україні скоротилася до 2,6 тис., з них лише 19 % вважали караїмську мову рідною. Чисельність кримських караїмів у 1979 становила 1047 осіб, в 1989 — 823, в 2001 — 671 особу.

На поч. 1990-х рр. відновилася діяльність реліг. караїмських громад. Тоді ж почала свою діяльність Асоціація караїмів Криму («Кримкарайлар»), яка опікується відродженням культ. традицій народу через недільні школи, організацію нац. свят, відродження періодики та нац. святинь.

Кримчаки — традиційно нечисленний етнос, який консолідувався в 14—15 ст. навколо однієї з течій іудаїзму (рабанітизм). Етнічне самоусвідомлення громади завершилося на межі 19—20 ст., тоді ж за ними закріпилася сучасна самоназва. Традиційними центрами розселення кримчаків були Феодосія (Кафа) і Біло-

горськ (Карасу-Базар). 1912 чисельність кримчацької громади дорівнювала 7500 осіб. З них у Карасу-Базарі проживали 2487 осіб, приблизно стільки ж — у Сімферополі, 750 — у Феодосії, 500 — у Керчі.

В 1926 етнос включав 6338 осіб, 1941 — бл. 10 тис. В роки нацистської окупації кримчаків знищували нарівні з євреями. За роки *Другої світової війни* крим. діаспора зменшилася з 8 тис. до 700—750 осіб. Асиміляція в середовищі громади набирала обертів: у 1959 з 1,5 тис. кримчаків лише 189 назвали своєю рідною мовою кримчацьку. 1989 було створене культурно-освітнє т-во «Къримчахлар», однак призупинити асиміляцію кримчаків не вдалося. За переписом 2001, в Україні мешкало 406 кримчаків (з них — 204 у Криму); і лише 16,7 % володіли нац. мовою.

Громада укр. **гагаузів**, яка також вважається автохтонним етносом, на відміну від названих вище, впродовж 20 ст. виявляла тенденцію до сталого демографічного зростання. 1959 їх нараховувалося 23,5 тис. осіб, 1989 — майже 32 тис. За переписом 2001, гагаузів в Україні — 31 923 особи. Підосновою стабільного стану громади є те, що вона лишається переважно селянською і компактно мешкає в *Одеській області*. Чисельна гагаузька діаспора проживає в Молдові.

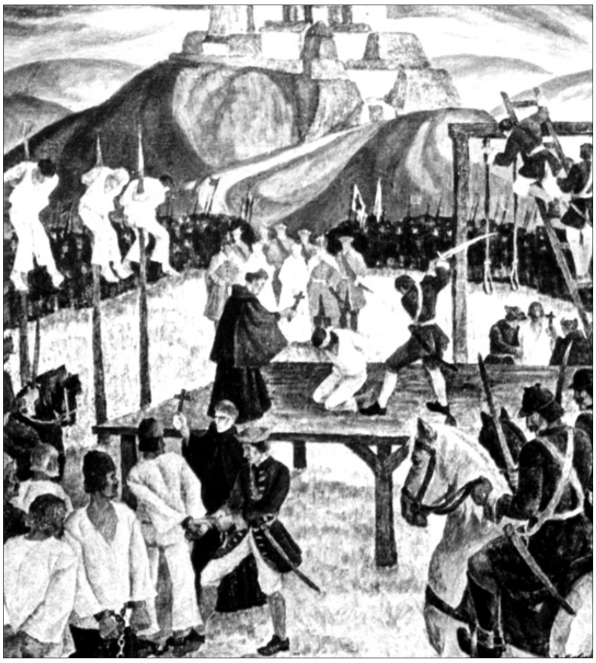

Страта австрійськими вояками куруців — учасників національно-визвольного повстання під проводом Ференца II Ракоці. Фрагмент картини роботи художника В. Микити. 1975.

Доволі складною залишається проблема інтеграції в укр. сусп-во 47,6 тис. **ромів**. Традиційно найнижчим лишається освіт. рівень громади.

На сучасному етапі в Україні стрімко зростає чисельність громад за рахунок міграції. Так, щорічно до України вертається бл. 250—300 нащадків депортованих нац. меншин. Загалом відомо, що на теренах *Співдружності Незалежних Держав* налічується бл. 40 тис. вірмен, болгар, греків та німців, які бажають вернутися до Криму. Згідно з переписом 2001, порівняно з 1989 вдвічі зросла кількість вірмен (100 тис.), на 20 % — азербайджанців (45 тис.), на 50 % — корейців (13 тис.), вшестеро — арабів (6,5 тис.), а також істотно збільшилися громади в'єтнамців, пакистанців, вихідців із країн Пд.-Сх. Азії. За різними джерелами, в Україні перебувають від 100 тис. до 6 млн нелегальних мігрантів (здебільшого вихідці з Азії та Африки), у ряді регіонів формуються організовані китайська, в'єтнамська, індійська громади. Попри урядові заяви про традиційно високий рівень толерантності у сфері міжнац. відносин, країною ширяться націоналістичні неформальні рухи, ЗМІ попереджають про небезпеку зростання расизму.

Навіть незначне зменшення уваги до сфери міжнац. відносин йде не на користь процесам сучасного державотворення. Виклики, що формуються в контексті процесів всесвіт. *глобалізації*, фінансової та екон. криз, збільшують ризик стагнації процесів політ. мобілізації нац. меншин, перетворення України на країну-транзитера мігрантів та визрівання на цій підоснові конфліктів, що матимуть виразне соціально-екон. й етнічне забарвлення, та вимагають сучасного доопрацювання етнонац. політики д-ви. Зокрема, мають бути чіткіше визначені її основоположні поняття: «корінний народ», «національна меншина». Згідно із Законом «Про національні меншини в Україні» (25 червня 1992) до нац. меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття нац. самоусвідомлення та спільності між собою. У визначення, таким чином, не закладені будь-які якісні, кількісні вимоги, які були б орієнтиром для розмежування нац. меншин та етнічних меншин, не зазначені правові шляхи політизації етнічних меншин та їхнього оформлення в нац. меншини. Порівняно з правовою базою часів УНР і Гетьманату не виписана процедура конституювання нац. меншин та забезпечення їхніх специфічних інтересів у органах держ. влади й управління.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України: 1917—1923, т. 1: Доба Центральної Ради. Нью-Йорк, 1954; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1: 1898—1917. К., 1978; *Винниченко В.* Відродження нації (історія української революції: марець 1917 р. — грудень 1919 р.), ч. 3. К., 1990; *Петлюра С.* Вибрані твори та документи. К., 1994; *Рафальський О.О.* Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. К., 2000; *Рябошапко Л.* Правове становище національних меншин в Україні (1917—2000): Монографія. Львів, 2001; *Якубова Л.Д.* Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. XX ст. К., 2002; *Її ж.* Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті — поч. 30-х років XX ст.). К., 2004; *Її ж.* Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. К., 2006.

Л.Д. Якубова.

НАЦІОНА́ЛЬНІ РАЙО́НИ — див. *Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924—1940.*

НАЦІОНА́ЛЬНО-ВИ́ЗВОЛЬНА ВІЙНА́ УГО́РСЬКОГО НАРО́ДУ 1703—1711 — війна угорців, словаків, угор. русинів та ін. народів Угорщини на чолі із трансильванським кн. *Ференцем II Ракоці* проти панування *Габсбургів*. Розпочалася в травні 1703 антифеод. повстанням селян пн.-сх. комітатів Угор. королівства (територія нинішньої *Закарпатської області* України та прикордонних регіонів Угорщини і Словаччини), яке очолив уродженець Березького комітату (нині це переважно територія Берегівського р-ну Закарпат. обл.) Тамаш Есе — закарпат. селянин, котрий став дрібним підприємцем, що торгував сіллю. Заручившися згодою очолити майбутнє повстання відомого своєю антигабсбурзькою боротьбою і патріотизмом трансильванського кн. Ференца II Ракоці, який після втечі з ві-

денської в'язниці був заочно засуджений австрійс. урядом до страти й переховувався в маєтку *гетьмана польного коронного* А.-М.Сенявського в с. Бережани на Дрогобиччині, а також отримавши від князя родинний прапор Ракоці з девізом «З Богом за Вітчизну і волю» та звернення до «всіх шляхетних і безродних угорців» з вимогою визволення Угорщини від «протиправного і нестерпного гніту» австрійс. вояччини і чиновників, які безперешкодно господарювали в країні, позбавленій майже всіх атрибутів самостійності (т. зв. Бережанська відозва, яка стала одним із найважливіших документів національно-визвол. війни), повстанці (куруци), не дочекавшися сигналу на виступ від свого керівника, розпочали активні дії. Перша сутичка погано озброєних селян із дворянським ополченням відбулася 7 червня 1703 поблизу с. *Довге* й закінчилася невдало для повстанців. Не зважаючи на це, після деяких вагань кн. Ференц II Ракоці вирішив особисто очолити повстання: 14 червня 1703 на гірському карпатському перевалі відбулася його зустріч з пошарпаним сел. військом (бл. 500 осіб) Т.Есе, і разом із ним князь вирушив до свого родинного замку *Мукачеве.* Довідавшись про це, австрійс. командування направило проти повстанців порівняно невеликі, але добре озброєні загони, які примусили куруців залишити Мукачеве. Тим часом на допомогу повстанцям надійшли 800 найманців із Польщі на чолі із соратником кн. Ференца II Ракоці графом Міклошем Берчені (колиш. володарем *Ужгородського замку*), серед яких, за свідченням рос. посла у *Відні* кн. П.Голіцина, були й «деякі свавільники з Поділля і Запорог». Свіжі сили дали змогу кн. Ференцу II Ракоці перейти Тису (прит. Дунаю) і розпочати бойові дії на Великій Угор. рівнині. Вже на кінець 1703 війська кн. Ференца II Ракоці оволоділи сх. та пн.-зх. частиною Угорщини, вторглися в Задунав'я і Трансильванію. Антифеод. сел. повстання, що розпочалося на Закарпатті, відповідно до прагнення кн. Ференца II Ракоці, по суті, переросло в національно-визвол. війну проти панування Габсбургів.

Армію куруців постійно поповнювали селяни, особливо масово після того, як наприкінці серпня 1703 кн. Ференц II Ракоці пообіцяв їм звільнення від держ. податків й поміщицьких повинностей у разі вступу до її лав. Згодом, завдяки національно-патріотичним відозвам кн. Ференца II Ракоці, до неї почали приєднуватися й угор. дворяни та мешканці міст, а також представники неугор. національностей країни. У ході війни армія куруців поступово перетворилася на організовану й значну силу і активно протидіяла добре озброєним австрійс. військам. Під час своїх найбільших успіхів (1706) у ній налічувалось понад 100 тис. вояків. Поряд із регулярними військами діяли й загони селян, озброєних косами та вилами. 1705 рос. газ. «Ведомости» повідомляла, що «войска его (Ракоці. — Авт.) в 30 тисяч оружных состоятся, сверх того у себя имеет сорок тысяч человек с косами».

Найактивнішу участь у національно-визвол. війні угор. народу взяли укр. (русинські) селяни та ремісники Закарпаття, яке на початковому етапі було центром цієї боротьби, а Мукачівський замок — резиденцією кн. Ференца II Ракоці, де він влаштовував дипломатичні прийоми і вів переговори з рос., франц., сербськими, турец. та польс. послами про міжнар. підтримку антигабсбурзької війни (саме ним були проведені великі роботи з реконструкції і зміцнення замку, а біля підніжжя був заснований монетний двір, на якому через нестачу золотих та срібних грошей з поч. 1704 карбувалися мідні монети з написом «За свободу»). Русини Закарпаття, зокрема, становили основу лейб-гвардії князя. Не випадково у своїх мемуарах «Записки про війну в Угорщині з 1703 року до її закінчення» кн. Ференц II Ракоці з великою вдячністю і теплотою згадував русинів-куруців як «найвірніший народ» — «Gens fidelissima», які, тисячами вступаючи до його загонів, «за російським звичаєм хрестилися». «Протягом кількох днів до мене прийшло три тисячі русинів. Цей бідно озброєний народ, напівголий, залишив свої хати і родини. Вони такі бідні, що лише власну душу могли вважати власністю своєю.., — писав він. — Відданість цих людей була безмежною.., вони вливалися до лав моєї армії і більше не відставали від мене. Через нестачу рушниць вони озброювалися мечами, вилами і заявляли, що хочуть жити або вмерти разом зі мною». Важливу роль русини-українці відігравали під час облоги й захоплення Мукачівської, Хустської та Ужгородської фортець, які залишилися в тилу армії куруців. В околицях *Ужгорода*, напр., діяли 10 сел. загонів, які за 8 років війни вчинили 35 великих нападів на поміщицькі маєтки та австрійс. гарнізони. Зокрема, угор. дворянин Дєрдь Палоці Хорват, котрий перебував разом із півсотнею ін. прибічників герм. імп. Леопольда I Габсбурга в оточеному з вересня 1703 повстанцями Ужгородському замку, у своєму щоденнику записав: «Що це за Божий світ настав, наші піддані переслідують нас, як псів... Натовп русинів, одягнутих у гуні, спустилися з гір, зайняли місто... Ужгородський замок верховинці із сокирами так обклали, що хіба тільки птах може туди залетіти». Мешканці Ужгорода та його околиць активно допомагали повстанцям: виготовляли зброю, споруджували укріплення, доглядали поранених, приносили їжу і теплий одяг, а також вози соломи, щоб «викурити» із замку оборонців. Оточений австрійс. гарнізон Ужгородського замку після піврічної облоги змушений був здатися сел. ватажкові Івану Беці в березні 1704, чим завершилося визволення всього Закарпаття. Наступних 7 років Ужгород був однією з гол. баз повстанців-куруців. Протягом майже всього 1707 тут перебував кн. Ференц II Ракоці.

Військ. успіхи кн. Ференца II Ракоці зміцнили його позиції та авторитет у країні: 1704 він був обраний князем Трансильванії, а згодом, у вересні 1705, на засіданні держ. зборів у м. Сечень (Угорщина) він отримав титул князя-правителя (вождя) Угор. королівства. Щоправда, для обмеження його влади створювався 25-членний сенат, що складався з прелатів, аристократів і дворян. Князь Ференц II Ракоці, який формально вважався головою конфедерації дворянства, незважаючи на протидію поміщиків, прагнув правити абсолютист-

ськими методами, проявивши при цьому неабиякі організаторські здібності. У його руках зосереджувалося все кер-во армією, питаннями зовн. політики та економіки країни. Він приділяв увагу розвиткові торгівлі, забезпеченню рівноправності конфесій і неугор. національностей, які брали участь у війні. Важливі дипломатичні завдання виконувала його канцелярія, а фінансово-екон. рада відповідала за збір податків. Зокрема, його система податків виявилася для Центр. Європи новаторською, оскільки ставила за мету охопити всі верстви населення й усі види діяльності та ресурси в країні, у т. ч. й т. зв. благородні стани. Водночас податки, запроваджені кн. Ференцом II Ракоці, були навіть вищі за ті, що привели до розгортання національно-визвол. руху. Осн. командні пости в армії куруців із часом зайняли аристократи, котрі примкнули до руху, зокрема барон Шандор Каролі, який раніше очолював дворянське ополчення. Майже всі сел. ватажки, за винятком Т.Есе, що виступили ініціаторами повстання, були усунуті: І.Бецу, напр., було ув'язнено до 1709, а А.Кіша, який рішуче вимагав задовольнити соціальні вимоги кріпосних селян і очолив їх рух, навіть стратили. Із соціальних завоювань початкового етапу війни збереглося лише право не платити держ. податків. Феод. побори ж були відновлені, від них звільнялися тільки ті, хто служив в армії. Як змушений був визнати сам кн. Ференц II Ракоці, «дворянство з кожним днем все більше встановлювало владу над кріпаками і відбило в них настрій воювати». Вимога повного визволення від кріпосної неволі учасників визвол. війни, яку висунули селяни, була задоволена лише 1708 з ініціативи кн. Ференца II Ракоці, а відповідний закон опублікований аж наступного року. Разом із тим, незважаючи на всі внутр. суперечності в угор. таборі, 13 червня 1707, у самий розпал війни, на засіданні держ. зборів у м. Онод (Угорщина) було прийнято істор. рішення про скинення Габсбургів з угор. престолу.

У зовн. політиці кн. Ференц II Ракоці розраховував на підтримку іноз. д-в (із цією метою, напр., на противагу пропаганді Відня розпочав видання латиномовної газети під назвою «Mercurius Veridicus» («Правдивий Меркурій»), що інформувала зарубіжну громадськість про причини, мету і хід національно-визвол. війни угор. народу), насамперед Франції, яка в той час воювала з Габсбургами за іспан. спадщину й була зацікавлена в розгортанні визвол. руху в тилу свого противника. Але через велику віддаленість Франції від Угорщини допомога французів була малоефективною — повстанці одержали тільки незначні кошти, яких вистачало на платню лише бл. 5 тис. солдатів, і в Угорщину виїхала невелика кількість офіцерів та солдатів, а при самому кн. Ференці II Ракоці перебував франц. військ. радник у чині генерала. Водночас франц. король Людовік XIV Бурбон не наважився укласти союз із Угорщиною та офіційно визнати її незалежність. Крім заохочення, не отримали нічого також посланці кн. Ференца II Ракоці, котрі відвідали шведського, прусського і датського королів, вели переговори з польс. сеймом, рим. папою Климентом XI та турец. султаном *Агмедом III.* Ніхто не бажав через угорців мати проблеми з Габсбургами. Лише рос. цар *Петро I*, оточений швед. військами під час *Північної війни 1700—1721*, був єдиним, хто встановив дипломатичні відносини з кн. Ференцем II Ракоці. Уряд Росії, заручившися згодою *Речі Посполитої*, навіть висунув кандидатуру кн. Ференца II Ракоці на польс. престол, який звільнив *Август II* Фридерик Веттін за Альтраштедським миром 1706. У результаті російсько-угор. переговорів, що проходили навесні і влітку 1707 в Сечені та Ужгороді (посольство Д.Корбе), кн. Ференц II Ракоці, незважаючи на протидію франц. та швед. дипломатій, погодився висунути свою кандидатуру з умовою, що водночас залишиться керівником угор. визвол. руху. Це знайшло відображення в підписаному рос. царем Петром I і М.Берчені у *Варшаві* у вересні 1707 секретному договорі, який свідчив про союзні відносини між Росією і Угорщиною. І хоча цим намірам не судилося збутися й Росія в умовах швед. навали та війни з *Османською імперією* не змогла дієво підтримати Угорщину, все ж російсько-угор. дипломатичні контакти сприяли певній консолідації внутр. сил Угорщини та зростанню її міжнар. авторитету.

Однак після 1707 внаслідок звуження соціальної бази й несприятливого міжнар. становища розпочався спад національно-визвол. руху. Невдачі Франції у війні за іспан. спадщину і зайнятість Росії призвели до того, що австрійс. військам вдалося завдати угор. повстанцям чимало відчутних поразок і вони поступово відступили в пн.-сх. частину країни, а 3 серпня 1708 армія куруців зазнала остаточної поразки у битві під м. Тренчин (нині місто в Словаччині). Затяжна війна виснажила країну, до госп. негараздів додалася епідемія чуми (або холери). У цій обстановці деякі представники панівного класу Угорщини відкрито переходили на бік Габсбургів, інші шукали компромісного миру. 30 квітня 1711 головнокомандуючий армії куруців Ш.Каролі, який обійняв цю посаду у зв'язку з виїздом кн. Ференца II Ракоці до *Галичини* для переговорів із рос. царем Петром I про допомогу, усвідомивши безнадійність воєн. становища, уклав мирну угоду з головнокомандуючим габсбурзькими військами Яношом Палфі, баном Хорватії, і склав зброю перед австрійцями. Останнім 24 червня 1711 здалося Мукачеве, а колиш. командуючий Ужгородським гарнізоном повстанців І.Беца зі своїми соратниками продовжили й надалі боротьбу як опришки (народ уславив цих славних закарпат. опришків у легендах і переказах, оспівав у піснях).

За умовами Сатмарського миру 1711 передбачалася амністія для учасників і керівників повстання, їм було обіцяно повернення конфіскованих володінь, гарантувалася свобода віросповідання, але Угорщина разом із Закарпаттям ставала фактично напівколонією Габсбурзької імперії. Незабаром почалася жорстока розправа над повсталими селянами. Зокрема, у Закарпатті за короткий час було знищено десятки сіл, сплюндровано сел. госп-ва, зруйновано міста: під час перепису 1715—20 в краї було виявлено багато спустілих сіл.

Після придушення національно-визвол. війни Габсбурги конфіскували маєтки в тих угорських дворян, які виступали проти Австрії, і передали їх в основному чехам та німцям. Напр., граф М.Берчені був позбавлений усіх прав власності, а Ужгородський замок перейшов у відання казни, тобто у власність д-ви, а колиш. маєток кн. Ференца II Ракоці — Мукачівський замок та його володіння — потрапили 1728 до рук майнцького архієпископа Франца Шенборна, який подарував його своєму племінникові графу Карлу Шенборну-Бухгейму.

Дізнавшися про умови й наслідки Сатмарського миру 1711, кн. Ференц II Ракоці, за свідченням одного іноз. дипломата, акредитованого при рос. дворі, заявив, що такого миру він ніколи не визнає, і залишився вірним своєму слову. Разом із кількома соратниками він відмовився від своїх володінь в Угорщині, вважаючи за краще перебувати на чужині. Деякий час він був при дворі рос. царя Петра I, який пропонував йому поселитися в Росії, потім виїхав у Францію, де прожив до 1717. У зв'язку з початком війни між Туреччиною і Австрією кн. Ференц II Ракоці поїхав у *Стамбул* із наміром на чолі найманого війська з християн вторгнутися в Угорщину. Але поки він доплив до султанської столиці, війна закінчилася, і наступні 18 років аж до своєї смерті (1735) керівник національно-визвол. війни провів у Туреччині фактично на становищі в'язня. 1906 його прах перенесли в собор м. Кошице (нині місто в Словаччині). Незважаючи на поразку, у свідомості угорців, а також закарпат. українців кн. Ференц II Ракоці залишився символом боротьби проти габсбурзького панування. Зокрема, його ім'ям та іменами його соратників (М.Берчені та ін.) названі вулиці й площі, у т. ч. і в містах Закарпаття. А в центрі закарпат. с. Довге і сьогодні зберігається пам'ятник, встановлений у 19 ст., на якому в 20-х рр. 20 ст. поряд з угор. текстом висічено такий напис: «С Богом за Отчизну и свободу. На память первой битвы 7 июня 1703 года упавших куруцов Франца Ракоция».

Літ.: *Ачади И.* История венгерского крепостного крестьянства. М., 1956; *Штенберг Я.І.* З історії спільної боротьби угорських і українських селян під час визвольної війни 1703—1711 рр. В кн.: Наукові записки Ужгородського державного університету, т. 38. Ужгород, 1959; ІМіС УРСР: Закарпатська область. К., 1969; История Венгрии, т. 1. М., 1971; *Штенберг Я.І.* Ференц Ракоці II — керівник угорського національно-визвольного руху (до 300-річчя з дня народження). «УІЖ», 1976, № 2; Коротка історія Угорщини. Ніредьгаза, 1997; *Контлер Л.* История Венгрии: Тысячелетие в центре Европы. М., 2002.

С.В. Віднянський.

«НАЦІОНА́ЛЬНОЇ СПІ́ЛКИ НІ́МЦІВ В УКРАЇ́НІ» СПРА́ВА 1937 — одна із політ. справ доби *«єжовщини»,* що мала на меті «довести» реальність «фашистської» загрози. На січневому пленумі ЦК КП(б)У 1937 було висловлено думки про необхідність масового виселення німців з пром. районів УРСР. «Шпигунів» і «контрреволюціонерів» почали знаходити в усіх сферах життя. 14 лютого 1937 з'явився директивний лист НКВС СРСР «Про терористичну, диверсійну, шпигунську діяльність німецьких троцькістів, що здійснюється за завданнями гестапо на території Союзу РСР», який вимагав знешкодження ворогів серед рад. німців. 16 березня 1937 наркомат юстиції УРСР надіслав 1-му секретареві ЦК КП(б)У С.*Косіору* повідомлення про рішення щодо учасників «Національної спілки німців в Україні», що нібито провадила «контрреволюційну діяльність» у Хортицькому нім. пед. технікумі. Саму справу 19—22 лютого 1937 розглядала спецколегія Дніпроп. обласного суду. За офіц. версією, цю орг-цію, що існувала від 1923, очолювали директор Хортицького нім. пед. технікуму М.Білік і директор Машинобуд. технікуму К.Гойєр. Стверджувалося, що вказівки про проведення диверсій вони отримали під час відрядження до Берліна, а потім завербували до орг-ції викладачів, студентів і співробітників Хортицького нім. пед. технікуму. Завгоспу цього технікуму Крефту інкримінували те, що він «припинив опалення побутових і навчальних приміщень технікуму, різко погіршив харчування студентства, розбазарював продукти харчування...» Спецколегія суду засудила до різних термінів ув'язнення Г.Янцена, Крефта, Гейдика, Діка, Н.Штейнінгера, Гірша, Паульса, Вінса, Шульца, Г.Классена, Гроймана, Коппа. М.Білік, К.Гойєр були репресовані за ін. справою. Пізніше дехто з цих осіб був страчений. 1962 після перевірки справи всі вони були реабілітовані. 1937 репресії проти німців було продовжено відповідно до оперативного наказу М.Єжова № 00439 про репресування всіх нім. підданих, які мешкають в *СРСР* (це мотивувалося тим, що нібито агентура нім. развідки з числа цих осіб здійснює шкідницькі і диверсійні акти в найважливіших ділянках нар. госп-ва і готує кадри диверсантів на випадок війни між Німеччиною і СРСР).

Літ.: *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. К., 1993; Німці в Україні: 20—30-ті рр. К., 1994; *Ченцов В.В.* Трагические судьбы: Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920—1930-е годы. М., 1998; Політичний терор і тероризм в Україні: XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002.

Ю.І. Шаповал.

НАЦІОНА́ЛЬНО-КУЛЬТУ́РНА АВТОНО́МІЯ (НКА) — демократ. форма врахування в етнонац. політиці поліетнічної д-ви специфічних інтересів і потреб нац. меншин, механізм забезпечення рівноправності етнічних спільнот. Одна з форм самовизначення нац. меншин, модель реалізації ними свого права на вільний етнокульт. розвиток. На відміну від національно-територіальної автономії Н.-к.а. базується на екстериторіальних засадах, безвідносно до адм.-тер. поділу країни. Вона є елементом формування *громадянського суспільства*, і з цього погляду її значення виходить за межі задоволення прав меншин.

Ідея Н.-к.а. (у формі культурно-нац. автономії чи *національно-персональної автономії*) була запропонована наприкінці 19 — на поч. 20 ст. австрійс. соціал-демократами і стала однією з ідеологічних засад *Інтернаціоналу II.* Австромарксисти О.Бауер і К.Реннер виходили з того, що джерелом і носієм нац. прав мають бути не території, а самі *нації* в особі утворених на основі добровільності нац. союзів. У такий спосіб мислилося перетворення націй на суб'єкт, а не лише об'єкт права. На основі особистих заяв повнолітніх гро-

мадян мав складатися кадастр, яким визначалася персональна належність громадян до тієї чи ін. нац. спільноти. Створеним на основі «екстериторіального конституювання націй» об'єднанням громадян передавалися управління школою, культ. закладами тощо відповідно до нац. традицій і звичаїв, з обов'язковим використанням рідної мови.

Австромарксистська модель передбачала надання Н.-к.а. не лише тим нац. меншинам, які проживали компактно, а й тим, невеликі общини яких були розсіяні по іноетнічних територіях. Засобом захисту їхніх інтересів мав стати двопалатний парламент. Програмою Н.-к.а. передбачалася побудова соціал-демократ. орг-цій за нац. ознакою; 1897 єдина соціал-демократ. партія Австро-Угорщини була перетворена на федерацію 6-ти окремих нац. партій. У такий спосіб австромарксисти сподівалися забезпечити еволюційну демократизацію надмірно централізованих д-в. Незалежно від австромарксистів ідею екстериторіальної автономії розробляв польс. державознавець К.Кульчицький (Мазовецький).

Гол. опонентами програми Н.-к.а. в міжнар. соціал-демократ. русі виступали рос. *більшовики*, які вбачали в ній знаряддя штучного дроблення робітн. руху, підпорядкування його впливу бурж. ідеології. Незважаючи на гостре неприйняття програми Н.-к.а., більшовики після приходу до влади запозичили з *австромарксизму* не тільки ідею «держави національностей», а й принцип двопалатного парламенту.

В Україні спроба реалізувати програму Н.-к.а. (у вигляді національно-персональної автономії) була зроблена *Українською Центральною Радою*. Прийнятий нею 22 (9) січня 1918 *Закон Української Народної Республіки про національно-персональну автономію* беззастережно надавав право на неї великорус., єврейс. і польс. націям, що мешкали в Україні; щодо ін. меншин надання такого права обумовлювалося поданням відповідної заяви із 10 тис. підписів. Нац. союзи, що мали утворюватися в такий спосіб, отримували статус державних. Але в складних умовах *громадянської війни в Україні 1917—1921* до практичної реалізації національно-персональної автономії справа не дійшла.

Відродження ідеї Н.-к.а. припало на останні роки існування *СРСР*, що дістало свій вияв у прийнятті 26 квітня 1990 Закону СРСР «Про вільний національний розвиток громадян СРСР, які мешкають за межами своїх національно-територіальних утворень або не мають таких». На пострад. просторі вона реалізується переважно у формі національно-культ. т-в, центрів, асоціацій тощо. В Україні право на Н.-к.а. передбачене ст. 6 Закону України «Про національні меншини в Україні» (1992). У такий спосіб нац. меншини отримали можливість зберігати власну ідентичність, нац. традиції, розвивати нац. к-ру без створення власних адм.-тер. утворень. Проте саме поняття «національно-культурна автономія», як і механізми реалізації гарантованих цим законом прав, належним чином не унормовані.

Літ.: *Нам І.* Національно-персональна (культурна) автономія в історії та сучасності. В кн.: Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: Компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. К., 1994; Основи етнодержавознавства. К., 1997; *Антонюк О.В.* Формування етнополітики української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. К., 1999.

Я.В. Верменич.

НАЦІОНА́ЛЬНО-ПЕРСОНА́ЛЬНА АВТОНО́МІЯ — форма врахування і реалізації в етнонац. політиці прав та інтересів нац. меншин, різновид *національно-культурної автономії*. За задумом австрійс. соціал-демократів О.Бауера та К.Реннера — духовних батьків ідеї екстериторіальної автономії, акцент на персональності мав забезпечити поєднання інтересів особистості, нації і д-ви, не ставлячи під загрозу цілісність останньої. Входження індивіда в ту чи ін. спільноту на добровільних засадах забезпечувало новоствореним нац. союзам статус колективної юрид. особи.

Найбільш послідовних прихильників ідея Н.-п.а. знайшла в Україні. У резолюції *З'їзду поневолених народів Росії*, проведеного в *Києві* у вересні 1917, зазначалося, що національно-територіальна автономія «не вирішує остаточно питання національних меншостей та малих націй». Доповненням до неї мала стати Н.-п.а. Ідея була матеріалізована в прийнятому *Українською Центральною Радою* 22 (9) січня 1918 *Законі Української Народної Республіки про національно-персональну автономію*. Закон автоматично надавав право на Н.-п.а. великорус., єврейс. та польс. націям; білорус., чеська, молдов., нім., татар., грец. й болг. меншини могли скористатися цим правом за умови подання на розгляд Ген. суду спец. заяви з 10 тис. підписів. Кожна з нац. меншин, відповідно до закону, могла утворити Нац. союз, члени якого заносилися в іменні списки, а вони в сукупності становили Нац. кадастр. Нац. союзові надавалися права законодавчої ініціативи й урядування в межах компетенції, встановленої Установчими зборами. За своїм правовим статусом органи Нац. союзу вважалися державними.

Названий закон був першим у світ. практиці законом про Н.-п.а., який мав конституційний характер; він увійшов окремою частиною в *Конституцію Української Народної Республіки* (квітень 1918). Однак в умовах *громадянської війни в Україні 1917—1921* реалізувати цю модель не вдалося. Гетьман. уряд П.*Скоропадського* закон про Н.-п.а. скасував. *Директорія* УНР його відновила, але час її існування виявився нетривалим. Рад. влада до Н.-п.а. ставилася різко негативно.

Літ.: *Мироненко О.* Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Української Центральної Ради. К., 1995; Національні процеси в Україні: Історія і сучасність: Документи і матеріали, ч. 1. К., 1997.

Я.В. Верменич.

НА́ЦІЯ (від лат. natio — рід, плем'я) — спільнота людей, об'єднана певною назвою, символами, геогр. та етносоціальним походженням, істор. пам'яттю, комплексом духовно-культ. і політ. цінностей. З *античності* та *середньовіччя* слово вживалося для означення віддалених, «варварських» народів, згодом — для означення студентських земляцтв, регіональних угруповань

церк. еліт. У пізньому середньовіччі та за раннього Нового часу слово «нація» набуло рис етнізації та почало вважатися синонімом «країни», «народу». У сучасних сусп. науках поняття «нація» прийнято хронологічно застосовувати до модерної та новітньої доби, пов'язуючи його з поширенням модерного *націоналізму* та сучасної моделі нац. д-ви, спочатку — до Європи та США, а потім — до ін. регіонів світу. Із межі 18—19 ст. поняття «нація» вживається переважно у двох значеннях:

1) політична (громадянська) Н. — суверенна спільнота громадян певної *держави*, незалежно від етнічного походження; синонім — «держава-нація». Це значення поняття «нація» сформувалося й усталилося наприкінці 18 — у серед. 19 ст. в США та тих д-вах Зх. Європи, яким був властивий відносний збіг етнічних і держ. кордонів, а поширення ідеології модерного націоналізму хронологічно збігалося із процесами широкої демократизації. Внаслідок *Першої світової війни* і *Другої світової війни* модель політичної Н. була закладена як осн. елемент сучасної світ. політ. системи та міжнар. права (*Ліга Націй, Організація Об'єднаних Націй*);

2) етнічна Н. (етнонація) — усталена спільнота людей, об'єднана етнокульт. походженням. Це тлумачення Н. сформувалося в 1-й пол. 19 ст. в Німеччині та Сх. Європі за умов існування багатонац. *імперій* та виникнення національно-визвол. рухів бездерж. народів. За такої моделі Н. утворюється єдина «нація-держава» в межах ареалу певного *етносу*, незважаючи на те, до яких держ. утворень цей ареал міг входити. Принцип міждерж. розмежування за етнічною ознакою застосовувався в Європі (1919—21 і 1945—47) та в ін. регіонах світу. Проте в правовому контексті за умов чинності демократ. стандартів у такій нац. д-ві «титульна» етнічна Н. все одно перетворюється на складову політичної Н. У політ. та істор. публіцистиці поняття «етнічна нація» часто помилково ототожнюється з етносом і застосовується до архаїчних та домодерних форм етнічних спільнот. Дискусійним з політико-правової точки зору досі залишається питання застосування та підтримки міжнар. спільнотою «права націй на самовизначення», тобто які саме критерії дають підстави вважати «нацією» певну етнічну групу, що прагне суверенізації.

Літ.: *Smith A.* Theories of Nationalism. London, 1971; *Бромлей Ю.В.* Очерки теории этноса. М., 1983; *Giddens A.* The Nation-State and Violence, vol. 1—2. Cambridge, 1985; *Хобсбаум Э.* Нации и национализм после 1780 г. СПб., 1998; *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. К., 1999; *Шпорлюк Р.* Імперія та нація. К., 2000; *Андерсон Б.* Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. К., 2001; *Балибар Э., Валлерстайн И.* Раса, нация, класс: Двусмысленные идентичности. М., 2003; Винайдення традиції. К., 2005.

К.Ю. Галушко.

НА́ЦІЯ УКРАЇ́НСЬКА. 1) Політична (громадянська) — сукупність громадян України, незалежно від етнічного походження, мовної чи конфесійної приналежності. У *Конституції України 1996* правовим відповідником політичної Н.у. є «український народ» («громадяни України всіх національностей» — преамбула). Утворення політичної Н.у. є результатом здобуття держ. суверенітету та незалежності України, проголошених *Декларацією про державний суверенітет України* 16 липня 1990, *Актом проголошення незалежності України* 24 серпня 1991 та закріплених Всеукр. референдумом 1 грудня 1991;

2) етнічна (укр. етнонація) — укр. *етнос* новітньої доби, що складає осн. населення України та проживає в ін. д-вах (див. *Українці*).

У сучасних сусп. науках питання про те, за яких умов етнічна спільнота, етнос трансформується (і чи взагалі трансформується) в етнічну націю, залишається дискусійним; відповідна оцінка залежить від дуже різних теоретико-методологічних настанов дослідників. У контексті сучасних досліджень *нації* та *націоналізму* можна говорити про певну традицію називати «етнонаціями» етноси модерної та новітньої доби, що претендують на створення або вже мають власну суверенну державність. Частина етнонації в межах її власної нац. д-ви разом зі співгромадянами ін. етнічного походження (етнічними меншинами) утворюють *націю політичну.* У такому контексті укр. етнос перетворився на етнічну Н.у. в процесі «національного відродження» 19 ст. та процесів державотворення 20 ст. Після 1991 етнічна Н.у. в межах України є складовою політичної Н.у.

Етнічна Н.у. є осн. елементом етнонац. структури укр. сусп-ва, яке складається з: 1) етнічної Н.у.; 2) етнічних меншин та етнічних груп з невизначеним статусом («корінні народи»); 3) представників окремих етносів. До складу етнічної Н.у. входять такі осн. компоненти: 1) традиційний етнічний масив, окреслений етнічними кордонами (див. *Етнічні українські землі*), 2) етнічні групи (діаспора), що проживають за межами осн. етнічного масиву, 3) субетнічні групи, що складаються як з етнорегіональних, так і етнографічних угруповань. Оскільки в Україні національність громадян визначається добровільно, актуальні зміни чисельності етнічної Н.у. залежать не лише від демографічних і міграційних процесів, але й від змін *ідентичності національної* населення.

У Конституції України 1996 відповідниками етнічної Н.у. є поняття «українська нація» та «українці»; щодо громадян України ін. національностей вживаються поняття «інші корінні народи та національні меншини» (ст. 11).

Дж.: Конституція України. К., 1996.

Літ.: *Сміт Е.* Національна ідентичність. К., 1994; Этничность на постсоветском пространстве: Роль в обществе и перспективы. К., 1997; *Хобсбаум Э.* Нации и национализм после 1780 г. СПб., 1998; *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. К., 1999; *Андерсон Б.* Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. К., 2001; *Балибар Э., Валлерстайн И.* Раса, нация, класс: Двусмысленные идентичности. М., 2003; *Євтух В. та ін.* Етнонаціональна структура українського суспільства: Довідник. К., 2004; Этнические группы и социальные границы. М., 2006.

К.Ю. Галушко.

НАЧА́ЛЬНИЙ ІЗВО́Д — див. *Початковий літописний ізвод.*

«НА́ША КООПЕРА́ЦІЯ» — перший друкований орган укр. ко-

«Наша культура». 1936. Грудень. Кн. 12 (20). Обкладинка.

операції, видавалася 1913—14 одноіменним видавничим т-вом, заснованим 7 жовтня 1912 в *Києві*, виходила двічі на тиждень. «Н.к.» активно й послідовно виступала за автономію укр. кооперації від російської, що в умовах тогочасної імперської дійсності робило її виразником політ. та нац. прагнень укр. сусп-ва. Як наслідок — «Н.к.» широко розходилася по всій *Наддніпрянській Україні*, всюди знаходячи свого вдячного читача — переважно селян. «Н.к.» викликала різку протидію з боку рос. чорносотенства, яке виступало проти розвитку укр. кооперації. «Н.к.» була закрита рос. самодержавством після початку *Першої світової війни.*

Літ.: *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси 1816—1916. Х.—К., 1930.

О.В. Лисенко.

«НА́ША КУЛЬТУ́РА» — науково-літ. місячник. Виходив у *Варшаві* 1935—37 (32 кн.). Гол. редактор і видавець — І.*Огієнко.* Відп. редактори — І.Коровицький, О.Марковський та А.Огієнко. Висвітлювалась історія укр. к-ри (з ухилом у мовознавство), починаючи з протоісторії (статті Л.*Білецького*, Я.*Гординського*, І.Огієнка, К.*Студинського*, В.*Щербаківського*). Окремі статті мали актуальний характер — «М.П. Драгоманів і терор у Росії» О.*Мицюка*, «Біла раса й кольорове людство» О.*Бочковського.* Вміщувалися статті з історіографії України (про М.*Грушевського*, М.*Василенка*, Я.*Шульгіна*), музейництва (про *Національний музей у Львові*), мово- та літературознавства, історії освіти (здебільшого про Укр. держ. ун-т у *Кам'янці-Подільському*), музики. Друкувалися інформаційні статті про *Український науковий інститут* у Берліні, Муз. т-во ім. М.Лисенка у *Львові.* Були опубл. автобіографії І.Огієнка (митрополита Іларіона), В.*Липківського* та А.Чайковського, спогади П.*Скоропадського*, спогади про Ф.*Вовка*, О.*Нижанківського* та С.*Черкасенка.* Журнал пильно стежив за життям у Рад. Україні, становищем ВУАН. Вміщувалися туристичні нотатки, а також огляди драм. й поетичної творчості, прози та поезії в підрад. Україні — огляди творчості М.*Рильського*, Б.*Антоненка-Давидовича*, М.*Бажана* та ін. Передруковувалися твори Г.*Косинки*, Ю.Вухналя. Вміщувалися вірші Б.-І.*Антонича*, Б.Лисянського. Висвітлювалися зв'язки з укр. культурою П.-Й.*Шафарика*, А.Черни. Систематично друкувалися рецензії, хроніка, а також бібліографія поточних видань. Обкладинка — М.Бутовича. Журнал відзначався високою к-рою текстів і друку.

Літ.: *Іваник М.* «Наша культура» — громадський незалежний науковий часопис. В кн.: Записки Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника, вип. 7/8. Львів, 2000; *Ляхоцький В.* Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). К., 2000; Наша культура, 1935—1937: Систематичний покажчик змісту. Львів, 2006.

С.І. Білокінь.

«НА́ШЕ ДЕ́ЛО» — суспільно-екон. і кооп. журнал для робітників, селян, сільс. інтелігенції й кооперативів, який видавався в *Києві* 1909—13. Редактор-видавець — О.Гдешинський. Друкувалися статті та матеріали на соціально-екон. теми, а також розвідки, присвячені теорії і практиці кооп. руху, зокрема питанням робітн. та с.-г. кооперації, огляди внутрішньополіт. життя Рос. імперії, інформація, хроніка тощо. Часопис містив безплатний популярний додаток.

Літ.: *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси, 1816—1916. Х.—К., 1930.

О.В. Ясь.

«НА́ШЕ ЖИТТЯ́» — двотижневе видання, орган Петрогр. к-ту *Української соціал-демократичної робітничої партії*; друкувалося в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*) 1915—17, спершу — нелегально літографічним способом, від березня до травня 1917 — друком. Наклад — бл. 300 прим. Редактори — П.*Феденко* та Л.*Чикаленко.* Діяльну участь у виданні брали також М.*Авдієнко*, В.*Винниченко*, С.*Вікул* та ін.

Літ.: *Винниченко В.* Щоденник, т. 1. Едмонтон—Нью-Йорк, 1980; *Животко А.* Історія української преси. К., 1999.

О.С. Рубльов.

«НА́ШІ ДНІ» — регулярний літературно-мистецький щомісячник, започаткований 1941 у *Львові* під егідою урядового «Українського видавництва часописів і журналів для дистрикту Галичина». Виходив з грудня 1941 до травня 1944. З четвертого числа (березень 1942) «Н.д.» перейшли в підпорядкування львів. відділу *«Українського видавництва»*. Всього вийшло 29 вип.: перші три — за редакцією О.Боднаровича; зі зміною підпорядкування відп. редактором призначено І.Німчука, але фактичним гол. редактором була М.Струтинська, співредакторами — С.*Гординський* та М.*Шлемкевич.* «Н.д.» виходили в газетному форматі, хоча характер добору й організації інформації — домінування великих текстів, дотримання тематичного профілю, відсутність актуальних повідомлень — надає їм ознак журнального видання. Обсяг «Н.д.» (16 с.) залишався незмінним упродовж усього часу виходу.

Співробітники й дописувачі: І.*Багряний*, Д.*Гуменна*, П.Ковалів, Л.Коваленко, Ю.*Косач*, Г.*Костюк*, І.*Крип'якевич*, І.Німчук, Г.*Левицька*, Ю.*Липа*, А.Любченко, В.*Міяковський*, Б.Нижанківський, О.*Оглоблин*, Б.Ольхівський, М.Орест, Т.*Осьмачка*, О.Повстенко, А.Струтинська, М.Струтинська, О.Тарнавський, М.Цуканова, Ю.*Шевельов* та ін. Видання багато ілюстроване репродукціями творів, більшість з яких у роки нім. окупації експонувалася на виставках, організованих Об'єднанням праці укр. образотворчих митців при Укр. центр. к-ті.

Щомісячник публікував твори укр. поезії, прози, драматургії — Б.-І.*Антонича*, І.Багряного, К.Гупала, М.*Драй-Хмари*, М.*Зерова*, М.*Йогансена*, В.Кархута, І.Керницького, П.*Карманського*, Н.*Королевої*, Ю.Косача, У.*Кравченко*, М.*Куліша*, А.Любченка, Є.*Маланюка*, Б.Нижанківського, М.Ореста, Т.Осьмачки, Й.*Позичанюка*, Є.*Плужника*, М.*Рильського*, В.*Свідзинського*, М.Цуканової, Л.Чернова-Малошийченка; переклади зарубіжної класики — Ш.Бодлера, Г.Гауптмана, Ф.Гельдерліна, С.Георге, Й.-В.Гете, Квінта Горація Флакка; М.Давтендея, Т.Кернера, Е.Лейно, Р.-М.Рільке, М.Танка. Редакція друкувала поезії молодих авторів — Я.Байрака, О.Веретенченка, С.Кушніренка,

В.Онуфрієнка, Й.Позичанюка, Л.Полтави, Г.Соколенка, Г.Східного, Є.Самохваленка, Я.*Славутича*.

Літературно-худож. публікації згруповано в окремі блоки («З блокноту львівських поетів», «З поезії молодих», «З німецької поезії»), які, однак, не мали характеру регулярних рубрик.

Найбільше місця відведено публікаціям на літ. та мистецькі теми. Літ. тематика представлена працями заг. характеру (Д.Козія, Є.Маланюка, І.Костецького, Ю.Косача, Ю.Шевельова), статтями з історії нім., фінської, франц., укр. літератури; детальною хронікою літ. життя у Львові, відгуками на події світ. літератури, десятками рецензій на видання худож. творів. Опубліковано низку цінних джерелознавчих матеріалів — з життя і творчості І.*Франка*, Лесі *Українки*, В.*Стефаника*, Олени *Пчілки*, Б.-І.Антонича, М.Рильського, М.Куліша, Є.Плужника, О.*Кобилянської*, Я.*Гординського*, у т. ч. першодруків творів, які підготували Ю.Гаморак (Стефаник), М.Деркач, Г.Коваленко, Ю.Косач, О.*Косач-Кривинюк*, П.Одарченко, М.Струтинська.

Мистецька тематика репрезентована працями з питань розвитку нац. мист-ва, його призначення, стилів, тематики (С.Луцика, І.*Свєнціцького*, І.Федорович-Малицької, Д.Козія, І.*Лиська-Рудницького*), а також публікаціями з його різних ділянок — історії арх-ри (О.Повстенка, В.Січинського), мист-ва образотворчого (І.Іванця, С.Гординського, М.Драгана), музичного (В.*Барвінського*, Б.Кудрика, Г.Левицької, Й.Хомінського), оперного (В.*Витвицького*, М.*Семчишина*), танцювального (М.Пастернакової, О.Щурат), театрального (Ю.Косача, Г.Лужницького, І.Чолгана), музейництва (В.Свєнціцької), статтями про творчість укр. митців (М.*Лисенка*, Д.Січинського, Г.Совачевої), хронікальними повідомленнями. «Н.д.» вміщували дописи науково-популярного характеру з антропології, археології, астрономії, соціальної біології, географії, математики, фізики, філософії, права. Істор. публікації — авторства І.Крип'якевича, О.Оглоблина, І.*Паньковича*, М.*Голубця*, М.*Думки*, Ю.Мовчана, М.Семчишина — присвячено темам з історії України княжих часів і доби козаччини, окремих регіонів (*Галичини*, *Холмщини*), історії війська, преси. Мовні питання (з історії правопису, лексикографії, культури мови, термінології) порушували В.Сімович, Ю.Шевельов, Д.Козій. Частина науково-популярних і наукознавчих публікацій увійшла до рубрики «Наука — світогляд».

Серед великої кількості біографічних матеріалів — ювілейні, некрологічні публікації, присвячені культ., громад., церк. діячам, укр. та зарубіжним, першорядним і маловідомим — письменникам, митцям, науковцям, священикам, політикам. Через жанр інтерв'ю видання знайомило галицьких читачів з відомими діячами, львів. і прибулими зі Сх. України — В.Блавацьким, Й.*Гірняком*, М.Дмитренком, В.*Кубійовичем*, М.Лисенко, А.Любченком, С.*Людкевичем*, Т.Осьмачкою, І.Северою, В.Сімовичем, водночас порушуючи в розмовах з ними важливі сусп. і культ. питання (організації нац. життя, розвитку літератури, мови тощо). У подорожніх нарисах передано враження західноукр. кореспондентів від відвідин *Києва*, *Харкова*, *Одеси* та ін. міст.

«Н.д.» містять детальні відомості з діяльності тогочасних т-в, установ, підпр-в, органів правління, а саме: міськ. управ, нац. к-тів, архівів, б-к, театрів, професійних об'єднань, творчих спілок, наук. гуртків, шкіл — у Києві, Харкові, *Херсоні*, *Полтаві*, *Вінниці*, *Житомирі*, *Дніпропетровську*, *Галичині* та закордонних осередках укр. еміграції (*Краків*, *Відень*, Берлін).

Рецензії, критико-бібліографічні матеріали, анонси видавничих новинок відображають укр. видавничий процес в Україні та Європі, а також надають інформацію про тогочасні іншомовні праці з історії та к-ри України.

Серед споріднених видань періоду *Другої світової війни*, таких як «Літаври», «Український засів», «Ілюстровані вісті», *«Пробоєм»*, «Н.д.» вирізнялися найвищим фаховим рівнем, різноманітністю змісту, добірним колом дописувачів.

Літ.: *Струтинська М.* Літературно-мистецький Львів крізь призму журналу «Наші дні». «Сучасність» (Мюнхен), 1961, ч. 10; *Луцький О.І.* Періодика «Українського видавництва» (1939—1945). В кн.: Українська періодика: історія і сучасність. Львів—Житомир, 1994; *Тарнавський О.* Літературний Львів, 1939—1944: Спомини. Львів, 1995.

Л.В. Головата.

НЕА́ПОЛЬ СКІ́ФСЬКИЙ — столиця пізньоскіф. д-ви в Криму. Згадується у *Страбона* та в декреті на честь Діофанта. На думку переважної більшості дослідників, ототожнюється з городищем Керменчик, розташов. у пд.-сх. частині *Сімферополя* на високому плато з урвистими схилами, на лівому березі р. Салгир. Площа *городища* — майже 20 га. Місто відкрито 1827. Систематичні розкопки провадяться від 1945.

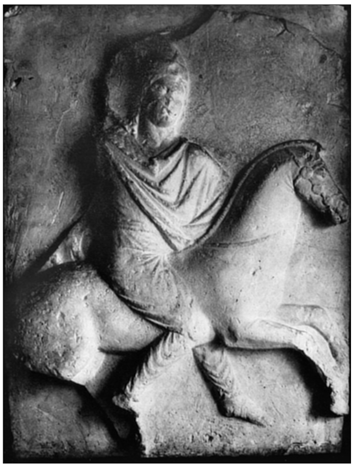

Неаполь Скіфський. Вапнякове рельєфне зображення скіфського царя Палака. І ст. до н. е.

Неаполь Скіфський. Розпис західної стіни в склепі № 9. І ст. до н. е.

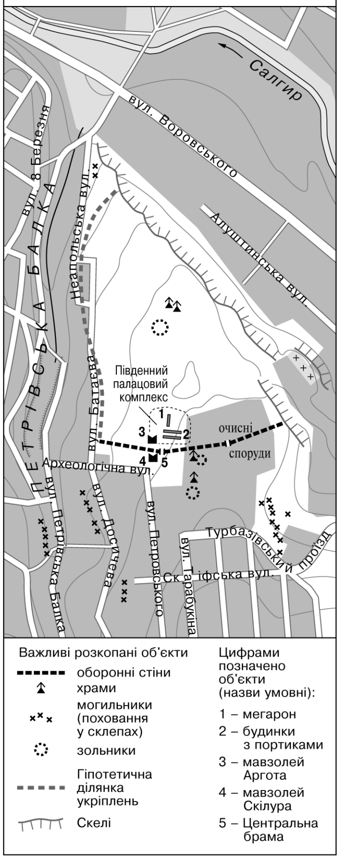

НЕАПОЛЬ-СКІФСЬКИЙ (ГОРОДИЩЕ КЕРМЕНЧИК)
Масштаб 1:18000

Появі міста передувало існування на його майбутній території таврського селища. На його місці в серед. 2 ст. до н. е. виникла група укріплених садиб, навколо яких швидко зростало згадане поселення. Поселення загинуло бл. 135—130, можливо від ударів *сарматів*. Але невдовзі місто було відбудоване, зводиться фортечний мур і впродовж третини століття місто цілеспрямовано росло. Біля центр. (Пд.) воріт були побудовані царський палац, комплекс будівель адм., сусп., культового призначення. У мавзолеї біля воріт ховають царя *Скілура*, верхівку сусп-ва. К-ра Н.С. набуває характеру столиці — військово-адм. центру пізньоскіф. д-ви.

Склад населення Н.С. з часом змінюється — це пізні *скіфи*, *таври*, сармати, греки, *фракійці*, меоти. Від 2 ст. складається новий етнос: скіфо-сармати.

Значення землеробства для Н.С. було великим, особливо на початку і наприкінці його існування. У місті в значній кількості зберігалися запаси зерна. Вирощували пшеницю, полбу, просо. Розводили коней, овець, велику рогату худобу, свиней. Значного розвитку набули ремесла — гончарство, оброблення металів, у зв'язку з бурхливим розвитком буд-ва — буд. справа та обробляння каменю. Н.С. вів значну торгівлю, передусім з антич. центрами.

Після поразки пізніх скіфів у війні 113—110 з об'єднаними силами північнопричорномор. д-в та *Понтійським царством* місто було тричі зруйнуване, горіло. Остання з пожеж (поч. н. е.) призвела майже до повного припинення життя в ньому. З 2-ї пол. 1—3-ї чв. 2 ст. Н.С. перестав існувати як місто. У ньому майже відсутня забудова. Колиш. фортеця виконувала функції укріпленого табору кочовиків з легкими житлами-юртами. Це пов'язується з появою сарматів. З останньої чв. 2 ст. Н.С. є великим неукріпленим поселенням, яке, як і вся пізньоскіф. д-ва, гине на рубежі 1—2-ї чв. 3 ст. під натиском сарматів-*аланів*.

Літ.: *Шульц П.* Розкопки Неаполя скіфського в 1946 р. В кн.: Матеріали польових досліджень Інституту археології АН УРСР за 1945—1946 рр. К., 1949; *Шульц П.Н., Головкина В.А.* Неаполь скифский. В кн.: По следам древних культур. М., 1951; *Шульц П.Н.* Мавзолей Неаполя Скифского. М., 1953; *Його ж.* Исследования Неаполя скифского (1945—1950 гг.). В кн.: История и археология древнего Крыма. К., 1957; *Соломоник Э.И.* Эпиграфические памятники Неаполя Скифского. «Нумизматика и эпиграфика» (М.), 1962, вып. 3; *Высотская Т.Н.* Неаполь — столица государства поздних скифов. К., 1979; Древнейшие государства на территории СССР. М., 1985.

Є.В. Черненко.

НЕБА́БА Мартин (н. на початку 17 ст. — п. 1651) — герой національно-визвол. війни укр. народу 1648—58, визначний полководець, сподвижник Б.*Хмельницького*. Н., очевидно, у *Коростишеві* в міщанській сім'ї. З початком національно-визвол. війни став одним із її керівників у Сіверській Україні та Пд. Білорусі. Очевидно, у серпні 1648 здобув ранг черніг. полковника. Імовірно, перед тим був наказним полковником борзненським (батуринським). Брав участь у *Пилявецькій битві 1648*, визвол. поході на західноукр. землі, боях під *Дубно*, облозі *Львова* та Замостя. 1649 як один із організаторів оборони Сіверської України від наступу карателів кн. Я.*Радзивілла* командував полком, здобув Гомель, брав участь в облозі *Збаража*, рейді на *Волинь* (взяв *Острог* та Заслав; нині м. *Ізяслав*), *Зборівській битві 1649*. Згідно з *«Реєстром Війська Запорозького» 1649* Н. — черніг. полковник. Він активно займався також адм. і госп. питаннями, дипломатичним листуванням із представниками *Речі Посполитої* та Рос. д-ви. З весною 1651 Н. спрямовував свої зусилля на оборону пн. рубежів Укр. д-ви. Геройськи загинув у битві під *Ріпками* (1651), на Чернігівщині, де й похований.

Літ.: *Коваленко О.* Небаба Мартин. В кн.: Полководці Війська Запорозького, т. 1. К., 1998.

Ю.А. Мицик.

НЕБА́БИ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід міщанського походження, що бере початок від **Мартина** Небаби (див. М.*Небаба*), воєначальника Б.*Хмельницького*. Його син — **Андрій Мартинович** (р. н. невід. — п. до 1709) — шаповалівський *сотник* (1700—09). Ін. представники роду посідали уряди *значкових товаришів* і *військових товаришів*. Від онуків родозасновника відокремились 3 гілки роду: Н.-Охримовські, Н.-Кошеві, Н.-Купрієвичі. Від останніх походить **Дмитро Васильович молодший** Небаба (1806—41) — відомий журналіст, автор статей з питань садівництва, співредактор О.*Герцена* у «Владимирских губернских ведомостях».

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

В.В. Томазов.

НЕВЕ́ Ежен-Пій (Neveu Eugène Pie; 23.02.1877—17.10.1946) — діяч Римо-катол. церкви, єпископ (1926), глава Катол. церкви всіх обрядів на території СРСР (1926—46). Н. в м. Жіан (Франція) в сім'ї робітника. 1895 вступив до орієнтованого на екуменічну діяльність чернечого ордену асумпціоністів. Освіту здобув

Е.-П. Неве.

у катол. інтернаті і духовній семінарії в м. Орлеан (Франція). 1905 в м. *Єрусалим* був висвячений на священика і одержав призначення в Росію. З листопада 1906 працював у *Санкт-Петербурзі* душпастирем у притулку для дівчаток. З метою надання духовних послуг франц. і бельг. робітникам, які працювали на підпр-вах Донбасу, 1907 переведений до м. Дмитріївськ (нині м. *Макіївка*), одночасно обслуговував кілька парафій. З 1918 проповіді виголошував рос. мовою.

1923 подав до наркома закордонних справ УСРР Х.*Раковського* меморандум із пропозицією укласти дипломатичні відносини між СРСР і Апостольською столицею. Не раз інформував Апостольський престол про становище Катол. церкви в Україні і СРСР. 21 квітня 1926 в *Москві* був таємно від рад. властей висвячений на єпископа посланцем Папи Римського *Пія XI* єпископом М.д'*Ербіньї*, при цьому отримав повноваження керівника Катол. церкви в СРСР. В умовах здійснення рад. владою антиреліг. і антикатол. політики постійно перебував під наглядом і зазнавав переслідувань з боку органів держ. безпеки, свої обов'язки міг виконувати лише завдяки заступництву з боку франц. дипломатії. Унаслідок загрози депортації з СРСР 1932 переселився до приміщення посольства Франції в Москві, де отримав офіц. посаду бібліотекаря. Через дипломатичні канали підтримував зв'язки з *Ватиканом* і отримував кошти, які використовував для надання допомоги *духовенству* і віруючим. 1934 відвідав Францію й Італію, мав 2 аудієнції у Папи Римського Пія XI. 1936 знову поїхав до Франції на лікування, до Москви повернутися не зміг через відмову рад. сторони у видачі йому в'їзної візи.

П. у м. Париж (Франція).

Літ.: *Бакулов А.* Пи-Эжен Невё — свидетель трагедии. «Наука и религия», 1990, № 2—3; *Rood W.* Rom und Moskau: Der heilige Stuhl und Rußland bzw. Die Sowjetunion von der Oktoberrevolution 1917 bis zum 1. Dezember 1989. Altenberge, 1993 (рос. пер. — Львів, 1995); *Stehle H.* Geheimdiplomatie im Vatikan: Die Päpste und die Kommunisten. Zürich, 1993.

Н.С. Рубльова.

НЕВЕРО́ВСЬКІ (Невіровські) — кілька однойменних дворянських родів, з яких найбільш відомий козацько-старшинський. Цей рід походить від **Івана** Неверовського — *значкового товариша Переяславського полку* (1735). Його старший син — **Петро Іванович** (бл. 1737—1811) — бубновський *сотник* (1768—82), а молодший — **Павло Іванович** (бл. 1740 — бл. 1810) — дійсний статський радник, катериносл. віце-губернатор (1807—09). Онук родозасновника — **Дмитро Петрович** (див. Д.*Неверовський*; 1771—1814) — генерал-лейтенант, герой *Війни 1812*, загинув від ран, отриманих у бою при Лейпцизі (1814).

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідних книг Полтав. і Катеринослав. губерній.

До ін. родів належали: **Олександр Андрійович** (1818—1864) — генерал-лейтенант у відставці (1856), учасник *Кримської війни 1853—1856*, нач. штабу військ Прикаспійського краю (1853), керуючий Кавказ. відділенням департаменту Ген. штабу (1856), директор Лісного департаменту м-ва держ. майна та інспектор корпусу лісників (1858—64), військ. письменник; **Олександр Федорович** (1844—1892) — генерал-майор Ген. штабу (1890), нач. штабу Терського козац. війська (1869—92), військ. письменник.

Літ.: *Максимович М.А.* Бубновская сотня. В кн.: *Максимович М.А.* Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

В.В. Томазов.

НЕВИ́ЦЬКИЙ ЗА́МОК — пам'ятка історії та арх-ри 13—17 ст. Розташов. за 12 км від *Ужгорода*, поблизу сіл Невицьке і Кам'яниця (Ужгородський р-н Закарпат. обл.), на лівому березі р. Уж (прит. Лаборця, бас. Дунаю), на пагорбі вулканічного походження відносною висотою 122 м. Вдале розташування замку давало можливість контролювати транскарпатський шлях через Ужоцький перевал.

Часом заснування замку дослідники вважають рубіж 12—13 ст. або останню третину 13 ст. (пізня дата більш прийнятна). Перша писемна згадка про Н.з. 1274, коли він належав угор. королеві Ласло IV. За археол. даними, спочатку був круглою мурованою баштою-донжоном, оточеною дерево-земляними укріпленнями. 1279 власником замку став угор. магнат Фінті з роду Обо, якого Ласло IV призначив правителем *комітату* Унг. По смерті Фінті володарем комітату і, зокрема, Н.з. став його брат Омодей. Імовірно, саме за його правління (п. 1311) замість круглого донжону збудовано новий, квадратний. Тоді ж споруджено цистерну для збору дощової води.

1317 нащадки Омодея Обо повстали проти угор. короля Карла I Роберта, військо якого того ж року штурмом здобуло замок. Після цього Карл I Роберт подарував Н.з. жупану комітату Земплін Пітеру Петив, але той теж опинився в лавах противників монарха і теж зазнав поразки (1322). Новим власником Н.з. став Янош Другет, нащадки якого (див. *Другети*) володіли замком аж до 17 ст. У серед. 15 — на поч. 16 ст. замок докорінно перебудували і надали того вигляду, в якому дійшов до нашого часу. У плані замок має неправиль-

Д.П. Неверовський. Портрет роботи англ. художника Дж. Доу. 1820-ті роки.

Невицький замок. Фото кінця 20 ст.

К.О. Неволін.

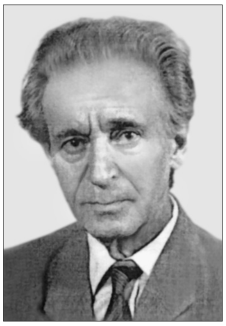

М. Неврлий.

ну форму, зумовлену рельєфом. Ядро замку — овальний двір, утворений 2-поверховими мурованими корпусами. Над одним із приміщень у пд.-сх. частині двору височить 4-ярусна башта. 2-гу лінію оборони утворює вал, увінчаний кам'яною стіною з 4-ма вежами. 3-я лінія оборони — вал, під захистом якого стояли житлові та госп. споруди. Усі 3 лінії оборони доповнюються ровами. Гол. в'їзд організований із пд. зх. і становить собою винесену назовні 6-кутну надбрамну башту, від якої всередину замку веде утворений 2-ма паралельними стінами коридор. Перед брамою, яку було влаштовано в 2-му ярусі башти, через рів був перекинутий звідний дерев'яний міст.

Наприкінці 16 — на поч. 17 ст. Н.з. в результаті воєнних дій часто переходив із рук у руки. 1619 замком оволодів трансильванський воєвода Габор Бетлен. По його смерті (1629) замок повернули собі Другети, які були прихильниками *Габсбургів* і противниками Ракоці. 1644 *Ракоці Дєрдь I* здобув Н.з., яким тоді володів Янош X Другет. За наказом переможця замок був зруйнований і більше не відновлювався.

До кінця 19 ст. руїни замку були занедбані. 1879 навколо замку закладено парк. 1923 замок передано Ужгородському туристичному клубові, який встановив захисний дах на гол. башті. У 1960—70-х рр. велися роботи з консервації та реставрації пам'ятки.

Від 1989 проводяться археол. дослідження замку під кер-вом О.Дзембаса. Серед знахідок — кахлі, монети, медальйони, персні, гудзики, уламки меблів та посуду.

Літ.: Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Дзембас О., Кобаль Й.* Невицький замок. Ужгород, 2002; *Гомоляк О.М.* До питання про історію замків Закарпаття. «Карпатика», 2007, вип. 36; *Поп Д.И., Поп И.И.* Замки Подкарпатской Руси. Ужгород, 2004; *Прохненко І., Гомоляк О.* До історії замків Закарпаття. «Військово-історичний альманах», 2009, № 1.

Д.Я. Вортман.

НЕВО́ЛІН Костянтин Олексійович (1806—18(06).10.1855) — юрист, д-р права (1835), ординарний професор (1836) по кафедрі енциклопедії права і держ. установ, ректор (1837—43) Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Н. в м. Орлов В'ятської губ. (нині Кіровської обл., РФ) в сім'ї священика. Початкову освіту здобув у В'ятській духовній семінарії. 1827 закінчив Моск. духовну академію. 1828—34 навч. в Петерб. ун-ті. Стажувався за кордоном, слухав лекції в Берлінському, Геттінгенському та Гейдельберзькому ун-тах (1829—32). 1835 захистив докторську дис. на тему: «О философии законодательства у древних» і призначений на посаду професора Київ. ун-ту.

Від травня 1837 до березня 1843 — ректор Київ. ун-ту. Від 1843 очолював кафедру цивільного права *Петербурзького університету*. Водночас читав лекції в Імператорському уч-щі правознавства. 1847 — проректор, декан юрид. ф-ту Петерб. ун-ту.

Лауреат повної Демидовської премії за працю «История Российских гражданских законов» (3 т., СПб., 1851). Відзначений Петерб. АН присудженням половинної Демидовської премії за «Енциклопедію законодавства» (К., 1839—40). За працю «О пятинах и погостах Новгородских в XVI веке» відзначений Костянтинівською медаллю Рос. геогр. т-ва, а за «Разбор сочинения Линовского «Исследование начал уголовного права, изложенного в Уложении ц. Алексея Михайловича» нагороджений Петерб. АН Золотою медаллю. 1853 — дійсний статський радник, член консультації при мін-ві юстиції Рос. імперії.

Н. був членом Імператорського Рос. геогр. т-ва, *Комітету із дослідження старожитностей у Києві*, кількох ін. т-в і комісій.

1854 обраний почесним членом Київ. ун-ту. Нагороджений орденами св. Володимира 4-го ст. (1840), св. Станіслава 2-го ст. (1842), св. Володимира 3-го ст. (1851).

П. у м. Бриксен (Тироль, Австрія). Тіло перевезено в *Санкт-Петербург*. Похований на Смоленському кладовищі.

1857 вийшло друком «Полное собрание сочинений К.А. Неволина» (СПб.).

Літ.: *Усов М.* Очерк служебной и ученой деятельности профессора К.А. Неволина. СПб., 1855; Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834—1884). К., 1884; *Владимирский-Буданов М.Ф.* История Императорского университета св. Владимира, т. 1—2. К., 1884; Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 20а. СПб., 1897; Русский биографический словарь, т. 11. СПб., 1914; Історія Київського університету. К., 1959.

І.Н. Войцехівська.

НЕ́ВРИ — нескіф. народ, яких *Геродот* (IV, 105, 151) розміщував на *Гіпанісі* (Пд. Буг), на зх. від *Борисфена* (Дніпра), вище скіфів-орачів, у Невриді. Геродот повідомляє, що Н. мають такі самі звичаї, як і *скіфи*. За одне покоління до походу *Дарія* вони були змушені покинути свою країну через навалу змій і оселитися разом із *будинами*. Геродот також повідомляє, що цих людей підозрюють у тому, що вони чаклуни й кожен із них раз на рік перетворюється на вовка, але що сам він у це не вірить. З Н. ототожнюються різні археол. к-ри лісостепової зони України: *висоцька культура*, населення раннього залізного віку межиріччя Дніпра і Дністра — носії *білогрудівської культури* та *чорноліської культури*, *милоградська культура* пн. сучасної України, пд. Білорусі. Зараз навіть визначають кордони Невриди — вони проходили по берегах річок Прип'ять та Сож. Єдиної думки щодо етнічної належності Н. немає. Їх вважають слов'янами або протослов'янами, *балтами*, *кельтами*.

Літ.: *Греков Б.Н.* Скифы. М., 1971; *Доватур И.В. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982.

Н.О. Гаврилюк.

НЕ́ВРЛИЙ Микола (Netvrlý Mikulaś; н. 15.11.1916) — чеський і словац. філолог-славіст, літературознавець і публіцист. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*, іноземний член НАН України (2003). Н. в м. Ростов-на-Дону (нині місто в РФ) в чесько-укр. сім'ї. Жив з родиною у *Томаківці*, *Червонограді*, *Полтаві*, *Харкові* та ін. містах України. 1933 разом з батьками реемігрував до *Чехословаччини*: жив спершу в Закарпатті, а пізніше — в Чехії і Словаччині. Під час *Другої*

світової війни навч. в нім. Карловому ун-ті та паралельно — в *Українському вільному університеті* в Празі, які закінчив 1945. Брав участь в оунівських похідних групах, у празькому повстанні проти німців. Після захисту 1950 дисертації зі славістики в Брненському ун-ті і до виходу на пенсію працював наук. співробітником Ін-ту світ. літератури Словац. АН у Братиславі. Дослідник історії укр. літератури, українсько-чеських, українсько-словац. й українсько-угор. літ. зв'язків. Автор понад 200 наук. й науково-популярних публікацій укр., чеською, словац., польс., угор. і нім. мовами, переважна більшість з яких присвячена історії укр. літератури, зокрема творчості Т.*Шевченка*, І.*Франка*, Марка *Вовчка*, М.*Коцюбинського*, О.*Кобилянської*, Лесі *Українки*, В.*Стефаника*, П.*Мирного*, П.*Тичини*, О.*Корнійчука*, В.*Сосюри* та ін. (автор вступних статей до чеських й словац. видань їхніх творів). Дослідник укр. авангардної поезії 1920—30-х рр. та один із піонерів у дослідженні життя й творчості діячів укр. к-ри з числа міжвоєнної укр. еміграції в Чехословаччині, зокрема укр. поетів т. зв. празької школи: О.*Олеся*, Б.-І.*Антонича*, О.*Ольжича*, Є.*Маланюка*, Д.*Фальківського*, У.*Самчука* та ін., укладач їхньої антології («Муза любові й боротьби», 1994). Наук. редактор «Словацько-українського словника» П.Бунганича (Братислава, 1985).

Праці: Безсмертний Шевченко. Братислава, 1954; Українська радянська поезія 20-х років: Огляд за стилями. Мікропортрети в художніх стилях і напрямах. К., 1991; Олександр Олесь: Життя і творчість. К., 1994; Даніель Крман. Подорожній щоденник (Itinerariym 1708—1709). Впорядкування, примітки, передмова. К., 1999; Минуле й сучасне. Збірник слов'янознавчих праць. К., 2009.

Літ.: *Мацинський І.* Піонер чехословацької післявоєнної україністики. «Нове життя» (Пряшів), 1986, 28 листопада; *Кочур Г., Моторний В.* Неврлий Мікулаш. В кн.: УЛЕ, т. 3. К., 1995; Неврлі Микола. В кн.: Енциклопедія українознавства, т. 5. Львів, 1996; *Абліцов В.* Микулаш Неврлий: «чех з українським серцем». «Хроніка 2000» (К.), 1999, № 29—30.

С.В. Віднянський.

НЕГАЛЕ́ВСЬКОГО ЄВА́НГЕЛІЄ — переклад на укр. мову частини Святого Письма, здійснений волин. шляхтичем Валентином Негалевським 1581 з польськомовної версії социніанина М.Чеховича (вид. 1577 в Ракові). Знайдено в с. Хорошів на *Волині* й тому ще має назву Хорошівського. На полях Н.Є. збереглися примітки до тексту і передмови, залишені правосл. читачами, у т. ч. міщанина Леонтія Сидоровича, козака Гаврила Крутневича та ін. За їх свідченнями, переклад було здійснено в дусі социніан. Текст Н.Є. поділяється на глави і зачала. Рукопис належав б-ці *Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря*, нині зберігається в НБУВ.

Літ.: *Левицкий О.* Социнианство. «Киевская старина», 1882, № 5; *Назаревский А.А.* Язык Евангелия 1581 г. в переводе В. Негалевского. «Университетские известия» (К.), 1911, № 8; *Огієнко І.* Новий Завіт у перекладі на українську мову Валентина Негалевського. Тарнів, 1922.

Л.Б. Пилявець.

НЕДБА́ЙЛО Анатолій Костянтинович (28.01.1923—13.05.2008) — військ. льотчик. Двічі Герой Рад. Союзу (квітень, червень 1945), генерал-майор авіації (1970). Н. в м. *Ізюм.* Закінчив Ворошиловградську військово-авіац. школу пілотів (1943). Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 як льотчик, командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї 75-го гвард. штурмового авіаполку брав участь у боях на *Південному фронті*, *Четвертому Українському фронті* і 3-му Білорус. фронті. Здійснив 219 бойових вильотів на штурмування, знищив багато бойової техніки і живої сили противника. 1951 закінчив Військово-повітряну академію. Від 1951 — на пед. і командній роботі у військово-навчальних закладах військово-повітряних сил.

П. у м. *Київ.*

Тв.: В гвардейской семье. К., 1975.

Літ.: Люди бессмертного подвига, кн. 2. М., 1975; Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988.

Л.М. Хойнацька.

А.К. Недбайло.

НЕДІ́ЛЬНІ ШКО́ЛИ — навч. заклади, які засновувалися ліберальною інтелігенцією та студентством з метою навчання грамоти дорослого населення. Це одна з найпоширеніших форм позашкільної освіти в Україні наприкінці 1840-х — на поч. 1860-х рр. Виникли 1848—49 у *Східній Галичині* та на Закарпатті як «читальні для дорослих», де вивчалося природознавство, географія, математика, укр. література й мова. У Галичині діяло 60, у Закарпатті — 9 Н.ш. Незабаром вони потрапили під вплив Церкви. У підрос. Україні перші Н.ш. виникли в *Києві* (жовтень 1859) з ініціативи прогресивної студентської молоді на чолі з Ф.Вороним, членів *Харківсько-Київського таємного товариства* Я.*Бекмана* та М.Муравського. Незабаром подібні школи почали виникати в ін. містах України. Упродовж 1859—62 в Україні засновано 111 Н.ш. Активними діячами Н.ш. у *Харкові* була педагог-просвітитель Х.*Алчевська*, у *Полтаві* — О.*Стронін*, який створив «Азбуку по методу Золотова для південноросійського краю» на укр. мові, Є.*Милорадович*, Д.Пильчиков, А.Кониський — автор підручників «Українські прописи» (1862), «Арифметика або щотниця» (1863), «Перша

Група діячів перших недільних шкіл у Києві. 1860.

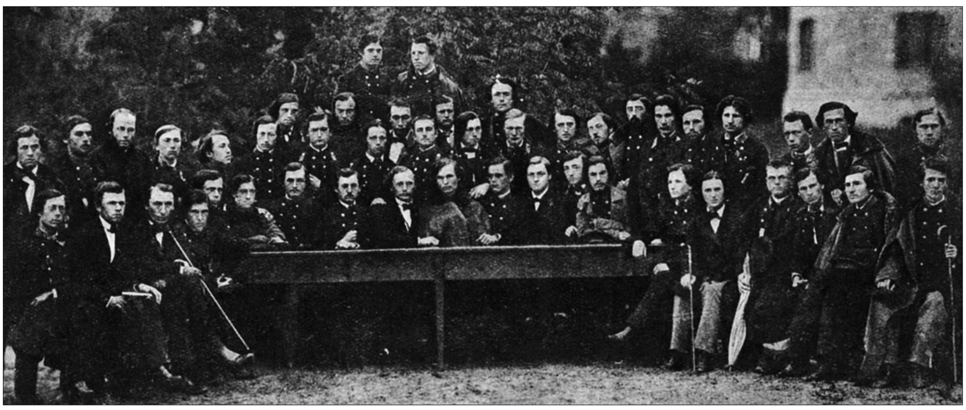

граматика для читання» (1883), якими користувалися Н.ш. поряд з *«Букварем южнорусским»* Т.*Шевченка*. Демократ. молодь у справі заснування Н.ш. підтримували визначний педагог М.*Пирогов* та професор Київ. ун-ту В.Павлов. Викладання в Н.ш. велося укр. мовою, а програми навчання всупереч офіц. настановам виходили за межі програм нар. шкіл. У них викладалися письмо, читання і арифметика, давалися знання з географії, історії, природознавства, основ сільс. госп-ва, хімії. На вивчення *Закону Божого* і церк. дисциплін відводилося зовсім мало часу. 1862 за начебто наявність революц. пропаганди Н.ш. були закриті владою. Їх відновлення розпочалося в 1870-х рр. на Лівобережжі України, до створення шкіл активно долучилася церква. Проте програма навчання поступалася змістом програмі Н.ш. 1859—62, а українська мова перебувала під забороною. На 1917 в Україні налічувалося 112 недільних шкіл.

Літ.: *Жураковский Г.Е.* Из истории просвещения в дореволюционной России. М., 1978; *Борисенко В.Й.* Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60—90-х рр. XIX ст. К., 1980.

Т.І. Лазанська.

НЕЖА́ТИНА НИ́ВА, БИ́ТВА 1078. Нежатина Нива — літописне урочище, яке локалізується або в околицях *Чернігова*, або біля *Ніжина*. Тут 3 жовтня 1078 сталася кровопролитна битва поміж князями *Олегом Святославичем* і *Борисом В'ячеславичем*, з одного боку, та їхніми дядьками вел. кн. київ. *Ізяславом Ярославичем* і кн. *Всеволодом Ярославичем*, синами останніх — князями Ярополком Ізяславичем і Володимиром Всеволодичем Мономахом (див. *Володимир Мономах*), — з другого. Олег Святославич і Борис В'ячеславич вважали себе обділеними старшими Ярославичами: перший претендував на Чернігів, другий — на Смоленськ. Боротьба спалахнула навколо Чернігова, отчини Олега Святославича. Чернігівці прийняли сторону Олега. Ізяслав і Всеволод Ярославичі почали облогу Чернігова. Олег із Борисом рушили на виручку міста, старші Ярославичі пішли їм назустріч. На початку бою загинули Борис В'ячеславич і вел. кн. київ. Ізяслав Ярославич. Всеволод Ярославич із Володимиром Мономахом і Ярополком Ізяславичем здобули повну перемогу. Олег Святославич ледве врятувався втечею і подався до *Тмуторокані*. Всеволод Ярославич вокняжився в *Києві*, Володимир Мономах — у Чернігові.

Дж.: Повесть временных лет, ч. 1. М.—Л., 1950.

Літ.: *Толочко П.* Київська Русь. К., 1996.

М.Ф. Котляр.

НЕЖДА́НОВА Антоніна Василівна (16(04).06.1873—26.06.1950) — рос. оперна співачка (ліриико-колоратурне сопрано). Герой Праці (1925). Професор (1943), д-р мистецтвознавства (1944). Н. в с. Крива Балка (нині в межах м. *Одеса*) в родині сільс. учителів. У дитинстві співала в церк. і сільс. хорах. Закінчила Моск. консерваторію (1902). Брала участь у Шевченківських вечорах у *Москві* (1908, 1911). Виступала з гастролями в *Харкові* та Одесі. Солістка Большого театру в Москві (1902—32). Партії: Антонида («Іван Сусанін» М.*Глинки*), Марфа, Волхова («Царська невістка», «Садко» М.Римського-Корсакова), Віолетта («Травіата» Дж.Верді), Ельза («Лоенгрін» Р.Вагнера), Тетяна («Євгеній Онєгін» П.*Чайковського*), Розіна («Севільський цирульник» Дж.Россіні) та ін. Співала разом з Л.Собіновим, Ф.*Шаляпіним*, Н.Обуховою та ін. 1912 з успіхом гастролювала в Парижі (театр «Гранд-Опера»). Виконувала твори С.*Гулака-Артемовського*, М.*Лисенка*, К.*Стеценка* та ін., укр. нар. пісні. Від 1924 виступала на радіо. У 1930—40-х рр. — на пед. роботі. Від 1936 викладала в Оперній студії Большого театру, згодом — Оперно-драм. студії ім. К.Станіславського. Професор Моск. консерваторії (1943—45, 1947—50), оперному класові якої 1951 присвоєно ім'я Н. Автор праць, присвячених М.Римському-Корсакову, С.*Рахманінову*, Л.Собінову та ін., а також спогадів.

Лауреат Держ. премії СРСР (1943). Нагороджена 2-ма орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та ін.

П. у м. Москва.

А.В. Нежданова у партії Віолетти в опері Дж. Верді «Травіата».

Ім'я Н. присвоєно Одеській консерваторії. 1951 в Москві відкрито музей-квартиру А.Нежданової.

Тв.: Страницы жизни: Отрывки из воспоминаний. «Музыкальная жизнь», 1960, № 12; Из писем Неждановой к Н.С. Голованову (1920—1947). «Советская музыка», 1973, № 9.

Літ.: Великая русская певица. «Театр», 1950, № 8; *Львов М.* А.В. Нежданова. М., 1952; *Гринберг М.* Из материалов о Неждановой. «Советская музыка», 1959, № 11; А.В. Нежданова: Материалы и исследования. М., 1967; *Поляновский Г.* А.В. Нежданова. М., 1976; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997; *Воротнюк Г.* «... Я домагалася того, чого хотіла» (А.В. Нежданова). «Голос України», 2003, 30 липня.

О.В. Ясь.

НЕЖИВИ́Й Семен (бл. 1744 — р. с. невід.) — ватажок повстанського загону в ході нар. боротьби проти гніту польс. *шляхти* в *Правобережній Україні* 1768 (див. *Коліївщина*). За відомостями, н. в м-ку Боровиці, є й ін. дані, що в с. Мельники (нині обидва села Чигиринського р-ну Черкас. обл.). Тривалий час займався гончарним промислом, а потім пішов на *Запорозьку Січ*, де був записаний до Уманського куреня. З весни 1768 очолений ним повстанський загін із селян активно діяв проти шляхти в районі Корсуня (нині м. *Корсунь-Шевченківський*), *Чигирина*, *Сміли*, *Черкас*, *Крилова*, *Канева*, Медведівки. Н. намагався налагодити зв'язки з рос. начальниками прикордонних команд. Царський полк. Чорба, виконуючи указ рос. імп.

Катерини II про придушення повстання, скориставсь довірою Н. і по-зрадницьки заарештував його під час переговорів. У *Києві* за вироком суду Н. покарали батогами, а згодом відправили на довічні каторжні роботи в м. Нерчинськ. Його загін був розбитий царським військом.

Літ.: *Гуслистий К.* Коліївщина. К., 1947; *Гуржій І.О., Кулаковський В.М.* Визначна подія в історії українського народу (до 200-річчя Коліївщини). «УЇЖ», 1968, № 7; Коліївщина 1768: Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. К., 1970.

О.І. Гуржій.

НЕЗАБИТО́ВСЬКИЙ Василь Андрійович (1824—26(14).06.1883) — правник, історик права. Н. в м. *Радомишль* у родині дрібного канцеляриста. Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту (1846). Від 1848 викладав у 2-й Київ. г-зії, згодом — у Ніжинському ліцеї кн. Безбородька. Від 1853 і до кінця життя викладав міжнар. право в Київ. ун-ті (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*): ад'юнкт, екстраординарний, ординарний професор, декан юрид. ф-ту (1863—65, 1870—73, 1876—79), проректор (1865—67). 1858—59 працював у б-ках та архівах Німеччини, Франції, Великої Британії, Нідерландів, Бельгії для підготовки докторської дисертації. Захистив докторську дис. на тему: «Вчення публіцистів про міждержавне володіння» в Київ. ун-ті (1862). Прихильник філософії права І.*Канта*. Вважав, що право виникає раніше від встановлення сусп. взаємовідносин між людьми. Обстоював ідею недоторканності людської особистості від сусп. свавілля. Виступав супроти прибічників утилітарно-практичного спрямування університетської освіти, за впровадження виключно наук. засад викладання.

Нагороджений орденами св. Анни 2-го і 1-го ст., св. Володимира 3-го ст., св. Станіслава 1-го ст.

П. у м. *Київ*.

Збірка студій Н. видана за редакцією О.Романовича-Славатинського 1884.

Праці: Учение публицистов о межгосударственном владении. К., 1862; Разбор сочинения проф. Ренненкампфа «Очерки юридической энциклопедии». «Университетские известия» (К.), 1868, № 7; Разбор сочинения доцента Сокольского «Главнейшие моменты в истории повального обыска». Там само, 1871, № 12; Новейшие проекты международного права. Там само, 1874, № 2; Разбор сочинения М. Затыркевича «О влиянии борьбы между народами и сословиями на образование строя Русского государства в домонгольский период». Там само, 1876, № 3.

Літ.: *Романович-Славатинский А.В.* Учение публицистов о межгосударственном владении В. Незабитовского. «Университетские известия» (К.), 1863, № 1; Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира: 1834—1884. К., 1884; Русский биографический словарь, [т. 11: Нааке-Накенский—Николай Николаевич Старший]. СПб., 1914.

О.В. Ясь.

НЕЙГА́УЗ Генріх Густавович (12.04(31.03).1888—10.04.1964) — піаніст, педагог, письменник, музично-сусп. діяч. Професор (1919), д-р мистецтвознавства (1940), нар. арт. РРФСР (1956). Н. в м. Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*) у сім'ї піаніста-педагога, родинно пов'язаного з Блуменфельдами та Шимановськими. Навч. вдома, музиці — у батька, загальноосвіт. предметам — у приватних педагогів. Концертні виступи розпочав у 9 років у рідному місті; 1904 виступав з успіхом в Дортмунді на Вестфальському муз. фестивалі та ін. містах Німеччини з творами Ф.Шопена і Р.Штрауса, 1906 — у Берліні (грав Ф.*Ліста*) і *Варшаві* (К.Шимановського). 1912—14 навч. в школі вищої майстерності Академії музики і сценічного мистецва (*Відень*) у Л.Годовського та П.-Ф.Юона. 1915 закінчив екстерном Петрогр. консерваторію і отримав звання «вільного художника». 1916—18 — викладач Тбіліського муз. уч-ща; від кінця 1918 — педагог (від 1919 — професор) Київ. консерваторії. Давав у *Києві* фортепіанні вечори, грав в ансамблях (з Ф.Блуменфельдом, П.Коханським та ін.), виступав з концертами-лекціями. Від осені 1922 до смерті — професор Моск. консерваторії (1935—37 — директор). Водночас грав у сольних і симфонічних концертах, на сонатних вечорах, виступав з квартетом Бетховена. У репертуарі Н. — фортепіанні твори від Баха до сучасних композиторів; був першим виконавцем творів К.Шимановського, С.*Прокоф'єва*, Д.Шостаковича та ін. Створив як педагог свою піаністичну школу; його учнями були: Е.*Гілельс*, С.*Ріхтер*, М.*Крушельницька*, Я.Зак, С.Нейгауз (син) та ін. Підсумував свій пед. досвід у книзі «Об искусстве фортепианной игры», яка впродовж 1958—87 витримала 5 видань. Автор численних нарисів, статей і рецензій, в яких висвітлював творчість своїх сучасників (С.Ріхтера, Е.Гілельса, М.Полякіна, Є.Мравинського та ін.), літ. есе про творчість О.*Пушкіна*, Ф.Шопена, П.Чайковського, Д.Шостаковича та ін. Як піаніст поєднав особливості рос. піаністичної школи з рисами віртуозної «віденської» школи Л.Годовського.

Г.Г. Нейгауз. Фото 1920-х рр.

П. у м. *Москва*.

Ім'я Н. присвоєно 1-й Кіровоградській муз. школі. 1988 на будинку, де він народився, встановлено меморіальну дошку.

Тв.: Размышления, воспоминания, дневники. Избранные статьи. Письма к родителям. М., 1983; Об искусстве фортепианной игры: Записки педагога. М., 1987.

Літ.: *Дельсон В.Ю.* Генрих Нейгауз. М., 1966; *Рабинович Д.* Портреты пианистов. М., 1966; *Калина З.* Генріх Нейгауз у Києві. «Музика», 1978, № 2; *Кременштейн Б.Л.* Педагогика Г.Г. Нейгауза. М., 1984; *Нейгауз С.Г.* Воспоминания, письма, материалы. М., 1988; *Хурсина Ж.* Выдающиеся пианисты — педагоги Киевской консерватории (1917—1938). К., 1990; *Шудря М.* Розмай вечірніх матіол. «Українська культура», 1998, № 9/10; *Абліцов В.* Галактика «Україна». К., 2007; Нейгаузы: Густав, Генрих, Станислав. М., 2007.

Г.П. Герасимова.

НЕЙЇ́СЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1919 — укладений 27 листопада 1919 в Нейї-сюр-Сен (передмістя Парижа) між Болгарією, яка зазнала поразки в *Першій світовій війні* в складі Четверного союзу, і державами-переможницями — членами блоку *Антанти* та їхніми союзниками (США, Велика Британія, Франція, Італія, Японія, Греція й ін.). Н.м.д., що став складовою частиною Версальсько-Вашингтонської системи договорів, набув чинності 9 серпня 1920. Згідно з ним Болгарія втратила $^{1}/_{10}$ своєї території. До Королівства сербів, хорватів і словенців (від жовтня 1929 — *Югославія*) відійшли райони заг. площею в 2566 км^2 з містами Цариброд, Босилеград і Струмиця, а також територія в районі нижньої течії р. Тимок. За Румунією залишалася *Добруджа.* Зх. Фракія перейшла в розпорядження держав-переможниць, а в квітні 1920 передана ними Греції, відтак Болгарія втратила вихід до Егейського моря. Вона ще й була зобов'язана виплачувати впродовж 37 років репарації на суму 2,25 млрд золотих франків, зменшити своє військо до 20 тис. осіб та формувати його шляхом добровільного найму; лімітувалася чисельність поліції і жандармерії, вводились обмеження щодо кількості й видів озброєння, госп-во і фінанси контролювалися міжсоюзною комісією. Згодом умови Н.м.д. частково переглядалися: 1929 і 1930 щодо репарацій, 1938 — військ. обмежень. 1940 Пд. Добруджа перейшла до Болгарії. Після *Другої світової війни* Н.м.д. втратив свою силу.

Літ.: *Несторов Х.* Ньойският договор за мир и грабителската и контрареволюционна политика на западните империалисти в България (1919—1923). В кн.: Годишник на Софийския университет: Философ.-истор. факултет, т. 50, кн. 1. София, 1956; Краткая история Болгарии. М., 1987.

В.В. Павленко.

«НЕЙТРА́ЛЬНА ЗО́НА» — умовна назва території між рад. Росією та Україною, що існувала 1918.

Згідно із 6-ю статтею *Брестського мирного договору РСФРР з країнами Четверного союзу 3 березня 1918* уряд РСФРР зобов'язувався вивести з території України свої війська, визнати *Українську Народну Республіку* й розпочати мирні переговори. Спроби *більшовиків* зберегти контроль хоча б над частиною України зазнали невдачі, а загроза перенесення бойових дій на територію Росії змусила РНК РСФРР запропонувати укр. урядові «припинити стан війни між двома державами і визнати окремою угодою наші кордони і наші правові відносини».

На переговорах про перемир'я, що проходили між українсько-нім. та рад. військ. делегаціями в травні 1918 на ст. Коренєво (поблизу Курська), зокрема, була визначена лінія розмежування між військ. силами сторін. Вона була завширшки 10—40 км від лінії Сураж—Унеча—*Стародуб—Новгород-Сіверський—Глухів*—Рильськ—Колонтаївка—Суджа—Беленіхіно—*Куп'янськ.* Згідно з угодою з цієї території мали бути виведені військ. частини обох сторін. Саме ця територія і отримала назву «Н.з.»

Рад. уряд активно використовував «Н.з.» як для викачування збіжжя, так і для підготовки захоплення України. Саме сюди влітку і восени 1918 відступали з території України пробільшовицькі повстанські загони, які зазнали поразки під час антигетьман. повстання. 22 вересня ЦВРК віддав наказ про створення на базі цих загонів 2-х д-зій, які були сформовані до кінця жовтня. Вони склали ядро *Групи військ Курського напрямку* (фактично — *Українського фронту*), який був створений за рішенням (наказом) РНК РСФРР у листопаді 1918. Взимку 1918 ці д-зії були на вістрі більшовицького наступу на Україну.

Після капітуляції Німеччини та анулювання рад. Росією Брестського миру «Н.з.» перестала існувати.

Літ.: *Антонов-Овсеенко В.А.* Записки о гражданской войне, т. 1. М.—Л., 1924; Гражданская война на Украине. 1918—1920: Сборник документов и материалов, т. 1, кн. 1. К., 1967; *Боєчко В. та ін.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1994; Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918: Протоколи і стенограми пленарних засідань. К.—Нью-Йорк—Філадельфія, 1999; *Бойко О.* Формування території Української незалежної держави в часи Української революції. К., 2007.

О.І. Ганжа.

НЕКРА́СІВЦІ — етноконфесійна група рос. старообрядців, що виникла внаслідок «переродження» *донських козаків*, які переселилися на *Кубань* після поразки *Булавінського повстання 1707—1709* та прийняття ними підданства крим. *хана.* За носіння синіх кафтанів ногайці називали їх «кара-гнатами», тобто «чорними гнатами», турки та крим. татари — «гнат-козаками». Аутоетнонім «некрасівці» утворився всередині громади кубанських козаків від імені отамана Гната Некрасова. Сприятливі умови проживання Н. у володіннях крим. хана протягом 18 ст. спричиняли швидке формування нової соціокульт. спільноти, яка увійшла в історію козацтва під назвою «кубанських козаків», або «козаків-некрасівців», з офіц. самоназвою «Військо Кубанське Гнатове Кавказьке» або «Велике Військо Кубанське».

Роком заснування козац. війська за межами Росії прийнято вважати 1688. Причиною переселення донських козаків-старообрядців була поразка в боротьбі з рос. військами. Вони перебралися за межі Росії у володіння шамхала Тарновського. Після придушення повстання К.Булавіна частина його учасників під проводом Г.Некрасова пішла на Кубань та оселилася поряд з уже існуючими старовірськими козац. поселеннями.

Під час кубанського періоду співжиття формуються культурно-побутові традиції Н., які остаточно завершилися в унікальному зводі соціокульт. нормативів — «Заповіті Гната» — усному кодексі прав козаків-некрасівців. Осн. положенням заповіту вважалася стаття: «Царю не покорятися, до царя в Расєю не повертатися». У Приазов'ї Н. створили т. зв. Старообрядську некрасівську республіку. Н. були притаманні високе військ. мист-во, чесність та хоробрість, що лягли в основу їхніх взаємостосунків з кримськотатар. династією *Гиреїв.* Завдяки цьому фактору Н. зайняли гідне місце у соціально-політ. структурі ханства. Хан Девлет-Гірей II визнав особливий статус своїх підданих, визначив територію їхнього проживання, зберіг військ. регалії козац. старшини, наділив Н. військ. автоно-

мією. Із самого початку Н. були служилими людьми, провідниками крим. політики в регіоні та за його межами. Сотня Н. знаходилася в постійній особистій охороні персони ханів та їх бунчука.

Під час російсько-турец. кампанії 1710—11 Н. брали участь у складі турец. флоту. Г.Некрасов обіцяв осман. султану *Агмеду III* зруйнувати та спалити Білгородський розряд (Росія). По завершенні воєн. кампанії уряд *Османської імперії* пропонував кубанським козакам переселитися на свою територію, оскільки був зацікавлений у використанні некрасівського фактора як у місц., так і в зовн. геополітиці. Рос. цар *Петро I* зненавидів отамана Г.Некрасова та його козаків. Це незадоволення підкріплювалося ще й тим, що 1712 Н. звернулися до єрусалимського патріарха Хрисанфа з проханням висвятити для них єпископа. У 1750-х рр. з аналогічним проханням Н. звертаються до осман. султана Мустафи III, який наказав крим. архієпископу Гедеону рукопокласти в єпископи вибраного козаками ченця Феодосія. Таким чином, у Н. з'явився старообрядський єпископ Кубанський і Терський, який, однак, через внутр. суперечності покинув Кубань і переселився в *Добруджу.* Не увінчалися успіхом діяння лжеархієрея Анфіма, який почав претендувати не лише на духовне, а й світське лідерство, вступаючи в суперечки з некрасівським *отаманом.* Разом з тим, він сприяв поширенню та ствердженню старообрядської віри на Пн. Кавказі. Більша частина Кубанського козац. війська, включаючи старшину на чолі з Г.Некрасовим, трималася «старої віри». У серед. 18 ст. каплиці та старовірські церкви з освяченими престолами існували в кожному козац. містечку.

Перше масове переселення Н. на Дунай відбулося після смерті отамана Г.Некрасова в 1740—50-х рр. До початку *російсько-турецької війни 1768—1774* некрасівське населення Пониззя Дністра та Дунаю стало доволі чисельним. Цей регіон був добре відомий некрасівцям, оскільки ще в 1720-ті рр. вони відправляли сюди експедиції для рибної ловлі. Село Сарикьой (берег лиману Разельм; нині в Румунії) стало адм. центром Н. у Подунав'ї. На поч. 1740-х рр. відбувся остаточний політ. розкол Н. на «кримську» та «російську» партії.

1769 рос. імп. *Катерина II* підписала указ про дозвіл Н. повернутися в Росію. Козакам прощалися їхні попередні провини та надавалося місце для поселення по р. Терек, проте козаки не захотіли бути під протекцією Росії. Під час держ. перевороту в Криму Н. підтримали осман. ставленика Девлет-Гірея III, знову повернувши зброю проти Росії. 1777 пророс. хан *Шагін-Гірей* розпорядився переселити в Крим частину Н., яка мешкала на Таманському п-ові, проте, попереджені татарами, козаки втекли за межі ханату. У союзі з турками та запорожцями Н. брали участь у *російсько-турецькій війні 1787—1791.*

1778 відбулося друге масове переселення Н. у Придунав'я і Туреччину. Вони селилися поряд з уже існуючими некрасівськими поселеннями та заснували нові поселення на Дунавці, на березі лиману Разім і в лісах Бабадагу: *Вилкове*, Карагорман, Сарикьой, Журилівка, Слава Руська, Слава Нова (Слава Черкеська), Нове Село (Гиздар-Кьой), Камінь (Каркаліу), Некрасівська Кучуголь (Липованська Кучуголь) тощо. Тут Н. змішалися з липованським населенням, яке поповнило ряди козаків. Перепливши Чорне море, Н. розселилися навколо великих турец. портових міст: Самсуна, Синопа та Трапезунда. У кінці 18 — на поч. 19 ст. розпочалася нова дисперсія Н.: 1783 — на *Буковину*, 1811—35 — у *Бессарабію*, 1814 — на оз. Майнос, 1814—15 — на р. Мариця. Однак більшість Н. залишилася на попередніх місцях проживання, оскільки ті, хто переселявся з Добруджі в Бессарабію, в переважній своїй частині виявилися колиш. кріпаками-втікачами.

Починаючи від кінця 18 ст., позиція частини дунайських Н. стосовно рос. присутності в Подунав'ї дещо змінюється. Мешканці Вилкова допомогли військам М.*Кутузова* переправитися в Добруджу. У районі Бабадагу сарикьойські Н. були провідниками військ М.Орлова. Потепління стосунків Н. і рос. військ причинило клопотання М.Кутузова перед рос. урядом про повернення Н. у Росію. 1811 він дав доручення генерал-майору С.Тучкову представити детальну інформацію про Н., які бажають переселитися в Пд. Бессарабію. Пільги для переселення виявилися значними, оскільки стосувалися не лише соціально-екон., а й реліг. життя Н. Козакам дозволялося споруджувати старообрядські храми та відправляти служби за «старим обрядом». 1831—32 з Бессарабії Н. переселяються в Астраханську, Симбірську, Катеринославську, Тамбовську, Московську та Черніг. губернії.

Значна частина некрасівського населення, яка залишилася в Добруджі, продовжувала негативно ставитися до рос. присутності в регіоні. 1814 вона переселилася в глибину Осман. імперії, осівши на берегах Пд. Причорномор'я та Мармурового моря (Бандорма, Бин-Євле, Казак-Кіой). Ці Н. брали участь у війні на боці турків, обороняючи важливі стратегічні об'єкти в Добруджі. Таким чином, військ. дії 1806—12 остаточно розділили Н. 1864 румуни позбавили Н. козац. статусу. Решта нащадків Н. повернулася з Туреччини до *СРСР* у 1960-ті рр.

Літ.: *Скальковский А.А.* Некрасовцы, живущие в Бессарабии. «Журнал Министерства внутренних дел» (СПб.), 1844, № 8; Записки барона Тотта о татарском набеге на Ново-Сербию. «Киевская старина», 1883, т. 7 (сентябрь—октябрь); *Вожин.* Некрасовцы в Анатолии. «Новое время» (СПб.), 1898, № 8059; *Бачинский А.Д.* Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджацкой степи и низовий Дуная в XVIII — начале XIX вв. В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1964 г. Кишинев, 1966; *Його ж.* Некрасовские поселения на Нижнем Дунае и в Южной Бессарабии (XVIII — начало XIX ст.). В кн.: Материалы по археологии Северного Причерноморья, вып. 7. Одесса, 1971; *Волкова Н.Г., Заседателева Л.Б.* Казаки-некрасовцы: основные этапы этнического развития. «Вестник Московского государственного университета: Серия 8: История», 1986, № 4; *Бачинський А.Д.* Дунайські некрасівці і задунайські запорожці. В кн.: Історичне краєзнавство Одещини, вип. 6. Одеса, 1995; *Маленко Л.М.* Південна Україна XVIII—XIX ст.: Переселення колишніх «некрасівців» на землі Азовського козачого війська в 30-х рр. XIX ст. В кн.: Записки Науково-дослідної лабораторії історії південної України Запорозького

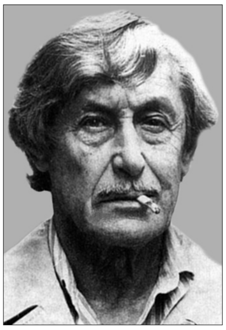

В.П. Некрасов.

державного університету, т. 2. Запоріжжя, 1997; *Сень Д.В.* «Войско Кубанское Игнатово Кавказское»: Исторические пути казаков-некрасовцев (1708 — конец 1920 гг.). Краснодар, 2001; *Пригарин А.А.* Возникновение старообрядческих общин на Дунае в XVIII — первой трети XIX вв. В кн.: Липоване: история и культура русских-старообрядцев, вып. 1. Одесса, 2004; *Сень Д.В.* Казаки-старообрядцы на Северном Кавказе: от первых ватаг к ханскому казачьему войску (некоторые теоретические аспекты оценки роли крымско-османского государственного фактора в становлении и развитии кубанского казачества). Там само, вып. 2. Одесса, 2005; *Його ж.* Переселение кубанских казаков-некрасовцев в Османскую империю в XVIII в.: Дискуссия, новые источники, перспективы изучения. Там само, вып. 5. Одесса, 2008; *Пригарін О.А.* Козаки-некрасівці на Дунаї: Кінець XVIII — перша половина XIX ст. Web: http://www.cossackdom.com/articles/p/prigarin_nekrasov.htm.

С.В. Таранець.

НЕКРА́СОВ Віктор Платонович (17(04).06.1911— 03.09.1987) — письменник, публіцист, журналіст, громад. діяч. Н. в м. *Київ*, походив із сім'ї інтелігентів. Раннє дитинство (1911—15) Н. пройшло в Парижі та Швейцарії. Навч. в залізнично-буд. технікумі, 1930—36 — на архіт. ф-ті Київ. буд. ін-ту. Захопився літературою, 1932 почав друкуватися; відвідував літ. студію при Спілці рад. письменників України. Його дипломний проект будинку міського б-ки був оцінений на «задовільно» за конструктивізм. 1937 навч. в театральній студії при Київ. театрі рос. драми. Як театральний художник і актор працював у периферійних театрах Владивостока, Кірова і Ростова, звідки пішов на фронт. Пройшов усю війну; у Сталінграді (нині м. Волгоград, РФ) був лейтенантом саперів, потім — командиром батальйону. Двічі тяжко поранений (на Курській дузі і в Польщі). Мав бойові нагороди. 1944 в госпіталі почав писати роман «В окопах Сталінграда», за який 1947 отримав Сталінську премію і всенар. визнання. Працював у Києві на журналістській роботі, деякий час пробув заст. голови Спілки письменників України О.*Корнійчука*. Повісті Н. «В родном городе» і «Кира Георгиевна» (1959) про повоєнну дійсність накликали звинувачення автора в героїзації рад. людини і рад. життя. Збірки нарисів про подорожі до Зх. Європи і США («По обе стороны океана», 1962, та ін.) були різко засуджені офіц. критикою за відсутність у них «образу ворога». 1963 почалося тотальне цькування Н. як відступника від соціаліст. реалізму і «дьогтемаза» (М.*Хрущов*). У 1960—70-ті рр. виступав на захист укр. к-ри, проти антисемітизму і переслідувань дисидентів Росії та України, підписав відомий лист 139 діячів науки і мист-в України до кер-ва *СРСР* з приводу арештів і політ. переслідувань інакодумців. Після тривалої конфронтації з режимом 1971 був виключений зі Спілки письменників України, 1972 — з КПУ; позбавлений 1974 рад. громадянства, був змушений проти свого бажання назавжди виїхати до Швейцарії, а потім — до Франції. Був визначною постаттю серед рад. дисидентів, співредактором їхнього ж. «Континент». Працював на радіо «Свобода», написав кілька оригінальних за формою і змістом творів (спогади про Київ, книги про третю хвилю рад. еміграції, про Париж та про ФРН). Підтримував укр. національно-культ. і незалежницький рух.

Лауреат премії ім. В.Короленка (1993, посмертно).

П. у м. Париж, похований на кладовищі Сен-Женев'єв-де Буа. Лише до 1966 книги Н. були видані за кордоном 94 рази більш як 20 мовами. Архів Н. зберігається в ЦДАМЛМ (ф. 1185). 1990 в київ. Пасажі встановлено меморіальну дошку з барельєфним портретом В.Некрасова.

Тв.: В окопах Сталинграда. М., 1946; В окопах Сталінграда. К., 1948, 1949, 1951, 1971; В рідному місті. К., 1954; Перше знайомство. К., 1958; Слова великие и простые («Поема про море» О. Довженка). «Искусство кино», 1959, № 5; Вася Конаков: Рассказы. М., 1961; Кира Георгиевна. М., 1962; По обидва боки океану. К., 1962; Вася Конаков: Оповідання. К., 1965; Вторая ночь: Рассказы. М., 1965; Месяц во Франции. М., 1965; Путешествия в разных измерениях. М., 1967; В жизни и в письмах: Рассказы с постскриптумами. Маленькие портреты. Чертова семерка. М., 1971; По обе стороны стены. Нью-Йорк, 1984; Маленькая печальная повесть: Проза разных лет. М., 1990; Написано карандашом: Повести, рассказы, путевые заметки. К., 1990; Три встречи: Рассказы. Письма. М., 1990; В самых адских котлах побывал: Сборник повестей и рассказов, воспоминаний и писем. М., 1991; И жив остался... М., 1991; По обе стороны океана. Записки зеваки. Саперлипопет, или Если бы да кабы, да во рту росли грибы... М., 1991; «Кое-что из жизни»...: Неопубликованное. «Континент» (Париж), 1994, № 81; И всегда — человеком! (спогади про О. Твардовського). «Аврора», 1995, № 4; Из неопубликованного. «Дружба народов», 1995, № 3; Дом Турбиных. К., 1998; Сталін у піжамі: Уривок з повісті. «Робітнича газета», 1999, 24 листопада.

Літ.: *Серпилин Л.* Сердечный и мужественный талант: К 50-летию В. Некрасова. «Советская Украина», 1961, № 6; *Шалдій Д.* «По обидва боки океану». «Визвольний шлях», 1963, № 9; *Салганик Г.* Окопы, которые не зарастают. В кн.: Русские писатели Украины: Литературные портреты. К., 1970; *Конецкий В.* Последняя встреча. «Огонек», 1988, № 35; *Привалов К.* «Это вам говорю из Парижа я...»: Встречи с В. Некрасовым. «Литературная газета», 1988, 31 августа; *Бошко И.* Стежки-дорожки, или встречи с Виктором Некрасовым. «Книжное обозрение», 1990, 21 декабря; *Дзюба И.* Не сдавшийся лжи. «Радуга», 1990, № 10; *Лазарев Л.И.* То, что запомнилось...: О Викторе Некрасове и Андрее Тарковском. М., 1990; *Синявский А., Розанова М., Быков В.* О Викторе Некрасове (из воспоминаний). «Знамя», 1990, № 5; *Сурис Б.* Сосед по фронту. «Нева», 1990, № 10; *Холодний М.* Окопи Віктора Некрасова. «Донбас», 1990, № 1; Штрихи к портрету Виктора Некрасова. «Радуга», 1990, № 2; *Парнис А.Е.* Как трудно быть русским писателем: К 80-летию Виктора Некрасова. «Независимая газета», 1991, 15 июня; *Утевская П.* Мозаика. «Радуга», 1991, № 2; *Рохлин А.* «Привязанность наша была взаимной». Там само, 1991, № 6; О Викторе Некрасове: Воспоминания (человек, воин, писатель). К., 1992; *Брылин А.* Ирбитская телеграмма Некрасову. «Урал», 1992, № 5; «Я просто хочу прийти і покласти квіти на братську могилу» в [Бабиному Яру]. «Архітектура України», 1992, № 1; *Филиппов В.В.* Виктор Некрасов: Штрихи к творческому портрету. «Русский язык за рубежом», 1993, № 5/6; *Войнович В.* Вика. «Вопросы литературы», 1993, вып. 4; *Кипнис Г.* Из Некрасовского Парижа. «Литературная газета», 1994, № 4; *Дзюба І.* «Я русский, а Украину люблю...». «Демократична Україна», 1996, 15 червня; *Подопригора А.* «Когда я вернусь...». «Зеркало недели», 1998, 25—31 июля; *Кириченко Ю.* Віктор Некрасов. Голос з чужини. В кн.: *Кириченко Ю.* Прощання з пасльоновим цвітом. Дніпропетровськ, 1999; *Конончук И.* Платоныч: Воспоминания о В. Некрасове. «Независимость», 1999, 6 февраля; *Хандрос Б.* Здравствуй, Вика! «Зеркало недели», 1999, 26 июня — 2 июля; *Щукин А.Н.* Самые знаменитые люди России, т. 2. М.,

1999; *Абліцов В.* Галактика «Україна». К., 2007; *Полянкер О.Г.* Той, що перейшов ріку. К., 2008; *Трахтенберг И.М.* Виктор Некрасов — трогательный портрет. В кн.: *Трахтенберг И.М.* Остановиться, оглядеться: Воспоминания. раздумья, портреты, кн. 1. К., 2008.

Г.П. Герасимова.

НЕКРА́СОВ Іван Степанович (1836—03.12.1895) — професор словесності, дослідник історії давньорус. літератури. Н. в м. *Москва.* Виходець з *духовенства.* 1859 закінчив Моск. ун-т зі ступенем кандидата. За випускну роботу удостоївся золотої медалі. Від 1868 — зав. кафедри рос. словесності Новорос. ун-ту в *Одесі.* 1873 в Моск. ун-ті захистив докторську дис., присвячену «Домострою». Від 1874 — декан історико-філол. ф-ту. Займався філол. дослідженням житій святих. Розглядав проблему достовірності цих творів. На відміну від В.*Ключевського* доводив, що більш достовірною є та редакція пам'ятки, яка написана «народною», а не церковнослов'ян. мовою. Сучасні текстологічні дослідження підтвердили його правоту. Присвячені *агіографії* роботи Н. — найкраща частина його спадщини.

1890 обраний ректором Новорос. ун-ту, яким залишався до своєї смерті.

П. у Швейцарії.

І.С. Некрасов.

Літ: *Маркевич А.И.* Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: Историческая записка и академические списки. Одесса, 1890; Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник, т. 1: Ректори. Одеса, 2000.

Г.Г. Єфіменко.

НЕКРА́СОВЦІ — див. *Некрасівці.*

НЕКРОПОЛІ́СТИКА — істор. дисципліна, що досліджує некрополі (могильники, кладовища, комплекси поховань; грец. νεκρoπoλις — місто мертвих, від νεκρoς — мертвий і πoλις — місто) як істор. та культ. пам'ятки, їхній інформаційний потенціал. Дисциплінарний статус Н. ще остаточно не з'ясований. Вона ще тільки формується як окрема галузь історичної науки, розробляються її теор. підвалини. Н. щільно пов'язана з *генеалогією*, *біографістикою*, *просопографією*, *мистецтвознавством*, *археологією*, *етнологією* та ін.

Перші поховальні комплекси склалися в стародавні часи, що стало наслідком виникнення в давніх людей культу предків. Облаштування останнього притулку для померлих і здійснення складних обрядів були вдячністю душам пращурів за турботу та піклування — оборону *роду* і *племені* від злих духів, голоду, стихійних лих тощо.

У той час формується традиція супроводжувати поховання тризнами, жертвоприношеннями, покладанням поховальних речей — посуду, зброї, одягу, прикрас, їжі, тобто того, що може бути в пригоді в потойбічному житті. Спосіб і процес поховання — трупопокладення чи попереднє спалювання, розміщення тіла в труні, саркофазі чи обмотування полотном, поза розташування померлого — на спині, на боці, із притиснутими до грудей ногами тощо, набір поховальних речей, вид могили — природна або рукотворна: печера, яма, *курган* тощо, кількість поховань — індивідуальна могила чи групова, місце, обране для некрополя, — степ, лісові галявини, горбки — усе це визначає культ. та станову приналежність померлого. Археологи, які досліджують стародавні поховання й некрополі, класифікують їх як визначне джерело, що дає можливість реконструювати екон. розвиток людської популяції, торг. й політ. зв'язки, військ. конфлікти, особливості побуту, вірування та світоглядні уявлення, соціальне життя — станове розшарування й тип самоорганізації тощо. Інколи спосіб поховання стає осн. рисою для визначення культ. приналежності поселень певного ареалу. Найбільш відомими стародавніми похованнями є скіф. кургани — *Солоха*, Гайманова Могила, *Товста Могила*, а також слов'янські, що датуються 10 ст., напр. Чорна Могила в Чернігові.

У більш пізні часи, із розвитком цивілізації та поширенням серед людства осн. світ. релігій, обряди поховань та організація некрополів стають більш універсальними, формується кілька осн. типів, зумовлених реліг. переконаннями.

Однак пережитки попередніх часів усе ж зберігаються. Напр., у християн. обряді зберігається покладання певних речей у труну — хрестів, свічок, квітів, молитовників, інколи навіть особистих речей небіжчика — окулярів, орденів, знарядь праці — пера, скальпеля, різця тощо. До пережитків минулого належить звичай кидати в могилу *монети*, які є платою за перепустку душі померлого в потойбічний світ. Тризна ж і жертвоприношення трансформувалися в поминки та щорічні поминальні дні, пов'язані в деяких народів, у т. ч. в українців, із ритуальним застіллям і залишанням на могилі їжі.

Поступово з'являються й нові форми поховання. Разом зі звичайними могилами розповсюджуються, особливо серед привілейованих верств сусп-ва, *мавзолеї*, склепи. Для християн. традиції престижним місцем для останнього спокою стає місце біля храму. Найбільш відомих людей ховали на церк. погості, а деякі мали честь лежати навіть усередині культової споруди. Мавзолеї, характерні для країн Сходу, та склепи, які більш розповсюджені серед християн зх. обряду, були родинними похованнями, де протягом кількох століть спочивали представники одного чи кількох споріднених родів. Такі поховання переважно добре зберігалися протягом тривалого часу. Розшарування сусп-ва призвело й до виникнення поділу на елітні та звичайні цвинтарі. Могили пересічних небіжчиків рідко існували понад 100 років, оскільки розвиток *міст* та їх інфраструктури призводив до подорожчання землі, і поховання пересічної людини ставало місцем спокою наступного померлого.

Християн. традиція сприяла появі поховальних пам'ятників, які нерідко ставали шедеврами мист-ва. До того ж вони є носіями певної інформації, вираженої в символічній формі: зрізана колона — для юнаків, троянда — для дівчат, ягня — для немовлят, сніп колосків — для старців, голубина пара — для наречених чи молодого подружжя, вінки слави чи зброя — для вояків, чаша, об-

вита змією, — для лікарів, книга — для письменників тощо. Ця інформація доповнювалася епітафією, виконаною в будь-який спосіб, — вирізаною по дереву чи каменю, відлитою в бронзі або написаною фарбою. Цей напис, окрім імені та дат життя, може містити інформацію про соціальний стан, сусп. значення, професійні досягнення, родинні зв'язки. Інколи й епітафія є худож. твором — літературним, нерідко віршованим. Відомі випадки, коли епітафії були написані відомими поетами на замовлення.

Збереженість некрополів у різних країнах звичайно неоднакова. Вони нищилися війнами, стихійними лихами та бурхливим екон. розвитком. У різних країнах існують особливості законодавства щодо збереження кладовищ. Однак у переважній більшості європ. країн є меморіальні некрополі, які мають визначну істор. та культ. цінність. Інколи на них створено пантеони нац. слави, де поховано найвизначніших представників країни в різних галузях життя — науки, к-ри, військ. справи, політики та ін. Серед них — Хайгетський цвинтар у Лондоні (Велика Британія), Пер-Лашез — у Парижі (Франція), Повозки — у *Варшаві*, некрополь Новодівочого монастиря — у *Москві*, *Байковий цвинтар* — у *Києві*, *Личаківський цвинтар* — у *Львові* та ін.

Дослідження в галузі Н. у Зх. Європі з'явилися ще в 17—18 ст., але розквіт наук. Н. припав на 2-гу пол. 19 — 20 ст., коли побачили світ фундаментальні видання, присвячені нац. пантеонам. Причому об'єктом дослідження науковців стали як історія формування цих кладовищ, так і історія окремих могил, біографії небіжчиків, епітафії й намогильні пам'ятки.

Розквіт рос. Н. датується 2-ю пол. 19 — поч. 20 ст. та пов'язаний з іменами таких відомих учених, як вел. кн. Микола Михайлович, В.Саїтов, Б.Модзалевський, В.Шереметєвський, В.Черноп'ятов та ін. У працях рос. істориків нерідко зустрічаються як відомості про українців, похованих поза територією істор. Батьківщини, так і матеріали, що стосуються поховань у різних укр. містах і регіонах. Активно розвивається сучасна рос. Н. З'являються праці, присвячені як столичним некрополям — Москви та *Санкт-Петербурга*, так і провінційним — Воронежа, Твері, Тули та ін. (усі міста в РФ). Останнім часом було опубліковано списки похованих на рос. і правосл. кладовищах за кордоном — у Франції, Італії, Греції, Єгипті, Швейцарії. Ці видання цікаві й для укр. науковців, оскільки серед похованих на цих цвинтарях багато наших земляків. Рос. дослідники присвячують свою увагу й розвиткові методики опису поховань, висвітленню джерельної бази некрополістичних студій, а саме — цвинтарних книг, де реєструються поховання й відомості про небіжчика. Плідно в цій галузі істор. науки працюють такі науковці, як А.Шумков, Д.Шилов, М.Талалай, І.Грезін та ін.

Перші дослідження з укр. Н. належать до 1-ї. пол. 19 ст. і пов'язані із працями М.*Берлинського*, Євгена *Болховітінова*, М.*Максимовича*, І.*Фундуклея*. Більш детальну розробку некрополістичні сюжети отримали в працях М.*Закревського*, М.Захарченка, В.Чеховського, М.І.*Петрова*. Велике значення для наук. становлення дисципліни мали роботи вчених 1-ї пол. 20 ст., а саме М.Стельмашенка, Ф.Бахтинського (Сенгелевича), Л.Голубєвої, М.*Каргера*. За часів *громадянської війни в Україні 1917—1921* та комуніст. режиму на землях України загинула величезна кількість поховань і кладовищ, які мали визначну істор. та культ. цінність. Під час пограбування дворянських маєтків нищилися родинні склепи й церк. погости. У Києві зникла *Аскольдова могила* — некрополь, на якому знайшли останній притулок представники укр. *аристократії*, відомі науковці, письменники, громад. діячі, військовики. Бурхливий розвиток міст призводив до знесення старовинних кладовищ і забудови цих територій, що в країні, яка «боролася з минулим», сприймалося цілком природно. Величезний поштовх укр. некрополістичним дослідженням ще за рад. часів надала відомий укр. історик, архівіст і громад. діяч Л.Проценко, автор кількох фундаментальних праць, путівників по кладовищах та багатьох статей із питань укр. Н. Її зусиллями ця дисципліна потрапила в поле зору науковців, почала активно розвиватися й набирати обертів. Л.Проценко перша на міжнар. рівні — на 1-му Міжнар. конгресі некрополезнавців (Вроцлав (Польща), 1993) — поставила питання про надання Байковому цвинтарю та Лук'янівському кладовищу в Києві статусу заповідних. Ця її ініціатива була підтримана *ЮНЕСКО*, в результаті чого на Лук'янівському цвинтарі було створено заповідник і музей при ньому (див. *Лук'янівський некрополь*). Сьогодні меморіали існують також на Байковому кладовищі та Личаківському цвинтарі у Львові. Одночасно з Л.Проценко в галузі некрополістики працювали А.Бойко, Ю.Квітницький-Рижов, продовжують свої дослідження Л.Стеннік, Н.Коваленко, І.Дивний, Ю.Ходарковський, Н.Нікітенко та ін.

Літ.: *Проценко Л.А.* Методика укладання довідників «Некрополі України». «Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури» (К.), 1991, № 2; *Її ж.* Історія Київського некрополя. К., 1995; *Дивный И.В.* Страницы военного некрополя старой Одессы, кн. 1—2. К., 1996—2000; *Ходорковський Ю.* Єврейські некрополі України. К., 1998; Некрополі України. К., 1999; Збірник на пошану Л.А. Проценко. К., 2000; *Проценко Л., Костенко Ю.* Лук'янівське цивільне кладовище: Путівник. К., 2001; *Войцехівська І.Н., Дмитрієнко М.Ф.* Некрополістика. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни. К., 2008.

В.В. Томазов.

НЕКУ́ЛЧЕ Йон (Neculce Ion; 1672—1745) — молдовсько-румун. літописець, громадсько-політ. діяч. Н. в с. Пригорені (нині с. Іон Некулче Ясського пов.). Був радником молдов. господаря (князя) Дмитра *Кантеміра*. У складі рос. армії царя *Петра I* в битві під Станілештами на р. Прут (1711) Н. командував молдов. військом. Після поразки об'єднаного російсько-молдов. війська емігрував до Росії, а потім — до Польщі. Повернувшись, знову займав високі посади при господарі Молдови. Певний час літописець проживав у с. Бояни (нині Новоселицького р-ну), де були його великі землеволодіння. 1733—44 Н. написав «Літопис країни Молдавії від Дабіжи-Воде

до часів правління господаря Іоана Маврокордата», що охоплює політ., суспільно-екон. і культ. життя *Молдавського князівства* від 1662 до 1743. «Літопис...» містить важливі відомості про тогочасні події на буковинських землях, зокрема, поблизу с. Бояни, розповіді про воєнні дії між Туреччиною і Польщею в 2-й пол. 17 ст. на цій території, козац. походи 1660-х рр., боротьбу буковинців проти іноз. поневолювачів. У центрі с. Бояни в наш час Н. споруджено пам'ятник, а його ім'ям названо Боян-Глинницьку гімназію.

Тв.: Летопісіціле цьрії Молдовіі, т. 2. Їашіі, 1856; *Ureche G., Costin M. & Neculce I.* Letopiseţul Ţării Moldovei: Cronici. Chişinău, 1990.

Літ.: *Коробан В.П., Руссев Е.М.* Летописец Ион Некулче. Жизнь и творчество. Кишинев, 1958; Neculce Ion. В кн.: Dicţionarul literaturii române de la origine pînă la 1900). Bucureşti, 1979; *Celac T.* Ion Neculce: Precuvintare. В кн.: *Ureche G., Costin M. & Neculce I.* Letopiseţul Ţării Moldovei: Cronici. Chişinau, 1990; *Богайчук М.* Література і мистецтво Буковини в іменах: Словник-довідник. Чернівці, 2005.

О.Д. Огуй.

НЕ́МЕТТІ Едвард Карлович — один із промисловців *Наддніпрянської України* 2-ї пол. 19 ст., професор фармакології Київ. ун-ту, за політ. уподобаннями — консерватор. Походив з обрусілої австро-угор. родини. Навч. в *Москві* та *Санкт-Петербурзі*. Від серед. 80-х 19 ст. — власник склодувної мануфактури в с-щі Деміївка, на Київщині, яка перетворилася на досить великий з-д. Він постачав готову продукцію (гол. чином — пляшки) для більшості підпр-в харчо-смакової галузі Київ., Подільської, Волин., Полтав. та Черніг. губерній. Згодом Н. розширив сферу ініціативи, вдавшись до виготовлення мінеральних напоїв. Всі підпр-ва цього промисловця після жовтня 1917 були ліквідовані.

П. у м. *Київ*, похований на *Байковому цвинтарі*.

Літ.: *Мозговой В.Г.* Сборник сведений по Киевской губернии. К., 1887; *Струц Н.П.* Киевская губерния и город Киев. К., 1907; Статистично-економічний довідник Київщини: 1927—1928. К., 1928.

О.М. Машкін.

НЕМЕША́ЄВ Клавдій (03.10. 1849—08.06.1927) — держ. діяч, сприяв швидкому розвиткові залізничного транспорту в Україні. Закінчив Моск. ін-т інженерів шляхів сполучення, від 1871 — на службі в мін-ві шляхів сполучення Рос. імперії. Працював на Тамбовсько-Саратовській, Рязансько-Козловській та Сизрансько-В'яземській залізницях. 1896 був призначений начальником збиткової Пд.-Зх. залізниці. Свої зусилля спрямував на тех. модернізацію залізниці та на якісну підготовку власних кадрів, заснував школу для дітей залізничників у *Києві*, а також тех. уч-ща в Києві й *Одесі*. Керував спорудженням ділянки залізниці Київ—*Ковель*. Його іменем та прізвищем було названо 2 залізничні станції, що своєю появою на світ як населені пункти були зобов'язані спорудженню залізниці (Клавдієво, Немешаєво). При ньому була відчутно збільшена прибутковість Пд.-Зх. залізниці, встановлене безперевантажувальне сполучення з австрійс. залізницею. В травні 1905 отримав громадянській чин таємного радника.

1905—06 — міністр шляхів сполучення Рос. імперії. Після відставки 1906 повернувся на посаду начальника Пд.-Зх. залізниці. Від 1912 — член Держ. ради Рос. імперії. У вересні 1914 призначений начальником Галицьких залізниць, мережа яких при ньому збільшилася з 400 до 1400 *верст*. Після 1917 відсторонений від роботи на залізниці. З 1923 — член правління Жовтневої залізниці.

П. у м. Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*).

Літ.: *Шилов Д.Н.* Государственные деятели Российской империи. Главы высших центральных учреждений (1802—1917). СПб., 2002.

Г.Г. Єфіменко.

НЕ́МЕШІ, нямеші — 1) дрібні шляхтичі в Угор. королівстві та на Закарпатті в 14 — 1-й пол. 19 ст. Порівняно багато Н. було в Мармороші (Сх. Закарпаття), де побутує легенда, що частина з них були нащадками боярських родів *Галицько-Волинського князівства*. У Зх. Закарпатті наприкінці 16 — у 1-й пол. 18 ст. деякі солтиси та заможні селяни проникали в середовище «армалістів», купивши собі «армалеси» — гербові дипломи. Дехто з Н. мав підданих селян, однак більшість з них мало відрізнялися від заможних селян і перебували в залежності від великих та середніх землевласників. Упродовж 18—19 ст. більшість Н. Закарпаття мадяризувалися;

2) на *Буковині* і в Молдові в 16—17 ст. «немешами» називали привілейованих землевласників, що займали проміжне становище між селянами і боярами. Н. не виконували сел. повинностей, на відміну від бояр сплачували податок державі.

Літ.: *Лелекач М.* Руська шляхта на Підкарпатській Русі. В кн.: Підкарпатська Русь. Ужгород, 1936.

Я.Д. Ісаєвич.

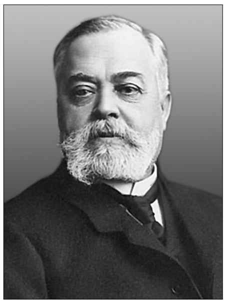

К. Немешаєв.

Л. Нем'єр.

НЕ́М'ЄР Луїс (Людвік Бернштейн вель Неміровський, Namier Lewis Bernstein; 1888—1960) — брит. історик і громад. діяч. Дійсний член Брит. академії (1944), почесний член Балліольського коледжу (1948), почесний д-р Оксфорда і Кембриджа, володар рицарського звання (1952). Н. в сім'ї полонізованих євреїв у м. Воля Окжейська в підрос. Польщі. 1890 разом із сім'єю переїхав до *Східної Галичини*. Виростаючи в укр. оточенні, Н. перейнявся симпатією до гнобленого польс. *шляхтою* укр. населення, чиє становище нагадувало йому долю євреїв. Навч. у *Львові*, Лозанні, Лондонській школі економіки і Балліольському коледжі Оксфорда. 1913 змінив прізвище і прийняв брит. громадянство. У роки *Першої світової війни* інформував брит. мін-во закордонних справ про міжнац. проблеми в *Австро-Угорщині*, обстоював реконструкцію Центр. і Сх. Європи за нац. ознакою. Виступав проти відновлення Польс. д-ви в кордонах 1772, захищаючи право українців Сх. Галичини на самовизначення. Під час *Паризької мирної конференції 1919—1920* виступав як неофіц. експерт брит. делегації з питань Сх. Галичини, обґрунтовував етнічні підстави українсько-польс. розмежування, що лягли в основу *«Керзона лінії»*. Після звільнення з держ. служби 1920 на короткий час вернувся до Балліольського коледжу. 1921—22 — комівояжер у *Відні* і Празі, дописувач «Манчестер гардіан» та ін. брит. газет, 1924—30 — приватний секретар у Лондоні. Під впливом Х.Вейцманна перейшов на позиції політ. *сіонізму*.

1931—39 і 1945—53 обіймав посаду професора історії в ун-ті Манчестера. Під час *Другої світової війни* забезпечував зв'язок між брит. урядом і Єврейс. агентством у Лондоні. У працях «Структура політики під час вступу на престол Георга III» і «Англія в епоху Американської революції» критикував вігську інтерпретацію історії Англії, застосувавши особливий метод структурного аналізу політики, відомий як «нем'єризм». Автор збірок есе і лекцій «Лицем до Сходу», «Дипломатична прелюдія, 1938—1939», «Європа в занепаді», «1848: Революція інтелектуалів», «Шляхи історії», «Особистості і держави» та ін.

Літ.: *Namier J.* Lewis Namier: A Biography. London, 1971; *Colley L.* Lewis Namier. London, 1989; *Hunczak T.* Sir Lewis Namier and the Struggle for Eastern Calicia, 1918—1920. «Harvard Ukrainian Studies» (Cambridge, Massatusetts), 1977, vol. 1, N 2; *Baker M.* Lewis Namier and the Problem of Eastern Galicia. «Journal of Ukrainian Studies» (Toronto), 1998, vol. 23, N 2; *Сирота Р.* «Лінія Керзона» чи «Лінія Нем'єра»: Кордон і модернізація в багатоетнічному регіоні. «Вісник Львівського університету: Серія історична» (Львів), 2005, вип. 39—40.

Р.Б. Сирота.

НЕМИ́РИЧ Юрій (Єжи; 1612—1659) — політ., держ. і військ. діяч України і *Речі Посполитої*, київ. *підкоморій*, генерал, полковник *Війська Запорозького*, канцлер *Великого князівства Руського*. Н. в м. Черняхів (нині с-ще міськ. типу Житомир. обл.). Походив зі старовинної панської родини Київщини і належав до найбагатших аристократів Речі Посполитої. Охрещений при народженні в протестантському віросповіданні, до якого перейшов його батько — київ. підкоморій Степан Немирич. Освіту здобував спочатку в социніанській (аріанській) академії в Ракові (Польща), а потім упродовж 1630—34 навч. в ун-тах Лейдена, Амстердама, Оксфорда і Кембриджа. Завершивши навчання в Сорбонні, Н. видав у Парижі лат. мовою власний твір «Розвідка про Московську війну», присвячений порівняльному аналізові політ. ладу Речі Посполитої і Рос. д-ви. Перу Н. належить також низка праць теологічно-протестантського спрямування, у т. ч. видрукуваний у Парижі латиномовний трактат «Опис і виклад духовного арсеналу християн». Вернувшись на Батьківщину, Н. на чолі своїх *надвірних військ* брав участь у *польсько-московській війні 1632—1634* та війні зі Швецією. Володів значними маєтностями в *Київському воєводстві*. Як сеймовий посол Н. представляв інтереси київ. шляхти на *вальних сеймах* Речі Посполитої, де здобув авторитет красномовного лідера протестантів. Відстоював інтереси аріанської громади на *Люблінському трибуналі* 1636. Як аріанин 1646 зазнав переслідувань з боку королів. влади, був позбавлений значної кількості маєтків і засуджений до вигнання з Речі Посполитої. Національно-визвол. війну укр. народу серед. 17 ст. сприйняв вороже. У чині генерал-полковника королів. армії воював проти повсталих. Починаючи від 1650, Н. не раз призначався королем і сеймом Речі Посполитої комісаром на мирні переговори з Б.*Хмельницьким* і Війському Запорозьким. 1655 перейшов на службу до швед. короля *Карла Х* Густава, сподіваючись у такий спосіб досягти толерантного ставлення влади до протестантів Речі Посполитої. У чині генерал-майора воював з *Яном II* Казимиром Ваза на боці швед. короля, командував кавалерією. Виступав посередником у дипломатичних зносинах Швеції, згодом і Трансильванії з гетьман. урядом Б.Хмельницького. Брав активну участь у спільному шведсько-трансильвано-укр. поході 1657 на землі *Корони Польської*. Після капітуляції Бреста наприкінці травня 1657 призначений швед. королем комендантом цього міста. Виступав посередником у взаєминах Д'єрдя II *Ракоці* з наказним гетьманом А.*Ждановичем* і козац. старшиною. При відході корпусу А.Ждановича в Україну Н. висловив побажання їхати до Б.Хмельницького, прагнучи повернути свої маєтності на Лівобережжі (за деякими відомостями — мав намір одружитися на вдові Т.*Хмельницького* Розанді *Хмельницькій*). Прибувши до *Чигирина*, Н. прийняв *православ'я*, вдався під протекцію Війська Запороз. та отримав від гетьмана звання козац. полковника. Брав участь у переговорах зі шведами і трансильванцями в середині — 2-й пол. 1657. Після сходження на гетьманство І.*Виговського* ввійшов до його оточення, відновив свої права на лівобережні маєтності. У жовтні 1657 Н. разом з І.Ковалевським та І.*Богуном* брав участь у розробці положень *українсько-шведського договору 1657*. На поч. 1658 мав істотний вплив на перебіг українсько-польс. переговорів. Вірогідно, саме він був автором концепції Великого князівства Руського як складової частини Речі Посполитої. На вальному сеймі 1659 Н. як канцлер Великого князівства Руського був одним із керівників укр. делегації, активно агітував за ратифікацію *Гадяцького договору 1658*. Під час засідань сейму вів таємні переговори з австрійс. послом Ф.Лізолеєю з приводу прийняття цісарем Леопольдом I Габсбургом Війська Запороз. під свою протекцію. Виношував плани відвідати Рим, аби залагодити з рим. папою справу реліг. толеранції в оновленій Речі Посполитій. Наприкінці червня 1659 Н. брав участь у *Конотопській битві*. Під час антигетьман. повстання на Лівобережжі наприкінці літа 1659 очолював польс. корогви, розташов. в *Чернігівському полку* і *Ніжинському полку*. Загинув неподалік *Ніжина* в серпні 1659 під час сутички з козаками полковника Т.*Цицюри*.

Дж.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 4, 7. СПб., 1851—72; Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, т. 3. К., 1852; Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, т. 4. К., 1859; Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 6. К., 1908.

Літ.: *Kubala L.* Wojna brandenburska i najezd Rakoczego w roku 1657. Warszawa, 1917; *Петровський М.Н.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть. Х., 1930; *Tomkiewicz W.* Unia Hadziacka. «Sprawy Narodowościowe» (Warszawa), 1937, № 1—2; *Kot S.* Jeerzy Niemirycz. Paryż, 1960; *Липинський В.* Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького. В кн.: *Липинський В.* Твори, т. 2. Філадельфія, 1980; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9—10. К., 1996—98; *Яковлєва Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. К., 1998; *Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року в контексті міжнародних відносин. «Київська старовина», 1999, № 1;

Його ж. Еліта козацької України в пошуках політичної легімітації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. К., 2001; *Гурбик А.* Юрій Немирич. В кн.: Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети, кн. 2. К., 2004; Гадяцька унія 1658 року. К., 2008.

В.М. Горобець.

НЕМИ́РИЧІ — шляхетський рід герба Клямки (польс. Klamry), у 16—18 ст. — *зем'яни Київського воєводства*, від поч. 19 ст. — дворяни *Російської імперії.*

Засновником роду був *дворянин господарський* **Іван** (Івашко) Немирич, що 1514—24 згадується як чорнобильський державець. Його єдиний син **Єсип** (п. 1598), як і батько, починав кар'єру при великокнязівському дворі; завдяки протекції кн. В.-К.*Острозького* 1566 здобув уряд київ. земського судді, який обіймав до самої смерті; посол шляхти Київ. воєводства на *вальні сейми* 1570, 1576, 1582, власник Чернехова, *Олевська*, Лугин, Ушомира, Норинська та ін. маєтків на пн. Київ. воєводства. Сини Єсипа **Матвій** (п. бл. 1613) та **Андрій** (п. бл. 1607) започаткували 2 гілки роду, що за назвами гол. резиденцій іменуються, відповідно, олевською та чернехівською.

Найвідомішими представниками олевської гілки були правнук Матвія Єсиповича **Олександр-Ілля** (бл. 1668 — 1755) — королів. ротмістр, київ. земський *підсудок* 1711—20, київ. земський суддя 1720—47, та молодший син Олександра-Іллі **Тадеуш** — київ. *підстолій* 1766—85, київ. *стольник* 1785—86, овруцький *підкоморій* 1786—94, кавалер ордену св. Станіслава, учасник повстання Т.*Косцюшка* 1794, після придушення якого був позбавлений родових володінь, у т. ч. Олевська.

Серед представників чернехівської гілки — нащадків Андрія Єсиповича — можна виділити його сина, народженого в шлюбі з Марушою Хребтовичівною, рідною сестрою володимиро-берестейського єпископа і архімандрита *Києво-Печерської лаври* Мелетія Хребтовича-Богуринського — **Стефана** (п. 1630). Завдяки політ. активності та вмілому господарюванню в розлогих маєтках йому вдалося зробити блискучу кар'єру, зміцнити майнове становище й закласти засади могутності роду. Стефан Андрійович не раз відряджався шляхтою Київ. воєводства послом на вальні сейми (1607, 1611, 1618 та 1619), а 1609 обраний *маршалком* місц. сеймику. 1619 і 1620 — королів. ротмістр, 1620 і 1623 – член комісій з урегулювання «козацького питання». З 1619 — київ. підкоморій, а від 1623 — овруцький староста (обидва уряди обіймав пожиттєво). Стефан відомий як послідовник учення Фауста Социна, наймогутніший покровитель *антитринітаріїв* (аріан, або социніан; див. *Социніанство*) на Київщині. У шлюбі з Мартою Войнаровською мав 3-х доньок і 3-х синів.

Юрій Стефанович (див. Ю.*Немирич*; 1612—59) — вихованець аріанської академії в Ракові; під час освіт. подорожі по країнах Європи перебував на студіях у Базелі, Лейдені, Оксфорді, Кембриджі, Парижі та ін. ун-тах. Після повернення до *Речі Посполитої*, як і батько, обіймав уряди київ. підкоморія 1641—59 та овруцького старости 1653—59; посол київ. шляхти на вальні сейми 1632, 1637, 1638, 1639, 1641, 1648, 1650, 1652 та 1654. Під час інтервенції на територію Речі Посполитої іноз. військ 1655 перейшов на бік швед. короля *Карла X* Густава, а 1657 прийняв *православ'я* і обрав своїм протектором Б.*Хмельницького*, який призначив Юрія київ. полковником. Після смерті гетьмана ввійшов до найближчого оточення його наступника — І.*Виговського*, був автором *Гадяцького договору 1658*, за яким мав стати канцлером *Великого князівства Руського.* Брав участь у *Конотопській битві 1659*; загинув у серпні 1659 в сутичці з козаками, незадоволеними політикою гетьмана І.Виговського.

Рідними братами Юрія Стефановича були **Владислав** (п. 1653) — овруцький староста (1642—53) — та **Стефан** (п. 1684) — київ. *чашник* (1655—58), київ. *хорунжий* (1658—59), київ. підкоморій 1659—80. 1659 підтримав курс свого старшого брата Юрія на створення Великого князівства Руського; невдовзі після підписання Гадяцького договору 1658 був оголошений генералом артилерії нового держ. утворення. 1680 першим у родині потрапив до сенату Речі Посполитої, отримавши привілей на київ. каштелянію, від 1681 і до смерті обіймав уряд київ. *воєводи.* Другим і останнім сенатором у роду став онук Стефана **Август** (п. бл. 1775) — від 1773 поланецький *каштелян*, власник 4-х сіл у Сандомирському воєводстві.

1803 рід внесений до 6-ї частини Родовідної книги Київ. губернії.

Представники обох гілок роду Н. у наші дні живуть поза межами України.

Літ.: Polski słownik biograficzny, t. 22. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1977; *Pułaski K.* Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy, t. 2. Warszawa, 1991; *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569—1648. Warszawa, 2000; Urzędnicy województw kijowskiego i czerniechowskiego XV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 2002; Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII—XIX ст.), т. 2. Біла Церква, 2006; *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną: Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569—1648. Warszawa, 2006; *Алфьоров О., Однороженко О.* Українські особові печатки XV—XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. К., 2008; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 2008.

І.А. Тесленко.

Прорис печатки господарського дворянина Івана Немирича. 1514.

Герб Клямки: родовий знак Немиричів.

НЕМИ́РІВ — місто *Вінницької області*, райцентр. Розташов. на лівому березі р. Устя (Замчик; прит. Пд. Бугу). Населення 11,7 тис. осіб (2005).

У ярлику крим. хана *Менглі-Гірея I* 1506 згадується розташований на *Поділлі* населений пункт Немир. Проте ототожнювати його з Н. можна лише гіпотетично. Н. достовірно відомий із серед. 16 ст., коли належав князям *Четвертинським*, згодом ним володіли князі *Збаразькі* та князі *Вишневецькі.* Наприкінці 16

Немирів. Електростанція і млин. Фото початку 21 ст.

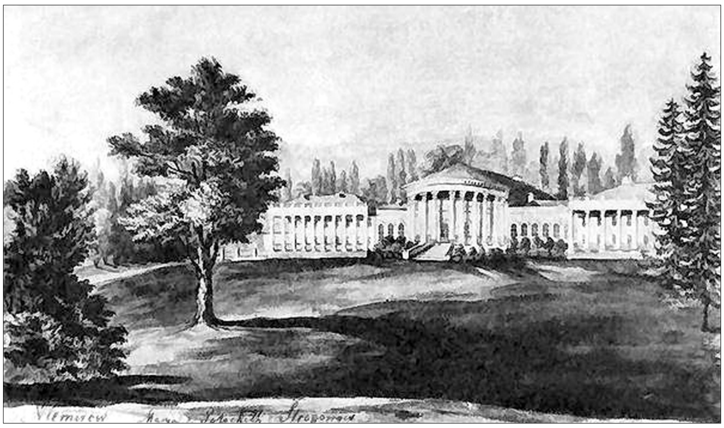

Немирів. Малюнок художника Н. Орди. 1870-ті рр.

— на поч. 17 ст. споруджено замок й укріплення навколо міста.

10 червня (31 травня) 1648 загін козаків хитрістю з допомогою міщан захопив місто і винищив єврейс. громаду Н. (цей день, коли стався перший під час *національної революції 1648—1676* єврейс. погром — 20 сивана за єврейс. календарем, — із 1650 відзначався євреями жалобою і постом). Наприкінці червня за Н. ішли жорстокі бої між козаками та вояками кн. Я.*Вишневецького.* Від 1648 — сотенний центр Кальницького полку (див. *Вінницький полк*), а згодом — *Брацлавського полку*. 1654 польс. війська захопили Н., зруйнували місто й винищили його мешканців. Із 1663 Н. — на території, контрольованій гетьманами *Правобережної України* (які визнавали зверхність *Речі Посполитої*, а з 1672 — *Османської імперії*). Був резиденцією призначених османцями правителів «князівства Сарматії» — Ю.*Хмельницького* (1678—81) і Г.*Дуки* (1681—83), а згодом — підпорядкованих Речі Посполитій гетьманів: 1684 — С.*Куницького*, А.*Могили* (1684—89) та *Гришка* (1689—92).

Із поверненням під владу Речі Посполитої Н. був укріплений, перетворений на опорний пункт поляків на Поділлі (власність магнатів *Потоцьких*). Утім, повстанці С.*Палія* двічі (1702 та 1704) оволодівали фортецею. У серпні—листопаді 1737 — місце проведення Немирівського конгресу за участі дипломатів Австрії, Польщі, Росії й Туреччини. У 2-й пол. 18 ст. зросло економічне (від 1779 — 8 щорічних *ярмарків*; функціонують *мануфактури*, найвідоміша з яких виробляла вибійчані тканини) та культурне (заснування навч. закладу для «шляхетської молоді» під егідою Потоцьких) значення міста. 16 травня 1787 Н. відвідав польс. король *Станіслав-Август Понятовський.*

За 2-м поділом Польщі (1793) Н. перейшов під владу *Російської імперії* (від 1797 — містечко Брацлавського пов. *Подільської губернії*), проте ще тривалий час зберігав значення центру польс. к-ри на Правобережжі (у передмісті Штилівка мешкала значна група декласованої *шляхти*). На поч. 19 ст. місто стало осередком *брацлавських хасидів.* 1860 Н. успадкували графи Строганови, які збудували тут 1872 один із найбільших на Поділлі цукрових з-дів. Тоді ж було закладено гуральню, від якої виводить родовід нині всесвітньовідома алкогольна марка «Nemiroff». Активно сприяла розвиткові міста його остання власниця — кн. М.Щербатова (у дівоцтві — Строганова). 1897 Н. мав 8920 жителів (з них 5287 — євреї).

За часів *української революції 1917—1921* — місце формування *легіонів польських* (1918).

1923 Н. дістав статус с-ща міськ. типу.

У період гітлерівської окупації (22 липня 1941 — 10 січня 1944; 14 січня — 16 березня 1944) в містечку існував осередок *руху Опору*. Єврейс. населення Н., ув'язнене в гетто, було знищене під час акцій у листопаді 1941, липні 1942 та на поч. 1943.

Статус міста Н. отримав 1985. Наразі знаний як с.-г. центр та курорт (із 1920-х рр. у колиш. палаці князів Щербатових діє санаторій «Авангард»).

Із Н. пов'язані імена рос. поета М.Некрасова (народився в Н.), Марка *Вовчка*, І.*Сошенка.*

Пам'ятки історії та арх-ри: г-зія (19 ст.), електростанція і млин (1890-ті рр.), палац (1894—1917) і парк (кін. 19 ст.). Пам'ятники: М.Некрасову, Марку Вовчку, М.*Леонтовичу,* В.*Городецькому*. Музей «Літературна Немирівщина». Поблизу Н. — *Немирівське городище*, з яким пов'язана пізня легенда про давньорус. місто Мирів, нібито зруйноване монголами.

Офіційний сайт Немирівської міської ради: http://www.nemyriv-mrada.gov.

Літ.: ІМіС УРСР: Вінницька область. К., 1972; Містечка Східного Поділля. Вінниця, 2002; *Малаков Д.В.* Минувшина Немирова. К., 2008.

Д.С. Вирський.

НЕМИ́РІВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — городище поблизу м. *Немирів*, в урочищі Великі Вали, біля с. Сажки, по обидва береги р. Устя (прит. Пд. Бугу). Належить до східноподільської групи к-р скіф. часу (7—6 ст. до н. е.). В плані овальне, площа сягає 1000 га, вали заввишки 5—9 м. У середній частині *городища* — внутр. укріплення («Малі Вали»), де концентруються осн. матеріальні знахідки. Тут виявлено залишки наземних жител і землянок із хатніми вогнищами з глини та каменю, госп. ями. Місц. населення займалося переважно хліборобством і скотарством. Із предметів матеріальної к-ри виявлені: глиняний посуд, архаїчні скіф. бронзові ві-

Немирівське городище. Великі Вали. Фото 2008.

стря стріл, бронзові й залізні приналежності кінської вузди, бронзові риболовні гачки й голки, різноманітні вироби з кістки та рогу, ін. предмети побутового і госп. призначення. Про інтенсивні торг. контакти мешканців городища із грец. світом свідчать численні фрагменти антич. кераміки 7—6 ст. до н. е.

В урочищі «Малі Вали» досліджено також городище *уличів* 10—11 ст.

Літ.: *Моруженко А.О.* Оборонні споруди Немирівського городища. «Археологія», 1975, № 15; *Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. К., 1983.

В.П. Білозер.

НЕМИРО́ВИЧІ-ДА́НЧЕНКИ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить, імовірно, від козака **Данила** Немирича. Його син — **Матвій Данилович** (Данченко) (р. н. невід. — п. бл. 1710) — *військовий товариш Стародубського полку*. Один із синів Матвія — **Пилип Матвійович** Н.-Д. (р. н. невід. — п. бл. 1737) — топальський *сотник* (1726—35) і другий стародубський полковий *осавул* (1735—37), а онуки — **Гнат Микитович** (бл. 1685 — 1748) — шептаківський сотник (1727) і другий стародубський полковий осавул (1737—48); **Григорій Микитович** (бл. 1705 — до 1783) — стародубський полковий *хорунжий* (1738—60); **Іван Микитович** (р. н. невід. — п. до 1764) — мглинський сотник (1738); **Федір Семенович** (р. н. невід. — п. до 1735) — стародубський полковий хорунжий (1720—34). Ін. представники роду обіймали посади *значкових товаришів*, військ. товаришів і *бунчукових товаришів* Стародубського полку.

З цього роду походять **Василь Іванович** (1844/45 (1848/49) — 1936) — письменник, журналіст і мемуарист; **Володимир Іванович** (1858—1943) — видатний драматург, критик, педагог, режисер і театральний діяч, один із засновників Моск. худож. театру, нар. арт. СРСР (1936), лауреат Держ. премії СРСР (1942, 1943) — та **Георгій Володимирович** (1889—1939) — письменник і публіцист рос. еміграції.

До іншої гілки належав **Андрій Опанасович** (1836 — бл. 1910) — генерал-лейтенант (1899), пом. начальника штабу *Київського військового округу* (1890—91), нач. 3-ї стрілкової бригади (1891—99), київ. комендант (1899 —1903).

Рід внесено до 2-ї, 3-ї та 6-ї частин Родовідних книг Черніг., Катериносл. і Тульської губерній, а герб — до 11-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 1: Полк Стародубский. К., 1888; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

В.В. Томазов.

НЕМІ́ГА, БИ́ТВА НА РІ́ЧЦІ 1067 — битва між об'єднаним військом трьох старших Ярославичів та дружиною полоцького кн. *Всеслава Брячиславича*.

Спільний похід трьох старших Ярославичів — *Ізяслава Ярославича, Святослава Ярославича* та *Всеволода Ярославича* — проти полоцького князя був викликаний нападом Всеслава Брячиславича на Псков і *Новгород Великий*. Об'єднане військо київ., черніг. та переяслав. князів наприкінці лютого 1067 обложило Мінськ. Після вдалого штурму чол. населення міста було майже повністю винищено, дітей та жінок роздано дружинникам. Військо Всеслава не встигло допомогти обложеним. Битва між *дружинами* Всеслава та трьох Ярославичів відбулася поблизу Мінська на р. Неміга (прит. Свислочі, бас. Дніпра) 3 березня 1067. Всеслав зазнав нищівної поразки. Людські втрати з обох сторін під час цієї військ. кампанії були такими вражаючими, що в *«Слові о полку Ігоревім»*, створеному, імовірно, наприкінці наступного — 12 ст., битві на Немізі присвячено кілька рядків. 10 липня 1067 на князівському з'їзді на р. Орша поблизу Смоленська Всеслав, попри гарантію безпеки, був підступно схоплений Ярославичами й ув'язнений у *Києві*. Полоцьке князівство на короткий термін увійшло до домену київ. князя.

А.Г. Плахонін.

НЕ́МІТЦ Олександр Васильович (07.08(26.07).1879—01.10.1967) — воєначальник російського (контрадмірал), рад. флоту (віце-адмірал). Н. в с. Котюжани (нині в Молдові). Закінчив Мор. корпус (1900), Артилер. офіцерський клас (1903), Воєнно-мор. відділ Миколаївської мор. академії (1912). Проходив службу на Чорномор. флоті. Учасник *Першої світової війни*: у серпні—грудні 1917 — командувач Чорномор. флоту, контр-адмірал. Від 1919 — у Робітничо-сел. Червоному флоті: командуючий Чорномор. флотом, з лютого 1920 до грудня 1921 — Мор. силами РСФРР. Згодом — на військово-викладацькій і науковій роботі. Від 1947 — у відставці.

П. у м. *Ялта*.

Тв.: Беглый очерк морских операций русско-японской войны, ч. 3. СПб., 1912; Стратегический обзор Первой мировой войны на море. Л., 1924.

Літ.: Командующий морскими силами Республики. «Морской сборник», 1969, № 5; Советская военная энциклопедия, т. 5. М., 1978; *Доценко В.Д.* Морской биографический словарь. СПб., 1995.

Л.В. Гриневич.

НЕМ'Я́ТИЙ Василь Миколайович (08.10.1926—25.02.1990) — історик. Д-р істор. н. (1983), професор. Н. в с. Ново-Георгіївка Миколаїв. р-ну (нині р-н Миколаїв. обл.) в сел. родині. 1941 закінчив середню школу і вступив до Миколаїв. кораблебуд. ін-ту. Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 — в евакуації, працював у колгоспі, на з-ді «Баррикада» в м. Сталінград (нині м. Волгоград, РФ), брав участь у *Сталінградській битві 1942—1943*. Від 1944 по 1948 перебував у лавах Червоної армії. Від 1945 до 1947 вчився у Ворошиловградському військ. авіац. уч-щі. Був демобілізований за станом здоров'я. Працював 1-м секретарем Миколаїв. обкому ЛКСМУ, 1-м секретарем райкому КП(б)У/КПУ, 2-м секретарем Миколаїв. міськкому КПУ, заст. голови Миколаїв. облвиконкому.

1958 закінчив істор. ф-т Одес. ун-ту, а 1965 — аспірантуру при Київ. ун-ті. У тому ж році захистив канд. дис., а 1983 йому було присуджено наук. ступінь д-ра істор. наук.

1967 обраний зав. кафедри історії КПРС Миколаїв. кораблебуд. ін-ту. Впродовж 1971—90 працював керівником проблемної групи з історії Великої віт-

Герб роду Немировичів-Данченків.

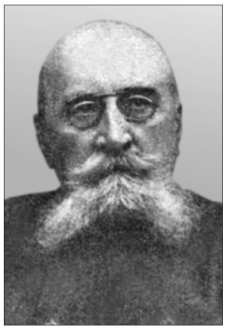

Василь Ів. Немирович-Данченко.

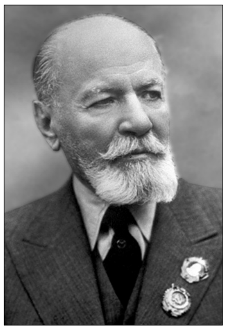

Володимир Ів. Немирович-Данченко.

О.В. Немітц.

Зовнішній вигляд жінки епохи неоліту та енеоліту Надпорожжя. Реконструкція М. Герасимова.

чизн. війни при Ін-ті історії партії при ЦК Компартії України. Н. — автор більше 100 наук. праць, зокрема: «Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине 1941—1945 гг.» (Київ, 1980), «Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны» (Київ, 1976); «Вірність: З історії боротьби трудящих Миколаївської області проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни» (Київ—Одеса, 1986) та ін.

Лауреат респ. комсомольської премії ім. М.Островського.

Нагороджений 2-ма орденами Трудового Червоного Прапора, багатьма медалями, Почесною грамотою Президії ВР УРСР.

П. у м. *Київ*.

Літ.: Нем'ятий Василь Миколайович. «Вечірній Київ», 1990, 28 лютого; Нем'ятий Василь Миколайович. «Радянська Україна», 1990, 28 лютого; Нем'ятий Василь Миколайович: Некролог. «УІЖ», 1990, № 5.

П.І. Скрипник.

НЕНАСИ́ТЕЦЬКИЙ ПОРІ́Г, Ненаситець, Ревучий, Розбійник, Дід — п'ятий, найбільш небезпечний, серед *дніпрових порогів*. Його протяжність уздовж Дніпра становила 2480 м, мав 12 лав. Заг. висота падіння води — 5 м,

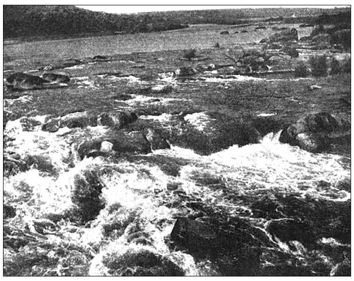

Ненаситецький поріг. Фото початку 20 ст.

швидкість течії досягала 4 м/сек. Серед усіх порогів тільки Н.п. навіть у сильні морози не замерзав. Становив разом з ін. порогами майже нездоланні перешкоди для судноплавства. Зник під товщею води після завершення буд-ва греблі Дніпрогесу 1932.

Літ.: *Яворницкий Д.И.* Днепровские пороги: Географическо-исторический очерк. Днепропетровск, 1989.

Я.В. Верменич.

НЕНЮКО́В Дмитро Всеволодович (18.01.1869—03.06.1929) — діяч рос. флоту, *Білого руху* в роки *громадянської війни в Україні 1917—1921*, віце-адмірал (1916). Закінчив Мор. корпус (1899), Артилер. офіцерський клас (1900), воєнно-мор. відділення Миколаївської академії Генштабу (1908). Під час *російсько-японської війни 1904—1905* брав участь в обороні Порт-Артура. Учасник *Першої світової війни*: служив на Балтійському, від 1915 — на Чорномор. флоті. Наприкінці 1918 під час інтервенції військ *Антанти* в Україні — нач. управління воєнно-мор. бази в *Одесі*, з серед. 1919 до лютого 1920 — командувач, згодом — у штабі Чорномор. флоту. В листопаді 1920 емігрував до Туреччини, пізніше жив у Королівстві сербів, хорватів і словенців (від 1929 — *Югославія*).

П. у м. Земунд (нині місто в Сербії).

Літ.: *Доценко В.Д.* Морской биографический словарь. СПб., 1995; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань: Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини XX ст. Львів, 1995; *Рутыч Н.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных сил Юга России: (материалы к истории Белого движения). М., 1997.

Л.В. Гриневич.

НЕОЛІ́Т, новокам'яний вік — термін *археологічної періодизації*, запропонований 1865 Д.Леббоком для епохи, в яку знаряддя виготовляли, як і раніше, з каменю, але людина почала отримувати продукти харчування шляхом вирощування рослин та доместикації тварин. Зараз до епохи Н. в Україні зараховують як пам'ятки, залишені населенням, якому було відоме відтворювальне госп-во, так і пам'ятки людських груп, члени яких продовжували вдосконалювати техніку мисливства, рибальства й збиральництва. Визначною прикметою епохи Н. є поява першого глиняного посуду, який посів значне місце в поліпшенні засобів зберігання та приготування їжі. Н. характеризується зростанням відносної осілості населення та інтенсивності освоєння менших, ніж у попередні часи, територій. Фіксується багаторазове заселення поселень, що приводить до нагромадження потужних культ. шарів. Розвиток житлобуд-ва, пов'язаний з осілістю, удосконалення транспортних засобів і потреба у вільних ділянках для *землеробства* сприяють широкому використанню рублячих знарядь, якість яких підвищувалася за рахунок техніки шліфування поверхні каменю. Потреби збиральництва й землеробства зумовили поширення палок-копалок, мо-

тик, жнивних ножів, зернотерок, товкачиків. Неолітичне населення України займалося раннім тваринництвом та розводило коней, корів, овець, кіз, свиней. Значний розвиток одержало плетіння, на основі якого в деяких груп населення виникло ткацтво, яке фіксується за знахідками пряселець. Початок Н. в степовій зоні та на пд. лісостепу датується бл. 6300 до н. е., на пн. лісостепу та пд. лісової зони — бл. 5800 до н. е. Знайомство з першими металевими знаряддями й перехід до епохи енеоліту (див. *Мідний вік*) відбувся в степах та лісостепових басейнах Пд. Бугу та Дністра в 2-й пол. 5 тис. до н. е.

Літ: *Даниленко В.Н.* Неолит Украины. К., 1969; *Гурина Н.А.* Некоторые общие вопросы изучения неолита. В кн.: Этнокультурные общности лесной и лесостепной зоны европейской части СССР в эпоху неолита. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1973, № 172; История первобытного общества: Эпоха первобытной родовой общины. М., 1986; *Аникович М.В.* К определению понятия «археологическая эпоха». «Советская археология», 1992, № 1; Давня історія України, т. 1. К., 1997; *Котова Н.С.* Неолитизация Украины. Луганск, 2002.

Н.С. Котова.

НЕОРОМАНТИ́ЗМ — стильовий напрям у к-рі, літературі та суспільних, гуманітарних науках, який традиційно пов'язують з модерністськими реакціями на позитивізм і натуралізм наприкінці 19 — на поч. 20 ст. Водночас культ. й інтелектуальні контексти появи неоромантиків значно багатші й полівимірні, ніж щойно представлена опозиція до певних напрямів чи стильових утворень. Н. виник в умовах гострої кризи сцієнтизму та широкого розповсюдження духовного нігілізму в європ. к-рі, яких часто характеризують метафоричною формулою «загибель богів». У широкому сенсі Н. сполучав різноманітні інтелектуальні реакції науковців, письменників, митців на масову інтернаціоналізацію *культури*, повсюдну соціалізацію життя, поширення ліберальних цінностей, зокрема етичних настанов у дусі прагматичного індивідуалізму й атомізації сусп. буття на зламі 19—20 ст. З такої мінливої, майже калейдоскопічної зміни контекстів висвітлення Н. постає як самобутня, багатолика інтелектуальна опозиція, духовний бунт супроти тотальності космополіт. проекту Модерну й водночас як його невідмінна складова. Синхронні та діахронні зв'язки Н. з романтичними ідеями і концептами вирізняються надзвичайною складністю, строкатістю й суперечливістю. Більше того, вони нав'язують різноманітні, часом незвичні інтелектуальні сполучення з ін. культ. та дослідницькими практиками. Н. представлений у концепціях «надлюдини» і «волі до влади» Ф.-В.*Ніцше*, расових теоріях Ж.-А. де Гобіно, міфологічній естетиці Р.Вагнера, реліг. філософії М.*Бердяєва*, анархо-синдикалістських доктринах Ж.Сореля, психологічних візіях «еволюції народів та мас» Г. Ле Бона, модерністських інтерпретаціях «бунту мас» Х.*Ортеги-і-Гассета* та в творчому доробку багатьох ін. європ. мислителів кінця 19 — поч. 20 ст. Утім, неоромантичні мотиви в тому чи ін. вигляді побутують у творчості багатьох європ. інтелектуалів упродовж усього 20 ст. Н. продукував повернення до ідеалістичних, ірраціональних стратегій пояснення істор. буття, а за великим рахунком — до інтуїтивного способу мислення. Проте такий поворот у жодному разі не був всеохоплюючим. Неоромантичні візії історії спиралися на своєрідну, часто-густо еклектичну мішанину елементів позитивізму, *романтизму*, неокантіанства, дарвінізму, віталізму, расових та соціологічних теорій кінця 19 — поч. 20 ст. Неоромантична героїзація минувшини істотно відрізняється від старого романтичного «культу героїв» (напр., концепції відомого англ. історика Т.*Карлейля*). Адже традиційний конфлікт колективного і персональних героїв трансформується в неоромантичному історіописанні у своєрідне конфронтаційне поле, на якому змагаються різні соціальні верстви, прошарки, групи. Причому ця конфронтація зазвичай представлена у вигляді персоніфікації істор. діячів, які формулюють та репрезентують стихійні хотіння, інстинкти, колективну волю, емоційні переживання певних соціальних спільнот. З такої перспективи неоромантична сцена істор. дійства набуває не тільки містичного, ірраціонального, а почасти й соціологічного забарвлення. Тому акт дії в неоромантичній репрезентації минулого є інтерактивним сполученням політ., соціальних, екон., інституціональних, психологічних, культ., реліг., індивідуальних та ін. чинників. У студіях неоромантиків персональний герой виступає на істор. сцені як репрезентант певної сусп. ідеї, рупор колективних прагнень і почувань, що відображають конечність соціального, нац. буття. Виняткові здібності, геніальність чи провіденційний дар «великої людини» полягає в її месіанському призначенні — осягнути і подолати суперечності між колективними, груповими мріями та похмурою дійсністю. Неоромантичний герой покликаний мобілізувати маси, прищепити їм волюнтаристські устремління й перебороти настрої декадансу на зламі 19—20 ст. Така героїзація історії представляла досить незвичну мішанину позитивізму, ірраціоналізму, віталізму та елементів «соціальної механіки» в дусі концепцій В.Парето, Г.Моски, Р.Міхельса, Е.*Дюркгейма*, М.*Вебера* та ін. Неоромантична персоналізація історії спричинилася і до численних рефлексій щодо побутування й призначення гол. героїв на арені минувшини. Істор. особистість майже ототожнювалася з сусп. ідеалом, зокрема, перетворювалася на своєрідний спосіб авторського самовираження в контексті нестримного потягу до ідеального. Заразом прагнення неоромантиків до інтуїтивізму зорієнтовані на розкриття всього потенціалу людського буття як у соціальній, так і в нац., культ. та реліг. площинах. Вони породжували численні саморефлексії щодо сусп., культ. та інтелектуальної ролі мислителя в добу великих зрушень і перетворень, нав'язували зіставлення особи автора як творця неоромантичної візії минувшини з духовним призначенням його персонального героя тощо. Н. потребував і особливих, специфічних умов для своєї ретроспективної чи футуристичної реалізації, зокрема акцентування уваги на кризових, переломних істор. епохах. Неоромантичне історіопи-

сання вирізняється гострими, динамічними, інколи провокативними сюжетами. До того ж новітнє впровадження персональних та колективних героїв на істор. авансцену, хоч і на соціологічній підкладці, вимагало окреслення канонів їхнього побутування. Тому творчість неоромантиків продукувала відродження етично-моральних цінностей (віра, воля, гідність, жертва, ідея, ідеал, мораль, обов'язок, посвята, правда, свідомість, сила, слава, честь тощо) й культу почуттів. Вони виступали як своєрідні мірила вартості цієї версії історіописання, яка разюче контрастувала з космополіт. світом поч. 20 ст. з його утилітарними стандартами. Н. продукував поширення символістської естетики з її модерністськими образами, зокрема темами міфу, волі та *волюнтаризму* в історії. Недаремно Н. у культ. і мистецькому відношенні часто поєднується з авангардизмом, експресіонізмом, імпресіонізмом, футуризмом і символізмом. Н. приваблював багатьох європ. мислителів, оскільки створював широкі можливості для розмаїтих інтелектуальних та культурницьких мутацій. Зокрема, хаотичні й розмиті засади Н. спричинилися до модерної актуалізації різноманітних версій відомих політ. проектів: від *консерватизму* (В.*Липинський*) до *анархізму* (Ж.Сорель). Н. як своєрідний стиль мислення становив неабиякий інтерес для інтелектуалів, які репрезентували «недержавні нації» Європи. Зокрема, в польс. історіографії поч. 20 ст. неоромантичні візії історії представлені в працях Ш.*Ашкеназі*, О.-М.*Бальцера*, С.Закшевського, С.*Кутшеби* та ін. Н. давав змогу не тільки істотно оновити проекти «винайдення» національно-державницьких традицій, а й актуалізував спроби пошуку свого місця в системі європ. Модерну, зокрема, нав'язував розширення діапазону соціальних функцій Кліо. Крім того, неоромантичні конструкції нац. історій індивідуалізували та диференціювали уявлення про минувшину, акцентували увагу на її неповторності й своєрідності, абсолютизували риси унікальності, генерували нові соціокульт. імпульси, інтелектуальні зразки і світоглядні орієнтири для громадськості поневолених народів, формулювали оптимістичні настанови, врешті-решт, провокували креативне, динамічне переосмислення циркулюючих теорій та концепцій. За афористичним визначенням нім. філософа й історика Е.*Трьольча*, неоромантики прагнули подолати «історизм через історизм». В укр. історіописанні Н. представлений *державницьким напрямом в українській історіографії* 1-ї третини 20 ст. (В.Липинський, С.*Томашівський* та ін.). Зокрема, неоромантична візія нац. історії В.Липинського складається з низки інтелектуальних компонентів: культ «жертвенних героїв» та «великої людини» з соціальною, ірраціональною і психологічною мотивацією їхньої діяльності, авторські саморефлексії щодо ролі особистості в історії (приховане співвіднесення з постаттю С.-М.*Кричевського*, роздуми про призначення письменника-теоретика в «Листах до братів-хліборобів»), морально-етичні канони побутування персональних і колективних героїв, які водночас є мірилами вартості минувшини (жертва, ідея, ідеал, мучеництво, самобутній, майже лицарський кодекс честі), символістська естетика (степ—плуг, Схід—Захід, кочівник—хлібороб, Хам—Яфет), ідеї міфу та міфотворчості («Переяславська легенда»), волі і волюнтаризму, сили й насилля, термінологічні мутації низки понять («традиція», «слово», «класократія», «аристократія»), специфічний дослідницький інструментарій (психологізація, ірраціоналізм, інтуїтивне проникнення) тощо. Водночас неоромантична конструкція нац. історії В.Липинського спирається на змагання, взаємодоповнення кількох парадигматичних підходів, з перспективи яких побутування істор. людини розглядається в 2-х перехресних системах — природі та сусп-ві. Найповніше візія В.Липинського репрезентована в оригінальному тлумаченні органіцизму на основі як ірраціональних («воля однієї людини») та метафізичних («дух нації») складових, так і в контексті геогр., природних, соціокульт. та геополіт. теренів побутування «органічної сполуки» («організму»), врешті-решт, у його циклічному представленні істор. руху (демократія—охлократія—класократія).

Літ.: *Lipiński W.* Stanisław Michał Krzyczewski: Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. В кн.: Z dziejów Ukrainy: Księga pamiątkowa ku czci Włodziemierza Antonowicza, Paulina Święcickiego i Tadeusza Rylskiego, wydana staraniem d-ra J. Jurkiewicza, F. Wolskiej, L. Siedleckiego i W. Lipińskiego. Kijów, 1912; *Бердяев Н.* Судьба России: Опыты по психологии войны и национальности. М., 1918; *Ле Бон Г.* Французька революція та психологія революцій (Уривок). «Хліборобська Україна» (Відень). 1920/21, кн. 2, зб. 2/4; *Л.Р.Б.* [*Білас Л.Р.*] Краків, Женева і філіяція «Кричевського»: До родовідної мислення В. Липинського. В кн.: *Липинський В.* Твори. Архів. Студії, т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Філадельфія, 1980; *Bilas L.* The Ictellectual Development of V. Lypyns'kyj: His World View and Political Activity before World War I. «Harvard Ukrainian Studies», 1985, vol. 9, N 3/4; *Білас Л.* В'ячеслав Липинський як історик кризової доби. В кн.: *Липинський В.* Твори. Архів. Студії, т. 3: Україна на переломі 1657—1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті. Філадельфія, 1991; *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли. М., 1993; *Зашкільняк Л.* Неоромантизм у польській історіографії початку XX ст. (до питання про соціальну функцію історії). Проблеми слов'янознавства: Міжвідомчий науковий збірник, вип. 45. Львів, 1993; *Білас Л.* В'ячеслав Липинський — історик. В кн.: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ—Луцьк—Кременець, 2—6 червня 1992 р.). К.—Філадельфія, 1994; *Трельч Э.* Историзм и его проблемы: Логическая проблема философии истории. М., 1994; *Лебон Г.* Психология народов и масс. СПб., 1995; *Його ж.* Психология социализма. СПб., 1995; *Зашкільняк Л.* Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця XIX — початку XX століття. В кн.: М. Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених М. Грушевському (Львів, 24—25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.). Львів, 1999; *Манхейм К.* Социология культуры: Избранное. М.—СПб., 2000; *Руда О.В.* Дослідження історії України в польській історіографії кінця XIX — початку XX століття: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. Львів, 2005; *Чижевський Д.* В'ячеслав Липинський як філософ історії. В кн.: *Чижевський Д.* Філософські твори, т. 2: Між інтелектом і

культурою: Дослідження з історії української філософії. К., 2005; *Ясь О.В.* В. Липинський та неоромантизм (до 125-річчя від дня народження). «УІЖ», 2007, № 5.

О.В. Ясь.

НЕОУ́НІЯ, нова унія — одна з неофіц. назв акції поширення католицизму в сх. обряді, здійснювана під патронатом *Ватикану* на сх. землях Польщі в період між двома світ. війнами. Контрастувала зі «старою унією», проголошеною в *Бересті* 1596. Її ідеологами та промоторами були *єзуїти*, зокрема, М.д'*Ербіньї*, Я.Урбан (редактор час. «Oriens»), К.-В.Буржуа, В.Пйонткевич, а гарячими прихильниками й виконавцями — деякі польс. римо-катол. єпископи. Серед них особливо виділявся підляський архіпастир Г.Пшездзецький, котрий у жовтні 1923 висунув у Римі ідею навернення до католицизму православних у традиційному для них обряді, а також Є.Матулевич, А.Шельонжек та ін. Крім єзуїтів, значну допомогу в цій справі надавали члени ін. чернечих орденів, які створили свої сх. угруповання, зокрема капуцини, обляти, редемптористи та ін. Всебічну підтримку Н. мала з боку папи *Пія XI*, котрий у минулому впродовж багатьох років виявляв неабиякий інтерес як до історії, так і до актуальних проблем унії Церков. Оскільки неоунійна акція в Польщі була підготовчим етапом для наступної місійної діяльності на просторах політично трансформованого *СРСР*, від неї була відсторонена *Українська греко-католицька церква* (*конкордатом* Польщі з Апостольським Престолом 1925 її діяльність була обмежена теренами *Галичини*), сх. обряд якої був українізований, а відтак вважався для цього непридатним. Офіц. початок Н. було покладено таємною інструкцією «Zelum Amplitudinis» Конгрегації у справах Сх. Церков від 10 грудня 1923, якою врегульовувався статус нового обряду, який у документах іменувався «ritus bisantico-slavicus», або «greco-slavicus».

Спочатку кер-во неоунійною акцією здійснювала безпосередньо Конгрегація у справах Сх. Церков, а від 1925 воно перейшло до компетенції Комісії «Pro Russia», яку очолював М.д'Ербіньї. Від 1934, коли її повноваження були істотно обмежені, нею опікувався спец. відділ Конгрегації у справах Сх. Церков.

Оскільки зусилля папського нунція в Польщі Ф.Мармаджі 1929—30, спрямовані на отримання згоди її уряду на власну ієрархію для неоунійців та утворення для них 2-х окремих *єпархій* (луцької і підляської), закінчилися невдачею, на поч. 1931 апостольським візитатором їхніх осередків без надання юрисдикційних повноважень був номінований єпископ редемпторист М.Чарнецький. Відтак Н. не отримала власної церковно-орг. структури, її парафії, які офіційно називали «Костьолом католицьким східно-слов'янського обряду», або «Римо-католицьким костьолом східного обряду», підлягали урядуванню лат. єпископів. У них практикувався правосл. синодальний обряд, але в єктеніях обов'язково згадувалося ім'я Папи Римського та катол. єпископа. Богослужіння проводилися церковнослов'ян. мовою з рос. вимовою в правосл. храмах, зовн. вигляд та інтер'єр яких залишалися незмінними. Проповіді, катехізація, спілкування духовенства з паствою відбувалися зазвичай мовами місц. населення. Традиційним для *православ'я* був також зовн. вигляд священнослужителів.

Спочатку основу *кліру* католицизму сх. обряду склали колишні правосл. священики, котрі перейшли до нього переважно через конфлікти з церк. кер-вом (це були т. зв. перелети, частина яких з часом повернулася до Правосл. церкви). Від 1926 його священнослужителів почали готувати в новіціаті неоунійного монастиря в Альбертині (неподалік Слоніма), заснованого єзуїтами сх. гілки, а також у Любліні, Пінську, Вільні (нині м. *Вільнюс*), *Луцьку*, *Володимирі-Волинському* та Янові переважно на базі катол. духовних семінарій. 1928 в *Дубно* на *Волині* єпископом А.Шельонжеком було засноване відділення Луцької духовної семінарії для підготовки *духовенства* Н. Від 1931 реорганізоване в «Папську семінарію східного обряду», навчання в якій тривало 5 років на основі програми, затвердженої в Римі. Мовами навчання були латина, польс. та українська. 1939 семінарія отримала новий статут і назву «Папська міжєпархіальна східна семінарія в Дубні».

На поч. 1930-х рр., коли досягнення цієї унійної акції виявилися досить скромними (до 17 тис. вірних, об'єднаних приблизно в 30 *парафій*), а розвиток практично припинився, припадають пропозиції щодо її українізації, тобто впровадження укр. мови в богослужбову практику, а також розгортання відповідної культурно-освіт. роботи, яка б могла сприяти популяризації Н. Проте ця ініціатива окремих її діячів, зокрема П.Табінського (колиш. ректора правосл. Волин. духовної семінарії, який у жовтні 1931 перейшов до католицизму сх. обряду), не була підтримана, оскільки принципово суперечила первинному задумові.

Вищі польс. урядовці дуже обережно й здебільшого несхвально ставилися до неоунійної діяльності, чинили їй перешкоди, вбачаючи в ній неабияку загрозу консервації й навіть посилення рос. впливів на населення «східних кресів». Вона викликала помітний, переважно негативний, резонанс у польс. пресі, який віддзеркалив стурбованість частини катол. інтелігенції з приводу того, що ця акція зміцнює в православних неприхильність до Римо-катол. церкви і католицизму взагалі, віддаляючи, таким чином, реальне зближення церков. До неї спочатку настороженo, а з часом відверто негативно ставилися укр. політ. діячі. Правосл. церква Польщі методично й цілеспрямовано різними засобами, зокрема через свої часописи, піддавала Н. гострій критиці, а також організовувала щодо неї різні контрзаходи.

Неоунійна діяльність римо-католиків у Польщі тривала до початку *Другої світової війни*, але результати діяльності її адептів явно не відповідали як докладеним ними зусиллям, так і витраченим коштам: прибл. 17 тис. вірних, до 45 парафій, понад 50 священнослужителів.

У повоєнні роки в Польщі ще діяли 4 неоунійні парафії, які припинили своє існування внаслідок *«Вісла», акції 1947.* 1956 відновила свою діяльність єдина

діюча нині в Польщі громада візантійсько-слов'ян. обряду в с. Костомолоти на Пд. Підляшші. Незначна кількість громад католицизму сх. обряду, в які об'єднані переважно емігранти-білоруси, нині діє у Великій Британії, Франції, США, Канаді та деяких ін. країнах. Юрисдикцію над ними здійснює апостольська візитатура з центром у Лондоні.

Літ.: *Николаев К.Н.* Восточный обряд. Париж, 1950; *Купранець О.* Унійні «змагання» Польщі серед православних. В кн.: Православна церква в міжвоєнній Польщі. 1918—1939. Рим, 1974; *Papierzyńska-Turek M.* Akcja neounijna i kontrowersje wokół rozumenia polskej racji stanu. В кн.: Między tradycją a rzeczywistością: Państwo wobec prawosławia 1918—1939. Warszawa, 1989; *Рибалко О.* Жива пам'ятка неоунії. «Пам'ятки України», 1995, № 3; *Крамар Ю.* Проблема неоунії на Волині у міжвоєнний період. «Наукові записки Волинського державного університету. Серія: Історичні науки», 1998, вип. 1; *Rzemieniuk F.* Kościól Katolicki obrządku bizantyjsko-slowiańskiego (nounia). Lublin, 1999; *Стоколос Н.Г.* Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923—1939 рр.). «УІЖ», 1999, № 4; *Її ж.* Підготовка духовенства неоунії у міжвоєнній Польщі (1918—1939 рр.). «Наукові записки університету "Острозька академія"», 2000, т. 3; *Скакун Р.* «Нова унія» у Другій Речі Посполитій (1924—1939). «Ковчег», 2007, ч. 5; *Ковалів В.-Й.* Ліквідація неоунії в Луцькій дієцезії. «Наукові записки Національного університету "Острозька академія"», 2007, вип. 8.

Н.Г. Стоколос.

НЕПЕРСПЕКТИ́ВНІ СЕ́ЛА — термін, що побутував в екон. політиці комуніст. режиму 1960-х — 1-ї пол. 1980-х рр. в *СРСР*, зокрема в УРСР. Одна з назв щодо малих, невеликих населених пунктів у сільс. місцевості, яка характеризує держ. політику щодо їх екон. і соціального розвитку в зазначений період.

Захоплення централізацією, «гігантоманія» призводили до занедбаності багатьох сіл, де закривалися школи, клуби, магазини, скорочувалося буд-во житла, доріг, водогонів. Молодь від'їжджала у великі села або до міст, що вкрай негативно позначалося на дефіциті робочих рук у *колгоспах* і *радгоспах*, на демографічній ситуації. Такий підхід до розвитку сіл був науково необґрунтованим і невиправданим практикою.

Поділ сільс. населених пунктів на «перспективні» й «неперспективні» розпочався в 2-й пол. 1950-х рр., коли було проведене укрупнення дрібних колгоспів, результатом якого стало виникнення т. зв. неперспективних сіл, котрі перетворювали на колг. бригаду. Такі села позбавляли бюджетних асигнувань на культурно-освіт. заклади і торговельно-побутові підпр-ва, там закривалися школи, клуби, б-ки. У цей же період більшість *хуторів* (поселень із числом жителів до 50 осіб) була «приписана» до найближчих сіл, решта ліквідовувалася, а їхні мешканці змушені були переселятися. Унаслідок укрупнювально-переселенської кампанії, проведеної д-вою форсовано, із 58,5 тис. хуторів в Україні на серед. 1960-х рр. залишилося лише 8,4 тис. Ця концепція була тісно пов'язана з принциповими соціально-екон. і політ. засадами тоталітарного ладу — визнання лише однієї форми організації с.-г. вир-ва (колгоспно-радгоспної) й заперечення багатоукладності в економіці.

Гол. принципи визначення категорії перспективних і неперспективних сіл були сформульовані в ухваленому Президією ВР УРСР «Положенні про порядок віднесення населених пунктів до категорії міст, селищ міського типу і робітничих селищ УРСР» (30 грудня 1956).

У лютому 1959 ЦК КПУ підтримав ініціативу правління колгоспу «Дружба» с. Ксаверівка (Київ. обл.) про перетворення його на зразкове с-ще міськ. типу, ставлячи завдання розробки в усіх областях планів комплексної перебудови сіл та організацію їх функціонування за типовими проектами. У жовтні 1961 при прийнятті нової програми КПРС серед пріоритетів аграрної політики зазначалося, що «поступово колгоспні села перетворяться в укрупнені населені пункти міського типу». До того ж, серед ін. складових партійно-держ. концепції політики «перспективних» і «неперспективних» сіл щодо гол. напрямів їхнього соціального, екон., демографічного розвитку було: зменшення держ. дотацій селам, що не отримували нової категорії; визначення збитковими насамперед малих колгоспів, заборона тримати худобу тим селянам, хто не працює в колгоспі; злиття сільс. рад і ліквідація рад у невеликих селах; фактичне стимулювання закриття восьмирічних та початкових шкіл, дитячих садків, ясел, закладів охорони здоров'я і соцкультпобуту; зняття зі стат. обліку малих сіл та хуторів, що об'єднувалися з великими під новою назвою; залишковий принцип фінансування соціального розвитку села тощо.

На поч. 1960-х рр. було прийнято низку партійно-урядових постанов (зокрема «Про заходи по здійсненню планомірного переустрою сіл в УРСР» (19 грудня 1964) та ін.), в яких ішлося про розвиток, гол. чин., центр. садиб укрупнених колгоспів та радгоспів і визначалася група «перспективних» сіл, в яких мала вестися комплексна забудова за типовими проектами. Розвиток соціальної інфраструктури передбачався лише в тих селах, де мешкало понад 200 осіб. Тим самим значна кількість сільс. поселень потрапляла до «неперспективних».

Однак розроблення запланованих проектів для сільс. буд-ва йшло повільно, більшість сіл забудовувалася хаотично. У серед. 1960-х рр. починається спорудження експериментально-показових сіл у різних областях республіки задля пошуку оптимальних параметрів сільс. буд-ва, в основі нових підходів було покладено буд-во на селі багатоповерхового житла. До першої черги спорудження експериментально-показових сіл (1965—68) були включені 15 сільс. населених пунктів, серед них: Циблі — у Київ. обл., Шабо — в Одес., Кам'янка — у Терноп., Шляхова — Він., Коробки — у Херсон. обл. та ін. У такі села д-ва спрямовувала великі капіталовкладення на буд-во житла, культурно-побутових закладів, доріг, здійснення газифікації. Ставилося завдання завершити буд-во 15-ти показових сіл до 1970, однак цей план не був виконаний вчасно.

Спорудження зразкових населених пунктів розгорталося повільно. 23 серпня 1968 РМ УРСР прийняла постанову «Про заходи по забезпеченню будівництва експериментально-показових сіл в УРСР», що вимагала прискорити буд. роботи. 19 вересня 1969 РМ УРСР ухвалила постанову

«Про комплексне експериментально-показове будівництво селищ колгоспів та радгоспів в УРСР», відповідно до якої планувалося спорудити 41 село. Водночас переглядається й перелік перспективних населених пунктів — 20 тис. сіл. За цих умов згорталося буд-во в т. зв. неперспективних селах, там не споруджували соціально-культ. та побутові об'єкти, дороги з твердим покриттям, газо- і водогони. Упродовж наступного десятиліття плани буд-ва експериментальних селищ так само недовиконувалися. На поч. 1980-х рр. було збудовано 19 експериментально-показових сіл. Проте досвід спорудження таких «зразкових» сіл виявився обмеженим невеликою кількістю населених пунктів, не набувши широкого застосування через низку причин, зокрема надмірно високі фінансові та матеріально-ресурсні затрати. Водночас для ін. сіл виділялися недостатні, мізерні кошти на соціальну інфраструктуру. До того ж розв'язання соціальних проблем сіл стримувалося слабкістю економіки більшості колгоспів і радгоспів.

Міграцію до міст сільс. населення спричиняли також зселення кількох сіл, які потрапляли під затоплення при спорудженні гідротех. об'єктів каскаду ГЕС на Дніпрі, а також при потраплянні сіл під буд-во пром. підпр-в важкої індустрії за рахунок ущільнення земель селищних рад. У неперспективних, малих, віддалених селах не лише не розвивалася виробн. та соціальна сфера, а й згорталися, переставали функціонувати діючі об'єкти — невеликі тваринницькі ферми, рільничі бригади, школи, магазини тощо. Значно звузилася сфера застосування праці сільс. мешканців, із сіл до міст відволікалися трудові ресурси, яких і без того не вистачало.

1978 Держбуд УРСР, керуючись загальносоюзною інструкцією про поступове переселення жителів малих сіл та хуторів («неперспективних» поселень) у центр. с-ща колгоспів і радгоспів («перспективні» поселення), визнав за можливий дальший розвиток 18,8 тис. сіл як перспективних, або бл. 63 %. Розвиток ін. сіл був приречений на занижені норми соціально-культ. обслуговування. Великі с-ща не були готові прийняти мешканців малих сіл. Збільшився відтік сільс. населення, особливо молоді, у міста. Багато «неперспективних» сіл, розташов. далеко від міст, у «глибинці», зникали з поселенської мережі України. Це спричинило скорочення землекористування, закриття тваринницьких ферм, гальмувало розвиток сільс. госп-ва.

Упродовж 1960—80-х рр. загальна кількість сіл в УРСР зменшувалася — у 1970 налічувалося 31 280 сіл, а 1979 — 29 806, у 1989 — 28 767 сіл. Отже, за 20 років чисельність сіл скоротилася на 2513, або на 10 %.

«Неперспективні» села були в усіх областях України. Упродовж 1972—86 в Україні було знято зі стат. обліку 1502 села: на Харківщині — 236, на Сумщині — 154, Кіровоградщині — 151, Дніпропетровщині — 131, Полтавщині — 115. У Миколаїв. обл. за 15 років (1970—85) сільс. місцевість Новобузького р-ну залишив кожний четвертий житель.

У 1980-ті рр. розпочався перегляд переліку «неперспективних» сіл: у Дніпроп., Рівнен., Крим., Полтав. та ін. областях були прийняті постанови, щоб не руйнувати системи розселення, не дозволяти необґрунтованого закриття шкіл, лікувальних та дитячих дошкільних закладів, магазинів, клубів тощо. У травні 1982 було розроблено й прийнято першу, а 1987 — другу держ. Комплексну програму соціальної перебудови сіл в Україні на період до 2000; аналогічні програми були розроблені в областях і р-нах. Відтік сільс. населення дещо скоротився, коли почали створювати нові робочі місця, розширювати житлове й соціально-культ. буд-во, газифікацію. На Сумщині в Путивльському р-ні 1983 почалося відродження «неперспективних сіл», до 1987 їх налічувалося 6. На Дніпропетровщині до «неперспективних» зарахували 52 % сіл. На Черкащині в Жашківському р-ні 1987 налічувалося 9 «неперспективних» сіл. У Черніг. обл. 1987 до такого переліку було включено 655 малих сіл — майже 43 %. Результативністю відзначалася така форма роботи місц. органів влади, як Дні малих сіл, Дні віддалених сіл, до проведення яких залучалися працівники торгівлі, побутового обслуговування, закладів охорони здоров'я та ін. Одним із найскладніших питань у соціальній перебудові сіл республіки постала газифікація, рівень і темпи якої були низькими. Хоча територія УРСР була вкрита густою мережею магістральних газопроводів загальносоюзного підпорядкування, по котрих газ транспортувався за кордон, у сільс. місцевості було газифіковано лише бл. 5 % будинків.

У 2-й пол. 1980-х рр. розв'язання завдань соціальної перебудови сіл було пов'язане із завданнями підйому агропром. вир-ва, його інтенсифікації, із виконанням продовольчої програми, з розвитком різноманітних форм господарювання на селі. Важливо було враховувати, що сучасний уклад життя селян — це не лише нові, поліпшені умови побуту, а й зміни в характері, умовах вироб. діяльності. Раціонально було б розвивати в сільс. місцевості не лише основну й традиційну галузь — сільс. госп-во, а й такі, як харчова й легка пром-сть, невироб. сферу. Значно послабити сезонну незайнятість населення, закріпити потенціал кадрів на селі допомогли б підсобні пром. цехи для перероблення с.-г. сировини, з вир-ва продуктів харчування, товарів широкого вжитку, відкриття філіалів пром. підпр-в ін. профілів. Значного покращання потребувало соціальне й пенсійне забезпечення колгоспників, система оплати їх праці. Ставилося питання про розроблення й прийняття цільової держ. програми, котра стимулювала б переїзд працездатного населення в сільс. регіони із областей з його перенасиченням й створювала необхідні умови для життя й праці на нових місцях. Але все це не було реалізовано.

Для виконання програми соціального розвитку сіл республіки потрібні були значні інвестиції. Перерозподілити ресурси на користь соціальної сфери села без втрат для міста можна було лише при заг. оздоровленні економіки країни. До деяких змін у соціальному розвитку укр. сіл у 1980-ті рр. можна зарахувати:

підвищення в структурі капітальних вкладень сільс. госп-ва майже в 2 рази питомої ваги інвестицій, призначених на розвиток соціальної сфери села, активізацію індивідуального буд-ва, розширення зведення житла колгоспами й радгоспами — госп. способом і за допомогою міських пром. підпр-в. Села стали забудовуватися більш комплексно й системно. Але проблем залишалося ще дуже багато. Відтік сільс. населення в міста УРСР не був зупинений. Лише за 1985—88 понад 700 тис. трударів полишили землю своїх батьків при відчутному дефіциті робочих рук на селі. «Залишковий принцип» розвитку соціальної сфери села не був подоланий. Вирішення соціальних питань на селі необхідно було здійснювати в контексті з перебудовою екон. відносин у сільс. госп-ві. Адже складне становище соціальної сфери села негативно впливало на розвиток базису аграрного вир-ва, однак усе це не було враховано й реалізовано практично. У 2-й пол. 1980-х рр. процес зменшення мережі сільс. поселень та їх зняття з держ. обліку дещо загальмувався, але не був зупинений, — тільки колгоспи щорічно втрачали 40—50 сіл.

Восени 1990 ВР УРСР прийняла Закон «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України». Питання про відродження малих сіл набували особливої ваги у зв'язку із запровадженням нових екон. відносин — оренди, підряду, кооперації, фермерства. Малі села були зручні для ведення фермерського або орендного типу с.-г. вир-ва. Однак у більшості областей України наболілі проблеми «неперспективних» сіл ігнорувалися, як і раніше. Малі села продовжували зникати.

В Україні 1990 налічувалося 28 600 населених пунктів сільс. типу, з них малі села (з населенням до 200 осіб) становили майже третину. Гол. причина такої ситуації полягала передусім у слабкому екон. фундаменті соціального розвитку села.

Упродовж 1990-х рр. кардинального зрушення в поліпшенні розвитку «неперспективних сіл» не відбулося — на перешкоді стала екон. криза. Лише за 1992—93 в Україні зникло понад 2 тис. сіл. Відродження «неперспективних сіл» та їхній соціальний розвиток повинні були гарантуватися екон. основою, збільшенням фінансування й інвестування.

Отже, недоліки в реалізації програм соціального розвитку сіл, штучна практика витіснення малих, т. зв. неперспективних населених пунктів призвели до негативних наслідків і на практиці, як не парадоксально, мали протилежні результати. Питома вага малих сіл у цілому по Україні не зменшилася, а навіть зросла — за 1970—90 з 27 до 34 %.

Політика поділу сіл на «перспективні» й «неперспективні» мала великі негативні наслідки, зникнення тисяч сіл стало підсумком здійснення партійно-держ. концепції щодо розвитку укр. села, причому руйнування поселенської мережі в сільс. місцевості досягло загальносоюзних масштабів, відбуваючись і в ін. республіках, спричинивши занепад майже 140 тис. сіл по всій території колиш. СРСР. Невдоволення селян умовами праці, низький рівень задоволення соціально-побутових потреб зумовлювали збільшення міграції сільс. молоді до міст, а звідси — й посилення процесів депопуляції. Отже, поділ сіл на «перспективні» та «неперспективні» призвів до порушення сільс. поселенської мережі, зменшення чисельності сільс. населення, розвитку процесів депопуляції. Численні проблеми існування «неперспективних» сіл залишилися нерозв'язаними, процес зникнення «неперспективних» населених пунктів — малих сіл — з геогр. карти республіки не був припинений. Штучна практика витіснення малих населених пунктів виявилася помилковою.

У квітні 2002 Уряд України схвалив держ. програму «Розвиток соціальної інфраструктури села на період до 2005 року», що передбачала збільшення фінансування соціальної сфери сільс. населених пунктів. 6 вересня 2005 ВР України ухвалила постанову про заборону закриття об'єктів соціальної сфери на селі. 19 вересня 2007 КМ України було затверджено «Державну цільову програму розвитку українського села на період до 2015 року».

Літ.: Сучасне українське село: проблеми, пошуки (1985—1990). К., 1991; *Тимченко С.М.* Українське село: проблеми етносоціальних змін: 1959—1989. Запоріжжя, 1995; «Урядовий кур'єр», 2002, 25 квітня; *Завальнюк О.М., Рибак І.В.* Новітня аграрна історія України. Кам'янець-Подільський, 2004; *Романюк І.* Українське село у 50-ті — першій половині 60-х років XX ст. Вінниця, 2005; Історія українського селянства, т. 2. К., 2006; *Ковпак Л.В.* Найближча історія: Україна 1945—2000 рр. К., 2007; Урядовий портал: Міністерство аграрної політики України. Web: http://www.minagro.kiev.ua.

Л.В. Ковпак.

НЕПЛЮ́ЄВ Микола Миколайович та Хрестовоздвиженське трудове братство. Н. (11.09.1851—1908) н. в м-ку *Ямпіль* Глухівського пов. Черніг. губ. (нині Сум. обл.) в дворянській родині. Перед сином дійсного таємного радника, черніг. губернського *предводителя дворянства* Миколи Івановича Неплюєва й Олександри Миколаївни (у дівоцтві баронеси Шліппенбах — онуки знаного швед. воєначальника), відкривалася блискуча кар'єра. Проте гостра криза ідентичності зумовила його зовсім нетрадиційний життєвий вибір. Намагаючись втілити на практиці свої комунітарні ідеї, Н. порвав зі світським життям й створив у власному маєтку братство, яке, на його думку, «давало б змогу добувати життєві засоби не шляхом боротьби на ґрунті людиноненависництва, заздрощів, хитрощів та насильства, а шляхом

М.М. Неплюєв.

спільної дружньої праці на основі любові, поваги й довіри один до одного». З усіх відомих авторові подібних утворень це трудове братство виявилося найбільш життєздатним і проіснувало майже 40 років (2-га пол. 1880-х — 2-га пол. 1920-х рр.).

Запроваджена система виховання мала за передумову гармонійний розвій «усіх трьох сторін людської природи»: розумової, фізичної та моральної. Її специфічною рисою були т. зв. братські гуртки вихованців. Усі учні поділялися на 3 категорії. Вихованці-старшокласники з найбільш зразковою поведінкою складали «старший братський гурток», піклувальником якого був особисто сам опікун. Кожному членові гуртка доручалося виховання 4—5 менших дітей, яких він мав «привести до підніжжя Хреста Господнього». Були й «позагурткові» вихованці, про яких Н. висловлювався несхвально. Старший та молодший гуртки докладали чимало зусиль, аби обернути «позагурткових» на «гурткових». Шкільна практика випрацювала багато заходів, за допомогою яких «старші» впливали на «молодших». «Позагурткових» вихованців Н. вважав «брутальними розумом і серцем людьми». «Маючи розум, щоб тямити, — писав він, — і серце, здатне любити, вони лишилися зовсім чужими, не схотівши творити чесну втіху Братства трудового». Задля навернення цих «невірних» школа вдавалася до особливих «інквізиційно-педагогічних» прийомів, на кшталт «відлучення від гурту товаришів» («братський» бойкот), запису до «чорної книги», догани в «колі» по суботах і, зрештою, — виключення зі школи. Крім членів старшого братського гуртка і «старшин» (пропонованих опікуном керівників, яких обирав кожний клас), помічниками Н. в справі виховання були викладачі Воздвиженської школи. Спершу тут викладали сторонні особи, які мали вчительські дипломи. Ці порівняно незалежні люди перешкоджали Н. запроваджувати в життя його «братські» принципи. Від 1888 школі було надане право мати вчителів зі своїх же вихованців. Відтак з'явилися нові викладачі, «в котрих розум упорядкований вірою в абсолютну істину християнського світогляду». Усіма справами керувала братська дума з 8-ми осіб, 4 з яких були сам засновник, дві його сестри та мати.

Сенс цієї пед. моделі, на думку Н., полягав у тому, що цілком змінені 5-річним вихованням діти починали інакше мислити й відчувати. У них з'являлися особливі запити. Отже, їм вже «не подобалося жити серед хижих вовків у цьому світі боротьби й наживи». «Вони, — писав Н., — виходять зі школи цілком переоджені духовно, з християнським складом розуму і симпатій, з палким бажанням усе своє життя доладно організувати згідно з вірою». Це відповідало гол. меті Хрестовоздвиженського братства, яку сам Н. убачав в «організації добра в житті, практичному здійсненні християнської правди шляхом доладного життя, взаємин і всіх родів праці на засадах любові до Бога й братолюбства». Як бачимо, основою виховної системи Н. була її морально-реліг. сторона в комплексі з політех. освітою. Загалом ця пед. система, безперечно, була досить ефективною. Проте нав'язування інтенсивного реліг. життя, тотальна система «шпигунства» вихованців один за одним та авторитарні методи викладання, що давали змогу прищеплювати неплюєвські ідеї його підопічним, призводили до протестів учителів, нівелювання індивідуальності вихованців й недопущення вільнодумства. Це створювало гнітючу психологічну атмосферу й було однією з причин внутр. конфліктів та суперечностей. У найкращі для нього часи в братстві перебувало понад 500 членів, а про досягнення в екон. житті й у вихованні «братчиків» є чимало схвальних відгуків у рос. та європ. періодиці.

Після смерті Н. 1908 братство (а насамперед — його дума) вступило у володіння неплюєвськими маєтками. Вони становили понад 16 тис. *десятин* землі з лісом, будівлями, худобою, реманентом, підсобними підпр-вами. Заг. вартість майна сягала 1 млн 750 тис. *рублів*. Щорічні прибутки братства від маєтків напередодні *Першої світової війни* становили 112 тис. руб., а актив братства сягав 2 млн руб. Отож, братська дума виявилася новим великим власником. І хоча особливої місіонерської ревності в неї не було, варто зазначити, що, сповідуючи заповідану засновником комунітарну ідеологію та дотримуючись його правила «жити за канонами охайної, здорової, дешевої простоти», Хрестовоздвиженське братство все ж таки спробувало розширити свої кордони. Так, 1912 община купила лісний масив площею 20 тис. десятин, розташов. у Пермській губ., відкрила там свій філіал й налагодила пром. переробку деревини. Але згодом соціальні зрушення (І світ. війна та *Російська революція 1917—1918*) перервали природний хід подій. 1919 Трудове братство реорганізується в комуну, втім, як не дивно, на перших порах, зберігши орг. структуру й реліг. устрій життя. Та невдовзі розгорнулися драматичні події, формально викликані ворожим ставленням навколишнього *селянства*, яке вимагало розпустити комуну та поділити її володіння. Місц. влада підтримала «антибратські» настрої, надавши цим експропріаційним вимогам відповідного ідеологічного забарвлення.

Слово «братчик» набуло негативного відтінку й почало асоціюватися зі словами «антирадянщик», «чужий елемент», «потенційний шкідник», хоча поки що й не «ворог народу».

Принагідно згадаємо, що й при самодержавстві братство вважалося небезпечною для засад д-ви сусп. аномалією, відхиленням від офіц. настанов. Відтак, естафета відторгнення основоположних ідей братства була передана зі старої сусп. формації до рад. д-ви, яка підійшла до вирішення проблеми більш жорстко.

Комуна (від 1923 — артіль) втратила самостійність у веденні своїх справ. Настав період тотального контролю зверху, а комунари були змушені (на жаль, марно) вести боротьбу з чиновницько-бюрократичним свавіллям. У грудні 1923 рідних сестер засновника братства Марію Уманець та Ольгу Неплюєву виключили з артілі як колиш. поміщиць. Таким чином, можна впевнено стверджувати, що з цього часу місце комунітарних

П.С. Непорожній.

ідеалів заступила комуніст. ідеологія.

Далі — ще гірше. У губернській пресі з'явилися статті з безпідставними звинуваченнями колиш. братчиків. Спочатку ці наклепи мали заг. характер — роздратування й неприязнь викликали особисті риси характеру «неплюївців», їх «несхожість» на місц. селян, яким кидалась у вічі та служила мовчазним докором поведінка «цивілізованих сусідів»: «не пиячать, не сваряться, не палять, називають один одного братами й сестрами... не ті люди, не наші», «...виховані в поліцейській комуні поміщика Неплюєва ...займаються спекуляцією й проповідують контрреволюційні ідеї під вивіскою сільськогосподарської артілі».

Однак зазначимо, що навіть вороже налаштовані представники офіц. преси не могли не підкреслити значних екон. успіхів братства, хоча й намагалися показати їх як наслідок нещадної експлуатації навколишніх селян, називаючи діяльність воздвиженців «колективізацією в царські роки».

У жовтні 1925 в *Глухові* розпочала роботу виїзна сесія Верховного Суду України, що розглянула звинувачення комунарів у «співробітництві з урядом гетьманської України, німцями та денікінцями», «придбанні 4 кулеметів, 200 гвинтівок та створенні складів зброї з метою підготовки збройного повстання проти радянської влади». Наслідком цього стали репресії серед «неплюївців» і засудження п'ятьох керівників госп-ва до різних термінів позбавлення волі. Згодом артіль адм. рішенням була перетворена на *колгосп*, а 1929 колишніх братчиків силоміць виселили із Воздвиженська, поставивши, фактично, знак рівності між ними і *поміщиками*, яких цей захід стосувався відповідно до урядової постанови. «Контрреволюціонерів» не виселяли під конвоєм, їх не «завантажували» в спецвагони — усе це стало практикуватися пізніше. Але змушений вихід із рідних місць найдосвідченіших аграріїв відчутно позначився на веденні сільс. госп-ва у Воздвиженському колгоспі й істотно підірвав його екон. потенціал. На довгі роки «комунітарний експеримент» Н. був забутий, і тільки в наш час робляться спроби відновити вдячну пам'ять про засновника Хрестовоздвиженського трудового братства та його послідовників.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—5. СПб., 1901—08.

Літ.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 40. СПб., 1897; *Абрамов И.* В культурном скиту. СПб., 1914; *Богун М.О., Ткаченко В.В.* Істина Миколи Неплюєва (З історії Воздвиженського трудового братства). «Філософська і соціологічна думка», 1991; *Ткаченко В.В.* Про Воздвиженське трудове братство та присвячену йому повість П.К. Федоренка «Серебряные нити». В кн.: *Федоренко П.К.* Срібні нитки. К., 2001; *Його ж.* Роль провінції у розгортанні комунітарного руху в Лівобережній Україні у 80-х рр. XIX ст. В кн.: Література та культура Полісся, вип. 17. Ніжин, 2001; *Його ж.* Християнський гуманізм Миколи Неплюєва (з нагоди 150-річчя з дня народження). «Сіверянський літопис», 2001, № 5.

В.В. Ткаченко.

НЕПОРО́ЖНІЙ Петро Степанович (13.07(30.06).1910—09.07. 1999) — рад. держ. діяч, учений. Один із головних творців Єдиної енергетичної системи СРСР. Професор (1958), д-р тех. н. (1959). Чл.-кор. АН СРСР (1979). Н. на хуторі Тужилів (нині Яготинського р-ну Київ. обл.) в селянській родині. Від 1929 — нач. іригаційної системи Середньоазійського водного госп-ва. Від 1930 — нач. відділку буд-ва електростанції. 1931 поступив до Ленінгр. ін-ту інженерів водного транспорту, який закінчив 1933 за спеціальністю інженер-гідротехнік. 1933—35 відбував строкову військ. службу у Військово-мор. флоті, був нач. об'єкта Управління мор. сил Балт. флоту в м. Кронштадт. Від 1935 працював старшим інженером Ленінгр. відділення ін-ту Гідроенергопроект наркомату важкої пром-сті СРСР. Від 1936 — нач. тех. відділу дирекції буд-ва Чирчикської ГЕС в Узбекистані. 1937 став нач. виробничо-розпоряджувального відділу гол. управління буд-ва гідроелектростанцій наркомату важкої пром-сті СРСР. 1940 був гол. інж. Енсогесбуду, м. Енсо (нині Свєтогорськ) Ленінгр. обл. Від 1941 — гол. інженер Середньоазійського відділення Гідроенергопроекту наркомату електростанцій СРСР. Від 1944 — знову на посаді гол. інженера Енсогесбуду. 1946 був призначений на посаду гол. інж. тресту «Свірбуд», м. Підпоріжжя Ленінгр. обл. Упродовж 1953—59 працював в Україні. Займав такі посади: гол. інженер Дніпробуду по буд-ву Каховської ГЕС у м. *Нова Каховка* (1953); заст. голови РМ УРСР (від 1954) і водночас (від 1956) голова Держбуду УРСР; заст. голови Держплану УРСР (від 1957). У ці роки він став професором (1958) та д-ром тех. н. (1959). Від 1959 перейшов на роботу в центр. союзні структури. Спочатку (1959) був 1-м заст. міністра буд-ва електростанцій СРСР, потім (листопад 1962) став міністром енергетики та електрифікації СРСР. Від березня 1963 очолив Держ. виробн. к-т з енергетики та електрифікації СРСР (міністерська посада). З жовтня 1965 знову на посаді міністра енергетики та електрифікації СРСР. 1979 обраний чл.-кор. АН СРСР. Від березня 1985 — персональний пенсіонер, водночас — наук. співробітник Ін-ту високих температур Академії наук СРСР. Автор багатьох наук. праць.

2000 ім'я Н. було присвоєне Каховській ГЕС, а 2002 — Саяно-Шушенській ГЕС.

Г.Г. Єфіменко.

«**НЕПОХО́ЖІ» СЕЛЯ́НИ** — залежна від *великого князя* або приватного власника (*магната* чи шляхтича) категорія сільс. населення України, Білорусі та Литви за *середньовіччя*, яка не мала права вільного переходу в ін. поселення. До розряду «Н.»с. часто переводили невільні категорії населення (*«челядь»*, «коланних»). «Непохожими» також ставали ті селяни, які «засиділи давність» (10 років) на землі *шляхти*, вчасно не повернули «запоможеньє» — кредит, взятий при поселенні, або ті, які не уклали із сюзереном письмової угоди із зазначенням свого статусу «похожого». При великокнязівських пожалуваннях поселень приватним власникам «Н.»с. зберігали таку ж юрисдикцію «непохожих», не маючи права залишити свою землю і без дозволу феодала піти на волю. Для боротьби із несанкціонованими переходами «Н.»с. було прийнято низку правових актів (грамота Казимира IV 1457

та *Судебник Казимира IV 1468*, уставна грамота Київ. землі 1507, *Статути Великого князівства Литовського* 1529, 1566, 1588).

Літ.: *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М., 1892*; Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. 1. К., 1901; *Греков Б.Д.* Крестьяне на Руси. М.—Л., 1946; *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998.

А.О. Гурбик.

НЕПРИ́ЦЬКИЙ-ГРАНО́ВСЬКИЙ Олександр (04.11.1887—04.11. 1976) — науковець, поет, громад. і політ. діяч. Д-р філософії в галузі біологічних наук (1925). Дійсний член *Української вільної академії наук*, *Наукового товариства імені Шевченка.* Н. в с. Бережці Кременецької округи на *Волині* в родині сільс. коваля. Освіту здобував у с.-г. школі в м. Білокриниця (1900—05), Київ. комерційному ін-ті, Держ. с.-г. коледжі шт. Колорадо (Форт Коллінс, США), ун-ті Сорбона, Ін-ті Пастера (Париж, Франція). Від 1907 жив у *Києві* і працював у вид-ві «Южнорусское издательство». Друкує перші поетичні твори у виданнях «*Рідний край*», «*Українська хата*», «*Село*», «*Рада*». 1910—14 виходять збірки поезій «Намисто сліз», «Пелюстки надії», «Акорди». Від 1908 працював у редколегії видання «Українська хата». Активний член т-ва «Просвіта». Від 1908 — член *Революційної української партії*. Через революц. погляди та громад. діяльність переслідувався поліцією, переховувався. 1912 змушений покинути Київ, нелегально перетнувши кордон, став одним із перших укр. політ. емігрантів. 1913 прибув до Нью-Йорка. 1913—15 працював секретарем осередку т-ва «Просвіта» в м. Чикаго. Від 1914 — член *Українського народного союзу.* Працював робітником на фермах, робітником у золотоносних копальнях. 1918 записався добровольцем в армію США і відбув до Бордо (Франція). 1918—19 перебував у Парижі. У липні 1919 вернувся до США. 1920 працював інструктором-викладачем з етимології в Ун-ті шт. Вісконсин (м. Медісон). В ун-ті почав читати новий для того часу навч. курс «Перенесення рослинних хвороб комахами». 1925 отримав звання д-ра філософії в галузі біологічних наук. Н.-Г. став першим українцем у США, що отримав ступінь д-ра наук і звання професора. Від 1920-х рр. — дійсний член Амер. т-ва ентомологів, Вашингтонського ентомологічного т-ва, Амер. т-ва екологів, Королів. ентомологічного т-ва (Лондон), Міжнар. академії наук (Париж) та ін. З 1935 по 1942 був директором Держ. біологічної станції в Держ. заповідникові Ітаска Парк. Від 1930 працював в Ун-ті шт. Міннесота (м. Сен-Пол).

У 1930-ті рр. став активним членом *Організації державного відродження України* (ОДВУ). Від 1936 очолював ОДВУ. 1945 був офіц. делегатом від укр. спільноти на 1-й конференції ООН у м. Сан-Франциско. 1946 увійшов до складу політ. ради *Українського конгресового комітету Америки*. 1948 відвідав табори для переміщених осіб у Європі. Активно допомагав українцям у справах еміграції з Європи до США. Від 1956 — член і віце-президент Визвол. к-ту поневолених націй. Активний громад. і політ. діяч у житті укр. діаспори, організатор й учасник численних заходів укр. спільноти в штатах Міннесота, Вісконсин, Пн. Дакота. Був активним членом Респ. партії США. Займав посаду голови К-ту національностей шт. Міннесота від Респ. партії. Під час відзначення 25-річчя заснування ОДВУ Н.-Г. отримав листа із високою оцінкою його громадсько-політ. діяльності від президента США Д.Ейзенхауера. Із 80-літнім ювілеєм Н-Г. привітав президент США Р.Ніксон.

Автор понад 100 наук. праць.

Відзначений почесними нагородами, грамотами, подяками.

П. у м. Сен-Пол (шт. Міннесота, США).

Літ.: *Черняхівський Г.* Олександр Неприцький-Грановський. Життя і творчість. Тернопіль, 1996; Архів, рукописи творів та статей, кореспонденція О. Неприцького-Грановського, — Immigration History Research Center. — Hranovsky. Box 1—8. (Центр Дослідження Історії Еміграції, м. Міннеаполіс, Міннесота, США); Документи про діяльність членів Організації Державного Відродження України. — Ukrainian National Museum in Chicago (Український Національний Музей м. Чикаго, Іллінойс, США). Box 29 (34). Folders 1—5.

Г.В. Саранча.

О. Неприцький-Грановський.

НЕРЕЄСТРО́ВІ КОЗАКИ́ — укр. *козаки*, за якими уряд *Речі Посполитої* не визнавав козац. прав. Назва закріпилася за тими, хто не входив до створеного у 1570-х рр. реєстрового війська. Проводячи військ. кампанії, польс. влада залучала на держ. службу велику кількість козаків, однак до офіц. реєстру зараховували незначну їх частину. Після *Хотинської війни 1621*, в якій запорожці відіграли вирішальну роль у розгромі турец. війська, чисельність Н.к. значно зросла. Незалежно від козаків, що перебували на держ. службі, Н.к. обирали на *Запорозькій Січі* свого *гетьмана* й старшину, брали участь у нар. повстаннях 1620—30-х рр. Під час національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. *реєстрові козаки* і Н.к. злилися в єдине військо. Відновлення Н.к. спостерігається в *Лівобережній Україні* після 1660, коли знову почали складати козац. списки-*компути*. Усі, хто не потрапив до компутів, прагнули вернути козац. права й привілеї.

Літ.: *Щербак В.О.* Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV — середина XVII ст.). К., 2006.

В.О. Щербак.

НЕРО́ДА Яків — див. Я.*Бородавка*.

НЕРОНО́ВИЧ Євген Васильович (1890—25.03.1918) — громад. і політ. діяч. Н. в с. Лукашівка Золотоніського пов. Полтав. губ. Освіту набув у Полтав. г-зії, став одним із засновників першого гімназійного друкованого органу «Відродження» (1907). Навч. на електротех. ф-ті Петерб. політех. ін-ту. Організатор студентських громад, учасник нелегального студентського з'їзду у *Львові* (1909). Очолював укр. студентську громаду Петерб. політех. ін-ту, яка активно діяла з 1910. Входив до складу Гол. студентської громади, очолював Інформаційне бюро студентських громад, редагував час. «Український студент» (С.-Петербург, 1913—14). Був од-

Пам'ятник на честь героїв-підпільників «Нескореної полтавчанки» у м. Полтава. На постаменті встановлене погруддя керівника групи Лялі Убийвовк, також на постаменті вирізьблено: «Лялі Убийвовк, Сергію Сапізі, Леоніду Пузанову, Сергію Ільєвському, Валентину Сороці, Борису Серзі». Скульптори Л. Жуковська, К. Посполитак, Д. Сова, архітектор В. Пасічний. 1967. Фото 2008.

ним з керівників укр. курсів для солдатів, організованих студентською молоддю *Санкт-Петербурга*. У грудні 1913 за революц. діяльність виключений з ін-ту. З початком *Першої світової війни* мобілізований до діючої армії. Делегат *Третього Всеукраїнського військового з'їзду* (20 жовтня — 1 листопада 1917), на якому обраний до *Всеукраїнської ради військових депутатів* і кооптований до складу *Української Центральної Ради*.

Член *Української соціал-демократичної робітничої партії*, ЦК УСДРП (1917), яку репрезентував у Малій раді.

В УСДРП очолював ліве крило партії, яке прагнуло співробітництва з *більшовиками* і підтримало РНК в Петрограді (нині м. С.-Петербург). Учасник харків. з'їзду рад України (грудень 1917). У січні 1918 разом з групою лівих укр. есерів і соціал-демократів — членів УЦР — готував акцію, спрямовану на розпуск УЦР та передачу влади в Україні радам робітн., солдатських і сел. депутатів. 16 січня 1918 під час арешту учасників заколоту уникнув арешту й перейшов на бік більшовиків. Член укр. більшовицької делегації на мирних переговорах у Брест-Литовську (січень 1918). На 2-му Всеукр. з'їзді рад (Катеринослав; нині м. *Дніпропетровськ*); 17—19 березня 1918) обраний до складу *Народного секретаріату* від лівих укр. соціал-демократів, нар. секретар військ. справ. Невдовзі розірвав стосунки з більшовиками. Під час наступу укр. військ на *Полтаву* заарештований і розстріляний без суду вояками *Армії Української Народної Республіки* в с. Великі Сорочинці Полтав. губ. як член Нар. секретаріату рад. УНР, яким на той час фактично не був.

Літ.: *Ніколаєнко Л.* Секретар республіки. «Зоря Полтавщини», 1990, 25 грудня; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, кн. 1—2. К., 1996—97; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Л.В. Гриневич, Т.С. Осташко.

НЕСВИ́ЦЬКІ (Несвізькі) — князівський рід, що належав, все ж, до однієї з гілок *Гедиміновичів—Ольгердовичів*. Однак існують й ін. версії щодо походження цього роду: від стародавніх литов. князів чи *Рюриковичів*. Генеалогія Н. недостатньо досліджена, про походження їхнього родового прізвища також немає єдиної думки. Тривалий час вважалося, що воно походить від білорус. м. Несвіж, однак у сучасній літературі переважає версія, що від волин. м-ка Несвич, що біля р. Полянки, недалеко від *Луцька*. Більшість дослідників вважають, що засн. роду був **Федір** (Федько) **Корибутович** (р. н. невід. — п. бл. 1442) — син новгород-сіверського кн. *Дмитра-Корибута Ольгердовича* (р. н. невід. — п. після 1404) та онук вел. кн. литов. *Ольгерда*. Федір був подільським *старостою* (1432—33), брацлавським (1434— 35) та кременецьким (1431—35) намісником. Прихильник кн. *Свидригайла*. Вважається засновником *Вінниці*, *Збаража* та *Вишнівця*. Від його нащадків беруть початок роди князів *Збаразьких*, *Вишневецьких*, Порицьких, *Воронецьких*, Предільницьких. 1508 до *Москви* виїхав кн. **Василь** Несвицький, ступінь споріднення якого з родозасновником не зовсім з'ясований. Представники рос. гілки використовували герб «Тронби» на відміну від ін. споріднених родів — Вишневецьких, Збаразьких і Воронецьких, які мали герб «Корибут». Переважна більшість представників рос. гілки служили моск. царям *воєводами* і *стольниками*. Найбільш відомі: **Михайло Васильович** (1-ша пол. 16 ст.) — воєвода військ вел. кн. Василя III Івановича; **Данило Васильович** (1-ша пол. 16 ст.) — воєвода в Унжі (1528), Чухломі (1529—32), у війську правої руки в Галичі (1532—37), Костромі (1543) та ін. містах; **Василь Васильович** (1-ша пол. 16 ст.) — другий воєвода передового полку в Муромі; **Іван Васильович** (1-ша пол. 16 ст.) — полковий воєвода; **Данило Матвійович** (р. н. невід. — п. 1666) — стольник, другий (1632), а потім — перший (1639) воєвода у Мценську, перший воєвода в Дорогобужі (1654—56); **Андрій Матвійович** (р. н. невід. — 1650) — воєвода в Новосілі (1637); **Григорій Данилович** (17 ст.) — стольник (1650—1676); **Андрій Григорович** (2-га пол. 17 ст.) — стольник цариці Прасковії Федорівни (1686); **Іван Григорович** (р. н. невід. — п. до 1747) — стольник (1687—1727); **Іван Іванович** (2-га пол. 17 ст.) — стольник (1692); **Василь Іванович** (р. н. невід. — до 1737) — стольник (1692); **Михайло Іванович** (р. н. невід. — до 1737) — стольник. У більш пізні часи відомі: **Василь Федорович** (1704—71) — віце-адмірал (1764), петерб. цивільний губернатор (1761—64); **Михайло Федорович** (р. н. невід. — до 1787) — капітан-командир флоту (1763); **Іван Васильович** (1740—1806) — учасник заколоту проти рос. імп. *Петра III*, таємний радник, камергер, обер-шенк; **Петро Васильович** (р. н. невід. — 1818) — бригадир; **Василь Михайлович** (1755—1818) — бригадир (1793); **Дмитро Михайлович** (1767—1821) — бригадир (1794).

Рос. гілка роду внесена до 5-ї частини Родовідних книг Калузької, Моск. і Тамбовської губерній.

Літ.: *Руммель В.В., Голубцов В.В.* Родословный сборник русских дворянских фамилий, т. 1—2. СПб., 1886; *Баумгартен Н.А. фон.* Происхождение князей Вишневецких, Збаражских и Воронецких. «Летописи историко-родословного общества», 1910, т. 4; *Любимов С.* Опыт исторических родословий: Гундоровы, Жижемские, Несвицкие, Сибирские, Зотовы и Остерманы. Пг., 1915; *Войтович Л.* Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. К., 1992; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; Дворянские роды Российской империи: Князья, т. 2. СПб., 1995.

В.В. Томазов.

«НЕСКО́РЕНА ПОЛТАВЧА́НКА» — підпільна антифашист. комсомольсько-молодіжна група, що діяла в *Полтаві* з листопада 1941 до травня 1942 під час німецько-фашист. окупації. Група об'єднувала 20 осіб. Командир групи — Олена (Ляля) *Убийвовк*, нач. штабу — С.Сапіго. Підпільники вели агітацію серед населення міста, підтримували зв'язок з партизанами, приймали зведення Радінформбюро, які використовували для написання листівок (понад 30 найменувань), організовували саботаж на підпр-вах, псували відремонтовані на місц. з-ді мотори фашист. танків, зривали графіки їх ремонту, діставали зброю й боєприпаси (кулемети, пістолети, патрони), які передавали партизанам. Члени групи допомогли

50-ти рад. військовополоненим утекти до партизанів. На поч. травня 1942 фашисти вистежили групу, заарештували 10 підпільників і після тривалих тортур 6-х з них 26 травня 1942 розстріляли. За особливі заслуги, мужність і героїзм, виявлені в боротьбі проти німецько-фашист. загарбників, керівнику орг-ції О.Убийвовк посмертно присвоєно звання Героя Рад. Союзу.

Літ.: ІМіС УРСР: Полтавська область. К., 1967.

Л.М. Хойнацька.

НЕСТЕРЕ́НКО (Несторенко) **Максим** (р. н. і р. с. невід.) — військ. діяч, дипломат, корсунський полковник. Н., імовірно, на Корсунщині. У 1630-х рр. служив у реєстровому *Корсунському полку*, під час козац. повстання під проводом П.*Бута* і К.Скидана 1637—38 обирався корсунським полковником, після 1638 — корсунський сотник. 1646 разом з Б.*Хмельницьким*, І.*Барабашем* та І.*Караїмовичем* Н. представляв інтереси *Війська Запорозького* на переговорах з польс. королем *Владиславом IV* Ваза у *Варшаві*. З початком національно-визвол. війни серед. 17 ст. навесні 1648 перейшов на бік повсталих. За дорученням Б.Хмельницького разом із полковниками П.*Шумейком* та І.Волченком як наказний корсунський полковник очолював облогу фортеці *Кодак* у 2-й пол. 1648. З метою збереження нейтралітету кн. Я.*Радзивілла* в українсько-польс. війні 27 лютого 1649 отримав від Б.Хмельницького надзвичайні повноваження щодо залагодження конфліктних ситуацій. У грудні 1649 — березні 1650 очолював посольство Війська Запорозького до Варшави, брав участь у роботі *вального сейму* по затвердженню умов *Зборівського договору Криму з Польщею 1649*. Н. виконував обов'язки наказного корсунського полковника до 1655 (один раз виступає в джерелах як повний полковник). 1655 на чолі Корсунського полку спільно з І.*Богуном* обороняв Брацлавщину від нападу татар. орди. Подальша доля Н. не відома.

Дж.: *Oświecim S.* Dyaryusz 1643—1651. В кн.: Scriptores rerum Polonicarum, t. 19. Kraków, 1907; Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). К., 1961; *Липинський В.* Участь шляхти у Великому Українському Повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. В кн.: *Липинський В.* Твори, т. 2. Філадельфія, 1980; Універсали Богдана Хмельницького (1648—1657). К., 1998.

Літ.: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький, Львів, 1990; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). К., 2009.

В.М. Горобець.

НЕ́СТЕРОВ Петро Миколайович (27.02.1887—08.08.1914) — рос. військ. льотчик. Н. в м. Нижній Новгород у сім'ї офіцера. Від 1906 — на військ. службі, закінчив Михайлівське артилер. уч-ще, офіцерську Петерб. повітроплавальну школу (1912). 1913 переведений до *Києва*, де очолив 7-му повітроплавальну роту, а потім — 11-й корпусний загін 3-ї авіароти. 27 серпня 1913 вперше у світі зробив т. зв. мертву петлю. За час служби в авіації 1913—14 здійснив кілька рекордних перельотів (Київ—*Одеса*—*Севастополь*, Київ—Гатчина (*Санкт-Петербург*) та ін.). Н. багато уваги приділяв розвиткові теорії і практики авіації. У роки *Першої світової війни* воював на *Південно-Західному фронті*. 8 серпня 1914 під м. *Жовква* здійснив вперше в повітряному бою таранний удар австрійс. літака-розвідника. Загинув разом з ворогом. Похований у м. Київ.

Літ.: *Трунов К.И.* Петр Нестеров. М., 1975.

В.М. Волковинський.

Могила П.М. Нестерова на Лук'янівському кладовищі у м. Київ. Фото 2009.

НЕСТЕРО́ВСЬКИЙ Петро Артемович (28.06.1870—16.03.1932) — фольклорист, етнограф, педагог. Н. в с. Каплівка (нині Хотинського р-ну Чернів. обл.) в сім'ї священика. 1897 закінчив Варшавський ун-т, де й викладав рос. і церковнослов'ян. мови, історію. Згодом був директором та інспектором у г-зіях *Варшави*. Перебуваючи в рідному краю на літніх канікулах, Н. їздив по селах (села Грозинці, Каплівці і Керстенці, нині Хотинського, та Вітрянка, нині Сокирянського р-нів Чернів. обл.) з етногр. розвідками, а також до Непоротова, щоб ознайомитися зі скельним монастирем. Свої записи (добірки пісень, казок, легенд, загадок, заговорів, прислів'їв і приказок як «Материалы по этнографии бессарабских русинов») публікував у час. «*Киевская старина*». У праці «Бессарабские русины» автор подав весь життєвий цикл бессарабських українців в окремих нарисах: «Вірування бессарабських русинів», «Народження дитини», «Весілля», «Похорон», «Коляди», «Новий рік», «Йордан», «Великдень», «Зелені свята» тощо.

Нагороджений орденами св. Станіслава 3-го та 2-го ст., св. Анни 3-го та 2-го ст.

На початку *Першої світової війни* разом з родиною виїхав до *Москви*. 1918 переїхав в Україну. Працював директором Олександрівської г-зії на Катеринославщині, а від 1919 і до самої смерті — у київ. Всенар. б-ці України (див. *Бібліотека національна України імені В.Вернадського*).

Похований у Києві на *Байковому цвинтарі*.

Тв.: Бессарабские руссины. Варшава, 1905; Материалы по этнографии бессарабских руссинов. «Киевская старина», 1905, № 10; По русской Буковине: Путевой набросок. СПб., 1908; На севере Бессарабии: Путевые очерки. Варшава, 1910.

Літ.: Нестеровський Петро Петрович. В кн.: Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997; *Яківчук А.Ф.* Фольклористика Хотинщини. В кн.: Буковина — невід'ємна частина України. Вижниця, 1997; *Попович К.Ф.* Перші шукачі скарбів народних. В кн.: Сторінки літопису. Кишинів, 1998; *Яківчук А.Ф.* Дослідження фольклористики Хотинщини. В кн.: Хотину — 1000 років. Чернівці, 2000; *Його ж.* Вірний син Наддністрянської Буковини [До 130-річчя

П.М. Нестеров.

І.В. Нетушил.

від дня народження П.Нестеровського]. «Зелена Буковина», 2000, № 1—2.

О.Д. Огуй.

НЕ́СТОР (р. н. невід. — п. після 1111) — учений чернець Києво-Печерського монастиря, церк. письменник (агіограф) і, можливо, літописець. Був пострижений за ігумена Стефана (1074—78) і ним же зведений у «диаконский сан». Безумовним вважається авторство Н. двох житій: *Бориса і Гліба* та *Феодосія Печерського.* «Чтение о житии и погублении блаженную страстотерпцу Бориса и Глеба» викладає історію загибелі синів вел. кн. київ. *Володимира Святославича* від руки їхнього брата в перших кн. *Святополка Ярополчича*, розглядає її в ряду віковічної боротьби добра зі злом. Написане пізніше Житіє Феодосія — ченця, а потім ігумена Києво-Печерського монастиря, визначається високими літ. якостями, більшою, ніж попередній твір, творчою свободою. Створені Н. житія належать до кращих зразків давньорус. *агіографії.* У заголовку Хлєбніковського списку *«Повісті временних*

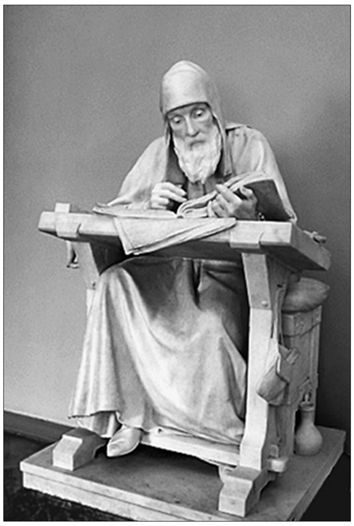

Нестор-літописець. Скульптура роботи М. Антокольського. Мармур. 1890. Зберігається в Київському національному музеї російського мистецтва.

літ» Н. названо автором цього твору. Н., «иже написа летописец», згадується і в *Патерику Києво-Печерському.* Проте різниця стилістичних манер і фактичних відомостей між написаними Н. житіями та «Повістю временних літ» дає деяким вченим підстави сумніватися в його авторстві останньої.

Літ.: *Еремин И.П.* К характеристике Нестора как писателя. «Труды отдела древнерусской литературы» (М.—Л.), 1961, т. 17; *Приселков М.Д.* История русского летописания XI—XV вв. СПб., 1996; *Толочко О.П.* «Нестор-літописець»: Біля джерел однієї історіографічної традиції. «Київська старовина», 1996, № 5.

М.Ф. Котляр.

НЕ́СТУРХ (Нештурха) **Федір Павлович** (22(10).06.1857—01.05. 1936) — архітектор, педагог. Н. в м. *Одеса* в сім'ї друкаря, нащадка козаків Нештурхів. Навч. в повітовому уч-щі, працював у креслярні Л.Оттона (1874—77). Упродовж 1878—81 здобував професійну освіту в петерб. Академії мистецтв. 1887 за проект театрального уч-ща отримав звання класного художника 1-го ст. Працював у Пскові гол. міськ. архітектором (1888—1900), нагороджений орденом св. Станіслава 3-го ст. (1895). 1900 вернувся в Одесу, де працював інженером-контролером, а від 1902 по 1920 — гол. міськ. архітектором. У роботах використовував форми необароко, неоренесансу, модернізованих істор. стилів тощо. В Одесі ним споруджено дачу Аршинцевої на 6-й станції Великого Фонтану (1901), торг. школу поблизу вокзалу (1903), будинки швидкої допомоги (1903—05), міськ. публічної б-ки (1904—07), психіатричної лікарні на Слобідці (1910—12), фруктовий пасаж (1914—16) та багато культових споруд, уч-щ і шкіл у *Харківській губернії.* 1928—33 — професор Одес. худож. ін-ту.

П. у м. Одеса.

Літ.: Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997; *Тимофієнко В.* Зодчі України кінця XVIII — початку XX століття: Біографічний довідник. К., 1999.

Т.І. Лазанська.

НЕ́ТУШИЛ Іван В'ячеславович (1850—1928) — рос. історик, виходець із Чехії. Фахівець у галузі антич. (рим.) філології та історії. Професор (1887). Чл.-кор. Петерб. АН (1910). Н. в м. Простієв (Prossnitz, Моравія). Навч. 2 роки на богословському ф-ті в Оломоуці, потім — на класичному відділенні Празького ун-ту. Після його закінчення переїхав до Росії, де продовжив навчання в Петерб. ун-ті. Від 1875 викладав лат. мову в 2-й, потім — 3-й Харківській, а також Маріїнській жіночій г-зіях. Від 1884 — доцент, 1885 — виконуючий обов'язки професора, екстраординарний (1887), ординарний (1888) професор на кафедрі класичної філології Харків. ун-ту. Від 1906 — проректор, 1912 до осені 1919 — ректор Харків. ун-ту. Відзначався прогресивними переконаннями в громад. житті та діяльності. Викладав антич. історію, лат. та давньогрец. мови. Наук. праці Н. включають публікації, присвячені інтерпретації лат. текстів, а також рим. старожитностям й історії *Риму Стародавнього.* Його наук. інтереси поступово відходили від класичної філології і наближалися до історії.

П. у м. *Харків.*

Праці: Обзор римских государственных древностей, т. 1—2. Х., 1894—1908; Римская историография. Х., 1909; Обзор римской истории. Х., 1916.

Літ.: *Денисов Я.А., Вязигин А.С.* И.В. Нетушил и его ученые труды. «Мирный труд», 1905, № 5; *Бузескул В.П., Жебелев С.А.* Иван Вячеславович Нетушил (1850—1928). Некролог. «Известия Академии наук СССР: Отделение гуманитарных наук», 1928, № 4—7; *Селюминова Н.И.* Труды И.В. Нетушила по латинскому языку: Автореферат дис. ... канд. филол. наук. Днепропетровск, 1954; Харьковский государственный университет: Биобиблиографический словарь ученых Харьковского университета, т. 1: Ректоры. Х., 1995.

В.В. Кравченко.

НЕХВОРОЩА́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р УСПІ́ННЯ ПРЕСВЯТО́Ї БОГОРО́ДИЦІ — правосл. чол. монастир, заснований у 2-й пол. 17 ст. на березі р. Оріль, біля р. Нехвороща. Його виникнення пов'язане, очевидно, із заснуванням переселенцями-втікачами з *Поділля* 1674 р. м-ка Нехвороща, яке розташов. на протилежному березі Орелі (нині Новосанжарівського р-ну Полтав. обл.). Монастир розташов. в межах *Орільської паланки Вольностей Війська Запорозького низового*, підлягав юрисдикції січового храму Покрови Пресвятої Богородиці, тому називався також «Військовим» та «Заорільським». Тут були шпиталь, козац. цвинтар, де, зокрема, був похований Павло Козелецький — *кошовий отаман* 1747. Про міцні зв'язки монастиря із *Запорозькою Січчю* свідчить також «Синодик» (1714), у котрий вписано низку запороз. родів. Монастир мав власні маєтності (*слободу* недалеко від мона-

стиря, *хутір*, луки тощо), навіть підданих, через яких виникали конфлікти і з *Кошем Запорозької Січі*, котрий вважав їх вільними, і з нехворощанським *сотником*.

Після 1709 за ігуменства Феодосія Нестеровича з-під *Царичанки* до Нехворощанського монастиря перенесені дерев'яна соборна Свято-Успенська церква і трапезна Свято-Микільської церкви. Свято-Успенську церкву перенесено до с. Чернетчина, а трапезну — до с. Гупалівка. Унаслідок секуляризаційної політики рос. імп. *Катерини II* монастир занепав. У 1920-х рр. його будівлі були знищені.

Літ.: Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ: 1713—1776. К., 1994; Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів: 1734—1775, т. 1. К., 1998.

Ю.А. Мицик.

НЕЧА́ЇВСЬКА Віра Йосипівна (07.09.1895—26.12.1972) — громад. діяч, член *Української Центральної Ради*. Н. в м. *Умань* у сім'ї почесного громадянина цього міста. Закінчила Уманське комерційне уч-ще, вчителювала в земських школах Уманського пов. (1913—16) та школах Прилуцького пов. (поч. 1920-х рр.). 1917 поступила в Київ. комерційний ін-т, брала участь у студентському й жін. русі. Учасниця *Всеукраїнського національного конгресу 1917*, на якому виступила з промовою та була обрана до УЦР як представниця Укр. жін. союзу. Після 1918 відійшла від активної політ. діяльності, учителювала, працювала за фахом, у 1920-х рр. займалася літ. діяльністю, публікувалася в газетах та журналах.

П. у м. Київ. Похована на *Байковому цвинтарі*.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97.

В.Ф. Верстюк.

НЕЧА́Й Данило (р. н. невід. — п. 20(10).02.1651) — військ. і держ. діяч, полковник брацлавський, активний учасник національної революції 1648—1676, один з найближчих соратників Б.*Хмельницького*. Походив з правосл. шляхетського роду, за одними даними — вихідців із Мстиславського воєводства, за ін. — *Подільського воєводства* чи *Волинського воєводства*. Старший брат І.*Нечая*. Імовірно, напередодні нац. революції 1648—76 Н. разом із родиною перебрався на Київщину, де зблизився з козацькою старшиною. Брав участь у підготовці козац. повстання, наприкінці 1647 супроводжував Б.Хмельницького під час втечі на *Запорозьку Січ*. Напередодні Пилявецької битви 1648 Н. очолював гарнізон м. Старокостянтинів. Під час походу укр. армії в Галичину здобув замок у Бродах, 6—21 листопада (за ст. ст.) брав участь в облозі Замостя. На поч. 1649 призначений брацлавським полковником. На чолі Брацлавського полку Н. відзначився в кампанії 1649, зокрема, здобув Меджибіж, успішно діяв під час Збаразької облоги 1649 та Зборівської битви 1649. Від осені 1649 до поч. 1651 обороняв пд.-зх. кордони Укр. д-ви по лінії Красне—Мурафа—Шаргород—Чернівці, визначені умовами Зборівського договору Криму з Польщею 1649. У вересні 1650 разом з Ф.Джалалієм здійснив похід у Молдову, розбив війська молдов. господаря В.Лупу і здобув столицю — Ясси, змусивши В.Лупу укласти вигідну для Війська Запорозького угоду. У політ. відношенні Н. займав радикальні позиції, внаслідок чого між ним і гетьманом нерідко виникали гострі суперечності. Н. рішуче виступав проти умов Зборівського договору Криму з Польщею 1649, закликав до продовження боротьби з Річчю Посполитою, чинив опір спробам шляхти вернутися до своїх маєтків в Україні, не виконував постанов щодо обмеження числа козац. реєстру, сприяв розгортанню на Брацлавщині боротьби селян проти панів. Усупереч умов Зборівського договору військо Н. зайняло Шаргород, Браїлів, була організована екон. блокада підпорядкованих королів. адміністрації зх. районів Поділля, а також масове переселення тамтешніх міщан і селян на козац. територію. За свої дії Н. був засуджений польс. королем *Яном II* Казимиром Ваза до смерті. Від кінця 1650 вживав енергійних заходів для зміцнення оборони порубіжжя. Загинув Н. в бою в м-ку Красне (див. *Красненська оборона 1651*). За деякими даними, був похований поблизу Черемошного (нині Погребищенського р-ну Він. обл.).

Дж.: Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). К., 1961.

Літ.: *Липинський В.* Участь шляхти у Великому Українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. В кн.: *Липинський В.* Твори, т. 2. Філадельфія, Пенсильванія, 1980; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет). К., 1993; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1. К., 1996; *Степанков В.* Нечай Данило. В кн.: Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети, кн. 1. К., 1998.

В.М. Горобець.

НЕЧА́Й Іван (р. н. невід. — п. після 1670) — військ. і політ. діяч, дипломат, білорус. полковник, активний учасник *національної революції 1648—1676*. Походив із правосл. шляхетської родини, молодший брат брацлавського полковника Д.*Нечая*. Разом зі старшим братом з осені 1647 допомагав Б.*Хмельницькому* в підготовці козац. повстання. Після призначення Д.Нечая полковником у *Брацлав* 1649 увійшов до тамтешньої старшини. 1650 Н. одружився з донькою гетьмана Степанидою і того ж року він відбув до *Бахчисарая* як резидент гетьмана при дворі хана *Іслам-Гірея III*. Після повернення в серед. 1654 в Україну, деякий час перебував при гетьманові, а наприкінці 1654 — на поч. 1655 займав посаду *сотника*, служачи в Білорусі. Після загибелі восени 1655 І.*Золотаренка* Н. спочатку як наказний, а з 29.01.1656 як повний білорус. полковник очолив укр. війська в Пд.-Сх. Білорусі. Здійснюючи політику гетьман. уряду, спрямовану на прилучення даного регіону до Укр. д-ви, Н. всіляко сприяв процесам покозачення місц. населення, зміцнював полково-сотенний устрій та розширював межі його впливу. Не раз гостро конфліктував з царськими *воєводами*, намагаючись витіснити їхні війська зі стратегічно важливого для України регіону. Із серед. 1657 конфлікт нерідко набував форм збройного протистояння, а від осені 1658 переріс у широкомасштабну війну. Впродовж весни—осені 1659 Н. вів оборонні бої з переважаючими силами противника, від кінця червня до поч.

Дзвін із колишнього Нехворощанського монастиря Успіння Пресвятої Богородиці. 1754. Фото Р. Захарченка, 2009.

М.В. Нечкіна.

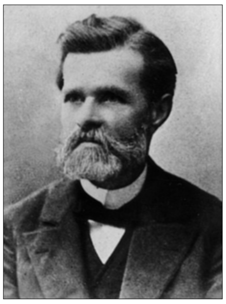

І.С. Нечуй-Левицький.

грудня 1659 очолював оборону Старобихівської фортеці, відмовившись визнавати умови *Переяславських статей 1659* гетьмана Ю.*Хмельницького* з рос. царем *Олексієм Михайловичем* щодо виведення укр. військ з території Білорусі. Під час штурму фортеці рос. військами в ніч з 3 на 4 грудня 1659 Н. потрапив у полон. Ув'язнення відбував у Тобольську. З невідомих причин залишався в неволі і після укладення російсько-польс. угоди про обмін військовополоненими 1667 (*Андрусівський договір (перемир'я) 1667*). Остання згадка про Н. трапляється в листі польс. короля *Міхала-Корибута Вишневецького* до рос. царя Олексія Михайловича від 20 червня 1670.

Літ.: *Мальцев А.Н.* Россия и Белоруссия в середине XVII века. М., 1974; *Саганович Г.* Невядомая война: 1654—1667. Мінск, 1995; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1—2. К., 1996—97; *Горобець В.М.* Білорусь козацька: Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655—1659). К., 1998; *Горобець В.* «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). К., 2009.

В.М. Горобець.

НЕЧИПОРЕ́НКО Прокіп Іванович (03.10(21.09).1889 — п. після 1930) — історик, архівіст. Н. в с. Красне (Конотопської округи, нині Черніг. обл.). Після закінчення Феодосійського вчительського ін-ту (1918) вчителював на Полтавщині. 1923—25 — лаборант Полтав. ін-ту нар. освіти. Від 1925 працював у *Харкові* секретарем книготорговельного відділу *Книгоспілки*. Водночас 1925—27 — кандидат в аспіранти, 1927—30 — аспірант *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН*. Захистив промоційну працю «Низове Посем'я XVIII ст.» (1930). 1926—30 брав участь у роботі Археогр. комісії та Комісії історії Лівобереж. України ВУАН.

1929—30 — учений-архівіст Полтав. краєвого істор. архіву. Від 1930 викладав у Сум. ін-ті соціального виховання. Подальша доля не відома.

Досліджував соціально-екон. розвиток окремих районів України, зокрема Посем'я.

Праці: Умови робітничої праці на Батуринських та Глухівських «національних строєніях» (На підставі архівних матеріалів 1740—60 рр.). В кн.: Історично-географічний збірник, т. 1. К., 1927; Фабрики Розумовського на Посем'ї. «Записки Історично-філологічного відділу ВУАН» (К.), 1927, т. 11; «Національні строєнія» 1748—65 рр. на Посем'ї та їх відношення до господарства гетьмана Розумовського. В кн.: Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України у Києві, т. 2. К., 1929; Про «порції» та «рації» на Гетьманщині 1725—1750 рр.: Матеріяли про загальні норми податку та як їх здійснювано у полках Чернігівському та Ніженському. «Записки Історично-філологічного відділу ВУАН» (К.), 1929, кн. 20; Історично-економічне значіння р. Сойму (р. Сойм як рухова сила). В кн.: Історично-географічний збірник, т. 4. К., 1931.

Літ.: *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999.

О.В. Юркова.

НЕ́ЧКІНА Милица Василівна (12.02.1901—16.05.1985) — рос. історик, археограф. Професор (1935), д-р істор. н. (1936). Дійсний член Академії пед. наук РРФСР (1947) та АН СРСР (1958). Н. в м. *Ніжин* у сім'ї інженера-технолога. Навч. в жін. г-зії Ростова-на-Дону і 2-й жін. г-зії м. Казань (1909—17) та на історико-філол. ф-ті Казанського ун-ту (1917—21). Водночас працювала бібліотекарем-культурником в одній із частин Червоної армії (Казань). По закінченні ун-ту залишена в ньому для підготовки до професорського звання.

Викладала в художньому та політехнічному ін-тах м. Казань, на *робітничому факультеті* Казанського ун-ту (1921—23) та робітн. ф-ті 1-го Моск. держ. ун-ту (1924—26).

Вільний слухач істор. відділення Ін-ту червоної професури (1924—27) та наук. співробітник 1-го розряду Ін-ту історії Рос. асоціації н.-д. ін-тів сусп. наук (1924—29). 1925 затверджена у званні доцента.

Викладач історії СРСР в Комуніст. ун-ті трудящих Сходу (1925—28), доцент 2-го Моск. держ. ун-ту (1925—30). Старший наук. співробітник Ін-ту історії *Комуністичної академії* (1930—34). Доцент, професор (від 1935) істор. ф-ту *Московського університету* (1934—54). Присуджено вчений ступінь д-ра істор. н. (1936). Старший наук. співробітник Ін-ту історії СРСР АН СРСР (1936—85). Професор Середньоазіатського держ. ун-ту (Ташкент; 1941—43). Професор кафедри історії СРСР Академії сусп. наук при ЦК КПРС (1946—58).

Обрана дійсним членом Академії пед. наук РРФСР (1947), чл.-кор. АН СРСР (1953) та дійсним членом АН СРСР (1958).

Гол. редактор «Очерков истории исторической науки в СССР» (1960—85). Брала участь у радянсько-франц. конференції істориків (1958), у 2-му радянсько-англ. симпозіумі з історії (1960), 11-му та 12-му міжнар. конгресах істориків (1960, 1965).

Провідна тема праць — історія *декабристів руху* в контексті революц. процесу і сусп. думки Росії 19 ст., розробка марксистської концепції рос. історії, історіографія, методологія історії, археографія та джерелознавство.

Лауреат Держ. премії СРСР (1948).

Нагороджена 3-ма орденами Леніна, орденами Дружби народів, Трудового Червоного Прапора.

П. у м. *Москва*.

Праці: Общество соединенных славян. М.—Л., 1927; А.С. Грибоедов и декабристы. М., 1947; (2-ге вид. М., 1951; 3-тє вид. М., 1977); Восстание 14 декабря 1825 г. М., 1951; Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; День 14 декабря 1825 г. М., 1975; Василий Осипович Ключевский: История жизни и творчества. М., 1974.

Бібліогр.: Печатные труды академика М.В. Нечкиной: Библиография. В кн.: Проблемы истории общественного движения и историографии. М., 1971; Милица Васильевна Нечкина (1901—1985) (биобиблиография ученых СССР). М., 1987.

Літ.: *Миронова И.А., Юхт А.И.* О деятельности М.В. Нечкиной в области археографии и источниковедения. В кн.: Археографический ежегодник. М., 1971; *Черепнин Л.В.* Академик Милица Васильевна Нечкина (творческий путь). В кн.: Проблемы истории общественного движения и историографии. М., 1971; Милица Васильевна Нечкина. «Вопросы истории», 1985, № 7.

Н.О. Герасименко.

НЕЧУ́Й-ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Іван Семенович (справжнє прізв. — Левицький; ін. псевдоніми і криптоніми — І.Нечуй, І.Баштовий, Гр.Гетьманець, О.Криницький,

Літературно-меморіальний музей І.С. Нечуя-Левицького у м. Стеблів. Фото 2008.

А.Глаголь, І.Н., Г...ль, А.Г-ов; 25(13).11.1838—15.04.1918) — прозаїк, драматург, перекладач, педагог, магістр богослов'я (1865). Н. в м. *Стеблів* у сім'ї священика. Отримав духовну освіту (в уч-щі, семінарії та Київ. духовній академії, 1861—65). Викладав рос. мову, історію і географію в Полтав. духовній семінарії (1865—66) та в г-зіях міст Каліш, Седлець і Кишинів (1866—84). Від 1885 — у відставці; жив у *Києві*, займався творчою роботою, яку розпочав 1865. Через цензурні утиски більшість творів опублікував у *Галичині*. Пропагандист укр. нац. ідеї і нац. літератури. Автор повістей («Дві московки», «Рибалка Панас Круть», 1868; «Причепа», 1869; «Микола Джеря», 1878; «Кайдашева сім'я», 1879, та ін.), романів («Хмари», 1874; «Над Чорним морем», 1890; «Князь Єремія Вишневецький», 1897, опубл. 1932), оповідань, численних науково-популярних нарисів переважно на істор. теми, публіцистичних, літературно-критичних і мовознавчих праць. Перекладач *Біблії* (разом із П.*Кулішем* та І.*Пулюєм*) і казок М.Салтикова-Щедріна.

П. у м. Київ.

Деякі твори Н.-Л. перекладені молдов., нім., польс., рос., угор. та ін. мовами. Повість «Микола Джеря» інсценізована й екранізована (1927). У 1930-ті рр. рад. літературознавство вважало Н.-Л. лібералом-націоналістом. Архів Н.-Л. зберігається у відділі рукописів Ін-ту літератури НАН України (ф. 11). У Стеблеві 1968 відкрито будинок-музей Н.-Л. 1993 засновано літ. премію його імені.

Тв.: Зібрання творів, т. 1—10. К., 1965—68; Народні пісні в записах І. Нечуя-Левицького. К., 1985; Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський. К., 1991, 1996; Світогляд українського народу: Ескіз української міфології. К., 1992; К., 2003; Запорожці: Казка. К., 1994; Кайдашева сім'я. Баба Параска і баба Палажка. К., 1994; Баба Параска і баба Палажка: Оповідання. К., 1996; Українство на літературних позвах з Московщиною: Культурологічні трактати. Львів, 1998.

Бібліогр.: І.С. Нечуй-Левицький: Рекомендований покажчик літератури. Львів, 1968; І.С. Нечуй-Левицький: Бібліографічний покажчик. В кн.: *Нечуй-Левицький І.С.* Твори, т. 3. К., 1988.

Літ.: *Дорошенко Д.* І.С. Нечуй-Левицький. «Книгарь», 1918, № 8; *Грінченко М.* Спогади про Івана Нечуя-Левицького. «Україна», 1924, кн. 4; Те саме. В кн.: *Загірня М.* Спогади. Луганськ, 1999; *Лотоцький О.* Сторінки минулого, т. 1. Варшава, 1932; *Франко О.* Виставка архівних документів до ювілею І.С. Нечуя-Левицького [у ЦДІА, м. Київ]. «Архіви України», 1969, № 2; *Іванченко Р.Г.* Іван Нечуй-Левицький: Нарис життя і творчості. К., 1980; *Міщук Р.С.* Співець душі народної. К., 1987; *Пепа В.* Злиденна доля класика. «Вітчизна», 1993, № 1; *Чорнописький М.* Заборонені русифікаторами культурологічні трактати І. Нечуя-Левицького. «Воля і Батьківщина», 1997, № 3; *Мандрика М.* Перший літературний наставник видатного історика: До взаємин І.С. Нечуя-Левицького і М.С. Грушевського. «ЛУ», 1998, 26 листопада; *Приходько І.Ф.* Українська ідея у творчості І. Нечуя-Левицького. Львів, 1998; *Шаров О.* Сто видатних імен України. К., 1999; *Побірченко Н.* Проблеми національного виховання в творчості І. Нечуя-Левицького. К., 2000; Усі письменники і народна творчість. К., 2007—2008.

Г.П. Герасимова.

НЄМЦЕ́ВИЧ (Niemcewicz) **Юліан-Урсин** (16.02.1757, за ін. даними, 1758 — 21.04.1841) — польс. письменник, історик, громад.-політ. діяч. Н. в Скоках поблизу Бреста. Навч. в Рицарській школі у *Варшаві*. Депутат Чотирирічного сейму, входив до патріотичного табору, виступав за реформи в країні, у т. ч. через «Газету національну і закордонну», одним з ред. якої був, а також через написані ним байки, памфлети тощо. Його сатирична комедія «Повернення посла», поставлена у Варшаві 1791, в якій він висміяв як *сарматизм* однієї частини *шляхти*, так і схиляння перед чужоземцями (під якими малися на увазі росіяни) — другої, стала політ. подією в житті країни. 1792—94 гострі памфлети Н., який був у цей час в еміграції, спрямовані проти уряду пророс. *Торговицької конфедерації*, підпільно поширювалися по країні. У повстанні 1794 Н. — ад'ютант Т.*Косцюшка*. Пораненим взятий у полон царськими військами. У *Варшавському князівстві* та *Царстві Польському* — сенатор, дотримувався в цей час консервативних поглядів. Член Т-ва друзів науки, від 1826 — його голова. У *польському повстанні 1830—1831* — член Нац. уряду. За його завданням відбув до Великої Британії з дипломатичною місією. Від 1833 — на вигнанні в Парижі, прихильник відомого правого діяча польс. еміграції на Заході кн. А.*Чарторийського*.

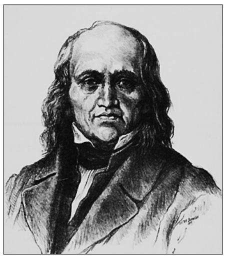

Ю.-У. Нємцевич. Портрет роботи художника В. Барвицького.

Автор низки істор. праць, гол. з яких була 3-томна «Історія панування Сигізмунда III, польського короля» (1818—19). В оцінці істор. подій дотримувався поглядів А.-С.*Нарушевича* про те, що причиною падіння незалежності Польщі був її політ. лад, який вів до анархії, послаблення д-ви. Ініціатор і видавець джерел — 7-томного «Зібрання історичних пам'яток про давню Польщу» (1822—36). Погляди на минуле Польщі виклав у збірці поезій «Історичні співи» (1816), одну з яких присвятив кн. К.*Острозькому*. На істор. тематику писав також драм. твори, у т. ч. — віршовану трагедію «Хмельницький» (1817). Залишив цікаві як джерело і яскраві характеристики епохи «Спогади моїх часів» (1823—38).

П. у м. Париж.

Тв.: Spiewy historyczny. Warszawa, 1948; Dziela, t. 1—5, Kraków, 1883—86; Pamiętniki czasów moich, t. 1—2, Warszawa, 1957.

Літ.: *Lelewel J.* Spiewy historyczne Iulijana Ursyna Niemcewicza pod względem historyi uwazane. Warszawa, 1817; *Czartoryski A.* Żywot J.U. Niemcewicza. Berlin—Poznań, 1860; *Dihm.* J. Niemcewicz jako historyk. «Sprawozdania PAN», 1961, z. 1; *Majchowski S.* O Julianie Niemcewiczu opowieść biograficzna. Warszawa, 1982.

І.Т. Лісевич.

НЄСЄ́ЦЬКИЙ (Niesiecki) **Каспер** (31.12.1682—09.07.1744) — польс. дослідник генеалогії та геральдики. Н. у Великопольщі. Викладач єзуїтських колегій і проповідник у Бидгощі, *Львові*, Красноставі та ін. містах. Склав гербар «Корона Польська» (т. 1—4, Львів, 1728—43), де в абетковому порядку подав генеалогічні матеріали про

О.Й. Нижанківський.

С.О. Нижанківський.

шляхетські родини, у т. ч. легендарні. Друге, перероблене Я.Н.Бобровичем, видання вийшло в 10-ти томах у Лейпцигу 1839—46 під назвою «Гербар польський». У 18—19 ст. було видано низку переробок цієї праці, дані якої в 19 ст. визнавались як юрид. доказ належності тієї чи іншої особи до шляхетського стану. Гербар Н. містить також певні відомості про окатоличення і *полонізацію* укр. магнатів і шляхти.

П. у м. Красностав.

Літ.: *Dworzaczek W.* Genealogia. Warszawa, 1959; *Dacka I.M.* Korona Polska Kaspra Niesieckiego: pomnik staropolskiego piśmiennictwa heraldycznego. Warszawa, 2004.

Я.Д. Ісаєвич.

НЄЧ Юліан-Єжі (Nieć Julian Jerzy; 13.10.1908—01.10.1939) — польс. історик, бібліотекар, архівіст та бібліограф. Н. в м. Жешів (Польща). Закінчив 2-гу Держ. г-зію в м. Жешів. 1926—29 вивчав історію і право на філос. ф-ті та в Школі політ. наук при правничому ф-ті Ягеллонського ун-ту в *Кракові.* 1933 захистив докторську дис. Від 1934 мешкав у *Луцьку*, де очолював міську публічну б-ку. Організатор наук. життя на *Волині.* Один із фундаторів Волин. т-ва приятелів наук (1935), зокрема, був його секретарем та керівником гуманітарної комісії. Займався описом й каталогізацією рукописів і стародруків у волин. книгозбірнях й архівах. Автор низки студій з історії Волині, зокрема розвідок, присвячених видавничій справі на Волині. Публікації Н. вміщені в багатьох місц. часописах та виданнях, у т. ч. «Znicz», «Rocznik Wołyński», «Ziemia Wołyńska» та ін. Від 1938 — на військ. службі.

29 вересня 1939 смертельно поранений у боях з німцями на Люблянщині, через два дні помер у м. Щебжешин (Польща). Похований на старому цвинтарі в Жешові.

Праці: Młodość ostatniego elekta St.A. Poniatowskiego 1732—1764. Kraków, 1935; Rzeszowskie za Sasów: Szkic historyczny. Rzeszów, 1938.

Літ.: Polski Słownik Biograficzny, t. 22. Wrocław, 1977; *Szymczak-Hoff J.* Stary cmentarz w Rzeszowie. Rzeszów, 1989; Encyklopedia Rzeszowa. Rzeszów, 2004; Українська архівна енциклопедія. К., 2008.

О.В. Ясь.

НИЖАНКІ́ВСЬКИЙ Остап Йосипович (24.01.1863—22.05.1919) — композитор, диригент, видавець. Батько С.*Нижанківського.* Н. в м. *Стрий.* 1886 закінчив Львів. духовну семінарію. 1896 склав іспит у Празькій консерваторії на шкільного вчителя співів. 1894—95 — учитель співу в г-зії (*Львів*); 1895—96 — гол. диригент т-ва *«Боян»* у Львові, 1900—14 — у Стрию; був редактором багатьох своїх видань. Засновник муз. вид-ва «Бібліотека музикальна».

Твори: Солоспіви «Пісня вечірня», «О не забудь», «В гаю зеленім», «Вітер в гаю нагинає», «Минули літа молодії»; хори: «Гуляли», «В'язанка слов'янських гімнів», «З окрушків», «Наша дума, наша пісня»; зб. обробок укр. пісень: «Українсько-руські народні пісні (1907), вокальні ансамблі: «Люблю дивитися», фортепіанні п'єси (цикл «Вітрогони»).

Розстріляний у м. Стрий поляками.

Літ.: *Загайкевич М.Л.* Музичне життя Західної України другої половини XIX ст. К., 1960; *Колесса Ф.М.* Музикознавчі праці. К., 1970; *Людкевич С.* Остап Нижанківський і наша суспільність. В кн.: *Людкевич С.* Дослідження, статті, рецензії. К., 1973.

П.М. Бондарчук.

НИЖАНКІ́ВСЬКИЙ Степан Остапович (1898—09.06.1931) — політ. діяч, член *Української військової організації* та *Організації українських націоналістів.* Син О.*Нижанківського.* Учасник національно-визвол. боротьби укр. народу 1918—20, старшина *Української Галицької армії.* Після війни опинився в *Чехословаччині*, активний діяч студ. руху, голова *Центрального союзу українського студентства* (1926—27), співпрацював у «Студентському віснику». Один із засн. Укр. громади в ЧСР, був головою *Групи української національної молоді* в ЧСР, співредактором ж. «Національна думка», секретарем управи Союзу орг-цій укр. націоналістів (1927), представником УВО у ЧСР. Брав участь у 1-й і 2-й конференціях укр. націоналістів у Берліні (3—7 листопада 1927) та Празі (8—9 квітня 1928). Автор 2-х рефератів на 1-й конгрес ОУН. Після конгресу обраний членом Гол. суду ОУН, також був відп. редактором органу Проводу укр. націоналістів — ж. «Розбудова нації». Після смерті С.Охримовича в квітні 1931 призначений крайовим провідником ОУН на західноукр. землях, але невдовзі помер внаслідок тяжкої недуги в м. *Стрий.*

Літ.: Др. Степан Нижанківський. «Розбудова нації» (Прага), 1931, ч. 7—8 (43—44); *Мірчук П.* Нарис історії ОУН, т. 1: 1920—1939. Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк, 1968.

Ю.А. Черченко.

НИЖАНКО́ВИЧІ — с-ще міськ. типу Старосамбірського р-ну *Львівської області.* Розташов. на р. Вигор (прит. Сану, бас. Вісли), за 127 км від *Львова.* Залізнична станція. Населення 1,8 тис. осіб (2009).

Н. відомі з 13 ст. під назвою Загуменки. З 15 ст. мають сучасну назву. 1408 надано *магдебурзьке право.* Наприкінці 15 — на поч. 16 ст. Н. зазнавали нападів татар. Із 16 ст. сформувалися як ремісничий і торг. центр. Деякий час містечко називалося Краснопіль.

Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Н. відійшли до Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*).

У 2-й пол. 19 ст. в Н. уже функціонували суд, пошта, телеграф, залізнична станція. Протягом 19 — поч. 20 ст. населення Н. поступово зростало: 1810 — понад 1000 осіб, 1880 — 1752 особи, 1917 — 2400 осіб.

Після розпаду Австро-Угорщини (1918) — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки.* 1919—39 належали Польщі.

У вересні 1939 зайняті Червоною армією (див. *Радянська армія*). Від 1939 — у складі *Дрогобицької області* (1959 приєднана до Львівської) УРСР. С-ще міського типу від 1940.

Нижанковичі. Костьол Пресвятої Трійці. Фото початку 21 ст.

На початку німецько-рад. війни 1941—45 наприкінці червня 1941 окуповані Н. увійшли до складу *Генеральної губернії*. На території створеного в Н. гетто розстріляно кількасот громадян, 25 мешканців вивезено до Німеччини. Улітку 1944 звільнені військами *Першого Українського фронту*.

Від березня 1945 до травня 1959 — райцентр.

1954 в Н. відкрито пам'ятник Т.*Шевченку*.

Нині в Н. провідна галузь пром-сті — деревообробна.

На території Н. знаходяться: пам'ятка археології — поселення (11—13 ст.), церква Пресвятої Трійці (16 ст.), костьол Пресвятої Трійці (17 ст.), ратуша (19 ст.), церква св. священномученика Йосафата (2008).

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 7. Warszawa, 1886; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987.

Ю.З. Данилюк, В.І. Дмитрук.

НИ́ЖНІЙ СТРУ́ТИНЬ — могильник *карпатських курганів культури*, що складався з 46 *курганів* у 2-х групах. Розташов. у Рожнятівському р-ні Івано-Франк. обл. на плато лівого берега р. Чечва. Досліджувався І.*Коперницьким* 1912 та М.Смішком 1935 і 1937. Розкопано 16 курганів. Рештки похованих, спалених на місці, були вміщені в урни, в ямки, залишені на поверхні кострища. У 3-х курганах місце спалення було обведене рівчаками, що замикали коло діаметром 6,8—7 м, одне з поховань перекривала купа великих каменів висотою 0,85 м. Знайдені: керамічний посуд, антична амфора, скляна чаша, ножі, оплавлене скло, сердолікова намистина. Датується 2-ю пол. 3—4 ст.

Літ.: *Смішко М.Ю.* Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е. К., 1960; *Vakulenko L.V.* Two Glass Bowls from the Ukrainian Carpathians. «Journal of Glass Stadies», 1994, 36.

Л.В. Вакуленко.

НИЖНЬОМИХА́ЙЛІВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра доби енеоліту 2-га чв. — 4-та чв. 4 тис. до н. е., поширена на значній території пд. смуги степів від Донщини до Подунав'я. Виділена В.*Даниленком*. Найвідоміша пам'ятка — *Михайлівське поселення* (його нижній шар). Представлена незначною кількістю поселень з напівземлянковими житлами з відкритими вогнищами. Характеризується своєрідним складом матеріальної к-ри: плоскодонним посудом з темною підлискованою поверхнею. Із племенами цієї к-ри пов'язують появу *курганів* у степу та перших антропоморфних стел. Померлих ховали в кам'яних скринях, нерідко розмальованих фарбами, та в грунтових похованнях. Н.к. склалася і розвинулася під значним впливом *трипільської культури* та північнокавказ. енеолітичних к-р. Населення займалося скотарством і землеробством.

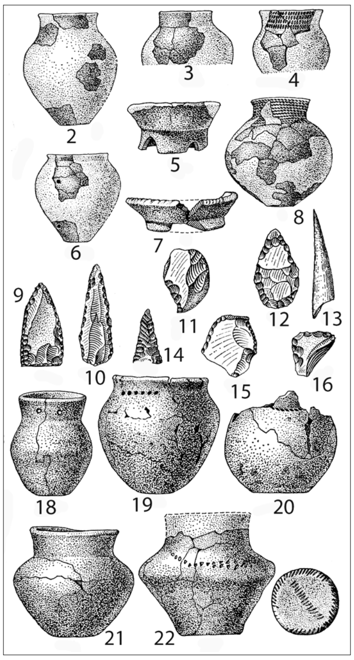

Нижньомихайлівська культура. Кераміка та знаряддя праці (2—8, 18—22 — кераміка, 9—12, 14—16 — кремінь, 13 — кістка).

Літ.: *Шапошникова О.Г.* Пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; *Її ж.* Эпоха раннего металла в степной полосе Украины. В кн.: Древнейшие скотоводы степей юга Украины. К., 1987.

О.Г. Шапошникова.

НИ́ЖНЯ РОЗПРА́ВА 1782—1796 — суд. установа в повітових містах, створена після адм.-тер. поділу України, що опинилася в складі *Російської імперії*. У Н.р. розглядалися цивільні й кримінальні суд. справи т. зв. *однодвірців* — соціальної категорії населення, що включала, зокрема, *державних селян*, *економічних селян* і *удільних селян*. За царським указом 1784 Н.р. стало підсудним і рядове козацтво. Н.р. створювалася з розрахунку — один суд на 10—30 тис. осіб; у *Київському намісництві* й *Чернігівському намісництві* налічувалося 6 нижніх розправ, у *Новгород-Сіверському намісництві* — 4. До Н.р. входили: суддя, 4 засідателі, 1 секретар, що були, здебільшого, колиш. службовцями скасованої старшинської адміністрації. З ліквідацією намісництв і запровадженням адм.-тер. поділу на *губернії* 1796 нижні розправи були ліквідовані.

Літ.: *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во 2-й пол. XVIII в. К., 1988.

О.І. Путро.

НИ́ЖЧА ГЕНЕРА́ЛЬНА СТАРШИ́НА — колективний орган військово-госп. управління козац. військом, який за відсутності *гетьмана* здійснював нагляд за станом бойової готовності війська. Н.г.с. як колегіальний орган центр. влади *Гетьманщини* була заснована гетьманом К.*Розумовським* 5 грудня 1763 з метою поділу компетенції на цивільні та військ. справи. До Н.г.с. входили 2 *генеральних осавули*, *генеральний хорунжий* та *генеральний бунчужний*. Діловодство вели 3 *канцеляристи*. З початком роботи 2-ї *Малоросійської колегії* орган припинив своє функціонування. Ген. осавул І.Жоравка та ген. хорунжий Д.Апостол стали членами присутствія 2-ї Малорос. колегії, а ген. осавул І.Скоропадський і ген. бунчужний Я.Тарнав-

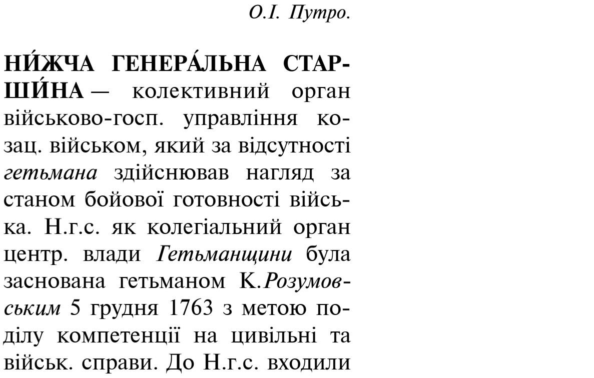

Відбиток печатки Никифора І. Прорис.

Відбиток печатки Никифора II. Прорис.

ський очолили «слідчу про козац. образи комісію».

Літ.: Інструкція «нижчій генеральній старшині» від 5 грудня 1763. В кн.: Праці комісії для виучування західньоруського та вкраїнського права, вип., 2. К., 1926; *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст., ч. 2: Рада старшини. К., 1930; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, ф. 8, спр. 536, арк. 156.

О.К. Струкевич.

НИЗ — див. *Вольності Війська Запорозького низового.*

НИКИ́ТА (р. н. невід. — п. 09.03. 1126) — митрополит Київський. Грек за походженням. Заступив митрополію 15 жовтня 1122. Відомий конфліктом із київ. кн. *Володимиром Мономахом* щодо виділення зі складу Переяслав. єпархії Смоленської єпархії. Лише 1125, після смерті батька, син Володимира Мономаха — новий київ. кн. *Мстислав Великий* — дав згоду на цю ініціативу митрополита.

А.Г. Плахонін.

НИКИ́ФОР І (р. н. невід. — квітень 1124) — митрополит Київський. Прибув на Русь 6 грудня 1104, посаджений на митрополичий стіл 18 грудня 1104. Відомий участю в офіц. *канонізації* 1108 за ініціативи ігумена Києво-Печерського монастиря Феоктиста та підтримки київ. кн. *Святополка Ізяславича Феодосія Печерського*. Брав участь у перенесенні мощів святих *Бориса і Гліба* 2 травня 1115. Вважається, що саме він заснував Полоцьку єпархію, призначивши 13 грудня 1105 єпископа Міну. Автор 2-х послань кн. *Володимиру Мономаху*, одного — до кн. Ярослава Святополчича та пастирського послання до всіх віруючих.

Літ.: *Безобразова М.В.* Послание митрополита Никифора. «Известия Отделения русского языка и словесности», 1898, т. 3, кн. 4; Українські письменники: Біобібліографічний словник, т. 1: Давня українська література (XI—XVIII ст.). К., 1960; *Колесов В.В.* Никифор. В кн.: Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 1: XI— первая половина XIV в. Л., 1987.

А.Г. Плахонін.

НИКИ́ФОР II (р. н. невід. — п. після 1201) — митрополит Київський (до 1183 — після 1201). За його правління загострилася боротьба між церк. та світською владою на Русі навколо питання про інвеституру (право призначати кандидатів на церк. посади). Конфлікт виник з приводу призначення 29 липня 1183 на ростовську єпископську кафедру грека Николая всупереч бажанню владимиро-суздальського кн. *Всеволода Юрійовича.* Никифор був змушений піти на поступки — 11 березня 1184, за бажанням кн. Всеволода Юрійовича, ростовську кафедру посів Лука — ігумен київ. Спаського монастиря (див. *Спаса на Берестові церква*). Николая було переведено на вакантну полоцьку кафедру. 1194 Никифор керував церемонією посадження на київ. стіл *Рюрика Ростиславича*, що відбувалася в *Софійському соборі.* 1189 виступив ініціатором антиугор. коаліції, що мала запобігти захопленню *Галицької землі* угор. військами. 1201 закликав рус. князів на боротьбу з *половцями*, які загрожували дунайським володінням *Візантії.* У 1190-ті рр. заснував Рязанську єпархію.

Літ.: *Щапов Я.Н.* Государство и Церковь в Древней Руси X—XIII вв. М., 1989.

А.Г. Плахонін.

НИКИ́ФОР II Фока (бл. 912 — 11.12.969) — візант. імператор (від 963), видатний полководець. Н. в Каппадокії, походив зі значного малоазійського роду Фоків, його батько — Варда Фока — командував візант. військами в Анатолії. Брати Лев і Константин обіймали важливі військ. посади. Рід Фоків особливо піднісся за панування імп. Романа II, який спирався на них як полководців у боротьбі проти араб. нашестя в 940—50-ті рр. 954 Никифор Фока був призначений верховним головнокоманд. (доместік схол), відвоював у арабів о-в Крит, успішно воював проти них у Кілікії та Сирії. Він близько зійшовся з імп. Феофанією, яка отруїла свого чоловіка і сприяла проголошенню Никифора імператором (16 серпня 963 він був коронований патріархом Полієвктом у Св. Софії, а 20 вересня 963 одружився з Феофанією). При цьому від влади було відсторонено малолітнього сина Романа II — *Василія II*, а також ін. дітей покійного імператора: Константина та *Анну* — майбутню дружину вел. кн. київ. *Володимира Святославича.* Гол. зусилля Н. II зосередив на боротьбі проти арабів і болгар, провівши з цією метою військ. реформу і посиливши податковий тягар на селян, Церкву, купців, частину світських феодалів. У ході боротьби проти арабів відвоював у них Кілікію, пн. Сирію, частину Месопотамії, послабив 1-ше Болг. царство, залучивши до боротьби проти болгар *Київську Русь.* Однак замість сподіваного союзника *Візантія* опинилася перед обличчям загрози з боку Русі і її правителя — вел. кн. київ. *Святослава Ігоровича*, зросло невдоволення внутр. політикою імператора, Феофанія перейшла на бік його суперника — полководця Іоанна Цимісхія. Н. II став спішно готуватися до оборони, стягувати війська до *Константинополя*, зміцнювати оборонні споруди столиці. У розпал військ. приготувань у Константинополі стався двірцевий переворот (11 грудня 969). Н. II було жорстоко вбито, а новим імператором став *Іоанн І* Цимісхій (панував 969—76), який істотно обмежив роль династії Фоків у Візантії. У відповідь батько Н. II Варда Фока підняв повстання 987—89, яке було придушене з допомогою військ вел. кн. київ. Володимира Святославича, а Варда Фока потрапив у полон і був закатований 13 квітня 989.

Дж.: *Лев Диакон.* История. М., 1988.

Літ.: *Іларіон.* Українська Церква. Вінніпег, 1982; История Византии, т. 2. М., 1967; *Каждан А.П.* Византийская культура (X—XII вв.). СПб., 1997; *Каждан А.П., Литаврин Г.Г.* Очерки истории Византии и южных славян. СПб., 1998.

Ю.А. Мицик.

НИКИ́ФОР ТУР (р. н. невід. — п. 1599) — архімандрит Києво-Печерського монастиря від 1593, активний захисник правосл. віри. Брав участь у правосл. Берестейському церк. соборі 1596. Не визнав владу унійного митрополита Михайла *Рогози.* Коли 1597 польс. король *Сигізмунд* III Ваза передав Києво-Печерську архімандрію уніату митрополиту Михайлу Рогозі, печерські ченці на чолі з архімандритом Н.Т. не впустили до монастиря виконав-

ця наказу короля. Завдяки діяльності Н.Т. монастир зберіг більшість своїх володінь і залишився форпостом правосл. віри на укр. землях.

П. у м. *Київ.*

Після смерті Н.Т. архімандритом став Єлисій *Плетенецький.*

Літ.: *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: Опыт исторического исследования, т. 1. К., 1883.

О.М. Дзюба.

НИКИ́ФОРОВА Маруся (ім'я та по батькові — Марія Григорівна; 1885—03.09.1919) — одна з дієвих осіб *повстанського руху в Україні 1918—1922.* Н. на ст. Пологи Олександрівського пов., імовірно, в офіцерській сім'ї. 1903 вступила до складу *Бойової організації Партії соціалістів-революціонерів.* 1905 увійшла до групи анархістів-безмотивників. Першою відомою її справою було пограбування (з подвійним убивством) каси з-ду с.-г. машин в Олександрівську (нині м. *Запоріжжя*). 1908 за участь в експропріаціях та вбивствах була засуджена на 20 років каторги. Від смертного вироку її врятували вік та стать.

1 липня 1909 разом з 13 політкаторжанками втекла з жін. каторжної тюрми в *Москві* й через Владивосток та Японію емігрувала до США, де провела 3 роки. Там вона познайомилася з діячами анархістського руху В.Воліним, М.Черняком, М.Раєвським, Ароном та Фанні Барон. 1913 переїжджає до Іспанії, де навчала іспанських анархістів мист-ву бомбометання, секретам вибухової і терористичної справи. Звідти вимушено перебралася до Франції, де увійшла в коло П.Пікассо, А.Модільяні, О.Родена. Там її застав початок *Першої світової війни.* Н. вступила у франц. армію і закінчила офіцерську школу. Вона була єдиною жінкою-емігрантом, яка отримала офіцерські погони. 1916 в складі експедиційного корпусу була направлена до Греції.

У квітні 1917 Н. повернулася до революц. Росії. Увійшовши до групи *анархо-комуністів*, у липні 1917 взяла участь у збройному виступі проти *Тимчасового уряду.* Після невдачі вернулася до Олександрівська й розпочала створення анархістських бойових загонів *Чорної гвардії*, діяльність якої згодом поширилася на *Одесу*, *Миколаїв*, *Херсон*, *Мелітополь*, Юзівку (нині м. *Донецьк*), *Горлівку.*

На початку вересня 1917 за публічні заклики до повстання Н. заарештована за наказом комісара повіту Тимчасового уряду. У відповідь на арешт Н. почався страйк практично всіх підпр-в Олександрівська. Власті були змушені звільнити Н.

4—5 січня 1918 підняла повстання на допомогу «червоним» загонам М.*Муравйова* і В.*Антонова-Овсієнка*, які наступали на Олександрівськ. Згодом була призначена товаришем (заст.) голови революц. к-ту. Зі своїм чорногвардійським загоном (580 осіб, 2 гармати, 7 кулеметів, броньовик) Н. взяла участь у встановленні рад. влади у пд. Україні, Криму. Її дії відзначалися неймовірною жорстокістю. При захопленні *Ялти* її загоном був пограбований Лівадійській палац і розстріляно кілька десятків офіцерів, у *Севастополі* й *Феодосії* по-звірячому було убито більше 500 осіб.

28 січня 1918 загін Н. встановив рад. владу в Єлизаветграді (нині м. *Кіровоград*). Тут вона практично відразу увійшла в конфлікт з *більшовиками* і навіть обстріляла будинок революц. к-ту з гармат. Однак під тиском озброєних, по-більшовицьки налаштованих робітників та солдатів її загін вимушено покинув місто.

У квітні 1918 під тиском австро-нім. частин загін Н. разом з ін. розрізненими пробільшовицькими загонами відійшов на територію РСФРР. Тут її заарештували в Ростові і судили за спробу розігнати більшовицький ревком в Єлизаветграді, перевищення влади, погроми та розстріли. Під час суду місц. анархісти заявили, що піднімуть повстання, якщо Н. не виправдають. Суд визнав її невинною, а також ухвалив рішення повернути зброю її загонові.

20 червня 1918 Н. була заарештована знову і відправлена до Москви, де до кінця вересня перебувала в Бутирській в'язниці. У жовтні її звільнили під поручительство команд. рад. військами Пд. Росії В.Антонова-Овсієнка і члена Всерос. ЦВК А.Кареліна.

Від грудня 1918 бере участь у бойових діях проти денікінців та інтервентів. Наприкінці грудня В.Антонов-Овсієнко призначив Н. команд. Вільної бойової дружини, яка ввійшла до складу військ *Українського фронту.* У березні 1919 Вільна бойова дружина приєдналася до бригади Н.*Махна*, яка формально входила до складу рад. Задніпровської дивізії. Там Н. займалася лише просвітницькою та мед. діяльністю. Однак уже на початку літа, посварившись, покинула Н.Махна.

М. Никифорова.

Улітку 1919 Н. разом з чоловіком — польс. анархістом-терористом Вітольдом Бжостеком — з'явилася в Москві, де розробляла плани терористичних актів проти більшовиків. За її участю в Москві була створена орг-ція «Анархісти підпілля», яким приписують вибух будівлі Моск. к-ту РКП(б) у Леонтьєвському провулку 25 вересня 1919.

Наприкінці літа 1919 пробралася до Криму, маючи на меті підірвати ставку головнокомандувача *Збройних сил Півдня Росії* генерал-лейтенанта А.*Денікіна.* У Севастополі була заарештована і в ніч на 3 вересня за вироком військово-політ. суду була страчена (повішена) разом зі своїм чоловіком В.Бжостеком.

Літ.: *Антонов-Овсеенко В.А.* Записки о гражданской войне. М.—Л., 1928; *Ермаков В.Д.* «Маруся»: Портрет анархистки. «Социологические исследования», 1991, № 3; *Кривенький В.В.* Никифорова М.Г. В кн.: Политические партии России: Конец XIX—первая треть XX в.: Энциклопедия. М., 1996; *Чоп В.М.* Маруся Никифорова. Запорожье, 1998; *Беленкин Б.Н., Леонтьев Я.В.* «Черная тень революции» (атаманша Маруся Никифорова). «Отечественная история», 2002, № 4.

О.І. Ганжа.

НИКОЛА́Й (р. н. і р. с. невід.) — митрополит Київський (1092—1104). На Русі виступав як посередник у міжкнязівських конфліктах. 1097 заступився за київ. кн. *Святополка Ізяславича*, проти якого після осліплення Святополком Ізяславичем та волин. кн. *Давидом Ігоровичем* теребовльського кн. *Василька Ростиславича* виступив переяслав. кн.

Володимир Мономах. 1101 він заступився за князя *Берестя* Ярослава Ярополчича, схопленого за наказом його дядька київ. кн. Святополка Ізяславича.

А.Г. Плахонін.

НИКО́ЛЬСЬКИЙ Василь Васильович (р. н. невід. — п. після 1511) — писар литов. великокняжої канцелярії часів Казимира (див. *Казимир IV*) й *Олександра* Ягеллончиків, книжник, автор «Сказання про сходження Святого Духа». Походив з черніг. боярської родини. Батько Н., Василь Павлович, також був великокняжим писарем; від нього Н. успадкував місце в канцелярії та маєтності в Слонімському пов. й на Чернігівщині (згодом, втративши останні через *литовсько-московську війну 1500—1503*, дістав як компенсацію землі в Троцькому пов.). Брав участь у повстанні кн. М.*Глинського*; як посланець князя їздив з його листами до вел. кн. моск. *Василія III* Івановича. На зламі 1508—09, після поразки повстання, разом із князями *Глинськими* емігрував до *Москви*. Згодом опинився при дворі сербського воєводи Стефана Якшича, чия сестра Анна була дружиною кн. Василія Глинського. 1511 на прохання воєводи написав своє полемічне «Сказання», адресоване «некоему латинскому архиепископу сопротивляющуся» й спрямоване на захист догматів *православ'я*. Твір зберігся в кількох списках 16—18 ст.

Тв.: Послание Василия, пресвитера Никольского из Дольней Руси, об исхождении Св. Духа. «Известия Отделения рус. языка и словесности Академии наук», 1908, т. 13, кн. 3.

Літ.: *Радојичи□ □Сп.* Руски и српски текст Василија Никольског из Доње Русије. В кн.: *Радојичи□□Сп.* Кньижевна збиваньа и стваранья код срба у средньем веку и у турско доба. Нови Сад, 1967; *Русіна О.* Василь Никольський — невідомий книжник XVI ст. і його творчість. «ЗНТШ» (Львів), 2000, т. 240.

О.В. Русіна.

«Патріарх Никон пропонує нові богослужбові книги. Початок розколу. 1654». Картина роботи художника О.Ківшенка. 1880.

НИ́КОН (р. н. невід. — п. 1088) — політ. і церк. діяч, літописець. Бл. 1058 оселився разом із засновником Києво-Печерського монастиря *Антонієм Печерським* у печері поблизу Дніпра. Викликав гнів вел. кн. київ. *Ізяслава Ярославича* через те, що постриг у ченці сина боярина Іоанна й одного з наближених до князя людей. Був змушений податися до *Тмуторокані*, де заснував монастир. 1067 приїхав до *Києва* з дорученням домогтися поставлення на престол Тмуторокані кн. Гліба Святославича. 1068 Н. повернувся до Печерського монастиря й займався літ. працею. За свідченням «Житія Феодосія Печерського», Н. «делает книги». Засудив скинення з київ. великокняжого престолу черніг. кн. *Святославом Ярославичем* старшого брата Ізяслава Ярославича і знову поїхав до Тмуторокані, звідки вернувся вже по смерті Святослава Ярославича, бл. 1077. Від 1078 і до смерті Н. був ігуменом Печерського монастиря. 1073 склав літописний (Печерський) ізвод, в якому, імовірно, уперше з'явилася розбивка по роках. Цей ізвод ліг у підвалини Початкового літопису 1095, що, у свою чергу, став основою *«Повісті временних літ»*.

Літ.: *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908; *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947.

М.Ф. Котляр.

НИ́КОН (у миру — Микита Минич; 1605—17.08.1681) — патріарх Московський (1652—66). Н. в с. Вальдеманово (згодом село Княгининського пов. Нижньогородської губ., Росія) в сел. родині. Навч. в місц. грамотіїв та Макар'ївському Жовтоводському монастирі (Нижньогородщина). Після прийняття чернечого постригу перейшов в Анзерський скит пустельника Єлеазара (Помор'я). 1646 був представлений рос. царю *Олексію Михайловичу*, завоював його прихильність і став *архімандритом* Моск. Новоспаського монастиря. 1648 рукопокладений єпископом на Новгород. єпархію, де здійснив деякі нововведення в богослужбовій практиці. Очоливши Рос. правосл. церкву, від 1653 Н. розпочав реалізовувати задумані ним реформи уніфікації рос. та грец. церк. обрядів, ініціював збір старовинних рукописів. З цією метою в *Москву* зі Сходу було привезено багато грец. рукописних книг 10—17 ст., звезені давні рус. рукописи з Кирило-Білозерського, Троїце-Сергієвого, Волоколамського та ін. монастирів. З *Києво-Печерської лаври* в Москву були запрошені *Єпіфаній* Славинецький, Арсеній Сатановський та Дамаскин Птицький, які займалися звіркою рукописів, їх виправленням, підготовкою текстів до друку тощо. У Москві Н. відкрив патріарше уч-ще, ін. духовні уч-ща, в яких вивчалися лат. та грец. мови, підтримував уч-ще боярина Ф.Ртищева. Приділяв увагу розвиткові Моск. друкарського двору, при ньому була запроваджена церк. проповідь.

Н. був активним прибічником відновлення ідеї «Москва — третій Рим», згідно з якою Москва могла претендувати на вселенський центр *православ'я*. Уніфікація рос. церк. обряду з укр. та грец. обрядовою практикою спричинила розкол Рос. церкви на новообрядську («никоніанську») і старообрядську («розкольницьку»). Осн. причиною розколу стала не стільки обрядово-книжна реформа патріарха, як істотні зміни в соборних та канонічних принципах буття Церкви. Більшість народу називала введені Н. новшества антихристиянськими. Він виступив за спрощення церк. обряду та його наближення до грец. варіанту, помилково вважав його більш давнім. Несприйняття реформ патріарх намагався подолати силою своєї влади та суворістю покарань.

Н. виступав за невтручання світської влади в церк. справи, на чолі Церкви бачив *патріарха* з необмеженими повноваженнями. Нововведення патріарха не сподобалися не лише прихильникам церк. старовини, а й самому рос. цареві Олексію Михайловичу, який побачив у никонівській ре-

формі зазіхання на власну владу. 1658 Н. демонстративно покинув патріарший трон і виїхав у Новоєрусалимський монастир, сподіваючись, що цар покличе його назад. Проте Олексій Михайлович не поспішав з поверненням патріарха. Намагаючися зберегти патріаршу владу, його колишня дружина — черниця Наталія — разом із царевою сестрою Тетяною Михайлівною ввійшли в переговори з гетьманом Б.*Хмельницьким* (п. 1657), під час яких просили заснувати патріаршество в Україні, однак реалізувати цей проект не вдалося, оскільки кількаразові спроби втечі патріарха в Україну успіхом не увінчалися.

Церк. собор 1666—67, прийнявши никонівський реформаторський курс, позбавив Н. патріаршого сану, а його самого заслав у Ферапонтів, згодом — Кирило-Білозерський монастир.

П. у м. Ярославль (Росія), похований у заснованому ним Воскресенському монастирі.

Літ.: *Щапов А.П.* Русский раскол старообрядчества, рассматриваемый в связи с внутренним состоянием Русской Церкви и гражданственности в XVII веке и в первой половине XVIII. В кн.: *Щапов А.П.* Сочинения, т. 1. СПб., 1906; *Каптерев Н.Ф.* Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович, т. 1—2. Сергиев Посад, 1912; *Зызыкин М.В.* Патриарх Никон, его государственные и канонические идеи, ч. 1—3. Варшава, 1931—38; *Барановский В., Поташенко Г.* Староверие Балтии и Польши: Краткий исторический и биографический словарь. Вильнюс, 2005; *Бубнов Н.Ю.* Никон — патриарх Московский и всея Руси. В кн.: *Бубнов Н.Ю.* Книжная культура старообрядцев: Статьи разных лет. СПб., 2007; *Його ж.* Старообрядческое «антижитие» патриарха Никона. Там само; *Чистяков Г.С.* Старообрядческая соборность как форма консервативной демократии. В кн.: Традиционная книга и культура позднего средневековья: Труды Всероссийской научной конференции к 40-летию полевых археографических исследований Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова (Москва, 27—28 октября 2006 г.), ч. 2. Ярославль, 2008.

С.В. Таранець.

НИ́КОН (у миру — Безсонов Микола Миколайович; 1868—1919) — єпископ Кременецький, згодом — Красноярський, член 4-ї *Державної думи Російської імперії*, відстоював право навчання українців рідною мовою. Під час *Першої світової війни* виступав у пресі з гострим засудженням імператорської політики Росії в окупованій царськими військами *Галичині*. 1917 як світська особа вернувся із Сибіру в Україну, був директором департаменту шкільництва в уряді Ф.*Лизогуба* (1918). Співпрацював у київ. газ. *«Рада»*.

П. у м. *Одеса*.

Літ.: Митарства Подільської «Просвіти» з хожденієм української мови по мукам. «Рада», 1909, № 22, 22 января (10 лютого).

О.В. Лисенко.

НИ́КОНІВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — найбільша літописна компіляція з будь-коли створених у Сх. Європі. Назву літопис одержав за одним із пізніх списків (Б-ка Академії наук, 17.2.5), що належав патріарху *Никону*, якого один час помилково вважали автором. Початкова редакція Н.л. (відображена в списку Оболенського, Рос. держ. архів давніх актів, ф. 201, № 163) доводить виклад до 1520 і, як вважають, була створена в *Москві* при митрополичій кафедрі протягом 2-ї пол. 1520-х рр. Найімовірнішим редактором-укладачем її вважають митрополита Даниїла (1522—39), відомого церк. і політ. діяча. Гол. джерелами Н.л. стали Симеонівський, Йоасафівський та Новгород. хронографічний літописи, а також низка місц. літописців, давніх повістей, сказань, житій святих та архів. документів.

У 2-й пол. 1550-х рр. було створено нову редакцію Н.л. (відображену у т. зв. Патріаршому спискові, Б-ка Академії наук, 32.17.8) шляхом з'єднання літописного зводу митрополита Даниїла з матеріалами Воскресенського літопису та Літописця початків царства в редакції 1556. Ще одна редакція, продовжена викладом подій за 1556—58, представлена списком Оболенського (2-га і 3-тя його частини). Н.л. використовувався при укладанні Степенної Книги, а в 1670-х рр. його було покладено в основу патріаршого літописного зводу. Список Оболенського Н.л. став гол. джерелом тексту т. зв. Лицьового зводу — багатотомного ілюстрованого літопису, створеного протягом 1560—80-х рр. за наказом рос. царя *Івана IV*. У кінці 1630-х рр. було створено ще одну, т. зв. Троїцьку, редакцію Н.л., продовжену за текстом Нового літописця і представлену найбільшою кількістю списків: Бібліотечний, Троїцький, Никонівський (виготовлений спеціально для патріарха Никона і дав назву всій компіляції), Архівський, Ундольського, Сімферопольський, Ермітажний.

В істор. літературі Н.л. став популярним завдяки низці унікальних відомостей, у т. ч. з ранньої історії Русі. Спроби довести, ніби в цих легендарних повідомленнях відображено рештки давнього літописання, а також доповнити на їх підставі реконструкцію найдавніших етапів становлення Київ. д-ви (Б.*Рибаков*, М.*Брайчевський*) вважаються невдалими.

Вид.: Русская летопись по Никонову списку, ч. 1—8. СПб., 1767—92; ПСРЛ, т. 9—14. СПб., 1862—1910 (фототипічні відтворення. М., 1965; М., 2000); Лицевой летописный свод XVI века: Русская летописная история, т. 1—20. М., 2009 (факсимільне відтворення).

Літ.: *Лихачев Н.П.* Палеографическое значение бумажных водяных знаков, ч. 1. СПб., 1899; *Шахматов А.А.* Разбор сочинения И.А. Тихомирова «Обозрение летописных сводов Руси Северо-Восточной». СПб., 1899; *Платонов С.Ф.* К вопросу о Никоновском своде. В кн.: Известия Отдела русского языка и словесности, т. 7, кн. 3. СПб., 1902; *Шахматов А.А.* Иоасафовская летопись. «Журнал Министерства народного просвещения», 1904, № 5; *Лавров Н.Ф.* Заметки о Никоновской летописи. В кн.: Летопись занятий постоянной историко-археографической комиссии за 1926, вып. 1 (34). Л., 1927; *Розанов С.П.* «Никоновский» летописный свод и Иоасаф как один из его составителей. «Известия по русскому языку и словесности Академии наук», 1930, т. 3, кн. 1; *Кузьмин А.Г.* Рязанское летописание. М., 1965; *Клосс Б.М.* Никоновский свод и русские летописи XVI—XVII вв. М., 1980; *Амосов А.А.* Лицевой летописный свод Ивана Грозного: Комплексное кодикологическое исследование. М., 1998; *Морозов В.В.* Лицевой свод в контексте отечественного летописания XVI в. М., 2005.

О.П. Толочко.

НИ́ТЧЕНКО Дмитро Васильович (21.02.1905—15.09.1999) — письменник, поет, літературознавець, педагог, громад. діяч. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*. Н. в м. *Зіньків* у заможній сел. родині. Закінчив Зінківську індустріально-тех. школу, опісля продовжував освіту в *Краснодарі* на *робітничому*

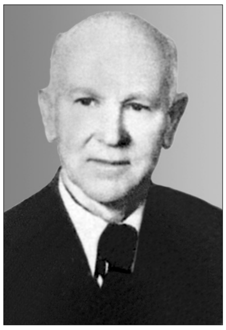

Д.В. Нитченко.

Никон (Безсонов).

Б.-Г. Нібур.

Л. Нідерле.

факультеті (до 1928). Працював слюсарем, фрезерувальником, помічником машиніста. Друкуватися почав 1922. Закінчив Харків. пед. ін-т і технікум іноз. мов (1934), викладав укр. мову та літературу в серед. школі, на курсах підвищення кваліфікації вчителів, в ін-тах. Від 1929 працював у *Державному видавництві України*, а згодом (до 1934) — у харків. вид-ві «Література і мистецтво». Належав до письменницьких орг-цій *«Гарт»* і «Пролітфронт». Під час німецько-рад. війни 1941—45 брав участь у боях; у районі В'язьми потрапив у нім. полон. Перебуваючи по війні в таборах переміщених осіб у Новому Ульмі (Німеччина), викладав укр. мову в таборових школах, дописував до *«Українських вістей»*, згодом був у цій газеті літ. працівником.

1949 виїхав до Австралії, оселився в Мельбурні. Організовував укр. недільні школи, керував школою в Ньюпорті. Від 1951 очолював шкільну раду шт. Вікторія, 1953—63 — Укр. центр. шкільну раду Австралії. Викладав укр. мову в школах та на курсах. Під псевдонімами Дмитро Чуб та Остап Зірчастий друкував свої твори в газ. «Наш вік» (Канада), «Українські вісті» (Німеччина), ж. «Нові дні» (США). Організував приватне вид-во «Ластівка».

Н. заснував і все життя очолював Літературно-мистецький клуб ім. В.Симоненка. Від 1954 видавав альманах «Новий обрій». Публікував власні спогади і літературознавчі дослідження. Його праця була відзначена нагородами діаспори — Союзу укр. орг-цій Австралії, вид-ва «Євшан-зілля» (Торонто, Канада), а також американськими фондами. У 1990-х рр. вшанований в Україні преміями ім. Г.Сковороди та ім. Лесі Українки. Н. був прийнятий до Спілки письменників України (1991).

П. у м. Мельбурн.

Тв.: «Шевченко в житті» (1947), «На гадючому острові», «Вовченя», «Це трапилось в Австралії» (1953), «В лісах під В'язьмою» (1958), «Живий Шевченко» (1963), «Український правописний словник» (1968), «Стежками пригод» (1975), «Елементи теорії літератури і стилістики» (1975, 1979, 1995), «Пригодницькі оповідання» (1975), «З новогвінейських вражень» (1977), «Б.Антоненко-Давидович» (1979), «На життєвому і творчому шляху В.Г. Гжицького» (1981), «Люди великого серця» (1981), «Відлуння великого голоду в спогадах очевидців в українській літературі» (1982), «Як Москва русифікує Україну» (1982), «У дзеркалі життя і літератури» (1982), «Від Зінькова до Мельбурна» (1990), «Під сонцем Австралії» (1994), «Силуети» (1996, 1998), «Листи письменників» (т. 1—5, від 1992).

Літ.: *Кислиця Д.* Дмитрові Нитченкові — 70 минуло. «Нові дні» (Канада), 1976, № 323; *Сорока П.* Дмитро Нитченко-Чуб — літературний портрет. Тернопіль, 1996; *Павлишин М.* Дмитро Нитченко: 1905—1999. «Сучасність», 2000, № 4; Дмитро Нитченко — людина ідеї. К., 2005.

І.І. Винниченко.

НІ́БУР (Niebuhr) **Бартольд-Георг** (1776—1831) — нім. історик-античник, який започаткував нову епоху в розвиткові *історичної науки*. Заклав засади наук. методів дослідження джерел. Основоположник «філолого-історичної» школи критики джерел. Н. в м. Копенгагені (Данія) в сім'ї датського дослідника-природознавця. 1794—96 вивчав класичну філологію в ун-ті м. Кіль, однак перервав навчання і став приватним секретарем у датського міністра фінансів Шіммельманна. 1798—99 вивчав аграрні, природничі науки, ботаніку й математику в ун-ті м. Единбург. Після вступу на держ. службу 1804 став дир. датського Держ. банку. 1806 прийняв запрошення барона фон Штайна і перейшов на держ. службу в Пруссію, де очолив мор. департамент. 1810 став членом Берлінської АН і офіц. істеріографом прусського двору. З того ж року почав читати в Берліні свої знамениті лекції з рим. історії, які користувалися шаленою популярністю серед освіченої публіки. Поряд з наук. роботою продовжував перебувати на держ. службі: 1816—23 був прусським посланником у Ватикані; 1824 — прусський держ. радник. Читав лекції з антич. історії та з історії *Французької революції кінця 18 століття* в ун-ті Бонна, де проявив себе організатором науки. Є фундатором вид. «Corpus Inscriptiorum Graecoarum», співзасн. знаменитого «Reinischen Museum» та ін.

«Римська історія» (3 т., 1811—32) Н. зосереджувалася не стільки на політ. історії, скільки на соціальній і аграрній структурі рим. сусп-ва. Інтерес до розв'язання аграрних питань і боротьби патриціїв та плебеїв за землю (Н. проявляв очевидну прихильність до останніх) мав сучасне звучання, оскільки в центрі громад. і політ. дебатів у Данії та Пруссії була проблема звільнення селян і розв'язання аграрного питання. Вивчаючи рим. історію, осн. увагу Н. звертав на критику джерел, намагаючись дійти до першоджерела, встановлював їх генеалогію, визначав автентичність, автора джерела, умови його написання тощо. «Філологічний» підхід до історії означав вимогу розглядати давню історію «як складову частину філології, як філологічну дисципліну, як засіб інтерпретації й філологічних знань», тобто перенесення методів філол. критики на *джерела історичні* з використанням прийомів герменевтики тексту. Водночас Н. стверджував, що пізнання історії можливе шляхом чуттєвого проникнення дослідника в предмет, що вивчався, свідомо допускав суб'єктивність. Був прихильником штучної героїзації історії, висвітлення в ній періодів піднесення д-в і людського генія на основі розвитку загальнолюдських моральних цінностей. Ця морально-естетична концепція повинна була виконувати дидактичну функцію — виховувати сучасників, збуджувати в них радість від сприйняття історії.

П. у м. Бонн.

Праці: Römische Geschichte, bd. 1—3. Б/м, 1811—33; Geschichte des Zeitalters der Revolution, bd. 1—2, Б/м, 1845; Vorträge über alte Geschichte, an der Universität zu Bonn gehalten, bd. 1—3. Bonn, 1847—50.

Літ.: *Iggers G.G.* The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present. Middletown, Connecticut, 1968; *Christ K.* Barthold Georg Niebuhr. В кн.: Deutsche Historiker. Göttingen, 1980; Niebuhr, Barthold Georg. В кн.: *Bruch R. vom und Müller R.A. (Hrsg).* Historikerlexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhunderts. München, 1991; *Стельмах С.* Історична думка в Україні (XIX — початок XX століття). К., 1997.

С.П. Стельмах.

НІ́ДЕРЛЕ (Niederle) **Любор** (20.09.1865—14.06.1944) — чеський славіст, археолог, історик, етно-

граф, філолог. Член Чеської АН та *Наукового товариства імені Шевченка.* Закінчив філос. ф-т *Карлового університету* (1887), студіював антропологію та археологію в Мюнхені (1889), проводив дослідження в лабораторіях антропологічної школи в Парижі (1889—90), вивчав археол. колекції в *Києві*, *Варшаві*, *Москві*, Твері (1893). З 1891 — доцент, з 1898 — професор Празького ун-ту. 1907—08 — декан філос. ф-ту, 1927—28 — ректор ун-ту. 1906 вченого обрано чл.-кор. Петерб. АН. Заснував та редагував низку наук. періодичних видань. Протягом 1892—1928 був редактором етногр. ж. «Český lid» («Чеський народ»). 1898 вчений започаткував видання час. «Věstník Slovanských Starožitnosti» («Вісник слов'янських старожитностей»), що з 1901 виходив під назвою «Věstník Slovanské filologie a starožitnosti» («Вісник слов'янської філології і старожитностей») та містив огляд нових слов'янознавчих праць. Позитивний відгук на його перший випуск було опубліковано на сторінках *«Киевской старины»* (1898) М.*Біляшівським.* 1899 в *«Записках Наукового товариства імені Шевченка»* було вміщено рецензію М.*Грушевського* на «Вісник», в якій він відзначив прагнення Н. створити загальнослов'ян. багатомовне наук. видання, до співробітництва в якому залучалися представники різних європ. наук. центрів. Н. здійснював потужну роботу з популяризації наук. знань. 1896 він став першим директором Празького нар. музею, а 1919 за його сприяння було засновано Ін-т археології в Празі.

На початковому етапі своєї наук. кар'єри Н. займався переважно антич. археологією. Згодом коло його наук. інтересів розширилося. У монографії «Lidstvo v době předhistorické se zvláštnim zřetelem na země Slovanské» («Людство в доісторичні часи...». Прага, 1893) учений вперше здійснив огляд найдавнішої історії слов'ян у контексті археології Європи від палеоліту до середньовіччя. 1898 цю працю було перекладено рос. мовою Ф.*Вовком.* В.*Антонович* у своїй рецензії назвав її видатним твором сучасної археол. літератури. Найважливішою студією Н. стала багатотомна праця «Slovanské starožitnosti» («Слов'янські старожитності», т. 1—4. Прага, 1902—34; 2-га частина опубл. під назвою «Культура стародавніх слов'ян», т. 1—2. Прага, 1911—25). У ній на базі даних археології, етнографії, антропології, філології вчений відтворив історію слов'ян за часів первіснообщинного ладу та раннього середньовіччя, заклав підвалини для розвитку т. зв. Вісло-Дніпровської теорії походження слов'ян. Згідно з його концепцією, ядром слов'ян. прабатьківщини була територія *Волині.* Осн. результати своїх досліджень Н. виклав в узагальнюючому вигляді в працях «Manuel de l'antiquité slave» («Підручник зі слов'янських старожитностей», т. 1—2. Париж, 1923—26) та «Rukovět slovanské archeologie» («Підручник зі слов'янської археології». Прага, 1931). У своїх студіях Н. порушив питання про етнічне розмежування словаків і *русинів* (українців) у межах *Австро-Угорщини.* Він доводив, що вже в 5 ст. розпочався процес розселення предків русинів (українців) на території Закарпаття. Н. підтримував творчі зв'язки з багатьма укр. вченими, зокрема, листувався з Ф.Вовком та М.Грушевським.

Літ.: *В.А.* Д-р Любор Нидерле. Человечество в доисторические времена. Пер. с чешского Ф.К. Волкова, под ред. Д.Н. Анучина. СПб., 1898. «Киевская старина», 1898, № 3; *Н.Б.* Dr. Lubor Niederle. Věstník slovanských starožitnosti. Svazek I. Praha. 1898. «Киевская старина», 1898, № 12; *Грушевський М.* Věstník slovanských starožitnosti. — Indicateur des travaux relatifs à l'antiquité slave, vydává Dr. Lubor Niederle, кн. I. Прага, 1898. «ЗНТШ», 1899, т. 27; *Францев В.А.* Очерки по истории чешского возрождения. Варшава, 1902; *Eisner J.L.* Niederle. Praha, 1948; *Ильин М.А., Королюк В.Д.* К поездке Любора Нидерле в Россию в 1893 году. В кн.: Славянский архив: Сборник статей и материалов. М., 1963; Краткая история Карлового университета. Прага, 1965; *Синюк А.Т.* Нидерле (к 100-летию со дня рождения). «Вопросы истории славян», 1966, вып. 2; *Наулко В.* До питання українсько-чеських взаємин: листи Любора Нідерле і Ченека Зібрта до Ф.К. Вовка (Волкова). «Слов'янські культури в європейській цивілізації» (К.), 2001; *Поп И.* Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород, 2001; *Латко І., Пеняк П.* Із епістолярної спадщини Любора Нідерле. Ужгород, 2006; *Наулко В.* Листи Любора Нідерле до Михайла Грушевського. «Український археографічний щорічник» (К.), 2006, вип. 10/11.

О.А. Іваненко.

НІ́ЖИН — місто обласного підпорядкування *Чернігівської області*, райцентр. Розташов. на р. Остер (прит. Десни, бас. Дніпра). Населення 76,0 тис. осіб (2005).

Попередниками Н. є 2 давньорус. *городища*, які ототожнюють з «городами», згаданими в *Іпатіївському літописі.* Імовірно, перше городище (кін. 10—13 ст., в істор. центрі сучасного міста на лівому березі Остра; на поч. 17 ст. відоме як Ніжинське городище) — це Ніжатин (згадується під 1135 і 1147); друге городище (12—13 ст., в урочищі Городок на сх. околиці сучасного міста на правому березі Остра) — це Уненіж (згадується під 1147). Ніжатин належав *Переяславському князівству*, а Уненіж — *Чернігівському князівству.* Обидва населені пункти були знищені під час

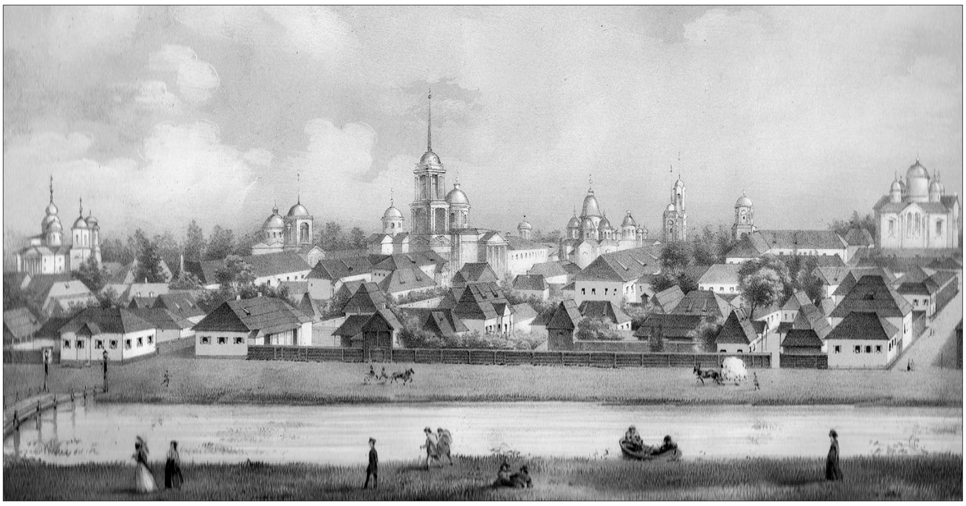

Ніжин. Малюнок П. Бореля, гравюра В. Дарленга. Середина 19 ст.

Ніжин. Свято-Миколаївський собор. Фото 2009.

монголо-татарської навали, скоріш за все 1239. За археол. даними, у 2-й пол. 13—14 ст. на околицях сучасного міста існували сільс. поселення, засновниками яких могли бути вцілілі мешканці Ніжатина та Уненіжа. У 16 — на поч. 17 ст. ці терени (які з 2-ї пол. 14 ст. належали *Великому князівству Литовському*) були майже незалюдненими внаслідок татар. набігів та литовсько-моск. протистояння. Після *литовсько-московської війни 1500—1503* Ніжинщина у складі чернігово-сіверських земель відійшла до Рос. д-ви.

Не з’ясовано, чи має відношення до Н. Нежатина нива, згадана в літописі під 1078 (див. *Нежатина нива, битва 1078*). Згадка Н. в грамоті київ. кн. *Володимира Ольгердовича* (у літературі помилково датована 1390; насправді має дату 4-й індикт, який у правління цього князя припадає на 1366 і 1381) не може свідчити про існування населеного пункту з такою назвою у 2-й пол. 14 ст., оскільки документ є фальсифікатом кін. 16 — поч. 17 ст.

Заселення Ніжинського городища почалося одразу після приєднання Задесення (пд. Чернігівщини) до *Речі Посполитої* згідно з *Деулінським перемир’ям 1618*. Нове поселення, яке отримало назву Н., з огляду на вигідне розташування було обрано адміністрацією Чернігово-Сіверщини (із 1635 — *Чернігівського воєводства*) як опорний пункт колонізації Задесення. Не пізніше 1625 було споруджено Ніжинський замок, 1625 Н. отримав *магдебурзьке право* (скасоване 1831) і право проведення *ярмарків*. Під 1634 згадуються перші ремісничі *цехи*. Засновником міста і його першим *війтом* був капітан (представник адміністратора Чернігово-Сіверщини королевича Владислава; див. *Владислав IV*) Щасний Вишль. Дуже швидко Н. перетворився на один із найважливіших торгово-ремісничих осередків *Лівобережної України*. Він мав 2 лінії дерев’яно-земляних укріплень (навколо замку і власне міста), споруджених із використанням давньорус. валів, і був оточений передмістями. На околиці Н. 1620 був заснований правосл. монастир Різдва Богородиці (див. *Ніжинський Ветхоріздвяний Свято-Георгіївський монастир*), а в самому місті до 1632 — монастир домініканців. Бл. 1633 Н. став центром *староства*. У 1630-ті рр. ніжинці брали участь у козац. повстаннях.

У червні 1648 Н. перейшов під контроль *Війська Запорозького* і став центром *Ніжинського полку*. Із 1659 в замку стояв рос. гарнізон. 17—18 червня 1663 в Н. відбулася *Чорна рада 1663*, на якій *гетьманом* Лівобереж. України було обрано І.*Брюховецького*. 1668 у ході антимоск. повстання ніжинські *козаки* й *міщани* намагалися здобути замок; при наближенні рос. війська кн. Г.*Ромодановського* ніжинці залишили місто, яке було пограбоване і спалене. Після ліквідації полкового адм.-тер. устрою (1782) Н. — повітовий центр *Чернігівського намісництва*, із 1797 — *Малоросійської губернії*, а з 1802 — *Чернігівської губернії*.

Ніжин. Церква Іоанна Богослова. Фото початку 21 ст.

1675, коли гетьман І.*Самойлович* своїм універсалом гарантував ніжинським грекам (див. *Греки в Україні*) право власного суду, починається задокументована історія грец. громади. 1680 виділилася грец. церк. парафія, а 1696 було створено грец. братство, біля витоків якого стояв священик із Македонії Христофор (Христодул) Дмитрієв. 1785 було утворено грец. магістрат (ліквідовано 1870). Греки, серед яких спочатку переважали купці (що займалися міжнар. торгівлею), користувалися широкими привілеями (скасовані в 1860-ті рр.). Становлячи невелику частку населення Н. (не більше 7 % на межі 18—19 ст.), греки справили величезний вплив на культ. і госп. життя міста. Зокрема, грекам Н. зобов’язаний своїм сучасним брендом — особливим сортом огірків.

Аж до кінця 18 ст. Н. залишався одним із найрозвинутіших міст *Гетьманщини*. Зокрема, він був відомий своїми ярмарками (відбувалися тричі на рік). 1660 засновано Ніжинський Свято-Введенський монастир. 1702 Стефан *Яворський* започаткував *Ніжинський Благовіщенський монастир*. У 2-й пол. 17—18 ст. місто прикрасили численні муровані церкви, найдавніша з яких — збудований ніжинським полк. І.*Золотаренком* Свято-Миколаївський собор — є першим у часі укр. бароковим хрещатим п’ятибаневим храмом. 1780—81 збудовано комплекс поштової станції (на сьогодні — єдиний в Україні, що зберігся майже повністю). Наприкінці 18 — на поч. 19 ст. знесено міські укріплення.

Наприкінці 18 ст. Н. втратив значення торг. й адміністративно-військ. центру, проте не перетворився на звичайне провінційне місто завдяки тому, що тут 1820 була заснована Ніжинська г-зія вищих наук князя Безбородька (із 1875 — *Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька*, нині — Ніжинський держ. ун-т ім. М.Гоголя). Н. був єдиним повітовим містом *Російської імперії*, що мало вищий навч. заклад.

1868 в Н. споруджено залізничну станцію. У 2-й пол. 19 ст.

з'явилися пром. підпр-ва (міднoливарний з-д, тютюнова ф-ка). Про динамічний розвиток міста свідчить зростання чисельності його населення (1846 — 9 тис. осіб, 1866 — 18 тис., 1897 — 32 тис. осіб). За кількістю населення Н. стояв на 1-му місці в Черніг. губ., випереджаючи й губернський центр.

1917—20 влада у місті належала *Українській Народній Республіці* (листопад 1917 — січень 1918, березень—квітень 1918), *більшовикам* (січень—березень 1918, січень—вересень 1919), *Українській Державі* (квітень—листопад 1918), денікінцям (вересень—листопад 1919). У березні—листопаді 1918 Н. був під контролем нім. військ. У серпні 1918 місто намагався захопити загін М.*Кропив'янського*. Рад. владу остаточно встановлено 21 листопада 1919.

Із 1923 Н. — центр *Ніжинської округи* Черніг. губ., а з липня 1930 — райцентр *Чернігівської округи*. Із 1932 — у складі Черніг. обл.

Перед *Другою світовою війною* в Н. працювали 7 з-дів, *машинно-тракторна станція*, 17 артілей та 6 приміських *колгоспів*. 1939—40 діяли пед. ін-т ім. М.Гоголя, 4 технікуми.

Під час гітлерівської окупації (13 вересня 1941 — 15 вересня 1943) діяли рад. підпільники (зокрема Ніжинська підпільна комсомольсько-молодіжна орг-ція) та провід *Організації українських націоналістів* (мельниківців).

Нині Н. — один із пром. і культ. центрів пн.-сх. регіону України. У місті діють драм. театр ім. М.Коцюбинського й 4 вищі навч. заклади, найбільшим з яких є ун-т ім. М.Гоголя.

У Н. народилися Р.*Ракушка-Романовський*, І.*Максимович*, Г.*Кониський*, М.*Бантиш-Каменський*, П.*Вітгенштейн*, Ю.*Лисянський*, *Номис* (М.Симонов), М.*Самокиш*, В.*Адріанова-Перетц*, І.*Спаський*, актор М.Бернес (Нейман). З Н. пов'язаний творчий шлях М.*Заньковецької*.

Пам'ятки арх-ри: Свято-Миколаївський собор (між 1655 і 1659), собор Благовіщенського монастиря (1702—16), грец. церква архангелів Михаїла і Гавриїла (1719—29), церква св. Іоанна Богослова (1752), собор Свято-Введенського монастиря (1775), грец. церква Всіх святих (1760, 1780—1805), будинок грецького магістрату (1785), будинок гімна-

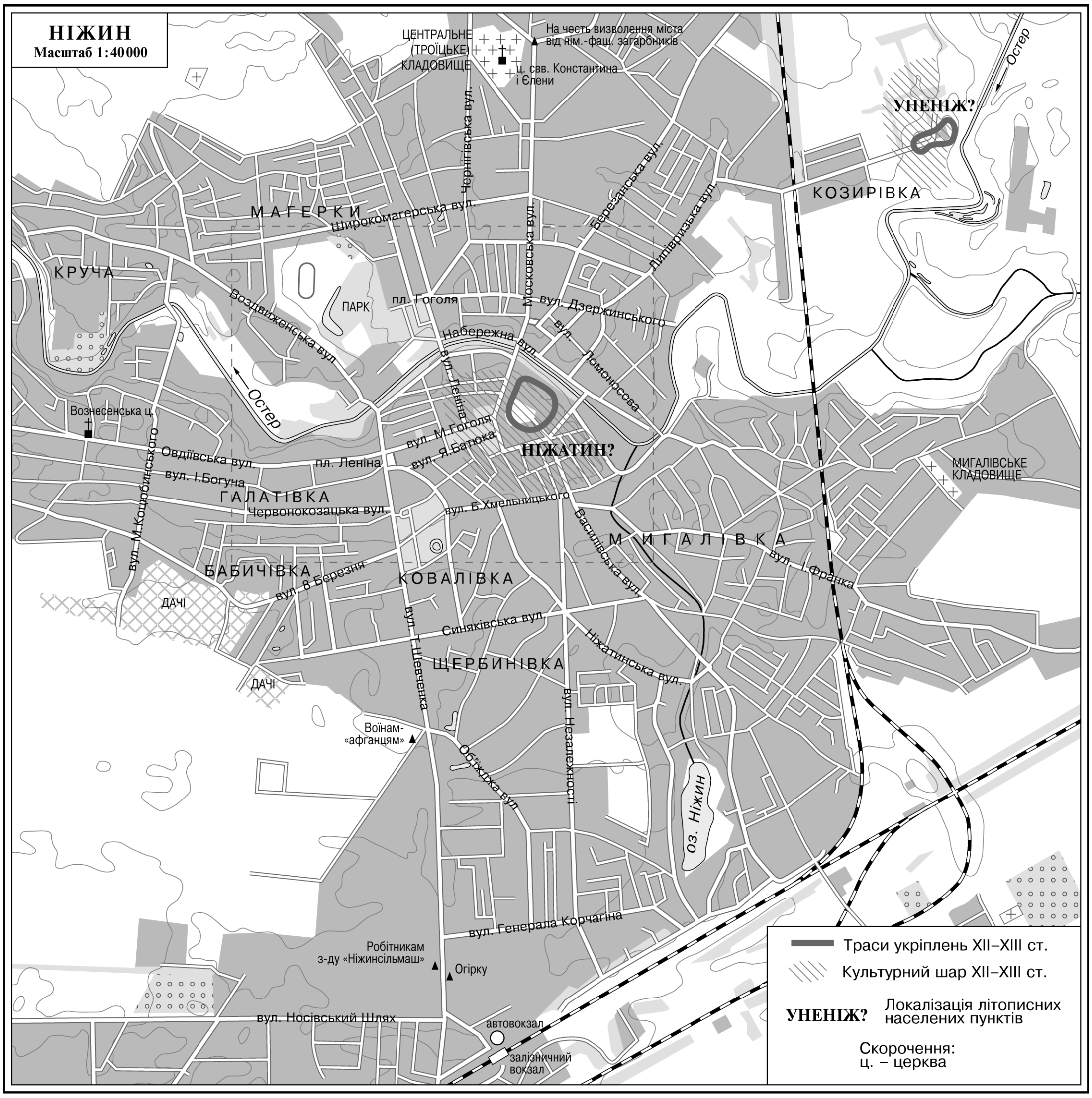

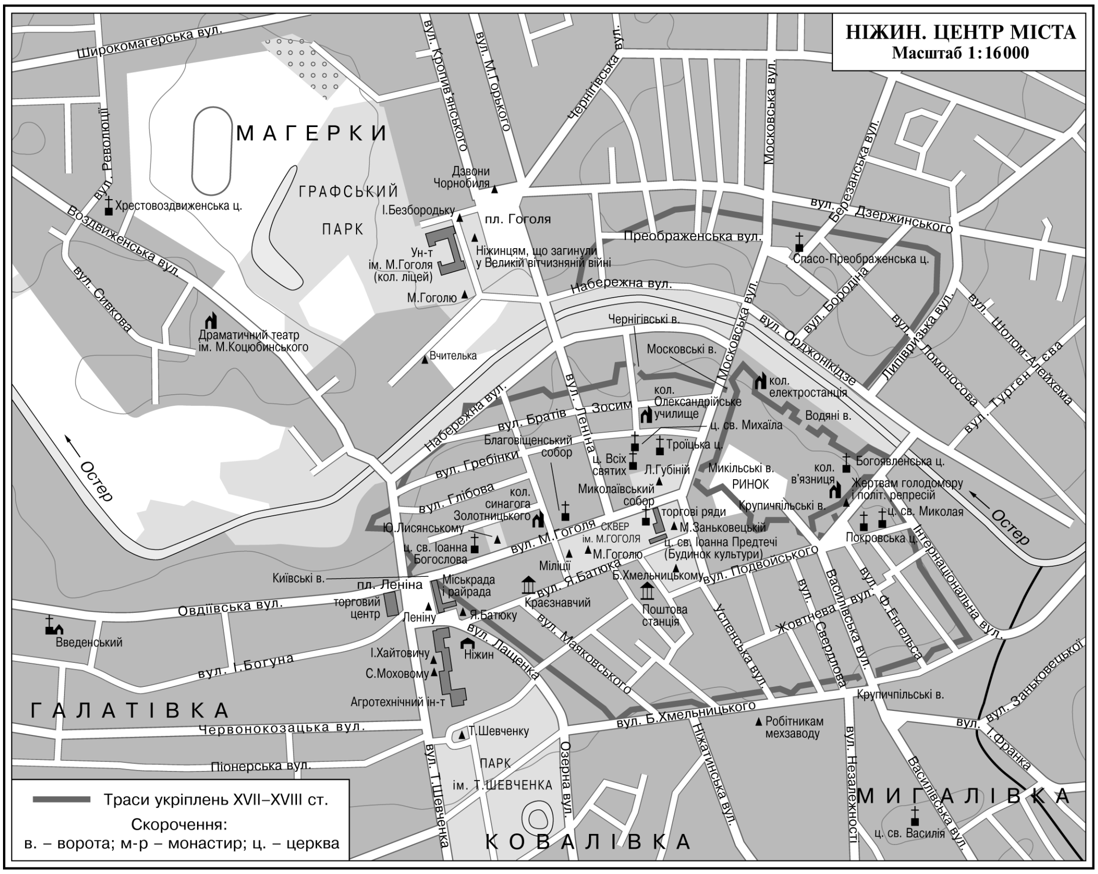

зії вищих наук (1805—1817, архітектор Л.Руска).

Численні пам'ятники, у т. ч. перший у Рос. імперії пам'ятник М.*Гоголю* (1881, скульп. П.*Забіла*).

Музеї: краєзнавчий, «Поштова станція».

Літ.: Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990; Греки на українських теренах. К., 2000; *Зозуля С., Морозов О.* Місто Ніжин: Деякі аспекти формування пам'яткоємного середовища. «Праці центру пам'яткознавства», 2005, вип. 8; *Морозов О.* Нариси з історії стародавнього Ніжина. «Ніжинська старовина», 2005, № 1; *Ситий Ю.* До питання про локалізацію літописного Ніжатина та Уненіжа. Там само; *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648). К., 2006; *Дудченко Г.М.* Хронологія історії Ніжина. Web.: http://www.nizhyn.com.ua.

Я.В. Верменич, Д.Я. Вортман.

НІ́ЖИНСЬКА ГІМНА́ЗІЯ ВИ́ЩИХ НАУ́К КНЯ́ЗЯ БЕЗБОРО́ДЬКА (1820—1832). Заснована в *Ніжині* 1805 братами О.Безбородьком та І.Безбородьком на їхні кошти як навч. заклад університетського типу. На запрошення міністра внутр. справ Російської імперії графа В.Кочубея проект будинку г-зії розробив архіт. Л.Руска. Буд-во 1808—18 велося кріпаками, які належали І.Безбородьку, під кер-вом архітектора 12-го рангу І. де Лукіні. Крім надання місця й саду, було витрачено 1 275 681 *рубль* 27 *копійок*.

Ніжинський юридичний ліцей кн. Безбородька. Малюнок П. Бореля, гравюра В. Дарленга. Середина 19 ст.

Г-зія відкрита 17 вересня 1820, її статут затверджено лише 19 лютого 1825. Попечителем став О.Кушельов-Безбородько, онук І.Безбородька. Директорів призначав імператор. Ними були В.*Кукольник* (1820—21), І.*Орлай* (1821—26), Д.Яновський (1827—35). Ніжинська г-зія була навч. закладом закритого типу для привілейованих верств — дворян, духовенства і вихідців з офіцерських сімей. Тут студенти навч. і проживали в окремому пансіоні. На кошти засновників навчалися 27 осіб, а інші сплачували 1 тис. руб. щорічно. З 1821 почали приймати й «вільноприходящих» студентів, котрі наймали помешкання в місті.

Штат викладачів складався зі старших і молодших професорів та учителів, число яких коливалося від 7 до 19. Статут г-зії виз-

начав 9-річний термін навчання, який поділявся на 3 періоди: 1) нижчий курс, 2) середній курс, 3) вищий курс. Студенти вивчали мови і словесності — рос., лат., грец., франц.; географію та історію; науки фізико-математичні, політичні, військові; танці, малювання і креслення та *Закон Божий*. Значне місце посідали сусп. й, особливо, юрид. науки — логіка, початкові основи моральної філософії і природного права, основи заг. нар. права і держ. госп-ва, коротка історія рим. законодавства й основи рим. права, рос. цивільне і кримінальне право. Студентів не переводили до вищого класу без знання лат., нім. і франц. мов. Заняття проходили у формі 2-годинних лекцій. Екзамени відбувалися в кінці року і були 2-х видів: приватні (індивідуальні) і публічні. Осн. критерієм знань із предметів був результат приватного екзамену. Він відбувався в присутності всіх професорів під кер-вом директора г-зії. На цих екзаменах визначалися гімназисти, які мали право виступати на публічних екзаменах, що проводилися в присутності не лише всіх викладачів, а й гостей, вищого міськ. кер-ва, знаті, родичів. Імена найкращих студентів заносилися до спец. книги, на якій були вибиті слова: «Liber honoris».

У червні 1824 в приміщенні г-зії було відкрито й освячено Свято-Олександрівську церкву. Діяв аматорський театр. Була велика б-ка, в якій 1830 налічувалося 12 374 книги, серед них — старовинні книги, рукописи 16—18 ст., кодекси, статути, літописи. Повний курс навчання пройшло 105 осіб.

Випускниками Ніжинської г-зії були відомі письменники М.*Гоголь*, Є.*Гребінка*, М.Білевич, М.Прокопович, К.Базилі, художники А.Мокрицький, А.Горонович, Я. де *Бальмен*, меценат В.Тарновський, фольклорист П.*Лукашевич.*

1826—30 проходило слідство у «справі про вільнодумство» над викладачами Ф.Зінгером, М.Бєлоусовим, К.Шапалинським, І.Ландражи. За викладання курсів із залученням наук. праць європ. авторів їх було звинувачено в політ. і реліг. вільнодумстві. У результаті вони були звільнені та взяті під поліцейський нагляд. По завершенні «справи про вільнодумство» 1830 надійшов наказ міністра нар. освіти не набирати до молодшого класу нових учнів. Ніжинська г-зія проіснувала ще 2 роки й була реорганізована 1832 у Фіз.-мат. ліцей кн. Безбородька (1832—40) — вищий загальноосвіт. заклад, що готував технічні та офіцерські артилер. кадри. З цього часу директорів призначав міністр нар. освіти. З 1835 по 1840 директором був Х.Екеблад.

Навчання спочатку проходило в специфічних умовах — паралельно проводилися заняття в гімназійних і ліцейських класах. Гімназійні класи поступово закривалися, хоча існували до 1837. 20 жовтня 1832 рос. імп. Микола I затвердив статут ліцею за зразком Демидовського Ярославського ліцею. Заклад підпорядковувався Київ. навч. округові. Приймалися переважно діти дворян *Чернігівської губернії* та *Полтавської губернії.* На кошти засновників навчалися 24 студенти, які проживали в пансіоні. Ті, хто навчався на власний кошт, теж мали право мешкати тут за повну платню. Навчання тривало 3 роки. Ліцеїсти вивчали класичну й прикладну математику, фізику, хімію і технологію, природничу історію, рос. словесність, заг. і рос. історію та статистику, нім. і франц. мови й словесності, Закон Божий. Двічі на рік робилися «роздухи» (перерви) в навчанні: з 1 червня по 22 липня та з 20 грудня по 12 січня. Випускники отримували чин 14-го класу згідно з *Табелем про ранги 1722*, а для отримання офіцерського звання діяли ті ж правила, що і для студентів ун-ту. За короткий час існування ліцею було здійснено 8 випусків, його закінчило 150 осіб. Серед відомих випускників — інженери й вчені в галузі буд-ва та залізничної справи П.Собко і Д.Журавський, письменник і етнограф О.*Афанасьєв-Чужбинський*, етнографи, фольклористи та письменники брати К.*Сементовський*, О.*Сементовський* і М.*Сементовський*, батько відомого природознавця і мандрівника М.*Миклухо-Маклая* — М.Миклухо-Маклай, генерал-лейтенант В.Каталей, полк. К.Фрейнд.

1840 Фіз.-мат. ліцей було реорганізовано в Ніжинський юрид. ліцей кн. Безбородька (1840—75). У ньому готувались юристи-практики: судді, слідчі, нотаріуси. Повний курс був 3-річний і поділявся на 6 семестрів. Окрім енциклопедії законодавства, у ліцеї не викладався жодний теор. курс із галузі правознавства. Викладацький склад формувався переважно з випускників Київ. ун-ту. Серед них — М.*Бунге*, І.Максимович, Я.Ціммерман, М.Затиркевич, П.Даневський. Вихованці, які закінчували курс навчання з відмінними успіхами, отримували право на чин 12-го класу при вступі на цивільну службу, а ті, хто на «добре», — право на чин 14-го класу.

При ліцеї була відкрита класична г-зія, яка готувала молодь до вступу в ліцей та ін. навч. заклади. Вона розміщувалася в ліцейському приміщенні й утримувалася на суму 5828 руб. на рік. Кер-во г-зії було спільне з ліцейським.

У зв'язку з 25-річчям Ніжинської вищої школи О.Кушельов-Безбородько подарував ліцею картинну галерею, яка складалася із 175 картин майстрів провідних худож. європ. шкіл.

За час існування ліцею його директорами були: Х.Екеблад (1840—55), М.М.Могилянський (1855–56), Є.Стеблін-Камінський (1856—66), Є.Гудима (1866—69), М.Чалий (1869—75).

Останнім почесним попечителем з роду *Безбородьків* був Г.*Кушельов-Безбородько*, який після смерті батька 1855 перейняв це звання. Він зробив кілька пожертвувань для ліцею: купив у родичів М.Гоголя для б-ки рукописи письменника і 32 його листи до М.Прокоповича, а також замовив петерб. художникам написати копії портретів О.Кушельова-Безбородька, М.Гоголя, Н.Кукольника (дві останні збереглися й демонструються в картинній галереї ун-ту).

У зв'язку з нестачею коштів 1863 в ліцеї закрили пансіон. Попечитель планував закрити ліцей. Однак після *судової реформи 1864* в Рос. імперії виникла потреба в підготовлених юристах, і ліцей ще проіснував до 1875. З 1873 почесним попечителем став граф

О.Мусін-Пушкін. Він збільшив фінансування на утримання студентів та зарплату викладачам.

Випускниками ліцею були відомі поети М.*Гербель*, Л.*Глібов*, Ф.Богушевич.

У трьох видозмінених навчальних закладах було підготовлено бл. 1 тис. спеціалістів різних профілів. 1875 замість юрид. ліцею був відкритий *Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька*.

Літ.: *Самойленко Г.В.* Ніжинська вища школа 1820—1995. Ніжин, 1995.; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: Сторінки історії. Ніжин, 2005.

А.В. Блануца.

НІ́ЖИНСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця у складі УСРР. Утворена 7 березня 1923 у складі *Чернігівської губернії*. Окружний центр — м. *Ніжин*. За даними на 1 жовтня 1925, складалася з 12 *районів* та 159 сільрад, населення 467 тис. осіб. Нац. склад населення за переписом 1926: українців — 96,8 %, росіян — 1,8, євреїв — 1,7 %. Упродовж 1924—30 межі та склад округи не раз змінювалися. Ліквідована 2 вересня 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР: Статистичні характеристики: Ніжинська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

НІ́ЖИНСЬКА СПРА́ВА — епізод виборчої кампанії до *Комісії Законодавчої 1767—1768*. Під час виборів депутата від ніжинського і батуринського шляхетства на зборах у м. *Ніжин* 1767 за присутності П.Румянцева (див. П.*Румянцев-Задунайський*), який намагався забезпечити обрання лояльного до нової адміністрації *Гетьманщини* депутата та укладання проурядового наказу, *шляхта* обрала своїм представником у Комісію Законодавчу земського суддю Л.Селецького. Однак при укладанні остаточного тексту наказу позиції виборців розійшлися. Замість Л.Селецького депутатом був обраний Г.Долинський, йому вручили наказ, який містив вимоги про гарантування укр. політ. *автономії*, право вибору *гетьмана*, збереження чинності укр. права і судочинства за *Статутами Великого князівства Литовського*. П.Румянцев оголосив вибори в Ніжині недійсними і призначив повторні вибори на 15 травня 1767. На нове зібрання прибули лише 16 із 50 шляхтичів, причому вони відмовилися підписати наказ, який їм запропонував ставленик П.Румянцева Л.Селецький. П.Румянцев наказав заарештувати всіх учасників зборів й оголосив врученний Г.Долинському наказ недійсним. Військ. трибунал засудив 36 укр. шляхтичів до страти, а *Генеральний військовий суд* визнав винними 18 осіб, 14 з яких отримали довічне заслання, а 4 позбавили рангу. Катерина ІІ схвалила діяльність П.Румянцева, однак, побоючись небажаного для царського самодержавства політ. розголосу, не наважилася здійснити репресії в повному обсязі. У липні 1768 Правительствующий Сенат скасував смертні вироки та заслання, залишивши в силі позбавлення всіх засуджених рангу і права займати урядові посади.

Літ.: *Максимович Г.А.* Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г., т. 1. Нежин, 1917; *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини (1760—1830). К., 1996.

Н.В. Шевченко.

НІ́ЖИНСЬКИЙ БЛАГОВІ́ЩЕНСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. чол. монастир у м. *Ніжин*. Заснований на поч. 18 ст. протопопом П.Яворським за участі митрополита Стефана *Яворського* в центрі міста. Гол. споруда — Благовіщенський собор, споруджений 1702—16 архіт. Г.Устиновим. 1716 до монастиря був приєднаний Ветхоріздвяний (Красноострівський) Свято-Георгіївський монастир, розташов. на околиці Ніжина. Згодом побудовано трапезну, келії, госп. споруди. Монастирю належали значні земельні володіння і 800 підданих (1782). У монастирській б-ці після смерті С.Яворського зберігалася його унікальна книгозбірня, яку 1731 було перевезено до *Харкова*. Значної шкоди монастирю завдали пожежі 1750, 1757, 1797. Відбудований на поч. 19 ст. архімандритом В.Черняєвим, який реставрував і оздобив Благовіщенський собор, спорудив муровану Петропавлівську трапезну церкву, дзвіницю з годинником, келії, монастирські крамниці, огорожу. У 2-й половині 19 ст. при монастирі існувало Братство Божої Матері усіх скорботних радості. Монастир припинив існування на поч. 1920-х рр. Відновлений 1999.

Літ.: Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 3. Чернигов, 1873; *Хойнацкий А.* Очерк истории Нежинского мужского Благовещенского монастыря, именуемого «Назарет Богородицы», и его положение в настоящее время. Нежин, 1906; *Маслов С.* Библиотека Стефана Яворского. К., 1914; *Гапоненко Д.* Історія утворення та діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря (XVIII—XIX ст.). «Сіверянський літопис», 2007, № 2.

О.Б. Коваленко.

Ніжинський Благовіщенський монастир. Фото кінця 19 ст.

НІЖИ́НСЬКИЙ Вацлав Хомич (12.03(28.02).1889—11.04.1950) — артист балету, хореограф. Н. в м. *Київ* у сім'ї поляків — балетних танцівників Томаша (Хоми) Ніжинського і Елеонори Береди. 1989 (за ін. даними, 1900) всту-

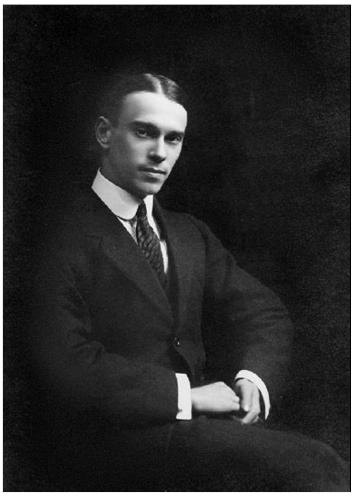

В.Х. Ніжинський.

пив до Петерб. театрального уч-ща в клас С.Легара; під час навчання виступав на сцені Маріїнського театру. Після закінчення уч-ща виконував гол. ролі в балетах цього театру, вражаючи публіку своїми легендарними стрибками. На запрошення С.Дягілева брав участь у «Російських сезонах» 1909—10 (гол. ролі у виставах М.Фокіна «Павільйон Арміди», «Єгипетські ночі», «Шопеніана»). Він був партнером М.Кшесинської, О.Преображенської, А.Павлової, Т.Карсавіної. Несподівано звільнений з Маріїнського театру через надто сміливий костюм у «Жизелі», Н. став постійним членом трупи С.Дягілева (до 1913), танцював у постановках М.Фокіна («Карнавал», «Петрушка», «Шахерезада» та ін.), 1912—13 як балетмейстер змінив М.Фокіна, поставив два балети на музику К.Дебюссі — «Післяполудневий відпочинок фавна» та «Ігри», а також «Весну священну» І.Стравінського. Новаторські постановки Н., неоднозначно сприйняті критиками й глядачами, заклали підвалини для розвитку балету 20 ст. Під час гастролей у Пд. Америці Н. одружився з угор. балериною Ромолою Пульські (1913) і організував 1914 власну трупу, яка виступала в Лондоні не дуже успішно. Під час *Першої світової війни* був інтернований в *Австро-Угорщині* як підданий *Російської імперії.* 1916 Н. повернувся до трупи С.Дягілева і поставив останній балет «Тіль Уленшпігель» для гастролей у США. Через психічну хворобу залишив сцену і з 1917 перебував під наглядом лікарів. 1919 написав «Щоденник Ніжинського», виданий у Парижі 1958. З кінця 1940-х рр. до смерті жив у Лондоні.

П. у м. Лондон.

М.Бежар присвятив драматичній долі Н. синтетичний балет «Ніжинський, клоун Божий» на музику 6-ї симфонії П.*Чайковського* і П.Анрі, поставлений 1971 в Брюсселі; текст із «Щоденника» Н. читав Л.Терзієв. 1980 вийшов документальний фільм реж. Ю.Альдохіна «Спогади про Ніжинського». 2001 в Києві відбувся 1-й міжнар. фестиваль класичного танцю ім. В.Ніжинського.

В. Ніжинський у партії Альберта в балеті А.-Ш. Адана «Жизель».

Тв.: Отрывки дневника [1919]. «Театральная жизнь», 1990, № 12; Чувство: Тетради. М., 2000.

Літ.: *Nijinsky R.* Nijinsky. London, 1933; *Buckle R.* Nijinsky. London, 1971; *Красовская В.М.* Нижинский. Л., 1974; *Чернова Н.* От Гельцер до Улановой. М., 1979; *Нижинская Р.* Вацлав Нижинский. М., 1996; *Крылова М. и др.* Миф о Нижинском. «Независимая газета», 1999, 25 декабря; *Соколова Л.* Вацлав Ніжинський. Народжений для танцю. В кн.: Зрослись душею, сплелись корінням: Збірник. К., 2008.

Г.П. Герасимова.

НІ́ЖИНСЬКИЙ ВЕТХОРІЗДВЯ́НИЙ СВЯ́ТО-ГЕО́РГІЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р, Красноострівський Ветхоріздвяний Свято-Георгіївський монастир — чол. монастир, заснований у 1-й пол. 17 ст. на околиці м. *Ніжин* в урочищі Ветхе на березі р. Остер. Згадується в *гетьманських універсалах* Б.*Хмельницького* (1654). Гол. споруда — церква Різдва Пресвятої Богородиці з приділом св. Георгія Переможця. Монастиреві належали м. Мрин з навколишніми селами, х. Коростилівський поблизу с. Талалаївка, млин на р. Сейм, броварня. 1716 підпорядкований новоствореному *Ніжинському Благовіщенському монастирю.* На монастирському цвинтарі похований перший директор *Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька* В.*Кукольник.* Після 1917 розміщено колонію для безпритульних. Споруди монастиря частково збереглися.

Літ.: Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1970.

О.Б. Коваленко.

НІ́ЖИНСЬКИЙ ІСТО́РИКО-ФІЛОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т КНЯ́ЗЯ БЕЗБОРО́ДЬКА. Відкритий в *Ніжині* 14 вересня 1875 на базі Юрид. ліцею кн. Безбородька як вищий навч. заклад для підготовки викладачів класичних мов та історії для г-зій. Був другою (після Петерб. історико-філол. ін-ту) вищою пед. школою загальнодерж. значення.

До новоствореного ін-ту входила і г-зія. За розпорядженням міністра нар. освіти для гімназистів 5—8-го класів, які будуть вступати до ін-ту, надавалося 30 стипендій. На ці стипендії могли претендувати й учні ін. г-зій *Російської імперії.* Усі студенти проживали в приміщенні ін-ту й перебували на повному казенному утриманні. Навчання тривало 4 роки. За отримання на екзаменах однієї незадовільної оцінки студент втрачав право переводу на

Ніжинський Ветхоріздвяний Свято-Георгіївський монастир. Фото початку 20 ст.

вищий курс, а за 2 — виключався з ін-ту. З 1911 набиралися студенти, які навчалися на свій кошт.

Випускники направлялися вчителями в різні навч. заклади згідно з місцями, визначеними департаментом нар. освіти. За час існування ін-ту багато його випускників стали відомими вченими. Своїми наук. працями відзначилися бл. 70 вихованців ін-ту. Серед них — визначні філологи Є.Карський, М.*Державін*, В.Данилов, В.*Рєзанов*, І.Кириченко, історик М.*Петровський.*

Професори ін-ту входили до складу колегіального органу управління вузу — конференції, яка періодично збиралася для вирішення найважливіших питань навч. та наук. роботи. Існували 2 відділення: класичної і рос. словесності, а з 1882 — історії. Академічний рік тривав з 16 серпня до 15 липня. Щороку на 1-й курс приймалося не більше 25 студентів.

1876 започатковане видання *«Известий Нежинского историко-филологического института князя Безбородко»*, які виходили протягом 45 років. У 2-й пол. 1870-х — на поч. 1880-х рр. була сформована відома в наук. світі Ніжинська філол. школа. 1894 з ініціативи професорів М.*Бережкова* та А.Добіаша було сформоване *Історико-філологічне товариство при Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині*, яке мало своє наук. періодичне видання *«Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине»*. При ньому з 1900 діяла археол. комісія, яку очолив проф. А.Добіаш. Нею була проведена значна робота зі збирання нових матеріалів, а також здійснені розкопки в Глинському, Борзнянському та Остерському повітах *Чернігівської губернії.*

Під час *революції 1905—1907* та *Першої світової війни* вуз продовжував працювати, хоча зазнав значних матеріальних збитків.

1918 урядом П.*Скоропадського* піднімалося питання про створення в Ніжині ун-ту. Над проектом реорганізації вузу в ун-т працювала спец. комісія з числа викладачів ін-ту, однак він так і не був втілений у життя. Директорами ін-ту були: М.Лавровський (1875—82), М.Скворцов (1882—93), Ф.Гельбке (1893—1907), І.Іванов (1907—13), Й.Леціус (1913—14), І.Козловський (1916—19).

Протягом червня 1920 — вересня 1921 функціонував Ніжинський науково-пед. ін-т (1919—22) на чолі з директором П.Тихомировим (1921—30). 1921 був перетворений на Ніжинський ін-т нар. освіти. Було відкрито ф-ти соціального виховання, робітничий і професійної освіти. Усіма ділянками діяльності ін-ту керувало бюро, куди входили директор (О.Карпеко, 1922—24; М.Куїс, 1924—30), декани й представники студентів.

1922—23 під кер-вом В.Рєзанова був організований наук. семінар з рос. літератури, метою якого була підготовка наук. кадрів для вузів. На поч. 1924/25 навч. р. семінар було перетворено на Н.-д. кафедру історії к-ри і мови на зразок подібних у 1922—23 в Україні. Наук. продукція ін-ту надсилалася всім навч. і навчально-пед. закладам України та багатьом вузам РСФРР, ін. рад. республік. Ін-т підтримував стосунки з 14 вузами зарубіжжя. 1923 створено історико-краєзнавчий музей, який розмістився в колиш. приміщенні інститутської церкви. З 1924 відновила свою роботу кімната-музей М.Гоголя, пізніше перетворена на музей.

У кінці 1920-х рр. на території вузу був заснований В.Святогором ботанічний сад, один із кращих в Україні.

1930—33 діяв Ніжинський ін-т соціального виховання на чолі з директором С.Порадою (1930—35). 1933—95 — Ніжинський пед. ін-т, який готував учителів-предметників на 4 ф-тах: літературно-мовному, істор., фізико-мат., хіміко-біологічному. Кер-во вузом здійснювали ректори: М.Загрецький (1935—37), І.Гречко (1937—41), Д.Кузнєцов (1943—50), М.Повод (1953—64), В.Горбач (1964—78), Ф.Арват (1978—95), В.Яковець (1995—2005), О.Бойко (2005 — і понині).

У 1930-х рр. у вузі було репресовано 9 з 12 завідувачів кафедр, ректора М.Загрецького та багатьох викладачів. На деякий

Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя. Фасад головного корпусу. Фото 2009.

час через брак кадрів припинилося викладання окремих дисциплін, закрився випуск інститутських видань. 1935 на базі вузу був відкритий учительський ін-т з 2-річним терміном навчання, в якому здобували вищу освіту вчителі шкіл. 1939 з нагоди 130-річчя від дня народження М.*Гоголя* вузу присвоєно його ім'я.

З 1941 по 1943 у зв'язку з окупацією Ніжина *вермахтом* робота вузу припинилася. У навч. корпусі розмістився нім. госпіталь. За роки окупації вуз зазнав збитків на суму понад 5 млн *карбованців*, у б-ці знищено до 100 тис. томів книг.

1949 утворено ф-т англ. мови, 1964 — музично-педагогічний. 1970 збудовано новий навч. корпус на 122 аудиторії і лабораторії, 2 читальні зали, б-ку навчально-методичної літератури. 2003 сформовано соціально-гуманітарний ф-т.

4 вересня 1998 вуз був реорганізований у Ніжинський держ. пед. ун-т ім. М.Гоголя, 15 вересня 2004 — у Ніжинський держ. ун-т ім. М.Гоголя.

Станом на 2010 ун-т діє у складі 7 ф-тів, 30 кафедр, на яких працюють 350 викладачів. Навчається понад 8 тис. студентів на 16 спеціальностях. У структурі ун-ту функціонують: пед. ліцей, підготовче від-ня, школа майбутнього педагога, навчально-наук. комплекс «університет—коледж—гімназія», регіональні навчально-методичні центри в *Прилуках* і *Новгороді-Сіверському.* Ун-т розташов. у 5-ти навч. корпусах, має 4 студентські гуртожитки, гуртожиток для малосімейних викладачів і співробітників, спортивно-оздоровчу базу, агробіологічну станцію, що утворюють комплекс-містечко.

Літ.: *Самойленко Г.В.* Ніжинська вища школа 1820—1995. Ніжин, 1995; *Блануца А.* Чому я обрав цей вуз. «Рідна школа», 2000, № 8; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005.

А.В. Блануца.

НІ́ЖИНСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — анонімна пам'ятка укр. історіографії 17—18 ст. У центрі уваги літописця — військово-політ. історія. До 1670-х рр. події висвітлено вкрай фрагментарно, з численними похибками і помилками, очевидно, на підставі істор. переказів. Згодом достовірність повідомлень зростає, але послідовного характеру виклад набуває з 1730-х рр. Літописець згадує укр. гетьманів Б.*Хмельницького*, І.*Брюховецького*, І.*Самойловича*, І.*Мазепу*, І.*Скоропадського*, Д.*Апостола*, К.*Розумовського*, але уникає характеристики й оцінок їхньої діяльності. У літопису йдеться також про війни, які Росія вела проти Туреччини протягом 18 ст., та їх згубні наслідки для госп-ва України. Наведено відомості про життя рос. царської родини, перебування її представників в Україні, причому з особливою симпатією згадано імп. *Єлизавету Петрівну*. Певну увагу приділено рос. можновладцям, діяльність яких була безпосередньо пов'язана з Україною, — П.*Румянцеву-Задунайському*, князям О.*Безбородьку*, Г.*Потьомкіну*. Літопис містить відомості про створення 1-ї та 2-ї *Малоросійських колегій*, амністію запорожців 1734, вибори депутатів до *Комісії Законодавчої 1767—1768*, появу самозванців І.Міницького та О.Пугачова. Згадано про зміни в адм.-тер. устрої *Лівобережної України* — утворення *Київського намісництва*, *Чернігівського намісництва* та *Новгород-Сіверського намісництва*, *Малоросійської губернії*, а згодом — *Чернігівської губернії* та *Полтавської губернії*. Наведено відомості про надзвичайні природні явища, стихійні лиха, епідемії. Значну увагу приділено подіям у *Ніжині*, де, очевидно, мешкав упорядник літопису. Н.л. належить до т. зв. місц. літописів, хоча значне місце в ньому відведено подіям, які мали загальноукр. значення. Ніні рукописний збірник, що містить текст Н.л., зберігається в Ін-ті рукопису НБУВ.

Літ.: Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. М., 1900; *Коваленко О.Б.* Ніжинський літопис XVII—XVIII ст. як пам'ятка історіографії. В кн.: Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 3. К., 2001.

О.Б. Коваленко.

НІ́ЖИНСЬКИЙ ПОЛК — козац. військ. й адм.-тер. одиниця в *Лівобережній Україні*. Створений 1648. Межував з *Чернігівським полком*, *Переяславським полком* і *Прилуцьким полком*. 1649 поділявся на 11 сотень. 1654 до Н.п. приєднано 7 сотень Черніг. полку і чималу частину Сіверщини, унаслідок чого кількість сотень збільшилася до 34. 1663 територія Н.п. істотно скоротилася — від нього відділився *Стародубський полк*. 1782 в Н.п. існували сотні: 4 полкові Ніжинські, 2 Борзенські, Вертіївська, Дівицька, Заньківська, Івангородська, Прохорівська, Шаповалівська, Бахмацька, Попівська, Конотопська, Батуринська, Новомглинська, Коропівська, Кролевецька, Глухівська, Воронізька і Ямпільська. На той же рік у Н.п. було 1 місто, 3 містечка і 866 сіл. Першими полковниками Н.п. були — П.*Шумейко* (1649—50), І.*Золотаренко* (1652—55) та В.*Золотаренко* (1655—56, 59—63). Популярними були також полковники: Г.*Гуляницький* (1656—59), М.Гвинтівка (1663—67), П.Уманець (1669—74), М.Борсук (1674—77), Я.Жураківський (1677 — 85), С.Забіла (1687—94), І.*Обидовський* (1696—1701), Л.Жураківський (1708—18) та ін. У Н.п. царський уряд розпочав призначення полковників із росіян: граф П.Толстой (1719—27), бригадир І.Хрущов (1727—42), І.Божич (1742—46). Тривалий час Н.п. управляли полковники С.Кочубей (1746—51), П.Розумовський (1753—71), А.Жураківський (1772—82) та ін. 1782 Н.п. був ліквідований, а його територія включена до складу *Чернігівського намісництва*.

Ніжинський Свято-Введенський монастир. Церква Введення Пресвятої Богородиці. Фото 2008.

Літ.: *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии: Полк Нежинский, т. 2. К., 1893; *Крип'якевич І.* Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. В кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966; *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні Лівобережжя. «Пам'ятки України», 1990, № 3.

В.В. Панашенко.

Печатка Ніжинської полкової канцелярії. 1754—1781.

НІ́ЖИНСЬКИЙ СВЯ́ТО-ВВЕ́ДЕНСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — жін. монастир, заснований бл. 1660 на пд.-зх. околиці *Ніжина* на березі р. Остер. Первісні дерев'яні споруди — Свято-Введенська та Свято-Іллінська церкви, а також келії згоріли 1756. 1775 в стилі пізнього *бароко* споруджено кам'яний храм Введення Пресвятої Богородиці, 1778—80 — дзвіницю, 1814 — Свято-Іллінську церкву, 1848 — огорожу (мур), після 1857 — келії. У 2-й пол. 19 ст. перетворився на значний культурно-освіт. осередок. 1863 відкрито 3-класне жін. уч-ще, іконописну школу, іконостасну та золотошвейну майстерні, лікарню, будинок для прочан, богадільню. Припинив існування в 1920-х рр. Гол. споруди монастиря збереглися. Відновлений протягом 1996—98.

Літ.: Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 4. Чернигов, 1873; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990.

О.Б. Коваленко.

НІКІ́ТА ХОНІА́Т (бл. 1155—1217) — візант. ритор та історик. Походив зі знатного роду малоазійського м. Хони, отримав освіту в *Константинополі*, займав високі посади. Пережив трагедію захоплення Константинополя хрестоносцями 1204, втратив усе своє майно, але врятувався сам і врятував родину у невеликому м. Селімврія. Намагався повернути

А.В. Ніковський. Фото 1920.

В.М. Ніколаєв.

Нікіта Хоніат. Мініатюра 14 ст.

втрачені позиції при нікейському дворі, проте не надто успішно. Славу Н.Х. принесли промови й листи, адресовані візант. імператорам. Автор «Історії», яку розпочав писати ще юнаком і довів до 1206. У початковій частині спирався на праці попередників (Іоана *Кіннама*, Євстафія), з 1180-х рр. писав від себе. В «Історії» досить вагомий автобіографічний елемент, помітні песимістичні настрої, історія показана як гра долі (Тіхе), майстерно змальовані складні й неоднозначні портрети героїв. Одним з гол. моментів є опис розгрому Константинополя хрестоносцями, що завершується переліком утрачених святинь та скарбів.

Літ.: *Досталова Р.* Византийская историография: характер и формы. «Византийский временник», 1982, т. 43; Культура Византии, т. 2. М., 1989.

Т.Л. Вілкул.

НІКІ́ТЧЕНКО Віталій Федотович (30.04.1908—1992) — один з керівників комуніст. спецслужби. Н. в м. *Севастополь.* Закінчив 7-річну школу, навч. в Мелітопольській професійній школі. 1926—28 був кочегаром, працював поденно на різних підпр-вах. 1931 закінчив Харків. ін-т інженерів залізничного транспорту (ХІІЗТ), за фахом — інженер-механік. Працював інженером управління Пд. залізниці, був (з перервами) аспірантом, 1938—42 — асистентом, 1942—44 — доцентом ХІІЗТ (у *Харкові*, згодом — у Ташкенті). Член КП(б)У з 1940. Канд. тех. н. (1941). З липня 1944 до грудня 1948 — заст. секретаря Харківського обкому КП(б)У, з грудня 1948 до червня 1953 — зав. транспортного відділу ЦК КП(б)У/КПУ, у червні 1953 — квітні 1954 — зав. відділу адм. і фінансових органів ЦК КПУ. 6 квітня 1954 призначений головою КДБ при РМ УРСР. Не дивлячись на те, що очевидних провалів у роботі Н. не було, він асоціювався з добою хрущовської «відлиги». Із започаткуванням у Кремлі лінії на ужорсточення ставлення до національно-демократ. сил в Україні, спроб витіснити з політ. арени 1-го секретаря ЦК КПУ П.*Шелеста* 21 липня 1970 Н. був звільнений і переведений до *Москви* на посаду начальника Вищої Червонопрапорної школи КДБ при РМ СРСР ім. Ф.Дзержинського. Після виходу у відставку мешкав у *Києві.* З 16 вересня 1959 до 4 липня 1974 був членом Колегії КДБ при РМ СРСР. Генерал-майор (1954), генерал-лейтенант (1961), генерал-полковник (1967). Член ЦК КПУ (1953), депутат ВР УРСР (1966), депутат ВР СРСР 7-го скликання.

П. у м. Київ.

Літ.: *Лисюк Ю., Чисніков В.* Керівники органів державної безпеки Радянської України (1953—1991 рр.). «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 2001, № 2; Лубянка: Органы ВЧК—ОГПУ—НКВД—НКГБ—МГБ—МВД—КГБ: 1917—1991: Справочник. М., 2003; *Шелест П.* «Справжній суд історії ще попереду...»: Спогади, щоденники, документи, матеріали. К., 2003; *Шульженко Б.* Особистість і час: Документи, спогади, матеріали. К., 2006.

Ю.І. Шаповал.

НІКО́ВСЬКИЙ Андрій Васильович (псевдоніми — А.Яринович, А.Ганаскович, А.Василько; 14.10. 1885—1942) — громадсько-політ. і держ. діяч, літературознавець, публіцист. Н. в с. Малий Буялик Херсон. губ. в міщанській родині. Закінчив історико-філол. ф-т Новорос. ун-ту в *Одесі.* Активний діяч *Товариства українських поступовців*, редагував газ. *«Рада»* (*Київ*, 1910—14), ж. «Основа» (Одеса, 1915). 1916 працював уповноваженим К-ту Всерос. союзу міст Пд.-Зх. фронту.

Після *Лютневої революції 1917* — член Київ. ради об'єднаних громад. орг-цій, секретар її виконкому. Член *Української Центральної Ради*, входив до складу *Комітету Української Центральної Ради.* 23 червня 1917 обраний товаришем (заст.) голови УЦР. Провідний діяч *Української партії соціалістів-федералістів*, гол. редактор її парт. органу — газ. *«Нова Рада»* (Київ, 1917—19). Один з ініціаторів створення 21 червня 1918 *Українського національно-державного союзу,* перший його голова, згодом — член президії *Українського національного союзу.*

Наприкінці 1919 — на поч. 1920 — співробітник УАН. З 26 травня 1920 — міністр закордонних справ *Української Народної Республіки.* Очолював комісію з розроблення конституції УНР (1920—23). У серпні 1921 брав участь у роботі дипломатичної місії УНР у *Варшаві*, був членом укр. делегації на переговорах із Б.*Савинковим* про спільні дії, унаслідок яких було підписано угоду про взаємне визнання УНР і Рос. політ. к-ту та окремо було розроблено велику військ. конвенцію.

Постановою ВУЦВК 20 жовтня 1924 Н. було дозволено повернутися в УСРР. Працював у ВУАН, очолював правописно-термінологічну комісію, підготував і видав «Словник українсько-російський» (1927). 21 липня 1929 заарештований у справі «СВУ», засуджений до 10 років позбавлення волі. Покарання відбував на *Соловках.* По завершенні терміну постановою Управління НКВС вирок було скасовано і справу закрито. Звільнений 21 квітня 1940. П. у блокадному Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*), похований у братській могилі на Піскарьовському кладовищі.

Літ.: Життєпис А.В. Ніковського. «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», 1923, кн. 2/3; *Трубайчук А., Стрельський Г.* Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. К., 1996; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; Євген Чикаленко. Андрій Ніковський. Листування 1908—1921 роки. К., 2010.

Т.С. Осташко.

НІКОЛА́ЄВ Володимир Миколайович (03.03.1847—11.11(29.10). 1911) — архітектор, педагог, академік арх-ри (1892). Н. в Царському Селі (нині м. Пушкін Ле-

нінгр. обл., РФ). Після навчання в Рисувальній школі Т-ва заохочення мист-в 1864 вступив до петерб. Академії мист-в, де вчився у Р.Бернгарда, Д.Грімма, О.Рєзанова. 1871 відзначений срібною медаллю за проект концертної зали.

За пропозицією інж. О.Термена 1872 виконав проект пивоварного з-ду і переїхав у *Київ* для його спорудження. Працював міським архітектором (1873—87), 1875—98 — єпархіальним архітектором; 1893—99 — архітектором *Києво-Печерської лаври.*

Відзначався надзвичайною творчою активністю. За роки діяльності в Києві збудував 18 церков, 27 громад. споруд, кілька сотень житлових будинків. Був типовим представником «історизму», застосовуючи у своїх будівлях найрізноманітніші стильові форми — неоренесанс, необароко, т. зв. цегляний, «російський» та «візантійський» стилі.

Серед відомих споруд: театр Бергоньє (1873; нині *Національний академічний театр російської драми імені Лесі Українки*), Будинок купецьких зборів (1882; нині Нац. філармонія України), трапезна Києво-Печерської лаври (1893–95), ансамбль *Київського Свято-Покровського монастиря* (1890—1911).

Брав участь у спорудженні *Володимирського собору* (1862—96); Оперного театру за проектом В.Шретера (1898—1901). Автор постаментів пам'ятників Б.*Хмельницькому* та рос. імп. *Миколі I.*

Багато разів обирався до складу Київ. міської думи (1880—1910); 1887—89 — член міської управи. Очолював *Київське літературно-артистичне товариство* (1895—1904). Був першим головою архіт. відділу Тех. т-ва; директором київ. відділення Рос. муз. т-ва, одним із засновників і директором Київ. худож. уч-ща (1901—11), членом *Київського товариства старожитностей і мистецтв* (1897—1911). Автор кількох публікацій з питань архри, реставрації, архіт. законодавства.

П. у м. Київ.

Літ.: Словник художників України. К., 1973; *Ясиевич В.Е.* Архитектура Украины на рубеже 19—20 веков. К., 1988; *Кальницкий М.Б.* Штрихи к портрету: Владимир Николаев: 150 лет. «АСС» [«Architecture—City—Construction»], 1997, № 1; Митці України: Біографічний довідник. К., 1997; Головні та міські архітектори Києва: 1799—1999: Каталог виставки до двохсотріччя введення посади головного архітектора Києва. К., 1999; *Тимофієнко В.* Зодчі України кінця XVIII — початку XX століття: Біографічний довідник. К., 1999; *Бондаренко Р.І.* Ніколаєв Володимир Миколайович. В кн.: Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: Біографічний довідник, ч. 2. К., 2005.

Р.І. Бондаренко, М.Б. Кальницький.

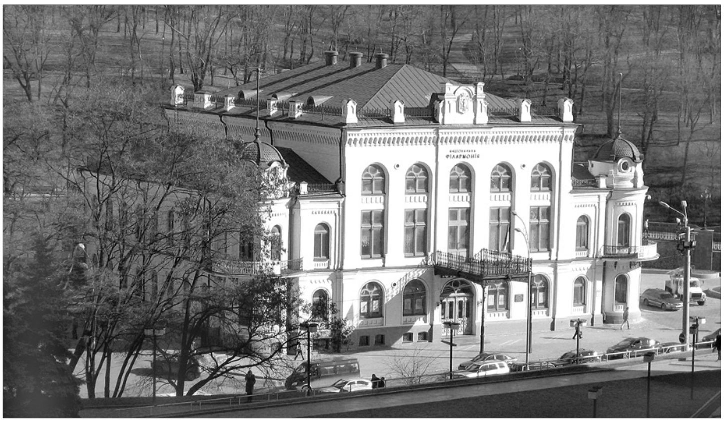

Будинок купецьких зборів. Архітектор В.М. Ніколаєв (нині — Національна філармонія України. Київ, Володимирський узвіз, 2). Фото 2008.

НІКОЛА́ЄВ Микола Ілліч (12.02. 1865—06.04.1918) — рос. письменник, поет, журналіст, театрознавець, театральний критик і рецензент. Н. в м. *Санкт-Петербург.* Одержав тех. освіту, 35 років працював на Київ. з-ді «Арсенал»: тех. майстром, пом. начальника майстерень. Увесь вільний час віддавав питанням театру і літератури. 1893—1918 майже щоденно друкував у київ. газетах театральні рецензії, огляди, критичні статті, відгуки, нариси. Автор 4-х книг, статей у ж. «Театр и искусство», «Иллюстрированном сборнике Киевского литературно-артистического общества», нарисів про окремих акторів, спогадів, некрологів, щорічних оглядів театрального життя *Києва*, статей з театральної тематики, рецензій. Літ. спадщина Н. виявлена лише частково і не вивчена. Н. перший помітив такі яскраві акторські таланти, як С.Кузнєцов, П.Значковський, В.Янова, О.Шатрова.

Н. — активний громад. діяч: один із засновників *Київського літературно-артистичного товариства* (російсько-українського), уповноважений Рос. театрального т-ва в Києві, Голова драм. комісії Київ. т-ва мист-ва і літератури, деякий час — дир. театрального уч-ща цього т-ва, один із засновників і член директорату Київ. літературно-артистичного клубу, член Каси взаємодопомоги літераторів і вчених. Після захоплення Києва військами М.А.*Муравйова* в січні 1918 Н. був заарештований і ув'язнений у *Київській фортеці.* Не витримавши знущань і загроз, він тяжко захворів і через деякий час помер у м. Київ.

Тв.: Театрально-критические наброски. К., 1897; Драматический театр в Киеве 1803—1893. К., 1898; Артистическая колония. «Театральное искусство», 1899, № 31—36; Эфемериды... К., 1912; Своим друзьям. К., б/р.

Літ.: *Гарольд.* Н.И. Николаев. «Театральная жизнь», 1918, № 10; *Глаголин Б.* Театральные размышления: Н.И. Николаев. Там само, № 25—26; *Рыбаков М.* О том, кого мы забыли. «Киевский телеграф», 2002, № 8 (101).

М.О. Рибаков.

«НИКОЛА́ЕВСКИЙ ВЕ́СТНИК» — міський часопис, який видавався в *Миколаєві* 1865—85. Спершу виходив двічі, а з 1872 — тричі на тиждень. Видавці-редактори: Є.Павловський (з 1865), І.Генбачев (з 1870), В.Краєвський (з 1871), О.Юрковський (з 1873). Друкувалися статті та матеріали на теми місц. громад., культурно-освіт., церк., екон. та наук. життя, інформація, хроніка, некрологи та ін., а також з історії Новоросії та Миколаївщини. Вміщувалися також документи і матеріали з історії Пн. Причорномор'я, переважно за 18—19 ст.

Літ.: Библиография русской периодической печати 1703—1900 гг. (материалы для истории русской журналистики). Пг., 1915.

О.В. Ясь.

Нікополь. Вулиця Катеринославська (нині вул. Микитинська). Листівка кінця 19 ст.

Нікополь. Пам'ятний знак на честь Микитинської Січі, де 19 квітня 1648 р. козацькою радою був обраний Богдан Хмельницький гетьманом України. Фото початку 21 ст.

НІКОЛА́ЄНКО Іван Гнатович (1881, за ін. даними, 1886 — листопад 1937) — рад. держ. і парт. діяч. Н. в м. *Луганськ* у сім'ї коваля. Отримав початкову освіту. Трудову діяльність розпочав на *Луганському паровозобудівному заводі*, спочатку учнем, а потім молотобійцем, ресорщиком. Від 1905 — член РСДРП(б), не раз був заарештований за революц. діяльність. Після *Лютневої революції 1917* — член Луган. к-ту РСДРП(б), очолював робітн. к-т залізничників і був одним з організаторів червоногвард. загонів у Луганську, брав участь в обороні Царицина (нині м. Волгоград, РФ). 1918—20 — заст. голови ЧК Північнокавказ. фронту, голова Тамбовської губернської ЧК — член Колегії ВУЧК, голова Донец. губернської ЧК — заст. голови Донец. губернського виконкому. 1921—23 — голова Волинського і Подільського губернських виконкомів. Від грудня 1921 — член ЦК КП(б)У. У вересні—грудні 1923 — нарком внутр. справ УСРР, член Колегії НКВС УСРР. У цей період підтримував прихильників *«робітничої опозиції»*. 1924—26 керував тютюновим трестом у *Києві*. Автор спогадів «Революционное движение в Луганске» (1926). 1927 переведений до *Москви*, де очолював тютюновий, соляний і консервний синдикати. 1930 призначений управляючим моск. відділенням «Союзкоксу». З 1933 — комерційний директор тресту «Газоочистка».

20 січня 1935 заарештований у справі «Московської контрреволюційної організації» й виключений із ВКП(б). Йому інкримінували членство в підпільній контрреволюц. групі «робітничої опозиції», «...різку контрреволюційну критику політики партії і радянської влади, вироблення власних контрреволюційних настановлень, які розповсюджувалися серед своїх прихильників у Москві і на периферії». 14 квітня 1935 постановою Особливої наради при НКВС СРСР засуджений до 5-ти років ув'язнення. У листопаді 1937 за сфабрикованим обвинуваченням у підготовці терористичних актів проти керівників партії і рад. уряду постановою «трійки» Управління НКВС по Челябінській обл. РРФСР засуджений до смерті. Страчений.

Реабілітований 1965, кримінальні справи припинені за відсутністю в діях Н. складу злочину.

Літ.: «Рабочая газета» (Москва), 1923, 7 октября (№ 226); Новый комиссар внутренних дел УССР. «Щит революционного порядка», 1923, № 4; О так называемой «московской контрреволюционной организации» — группе «рабочей оппозиции». «Известия ЦК КПСС», 1989, № 10; Реабилитация: Политические процессы 30—50 гг. М., 1991; Міліція України: Історичний нарис, портрети, події. К., 2002; *Чисніков В.М.* МВС України в особах (1917—2001 рр.). «Юридичний вісник України», 2002, 23 лютого — 1 березня.

В.М. Чисніков.

НІКО́НІЙ — давньогрец. місто. Розташов. на сх. березі Дністровського лиману, поблизу с. Роксолани Одес. обл. Територія трохи більше 3 га. Заснований греками-іонійцями в 2-й пол. 6 ст. до н. е.; мав політ. та екон. зв'язки з Істрією. На поч. 5 ст. до н. е. в Н. карбував монету скіф. цар *Скіл*. У 1-й пол. 3 ст. до н. е. місто загинуло, а його жителі переселилися в *Тіру*. Життя на місці Н. відновилося в перші століття н. е., в етнічному відношенні населення було змішаним. Як і раніше, у цей час Н. підтримував зв'язки з Тірою, куди його жителі вивозили продукцію с.-г. вирва. Остаточно життя на місці антич. Н. припинилося в 3 ст. н. е. Під час розкопок у Н. відкрито залишки землянок 5 ст. до н. е., оборонних споруд, наземних житлових та госп. комплексів, численні зернові ями. Поблизу Н. досліджено ґрунтовий та курганний некрополь, кілька сільс. поселень. Дослідження Н. почалися 1957 М.Синіциним. Пізніше тут працювали А.Загинайло та Н.Секерська.

Літ.: *Секерская Н.М.* Античный Никоний и его округа в VI—IV вв. до н. э. К., 1989; *Охотников С.Б.* Нижнее Поднестровье в VI—V вв. до н. э. К., 1990; *Бруяко И.В. и др.* Никоний Римской эпохи. Одесса, 2008.

Н.О. Сон.

НІ́КОПОЛЬ — місто обласного підпорядкування *Дніпропетровської області*, райцентр. Порт на р. Дніпро (Каховське водосховище). Населення 147,8 тис. осіб (2001).

Із кінця 16 ст. на місці сучасного Н., в урочищі Микитин Ріг (уперше згадується Е.*Лясотою* під 1594) існувала контрольована запороз. козаками переправа через Дніпро — Микитин перевіз. 1639 в районі стародавньої переправи козаки на чолі з Ф.Лінчаєм збудували фортецю — *Микитинську Січ*, яка проіснувала до 1652. Під час *російсько-турецької війни 1735—1739* біля перевозу діяла рос. застава, а після закінчення війни — введений карантин. На місці застави виникла козац. *слобода*, яку стали називати м-ком Микитине (уперше згадується 1740). 1775 перейменоване у Слов'янськ, 1782 — на місто Нікополь. 1784 Н. — містечко Катериносл. пов. *Новоросійської губернії.* У 18 ст. через Н. проходив чумацький шлях із *Лівобережної України* в Крим. З 1806 Н. — містечко Олександрівського пов. *Катеринославської губернії.* Під час *Кримської війни 1853—1856* в Н. зусиллями хірурга М.*Пирогова* організовано тимчасовий військовий шпиталь. Із початком видобування марганцевої руди в Нікопольмарганцевому басейні в місті 1885 засновано з-д землеробських машин та ін-

вентаря, 1896 — чавуноливарний з-д. На поч. 20 ст. екон. розвиткові міста сприяло завершення буд-ва 1903 залізниці *Кривий Ріг* — Н. — Олександрівськ (нині м. *Запоріжжя*). У травні 1919 в місті засновано нар. музей красних мист-в, згодом — Нікопольський держ. краєзнавчий музей. Із 1923 Н. — районний центр *Криворізької округи*. 1928 Н. надано статус міста, а з 1937 — міста обласного підпорядкування Дніпроп. обл. У ході рад. *індустріалізації* 1935 в місті збудоване одне з найбільших підпр-в чорної металургії УРСР — Нікопольський південнотрубний металургійний з-д. У період *Другої світової війни* в місті під час окупації діяли підпільні групи на чолі з М.Хилинським, А.Кардашовим, Л.Хлястіковим. У серпні—жовтні 1941 поблизу Н. діяло об'єднання партизан. загонів під кер-вом А.Резниченка.

У 1950—80-ті рр. Н. стає центром пром. вузла, основу якого становили підпр-ва металургії. 1966 став до ладу Нікопольський з-д феросплавів (осн. виробник в Україні агломерату, флюсів, феросплавів).

Екон. потенціал міста складають: металургійна, машинобуд., металообробна, легка та харчова галузі пром-сті.

Літ.: ІМіС УРСР: Дніпропетровська область. К., 1969; *Акимов А.С.* Никополь: Путеводитель. Днепропетровск, 1988; *Богуш М.П., Жуковський М.П.* Перші згадки про Микитин Ріг (до питання про літочислення Нікополя). В кн.: Збірник рефератів доповідей обласної науково-практичної конференції з історичного краєзнавства. Дніпропетровськ, 1990; *Шапошников Г.С.* Як виникло місто Нікополь. Нікополь, 1991; *Грибовський В.* Містечко Микитине і Микитин перевіз: Передісторія міста Нікополя. В кн.: Датування міста як проблема історичної урбаністики: Європейський та український досвід. Дніпропетровськ, 2008.

О.Г. Бажан.

НІ́КОПОЛЬСЬКО-КРИВОРІ́ЗЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1944. Проведена 30 січня — 29 лютого 1944 військами *Третього Українського фронту* (командуючий — генерал армії Р.*Малиновський*) та *Четвертого Українського фронту* (командуючий — генерал армії Ф.Толбухін) з метою знищення угруповання Вермахту в районі *Нікополя* і *Кривого Рогу*. Гол. удару завдали війська 3-го Укр. фронту в напрямку с-ща Апостолове. 30 січня війська цього фронту почали наступ на допоміжних напрямках. 31 січня в наступ перейшло осн. угруповання, 5 лютого війська 3-го Укр. фронту визволили Апостолове. Війська 4-го Укр. фронту до 8 лютого очистили лівий берег Дніпра, у взаємодії з військами 3-го Укр. фронту визволили Нікополь. Війська 3-го Укр. фронту, долаючи опір противника, 22 лютого визволили Кривий Ріг і захопили плацдарм на правому березі р. Інгулець. Одночасно війська 4-го Укр. фронту форсували Дніпро в районі Великої Лепетихи та завдали удару противникові в пд.-зх. напрямку й до 29 лютого вийшли на рубіж Блакитне—Кагкарівка. Унаслідок Н.-К.н.о. було розгромлено нікопольсько-криворізьке угруповання вермахту (12 д-зій), рад. війська зайняли вигідну позицію для наступу на південь України та в *Крим*.

О.В. Буцько.

НІ́ЛУС Петро Олександрович (21.02.1869—23.05.1943) — живописець, видатний майстер побутового жанру, діяч *Товариства південноросійських художників* і член Т-ва передвижників з 1899, худож. критик. Н. в с. Бушени на *Поділлі* в заможній поміщицькій родині. Протягом 1883—89 навч. живопису в Одес. худож. уч-щі під кер-вом К.*Костанді* та Г.Ладиженського, пізніше — в петерб. Академії мист-в (недовго). Перший мистецький успіх прийшов до Н. 1892 під час 20-ї виставки передвижників, де експонувалася його картина «По знайомих». З того часу одна за одною з'являлися твори, персонажами яких виступали представники міських низів («Лакей», 1892; «Покоївки», 1893; «У трактирі», «Відпочинок», 1896; «Продавець газет», «На бульварі» — останнє десятиліття 19 ст. та ін.). Роботи раннього періоду творчості Н. (1890—1900) відзначалися демократичністю сюжетів і високою живописною майстерністю. На поч. 20 ст. на його творчості позначилися естетські і декадентські впливи. Н. зблизився з худож. угрупованням «Світ мистецтва». Почав захоплюватися романтичним пейзажем («Сад

Нілус П. Осінь.

П.О. Нілус. Автопортрет. 1935.

поетів», «Золоті мрії», «Спогади про один парк», «Ефірні замки», «В парку»). На сторінках газет «Одесский листок», *«Одесский вестник»*, «Южный альманах» Н. виступав як худож. критик. Не сприйнявши рад. влади, 1920 емігрував за кордон, помер в окупованому гітлерівцями Парижі.

Літ.: *Жаборюк А.А.* Український живопис останньої третини XIX — початку XX століття. К.—Одеса, 1990; *Афанасьєв В.* П.О. Нілус. К., 1963.

Т.І. Лазанська.

НІМЕ́ЦЬКА ЄВАНГЕЛІ́ЧНО-ЛЮТЕРА́НСЬКА ЦЕ́РКВА — протестантська течія, що склалася під час *Реформації* в Німеччині в 16 ст. Термін походить від імені засновника церкви М.*Лютера*. Віровченню властиві догмати *протестантизму*; із таїнств визнаються лише хрещення та причастя. Лютеранські церкви формуються за нац. ознакою і об'єднуються у Всесвітній лютеранський союз. Лютеранські громади з'явилися в Україні у 18 ст. разом із переселенцями з Німеччини. Зараз *лютеранство* поширене переважно серед німців, які проживають в Україні.

М.Ф. Рибачук.

НІМЕ́ЦЬКЕ ПРА́ВО — див. *Магдебурзьке право*.

НІМЕ́ЦЬКО-ПО́ЛЬСЬКА ВІЙНА́ 1939 — військ. операція ЗС гітлерівської Німеччини та Словаччини (після *Мюнхенської угоди 1938* Словаччина контролювалася Німеччиною), унаслідок якої територія Польщі була окупована, її частини анексовані сусідніми державами, зокрема *СРСР*. Причиною нападу був намір вождя Третього райху А.*Гітлера* завоювати «життєвий простір»

для «арійської раси» в центрі та на сх. Європи, бажання створити стратегічно важливий плацдарм для нападу на СРСР. Щоб запобігти втручанню кер-ва СРСР у конфлікт, А.Гітлер домовився з Й.*Сталіним* про розподіл сфер впливу в Сх. Європі (див. *Пакт Молотова-Ріббентропа 1939*).

Напад Німеччини на Польщу почався 1 вересня 1939 о 4-й годині 45-й хвилині одночасними ударами авіації по аеродромах і вторгненнями танків та піхоти із 3-х сторін. Із пн., із Сх. Пруссії та Померанії наступали 3-тя і 4-та нім. армії, із зх. — 8-ма й 10-та армії, а з пд., через Словаччину, — 14-та армія, загалом — 1,6 млн солдатів і офіцерів, 2800 танків, 6 тис. гармат і мінометів, бл. 2 тис. літаків. Польща могла виставити 870 танків і танкеток, 4,3 тис. гармат і мінометів, 407 літаків і бл. 1 млн війська, але мобілізувати його вона не встигла.

У відповідь на напад Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 Велика Британія та Франція ультимативно зажадали від Німеччини негайно припинити агресію проти Польщі і протягом 48 годин залишити її територію. Не отримавши відповіді, вони оголосили Німеччині війну, хоча реальна військ. допомога Польщі не надавалася. 1 вересня 1939 вважається початком *Другої світової війни*.

Польс. армія виявилася технічно та оперативно-тактично неспроможною зупинити війська гітлерівців, які в 1-й пол. вересня 1939 захопили передмістя *Варшави* й більшість території Польщі. Незважаючи на героїзм польс. військ, нім. танк. угруповання паралізували їхній організований опір, після чого відбувалася ліквідація військ. підрозділів.

6 вересня 1939 польс. уряд переїхав до Любліна, прямуючи на *Львів*. Проте у зв'язку з катастрофічним розвитком воєнних подій уряд і гол. військ. командування рушили до румун. кордону й стояли під *Коломиєю*. 17 вересня 1939 Червона армія вступила на територію *Західної України* та Зх. Білорусі, її підрозділи швидко просувалися на зх. Наступного дня польс. уряд і командування переїхали до Румунії, а звідти — до Франції.

Гітлерівці Варшаву не штурмували, але нещадно обстрілювали артилерією й бомбардували з повітря. 27 вересня 1939 гарнізон Варшави капітулював. Бої з німцями тривали в Польщі до початку жовтня 1939.

Втрати польс. армії — 66,3 тис. вбитими, 133,7 тис. пораненими, 420 тис. полоненими. Нім. втрати — 10,6 тис. вбитими, 30,3 тис. пораненими, 3,4 тис. пропалими безвісти.

Літ.: Советская военная энциклопедия, т. 2. М., 1976; *Коваль В.С.* Довкола радянсько-польської війни 1939 р. К., 1991; *Мельтюхов М.И.* Советско-польские войны: Военно-политическое противостояние 1918—1939 гг. М., 2001; Те саме. Web: http://militera.lib.ru/research/meltyukhov2/index.html; *Дэвис Н.* История Европы. М., 2004; *Бишоп К., Джордан Д.* Триумф и крах III Рейха: Через «Блицкриг» к падению Берлина. М., 2008.

В.С. Коваль.

Німеччина. Берлін. Будинок райхстагу. Нині — Будинок бундестагу. Фото початку 21 ст.

НІМЕ́ЧЧИНА. Офіц. назва — Федеративна Республіка Німеччина. Територія 357 тис. км^2. Населення 80 млн 912 тис. осіб (2007). Територіально ФРН складається з 16 федеральних земель: Баден-Вюртемберг, Баварія, Берлін, Бранденбург, Бремен, Гамбург, Гессен, Мекленбург — Передня Померанія, Нижня Саксонія, Пн. Рейн — Вестфалія, Рейнланд-Пфальц, Саарланд, Саксонія, Саксонія-Анхальт, Шлезвіг-Гольштейн, Тюрингія, кожна з яких є рівноправним суб'єктом федерації і має власне самоуправління. Інтереси земель репрезентовані у верхній палаті парламенту — бундесраті. Нижня палата — бундестаг — обирається раз на 4 роки. Виконавчу владу здійснює федеральний канцлер, підзвітний бундестагу. Президент обирається обома палатами парламенту на 4 роки, виконує представницькі функції і є символом єдності нації.

Німеччина. Берлін. Бранденбурзька брама. Автор проекту К.-Ґ. Ланґганс, квадрига роботи І.-Г. Шадоу. 1788—1794. Фото початку 21 ст.

За Конституцією 23 травня 1949 столиця ФРН знаходилася в м. Бонн. У серпні 1990 було прийнято рішення про перенесення столиці до м. Берлін. З вересня 1998 в Берліні працюють федеральний президент та канцлер, верхня й нижня палати парламенту, а також більшість федеральних мін-в. Водночас федеральний лад Німеччини обумовлює перебування низки секторальних спеціалізованих мін-в у федеральних землях.

Етнічний термін «германці» до рим. істор. літератури ввів Гай Юлій Цезар. Герм. племена епохи *Великого переселення народів* (*готи*, лангобарди, вестготи, сакси, баварці, бургунди, франки, шваби) намагалися опанувати насамперед матеріальним спадком Рим. імперії. У перші століття н. е. германців як федератів (союзників) прийняла на службу Рим. імперія. Проте германці досить швидко позбавлялися статусу федератів і засновували на її території власні королівства.

Ідея *імперії* та вплив християн. церкви забезпечили 800 обрання Карла Великого *імператором*. Але його імперія врешті розпалася внаслідок слабкості комунікацій, відсутності екон. консолідації захоплених територій та потреби постійного силового контролю за ними. 843 у Вердені онуки Карла Великого поділили Франкську імперію на три держави; одна з них — Східнофранкське королівство — у 10 ст. отримала назву Германське королівство і стала попередником сучасної Німеччини. В його межах за доби середньовіччя формувалися мовні та психологічні риси нім. народу.

Король Оттон II приєднав до своїх володінь Пн. і Середню Італію і здобув титул рим. імператора (962). Вважалося, що цим актом відтворюється імперія Карла Великого. Таким чином було утворено Священну Римську імперію (з кін. 15 ст. мала назву «*Священна Римська імперія германської нації*»).

З 11 ст. імператори боролися за зміцнення своєї влади з римськими папами та німецькими феодалами.

Особливістю істор. розвитку Німеччини було те, що великі нім. торг. міста не були центрами імперської влади, яка не мала справжньої столиці.

У 13 ст. відбувався процес колонізації слов'ян. земель. Нім. міста балт. узбережжя Любек, Гамбург, Кельн у серед. 12 ст. створили торг. союз «Ґанза», який до 15 ст. мав представництво в *Новгороді Великому* та ін. європ. містах. Ґанзейська торгівля занепала внаслідок зміни світ. торг. шляхів після відкриття Америки (1492), але остаточного удару цей торг. союз зазнав за результатами *Реформації* та *Контрреформації*. «Ґанза» саморозпустилася в роки Тридцятирічної війни 1618—48.

Торг. зв'язки нім. міст та політ. амбіції імперської влади були різновекторними. Імперська влада намагалася підкорити своєму впливу Північ Італії. Відсутність єдності між імператорською владою, містами та купецьким станом зумовила уповільнення перетворення імперії на нац. д-ву. Універсальний характер імперії було нівельовано, коли 1356 імп. Карла IV Люксембурга обрали колегією курфюрстів. Це стало символом подальшого князівського впливу на історію Німеччини.

Попри запеклі внутрішньополіт. розбіжності Німеччина залишалася центром технологічних інновацій. 1445 Й.*Ґутенберґ* винайшов технологію друкування книг. 1517 віттенберзький чернець М.*Лютер* (1483—1546) проголосив реліг. тези, головна з яких стосувалася «виправдання вірою», а не папськими індульгенціями. М.Лютер пропонував реформувати церк. устрій, спростити обряди та зробити Церкву дешевшою. Ці ідеї передусім відповідали інтересам бюргерства.

Реформація та сел. війна 1525 стали поворотними моментами німецької історії. Однак ці події ускладнили процес нац. консолідації. 1555 за Аугбурзьким миром нім. землі за принципом «чия влада, того й віра» були поділені на католицькі (Південь) та протестантські (Північ) території. В умовах Контрреформації, воєнно-політ. проявом якої стала Тридцятирічна війна 1618—48, було закріплено територіальну роздробленість Німеччини. Нім. князі перетворилися на суб'єктів тогочасних міжнар. відносин. Поряд з абсолютистськими д-вами (Бранденбург, Баварія) виникли д-ви зі становим ладом (Вюртемберг, Мекленбург). Лад німецьких земель став питанням європ. стабільності, унаслідок чого ускладнився процес утворення нац. д-ви.

Досягнення нац. єдності стало ключовим для нової та новітньої історії Німеччини. Цю істор. місію спробував взяти на себе курфюрст Фрідріх III Гогенцоллерн (1688—1713), який 1701 проголосив себе королем Пруссії. Його наступник король Фрідріх-Вільгельм I Гогенцоллерн (1713—40) маневрував між європ. д-вами. 1714 він підписав секретний договір з рос. царем *Петром I*, згідно з яким заволодів Передньою Померанією. 1720 під брит. тиском Пруссія розірвала союз із Росією та уклала договір зі Швецією. 1731 відбулася велика реконструкція королів. резиденції Берліна. Відбувалися важливі внутр. реформи. 1717 введено обов'язкове шкільне навчання, а 1715 заборонені процеси проти відьом. За Фрідріха-Вільгельма I королів. *абсолютизм* став символом прусської військово-чиновницької *держави* з повною централізацією управління. Кістяк офіцерського корпусу армії і чиновництво складали дворяни.

За Фрідріха II Великого (Гогенцоллерна; 1740—86) в Пруссії сформувався просвітницький абсолютизм. У серпні 1756 прусські війська заволоділи Саксонією, що стало приводом до *Семилітньої війни 1756—1763.* Пруссію підтримувала Велика Британія. Цьому союзові протистояли Австрія, Франція, *Російська імперія* та Швеція. Фрідріха II від поразки врятувала смерть ворожої йому рос. імп. *Єлизавети Петрівни* й воцаріння на рос. престолі великого шанувальника прусського короля — *Петра III.* Взявши участь у 1-му поділі Польщі (1772), Фрідріх II отримав Зх. Пруссію на лівому березі Нижньої Вісли, завдяки чому було поєднано Сх. Пруссію з Померанією і Бранденбургом.

Французька революція кінця 18 століття стала поворотним моментом в нім. історії. Бюргерство, широкі кола інтелігенції покладали надії на досягнення нац. нім. єдності революц. методами. Однак прусський король Фрідріх-Вільгельм II Гогенцоллерн (1786—97) та герм. імп. Леопольд II Габсбург очолили військ. інтервенцію проти революційної Франції. 20 вересня 1792 в битві при Вальмі прусько-австрійс. армія зазнала поразки від французів.

1793 Пруссія взяла участь у 2-му поділі Польщі. До провінції Зх. Пруссія були приєднані Гданськ і Торунь з їх округами. Пруссія разом із Австрією та Рос. імперією за результатами 3-го поділу ліквідували польс. державність. 5 квітня 1795 Пруссія уклала мирний договір із Францією. До Франції відходили нім. території на лівому березі Рейну. У приєднаних до Франції нім. землях було скасовано *цехи*, знищено феод. привілеї *дворянства*, розпродано земельні володіння Церкви. 1796 франц. війська зайняли Баден, Вюртемберг і Баварію. За умовами Люневільського миру 1801 лівий берег Рейну остаточно відійшов до Франції.

Під тиском франц. консула Наполеона Бонапарта (з 1804 —

Німеччина. Фрагмент Берлінського муру, спорудженого біля Бранденбурзької брами 13 серпня 1961.

Німеччина. Ульмський собор. Фото початку 21 ст.

франц. імп. *Наполеон I*) 1803 в Регенсбурзі було прийнято рішення про поділ дрібних світських нім. князівств між Пруссією, Баденом, Вюртембергом, Гессеном та Баварією. Фрідріх-Вільгельм III Гогенцоллерн (1797—1840) намагався уникнути прямого зіткнення з Наполеоном Бонапартом. Однак вторгненням до Австрії 1805 франц. імп. Наполеон I зашкодив прусським інтересам, адже політ. карта нім. земель зазнала серйозних змін. 1805 Наполеон I проголосив створення Рейнського союзу, до якого увійшли Баварія, Вюртемберг, Баден, Гессен, Нассау та кілька дрібних князівств. Прусське юнкерство було занепокоєне поширенням на південнонім. д-ви франц. впливу. 14 жовтня 1806 прусські війська в битвах при Єні та Ауерштадті зазнали поразок від військ Наполеона I. Після оволодіння 27 жовтня 1806 Берліном Наполеон I видав декрет про континентальну блокаду Великої Британії.

Відповідно до положень Тільзітського миру (9 липня 1807) Пруссія втратила свої землі на зх. від Ельби, вони ввійшли до складу Королівства Вестфальського. Пруссія також була позбавлена земель, отриманих унаслідок 2-го і 3-го поділів Польщі (вони увійшли до складу новоутвореного Великого герцогства Варшавського). Від повної ліквідації Пруссію врятувало заступництво рос. імп. *Олександра I*, який був проти надмірного посилення Франції.

Після поразки від Франції Пруссія зайнялася внутр. реформами. 9 жовтня 1807 була скасована особиста залежність селян, нівелювалися правові відмінності між дворянськими та юнкерськими землями. 1808 прусські міста отримали самоврядування. За військ. реформою 1810 було створено прусський ген. штаб, засновано військ. академію, скасовано тілесні покарання солдат. Замість феод. системи рекрутських наборів вводилася військ. повинність. Крім кадрової армії, створювалося нар. ополчення — ландвер. Перебуваючи в політ. залежності від франц. імп. Наполеона I Бонапарта, Пруссія та Австрія 1812 вимушені були надати йому свої війська для походу на Росію.

Розгром франц. армії в Росії змінив ситуацію. 28 січня 1813 було укладено прусcько-рос. союз, спрямований проти наполеонівської Франції. У жовтні 1813 союзні армії в «битві народів» під Лейпцигом виграли вирішальну битву. В підсумку Рос. імперія, Пруссія та Австрійс. імперія домовилися про ліквідацію Рейнського союзу, Вестфальського королівства, відновлення Ганноверу та поділ Великого герцогства Варшавського.

Актом Віденського конгресу 8 червня 1815 було створено «Німецький союз» замість «Священної Римської імперії германської нації». До «Німецького союзу» входили 35 суверенних монархій і 4 вільні міста — Гамбург, Бремен, Любек і Франкфурт-на-Майні. Австрія та Пруссія входили до «Німецького союзу» тільки тими землями, які в минулому перебували в складі імперії. Членами «Німецького союзу» були також брит. король як володар Ганноверу, король Данії як герцог Шлезвігу і Голштейну, король Нідерландів як великий герцог люксембурзький. «Німецький союз» не мав на меті екон. й політ. об'єднання нім. народу, а був знаряддям «Священного союзу», створеного монархами Європи для боротьби з демократ. рухами.

Наполеонівські війни сприяли встановленню конституційного ладу в нім. д-вах. Найперша конституція була розроблена в герцогстві Нассау (1814). Конституційні документи були прийняті в Баварії (1818), Бадені (1818), Вюртембергу (1819), Гессені (1820), Брауншвейгу (1830), Саксонії (1831), Шлезвіг-Гольштейні (1834). Представницько-виборними органами були тільки нижні палати. Виборним правом користувалися особи з високим майновим цензом. Соціально-політ. проблеми не були вирішені.

Революція 1848 в Німеччині була викликана насамперед соціальними причинами. Її стратегічним завданням було досягнення нац. єдності. Гол. події революції розгорнулися в Австрії та Пруссії. Прусський король Фрідріх-Вільгельм IV Гогенцоллерн (1840—61) 18 березня 1848 оголосив скасування цензури та запропонував перетворити Німеччину із союзу д-в на союзну д-ву. У травні 1848 у Франкфурті-на-Майні зібралися Нац. збори. Однак вони не змогли розв'язати проблему нім. нац. єдності. Нім. єдність прагнули заснувати, виходячи з принципу нац. суверенітету. Але Пруссія та Австрія володіли територіями, населеними слов'янами, угорцями. Нім. патріоти наполягали на їхньому виключенні зі складу нім. нац. д-ви, австрійс. уряд хотів збереження існуючого становища. Хоча революція 1848—49 не розв'язала політ. проблеми, вона відкрила шлях екон. піднесенню нім. земель.

Упродовж 1850—70-х рр., насамперед у Пруссії, розгорталася пром. революція. Однією з передумов швидкого пром. розвитку було подолання митної роздробленості на основі діяльності Нім. митного союзу, заснованого 1834. Його учасниками були всі нім. землі, за винятком Австрії. Митний союз забезпечував своїм членам невисокі вивізні *мита* і сприяв інтеграції нім. д-в до міжнар. товарообігу. Гол. пром. центрами стали Рейнська область, Вестфалія, Берлін, Саксонія, деякі райони Силезії.

Німці опинилися перед вибором одного з альтернативних варіантів досягнення єдності. Революційно-демократ. варіант припускав повалення монархічних режимів, поєднання боротьби за

єдність з радикальними соціальними перетвореннями. Об'єднати різні нім. землі можна було за допомогою династичних комбінацій, дипломатичних зусиль та воєн. Слабкість ліберальних сил зумовила обрання більш реалістичного сценарію об'єднання за допомогою сили під верховенством Пруссії.

У вересні 1862 прусський король Вільгельм I Гогенцоллерн призначив прем'єр-міністром О.*Бісмарка* (1815—98). Він зміг спрямувати ліберальний нац. рух на вирішення «залізом і кров'ю» питання об'єднання Німеччини. Першим кроком стала війна проти Данії. У лютому 1864 прусські та австрійс. війська вступили в Шлезвіг. Після перемоги Австрія отримала в управління Гольштейн, а Пруссія — Шлезвіг. На цьому боротьба між Берліном та Віднем за домінування в процесі об'єднання нім. земель не скінчилася. Пруссія наполягала на виключенні Австрії з «Німецького союзу». У вирішальній битві 3 липня 1866 поблизу богемського (чеського) села Кеніггрец прусські війська, які широко використовували залізниці та телеграф, перемогли австрійців. За Віденським миром (23 серпня 1866) «Німецький союз» розпускався й Австрія позбавлялася права вступати до нового державного об'єднання — «Північнонімецького союзу».

Франція намагалася перешкодити посиленню свого «історичного ворога» та запобігти єднанню нім. д-в під егідою Пруссії. У липні 1870 приводом до франко-прусської війни став конфлікт щодо кандидатури на іспанський престол. 19 липня 1870 Франція оголосила війну Пруссії. 2 вересня 1870 франц. війська на чолі з імп. Наполеоном III зазнали поразки під Седаном. 19 вересня 1870 німці оточили Париж. 18 січня 1871 було проголошено створення Нім. імперії на чолі з кайзером Вільгельмом I Гогенцоллерном. Імперія складалася з 4 королівств (Пруссія, Баварія, Саксонія, Вюртемберг), 18 герцогств і графств, 3 «вільних міст» (Любек, Бремен, Гамбург) з респ. ладом. Конституція Нім. імперії була написана так, що до 1918 юристи сперечалися про статус Німеччини — як «державного союзу» чи «союзу держав». Згідно з конституцією, главою імперії спадково вважався прусський король. Тому Друга імперія стала монархією Гогенцоллернів.

Після проголошення 18 березня 1871 *Паризької комуни* О.Бісмарк допоміг придушити цей «заколот». Відповідно до Франкфуртського миру 10 травня 1871 Німеччина одержала Ельзас і пн.-сх. частину Лотарингії. Закон 9 липня 1873 запровадив єдину для імперії валюту, єдину систему мір і ваги. У 1870—80-ті рр. в пром-сті виникали монополії. У хімічній пром-сті панував «І.Г. Фарбеніндустрі», у виробництві зброї — «Крупп» та «Тіссен», у електротех. пром-сті —«Сіменс». За рахунок викупних платежів, отриманих юнкерами в результаті аграрних реформ 1-ї пол. 19 ст., сільс. госп-во розвивалося за «прусським шляхом». Найбільшою концентрація землеволодіння юнкерів була на Сході Німеччини.

Канцлер О.Бісмарк докладав чимало зусиль, аби забезпечити тривалий мирний період розвитку імперії. 1882 він створив Троїстий союз з *Австро-Угорщиною* та Італією. 1887 було підписано «договори про перестрахування» з Рос. імперією. Німеччина і Росія зобов'язувалися не виступати одна проти одної у випадку війни кожної з них з будь-якою третьою д-вою. Водночас Райх вступив у конкурентну боротьбу зі «старими» колоніальними імперіями. 1882 був заснований «Німецький колоніальний союз». У квітні 1884 було оголошено про створення нім. колоній в Африці (Камерун, Того, о-в Занзібар) та в басейні Тихого океану (сх. частина Гвінеї, архіпелаг Бісмарка) й Китаї (Шаньдун).

1878 О.Бісмарк провів закон про заборону Соціал-демократ. партії Німеччини (створеної 1869). Водночас, намагаючись розв'язати соціальне питання, канцлер заклав правові основи держ. регулювання екон. розвитку та обов'язкового страхування працюючих на випадок безробіття і запровадив страхову медицину й пенсійне обслуговування. Після смерті 9 березня 1888 імп. Вільгельма I та 99 днів царювання його сина Фрідріха I Гогенцоллерна (який помер від раку горла) престол перейшов до *Вільгельма II* Гогенцоллерна. Між імператором та канцлером О.Бісмарком виявилися розбіжності щодо зовн. та внутр. політики. Мріючи про «світову політику», Вільгельм II вважав європ. політику О.Бісмарка «провінційною». 17 березня 1890 канцлер О.Бісмарк пішов у відставку.

1890 було скасовано бісмарківський Закон про соціалістів. Соціал-демократи отримали можливість легалізувати свою парт. касу, збільшити кількість друкованих видань. На Ерфуртському з'їзді 1891 було переглянуто Готську програму 1875, яка твердила про неминуче поглинання дрібних підприємців великим капіталом. Перед партією ставилося завдання надати класовій боротьбі робітників свідомого характеру і довести її до знищення класового панування капіталу. На лівому фланзі нім. політики відбувалася запекла дискусія з приводу методів поліпшення життя працюючих. Створена 1892 «Генеральна комісія профспілок Німеччини» домагалася практичних реформ для поліпшення соціального становища робітників. 1894 соціал-демократ Е.Бернштейн поширював ідею пом'якшення класових суперечностей. Він виступив проти марксистської ідеї експропріації *буржуазії* та усуспільнення засобів вир-ва. Натомість Е.Бернштейн запропонував ідею демократ. соціалізму, який

Німеччина. Мюнхен. Фото початку 21 ст.

мав бути створений еволюційним шляхом на основі консенсусних соціальних реформ.

У Німеччині інтенсивно розвивався державно-монополістичний *капіталізм*. Відбувся процес взаємопроникнення інтересів магнатів пром-сті у фінансові сфери і навпаки. Фінансисти ставали великими землевласниками, вступаючи в політ. союз з юнкерами. Ці соціальні верстви були гол. рушійною силою нім. експансіонізму. Виразником ідеї агресивної нім. зовн. політики був «Пангерманський союз». 1898 рейхстаг, за пропозицією адмірала А.Тірпіца, прийняв першу велику програму буд-ва військово-мор. флоту. У першій (1906—09) та другій (1911) марокканських кризах Німеччина сперечалася з Францією за контроль над Марокко. Гостроти стосункам Німеччини з Великою Британією, Францією та Росією додали боснійська криза 1908 та боротьба навколо концесії на буд-во Багдадської залізниці.

Інтереси Німеччини опинилися в епіцентрі між великими європ. д-вами, які призвели до початку *Першої світової війни*. Убивство ерцгерцога Франца-Фердінанда Габсбурга в Сараєво (28 червня 1914) стало приводом, який рівно через місяць призвів світ до війни. Австро-Угорщина та Німеччина вирішили скористатися цим приводом для розгрому військово-політ. союзу *Антанти* у складі Франції, Великої Британії та Рос. імперії. Уже після битви на Марні (вересень 1914) стало зрозуміло, що нім. план «блискавичної» війни зазнав краху. 1915 ознаменувався переміщенням осн. воєн. операцій на Сх. фронт. Результатом цього був відступ рос. військ з *Галичини*, *Буковини*, наступ нім. армій у Польщі та Литві. Однак незабаром і тут розпочалася затяжна позиційна війна. Хоча 1915 в союз із Німеччиною та Австро-Угорщиною вступила Болгарія, воєнні дії не привели до вирішальної перемоги жодної з ворогуючих сторін. У лютому—грудні 1916 тривали бої за Верден. Допомогу французам надав весняний 1916-го р. наступ рос. військ та літній «*Брусиловський прорив*» *1916*. 5 листопада 1916 Німеччина проголосила створення незалежної Польщі. На фронтах тривала боротьба на виснаження. Після Ютландської мор. битви (31 травня — 1 червня 1916) Німеччина втратила надію на прорив мор. блокади. У відповідь вона почала свавільну підводну війну. Внаслідок цього загострилися відносини зі США. 6 квітня 1917 США оголосили війну Німеччині. У сподіванні вивести з війни Росію німці профінансували більшовицький переворот у Петрограді (жовтень 1917). У січні—березні 1918 Німеччина вела переговори про сепаратний мир з Рад. Росією та *Українською Народною Республікою*. Однак Брестські мирні договори з цими д-вами не врятували становища. Навпаки, значна частина нім. та австро-угор. військ, замість вирішального наступу на Заході, була задіяна для виконання окупаційних функцій на Сході Європи. Нім. війська були знекровлені та деморалізовані.

Поразка Німеччини спричинила крах Райху 9 листопада 1918. В умовах революц. піднесення 19 січня 1919 відбулися вибори до Нац. зборів. Революція, завдяки зусиллям соціал-демократів та нім. армії, не вийшла за межі буржуазно-демократ. процесу. 15 січня 1919 були вбиті лідери нім. комуністів К.Лібкнехт і Р.Люксембург. У квітні 1919 проголошено рад. республіку в Баварії. Однак на початку травня 1919 Баварська Рад. Республіка була розгромлена. 14 серпня 1919 прийнята Конституція Веймарської республіки (1919—33). Президентом став соціал-демократ Ф.Еберт (1919—25).

28 червня 1919 переможна Антанта змусила Німеччину підписати *Версальський мирний договір*. За його вимогами Німеччина повернула Франції Ельзас і Лотарингію, передала на 15 років під управління *Ліги Націй* Саар, визнала нейтралітет Бельгії, незалежність Люксембургу. Данія одержала пн. частину Шлезвігу. Німеччина зобов'язалася також поважати незалежність Австрії, визнала незалежність *Чехословаччини* й Польщі, відмовилася на користь останньої від Верхньої Силезії і Померанії, а також від прав на міста Данциг (Гданськ) та Мемель (відійшов до Литви). Німеччина ще зобов'язалася скасувати договори, укладені з урядом РСФРР. Загалом, згідно з

ГЕРМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. 1914 р.
Масштаб 1:9000000

умовами Версальського договору, Німеччина втрачала $^1/_8$ частину своєї території і $^1/_{12}$ частину населення країни, 75 % видобутку залізної руди і цинку, 20 % видобутку вугілля, 20 % виплавки чавуну, 33 % вир-ва сталі. Уздовж правого берега Рейну була створена демілітаризована зона. Німеччина мусила віддати під суд своїх офіцерів та отримала право мати 100-тис. армію, але втратила військ. флот і авіацію. Німеччину змусили відмовитися від усіх своїх колоній та зобов'язали виплачувати репарації в розмірі 269 млрд золотих марок. Серйозне обурення в Німеччині викликало передання чисельних нім. меншин під владу новостворених Польщі, Чехословаччини, Литви, Латвії, Естонії, Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 — *Югославія*), а також Франції, Румунії. Переможена Німеччина була ізольована в Європі.

Шукаючи нових союзників, Німеччина 16 квітня 1922 підписала Рапалльський договір з РСФРР. Вона відмовлялася від претензій на націоналізовану нім. власність, а РСФРР погодилася не претендувати на нім. репарації. Договір також передбачав налагодження торговельно-екон. відносин та військово-пром. співробітництво. Райхсвер

отримав можливість випробовувати зброю в Росії.

У липні 1921 за підтримки райхсверу та нім. промисловців А.*Гітлер* став «фюрером» Націонал-соціаліст. робітн. партії Німеччини (НСДАП). У жовтні 1921 нацисти почали створювати загони штурмовиків (СА). У січні 1923 в Мюнхені відбувся перший «імперський» з'їзд НСДАП.

Екон. проблеми, які переживала Веймарська республіка, зробили неможливою виплату репарацій. 11 січня 1923 франц. і бельг. війська окупували Рурську та Рейнську області. Репараційне питання було врегульоване наприкінці 1923 — на поч. 1924. Відповідно до плану амер. банкіра Дауеса Німеччина отримала міжнар. кредити. Були встановлені щорічні репараційні платежі. Згідно з планом Юнга (1929), репараційні постачання до 1990 повинні були скласти 112 млрд золотих марок. Усього німці до 1932 виплатили 37 млрд марок.

Боротьба нім. націоналістів проти грабіжницьких умов «Версалю» стала синонімом протидії *демократії* та післявоєн. європ. порядку. 9 листопада 1923 націонал-соціалісти вперше спробували силою прийти до влади. Однак мюнхенський «пивний путч», який очолювали А.Гітлер та Е.*Людендорф*, зазнав невдачі. Просидівши у фортеці Лансберг бл. 1 року і написавши там «Біблію нацизму» — книгу «Моя боротьба» («Mein Kampf»), А.Гітлер на Різдво 1924 був амністований «за зразкову поведінку».

Поступово націонал-соціаліст. ідеологія, яка активно використовувала брутальне насилля, *націоналізм* та популізм, здобула перемогу над ідеологічно слабкими нім. демократами та неконсолідованими соціал-демократами й комуністами. Програвши парламентські виборчі кампанії 1924 та 1928, нацисти пішли шляхом укорінення в структури сусп-ва. За фінансової підтримки монополістичного капіталу створювалася система нацистських допоміжних молодіжних, жін., професійних, спортивних та ін. оргцій. До лав НСДАП 1928 вступив промисловець Г.Кірдорф, 1930 — президент райхсбанку Я.Шахт, 1931 — Ф.Тіссен.

Вирішальним фактором політ. успіху націонал-соціалістів стала світова екон. криза 1929—33, яка особливо негативно позначилася на стані широких верств нім. сусп-ва. За умов екон. кризи правляча *еліта* дійшла висновку про подальшу безперспективність демократ. методів управління д-вою.

30 березня 1930 президент П. фон *Гінденбург* (обраний 1925 після смерті Ф.Еберта) призначив канцлером голову фракції катол. Центру Г.Брюнінга. Цей кабінет спирався не на довіру більшості парламенту, а на надзвичайні повноваження, надані йому президентом. 1931 загострилася екон. криза. 7 провідних банків країни заявили про своє банкрутство. Зростало безробіття. У травні 1932 президент П. фон Гінденбург замінив уряд Г.Брюнінга на уряд Ф. фон Папена. Політ. криза поглиблювалася одночасно із продовженням екон. спаду.

У липні 1932 відбулися позачергові вибори райхстагу. Але в умовах поляризації політ. сил парламент виявився дискредитованим та паралізованим і був знову розпущений президентом. На останніх в історії Веймарської республіки демократ. виборах у листопаді 1932 за НСДАП проголосували 11,3 млн, за соціал-демократів — 7,6 млн, а за комуністів — 6 млн громадян Німеччини. Відносний електоральний успіх лівих змусив нім. правих зро-

бити ставку на А.Гітлера. Комуністи закликали до заг. страйку, але не могли домовитися із соціал-демократами. Між цими течіями в робітн. русі, не в останню чергу завдяки зусиллям рад. ідеологів, поглиблювалася ідеологічна прірва. Неможливість об'єднання зусиль нім. соціал-демократів та комуністів відкрила шлях до влади нацистам.

30 січня 1933 за поданням президента П. фон Гінденбурга А.Гітлер із формальним дотриманням усіх парламентських процедур очолив уряд. Одночасно нацисти прийняли рішення про розпуск райхстагу та призначення на 5 березня 1933 дострокових виборів. Однак цього разу виборча кампанія відбувалася під шаленим тиском НСДАП, яка оволоділа всіма важелями адм. впливу. Нацисти розгорнули активну пропагандистську кампанію, отримуючи значні кошти від спонсорів. Водночас була заборонена контрпропаганда. А.Гітлер оголосив безробіття, голод та нестатки результатом зрадництва і поразки в І світ. війні й обіцяв викорінювання комуністів у країні. 22 лютого 1933 нацистські штурмові загони були наділені правом «допоміжної поліції». Провокаційний підпал райхстагу 27 лютого 1933 дав привід розправитися над опозицією. Незважаючи на це, нацисти не змогли забезпечити собі абсолютну більшість голосів. За результатами виборів 5 березня 1933 НСДАП здобула 288 із 647 місць у райхстагу, соціал-демократи — 120 місць, комуністи — 81 місце. Однак НСДАП провела рішення про позбавлення комуністів мандатів. Унаслідок цього кількість депутатів райхстагу скоротилася до 566, а кваліфікована більшість відповідно — із 432 до 378 голосів.

24 березня 1933 райхстаг видав закон про наділення А.Гітлера надзвичайними повноваженнями. Скасовувалися законодавчі права парламенту, включно з контролем за бюджетом, внесенням конституційних поправок і ратифікацією міжнар. договорів. Спираючись на закон про надзвичайні повноваження, гітлерівці почали реалізацію політики уніфікації. 7 квітня 1933 на основі закону «Про уніфікацію політичного режиму в імперії та областях» у всіх землях встановлювався інститут намісників уряду — штатгальтерів, які одночасно були гауляйтерами — керівниками земельних орг-цій НСДАП. 26 квітня 1933 було створено таємну держ. поліцію — *гестапо.* Розбудовувалася система концентраційних таборів для ворогів режиму.

Використавши соціал-демократів проти комуністів у парламенті, 22 червня 1933 нацисти заборонили Соціал-демократ. партію Німеччини. 14 липня 1933 були заборонені всі *партії політичні*, окрім НСДАП. 1 грудня 1933 спец. законом НСДАП була оголошена «носієм німецької державності». 30 червня 1934 А.Гітлер розправився з «внутрішньою опозицією» — штурмовиками, які групувалися навколо Е.Рема.

1 серпня 1934 після смерті П. фон Гінденбурга повноваження президента були передані фюреру і райхсканцлеру А.Гітлеру. Тим самим були ліквідовані залишки демократії. Німеччина перетворилася на «фюрерську» д-ву. Система держ. регулювання економіки була побудована на принципі всевладдя д-ви над усіма соціальними групами. Мілітаризація економіки під гаслом «гармати замість масла» забезпечила вихід із кризи і зростання вир-ва. У травні 1933 замість розгромлених *профспілок* було створено «Німецький трудовий фронт», членами якого мали бути всі працюючі. 1938 встановлено 10-годинний робочий день. Істотну роль у переведенні економіки Німеччини на забезпечення військ. потреб відіграли амер. фінансово-пром. групи Моргана, Рокфеллера, Дюпона і Форда.

16 березня 1935 А.Гітлер анулював Версальський мирний договір 1919 та запровадив заг. військ. обов'язок. 7 березня 1936 Німеччина ввела війська до демілітаризованої Рейнської зони. 25 листопада 1936 Німеччина та Японія підписали *Антикомінтернівський пакт.* У листопаді 1937 до цього союзу приєдналася фашист. Італія. Зх. демократ. країни, насамперед Франція та Велика Британія, взяли курс на «замирення» А.Гітлера. 12 березня 1938 до Райху було приєднано Австрію. 29 вересня 1938 на Мюнхенській конференції Велика Британія, Франція та Італія погодилися вирішити проблему Судетської області (де мешкала нім. нац. меншина) шляхом руйнації Чехословаччини. 15 березня 1939 *Вермахт* окупував Чехію.

СРСР сподівався спрямувати нім. агресію на Захід, плануючи на руїнах «братовбивчої війни капіталістів» роздмухати пожежу світ. революції. У свою чергу, Франція та Велика Британія наполегливо підштовхували А.Гітлера до походу проти СРСР. За цих обставин радянсько-британсько-франц. переговори (серпень 1939) про створення системи колективної безпеки в Європі зазнали провалу. Німеччина, стурбована фактом таких переговорів, вдалася до екон. та дипломатичного загравання з СРСР. 21 серпня 1939 в *Москві* безрезультатно закінчилися переговори військ. делегацій СРСР, Франції та Великої Британії. Увечері того ж дня рад. сторона погодилася на приїзд до Москви міністра закордонних справ Німеччини Й. фон *Ріббентропа.* Й.*Сталін* наполягав, аби Німеччина визнала рад. інтереси в Прибалтиці та Пд.-Сх. Європі.

У радянсько-нім. договорі від 23 серпня 1939 обидві сторони взяли на себе зобов'язання утримуватися від агресивних дій і нападу один на одного. Договір про ненапад не може викликати політико-правових докорів. У переддень II світ. війни такі договори були поширеною дипломатичною практикою. Однак у ніч з 23 на 24 серпня 1939 в Москві В.*Молотов* та Й. фон Ріббентроп підписали секретний додатковий протокол. Оригіналу протоколу ні в рад., ні в нім. архівах не виявлено. Але дії сторін підтверджують автентичність тексту збережених копій таємного протоколу. Пн. кордон Литви визнавався кордоном поділу «сфер інтересів» нацистської Німеччини та сталінського СРСР. Відмова райху від претензій на Україну одержала форму розмежування сфер інтересів Німеччини і СРСР щодо областей, які входили до складу польс. д-ви. Свої інтереси в Пд.-Сх. Європі рад. сторона позначила підтвердженням невизнання включення *Бессарабії* до складу

Румунії 1918. Договір про ненапад розв'язав А.Гітлеру руки для початку нової війни.

1 вересня 1939 нім. війська атакували Польщу. Розпочалася *Друга світова війна.* Дотримуючись положень «Пакту Молотова—Ріббентропа», СРСР 17 вересня 1939 увів війська на територію *Західної України* та Зх. Білорусі. 28 вересня 1939 СРСР та Німеччина підписали Договір про дружбу і кордон. Цей договір означав визнання рад. кер-вом факту окупації Польщі гітлерівською Німеччиною. СРСР домовився з Німеччиною про поділ польс. території. Мова йшла про возз'єднання зх. областей України і Білорусі, але питання про їх повернення, згідно з міжнар. нормами, слід було вирішувати із законним польс. еміграційним урядом у Лондоні, а не з агресором. До договору від 28 вересня 1939 додавалися 3 протоколи. Конфіденційний протокол стосувався переселення до Німеччини громадян нім. національності, які проживали на території рад. сфери впливу; перший із двох секретних протоколів уточнював кордони сфер інтересів, що збігалися з етнічними межами; у другому констатувалося, що СРСР і Німеччина не допустять на своїй території польс. агітації, спрямованої проти ін. сторони. Згідно з першим зі згаданих протоколів Литва переходила у сферу впливу СРСР замість Люблінського і частини Варшавського воєводств, що залишалися підконтрольними Німеччині. Союзницькі відносини Й.Сталіна з А.Гітлером підірвали міжнар. авторитет СРСР.

На зх. фронті «дивна війна», яка тривала з вересня 1939, перейшла у фазу нім. наступу. 9 квітня 1940 нім. війська захопили Данію та Норвегію. 10 травня 1940 Вермахт атакував Нідерланди, Бельгію та Францію. «Новий порядок» в Європі передбачав здійснення особливої расової політики, жертвами якої стали євреї, роми (цигани), слов'ян. населення східноєвроп. країн. Разом із таборами для військовополонених заг. кількість таборів у Німеччині і на окупованих нею територіях складала 14 033. Держ. терор і *геноцид*, які сплелися в Третьому райху воєдино, стали каїновою печаткою його унікальності в *новітній історії.*

12 листопада 1940 в Берліні побував нарком закордонних справ СРСР В.Молотов. СРСР не погодився взяти безпосередню участь у розгромі Брит. імперії на боці А.Гітлера. 18 грудня 1940 А.Гітлер підписав план *«Барбаросса»* про напад на СРСР.

22 червня 1941 гітлерівські війська напали на СРСР. Після поразки під Москвою 8 грудня 1941 Вермахт перейшов до оборони на всьому радянсько-нім. фронті. Після атаки амер. бази Перл-Харбор Японією 11 грудня 1941 війну Німеччині оголосили США.

1942—43 нім. війська зазнали поразки в Пн. Африці. Однак долю нацистського режиму вирішували події на Сх. фронті. Успіхи Вермахту навесні та влітку 1942 на Харків. напрямку та на Керченському п-ові підштовхнули А.Гітлера до захоплення Кавказу. 23 серпня 1942 нім. війська досягли Волги. Однак 2 лютого 1943 Вермахт зазнав поразки під Сталінградом (нині м. Волгоград, РФ). Після поразок під Сталінградом та на Курсько-Бєлгородському напрямку (5 липня — 23 серпня 1943) відбувся корінний поворот у II світ. війні.

6 червня 1944 зх. союзники по *антигітлерівській коаліції* відкрили Другий фронт у Нормандії (Франція). Спроба нім. генералів прибрати А.Гітлера шляхом замаху на його життя 20 липня 1944 зазнала невдачі. У січні 1945 рад. армія вийшла на рубіж Одеру. 8 лютого 1945 англо-амер. війська перейшли в наступ на Зх. фронті, вийшовши до Рейну. Агонія нацистського режиму була кривавою. 30 квітня 1945 А.Гітлер покінчив життя самогубством. У ніч з 8 на 9 травня 1945 Німеччина капітулювала. У грудні 1945 — жовтні 1946 в Нюрнберзі відбувся міжнар. трибунал над нацистськими військ. злочинцями. Гол. нацистські злочинці були покарані на смерть та тривале ув'язнення.

17 липня — 2 серпня 1945 на *Берлінській (Потсдамській) конференції* СРСР, США та Велика Британія погодилися, що Німеччина буде розглядатися як екон. ціле, а мирний договір із нею буде підписано всіма країнами-переможницями. Союзники по антигітлерівській коаліції домовилися, щоб кордони Німеччини визначалися в межах 1937, за винятком територій Померанії, Силезії й частини Сх. Пруссії, які відходили до Польщі, та пн. частини Сх. Пруссії з м. Кенігсберг (нині м. Калінінград, РФ), яка передавалася СРСР. Окупаційна політика мала забезпечити денацифікацію, демілітаризацію, демонополізацію та демократизацію сусп. життя. Під час реалізації цієї програми виявилися глибокі розбіжності між СРСР та Заходом. Й.Сталін намагався, насамперед у сх. частині Німеччини, створити прорад. режим. США сподівалися, що єдина Німеччина перейде на бік зх. демократ. цінностей. З цією метою 2 грудня 1946 було об'єднано амер. та брит. зони окупації й створено т. зв. Бізонію. У березні 1948 «Бізонія» була об'єднана з франц. зоною окупації. Виникла «Тризонія».

У червні 1948 лондонська союзницька нарада (без участі СРСР) вирішила включити Німеччину до європ. екон. структур та до амер. плану Маршалла щодо допомоги Європі. Було запропоновано скликати нім. Установчі збори та провести грошову реформу. У відповідь СРСР у березні 1948 залишив Союзницьку контрольну раду, яка була останнім символом і запорукою збереження нім. єдності. Реагуючи на сепаратну грошову реформу в Зх. Німеччині, СРСР у червні 1948 встановив блокаду окупованого зх. союзниками Зх. Берліна (блокаду було знято в травні 1949).

У квітні 1949 США, Велика Британія та Франція прийняли Окупаційний статут і вирішили сприяти створенню федеральної західнонім. д-ви. За Конституцією 23 травня 1949 було сформульовано правові підстави для існування Федеративної Республіки Німеччина. 15 вересня 1949 християн. демократ К.Аденауер став бундесканцлером. У відповідь 7 жовтня 1949 в рад. зоні окупації була конституйована Нім. Демократ. Республіка (НДР). Президентом НДР став В.Пік, прем'єр-міністром — В.Гротеволь. Дві нім. д-ви в умовах «*холодної війни*» розвивалися різними шляхами.

За 1949—63 валовий нац. продукт ФРН подвоївся. Уперше в нім. історії демократія довела свою ефективність. Натомість у НДР проводилася політика побудови соціалізму. Невдоволення сх. німців існуючим ладом привело в червні 1953 до нар. повстання в Сх. Берліні та 270 населених пунктах НДР. Лише втручання *Радянської армії* запобігло ліквідації прорад. режиму в НДР. Для зміцнення східнонім. режиму 13 серпня 1961 було побудовано Берлінський мур, який став символом розколу Німеччини та матеріальним свідченням «холодної війни».

У зовн. політиці ФРН взяла курс на європ. та євроатлантичну інтеграцію. 5 березня 1955 ФРН стала членом *Північноатлантичного альянсу* (НАТО). 25 березня 1957 ФРН підписала Рим. договір про створення Європ. екон. співтовариства. 1955 встановила дипломатичні відносини з СРСР. 1970 підписала Договори про основи відносин із Польщею та СРСР, визнавши зх. кордон Польщі та передачу Кенігсберга. У вересні 1971 врегульовано міжнародно-правовий статус Зх. Берліна. 1972 було підписано договір про встановлення міждерж. відносин між НДР та ФРН, завдяки чому обидві нім. д-ви 1 січня 1973 стали членами *Організації Об'єднаних Націй.*

1969—82 уряди соціал-демократ. канцлерів В.Брандта та Г.Шмідта проводили політику розрядки міжнар. напруження в Європі. «Нова східна політика» забезпечила визнання післявоєнних кордонів у Центр. Європі та сприяла нормалізації відносин із країнами соціаліст. блоку. ФРН успішно реалізовувала стратегію суспільно-політ. «трансформації через зближення» з НДР.

Демократ. зміни в СРСР та країнах Центр. Європи забезпечили передумови для кризи суспільно-політ. системи НДР. Під нар. тиском 9 листопада 1989 впав Берлінський мур. У грудні 1989 було розпущено Соціаліст. єдину партію Німеччини. На вільних виборах 18 березня 1990 перемогли прихильники швидкого об'єднання НДР та ФРН. 1 липня 1990 набув чинності Договір про екон., соціальний та валютний союз НДР і ФРН. 12 вересня 1990 в Москві СРСР, США, Велика Британія, Франція, ФРН та НДР підписали договір про остаточне врегулювання нім. питання. Відповідно до його положень у серпні 1994 зі Сх. Німеччини були виведені колиш. рад. війська.

3 жовтня 1990 Німеччина знову стала єдиною країною. Вперше в історії німці об'єдналися не проти сусідів, а з їхньої згоди. Свобода та єдність стали невіддільними. ФРН залишилася членом НАТО та Європ. екон. співтовариства (на його основі 1992 був утворений *Європейський Союз*).

Партійно-політ. система країни залишилася незмінною. Правий центр представляють Християнсько-демократ. партія та Християнсько-соціальний союз. Ліберальний спектр презентований Вільною демократ. партією. Лівий центр складається із Соціал-демократ. партії Німеччини та Партії зелених. Колишня правляча східнонім. «Соціалістична єдина партія Німеччини» в грудні 1990 була перейменована на «Партію демократичного соціалізму», яка 2005 об'єдналася з частиною лівих соціал-демократів, унаслідок чого утворилася «Ліва партія».

За часів канцлера Г.Коля (1990—98) ФРН забезпечила інтенсифікацію процесу *європейської інтеграції.* 1999 було створено монетарний союз, а 2002 нім. марку замінено на спільну європ. грошову одиницю — *євро.* 1998—2005 вперше в нім. історії при владі була коаліція Соціал-демократ. партії Німеччини та Партії зелених. Однак вона не змогла впоратися з проголошеним соціально-екологічним оновленням країни. Вирішити проблеми адаптації нім. економіки до умов *глобалізації* не вдалося. Унаслідок цього за результатами позачергових виборів у вересні 2005 симпатії виборців фактично поділилися порівну між провідними партіями країни. Тому в листопаді 2005 було створено «велику коаліцію» Християнсько-демократ. партії, Християнсько-соціальної партії та Соціал-демократ. партії Німеччини. Уперше в нім. історії бундесканцлером стала жінка — А.Меркель. Гол. завданням «великої коаліції» було визначено реформування системи соціального ринкового госп-ва та його адаптація до умов глобальної конкуренції.

Літ.: *Смирин М.М.* Германия эпохи Реформации и Великой крестьянской войны. М., 1962; *Неусыхин А.И.* Судьба свободного крестьянства в Германии в VII—XII веках. М., 1964; *Ахтамзян А.А.* Рапалльская политика: Советско-германские дипломатические отношения. М., 1974; *Оболенская С.В.* Франко-прусская война и общественное мнение Германии и России. М., 1977; *Майер В.Е.* Деревня и город в Германии XIV—XVI веков. Л., 1979; *Гюнтер Р., Корсунский А.Р.* Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств. М., 1985; *Проэктор Д.М.* Фашизм: путь агрессии и гибели. М., 1985; *Галкин И.С.* Создание Германской империи: 1815—1871. М., 1986; *Галкин А.А.* Германский фашизм. М., 1989; *Семиряга М.М.* Тюремная империя нацизма и её крах. М., 1991; Факти про Німеччину. Франкфурт-на-Майні, 1992; *Газін В.П.* Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925—1933): Східноєвропейський аспект. Кам'янець-Подільський, 1994; *Кудряченко А.І.* Європейська політика ФРН (1970—1991). К., 1996; *Пленков О.Ю.* Мифы нации против мифов демократии: Немецкая политическая традиция и нацизм. СПб., 1997; *Чубинский В.Б.* Бисмарк: Биография. СПб., 1997; *Бобилєва С.Й.* Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року. Дніпропетровськ, 2003; *Шульце Х.* История Германии. М., 2004; *Мартинов А.Ю.* Об'єднана Німеччина: від Боннської до Берлінської республіки. К., 2006; *Фест И.* Гитлер: Биография, т. 1—2. М., 2006; *Озмент С.* Могучая крепость: Новая история германского народа. М., 2007.

Українці в Німеччині. До 1914 українці прибували до Німеччини тимчасово, переважно на студіювання. Із західноукр. земель вони приїжджали на сезонні роботи. Укр. діаспора в Німеччині сформувалася, переважно, у міжвоєнний період та після 1941. Серед причин укр. еміграції міжвоєнної доби були військово-політ. події, які розгорнулися на території України під час І світ. війни, поразка укр. революції 1917—21, політ. репресії по відношенню до громадсько-політ. та культ. діячів.

Через неприйняття рад. влади, що утвердилася в Наддніпрянській Україні, й польс. окупаційного режиму, встановленого в Зх. Україні, до Німеччини, передусім до Берліна, перебралися тисячі укр. біженців. Німеччина стала одним із центрів укр.

політ. еміграції. Тут перебували П.Скоропадський, В.Винниченко, Є.Петрушевич, А.Г.Макаренко, І.Остряниця, Є.*Коновалець*, представники укр. *Вільного козацтва*, *Української військової організації*, працівники урядових та дипломатичних структур УНР і Укр. Д-ви 1918. Укр. політ. емігранти стали одним із джерел формування укр. діаспори в Німеччині, вплинули на збільшення її чисельності та підвищення її культурно-освіт. рівня й політ. свідомості.

Після закінчення I світ. війни в Німеччині в таборах для інтернованих опинилося бл. 100 тис. полонених українців. 1918 в Києві була створена «Військово-санітарна комісія для справ військовополонених у Німеччині» з метою «прискорення обміну полонених та державної допомоги полоненим українським громадянам до повернення їх у рідний край». До складу комісії увійшли: К.Новохацький (голова комісії), К.Воєвідка (заст. голови), А.Журавель, Трезвінський і Луговенко. Після приходу до влади *Директорії* УНР усі справи по захисту інтересів полонених українців у Німеччині, поверненню їх в Україну були передані Військово-санітарній місії, заснованій при дипломатичному представництві УНР в Берліні. За сприяння місії в таборах Раштат, Баден і Зальцведель були утворені укр. громади, відкривалися церкви, школи, друкарні, клуби, влаштовувалися лекції, концерти, діяли драм. гуртки. У кожному таборі виходила власна газета. У Зальцведелі видавався час. «Шлях», який виходив двічі на тиждень і розходився не лише серед полонених, а й взагалі серед укр. громадян у Німеччині.

Від 1918 до 1923 в Німеччині діяли дипломатичні представництва укр. урядів періоду укр. революції 1917—21, які здійснювали також роботу щодо повернення військовополонених в Україну, організації культ. життя укр. емігрантів, поширення інформації про укр. справи в Німеччині, надання допомоги студентам у навчанні тощо. Із березня 1919 пресове бюро посольства Директорії УНР почало видавати інформаційні бюлетені, в яких містилися всі поточні повідомлення про укр. справи. Видавалися книжки на німецькій та ін. мовах з історії, політики, економіки, к-ри України, робилися переклади з укр. літератури, влаштовувалися лекції, концерти. За допомогою укр. посольства влітку 1921 в Берліні для укр. студентів були організовані трьохмісячні курси *українознавства*, на яких викладали В.*Сімович* — укр. мову, З.Кузеля — укр. антропологію і етнологію, Б.Лепкий — укр. літературу.

Українці Німеччини підтримували тісні зв'язки з Німецько-укр. т-вом (Deutsche-Ukrainische Gesellschaft), яке 1918 створили в Берліні П.Рорбах і А.Шмідт. Гол. мета т-ва — встановлення та розвиток дружніх взаємин між нім. і укр. народами в політ., госп. та культ. сферах, інформування уряду й громадськості про політ. та екон. розвиток України. Від 1918 до 1926 т-во видавало щомісячний німецькомовний час. «Україна» (гол. редактор — А.Шмідт). З укр. науковців із т-вом тісно співпрацював проф. З.Кузеля. Т-во діяло до 1945. У Мюнхені 1948 з ініціативи І.Прокопчука Німецько-укр. т-во було відновлене. 1960 воно злилося з Німецько-укр. т-вом ім. Гердера.

У міжвоєнну добу найбільшу політ. активність у Німеччині виявляли УВО, згодом — ОУН, а також гетьман. рух, який був пов'язаний з особою гетьмана П.Скоропадського. Інтенсивне політ. життя емігрантів спричинило появу багатьох орг. структур. За часів Веймарської республіки постала громад. орг-ція «Українська громада в Берліні», до якої входили укр. емігранти різних політ. поглядів. Орг-ція мала на меті об'єднання українців у Німеччині для виховання політ. думки серед укр. громадянства, поширення інформації про стан укр. справи серед нім. загалу, проведення культурно-освіт. діяльності серед членів громади, здійснення матеріальної взаємодопомоги тощо. Укр. громада організовувала виставки, концерти, вистави, товариські сходини, відкривала б-ки, читальні, запроваджувала святкування Різдва та Нового року, вшанування пам'яті видатних представників укр. науки і к-ри — Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки, М.Лисенка та ін. При громаді був заснований хор. Із серед. 1930-х рр. провідні позиції в Укр. громаді стали займати «гетьманці». 1-й з'їзд Укр. громада провела у вересні 1940 в Берліні. У ньому взяли участь 3173 делегати від 34-х філій громади. Очолював його полк. В.Мурашко. На з'їзді було обрано орг. раду, до складу якої увійшли: Д.Дорошенко (голова), А.*Вовк*, С.Левченко, М.Кухаришин, З.Кузеля. Почесним керівником Української громади проголосили гетьмана П.Скоропадського.

У червні 1933 в Німеччині було створене *Українське національне об'єднання* (УНО), із гол. управою в Берліні. УНО ставило перед собою мету «об'єднання і провід усіх українських національних сил у Німецькій державі, протектораті Чехії і Моравії, інших країнах на засадах українського націоналізму». До першої управи УНО входили Ф.Короліс (голова), Г.Зеленівський, В.Полетика, І.Драбатий, Д.Садівничий (члени управи), секретарем був В.Левицький. На кінець 1941 кількість членів орг-ції перевищила 32 тис. осіб, які організували 1083 низові структури. Поступово УНО перетворилося на відгалуження ОУН, видавало щомісячник *«Український вісник»*. Відп. редактором видання був М.*Порш*, від 1937 до 1945 — полк. Г.Омельченко, постійними дописувачами — М.Селешко, Д.*Квітковський*, Б.*Кентржинський*, П.Стефуранчик, П.Олійник, А.Кісь. Після 1933 діяльність «Української громади в Берліні» і УНО суворо контролювалася націонал-соціаліст. режимом.

Культурно-освітню працю серед українців Німеччини проводив Союз укр. старшин, який влаштовував реферати на військово-виховні теми, випускав інформаційні повідомлення, видавав «Військовий вісник». Філія Нац. ради укр. жінок, створена в листопаді 1920, підтримувала активні відносини з міжнар. жін. орг-ціями, опікувалася інтернованими та біженцями. 1922 в Берліні під головуванням проф. Д.Дорошенка була створена Спілка об'єднаних громад. і добродійних укр. орг-цій у Німеччині, до якої увійшли: Укр. громада в Берліні, Відділ Укр. Червоного

Хреста в Німеччині, Спілка студентів-українців у Німеччині, берлінська філія Нац. ради укр. жінок, Союз укр. старшин у Німеччині, Т-во укр. євреїв у Німеччині, Укр. громада для інтернованих у Целлє, Вінсдорфі, Кведлінбурзі. Вона мала на меті координацію діяльності і співробітництва орг-цій у сфері добродійності, матеріальної, культурно-просвітньої, моральної і юрид. допомоги, захисту інтересів укр. громадян у Німеччині.

1923 в Кенігсберзі засновано К-т опіки над укр. біженцями із Зх. України в Німеччині. К-т ставив своїм завданням допомагати укр. біженцям, які тікали з окупованих поляками та румунами укр. земель. 1926 к-т було перенесено до Берліна.

У Веймарській Німеччині перебувало чимало укр. студентів, які навчалися в ун-тах Берліна, Лейпцига, Мюнстера, Тюбінгена. Серед них у Берлінському ун-ті — історик Б.Крупницький, журналісти І.Витвицький, Р.Данилевич, М.Добрянський-Демкович, Зенон Пеленський, лекції читали укр. науковці С.Смаль-Стоцький, З.Кузеля, Я.Рудницький та ін. 1921 в Берліні була заснована Спілка студентів-українців у Німеччині, яка об'єднувала 120 членів, переважно вихідців зі Сх. України. Спілка мала свої філії в Кілі, Геттінгені, Лейпцизі, Кенігсберзі, Данцизі, Люксембурзі, Франкфурті-на-Майні, Мангаймі, Гале та ін. містах, одержувала матеріальну підтримку від Допомогового к-ту на чолі з В.Винниченком і Б.Лепким. У Німеччині існували кілька ін. студентських т-в — «Основа», Укр. академічне т-во, Об'єднання агрономів, лісників та ветеринарів у Німеччині, К-т студентів-українців із Зеленого Клину, студентські гуртки, студентська корпорація «Зарево».

На поч. 1920-х рр. у Німеччині діяло кілька укр. вид-в, виходила низка часописів. Від 1919 до 1933 в Берліні діяло укр. вид-во «Українська накладна» Я.*Оренштайна*, від 1921 — вид-во «Українське слово», гол. редактором якого був З.Кузеля. На поч. 20-х рр. у Німеччині діяли вид-ва: «Українське видавництво в Катеринославі», «Українська молодь», «Ратай», «Українська народна бібліотека», «Український прапор», «Хліборобська Україна» тощо. Виходили часописи «Літопис» (1922—23), «Український прапор» (1923—32), «Osteuropäische Korrespondenz» (1926—30) та ін. 1921—26 вид-во «Українське слово» надрукувало бл. 50 видань, серед яких словники Б.Грінченка і Уманця, «Слов'янський світ» Д.Дорошенка, «Огляд національної території України» і «Українська справа зі становища політичної географії» С.Рудницького, монографія про відомого скульптора і художника О.Архипенка на 4-х мовах (українською, німецькою, англійською і французькою), 2-томна антологія укр. поезії від найдавніших часів «Струни», ювілейний збірник «Золота Липа», присвячений Б.Лепкому з нагоди 50-річчя від дня народження, твори І.*Котляревського*, Т.Шевченка, П.*Куліша*, В.*Леонтовича* та ін.

1922 в Берліні було відкрито Укр. прес-бюро (від 1931 — Українська пресова служба (УПС) — інформаційне бюро, організоване колами ОУН). УПС підтримувала зв'язки з нім. держ. і дипломатичними колами, встановлені Є.Коновальцем. Бюлетені пресової служби виходили нім. мовою під редакцією В.Стахова (директора УПС) та українською під редакцією А.Луціва, пізніше — М.*Прокопа*.

У 1920-х рр. у Німеччині перебувала досить значна кількість укр. митців. У Берліні проживав укр. скульптор і худож. О.Архипенко, який виставляв свої твори в Німеччині, Франції та ін. країнах Європи. З укр. тематики відомі його портрети І.Франка, Т.Шевченка. Студії скульптури в Академії мист-в у Берліні у 1929 закінчив скульп. Ф.Ємець. У цій же академії у відділі графіки з 1927 працював відомий графік, проф. Р.*Лісовський*, асистентом у професора скульптури Отто Гітцбергера — скульп. І.Крук. У Берліні жив і працював укр. скульптор, графік В.Малютин, який у творчій діяльності звертався до укр. істор. сюжетів, створив серію портретів укр. гетьманів, культ. діячів. 1926 в Берліні закінчив високу школу музики піаніст, композитор і диригент А.*Рудницький*, який 1935 виголосив цикл викладів про укр. музику в Берлінському ун-ті. У Берліні працювали співак Берлінської опери О.Зарицький, співачка М.Любарська, з концертами виступали піаністка Л.*Колесса*, тенор К.Андрієнко, Укр. респ. капела, хори Є.Турули, Є.Цимбалистого.

Важливу роль у розвиткові укр. науки і к-ри в еміграції у 1920-х — на поч. 1940-х рр. відігравав Укр. наук. ін-т у Берліні, заснований у листопаді 1926. Очолив інститут проф. Д.Дорошенко, від 1930 — проф. І.Мірчук. Куратором став ген. В.*Гренер*, від 1934 — проф. Пальме, від 1939 — проф. Геруліс. В ін-ті було створено 4 кафедри: укр. історії (завідуючий Д.Дорошенко), укр. державності (В.*Липинський*), духовної к-ри і реліг. відносин (І.Мірчук), історії матеріальної к-ри (В.*Залозецький*). Діяльність ін-ту проводилася в 3-х осн. напрямах: організація та проведення науково-дослідницької праці; пед. діяльність, науково-інформаційна робота. В ін-ті працювали Д.Чижевський, З.Кузеля, Я.Рудницький, Б.Крупницький, М.Антонович, І.Лоський, Д.*Олянчин* та ін. Ін-т видавав наук. праці, статті, доповіді, повідомлення з історії України, історії укр. к-ри, українсько-нім. відносин, культ. діяльності укр. емігрантів тощо. 1941 Д.Дорошенко видав працю «Ukraine und Deutschland: Neun jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen» («Україна та Німеччина: Дев'ять століть німецько-українських відносин»). З 1 травня 1933 ін-т почав видавати укр. і нім. мовами «Український культурний бюлетень» («Ukrainische Kulturberichte»), в якому публікувалися статті, доповіді укр. та іноз. учених. До видавничої діяльності ін-ту належить німецькомовна серія публікацій під заголовком «Beitrage zur Ukraine-Kunde» («Причинки до українознавства»). В ін-ті під редакцією З.Кузелі щомісячно виходили «Вісті», в яких публікувалися матеріали про культурно-наук. життя нім. народу, а також укр. еміграції в Німеччині. На поч. 1933 Укр. наук. ін-т організував у Берліні виставку укр. графіки, до якої був виданий ілюстрований каталог, підготовлений проф. Д.Антоновичем, де містився нарис про розвиток укр.

Німфей. Акротерій з жіночою головою у центрі.

Німфей. Зразки німфейської мальованої кераміки.

графічного мист-ва в Україні. Наприкінці весни 1934 вчені Укр. наук. ін-ту влаштували етногр. виставку укр. нар. мист-ва й нар. промислу. У січні 1936 Укр. наук. ін-т разом із Геогр. ін-том Берлінського ун-ту організували виставку демографічно-госп. карт і діаграм укр. етногр. території. З доповіддю виступив проф. В.*Кубійович*. Укр. наук. ін-т проводив урочисті збори, вечори, присвячені ювілеям видатних представників укр. науки і к-ри — Т.Шевченка, І.Франка, М.Лисенка та ін. Ін-т проводив книгообмін, поповнення фондів Центр. б-ки українознавства, архіву укр. преси, які на поч. 1930-х рр. налічували бл. 22 тис. томів україністики. При Укр. наук. ін-ті діяв Укр. студентський дім, де проживали укр. студенти-стипендіати ін-ту. Укр. наук. ін-т припинив свою роботу 1945.

Після закінчення II світ. війни на території Зх. Німеччини перебувало бл. 180 тис. українців, більшість з яких жили в таборах для переміщених осіб. У таборах були організовані 28 укр. г-зій, ветеринарний технікум, 3 вчительські семінарії, комерційна та електротехнічна школи, початкові укр. школи. 1945 була заснована орг-ція «Мистецький український рух», яка мала власне видання «Мала бібліотека».

Від 1946 українці почали емігрувати із Зх. Німеччини до Великої Британії, Франції, Бельгії, а згодом — до Канади, Австралії, Бразилії. На кін. 1950-х рр. їх залишилося прибл. 20 тис. У Німеччині зосередилася велика кількість укр. письменників, художників, музикантів, які вели активну громадсько-політ., культ. діяльність, створювали десятки орг-цій, т-в. Тут діяли Спілка укр. журналістів, «Рідна школа», Спілка укр. молоді, «Пласт», свої орг-ції мали також лікарі, інженери, кооператори та ін. Виходили періодичні видання: «Українська трибуна», «Час», «Українські вісті», «Рідна церква», «Україна і світ» та ін. Діяли професійні театри, хорові колективи, оркестри, драм. гуртки, ансамблі бандуристів.

Наприкінці 1945 відновили діяльність Укр. вільний ун-т в Мюнхені і *Український технічно-господарський інститут* в Регенсбурзі, в яких працювали І.Мірчук, Д.Дорошенко, В.Кубійович, Б.Крупницький, Н.Полонська-Василенко, Я.Рудницький, Ю.Студинський, Д.Чижевський, М.*Міллер*, О.*Горбач*, Б.Іваницький, П.*Савицький*, М.Коржан та багато ін. В Аугсбурзі була створена *Українська вільна академія наук*. Функціонували Укр. висока екон. школа, Укр. правосл. богословська академія, Укр. катол. духовна семінарія. У Німеччині діяли *Українська греко-католицька церква*, Укр. євангельсько-баптистська церква і Українська автокефальна православна церква. У березні 1947 в Мюнхені відновило свою діяльність Наук. т-во ім. Шевченка. З 1963 укр. наукове життя в Німеччині зосереджується в Домі укр. науки в Мюнхені.

Від поч. 1990-х рр. до Німеччини на постійне місце проживання прибула нова хвиля еміграції українців. Новітня укр. еміграція має чітко виражений екон. характер. Частина її представників перебуває тут нелегально й хотіла б інтегруватися в нім. сусп-во. Новітні емігранти не беруть активної участі в громад. житті українців Німеччини, хоча відвідують богослужіння в укр. церквах, укр. клуби. Частина з них залучається до роботи в різних держ. структурах і фірмах ФРН.

Українців у Німеччині репрезентує Центр. представництво українців у Німеччині. Станом на 2010 в Німеччині проживає понад 140 тис. українців. Центрами українства Німеччини є: Мюнхен, Берлін, Гамбург, Ганновер, Нюрнберг, Регенсбург, Ульм, Брауншвейг, Франкфурт-на-Майні, Фрайбург, Штутгарт, Дюссельдорф, Дрезден, Лейпциг.

На території ФРН діють укр. громад. орг-ції: Спілка українців Німеччини «Нова громада», «Український світ», Центр. спілка українців Німеччини, Німецько-укр. інформаційний центр «Пролісок», культурно-просвітня громад. орг-ція «Український дім», Спілка укр. студентів у Німеччині, скаутська орг-ція «Пласт», Спілка укр. молоді.

Важливим наук. і освіт. осередком залишається УВУ у Мюнхені. У травні 1998 в Мюнхені засновано т-во «Україна», яке влаштовує концерти, літ. вечори, театральні вистави, демонструє фільми. Діє мюнхенська філія об'єднання укр. діячів літератури в діаспорі «Слово». До неї, серед інших, входять літературознавці професори Ю.*Бойко-Блохин* та І.Копилівець, письменник, перекладач і літературознавець проф. І.*Качуровський*. У Німеччині існують укр. вид-ва «Сучасність», «Дніпрова хвиля», «Українське видавництво», «Молоде життя» та ін., виходить часопис УГКЦ «Християнський голос». У Берліні функціонує колектив укр. нар. танцю «Берлініки». Члени громади регулярно відзначають визначні дати укр. історії, віддають шану видатним її постатям.

В умовах посилення тенденцій до асиміляції т-во «Рідна школа» в Мюнхені проводить лекції з українознавства для учнів нім. г-зій та шкіл, діє низка укр. недільних шкіл. Українці Німеччини здебільшого належать до греко-катол. та правосл. віросповідань. Функціонує Апостольський екзархат УГКЦ в Німеччині та Скандинавії.

Літ.: *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні, т. 1: 1945—1951. Мюнхен, 1985; Зарубіжні українці: Довідник. К., 1991; *Трощинський В.П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. К., 1994; *Євтух В.Б.* Українці за межами України. В кн.: Історія України: Нове бачення, т. 2. К., 1996; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919—1939. К., 1999; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі: Україна крізь віки, т. 15. К., 1999; *Їх же.* Українці в Німеччині. «Діалог», 2000, № 1; Політична історія України XX століття, т. 5: Українці за межами УРСР (1918—1940). К., 2003; Німеччина: Українці в світі. Web: http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/32875.htm.

Н.В. Кривець, А.Ю.Мартинов.

НІМФЕ́Й (Νυμφαῖον) — давньогрец. місто на європ. боці *Боспору Кімерійського*. Розташов. біля с. Героївка (Ельтіген) (17 км на пд. зх. від м. *Керч*) на березі давньої затоки. Згадується Есхіном, *Страбоном*, *Птолемеєм*, *Стефаном Візантійським*, у периплах Псевдо-Скілака, *Псевдо-Арріана*. Городище мало форму трикутника площею бл. 9 га. Н. засновано в 2-й чв. 6 ст. до н. е. іонійцями, гол. чин. вихідцями з о-ва Самос.

Спочатку Н. був незалежним *полісом*, потім включений до складу *Боспорського царства*. Економіка базувалася на сільс. госп-ві, гол. чин. зерновому. Наприкінці 5 ст. до н. е. виникає виноробство. Були також розвинуті ремесла, торгівля. У 5 ст. до н. е. Н. карбував свою монету. Розквіт міста припадає на 5 — поч. 4 ст. до н. е. У 1-й пол. 4 ст. до н. е. Н. був зруйнований, але швидко відновився. У 2-й пол. 4 ст. до н. е. Н. був обнесений оборонним муром з хвірткою та проїздом у місто з боку гавані. У перші століття н. е. територія Н. зменшилася, центр. частина була перебудована. У 3 ст. життя на городищі припинилося. Розкопками відкриті: частина акрополя, оборонні споруди, будинки житлового та громад. призначення, виноробні, гончарні печі, антовий храм та кілька святилищ 6—3 ст. до н. е. (Деметри, Кабірів, Афродіти). Перші дослідження городища й некрополя проведені наприкінці 19 ст. М.Кондаковим та С.Веребрюсовим. З 1938 проводяться систематичні розкопки: М.Худяк (до 1958), В.Скуднова (1960—64), Н.Грач (1966—91), О.Соколова (з 1992).

Літ.: *Худяк М.М.* Из истории Нимфея VI—III вв. до н. э. Л., 1962; *Грач Н.Л.* Нимфейская археологическая экспедиция (Основные итоги исследований за 1973—87 гг.). В кн.: Итоги археологических экспедиций Государственного Эрмитажа. Л., 1989; *Соколова О.Ю.* Новые находки из Нимфея. В кн.: Боспор и античный мир. Нижний Новгород, 1997.

В.В. Крапівіна.

НІ́МЦІ В УКРАЇ́НІ. Перебування німців на укр. теренах сягає раннього *середньовіччя*, але масові поселення почали з'являтися наприкінці 1780-х рр. Правовою основою нім. колонізації стали спец. маніфести рос. імп. *Катерини II* від 4 грудня 1762 і 22 липня 1763, в яких іноземці запрошувалися переселятися на новонабуті неосвоєні землі *Російської імперії.* Після закінчення *російсько-турецької війни 1768—1774*, зруйнування *Запорозької Січі* та приєднання Криму до Рос. імперії заселення південноукр. степових просторів нім. колоністами відбувалося досить інтенсивно. Німці зосереджувалися на землях Причорномор'я і Приазов'я. Прибуваючи з Данцига (нині м. Гданськ, Польща), Бадена, Вюртемберга, Гессена, Рейнланда, Пфальца, Ельзаса та ін. земель Німеччини, вони заселяли пд. райони — переважно *Херсонську губернію*, *Катеринославську губернію*, Бессарабську обл. і *Таврійську губернію.* У серед. 19 ст. тут було 250 поселень, а 1914 їх кількість сягала 966. Переселення німців зумовлювалося екон. і суспільно-політ. чинниками, що складалися в нім. д-вах, колонізаційною політикою Рос. імперії, об'єктивною потребою госп. освоєння нових земель. За віросповіданням — це лютерани, католики і менонити. 1789 з Данцига до Катериносл. губ. прибуло 228 сімей менонітів. Осередком масового поселення німців була *Волинь* — Житомирський, Новоград-Волинський, Луцький, Володимир-Волинський і Дубенський повіти. За рос. переписом 1897, на півдні України налічувалося 377,8 тис. німців, на Волині — 171,3 тис.

Нім. колоністи оселялися на укр. землях *Австро-Угорщини.* 1914 в *Галичині* проживало 47 тис. німців, на *Буковині* — 21 тис., на Закарпатті — понад 10 тис.

Нім. колоністи користувалися наданими царським урядом пільгами, які гарантували їм виділення земельних наділів у розмірі 65 *десятин* землі на кожну сім'ю на вигідних умовах, грошову допомогу, свободу релігії та звичаїв, самоврядування, звільнення від сплати податків на термін від 10 до 30 років і від виконання повинностей тощо.

Колоністські госп-ва економічно швидко міцніли. На поч. 20 ст. на півдні України німці були власниками 3,8 млн десятин землі, а на Волині — 700 тис. десятин. Осн. галузями господарювання були землеробство, тваринництво, садівництво, лісове госп-во, частково — виноградарство, шовківництво, вирощування тютюну. Внаслідок реформ 1860—70-х рр. виникли великі нім. фермерські госп-ва з новими формами господарювання, застосуванням с.-г. машин, передових агротех. методів. Створювалися сприятливі умови для розвитку хліборобства, с.-г. машинобудування. 1818 для управління нім. колоніями на Півдні України був створений Опікунський к-т.

У нім. колоніях розвивалося громад. життя, кооп. рух, створювалися аграрні спілки, кредитні установи тощо. У серед. 19 ст. в *Одесі* діяло 9 нім. цехових управ: слюсарна, каретна, столярна, годинникових справ, кондитерська та ін. Нім. купці здійснювали торг. операції з європ. країнами, організовували міжнар. товарні перевезення. Діяли прусське, гамбурзьке, баварське, баденське, саксонське, вюртемберзьке та ін. консульства. У кожній нім. колонії були початкові школи, відкривалися уч-ща підвищеного типу, жін. г-зії та центр. уч-ща, де здобували середню освіту. У серед. 19 ст. в Таврійській, Катеринославській і Херсонській губерніях було 156 початкових шкіл. Функціонували сирітські та інвалідські будинки, лікарні, будинки для глухонімих та ін. соціальні установи. Заклади утримувалися на кошти колоністів та їхніх громад. орг-цій.

Німці зберігали свої нац. особливості, традиції, к-ру, віросповідання. Вони створювали національно-культ. т-ва. Від 1863 виходила «Одеська німецька газета», з 1906 — католицька «Німецька хроніка». Нім. мовою видавалися підручники, наук. і художня література.

Помітний внесок у передові с.-г. технології зробив Й.Корніс, який розвивав вівчарство. У серед. 19 ст. його фермерське госп-во приносило щороку до 60 тис. *рублів* прибутку, привертало увагу царського двору. Його маєток відвідав цесаревич Олександр Миколайович (див. *Олександр II*) під час подорожі по цих місцях. Гол. суддя Катериносл. контори Опікунського к-ту С.Контеніус приділяв увагу розвиткові с.-г. вир-ва, впроваджуючи нові к-ри, розвиваючи тваринництво, насаджуючи лісосмуги та лісові масиви, плантації фруктових дерев, за що 1818 отримав орден св. Ан-

Німецька колонія Анета Ярунського району на Волині. Молочарня. Фото 1926.

ни 1-го ст. — одну із вищих нагород Російської імперії. Родина *Фальц-Фейнів* заснувала заповідник «*Асканія-Нова*». Багато зробили для розвитку нім. колоній родини нім. підприємців Решке, Гехта, Вернера та ін.

Учені нім. походження працювали у вищих навч. закладах України: фізик М.Шиллер, астроном Р.Фогель, ботанік І.Шмальгаузен, хімік М.Бунге, філолог Б.*Варнеке*, археолог Е.*Штерн* та багато ін. У Київському ун-ті на мед. ф-ті працювали професори В.Беккер, В.*Бец*, І.Вальтер, фізико-математичному — Я.Вальц, юридичному — М.Ренненкампф; Е.Траутфеттер 1838 був одним із засновників університетського ботанічного саду. У Новорос. ун-ті в Одесі працювали професори Ф.Струве, М.Грот, М.Ланге, І.Маркузен та ін. Випускник Новорос. ун-ту С.*Вітте* очолював мін-во фінансів Рос. імперії. Із середовища нім. колоністів вийшла плеяда службовців, держ. діячів. Вони обиралися до міських дум, земських органів управління.

Перша світова війна та події 1917—21 підірвали економіку нім. колоній. Колоністів позбавили податкових і кредитних пільг, частини общинних земель, права голосу на виборах до *Всеросійських Установчих зборів*. Вони пережили численні погроми й пограбування, голод 1921—1923 років в УСРР. Перерозподіл земельних фондів в УСРР призвів до втрати ними значної частки приватних і громад. земель. Це стимулювало еміграційні настрої.

Із введенням *нової економічної політики* було проведено землевпорядкування в нім. колоніях, їм повернули частину конфіскованих земель. Як наслідок, у нім. колоніях отримала розвиток с.-г. кооперація — машинно-тракторні, тваринницькі, молочні, насіннєві, хмелярські, виноградарські, меліоративні т-ва тощо. До кінця 1920-х рр. всіма видами с.-г. кооперації, включаючи споживчу, охоплювалося понад 80 % нім. госп-в України.

За переписом 1926, в УСРР проживало 385,5 тис. німців (93,2 % — у сільс. місцевості, 6,8 % — у містах) — 40 % від заг. кількості нім. населення, що проживало в СРСР. Проведення політики *«коренізації»* на поч. 1920-х рр. сприяло швидкому національно-культ. відродженню нім. населення. У 1920-х рр. в УСРР існувало 7 нім. нац. р-нів — Високопільський (*Херсонська округа*), Гросс-Лібентальський, Фрідріх-Енгельський (*Одеська округа*), Люксембурзький (*Маріупольська округа*), Карл-Лібкнехтівський (*Миколаївська округа*), Молочанський, Пришибський (*Мелітопольська округа*) — і десятки нім. нац. сільрад. Зростала мережа нім. загальноосвіт. і професійно-тех. шкіл. Діяли 2 нім. пед. технікуми, машинобудівний, технікум механізації сільс. госп-ва, Пришибська нім. ветеринарно-фельдшерська школа, Хортицька нім. пед. школа, Одес. нім. пед. ін-т та ін. культурно-освітні заклади. Видавалися нім. мовою література і преса. 1926 в Україні була утворена Всеукр. філія Центр. вид-ва народів СРСР, з 1932 — Державне вид-во нац. меншин УСРР, що діяло при ВУЦВК.

Проведення примусової суцільної колективізації, *голодомор 1932—1933 років в УСРР* негативно вплинули на соціально-екон. життя нім. населення. Життєвий уклад у нім. колоніях, що складався протягом багатьох поколінь, було зруйновано. Госп-ва занепадали, згасало культ. життя. Згортання політики сприяння національно-культ. розвиткові нац. меншин України, що розпочалося з 2-ї пол. 1930-х рр., призвело до закриття навч. і національно-культ. закладів, ліквідації нім. нац. р-нів і сільрад, реліг. життя німців.

Коли *Західна Україна* ввійшла до складу УРСР, німців, які проживали на цих теренах, було репатрійовано до Німеччини. 1941 нім. населення УРСР було звинувачене в пособництві гітлерівцям і депортоване до сх. районів СРСР. 1945 частина укр. німців повернулася з Німеччини, але їм було дозволено поселитися в Комі АРСР та республіках Середньої Азії. Оголошена 13 грудня 1955 амністія не дозволила німцям повернутися на колишні місця проживання.

Проголошення незалежної України відкрило можливість повернення депортованих німців в місця попереднього проживання. Ще 17 квітня 1991 ВР УРСР прийняла Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні», відповідно до якого німці можуть повертатися в Україну. Від 1992 в Україні набув чинності Закон «Про національні меншини», який гарантує право на національно-культ. автономію, відродження рідної мови, релігії, створення засобів масової інформації, використання нац. символіки. З вересня 1996 була підписана угода між Україною і ФРН про співпрацю в справах осіб нім. походження, які проживають в Україні. Створена міжурядова українсько-нім. комісія в справах переселенців нім. походження, на засіданнях якої обговорюються питання розбудови соціальної інфраструктури, підтримки підприємницьких структур, досягнення кращих умов життєдіяльності німців-репатріантів. В Україні діє низка національно-культ. об'єднань, т-в німців, зокрема національно-культ. т-во укр. німців «Відергебурт», т-во нім. к-ри «Дойчтум», центр нім. к-ри «Відерштраль», громад. орг-ція «Німецька молодь в Україні», гол. мета яких — відродження та розвиток нім. к-ри, мови, історії, фольклору тощо. Відзначаються нац. свята, створено курси з вивчення нім. мови, б-ки, в Києві видається газ. «Дойче канал». У місцях компактного проживання німців організовано недільні й загальноосвітні школи.

Більшість осіб нім. походження України належать до римсько-католицької та євангелістської церков. 1992—96 з України до Німеччини виїхало 15 тис. німців. Станом на 2001 в Україні проживало 33,3 тис. німців. Переважна кількість (70 %) сконцентрована в 6-ти областях — Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Луганській, Одеській, а також в АР Крим.

Літ.: *Клаус А.* Наши колонии. СПб., 1869; *Писаревский Г.* Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. М., 1909; *Панчук М., Польовий Л.* Під пресом тоталітарного режиму: Німці України в радянський період. «Політика і час», 1992, № 9; *Євтух В.Б., Чирко Б.В.* Німці в Україні (1920—1990-ті роки). К., 1994; *Кулинич І.М., Кривець Н.В.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні. К., 1995; *Павленко Г.В.* Німці на Закар-

патті. Ужгород, 1995; *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20—30-ті роки XX століття). К., 1995; Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII — первая половина XIX в.). Днепропетровск, 1999; *Кудряченко А., Котигоренко В.* Німецька національна меншина в сучасній Україні. «Діалог», 2000, № 1; *Якубова Л.* Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті — початок 30-х років XX ст.). К., 2004; *Шитюк М.М. та ін.* Німці Півдня України: Історія і сучасність. Миколаїв, 2009.

Н.В. Кривець.

НІМЧУ́К Василь Васильович (н. 06.07.1933) — мовознавець, д-р філол. н. (1981), чл.-кор. АН УРСР (1990; з 1991 — АН України, з 1994 — НАН України), професор (1991). Н. в с. *Довге* в сел. родині. 1955 закінчив Ужгородський ун-т. З 1958 працював в Ін-ті мовознавства АН УРСР, з 1991 працює в *Інституті української мови НАН України* (з травня 1998 по квітень 2008 — директор), нині — зав. відділу історії укр. мови. З 1992 по 2002 за сумісництвом працював провідним наук. співробітником в *Інституті української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*. Досліджує *старослов'янську мову*, історію, діалекти й ономастику укр. мови, історію укр. літ. мови, правопису, історію укр. лінгвістики, укр. глотогенезу, проблеми укр. конфесійної мови, вивчає українсько-південнослов'янські паралелі тощо.

Доробок Н. налічує понад 500 позицій. Дослідив лексику укр. мови 11—13 ст. та її подальшу долю: «Давньоруська спадщина в лексиці української мови» (1992). Він — один з авторів праць «Історія української мови: Морфологія» (1978), «Історія української мови: Синтаксис» (1983), «Історія української мови: Лексика і фразеологія» (1983), «Жанри і стилі в історії української мови» (1989), «Нариси з історії українського словотворення (суфікс -иця)» (2002), «Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина)» (2009). Значна кількість розвідок Н. безпосередньо стосується історіографії та історії нашої д-ви. Це дослідження про виникнення східнослов'ян. писемності, походження укр. мови, історії укр. мови як державної, укр. правопису, укр. лексикографії, мовознавчих учень в Україні: «Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською» (1980), «Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст.» (1985), студії над мовою *«Слова о полку Ігоревім»* тощо, галерея портретів видатних діячів минулого, які зробили вагомий внесок в укр. науку, освіту, к-ру (П.*Беринди*, П.*Білецького-Носенка*, Й.Блоницького, А.*Волошина*, Й.Левицького, П.*Роговича*, *Єпіфанія* (Славинецького), М.*Смотрицького*, І.Ужевича, І.*Федорова* та ін.), про видатні культурно-освітні центри України 17 ст. — *Києво-Могилянську академію*, Вінницький осередок освіти. Перу Н. належать праці з історії *Української греко-католицької церкви*, уцерковлення укр. мови. Він дослідив і підготував до видання низку староукр. філол. праць, які є надійним інструментарієм історикам у дослідженні давніх текстів, зокрема: «Лексикон словенороський Памви Беринди» (1961), «Лексис Лаврентія Зизанія» (1964), «Синоніма словенороська» (1964), «Словник української мови» П.Білецького-Носенка (1966), «Лексикон латинський» Єпіфанія (Славинецького) й Арсенія (Корецького-Сатановського) (1973), «Граматику» 1619 М.Смотрицького (1979), «Граматику» 1596 Л.*Зизанія* (1980) та ін. Здійснив факсимільне видання видатної пам'ятки старослов'ян. мови 10 ст. «Київські глаголичні листки» (1983). Ініціював видання пам'яток укр. мови, історії України: «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини» (1981), «Книга Київського підкоморського суду (1584—1644)» (1991), «Актова книга Житомирського уряду 1695 р.» (1998), «Волинські грамоти XVI ст.» (1995), «Гисторія...» Г.*Граб'янки* «Л-тописъ краткій...» (2001), «Євсевієве Євангеліє 1283 року» (2001), «Пересопницьке Євангеліє (1556—1561)» (2001), *Смотрицький* Г. «Ключ Царства Небесного», «Історія українського правопису XVI—XX століття: Хрестоматія» (2004) та ін. У підготовці багатьох із них брав безпосередню участь: вивчав, готував до друку давні тексти, редагував, рецензував їх. Автор ідеї створення енциклопедії укр. козацтва. Надрукував розгорнуту етимологічну студію «Походження та історія назви Січ» (1999), готує до друку перший козац. реєстр. Ініціював створення академічного час. «Українська мова» (виходить із 2001; гол. редактор).

Лауреат премії АН УРСР ім. І.Франка (1995), Всеукр. премії ім. І.Огієнка в галузі науки (2003).

Нагороджений медаллю П.-Й.Шафарика (1995), Почесною грамотою КМ України (2003).

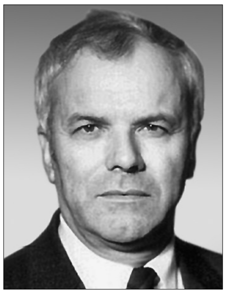
В.В. Німчук.

Бібліогр.: *Білоусенко П.* В.В. Німчук — учений, наставник, організатор науки. В кн.: «Волинь. Житомирщина: Історично-філологічний збірник з регіональних проблем», 2003, № 10.

Літ.: *Вихованець І.Р., Задорожний О.Г.* Дорогами праці і натхнення (до 70-річчя члена-кореспондента НАН України Василя Німчука). «Українська мова», 2003, № 3—4; В.В. Німчук. В кн.: Хто є хто в Україні. К., 2004; Німчук Василь Васильович. В кн.: Інститут мовознавства імені О.О. Потебні НАН України: 1930—2005. К., 2005; Василь Васильович Німчук. Бібліографія до 75-річчя від дня народження. К., 2008; *Пуряєва Н.В.* Добре поліття (до 75-річчя від дня народження члена-кореспондента НАН України). «Українська мова», 2008, № 2.

П.І. Білоусенко.

Ф.Ф. Нірод.

НІ́РОД Федір Федорович (31.03. 1907—06.09.1996) — художник театру, нар. художник СРСР (з 1956). Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім'ї вихідців з Естонії. Батько — нащадок швед. графського роду. Навчався в Київ. художньо-індустріальній школі у М.Козика. 1930 закінчив Київ. художній ін-т, де вчився у Ф.*Кричевського* та В.Пальмова. Працював у 1-му Держ. польс. театрі, Запоріз. (нині Львів.) укр. драм. театрі ім. М.Заньковецької (1934—45), Харків. театрі юного глядача, Львів. театрі юного глядача, Львів. театрі опери та балету (1950—60). 1961—90 — гол. художник Київського театру опери та балету ім. Т.Шевченка. Оформив драм. вистави: «Урієль Акоста» (1938) К.Гуцкова, «Украдене щастя» (1940) І.*Франка*, «Свіччине весілля» (1959) І.*Кочерги*, «Кассандра» (1971) Лесі *Українки*; оперні та балетні спектаклі: «Далібор» (1951) Б.Сметани, «Лісова пісня» (1953) В.*Кирейка*, «Милана» (1957), «Тарас Шевченко» (1964) і «Ярослав Мудрий» (1975) Г.*Майбороди*, «Мазепа» (1963) і «Лебедине

озеро» (1979) П.*Чайковського*, «Ромео і Джульєтта» (1971) С.*Прокоф'єва*, «Князь Ігор» (1975) О.Бородіна, «Спартак» (1977) А.Хачатуряна, «Наймичка» (1984) М.*Вериківського*, «Хованщина» (1968, 1988) М.*Мусоргського*. Роботи Н. відзначаються яскравою метафоричністю, вмінням узагальнено й історично переконливо відтворювати певну епоху.

П. у м. *Київ*.

Літ.: *Панфілова М.* Федір Нірод. К., 1969; Федір Нірод: Альбом. К., 1988.

Н.Г. Ковпаненко.

НІС Степан Данилович (06.05 (24.04).1829—10.01.1901(28. 12.1900)) — етнограф, історик, письменник, громад. діяч. Н. в с. Понори (нині Талалаївського р-ну Черніг. обл.). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1854). Служив лікарем у рос. армії, мед. установах *Чернігівської губернії*. Один із фундаторів черніг. «Громади». 1863 був заарештований у т. зв. справі І.Андрущенка за зберігання і поширення нелегальних видань (*«Колокола»* О.*Герцена*, прокламацій народницької орг-ції *«Земля і воля»*) й висланий на Північ Росії. Згодом деякий час мешкав у Болгарії. Останні роки життя провів у *Чернігові* та *Городні*. Збирав документи з історії *Лівобережної України* козац. доби й пам'ятки фольклору. Автор праць «Село Поноры» (1859), «Историческая записка о лицах, принадлежащих к фамилии Нос» (1859), «Старинные акты с примечаниями и объяснениями» (1860), «Месторождение Семёна Палия» (1882) та ін. Прозові твори з життя укр. села друкував в *«Основі»* та *«Черниговских губернских ведомостях»*. Значна частина доробку залишилася в рукописах.

П. у м-ку Городня, де і був похований. Збереглася могила, на якій встановлено надгробок.

Іменем С.Носа названа одна з вулиць Городні.

Літ.: *Коваленко Г.* Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С.Д. Носа. К., 1901; *Соловей О.* Нові дані до біографії С.Д. Носа. «Наше минуле», 1918, № 2; *Лазаревська К.* Матеріали до біографії Степана Даниловича Носа. «Україна», 1929, кн. 10—11; *Шевелів Б.* Л.І. Глібов і тижневик «Черниговский листок» у процесі С. Носа, І. Андрущенка та ін. 1863—1868 рр. В кн.: За сто літ, кн. 6. К., 1929; *Бріцина О.Ю.* Фольклорно-етнографічна діяльність С.Д. Носа. «Народна творчість та етнографія», 1980, № 1; *Дудко В.І.* Степан Ніс чи Матвій Симонов (Номис)? В кн.: М.Т. Симонов (Номис): Матеріали наукової конференції, присвяченої 170-річчю від дня його народження. Лубни, 1983; Степан Данилович Ніс: Рекомендаційний бібліографічний покажчик. Чернігів, 2000.

О.Б. Коваленко.

С.Д. Ніс (крайній ліворуч) серед членів Чернігівського українського драматичного гуртка аматорів «Шановці своєї народності». 1862.

НІССЬКІ КОНВЕ́НЦІЇ 1739—1742 — комплекс конвенцій між *Російською імперією* та *Османською імперією*, розроблених у містах Стара Нісса та *Стамбул* на виконання Бєлградського договору (див. *Белградський мирний договір 1739)*.

Розробка Н.к. була обумовлена статтями 4, 12 та 15 Белградського договору, відбувалася за посередництва Франц. королівства і прийнята 3 жовтня 1739. Вона встановлювала кордон між сторонами на території сучасної України: територія між річками Дніпро, Кінські Води та Берда залишалася у володінні Османської імперії, а землі на північ передавалися Рос. імперії. Між річками Берда та Міус кордон підтверджувався відповідно до *Константинопольського мирного договору 1700* та «Межового запису» 1705 без права відновлення сторонами фортеці Таганрог. У районі р. Пд. Буг встановлювалася буферна зона. Ця конвенція була ратифікована Рос. імперією разом з Бєлградським договором 28 грудня 1739. Тоді ж був підписаний другий документ з Н.к. — (Перша) Константиноп. конвенція. Вона, зокрема, уточнювала кордони сторін в районі фортеці *Азов*, регламентувала утворення й принципи діяльності спільної комісії сторін з територіального розмежування. Ця конвенція була гарантована Франц. королівством. Усі 3 документи ратифіковані маніфестом рос. імп. *Анни Іванівни* 14 лютого 1740.

Восени 1740 комісія сторін провела територіальне розмежування Рос. та Осман. імперій на території сучасної України й Пн. Кавказі і на його основі 4 жовтня 1740 прийняла «Інструмент ... про розмежування земель» між річками Пд. Буг і Дніпро. Лінія кордону здебільшого відповідала «Межовому запису» 1705. 27 серпня 1740 це було закріплено підписанням сторонами (Другої) Константиноп. конвенції.

26 березня 1741 в Стамбулі була підписана «Конвенція ... про визнання російського государя імператором...», а 12 жовтня 1742 — конвенція про кордони в Приазов'ї — остання з комплексу Н.к., що завершили ратифікацію положень Бєлградського договору 1739.

Територіальне розмежування сторін на території сучасної України залишалося чинним до укладення *Кючук-Кайнарджійського мирного договору* 10 липня 1774.

Літ.: *Юзефович Т.* Договоры России с Востоком, политические и торговые. СПб., 1869; *Кочубинский А.* Граф А. Остерман и раздел Турции: Из истории восточного вопроса (1735—1739). Одесса, 1899; *Михнева Р.* Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII века (1739—1756). М., 1985; *Мейер М.* Османская империя в XVIII в.: черты структурного кризиса. М., 1991; Османская империя и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы и Кавказа в XV—XVIII вв. В кн.: Славяне и их соседи. М., 1992, вып. 4; *Кресін О.* Османська імперія: політика, право, роль в історії України. В кн.: Правова держава: Щорічник наукових праць, вип. 13. К., 2002.

О.В. Кресін.

НІ́СТОР Йон-Янку (Nistor Ion; 16(04).08. 1876—11.11.1962) — румун. історик, політ. і держ. діяч. Чл.-кор. (1911) та дійсний член АН Румунії (1915—48; поновлений 1990). Н. в с. Біволаріє біля Радівців, Пд. Буковина. Закінчивши Радівецький нім. ліцей (1897) та філос. ф-т Чернів. ун-ту (1904), працював викладачем ліцеїв у Сучаві (1904—07) й у *Чернівцях* (1907—08). Після навчання в ун-ті *Відня*, а також ун-тах Бухареста, Мюнхена, Берліна (1908—11), де Н. відвідував заняття з історії (загальної та середньовічної), візантології, палеографії, славістики, етнології, політичної економіки в істориків Д.Ончула, Н.*Йорги*, А.-Д.Ксенопола, славіста К.-Й.Ірічека, економіста К.Лампрехта та ін., завершив для Відня дві роботи: докторську «Молдавські претензії на Покуття» (1910) та габілітаційну «Зовнішньоторговельні зв'язки Молдови XIV—XV ст.» (1911), що була відзначена премією АН Румунії. 1911 став приват-доцентом кафедри пд.-сх. європ. історії у *Віденському університеті*, а з 1912 (по 1940) — професором і зав. такої ж кафедри в Чернів. ун-ті, в основному викладаючи історію Румунії та *Буковини*. Ректор Чернів. ун-ту (1920, 1933—40). Н. — почесний член Чеської академії (1935), учасник численних міжнар. конгресів істориків.

Розпочавши з активного членства в нац. т-вах: «Junimea» («Молодь»; президент 1898—99), Т-во румун. к-ри і літератури на Буковині, «Румунська школа», «Румунський клуб» та ін., став членом правління Національно-ліберальної партії Румунії й постійним членом уряду. 1918—19 був міністром румун. уряду по управлінню Буковиною з правом видачі ординацій-законів (1918—19), заснував Демократ. партію об'єднання, з друкованим органом «Glasul Bucovinei»; закрив нім. та укр. ліцеї; запровадив румун. мову в орг. управління; сприяв *румунізації* німецькомовного Чернів. ун-ту й *Буковини*. Згодом Н. був міністром — делегатом Буковини в уряді Й.*Братіану* (1922—26), беручи участь у створенні нової конституції Румунії (23 березня 1923); міністром громад. робіт (1927—28); сенатором права (1928—33); держ. секретарем по етнічних меншинах (1933) у мін-ві праці, охорони здоров'я та соціального захисту (1935—37); міністром праці (1937—39) та міністром культів і мист-в (1939—40). Відзначений 10-ма орденами Румунії (Зірка Румунії, Корона Румунії, Хрест, орден Фердинанда) та 4-ма орденами ін. д-в. Н. різко виступав проти *комунізму*, *соціал-демократії* та націонал-соціалізму, а згодом — проти приєднання *Бессарабії* й Буковини до УРСР. Н. не включили до уряду Й.*Антонеску,* проте залишений професором філос. ф-ту в Бухаресті (1940—41). З 1941 — на пенсії, продовжуючи бути директором колекції б-ки АН Румунії (1940—45). З утворенням Румун. Нар. Республіки позбавлений членства в АН Румунії (10 червня 1948) та ув'язнений без суду в Сігеті (1948 — 8 липня 1955).

П. у м. Бухарест.

Опублікувавши документальні джерела до історії середньовічної Молдови, Н. спочатку виступав проти теорії «історичного права», проте у час *Першої світової війни* став її послідовником. У низці праць («Молдовські претензії на Покуття», Відень, 1910; «Румуни і русини на Буковині», Бухарест, 1915; «Національна боротьба на Буковині», Бухарест, 1918) Н. доводив, що слов'ян. топоніми в Молдові походять від слов'ян. племен, які рухалися в 4—5 ст. на Балканський п-ів; що молдов. територія ніколи не була під володінням *Галицького князівства*, а русинська мова офіційно не вживалася в Молдові; румуни — єдине автохтонне населення Буковини; українці на Буковині — це вигадка австрійців після 1848. Цю антиукр. теорію, яку заперечували буковинські науковці Р.-Ф.*Кайндль*, С.*Смаль-Стоцький*, М.*Кордуба* та ін., Румунія використала 1918—19 на Мирній конференції в Парижі для виправдання окупації укр. частини Буковини.

Н. — автор понад 300 наук. праць, займався проблемами історії румун. народу від 14 до поч. 20 ст., питаннями літератури, освіти, мист-ва та к-ри Буковини. Збагатив 44-томну документальну добірку Гурмузаків на 5 томів нових матеріалів. Найважливіші твори: «Стефан Великий» (1904), «Румуни та українці Буковини» (1915), «Чехо-словаки та румуни» (1930), «Історія церковного фонду Буковини» (1931), «Монастирі Буковини» (1931), «Олександр Добрий» (1932), «Українське питання в світлі історії» (1934), «Деякі спогади з часів возз'єднання» (1938), «Возз'єднання Буковини з Румунією» (1940), «Україна в дзеркалі молдавських хронік» (1942), «Історія Бессарабії» (1923—51), «Історія Буковини» (1951—91) та ін.

Й.-Я. Ністор.

Праці: Die moldauischen Ansprüche auf Pokutien. В кн.: Archiv für österreichische Geschichtsforschung. Wien, 1910; Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV, XV und XVI. Jhdt. Gotha, 1911; Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts. Czernowitz, 1912; Românii şi rutenii din Bucovina: Studiu istoric şi statistic. Bucureşti, 1915; Der nationale Kampf in der Bukowina: Mit einer ethnographischen Karte. Bucureşti, 1919; Alexandru-cel-Bun (cu ocaziunea aniversării de 500 ani dela moartea lui). Cernauţi, 1932; Miron Costin: Viaţa şi opera. Bucureşti, 1942; Istoria Basarabiei, Chisinau 1923. Bucureşti, 1991; Istoria Bucovinei. Bucureşti, 1991.

Літ.: *Iacobescu M.* Viaţa şi activitatea istoricului Ion Nistor (1876—1962). В кн.: Studii şi articole de istorie, vol. 11. Bucuresti, 1984; Чернівецький університет: Сторінки історії: 1875—1995. Чернівці, 1995; *Login C.* Istoria literaturii din române Bucovina: 1775—1918 (in Legatura cu Evoluţia culturală şi politică). Cernauţi, 1996; *Павлюк О.* Буковина: Визначні постаті 1774—1918. Біографічний довідник. Чернівці, 2000; *Satco E.* Enciclopedia Bucovinei, vol. 2. Suceava, 2004.

О.Д. Огуй.

НІЦА́ХА — археол. комплекс *роменської культури* і давньорус. к-ри в Тростянецькому р-ні Сум. обл. Складається з 2-х *городищ*, селища, а також курганного та ґрунтового могильників. Городища розташов. на двох суміжних мисах корінного берега р. Ворсклиця; селище й могильники — на прилеглій до них частині плато (заг. площа бл. 8 га). Відомий із серед. 19 ст. Розкопувався В.Городцовим та К.Мельник на поч. 20 ст., О.Сухобоковим 1970—89. Розкопана площа різних частин комплексу становить 1500 м^2. Специфіка здобутих матеріалів дає підстави розглядати комплекс як поселення міськ. типу давньорус. доби, яке розвинулося з міжплемінного центру

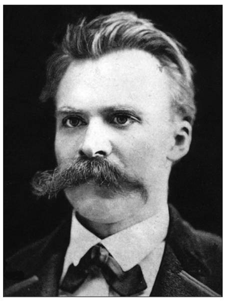

Ф.-В. Ніцше.

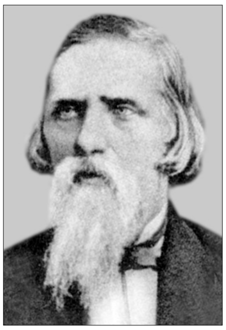

П.І. Ніщинський.

сіверян (8 — поч. 11 ст.) і загинуло в 30-ті рр. 13 ст.

Літ.: *Ляпушкин И.И.* Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. «Материалы и исследования по археологии СССР» (М.—Л.), 1961, № 104; *Сухобоков О.В.* Левобережье Днепра. В кн.: *Кучера М.П. и др.* Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. К., 1984; *Сухобоков О.В.* Дніпровське лісостепове Лівобережжя VIII—XIII ст. К., 1992.

О.В. Сухобоков.

НÍЦШЕ (Nietzsche) **Фрідріх-Вільгельм** (1844—1900) — нім. філософ, поет. Н. в м. Рьоккен (Саксонія). У творчості Н. відобразилися ідейні суперечності доби рубежу 19—20 ст. У його творах знайшли місце як традиції європ. філос. класики, так і їх критика з позицій ірраціоналізму та *волюнтаризму*. Будуючи власну культурологію, Н. формулював протиборство 2-х начал буття та к-ри — діонісійського (життєвого, стихійного, трагічного) та аполлонівського (розмірливого, логічного, упорядкованого). На думку Н., європ. *культура* пішла шляхом придушення діонісійської життєвості мертвим раціоналізмом, і він закликав до переоцінки цих традиційних цінностей. Усі процеси духовного й фізичного життя Н. намагався уявити як різні прояви волі до *влади*, могутності, як прояви протиборства конкуруючих «картин світу». Н. вважав, що життя і становлення не мають мети і характеризуються «вічним поверненням» — постійним повторенням одних і тих же форм життя й досвіду. Н. критикував позитивізм (див. також *Позитивізм в історичній науці*), заперечуючи саму можливість об'єктивності наук. пізнання і вважаючи, що не існує фактів, а є лише тлумачення.

П. у м. Веймар.

Ідеї Н. вплинули на найрізноманітніші напрями філос. та політ. думки 20 ст. — екзистенціалізм (див. Ж.-П.*Сартр*, К.*Ясперс*), філософію життя, прагматизм, неомарксизм (див. *Марксизм як ідеологічна течія*), *фашизм*, елітаризм (див. Х.*Ортега-і-Гассет*).

Тв.: Сочинения, т. 1—2. М., 1990; Так казав Заратустра. К., 1993.

Літ.: *Одуев С.* Тропами Заратустры. М., 1971; *Андреева И.* Современные зарубежные исследования философии Ф. Ницше. М., 1984.

К.Ю. Галушко.

НІШТÁДТСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДÓГОВІР 1721 — договір між Росією і Швецією, яким завершувалася *Північна війна 1700—1721.* Укладений 30 серпня 1721 в м. Ніштадт (Фінляндія). Рос. делегацію на переговорах очолювали дипломати Я.Брюс і А.Остерман, шведську — барони Ї.Лілієнштедт і О.Штремфельдт. Договір складався з преамбули, 24-х статей і секретного сепаратного артикула.

Згідно з його умовами, Швеція поступалася Росії завойованими останньою провінціями Ліфляндія, Естляндія, Інгерманландія, частиною Карелії — з містами і фортецями Рига, Динамюнд, Пернава, Ревель, Дерпт, Нарва, Виборг, Кексгольм, — а також островами Езель, Даго, Меном та ін., розташованими від курляндських кордонів до Виборга. Росія повертала Швеції Фінляндію. Як компенсацію за втрачені провінції рос. уряд зобов'язувався виплатити Швеції 2 млн *єфімків.* Між д-вами мала бути відновлена торгівля, причому Швеція отримувала право вивозити без податків хліба на 50 тис. *рублів* щорічно з Риги, Ревеля і Аренсбурга.

У статті про заг. амністію всіх підданих Росії, Швеції й третіх країн, які брали участь у війні, було зроблено виняток для укр. козаків, які підтримали гетьмана І.*Мазепу* при його переході на бік швед. короля *Карла XII.*

Укладення Н.м.д. відповідало інтересам Росії й означало успішне завершення її боротьби за оволодіння виходом до Балт. моря.

Літ.: Полное собрание законов Российской империи, т. 6. СПб., 1830; *Никифоров Л.А.* Внешняя политика России в последние годы Северной войны. Ништадтский мир. М., 1959; История Северной войны. М., 1987; *Павленко Н.И.* Петр Великий. М., 1994.

В.В. Станіславський.

НІЩИ́НСЬКИЙ Петро Іванович (псевд. — Петро Байда; 21.09. 1832—16.03.1896) — композитор, поет-перекладач, педагог. Н. в с. Неменка (нині село Він. обл.) в родині сільс. паламаря. Навч. в Софійському та Києво-Подільському духовних уч-щах (1842—49), Київській духовній семінарії (1849—50). 1850 виїхав до Афін зі своїм вихователем ієромонахом *Антоніном.* Там він закінчив ф-т богослов'я Афінського ун-ту (1852—56) і здобув ступінь магістра наук за дис. на тему: «Про єресі та розколи в Російській церкві». З 1857—58 провадив пед. роботу в *Санкт-Петербурзі*, *Одесі* (1860—75, 1882—88), *Ананьєві* (1875—81) та *Бердянську* (1888—90), де викладав у г-зіях рос. та грец. мови й керував хорами. В Одесі заснував журнал грец. мовою «Ерміс» (1861), видрукував новогрецькою працю «Російська граматика для юнацтва Греції». Здійснив перші в Україні переклади «Антігони» Софокла (1883), «Одіссеї» (1889, присвячена М.*Костомарову*, вийшла коштом В.*Симиренка*) та «Іліади» (не закінчений) *Гомера*, перекладав грец. мовою *«Слово о полку Ігоревім»*, написав наук. розвідки про грецьку мову, опублікував «Історичну записку про Одеську Другу гімназію» (1882), посібник «Опыт элементарного руководства при изучении греческого языка в гимназиях и прогимназиях» (1870). Був близьким до громадівців О.Андрієвського, Л.Смоленського, М.*Комарова*, А.Крижановського. Зазнав опали через знайомство з народовольцем А.Желябовим. Співпрацював з М.*Кропивницьким*, М.Тобілевием, І.*Карпенко-Карим*, М.К.*Садовським*, М.Садовською у єлизаветградському артистичному гуртку. Брав участь у складанні російсько-українського словника. Входив до складу Слов'янського т-ва ім. святих Кирила і Мефодія.

Учнем Н. був М.*Аркас*, якого він навчив теорії та композиції музики.

Н. — автор обробок козац. пісень, з яких найвідоміші «Козак Софрон» (1870), «Байда» (1877, присвячено М.В.*Лисенкові*), «Ой гук, мати, гук» (1877), солоспівів — «Порада» (1871), «Горе пііти» (1887, на слова В.*Самійленка*) та муз. картини на власний текст «Вечорниці» (1875) до п'єси «Назар Стодоля» Т.*Шевченка*, центр. частиною якої є хоровий твір «Закувала та сива зозуля».

П. у с. Ворошилівка (нині село Він. обл.).

В Ананьєві споруджено пам'ятник композиторові, названо одну із вулиць.

Літ.: *Пархоменко Л.* Петро Ніщинський. К., 1989; *Дитиняк М.* Українські композитори: Біобібліографічний довідник. Едмонтон, 1986.

Т.І. Лазанська.

НО́БЕЛІВСЬКИХ ПРЕ́МІЙ ЛАУРЕА́ТИ З УКРАЇ́НИ — уродженці України чи пов'язані з нею своєю працею лауреати міжнар. Нобелівської премії (названа на честь їх засновника, швед. інженера-хіміка й підприємця А.Нобеля), які присуджуються щорічно (із 1901) за найважливіші роботи з фізики, хімії, фізіології та медицини, літ. твори, діяльність зі зміцнення миру, а із 1969 — і за праці в галузі економіки. Нобелівську премію отримали 7 осіб, пов'язаних з Україною: мікробіолог І.*Мечников* (премія 1908 з фізіології та медицини — «за праці по імунітету»), мікробіолог З.*Ваксман* (1952 з фізіології та медицини — «за відкриття стрептоміцину, першого антибіотика, ефективного при лікуванні туберкульозу»), фізик Л.*Ландау* (1962 з фізики — «за основоположні теорії конденсованої матерії, особливо рідкого гелію»), письменник Ш.-Й.*Агнон* (1966 з літератури — «за глибоко оригінальну розповідь, навіяну єврейськими народними мотивами»), економіст С.*Кузнець* (1971 з економіки — «за емпірично обгрунтоване тлумачення економічного зростання, яке привело до нового, більш глибокого розуміння як економічної та соціальної структури, так і процесу розвитку»), фізико-хімік Р.*Гофман* (1981 з хімії — «за розробку теорії протікання хімічної реакції»), фізик Ж.*Шарпак* (1992 з фізики — «за винахід принципово нового типу детекторів елементарних частинок»). Вихідців з України, яких також висували на здобуття Нобелівської премії, було декілька: діяч кримськотатарської к-ри І.-бей *Гаспринський*; українські поети та письменники І.*Франко*, П.*Тичина*, М.*Бажан*, І.*Багряний*, У.*Самчук*, О.*Гончар*, держ. діяч В.*Ющенко.*

Літ.: Лауреаты Нобелевской премии: Энциклопедия. М., 1992.

В.Ф. Шевченко.

НО́БЕЛЬ — понад 20 широковідомих з 1930-х рр., переважно мезолітичних, поселень біля с. Нобель Зарічнянського р-ну Рівнен. обл. Крім того, що було отримано багатий підйомний матеріал, частину поселень уже в 1930-ті рр. розкопували стаціонарно. Знахідки представлені майже винятково крем'яними виробами. Найбільш характерними тут є специфічні свідерські

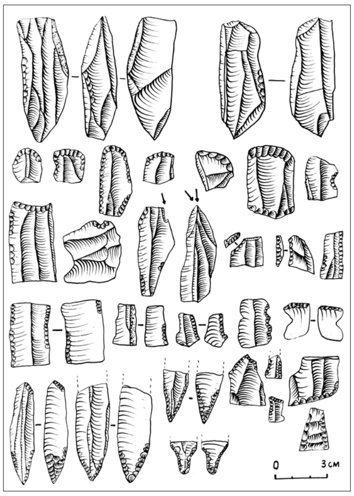

Нобель. Поселення Кунин І. Крем'яні вироби.

наконечники-вістря і сокироподібні знаряддя. Відзначено й скребки, різці, ножі тощо. Зафіксовані також сліди тимчасових жител типу чумів. По назві поселень пойменована група пам'яток (Нобель І), а також культура і спільність доби мезоліту XII—VI тис. до н. е. (Нобель-Кунин).

Літ.: *Грибович Р.Т.* Мезолітична стоянка Нобель І на Волині. «Археологія», 1980, № 35; Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. К., 1981; Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). К., 1987; *Sulgostowska Z.* Prahistoria międzyrzecza Wisły, Niemna i Dniestru u schyłku plejstocenu. Warszawa, 1989; *Мацкевой Л.Г.* Мезолит запада Украины. К., 1991; *Залізняк Л.* Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. К., 2005.

Л.Г. Мацкевий.

НОБІЛІТА́ЦІЯ — надання шляхетського чи дворянського титулу, введення в шляхетство чи дворянство. В Україні з серед. 17 ст. *козацька старшина* як елітарна частина тогочасного сусп-ва спорадично досягала шляхетської Н., що надавалася польс. королем на підставі рішень *вального сейму Речі Посполитої* (*Сулими*, *Іскрицькі*, П.*Тетеря*, В.*Золотаренко*, Я.*Сомко*, С.*Богданович-Зарудний*, Г.Лісницький, П.*Дорошенко*, М.*Ханенко*, Я.Войцехович, О.*Гоголь* та ін.). Згідно з *Гадяцьким договором 1658* значна частина козац. старшини від кожного *полку* мала бути нобілітованою. З 60-х рр. 17 ст. жалувані грамоти на *дворянство* укр. старшині надавали також рос. царі (дворянство одержали козац. полковники й старшини за гетьманства І.*Брюховецького*, Д.*Многогрішного*, І.*Самойловича*). Право козац. *еліти* на дворянство було обумовлене *Коломацькими статтями 1687* під час обрання гетьманом І.*Мазепи*. Процес масової Н. укр. еліти спричинився діяльністю Комісії з укладання проекту Нового Уложення (1766—74). З 1782 козац. старшині надавалися права, аналогічні тим, якими, згідно із законом «Учреждения о губерниях 1775», користувалися рос. дворяни. На виконання царського указу від 28 липня 1783 про ліквідацію полкового устрою в *Гетьманщині* старшинські посади перейменовувалися на рос. табельні чини. З 1785 на козац. еліту поширилася чинність царської *Жалуваної грамоти дворянству 1785*, згідно з якою проголошувалася повна свобода дворян від обов'язкової військ. служби, передбачалося утворення дворянського товариства в кожній *губернії* з правом обрання свого предводителя, надання дворянських титулів, вирішення питань щодо достовірності доказів претендента на дворянство, подання петицій безпосередньо до престолу. Укр. соціальна еліта фактично була зрівняна в правах з рос. дворянством. Кількість дворян в Україні невпинно зростала: у *Київському намісництві* на 1781 їх було 871, а на 1787 — 1145. Вище *духовенство* також відстоювало своє право на Н. *Дворянські збори* зобов'язувалися запровадити окрему рубрику в *родовідних книгах* для реєстрації тих, хто був визнаний дворянином із духовенства. Указом від 20 січня 1797 справа Н. зосереджувалася в герольдії (при Правительствуючому Сенаті), яка відала складанням родоводів у Російській імперії. У дворянські родовідні книги Рос. імперії, опубліковані 1798—

1816, потрапили укр. родини: *Кочубеї*, *Судієнки*, *Миклашевські*, *Селецькі*, *Милорадовичі* (3-тя ч.), Міщенки, *Кандиби* (4-та ч.), *Горленки*, *Ґалаґани* (5-та ч.), *Родзянки*, Марченки, *Лагоди*, *Тарновські* (6-та ч.), *Марковичі*, Дуніни, *Долинські* (7-ма ч.), *Томари*, *Савичі*, *Гудими-Левковичі*, *Галенковські*, Мазарики, *Троцькі*, *Іваненки* (8-ма ч.), *Дунін-Борковські*, Базилевські, Часники, Ісаєвичі, *Шираї* (9-та частина). Багато старшин, які не дістали дворянського титулу, доводили свої права на Н. протягом кількох десятиріч 19 ст. У цій справі активно діяли А.*Чепа*, В.*Полетика*, Р.Маркович, В.Чарниш, М.Милорадович, Т.Калиновський та ін. Рух за право Н. в Україні збігався зі становленням нац. еліти і не припинився до кінця 19 ст. У 19 ст. дворянство стало вищою верствою укр. сусп-ва, а його кращі представники як нащадки колиш. козац. еліти зберігали інтерес до своєї минувшини і плекали надію на укр. нац. відродження.

Літ.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 4, 6. СПб, 1863, 1869; *Миллер Д.П.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Чернигов, 1890; Записка о малороссийском дворянстве маршалка Роменского повета Василия Полетики. 1809. «Киевская старина», 1893, т. 40; *Дианин А.* Малорусское духовенство во второй половине XVIII в. К., 1904; *Максимович Г.А.* Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г., ч. 1: Выборы и составление наказов. Нежин, 1917; *Панашенко В.В.* Соціальна еліта в Гетьманщині (друга половина XVII—XVIII ст.). К., 1995.

В.В. Панашенко.

НОБІЛІТЕ́Т (від лат. nobilitas — знать) виник в античності та середньовіччі, зник у Новий час у процесі модернізації/індустріалізації сусп-в.

1) У *Римі Стародавньому* Н. сформувався після допущення плебеїв до вищих посад. Н. був не станом, а сукупністю сімей, представники яких займали високі посади. Як політ. сила в Римі перестав існувати в часи Гая Октавіана та Марка Антонія в 1 ст. до н. е.;

2) у стародавніх германців Н. — група вільних людей, які володіли значними матеріальними цінностями (землею), що передавалися в спадок, чи винятковими особистісними якостями. Вожді (principles) та герцоги (duces) вибиралися із середовища Н.;

3) Н. формувався як вища верства (у спільнотах з високою вертикальною мобільністю) і *стан* (у спільнотах з низькою вертикальною мобільністю) середньовіччя та раннього Нового часу. Формування Н. було тісно пов'язане з розвитком *держави*. Спільною рисою Н. Зх. Європи було те, що в різних країнах Н. мав чіткі права й обов'язки перед д-вою (монархом). У Франції через успішне соціально-екон., суспільно-політ. та культ. функціонування феоду Іль-де-Франс відбулося об'єднання всіх західнофранкських феодів на якісно новій системі політ. організації. Н. (франц. noblesse — дворянство, дворяни) у цій країні — *дворянство*, яке служило централізованій д-ві та представляло свої інтереси через Ген. штати. Суперечності між інтересами Н. та третього стану призвели до *Французької революції кінця 18 століття*. В економічно розвинених містах Тоскани (істор. область у Центр. Італії) Н. включав цехові й торгово-ремісничі верхівки. У середньовічній Англії Н. (англ. nobility — дворянство, родова знать, the nobility — клас дворян, титулована аристократія) слугував соціальною опорою централізованої д-ви. У ранній Новий час Н. в Англії увійшов у суперечність із «джентрі» (англ. gentry — нетитуловане дворянство) та новонароджуваним «третім станом». Англ. революція серед. 17 ст. і наступна реставрація створили умови для мирного співіснування й певну відкритість Н. для «*буржуазії*» — верстви, породженої ранньокапіталіст. економікою. У нім. д-вах Н. (нім. Noblesse — дворянство, знать; nobel — благородний, знатний) служив соціальною опорою централізованих д-в: Австрійс. д-ви, Бранденбургу (Прусське королівство з 1701), Саксонії та ін. Н. втратив виняткову роль у час модернізаційних змін у 19 ст.

Шляхетська організація сусп-ва і шляхетська політ. свідомість у Центр. Європі мали витоки з особливостей екон., суспільно-політ. та культ. життя середньовічних *Королівства Польського*, *Великого князівства Литовського*, Угор. королівства. На території від нім. земель на заході до Росії на сході з кінця 14 до серед. 16 ст. функції д-ви на місцях перебрали на себе «шляхетські» інститути політ. організації. Напр., після смерті польс. короля *Казимира III* Великого (1370) екон., соціальне та політ. посилення польс. шляхетства спричинило послаблення центр. влади в д-ві. Унаслідок цього центр. інституції не могли в повній мірі виконувати свої держ. функції, тому розвинулася шляхетська організація сусп-ва.

Центральноєвроп. Н. протягом 18—19 ст. увійшов до *еліт Російської імперії*, Австрійс./Австро-Угор. д-ви, Прусського королівства/Нім. імперії. Початки інтеграції центральноєвроп. Н. проходили під гаслами охорони традиційних форм центральноєвроп. суспільно-політ. життя. У Лівонії 1710 права Н. були поновлені рос. царем *Петром I*, договір кн. Д.*Кантемира* і Петра I 1711 передбачав захист традиційних прав молдов. Н., відносини між *козацькою старшиною Гетьманщини* та рос. монархом-протектором будувалися на «договорах» та підтвердженні «статей Богдана Хмельницького». Широкі права центральноєвроп. Н. дали йому можливість увійти до імперських еліт і відігравати важливу роль у країнах, які завоювали їхні батьківщини.

У *Київській Русі* роль Н. виконувала *дружина* князя, яка згодом перетворилася на верству боярства. Українське боярство, шляхетство та *магнати* відіграли важливу роль у розвитку Н. Королівства Польського та ВКЛ. Середовище вільного нешляхетського прошарку панцирних бояр та *бояр путніх* у ВКЛ стало одним із гол. чинників людського наповнення нового укр. Н. — козацтва. Ця активна верства людей із кінця 16 до серед. 17 ст. усвідомлювала себе вартою статусу Н., однак вони запізнилися: надання шляхетства військ. люду припинилося вже за 100—150 років до того. Оскільки інтереси козацтва центр. влада *Речі Посполитої* не враховувала, то вони піднімали повстання, результатом найбільшого з них стала *національна революція 1648—1676* та виникнення д-ви — Гетьманщини. Частина укр. *шляхти*, яка не сприйняла козацьку революцію, поступово увійшла до Н. Речі

Посполитої. Протягом укр. нац. революції 1648—76 і реставраційних процесів функцію Н. в Гетьманщині виконувала козац. старшина. Після виходу з Руїни (доба І.*Самойловича*) історіографічна «нова шляхта» уподібнилася центральноєвроп. Н. Добі І.Мазепи належить утвердження інституту «значних товаришів» — бунчукового, значного (знатного) та військового товариств. Носії цих звань урівнювалися зі старшиною й могли при нагоді заміщати відповідні посади. Ця ієрархія долучених до влади людей закріпила існування спадкової знаті, що відмежовувалася від решти козацтва шляхом здобуття «привілеїв». Після *Полтавської битви 1709* Н. Гетьманщини в особі козац. інтелектуалів намагався сформувати нову свідомість, що поєднувала вірність правосл. монархові та Вітчизні. Це стало ключовим моментом у розвитку подвійної лояльності, яка базувалася на додатковій легітимації статусу Н. з боку ін. д-в (монархів). Подвійна лояльність стала гол. причиною входження Н. Гетьманщини до еліти Рос. імперії.

У Сх. Європі (Моск. д-ві/Рос. імперії) Н. із часів утворення централізованої д-ви служив самодержцю. Н. не мав значних прав, але мав обов'язки. У рос. мову так і не увійшов гол. термін суспільно-політ. лексики Н. — приватність (англ. — privacy). Шляхетські суспільно-політ. уявлення та ідеї Н. поширювалися на Моск. д-ву/Рос. імперію та вплинули на маніфест рос. імп. *Петра III* «О даровании вольности и свободы всему российскому дворянству» від 18 лютого 1762, який став квінтесенцією в розвиткові «вольності» колиш. служилої *царю* верстви сусп-ва. Рос. імп. *Катерина II* уявляла дворянство як групу «особливого рода людей, поставленных между государством и народом». Для імператорського двору політика вивищення та поширення нової освіти серед Н. була формуванням «нового покоління» еліти, яка мала забезпечити реалізацію моделі «добре впорядкованої держави». Новий статус рос. дворянства був остаточно юридично закріплений «Грамотою на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства» від 19 квітня 1785. За цим документом Н. Гетьманщини ставав інтегрованою частиною рос. дворянства. Н. Рос. імперії втратив виняткову сусп. роль після модернізаційних змін, пов'язаних із *селянською реформою 1861*. Остаточно дворянство перестало бути провідною сусп. силою лише після *Російської революції 1917—1918*.

Літ.: *Gelzer M.* Die Nobilitat der Romischen Repubik. Leipzig—Berlin, 1912; *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe: Native, Nobilities and Foreign Absolutism, 1500—1715. Kingston—Montreal, 1986; *Сорокин П.* Социальная стратификация и мобильность. В кн.: *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. М., 1992; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII ст. (Волинь та Центральна Україна). К., 1993; Центральная Европа как исторический регион. М., 1996; *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII—XVIII століть: Проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997; *Щербак В.* Українське козацтво: Формування соціального стану: Друга половина XV—XVII ст. К., 2000; *Блок М.* К сравнительной истории европейских обществ. В кн.: Одиссей. Человек в истории. М., 2001; *Вернадский Г.* Феодализм в России. В кн.: Историки-эмигранты: Вопросы русской истории в работах 20-х — 30-х годов. М., 2002; *Тоффлер Э.* Третья волна. М., 2003; *Когут З.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. К., 2004; *Фукуяма Ф.* Доверие: Социальные добродетели и путь к преуспеванию. М., 2004; *Кононенко В.* Вплив «нещасливого шведського року» на політичну свідомість світської інтелектуальної еліти Гетьманщини. В кн.: Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського, вип. 16. Вінниця, 2009.

В П. Кононенко.

НОВА́ ВОДОЛА́ГА — с-ще міськ. типу *Харківської області*, райцентр. Розташов. в долині р. Вільховатка (бас. Сіверського Дінця) за 53 км від *Харкова*.

Заснована 1675 козаками *Харківського полку* та вихідцями з *Правобережної України*. 1686, 1689, 1693, 1697, 1711 поселення руйнували татар. орди.

Після ліквідації полкового устрою Н.В. зарахована до Катеринінської провінції *Новоросійської губернії*. З 1773 — у складі *Слобідсько-Української губернії*, а з 1775 — *Азовської губернії*. Від 1780 Н.В. входила до *Харківського намісництва*, а після його ліквідації — до Слобідсько-Української губернії (з 1835 — *Харківська губернія*) і належала до Валківського пов. З 1797 — волосний центр.

Населення Н.В. брало участь у подіях 1905, національно-визвол. змаганнях 1917—1920.

Райцентр від 1923, с-ще міськ. типу від 1938.

Під час німецько-рад. війни 1941—45 від 19 жовтня 1941 до 14 вересня 1943 Н.В. була окупована гітлерівськими військами.

Нині Н.В. — с.-г. центр, який спеціалізується на вир-ві зерна та м'ясомолочної продукції. Серед навч. та культ. закладів — 3 школи, 2 б-ки, будинок к-ри.

З Н.В. походять визначні митці к-ри: нар. артист Білорус. РСР А.Попсуйшапко (Арсенко), письменник-гуморист С.Чмельов (1896—1941), худож. А.Мізін. 1920—22 тут проживав укр. письменник П.*Панч*.

Літ.: *Слюсарський А.Г.* Слобідська Україна. Х., 1954; ІМіС УРСР: Харківська область. К., 1976; *Ярещенко А.* З топонімічного словника Харківщини. «Прапор», 1986, № 6, 12.

Р.Ю. Подкур.

«НОВА́ ГРОМА́ДА» — літературно-наук. часопис, виходив 1906 в *Києві* на кошти Є.*Чикаленка* та В.*Симиренка*, за редакцією Б.*Грінченка*. Місячник друкував твори укр. письменників, приділяв велику увагу нац. питанню, істор. тематиці. Усього вийшло 12 номерів. Наприкінці 1906 з ініціативи М.*Грушевського* було порушено питання про об'єднання «Н.Г.» з *«Літературно-науковим вістником»*, видання якого планувалося перевести до Києва. Після дискусій було прийнято рішення про закриття «Н.Г.» для уникнення небажаної конкуренції між укр. періодичними виданнями.

Літ.: *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси 1816—1916. Х.—К., 1930.

О.В. Лисенко.

«НОВА́ ДОБА́» — політ., екон. і наук. тижневик, орган *Закордонної групи Української комуністичної партії*. Виходив у *Відні* з лютого 1920 по жовтень 1921. Редактори — В.*Винниченко* та В.*Левинський*. Стояв на позиціях, близьких до більшовицьких, проте підтримував нац. прагнення укр. народу; виступав за створення рад. системи управління д-вою тільки внутр. силами укр.

революції, без насадження її ззовні. Кінцевою метою, за поглядами авторів журналу, вважалася самостійна УСРР. Усього вийшло 56 чисел видання. «Н.д.» видавала також «Бібліотеку "Нової доби"», в якій вийшло бл. 30 книг.

О.О. Песчаний.

НОВА́ ЕКОНОМІ́ЧНА ПОЛІ́ТИКА (неп) Кремля дістала таку назву від кер-ва РКП(б), особисто В.Леніна, щоб відрізнити її від попередньої політики *«воєнного комунізму»*. Була започаткована в березні 1921 і тривала до запровадження *надзвичайних заходів 1927—1928* у хлібозаготівлях. Як і «воєнний комунізм», неп виходив за межі екон. і соціальної політики. Якщо «воєнний комунізм» був спробою керівників РКП(б) втілити в життя утопічні ідеї «Маніфесту комуністичної партії» К.*Маркса* і Ф.*Енгельса* методом «червоногвардійської атаки», то епоха непу стала запереченням політики *експропріацій* і відмовою від сподівань на негайне розгортання світ. комуніст. революції. Вона характеризувалася відновленням ринкових відносин, відродженням і пошуками шляхів форсованої модернізації СРСР.

Як підкреслював Е.-Х.*Карр*, перехід до непу являв собою серію заходів, не відчутних спочатку, але таких, що виростали один з одного. Першим з них було принципове рішення X з'їзду РКП(б) (березень 1921) замінити конфіскаційну *продрозкладку* із сел. госп-в фіксованим *продовольчим податком*. Одним з перших після з'їзду урядових декретів було ліквідовано главк доби «воєнного комунізму» — Головкомтруд з відповідними органами на місцях і мережею *концентраційних таборів* для «дезертирів трудового фронту». Процедура наймання «від воріт» і звільнення за бажанням знову стала нормальним методом формування робітн. колективів.

Словосполучення «нова економічна політика» уперше було використане на Всерос. партконференції (травень 1921). Декретом РНК РСФРР від 24 травня 1921 кооперативам та індивідуально господарюючим селянам надавалося право вільно продавати продукти, які залишалися після внесення натурального податку. Починаючи з липня 1921, усі бажаючі могли взяти ліцензію на торгівлю. Одночасно запроваджувалася держ. і кооп. торгівля, з'явилися товарні біржі, синдикати й оптові ярмарки.

Наказом РНК РСФРР «Про проведення в життя начал нової економічної політики» від 9 серпня 1921 д-ва не несла відповідальності за постачання націоналізованих підпр-в та їхніх працівників. Дрібні пром. заклади передавалися кооп. артілям або приватним особам, не виключаючи колиш. власників. Великі підпр-ва залишалися в держ. власності й об'єднувалися в трести, що працювали на засадах самоокупності (госп. розрахунку). Перші укр. тресті з'явилися восени 1921 — Південсталь, Хімвугілля, Південнорудний, Коксобензол, Українліс, Укртекстильтрест, Цукротрест та ін. *Трести радянські* мали автономію в питаннях поточної діяльності, але залежали від негоспрозрахункових управлінських ланок. Останні від імені д-ви як власника засобів вир-ва приймали рішення, які впливали на вироб. процес, але не несли матеріальної відповідальності за можливі збитки і не одержували нічого від можливого прибутку. Ринок, в якому опинялися госпрозрахункові трести, був відрізаний від світ. ринку монополією зовн. торгівлі і майже або цілком монополізований, позбавлений конкуренції підпр-в ін. форм власності. Трестівський госпрозрахунок був тільки блідим відображенням реальної ринкової економіки.

Натомість екон. відносини між містом і селом складалися значною мірою на засадах вільного ринку, тобто за законом попиту і пропонування. Відмовившись від примусового вилучення продукції в дрібних товаровиробників (селян, кустарів, ремісників), д-ва старалася використати екон. можливості для відчуження їхнього прибутку. Будучи фактичним монополістом у вир-ві осн. видів пром. продукції і гол. покупцем с.-г. продукції, вона могла встановлювати продажні і закупівельні ціни, влаштовуючи вигідний для себе ціновий перепад («ножиці цін»).

10 жовтня 1921 Всерос. ЦВК прийняв декрет «Про заходи по впорядкуванню фінансового господарства» (4 січня 1922 його текст було продубльовано в постанові ВУЦВК під цією ж назвою). Рад. і госп. органам було наказано ощадливо витрачати кошти, щоб максимально скоротити емісію радзнаків. 12 жовтня був заснований Держ. банк з відділеннями в регіонах, у т. ч. в Україні. З 1 січня 1922 почалися деномінація радзнаків і вилучення з обігу старих грошей (думок, керенок тощо). Декретом РНК РСФРР від 25 липня Держ. банку було надано право випускати в обіг забезпечені золотом банкові білети. Перші червоні купюри вартістю 10 *рублів* (*червонці*) з'явилися в жовтні 1922 і спочатку використовувалися тільки в оптовому обороті або в розрахунках між держ. підпр-вами та установами. Завершилася грошова реформа в лютому 1924, коли в обіг увійшли казначейські білети і срібна монета.

Легалізація приватної ініціативи покликала до життя торговців-оптовиків, маклерів, комісіонерів, власників або орендаторів підпр-в. Влада користувалася їхніми послугами, але досить презирливо називала непманами. У березні 1922 В.*Ленін* підкреслював, що непмани потрібні, щоб знаходити ринкову змичку з сел. госп-вом. Будувати комуніст. сусп-во руками комуністів, заявив він, це — дитяча ідея, тому що комуністи — крапля в нар. морі. Установка на побудову комунізму некомуніст. руками вимагала застосування насильства більшовиків. «Величезна помилка думати, — писав В.Ленін у листі до Л.Каменєва (3 березня 1922), — що неп поклав край теророві. Ми ще повернемося до терору, і до терору економічного».

Наступ на непманів розпочався після проголошення XIV з'їздом ВКП(б) (грудень 1925) курсу на *індустріалізацію*. Зростаючі з 1926 капітальні вкладення в пром-сть створили на ринку ситуацію товарного голоду. У зв'язку з немотивованими економічно заходами уряду щодо зниження цін, яким мусили підпорядковуватися всі господарюючі суб'єкти, почалося згортання пром. і торг. діяльності приватного капіталу. У червні 1926 було запроваджено одноразовий податок на непманів. Через деякий

час його повторили з вищими ставками обкладання. 1927 наступ на непманів тривав, що призвело до зникнення приватного капіталу з легальних форм підприємницької діяльності. За справу взялося ДПУ, яке вилучало в приватних підприємців валюту та коштовності.

Припинення непу слід пов'язувати з директивами політбюро ЦК ВКП(б) від 14 і 24 грудня 1927. У першій з них ЦК ВКП(б) запропонував парт. к-там хлібовиробних регіонів вжити силові засоби для форсування хлібозаготівель. Друга директива зобов'язувала керівників парткомів і виконкомів особисто очолити хлібозаготівлі у своїх районах. Згідно зі статтями 107 Кримінального кодексу РСФРР і 127 Кримінального кодексу УСРР, внесеними до кримінальних кодексів 1927, особи, які були винні «у злісному підвищенні цін на товари шляхом скуповування, приховування або невипуску їх на ринок», за вироком суду позбавлялися волі на строк до 1 року з частковою конфіскацією майна. На периферію виїхали й члени політбюро ЦК ВКП(б). У виступах у Сибіру в січні 1928 Й.*Сталін* розгорнув перед місц. функціонерами програму дій парт. кер-ва на найближчу перспективу: застосувати надзвичайні заходи до «куркулів», які не здають хліб за держ. цінами, здійснити спочатку часткову, а потім — суцільну *колективізацію сільського господарства.* Й.Сталін потурбувався про те, щоб цю радикальну зміну політики щодо *селянства* не зрозуміли завчасно як повернення до політики, засудженої В.Леніним 1921—22. У таємному циркулярі до місц. парт. орг-цій, розісланому за підписом генсека 13 лютого 1928, підкреслювалося: «Розмови про те, що ми нібито скасовуємо неп, запроваджуємо продрозкладку, розкуркулювання і т. д., є контрреволюційним базіканням». В серпні 1929 була знову запроваджена продрозкладка, замаскована під контрактаційний договір д-ви з колективами або одноосібними сел. госп-вами. У грудні цього року комісія ЦК ВКП(б) під кер-вом наркома землеробства СРСР Я.*Яковлєва* ухвалила перейти від політики обмеження і витіснення капіталіст. елементів села до політики *ліквідації куркульства як класу.* Після цього Й.Сталін у статті «До питань аграрної політики в СРСР», опубл. у газ. «Правда» 29 грудня 1929, заявив: «Нам потрібен не всякий зв'язок між містом і селом. Коли він перестане служити справі соціалізму, ми його відкинемо к чорту».

Літ.: *Венедиктов А.В.* Организация государственной промышленности в СССР, т. 1. Л., 1957; *Gerschenkron A.* Economic Backwardness in Historical Perspective: a Book of Essays. Cambridge, Massachusetts, 1962; Историческое значение новой экономической политики (в связи с 50-летием перехода к непу). М., 1971; *Ball A.* Russia's last capitalists: the nepmen: 1921—1929. Berkely, 1987; *Коэн С.* Бухарин: Политическая биография: 1888—1938. М., 1988; Историческое значение непа. М., 1990; *Карр Э.* История Советской России, т. 1—2: Большевистская революция: 1917—1923. М., 1990; Пути развития: Дискуссия 20-х годов: Е.А. Преображенский, Н.И. Бухарин. Л., 1990; *Валентинов (Вольский) Н.В.* Новая экономическая политика и кризис партии после смерти Ленина. М., 1991; *Лантух В.В.* Становление и развитие торговли на Украине в 1921—1932 гг. Х., 1992; *Мау В.* Реформы и догмы: 1924—1929. М., 1993; *Лобач К.* Непмани на споживчому ринку України (20-ті роки). К., 1994; Нэп: Приобретения и потери. М., 1994; *Кульчицький С.В.* УСРР в добу нової економічної політики (1921—1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. К., 1995; *Виноградов С.В.* Нэп: Опыт создания многоукладной экономики. М., 1996; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996; *Гринчуцький В.* Промислові трести України в 20-ті роки. К., 1997; *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. Х., 1997; Нэп: завершающая стадия: Соотношение экономики и политики. М., 1998; *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). К., 1999; *Орлов И.Б.* Новая экономическая политика: история, опыт, проблемы. М., 1999; *Сычев Н.В.* Многоукладная экономика: Политико-экономическое исследование. М., 1999; *Бут А.Н., Добров П.В.* «Экономическая контрреволюция» в Украине в 20—30-е годы XX века: от новых источников к новому осмыслению. Донецк, 2000; *Гимпельсон Е.Г.* Нэп и советская политическая система: 20-е годы. М., 2000; Как ломали нэп: Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928—1929 гг., т. 1—5. М., 2000; *Назаров О.Г.* Сталин и борьба за лидерство в большевистской партии в условиях нэпа. М., 2000; Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921—1928 рр.). К., 2000; НЭП в контексте исторического развития России XX века. М., 2001; *Пиріг О.А.* НЕП: більшовицька політика імпровізації. К., 2001; *Волосник Ю.П.* Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. Х., 2002; *Литвин В.* Україна: міжвоєнна доба (1921—1938). К., 2003; *Фролов М.О.* Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917—1922 рр.): становлення і функціонування. Запоріжжя, 2003; *Його ж.* Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923—1928 рр. Запоріжжя, 2004; НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты. М., 2006; *Кульчицький С.* Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. К., 2007, 2008.

С.В. Кульчицький.

«НОВÁ ÉРА» — спроба українсько-польс. порозуміння 1890 в *Галичині* за участі австрійс. уряду та укр. громад. діячів Наддніпрянщини. Поняттям «Н.е.» окреслюють не так конкретні політ. домовленості, які офіційно не були обнародувані, як попередній кількарічний переговорний процес і спроби реалізації угоди, під знаком яких у Галичині минули 1890-ті рр. «Н.е.» стала наслідком не тільки внутр. розвитку українсько-польс. відносин у Галичині та укр. нац. руху, а й зовнішньополіт. обставин, в яких опинилася Австро-Угор. монархія. Зовн. політику *Австро-Угорщини* від 1870-х рр. визначали наростання суперечностей із Росією і зближення з Німеччиною. Створення Троїстого союзу, формування французько-рос. блоку ставили під сумнів узгоджену політику Росії, Німеччини та Австро-Угорщини в польс. питанні. Австро-нім. зближення посилило інтерес правлячих кіл і громадськості *Російської імперії* до укр. (рус.) населення Галичини, активізувало заходи на підтримку русофільства. Можливість використати укр. питання проти Росії та Польщі в 1880-х рр. обговорювалася в правлячих колах Німеччини, занепокоєних зміцненням поляків у Галичині. Під тиском цих обставин правлячі кола Австро-Угорщини наприкінці 1880-х рр. підкреслено цікавилися становищем українців, демонстрували готовність підтримати їхній національно-культ. розвиток взамін на лояльність і задля цього були готові виступити посередниками в нормалізації українсько-польс. відносин. Укладення міжнац. угоди в Гали-

чині відповідало й внутрішньополіт. інтересам Відня. Зміцнілі на базі конституційних перетворень нац. рухи розхитували цілісність д-ви і вимагали дедалі більшої уваги. Одночасно з польсько-укр. зближенням уряд готував чесько-нім. угоду.

Інтересові з боку правлячих кіл Австро-Угорщини до укр. питання відповідали такі ж імпульси з боку лідерів народовецької (українофільської) течії. У конкурентній боротьбі зі старорусинами й русофілами *народовці* на поч. 1880-х рр. домоглися рівноправної участі в політ. житті провінції. Обмеження політ. прав українців змушувало політиків народовецького кола шукати прямі контакти з австрійс. урядом. 1882 між народовцями й русофілами була укладена угода, яка передбачала узгоджені дії в політ. житті Галичини та зняття гостроти дискусій щодо *ідентичності національної*. Вона дала змогу народовцям здобути депутатські мандати та активізувати парламентську діяльність, але з часом почала гальмувати розвиток народовського руху, давала приводи до звинувачень усіх галицьких українців у пророс. симпатіях, не задовольняла діячів Наддніпрянщини. У 2-й пол. 1880-х рр. у *Києві* сформувалася група укр. діячів (В.*Антонович*, О.*Кониський* та ін.), які наполягали на тісніших контактах з укр. народовцями в Галичині та виступали проти їх зближення з русофілами, мотивуючи це загальноукр. інтересами.

Польс. політики протидіяли прямим контактам австрійс. урядовців з укр. діячами Галичини і Наддніпрянщини, непокоячись, що втручання Відня призведе до втрати поляками переваги в Галичині. Спостерігаючи за зміцненням укр. руху, польс. діячі воліли завчасно порозумітися з українцями, аніж робити це під примусом Відня. Ключовою фігурою в переговорах з польс. боку був кн. А.*Сапєга*. Як активний учасник польс. визвол. руху кн. А.Сапєга не міг розраховувати на політ. кар'єру і зосередився в 2-й пол. 1880-х рр. на переговорах з українцями. На заключних етапах до них були залучені краківські консерватори, які утримували важелі управління провінцією; будучи віддаленими від осн. лінії українсько-польс. конфлікту, вони ставали ініціаторами й реалізаторами всіх політ. домовленостей з українцями. Переговори супроводжувалися геополіт. риторикою, яка включала широке трактування загальноукр. питання як чинника європ. політики і передбачала стратегічний польсько-укр. союз задля спільного протистояння імперській політиці Росії та Німеччини.

З укр. боку гол. фігурою переговорів був Ол.*Барвінський*, який на зламі 1870—80-х рр. разом із братом В.Г.*Барвінським* відігравав провідну роль серед галицьких народовців, після смерті брата (1883) і переїзду до *Тернополя* відійшов на другий план, однак зберіг контакти і з львів. народовцями, і з укр. діячами Наддніпрянщини. Під час поїздки до Києва 1885 Ол.Барвінський обговорив із В.Антоновичем план видання «*Руської історичної бібліотеки*». У листопаді 1888 за протекцією кн. А.Сапєги Ол.Барвінський отримав посаду викладача вчительської семінарії у *Львові*. Тут він згуртував частину львів. народовців (А.*Вахнянин*, Д.Гладилович, Т.*Грушкевич*, Є.Гузар, К.Кахникевич, К.Телішевський, І.Чапельський), які вирішили діяти в порозумінні з укр. діячами Наддніпрянщини та вважали помилковими компроміси з русофілами. Улітку 1888 було досягнуто угоди про видання за фінансової підтримки кн. А.Сапєги час. *«Правда»*, який мав стати органом усієї України, пропагувати духовну єдність розділеного держ. кордонами укр. народу, підштовхувати народовців до розриву з русофілами, відстоювати тезу, що укр. інтереси пов'язані з польс. і австрійськими. Серед цієї групи діячів на зламі 1880—90-х рр. сформувалась укр. концепція «органічної праці», реалізувати яку Ол.Барвінський сподівався завдяки українсько-польс. порозумінню.

Ідея чергової польсько-укр. угоди неоднозначно сприймалася політиками. Особи, які її оприлюднили, — галицький намісник К.*Бадені* і голова політ. т-ва народовців *«Народна рада»* Ю.*Романчук* — наважилися на публічні виступи після значних сумнівів. Кер-ву Нар. ради угодова акція була представлена як ініціатива австрійс. уряду. Уже на час проголошення угоди її ініціатори розуміли, що вона не розв'яже всіх проблем. Народовці сподівалися на ефективне посередництво австрійс. уряду, здобутки в національно-культ. сфері, витіснення русофілів. «Н.е.» була проголошена у виступах укр. депутатів-народовців на засіданнях *Галицького крайового сейму* 25—27 листопада 1890. Обрання сеймової трибуни мало засвідчити готовність українців спільно з поляками розбудовувати галицьку автономію. У виступі Ю.Романчук протиставив «москвофілам» іншу «частину русинів», вірних програмі національної самостійності укр. народу, що 1848 була проголошена *Головною руською радою*, та визначив їхні політ. засади: 1) самостійність своєї «народності» й мови; 2) вірність Австрійс. д-ві та династії *Габсбургів*; 3) відданість Греко-катол. церкві; 4) поміркований лібералізм; 5) екон. розвиток селянства й міщанства. Гол. акцент він поставив на необхідності зміни «неприязної русинам системи». К.Телішевський закликав українців і поляків до порозуміння, зважаючи на спільні небезпеки і потребу співпраці задля розвитку Галичини. М.Січинський говорив про потребу створення в Австрії центру тяжіння для всіх українців, трактуючи це в контексті перемоги зх. цивілізації. Важливим моментом була підтримка акції греко-катол. митрополитом Сильвестром *Сембратовичем*, оскільки раніше церк. верхівка в Галичині уникала чітких висловлювань щодо нац. ідентичності галицьких українців і навіть була опорою русофільського руху. У відповідь К.Бадені пообіцяв, що австрійс. уряд підтримуватиме нац. розвиток галицьких українців за умови їх лояльності та боротьби з *москвофільством*. Лідери польс. сил сприйняли заяви українців стримано, посилаючись на те, що вони звернені до уряду. Зваживши на позицію К.Бадені, який заперечив будь-які кулуарні домовленості, найбільше занепокоєні угодою східногалицькі консерватори не наважилися відкрито її засудити й обмежилися застереженням до уряду про те, що укр. питання не може обговорюватися без участі польс. політиків.

Немає підстав стверджувати про існування схваленого хоча б кількома сторонами підсумкового документа угоди з переліком вимог українців. На підставі аналізу чернеткових записів і оприлюднених поетапно вимог можна зробити висновок, що йшлося про: відкриття кількох укр. середніх навч. закладів і укр. кафедр у Львів. ун-ті, підтримку укр. національно-культ. і фінансово-госп. інституцій, розширення прав укр. мови в адміністрації та судочинстві, повернення із зх. у сх. частину Галичини чиновників-українців, надання переваг при призначенні на посади і священичі парафії народовцям перед русофілами тощо. Деякі з цих вимог були реалізовані. Мін-во віросповідань і освіти рескриптом від 4 березня 1891 змінило програми навч. курсів для вчительських семінарій Львова, Тернополя і Станіслава (нині м. *Івано-Франківськ*), збільшивши кількість предметів з укр. мовою викладання. Мін-во юстиції 9 червня 1891 розпорядилося робити записи в іпотечних книгах мовою подання. Розпорядження галицького намісника зобов'язували підвладні органи листуватися з українцями укр. мовою, але на практиці вони не завжди виконувалися. На держ. установах поряд із написами нім. та польс. мовами почали з'являтися українські. Наприкінці 1890 почала виходити офіц. газета укр. мовою *«Народна часопись»*. Рідшими стали випадки конфіскації укр. преси цензурою. Важливим успіхом народовців у Галичині стало введення, на підставі розпорядження мін-ва віросповідань і освіти від 25 листопада 1892, у школах фонетичного правопису. 1891 рішення про використання в україномовному діловодстві фонетичного правопису ухвалив Крайовий виділ Галицького сейму. 1892 створено 3 укр. школи вправ при вчительських семінаріях у Львові, Станіславі й Тернополі та двомовну, однак із перевагою укр. мови, вчительську семінарію в *Самборі*, засновано укр. г-зію в *Коломиї*. 1893 Ол.Барвінський став членом Крайової шкільної ради. Угода дала імпульс для активізації в 1890-х рр. т-ва «Просвіта», заснування 1891 страхового т-ва *«Дністер»*, реорганізації Т-ва ім. Шевченка в наук. інституцію. Українофільські національно-культ. т-ва й періодичні видання почали отримувати невеликі дотації з крайового бюджету. 11 квітня 1894 М.*Грушевський* був призначений професором утвореної у Львів. ун-ті «другої кафедри загальної історії з особливим оглядом на історію Східної Європи» з укр. мовою викладання. Серед першочергових заходів, які не вдалося реалізувати, була спроба народовців перебрати від русофілів контроль над *Народним домом у Львові* і заснування ще кількох укр. кафедр у Львів. ун-ті. У зв'язку з новоерівськими процесами розглядають також перебіг Львів. собору Греко-катол. церкви 1891, на якому були відкинуті спроби латинізації сх. обряду. «Н.е.» спричинила важливі зміни в укр. парламентській політиці. Збільшилася чисельність укр. депутатів, зі складу парламентського представництва на деякий час були витіснені русофіли, 1891 перший українець увійшов до австро-угор. спільних делегацій (К.Мандичевський, з 1893 — Ол.Барвінський).

Найбільшим був вплив «Н.е.» на внутр. розвиток укр. руху в Галичині. Вона започаткувала 10-річний період гострих ідейно-політ. дискусій, що на зламі 19—20 ст. втілилося в утворення укр. політ. партій європ. взірця з включенням до парт. програм положення про укр. державність та спричинило падіння популярності русофілів. Критика «Н.е.» укр. громадськістю почалася відразу після її проголошення. Спершу її очолили русофіли, які звинувачували народовців в односторонньому порушенні нац. солідарності, й радикали, що були противниками компромісів з урядом. Коли стало зрозуміло, що угода не веде до негайного й істотного зміцнення позицій українців, лави критиків угоди поповнили самі народовці, у т. ч. Ю.Романчук. Багато народовців уважали, що «москвофільство» характерне для невеликої групи осіб, тоді як більшість русофілів можна переконати в програмі укр. нац. окремішності, не розпалюючи міжпартійної конфронтації. На серед. 1890-х рр. прихильником «новоерівського курсу» залишилася нечисельна група прихильників Ол.Барвінського. У результаті вчинених галицькою адміністрацією брутальних правопорушень під час т. зв. баденівських виборів до Галицького крайового сейму (1895) і Держ. ради (1897) ці діячі встановили контроль над парламентською політикою галицьких українців, однак їх діяльність не користувалася підтримкою укр. громадськості та не приносила результатів через опір польс. політиків будь-яким поступкам на користь українців.

Остаточним завершенням «новоерівського курсу» став відхід від нього 1901 Ол.Барвінського. Його однодумці обійняли праве крило укр. руху і створили кілька організацій християнсько-сусп. напряму. Провідною укр. політ. силою в Галичині стала утворена 1899 Укр. національно-демократ. партія. Важливу роль для «Н.е.» відіграло падіння інтересу австрійс. уряду до укр. питання після стабілізації зовнішньополіт. ситуації та внаслідок наростання внутрішньополіт. проблем, через які уряд був зацікавлений у присутності польс. парламентського представництва в проурядовій більшості. Польс. політики використали ситуацію для запобігання контактам українців із Віднем, запевнюючи австрійс. уряд у збереженні угоди 1890, що насправді не діяла. Серед східногалицьких консерваторів зростало переконання в доцільності чинити опір будь-яким нац. здобуткам українців як таким, що прямо загрожують польс. нац. інтересам у *Східній Галичині*. Теза про провал «Н.е.» стала їхнім аргументом на користь недоцільності спроб міжнац. порозуміння. Дискусії довкола «Н.е.» відбувалися й навколо моральних категорій — про відповідальність у політиці, нац. солідарність, межі дозволеного в міжнац. боротьбі тощо. Їх обговорення сприяло залученню до нац. руху широких верств.

Літ.: *Gruchała J.* Rząd austriacki i polskie stronnictwa polityczne w Galicji wobec kwestii ukraińskiej (1890—1914). Katowice, 1988; *Аркуша О.* Галицький сейм: Виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. Львів, 1996; *Partacz Cz.* Od Badeniego do Potockiego: Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888—1908. Toruń, 1996; *Чорновол І.* Польсько-українська угода 1890—1894 рр. Львів, 2000; *Цьольнер Е.* Історія Австрії. Львів, 2001; *Барвінський О.* Спомини з мого життя. К., 2004; *Moklak J.* W wal-

ce o tożsamość Ukraińców: Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866—1892. Kraków, 2004; *Maciak D.* Próba porozumienia polsko-ukraińskiego w Galicji w latach 1888—1895. Warszawa, 2006.

О.Г. Аркуша.

«НОВÁ ЗОРЯ́» — укр. греко-катол. газета регіонального і суспільно-політ. напряму, яка виходила у *Львові* (1926—38) та у Станіславові (нині м. *Івано-Франківськ*; 1938—39). Спочатку — тижневик, від 1928 видавалася двічі на тиждень накладом 2 тис. прим., орган Укр. християн. орг-ції, з 1930 — Укр. катол. нар. партії — Укр. нар. обнова. Гол. редактори — о. Т.Галущинський (1926—28), О.*Назарук* (1928—39). Стояла на засадах «західництва», обстоювала латинізацію греко-катол. обряду. Друкувала біблійно-істор., філос., пед., суспільно-політ. статті, рецензії на книжки. У часописі співпрацювали історики С.*Томашівський*, І.*Кревецький*, реліг. діячі єпископ Григорій *Хомишин*, о. Й.*Скрутень*, о. І.*Назарко* та ін.

Б.З. Якимович.

«НОВÁ ІСТОРИ́ЧНА НАУ́КА» — аналітично орієнтований напрям розвитку сучасної істор. науки, скерований на розробку наук. принципів і критеріїв аналізу, на використання в істор. дослідженні аналітичних методів, моделей і понять соціогуманітарних наук.

Як напрям розвитку *історичної науки* «Н.і.н.» постала в результаті подолання кризових явищ в європ. і північноамер. *історіографії* післявоєн. часу, що характеризувалися превалюванням у методології істор. пізнання ідеографічних підходів (сприйняття історії як науки про поодинокі та унікальні явища). У такому контексті «Н.і.н.» відіграла роль способу протистояння неокантіанським поглядам на історію як на дисципліну виняткова суб'єктивну, що сприяло посиленню релятивістських акцентів та поширенню сумнівів у пізнавальних можливостях істор. науки загалом.

Переосмислення завдань і методів вивчення історії на шляху її сцієнтизації втілилося в оформлення «Н.і.н.» (або «нової історії» чи «нової наукової історії»), для представників якої засвоєння міждисциплінарних підходів, прийомів і методів соціальних, а частково природничих наук проголошувалося магістральним напрямом оновлення істор. науки. У пошуках нової методології істор. пізнання противники неокантіанства використали методи структуралізму, розроблені франц. ученими в лінгвістиці, а згодом поширені й на ін. гуманітарні дисципліни. З метою максимального видалення суб'єктивізму з процесу істор. пізнання категоріями вивчення обиралися вільні від суб'єктивних моментів т. зв. безсвідомі структури — екон. відносини, системи звичаїв і традицій, вірування тощо. У процесі пізнання соціального життя пріоритетним визнавалися побудови і вивчення типологічних моделей (К.Леві-Стросс).

Гол. об'єктом дослідження «Н.і.н.» обиралися сусп. структури, а предметом вивчення — соціально-екон. проблеми й масові явища соціального життя. Однією з пріоритетних тем аналізу була реконструкція внутр. стану сусп-ва і окремих його груп, виявлення співвідношення в них факторів екон., соціальної і політ. стабільності та факторів, що породжують соціальну дисгармонію. Історики праволіберальної течії гол. увагу зосереджували на вивченні стійких сусп. структур і інститутів, дослідники з радикально-демократ. табору віддавали перевагу розробці проблем масової свідомості та масової поведінки.

Характерною особливістю «Н.і.н.» стало активне використання кількісного (квантитативного) методу, а також міждисциплінарного підходу з опорою на досягнення соціології, психології, етнопсихології, антропології тощо. «Аналіз змісту» (контент-аналіз), що включає застосування філол. і психологічних методів вивчення лексики, дає можливість поглиблено вивчати одні джерела та встановлювати авторство інших.

Упродовж 1960—80-х рр., хоч позиції традиційної (насамперед ідеографічної) історіографії залишалися доволі сильними, «Н.і.н.» стала надзвичайно впливовим і в наук. плані достатньо перспективним напрямом розвитку істор. науки. Рух за впровадження її методів і прийомів набув міжнар. звучання, й обмін ідеями між франц. *Анналів школою*, брит. «народною історією» та дослідниками робітн. історії, спеціалістами по кількісній історії в США, італ. істориками, які займалися *мікроісторією,* тощо сприяв динамічному розвиткові цього напряму. В його межах розвивалися як традиційні напрями — екон., соціальна та політ. і конституційна історії, історія права, історія мист-ва й історія к-ри, так і істор. демографія, істор. антропологія, *історична географія*, істор. екологія, етноісторія, істор. психологія, *історична соціологія* тощо. У кожному з них виділились окремі дослідницькі поля та сформувалися свої внутр. підрозділи.

Незважаючи на щільність комунікації, у кожній з нац. історіографій «Н.і.н.» мала свою специфіку, що зумовлювалася як певними традиціями розвитку істор. науки, так і своєрідністю суспільно-політ. клімату й характером соціального замовлення. Так, «Н.і.н.» у Франції була генетично пов'язана зі школою «Анналів» і в ній домінуючим напрямом стала *антропологія історична*, заавансована вивченням історії колективних уявлень і колективної пам'яті (історії *ментальностей*), побутової к-ри і повсякденного життя людей, історії сім'ї, сексуальних відносин, хвороб тощо. У США в становленні «Н.і.н.» значну роль відіграв розвиток прикладної і теор. соціології та розроблена Т.Парсонсом «теорія соціального конфлікту». Встановлення логічного зв'язку «соціальна структура — соціальний конфлікт — соціальні зміни» дало можливість динамізувати вивчення багатьох важливих проблем і тематичних блоків, передовсім у галузі *соціальної історії*: расових й етнічних груп, демографічних спільнот (жінок, молоді, дітей) і соціальних організмів (сім'я, родичі), соціально-територіальних спільнот (міст, поселень), соціокульт. явищ (науки, мист-ва, релігії). Важливе місце в процесі досліджень посідали квантитативні методи. Натомість у Великій Британії розвиток «Н.і.н.» супроводжувався запозиченням методів соціології, демографії і, особливо, соціальної антропології, що забезпечило пріоритетність у брит. історіографії позицій «*нової соціальної історії*». Ще однією характерною

особливістю брит. моделі розвитку «Н.і.н.» стало адаптування до нових умов положень неортодоксального марксизму й органічного його поєднання з антропологічними, психологічними та демографічними підходами (праці Е.Хобсбоума, Е.Томпсона, Дж. Рюде). Утвердження «Н.і.н.» в Зх. Німеччині відбувалося дещо сповільнено, що пояснювалося надзвичайно сильними позиціями ідеографічної історіографії. Лише в 1960-х рр. слідом за нім. «економічним дивом» у сусп-ві істотно посилилися позиції неолібералів, котрим були чужі настрої нім. ідеалістичного *історизму*. Помітний вплив на розвиток «Н.і.н.» в Німеччині справила франц. школа «Анналів», ідеї якої, щоправда, були дещо видозмінені під впливом рудиментів нім. ідеалістичного історизму з його акцентованою увагою до політ. процесів. Під впливом франко-брит. історіографії швидкими темпами розвивається напрям *історії повсякдення*, представники якої своє гол. завдання вбачають у реанімації наративного викладу історії та поверненні історії її гол. дійової особи — «маленької людини» з її переживаннями, прагненнями, звичками та світосприйняттям.

Загалом «Н.і.н.» значною мірою зуміла подолати крайні прояви суб'єктивізму та ірраціональності, характерні для ідеографічної школи кінця 1940-х — поч. 1950-х рр. Базуючись на кількісних методах досліджень, змогла проаналізувати масові джерела, що було непосильно для описової історіографії. Антропологія повернула в поле зору дослідників людину історичну як цілісний суб'єкт істор. дійства. Разом з тим «Н.і.н.» так і не розв'язала проблему створення заг. теорії *історичного процесу*. Застосування міждисциплінарного підходу спричинило включення в процес *пізнання історичного* великої кількості методик гуманітарно-соціальних наук, не запропонувавши при цьому способу синтезу їх результатів, що посилило фрагментацію історії, зумовило появу низки нових істор. дисциплін, які мало або зовсім між собою не пов'язані.

Літ.: *Вжозек В.* Историография как игра метафор: Судьбы «новой исторической науки». В кн.: Одиссей: Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня: Сборник статей. М., 1991; *Репина Л.П.* «Новая историческая наука» и социальная история. М., 1998; Историческая наука в XX веке: Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки. М., 2002.

В.М. Горобець.

НОВА́ ІСТО́РІЯ, Новий час, Модерна епоха — доба європ. і всесвітньої історії, якій здебільшого відводять часовий проміжок від серед. 15 до кінця 19 — поч. 20 ст., хоч побутує чимало ін. візій та концепцій щодо її хронологічної локалізації, структури та змістовного наповнення. Походження Н.і. як темпоральної конструкції пов'язують із поширенням поняття «modernus» (від лат. modo — недавно) у 15—16 ст., себто сучасності. Її появу спричинив психологічний, культ. та інтелектуальний зсув у свідомості італ. гуманістів щодо ставлення до *античності*, яка первісно розглядалася як існуюча культурно-істор. традиція, проте згодом стала вважатися «померлою», тобто такою, що залишилася в минувшині. Приміром, уже Ф.Петрарка в серед. 14 ст. поділяв минуле на storia antiqua та storia nova (історію давню й історію нову), а між ними розміщував «темні віки». Власне, думки щодо розрізнення минувшини як давньої/старої та нової побутували задовго до часів *Відродження*. Ще на поч. 6 ст. візант. історик Зосима написав твір «Нова історія» в 6-ти книгах, зокрема, він вважав, що ця доба охоплює період від рим. імп. Гая Юлія Цезаря Октавіана Августа до захоплення Риму вестготським королем Аларіхом 410. Згодом християн. історики 10—12 ст. позначали поточний час як «новий», щоб відділити його від античності. Проте трьохчастинний поділ історії, в якому ідея сучасності представлена як протиставлення до античності, зокрема як «епоха відродження давнини» — славетного повороту «До витоків» (лат. Ad fontes), виник у культ. полі Ренесансу. Рефлективні зрушення в істор. свідомості європ. мислителів 17 ст. істотно змінили темпоральні уявлення. Відтак сучасність сприймалася як щось кардинально нове (лат. novum) щодо класичної давнини. Більше того, упродовж 17 ст. засадна ренесансна ідея про домінацію античності над сучасністю поступилася думці про пріоритет «нового» над «старим» (Ф.Бекон, Т.Гоббс, Н.Мальбранш, літ. дискусії про «давніх» та «нових» у Франції тощо). Наслідком таких інтелектуальних настроїв стала відома концептуалізація минувшини, представлена в книзі Х.Келлера «Загальна історія в трьох частинах» (1685—98) з поділом історії на давню, середню й нову. Втім, думки про нижню чи висхідну точку «сучасності», або Н.і., вирізнялися незвичайним розмаїттям, оскільки спиралися на політ., етнополіт., геополіт., соціальні, реліг., культ. та ін. складові: падіння *Константинополя* 1453 (Х.Келлер), Піренейський мир між Іспанією і Францією 1659 та повернення 1660 на англ. престол династії Стюартів — Карла II (Г.Болінгброк), асоціативне співвіднесення з поточним для сучасника століттям (Ж. д'Аламбер) тощо. Зазвичай відлік Н.і. пов'язували з відповідними знаковими подіями в контексті тієї чи ін. нац. історії: об'єднання королівств Арагон і Кастилія в єдину д-ву — Іспанію (1479), завершення війни Троянд та початок правління династії Тюдорів — Генріха VII в Англії (1485), відкриття Америки Х.Колумбом (1492), початок *Реформації* (1517) та ін. У 18 ст. уявлення про сучасність міцно пов'язуються із фронтальним поняттям тогочасної європ. думки — просвітництвом (*Вольтер*, Й.-Г.*Гердер*, І.*Кант*, Ш.Монтеск'є та ін.). Поширення *філософії* історії в 2-й пол. 18 ст. не тільки нав'язало системність в осмисленні минувшини, сучасності та майбуття, а й закріпило трьохчастинний поділ історії, зокрема концепт «Новий час». *Французька революція кінця 18 століття* істотно трансформувала саме поняття «сучасність», яке відтоді виводилося з революц. перспективи. Відтак революція часто-густо розглядалася як початок Н.і. — модерної доби (Ж.Кондорсе, Ж. де Местр та ін.), у призмі якої сприймалася минувшина. Зрештою, наприкінці 18 — у 1-й пол. 19 ст. європ. інтелектуали сприймали сучасність як змагання «нового» й «старого» (Ф.*Гізо*, А. де Токвіль та ін.). Проте в 1-й пол. 19 ст. діапазон інтелектуальних уявлень про початковий період Н.і. був вельми строкатим: від часів Відродження до епохи Франц. ре-

волюції кінця 18 ст. Цілісні концепції Н.і. постали лише в 2-й пол. 19 ст., позаяк ця доба ототожнюється не стільки з певними періодами минувшини, скільки з політ. і соціальним ладом, екон. системою, к-рою, становищем і правами особистості, світоглядними орієнтирами та ін. характеристиками сусп. буття. Отож із Новим часом пов'язують формування *націй*, виникнення нац. д-в, капіталіст. госп-ва, колоніалізму, перетворення середньовічного підданого на громадянина, а також поширення сцієнтизму як неодмінної складової наук. мислення.

У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. концептуалізація Нового часу нав'язується до пошуку певного змісту переходу від *середньовіччя* до модерної доби. У рад. історіографії 1920-х рр. початок Н.і. пов'язувався з розвитком капіталіст. укладу в Зх. Європі та першими бурж. революціями в Голландії в 2-й пол. 16 — на поч. 17 ст. й Англії в серед. 17 ст. Від кінця 1930-х рр. офіційно визнаною межею відліку Н.і. в рад. історіописанні стала Англ. бурж. революція серед. 17 ст., а весь Новий час жорстко був поділений на два періоди: 1) від Англ. революції серед. 17 ст. до революції комунарів 1871; 2) від *Паризької комуни 1871* до *Російської революції 1917—1918.* Натомість у зх. істор. думці найпоширенішими є візії, в яких Н.і. розпочинається від Ренесансу та Реформації. Зокрема, виокремлюється ранньомодерний час (англ. Early modern period) до пром. революції поч. 19 ст., яка докорінно змінила соціальну структуру, к-ру й світосприйняття, та, власне, Н.і. до кінця 19 чи навіть поч. 20 ст., напр., до *Першої світової війни* (Е.Гобсбаум і його теза про «довге 19 століття», 1789—1918).

Структура Н.і. досить складна й суперечлива в різних візіях, особливо з перспективи того чи ін. нац. історіописання відповідно до масштабу, обсягу та способу представлення, позаяк така концептуалізація спирається на багатоманітну диференціацію періодів чи епох 15—19 ст.

Відродження або Ренесанс як окремий період європ. минувшини виділив Ж.*Мішле* в 17-томній «Історії Франції» (1833—67), у якій обстоював думку, що в 15—16 ст. стався великий світоглядний переворот — «відкриття Людини» та «відкриття Світу». Світська спрямованість, гуманістичне світосприйняття, культ. переосмислення спадщини класичної давнини розглядаються як своєрідні атрибути Відродження, яке виникло й найяскравіше проявилося в Італії ще на межі 13—14 ст. (Проторенесанс). Із Ренесансом до соціальних і культ. практик 15—16 ст. увійшла віра в безмежні можливості людини, її волю та розум, повсюдне заперечення схоластики й аскетизму, ідеали гармонійної, розкутої та креативної особистості, краси й гармонії дійсності, звернення до людини як до вищого сенсу буття, світовідчуття цілісності та виразної закономірності Всесвіту. За доби Ренесансу ширяться ідеї неоплатонізму і пантеїзму, втілюються знакові наук. й культ. досягнення: геліоцентрична система в астрономії (М.Коперник), засади сучасної анатомії (А.Везалій), книгодрукування (Й.*Ґутенберг*), розширюються геогр. межі відомого світу (В. да Гама, Х.Колумб, Ф.Магеллан та ін.), починається колонізація нових земель у Північній і Південній Америці, Африці й Азії.

Помітне місце в концептуалізації Н.і. посідає доба *Великих географічних відкриттів* від серед. 15 до серед. 17 ст., яка впровадила назву «Новий світ» щодо Південної та Північної Америки. Втім, іноді цю епоху продовжують до кінця 18 — поч. 19 ст., коли були встановлені просторові обриси Австралії. За висловом рос. історика М.*Карєєва*, з 1492 розпочинається «океанічний період» всесвітньої історії, який і складає зміст Нового часу, на відміну від античності («середземноморський») та середньовіччя («морський»).

Своєрідним рубежем європ. історії вважають період Реформації, який досить часто розглядають не стільки в хронологічному сенсі, скільки в розумінні переломної, критичної межі духовного й реліг. буття, що породила *протестантизм* (англіканство, баптизм, *кальвінізм*, *лютеранство*, цвінгліанство та ін.). Реакцією на протестантські рухи стала *Контрреформація* Рим. катол. церкви протягом 40-х рр. 16 — 1-ї пол. 17 ст., яка призвела до реліг. чи громадян. війн 2-ї пол. 16 ст. і «увінчалася» Тридцятилітньою війною 1618—48 низки європ. д-в. Водночас розгортаються госп. й торг. перетворення, зокрема славнозвісна «революція цін» 16 ст., та з'являються перші *мануфактури* 2-ї пол. 16 ст.

Більше того, реформаційний проект породив формування нових світоглядних засад, системи цінностей і мотивацій, які «освятили» складання капіталіст. відносин (візія «протестантської етики» М.*Вебера*). Передусім істотно трансформувалася соціальна структура європ. д-в, в яких на істор. сцену виходить т. зв. третій стан (франц. Tiers état). Поширилися політ. перетворення, розпочався перехід від *абсолютизму* до різноманітних варіацій конституціоналізму, зокрема парламентського правління, приміром, в Англії наприкінці 17 ст. Істотно змінилася госп. структура, в якій промисли, ремесла та цехи витіснило мануфактурне вир-во. Помітних метаморфоз зазнала міжнар. торгівля, зокрема, особливу роль відіграли купецькі компанії — знаменита брит. Ост-Індська компанія в Індії та Пд.-Сх. Азії, голл. Вест-Індська в Зх. Африці, Північній та Південній Америці й ін., які стали своєрідним прологом до постання великих колоніальних держав.

Важливу роль у концептуалізації Нового часу відіграє історія міжнар. відносин, зокрема, наприкінці 17 — на поч. 18 ст. Європа вступає в новий період зовнішньополіт. взаємин. У цей час середньовічна епоха «універсального порядку» в Європі, спертого на сплав Священної Рим. імперії з Римо-катол. церквою, поступається добі т. зв. континентального балансу сил великих д-в: Англії, Іспанії, Франції, Росії, Австрії, Пруссії й Туреччини. Порушення рівноваги між цими країнами у 18 ст. спричиняло війни, зокрема за Іспанський (1701—14) і Австрійський спадок (1740—48), *Семилітню війну 1756—1763* та ін. Ця візія була достатньо популярною навіть після доби наполеонівських війн, хоч до неї включали вже 6 чи 5 «великих держав» (після занепаду Іспанії та Туреччини). Напр., швейцарський істо-

рик Я.*Буркгардт* уважав, що гол. творінням Н.і. є модерна форма істор. життя — т. зв. велика д-ва, яка репрезентує найвизначніші народи.

Та кардинальні зміни Модерного часу пов'язують із добою індустріального перевороту чи пром. революції (англ. Industrial Revolution), яка розпочалася в серед. 18 ст. Цей термін з'явився протягом 1820-х рр. як специфічне співвідношення масштабу екон. трансформацій із політ. метаморфозами Франц. революції кінця 18 ст., які (трансформації) перетворили екон. лад Англії, а потім й ін. країн, із аграрного на індустріальний. Вважають, що пром. революція спричинила величезні перетворення в економіці та соціальній структурі західноєвроп. країн: вивільнення *селянства* для роботи на *фабриках*, з-дах і копальнях, повсюдне використання парової енергії, котра замінила силу м'язів, вітру та води, масове поширення готових споживчих товарів, прискорену *урбанізацію*, механізацію вир-ва, інтенсивне буд-во нових засобів і шляхів сполучень (каналів, залізниць), а знання й технології, набуті в цьому процесі, стали експортуватися до ін. країн. Із завершенням пром. революції в серед. 19 ст. Англія стала «світовою робітнею» й перетворилася на найбагатшу та наймогутнішу д-ву на земній кулі.

Переломною межею в концептуалізації та репрезентації Н.і. традиційно вважають добу Франц. революції кінця 18 ст. Зазвичай Франц. революцію кінця 18 ст. розглядають як першу революцію Нового часу, позаяк вона привела до зміни сусп. ладу й породила нові концепції розвитку сусп-ва. З добою революц. Франції пов'язують виникнення модерних візій *націоналізму* в Європі. Водночас наполеонівські чи європейські війни 1792—1815, породжені Франц. революцією кінця 18 ст., спричинили як поширення революц. ідей, так і націоналізму. Соціокульт. зрушення за часів Франц. революції кінця 18 ст. стали могутнім ферментом для формування й становлення соціалістичних, анархістських, консервативних теорій, передусім марксизму, ба навіть базовою моделлю для подальших революцій Н.і.

Брит. історик Е.Гобсбаум метафорично назвав обидві революції — промислову й політичну — «подвійним кратером великого діючого вулкану» і, заразом, означив період 1789—1848 як «вік революцій». У широкому сенсі *революції 1848—1849 років в Європі* часто тлумачать як своєрідні відповіді на виклики, кинуті пром. й політ. трансформаціями кінця 18 — поч. 19 ст., позаяк вони виражали конфлікт природного права громадян із божественним правом монархів, обстоювали претензії «середнього класу» на представництво в держ. владі, протест соціальних низів супроти зубожіння, пробуджували свідомість нац. меншин у Центральній та Східній Європі (відома теза про 1848 як «весну народів»).

Наступницею доби революцій у Н.і. вважають 2-гу пол. 19 — поч. 20 ст. Ця епоха асоціюється з нечуваним індустріальним поступом («Великий бум»), політ., соціальною, екон. модернізацією низки країн (власне, постає сама ідея модернізації, з якої походять численні теорії, моделі та візії), пром. об'єднаннями (трести, картелі, монополії), масовою еміграцією, котра обраховувалася десятками мільйонів осіб, імперіалізмом, колоніалізмом і суцільним змаганням за сировинні джерела й ринки збуту, що спричинилися до постання великих колоніальних імперій — Британської, Французької, Бельгійської та ін. У межах модернізаційних проектів 2-ї пол. 19 ст. проводяться великі соціальні перетворення: *селянська реформа 1861* в *Російській імперії*, скасування рабства у США як вислід громадян. війни 1861—65 та ін. Водночас розгортається інтернаціоналізація к-ри, зокрема, народжується культ. течія модернізму як наслідок буття *індустріального суспільства*, ширяться соціалізація повсякденного життя й етичні настанови в дусі прагматичного індивідуалізму, з'являються масові профспілкові й політ. рухи (соціалістичний та ін.). Поважні зміни відбуваються на міжнар. сцені, де консолідуються нац. д-ви, передусім об'єднані Італія (1861—70) й Німеччина (1871). Значної моці досягають на межі 19—20 ст. США та Німеччина, які претендують на екон. і політ. перерозподіл сфер впливу у тогочасному світі, зокрема на перегляд колоніальних володінь та ринків.

Урешті-решт, у межах концептуалізації Н.і. поступово визріває ідея Новітнього часу, спершу як сучасного періоду Модерної доби, а згодом — як самостійної істор. епохи. Напр., нім. історик Л. фон Ранке вважав початком цієї доби Американську 1775—83 та Французьку 1789 революції, зокрема, тримався цієї конструкції у своїх лекційних викладах з історії «новітнього часу». Нім. історик Ф.Шнабель відводив «новітньому часові» період від 1789 до 1919. Рос. історик М.Карєєв уважав верхньою межею Н.і. та початком «новітньої історії» 1859, коли були вичерпані різноманітні наслідки реакції на революцію 1848 в Зх. Європі. Втім, упродовж 20 ст., особливо після 1945, відбувається хронологічний зсув у розмежуванні Нового й Новітнього часу, в напрямі «осучаснення» останнього, тобто розширення Н.і. до початку I світ. війни.

Градації Нового часу проводилися і в контексті інтелектуальної й культ. історії: 15 ст. — вік *гуманізму*, 16 ст. — Реформації, 17 ст. — картезіанства, 18 ст. — філософське чи просвітницьке століття, вік Розуму, 19 ст. — вік поступу та націй, століття історії тощо.

Упродовж 19 — на поч. 20 ст. концептуалізація Н.і. тривалий час перебувала на маргінесі укр. історіописання з огляду на його виокремлення з інонац. культ. поля, легітимаційну спрямованість (проект винайдення «України», формування нац. гранд-наративу — «Історія України-Руси» М.*Грушевського*), розбудову дисциплінарної структури й інституціональної мережі. Втім, від серед. 19 ст. поняття «Нова історія» побутує в текстах деяких укр. істориків, зокрема В.*Антоновича*, М.Грушевського, М.*Драгоманова*, М.*Кордуби*, С.*Томашівського* та ін. Щоправда, вживання концептів Н.і., Новий час або їхніх похідних варіацій споглядаємо, переважно, в європ. контекстах. Приміром, В.Антонович виокремлював кілька найважливіших культ. досягнень та віх Н.і., які спричинилися до зміни становища європ. народів та між-

держ. взаємин: винайдення компаса, пороху, книгодрукування, здобуття турками Константинополя, відкриття Америки й мор. шляху до Індії. Окрім того, протягом 19 — поч. 20 ст. поняття «Нова історія» систематично вживалося в лекційних курсах із заг. історії П.Ардашева, М.*Луніна*, І.*Лучицького*, М.Н.*Петрова*, О.*Рославського-Петровського*, В.*Циха*, Є.*Щепкіна* та кількох ін. істориків в ун-тах *Києва*, *Харкова*, *Одеси*, а також у *Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька* й ін. навч. закладах.

У добу *української революції 1917—1921* концепт Н.і. щодо нац. минувшини здебільшого вживають для позначення сутності й істор. значення тогочасних перетворень у контексті протиставлення до попередніх періодів укр. історії, переважно 19 ст., як «старої». У міжвоєнний час термін «Нова історія» побутує на теренах укр. еміграційної історіографії, проте без усталеного функціонального призначення й змістовного наповнення щодо, власне, історії України. У Рад. Україні від 1930-х рр. відбувається жорстка уніфікація стосовно застосування поняття «Нова історія» відповідно до панівних ідеологічних канонів — теорії суспільно-екон. формацій. В укр. зарубіжній історіографії зацікавлення концептуальними проблемами Н.і. шириться після 1945. Зокрема, у дискусії 1948 між Б.*Крупницьким* та В.*Петровим* щодо теорії доби розгорнулася полеміка про способи переходу від однієї епохи до іншої, у т. ч. від середньовіччя до Нового часу. Зрештою, постають спроби скоординувати загальноєвроп. періодизацію історії з концептуалізацією укр. минувшини. Примітом, І.*Лисяк-Рудницький* у доповіді «Проблеми термінології та періодизації в українській історії», прочитаній під час роботи круглого столу 31 травня 1978 в Лондоні (провінція Онтаріо, Канада), запропонував вживати щодо укр. історії відомий трьохчастинний поділ: антична, середньовічна та нова історія. Зокрема, він уважав, що ранньомодерний час розпочався в укр. історії від *Люблінської унії 1569* та тривав до кінця 17 ст. Водночас І.Лисяк-Рудницький обстоював думку, що «українське 19 століття» тривало від 1780—90-х рр. до 1914, яка перегукується з візіями ряду європ. істориків.

В укр. рад. історіописанні 1960-х — поч. 1970-х рр. лише деякі історики порушували питання про співвідношення істор. епох світ. і європ. масштабу щодо укр. минулого. Напр., відома стаття О.*Компан* «Український Ренесанс» (1967).

У сучасній укр. історіографії проблеми концептуалізації Нового часу пов'язані із взаємодією і змаганням двох парадигматичних підходів: подолання традицій усталеного рад. канону та засвоєння й адаптація новітніх зх. візій до конструкції укр. історії і включення її до загальноєвроп. перспективи. Зокрема, гострим і актуальним залишається питання про засади й критерії виокремлення Н.і. України, передусім ранньомодерних часів, щодо яких побутують різні підходи: держ. трансформації (Люблінська унія 1569, скасування *Гетьманщини* 1764), конфесійні практики (*Берестейська церковна унія 1596*, поновлення правосл. ієрархії 1620), революц. метаморфози (*національна революція 1648—1676*), культ. здобутки (доба мазепинського *бароко*), соціальний лад (оформлення кріпосного права на Лівобережжі й Слобожанщині 1783) тощо. Концептуалізація Н.і. України охоплює й низку ін. ключових проблем, які активно розробляються сучасними істориками: внутр. структура Модерного часу, його зміст, діахронія та синхронія, себто логіка розгортання окремих періодів, просторово-регіональна конфігурація, адекватність й інструментальний потенціал понятійного апарату, способи, обсяг і стратегії репрезентації тощо.

Літ.: *Кареев Н.И.* История Западной Европы в Новое время, т. 1—7, кн. 1—9. СПб.—Пг., 1892—1917; *Його ж.* Общий ход всемирной истории: Очерки главнейших исторических эпох. СПб., 1903; *Петров М.Н.* Лекции по всемирной истории, т. 3: История новых веков. Реформационная эпоха. СПб., 1904; *Кареев Н.И.* Новейшее время от 1859 до 1914. Пг., 1923; *Бузескул В.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века, ч. 1—2. Л., 1929—31; Класики історичної науки. [Х.,] 1929; *Шиллер И.Х.Ф.* В чем состоит изучение мировой истории и какова цель этого изучения. В кн.: *Шиллер И.Х.Ф.* Исторические работы, т. 7. М.—Л., 1937; *Крупницький Б.* Теорії доби і сучасність. «Орлик» (Берхтесгаден), 1947, № 8; *Бер В.* [*Петров В.П.*] Проблема епохи. Там само, 1947, № 10; *Крупницький Б.* Основні проблеми історії України [на правах рукопису]. Мюнхен, 1955; *Лавровский В.М., Барг М.А.* Английская буржуазная революция. М., 1958; *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: Збірник статей [на правах рукопису]. Мюнхен, 1959; *Pritsak O., Reshetar J.* The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building. «Slavic Review», 1963, vol. 22, no. 2; *Компан О.С.* Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму. «УІЖ», 1966, № 1; *Її ж.* Український Ренесанс: Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства. «ЛУ», 1967, № 82, 17 жовтня; *Гердер И.-Г.* Идеи к философии истории человечества. М., 1977; *Баткин Л.М.* Итальянские гуманисты: Стиль жизни и стиль мышления. М., 1978; Rethinking Ukrainian History. Edmonton, 1981; *Дорошенко Д.* Що таке історія Східної Європи? (до питання про розмежування української і російської історії). «Український історик», 1982, № 1/2; 1982/1983, № 3/4, 1; 1983, № 2/4; *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма. В кн.: *Вебер М.* Избранные произведения. М., 1990; *Февр Л.* Как Жюль Мишле открыл Возрождение. В кн.: *Февр Л.* Бои за историю. М., 1991; *Бродель Ф.* Динамика капитализма. Смоленск, 1993; *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 1—2. К., 1994; *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст., т. 1—3. К., 1995—98; *Хобсбаум Э.* Век империи: 1875—1914. Ростов-на-Дону, 1999; *Його ж.* Век капитала: 1848—1875. Ростов-на-Дону, 1999; *Його ж.* Век революции: Европа 1789—1848. Ростов-на-Дону, 1999; *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII—XX ст. К., 2002; *Савельева И.М., Полетаев А.В.* Знание о прошлом: Теория и история, т. 1—2. СПб., 2003—06; *Буркхардт Я.* Размышления о всемирной истории. М., 2004; *Маныкин А.С.* Новая и Новейшая история стран Западной Европы и Америки. М., 2004; *Горизонтов Л.Е.* Славянские народы и империи в долгом XIX веке: Размышления о векторах исследований. В кн.: Всероссийское совещание славистов. М., 2005; *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX — початок XX століття). К., 2005; *Кенигсбергер Г.Г.* Европа раннего Нового времени: 1500—1789. М., 2006; *Козеллек Р.* Часові пласти. Дослідження з теорії історії. К., 2006.

О.В. Ясь.

НОВА́ КАХО́ВКА — місто обласного підпорядкування *Херсонської області*. Н.К., у свою чергу, підпорядковуються місто Таврійськ, смт Дніпряни та ще 8 населених пунктів.

Місто засноване згідно з рішенням про спорудження Каховської ГЕС (Постанова РМ СРСР від 20 вересня 1950 про буд-во Каховської ГЕС, греблі, шлюзу, Північнокрим. каналу, водосховища і нового міста). Буд-во розпочалося наприкінці 1950 на місці с-ща Ключове. Місто призначалося для будівельників, інженерів, геологів, ін. персоналу спершу буд-ва, а надалі — й самої ГЕС та супутніх підпр-в (електромашинобудівний з-д, підпр-ва буд. та харчової галузей).

Каховська ГЕС є останньою ступінню каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі.

Її спорудження мало на меті отримання дешевої електроенергії для важкої пром-сті Придніпров'я, Донбасу та Криму, водних ресурсів для зрошення земель, створення глибоководного шляху від Чорного моря по Дніпру.

Н.К. споруджувалася за спільним проектом харків. відділення «Міськбудпроекту», Академії арх-ри УРСР та управління «*Дніпробуд*». Керував процесом буд-ва архіт. А.Маторін.

28 лютого 1952 місто перейменоване в Нову Каховку (рішенням Президії ВР УРСР). Назва походить від назви сусіднього (за 15 км) м. *Каховка*.

Під час спорудження ГЕС 1952—53 у Н.К. жив О.*Довженко*, який, під враженням буд-ва, написав кіносценарій «Поема про море». Від 1958 Н.К. — місто обласного підпорядкування.

У роки *громадянської війни в Україні 1917—1921* територією сучасного міста пролягав Каховський плацдарм Перекопсько-Чонгарської операції 1920 (створений для наступу на *Російську армію* генерал-лейтенанта П.*Врангеля* і взяття Криму 1920). 1967 тут споруджено пам'ятний монумент на честь подій громадян. війни 1917—21 — «Легендарна тачанка».

Нині місто інтенсивно розвивається за рахунок ГЕС, підпр-в легкої, харчової, обробної, електромех. пром-сті. Н.К. має потужну спортивну базу, якою користувались Олімпійські чемпіони В.Борзов, С.Бебешко та ін.

Офіц. сайт міста: http://novakahovka.com.ua.

Літ.: *Вайнштейн С.М.* Новая Каховка. К., 1957; *Яценко А.* Каховка, Каховка... Одеса, 1969; Карта Новой Каховки. Web: http://ukrmap.org.ua/Pages/Novaya_Kahovka.htmsl.

Т.С. Водотика.

НОВА́ ОДЕ́СА (1776—1832 — Федорівка) — місто *Миколаївської області*, райцентр. Розташов. на р. Пд. Буг, за 44 км від *Миколаєва*. Населення 14,01 тис. осіб (2005).

У серед. 18 ст. на території Н.О. існували зимівники запороз. козаків, які входили до *Бугогардівської паланки*. Після *російсько-турецької війни 1768—1774* ці землі були подаровані царським урядом *козацькій старшині*. Для захисту від нападів *кримських татар* 1776 понад Пд. Бугом був розміщений Херсон. пікінерський полк (сформований із запороз. козаків), які й заснували с. Федорівка. Із 1783, після ліквідації *пікінерських полків*, до 1797 Федорівка була підпорядкована начальникові *Бузького козацького війська*. Із 1803 — козац. *станиця*. 1817 мешканців села перетворили на військ. поселенців. 1832 полк Бузької уланської д-зії, що розмістився у Федорівці, став називатися Одеським, а село — Н.О. Із 1857 увійшла до Херсон. пов. *Херсонської губернії*. Від 1860 — містечко.

Із 12 серпня 1941 по 15 березня 1943 Н.О. була окупована гітлерівськими військами.

Із 1965 — с-ще міськ. типу, від 1976 — місто.

Нині Н.О. — пром. центр. Провідні галузі пром-сті — будматеріалів, харчова.

Археол. пам'ятки: поселення 13—9 ст. до н. е.

Літ.: ІМіС УРСР: Миколаївська область. К., 1971.

Я.В. Верменич.

НОВА́ ПРА́ГА (до 1822 — Петриківка) — с-ще міськ. типу Олександрійського р-ну *Кіровоградської області*. Населення 7,8 тис. осіб (2005).

На місці селища на правому березі р. Бешка (прит. Інгульця, бас. Дніпра) в 1-й чв. 18 ст. запорожці заснували *зимівники*. Один із них належав козакові Петрику, від імені якого походить назва Петриківка.

На поч. 1750-х рр. зі створенням *Нової Сербії* х. Петриківка заселяли переселенці — серби й чорногорці. Згодом *хутір* перетворили на Петриківську фортецю. Біля неї з'явився населений пункт, якому 1758 надано статус *посаду*. Із 1787 — казенне поселення Херсон. пов., в якому налічувалося 442 двори з населенням 1356 осіб чол. статі.

1756 в Петриківці засновано думу, перетворену пізніше на *ратушу*, яка від 1817 підпорядковувалася військ. начальству поселення.

Із заснуванням *військових поселень* у Петриківці розташувалася 3-тя кірасирська д-зія, у грудні 1821 — Малорос. кінний полк, тоді ж посад дістав назву Нова Прага. Крім полкового й ескадронного штабів, тут розмістили штаб д-зії та управління 4-х округів Новорос. військ. поселення. Військ. адміністрація перепланувала й перебудувала посад: споруджено штабні приміщення, казарми, стайні, шпиталь, відкрито школу *кантоністів*.

У місц. *міщан* відібрано землі для військ. потреб. Населення було змушене орендувати землю в сусідніх *поміщиків* за межами Н.П., куди невдовзі й переселилося. Після ліквідації військ. поселень (1857) колиш. поселенців переведено на становище *державних селян*.

У 2-й чв. 19 ст. Н.П. стала значним торг. центром. За переписом 1883—85, в містечку було 9397 мешканців і 1897 дворів. Із

Нова Одеса. Відкриття пам'ятника «Стальному солдату» на Кургані Слави. 8 травня 1975.

2-ї пол. 19 ст. поселення перетворюється на один із пунктів найму с.-г. робітників. Із 1885 в містечку працював паровий млин. 1884 була відкрита земська лікарня, в якій більше 30-ти років працював лікар П.Востріков.

1888 в с-щі проводилися військ. маневри частин рос. армії, на яких був присутній рос. імп. *Олександр III. Земство* відзначило цю подію, спорудивши меморіальну колону з назвою частин, які брали участь у маневрах (1888—93, архіт. О.*Бернардацці*; нині пам'ятник у напівзруйнованому стані).

1917—20 влада в с-щі належала *Українській Народній Республіці* (листопад 1917 — січень 1918, березень—квітень 1918, грудень 1918 — лютий 1919), *більшовикам* (січень—березень 1918, лютий—серпень 1919), *Українській Державі* (квітень—листопад 1918), денікінцям (серпень 1919 — січень 1920). У березні—листопаді 1918 с-ще було під контролем австро-нім. військ. Остаточно рад. владу тут встановлено у січні 1920.

Із 1921 — у складі *Кременчуцької губернії*, із 1922 — *Катеринославської губернії*, 1923—25 — райцентр Олександрійської округи, 1925—30 — райцентр *Зінов'євської округи.* Від 1932 — у складі *Дніпропетровської області*, із січня 1939 — Кіровогр. обл.

Від 6 червня 1941 до 7 грудня 1943 окупована гітлерівцями. Із середини грудня 1943 до 8 січня 1944 в Н.П. розташовувався штаб *Другого Українського фронту* під командуванням генерала армії І.*Конєва.*

1962 Новопразький р-н ліквідовано.

Уродженцями Н.П. є академік Всесоюзної академії с.-г. наук І.Бузанов (1903—84), історик і етнограф О.Попільницький (1850—1929).

Літ.: ІМіС УРСР: Кіровоградська область. К., 1972; *Оксанич Ф.* Нова Прага — селище хліборобів: Короткий історико-краєзнавчий нарис. Кіровоград, 1987; *Плотнір Ф.* Новопразький літопис. Кіровоград, 2002; Державний архів Кіровоградської області: Анотований реєстр описів: Довідник. Кіровоград, 2008; *Никифоров В.* Очерки Александрийского уезда Херсонской губернии. Александрия, 2008; Кіровоградщина: Історія. Традиції. Сучасність: До 70-ї річниці утворення Кіровоградської області. Кіровоград, 2009.

Я.В. Верменич, *Є.М.Скляренко.*

«НОВА́ РА́ДА» — щоденна політ., екон. і літ. газета, виходила в *Києві* з 25 березня 1917 до січня 1919, вважалася наступницею закритої 1914 газ. «*Рада*». Спочатку видавцем газети було «Товариство допомоги літературі, науці і штуці», згодом вона стала офіц. органом *Української партії соціалістів-федералістів.* Редактори — А.*Ніковський*, С.О.*Єфремов.* «Н.р.» відрізнялася високим рівнем вміщених у ній матеріалів, її співробітники й автори складали політ. та культ. еліту України. Видання припинилося після залишення *Директорією Української Народної Республіки* Києва.

О.Д. Бойко.

НОВА РАДА
КИЇВ, ІНСТИТУТСЬКА, 22.
ГАЗЕТА ПОЛІТИЧНА, ЕКОНОМІЧНА Й ЛІТЕРАТУРНА.
№ 62. Вівторок, 13 червня 1917 року. № 62.
УНІВЕРСАЛ
Української Центральної Ради до українського народу.

«Нова Рада». 1917, 13 червня. Перша сторінка.

НОВА́ СЕ́РБІЯ — адм.-тер. одиниця в *Правобережній Україні* 2-ї пол. 18 ст. Її утворенню передував процес залучення царським урядом іноземців, зокрема сербів, болгар, македонців, молдован, німців, для освоєння пд. укр. земель та охорони рубежів Російської імперії від нападів з боку *Кримського ханату* й *Османської імперії.* Для переселенців відводилася територія від гирла р. Кагарлик до верхів'я р. Тура, звідти — до гирла р. Кам'янка, далі — по верхів'ях річок Березівка, Омельник, уздовж останньої — до Дніпра. 1751 прибув сербський полк І.*Хорвата* і зайняв місцевість від фортеці Кам'янка до кордону з Польщею, включаючи *Чорний ліс.* Наступної весни з'явилися ін. переселенці і розселилися від Дніпра до р. Синюха на зх., від верхів'їв річок Інгул та Інгулець на південь, до річок Велика Вись та Омельник на північ. Заселена територія дістала назву Н.С. (1752). Спец. «Комиссия о поселении сербского народа» вирішувала гол. питання адм.-тер. устрою. Із поселенців утворено 2 полки: гусарський І.Хорвата та Пандурський піхотний, які й стали адм.-тер. одиницями. Земля розподілялася по ротах: гусарські поселялися на відстані 8 *верст* (у степу — 30 верст) одна від одної, а пандурські — 6 верст (у степу — 25 верст). У кожному полку облаштовано по 20 шанців (укріплених поселень). Штаб-квартира діяла в *Новомиргороді.* Адм. центром стала фортеця св. Єлизавети, заснована 1754 (з 1755 — м. Єлизаветград; нині м. *Кіровоград*). Царський уряд гарантував переселенцям право на землеволодіння та ряд пільг, а також можливість за мирного часу займатися торгівлею, землеробством, промислами, буд-вом житла і культових споруд. Водночас рос. урядовці передбачали використати Н.С., що відділяла *Вольності Війська Запорозького низового* від ін. укр. земель, як плацдарм для поси-

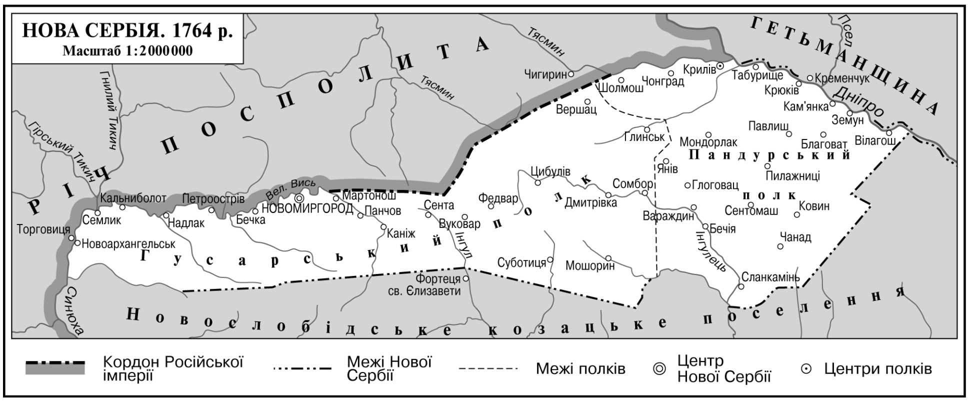

лення свого впливу на кошову та паланкову старшину. З роками вирішального значення в освоєнні цього краю набув міграційний потік українців, які потрапляли в *підсусідки* до сербів та ін. поселенців. 1764 Н.С. ліквідована, а її територія увійшла до складу *Новоросійської губернії*.

Дж.: Полное собрание законов Российской империи, т. 13. СПб., 1830.

Літ.: *Загоровский Е.* Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII в. Сербские военные поселения. «Военно-исторический вестник», кн. 4. К., 1912; *Панашенко В.* Адміністративний устрій Південної України XVIII ст. В кн.: Історія, історіософія, джерелознавство: Статті, розвідки, замітки, есе. К., 1996; *Посунько О.М.* Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. «Запорізька спадщина», 1998, вип. 8; *Пивовар А.* Поселення задніпровських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII ст. (Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д.І. Чижевського. Web: http://library.kr.ua/elib/pivovar/pivopr.html).

В.В. Панашенко.

НОВА́ СІЧ, Підпільненська Січ — остання козац. *січ* на Запорожжі (1734—75). Згідно з царською грамотою від 31 серпня 1733 козаки колиш. *Олешківської Січі* одержали офіц. дозвіл на повернення в рідний край, 1734 зайняли запороз. землі, що раніше належали *Чортомлицькій Січі*, визнали себе підданними рос. імп. *Анни Іванівни* і підпорядковувалися київ. генерал-губернаторові як головнокомандуючому всіма військами в Україні. У внутр. житті запорожці дотримувалися традиційних звичаїв, військ., адм.-тер. та церк. устрою, засад госп. життя, судочинства тощо. 1734 запорожці розпочали споруджувати січ (поблизу нинішнього с. Покровське Нікопольського р-ну), за якою закріпилася назва — Нова Січ. Місце січі нагадувало півострів, який з пд. і зх. омивався правим рукавом Дніпра та р. Підпільна, а з пн. і сх. межував зі степом. Січ являла собою фортецю, оточену земляним валом у 3,5—4 м заввишки, з дубовими палями та баштами по ньому. Навколо пролягав глибокий рів, наповнений водою. Довжина укріплення сягала 4 км, а заг. площа — бл. 40 га. Посеред фортеці був майдан, де відбувалися козац. січові ради. Там же знаходилися будинок *кошового отамана*, військ. канцелярія, пономарня, курінні комори-скарбниці, житла січовиків — *курені*. Неподалік гол. входу до січі стояла церква Покрови Пресвятої Богородиці. До фортеці примикало передмістя, відоме під назвами «форштадт», «базар», «гасан-баша». Це був осередок торг., госп. і вироб. діяльності запорожців з численними ринковими будівлями, майстернями-зброярнями, кузнями й козац. дворами. Тут же знаходилися січова школа, пушкарня, 2 невеликі земляні укріплення — редути. Н.С. була місцеперебуванням вищого органу управління Запорожжям — *Коша Запорозької Січі*, що відав адм., військ., фінансовими, суд. та ін. справами. До його складу входила *козацька старшина* — кошовий отаман, військ. писар, суддя, осавул. В устрої козац. війська традиційно зберігалося 38 *куренів запорозьких*. Заг. кількість козаків Н.С., за підрахунками Д.*Яворницького*, становила: стройового війська — до 10—12 тис. осіб, а разом із мешканцями *слобід*, *зимівників* і *хуторів* — до 100 тис.

Тактичними одиницями Війська Запороз. низового часів Н.С. були команди і партії (у ньому не існувало полків і сотень). Військо від 2 до 20 тис. осіб складало команду, яку очолював паланковий старшина, полковник або військ. старшина (залежно від кількісного складу). Військ. загін до 2 тис. осіб становив партію, яка формувалася для виконання певного завдання і яку очолював здебільшого військ. старшина. Після виконання завдання партія припиняла своє існування і вливалася в осн. частину діючого Війська Запороз. низового. Гол. командуючим усім військом Н.С. був кошовий отаман, який визначав стратегічні завдання всіх команд і партій. Тактичні дії кожного військ. підрозділу спрямовував його командир, який приймав рішення єдиноначально. Військо Запороз. низове входило до складу діючої рос. армії і підпорядковувалося її верховному командуючому. Останньому підлягав і кошовий отаман. Окремі запороз. команди вливалися в рос. військ. підрозділи, а їхні командири підлягали команді генералів та офіцерів регулярних рос. військ.

Забезпечення Війська Запороз. низового здійснювалося за рахунок щорічної плати коштами й хлібним жалуванням від царського уряду (як правило, нерегулярної і недостатньої), госп. розвитку краю та воєнних трофеїв. Військ. скарб мав прибутки від торгівлі, із шинків, крамниць, мостів, перевозів, конвоювання купецьких валок, з *подимного*, *посполитих* тощо. Край, що відійшов у володіння Н.С., відомий під назвою *Вольності Війська Запорозького низового.* Усе Запорожжя поділялося на *паланки* (округи). Гол. формою землеволодіння на Запорожжі був зимівник. Провідною галуззю госп-ва залишалося *скотарство*, насамперед розведення породистих коней, а також худоби й овець. Важливе місце займали: рибальство, землеробство, полювання, видобуток солі, ремесла тощо. Стабільності екон. становища на Запорожжі сприяв розвиток торгівлі. Запорожці дотримувалися правосл. віри, підтримували Церкву. Святинями були *Самарський Пустинно-Миколаївський монастир* та *Нехворощанський монастир Успіння Пресвятої Богородиці*. Особливу шану запорожці віддавали *Києво-Межигірському Спасо-Преображенському монастирю*, відносини з яким січова рада скріпила офіц. актом. З роками виникло кілька нових слобід, в яких облаштовувалися церкви. Запорожці завжди вважали церкву незалежною від рос. вищої духовної ієрархії. Ієромонах — управитель запороз. церквами — був членом січової ради. Запорожці дотримувалися звичаю не приймати у свої лави іновірців. З іноземців козаком міг стати лише той, хто погоджувався на охрещення.

Судочинство на Запорожжі базувалося на засадах давніх військ. правових норм, *козацького звичаєвого права*, кругової поруки, відповідальності куреня за

Заколот в Новій Січі 26 грудня 1768. Малюнок із книги А. Скальковського «История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского», ч. 2. Одеса, 1846.

всіх приписаних до нього козаків, складання присяги на дотримання доброчинності. Суддями виступали *курінний отаман*, паланочний полковник, військ. суддя. Верховним суддею залишався кошовий отаман. Найвищою суд. інстанцією була січова рада.

Гол. обов'язком запорожців залишався захист укр. земель від татар. і ногайських орд з боку степів. Н.С. постійно тримала польову сторожу. Вздовж порубіжжя існували бекети (пікети), редути, т. зв. фігури та могили. 1767 запороз. бекети (традиційні чатування козац. загонів) зосереджувалися на 20 постах. Уздовж лівого берега Дніпра від р. Орель до р. Кінські Води на відстані 10, 20 чи 30 *верст* один від одного були розташов. редути (шанці). Заставу на редутах очолював *осавул*. За чверть або півверсти від кожного редуту монтувалися фігури (з 20-ти однотипних діжок і 1-ї діжки без дна). Сторожова служба запорожців поєднувалася із розвідувальною діяльністю.

Запорожці часів Н.С. постійно були втягнуті у вир політ. відносин *Російської імперії* з *Османською імперією* і *Кримським ханатом*, залучалися до участі в *російсько-турецькій війні 1735—1739*, *російсько-турецькій війні 1768—1774*. Звитяжні дії запорожців у цих війнах сприяли успішним для Росії результатам, хоча Запорожжя зазнавало від цього чималих екон. збитків, а також політ. утисків. Зокрема, усі зимівники та садиби, розташов. в Кам'янці (біля Милового), на Білозерці, Рогачику, Кінських Водах та на лівому боці *Великого Лугу,* згідно з *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774,* відійшли до Крим. ханату. Мости в Гарду, на Бузі, Самарі, Солоній, Базавлуку та всі дніпровські переправи були передані до рос. держ. скарбниці, соляні озера в Прогноях стали власністю імперії.

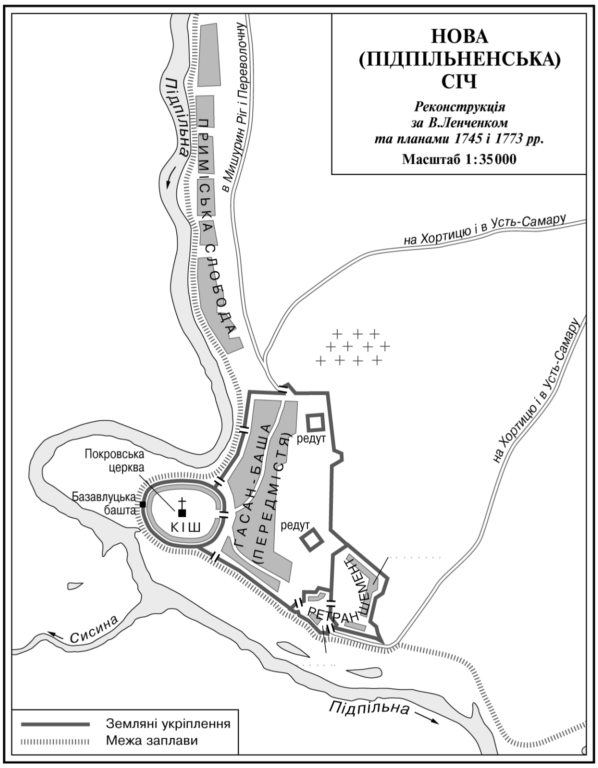

Царський уряд Рос. імперії постійно здійснював контроль над Запорожжям. 1735 поблизу Н.С. споруджено укріплення — Новосіченський ретраншемент, в якому розмістився гарнізон із регулярних рос. полків. 1744 на січ прибув командирований полковник О.Глібов для нагляду за адміністрацією Н.С. Царські гарнізони стояли в Усть-Самарському або Новобогородицькому ретраншементі, на місці колиш. Чортомлицької Січі, Біркутському і Сокальському редутах, на берегах Дніпра. Після відновлення в Україні гетьманства (1750) Запорожжя підпорядковувалося також *гетьманові* К.*Розумовському*. У червні 1753 вийшов царський указ про заборону запорожцям переобирати кошового отамана без відома гетьмана. З метою припинення припливу втікачів на Запорожжя рос. уряд запровадив обов'язкову реєстрацію козаків і паспортизацію всього населення краю. 1756 разом із гетьман. правлінням Н.С. із відомства Колегії закордонних справ була передана у відання Правительствуючого Сенату, що зумовило посилення на ній влади центр. органів Рос. імперії. Протягом 1740—60-х рр. царський уряд здійснював планомірні заходи для оточення Запорожжя *військовими поселеннями*: 9-ма *ландміліцейськими полками* вздовж р. Орель (1746), сербськими поселеннями біля пд.-зх. земель Запорожжя (1751) тощо. Згодом з'явилася низка указів про утворення там *Нової Сербії* (1752), *Слов'яносербії* (1753) та *Новослобідського козацького полку* (1754), які підпорядковувалися безпосередньо Правительствуючому Сенату та Військ. колегії. Затягуючи зашморг навколо Запорожжя, царський уряд встановив митниці в *Переволочній* та *Кременчуці* (1753). У політ. відношенні з 1775 Запорожжя опинилося стиснутим кордоном регулярних військ, що пов'язувалося зі спорудженням *Дніпровської лінії*, відбудовою *Азова* й Таганрога, карантинними запобіжними службами. Надалі автономне існування запороз. козацтва ставало явищем, несумісним з абсолютистською монархією. Після завершення російсько-турец. війни 1768—74 і з проголошенням незалежності Крим. ханату Запорожжя втрачало своє значення як важливий стратегічний форпост у боротьбі проти турецько-татар. агресії. Царський уряд схилявся до рішучих дій щодо ліквідації Н.С. Особливо непримиренно ставилася до Запорожжя імп. *Катерина II*. Наприкінці травня 1775 командуючий 1-ю рос. армією, яка поверталася з турец. фронту, ген. П.Текелій вступив зі своїми військами на Запорожжя, зайняв усі паланки і слободи. 4 червня один із загонів підійшов до Н.С., блокував її, оволодів укріпленнями. Наступного дня гарнізон Н.С. капітулював перед царськими військами. Козац. *артилерія*, боєзапаси, військ. регалії, січовий архів та матеріальні цінності були вивезені. У січі і паланкових укріпленнях розмістилися царські гарнізони. Катерина II розправилася із заарештованою запороз. старшиною.

Уся територія Вольностей Війська Запороз. низового була поділена між *Новоросійською губернією* та *Азовською губернією*. Частина запорожців переселилася на підвладну Осман. імперії територію, де утворила *Задунайську Січ*. Козаки, які залишалися на запороз. землях, започаткували нове об'єднання — *Чорноморське козацьке військо*. 1791 чорноморців переселено на Тамань, а згодом — на р. Кубань, де 1860 шляхом об'єднання Чорномор. козац. війська і *Лінійного козацького війська* було утворене *Кубанське козацьке військо*.

Літ.: *Загоровский Е.* Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи. «Записки Одесского общества истории и древностей», т. 31,

1913; *Голобуцький В.О.* Запорозька Січ в останні роки свого існування. 1734—1775. К., 1961; *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994; *Яворницький Д.* Твори, т. 1—8. К., 2004—2006; Історія українського козацтва: Нариси, т. 1—2. К., 2006—2007.

В.В. Панашенко.

«НОВА́ СОЦІА́ЛЬНА ІСТО́РІЯ» — один із найдинамічніших напрямів розвитку європ. та північноамер. історіографії 2-ї пол. 1960 — 1990-х рр. Ставить перед собою завдання пізнання історії як складного процесу соціальної взаємодії різних макро- і мікросоціальних груп. На відміну від традиційної *соціальної історії*, представники якої обмежувалися дослідженням великих соціальних груп (макроструктур), вміщуючи в центр свого вивчення проблеми існування класів, партій, соціальних рухів й інституцій і трактуючи поняття «соціальна структура» передовсім крізь призму класового чи майнового розшарування сусп-ва, «Н.с.і.» під цим поняттям розуміє здебільшого систему ієрархічно взаємопов'язаних соціальних позицій, котрі фіксують сусп. положення, права й обов'язки індивідів, що володіють різним статусом і престижем, а також рольових обов'язків, які сусп-во ставить перед своїми членами, котрі поділяють ті чи ін. позиції. Тобто запозичує трактування, яке до цього часу використовувалося винятково у сфері структурно-функціональної соціології.

Історія розвитку напряму тісно пов'язана з ім'ям нім. історика і соціолога М.*Вебера*, котрий органічно поєднував істор. та соціологічні методи аналізу сусп. процесів, розглядаючи історію і соціологію не як різні дисципліни, а лише як окремі напрями єдиного наук. інтересу. Саме на ґрунті творчого переосмислення доробку М.Вебера в 2-й пол. 1960-х рр. і сформувалася парадигма «Н.с.і.» У процесі розвитку «Н.с.і.» має місце запозичення історками методів і прийомів соціології економіки. Досить продуктивною виявилась інтеграція «Н.с.і.» з антропологією та соціальною психологією, в результаті чого наприкінці 1970-х рр. на авансцену міждисциплінарної взаємодії вийшла культ. антропологія. Відбувається зміщення наук. інтересів соціальних істориків від вивчення об'єктивних структур і процесів до вивчення *культури* в її антропологічній інтерпретації, тобто реального змісту повсякденної свідомості людей минулих епох з їхніми ментальними уявленнями, символічними системами, звичаями й цінностями, психологічними установками, стереотипами сприйняття реалій і моделями поведінки. Пріоритетним стає розгляд минулого з точки зору самих істор. акторів, тобто задіяних у ньому осіб. Причому гол. акцент робиться на виявленні інакшості чужої к-ри, її неподібності, до якої належить дослідник. За таких підходів процес дослідження стає діалогом к-р, розділених часом і простором (А.Гуревич). Радикальний поворот проблематики досліджень «Н.с.і.», спрямований на з'ясування людського виміру *історичного процесу*, формує нову парадигму соціальної історії, що включає до свого предметного поля сферу людської свідомості як невід'ємну структуру соціального життя. Тобто, власне, спостерігається поворот до актуалізації такої істор. субдисципліни, як історія ментальностей. Але інтеграція останньої до предметного поля «Н.с.і.» розглядалася лише в контексті визнання соціальної диференціації культ. поведінки, субординації ментальних комплексів, необхідності поєднання історії *ментальностей* з історією соціальних структур через пошук діалектичних зв'язків між об'єктивними умовами життя і способами їх усвідомлення (класична ж історія ментальностей, як правило, ці аспекти ігнорувала). Даний підхід поєднує в собі вивчення менталітету, матеріального життя, повсякденності навколо поняття антропології, моделюючи тим самим заг. глобальну концепцію історії (Ж. Ле Гофф). Визначальним для *антропології історичної* стає фокусування уваги дослідника на конкретних антропологічних об'єктах вивчення; цими самими конкретними об'єктами виступають, насамперед, «малі спільноти», тобто невеликі соціуми, вичленені за певними критеріями, але таким чином, аби можна було всебічно відобразити в них роль людини; опис механізмів соціальної взаємодії в цих соціумах здійснюється винятково в термінах, які позначають норми й категорії цих самих соціумів (П.Берк). Утвердження істор. антропології як одного з пріоритетних напрямів розвитку «Н.с.і.» знаменує собою т. зв. антропологічний поворот, який позначав прорив у галузі вивчення індивідуальної і колективної поведінки й свідомості. Чи не найбільш вражаючих успіхів у цей час було досягнуто в дослідженні *історії повсякдення*, де в центр своєї уваги дослідники покладають життєві проблеми тих, хто залишався в основному безіменним в історії. Наук. інтерес обертається навколо саме їхніх повсякденних негараздів і проблем, вибухів невдоволення, радості, щастя, що час від часу проявляються в їхній поведінці.

Рух за розвиток історії знизу привів до виділення таких нових субдисциплін «Н.с.і.», як: нова робітн. історія, історія жінок, сел. дослідження. Процеси подальшого поглиблення дослідницьких інтересів, розширення предметного поля, урізноманітнення способів збирання й оброблення джерельних відомостей і синтезування результатів дослідів приводять до виділення нових і нових напрямів: культ. і соціальна антропологія, етноісторія, локальна історія, *демографія історична*, усна історія, істор. екологія, історія сім'ї, історія сексуальності, історія злочинності, історія дозвілля, історія дитинства, соціальна історія релігії, гендерна історія тощо, що у своїй сукупності формують галузь «Н.с.і.». Загалом «Н.с.і.» наприкінці 1970 — поч. 1980-х рр. перетворилася на становий хребет європ. *історичної науки*, що зв'язує та поєднує ін. її галузі. У контексті цієї динаміки історія людства розуміється не інакше, як історія людини в сусп-ві, тобто мова ведеться про тотальну соціальну історію. Разом з тим процеси поглиблення спеціалізації досліджень, дроблення «Н.с.і.» на окремі субдисципліни, за відсутності теоретично відпрацьованої заг. методології узагальнень набутих знань, отриманих при дробленні нових міждисциплінарних об'єктів, роблять дедалі більш проблематичними перспективи синтезу ре-

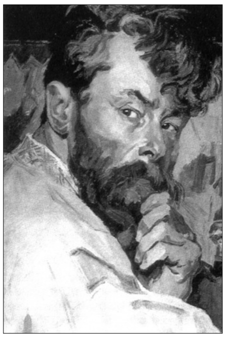

О.Х. Новаківський. Автопортрет. 1934.

зультатів дослідів. Непокоїть також небезпека повної автономізації окремих субдисциплін «Н.с.і.», так як це вже сталося століттями раніше з науками про фізичний світ. І досі відсутнє солідарне трактування самого поняття «Н.с.і.», навіть у межах самої дисципліни. Так само й ідейна перемога, здобута представниками «Н.с.і.» в суперництві з позитивістською соціально-структурною історіографією, яка ігнорувала суб'єктивний фактор, абсолютизуючи об'єктивні передумови, не привела до пізнання цілісності істор. реальності, а нерідко призводила лише до її підміни такою ж однобокою за своєю суттю феноменологічною соціально-культ. історією, котра, хоч і декларує включення об'єктивної реальності в реальність суб'єктивну, але, як правило, обмежується аналізом останньої.

Літ.: *Гуревич А.Я.* Историческая наука и историческая антропология. «Вопросы философии», 1988, № 1; *Зелдин Т.* Социальная история как история всеобъемлющая. «THESIS», 1993, т. 1, вып. 1; *Лепти Б.* Общество как единое целое: О трех формах анализа социальной целостности. В кн.: Одиссей: Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня. М., 1996; *Ревель Ж.* Микроисторический анализ и конструирование социального. Там само; *Репина Л.П.* Смена познавательных ориентаций и метаморфозы социальной истории. В кн.: Социальная история: Ежегодник, 1997. М., 1998; *Її ж.* «Новая историческая наука» и социальная история. М., 1998; *Людтке А.* Что такое история повседневности?: Ее достижения и перспективы в Германии. В кн.: Социальная история: Ежегодник, 1998/99. М., 1999; Историческая наука в XX веке: Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки. М., 2002.

В.М. Горобець.

«НОВА́ УКРАЇ́НА» — газета, що виходила в м. Хабаровськ, «орган українських робітників і селян Далекого Сходу». Видавець — видавниче т-во ім. Т.Шевченка при Далекосх. укр. секретаріаті. Перше число вийшло в травні 1918. Висвітлюючи життя далекосх. українців, газета значну увагу приділяла подіям в Україні. Мала соціаліст. спрямування. Наклад та кількість чисел не відомі. Збереглося число 26, датоване 8 червня 1918.

Літ.: «Нова Україна» (Хабаровськ), 1918, 8 червня; *Попок А.* Українські поселення на Далекому Сході: Історико-соціологічний нарис. К., 2001.

А.А. Попок.

«НОВА́ УКРАЇ́НА» — громадсько-політ. та літературно-мистецький часопис, виходив 1922—28 в Празі. Засновник і гол. редактор М.*Шаповал*. Співредактори: П.*Богацький* (1922), В.*Винниченко* (1923—24), М.*Галаган* та Н.*Григоріїв* (1925—26), С.Довгаль, Б.Залєвський та М.*Мандрика* (1927—28). Спочатку виходив раз на місяць, потім (з 1922) став двотижневиком, далі з'являвся нерегулярно. Спершу журнал стояв на позиціях *Української партії соціалістів-революціонерів*, критикував діяльність її «Закордонної делегації» у *Відні*. Потім відстоював погляди укр. соціал-демократ. руху з його ідеєю національно-держ. незалежності. Редакція видання була в опозиції до рішень *Державного центру УНР на еміграції*. Часопис друкував хроніку подій укр. життя в УСРР, *Галичині* та за кордоном, а також обширні книжкові огляди та замітки.

О.О. Песчаний.

НОВА́ УШИ́ЦЯ (до 1826 — Літнівці) — місто *Хмельницької області*, райцентр. Розташов. на р. Калюс (прит. Дністра), за 48 км від залізничної ст. Дунаївці. Населення 4,6 тис. осіб (2005).

Уперше згадане 1439, коли під забезпечення Літнівець і Вербовця Сеньку з Вербовця записано 40 *гривен польських*. У 15 ст. належало впливовим на коронному *Поділлі* магнатам Одровонжам. 1538 викуплене в Станіслава Одровонжа королевою польс. і вел. кн. литов. Боною Сфорца Арагонською і підпорядковане її Барському старостству. 1565 і 1569 спадкоємці Секержинського сплачували з Літнівець податки з «3 плугів». 1578 Секержинський платить, крім цього, вже і за млин (на 2 кола). На 1616 Літнівці тримає (доживотно) Якуб Концький (Кацький).

За часів *національної революції 1648—1676* Літнівці часто перебували в зоні бойових дій та на кордоні козац. *Могилівського полку*. 1672—99 із цілим Поділлям — під пануванням *Османської імперії* (власне під орудою козац. ленників султана).

1748 одержало *магдебурзьке право* та стало центром окремого *староства*. 1761 Літнівське староство тримав Костянтин Голуховський, 1770 — Юзеф Попель, 1789 — Феліція з Вишпольських Голуховська. На 1776 в Літнівцях налічувалося 172 *дими* (двори).

По 2-му поділу Речі Посполитої 1793 відійшло до *Російської імперії*. 1795 увійшло до Ушицького пов. *Подільської губернії*. На поч. 19 ст. перебувало у володінні подільського губернатора Володимира Чевкина (отримав його ще за наданням рос. імп. *Катерини II*). 1826 до Літнівців, які перейменували на Н.У., переведений зі Старої Ушиці повітовий центр (остаточно оформився 1829). На 1858 містечко мало 3933 жителі, на 1896 — 5821, у т. ч. 783 католики (переважно поляки) та 2979 євреїв.

За часів *української революції 1917—1921* перетворилося на прикордонне місто (у зв'язку із анексією *Бессарабії* Румунією). З 1923 — райцентр (*Кам'янецької округи*), 1924 Н.У. отримала статус міста. З 1932 — у складі *Вінницької області*, з 1937 — Кам'янець-Подільської (з 1954 — Хмельницької) обл.

Від 14 липня 1941 по 27 березня 1944 окуповане гітлерівцями (поруч був кордон із підрумун. *Трансністрією*). Євреїв міста з вересня 1941 зігнали до гетто (у серпні та жовтні 1942 відбулися масові розстріли).

1962 Новоушицький р-н приєднаний до Дунаєвецького, 1965 — відновлений.

Нині Н.У. відома як с.-г. центр.

Гол. засіб місц. інформації — газ. «Наддністрянська правда».

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12. Warszawa, 1892; ІМіС УРСР: Хмельницька область. К., 1971; *Штаркман А.* Новая Ушица. Рамат-Ган, 1999.

Д.С. Вирський.

НОВАКІ́ВСЬКИЙ Олекса Харлампійович (14.03.1872—29.08.1935) — живописець, педагог. Н. в с. Слободо-Ободівка (нині с. Нова Ободівка Тростянецького р-ну Він. обл.) в сім'ї лісничого. Навч. в *Одесі* у худож. Ф.Клименка (1888—92) та Краківській академії красних мист-в (1892—1900). З 1913 — у *Львові*. Автор тематичних картин («Коляда», 1907—10; «Пробудження», 1912; «Молох війни», 1919; «Революціонер-

ка», 1924); портретів («Втрачені надії», 1903—08; «Автопортрет», 1911); пейзажів («Весна в селі Могилі», 1911; «Собор святого Юра», 1925); істор. композицій («Олекса Довбуш», «Дзвінка», 1930—31); натюрмортів («Хризантеми», 1924); декоративних панно («Народне мистецтво», «Наука», «Народна пісня» для Львів. муз. інституту ім. М.Лисенка, 1914). Засновник і викладач мистецької школи у Львові (1923), в якій навчалися О.Плешкан, С.Гебус-Баранецька, Г.Смольський, М.Левицький, С.*Гординський* та ін.

П. у м. Львів.

1972 у Львові відкрито художньо-меморіальний музей О.Новаківського.

Літ.: *Залозецький В.* О. Новаківський. Львів, 1936; *Островський В.* Олекса Новаківський. К., 1964; *Овсійчук В.А.* О. Новаківський. Львів, 1998.

Н.Г. Ковпаненко.

НО́ВГОРОД ВЕЛИ́КИЙ — давньорус. місто, у 12—15 ст. — столиця *Новгородської боярської республіки*. Згідно з «варязькою легендою» в *«Повісті временних літ»* 862 новгородці запросили на князівський стіл ватажка дружини варягів *Рюрика*, нащадки якого стали князями *Києва*. Археол. дослідженнями Н.В. не виявлено культ. шару, давнішого за серед. 10 ст. Як вважається, центр найдавнішого Н.В. був розміщений за 2 км від сучасного міста на т. зв. Рюриковому городищі. Лише в 10 ст. місто було перенесене на сучасне місце. Середньовічний Н.В. складався з 2-х сторін (Торгової та Софіївської), котрі, у свою чергу, поділялися на 4 кінці (пізніше — 5), походження яких сягало, на думку археологів, ще слов'ян., балтських та фіно-угор. поселень 8—9 ст., що в 10 ст. злилися в єдине місто. Формування обличчя середньовічного Н.В. пов'язується передусім із князюванням сина *Ярослава Мудрого* — *Володимира Ярославича*, який 1044 збудував міські укріплення та заклав кам'яний Софійський собор. У 12—14 ст. населення Н.В. сягало, за різними оцінками, 20—40 тис. осіб.

Новгород Великий. Пам'ятник тисячоліттю Русі. Скульптори М. Микешин, І. Шредер, архітектор В. Гартман. 1862. Фото початку 21 ст.

Швидке піднесення середньовічного Н.В. пов'язується з функціонуванням торгового *шляху «із варягів у греки»*, пн. ділянка якого проходила р. Волхов, яка поділяла місто навпіл. Розгалужена мережа торг. шляхів пов'язувала Н.В. не тільки з усіма важливими центрами Давньорус. д-ви, а й з країнами Сходу, Зх. та Пн. Європи, *Візантією*.

Серед найвідоміших архіт. споруд Н.В. можна згадати Софійський собор, який, можливо, будувала та ж сама артіль грец. майстрів, що працювала на буд-ві *Софійського собору* в Києві та Софійського собору в Полоцьку. На замовлення новгород. *посадника* Остромира в 11 ст. було виготовлено *Остромирове Євангеліє*. З 11 ст. Н.В. відомий як один із центрів літописання. До наших часів зберігся *Новгородський перший літопис*, найдавніша частина якого значно доповнює південнорус. літописні зводи. Неперевершене значення має й новгород. літописання 15—17 ст., яке слугувало за джерело літописання Пн.-Сх. Русі та *Великого князівства Московського*. Численні знахідки в Н.В. берестяних грамот (див. *Берестологія*) дають можливість дослідити поширення писемності серед широких верств населення давньорус. міст.

Із серед. 10 ст. існувала держ. традиція, за якою в Н.В., як правило, сидів старший син київ. князя. За повідомленням візант. імп. *Константина VII* Багрянородного, у 940—50-ті рр. в Н.В. сидів *Святослав Ігорович*. Пізніше, у 10—11 ст., князями Н.В. були *Володимир Святославич*, Ярослав Мудрий, *Мстислав Великий*, ін. князі з династії *Рюриковичів*. З 2-ї третини 12 ст. значення *князя* в Н.В. підупадає, формуються інститути Новгород. боярської республіки. З кінця 12 ст. князями Н.В., як правило, стають представники владимиро-суздальської династії. З 14 ст. тісні контакти пов'язують Н.В. з *Великим князівством Литовським*. З кінця 15 ст., після приєднання Н.В. до Великого князівства Московського, місто поступово занепало.

Новгород Великий. Софійський собор. Фото 1900.

Літ.: *Янин В.Л.* Новгородские посадники. М., 1962; *Каргер М.К.* Новгород Великий. М.—Л., 1970; *Носов Е.Н.* Новгородское (Рюриково) городище. Л., 1990; *Толочко П.П.* Киев и Новгород XII — начала XIII вв. в новгородском летописании. В кн.: Великий Новгород в истории средневековой Европы: К 70-летию В.Л. Янина. М., 1999; *Янин В.Л.* У истоков русской государственности: К 30-летию археологического изучения Новгородского Рюрикового городища и Новгородской археологической экспедиции. СПб., 2007.

А.Г. Плахонін.

НО́ВГОРОД СВЯТОПО́ЛЧ (Святополч городъ) — давньорус. місто. Засноване 1095 київ. кн. *Святополком Ізяславичем*. Цього року внаслідок масштабного наступу половців було знищено кілька укріплених центрів на пд. кордонах *Київської землі*, зокрема і *Юр'їв*. Згідно з «*Повістю временних літ*» на Витичевському пагорбі було засноване нове місто — Святополч городъ, куди були переведені мешканці Юр'єва на чолі з їхнім єпископом Марином. Н.С. згадується в літописах ще тільки раз — у літописній повісті про битву на Калці 1223 (див. *Калка, битва на річ-*

ці 1223). Після перемоги над об'єднаним військом половців та рус. князів монголи рушили на Русь, але дійшли тільки до Н.С., звідки повернули назад.

Н.С. ототожнюється з пд. *городищем,* що розташов. за 1,5 км від с. Витачів Обухівського р-ну Київ. обл. (пн. городище ототожнюється з давньорус. м. Витачів; див. також *Витачів*). Укріплена площа городища складає 0,75 га. На його території виявлені археол. матеріали 12—13 ст.

Літ.: *Плетнева С.А., Макарова Т.И.* Южное городище у с. Витачева. В кн.: Краткие сообщения Института археологии АН СССР, вып. 104. М., 1965; *Рыбаков Б.А.* Любеч и Витичев — ворота «внутренней Руси». В кн.: Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. М., 1965; *Куза А.В.* Древнерусские городища X—XIII вв.: Свод археологических памятников. М., 1996.

А.Г. Плахонін.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКА ДРУКА́РНЯ — друкарня, заснована 1674 черніг. архієпископом Лазарем Барановичем при *Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі* для видання, у першу чергу, своїх власних творів. Організацію друкарні Лазар Баранович доручив своєму писареві С.*Ялинському*, якого послав навчатися друкарської майстерності у Вільно (нині м. *Вільнюс*). Першими виданнями стали проповіді Лазаря Барановича «Слово на Благовіщення», «Слово на Святую Тройцю» і «Слово на Воскресіння» (1675). На сьогодні відоме 21 видання друкарні, серед яких переважали надруковані як польс., так і церковнослов'ян. мовами, проповіді й полемічні твори Лазаря Барановича, Іоаникія *Ґалятовського*, збірка Димитрія Туптала (див. *Димитрій Ростовський*) «Чуда пресвятої діви Марії», вірші польс. мовою О.*Бучинського-Яскольда* про облогу *Чигирина* турец. військом 1677. Із книг, необхідних для церк. служби, були видані лише Псалтир, що використовувався також для навчання читанню, та Анфологіон. Поза цим, за свідченням Лазаря Барановича, С.Ялинський разом з архімандритом Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря Лаврентієм Крщоновичем друкував «тры тисячи книжечок, то есть кграматики, часословци, елементари», тобто кириличні й лат. букварі, часослови, за якими навчалися читанню. Видання оздоблені гравюрами, заставками, кінцівками; граверами були С.Ялинський, «отець Костянтин», «В.Л.»

1679, після пожежі в місті та монастирі, Лазар Баранович перевів друкарню до *Чернігова* (див. *Чернігівська друкарня*).

Літ.: Письма Лазаря Барановича. Чернигов, 1865; *Клепиков С.А.* Издания Новгород-Северской типографии и ложночерниговские издания 1674—1679. В кн.: Книга: Исследования и материалы, сб. 8. М., 1963; *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні, кн. 1. Львів, 1981; *Огієнко І.І.* Історія українського друкарства. К., 1994; *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: Витоки. Розвиток. Проблеми. Львів, 2002.

О.М. Дзюба.

Будинок бурси на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. Після реконструкції 1785 у будинку розташовувалась духовна семінарія. Реконструйовано 2003. Фото 2008.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКА ДУХО́ВНА СЕМІ́НАРІЯ — навч. заклад, відкритий у вересні 1785 єпископом Іларіоном Кондратковським у *Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі* у зв'язку зі створенням Новгород-Сіверської єпархії. Успадкувала і продовжила культурно-освіт. традицію, започатковану Новгород-Сіверським єзуїтським колегіумом (1636—48), Новгород-Сіверською слов'яно-лат. школою (1667—89), а також *Переяславським колегіумом* (1738 — 85), звідки, після його закриття, до *Новгорода-Сіверського* було переведено провідних викладачів. Першим ректором був відомий церк. діяч Варлаам *Шишацький* — член патріотичного *Новгород-Сіверського гуртка*. Діяли класи граматики, піїтики, риторики, філософії та богослов'я, в яких навчалися переважно вихідці з місц. *духовенства* (у 1786 — понад 280 осіб, у 1790 — бл. 470). Припинила діяльність 1797 після ліквідації Новгород-Сіверської єпархії.

Літ.: *Никодим.* Описание бывшей Новгород-Северской епархии. «Черниговские губернские ведомости», 1858, № 48, часть неофициальная; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990; *Оглоблин О.* Люди Старої України. Острог—Нью-Йорк, 2000.

О.Б. Коваленко.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — 1) державно-територіальне утворення, що склалося в 1-й пол. 12 ст. у процесі формування Чернігово-Сіверської землі навколо одного з її другорядних центрів — *Новгорода-Сіверського.* Територіальне ядро Н.-С.к. охоплювало середню течію Десни (прит. Дніпра). У деякі періоди новгород-сіверські князі володіли також волостю В'ятичі (літописна назва пд. частини племінної території *в'ятичів*), *Стародубом*, *Путивлем*, Посем'ям з *Курськом* і *Рильськом.*

У літературі поширена думка, що Н.-С.к. утворилося одразу після *Любецького з'їзду 1097* внаслідок поділу «отчини» кн. *Святослава Ярославича* між його трьома синами і що першим новгород-сіверським князем був кн. *Олег Святославич.* Проте ця гіпотеза не знаходить підтвердження у писемних джерелах. Першим відомим із літописів володарем Н.-С.к. був кн. *Святослав Ольгович*; Новгород-Сіверський уперше згадується серед його володінь під 1141. Коли цей князь перейшов до *Чернігова* (1157), то віддав Новгород-Сіверський своєму племінникові кн. *Святославу Всеволодичу.* Останній, захопивши 1164 Чернігів, віддав Н.-С.к. кн. Олегові, синові кн. Святослава Ольговича. Після смерті кн. Олега Святославича (1180) князівство перейшло до його брата кн. *Ігоря Святославича*, який правив у Новгороді-Сіверському до 1198, а потім посів черніг. стіл. Аналіз руху князів із роду *Ольговичів* з одного міста в інше дає підстави стверджувати, що від 1160-х рр. за Новгородом-Сіверським закріпився статус другого за значенням стола в Чернігово-Сіверській землі. Історія Н.-С.к. від кінця 12 ст. і аж до 2-ї пол. 14 ст. майже не відображена у писемних джерелах. Є припущення, що в 1-й третині 13 ст. Новгород-Сіверський втратив свою провідну роль і поступився

нею Курську. Втім, значне муроване буд-во в Новгороді-Сіверському наприкінці 12 — поч. 13 ст. наводить на думку про збереження ним свого політ. значення. Згадки новгород-сіверських князів у *Любецькому синодику* дають підставу вважати, що в 13 — 1-й пол. 14 ст. в Н.-С.к. продовжували володарювати представники Ольговичів. Після *монголо-татарської навали* вони, як і ін. чернігово-сіверські князі, визнали владу ханів *Золотої Орди*.

У 1360-ті рр. Н.-С.к. увійшло до *Великого князівства Литовського*. Ймовірно, вел. кн. литов. *Ольгерд* одразу передав князівство своєму синові *Дмитру-Корибуту Ольгердовичу* (уперше згадується як новгород-сіверський князь під 1386/87). 1393 вел. кн. литов. *Вітовт* відібрав його володіння і передав їх кн. *Федору Любартовичу* як компенсацію за його волин. «отчину». У 1420-х рр. Н.-С.к. увійшло до володінь *Свидригайла* Ольгердовича (який титулувався князем чернігівським) і таким чином припинило існування. У 1440-х рр. Новгород-Сіверський з округою перейшов під безпосередній контроль великого князя литовського.

Літ.: *Kuczyński S.* Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. Warszawa, 1936; *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII вв. М., 1977; *Коваленко В.П., Моця А.П.* Новгород-Северский в X—XII вв. В кн.: Новгороду-Северскому — 1000 лет. Чернигов—Новгород-Северский, 1989; *Русина Е.В.* Владельческая принадлежность Новгорода-Северского в XIV—XVI вв. Там само; *Зайцев А.К.* Черниговское княжество X—XIII вв. М., 2009.

2) удільне князівство із центром у Новгороді-Сіверському, що існувало в 2-й пол. 15 — на поч. 16 ст. спочатку в складі ВКЛ, потім (із 1500) — *Великого князівства Московського*. Територіально охоплювало землі в середній течії Десни і було значно менше, ніж Н.-С.к. 12 ст. Виникло бл. 1454, коли Новгород-Сіверський був переданий у володіння кн. Іванові Дмитровичу Шем'ячичу (див. *Шем'ячичі*), а пізніше був успадкований його синами — спочатку кн. Семеном Івановичем, потім кн. Василем Івановичем. Останній 1500 перейшов на службу до вел. кн. моск. *Івана III* і зберігав своє володіння до 1523, коли був ув'язнений у *Москві*.

Літ.: *Kuczyński S.* Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. Warszawa, 1936; *Русина Е.В.* Владельческая принадлежность Новгорода-Северского в XIV—XVI вв. В кн.: Новгороду-Северскому — 1000 лет. Чернигов—Новгород-Северский, 1989; *Її ж.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998; *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой: Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в. М., 2010.

Д.Я. Вортман.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адм.-тер. одиниця в Україні, що була утворена після остаточної ліквідації за царським указом від 27 (16) вересня 1781 залишків автономної Укр. д-ви, зокрема її полково-сотенного адміністративно-політ. й військ. устрою, і поширення загальнорос. адм.-тер. поділу, що був уведений по всій Російській імперії за обласною реформою 1775. Офіц. відкриття Н.-С.н. відбулося в січні 1782 в м. *Новгород-Сіверський*, що стало його адм. центром і де розміщувалося намісницьке правління на чолі з намісником (*губернатором*). До Н.-С.н. увійшли наступні 11 повітів (з населенням 20—30 тис. осіб в кожному): Новгород-Сіверський (утворений з частин Новгород-Сіверської, Шептаківської сотень *Стародубського полку*, частин Сосницької, Волинської і Понорницької сотень *Чернігівського полку*), Стародубський (утворений з 1-ї і 2-ї полкових сотень, частин Топальської, Новомістської, Мглинської, Шептаківської і Бакланської сотень Стародубського полку); Погарський (утворений з Погарської сотні, частин Бакланської, 1-ї і 2-ї Почепівських, Новгородської і Шептаківської сотень Стародубського полку, частини Ямпільської сотні *Ніжинського полку*); Мглинський (утворений з частин Мглинської, Бакланської, 1-ї і 2-ї Почепівських сотень Стародубського полку); Глухівський (утворений з частин Глухівської і Ямпільської сотень Ніжинського полку, частини Новгородської сотні Стародубського полку); Кролевецький (утворений з Кролевецької і Воронезької сотень, частин Коропської, Батуринської, Ямпільської, Конотопської, Глухівської сотень Ніжинського полку, частини Понорницької сотні Черніг. полку, частин Новгородської і Шестаківської сотень Стародубського полку); Коропський (утворений з частин Коропської, Бахмачської, Першоборзенської, Другоборзенської, Батуринської сотень, Шаповалівської і Новомлинської сотень Ніжинського полку, частини Менської і Сосницької сотень Черніг. полку); Сосницький (утворений з частин Конотопської, Глухівської сотень, Поповської сотні Ніжинського полку, частин Костянтинівської, Хмелівської, Роменської сотень, Смелянської сотні *Лубенського полку* і Голюнської сотні *Прилуцького полку*); Новомістський (утворений з частин Топальської і Другополкової Стародубської сотень Стародубського полку); Суразький (утворений з частин Мглинської, Новомістської і Топальської сотень Стародубського полку). За ревізією 1782, Н.-С.н. включало 11 міст, 20 містечок, 2186 ін. населених пунктів із населенням 371 046 душ чол. статі. 1797 Н.-С.н. було ліквідоване, а його територія увійшла до складу новоствореної *Малоросійської губернії*.

Літ.: *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. К., 1988.

О.І. Путро.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКИЙ (у середньовічних джерелах — також Новий Город, Новгородок) — місто *Чернігівської області*, райцентр. Розташов. на правому

Новгород-Сіверський. Свято-Успенський собор із дзвіницею. Фото початку 21 ст.

березі р. Десна (прит. Дніпра). Населення 15,0 тис. осіб (2005).

У *середньовіччя* місто розвивалося навколо *городища* на Замковій горі (*дитинця*/замку) — високого (50 м над рівнем річки) і невеликого за площею (у минулому — до 3 га) останця, відокремленого від плато ярами й ровом. Територія на плато на пд. від Замкової гори (окольний город/місто площею 30 га) у 12—18 ст. була оточена 2-ю лінією укріплень. За 2 км вниз за течією Десни розташований *Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир*, територія якого була заселена з 11 ст.

Перша згадка про Н.-С. у писемних джерелах міститься в *«Повчанні» Володимира Мономаха* у зв’язку з описом поразки половецького загону в околицях міста (1078/79). Попередником давньорус. міста у 9—10 ст. було досліджене на Замковій горі городище *роменської культури*, що його інтерпретують як один із племінних центрів літописних *сіверян.* Імовірно, його захопило і зруйнувало військо київ. князя (про що свідчать сліди пожежі), і наприкінці 10 ст. на його місці спорудили нову фортецю — очевидно, один із тих «городів», які заснували за наказом вел. кн. київ. *Володимира Святославича* на берегах Десни згідно з літописною статтею 988.

Як вважають дослідники, в 11 ст. Н.-С. був одним із найважливіших пунктів Чернігово-Сіверської землі, одним із форпостів держ. освоєння земель сх. сіверян та *в’ятичів.* У 1-й пол. 12 ст. місто стало столицею удільного *Новгород-Сіверського князівства.* Княжий двір, за археол. даними, містився в зх. частині дитинця (тут виявлено великий льох для зберігання напоїв). Про високий рівень розвитку міста свідчать рештки мурованих споруд, зокрема Спаського собору і світської будівлі на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. Під час міжусобних війн Н.-С. не раз зазнавав облог і штурмів. Літописна розповідь про штурм 1146 згадує Чернігівські, Курські та Острожні ворота міських укріплень.

Новгород-Сіверський. Свято-Успенський собор. Іконостас. Фото початку 21 ст.

Із Н.-С. 1185 почався невдалий похід кн. *Ігоря Святославича* на *половців* — подія, що лягла в основу сюжету «*Слова о полку Ігоревім*».

1239 місто зазнало руйнувань під час *монголо-татарської навали.* За археол. даними, життя на дитинці припинилося в серед. 13 ст. й відродилося десь через півстоліття.

У серед. 14 ст. Н.-С. увійшов до складу *Великого князівства Литовського.* Аж до 15 ст. місто залишалося центром удільного князівства. Перший новгород-сіверський князь із династії *Гедиміновичів — Дмитро-Корибут Ольгердович* — 1393 був силоміць позбавлений свого князівства вел. кн. литов. *Вітовтом*, якому довелося здобувати місто штурмом. Під час *литовсько-московської війни 1500—1503* союзник ВКЛ хан Великої (Заволзької) орди Ших-Ахмет зруйнував місто (1501), яке на той час уже контролювалося Москвою. За умовами перемир’я 1503, Н.-С. у складі чернігово-сіверських земель відійшов до *Великого князівства Московського.* До 1523 власником міста був кн. Василь Іванович Шем’ячич (див. *Шем’ячичі*); після того, як його ув’язнили в *Москві*, владу в Н.-С. здійснювали намісники (*воєводи*).

У листопаді—грудні 1604 рос. залога на чолі з воєводою П.Басмановим обороняла Н.-С. від військ *Лжедмитрія I*, які зазнали під стінами міста нищівної поразки. 31 березня 1610 Н.-С. здався загонові запороз. козаків і визнав владу королевича Владислава (див. *Владислав IV*) як рос. царя. Після обрання рос. царем *Михайла Федоровича* Романова (1613) місто контролювалося Москвою, а за *Деулінським перемир’ям 1618* перейшло під владу *Речі Посполитої.* 1619 в Н.-С. призначений капітан — представник адміністратора Чернігово-Сіверщини королевича Владислава. Під час *польсько-московської війни 1632—1634* Н.-С. захопило рос. військо (грудень 1632), але за *Полянівським миром 1634* його повернули Речі Посполитій. Із 1635 Н.-С. — центр *повіту* новоутвореного *Чернігівського воєводства.* 1625 засновано монастир домініканців, 1636 — місію *єзуїтів.* Із серед. 1640-х рр. проводилися *ярмарки.*

На початку *національної революції 1648—1676* (у червні 1648) Н.-С. був захоплений козац. загоном і перейшов під контроль *Війська Запорозького.* Він став центром сотні, яка спочатку належала до *Ніжинського полку*, а від 1663 — до *Стародубського полку.* Епізодично Н.-С. був центром *полку* (див. *Новгородський полк*). Під час *російсько-польської війни 1654—1667* в 1664 місто витримало облогу польс. війська на чолі з польс. королем *Яном II* Казимиром. 1668 під час антимоск. повстання козаки та *міщани* здобули новгород-сіверську фортецю. 1708 новгород-сіверський *сотник* Л.Журавка відвернув спробу шведів захопити місто.

1752 місто отримало *магдебурзьке право* (поширена в літературі думка, що це сталося 1620, не знаходить підтвердження у джерелах). У 18 ст. площа міської забудови значно збільшилася за рахунок передмість. Як у межах міських укріплень, так і в передмістях, було збудовано кілька храмів, з яких збереглися мурований Успенський собор і дерев’яна церква св. Миколая (решту знищено в рад. час). У 18 ст. Замкова гора стала незаселеною, і тут влаштували селітровий з-д, який знищив земляні укріплення і значною мірою — культ. шар городища.

Із серед. 17 ст. Н.-С. стає значним культ. центром. Після 1648 православним був повернутий Спасо-Преображенський монастир, в якому з 1635 господарювали єзуїти. Черніг. архієпископ і місцеблюститель Київ. митрополичої кафедри Л.*Баранович* розбудував його і влаштував тут свою резиденцію. 1674—79 в монастирі діяла *Новгород-Сіверська друкарня.*

1785—97 монастир був резиденцією єпископа Новгород-Сіверського та Глухівського Іларіо-

на Кондратковського, який переніс у Н.-С. із Переяслава (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) колегіум, перетворений на духовну семінарію (діяла до 1797). 1788—89 в місті засновано чоловіче нар. уч-ще, перетворене пізніше на г-зію.

Із містом пов'язана діяльність патріотичного *Новгород-Сіверського гуртка*, що діяв в останній чв. 18 ст.

Із 1782 Н.-С. — центр *Новгород-Сіверського намісництва*.

Значною подією для міста стало його відвідання рос. імп. *Катериною II* (1787).

Із 1796 — повітове місто *Малоросійської губернії*, від 1802 — *Чернігівської губернії*. 1804 засновано Новгород-Сіверську г-зію, в якій навчалися М.*Максимович*, К.*Ушинський*, П.*Куліш*, Д.*Самоквасов*, М.*Кибальчич*.

Мешканці міста брали участь у *Війні 1812* у складі Черніг. ополчення. 1805 затверджений план розвитку міста, який передбачав перепланування вулиць і був частково реалізований.

1899 до міста прокладено залізницю. 1901 побудовано електростанцію.

У жовтні 1917 міська дума визнала владу *Української Народної Республіки*. 6 січня 1918 Н.-С. був захоплений більшовицькими військами. 7 квітня 1918 у місто ввійшли нім. війська. У травні—грудні 1918 Н.-С. — у складі *Української Держави*. У цей період рад. партизани, які базувалися в

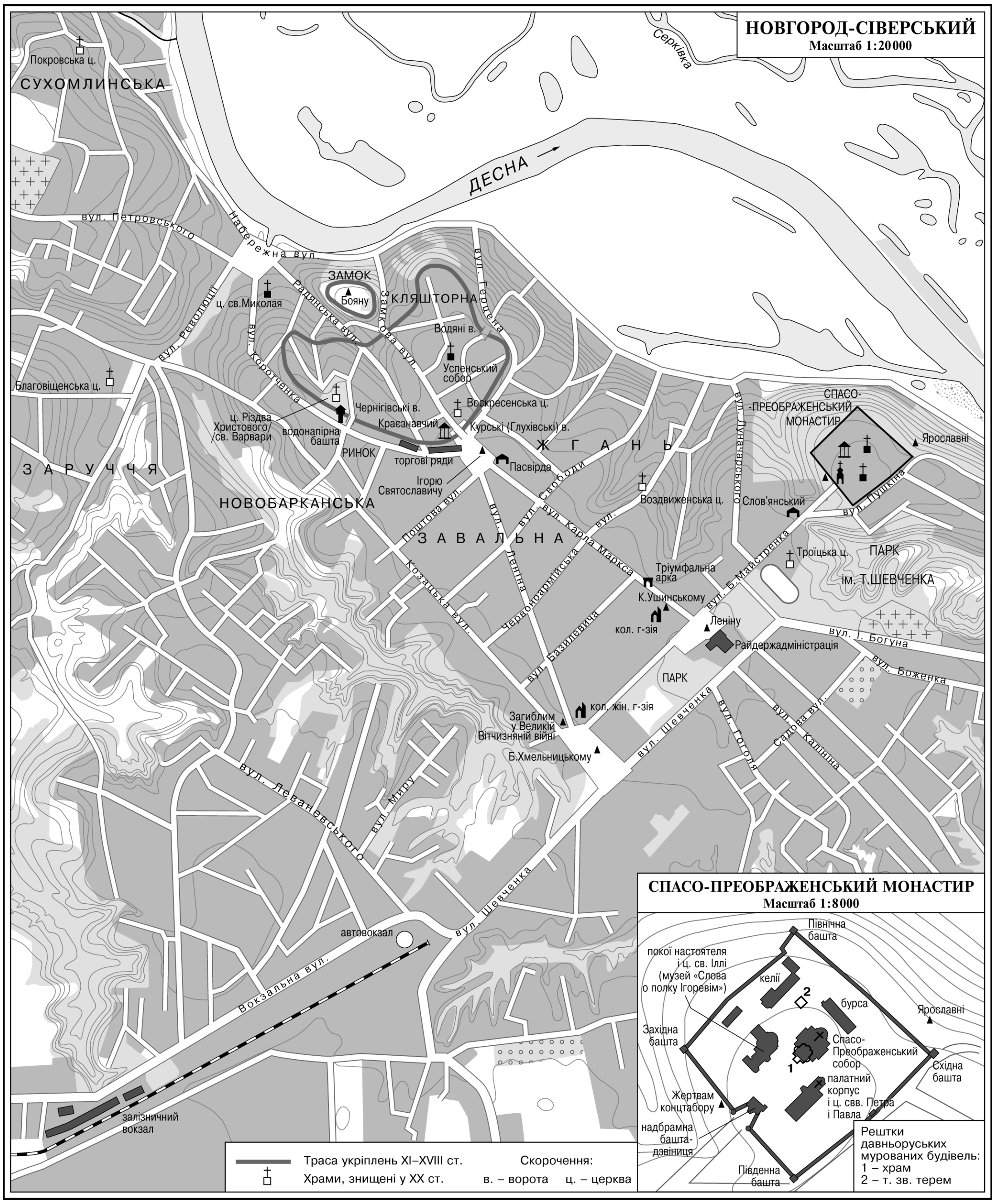

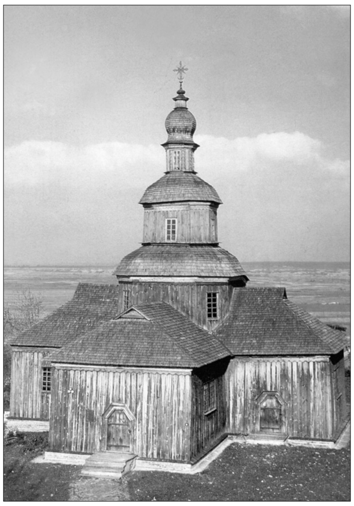

Новгород-Сіверський. Свято-Микільська церква. Фото початку 21 ст.

«*нейтральній зоні*», тричі намагалися оволодіти містом. Остаточно рад. владу встановлено 9 грудня 1918.

Із 1923 — райцентр Новгород-Сіверської округи, із 1925 — у складі *Глухівської округи*, 1930 — *Конотопської округи*. Від 1932 — у складі Черніг. обл.

Місто було окуповане нім. військами із 26 серпня 1941 до 16 вересня 1943. У серпні 1941 — березні 1942 на території Спасо-Преображенського монастиря діяв табір військовополонених, у якому загинуло бл. 20 тис. осіб.

За президентства Л.*Кучми*, який народився на Новгород-Сіверщині, у місті побудовано нові залізничний вокзал та готель, реставровано Спасо-Преображенський монастир.

У місті жили й працювали церк. діячі — Л.Баранович та *Димитрій Ростовський* (Туптало), літописець Л.*Боболинський*, композитор і диригент А.*Рачинський* та його син, скрипаль, гітарист і композитор Г.*Рачинський*, фольклорист та етнограф О.М.*Маркович*.

Археол. пам'ятки: палеолітична стоянка, поселення епохи бронзи, багатошарове городище на Замковій горі (юхнівська к-ра, роменська к-ра, Київ. Русь — пізнє середньовіччя), культ. шар міста 11—18 ст.

Пам'ятки арх-ри: Успенський собор (закладений 1671, освячений після 1721), церква св. Миколая (1764), Спасо-Преображенський монастир (16—19 ст.), торг. ряди і склади (кін. 18 — поч. 19 ст.), Тріумфальна арка (1787).

Пам'ятники героям «Слова о полку Ігоревім» (1989): *Бояну*, кн. Ігорю Святославичу та кн. Ярославні.

Літ.: *Логвин Г.* Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. М., 1965; ІМіС УРСР: Чернігівська область. К., 1972; Новгороду-Северскому — 1000 лет. Чернигов, 1989; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990; *Віроцький В. та ін.* Монастирі та храми землі Сіверської. К., 1999; *Воїнов С.* Новгород-Сіверський: Нариси історії. Чернігів, 1999; *Москаленко О.*, *Кедун І.* Історична топографія Новгорода-Сіверського. «Сіверянський літопис», 2001, № 1; *Вечерський В.* Спадщина містобудування України. К., 2003; Історія єзуїтської місії та колегіуму в м. Новгороді-Сіверському в XVII ст. у працях польських дослідників. «Сіверянський літопис», 2004, № 2—3; *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. К., 2005; *Кулаковський П.* Новгород-Сіверський напередодні та в роки Смоленської війни 1632—1634 рр. В кн.: Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів, т. 10. К., 2005.

Д.Я. Вортман, Я.В. Верменич.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКИЙ ГУРТО́К — група укр. діячів патріотично-автономістського спрямування. Існувала на теренах Новгород-Сіверщини у 70—90-х рр. 18 ст. Однією з найважливіших соціокульт. передумов виникнення Н.-С.г. стало створення *Новгород-Сіверського намісництва* з центром у м. *Новгород-Сіверський*, що перетворило колишнє сотенне містечко на важливий осередок укр. громад. та культ. життя кінця 18 ст., зокрема, зумовило концентрацію в одному місці багатьох патріотів-автономістів, які служили там на різних посадах у місц. установах або мешкали. Крім того, учасники Н.-С.г. були пов'язані між собою родинними, службовими та особистими зв'язками. Багатьох з них об'єднувало навчання в *Києво-Могилянській академії* (Варлаам *Шишацький*, М.*Значко-Яворський*, П.*Коропчевський*, О.*Лобисевич*, Г.*Полетика* та ін.). Припускають, що до Н.-С.г. належали чи були пов'язані з ним Варлаам Шишацький, А.*Гудович*, Г.*Долинський*, М.Значко-Яворський, Т.*Калинський*, В.*Капніст*, П.Коропчевський, О.Лобисевич, М.*Миклашевський*, Г.Полетика (Политика), А.*Рачинський*, Ф.*Туманський*, І.*Халанський*, А.*Худорба*, С.Ширай та ін. Кілька учасників Н.-С.г. (В.Капніст, О.Лобисевич, Г.Полетика, Ф.Туманський та ін.) певний час мешкали чи служили в *Санкт-Петербурзі*, а також мали розгалужені зв'язки з петерб. українцями, які перебували на рос. імперській службі. Інтелектуальна основа поглядів учасників Н.-С.г. спиралася на апологію традицій старої *Гетьманщини*. У політ. площині представники Н.-С.г. обстоювали ідеї широкої *автономії* України в *Російській імперії*, переважно в культурницькому, церк. та адм.-тер. плані, але не виключали й виходу укр. земель з її складу, спираючись на іноз. підтримку (Берлінська місія В.Капніста 1791 — вірогідно за дорученням новгород-сіверських автономістів, зносини з революц. Францією та ін.). Вони також боролися за визнання дворянських прав за козацько-старшинськими та шляхетськими родами в імперській становій ієрархії, зокрема, пропагували тезу про споконвічність укр. шляхетської верстви, що вища за рос. *дворянство*, та ін. В ідеологічному сенсі політ. концепція Н.-С.г. зорієнтована ретроспективно на традиції та інститути Гетьманщини, зокрема, простежується схильність до ідеалізації нац. історії: акцентування уваги на славетному й героїчному козац. минулому, військ. доблесті та звитязі, підкреслюються переваги, які здобула Москва з приєднанням укр. земель, тощо. Учасники Н.-С.г. дотримувалися думки, що *гетьман* є голова д-ви і суверен, *козацька старшина* прирівнюється як мінімум до рос. офіцерства, а іноді — й до боярства (Т.Калинський). У середовищі Н.-С.г. поширювалися ідеї про рівноправність міждерж. союзів з Польщею та Росією, прагнення продемонструвати порушення Москвою козац. прав і свобод тощо. Певний вплив на погляди учасників Н.-С.г. справили ідеї амер. та франц. революцій кінця 18 ст., хоча в цілому вони шукали політ. компромісу з рос. урядом у культурно-освіт. площині. Сфера діяльності Н.-С.г. здебільшого обмежувалася культурно-просвітницькими, освітніми (проекти заснування ун-ту І.Халанського, створення «Академічного зібрання» і книгарні Ф.Туманського у Глухові та ін.) і пропагандистськими акціями (поширення т. зв. промов

І.*Мазепи* та П.*Полуботка*), а також реформістсько-адм. ініціативами й намірами (козац. проект В.Капніста 1788 про створення укр. карабінерських полків, плани Сави Пальмовського, Варлаама Шишацького про автокефалію Українсько-Білорус. правосл. церкви у Речі Посполитій та ін.). Мали місце також контакти представників Н.-С.г. з іноземцями, зокрема, вони надавали матеріали для праць Н.-Г.*Леклерка*, Й.-Б.*Шерера* та ін. Укр. діячі, які належали до Н.-С.г., активно займалися збиранням матеріалів та документів до історії, етнографії, госп-ва і статистики України-Гетьманщини 17—18 ст., а почасти їх виданням. Частина із зібраних матеріалів була використана в працях Я.М.*Марковича* «Записки о Малороссии» (1798), Г.Полетики «Записка, как Малая Россия во время владения польского разделена была и о образе ее управления», «Запись, что Малая Россия не завоевана, а присоединилась добровольно к России» та «Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под Республикой польскою и на каких договорах поддалась Российскому государству без нарушения прав и вольностей», А.*Пригари* «Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского» (1786—87) та ін. Вважають, що імовірний автор *«Історії Русів»* належав або принаймні був пов'язаний з Н.-С.г. (О.*Оглоблин*). Окрім того, учасники Н.-С.г. працювали й на теренах укр. мовознавства, літератури, музики та мист-ва («Вергилиевы пастухи...» О.Лобисевича, «Грамматика малороссийского наречия» О.*Павловського*, муз. твори А.Рачинського, словник «Изъяснение малороссийских речений в предшедших листах» Ф.Туманського (1793) та ін.). У цих творах простежуються патріотичні мотиви, підкреслення нац. самобутності укр. земель, а також впливи просвітницького раціоналізму. Учасники Н.-С.г. підтримували дружні стосунки з багатьма впливовими рос. сановниками, в т. ч. з генерал-фельдмаршалом П.*Румянцевим-Задунайським*, який був наближений до вел. кн. (пізніше — імп. *Павла I*) Павла Петровича. Вивчення Н.-С.г. започаткував О.Оглоблин, хоча М.*Возняк* та М.*Грушевський* ще раніше висловлювали думку, що певні постаті (О.Лобисевич) з новгород-сіверського середовища кінця 18 ст. належали до укр. гуртка в *Лівобережній Україні*. Діяльність деяких новгород-сіверських діячів студіювалася і раніше, але не розглядалася систематично в контексті побутування тодішніх укр. автономістів. Патріотично-автономістські традиції Н.-С.г. справили на поч. 19 ст. помітний вплив на багатьох тогочасних діячів як на теренах Новгород-Сіверщини, так і Лівобереж. України, зокрема на *Малоросійське таємне товариство 1821*.

Літ.: *Ohloblyn O.* Ukrainian Autonomists of the 1780's and 1790's and Count P.A. Rumyantsev-Zadunaysky. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.» (New York), 1958, vol. 6, no. 3/4; *Шевельов Ю.* Граматика, що належить до історії літератури («Граматика малоросійського наріччя» Павловського та її автор). «Слово» (Нью-Йорк), 1964, зб. 2; *Оглоблин О.* Опанас Лобисевич (1732—1805). Мюнхен, 1966; *Його ж.* Берлінська місія Капніста 1791 року: історіографія і методологія. «Український історик», 1974, № 1/3; *Kohut Z.* A gentry democracy within an autocracy: the politics of Hryhorii Poletyka (1723—1784). «Harvard Ukrainian Studies», 1980, vol. 3/4; *Дашкевич Я.Р.* Берлін, квітень 1791 р.: Місія В.В. Капніста: її передісторія та історія. «Український археографічний щорічник: Нова серія» (К.), 1992, вип. 1, т. 4; *Хорунжий Ю.* Злет і заземлення Григорія Полетики. К., 1994; *Федірко А.М.* Діяльність Новгород-Сіверського патріотичного гуртка автономістів по піднесенню національної самосвідомості українського народу. В кн.: Сіверщина в долі істориків та в історичних дослідженнях. К., 1996; *Литвинова Т.Ф.* Козацька проблематика у боротьбі Г.Полетики за українські історичні права. В кн.: Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Запоріжжя, 1997; *Ільїн О.* Невдачливий Федір Туманський. «Пам'ять століть», 1998, № 5; *Федірко А.М.* Патріотична освічена еліта Новгород-Сіверського на рубежі XVIII—XIX ст. «УІЖ», 1998, № 2; *Воїнов С.* Новгород-Сіверський: Нариси історії. Чернігів, 1999; *Коваленко О.* Андрій Пригара та його «Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского». В кн.: Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора М.П. Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог—Нью-Йорк, 1999; *Коваленко О.* Невідома сторінка наукової діяльності Федора Туманського. «Сіверянський літопис», 2000, № 5; *Оглоблин-Мезько О.* Люди Старої України та інші праці. Острог—Нью-Йорк, 2000.

О.В. Ясь.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ ІСТО́РИКО-КУЛЬТУ́РНИЙ МУЗЕ́Й-ЗАПОВІ́ДНИК «СЛО́ВО О ПО́ЛКУ ІГО́РЕВІМ». Створений рішенням Черніг. обласного виконкому від 27 серпня 1990 на базі краєзнавчого музею та філії Черніг. історико-архіт. заповідника (нині заповідник «*Чернігів стародавній*»). До складу заповідника входять архітектурно-містобудівний ансамбль *Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря*, Замкова гора та кілька архіт. пам'яток істор. середмістя, основними з яких є Свято-Успенський собор (1671—1715), дерев'яна церква св. Миколая (1762), Тріумфальна арка (1786—87), торг. ряди та склади (кін. 18 ст.). Загалом музею-заповіднику передано 12 пам'яток арх-ри й містобудування. Спасо-Преображенський собор (1791—1806), зведений за проектом архіт. Дж.Кваренгі, Тріумфальна арка та торг. ряди й склади належать до небагатьох зразків стилю *класицизму* в Україні. Свято-Успенський собор є значним архіт. твором укр. *бароко* раннього періоду. В цілому Спасо-Преображенський монастир у *Новгороді-Сіверському* є одним із найвизначніших сакральних ансамблів України. Перші будови на території монастиря з'явилися в 11—12 ст. Зі споруд того часу зберігся фундамент гол. мурованого Спаського собору, зведеного в кін. 12 — на поч. 13 ст., та залишки стін княжого терема. У 17 ст. тут споруджено *бурсу* (колегіум), келії, оборонні стіни з вежами. До 1679 в монастирі діяла друкарня, що зіграла значну позитивну роль у розвитку укр. к-ри. Нині на території Спасо-Преображенського монастиря діє музей *«Слова о полку Ігоревім»*, в експозиції якого представлені дореволюц. та сучасні видання літ. пам'ятки, її переклади іноз.

Новгород-Сіверський. Тріумфальна арка. Фото 2008.

мовами, археол. знахідки доби *Київської Русі*, твори образотворчого мист-ва. Розташов. окремо краєзнавчий відділ заповідника знайомить з історією міста, етнографією та природою Новгород-Сіверщини.

Замкова гора є істор. місцевістю, де розміщувався *дитинець*, резиденція новгород-сіверських князів 12—13 ст.; звідси 1185 виступив у похід на половців новгород-сіверський кн. *Ігор Святославич* — гол. постать «Слова о полку Ігоревім».

До 1000-літнього ювілею міста встановлено бронз. пам'ятники героям славнозвісного лірико-епічного твору.

Літ.: Історія українського мистецтва, т. 3. К., 1968; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 4. К., 1986; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990; Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Новгород-Сіверський історико-культурний музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім». В кн.: Історико-культурні заповідники України: Довідкове видання. К., 2007.

Р.І. Бондаренко, О.П. Радченко.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — пам'ятка укр. істор. думки 2-ї пол. 18 ст. Хронологічні межі охоплюють період від 706 до 1760. Твір був написаний анонімним автором в 60-х рр. 18 ст. Гол. його темою стала історія *Новгорода-Сіверського*, при одночасному висвітленні загальноукр. подій означеного періоду. Осн. джерелами для укладання тексту стали *«Короткий опис Малоросії»*, «Хроніка Європейської Сарматії» М.*Стрийковського*, документальні матеріали 18 ст. та власні авторські спостереження. Твір розпочинається описом подій 8—14 ст., більшість із яких є вигаданими, — про заснування *Києва*, боротьбу між київ. кн. Святославом, володимирським кн. Левом та султаном Мурдасою — з одного боку, і новгород-сіверським кн. Рондолтом — з другого, створення Новгород-Сіверського герцогства та ін. З 16 ст. в тексті висвітлюються загальноукр. події, але в дуже стислій літописній формі і часто з неточностями у фактах та хронології. Автор побіжно згадує про події 1648—57, часи Руїни. Починаючи з 1685, виклад подій у літописі стає більш детальним за рахунок включення до його тексту розлогих витягів із документів, детального переказу їх змісту: гетьман. статті Д.*Многогрішного*, І.*Самойловича*, І.*Мазепи*, маніфести *Петра I*. У висвітленні історії після 1734 документи використані ширше. Здебільшого це реляції з театрів військ. дій *російсько-турецької війни 1735—1739*, маніфести імп. *Єлизавети Петрівни* про обрання *гетьманом* К.*Розумовського*, опис гетьман. елекції. Значна увага надається опису подій в *Речі Посполитій*, турецько-перським відносинам 1730-х рр. та війні за австрійс. спадщину, що провадила Пруссія 1740—48. У тексті присутні власні авторські спостереження, зокрема, коли йдеться про урочистий в'їзд 1751 новообраного гетьмана в столицю *Лівобережної України* м. *Глухів*, візит К.Розумовського 1752 до Новгорода-Сіверського, стихійні лиха, що відбувалися в місті. Н.-С.л. не опубл., налічує 30 аркушів, входить до складу рукописного збірника разом із документами 2 пол. 18 ст. Зберігається у відділі рукописів Рос. нац. б-ки (*Санкт-Петербург*).

Літ.: Отчет Императорской публичной библиотеки за 1899 год. СПб., 1900; *Бовгиря А.* Новгород-Сіверський літопис — пам'ятка української історіографії другої половини XVIII ст. «Сіверянський літопис», 2003, № 4—5.

А.М. Бовгиря.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКИЙ СПА́СО-ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. чол. монастир у *Новгороді-Сіверському*, видатний архіт. ансамбль. Час заснування не відомий. За церк. традицією, існував ще до

Проект Спасо-Преображенського собору в Новгороді-Сіверському. Кінець 18 ст. Архітектор Дж. Кваренгі.

монголо-татарської навали. Першою документальною згадкою є жалувана грамота рос. царя *Івана IV* 1551. Археол. дослідження виявили на монастирській території культ. шар 11 — поч. 13 ст. і рештки 2-х мурованих споруд кінця 12 — поч. 13 ст. — храму (був розібраний наприкінці 18 ст., принаймні із 16 ст. діяв як монастирський собор) і вежеподібної будівлі світського призначення (зруйнована в 13 ст., руїни розібрані в серед. 17 ст.). За однією версією, ці знахідки підтверджують легенду про заснування монастиря в давньорус. час, за іншою — на місці монастиря існував заміський двір новгород-сіверських князів, а муровані споруди інтерпретуються як палацова церква і князівський терем.

Після *Деулінського перемир'я 1618* монастирська братія на чолі з архімандритом Корнилієм, ви-

Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир. Спасо-Преображенський собор. Фото 2008.

Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир. Будинок настоятеля. Фото 2008.

конуючи царський указ, переселилася на територію Рос. д-ви, до Рильська (нині місто Курської обл., РФ), а потім — до Севська (нині місто Брянської обл., РФ), де було засновано Новоспаський монастир. 1635 новгород-сіверський староста О.Пясочинський домігся від польс. короля *Владислава IV* Ваза згоди на передачу *єзуїтам* порожніх монастирських будівель. 1636 прибули перші єзуїти і відкрили початкову школу. 1646 навчальний заклад дістав статус колегіуму (проіснував до 1648).

Правосл. обитель знов почала діяти 1657, коли гетьман І.*Виговський* своїм універсалом надав Н.-С.С.-П.м. разом із його маєтностями Лазарю *Барановичу*, який мав тут свою резиденцію до 1672, коли переїхав до *Чернігова*. За Лазаря Барановича та його наступника архімандрита Михаїла Лежайського розгорнулися масштабні буд. роботи. Лазар Баранович організував у монастирі лат. школу (вона стала основою для *Чернігівського колегіуму*), скрипторій (тут 1665 створено рукописний ілюстрований «Служебник») і *Новгород-Сіверську друкарню*. 1699—1701 настоятелем монастиря був Димитрій Туптало (див. *Димитрій Ростовський*). 1785 в монастирі було влаштовано духовну семінарію (діяла до поч. 19 ст., потім на її базі створено духовне уч-ще). Монастир мав багату б-ку.

1918 монастир було ліквідовано. 1929 його територію оголосили історико-культ. заповідником. У період гітлерівської окупації (1941—43) на території монастиря діяв табір для військовополонених та цивільних осіб, де загинуло більше 17 тис. в'язнів. Ансамбль зазнав руйнувань під час наступу рад. військ 1943. У повоєнні роки аж до 1987 в монастирських будівлях містилася психіатрична лікарня. У 1980-ті рр. почалися реставраційні роботи, що остаточно завершилися тільки у 2004 за підтримки Президента України Л.*Кучми*. Із 1999 р. Н.-С.С.-П.м. став діючим (належить УПЦ (МП)).

До серед. 17 ст. монастир був оточений земляними укріпленнями з мурованою надбрамною баштою (датується кін. 16 — поч. 17 ст., пізніше втратила оборонні функції й набула вигляду над-

Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир. Надбрамна дзвіниця. Фото 2008.

брамної дзвіниці). У центрі стояв Спасо-Преображенський собор, який за Лазаря Барановича набув рис *бароко* (уяву про новий зовн. вигляд храму дає гравюра з «Анфологіона», надрукованого 1678 в Новгороді-Сіверському). Навколо собору постали муровані споруди: палатний корпус із Петропавлівською церквою (16—17 ст.), покої настоятеля зі Свято-Іллінською церквою (2-га пол. 16 ст., перебудови — 17—18 ст.; із 1987 тут міститься музей «Слова о полку Ігоревім»), келії (2-га пол. 17 ст.), *бурса* (1657—67; також діяли навч. заклади). Замість валів навколо монастиря збудовано цегляну стіну з баштами (завершено 1680).

1787 рос. імп. *Катерина II* відвідала Н.-С.С.-П.м. і зробила велику пожертву на спорудження нового монастирського собору. Старий собор розібрали і на місці давньорус. пам'ятки за проектом Дж.Кваренгі 1791—96 збудували храм у стилі *класицизму*. Внаслідок буд. прорахунків собор швидко прийшов у аварійний стан, і його врятував черніг. губернський архітектор А.Карташевський, за проектом якого 1817—21 спорудили допоміжні конструкції, при цьому не зіпсувавши вигляд храму. У соборі поховано О.К.*Розумовського*.

Літ.: Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990; *Русина О.В.* Грамоти новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження). «Український археографічний щорічник», вип. 2, 1993; *Віроцький В.Д. та ін.* Монастирі та храми землі Сіверської. К., 1999; *Ричков П.* Українська архітектурна спадщина Товариства Ісуса: Коротка антологія. «Архітектурна спадщина України», вип. 5, 2002; *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. К., 2005; *Черненко О., Казаков О.* Дослідження давньоруської монументальної споруди в Новгороді-Сіверському. В кн.: Ruthenica, т. 4. К., 2005.

Д.Я. Вортман, О.П. Радченко.

НОВГОРО́ДСЬКА БОЯ́РСЬКА РЕСПУ́БЛІКА — олігархічне держ. утворення 12—15 ст., правляча верхівка якого — велике боярство, використовуючи демократ. гасла і принципи управління, зосередила владу у власних руках. Виникнення Н.б.р. стало можливим завдяки настанню доби *удільної роздробленості* на Русі в 1130-х рр. Тенденції до відособлення від *Києва* і Давньорус. д-ви намітилися в Новгород. землі з поч. 11 ст. Виразником їх із самого початку були *бояри*, котрі використовували небажання населення платити *данину* Києву і надсилати воїнів у військо київ. *великого князя*. Більшість істориків вважають, що Н.б.р. постала внаслідок інспірованого боярами повстання 1136 проти кн. Всеволода Мстиславича і його вигнання, після чого боярство намагалося запрошувати на престол зручних для нього *князів*. Однак і після 1136 Новгород. земля продовжувала перебувати в політ. залежності від Києва, а з 1170-х рр. — від *Владимиро-Суздальського князівства*. Вищим органом влади Н.б.р., що утворилася в середині — 2-й пол. 12 ст., було *віче*, яке формально обиралося, по суті ж — призначалося, боярською олігархією з угодних їй і залежних від неї людей. На вічі обирали *посадника*, *тисяцького* і навіть (з 1156) *архієпископа*. На чолі виконавчої влади стояв спершу посадник, потім — архієпископ. При запрошенні князів (з волі спочатку київського, далі — суздальського князів) Н.б.р. укладала з ними угоду (ряд), в якому обумовлювалися права і обов'язки сторін. У 12 ст. князь із *дружиною* був виведений з Новгорода і перебував на Городищі (за 5 км від Новгорода). У 12—13 ст. до Н.б.р. входив Псков із землею. Юридично незалежним від Новгорода Псков став

1348. Столицею Н. б. р. був Новгород (див. *Новгород Великий*) — великий ремісничо-торг. і культ. осередок Давньої Русі. Важливими містами Н.б.р. були Торжок, Стара Руса, Ладога, Орєшек, Карела.

З часів *Олександра Невського* князями Новгорода бували, звичайно, великі князі владимиро-суздальські або їхні сини. З 14 ст. беруть початок намагання Великого князівства Тверського і *Великого князівства Московського* (з 15 — також *Великого князівства Литовського*) підкорити собі Н.б.р. 1470 пролитов. партія бояр покликала на князювання литовця Михайла Олельковича, прагнучи перевести Н.б.р. до складу Литви. Це й стало поштовхом до рішучих дій вел. кн. моск. *Івана III.* 1471 моск. військо перемогло новгородське на р. Шелонь, що привело до ліквідації Н.б.р. 1478 вона була інкорпорована до складу Рос. держави.

Літ.: *Рожков Н.А.* Политические партии в Великом Новгороде. «Журнал Министерства Народного просвещения», 1901, № 4; *Греков Б.Д.* Революция в Новгороде Великом в XII в. «Ученые Записки Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук», 1929, т. 4; *Троцкий И.М.* Возникновение Новгородской республики. «Известия АН СССР: 7 серия: Отделение общественных наук», 1932, № 5; *Янин В.Л.* Новгородские посадники. М., 1962.

М.Ф. Котляр.

НОВГОРО́ДСЬКИЙ ПЕ́РШИЙ ЛІТО́ПИС — найдавніший *літопис Новгородської боярської республіки*, одне з гол. джерел відомостей про к-ру, побут, суспільно-політ. життя *Новгорода Великого* періоду незалежності. В основі Н.п.л. лежить місц. літопис, який вели при дворі єпископа, проте новгород. літописання використовувало нерідко відомості з літописів ін. давньорус. центрів. Н.п.л. відомий у 2-х зведеннях (редакціях). Старше зведення представлено пергаментним Синодальним списком 13—14 ст. (Держ. істор. музей у Москві, Синодальне зібрання, № 786). Список дефектний: втрачені перші 16 зошитів (з початку літопису до 1016) і один зошит з викладом подій 1273—98. Частину літопису до 1234 написано 2-ма почерками кінця 13 ст. Молодше зведення Н.п.л. близьке до Синодального списку, але продовжує його до 1440-х рр. Відомі 2 осн. списки Н.п.л. молодшого зведення: Академічний і Комісійний. Значення Н.п.л. молодшого зведення в історії східнослов'ян. літописання розкрив у своїх працях О.*Шахматов.* Він показав, що в ранніх відомостях літопису відобразився т. зв. *Початковий літописний ізвод* кінця 11 ст., який передує *«Повісті временних літ»*. Правда, О.Шахматов гадав, що в утраченій частині Синодального списку можна прочитати ін. текст, але в сучасних працях цей погляд заперечують: по-перше, у тих частинах, які можна зіставити, обидва зведення справді дуже близькі, по-друге, обсяг тексту втрачених 16 зошитів Синодального списку ненабагато перевищує обсяг відповідної частини молодшого зведення. Крім того, можна вказати і на фрагменти (під 1198, 1238, 1208) в самому Синодальному списку, виписані із Початкового ізводу, представленого в Н.п.л. молодшого зведення. Зрозуміло, таким чином, що в 13 ст. Початковий ізвод уже використовували в новгородському літописанні. У літературі висловлювали думку про залучення Початкового ізводу в Новгороді ще раніше — у 12 ст., однак цей висновок дотепер не підкріплено текстологічними аргументами. Навпаки, у тексті Передмови до Початкового ізводу є сліди редактури, яка пов'язує його з Повістю про взяття Царгорода фрягами у 1204 (Повість читається в обох зведеннях Н.п.л.). Імовірно, Початковий ізвод з'явився в Новгороді лише в 13 ст.

Дж.: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.—Л., 1950.

Літ.: *Лихачев Д.С.* Новгородские летописные своды 12 в. «Известия АН СССР: Отделение литературы и языка», 1944, т. 3, вып. 2—3; *Гимон Т.В.* Новгородское владычное летописание первой четверти XIII века: Хронология и процесс пополнения летописи. «Средневековая Русь», вып. 6. М., 2006; *Гиппиус А.А.* Новгородская владычная летопись XII—XIV вв. и ее авторы: история и структура текста в лингвистическом освещении. «Лингвистическое источниковедение и история русского языка». 2004—2005. М., 2006.

В.Ю. Франчук.

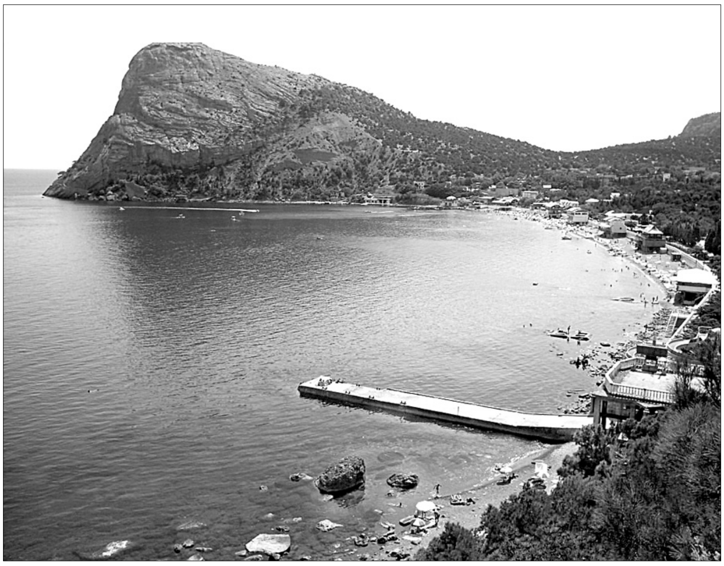

Новий Світ. Узбережжя. Бухта Судак—Лиман (Зелена) і гора Коба-Кая. Фото початку 21 ст.

НОВГОРО́ДСЬКИЙ ПОЛК — козац. військ. й адм.-тер. одиниця серед. 17 ст. 1653 на чолі з полк. Яхном (Юхимом) Коробкою виділився із *Ніжинського полку*. Адм. центр — м. *Новгород-Сіверський* (ін. назви — Новгородок, Новгородка). Н.п. існував протягом року, з 1654 — знову в складі Ніжинського полку. 1668 на чолі з полк. Олександром Урбановичем (прихильником П.*Дорошенка*) Н.п. сформувався із частини *Стародубського полку*. Існував короткий час, зник у зв'язку з втратою влади П.Дорошенком у *Лівобережній Україні*.

Літ.: *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні Лівобережжя. «Пам'ятки України», 1990, № 2.

В.В. Панашенко.

НОВИ́Й СВІТ (колиш. назва — Парадиз) — с-ще міськ. типу на пд. узбережжі Криму, адміністративно підпорядковане міськраді

м. *Судак*. Населення 1,1 тис. осіб (2001).

Після приєднання Криму до *Російської імперії* урочище (маєток) Парадиз належало різним власникам, аж поки 1878 його не придбав Л.*Голіцин*. За легендою, він перейменував маєток на Н.С., коли його гість — рос. імп. *Микола II*, скуштувавши місц. вина, сказав, що тепер усе бачить у «новому світлі» (рос. — «новом свете»). Насправді назва Н.С. з'явилася не пізніше 1860-х рр. Л.Голіцин заснував дослідно-пром. виноробне госп-во, яке в 1880-х рр. розпочало випуск шампанських вин. 1900 голіцинське шампанське здобуло вищу нагороду на Всесвітній виставці в Парижі (Франція). За Л.Голіцина в околицях Н.С. в гірських масивах було прокладено мережу тунелів і підвалів виробн. призначення, а також стежку для прогулянок, яка веде вздовж моря до гротів й усамітнених пляжів. 1912 кн. Л.Голіцин, який збанкрутував, для врятування свого госп-ва подарував його найціннішу частину Миколі II. 1920 госп-во було націоналізоване й перетворене на виноробний *радгосп*. 1926 його діяльність було призупинено, а 1936 відновлено. У наш час це з-д шампанських вин «Новий Світ».

Із 1930-х рр. Н.С. відомий як кліматичний курорт. 1974 узбережжя навколо Н.С. було оголошене ботанічним заказником, в якому охороняються гаї реліктового деревистого ялівцю й сосни Станкевича. Місцевість відома також мальовничими вапняковими скелями, бухтами і гротами.

С-ще міськ. типу від 1978.

У Н.С. — музей шампанських вин, будинок-музей, поховальний склеп Л.Голіцина. В околицях — археол. пам'ятки: поселення доби бронзи і раннього залізного віку, боспорська фортеця на г. Караул-Оба, середньовічні печерні монастирі.

Літ.: ІМіС УРСР: Кримська область. К., 1974; *Тимиргазин А.Д.* Судак: Путешествия по историческим местам. Симферополь, 2000.

Д.С. Вирський, Д.Я. Вортман.

«**НОВИ́Й ЧАС**» — газета, виходила у *Львові* 1923—39, спочатку — як орган *Української військової організації*, з 1925 — як безпарт. ілюстрована газета, спершу — двічі на тиждень, з 1926 — через день, з 1923 — щоденно. Засновник — І.*Тиктор*, видавцем була «Видавнича спілка», з 1934 — концерн І.Тиктора «Українська преса», гол. редактори — Д.*Паліїв*, І.Тиктор, О.Боднарович, Л.Чубатий. Співробітниками «Н.ч.» були М.Коновалець, Г.Стецюк, Г.Лужницький, Ф.Триндик (В.Гірний) та ін. 1939 колектив «Н.ч.» складав понад 100 осіб. Редакція ставила собі завдання видавати часопис, доступний для всіх. «Н.ч.» мав найбільший наклад серед усіх щоденників *Західної України*. На його сторінках друкувалися твори худож. літератури, інформації про події у світі, зокрема на етнічних укр. територіях, поділених держ. кордонами. При «Н.ч.» виходили «Бібліотека "Нового часу"» (30 т., редактор Е.Яворський та ін.), «Альманах «Нового Часу"» (з 1932) та ін. «Н.ч.» влаштовував збори коштів на доброчинну мету. Гол. акції: «Святий Миколай — українській дітворі», «На писанку Гуцульщині», на укр. шкільництво тощо. Починаючи з 1923, часопис мав постійні рубрики — «Для науки і розваги» (1927), «Дописи» (1926), «Огляд преси» (1931), «Спорт» (1929), «У фільмовому царстві» (1928) та ін. У «Н.ч.» постійно друкувалися бібліографічні огляди укр. літератури, розвідки М.*Возняка*, Я.*Рудницького*, О.*Назарука*, Т.Скотинського та ін., спомини про І.*Франка*, некрологи про держ., політ. та військ. діячів.

Літ.: Видання Івана Тиктора та концерну «Українська преса»: Бібліографічний покажчик (1923—1977). Львів, 2000.

Б.З. Якимович.

НОВИ́Й Я́РИЧІВ — с-ще міськ. типу Кам'янка-Бузького р-ну *Львівської області*. Розташов. на р. Яричівка (бас. Зх. Бугу), за 7 км від залізничної ст. Борщовичі. Населення бл. 2,9 тис. осіб (2009).

Перша писемна згадка під назвою Яричів належить до 1370. Від 1563 містечко відоме під сучасною назвою. 1618 польс. король *Сигізмунд III* Ваза подарував Н.Я. *канцлеру коронному* і *гетьману великому коронному* С.*Жолкевському*. Отримав *магдебурзьке право*. У містечку 2 рази на рік проводились *ярмарки*, а раз на тиждень — *торги*. 1695 Н.Я. зазнав спустошливого нападу татар.

Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшов до Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*).

У 19 ст. в Н.Я. працювали броварня та текстильне підпр-во.

Після розпаду Австро-Угорщини (1918) — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*. 1919—39 належав Польщі.

У вересні 1939 прийшла Червона армія (див. *Радянська армія*). Від 1939 — у складі УРСР. С-ще міськ. типу від 1940. Від лютого 1940 до грудня 1962 — райцентр.

На початку німецько-рад. війни 1941—45 наприкінці червня 1941 окупований Н.Я. увійшов до складу *Генеральної губернії*. У липні 1944 звільнений військами *Першого Українського фронту*.

1964 в Н.Я. створено ф-ку текстильної галантереї.

Нині в Н.Я. працюють підприємства деревообробної та харчової пром-сті.

У Н.Я. споруджено пам'ятники: «Єдність», Т.*Шевченку*, М.*Шашкевичу*. Під охороною д-ви перебуває пам'ятка археології — поселення *черняхівської культури* (3—4 ст.).

На території Н.Я. є пам'ятка садово-паркового мист-ва місц. значення — Новояричівський парк.

У Н.Я. діє костьол Усіх Святих (1875—76).

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 3. Warszawa, 1882; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987.

Ю.З. Данилюк, В.І. Дмитрук.

О.О. Новиков.

НО́ВИКОВ Олександр Олександрович (19.11.1900—03.12.1976) — військовик, гол. маршал авіації (1944), двічі Герой Рад. Союзу (квітень, вересень 1945). Н. в с. Крюково (нині Нерехтського р-ну Костромської обл., РФ). Росіянин. Учасник громадян. війни 1918—22. Закінчив курси «Вистріл» (1922), Військ. академію ім. М.Фрунзе (1930). Під час *радянсько-фінляндської війни 1939—*

1940 — начальник штабу Військово-повітряних сил (ВПС) Пн.-Зх. фронту. З 1940 — командувач ВПС Ленінгр. військ. округу. З початком Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 — командувач ВПС Північного (з серпня 1941 — Ленінградського) фронту, в лютому—квітні 1942 — 1-й заст. командувача, 1942—1946 — командувач ВПС Червоної армії (одночасно 1942—1943 — заст. наркома оборони з авіації). Як представник Ставки Верховного головнокомандування координував бойові дії авіації кількох фронтів у *Сталінградській битві 1942—1943*, у *Курській битві 1943*, при штурмі Кенігсберга (нині м. Калінінград, РФ), у *Берлінській наступальній операції 1945*, під час розгромлення Квантунської армії. Після війни — на відп. посадах у ВПС, з 1953 — командувач далекосяжною авіацією, 1954—55 — одночасно заст. головнокомандувача ВПС. З 1956 — у запасі.

П. у м. *Москва*.

Тв.: В небе Ленинграда. М., 1970.

Літ.: *Скорбилин Ю.Н.* Главный маршал авиации А.А. Новиков. Балашов, 1979; Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988.

Л.М. Хойнацька.

НОВИ́ЦЬКИЙ Віктор Ізмайлович (15(03).02.1884—14.10.1938) — історик-правник, архівіст. Н. в м. Двінськ Вітебської губ. Онук Ореста Новицького. Вихованець юрид. ф-ту Ун-ту св. Володимира (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). 1912—15 працював у Моск. архіві Мін-ва юстиції. Учений-архівіст, згодом — зав. 2-го відділу київ. Центр. архіву стародавніх актів (1920—32), член і 1-й секретар *Комісії ВУАН для виучування історії західноруського та українського права*. Автор праць «Снеми Руської землі X—XII вв.» («Праці Комісії для виучування західноруського та вкраїнського права», вип. 3. Київ, 1927), «Давнє Лукомор'я» *(«Записки Історично-філологічного відділу ВУАН»*, т. 24. Київ, 1929 і окремо), «Державне минуле України як предмет науки» (*«Україна»,* кн. 36, 1929), «Історична праця професора О.Є. Преснякова і розмежування великоруської та української історіографії» («Україна», кн. 40, 1930) та ін. Зробив бібліографічний огляд істор. літератури за 1928—29 (у співавт. з В.*Юркевичем*; «Україна», кн. 43, 1930). Вивчав летичівські фасцикули. Зберігав архів роду Тимковських, який передав до ЦАДА. Замолоду займався політичною діяльністю. 1907—17 — член *Партії соціалістів-революціонерів*. З 1921 — член масонської ложі «Заря» (див. *Масонство*). Переховував члена «Центру дії» А.Вельміна перед його втечею до Польщі. Після недовгого ув'язнення (1932—33) працював на випадкових роботах.

Вдруге заарештований 9 червня 1938. Страчений у м. *Київ*. Реабілітований.

Літ.: *Дзюба О.* Новицький В.І. В кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999.

С.І. Білокінь.

НОВИ́ЦЬКИЙ Григорій Ілліч (р. н. невід. — п. після 1727) — укр. етнограф 18 ст., місіонер. Свояк П.*Орлика*. Навч. в Київ. академії, де був префектом конгрегації. Охочекомонний полковник. Резидент І.*Мазепи* до Польщі. Приєднався до гетьмана під час швед. кампанії, за що 1712 засланий до Тобольська. Разом з ін. засланим мазепинцем І.Перевицьким супроводжував митрополита, українця за походженням, Філофея Лещинського в його місіонерських поїздках до остяків (ханти) та вогулів (мансі). Вони наглядали, як виконують християн. обряди новохрещені. Мавши «чудову для свого часу освіту» (Л.Майков), перший написав працю про хантів «Краткое описание о народе остяцком» (1715), в якій дослідив їхні звичаї та обряди. Ханти, супротивники хрещення, його вбили.

Тв.: Краткое описание о народе остяцком. Новосибирск, 1941.

Літ.: Известия Русского географического общества, 1875, т. 11, вип. 1 (Л.Н. Майков); «Природа и охота», 1878, № 2 (Поляков); «Киевская старина», 1885, март (Н.Ф. Сумцов); *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912; *Возняк М.*. Три документи до історії Руїни. «Україна», 1914, кн. 3; *Харлампович К.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь, т. 1. Казань, 1914.

С.І. Білокінь.

НОВИ́ЦЬКИЙ Іван Петрович (1844—31.06.1890) — укр. історик, етнограф, археограф, статистик. Н. в м. *Таращa*. Походив зі старовинного укр. шляхетського роду. Навч. в 2-й Київ. г-зії. Проте через хворобу, не закінчивши навчання, вийшов з 5-го класу. Займався самоосвітою. Як вільний слухач прослухав курс історико-філол. ф-ту Ун-ту св. Володимира в *Києві*. 1860—74 займав посади тимчасового помічника архіваріуса ЦАДА та співробітника Київ. комісії для розгляду давніх актів. Якийсь час був секретарем Київ. стат. к-ту. 1873—76 співпрацював з *Південно-Західним відділом Російського географічного товариства*: взяв участь у проведенні одноденного перепису населення в Києві 2 березня 1874, розробив програму для експедиції зі збирання матеріалів з укр. мови, зібрав для «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край» (т. 5. СПб., 1874) 5 тис. укр. пісень та підготував до друку побутові пісні. Підготував до друку актові матеріали з історії *селянства* 15—18 ст., що склали дві книги (т. 1 та «Приложения» к т. 1) 6-ї частини *«Архива Юго-Западной России»*. Вважаючи головним для місц. історії питання колонізації краю, опублікував у «Киевских губернских ведомостях» за 1870 низку документів про заселеність *Київського воєводства* в 16—17 ст. Виключно на підставі архів. документів написав дослідження про представників укр. *еліти* — князів *Ружинських* та А.*Киселя*. Діяч київ. Старої громади, член Київ. юрид. т-ва, дійсний член *Київської археографічної комісії*. Досліджував проблеми генезису *феодалізму* в укр. землях, аграрної та соціальної історії, зокрема історії селянства та укр. еліти 16—17 ст., колонізації укр. земель.

Праці: Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV—XVIII веке. «Архив Юго-Западной России», ч. 6, т. 1. К., 1876; Ч. 6: Приложения к т. 1. К., 1876; Указатель к изданиям Временной Комиссии для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (с 1845 по 1877 год.), т. 1: Имена личные. К., 1878; Т. 2: Имена географические: Материалы для исто-

рической географии Южной и Западной России. К., 1882; Князья Ружинские. «Киевская старина», 1883, № 4; Адам Кисель, воевода Киевский. Там само, 1885, № 9—12.

Літ.: *Каманин И.М.* Памяти Ивана Новицкого. «Киевская старина», 1890, № 9; *Ворончук І.О.* Археографічна діяльність та історичні погляди І.П. Новицького: Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії. (Київ—Седнів, 18—21 жовтня 1993 р.). К., 1997; *Крамар Ю.* Історія українського селянства у дослідженнях та документальних публікаціях І. Новицького. Там само; *Ворончук І.О.* Українські архівісти, вип. 1: XIX ст. — 1930-ті рр. К., 1999.

І.О. Ворончук.

НОВИ́ЦЬКИЙ Олекса Петрович (19(07).04.1862—24.09.1934) — історик мист-ва, пам'яткознавець та пам'яткоохоронець, музейник і громад. діяч. Дійсний член ВУАН з 1922. Н. в м. Симбірськ. Належав до старовинного козац. роду, започаткованого полковником І.Ф.Новицьким (див. *Новицькі*). Закінчив фізико-мат. ф-т Моск. ун-ту (1887). Займав посаду пом. бібліотекаря в Істор. музеї та бібліотекаря Моск. уч-ща живопису, скульптури і арх-ри. Був членом Московських археологічного, нумізматичного, архітектурного та художнього т-в. Видавав ж. «Русский художественный архив» (1892—94). Обирався делегатом на 14-й та 15-й *Археологічні з'їзди.* 1909 став членом *Чернігівської губернської вченої архівної комісії* та *Українського наукового товариства*, 1914 — *Наукового товариства імені Шевченка.* Брав активну участь у діяльності укр. громади (див. *Громади*) в *Москві*, укр. секції Т-ва слов'ян. к-ри, організував її наук. підсекцію, а також 2 шевченківські виставки 1911. За дорученням ген. секретарства освіт. справ *Української Центральної Ради* складав реєстр укр. архів. та мистецьких пам'яток у Москві. 1918—22 в Криму завідував Феодосійською фундаментальною б-кою, працював у Таврійському ун-ті та Феодосійському ін-ті нар. освіти. З 1922 — у *Києві*, де займав низку керівних посад у ВУАН (член управи, в. о. неодмінного секретаря, секретар 1-го відділу) та Археол. ін-ті.

Реорганізував і очолив Всеукр. археол. к-т (1924—33). Керував Секцією, Кафедрою та Кабінетом укр. мист-ва ВУАН, був дир. *Музею українських діячів науки та мистецтва* і Укр. театрального музею. Ініціював відновлення та був головою Софійської комісії ВУАН (1923—33). Досліджував Шевченкову мистецьку спадщину, історію укр. і рос. мист-ва. Підготував академічний том, що містив мистецьку спадщину Т.Шевченка.

Тв.: Художественная галерея Московского Публичного и Румянцевского Музея. М., 1889; Краткий исторический обзор картинной галереи П.М. Третьякова. М., 1893; Опыт полной биографии А.А. Иванова. С атласом. М., 1895; Передвижники и их влияние на русское искусство. М., 1897; История русского искусства, т. 1—2. М., 1902—1905; Граф Ф.П. Толстой. К., 1912.; Тарас Шевченко як маляр. Львів—М., 1914; Тарас Шевченко. К., 1930; До питання про походження дерев'яної української архітектури. Ювілейний збірник на пошану академіка Д.Г. Багалія, ч. 3. К., 1927; Здобутки українського мистецтвознавства та археології за десятиріччя після Жовтневої Революції. «Пролетарська правда», 1927, № 255, 6 листопада.

Літ.: *Тарахан-Береза З.П.* Олекса Новицький — дослідник і популяризатор творчості Тараса Шевченка. «Образотворче мистецтво», 1987, № 5; З життя академічних кіл Києва 20-х рр. (за листами з архіву академіка О.П. Новицького). «Хроніка», 2000, 1997, № 17—18; *Бонь О.* Академік О.П. Новицький і музей Українських діячів науки та мистецтва. «Київська старовина», 1999, № 6; *Його ж.* О.П. Новицький і діяльність української громади в Москві. В кн.: Історія України. Маловідомі імена, події, факти, вип. 2. К., 1997; *Його ж.* Олекса Новицький та Михайло Грушевський: до історії взаємин. В кн.: Історія України. Маловідомі імена, події, факти. К., 2003, вип. 20—21; *Його ж.* Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність. К., 2004; *Його ж.* «...Методологія в мене не відповідає сучасним вимогам, зато мої знання їм необхідні». «Сумська старовина», 2007, XXI—XXII; *Його ж.* Зусилля академічної громадськості по перевезенню в Україну колекцій П.П. Потоцького та В.О. Щавинського в 1920-х роках. «Сумська старовина», 2008, XXIV.

О.І. Бонь.

НОВИ́ЦЬКИЙ Яків Павлович (24.10.1847—19.05.1925) — історик, археолог, етнограф-фольклорист, збирач запороз. старовини. Н. в с. *Аули* в сім'ї службовця. 1865—68 працював у держ. установах Олександрівського пов. 1872—77 учителював у школах цього ж повіту, 1878—93 був секретарем повітової вчительської ради, а 1896—1918 — секретарем повітового попечительства дитячих притулків. З 1918 працював у рад. установах: спочатку — у міськ. військ. комісаріаті, згодом — зав. Олександрівського окружного архіву нар. освіти.

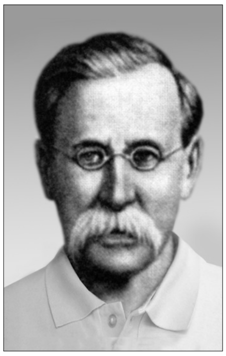

О.П. Новицький.

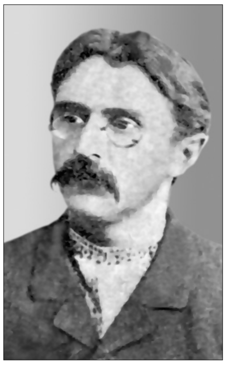

Я.П. Новицький.

Н. є автором і упорядником бл. 40 праць з фольклору, етнографії, історії, археології, статистики. Був співробітником багатьох періодичних видань (*«Киевская старина»,* «Русский курьер», *«Киевский телеграф»,* «Степь» та ін.), членом багатьох наук. т-в, членом правління *Катеринославського обласного музею імені О.Поля.* Залишив після себе цінні архівні матеріали, які в подальшому склали основу рукописного фонду *Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України.*

За багаторічну пед. діяльність Н. був нагороджений орденами св. Станіслава 3-го ст. (1 січня 1903), св. Анни 3-го ст. (1 січня 1908) та св. Станіслава 2-го ст. (1 січня 1914).

П. у м. *Запоріжжя.*

Праці: История города Александровска (Екатеринославской губернии) в связи с историей возникновения крепостной Днепровской линии 1770—1806 г. Екатеринослав, 1905; Запорожские и гайдамацкие клады, Малорусские народные предания, поверия и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1873—1906 г. Александровск, 1908; Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1874—1903. Екатеринослав, 1908.

Літ.: Автобіографія Якова Павловича Новицького. «Україна», 1926, кн. 6; *Бровко А.* Хто він — Я.П. Новицький? «Наука і суспільство», 1990, № 4; *Амбросимова С., Ульяновський В.* Повернення із забуття. «Наука і суспільство», 1991, № 2.

П.І. Скрипник.

НОВИ́ЦЬКІ — кілька одноіменних дворянських родів різного походження. Найбільш відомий з них походить від **Федора** Новицького, імовірно *реєстрового козака* Чигиринської сотні (1649). Його син — **Ілля Федорович** (р. н. невід. — п. 1704) — охочекомонний полковник (1673—96), військовий і держ. діяч. Син Іллі —

Л.М. Новиченко.

Григорій Ілліч (див. Г.*Новицький*; р. н. невід. — п. після 1727) — охочекомонний полковник (1704—08), дослідник сибірських народів. До цього роду належали також **Микола Олександрович** (1825—93) — генерал-лейтенант (1881), військ. агент *Російської імперії* у Флоренції (1871—81); **Петро Васильович** (1835—86) — літератор, який друкувався в таких виданнях, як «Голос», «Новое время», «Всемирная иллюстрация», редактор газ. «Новости»; **Петро Вікторович** (1857 — п. після 1917) — земський діяч, відомий генеалог. З цього роду походить і рос. дитяча поетеса й перекладачка **Галина Михайлівна** (н. 1933).

Рід внесений до 6-ї частини Родовідних книг Полтав., Черніг. та Київ. губерній, а герб — до 10-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Стороженко Н.В.* Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий. «Киевская старина», 1885, № 7; *Милорадович Г.А.* Малороссийское дворянство. Чернигов, 1890; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912; *Шумков А.* О происхождении Ильи Новицкого: Дополнения и правки к росписи П.В. Новицкого и В.Л. Модзалевского. В кн.: Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика: Матеріали І генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. К., 1996.

В.В. Томазов.

НОВИЧЕ́НКО Леонід Миколайович (31(18).03.1914—23.11.1996) — літературознавець, критик, чл.-кор. АН УРСР (1958), академік АН УРСР (1986), академік-секретар відділення НАН України (з 1993), засл. діяч н. і т. України (1995). Н. в с. Русанівка Гадяцького пов. Полтавської губ. (нині село Липоводолинського р-ну Сум. обл.). З сім'ї вчителів. Закінчив пед. технікум у *Гадячі* (1932), працював у районній газеті. Закінчив філол. ф-т Київ. ун-ту (1939), член Спілки письменників СРСР, перебував на журналістській роботі. Під час війни — військ. кореспондент. 1943—46 — відп. редактор газ. «Література і мистецтво», «Літературної газети». З 1949 — в Ін-ті літератури АН УРСР. 1950—52 — заст., згодом — гол. редактор ж. «Вітчизна»; 1959—86 — секретар Спілки письменників СРСР, з 1966 — секретар Спілки письменників України. Автор бл. 40 праць з теорії соціаліст. реалізму, історії укр. літератури. Один з авторів та редакторів «Історії української літератури» (т. 1—8, 1967—71).

Лауреат премії АН СРСР ім. В.Бєлінського (1958), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1968), премії АН УРСР ім. І.Франка (1982).

Мав урядові нагороди.

П. у м. *Київ.*

Тв.: Вибрані твори. К., 1974, 1983; Поезія і революція: Книга про Павла Тичину. К., 1979; Поетичний світ Максима Рильського, кн. 1—2. К., 1980, 1993; Вічно живий реалізм. К., 1982; Тарас Шевченко — поет, борець, людина. К., 1982; Від учора до завтра: Літературно-критичні статті. К., 1983; Вибрані праці, т. 1—2. К., 1984; Избранные работы, т. 1—2. М., 1985.

Літ.: *Ротач П.* Літературна Полтавщина: Новиченко Л.М. «Архіви України», 1967, № 4; Новиченку — 65 років. «Дукля», 1979, № 2; *Кислиця Д.* Світе ясний: Спогади. Оттава, 1987; Письменники Радянської України. К., 1988; Некрологи. «Слово і час», 1996, № 11/12; «Народна творчість та етнографія», 1997, № 1; Національна Академія наук України: Персональний склад: 80 років. К., 1998; *Савич І.* Зустрічі з Леонідом Новиченком. «Слово і час», 1998, № 3; *Гришко В.І.* Слово до Л. Новиченка. В кн.: *Гришко В.І.* Карби часу, т. 1. К., 1999; *Корнющенко І.П.* Сходження: Нарис. Липова Долина. Б/м, 1998; *Ротач П.* Колоски з літературної ниви. Полтава, 1999.

Г.П. Герасимова.

«НОВІ́ МАТЕРІА́ЛИ З АРХЕОЛО́ГІЇ ПРИКАРПА́ТТЯ І ВОЛИ́НІ» — видання Ін-ту сусп. наук АН УРСР / Ін-ту сусп. наук АН України (відділу археології). Відп. редактор — В.Цигилик. 1-й випуск (1991) охоплює результати польових досліджень за 1986—88, а у збірнику № 2 (1992) вміщені тези виступів на конференції, присвяченій 90-річчю від дня народження видатного укр. археолога, проф. М.Смішка (м. *Львів*, 3—6 листопада 1990). У збірниках висвітлюються результати досліджень із різних питань історії та к-ри, починаючи від *палеоліту* і до часів *середньовіччя,* заходу України й суміжних територій.

Л.Г. Мацкевий.

НОВІ́ САНЖА́РИ — с-ще міськ. типу *Полтавської області*, райцентр. Населення 8146 осіб (2010).

Уперше згадуються в істор. джерелах 1636. 1653 слобідка Н.С. — у складі *Полтавського полку*, а з 1661—63 — *Кременчуцького полку.* 1672 Н.С. мали стратегічне значення як передовий військ. пост *Запорозької Січі* у протистоянні з *Білгородською ордою.* У 17 ст. Н.С. — значний центр чинбарства в *Лівобережній Україні.* 1764 Н.С. — сотенне містечко Новосанжарскої сотні, увійшло до складу *Новоросійської губернії*, переведено в ранг повітового міста з утворенням *пікінерського полку.* Із січня 1784 Н.С. входили до *Катеринославського намісництва* як поселення Олексопольського пов. 1796—1802 входили до *Малоросійської губернії*, із 1802 — до *Полтавської губернії* (із 1803 — до Кобеляцького пов.).

У січні 1918 встановлено рад. владу. Протягом квітня—грудня 1918 — у складі *Української Держави.* У грудні 1918 — під контролем *Директорії Української Народної Республіки.* У січні 1919 поновлено рад. владу. Від липня по грудень 1919 — під контролем *Збройних сил Півдня Росії.* Остаточно встановлено рад. владу в грудні 1919. Із березня 1923 Н.С. — центр Новосанжарського р-ну *Полтавської округи.*

С-ще міськ. типу від 1925.

Із лютого 1932 до вересня 1937 — у складі *Харківської області*, із вересня 1937 — Полтав. обл. Із 16 вересня 1941 до 23 вересня 1943 окуповані гітлерівцями.

Наприкінці 1960-х — на поч. 1970-х рр. на базі мінеральних джерел почав діяти бальнеологічний санаторій (із червня 2001 — Мед. центр Внутр. військ МВС України «Нові Санжари»).

У с-щі діють біо- та харчосмакова ф-ки, шкірзавод.

Літ.: ІМіС УРСР: Полтавська область. К., 1967; *Жук В.Н., Жаботинський П.М.* Нові Санжари: Путівник. Х., 1989; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992.

О.Г. Бажан.

НОВІ́ СТРІ́ЛИЩА (попередні назви — Нові Стріличі, Нові Стрілиська) — с-ще міськ. типу Жидачівського р-ну *Львівської області.* Розташов. за 18 км від

залізничної ст. Ходорів. Населення бл. 900 осіб (2009).

Перша згадка про Н.С. в писемних джерелах датується 1513.

Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Н.С. відійшли до Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*).

Після розпаду Австро-Угорщини (1918) — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*. Від 1919 належали Польщі. У серпні 1920 містечко на кілька днів зайняли частини 8-ї Червонокозац. д-зії.

У вересні 1939 зайняті Червоною армією (див. *Радянська армія*). Від 1939 — у складі *Дрогобицької області* (1959 приєднана до Львівської) УРСР. С-ще міськ. типу від 1940. Від лютого 1940 до березня 1959 — райцентр.

На початку німецько-рад. війни 1941—45 наприкінці червня 1941 окуповані Н.С. увійшли до складу *Генеральної губернії*. У липні 1944 звільнені військами *Першого Українського фронту*.

Нині в Н.С. працюють підприємства харчової пром-сті, розробляються поклади гіпсу та вапняку.

В околицях Н.С. знайдені кургани 18—16 ст. до н. е. періоду *шнурової кераміки (бойових сокир) культурно-історичної спільності*.

У Н.С. знаходяться: костьол 17 ст. — пам'ятка оборонного буд-ва, церква Успіння Пресвятої Богородиці, рештки земляних укріплень.

У Н.С. народився М.*Лебедь* (1909—98) — укр. політ. і військ. діяч, один із лідерів *Організації українських націоналістів*.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 11. Warszawa, 1890; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; *Єремєєв І.* Творець українських спецслужб. «Військо України», 2003, № 9/10; *Штурма А.* Сакральні твердині Львівщини: Туристичний путівник. Львів, 2008.

Ю.З. Данилюк, В.І. Дмитрук.

«НОВІ́ ШЛЯХИ́» — літературно-худож. і громадсько-політ. журнал прорад. напряму, який виходив у *Львові* 1929—32 під редакцією А.*Крушельницького*, одним з чільних співробітників був І.*Крушельницький*. Часопис виходив при рад. фінансовій підтримці. У перші роки стояв на широкій загальнодемократ. платформі, у ньому друкувалися письменники різної ідеологічної орієнтації: Б.*Лепкий*, С.*Черкасенко*, О.Турянський, К.*Гриневичева*, Ю.*Опільський*, Я.Кондра, В.Бобинський, С.*Гординський* та ін. Але поступово дедалі більше переходив на ортодоксальні прорад. позиції, звужувалося коло його авторів. У журналі були вміщені погромні статті про укр. еміграційну поезію як представників старшого (О.*Олесь*, В.*Самійленко*, С.Черкасенко), так і молодшого поколінь (Є.*Маланюк*), було піддано гострій критиці перші книги істор. епопеї Б.Лепкого про гетьмана І.*Мазепу* тощо. 1933 журнал перестав існувати у зв'язку з переїздом родини *Крушельницьких* в УСРР.

Літ.: *Ільницький М.* Критики і критерії. Львів, 1998; *Крушельницька Л.* Рубали ліс... (спогади галичанки). Львів, 2001; *Дроздовська О.* Українські часописи Львова 1848—1939 рр., т. 3, кн. 2: 1920—1939. Львів, 2003.

М.М. Ільницький.

НО́ВІКОВ Михайло Миколайович (1777—10.11.1824) — суспільно-політ. діяч, активний учасник масонського руху. Родич відомого просвітителя М.Новікова. 1782 записаний на службу в лейб-гвардії Ізмайловський полк; реальну службу розпочав 1793 підпоручиком Київ. гренадерського полку. 1802 вийшов у відставку в чині штабс-капітана. 1803 перейменований на титулярного радника й призначений пензенським поліцмейстером; 1804 отримав чин колезького радника. Звільнений від служби 1807. 1807—10 — мокшанський повітовий *предводитель дворянства*. Учасник закордонних походів рос. армії (Дрезден, Гамбург); відправлений до імп. *Олександра I* з донесенням про взяття Дрездена. 1815 вступив на службу в департамент мін-ва юстиції Рос. імперії. Нач. одного з відділень (з серпня 1816) канцелярії малорос. генерал-губернатора кн. М.*Рєпніна*, згодом (з березня 1817) — нач. канцелярії. Активний учасник *декабристів руху*. Член попередника декабристських організацій — таємного «Ордену російських рицарів», а пізніше — й *«Союзу порятунку»* (1816). Автор першої з конституцій, створених учасниками руху, котра мала респ. спрямування. Засновник та управляючий майстер полтав. масонської ложі «Любов до істини» (1818—19). З 1818 — чл.-кор. Вільного т-ва любителів рос. словесності. Вийшов у відставку 1820.

Літ.: *Павловский И.* Масонская ложа в Полтаве. В кн.: Труды Полтавской ученой архивной комиссии, ч. 1. Полтава, 1909; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988.

О.О. Крижановська.

НОВІ́ТНЯ ІСТОРІОГРА́ФІЯ — істор. наука певного періоду чи доби, яка тією чи ін. мірою співвідноситься або асоціюється з концептом «сучасність». Іноді поняття «новітня історіографія» навіть уживають як синонім щодо сучасної історіографії або в буквальному розумінні як *історіографії* найближчої, наближеної чи останньої щодо сучасності. Зазвичай термін «новітня» та його похідні дефініції, у т. ч. «новітня історіографія», виступають як своєрідний спосіб чи способи репрезентації й осмислення феномену сучасності, зокрема її певних зрізів — інтелектуального, наук. і культ. буття. Вихідним, а часто й визначальним компонентом у конструкції Н.і. є, переважно, масштабні соціо- й етнокульт. трансформації *(революції*, війни, розпад *імперій*, виникнення нових *держав* тощо), котрі продукують кардинальне переформування державно-політ. ладу, сусп. інститутів і культ. поля, зміну світоглядних орієнтирів, ціннісних нормативів, сусп. й академічних стандартів, а також нав'язують певні сценарії перебігу пізнавальних ситуацій, спрямованість науково-історичного процесу та дослідницьких рефлексій. Зазвичай таку переломну межу у творенні Н.і. пов'язують зі знаковими подіями *новітньої історії*, значно рідше — *Нової історії*, що спричинили потужні соціо- й етнокульт. імпульси у світі, які поширилися на гуманістичні та сусп. науки. Приміром, із *Першою світовою війною* чи *Другою світовою війною*, *«холодною війною»* 2-ї пол. 1940-х — 1980-х рр., *Французькою революцією кінця 18 століття*, *Російською революцією 1917—1918*, роз-

падом *СРСР* і Варшавського блоку, руйнацією колоніальної системи тощо. Провідну роль у концептуалізації Н.і. відіграє її становище інтелектуальної контраверсії щодо *історичної науки* минулої доби, зокрема розрив із попередньою традицією, переосмислення контурів предметного поля, виявлення нових вузлових проблем, висунення ін. дослідницьких стратегій, формування відмінного понятійного апарату, впровадження нових візій, концепцій і теорій тощо. Конституювання Н.і., як правило, відбувається з перспективи домінуючих дослідницьких практик певного нац. історіописання, яке наново розставляє відповідні концептуальні віхи та аксіологічні акценти, формує мірила вартості й академічні орієнтири, що кінець-кінцем спонукують до тотальних ревізій минувшини, зокрема до новітнього прочитання та реінтерпретації класичних істор. текстів. Хронологічна локалізація Н.і. істотно різниться як за своїми критеріями й засадами, так і за конкретним терміном. Відтак Н.і. пов'язують із появою прикметних тенденцій і знакових студій (5—10 років), із виходом на наук. авансцену нової генерації вчених (10—25 років), певним періодом істор. думки (30—50 років), а часто-густо — із поточною добою, яку розглядають як критичний чи доленосний момент сучасності. Така розмаїтість поглядів щодо локалізації Н.і. пов'язана з диференціацією самого поняття «сучасність» і багатоманітними смислами, які воно продукує. Власне, виокремлення Н.і. як темпоральної конструкції породжене саморефлексіями академічної спільноти чи її окремих репрезентантів, котрі прагнуть усвідомити своє місце й роль щодо попередників та їхньої спадщини як із перспективи опрацювання локальних проблем, так і в методологічному й теор. розумінні. У вузькому сенсі концепт «новітній» побутує в багатьох працях на теренах історіографії, позаяк його вживають стосовно окреслення сучасних наук. тенденцій, підбиття підсумків із вивчення конкретної проблематики, означення інструментальних чи концептуальних новацій у короткотривалій перспективі тощо. Приміром, рос. історик М.*Карєєв* уживав поняття «новітня історіографія» щодо певного масиву наук. літератури кількох років, об'єднаних спільними підходами до відповідної проблематики. Інколи термін «новітня історіографія» застосовують для позиціонування сучасних учених-гуманітаріїв та їхніх візій і теорій як протиставлення чи альтернативи щодо репрезентантів попередньої історіографії та старих концепцій, напр., у вигляді дихотомічного співвіднесення, означення альтернатив щодо усталеної традиції історіописання, інтелектуального й культурницького протиставлення тощо. Натомість, у широкому розумінні, йдеться про заг. інтелектуальні обриси нац. істор. письма, пов'язані з тим чи ін. осягненням сучасності в діахронному й синхронному зрізі, зокрема як у контексті минувшини, так і майбуття. Відтак поняття «новітня історіографія» тим чи ін. чином прив'язують до сучасності, позаяк остання визначає виміри побутування академічної спільноти в часі та просторі. Зрештою, функціональне призначення поняття «новітня історіографія» не тільки зумовлює специфічність і досить вільне перетікання його змістового наповнення, а й істотно модифікує різноманітні смисли, які ширяться в істор. письмі.

Західна думка та пострадянська новітня історіографія. Становище Н.і. на пострад. просторі доволі своєрідно й неоднозначно корелюється з тенденціями на ниві світ. соціогуманітаристики 2-ї пол. 20 — поч. 21 ст. Останні так чи інакше переломлюються в дослідницьких практиках сучасних нац. історіографій, хоч і достатньо суперечливо, а часом навіть химерно.

У 1970—80-х рр. майже згасли інтелектуальні віяння антропологічного повороту, що остаточно поховав універсалістське представлення минувшини, зокрема нац. гранднаративи, та істотно підважив і трансформував модерністські позиції т. зв. масових візій, себто історії спільнот, структур, інституцій тощо. Відтак до фокуса дослідницьких практик потрапила істор. Людина з різноманітними площинами її соціального й культ. буття, яка сама конструює і формує відповідні інститути та структури, групову й індивідуальну свідомість, ментальність, ієрархію цінностей, кінець-кінцем — моделі та сценарії повсякденного існування тощо. Отож спадкоємцями антропологічного представлення минувшини стала низка дослідницьких стратегій, представлених як у самостійних напрямах, так і субдисциплінах, зокрема в *мікроісторії*, культ. антропології, «новій культурній історії», «*новій соціальній історії*», «новій економічній історії», «новій інтелектуальній історії», історії ментальностей, *історії повсякдення*, психоісторії, жін. історії (гендерні студії), історії уявлень, історії дозвілля тощо.

Від появи візії франц. філософа М.Фуко про епістему (репрезентацію знання як співвідношення між словами й речами) та дискурси (мовні форми представлення епістем) у зх. соціогуманітаристиці поширюється лінгвістичний поворот, який вважають перехідною межею між модерною та постмодерною наукою. Ця інтелектуальна метаморфоза кардинально трансформує як становище науковця й академічної корпорації, так і самі засади функціонування сусп. і гуманістичних дисциплін. Відтак у постмодерністських візіях учений-гуманітарій постає як автор-транслятор тексту та, заразом, як його читач-інтерпретатор. Водночас шириться постмодерністська дослідницька стратегія деконструкції (термін нім. філософа М.*Гайдеггера*), зорієнтована на пошук прихованих смислів, себто з'ясування рівня самостійності мови щодо представленого в ній змісту. Деконструктивізмові відводять домінуючу роль у демістифікації гуманітарного, зокрема істор., знання, хоч його критики вважають, що ця стратегія тотально розмиває основи сцієнтизму та впроваджує крайній епістемологічний релятивізм. На теренах історіописання місце одного із піонерів лінгвістичного повороту посів амер. учений Г.Вайт, який розглядав будь-яку істор. студію як «вербальний артефакт у формі наративних прозаїчних дискурсів», зокрема, ана-

лізував її з перспективи комбінації 3-х дослідницьких стратегій або модусів: аргументації (формізм, органіцизм, механіцизм, контекстуалізм), ідеологічного підтексту (*анархізм*, *консерватизм*, радикалізм, лібералізм) та сюжету (роман, комедія, трагедія, сатира). Нині, попри полярні підходи істориків щодо візії Г.Вайта та ін. постмодерних теорій, навіть його опоненти тримаються думки про різні епістемологічні статуси тексту і вважають за можливе обговорювати питання, принаймні щодо певного ступеня (як правило часткового), автономії мови наук. дискурсу. Зрештою, постмодернізм дедалі частіше тлумачать як своєрідну «парасольку» (амер. історик П.Берк), під якою переховуються теоретики, котрі заперечують детермінізм та все, що пов'язане із «соціальною реальністю». Власне, за таким «фасадом» репрезентовано справжнє буйство різноманітних дослідницьких стратегій, технік прочитання текстів і незвичайна мінливість методологічного інструментарію, які годі вкласти в якісь формалізовані концептуальні схеми чи моделі. Так чи інакше постмодерністські візії змусили вчених-гуманітаріїв переосмислити та по-іншому поглянути на наративні конструкції й мовні протоколи наук. і науково-популярних текстів. Водночас вони спричинилися до поширення потужної релятивістської хвилі, котра загрожує зруйнувати не тільки звичні сцієнтичні канони, а навіть елементарні можливості щодо співвіднесення й кореляції наук. знань у соціогуманітаристиці. Це спричинило протилежні, часом досить гострі реакції багатьох дослідників на постмодерністські експерименти або нову чи «наративну філософію історії», які побутують у вигляді, приміром, неосцієнтизму чи новітнього раціоналізму.

Засвоєння спадщини модерністської науки 20 ст. та рецепція й осмислення постмодерністських викликів посідають поважне, хоча й і неоднозначне, місце в процесі творення Н.і. на пострад. теренах, зокрема в укр. істор. науці. Нині вони постають як своєрідні змагання між націоцентричними, культурно-антропологічними, постмодерністськими образами минувшини, кожен із яких має своїх адептів і прибічників.

Зародковий період, або доба «білих плям» і «білих полів» (1986—1991). Появу Н.і. в пострад. просторі пов'язують зі славнозвісною *перебудовою* М.*Горбачова*, розпадом СРСР та етнополіт. ренесансом країн Сх. і Центр. Європи на зламі 1980—90-х рр. Формація нац. версій Н.і. в означених регіонах спиралася на сполучення і взаємодію досить суперечливих та різноманітних культ. хвиль: заповнення «білих плям» і «білих полів», подолання ідеологічних рудиментів та канонів рад. історіографії, нове відкриття й переосмислення старої, забороненої інтелектуальної спадщини, нову «романтизацію» минулого, засвоєння етнота соціокульт. запитів новостворених чи відновлених д-в, які іноді називають програмою легітимації або «націоналізації», сприйняття й адаптацію здобутків і досягнень світ. істор. науки тощо. Отож саме така різнопланова пов'язаність Н.і. із концептом «сучасність», власне, і творить феномен історіописання кінця 1980-х — 2000-х рр., яке постає як самобутнє мереживо, зіткане з різноманітних культ. шарів. Таке розмаїття векторів спричинилося до співіснування різних культ. та інтелектуальних пластів Н.і. на пострад. просторі, у т. ч. сучасного укр. історіописання.

Зародковий період Н.і. звичайно асоціюється з відкриттям та усвідомленням величезних фактографічних прогалин на ниві рад. історіописання. Від 1986 в рад. соціогуманітаристиці розпочалася лібералізація усталених ідеологічних канонів: розширення кола дозволених тем і проблем, зняття табу на згадування й висвітлення багатьох істор. особистостей (під гаслом *реабілітації* та «повернутих імен»), впровадження вибіркової й поміркованої критики парт. політики за доби сталінізму (т. зв. викривлень, спотворень, перекручень тощо). Спершу кампанія гласності в рад. науці розраховувалася на дозоване й обмежене висвітлення минувшини. Натомість послаблення, зрештою, повне зняття ідеологічних заборон достатньо швидко привело до первісного усвідомлення істотних провалів і лакун у пануючій репрезентації історії народів СРСР, які (лакуни) афористично охрестили «білими плямами». Їхнє фактографічне заповнення спонукало громад. й наук. думку до перегляду існуючих підходів та концепцій. Ба більше, хвиля демократизації зумовила інтенсивне становлення неформального культ. простору, який висував новітні вимоги до освоєння й переосмислення минувшини, зокрема в контексті нац., конфесійних, політ., громад. та ін. практик. Власне, неформальні видання й громад. орг-ції кінця 1980-х рр., попри очевидний присмак сенсаційності й ідеологічності, внесли, хоч і опосередковано, елементи конкуренції до рад. соціогуманітаристики, позаяк змушували її реагувати на новітні виклики. Відтоді розпочалася початкова диференціація науковців в академічному середовищі на консерваторів і радикалів. Та справжній злам у соціогуманітаристиці стався з розгортанням масових національно-культ. і національно-політ. рухів 1987—90 на теренах кількох республік СРСР (Нар. фронт Латвії, Нар. фронт Естонії, литов. «Саюдіс», *Народний рух України* та ін.). Цей процес трансформувався в суверенізацію рад. республік («парад суверенітетів» 1989—91), а з нею — і висунення низки альтернативних візій не тільки щодо окремих подій, явищ та постатей, а й цілих періодів — т. зв. білих полів з обсягу нац. минувшини (в укр. історії — *українська революція 1917—1921*, *«розстріляне відродження»* 1920-х рр., *Голодомор 1932—1933 років в УСРР* та ін.; у російській — *Білий рух* і рос. міжвоєнна еміграція 1920—30-х рр., культ. спадщина «срібного віку» або «російського культурного ренесансу» кінця 19 — поч. 20 ст. тощо). В інтелектуальному сенсі візії кінця 1980-х рр. становили досить строкате й дивне сполучення концепцій антисталіністів, *шістдесятників*, рад. традиціоналістів і консерваторів, прихильників різних версій «чистого» або «первісного» марксизму, адептів різних нац. кон-

цепцій історії, прибічників різноманітних зх. дослідницьких стратегій тощо. Вислідом цих культ. і політ. процесів стала досить парадоксальна ситуація, яку можна означити як падіння «китайського муру» в культ. царині ще до державно-політ. дезінтеграції СРСР. Таке споглядання разючих і динамічних метаморфоз призвело до поширення духу тотального скептицизму та цілковитої зневіри щодо спроможності науковців-гуманітаріїв більш чи менш адекватно висвітлювати минувшину на старих засадах. Врешті-решт на межі 1980—90-х рр. швидкоплинна й гостра криза рад. образу минувшини поставила й висунула питання про «капітальний ремонт» чи повний демонтаж офіц. істор. науки.

Період легітимації чи доба «романтизації» (1990-ті рр.). Після серпневого заколоту 1991 в *Москві* та подальшого розпаду СРСР на кілька нац. д-в у пострад. соціогуманітаристиці склалася пізнавальна ситуація т. зв. методологічного «вакууму» чи хаосу на тлі величезного розширення фактографічного матеріалу, себто джерельної бази нац. історій. Водночас творення держ. інститутів на пострад. просторі спричинило потужні соціо- та етнокульт. запити до наук. спільноти, які швидко піднесли легітимаційну функцію істор. науки, себто освячення існування незалежних країн в інтелектуальному, культ., інформаційному та ідеологічному сенсі: витоки національно-держ. атрибутики й символіки, походження народу/*нації*, межі істор. території, героїчні епохи, знакові події, провідники-засновники (батьки-фундатори) д-ви та ін. Важливим інтелектуальним вектором Н.і. протягом 1990-х рр. стало «відкриття» забороненої спадщини чи «репресованих праць» зі спецхранів, які інтенсивно перевидавалися та вводилися до широкого наук. обігу. Зокрема, публікувалися як класичні праці з обсягу укр. історії (В.*Антонович*, Д.*Багалій*, М.*Грушевський*, Д.*Дорошенко*, М.*Драгоманов*, І.*Крип'якевич*, М.*Костомаров*, О.*Оглоблин*, Н.*Полонська-Василенко*, Д.*Яворницький* та ін.), так і перекладні студії зарубіжних україністів (Г.*Грабович*, А.*Жуковський*, З.*Когут*, І.*Лисяк-Рудницький*, П.-Р.*Магочій*, О.*Пріцак*, Ф.Сисин, О.*Субтельний*, Р.*Шпорлюк* та ін.). Деякі з них мали феноменальний успіх у культ. просторі, зокрема на освіт. ниві. Приміром, англомовна «Україна: історія» (1988) О.Субтельного (перевидавалася укр. мовою 1991, 1992 і 1993; рос. — 1994, болг. — 1995) стала найпопулярнішим посібником з укр. історії протягом 1-ї пол. 1990-х рр. Сучасні критики й інтерпретатори укр. Н.і. іноді називають цей процес «інтелектуальною репатріацією західних учених українського походження». Поряд із хвилею перевидань шириться самобутня «романтизація» укр. минувшини, зокрема нове захоплення її просторово-часовим колоритом. Такий своєрідний «трикутник» (методологічна невизначеність, всеохоплююча легітимаційна хвиля та блискавична актуалізація «забороненої» й «репатрійованої» спадщини, котра породила новітню «романтизацію») загалом визначав провідні напрями концептуалізації Н.і. впродовж 1990-х рр. у напрямі телеології чи провіденціалізму нац. історій з їхніми провідними концептами — д-ва, народ/нація, нац. *еліта*, державотворчі ідеї тощо. Незавершеність інтелектуальних порахунків 20 ст. на ниві історіографій пострад. країн стосовно модерністських візій і концепцій, гвалтовно обірваних рад. тоталітарним режимом у 1930-х рр., спричинила низку дискусій щодо представлення нац. історій, зокрема їх методологічних і теор. засад. Така інтелектуальна спрямованість Н.і. зумовлювалася незакінченістю, нереалізованістю в повному обсязі модерністського проекту на теренах багатьох східноєвроп. країн, зокрема України. Відтак магістральним рефреном у наук. полеміці 1990-х рр. стали проблеми й сюжети, пов'язані з порахунками державницьких і народницьких концепцій, а також візій про істор., неістор. чи «неповні» («некомплектні») нації, себто примордіалістів (традиціоналістів) і конструктивістів (модерністів), прибічників сцієнтизму, аналітизму та культурно-істор. антропологізму тощо, які зазвичай вважаються перейденими етапами у світ. думці. Зрештою, протягом 1990-х рр. були сформовані й окреслені гол. контури культ. полів нац. історіографій. Вислідом доби легітимації та «романтизації» стало й представлення нац. історій як цілісних сегментів, хоч і помітно замкнутих й обмежених у просторово-хронологічному сенсі, передусім щодо загальноєвроп. і світ. процесів. Водночас постали рельєфні й масштабні конструкції кількох істор. епох, які перебували на маргінесі рад. історіописання чи взагалі не розглядалися в його межах (в укр. історії — доба *національної революції 1648—1676*, епоха укр. Відродження 19 ст., Голодомор 1932—33 в УСРР та ін.). Власне протягом 1990-х рр. відбулися кардинальні ревізії рад., а почасти й імперської, історії, які заступили нац. візії. Останні вперше у 20 ст. (за винятком концепцій рос. минувшини) постали як домінуючі конструкції на пострад. просторі, зокрема відіграли важливу роль у формації культ. полів нових країн. Утім, легітимація породила й вироблення своєрідних, іноді вельми спрощених, канонів Н.і., які побутують у вигляді подібності провідних сюжетів, схожості задекларованої проблематики, однотипності мовних протоколів, реадаптації класичних дослідницьких стратегій тощо. Нині до складників чи елементів цього канону, на думку його критиків, зараховують національно-державницьку актуалізацію, ритуальну апеляцію до патріотичних настанов або істор. правди, чорно-білу аксіологію чи полярні ціннісні настанови, переважання описовості, насамперед процесу — подій і фактів, порівняно із проблемним акцентуванням, наслідування культ. шаблонів, романтичного, неоромантичного (культ або пантеон героїв, метафізичне побутування народу/нації на сцені історії, ідея спокути та жертви, колективних мотивів й устремлінь, обстоювання тези про державу як вищу цінність, етногенетичні міфи, знакові символи та ін.), позитивістського (механістичні й органістичні аналогії в описах минувшини, представлення та абсолютизація ідеї

поступу, домінація спільнот, загального і колективного щодо персонального й індивідуального, обстоювання лінійності та безперервності побутування *етносу*/народу/нації, еволюційна конечність тощо) історіописання. Досить часто такі елементи представлені у вигляді суперечливих інтелектуальних мутацій. Відтак опоненти нац. візій історії обстоюють думку, що їхнє поширення розгорталося за механічними сценаріями та застарілими взірцями у вигляді лінійної теології чи «поступу до національної державності», творення нації (націо- чи державоцентричності), спертих, у кращому разі, на архаїчний позитивізм з елементами неоромантизму та прагматизму, а іноді — на «перефарбовані рудименти» (унормований детермінізм, апологія соціальної конфронтації, соціально-екон. редукціонізм тощо) рад. історіографії. Тому нац. версії Н.і., зокрема української, часто-густо називають «нормативними», «канонічними», «патріотичними», «офіційними» чи легітимаційними. Процес критики легітимації чи «націоналізації» пострад. візій історії, зокрема української, досить тісно пов'язаний з інтелектуальними впливами зх. думки, які репрезентовані на пострад. обширах у вигляді своєрідних хвиль, а інколи — із безпосереднім зверненням деяких зх. дослідників до концепцій нац. історії. Приміром, провокативна розвідка «Чи має Україна історію?» (1995) амер. русиста М. фон Гагена, котра спричинила цікаву наук. полеміку. Протягом 1990-х рр. помітного резонансу набули дослідницькі стратегії франц. *Анналів школи*, передусім у контексті культ. антропології та *соціальної історії*, позаяк ознайомлення з ними розпочалося ще за рад. доби (переклади студій М.*Блока*, Ф.Броделя, Л.*Февра* та ін.). Зокрема, набуло популярності інструментальне розуміння «*ментальності*» як специфічного шару групової й колективної свідомості в низці студій із рос. та укр. минувшини (у рос. історіографії — збірник «Одиссей: Человек в истории» (від 1989); в українській — збірник «Mediaevalia Ucainica: Ментальність та історія ідей» (від 1992)). Ширяться й мікроісторичні студії (у рос. істор. науці — альманах «Казус: Индивидуальное и уникальное в истории»; від 1997), праці з історії повсякденного життя й інтелектуальної історії (у рос. історіографії — альманах «Диалог со временем»; від 1999) та ін. напрямів. Заразом важливу нішу здобули макро-історичні теорії, передусім соціокульт. циклічності (*цивілізацій*, к-р, націй), пов'язані з ознайомленням і широким упровадженням до інтелектуального простору праць М.*Данилевського*, П.*Сорокіна*, А.-Дж.*Тойнбі*, О.*Шпенглера* та ін. Щоправда, останні найбільш поширені на теренах рос. історіописання, що пов'язано як з його традиціями, так і з новими спробами реконцептуалізувати євразійську культ. спадщину. Приміром, відомий 3-томник рос. філософа О.Ахієзера «Россия: Критика исторического опыта (Социокультурная динамика России)» (Новосибирск, 1997—98), публікація серії монографій Л.*Гумільова* в 1990-х рр. та ін. Схожі тенденції споглядаємо і в циркуляції концепцій модернізації, які вельми популярні в рос. історіописанні (напр., візії «імперської», «запізнілої» чи хвильової модернізації), проте епізодично представлені в укр. історіографії (Б.*Кравченко*, О.Субтельний та ін.). У 2-й пол. 1990-х рр. поширилася й низка рефлективних спроб осмислення становища Н.і. в контексті загальносвіт. тенденцій, зокрема, до фокуса наук. дискусій потрапили поняття «криза історіографії», чи «криза історичної науки», хоч адресна спрямованість і зміст цих дефініцій залишалися досить розмитими й суперечливими. Їхні витоки пов'язані з тенденціями світ. істор. науки, в якій точаться дискусії навколо методологічної/епістемологічної кризи, принаймні від 1970-х рр., що мають низку різнорідних означень: «лінгвістичний поворот», «ситуація Постмодерну», «відродження наративу», «наративний ренесанс», «постмодерністський виклик» тощо. Проте, безперечно, вони мають і власні корені з обсягу нац. версій Н.і., зокрема укр. історіописання, котрі порізному тлумачаться й висвітлюються: «ідеологічна криза», «криза зростання» («хвороба юнацького віку», «хвороба зросту»), «парадигматична криза» (криза інтелектуальних взірців), «методологічна криза», «джерелознавчий і методологічний рівні (аспекти) кризи», «інституціональна криза», «криза поколінь», «криза образу» тощо. Ці сюжети нав'язують укр. реакції на постмодерністські виклики, зокрема, протягом 1990-х рр. дискутувалися питання щодо засад сцієнтизму та наративних стратегій в історіографії, ступеня релятивності істор. знання, «правил гри» в наук. корпорації істориків, модерністських та постмодерністських дослідницьких стратегій, засобів і обсягів конструювання та представлення нац. історії тощо. Втім, підходи традиціоналістів, модерністів та прибічників постмодерних візій побутують немовби в «паралельних вимірах» і лише зрідка перетинаються поміж собою, що повною мірою виявилося впродовж 2000-х рр.

Період 2000-х рр.: «паралельні середовища» чи інтелектуальні змагання? Наприкінці 1990-х — на поч. 2000-х рр. у ряді пострад. країн постали інституційні мережі (часописи, система грантів, дослідницькі інституції, міжнар. наук. проекти, програми обміну вчених, такі як Fulbright, IREX, ACCELS, British Council та ін.), скеровані на продукування й відтворення зх. епістемологічних зразків і дослідницьких стратегій, які часто-густо виступають як інтелектуальна контраверсія чи опозиція щодо легітимаційної або «нормативної» історіографії. Зокрема, на укр. теренах, здебільшого за матеріально-фінансової, орг. й інтелектуальної підтримки зарубіжжя, було створено низку періодичних наук. видань соціогуманітарного профілю: незалежний культурологічний часопис «Ї» (1989; легально — від 1995), часописи «Дух і літера» (від 1997), «Критика» (від 1997), «Україна модерна» (від 1997), історико-культурологічний збірник «Схід—Захід» (від 1998), час. «Український гуманітарний огляд» (від 1999), ж. «Історія та історіографія в Європі» (від 2003) та ін. Низку спеціалізованих видань, призначених для студію-

вання нац. історії в контексті новітніх дослідницьких напрямів і субдисциплін, було засновано в *Інституті історії України НАН України*: альманах соціальної історії «Соціум» (від 2002), періодичний збірник наук. праць «Ruthenica» (2002), альманах теорії та історії істор. науки «Ейдос» (від 2005), збірник «Ukraina Lithuanica: Студії з історії Великого князівства Литовського» (від 2009) та ін. Відтак на поч. 2000-х рр. збалансувалися інституційні можливості для науковців, які дотримуються різних методологічних орієнтацій, що істотно впливає на сучасну пізнавальну ситуацію. Її провідним рефреном стала думка про потребу переоцінки й ревізії доробку періоду легітимації й «романтизації» (1990-х рр.) та попередньої історіографії взагалі. Зокрема, дискутуються питання про співвідношення соціокульт. імпульсів, розривів і континуїтету в укр. історії, її лінійне, нелінійне та гілчасте представлення, темпи й інтенсивність істор. руху, регіонально-просторову й етнокульт. конфігурацію, вузлові перетини або точки біфуркації, можливості мікро- і макропідходів, сполучення культурно-антропологічних та соціологічних образів минулого, етноцентризм і мультикультурність тощо. Втім, обговорення певних «рецептів», себто шляхів та способів новітніх репрезентацій, прочитань і реінтерпретацій історії України, залишається ще на початковій стадії, оскільки локалізується посеред кількох середовищ укр. істориків із відмінними епістемологічними взірцями, які не схильні сприймати контраверсійні думки. Тим паче, що в Н.і. залишаються великі потенційні можливості для розширення студій істориків-традиціоналістів: наявність значних ресурсів для нагромадження джерельної бази укр. історії, незавершеність нац. «легітимаційної програми» 1990-х рр. та інтелектуальних порахунків із відомими проектами історіописання 20 ст. (нездійсненими чи незакінченими в укр. науці; напр., соціологізація історії, неопозитивістське представлення минувшини та ін.), нагальні потреби у формації укр. культ. простору, на освоєння якого претендують ін. напрями (приміром, «нова історія імперії», що постала в рос. історіографії 2000-х рр.), та ін. Водночас зберігається неоднорідність самого середовища «легітимаційної», чи «нормативної» історіографії, у межах якого представлено як чимало висококласних професіоналів-істориків, так і багато посередніх дослідників, зорієнтованих на продукування, точніше масоване «копіювання», «сірих», знеособлених наук. зразків. В укр. історіографії 2000-х рр. помітно зросла й частка модерністських дослідницьких стратегій (культ. антропологія, мікроісторія, гендерна історія, психоісторія, «нова соціальна історія», «нова інтелектуальна історія» тощо), які впродовж 20 ст. вживалися фрагментарно чи взагалі ігнорувалися. Евристичний потенціал модерністської концептуалізації, апробованої на обширах світ. історіописання 2-ї пол. 20 ст., нині видається надзвичайно привабливим з огляду на тривалу й штучну відокремленість укр. наук. процесу за рад. доби. Очевидь, із появою молодшої генерації істориків протягом 2000-х рр., деякі представники якої тією чи ін. мірою заангажовані контактами із зх. академічним світом, кількість студій, вибудуваних на модерністських засадах, постійно зростатиме. Поширення інтелектуальних новацій і входження молодшого покоління до нац. корпорації істориків у 2000-х рр. сприяли й появі постмодерністських експериментів, які представлені в Н.і. фрагментарно, переважно на ниві культ., інтелектуальної, соціальної історії, а часто-густо — лише у вигляді декларацій про наміри. Зрештою, прикметною рисою пізнавальної ситуації 2000-х рр. є збереження значного потенціалу для розробки історії України як у межах традиційних, так і модерністських та постмодерністських дослідницьких стратегій, себто ймовірне «паралельне» існування кількох інтелектуальних середовищ у Н.і. З одного боку, такий стан речей консервується завдяки переконанням багатьох істориків-ревізіоністів про цілковиту вичерпаність нац. візії історії, безперечну архаїчність «легітимаційної програми» та конечність впровадження мультикультуралізму, що часто-густо побутують у категоричній чи навіть безапеляційній формі, зокрема спираються на інтелектуальні й культ. засади зх. соціогуманітаристики. Натомість, з другого боку, посеред науковців-традиціоналістів поширений суцільний скептицизм щодо дієвості й адекватності новітніх епістемологічних зразків та їхньої метафоричної форми представлення в наук. текстах, зокрема, висловлюються думки про кон'юнктурність, поверхове й механічне запозичення та неапробованість цих концепцій на фактографічному матеріалі укр. історії. Такі переконання й стереотипи помітно ускладнюють і обмежують інтелектуальний діалог та комунікацію в межах укр. академічної спільноти, зокрема в контексті плюралістичної версіальності та взаємодоповнюваності різних візій. Ба більше, наявність відмінних інтелектуальних середовищ досить гостро висуває на найближчу перспективу проблеми комунікації й діалогу як у межах самої наук. корпорації, так і її взаємодії з державно-політ. інститутами та *громадянським суспільством*. Загалом питання про морально-етичні стандарти й засади функціонування соціогуманітаристики, зокрема істор. науки, належать до найважливіших проблем Н.і. на всьому пострад. просторі. Своєрідні морально-етичні орієнтири, запропоновані вченими для забезпечення інтелектуальної свободи й високих стандартів науковості, викладені в низці документів, зокрема в рекомендації «Про викладання історії в Європі у XXI столітті» (ухвалена К-том міністрів Ради Європи 31 жовтня 2001 на 771-му засіданні заступників міністрів), «Етичному кодексі» членів Фулбрайтівського т-ва України (прийнятий і відкритий для підписання 19 жовтня 2007), «Блуаському зверненні» Асоціації франц. істориків «Свободу історії!» (12 жовтня 2008) та ін.

Літ.: *Петров М.* Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. Х., 1861; *Гарань О.В.* Радянські історики і зарубіжні українознавці: Необхідність діалогу. В кн.: Історія

України: Нові підходи в історіографії та археографії. К., 1989; *Білокінь С.* Про становище історичної науки в Україні. «Український історик», 1990, № 1/4; *Майборода О.М.* Національна політика як суцільне явище: Сумні підсумки «критики» західних концепцій. К., 1990; *Пріцак О.* Що таке історія України? (доповідь, виголошена 28 серпня 1990 р. на I Конгресі Міжнародної асоціації україністів). «Слово і час», 1991, № 1; *Смолій В.А.*, *Гуржій О.І.* Як і коли почала формуватися українська нація. К., 1991; *Armstrong J.* Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness. В кн.: Ukraine and Russia in their Historical Encounter. Edmonton, 1992; *Дашкевич Я.Р.* Стан української історичної науки та завдання Наукового товариства імені Т. Шевченка. «Український час», 1992, № 1; *Сарбей В.Г.* М.С. Грушевський і сучасність. В кн.: Праці центру пам'яткознавства, вип. 1. К., 1992; *Білокінь С.І.* Чи маємо ми історичну науку? «Наше минуле», 1993, № 1; *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia, Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914—1991. New York, 1993; *Subtelny O.* The Current State of Ukrainian Historiography. «Journal of Ukrainian Studies», 1993, vol. 18, no. 1/2; *Ткаченко В.М.* Україна і Росія: Проблеми національного самовизначення (історіософський аналіз поточного моменту). К., 1993; *Жук С.І.* Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки. «УІЖ», 1994, № 1; *Кульчицький С.В.* «Програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1991—2000 рр.» як історіографічне явище. В кн.: Історична наука на порозі XXI століття: Підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15—17 листопада 1995 р.). Х., 1995; *Hagen M. von.* Does Ukraine Have a History? «Slavic Review», 1995, vol. 54, no. 3; *Шнирельман В.А.* Националистический миф: Основные характеристики (на примере этногенетических версий славянских народов). «Славяноведение», 1995, № 6; *Дашкевич Я.Р.* Стан і перспективи історичної науки в Україні. «Свобода народів», 1996, № 5; *Радченко Л.О.* Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917—1920 років. Х., 1996; *Wilson A.* National History and National Identity in Ukraine and Belarus. В кн.: Nation-building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities. Cambridge, 1998; *Грищенко О.* Своя мудрість: Національні міфології та громадянська релігія в Україні. К., 1998; *Реєнт О.П.* Криза сучасної історичної науки: Методологічний і джерелознавчий аспекти. «Наука та наукознавство», 1998, № 2; *Таран Л.В.* Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблема кризи сучасної української історичної науки. «УІЖ», 1998, № 5; 1999, № 1; *Шнирельман В.А.* Неоязычество и национализм: Восточно-европейский ареал. М., 1998; *Яковенко Н.М.* Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії. «Дух і літера», 1998, № 3/4; *Водотика С.Г.* Шляхи оновлення методології української історіографії на сучасному етапі. В кн.: Четвертий міжнародний конгрес україністів: Доповіді і повідомлення: Історія (Одеса, 26—29 серпня 1999 р.), ч. 2: XX ст. Одеса—К.—Львів, 1999; *Дашкевич Я.Р.* Постмодернізм та українська історична наука. «Українські проблеми», 1999, № 1/2; *Зашкільняк Л.* Методологія історії: Від давнини до сучасності. Львів, 1999; *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. К., 1999; *Колесник И.И.* Историческая наука в современном пространстве постмодернизма. «Грані» (Дніпропетровськ), 1999, № 2; Национальные истории в советском и постсоветском пространствах. М., 1999; *Попова Т.Н.* Историография сквозь призму дисциплинарных традиций. В кн.: Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І.І. Мечникова, вип. 8. Одеса, 1999; *Реєнт О.П.* Сучасна історична наука в Україні: Шляхи поступу. «УІЖ», 1999, № 3; *Сарбей В.Г.* Народ як об'єкт і суб'єкт історичного процесу (давня тема у сучасному соціологічно-історіографічному баченні). В кн.: Історіографічні дослідження в Україні, вип. 7. К., 1999; *Стародубцева Л.* Лики памяти. Х., 1999; *Колесник І.І.* Українська історіографія XVIII — початок XX ст. (навчальний посібник). К., 2000; *Краснодембський З.* На постмодерністських роздоріжжях культури. К., 2000; *Реєнт О.П.* Стан сучасної історичної науки в Україні: Регрес чи віха поступу? В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Збірник наукових праць та спогадів: (пам'яті доктора історичних наук О.С. Компан), [вип. 4] ч. 1. К., 2000; *Репина Л.П.* Время, история, память (ключевые проблемы историографии на XIX Конгрессе МКИН). В кн.: Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории, вып. 3. М., 2000; *Савченко С.* Сучасна українська історіографія: Спроба характеристики. «Сучасність», 2000, № 11; *Верба І.* Замітки до новітньої української історіографії (1960—1990-ті рр.). В кн.: Магістеріум, вип. 7. К., 2001; *Касьянов Г.* Націогенеза українців у сучасній історіографії: Версії. В кн.: Схід—Захід: Історико-культурологічний збірник, вип. 3. Х., 2001; *Масненко В.В.* Розвиток національної свідомості українців XX ст.: Новітня вітчизняна історіографія проблеми. В кн.: Українська історична наука на порозі XXI століття: Міжнародний науковий конгрес: Доповіді і повідомлення (Чернівці, 16—18 травня 2000 р.), т. 1. Чернівці, 2001; *Реєнт О.П.* Концептуальні проблеми розвитку сучасної історичної науки в Україні. Там само; Анналы на рубеже веков: Антология. М., 2002; *Головко В.В.* Ідентичність як метафора: Шлях від психології до історіографії. «УІЖ», 2002, № 3; *Касьянов Г.* Ще не вмерла українська історіографія. «Критика», 2002, № 4; *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII—XX ст. К., 2002; *Савенок Л.А.* Методологічні традиції та новації сучасного історико-правового знання: Здобутки і втрати мультипарадигмальності. В кн.: Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 6. К., 2002; *Яковенко Н.* Одна Кліо: Дві історії. «Критика», 2002, № 12; *Головко В.* Історіографія кризи історичної науки: Український контекст. К., 2003; *Грицак Я.* Украинская историография, 1991—2001: Десятилетия перемен. «Ab Imperio», 2003, № 2; *Стельмах С.* Інтернаціональні впливи — національні традиції: Національні історичні культури та історіографії в Європі. В кн.: Історія та історіографія в Європі, вип. 1/2. К., 2003; *Калакура Я.* Українська історіографія: Курс лекцій. К., 2004; *Касьянов Г.* Сучасний стан української історіографії: Методологія та інституційні проекти. «Генеза» (К.), 2004, № 1; Нові перспективи історіописання. К., 2004; *Терно С.* Вони грають зовсім не так, або Постмодернізм у сучасній українській історіографії. «Генеза» (К.), 2004, № 1; Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: Здобутки і проблеми: Колективна монографія. Львів, 2004; *Колесник І.* Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern? В кн.: Ейдос, вип. 1. К., 2005; *Попова Т.* Историография и интеллектуальная история: Симбиоз, диалог, оппозиция, ассимиляция? (поговорим о наболевшем или утоли мои печали). Там само; Сучасна українська історіографія: Проблеми методології та термінології: Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). К., 2005; Западные окраины Российской империи. М., 2006; *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія. К., 2007; Україна—Росія: Діалог історіографій. К.—Чернігів, 2007; *Яковенко Н.* Вступ до історії. К., 2007; Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу», 22 квітня 2008 р. К., 2008; *Величенко С.* Чи можливо тепер науково переписувати історію підросійської України? «Критика», 2009, № 9/10; A Laboratory of Transnational History: Ukraine and recent Ukrainian historiography. Budapest — New York, 2009; *Портнов А.* Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. К., 2009.

О.В. Ясь.

Персоналії та інституції. Новітня українська історіографія відображає укр. історіографічний процес і провідні тенденції розвитку істор. знань в умовах держ. незалежності України, висвітлює діяльність сучасних укр. істориків, наук. осередків та центрів укр. істор. науки, їхній внесок у дослідження історії України й зарубіжних країн. Визрівання, становлення та розвиток новітньої укр. історіографії охоплює період із кінця 1980-х рр. до сьогодення, у межах якого простежуються 3 умовні етапи: 1) перехідний — від рад. історіографії до пострад. (кінець 1980-х — 1-ша пол. 1990-х рр.); 2) відродження нац. традицій укр. історіографії й утвердження її цілісності (2-га пол. 1990-х — 2004); 3) сучасний етап новітньої укр. історіографії — із 2005 до сьогодення.

Гол. передумовою новітньої укр. історіографії стало формування принципово нової історіографічної ситуації, яка почала складатися під впливом горбачовської перебудови й могутнього опозиційного руху, спрямованого на демократизацію сусп-ва, відновлення суверенітету й незалежності України. Прогресивні зрушення в середовищі рад. істориків, особливо молодшої генерації, наштовхувалися на рішучий спротив комуніст. партії, парт. номенклатури та чиновників істор. установ, а також частини представників старшого покоління істориків, які залишалися в полоні старих методологічних схем і марксистських догм.

Перший етап новітньої укр. історіографії характеризувався спробами усунення «білих плям», повернення до істор. правди, особливо в царині історії укр. державності, визвол. змагань за її утвердження, що стало потужною моральною підтримкою руху за держ. суверенітет і незалежність України, який спонукав до зміни істор. парадигми, до руйнування стереотипів рад. історіографії. Проблеми укр. історії опинилися в епіцентрі ідеологічної й політ. боротьби між національно-демократ. та проімперськими силами. Під тиском незаперечних фактів ЦК КПУ з метою «відхреститися» від сталінізму дав дозвіл на публікацію збірника «Голод 1932—1933 років на Україні: Очима істориків, мовою документів» (керівник авторського колективу — Р.Пиріг), а в червні 1990 скасував кілька парт. постанов 1940-х рр., у т. ч. *«Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР»*.

Вирішальне значення для утвердження нової історіографічної ситуації мали криза, а відтак — крах комуніст. режиму та його ідеології, проголошення суверенітету й держ. незалежності України, розпад СРСР. Ключова роль у трансформації рад. історіографії відводилася Ін-ту історії АН УРСР, якому було повернуто назву і статус Ін-ту історії України АН УРСР (1990). Із 1990 почалися зміни в його кер-ві: заступниками директора були призначені відомі історики С.*Кульчицький* і В.*Смолій*, котрий 1993 очолив колектив. *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС* був реформований в Ін-т нац. досліджень і політології АН УРСР (1991), на базі якого згодом постав нинішній *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України* (1998). Перебудовувалася діяльність Ін-ту археології АН УРСР, було створено нові академічні й вузівські осередки істор. науки, зокрема Ін-т укр. археографії АН УРСР (1991; нині *Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*; директор — П.*Сохань*), Ін-т сусп. наук АН УРСР/України у Львові трансформовано в Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича АН України (1993; нині *Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*; директор (1989—2010) — Я.*Ісаєвич*). У Київ. ун-ті було створено Ін-т українознавства (нині Нац. НДІ українознавства Мін-ва освіти і науки України; директор — П.Кононенко), а у Львів. ун-ті постав Ін-т істор. досліджень (1992; нині *Інститут історичних досліджень Львівського національного університету*; директор — Я.Грицак) та ін. Почалася перебудова діяльності *«Українського історичного журналу»*. В усіх вузах (частина яких отримала статус ун-тів) створювалися кафедри історії України, *українознавства*, гуманітарних наук, вносилися суттєві корективи до навч. планів підготовки істориків. Назрівали зміни у змісті навч. процесу і тематиці н.-д. робіт.

На пріоритетне місце наук. дискурсів на рубежі 1980—90-х рр. висунулися проблеми історії рад. доби, які виявилися найбільш спотвореними і міфологізованими в істор. науці й сусп. свідомості. Злам стереотипів у поглядах на події 1917 — 1980-х рр. започаткував довгий ланцюг перегляду всіх спотворень укр. історії, починаючи від найдавніших часів. У числі перших спроб нового трактування найбільш сфальсифікованих сторінок укр. історії 1920—30-х рр. стали наук. збірники «Про минуле — заради майбутнього» (1989) та «Маршрутами історії» (1990), упорядковані Ю.*Шаповалом*. У них частково переглядались усталені в рад. історіографії оцінки внутрішньопарт. боротьби, ставлення до *націонал-комунізму*, проведення нац. політики, ставилася під сумнів «правдивість» відображення «досвіду» *індустріалізації* та *колективізації сільського господарства*, причин *Голодомору 1932—1933 років в УСРР* і *голоду 1946—1947 років в УРСР*.

Серед піонерів подолання фальсифікацій укр. істор. процесу, поряд з опозиційними істориками О.*Апанович*, С.*Білоконем*, М.*Брайчевським*, Я.*Дашкевичем*, Я.*Дзирою*, Р.Івановою (*Іванченко*) та ін., було немало і лояльних до режиму дослідників, зокрема С.Кульчицький, Ю.Шаповал, В.Сергійчук, Я.Ісаєвич, В.*Даниленко*, Ю.Терещенко, Ф.Турченко, С.*Макарчук*, В.*Марочко*, М.Панчук та ін. С.Кульчицький у розвідках «Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні», «Ціна "великого перелому"» (1989), «Сталінізм на Україні: 20—30-і рр.» (1991) обгрунтував аналітичний висновок про штучний характер Голодомору 1932—1933 в УСРР, про його взаємозв'язок із *голодом 1921—1922 років в УСРР*, розкрив їхні спільні ознаки — насильницьку політику експропріації та нищення укр. *селянства*.

Новим явищем історіографії перехідного етапу стало вивчення історії укр. революції 1917—21, насадження в Україні більшовицького режиму, розгортання опозиційного до нього руху, який у багатьох регіонах набув характеру сел. повстань і збройної боротьби. Публікації із цієї проблематики спростовували міф про «тріумфальну ходу радянської влади» й переконливо засвідчували активний спротив насадженню тоталітарного режиму з боку різних верств населення, у т. ч. *інтелігенції української*. Традиційні терміни рад. історіографії «бандитизм» і «контрреволюція» поступалися новому баченню як вияву протестного руху опору, що дістало відображення у монографії В.Верстюка «Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918—1921)» (1991). Принципове значення мала поява монографії Г.*Касьянова* та В.Даниленка «Сталінізм і українська інтелігенція» (1991), яка підводила до розуміння справжніх мотивів *українізації політики* як маневру правлячої партії, обґрунтовувала відповідь на питання, чому сталінський режим вдався до масового нищення укр. еліти.

Історики західноукр. областей на рубежі 1980—90-х рр. зосереджували свої зусилля здебільшого на 2-х тематичних напрямах: 1) перегляді оцінок історії революц. руху в *Галичині*, на *Буковині* та в *Закарпатській Україні*, діяльності *Комуністичної партії Західної України* і наслідків т. зв. соціаліст. перетворень у процесі встановлення рад. влади в цьому регіоні; 2) дослідженні особливостей націоналістичного руху опору, діяльності *Організації українських націоналістів* та *Української повстанської армії*.

Одним із чинників трансформації рад. історіографії стало долучення укр. істориків до надбань світової і зарубіжної української історіографії. У червні 1989 укр. вчені з УРСР та діаспори заснували *Міжнародну асоціацію україністів* (МАУ), Асоціацію українознавців УРСР (очолив І.*Дзюба*), була відновлена діяльність *Наукового товариства імені Шевченка* (О.Романів). На 1-му конгресі МАУ (1990), що проходив у Києві, були історики з багатьох країн, зокрема зі США (Г.Грабович, Т.*Гунчак*, В.*Маркусь*, О.Пріцак), із Канади (О.Субтельний, Б.Кравченко) та ін. Конгрес проголосив 1991 рік Міжнар. роком М.Грушевського.

Зі зміною політ. ситуації в Україні тут поступово поширювалася діяльність *Українського історичного товариства* (УІТ) та його наук. органу — *«Українського історика»* (президент УІТ та гол. редактор «Українського історика» — Л.*Винар*). Одним із гол. напрямів діяльності УІТ та «Українського історика» в Україні стало сприяння розвиткові грушевськознавства на материковій Україні. Чимало укр. істориків, зокрема Я.Дашкевич, С.Білокінь, Я.Ісаєвич, І.Гирич, Я.Грицак, Л.Зашкільняк, Л.Решодько та ін., вже на поч. 1990-х рр. оприлюднили розвідки про М.Грушевського як видатного вченого й держ. діяча. Праці П.Соханя, В.Ульяновського та С.Кіржаєва «М.С. Грушевський і Academia» (1993), Р.Пирога «Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття» (1993), як і ін. дослідників, сприяли поверненню доброго імені Великого українця. Руйнації стереотипів комуніст. ідеології щодо М.Грушевського та реанімації його схеми укр. *історичного процесу* служило репринтне перевидання багатотомної «Історії України-Руси», а також праць М.Костомарова, П.Куліша, В.Антоновича, М.Драгоманова, М.*Аркаса*, І.*Франка*, О.*Єфименко*, Д.Багалія, Д.Яворницького та ін. Паралельно рад. історики дедалі ширше опановували праці істориків укр. діаспори, зокрема Д.Дорошенка, Н.Полонської-Василенко, О.Пріцака, І.Лисяка-Рудницького, Т.Гунчака, А.Жуковського, О.Субтельного, І.*Нагаєвського*, В.*Липинського*, Д.*Донцова* та ін., особливо ті, що відображали національно-державницький і консервативний напрями укр. історіографії. Великою популярністю користувалася книга О.Субтельного «Україна: Історія» (1991), яка на перших порах слугувала підручником з історії України.

Таким чином, із кінця 1980-х і впродовж 1-ї пол. 1990-х рр. склалася нова історіографічна ситуація, проявами якої стали поступове долучення рад. істориків до надбань нац. та зарубіжної історіографії, повернення до національно-державницької схеми укр. історії, поступовий відхід від стереотипів марксистської методології, рад. монізму, переорієнтація колиш. рад. дослідників з «інтернаціонально-космополітичного» трактування історії України на національно-державницьке й загальнолюдське її розуміння. Однак звільнення істориків від лещат марксистської методології, опанування дослідницькими методами зх. історіографії проходили дуже складно, повільно, суперечливо, що об'єктивно вело до співіснування 2-х протилежних методологій навіть на індивідуальному рівні окремих істориків. Гол. здобутком цих років стало своєрідне «примирення» істориків УРСР та істориків діаспори, досягнення деякої співпраці на ґрунті національно-держ. відродження.

Ситуація ускладнювалася тим, що підготовка нової генерації істориків на істор. ф-тах і в аспірантурі здійснювалася, по суті, за старими навч. планами й програмами, під кер-вом науково-пед. працівників, більшість яких, піддаючи критиці *тоталітаризм*, його репресивні злочини, не сприймали національно-державницького трактування укр. історії. Утвердження пріоритету національного в укр. історіографії наштовхувалося на шалений спротив шовіністично-проімперських сил, які продовжували продукувати ідеї малоросійства, молодшого брата, підігрівали ностальгію за комуніст. минулим, за СРСР, розглядаючи історію України як частину «спільної» історії.

Ось чому в епіцентрі корінних перемін в історіографічному процесі опинилися вчителі й викладачі історії шкіл, середніх спеціальних і вищих навч. закладів. У всіх ланках освіти запроваджувався навч. курс історії України. Провідну роль у цій справі відіграли історики Київ., Львів. та Харків. ун-тів, які одними з перших підготували навч. програми і приступили до створення курсів лекцій, підручників та посібників (1989—92).

До написання підручників з історії для загальноосвіт. шкіл активно долучилися провідні науковці Ін-ту історії України АН України та Ін-ту археології АН України, зокрема С.Кульчицький, В.Верстюк, О.*Реєнт*, В.Смолій, Г.Касьянов, П.Панченко, М.*Котляр*, Л.Залізняк та ін. Важливе значення мав вихід у світ курсу лекцій «Історія України» (керівник — Л.Мельник), в якому дзеркально перетинались як нові, так і старі підходи: *Українська Центральна Рада* все ще називалася буржуазно-націоналістичною й контрреволюційною, авторські симпатії залишалися на боці *більшовиків* і Харків. з'їзду Рад (грудень 1917), його сепаратистських і пророс. рішень. Наступні події: усамостійнення *Української Народної Республіки*, *гетьманський переворот 1918* й утвердження *Української Держави*, проголошення *Західноукраїнської Народної Республіки*, УНР в добу *Директорії* висвітлювалися в контексті громадян. війни 1918—22 та іноз. інтервенції на землі колиш. *Російської імперії.*

Концептуальному переосмисленню трагічних подій рад. доби сприяли монографії В.Даниленка та Г.Касьянова «Сталінізм і українська інтелігенція» (1991), О.Рубльова і Ю.Черченка «Сталінщина в долі західноукраїнської інтелігенції (20—40-і роки XX ст.)» (1992) та ін. Нові підходи до висвітлення давньої історії України проглядалися, зокрема, у праці М.Брайчевського «Скарби знайдені і незнайдені» (1992), в курсі лекцій «Археологія та стародавня історія України» (1992), який підготували М.*Чмихов*, Н.Кравченко, І.Черняков. Нове бачення *етногенезу українського народу* виклав львів. історик С.Макарчук у книзі «Український етнос: Виникнення та історичний розвиток» (1992).

Особливий інтерес виявляли дослідники до замовчуваних сторінок історії *козацтва українського.* У працях О.Апанович «Розповіді про запорозьких козаків» (1991), В.Сергійчука «Іменем Війська Запорозького» (1991), В.*Степанкова* «Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави» (1991), Ю.*Мицика*, В.Степанкова, І.Стороженка «Сполохи козацької звитяги» (1991) чітко проводилась укр. національно-державницька ідея. Важливу роль відіграли публікації з історії укр. нац. символіки (О.Пастернака «Пояснення тризуба» (1991), В.Сергійчука «Національна символіка України» (1992) та ін.). З інтересом зустріла студентська й учнівська молодь короткий нарис історії укр. державності Р.Іванченко «Україна від Кия до Кравчука» (1992), в якому в науково-популярній і образній формі переконливо доводилася давня державницька традиція укр. народу.

Помітні зміни відбувалися в тематиці докторських і канд. дисертацій; у номенклатурі наук. спеціальностей з істор. наук були виокремлені «Всесвітня історія», «Історія України», «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни», «Воєнна історія» та ін. Важливе значення мало запровадження спеціальностей «Історіософія», «Етнологія», «Українознавство» як інтегральної, міждисциплінарної системи знань про Україну та українство.

В істор. науці дедалі більше уваги приділялося аналізові поточних подій, пов'язаних із суверенізацією й відновленням незалежності України. Цікаві розвідки щодо формування багатопартійності, розвитку парламентаризму оприлюднили О.Гарань, В.*Литвин*, М.Томенко, К.Астахова, В.Марчук, К.Богомаз та ін. З інтересом була сприйнята книга А.Камінського — керівника редакції укр. служби *радіо «Свобода»* — «На перехідному етапі: "Гласність", "перебудова" і "демократизація" на Україні» (Мюнхен, 1990).

Утвердженню нац. схеми укр. історії, її національно-державницького трактування, подоланню російськоцентризму сприяли активізація джерелознавчих, архівознавчих та археогр. досліджень, перебудова діяльності центр., галузевих і місц. архівів, розширення доступу науковців до їхніх фондів. На поч. 1990-х рр. вийшла низка документальних збірників із політ. та демографічної історії України. Серед них важливе значення мали документи *партій політичних* попередніх періодів і сучасних (Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. «Нові політичні партії України» (1990), «Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку XX ст.» (1991), «Багатопартійна українська держава на початку XX ст.: Програмові документи перших українських політичних партій» (1992) та ін.). Низка збірників стосувалася сталінських репресій і Голодомору 1932—33 в УСРР. І.Білас, С.Кульчицький, В.Сергійчук, Ю.Сливка, Ю.Шаповал та ін. започаткували підготовку аналітичних праць, які супроводжувались публікацією архів. документів (книги Ю.Шаповала «М.С. Хрущов на Україні» (1990), «У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні» (1990), «Україна 20—50-х років: Сторінки ненаписаної історії» (1993) та ін.). Звичайно, документальним публікаціям ще бракувало тематичної спрямованості, джерелознавчого аналізу документів, встановлення їхньої автентичності, нерідко їх вибір мав сенсаційно-викривальний характер. Проте ці публікації істотно впливали на еволюцію сусп. свідомості. Це яскраво виявилося у спробах ряду істориків наук. інституцій та осередків поєднати формаційний і цивілізаційний підходи до періодизації світового та українського істор. процесу, формально «перелицювати» методологічні принципи марксистської історіографії, кон'юнктурно пристосувати їх до принципово нових конкретно-істор. умов незалежної України, її входження у світ. співтовариство.

Отже, гол. підсумком першого етапу становлення новітньої укр. історіографії стали поступове вивільнення частини колиш. рад. істориків від ідеологічного монізму тоталітарного минулого й дедалі чіткіший перехід до національно-державницької схеми історії України. Однак лише деякі історики виявилися готовими до науково-новаторського опрацювання «закритих» тем, до усунення т. зв. білих плям в історії. Домінуючим залишався «викривальний» підхід, зосередження уваги на сенсаційних відкриттях джерельної інформації без її

належної аналітики. І все ж відроджувана укр. історіографія ставала моральною опорою зростанню нац. свідомості українців, їхній боротьбі за розбудову незалежної України.

Другий етап новітньої укр. історіографії пов'язаний із зосередженням зусиль істориків на створенні наук. історії України в контексті утвердження нац. традицій і відновлення соборності укр. історіографії. Він закріпив перехід від тоталітарного монізму і рад. схеми істор. процесу до плюралізму й національно-державницького розуміння укр. історії, відкрив шанс укр. історикам осягнути здобутки світ. істор. науки, не загубивши при цьому самобутність національних традицій.

Поглибленню методологічної переорієнтації пострад. істориків сприяли видання укр. мовою теоретико-методологічних праць зх. учених, публікація в Україні наук. студій істориків діаспори: Л.Винара, Т.Винара, О.Пріцака, О.Оглоблина, І.Лисяка-Рудницького, Р.Сербіна, О.Субтельного Р.Шпорлюка та ін. Особливий інтерес викликали теоретико-методологічні дослідження І.Лисяка-Рудницького — відомого укр. історика й педагога, вихованця Львів. та Берлінського ун-тів, професора Ун-ту Альберти (Канада), зібрані у 2-томнику «Історичні есе» (1994). Амер. історик укр. походження Р.Шпорлюк дослідив як спільні ознаки укр. нац. відродження, його три фази: академічну, культ. й політичну, так і його особливості на Наддніпрянщині та в Галичині.

Пошук нових методологічних конструкцій дослідження історичного процесу плодотворно вели В.Ткаченко, О.Реєнт («Україна: Історіософія самоорганізації» (1994), «Україна: На межі цивілізацій» (1995), «Методологічні засади теорії цивілізаційного процесу» (1996)), Ю.Павленко («Стадійна та полілінійна природа цивілізаційного процесу». «Сучасність», 1996, № 5). Останній підкреслював, що стадійний підхід і розгляд істор. процесу з погляду полілінійності дають змогу з'ясувати глобальні явища світ. історії в їхніх осн., типізованих формах. Свідченням зрослого зацікавлення істориків проблемами методології стали дослідження Л.Зашкільняка «Методологія історичної науки» (1999), І.Бойченка «Філософія історії» (2000), В.Потульницького «Україна і всесвітня історія» (2002) та ін.

Низку важливих методологічних проблем порушили М.Брайчевський, Я.Дашкевич, Я.Грицак, Я.Ісаєвич, І.*Курас*, С.Кульчицький, М.П.*Ковальський*, І.*Колесник*, Л.Таран, В.Масненко, О.Удод, О.Реєнт, В.Смолій, В.Ульяновський та ін. Новітній методологічний арсенал укр. історіографії дедалі більше наповнювався тими здобутками світ. істор. науки, котрі пов'язані насамперед із постмодерном, з антропологізацією історико-наук. пізнання, за яким у центрі істор. процесу стоїть Людина в її багатоманітних і різнопланових взаємозв'язках із природою та соціумом. Водночас дедалі ширше обстоювалася ідея історіографічної синергії (поєднання) набутків методології зх. істориків і нац. традиції, закладеної В.Антоновичем, М.Грушевським, Д.Дорошенком, І.Крип'якевичем, Ф.*Шевченком* та ін. укр. істориками. Нові методологічні підходи до вивчення укр. *середньовіччя*, осмислення теорії повсякденної к-ри, теорії еліт, осягнення візантійсько-правосл. та європейсько-лат. традицій укр. духовності порушувалися на сторінках щорічника «Mediaevalia Ucrainika: Ментальність та історія ідей» (редактори О.*Толочко*, Н.Яковенко).

У руслі методологічної переорієнтації пострад. істориків і засвоєння ними здобутків зх. істор. шкіл, підготовки нових генерацій дослідників важлива роль відводилася заг. та проблемній історіографіям, які в умовах трансформації рад. істор. науки в національну висувалися на передній план теоретико-методологічної праці. Історіографічні праці І.Верби, Л.Винара, І.Войцехівської, С.Водотики, С.Гелея, Я.Грицака, Я.Дашкевича, Л.Зашкільняка, Я.*Калакури*, М.Ковальського, І.Колесник, А.Коцура, В.*Коцура*, В.Кравченка, В.Масненка, Ю.Пінчука, П.Радька, О.Рафальського, В.Солдатенка, С.Стельмаха, О.Удода, В.Ульяновського, В.Яремчука, О.Яся та ін. сприяли актуалізації методологічних аспектів відродження нац. традицій укр. історіографії, прилученню укр. істориків до світ. науки. У працях з історіографії акцентувалася увага на документалізації істор. досліджень, послідовному дотриманні принципів наук. історизму та об'єктивності, критичного переосмислення всього попереднього досвіду, уникнення політ. заангажованості й ідеологічної упередженості.

Гол. зусилля істориків упродовж другого етапу становлення новітньої укр. історіографії зосереджувалися на наук. осмисленні тяглості історії України від найдавніших часів до сучасності без будь-яких ідеологічних конструкцій, на традиціях нац. і зарубіжної історіографії, на засадах наук. академізму. Це вимагало об'єднання зусиль провідних учених академічних ін-тів та ун-тів, представників укр. діаспори.

Координатором створення наук. історії України виступив Ін-т історії України НАН України, його провідні вчені: В.Смолій, П.*Тронько*, В.Верстюк, В.Даниленко, М.Дмитрієнко, С.Білокінь, Г.Боряк, С.Віднянський, В.Горбик, О.*Гуржій*, Г.Касьянов, М.Котляр, С.Кульчицький, О.Лисенко, Р.Пиріг, Ю.Пінчук, О.Реєнт, О.Рубльов, О.Удод та ін. Всі його підрозділи, які охоплюють дослідження всіх періодів укр. минувшини: від середньовіччя до новітньої історії і політики, а також проблем всесвітньої історії, міжнар. відносин, укр. історіографії, спец. істор. дисциплін, істор. краєзнавства, регіональної історії, зосередилися на створенні наук. історії укр. народу.

Важливим здобутком колективу Ін-ту історії України НАН України, його співпраці з *Інститутом археології НАН України*, Ін-том укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, Ін-том українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, з істориками вузів стало створення «Історії України: Нове бачення» (т. 1—2, 1995—96), що вийшла під заг. редакцією В.Смолія. Хоча структура обох книг, періодизація історії, на перший погляд, мало чим відрізнялися від подібних праць рад. часів, все ж авторам вдалося справді по-

новому підійти до оцінок багатьох подій укр. історії. 2-томник надовго став своєрідним орієнтиром нового осмислення укр. історії, послужив основою для підготовки навч. посібника «Історія України» (керівник авторського колективу — В.Смолій; К., 1997), а також фундаментального 15-томника «Україна крізь віки» (творчий задум та заг. редакція В.Смолія), що сприйнятий як «генеральна репетиція» до створення багатотомної історії укр. народу. Вийшли у світ 6 томів «Енциклопедії історії України», 5-томник «Історія української культури», книги із серії «Реабілітовані історією» та ін. праці.

2000 з'явилася колективна монографія підсумкового характеру «Етнічна історія давньої України» (керівник авторського колективу — П.Толочко) як своєрідне продовження концептуальних підходів, викладених у 3-томнику «Давня історія України». Автори, серед яких знані археологи Д.*Козак*, О.*Моця*, В.*Мурзін*, В.*Отрощенко* та С.Сегеда, показали, що вже в епоху пізнього палеоліту в межах України склалося кілька культ. зон, де й зароджувалися найдавніші етнічні спільноти. Вони дійшли висновку, що етногенез на теренах України не переривався, що укр. родовід — це генетично успадкований від найдавніших часів етноантропологічний тип спільноти, який зароджувався й розвивався на заг. тенденціях етногенезу всіх корінних народів світу.

Вузлові проблеми давньої історії України, етногенезу українців плідно досліджує Л.Залізняк — відомий укр. археолог, історик, автор низки праць, зокрема «Нарису стародавньої історії України» (1994), який істотно відрізнявся від ін. публікацій із цієї проблематики, насамперед нестандартним висвітленням безперервності етнонаціотворення на укр. землях. За своєю спрямованістю дослідження Л.Залізняка ближчі до поглядів М.Брайчевського на історію слов'ян, Києва, етногенез українців. До речі, до «Вибраних творів Михайла Брайчевського» (1999) увійшла і його фундаментальна монографія «Походження Русі».

Новітня укр. історіографія представлена низкою праць, які утверджують наук. розуміння процесу заснування Київ. д-ви як наслідку багатофакторного й органічного розвитку тих слов'ян. племен, котрі склали ядро укр. етносу і згуртувалися навколо Києва. Цю думку чітко проводили Р.Іванченко («Київська Русь: Початки Української держави», 1995), О.Моця та В.Ричка («Київська Русь: Від язичництва до християнства», 1996). Підсумковий характер властивий монографіям П.Толочка «Київська Русь» (1996) і «Від Київської Русі до України» (1998). Відома авторська концепція зазнала в них певної еволюції в бік повнішого визнання пріоритетної ролі *Київської Русі* в етногенезі українців. Спробу переглянути догматичні концепції т. зв. феод. роздробленості Київ. Русі й розвитку укр. державності в період 12—14 ст. зробив луган. історик В.Бодрухин, котрий на конкретно-істор. і джерельному матеріалі доводить, що з розпадом Київ. Русі укр. державність не зникла, а набула нових форм не тільки у Галицько-Волин. державі, але і в ін. удільних князівствах, зокрема Київському та Чернігівському. Історик простежив особливості укр. державності за монголо-татар. часів і в литов. добу, коли вона набула характеру територіальної влади (до реформи вел. кн. литов. *Вітовта*).

Серед пріоритетних напрямів досліджень укр. істориків чільне місце посіла козацько-гетьман. тематика як центр. явище в історії України впродовж 16—18 століть. Їй присвятили низку праць О.Апанович («Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі» (1993), «Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність» (1994)), Ю.Мицик («Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVIII століття», 1996), В.Брехуненко, С.Плохій, В.Сергійчук, І.Стороженко, Г.Швидько, В.Щербак та ін. Концептуальне значення мала монографія В.Смолія та В.Степанкова «Богдан Хмельницький» (1995, 2-ге вид.), їхні праці «Українська державна ідея XVII—XVIII століть: Проблеми формування, еволюції, реалізації» (1997), «Українська національна революція 1648—1676 рр.», в яких події серед. 17 ст. інтерпретуються як укр. нац. революція. Важливі проблеми укр. козац. державності дослідив О.Гуржій у монографії «Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: Кордони, населення, право» (1996), акцентувавши увагу на організації держ. життя і системи влади. Співзвучними цій проблематиці виявилися ґрунтовні дослідження представника молодої генерації істориків козаччини В.Горобця «Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I» (1998) та «Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665» (2001).

До подальшого розвитку досліджень історії козац. України долучилися *Науково-дослідний інститут козацтва*, сформований на громад. засадах під егідою Ін-ту історії України НАН України (директор — Т.Чухліб), а також Н.-д. ін-т козацтва при Запоріз. ун-ті (директор — Ф.Турченко), стараннями якого 2002 побачила світ «Мала енциклопедія українського козацтва», що містить бл. 1400 статей про виникнення козацтва, устрій *Запорозької Січі*, військ. мист-во козаків, їхню роль в укр. історії, у міжнар. відносинах. У виданні представлені біографічні статті про козац. ватажків, укр. і зарубіжних дослідників козацтва.

Помітний інтерес наук. кіл викликала колективна монографія «Нариси з історії українського національного руху» (1994), підготовлена в Ін-ті історії України НАН України за участю ряду вузівських науковців. Акценти було зроблено на розвитку укр. нац. свідомості, на становленні символіки нац. руху, на національно-культ. відродженні, виникненні «*Просвіт*», політизації ідеї самовизначення тощо. Логічним продовженням цієї праці стала монографія «"Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.)» (1999). Цю тему досліджували А.Катренко, М.Щербак, Н.Щербак та ін. У посібниках С.Єкельчика «Пробудження нації: До концепції історії української нації XIX—XX століття» (1994), Я.Грицака «Нарис історії України: Формування модерної укра-

їнської нації XIX—XX століття» (1996) на широкому конкретно-істор. матеріалі 18—20 ст. системно відстежується націотворчий процес, особливості розвитку сучасної укр. нації. Вони розглядають нац. рух українців із кінця 18 ст. і впродовж 19 ст. як тяглість козац. визвол. традицій, аналізують мобілізаційні здатності укр. руху в період І світ. війни й укр. революції 1917—21, окреслюють причини її поразки, а водночас — і фактори перемоги більшовиків. Посилаючись на І.Лисяка-Рудницького, Я.Грицак підкреслив, що укр. революція 1917—21 не зазнала поразки, хоча й не досягла своєї остаточної мети, однак вона внутрішньо переродила сусп-во, створила Україну як модерну *націю політичну*.

Аналітичний характер мали дослідження укр. революції 1917—21 В.Солдатенка, котрий з'ясував як реальні процеси революц. подій 1917—21 («Українська революція: Історичний нарис: Монографія», 1999), так і генезу їх висвітлення в історіографії («Українська революція: Концепція та історіографія», 1997) й ін.

У контексті створення наук. історії України важливу роль відіграло переосмислення її рад. доби. Праці С.Кульчицького («Комунізм в Україні: Перше десятиріччя», 1996), Ю.Шаповала, В.Барана, І.Біласа, С.Білоконя, В.Даниленка, Г.Касьянова, В.Кузьминця, В.Сергійчука та ін. продовжили критичний аналіз драматичних подій 1920—50-х рр., їх трагічних наслідків. Документально-аналітичний характер мали книги І.Біласа «Репресивно-каральна система в Україні: 1917—1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз» (кн. 1—2, 1994) та С.Білоконя «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.)» (1999). Останній переконливо показав, що партійно-держ. політика СРСР мала протиукр., злочинний, антигуманний характер, а життя довело повну безперспективність такої політики. Цінність праць Ю.Шаповала із цієї проблематики, зокрема монографічно-документального дослідження «Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії» (2001), полягає в тому, що він докопується до конкретних винуватців трагічних сторінок укр. історії, називає поіменно натхненників і виконавців репресій та голодоморів. Із 2-ї пол. 1990-х рр. на зміну, а точніше — поряд із викриванням криміналітету тоталітарного режиму, посилюються аналітика та документалізація злочинів, дедалі чіткіше окреслюється системний підхід до дослідження рад. історії України 1920—80-х рр., її політ., соціально-екон., національно-етнічних та культурно-духовних аспектів. Цікаві спостереження над політико-екон. експериментами більшовиків узагальнила О.Пиріг у монографії «НЕП: Більшовицька політика імпровізації» (2001), в якій доведено, що руйнація ринкового механізму поряд із насильницькою колективізацією сільс. госп-ва завершили вимушену спробу тимчасового відступу більшовиків від доктрини комуніст. атаки на приватну власність і підприємництво, тобто запровадити *нову економічну політику*.

Повільніше, ніж події ін. періодів, переоцінюються стереотипи, пов'язані із II світ. війною та *Великою вітчизняною війною Радянського Союзу 1941—1945*. Першими нові підходи до подій воєнної історії презентували П.Брицький, В.*Коваль*, М.*Коваль*, В.Король, В.*Кучер*, О.Лисенко та ін. Вони певною мірою підняли завісу над багатьма драматичними сторінками війни, укр. руху Опору. Жодна праця з новітньої історії України останніх років не обминає ролі ОУН та УПА в національно-визвол. русі. Помітний вплив на утвердження нового бачення місця України в II світ. війні, у взаєминах із Німеччиною мав вихід в Україні праць діаспорного історика В.*Косика*, документальних збірників з історії війни. Більшість авторів (А.Кентій, І.Патриляк, А.Русначенко, В.Сергійчук, П.Фіров, Ю.Черченко та ін.) сходяться на думці про те, що діяльність націоналістичного підпілля не була марною, вона засвідчувала нескореність укр. нації, її самостійний опір окупаційним режимам. Як відлуння нац. спротиву українофобії розглядає новітня історіографія «шістдесятництво», дисидентський і правозахисний рух, як опозицію «незгідних» політиці властей, що переросла в Нар. рух України, — рух за незалежнення республіки.

Посилилась увага істориків до проблеми включення зх. областей України, Буковини та Закарпаття до складу СРСР і УРСР, радянізації цього краю. Велике значення має документальний збірник «Правда про "Золотий вересень" 1939-го» (1999), підготовлений В.Сергійчуком, дослідження Б.Яроша «Тоталітарний режим на західно-українських землях: 30—50-ті роки XX ст.» (1995), І.Мищака та ін. Луцький історик В.Баран плідно досліджує історію України 1950—60-х рр. («Україна 1950—1960-х рр.: Еволюція тоталітарної системи», 1996), акцентуючи увагу на хрущовській «відлизі» та еволюції тоталітарної системи в бік авторитаризму.

Вагомий внесок у вивчення історії України, насамперед політ. та етнонац. проблем, вносить Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України (директори — І.Курас (1991—2005), Ю.*Левенець*; із 2006), учені якого Т.Бевз, В.Войналович, О.Калакура, М.Кармазіна, В.Котигоренко, В.Кучер, О.Майборода, М.Михальченко, М.Панчук, О.Рафальський, В.Солдатенко, Ю.Шаповал, Л.Шкляр та ін. підготували низку колективних та індивідуальних праць з історії, теорії і практики політ. та етнонац. відносин («Політична система сучасної України» (1998), «Національні меншини України у XX столітті: Політико-правовий аспект» (2000), «Українська ідея: Історичний нарис» (1995), «Етнополітичний розвиток України: Досвід, проблеми, перспективи» (1997)), взяли участь у створенні «Енциклопедії сучасної України», «Малої енциклопедії етнодержавознавства» (1996), «Політичної історії України». Ю.Левенець оприлюднив важливу для істор. науки монографію «Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: Проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX —

початок XX століття)» (2001). Поява цих та ін. праць, з одного боку, утверджує новий для укр. історіографії — етнополітологічний — напрям досліджень, а з другого — засвідчує, які широкі можливості для науки відкриває співпраця істориків, філософів, етнологів, політологів, правників, соціологів, представників ін. галузей знань для порубіжних, міждисциплінарних досліджень. Характерною особливістю наук. проектів цього ін-ту є те, що вони тісно пов'язані із сучасними проблемами укр. сусп-ва, його трансформації від авторитарних засад до демократії і права.

Історики долучилися до наук. осмислення трансформації укр. сусп-ва. Цій проблемі присвячена монографія В.*Кременя*, Д.Табачника та В.Ткаченка «Україна: Альтернативи поступу (критика історичного досвіду)» (1996), праці В.Литвина: «Україна: Досвід і проблеми державного будівництва (90-ті рр. XX ст.)» (2001), «Україна: Хроніка поступу (1991—2001рр.)» (2002) та ін. Однією з тенденцій розвитку укр. і зарубіжної історіографій є взаємообумовленість і взаємостимуляція підготовки наук. та навч. літератури. Ця тенденція особливо рельєфно проявилася на другому етапі розвитку новітньої укр. історіографії. Протягом 1996—2005 були створені підручники й посібники з усіх істор. дисциплін для середньої та вищої школи (майже 500 назв). Перші незаангажовані навч. посібники для вузів з історії України підготовлені у Львові («Історія України», керівник авторського колективу — Ю.Зайцев, 1996), *Тернополі* («Історія України», керівник авторського колективу — Б.Лановик, 1996, 1998, 2001), Харкові та Києві. Велику роль відіграли авторські посібники, зокрема І.Рибалки «Історія України» (Х., 1991, 1994, 1995), В.Борисенка (К., 1993), що згодом перетворився на «Курс історії України» (1998), О.Бойка (1994, 1997), В.Короля (К., 1995), Ю.Терещенка та В.Курила (1995) й ін. З інтересом сприйнятий курс лекцій В.Шевчука і М.Тараненка «Історія української державності» (1999), допущений Мін-вом освіти і науки України як навч. посібник для студентів вузів. Історики *Київського національного університету імені Тараса Шевченка* під кер-вом А.Слюсаренка підготували підручник із новітньої історії України і відповідну хрестоматію (2001, 2002). Першу вдалу спробу створити посібник з історії України в контексті світ. істор. процесу здійснив Ю.Терещенко («Україна і європейський світ», 1996), засвідчивши, що укр. історики пам'ятають заповіт М.Грушевського уникати егоцентризму, ширше дивитися на укр. історію, сприймати її крізь призму історії людства.

Поряд із підручниками, посібниками та курсами лекцій з історії України створена навч. література зі всесвітньої історії, історії слов'ян, з історії міжнар. відносин, історії дипломатії, зі спец. галузей істор. науки (історіографія, джерелознавство, архівознавство: Макарчук С. Писемні джерела з історії України, 1999; Історичне джерелознавство (керівник авторського колективу — Я.Калакура, 2002); Архівознавство (за редакцією Я.Калакури, І.Матяш), дослідження Г.Боряка, І.Войцехівської, М.Дмитрієнко, М.Капраля, Н.Миронець, І.Михальського та ін.).

Плідно досліджують проблеми зарубіжної історії, створюють відповідні навч. посібники Б.Гончар, М.Варварцев, С.Віднянський, Є.Камінський, В.Колісник, Л.Лещенко, Г.Хижняк, О.Подоляк, В.Яровий (Київ), О.Чувпило (Харків), В.Фісанов (Чернівці), М.Бур'ян (Донецьк), П.Федорчак (Івано-Франківськ) та ін.

Запорукою подальшого розвитку досліджень з укр. і зарубіжної історії стало збагачення джерельної бази, збереження пам'яток історії. Відділ історико-краєзнавчих досліджень Ін-ту історії України НАН України (завідуючий — В.Горбик) працює над *«Зводом пам'яток історії та культури України»*, що є частиною програми *ЮНЕСКО*, яка реалізується в усіх країнах. Процес створення наук. історії України супроводжувався досить великою й результативною археогр., архівознавчою та джерелознавчою роботою. Провідну роль у цій справі відіграють Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України (директор — чл.-кор. НАН України П.Сохань), його осередки у Львові, *Чернігові*, *Острозі*, Укр. НДІ архів. справи та документознавства (директори — І.Матяш (2001—09), І.Мага; із 2009), Ін-т рукопису НБУВ (директор — чл.-кор. НАН України Л.Дубровіна), відділи Ін-ту історії України НАН України, Ін-т дослідження укр. діаспори (Острог).

Серед документальних видань важливе місце посідають збірники — «Українська Центральна Рада: Документи і матеріали» (т. 1—2, 1996—97), «Національні відносини в Україні у XX ст.: Збірник документів і матеріалів» (1994), «Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади» (кн. 1—2, 1993, 1997), «Депортації: Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х років» (т. 1—3, 1996—2000), «Україна на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів: 1991—1995» (кн. 1—2, 1998), «Архів коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734—1775» (1998), «Документи трагічної історії України (1917—1927 рр.)» (1999) та ін. Унікальний характер має 9-томник «Тисяча років української суспільно-політичної думки» (2001—02).

Велику, по-справжньому подвижницьку роботу щодо пошуку, опрацювання та публікації архів. джерел з укр. історії проводить В.Сергійчук, у чиєму доробку більше 20-ти документальних збірників, які охоплюють широкий спектр актуальних проблем: етнічні кордони України, утвердження її державності й соборності, політику «українізації», т. зв. погроми, українсько-польс. взаємини, політ. та воєнну історію, діяльність ОУН, церк. життя в Україні та ін.

Важливим надбанням другого етапу розвитку новітньої укр. історіографії стало повернення їй соборності, тобто такого стану, коли в єдиний потік зливаються провідні течії й напрями укр. істор. думки, консолідуються її представники навколо високих ідеалів нац. та державницької ідеї з метою глибокого, об'єктивного, всебічного і правдивого дослідження та висвітлення історії України, коли солідаризуються й акумулюються здобутки різних

поколінь укр. історіографії, синтезуються їхні наук. праці. Соборність — нова ціннісна категорія, нова якість нац. істор. науки. По-перше, зі спецхранів, спецфондів до наук. вжитку повернулися заборонені, замовчувані, дотепер фальсифіковані праці М.*Максимовича*, М.Костомарова, П.*Куліша*, М.Драгоманова, В.Антоновича, М.Грушевського, О.Єфименко, М.*Аркаса*, Д.Багалія, І.Крип'якевича, С.О.*Єфремова*, В.*Винниченка*, С.*Петлюри* та ін. По-друге, в Україну надійшли праці істориків, створені в діаспорі, зокрема дослідження Д.Дорошенка, І.Лисяка-Рудницького, В.Липинського, О.Оглоблина, Н.Полонської-Василенко, Т.Мацьківа, Л.Винара, П.*Мірчука*, О.Субтельного, А.Жуковського, О.Пріцака, Б.*Крупницького*, Т.Гунчака, В.Косика та ін. Особливо важливу роль у зміні парадигми укр. історіографії, у переході рад. істориків на національно-демократ. засади трактування історії укр. народу відіграло кілька видань масовим тиражем книги О.Субтельного «Україна: Історія». По-третє, під впливом політ. змін переважна більшість рад. істориків, у т. ч. й колиш. істориків КПРС, насамперед тих, що сповідували ідеали націонал-комунізму або були не байдужі до національно-державницьких інтересів України, відреклися від комуніст. ідеології, розірвали з теорією й методологією тоталітаризму, стали на державницькі позиції, зуміли переосмислити оцінки вузлових подій, фактів, процесів, явищ і персоналій укр. історії, активно долучилися як до н.-д. роботи, так і до викладання історії України. За короткий час були видані нові шкільні підручники, курси лекцій з історії України, зі всесвітньої історії, налагодилися підготовка нової генерації наук. кадрів, захист канд. і докторських дисертацій. Велику допомогу в цій справі надали історики укр. діаспори.

Усе це стало запорукою поступового відродження соборності укр. істор. думки, її цілісності. Звичайно, це не мех. процес, він проходить суперечливо, часом наштовхується на труднощі, опір консерваторів. Дає про себе знати строкатість самого складу укр. пострад. науковців. Із відновленням незалежності України не згорнулася, а навпаки, активізувалася діяльність істориків діаспори, українознавчих центрів, осередків НТШ, *Українського вільного університету*, Української вільної академії наук, Укр. історичного т-ва, *Українського наукового інституту Гарвардського університету* (директор — проф. Р.Шпорлюк), *Канадського інституту українських студій* (директор — проф. З.Когут), українознавчих кафедр Колумбійського, Каліфорнійського, Іллінойського та ін. ун-тів США, а також ун-тів Канади, Італії, Франції та ін. країн. Велику роботу провадять УВАН (президент — О.Біланюк), Музей-архів ім. Д.Антоновича (керівник — В.Міяковська). Провідною українознавчою установою в Канаді впродовж останнього двадцятиріччя залишається Ін-т укр. студій при Ун-ті Альберти, який у співпраці з НТШ у Сарселі (Франція) видав 5-томну англомовну «Енциклопедію України» — найповнішу на сьогодні англомовну працю про Україну, її народ, історію та к-ру. Науковці *Центру українських історичних досліджень імені Петра Яцика* (із 1989) взяли на себе переклад і англомовне видання «Історії України-Руси» М.Грушевського.

Після здобуття Україною незалежності почався новий етап у діяльності Укр. істор. т-ва (УІТ) та час. «Український історик», коли їх осередки почали створюватися безпосередньо в Україні. На поч. 2010 діяло більше 20-ти осередків УІТ, у т. ч. в Києві (два), Львові, *Дрогобичі*, Чернівцях, *Дніпропетровську*, *Черкасах*, *Запоріжжі*, Острозі, *Кам'янці-Подільському*, Тернополі, *Івано-Франківську*. Найбільш впливовим способом підтримки наук. досліджень з боку УІТ є інновації у виданні праць. При його підтримці побачили світ праці В.*Вериги* «Нариси історії України (кінець 13 — початок 20 ст.)» (1996), В.Верстюка «Українська Центральна Рада» (1997), Л.Винара «Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток» (1998), О.*Домбровського* «Студії з ранньої історії України» (1998), вибрані твори М.Брайчевського (1999), О.Оглоблина (1998) та ін. Особисті контакти і співпраця пострад. істориків та істориків укр. діаспори благотворно впливають на зміни в поглядах обох сторін, сприяють утвердженню довіри і взаємоповаги, виробленню узгоджених підходів до оцінки подій та явищ історії України. Зіставлення поглядів пострад. і діаспорних істориків дає можливість синтезувати думки навколо дискусійних проблем, виробити спільні погляди на найбільш контроверсійні проблеми укр. історії, пов'язані з етногенезом укр. народу, його національно-визвол. і державницьким рухом, масовими репресіями й голодоморами 1920—30-х рр., із діяльністю ОУН, УПА в роки II світ. війни, із повоєнним лихоліттям.

Після розпаду СРСР та утворення на його теренах незалежних д-в сформувалася т. зв. сх. укр. діаспора. Великі анклави українців, серед яких немало вчених, проживають у РФ, Казахстані, Білорусі, Молдові, прибалт. та ін. д-вах. Цілком природним є створення в них українознавчих і національно-культ. т-в, зростання інтересу до укр. історії та к-ри, поява перших наук. осередків. Зокрема, при Моск. держ. відкритому пед. ун-ті створено Укр. ін-т (ректори — Я.Ваграненко, В.Ідзьо), у *Москві* діє Укр. істор. клуб (голова — В.*Мельниченко*). Чимало істориків укр. походження працює також у *Санкт-Петербурзі*, Воронежі, Курську, Ставрополі, Бєлгороді та ін. містах, збагачуючи укр. істор. думку.

Таким чином, надбання істориків на другому етапі розвитку новітньої укр. історіографії закладали основи створення наук. історії України та укр. версії історії зарубіжних країн, що об'єктивно стимулювало об'єднання зусиль і консолідацію більшості істориків материкової України та укр. діаспори. Формувалася своєрідна соборність нац. істор. думки, відбувалася її інтеграція в європ. і світ. історіографічний простір. Укр. істор. наука повертала собі втрачені цілісність і нац. обличчя, замовчувані або забуті імена істориків, їхні праці, долала ворожнечу й відчуженість між істориками рад. вишколу та істориками укр. діаспори.

Третій, сучасний, етап розвитку новітньої укр. історіографії розгортається на тлі продовження трансформаційних процесів в Україні від умов поставторитаризму до *демократії*, до остаточного подолання рудиментів ідеології тоталітаризму й осягнення нац. і загальнолюдських цінностей, супроводжується помітними зрушеннями в історіографічній ситуації, які відбулися під впливом «помаранчевої» революції 2005. Визначальними тенденціями розвитку укр. істор. науки залишаються методологічна переорієнтація пострад. істориків, формування нової генерації дослідників, засвоєння досвіду нац. і зарубіжної історіографій, об'єднання зусиль учених материкової України та діаспори навколо вдосконалення нової концепції і створення справді наук. історії укр. народу.

Сучасний етап розвитку укр. історіографії та створення наук. історії України характеризується дослідженням на монографічному або узагальнюючому рівнях усіх періодів укр. етногенезу, націо- та державотворення, опрацюванням їхніх вузьких місць, недостатньо вивчених проблем, залученням нових або новим прочитанням існуючих джерел. Помітним явищем третього етапу розвитку новітньої укр. історіографії став вихід у світ нових томів «Енциклопедії історії України», таких ґрунтовних праць, як «Україна: Політична історія» (2007), «Політичні системи для України» (2008), «Український державотворчий процес» (2008), «Західно-Українська Народна Республіка: Ілюстрована енциклопедія» (2008) та ін. Відрадно, що поряд з уже відомими авторами з'явилася чимала низка нових імен істориків, які представляють різні регіони України, зокрема Б.Андрусишин, А.Атаманенко, В.Брехуненко, Г.Васильчук, В.Великочий, О.Гоматюк, В.Горобець, Б.Гудь, С.Дровозюк, С.Коваленко, М.Ковальчук, О.Корнієнко, В.Кривошея, М.Кугутяк, О.Кучерук, С.Леп'явко, А.Мартинов, О.Моця, Т.Орлова, С.Падалка, М.Палієнко, В.Піскун, В.Ричка, Ю.Сорока, І.Срібняк, В.Тельвак, О.Толочко, Т.Чухліб, В.Яремчук, О.Ясь та ін. На засадах сучасної методології опрацьовується нова концепція історії України, її структурно-синергетична схема, за якою вона постане як самобутній, невід'ємний компонент європ. і світ. істор. процесу. Ця концепція цивілізаційного (генетичного) поступального розвитку ляже в основу створення гранднаративу — фундаментальної багатотомної історії укр. народу як етноістор. цілісності. При цьому домінуючою залишиться ідея укр. істор. самоідентифікації та континуїтету (безперервності й наступності) укр. істор. процесу, особливостей українського Сходу, Заходу, Півдня й Криму. На пріоритетне місце сучасної історіографії висуваються проблеми інтелектуальної історії та історії повсякденності. Дедалі більшої уваги заслуговує істор. сприйняття сучасного укр. сусп-ва як саморегулюючої системи. До опрацювання важливих і актуальних проблем історії приступив створений Укр. ін-т нац. пам'яті (в. о. голови — академік НАН України І.*Юхновський*, нині — чл.-кор. НАН України В.Солдатенко).

Стримуючими чинниками методологічного переозброєння частини істориків виступають системна криза, в якій все ще перебуває Україна, повільність, непослідовність і затягування реформ із трансформації сусп-ва, відсутність політ. стабільності, невизначеність частини нової генерації істориків, покликаних інтегрувати укр. історіографію в європ. і світ. історіографічний простір.

Корінна ознака сучасного етапу розвитку укр. істор. науки — це тенденція до зміцнення органічної цілісності нац. істор. думки, сформованої за тисячолітню історію. На зміну розколу укр. істориків за географічно-регіональними, реліг., методологічними відмінностями, ідеологічній конфронтації та протистоянню, відчуженості й ворожнечі по відношенню до істориків діаспори, що тривали протягом багатьох десятиріч, наступив період «збирання каміння», консолідації зусиль. Стрижнем соборності укр. істориків стає усвідомлення ними держ. незалежності України, їх самоідентифікація з укр. ідеєю, об'єднання творчого потенціалу для створення наук. історії України, вироблення укр. бачення світ. істор. процесу.

Літ.: *Зашкільняк Л.* Методологія історії: Від давнини до сучасності. Львів, 1999; *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової і української історії XVII—XX ст. К., 2002; *Головко В.* Історіографія кризи історичної науки: Український контекст. К., 2003; *Калакура Я.* Українська історіографія: Курс лекцій. К., 2004; *Касьянов Г.* Сучасний стан української історіографії: Методологія та інституційні проекти. «Генеза» (К.), 2004, № 1; Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: Здобутки і проблеми. Львів, 2004; *Колесник І.І.* Українська історіографія в полі інтелектуальної історії. «Ейдос», 2005, вип. 1; Сучасна українська історіографія: Проблеми методології та термінології. К., 2005; Інститут історії України Національної Академії наук України: 1936—2006. К., 2006; *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія. Львів, 2007; *Калакура Я.* Історичні засади українознавства. К., 2007; *Великочий В.* Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914—1919 рр. Івано-Франківськ, 2009; *Орлова Т.В.* Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX — початку XXI ст.). К., 2009; *Атаманенко А.* Українське історичне товариство: Ідеї, постаті, діяльність. Острог, 2010; *Буряк Л.І.* Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи (друга половина XIX — перша третина XX ст.). К., 2010; *Мищак І.М.* Інкорпорація та радянізація західноукраїнських земель: Історіографія. К., 2010.

Я.С. Калакура.

НОВІ́ТНЯ ІСТО́РІЯ — сучасний період всесвітньої історії, який охоплює 20 — поч. 21 ст., тобто добу *індустріального суспільства* та становлення *постіндустріального суспільства* (постмодерного сусп-ва). Термін «новітня історія» було введено в наук. обіг істор. школою М.*Покровського*—Г.*Панкратової*, які вбачали в Жовтневому перевороті 1917 в Росії початок «нової епохи пролетарських революцій і переходу від загниваючого імперіалізму до соціалістичної формації». Але більшовицький режим дуже швидко трансформувався в одіозну тоталітарну диктатуру, а налякані ним народи Європи не наважилися здійснювати т. зв. пролетарські революції. Невдалі спроби експортувати більшовицьку модель тоталітарної диктатури в Європу в 1920-ті рр. лише спонукали прихід до влади реакційних

сил і встановлення подібних тоталітарних режимів: фашистського — в Італії та нацистського — в Німеччині. Їхня агресивність на міжнар. арені та неспроможність лідерів зх. д-в, насамперед Великої Британії та Франції (політика умиротворення), ефективно протидіяти цій агресії («крицевий пакт» між Німеччиною та Італією), злочинна змова гітлерівського та сталінського режимів (серпень 1939), укладення «троїстої» угоди між Німеччиною, Італією та Японією призвели, зрештою, до розв'язання *Другої світової війни*, у ході якої сталінський тоталітарний режим змушений був після нападу Німеччини на *СРСР* у червні 1941 вступити в переговори із країнами зх. *демократії* — Великою Британією і США — і приєднатися до Атлантичної хартії (серпень 1941), що започаткувало створення *антигітлерівської коаліції.* Зрештою, по II світ. війні за угодами Кримської (Ялтинської) (лютий 1945) та Потсдамської (липень—серпень 1945) конференцій лідери Великої Британії та США не спромоглися протидіяти прямій експансії *тоталітаризму* більшовицького зразка в ряді країн Центр., Пд.-Сх. Європи та Пд.-Сх. Азії, у підсумку чого світ на довгі десятиліття було поділено на 2 частини: демократ. захід і тоталітарний схід, між якими впродовж 1945—91 точилася *«холодна війна»*, хоча через наявність в обох протидіючих сторін ядерної зброї, здатної знищити світ. цивілізацію, вона не переросла у всеосяжне глобальне зіткнення двох систем. Непосильний тягар у гонитві озброєнь зрештою призвів до повного банкрутства технологічно відсталого *воєнно-промислового комплексу* СРСР у його нерівному змаганні з передовими екон. комплексами країн зх. світу і насамперед країн *Північноатлантичного альянсу.* У 2-й пол. 1980-х рр. спроби кремлівських реформаторів на чолі з М.*Горбачовим* здійснити косметичні трансформації тоталітарного режиму в бік його демократизації (т. зв. *перебудова*) завершилися крахом т. зв. світ. системи соціалізму.

Як і в попередній період *нової історії*, великі д-ви (*імперії*) в новітній час прагнули здійснювати експансіоністську політику з метою збереження колоніальних імперій або розширення території метрополій. Проте спроби продовження експансіоністської політики зазнали краху. Ілюзорними виявилися наміри Б.*Муссоліні* відтворити Рим. імперію. Попри всю могутню мілітарну силу зазнав тотальної поразки нацистський режим, так і не досягши глобальної мети А.*Гітлера* — забезпечити Німеччину «життєвим простором» на сході за рахунок слов'ян. народів та поглинути брит. колонії в Азії і Африці. Поразкою завершилася й експансія япон. мілітаристів у Китай, Пд.-Сх. Азію та тихоокеанські простори.

Ще однією важливою ознакою новітнього часу є розпад колоніальних імперій. Після поразки Центр. д-в та їхніх союзників у *Першій світовій війні* 1914—18 розпочався розпад *Австро-Угорщини*, *Османської імперії*, *Російської імперії.* У результаті на політ. арену вийшла низка незалежних країн. Розпад Рос. імперії був призупинений більшовицьким переворотом 1917, відтворенням імперії в образі СРСР, а німецькі і частину турецьких колоній поділили між собою країни-переможці, одержавши на них мандат від *Ліги Націй* (1919—46). Визвол. рухи в брит. і франц. колоніях після II світ. війни примусили владі метрополій спочатку надати статус домініонів деяким найбільшим колоніальним територіям: Австралії, Новій Зеландії, Канаді, Південноафр. Союзу, або статус заморських департаментів та *протекторатів* (Алжир, Чад, Марокко тощо). Остаточний розпад колоніальних імперій почався в 1950-ті рр. і прискорився у 1960-ті рр., коли здобули незалежність брит., франц., іспанські та португальські колонії, а в політ. й істор. обігу з'явилося таке поняття, як «третій світ», або країни, що розвиваються (Рух неприєднання). З розпадом блоку країн *Варшавського договору* відбулися якісні зміни й у стратегії та структурі НАТО. Втягуючи у свою орбіту нові д-ви, Північноатлантичний альянс перетворюється на своєрідний глобальний організм, покликаний перебрати на себе певні функції *Організації Об'єднаних Націй*, особливо в регіонах, де вона виявила неспроможність врегулювати перманентні конфлікти (проблеми Бл. Сходу: Ізраїль, Палестина, Ірак, Кувейт; Лівія, Пн. Корея, *Югославія*).

На рубежі 19—20 століть та у міжвоєнні роки в країнах зх. демократії відбувалися еволюційні трансформації вільного ринкового способу господарювання від епохи товарного *капіталізму* до індустріального, а згодом — і постіндустріального (інформаційного) сусп-ва, в якому на сучасному етапі домінують інтеграційні й глобалізаційні процеси, що втягують у свою орбіту і країни колиш. «соціалістичного табору», а також новоутворені на теренах колиш. СРСР нові незалежні д-ви (балт. республіки, Україна, Грузія та ін.).

Зважаючи на складність і розмаїтість екон., соціальних і політ. процесів, що відбувалися впродовж 20 і на поч. 21 ст., є підстава погодитися до певної міри із рос. істориками Є.Язьковим, М.Сівачовим, А.Пономарьовим, А.Кредером, В.Сіроткіним, які відстоюють право на життя терміна «новітня історія». Хоча більшість зх. дослідників уникають його, вживаючи натомість формулювання: «історія 20 століття» (Дж.Гренвілл, Е.Гобсбаум, А.Палмер), «сучасна історія» (Н.Джонсон) або «світова політика» (П.Кальвакоресі). Дискусійною досі залишається проблема періодизації новітнього часу всесвітньої історії. Рос. історіографи (М.Сівачов, Є.Язьков) пропонують відкривати новітній період всесвітньої історії 1918 роком, тобто від завершення I світ. війни, мотивуючи це її визначальним впливом на подальший істор. поступ. Англ. історик Е.Гобсбаум дотримується думки, що початком новітнього часу має вважатися 1914, тобто рік розв'язання I світ. війни, проводячи ідею, що I і II світові війни, а також чисельні регіональні конфлікти визначали увесь перебіг подій упродовж 20—21 ст. Натомість укр. історики, одностайно відкинувши осн. постулат рад. історіографії про те, що Н.і. розпочалася з перемоги більшовицького *Жовтневого перевороту в Пе-*

трограді 1917, розділилися у визначенні її хронологічного початку. С.*Кульчицький* дотримується думки, що початком новітнього часу має вважатися 1914, тобто рік розв'язання Великої (І світ.) війни як вирішальної події 20 ст. С.Віднянський пропонує вважати початком періоду Н.і. І світ. війну (1914—18) як найважливішу подію 20 ст., що стала проявом найбільшої кризи європ. та світ. цивілізації, але водночас довела її єдність та взаємозалежність і поклала початок Н.і. людства, мотивуючи це докорінними змінами в економіці, внутрішньополіт. житті, міжнар. відносинах, к-рі, а також у свідомості й поведінці людей. Обгрунтованою можна вважати концепцію англ. дослідника Дж.Гренвілла та укр. історика А.Трубайчука, які пропонують покласти в основу періодизації новітнього часу екон. й соціальні чинники, а саме перехід від товарного до монополістично-корпоративного вир-ва, процес складання індустріального сусп-ва, зростання в сусп. житті ролі його пересічних членів (поява масових *профспілок* та *партій політичних*, громад. рухів), взаємодію к-р, що зрештою зумовило й ті політ. зміни, які відбувалися в демократ. сусп-вах у 20 — на поч. 21 ст., і вважати хронологічним вододілом рубіж 19—20 ст. Має право на життя й підхід англійського та французького дослідників П.Кальвакоресcі і Ж.-Б.Дюрозеля, які подають історію 20 ст. крізь призму *міжнародних відносин*, з огляду на 3 глобальні конфлікти: І та ІІ світові війни, «холодну війну», а також безліч локальних конфліктів, що охоплювали практично всі регіони, і пропонують трактувати ці конфлікти визначальною рисою 20 ст.

Таким чином, питання про періодизацію новітнього часу всесвітньої історії залишається відкритим. Його умовно можна поділити на 2 підперіоди: 1) 1-ша пол. 20 ст. до 1945 і 2) 2-га половина 20 ст. від 1945 до поч. 1990-х рр. Зміст цих підперіодів чітко окреслюють визначальні події, що мали кардинальний вплив на подальший істор. поступ.

Перший підперіод включає: нерівномірність розвитку країн світу, формування осн. рис індустріального сусп-ва і посилення *урбанізації*, наростання глобальних суперечностей між двома групами індустріально розвинутих країн і створеними ними воєнно-політ. блоками, І світ. війну, створення Версальсько-Вашингтонської системи міжнар. відносин та її ревізію, подолання екон. і соціальних наслідків війни й екон. піднесення (період «проспериті») 1920-х рр., світ. екон. кризу 1929—33 та перехід до регульованої ринкової економіки (кейнсіанство) як засобу подолання наслідків великої депресії, встановлення тоталітарних режимів в СРСР, Італії та Німеччині, політику умиротворення щодо нацистської Німеччини урядів Великої Британії та Франції, формування осі «Рим—Берлін—Токіо», укладення радянсько-нім. пакту про ненапад (23 серпня 1939), розв'язання й перебіг ІІ світ. війни, переможну боротьбу об'єднаних націй проти *фашизму* і *нацизму*.

Другий підперіод у соціальній та екон. сферах характеризується: повоєнним екон. піднесенням, циклічністю екон. розвитку та переходом в умовах нової фази *науково-технічної революції* від регульованого ринкового госп-ва — «демократичного соціалізму» лейбористів, неокейнсіанства в умовах 1960-х рр. («Нові рубежі» Дж.Кеннеді, «дирижизм» Ш. де *Голля*) — до політики неоконсерватизму та монетаризму 2-ї пол. 1970—1980-х рр. (тетчеризм, рейганоміка тощо) і перемоги ринкових відносин. 2-га пол. 20 ст. супроводжувалася також становленням постіндустріального сусп-ва в розвинутих країнах світу, розширенням та поглибленням інтеграційних процесів (транснаціональні корпорації, Євровугілля, Євроатом, Євросталь, ЄЕС, згодом — *Європейський Союз*, *Рада економічної взаємодопомоги*, ОПЕК та ін.), зростанням чисельності населення світу та його добробуту в провідних країнах. Остання фаза науково-тех. революції супроводжується завоюванням навколоземного простору, а також техногенними катастрофами (забруднення річок, світ. океану, парниковий ефект, *Чорнобильська катастрофа 1986* тощо). У політ. сфері 2-га пол. 20 ст. характеризується процесами повоєн. переоблаштування світу внаслідок перемоги антигітлерівської коаліції над державами осі «Рим—Берлін—Токіо» та їхніми сателітами (Ялтинсько-Потсдамська система міжнар. відносин), заснування ООН як міжнар. арбітра, що мав відвернути можливість виникнення нової світ. воєнної катастрофи, експансія СРСР у країни Центр. й Пд.-Сх. Азії та утворення т. зв. світ. системи соціалізму, розв'язання «холодної війни» в умовах утворення політ. блоків НАТО (1949), Орг-ції Варшавського договору (ОВД; 1955), Орг-ції центр. договору, Орг-ції договору Пд.-Сх. Азії, ядерного протиборства та військово-технологічного протистояння між СРСР і США, а згодом — між блоками НАТО й ОВД, що супроводжувалося численними локальними конфліктами (Берлінські кризи, Корейська війна, В'єтнамська війна, конфлікти в Індокитаї, Карибська криза, близькосх. кризи, трайбалістські та політ. перевороти в колиш. афр. колоніях, афганська інтервенція), відлиги в міжнар. напруженості (поч. 1960-х, серед. 1970-х, 2-га пол. 1980-х рр.), криза та падіння комуніст. режимів, розпад т. зв. світ. системи соціалізму й крах СРСР і становлення сучасної демократії як наслідок закінчення «холодної війни», прояв її рецидивів, а також нових локальних конфліктів (югославські події, близькосхідні зіткнення) і активізація міжнар. зусиль щодо збереження миру.

Характеристика новітнього періоду в історії людства була б неповною без зазначення таких явищ, як революції та міжнар. тероризм, а також перевороти, у т. ч. й військові, у д-вах, яким бракувало розвинутих стабільних демократ. традицій. Найбільше революц. виступів припадає на Росію (*революція 1905—1907*, *Лютнева революція 1917*, укр. революція 1917 та визвол. змагання 1917—21). Відбулися революція в Польщі 1918, революція в Китаї 1911, *Листопадова революція в Німеччині 1918*, революція 1918 в Австро-Угорщині та розпад Ав-

стро-Угор. монархії, Кемалістська революція 1922 в Туреччині та ін.

Процес становлення незалежних д-в на араб. Сході супроводжувався численними військ. переворотами (Ірак 1958, 1979, Єгипет 1952, Сирія 1963) та ін. Але найбільше військ. переворотів припадає на країни Лат. Америки з їх характерним явищем хунтизму (Чилі, Перу, Венесуела, Гватемала, Куба, Мексика, Нікарагуа та ін.). Міжнар. тероризм — ще одна характерна риса новітнього періоду історії, що бере початок в народницьких та більшовицьких терористичних актах як засобах боротьби за владу. Тероризм досяг особливо великих масштабів після утворення Д-ви Ізраїль (1948), коли Орг-ція визволення Палестини та її союзники вдалися до терористичних засобів боротьби за утворення окремої Палестинської д-ви. Відтоді хвиля терору поширилася по всьому світові. Це явище притаманне і Європі — Ірландська респ. армія та Орг-ція визволення басків. Новий поштовх для розвитку світ. тероризму дала агресія СРСР проти Афганістану 1979, звідки рад. війська змушені були евакуюватися 1989. Апогеєм світ. терористичної діяльності стали теракти 11 вересня 2001 в Нью-Йорку та Вашингтоні міжнар. терористичної орг-ції Аль-Каїда, у відповідь на що США вдалися до каральної експедиції щодо талібів в Афганістані (2001—02), які співпрацювали з Аль-Каїдою, та акції з ліквідації диктаторського режиму С.Хусейна й агресії проти Іраку (2003—04). Та нові силові дії США і їхніх союзників виявилися неспроможними, оскільки не досягли гол. мети — таліби не припинили своєї боротьби в Афганістані, прибічники С.Хусейна методами партизан. війни продовжують вбивати амер. солдатів та їхніх союзників, а доктрина випереджувальної військ. інтервенції в Іраку виявилася неефективною. Окрім того, вона стала викликом принципам ООН і загальновизнаним засадничим міжнар. правовим постулатам, що стосуються миру й стабільності у світі. Неоднозначна оцінка силової політики США (2-га пол. 1990-х — поч. 2000-х рр.) з боку деяких членів *Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй* (Франції та ФРН) свідчить про наявність істотних розбіжностей серед демократ. країн у їхніх підходах до вирішення найгостріших проблем сучасності.

Останнє десятиліття 20 — поч. 21 ст. характеризується спалахами *націоналізму* і загостренням міжетнічних конфліктів в Європі й на Бл. Сході, посиленням ролі ООН, НАТО та *Організації з безпеки і співробітництва в Європі* в їх урегулюванні.

До визначних подій історії новітнього часу слід зарахувати прийняття ВР УРСР 24 серпня 1991 *Акта проголошення незалежності України*, чим завершився багатовіковий період перебування укр. земель у складі Рос. (рад.) імперії та ін. сусідніх держав. Проголошення *Українською Центральною Радою* IV Універсалу УЦР про незалежність *Української Народної Республіки* (25 січня 1918), утворення *Західноукраїнської Народної Республіки* (1 листопада 1918) й проголошення *Акту злуки* УНР і ЗУНР (22 січня 1919) не завершилися здобуттям Україною незалежності. У нерівному протистоянні в ході визвол. змагань 1918—21 проти агресії більшовицької Росії та Польщі Україна зазнала поразки, а її землі було поділено між СРСР, Польщею, *Чехословаччиною* і Румунією. Утворення УСРР у складі Союзу РСР мало на меті відтворити обмежену укр. державність. Але трансформація рад. влади в тоталітарну диктатуру поклала край спробам укр. комуністів провести українізацію і домогтися обмеженого суверенітету. На зміну політики українізації та коренізації прийшли голодомор, тотальне пограбування та винищення укр. села і цілеспрямоване зросійщення великих міст України.

Всеукр. референдум 1 грудня 1991 схвалив рішення Верховної Ради про суверенітет України і відокремлення від СРСР. Цим розпочався якісно новий етап новітньої історії незалежної України. Актуальним залишається питання пошуку місця України в глобальному світі на шляху прилучення до європ. та світ. демократ. спільноти в умовах розширення ЄС і НАТО.

Здобуття Україною незалежності відкрило нові можливості й для вітчизн. *історичної науки*, насамперед щодо розробки проблематики Н.і. З'явилися, зокрема, новаторські історіософські та історіографічні праці Л.Зашкільняка, Я.*Ісаєвича*, Г.*Касьянова*, Я.*Калакури*, І.*Колесник*, В.Масненка, Ю.Павленка, В.Потульницького, С.Стельмаха, які розглядають питання теорії, методології історії світ. та укр. *історичного процесу*. Щодо висвітлення власне проблем всесвітньої історії, то найбільшу увагу дослідників цілком закономірно привертає саме період Н.і., який є одним із найбільш складних і багатих на важливі події періодів європ. і світ. історії, що зазнав найбільшої фальсифікації і спотворення в істор., зокрема рад., науці, був, і подекуди все ще залишається, найбільш заполітизованим на сторінках численних наук. праць і навч. та науково-популярних видань і тому потребує нового погляду й всебічного об'єктивного вивчення.

Літ.: *Джонсон П.* Современность, т. 1—2. М., 1995; *Дюрозель Ж.-Б.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. К., 1995; *Язьков Е.* История стран Европы и Америки в новейшее время 1918—1945. М., 1998; *Гренвилл Дж.* История XX века. М., 1999; *Кредер А.А.* Словарь по новейшей истории. М., 1999; *Palmer A.* The Dictionary of XXth century history. Harmondsworth, 1999; Програма кандидатського іспиту зі спеціальності 07.00.02 — «всесвітня історія». Автор-розробник Віднянський С.В. К., 1999; *Кальвакоресси П.* Мировая политика после 1945 года. М., 2000; *Гобсбаум Е.* Вік екстремізму: Коротка історія XX віку. К., 2001; *Масненко В.В.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX — перша третина XX ст.). К.—Черкаси, 2001; *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII—XX століть. К., 2002; *Язьков Е.Ф.* История новейшего времени стран Европы и Америки 1945—2000. М., 2003; *Віднянський С.* Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації (до 90-річчя початку Великої війни). «Український історик», 2004, № 9; *Кульчицький С.* Перша світова війна: Початок XX століття, що закінчилося... 1991 року. «Дзеркало тижня», 2004, № 32; *Стельмах С.П.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX — початок XX століття): Монографія. К., 2005; *Віднянський С.* Рецепції всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу». «УІЖ», 2007, № 6; *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія. Львів, 2007; *Віднянський С.* Стан та перспективи

наукових досліджень у всесвітній історії в Україні. «УЇЖ», 2010, № 5.

С.В. Віднянський, О.С. Черевко.

НОВОАЙДА́Р — с-ще міськ. типу *Луганської області*, райцентр. Розташов. на р. Айдар (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону). Населення 9 тис. осіб (2005).

Новоайдар. Пам'ятник Жертвам Голодомору 1932—1933 років на Луганщині поблизу крейдяних скель «Баранячі лоби». Фото початку 21 ст.

Як і більшість степових поселень, Н. залюднювався не раз і мав великі перерви в істор. існуванні (перші поселення на цьому місці археологи пов'язують із *салтівсько-маяцькою культурою* серед. 8 — поч. 10 ст., часів хозар. домінування в регіоні; назва Айдар може бути пов'язана з іменем болг. хана). Проте перше відоме укріплення на правому боці р. Айдар збудоване вже під егідою *Всевеликого Війська Донського* бл. 1687 (вірогідно, у зв'язку з напругою на кордоні під час *Кримських походів 1687 і 1689*), хоча укр. та донські козаки-промисловики відвідували ці місця й раніше (згадки Айдарської станиці, де отаманом був Яким Кузовченко, є з-перед 1686; офіц. датою заснування Н. визнають 1685), а поруч із сусіднім Старим Айдаром існував давній татар. «перелаз» через річку. У переписному листі козац. містечок за 1707 вказано: «тому 20 років збудовано Новоайдарський городок і в ньому 70 мешканців». Мешканців Н. звали «новодонцями», і серед них значну частку складали особи, яких царський уряд трактував як утікачів (а ще й розкольників-старообрядців), котрих треба повернути до старих осель. Відтак новоайдарці активно підтримали *Булавінське повстання 1707—1709*. Царські карателі знищили містечко, а землі по р. Айдар у винагороду за участь у придушенні повстання передали *Острогозькому полку* слобідських козаків.

1719 Старий і Новий Айдари зараховують до міст Бахмутської провінції *Азовської губернії* і укріплюють за наказом царського уряду. Згодом Н. підпорядковувався Старобільському пов. *Харківської губернії*. До 1800 населення Н. мало статус *козаків* (з переведенням його на становище однодвірців бл. 400 козаків-чоловіків, аби не позбутися свого статусу, переселилися на *Кубань*). Перед 1862 в містечку налічувалося 2 церкви та 500 дворів, в яких мешкало 3886 жителів, щорічно відбувалося 3 *ярмарки*.

Під час революц. подій 1917—20 осн. опонентами в регіоні були *більшовики* та білогвардійці з Дону. З 1923 Н. стає райцентром (ліквідований 1962 та знову відновлений 1965). Від 12 липня 1942 по 21 січня 1943 окупований гітлерівською Німеччиною. Статус с-ща міськ. типу одержав 1957.

Сучасна економіка регіону сфокусована на с.-г. заняттях і видобутку газу та вугілля.

На території Новоайдарського р-ну розташовані заповідні землі Стрілецького степу.

Гол. засіб масової інформації — газ. «Вісник Новоайдарщини».

Літ.: ІМіС УРСР: Луганська область. К., 1968; Історія Луганського краю. Луганськ, 2008.

Д.С. Вирський.

НОВОГРА́Д-ВОЛИ́НСЬКА ОКРУ́ГА — 1) адм.-тер. одиниця у складі УСРР. Утворена 7 березня 1923 в складі *Волинської губернії*. Окружний центр — м. *Новоград-Волинський*. Ліквідована 3 червня 1925;

2) адм.-тер. одиниця в складі УСРР/УРСР. Утворена 4 травня 1935 в складі *Київської області*. Центр — м. Новоград-Волинський. Налічувала 4 *райони*, 1 місто, 168 сільрад. Ліквідована 22 вересня 1937 у зв'язку з утворенням *Житомирської області*.

Я.В. Верменич.

НОВОГРА́Д-ВОЛИ́НСЬКИЙ (Взвягль, Возвягль, Звягель; із 5 липня 1795 — Новоград-Волинський) — місто обласного підпорядкування *Житомирської області*, райцентр. Розташов. при впадінні р. Смолка в р. Случ (бас. Прип'яті). Населення 56,5 тис. осіб (2001).

Уперше згадується у *Галицько-Волинському літописі* при описі подій 1255 як місто («город») *Возвягль* у зв'язку із завоюванням та знищенням його військом кн. *Данила Галицького*. Давньорус. Возвягль локалізується на правому березі Случі, за 5 км нижче за течією від центру сучасного міста, де досліджено 2 *городища* і селище між ними.

Наступна писемна згадка про поселення датована 1432: після знищення місто було відбудоване на новому місці, вище за течією, на лівому березі р. Случ.

У 14 ст. Звягель входив до *Великого князівства Литовського* й належав удільним князям Звягельським. 1501—54 місто було володінням князів *Острозьких*. 1507 за наказом кн. К. *Острозького* тут збудовано замок. Після *Люблінської унії 1569* увійшов до

Звягель (нині – Новоград-Волинський). Гравюра Н. Орди. 1870-ті рр.

складу *Речі Посполитої*: належав до Луцького пов. *Волинського воєводства.*

За часів нац. революції під проводом Б.*Хмельницького* козац. війська зруйнували частину укріплень замку, спалили костьол. У вересні 1648 з місц. селян був сформований повстанський загін під проводом М.*Тиші*. У березні 1649 сформовано *Звягільський полк* із центром у Звягелі (існував 1649 та 1656—59).

До *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* Звягель залишався прикордонним містом. У 18 ст. став власністю князів *Любомирських.* Протягом 18 ст. в місті були споруджені: дерев'яний собор (1730), синагога (1740), дерев'яна церква Святої Трійці, кам'яний костьол (1766). На 1766 в місті налічувалося 2 тис. мешканців, 379 будинків. З 1773 тут діяв один з перших в Україні чавуноливарних з-дів.

Після 2-го поділу Польщі (1793) Звягель перейшов до складу *Російської імперії*; місто було викуплене в держ. власність у графині Зубової. Указом рос. імп. *Катерини II* від 5 липня 1795 Звягель перейменовано на Новоград-Волинський і визначено адм. центром новоствореної *Волинської губернії.* Проте через брак приміщень для розміщення губернських служб та коштів на їх буд-во місто так і залишилося повітовим (фактичним губернським центром став *Житомир*). 3 липня 1804 указом рос. імп. *Олександра I* офіц. статус губернського центру було закріплено за Житомиром, а Н.-В. отримав статус повітового міста Волинської губ.

На поч. 19 ст. Н.-В. став одним із центрів *декабристів руху*: 1823—25 тут було створене й діяло *Товариство з'єднаних слов'ян*, яке очолювали офіцери — брати А.*Борисов* і П.*Борисов* — та уродженець міста Ю.*Люблінський.* У місті розташовувався штаб 8-ї артилер. бригади, в якому служив голова т-ва підпоручик П.Борисов.

Наприкінці 19 ст. до Н.-В. прибуло кілька сотень нім. і чеських колоністів. На поч. 1901 в місті налічувалося 15,3 тис. мешканців, 3450 будинків, у т. ч. 256 кам'яних. На 1913 населення зросло до 21,3 тис. осіб. 1910—14 в місті діяли чавуноливарний з-д, пивоварний з-д А.Балона, фанерна ф-ка, цегельні та шкіряні майстерні. 1912 засновано чоловічу, а згодом — жіночу г-зії. 1916 відкрито рух залізницею *Шепетівка*—Н.-В.—*Коростень*, збудовано 2 мости — через річки Случ і Смолка (1913), станційні споруди.

У роки укр. революції та громадян. війни Н.-В. не раз захоплювали війська ворогуючих сторін: більшовицькі, австро-нім. та польс. частини, війська *Директорії.* 27 червня 1920 в місті остаточно встановлено рад. владу. 1923 Н.-В. став центром одноіменного району Житомир. округи. З 22 вересня 1937 — райцентр Житомир. обл.

У роки Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 місто з 8 липня 1941 до 3 січня 1944 було окуповане нім. військами. У липні—вересні 1941 окупаційними властями було знищено бл. 6 тис. жителів міста, переважно євреїв.

Сучасного вигляду місто набуло в результаті активної забудови в повоєнні роки. 1964 відкрито універмаг, розпочали роботу консервний з-д (1965), м'ясокомбінат (нині — ВАТ «Новоград-Волинський м'ясокомбінат») та каменедробильний з-д (1966).

У місті функціонують 11 загальноосвітніх і 12 дошкільних навч. закладів, Палац культури ім. Лесі Українки, дитячі музична та художня школи, 6 б-к.

Пам'ятки історії та к-ри: залишки фортеці, будинок родини Косачів (нині — літературно-меморіальний музей).

Н.-В. тісно пов'язаний з іменами відомих істор. постатей. 1868—79 в Н.-В. проживала родина *Косачів*, тут народилась і провела дитячі роки Леся *Українка* (Л.Косач). 1971 в місті відкрито літературно-меморіальний музей Лесі Українки, встановлено пам'ятник (1987) і започатковано міжнар. літературно-мистецьке свято «Лесині джерела». 1806 в місті розташовувалася штаб-квартира генерал-фельдмаршала М.*Кутузова.* 1846 тут побував Т.*Шевченко.* 1920 в Н.-В. бував рад. письменник І.*Бабель.* 1933—34 тут працював Герой Рад. Союзу, командир партизан. загону Д.*Медведєв*; проходили службу рад. військ. діячі, маршали Рад. Союзу А.*Єременко* (1932—38) та К.*Рокосовський* (1940—41).

Літ.: *Братчиков А.* Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Житомир, 1869, вып. 2; ІМіС УРСР: Житомирська область. К., 1973; Звягель древній і вічно молодий: Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Новоград-Волинський, 1995; Звягель—Новоград-Волинський: Від сивої давнини до сьогодення: Серія «Велика Волинь», вип. 36. Новоград-Волинський, 2007; *Кострица М.* Новоград-Волинський: Історико-краєзнавчий нарис. Житомир, 2007; Літописний Возвягль. Дослідження 1998—2007 рр. К., 2008; Офіційний інтернет-сайт міста Новоград-Волинський. Web: http://www.novograd.osp-ua.info.

О.В. Андрощук.

НОВОГРУ́ДОК (білорус. Навагру́дак, у середньовіччі — Новгород Литовський, Новгородок;

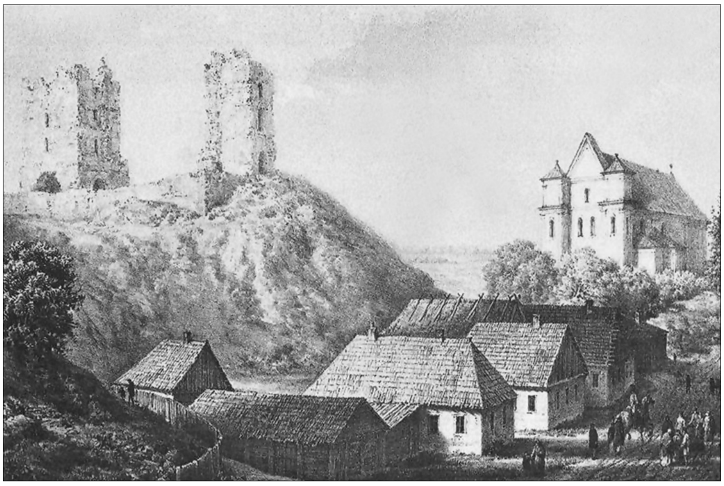

Новогрудівський замок. Гравюра Н. Орди. 1870-ті рр.

сучасна назва — від польс. Nowogródek) — місто Гродненської обл. Республіки Білорусь, райцентр. Населення 29,2 тис. осіб (2010).

За археол. даними, давньорус. поселення виникло наприкінці 10 ст. і на серед. 12 ст. перетворилося на значний торговоремісничий осередок. Воно мало 2 укріплені частини (*дитинець*/замок та окольне місто) заг. площею 2,7 га. До них прилягав *посад*, на території якого виявлено рештки мурованої Борисоглібської церкви серед. 12 ст.

Н. уперше згадується в *Галицько-Волинському літописі* в розповіді про події 1249. Період історії міста до 2-ї пол. 13 ст. не висвітлений писемними джерелами. Зокрема, не відомо про належність території навколо Н. якійсь із земель *Київської Русі* (гіпотетично це могли бути *Волинська земля*, *Туровське князівство* або Полоцька земля).

У 1240-ві рр. Н. захопив вел. кн. литов. *Міндовг*, який посадив тут свого сина *Войшелка*. Із 1254 (після укладення миру між кн. *Данилом Галицьким* та Міндовгом) і до 1258—59 тут князював *Роман Данилович* (на думку деяких дослідників, як васал Міндовга), а 1265 — *Шварно Данилович* (як співправитель Войшелка — на той час великого князя литовського). До 1392 Н. був центром удільного князівства у складі *Великого князівства Литовського*, а потім — одним із центрів великокнязівського домену. 1507 став центром Новгород. воєводства. 1511 отримав *магдебурзьке право*. 1581—1775 Н. входив до числа міст, в яких відбувалися засідання *Головного Литовського трибуналу*. Після 1795 — у складі *Російської імперії*.

15 листопада 1415 в Н. відбувся собор правосл. церкви, який висвятив на митрополита Григорія *Цамблака*. Після відокремлення Моск. митрополії й висвячення на митрополита *Григорія Болгарина* (1458) Н. став місцем перебування київ. митрополитів (див. *Київські ієрархи*), які мали тут свою резиденцію аж до кін. 16 ст. Митрополича кафедра містилася в церкві святих Бориса і Гліба (існуюча нині пам'ятка збудована в 16 ст. на місці давньорус. храму).

В історіографії склалася традиція вважати Н. першою столицею ВКЛ, однак підставою для цього є лише повідомлення *Биховця хроніки*, укладеної в 1-й третині 16 ст.

Літ.: *Баранаускас Т.* Новогрудок в XIII веке: История и миф. В кн.: Castrum, urbis et bellum: Зборнік навуковых прац: Прысвячаецца памяці прафесара Міхася Ткачова. Баранавічы, 2002; *Гуревич Ф.Д.* Летописный Новгородок (древнерусский Новгрудок). СПб.—Новогрудок, 2003; *Алексеев Л.В.* Западные земли домонгольской Руси: Очерки истории, археологии, культуры, кн. 1—2. М., 2006; *Гайба М.* Навагародак. В кн.: Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя, т. 2. Мінск, 2006.

Д.Я. Вортман.

НОВОДАНИ́ЛІВСЬКА КУЛЬТУ́РА є особливим етносоціальним явищем, про походження якого існують різні точки зору. Пам'ятки Н.к. залишені скотарським населенням причорномор. степів середина — кінець 5 тис. до н. е. Фіксується за поховальними комплексами (Яма, Чаплі, Петро-Свистунове, Луганськ, Кривий Ріг та ін.) та тимчасовими стоянками. Типовими є грунтові поховання, часто обгороджені камінням, під невеликим курганним насипом або на підвищенні. Небіжчиків клали зібгано на спині з підібганими ногами, колінами догори, орієнтованими на сх. Серед інвентарю — велика кременева (рідше обсидіанова) ножовида пластина, на місці пояса — низки перламутрових кружалець з мушлі. У ряді випадків наявна велика кількість кременевих знарядь (ножі, сокири, вістря списів та стріл) і мідних прикрас (багатовиткові браслети, підвіски, намисто). Поховання рясно засипані вохрою (червоною фарбою). Цей обряд майже цілком відповідає ритуалу поховань, залишених населенням європ. степової спільності періоду кінця Трипілля А—ВІ, до якої входила й Н.к. Її носіїв можна ідентифікувати як одну зі складових частин давніх індоєвропейців понто-каспійських степів.

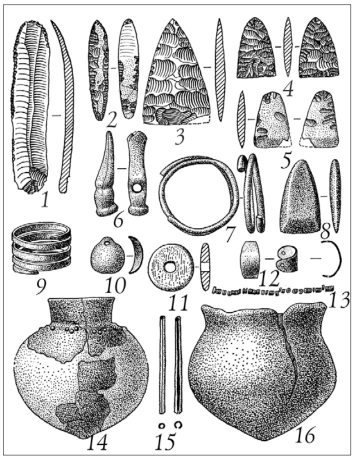

Новоданилівська культура. Знаряддя праці та прикраси з кременю (1—5), кістки (6), міді (7, 9, 10, 12, 13, 15), каменю (8), мушлі (11) та кераміка (14, 16).

Літ.: *Телегин Д.Я.* Памятники новоданиловского типа. В кн.: Археология Украинской ССР, т. 1. К., 1985; *Нечитайло А.Л.* Европейская общность степного энеолита. «Российская археология», 1996, № 4.

А.Л. Нечитайло.

НОВОМИКОЛА́ЇВКА (до 1813 — Кочережки) — с-ще міськ. типу *Запорізької області*, райцентр. Населення 5825 осіб (2010).

Заснована в останній чверті 18 ст. *державними селянами*, вихідцями із с. Кочережки Павлоградського пов. Катериносл. губ., як с-ще Кочережки. З 1813 населений пункт почав називатися Новомиколаївкою. Наприкінці 19 ст. Н. — волосний центр Олександрівського пов. *Катеринославської губернії*. У січні 1918 встановлено рад. владу. Протягом квітня—листопада 1918 — у складі *Української Держави*. У листопаді 1918 поновлено рад. владу. Від червня по грудень 1919 — під контролем *Збройних сил Півдня Росії*. Наприкінці грудня 1919 знову поновлено рад. владу. У серпні 1920 — під контролем *Російської армії* генерал-лейтенанта П.*Врангеля*. Відновлено рад. владу наприкінці серпня 1920. У березні 1923 Н. стає центром Новомиколаївського р-ну *Запорізької округи*. У роки *Другої світової війни* в Н. діяв партизан. загін на чолі з Д.Швидким. 1957 село зараховане до категорії с-щ міськ. типу.

Нині в Н. діють маслоробний, продовольчих товарів та комбікормовий заводи.

Літ.: Волости и важнейшие селения Европейской России. СПб., 1886; ІМіС УРСР: Запорізька область. К., 1970.

О.Г. Бажан.

НОВОМИ́РГОРОД — місто *Кіровоградської області*, райцентр. Розташов. на берегах р. Велика Вись. Населення 13,2 тис. осіб (2001).

Засноване 1740 на місці запороз. *зимівника* Тресяги селянами-переселенцями та козаками *Миргородського полку*, що послугувало підставою для назви поселення.

У серед. 18 ст. Н. став центром сформованої сербськими переселенцями військово-адм. одиниці *Нова Сербія* (1752). У Н. розміщувався штаб гусарського полку. 1753 збудовано земляний шанець (укріплення). 1764 Нова Сербія і *Новослобідський козацький полк* були розформовані, а їхні території під назвою *Єлизаветинської провінції* ввійшли до складу *Новоросійської губернії* (утворена 22 березня 1764). У Н. проживало майже 3,5 тис. мешканців, налічувалося бл. 700 дворів, діяли винокурня, броварня, цегельний з-д. 1799 тут засновано правосл. єпархію (проіснувала до 1804), до міста переведено з *Полтави* семінарію (відкрита 15 березня 1799).

1773 Н. отримав статус міста. З 1784 — адм. центр однойменного повіту *Катеринославського намісництва*, якийсь час Н. був повітовим центром Вознесенської губ.; після її ліквідації мав статус заштатного міста Миколаївської, з 1803 — *Херсонської губернії.* З лютого 1820 Н. підпорядковувався відомству *військових поселень.* До поч. 20 ст. в місті постійно розташовувалися військ. частини.

1836 в Н. перебували управління 5—8-го округів Новорос. військ. поселення, адміністрація 7-го округу. В цей час розпочалась активна перебудова міста на військ. лад: збудовано штабні приміщення, манежі, військ. склади, стайні. На 1846 з 3,7 тис. населення Н. понад 3,3 тис. складали військ. поселенці. Після скасування військ. поселень управління містом здійснювала міська дума (створена 1860).

З 1923 — райцентр Єлизаветградської (з 1924 — Зінов'євської) округи (після 1930 — Новомиргородського р-ну); з 1939 — Кіровогр. обл.

У роки Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 Н. був окупований нім. військами від 1 серпня 1941 до 11 березня 1944.

1959 в межі Н. включені м. Златопіль (до 1787 — Гуляйполе) і села Виноградівка та Катеринівка. Поселення отримало статус міста районного підпорядкування.

Пам'ятки історії та к-ри: церква св. Іллі (цегляна, 1786) — найдавніша архіт. пам'ятка Кіровогр. обл., що збереглася; будівлі колиш. Златопільської г-зії (19 ст.), міської лікарні (1910—13).

У Н. народилися: декабрист кн. Є.Оболенський (1796—1865), прозаїк і драматург Ю.Мокрієв, письменники Б.Гончаренко, Ю.Коваль, поет, журналіст, засл. працівник к-ри П.Біба. У Сіверському полку перебував на військ. службі І.*Котляревський.* Під час заслання в місті (1820, 1821) побував рос. поет О.*Пушкін.*

У Златопільській г-зії (відкрита 1868) навчалися: письменник і політ. діяч В.*Винниченко*; композитор, диригент, нар. арт. УРСР Б.*Лятошинський.* Тут працювали: поет і літературознавець М.*Зеров*, етнограф і громад. діяч О.*Русов.*

Літ.: Городские населения в Российской империи, т. 5, ч. 2. СПб., 1865; ІМіС УРСР: Кіровоградська область. К., 1972; Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Омельчук І.В.* Рідний край: Історико-краєзнавчі дослідження. К., 2004; *Кузик Б.М., Білошапка В.В.* Кіровоградщина: Історія та сучасність центру України, т. 2. Дніпропетровськ, 2005; Пам'ятки архітектури та містобудування України: Офіційний інтернет-сайт Новомиргородської районної державної адміністрації. Web: http:// nmrda.kw.ukrtel.net/kult/kult.htm

О.В. Андрощук.

НОВОМЛИ́НСЬКИЙ ХРЕСТОВОЗДВИ́ЖЕНСЬКИЙ МОНАСТИ́Р, Кербутівський Хрестовоздвиженський монастир, Новомлинський Свято-Успенський монастир — жін. монастир, заснований у серед. 17 ст. неподалік від м. Нові Млини (нині село Борзнянського р-ну Черніг. обл.) на березі р. Сейм (прит. Десни, бас. Дніпра). Підпорядковувався *Батуринському Крупицькому Свято-Миколаївському монастирю.* Гол. споруда — дерев'яний храм Воздвиження Хреста Господнього — згоріла 1683. У 1730-х рр. відбудовано Хрестовоздвиженську і споруджено Свято-Успенську дерев'яні церкви. 1761 монастир потерпів від пожежі. За описом 1781 — дерев'яна церква, будинок ігумені, келії. Монастирю належали с. Кербутівка, маєтності в селах Пальчики, Атюша, Чепліївка, Митченки, кілька *хуторів*, двір у *Батурині*, перевіз на р. Сейм, 4 млини. Занепав після *секуляризації* церк. землеволодіння 1786. Існував до 1827. Споруди монастиря не збереглися.

Новомиргород. Златопільська гімназія.

Літ.: Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 4. Чернигов, 1873; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990.

О.Б. Коваленко.

Новомиргород. Церква святого пророка Іллі. Фото початку 21 ст.

НОВОМОСКО́ВСЬК (до 1794 — Новоселиця) — місто обласного підпорядкування *Дніпропетровської області*, райцентр. Пристань на р. Самара (притока Дніпра), залізничний вузол. Населення 77 тис. осіб (1991).

У 18 ст. побл. сучасного міста запороз. козаки заснували кілька хуторів-*зимівників.* У 1-й пол. 18 ст. на місці сучасного Н. запо-

рожці заснували *слободу* Самарчик або Новоселиця, переважну частину населення якої становили переселенці, розташов. неподалік міста Стара Самара. За часів *Нової Січі* Новоселиця — адм. центр *Самарської паланки*. Після ліквідації *Запорозької Січі* увійшла до складу *Азовської губернії*. 1784 у зв'язку з перенесенням буд-ва міста Катеринослав (у гирлі р. Кільченя, у межах нинішнього Новомоск. р-ну) на правий берег Дніпра на його місці утворене повітове місто Новомосковськ *Катеринославського намісництва*. У вересні 1794 Новоселиця стала повітовим центром, який з того часу почав називатися Новомосковськом. З 1797 Н. — повітове місто *Новоросійської губернії*, з 1802 — *Катеринославської губернії*. З 1923 Н. — райцентр Катеринославської округи, з 1932 — Дніпроп. обл. У 1930-х рр. у Н. збудовано найбільший у *СРСР* жерстекатальний з-д, стали до ладу шпалопросочувальний, цегельний з-ди.

У період *Другої світової війни* в районі Н. діяв партизан. загін під командуванням С.Масалигіна. У вересні 1941 — серпні 1943 в Н. діяла підпільна орг-ція на чолі з М.Головком.

У місті збудовано і введено в дію з-ди залізобетонних виробів, кукурудзокалібрувальний, мінеральних вод, жерстекатальний з-д перетворено на багатогалузевий металургійний.

Нині осн. напрямами вироб. діяльності міста є: металургійна, машинобудівна, металообробна. харчова, легка пром-сть.

У Н. є пам'ятка дерев'яної арх-ри — Свято-Троїцький собор (1772—81, майстер Я.Погрібняк).

Новомосковськ. Свято-Троїцький собор. Фото 2006.

Літ.: *Вєтров І.* В лісах під Новомосковськом. Дніпропетровськ, 1963; ІМіС УРСР: Дніпропетровська область. К., 1969.

О.Г. Бажан.

НОВО-ОГАРЬО́ВСЬКИЙ ПРОЦЕ́С — так була названа спроба президента *СРСР* М.*Горбачова*, спираючись на результати референдуму 17 березня 1991, організувати переговорний процес між керівниками республік щодо умов підготовки та укладання нового Союзного договору. Громад. думка в Україні у цьому питанні поляризувалася: від повної підтримки ідеї збереження СРСР до заперечення проектів входження в будь-які політ. союзи. Однак стрімка зміна політ. ситуації в умовах системної сусп. кризи стимулювала прискорення еволюції позиції більшості громадян УРСР в напрямі заперечення можливості збереження СРСР у будь-якій формі.

Передумови Н.-О.п. зумовлювалися послабленням влади загальносоюзної *номенклатури компартійно-радянської* в умовах «параду суверенітетів» союзних республік. Центр намагався покінчити з таким правовим становищем, коли де-факто за рішенням суб'єктів федерації респ. закони отримували верховенство над союзним законодавством.

Перший проект нового Союзного договору (листопад 1990) проголошував кожну рад. республіку суверенною на своїй території. Але цей проект перекреслював суверенітет республік, оскільки проголошував зверхність союзних законів над республіканськими. Зокрема, він повністю суперечив *Декларації про державний суверенітет України*. На поч. 1991 союзна влада перейшла до насильницьких методів придушення національно-визвол. руху в країнах Балтії. Під тиском консерваторів М.Горбачов виніс на всенар. референдум питання щодо необхідності «збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності».

Голова ВР УРСР Л.*Кравчук* запропонував одночасно із загальносоюзним референдумом провести в Україні опитування населення щодо сутності майбутнього Союзу. Винесене на опитування додаткове запитання мало таку редакцію: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?» Позитивно на питання союзного референдуму відповіли 70,16 % громадян, які проголосували. Натомість підтримали Декларацію про держ. суверенітет України 80,17 % учасників референдуму. Це дало нар. мандат кер-ву УРСР на переговорах із союзним центром.

23 квітня 1991 в держ. підмосковній резиденції М.Горбачова Ново-Огарьово за головування президента СРСР відбулася зустріч президентів 9-ти республік (за винятком республік Балтії та Грузії) з порядком денним «стабілізація ситуації в країні та подолання кризи». Офіційно розпочався Н.-О.п., метою якого була підготовка нового Союзного договору.

Одночасно загострилися стосунки між загальносоюзним центром та рос. кер-вом. Обрання 12 червня 1991 президентом РРФСР Б.*Єльцина* прискорило процес рос. суверенізації. За цих умов ВР УРСР 27 червня 1991 відклала розгляд проекту нового договору про Союз Суверенних Республік, представлений М.Горбачовим, на вересень і встановила необхідність його правової експертизи на предмет відповідності Декларації про держ. суверенітет України та закону УРСР про екон. самостійність.

23 липня 1991 в Ново-Огарьово було розглянуто останній варіант договору про Союз Суверенних Республік. Документ передбачав перерозподіл влади на користь республік, що викликало невдоволення загальносоюзної номенклатури. Побоювання втратити владу спонукало консерваторів до спроби її захоплення. Кінець Н.-О.п. поклав заколот «Державного комітету з надзвичайного стану» 19—21 серпня 1991. Після його провалу всі республіки колиш. СРСР стали на шлях здобуття незалежності.

24 серпня 1991 Верховна Рада прийняла *Акт проголошення незалежності України*. 1 грудня 1991 одночасно з президентськи-

ми виборами було проведено всенар. референдум щодо підтримки зазначеного акта. Підтримали проголошення незалежності України 90,3 % громадян України всіх областей та всіх національностей, для яких Батьківщиною є укр. земля. Підтвердження Акта проголошення незалежності України створило якісно нову ситуацію у всьому СРСР. 8 грудня 1991 в Біловезькій пущі Україна, Росія та Білорусь оголосили: «СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє існування». Було підписано *Біловезьку угоду про створення Співдружності Незалежних Держав*. 21 грудня 1991 на зустрічі в Алма-Аті до *Співдружності Незалежних Держав* приєдналися ще 8 союзних республік. СНД стала форматом аморфної *конфедерації*. Україна увійшла до СНД як спостерігач.

Літ.: *Горбачев М.С.* Августовский путч: причины и следствия. М., 1991; *Верт Н.* История СССР. М., 1992; *Горбачев М.С.* Декабрь-91: моя позиция. М., 1992; Новітня історія України 1900—2000. К., 2002.

А.Ю. Мартинов.

НОВОПСКО́В (1638—1829 — Закам'янка) — с-ще міськ. типу *Луганської області*, райцентр. Розташов. біля гирла р. Кам'янка (прит. Айдару, бас. Сіверського Дінця). Населення 10 тис. осіб (2001).

Первісно мав назву Закам'янка. Належить до найдавніших поселень Луганщини. Заснована укр. переселенцями 1638 як відлуння невдалої козац. війни, вона стала одним із перших поселень *Слобідської України*.

За участь у *Булавіна повстанні 1707—1709* за наказом рос. царя *Петра I* Закам'янка, як і ін. поселення по Айдару, була спалена. Землі ці згодом закріпилися за слобідським козац. *Острогозьким полком*. З його внутр. районів 1732 в Закам'янку перевели групу козаків на чолі з Якимом (Акимом) Ємановим. Закам'янка стала частиною Осинівської сотні Острогозького полку. З 1797 Закам'янка ввійшла до складу Старобільського пов. *Слобідсько-Української губернії* (з 1835 — *Харківська губернія*).

Сучасна назва селища з'явилася 1829, коли за наказом рос. імп. *Миколи I* тут розквартирували Псковський кірасирський полк, а мешканців Н. перетворили на військ. поселян. Модернізаційні процеси 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. торкнулися селища в незначній мірі.

1931 Н. став райцентром. За часів Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 та гітлерівської окупації (10 липня 1942 — 23 січня 1943) в селищі існував осередок руху Опору.

Нині Н. знаходиться в с.-г. зоні Луганщини. Відомий джерелом мінеральної води, на базі якого діє санаторій «Перлина».

Сучасний Н. поділяють на 2 осн. райони: «Центр» і «Газопровод» (від перетину 2-х газопроводів).

Газета: «Перемога».

Літ.: ІМіС УРСР: Луганська область. К., 1968; *Пірко В.* Заселення Степової України в XVI—XVIII ст. Донецьк, 1998; Історія Луганського краю. Луганськ, 2008.

Д.С. Вирський.

НОВОРОСІ́ЙСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця *Російської імперії* на теренах Пд. України 18 ст.

1) Перша Н.г. (1764—83) створена згідно з царським указом від 22 березня 1764 як військ. округ для оборони пд. кордонів Російської імперії і для контролю над Запорожжям. До її складу ввійшли *Нова Сербія* і *Новослобідський козацький полк*. Військ. підрозділи були перейменовані: гусарський полк І.*Хорвата* отримав назву — Чорний гусарський, пандурський піхотний — Жовтий гусарський, Новослобідський козацький — Єлизаветградський пікінерський полк. Управління Н.г. складалося із 2-х департаментів — військового та цивільного, які підпорядковувалися генерал-поручику О.Мельгунову. Вся земля ділилася на 3 категорії: державна, поміщицька і військова. В адм.-тер. відношенні Н.г. поділялася на 70 округів, з яких 52 були військові, 2 міські і 16 — *слободи*. Указом від 11 червня 1764 до складу Н.г. включено *Українську лінію*, *Слов'яносербію* і *Бахмутську провінцію*. 2 полки Слов'яносербії були перетворені на Бахмутський гусарський полк, а її територія поділена на 140 округів, з яких 82 призначалися для поселян, а решта залишалася військовими. Утворено 2 *пікінерські полки* — Дніпровський і Донецький, а Бахмутський козац. полк перейменовано на Луганський пікінерський. Із *Києва* на пониззя Дніпра переведено Молдав. гусарський полк і названо Самарським. У вересні 1764 до Н.г. приєднано міста *Кременчук* і

Власівка з навколиш. землями, 13 сотень *Полтавського полку* (Старосанжарівську, Новосанжарівську, Білицьку, Кобиляцьку, Сокільську, Кишеньківську, Переволочанську, Китайгородську, Орельську, Келебердянську, Нехворощанську, Маяцьку, Царичанську). На перших порах Н.г. складалася із Єлизаветградської й Катерининської провінцій та Бахмутського пов. Протягом 1764—83 її адм.-тер. устрій не раз змінювався. 1775 до Н.г. було приєднано частину земель ліквідованої *Нової Січі*, а Бахмутський пов. передано до складу новоствореної *Азовської губернії*. 1776 Н.г. поділялася на провінції Єлизаветградську, Полтавську, Слов'янську, Херсонську та Кременчуцький пов. Адм. центром Н.г. було м. Кременчук. Після приєднання Криму до Рос. імперії (1783) Н.г. втратила військово-стратегічне значення і була ліквідована, а її територія ввійшла до складу *Катеринославського намісництва*;

2) другу Н.г. створено відповідно до царського указу від 12 грудня 1796 «Про новий поділ держави на губернії». *Намісництва* як вищі адм.-тер. одиниці були ліквідовані. Замість Катериносл. намісництва, *Вознесенського намісництва* і *Таврійської області* утворено Н.г. Адм. центром став Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*; заснований 1778), перейменований (1797) на Новоросійськ. Уся губернія поділялася на 12 *повітів*: Новомосковський, Єлизаветградський, Ольвіопольський, Бахмутський, Новоросійський, Павлоградський, Херсонський, Маріупольський, Ростовський, Тираспільський, Перекопський, Акмечетський. Існувала Н.г. до 1802, коли вся територія Пд. України була поділена на 3 *губернії*: *Катеринославську губернію*, *Миколаївську губернію* (з 1803 — *Херсонська губернія*) і *Таврійську губернію*.

Літ.: *Скальковский А.А.* Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. 1—2. Одесса, 1850—53; *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. М., 1959; *Тимофеенко В.И.* Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. К., 1984; *Панашенко В.В.* Адміністративний устрій Південної України XVIII ст.: Історія, історіографія, джерелознавство: Статті, розвідки, замітки. К., 1996.

В.В. Панашенко.

НОВОРОСІ́ЙСЬКЕ І БЕССАРА́БСЬКЕ ГЕНЕРА́Л-ГУБЕРНА́ТОРСТВО — адм.-тер. і політ. одиниця *Російської імперії*, створена 1822 для інкорпорації та інтеграції Півдня в склад Рос. імперії. До нього входили Одеське, Таганрозьке, Феодосійське і Керч-Єнікальське градоначальства, *Херсонська губернія*, *Катеринославська губернія* і *Таврійська губернія*. Очолювалося генерал-губернатором, довіреним сановником верховної влади, якому *імператор* делегував частину своїх владних повноважень. За штатними розписами 1822, 1834 і 1846, установа складалася з управління з чиновниками для особливих, мед., дипломатичних та військ. доручень і канцелярії як виконавчої структури з функціональними від-нями. Генерал-губернатор здійснював управління краєм одноосібно, зосереджуючи всю повноту адм. влади: наділявся правом законодавчої ініціативи, визначав ступінь поширення в *генерал-губернаторстві* загальнорос. законів, контролював діяльність установ і посадових осіб, у т. ч. судових, призначав чиновників на перші посади в губернських присутствених місцях. Зосереджував осн. діяльність на організації і контролі за веденням сухопутної та мор. торгівлі і карантинним станом у генерал-губернаторстві, відповідно до міжнар. конвенцій. Здійснював переведення іноз. колоністів краю та місц. населення в загальноімперську систему, рахуючися з особливостями їхнього попереднього укладу життя з вільнонайманою працею та надаючи пільги, що значно стимулювало освоєння пд. регіону Рос. д-ви і сприяло утвердженню капіталіст. відносин. Генерал-губернатор визначав ступінь і міру поширення держ. оподаткування на різні категорії населення, встановлював лінію порто-франко, контролював заснування нових компаній і експедицій, т-в для видобутку корисних копалин. Генерал-губернатор наділявся і дипломатичними повноваженнями, коли укладалася Бухарестська конвенція (1826). З 1862 він був також головнокомандуючим *Одеським військовим округом*. Здійснював проведення *земської реформи 1864*, з урахуванням особливостей пд. регіону д-ви. Генерал-губернаторство було ліквідоване 1874.

Серед найвизначніших генерал-губернаторів краю — кн. М.*Воронцов* (1823—54) та О.Строганов (1854—64).

В.С. Шандра.

НОВОРОСІ́ЙСЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІ́ЙСЬКО — див. *Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо.*

НОВОРОСІ́ЙСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО КАМ'ЯНОВУГІ́ЛЬНОГО, ЗАЛІЗОРО́БНОГО ТА РЕ́ЙКОВОГО ВИРОБНИ́ЦТВ, «**Новороссийское общество каменноугольного, железоделательного и рельсового производств**» — одне з найбільших іноз. *акціонерних товариств*, що діяло у вітчизн. чорній металургії 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Створене 1868 на англ. кошти; правління — у Лондоні, відповідальна агенція — у *Санкт-Петербурзі*. Історія т-ва тісно пов'язана з ім'ям брит. підприємця інж. Дж.*Юза*. На Україні т-ву належали заснований 1871—72 в районі с. Олександрівка Катериносл. губ. чавуноливарно-залізоробний з-д та низка навколишніх кам'яновугільних копалень. У період з 1870 по 1912 осн. капітал т-ва зріс із 0,3 до 12 млн фунтів стерлінгів, причому левова частка його була спрямована на розвиток саме власного металургійного вир-ва. Завод «Н.т.к.,з. та р.в.» з перших днів діяв за закінченим циклом (плавка чавуну — вироблення заліза — прокатка), що давало змогу швидко нарощувати потужність. 1874 на ньому працювало 1806, а в 1890 — уже 6326 осіб, причому подібного роду стрімка концентрація робочої сили в одному місці привела незабаром до виникнення тут нового населеного пункту — м-ка Юзівка (нині м. *Донецьк*). Напередодні *Першої світової війни* завод виробляв сталеві рейки всіх типів, листове, сортове та фасонне залізо, мартенівську й бесемерівську крицю, ливарний, передільний і спец. чавун, шахтові вагонетки, вогнетривку цеглу. У його цехах уперше в *Російській імперії* було налагоджено коксове вир-во, пудлінгування тощо. У січні 1918 адміністрація

т-ва та все його майно були націоналізовані *більшовиками*. 1922 завод колиш. «Н.т.к.,з. та р.в.» отримав статус Юзівського derж. металургійного з-ду. З 1924 по 1961 — Сталінський, з 1961 — Донец. металургійний з-д. На сучасному етапі на Донец. металургійному з-ді введено в дію нові технології, він забезпечує споживача чавуном, високими сортами якісної криці. Вугільні копальні «Н.т.к., з. та р.в.» за рад. влади спочатку підпорядковувалися місц. окружному управлінню Центр. правління кам'яновугільної промисловості, а з серед. 1960-х pp. стали основою держ. об'єднання «Донецьквугілля».

Літ.: *Мевиус А.Ф.* Будущность горнозаводского промысла на Юге России. СПб., 1867; *Иславин В.* Обзор каменноугольной и железоделательной промышленности Донецкого кряжа. СПб., 1875; *Кеппен А.* Материалы для истории горного дела на Юге России. СПб., 1899; Акционерно-паевые предприятия России. М., 1913; *Павлов М.А.* Воспоминания металлурга, ч. 1—2. М., 1945; *Потолов С.И.* Рабочие Донбасса в XIX в. М.—Л., 1963.

О.М. Машкін.

НОВОРОСІ́ЙСЬКИЙ КРАЙ, Новоросія — причорномор. і приазовські землі, приєднані до Російської імперії в 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. Термін вживався як «дублер» офіц. назв *Новоросійської губернії* (створеної 1764 й відновленої в ширшій конфігурації 1796) та Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства (створеного на поч. 19 ст.). Після ліквідації останнього (1872) назва перестала відповідати якійнебудь конкретній адм.-тер. одиниці. На поч. 20 ст. поширювалась інколи, крім *Херсонської губернії*, *Катеринославської губернії* і *Таврійської губернії*, ще на Бессарабську губ., Ставропольську губ., Кубанську обл. і *Область Війська Донського*. Протягом 20 ст. вийшла з ужитку. Наприкінці 20 ст. деякі політ. сили в Україні безуспішно намагалися реанімувати назву, ототожнюючи її з Пд. Україною.

Літ.: *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. М., 1959.

В.М. Хмарський.

НОВОРОСІ́ЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — див. *Одеський національний університет*.

НОВОСЕ́ЛИЦЯ (до 1617 — Шишківці) — місто *Чернівецької області*, райцентр. Розташов. на р. Прут (прит. Дунаю), за 36 км від *Чернівців*. Населення 8,4 тис. (2001). Площа 5,6 км^2.

Перша згадка — 1456 під назвою Шишківці. З 1617 відоме як Н. Перебувала в складі *Молдавського князівства*. 1715—1812 входила до *Хотинського нахіє*. За *Бухарестським мирним договором 1812* увійшла до *Російської імперії*. 1828, після врегулювання кордону між Австрійс. і Рос. імперіями, поділена на австрійс. і рос. частини по р. Рокитна. До австрійс. Н. увійшло с. Долішні Строєшти, яке раніше було самостійною громадою. У Н. були відкриті митниці: 1817 — у рос. частині (із 1814 там діяв митний пункт), 1847 — в австрійській. 1850 налагоджено паромну переправу через р. Прут. Із 2-ї пол. 19 ст. в Н. почала розвиватися пром-сть. 1870 працювали паровий млин, винокурня, олійня та 2 шкіряних з-ди. Додатковим імпульсом для розвитку Н. було прокладання залізниці (1884 Чернівці—Н. і 1892 *Жмеринка*—Н.), завдяки чому містечко стало значним транзитним пунктом.

Під час *Першої світової війни* Н. стала ареною жорстоких боїв і була спустошена. З лютого по листопад 1918 рос. частина Н. була окупована австро-угор. військами. Із листопада 1918 Н. — під владою Румунії. Назву міста було змінено на Ноуа Суліца. Із червня 1940 — у складі УРСР. У листопаді 1940 Н. надано статус райцентру і створено Новоселицький р-н.

Із липня 1941 по березень 1944 окупована Румунією. 1944—91 в Н. діяли школа, вузол зв'язку, мед. уч-ще. Працювали птахофабрика, олійниця, миловарня, шкіряний, залізобетонних виробів, асфальтний, винний (лікеро-горілчаний), сирний з-ди, харчосмакова й меблева ф-ки. Розпочато буд-во м'ясокомбінату. Із 1991 Н. — у складі незалежної України. У місті відкрито г-зію, ліцей, мед. коледж. Діють птахокомбінат, сирзавод, ЗАТ «Побут», ін. приватні заклади.

Літ.: ІМіС УРСР: Чернівецька область. К., 1969; Буковина: Загальне краєзнавство. Чернівці, 2004 (репринт. вид. 1899); *Риндюк О та ін.* Новоселиця. Новоселиця, 2006.

Т.С. Водотика.

НОВОСЛОБІДСЬКИ́Й КОЗА́ЦЬКИЙ ПОЛК — козацька адм.-тер. і військ. одиниця. Створений згідно з указом рос. імп. *Єлизавети Петрівни* від 14 травня 1754. Включав землі між Дніпром і Пд. Бугом, у т. ч. верхів'я річок Інгул та Інгулець із притоками. Адм. центр — фортеця св. Єлизавети (нині м. *Кіровоград*; закладена згідно з указом Правительствуючого Сенату від 21 січня 1753 в 20-ти *верстах* від *Нової Сербії*). Невдовзі територію Н.к.п. продовжено на 20 верст південніше, включено поселення — Калужино, Омельницьку Кам'янку, Буянську слободу, Мишурин Ріг, Бородаївку і Пушкарівку. На чолі полку був полковник, який підпорядковувався коменданту фортеці (І.Глібову). До полкової адміністрації входили: *обозний*, суддя, *хорунжий*, писар, *городничий*, кілька десятків підпрапорних. Згодом з'явилися *сотники*, які управляли окремими *слободами*, виконували певні обов'язки при фортеці та полковому уряді. З 1762 полкову номенклатуру доповнили 2 *осавули*, ротмістр, ще один писар, *отаман*. На озброєнні було 6 гармат (на кожну — по 6 гармашів). Відтоді полк поділявся на 20 сотень із слобід: Калинівка, Аджамка, Гола Кам'янка, Мурзинка, Овнянка (і Бешка), Верблюжка (і Попельняста, Комісарівка), Кам'янка (і Калужино), Бородаївка (і Домоткань), Зелена, Жовта, Мишурин Ріг (і Боянське, Тройницьке), Омельницька ткань, Пушкарівка, Грузька Вись, Плетений Ташлик, Сухий Ташлик, Красна, Тернівка (й Ольшанка-Тишківка), Добрянка, Орел. Н.к.п. не входив до складу жодної із *губерній* Росії, а

Новоселиця. Палац. Початок 19 ст. Фото початку 21 ст.

підпорядковувався безпосередньо Правительствуючому Сенату та Військ. колегії. 1764 Н.к.п. став складовою частиною створеної *Новоросійської губернії* і як військ. одиниця перейменований на Єлизаветградський пікінерський полк.

Літ.: *Шамрай С.* До історії залюднення степової України. «Записки історико-філологічного відділу ВУАН», 1929, кн. 24; *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII — первой половине XIX века (1719—1858 гг.). М., 1976; *Панашенко В.* Адміністративний устрій Південної України XVIII ст. В кн.: Історія, історіографія, джерелознавство: Статті, розвідки, замітки. К., 1996.

В.В. Панашенко.

НОВОТРО́ЇЦЬКЕ — городище *роменської культури* 8—10 ст. Розташов. побл. с. Пристайлове Лебединського р-ну Сум. обл. на мису правого високого корінного берега р. Псел. Пам'ятка відома з поч. 20 ст. 1948 обстежене, 1952—54 — повністю розкопане І.*Ляпушкіним*. Штучні укріплення відсутні. Досліджено 48 напівземлянкових жител стовпової та зрубної конструкції з кубоподібними глиняними печами, вирізаними в материкових останцях, госп. та вироб. споруди, льохи. Зібрана багата колекція залізних знарядь праці, ліпного посуду та прикрас із кольорових металів, більшість з яких походить із 2-х скарбів.

Літ.: *Ляпушкин И.И.* Городище Новотроицкое. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1958, № 74.

Н.С. Абашина.

НОВОТРОЯНІ́ВСЬКИЙ СКАРБ — скарб 13—12 ст. до н. е., знайдений на території поселення пізнього етапу *сабатинівської культури* на лівому березі р. Велика Тараклія біля с. Новотрояни Болградського р-ну Одес. обл. під час земляних робіт у глиняному кар'єрі. У складі Н.с. знаходилося 25 бронз. речей: 15 серпів, 9 кельтів і 1 наконечник списа. Бронз. серпи представлені 3-ма типами (колінчасті з гачками для кріплення ручки, вигнуті вузькі з отворами для ручки, довгий слабо вигнутий серп). Одновушкові шестигранні кельти належать до старшого трансильванського та красномаяцького типів. Хім. аналіз металу вказує на його походження з Карпато-Трансильванського району. Всі речі, окрім наконечника списа, поламані в процесі роботи. Дослідження речей Н.с. та ін. бронз. виробів цієї доби на пд. України засвідчує, що скарб знайдений на торг. шляху з Трансильванії до сабатинівських племен Пн. Причорномор'я, яким постачалася бронз. сировина у вигляді пошкоджених предметів — своєрідного металобрухту давнини. Матеріали Н.с. зберігаються в *Одеському археологічному музеї* НАН України.

Літ.: *Субботін Л.В., Черняков І.Т.* Новотроянівський скарб та питання обміну металом за доби пізньої бронзи. «Археологія», 1982, № 39.

І.Т. Черняков.

НОВОУКРА́ЇНКА — місто *Кіровоградської області*, райцентр. Розташов. на р. Чорний Ташлик (прит. Синюхи, бас. Пд. Бугу). Населення 19,1 тис. осіб (2005).

1753 територія майбутнього міста була передана Новослобідському козац. поселенню, на базі якого 14 травня 1754 був сформований *Новослобідський козацький полк*.

Точну дату заснування міста не встановлено. Донедавна загальноприйнятою датою вважався 1754, коли на правому березі р. Помічна (прит. Чорного Ташлику), неподалік від впадіння р. Грузька в Чорний Ташлик, почалося спорудження фортеці Павлівськ. Однак достовірних даних про існування фортеці до 1770 не виявлено (ймовірно, що недобудована фортеця була зруйнована 1769 татарами).

1764 Новослобідський козац. полк був переформований у Єлизаветградський пікінерний полк, а його територія ввійшла до

Новоукраїнка. Районна дитяча бібліотека. Пам'ятка архітектури кінця 19 — початку 20 ст. Фото 2005.

складу Єлизаветградської провінції *Новоросійської губернії*.

Від 1770 поселення Павлівськ згадується як ротне і штаб-квартира Молдов. гусарського полку, сформованого з турец. підданих правосл. віросповідання, які перейшли на бік Росії під час російсько-турец. війни, розпочатої 1768.

Німецький учений, природознавець, академік Й.-А.*Гільденштедт*, який відвідав Павловський шанець 1774, писав, що початок поселенню було покладено 1769, а «раніше тут ніхто не жив». 1773 Павлівськ (від 1771 — Новопавлівськ) офіційно отримав статус *посаду* і став повітовим центром Новорос. губернії.

Після поділу 1802 Новорос. губернії Новопавлівськ — у складі *Миколаївської губернії*, 15 травня 1803 перейменованої на *Херсонську губернію*.

З утворенням 1817 системи *військових поселень* у Новопавлівську стояв ескадрон 1-го Укр. уланського полку. У зв'язку з розташуванням у Павлівському посаді штабу 1-го Укр. уланського полку 1830 його перейменували на Новоукраїнку. Військові поселення 2-го резервного кавалерійс. корпусу, до якого входила 3-тя Укр. уланська д-зія, були поділені на 8 округів. Н. була центром 5-го кавалерійс. округу.

Після скасування системи військ. поселень і відновлення Єлизаветградського пов. (1865) ескадронні села стали його волосними центрами. Н. від 1858 знову почала називатися посадом Павлівськом (інколи з додаванням уточнення — Новоукраїнка). У подальшому й до рад. часів містечко перебувало в складі Єлизаветградського пов. Херсон. губ. Залізниця *Одеса—Кременчук* (пізніше Одеса—*Харків*) зв'язала його з пром. районами *Лівобережної України* та з чорномор. портами. Наприкінці 1890-х рр. у містечку було 80 дрібних підпр-в. На найбільшому з них — паровому млині купця Варшавського (збудований 1894) — працювало 100 робітників.

За даними подвірного перепису 1883—85, 72 % мешканців (1455 дворів) Н. жили із хліборобства. Щороку в Н. відбувалося 2—3 *ярмарки*.

1917—20 влада в Н. належала *Українській Народній Республіці* (листопад 1917 — січень 1918, березень—квітень 1918, грудень 1918 — лютий 1919), *більшовикам* (січень—березень 1918, лютий—серпень 1919), *Українській Державі* (квітень—листопад 1918), денікінцям (серпень 1919 — січень 1920). У березні—листопаді 1918 Н. була під контролем австро-нім. військ.

Після остаточного встановлення рад. влади (січень 1920) Н. — у складі Херсонської (перейменованої в березні 1920 на Миколаївську) губернії. Від 5 квітня 1921 до 24 травня 1922 — центр Новоукр. р-ну Єлизаветградського пов. Із 7 березня 1923 — районний центр Єлизаветградської округи (від 8 липня 1924 — *Зінов'євська округа*) *Одеської губернії.*

Від лютого 1932 — у складі *Одеської області.* 1938 Н. отримала статус міста, від січня 1939 — у складі Кіровогр. обл.

У 1920—30-х рр. в Н. з'явилися теплова електростанція, елеватор, цегельний з-д, з-д фруктових вод, маслосирзавод, наприкінці 1950-х рр. — цукровий з-д.

Під час гітлерівської окупації (1 серпня 1941 — 17 серпня 1944) Н. входила до Миколаїв. ген. округу, підпорядкованого *райхскомісаріатові «Україна»*. На станції Адабаш створено концентраційний табір для рад. військовополонених, де було замучено й розстріляно понад 10 тис. осіб.

Діють підпр-ва харчової та переробної пром-сті.

У Н. діють 2 церкви — св. благовірного кн. Олександра Невського і Свято-Покровська.

На теренах міста — природний заказник Явдокимівський та пам'ятка природи — Ташлицькі Скелі.

У Н. народилася укр. співачка, нар. арт. СРСР Л.Сергієнко.

Інтернет-сайт міста: http://novoukrainka.ucoz.ua.

Літ.: ІМіС УРСР: Кіровоградська область. К., 1972; *Кабузан В.Н.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX в. (1719—1858). М., 1976; Заповідні куточки Кіровоградської землі. К., 1999; *Шевченко С.І.* Українська доля Нової Сербії: Історичні нариси з минулого Кіровоградщини: Кіровоградщина в українсько-сербських зв'язках (1752—2002). Кіровоград, 2004; Державний архів Кіровоградської області: Анотований реєстр описів: Довідник. Кіровоград, 2008; Кіровоградщина: Історія. Традиції. Сучасність: До 70-ї річниці утворення Кіровоградської області. Кіровоград, 2009.

Я.В. Верменич.

НОГА́Й (Ієсу-Ногай; р. н. невід. — п. 1299/1300) — військ. і держ. діяч *Золотої Орди*. Син Татара, онук Моала/Боала, правнук Джучі, праправнук *Чингізхана*. Оскільки Моал був лише 7-м сином Джучі, Н. фактично не міг претендувати на ханський титул, поки були живі представники старших ліній Джучидів. Із 1260-х рр. — темник, правитель *улусу*, який простягався від Дністра до зх. кордонів Золотої Орди. За хана Берке (1257—66) проявив себе як видатний полководець у війні з монгол. д-вою Ільханів. Імовірно, за прикладом хана Берке, прийняв *іслам*. В одній із битв утратив око.

Починаючи з 1260-х рр., Н. значно розширив на зх. територію свого улусу, приєднавши до нього лівобережжя Нижнього Дунаю і, можливо, *Добруджу*. Під воєнним тиском Н. залежність від монголів на поч. 1280-х рр. визнали болг. д-ви (спочатку — Тирновське царство, потім — Видинське і Браничевське князівства), бл. 1292 — Сербія. Візант. імп. Михаїл VIII Палеолог намагався підтримувати мир із Н., заради чого 1273 віддав йому в дружини свою побічну доньку Єфросинію.

У 1280-х рр. Н. здійснював походи на Польщу, Угорщину та Литву. У цих набігах брали участь війська галицько-волин. князів.

Після смерті хана Менгу-Тімура (1280 або 1282) Н. набув великого впливу в Золотій Орді. 1291 він організував заколот проти хана Телебуги і поставив на його місце Токту, сина Менгу-Тімура. Але могутність Н. спровокувала конфлікт із ханом Токтою, що вилився у відкриту війну між ними. Н. вдалося спочатку залучитися підтримкою Абаджи, бега сусіднього улусу і сина колиш. улус-бега Курмиши (*Куремси* рус. літописів), але після конфлікту з ним та його синами Н. знищив їх і захопив територію цього улусу (від Дністра до Дніпра). 1297 або 1298 він завдав поразки ханові Токті десь у пониззі Дону. 1299 Н. захопив Крим. улус (Крим. п-ів і степи між Дніпром та Доном), який віддав в управління своєму онукові Актаджи. Проте спроба стягнути звідти *данину* й податки призвела до загибелі Актаджи й карального набігу Н. у відповідь. Війна з ханом Токтою привела до фактичного відколу володінь Н. від Золотої Орди й утворення окремої д-ви. Матеріальним символом цього є карбування Н., а пізніше його сином Чакою, власної монети. Сепаратизм Н. відображений у переказі рус. літопису про слободи баскака *Ахмата*, де йдеться про двох тодішніх «царів».

Конфлікти Н. з його союзниками та підлеглими дали можливість ханові Токті 1299/1300 завдати Н. поразки в місцевості Куканлик (імовірно, на правобережжі Дніпра). Сам Н. був убитий русином — одним із воїнів хана Токти.

Троє синів Н. загинули невдовзі після смерті батька.

Усупереч поширеній думці походження назви *Ногайської орди* з Н. не пов'язане.

Літ.: *Веселовский Н.И.* Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время. «Записки Российской академии наук: Серия 8» (Пг.), 1922, т. 13, № 6; *Насонов А.Н.* Монголы и Русь (история татарской политики на Руси). М.—Л., 1940; *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв. М., 1985; *Галенко О.І.* Золота Орда у битві на Синіх Водах. В кн.: Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. К., 2005.

Д.Я. Вортман.

НОГА́ЙСЬКА ОРДА́, Мангитський юрт, Ногаї — пізня кочівницька д-ва, що об'єднала номадів нижнього Поволжя і Приуралля в умовах розпаду *Золотої Орди*. Виникла наприкінці 14 ст. — на поч. 15 ст. на чолі з беєм *Едигеєм* (Едиге, Едигю). Остаточно сформувалася в 40-х рр. 15 ст. за правління його сина Нурадина. Етнічний склад Н.о. (ногайці) мав початковим субстратом половецько-кипчацький компонент, які асимілював монгольські та ін. етнічні спільноти (Мангит, Киреїт, Найман, Китаї, Кангли, Оймаут, Буркут, Кунграт та ін.), що мігрували з Центр. Азії до Поволжя в 13 ст.; визначався належністю до кипчацької під-

групи тюркської групи алтайської мовної сім'ї. В ієрархії аристократичних родів чільне місце посідали представники роду Мангит, до якого належали основоположник Н.о. Едигей та його спадкоємці. Початкова назва населення і території Н.о. була «Мангитський юрт»; термін «Ногаї» вживався як політонім, що походив від іншого імені Едигея — Ногай; трансформацією політоніма в етнонім населення Н.о. отримало етнічну назву «ногайці».

Територія Н.о. охоплювала пн. Прикаспій, Приуралля і простягалася до Тури і Ками, від Волги до Іртиша, поширюючись на межиріччя Волги й Дону. До серед. 16 ст. Н.о. поділялася на 3 частини: центральну і 2 крила. Гол. *орда*, на чолі з правителем Н.о. — *беєм*, — кочувала в пониззі Волги, праве крило займало правобережжя («кримський берег») Волги, контрольоване другою особою в Н.о. — Нурадином. На чолі лівого крила стояв третій за значенням керівник (дигнитарій) — кековат (кейкуват), який контролював кочовища в межиріччі Емби та Уралу. Центром Н.о. вважалась зимова резиденція бея в м. Сарайчик (Сарайджук), що знаходилася в пониззі Волги, де був постійний орган управління — кара-дуван, на чолі з чиновником з однойменним титулом. Йому підпорядковувалася решта чиновників, що мали спеціалізовані адм. та канцелярські функції. Ускладнення соціально-політ. ладу Н.о. в 1-й пол. 16 ст. привело до появи четвертого дигнитарія — тайбуги. Ногайординські урядовці другого плану мали титули *мурз* і вважалися нащадками Едигея, вели генеалогію від його сина Нурадина.

У серед. 16 ст. в результаті завоювання Рос. д-вою Поволжя відбувся розпад Н.о. 1557 бей Ісмаїл прийняв протекторат Москви, що поглибило розкол у ногайському сусп-ві. Першими від орди відокремилися улуси 6-ти дітей колиш. бея Ших—Мамая, їхнє улусне населення склало окрему Алтаульську орду, що зайняла басейн р. Емба (Джемба). На її основі склалася Джембуйлуцька орда (ембулуки; див. *Джамбуйлуцька орда*), котра початково перебувала в тісному контакті з казахськими ордами. Бл. 1554 фіксується ін. субетнічна група ногайців — єдисанці (джетисан; див. *Єдисанська орда*), що розташувалася в пониззі Волги. Унаслідок подальшого дроблення Н.о. відокремилися Мала Ногайська орда на чолі з Казимурзою (Казиїв улус, казиївці), що перейшла на кочування до Пн.-Зх. Кавказу (між *Азовом* і Кабардою), потрапивши під владу *Кримського ханату*; упродовж 17 ст. на її основі сформувалася Кубанська орда з центром у м. Копил (нині м. Слав'янськ-на-Кубані у Краснодарському краї, РФ). На зламі 16—17 ст. залишки осн. складу Н.о. виступають під етнонімом Велика Ногайська орда (великі ногаї); на їх основі протягом 17 ст. складається субетнічна група єдичкульців (єдички; див. *Єдичкульська орда*). Решту етногр. груп ногайців Поволжя склали карагаші, кундровці, юртівські, астраханські татари.

Протягом 20—30-х рр. 17 ст. територію Н.о. завоювали калмики. Більшість субетнічних груп, сформованих у результаті її розколу, ввійшли до складу Калмицького ханату, що перебував під *протекторатом* Москви. Значна частина ногайців різних груп в останній третині 16 і 2-й чв. 17 ст. мігрувала до Пн.-Зх. Причорномор'я, склала під владою Кримського ханату і *Османської імперії* окрему Буджацьку орду (див. *Білгородська орда*) з центром у с. Ханкішла (нині с. Удобне Білгород-Дністровського р-ну Одес. обл.). У 1-й третині 18 ст. відбулася міграція єдисанців, джембуйлуківців та єдичкульців до Пн. Причорномор'я. Після *російсько-турецької війни 1735—1739* стабілізувалися межі розселення Єдисанської (степове межиріччя Дністра і Дніпра) та Джембуйлуцької (степове лівобережжя Дніпра до річок Кінська та Берда) орд. 1759 на південь від дніпровських плавнів і на лівобережжі р. Кінська оселена Єдичкульська орда. Разом з Буджацькою та Кубанською ордами вона перебувала під владою Крим. ханату.

Під час *російсько-турецької війни 1768—1774* причорномор. ногайці перейшли під протекторат *Російської імперії* (1770) і були переселені рос. урядом до Пн.-Зх. Кавказу (1771). Частина їх — відгалуження Єдисанської, Джембуйлуцької та Єдичкульської орд — 1790 оселена в Пн. Приазов'ї біля р. Молочна. Протягом 1801—04 вони користувалися статусом окремого козац. війська. Після *Кримської війни 1853—1856* приазовські ногайці мігрували до Туреччини.

Традиційна економіка ногайських орд характеризувалася належністю до кочівницького господарсько-культ. типу. Більшість ногайців кочувала за меридіональним типом, з розподілом на весняні, літні, осінні та зимові кочовища; на півдні маршрутів кочування були зимівники — кишла. Соціально-екон. лад буджацьких і кубанських ногайців тяжів до осілості, переважало відгінне скотарство із застосуванням загінного типу використання пасовища і стаціонарних приміщень для утримання худоби. Практикувалося землеробство, вирощування ячменю, пшениці, проса, вівса, бахчі. Поширені промисли: виготовлення шкіряних виробів, художнє оздоблення килимів. Найголовніша літ. пам'ятка Н.о. — епос «Едиге», поширений серед багатьох тюркомовних народів.

На сьогодні окремі етногр. групи ногайців проживають на території РФ: у Поволжі (Астраханська обл.) та на Пн. Кавказі (Краснодарський край, Адигея, Ставропольський край, Чеченська Республіка, Республіка Дагестан). Ногайська діаспора існує в Румунії (*Добруджа*), на Балканському п-ові та в Туреччині (вілаєт Конья), а також в Узбекистані й Афганістані. Ногайці вплинули на етногенез сучасних каракалпаків, башкирів, казахів, казанських і касимівських татар, татар-мишарів, литов. татар, крим. татар та ін. тюркомовних народів. За даними перепису населення 1989, в Україні на той час проживав 331 етнічний ногаєць.

Літ.: *Новосельский А.А.* Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. М.—Л., 1948; *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. Саранск, 1960; *Бачинский А.Д.* Народная колонизация Придунайских степей в XVIII — начале XIX вв.: Дис. ... канд. истор. наук. Одесса, 1969; *Його ж.* Едисанские ногаи в степях Нижнего Побужья. В кн.:

Тези доповідей XV наукової конференції Інституту археології. Одеса, 1972; *Кочекаев Б.-А.Б.* Ногайско-русские отношения в XV—XVIII вв. Алма-Ата, 1988; *Грибовський В.В.* Ногайське козацьке військо: передумови і процес формування. В кн.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII—XIX ст., вип. 6. Запоріжжя, 2002; *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды. М., 2002; *Грибовський В.В.* Територія розселення і характер відносин причорноморських ногайців із землеробським населенням українського степового порубіжжя у період 1739—1768 років. В кн.: Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України, вип. 2. Нікополь—Дніпропетровськ, 2005; *Його ж.* Ногайські орди Північного Причорномор'я у XVIII — на початку XIX ст.: Дис. ... канд. істор. наук. Запоріжжя, 2006.

О.А. Бачинська, В.В. Грибовський.

НОГАЙЧИ́КСЬКИЙ КУРГА́Н — курган біля с. Червоне Нижньогорського р-ну АР Крим. У ньому 1974 Північнокрим. експедицією Ін-ту археології АН УРСР під кер-вом А.Щепинського було досліджене поховання сарматської знатної жінки. Кістяк, кисті якого було покладено в срібні античні чаші, лежав у дерев'яному, оздобленому розписаним алебастром саркофазі. Саркофаг був вкритий гаптованим золотими платівками балдахіном. На чолі небіжчиці знайдено золоте намисто антич. роботи, використане як діадема, на шиї — золоту гривну із зображенням левів та грифонів у поліхромному «бірюзово-золотому» стилі, антич. золотий медальйон та разок намиста зі скляних, геширових, бурштинових й сердолікових намистин. Руки прикрашали золоті, оздоблені перлинами браслети зі скульптурними зображеннями Ерота та Псіхеї, із замками, інкрустованими цирконом і цитрином, литки — золоті спіральні браслети. Біля голови лежали бронзове люстро середньоазіатського вир-ва, глек північнокавказ. походження, антична посудина. У пд.-зх. куті саркофагу стояла туалетна скринька, в якій знаходилися 6 золотих туалетних флаконів, 2 поліхромні фібулиброшки, одна з яких у вигляді дельфіна, тулуб якого зроблений з гірського кришталю, а голова та хвіст — із золота, золоті медальйон та 2 персні з геммами, золоті амулети, срібні туалетні ложки рим. роботи. Поруч лежали тарілка і флакон та чашка із скла міллефіорі. Одяг похованої був гаптований золотими платівками. Поховання датується кін. 1 ст. Воно належало аланській цариці та є одним із найбагатших сарматських поховань України.

О.В. Симоненко.

НОГА́ТА, нагата (араб. наката — сортувати монети, вибирати кращі з них; нагд — повноцінна, краща монета на відміну від монети гіршої якості) — грошова та лічильна одиниця *Київської Русі.* В 11 ст. Н. = $^1/_{20}$ гривни кун (бл. 2,5 г срібла; див. *Гривна давньоруська*) = 1¼ *куни* = 2½ *резани* = 5—7½ векші (див. *Вивериця*). У 12—13 ст. Н. = $^1/_{20}$ гривни кун = = 2 $^1/_2$ куни або резани. У 10—11 ст. Н., скоріш за все, дорівнювала старому араб. куфічному *дирхему* повної ваги.

Літ.: *Янин В.Л.* Денежно-весовые системы русского средневековья: Домонгольский период. М., 1956; *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970.

Р.М. Шуст.

НОЙБА́УЕР Ернст-Рудольф (Neubauer Ernst Rudolf; 14.04.1822—04.05.1890) — австрійс. письменник, педагог, журналіст і громад. діяч, активний учасник революц. подій у *Відні* 1848. Н. в м. Іглау (Іглава; Моравія). 1850—72 жив і вчителював у *Чернівцях*, 1872—90 — у Радівцях (Редеуць; Пд. Буковина). 1862—68 видавав газ. «Bukowina: Landes- and Amts-Zeitung» з додатком «Sontagsblat zur Unterhaltung und Belehrung», де друкувалися Ю.*Федькович*, С.*Воробкевич*, К.-Е.Францоз та ін. Н. був другом і порадником Ю.Федьковича, який присвятив йому збірку німецькомовних поезій «Am Tscheremusch» («Над Черемошем», 1882). Окрім поезії, прози і драм. творів, в яких використано буковинські фольклорні мотиви, Н. 1857 видав книгу «Ілюстрована Буковина» (співавтор — чернів. худож. Г.-К.Кнапп), а також опублікував низку досліджень з історії літератури, історії середньовіччя та Нового часу.

Е.-Р. Нойбауер.

П. у м. Радівці.

Літ.: *Klug A.* Ernst Rudolf Neubauer: Der Mann und das Werk, t. 1. Czernowitz, 1931; *Гуць Г.Є.* Юрій Федькович і західноєвропейська література. К., 1985.

Ю.І. Макар.

НО́ЛЬДЕ Борис Еммануїлович (1876—1948) — юрист-міжнародник, історик, один із лідерів *Конституційно-демократичної партії*. Належав до верхів царської бюрократії, барон. Урядовій кар'єрі сприяв батько — керуючий справами Ради міністрів Рос. імперії при С.*Вітте*. 15 років працював у МЗС Рос. імперії. З 1913 — редактор «Известий МИД» і наук. консультант Юрисконсультської частини, згодом — дир. 2-го (Консультського) департаменту, товариш (заст.) міністра закордонних справ (березень—травень 1917). Тісно співпрацював із С.Сазоновим. Напередодні *Першої світової війни* розробив проект реформи МЗС Рос. імперії, у період війни брав активну участь у підготовці розробок з «польського питання», проблем, пов'язаних із зовн. політикою, умов таємного Лондонського договору 26 (13) квітня 1915. Співавтор акта зречення вел. кн. Михайла Олександровича від рос. престолу. Залишив МЗС після відставки П.*Мілюкова*. Член Юрид. наради (травень 1917), де зволікав з наданням Фінляндії незалежності, учасник розробки закону про Установчі збори та їх скликання. Доповідач з нац. питання на 9-му з'їзді кадетів, який офіційно відкинув право націй на самовизначення. Член Передпарламенту, виступав за вихід Росії з війни, прихильник укладення сепарат-

Ногайчикський курган. Золота гривна із сарматського поховання. 1 ст. н. е.

ного миру з Німеччиною. По *Жовтневому перевороті в Петрограді 1917* — діяч «Правого центру», розгорнув германофільську діяльність, контактував з Мірбахом, ін. нім. представниками, виступав за активізацію співробітництва з окупантами України 1918. До весни 1919 — професор петрогр. вузів, видавець ж. «Мировое хозяйство и международная политика», виступав зі статтями на істор. теми, з літа 1919 — в еміграції. Учасник переговорів білих з Фінляндією (осінь 1919), якій обіцяли визнання незалежності за участь у наступі на Петроград (нині м. *Санкт-Петербург*). Брав активну участь у діяльності емігрантського «Російського товариства Ліги народів», протягом 1920—30-х рр. працював у «Нансенівському комітеті допомоги біженцям» *Ліги Націй*. З серед. 1920-х рр. викладав у Паризькому ун-ті, експерт судів і держ. установ Франції. Н. — член, з 1947 — голова Міжнар. ін-ту права. Висвітлював різні аспекти історії України, демонструючи ліберальний підхід до проблем правового оформлення і стану та ідеології російсько-укр. відносин 17—18 ст. Виступав прихильником «обласної автономії» України в складі Рос. д-ви. 1912 у *Львові* в укр. перекладі видано розділи з праці Н. «Очерки русского государственного права», де міститься оцінка актів 1654 і дальших актів періоду *Гетьманщини*, що трансформували українсько-рос. взаємини, показ того, як представники України боронили «знищену автономію своєї країни». У міжвоєнний період досліджував суспільно-політ. погляди *слов'янофілів*, зокрема щодо общини та монархії. У роки *Другої світової війни* на підставі попередніх праць Н. готував узагальнену монографію з історії приєднання окраїнних нац. територій до Московської і Російської д-в. Уривок з незавершеного дослідження надруковано посмертно франц. мовою. Під час нім. окупації Н. співробітничав з франц. *рухом Опору*.

Нагороджений орденом Почесного легіону.

П. у м. Лозанна (Швейцарія).

Літ.: Автономія України з історичного погляду. Львів, 1912; К., 1995; *Стародубцев Г.С.* Международно-правовая наука российской эмиграции. М., 2000; *Шилохвост О.Ю.* Русские цивилисты: середина XVIII—начало XX в.: Краткий биографический словарь. М., 2005.

Р.Г. Симоненко.

НОМЕНКЛАТУ́РА КОМПАРТІЙНО-РАДЯ́НСЬКА — керівне ядро апарату влади в УСРР/УРСР та *СРСР* 1917—91. Термін «номенклатура», що означає перелік найважливіших керівних посад у партійно-держ. апараті, заміщення яких відбувалося виключно із санкції центр. парт. органів РКП(б) та її респ. філій, з'явився в парт. документах восени 1923. З часом цей термін став самоназвою прошарку керівників компартійно-держ. органів влади, а з поч. 1970-х рр., після виходу друком наук. монографії М.Восленського «Номенклатура: Панівний клас Радянського Союзу», став загальновживаним в історико-публіцистичній літературі.

Ідейно-теор. й істор. витоки номенклатури пов'язані зі створенням 1903 більшовицької партії «нового типу», становим хребтом якої, згідно з планом її засновника В.*Леніна*, мала стати «організація професійних революціонерів». Саме їй, за задумом В.Леніна, належало після захоплення влади в Росії перетворитися на «організацію» професійних керівників країни.

Здобувши владу внаслідок *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917*, *більшовики* ліквідували «буржуазну державну машину» й розпочали розбудову апарату влади д-ви *диктатури пролетаріату*. В основу владного механізму в Росії в умовах тотального диктату партії більшовиків над усіма сферами життєдіяльності сусп-ва було покладено принцип, що вів фактично до злиття парт. і держ. структур. Досягнувши цілковитого контролю над представницькими й виконавчими органами влади (радами робітн., сел. та червоноармійських депутатів і їх апаратом), профспілковими та громад. орг-ціями, органами безпеки, правоохоронними установами, збройними силами й засобами масової інформації, більшовицька партія перетворилася за кілька місяців з урядової на державну. Одні й ті ж особи керували справами комуніст. партії і рад. д-ви.

Оскільки ленінська орг-ція «професійних революціонерів» була нечисленною, а її представники не могли в умовах одержавлення всіх сфер життя і монопольного становища правлячої партії у величезній країні заповнити всі відповідальні посади в партійно-держ. апараті, цей вакуум на поч. 1920-х рр. заповнився вихідцями з *партій політичних*, заборонених або поглинутих більшовиками, робітниками-висуванцями і «буржуазними спеціалістами», які стали на службу до нової влади. Найважливішими критеріями добору до складу номенклатури стали: членство в більшовицькій партії, робітничо-сел. походження, активна участь у боротьбі за встановлення рад. влади. Морально-етичні якості, освіт. та культ. рівень працівника не відігравали практично жодного значення.

В Україні формування більшовицьких органів влади та їх номенклатури розпочалося після проголошення в грудні 1917 в *Харкові* рад. влади і створення першого уряду рад. УНР — *Народного секретаріату*. Оскільки рад. влада в Україну була експортована з Росії, формування номенклатури в республіці відбувалося в тісному зв'язку з практикою, що мала місце в діяльності РКП(б), адже КП(б)У від часу її створення в липні 1918 була складовою частиною єдиної РКП(б). Кадрова політика в республіці здійснювалася під диктовку моск. парт. центру.

Уся робота з добору й розстановки керівних кадрів зосереджувалася у вищих парт. установах. Для формування партійно-рад. апарату в квітні 1919 в ЦК КП(б)У було створено обліково-розподільчий відділ, який займався обліком, «мобілізацією, переміщенням та призначенням» членів партії. Про значну роль обліково-розподільчого відділу ЦК КП(б)У свідчить те, що від 1920 кураторство над його роботою здійснював один із секретарів ЦК КП(б)У. Якщо на початку існування облікрозподіл займався переважно мобілізацією комуністів, то з розростанням адм. апарату і у зв'язку з виходом на перший план завдань госп. буд-ва виникла потреба, зі слів Й.*Сталіна*, «кожного працівника вивча-

ти до кісточок». Задля цього на поч. 1923 ЦК РКП(б) розширив апарат обліково-розподільчих відділів у центрі і на місцях.

Доволі швидко обліково-розподільчий відділ ЦК перетворився на непомітний, але могутній важіль контролю над представницькими та виконавчими органами влади. Так, на поч. 1920-х рр., по суті, було визнано й проголошено владу більшовицької партії в усіх сферах політики та системи управління. На найвищому рівні її гол. роль при остаточному визначенні політики забезпечувалася владою політбюро ЦК. У справі адм. управління нар. комісари звітувалися перед наркоматом робітничо-сел. інспекції, а з 1923, після злиття останнього з ЦК КП(б)У, — безпосередньо перед парт. органами.

Через облікрозподіл ЦК КП(б)У здійснювалися практично всі, за винятком тих, що входили до компетенції ЦК РКП(б), призначення на керівні посади в парт., держ., госп., профспілковій, кооп. та ін. ланках управління УСРР. Усі посадовці входили до штатної або виборної номенклатури ЦК, яка, у свою чергу, поділялася на 2 групи — основну (розподільчу) та облікову. Пропагуючи на словах демократ. форми добору і розстановки керівних кадрів, комуніст. партія цілковито контролювала кадрові призначення. За нею (а точніше — за партапаратом) залишалося право рекомендації, а також остаточного затвердження працівника на керівній посаді. Кандидатура кожного претендента, висунутого губкомом КП(б)У або облікрозподілом ЦК КП(б)У, мала пройти обговорення на засіданні оргбюро або секретаріату ЦК КП(б)У і тільки потім вносилася на затвердження політбюро ЦК КП(б)У. Заміщення т. зв. виборних посад відбувалося також лише із санкції політбюро ЦК КП(б)У.

Так, зокрема, проходили вибори до рад усіх рівнів, що не були ні прямими, ні рівними, ні таємними. Оскільки за царату значна частина активістів більшовицької партії, перебуваючи у в'язницях або на засланні за діяльність, спрямовану на повалення існуючого ладу, були позбавлені виборчих прав, таку ж практику вони поширили щодо своїх опонентів після Жовтневого перевороту в Петрограді 1917. Існувала категорія т. зв. позбавленців — осіб, які вилучалися з політ. життя через належність у минулому до експлуататорських верств населення. Також при формуванні органів влади представники пром. *пролетаріату* отримали майже 5-разову перевагу над вихідцями з «дрібнобуржуазного» сел. середовища. Депутатський корпус рад. представницьких органів формувався в кабінетах парт. к-тів і був цілком «ручним». Перебравши на себе всі найважливіші держ. функції, партійно-держ. апарат неухильно розростався, посилювалося його всевладдя. Недарма вождь номенклатури Й.Сталін стверджував, що «володарюють не ті, хто обирає і голосує, а ті, хто "править", — люди, які опанували на ділі виконавчими апаратами держави, які керують цими апаратами».

Таким чином, у 1920-ті рр. було створено цілком специфічну адміністрацію, котра з моменту виникнення об'єднувала політ., ідеологічні, госп., військ., суд. і репресивні функції. Кер-во в політ. та ідеологічній сферах вищі парт. установи здійснювали безпосередньо, в ін. галузях — через кадрові призначення на всі ключові посади представників «номенклатурної касти». У результаті один і той же номенклатурний працівник обіймав одразу кілька керівних посад або ж переміщувався з однієї відп. посади в парт. і держ. структурах на іншу.

Система добору та розстановки кадрів, «батьком» якої вважають Й.Сталіна, украй ускладнювала процес висування на керівні посади самостійних, компетентних і енергійних працівників. Адже весь кадровий каркас був малорухомим. Окремі переміщення відбувалися в рамках тієї ж кадрової «колоди». За таких умов знаком атестації працівника ставала його належність до номенклатури, яка, у свою чергу, залежала здебільшого від політ. благонадійності та відданості «вождю» і своєму патрону.

Відсутність належних знань і к-ри представники нової «еліти» компенсували політ. спритністю. При цьому вони намагалися оточувати себе людьми, котрі своїм становищем були зобов'язані протекції свого начальника. Недемократ. умови діяльності багатьох керівників нерідко призводили до зловживань владою й навіть до створення мікрокультів вождів місц. масштабу (як приклад, «культ П.Постишева» в період його перебування на посаді секретаря Київ. обкому КП(б)У 1934—37).

Разом із владою номенклатура отримала величезні привілеї. Матеріальний достаток вищих ешелонів керівників забезпечувався не лише високою зарплатою, а й напівприхованими привілеями: доступом до закритих спецрозподільників, можливістю одержувати додаткові послуги соціально-культ. характеру тощо.

Загалом, номенклатура — це явище, притаманне однопарт. системі, коли в країні діє політ. партія, що керує д-вою, її громадянами і всією політ. системою сусп-ва. Номенклатурність як одна з характерних рис командно-адм. системи управління (див. *Компартійно-радянська система державної влади в СРСР*) безпосередньо пов'язана з непрофесіоналізмом і некваліфікованістю управління, оскільки головним був не відбір кадрів у результаті конкуренції знань і талантів, а номенклатурний добір, при якому на перше місце завжди ставилися відданість партії і комуністичному ладу, і лише потім — ділові якості.

Разюча відмінність осн. принципів формування *еліти* й номенклатури не дає нам жодних підстав ототожнювати ці два поняття. Головне, що їх різнить, то це відсутність в абсолютної більшості номенклатури 1920—30-х рр. таких найважливіших для еліти ознак, як освіченість, інтелігентність, толерантність, відданість нац. ідеалам та інтересам тощо. Кардинально відрізняє номенклатуру від еліти й те, що тільки за некомпетентної компарт. влади стала можливою поява управлінців (т. зв. висуванців), які могли «керувати» будь-якою галуззю чи сферою життєдіяльності сусп-ва.

Перетворившись на панівну верству рад. сусп-ва, номенклатура відіграла надзвичайно негативну роль у його житті. Десятки

мільйонів людських жертв, бідність населення, ліквідація свобод, позбавлення членів сусп-ва елементарних умов для нормального існування, створення тоталітарної системи влади — ось неповний перелік наслідків її панування в СРСР. Найжахливішими наслідками панування більшовицької номенклатури в Рад. Україні стали голодомори 1921—23, 1932—33 і 1946—47, фізичне знищення нац. *інтелігенції*, підрив генофонду укр. нації, масові репресії проти носіїв укр. нац. свідомості в респ. партійно-рад. кер-ві. Необмежене й безкарне панування ленінсько-сталінського тоталітарного більшовицького режиму в Рад. Україні стало можливим лише тому, що Україна була окупованою й колоніально залежною територією, на якій кремлівські вожді будь-що прагнули утвердити антиукр. владу і знищити прагнення укр. народу до самостійного держ. існування.

Літ.: *Восленский М.С.* Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. М., 1991; *Фролов М.О.* Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917—1922 рр.): становлення і функціонування. Запоріжжя, 2003; *Дорошко М.С.* Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20—30-ті роки XX століття: соціоісторичний аналіз. К., 2004; *Фролов М.О.* Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923—1928 рр. Запоріжжя, 2004; *Дорошко М.С.* Номенклатура: Керівна верхівка Радянської України (1917—1938 рр.). К., 2008.

М.С. Дорошко.

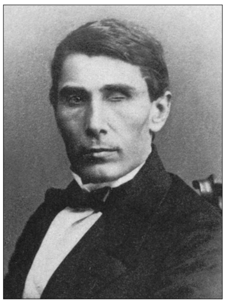

Номис (М.Т. Симонов).

НО́МИС (справжні прізв., ім'я та по батькові — Симонов Матвій Терентійович; 17.11.1823—26.12.1900) — фольклорист, письменник. Н. в с. Заріч Лубенського пов. Полтав. губ. Навч. в Переяслав. духовній шк. (1835—40), Полтав. г-зії (1840—44) та на філос. ф-ті Ун-ту св. Володимира (1844—48; див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), який закінчив зі ступенем кандидата. Оповідання з нар. побуту друкував в альманасі «Хата» та ж. *«Основа»*. Гол. праця — «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (С.-Петербург, 1864; перевид. — 1928, 1985), містить бл. 15 тис. записів. На думку багатьох учених, узята як цілість вона дає ключ до нар. психології, а то й філософії. За оцінкою М.*Грушевського*, це перше наук. зроблене видання в укр. етнографії, яке перевищило всі ін. слов'ян. видання приказок. У її основу було покладено збірку О.В.*Марковича* (бл. 50 тис. записів). Видання охопило дуже велику територію — від *Слобідської України* до *Галичини*. Цензурні купюри видав М.*Возняк* (*«Записки Наукового товариства імені Шевченка»*, 1909, т. 88). Продавши за 5 років до смерті свій хутір, Н. пожертвував значні суми на громад. справи, зокрема на *Наукове товариство імені Шевченка*.

Літ.: *Одарченко П. та ін.* Фольклорний збірник Матвія Номиса. Саут-Бавнд-Брук, 1985.

С.І. Білокінь.

НОМІ́ЗМА (грец. νόμος — закон, похідне від нього νόμισμα — монета) — початково грец. збірна назва грошей. У пізньорим. та ранньовізант. період — назва будь-якої золотої монети. У 8—13 ст. — назва візант. *соліда*, який перебував на грошовому ринкові земель *Київської Русі* наприкінці 10 — у 2-й третині 11 ст.

Літ.: *Казаманова Л.Н.* Введение в античную нумизматику. М., 1969; *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

НОМОКАНО́Н — див. *Кормча*.

НОРВЕ́ГІЯ — найпівнічніша країна Європи. Слово «Норвегія» в перекладі означає «шлях на північ». Офіц. назва — Королівство Норвегія (Kongeriget Norge). Територія — 386,9 тис. км^2 (разом з архіпелагом Шпіцберген, о-вами Ян-Майєн і Буве). Населення 4,799 млн осіб (2009). Адм. поділ — 19 фюльке (fylke — область), у т. ч. місто Осло, прирівняне до фюльке. Фюльке поділяються на сільс. (herreds-kommuner) і міські (by-kommuner) громади. Зовн. території в Пн. Льодовитому океані — адм. округ Свальбард (Svalbard — група о-вів у Пн. Льодовитому океані). Територія Свальбарду — 62,4 тис. км^2, населення — 3,2 тис. осіб (січень 1997). Адм. центр — Лонг'їр. Осн. частина Свальбарду — архіпелаг Шпіцберген (Spetsbergen). Норвез. суверенітет над Шпіцбергеном встановлено Паризьким договором 9 лютого 1920. Офіц. Шпіцберген оголошено частиною норвез. території 14 серпня 1925. Губернатор призначається Держ. радою Норвегії терміном на 3 роки з можливим подовженням на 2 роки. Зовн. території в Атлантичному океані — о-в Ян-Майєн, о-в Буве. Столиця Н. — м. Осло (Oslo) — 761, 2 тис. осіб (1999). Найбільші міста — Берген (228 тис. осіб), Тронгейм (148 тис. осіб), Ставангер (109 тис. осіб), Берум (98 тис. осіб). Більшість віруючих — лютерани (92 %).

Н. отримала незалежність у 1814. 27 травня 1814 було прийнято Конституцію. Держ. прапор Н. був розроблений 13 липня 1821 і досі не змінився: тоді на датський прапор помістили синій сканд. хрест. Усі 3 кольори, використані в прапорі, символізують свободу (як на прапорах Франції, США, Великої Британії, Нідерландів). Автором дизайну прапора Н., затвердженого норвез. парламентом 1821, був парламентарій з Бергена Фредерік Мельцер. В Акті про прапор (10 грудня 1898) зазначені пропорції сучасного прапора: довжина — 22 одиниці; ширина — 16 одиниць; ширина синього хреста — 2 одиниці; ширина білого обрамлення хреста — 1 оди-

Норвегія. Осло. Будинок парламенту. Фото початку 21 ст.

ниця; відстань від древка до середини хреста — 8 одиниць.

Як свідчать історики, бл. 1200 в правителя Н. з'явився власний *герб*, на якому зображений золотий у червленому полі коронований лев св. Олафа. У передніх лапах лев, повернутий на зх., затиснув бойову сокиру. Нац. гімн — «Ми любимо цей край» Б'єрнстерна Б'єрнсона (1832—1910). Н. є членом *Світової організації торгівлі*, Міжнар. банку реконструкції та розвитку, *Міжнародного валютного фонду*, Міжнар. федерації Червоного Хреста та Півмісяця, *Північноатлантичного альянсу*, *Організації з безпеки і співробітництва в Європі*, *Організації Об'єднаних Націй*, *Ради Європи* та ін. міжнар. орг-цій. У рейтингу Глобального звіту з людського розвитку за 2001, підготовленого Програмою розвитку ООН, серед 162-х країн світу Н. посіла перше місце. Щорічні Глобальні звіти з людського розвитку готуються від 1991. У них подаються списки країн за рівнем розвитку, з огляду на такі показники, як рівень мед. послуг, освіти, тривалість життя тощо. 2001 додався ще один — індекс технологічного розвитку (доступ до новітніх інформаційних технологій і комунікацій).

Офіц. мова — норвезька. Існує 2 форми норвез. мови. Старонорвез. мова «букмол», або книжкова мова (друга назва — «ріксмол» — держ. мова), її використовують 80 % населення. Бл. 20 % користуються новонорвез. мовою «нюношк» (друга назва — «лансмол» — сільс. мова), яка є сумішшю окремих діалектів норвез. мови. Норвежці вивчають обидві форми мови. У Н. також проживають представники нац. меншин. Найбільша з них — саамі, представники якої використовують свою рідну мову. На пн. широко побутує фінська мова.

Українці теж є у переліку нац. меншин. Хоча сама громада нечисленна, проте вона посідає помітне місце в історії та сучасному житті Н.

Найпомітніша хвиля укр. емігрції до Н. почалася між двома світ. війнами, особливо у 1920-х. У цей час були організовані к-ти підтримки України. Тоді на території Н. почав діяти «Союз визволення України» (Union for the Liberation of Ukraine). Очолив норвез. відділення О.*Назарук*, який мав неодноразові зустрічі з президентом Стортин Ловланд та міністром закордонних справ Іхленом (Ihlen). Крім ін., О.Назарук був автором багатьох статей з укр. проблеми, які опубліковані у відомому норвез. виданні «Моргенбладет» (Morgenbladet).

Інтерес норвез. правлячих кіл до України визначався крізь призму ставлення Великої Британії до *Української Народної Республіки*. Офіц. позиція Осло обмежувалася визнанням укр. паспортів, з якими укр.емігранти приїжджали до Н.

Відомо також, що деяке полегшення еміграції до Н. з України відбулося в період активних дипломатичних контактів гетьмана П.*Скоропадського*. До 1920 УСРР мала можливість вирішувати всі проблеми дипломатичного характеру з Н. напряму. В цей час було утворено багато громад. орг-цій укр. і укр.-норвез., які допомагали УСРР пережити голод 1921—23. Проте після утворення *СРСР* усі дипломатич-

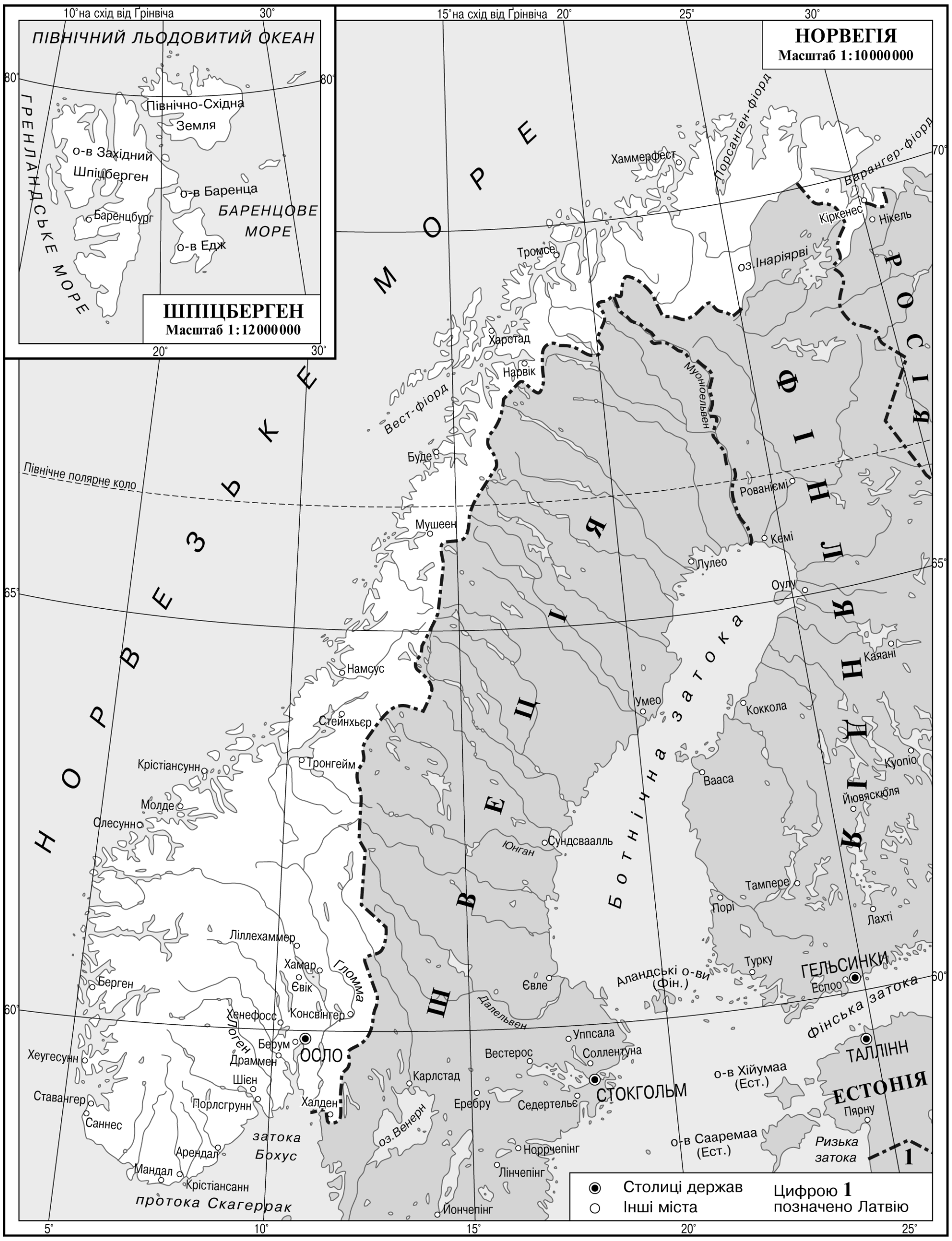

ні і, тим більше, культ. зв'язки припинилися.

Наприкінці 1970-х у Н. проживало десь із 130 українців. З них в Осло — 80, працювали здебільшого робітниками. Серед другого покоління укр. іммігрантів значний відсоток становлять дипломатичні фахівці.

Старша генерація спілкується між собою по-українськи. Молодь укр. мови не знає й не почувається українцями, хоча визнає своє укр. походження.

1991, після того, як Україна отримала незалежність, постала необхідність відновлення українсько-норвез. відносин. Норвегія визнала незалежність України 24 грудня 1991. 1992 Україна та Н. встановили дипломатичні відносини. Тоді ж стало відомо, що саме норвез. мовою можна написати без спотворень слово «Україна». У серед. 1990-х укр. орг-цій, як і укр. шкіл та церков, у Н. не було. У Н. створено низку організацій, які співпрацюють з українцями у сфері надання гуманітарної допомоги. Деякі норвез. українці стали членами Укр. громади Швеції.

Останнім часом є спроби об'єднати укр. норвежців в одну громаду. Є група людей, які проводять кілька разів на рік збори, на яких українці слухають Св. Літургію. Літургію відправляє греко-католок. священик з Риму в катол. кафедральному храмі в Осло. Служба супроводжується церковнослов'ян. співом місц. хору, в якому є кілька українців. Громада має свою веб-сторінку, на якій розміщує оголошення щодо наступних зустрічей та корисну інформацію про історію і к-ру України.

Літ.: *Halich W.* Ukrainians in the United States. Chicago, 1937; *Драган А.* Український народний союз в минулому і сучасному. В кн.: Українці у вільному світі: Ювілейна книга «Українського народного союзу», 1894—1954. Джерзі Сіті, Нью Джерзі, 1954; *Федорів Ю.* Історія Церкви в Україні. Торонто, 1967; *Варварцев М.М.* Атипій Гончаренко — піонер української еміграції в США. «УІЖ», 1969, № 6; *Козак М.* З історії українського поселення в Міннесоті. «Свобода» (Джерзі Сіті), 1979, ч. 190, 22 серпня; The Refugee Expirience: Ukrainian displaced persons after World War II. Edmonton, 1992; Українська еміграція: Історія і сучасність. Львів, 1992; Атлас: Українці — східна діаспора. К., 1993; *Дашкевич Я.* Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. К., 1993; *Шлепаков А.М.* Еміграція населення України: соціально-економічні аспекти та можливі наслідки. К., 1993; Українська еміграція: від минувшини до сьогодення. Тернопіль, 1999; Інтернет-сторінка Української громади в Норвегії. Web: http://www.ukrainsk.no.

М.С. Бур'ян.

НОРИ́ЛЬСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1953 — масовий спротив в'язнів Горлагу влітку 1953. Горлаг (Гол. особливо режимний табір) — окрема табірна структура, виокремлена з Норильтабору 1948 у зв'язку з утворенням т. зв. особливих таборів, призначених спеціально для утримання політв'язнів. На час створення до Гол. особливо режимного табору входило 6 табірних відділень, у т. ч. одне жіноче). Усі вони знаходилися в м. Норильськ (нині місто Таймирського (Долгано-Ненецького) автономного округу Красноярського краю, РФ). В'язні Горлагу (понад 16 тис. осіб) працювали на мідно-нікелевому руднику, вугільних шахтах, на з-дах, а також зводили місто Норильськ.

Передумовою Н.п. стало прибуття до Горлагу етапів з ув'язненими, які мали досвід участі в табірних протестах 1952, а також амністія, проведена після смерті Й.*Сталіна*, яка поширилася лише на осіб з невеликими термінами покарання. Виступ в'язнів був спровокований випадком неправильного застосування вогнепальної зброї охоронцем табору. Протест свавіллю табірної адміністрації першими висловили в'язні 4-ї зони Горлагу на чолі з українцем Є.Грицяком, які 25 травня 1953 припинили роботу на буд. майданчику і відмовилися повертатися в житлову зону. Згодом до повсталих приєдналися в'язні ін. табірних відділень Горлагу. Бунтівники у своїх діях притримувалися політики ненасильницького спротиву (невихід на роботу, невиконання наказів адміністрації, виготовлення листівок та плакатів тощо). У ході повстання були створені страйкові к-ти табірних відділень, провідну роль в яких відігравали члени *Організації українських націоналістів*, колишні бійці *Української повстанської армії* (С.Головко, С.Семенюк, Д.*Шумук*) та балт. націоналісти. Вимоги протестантів мали як економічний (зменшення тривалості робочого дня, виплата зароблених грошей, покращення побутових умов проживання, мед. обслуговування), так і політичний (перегляд справ політв'язнів, покарання представників табірної адміністрації, зняття обмежень у листуванні з родичами) характер. Повстання, яке тривало до початку липня 1953, було припинене адміністрацією табору силовими методами. Незважаючи на придушення «табірного страйку», 1954 Горлаг було ліквідовано, а 1956 практично всі учасники Н.п. опинилися на свободі.

Літ.: Сопротивление в ГУЛАГЕ: Воспоминания. Письма. Документы. М., 1992; *Макарова А.Б.* Норильское восстание. «Воля», 1993, № 1; *Грицяк Є.С.* Норильське повстання. К., 1999; *Бондарук Л.* «Бандерівський стандарт». Web: http://www.glavred.info/archive/2008/06/18/172641-1.html.

О.Г. Бажан.

«НОРМАЛІЗА́ЦІЯ» — спроба полагодження українсько-польс. відносин у *Галичині* 1935—38. Започаткована угодою між *Українським національно-демократичним об'єднанням* (УНДО) та польс. урядом 1935. Зміну політики УНДО спричинили: поступова ліквідація демократ. парламентарного ладу в Польщі, що звело нанівець можливість ефективної легальної опозиції; тиск з боку укр. кооп. руху, який потребував політ. стабільності для успішного господарювання, антиукр. терор у *СРСР*, польсько-нім. зближення. Попереднє порозуміння було досягнуте на зустрічі міністра внутр. справ М.Зиндрама-Косцялковського з В.*Мудрим*, Ос.*Луцьким* і В.Целевичем 29 травня 1935. УНДО уклало виборчу угоду з Безпартійним блоком співпраці з урядом, до якої приєдналася також Укр. нар. обнова (УНО). На виборах 1935 і 1938 галицькі українці одержали 14 місць у сеймі (УНДО — 13, УНО — 1) і 5 у сенаті (УНДО — 4; УНО — 1). *Українська парламентська репрезентація* голосувала за т. зв. держ. конечності (держ. бюджет, військ. законопроекти тощо). Водночас урядові були представлені 18 постулатів,

що передбачали припинення колонізації сх. земель поляками, гарантії прав укр. мови в держ. установах, публічних інституціях і самоврядуванні, відновлення держ. шкіл з укр. мовою навчання, заснування укр. ун-ту, амністію для політ. в'язнів, скасування концтабору в *Березі Картузькій* тощо. Уряд зробив певні кроки назустріч українцям: нового голову УНДО В.Мудрого обрали віце-маршалком сейму, А.*Горбачевського* — віце-маршалком сенату; була оголошена амністія, деякі укр. інституції одержали урядові субсидії, було дозволено вживати термін «український» поряд з «руський» та «русинський». Проте більшість укр. постулатів не була виконана, а становище українців у багатьох сферах діяльності продовжувало погіршуватися. Проти «Н.» виступила більшість укр. партій, її піддала критиці опозиція в УНДО (Д.*Левицький*, В.Кузьмович, І.*Кедрин-Рудницький*, Ос.Луцький та ін.), що гуртувалася довкола газ. *«Діло»* (1937 укр. політ. групи, опозиційні до «Н.», утворили Контактний к-т). Від 1937 уряд започаткував новий курс нац. політики, який означав кінець угоди з укр. політ. елітою. Ці обставини, а також зміни в міжнар. ситуації (активізація воєнних приготувань Німеччини, справа *Карпатської України*) спонукали УНДО зайняти жорсткішу позицію. У грудні 1938 Укр. парламентська репрезентація внесла «Проект конституційного закону Галицько-Волинської землі», що передбачав надання автономії *Західній Україні*. Відхилення законопроекту стало приводом для переходу УНДО в опозицію і остаточної відмови від «нормалізації».

Літ.: *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921—1939. Wrocław, 1979; *Швагуляк М.* Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (З історії Контактного Комітету: 1937—1939 роки). «ЗНТШ» (Львів), 1994, т. 228; Довідник з історії України, т. 2. К., 1995; *Szumiło M.* Ukraińska reprezentacja parlamenta w Sejmie i Senacie RP 1928—1939. Warszawa, 2007; *Федевич К.К.* Галицькі українці у Польщі. 1920—1939 рр. (Інтеграція галицьких українців до Польської держави у 1920—1930-ті рр.). К., 2009.

О.Ю. Зайцев.

НОРМА́НСЬКА ДЕСА́НТНА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 (операція «Оверлорд») — стратегічна десантна операція союзних (англ., амер. та канадських) військ, здійснена 6 червня — 19 серпня 1944 для відкриття *Другого фронту* в Європі і визволення окупованих нацистською Німеччиною західноєвроп. д-в. Досі вважається найбільшою десантною операцією у світ. історії: під час неї через протоку Ла-Манш повітряним і мор. шляхом було перекинуто до 3 млн вояків. Попередні спроби висадки на континент були менш масштабними і завершилися розгромом сил вторгнення (рейд на Дьєпп, 19 серпня 1942) або були загальмовані впертою обороною нім. військ (бойові дії в Італії, 10 липня 1943 — 29 квітня 1945). Планування висадки було розпочате безпосередньо після *Тегеранської конференції 1943* групою брит. і амер. штабістів під кер-вом генерала Б.Монтгомері і завершене до 7 квітня 1944. Метою операції визначено захоплення прибережної смуги і забезпечення оперативного тилу для подальшого наступу впродовж перших 40 днів з моменту висадки (т. зв. дня Д), і вихід на рубіж р. Сена та Луара до 90-го дня. Для досягнення поставленої мети Верховний головнокоман. союзників Д.Ейзенхауер наказав сконцентрувати ударне угруповання сухопутних військ (21 амер., 19 брит., 1 польс. і 1 франц. д-зії у складі 5-ти армій, ген. Б.Монтгомері), флоту (6 тис. бойових і транспортих суден, віце-адмірал Б.Рамзей) та авіації (бл. 12 тис. літаків, маршал авіації Т.Лей-Меллорі) заг. чисельністю 2 млн 876 тис. осіб. З них 1 млн 452 тис. взяли участь уже в першій фазі битви. Їм протистояли 2 групи армій («Б» і «Г») Гол. командування Вермахту на Заході (фельдмаршал Г. фон Рунштедт) заг. чисельністю 886 тис. осіб у складі 54 д-зій, за підтримки бл. 500 літаків. Із цього числа 115 тис. вояків були «східними добровольцями» з громадян *СРСР* (росіян, українців, народів Кавказу і Серед. Азії). У першій фазі битви в Нормандії взяли участь 2 польові армії і танк. оперативна група (згодом — 5-та танк. армія) нім. групи армій «Б» фельдмаршала Е.Роммеля заг. чисельністю бл. 410 тис. вояків (у т. ч. 65 тис. «східних добровольців»). Стратегічна операція «Оверлорд» складалася з низки фронтових і армійських операцій, осн. з яких стали операції «Нептун» (висадка і закріплення на плацдармах, 6—30 червня 1944), «Епсом», «Чарнвуд», «Весна» (серія ударів англо-канад. військ у напрямку на Каен, 17 червня — 28 липня 1944), «Кобра» (фланговий прорив 1-ї і 3-ї амер. армій під команд. ген. Дж.Паттона до Сени, 24 липня — 19 серпня 1944). Унаслідок оточення й розгрому 14 нім. д-зій (бл. 50 тис. вояків) у р-ні м. Фалез (Фалезький котел, 12—21 серпня 1944) А.*Гітлер* санкціонував заг. відступ. Нормандська операція закінчилася виходом до р. Сена (19 серпня 1944) і наступним визволенням Парижа (25 серпня 1944). Втрати сторін становили 45 тис. вбитих і 173 тис. поранених та зниклих безвісти вояків союзних військ і 55 тис. вбитих та 338 тис. поранених і зниклих безвісти з нім. боку (у т. ч. 8400 «східних добровольців»). Попри те, що деякі нім. гарнізони (Лоріану, Сен-Назеру, Нормандських о-вів) продовжували оборонятися до кінця війни, операція закінчилася блискучою перемогою військ союзників, які досягли поставленої мети на 15 днів раніше визначеної планом дати, без бою визволили столицю Франції і створили передумови для продовження наступу на територію Пд. Франції, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу й Німеччини.

Літ.: *Мюллер-Гиллебранд Б.* Сухопутная армия Германии 1933—1945 гг. М., 2002; *Дробязко С.И.* Под знаменами врага: Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941—1945 гг. М., 2004; *Keegan J.* Six Armies in Normandy: From D-Day to the Liberation of Paris. London, 2004; *Залесский К.* Вермахт: Сухопутные войска и верховное командование. М., 2005.

І.І. Дерейко.

НОРМА́НСЬКА ПРОБЛЕ́МА («норманська теорія», «варязьке питання») — історіографічна дискусія про початки й етнічний характер ранньої Київ. д-ви (див. *Київська Русь*). Ця дискусія тривала з поч. 18 ст. до 1980-х рр. В основі норманської теорії лежить

буквалістична інтерпретація літописної (у «*Повісті временних літ*») легенди про закликання варязьких (скандинавських) князів. Тривалий час це оповідання, жанрово тотожне до решти середньовічних origines gentium (лат. — походження народу), визнавалося достовірним відображенням подій 9 ст. Як наслідок, походження Київ. д-ви було ототожнене з етнічним походженням правлячої династії (родоначальником якої вважався міфічний *Рюрик*). Уперше наук. обробці літописне origo gentis було піддане на поч. 18 ст. Г.-З.*Байєром*, орієнталістом, що на службі Імператорської Петерб. АН займався також рос. та східноєвроп. старовиною. У низці праць («De Varagis», «De Russorum prima expeditione Constantinopolitana», «Origines russicae» та ін.) Г.-З.Байєр навів додаткові свідчення візант., лат. та сх. джерел, що обґрунтовували погляд на *русь* як скандинавів та *Русь* як д-ву, засновану вихідцями із Скандинавії. Розшуки Г.-З.Байєра узагальнив і систематизував ін. нім. учений, що перебував на рос. службі, — Г.-Ф.*Міллер* у своїй «дисертації» «Походження народу та імені російського» (1740-ві рр.). Наприкінці 18 ст. прихильником «норманської теорії» виступав визначний дослідник літописів А.-Л.*Шлецер*. На заг. фоні «німецького засилля» в рос. політ. та наук. житті 1-ї пол. 18 ст. ідеї нім. учених про скандинавські (читай — «германські») витоки рос. державності були сприйняті як ідеологічно та політично ангажовані. Проти «норманської теорії» виступили вчені й літератори рос. походження (зокрема М.*Ломоносов* та В.Тредіаковський). Хоча пізніше нац. поділ між прихильниками та противниками «норманської теорії» не був таким очевидним (серед прихильників були, напр., росіяни М.*Карамзін*, М.*Погодін*, словак П.-Й.*Шафарик*, словенець Ф.Міклошич; серед скептиків — Й.-Ф.*Еверс*), норманська проблема завжди мала присмак сусп. полеміки про нац. характер рос. історії та державності, часом досягаючи надзвичайної гостроти.

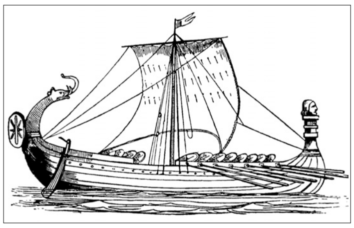

Норманське судно. 11 ст. Реконструкція.

Коло аргументів на користь «норманської теорії» окреслилося досить рано. Серед них головними були: сканд. походження правлячої династії; сканд. походження назви «русь» (від історично незасвідченого «roðsmenn», через «ruotsi», фінську назву скандинавів); сканд. імена рус. послів та купців у *договорах Київської Русі з Візантією* (911, 944); відомості про Русь візант. імп. *Константина VII* Багрянородного («De administrando imperio», 950-ті рр.) і, передусім, т. зв. руські (відмінні від «слов'янських») назви *дніпрових порогів*; ототожнення «русі» з норманами в латинських (напр. у *Бертинських анналах* під 839) та сх. джерелах. Найважливішою працею, яка підбивала підсумки розшуків у цьому напрямі, можна вважати книгу датського філолога В.Томсена (кілька видань англ., нім., швед., датською та ін. мовами; рос. переклад — «Начало русского государства», 1891). Із початком масштабних археол. досліджень Сх. Європи наприкінці 19 і, особливо, протягом 20 ст. з'ясувалася істотна сканд. присутність практично в усіх гол. міських центрах майбутньої Київ. д-ви (Ладога (нині с. Стара Ладога Ленінгр. обл., РФ), Рюрикове городище (нині у складі м. *Новгород Великий*), Гньоздово (поблизу с. Гньоздово Смоленської обл., РФ), Тимерьово (поблизу с. Велике Тимерьово Ярославської обл., РФ), *Шестовиця*, *Київ*). Найважливішою «норманістською» інтерпретацією цих матеріалів вважається книга швед. археолога Т.Арне «Швеція і Схід» (1914).

На противагу «норманській теорії» пропонувалися різноманітні теорії несканд. походження «русі», які сукупно одержали найменування «антинорманізм». «Антинорманізм» виник і формувався як, переважно, ідеологічна опозиція «норманізму». Не будучи єдиною наук. школою і маючи спільним лише неприйняття «норманської теорії», «антинорманізм» висунув низку альтернативних теорій щодо походження племені і назви «русь»: слов'янську (С.Гедеонов), «роксоланську» (Д.*Іловайський*), фінську (В.*Татіщев*), литовську (М.*Костомаров*), хозарську (Й.- Ф.Еверс), готську та ін. Найважливішою працею «антинорманської школи» в 19 ст. вважається 2-томна праця С.Гедеонова «Варяги и Русь: Историческое исследование» (1876). Знаменитою подією в протистоянні двох шкіл був також публічний диспут між норманістом М.Погодіним та антинорманістом М.Костомаровим 1860. При тому, що сусп. думка, загалом, симпатизувала «антинорманістам», їх праці вважалися ледве чи не аматорськими, і більшість професійних істориків тією чи ін. мірою визнавала сканд. походження «русі».

Вибір на користь однієї зі шкіл був не лише методологічним, а й значною мірою ідеологічним, а їх протистояння усвідомлювалося як боротьба сусп. течій. У «норманізмі» вгадувалося (і таки було, особливо в ранніх варіантах 18 ст.) применшення ролі слов'ян. елементу в утворенні державності, заперечення самобутності слов'ян, європ. імперіалізм; навпаки, «антинорманізм» сприймався як більш патріотична позиція. Тому лідери зростаючих східноєвроп. *націоналізмів* (як, напр., М.*Грушевський*) віддавали перевагу автохтоністським підходам, а отже, й м'яким варіантам «антинорманізму».

Особливого загострення Н.п. набула в рад. історіографії. На початковому етапі (1920-ті — 1-ша пол. 1930-х рр.), коли марксистська істор. ідеологія формувалася як інтернаціоналістська, на різкому запереченні рос. патріотизму, її лідери (М.*Покровський*, М.Рожков) визнавали положення норманізму (а одна із найважливіших праць із цього питання — П.Смирнова «Волзький шлях і стародавні руси» (1928) — була опублікована саме в Україні). Але з утвердженням із серед. 1930-х рр. формаційної концепції становлення давньорус. дежавності почали пов'язувати з формуванням *феодалізму*. У цих уявленнях д-ва поставала як наслідок тривалих і безликих

екон. та сусп. процесів, а не як результат діяльності групи осіб (скандинавів). Із критикою положень «норманської теорії» виступили кілька археологів (серед них В.Равдонікас, А.Арциховський), опонували їй також історики автохтоністських переконань (В.*Пархоменко*). Критика «норманізму» здобула додатковий імпульс у післявоєнний період, коли в умовах нових ідеологічних еволюцій «норманізм» став сприйматися як специфічно «західна», «буржуазна», «антирадянська» течія в історіографії. Частково заохочувані властями, а частково щиро сповідуючи формаційну теорію, історики (В.*Мавродін*, С.*Юшков*, М.*Тихомиров* та ін.) критикували справжні й уявні ідеї зх. учених щодо ролі норманів у становленні давньорус. державності. Явним ідеологічним замовленням була книжка І.Шаскольського «Норманская теория в современной буржуазной науке» (1965) із прямою полемікою проти зх. науки, на фоні якої вигідно вирізнялася більш рання аналогічна праця Г.*Ловмянського* «Zagadnienia roli Normanów w genezie państw słowiańskich» (1957; перевидана в СРСР 1985).

Водночас в умовах офіціозного «антинорманізму» з кінця 1960-х рр. починається інтенсивне нагромадження археол. матеріалу, що свідчив про сканд. присутність у Сх. Європі в 9—11 ст. Осмислення цих матеріалів, не зачіпаючи засад рад. історіографії, все ж поступово підводило до розуміння значної ролі норманів в екон. та соціальному житті регіону, а сама увага до сканд. старожитностей була виявом «м'якої» опозиційності офіціозу. Із послабленням ідеологічного тиску в 2-й пол. 1980-х рр. гострота даного протистояння істотно зменшилася, а з падінням СРСР Н.п. в тому полемічному виді, як вона існувала з поч. 18 ст., зникла як наук. проблема.

На відміну від науки 19 ст. рад. «антинорманізм» не вигадував якихось екзотичних «теорій» не сканд. походження «русі». Проте в умовах формування нових нац. ідеологій на пострад. просторі такі «теорії» почали відроджуватися у квазінаук. інтерпретаціях походження Давньорус. д-ви і культивуються (зокрема теорія слов'яно-балт. походження «*варягів*» і «русі») в середовищах «неофіційних» та «патріотичних» любителів історії.

Літ.: *Kunik E.* Die Berufung der Schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slawen, bd 1—2. Sankt Petersburg — Leipzig, 1844—45; *Погодин М.П.* Исследования, замечания и лекции о русской истории, т. 1—3. М., 1846; *Його ж.* С. Гедеонов и его система о происхождении варягов. В кн.: Записки Императорской Академии наук, т. 4. СПб., 1865; *Гедеонов С.* Варяги и Русь: Историческое исследование, т. 1—2. СПб., 1876; *Иловайский Д.И.* Разыскания о начале Руси. М., 1876; *Куник А.* Примечание к Каспию Дорна. В кн.: Записки Императорской Академии наук, приложение 1 к т. 26. СПб., 1882; *Томсен В.* Начало русского государства. Три чтения. «Чтения Общества истории и древностей российских», 1891, кн. 1, раздел 2; *Arne T.J.* La Suède et l`Orient. Uppsala, 1914; *Брим В.* Происхождение термина Русь. В кн.: Россия и Запад, т. 1. Пг., 1923; *Пресняков А.Е.* Вильгельм Томсен о древнейшем периоде русской истории. В кн.: Памяти Вильгельма Томсена. Л., 1928; *Мошин В.* Варяго-русский вопрос. «Slavia», 1931, N 10; *Равдоникас В.И.* О возникновении феодализма в лесной полосе Восточной Европы по археологическим данным. В кн.: Известия Государственной Академии истории материальной культуры, вып. 103. Л., 1934; *Арциховский А.В.* Археологические данные о возникновении феодализма в Суздальской и Смоленской земле. «Проблемы истории докапиталистических обществ» (М.), 1934, № 11—12; *Пархоменко В.А.* К вопросу о «норманнском завоевании» и происхождении Руси. «Историк-марксист», 1938, № 4; *Мавродин В.В.* Образование Древнерусского государства. Л., 1945; *Його ж.* Борьба с норманизмом в русской исторической науке. В кн.: Всесоюзное общество по распространению политических и научных знаний. Л., 1949; *Riasanovsky N.* The Norman Theory of the Origin of the Russian State. «Russian Review», 1947, vol. 7, N 1, autumn; *Шаскольский И.П.* Норманнская теория в современной буржуазной науке. М.—Л., 1965; *Рыбаков Б.А.* Варяги. Норманнская теория. В кн.: История СССР, первая серия, т. 1. М., 1966; *Ловмянский Х.* Русь и норманны. М., 1985; *Лебедев Г.С.* Эпоха викингов в Северной Европе. Л., 1987; *Melnikova E.* The Eastern World of the Viking. Göteborg, 1996; *Duczko W.* Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe [The Northern World; 12]. Leiden, 2004; *Danylenko A.* The name Rus': In search of a new dimension. «Jahrbüher für Geschichte Osteuropas», 2004, N 52.

О.П. Толочко.

«НОРМИРО́ВКА» — одне з перших монополістичних об'єднань харчо-смакової пром-сті кінця 19 — поч. 20 ст., що виникло для регулювання продажу цукру за кордон й сконцентрувало в своїх руках до 96 % його загальноімперського обсягу. Уже 1887 більшість цукрозаводчиків *Київської губернії*, *Подільської губернії*, *Волинської губернії* та *Царства Польського* уклали між собою угоду про регламентацію експорту (т. зв. нульовий договір), котра й започаткувала процес створення «Н.» За даними 1899—1901, усіма справами картелю керував «К-т 15-ти представників», котрий, проводячи свої засідання щорічно в лютому, займався питаннями квот і цінової політики (причому рішення к-ту вважалося обов'язковим для виконання, якщо в його роботі взяло участь 6 осіб); організацію самої процедури доставки цукру на зовн. ринки здійснювала Рада експортерів, якій кожен з учасників нового об'єднання передовіряв право розпоряджатися частиною своєї готової продукції. Норми вивозу встановлювалися із урахуванням розмірів та продуктивності з-дів-контрагентів. У цих межах власники самі займалися реалізацією, й лише надлишки підлягали централізованому збуту через контору «Н.» за цінами останньої (порушення яких, до речі, каралося чималими штрафами). Картель об'єднував 212 (із 224) цукроварень Російської імперії, не входили до нього кілька підпр-в Полтавщини й Харківщини); центрами його було призначено Варшаву (для поляків) та Київ (для всіх ін.). 1890—91 «Н.» виробила 26, у 1895—96 — 34, 1899—1900 — 39 млн пудів цукру. Через неузгодженість дій та внутр. суперечності картель припинив існування 1902, натомість виник «Союз предпринимателей-сахарозаводчиков».

Літ.: *Пихно Д.* Торгово-промышленные стачки. К., 1885; *Радциг К.П.* Производство и потребление сахара на всем свете. СПб., 1890; *Сибиряков В.М.* Положение свеклосахарной промышленности и нормировка. К., 1891; Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России. СПб., 1893; *Воблий К.Г.* Нариси з історії російсько-української цукродобувної промисловості, т. 2. К., 1930; *Лившин Я.И.* Монополии в экономике России. М., 1961.

О.М. Машкін.

НО́САЧ (Шкарлат) **Тиміш** (поч. 17 ст. — п. після 1668) — військ. і держ. діяч, дипломат, *генеральний обозний*, близький сподвижник Б.*Хмельницького*. Походження Н. невідоме: за одними свідченнями, він був вихідцем із шляхетського середовища, за ін. — що більш імовірно, — міщанського. З початком *національної революції 1648—1676* Н. приєднався до повсталих. 1649 обійняв полковницький уряд у новоствореному *Прилуцькому полку*. У вересні 1650 був одним з керівників разом з Т.*Хмельницьким*, М.*Пушкарем* та Дорошенком, імовірно, Іваном, походу укр. армії в Молдову. Після його успішного завершення гетьман призначив Н. ген. обозним, уряд якого з певними перервами він обіймав майже 15 років: 1650, 1655, 1656—57, 1658—63, 1665. Як брацлавський полковник навесні 1653 Н. разом з І.*Богуном* та Т.Хмельницьким очолював похід у Молдову, брав участь у вторгненні козац. полків у *Волощину*. Влітку 1653 Н. вів оборонні бої на Уманщині та Брацлавщині, а наприкінці року взяв участь у *Жванецькій облозі 1653*. У *Західному поході українського та російського військ 1655* Н. виконував обов'язки ген. обозного, брав активну участь у переговорах Б.Хмельницького з львів. *магістратом* щодо суми викупу за припинення облоги. В уряді гетьмана І.*Виговського* Н. зберіг за собою посаду ген. обозного, брав активну участь у придушенні збройного заколоту опозиції, очолював делегацію Війська Запорозького при ратифікації *Гадяцького договору 1658* на *вальному сеймі* 1659. В умовах падіння політ. авторитету І.Виговського Н. підтримував кандидатуру Ю.*Хмельницького* як його наступника. Як член гетьман. уряду Ю.Хмельницького Н. брав активну участь у виробленні *Переяславських статей 1659*, однак свій підпис під ними не поставив. Під час кампанії 1660 був одним з ініціаторів (разом з П.*Тетерею*, І.Грушею, І.Богуном та ін.) розриву гетьмана Ю.Хмельницького з рос. царем *Олексієм Михайловичем* і повернення під владу польс. короля *Яна II* Казимира Ваза (*Слободищенський договір 1660*). За гетьманства П.Тетері Н. деякий час виконував обов'язки наказного полковника та ген. обозного. Під час несподіваного нападу лівобереж. козаків гетьмана І.*Брюховецького* на чолі з лубенським полк. Г.*Гамалією* на Корсунь (нині м. *Корсунь-Шевченківський*) 14 квітня 1665 Н. потрапив у полон. Ув'язнення відбув у Сибіру. По укладенні *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* гетьман П.*Дорошенко* домігся повернення Н. в Україну. Після 1668 згадки про нього немає.

Дж.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 4. СПб., 1863; Те саме, т. 15. СПб., 1892; Памятники, изданные Киевской комиссиею для разбора древних актов, т. 3. К., 1998; Універсали Богдана Хмельницького (1648—1657). К., 1998.

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1—2 і т. 10. К., 1996—98; *Мицик Ю.* Носач Тиміш. В кн.: Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети, кн. 1. К., 1998; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. К., 2001.

В.М. Горобець.

НОСАЧІ́ВСЬКИЙ КУРГА́Н. Належить до найяскравіших пам'яток передскіф. часу в Правобереж. Подніпров'ї. Розташов. на пн. від с. Носачово Смілянського р-ну Черкас. обл. Поховання основне — могила з дерев'яним склепом. Над перекриттям склепу виявлено кістки коня, під якими лежали предмети кінського спорядження та зброя. У похованні — кістяк людини, випростаний на спині головою на зх. Речей у самій могилі не було. До *Черкаського обласного краєзнавчого музею* передано: 3 цілих бронз. вудила із двокільчастими кінцями і привіска від четвертих; 7 псаліїв — бронз. трипетельчасті з кінцями у вигляді лопасті; 4 кістяні бляхи у вигляді 4-пелюсткових розеток з ажурною різьбленою орнаментацією та червоною інкрустацією; 6 бронз. вуздечних блях із петлею на зворотному боці; 5 бронз. наконечників стріл; залізний наконечник списа і залізний меч в уламках. На особливу увагу заслуговують 4 бронз. фігурні пряжки у вигляді прямокутної решітки з боковими рельєфними платівками і поперечними жолобками, близькі до зображень у палаці Саргона II в Хорсабаді і Ашшурбанапала в Ніневії, а також на настінному розписі з Тіл-Барсипу епохи Тіглатпаласара III (744—727 до н. е.). Ці аналогії можуть свідчити про участь лісостепового населення Пн. Причорномор'я в далеких походах *кімерійців* на Стародавній Схід. Датується курган останньою чв. 8 — поч. 7 ст. до н. е.

Літ.: *Ковпаненко Г.Т.* Носачівський курган VIII—VII ст. до н.е. «Археологія», 1966, т. 20; *Махортых С.В.* Киммерийцы и древний Восток. «Вестник древней истории», 1998, № 2.

С.В. Махортих.

НО́СІВКА — місто *Чернігівської області*, райцентр. Розташов. на р. Носівка (прит. Остра, бас. Дніпра). Населення 19,5 тис. осіб (2006).

На території сучасної Н. відомі *городище* й курганний могильник часів *Київської Русі*. Городище ототожнюється з давньорус. Носовим на Руді, який згадується в *Іпатіївському літописі* під 1147.

Н. заснована незабаром після 1618 на землях, які відійшли від Рос. д-ви до *Речі Посполитої* за *Деулінським перемир'ям 1618*. Перед 1628 Н. мала статус містечка і була центром *староства*. Від 1648 Н. — центр *сотні Ніжинського полку*, від 1667 — *Київського полку*. 1662 і 1679 спалена татар. ордою. 1719 і 1735 в Н. відбулися виступи козаків проти утисків старшини. Від 1782 — у складі Ніжинського пов. *Чернігівського намісництва*, від 1802 — *Чернігівської губернії*.

Після 1861 Н. — центр волості. 1866 в Н. налічувався 1991

Носівка. Свято-Троїцька церква. 1765. Фото початку 21 ст.

двір, 11 123 мешканці, поштова станція, винокурний, цукровий, цегельні з-ди, уч-ще, відбувалися 3 *ярмарки* на рік.

У 1897 — 3155 дворів, 16 947 мешканців, у 1910 — 19 638 мешканців. 1911 заснована с.-г. дослідна станція. Діяли 5 церков: муровані — Свято-Троїцька (1765), Свято-Миколаївська (1834), Свято-Воскресенська (1891), дерев'яні — Свято-Успенська (1796, на поч. 20 ст. збудовано нову) та Спасо-Преображенська (1877), 3 земські школи, б-ка, медпункт, лікарня при цукровому з-ді.

1917 в Н. відбувалася гостра боротьба між силами *Української Центральної Ради* і більшовицьким революц. к-том, який користувався значною підтримкою населення. Після березня 1918, коли Н. була окупована німцями, у навколишніх лісах діяв Носівський партизан. загін, який брав активну участь у заг. повстанні проти окупантів й утримував Н. до приходу рад. військ у січні 1919. Активно діяв загін і під час денікінської окупації. Остаточно рад. влада утвердилася в Н. в листопаді 1919.

Від 1923 до 1930 — райцентр *Ніжинської округи*. Наприкінці 1920-х рр. у Н. працювало понад 150 підпр-в, переважно дрібних, кілька *артілей сільськогосподарських*, 1930 створено *машинно-тракторну станцію*. Діяльність Носівської с.-г. станції істотно збагатила агрономічну науку і практику. Від 1932 Н. — у складі Черніг. обл.

Під час гітлерівської окупації (14 вересня 1941 — 15 вересня 1943) в околицях Н. діяло велике партизан. з'єднання, яке допомогло регулярним рад. частинам у звільненні с-ща.

Від 1960 Н. — місто районного підпорядкування. 1962 Носівський р-н було ліквідовано, 1965 — поновлено.

Діють цукровий комбінат, маслоробний, цегельний, хлібний з-ди, меблева ф-ка.

Уродженцями Н. є драматург І.*Кочерга*, нар. худож. С.Шишко.

Археол. пам'ятки: скіф. кургани (5—3 ст. до н. е.).

Інтернет-сайт міста: http://nosivka.org.ua.

Літ.: ІМіС УРСР: Чернігівська область. К., 1972; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990; Носівка і Носівщина: Бібліографічний покажчик. Чернігів, 1997; *Гаврилюк М.С.* Носівська селекційна дослідна станція за 90 років. В кн.: 90 років Носівській селекційно-дослідній станції. Чернігів, 2001; *Репан О.А.* Вибори у містечку Носівка: Проблема заміщення посади сотника у другій половині 1730-х рр. В кн.: Січеславський альманах: Збірник наукових праць з історії українського козацтва, вип. 1. Дніпропетровськ, 2005; *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618—1648. К., 2006.

Я.В. Верменич.

«НÓТА КÓЛБІ» (назва від імені автора — держ. секретаря США Бейнбріджа Колбі) 10 серпня 1920 відображала офіц. позицію США щодо *польсько-радянської війни 1920*, майбутнього Росії й опосередковано *Української Народної Республіки*. З початком польсько-укр. наступу на *Київ* (25 квітня 1920) амер. адміністрація Т.-В.*Вільсона* займала роль стороннього спостерігача. Голова місії УНР в США Ю.*Бачинський* 12 травня 1920 звернувся до США з проханням визнати Україну як незалежну д-ву. Спроби уряду УНР отримати підтримку від США були безуспішними. США, незважаючи на наполягання західноєвроп. д-в і Польщі, зволікали з офіц. викладенням своєї позиції щодо польсько-рад. війни 1920. Амер. керівники не хотіли, аби польсько-рад. війна 1920 була винесена на розгляд міжнар. мирної конференції, що означало б, з одного боку, визнання *більшовизму*, а з другого — могло призвести до розчленування Росії. Офіц. позиція США була викладена 2 серпня 1920 держ. секретарем США Б.Колбі в конфіденційній телеграмі-відповіді на запит посла Італії в США. Телеграму розіслали в посольства США у Великій Британії, Франції, Італії та Польщі. Держ. департамент США прийняв рішення 10 серпня 1920 про оприлюднення дещо розширеної і відредагованої відповіді Б.Колбі під назвою «Американська нота щодо ситуації в Польщі».

Нота була надрукована 11 серпня 1920 в амер. газетах. Головна її теза — невизнання рад. влади і неприйняття розчленування Росії. Нота проголошувала, звинувачуючи РСФРР в *експорті революції*, що уряд США «не може визнати цих правителів Росії як уряд». У ноті декларувалася «територіальна недоторканність і дійсні кордони Росії». Кордони мали обіймати всю територію колиш. *Російської імперії*, за винятком Фінляндії, етнічної Польщі і тієї території, що, за домовленістю, може скласти частину Вірм. д-ви. США визнавали законним прагнення до незалежності лише цих народів. Розчленування Росії не входило в плани амер. адміністрації. Уряд УНР висловив через укр. дипломатичну місію в Данії свій рішучий протест проти «Н.К.» Нота від 10 серпня 1920 остаточно перекреслила сподівання С.*Петлюри* й уряду УНР на можливе визнання і допомогу з боку США.

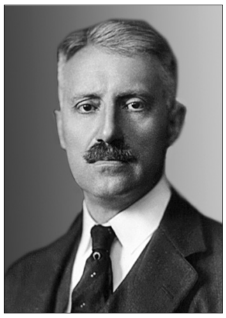

Б. Колбі. Фото 1920.

Ризький мирний договір між РСФРР і УСРР та Польщею (18 березня 1921) перекреслив сподівання США щодо майбутнього облаштування Європи.

Літ.: Історія міжнародних відносин України (1917—1992). Львів, 1992; *Павлюк О.* Боротьба України за незалежність і політика США. К., 1996; *Державлюк М.С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917—1922 рр. К., 1998; *Камінський Є., Дашкевич А.* Політика США щодо України: Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція. К., 1998.

Б.М. Гончар.

НОУ́А (Noua), археологічна культура — виділена румун. археологом Й.Нестором 1933 після розкопок ґрунтового могильника в Новому передмісті м. Брашов (Румунія). За доби пізньої бронзи (16—12 ст. до н. е.) к-ра Н. поширилася в Трансильванії, Румунському та Українському Прикарпатті, *Буковині* й у лісостепу

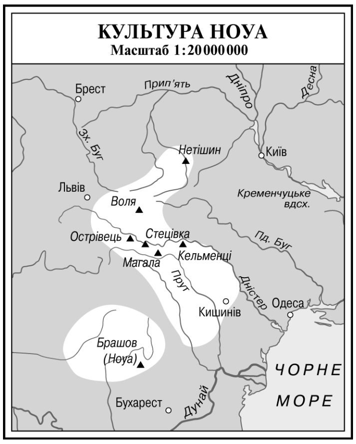

Молдови. К-ра Н. сформувалася на базі к-р Карпато-Дунайського басейну та культ. кола Бабине за участю груп населення, що просочилися з Пд. України. Має багато спільних рис із *сабатинівською культурою* та к-рою Кослоджень. Сукупно вони складають культ. спільноту Ноуа-Сабатинівка-Кослоджень, за С.Моринтцем. У межах України пам'ятки к-ри Н. вивчені на Верхньому та Середньому Дністрі (*Острівець*, *Магала*, Кельменці, Воля IV, Стецівка II, Нетішин та ін.). К-ру Н. характеризують селища відкритого типу з наземними глинобитними житлами та зольниками. На ґрунтовому цвинтарі поруч із поселенням біля с. Острівець розкопано до 200 зібганих на боці поховань й окремі кремації в урнах. В ареалі к-ри Н. відомі численні скарби та окремі знахідки виробів із бронзи (втулчасті сокири-кельти, серпи, кинджали, вістря списів, прикраси). Осн. заняття населення — землеробство, скотарство, металообробка. Численними є знахідки ліпних дворучних лощених ваз, але переважали слоїки, декоровані рядком наколів під вінцем та валиком.

Літ.: *Балагурі Е.А.* Культура Ноа. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; *Ситник О.* Воля IV — поселення культури Ноа. Львів, 1994; *Крушельницька Л.* Культура Ноа на землях України. Львів, 2006.

В.В. Отрощенко.

НУ́ЖНИЙ Пархом (Парфен; р. н. невід. — п. у травні 1664) — конотопський полковник, військ. осавул. 1661 — козак *Миргородського полку*. Підтримавши І.*Брюховецького*, став запороз. полковником. 1663 брав участь у боях проти підрозділів П.*Тетері* й татар. Будучи конотопським полковником, узимку 1664 вів партизан. боротьбу з польс. корогвами. У Нових Млинах ледь не захопив канцлера М.Пражмовського, оволодівши його майном і документами канцелярії. На посаді військ. осавула навесні 1664 зайняв *Черкаси* й облягав *Чигирин*. Потрапивши до польс. полону, проявив величезну мужність, обравши (за прикладом батька) смерть на палі.

Літ.: *Kochowski W.* Historya panowania Jana Kazimierza, t. 2. Poznań, 1840; *Костомаров Н.И.* Руина. Гетманство Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича. В кн.: *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования, т. 15. СПб., 1905; *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (досліди над літописом Самовидця). Х., 1930; *Majewski W.* Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. В кн.: Studia i materiały do Historii Wojskowości, t. 15, cz. 2 — t. 16, cz. 1. Warszawa, 1969—70; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.): Україна крізь віки, т. 7. К., 1999.

В.С. Степанков.

НУМІЗМА́ТИКА — *спеціальна історична дисципліна*, побудована на дослідженні *монет* і монетних скарбів. Термін походить від грец. слова «номісма» (νόμισμα) — монета. Термін «нумізматика» зародився ще в *середньовіччі*. Монети є важливим джерелом стародавньої й середньовічної історії, що зумовлюється великою кількістю інформації, яку монети містять (істор., екон., культ., реліг., хронологічної, метрологічної та ін.). Н. виросла з любительського колекціонування монет, що зародилося за *античності*. У часи *Відродження* з'являються перші праці з Н.: це були гол. чин. описи окремих монет. Згодом складаються описи монетних зібрань. У 17 ст. робляться перші спроби систематизації монет, у 19 ст. були укладені перші каталоги музейних колекцій. Засн. наук. досліджень у Н. вважають віденського вченого Й.-І.Еккеля (1737—98). Наприкінці 18 ст. курс Н. читався у Львів. ун-ті, від 60-х рр. 19 ст. — у Київ. ун-ті (В.*Антонович*). На новий етап підняв світ. Н. видатний рос. і укр. нумізмат І.Спаський, який запропонував методику комплексного дослідження монетних скарбів, класифікації монет за штемпелями та ін.

Літ.: *Янин В.Л.* Денежно-весовые системы русского средневековья. М., 1956; *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970; *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К., 1971; *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

М.Ф. Котляр.

«НУМИЗМА́ТИКА И СФРАГИ́СТИКА» — наук. неперіодичне видання Ін-ту археології АН УРСР. Відп. редактор — В.Анохін. Вип. 1 (1963), 2 (1965), 3 (1968), 4 (1971), 5 (1974). У «Н. и с.» вміщувалися дослідження з антич., західноєвроп., давньорус., середньовічної укр. і рос. *нумізматики* (монети скіф. царя *Атея* — В.Анохін; монети київ. кн. *Володимира Ольгердовича* — М.*Котляр*), а також *сфрагістики* (печатки дружини тмутороканського кн. *Олега Святославича* Феофано — В.*Янін*, та ін.). Публікувалися скарби й топографії знахідок монет (П.*Каришковський*, В.Рябцевич). Існував розділ «Критика і бібліографія».

М.Ф. Котляр.

«НУМИЗМА́ТИКА И ЭПИГРА́ФИКА» — наук. неперіодичне видання Ін-ту археології АН СРСР. Виходило в *Москві* 1960—83 (т. 1—15). Відп. редактор — Д.Шелов. Відновлене Ін-том археології РАН 1999, т. 16 (ред. колегія — Г.Кошеленко, Н.Смирнова, Ю.Виноградов). У «Н. и э.» вміщувалися праці з античної (К.Голенко, П.*Каришковський*, В.Кропоткін, Д.Шелов та ін.), рус. і рос. середньовічної (І.*Спаський*, В.*Янін*), західноєвроп. (В.Потін), візант. (І.Соколова), сх. (Г.Федоров-Давидов, О.Давидович) нумізматики. Публікувалися скарби монет, пам'ятки *епіграфіки*. Багатим був розділ бібліографії.

М.Ф. Котляр.

НУ́НЦІЙ (Апостольський нунцій; від лат. nuntius — оповісник, глашатай) — постійний дипломатичний представник Папи Римського в д-ві, з якою найвищий орган Катол. церкви — Апостольська Столиця (Святий Престол) — підтримує офіц. дипломатичні відносини; керівник нунціатури — постійного дипломатичного представництва Апостольської Столиці.

У дипломатичній практиці Папської д-ви термін «нунцій» став вживатися за понтифікату Папи Римського Лева IX (1049—54), проте перші нунціатури було засновано наприкінці 15 — 1-й пол. 16 ст. — в Іспанії, Венеції, Франції і Португалії.

Юрид. статус нунція, згідно з чинними нормами дипломатичного права, відповідає рангові дипломатичного представника 1-го класу — надзвичайного і повно-

важного посла. Нунції акредитуються при главах д-в і користуються тими самими привілеями й імунітетами, що й світські дипломати. Згідно з давньою традицією в більшості країн Н. надається посада дуайєна (декана) дипломатичного корпусу.

Працівники дипломатичної служби Апостольської Столиці походять із різних країн, їхня фахова підготовка здійснюється в Папській церк. академії (Pontificia Accademia ecclesiastica). На період виконання функцій Н. папські дипломати отримують громадянство *Ватикану* і дипломатичний паспорт. Зважаючи на особливості дипломатичної служби Святого Престолу, в основу якої покладено принцип захисту свободи і незалежності Церкви, нунції, згідно із церк. правом, діють не у сфері міждерж. відносин, а в етичній сфері, трансцендентній людській природі. До компетенції нунціїв входить не тільки функція підтримування дипломатичних відносин з урядами різних країн, вони також представляють понтифіка при місц. катол. церквах. Дуалізм повноважень Н., який одночасно є дипломатом і священиком, забезпечує його всебічну поінформованість про політ., соціальне, екон. і культ. життя країни перебування.

Станом на 2009 Апостольська Столиця, підтримуючи дипломатичні відносини зі 179 країнами, а також з *Європейським Союзом* і Мальтійським орденом, має понад 100 нунціатур.

Перший Апостольський нунцій в Україні був призначений Папою Римським *Іоанном Павлом II* після налагодження відносин між Святим Престолом і Україною (8 лютого 1992). Ним став архієпископ Антоніо Франко (1992—99). Його наступники — архієпископи Нікола Етерович (1999—2004) та Іван Юркович (від 22 квітня 2004).

Літ.: *Oliveri M.* Natura e funzioni dei legati pontifici nella storia e nel contesto ecclesiologico del Vaticano II. Città del Vaticano. 1984; *Зонова Т.* Дипломатия Ватикана в контексте эволюции европейской политической системы. М., 2000; *Етерович М., архієп.* Дорогами України. Пасторальна діяльність Апостольського Нунція в Україні Миколи Етеровича 1999—2004. Львів, 2007.

Н.С. Рубльова.

НУРЕДДИ́Н, нуреддин-султан — наближена до крим. *хана* особа із роду *Гіреїв*, займав посаду, аналогічну нач. штабу всіх військ, під час походів командував корпусом у 40 тис. вояків. За мирного часу здійснював верховенство над малими і місц. судами, виконував обов'язки, аналогічні верховному поліцейському нач., тілохранителеві й особистому посланцю хана. Мав свій палац, диван і гарем.

Літ.: *Кондараки В.Х.* Универсальное описание Крыма, ч. 8—13. СПб., 1975; *Тунманн И.* Крымское ханство. Симферополь, 1991.

В.В. Панашенко.

НЮ́РНБЕРЗЬКИЙ ПРОЦЕ́С 1945—1946, Нюрнберзький процес над головними військовими злочинцями — Міжнар. військ. трибунал у м. Нюрнберг (Німеччина; 20 листопада 1945 — 1 жовтня 1946), на якому було розглянуто злочинні діяння кер-ва й окремих орг-цій Третього райху в розв'язуванні та веденні *Другої світової війни*. Ідея створення міжнар. трибуналу походила з *СРСР*, її було викладено в урядовій заяві «Про відповідальність гітлерівських загарбників і їх спільників за злочини, що здійснюються ними в окупованих країнах Європи» від 14 жовтня 1942. Під час Моск. наради міністрів закордонних справ (13—30 жовтня 1943) було узгоджено позиції союзників стосовно вини нім. сторони й необхідності покарання гол. *воєнних злочинців*. Угода про створення Міжнар. військ. трибуналу, його статут і завдання були опрацьовані СРСР, США, Великою Британією і Францією в ході Лондонської конференції (26 червня — 8 серпня 1945), згодом до неї приєдналися ще 19 країн-членів *антигітлерівської коаліції*. На вимогу рад. комісії на чолі з ген. прокурором СРСР А.*Вишинським* було обумовлено низку питань, яких не слід було торкатися під час процесу, а саме: ставлення СРСР до *Версальської системи міжнародних відносин*; радянсько-нім. пакт і всі додатки до нього; відвідини головою РНК СРСР і наркомом закордонних справ СРСР В.*Молотовим* Берліна (Німеччина) і міністром закордонних справ Німеччини Й. фон

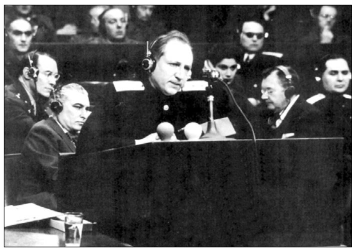

Нюрнберзький процес. Виступає головний обвинувач від СРСР генеральний прокурор УРСР Р. Руденко. Фото Є. Халдея.

Ріббентропом *Москви*; характерársусп. ладу в СРСР; приєднання Прибалт. республік до СРСР; угоди з Німеччиною про обмін і депортації населення; зовн. політика СРСР, його територіальні претензії і питання про Чорномор. протоки та Балкани; радянсько-польс. стосунки і приєднання до СРСР *Західної України* та Зх. Білорусі. Узгоджено також комплекс обвинувачень, які згруповано за 4-ма ознаками: плани (злочинна змова) нацистської партії, злочини проти миру, воєнні злочини, злочини проти людяності. 29 серпня 1945 оголошено перший список із 24-х воєнних злочинців із кер-ва Третього райху, серед яких не названо тих, чия смерть була підтвердженою, — А.*Гітлера*, Г.Гіммлера, Й.Геббельса. Після тривалих нарад трибунал сформовано із представників 4-х д-в: від СРСР — І.Нікітченко (заст. голови Верховного суду СРСР), від США — Ф.Біддл (колиш. ген. прокурор США), від Великої Британії — Д.Лоуренс (гол. суддя Апеляційного суду Великої Британії), від Франції — А.Доннедьє де Вабр (професор права). На таких само засадах сформовано і

Нюрнберзький процес. Оголошення вироку. Фото Є. Халдея.

склад звинувачення: від СРСР — ген. прокурор УРСР Р.Руденко, від США — ген. прокурор США Р.Джексон, від Великої Британії — міністр юстиції Великої Британії Х.Шоукросс, від Франції — професор права Ф. де Ментон. Захист репрезентували 27 адвокатів із 54-ма помічниками. Проведено 403 відкритих засідання, розглянуто бл. 5330-ти документів (2630 надано обвинуваченням, 2700 — захистом), кількість свідків становила 116 осіб. Російськомовний текст стенограми становив 39 томів, англомовний — 42, аудіозапис містився на 27 км магнітофонної плівки. Процес вівся 4-ма мовами, із дотриманням прав підсудних, проте без визнання за ними презумпції невинності. Усі суд. засідання відбувалися відкрито, за участю представників міжнар. громадськості та великої кількості журналістів. Трибунал визнав, що нацистські верховоди з метою встановлення світ. панування планували, розв'язували та вели агресивні війни, вдаючись до організації і здійснення найтяжчих масових злочинів проти людства. Крім визначення індивідуальної вини підсудних, трибунал визнав злочинний характер низки орг-цій, сама приналежність до яких ставала підставою для переслідування, — керівних органів Націонал-соціаліст. робітн. партії Німеччини (нім. — Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP); НСДАП), *гестапо* (таємної політ. поліції), СД (політичної розвідки і контррозвідки), СС («охоронних загонів» НСДАП), СА («штурмових загонів» НСДАП). На Н.п. розглянуто й належно кваліфіковано численні свідчення загарбницьких дій і колонізаторської політики Третього райху щодо України, масові прояви розбою та грабунків, расизму й *геноциду* щодо її населення. На процесі було викрито безпрецедентні злочини в *концентраційних таборах* і тюрмах райху та на захоплених ним територіях, де знищено понад 12 млн осіб. Низка сумнівних звинувачень була знята в ході процесу. Зокрема, союзники не підтримали спроб рад. сторони перекласти вину за розстріли полонених польс. офіцерів у Катині (див. *Катинський розстріл 1940*) на нацистів (звинувачення й захист надали ідентичні за суттю свідчення очевидців, кіно- і фотодокументи, і з політ. мотивів розгляд було припинено) та засудження *Організації українських націоналістів* і *Української повстанської армії* як злочинних орг-цій і поплічників *нацизму* (навіть документи, надані НКВС СРСР, містили свідчення про боротьбу окупаційного режиму проти укр. націоналістів). Також пом'якшено формулювання стосовно не зумовленого воєнною необхідністю знищення цивільних об'єктів в ході повітряної війни (нацистські бомбардування Ковентрі (Велика Британія) і Роттердама (Нідерланди) не йшли у порівняння із руйнуванням Дрездена (Німеччина), Хіросіми і Нагасакі (обидва міста в Японії) авіацією союзників) та необмеженої підводної війни (яку рівною мірою вели всі сторони конфлікту). За вироком Н.т. 12 гол. воєнних злочинців: Г.*Герінг*, Й. фон Ріббентроп, В.*Кейтель*, А.*Розенберг*, Г.*Франк*, В.Фрік, Е.Кальтенбруннер, Ю.Штрейхер, А.Йодль, Ф.Заукель, А.Зейсс-Інкварт, М.Борман (заочно) засуджені до смерті через повішення. 16 жовтня 1946 в Нюрнберзькій тюрмі вирок був виконаний, тіла повішених спалено, а попіл розвіяно з літака. Частина гол. воєнних злочинців були засуджені до різних термінів ув'язнення (Г.Гесс, В.Функ, Е.Редер — довічне, Б. фон Ширах, А.Шпеєр — 20 років, К. фон Нейрат — 15 років, К.Деніц — 10 років) і відбували його в тюрмі Шпандау (Зх. Берлін), 3-х виправдали (Г.Фріче, Ф. фон Папен, Я.Шахт). Згодом у Німеччині проведено «нюрнберзькі суди» («малі Нюрнберзькі трибунали») над виконавцями злочинних директив і наказів проводирів Третього райху. Подібні суд. процеси над нацистськими злочинцями відбулися в різних країнах (СРСР, *Чехословаччині*, Австрії, Нім. Демократ. Республіці, ФРН, Польщі та ін.). Заг. кількість засуджених становила 58 395 осіб. Наприкінці 1946 новостворена *Організація Об'єднаних Націй* визнала Нюрнберзький статут і завершальне суд. рішення фундаментальними елементами міжнар. права. Проте частину постанов Н.т. так і не було виконано: Міжнар. трибунал для боротьби з наступними воєнними злочинами не був створений через початок «*холодної війни*», а повне зібрання матеріалів суду не було видане в СРСР.

Дж.: [Повне зібрання матеріалів Нюрнберзького трибуналу в мережі Інтернет]: http://avalon.law.yale.edu/subject_menus/imt.asp; http://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/NT_major-war-criminals.html.

Літ.: *Полторак А.Н.* Нюрнбергский эпилог. М., 1983; Нюрнбергский процесс: Сборник материалов, т. 1—8. М., 1987; *Biddiss M.D.* The Nuremberg Trial and the Third Reich. London, 1993; *Taylor T.* Die Nurnberger Prozesse: Hintergrunde, Analysen, und Erkenntnisse aus heutiger Sicht. Munchen, 1996; *Семиряга М.И.* Коллаборационизм: Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. М., 2000.

І.І. Дерейко, М.В. Коваль.

НЯНЧУ́Р Гордій Васильович (1884 — р. с. невід.) — громад. і політ. діяч. Н. на *Волині*. Після набуття середньої спец. освіти в харків. с.-г. школі працював за фахом у Житомир. повіті, згодом протягом 6-ти років управляв приватними маєтками. У час укр. національно-визвол. змагань з грудня 1917 по травень 1918 виконував обов'язки херсон. *губернського комісара*. За доби *Української Держави* — член *земської управи Херсонської губернії*. У часи *Директорії Української Народної Республіки* з грудня 1919 знову обіймав посаду херсон. губернського комісара. 18 квітня 1919 за наказом Директорії УНР обіймав посаду товариша (заст.) нар. міністра внутр. справ УНР і в липні того ж року від нар. міністра внутр. справ УНР І.П.*Мазепи* отримав доручення «завідувати всією міліцією», а також керувати адм. департаментом нар. мін-ва внутр. справ УНР на правах його директора. Уже з вересня 1919 керував 2-ма ін. департаментами нар. мін-ва внутр. справ. УНР — політичним та місц. самоврядування. З жовтня 1919 знову призначений херсонським губернським комісаром за сумісництвом із попередніми посадами. З березня 1920 фактично облишив посаду товариша (заст.) нар. міністра внутр. справ УНР, хоча вважався на ній до серпня того ж

року, звільнившись за станом здоров'я. Улітку 1920 виїхав до Австрії, де й залишився на певний час в еміграції. Отримав вищу освіту в *Українській господарській академії* в Подєбрадах. Впродовж 1925—26 навчався в *Українському вільному університеті* на ф-ті права і сусп. наук у Празі. 1927 обраний професорським стипендіатом на економічно-кооп. ф-ті Укр. госп. академії. Виїжджав у наук. відрядження до Данії, знав 6 іноз. мов. 1928 захистив докторську дисертацію.

Т.В. Вронська.

НЯ́ТКО (Табачникова) **Поліна Мусіївна** (21(09).10.1900—12.10. 1994) — актриса, режисер і театральний педагог. Доцент (1946). Нар. арт. УРСР (1951). Н. в с. Карабачин (нині Коростишівського р-ну Житомир. обл.). 1916—18 навч. в *Музично-драматичній школі імені М.Лисенка в Києві*, 1918—19 — у драм. студії «Молодого театру» (Київ), в якому почала творчу діяльність (від 1918). Працювала в «Центростудії» (Київ, 1920—21), Київ. 6-му районному театрі ім. Лесі Українки (1921—22), театрі *«Березіль»* (1923—24), 1925—34 (з перервою) працювала в Одес. держ. драм. театрі, театрах *Дніпропетровська* та *Донецька*. 1940—60 — у Київ. укр. драм. театрі ім. І.Франка. Ролі: Мавка, Аврелія («Лісова пісня», «Адвокат Мартіан» Лесі *Українки*). Оксана («Гайдамаки» за Т.*Шевченком*), Ганна Петрівна («Не судилось» М.*Старицького*), Котька, Неборака («Кадри», «Диктатура» І.*Микитенка*) та ін. Знялася у фільмах «Позбавлені дня» (1927), «Коліївщина» (1933), «Прометей» (1936), «Поема про море» (1958), «Смужка нескошених диких квітів» (1978) та ін.

Від 1921 викладала в драм. студіях при різних театрах, 1940—60 — у Київ. ін-ті театрального мист-ва ім. І.Карпенка-Карого (від 1946 — доцент). Серед учнів Н. — О.*Кусенко*, А.*Роговцева*, Е.Бистрицька, Ю.Березін, Ю.Тимошенко.

Лауреат Держ. премій СРСР (1948, 1950).

Тв.: (Спогади про Л. Курбаса). В кн.: Молод. театр: Генеза. Завдання Шляхи. К., 1991.

Літ.: *Лабінський М.Г.* Те, що не вмирає. «Український театр», 1980, № 4; Про Поліну Нятко: Збірник. К., 1985; Митці України: Енциклопедичний довідник. К., 1992.

В.П. Швидкий.

П.М. Нятко.

О

«О ВОСПИТА́НІИ ЧАД» — збірник, виданий *Львівською братською друкарнею* 1609. Осн. частину його складає церковнослов'ян. переклад повчань одного з отців Церкви — Іоанна Златоуста. Вважається, що упорядником його був учитель *Львівської братської школи* І.*Борецький*, що підбирав такі фрагменти, які відповідали його власним поглядам на виховання. Автором передмов «На Златоустого и до чителников» і «О науці» вважається той же упорядник. Тут висловлюються думки, що поширення освіти, виховання молоді у власних традиціях сприятиме етнічному розвиткові укр. народу. Збереглося 2 примірники збірника — у Львів. нац. музеї укр. мист-ва і Софійській нар. бібліотеці (Болгарія).

Іоанн Златоуст. «О воспитаніи чад». Львів, 1609. Титульний аркуш.

Дж.: О воспитанiи чад [фотокопія]. В кн.: *Науменко Ф.І.* Педагог-гуманіст і просвітитель І.М. Борецький. Львів, 1963; О воспитанiи чад [уривки]. В кн.: Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI — початок XVII ст.): Тексти і дослідження. К., 1988.

Л.Б. Пилявець.

ОБЕРТИ́Н — с-ще міськ. типу Тлумацького р-ну *Івано-Франківської області.* Розташов. на р. Чорнява (прит. Пруту, бас. Дунаю) за 14 км від залізничної ст. Годи-Турка.

Відоме з 1416 під назвою Подмертин. 1553 польс. король *Сигізмунд II* Август дозволив галицькому *ловчому* Матіяшу Дзетеровському на землях села Подмертина заснувати м-ко Ніголтів. Після його зруйнування татарами 1594 населений пункт втратив міський статус і повернув собі стару назву.

Наприкінці 18 ст. тут набувають розвитку ремесла й торгівля. О. поновлено право проведення щотижневих *торгів* і 4-х *ярмарків* на рік. Виникають дрібні кустарні підпр-ва.

С-ще міськ. типу від 1940.

В О. працюють цегельні з-ди, консервний цех, філія вироб. об'єднання металовиробів.

В О. народився граф С-М.Скарбек (1780—1848), засновник театру у *Львові.*

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 7. Warszawa, 1886; ІМіС УРСР: Івано-Франківська область. К., 1971; ГЕУ, т. 2. К., 1990; *Федунків З.* Ім'я міста. Web: http://burshtyn.br.if.ua/History/2NameOfTown2.htm.

Г.А. Вербиленко.

ОБЕРТИ́НСЬКА БИ́ТВА 1531 — ген. битва між молдов. військом П.*Рареша* та польс. армією Я.*Тарновського*, що остаточно вирішила на користь *Корони Польської* справу держ. приналежності *Покуття.* Початково польс. загони мали завдання лише повернути під контроль Корони Польської землі, захоплені молдованами наприкінці 1530. Цим пояснюється невелика кількість мобілізованих сил (4,5 тис. кінноти та 1,2 тис. піхоти), що походили переважно з українських *Руського воєводства* та *Подільського воєводства.* Протягом 3—19 серпня 1531 первісне завдання польського експедиційного корпусу було цілком виконане. Я.Тарновський, не провівши розвідки стану молдов. військ. сил, уже розпочав відхід на стаціонарні квартири, утім 21 серпня в 15 км від м-ка *Обертин* в долині р. Чернява його наздогнав П.Рареш на чолі 17-тис. війська (складалося майже виключно з легкої кінноти при 50 гарматах). Сам Я.Тарновський мав під рукою 4452 кіннотники, 1167 піхотинців при 12 гарматах та 300 бойових возів. Змушений прийняти бій, він заклав табір, який 22 серпня витримав молдов. штурм. Дочекавшись, коли молдовани розтягнули свої шикування (з метою повної блокади польс. табору) та ввели в бій усі резерви, Я.Тарновський розпочав контратаку, в результаті якої молдов. фронт було розірвано і супротивник почав втікати. Втрати молдован склали бл. 7 тис. вояків, поляків — лише 256 убитих. Успіх битви, що вважається зразковим прикладом використання потенціалу табору, забезпечив високий вишкіл польс. жовнірів, ефективна взаємодія між різними родами військ та полководницький талант Я.Тарновського. Тут також уперше в місц. практиці як наступальна сила був використаний піх. загін, оснащений вогнепальною зброєю, що згодом стало основою військ. мист-ва укр. *козаків.*

Літ.: *Spieralski Z.* Kampania Obertynska 1531. Warszawa, 1962; *Його ж.* Awantury mołdawskie. Warszawa, 1967; *Plewczynski M.* Obertyn 1531. Warszawa, 1994.

Д.С. Вирський.

ОБЕРУ́ЧЕВ Костянтин Михайлович (1865—1929) — військ. і політ. діяч, командуючий *Київським військовим округом.* Закінчив Михайлівське артилер. уч-ще (1884), Михайлівську артилер. академію в *Санкт-Петербурзі.* Служив на Київ. артилер. полігоні, з 1906 — полковник, командир артилер. бригади. За участь у революц. русі військовослужбовців Київ. гарнізону під час *революції 1905—1907* був відданий під суд, позбавлений чину, емігрував до Швейцарії.

Після *Лютневої революції 1917* О., поновлений на службі, повернувся до *Києва. Тимчасовий уряд* призначив його спочатку комісаром, а у травні 1917 — командуючим Київ. військ. округом. О. належав до *Партії соціалістів-революціонерів.* Свого часу він мав певні укр. симпатії, друкувався в час. *«Киевская старина»,* але не підтримав *українську революцію 1917—1921.* На посаді командуючого Київ. військ. округом діяв як противник українізації армії. У серпні 1917 входив до *Особливого комітету охорони революції.* У серед. жовтня 1917, після чергового конфлікту з укр. *Генеральним військовим комітетом*, подав у відставку. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* емігрував.

Автор спогадів «В дни революции» (Нью-Йорк, 1959), у яких висвітлив революц. події 1917 в Києві.

П. у США.

Літ.: *Деникин А.И.* Очерки русской смуты: Крушение власти и армии: Февраль—сентябрь 1917 г. М., 1991; *Скоропадський П.* Спогади: Кінець 1917 — грудень 1918. К.—Філадельфія, 1995.

О.Д. Бойко.

ОБ'Є́ДНАНА ЄВРЕ́ЙСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РОБІТНИ́ЧА ПА́РТІЯ — див. *Соціалістична єврейська робітнича партія.*

ОБ'Є́ДНАНИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — найвідоміший та найбільший з евакуйованих 1941 вищих навч. закладів УРСР. Утворений з 2-х найстарших і найпрестижніших навч. закладів України: Київ. держ. ун-ту ім. Т.Шевченка і Харків. держ. ун-ту ім. Максима Горького. Після того, як у жовтні—грудні 1941 в м. Кзил-Орда Казахської РСР були евакуйовані колективи студентів і професорсько-викладацький склад обох ун-тів, виникла необхідність у їх тимчасовому злитті для сумісної роботи. У лютому 1942 рішенням Всесоюзного к-ту в справах вищої школи при РНК СРСР було утворено Об'єднаний укр. державний ун-т (ОУДУ), який очолив ректор Київ. ун-ту, професор О.Русько. На початку роботи ОУДУ на його 6-ти факультетах (фіз.-мат., хімічному, біологічному, філол., істор. та юридичному) навчався 331 студент, а на листопад 1943 — 636 студентів. Навч. та н.-д. роботу проводили 23 кафедри. Професорсько-викладацький склад налічував 83 особи, у т. ч. 8 професорів і 28 доцентів, кандидатів наук. Викладацьку і наукову роботу вели такі відомі вчені, як чл.-кор. АН УРСР К.*Синельников*, засл. діяч н. М.Барабашов, д-ри наук, професори Є.Козинський, А.*Введенський*, Є.Хотинський, Г.Костюк, С.Ландкоф, О.Астряб та ін. Урядом Казахської РСР ун-ту було надано необхідну допомогу приміщенням, бібліотечними фондами, житлом, виділено підсобне госп-во із земельною ділянкою та тваринницькою фермою. Навчання проводилося за довоєнним 5-річним строком навчання. З 1942 було відновлено аспірантуру. Працювала вчена рада ОУДУ у складі 30 професорів і викладачів. Проводилися захисти докторських і кандидатських дисертацій. Працювали студентські наук. гуртки. За час існування ОУДУ було підготовлено 263 спеціалісти. Після визволення *Харкова* і *Києва* ОУДУ був розформований, а його колективи з'єдналися з ун-тами, що почали працювати в цих містах. Роботу ОУДУ в евакуації було відзначено Почесною грамотою Президії ВР Казахської РСР. Таку саме нагороду вручено і 25 викладачам та студентам.

Літ.: Історія Київського університету: 1834—1959. К., 1959; Вища школа Української РСР за 50 років, ч. 1. К., 1967; Харьковский университет в годы Великой Отечественной войны. Х., 1989.

М.В. Коваль.

«ОБ'Є́ДНАННЯ» — підпільна орг-ція націоналістичного спрямування, що виникла в червні 1956 в м. Інта Комі АРСР з ініціативи колиш. політв'язнів — членів *Організації українських націоналістів* Ярослава Гасюка та Володимира Леонюка. Її програма, написана В.Леонюком, Б.Христичем і В.Затварським,

Почесна грамота О. Русько від Президії Верховної Ради Казахської РСР. 1944.

проголошувала ідею створення незалежної Укр. д-ви, а також містила комплекс орг. та пропагандистської роботи, спрямованої на піднесення нац. самосвідомості укр. народу, згуртування національно-патріотичних сил. 1957—59 «О.», що налічувало 15 осіб, поширило свій вплив на Україну і сформувало мережу кореспондентів для розповсюдження листівок, прокламацій та ін. антирад. літератури в Кіровогр., Полтав., Рівнен., Львів. областях.

У червні 1959 керівники «О.» були заарештовані органами КДБ при РМ СРСР і згодом засуджені до тривалих термінів ув'язнення. Реабілітовані 1992.

Літ.: *Леонюк В.* На прю стає об'єднання. «Зона», 1994, № 6; *Русначенко А.* Молодь за вільну Україну: Група «Об'єднання». «Визвольний шлях», 1994, кн. 10.

О.Г. Бажан.

О.М. Русько.

ОБ'Є́ДНАННЯ УКРАЇ́НСЬКИХ ОРГАНІЗА́ЦІЙ В АМЕ́РИЦІ — суспільно-політ. орг-ція українців, створена в жовтні 1922 на Нар. з'їзді у Філадельфії (США) з метою проведення заходів до визнання укр. державності, надання матеріальної допомоги розвиткові укр. життя на рідних землях й об'єднання укр. еміграції. Об'єднання широко інформувало громадськість про укр. справу, збирало кошти для допомоги народу України, видавало книжки про Україну англ. мовою. Протя-

М. Кертичак.

гом 1923—38 організувало 7 конгресів амер. українців. Головами об'єднання в різні часи були: Л.Левицький, В.Споліткевич, О.Рев'юк, М.Мурашко, секретарем з 1924 був Л.*Мишуга.* Перестало існувати 1941 після створення *Українського конгресового комітету Америки*, який перебрав на себе його функції.

Т.В. Вронська.

ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНЦІВ У ПО́ЛЬЩІ (ОУП) — громадсько-політ. орг-ція українців у Польщі, утворена в лютому 1990 на основі Укр. суспільно-культ. т-ва (УСКТ). Новостворена орг-ція продовжила традиції УСКТ, вбачаючи осн. мету своєї діяльності у збереженні й розвитку нац. свідомості українців у Польщі шляхом духовного єднання, плекання рідної мови й національно-культ. традицій, сприяння розвиткові освіти й к-ри, зміцнення істор. пам'яті та формування нац. гідності.

УСКТ виникло на хвилі оновлення політ. життя в Польщі після XX з'їзду КПРС. Гол. роль у його створенні й визначенні напрямів діяльності відіграли колишні члени *Комуністичної партії Західної України*: Адріан Гошовський, Микола Щирба, Степан Макух. 1-й установчий з'їзд УСКТ відбувся у *Варшаві* 15—17 червня 1956. У ньому взяли участь 239 делегатів, із них 174 представляли зх. і пн. воєводства Польщі, в які були переселені українці після *«Вісла» акції 1947.* У роботі з'їзду взяли участь міністр освіти, член ЦК Польс. об'єднаної робітн. партії (ПОРП) В.Яросинський і віце-міністр внутр. справ Польс. Нар. Республіки (ПНР) З.Шнек.

Більшість виступів делегатів з'їзду торкалася акції «Вісла» 1947, проблем повернень українців на рідні місця та матеріального становища укр. населення. Також було порушено питання політ. і нац. дискримінації українців у Польщі. З'їзд прийняв 3 рішення: опублікувати виступи (вітальний й прикінцевий) В.Яросинського в польс. («Trybuna Ludu») і укр. пресі; заборонити вживання визначення «акція Вісла» як символ дискримінації українців, і зобов'язав Гол. правління УСКТ запропонувати уряду й партії всі виголошені пропозиції.

На з'їзді був обраний керівний склад УСКТ: Гол. правління (39 осіб) на чолі зі Степаном Макухом, а також ревізійна комісія (5 осіб), керівник — Михайло Москалик. Розпочалася робота зі створення регіональних структур УСКТ. До кінця 1956 постало 8 воєводських правлінь, 63 повітові і 119 кіл, які охоплювали 3 тис. членів, а до кінця 1958 існувало вже 74 повітові правління і 270 кіл, що охоплювали 7 тис. осіб. 15 червня 1956 з'явилося перше число тижневика УСКТ «Наше слово». Із 1957 друкувався щорічник УСКТ «Український календар».

У лютому 1957 Президія Гол. правління УСКТ підготувала доповідну записку для Комісії ЦК ПОРП в нац. справах, в якій вимагала: реабілітації тієї частини укр. населення, котра не співробітничала з *Українською повстанською армією*; створення центр. партійно-урядової комісії, яка б у співпраці із представниками УСКТ опрацювала план повернень укр. населення на давні місця проживання, а також представила пропозиції стосовно анулювання декрету 1949; заборонити самовільні й безправні розбори вільних будинків, про які клопотали українці; надати права власності особам, що не отримали жодного еквіваленту за одібране майно; дозволити повернення вільних об'єктів колиш. власникам; надати матеріальну допомогу на буд-во й надати вільну землю з держ. фонду землі тим українцям, котрі повернулися або висловили бажання повернутися; перенесення пед. ліцею для укр. молоді з Бартошиц до Пшемисля; створення середніх шкіл з інтернатами в Пшемислі, Легниці і Кошаліні; створення укр. театру; організації під час канікул екскурсій до *СРСР* для укр. молоді; видання суспільно-літ. місячника з додатком для дітей і молоді; надання можливості проводити реліг. служби за греко-катол. обрядом; проведення роз'яснювальної роботи серед польс. й укр. населення для результативної боротьби з польс. і укр. *націоналізмом*; репрезентувати діяльність укр. громади в «Trybuna Ludu» та ін. центр. газетах; швидко реагувати на факти дискримінації укр. населення в Польщі.

Влада не забажала реалізувати більшість вимог українців і від часу існування УСКТ обмежувала її діяльність. МВС ПНР встановило нагляд за т-вом, серед кер-ва влада воліла бачити членів ПОРП. Після жовтня 1956 окреслилося прагнення варшавських керівників відмовитися від поступок укр. людності (вірогідно, пов'язане це з тим, що тогочасний лідер ПОРП В.Гомулка 1947 очолював мін-во повернутих земель (Ministerstwo Ziem Odzyskanych), що значною мірою забезпечувало розселення українців на зх. і пн. землях Польщі в перебігу акції «Вісла» і впливало на вироблення політики щодо них). 1958 польс. влада перейшла в контрнаступ — із посади голови УСКТ звільнили С.Макуха (офіційно — «за станом здоров'я», насправді — за занадто самостійне кер-во орг-цією); з урядництв усунуто ін. діяльних членів УСКТ — С.Сосну (МВС), у Вроцлаві — В.Шоста (освіта) й М.Трухана (прокуратура).

Із часом діяльність УСКТ була зведена до культурно-освіт. роботи. Діяли аматорські колективи: чол. хор «Журавлі», ансамбль пісні і танцю «Ослав'яни». Виходили радіопрограми укр. мовою (Жешув, Люблін, Ольштин, Кошалін, Щецін). Створено кілька укр. шкіл (Білий Бор і ліцей у Легниці) й пункти навчання укр. мови.

З метою асиміляції українців у 1960-х рр. розвиток УСКТ влада загальмувала. Було зменшено кількість шкіл і пунктів навчання укр. мови, обмежено й культ. діяльність. Непокірних діячів ув'язнювали, звільняли з роботи, а саме т-во перманентно перебувало під наглядом польс. спецслужб.

У 1980-х рр., на хвилі демократ. змін у Польщі, зросла сусп. активність укр. нац. меншини, почали створюватися нові орг-ції, налагодилися зв'язки з польс. опозицією. Укр. меншина сподівалася на розуміння своїх потреб польс. спільнотою: ліквідації наслідків акції «Вісла» 1947, надання права на свого представника в парламенті, постійної під-

тримки з боку польс. д-ви, сприяння при створенні укр. установ к-ри та розвитку укр. шкільництва, більшої уваги до охорони пам'яток укр. матеріальної і духовної к-ри, підтримки видавничого процесу тощо. У лютому 1990 УСКТ було перетворене на ОУП. Вищі органи управління ОУП — Гол. управа та Гол. рада. Орг-ція поділяється на 10 регіональних відділів (кошалінський, слупський, сяноцький, пшемисльський, мазурський, любуський, ельблонзький, лігніцький, ольштинський, щецинський), що згуртовують бл. 7 тис. осіб. Діють понад 100 місц. осередків т-ва та 7 самостійних гуртків (Варшава, Катовіце, Люблін, Вроцлав, *Краків*, Лодзь, Познань). У різний час очільниками т-ва були — УСКТ: С.Макух, Г.Боярський, М.Королько, К.Лащук, Є.Кохан, М.Вербовий, ОУП: Ю.Рейт, М.Кертичак, П.Тима. Упродовж 1990-х рр. ОУП налагодило контакти з держ. інституціями України й Польщі, громад., неурядовими орг-ціями, низкою укр. т-в у Польщі. Сьогодні під егідою ОУП згуртовані такі т-ва українців у Польщі: Союз незалежної укр. молоді (створений 1989), Союз українок (1990), Союз укр. лікарів (1990), Т-во любителів матеріальної к-ри Холмщини і Підляшшя (1990), т-во «Український народний дім» у Пшемислі (1990), Укр. скаутська орг-ція «Пласт» (1990), Союз укр. підприємців (1991), Т-во ім. Б.Лепкого (1991), Учительське т-во (1991), Клуб правників (1991), Наук. т-во ім. єпископа Григорія Лакоти (1992), Т-во українців — політ. в'язнів сталінської доби (1992) та ін.

ОУП займається всебічною діяльністю в різних сферах життя укр. громади: культ., освіт., громад., політ., економічній. ОУП значну увагу приділяє вирішенню проблем, пов'язаних з істор. минулим українців у Польщі, відновленню місць нац. пам'яті, зокрема військ. цвинтарів *Армії Української Народної Республіки*, *Української Галицької армії*, УПА. Гол. управа ОУП не раз зверталася до вищих органів влади Польщі й України, міжнар. інституцій із вимогами ліквідувати правові й матеріальні наслідки акції «Вісла» 1947. За час свого існування ОУП серйозно заявило про себе серед світ. українства (Світ. конгрес українців, Європ. конгрес українців).

Серед реалізованих заходів були й міжнар. проекти, такі як «Лемківська академія», табори скаутської орг-ції «Пласт», концерти церк. музики, фестивалі укр. к-ри, дитячі фестивалі, істор. семінари (напр. «Польща—Україна: Важкі питання»), а також заходи, що показують к-ру українсько-польс. пограниччя. Организовувалися семінари, які пропагували співпрацю польс. і укр. орг-цій, мас-медіа. Із 1990 ОУП є видавцем тижневика «Наше слово» і багатьох ін. книг та часописів, виданих укр. і польс. мовами, як, напр., річника «Український альманах» (раніше — «Український календар»). Об'єднання є співорганізатором телевізійної програми «Теленовини», що виходить на регіональному телебаченні TVP-3; співпрацює з Польс. радіо, яке реалізовує україномовні програми (Кошалін, Ольштин, Вроцлав, Краків). Найбільш значущі культ. заходи укр. спільноти в Польщі: «Фестиваль української культури» в Сопоті, «Молодіжний ярмарок» у Гданську, «На Івана на Купала» в Дубичах Церковних, Фестиваль української культури на Підляшші «Підляська осінь», «Лемківська ватра» в Ждині, «Дні української культури» — Гіжицко, Щецін, «Битівська ватра» в Битові.

Створення УСКТ (ОУП) зробило можливим відновлення укр. шкільництва в Польщі. У сучасній Польщі навчання укр. мови відбувається в 106 школах і пунктах навчання, де вчаться бл. 2700 учнів. Діє 4 загальноосвіт. ліцеї.

Друкований орган ОУП (УСКТ) — газ. «Наше слово», створена за ініціативою відділу пропаганди і агітації ЦК ПОРП, перший номер вийшов 15 червня 1956, першим гол. редактором став Микола Щирба (на той час — працівник ЦК ПОРП). Осн. напрям «Нашого слова» — висвітлення культ. життя українців у Польщі. Щотижневик подавав інформаційні матеріали про УРСР, культ. і літ. події. Незважаючи на утиски цензури, «Наше слово» намагалося впливати на збереження українцями Польщі їхньої нац. тотожності. Від 1990 тижневик видає ОУП, якому також належить видавничий заклад «Tyrsa». «Наше слово» з увагою ставиться до проблем Української греко-католицької та православної церков, стежить за функціонуванням укр. шкільництва в Польщі тощо. Одна зі сторінок тижневика присвячується лемківській проблематиці.

Літ.: «Наше слово», 1956, № 1, № 2—3; 1957, № 8; *Трухан М.* Українці в Польщі після Другої світової війни 1944—1984. Нью-Йорк—Париж—Торонто—Сидней, 1990; *Дзюбина С., отець митрат.* І стверди діло рук наших: Спогади. Варшава, 1995; *Сергійчук В.* Трагедія українців Польщі. Тернопіль, 1997; *Berdychowska B.* Mniejszość ukraińska. В кн.: Mniejszości narodowe w Polsce: Praktyka po 1989 roku. Warszawa, 1998; *Drozd R.* Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944—1989. Warszawa, 2001; *Hałagida I.* Ukraińcy na Zachodnich i Północnych Ziemiach Polski 1947—1957. Warszawa, 2003. Український альманах. Варшава, 2006; *Середницький А.* Початки організаційного життя українців. «Наше слово», 2008, № 11—13.

О.М. Антипова.

«ОБ'ЄДНАНОГО ТРОЦЬКІСТСЬКО-НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО БЛОКУ (БОЙОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ) НА УКРАЇНІ» СПРАВА 1936 — політ. справа, пов'язана зі справою «троцькістсько-терористичної організації» в УСРР (див. *«Троцькістсько-терористичної організації в Україні» справа 1936*). 27 квітня, 26 червня, 3 вересня і 13 жовтня 1936 постановою Особливої наради при НКВС СРСР були піддані ув'язненню 15 осіб, кожна особа — на 5 років (одна — на 3 роки). У документах слідства, а також в обвинувальному висновку вказувалося, що «бойова організація» нібито була «складовою частиною широко розгалуженої контрреволюційної організації, що являла собою політичний і організаційний блок залишків розгромлених троцькістів, українських націоналістів і меншовиків, що був ускладнений на основі індивідуального терору, як основного засобу політичної боротьби». Зазначалося також, що ця орг-ція «готувала терористичні акти проти керівників партії і уряду на Україні». Стверджувалося, що «бойова організація» складалася

М.Ю. Обідний.

зі співробітників АН УСРР, професорів-викладачів вищих навч. закладів, працівників освіти (Є.*Шабліовський*, Л.Розен, В.Волков, Ф.Глушко, Н.Горенштейн, Г.Герасун, М.Золотарьов та ін.). Дехто з обвинувачених в участі в «бойовій організації» був засуджений у справі «троцькістсько-терористичної організації» в УСРР 21 жовтня 1936 (напр., наук. співробітник АН УСРР Н.Білярчик, проф. М.Нирчук, проф. Я.Розанов, проф. І.Звада та ін.). Засуджені у справі «бойової організації» 1937—39 знов були піддані репресіям. 1955—61 було здійснено додаткову перевірку у цій справі, встановлено незаконні методи слідства і відсутність складу злочину. 12 засуджених по справі осіб були офіційно реабілітовані. Решта — 3 особи — були офіційно реабілітовані на підставі указу Президії ВР СРСР від 16 січня 1989 «Про додаткові заходи з відновлення справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце в період 30—40-х і початку 60-х років».

Літ.: *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: Сторінки ненаписаної історії. К., 1993; Політичний терор і тероризм в Україні: XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002.

Ю.І. Шаповал.

ОБИДО́ВСЬКИЙ Іван Павлович (1672—31.01.1701) — полковник ніжинський (1698—1701), племінник гетьмана *І.Мазепи* (син його сестри Олександри). Походив зі старовинного шляхетського роду Обидовських, що належали до герба «Сулима». Навч. у Києво-Могилянському колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*). Закінчив навчання 1692—93. Кар'єру розпочав при гетьман. дворі у *Батурині*, маючи московський чин стольника. О. брав участь у війні з Османською імперією (походи на *Азов* 1695, на *Казікермен* 1697). 1700 призначений *наказним гетьманом* над корпусом, що складався з кількох козацьких полків чисельністю 7290 вояків. Брав участь у зимовій кампанії 1700–1701 *Північної війни 1700—1721.* На чолі укр. війська виступив на допомогу *Петру І* під Нарву, але прибув у Прибалтику вже після розгрому шведами рос. війська. Козаки під командуванням О., базуючись у Печорському монастирі та Гдові (нині Псковська обл., РФ), здійснювали вдалі рейди проти шведських військ в Естляндії та Ліфляндії, здобули перемогу поблизу Нейгаузена (тепер поблизу Вастселійна, Естонія), брали участь у поході на Сиренськ (нині Васкнарва, Естонія) та Марієнбург (нині Алуксне, Латвія). 1701 у Прибалтиці від холоду і хвороб загинуло кілька тисяч козаків, зокрема і сам О. Був одружений з Ганною Василівною Кочубей (1698). Похований на цвинтарі *Києво-Печерської лаври.* Залишив після себе двох синів — Михайла та Івана. Після невдалої спроби гетьмана І.Мазепи здобути незалежність України родина Обидовських зазнала політ. та екон. утисків.

Літ.: *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. К., 2002; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. К., 2004.

О.О. Ковалевська.

ОБІ́ДНИЙ Михайло Юрійович (11.07.1889—07.01.1938) — поет, етнограф, музеєзнавець та громад. діяч. Н. в м. *Миргород.* Навч. в 2-му Кадетському корпусі в *Москві* та на етнографічно-антропологічному відділенні Геогр. ін-ту в *Києві.* До 1910 працював учителем на *Кубані.* Пізніше — співробітник *Катеринославського обласного музею імені О.Поля* та *Київського художньо-промислового і наукового музею.* Віце-дир. *Київського воєнно-історичного музею* (1918—19). Розгорнув велику роботу зі збирання експонатів для музею. Очолював Військово-істор. відділ Гол. управління Ген. штабу УНР. Член Комісії з охорони пам'яток при Гол. управлінні мист-в і нац. к-ри, Комісії для вироблення статуту Укр. нац. архіву в Києві, секретар Укр. військово-істор. т-ва, член-секретар Подільського т-ва охорони пам'яток старовини і мист-ва. Один з ініціаторів створення Військово-істор. архіву при Ген. штабі УНР. Від весни 1920 — пом. начальника культурно-освіт. відділу військ. мін-ва УНР та керівник Гол. військово-істор. музею-архіву Армії УНР. Від листопада 1920 — на еміграції у Польщі та *Чехословаччині.* Один із засновників та голова літературно-мистецького т-ва «Сонцесвіт» (1921) у м. Тарнів (Польща), яке 1922 видало одноймений альманах. 1923 за власною ініціативою перевіз частину фондів Гол. військово-істор. музею-архіву Армії УНР при Ген. штабі військ УНР із м. Тарнов до Праги (Чехословаччина). Ці документи та матеріали склали основу Укр. нац. музею-архіву при *Українському громадському комітеті* (від 1925 — при Укр. ін-ті громадознавства) в Празі. Член-секретар К-ту Музею-архіву визволення України, проте виступав проти передачі до нього фондів Гол. військово-істор. музею-архіву Армії УНР. Обстоював самостійність останньої інституції. Управитель відділу документів та музейного відділу Укр. нац. музею-архіву в м. Прага (1923—30). Член ред. колегії «Вісника музею-архіву». Референт Укр. істор. кабінету (1930—33). Здобув ступінь д-ра в *Українському високому педагогічному інституті* в Празі. Від 1933 — на Закарпатті. Один із фундаторів Етногр. т-ва Підкарпатської Русі (1934—35) та доглядач Етногр. музею. Автор низки статей на літ., мистецькі, музейні й етногр. теми, зокрема, про укр. рух на Кубані на поч. 20 ст., фольклор адигейців, організацію музейної й архів. справи, а також поетичних збірок «Під сяйвом волі» (1917) та «Нерозцвілі ранки» (1923), спогадів про В.*Самійленка.* Виконав низку перекладів із чеської мови.

П. у м. *Мукачеве.*

Особовий фонд (ф. 3504) О. зберігається в Центр. держ. архіві вищих органів влади і управління України.

Тв.: В справі українського Воєнного архіва. «Діло» (Львів), 1916, № 14; Військово-архівна справа в Україні. «Українська старовина» (Кам'янець), 1919, № 1; Графіка українських грошових знаків. «Стара Україна» (Львів), 1925, № 11/12; Як охоронялися пам'ятки. «Нова Україна» (Прага), 1925, № 4/6; Спогади про Володимира Самійленка. «ЛНВ», 1926, т. 89.

Літ.: *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, у 2-х т. Прага, 1942, [Т. 1]; К., 1999 [Т. 2]; *Ротач П.П.* Полтавська літературна діаспора: Короткий біобібліографічний словник. «Криниця», 1996, № 1/3; Українська архівна енциклопедія. К., 2008.

О.В. Ясь.

О́БЛАСТЬ (від старослов'ян. «обладать» — володіти) — одиниця адм.-тер. поділу. Станом на

2010 таку назву мають одиниці адм.-тер. поділу в Україні, а також у Білорусі, Болгарії, Казахстані, Киргизстані, Росії. Традиційно терміном «область» перекладають назви одиниць адм.-тер. поділу деяких ін. країн (напр., «реджіоне» в Італії, «вілаєт» у Таджикистані, «департамент» у Конго). В Україні області поділяються на *райони* та території, підпорядковані міським радам міст обласного значення.

У Російській імперії «областями» називали деякі адм.-тер. одиниці, які були рівнозначні з *губерніями*, але управлялися згідно з особливими положеннями. Вони утворювалися від кінця 18 ст., переважно на новоприєднаних територіях, а також на землях козац. військ (Донського, Кубанського, Терського). Області не мали органів самоврядування і, як правило, управлялися військ. губернаторами. Упродовж 19 — поч. 20 ст. було утворено 34 області і скасовано 14. На території України та Молдови 1818 створено Бессарабську О. з автономним статусом, яка підпорядковувалася подільському, а з 1828 — новорос. генерал-губернаторові; на чолі цієї О. стояв цивільний губернатор. Частково на території сучасної України знаходилася *Область Війська Донського* (до 1870 — Земля Війська Донського). В *СРСР* О. виступала як основна адм.-тер. одиниця у складі союзних республік. Області вводилися в ході адм.-тер. реформи 1923—32 замість раніше існуючих губерній і *округ*. Необхідність утворення областей мотивувалася потребою введення в систему адм.-тер. поділу екон. принципу, але в процесі реформування перевага віддавалася фактично політичним (забезпечення дійового парт. кер-ва) і мобілізаційним завданням. Особливо активне перекроювання територій збіглося із періодом масових репресій — упродовж 1937—41 було утворено 42 області, ліквідовано 9, перейменовано або переформатовано 3. За *Конституцією СРСР 1936* питання утворення областей перебувало в компетенції Союзу РСР, законом від 11 лютого 1957 передане до відання союзних республік.

Органом держ. влади в О. вважалася обласна рада депутатів трудящих, яка обиралася на 2 роки; її виконавчим і розпорядчим органом був виконавчий к-т. Але реально влада на місцях належала обласним к-там *Комуністичної партії Радянського Союзу*.

В Україні обласний поділ введено 1932. Перші 5 областей (Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Одеська, Харківська) були утворені відповідно до постанови ВУЦВК «Про утворення обласних виконавчих комітетів на території УСРР» від 9 лютого 1932. Як найвища ланка чинного адм. поділу вони мали стати базовим рівнем д-ви і забезпечити організацію роботи виконавчої вертикалі. 1932 було утворено також Донецьку та Чернігівську області, у 1937—39 — Полтавську, Житомирську, Кам'янець-Подільську, Миколаївську, Ворошиловградську, Сумську, Кіровоградську та Запорізьку; Донецьку О. було перейменовано на Сталінську. Після входження до складу УРСР *Західної України*, *Буковини Північної* та частини *Бессарабії* було утворено Волинську, Ровенську, Львівську, Тернопільську, Станіславську, Дрогобицьку, Чернівецьку й Акерманську (згодом — Ізмаїльську) області.

В основу обласного районування було покладено пріоритет вироб. принципу, посилення централізації управління економікою і парт. контролю на місцях. 1944 була утворена Херсонська, 1946 — Закарпатська області. 1954 Україні було передано Кримську О., тоді ж було ліквідовано Ізмаїльську та утворено Черкаську О. 1959 Дрогобицьку О. об'єднано із Львівською, Ворошиловградська О. 1958—70 називалася Луганською, таку ж назву вона має і від 1990. 1962 Станіславську О. перейменовано на Івано-Франківську. Незалежна Україна успадкувала обласний поділ від УРСР. Нині до складу України, згідно з *Конституцією України 1996* (ст. 133), входять 24 області (Він., Волин., Дніпроп., Донец., Житомир., Закарпат., Запоріз., Івано-Франк., Київ., Кіровогр., Луган., Львів., Миколаїв., Одес., Полтав., Рівнен., Сум., Терноп., Харків., Херсон., Хмельн., Черкас., Чернів., Черніг.), а також АР Крим (колишня Кримська О.).

У незалежній Україні області утворюють верхній рівень адм.-тер. устрою. О. є осн. структуроутворюючим елементом країни, що реалізує соціально-екон., політ. і культ. зв'язки свого центру з ін. територіально-адм. утвореннями, які входять до її складу. Економісти застосовують поняття «обласний регіон» на означення складової частини країни, яка виступає осн. провідником держ. політики на місцях. У політико-правовому визначенні О. є територіальною базою для функціонування органів держ. влади і місц. самоврядування, виконавчої та суд. інфраструктури, організації референдумів, виборів. Органом виконавчої влади в О. є обласна держ. адміністрація; органом місц. самоврядування на рівні О. є обласна рада.

Те, що нинішній обласний поділ недосконалий, визнається на всіх управлінських рівнях. Області різняться за розмірами (Одеська за площею в 4 рази перевищує Чернівецьку), кількістю населення, кількістю міст (від 9 до 51). Більше третини *селищ міського типу* зосереджено у 3-х областях. Кількість сільрад у Вінницькій О. (662) більш ніж утричі перевищує цей показник у Луганській О. (202). Обласні ради не мають своїх виконавчих органів і тому є обмежено дієздатними. Питання про реформування наявного обласного поділу назріло і рано чи пізно постане в практичній площині.

Літ.: *Заєць І.* Обласний поділ в Україні: Етапи та тенденції розвитку. «Право України», 1999, № 9; *Дністрянський М.С.* Україна в політико-географічному вимірі. Львів, 2000; Адміністративно-територіальний устрій України: Історія та сучасність. К., 2001; Адміністративно-територіальний устрій України: Проблемні питання та можливі шляхи їх вирішення. К., 2003; Реформа для людини: Збірник матеріалів про шляхи реалізації адміністративно-територіальної реформи в Україні. К., 2005; *Шульгина О.В.* Административно-территориальное деление России в XX веке: Историко-географический аспект. «Вопросы истории», 2005, № 4; *Верменич Я.В.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування, ч. 1—2. К., 2009.

Я.В. Верменич.

О́БЛАСТЬ ВІ́ЙСЬКА ДОНСЬКО́ГО (Донщина) — адм.-тер. одиниця в Російській імперії та РСФРР з особливим статусом, запровадженим 1786. До 21 травня 1870 офіційно іменувалася Землею Війська Донського, з 1870 по 1920 мала назву Область Війська Донського. Охоплювала басейн Середнього й Нижнього Дону та його притоки, займала сх. частину сучасної *Луганської області* й пд. частину *Донецької області* України, частини Ростовської, Волгоградської, Воронезької областей, Краснодарського краю й Республіки Калмикія Рос. Федерації.

Військо Донське (див. *Всевелике Військо Донське*) утворилося на пд. кордонах Росії в 15 ст. Осн. частину населення донських земель становили як переселенці з Московії, так і вихідці з України. Селилися *станицями*. Починаючи з 1640—50-х рр., укр. колонізація Дону набула стабільного, постійного й безперервного характеру. Вона відчутно вплинула на побут, к-ру, мову, традиції, право, уклад О.В.Д.

Військо Донське не мало сталих кордонів. Постійні війни з Туреччиною і *Кримським ханатом* не давали можливості чітко визначити пд. рубежі. Пн. та сх. землі *донських козаків* поступово приєднувалися до Рос. імперії. Зх. кордони були предметом тривалих суперечок із *Військом Запорозьким*. Їх встановили по р. Кальміус тільки після ген. межування, що відбулося під егідою рос. уряду в 1730—40-х рр.

До 1716 Рос. імперія здійснювала відносини з О.В.Д. через *Посольський приказ*, як і зі всіма ін. самостійними д-вами. 1716 Військо Донське перейшло у ведення Правительствуючого Сенату, 1721 було підпорядковане Військ. колегії Рос. імперії. Рос. уряд поетапно скасовував його самоврядування, ліквідуючи виборність посад (із 1718 — отаманів, а з 1754 — військ. старшини).

1786 Земля Війська Донського офіційно дістала статус адм.-тер. одиниці Рос. імперії. За Донським козац. військом закріплювалася земля, яка передавалася в користування козац. станицям і безпосередньо козац. сім'ям. Військ. владу було відділено від цивільної. 1802 О.В.Д. поділено на 7 округів і затверджено положення про військ. службу Донського козац. війська. Щоб остаточно перетворити донське козацтво на замкнутий військ. стан, рос. уряд і надалі здійснював заходи щодо регламентації внутр. устрою козац. війська.

Межі Землі Війська Донського вперше були затверджені Жалуваною грамотою 1792 рос. імп. *Катериною II* і зберігалися без змін до 1887, коли до території О.В.Д. було приєднано Ростовський-на-Дону повіт і Таганрозьке градоначальство. Ця грамота політично відділила донських запорожців від дніпровських і поклала початок приборканню донців та реорганізації їхніх вольностей.

В адм. і військ. відношенні Земля Війська Донського з 1815 підлягала Гол. штабові військ. мін-ва (із 1875 — Гол. управлінню козац. військ, із 1910 — Козац. відділові Гол. штабу). На 1917 О.В.Д. (понад 12 млн *десятин*) складалася з 9-ти округів (1-й Донський, 2-й Донський, Донецький, Усть-Медведицький, Хоперський, Черкаський, Ростовський, Сальський, Таганрозький), 134-х станиць і 163-х сел. *волостей*. Населення становило 3,52 млн осіб; із них 42,3 % — козаки, 25,5 % — «корінні» селяни.

Під час *Лютневої революції 1917* на Дону виникли ради козац. депутатів, однак вони не були підтримані більшістю козац. населення. 17 червня 1917 Великий військ. круг створив Донський уряд на чолі з генералом від кавалерії О.*Калединим*.

Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917 Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків)*, провівши в донських козац. частинах велику агітаційну роботу, зуміла залучити на свій бік частину козац. мас. Революція й громадян. війна 1918—22 розкололи донське козацтво на біле й червоне.

16 травня 1918 Круг порятунку Дону обрав військ. отаманом генерал-лейтенанта П.*Краснова* й заявив про прагнення донського козацтва до держ. самостійності. Це прагнення дістало підтримку з боку *Української Держави*, яка встановила з урядом Війська Донського офіц. дипломатичні відносини. Наступ Червоної армії наприкінці 1919 — на поч. 1920 привів до розгрому білих козац. частин і встановлення рад. влади на Дону. Відповідно до директиви оргбюро ЦК РКП(б) «Про розкозачення» (24 січня 1919) здійснювалися масові репресії, унаслідок яких загинуло близько півтора мільйона донців.

Постановою Всерос. ЦВК від 20 березня 1920 на Військо Донське поширювалося діюче в РСФРР заг. законодавство про землеустрій і землекористування, яке поклало край існуванню козацтва як особливого стану. Відтоді О.В.Д. як адм.-тер. одиниця припинила існування, більша її частина ввійшла до складу Донської обл., 1924 — у Північнокавказ. край.

Пд.-зх. райони колиш. О.В.Д. (Шахтинська й Таганрозька округи) з 1920 входили до складу УСРР; 1924 після тривалих дискусій повернуті РСФРР «у порядку взаємообміну». Нині невелика частина колиш. О.В.Д. входить до складу Донецької й Луганської областей України.

Літ.: *Попов А.Г.* История о Войске донском, кн. 1. Х., 1814; *Броневский В.Б.* История Донского Войска, ч. 1. СПб., 1834; Памятные книжки области войска Донского. Новочеркасск, 1866; Труды Войска Донского статистического комитета, вып. 1—2. Новочеркасск, 1867—74; Трехсотлетие Войска Донского (1570—1870): Очерки из истории Донских казаков. СПб., 1870; Область Войска Донского по переписи 1873 г. Новочеркасск, 1879; Статистическое описание области Войска Донского. Новочеркасск, 1885; Алфавитный список населённых мест области войска Донского. Новочеркасск, 1886; *Пудавов В.М.* История Войска Донского и старобытность начал казачества. Новочеркасск, 1890; Сборник областного Войска Донского статистического комитета, вып. 1—13. Новочеркасск, 1901—15; *Пронштейн А.П.* Земля Донская в XVIII веке. Ростов-на-Дону, 1961; *Агафонов А.И.* История Донского края (XVI — первая половина XIX в.: Исторические источники и их изучение). Ростов-на-Дону, 2001; *Сухоруков В.Д.* Историческое описание Земли Войска Донского. Ростов-на-Дону, 2001.

І.М. Служинська.

ОБНОВЛЕ́НСТВО — реформаторська течія в рос. *православ'ї* 19 — 1-ї третини 20 ст. Формувалася на основі прагнень представників прогресивної інтелігенції та *духовенства* переглянути правовий статус Рос. правосл. церкви (РПЦ) в імперії та здійснити внутрішньоцерк. реформи. Під переглядом правового статусу малося на увазі звільнення РПЦ від опіки д-ви: скликання Помісного собору (встановлення періодичності таких скликань та участь у Соборах кліру і мирян); відновлення інституту *патріарха*; скасування інституту обер-прокурора; ухвалення законів про віротерпимість (зрівняння в юрид. правах віруючих усіх конфесій) та свободу совісті (офіц. введення в юрид. практику поняття «позавіросповідний стан»); повне збереження фінансових та правових привілеїв РПЦ. Оновлення внутрішньоцерк. устрою передбачало: 1) реорганізацію церк. судів та єпархіального управління (розподіл РПЦ на митрополичі округи, розширення пастирських обов'язків і довічне призначення єпископа на кафедру, відмова від інституту вікарних єпископів, регулярне скликання єпархіальних нарад); 2) реформу парафіяльного життя (відновлення виборності духовенства; передача парафіяльним радам права управління фінансами і майном *парафії*); 3) удосконалення системи освіти в духовних і підвідомчих церкві загальноосвіт. школах; зрівняння в правах білого та чорного духовенства, дозвіл дітям з духовних родин отримувати світську освіту й переходити до ін. сусп. станів; 4) реформу місіонерської роботи й характеру зв'язків з ін. християн. сповіданнями; 5) зміни до законів про вихід з духовного та чернечого сану; 6) перегляд шлюбного законодавства (у т. ч. і зміну чину та правил укладання шлюбів духовних осіб); 7) літургічні реформи; 8) скасування чинності Земського (1890) та Міського (1892) положень про заборону духовенству обиратися до земських, повітових, губернських зборів та міських дум, а також брати участь у виборах до цих установ, натомість — розширення участі духовенства в сусп. та політ. житті імперії.

Активна діяльність у межах обновленського руху прогресивно-ліберальної громадськості Росії сприяла виокремленню церковної та позацерковної течій правосл. реформаторства. Позацерковна течія О. представлена *слов'янофілами* 1830—50 рр., реліг. шуканнями Ф.Достоєвського, екуменіста В.Соловйова та групою «неохристиян»: М.*Бердяєв*, С.*Булгаков* (в еміграції — священик і декан Паризької Свято-Сергіївської духовної академії), І.*Аксаков*, О.Кірєєв, М.*Данилевський*, Г.Стоянов, В.Розанов, О.Хомяков. Представники цієї течії передбачали оновлення православ'я в Росії через ухвалення законів про віротерпимість та свободу совісті, а також об'єднання в лоні РПЦ всіх слов'ян (слов'янофіли) або — усіх християн. Церков Заходу і Сходу (екуменіст В.Соловйов), крім цього, М.Бердяєв і С.Булгаков були активними прихильниками розвитку в Росії християн. соціалізму.

Церк. течія О. об'єднувала правосл. духовенство всіх ступенів ієрархічної гідності, церк. інтелігенцію та професуру духовних академій і розвивалася в 4 етапи. 1-й етап церк. О. пов'язаний з активізацією суспільно-політ. руху в *Російській імперії* та *революцією 1905—1907*. Частина духовенства утворила «новоправославний рух», об'єднавшись навколо створеного 1901 «Релігійно-філософського зібрання» в м. *Санкт-Петербург*, в якому брали участь протопресвітер І.Янишев, єпископ Антонін (Грановський), професор-протоієрей С.Соллертинський, протоієрей П.Лепорський, ієромонах, професор Петерб. духовної академії Михаїл (Семенов) та ін. Головував на зібраннях ректор Петерб. духовної академії єпископ *Сергій* (Страгородський; майбутній патріарх

Московський і всієї Русі). Вперше програма цього реформаторського руху в Церкві прозвучала 1905 в кількох радикальних зверненнях групи 32-х священиків (пізніше назвалися Союзом церк. оновлення) до митрополита Петербурзького Антонія. Опираючись на канони ранніх Соборів, О. заперечували: відновлення патріаршества; зв'язок Церкви з будь-якою формою держ. влади (богопомазаність монарха); чернечий єпископат, переміщення єпископів із кафедри на кафедру; вимагали: рівності єпархій (скасувати службові підвищення архієреїв коштом переміщення з малих і віддалених до великих і центр. єпархій); відокремлення Церкви від д-ви; скасування всіх нагород і орденів для духовенства; запровадження соборності церк. управління і співучасті мирян на всіх рівнях (у т. ч. і в Помісних соборах), виборності духовенства (як у перші віки християнства); переходу на григоріанський календар (новий стиль); введення шлюбності єпископату; переведення богослужіння з церковнослов'ян. мови на російську; максимальної участі духовенства і мирян вусп. житті країни. 1909 на 8-му з'їзді правосл. місій у *Києві* діячі Союзу церк. оновлення проголосили моральним обов'язком Церкви захист робітників від капіталіст. експлуатації, а ієромонах, професор Петерб. духовної академії Михаїл (Семенов) оприлюднив «Програму російських християн-соціалістів», в якій виступав за скасування приватної власності, але проти класової боротьби. У період реакції після революції 1905—07 найактивніших членів «групи 32-х» позбавили сану. Однак, під тиском революції, *Державна дума Російської імперії* 1—4-го скликань мусила утворити у своєму складі спец. віросповідну комісію, яка розглядала проекти реформ у царині церковно-держ. відносин (запровадження в Росії свободи совісті та віросповідання). Діяльність думської комісії в усіх скликаннях продемонструвала, що в перспективі запровадження демократ. законів про свободу совісті та віротерпимість у д-ві, з одного боку, та демократ. реформ внутрішньоцерк. життя і відокремлення Церкви від д-ви — із другого, — призведе до зміни держ. ладу та перетворення «первенствуючого» рос. православ'я на одну з конфесій країни. Небажання рос. імп. *Миколи II*, держ. бюрократії та консервативної частини ієрархії і духовенства змінювати монархічний лад д-ви примусило відмовитися від намірів оновити рос. православ'я, і до 1917 це питання на офіц. рівні не піднімалося.

Наступний етап О. розпочався з *Лютневою революцією 1917* і тривав до обрання 18 листопада 1917 патріарха Всеросійського *Тихона* (Бєлавіна). За активної участі багатьох колиш. членів «групи 32-х», опираючись на ту ж саму ідейну платформу й гуртуючи навколо себе новоутворені обновленські групи, у березні 1917 постав Всерос. союз демократ. духовенства і мирян. Він солідаризувався із програмою *Партії соціалістів-революціонерів*, заявив про принципову неприйнятність монархії, схвалив республіку як найкращу форму правління, висунув гасла боротьби з капіталізмом, передачі землі селянам, фабрик — робітникам, здійснення церк. реформи. До числа керівників Союзу належали священик О.Введенський та професор Петрогр. духовної академії Б.Титлінов.

3-й етап розвитку О. припав на 1920—30-ті рр. і був зумовлений потребами внутрішньоцерк. реформації та пристосування Церкви до тоталітарного режиму. Назва «обновленський рух» у цей період закріпилася за групами: *«Жива церква»* на чолі з протопресвітером В.Красницьким; Союз церк. відродження під кер-вом єпископа Антоніна (Грановського); Союз общин древньоапостольської церкви на чолі з О.Введенським. На установчому з'їзді в *Москві* (травень 1922) обновленці утворили Вище церк. управління (ВЦУ) на чолі з єпископом Антоніном (Грановським); одночасно порушили питання про компрометацію в очах більшовицької влади і усунення від кер-ва РПЦ патріарха Тихона, перегляд правосл. догматики, канонів церк. життя, етики, літургії, концепції соціального служіння Церкви. Боротьба обновленських груп за владу в Церкві збігалася з бажанням рад. влади знищити православ'я, розколовши Церкву і духовенство та дискредитувавши їх і патріарха Тихона в очах сусп-ва. Із цією метою останнього від 9 травня 1922 до 25 червня 1923 більшовики тримали під домашнім арештом і провели (червень 1923) показовий суд над ним, а восени 1923 допомогли об'єднати обновленські течії й у 1923 та 1925 скликати Всерос. помісні собори. На них обновленці ухвалили: резолюцію на підтримку рад. влади, скасування патріаршества, позбавлення сану та чернецтва патріарха Тихона (не визнане останнім), дозвіл єпископам одружуватися, духовенству — брати повторні шлюби, невизнання святості мощів, засудження Карловацького собору 1921. Собор 1925 затвердив проголошену Всеукр. собором обновленців автокефалію Укр. правосл. церкви на чолі із Синодом (тривала із жовтня 1925 по 20 листопада 1934). В означений період рос. рух поширився на Україну і виникли суто укр. обновленські групи (див. *Обновленський рух*). У вересні 1923 обновленський Синод, оголосивши себе правонаступником Всерос. патріарха, звернувся з посланням до Східних патріархів і отримав їхнє визнання. 1927 з'явилася Декларація митрополита Сергія (Страгородського) про лояльність РПЦ до рад. влади (див. *Декларація митрополита Сергія 1927*), й інтерес до О. втратили і віруючі, і рад. влада, яка в липні дала дозвіл на реєстрацію церк. управління РПЦ, а 1929 створила єдине церк. управління для всіх правосл. церков *СРСР* і розпочала заг. наступ на всі релігії.

У роки *Другої світової війни* була здійснена спроба реанімації О. Але з відродженням 1943 патріаршої Церкви потреба в ньому зникла. Поодинокі обновленські громади існували (у т. ч. в Україні) до часу смерті 1946 одного з фундаторів руху — О.Введенського.

Літ.: *Шейнман М.* Обновленческое течение в Русской православной церкви после Октября: Вопросы научного атеизма, вып. 2. М., 1966; *Курочкин П.К.* Эволюция современного русского православия. М., 1971; *Рожков В.* Церковные вопросы в Государственной думе. Рим, 1975; *Крывелев И.* Русская православная церковь в первой четверти XX века. М., 1982;

Алексеев В. Иллюзии и догмы. М., 1991; Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей духовной власти: Сборник документов, ч. 1—2: 1917—1934. М., 1994; *Поспеловский Д.* Русская православная церковь в XX веке. М., 1995; *Левитин-Краснов А., Шавров В.* Очерки по истории русской церковной смуты. М., 1996; *Соловьев В.* Россия и Вселенская церковь. Минск, 1999.

Т.М. Євсєєва.

ОБНОВЛЕ́НСЬКИЙ РУХ поширився з Росії на терени України з травня 1922 у вигляді громад *«Живої церкви»*. Окрім діяльності обновленської церкви Рос. екзархату (див. *Обновленство*), ця течія правосл. реформаторства утворилася і на власному нац. ґрунті. 25—27 жовтня 1923 в *Харкові* відбувся Помісний собор, на якому було створено незалежну Укр. правосл. автокефальну церкву (УПАЦ; за статутом — Всеукр. спілка реліг. громад правосл. автокефальної синодальної церкви; ін. назви — «Обновленсько-синодальна»; «Жива церква», яка 1925 прийняла офіц. назву Всеукр. правосл. автокефальна синодальна церква). Всеукр. органом Вищого церк. управління проголосили Синод у складі 5 осіб: митрополит *Пимен* (Пєгов), архієпископ Донецький Андрій, єпископ Прилуцький Феодосій, протоієреї Б.Дікарьов, П.Фомін. Очолив УПАЦ — з титулом Митрополит всієї України — архієпископ Подільський Пимен (Пєгов). Програма діяльності обновленців синодального напряму передбачала: визнання потреби усамостійнення Церкви, створення умов для богослужіння рідною мовою, запровадження нового устрою Церкви в дусі первісного християнства; заснування шкіл, курсів для підготовки священнослужителів і членів причту та регентів, фахівців із перекладу реліг. літератури укр. мовою. Одним зі способів знайти своє місце в рад. сусп-ві було лояльне ставлення всіх обновленських груп до влади та співпраця з НКВС УСРР і *Державним політичним управлінням УСРР* в царині дискредитації традиційної РПЦ і духовенства, особисто екзарха Всеросійського патріарха в Україні — митрополита Гродненського і Брестського Михаїла (Єрмакова), усунення останнього від управління Українським екзархатом та протидії *Українській автокефальній православній церкві.* У травні 1925 Всеукр. помісний собор обновленців проголосив автокефалію УПАЦ на чолі із Синодом, у жовтні 1925 Всерос. собор обновленців її затвердив. На поч. 1926 налічувалося 3500 *парафій* Обновленсько-синодальної церкви. 20 грудня 1934 Всерос. священий синод ліквідував статус автокефалії обновленської церкви в Україні. 1935—37 лідером обновленських громад в Україні (із титулом митрополит Київський, керуючий правосл. церквами в УСРР) був митрополит Олександр (Чекановський).

Для посилення роботи з руйнації РПЦ і її Екзархату в Україні на чолі з митрополитом Михаїлом (Єрмаковим) та протистояння УАПЦ на чолі з митрополитом В.*Липківським* було утворене ще одне обновленське угруповання з вираженою ідеєю незалежності нац. церкви та «суворо канонічними» в очах віруючих мас єпископами-українцями, зареєстроване владою як *Братське об'єднання парафій українських православних автокефальних церков* (БОПУПАЦ; ін. назви — УАПЦ-2, «Булдовщина»). Воно мало стати своєрідною «демократичною» альтернативою і консервативному Екзархатові РПЦ в Україні, і національно-демократичній УАПЦ. На чолі БОПУПАЦ стали: архієпископ Іоаникій (Соколовський), єпископи Павло (Погорілко), Сергій (Лабунцев), Сергій (Іваницький), *Теофіл* (Булдовський). У червні 1925 в м. *Лубни* відбувся установчий з'їзд. Лубенський собор підкреслив лояльність БОПУПАЦ у ставленні до рад. влади, наголосив на неприпустимості ведення т. зв. антирад. агітації керівниками церков і духовенством, визнав необхідною українізацію богослужіння. У стосунках з ін. правосл. конфесіями Собор визначив наступні пріоритети: боротьба з «тихонівцями» та «липківцями»; лояльне ставлення до обновленців; засудження діяльності правлячих єпископів укр. єпархій, які разом з учасниками *Білого руху* емігрували за кордон та взяли участь у Карловацькому соборі 1921 (м. Сремські Карловці, Сербія). Сфера впливу БОПУПАЦ поширилася на ті терени, де згадані єпископи були правлячими архієреями: Харківщину, Донеччину, Катеринославщину, Чернігівщину, Полтавщину, Поділля. Їх підтримували віруючі бл. 2 тис. парафій. На Всесоюзному соборі обновленців, всупереч очікуванням віруючих, примирення з патріаршою Церквою не відбулося. З 1927 інтерес більшовицької влади до обновленства згас. 29 липня 1927 була оголошена декларація Місцеблюстителя патріаршого престолу митрополита Сергія (Страгородського) про лояльність до рад. влади (див. *Декларація митрополита Сергія 1927*), а РПЦ, попри великі втрати, продовжувала функціонувати. 29 травня 1929 Теофіл (Булдовський) був піднесений до сану митрополита, 1931 переїхав до *Луганська* (з 1935 керував Луганською єпархією), потім — до Харкова і жив там до закриття всіх храмів у місті. 1937 повернувся до Луганська і до серед. 1939 був там правлячим архієреєм. Із закриттям останнього храму 1939 припинилася діяльність БОПУПАЦ.

Літ.: *Пилявець Л.* Автокефалія православної церкви на Україні. «Людина і світ», 1990, № 5; *Пащенко В.* Держава і православ'я в Україні: 20—30-ті рр. XX ст. К., 1993; *Тригуб О.* «Українське обновленство» у другій половині 20-х рр. XX ст. (сторінки розвитку БОПУПАЦ). В кн.: Історична наука: Проблеми розвитку: Матеріали міжнародної конференції (17—18 травня 2002 р.). Луганськ, 2002; *Игнатуша О.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: Генеза і характер (XIX ст. — 30-і рр. XX ст.). Запоріжжя, 2004; *Пащенко В., Киридон А.* Більшовицька держава і православна церква в Україні: 1917—1930-ті роки. Полтава, 2004; *Киридон А.* Час випробування: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917—1930-х років. Тернопіль, 2005.

Т.М. Євсєєва.

ОБО́ЗНИЙ — виборна посада в козац. війську й адміністративно-держ. апараті *Гетьманщини* 17—18 ст. Гол. функцією О. було кер-во військ. *артилерією.* Існував поділ на генеральних і полкових обозних. *Генеральний обозний* — представник *генеральної старшини* — вважався за рангом другою держ. особою після *гетьмана*, був членом *Генеральної військ-*

Герб роду Оболонських.

М.О. Оболонський.

кової канцелярії і *Генерального військового суду*, під час військ. походів найчастіше призначався *гетьманом наказним*. Полковий О., окрім виконання своїх безпосередніх службових обов'язків щодо опікування станом артилерії в козац. полку, вважався заст. полковника з адм., військ. і суд. справ у межах даного *полку*.

Літ.: *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв. В кн.: Праці Комісії для виучування історії західноруського права, вип. 2. К., 1926; *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. К., 1988.

О.І. Путро.

ОБО́Л (грец. ὀβολός — чотиригранний стержень) — назва, що сягає часів, коли засобом грошового обігу Стародавньої Греції були залізні прути (ὀβελοί), 6 штук яких, стиснутих у жменю, становили драхму. О. — вагова одиниця; срібна, а згодом — мідна монета у Стародавній Греції — $^{1}/_{6}$ драхми. В епоху *середньовіччя* О. — дрібна срібна або мідна монета європ. країн. О. — найдавніша срібна монета Польщі (9 ст.), що дорівнювала $^{1}/_{2}$ *денарія*. У 15—16 ст. О. — литов. монета, що дорівнювала $^{1}/_{2}$ денарія (*пенязя*). Оболи карбувалися за часів панування короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда II* Августа (1545—72) і перебували на грошовому ринку укр. земель.

Літ.: *Казаманова Л.Н.* Введение в античную нумизматику. М.,1969; *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

ОБОЛО́НСЬКИЙ Микола Олександрович (27(15).10.1856—27(14).03.1913) — суд. медик, дійсний статський радник (1902). Д-р медичних н. (1886), професор (1893), член Паризького антропологічного т-ва (з 1889). Н. в м. *Санкт-Петербург*. Закінчив 2-гу Харків. г-зію (1875) і мед. ф-т Харків. ун-ту (1881). Спочатку працював ординатором міської Олександрівської лікарні, а через рік був обраний пом. прозектора по кафедрі суд. медицини Харків. ун-ту. Після захисту магістерської дисертації — прозектор і приват-доцент кафедри. Одночасно обіймав посаду прозектора при Харків. земських богоугодних закладах. 1886 захистив докторську дис. на тему: «О волосах в судебно-медицинском отношении». 1887—89 перебував у наук. відрядженні за кордоном (Франція, Німеччина, *Австро-Угорщина*), де вивчав новації в галузі суд. медицини і криміналістики. Перебуваючи в Парижі (1887), ознайомився з антропометричною системою А.Бертільйона. 1888, повернувшись до *Харкова*, виступив на засіданні секції харків. Т-ва дослідницьких наук із повідомленням про ототожнення особи за системою А.Бертільйона і створення в найбільших містах Франції антропометричних бюро. Аналогічні установи він пропонував заснувати і в Російській імперії. У січні 1890 в тижневику «Врач» опублікував статтю «Определение тождества лица по способу Bertillon'а», в якій ознайомив сусп-во з новим методом кримінальної реєстрації, пропонував створити антропометричні бюро за франц. зразком у С.-Петербурзі, Тюмені та *Одесі* (через Тюмень проходили всі злочинці, які направлялися в заслання до Сибіру, а через Одесу — усі заслані на о-в Сахалін). З 1889 — у Київ. ун-ті: екстраординарний професор, ординарний професор кафедри суд. медицини, 1902—13 був деканом мед. ф-ту. Наук. та пед. діяльність поєднував з експертною. Виступав експертом у *Бейліса справі*.

Осн. праці: «К казуистике судебно-медицинских вскрытий» (1883); «Материалы для судебномедицинской диагностики» (1886); «К вопросу об определении окиси углерода в крови» (1866); «О яде тарантула» (1887); «К вопросу об открытии кольхицина в трупах» (1888); «Исторический очерк развития позитивной школы о преступлении и преступнике» (1889); «Черепы преступников» (1890); «Профессиональное изменение рук» (1891); «Пособник при судебно-медицинском исследовании трупа и при исследовании вещественных доказательств» (1894); «Афекты в судебно-медицинском отношении» (1897); «Судебно-медицинская экспертиза по делу об убийстве Комарова (дело Скитских)» (1901) та ін.

П. у м. Київ.

Літ.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 21а. СПб., 1897; Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805—1905). Х., 1905—06; *Винберг А.И.* Черное досье экспертов-фальсификаторов. М., 1990; Научно-педагогическая и практическая деятельность кафедры судебной медицины КМИ за 150-летний период её существования. К., 1991; Дело Менделя Бейлиса. СПб., 1999; *Лісовий А.С.* Оболонський Микола Олександрович. В кн.: Юридична енциклопедія, т. 4. К., 2002; *Чиснiков В.* Піонер вітчизняної антропометрії. «Юридичний вісник України», 2005, 28 травня — 3 червня.

В.М. Чиснiков.

ОБОЛО́НСЬКІ ТА КАНЕ́ВСЬКІ-ОБОЛО́НСЬКІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Василя Івановича** Оболонського (р. н. невід. — п. до 1716), сосницького *сотника* (1715). Старший із синів родозасновника — **Дем'ян Васильович** Оболонський (р. н. невід. — п. 1758) — *генеральний бунчужний* (1741—52), *генеральний осавул* (1752) і *генеральний суддя* (1758), а молодші — **Михайло Васильович** Оболонський, ямпольський сотник (1729—31), та **Василь Васильович** Каневський-Оболонський, черніг. полковий суддя (1727—32). Ін. представники роду посідали уряди *військових товаришів* та бунчукових товаришів. **Дем'ян Дем'янович** Оболонський (1742 — р. с. невід.), онук родозасновника, був дійсним статським радником, ген. суддею 2-го департаменту Полтав. ген. суду (1803—04). Його онук — **Олександр Олександрович** Оболонський (1823—77) — відомий громад. діяч і журналіст, гласний Полтав. губернського земства, гласний Харків. думи і член міської управи, засновник харків. притулку для немовлят, редактор і видавець час. «Народное чтение» (1859—60). Син Олександра — **Микола Олександрович** Оболонський (1856—1913) — відомий учений, д-р медицини (1886), професор суд. медицини Харків. (1886) і Київ. (1889) ун-тів, декан мед. ф-ту Київ. ун-ту (з 1902), почесний член Паризького антропологічного т-ва (з 1889), дійсний статський радник (1902), автор низки наук. праць.

Рід внесено до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Черніг.

О.О. Оболонський.

губ., а герб — до 7-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Існують також однойменні роди зовсім ін. походження.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Люди старой Малороссии. Оболонские. «Киевская старина», 1887, № 8; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

В.В. Томазов.

ОБОЛО́НЬ — багатошарове поселення на пн. околиці *Києва*, на правому березі р. Почайна, широко досліджене 1966—74. Виявлено 64 жител-напівземлянок та 918 госп. ям. Переважна більшість об'єктів належить до *зарубинецької культури* і пізньозарубинецького часу 1—2 ст. Крім великої кількості груболіпної (горщиків і корчаг) та чорнолощеної (мисок) кераміки, в О. трапляються бронзові й залізні фібули, браслети, шпори і фрагмент прикраси з *виїмчастою емаллю*. Три напівземлянки з печами-кам'янками та кілька госп. ям належать до *празької культури* і датуються 5—6 ст.

Літ.: *Шовкопляс А.М.* Древние и раннесредневековые славянские памятники на территории Киева. В кн.: Труды V Международного конгресса археологов-славистов, т. 4. К., 1988; *Шовкопляс Г.М., Терпиловський Р.В.* Кераміка рубежу нашої ери з поселення Оболонь у Києві (попередні спостереження). В кн.: Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. К., 2003.

Р.В. Терпиловський.

ОБОРО́ННА ОПЕРА́ЦІЯ В ПІВНІ́ЧНІЙ БУКОВИ́НІ ТА БЕССАРА́БІЇ 1941 — операція військ *Південного фронту* під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45, проведена у взаємодії з Чорномор. флотом 2—21 липня 1941 з метою відбити вторгнення німецько-румун. військ.

Для наступу на пд. крилі німецько-рад. фронту командування противника задіяло частину сил групи армій *«Південь»* (генерал-фельдмаршал К.Рундштедт) у складі нім. 11-ї армії, румунських 4-ї і 3-ї армій (7 нім., 13 румун. д-зій, 9 румун. бригад, у т. ч. 1 танкова, — усього 500 тис. солдатів і офіцерів, 6 тис. гармат і мінометів, 60 танків і 600 бойових літаків). Це угруповання повинно було форсувати р. Прут і просуватися в напрямі *Вінниці* для з'єднання з німецькими 17-ю армією і 1-ю танк. групою, щоб оточити й знищити осн. сили рад. військ у *Правобережній Україні.* Наступ планувалося почати в разі сприятливого розвитку подій на ін. напрямках. Створений 25 червня 1941 на базі військ Одес. військ. округу й частини сил Київ. особливого військ. округу Пд. фронт (генерал армії І.*Тюленєв*) налічував 27 д-зій (у т. ч. 6 танкових і 3 механізовані), 4 укріплені райони, 5 авіац. д-зій та мав завдання силами *Дев'ятої армії* (генерал-полковник Я.*Черевиченко*) і *Вісімнадцятої армії* (генерал-лейтенант А.*Смирнов*) обороняти 700-кілометрову ділянку держ. кордону з Румунією від Ліпкан до гирла Дунаю. Йому підпорядковувалася *Дунайська військова флотилія* (контр-адмірал М.Абрамов). Кордон охороняли 6 прикордоних загонів Українського (генерал-майор В.Хоменко) і Молдавського (генерал-майор О.Нікольський) прикордонних округів. Співвідношення сил сторін у людях, артилерії й мінометах було приблизно рівним. У танках (743 одиниці) Пд. фронт мав абсолютну перевагу, а в літаках — більш як у 2 рази.

З початком війни румун. війська вели розвідку й намагалися обмеженими силами захопити плацдарми на лівому березі р. Прут, у смузі рад. 9-ї армії. Невеликий плацдарм їм удалося захопити в районі Скулян. З ранку 2 липня противник перейшов у наступ гол. силами, прорвав оборону рад. військ на бєльцькому і кам'янець-подільському напрямках і до кінця дня просунувся на 8—10 км. У зв'язку з відходом військ *Південно-Західного фронту* на рубіж *укріплених районів* старого держ. кордону й загрозою, що створилася, Пд. фронтові Ставка Гол. Командування дозволила відвести 18-ту армію на рубіж річок Збруч і Дністер на одну лінію з *Дванадцятою армією* Пд.-Зх. фронту. Праве крило фронту було посилене 18-м механізованим корпусом 9-ї армії. Командувач 9-ї армії вирішив ліквідувати прорив противника на бєльцькому напрямку ударом 2-го механізованого корпусу і 74-ї стрілец. д-зії. Зосередження з'єднань у вихідних районах затяглося, у результаті противник просунувся 3 липня ще на 30 км. Контрудар, що почався 4 липня, не досяг поставленої мети. Наступного дня командування Пд. фронту, переоцінивши сили противника, вирішило відвести 18-ту армію і 9-ту армію за Дністер на позиції укріплених районів. 6 липня війська почали відхід, однак Ставка Гол. Командування не затвердила це рішення. 7 липня вона наказала відкинути противника за Прут і втримувати *Бессарабію*, щоб використати її територію як плацдарм для наступу в Румунію. Було наказано передати Пд.-Зх. фронту 1 стрілецький і 2 механізованих корпуси, а також 2 стрілец. д-зії й 1 протитанк. бригаду, що послабило можливості Пд. фронту у виконанні поставленого завдання.

Скориставшись відходом військ рад. 9-ї армії, німецько-румун. війська прорвалися в смузі рад. 48-го стрілец. корпусу і до кінця 6 липня захопили Бєльці, а наступного дня в стику між радянськими 9-ю та 18-ю арміями противник вийшов до *Могилева-Подільського.* Побоюючись його наступу уздовж Дністра в тил рад. військ, командувач 9-ї армії розгорнув механізований корпус для оборони фронтом на пн. сх., а для ліквідації вклинення противника в районі Бєльць вирішив залучити 2-й кавалерійс. корпус. Наступ 2-го кавалерійс. корпусу почався 8 липня за підтримки 48-го і 35-го стрілецьких корпусів. Контрудар військ 9-ї армії

тривав до 10 липня. У результаті цього наступ нім. 11-ї армії і румун. 4-ї армії було зупинено. Командуючий групою армій «Південь» наказав направити нім. 54-й армійський корпус на допомогу румун. 4-й армії, яка не могла захопити Кишинів. Нім. 11-та армія мала відновити наступ не раніше 16 липня. Становище на Пд. фронті тимчасово стабілізувалося. 18-та армія відійшла на рубіж Ямпільського укріпленого району. 9-та армія закріпилася в 40—50 км західніше Дністра, з'єднання її 2-го ешелону зайняли оборону в Рибницькому укріпленому районі на сх. березі Дністра. Примор. група військ, створена 6 липня, утримувала позиції вздовж кордону по Пруту й Дунаю. Разом з Дунайською військ. флотилією вона висадила десанти на румун. п-ів Сатул-Ноу й зх. берег Дунаю від *Ізмаїла* до Чорного моря, локалізувавши дії румун. флоту на Дунаї. Скориставшись паузою, командувач рад. 9-ї армії переправив 2-й механізований корпус на сх. берег Дністра, давши йому можливість поповнити запаси пального й боєприпасів. Це також створювало сприятливі умови для відбиття спроб противника вийти в тил армії з району Могилева-Подільського вздовж сх. берега ріки. Гол. сили армії перегруповувалися, вели бої місц. значення для поліпшення становища й закріплювалися на рубежі в 40—50 км від Дністра (48-й стрілец. і 2-й кавалерійс. корпуси).

16 липня противник відновив наступ і до кінця дня опанував Кишиневом, але подальше його просування було зупинене 35-м стрілец. корпусом. На бєльцькому напрямку 17 липня війська 9-ї армії завдали контрудару і протягом дня потіснили противника в смугах 48-го стрілец. і 2-го кавалерійс. корпусів. Готувався до переходу в наступ з ранку 18 липня й 35-й стрілец. корпус на кишинівському напрямку. Однак подальший відхід військ Пд.-Зх. фронту змусив Ставку Верховного Головнокомандування ухвалити рішення про залишення Бессарабії. Ранком 18 липня 9-та армія і Примор. група військ одержали наказ відійти до 21 липня на сх. берег Дністра. Відхід і переправа через Дністер пройшли організовано. Війська Пд. фронту відійшли на 100—200 км, за територію Пн. Буковини й Бессарабії. У складі фронту, який діяв у смузі бл. 500 км, залишилося всього 16 д-зій. Його ослаблення стало наслідком не стільки бойових втрат, скільки передачі значної частини військ до складу Пд.-Зх. фронту. Втрати рад. сторони в операції: безповоротні — 8519 осіб, санітарні — 9374 особи, середньодобові — 688 осіб.

Хід оборонних дій на Пд. фронті багато в чому визначався розвитком подій на Пд.-Зх. фронті, у смузі якого наступали гол. сили нім. групи армій «Південь». Бойові дії Пд. фронту підтвердили, що його створення було необхідністю, але проведене із запізненням. Лише пасивні дії противника на радянсько-румун. кордоні дали можливість вирішити це завдання в цілому успішно. Не зовсім вдалим стало утворення нового фронтового управління на базі Моск. військ. округу, командування і штаб якого із прибуттям у район оперативного призначення не володіли обстановкою, що, у цілому, негативно позначилося на діях фронту в перші дні війни. Невисока ефективність дій військ Пд. фронту значною мірою була викликана недостовірними даними розвідки щодо визначення складу, чисельності, угруповання військ противника та планів їх дій. Неправильна оцінка його сил не дала змоги ухвалювати адекватні рішення на створення стійкої оборони й розгром угруповання агресора в ході ведення оборонної операції. Разом з тим прагнення командувача військ Пд. фронту відвести війська із Пруту на рубіж укріплених районів по Дністру значно підсилювало оборонні можливості рад. військ. Кожне вклинення противника командувачі (командири) намагалися ліквідувати шляхом проведення контрударів і контратак, маневруючи силами й засобами як уздовж фронту, так і з глибини. Усе це дало можливість військам Пд. фронту уникнути охоплення й оточення, що планувалося противником. Командувачам і їхнім штабам удалося зберегти надійне управління підлеглими військами як при створенні контрударних угруповань, так і при відході та зайнятті нових рубежів.

Дж.: Сборник боевых документов Великой Отечественной войны, вып. 36 (22 июня — 11 июля 1941 года). М., 1958; Те саме, вып. 38 (11—22 июля 1941 года). М., 1959; Сборник документов Верховного главнокомандования за период Великой Отечественной войны, вып. 1 (июнь—декабрь 1941 года). М., 1968.

Літ.: Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1961; *Грецов М.Д.* На юго-западном направлении. М., 1965; *Жуков Г.К.* Спогади і роздуми. К., 1985; Одесский Краснознаменный. Кишинев, 1985; *Штеменко С.М.* Генеральний штаб у роки війни. К., 1987; *Гуров А.А.* Боевые действия советских войск на юго-западном направлении в начальном периоде войны. «ВИЖ», 1988, № 8; *Киселев В.Н., Раманичев Н.М.* Последствия оценок (действия войск Южного фронта в начальном периоде Великой отечественной войны). Там само, 1989, № 7; 1941 год — уроки и выводы. М., 1992; Великая Отечественная война, 1941—1945: Военно-исторические очерки, кн. 1: Суровые испытания. М., 1995; *Типпельскирх К.* История Второй мировой войны. М., 1995; *Гуркин В.В.* Людские потери Советских Вооруженных сил в 1941—1945 гг.: новые аспекты. «ВИЖ», 1999, № 2; Безсмертя: Книга Пам'яті України 1941—1945. К., 2000.

В.М. Грицюк, А.С. Каркішко.

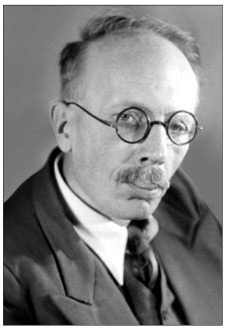

І.В. Обреїмов.

ОБРЕЇ́МОВ **Іван Васильович** (08.03.1894—02.12.1981) — фізик, академік АН СРСР (1958). Н. в м. Аннес (Франція). Закінчив Петрогр. ун-т (1914). 1919—24 працював у Держ. оптичному ін-ті, 1924—29 — Ленінгр. фізико-тех. ін-ті, 1929—38 — Харків. фізико-тех. ін-ті (1929—33 — директор, з 1930 — зав. лабораторії). У червні 1938 безпідставно заарештований, в травні 1941 звільнений. З 1944 працював в ін-тах АН СРСР.

Наук. праці стосуються фізики кристалів, низькотемпературної спектроскопії, оптики. Започаткував вітчизн. дослідження з низькотемпературної спектроскопії молекулярних кристалів (1930—35, спільно з А.*Прихотько*), з вивчення механізмів пластичної деформації, заклав основи теорії кінетики дислокацій. 1939 розробив найчутливіший вимірювальний метод експериментальної фізики. 1948 започаткував дослідження з дисперсії в молекулярних кристалах.

Лауреат Держ. премії СРСР (1946).

Нагороджений Золотою медаллю ім. С.Вавилова (1959).

Праця: «О приложении френелевой дифракции для физических и технических измерений» (1945).

Літ.: *Павленко Ю.В. та ін.* «Дело» УФТИ (1935—1938). К., 1998; *Таньшина А.В.* Иван Васильевич Обреимов — первый директор УФТИ. Х., 2008.

Ю.О. Храмов.

ОБРÓК, чинш, данина — середньовічна земельна рента, відома в 2-х формах — продуктовій (натуральний О.) і грошовій (грошовий О.). У *Київській Русі* в 9—12 ст. переважав натуральний О., що сплачувався селянами на користь *князя* чи феодала-землевласника. З розвитком торговогрошових відносин натуральний О. поступово замінюється грошовим. Одиницею оподаткування слугували *«дим»,* «рало», «плуг», тобто окремі госп-ва селянина-общинника. До скасування кріпосного права О. в Україні 15—19 ст. — один з різновидів кріпосницької експлуатації залежних селян поряд із *панщиною* та ін. відробітками й повинностями. Після *селянської реформи 1861* О. було замінено викупними платежами.

О.В. Крупка.

ОБСЄ — див. *Організація з безпеки і співробітництва в Європі.*

ОБУ́ХІВ — місто *Київської області*, райцентр. Розташов. у долині р. Кобринка (прит. Стугни, бас. Дніпра) за 45 км від *Києва*. Населення 32,7 тис. осіб (2005).

Попередником О. вважають с. Лукавиця, яке відоме з 1430-х рр., коли воно входило до маєтностей, що їх отримав воєвода Юрша від кн. *Свидригайла*. 1482 ці землі були спустошені крим. татарами і ціле століття залишалися майже незалюдненими. Їхнім власником на поч. 16 ст. був *кухмістр* Петро Олехнович, і відтоді вони називалися Кухмістровщиною. У 2-й пол. 16 ст. на р. Лукавиця (нині р. Кобринка) існував *хутір* селянина Обуха, за іменем якого Кухмістровщину стали називати Обухівщиною або Обухівським ключем (див. *Ключ*). Цим комплексом земель 1588—

Обухів. Садиба-музей родини Малишків. Фото початку 21 ст.

98 володів кн. В.-К.*Острозький*, який заснував кілька поселень, у т. ч. села Великий Обухів і Малий Обухів та м-ко Новий Обухів.

1649 і 1654 документи фіксують м-ко О. як центр *сотні Київського полку*.

За умовами *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* О. мав відійти до *Речі Посполитої*, але дефакто залишався під контролем Рос. д-ви. Після *«Вічного миру» 1686* О. залишився на рос. стороні держ. кордону, що був установлений цим договором. Спустошений під час «Руїни», О. був знов заселений 1704 київ. полк. К.*Мокієвським* і належав йому як *рангова маєтність*. 1708 переданий «у користування» київ. комендантові, 1710 — київ. губернаторові. 1727 О. був поділений на 2 частини, одна з яких належала київ. губернаторові, а друга — комендантові. При цьому з 1714 і до кінця 18 ст. номінальними власниками однієї з частин вважалися польс. графи Тарновські.

Від кінця 17 ст. О. — м-ко Київ. сотні Київ. полку, із 1782 — Київ. пов. *Київського намісництва*, із 1797 — Київ. пов. *Київської губернії.* Указом рос. імп. *Павла I* одна з частин м-ка стала власністю генерал-лейтенанта М.Бердяєва та його нащадків, друга — держ. власністю.

Із 1845 в м-ку діяли полотняна ф-ка і цегельний з-д, відбувалося 6 *ярмарків* на рік. 1872 новий власник кн. О.Горчаков побудував винокурний з-д.

1917—20 влада в м-ку належала *Українській Народній Республіці* (листопад 1917 — січень 1918, березень—квітень 1918, травень—червень 1920), більшовикам (січень—березень 1918, березень—вересень 1919, грудень 1919 — травень 1920), *Українській Державі* (квітень—листопад 1918), денікінцям (вересень—грудень 1919). У березні—листопаді 1918 О. був під контролем німецьких, а в травні—червні 1920 — польс. військ. 1919 О. був у зоні дій повстанців отамана *Зеленого*, які не раз намагалися оволодіти м-ком. На початку червня 1920 остаточно утвердилася рад. влада.

Із 1923 О. — райцентр *Київської округи* у складі Київ. губ. Із 1932 — у складі Київ. обл. 1962 у зв'язку з укрупненням районів Обухівський р-н увійшов до складу Кагарлицького. 1966 Обухівський р-н поновлено.

Із поч. 1920-х рр. О. мав статус села, від 1959 — с-ще міськ. типу, із 1979 — місто.

У 1970—80-ті рр. О. перетворився на значний пром. центр. Найбільші підпр-ва — Київ. картонно-паперовий комбінат і Трипільський біохімзавод.

В О. провели дитинство брати С.*Бердяєв* і М.*Бердяєв*, народився і навч. А.*Малишко.*

Пам'ятки історії та арх-ри: археол. пам'ятки 1 тис. (див. *Обухів*, група археол. пам'яток), краєзнавчий музей, садиба-музей А.Малишка, пам'ятник А.Малишкові.

Інформаційно-довідковий портал міста: http://www.obukhiv.com.

Дж.: Книга Київського підкоморського суду (1584—1644). К., 1991.

Літ.: *Похилевич Л.И.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 7. Warszawa, 1888; *Шамрай С.* Київська сотня на Гетьманщині в XVII—XVIII вв. (історико-географічна та економічна характеристика). В кн.: Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва, зб. 1. К., 1930; ІМіС УРСР: Київська область. К., 1971; *Крикун М.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел. К., 1993; *Домотенко Ю.К.* Обухів: Історичний нарис. К., 2007.

Я.В. Верменич, Д.Я. Вортман.

ОБУ́ХІВ — територіальна група археол. пам'яток 1 тис., які знаходяться поблизу м. *Обухів* на правому березі р. Стугна. Відкриті і досліджувались Н.Кравченко 1969—92, Н.Абашиною, Р.Шишкіним, О.Петраускасом, А.Пет-

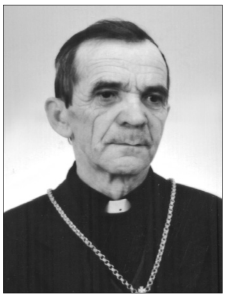

Отець Петро Овад.

раускасом 2007—09. Складається з поселення (35 житлово-госп. комплексів) і могильника (43 поховання) *черняхівської культури* Обухів I, багатошарового поселення Обухів II (понад 80 об'єктів *київської культури*, празько-корчацької к-ри 6—7 ст. та *волинцевської культури*), місцезнаходження київ. к-ри Обухів III, поселення Обухів VII із матеріалами київської та ранньослов'янської 6—8 ст. к-р. Матеріали дали змогу розробити культурно-хронологічну періодизацію старожитностей регіону.

Літ.: *Кравченко Н.М.* Исследование славянских памятников на Стугне. В кн.: Славяне и Русь. К., 1979; *Абашина Н.С.* Ранньослов'янське поселення Обухів VII на р. Стугні. «Археологія», 1986, вип. 53; *Кравченко Н.М.* Черняхівське поселення Обухів та його київське оточення. В кн.: Старожитності Русі-України. К., 1994; *Абашина Н.С.* Ранньослов'янські житла поселення Обухів II. В кн.: Археологія давніх слов'ян. К., 2004.

Н.С. Абашина.

«ÓБЩЕЕ ДЕ́ЛО» — нелегальна щомісячна рос. газета соціаліст. та антиурядового спрямування, яка видавалася в Женеві з травня 1877 до листопада 1890. В останні роки виходила нерегулярно, зокрема, 1889 та 1890 вийшло по одному номеру газети. Усього видано 112 номерів. Редактор-засн. — О.Христофоров. Провідні співробітники — Н.Бєлоголовий, В.Зайцев, М.*Драгоманов* та ін. Редакція видання підтримувала тісні зв'язки як з народницькими, так і з соціал-демократ. орг-ціями. Друкувалися статті й матеріали з історії, теорії та практики робітн. руху, численні огляди й інформації про суспільно-політ. становище в *Російській імперії* і в Європі тощо. На сторінках «О.д.» М.Драгоманов видрукував низку своїх розвідок. Розповсюджувалася в колах рос. еміграції. На укр. землях «О.д.» поширювалася епізодично, як і в ін. регіонах Рос. імперії.

Літ.: *Богучарский В.* Александр Христофорович Христофоров [Некролог]. «Голос минувшего», 1914, № 3; *Козьмин Б.П.* Из истории русской нелегальной прессы: Газета «Общее дело». В кн.: Исторический сборник, т. 3. Л., 1934.

О.В. Ясь.

О.В. Дружинін.

«ÓБЩЕСТВО ДЛЯ ПОСÓБИЯ НУЖДА́ЮЩИМСЯ ЛИТЕРА́ТОРАМ И УЧЕ́НЫМ», «Литературный фонд» — громад. організація. Заснована 1859 в *Санкт-Петербурзі.* Набула широкої відомості під назвою «Литературный фонд». Ініціатором створення т-ва був письменник О.Дружинін, при найближчому сприянні К.*Кавеліна*, А.Заболоцького-Десятовського, які склали статут, О.Галахова, І.Тургенєва, М.*Чернишевського* та ін. письменників і учених. Серед членів-засновників «Литературного фонда» був геній укр. нац. поезії Т.*Шевченко.* Перші заг. збори членів відбулися в листопаді 1859, головою к-ту т-ва обрали Єг.*Ковалевського.* Згідно зі статутом, затвердженим у серпні 1859, т-во мало на меті надавати допомогу осиротілим родинам літераторів і вчених, що терпіли нужду, та самим літераторам і вченим, котрі через похилість віку або через які-небудь ін. обставини не могли утримувати себе власними трудами. Т-во допомагало письменникам і вченим видавати їхні твори, а талановитим молодим літераторам — набувати освіту. Його матеріальну основу складали внески, кошти від окремих видань, літ. вечорів, спектаклів, концертів і пожертви окремих осіб. Зокрема, дружина М.*Костомарова* Аліна Леонтіївна, якій належало право видання творів чоловіка, заповіла це право «Литературному фонду», а також передала у власність фонду наявні екземпляри його надрукованих праць, у т. ч. оригінальний збірник «Литературное наследие» (С.-Петербург, 1890). Т-вом здійснено чимало унікальних видань, серед яких багатотомне «Собрание сочинений Н.И.Костомарова» (С.-Петербург, 1903—06).

Літ.: *Корнилов А.А.* Пятидесятилетие Литературного фонда. В кн.: Юбилейный сборник Литературного фонда: 1859—1909. СПб., 1909; Автобиография Н.И. Костомарова. М., 1922.

Ю.А. Пінчук.

ÓБЩЕСТВО І́МЕНІ ДУХНÓВИЧА — культурно-освітнє т-во пророс. напряму в *Закарпатській Україні.* Засноване 1923 (голова — Є.*Сабов*) на противагу народовській «Просвіті». Центри — *Ужгород*, Пряшів. Найбільший успіх мало в серед. 1930-х рр. У різних містах і селах діяли читальні, нар. доми, хори, оркестри, театральні гуртки, спортивні клуби. Видавничою справою керували рос. емігранти. Виходив часопис рос. мовою «Карпатский свет» (1928—33), опубліковано низку популярних книг. Т-во мало підтримку від чехословац. уряду. Припинило свою діяльність наприкінці 1930-х рр. унаслідок припинення підтримки з боку властей.

Літ.: *Волошин А.* Пам'яті Олександра Духновича. В кн.: *Волошин А.* Твори. Ужгород, 1995.

О.С. Кучерук.

ОБЩИ́НА — див. *Громада.*

ÓВАД Петро (21.07.1941—23.04. 2006) — громад. і реліг. діяч. Н. в с. Камениця (Боснія і Герцеговина). Закінчив класичну г-зію в духовній семінарії (1962) та теологічний ф-т Загребського ун-ту (1969). У грудні 1969 був висвячений на греко-катол. священика в церкві св. Анни в Липовлянах (Хорватія). Душпастирську службу провадив у Жумберку (Хорватія), Руському Керестурі та Крущичу (Сербія і Чорногорія), Лішні (Боснія і Герцеговина). 1981 став парохом у парафії Святого Преображення у Прняворі — першій колонії українців у Боснії. У цій парафії керував буд-вом церков у Долішніх Сердовицях, Расавці, Брдянах, Дервенті. Для цього їздив до США та Канади, де проповідував і збирав кошти на побудову церков. Також провадив місійні проповіді в Австрії. 1988 разом із сестрами-василіанками освятив у Прняво-

рі духовний центр «Василіянум», до якого згодом було прийнято на оздоровлення велику групу дітей з України. Значним є його внесок в урочисте відзначення 1990 в Прняворі 100-літнього ювілею переселення українців з *Галичини* до Боснії, а також 1000-ліття хрещення Русі-України. З початком війни на Балканах невтомно та відважно дбав про допомогу й захист українців, організовував поїздки укр. дітей з Боснії до України. Відновив діяльність Т-ва ім. Т.Шевченка в Прняворі, заснував Укр. асоціацію творчої інтелігенції «Світ культури».

Нагороджений укр. орденом «За заслуги» 3-го ст. (1997), дипломом *Української всесвітньої координаційної ради*, Грамотою признання Європ. конгресу українців.

Почесний громадянин м. *Жидачів.*

П. у м. Прнявор (Боснія і Герцеговина).

Літ.: *Мизь Р.* 30 років священичого служіння протоієрея-ставрофора о. Петра Овада. «Новосадски дзвони» (Новий Сад), 2000, січень—березень; Отець Петро Овад (1941—2006). «Новий шлях» (Торонто), 2006, 4 травня; *Майданська Б.* Живу з ім'ям Господнім. Б/м, б/р.

І.І. Винниченко.

«ОВЕРЛО́РД» — див. *Нормандська десантна операція 1944.*

ОВІ́ДІЙ, Публій Овідій Назон (н. 43 до н. е. — п. 17 н. е.) — рим. поет, автор широко відомої аж до нашого часу великої поеми «Метаморфози», в якій викладено безліч антич. міфів. 8 р. н. е. імп. Гай Юлій Цезар Октавіан Август вислав О. з Риму до м. Томи (нині м. Констанца, Румунія); місце свого заслання поет назвав «Скіфією». Під час життя О. в Томах *скіфів* там уже не було, його оточували місц. греки і *гети*, а *сармати* здійснювали набіги із-за Істра (Дунаю). У написаних у роки вигнання «Сумних елегіях» і «Посланнях з Понта» міститься мало достовірної істор. інформації, вірші сповнені вироблених в антич. поезії та риториці стереотипів зображення пн. варварського світу. Нечисленні згадки про Пн. Причорномор'я додають небагато нового в порівнянні з ін. більш докладними творами про Скіфію і Сарматію.

Публій Овідій Назон. Скульптура роботи Е. Феррарі, 1887, м. Констанца (Румунія).

Тв.: Элегии и малые поэмы. М., 1973.

Літ.: *Подосинов А.В.* Овидий и Причерноморье: Опыт источниковедческого анализа поэтического текста. В кн.: Древнейшие государства на территории СССР, 1983. М., 1984.

М.В. Скржинська.

ОВІДІО́ПОЛЬ — с-ще міськ. типу *Одеської області*, райцентр. Розташов. на лівому березі Дністровського лиману, за 40 км від *Одеси.* Населення 11,8 тис. осіб (2005).

Із 1-ї пол. 17 ст. (згадки у джерелах під 1637, 1757, 1764/65) на місці О. існувало турецько-татар. поселення Гаджи-Дере (у рос. документах Аджидер), яке належало до Акерманського санджаку (входив до *Очаківсько-Сілістрійського ейялету*). У серед. 18 ст. це був великий населений пункт із пристанню, через яку велася торгівля збіжжям. 1769, під час *російсько-турецької війни 1768—1774*, Аджидер захопили і спалили запороз. козаки під проводом П.*Калнишевського.* 1789 відновлене поселення захопили рос. війська; за *Ясським мирним договором 1791* воно відійшло до *Російської імперії.*

Наприкінці 1792 в Аджидері почалося спорудження гавані з фортецею, яка мала протистояти османському Акерманові (нині м. *Білгород-Дністровський*), розташованому на протилежному березі лиману. Місце для фортеці обирав О.*Суворов*, споруджувалася вона інженер-капітаном Рестером за проектами Ф.*Деволана.* Офіц. закладення першого каменя у фортецю відбулося 15 червня 1793. У рос. і рад. історіографії цю дату вважали днем заснування О. Рос. імп. *Катерина II* своїм указом 1795 перейменувала Аджидер в О. на честь рим. поета Публія *Овідія* Назона — тоді гадали, що саме в цій місцевості він перебував на засланні. Біля фортеці швидко росло поселення, мешканці якого були переважно українцями й молдованами.

Із часу свого «другого заснування» О. вважався містом. 1795 він входив до Тираспольського округу *Вознесенського намісництва*, а наступного року — до *Новоросійської губернії*, від 1806 до 1919 — *Херсонської губернії.* Із 1827 входив до Одес. пов. 1897 тут проживали 4074 мешканці. У місті діяли 2 цегельні з-ди, один паровий і 17 вітряних млинів, кузня тощо.

Із листопада 1917 О. був у складі *Української Народної Республіки.* Рад. владу вперше було встановлено в січні 1918. У березні—листопаді в місті перебували австро-угор. війська. Їх змінили війська *Антанти*, які висадилися в пд. портах. Протистояння частин *більшовиків* із військами *Директорії* УНР, денікінцями тривало до весни 1920.

1920—22 — у складі *Одеської губернії.* 1924—30 — райцентр *Одеської округи.* За даними 1920, із 6399 осіб населення 5706 були зайняті в сільс. госп-ві.

Із 1932 — у складі Одес. обл., із 1939 — райцентр, 1962 район скасовано, 1966 — поновлено.

Румун. окупація тривала в О. з 15 жовтня 1941 до 13 квітня 1944. Місто входило до складу *Трансністрії.* Під час окупації в місті діяло партизан. антифашист. підпілля.

Із 1970 — с-ще міськ. типу.

Зареєстровано бл. 1 тис. юрид. та фіз. осіб, які займаються підприємницькою діяльністю.

Інтернет-сайти міста: http://www.ovidiopol.info; http://www.ovidiopol.com.

Літ.: ІМіС УРСР: Одеська область. К., 1969; *Ройченко А.А.* Місто над лиманом. Овідіополь, 1993; *Сапожніков І. та ін.* Край Овідія: Археологія та історія Овідіопольського району. Одеса, 2005; *Середа О.* Населені пункти Північно-Західного Причорномор'я за османськими джерелами: Проблема датування та історичного розвитку. В кн.: Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України, вип. 4. Одеса, 2009; *Його ж.* Силистренско-Очаковският еялет през XVIII — нач. на XIX в. София, 2009; *Його ж.* Проблема в датуванні заснування селища Овідіополь (Аджидере). Web: http://gaidamaky.pp.net.ua/news/2009-06-17-442.

Я.В. Верменич.

О́ВРУЦЬКИЙ ПОЛК — козац. військ. й адм.-тер. одиниця в *Правобережній Україні* серед. 17 ст. Сформувався в ході національно-визвол. війни укр. народу. Адм. центр — м. *Овруч.* 1649 О.п. під командуванням Івана Бруяки (3,5 тис. осіб) входив до складу козац. частин (17,5 тис. осіб), очолюваних київ. полковником, наказним гетьманом С.-М.*Кричевським*, що діяли проти литов. війська. О.п. забезпечував переправу козац. війська через р. Прип'ять. У битві під Лоєвом (31 липня 1649) литов. військо зазнало великих втрат і не змогло продовжити похід на *Київ.* Згідно зі *Зборівським договором Криму з Польщею 1649* в *Острі*, як одному із прикордонних міст, залишалося козац. військо. Водночас про наявність О.п. на той час уже не згадується. У «*Реєстрі Війська Запорозького*» 1649 зафіксована Овруцька сотня *Київського полку.*

Дж.: Літопис Самовидця. К., 1971.

Літ.: *Степанков В.С.* Кричевський Михайло (Станіслав). В кн.: Полководці Війська Запорозького. К., 1998.

В.В. Панашенко.

О́ВРУЧ (до 1569 — Вручий) — місто *Житомирської області*, райцентр. Розташов. на лівому березі р. Норин (прит. Ужа, бас. Дніпра). Населення 16,8 тис. осіб (2001).

Імовірно, виник як укріплений населений пункт наприкінці 9 — у 10 ст. Із 2-ї пол. 10 ст. — політ. центр Древлянської землі. Перша його згадка в літописі під 977 засвідчує наявність оборонних споруд із брамою і містком, перекинутим через рів. Саме тут тоді загинув посаджений вел. кн. київ. *Святославом Ігоровичем* намісником у землі древлян 970 його син — овруцький кн. Олег Святославич, який зазнав поразки від свого брата вел. кн. київ. *Ярополка Святославича.* В останній чв. 12 ст. О. з прилеглими до нього землями став удільним володінням кн. *Рюрика Ростиславича.* Бл. 1190 він збудував тут *Василія святого церкву.*

Навколо О. містяться унікальні для Євразії поклади пірофілітового сланцю (т. зв. рожевого шиферу). Наприкінці 10 ст. почався видобуток цієї гірської породи, з якої виготовляли плити для монументального буд-ва в містах Наддніпрянщини, а також дрібні вироби (пряслиця, хрести, іконки), знахідки яких поширені в усіх регіонах *Київської Русі* та сусідніх країнах. В околицях О. досліджено давньорус. спеціалізовані промислові селища з копальнями. Саме місто виконувало функції організації й контролю «пірофілітової індустрії».

Літ.: *Сас П.П.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. К., 1989; *Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. К., 1989; *Томашевський А.П.* Археологічні дослідження літописного Вручого в Овруцькому проекті. В кн.: Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. К., 2004.

В.М. Ричка.

Археологічно О. досліджений дуже слабо. Топографія, яка склалася в давньорус. часи, зберігалася без істотних змін до ранньомодерного часу і зафіксована на плані 1798. Місто мало 2 лінії деревоземляних фортифікацій: замок (давньорус. дитинець) та острог (окольне місто).

Не відомо, чи постраждало місто від *монголо-татарської навали.* Згадка кн. Андрія Вруцького (гіпотетично правив у 1-й пол. 14 ст.) в синодику *Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря* дає підстави припускати, що в «татарську добу» місто було важливим центром *Київської землі.* Разом з усією Київщиною в 1360-ті рр. О. увійшов до *Великого князівства Литовського.*

Після утворення *Київського воєводства* — центр намісництва. Від 1566 — центр повіту.

За описом 1519, в місті було 500 *димів*, а за матеріалами поборових реєстрів 1570—76 — 128 димів. Більшість населення займалася сільс. госп-вом, а також ремеслами й торгівлею.

Після *Люблінської унії 1569* О. увійшов до складу *Речі Посполитої* як повітове місто Київ. воєводства. 1641 польс. король *Владислав IV* Ваза надав О. *магдебурзьке право.*

У період *національної революції 1648—1676* в місті був сформований козац. загін під проводом полковника І.*Голоти* (1648). 1664—65 в О. вибухнуло антипольс. повстання, яке очолив *Децик.* До 1667 О. залишався сотенним містом *Київського полку.* За

Овруч. Гравюра Е. Гораздовського. 1864.

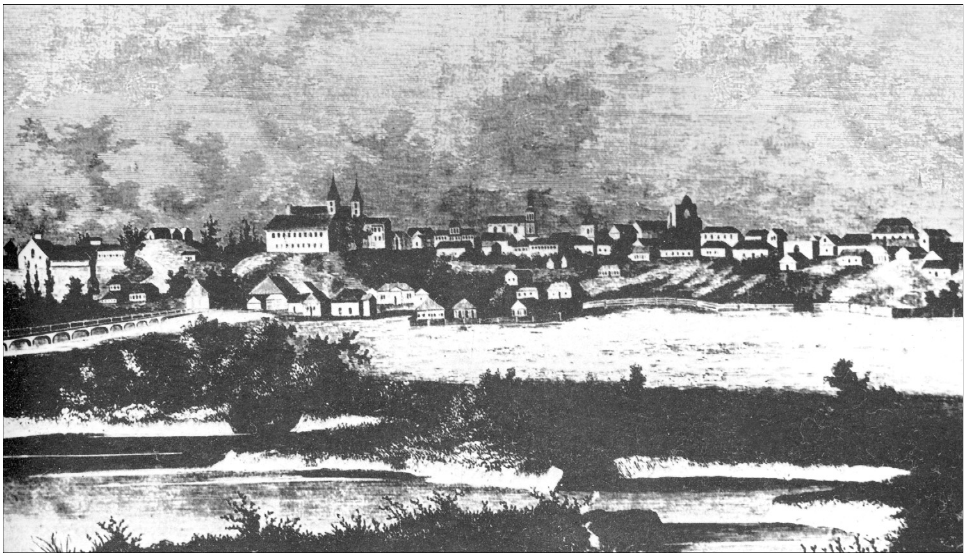

Андрусівським договором (перемир'ям) 1667 місто відійшло до Польщі і стало власністю родини Потоцьких.

1702—04 овруцькі *міщани* брали участь у повстанні під проводом С.*Палія*. 1793 О. увійшов до складу Російської імперії. Із 1794 місто належало до *Ізяславського намісництва*, а 1797 стало повітовим центром *Волинської губернії*. На той час у ньому налічувалося 539 дворів, проживало 4,5 тис. населення. Під час *Війни 1812* в О. перебувало *народне ополчення Полтавської губернії*, згодом — частини 30-тис. ополчення Волин. губ.

Упродовж 1768—73 в О. діяв єзуїтський колегіум. 1776 створено трикласне повітове уч-ще, що підпорядковувалося Краківській академії та Овруцькому василіанському монастирю. 1806 уч-ще перетворено на чотирикласне, а 1860 до О. переведене дворянське уч-ще з м. *Полонне*. 1863 в місті сталася велика пожежа.

На кінець 19 ст. в О. налічувалося 7,3 тис. мешканців, працювали 2 шкіряних та 2 цегельних з-ди, 3 вітряні та 3 водяні млини, лісопильня, діяли 3 церкви й костьол. На поч. 20 ст. в О. проживало вже понад 11 тис. осіб із числа міщан, купців, ремісників і селян-власників, 317 дворян, 145 представників правосл. та іудейського духовенства. У місті було 24 вулиці й провулки, 1103 будинки; діяла земська лікарня на 30 ліжок. 1910 в 4-х школах О. навчалися грамоті 445 учнів.

У роки *Української революції 1917—1921* О. не раз переходив із рук у руки ворогуючих сторін. 9 січня 1918 більшовизовані військ. частини *Південно-Західного фронту* витіснили з міста підрозділи *Армії Української Народної Республіки* й проголосили рад. владу, а в лютому 1918 О. зайняли Армія УНР й австро-нім. війська. 1 грудня 1918 більшовицькі частини вдруге захопили О.: був створений революц. к-т на чолі з Ф.Хомутовським. Проте 17 грудня 1918 було відновлено владу *Української Народної Республіки*. 27 січня 1919 в О. було втретє проголошено рад. владу. До серед. 1919 місто кілька разів переходило з рук у руки. У березні 1920 О. зайняли польс. війська, а 21 червня 1920 — частини Червоної армії, у числі яких діяла 44-та д-зія М.Щорса.

Райцентр *Коростенської округи* (1923—30, 1935—37), від 1932 — у складі *Київської області*; від 1937 — райцентр Житомир. обл.

1929 в місті засновано з-д із вир-ва тех. спирту з торфу, згодом — шкірзавод, маслозавод. 1930 відкрився рух поїздів по лінії О.—Чернігів, а через 2 роки — О.—Білокоровичі (нині село Олевського р-ну Житомир. обл.).

Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 О. був окупований нім. військами від 22 серпня 1941 до 17 листопада 1943. У місті діяло антифашист. підпілля, а в околицях — партизан. з'єднання О.*Сабурова*.

1951 в О. розпочав роботу льонозавод, 1952 — комбінат молочних консервів і овочесушильний з-д (нині ВАТ «Молочноконсервний комбінат»).

У місті збереглася пам'ятка давньорус. арх-ри — церква св. Василія. 2001 на місці колиш. єзуїтського костьолу (з кінця 18 ст. — унійний, а з 1831 — правосл. храм; знищений у 1930-х рр.) відбудовано Спасо-Преображенський кафедральний собор. Постановою КМ України № 878 від 29 липня 2001 місто занесене до «Списку історичних населених місць України».

З О. походили військ. і держ. діяч О.*Дашкевич*, архімандрит Макарій Токаревський (1605—78), учений-лісівник В.Графф (1819—67). У місті діють г-зія та б-ка ім. А.Малишка, який працював учителем укр. мови в загальноосвіт. школі № 1, музей освіти Овруччини, музична та художня школи.

Інтернет-сайт міста: http://www.ovruch.com.ua.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiackich, t. 7. Б/м, 1885; *Теодорович Н.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 1. Почаев, 1888; *Толмачев И.Н.* Юго-Западный край: Статистическое

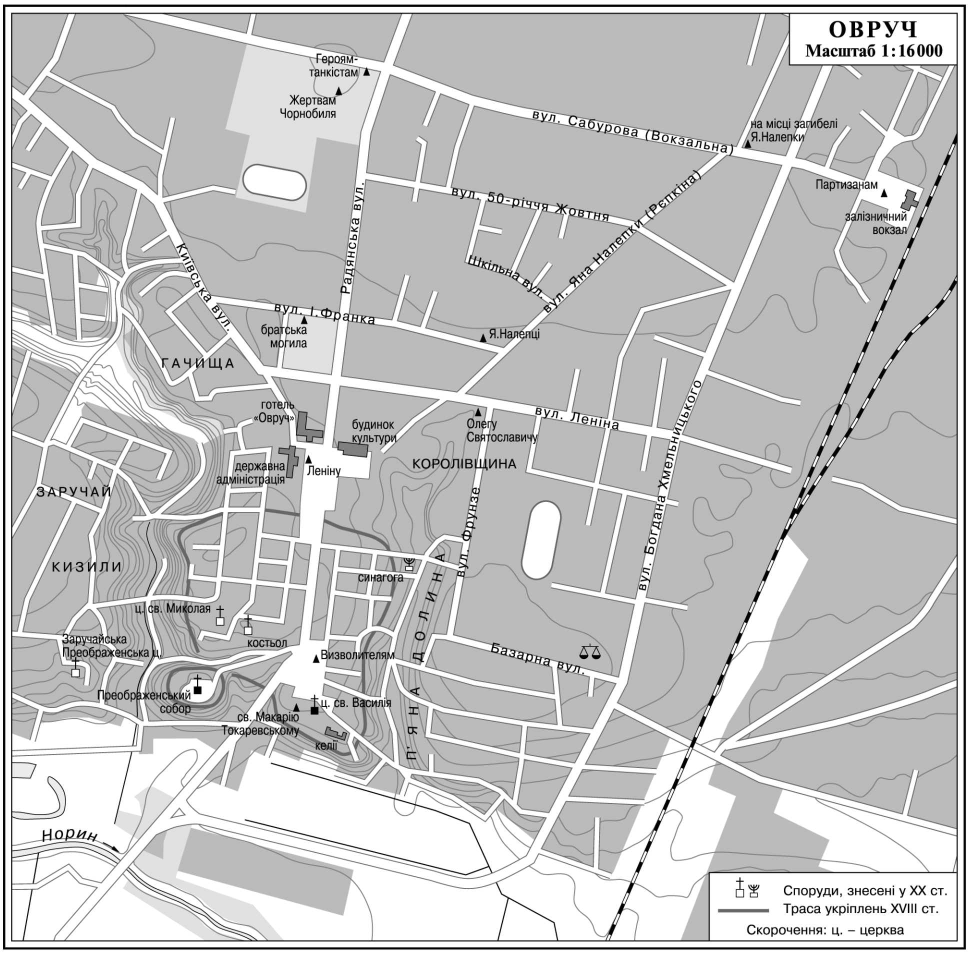

Д.М. Овсянико-Куликовський.

обозрение, т. 1: Восточное Полесье. К., 1897; ІМіС УРСР: Житомирська область. К., 1973; *Русина О.* До питання про київських князів татарської доби. «ЗНТШ» (Львів), 1993, т. 225; *Ричков П.* Українська архітектурна спадщина товариства Ісуса: Коротка антологія. «Архітектурна спадщина України», вип. 5, К., 2002; *Бондаренко С.Д.* Земля Древлянська: Історичні нариси про Овруччину. Житомир, 2003; Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795—2006: Довідник. Житомир, 2007.

О.В. Андрощук.

ОВСЯ́НИКО-КУЛИКО́ВСЬКИЙ (Овсянико-Куликівський) **Дмитро Миколайович** (04.02(23.01). 1853—09 або 10.10.1920) — учений, педагог, публіцист, мемуарист. Від 1907 почесний член Імператорської (із 1917 — Рос.) АН. Н. в *Каховці.* Син поміщика-власника того м-ка, *предводителя дворянства* 1854—60 і 1864—75 *Таврійської губернії*, таємного радника (батько помер 1901, мати, Олена з роду Гонзаго-Мишковських, — 1865). Онук володаря великих маєтностей у *Новоросії* М.Овсянико-Куликовського та його дружини Варвари (у дівоцтві Калагеоргі), чиєю матір'ю була позашлюбна дочка кн. Г.*Потьомкіна.* Правнук харків. полк. Дмитра Куликівського, який переселився на пд. України, купивши чимало земель од *Перекопа* до пониззя *Дніпра.*

Початкову освіту здобув удома під кер-вом випускника Київ. ун-ту А.Марсикані, невдовзі — д-ра медицини. 1866 пішов до 3-го класу Рішельєвської г-зії в *Одесі.* Від 1867 навч. в Сімферопольській класичній г-зії. 1871 вступив на історико-філол. ф-т *Петербурзького університету.* Через 2 роки за станом здоров'я перевівся до Новорос. ун-ту в Одесі. Став учнем П.*Бруна*, Л.Воєводського, В.*Григоровича*, Ф.*Успенського*, В.*Ягича* та ін. 1876 закінчив цей заклад зі ступенем кандидата (кваліфікаційна студія: «О языке “Повести временных лет”»).

Восени 1876 в одес. Громаді познайомився з М.*Драгомановим* і повернувся до рос. столиці вільним слухачем її ун-ту. Захопившись нелегальною гуртковою діяльністю, викликав підозру *Третього відділу* «Власної Його імператорської величності канцелярії», зазнав обшуку. Залишений для фахового зростання при Новорос. ун-ті, від 1877 на власний кошт стажувався в Празі (нині столиця Чехії), Женеві (Швейцарія), Парижі (Франція). Поділяв погляди М.Драгоманова, на запросини останнього зупинявся в його помешканні 1877, зустрічався з ним востаннє 1882. Спілкувався з П.*Аксельродом*, М.*Зібером*, народниками М.Жебуньовим, П.Лавровим, Г.Лопатиним, М.Морозовим, М.Чайковським, письменником Бен-Амі (М.Рабиновичем) та ін. У Швейцарії видав «Записки южнорусского социалиста» (1877), друкувався на шпальтах тижневика «Вольное слово». Разом з приятелем-земляком Ф.Василевським у той період прагнув по-українськи тлумачити соціаліст. засади нім. економіста й австрійс. урядовця А.Шефле. З'ясовував питання, пов'язані з нац. і регіональною *автономією*, реліг. розколом, 1878—81 у петерб. місячнику «Слово» дебютував розмаїтими нотатками, зокрема: «Наука о языке и ее отношения к антропологии и социологии», «Культурные пионеры», «Самоубийцы и нирвана», «Секта “Людей Божьих”», «Провинциальная печать и захолустная цивилизация».

1882 на деякий час осів у батьковому маєтку Рея поблизу *Бердичева.* Витримав у *Московському університеті* іспит на звання приват-доцента з індоіранської філології, зіпершись на етюд «Разбор ведийского мифа о соколе, принесшем цветок Сомы» (М., 1882). Обраний 1883 на відповідну посаду Новорос. ун-ту, як сходознавець займався пам'ятками давніх мов. Викладав і в одес. середніх навч. закладах. Кореспондував до петерб. газ. «Русские ведомости» (од 1879), час. «Русское богатство» (1884 надіслав матеріал «Зачатки философского сознания у древних индусов»).

1885 в *Харкові* захистив магістерську дис. «Опыт изучения вакхических культов индоевропейской древности в связи с ролью экстаза на ранних ступенях развития общественности, ч. 1: Культ божества “Soma” в древней Индии в эпоху Вед», представлену 1884 у «*Записках Императорского Новороссийского университета*»), 1887 в Одесі — докторську дис. «К истории культа огня у индусов в эпоху Вед», після чого призначений екстраординарним професором до Казані (нині столиця Татарстану, РФ; 1889 тези цієї дисертації реферовані франц. мовою в «Revue de l'histoire des religions»). 1885—87 продовжував журналістську діяльність фельєтонами до газ. «*Одесские новости*». Досліджував *Біблію.*

Від 1888 — ординарний професор Харків. ун-ту, запропонував студентам навчення порівняльної граматики, санскриту, заг. мовознавства, психологічного аналізу словесності. 1888 в місячнику «Русская мысль» обнародував трактат «Лингвистика как наука», 1896 — «Очерки науки о языке». У збірнику на честь Ф.*Корша* 1896 ввів до наук. обігу повідомлення «Из синтаксических наблюдений», тематику розвинули його начерки «Синтаксические наблюдения» (СПб., 1899) та «Из синтаксических наблюдений» (СПб., 1901). Був автором часописів «*Журнал Министерства народного просвещения*», «Харьковские губернские ведомости», «Вопросы философии и психологии», «Жизнь» і «Журнал для всех», ініційованих ним неперіодичних випусків «Вопросы теории и психологии творчества», а також «*Записок Императорского Харьковского университета*», де від 1893 до 1904 виконував обов'язки редактора. Певною мірою наслідував О.*Потебню*, хоча й полемізував почасти: напр., вважав, що білінгвізм не шкодить творчості. 1893 у час. «*Киевская старина*» вшанував пам'ять колеги змістовним нарисом «А.А.Потебня как языковед-мыслитель» (№ 7—9; тиражований і відбитками). Того року оприлюднив дослідження «Язык и искусство» та «Психология художественного процесса» («Северный вестник», № 11—12), надалі — цикли розвідок «Тургенев и Толстой». Висвітлював проблеми з історії к-ри, як літ. критик цікавився доробком багатьох письменників.

1902 в ж. «Вестник воспитания» опублікував монографію «Н.В.Гоголь» (окремі видання — 1903, 1907, 1909). Закінчив академічний — як він підкреслював, за «системою Потебні», проте за-

гальнодоступний — звід рос. синтаксису, 1912 виправлений і доповнений (той «Синтаксис русского языка» 1902 удостоївся премії Л.Поливанова, присудженої історико-філол. ф-том Моск. ун-ту). Паралельно світ побачила методика «О преподавании синтаксиса русского языка в средних учебных заведениях» («Вестник воспитания», 1903), низка його підручників і посібників «Руководство к изучению синтаксиса русского языка» (М., 1907), «Грамматика русского языка» (М., 1907), «Теория поэзии и прозы: Руководство для средней школы и для самообразования» (М., 1909), «Практический курс синтаксиса русского языка» (СПб., 1912; у співавторстві з П.Сакуліним) тощо.

1905 взяв відставку та прийняв пропозицію Петерб. ун-ту викласти порівняльний синтаксис індоєвроп. мов (під його виступи спеціально виділялась актова зала). У час. «Полярная звезда» репрезентував замітки «Два слова о Радищеве» та «Еще о “мещанстве” и русской интеллигенции», у газ. «Наша жизнь» — статті про О.Герцена (1908 вийшла брошура О.-К. «А.И.Герцен: Характеристика»). 1906 підключився до тижневика «Украинский вестник». 1906—11 підготував 3-томник «История русской интеллигенции» (первісно — серія «Итоги русской художественной литературы» в «Вестнике воспитания»), 1908—10 відредагував колективний 5-томник «История русской литературы XIX века». Написав передмову до перекладу розправи франц. філософа Ж.-М.Гюйо «L’iréligion de l’avenir» («Безверие будущего». СПб., 1908). До 80-річчя Л.*Толстого* завершив есе «Лев Николаевич Толстой: Очерк его деятельности, характеристика его гения и призвания» (СПб., 1908). На століття від дня народження М.*Гоголя* 1909 вмістив у ж. «Современный мир» розділ «К душевной драме Гоголя», додатковий до монографії 1902. Випустив книжки «Гоголь в его произведениях» (М., 1909; 2-ге вид. — 1911), «Гоголь Н.В. Сочинения, избранные проф. Д.Н. Овсянико-Куликовским» (СПб., 1909), а 1912 — інтродукцію до 1-го тому ілюстрованого повного зібрання творів М.Гоголя.

Від 1907 — професор Петерб. вищих жін. (Бестужевських) курсів, надалі — й відкритої 1908 столичної Пед. академії. З великим успіхом читав лекції «Психология мифа и первобытных верований» та «Психология художественного творчества», зажив слави й семінарами, причім у нього переповнювалися найбільші аудиторії. 1910 спільно з Макс.*Ковалевським*, І.*Петрункевичем*, П.*Мілюковим*, М.*Славинським*, М.*Туган-Барановським* і ще двома колегами — почесним академіком К.Арсеньєвим та екс-депутатом Держ. думи (1-го скликання) юристом М.Гредескулом — уклав резонансний збірник «Интеллигенция в России». Співпрацював із газ. «Речь».

Позиціонувавши себе «общерусом», гаряче захищав укр. мову. 1901 в Харків. т-ві грамотності обстоював потребу її для нар. шкіл тих місцевостей, де «панує малоросійська мова». Залучав на підтримку порушеної справи Ф.Корша й О.*Шахматова*. 12 березня (27 лютого) 1911 на урочистому засіданні Імператорської АН першим виголосив присвячену Т.*Шевченкові* доповідь, підкресливши геніальність укр. поета особливим поцінуванням його лірики серед надбань людства — обік досягнень О.*Пушкіна*, Г.Гейне, Й.-В.Гете, Ф.Шіллера. Зауважив, що автор «Кобзаря» — виразник і збудник нац. відродження (на основі висловлених думок з’явився текст «Национальные и общечеловеческие элементы в поэзии Т.Г.Шевченко» у збірці «Немой юбилей». К., 1914).

1911 очолив белетристичний відділ і 1913—18 обіймав становище редактора петерб. ж. «*Вестник Европы*» (із 1916 — видавець). Навесні 1913 широко відзначено 35-ліття наук. і літ. діяльності О.-К. (його щиро вітали представники учнівської молоді, інтелігенції, у т. ч. Д.*Багалій*, І.*Бунін*, Максим *Горький*, В.*Короленко*, О.*Купрін*, М.*Сумцов*). 1918 перебував у Харкові, ладнав спогади, в яких, зокрема, сформулював висновок, що «українська народність» зберегла задатки «національного розвитку», по окремих главах тепло змалював постаті М.Драгоманова, М.Зібера, П.Лаврова, О.Потебні, Макс.Ковалевського.

Переїхавши до Одеси, злагодив зв’язки з тамтешньою пресою, адресував уривок «Михайло Петрович Драгоманов» до київ. ж. «Наше минуле» (1918, № 2) — спомини укр. мовою. 1919 заходився редагувати газ. «Южное слово». Наступного року обійняв університетську кафедру. Некрологом супроводив посмертне видання М.*Туган-Барановського* «Нравственное мировоззрение Достоевского». 1919 сімферопольська друкарня К.*Брешко-Брешковської* під цензурою *Збройних сил Півдня Росії* поширювала його популярний том «Пушкин», 1920 у Криму з’явилися й ін. твори, раніше представлені зібраннями О.-К. 1909—14.

П. у м. Одеса.

Праці: К вопросу о «быке» в религиозных представлениях древнего Востока. Одесса, 1885; Этюды о творчестве И.С. Тургенева. Х., 1896; Вопросы психологии творчества. СПб., 1902; Наблюдательный и экспериментальный методы в искусстве. «Вестник воспитания», 1903, т. 2, 4—5; Социальные отбросы. [Х.], 1903; Поэзия Генриха Гейне. СПб., 1909; Собрание сочинений, т. 1—9. СПб., 1909—11; Лев Николаевич Толстой: Очерк его художественной деятельности и оценка его религиозных и моральных идей. СПб., 1911; Предисловие. В кн.: История русской литературы, т. 1. М., 1911; Собрание сочинений, т. 1—9. СПб., 1912—14; Вопросы времени. «Вестник Европы», 1914, № 3—9; [Вступление]. В кн.: *Мицкевич А.* Конрад Валенрод. Пг., 1915; Незабвенной памяти М.И. Туган-Барановского. В кн.: *Туган-Барановский М.И.* Нравственное миросозерцание Достоевского. Одесса, 1920; Психология национальности. Пг., 1922; Воспоминания. Пг., 1923; Теория поэзии и прозы (теория словесности): Руководство для школы и для самообразования. М.—Пг., 1923; Литературно-критические работы, т. 1—2. М., 1989.

Літ.: *Сумцов Н.Ф.* Овсянико-Куликовский. В кн.: Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона, т. 21а. СПб., 1897; *Некрасов Н.П.* По поводу синтаксисов русского языка г. Белоруссова и проф. Овсянико-Куликовского. СПб., 1904; Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805—1905). Х., 1908; *Райнов Т.И.* «Психология творчества» Д.Н. Овсянико-Куликовского. В кн.: Вопросы теории и психологии творчества, т. 5. Х., 1914; *Н.С.* [*Сумцов Н.Ф.*] Овсянико-Куликовский Дмитрий Николаевич. В кн.:

В.Д. Огієвський.

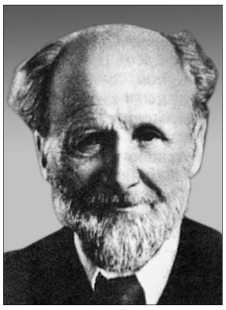

Володимир Васильович Огієвський.

Василь Васильович Огієвський.

А.В. Огієвський.

Новый энциклопедический словарь, т. 29. Пг. [1916]; *Горнфельд А.Г.* Клочки воспоминаний о Д.Н. Овсянико-Куликовском. «Вестник литературы», 1920, № 11; *Казанович Е.П.* Д.Н. Овсянико-Куликовский на Бестужевских курсах. «Начала», 1922, № 2; *Короліцкий М.С.* Черты из жизни Д.Н. Овсянико-Куликовского. Там само; *Горнфельд А.Г.* Боевые отклики на мирные темы. Л., 1924; *Ефремов С.О.* Овсянико-Куликовский Д.Н. Воспоминания. Издательство «Время», Петроград, 1923, стр. 190, in 8º. «Україна», 1924, № 3; *Потресов А.Н.* Д.Н. Овсянико-Куликовский. В кн.: *Овсянико-Куликовский Д.Н.* Статьи о Базарове и его времени. М., 1924; *Ольминский М.С.* По литературным вопросам. М.—Л., 1932; *Илюхин И.Г.* Д.Н. Овсянико-Куликовский — историк и критик русской литературы (1853—1920 гг.). В кн.: Труди філологічного факультету, присвячені 150-річчю університету, т. 3. Х., 1956; Світова велич Шевченка, т. 1. К., 1964; Санкт-Петербургские высшие женские (Бестужевские) курсы. Л., 1973; *Ткачев П.Н.* Сочинения, т. 1. М., 1977; *Виноградов В.В.* История русских лингвистических учений. М., 1978; Академические школы в русском литературоведении. М., 1981; *Осьмаков Н.В.* Психологическое направление в русском литературоведении: Д.Н. Овсянико-Куликовский. М., 1981; *Баскаков Н.А., Баскаков Ник.А.* Академик Ф.Е. Корш в письмах современников. М., 1989; [*Козакова Н.*] Комментарии. В кн.: Вехи: Интеллигенция в России. М., 1991; [*Лозко О.*] Овсянико-Куликівський. В кн.: Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1996; Спадщина Д.М. Овсянико-Куликовського та сучасна філологія: Вісник Харківського державного університету, № 411. Х., 1998; *Сухих С.И.* Психологическое литературоведение Д.Н. Овсянико-Куликовского. Нижний Новгород, 2001; *Голобородько Я.* Інтелектуал, ліберал, академік. «Голос України», 2003, 4 лютого; *Никитин О.В.* Дмитрий Николаевич Овсянико-Куликовский. «Русская речь», 2003, № 6.

П.Г. Усенко.

ОГІЄ́ВСЬКІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, який, згідно з родовою легендою, походить від роду Огіїв-Тишкевичів. Родозасновник укр. гілки **Степан** Огій (1-ша пол. 17 ст.) переселився із Житомирщини до *Гетьманщини.* Молодший із його синів — **Іван Степанович** Огій — був знатним козаком кролевецьким (1693), а онуки посідали уряд кролевецького сотництва: **Кіндратій Іванович** Огієнко (р. н. невід. — п. до 1699) — у 1680, а **Павло Іванович** Огієнко (Огієвич; р. н. невід. — п. 1726) — у 1720—22. Кролевецькими сотниками були також **Григорій Павлович** О. (бл. 1705 — 1772) — у 1741—64, 1765—67 та його син **Максим Григорович** (бл. 1734 — до 1783) — у 1764 і 1767. Ін. представники роду посідали уряди *значкових товаришів*, *військових товаришів* і *бунчукових товаришів.* До цього роду належав **Дмитро Максимович** (бл. 1760 — р. с. невід.), д-р медицини Геттінгенського ун-ту (1785), перекладач (Вольтер. Рассуждение о воинском искусстве. СПб., 1780); **Михайло Дмитрович** (1859 — р. с. невід.), генерал-майор (1909), військ. слідчий *Одеського військового округу* (1901—08), військ. суддя Іркутського воєнно-окружного суду (1908—14), за часів гетьмана П.*Скоропадського* — в укр. армії (1918); **Василь Дмитрович** (1861—1921), учений-лісознавець, один з основоположників цієї науки в Російській імперії, професор та зав. кафедри лісових культур Петерб. лісного ін-ту (1910—18) та Київ. с.-г. ін-ту (1918—21); **Афанасія Дмитрівна** (1865 — бл. 1943), педагог-русист, начальниця Кролевецької жін. г-зії (1907—18); **Володимир Васильович** (1890—1979), учений у галузі радіотехніки, засновник вітчизн. радіотех. наук. школи, професор (1930), зав. кафедр радіотехніки (1930—40) та теор. основ радіотехніки (1940—41, 1944—73), декан ф-ту радіотехніки (1930—34, 1941—44, 1962) Київ. політех. ін-ту, під його кер-вом збудовано першу в Україні (*Київ*) радіомовну станцію (1924); **Василь Васильович** (1892—1983), учений-лісознавець, д-р с.-г. наук (1945), професор (1946), зав. кафедр лісових культур Поволзького лісотех. ін-ту (1943—47) та Ленінгр. лісотех. академії (1947—71); **Анатолій Володимирович** (1899—1952), учений-гідролог, д-р тех. наук (1936), професор (1937), зав. відділу гідрології (1933—41) і заст. директора (1933—41) Ін-ту водного госп-ва АН УСРР/УРСР, зав. кафедри гідрології Київ. інженерно-меліоративного ін-ту (1934—41), директор Київ. н.-д. обсерваторії (1943—46), автор підручників для вузів; **Ія Володимирівна** (н. 1925), мистецтвознавець, фахівець у галузі укр. образотворчого мист-ва 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст., канд. мистецтвознавства (1975), викладач у Київ. худож. ін-ті (1956—66) та наук. співробітник Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Рильського АН УРСР (1966—82).

Рід внесений до 1-ї, 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Черніг. губ.

Існують також однойменні роди зовсім ін. походження, напр. рід Огієвських-Охотських, з якого походить черніг. протоієрей **Петро Миколайович** Огієвський-Охотський (бл. 1814 — після 1888), етнограф, поет і байкар.

Літ.: *Лазаревський А.М.* Описание старой Малороссии, т. 2: Полк Нежинский. К., 1893; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912; *Козлов О.* Родовід Огієвських. В кн.: Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Біла Церква, 2000.

В.В. Томазов.

ОГІЄ́НКО Іван Іванович (митрополит Іларіон; псевдоніми — Дід Огій, Пошкодований, Іван Рулька та ін.; криптоніми — І., І.О., М.І. та ін.; 15.01.1882—29.03. 1972) — історик і письменник, мовознавець, видавець, педагог, громад., політ. і церк. діяч. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1922), *Української вільної академії наук.* Професор (1926), д-р філософії (1931).

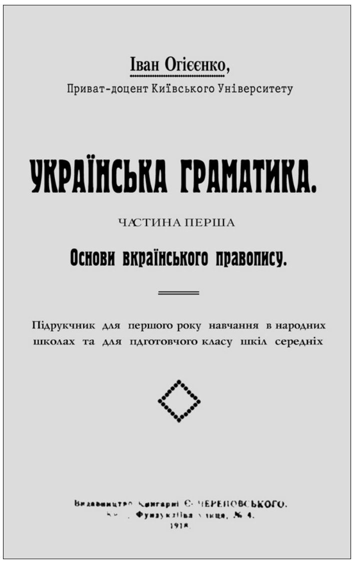

Іван Огієнко,
Приват-доцент Київського Університету

УКРАЇНСЬКА ГРАМАТИКА.

ЧАСТИНА ПЕРША

Основи вкраїнського правопису.

Підручник для першого року навчання в народних школах та для підготовчого класу шкіл середніх

1918.

Іван Огієнко. «Українська граматика. Частина перша. Основи вкраїнського правопису». Київ, 1918. Обкладинка.

Н. в м-ку Брусилів Радомишльського пов. Київ. губ. (нині с-ще міськ. типу Житомир. обл.) в сел. сім’ї. По закінченні Брусилівської чотирирічної та Київ. військово-фельдшерської шкіл служив фельдшером у Київ. військ. шпиталі. 1903 склав іспити на атестат зрілості при Острозькій г-зії, вступив на мед. ф-т Київ. ун-ту, згодом перевівся на історико-філол. ф-т цього ж ун-ту. 1909 завершив навчання в Київ. ун-ті, 1915 захистив магістерську дис. на тему: «“Ключ розуміння” Іоаникія Галятовського». 1907—14 — член-співзасновник «Семінарія російської філології» проф. В. *Перетца*, 1915—18 — приватдоцент Київ. ун-ту, співзасновник Укр. народного (1917) та Укр. державного (1918) ун-тів у *Києві*, фундатор і перший ректор Кам’янець-Подільського держ. укр. ун-ту (1918), один із активних діячів УАН, мережі нац. вищих навч. закладів, міністр нар. освіти УНР (1919), міністр сповідань, головноуповноважений міністр УНР (1919—20), професор теологічного ф-ту Варшавського ун-ту (1926—32), єпископ, архієпископ, митрополит Холмський і Підляський (1940—44). З 1947 — у Вінніпезі (Канада), першоієрарх Укр. греко-правосл. церкви в Канаді (1951—72). Переважно дотримувався принципу позапартійності та позафракційності.

О. — перекладач *Біблії* та низки богослужбових книг на укр. мову, автор віршованих творів реліг. змісту, багатьох праць з історії, к-ри, канонічного права, славістики, мовознавства й ін. дисциплін. Серед них: «Українська культура» (1918), «Історія українського друкарства» (1925), «Пам’ятка старослов’янської мови 10—11 вв.» (1929), «Складня української мови» (т. 1—2, 1937—38), «Українська церква» (1942), «Слово про Ігорів похід» (1949), «Історія української літературної мови» (1950), «Українська церква за Богдана Хмельницького: 1647—1657» (1955), «Українська церква за час Руїни» (1956), «Князь Костянтин Острозький і його культурна праця» (1958), «Розп’ятий Мазепа» (1961), «Релігійність Тараса Шевченка» (1964), «Дохристиянські вірування українського народу» (1965). Наук. доробок О. не співвідноситься з якоюсь конкретною галуззю знань. Це — широкий спектр гуманітарних досліджень. За їхнім характером учений належав до представників укр. державницької школи, що постала в його творчості із критичного переосмислення новонародницької, консервативної і національно-державницької ідеологій. Він відстоював ідею політ. самостійності д-ви та опори на власні сили у вирішенні її внутр. проблем. Його державотворчій концепції притаманний дуалізм, який виразився у визнанні того, що укр. державність може відбутися лише на основі тісної співпраці народу і нац. еліти. Він зробив значний внесок у розбудову архів. справи України, як джерелознавець увів до наук. обігу велику кількість цінних істор. пам’яток, у числі яких — українські, російські, білоруські, молдовські, польські, словацькі, чеські, грецькі та ін. На основі виявлення джерел написав цикл монографій, розвідок, нарисів, посібників. Серед них: «Загублений Крем’янецький стародрук: “Синод луцький 1638”» (1931), «Програма опису кирилівських стародруків: Для вжитку палеографічного семінару» (1932), «Загублена українська грамота першої половини XV віку: Палеографічно-лінгвістичний нарис» (1935). Завдяки опрацюванню тем із палеографії і палеотипії, походження письма й літ. мови учений визначив місце укр. духовної, освіт., наук. к-ри в європ. к-рі. Великим є його внесок в укр. лексикографію. Словники О. вирізняються різноманіттям матеріалу та універсальністю. Він спростував тезу про класовість к-ри, доводив, що нац. к-ра змістовно становить єдине ціле. Охарактеризував визначних укр. письменників і мовників, творцем загальнонац. укр. літ. мови вважав Т. *Шевченка*. Друкував праці в численній періодиці («*Записки Наукового товариства імені Шевченка*», «*Літературно-науковий вістник*» та ін.) й окремими виданнями. Редагував часописи «Рідна мова» (1933—39), «*Наша культура*» (1935—37, 1951 —53), «Слово істини» (1947—51), «Віра й культура» (1953—67). Залишив мемуарні праці: «Моє життя» (1935—37), «Раз добром налите серце...» (1937), «Світлій пам’яті Івана Липи» (1937), «Рятування України» (1968), які є важливим джерелом вивчення державотворчих процесів в Україні 1917—20.

О. — член *Історичного товариства Нестора-літописця*, «Просвіти» та багатьох ін. т-в, архів. комісій та ін., фундатор і голова науково-богословського т-ва у Вінніпезі. Як церк. діяч він сприяв утвердженню автокефальних засад Укр. правосл. церкви, екуменічній співпраці з ін. реліг. об’єднаннями. В історію України О. увійшов як патріот-соборник, постать загальноукр. значення.

П. у м. Вінніпег, похований на правосл. секції Меморіального парку «Глен Іден» (Канада).

Розпорядженням КМ України 20 серпня 2008 ім’я О. присвоєно Кам’янець-Подільському нац. університетові.

Літ.: Професорові докторові Іванові Огієнкові в тридцяту річницю його наукової та громадської праці присвячують товариші й учні. В кн.: Науковий збірник. Варшава, 1937; *Тюрменко І.І.* Іван Огієнко — митрополит Іларіон. «УІЖ», 1995, № 2; *Тимошик М.С.* Голгофа Івана Огієнка: Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності. К., 1997; *Тіменик З.І.* Іван Огієнко (митрополит Іларіон): 1882—1972: Життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 1997; *Тюрменко І.* Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). К., 1998; *Ляхоцький В.П.* Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). К., 2000; *Його ж.* Тільки книжка принесе волю українському народові...: Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона). К., 2000; *Тимошик М.С.* «Лишусь навіки з чужиною...»: Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. Вінніпег—К., 2000; *Тюрменко І.І.* Іван Огієнко (митрополит Іларіон). В кн.: Історичні дослідження в Україні, вип. 12. К., 2003; Огієнко Іван Іванович. В кн.: *Завальнюк О.М.* Історія Кам’янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918—1921 рр.). Кам’янець-Подільський, 2006.

Ю.А. Пінчук, О.М. Завальнюк.

ОГІ́Й Яків Родіонович (21(09).10.1891—13.07.1937) — один із організаторів укр. повстанського руху проти гетьманату П. *Скоропадського*, нім. і денікінської окупації. Н. на х. Огіївка Кобеляцького пов. Полтав. губ. в незаможній сел. сім’ї. Освіти не мав. Працював у наймах, вантажни-

І.В. Огієвська.

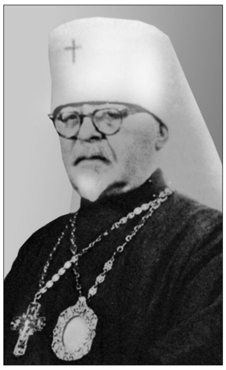

Митрополит Іларіон (Огієнко).

Я.Р. Огій.

О.П. Оглоблин.

ком, шевцем. Член *Української партії соціалістів-революціонерів* з 1917, з 1918 — УПСР (боротьбистів). У липні 1918 закликав селян Кобеляцького пов. до спротиву аграрній та нац. політиці гетьманату і нім. командуванню. Організатор одного з перших в Україні протигетьман. та протинім. повстань (у Попівці Кобеляцького пов.) восени 1918. У контакті з міжпарт. Полтав. підпільним губернським революц. к-том організував партизан. загін. 1919 разом з О.П'ятенком та К.*Матяшем* створив партизан. бригаду, яка незабаром переросла в з'єднання і мала воювати в складі Червоної армії з військами А.*Денікіна*, але влилася до військ *Української Народної Республіки* (у районі *Ружина*). Спільно із О.*Лісовиком* та К.Матяшем очолив рейд цього з'єднання по тилах денікінських військ до Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*). У ході рейду були захоплені міста *Канів*, *Хорол*, *Решетилівка*; 2 рази партизани вривалися до *Полтави*. У грудні 1919 бригада О. звільнила Полтаву, а потім — м. *Кременчук*. На основі цього з'єднання та ін. повстанських загонів боротьбисти прагнули створити незалежну від *більшовиків* Укр. Червону армію, а з її допомогою — самостійну Укр. рад. республіку. 1920 О. — голова Кобеляцького повітового виконкому, член КП(б)У. У липні 1920 перейшов до самостійницької *Української комуністичної партії*. 1921 знову повернувся до КП(б)У. 1922—27 — голова виконкомів Красноградської, Роменської, Полтавської округ. З 1927 — на керівних посадах в с.-г. кооперації УСРР, 1933—35 заст. наркома землеробства УСРР. У серпні 1935 засуджений нібито за зловживання і халатність у конярстві до 5-ти років ув'язнення. 1937 страчений у м. *Київ* як «активний учасник контрреволюційної терористичної організації правих».

Літ.: *Майстренко І.* Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон, 1985; *Юренко О.П.* Нащадок запорозьких козаків: Огій Я.Р. В кн.: Реабілітовані історією. К.—Полтава, 1992; *Його ж.* Огій Яків Родіонович. В кн.: Реабілітовані історією. Полтавська область, кн. 5. К.—Полтава, 2007.

О.П. Юренко.

ОГЛО́БЛИН Олександр Петрович (06.12(24.11).1899—16.02.1992) — історик, архівіст. Д-р історії укр. к-ри (1926), професор. Президент *Української вільної академії наук* у США (1970—87). Н. в м. *Київ* у дворянсько-козац. родині, але родинне коріння — з Новгород-Сіверщини. Закінчив 3-ю Київ. г-зію. Восени 1917 поступив на історико-філол. ф-т Ун-ту св. Володимира в Києві. Вчився під кер-вом М.*Довнар-Запольського*, С.*Голубєва*, М.*Бубнова* та ін. Прослухав скорочений курс гуманітарних дисциплін і 1919 почав викладати історію та українознавство в київ. г-зіях. 1921—41 (з перервою 1933—38) — викладач Київ. ін-ту нар. освіти (колиш. Київ. ун-т). 1925 видав 2 наук. томи з історії укр. економіки 18—19 ст. За одну з цих праць, видану під назвою «Предкапиталистическая фабрика на Украине», він, після публічного захисту в *Одесі* влітку 1926, першим з вітчизн. істориків був удостоєний наук. ступеня д-ра історії укр. к-ри.

1926—34 — дійсний член Харків. н.-д. кафедри історії укр. к-ри. У 1920-х рр. видрукував низку праць — «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», «До історії Руїни», «До історії політичної думки на початку XVIII ст.», «Орлик і Петрик» та ін., — які ствердили новий погляд на істор. події 17—18 ст. та, зокрема, на постать гетьмана І.*Мазепи*.

1930—31 був заарештований органами *Державного політичного управління УСРР*. Пізніше був звинувачений у «буржуазному репродукуванні схеми історії України».

1932—34 був дир. Київ. центр. архіву давніх актів, однак був звільнений з роботи буцімто за те, що зробив поважне архівосховище пристанищем для «ворогів пролетаріату» М.*Грушевського*, В.*Романовського* та ін. 1935—37 — співробітник *Інституту історії матеріальної культури АН УРСР*, але був звільнений за «саботаж». 1937—41 працював в Ін-ті історії України АН УРСР.

Під час тимчасової нацистської окупації Києва у вересні—жовтні 1941 очолював Київ. міську управу. 1942 — дир. Музею-архіву переходової доби м. Київ, де збирали та фіксували документальні й усні свідчення про руйнування культурних пам'яток.

Улітку 1942 очолював Комісію по укр. емблематиці, яка обґрунтувала доцільність уведення в Україні геральдичних атрибутів державності.

1943 переїхав до *Львова*, а влітку 1944 — до Праги, де викладав в *Українському вільному університеті*. З 1945 — професор УВУ в Мюнхені (Німеччина). 1951 переїхав до США, заснував і очолив там низку т-в міжнар. значення: Укр. генеалогічне т-во (1963) та *Українське історичне товариство* (1965). У 1960—70-х рр. — голова наук. ради *Східноєвропейських досліджень інституту імені В.Липинського* (Філадельфія, США), наук. консультант для докторантів з історії України в *Українському науковому інституті Гарвардського університету*. 1970—87 — президент УВАН у США.

Еміграційний доробок ученого великий і різноманітний: хронологічно охоплює всі ключові періоди укр. історії. Він працював і в ділянці генеалогії. Серед його синтетичних праць вартісної цінності набула «Українська історіографія 1917—1956 рр.», а серед спеціальних — ґрунтовне дослідження національно-патріотичного трактату *«Історія Русів»*. Як знавець мазепинського ренесансу написав монографію «Гетьман Мазепа і його доба». Великий історично-літ. і громадсько-наук. сенс мають спогади про відомих діячів українства А.*Шептицького*, Д.*Дорошенка*, Б.*Крупницького*, Н.*Полонську-Василенко* та ін.

П. у м. Лудлов, похований у Спрінгфілді (шт. Массачусетс, США).

Праці: Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетьманщине. К., 1925; Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. К., 1925; Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). К., 1930; Українсько-московська угода 1654. Нью-Йорк—Торонто, 1954; Люди Старої України. Мюнхен, 1959; Гетьман Іван Мазепа і його доба. Нью-Йорк—Париж—Торонто, 1960; Думки про сучасну українську совєтську історіографію. Нью-Йорк, 1963.

Бібліогр.: *Винар Л.* Бібліографія праць професора доктора Олександра Оглоблина (1920—1975). В кн.: Збірник на пошану професора доктора Олександра Оглоблина. Нью-Йорк, 1977.

Літ.: *Бойко Ю.* Професор доктор О.П. Оглоблин як історик духовно-політичного розвитку козацької України. «Український історик», 1975, ч. 1—2; Збірник на пошану професора доктора Олександра Оглоблина. Нью-Йорк, 1977; *Винар Л.* Олександр Оглоблин як дослідник гетьмана Івана Мазепи і його доби. «Український історик», 1989, ч. 4; *Верба І.* Гетьман історичної науки: Життя і діяльність О.П. Оглоблина в Україні. «Старожитності» (Київ), 1993, ч. 14—19; 1994, ч. 1—2; *Винар Л.* Олександр Петрович Оглоблин (1899—1992): Біографічна студія. Нью-Йорк—Торонто—К., 1994; *Верба І.В.* О.П. Оглоблин. «УЇЖ», 1995, № 5—6; *Його ж.* Оглоблин. В кн.: Українська біографістика, вип. 2. К., 1999; *Його ж.* Олександр Оглоблин: життя і праця в Україні. К., 1999; *Його ж.* Олександр Оглоблин та його праця «Українська історіографія. 1917—1956». В кн.: *Оглоблин О.* Українська історіографія. 1917—1956. К., 2003; *Курас І.* Листи Олександра Оглоблина до Наталії Дорошенко. «Український історик», 2007/2008, ч. 3/4, ч. 1/2; *Дорохіна Т.* Українська радянська історична наука в рецензії Олександра Оглоблина. «Історичний журнал», 2008, № 2.

І.В. Верба.

ОГОНО́ВСЬКИЙ Володимир Петрович (10.06.1896—16.03.1970) — учений-економіст, д-р природничих наук (1926), доцент (1947), канд. екон. н. (1949), старший наук. співробітник (1955). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1937). Син Петра Огоновського — голови *Львівського товариства «Просвіта»*, брат сотника *Української галицької армії* і члена *Української військової організації* Людомира Огоновського. Н. в с. Нижнів (нині село Тлумацького р-ну Івано-Франк. обл.). Учасник *Першої світової війни* в лавах *Легіону Українських січових стрільців* (1915—18), згодом, із листопада 1918, — підстаршина 4-ї (Золочівської) бригади в складі 2-го корпусу УГА, із березня 1920 — командир роти 1-ї бригади УСС *Червоної Української Галицької армії* в складі більшовицької *Дванадцятої армії.* У квітні 1920 в м. Козятин потрапив до польс. полону, з якого звільнений у листопаді 1920. 1921 виїхав на навчання спочатку на філос. ф-ті *Віденського університету* (1921—23), згодом — на природознавчому ф-ті за спеціальністю «географія» в *Карловому університеті* в Празі (Чехо-Словаччина; 1923—26). Там же захистив дис. на здобуття наук. ступеня д-ра природознавчих наук на тему: «Розвиток заселення Східноєвропейського степу» (1926). На її підставі за ухвалою ВАК СРСР пізніше одержав наук. ступінь канд. екон. н. (1949).

Під час І світ. війни — учасник Інтернац. революц. соціал-демократ. орг-ції (1915—18). У 1920—30-х рр. — член *Комуністичної партії Західної України*, член її ЦК, організатор видання легальної прокомуніст. преси. 1926—31 — редактор і співробітник видань «Світло», «*Вікна*», «Сель-Роб», «Сила», «Наша земля», «Освіта» та ін. 1929 — співзасновник легальної кооп. видавничо-торг. спілки «Книжка» у Львові. 1931 заарештований і на Луцькому процесі 57-ми засуджений до 3-х років ув'язнення. Після виходу з тюрми — бібліотекар і секретар Стат. комісії НТШ у Львові (1936—39), де спільно з І.Карпинцем упорядкував архіви УГА і Легіону УСС.

За рад. часів — завідувач (1940—41, 1944—46), старший наук. співробітник (1946–49) Львів. відділу Ін-ту економіки АН УРСР; доцент Львів. торговоекон. ін-ту (1949—50); завідувач відділу (1951—52), старший наук. співробітник (1952–59) відділу економіки Ін-ту сусп. наук АН УРСР; старший наук. співробітник відділу історії України цього ж ін-ту (1959—70).

Як науковець досліджував проблеми екон. географії, демографії, статистики, історії нар. госп-ва, опублікувавши із цих дисциплін понад 50 праць. Опублікував також чимало статей у виданнях: «*Українська загальна енциклопедія*», «*Українська радянська енциклопедія*», часописі «Наша Батьківщина». Один з ініціаторів багатотомного видання «*Історії міст і сіл України*».

Нагороджений Почесною Грамотою Президії ВР УРСР.

П. у м. *Львів.*

Праці: Східноєвропейський степ. В кн.: Праці Географічної комісії НТШ. Львів, 1935; Число українців у межах теперішньої Словаччини. «Сьогочасне і минуле» (Львів), 1939; Еволюція населення Галичини. В кн.: Наукові записки Інституту економіки АН УРСР. К., 1946; Нариси економічної географії УРСР, т. 2. К., 1952 (у співавт.); Розвиток економіки західних областей УРСР за 20 років. Львів, 1960 (у співавт.); Розвиток економіки західних областей УРСР (1939—1964). Львів, 1964 (у співавт.); Проблемы использования трудовых ресурсов УССР, т. 2. М.—Львов, 1966 (у співавт.); ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968 (у співавт.); Вопросы демографии. В кн.: Материалы сессии, посвященной состоянию и задачам демографической науки на Украине. К., 1968 (у співавт.); Торжество історичної справедливості. Львів, 1968 (у співавт.).

Літ.: *Петренко М.* Гарт боротьби і праці: Обрії вченого. «ЛУ», 1968, 19 липня; Борці за возз'єднання: Біографічний довідник. Львів, 1989; Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України: Наукова діяльність. Структура. Працівники. Львів, 2001.

Ф.І. Стеблій.

В.П.Огоновський.

ОГОНО́ВСЬКИЙ Олександр Михайлович (17.03.1848—10.02.1891) — учений-правник і громад. діяч. Брат Ом.*Огоновського.* Н. в с. Букачівці (нині Рогатинського р-ну Івано-Франк. обл.). 1872—76 — редактор *«Правди»*. З 1882 очолював кафедру цивільного права Львів. ун-ту; викладав укр. мовою; декан юрид. ф-ту 1886—87. Член-засн. *Львівського товариства «Просвіта»,* Т-ва ім. Шевченка, перший голова *Народної ради* (1885—91). Автор монографій і статей з теорії цивільного права укр. та нім. мовами, зокрема — «Систем австрійського права цивільного» (1897).

П. у м. *Львів.*

І.П. Чорновол.

Олександр М. Огоновський.

ОГОНО́ВСЬКИЙ Омелян Михайлович (08.08.1833—10.08.1894) — учений-філолог, педагог, письменник і громадсько-політичний діяч народовського напряму. Брат Ол.*Огоновського*. Н. в с. Григорів (нині Рогатинського р-ну Івано-Франк. обл.). Закінчив духовну семінарію і ун-т у *Львові* (1857). З 1858 — викладач, згодом — професор г-зій у Львові, з 1867 — професор кафедри укр. мови і літератури Львів. ун-ту. Голова *Львівського товариства «Просвіта»* (1877—94), член-засн. *Народної ради*, Т-ва ім. Шевченка. Відстоював окремішність і народнорозмовну основу укр. літ. мови, автор низки підручників: «Граматика руського язика»

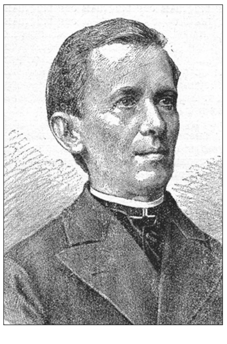

Омелян М. Огоновський.

Курган Огуз. Золота платівка у вигляді голови Афіни у левиному шоломі. 4 ст. до н. е. Музей історичних коштовностей України.

(1889), «Studien aus dem Gebiete der ruthenischen Sprache» (1880), «Історія літератури руської» (ч. 1—4, 6 випусків, 1887—93). Видав *«Слово о полку Ігоревім»* (1876), «Кобзар» Т.*Шевченка* в 2-х т. (1893). Автор поеми «Хрест» (1860), драм «Гальшка Острозька» (1881), «Федько Острозький» (1882).

П. у м. Львів.

Літ.: Доктор Омелян Огоновський. В кн.: Илюстрований календар товариства «Просвіта» на рік звичайний 1886. Львів, 1885; *Кокорудз І.* Професор доктор Омелян Огоновський: огляд його життя і наукової та літературної діяльності. «ЗНТШ», 1895, т. 5; *Лев В.* Омелян Огоновський. Львів, 1933; *Білецький Л.* Омелян Огоновський. Вінніпег, 1950.

В.С. Пашук.

ОГРАНО́ВИЧІ (Корнієвичі-Огрtановичі, Огроновичі) — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід міщанського походження. Родозасновником був **Григорій Корнійович** О., *бурмистр* (1658) і *війт* прилуцького магістрату (1666, 1685—87). Молодший з його синів — **Михайло Григорович** О. (р. н. невід. — п. бл. 1740) — прилуцький полковий суддя (1709—16) і *обозний* (1717—37), а онуки — **Григорій Корнійович** О. (бл. 1675 — бл. 1757) — пирятинський *сотник* (1719—51), та **Яків Михайлович** О. (р. н. невід. — п. бл. 1772) — прилуцький полковий суддя (1743—60) і обозний (1760—70). Правнук родозасновника — **Михайло Григорович** О. (р. н. невід. — п. бл. 1764) — сотник першої Пирятинської сотні (1760—63). Ін. представники роду обіймали уряди *військових товаришів* і *бунчукових товаришів.* З цього роду походять також **Микола Степанович** О. (1809—73) — генерал-лейтенант (1860), командувач артилерії Зх. армії (1856—58), нач. 4-ї артилер. д-зії (1860—64) та **Михайло Олександрович** О. (1848—1912) — генерал-лейтенант (1909), нач. Тех. артилер. школи (1896—1900), нач. Київ. арсеналу (1900—01), нач. Петерб. трубного з-ду, член артилер. к-ту гол. артилер. управління (із 1898).

До цього роду, імовірно, належали: **Іван** — янишпольський (третій лохвицький) сотник (1760); **Іван Іванович** — сотник лохвицький (1740, 1745); **Семен** (бл. 1738 — р. с. невід.) — сотник, що керував за писаря полкового лубенського (1772), сотник куренський (1781); **Яків** — лубенський полковий писар (1766); **Іван Петрович** — сотник (1787).

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Полтав. губернії.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Сторожевки: Фамильный архив, т. 6. К., 1908; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912.

В.В. Томазов.

О́ГУЗ — найбільший курган України, споруджений у кінці 4 ст. до н. е. Усипальня царя Скіфії, знаходиться за 3 км на пн. сх. від смт Нижні Сірогози Херсон. обл. Досліджувався М.*Веселовським* 1891—94, В.Ротом 1902, О.Лєсковим 1972, Ю.Болтриком 1979—81. Насип кургану (заввишки 21 м, обсягом 117 тис. м^3), складений зі шматків дерену, оточували вапнякова крепіда, рів та вал. Під курганом відкрито 3 могили — центр. та 2 бокові (усі пограбовані в давнину). Центральна являла складну поховальну споруду — у великій ямі було зведено кам'яний склеп боспорського типу, до якого вів довгий (35 м) дромос, видовбаний у материку. Центр. могила сполучалася з південною, яка виконувала допоміжні функції. Серед речей, що вціліли, знайдено золоті скіфські та срібні фракійські оздоби вузди, що належали більш ніж 24 коням. На зх. від склепу, на поховальній доріжці, знаходився ще один кінь, а за ним яма з 4 конями. Вхід до склепу чатували 3 охоронці — один (заввишки 2 м) у дромосі, два — біля зх. входу на поховальну доріжку. У пн. могилі було поховано дружину царя в супроводі служниці та 3-х коней. Збереглися деталі катафалка, кістяні аплікації саркофага, посуд, бл. 6 тис. золотих прикрас, серед них: серга у вигляді сфінкса, крипундії, негроїдні обличчя; платівки із зображенням персонажів антич. міфології: Афіни, Аполлона, Геракла, Горгони.

Літ.: *Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є.* Огуз — курган скіфського царя кінця IV ст. до н. е. В кн.: Золото степу: Археологія України. Шлезвіг, 1991; *Boltrik J., Fialko E.* Der Oguz-Kurgan: Grabanlage eines Skythenkönigs der Zeit nach Ateas. В кн.: Hamburger Beiträge zur Archäologie 18, 1991. Mainz, 1996.

Ю.В. Болтрик.

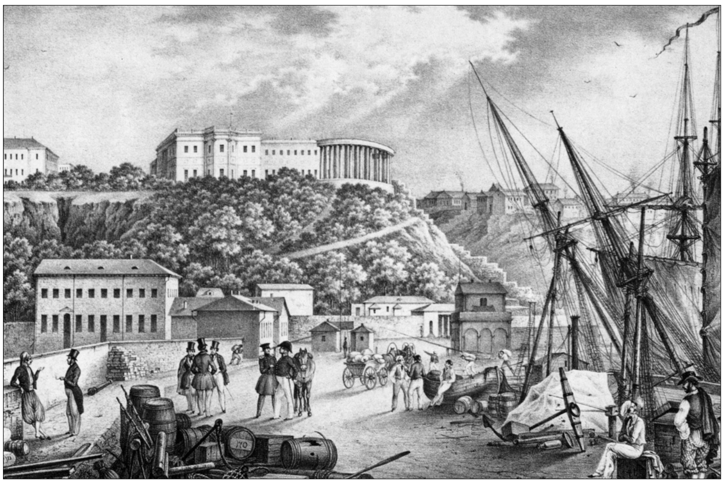
Одеса. Гравюра Ф. Гросса. Друга половина 19 ст.

ОДЕ́СА — місто обласного значення, центр *Одеської області*, один із провідних пром., наук. і культ. центрів України. Найбільший порт на *Чорному морі.* Населення 1080 тис. осіб (2007).

Територія міста була заселена від найдавніших часів. Курганний могильник в Артилер. парку свідчить про проживання тут у 2 тис. до н. е. носіїв *ямної культурно-історичної спільності* та *катакомбної культурно-історичної спільності.* У центрі міста, на Жеваховій горі, у Лузанівці виявлено рештки грец. поселень 5—3 ст. до н. е. (ототожнюються з Гаванню істріян та Гаванню асіяків, які згадуються *Арріаном* у його описі *Понту Евксинського*). Досліджені також поселення *черняхівської культури* (3—5 ст.).

Від кінця 4 ст. територія міста була в зоні розселення тюркських кочових племен, у серед.

13 ст. потрапила під владу *Золотої Орди.* На італ. навігаційних картах 14 ст. на місці О. показано пункт Джинестра. У часи, коли Пн. Причорномор'я контролювалося *Великим князівством Литовським*, існувало поселення Качибей, яке вперше згадується в джерелах під 1415. Воно знелюдніло в серед. 15 ст. Із 1530-х рр. територія О. увійшла до володінь *Османської імперії.* Із серед. 18 ст. на місці Качибея відоме поселення *Хаджибей* (Гаджибей). 1765 в Хаджибеї споруджено фортецю Єні-Дунья, яку 1789 під час *російсько-турецької війни 1787—1791* здобув загін рос. військ.

За *Ясським мирним договором 1791* Хаджибей відійшов до *Російської імперії.* 1793 під кер-вом генерал-аншефа О.*Суворова* та віце-адмірала Й. де *Рібаса* за проектом інж. Ф.*Деволана* було закладено нову фортецю, що мала 5 бастіонів (1803 її перетворено на припортовий карантин). 7 червня (27 травня) 1794 датований рескрипт рос. імп. *Катерини II* про облаштування в Хаджибеї військ. гавані і торг. порту. Закладка перших споруд порту відбулася в серед. 1794. На поч. 1795 місто дістало назву Одеса — вважалося, що на цьому місці існувала давньогрец. колонія Одесс (нині з'ясовано, що колоній із такою назвою було дві — поблизу Варни (Болгарія) і в гирлі Тилігульського лиману). За першим переписом 1797, в О. проживало 3455 осіб. Із 1795 в місті діяв *магістрат*, із 1796 — шестигласна дума. 1796 почала діяти *Одеська товарна біржа*, 1801 відкрито перший комерційний банк. 1823 почала виходити газ. «*Одесский вестник*».

1812 чумна епідемія забрала життя майже третини мешканців.

1797—1802 О. входила до *Новоросійської губернії*, із 1803 — до *Херсонської губернії.* 1803—38 і 1856—1917 місто з найближчими околицями утворювали *градоначальство.* Із 1827 О. — центр повіту. 1805—74 О. була центром усього *Новоросійського краю.* Тут містилися резиденція новорос. і бессарабського генерал-губернатора, а також управління військ., суд. і єпархіального відомств. 1879—90 О. була центром тимчасового генерал-губернаторства, від 1862 — центром *Одеського військового округу.*

Своїм швидким розвитком О. зобов'язана мор. портові. У 1819—59 місто перебувало на становищі порто-франко, що давало право безмитного продажу й зберігання іноз. товарів. За обсягами вивезення за кордон пшениці О. посідала перше місце в Рос. імперії (від 1874 — і в Європі). До 1859 населення міста зросло порівняно з 1797 більш як у 32 рази і становило 111 тис. осіб. Воно було із самого початку поліетнічним, — крім українців, росіян та євреїв, у місті й навколо нього селилися болгари, греки, французи, італійці, німці, поляки, крим. татари, молдовани та ін.

Під час *Кримської війни 1853—1856* місто постраждало від бомбардування англо-франц. ескадри (22 (10) квітня 1854).

Сприятливо позначилося на розвиткові О. залізничне буд-во: відкриття залізничного сполучення між О. й *Балтою* (1865), Єлизаветградом (нині м. *Кіровоград*; 1869) та *Києвом* (1870) включило О. в загальнорос. залізничну мережу. Відкритий 1873 водогін Дністер—О. вирішив проблему водопостачання. Переобладнаний у 1880—90-х рр. порт на кінець 19 ст. за товарообігом посідав друге місце після порту *Санкт-Петербурга.*

При генерал-губернаторах А.-Е.*Рішельє* (1805—14), О.*Ланжероні* (1815—23), М.*Воронцові* (1823—44) в місті велося інтенсивне буд-во. Згідно з розробленим 1794 Ф.Деволаном планом О. дістала прямокутну мережу вулиць зі спрямуванням гол. магістралей у бік моря. Упродовж півстоліття зведено споруди, що визначали обличчя О., — комплекс Одес. фортеці й портового карантину (1807), ансамбль будинків Примор. бульвару (1820—40-ві рр.), біржу (1834), напівкруглу площу з унікальними сходами (1830—42) та ін. Резиденція генерал-губернаторів містилася у Воронцовському палаці, збудованому в 1826—29.

Початок перетворенню О. на пром. центр було покладено 1829 введенням у дію канатного з-ду, фортепіанної й палітурної ф-к, ф-ки мінеральних вод. Невдовзі пром. обличчя міста почали визначати металообробка та машинобудування, яке обслуговувало транспорт і сільс. госп-во, — чавуноливарний з-д Рестеля (1844), з-д с.-г. машин Гена (1854), механічний з-д т-ва «*Белліно-Фендеріх*» (1860), Гол. залізничні майстерні (1865), Новорос. мех. з-д (1884), адміралтейство (судноремонтний з-д) *Російського товариства пароплавства і торгівлі* (1904). До сотої річниці свого заснування О. посідала 4-те місце в Рос. імперії за кількістю населення та рівнем екон. розвитку після С.-Петербурга, *Москви* й *Варшави.* У місті діяли десятки *банків*, кредитні та страхові контори з величезними капіталами, функціонували консульства низки зарубіжних країн. Разом із С.-Петербургом і Москвою О. дістала певні преференції у сфері самоврядування, що сприяло вирішенню проблем благоустрою. У 1870-х рр. в О. було збудовано водогін, на поч. 1890-х рр. почала діяти каналізація. На поч. 20 ст. з'явилося електроосвітлення, 1910 — електричний трамвай.

Культ. і наук. потенціал О. представляли *Рішельєвський ліцей*

Одеса. Бродська синагога та огорожа. 1863—1870-ті рр. Нині — 1-й корпус Державного архіву Одеської області. Фото 2009.

Одеса. Приморський бульвар. Листівка початку 20 ст.

(1817), перетворений 1865 на Новорос. ун-т (нині *Одеський національний університет*), міський театр (1809), міський музей старожитностей (1825; нині *Одеський археологічний музей*), міська публічна б-ка (1830; нині *Одеська державна наукова бібліотека*), *Одеське товариство історії та старожитностей*, Одес. філармонічне т-во (1839), Одес. астрономічна обсерваторія (1871), бактеріологічна станція (1885), музей красних мист-в (1899; нині Одес. худож. музей). В О. 1871 почав свою діяльність корифей укр. сцени М.Л.*Кропивницький*, пізніше тут ставили свої спектаклі трупи М.*Старицького*, П.*Саксаганського*. На базі відкритого 1897 муз. уч-ща 1913 було створено консерваторію.

О. відіграла значну роль у *декабристів русі*, у національно-визвол. рухах грец. і болг. народів. Тут 1814 було засноване грец. т-во «*Філікі етерія*», очолюване О.Іпсіланті, а 1854 — організація емігрантів *Одеське болгарське настоятельство*.

О. належить помітна роль у громадівському, народницькому та соціал-демократ. рухах. Створена в 1-й пол. 1870-х рр. Одес. громада, очолювана Л.Смоленським, тісно співпрацювала із членами Київ. громади, збирала кошти для підтримки збірника *«Громада»*, що його видавав М.*Драгоманов* у Женеві (Швейцарія). 1906—09 діяло *Одеське товариство «Просвіта»*.

Серед численних народницьких гуртків виділявся створений Ф.*Волховським* та С.Чудновським, його членом був А.*Желябов*. Навесні 1875 в О. виникла перша в країні революц. робітн. орг-ція — *Південноросійський союз робітників* на чолі з Є.*Заславським*.

Із поч. 20 ст. робітн. рух став помітним явищем у житті міста. В О. почали діяти осередки *Російської соціал-демократичної робітничої партії*, *Партії соціалістів-революціонерів*, *Бунду*, групи прибічників *анархізму*, польс. соціалістів, ін. ліві політ. орг-ції. Улітку 1903 в місті відбувся масовий політ. страйк.

Значна частина одеситів підтримала *революцію 1905—1907*. Уже на поч. 1905 в О. відбулися потужні антиурядові виступи. Водночас активізувалися й чорносотенці (див. *Чорна сотня*). У квітні—червні місто охопили масові страйки. Напруга ще підсилилася, коли 27 червня — 1 липня (14—18 червня) 1905 в одес. гавані стояв повсталий броненосець «*Потьомкін*», команда якого зустріла підтримку місц. революціонерів. Страйк переріс у безчинства (підпал портових споруд, пограбування складів, суден, магазинів), які були придушені урядовими військами. Одразу після оголошення *Маніфесту 17 жовтня 1905* в О. протягом 5 днів

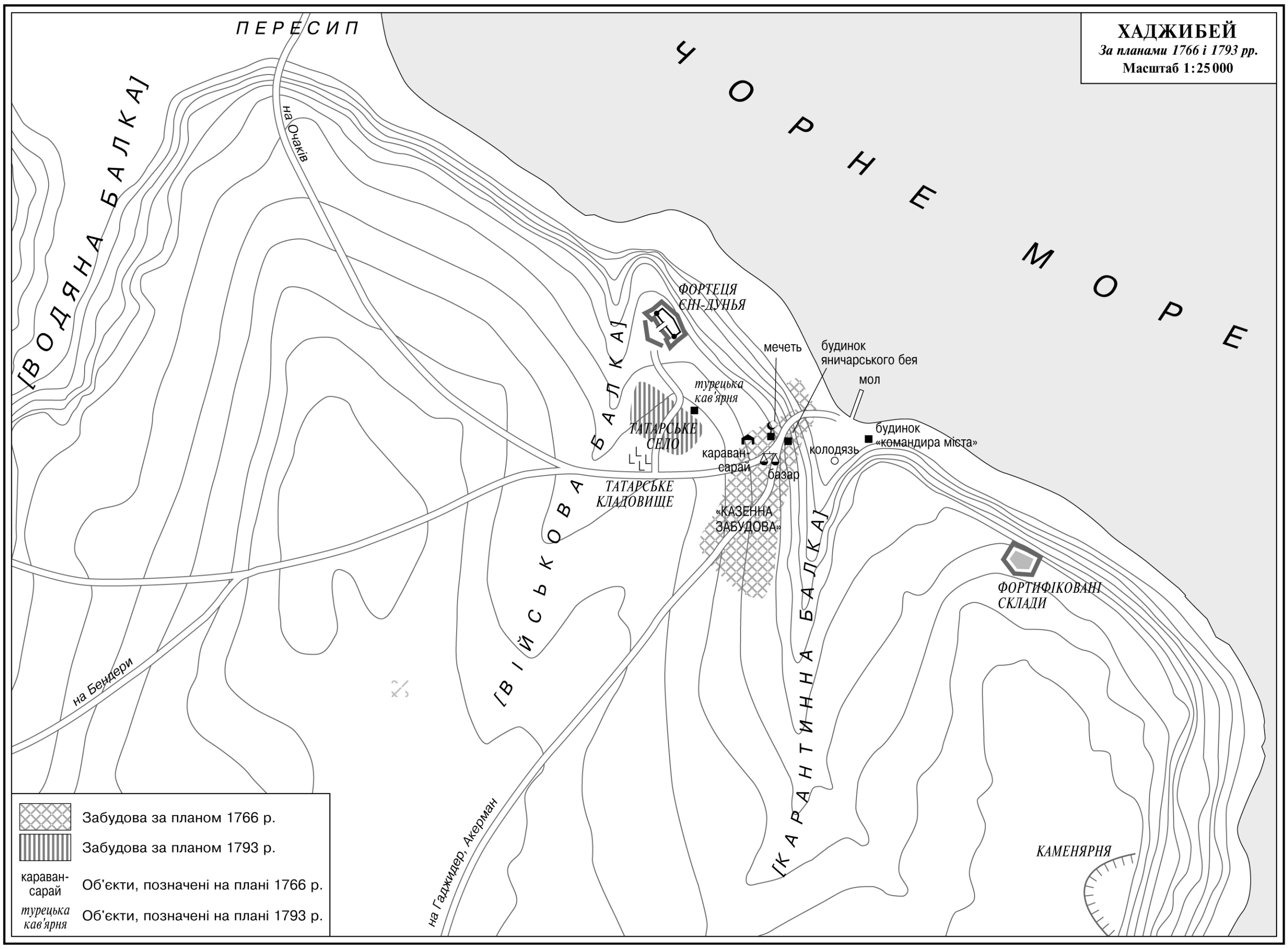

при потуранні влади тривав єврейс. погром, у ході якого було вбито більше 300 осіб, зруйновано 1400 будинків, постраждало більше 40 тис. осіб. Одразу після погрому значна частина одес. євреїв емігрувала. 19 (6) листопада 1905 в місті було створено *раду робітничих депутатів*, яка керувала політ. страйком на підтримку повсталих робітників Москви. Під час революції в О. з'явилися *профспілки*, у т. ч. перша в Рос. імперії профспілка моряків — «Реєстрація суднових команд» (створена в серпні 1905).

Оскільки близько третини мешканців О. становили євреї (32,9 % — за переписом 1897), місто було значним центром єврейс. нац. руху. Велика кількість вихідців із Німеччини та *Галичини* сприяла ранньому поширенню ідей Гаскали. Після перших єврейс. погромів (1821, 1859) в середовищі одес. єврейства посилилися палестинофільські, згодом — сіоністські настрої. У місті зосередилися центр. органи орг-цій Білу і Ховевей Ціон, діяла єдина офіційно зареєстрована в Рос. імперії сіоністська орг-ція (Одес. к-т). 1905 в місті було створене відділення Союзу для досягнення повноправності єврейс. народу в Росії.

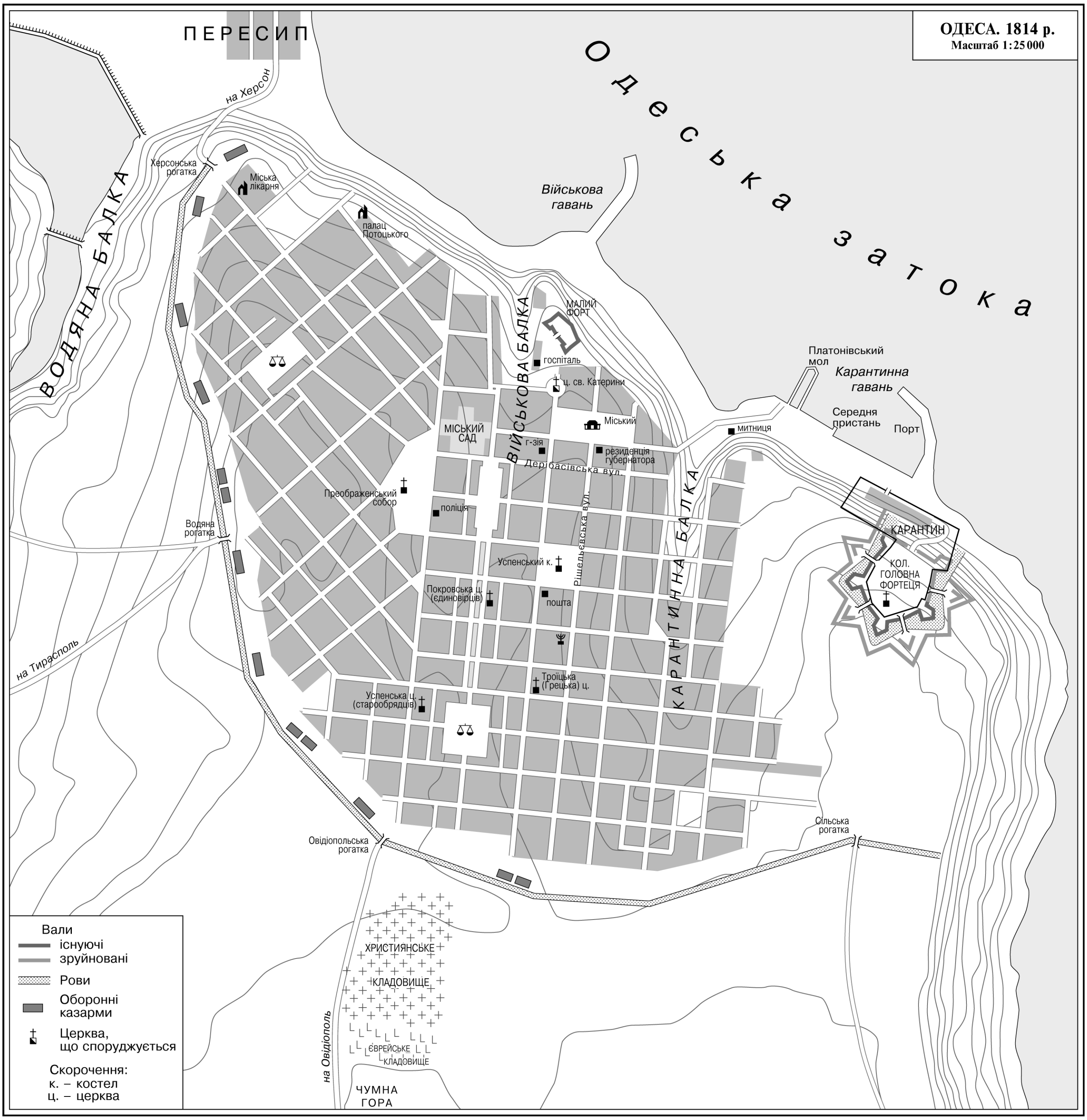

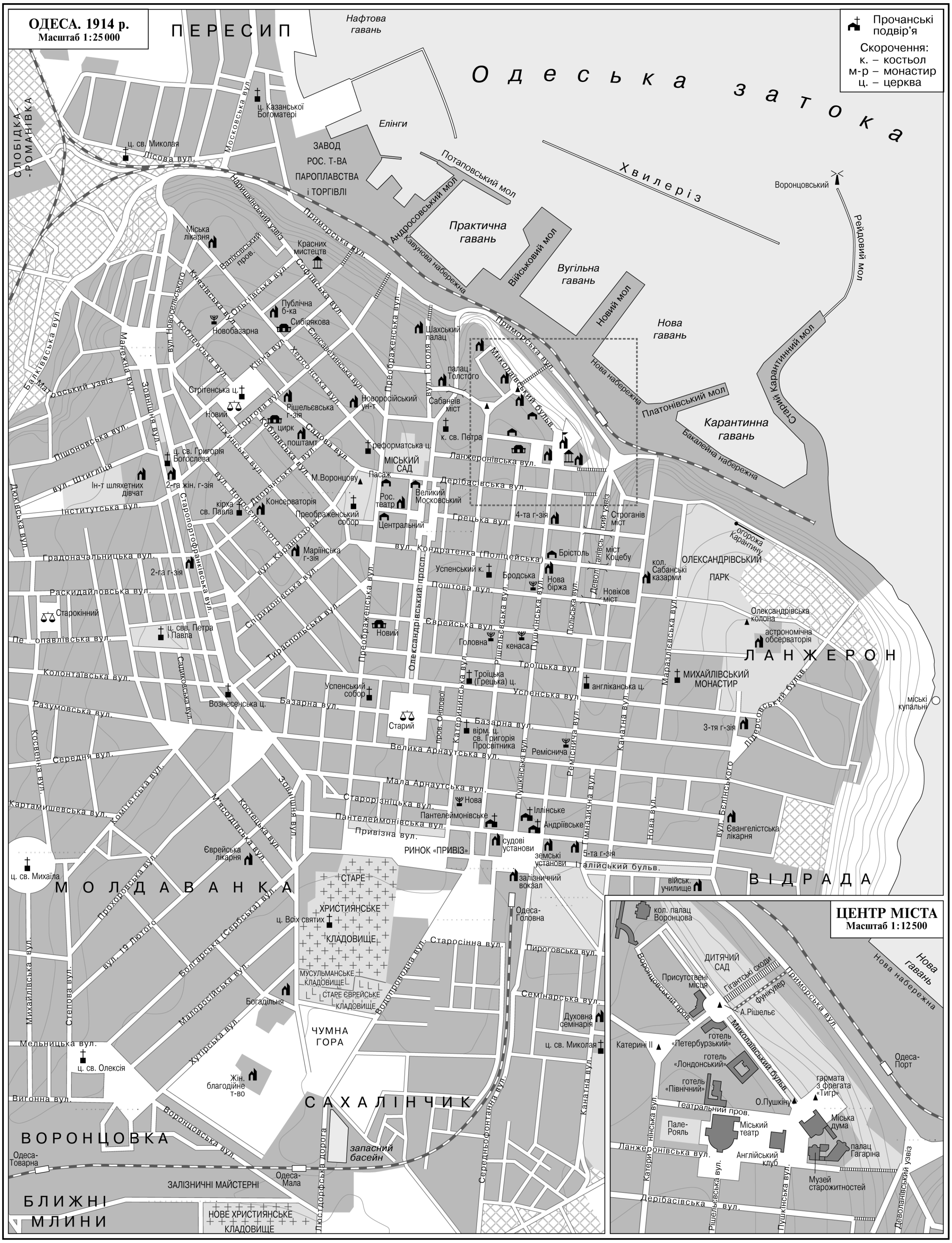
ОДЕСА. 1914 р.
Масштаб 1:25 000
Прочанські подвір'я
Скорочення:
к. – костьол
м-р – монастир
ц. – церква
ПЕРЕСИП
Одеська затока
Нафтова гавань
Елінги
ЗАВОД РОС. Т-ВА ПАРОПЛАВСТВА і ТОРГІВЛІ
Потаповський мол
Андросовський мол
Практична гавань
Військовий мол
Вугільна гавань
Новий мол
Нова гавань
Хвилеріз
Воронцовський
Рейдовий мол
Старий Карантинний мол
Платонівський мол
Карантинна гавань
Бакалійна набережна
Нова набережна
Кавунова набережна
Приморська вул.
ц. Казанської Богоматері
ц. св. Миколая
Лісова вул.
Московська вул.
Нарішкінський узвіз
СЛОБІДКА -РОМАНІВКА
Міська лікарня
Валіховський пров.
Красних мистецтв
Ольгіївська вул.
Софіївська вул.
Публічна б-ка
Сибірякова
Новобазарна
Шахський палац
палац Толстого
Сабанеїв міст
Миколаївський бульв.
Стрітенська ц.
Новий
Рішельєвська г-зія
цирк
поштамт
Новоросійський ун-т
реформатська ц.
к. св. Петра
МІСЬКИЙ САД
ц. св. Григорія Богослова
Ін-т шляхетних дівчат
2-га жін. г-зія
кірха св. Павла
Консерваторія
М.Воронцову
Пасаж
Рос. театр
Великий Московський
Преображенський собор
Центральний
Ланжеронівська вул.
Дерибасівська вул.
Грецька вул.
4-та г-зія
Строганів міст
Бристоль
міст Коцебу
вул. Кондратенка (Поліцейська)
Успенський к.
Бродська
Нова біржа
Новіков міст
кол. Сабанські казарми
ОЛЕКСАНДРІВСЬКИЙ ПАРК
огорожа Карантину
Олександрівська колона
астрономічна обсерваторія
ЛАНЖЕРОН
Маріїнська г-зія
2-га г-зія
Старокінний
ц. св. Петра і Павла
Новий
Головна
кенаса
Поштова вул.
Єврейська вул.
Троїцька вул.
Троїцька (Грецька) ц.
англіканська ц.
МИХАЙЛІВСЬКИЙ МОНАСТИР
міські купальні
Вознесенська ц.
Успенський собор
Старий
вірм. ц. св. Григорія Просвітника
Ремісничий
3-тя г-зія
Базарна вул.
Успенська вул.
Велика Арнаутська вул.
Мала Арнаутська вул.
Старорізницька вул.
Пантелеймонівська вул.
Привізна вул.
Нова
Пантелеймонівське
Іллінське
Андріївське
судові установи
земські установи
5-та г-зія
Єврейська лікарня
Євангелістська лікарня
РИНОК «ПРИВІЗ»
залізничний вокзал
Італійський бульв.
військ. училище
ВІДРАДА
ц. св. Михаїла
МОЛДАВАНКА
СТАРЕ ХРИСТИЯНСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
ц. Всіх святих
МУСУЛЬМАНСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
СТАРЕ ЄВРЕЙСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
Богадільня
Одеса-Головна
Старосінна вул.
Пироговська вул.
Семінарська вул.
Духовна семінарія
ц. св. Миколая
ЧУМНА ГОРА
Жін. благодійне т-во
ц. св. Олексія
САХАЛІНЧИК
ВОРОНЦОВКА
запасний басейн
Одеса-Товарна
Одеса-Мала
ЗАЛІЗНИЧНІ МАЙСТЕРНІ
НОВЕ ХРИСТИЯНСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
БЛИЖНІ МЛИНИ
ЦЕНТР МІСТА
Масштаб 1:12 500
кол. палац Воронцова
ДИТЯЧИЙ САД
Гігантські сходи
фунікулер
Присутствені місця
А.Рішельє
Катерині II
готель «Петербурзький»
готель «Лондонський»
готель «Північний»
гармата з фрегата «Тигр»
О.Пушкіну
Театральний пров.
Пале-Рояль
Міський театр
Англійський клуб
Міська дума
палац Гагаріна
Музей старожитностей
Одеса-Порт
Дерибасівська вул.
Ланжеронівська вул.

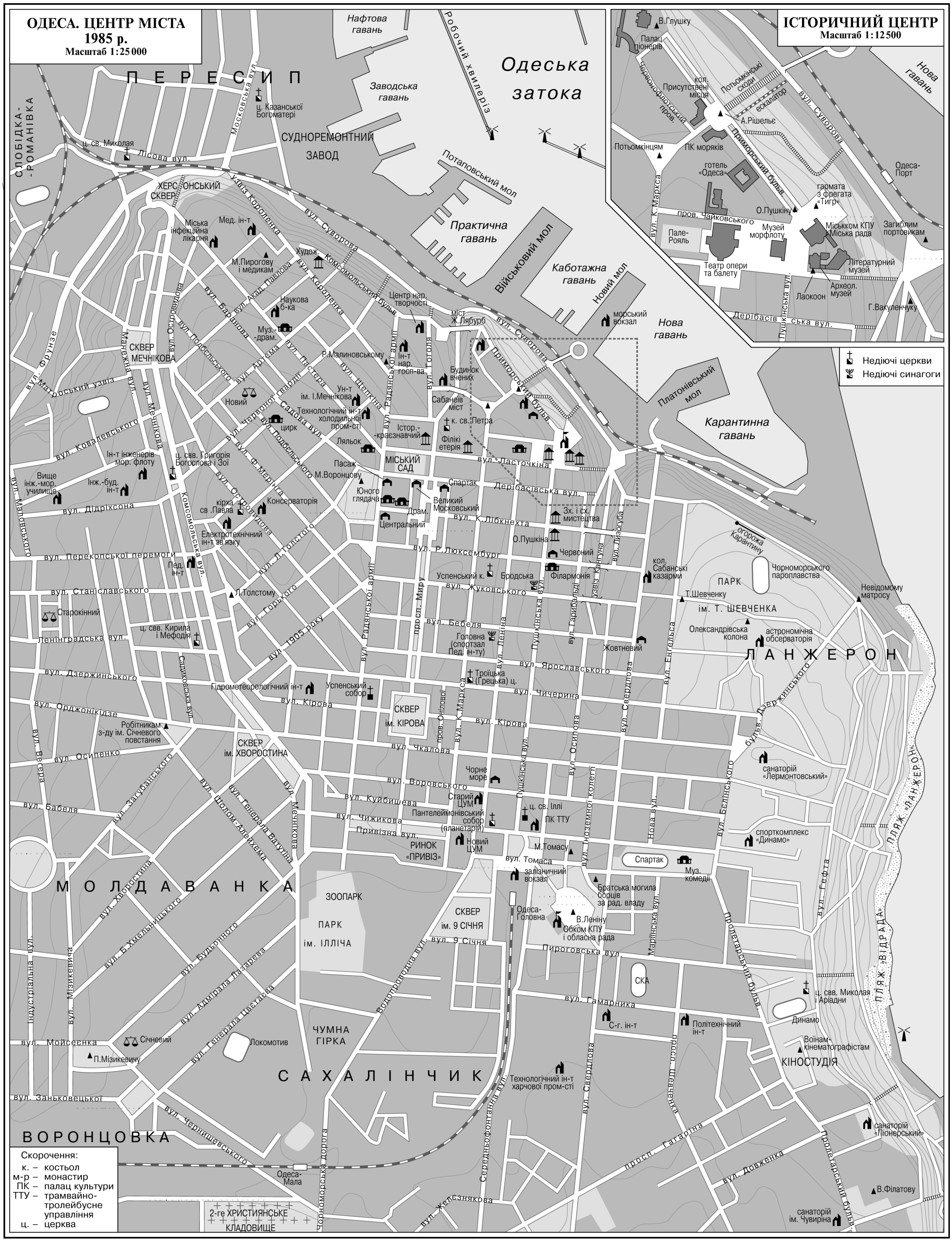
ОДЕСА. ЦЕНТР МІСТА
1985 р.
Масштаб 1:25000
ІСТОРИЧНИЙ ЦЕНТР
Масштаб 1:12500
Недіючі церкви
Недіючі синагоги
Скорочення:
к. – костьол
м-р – монастир
ПК – палац культури
ТТУ – трамвайно-тролейбусне управління
ц. – церква
Одеська затока
ПЕРЕСИП
СЛОБІДКА-РОМАНІВКА
МОЛДАВАНКА
САХАЛІНЧИК
ВОРОНЦОВКА
ЛАНЖЕРОН
Нафтова гавань
Заводська гавань
Робочий хвилеріз
СУДНОРЕМОНТНИЙ ЗАВОД
Потаповський мол
Практична гавань
Військовий мол
Каботажна гавань
Новий мол
Нова гавань
Платонівський мол
Карантинна гавань
морський вокзал
ХЕРСОНСЬКИЙ СКВЕР
СКВЕР МЕЧНІКОВА
МІСЬКИЙ САД
СКВЕР ім. КІРОВА
СКВЕР ім. ХВОРОСТИНА
СКВЕР ім. 9 СІЧНЯ
ПАРК ім. Т. ШЕВЧЕНКА
ПАРК ім. ІЛЛІЧА
ЗООПАРК
ЧУМНА ГІРКА
РИНОК «ПРИВІЗ»
КІНОСТУДІЯ
ПЛЯЖ «ЛАНЖЕРОН»
ПЛЯЖ «ВІДРАДА»
2-ге ХРИСТИЯНСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
Одеса-Головна
Одеса-Мала
Одеса-Порт
вул. Суворова
Приморський бульв.
Дерибасівська вул.
вул. К. Лібкнехта
вул. Р. Люксембург
вул. Жуковського
вул. Бебеля
вул. Ярославського
вул. Чичеріна
вул. Кірова
вул. Чкалова
вул. Воровського
вул. Куйбишева
вул. Чижикова
Привізна вул.
вул. Томаса
Пироговська вул.
вул. Гамарника
просп. Миру
вул. Радянської армії
вул. Гоголя
вул. К. Маркса
вул. Леніна
Пушкінська вул.
вул. Гарібальді
вул. Осипова
вул. Свердлова
вул. Енгельса
вул. Ласточкіна
вул. Пастера
вул. Щепкіна
Садова вул.
вул. Островидова
вул. Перекопської перемоги
вул. Станіславського
Ленінградська вул.
вул. Дзержинського
вул. Орджонікідзе
вул. Осипенко
вул. Бабеля
вул. Мойсеєнка
вул. Заньковецької
вул. Чернишевського
вул. Дідріхсона
вул. Ковалевського
вул. Фрунзе
Матроський узвіз
Мечникова вул.
Комсомольська вул.
Московська вул.
Лісова вул.
узвіз Короленка
Французький бульв.
бульв. Белінського
Пролетарський бульв.
просп. Гагаріна
вул. Довженка
вул. Гефта
Середньофонтанська вул.
Чорноморська дорога
Водопровідна вул.
Театр опери та балету
Міськком КПУ Міська рада
Літературний музей
Археол. музей
Музей морфлоту
Палац піонерів
Потьомкінські сходи
гармата з фрегата «Тигр»
Лаокоон
Філармонія
Великий Московський
Пасаж
Головна (спортзал Пед. ін-ту)
Троїцька (Грецька) ц.
Успенський собор
Пантелеймонівський собор (планетарій)
Старий ЦУМ
Новий ЦУМ
залізничний вокзал
Братська могила борців за рад. владу
Обком КПУ і обласна рада
Невідомому матросу
Олександрівська колона
астрономічна обсерваторія
санаторій «Лермонтовський»
спорткомплекс «Динамо»
санаторій «Піонерський»
санаторій ім. Чувиріна
Локомотив
СКА
Спартак
Динамо

У роки *Першої світової війни* О. стала осн. тиловим центром *Румунського фронту.* Погіршення умов праці, продовольчі труднощі, наплив біженців і військовополонених призвели до поглиблення соціальної напруги. Після *Лютневої революції 1917* в О. значно посилився укр. нац. рух, на початковому етапі очолюваний *Одеським українським керовничим комітетом.* Із частин одес. гарнізону в ході *українізації в армії* формувалися гайдамацькі підрозділи (див. *Гайдамаки*). Виразною поляризацією політ. сил була зумовлена гострота боротьби за владу після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917.* Тимчасового компромісу між різними течіями рос. соціал-демократії, у руках яких були ради робітн., матроських і селянських депутатів, та збройними силами *Української Центральної Ради* було досягнуто на основі проголошення О. 21 грудня 1917 «вільним містом УНР» до остаточного розв'язання питання всеросійськими та всеукраїнськими Установчими зборами. Непевна рівновага сил тривала до 17 січня 1918, коли *більшовики* здобули перемогу у збройному повстанні, проголосивши Одес. Рад. Республіку, яка мала поширювати свою владу на прилеглі частини Херсонської і Бессарабської губерній. Але вже 13 березня 1918 її існування припинив наступ австро-нім. військ. Коли вони в грудні 1918 внаслідок *Листопадової революції в Німеччині 1918* залишили місто, в О. висадився десант антантівських військ.

6 квітня 1919 рад. владу в О. було відновлено, але 24 серпня денікінський десант за підтримки військ. флоту *Антанти* заволодів містом. Остаточно О. стала радянською 7 лютого 1920.

Одеса. Потьомкінські сходи. Фото 2009.

Різке зменшення чисельності населення внаслідок I світової і громадянської війн (до 317 тис. у 1920 проти 506 тис. у 1910), відтік кваліфікованих кадрів у Москву, Петроград (нині м. С.-Петербург), на Урал та в ін. регіони прискореного пром. розвитку, скорочення портових операцій завдали О. значної шкоди. Негативно позначилося на розвиткові міста згортання *нової економічної політики*, ліквідація реліг. громад і руйнування храмів, репресії проти інтелігенції. Але О. зберегла за собою роль значного пром., адм. і культ. центру — упродовж 1919—25 — губернського, 1925—30 — окружного, із 1932 — обласного. У міжвоєнні роки стали до ладу нові з-ди — нафтопереробний, асфальтобетонний, меблева ф-ка, електростанція. Швидкими темпами розвивалися Чорномор. пароплавство, торг. флот. 1939 в місті жило вже понад 600 тис. осіб. В О. працювали 20 НДІ, у 17-ти вузах навчалося понад 20 тис. студентів. Виходили 3 обласні газети — «Чорноморська комуна» (до 1929 — «Известия»), «Большевистское знамя» (із 1938), «Молодая гвардия» (із 1924). Із 1919 працювала *Одеська кіностудія художніх фільмів.*

Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 О. стала потужним центром опору загарбникам, відтягнувши на себе 300-тис. армію противника й зірвавши гітлерівські плани «блискавичної війни». Запеклі бої на одес. напрямку тривали з 5 серпня по 16 жовтня 1941. Із 13 серпня місто було блоковане із суходолу. Невисокі бойові якості румун. армії та панування рад. ВМС на морі дали змогу *Чорноморському флотові* вдало провести евакуацію військ для посилення 52-ї окремої армії, яка захищала Крим (див. також *Одеська оборонна операція 1941*). 22 грудня 1942 було запроваджено медаль «За оборону Одеси», а 1965 подвиг захисників міста був увічнений присвоєнням О. звання «*місто-герой*».

Під час румун. окупації (із 17 жовтня 1941 по 10 квітня 1944) О. — центр губернаторства *Трансністрія.* У місті та на його околицях діяли 5 партизан. загонів і 45 підпільних патріотичних груп. Партизан. підрозділи разом із військами *Третього Українського фронту*, що вели наступ, перешкодили здійсненню запланованої окупантами акції цілковитого зруйнування й затоплення О. (див. також *Одеська наступальна операція 1944*).

У повоєнні роки О. перетворилася на великий індустріальний центр із розвинутою багатогалузевою пром-стю, на базі якого сформовано Одеський пром. вузол. Провідне місце посідає машинобудівна, металообробна, хімічна, нафтопереробна, деревообробна, легка і харчова пром-сть. О. — центр транспортних комунікацій, Одес. мор. торг. порт із нафтогаванню є найбільшим портом України. Буд-во портових міст-супутників Іллічівськ і Южне поклало початок перетворенню О. на мегаполіс, що інтегрує великі екон., фінансові, інформаційні ресурси.

Пд. наук. центр НАН України, створений 1971, об'єднує НДІ: селекційно-генетичний, виноградарства і виноробства, відділення Пд. НДІ мор. рибного госп-ва та океанографії. 1985 на березі Хаджибейського лиману створено першу в світі станцію міжнар. мор. супутникового зв'язку — одну з ланок системи «Інмарсат», яка об'єднує 40 країн світу. 1988 почала працювати паромна переправа Іллічівськ—Варна.

У місті діють НДІ очних хвороб і тканинної терапії ім. В.Філатова, НДІ стоматології, Укр. н.-д. протичумний ін-т, Фізико-хімічний ін-т НАН України, інженерно-технологічний ін-т «Біотехніка», 11 вищих навч. закладів, 10 театрів, 15 музеїв (у т. ч. *Одеський історико-краєнавчий музей* і *Одеський літературний музей*), 60 друкованих ЗМІ, кіностудія, бл. 20 телевізійних каналів, 20 радіостанцій, Палац спорту, Школа олімпійського резерву та ін.

О. — популярний кліматичний і бальнеологічний курорт із цілющими грязями, мінеральними джерелами, упорядкованими пляжами, дельфінарієм. Працює НДІ курортології.

1998 О. першою серед міст країн *Співдружності Незалежних Держав* отримала «Прапор Честі Ради Європи». Цю нагороду вру-

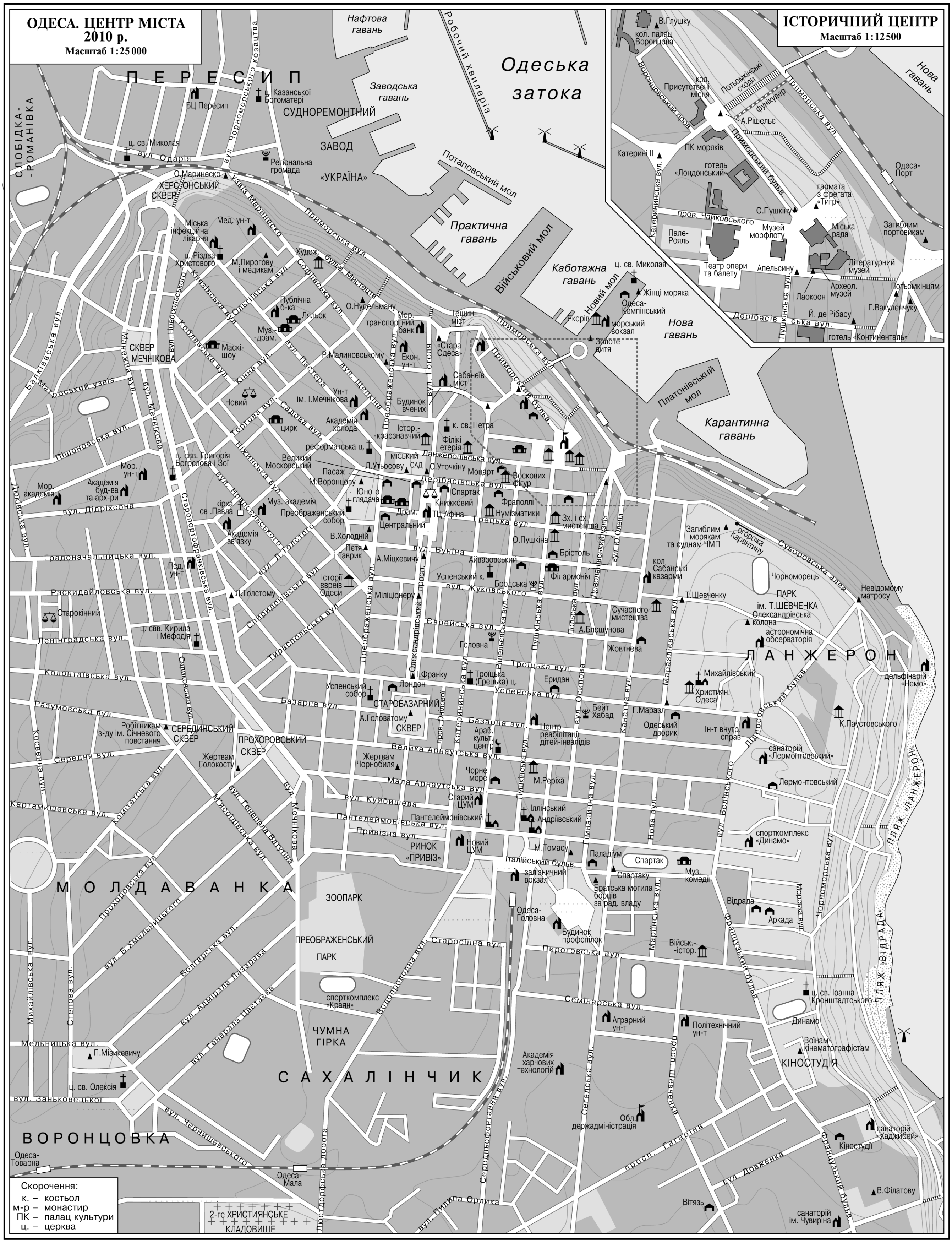
ОДЕСА. ЦЕНТР МІСТА
2010 р.
Масштаб 1:25 000
ІСТОРИЧНИЙ ЦЕНТР
Масштаб 1:12 500
П Е Р Е С И П
М О Л Д А В А Н К А
С А Х А Л І Н Ч И К
В О Р О Н Ц О В К А
Л А Н Ж Е Р О Н
СЛОБІДКА-
-РОМАНІВКА
Одеська
затока
Нафтова
гавань
Заводська
гавань
СУДНОРЕМОНТНИЙ
ЗАВОД
«УКРАЇНА»
Робочий хвилеріз
Потаповський мол
Практична
гавань
Військовий мол
Каботажна
гавань
Новий мол
Нова
гавань
Платонівський
мол
Карантинна
гавань
ХЕРСОНСЬКИЙ
СКВЕР
СКВЕР
МЕЧНІКОВА
СТАРОБАЗАРНИЙ
СКВЕР
СЕРЕДИНСЬКИЙ
СКВЕР
ПРОХОРОВСЬКИЙ
СКВЕР
РИНОК
«ПРИВІЗ»
ЗООПАРК
ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ
ПАРК
ЧУМНА
ГІРКА
ПАРК
ім. Т.ШЕВЧЕНКА
КІНОСТУДІЯ
2-ге ХРИСТИЯНСЬКЕ
КЛАДОВИЩЕ
Приморська вул.
Приморський бульв.
Дерибасівська вул.
Преображенська вул.
Рішельєвська вул.
Пушкінська вул.
Канатна вул.
Французький бульв.
Олександрівський просп.
Катерининська вул.
Ланжеронівська вул.
Грецька вул.
вул. Буніна
вул. Жуковського
Єврейська вул.
Троїцька вул.
Успенська вул.
Базарна вул.
Велика Арнаутська вул.
Мала Арнаутська вул.
вул. Куйбишева
Пантелеймонівська вул.
Привізна вул.
Італійський бульв.
Староcінна вул.
Пироговська вул.
Семінарська вул.
просп. Гагаріна
вул. Довженка
Середньофонтанна вул.
Люстдорфська дорога
вул. Пилипа Орлика
Старопортофранківська вул.
Водопровідна вул.
Мельницька вул.
вул. Заньковецької
Михайлівська вул.
Степова вул.
Мечнікова вул.
Балківська вул.
Матросський узвіз
Пішонівська вул.
вул. Дідріхсона
Градоначальницька вул.
Раскидайлівська вул.
Ленінградська вул.
Колонтаївська вул.
Разумовська вул.
Середня вул.
Картамишевська вул.
Суворовська алея
Маразліївська вул.
Чорноморська вул.
Морська вул.
ПЛЯЖ «ЛАНЖЕРОН»
ПЛЯЖ «ВІДРАДА»
Одеса-Головна
Одеса-Товарна
Одеса-Мала
Одеса-Порт
Потьомкінські сходи
Фунікулер
Театр опери та балету
Міська рада
Морський вокзал
Скорочення:
к. – костьол
м-р – монастир
ПК – палац культури
ц. – церква

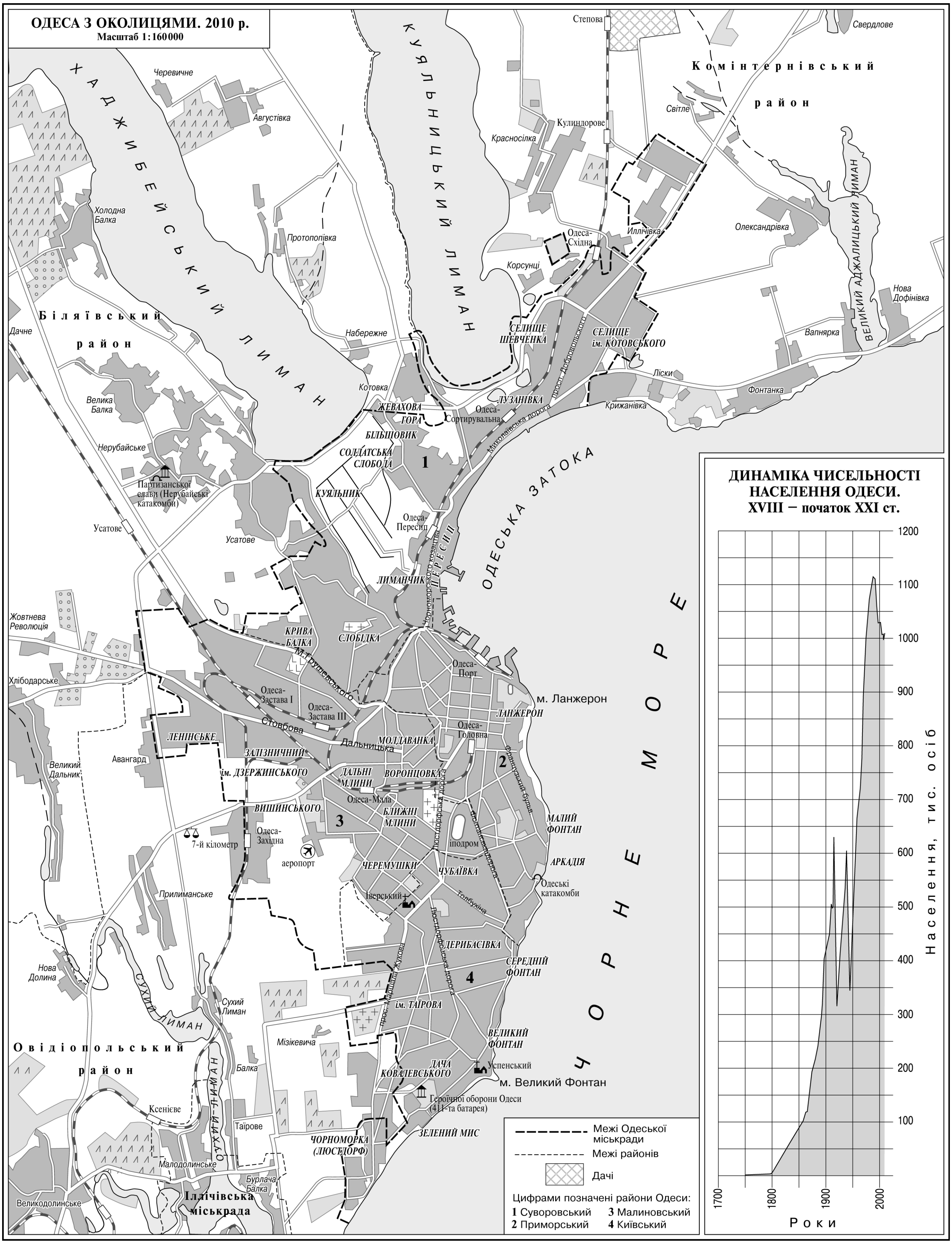
ОДЕСА З ОКОЛИЦЯМИ. 2010 р.
Масштаб 1:160000
ХАДЖИБЕЙСЬКИЙ ЛИМАН
КУЯЛЬНИЦЬКИЙ ЛИМАН
Біляївський район
Комінтернівський район
Овідіопольський район
ОДЕСЬКА ЗАТОКА
ЧОРНЕ МОРЕ
ВЕЛИКИЙ АДЖАЛИЦЬКИЙ ЛИМАН
СУХИЙ ЛИМАН
Іллічівська міськрада
Степова
Свердлове
Червоне
Августівка
Кулиндорове
Красносілка
Світле
Протопопівка
Іллічівка
Олександрівка
Холодна Балка
Одеса-Східна
Корсунці
Нова Дофінівка
Дачне
Набережне
СЕЛИЩЕ ШЕВЧЕНКА
СЕЛИЩЕ ім. КОТОВСЬКОГО
Вапнярка
Котовка
Лески
Фонтанка
Велика Балка
ЖЕВАХОВА ГОРА
ЛУЗАНІВКА
Одеса-Сортувальна
Крижанівка
БІЛЬШОВИК
Нерубайське
СОЛДАТСЬКА СЛОБОДА
1
Партизанської слави (Нерубайські катакомби)
КУЯЛЬНИК
Одеса-Пересип
ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ. XVIII – початок XXI ст.
Усатове
ЛИМАНЧИК
ПЕРЕСИП
Жовтнева Революція
КРИВА БАЛКА
СЛОБІДКА
Одеса-Порт
Хлібодарське
Одеса-Застава I
Одеса-Застава III
м. Ланжерон
ЛАНЖЕРОН
Стовбова
Одеса-Головна
Дальницька
МОЛДАВАНКА
ЛЕНІНСЬКЕ
ЗАЛІЗНИЧНИЙ
2
Великий Дальник
Авангард
ім. ДЗЕРЖИНСЬКОГО
ДАЛЬНІ МЛИНИ
ВОРОНЦОВКА
Одеса-Мала
ВИШИНСЬКОГО
БЛИЖНІ МЛИНИ
3
МАЛИЙ ФОНТАН
7-й кілометр
Одеса-Західна
іподром
аеропорт
АРКАДІЯ
ЧЕРЕМУШКИ
ЧУБАЇВКА
Одеські катакомби
Прилиманське
Іверський
ДЕРИБАСІВКА
СЕРЕДНІЙ ФОНТАН
Нова Долина
4
Сухий Лиман
ім. ТАЇРОВА
ВЕЛИКИЙ ФОНТАН
Мізікевича
Балка
Успенський
ДАЧА КОВАЛЕВСЬКОГО
м. Великий Фонтан
Ксеніеве
Героїчної оборони Одеси (411-та батарея)
Таїрове
ЗЕЛЕНИЙ МИС
Малодолинське
ЧОРНОМОРКА (ЛЮСТДОРФ)
Бурлача Балка
Великодолинське
Межі Одеської міськради
Межі районів
Дачі
Цифрами позначені райони Одеси:
1 Суворовський
2 Приморський
3 Малиновський
4 Київський
Населення, тис. осіб
Роки
1700
1800
1900
2000
100
200
300
400
500
600
700
800
900
1000
1100
1200

чають містам, що «поширюють європейську ідеологію». В О. 24 міста-побратими і 15 міст-партнерів.

В О. жили та працювали вчені — І.*Мечников*, Д.Менделєєв, І.*Сеченов*, М.*Пирогов*, В.*Філатов*; архітектори — О.*Бернардацці*, Ф.*Боффо*, Л.Влодек, Ф.Гонсіоровський, Г.Торічеллі, Ф.Фраполлі, композитори — П.*Ніщинський*, П.*Сокальський*, М.*Аркас*, К.*Данькевич*, художник К.*Костанді*; актори — В.*Холодна*, М.Водяной, В.Самойлов. (Про видатних письменників, пов'язаних із містом, див. *Одеський літературний музей*.)

В Одесі народилися: актор естради Ю.Березин (1919—2004), балетмейстер П.*Вірський*, учений у галузі ракетно-косміч. техніки В.*Глушко*, композитор К.Данькевич, космонавт Г.*Добровольський*, кінорежисер М.Донськой (1901—81), архіт. Б.Іофан (1891—1976), кінодокументаліст Р.Кармен (1906—78), художник К.Костанді (1852—1921), поет і політ. діяч Ю.*Липа*, рад. полководець маршал Р.*Малиновський*, музикант Д.*Ойстрах*, брит. розвідник С.Рейлі (1873—1925), художник Ф.Рубо, актор В.Самойлов (1924—99); історик М.*Слабченко*, правозахисник Н.Строката (Караванська; 1926—98), актор естради Л.*Утьосов*, авіатор і спортсмен С.*Уточкін*, композитори О.Фельцман (н. 1921), В.Фемеліді (1905—31), оперна співачка Є.Чавдар (1925—89).

Архіт. пам'ятки: палац Наришкіна (1805—10), міська лікарня (1806—21), Свято-Троїцька (Грец.) церква (1808), палац Потоцького (1810, 1828), комплекс забудови Примор. бульвару (1820—40), палац Воронцова (1826—34), Стара біржа (1827—29), палац Шидловського (1830), Потьомкінські (Примор.) сходи (1837—42), Англ. клуб (1841; нині Мор. музей), будівля Археол. музею (1882—83), будівля *Одеського національного академічного театру опери та балету* (1884—87), палац Толстих (1830, 1896—97; нині Будинок учених), Нова біржа (1894—99; нині філармонія), комплекс «Пасаж» (1898—99). Підземні лабіринти під О. та її околицями (*Одеські катакомби*) мають заг. довжину понад 2 тис. км.

Пам'ятники: А.-Е.Рішельє, Й. де Рібасу, кн. М.Воронцову, О.*Пушкіну*, морякам-підводникам, Л.Утьосову, рос. імп. Катерині II, жертвам *голокосту*, жертвам *Чорнобильської катастрофи 1986* та ін.

Офіц. інтернет-сайт міста: http://www.odessa.ua.

Літ.: *Скальковский А.* Первое тридцатилетие истории города Одессы: 1793—1823. Одесса, 1837; *Мурзакевич Н.Н.* Одесская старина. Одесса, 1865; *Бернштейн С.* Одесса: Исторический и торгово-экономический очерк. Одесса, 1881; *Надлер В.К.* Одесса в первые годы ее существования. Одесса, 1893; *Дерибас Л.М.* Из прошлого Одессы: Сборник статей. Одесса, 1894; *Лернер О.М.* Одесская старина: Исторические очерки по данным из архива бывшего новороссийского генерал-губернатора. Одесса, 1902; Провідник по місту Одеса на 1933 рік. Одеса, 1933; Одесса: Очерк истории города-героя. Одесса, 1957; *Боровой С.Я. та ін.* З приводу замітки про заснування Одеси. «УІЖ» 1966, № 9; ІМіС УРСР: Одеська область. К., 1969; *Тимофеенко В.И.* Одесса: Архитектурно-исторический очерк. К., 1983; *Андриевский Н.Ю.* Одесса: Путеводитель-справочник. Одесса, 1984; *Атлас Д.Г.* Старая Одесса, ее друзья и недруги. Одесса, 1992; Одесса: Город — агломерация — портово-промышленный комплекс. Одесса, 1994; *Герлігі П.* Одеса: Історія міста, 1794—1914. К., 1999; *Гончарук Т.Г. та ін.* Хаджибей-Одеса та українське козацтво (1475—1797 роки). Одеса, 1999; *Станко В.Н.* Історія Одеси. Одеса, 2002; *Воронцов М.С.* Записки губернатора: Мемуары. Одесса, 2003; Південний Захід: Одесика: Історико-краєзнавчий науковий альманах. Одеса, 2006—07; *Романюк В., Черняков И.* Что было на месте Одессы? К., 2008; *Тимофієнко В.І. та ін.* Історико-містобудівні дослідження Одеси. К., 2008.

Я.В. Верменич.

«ОДЕ́ССКИЕ НО́ВОСТИ» — літ., комерційна, політ. газета. Видавалася в *Одесі* 1884—1917 щоденно. Видавці — Н.Тульчинський, О.Черепенников, О.Старков, О.Євман, Е.Васьківський та ін. Постійні рубрики: «Изо дня в день» (міська хроніка), «По Югу» (повідомлення кореспондентів з міст пд. краю), «Мимоходом» (нариси міськ. життя), «Одесская жизнь», «По России», «Внутренние новости», «Театр и музыка», «За границей». Значне місце займали статті екон. напряму та комерційна хроніка. Газета друкувала малюнки, карикатури, портрети. «О.н.» видавали окремі додатки: «Вечернее приложение» (1900—01), «Иллюстрированное приложение» (1901—12), «Телеграммы» (повідомлення з фронту; 1914—16). Навесні—восени 1917 підтримувала *Тимчасовий уряд*. У жовтні 1917 припинила своє існування.

Літ.: Библиография русской периодической печати: 1703—1900 гг. Пг., 1915; Русская периодическая печать (1702—1894): Справочник. М., 1959.

Ф.О. Самойлов.

«ОДЕ́ССКИЙ ВЕ́СТНИК» — найстаріша міська газета, яка видавалася в *Одесі* 1823—93. Упродовж 1827—30 виходила рос. і франц. мовами. Спершу видавалася двічі на тиждень, а з 1864 — щоденно. З 1827 виходила під протекцією графа М.*Воронцова* та редакцією (рос. частини) колиш. дипломата Ф.Бруннова. Під час *російсько-турецької війни 1828—1829* газета розпочала публікацію реляцій гол. штаб-квартири про військ. дії, що розширило кількість передплатників до 2 тис. осіб. Штат «О.в.» складався здебільшого з чиновників канцелярії генерал-губернатора та представників міської громадськості, які працювали переважно безплатно. З 1831 рос. частина «О.в.» виділена в окрему газету. З 1857 газета підпорядкована *Ришельєвському ліцею*, а її редакторами стали професори О.Богдановський та О.Георгієвський. Пізніше «О.в.» знову перейшов у відання місц. генерал-губернатора, а 1871 був переданий у приватні руки. Редакторами «О.в.» були визначні громад. діячі та журналісти, у т. ч. П.Зелений (1877—87), М.Сокальський (1857—71), П.*Сокальський* (1871—76) та ін. На кошти від підписки газети в Одесі була заснована міська публічна б-ка. Друкувалися статті й матеріали на теми місц. громад., культурно-освіт., екон. та наук. життя, інформація, хроніка, некрологи та ін., а також — з історії *Новоросійського краю* й Одеси. З 1880 в газеті був створений екон. відділ. У вигляді додатків до «О.в.» видавалися «Листки» для сільс. господарів Пд. Росії (1832—40), «Литературные листки» (1832—33), літературно-наук. час. *«Южный сборник»* (з 1859). На сторінках «О.в.» вміщували свої розвідки відомі вчені та

Одеська кіностудія художніх фільмів. Логотип.

публіцисти, у т. ч. Ф.Домбровський, В.Кондаракі, І.*Линниченко*, О.*Маркевич*, М.*Мурзакевич*, М.*Пирогов*, А.*Скальковський* та ін. У виданні публікувалися документи й матеріали з історії Пн. Причорномор'я (Новоросії), переважно 18—19 ст., у т. ч. щоденник (1749) секунд-майора О.Никифорова, укази рос. імп. *Катерини II*, документи з історії порто-франко та ін. Вміщувалися також уривки з іноз. студій, присвячених історії Новоросії й Таврики, у т. ч. зі студії італ. історика В.Формаліоні про генуезьке поселення в Кафі (нині м. *Феодосія*) та ін.

Видання «О.в.» поновлене 1991.

Літ.: *Гребцова И.С., Гребцов В.М.* Материалы по истории Одессы и Новороссийского края на страницах прессы южных губерний Украины первой половины XIX в. В кн.: Одесі — 200: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста (Одеса, 6—8 вересня 1994 р.), ч. 1. Одеса, 1994; *Цирркун А.Ф.* Первая газета Одессы. Там само.

О.В. Ясь.

ОДЕ́СЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця Української СРР, яка існувала з 16 квітня 1920 по 1 серпня 1925. Рішення про поділ *Херсонської губернії* на Одеську й Херсонську прийнято 10 травня 1919; до О.г. були зараховані Ананьївський, Одеський і Тираспольський повіти. Але практична робота зі створення нової губернії загальмувалася внаслідок денікінського наступу. Друге рішення про створення О.г. було прийняте 28 січня 1920; до О.г. додатково було включено майже весь Балтський повіт *Подільської губернії*. Новостворена губернія складалася із 6-ти *повітів* — Одеського, Вознесенського, Тираспольського, Ананьївського, Балтського, Первомайського. Після ліквідації відповідно до постанови ВУЦВК від 12 жовтня 1922 *Миколаївської губернії* до складу О.г. додатково приєднано Миколаївський, Херсонський та Єлизаветградський повіти. Із березня 1923, згідно з новим адм.-тер. поділом, О.г. складалася з 6-ти *округ* і 74-х *районів*: Одеської (17 р-нів), Миколаївської (8), Херсонської (12), Балтської (11), Первомайської (13), Єлизаветградської (13 р-нів). Коли в жовтні 1924 була утворена Автономна Молдав. СРР, до її складу увійшли 11 р-нів Одеської, Балтської та Тульчинської округ УСРР: Ананьївський, Балтський, Котовський, Григоріопольський, Дубоссарський, Кам'янський, Кодимський, Олексіївський, Красноокнянський, Тираспольський, Слободзейський із населенням 540 567 осіб (дані 1925). Ліквідована губернія у зв'язку із запровадженням окружного поділу 1925.

Літ.: Календарь и записная книжка волостного статистика и корреспондента Одесской губернии на 1921 год. Одесса, 1921; ІМіС УРСР: Одеська область. К., 1969; *Турченко Г.* Південна Україна на зламі епох (1914—1922 рр.). Запоріжжя, 2005; *Верменич Я.В.* Адміністративно-територіальний устрій України: Еволюція, сучасний стан, проблеми реформування, ч. 1—2. К., 2009.

Я.В. Верменич.

Одеська кіностудія художніх фільмів. Фото 2008.

ОДЕ́СЬКА КІНОСТУ́ДІЯ ХУДО́ЖНІХ ФІ́ЛЬМІВ. Організована 1919 на основі кількох приватних кіновиробництв («Мірограф» (1907), «Мізрах» (1914), кінофабрика К.Борисова та кінофабрика Д.Харитонова). Випускала документальні, художні, агітаційні фільми. 1920 перейменована на Одес. відділ Всеукр. кінокомітету, 1922 реорганізована в Одес. кінофабрику *Всеукраїнського фотокіноуправління*, 1929 — Одес. кінофабрику «Українфільм», 1938—41 — Одес. кіностудію худож. фільмів, 1941—45 входила до складу Ташкентської кіностудії, з 1954 — відновлена робота на Одес. кіностудії, 2005 — реорганізована в ЗАТ з контрольним пакетом акцій у д-ви. 2008 гол. продюсером кіностудії стала О.Неверко. За період існування кіностудії було відзнято більше 300 фільмів, на її базі працювали режисери з *Москви*, Ленінграда (нині м. *Санкт-Петербург*), *Києва* та ін. Тут був відзнятий фільм С.Ейзенштейна «Броненосець "Потьомкін"». Свою творчу діяльність в О.к.х.ф. розпочинали: О.*Довженко* («Вася-реформатор», 1926; «Сумка дипкур'єра», 1927; «Звенигора», 1928; «Арсенал», 1929), І.Перестіані, В.Строєва, Г.Рошаль, К.Юдін та ін., тут також працювали режисери П.Чардинін, В.Гардін, Л.*Курбас*, П.Лундін, Н.Охлопков, А.Файнціммер, Г.Стабовий, Г.Карюк, Г.Тасін, оператор Д.*Демуцький*, художник і реж. І.*Кавалерідзе*, актори Ю.*Шумський*, А.*Бучма*, М.*Заньковецька*, Н.*Ужвій*, Г.*Юра* та ін. Після війни — режисери М.Хуцієв, Ф.Міронер, В.Шукшин, П.Тодоровський, Е.Ташков, К.*Муратова*, О.Муратов, Р.Василевський, С.Говорухін, оператори А.Осипов, В.Костроменко, Г.Айзенберг, Б.Завелєв, актори В.Висоцький, Б.Зайденберг, В.Кузнецов та ін. З Одес. кіностудією пов'язана діяльність письменників: О.*Корнійчука*, Ю.*Яновського*, М.*Бажана*, Ю.Нагнибіна, Н.Вірти та ін. Очолювали студію П.Нечес, В.Горський, Г.Збандут, Т.Яворська. З 1955 починають знімати кольорові фільми, а з 1967 — мультфільми. Серед фільмів, створених на студії: «Шведський сірник» (1922, реж. Л.Курбас), «Остап Бандура» (1924, реж. В.Гардін), «Тарас Шевченко» (1926, реж. П.Чардинін), «Два дні» (1927, реж. Г.Стабовий), «Нічний візник» (1929, реж. Т.Гасін), «Злива» (1929, реж. І.Кавалерідзе), «Танкер "Дербент"» (1940, реж. О.Файнціммер), «Весна на Зарічній вулиці» (1955, режисери Ф.Миронер, М.Хуцієв), «Спрага» (1959, реж. Є.Ташков), «Червоні дипкур'єри» (1977, реж. В.Новак), «Вірність» (1965) та «Військово-польовий роман» (1984, обидва — реж. П.Тодоровський) та ін. У 1990-х рр. у павільйонах студії скоротилося продукування художніх і документальних фільмів. За сценарієм А.Валевського відзнято худож. фільм «Як коваль щастя шукав» (1999—2000, реж. Р.Валевський). Тут відбулося творче становлення К.Муратової, яка відзняла бл. 20 кінострічок, серед останніх — «Налаштову-

вач» (2004), «Два в одному» (2006, премія «Ніка», РФ).

Літ.: *Островский Г.* Одесса, море, кино: Страницы истории далекой и близкой. Одесса, 1989; *Костомаренко В.* Свята і будні Одеської кіностудії, якій цими днями виповнилося 80. «Урядовий кур'єр», 1999, 29 травня.

М.В. Юр.

ОДЕ́СЬКА КОМІ́СІЯ КРАЄЗНА́ВСТВА ПРИ ВУА́Н — н.-д. установа при ВУАН, яка об'єднала дослідників історії, к-ри та природи Пд. України. Існувала 1923—31. 22 жовтня 1923 була затверджена спільними зборами ВУАН, 27 січня 1924 були схвалені статут та склад бюро комісії. Складалася з 4-х секцій — археологічної, етнографічно-діалектологічної, соціально-історичної і вивчення природних багатств краю. Філії комісії були засновані в Тирасполі і *Херсоні*. С.Дложевський — голова бюро комісії і археол. секції, обраний дійсним членом Всесоюзного центр. бюро краєзнавства, Р.Волков — голова етнографічно-діалектологічної секції, М.*Слабченко* — голова соціально-істор. секції (згодом її очолив О.Трефілов). Активними членами комісії були викладачі вищих навч. закладів, наук. співробітники, студенти.

З 1924 Одес. комісія краєзнавства почала видавати ж. «Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук», на сторінках якого друкувалися матеріали про діяльність комісії та її секцій, наук. статті, доповіді, бібліографічні огляди.

Літ.: Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). К., 1991.

Г.Г. Денисенко.

ОДЕ́СЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — наступальна операція військ *Третього Українського фронту* (команд. — генерал армії Р.*Малиновський*) за підтримки сил Чорномор. флоту (команд. — адмірал П.*Октябрьський*) та у взаємодії з *Другим Українським фронтом* (команд. — маршал Рад. Союзу І.*Конєв*) під заг. кер-вом представника Ставки Верховного головнокомандування маршала Рад. Союзу О.*Василевського*, що проходила з 26 березня до 14 квітня 1944. Одна із завершальних фронтових операцій стратегічного наступу в *Правобережній Україні*. Мета — розгромити нім. та румун. війська групи армій «А» (з 5 квітня — «Південна Україна») та з рубежу р. Пд. Буг вийти на р. Дністер.

Завдання щодо визволення *Одеси* 3-му Укр. фронту було визначено директивою Ставки Верховного головнокомандування ще 11 березня. За планом командування 3-го Укр. фронту операція мала розпочатися з 20 березня відразу після *Березнегувато-Снігурівської наступальної операції 1944* та виходу рад. військ на рубіж р. Пд. Буг. Однак через опір противника, важкі погодні умови, складності в забезпеченні й відсутність засобів переправи війська 3-го Укр. фронту розпочали операцію 26 березня. Відповідно до стратегічної обстановки Ставка Верховного головнокомандування з 22 березня гол. сили 2-го Укр. фронту спрямувала на пд. для наступу з рубежу Клима—*Первомайськ* по правому і лівому берегах Дністра для того, щоб з виходом до узбережжя Чорного моря оточити німецькі 8-му армію, 6-ту армію та румун. 3-тю армію й у взаємодії із 3-м Укр. фронтом знищити їх (див. *Умансько-Ботошанська наступальна операція 1944*). Проте повністю виконати поставлені завдання не вдалося: війська 2-го Укр. фронту в першій декаді квітня були зупинені противником та перейшли до оборони на рубежі Солька—Кристешти—Оргеєв—Дубоссари—Ташлик.

До початку О.н.о. війська 3-го Укр. фронту (П'ята ударна армія, *Восьма гвардійська армія*, Шоста армія, *Двадцять восьма армія*, Тридцять сьома армія, Сорок шоста армія, П'ятдесят сьома армія, 23-й танк. корпус, 4-й гвард. механізований корпус та 4-й гвард. кавалерійс. корпус (кінно-механізована група), Сімнадцята повітряна армія) налічували 57 стрілец. д-зій, 1 танк., 1 механізований та 1 кавалерійський корпуси, бл. 528 тис. осіб, 6,4 тис. гармат і мінометів, 415 танків і самохідних артилерійс. установок, 540 літаків. Їм на 170-кілометровій ділянці фронту від Костянтинівки до Дніпровсько-Бузького лиману протистояли 6-та нім. армія і румун. 3-тя армія — 21 д-зія та 8 дивізіонів штурмових гармат, бл. 200 тис. осіб, 2 тис. гармат і мінометів, 160 танків і штурмових гармат, 620 літаків. Перевага рад. військ над противником становила в людях — у 2,6 раза, артилерії — 3,2, по танках — 2,6.

Гол. удар завдавали війська правого крила 3-го Укр. фронту в напрямку *Вознесенськ*—Березівка—Роздільна—Тирасполь, охоплюючи Одесу з півночі. Другий удар здійснювався в напрямку *Миколаїв*—Одеса. Розпочалась операція форсуванням р. Пд. Буг силами військ правого крила фронту — 57-ї армії (команд. — генерал-лейтенант М.Гаген), 37-ї армії (команд. — генерал-лейтенант М.Шарохін), 46-ї армії (команд. — генерал-лейтенант В.Глаголєв), 8-ї гвард. армії (команд. — генерал-полк. В.*Чуйков*); на лівому крилі війська 6-ї армії (команд. — генерал-лейтенант І.Шльомін), 5-ї ударної армії (команд. — генерал-лейтенант В.Цвєтаєв), 28-ї армії (команд. — генерал-лейтенант О.Гречкін) вели бої за Миколаїв. Після того, як позначився успіх у смугах 37-ї та 57-ї армій, з 29 березня в дію були введені рухомі сили фронту — кінно-механізована група (команд. — генерал-лейтенант І.Плієв) та 23-й танк. корпус (команд. — генерал-майор О.Ахманов). У той же час наступ військ 2-го Укр. фронту в напрямках Ясс і Кишинева створював загрозу оточення групи армій «А», що діяла в межиріччі Дністра і Пд. Бугу, тому 28 березня розпочалося термінове відведення нім. 6-ї армії і румун. 3-ї армії з рубежів на р. Пд. Буг до р. Дністер.

Розвиваючи наступ, війська 3-го Укр. фронту 31 березня оволоділи м. Березівка, а 4 квітня — ст. Роздільна, 5 квітня зайняли Кучурган і Страсбург, вороже угруповання було розсічене на

Частини Радянської армії у звільненій Одесі. 10 квітня 1944.

2 частини. Кінно-механізованій групі було поставлене завдання 9 квітня відрізати шляхи відступу противника на *Овідіополь*, а 8-й, 6-й і 5-й ударній арміям — оточити й знищити противника в районі Одеси. Проте через затримку кінно-механізованої групи частині військ 72-го та 44-го армійських корпусів противника вдалося уникнути оточення і відійти за Дністер. Рад. війська 10 квітня звільнили Одесу та до 14 квітня вийшли на р. Дністер і з ходу захопили кілька плацдармів на протилежному березі, з яких літом 1944 почався наступ на Кишинів (*Ясько-Кишинівська наступальна операція 1944*).

За 17 днів О.н.о. війська 3-го Укр. фронту за складних погодних умов подолали більш як 160 км, звільнили *Миколаївську область* та *Одеську область*. Сили Чорномор. флоту отримали можливість базуватися в Одесі, Миколаєві, *Очакові*.

Літ.: Операции Советских Вооруженных сил в Великой Отечественной войне, 1941—1945, т. 3. М., 1958; Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1961; Сборник документов Верховного главнокомандования за период Великой Отечественной войны, вып. 4 (январь 1944 — август 1945 года). М., 1968; История Второй мировой войны 1939—1945, т. 8. М., 1977; *Василевский А.М.* Дело всей жизни. М., 1978; Одесский Краснознаменный. Кишинев, 1985; Безсмертя: Книга Пам'яті України 1941—1945. К., 2000; *Безродний Є.Ф.* Одеська наступальна операція 1944 року. В кн.: Україна в полум'ї війни: 1941—1945. К., 2005.

В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко.

Одеська національна наукова бібліотека імені Максима Горького. Фото 2009.

ОДЕ́СЬКА НАЦІОНА́ЛЬНА НАУКО́ВА БІБЛІОТЕ́КА імені Максима Горького, Одеська державна наукова бібліотека імені Максима Горького. Заснована згідно з царським указом від 25 (13) вересня 1829 як Міська публічна б-ка, фактично відкрита 27 (15) квітня 1830. На цей час фонди налічували 5 тис. книг. Це була друга в Російській імперії (після імператорської в *Санкт-Петербурзі*) і перша в Україні публічна б-ка. З 1907 по сьогодні б-ка міститься в будинку, який 1904—06 було зведено за проектом відомого укр. архіт. Ф.*Нестурха*.

У різний час б-ку очолювали історик М.*Мурзакевич*, проф. В.Яковлєв, літератор М.Дерібас та його син, краєзнавець О.Дерібас, автор книги «Старая Одесса». Особливо важливу роль у розвитку б-ки відіграли її директор з 1896 по 1920, професор Новорос. ун-ту М.*Попруженко*, який створив істор. нарис «Одесская городская публичная библиотека: 1830—1910», та попечитель б-ки 1897—1917, почесний громадянин *Одеси* граф М.Толстой.

Одес. держ. наук. б-ка створена згідно з постановою РНК УСРР від 1 вересня 1930. До її складу ввійшли 3 найзначніші б-ки міста: Держ. публічна, Центр. наукова, Укр. державна ім. Т.Шевченка. 10 лютого 1941 указом Президії ВР УРСР б-ці було присвоєне ім'я Максима *Горького*.

Фонд найдавнішої книгозбірні України нині налічує до 5 млн видань майже 100 мовами світу. Завдяки наявності значної кількості рідкісних документів і матеріалів (понад 200 тис.) та рукописів б-ка ввійшла до світ. каталогу «Музеи книги и книжного дела» (Museums of Book and Book-making: International Directory. Москва, 1987).

У фонді б-ки — 52 інкунабули, понад 100 *палеотипів*, різноманітні раритети та *стародруки*, до 2 тис. рукописів 12—19 ст. Значне місце у фонді бібліотеки посідає колекція мініатюр (понад 1,5 тис. примірників). Нац. надбанням є книжкова колекція «Україніка», до складу якої входять архів і б-ка видатного укр. етнографа та книгознавця М.*Комарова*. Цікавою є добірка автографів — О.*Пушкіна*, М.*Гнедича*, В.*Жуковського*, О.Блока, А.*Чехова*, П.*Гулака-Артемовського*, О.*Бодянського*, Д.*Мордовця*, *Дніпрової Чайки* та багатьох ін.

На базі б-ки з ініціативи її директора (з 1986) О.Ботушанської регулярно проводяться виставки нових видань провідних вид-в України. Діловими партнерами О.н.н.б. є 17 б-к світу. Серед них: Б-ка Конгресу США, Нац. б-ка Франції, Держ. б-ка Нового Пд. Уельсу (Австралія) та ін. Розвивається співпраця з укр. діаспорами Австралії, Канади, США, Франції, Румунії. Згідно з угодою з Канад. т-вом «Приятелі України» з 1997 діє Канадсько-укр. центр з фондом понад 20 тис. примірників. 1998 до О.н.н.б. *Радою Європи* (Страсбург) було передано добірку публікацій документів з прав людини, яка продовжує поповнюватися.

З 1991 на виконання держ. програми відтворення документальної пам'яті України надруковано каталоги: «Українська книга 1574—1923 рр. у фондах Одеської державної наукової бібліотеки імені Максима Горького» (у 5 вип.), «Українська періодична преса у фондах Одеської державної наукової бібліотеки імені Максима Горького», «Російськомовна преса України в фондах Одеської державної наукової бібліотеки імені Максима Горького» (журнали, газети та бюлетені). Широко відомі бібліографічні серії «Одещина на сторінках центральної і республіканської преси» (виходила впродовж 1973—93, увібравши понад 60 тис. джерел), «Літературна Одеса» (8 вип.), «Письменники Одеси» (5 вип.), «Вчені Одеси» (25 вип.), «Вчені вузів Одеси» (5 вип.), «Биология Черного и Азовского морей: 1917—1987 гг.» (14 тис. джерел), «Памятники истории и культуры Одесской области» (2116 джерел), покажчики «Голодомор 1932—1933 рр. в Україні», вип. 1 (2001), вип. 2 (2008).

Колектив О.н.н.б. регулярно проводить тематичні виставки з фондів б-ки, видає бібліографічні покажчики, каталоги та матеріали до виставок. Як інформаційний центр б-ка створила базу даних, побудовану на основі реферативної та повнотекстової інформації, яка налічує понад 600 тис. записів за темами: «Літопис Одеси», «Стара Одеса», «Одесити». Ця інформація відображає історію міста від 1794 до сьогодення. Електронний каталог документів включає нові надходження за останні 15 років.

Літ.: Одесская государственная научная библиотека имени

А.М. Горького: Исторический очерк. Одесса, 1941; Одеська державна наукова бібліотека імені Максима Горького: Буклет. К., 1999; Скарбниця культури. В кн.: До 175-річчя ОДНБ ім. М. Горького, вип. 3. Одеса, 2004; Одеська державна наукова бібліотека імені Максима Горького 1829—1999: Бібліографічний покажчик. Одеса, 2004; Музей книги ОДНБ імені Максима Горького. Одеса, 2007.

Ф. Самойлов.

ОДЕ́СЬКА О́БЛАСТЬ — адм.-тер. одиниця у складі України. Утворена 27 лютого 1932. Розташов. на пд. зх. України, в степовій і лісостеповій зонах. На пн. межує з *Вінницькою областю* і *Кіровоградською областю*, на сх. — із *Миколаївською областю*, на зх. — із Молдовою та Румунією. На пд. і пд. сх. омивається водами Чорного моря. До складу області включено о-в *Зміїний*. Територія 33,3 тис. км^2 (5,5 % від території України).

На 2010 чисельність населення — 2391 тис. осіб (міське — 67 %). Центр — м. *Одеса*. В області — 26 *районів*, 19 міст, 33 с-ща міськ. типу, 439 сільс. рад, 1127 сільс. населених пунктів. Нац. склад населення: українців — 55 %, росіян — 25 %, серед ін. національностей переважають болгари, молдовани, гагаузи, поляки, чехи, греки. Статус істор. населених місць мають міста Одеса, *Ананьїв*, *Балта*, *Білгород-Дністровський*, *Болград*, *Вилкове*, *Ізмаїл*, *Кілія*, *Кодима*, *Рені*, с-ща міськ. типу *Велика Михайлівка*, *Овідіополь*.

Більша частина області розташов. в межах Причорномор. низовини. Поверхня — рівнина, розчленована ярами та балками. На пн. зх. — відроги Подільської височини (де розташована найвища точка області, 281 м). На пн. сх. — відроги Придніпровської височини. Поверхня здебільшого рівнинна, з нахилом із пн. зх. на пд. сх., до узбережжя Чорного моря. Осн. корисні копалини — глини, вапняки. Клімат — помірно континентальний, переважно теплий і посушливий, із тривалим й спекотним літом.

Важливе рекреаційне значення мають мінеральні води (Куяльник), лікувальні грязі, ропа Хаджибейського і Куяльницького лиманів. На території області 225 річок, головні — Дунай, Дністер, Пд. Буг. У пд. частині області багато прісних і солоних озер, у т. ч. найбільше за площею озеро України Ялпуг. Для примор. смуги характерні лимани (Дністровський, Хаджибейський, Куяльницький, Тилігульський та ін.). Дельта Дунаю з 1975 входить до водно-болотних угідь міжнар. значення. Тут діє Дунайський біосферний заповідник (заснований 1979 як філія Чорномор. заповідника, із 1981 — заповідник «Дунайські плавні», сучасні назва і статус — із 1998).

З історико-геогр. точки зору територію О.о. можна поділити на 3 частини: 1) крайні пн. р-ни, які належать до *Поділля*; 2) межиріччя Дністра й Дунаю — *Буджак* або Пд. *Бессарабія*; 3) решта території на сх. від Дністра належить до регіону, який у 18 ст. мав назву Єдисан (див. *Єдисанська орда*).

Територія сучасної області заселена з часів пізнього *палеоліту*. Знайдені залишки поселень часів мезоліту та неоліту, пам'ятки *трипільської культури*, к-ри *Гумельниця*, *усатівські пам'ятки*. Доба бронзи представлена пам'ятками скотарських і землеробських к-р (зокрема, *ямної культурно-історичної спільності*, *катакомбної культурно-історичної спільності*, *зрубної культурно-історичної спільності*, *сабатинівської культури*, *білозерської культури*). Із 7 по 3 ст. до н. е. господарями цієї території були *скіфи*, а з 2 ст. до н. е. до 3 ст. н. е. — *сармати*. У 6 ст. до н. е. на чорномор. узбережжі греки почали засновувати колонії (у т. ч. *Тіру* та *Ніконій*), які проіснували до епохи *Великого переселення народів*. У 3—4 ст. територія О.о. входить у зону поширення *черняхівської культури*. Починаючи від навали гунів (кін. 4 ст.), у причорномор. степах домінували кочові тюркські народи (*авари*, болгари, *печеніги*, *половці*). Із 1240-х рр. по 14 ст. включно територія О.о. належала *Золотій Орді*. Наприкінці 13 ст. на руїнах антич. Тіри виникло місто Акерман (Білгород), яке стало важливим торг. осередком Пн.-Зх. Причорномор'я. Наприкінці 14 ст. Білгород разом з усім Буджаком відійшов до *Молдавського князівства*, а степи на сх. від Дністра — до *Великого князівства Литовського*. Наприкінці 15 — у 1-й третині 16 ст. майже вся територія сучасної Одещини увійшла до володінь *Османської імперії* (див. також *Очаківсько-Сілістрійський ейялет*).

Після *російсько-турецької війни 1787—1791* більша частина території сучасної області за *Ясським мирним договором 1791* відійшла до Російської імперії. 1797—1802 вона входила до *Новоросійської губернії*, із 1803 — до *Херсонської губернії*. Частина території краю, приєднана до Рос. імперії в результаті *російсько-турецької війни 1806—1812*, входила до складу Бессарабської області, яка з 1818 мала автономний статус, а після 1828 була приєднана до Новорос. генерал-губернаторства. Наприкінці 18 ст. почалося інтенсивне заселення пн.-зх. Причорномор'я та Буджацького степу. Тут з'явилися численні болг., гагаузькі й нім. колонії. 1807 рос. уряд санкціонував створення *Усть-Дунайського козацького війська*, яке того ж року було ліквідоване, але 1828 відновлене (існувало до 1868). Пд. частина Буджаку з м. Ізмаїл після *Кримської війни 1853—1856* відійшла до Молдав. князівства. Після *російсько-турецької війни 1877—1878* ця територія була повернута Рос. імперії.

Із грудня 1917 по січень 1918 існувала Одес. обл. 21 грудня 1917 Одеса була оголошена вільним містом. Із січня по березень 1918 існувала Одес. Рад. Республіка. У 1918 Румунія анексувала Бессарабію.

1920 утворено *Одеську губернію*, 1922 до неї приєднано *Миколаївську губернію*. 1923—30 існувала *Одеська округа*. О.о. утворено постановою 4-ї позачергової сесії ВУЦВК 13-го скликання від 9 лютого 1932, її первинна територія включала міста Одеса, Зінов'євськ (нині м. *Кіровоград*), *Миколаїв*, *Херсон* і 46 р-нів. 1930—32 існував Одес. р-н, підпорядкований безпосередньо респ. центрові. Після розукрупнення 1935 кількість р-нів О.о зросла до 70-ти. 1937 з неї було виділено Миколаїв. обл. у складі міст Миколаїв, Херсон, Кірове (нині м. Кіровоград) та 29-ти районів, 1938 ліквідовано 4 нац. райони (Зельцський, Спартаківський, Благоєвський та Карл-Лібкхнехтівський).

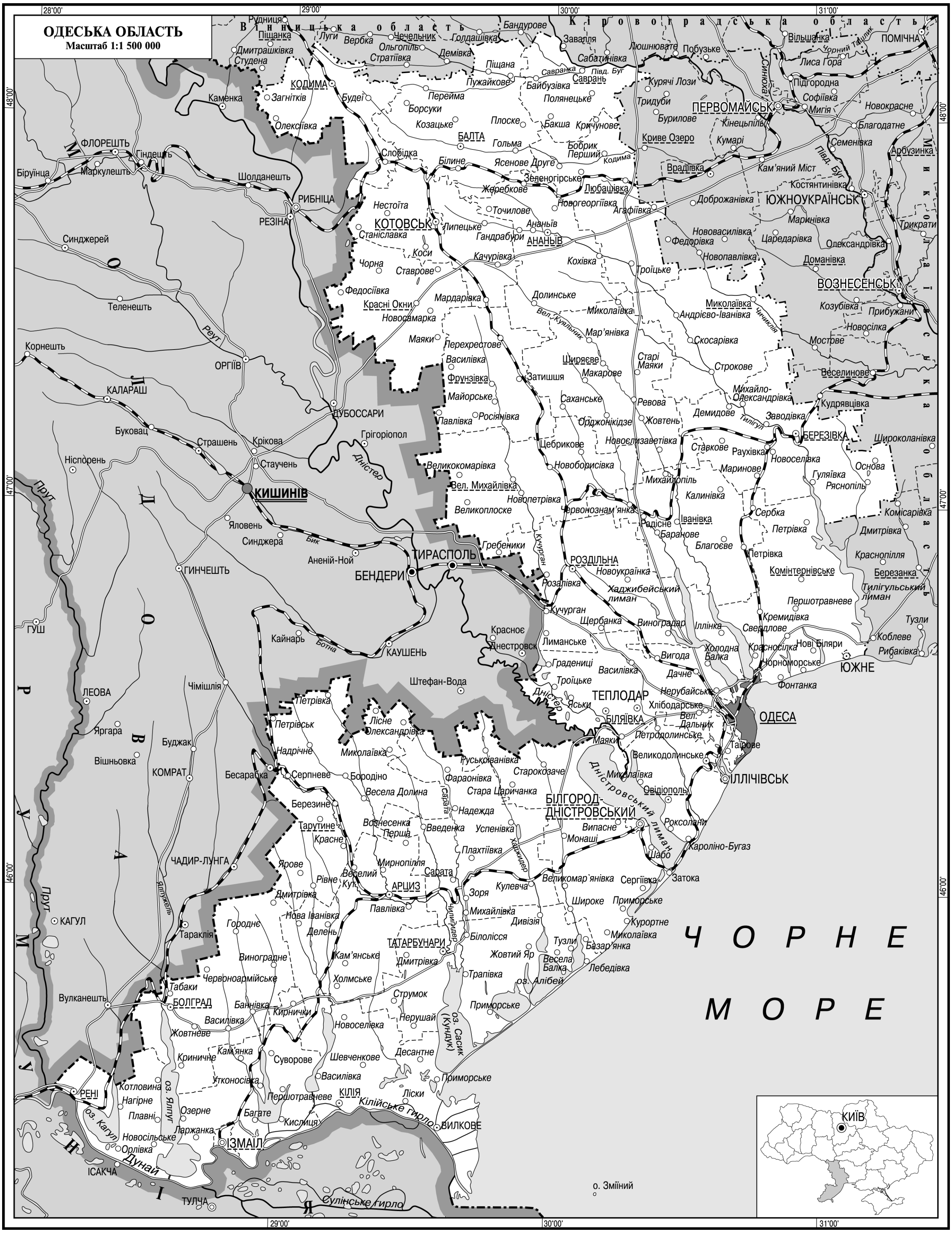
ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ
Масштаб 1:1 500 000
28°00'
29°00'
30°00'
31°00'
48°00'
47°00'
46°00'
Вінницька область
Кіровоградська область
Миколаївська область
Молдова
Румунія
ЧОРНЕ МОРЕ
КИЇВ
КОДИМА
БАЛТА
САВРАНЬ
ПЕРВОМАЙСЬК
ЮЖНОУКРАЇНСЬК
ВОЗНЕСЕНСЬК
КОТОВСЬК
АНАНЬЇВ
Красні Окни
Фрунзівка
Ширяєве
Миколаївка
БЕРЕЗІВКА
Іванівка
РОЗДІЛЬНА
Комінтернівське
ОДЕСА
ІЛЛІЧІВСЬК
ЮЖНЕ
ТЕПЛОДАР
Біляївка
Овідіополь
БІЛГОРОД-ДНІСТРОВСЬКИЙ
Саратa
Тарутине
АРЦИЗ
ТАТАРБУНАРИ
БОЛГРАД
РЕНІ
ІЗМАЇЛ
КІЛІЯ
ВИЛКОВЕ
Любашівка
Врадіївка
Кривe Озеро
Великомихайлівка
Роздільна
КИШИНІВ
ТИРАСПОЛЬ
БЕНДЕРИ
ДУБОССАРИ
РИБНИЦЯ
ФЛОРЕШТЬ
ОРГІЇВ
КАЛАРАШ
ГИНЧЕШТЬ
КАУШЕНЬ
КОМРАТ
ЧАДИР-ЛУНГА
ЛЕОВА
ГУШ
КАГУЛ
ТУЛЧА
ІСАКЧА
Дністер
Дунай
Прут
Тилігул
Південний Буг
Хаджибейський лиман
Тилігульський лиман
Дністровський лиман
оз. Сасик (Кундук)
оз. Алібей
оз. Ялпуг
оз. Кагул
Кілійське гирло
Сулінське гирло
о. Зміїний

1937 на території приміської зони було створено Одес. р-н. 22 вересня 1937 до Миколаїв. обл. було передано 29 р-нів і 3 міста обласного підпорядкування (Кірове, Миколаїв, Херсон). 10 січня 1939 до новоствореної Кіровогр. обл. відійшли 10 р-нів: Велико-Висківський, Доброеличківський, Мало-Висківський, Новоархангельський, Новомиргородський, Новоукраїнський, Піщано-Бродський, Ровнянський, Тишківський, Хмелівський. Після того, як до СРСР було повернено Бессарабію (1940), більша частина її території увійшла до новоствореної Молдав. РСР, а 3 повіти — Ізмаїльський, Акерманський і Хотинський — до складу УРСР (перші два утворили 1940 *Ізмаїльську область*). До О.о. було приєднано 8 р-нів (Ананьївський, Балтський, Валегоцулівський, Кодимський, Котовський, Красноокнянський, Піщанський, Чорнянський), які із 12 жовтня 1924 належали Молдав. АРСР. У березні 1944 до Миколаїв. обл. відійшли Арбузинський, Благодатненський, Братський та Вознесенський р-ни О.о.

Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 вся сучасна Одещина була окупована Румунією (жовтень 1941 — 26 серпня 1944), при цьому Буджак був включений безпосередньо до держ. території Румунії, а терени на сх. від Дністра — до *Трансністрії.*

1954 від О.о. до Миколаївської відійшли м. *Первомайськ*, Великоврадіївський, Доманівський, Кривоозерний, Мостовський, Первомайський р-ни, а до Кіровогр. обл. — Вільшанський, Гайворонський, Голованівський, Ульянівський р-ни. Із ліквідацією 1954 Ізмаїльської обл. до О.о. були передані 13 р-нів: Арцизький, Болградський, Бородинський, Кілійський, Лиманський, Новоіванівський, Ренійський, Саратський, Старокозацький, Суворовський, Тарутинський, Татарбунарський, Тузлівський — та міста Ізмаїл, Білгород-Дністровський, Вилкове.

Економіка області характеризується поєднанням складного машинобудування, хімічної, нафтохімічної, легкої і харчової пром-сті та багатогалузевого сільс. госп-ва з курортно-рекреаційним комплексом. Загальнодерж. значення має Одес. припортовий з-д, який виробляє мінеральні добрива. На території області розташов. 7 мор. та річкових портів, у м. Іллічівськ діють поромний термінал, який обслуговує переправи на Варну (Болгарія), Поті і Батумі (Грузія), Деріндже (Туреччина), та найбільший в Україні контейнерний термінал. На території області є 92 природно-заповідні об'єкти, у т. ч. Дунайський біосферний заповідник і 3 заказники.

На Одещині народилися: Є.*Чикаленко* (1861—1929), болг. держ. діяч А.Малінов (1867—1938), А.*Ніковський* (1885—1942), С.*Тимошенко* (1895—1970), співак П.*Лещенко* (1898—1954), архіт. Й.Каракіс (1902—1988), укр. поет С.Олійник (1908—1982). (Про видатних уродженців Одеси див. *Одеса*.)

Осн. істор. пам'ятки: *Білгород-Дністровська фортеця* (14—18 ст., Білгород-Дністровський), Грец. церква (15—16 ст., Білгород-Дністровський), підземна церква св. Іоанна Сучавського (14—19 ст., Білгород-Дністровський), Мала мечеть (16 ст., Ізмаїл), Свято-Миколаївська церква (15—17 ст., Кілія), Свято-Введенська церква (поч. 19 ст., с. Нова Некрасівка Ізмаїльського р-ну), відзначений пам'ятником кінцевий пункт «Геодезичної дуги Струве» — об'єкта, внесеного до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (с. Стара Некрасівка Ізмаїльського р-ну). (Про пам'ятки Одеси див. *Одеса*.)

Літ.: Довідник з основних статистико-економічних показників господарства районів Одеської області УСРР. Х., 1933; *Загоруйко В.* По страницам истории Одессы и Одесщины, т. 1—2. Одесса, 1957—60; *Дроздов О.М., Петренко В.В.* Одеська область. К., 1959; Народное хозяйство Одесской области. Одесса, 1960, 1969, 1973; Розповідь про звершення: Одещина за 50 радянських років. Одеса, 1967; ІМіС УРСР: Одеська область. К., 1969; Одесская область в Великой Отечественной войне: 1941—1945: Документы и материалы. Одесса, 1970; ІМіС УРСР: Миколаївська область. К., 1971; Памятники истории и культуры Одесской области: Научно-вспомогательный библиографический указатель. Одесса, 1987; *Лепетюк Б.Д. та ін.* Геодезичні об'єкти дуги Струве — у списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. «Вісник геодезії і картографії», 2006, № 1; *Романюк В., Черняков И.* Что было на месте Одессы? К., 2008; *Верменич Я.В.* Адміністративно-територіальний устрій України: Еволюція, сучасний стан, проблеми реформування, ч. 1—2. К., 2009.

Я.В. Верменич.

ОДЕ́СЬКА ОБОРО́ННА ОПЕРА́ЦІЯ 1941 — оборонна операція військ Приморської армії (командувачі — генерал-лейтенант Г.Сазонов, з 5 жовтня — генерал-майор І.*Петров*) за участі частини сил Чорномор. флоту та *народного ополчення* м. *Одеса*, що проходила з 5 серпня до 16 жовтня 1941. 5 серпня відповідно до директиви Ставки Верховного Головнокомандування з'єднання Примор. армії (25-та Чапаєвська та 95-та стрілецькі д-зії, 2-га кавалерійс. д-зія) почали відхід до Одеси. Із 13 серпня з відступом військ *Південного фронту* місто було повністю відрізане з суші противником. З 19 серпня війська (сили), задіяні в обороні Одеси (Примор. армія зі сформованою в Одесі 421-ю стрілец. д-зією, полком прикордонників, 2-ма полками мор. піхоти та кількома загонами моряків, сили Одес. військово-мор. бази; усього 34,5 тис. осіб, 303 гармати, 2 танки, 19 літаків) були об'єднані в Одес. оборонний район (команд. — контр-адмірал Г.В.*Жуков*), який поділявся на зх., сх. і пд. сектори оборони та підпорядковувався командуванню Чорномор. флоту. До інженерного

Морські піхотинці під Одесою. Серпень 1941.

обладнання оборонних рубежів та позицій було залучено до 100 тис. одеситів. Підпр-ва міста випускали військ. продукцію, зокрема, обладнали та озброїли 55 броньованих тракторів, випустили 1200 мінометів малих калібрів. Дії Одес. оборонного району підтримували кораблі та авіація Чорномор. флоту. Війська Одес. оборонного району з 16 вересня поповнилися 157-ю стрілец. д-зією і частинами підсилення (19,5 тис. осіб, 102 гармати, 40 танків). Усього під час оборони Одеси надійшло 911 транспортів з поповненням та військ. майном, що евакуювали поранених, цивільне населення. На час завершення операції в Одес. оборонному районі налічувалося 86 тис. осіб. Для захоплення Одеси була виділена румун. 4-та армія (станом на 20 серпня — 17 д-зій та 7 бригад), чим забезпечено перевагу в людях у 5 разів та абсолютну перевагу в танках і літаках. Однак противнику не вдалося подолати опір оборонців Одеси. Війська Одес. оборонного району не раз здійснювали контратаки й контрудари по противнику. Особливо вдалим був комбінований удар 22 вересня в сх. секторі оборони. Він повчальний організацією вдалої взаємодії повітряного, морського десантів у тилу противника, наступу стрілец. з'єднань із фронту та активної вогневої підтримки кораблів і авіації флоту. Через погіршення ситуації та оточення значних сил Пд. фронту, загрозливе становище рад. військ у Криму Ставка Верховного Головнокомандування ухвалила рішення про евакуацію захисників Одеси. Виконуючи його, Чорномор. флот з 1 до 16 жовтня провів спец. операцію. Осн. сили Одес. оборонного району приховано залишили позиції і завантажилися на кораблі з 23-ї години 15 жовтня до 3-ї години 16 жовтня, ар'єргардні частини та підрозділи — до 5-ї години 16 жовтня. Усього було евакуйовано 86 тис. військових, 15 тис. цивільних, бл. 1 тис. машин, 500 гармат, 14 танків, 163 трактори, 3,5 тис. коней, 25 тис. т вантажу. О.о.о. тривала 73 доби. Втрати з рад. сторони становили 41 268 осіб, у т. ч. 16 578 загинуло, 24 690 поранено. Румун. 4-та армія втратила більше 160 тис. осіб.

Літ.: Операции Советских Вооруженных сил в Великой Отечественной войне, 1941—1945, т. 1. М., 1958; Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1961; История Второй мировой войны 1939—1945, т. 4. М., 1975; Одесский Краснознаменный. Кишинев, 1985; Безсмертя: Книга Пам'яті України 1941—1945. К., 2000; Героической обороне Одессы — 60 лет. Одесса, 2001.

В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко.

Одеса. Нова товарна біржа. 1894—1899. Архітектор О. Бернардацці. Нині — Одеська обласна філармонія. Фото 2009.

ОДЕ́СЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця в складі УСРР. Утворена 7 березня 1923 в складі *Одеської губернії*. Окружний центр — м. *Одеса*. Налічувала 17 *районів*. За даними на 1 жовтня 1925, складалася з 15 р-нів та 399 сільрад, населення — 760 тис. осіб. Нац. склад населення за переписом 1926: українців — 41,2 %, росіян — 23,2, євреїв — 19,7 %. Упродовж 1924—30 межі і склад округи не раз змінювалися. Ліквідована 2 вересня 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР: Статистичні характеристики: Одеська округа. Х., 1926.

Я.В.Верменич.

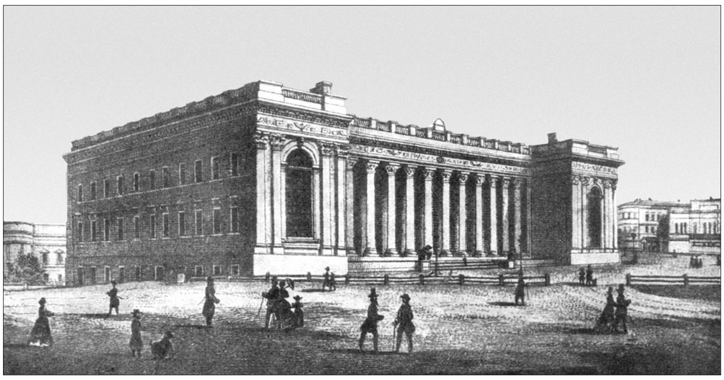

Стара біржа. 1829—1834. З літографії за малюнком В. Вахренова. 2-га половина 19 ст.

ОДЕ́СЬКА ТОВА́РНА БІ́РЖА — найстаріша *біржа* України. Заснована 1796 з ініціативи іноз. купецтва, у руках якого тоді перебувала вся експортна торгівля. Біржові зібрання провадилися щоденно спочатку в приватному, а з 1834 — у будинку, спеціально збудованому для біржі (1829–37, архіт. Ф.К.Боффо; нині у будівлі міська рада; у 1894–99 споруджено нову біржу за проектом архіт. О.Бернардацці, тепер тут філармонія). Для обговорення комерційних питань і запровадження місц. кредитування біржа з 1829 мала відділення комерційної ради на зразок закордонних. Через кожні 2 тижні відбувався аукціонний розпродаж товарів. На біржі відбувалася оптова продажа різних товарів, цінних паперів, валют, але гол. статтею торгівлі став хліб, який надходив із степової України, *Поділля* та Пониззя і еспортувався в Зх. Європу. За своєю вартістю зерновий вивіз з *Одеси* протягом 1846—53 складав більше 41 % від вартості всього зерноекспорту Російської імперії. Найзначнішим щорічний експорт хліба з Одеси на поч. 20 ст. був протягом 1901—05, коли щороку вивозилося майже 49,5 млн *пудів* пшениці, 14,7 млн пудів жита та 20,6 млн пудів ячменю. У подальші роки хлібна торгівля і, таким чином, товарооборот на О.т.б. скоротилися у зв'язку з розширенням подібної діяльності в ін. пд. містах України, передусім у *Херсоні*, а також з великою конкуренцією з боку позаєвроп. д-в. Торгівля ж фондами регулювалася «Одеськими біржовими правилами щодо угод з купівлі і продажу цінних паперів, золотої валюти, трат і тому подібних цінностей». 1914 на О.т.б. котирувалося фондових цінностей майже на 6,8 млрд *рублів*.

Перший статут О.т.б. було затверджено в липні 1848, до того біржа керувалася правилами 1816 та положенням 1837. Тоді ж ви-

ник і її керівний орган — біржовий к-т. З його ініціативи при біржі 1887 було засновано першу в Рос. імперії арбітражну комісію, 1891 — прийнято новий статут. На посаді голови біржового к-ту певний час перебував М.Чихачов. До керівного складу біржі постійно входили впливові керівники зовнішньоторг. фірм — Анатра, Радоканакі, Маразлі, Тработті, Вебстер, рос. купці-промисловці Зусман, Новіков. О.т.б. припинила свою діяльність під час *Першої світової війни* з тимчасовим відновленням на поч. 1920-х рр. З перемогою держ. регулювання економікою в *СРСР* необхідність у біржі відпала.

Літ.: Одесса: 1794—1894: К 100-летию. Одесса, 1895; Банковая энциклопедия, т. 2. К., 1916; Одесский порт: Значение, перспективы, нужды. Б/м, 1927.

Т.І. Лазанська.

ОДЕ́СЬКЕ АРХЕОЛОГІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО — засноване в травні 1959 як спадкоємець *Одеського товариства історії та старожитностей*, діяльність якого була припинена 1922. Ідея відродження наук. т-ва, яке створило відомий усьому світові *Одеський археологічний музей* та видало 33 т. *«Записок Одесского общества истории и древностей»,* не полишала громадськість *Одеси* практично з часів ліквідації Одес. т-ва історії та старожитностей. На пленарному засіданні Всесоюзної археол. конференції (15—17 травня 1959), яка проходила на базі Одес. держ. археол. музею, було створено О.а.т., затверджено його статут, обрано правління на чолі з М.Синициним. З 1966 по 1988 головою правління О.а.т. був П.*Каришковський.* 1991 т-во очолив С.Охотніков. Формально т-во затверджене рішенням Одес. облвиконкому від 16 жовтня 1959. На той час т-во налічувало більш ніж 150 членів, серед яких всесвітньо відомі археологи (М.Артамонов, С.*Бібіков*, П.*Борисковський*, П.Каришковський, Т.*Пассек*, О.*Тереножкін* та ін.), викладачі вузів і наук. працівники, краєзнавці з Одес., Миколаїв., Херсон. та ін. областей, студенти Одес. ун-ту й ін. вузів. 1966 число членів О.а.т. налічувало 366 фахівців і аматорів, які мешкали в 28 містах тодішнього *СРСР* (Одеса, *Київ*, *Львів*, *Харків*, Ашхабад, Кишинів, Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*), *Москва*, Новосибірськ, Тбілісі та ін.). Згодом членами т-ва стали археологи з Болгарії, Німеччини, Польщі й Румунії.

Осн. метою створення т-ва була необхідність консолідації зусиль професіоналів археологів і аматорів для дослідження, збереження й популяризації пам'яток археології та ін. старожитностей на Пд. України. Поряд з цим члени т-ва проводять широкі польові роботи з дослідження й організації охоронних заходів на археол. об'єктах, публікують нові матеріали та формують інтерес громадян до культ. спадщини нашої Батьківщини. Орг. робота т-ва зосереджена на проведенні засідань правління і зборів-конференцій. Усього за часи свого існування т-во провело 11 зборів-конференцій та 5 читань пам'яті проф. П.Каришковського. Збори-конференції проходили в Одесі, Кишиневі, Криму (*Сімферополь*, *Керч*, *Феодосія* і *Севастополь*).

За часи свого існування О.а.т. видало 2 томи *«Записок Одесского археологического общества»,* кілька збірок наук. праць та до 10 науково-популярних книжок (П.Борисковського, В.Красковського, Д.Шелова та ін.). З поч. 1990-х рр. дослідження, нові знахідки і матеріали членів т-ва публікуються в «Кратких сообщениях Одесского археологического общества» (4 вип.) та у збірках наук. праць з Одес. археол. музеєм НАН України, *Одеським національним університетом* та ін. наук. закладами.

Базою О.а.т. є Одес. археол. музей НАН України (Одеса, вул. Ланжеронівська, 4).

Літ.: *Д.Ш.* [*Шелов*] Создание Одесского археологического общества. «Советская археология», 1959, № 3; *Ашрафіан А.А.* Одеське археологічне товариство. «Матеріали з археології Північного Причорномор'я», 1960, вип. 3; *Ашрафиан А.А., Диамант Э.И.* Организационное собрание Одесского археологического общества. «Записки Одесского археологического общества», 1960, т. 1 (34); *Синицын М.С.* Развитие археологии в Одессе. Там само; Устав Одесского археологического общества. Там само; *Славін Л.* Створення Одеського археологічного товариства. В кн.: З досвіду роботи музеїв УРСР. К., 1961; *Гудис Л.И.* Второе собрание Одесского археологического общества. В кн.: Краткие сообщения ОГАМ за 1961 г. Одесса, 1963; *И.К.* [*Клейман*] Третье годичное собрание Одесского археологического общества. В кн.: Краткие сообщения ОГАМ за 1963 г. Одесса, 1965; *И.К.* Одесское археологическое общество в 1959—1965 годах. «Записки Одесского археологического общества», 1967, т. 2 (35); *Станко В.Н.* Одесское археологическое общество. В кн.: 150 лет ООИД 1839—1989: Тезизы докладов юбилейной конференции. Одесса, 1989; *Черняков І.Т.* 150-річчя Одеського товариства історії та старожитностей. В кн.: Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доповідей. К., 1989; Издания Одесского археологического общества. В кн.: Краткие сообщения Одесского археологического общества. Одесса, 1999; Одесское археологическое общество. Там само; *Охотников С.Б.* Одесское археологическое общество 1994—1998 гг. Там само.

В.Н. Станко.

ОДЕ́СЬКЕ БОЛГА́РСЬКЕ НАСТОЯ́ТЕЛЬСТВО (Одеското българско настоятелство) — орг-ція болгар, які переселилися на пд. *Російської імперії*, рятуючись від осман. ярма. О.б.н. засноване 1854 відомим болг. освітянином Миколою Палаузовим, проіснувало до 1917. Його гол. метою була підтримка культурно-освіт. справи в Болгарії. Осн. кошти надходили від пожертвувань. На поч. 1880-х рр. мало капітал в 300 тис. *рублів*. Найактивнішу діяльність розгорнуло в 1850—70-ті рр., допомагаючи матеріально національно-визвол. боротьбі болг. народу. Надсилало в Болгарію книги для болг. шкіл і правосл. монастирів, субсидіювало навчання болг. молоді в Рос. імперії, переважно в Новорос. ун-ті, болг. уч-щах у Комраті і Преславі, південнослов'ян. пансіоні в *Миколаєві*.

Літ.: *Генчев Н.* Одеското настоятелство (1854—1860). «Годишник на Софийския университет: Философско-исторически факултет, серия история», 1970, № 3, т. 40; *Забунов И.Д.* Болгары юга России и национальное болгарское возрождение в 50—70-х гг. XIX в. Кишинев, 1981; *Хаджиниколова Е.* Българските преселници в южните области на Русия: 1856—1877. София, 1987.

В.В. Павленко.

ОДЕ́СЬКЕ НАУКО́ВЕ ТОВАРИ́СТВО ПРИ ВУА́Н — науково-громад. орг-ція. Засноване 1926. Голова т-ва — М.Гордієвський,

учений секретар — В.Герасименко. Мало секції: соціально-екон. (голова Є.Загоровський), історично-філол. (голова В.Лазурський), природничо-мат. (голова П.Талько-Гринцевич), пед. (голова М.Гордієвський), мед. (голова М.Заєвлошин) та технічну.

У т-ві працювали: М.Бачинський, І.Бровер, Б.*Варнеке*, О.Варнеке, С.Ковбасюк, Б.Комаров, К.*Копержинський*, О.Погребінський, С.П'ятницька, М.*Слабченко*, Т.*Слабченко* та ін. (загалом бл. 500 осіб).

Друкувало щорічні звіти, «Записки соціально-історичної секції» (1927—30, № 1—5), «Записки історично-філологічної секції» (1928—29, № 1—3), «Записки математичної секції» (1927—30, № 1—4), «Записки медичної секції» (1929—30, № 1—2), «Записки педагогічної секції» (1929—30, вип. 1—4), «Записки технічної секції» (1931, № 1) та окремі видання.

1930—31 припинило діяльність у зв'язку з постановою листопадової 1929 сесії ВУАН про ліквідацію місц. наук. товариств.

Дж.: Звіт про діяльність Одеського наукового товариства за 1926/27 академічний рік. Одеса, 1927; Звіт про діяльність Одеського наукового товариства за 1927/28 академічний рік. Одеса, 1928; Звіт про діяльність Одеського наукового товариства за 1928/29 академічний рік. Одеса, 1930; Із звіту про діяльність Одеського наукового товариства при ВУАН за 1926—1927 рік. В кн.: Історія Національної академії наук України: 1924—1928: Документи і матеріали. К., 1998.

Літ.: Наукові установи та організації УСРР. Х., 1930; *Депенчук Л.П.* Місцеві наукові товариства при ВУАН. «Вісник АН УРСР», 1991, № 8; Історія Національної академії наук України: 1929—1933: Документи і матеріали. К., 1998.

О.В. Юркова.

ОДЕ́СЬКЕ ТОВАРИ́СТВО ІСТО́РІЇ ТА СТАРОЖИ́ТНОСТЕЙ — перше на пд. України наук. т-во, що займалося вивченням історії та охороною пам'яток майже на всьому європ. пд. *Російської імперії*; діяло з 1839 по 1922. Виникло за сприятливих соціокульт. умов, які склалися на пд. України в 1-й пол. 19 ст. Разом із тим, виникнення наук. установи відобразило одну з тенденцій розвитку істор. науки в Рос. імперії — процес її інституціоналізації. Засновниками т-ва були: поміщик, аматор історії і статистики М.Кир'яков, попечитель Одес. навч. округу Д.*Княжевич*, професор *Рішельєвського ліцею* М.*Мурзакевич*, письменник-богослов О.*Стурдза*, керівник канцелярії новорос. і бессарабського генерал-губернатора А.Фабр.

Діяльність т-ва визначалася статутами (перший затверджено 1839), які змінювали, удосконалювали або перезатверджували 1842, 1873, 1896 та 1912. Задекларована в першому статуті мета — «для розповсюдження історичних та археологічних відомостей про Південну Росію, переважно про Новоросійський край і Бессарабію» — та завдання — збирати, описувати і зберігати всі залишки давнини; відшуковувати, вивчати документи і акти стосовно історії зазначеного краю; критично досліджувати свідчення давніх письменників про цей край; збирати достовірні відомості про теперішній стан географії і статистики; публікувати результати своїх досліджень — майже не змінилися за весь час існування т-ва. Згодом до території, що підлягала дослідженням т-ва, увійшло сх. чорноморського узбережжя.

Першим і єдиним почесним президентом т-ва був новорос. і бессарабський генерал-губернатор М.*Воронцов* (1839—56), який сприяв його заснуванню і розгортанню діяльності. Після смерті першого президента Д.Княжевича (1844) цю посаду було зайнято 1856 і на ній перебували лише високі посадовці, які відігравали роль опікунів. 1873 т-во здобуло статус імператорського. Ключовою постаттю відтоді стала особа віце-президента, яку посідали — О.Стурдза (1839—43), С.Сафонов (1843—44), О.Негрі (1844—54), М.*Пирогов* (1857—58), архієпископ Димитрій (Муретов; 1858—75), М.Мурзакевич (1875—83), В.Юргевич (1883—98), О.*Бертьє-Делагард* (1898—1920). Секретарями були М.Мурзакевич (1839—75), В.Юргевич (1875—83), Ф.*Леонтович* (1883—84), В.Яковлев (1884—95), О.Павловський (1895—99, 1905—09), О.*Маркевич* (1899—1903), І.*Линниченко* (1903—05), М.*Попруженко* (1909—19), А.Флоровський (від 1919; крім першого, усі — професори Новорос. ун-ту).

Керівникам т-ва, серед яких були відомі у своїх галузях науковці, удавалося залучити до діяльності як знаних учених із багатьох вітчизн. і європ. наук. центрів зі всіх галузей істор. науки, так і місц. науковців, що могли в ньому реалізувати свій творчий потенціал. Серед них: В.*Антонович*, П.Бичков, О.*Васильчиков*, М.*Веселовський*, В.*Григорович*, В.Істрін, А.*Скальковський*, В.*Смирнов*, В.Тізенгаузен, Ф.*Успенський*, Е.*Штерн*, Є.*Щепкін* та ін. Членами т-ва були також Є.Барсов, П.Бартенєв, О.*Бодянський*, О.Вікторов, Р.*Віппер*, М.*Владимирський-Буданов*, В.*Ганка*, М.Грабовський, М.*Грушевський*, І.*Каманін*, М.*Каченовський*, П.*Кеппен*, Н.*Кондаков*, В.*Кордт*, Ю.*Кулаковський*, В.*Ламанський*, Ф.*Лебединцев*, М.*Максимович*, Л.*Нідерле*, М.*Погодін*, М.Семевський, І.*Срезневський*, А.Титов, Н.Устрялов, В.*Хвойка*, П.-Й.*Шафарик*, В.*Ягич*, М.Язиков та ін. На 1 січня 1913 т-во складалося з 19-ти почесних і 145-ти дійсних членів та 61-го кореспондента. За роки існування до його діяльності були причетні бл. 700 осіб, серед яких понад 550 були дійсними членами.

На початку своєї діяльності та в останні десятиліття існування т-во було більше зосереджене на вивченні речових джерел. Провадило археол. розкопки античних *Пантікапея*, *Тіри*, *Херсонеса Таврійського*, *Ольвії*, на о-вах Зміїний та *Березань*. Досліджувало й опікувалося крим. *курганами*, у т. ч. *Золотим курганом*, *Царським курганом* і *Мелек-Чесменським курганом*, середньовічними Херсонеським монастирем, Ескі-Кримською мечеттю, *Білгород-Дністровською фортецею*, Судацькою, Феодосійською, Балаклавською фортецями. Створило Одеський музей (1840) та відало Феодосійським музеєм (1858). Водночас розгорнуло активну діяльність із вивчення писемних та ін. джерел, що зберігалися як у *Новоросійському краї* і *Бессарабії*, так і поза їх межами, з метою дослідження місц. історії. Пошукова робота велась як в архівах скасованих установ (фортець св. Димитрія Ростовського, св. Єлизавети), так і в діючих відомчих установах *Херсонської губернії*, *Катеринославської губернії*, *Та-*

врійської губернії та Бессарабії. Поступово в центрі пошуків стали відомчі архіви в *Одесі* (найбільше — скасованого 1874 управління новорос. і бессарабського генерал-губернатора), а також столичні (особливо — Моск. гол. архів МЗС Рос. імперії). Багато джерел було відібрано в особистих колекціях, серед яких чільне місце посідали б-ки М.Воронцова, зібрання рукописів І.Царського, архів Попових у м-ку *Решетилівка* та ін.

Знайдений, зібраний і збережений матеріал науково обробляли й оприлюднювали в доповідях (або представленнях) на засіданнях. На 435-ти засіданнях станом на 1914 було зроблено понад 1 тис. наук. доповідей. Наук. доробок опублікований у *«Записках Одесского общества истории и древностей»,* окремих монографіях, описах колекцій і зібрань, каталогах та путівниках, які стали помітним явищем в істор. науці. Було зібрано цінну наук. б-ку (в останні роки існування т-ва налічувала майже 11 тис. книжок, серед яких були й *стародруки*, понад 1 тис. одиниць картографічних матеріалів). Рукописний фонд зберігається в Ін-ті рукопису НБУВ, а також окремий фонд є і в Держ. архіві Одес. області.

Т-во опублікувало прибл. 350 праць з археології, епіграфіки, нумізматики тощо; понад 450 праць з історії, краєзнавства, істор. географії, архівознавства (прибл. $^1/_3$ з них присвячена боротьбі Рос. імперії за вихід до Чорного моря у 18 ст. та процесу заселення й госп. освоєння краю), з історії Одеси та Новорос. краю в 19 ст., дотатар. Криму і *Кримського ханату*, *козацтва українського*, церк. старожитностей та історії Церкви. Публікувалися некрологи і біографії членів, матеріали щодо внутр. життя установи, рецензії та праці з ін. проблем, зокрема етнографії. Понад 300 праць із доробку т-ва — археогр. публікації.

Досягнення поставленої мети було можливим завдяки ефективному механізмові функціонування, а також цілком задовільним матеріальній базі й фінансовому стану. 1912 прибутки складалися із субсидії від уряду, яку т-во отримувало від часу заснування, а також із щорічних й одноразових членських внесків, сплати за дипломи, пожертвувань, виручки від продажу видань, відсотків від капіталу т-ва та премії Д.Княжевича. Із самого початку т-во було забезпечене приміщенням — від двох кімнат у прибудові побіля *Одеської товарної біржі* — до власного будинку (1883), в якому тепер знаходиться *Одеський археологічний музей* (заснований 1920 після націоналізації музею т-ва).

Діяльність т-ва почала завмирати із встановленням в Одесі рад. влади. Кілька спроб — у т. ч. й М.*Слабченка* — активізувати роботу не дали результатів, і з 1922 воно остаточно припинило роботу. Краєзнавчу традицію його успадкувала *Одеська комісія краєзнавства при ВУАН* (1923—30), яку очолив С.Дложевський. Згодом наступником археол. традицій Одес. т-ва історії і старожитностей стало засноване 1959 *Одеське археологічне товариство*, яке в продовження його «Записок...» видало 2 томи *«Записок Одесского археологического общества»* (1960, 1967) і надало їм паралельної нумерації — № 1—2 (№ 34—35).

Видання: Записки Одесского общества истории и древностей, т. 1—33. Одесса, 1844—1919.

Покажчик: Указатель статей, помещенных в I—XXX томах «Записок Императорского Одесского общества истории и древностей». Одесса, 1914.

Літ.: *Брун Ф.* Одесское общество истории и древностей, его записки и археологические собрания. Одесса, 1870; *Марков А.* Императорское Одесское общество истории и древностей. «Вестник археологии и истории, издаваемый Археологическим институтом», 1888, вып. 7; *Юргевич В.* Исторический очерк пятидесятилетия Императорского Одесского общества истории и древностей, 1839—1889. Одесса, 1889; *Попруженко М.Г.* Императорское Одесское общество истории и древностей (по поводу 75-летия его существования). «Исторический вестник», 1914, № 11; *Б.В.* [*Варнеке*] Императорское Одесское общество истории и древностей (1839—1914). «Журнал Министерства народного просвещения», 1914, № 12; *Лисоченко І.Д.* Архів Одеського товариства історії та старожитностей. В кн.: Збірник оглядів фондів відділу рукописів. К., 1962; 150 лет Одесскому обществу истории и древностей: 1839—1989: Тезисы докладов юбилейной конференции 27—28 октября 1989 г. г. Одесса. Одесса, 1989; *Сальцова О.А.* Пам'яткознавча діяльність Одеського товариства історії та старожитностей. В кн.: Праці центру пам'яткознавства, вип. 2. К., 1993; *Непомнящий А.А.* З історії Одеського товариства історії та старожитностей. «Архівіст: Вісник Спілки архівістів України», 1999, № 1 (4); *Симоненко І.* Пам'ятkоохоронна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей. «Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури», 1999, № 2; *Хмарський В.М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. Одеса, 2002; *Шалашна Н.* Діяльність Одеського товариства історії та старожитностей у галузі вивчення і збереження книжкових пам'яток (перша половина XIX ст.). «Схід», 2006, № 5; *Її ж.* Історико-книгознавча тематика в діяльності Одеського товариства історії та старожитностей у другій половині XIX ст. «Бібліотечний вісник», 2007, № 5.

В.М. Хмарський.

ОДЕ́СЬКЕ ТОВАРИ́СТВО «ПРОСВІ́ТА» — культурно-просвітницька орг-ція, що існувала з 1906 по 1909. Діяльність поширювалася тільки на місто. Об'єднувала понад 500 членів. Діяло 4 секції: наук., драм., літ., вокально-музична. Наук. секція проводила понад 60 лекцій щорічно за різноманітною тематикою: про укр. громад., наук., літ. діячів; про марксизм та ставлення марксистів до нац. питання тощо. Лекції читались укр. мовою, серед лекторів були відомі діячі укр. руху М.Комар, І.Лученко, С.*Шелухин* та ін.

Драм. секція заснувала власну трупу і артистичну дитячу групу «Коза-дереза», щотижня ставила вистави. При секції діяли курси укр. вимови і декламації. Вокально-муз. секція організувала власний хор. Артистичні секції співпрацювали з польськими й литовськими просвітніми т-вами, їх діяльність приносила матеріальні прибутки, які йшли на користь «Просвіти».

Т-во мало власну б-ку з понад 200 томів, книгарню, істор. музей, помешкання із залом для лекцій і концертів на 300 осіб. Для видання книжок був створений фонд ім. Л.Смоленського, коштом якого вийшли книги М.Комарова «Запорізькі вольності» та І.Бондаренка «Про Гарібальді». З періодики виходив ж. «Народна справа».

Зусиллями «Просвіти» 1906 в Новорос. ун-ті О.*Грушевський* почав читати лекції з *українознав-*

ства. 1907 на заг. зборах була ухвалена резолюція про відкриття при т-ві початкової школи з виключно укр. мовою викладання, вироблений і затверджений навч. план, зібрано бл. 500 *рублів.* Але здійснити ці плани не дозволили власті. Одес. т-во передало зібрані кошти *Подільському товариству «Просвіта»* на потреби укр. шкіл.

Офіц. приводом для закриття Одес. «Просвіти» став вихід книги І.Бондаренка «Про Гарібальді» в листопаді 1909.

Літ.: Просвітянин. Товариство «Просвіта» в Одесі. «Украина», т.1, 1907; *Лисенко О.В.* «Просвіти» Наддніпрянської України у дожовтневий період. К., 1990; Нарис історії «Просвіти». Львів—Краків—Париж, 1993.

О.В. Корнієвська.

ОДЕ́СЬКИЙ АРХЕОЛОГІ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й. Існує з 1825. Його відкриттю передувала низка археол. знахідок у Пн. Причорномор'ї та перші наук. спроби їх інтерпретувати. Серед перших учених, що звернули увагу на ці речі, були І.Потоцький, П.-С.*Паллас*, Е.Келлер.

Велику увагу збереженню знахідок приділяли керівники міста та краю: А.-Е.*Рішельє*, О.*Ланжерон*, але особливо М.*Воронцов.* Останній підтримував усі починання фахівців-археологів, серед котрих у першу чергу слід зазначити І.*Стемпковського* та І.*Бларамберга.* Завдяки їм *Одеса* стала відомою всій Європі як центр археології на пд. *Російської імперії.*

І.Стемпковський обгрунтував необхідність створення спец. музею, а І.Бларамберг передав йому колекцію раритетів: монети, написи, книги, речі зі Стародавнього Єгипту. 21 (9) серпня музей відкрився. Директором став І.Бларамберг.

1839 було засноване *Одеське товариство історії та старожитностей.* У його витоків знаходились О.Стурдза, Д.*Княжевич*, А.Фарб, М.Кіріаков, М.*Мурзакевич.* Т-во зробило свій музей, для цього відбудували спец. споруду. 1858 зусиллями М.Мурзакевича обидва музеї об'єдналися.

Це були роки розвитку наук про старожитності. Розкопки велися на терені сучасних Молдови, пд. України, Криму, з 1873 — на Чорномор. узбережжі Кавказу. Знайдені речі надходили до музею. Його колекції поповнювалися також численними подарунками членів т-ва, купівлею в приватних осіб. Розкопки та суто музейна діяльність поєднувалися з охороною пам'яток: Ескі-Кримської мечеті, Судацької та Акерманської фортець, *Мелек-Чесменського кургану.* Здійснювався нагляд за музеєм у Феодосії, де особливу активність проявляв видатний художник І.*Айвазовський.*

Найважливішою сторінкою історії музею можна вважати видання 33-х томів *«Записок Одесского общества истории и древностей»,* які не втратили своєї актуальності до цього часу (1839—1919). Наук. слава музею поширилася по всій Європі. У ньому працювали найвідоміші вчені того часу: П.*Брун*, П.Беккер, Н.*Кондаков*, Ф.*Успенський*, В.Юргевич, Е.Міннс (Велика Британія), Р.Фуртвенглер (Німеччина) та багато ін.

Ювілейне засідання Наукової колегії Одеського археологічного музею з нагоди 100-річчя його заснування. Фото 1927.

Т-во, якому належав музей, намагалося для його підтримки приймати у свої члени відомих осіб — політиків, учених, ін. спеціалістів, меценатів. У ньому перебували всі великі князі Рос. імперії, воєводи Сербії, його віцепрезидентом деякий час був видатний хірург М.*Пирогов.* Серед меценатів зазначимо Г.*Маразлі*, якому належить ініціатива буд-ва нового приміщення музею.

Музей як невід'ємна частина т-ва існував до 1920, коли він став належати д-ві. Із заснуванням *Одеської комісії краєзнавства при ВУАН* (її головою був С.Дложевський — директор музею) справи пішли вгору. Почалися стаціонарні розкопки (Усатового, *Ольвії*). Велику роль у них відігравав М.*Болтенко.* У 1930-ті рр. проводилися розкопки на *Березані*, Сабатинівці, Лузанівці та ін. місцях.

З початком Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 колекції музею залишилися в Одесі (крім золотих речей), і музей продовжував працювати. Після визволення від німецько-румун. загарбників музей почав відроджуватися. 1945 відбулася перша експедиція на Березані, потім експозиція почала збільшуватися за рахунок робіт на антич. пам'ятках на мор. узбережжі, розкопок *курганів*, вивчення трипільських пам'яток. Поліпшувалася структура експозицій, з 1957 почали друкуватися наук. праці.

На переломі 1950—60-х рр. до музею надійшли великі колекції з палеолітичних стоянок, пам'яток *черняхівської культури*, слов'ян. поселень з Подністров'я, унікальний *Інгульський скарб* доби бронзи. Особлива увага була приділена вивченню антич. пам'яток Нижнього Подністров'я. Почалися систематичні розкопки стародавньої *Тіри* (І.Клейман) та середньовічного Білгорода (нині м. *Білгород-Дністровський*; А.Кравченко). З 1957 проводяться дослідження городища *Ніконій* у с. Роксолани (М.Синицин, Н.Секерська, А.Загинайло) та ін. поселень цієї доби — Миколаївка, Надлиманське (А.Мелюкова, Г.Дзис-Райко).

Широкий розвиток польової та наук. діяльності дав змогу

створити 1959 на базі музею *Одеське археологічне товариство* (керівники — М.Синицин, П.*Каришковський*, С.Охотніков).

У 1960-ті рр. спільно з ін. установами, зокрема Ін-том археології АН УРСР, велись значні новобудівельні експедиції (Н.Шмаглій, І.Черняков, Л.Субботін). Розкопано сотні курганів, увесь матеріал з котрих надійшов до музею. Належить також відзначити розкопки мезолітичної стоянки Мирне (В.*Станко*), багатошарового городища біля с. Орловка (Р.Бондар), поселення Усатове (Є.Патокова). 1971 музей був переведений у систему АН УРСР.

У 1980—90-х рр. продовжувалися розкопки відомих пам'яток, почалися дослідження нових. Це — грец. поселення архаїчного часу на березі Дністра (С.Охотніков), пізньої бронзи (В.Ванчугов), рим. доби (О.Малюкевич), некрополя Ніконія (І.Бруяко), античного поселення Кошари (Є.Редіна), унікальна пам'ятка енеоліту Маяки (В.*Петренко*), гідроархеол. дослідження на о-ві *Зміїний* (С.Охотніков). В останні роки співпраця з іноз. вченими дала можливість організувати ще низку експедицій — для дослідження поселень доби бронзи—заліза в пониззі Дунаю (В.Ванчугов, І.Бруяко) разом із Румунією, а також продовжувати старі розкопки (Кошари, Ніконій — з фахівцями Польщі).

Музей підтримує зв'язки практично з усіма країнами Європи. Фахівці з Франції, Німеччини, Данії, Великої Британії, Болгарії, Румунії, Польщі щорічно працюють з колекціями музею. Розробляється низка спільних наук. тем.

Нині музей є сучасною наук. установою, яка має свої специфічні риси. Це, по-перше — експозиційна та хранительська функції, розробка яких потребує великого часу, бо в музеї знаходиться бл. 170 тис. інвентарних номерів, у т. ч. 54 тис. монет. Експозиція побудована за хронолого-територіальним планом і охоплює епохи палеоліту, енеоліту, доби бронзи, скіфо-антич. період, середньовіччя. Особливої уваги заслуговують античні зали, повністю переобладнані та відремонтовані при підтримці Фонду А.Левентіса (Кіпр). У спец. залах розташовані «Золота комора» («Золотая кладовая») — найбільша в Україні колекція пам'яток Стародавнього Єгипту. В музеї зберігається і найбільша в нашій країні збірка антич. раритетів: бл. 200 зразків скульптури, мармурових архіт. деталей, 800 ваз, стільки ж теракот, унікальна в Україні збірка скульптур з Кіпру, один з найбільших у світі скарбів електрових монет з м. Кізик (5—4 ст. до н. е.), один із 10 відомих науці *златників* вел. кн. київ. *Володимира Святославича*, плита з рунічними знаками та ін. унікальні експонати.

При музеї знаходиться б-ка, яка налічує 32 тис. томів спец. літератури.

Літ.: *Юргевич В.Н.* Об археологических розысканиях и открытиях в Южной России, предшествовавших учреждению Одесского общества истории и древностей. «Записки Императорского Одесского общества истории и древностей», 1888, т. 14; *Його ж.* Краткий очерк деятельности Императорского Одесского общества истории и древностей. Там само; *Болтенко М.* Государственный историко-археологический музей в Одессе. «Новый Восток», 1926, кн. 15; *Брун Ф.* Одесское общество истории и древностей, его записки и археологические собрания. «Одесса», 1870; [*Варнеке Б.*] Императорское Одесское общество истории и древностей. «Журнал Министерства народного просвещения», 1914, декабрь, «Современная летопись»; *Menzel Th.* Archäologischen Anzeiger, ft 1—2. Б/м, 1925; *Дложевський С.С.* Одеський державний історично-археологічний музей. К., 1927; *Есипенко А.Л. и др.* Один из старейших музеев Советской Украины. «Материалы по археологии Северного Причерноморья» (Одесса), 1957, вып. 1; *Разгон А.М.* Археологические музеи в России (1861—1917 гг.). «Очерки по истории музейного дела», 1961, вып. 3; *Славін Л.* Створення Одеського археологічного товариства. В кн.: З досвіду роботи музеїв УРСР. К., 1961; *Разгон Л.* Исторические музеи в России (с начала XVII в. до 1861 г.). В кн.: Очерки истории музейного дела в России—СССР, вып. 5. М., 1963; *Дзис-Райко Г.А.* 150 лет Одесскому археологическому музею. «Материалы по археологии Северного Причерноморья» (К.), 1976, вып. 8; Одесский археологический музей [Альбом]. К., 1983; *Смирнов И.А.* VI Археологический съезд в Одессе. В кн.: Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья. К., 1985; 150 лет Одесскому обществу истории и древностей: 1839—1988. В кн.: Тезисы докладов. Одесса, 1989; *Охотников С.Б.* Одесский археологический музей АН УССР. «Вестник древней истории», 1991, № 2; *Охотников С.Б.* Люди, даты, юбилеи (хроника музея и общества). В кн.: Древнее Причерноморье: Краткие сообщения Одесского археологического общества. Одесса, 1994; *Ochotnikov S.B.* The Odessa Museum of Archaeology. «Ancient Civilisations from Scithia to Siberia: An International Jornal of Comparative Studies in History and Archaeologe», 1994, vol. 1, N 1; Вся Одесса: Антология-словарь. М., 1997; *С.Б. О*[*хотников*]. Одесское археологическое общество: 1994—1998 гг. В кн.: Краткие сообщения Одесского археологического общества. Одесса 1999; Greek and Cipriote Antiquites in the Archaeological Museum of Odessa. Nicosia, 2001; Skarby znad Morza Czarnego. Złoto, rzezba, ceramika z Muzeum Archeologicznego w Odessie. Treasures from the Blac sea coast. Gold, sculpture, potteri from the Archeological Museum in Odessa. [Krakov—Cracow], 2006; *Охотников С.Б.* Археология в Одессе. Одесса, 2010.

С.Б. Охотніков.

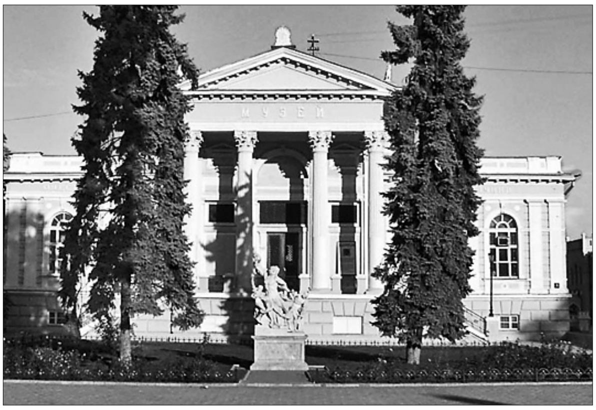

Одеський археологічний музей. Фото 2010.

ОДЕ́СЬКИЙ ВІЙСЬКО́ВИЙ О́КРУГ. Створений 1862. Включав територію *Херсонської губернії*, *Катеринославської губернії*, *Таврійської губернії*, Бессарабську обл. (Хотинський пов. — до 1869) і Балтський пов. *Подільської губернії.* У таких межах проіснував до ліквідації 1918. О.в.о. межував з Румунією і знаходився біля *Австро-Угорщини*, а з другого боку включав Чорномор. узбережжя від гирла Дунаю до Керченської протоки. Тому на його теренах були можливі військ. дії на суші і на морі. Ріка Дніпро ділила округ на 2 частини — Зх. прикордонна зона мала більше значення тому, що на її території розміщувалися порти *Одеса*, *Херсон*, *Миколаїв* і *Севастополь.* З Одеси залізниця проходила через Бендери—*Рені*—Унгени на Ясси, а з Катеринослава (нині м. *Дні-*

пропетровськ) — через *Кременчук—Черкаси* на Знам'янку—*Балту*—Окницю до Липкан. Ін. залізниці проходили з пн. на пд., до Чорного моря. Залізниця Одеса—Балта—*Жмеринка* зв'язувала 2 округи — О.в.о. з *Київським військовим округом*. Шосейні шляхи існували в Криму і поблизу великих міст.

Літ.: Россия: Генштаб: Одесский военный округ. К., 1916; *Зайончковский П.А.* Военные реформы 1860—1870 гг. в России. М., 1952.

О.Є. Маркова.

ОДЕ́СЬКИЙ ІСТО́РИКО-КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Відкритий 1956 на основі збірок *Одеського товариства історії та старожитностей*, музеїв Одеського держ. історичного, Степової України, Старої Одеси, що діяли 1920—30, героїчної оборони Одеси (1944). Розміщений у палаці власника канатного з-ду О.Новікова (побудований 1876, архіт. Ф.Токсіоровський). Фонди музею налічують бл. 120 тис. одиниць зберігання, містять колекції нумізматичні, історико-побутових предметів, зброї, графіки, образотворчого мист-ва, документів, світлин тощо. Унікальними є маніфести, укази, грамоти серед. 18 — 19 ст. з автографами рос. імп. *Катерини II*, кн. Г.*Потьомкіна*, О.*Суворова*, Й. де *Рібаса*, О.*Ланжерона*; меморіальні речі кн. Г.Потьомкіна, О.Суворова та ін. Експозиція знайомить з історією Одещини від середньовіччя до 20 ст. (розділи «Стара Одеса», «Північне Причорномор'я»), періодом Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45, культ. життям міста 1920—90, сучасним розвитком регіону, зокрема багатонац. складом населення області, її міжнар. зв'язками.

Одеський історико-краєзнавчий музей. Фото початку 21 ст.

Має відділи: Болградський історико-етногр. музей, Музей «Філікі етерія» (Одеса), Меморіал героїчної оборони Одеси (411-та берегова батарея), відділ природи.

Щорічно музей відвідують понад 120 тис. осіб. Наукові працівники 1996 видали «Листівки Амвросія Ждахи (початок XX ст.)», альбом-каталог «Одеса в творах графіки XIX ст.», каталог «Історичний портрет XVIII — початку XX ст. із фондів Одеського краєзнавчого музею», 2000 — «Фронтові листівки одеситів» тощо.

Літ.: Одесский историко-краеведческий музей: Путеводитель. Одесса, 1974; Музеї України: Довідник. К., 1999.

Р.В. Маньковська.

ОДЕ́СЬКИЙ ЛІТЕРАТУ́РНИЙ МУЗЕ́Й — один із найбільших літ. музеїв України. Заснований 1977, відкритий для масового відвідування 15 липня 1984 в палаці князів Гагаріних (поч. 1850-х рр., архіт. Л.Оттон). Організатором і першим директором був журналіст та краєзнавець М.Бригін. Архітектурно-художнє рішення експозиції виконала група Одес. худож. фонду під керівництвом київ. художника-дизайнера А.*Гайдамаки* та художника-конструктора В.Солодова. У 24-х залах музею представлені рідкісні видання книг, рукописи, особисті речі, фото, родинні альбоми, твори образотворчого мист-ва, які хронологічно відтворюють літ. життя *Одеси* та краю за 200 років. Понад 30 тис. експонатів розповідають про більш ніж 300 митців (письменників, журналістів, акторів, композиторів, художників), біографії яких пов'язані з Одесою. Тут представлені не лише літератори, що своєю творчістю формували «одеський літературний простір» (І.*Бабель*, Е.Багрицький, О.Дерібас, В.*Жаботинський*, І.*Ільф* і Є.*Петров*, В.*Катаєв*, О.*Купрін*, М.Мойхер-Сфорим, Ю.*Олеша*, К.*Паустовський*, Л.Славін, Л.*Утьосов*, К.Чуковський, *Шолом-Алейхем*, Ю.*Яновський* та ін.), а й ті, яких можна умовно назвати «гостями Одеси» (Г.Белль, І.*Бунін*, В.Висоцький, М.*Гоголь*, О.*Довженко*, М.*Коцюбинський*, Ю.Крашевський, Леся *Українка*, В.*Маяковський*, А.*Міцкевич*, В.Нарбут, І.*Нечуй-Левицький*, О.*Пушкін*, О.М.Толстой, І.*Франко*, А.*Чехов* та багато інших).

Одеський літературний музей. Фото початку 21 ст.

На подвір'ї музею з 1995 створюється «Сад скульптур», в якому станом на 2010 є 11 гумористичних скульптурних композицій, присвячених літ. героям і персонажам міськ. фольклору Одеси.

Музей має філії — меморіальні музеї, 2 з яких розташовані в Одесі (музеї О.Пушкіна і К.Паустовського) і 2 — в Одес. обл. (музей С.Олійника в с. Левадівка Миколаївського р-ну та музей Х.*Ботева* в с. Задунаївка Арцизького р-ну).

Веб-сайт музею: http://museum-literature.odessa.ua.

Літ.: *Скалій Р.* Скарбниця духовних надбань. «ЛУ», 1984, 20 вересня; *Базазьянц С.* Художественный образ писательского дела. «Декоративное искусство СССР», 1985, № 1; *Корева В.* У пошуках «моментів здивування». «Наука і суспільство», 1985, № 2; Одесский государственный литературный музей: Путеводитель. Одесса, 1986; *Голишев А.С.* Літературний музей в Одесі. В кн.: УЛЕ, т. 3. К., 1995.

Д.Я. Вортман, Г.П. Герасимова.

ОДЕ́СЬКИЙ МУЗЕ́Й «СТЕПОВА́ УКРАЇ́НА» — створений у грудні 1927 з метою збирання етногр. матеріалу степової України, вивчення побуту народів, які були жителями степового краю, популяризації історії і к-ри укр. народу. Музей одержав назву «Степова Україна», моделлю для нього послужив етногр. відділ Рос. музею в Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*). Базою для створення музею послужили колекції, зібрані дослідниками й аматорами історії 19 — поч. 20 ст., краєзнавцями 1920—30-х рр.

Члени етнографо-лінгвістичної секції під кер-вом Р.Волкова займалися збиранням матеріалів із діалектології, фольклору й матеріальної к-ри, складанням ет-

нографо-діалектологічної карти Херсонщини, Катеринославщини, *Бессарабії*, Криму та *Кубані*, які визначалися як степова Україна. Підготовчі роботи з організації закладу почалися 1922, коли К-т з охорони пам'яток мист-ва і старовини порушив питання про заснування в *Одесі* Укр. етногр. музею. 1924 на засіданні малої колегії Одес. губернської політпросвіти було вирішено відкрити його не пізніше 1 лютого 1925. На засіданні Одес. окружної комісії у справах українізації у вересні 1926 було прийнято резолюцію про активізацію етногр. діяльності та поповнення колекцій О.м.«С.У.» Вони стали поповнюватися експонатами *Одеського археологічного музею* й Одес. природно-істор. музею, предметами реліг. культу зі Свято-Успенського собору та матеріалами виставки, присвяченої Т.Шевченку, підготовленої в Держ. укр. б-ці, постановочним реквізитом із *Всеукраїнського фотокіноуправління* (Одеса).

Через кілька років після відкриття музейне зібрання налічувало до 2 тис. одиниць зберігання: колекції вишивок, рушників, килимів, кераміки, писанок, фотографій, малюнків. Великий комплекс експонатів (до 250 одиниць зберігання) відображав історію укр. професійного театру. Експозиція О.м.«С.У.» представляла матеріальну та духовну к-ру українців, молдован, болгар і нім. колоністів. Тут були характерні болг. фартухи та пояси зі смугастим і геометричним малюнком, бессарабські килими з букетами на чорному тлі й укр. малюнок, що відображає рослинний світ, об'ємні експонати: старовинні прядки, ткацький верстат, сел. плуг, саморобні меблі, «мамаї» (див. «*Козак Мамай*») і живописні портрети *гетьманів*. Матеріали з цієї тематики дарували директор Держ. укр. б-ки Б.Комаров, артисти Одес. держ. театру драми Ю.*Шумський* і Л.Мацієвська, професори Р.Потапенко, І.Перван. О.м.«С.У.» збирав матеріали із заг. історії Пд. України — документи, креслення, фотографії, образотворчі полотна, тому швидко став одним із найважливіших культ. центрів регіону, місцем методичної підготовки працівників нар. освіти.

1931 власті піддали краєзнавчі музеї критиці, закидаючи їхнім працівникам те, що «вони від самого початку існування прийняли від колишніх "загальнонародних музеїв" погані традиції минулого народництва, етнографічності та аполітичності, і до сьогодні нема будь-якого політичного настрою в цих музеях, вони ідеологічно безхребетні». Того ж року О.м.«С.У.» припинив існування.

В умовах розвитку незалежної укр. суверенної д-ви, спираючись на результати історико-етногр. експедицій, архівні документи та досвід створення виставкових варіантів експозицій, співробітники Одес. історико-краєзнавчого музею висунули 2003 ідею відтворення на основі колекцій свого музею власне етногр. музею як центру вивчення й відродження історико-культ. традицій Укр. Причорномор'я. 2006 останньому повернуто назву «Степова Україна», він є відділом *Одеського історико-краєзнавчого музею*.

Літ.: Українська архівна енциклопедія. К., 2008.

В.І. Солодова.

ОДЕ́СЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ АКАДЕМІ́ЧНИЙ ТЕА́ТР О́ПЕРИ ТА БАЛЕ́ТУ, **Одеський державний академічний театр опери і балету** — один з найстаріших і найбільший в Україні театрів опери і балету. Створений 1926 як укр. оперний театр на базі Одес. рос. опери, заснованої 1809. Спочатку в Одес. опері йшли драматичні та оперні вистави; крім рос. і укр., виступали італ. і франц. трупи; ставили опери «Семираміда», «Турок в Італії» Дж.Россіні, «Чужоземка», «Капулетті і Монteккі» В.Белліні, «Таємний шлюб» Д.Чімарози, балети. 1873 будинок театру (споруджений 1804—09 за проектом архіт. Тома де Томона) згорів, новий було споруджено 1884—87 за проектом австрійс. архітекторів Ф.Фельнера та Г.Гельмера. Робочі креслення виконувалися під кер-вом місц. архітекторів О.*Бернардацці*, Ф.Гонсіоровського, Ю.Дмитренка. Згідно з обумовленою вимогою архітектори передбачили максимально можливу на той час безпеку на випадок пожежі: будівля мала 23 окремих виходи для глядачів та службовців театру.

Архітектура будівлі демонструє характерний для свого часу історизм у дусі «віденського ренесансу» з елементами «віденського бароко». Архіт. декор доповнюється скульптурним. Розкішний аттик двоповерхового портика увінчаний запряженою 4-ма пантерами квадригою музи трагедії Мельпомени, яка в лівій руці тримає факел, що символізує невгасиме світло мист-ва. При вході в приміщення на п'єдесталі пластично втілені сцени з трагедії Евріпіда «Іполіт» та комедії Арістофана «Птахи». З боків, на карнизах балкона, розташовані ще 2 скульптурні групи: з правого боку — муза танцю Терпсіхора навчає юне створіння своєму мист-ву; зліва — кентавр Хірон дає урок гри на лірі Аполлону. По обидва боки центр. портика, у верхній частині балконного ярусу напівколом розміщені в нішах бюсти О.Грибоєдова, О.*Пушкіна*, М.*Гоголя*, М.*Глинки*, які представляють різні види мист-ва: драму, поезію, комедію та музику. Усі інтер'єри театру відзначаються розкішшю і вели-

Одеський національний академічний театр опери та балету. Фото 2009.

кою кількістю прикрас, позолотою, орнаментацією, яскравою колористикою. Плафон прикрашений золоченим багетом з 4-ма картинами, що зображають сцени з творів В.Шекспіра.

У дорад. час в театрі виступали як диригенти П.*Чайковський*, А.Рубінштейн, М.Римський-Корсаков, А.Аренський, О.Глазунов, Е.Направник; співаки — Ф.*Шаляпін*, С.*Крушельницька*, Л.Собінов, А.*Нежданова*, М.Фігнер; танцюристки А.Павлова, А.Дункан, К.Гельцер; гастролювали зарубіжні митці — Д.Ансельмі, Е.Карузо, М.Баттістіні, Т.Руффо. У драм. виставах грали М.*Щепкін*, П.Мочалов, М.*Кропивницький*, М.*Заньковецька*, М.*Садовський*, П.*Саксаганський*, В.Коміссаржевська, М.Єрмолова, а також Т.Сальвіні, Є.Россі, С.Бернар, Е.Дузе та ін. Велику роль в історії театру й пропаганді вітчизн. музики відіграв муз. керівник театру (1894—1937), диригент Й.Прибик — автор 9-ти одноактних опер за творами А.*Чехова*, деякі з них були поставлені в театрі.

1942—44 колектив працював у Красноярську, де був об'єднаний із Дніпроп. театром опери та балету. В ці роки були поставлені: «Кров народу» І.Дзержинського, «В бурю» Т.Хреннікова. 28 травня 1944 театр відновив свої спектаклі в Одесі.

Серед вистав театру: класичні опери — «Запорожець за Дунаєм» С.*Гулака–Артемовського* (1936, 1954), «Князь Ігор» О.Бородіна (1946), «Садко» М.Римського-Корсакова, (1955), «Катерина» М.*Аркаса* (1958), «Макбет» (1959, уперше укр. мовою) і «Дон Карлос» (1962) Дж.Верді, «Тарас Бульба» М.В.*Лисенка* (1971); твори рад. композиторів: опери «Розлом» В.Фемеліді (1929), «Кармелюк» В.*Костенка* (1930), «Захар Беркут» («Золотий обруч», 1930) і «Щорс» (1938) Б.*Лятошинського*, «Сотник» М.*Вериківського* (1939), «Трагедійна ніч» (1935), «Богдан Хмельницький» (1951), «Назар Стодоля» (1960) К.*Данькевича*, «Сім'я Тараса» Д.Кабалевського (1952); балети «Лілея» К.Данькевича (1946, 1954), «Спартак» А.Хачатуряна (1962), «Лісова пісня» М.*Скорульського* (1963), «Отелло» О.Мачаваріані (1964) та ін. У 1980-ті рр. здійснено постановки нових балетів: «Маскарад» А.Хачатуряна (1982), «Війна й мир» В.Овчиннікова (1988), опери-балету «Вій» В.Губенка (1984). У театрі працювали: диригенти С.Столерман, М.Покровський та ін.; режисери В.Лосський, В.Манзій, М.Боголюбов, М.Стефанович та ін.; співаки Б.*Руденко*, І.*Паторжинський*, Г.Полівaнова, Р.Сергієнко, І.Михайличенко, Є.Іванов, З.Лисак, Н.Гребенюк, М.*Гришко*, В.Нещеретний, Н.Шакун та ін.

Артисти театру беруть участь та перемагають у міжнар. конкурсах. Серед них — солісти опери Р.Зінкевич, В.Митюшкін, С.Трифонов, Н.Шевченко, артисти балету Ю.Трандасир, О.Рожевич та ін. Нині штат театру налічує бл. 500 осіб, у його репертуарі — 35 опер і балетів.

За роки незалежності України спектаклі театру відвідали понад 2 млн глядачів. Відновлені в репертуарі театру опери П.Чайковського «Євгеній Онєгін» та «Орлеанська діва», М.Римського-Корсакова «Моцарт та Сальєрі», Дж.Верді «Отелло» і «Ріголетто», Ш.Гуно «Фауст» й ін. Зросло міжнар. визнання театру. Його колективом гідно було представлено укр. мист-во за кордоном. Успішно пройшли гастролі у Великій Британії, Італії, Іспанії, Греції, Лівані, Німеччині, Швейцарії, Фінляндії, Канаді, виступи в США, Японії, ін. країнах.

Щорічно з 1998 в театрі проводиться Міжнар. фестиваль оперного мист-ва «Золота корона», на якому виступають солісти з театру La Scala (Італія), Швейцарії, США, Австрії, Польщі, Хорватії, Румунії, Росії, Молдови.

1900 зафіксовано осадку на 18 см сх. частин будівлі театру, заг. вага якої становить 520 тис. т. Відтоді періодично проводилися зміцнювальні роботи. 1956 під фундамент театру було докачано понад 20 т рідкого скла. 1998 розпорядженням КМ України затверджено техніко-екон. обґрунтування інвестицій у комплексну реконструкцію і реставрацію театру. В Одесі було створено доброчинний фонд «Чорноморська перлина», через який одесити, гості, діаспора мали можливість допомогти у відбудові гордості міста. Роботи тривали до 2002. При відкритті оновленого театру в спец. металевій капсулі з посланням одеситам наступних поколінь були зазначені імена меценатів, спонсорів, усіх тих, хто брав активну участь у його відродженні.

Літ.: *Розен Л., Шумакова Л.* Одесский театр оперы и балета. Одесса, 1964; *Деревянко Б.Ф.* Одесский театр оперы и балета: Фотоочерк. Одесса, 1984; *Максименко В.С.* Храм и вечный Музей искусства. Одесса, 2001; *Волощук И. и др.* Возрождаем театр-сказку. Одесса, 2003.

Ф. Самойлов.

ОДЕ́СЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т, Одеський національний університет імені І.Мечникова — вищий навч. заклад в Україні. Створений 1865 в *Одесі* на базі *Рішельєвського ліцею* під назвою Новоросійський ун-т у складі 3-х ф-тів: історико-філол., фізико-мат. та юридичного. Ініціатива у відкритті належить М.*Пирогову*. Гол. корпус (вул. Дворянська, 2) перейшов у спадок від Рішельєвського ліцею і досі розташований за тією ж адресою. Тривалий час ун-т був єдиним вищим навч. закладом на пд. України. Ректорами ун-ту 1865—1920 були І.*Соколов*, Ф.*Леонтович*, М.*Головкінський*, С.Ярошенко, І.*Некрасов*, Ф.*Шведов*, О.Деревицький, І.Занчевський, С.*Левашов*, Д.Кишенський, О.*Доброклонський*, А.*Білімович*, С.*Солнцев*.

Протягом перших десятиліть існування в ун-ті працювали видатні вчені та склались наук. школи і напрями. 1867—68 та 1872—82 тут працював основоположник еволюційної ембріології, мікробіології й імунології І.*Мечніков*. Згодом за відкриття явища фагоцитозу (1883) вчений здобув всесвітнє визнання й отримав Нобелівську премію (1908). Разом із лікарем-епідеміологом М.*Гамалією* та Я.Бардахом він створив у Одесі другу в світі бактеріологічну станцію (1886). Із природничим відділом фізико-мат. ф-ту пов'язані імена таких учених, як засновник рос. школи фізіологів І.*Сеченов* (1871—76), фундатор заг. й порівняльної ембріології О.Ковалевський, основоположник онтогенетичної морфології вищих організмів Л.Ценковський, засновник шко-

ли гідробіологів П.Бучинський, акад. А.Сапегін. Випускниками цього відділу були майбутній академік, президент ВУАН Д.*Заболотний*, відомий бактеріолог В.*Хавкін*.

1900 було відкрито мед. ф-т, на якому розпочали свої дослідження О.О.*Богомолець* (майбутній президент АН УРСР), один з основоположників рад. терапевтичної школи М.*Стражеско*, В.*Філатов* (згодом — академік АН УРСР та Академії мед. наук СРСР), майбутній академік АН УРСР Ф.Яновський.

На фізико-мат. ф-ті працювали відомі геологи й географи М.Андрусов (член Петерб. АН), М.Головкінський, О.Клосовський, А.Криштофович (згодом — чл.-кор. АН СРСР), Р.Прендель, Г.Танфільєв, хіміки — О.Веріго, М.*Зелінський*, П.Мелікашвілі, фізики — О.Орлов (згодом — академік АН УРСР), М.Умов, Ф.Шведов, математики — А.Білімович (згодом — академік Сербської АН), В.Лігін, І.Слешинський, І.Соколов, С.Ярошенко. У кабінеті механіки працював Й.Тимченко, який винайшов механізм, що давав стробоскопічний ефект (перший у світі прототип кіноапарата).

На юрид. ф-ті працювали такі правознавці, як О.Богдановський, В.Палаузов (кримінальне право), Ф.Леонтович, О.Шпаков (історики права), П.Цитович, М.Дювернуа, О.Боровиковський (цивільне право), П.Казанський (міжнар. право), а також економісти М.Вольський, О.Косинський (один із 12-ти перших членів УАН у 1918), С.Солнцев (член ВУАН та АН СРСР).

На історико-філол. ф-ті переважали філол. студії. Істор. дослідження зосереджувалися на кафедрах рос. історії, заг. історії, історії Церкви, теорії й історії красних мист-в та класичної філології. Саме на двох останніх займалися антич. історією та археологією П.*Брун*, Н.*Кондаков*, О.Павловський, Ф.*Успенський*, Е.*Штерн* (розпочав розкопки *Тіри*) та В.Юргевич. Завдяки археол. доробку вчених ун-ту на його базі було проведено VI Археологічний з'їзд.

Серед досліджень всесвітньої історії особливе місце посідає візантієзнавство. Засновником його став вихованець *Петербурзького університету* Ф.Успенський (майбутній академік Петерб. АН), який 1895 створив Рос. археол. музей у *Стамбулі*. У цьому напрямі працювали дослідник візант. мист-ва Н.Кондаков та історик візант. літератури О.Кирпичников. Історії Церкви й християн. старожитностей присвятили свої дослідження М.Красносельцев та О.Доброклонський. К-ру європ. *середньовіччя* досліджував П.*Біціллі*, проблемами *медієвістики* розпочав займатись майбутній академік Р.*Віппер*, проблемами англ. Відродження й гуманізму займався учень І.Гревса та Г.Форстена В.Крусман. Новістика була в центрі досліджень послідовника Й.-Г.*Дройзена* і Л. фон *Ранке* О.Брікнера, В.*Надлера* (проблеми германістики), О.Трачевського, Г.*Афанасьєва* (*Французька революція кінця 18 століття*).

Кафедру рос. історії, в межах якої відбувалося становлення істор. україністики в ун-ті, послідовно очолювали М.*Смирнов*, Г.Перетяткович, О.*Маркевич*, І.*Линниченко*. М.Смирнов був вихованцем Н.Устрялова й займався історією Галицької Русі 14—15 ст. Учень С.*Соловйова* Г.Перетяткович досліджував історію Поволжя 15—17 ст. О.Маркевич мав широке коло наук. інтересів — історія Моск. царства, Пд. України, історіографія та ін. спец. істор. дисципліни. Учень В.*Антоновича* І.Линниченко (чл.-кор. Петерб. АН) продовжив традицію вивчення історії Галицької Русі 14—15 ст. Також на кафедрі короткий термін працювали ще два учні В.Антоновича — дослідник середньовічної *Волині* й історії Пд. України П.*Іванов* та О.*Грушевський*, якому в часи *революції 1905—1907* вдалося започаткувати читання укр. мовою спецкурсу «Історія Київської Русі й Литовсько-Руського князівства». І.Линниченкові, який тривалий час очолював кафедру (1898—1919), вдалося підготувати плеяду дослідників, яких можна назвати його школою, — С.Аваліані, А.Флоровський, Б.Вахевич та ін.

Теор. проблемам істор. науки та історіографічним дослідженням присвячені праці О.Брікнера, О.Трачевського, Н.Кондакова, П.Ардашева, Є.*Щепкіна*, Г.Афанасьєва та курси І.Линниченка, П.Біціллі, Є.Трифільєва, В.Крусмана, К.Добролюбського. Проблемами істор. географії займались Л.Воєводський і П.Брун, а проблемами істор. краєзнавства — В.Надлер, А.Флоровський, О.Маркевич.

За рад. влади 1920 Новорос. ун-т закрито. На його базі було створено 3 нових ін-ти: медичний, утворений з'єднанням мед. ф-ту ун-ту з мед. жін. курсами; фізико-мат. — через об'єднання фізико-мат. ф-тів ун-ту й вищих жін. курсів — і гуманітарно-сусп. — шляхом злиття історико-філологічних та юридичних ф-тів ун-ту й Одес. вищих жін. курсів та приєднання Вищого міжнар. ін-ту й екон. ф-ту політех. ін-ту. 1921 діяльність Одес. гуманітарно-сусп. ін-ту було припинено, а його базу розподілено між трьома ін-тами: нар. освіти (існував 1920—30), нар. госп-ва (1921—30) і археологічним (1921—22). До складу Одес. ін-ту нар. освіти перейшли 3 його відділення — історико-соціологічне, ідейно-літ., філолого-лінгвістичне, які разом із цілковитим приєднанням Одес. фізико-мат. ін-ту склали

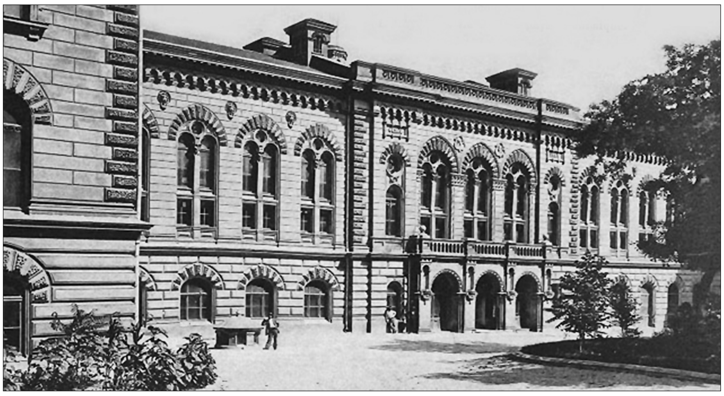

Новоросійський університет. Фізико-хімічний відділ. Листівка початку 20 ст. Нині — будинок фізичного та хімічного факультетів Одеського національного університету імені І. Мечникова.

ф-т професійної освіти. Базовими структурами Одес. ін-ту нар. госп-ва стали колишні юрид. ф-ти Новорос. ун-ту і Одес. вищих жін. курсів та екон. ф-т Одес. пед. ін-ту, виділені зі структури реорганізованого Одес. гуманітарно-сусп. ін-ту. Саме Одес. ін-т нар. освіти можна вважати спадкоємцем ун-ту. Одес. ін-т нар. освіти мав 3 нац. відділи — укр., рос. і єврейський, до його складу в різний час входили такі підрозділи: ф-т соціального виховання, що готував учителів початкових шкіл; ф-т професійної освіти, де були сектори біології, математики, історії, мови й літератури; ф-т політ. освіти із секторами музейно-архівно-бібліотечним і лекторським. 1930 замість Одес. ін-ту нар. освіти створено 3 ін. ін-ти: соціального виховання, професійної освіти та фізико-хіміко-математичний. Урешті, 1933 ін-т соціального виховання став пед. ін-том, а на базі двох інших створено Одес. держ. ун-т.

Спочатку у складі ун-ту було 4 ф-ти — мат., фіз., хімічний та біологічний, потім організували ще й економічний (проіснував до 1937) з відділом історії. 1934 відкрито історичний і географічний ф-ти, 1937 створено літературний (згодом перейм. на філологічний) з українським та російським відділами, 1938 фізичний і математичний ф-ти об'єднано в один, а 1939 відкрито заочний відділ і екстернат. До його складу ввійшли також фізико-тех. ін-т Українфільму, філія Укр. ін-ту математики й механіки, Ботанічний сад, астрономічна і геофізична лабораторії, філія Укр. зоолого-біологічного ін-ту та наук. б-ка колиш. Новорос. ун-ту. Першим ректором Одес. держ. ун-ту став Й.*Шмідт*. Серед найвідоміших випускників-істориків довоєнної доби — Й.*Гуржій*.

Одеський національний університет імені І. Мечникова. Будинок історичного факультету. Фото початку 21 ст.

У 1930-ті рр. багатьох викладачів було репресовано — академіка ВУАН М.Слабченка, археолога М.*Болтенка*, проректора Д.Склярука, деканів істор. ф-ту Д.Кипарисова й Й.Сєроглазова, декана геогр. ф-ту Ш.Вишнепольського, зав. кафедри історії України Й.Погорілого, професорів О.Сухова, М.Букатевича, психолога В.Герасименка, філософа Б.Меламеда й історика В.Баршівського, викладача педагогіки С.Флякса та ін.

У роки *Другої світової війни* ун-т не припиняв своєї роботи. Наприкінці липня 1941 було прийнято рішення про евакуацію — ун-т переїхав спочатку в Майкоп (нині столиця Адигеї, РФ; 1941—42), а потім — у Байрам-Алі (нині м. Байрамали, Туркменія). На поч. 1942/43 навч. р. він налічував лише 266 студентів та 8 професорів, 18 доцентів, 2 старших викладачі, 8 асистентів, 16 лаборантів. У серпні 1944 почалась реевакуація. 1945 ун-ту присвоєно ім'я І.Мечникова. Із 1939 по 1949 Одес. держ. ун-том керував М.*Савчук*.

В окупованій Одесі з кінця 1941 румун. адміністрація відновила роботу ун-ту у складі мед., політех. та агрокульт., а згодом — історико-філол. (із румун. відділом), юрид. і точних наук ф-тів. Були спроби відкрити богословський та філос. ф-ти. Із наближенням рад. військ цей ун-т припинив своє існування.

За післявоєнні десятиліття Одес. держ. ун-т значно розширився, з'явилися нові навчальні корпуси й гуртожитки. Якщо 1945/46 навч. р. в ньому було бл. 1500 студентів і 74 аспіранти, а навч. процес забезпечували 216 викладачів (із них — 25 професорів і 58 доцентів), то на 1990/91 навч. р. студентів налічувалося понад 10 тис. (денний відділ разом із вечірнім та заочним), а викладачів — 800 (між ними — 94 професори, д-ри наук і 488 доцентів, кандидатів наук). Наприкінці 1980-х рр. ун-т складався з 9-ти ф-тів: фіз., механіко-мат., хімічного, біологічного, геолого-геогр., істор., юрид., філол., романо-герм. філології. Також до нього входили НДІ фізики, астрономічна обсерваторія, обчислювальний центр, навчально-науково-виробничий і 2 інженерних центри, 17 проблемних і науково-дослідних лабораторій, ботанічний сад, палеонтологічний, зоологічний і петрографо-мінералогічний музеї. 1965 ун-т було нагороджено *Трудового Червоного Прапора орденом*. У повоєнні десятиліття ун-том керували ректори П.Іванченко, С.*Лебедєв*, О.Юрженко, О.*Богатський*, В.Сердюк.

Протягом 1940—80-х рр. в ун-ті працювали 3 члени-кореспонденти АН УРСР — біолог В.Тульчинська, астроном В.Цесевич, хімік О.Богатський (1976 став академіком), лауреати Держ. премії СРСР фізики С.Андронаті, Е.Кирилов, І.Викулін, біолог В.Севастьянов, історик Д.Урсу, Держ. премії УРСР — фізики В.Білоус, О.Ханонкін, В.Преснов, Ю.Ковальов, Держ. премії ім. Т.Шевченка — філолог В.Фащенко, премії ім. К.Ушинського психолог Д.Елькін (тричі). Серед випускників ун-ту — директор НДІ біології пд. морів АН УРСР акад. Ю.Зайцев.

Істор. дослідження зосереджувалися на істор. ф-ті, який складався з 4-х — 5-ти кафедр. Вітчизн. історією займалися на кафедрі історії СРСР та кафедрі історії України (1945—50, 1957—80 — історії УРСР, 1980—90 — історії УРСР, історіографії і джерелознавства). Багато років обидві кафедри розробляли комплексну тему «Історія союзу робітничого класу і селянства на Півдні України». Провідну роль відігравали дослідження професорів З.Першиної, М.Раковського, С.Мельника, доцентів А.*Бачинського*, В.Ващенка, П.Воробея, О.Гонтара, І.Калмакана, С.Ковбасюка, Г.Шабанової, П.Чухрія.

До серед. 1960-х рр. усталилася структура кафедр всесвітньої історії: стародавнього світу і середніх віків та нової й новітньої історії. Чільне місце в дослідженні стародавньої доби посів проф. П.*Каришковський* (чл.-кор. Герм. археол. ін-ту, член Нью-Йоркського нумізматичного т-ва), який заснував школу антич. нумізма-

тики (доценти С.Булатович, А.Загинайло та ін.). Археол. дослідження на пд. України проводили доцент М.*Болтенко*, проф. В.*Станко*, доценти Р.Бондар, А.Загинайло, М.Синицин.

Дослідження з медієвістики проводили проф. М.Розенталь, доц. І.Зав'ялова. Новістиці присвятили свої праці професори К.*Добролюбський*, А.Готалов-Готліб, доцент В.Алексєєв-Попов (історія Франц. революції кінця 18 ст.), проф. К.*Петряєв* (відродив германістику в ун-ті). Проблеми історіографії посіли помітне місце в доробку проф. С.Аппатова (зовн. політика США після II світ. війни) та його послідовників (зокрема доц. І.Коваля), проф. Д.Урсу (Держ. премія за дослідження проблем історіографії країн Тропічної Африки), доц. Т.Попової (методологічні проблеми істор. науки). Випускники істор. ф-ту — заст. директора *Інституту історії України НАН України* проф. С.*Кульчицький*, академік НАН України, віце-президент НАН України І.*Курас*.

За роки незалежності України ун-т адаптувався до нових соціально-екон. обставин і продовжив свій розвиток у нових суспільно-політ. умовах. 2000 йому було надано статус національного. 18 травня 2003 ун-т одним із перших в Україні підписав Болонську декларацію. В ун-ті нині навчається бл. 17 тис. студентів, працюють понад 1300 викладачів, з яких понад 200 докторів, професорів. Відкриваються нові спеціальності (понад 40) та нові кафедри (бл. 100) і центри, відкрито навч. підрозділи в Одес., Миколаїв. та Херсон. обл. Ун-т розширює свої площі і продовжує розбудову корпусів (уже понад 30). Із 1991 Держ. премії України здобули фізики С.Андронаті, Ш.Курмашев, Г.Попов, В.Сминтина, хімік М.Лук'яненко, геологи І.Зелінський, Є.Черкез, географ Г.Швебс, історик В.Станко. Ректори — І.Зелінський (1987—95), В.Сминтина (1995—2010) та І.Коваль (від 2010).

Україністика останніх десятиліть на істор. ф-ті представлена доробком кафедр історії України (професори О.Бачинська, А.Бачинський, В.Ващенко, З.Першина, В.Хмарський, доценти Т.Вінцковський, Т.Гончарук, Н.Діанова, А.Мисечко, Е.Петровський, Ю.Сурай, В.Щетников) та археології й етнології України (професори О.Дзиговський, О.Сминтина, В.Станко, доценти С.Булатович, В.Кушнір, Н.Петрова, О.Пригарін, А.Шабашов). Проблематика всесвітньої історії досліджується на кафедрах стародавнього світу і середніх віків (доценти Р.Бондар, Т.Ізбаш, І.Немченко, О.Радзіховська) та нової й новітньої історії (професори О.Дьомін, І.Гребцова, Д.Урсу, доцент І.Черних). На ф-ті здійснюються дослідження як з істор. краєзнавства (проф. Ф.Самойлов, доценти Т.Гончарук, І.Шкляєв), так і з історіографії (професори З.Першина, Т.Попова, В.Хмарський, доценти О.Музичко, Л.Новікова, О.Синявська).

Літ.: *Маркевич А.И.* Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Одесса, 1890; Історія Одеського університету за 100 років. К., 1968; Історія Одеського університету (1865—2000). Одеса, 2000; Випускники Одеського (Новоросійського) університету: Енциклопедичний словник, вип. 1. Одеса, 2005; Одеський національний університет імені І.І. Мечникова за роки незалежності України 1991—2005 рр. Одеса, 2005; Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник, т. 1—4. Одеса, 2005; Співробітники Одеського національного університету імені І.І. Мечникова — лауреати державних нагород України. Одеса, 2010.

В.М. Хмарський.

ОДЕ́СЬКИЙ НІМЕ́ЦЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т. Заснований 1924 з метою підготовки вчителів для шкіл нім. меншини в УСРР/УРСР. Навчання відбувалося на 4-х ф-тах: істор., мовно-літ., природничо-геогр. та фізико-математичному. У 1936/37 навч. р. в пед. ін-ті навчалися 254 студенти, усі вони були забезпечені стипендією і гуртожитком. 1937 ін-т зазнав звинувачень в антирад. діяльності, засміченні «класово-ворожими елементами». 1 листопада 1937 бюро Одес. обкому КП(б)У, ухваливши постанову «Про стан роботи Одеського німецького пединституту», порушило питання про доцільність дальшого функціонування ін-ту в місті і переведення його в Республіку німців Поволжя до м. Енгельс. Проте ЦК КП(б)У не погодився з цією пропозицією й зобов'язав Одес. обком КП(б)У «зміцнити» ін-т керівними кадрами. У липні 1938 за постановою РНК УРСР про реорганізацію окремих нац. шкіл, технікумів, вузів ін-т було перетворено на ін-т інозем. мов з ф-тами нім., англ. та франц. мов.

Літ.: *Кулинич І.М., Кривець Н.В.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні. К., 1995.

Н.В. Кривець.

ОДЕ́СЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ КЕРОВНИ́ЧИЙ КОМІТЕ́Т — громад. орг-ція, керівний орган укр. руху в *Одесі*. Утворений на зборах українців Одеси 4 березня 1917 з представників укр. політ. партій, т-в, громад. орг-цій молоді, військовослужбовців тощо. Голова — С.*Шелухин*.

Укр. керовничий к-т займався агітаційно-просвітницькою діяльністю, організацією укр. руху, зокрема у військ. частинах. К-т видав до 100 тис. відозв укр. мовою, розпочав видання тижневика «Українське слово», перше число якого склало 7 тис. прим. Члени к-ту брали участь у *Всеукраїнському національному конгресі* (6—8 квітня 1917), були організаторами Херсон. губернського укр. з'їзду 29—30 червня 1917.

На червень 1917 к-т виконав свої функції організатора і пропагандиста. 21 червня 1917 представник Одес. укр. громади В.*Чехівський* на 5-й сесії *Української Центральної Ради* доповідав про реорганізацію укр. керовничого комітету.

Літ.: «Рідне слово» (Х.), 1917, 1 квітня; «Робітнича газета», 1917, 6 квітня; «Українське слово» (Одеса), 1917, травень, червень; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1. К., 1996.

А.П. Гриценко.

ОДЕ́СЬКІ КАТАКО́МБИ — лабіринтоподібна мережа підземних порожнин на терені м. *Одеса* та її околиць. Загальна довжина ходів визначається 2,5 тис. км. Переважна частина катакомб (бл. 95 %) — колишні каменярні, де видобували будівельне каміння (ракушняк — різновид вапняку). До системи О.к. входять інші підземні споруди (підвали, бункери, дренажні тунелі, зливові колектори), а також печери природного походження. Каменярні виникли у 1-й пол. 19 ст., під час

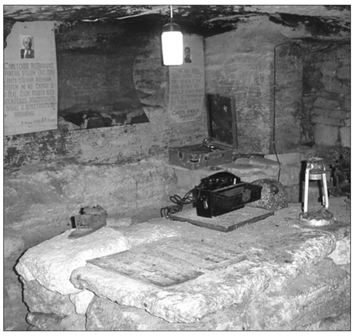

Одеські катакомби. Музей партизанської слави в с. Нерубайське. Фрагмент. Фото 2007.

Одеські катакомби. Село Нерубайське (Біляївського району Одеської області). Гірська виробка у понтичних вапняках. Фото 2007.

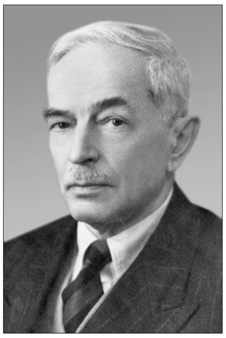

Д.М. Одинець.

М.П. Одинцов.

інтенсивної розбудови міста. Згодом їх існування стало призводити до просадок ґрунту і руйнувань будинків. У рад. час видобуток каміння в міській смузі було заборонено.

Під час *Другої світової війни* катакомбами користувалися партизани, які діяли проти румун. окупантів. Керував підпільними загонами капітан держбезпеки В.*Молодцов* (псевд. — Павло Бадаєв), молодіжною групою — Я.Гордієнко. Загони налічували бл. 30—40 осіб. Партизани боролися протягом 2,5 років, майже до звільнення Одеси (10 квітня 1944). Більшість з них були заарештовані й страчені. У с. Нерубайське створено музей, який відтворює підземний партизан. табір.

З 1963 карстова печера Заповідна та прилеглі до неї давні гірничі виробки в товщі вапняків охороняються як геологічна пам'ятка природи респ. значення. Велику наук. цінність становлять знайдені тут залишки пліоценової фауни.

Літ.: Одесские катакомбы. Одесса, 1971; *Юдин В., Пронин К.* Одесские катакомбы. Одесса, 1985; http://uzmspb.ru/archive/odessa_catacombs.htm

О.А. Бачинська.

ОДИНЕ́ЦЬ Гаврило Матвійович (р. н. і р. с. невід.) — громад. діяч. Н. в с. Биківня (нині у межах *Києва*) у сел. родині. Спочатку входив до складу *Української партії соціалістів-революціонерів*, з 1920 — до КП(б)У. 1917 — делегат *Всеукраїнського національного конгресу* від Чернігівщини (квітень 1917), член *Української Центральної Ради* та *Комітету Української Центральної Ради*. У травні 1917 входив до складу урядової делегації під час переговорів з *Тимчасовим урядом* у Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*). Після цього очолював Остерський повітовий сел. к-т, був обраний членом *Всеукраїнської ради селянських депутатів* на 1-му Всеукр. сел. з'їзді. У жовтні 1917 — депутат-представник блоку партій від Чернігівщини. Після встановлення рад. влади входив до спілки сел. письменників «*Плуг*», автор спогадів про УЦР та збірки віршів. На процесі «*Спілки визволення України*» як член Верховного суду УСРР виступив зі звинуваченнями проти колиш. соратника С.О.*Єфремова*. Репресований на поч. 1930-х рр. Після 5-річного ув'язнення повернувся в Україну. Подальша доля не відома.

Літ.: *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Бібліографічний довідник. К., 1998.

О.М. Мовчан.

ОДИНЕ́ЦЬ Дмитро Михайлович (07.01.1883—10.05.1950) — історик, політ. діяч. Приват-доцент Петерб. ун-ту. Член рос. партії нар. соціалістів (*трудовиків*). 1917 повернувся до *Києва*. 30 (17) жовтня 1917 призначений на посаду товариша (заст.) ген. секретаря нац. справ «від росіян». 8 (1) листопада 1917 О. надано статус комісара у справах рос. національності на правах ген. секретаря і вирішальний голос на засіданнях уряду. Із застереженнями сприйняв III Універсал УЦР. Після проголошення IV Універсалу УЦР заявив про намір вийти з уряду, 13 березня 1918 поновив роботу в уряді *Української Народної Республіки* як народний міністр великорус. справ кабінету В.*Голубовича*. В січні 1919 — член Президії Трудового конгресу України.

З 1919 — на еміграції. У листопаді 1920 очолював «Демобілізаційну комісію» Рос. політ. к-ту (Рос. евакуаційний к-т), співробітничав з Б.*Савинковим* та франц. військ. місією у *Варшаві*. У 1920-ті рр. — професор Празького рос. ун-ту. Працював над проблемами українсько-рос. відносин, видав чеською мовою книгу «Приєднання України до Московської держави» (1926). Політики рос. еміграції вважали О. фахівцем з «українського питання».

П. у м. Казань (нині в РФ).

Праці: Княжое и земское право древней Руси. Б/м, 1929.

Р.Г. Симоненко.

ОДИНЕ́ЦЬ Петро (р. н. і р. с. невід.) — козац. дипломат, старшина *Війська Запорозького*. Найвідомішою його місією було посольство 1620 за дорученням гетьмана П.*Конашевича-Сагайдачного* до *Москви*, під час якого порушувалося питання про службу запорожців рос. цареві *Михайлу Федоровичу*.

В.О. Щербак.

ОДИНЦО́В Михайло Петрович (н. 18.11.1921) — військ. льотчик, громад. діяч. Генерал-полковник авіації (1976). Двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Засл. військ. льотчик СРСР (1976). Н. в с. Полозово (нині Частинського р-ну Пермської обл., РФ). Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 брав участь у боях на Пд.-Зх., Брянському, Калінінському, Воронезькому, Степовому, 2-му і 1-му Українських фронтах. Після війни командував авіаполком, авіадивізією, військово-повітряними силами Уральського військ. округу. 1963 очолював Центр підготовки космонавтів. З 1976 — ген. інспектор військово-повітряних сил Гол. інспекції Мін-ва оборони СРСР. 1992 — ініціатор створення та перший президент правління Рос. асоціації Героїв Рад. Союзу, Героїв Росії та повних кавалерів ордена Слави, член бюро Рос. к-ту ветеранів війни та військ. служби. З 1996 — голова К-ту пам'яті Маршала Рад. Союзу Г.Жукова. Живе в м. *Москва*.

Тв.: Испытание огнем. М., 1983; Преодоление. Свердловск, 1987.

Літ: *Бабоченок П.А.* М.П. Одинцов. Свердловск, 1985; Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988; Михаил Петрович Одинцов. Web: http://www.peoplesru/military/hero/mihail_odincov; Одинцов Михаил Петрович. Web: http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=

=338; Одинцов Михаил Петрович. Web: http://www.airwar. ru/history/aces /ace2ww/pilots/odintsov.html.

Л.М. Хойнацька, Т.В. Пастушенко.

ОДИНЦÓВ Олександр Васильович (01.08.1895—26.09.1940) — держ. діяч. Н. в с. Андріївка Кролевецького пов. Черніг. губ. (нині Кролевецького р-ну Сум. обл.) в сім'ї сільс. священика. 1916 закінчив Київ. комерційний ін-т, вчився на юрид. ф-ті Київ. ун-ту. Перебував в ув'язненні (лютий—грудень 1918). Член РКП(б) з 1919, полковий політкомісар Червоної армії (січень 1919), секретар губкому в *Чернігові*, *Києві*, *Одесі*, голова Черніг. губернської ЧК та Черніг. губернського революц. трибуналу (1919—21).

З 1922 — член колегії нар. комісаріату земельних справ УСРР, член ради (лютий 1924 — квітень 1926) і голова правління *«Сільського господаря»* (травень 1926 — липень 1929). Вважав кооперацію засобом соціаліст. перетворення сел. госп-в. Восени 1928 виступив проти надзвичайних заходів хлібозаготівель, натомість пропонував імпорт зернових к-р, не підтримував форсованої *колективізації сільського господарства*. Зав. відділу ЦК КП(б)У по роботі на селі, заст. голови Всесоюзної ради з питань колективізації (1929—31), нарком земельних справ УСРР (1932—33), 2-й секретар Київ. обкому КП(б)У (1932—36). У роки *голодомору 1932—1933 років в УСРР* інформував політбюро ЦК КП(б)У про необхідність надання мінімальної продовольчої допомоги населенню Уманського, Шполянського та Білоцерківського р-нів для здійснення ним весняної посівної кампанії 1933, про масовий голод у селах Київщини. Причетний до розробки та впровадження «тимчасових правил трудового розпорядку в колгоспах», згідно з якими жоден колгоспник не мав права залишити роботу в полі без дозволу правління або бригадира. На X з'їзді КП(б)У обирався кандидатом у члени ЦК КП(б)У, на XI і XII з'їздах — членом ЦК КП(б)У. Член ВУЦВК кількох скликань. Репресований.

Дж.: Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки. К., 2003; Історія українського селянства, т. 2. К., 2006; Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 1, спр. 314; Там само, спр. 307; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1, оп. 2, спр. 29, 84.

В.І. Марочко.

ОДНОДВÍРЦІ — одна з категорій *державних селян*, яка склалася в *Російській імперії* в 1-й чв. 18 ст. Вона формувалася з потомків дрібних служилих людей, поселених моск. урядом у 15—17 ст. на пд. оборонних лініях (проходили частково по території майбутніх Курської, Воронезької, Харків. та Полтав. губерній) для захисту від нападів крим. і ногайських татар. Спочатку «однодвірцями» називалися лише діти боярські, які жили одним двором (звідси походить їхня назва), а з 1719 — усі служилі люди. О. займали проміжне становище між дворянами та селянами. З 1719 вони сплачували *подушне*, з 1723 — грошовий *оброк*. До поч. 1780-х рр., коли відбулася повна заміна різних військ. формувань регулярними військами, створювали зі свого складу і утримували ландміліцейські полки на *Українській лінії* (Первое полное собрание сочинений «Полное собрание законов Российской империи», 1798, т. 25, № 18676). О. володіли землями 2-х типів: до першого належали помісні ділянки, надані предкам за службу, зайняті в дикому степу та куплені громадою; до другого — землі, куплені особисто або пожалувані у *вотчину*. Землю першого типу можна було продавати лише О. Кількість О. у Рос. імперії 1736 становила бл. 536 тис., 1837—38 — більше 1 млн. В Україні 1833 чисельна група О. збереглася в *Слобідсько-Українській губернії* (28 878) та *Полтавській губернії* (5351). 1831 до О. було зараховано *шляхту* зх. губерній, що не змогла довести свого дворянського походження (Второе полное собрание сочинений *«Полное собрание законов Российской империи»*, т. 6, № 4869). У *Правобережній Україні* таких 1839 налічувалося понад 79 тис. Вони поділялися на осілих, тобто таких, що мали землю, і неосілих. Останніх було переселено на Пд. України. О. володіли кріпаками, які називались однодвірськими селянами. Їх кількість була мізерною. Вони виконували ті ж самі повинності, що їхні власники. 1809 О. було дозволено відпускати селян на волю.

Літ.: *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева, т. 1—2. М.—Л., 1946—58; *Лазанская Т.И.* Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. К., 1989.

Т.І. Лазанська.

ОДРИ́НА Дмитро Антонович (1892—16.11.1919) — політ. і держ. діяч, лікар за фахом. Н. в с. Телешівці Білоцерківського пов. Київ. губ. в родині малоземельних селян. Навч. на громад. кошт у земській школі, згодом, одержавши стипендію, — у земській фельдшерській школі в *Києві*, по закінченні якої працював у земських лікарнях. Середню і вищу освіту здобув у Жмеринській чол. г-зії та на мед. ф-ті Київ. ун-ту (1916). Учасник *Першої світової війни*, командир санітарного потягу. З початком *Лютневої революції 1917* організовував укр. санітарні частини на фронті. Зі студентських років брав активну участь в укр. русі, з 1917 — один із провідних діячів *Української партії соціалістів-революціонерів*, член ЦК УПСР. Делегат *Першого Українського військового з'їзду 1917*, входив до складу *Генерального військового комітету*, в якому очолював санітарно-мед. відділ.

Брав участь у Всеукр. з'їзді Союзу земств (червень 1918), підписав меморандум до нім. військ. командування в Україні з критикою діяльності уряду гетьмана П. *Скоропадського.* Невдовзі як активний член УПСР був заарештований, звільнений з ув'язнення після приходу до влади *Директорії Української Народної Республіки.* 23 січня 1919 обраний заст. голови *Трудового конгресу України* від фракції УПСР. Організатор медико-санітарної служби в *Армії Української Народної Республіки*, брав участь в організації Укр. Червоного Хреста. З 9 червня 1919 — міністр нар. здоров'я і заст. голови уряду УНР. Віддавав багато сил організації шпиталів для хворих на тиф укр. вояків.

Заразився на плямистий тиф і через 2 тижні помер у м. *Кам'янець-Подільський*, похований на Польських Фільварках у Кам'янці-Подільському.

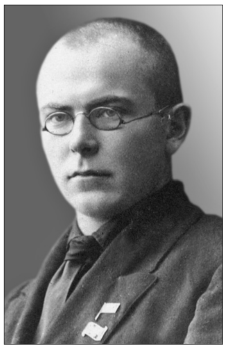

О.В. Одинцов.

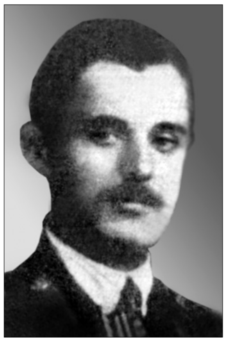

Д.А. Одрина.

Літ.: Д-р Дмитро Одрина. «Лікарський вісник», 1964, ч. 1 (32); *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. К., 2003.

Т.С. Осташко.

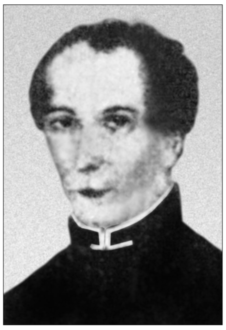

Іван Озаркевич.

ОЗАРКЕ́ВИЧ Іван (1795—20.8.1854) — культурно-освіт. діяч. Закінчив богословський ф-т Львів. ун-ту (1824). Був парафіяльним священиком у Глибокому та м. *Коломия*. Під час революції 1848—49 в Австрійс. імперії — активний член коломийської Рус. ради, співзасновник аматорського театру в місті, який здійснив першу в *Галичині* прилюдну укр. виставу. Для цього театру переробив твори «Наталка Полтавка» (під назвою «Дівка на виданню, або На милування нема силування»; видана в *Чернівцях* 1849), «Москаль-чарівник» І.*Котляревського*, «Сватання на Гончарівці» Г.*Квітки-Основ'яненка*. Брав участь у першому з'їзді укр. інтелігенції у *Львові* 1848, для учасників якого здійснив постановку переробленої ним «Наталки Полтавки». Переклав «Басні Езопа» (1852), видав збірник власних віршів «Стихотворенія», написав істор. п'єси «Дари предків» і «Розвіда».

П. у м. Коломия.

Літ.: *Стеблій Ф.* Озаркевич Іван. В кн.: Довідник з історії України, т. 2. К., 1995.

Ф.І. Стеблій.

О́ЙСТРАХ Давид Федорович (30 (17).09.1908—24.10.1974) — скрипаль, педагог, диригент. Професор (1939). Нар. арт. СРСР (1953). Н. в м. *Одеса*. Із 5-ти років навч. гри на скрипці у відомого педагога П.Столярського. Із 1923 по 1926 продовжував із ним навчання в Музично-драм. ін-ті. Тут він пройшов велику школу ансамблевої гри у струнному квартеті, зокрема в альтовій групі студентського симфонічного оркестру (невдовзі — її концертмейстер), і проявив неабиякі здібності соліста-віртуоза. У 15 років О. успішно виконав Концерт ля-мінор Й.-С.Баха, а невдовзі — віртуозні твори Дж.Тартіні й П.Сарасате. Під час гастролей зі студентським симфонічним оркестром по містах Пд. України грав Концерт для скрипки з оркестром П.*Чайковського*. Одес. період життя митця прикметний пошуком індивідуальної виконавської манери, удосконаленням техніки гри й формуванням репертуарних пріоритетів. Специфіку виконавства цього періоду визначає, насамперед, віртуозна лінія, що реалізується через репертуар із перевагою блискучих віртуозних скрипкових п'єс. Водночас відбувалося збагачення художньо-мистецького досвіду шляхом розширення слухацьких вражень, осягнення виконавської манери тодішніх провідних інструменталістів. О. познайомився із творами сучасних композиторів К.Дебюссі, М.Равеля, К.Шимановського, Б.Бартока, С.*Прокоф'єва*, слухав виступи видатних музикантів — В.*Горовиця*, Н.Мільштейна, Ю.Ісерліса, С.Барера, західноєвроп. гастролерів — Й.Сігеті, Ф.Крейслера; розгорнув плідні творчі контакти з тодішньою муз. елітою Одеси, *Києва*, Ленінграда (нині м. *Санкт-Петербург*) та ін. 1927 О. виконав у Києві, Одесі Концерт для скрипки з оркестром О.Глазунова, 1928 під кер-вом М.Малька дебютував у Ленінграді Концертом для скрипки з оркестром П.Чайковського на відкритті симфонічного сезону.

Д.Ф. Ойстрах.

1928 розпочався моск. період життя О., насичений багатогранною творчою діяльністю як скрипаля, педагога й диригента. 1932—34 і з 1942 — соліст, із 1961 — також диригент Моск. філармонії. Одночасно виступав у тріо з Л.Оборіним і С.Кнушевицьким. 1935 разом із Л.Оборіним утворив сонатний ансамбль. 1934 розпочав пед. діяльність у Моск. консерваторії (із 1939 — професор, із 1950 — зав. кафедри). Перемога на міжнар. конкурсах скрипалів відкрила йому шлях до світ. визнання й активізувала інтенсивну гастрольну діяльність. У 1930-ті рр. О. концертував у Прибалтиці, Швеції, Туреччині, у повоєнний період — у *Відні*, Бухаресті (Румунія), Празі (*Чехословаччина*; на фестивалі «Празька весна»), у 1950—60-ті рр. — у Бельгії, ФРН, Нім. Демократ. Республіці, Японії, США. Не раз виступав також в Україні, зокрема в *Дніпропетровську*, *Донецьку*, *Житомирі*, *Запоріжжі*, Києві, *Кривому Розі*, *Луганську*, *Львові*, Одесі, *Полтаві*, Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*), *Сумах*, *Харкові*, *Чернівцях* та ін. До репертуару О. ввійшли численні твори композиторів Й.-С.Баха, Л. ван Бетховена, В.-А.Моцарта, Й.Брамса, М.Бруха, Е.Лало, Я.Сибеліуса, Б.Бартока, П.Хіндеміта, К.Шимановського, П.Чайковського, О.Глазунова, М.М'ясковського, С.Прокоф'єва, Д.Шостаковича, А.Хачатуряна та ін. Грі О. були властиві ідеальна чистота інтонування, досконала техніка та високий худож. смак. Сповнені особливого благородства й оптимістичного світобачення інтерпретації митця випромінювали дивовижну природність і пластичність звукового виразу, глибокий одухотворений ліризм та мужній тон висловлення.

О. є автором редакцій скрипкових партій, транскрипцій, сонат, п'єс, каденцій концертів ін. композиторів. Йому належать численні статті, надруковані в періодичних виданнях, а також автобіографічний нарис «Мій шлях». Із 1962 О. виступав також як диригент і виконав симфонічні твори Й.Гайдна, К.-М.Вебера, Л. ван Бетховена, Ф.Шуберта, Й.Брамса, Р.Штрауса, Г.Малера, С.Прокоф'єва, Д.Шостаковича, демонструючи при цьому амплуа маестро яскраво романтичного складу. Як педагог О. виховав плеяду скрипалів світового значення, серед яких В.Климов, І.Ойстрах, Б.Пікайзен, С.Снітковський, Л.Ісакадзе, О.Пархоменко, О.*Криса* та чимало зарубіжних.

Лауреат Всеукр. конкурсу скрипалів у Харкові (1-ша премія; 1930), Всесоюзного конкурсу музикантів-виконавців (1935), Міжнародного конкурсу скрипалів

ім. Г.Венявського у *Варшаві* (2-га премія; 1935), Міжнар. конкурсу ім. Е.Ізаї в Брюсселі (Бельгія; 1-ша премія; 1937), Держ. премії СРСР (1943), Ленінської премії (1960).

П. у м. Амстердам (Нідерланди), похований у Москві.

Тв.: Воспоминания. Статьи. Интервью. Письма. М., 1978.

Літ.: *Бронин В.* Давид Ойстрах. М., 1954; Давид Ойстрах: Статьи. Автобиографический очерк. М., 1962; *Ямпольский И.* Давид Ойстрах. М., 1968; *Юзефович В.* Д. Ойстрах. М., 1978; *Швейцер И.* Вспоминая Д. Ойстраха. «Музыкальная академия», 1994, № 4.

О.В. Шевчук.

ОКІНШЕ́ВИЧ Лев Олександрович (06.02(25.01).1898—07.11. 1980) — історик укр. держ. права, бібліограф. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*, *Української вільної академії наук*, *Українського історичного товариства* та Білорус. ін-ту науки й мист-ва. Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім'ї юрисконсульта управління Пн.-Зх. залізниць, білоруса за національністю. Закінчив *Колегію Павла Галагана* та Київ. ін-т нар. госп-ва (1921). Член комісії історії укр. права (1921—33), її секретар (1922—29), аспірант *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН* (1925—28), потім — Н.-д. кафедри історії укр. к-ри ім. акад. Д.Багалія (1928), завідуючий вид-вом ВУАН (1929—31), професор Ніжинського пед. ін-ту (1933). Працював юрисконсультом у Казахстані, Вязьмі й Смоленську (1934—41). Виїхавши на еміграцію, став професором і деканом правничого ф-ту *Українського вільного університету*, обраний дійсним членом НТШ. 1949 виїхав до США. 1951—54 працював у «Дослідчому проекті над СССР», 1954—69 — співробітником каталогу та перекладачем у Б-ці Конгресу США.

П. у м. Вашингтон (США).

Посмертно видано спогади О. «Моя академічна праця в Україні» (1995).

Праці: Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв. (1926); Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. (ч. 1—2, 1929—30); Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. (1948; «ЗНТШ», т. 157); Лекції з історії українського права: Право державне: Доба станового суспільства (1947; перевид. — 1954). Лишив також бібліографічні покажчики «Latin America in Soviet Writings» (vol. 1—2, 1966), «U.S. History and Historiography in Post-War Soviet Writings, 1945—1970» (1976).

Літ.: *Падох Я.* Лев Окіншевич — видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. Нью-Йорк—Мюнхен, 1985.

С.І. Білокінь.

О́КО — міра ваги та об'єму, поширена серед слов'ян. народів. Її походження пов'язують з турец. мірою «okka», у свою чергу, запозиченою з араб. метрологічної системи, де, за даними мусульманських істориків метрології, вона дорівнювала 1,2828 кг.

На укр. землях міра «око» відома у 18 ст. як вага товарів, імпортованих з Туреччини, Криму та Греції: тютюну, кави, олив, рису, вина, лимонного соку тощо. Дорівнювала прибл. 3 *фунтам*.

Літ.: *Винник В.О.* Назва одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966; *Сидоренко О.Ф.* Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. К., 1975.

Н.О. Герасименко.

ОКО́ЛЬСЬКИЙ Симеон (Симон, Шимон; Okolsci Cimon (Szumon); 1580—10.06.1653) — польс. історик, геральдик, домініканський монах. Н. в м. Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*). Автор 2-х щоденників, виданих у Замості 1638 і 1639. У них описав повстання 1637—38 під проводом П.*Бута*, К.Скидана, Я.*Острянина*, Д.*Гуні* з позицій, ворожих до укр. народу. У щоденниках докладно описано хід боїв під Кумейками, Лубнами, Голтвою, воєнну тактику повстанців та їх соціальний склад. Автор наводить документи, підписані Б.*Хмельницьким*.

У 18 ст. щоденники переклали і використали у своїх творах укр. історики С.*Величко* і С.*Лукомський*.

Тв.: Дневник Симеона Окольского. В кн.: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. 2. К., 1896.

Літ.: *Щербак В.О.* Щоденник Ш. Окольського як джерело для вивчення історії антифеодальних рухів на Україні в першій половині XVII ст. В кн.: Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. К., 1990.

Н.О. Герасименко.

О'КОННО́Р-ВІЛІ́НСЬКА Валерія Олександрівна (09.12.1866—19.12.1930) — громад. діячка, письменниця. Н. в с. Миколаївка Кременчуцького пов. Полтав. губ. в сім'ї багатого землевласника О.Де-Коннора, ірландця за походженням, мати належала до роду *Лисенків*. Освіту здобула в приватній київ. г-зії. Працювала в єпархіальній школі, видавничому к-ті Харків. т-ва грамотності, була співробітником «Харьковских ведомостей», де друкувала статті й театральні рецензії. З 1905 — активний член *Київського літературно-артистичного товариства*, *Київського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка*, *Українського клубу*, *Товариства українських поступовців*. Разом із Л.*Старицькою-Черняхівською* й О.*Олесем* написала низку одноактних п'єс і була широко визнана як драматург. 1913 спільно із чоловіком — інж. О.Вілінським — увійшла до редколегії час. «Сяйво». Під час *Першої світової війни* працювала у т-ві допомоги населенню Півдня Росії «Юг», брала участь у заснуванні притулків для дітей біженців і виселенців із *Галичини*.

Належала до засновників *Української Центральної Ради*, член *Комітету Української Центральної Ради*. 1917—18 очолювала літ. секцію ген. секретарства освіти УЦР і нар. мін-ва нар. освіти *Української Народної Республіки*. У листопаді 1918 разом із чоловіком, який був призначений *Директорією* УНР укр. консулом у Цюриху, виїхала до Швейцарії і відтоді жила на еміграції у *Відні*, згодом — у *Чехословаччині*. Співробітничала з часописами *«Воля»* (Відень), *«Нова Україна»* (Прага), перекладала твори франц. письменників для вид-в «Чайка» і «Земля». У Відні очолювала закордонну укр. секцію «Ліги миру і свободи». Її твори друкувалися в журналах «Жіноча доля» (*Коломия*), «Світ дитини» (*Львів*), «Пчілка» (*Ужгород*), *«Тризуб»* (Париж) та ін. В останні роки життя працювала в термінологічній комісії *Української господарської академії* в Подєбрадах.

Важко переживаючи передчасну смерть чоловіка, вкоротила собі віку в м. Подєбради.

Літ.: *Торський А.* Валерія О'Коннор-Вілінська. «ЛНВ», 1931, № 4; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

Л.О. Окіншевич.

В.О. О'Коннор-Вілінська.

ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця в УСРР. Питання про окружний поділ *губерній* порушила Всеукр. нарада адм.-тер. комісій з районування, скликана Центр. адм.-тер. комісією при ВУЦВК в *Харкові* 8—9 лютого 1923. Улітку 1923 замість 102 *повітів* утворили 53 округи, а з 1989 *волостей* — 706 *районів*. 14 лютого 1925 РНК УСРР ухвалила постанову «Про ліквідацію губерній та перехід на триступеневу систему управління», яку передбачалося запровадити з 1 жовтня 1925. Констатувалося, що з переходом на нову систему управління вся територія УСРР поділяється на округи і райони за кер-ва єдиного респ. центру в Харкові. 5—7 квітня 1925 пленум ЦК КП(б)У прийняв резолюцію «Про районування», якою підтвердив намір про ліквідацію губерній. З червня 1925 ВУЦВК ухвалив постанову «Про ліквідацію губерній та про перехід на триступеневу систему управління», згідно з якою з 1 серпня 1925 губернії підлягали остаточній ліквідації. З 15 червня 1925 територія УСРР, не враховуючи Молдав. Автономну СРР, поділялася на 41 округу. РНК УСРР постановою «Про розподіл окружних міст УСРР та МАСРР на пояси задля встановлення витрат для співробітників установ, що перебувають на державному та місцевому бюджетах», запровадила окружні міста. До першого поясу були зараховані: Харків, *Київ*, *Одеса*, Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*), *Артемівськ*, Сталіно (нині м. *Донецьк*), *Балта*; до другого — *Запоріжжя*, Зінов'євськ (нині м. *Кіровоград*), *Кривий Ріг*, *Кременчук*, *Луганськ*, *Маріуполь*, *Миколаїв*, *Полтава*, *Херсон*; до третього — решта окружних міст. Окружний поділ проіснував до 2 вересня 1930, коли ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили постанову «Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління». 9 березня 1935 політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про заснування 6-ти округ прикордонної смуги: Шепетівської, Проскурівської, Кам'янець-Подільської, Могилів-Подільської, Коростенської і Новоград-Волинської.

Округи існували й на території *Західної України* протягом 1946—53.

Літ.: «Вісті ВУЦВК», 1923, 9—11 лютого; «Экономическая жизнь», 1923, 10 июля; «Статистическое управление Украины», 1925. Отд. 1. Ст. 8. С. 16—21; Там само, № 6/7. Ст. 49, С. 100—102; «Статистическое управление Украины», 1925. Отд. 1, № 29/30. Ст. 233. С. 436—437; Там само. Отд. 1, № 66, Ст. 375. С. 777; Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1. К., 1976; Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 6, спр. 373, арк. 122.

В.І. Марочко.

ОКРУЖНЕ́ ПОСЛА́ННЯ — твір, написаний клинцівським (Черніг. губ.) міщанином, представником Білокриницької церк. ієрархії Л.Кабановим (Ксеносом). Виданий 1862 від імені Моск. духовної ради (постійно діючого дорадчого органу при старообрядському архієпископові Антонієві Володимирському). В історії *Білокриницької ієрархії* документ відіграв вирішальну роль, привів до переоцінки старообрядцями свого місця у навколишньому світі та зміни ідеологічних засад частини віруючих цієї церкви. Поштовхом до його створення стало відновлення трьохчинної церк. ієрархії. Поновивши єпископат, старовіри, які приймали священство, зобов'язалися дати оцінку всьому старообрядському рухові з метою показати безпідставність та згубність різноманітних безпопівських учень, які проповідували зникнення істинної хіротонії у всій Вселенній, не визнавали двоскладний, рівноконечний хрест, висловлювали думки про винищення священицького та чернечого чину, проповідували вчення про 10 перстів та рогів, котрі символізували розділення Рим. імперії на 10 частин, стверджували, що після 10-го та останнього рос. *царя* настане Кінець світу. Л.Кабанов (Ксенос) закликав відходити від різних невірних учень, не приймати «лжесоставленные сочинения». Осн. завданням О.п. стало залучення всіх старообрядських конфесій у лоно єдиної старообрядської церкви.

О.п. містить в собі аналіз 10-ти «безпопівських зошитів», які надзвичайно широко були розповсюджені в старовірському середовищі. Раннє *старообрядство* не мало чіткого поділу старовірів на тих, хто визнавав *духовенство*, і тих, хто його заперечував. Крайні радикальні настрої бродили як у «безпопівстві», так і в «попівстві». Старообрядці вважали, що з часу розколу Рос. правосл. церкви на новообрядську («никоніанську») та старообрядську («розкольницьку») у світі воцарився Антихрист, який винищив святу хіротонію, чернецтво тощо, та чекали Кінця світу. Проте час ішов, а обіцяний Кінець світу не наставав. Водночас серед старовірів дедалі гостріше ставилася проблема наявності старообрядського духовенства. Священики старого рукопокладення вимирали, а нових не було кому ставити. У виснажених переслідуваннями старовірів народжуються нові ідеї: якщо у світ не прийшов реальний Антихрист, значить, у ньому воцарився Антихрист духовний. Багато радикально налаштованих старообрядців бачили Антихриста в образі рос. царя *Петра І*, у тих його запозиченнях із Заходу та перетвореннях, що відбувалися всередині країни. Безпопівці не приймали духовенства панівної церкви, не визнавали його благодатності і спасительності та залишалися без здійснення більшості таїнств, властивих правосл. церкві. Антицерк. та антимонархічний протест був характерний не лише крайнім старообрядським рухам.

В О.п. старообрядці вперше в порозкольний час визнають спасительність триразового занурення у воду при здійсненні чину хрещення панівною церквою (при умові, якщо воно відповідає вимогам старообрядців). Білокриницькі старообрядці заявляють, що панівна в Росії церква, разом із грецькою, вірує не в іншого, а в того самого Бога — «Творця неба і землі». Вони стверджують, що інститут Церкви та існуюче в ньому священство «пребудет до скончания века». Л.Кабанов (Ксенос) аналізував осн. полемічні твори безпопівців, визнав їх за брехливі та шкідливі.

О.п. знайшло своїх прихильників серед значної частини білокриницьких старообрядців, які позитивно сприйняли послання. Їх стали називати «окружниками». Проте багато було й тих, хто його не підтримав. Вони почали називатися «неокружниками», «протиокружниками» або «ка-

лантаївцями». У гострій полеміці окружники називали протиокружників «роздорниками». З метою примирення ворогуючих сторін О.п. кілька разів піддавалося знищенню, та його наслідки були надзвичайно живучими.

1863 О.п. спричинило супротив у Куренівському Свято-Нікольському чол. монастирі Ольгопільського пов. Подільської губ. (нині Чечельницького р-ну Він. обл.), який став осн. противником послання. Братія монастиря виявила рішуче незадоволення поведінкою єпископа Варлаама Балтського (офіц. резиденція якого знаходилася в цьому монастирі), який був серед тих єпископів, що підписали цей документ. Для більшості старообрядців «тутешньої Палестини» О.п. стало «нечуваною новиною». Через інформаційні канали старообрядців звістка про послання миттєво рознеслася по всьому старообрядському світові, оскільки Куренівський Свято-Нікольський монастир мав великий духовний вплив на рос. і зарубіжних старообрядців. Монастир підтримали поряд розміщений жін. скит, більша частина старообрядських поселень *Правобережної України*, Пд. України, *Бессарабії* та ін. рос. і зарубіжних регіонів. Моск. Рогозький центр був серйозно стурбований позицією Куренівського Свято-Нікольського монастиря, адже в 2-й пол. 19 ст. він був головним та одним із найбільш авторитетних монастирів у системі Білокриницької ієрархії. Моск. старообрядці намагалися вплинути на куренівських ченців та ін. своїх послідовників, однак щоразу наштовхувалися на протест, який призвів до розколу Білокриницької церк. ієрархії на 2 частини: окружницьку та протиокружницьку.

Початок неокружницькій ієрархії поклав єпископ Московський Антоній II, прозваний у народі «Гуслицьким» (у миру — Афанасій Климов). Антоній заповідав Йосипу Нижегородському возвести після себе нового неокружницького єпископа. Згодом Йосип рукопоклав на Балтську неокружницьку єпархію єпископом Кирила I (Яблочникова). Після самозречення престолу звільнене місце архієрея балтської кафедри посів єпископ Симеон (Бельченко). З 1897 Балтську єпархію очолював єпископ Кирило II. З возведенням у єпископи Петра (Іванова) балтські архієреї позбавилися гідності йменуватися Бессарабськими, оскільки межі Балтської єпархії неокружників були дещо звужені. Бессарабський єпископ отримав титул Бендерського та всієї Бессарабії, а Балтський став іменуватися ще й Одеським. Після примирення єпископа Кирила II з окружниками на Балтську єпархію був возведений єпископ Мефодій (Соколов). По ньому Балтську неокружницьку єпархію очолювали єпископи: Філагрій (Кізін), Веніамін I та Сава (Суржиков). 1946 Балтська неокружницька єпархія припинила своє існування.

На 1935 Древлєправославна церква Христова, що не приймала Окружного послання, налічувала 7 *єпархій*: Московську, Ржевську, Богородську, Балтську (або Південну), Казанську, Донську та Уральську. Першопрестольну Моск. кафедру посідав єпископ Геннадій, Ржевську — єпископ Петро (Глазов), Балтську — єпископ Веніамін I, Богородську — єпископ Данило. Казанська, Донська та Уральська єпархії виявилися не обсадженими.

Протиокружницький розкол тривав понад 80 років. У зв'язку зі зникненням власного єпископату наприкінці 1940-х — на поч. 1950-х рр. неокружники приєдналися до Моск. старообрядницької архієпископії Рус. правосл. старообрядської церкви.

О.п. витримало кілька видань: 1864 в м. Ясси (Румунія) воно було видрукувано ченцем Олімпієм, 1876 в м. *Коломия* — ченцем Миколою, 1893 в м. *Москва* — професором Моск. духовної академії М.Субботіним, 2006 в м. *Київ* — С.Таранцем.

Літ.: *Вургафт С.Г., Ушаков И.А.* Старообрядчество: Лица, предметы, события и символы: Опыт энциклопедического словаря. М., 1996; Старообрядческие иерархи. М., 2002; *Таранец С.* Епископ Савва Куреневский. «Белая Криница», 2002, № 2—3; Источники по истории Куреневских старообрядческих монастырей XIX — первой половины XX вв.: Сборник документов, т. 1. К.—Куреневка, 2006; *Таранець С.* Балтська єпархія Дрєвлєправославної Церкви Христової, що не приймала Окружного послання у першій половині XX ст. В кн.: Доля старообрядства в XX — на початку XXI ст.: Історія та сучасність: Збірник наукових праць та матеріалів, вип. 2. К., 2008; Відділ рукописів Бібліотеки Російської академії наук, Білокриницьке зібрання, № 215.

С.В. Таранець.

ОКРУЖНИ́Й СУД — заг. суд. інституція для розгляду карних і цивільних справ, крім тих, що з'ясовувалися *мировим судом*. Окружні суди створювалися в ході *судової реформи 1864* згідно із суд. статутами від 20 листопада 1864 на нових принципах судочинства — незалежності суду від адміністрації, професійності суддів та пожиттєвого обіймання ними суддівських посад, гласності, відкритості, рівності всіх *станів* перед законом, змагальності суд. процесу з правом захисту підсудних. Повноваження О.с. поширювалися на кілька *повітів*, що входили до округу *судової палати*. Очолював О.с. голова, якого, як і його товаришів (заступників) та членів, призначав *імператор* за поданням міністра юстиції. Товариші голови очолювали відділення. Суд. слідчі вважалися його членами. До складу суду як допоміжні входили прокурори з товаришами (заступниками), які набували великого значення в суд. процесі. Прокурорський нагляд керував слідством, виступав обвинувальною стороною на суді, стежив за виконанням суд. вироку. Суд. слідчі округу підпорядковувалися прокуророві О.с. Крім того, при суді діяли присяжні повірені (адвокати); суд. пристави, яких призначав голова суду, вони забезпечували виконання суд. вироків, а також нотаріальні й приватні повірені, перекладачі, розсильні (з 1882). В апараті кожного О.с. діяли канцелярія голови суду, регістратура, каса і нотаріальний архів. До 1867 судді користувалися правом дожиттєвого обіймання посади; за законами від 10 червня 1877 і 30 травня 1885 принцип незмінності суддів було обмежено.

У роботі О.с., починаючи з 1874, брали участь присяжні засідателі. Вироки, винесені О.с. без їхньої участі, могли бути оскаржені через подання апеляцій до суд. палат. Вироки, винесені за участю присяжних засідателів, вважались остаточними і щодо

них допускалося лише касаційне оскарження у відповідних департаментах Правительствуючого Сенату. Цивільні справи окружними судами розглядалися без участі колегії присяжних засідателів, а до участі в розгляді карних справ для встановлення вини підсудного вони вже активно залучалися. На відміну від призначуваних урядом суд. чиновників О.с. присяжні засідателі комплектувалися з виборних представників усіх станів згідно з віковим, майновим цензом і цензом осілості та благонадійності. Їхні списки складалися земськими та міськ. управами.

Крім загальних, окружні суди розглядали в особливому порядку справи про посадові злочини чиновників усіх відомств з 14-го по 9-й клас *Табелю про ранги*, а також справи осіб, які обіймали виборні посади дворянського, міського і селянського станів та не мали чину. Однак їхня компетенція не поширювалася на голів і членів повітових *земських управ* та земських зібрань, присяжних засідателів, суд. приставів, губернських і повітових нотаріусів, канцелярських службовців усіх відомств й посадових осіб волосного і сільс. управління та нижчих поліційних чинів. Справи про держ. злочини окружними судами не розглядалися, а справи про злочини і проступки, за які встановлювалося покарання у вигляді позбавлення або обмеження прав власності, розглядалися за участю присяжних засідателів.

Засідання по карних справах могли відбуватися не тільки в містах розміщення окружних судів, а й в ін. населених пунктах, якщо вони перебували в цьому ж суд. окрузі. У першому випадку вони діяли як постійні суд. установи, а на місцях злочину — як тимчасові.

За час чинності суд. статутів 1864 окружні суди не раз змінювали свої повноваження; зокрема, на основі законів від 19 грудня 1866 були вилучені та передані суд. палатам справи про злочини у видавничій справі й справи про спротив розпорядженням уряду і непідкорення владі, явну образу й неповагу до присутствених місць і чиновників при виконанні ними службових обов'язків від 9 травня 1878. До цієї категорії злочинів також зараховували пошкодження в'язниць, вчинення образ начальникам тощо. 11 травня 1882 частина справ цієї категорії була повернута на розгляд окружних судів. 18 березня 1906 їм було доручено розглядати справи про посягання на землю під час сел. виступів.

При запровадженні суд. контрреформи компетенції О.с. також були змінені і спрямовані на підпорядкування їх адм. владі. Положенням від 12 липня 1889 «Про земських дільничних начальників» запроваджувалася нова посада — повітовий член О.с., який одноособово розглядав справи, що виходили за межі підсудності *земських дільничних начальників* і міських суддів. До того ж повітовий член О.с. ставав і обов'язковим членом повітового з'їзду, на якому в разі відсутності повітового *предводителя дворянства* виконував обов'язки голови. А кількість справ за участю присяжних засідателів значно зменшувалася.

Перші окружні суди були відкриті наприкінці 1866 у *Санкт-Петербурзі* та *Москві*. До кінця царювання *Олександра II* розпочали свою діяльність в усіх укр. губерніях, зокрема в суд. округах Харків., Одес. і Київ. судових палат. Усього в Рос. імперії діяло 104 окружні суди.

На відміну від внутр. рос. губерній окружні суди в укр. губерніях запроваджувалися з деяким запізненням та не в повній мірі. На Лівобережжі й на Півдні відкривалися у 1874. Щоб суд. влада була незалежною від виконавчої, територіальні повноваження окружних судів не збігалися з адм.-тер. поділом. У віданні Харківської суд. палати перебували окружні суди: Харківський, Ізюмський, Сумський, Полтавський, Лубенський, Таганрозький. З них, зокрема, Харківський поширював свої повноваження на *Харків*, Богодухівський, Валківський, Вовчанський і Змієвський повіти. Одеська суд. палата контролювала діяльність Одеського, Вінницького, Херсонського, Єлизаветградського, Катеринославського, Сімферопольського, Кам'янець-Подільського і Кишинівського окружних судів. З них, напр., Сімферопольський поширював свої функції на міста *Сімферополь* та *Севастополь*, Сімферопольський, Ялтинський, Феодосійський, Перекопський, Євпаторійський, Мелітопольський повіти та Керч-Єнікальське градоначальство. Катеринославському О.с. (1864—1918) підпорядковувалися Верхньодніпровський, Новомосковський, Павлоградський, Олександрійський та Катеринославський повіти. 1905—07 він розглядав справи про участь місц. населення в революц. подіях.

Через опозицію місц. еліти до рос. *самодержавства* окружні суди в *Правобережній Україні* відкривалися найпізніше та в значному часовому відриві від мирових судів (1871). На основі ухвали Держ. ради Рос. імперії від 19 листопада 1879, затвердженої рос. імп. Олександром II, прийнято указ Правительствуючого Сенату від 14 червня 1880 про відкриття окружних судів у правобереж. губерніях разом із Київ. суд. палатою. Для обслуговування населення Київської, Волинської та Подільської губерній відкривалися одночасно 29 червня 1880 окружні суди в *Києві*, *Умані*, *Житомирі*, *Луцьку* і Кам'янці-Подільську (нині м. *Кам'янець-Подільський*). Житомирський окружний суд, зокрема, обслуговував населення Житомирського, Овруцького, Старокостянтинівського, Заславського, Новоград-Волинського і Острозького повітів. Луцький — поширював свою чинність на Луцький, Володимир-Волинський, Дубенський, Ковельський, Кременецький та Ровенський повіти. 1918 до цього округу було приєднано Пінський та Острозький повіти. Кількість окружних судів, хоча повільно, але зростала та змінювала кількість дільниць свого підпорядкування. 1913 на вимогу міської думи було відкрито Черкас. окружний суд, оскільки місц. населенню було незручно вирішувати свої справи в Київ. окружному суді. 1909 засновано окружний суд у *Вінниці*.

Окружні суди мали традиційні відділення — карне і цивільне, а також реєстраційне відділення, час відкриття якого в кожному суді залежав від кількості вироб., споживчих, просвітніх та ін. т-в, які тут реєструвалися. Службов-

ців О.с. налічувалося від 50 осіб і більше; серед них значне місце займали наймані дрібні чиновники. Окружні суди в укр. губерніях припинили свою діяльність у вересні 1919.

Дж.: Адрес-календарь: Общая роспись на 1883 год; на 1913 год; Российское законодательство X—XX веков, т. 8: Судебная реформа. М., 1991; Центральний державний історичний архів України в м. Київ, ф. 442, оп. 518, спр. 172; оп. 542, спр. 34; оп. 707, спр. 194.

Літ.: *Щербина П.Ф.* Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. Львов, 1974; *Корнева Н.М.* Окружной суд. В кн.: Государственность России: Словарь-справочник, кн. 3. М., 2001.

В.С. Шандра.

ОКСЕНО́ВИЧ-СТАРУ́ШИЧ Ігнатій (р. н. невід. — п. бл. 30.10.1651) — церк. і освіт. діяч, проповідник. Один із сподвижників митрополита Петра *Могили* в його церк. і освіт. реформах. Імовірно, був посланий ним за кордон для здобуття високої освіти. 1637 висвячений на священика Свято-Успенської церкви *Києво-Печерської лаври*. З відкриттям філії Київ. колегіуму в *Гощі* (1639) став її ректором. На поч. 1640 відкликаний митрополитом до *Києва*, у лютому—березні 1640 очолив посольство київ. ченців від Петра Могили до рос. царя *Михайла Федоровича*, яке зверталося з проханням надати книги та гроші для відбудови монастирів. Повернувшись до

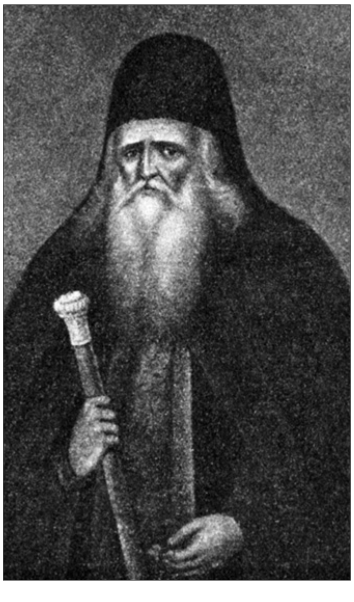

Ігнатій (Оксенович-Старушич).

Києва, став ректором Київ. колегіуму та ігуменом Братського училищного монастиря. 1642 разом з Ісаєю Трохимовичем-Козловським та Йосифом *Кононовичем-Горбацьким* брав участь в Ясському церк. соборі, де було схвалено «Православне сповідання віри» митрополита Петра Могили. Цього ж року став ігуменом *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря*. Автор погребового казання, виголошеного 24 січня 1641 на похоронах кн. Іллі Святополк-Четвертинського в Тимоновці (видане *Києво-Печерською друкарнею* 26 липня 1641). Це один з кращих зразків барокової проповідницької прози 1-ї пол. 17 ст., де поряд із прославленням чеснот молодого померлого князя наголошувалося на заслугах укр. князівського роду *Четвертинських* у збереженні й відданості правосл. вірі. Водночас проповідник відзначав й самовіддане служіння як померлого князя, так і його роду, *«Вітчизні» — Речі Посполитій* — у боротьбі з ворогами, а також козац. виступами («ребелією»). Героїзм і патріотизм кн. Іллі Святополк-Четвертинського порівнюються з типологічно бібл. та антич. героями. Казання відображає погляди церк. і культ. діячів кола митрополита Петра Могили, які покладали надії на підтримку правосл. церкви українсько-білорус. *аристократією* та на сприяння польс. короля *Владислава IV* Ваза в досягненні згоди між православними й уніїцями. Автор використав сюжети з присвяти Захарії *Копистенського* батькові кн. Іллі — Стефану Яковичу Святополк-Четвертинському, вміщеної в деяких примірниках книги «Бесіди св. Іоанна Златоуста на 14 послань св. апостола Павла» (1623), зокрема, про походження роду від київ. князів, героїзм у боротьбі з татарами.

Похований у Видубицькому Свято-Михайлівському монастирі.

Тв.: Казаньє погребовоє над тілом ясне освецоного князя єго милости пана Іліи Святополка на Четвертне Четвертенского... К., 1641.

Літ.: *Перетц В.* К характеристике общественных отношений в Малороссии XVII века. «Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук», 1903, т. 8, кн. 2; *Його ж.* К биографии о. Игнатия Оксеновича Старушича, киевского проповедника половины XVII века. Там само, 1914, т. 19, кн. 1; *Харлампович К.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь, т. 1. Казань, 1914; *Крекотень В.І.* До історії української барокової учительно-ораторної прози: Казання Ігнатія Оксеновича Старушича на погребі князя Іллі Святополк-Четвертинського. В кн.: Українське літературне бароккo. К., 1987.

О.М. Дзюба.

ОКТЯБРИ́СТИ («Союз 17 октября») — партія великих *поміщиків* та торгово-пром. *буржуазії* ліберальної орієнтації, яка діяла в Росії з 1905 по 1917. Назва партії походить від *Маніфесту 17 жовтня 1905*, який цілком відповідав її політ. цілям. Засновниками і лідерами О. були О.Гучков, О.Гейден, М.Родзянко та ін. В усіх чотирьох *Державних думах Російської імперії* О. мали свої фракції, які блокувалися з *Конституційно-демократичною партією* або монархістами.

О.І. Гучков.

Один з лідерів О. — представник багатого укр. поміщицького роду М.Родзянко — був головою 3-ї та 4-ї Держ. дум Рос. імперії.

О. виступали за *конституційну монархію*, збереження єдиної і неділимої Росії, відстоювали інтереси поміщиків та великої буржуазії. У той же час вони декларували рівність усіх народів *Російської імперії*, їх право на культ. розвиток, проголошували свободу слова, зібрань, спілок, праці, підприємництва. О. закликали вдосконалити законодавство щодо робітн. питання та становища *селянства*. Під час *Першої світової війни* О. брали активну участь у земських, міських та воєнно-пром. союзах.

1915 О. створили в 4-й Держ. думі Рос. імперії прогресивний блок з метою проведення реформ, які запобігли б наростанню революц. руху, та доведення війни до переможного кінця. Після повалення *самодержавства* лідер партії О.Гучков входив до складу *Тимчасового уряду*. О. входили до різних білогвард. урядів. В еміграції продовжували антибільшовицьку боротьбу.

В Україні одним із лідерів О. був Ф.*Лизогуб*, який у травні—листопаді 1918 очолював *Раду міністрів Української Держави*.

Літ.: Непролетарские партии России: Уроки истории. М., 1984; *Шелохаев В.В.* Партия октябристов в пер-

П.С. Октябрський.

С. Окуневська-Морачевська.

Т. Окуневський.

вой русской революции. М., 1987; Политические деятели России 1917. Биографический словарь. М., 1993; *Шикман А.П.* Деятели отечественной истории. Биографический справочник. М., 1997; Дневник Распутина. М., 2008.

В.М. Волковинський.

ОКТЯ́БРСЬКИЙ (до 1922 — Іванов) **Пилип Сергійович** (23(11).10. 1899—08.07.1969) — рад. воєначальник, адмірал (1944). Герой Рад. Союзу (1958). Н. в с. Лукшино (нині село Старицького р-ну Тверської обл., РФ). 1915 переїхав до м. Шліссельбург, потім — до м. Петроград (нині м. *Санкт-Петербург*), працював кочегаром, помічником машиніста на комерційних суднах оз. Ладога, річок Свир і Нева.

Під час громадян. війни 1918—22 в Росії воював на боці *більшовиків* матросом на кораблях Балт. флоту, Пн. військ. флотилії. Член РКП(б) з 1919. Після закінчення курсів при Петрогр. комуніст. ун-ті (1922) працював у мор. відділі політ. управління РСЧА, у політ. відділі Робітничо-сел. Червоного флоту. Далі проходив службу на Балтійському, Тихоокеанському і Чорноморському флотах, командував торпедним катером, групою, дивізіоном, загоном і бригадою торпедних катерів. 1928 закінчив паралельні класи при Вищому військово-мор. уч-щі ім. М.Фрунзе. Репресії в армії та на флоті 1930-х рр. прискорили кар'єрне зростання О. 1938 командував Амурською військ. флотилією, брав участь у боях на оз. Хасан. З 1939 — командувач Чорномор. флоту.

У Великій вітчизн. війні Рад. Союзу 1941—45 Чорномор. флот, очолюваний О., брав участь в обороні *Одеси* і *Севастополя*, забезпечував мор. перевезення бойової техніки й особового складу в обложені міста. Під кер-вом О. була здійснена вдала евакуація людей, техніки та підпр-в з Одеси. Брав участь у підготовці й проведенні *Керченсько-Феодосійської десантної операції 1941—1942.*

1941—42 віце-адмірал О. одночасно був командуючим Севастопольським оборонним районом. Рішення Військ. ради Чорномор. флоту про перебазування флоту із Севастополя до Туапсе (нині місто Краснодарського краю, РФ) значно ослабило сили оборони Севастополя, а також позиції рад. ВМС на Чорному морі. Після особистого прохання О. про евакуацію із Севастопольського оборонного району відповідальних працівників та командирів на Кавказ і отримання такого дозволу від наркома ВМФ СРСР М.Кузнєцова, у ніч на 1 липня 1942 віце-адмірал О. залишив Севастополь на транспортному літаку. За помилки в здійсненні висадки десантів в р-ні Новоросійська біля Південної Озерейки та Станички (Кавказ. фронт, лютий 1943) О. зняли з посади.

Із червня 1943 — командуючий Амурською військ. флотилією, а з березня 1944 — командуючий Чорномор. флотом, керував операціями з визволення Кавказу та Криму.

1948—51 — 1-й заст. головнокомандуючого ВМС СРСР, 1951—52 — у відставці через хворобу. 1952—53 — нач. Управління науково-випробувальними полігонами. 1957—60 — нач. Чорномор. вищого військово-мор. уч-ща ім. П.Нахімова (Севастополь).

З 1960 адмірал О. — військ. інспектор-радник Групи ген. інспекторів Мін-ва СРСР. Почесний громадянин м. Севастополь.

Нагороджений 3-ма орденами Леніна, 3-ма орденами Червоного Прапора, ін орденами і медалями.

П. у м. Севастополь, похований на місц. кладовищі Комунарів.

Літ.: Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988. *Ванеев Г.И.* Севастополь 1941—1942: Хроника героической обороны, кн. 1—2. К., 1996; Октябрьский Филипп Сергеевич. Web: Солдаты XX века — проект Международного объединенного биографического центра (http://wwii-soldat.narod.ru/ MARSHALS/ARTICLES/oktyabrsky.htm).

Т.В. Пастушенко, В.Є. Поляков.

ОКУНЕ́ВСЬКА-МОРАЧЕ́ВСЬКА Софія (12.05.1865—24.02.1926) — перша жінка-лікар у *Галичині*, д-р медицини. Н. в м. *Сторожинець* (за ін. даними, у с. Довжанка Терноп. пов.) в сім'ї повітового лікаря. 1885 склала екзамени за гімназійний курс при *Академічній гімназії у Львові*. Вчилася на мед. ф-ті (через обмеження вищого навчання в *Австро-Угорщині* для жінок) у Цюриху (Швейцарія), який закінчила 1895 та захистилася там на д-ра медицини. Підтвердила своє право на лікарську практику: 15 березня 1900 на засіданнях сенату *Краківського університету* відбулася нострифікація диплома О.-М. Працювала в лікувальних закладах *Львова* та ін. міст.

О.-М. була приятелькою О.*Кобилянської*, яку переконала писати укр. мовою. Разом із Н.*Кобринською* 1884 заснувала в Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*) перше Т-во рус. жінок, які прагнули рівноправності з чоловіками; брала активну участь у підготовці літ. жін. альманаху «Перший вінок» (1887) і під псевдонімом Єрина друкувала оповідання «Пісок, пісок...» і наук. працю «Родинна неволя жінок в піснях і образах весільних».

Літ.: *С.Д.* Окуневська-Морачевська. В кн.: Пам'ятаймо! (Знаменні та пам'ятні дати Буковини в 2000 році): Бібліографічний покажчик. Чернівці, 1999; *Микосянчик Ю.* Русинка Софія Окуневська. «Буковинське віче», 2000, № 37, 13 травня; *Match Вознюк В.О.* Велич і сила Софії Окуневської. В кн.: *Вознюк В.О.* До джерел культури Буковини. Чернівці, 2002; *Його ж.* Видатна подруга видатної письменниці [Софія Окуневська-Морачевська та Ольга Кобилянська]. «Доба», 2003, ч. 48, 28 жовтня; *Врублевська В.* Шаритка з Рунгу. К., 2007.

О.Д. Огуй.

ОКУНЕ́ВСЬКИЙ Теофіл (07.12. 1858—19.07.1937) — адвокат, посол на сейм (1889—1900, 1913—14) і до райхсрату (1897—1900), видатний парламентарій. Н. в с. Радівці (нині Румунія) в сім'ї греко-катол. священика. Закінчив юрид. ф-т Віденського ун-ту (1885), під час навчання належав до т-ва укр. студентів *«Січ»* у *Відні*. З 1885 — кандидат адвокатури у Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*), 1890 відкрив власну канцелярію у Городенці (нині райцентр Івано-Франк. обл.). З причини політ. суперечки в сеймі викликав на поєдинок 1889 польс. депутата Т.Розвадовського і переміг його. Довголітній голова філії «Просвіти» в Городенці. Член-засновник *Русько-української радикальної партії*, з 1899 — в Укр. національно-демократ. партії. Бургомістр Городенки з 1898, хоча намісництво не допускало

його до урядування, принаймні, ще 1900. За *Західноукраїнської Народної Республіки* — комісар Городенківського пов. і дипломат. Видана М.*Павликом* «Переписка Михайла Драгоманова з доктором Теофілом Окуневським» (Львів, 1905) є одним з осн. джерел історії укр. нац. руху кінця 19 ст. 1919 вів переговори з угор. політиками про співпрацю, пізніше — з чехами в Празі про припинення *українсько-польської війни 1919*, а невдовзі — про українсько-чеський військ. союз проти поляків. Брав участь у *Паризькій мирній конференції 1919—1920*; під час аудієнції в міністра закордонних справ США йому було обіцяно вирішення проблеми *Східної Галичини* шляхом плебісциту. Після 1920 відійшов від політ. діяльності.

П. у Городенці.

Тв.: Автобіографія. В кн.: Календар для всіх на 1938 рік: Альманах «Нового часу». Львів, 1937.

Літ.: *Баран З.* Маловідомий епізод з історії українсько-угорських відносин. (Місія Теофіля Окуневського до Угорщини на початку 1919 року). «ЗНТШ» (Львів), 1997, т. 233; *Чорновол І.* Дуелі у Львові: Теофіл Окуневський contra Томислав Розвадовський. В кн.: Львів: суспільство, місто, культура: Вісник Львівського університету: Серія історична: Спеціальний випуск, т. 3. Львів, 1999.

І.П. Чорновол.

О́ЛЕВСЬК — місто *Житомирської област*і, райцентр. Розташов. на р. Уборть (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Населення 10,8 тис. осіб (2005).

Існує версія про зв'язок назви міста з іменем древлянського кн. *Олега Святославича* (вона відображена навіть на сучасному гербі міста). Археологам відоме давньорус. *городище* в О., є версія ототожнення його з літописним (10 ст.) Ореховцем. Уперше згадується 1488, коли боярин Пирхайло просив короля польс. і вел. кн. литов. *Казимира IV* Ягеллончика надати йому «волость Олевське» на поточний рік, відсторонивши ін. бояр. На поч. 16 ст. приписаний до Овруцького замку. У серед. 16 ст. король польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунд II* Август надав маєтність О. Йосипу Немиричу. Цей шляхетський рід володів містечком до 18 ст. включно. 20 вересня 1641 О. отримав *магдебурське право*. Дідич містечка Олександр Немирич був чи не єдиним значним шляхтичем Київщини, який залишився вдома під час наступу козаків 1648 і був забитий повстанцями. За часів *національної революції 1648—1676* містечко перебувало в зоні бойових дій і значно постраждало: 1683 в О. згадується лише 8 *димів*. Бл. 1669 в містечку закладено кармелітський монастир (ліквідований 1832). З підпорядкуванням *Російській імперії* (1793) Олевська маєтність була секвестрована, а 1795 надана вже рос. генерал-поручику Олександру Протасову. 1796 О. став волосним центром Овруцького пов. *Волинської губернії*. На 1798 у власне містечку значились 472 жителі. З 1831 О. належав до держ. маєтностей. 1870 в містечку були 161 двір, 1292 жителі, з них 44 % — євреї (у місті — 2 церкви, костьол, каплиця, синагога, 2 млини); 1899 — бл. 2 тис. жителів. 1903 через О. пройшла залізниця *Київ—Ковель*. Революц. доба поч. 20 ст. пам'ятна в місті боєм укр. військ із рад. гарнізоном під час останнього рейду по Україні нац. армії в листопаді 1921. 1920—39 О. був прикордонним центром (на польс. кордоні). З 1923 — райцентр *Коростенської округи*.

Олевськ. Свято-Миколаївська церква. 1596. Фото 2008.

Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 і гітлерівської окупації (5 серпня 1941 — 30 грудня 1943) селище було в зоні активності рад. партизанів. У серпні—листопаді 1941 О. контрольований підрозділами *Поліської Січі* (*«Олевська республіка»*).

У 1960—1970-х рр. селище пережило хвилю індустріалізації. Тоді, зокрема, засновані й найпотужніші до сьогодні підпр-ва О. — з-д тракторних нормалей (виробляє метизи та гідроарматуру) і з-д електротех. фарфору. Поза традиційним комплексом агропереробки місто знане також по лісо- та торфорозробках.

З 2003 — місто районного значення.

Пам'ятка арх-ри: Свято-Миколаївська церква (1596).

Міські газети: «Зорі над Убортю», «Новини Олевщини».

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 7. Warszawa, 1886; ІМіС УРСР: Житомирська область. К., 1973; *Магнер Г.І.* Місто Олега Древлянського: До 1000-річчя Олевська. «УЇЖ», 1977, № 9.

Д.С. Вирський.

ОЛЕ́ВСЬКА РЕСПУ́БЛІКА — самоврядна територія, незалежний від нім. та рад. адміністрацій партизан. край. Територія О.р. охоплювала пн. райони *Житомирської області* та *Рівненської області*, а також пд. регіони Білорусі. Назву отримала від м-ка *Олевськ*, яке протягом серпня—листопада 1941 було адм. центром краю.

З початком війни Німеччини проти СРСР наступаючі війська *вермахту* обминули Поліську низовину й форсованим маршем просувалися на сх. У той час, коли передові з'єднання нім. армії вже форсували Дніпро, у глибокому тилу німців на *Поліссі* продовжували функціонувати місц. органи рад. влади, активно діяли групи більшовицьких партизанів, створені з оточених та розбитих частин Червоної армії. Проти цих «рудиментів» рад. влади виступили, підтримувані місц. населенням, бійці *Поліської Січі* під командуванням отамана Т.*Боровця* (Бульби) та загони Білорус. самооборони. Протягом червня—липня 1941 вони повністю ліквідували залишки комуніст. влади на українсько-білорус. порубіжжі.

Повстанці під командуванням отамана Т.Боровця (Бульби) зайняли районний центр Олевськ, який на 3 місяці перетворився на «столицю» вільної партизан. «республіки» і став місцем перебування Гол. команди Поліської Січі.

Госп. і військ. кер-во О.р. здійснював нач. штабу Поліської Січі полк. П.Смородський. Завдяки його енергійним діям та непересічному ентузіазмові громадян на Поліссі швидкими темпами вдалося відбудувати місц. пром-сть, реформувати *колгоспи* (обробіток землі здійснювався колективно, але власність на землю встановлювалася індивідуальна), відновити науково-дослідні с.-г. центри, насіннєві фонди тощо. На території О.р. з'явилися десятки нових укр. газет, наймасовіша з яких «Гайдамака» поширювалася на всю *Волинь*, *Поділля* та Київщину. У «республіці» поновилося вільне церковно-реліг. життя, почала здійснюватися шкільна реформа.

М-ко Олевськ, завдяки активній роботі самоврядної міської управи, перетворилося з типового рад. райцентру на осередок укр. нац. життя. З площ і вулиць міста зникла комуніст. символіка, з'явилися портрети укр. гетьманів і Гол. отамана Армії УНР С.*Петлюри*, вулиці, майдани та сквери були перейменовані.

О.р. визнавала владу *Державного центру УНР на еміграції* у *Варшаві*, очолюваного Гол. отаманом А.*Лівицьким*, представником якого вважався отаман Поліської Січі Т.Боровець (Бульба). Формально від екзильного уряду до Олевська не надходили жодні директиви, інструкції чи накази, а відтак «республіка» жила цілком автономним життям.

У листопаді 1941 нацисти з допомогою армії та поліції встановили свій адм. контроль над територією О.р. Загони Поліської Січі були частково роззброєні і розпущені, а частково перейшли на нелегальне становище. Однак і після цього влада окупаційної адміністрації над територією Полісся обмежувалася здебільшого територіями міст, залізничних станцій і шляхів сполучень. Сільська ж місцевість перетворилася на арену жорстокого протистояння кількох партизан. армій.

Літ.: *Косик В.* Бульба, Поліська Січ і початки УПА. «Визвольний шлях», 1984, кн. 9; *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави. Львів, 1993; *Киричук Ю.* Тарас Бульба-Боровець: його друзі та вороги. Львів, 1997; *Дзьобак В.В.* Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941—1944). К., 2002.

І.К. Патриляк.

ОЛЕ́ВЧЕНКО (р. н. і р. с. невід.) — гетьман («старший») нереєстрового козацтва *Війська Запорозького* (1609). Під час польсько-моск. війн поч. 17 ст. брав участь у походах військ *Речі Посполитої* на *Москву*. Відзначився при облозі Смоленська в жовтні 1609, вчасно прибувши на допомогу *гетьману польному коронному* С.*Жолкевському* на чолі 30-тис. козац. війська. Очолював походи укр. козацтва до володінь *Османської імперії* та *Кримського ханату*. Після 1610 доля О. не відома.

Літ.: Rękopism hetmana Stanislawa Żólkiewskiego. Moskwa, 1835; *Щербак В.* Українське козацтво: Формування соціального стану: Друга половина XV — середина XVII ст. К., 2000; *Чухліб Т.* Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500—1700 рр. К., 2010.

Т.В. Чухліб.

ОЛЕ́Г (р. н. невід. — п. 912 (за «Повістю временних літ») або 922 (за Новгородським першим літописом молодшого ізводу)) — напівлегендарна постать давньорус. історії. Київ. князь з 882 і до смерті. Належав, імовірно, до загону варязьких найманців, привезених *Рюриком* «з-за моря», тобто зі Скандинавії. 882 захопив *Київ*, убивши, згідно з літописом, законних князів *Аскольда* і *Діра*, й узурпував їхню владу. О. правив від імені сина Рюрика *Ігоря*, але фактично був повновладним государем. За його часів Північна Русь була приєднана до Південної, що стало вирішальним кроком на шляху до створення державності сх. слов'ян. О. проголосив Київ своєю столицею («матір'ю руських городів»). О. послідовно і наполегливо проводив політику інкорпорації слов'ян. і неслов'ян. племінних утворень Сх. Європи до складу Давньорус. д-ви, що народжувалася.

О. проводив цілеспрямовану й активну зовн. політику. 907 він організував грандіозний похід на *Константинополь*, обложив місто і домігся від візант. імп. Лева VI Мудрого контрибуції та вигідних умов миру, що надавав великі пільги рус. купцям і дипломатам. Цей мир підтвердили 2 письмові угоди: попередня 907 і основна 911. Обставини загибелі О. залишаються неясними. *«Повість временних літ»* наводить легенду про смерть О. від власного коня. *Новгородський перший літопис* молодшого ізводу коротко повідомляє, що О. помер «за морем». Більшість істориків гадає, що за Чорним морем: можливо, князь здійснив ще один, невдалий, похід на *Візантію* і був забитий. На можливість такого походу натякає згаданий вище літопис. Однак хозарські і арабські джерела глухо свідчать, що 912 чи 913 О. вчинив похід до Каспійського моря, до кордонів Персидського царства. Згідно з ал-*Масуді* руси на 500 ладдях піднялися Доном, перетягли човни волоком до Волги, спустилися до її гирла і попливли вздовж зх. берега Каспійського моря. Араб. письменники зазначають, що тоді руси зазнали нищівної поразки й були майже всі перебиті. Мабуть, за Каспієм склав свою голову й О., прозваний у літописі Віщим, тобто чаклуном, волхвом.

Літ.: *Халанский М.Г.* К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем. «Журнал Министерства народного просвещения», 1902, ч. 342, № 8; 1903, ч. 350, № 11; *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982.

М.Ф. Котляр.

«Олег прибиває щит до брами Царгорода». Гравюра Ф. Бруні. 1839.

ОЛЕ́Г СВЯТОСЛА́ВИЧ (р. н. невід. — п. 977) — князь древлянський, молодший (серед 3-х) син вел. кн. київ. *Святослава Ігоровича.* 970 перед другим походом до Болгарії Святослав Ігорович посадив О.С. своїм намісником в головному тоді місті Древлянської землі *Овручі.* Після загибелі вел. кн. київ. Святослава Ігоро-

вича в битві з печенігами навесні 972 поміж його синами *Ярополком Святославичем*, *Володимиром Святославичем* і О.С. розпочалася боротьба за владу на Русі. Приводом до війни між О.С. і Ярополком Святославичем, що визрівала з 972, прислужилося скоєне О.С. «на ловах» (полюванні) вбивство 975 Люта, сина ближнього радника і воєводи вел. кн. київ. Ярополка Святославича *Свенельда.* За словами «*Повісті временних літ*», Свенельд підмовив Ярополка Святославича піти війною на О.С. 977 в битві на підступах до Овруча переміг Ярополк Святославич. Під час втечі з поля бою до Овруча юний О.С. був скинутий власними воїнами, що в безладді ломилися в міську браму, з мосту в рів і загинув. Дізнавшися про вбивство О.С., Володимир Святославич, який княжив у *Новгороді Великому*, набрав найманців у Скандинавії, улітку 978 переміг Ярополка Святославича і вокняжився в *Києві.*

Літ.: Повесть временных лет. СПб., 1996.

М.Ф. Котляр.

ОЛЕ́Г СВЯТОСЛА́ВИЧ (р. н. невід. — п. 01.08.1115) — князь волинський, тмутороканський, чернігівський, муромський і, можливо, курський. Син черніг. і вел. київ. кн. *Святослава Ярославича.* На поч. 1080-х рр. одружився зі знатною візантійкою Феофано Музалон. Друга дружина — донька половецького хана Осолука. У січні 1077 одержав від вел. кн. київ. *Всеволода Ярославича* Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*). У липні 1077 в Києві вокняжився *Ізяслав Ярославич* і вигнав О.С. з Володимира. Після короткого перебування в *Чернігові,* у тоді черніг. кн. Всеволода Ярославича О.С. 10 квітня 1078 втік до *Тмуторокані*, до старшого брата Романа Святославича. Найнявши половецьку орду, О.С. з ін. князем-ізгоєм *Борисом В'ячеславичем* 25 серпня 1078 розбили черніг. кн. Всеволода Ярославича на р. Сожиця й на короткий час заволоділи Черніговом. А 3 жовтня 1078 вел. кн. київ. Ізяслав Ярославич і черніг. кн. Всеволод Ярославич дали битву О.С. і Борису В'ячеславичу на Нежатиній Ниві поблизу Ніжина й перемогли їх (див. *Нежатина Нива, битва 1078*). Ізяслав Ярославич і Борис В'ячеславич загинули в бою, О.С. втік до Тмуторокані.

1079 тмутороканські *хозари*, мабуть, за намовою вел. кн. київ. Всеволода Ярославича, схопили О.С. і відіслали до *Константинополя.* Потім його заслали на о-в Родос, де він прожив 2 роки. 1083 О.С. повернувся із заслання до Тмуторокані. 1094 він обложив черніг. кн. *Володимира Мономаха* в Чернігові. Той віддав О.С. Чернігів і пішов до *Переяслава.* Далі О.С. ухилявся від участі в загальнорус. походах проти своїх союзників — половців. За це в кінці квітня 1096 вел. кн. київ. *Святополк Ізяславич* і черніг. кн. Володимир Мономах обложили його в *Стародубі*, і він капітулював. О.С. зобов'язали з'явитися на князівський з'їзд до Києва, та він не покорився, подався на пн. сх., захопив Муром, Суздаль і Ростов. Лише розбитий сином Володимира Мономаха новгород. кн. *Мстиславом Великим* на р. Кулакша під Суздалем, він повинився перед «братьею». Восени 1097 Любецький з'їзд князів (див. *Любецький з'їзд 1097*) позбавив О.С. Чернігова і дав йому якесь володіння в *Сіверській землі*, мабуть Курськ, до якого додали *Новгород-Сіверський.* Після цього О.С. вгамувався, почав брати участь у походах на половців і помер забутим десь на Сіверщині. Похований у Чернігові. В історіографії О.С. — традиційно і безпідставно — вважається новгород-сіверським князем. За розпалювання міжкнязівських усобиць, наведення половців на Русь і сплюндрування рідної землі О.С. названо в «*Слові о полку Ігоревім*» Гориславичем.

Літ.: *Котляр М.Ф.* Суперник Мономаха. «Київська старовина», 1999, № 4; *Його ж.* Гориславич. «Родина» (М.), 1999, № 7.

М.Ф. Котляр.

ОЛЕ́Г ЯРОСЛА́ВИЧ («Настасьич»; р. н. невід. — п. 1188) — князь галицький. Позашлюбний син галицького кн. *Ярослава Володимировича* і представниці галицького боярського роду Чагрів Анастасії. Перед смертю Ярослав Володимирович передав галицький стіл О.Я., а законному синові *Володимиру Ярославичу* віддав *Перемишль*, престол якого за давньою традицією вважався старшим від галицького. По смерті Ярослава Володимировича (1 жовтня 1187) в *Галицькому князівстві* спалахнув боярський заколот. Частина *галицьких бояр* змовилася з Володимиром Ярославичем, вони вигнали О.Я. з Галича (див. *Галич давній*) й посадили Володимира Ярославича. О.Я. втік до київ. кн. *Рюрика Ростиславича*, у його домен *Овруч.* По тому *Київський літопис* втрачає О.Я. з поля зору. Польс. хроніст 12 ст. *Вінцентій Кадлубек* повідомляє, що, не знайшовши притулку в київ. кн. Рюрика Ростиславича, О.Я. подався до Польщі, до краківського кн. Казимира II Справедливого. Казимир II Справедливий пішов на Галич (давній), вигнав Володимира Ярославича і посадив О.Я. на престол. Та дуже швидко О.Я. був отруєний «своїми», за словами Вінцентія Кадлубека, тобто ближніми, боярами. Володимир Ярославич повернувся на галицький стіл. Ця звістка Вінцентія Кадлубека відобразилася в пізньому (17 ст.) укр. *Густинському літописі.* Деякі історики (М.*Грушевський*, М.*Котляр*) приймають на віру версію Вінцентія Кадлубека.

Дж.: ПСРЛ, т. 2: Ипатьевская летопись. СПб., 1843. (Густинський літопис.)

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 2. Львів, 1905.

М.Ф. Котляр.

ОЛЕКСА́НДР (1460—1506) — великий князь литовський (1492—1506) і король польський (1501—06). Син короля польс. і вел. кн.

Великий князь Олександр Казимирович на засіданні сейму. Дереворит. 1506.

Олександр Казимирович. Портрет роботи художника Я. Матейка. 1890.

литов. *Казимира IV* Ягеллончика. На часи володарювання О. припало різке загострення литовсько-моск. взаємин, яке вилилося в низку воєнних конфліктів, ініційованих вел. кн. моск. *Іваном III* Васильовичем. Литовсько-моск. війна 1492—94 призвела до втрати ВКЛ низки верховських князівств. Спроба налагодити контакти з вел. кн. моск. Іваном III Васильовичем через шлюб з його донькою Оленою Іванівною не принесла О. бажаних результатів. Невдовзі Іван III Васильович звинуватив зятя у недодержанні передшлюбних обіцянок і спробах насильного покатоличення правосл. населення ВКЛ, що стало формальним приводом для *литовсько-московської війни 1500—1503*, унаслідок якої ВКЛ втратило *Сіверську землю* (згодом до її складу повернулися *Любеч* і Гомель, нині місто в Білорусі). За часів О. були дещо обмежені великокнязівські прерогативи за рахунок посилення ролі *панів-ради*.

Літ.: *Papee F.* Aleksander Jagiellończyk. Kraków, 1949; *Pietkiewicz K.* Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Poznań, 1995.

О.В. Русіна.

ОЛЕКСАНДР I, Олександр I Павлович, Олександр I Благословенний (12.12.1777—19.11.1825) — імператор Російської імперії з 11 березня 1801. Старший син рос. імп. *Павла I* і вюртемберзької принцеси Софії-Дорофії-Августи, яка отримала після шлюбу ім'я Марія Федорівна. Вихованням Олександра займалася рос. імп. *Катерина II*, ізолювавши його від батьків, за пед. методами Ж.-Ж.Руссо й на ідеях його твору «Еміль»; згодом передала виховання генерал-аншефу М.Салтикову. Ботаніку Олександру викладав учений-географ П.-С.*Паллас*, рос. словесність, історію і філософію — М.Муравйов, фізику — учений нім. походження Г.-В.Крафт, Закон Божий — протоієрей, вихованець *Києво-Могилянської академії* О.Самборський, франц. і англ. мови — швейцарець Ф.-Ц. де Лагарп, який до звільнення 1795 і після повернення 1801 в Росію наставляв його в дусі *гуманізму*, змушував сумніватися в правомірності необмеженого *самодержавства* та навчав керувати д-вою на основі незмінних держ. законів. Через спілкування з Ф.-Ц. де Лагарпом Олександр знав ситуацію в Європі, нові політ. і філос. теорії. Одружився 1793 з баден-баденською принцесою Луїзою, яка прийняла православ'я й отримала ім'я Єлизавети Олексіївни. Дітей у шлюбі не мав.

Імп. Павло I призначив Олександра військ. губернатором *Санкт-Петербурга*, сенатором, ген. інспектором кавалерії та почесним полковником Семеновського полку. Намір імп. Павла I передати престол принцові Євгенію Вюртемберзькому в разі одруження з його донькою Катериною пришвидшив держ. переворот. За опосередкованими даними, Олександр брав участь у змові та організації вбивства Павла I 11 березня 1801. При вступі на престол О. I поновив чинність обмежених Павлом I жалуваних грамот дворянству та містам, зупинив терор, ліквідував Таємну канцелярію. Скасував укази про заборону виїзду за кордон, отримання іноз. преси, утримання друкарень. Звільнив *дворянство* та духовенство від тілесних покарань, скасував катування, повернув із заслання 12 тис. офіцерів і чиновників на службу. Зупинив пожалування казенних селян у приватні руки, дозволив купувати землю купцям, *міщанам* і *державним селянам*, порушивши монопольне право дворянського землеволодіння.

При Олександрові як спадкоємцю сформувався гурток «молодих друзів» — кн. А.-Є. *Чарторийський*, М.Новосильцев, П.Строганов, В.Кочубей, з якими він, ставши імператором, обговорював ідеали в дусі англ. конституції, формуючи ідеї майбутніх реформ. 1801 створено Неодмінну раду (Непременный совет) — консультативний орган при імператорові в складі 17-ти сановників перших двох класів. Проекти реформ були напрацьовані найближчим радником О. I М.Сперанським, який взяв за зразок найрозвинутіші адм. структури наполеонівської Франції. Пропонувалося правове оформлення самодержавства, запровадження *конституції*, створення ефективних механізмів кер-ва, поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову. Із плану держ. перетворень М.Сперанського (1809) О. I запозичив лише ті положення, котрі зміцнювали інститути верховної влади. 1810 на основі Неодмінної ради засновано Держ. раду Рос. імперії — вищий законодорадчий орган. Беручи за взірець франц. систему, О. I заснував у Росії в 1802 міністерства. Для узгодження та координації їх діяльності було створено *Комітет міністрів Російської імперії*, який набув з 1805 статусу вищої установи для кер-ва всіма галузями держ. життя. Переглянуто роль Правительствуючого Сенату з наданням йому статусу вищої суд. інстанції. Активізувалася діяльність комісії з укладення законів, яку очолив виходець з укр. козац. старшини, що набула прав рос. дворянства, П.Завадовський. Суперечності між міністерською системою («лінійною») та губернаторською («острівною») змусили О. I вдатися до намісництв — *генерал-губернаторств*, зокрема в набутих імперією регіонах, специфіка яких не давала можливості управляти ними на основі законодавства внутр. губерній. Останнє дало привід говорити про можливе запровадження федеративного ладу в Росії. На укр. землях були створені *Малоросійське генерал-губернаторство* (1802—56) у складі *Чернігівської губернії* і *Полтавської губернії* та *Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство* (1822—74) у складі *Катеринославської губернії*, *Херсонської губернії*, *Таврійської губернії* і Бессарабської обл. Пошук альтернативних моделей держ. ладу сприяв укладенню

М.Новосильцевим 1820 «Уставной государственной грамоты», в основу якої покладено текст польс. конституції (1815). Із набуттям її чинності Росія стала б *конституційною монархією.* О. I цілеспрямовано формував бюрократичний апарат. При його комплектуванні віддавав перевагу особистим заслугам перед становим походженням. Для піднят-тя освіт. рівня чиновників запровадив спец. іспити (1809) для отримання 8-го і 9-го класу тим, хто не мав університетської освіти. Сподівався, що університетська освіта витіснить практику отримання посад через військ. службу або зв'язки.

У міжнар. політиці дотримувався принципів невтручання у внутр. справи іноз. д-в, однак ця позиція не витримала випробування. Після проголошення Наполеона Бонапарта імператором Франції (1804; див. *Наполеон I*) Росія підписала договір про союз із Пруссією та перервала дипломатичні відносини з Францією. О. I зініціював заснування «Ліги народів» для протидії завойовницьким намірам франц. імп. Наполеона I Бонапарта. Продовжував політику експансії на Кавказ, ведучи війни 1804—13 з Персією, 1806—12 — з *Османською імперією* — та 1808—09 — зі Швецією. О. I програв Наполеону I Бонапарту битву під Аустерліцем (1805). 1806—07 Рос. імперія воювала з Францією й уклала Тільзитський мир з Наполеоном I (1807), який рос. сусп-во засудило як ганебний для д-ви через усунення О. I з європ. політики. Його наслідком стало приєднання до Рос. імперії Білостоцької області. Успіхи рос. військ та зміна уряду в Швеції сприяли укладенню Фрідріхсгамського мирного договору зі Швецією (1809), за яким Рос. імперія створила Велике князівство Фінляндське, а за *Бухарестським мирним договором 1812* набула *Бессарабію* з фортецями *Хотин*, Бендери (нині м. Тигіна, Молдова), Аккерман (нині м. *Білгород-Дністровський*), *Кілія*, *Ізмаїл.* 1812 Рос. імперія пережила вторгнення військ франц. імп. Наполеона I Бонапарта, у боях з якими, крім регулярної армії, брали участь *народні ополчення*, зокрема в Україні. Після переможної *Війни 1812* О. I здійснив закордонний похід 1813—14. Перемога вплинула на успіхи Росії на *Віденському конгресі 1814—1815*, на якому О. I відіграв активну роль, обговорюючи польс., саксонське та грец. питання і зініціював створення «Священного союзу».

Розвиток госп-ва за часи О. I був підірваний значними воєн. витратами, шкода від яких була відчутною для всієї економіки, демографічного ресурсу та фінансової системи. Держ. прибутки зменшилися в кілька разів, зріс зовн. борг, для погашення якого підвищено подушний оклад та оброчний податок, запроваджено прогресивно-прибуткове оподаткування. У сел. питанні імператор дотримувався курсу на звільнення селян від кріпосницької залежності. Держ. селянам було дозволено купляти землю й заборонено продаж кріпосних селян без землі (1801), а під впливом проекту міністра комерції Рос. імперії С.Румянцева видано указ про *вільних хліборобів* (1803), згідно з яким дозволено *поміщикам* за викуп звільняти селян із землею. Ці заходи сприймалися сучасниками як перші кроки до ліквідації *кріпацтва.*

У часи О. I відбулися помітні зміни у сфері к-ри. Реформовано освіту: 1803 видано нове положення про навч. заклади, зорієнтоване на всестановий та світський характер освіти. Засновувалися школи з відповідними навч. програмами: *парафіяльні школи* давали початкову освіту, повітові школи — проміжну між початковою та середньою, гімназії — середню. Для отримання вищої освіти засновувалися ун-ти в *Харкові*, Казані (нині столиця Татарстану, РФ), С.-Петербурзі (до 1819 діяв як пед. ін-т). Одночасно створювалися привілейовані середні навч. заклади, програма котрих наближалася до університетської: Демидовський ліцей в Ярославлі (нині місто в РФ), Царськосельський ліцей, г-зії вищих наук у *Ніжині* та *Києві*, *Рішельєвський ліцей* в *Одесі.* Беручи за взірець європ. традицію, імператор сподівався за їх допомогою підготувати фахівців для бюрократичного управління. Засновано тех. навч. заклади: комерційні уч-ща в *Москві*, Одесі й Таганрозі (нині місто Ростовської обл., РФ), корпус шляхових інженерів у С.-Петербурзі. 1820 реорганізовано інженерне уч-ще та засновано артилерійське. Функціонувало 15 кадетських корпусів. Відновлено Петерб. АН із новим регламентом, засновано Публічну б-ку. Набули поширення, зокрема і в укр. губерніях, ланкастерські школи взаємного навчання. 1804 введено цензурний статут, найліберальніший з усіх цензурних законів 19 ст. Зросла видавнича діяльність, з'явилася низка нових журналів, газет, альманахів.

Олександр I.

На імперську політику О. I справила вплив міжнар. ситуація, якою він скористався для набуття нових територій, статус котрих у складі імперії був неоднаковим. Автономію отримало Велике князівство Фінляндське (1809) — для нього було скликано ландтаг, збережено швед. конституцію, фінські податки та митні збори, банк, власну армію, адміністрацію, грошову одиницю, лютеранське віросповідання. О. I сподівався, що така політика гарантуватиме фінську лояльність на випадок ворожого вторгнення зі сторони балт. д-в. Для *Царства Польського* підготовлено конституцію з наміром поширити її з часом на всю імперію. Згідно з цим актом, Царство Польське вважалося д-вою, з'єднаною з Росією шляхом передачі рос. монархові повноважень польс. королів, тому О. I отримав титул спадкового короля Польщі і поклявся на Євангелії дотримуватися конституції. Статус Царства Польського давав можливість полякам мати власну армію, самоврядування, збереження катол. віросповідання тощо. Тимчасові правила для Бессарабії гарантували області автономний статус зі збереженням прав і звичаїв місц. народів, а також податкових пільг. Автономія протрималася тут до 1823. При О. I продовжувалися війни на Кавказі, унаслідок яких там ліквідовувалися держ. утворення. Здійснювалася колонізація пд. укр. губерній, на темпи якої вплинуло приєднання Росії до континентальної блокади, а тому вона надавала великого значення розвитку

торгівлі в цьому регіоні, для чого запроваджувала митні установи, торг. пільги чорномор. та азовським містам-портам.

О. І помер у Таганрозі від запалення гол. мозку, там же було проведено аутопсію, бальзамування тіла, після чого воно було відправлено до С.-Петербурга для поховання в *Петропавловській фортеці*.

Дж.: Император Александр I: Последние годы царствования, болезнь, кончина и погребение: По личным воспоминаниям лейб-хирурга Д.К. Тарасова. Пг., 1915; Державный сфинкс. М., 1999; *Екатерина II.* Памятник моему самолюбию. М., 2003.

Літ.: *Валлоттон А.* Александр I. М., 1966; *Мироненко С.В.* Самодержавие и реформы: Политическая борьба в России в начале XIX века. М., 1989; *Вандаль А.* Наполеон и Александр I: Франко-русский союз во время Первой империи, т. 2: От Тильзита до Эрфурта. Ростов-на-Дону, 1995; Национальные окраины Российской империи: Становление и развитие системы управления. М., 1997; *Уортман Р.С.* Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии, т. 1: От Петра Великого до смерти Николая I. М., 2004; *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні XIX — початку XX ст. К., 2005; *Шепелев Л.Е.* Аппарат власти в России: Эпоха Александра I и Николая I. СПб., 2007.

В.С. Шандра.

Олександр II.

ОЛЕКСА́НДР II, Олександр II Миколайович (17.04.1818—01.03. 1881) — рос. імператор з 19 лютого 1855. Старший син рос. імп. *Миколи I* та імператриці Олександри Федорівни. Н. в м. *Москва.* Освіту здобував під наглядом генералів Ф.Ушакова, К.Мердера, вел. кн. Костянтина Миколайовича, поета В.*Жуковського*, правознавця К.*Кавеліна.* Рос. законодавство йому читав граф М.Сперанський, міжнар. відносини — дипломат Ф.Бруно, фінансову політику — міністр фінансів Є.Канкрін. Як спадкоємець престолу брав участь у держ. справах: 1829 призначений отаманом козац. військ, входив до к-ту зі спорудження залізниць, служив флігель-ад'ютантом і генерал-ад'ютантом у почті імп. Миколи I, командиром піхоти окремого гвард. корпусу, а також заступав імператора під час його поїздок за кордон на лікування. Після досягнення повноліття 1834 його було уведено до складу вищих держ. інститутів *Російської імперії* — Правительствуючого Сенату, Найсвятішого Синоду, Держ. ради Рос. імперії та *Комітету міністрів Російської імперії.* Очолював таємні к-ти з сел. справ 1846 і 1848; 1849 отримав посаду гол. начальника військово-навч. закладів. Під час *Кримської війни 1853—1856* командував усіма столичними військами. Аби набути навиків держ. управління, багато подорожував по Росії, пізнавав побут і звичаї населення. 1837 здійснив 8-місячну поїздку по 29 *губерніях* Росії, включаючи Сибір, Кавказ, Крим. Започаткував традицію заходити до сел. хат, на ф-ки, з-ди, відвідував уроки в сільс. школах, виставки місц. нар. промислів, інспектував канали. Хоча такі візити й були програмованими, але цесаревич час від часу змінював маршрути поїздок, щоб побачити справжній стан справ у д-ві, відчути соціальні настрої нижчих станів сусп-ва. 1838 і 1839 побував у Пруссії, Австрії, Італії, Голландії, Данії, Швеції, Англії. 1841 одружився з гессен-дармштатською принцесою Максиміліаною-Вільгельміною, яка, змінивши лютеранське віросповідання на православне, прибрала ім'я Марія Олександрівна (1824—80). Їхні діти: Микола, Олександр (майбутній рос. імп. *Олександр III*), Володимир, Олексій, Сергій, Павло, Олександра, Марія. Після смерті імператриці (22 травня 1880) таємно обвінчався 6 липня з княжною К.Долгоруковою, зігнорувавши заборону рос. правосл. церкви протягом року не одружуватися. Від цього морганатичного шлюбу мав 3-х дітей: Георгія, Ольгу, Катерину, яким таємно присвоїв дворянське звання під прізвищем Юр'ївських.

Розпочав царювання під час Крим. війни 1853—56, саме тоді, коли рос. флот зазнавав поразок в мор. битвах. Для збільшення чисельності армії вдався до 3-х додаткових рекрутських наборів та нар. ополчень, зокрема й серед укр. козаків, з котрих було сформовано 6 полків, з яких 4 — з *Полтавської губернії*, 2 — з *Чернігівської губернії.* Війна продемонструвала глибоку соціально-екон. кризу миколаївської Росії, й О. II намагався закінчити її почесним миром. Об'єктивні умови екон. розвитку, поразка у війні змусили О. II провести в 1860—70-х рр. низку ліберальних реформ. Для їх забезпечення спирався на гласність, діячів другого ешелону бюрократії, дворянську інтелігенцію. Було здійснено структурні зміни в системі вищої і центр. влади та управління. Створено Раду міністрів, що виконувала роль дорадчого органу, який не мав статусу уряду з посадою прем'єр-міністра та програмою проведення реформ. Її очолив імператор, йому безпосередньо підпорядковувалися всі міністри. У складі Держ. ради почав діяти Гол. к-т з облаштування сільс. стану для укладання законодавчих актів сел. реформи. Гол. викупна установа в системі Мін-ва фінансів та податна комісія готували механізми кредитної операції. У МВС було створено Гол. управління в справах друку, яке забезпечувало гласність проведення реформ. Засноване 1865 Мін-во шляхів напрацьовувало плани спорудження загальнодерж. та місц. доріг. Імператор зробив рішучий крок назустріч громад. думці, яка вважала кріпосне право застарілим інститутом і моральною ганьбою для Росії. Він об'їжджав губернські дворянські зібрання (див. *дворянські збори*), виступав там з промовами, які потім друкувалися на сторінках «Журнала Министерства внутренних дел», аби переконати *поміщиків* підтримати урядові реформи і звільнити селян. Для вироблення проекту сел. реформи було створено Гол. комісію та губернські *дворянські комітети* на місцях, які запропонували кілька проектів звільнення селян від кріпосної залежності. Один з них апробувався в маєтку Карлівка Полтав. губ., що належав вел. кн. Олені Павлівні. Імператор підтримав проект звільнення селян із забезпеченням їх землею за викуп у розмірах колиш. землекористування, унаслідок чого створювалися дрібні сел. госп-ва при общинній формі землекористування. Розміри викупу не були ринковими, селянин мусив відшкодувати поміщику не лише вартість землі, а й вартість виконуваних повинностей. *Селянська реформа 1861* проводилася поступово (кошти виплачувалися

впродовж 49-ти років), під держ. контролем, для чого спеціально створено інститут *мирового посередника* із завданням відстоювати сел. інтереси. Це унеможливило зосередження землеволодіння в руках великих землевласників. Після 2-х тимчасовозобов'язаних років слідом за поміщицькими від кріпацької залежності звільнялися палацові селяни, *удільні селяни*, *приписні селяни* й *державні селяни*, які набували особистої свободи та громадян. прав: права мати власність, отримувати освіту, вступати в шлюб, переходити в ін. *стани* тощо. Однак через фіскальні та поліцейські інтереси д-ви селяни залишалися прикріпленими до общини.

Одночасно із аграрною в низці реформ важливе місце зайняла організація місц. управління, котра розпочалася 25 березня 1859 виданням указу про перетворення губернських і повітових управлінь. Створено *земства* (1864) — всестанові органи місц. самоврядування, що формувалися на виборному принципі. На них покладалися завдання благоустрою, опікування торгівлею й пром. закладами, нар. продовольством, освітою, охороною здоров'я, грошовими зборами та їхнім використанням для місц. і загальнодерж. значення, страхуванням маєтностей, буд-вом храмів, утримання в'язниць тощо. Слідом за *земською реформою 1864* підготовлено *міську реформу 1870*, у результаті якої розпорядчі функції передавалися виборним всестановим органам — *міським думам.* За положенням від 16 червня 1870 міста отримували значне самоврядування. Думи облаштовували муніципальне госп-во, охорону здоров'я, освіту, пром-сть. *Судова реформа 1864* ввібрала в себе нові для Росії принципи права: підняла роль закону, декларувала незалежність суду від адміністрації, гласність, змагальність і публічність процесу, рівність усіх станів перед законом, незмінність суд. посад та участь громадськості в суд. процедурі через заснування інституту присяжних повірених та засідателів. Однак реформи мали територіальну обмеженість (поширювалися лише на 34 губернії) через неоднаковий політ. і соціально-екон. розвиток істор. країв Рос. імперії, відсутність *дворянства* та подекуди через недовіру до місц. *еліт*, яким верховна влада побоювалася передавати місц. управління. Зберігався також контроль *губернатора* над постановами земських установ.

В результаті *військових реформ 1860—1870-х років* армія, заснована на станових принципах, переходила до заг. військ. всестанової повинності. Істотно змінювався колиш. 25-річний термін проходження військ. служби: на 6 років у піхоті, 7 — на флоті. Були скасовані *військові поселення* та покарання солдат різками. В армії засновувався гласний суд. Централізоване управління змінювалося на окружне (1864), унаслідок чого д-ва поділялася на 10 *військових округів*. У галузі освіти за О. II запроваджено заг. університетський статут (1863), що надавав ун-там академічну автономію з виборною адміністрацією. Жінки отримали право на держ. середню та вищу освіту. Розпочалась організація в губернських містах жін. шкіл відомства імператриці Марії та Мін-ва нар. освіти: жін. г-зій, вищих жін. курсів, що відкривалися в *Санкт-Петербурзі*, Москві, *Києві*, Казані й *Одесі*, а реформа середньої та початкової освіти сприяла розширенню її змістового наповнення та урізноманітненню типів шкільних закладів. Новий цензурний статут 1865 скасував попередню цензуру, знімав контроль за друком та дозволяв через пресу обговорювати різні політ. проблеми, за винятком релігії, держ. ладу та нац. політики. Створювалася ситуація гласності й можливого громад. контролю за діями адміністрації щодо використання держ. бюджету. Імператор сам читав основні рос. й зарубіжні газети, у т. ч. й *«Колокол»* О.*Герцена.* Уперше в історії Росії реформи О. II через пресу стали надбанням громадськості. Напрацьовувалися законодавчі акти податкової реформи, паспортної системи, створення мережі *банків* та переселення селян на вільні землі. Скасування *кріпацтва* й проведення реформ спричинило істотні зміни в соціально-екон. політиці верховної влади. О. II намагався перетворити *інтелігенцію* на спільника в реформаторській справі уряду. У прийнятих положеннях (закони від 1 січня 1863 та 9 лютого 1865) формально ліквідували станові обмеження в підприємницькій діяльності. Право займатися торгівлею і пром-стю отримали всі особи, як російськопіддані, так й іноземці. Кількість *купецьких гільдій* обмежилася двома, замість трьох.

У зовн. політиці О. II після крим. поразки і *Паризького мирного договору 1856* усунувся від західноєвроп. подій, займаючи нейтральну позицію. Франко-прусська війна 1870—71 дала можливість скасувати невигідні для Росії статті Паризького мирного договору 1856. 1877, прагнучи поширення впливу Росії на Балканах, О. II підтримував національно-визвол. боротьбу Болгарії, почав *російсько-турецьку війну 1877—1878.*

О. II притримувався догматів теорії офіц. народності з вірою в істор. місію самодержця і відданість йому рос. народу. Розглядав свої владні повноваження як прямі особисті з ним стосунки без будь-якого представницького органу. 1862 припинив перші спроби конституційного руху в дворянському середовищі. Однак поступово, суперечливо все ж запроваджував зх. доктрини та ідеї європеїзму у сфери держ. життя. Ним переоцінювалася концепція поліцейської д-ви, внаслідок якої обмежувалася його абсолютна влада на користь місц. самоврядування і професійної компетентності бюрократії. Його царювання ввійшло в історію не лише прогресивними реформами («Царь-Освободитель»), але й жорстоким придушенням *польського повстання 1863—1864*, що свідчило про його політику, орієнтовану на збереження цілості імперії. Хоча О. II спершу зайняв позицію примирення з польс. дворянством, зняв воєнний стан у Зх. краї, проголосив амністію учасникам *польського повстання 1830—1831*, а також скасував обмеження і особливі правила для зх. уродженців при вступі на військ. і цивільну службу. Тим, хто перебував під наглядом поліції за участь у польс. повстанні 1830—31, було надано право вступати на держ. і виборну службу. Сподівався на підтримку польс. дворянства у скасуванні

кріпосного права, яке він хотів розпочати з Пн.-Зх. краю. Однак інвентарні правила зразка *інвентарних правил 1847—1848 Правобережної України* там не вдалося впровадити, і місц. дворянство скористалося обговоренням шляхів ліквідації кріпацтва для обезземелення селянства. Маніфестації, якими розпочалося польс. повстання 1863—64, поклали край політиці примирення, і О. II став на шлях репресій та покарань: розстрілів, спалення миз, конфіскацій, секвестрів майна, контрибуцій, поземельних зборів, заборони видавати закордонні паспорти. Він підтримав та схвалив практично всі заходи, що пропонувалися віленським генерал-губернатором М.Муравйовим, хоча й не всі вони були впроваджені в життя. Серед них — проселянська політика в укр. і білорус. губерніях з 20 %-ною знижкою розміру викупних платежів та припинення тимчасових (дворічних) обов'язкових відносин, а також повернення наділів, забраних поміщиками напередодні скасування кріпацтва, та пільговий продаж маєтків рос. поміщикам. Змінилося ставлення й до катол. церкви, статки якої та заміщення духовних посад перейшли під жорсткий контроль д-ви.

Лібералізація перших років царювання О. II позначилася й на становищі укр. нац. руху: учасників *Кирило-Мефодіївського товариства* було повернуто із заслання, знято заборону на публікацію їхніх творів з дозволом займатися громад. діяльністю. Однак адм., політ. й соціально-культ. уніфікація та інтеграція, а також модернізація управління, що здійснювалася на основі *русифікації*, як і польс. повстання 1863—64, спричинили заборону розвитку укр. мови та літератури, спершу — *Валуєвським циркуляром 1863*, а згодом — *Емським актом 1876*, підписаним особисто О. II. Остання заборона протрималася фактично до революц. подій 1905.

Кількаразові замахи: революціонера Д.Каракозова (1866), поляка А.Березовського (1867), народника О.Соловйова у квітні 1879 й підрив поїзда восени 1879, а також висадження в повітря частини Зимового палацу С.*Халтуріним* (1880) призвели до зміни курсу від ліберального реформування до реакції. Для боротьби з радикалізмом була створена 1880 Верховна розпорядча комісія на чолі з міністром внутр. справ М.*Лорис-Меликовим*, програма якої поєднувала репресивні заходи з реформуванням. Один із проектів запровадження законодорадчого органу, який би представляв інтереси усіх станів Рос. імперії, був схвалений імператором і мав розглядатися в Раді міністрів 4 березня 1881.

О. II продовжував здійснювати традиційну імперську політику. Значного розмаху набула експансія Росії на Пн. Кавказ, де народи Дагестану та Чечні чинили значний опір рос. військам, що ставало серйозним дестабілізуючим фактором в імперії. О. II прийняв рішення про активне придушення спротиву гірських племен за допомогою військ, які перебували на Кавказі під час Крим. війни 1853—56. (Сам О. II, будучи ще цесаревичем, брав участь у бойових діях проти чеченців 1850.) Цю ідею підтримав генерал-фельдмаршал кн. О.Барятинський, якого імператор призначив кавказ. намісником і командуючим військами. Провідника чеченців Шаміля, який об'єднав горців Дагестану і Чечні, було взято в полон рос. військами в його резиденції Дарго восени 1859, переправлено до Росії (м. Калуга), а звідси — за кордон (1870). Таким же чином за участю армії здійснено підкорення Зх. Кавказу, що й вирішило закінчення війни 1859, хоча окремі бойові дії продовжувалися до 1864. Уже в ході війни військ. адміністрація була замінена цивільною й імперія залучила до співпраці лояльні еліти місц. етносів. Її представники брали участь у місц. управлінні, були наділені землею, але не ставали повноправними дворянами. Продовжувалася колоніальна експансія в Азію, яка після Крим. війни 1853—56 здійснювалася в протистоянні могутності Великої Британії. Завойовницькі походи М.Черняєва і К. фон Кауфмана, що завершилися взяттям Ташкента й Самарканда (1868), сприяли перетворенню Бухари, Хіви і Коканду в *протекторати* Росії. Після *анексії* казахських степів там були створені Туркестанське (1867) та Оренбурзьке (1868) генерал-губернаторства. Унаслідок воєнних дій і дипломатичних переговорів з Китаєм Росія отримала повну владу над середньоазіат. землями та Амурською областю. Поступове захоплення Середньої Азії завершилося 1881 якраз на кінець його царювання.

Щодо політики стосовно України, то О. II 1856 припинив діяльність у *Лівобережній Україні Малоросійського генерал-губернаторства* (існувало з 1802), що свідчило про ліквідацію будь-яких особливостей адм. устрою в Полтав., Черніг. та Харків. губерніях, які ставали внутр. рос. губерніями. Пд. України перебував у складі *Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства* (1822—74), осн. відмінності якого ліквідовувалися в результаті поширення ліберальних реформ 1860—70-х рр. У Правобереж. Україні в складі *Київського генерал-губернаторства* (1832—1914) продовжувалися заходи уряду щодо ліквідації польс. землеволодіння та польс. культ. традиції. О. II багато разів відвідував Україну, зокрема, приїжджав до Києва 7 разів, розглядав проект можливого перенесення сюди столиці Росії. Часто бував у пд. укр. губерніях, де дислокувалися кавалеріфс. д-зії.

Був убитий Г.Гриневицьким у С.-Петербурзі 1 березня 1881 за присудом Виконавчого к-ту *«Народної волі»* (організатор убивства — С.*Перовська*) вибухом бомби під каретою імператора. Похований у *Петропавловській фортеці*.

Літ.: *А.Л.* Русские государи в Киеве (1706—1885). К., 1896; *Татищев С.* Александр II. В кн.: Русский биографический словарь, т. 1. СПБ., 1896; Российские самодержцы (1801—1917). М., 1994; Власть и реформы: От самодержавной к советской России. СПб., 1996; Национальные окраины Российской империи: Становление и развитие системы управления. М., 1997; *Кухарук А.* Не в Петербурге, не в Москве, а в Киеве и Цареграде...: Могла ли столица Российской империи переместиться на берега Днепра? «Родина», 1999, № 8; *Миронов Б.Н.* Социальная история России, т. 1—2. СПб., 2000; *Уортман Р.С.* Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии, т. 2: От Александра II до отречения Николая II. М., 2004; *Комзолова А.А.* Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Вели-

ких реформ. М., 2005; *Шандра В.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. К., 2005.

В.С. Шандра.

ОЛЕКСАНДР III, Олександр III Олександрович (26.02.1845—20.10. 1894) — імператор *Російської імперії* з 2 березня 1881. 2-й син рос. імп. *Олександра II* й імператриці Марії Олександрівни. Н. в м. *Санкт-Петербург.* Як великий князь готувався до військової кар'єри. Його вихованням займався генерал-ад'ютант Б.Перовський, відомий професор-економіст *Московського університету* О.Чівильов, під кер-вом яких отримав загальну та спеціально-військ. освіту в межах програми Академії Ген. штабу. Капітан М.*Драгомиров* викладав курс тактики і військ. історії, академік Я.Грот — рос. та нім. мови. Політ. і правові науки йому читали кращі професори столичних ун-тів, зокрема К.*Побєдоносцев* і С.*Соловйов.* Уже після закінчення курсу наук у двадцятирічному віці, після призначення його спадкоємцем престолу (12 квітня 1865), приступив до поглибленого теор. навчання, яке поєднував із виконанням держ. завдань. Очолював к-т надання допомоги голодуючим (1868). Був отаманом козац. військ, канцлером Гельсінгфорського ун-ту (Фінляндія). Брав участь у засіданнях Держ. ради Рос. імперії і *Комітету міністрів Російської імперії* та тих к-тів, що їх створював імп. Олександр II для боротьби з радикальними рухами. Під час *російсько-турецької війни 1877—1878* командував Рущукським військ. загоном.

1866 одружився з нареченою покійного брата Миколи, донькою датського короля Крістіана IX Глюбсбурга Дагмарою, яка отримала в Росії ім'я Марії Федорівни. Їхні діти: Микола (спадкоємець престолу, майбутній рос. імп. *Микола II*), Георгій, Ксенія, Михайло, Ольга.

За політ. переконаннями був консерватором, дотримувався ідеї недоторканності самодерж. влади, збереження традиційних устоїв рос. ладу, використання репресивних методів боротьби з антисамодерж. рухом. Ще до вступу на престол навколо нього як спадкоємця престолу в його резиденції — Анічковому палаці почала формуватися «русская партия» незадоволених реформаторською програмою, з формуванням політ. альтернативи офіц. курсові імп. Олександра II. У проголошеному 29 квітня 1881 маніфесті О. III (автор — К.Побєдоносцев) окреслив курс внутр. політики, яка спиралася на романтичні слов'янофільські ідеї братів Аксакових, держ. націоналізм М.Каткова з націоналістичною риторикою обер-прокурора Найсвятішого Синоду К.Побєдоносцева про нар. характер *самодержавства.* Ішлося про потребу його зміцнення за допомогою політики держ. *протекціонізму* в пром-сті та общинного землеволодіння на селі. Відкидалася і засуджувалася навіть у майбутньому ідея конституційного правління та представницьких установ при самодержцеві, як і всі ін. ліберальні та демократ. течії і принципи попереднього імператора. Підтримавши реакційний курс К.Побєдоносцева, О. III спрямував його проти схваленого Олександром II напередодні замаху урядового повідомлення про створення особливих законодавчих комісій за участю представників від *дворянства*, *земств* та міст для обговорення проектів наступних реформ (т. зв. конституція Лорис-Мелікова). В результаті зі складу міністерського корпусу вийшли ліберальні міністри, які виступали за продовження реформ, зокрема міністр фінансів О.*Абаза*, військ. міністр Д.Мілютін, міністр нар. освіти А.Сабуров. Вел. кн. Костянтин Миколайович як глава ліберальної опозиції був звільнений з посади міністра Мор. відомства. Для боротьби з революц. рухом О. III підтримав заснування в складі МВС «Священної дружини» (пропозиція С.*Вітте*), яка б боролася проти революц. руху й охороняла царську родину від замахів *народників.* Розглядалися проекти скликання Земського собору, що існував у допетровський період, представницького органу при імператорові, який би формувався на основі прямих виборів від селянського, землевласницького, купецького та духовного *станів.* Проект «конституції Лорис-Мелікова» було замінено проектом «конституції Ігнатьєва», в якому вже не йшлося про представницький орган. Натомість офіц. характеру набула теорія необмеженого «народного самодержавства» як самобутньої форми держ. управління, притаманної лише Росії, що полягала в єднанні *царя* з народом, у служінні самодерж. монархові. Ідея «народного самодержавства» без посередництва представницького зібрання, бюрократії та інтелігенції, на думку її авторів та послідовників, мала сприяти зміцненню верховної влади.

Для попередження розгортання радикальних рухів видано положення від 14 серпня 1881 про запровадження посиленої і надзвичайної охорони, унаслідок чого місц. поліція ігнорувала права і громадян. свободи населення багатьох областей Росії. У діяльності вищих держ. установ О. III ішов проти принципів Олександра II. Обмежувалися функції Держ. ради Рос. імперії, де засідало багато ліберальних чиновників, й обговорення законів відбувалося в Раді міністрів Рос. імперії. К-т міністрів Рос. імперії, аби зменшити роль Правительствуючого Сенату, в якому також переважали ліберально помірковані сановники, виступав у ролі вищої суд. інстанції. І все ж таки Держ. рада Рос. імперії, як і вся вища бюрократія, обмежувала самодерж. владу імператора, змушуючи його відмовлятися від багатьох своїх намірів.

Розпочаті Олександром II ліберальні реформи — *земська реформа 1864* і *міська реформа 1870* — переглядалися, і найперше — *судова реформа 1864.* К.Побєдоносцев підготував проект нової суд. реформи зі скасуванням суду присяжних засідателів, гласності судочинства, адвокатури, незмінності суддів на посадах. Однак Держ. рада Рос. імперії загальмувала його розгляд. Одним із наслідків стало запровадження цензу для присяжних засідателів на користь представників дворянського стану. А також створення 1889 інституту *земських дільничних начальників*, яким передавалися функції мирових суддів.

Реформі місц. управління передувала діяльність позавідомчої комісії під головуванням статс-секретаря М.Каханова, до складу якої ввійшли представники різних мін-в та науковці, за участю

Олександр III.

відомих земських і громад. діячів, які повинні були запропонувати досконалішу форму організації місц. влади. Помірковано-ліберальні настрої її членів, зокрема пропозиція створити нову адм.-тер. одиницю — всестанову волость, були засуджені верховною владою, й комісія, не закінчивши роботи, припинила діяльність. Піддавалися перегляду такі принципи місц. самоврядування, як виборність, всестановість, ішлося про повне його підпорядкування держ. владі шляхом насадження держ. контролю й опіки. Земські дільничні начальники наділялися сильною й самовільною владою над органами самоврядування. Нове земське положення, запроваджене 1890, ліквідувало елементи самостійності і незалежності земств від бюрократичної влади, згідно з ним *земські управи* вводилися в систему держ. установ, а земські зібрання підпорядковувалися контролю *губернаторів*. Всестановий принцип замінювався становим з переважанням дворянського землевласницького елементу. Здійснено спробу змінити 1892 й міське самоврядування, у результаті чого скорочувалася чисельність *міських дум* та обмежувалися їхні повноваження. Будь-яке рішення міської думи набувало практичного втілення лише в разі схвалення його губернатором. Підвищено майновий ценз для участі у виборах, унаслідок чого виборчого права позбавлялися дрібні власники торговельно-пром. закладів, прикажчики.

У галузі освіти відбувся відступ від ліберальних статутів 1860-х рр. В основі нового курсу покладено ідею підпорядкування науки держ. потребам. Заг. університетський статут 1863 замінено новим статутом 1884, який проголошував ун-ти держ. установами, а професорів — посадовими особами, підвідомчими міністрові нар. освіти. Університетська автономія ліквідовувалася, урізалися права університетських рад, і на зміну виборному приходив принцип призначення ректорів, професорів та деканів. Практично кер-во ун-тами перебирав на себе держ. чиновник, попечитель *навчального округу*. Зросла роль інспекторів студентів і педелів, ліквідовано університетський суд. Програми викладання на юрид. і філол. ф-тах тенденційно спрощувалися. Продовжувала зміцнюватися класична г-зія, куди, як і в реальні уч-ща, доступ вихідців із нижчих станів обмежувався. Військ. г-зії, створювані під час *військових реформ 1860—1870-х років*, були перетворені на кадетські корпуси старого типу. Найсвятіший Синод почав підпорядковувати початкову освіту церк. управлінню, відкриваючи церковно-парафіяльні школи при церквах у тих селах, де їх не було раніше. Запроваджувався нагляд інспекторів нар. уч-щ за земськими школами відомства мін-ва нар. освіти.

Переглянуто цензурний статут й запроваджено «тимчасові» правила від 27 серпня 1882, згідно з якими періодичні видання узалежнювалися від МВС, зменшувалася гласність через обмеження громадськості висловлювати в пресі свої думки.

В екон. політиці О. III зосередився на зміцненні ролі держ. структур, зокрема, 1889 створено департамент залізниць у мін-ві фінансів, який керував їх будівництвом та викуповував у казну приватні залізниці. Верховна влада підтримала програму міністра фінансів М.*Бунге*, спрямовану проти вільної торгівлі, з організованим дрібним кредитом для сел. госп-в. 1886 прийнято закони про переведення *державних селян* з *оброку* на викупні платежі. Викуп землі набув обов'язкового характеру з пониженням розміру викупних платежів до 20 % відносно проголошених у положенні від 19 лютого 1861, і селяни почали отримувати кредити в спеціально створеному Сел. поземельному банку з 38-ма відділеннями по всій Росії (1882). Тоді ж були підготовлені правила про переселення селян на незайняті землі. Засновано 1885 держ. банк для переоблаштування дворянських госп-в. Під держ. нагляд були взяті міські і громад. банки, що вело не лише до впорядкування банк. справи, а й до гальмування її розвитку. Засуджувалася кругова порука, хоча її і не було скасовано. Неврожаї 1883 і 1885 спонукали до посилення ролі д-ви в регулюванні хлібної торгівлі, зокрема введення хлібних тарифів, було підвищено розмір *мита* для товарів, що ввозилися. Для сприяння пром. розвиткові 1891 запроваджено новий *митний тариф*. До Держ. ради Рос. імперії внесено і схвалено, незважаючи на протести К.Побєдоносцева, закон про скасування подушного податку (1883), що стало важливим кроком у заміні станового оподаткування майновим цензом. Для погашення нестачі в держ. бюджеті збільшувалися поземельні збори з колиш. держ. селян на 45 % під приводом їхнього переведення з оброку на викуп (1886), підвищено *акциз* на спирт. У кінцевому підсумку кошти надходили від тих же податних станів, хоча частина податкового тягаря перекладалася також і на заможні прошарки сусп-ва, зокрема через запровадження закону про податок на спадок (1882) та на цінні папери (1885). У фінансовому відношенні Росія за О. III переживала значні труднощі через слабкий розвиток нац. пром-сті. Для зміцнення курсу *рубля* мін-во фінансів вдалося до запровадження зовнішніх і внутрішніх позик та введення нових податків на предмети першої необхідності, такі як сірники й гас. Міністр фінансів І.*Вишнеградський*, котрий замінив М.Бунге, вдався до співпраці з представниками крупних рос. підприємців і провадив інтенсивне буд-во залізниць.

Запроваджувалося фабрично-заводське законодавство, згідно з яким набували чинності правила найму і звільнення робітників, умови виплати заробітної платні, із забороною натуральної форми розрахунків, запроваджено контроль за накладанням штрафів, а також за використанням праці малолітніх. Для нагляду за дотриманням цих заходів створено фабрично-заводську інспекцію (1882), обов'язки якої постійно розширювалися й полягали в контролі за влаштуванням шкільного навчання дітей на ф-ках, дотриманням закону про заборону праці в нічну зміну для дітей і жінок. Запроваджено низку покарань за підбурювання та участь у страйках.

У питанні нац. політики О. III дотримувався старої, миколаївської охоронної формули «самодержавство, православ'я, на-

родність», переорієнтувавши її на захист на надбаних імперією територіях суверенних прав монархії та рос. народу. Під впливом К.Побєдоносцева зросла роль правосл. церкви, яка остаточно поглиналася держ. системою, що пронизувала наскрізь церк. орг-цію, з уніфікацією віри — у багатонац. імперії це набувало ознак релігійно-нац. гніту. Віротерпимість, впроваджувана законом від 3 травня 1883, змінювалася систематичним переслідуванням сектантів — пашковців, толстовців, *духоборів*, зокрема, штундистам 1894 було заборонено збиратися на молитви. У зх. укр. губерніях і в *Царстві Польському* такі ж заборонні заходи запроваджувалися для уніїців, які не визнавали себе православними. Через політику войовничого рос. *націоналізму* («Россия для русских») загострилося єврейс. питання. Уперше верховна влада відкрито проголосила принцип етнічної переваги у ставленні до євреїв. У багатьох містечках, зокрема й українських, прокотилася хвиля єврейс. погромів (1881), на які держ. поліція не звертала уваги. Пригнічувалися *інородці* й іновірці, зокрема ламаїсти (калмики і буряти). «Тимчасовими» правилами від 3 травня 1882 підтверджувалася межа єврейс. осілості, за винятком Ростова-на-Дону й Таганрога (1887), євреям заборонялося набувати й орендувати орні землі. 1891 з *Москви* і Моск. губернії було виселено бл. 17 тис. євреїв із забороною ремісникам-євреям там оселятися взагалі. З 1887 запроваджена відсоткова норма для прийому євреїв до вищих і середніх навч. закладів. Фактично заборонено євреям набувати професії присяжних повірених, а полякам — обіймати держ. посади в зх. губерніях і Царстві Польському.

При О. III продовжувалася політика експансії імперії на сх. із тенденцією до централізації управлінських процесів у набутих землях та включення їх до заг. адм. держ. системи. На Кавказі ліквідовано намісництво (1882), у Сибіру — Західносибірське (1882) й Середній Азії — Оренбурзьке (1881) генерал-губернаторства. Вжиті кардинальні заходи з *русифікації* в масштабах всієї імперії, зокрема, в прибалт. губерніях поширено суд. реформу із запровадженням рос. мови в діловодство. О. III схвалив висновки наради 8 жовтня 1881 про дотримання *Емського акта 1876* щодо заборони і переслідування укр. мови.

Зовн. політика в період правління О. III окреслювалася рішенням *Берлінського конгресу 1878*, який підсумував наслідки російсько-турец. війни 1877—78. Становище ускладнювалося через загрозу військ. протистояння з Великою Британією у зв'язку з підкоренням Росією середньоазіат. володінь, а також з *Австро-Угорщиною*, яка протидіяла посиленню рос. впливу на Балканському п-ові, особливо після утворення великої слов'ян. д-ви — Болгарії. Зближення з Францією і створення франко-рос. союзу (1891—93) сприяло встановленню тривалого миру в Європі, через що О. III отримав ім'я «Царя-Миротворця».

О. III бував у *Києві*, відвідував *Києво-Печерську лавру* та *Софійський собор.*

П. у *Лівадії*, похований у *Петропавловській фортеці.*

Літ.: Александр III (1845—1894): Его личность, интимная жизнь и правление. М., 1991; Российские самодержцы (1801—1917). М., 1993; Власть и реформы: От самодержавной к советской России. СПб., 1996; *Твардовская В.А.* Царствование Александра III. В кн.: Русский консерватизм XIX столетия: Идеология и практика. М., 2000; *Уортман Р.С.* Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии, т. 2: От Александра II до отречения Николая II. М., 2004; *Бальязин В.Н.* Николай I, его сын Александр II, его внук Александр III. М., 2007.

В.С. Шандра.

ОЛЕКСА́НДР ВСЕ́ВОЛОДИЧ (р. н. невід. — п. після 1234) — князь белзький, володимиро-волинський і галицький. Старший син белзького кн. Всеволода Мстиславича. Був одружений з донькою київ. кн. *Володимира Рюриковича.* По смерті батька (квітень 1195) вокняжився в *Белзі.* Після кончини галицького і волин. кн. *Романа Мстиславича* (червень 1205) О.В. прагнув об'єднати під своєю владою Волинську землю. 1208 сів у Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*), але 1209 під тиском краківського кн. *Лєшека Білого* змушений був віддати його кн. Інгвару Ярославичу. 1210 О.В. знову вокняжився у Володимирі. 1215 краківський кн. Лєшек Білий передав Володимир законним спадкоємцям Романа Мстиславича *Данилові Галицькому* й *Васильку Романовичу.* Повернувшись до Белза, О.В. не припиняв боротьби проти *Романовичів*, уклавши на поч. 1220-х рр. союзи з Польщею та Угорщиною. У відповідь на це волин. кн. Данило Галицький 1222 або 1223 спустошив *Белзьке князівство*, лише заступництво галицького кн. *Мстислава Мстиславича* врятувало О.В. 1223 він зумів посварити волин. кн. Данила Галицького з галицьким кн. Мстиславом Мстиславичем і в союзі з останнім рушив на Володимир. Волин. кн. Данило Галицький з допомогою краківського кн. Лєшека Білого розбив їх. У наступні роки О.В. то воював з Романовичами, то укладав з ними союзи. У серпні 1233 на заклик ворожих Романовичам *бояр* О.В. вокняжився в Галичі (див. *Галич давній*), та недовго утримався на престолі. Навесні 1234 він кинувся тікати до *Києва*, до тестя, вел. кн. київ. Володимира Рюриковича. Данило Галицький наздогнав його і схопив біля р. Хомори (притока Случі). Після цього звістки про О.В. зникають з джерел.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 2. Львів, 1905; Галицько-Волинський літопис. К., 2002.

М.Ф. Котляр.

ОЛЕКСА́НДР ДО́БРИЙ (між 1375—80 — 01.01.1432) — господар *Молдавського князівства* (червень 1400 — 1 січня 1432) з династії Мушатинів, внук Костя Мушата, син Романа I Мушата (1392—94) та княгині Анастасії. Названий «Добрим» уже по смерті, після правління, яке відзначалося політ. стабільністю, екон. та культ. прогресом Молдови. Уладнав реліг. конфлікт із *Константинопольським патріархатом*, який після цього визнав митрополію Молдови (1401), а потім забезпечив добрі відносини із сусідами, прийнявши політ. сюзеренітет польського короля та заключаючи відповідні договори (1402; 1404; 1407; присяга 1415). У рамках договорів підтримав поляків у боях проти *Тевтонського ордену* (*Грюнвальдська битва*

Знак у вигляді хреста до ордена св. князя Олександра Невського. Російська імперія, 1820—1830-ті роки.

1410; битва при Марієнбурзі 1422), проти Угорщини (1417). 1426 О.Д. відібрав дунайську фортецю *Кілія* у валахів. Претендуючи за надані грошові позики (1388 та ін.) на *Покуття*, увійшов 1430 в антипольс. коаліцію вел. кн. литов. *Свидригайла* (*Велике князівство Литовське*, Угорщина, Молдова), спустошив *Галич* та *Снятин*, але 1431 зазнав поразки від поляків з татарами і 1432 упокорився, отримавши в лен *Шипинську землю*.

За час свого правління О.Д. удосконалив судочинство, зміцнив *православ'я*, провів фінансову та адм. реформи. Розділив Молдову, яка простягалася від полонини Карпат до берега Чорного моря, включаючи примор. район Параталасія із Білгородом (нині м. *Білгород-Дністровський*), на пн. (Верхню) та пд. (Долішну) частини, які містили і волості із двірниками (суддями). Для поліпшення обороноздатності укріпив фортеці: Сучава, Нямц, Роман, Шкейя, *Хотин*, Тігіна (див. *Тягиня*), Білгород, Кілія. Пиркалаб (комендант) Хотина регулював відносини з поляками. Контролюючи не лише львівський та кам'янецький торгові шляхи, а й Білгород, наладив екон. життя Молдови за допомогою *мит*, митниць, торг. привілеїв львівським (8 жовтня 1408), трансильванським купцям; *ярмарків* «на валаських умовах». Завдяки примиренню з Константиноп. патріархатом організував 2 єпископства: пн. земель з центром у Радівцях та пд. земель з центром у Романі; проявляв віротерпимість — дозволив катол. єпископу кам'яну церкву в Байї, вірм. церкву в Сучаві. Переніс у Сучаву мощі св. Іоанна Нового (1415), закатованого в Білгороді.

П. у м. Сучава, похований у монастирі Бистриця.

Літ.: *Nistor I.* Alexandru-cel-Bun (cu ocaziunea aniversarii de 500 ani dela moartea lui). Cernauţi, 1932; *Moisil C.* Monetele României. В кн.: Enciclopedia României persoană morală şi juridică sub augustul patronaj al majestătii sale regelui Carol II, vol. 1. Bucureşti, 1938; История Молдавской ССР, т. 1. Кишинев, 1960; *Sacerdoţeanu A.* Descălecători de ţară, dătători de legi şi datini. «Magazin istoric», an 2, nr. 12 (21), 1968; История Молдавской ССР с древнейших времен до наших дней. Кишинев, 1982; История Молдавской ССР, т. 1: Образование Молдавского государства. Кишинев, 1987; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст. Чернівці, 1997; *Satco E.* Enciclopedia Bucovinei, vol. 2. Suceava, 2004.

О.Д. Огуй.

ОЛЕКСА́НДР НЕ́ВСЬКИЙ, Олександр Ярославич Невський (бл. 1221 — 14.11.1263) — князь новгород., переславль-залеський, тверський, вел. кн. київ. і владимирський. 2-й син переславль-залеського, згодом — вел. владимирського кн. *Ярослава Всеволодича* — і доньки торопецького кн. *Мстислава Мстиславича* Удатного Ростислави. Одружився 1239 з донькою полоцького кн. Брячислава Васильковича. Ще з дитячих років не раз від імені батька обіймав князівський стіл у *Новгороді Великому* (1228—29, 1231). Сівши тут знову 1236, Олександр Ярославич воював і вступав у договірні відносини з Литвою, Швецією, *Тевтонським орденом*. 15 червня 1240 на чолі своєї *дружини*, міських ополчень Новгорода Великого й Ладоги (нині с. Стара Ладога Ленінгр. обл., РФ) він завдав поразки шведам на місці впадіння р. Іжора в Неву. Скоріш за все, саме за цю перемогу Олександр Ярославич отримав прізвисько Невський. У вересні 1240 війська Тевтонського ордену, датчан і дерптського єпископа захопили Ізборськ (нині село Псковської обл., РФ), а далі, на запрошення одного з боярських угруповань міста, — Псков (нині місто в РФ). Під тиском ворожої князеві боярської партії О.Н. узимку 1240/41 був змушений піти з Новгорода Великого. Але коли тевтонські загони почали здійснювати грабіжницькі рейди майже під самі стіни міста, новгород. *віче* знову покликало на княжіння О.Н. Навесні 1241 він повернувся до Новгорода Великого й протягом року вигнав рицарів із новгород. володінь. Звільнивши Псков, дружини О.Н. вступили вже на територію Тевтонського ордену. Однак навесні 1242 О.Н. дізнався про наближення об'єднаних військ Тевтонського ордену, дерптського єпископа й естів і відступив на новгород. бік Чудського озера. 5 квітня 1242 на льоду Чудського озера О.Н. вдалося здобути відчутну перемогу, яка на певний час принесла спокій на пн.-зх. кордони Русі. Завдяки цій перемозі О.Н. надовго зміцнив своє становище на новгород. столі.

Олександр Ярославич Невський. Портрет з «Титулярника». 1672.

По смерті батька, вел. кн. київ. і владимирського Ярослава Всеволодича (вересень 1246), О.Н. одержав від монголів Тверське князівство. Прагнучи більшого, він навесні 1248 подався до золотоординського хана *Батия*, далі — у монгол. столицю Каракорум, де отримав київ. великокнязівський стіл із пд. *Руською землею*. Проте *Владимиро-Суздальське князівство* монголи віддали його молодшому братові Андрієві Ярославичу. Невдоволений цим, О.Н. 1252 почав боротьбу з Андрієм за Владимир на Клязьмі (нині м. Владимир, РФ). Імовірно, він спирався на хана Батия. Багатотисячна монгол. «Неврюєва рать» розбила об'єднане військо вел. кн. владимирського Андрія Ярославича та його брата тверського кн. Ярослава Ярославича, спустошила землі Пн.-Сх. Русі, що ледве почали відновлюватися після *монголо-татарської навали* 1237—40. Кн. Андрій змушений був втекти до Швеції. Владимирський великокнязівський стіл посів О.Н. Він утримав за собою й Новгород Великий, звідки його військо стримувало наступ шведів і литовців. Перебуваючи в залежності від *Золотої Орди*, О.Н. змушений був дозволити перепис населення Владимиро-Суздальської й Новгородської земель і обкладення їх обтяжливою *даниною*. 1262 О.Н.

підтримав золотоординського хана Берке в суперечці з великим монгол. ханом Хубілаєм. Того ж року він був змушений поїхати до хана Берке, аби обговорити свою участь у його конфлікті з ін. Чингізидом — правителем Ірану ханом Хулагу. На зворотному шляху з Орди на Русь О.Н. захворів і помер у м. Городок на Волзі (нині м. Городець Нижегородської обл., РФ). Перед смертю прийняв схиму й отримав ім'я Олексій.

Тіло князя перевезли до Владимира на Клязьмі й поховали в монастирі Різдва Богородиці. 1724 за наказом рос. імп. *Петра I* мощі О.Н. було перепоховано в Олександро-Невській лаврі в *Санкт-Петербурзі*. Частки мощів зараз зберігаються у Свято-Успенському соборі м. Владимир і в храмі св. Олександра Невського в Софії (Болгарія).

Пам'ять справляється 4 рази на рік: 5 червня, 12 вересня, 27 листопада, 6 грудня (н. ст.).

Агіографічна традиція навколо місц. пошанування О.Н. почала складатися ще наприкінці 13 ст. Прибл. 1280-ми рр. прийнято датувати «Повість про житіє Олександра Невського», створену в монастирі Різдва Богородиці у Владимирі на Клязьмі книжником з оточення митрополита Київського *Кирила II*. Дослідники відзначають жанрову, композиційну і стилістичну близькість між цим твором і Літописцем Данила Галицького.

1725—1917 в *Російській імперії* існував орден св. благовірного кн. Олександра Невського за військ. заслуги. 1942 був заснований *Олександра Невського орден* для командного складу Червоної армії, який зберігся в нагородній системі РФ і після розпаду *СРСР*.

М.Ф. Котляр, А.Г. Плахонін.

***

В офіц. рос. історіографії із самого початку сформувалася оцінка О.Н. як захисника Русі від загарбання її катол. Заходом. Розуміючи складність виправдання чіткої проординської політики О.Н., який не гребував монгол. допомогою в боротьбі за владимирський великокнязівський стіл із власним братом і який особисто репресіями примушував новгородців платити данину Золотій Орді, більшість біографів пояснюють це тим, що О.Н. обрав союз із Золотою Ордою як «менше зло» в порівнянні з покатоличенням. Такий погляд на постать О.Н. вдало використовували в держ. ідеології Росії. Так, рос. цар Петро І спирався на літописні перемоги О.Н. над шведами під час територіальних спорів зі Швецією під час *Північної війни 1700—1721*, а перенесення мощів князя в новозбудовану на берегах Фінської затоки столицю символізувало істор. права Росії на узбережжя Балтики. Так само знятий напередодні *Другої світової війни* фільм С.Ейзенштейна «Олександр Невський» добре вписався в ідеологему неодмінної перемоги Росії у боротьбі проти одвічної нім. агресії.

Але в останні десятиріччя деякі зх. й рос. історики здійснили спробу переоцінки ролі та місця О.Н. в історії Давньої Русі. Вони звернули увагу на те, що офіц. погляд на О.Н. лише повторює книжково-канонічний портрет князя, складений зусиллями радше ідеологів, ніж істориків. Багато фактів біографії князя не підтверджуються сучасними йому джерелами. Зокрема, швед. джерелам узагалі не відома битва на Неві, а ярлом Швеції в цей час був Ульф Фасі, а не Біргер Магнуссон, як це вважалося у вітчизн. історіографії з часів М.*Карамзіна*. За джерелами, уже 1228 було укладено антиновгород. союз між Псковом і Ригою (нині столиця Латвії), а 1236 значний псковський загін брав участь у литов. поході Ордена мечоносців. Тож Псков, скоріш за все, добровільно запросив до себе рицарський загін, аби убезпечитися від агресивної політики Новгорода Великого, і не потребував «звільнення» дружинами О.Н. Так само в давньорус. джерелах значно перебільшено значення битви на Чудському озері, в якій загинуло, за зх. джерелами, лише кілька рицарів; сама битва так і не припинила агресію Тевтонського ордену на Схід, а була лише незначним епізодом у кількасотрічному прикордонному конфлікті. Виступ О.Н. проти вел. кн. владимирського Андрія Ярославича розглядається в контексті антимонгол. союзу між ним та кн. *Данилом Галицьким* і вел. кн. литов. *Міндовгом*. Таким чином, у роботах цих істориків О.Н. постає як прагматичний і цинічний політик, який заради власних політ. інтересів жертвував можливістю звільнити Русь від монгол. панування.

Літ.: *Хитров М.* Святый благоверный великий князь Александр Ярославич Невский: Подробное жизнеописание с рисунками, планами и картами. М., 1893; *Мансикка В.* Житие Александра Невского: Разбор редакций и текст. В кн.: Памятники древней письменности и искусства, т. 180. М., 1913; *Fennell J.L.I.* Andrej Jaroslavič and the Struggle for Power in 1252: An Investigation of the Sources. «Russia Mediaevalis», 1973, vol. 1; *Пашуто В.Т.* Александр Невский. М., 1974; Житие Александра Невского: Текст. Комментарий. В кн.: Памятники литературы Древней Руси: XIII век. М., 1981; *Феннел Д.* Кризис средневековой Руси: 1200—1304. М., 1989; Князь Александр Невский и его эпоха. СПб., 1995; Князь Александр Невский: Материалы научно-практических конференций 1989 и 1994 гг. СПб., 1995; *Кучкин В.А.* Александр Невский — государственный деятель и полководец средневековой Руси. «Отечественная история», 1995, № 5; Александр Невский и история России: Материалы научно-практической конференции «Александр Невский и история России» (Новгород, 20—28 сентября 1995 г.). Новгород, 1996; *Егоров В.Л.* Александр Невский и Чингизиды. «Отечественная история», 1997, № 2; *Лурье Я.С.* Ордынское иго и Александр Невский: Источники и историография XX века. В кн.: *Лурье Я.С.* Россия древняя и Россия новая. СПб., 1997; *Горский А.А.* «Всего еси исполнена Земля Русская»: Личности и ментальность русского средневековья: Очерки. М., 2001; *Данилевский И.Н.* Русские земли глазами современников и потомков (XII—XIV вв). М., 2001; Древнерусские княжеские жития. М., 2001; *Матузова В.И., Назарова Е.Л.* Крестоносцы и Русь: Конец XII в. — 1270 г.: Тексты. Перевод. Комментарий. М., 2002; *Данилевский И.* Александр Невский: Парадоксы исторической памяти. В кн.: «Цепь времен»: Проблемы исторического сознания. М., 2005; *Шенк Ф.Б.* Александр Невский в русской культурной памяти: Святой, правитель, национальный герой (1263—2000). М., 2007; *Конявская Е.Л.* Личность Александра Невского в ранних летописях. «Древняя Русь: Вопросы медиевистики», 2009, № 2 (36).

А.Г. Плахонін.

ОЛЕКСА́НДРА НЕ́ВСЬКОГО О́РДЕН — держ. нагорода *СРСР*. Заснована Указом Президії ВР СРСР 29 липня 1942. Цим же указом затверджено статут і опис

Знак ордена Олександра Невського. СРСР, 1942.

знака ордена. Статут ордена доповнено Указом Президії ВР СРСР 10 листопада 1942. В опис знака О.Н.о. внесено часткові зміни Указом Президії ВР СРСР 19 червня 1943.

О.Н.о. засновано для нагородження командирів Червоної армії за видатні заслуги в організації і кер-ві бойовими операціями і за досягнуті в результаті цих операцій успіхи в боях за Батьківщину. Орденом нагороджувалися командири Червоної армії, які виявили в боях у Великій вітчизн. війні Рад. Союзу 1941—45 особисту відвагу, мужність і хоробрість та вмілим кер-вом забезпечили успішну дію своїх частин. О.Н.о. нагороджувалися командири д-зій, бригад, полків, батальйонів, рот і взводів за виявлену ініціативу щодо вибору вдалого моменту для сміливого й стрімкого нападу на ворога і завдання йому крупної поразки з малими втратами для своїх військ; за виконання бойового завдання, наполегливу й чітку організацію взаємодії родів військ і знищення повністю або більшої частини діючих переважаючих сил ворога; за командування артилер., танк. або авіац. підрозділом, що успішно виконали бойову операцію і завдали ворогу важких втрат; за стрімкі дії, що спричинили знищення інженерних споруд ворога; за систематичну організацію безперебійного зв'язку; уміле й стрімке виконання десантної операції.

Серед перших кавалерів ордена — старший лейтенант І.Рубан, командир батальйону мор. піхоти 154-ї мор. стрілец. бригади, під командуванням якого відбито атаку полку противника на початку серпня 1942 на березі р. Дон.

Усього за подвиги і заслуги, здійснені в роки Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45, було проведено більш як 42 тис. нагороджень О.Н.о. Серед нагороджених орденом — більш як 1470 військ. частин і з'єднань Рад. армії і ВМФ СРСР.

Літ.: *Колесников Г.А., Рожков А.М.* Ордена и медали СССР. М., 1978; Сборник законодательных актов о государственных наградах СССР. М., 1987; *Изотова М.А., Царева Т.Б.* Все награды России и СССР: Ордена, медали и нагрудные знаки. В кн.: Полная энциклопедия орденов и медалей России. Ростов-на-Дону, 2008.

В.Й. Бузало.

Олександрія. Жіноча гімназія. Фото початку 20 ст.

ОЛЕКСА́НДРІВКА — багатошарове слов'ян. поселення на околиці м. *Чернігів*, широко досліджене 1993—2005. Більшість знахідок пов'язана із шаром *київської культури* (2-га пол. 4 — поч. 5 ст.): бл. 50 будівель і понад 800 ям-льохів. Заслуговує на увагу майстерня з виготовлення напівфабрикатів гребенів із лосиного та оленячого рогу з численним гончарним імпортом *черняхівської культури*. Представлені також горизонти *колочинської культури* (5 жител-напівземлянок 6—7 ст.) та *волинцевської культури* (10 жител з глиняними печами 1-ї пол. 8 ст.).

Літ.: *Терпиловський Р.В., Шекун О.В.* Олександрівка І — багатошарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. Чернігів. 1996; *Їх же.* Нові дослідження ранньослов'янського поселення Олександрівка І. В кн.: Археологія давніх слов'ян. К., 2004.

Р.В. Терпиловський.

ОЛЕКСА́НДРІВСЬК — див. *Запоріжжя.*

ОЛЕКСА́НДРІВСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — див. *Запорізька губернія.*

ОЛЕКСАНДРІ́Я (до 1758 — Усівка, Усиківка, 1758—84 — Бечея, 1784—95 — Олександрійськ, Олександрія, 1795—1806 — Усівка) — місто обласного підпорядкування *Кіровоградської області*, райцентр. Розташов. на берегах р. Інгулець (прит. Дніпра) та його прит. Березівка. Населення 92,6 тис. осіб (2005). Міськраді підпорядковані с-ща міськ. типу Димитрове та Пантаївка.

При впадінні в Інгулець р. Березівка вже з 1739 існувало кілька *хуторів* переселенців, власниками яких вважалися козаки *Миргородського полку*. Одним із них був Г.Усик.

Перша згадка про поселення на території міста датується 1746. Із часу свого заснування Усівка була укріпленим пунктом, який стояв на шляху набігів татар на землі поблизу Інгульця. У серед. 18 ст. в Усівці й навколо неї почали селитися селяни-втікачі. Поселення стояло на важливому торг. шляху в Крим. За переписом 1752, в Усівці налічувалося 109 дворів, населення — 256 осіб. 1759 збудована перша правосл. церква св. Миколая.

Статус поселення Усівка отримала 1754; після буд-ва фортеці св. Єлизавети (нині там м. *Кіровоград*) в Усівці розміщується військ. гарнізон — солдати й офіцери Пандурського полку. Зі створенням *Нової Сербії* на території сучасної О. спочатку з'явилися Усівський і Березівський шанці; 1758 їм було дано сербські назви — Слань-Камінь і Бечея.

Олександрія. Пожежне депо. Фото початку 20 ст.

Остання вважалася центром Березівського шанцю, але паралельно вживалася і стара назва — Усівка. Населення хуторів, яке не бажало жити в сербських шанцях, переселялося в *слободи Новослобідського козацького полку*, на землі, що раніше формально належали *паланкам Нової Січі*.

Під назвою Бечея поселення позначене на карті, складеній інженером-полк. Д.*Дебоскетом* 1751. Пізніше в Бечеї розташовувалася 12-та рота Жовтого гусарського полку. Після скасування Нової Сербії як окремої адм. одиниці (1764) Бечея увійшла до складу Єлизаветградської провінції новоутвореної *Новоросійської губернії*. 1768 під час *Коліївщини* населення брало участь у здобутті Умані, 1769 чинило опір татар. війську.

1775—76 у зв'язку з поділом *провінцій* на *повіти* на території колиш. Єлизаветградської провінції виник Олександрійський пов. 1783 Новорос. губ. була об'єднана з *Азовською губернією* в *Катеринославське намісництво*. Відповідно до указу 24 січня 1784 Бечея стала повітовим містом із назвою Олександрійськ. Пізніше назва змінилася на Олександрію. 1793 тут було 120 хат, населення — 738 осіб.

Під час чергової адм. реформи 1795 повітовий центр перенесено в м-ко *Крилів*, поселенню повернуто стару назву Усівка, а Крилів почав іменуватися Олександрією. 1806 Крилову повернуто попередню назву, а Усівка знову стала Олександрією в статусі повітового центру, тепер — уже *Херсонської губернії*.

1816 в місті з'явилися перші освітні заклади: повітове уч-ще та парафіяльне уч-ще. На 1823 в О. налічувалося 332 будинки, населення — 1800 осіб. Працювали 42 крамниці, щороку відбувалися 3 ярмарки. 1847 затверджено герб міста. Під час *Кримської війни 1853—1856* до О. було евакуйовано багато установ з *Одеси*, *Херсона* та ін. міст.

Із буд-вом 1872 поблизу О. залізниці *Харків—Миколаїв* екон. і культ. розвиток міста дещо прискорився, на поч. 20 ст. діяли 12 винокурних з-дів, зародилося пром. вир-во, почалася розробка місц. родовищ бурого вугілля. Значно зросла чисельність населення, яке на 1897 складало 14 тис. осіб. Із 1880-х рр. почав діяти театр, де розпочав акторську діяльність Г.*Юра*. Із 1909 видавалася газ. «Известия Александрийского уездного земства». 1910 засновано вчительську семінарію.

1917—20 влада в О. належала *Українській Народній Республіці* (листопад 1917 — січень 1918, березень—квітень 1918, грудень 1918 — лютий 1919), *більшовикам* (січень—березень 1918, лютий—серпень 1919), *Українській Державі* (квітень—листопад 1918), денікінцям (серпень 1919 — січень 1920). У березні—листопаді 1918 О. була під контролем австро-нім. військ. У травні 1919 місто захопили повстанці Н.*Григор'єва*. Остаточно рад. владу встановлено в січні 1920.

Із 1920 О. — повітове місто *Кременчуцької губернії*, із березня 1923 по червень 1925 — центр Олександрійської округи. Райцентр із 1923. Із 1925 — у складі *Кременчуцької округи*, із 1932 — *Дніпропетровської області*, із 1939 — Кіровогр. обл.

Наприкінці 1925 в місті діяли понад 90 кустарно-пром. підпр-в, населення — 20 048 осіб.

1929 стаціонарна геологорозвідувальна партія Укр. геол. управління виявила значні поклади вугілля на околицях О. Із *Москви* прибула спец. гідрогеологічна партія для вивчення режиму підземних вод. 1931 почалося спорудження Байдаківського вуглерозрізу, який 1932 дав перше вугілля, а 1936 досяг проектної потужності — 270 тис. т на рік.

1929—30 видавалася окружна газ. «До перемоги», із березня 1930 — районна газ. «Колектив Олександрійщини», перейм. 1939 на «Більшовицьку правду».

Під час гітлерівської окупації (6 серпня 1941 — 6 грудня 1943) в місті діяло 5 підпільних груп. Територія входила до складу *рейхскомісаріату «Україна»*, в О. знаходився *гебітскомісаріат*. Наказом Верховного головнокомандувача ЗС СРСР Й.*Сталіна* 11-ти військ. частинам, що відзначилися при звільненні міста в грудні 1943, було присвоєне найменування «Олександрійських».

Протягом 1951—71 в О. побудовано 20 пром. підпр-в, до 1955 завершено створення буровугільного басейну.

В О. народилися: Маршал Рад. Союзу, двічі Герой Рад. Союзу П.*Кошовий*, філософ, літературознавець Д.*Чижевський*, льотчик-космонавт Л.*Попов*, працювали нар. арт. СРСР Г.Юра, худож. Б.Йогансен.

Істор. пам'ятки: жін. г-зія (1873), земська управа (1910).

Офіційний сайт Олександрійської міської ради: http://www.alexandria.kr.ua/index.php.

Літ.: ІМіС УРСР: Кіровоградська область. К., 1972; *Кабузан В.Н.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX в. (1719—1858). М., 1976; *Пивовар А.В.* Поселення Задніпровських місць до утворення Нової Сербії в документах середини 18 ст. К., 2003; *Цапюк С.К., Петренко В.П.* Олександрія вчора, сьогодні, завтра: Нариси з історії нашого краю. Олександрія, 2004; *Кузик Б.М., Білошапка В.В.* Кіровоградщина: Історія та сучасність центру України, т. 1—2. Дніпропетровськ, 2005; *Никифоров В.Н.* Очерки Александрийского уезда Херсонской губернии. Александрия, 2008.

Я.В. Верменич, *Є.М. Скляренко.*

«ОЛЕКСАНДРІ́Я» — комплексна пам'ятка палацово-паркової архри та історії (кін. 18 — 1-ша пол.

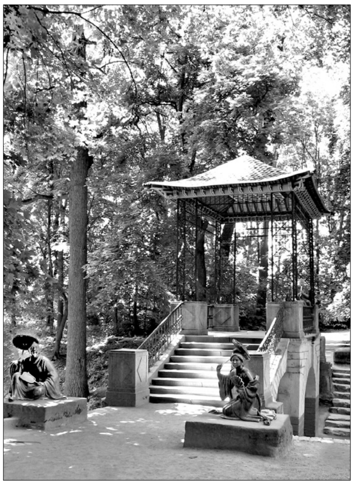

«Олександрія». Китайський місток. Фото 2008.

«Олександрія». Колонада павільйону «Відлуння». Фото 2008.

19 ст.). Розташов. на пд.-зх. околиці м. *Біла Церква*, на лівому березі р. Рось (прит. Дніпра) і займає територію у 201,48 га. Закладена 1793 як складова частина спочатку літньої, а пізніше (1797) — осн. резиденції графів *Браницьких* у Білій Церкві. Назва пов'язана з іменем його засновниці й власниці графині Олександри Браницької. Ландшафтно-парковий комплекс запроектований відомим франц. фахівцем паркового мист-ва Мюффо, створювався під його кер-вом, за участю архіт. Д.Ботані та садівника А.Станге (Штунге) на основі природної діброви з використанням особливостей мальовничого рельєфу обраної місцевості. Згодом роботами керували садівничі Бартецький і Вітт, а з 1815 до 1865 — А.Енс. Рельєф парку утворюють 3 глибокі балки, які розділяють схил, що полого спускається до річки. Оскільки в балках були численні джерела, то на цій основі створено систему з 20-ти ставків заг. площею зеркала в 12 га. До найвизначніших гідрологічних об'єктів належать ставки: Холодний, Лазневий та Дзеркальний і водоспад «Черепаха». В оформленні джерел, водних протоків, каскадів та водоспадів ефектно використано виходи на поверхню гранітних покладів у багатьох ділянках парку. Загалом розпланувальна мережа парку повністю підпорядкована природному ландшафту, організуючи зв'язок між оглядовими місцями й архіт. спорудами, розташування яких також залежить від природних умов. Основу рослинності складають місц. породи — дуб, клен, сосна, тополя, черемха. Їх доповнюють понад 600 видів і форм екзотичних дерев та чагарників. Ландшафтною домінантою території парку є Палієва гора з рештками земляних укріплень поч. 18 ст., що розташована на березі річки в пд.-зх. куті парку.

«Олександрія». Архітектурна композиція «Руїни» — імітація зведена в кінці 18 ст. на греблі Нижнього Лазневого ставка. Фото 2008.

Початковим ядром паркової садиби був ансамбль «Дідинця», який складався з палацу і флігелів обабіч курдонера (не збереглися). Осн. паркові споруди та арх-ра малих форм збудовані на зламі 18—19 ст. Серед них збережено павільйон «Відлуння», або «Амфітеатр», павільйон «Ротонда», Арковий та Китайський мости, розташовані з урахуванням найсприятливіших точок візуального сприйняття краєвидів парку; Турец. будиночок; Колону Енса та ін. 1829 на честь взяття рос. військами осман. фортеці Варна (нині місто в Болгарії) й на відзнаку російсько-болг. дружби на схід від «Дідинця» був створений комплекс споруд і скульптур під назвою «Варна». Тоді ж біля річки споруджено Турец. будиночок та Арковий міст. У 1860-х рр. лісовий масив зх. частини парку розплановано й пристосовано для полювання. Наприкінці 1880-х рр. біля пн. межі парку влаштовано захисні зелені насадження.

Як історико-культ. пам'ятка палацово-парковий ансамбль пов'язаний з іменами Т.*Шевченка*, О.*Пушкіна*, декабристів — членів Пд. т-ва — та ін. прогресивних діячів к-ри минулого.

1918—20 зазнав значних руйнувань. Найбільше постраждали споруди «Дідинця». 1922 оголошено заповідником, а 1946 передано в підпорядкування АН УРСР. 1947 розпочалася реставрація парку: територію його було обнесено огорожею, проведено розчищення та насадження дерев. За проектом архіт. Д.Криворучка протягом 1958—67 реставровано більшість паркових архітектурних споруд та малих архіт. форм.

Незважаючи на втрати, «О.» є видатним ансамблем садово-паркового мист-ва, найдавнішим ландшафтним парком України кінця 18 й 1-ї пол. 19 ст., побудованим у стилі класицизму.

Парковий комплекс мав великий вплив на пейзажно-паркове буд-во в Україні, Росії та Білорусі.

Літ.: *Лыпа А.Л.* Парки и дендропарки Украины. «Природа», 1934, № 10; *Салатіч А.К.* Парк «Олександрія» в Білій Церкві. К., 1949; *Грисюк М.* Олександрія — зелена скарбниця. К., 1965; *Його ж.* Парк «Олександрія». К., 1967; *Косаревский И.А.* Искусство паркового пейзажа. М., 1977; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 1. К., 1983; *Тимофієнко В.І.* Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть: Біографічний довідник. К., 1999; Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000.

Р.І. Бондаренко.

ОЛЕКСАНДРО́ПОЛЬСЬКИЙ КУРГА́Н, Лугова Могила — один із 4-х найбільших *курганів* степу. Могила володаря Скіфії кінця 4 ст. до н. е. Стояв на пд. краю с. Олександропіль (нині Солонянського р-ну Дніпроп. обл.). Досліджувався 1852—56. За одними джерелами, висота насипу 21 м, за іншими — 16 м. Насип оточували кам'яні брили, рів та вал. У насипові знайдено: золоті накладки (голівка коня та фігурка вепра) дерев'яних чаш, срібні та бронз. прикраси упряжі, уламки катафалків. Підземні споруди — центральна і бокова допоміжна могили. До камери центр. могили вели з пд. короткий (4,2 м) та зі сх. — довгий (20 м) дромоси, у ній були 3 чоловіки та жінка (господар і його почет). Поховальний комплекс пограбовано, але вдалося зібрати 700 золотих оздоб від одягу та головного убору, уламки вкритого золотом залізного панцира, амфори, чорно-

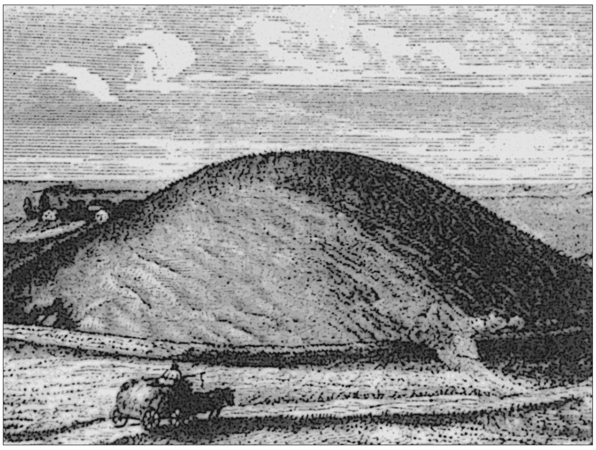

Олександропольський курган. Гравюра 19 ст.

лакову піксиду, бронз. лутерій, срібну ойнахою та окуту бронзою дерев'яну скриню. Сх. частину довгого дромосу заповнювали скелети 15-ти коней у коштовній упряжі. Бл. 50 золотих та 60 срібних оздоб вузди мали зображення міфологічних персонажів, грифонів, сцен полювання на зайця. Один із коней мав золоту ажурну платівку з гіппокампами, інший — золотий нагрудник зі сценами штампування. Ще один кінь знаходився в окремій ямі під центром кургану, його вузду прикрашали зображення тварин, виконані в греко-іранському стилі. Вхід до бокової могили, в якій було поховано кремезного чоловіка, закривав розібраний віз, намет якого оздоблено золотими платівками.

Літ.: *Лазаревский Я.* Александропольский курган: Могила скифского царя. «Записки императорского Русского археологического общества», 1894, т. 7; *Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. К., 1983.

Ю.В. Болтрик.

ОЛЕКСІЇВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра доби *неоліту*. Датується часом від 5000 до 3500 до н. е. Осн. пам'ятки: Олексіївська Засуха, Мартинівка, Долинка, Ішунь, Суат III, Алачук. Територія поширення — рівнинна і гірська частини *Криму*. Генетична підоснова — кукрецька культура та, частково, *шпанська культура*. Крем'яна індустрія характеризується розвиненою пластинчастою технікою розколювання з одноплощинних нуклеусів. Знаряддя: мікроліти (трапеції та сегменти зі стрімкою і плаcкою ретушшю, прямокутники, платівки із притупленим краєм, вістря з мікрорізцевим сколом), кінцеві та підокруглі скребачки, кутові ібокові різці на відщепах та платівках, вкладні кукрецького типу. Посуд нечисленний: плоскодонні слабопрофільовані майже неорнаментовані слоїки. Госп-во носіїв О.к.: полювання на степових тварин, збиральництво, на пізньому етапі, можливо, тваринництво. Госп. сезонний цикл передбачав використання степів рівнинного Криму взимку та лукових степів Першого пасма Крим. гір улітку.

Літ.: *Яневич О.О.* Етапи розвитку культури Кукрек в Криму. В кн.: Археологія, вип.58. К., 1987.

О.О. Яневич.

ОЛЕКСІ́Й МИХА́ЙЛОВИЧ (1629—1676) — другий рос. цар із династії *Романових* (1645—76); син царя *Михайла Федоровича* і Євдокії Стрешньової. Н. в м. *Москва*. Правив від 1645. Потреба в удосконаленні держ. управління, недоліки якого вилилися в повстаннях 1648, підштовхнула О.М. до проведення низки реформ. 1649 на Земському соборі було ухвалено Соборне уложення, яким скасовувалися т. зв. *урочні літа* для розшуку селян-утікачів, закріпачено д-вою посадське населення країни, заборонено *духовенству* набувати *вотчини*, поставлено церк. владу в підпорядкування світській тощо. У наступні роки О.М. запровадив Приказ таємних справ, який підпорядковувався особисто цареві, що давало можливість монархові керувати діяльністю решти центр. і місц. держ. установ. Поступово нівелював роль *боярської думи*. У соціальній сфері сприяв зближенню вотчинного та помісного землеволодіння. Проводив протекціоністську політику, створюючи рос. купцям преференції перед їхніми зарубіжними конкурентами (ухвалення Митного 1653 і Новоторгового 1667 статутів). Був одним з ініціаторів церк. реформи, яку проводив із 1652 патріарх *Никон*. Проведені реформи сприяли модернізації д-ви, але не зняли в ній соціальної напруги, свідченням чого стали Мідний бунт 1662 та козац. війна під проводом С.Разіна 1670—71.

Зовн. політика Рос. д-ви в роки правління О.М. концентрувалася переважно на вирішенні двох осн. завдань — відвоювання в *Речі Посполитої* України та здобуття в боротьбі зі Швецією виходу до Балт. узбережжя. Реалізації першого завдання сприяв розвиток визвол. боротьби *козацтва українського* та помітне ослаблення внаслідок цього Речі Посполитої. Уперше спробу нав'язати контакти з О.М. гетьман Б.*Хмельницький* вчинив 18 червня 1648, закликавши його до участі в боротьбі за вакантний по смерті польс. короля *Владислава IV* Ваза трон. У січні 1649 до Москви прибув перший посол гетьмана С.*Мужиловський*, котрий за посередництва єрусалимського патріарха *Паїсія* схиляв уряд О.М. до надання *Війську Запорозькому* військово-політ. допомоги. У квітні 1649 у відповідь на посольство С.Мужиловського в Україну було відряджено посла Г.*Унковського*. Однак позитивне вирішення питання прийняття Війська Запороз. під зверхність О.М. відбулося лише в серед. 1653 під впливом інформації щодо готовності *Османської імперії* прийняти Військо Запороз. під покровительство султана *Мегмеда IV*. Відповідну публічно-правову формалізацію рішення отримало на Земському соборі 11 жовтня 1653 та на козац. раді в Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) 18 січня 1654. Двосторонню угоду щодо умов

Олексій Михайлович. Портрет з «Титулярника». 1672.

Портрети Олексія Михайловича і Федора Олексійовича, що були розміщені на стінах Свято-Успенського собору Києво-Печерської лаври. Фото кінця 19 ст.

переходу України під зверхність О.М. укладено в Москві в березні 1654 (*Березневі статті* гетьмана Б.Хмельницького).

28 травня 1654 О.М. особисто очолив похід царського війська проти Речі Посполитої. Під час походу (до якого долучилися й укр. полки на чолі з *гетьманом наказним* І.*Золотаренком*) було здобуто Полоцьк (нині місто Вітебської обл., Білорусь), Дорогобуж (нині місто Смоленської обл., РФ), Смоленськ (нині місто в РФ). Утім, особиста участь О.М. в поході завадила здійснити належний дипломатичний супровід кампанії, відшукати союзників для боротьби з Річчю Посполитою. Крім того, зосередження військ. сил Рос. д-ви в Білорусі й Литві оголило пд. кордони *Гетьманщини*, скориставшись із чого, наприкінці 1654 — на поч. 1655 коронні війська Речі Посполитої спільно з військом крим. хана *Мегмет-Гірея IV* спустошили Сх. *Поділля*. Навесні 1655 рос. армія відновила бойові дії на території *Великого князівства Литовського*, і 30 липня 1655 О.М. урочисто в'їхав у литов. столицю Вільно (нині м. *Вільнюс*). Восени 1655 було оприлюднено нові царські титули, що включали в себе і згадку про правителя «Великої і Малої, і Білої Русі».

Зі вступом у війну проти Речі Посполитої Швед. королівства, аби не допустити зміцнення гол. суперника Москви на Балтиці, уряд О.М. з весни 1656 згорнув бойові дії проти польс. короля *Яна II* Казимира Ваза й оголосив війну швед. королеві *Карлу X* Густаву. Тим часом російсько-польс. мирні переговори завершилися 24 жовтня 1656 підписанням *Віленського перемир'я*, яке не закріпило за Рос. д-вою її територіальні здобутки, натомість призвело до міжнар. ізоляції Рос. д-ви й серйозно ускладнило стосунки з урядом Б.Хмельницького. У війні зі Швецією рос. армія, здобувши кілька дрібних фортець, взяла в облогу Ригу (нині столиця Латвії), але згодом була змушена відступити від міста. 20 грудня 1658 уряд О.М. уклав 3-річне Валієсарське перемир'я зі Швецією, за яким зберігав за собою низку здобутих у війні лівонських міст-фортець. Проте, згідно із заключними документами угоди, підписаної в Кардиссі 1661, Росія повертала Швеції всі здобуті у війні території. Поступливість рос. дипломатії була зумовлена як складністю внутр. ситуації в Рос. д-ві, якою прокотилися чергові бунти, так і істотним ускладненням позицій царя в Україні, де спроби представників О.М. нав'язати І.*Виговському* жорсткіші обмеження суверенітету, аніж це було передбачено угодою 1654, спровокували загострення російсько-укр. стосунків.

Улітку 1658 *вальний сейм* Речі Посполитої не ратифікував умов Віленського перемир'я 1656, а 16 вересня 1658 уряд гетьмана І.Виговського уклав із польс. королем Яном II Казимиром Ваза *Гадяцький договір*, що передбачав повернення України до складу Речі Посполитої. На початку липня 1659 війська О.М. зазнали нищівної поразки від гетьмана І.Виговського і крим. хана Мегмед-Гірея IV під *Конотопом*. І хоч у жовтні 1659 новий укр. гетьман Ю.*Хмельницький* відновив союзні стосунки з Москвою та визнав протекцію О.М., кампанія 1660 завершилася для рос. війська провально. У битві під *Чудновом* війська під командуванням воєводи В.*Шереметєва* зазнали поразки і на початку листопада капітулювали, а перед тим Ю.Хмельницький розірвав угоду з О.М. і повернув Україну до складу Речі Посполитої. У підписаній В.Шереметєвим капітуляції передбачалися повний вивід рос. військ із території України та відмова від претензій на «отчину» польс. короля Яна II Казимира Ваза. Утім, скориставшись із пророс. настроїв на Лівобережжі, рос. владі вдалося зберегти свою присутність у цьому регіоні козац. України. Остаточну ж риску під російсько-польс. суперництвом за Україну було підведено *Андрусівським договором (перемир'ям) 1667*, за яким за О.М. закріплювалися Смоленськ і Лівобережна Україна.

Найбільших успіхів у справі підпорядкування Гетьманату уряду О.М. вдалося досягнути восени 1665, коли І.*Брюховецькому* були нав'язані положення *Московських статей 1665*. Однак антирос. повстання на Лівобережжі 1668 змусило відмовитися від радикальних інкорпораційних заходів щодо України і при сходженні на гетьманство Д.*Многогрішного* (Ігнатовича) реанімувати норми угоди з Ю.Хмельницьким 1659, що передбачали закріплення за Гетьманатом прав адм. автономії (*Глухівські статті 1669*).

П. у м. Москва.

Літ.: *Берх В.Н.* Царствование Алексея Михайловича, ч. 1—2. М., 1830—31; *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. М., 1899; *Kubala L.* Wojna moskowska. «Szkice historyczne», set. 3. Lwów, 1910; *Wójcik Z.* Polska a Rosija wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedskiego w okresie wojny północnej 1655—1660. В кн.: Polska w okresie drugiej wojny północnej, t. 1. Warszawa, 1957; *Душечкина Е.Б.* Царь Алексей Михайлович как писатель: Постановка проблемы. В кн.: Культурное наследие Древней Руси. М., 1976; *Маньков А.Г.* Уложение 1649 года — кодекс феодального права России. Л., 1980; *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполита и Швеция в середине XVII в. М., 1981; *Ключевский В.О.* Исторические портреты: Деятели исторической мысли. М., 1991; *Сорокин Ю.А.* Алексей Михайлович. «Вопросы истории», 1992, № 4—5; *Платонов С.Ф.* Царь Алексей Михайлович. В кн.: *Платонов С.Ф.* Сочинения по русской истории, т. 2. СПб., 1994; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: Українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. К., 1995; *Каптерев Н.Ф.* Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович, т. 1—2. М., 1996; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1—2. К., 1996—97; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: Стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. К., 2001; *Андреев И.Л.* Алексей Михайлович. М., 2003; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах, 1648—1714 рр. К., 2003; Царь Алексей Михайлович и патриарх Никон. М., 2006; *Горобець В.* «Волимо царя східного»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 2009.

В.М. Горобець.

ОЛЕКСЮ́К Мирослав Миронович (06.06.1925—28.04.1998) — філософ, організатор наук. життя в зх. областях України. Д-р філос. н. (1965), професор (1966). Н. в с. Пониква (нині село Бродівського р-ну Львів. обл.). Із 1941 — з родиною на евакуації в Середній Азії, брав участь у *Дру-*

М.М. Олексюк.

гій світовій війні на Далекосх. фронті (1943—45). Закінчив Львів. ун-т (1950) та аспірантуру при ньому (1953). Викладав історію філософії у Львів. ун-ті (1953—64). 1964—73 — директор Ін-ту сусп. наук АН УРСР, зав. відділу філософії, 1973—83 — старший наук. співробітник цього відділу, далі — наук. співробітник-консультант (до 1990). Досліджував філос. течії на західноукр. землях, ідеологічну боротьбу в краї в 1920—30-х рр. Канд. дис. на тему: «Філософські та суспільно-політичні погляди Лесі Українки» (1955), докторська — на тему: «Степан Тудор та ідеологічна боротьба на Західній Україні у 20—30-х роках XX ст.» (1963). Піддавався незаслуженій критиці рад. парт. органами «за помилки в роботі ін-ту, відхід від марксистсько-ленінських принципів у своїх наук. публікаціях».

Автор 6-ти монографій, більше 100 статей. Осн. праці: «Атеїстичні погляди Лесі Українки» (1958), «Філософсько-атеїстичні погляди Степана Тудора» (1962), «Боротьба матеріалізму проти ідеалізму на західноукраїнських землях у 20—30 рр. XX ст.» (1969), «Ленінська ідейна спадщина і прогресивна преса Західної України» (1972), «Прогресивна преса Західної України в боротьбі на захист СРСР» (1973), «“Сельроб” у боротьбі за соціалізм» (1973). Керівник авторського колективу монографії «Торжество історичної справедливості» (1968). Друкував статті в наук. збірниках і журналах («Філософська думка», *«Український історичний журнал»,* «Жовтень» та ін.).

П. у м. *Львів.* Похований у с. Пониква.

Літ.: *І.П.* [*Патер І.*]. Олексюк Мирослав Миронович. В кн.: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України: Наукова діяльність. Структура. Працівники. Львів, 2001; *Горинь В.* Олексюк Мирослав Миронович. В кн.: Філософський енциклопедичний словник. К., 2002.

В.І. Горинь.

ОЛЕ́ЛЬКО ВОЛОДИ́МИРОВИЧ (Олександр Володимирович; бл. 1386 — початок 1455) — київ. удільний князь (із 1440) з династії *Гедиміновичів*, син *Володимира Ольгердовича*. Успадкував від батька Копильське і Слуцьке

Олелько Володимирович. Ксилографія А. Зубчанінова. Кінець 19 ст.

князівства. 1417 одружився з Анастасією, дочкою вел. кн. моск. Василія Дмитрієвича, онукою вел. кн. литов. *Вітовта.* У числі інших підписав Мельнський договір 1422 про укладення миру між *Королівством Польським* та *Великим князівством Литовським* і *Тевтонським орденом.* Користувався великим авторитетом у знаті ВКЛ; є припущення, що його кандидатуру висунули для обрання литов. великим князем після смерті Вітовта. Брав участь у міжусобній війні 1430-х рр. (можливо, і на боці кн. *Свидригайла Ольгердовича*, і на боці кн. *Сигізмунда Кейстутовича*). Сигізмунд Кейстутович, здобувши перемогу і затвердившись на троні ВКЛ, ув'язнив О.В. в Кернові (нині м-ко Кярнаве, Литва), а його родину — в Утянах (нині м. Утяна, Литва). Після смерті вел. кн. литов. Сигізмунда (1440) новий вел. кн. литов. Казимир Ягайлович (див. *Казимир IV*) звільнив О.В. і передав йому *Київське князівство* на правах спадкового володіння («отчини»).

Імовірно, О.В. зазнавав утисків щодо своїх князівських прерогатив і прав від великокнязівського уряду Казимира IV, який наприкінці 1440-х рр. взяв курс на обмеження і скасування князівсько-удільної системи у ВКЛ.

Приєднав до Київ. князівства м. *Остер* разом із повітом, дбав про зміцнення обороноздатності Київ. князівства, розширюючи оборонні лінії на його рубежах з ординським степом (особливо на лівобереж. Задніпров'ї) та заселяючи їх прийшлим військово-службовим людом.

Єдиною відомою подією його правління є відвідування *Києва* митрополитом *Ісидором*, котрий зупинився в місті, повертаючись із Флорентійського собору до Москви. Тоді ж О.В. виявив прихильність до церк. унії (див. *Флорентійська церковна унія 1439*), але зрозумівши, що вона загрожує єдності православних, змінив своє ставлення до уніїців. Як київ. князь патронував правосл. церкву, зміцнював її екон. становище і правовий статус. Зокрема, із цією метою 5 лютого 1441 спец. грамотою підтвердив митрополиту Ісидору земельні володіння митрополичої кафедри в Київ. князівстві та недоторканність прибутків із них, а також вивільнив залежних від церкви людей від підсудності князівським чиновникам.

Перед смертю О.В. постригся в ченці під ім'ям Олексій. Похований в *Успенському соборі Печерського* монастиря.

Літ.: *Stadnicki K.* Olgierd i Kiejstut. Lwów, 1870; *Wolff J.* Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895; *Грушевський М.* До питання про правно-державне становище київських князів XIV—XV ст. «ЗНТШ», 1899, т. 31—32; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 4. К.—Львів, 1907 (2-ге вид. — К., 1993); *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли, т. 1: Литовский период. Одесса, 1912; *Halecki O.* Dzieje unii jagiełłońskiej. Kraków, 1919; *Kolankowski L.* Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiełłonów. Warszawa, 1930; *Греков И.Б.* Очерки по истории международных отношений стран Восточной Европы XIV—XVI вв. М., 1963; *Шабульдо Ф.М.* Київське князівство Ольгердовичів в контексті української державності. «Старожитності», 1994, ч. 1—2; *Терещенко Ю.І.* Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. К., 1996; *Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. К., 1998; *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenie Giedyminowiczów. Poznań—Wrocław, 1999.

Ф.М. Шабульдо, Д.Я. Вортман.

ОЛЕ́ЛЬКОВИЧІ — впливовий князівський рід *Великого князівства Литовського* герба «Погоня», представники однієї зі старших галузей *Ольгердовичів*, котрі як потомки *Володимира Ольгердовича* й удільні володарі правили 1440—70 в Києві, а потім — лише в Слуцьку та Копилі (нині обид-

ва міста Мінської обл., Білорусь). Відігравали значну роль в тогочасному сусп. і державно-політ. житті України, Білорусі, Литви та Польщі. Не раз брали участь у внутрішньополіт. боротьбі у ВКЛ, претендували на великокнязівський трон. У 1450—70-х перебували в опозиції до уряду короля польс. і вел. кн. литов. *Казимира IV* Ягеллончика, дотримуючись одночасно промоск. політ. орієнтації. Київські О. за прикладом свого батька й діда Володимира Ольгердовича вживали знак-*герб* зі схематичним зображенням церкви, підтримували загалом правосл. церкву, обстоюючи її орг. єдність, хоча часом виявляли прихильність до *унії церковної*. Дбали про оборону Середньої Наддніпрянщини від спустошливих нападів ординців та кримчаків. Протегували пожвавленню культ. життя в регіоні. Найвідоміші серед О. такі.

Олександр Володимирович (Олелько, Алелько; див. *Олелько Володимирович*; бл. 1386 — 1454), засновник роду, син київ. кн. Володимира, онук вел. кн. литов. *Ольгерда*, правнук вел. кн. литов. *Гедиміна*. Удільний князь у Копилі й Слуцьку з 1399, а з 1440 — князь київський. Одружений 1417 з Анастасією, дочкою вел. кн. моск. Василія Дмитрійовича, внучкою вел. кн. моск. *Дмитрія Донського* і вел. кн. лит. *Вітовта*. Помер у *Києві* ченцем, похований у Києво-Печерському монастирі.

Семен Олелькович (1420—70), старший син Олександра Володимировича, князь київський. Після смерті його батька король польс. і вел. кн. литов. Казимир IV Ягеллончик відмовився визнати *Київське князівство* уділом О. і не дозволив його ділити, а надав Київ Семену на правах свого намісника, Слуцьк й Копил утримав за собою Михайло Олелькович. Рішення Казимира IV стало однією з причин участі О. в діях опозиційного щодо його влади угруповання литовсько-рус. знаті, очолюваного до 1456 впливовим литов. магнатом, тракайським *воєводою* Яном Гаштольдом, тестем Семена Олельковича. Литов. пани-опозиціонери двічі (1454 і 1461), але безуспішно робили спроби обрати Семена Олельковича великим князем литовським. 1456 Казимир IV призначив його брацлавським намісником, що на півтора десятка років поставило під владу київ. князя більшість території сучасної України. Підтримував тісні родинні й політ. зв'язки із правителями *Москви*. Разом із братом Михайлом і кн. Юрієм Гольшанським 1463 спец. декларацією визнав вел. кн. моск. *Івана III* Васильовича опікуном правосл. церкви у ВКЛ. Обновив *Успенський собор Печерського монастиря*, де й був похований. Після смерті Семена Олельковича удільний статус Київ. князівства був остаточно скасований.

Михайло Олелькович (бл. 1425 — 1481), молодший син Олександра Володимировича, князь слуцький і копильський. 1470—71 — великокнязівський намісник у *Новгороді Великому*. Довідавшись про смерть брата, самовільно виїхав з Великого Новгорода і зробив безуспішну спробу отримати Київ. Створив угруповання князівських і магнатських родів, яке мало за мету відсторонити від влади у ВКЛ *Ягеллонів*, а у випадку невдачі — відокремити сх. землі Білорусі та України з Києвом і визнати над ними владу вел. кн. моск. Івана III Васильовича. За організацію змови проти Казимира IV покараний смертю у Києві 3 вересня 1481 (див. також *Змова князів 1481*).

Василь Семенович (бл. 1465 — 1495), син Семена Олельковича, князь пінський. Помер, не залишивши потомства. Похований у Києво-Печерському монастирі.

Семен Михайлович (бл. 1460 — 1505), син Михайла Олельковича, князь слуцький. 1502 і 1503 на чолі власного війська відбив напад крим. чамбулів і розгромив їх у битвах біля річок Уша (нині р. Уж, прит. Прип'яті) і Прип'ять (прит. Дніпра).

Юрій Семенович (1492—1542), син Семена Михайловича, князь слуцький. Ще юнаком вдало керував (разом із матір'ю) обороною Слуцька, обложеного військом кн. Михайла *Глинського* (1508). Учасник *Оршанської битви 1514*, відзначився в розгромі крим. чамбулів у пд. Київщині, біля р. Ольшаниця 1527. За допомогою суд. позовів, купівель, успадкування значно примножив свої земельні володіння, ставши одним із найбільших землевласників у ВКЛ. Був одружений з Оленою Радзивілл. Відомий як один з опікунів Києво-Печерського монастиря.

Юрій Юрійович (бл. 1531 — 1578), син Юрія Семеновича, князь слуцький. У складі військ ВКЛ й на чолі власної *корогви* брав участь у *Лівонській війні 1558—1583*. Був одним із кредиторів великих князів литовських і патроном відомого поета й історика М. *Стрийковського*, який користувався його гостинністю та б-кою під час написання славнозвісної «Хроніки польської, литовської, жмудської та всієї Русі». Похований у Києво-Печерському монастирі.

Юрій Юрійович (1559—86), син Юрія Юрійовича, князь слуцький, останній з роду О. по чол. лінії. За його часів князівський двір у Слуцьку залишався значним культ. центром. Після смерті його дочки **Софії** Слуцьке і Копильське князівства перейшли у власність Радзивіллів, з одним з яких, Яном, вона була у шлюбі.

Літ.: *Stadnicki K.* Bracia Wladyslawa Jagielly. Lwów, 1867; *Його ж.* Dodatki i poprawki do dziala «Bracia Wladyslawa Jagielly» i «Olgierd i Kiejstut». Lwów, 1873; *Антонович В.Б.* Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362—1569). В кн.: *Антонович В.Б.* Монографии по истории Юго-Западной России. К., 1885; *Wolff J.* Kniazowie Litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895; *Грушевський М.* До питання про правно-державне становище київських князів XIV—XV ст. «ЗНТШ», 1899, т. 31—32; *Його ж.* Історія України-Руси, т. 4—5. К.—Львів, 1907 (перевид. — К., 1993—94); *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли, т. 1. Одесса, 1912; *Войтович Л.В.* Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів. К., 1992; *Козубовський Г.* Знак-герб київських князів XIV—XV ст. В кн.: Третя наукова геральдична конференція: Львів, 4—5 листопада 1993 р. Львів, 1993; *Шабульдо Ф.* Київське князівство Ольгердовичів в контексті української державності. «Старожитності», 1994, число 1—2 (60—61); *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. Львів, 1996; *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. К., 1996; *Терещенко Ю.І.* Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. К., 1996; Енциклопедія історії Беларусі, т. 4. Мінск, 1997; *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenie Giedyminowiczów. Poznań—Wrocław, 1999.

Ф.М. Шабульдо.

ОЛЕ́НА ПЧІ́ЛКА (справжнє прізвище — Косач-Драгоманова Ольга Петрівна) — див. *Пчілка Олена*.

ОЛЕСІ́ЮК Тиміш (псевд. — Т.Олесевич; 1895—14.09.1978) — громад. і політ. діяч. Н. на *Підляшші*. Освіту набув у вищих школах *Варшави* та Праги. Під час навчання був активним діячем укр. студентського руху в Польщі, співзасновником *Центрального союзу українського студентства*. 1917 обраний членом *Української Центральної Ради* від укр. населення *Холмщини* і Підляшшя. 1917—18 — секретар Холмського губернського виконавчого к-ту. 1918—19 — заст. холмського губернського комісара освіти. У жовтні 1919 — аташе укр. дипломатичної місії у Варшаві. Наприкінці 1920 як спостерігач від *Української Народної Республіки* брав участь у радянсько-польс. переговорах у Ризі. Протягом 1920—48 репрезентував українців Холмщини в *Державному центрі УНР на еміграції*. У 1930-х — на поч. 1940-х рр. працював лікарем на Підляшші, після *Другої світової війни* емігрував до Німеччини, 1947 — до США. 1950 виступив одним з ініціаторів створення у Нью-Йорку Союзу укр. нац. демократів, був обраний заст. голови.

Автор наук. праць з демографії: «Статистичні таблиці українського населення СССР» (1930); «Сіра Україна» (1947), про етнічні кордони України, статей на суспільно-політ. та освітянську тематику.

П. у м. Лос-Анджелес (США).

Літ.: Довідник з історії України, т. 2. К., 1995; Українська Центральна рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—1997.

Т.С. Осташко.

ОЛЕСНИ́ЦЬКИЙ Євген (05.03. 1860—26.10.1917) — адвокат, парламентарій. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*. Посол на сейм 1900—10 і голова укр. сеймового клубу 1901—09, депутат рейхсрату 1907—17. Дядько Я.*Олесницького*. Н. в с. Великий Говилів (нині Теребовлянського р-ну Терноп. обл.) в сім'ї греко-катол. священика шляхетського походження гербу «Дубно». Закінчив юрид. ф-т Львів. ун-ту. Видавець *«Руської історичної бібліотеки»* (1884—86), редактор «Зеркала» (1885), «Нового зеркала» (1886), *«Правди»* (1888). 1891 відкрив адвокатську канцелярію в *Стрию*, відтоді — провідник українців Стрийщини. Член *Народної ради* і проводу Укр. національно-демократ. партії. Організатор «Маслосоюзу», брав активну участь у діяльності ін. укр. госп. т-в, театрального т-ва *«Руська бесіда»*. Перебуваючи на посаді голови *«Сільського господаря»* (1909—17), зумів досягти розквіту цього т-ва. Перекладач, автор правничих розвідок. Залишив мемуари.

П. у м. *Львів*. Похований у м. *Стрий*.

Тв.: Сторінки з мого життя, ч. 1—2. Львів, 1935.

І.П. Чорновол.

ОЛЕСНИ́ЦЬКИЙ Ярослав (1875 —15.07.1933) — громад. і політ. діяч, дипломат. Небіж Є.*Олесницького*. Н. в м. *Галич*. За фахом — юрист. 18 жовтня 1918 обраний до складу Укр. Нац. Ради (див. *Українська Національна Рада ЗУНР*) від Укр. національно-демократ. партії, з листопада — радник, 1-й віце-секретар держ. секретаріату закордонних справ, входив до складу урядової делегації *Західноукраїнської Народної Республіки* на урочистому проголошенні в *Києві* 22 січня 1919 *Акту злуки*; з ініціативи Л.*Цегельського* призначений першим радником дипломатичної місії *Української Народної Республіки* у Великій Британії, брав участь у *Нараді послів і голів дипломатичних місій УНР* 6—14 серпня 1919 в Карлсбаді (Карлові Вари, *Чехословаччина*); улітку 1920 спільно з А.*Марголіним* подав клопотання про членство УНР у новостворюваній *Лізі Націй*. 1921—22 викладав у *Львівському таємному українському університеті*, водночас займався адвокатською практикою, зокрема виступав оборонцем на процесі 23 жовтня — 18 листопада 1922 в справі замаху бойовиків *Української військової організації* на чолі зі С.*Федаком* на Ю.-К.*Пілсудського* і львів. воєводу Грабовського. З 1923 мешкав у *Золочеві*, був членом Союзу укр. адвокатів; 1930 обраний до польс. сейму від *Українського національно-демократичного об'єднання*, активно виступав проти репресивної політики Варшави на західноукр. землях, 1931 від імені *Української парламентської репрезентації* звернувся до Ліги Націй із рішучим протестом щодо *пацифікації*.

П. у м. Золочів.

Літ.: *Марголин А.* Украина и политика Антанты: Записки еврея и гражданина. Берлин, 1921; *Покровська І., Хорошилова Ю.* Місія, приречена на невдачу: Українсько-британські відносини за часів правління гетьмана Скоропадського та Директорії. «Політика і час», 1995, № 5; *Цегельський Л.* Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. Львів, 2003.

В.І. Головченко.

ОЛЕ́СЬ Олександр (справжні прізв., ім'я та по батькові — Кандиба Олександр Іванович; 05.12(22.11).1878—22.07.1944) — поет. Батько О.*Ольжича*. Н. в м-ку *Білопілля* в родині збіднілої укр. *шляхти*. Існує припущення, що його родовід сягає корсунського полковника, а згодом — ніжинського полкового *обозного* Федора Кандиби. 1902 закінчив Харків. ветеринарний ін-т, працював ветеринарним лікарем у Харків. земстві. З 1903 розпочав літ. діяльність. З жовтня 1909 працював ветеринарним лікарем у *Києві*, водночас з 1911 співпрацював у редакції *«Літературно-наукового вістника»* та у вид-ві «Лан». 1919 виїхав до Будапешта як аташе з питань к-ри посольства *Української Народної Республіки* в Угорщині. З 1920 проживав у *Відні*, де очолював Союз укр. журналістів та редагував ж. «На переломі». З 1924 жив у Празі (*Чехословаччина*). Автор поетичних збірок «З журбою радість обнялась» (1907), «Поезії» (1909), «Твори» (1914), «Чужиною» (1920), «Перезва» (1921), «Кому повім печаль мою» (1931); збірки «Драматичні етюди» (1914), серед яких відомі твори «По дорозі в казку» (1910), «Над Дніпром» (1911); збірки істор. поезій «Минуле України в піснях: Княжі часи» (1930); драм. поеми «Ніч на полонині» (1943—44). Автор перекладів та віршованих поезій для дітей — «Казки» В.Гавфа (1911), «Пісня про Гайявату» Г.Лонгфелоу (1912), «Арабські казки» (1917), «Злидні» (1927), «Солом'яний бичок» (1927), «Микита Кожум'яка» (1929). Багато поезій О. покладено на музику (М.В.*Лисенко*, Я.*Степовий*, К.*Стеценко*).

П. у м. Прага.

Т. Олесіюк.

Є. Олесницький.

Я. Олесницький.

Олександр Олесь.

Літ.: *Оглоблин О.* До питання про походження О. Олеся (1878—1944). «Український історик», 1985, ч. 1—4. Митці України: Енциклопедичний словник. К., 1992; *Ольжич О.* Незнаному воякові. К., 1994.

С.І. Кот.

ОЛЕ́СЬКИЙ ЗА́МОК — комплексна пам'ятка арх-ри та історії 14—18 ст., розташов. в смт *Олесько.* Один із найдавніших в Україні замків, імовірно, побудований одним із синів галицько-волинського кн. *Юрія Львовича* на плато пагорба, який височить серед заплави р. Ліберція. Початково це було овальне в плані (27×57 м) муроване з каменю укріплення з мурами заввишки 7—8 м, що повторювало природну форму вершини пагорба.

Уперше згадується в істор. джерелах під 1327, коли ним володів галицько-волин. кн. *Юрій II* Болеслав. На той час О.з. уже був міцною фортецею. Знаходячись на межі *Великого князівства Литовського* і *Королівства Польського*, був зруйнований 1442, 1453, 1512, 1519 і переходив від одного господаря до іншого. У 14 ст. спочатку він належав кн. *Любарту*, потім — кн. Олександру Коріятовичу. 1375 угор. намісник *Галичини* кн. Володислав *Опольський* передав замок галицькому катол. єпископу. 1432 О.з. здобув король польс. і верховний кн. литов. Владислав II *Ягайло* і передав його Янові із Сієни, нащадки якого стали називатися Олеськими. Вони володіли замком до поч. 16 ст. 1511 володіння було поділено між 2-ма доньками Петра Олеського — Галиною та Ядвігою, а власне — між Каменецькими та Гербуртами.

У 1-й пол. 17 ст. О.з. став фактично магнатською резиденцією львів. *каштеляна* і рус. *воєводи* Яна Даниловича з роду Гербуртів, в якого на службі в Олесько був М.*Хмельницький* — батько Б.*Хмельницького.* У цей час О.з. відбудовували в традиціях італ. *Відродження.* Зведено надбрамну башту, каплицю, кілька корпусів помешкань; викопано й облаштовано колодязь завглибшки бл. 42 м. Замковий двір прикрасили відкриті аркади, а входи в корпуси — білокам'яні портали ренесансної стилістики. Так численними перебудовами еліпсоподібний у плані замок був перетворений на ренесансний палацовий комплекс. Тут виховувалася донька Івана Даниловича Софія, яка вийшла заміж за краківського каштеляна Якова *Собеського* і в О.з. 1629 народила сина — майбутнього короля Польщі *Яна III Собеського.* Оскільки резиденцією Собеських була *Жовква*, О.з. став занепадати. 1682 Ян III Собеський став власником О.з., сплативши борги Конецпольських, які володіли ним із 1647. При Янові III Собеському 1683—87 занедбаний замок відремонтували. На надбрамній башті та житлових корпусах влаштували високі барокові дахи.

У наступні роки О.з. знову переходив у власність до різних господарів. Кожен із них ремонтував, перебудовував або прикрашав замок на свій смак. Після землетрусу 1838 О.з. занепав і в кінці 19 ст. перетворився на руїни. 1892 польс. громад. к-т опіки над пам'ятками викупив замок і реставрував його з відновленням вигляду споруд на поч. 18 ст. Саме тоді зі сх. та пн. боків замку середньовічний оборонний мур був зміцнений могутніми контрфорсами. Роботи з відновлення інтер'єрів тривали до *Першої світової війни*, яка знову перетворила замок на руїну. Часткову реставрацію проведено 1930. Остаточне відновлення у формах 17—18 ст. здійснено за проектом Є.Пламеницької у дві черги: 1963—66 та 1970—75. Конструктивна частина проекту розроблена А.Галимською. Реставрація провадилася також за участю архітекторів І.Могитича, І.Старосельського, О.Шуляр. У сформованому вигляді об'ємів споруд О.з. переважають риси палацової арх-ри Ренесансу й *бароко.* Композиційним акцентом комплексу є триярусна надбрамна башта, яку прикрашає білокам'яна різьблена плита зі старовинними шляхетськими *гербами* «Сас», «Топур», «Гербурт» і «Корчак». У трикутному фронтоні порталу дверей до зх. крила житлових

Олеський замок. Фото 2008.

Олеський замок. Портал входу із гербом Яна Даниловича. Фото 2008.

Олеський замок. Гравюра Н. Орди. 1870-ті рр.

корпусів замку вміщений різьблений герб Яна Даниловича.

Із 1975 в замку відкрито філію *Львівської галереї мистецтв* — музей «Олеський замок». На його базі рішенням Львів. облвиконкому (19 січня 1989) створено держ. музей-заповідник «Олеський замок». В інтер'єрах замку експонуються твори середньовічного мист-ва (понад 500 одиниць). На території довкола будівель замку відтворено парк 17—18 ст., водойми, паркові споруди.

Літ.: Історія українського мистецтва, т. 2. К., 1967; *Возницкий Б.Г.* К истории замка: Комплекс Олесского замка — архитектурно-художественный музей-заповедник. В кн.: Олесский замок. Львов, 1981; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 3. К., 1985; *Polak T.* Zamki na Kresach. Warszawa, 1997; Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Замки та фортеці: Альбом (Архітектурні перлини України). К., 2007.

Р.І. Бондаренко.

ОЛЕ́СЬКО — с-ще міськ. типу Буського р-ну *Львівської області.* Розташов. за 75 км від *Львова* та за 6 км від залізничної ст. Ожидів-Олесько. Населення 1,5 тис. осіб (2009).

За археологічними даними, виникло у давньоруський час, про що свідчать *городище* (на його місці стоїть замок) та селище, матеріали з яких датуються 11–13 ст.

Перша писемна згадка про О. належить до 1327 і пов'язується з існуванням *Олеського замку.* Він мав стратегічно важливе положення і тому в 14—15 ст. за нього точилася боротьба між польс., литов. та угор. магнатами. Не раз переходив із рук у руки. 1441 О. отримало *магдебурзьке право.* На поч. 16 ст. зазнало руйнувань з боку татар. військ.

Олесько. Костьол св. Йосифа. Фото 2008.

1605 власником О. стає рус. *воєвода* і львів. *каштелян* Іван (Ян) Данилович, який здійснив реконструкцію замку, перетворивши середньовічну фортецю на палац у стилі ренесансу. В Олеському замку народилися майбутні королі Польщі: 1629 — *Ян III Собеський,* 1639 — *Міхал-Корибут Вишневецький.*

Наприкінці 17 ст. король Ян III Собеський перетворив замок на королів. резиденцію.

Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) О. відійшло до Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*).

1806 та 1836 в замку сталися пожежі, 1838 ліве крило фортеці постраждало від землетрусу. Замок поступово занепав. 1882 О. викупив уряд Австро-Угорщини, тут було засновано кредитний банк, у замку відкрили с.-г. жін. школу. 1898 в О. організовано перше в *Східній Галичині* т-во «Сільський господар».

Після розпаду Австро-Угорщини (1918) — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки.* 1919—39 належало Польщі.

У вересні 1939 сюди вступила Червона армія (див. *Радянська армія*). Від 1939 — у складі Львів. обл. УРСР. 1940—62 — райцентр. С-ще міськ. типу від 1940.

На початку Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 1 липня 1941 О. окуповане, включене до складу *Генеральної губернії.* На території створеного в О. гетто розстріляно бл. 900 євреїв. 22 липня 1944 звільнене військами *Першого Українського фронту.*

1950 в О. відкрито пам'ятник Т.*Шевченку.*

1960 почав діяти з-д мінеральної води, а 1963 — торфобрикетний з-д.

Від 1963 до 1966 О. — у складі Бродівського р-ну.

1975 відкрито архітектурно-худож. музей-заповідник «Олеський замок» — відділ Львів. картинної галереї — і збудовано пам'ятник бійцям *Першої Кінної армії.*

В О. збереглися пам'ятки археології — поселення (2 тис. до н. е., 10—11 ст., 11—13 ст.), городище (11—13 ст.), пам'ятки архри — замок Даниловичів (14—17 ст.), костьол Святої Трійці (1545,

Олесько. Костьол Святої Трійці. Фото 2008.

1627), костьол св. Йосифа і келії монастиря капуцинів (1739).

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 7. Warszawa, 1886; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; *Возницький Б.* Олеський замок. Львів, 1978; *Мацюк О.* Замки і фортеці Західної України: Мандрівки історичні. Львів, 1997; Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Історія Олесько. Web.: Олесько. Інформаційний ресурс Олесько (http://www.olesko.com.ua).

Ю.З.Данилюк, *В.І. Дмитрук.*

ОЛЕ́ША Юрій-Антон (Георгій-Антон) **Карлович** (03.03(19.02). 1899—10.05.1960) — прозаїк, драматург, перекладач. Н. в м. Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*) у сім'ї збіднілого польс. шляхтича-чиновника, яка 1902 переїхала до *Одеси.* Під час навчання в Рішельєвській г-зії почав писати вірші, відзначався бунтівним духом. Перша публікація — вірш «Кларимонда» в газ. «Южный вестник». Закінчив г-зію із золотою медаллю, 1917 вступив до Новорос. ун-ту, де вивчав юриспруденцію протягом 2-х років. Один з організаторів літ. групи «Зелена лампа» (1918) разом із В.*Катаєвим,* І.*Ільфом,* Е.Багрицьким. Співробітник сатиричної газ. «Перо в спину» та «Бюро української преси» (1919). 1921 — журналіст у *Харкові.* 1922 батьки О. емігрували в Польщу, де бать-

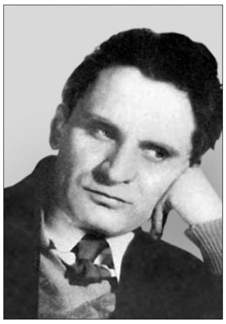

Ю.-А.К. Олеша.

ко став управителем готелю в м. Гродно; О. ж переїхав до *Москви*, писав статті і фейлетони для газ. «Гудок» під псевдонімом «Зубило». 1924 написав роман-казку «Три товстуни» (опубл. 1928), присвячену дружині — Ользі Суок — і позначену романтичним ставленням автора до революції. 1930 на замовлення Моск. худож. театру О. інсценізував казку, яка досі користується успіхом у багатьох країнах світу (перекладена 17-ма мовами). На цей сюжет було створено однойменні балет В.Оранського (1935), опера В.Рубіна (1956) і худож. фільм реж. А.Баталова (1967). Значний резонанс викликав роман О. «Заздрість» (1927); автор інсценізував його під назвою «Змова почуттів» (1929); у цьому творі вперше з'явилася метафора рад. ладу — образ ковбаси як символ добробуту народу. П'єса «Список благодіянь» (1930) фактично була переліком злочинів рад. влади; її постановка В.Мейєрхольдом, який розпочав репетиції, була заборонена 1931. Після виступу О. в Спілці письменників СРСР 1934 з приводу соціаліст. реалізму його ім'я зникло з рад. літератури до 1956, що викликало на Заході чутки про арешт і заслання. Ця доля чудом його обминула. Більше цілісних худож. творів О. не писав; для заробітку писав діалоги, інсценівки та ін. У роки Великої Вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 був евакуйований до Ашхабада. 1945 повернувся до Москви; його квартира вже належала ін. людям, і притулок йому дав Е.Казакевич. 1956 вийшли друком у Москві «Избранные сочинения», перевидання «Трьох товстунів», опубліковано щоденникові записи «Ни дня без строчки» (альманах «Литературная Москва»). 1958 О. інсценізував роман Ф.Достоєвського «Ідіот». Автор кіносценарію «Болотні солдати», перекладу поеми Лесі *Українки* «У катакомбах» та туркменської поезії, нарисів про Е.Хемінгуея, К.Чапека, Г.Уелса та ін.

П. у м. Москва.

Багато літ. задумів О. лишилися нереалізованими (п'єса «Більбао», кіносценарії «Дівчинка в цирку», «Прощальна посмішка» та ін.). За його чернетками реж. М.Левітін здійснив постановку п'єси «Нищий, или Смерть Занда» в моск. театрі «Ермітаж» (1986). Спогади про О. залишили визначні культ. діячі (Л.Нікулін, С.Герасимов, Б.Ліванов, О.*Лепешинська*, Є.Габрилович, К.*Паустовський*, Е.Казакевич та ін.).

Тв.: Повести и рассказы. М., 1965; Пьесы. Статьи о театре и драматургии. М., 1968; Избранное. М., 1983, 1987; Укр. переклади: Чобітки панські — мішки пролетарські. Х., 1921; Три товстуни. К., 1958, 1983.

Літ.: *Чудакова М.О.* Мастерство Юрия Олеши. М., 1972; *Панченко І.Г.* У пошуках досконалості. К., 1974; Воспоминания о Юрии Олеше. М., 1975; *Перцов В.О.* Мы живем впервые: О творчестве Юрия Олеши. М., 1976; *Сухих И.* Остается только метафора... (1927, «Зависть» Ю. Олеши). «Звезда», 2002, № 10.

Г.П. Герасимова.

ОЛЕ́ШКІВСЬКА СІЧ — адм. і військ. центр запороз. козацтва від, імовірно, 1711 до 1728. Заснована козаками на чолі з *отаманом* Я.Богушем у межах *Кримського ханату* в урочищі Олешки (на сх. околиці сучасного м. Цюрупинськ) після зруйнування царськими військами 1709 *Чортомлицької Січі* та короткочасного перебування низовиків кошем на р. Кам'янка (поблизу нинішнього с. Милове Бериславського р-ну Херсон. обл.; див. *Кам'янська Січ*). Позбавлені права споруджувати тут військ. укріплення і мати гармати, козаки виявилися практично беззахисними перед крим. можновладцями. Їх примушували сплачувати всілякі побори на хана, виконувати важкі роботи на Перекопській лінії, брати участь у грабіжницьких нападах крим. татар на укр. та рос. землі, козаків забирали в полон й убивали, обмежували в заняттях промислами та торгівлею. За *Прутським трактатом 1711* і договором між Рос. д-вою та *Османською імперією* 1713 запорожців держ. кордоном відмежували від України, внаслідок чого вони майже втратили можливість кількісно поповнювати свій склад за рахунок збіглих людей. Неодноразові звернення низовиків до царського і гетьманського урядів із проханням офіційно повернутися на Запорожжя не мали позитивних наслідків. 1714 Олешки залишили 3,5 сотні козаків і самочинно прибули в *Лівобережну Україну*, де розселилися під *Глуховим* і *Конотопом.* Лише сусп1льно-політ. зміни кінця 1720-х рр. (прихід на рос. престол імп. *Петра II*, обрання гетьманом Д.*Апостола* і *кошовим отаманом* І.Гусака тощо) дали можливість козакам, разом із майном і худобою, повернутися на місце Старої (Чортомлицької) Січі, до гирла Чортомлика. З перебуванням запорожців в Олешках тісно пов'язана діяльність гетьмана П.*Орлика*, кошових отаманів К.*Гордієнка*, І.*Малашевича* та інших.

Літ.: *Голобуцкий В.А.* Запорожское казачество. К., 1957; *Гуржій О.І.* Олешківська Січ (1711—1728). В кн.: Козацькі січі (Нариси з історії українського козацтва 16—19 ст.). К.—Запоріжжя, 1998.

О.І. Гуржій.

ОЛЕ́ШШЯ — літописна назва поселення або істор. місцевості в пониззі Дніпра. В історіографії поширена думка, що О. було давньорус. містом-портом, контрольованим київ. князями.

Існують 2 осн. версії щодо локалізації О.: 1) на о-ві Великий Потьомкін (урочище «Городище», за 12 км нижче за течією Дніпра від центру м. *Херсон*); 2) поселення Аджигол-1 та городище Дніпровське-2 в місці злиття Дніпровського й Бузького лиманів. В обох вказаних місцях виявлено давньорус. матеріали.

О. вперше згадується під 1084, коли князь-*ізгой Давид Ігорович* пограбував тут гречників — купців-русів, які торгували з *Візантією.* 1153 біля О. представники київ. кн. *Ізяслава Мстиславича* чекали його наречену — грузин. царівну Русудан. 1160 на О. здійснили піратський напад *берладники*, котрі були розгромлені воєводами київ. кн. *Ростислава Мстиславича.* 1164 посольство київ. кн. Ростислава Мстиславича до *Константинополя* з вимогою висвятити на київ. митрополію русина *Климента Смолятича* випадково зустрілося в О. з новопоставленим київ. митрополитом греком *Іоанном IV* та візант. послом. 1219 волин. кн. Данило Романович (*Данило Галицький*) завдяки човнам, що прийшли з О., зміг переправитися через Дністер. Востаннє О. згадується в розповіді про битву на

Калці (див. *Калка, битва на річці 1223*), вміщеній у *Лаврентіївському літописі.*

За деякими припущеннями, О. під назвами Уліски та Муліса згадується в «Нузхат ал-Муштак» араб. географа 12 ст. ал-*Ідрісі.* Згідно з повідомленням двох різних інформаторів середньовічного вченого, це місто розташов. на відстані бл. 1,5 км від гирла Дніпра та було стоянкою суден на двох маршрутах: угору по Дніпру та вздовж узбережжя з Болгарії до Криму.

Серед краєзнавців поширена думка, що давньорус. О. пов'язане з істор. Олешками (нині м. *Цюрупинськ*), але на підтвердження такого припущення історики не мають жодних доказів. Також нещодавно зроблено припущення, що на місці О. пізніше існував генуезький замок Ілліче, збудований бл. 1440.

Літ.: *Сокульський А.Л.* К локализации летописного Олешья. «Советская археология», 1980, № 1; *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. К., 1980; *Буйських С.Б., Ієвлев М.М.* Про осіле населення понизь Дніпра та Південного Бугу у X—XIII ст. «Археологія», 1991, № 4; *Коновалова И.Г.* Восточная Европа в сочинении ал-Идриси. М., 1999; *Руссев М.Д.* В поисках замка Илличе. В кн.: Лукомор'я: Археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я, вип. 2. Одеса, 2008.

Д.Я. Вортман, А.Г. Плахонін.

ОЛИ́КА — с-ще міськ. типу Ківерцівського р-ну *Волинської області.* Розташов. при впадінні р. Осинище в р. Путилівка (прит. Горині, бас. Дніпра). Населення 3,2 тис. осіб (2001).

Олика. Замок Радзивіллів. Фото початку 21 ст.

Олика. Костьол святих апостолів Петра і Павла. Фото початку 21 ст.

Археол. дані дають підстави припускати, що О. існувала вже в давньорус. часи як одне з периферійних поселень навколо літописного міста Чемерин. Поширена думка, що О. вперше згадана в *Іпатіївському літописі* під 1149; насправді ж там ідеться не про населений пункт, а про одноименну річку, яка тепер має назву Осинище. У джерелах О. вперше згадана як село під 1433, як місто — під 1539. Через О. проходив шлях із *Києва* на *Луцьк* і Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*; див. *Олицький гостинець*), що сприяло розвиткові міста. Із поч. 16 ст. тут існує замок, яким із 1533 володіли *Радзивілли.* 1564 О. отримала *магдебурзьке право* і герб, 1586 стала центром Олицької ординації (невідчужуваного і неподільного земельного володіння), першим ординатом якої був кн. С.Радзивілл. Найбільше піднесення О. пережила в 1-й пол. 17 ст., коли була одним із найбільших міст *Волинського воєводства.* О. складалася із замку (див. *Олицький замок*), власне міста (середмістя) і 3-х передмість — Завороття (Миловиці), Залісочого і Турчина. Середмістя і два перших передмістя мали земляні фортифікації. 1450 (або 1460) в О. споруджено костьол святих Петра і Павла — найдавніший зі збережених на *Волині* мурованих костьолів (у 16 ст. деякий час функціонував як кальвіністський збір — молитовний дім). 1635—40 збудовано мурований костьол Святої Трійці (архітектори — Б.Моллі і Дж.Маліверно), при якому діяв колегіум під опікою *Замойської академії.*

1648 місто захопили, пограбували і спалили козаки. У 2-й пол. 17 ст. О. почала занепадати, що було пов'язане як із заг. погіршенням політ. й екон. ситуації в *Речі Посполитій*, так і з тим, що князі Радзивілли більше не мешкали в О. Після переходу Волині до складу *Російської імперії* (1793) О. — приватновласницьке містечко Дубенського пов. *Волинської губернії.* У 1-й пол. 19 ст. тривав занепад, чому сприяло перенесення торг. шляху, який тепер обминав О. Етнічний склад населення змінився за рахунок збільшення частки євреїв (від 2-ї пол. 19 ст. і до 1942 вони становили близько половини мешканців) і відповідного зменшення частки українців та поляків. Деяке пожвавлення настало після того, як у 1870-ті рр. за 9 км від містечка пролягла залізниця.

Із листопада 1917 О. — у складі *Української Народної Республіки.* У грудні 1917 владу захопили *більшовики*, у лютому 1918 прийшли нім. війська, які відновили владу УНР. У квітні—грудні 1918 О. — у складі *Української Держави*, потім — УНР (*Директорія*). Улітку 1919 О. окупована польс. військами, яких на короткий час влітку 1920 змінили червоні. Із 1921 — у складі Польщі.

У міжвоєнний період — центр гміни Дубенського (із 1924 — Луцького) пов. Волин. воєводства. Попри невисокий рівень екон. розвитку міста магістрат вкладав значні кошти у благоустрій: розпочалося брукування вулиць й обсадження їх деревами, було влаштовано водогін, запроваджено електрифікацію, постійне автобусне сполучення та пожежну охорону. Діяли укр., єврейс. і польс. громад. орг-ції. 1940, після приєднання Зх. Волині до *СРСР*, статус О. був знижений з міста до с-ща міськ. типу. 1940—57 — райцентр. Із 29 червня 1941 по 2 лютого 1944 була окупована нацистською Німеччиною. У березні 1942 тут було створено єврейс. гетто, в'язнів якого розстріляли в червні 1942. Більше сотні мешканців О. примусово вивезли до Німеччини.

Пам'ятки арх-ри: у самій Олиці — замок (16—18 ст.), костьол святих Петра і Павла (1450), костьол Святої Трійці (1635—40); у с. Залісоче (колишнє передмістя Олики) — Луцька брама міських укріплень (1630-ті рр.) і Стрітенська церква (1784).

Літ.: ІМіС УРСР: Волинська обл. К., 1970; *Колосок Б.* Оборонні комплекси XVI—XVII ст. Олики, Бере-

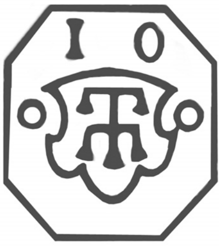

Прорис печатки житомирського підстарости Івана Олізара-Волчковича. 1571.

стечка, Володимира-Волинського. В кн.: Фортифікація України: Матеріали міжнародної конференції з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Кам'янець-Подільський, 1993; *Терський С.* Олика: Історичний нарис. Львів, 2001; *Боярчук П.* Про що мовчить стара Олика. Web: http://prosto.lutsk.ua/news/pro-shcho-movchit-stara-olika-1; *Наконечный В.* Холокост на Волыни: Жертвы и память. Web: http://www.shorashim.narod.ru/case_nakonechniy.htm.

Д.Я. Вортман.

ОЛИ́ЦЬКИЙ ГОСТИ́НЕЦЬ — старовинний шлях, що вів з м. *Олика* на *Луцьк* через Хорлупи (нині село Ківерцівського р-ну Волин. обл.) та Романів (нині село Луцького р-ну Волин. обл.).

З Олики також вели шляхи: 1) на Звягель (нині м. *Новоград-Волинський*) через Жуків (нині с. Старожуків Рівнен. р-ну Рівнен. обл.), *Рівне*, *Дорогобуж*, *Гощу*, Стовпин (нині село Корецького р-ну Рівнен. обл.), *Корець*; 2) на *Острог* через Сатиїв (нині село Дубенського р-ну Рівнен. обл.), Здовбицю (нині село Здолбунівського р-ну Рівнен. обл.); 3) углиб *Берестейського воєводства* через *Клевань*, лівим берегом р. Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра) на *Степань*, Кричильськ (нині село Степанського р-ну Рівнен. обл.), *Дубровицю.*

О.г. уперше згадується в грамоті 1322 кн. *Любарта*, яка є, швидше за все, фальсифікатом (кн. Любарт Гедимінович народився бл. 1311), створеним не раніше кінця 15 ст.

Літ.: *Пришляк В.* Шляхи сполучення на Західному Поліссі XVI—XVIII ст. В кн.: Полісся: Етнікос, традиції, культура. Луцьк, 1997; *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть: Дослідження, тексти. Львів, 2004; Атлас історії культури Волинської області. Луцьк, 2008.

В.В. Пришляк.

ОЛИ́ЦЬКИЙ ЗА́МОК — пам'ятка арх-ри 16—18 ст. в смт *Олика.* Належав (до 1939) князям *Радзивіллам.* Буд-во розпочато 1558 кн. Миколаєм Радзивіллом Чорним на місці старого замку, що існував принаймні з поч. 16 ст. Фортифікаційні роботи завершено 1640. Один із перших на теренах України квадратних замків бастіонного типу. У 18 ст. втратив оборонне значення. За кн. Михайла-Казимира Радзивілла (у 1730—50-х рр.) перебудований у стилі *бароко* й набув сучасного вигляду: замкове подвір'я периметрально забудоване цегляними корпусами, один з яких (пд.-сх.) 3-поверховий, а інші три — 2-поверхові; на подвір'я із двох протилежних сторін ведуть брами, одна з яких (пн.-зх.) увінчана годинниковою вежею. 1812—37 тут містився військ. госпіталь. Із 1840 замок не використовувався і поступово руйнувався. 1883 розпочато реставраційні роботи, що тривали 30 років. 1914—20 замок зазнав пошкоджень, після чого знов був відремонтований. Тут зберігалися належні князям Радзивіллам колекції картин і зброї, б-ка зі стародруками й рукописами (частина цих збірок була пограбована під час *Другої світової війни*, друга частина зберігається у *Волинському краєзнавчому музеї*).

Із повоєнного часу в О.з. міститься психіатрична лікарня.

Літ.: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (каталог-справочник), т. 2. К., 1985; *Терський С.* Олика: Історичний нарис. Львів, 2001.

Д.Я. Вортман.

ОЛІЗА́РИ, Олізари-Волчковичі — шляхетський рід герба Хоругви Кмітів (Подвійний Радван), за фамільною легендою, походив від «князя Сербії» Олізара Булка. Сучасні дослідники засновником роду вважають київ. боярина **Олізара** Волчковича, який жив на поч. 15 ст. Його син **Роман Олізарович** (п. бл. 1458) був київ. намісником кн. *Семена Олельковича.* Правнук Олізара — **Олізар Львович** Волчкович (п. між 1545 і 1552) — чорнобильський намісник 1541, власник розлогих володінь на Київщині; одружений з Богданою Немиричівною, небогою і єдиною спадкоємицею канівського, згодом — черкас. *старости* Остафія *Дашкевича* (п. 1535). Нащадки Олізара Львовича і Богдани Немиричівни до 17 ст. іменувалися Олізарами-Волчковичами, згодом — просто О.

Іван Олізар-Волчкович (бл. 1520 — 1577) — житомир. *підстароста* кн. Романа Сангушка 1569—71, як посол *Київського воєводства* брав участь у Люблінському унійному сеймі 1569, 1565 набув у Філона Кміти Коростишівський маєток. **Адам Іванович** Олізар-Волчкович (бл. 1572 —1618) — королів. ротмістр 1610, *маршалок* житомир. сеймику 1617, посол Київ. воєводства на *вальні сейми* 1597, 1609, 1611, 1613; перший римо-католик у родині, у своїй резиденції в *Коростишеві* на поч. 17 ст. звів замок, 1609 фундував костьол. **Людвік Адамович** О. (п. 1645) — королів. ротмістр, посол київ. шляхти на вальні сейми 1625, 1632, 1635, член комісії «для заспокоєння козаків» 1638; 1640 входив до десятки найбільших землевласників Київ. воєводства. **Ян-Олександр** О. (п. 1700) — син Людвіка, королів. ротмістр 1663, київ. *підсудок* 1665—99; посол шляхти Київ. воєводства на вальні сейми 1665, 1669, 1672, 1676, 1685, 1697 і 1698; маршалок житомир. сеймику 1665. Син Яна-Олександра **Адам-Юзеф** О. (бл. 1657 — 1713) — овруцький *підчаший* 1688—95, волин. *стольник* 1695—1703, київ. *підкоморій* 1703—07, романівський староста 1700—10. З чотирьох онуків Адама-Юзефа, дітей київ. стольника **Юзефа** (п. 1743), найвідомішим був **Костянтин** О. (1729 — помер після 1799) — володимирський підкоморій 1765—99, активний учасник *Барської конфедерації 1768.* Його небіж **Каетан-Францішек** О. (п. 1789) — великий коронний стольник 1775—84, маршалок *Люблінського трибуналу* 1781, лоївський староста, кавалер орденів св. Станіслава і Білого Орла.

Нарциз Олізар.

Двоюрідний брат коронного стольника **Філіп-Нереуш** О. (бл. 1750 — 1816) — один із найзаможніших магнатів королівства 2-ї пол. 18 ст., шамбелян двору

польс. короля *Станіслава-Августа Понятовського* з 1774, *підчаший Великого князівства Литовського* 1780—94, маршалок Люблінського трибуналу 1791, кавалер орденів св. Станіслава і Білого Орла; після падіння *Речі Посполитої* — дійсний статський радник, з 1815 — член Петерб. АН та Екон. т-ва у Флоренції (Італія). Старший син Філіпа-Нереуша **Нарциз** О. (1794—1862) — вихованець *Кременецького ліцею* та Віленської академії, відомий як один з організаторів і активних учасників *польського повстання 1830—1831*, сенатор-каштелян Царства Польського. Після придушення повстання емігрував до Франції, де ввійшов до кола кн. А.*Чарторийського*; автор спогадів та публіцистичних творів політ. змісту. Молодший брат Нарциза **Густав** О. (1798—1865) — маршал дворянства *Київської губернії* 1821—25, поет і публіцист, за контакти з декабристами заарештований 1826. Під час польс. повстання 1830—31 перебував на засланні в Курську, згодом отримав дозвіл на виїзд з Російської імперії. Після повернення 1836 осів у Коростишеві, а незадовго до смерті виїхав до Дрездена (Німеччина), де помер і там же був похований.

Літ.: Polski słownik biograficzny, t. 23. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1978; *Pułaski K.* Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy, t. 2. Warszawa, 1991; Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII—XVIII wieku: Spisy. [Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku.] Kórnik, 1994; *Яковенко Н.* Україна аристократична: Генеалогічні новели. В кн.: На переломі: друга половина XV — перша половина XVI ст. К., 1994; *Aftanazy R.* Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, t. 11. Wrocław, 1997; *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569—1648. Warszawa, 2000; Urzędnicy województw kijowskiego i czerniechowskiego XV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 2002; *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną: Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569—1648. Warszawa, 2006; Urzędnicy wołyńscy XIV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 2007; *Алфьоров О., Одноroженко О.* Українські особові печатки XV—XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. К., 2008; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 2008.

І.А. Тесленко.

ОЛІЙНИК Борис Ілліч (н. 22.10. 1935) — поет, публіцист, літературознавець, журналіст, громад. і політ. діяч. Дійсний член АН УРСР (1990; із 1991 — АН України, із 1994 — НАН України). Герой України (2005). Н. в с. Зачепилівка Новосанжарського р-ну Полтав. обл. Друкується з 1948. По закінченні ф-ту журналістики Київ. ун-ту (1953—58) працював у редакціях газ. «Молодь України» та журналів «Ранок», *«Дніпро»*, «Вітчизна». Із 1963 — член Спілки письменників України. 1971—74 — заст. голови правління Спілки письменників України, 1976—91 — секретар правління Спілки письменників СРСР; секретар правління Спілки письменників України (1971—73 та з 1976), секретар парткому Київ. орг-ції Спілки письменників України, член ЦК КПУ і ЦК КПРС. Депутат ВР УРСР 10-го і 11-го скликань; 1989—91 — нар. депутат СРСР, 1991 — радник Президента СРСР. Із 1987 — голова *Українського фонду культури*, 1992—94 — також гол. наук. співробітник Ін-ту нац. відносин і політології НАН України. Нар. депутат України від КПУ 13-го (із 1994) та 14-го (із 1998) скликань; голова К-ту ВР України в закордонних справах і зв'язках із СНД (з липня 1998); член президії ЦК КПУ (з червня 1993), член Комісії з держ. нагород України при Президентові України (із лютого 1997). Віце-президент Парламентської асамблеї Ради Європи (із лютого 1998). Голова К-ту з Нац. премії України ім. Т.Шевченка.

Автор понад 50-ти поетичних збірок, історико-літ., критичних і публіцистичних праць. У своїй поетичній творчості О. порушує широкий спектр філософсько-моральних проблем, майстерно використовуючи різні віршовані розміри, психологічні тональності, довірливі інтонації, фольклорну притчевість, казково-фантастичну химерність, алегоричну та символічну образність (поеми «Дорога», «Доля», «Рух», «Урок», «У дзеркалі слова», «Поворотний круг», «Сиве сонце моє, пам'яті матері», «Трубить Трубіж» та ін.).

На тексти О. створили низку пісень композитори О.*Білаш*, Л.Дичко, І.*Карабиць*, В.*Кирейко*, П.*Майборода*, В.Тилик та ін. Деякі твори та збірки О. перекладені російською та мовами ін. народів СРСР і зарубіжних країн.

Б.І. Олійник.

Лауреат Респ. комсомольської премії ім. М.Островського (за збірки «Б'ють у крицю ковалі», 1962, та «Двадцятий вал», 1964), Держ. премії СРСР (за збірку «Стою на земле», 1975), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (за збірки «Сива ластівка», «У дзеркалі слова», «Дума про місто», 1983), Міжнар. премії ім. Г.Сковороди (1994), премії ім. В.Сосюри (за збірку «Прости і одведи», 2008), Всеюгославської премії «Рицарське перо» (1998), імені М.Шолохова (2001).

Нагороджений орденами СРСР, орденом кн. Ярослава Мудрого 5-го (1995) і 4-го ст. (1999), орденом Пошани Міжнар. кадрової академії (2000), орденом Свободи (2008) та орденом «Честь, пошана, пам'ять» (2008), «Нестора-Літописця» 1-го ст. (2006).

Тв.: Вибрані твори, т. 1—2. К., 1985; Поворотний круг: Вірші та поеми. К., 1989; Размышления и уроки: Заметки писателя. К., 1991; Два роки в Кремлі. Дніпропетровськ, 1992; Відступник, або два роки в Кремлі. Ужгород, 1993; Будьмо взаємно точні, колеги!: Нотатки до бесіди із справжніми демократами. Дніпропетровськ—К., 1994; Шлях: Вірші та поеми. К., 1995; Трубить Трубіж: Вірші та поеми. Запоріжжя, 1997; К., 1998; Біла мелодія: Лірика. К., 1999; Князь тьми: Відкритий лист Михайлу Горбачову. К., 2008; Твори, т. 1—6. К., 2008.

Літ.: *Новиченко Л.* Поезія на марші. В кн.: *Олійник Б.* Істина: Вибрані поезії. Поеми. К., 1976; *Лубківський Р.* На лінії вогню. В кн.: *Лубківський Р.* Многосвіточ: Літературно-критичні нариси. К., 1978; *Сивокінь Г.* Визначеність таланту: Літературно-критичні нариси. К., 1978; *Микитась В.* Борис Олійник. К., 1979; *Ільницький М.* На спокій права не дано: Поезія Б. Олійника. К., 1980; Письменники Радянської України: 1917—1987. К., 1988; *Клочек Г.Д.* Поетика Б. Олійника: Літературно-критичний нарис. К., 1989; *Караванський С.* Відкритий лист до поета-академіка Бориса Олійника червня 1991 р. «Визвольний шлях», 1991, № 10; Діалог Ю. Константинова з Б. Олійником. «Дніпро», 1993, № 7/9; «Доки є дорога й рух...»: Борису Олійнику — 60! «Вітчизна», 1995, № 9/10; Хто є хто в Україні. К., 1997; НАНУ: Персональний склад: 80 років. К., 1998; *Гаман В.* «Політика політикою, а перша любов — це таки поезія»: Розмова з поетом Б. Олійником. В кн.: *Гаман В.* Богодухів, або люди з Божою іскрою. К., 1999; *Іванчук Р.*

Дороги вольні і невольні. Львів, 1999; Імена України: Біографічний щорічник, 1999. К., 1999; *Ткачук М.* Писать — як жити: Поеми Бориса Олійника. В кн.: *Ткачук М.* Інтерпретації (літературно-критичні статті, творчі портрети українських поетів XX ст.). Тернопіль, 1999; Хто є хто в Україні. К., 1999; *Славинський М.* «Останньому романтику» сучасної української поезії Борису Олійнику — 65. «Хрещатик», 2000, 24 жовтня; *Погребний А.* Літературні явища і з'яви. Ніжин, 2007; *Свалова М.* Публіцистика Б. Олійника: Тематика й проблематика, актуальність та суспільна значущість. В кн.: Українська журналістика: Умови формування та перспективи розвитку: Збірник наукових праць. Черкаси, 2007; Шевченківські лауреати, 1962—2007: Енциклопедичний довідник. К., 2007; *Салига Т.* У замкненому полі болю: Неполемічні нотатки про творчість Бориса Олійника. «ЛУ», 2008, 25 вересня.

Г.П. Герасимова.

ОЛІЙНИЧУ́К Семен Микитович (1798, за ін. даними, 1800 — 08.08.1852) — кріпак-вільнодумець, просвітитель-гуманіст, демократ. Н. в с. Антонополь (нині Калинівського р-ну Він. обл.) в кріпацькій сім'ї. 1818—24 таємно від *поміщика* Собещанського здобув освіту в Подільській г-зії (*Вінниця*). Живучи під чужим прізвищем, 1824—39 вчителював у *Правобережній Україні*, пізніше — у Білорусі. 1839 повернувся в Україну, де його заарештували і кілька років тримали в тюрмі за втечу від поміщика. 1845 О. визволився з *кріпацтва.* 1847 від імені селян Острозького пов. на *Волині* звернувся до рос. імп. *Миколи I* з листом про переведення селян з *панщини* на *чинш.* Автор незакінченого твору з історії укр. *селянства* «Історична розповідь природних або корінних жителів Малоросії Задніпровської, тобто Київської, Кам'янець-Подільської і Житомир-Волинської губерній, про своє життя і буття», в якому піддав різкій критиці кріпосницький лад та розкрив прагнення нар. мас до кращої долі. У жовтні 1849 під час роботи над твором був заарештований за антикріпосницькі погляди. За наказом імп. Миколи I О. як особливо небезпечного держ. злочинця навічно ув'язнено в *Шліссельбурзьку фортецю.*

П. в ув'язненні.

Літ.: *Щеголев П.Е.* Семен Олейничук. «Былое», 1906, апрель; *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954; Селянський рух на Україні: 1826—1849 рр.: Збірник документів і матеріалів. К., 1985 [передмова].

О.П. Реєнт.

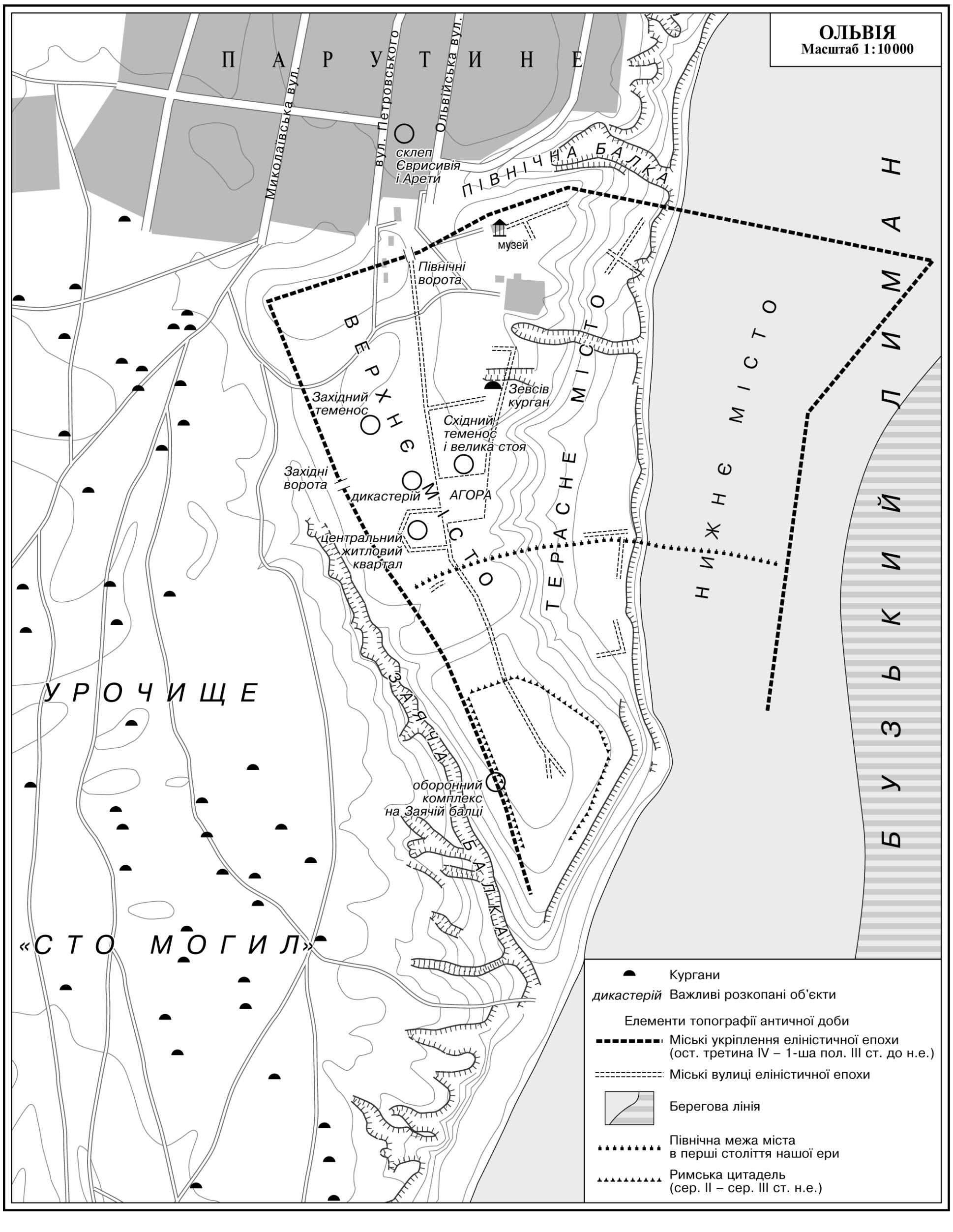

О́ЛЬВІЯ (грец. Ὀλβια— щаслива) — одне з найвідоміших давньогрец. міст на території сучасної України. Розташовувалася на правому березі Бузького лиману в місці його злиття з Дніпровським. Згадується у Псевдо-Скімна, *Геродота*, Макробія, *Страбона*, Гая *Плінія* Секунда Старшого, *Арріана*, *Птолемея*, *Діона Хрисостома* та ін. Заснована в 2-й чв. 6 ст. до н. е. вихідцями з Мілета. Її появі передувало поселення на *Березані.* О. проіснувала до 70-х рр. 4 ст. В історії О. виділяється 3 значних періоди: еллінський (від заснування до серед. 1 ст. до н. е.), греко-римський (серед. 1 ст. до н. е. — 70-ті рр. 3 ст.), пізньоантичний (до 70-х рр. 4 ст.). Перший характеризується максимальним розвитком д-ви та еллінських культ. традицій. У 2-й чв. 6 ст. до н. е. виник теменос Аполлона Лікаря; у кінці 3-ї чв. 6 ст. до н. е. формується д-ва, до складу якої входить *Березанське поселення*,

Ольвія. Теракотова статуетка Матері богів — Кібели. 3 ст. до н. е.

Ольвія. Західний теменос. Культовий комплекс. У святилищі Матері богів. 4—3 ст. до н. е.

почався випуск власної литої бронз. монети у вигляді дельфінів, які ходили нарівні з бронзовими монетами-стрілками та електровими *кізикінами.* До поч. 5 ст. до н. е. належить поява найдавнішого держ. документа — почесного декрету, вирізьбленого на камені. У 2-й пол. 6 ст. до н. е. була заселена сільс. округа. Місто у цей час мало 2 теменоси із храмами Аполлона Лікаря та згодом Аполлона Дельфінія і вівтарями, чітку вуличну мережу. Але житлова забудова, як і на сільс. поселеннях, складалася гол. чин. із землянок та напівземлянок. Основа економіки — сільс. госп-во, торгівля з Іонією, острівною Грецією, Аттикою, навколишніми племенами, ремесла. У кінці 1-ї чв. 5 ст. до н. е. припинилося життя на більшості поселень хори, населення якої сконцентрувалося в місті, що було пов'язано з перебудовою економіки (за ін. точкою зору — із скіф. експансією). Одночасно з цим землянкова забудова змінилася звичайною наземною. За Геродотом, у місті мав свій палац скіф. цар *Скіл.* У 5 ст. до н. е. О. перейшла до лиття звичайної круглої монети — асів — і згодом до карбування. В останній третині 5 ст. до н. е. місто деякий час входило до складу Афінського мор. союзу. Тоді ж почалося поступове відновлення великої хори. Відбувся розквіт економіки, котрий раптово перервався 331 до н. е., коли О. зазнала облоги 30-тис. війська полководця Александра Македонського Зопіріона, який виступив проти *скіфів.* Щоб вистояти, ольвіополитам довелося відпустити на волю рабів, надати права громадянства іноземцям, простити населенню борги. Найвищого екон. розквіту О. досягла в останній третині 4 — 1-й пол. 3 ст. до н. е. Територія міста досягала 55 га, кількість населення — бл. 15 тис. У сільс. окрузі виник новий тип помешкання — колективні садиби; кількість поселень сягала 150. Місто вело активну торгівлю з Синопою, Гераклеєю, Фасосом та з ін. антич. містами й місцевими племенами, у великій кількості карбувало бронз. монету *борисфен.* У місті були свої філософи (Біон Борисфеніт, стоїк Сфер, філософ та історик Посідоній), музики, поети. Існував театр. У 2-й пол. 3 ст. до н. е. у зв'язку з переміщенням навколишніх племен загинула велика хора, почалася тривала криза. О. була вимушена сплачувати *данину* варварським племенам. Про скрутний стан міста дізнаємося з декретів на честь Анфестерія та Протогена — ольвійських багатіїв. Відтоді становище міста, незважаючи на деякі тимчасові покращення, невпинно погіршувалося. У серед. 2 ст. до н. е. остаточно загинули останні сільс. поселення на лівому березі Бузького лиману, були розібрані монументальні споруди центр. теменосу, як видно, для ремонту міських мурів. О., можливо, потрапила в залежність від скіф. царя *Скілура,* про що може свідчити карбування ним в О. власної монети. В останньому десятиріччі 2 ст. до н. е. О. потрапила в залежність до царя *Понтійського царства Мітридата VI* Євпатора, від якої звільнилася 63 до н. е. Місто поступово пустіло (його жителі переходили на нижньодніпровські городища) і остаточно зазнало розгрому близько серед. 1 ст. до н. е. від *гетів* під проводом Буребісти. Життя в місті й на поселеннях хори відновилося близько рубежу ер. На відміну від попереднього часу сільс. поселення мали укріплення. Проте територія О. скоротилася майже втричі, і *поліс* уже ніколи не досягав рівня колиш. розквіту. Яскраву картину занепаду міста, варварський одяг ольвіополитів, але поряд з цим їхню любов до *Гомера,* знання Платона змальовує ритор з Віфінії Діон Хрисостом, який відвідав О. 99 н. е. У 70-х рр. в О. карбували свою монету сарматські царі Фарзой та Іненсимей, що може свідчити про якусь залежність від них О. Поступово до О. почав проявляти інтерес *Рим*

Ольвія. Аполлон. Вапнякова скульптура. Друга половина 6 ст. до н. е.

Ольвія. Ділянка I. Житловий квартал із 5 будинків, відділених вулицею. Розкопки першої половини 20 ст. Фото 2008.

Стародавній. У серед. 2 ст. О. зазнала навали *тавроскіфів*, які на прохання міста були розбиті військами рим. імп. Антоніна Пія (138—161), котрий розмістив тут гарнізон із солдат 1-го Італійського, 5-го Македонського і 11-го Клавдієвого легіонів. У верхньому місті О. була зведена цитадель. При рим. імп. Луції Септимії Севері (193—211) у 197—198 О. була включена до складу рим. провінції Нижня Мезія. Серед. 2 — 30-ті рр. 3 ст. були часом найбільшої стабілізації економіки. Але вже в 2-й чв. 3 ст. почався занепад. 232—38 О. зазнала нашестя *готів*, загинули поселення її великої хори, невдовзі місто полишив рим. гарнізон. Після нової навали готів 269—70 почався останній період життя О., яка поступово втратила вигляд антич. міста. Її захисні споруди були зруйновані, деградує міська забудова, не поновлювалося карбування монети, була відсутня велика хора, натомість внутр. території сільс. округи зайняли племена *черняхівської культури*. Остаточно життя О. завмерло в 3-й чв. 4 ст.

Княгиня Ольга. Художник М. Нестеров. Розпис Володимирського собору в Києві. 1890—1895.

В О. відкриті залишки *агори*, великої стої, адм. та торг. споруд, будинку суду, 2-х теменосів, 3-х храмів (Аполлона Дельфінія, Аполлона Лікаря, Зевса), вівтарів, міських брам, фортечних стін, житлових будинків, гончарних печей, виноробень та ін. Досліджується некрополь. Випадкові розкопки проводилися з серед. 19 ст. Систематичні розкопки ведуться з 1901 (Б.*Фармаковський*, 1921—26; Л.*Славін*, О.Леві, О.Карасьов, 1936 — поч. 1970-х рр; С.*Крижицький*, В.Крапівіна, Ю.Козуб, Н.Лейпунська, А.*Русяєва,* А.Буйських та ін., із поч. 1970-х рр. дотепер).

Літ.: Археология Украинской ССР, т. 2, ч. 2. К., 1985; *Крыжицкий С.Д.* Ольвия: Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. К., 1985; *Виноградов Ю.Г.* Политическая история Ольвийского полиса: 7—1 вв. до н. э.: Историко-эпиграфическое исследование. М., 1989; *Крыжицкий С.Д. и др.* Сельская округа Ольвии. К., 1989; *Крапивина В.В.* Ольвия: Материальная культура в первые века нашей эры. К., 1993; *Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А.* Ольвия: Раскопки, история, культура. Николаев, 1997; Давня історія України, т. 2, ч. 2. К., 1998; *Крыжицкий С.Д. и др.* Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. К., 1999; Древнейший теменос Ольвии Понтийской. Симферополь, 2006.

С.Д. Крижицький.

ÓЛЬГА (у хрещенні — Єлена; бл. 910 — 969) — дружина київ. кн. *Ігоря*, по загибелі якого (осінь 944) зійшла на київ. стіл. Імовірно, побралася з Ігорем бл. 930. Мала єдиного (за літописом) сина *Святослава Ігоровича*. Із діяльністю О. пов'язаний новий етап у розвитку давньорус. державності. Вона ліквідувала Древлянське племінне князівство (945), що виявляло тенденції до самостійності, «уставила» інші рус. землі, упорядкувавши та унормувавши збирання *данини* й організувавши по всій країні князівські *погости* та стоянки — місця зберігання зібраної данини, осередки судочинства і центр. влади. У зовн. політиці О. продовжила традиційну лінію попередників на київ. столі, спрямовану на підтримання дружніх стосунків із *Візантією*, але, на відміну від них, віддавала перевагу мирним засобам дипломатії. 946 або 957 (частина дослідників припускає, що О. двічі ходила до *Константинополя*) вона відвідала столицю Візантії і встановила мирні відносини з візант. імп. *Константином VII* Багрянородним, який описав її візит у книзі «Про церемонії» (візант. двору). Наслідком візиту О. до Константинополя було поновлення русько-візант. угоди (текст не зберігся). Із того часу рус. військ. контингенти постійно перебували на службі візант. імператора. Під час відвідання Константинополя О. урочисто охрестилася в соборі св. Софії, прийнявши хрещення від імп. Константина VII Багрянородного і патріарха. Однак по поверненні до Києва О. не робила спроб запровадити *християнство* як держ. релігію Русі. Неможливість християнізації Давнорус. д-ви пояснюється сильною язичницькою опозицією на чолі з її сином Святославом Ігоровичем, про що у фольклорно-узагальненому дусі оповідає *«Повість временних літ»*. Мабуть, будучи незадоволеною наслідками візиту до Константинополя, О. бл. 959 відправила посольство до короля Германії Оттона I, мета якого і наслідки залишилися невідомими науці. 964 вона передала владу Святославу Ігоровичу. По смерті була похована за християн. звичаєм. «Її горбочок і досі видно», — писав літописець. «Рівноапостольна» О. належить до найбільш поважаних святих Рус. церкви. Поклоніння їй як святій почалося в роки князювання *Володимира Святославича* (978—1015), коли її останки були перенесені до *Десятинної церкви*, хоча офіц. *канонізація* навряд чи відбулася.

Літ.: *Соловьев С.М.* Великая княгиня Ольга. М., 1850; *Толочко П.* Київська Русь. К., 1996; *Ричка В.* Княгиня Ольга. К., 2004.

М.Ф. Котляр.

ОЛЬГÉРД (литов. Algirdas; бл. 1296 — травень 1377) — великий князь литовський (з 1345), син вел. кн. литов. *Гедиміна.* Один із гол. будівничих *Великого князівства Литовського.* 1318 одружився з Марією, дочкою вітебського кн. Ярослава Васильовича, успадкував після смерті тестя (1320) його князівство. У 1330-х рр. отримав від батька князівство із центром у замку Крево (нині село Гродненської обл., Білорусь). Брав участь у війнах, зокрема очолював литов. військо у спільному з поляками поході проти Бранденбургу (1327).

Після смерті Гедиміна (1341), який розділив ВКЛ між своїми синами, столичне Вільно (*Вільнюс*) дісталося Явнуту, молодшому з них; брати фактично не визнавали його своїм сюзереном. 1345 О. та його брат *Кейстут* організували змову проти Явнута та відсторонили його від влади. Великим князем став О., проте фактично д-вою він правив разом із тракайським, гродненським і берестейським кн. Кейсту-

Ольгерд. Гравюра 16 ст.

том; при цьому останній відповідав за зх. напрям зовн. політики (боротьба з *Тевтонським орденом*), що давало можливість О. зосередитися на сх. напрямкові (відносини з рус. князівствами та *Золотою Ордою*).

У 1350-ті рр. О. відібрав у смоленських князів значну частину їхніх володінь, зокрема Брянськ (нині місто в РФ), Мстиславль (нині місто Могильовської обл., Білорусь), Білий (нині місто Тверської обл., РФ). Встановив із Великим князівством Тверським спрямований проти Москви союз, закріпивши його 2-м шлюбом — з Ульяною, сестрою вел. кн. тверського Михаїла Олександровича. Війна (1368—1372) з вел. кн. московським Дмитрієм Івановичем (див. *Дмитрій Донськой*), незважаючи на успіхи литов. військ, не принесла О. перемоги. Це, зрештою, завадило ВКЛ реалізувати свій потенціал політ. інтегратора Русі. 1349—51 і 1366 О. вів боротьбу за *Волинь* із польс. королем *Казимиром III* Великим. У сфері впливу О. періодично перебували Смоленське князівство, Псковська і Новгородська республіки.

1349 безуспішно намагався встановити політ. контакт із золотоординським ханом Джанібеком.

За гіпотезою Ф.Шабульда, О., скориставшись анархією, що почалася 1359 в Золотій Орді, у союзі з темником *Мамаєм* та його ордою розпочав 1362 війну з джучидським «Волзьким царством», яке опанували царевичі-джучиди з лівого (східного) крила Улусу Джучі. Влітку 1362 Ольгердове військо здійснило похід на пд. Дніпровсько-Донського межиріччя, а восени — на ординське *Поділля*, досягши чорномор. узбережжя біля гирл Дніпра і Пд. Бугу. Пізніші наративні джерела приписують йому перемогу над трьома татар. князями в *Синьоводській битві 1362*, що вирішила подальшу долю Поділля. Результатом війни було скасування екон. і політ. залежності від Золотої Орди та приєднання до ВКЛ земель Пд. Русі разом із Волинню, Київщиною і Чернігово-Сіверщиною, а також Поділля — від Дністра до верхів'я Дону і Окського басейну, що й було оформлено спец. ярликом Мамая. На більшості інкорпорованих до ВКЛ земель були утворені удільні князівства, зверхниками яких стали сини та племінники О. (див. *Київське князівство*, *Новгород-Сіверське князівство*, *Подільське князівство*).

Упродовж усього правління О. йшла прикордонна війна між ВКЛ і Тевтонським орденом. Хоча гол. роль в ній з литов. боку відігравав Кейстут, О. також брав участь у найважливіших кампаніях проти хрестоносців, зокрема в битвах на р. Страва (1348; права притока Німана; біля м. Жежмаряй, Литва) і біля замку Рудау (1370; нині с-ще Мельниково Калініградської обл., РФ).

На відміну від Гедиміна, який намагався розірвати церковно-ієрархічний зв'язок між ВКЛ та ін. рус. землями шляхом утворення окремої Литов. православної митрополії, О. наполегливо клопотався про поставлення на чолі митрополії Київської та всієї Русі свого кандидата і повернення Києву в такий спосіб реального значення церк. столиці Русі. 1353 О. виставив свого кандидата на митрополита Київського і всієї Русі — Феодорита, 1355 — *Романа*, пізніше дав згоду на кандидатуру *Кипріяна*.

У листі до константиноп. патріарха Філофея (1371) О. титулував себе царем.

Відомості про віросповідування О. суперечливі: деякі джерела (зокрема пом'яник *Києво-Печерської лаври*) дають підстави вважати, що він прийняв *християнство*, інші — що до смерті залишався язичником.

Наративні джерела характеризують О. як мудрого держ. діяча і видатного полководця, людину, що знала кілька мов і не вживала алкогольних напоїв.

Літ.: *Stadnicki K.* Olgierd i Kiejstut. Lwów, 1870; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 4. К.—Львів, 1907 (перевид. — К., 1993); т. 5. К.—Львів, 1905 (перевид. — К., 1994); *Jonynas* I. Algirdas. В кн.: Lietuviskoji enciklopedia, t. 1. Kaunas, 1933; *Paszkiewicz H.* Jagiełłonowie a Moskwa, t. 1. Warszawa, 1933; *Пашуто В.Т.* Образование Литовского государства. М., 1959; *Kuczyński S.M.* Sine Wody (rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.). В кн.: Księga ku czci Oskara Haleckiego. Warszawa, 1935 (2-ге вид. в кн.: Studia z dziejów Europy Wschodniej X—XVII w. Warszawa, 1965); *Batura R.* Lietuva kovoje prieš Aukso Orda. Nuo Batu antplūdšio iki mūšio prie Mėlynųjų Vandenų. Vilnius, 1975; *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV—XV вв.). М., 1975; *Budreckis A.M.* Algirdas — senoves Lietuvos valstybininkas, jo vienla ir laikai. New York, 1981; *Meyendor J.* Byzantium and the Rise of Russia: A Study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Centry. Cambridge, 1981 (переклад рос.: *Прот. Иоанн Мейендорф.* Византия и Московская Русь. Очерк по истории церковных и культурных связей в XIV веке. Paris, 1990; *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987; *Думин С.В.* Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское). В кн.: История Отечества: Люди, идеи, решения: Очерки истории России IX — начала XX в. М., 1991; *Kiaupa Z. та ін.* Lietuvos istorija iki 1795 metu. Vilnius, 1995; *Кульпин Э.С.* Золотая Орда. М., 1998; *Pelenski J.* The contest between Lithuania and the Golden Horde in the fourteenth century for supremacy over Eastern Europe. В кн.: *Pelenski J.* The contest for the legacy of Kievan Rus'. New York, 1998; *Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. К., 1998; *Шабульдо Ф.М.* Синьоводська проблема: Можливий спосіб її розв'язання. К., 1998; *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenie Giedyminowiczów. Poznań—Wrocław, 1999; *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1 połowie XV wieku. В кн.: Kamieniec Podolski: Studia z dziejów miasta i regionu, t. 1. Kraków, 2000; *Шабульдо Ф.* Чи був ярлик Мамая на українські землі? (до постановки проблеми). «ЗНТШ» (Львів), 2002, т. 243; *Горский А.А.* Москва и Орда. М., 2003; *Шабульдо Ф.М.* Про ярлик Мамая на землі України-Русі (постановка і спроба розв'язання проблеми). В кн.: Держави, суспільства, культури: Схід і Захід: Збірник на пошану Ярослава Пеленського. Нью-Йорк, 2004; *Його ж.* Антиординська (антиджучидська) кампанія Великого князівства Литовського 1362. В кн.: Енциклопедичний довідник: Історія України. К., 2008.

Ф.М. Шабульдо, Д.Я. Вортман.

ОЛЬГЕ́РДОВИЧІ — гілка правлячої великокнязівської династії *Гедиміновичів* у *Великому князівстві Литовському*; 12 синів і 9 дочок *Ольгерда* та їхні нащадки. Від О. походили кілька князівських, великокнязівська і королівська династії. Великими князями литовськими були ***Ягайло*** (Яків, Владислав), великий князь литовський 1377—92 з перервами, король польський 1386—1434, і ***Свидригайло*** (Лев, Болеслав), великий князь литовський 1430—32. Сини Ягайла — **Владислав** (див. *Владислав III*), король Польщі 1434—44, і **Казимир** (див.

С.Ф. Ольденбург.

Олег Ольжич.

Казимир IV), великий князь литовський 1440—92 і король Польщі 1447—92, — та їхні потомки називалися *Ягеллонами*. Ця династія, представники якої панували в Польщі, ВКЛ, Угорщині та Чехії, згасла 1572. Інші сини Ольгерда володіли уділами в землях Білорусі, України, Росії. Їхні потомки мали вже ін. прізвища, утворені здебільшого від імені безпосереднього предка чи від назви уділу. Зокрема, нащадки брянського, трубчевського і стародубського кн. **Дмитрія Ольгердовича** називалися князями Трубецькими (як князівський рід проіснував до 20 ст.); нащадки київ. кн. ***Володимира Ольгердовича*** і його сина **Олександра Володимировича** (*Олелька Володимировича*) — *Олельковичами*, а їхні потомки — Пінськими і Слуцькими (вигасли на поч. 1590-х рр.); нащадки **Івана Володимировича**, князя на Білій (Смоленщина), — князями Бєльськими; від **Костянтина Ольгердовича** виводили свій рід, що проіснував на *Волині* до 1793, князі *Чорторийські;* від **Федора Ольгердовича** — волин. князі *Сангушки*, старша родова гілка яких вигасла 1653, а молодша існувала ще в 19 ст.; від **Лугвена-Семена Ольгердовича** (Лінгвена-Семена Ольгердовича) — князі Мстиславські; від новгород-сіверського кн. **Дмитра-Корибута Ольгердовича** — князі *Збаразькі*, *Вишневецькі*, Порицькі й *Воронецькі* на Волині та Переяславщині. 1386 деякі з О. прийняли католицтво, але більшість залишалися православними до кінця 16 — поч. 17 ст. Як найближчі родичі панівної династії Ягеллонів О. мали певні привілеї, засідали в *пани-раді* ВКЛ на основі спадкового права, деякі з них користалися *гербом* великокнязівської династії Ягеллонів і всієї д-ви — «Погонею» — і претендували на великокнязівський трон, мали значний вплив на *магнатів* і *шляхту* й часто очолювали політ. угруповання.

Літ.: *Stadnicki K.* Lubart księze Wołyński. Lwów, 1853; *Його ж.* Bracia Władysława Jagiełły. Lwów, 1867; *Його ж.* Dodatki i poprawki do dzieła «Bracia Władysława Jagiełły» i «Olgerd i Kejstut». Lwów, 1873; *Wolff J.* Kniazowie litowsko-rusci od końca czternastego wieku. Kraków, 1895 (2-ге вид. — Warszawa, 1994); *Dworachek W.* Genealogia. Warszawa, 1959; *Войтович Л.В.* Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів. Львів, 1992; *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII—XVI ст. Львів, 1996; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenie Giedyminowiczów. Poznań—Wrocław, 1999.

Ф.М. Шабульдо.

О́ЛЬГОВ — літописне місто Курської волості *Переяславської землі*, пізніше — Новгород-Сіверської землі (нині м. Льгов Курської обл., РФ). Розташов. на правому березі р. Сейм (прит. Десни, бас. Дніпра). Виникло в кінці 11 ст., уперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1152 у зв'язку з подіями феод. війни в Пд. Русі. Назва походить від антропоніма Ольг (Олег). Археологічно не досліджувалося.

Літ.: Ипатьевская летопись. В кн.: ПСРЛ, т. 2. М.—Л., 1962.; *Никонов В.А.* Краткий топонимический словарь. М., 1966.

В.П. Коваленко.

О́ЛЬГОВИЧІ — князівська династія, чернігово-сіверська гілка Ярославичів (нащадків *Ярослава Мудрого*). Родоначальником був *Олег Святославич* («Гориславич»), котрий помер 1115 (найімовірніше в Курську). Надзвичайно численний і згуртований клан О. за чисельністю, земельними володіннями, могутністю, військ. потугою і внутрішньоклановою дисципліною поступався хіба що *Мономашичам*, проте ті були роздроблені на кілька династій. У давньорус. джерелах О. називали «Олговичи», «Олговы внуци», «Олговы внучата» (поза реальним зв'язком із засновником династії), «Олгово племя», «князи Олговичи» та ін. Після смерті останнього представника династії Давидовичів (нащадків *Давида Святославича*), вщизького кн. Святослава Володимировича, 1167 династія О. залишилась єдиною чернігівською. Вона на серед. 12 ст. поділилася на 2 гол. лінії — Всеволодовичів і Святославичів — і була єдиною серед князівських кланів аж до кінця існування Давньорус. держави, де столи заміщувалися за принципом «лествичного восхождения». У 1130-х — 1230-х рр. О. не без успіху суперничали з Мономашичами в боротьбі за загальнорус. спадщину Ярославичів.

М.Ф. Котляр.

ОЛЬДЕНБУ́РГ Сергій Федорович (26(14).09.1863—28.02.1934) — учений-сходознавець. Академік Петерб. АН (1900; 1914—17 — Петрогр. АН, 1917—25 — Рос. АН, з 1925 — АН СРСР), академік ВУАН (1925). Неодмінний секретар Петерб. (Петрогр., Рос.) АН / АН СРСР (1904—29). Н. в с. Бянкіно (нині Читинської обл., РФ). 1885 закінчив ф-т сх. мов Петерб. ун-ту, де залишився працювати. 1889—99 — викладач (з 1897 — професор) *Петербурзького університету*. 1897—1934 — редактор міжнар. серії «Бібліотека буддизму» («Bibliotheca Buddhica»), створеної за його ініціативою. Керівник наук. експедицій до Сх. Туркестану і Пд. Монголії (1909—10, 1914—15). 1916—30 — директор Азіатського музею Петрогр. (Рос.) АН / АН СРСР. 1917 — міністр нар. освіти *Тимчасового уряду*. Засновник і перший директор Ін-ту сходознавства АН СРСР (1930—34). Керівник Таджикистанської бази АН СРСР (1933—34).

Працював у багатьох сферах наук. діяльності, головні серед яких — індологія, буддологія, іраністика. Один із засновників рос. індологічної школи. Автор понад 500 наук. праць у галузі історії, к-ри, літератури, мист-ва, релігії, фольклору, археології, етнографії, палеографії Індії, Китаю, Монголії, історії рос. індології. Займався дослідженнями рос. та західноєвроп. фольклору, музеєзнавством. Під час наук. експедицій відкрив значну кількість пам'яток древньої к-ри.

П. у м. Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*).

Літ.: Академик Сергей Федорович Ольденбург. Л., 1934; Сергей Федорович Ольденбург. М., 1986.

Л.О. Гаврилюк.

«ОЛЬДЕНБУ́РГ» — кодова назва екон. розділу плану *«Барбаросса»*.

Літ.: *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Крах плана «Ольденбург». М., 1980; *Вєтров І.Г.* Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941—1944 рр. К., 2000.

І.Г. Вєтров.

О́ЛЬЖИЧ О. (справжні прізв., ім'я та по батькові — Кандиба Олег Олександрович; 08.07.1907

—09.06.1944) — поет, політ. діяч, археолог. Син поета О.*Олеся*. Н. в м. *Житомир.* 1917—23 навч. в середній школі під *Києвом* у Пущі-Водиці. 1923 емігрував разом із матір'ю до *Чехословаччини*, де жив його батько. 1924—29 навч. в Карловому ун-ті в Празі, відвідував лекції у Високому Укр. пед. ін-ті ім. Драгоманова (Прага). Восени 1930 захистив докторську дис. на тему: «Неолітична кераміка Галичини» (чеською мовою). 1930—31 — асистент кафедри археології *Українського вільного університету.* Працюючи в археол. відділі Нац. музею в Празі, брав участь в археол. дослідженнях на західноукр. землях, *Буковині*, у Німеччині, США і Балканських країнах. 1938 читав лекції в Гарвардському ун-ті. Один із засновників *Українського наукового інституту Гарвардського університету.* Опублікував низку праць з антропології та археології. Літ. творчість О. відображена в тогочасній укр. періодиці *Галичини*, Буковини та в емігрантських виданнях. Разом з Л.Мосензом, О.Стефановичем, О.Лятуринською, Н.Лівицькою-Холодною, Ю.*Липою* та О.*Телігою* належав до празької літ. школи. Член *Організації українських націоналістів* з 1929. У Проводі укр. націоналістів очолював культ. референтуру. 1938—39 О. брав активну участь у становленні державності *Карпатської України* та у збройній боротьбі проти угор. загарбників. Після нападу А.*Гітлера* на *СРСР* — один із організаторів і учасників *«похідних груп» ОУН*. У *Києві* провадив активну орг. роботу, за його участю створено Укр. нац. раду, газ. «Українське слово». У травні 1942 Почаївська конференція ОУН обрала його заст. голови Проводу укр. націоналістів та провідником ОУН на укр. землях. У січні 1944 після арешту А.*Мельника* перебрав посаду голови Проводу укр. націоналістів. За антинім. діяльність та контакти із зх. країнами — членами *антигітлерівської коаліції* — 1944 був заарештований гестапо у *Львові* і закатований у концтаборі *Заксенгаузен* у ніч 9 червня 1944.

Твори: «Рінь» (1935), «Вежі» (1940), «Підзамче» (1946), «Поезії: Книжка перша» (1956), «Величність: Поезії і поеми» (1969), «Цитаделя Духа» (1991), «Незнаному воякові: Заповідане живим» (К., 1994), «Євген Коновалець» (1941), «Український націоналізм» (1940), «Золоте слово: Вибір з історичних джерел» (1940).

Тв.: Поезія, проза. К., 2007; Археологія. К., 2007.

Літ.: In memoriam. К., 2007; *Винар Л.* Олег Кандиба—Ольжич: дослідження та джерела. К., 2008.

О.С. Кучерук.

ОЛЬХО́ВСЬКИЙ Андрій Васильович (псевд. — Євген Оленський; 28.08.1899—15.02.1969) — композитор, історик музики. Канд. мистецтвознавчих наук (1929), професор (1935). Н. в с. *Гути* в сім'ї військовика. Закінчив Богодухівську г-зію. Навч. в Харків. консерваторії, харків. Лісовому ін-ті (закінчив 1925) та на диригентсько-композиторському ф-ті Харків. музично-драм. ін-ту (1926). Протягом 3-х років був аспірантом і наук. співробітником Ленінгр. держ. ін-ту історії мист-в під кер-вом проф. Б.Асаф'єва (закінчив навчання 1929). Ступінь канд. мистецтвознавчих наук одержав (1929) за працю «Історико-соціологічний нарис сучасної віденської музичної школи». Доцент ф-ту історії та теорії музики Харків. держ. консерваторії (червень 1929 — серпень 1934), після переїзду до нової столиці — *Києва* — викладач історії музики Київ. держ. консерваторії, де заснував історико-етногр. відділ, а з червня 1935 ним завідував. З вересня 1935 — зав. кафедри історії музики (з грудня — професор) Київ. держ. консерваторії. З вересня 1939 узяв участь в організації Львів. консерваторії. Заст. голови Спілки рад. композиторів України, редактор ж. «Радянська музика» (1940—41). Редактор збірника статей «Українська музична спадщина» та видання «Чайковський на Україні: Матеріали і документи» (обидва — 1940). 1941 вийшло у світ перше видання його праці «Нарис історії української музики» (1939), тираж якої загинув під час нім. бомбардування. Монографію було написано за матеріалами, зібраними в архіві Ін-ту укр. фольклору АН УРСР. Архів Ін-ту укр. фольклору АН УРСР загинув під час евакуації баржею на пд. України. За картотекою В.Довженка згодом до тексту праць було додано «Перелік основних творів композиторів УРСР, написаних до червня 1941 р.», серед яких багато невиданих рукописів.

Автор з ешелоном евакуйованих виїхав на Схід, але в Полтаві лишився. З серпня 1942 працював директором музично-балетної школи в Києві. Виїхавши до *Львова*, а потім — до Німеччини, заснував муз. школу в таборах для переміщених осіб у Фюссені (пд. Баварія) та Шляйсгаймі (під Мюнхеном). З квітня 1947 — надзвичайний професор *Українського вільного університету* в Мюнхені та Богословської академії. Написав 2-гу симфонію (доля 1-ї симфонії не відома), симфонію gis-moll та музику до «Оргії» Лесі *Українки*, поставленої в театральній студії Й.*Гірняка* (1947).

У червні 1949 переїхав із родиною до США, де написав ораторію «Сад Гетсиманський» (за поемою Д.Прудома, 1956) та «Симфонію-триптих» (1964). Живучи з 1957 у Вашингтоні (США), зробив опис архівів з Аляски Російсько-амер. компанії Б-ки Конгресу США, написав кілька книжок і скрипти про муз. життя США та *СРСР* для рос. відділу «Голосу Америки», багато статей для рос. емігрантських газет і журналів. У капітальній монографії 1955 висвітлив історію музики в СРСР із спец. параграфом «Український національний музичний рух». До праці додано капітальний бібліографічний покажчик і словник композиторів та їхніх творів.

П. у м. Вашингтон.

У Києві посмертно видано нову, вже третю (1969), редакцію «Нарису історії української музики». Здійснила підготовку до друку й наук. редакцію, написала вступну статтю й коментарі Л.Корній.

Архів О. 1998 його син Юрій (1930—2009; д-р історії) привіз до

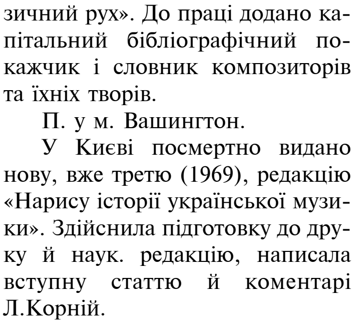

Меморіальна дошка А.В. Ольховському на будинку у Києві по вул. Софійській, 16, де він мешкав. Фото 2010.

Києва й передав до *Національної музичної академії України*.

В Києві на будинку, що стоїть на місці, в якому О. та його родина мешкали (вул. Софійська, 16), 2000 встановлено меморіальну дошку (скульп. В.Луцак).

Тв.: Music Under the Soviets: The Agony of an Art. New York, 1955 (3-тє вид. — 1975); Нарис історії української музики. К., 2003.

Літ.: *Витвицький В.* Музикознавець Андрій Ольховський. «Сучасність», 1978, кн. 7—8.

С.І. Білокінь.

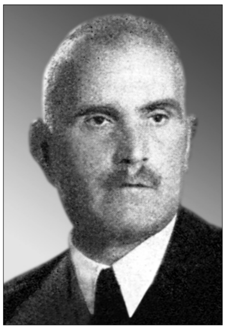

Д.Г. Олянчин.

ОЛЯ́НЧИН Домет Герасимович (19.08.1891—25.06.1970) — історик. Член *Українського історично-філологічного товариства*, *Наукового товариства імені Шевченка* та *Української вільної академії наук*. Н. в с. Війтівка Брацлавського пов. Подільської губ. (нині село Бершадського р-ну Він. обл.) в сім'ї незаможного селянина. Склав екстерном іспити за повітову 2-класну школу в *Брацлаві* (1909). Закінчив пед. курси в *Кам'янці-Подільському* (1912). Викладав у нар. школі в с. Олександрівка Брацлавського пов. Подільської губ. (1912—14). 1914 мобілізований до рос. війська, а 1915 потрапив у полон. 1915—16 вів культурно-освітню роботу серед українців у таборах для полонених у Фрайштадті (нині місто в Австрії) та Зальцведелі (Німеччина), яку організовував *Союз визволення України*. 1917—18 перебував у Білій Підляській (нині м. Бяла Подляска, Польща). Брав участь в організації укр. шкіл на *Поліссі* й *Волині*. Від березня 1918 — у *Києві*. Працював як урядовець у відділі шкільної ради мін-ва освіти УНР / Укр. Д-ви, зокрема опікувався складанням освіт. програм для середньої школи. 1919 евакуювався до *Вінниці*, а пізніше — до *Жмеринки*. Від червня 1920 — при штабі *Армії Української Народної Республіки*: співробітник, редактор «Козацької думки». Інтернований разом з ін. вояками Армії УНР в Польщі. На еміграції з 1921.

Навч. на підготовчих курсах при *Українському Київському державному університеті* (1918—19), історико-філол. ф-ті Кам'янець-Подільського держ. укр. ун-ту (1920—21), у Нім. ін-ті для чужинців (1921—23) та на філос. ф-ті *Берлінського університету* (1923—26). Асистент кафедри історії України *Українського наукового інституту* в Берліні (Німеччина; 1926—30). Захистив докторську дис. на тему: «Григорій Сковорода (1722—1794): Український філософ-містик: Життя та творчість» у Берлінському ун-ті (1928). Вивчав теологію в Мюнстерському ун-ті (1932—35). 1935—37 — у Кенігсберзі (нині м. Калінінград, РФ), де працював у місц. архівах за сприяння директора Східноєвроп. ін-ту проф. Г.*Коха*. Від 1937 і до кінця життя мешкав у Штутгарті (Німеччина). Працював в Ін-ті закордонних справ у Штутгарті: наук. асистент, зав. відділу (1937—40). Під час *Другої світової війни* працював як перекладач, а 1950—63 — у Штутгартській б-ці. Почесний д-р (1962) та професор *Українського вільного університету*.

Належав до міжвоєн. покоління (1920—30-ті рр.) укр. істориків-емігрантів, які вивчали й публікували західноєвроп. джерела з укр. історії. Істор. погляди і світосприйняття О. сформувалися під впливом консервативної ідеології та *державницького напряму в українській історіографії* 1-ї третини 20 ст., головно В.*Липинського* і Д.*Дорошенка*. Деякі зі своїх праць О. опублікував із присвятою В.Липинському та О.*Скоропису-Йолтуховському*. Видав низку документів і матеріалів, віднайдених у західноєвроп., переважно німецьких, архівах і б-ках у Берліні, Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща), Геттінгені, Данцигу (нині м. Гданськ, Польща), Дрездені, Лейпцизі, Мюнстері, Штутгарті та ін. Зокрема, підготував до публікації пункти І.Виговського укр. послам на Варшавський сейм 1659, які мали ввійти до 156-го тому *«Записок Наукового товариства імені Шевченка»*, що так і не побачив світу (опубліковані 1991). Автор праць з укр. історії *середньовіччя* та ранньомодерних часів, зокрема з історії українсько-нім. політ., культ. й екон. зв'язків 17—18 ст., *Гетьманщини* поч. 18 ст., протестантських течій в історії укр. церкви, зовн. торг. відносин України 17—18 ст., у т. ч. з Балтикою, нім. д-вами, Кримом та ін., а також студій, присвячених Г.*Сковороді*, Т.*Шевченку*, Ф.Шіллеру та ін. Обстоював тезу про інтегрованість укр. земель ранньомодерної доби в заг. європ. ринок. Завдяки кропітким джерельним розшукам склав списки укр. студентів, які навчалися в нім. ун-тах 18 ст., а також укр. купців, що проводили торг. операції у Вроцлаві, Кенігсберзі та Лейпцизі.

П. у м. Штутгарт.

Особовий фонд О. зберігається в архіві УВУ в м. Мюнхен (ФРН). Низка праць ученого, присвячених Г.Сковороді, Т.Шевченку, портрету П.*Полуботка* та ін., лишилася в рукописах.

Праці: Два листи гетьманів — Богдана Хмельницького та Івана Виговського — до курфюрста бранденбурзького Фрідріха Вільгельма. В кн.: Хліборобська Україна, кн. 5. Відень, 1924—25; З матеріалів до українсько-німецьких політичних зносин другої половини XVIII стол. В кн.: Записки Українського наукового інституту, т. 1. Берлін, 1927; Hryhorij Skoworoda 1722—1794: Der ukrainische Philosoph des XVIII. Jahrhundert und seine geistig-kulturelle Umwelt. Berlin—Königsberg, 1928; Відповідь Д. Чижевському. «Нова зоря», 1929, 8 вересня; Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст.: Часи гетьмана Богдана Хмельницького. «ЗНТШ», 1931, т. 151; З приводу праці про Г. Сковороду. «Записки чину св. Василя Великого», 1932, т. 4, вип. 1/2; Вістка про Україну й козацькі події у старій німецькій літературі. «Хліборобський шлях», 1933, № 7, 13/14; До історії торгівлі України з Кримом (1754—1758) на основі меморіялу французького консуля Шарля Пессонеля. «ЗНТШ», 1933, т. 152; Про студіюючих українців у Бреславлі в XVIII ст. (винятки з матрикелів). «Вістник» (Львів), 1934, т. 2, кн. 6; Україніка з німецьких журналів. «Наша культура» (Варшава), 1935, № 7; 1936, № 1, 4, 7, 10, 12; До історії торгівлі України-Руси з Балтикою, зокрема ж Стародуба з Кенігсбергом наприкінці XVII й на початку XVIII ст. «Записки чину св. Василя Великого», 1936, т. 6, вип. 1/2; Пам'ятки з минулого українського духовно-культурного життя в Німеччині. Там само, 1936, т. 6, вип. 3/4; Торговельні зносини України з Бреславлем у 18 ст. «Наша культура» (Варшава), 1936, № 1; Zur Frage der Generalföderation zwischen Protestanten und Orthodoxen in Wilna 1599. «Kyrios» (Königsberg), 1936, bd 1; Aus dem Kultur- und Geistesleben der Ukraine. Там само, 1936, bd 1; 1937, bd 2; 1938, bd 4; Гетьман Іван Мазепа в світлі видання Йоганна Венделя Барділі з 1730 р. «Наша культура» (Варшава), 1937, № 10; Опис подорожі шведського посла на Україну 1656—1657 рр. «ЗНТШ»,

1937, т. 154; Пам'ятки із минулого української духовно-культурного життя в Кенігсберзі. В кн.: Науковий збірник в 30 річницю наукової праці проф. д-ра Івана Огієнка. Варшава, 1937; Україніка в чеських часописах. «Наша культура» (Варшава), 1937, № 1; У справі царського «ордену Юди» з 1709 р. для гетьмана Мазепи. «Вістник», 1939, т. 1, кн. 2; До стосунків гетьмана Богдана Хмельницького з єрусалимським патріярхом Паїсієм в 1648—1649 рр. «Богословський вісник», 1948, № 2; Україніка в Штудгарті. «Україна» (Париж), 1951, № 7; Чи то справді «тризуб» український герб: Символіка знаку на реверсі монет Володимира Великого і його нащадків. Там само, 1952, № 8; Україніка в Штуттгарті: Два рукописи до української історії XVII—XVIII ст. у Штуттгартській краєвій бібліотеці. Там само, 1953, № 9—10; Портрет Мазепи: Який з досі відомих мальованих портретів є до нього подібний. «Шлях перемоги» (Мюнхен), 1961, № 1—2, 4; Про українсько-козацьке повстання проти Польщі в 1648 р. Там само, 1961, № 35—38; З моїх архівних дослідів в Німеччині від 1925 до 1938 р. (причинок до української історіографії). «Наукові записки Українського вільного університету: Історично-філософський факультет» (Мюнхен), 1965/66, № 8; Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 року. «ЗНТШ» (Львів), 1991, т. 222.

Літ.: *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography 1917—1956. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.» (New York), 1957, vol. 5/6, no. 4 (18), 1/2 (19/20); *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: Збірник статей (на правах рукопису). Мюнхен, 1959; *Ohloblyn O.* Domet Olyanchyn (1891—1970). «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States» (New York), 1969—72. vol. 12, no. 1/2; *Полонська-Василенко Н.* Пам'яті Домета Олянчина. «Український історик», 1970, № 4; Помер видатний український історик проф. Домет Олянчин. «Свобода», 1970, № 143, 12 серпня; *Антонович О.* [*Купчинський О.*] Про 156-й том Записок Наукового товариства імені Шевченка, який не вийшов друком у 1939 році. «ЗНТШ» (Львів), 1991, т. 222; *Потульницький В.А.* Нариси з української політології (1819—1991): Навчальний посібник. К., 1994; В 75-ті роковини існування Українського вільного університету (УВУ). «Свобода», 1997, № 11, 17 січня; *Тетеріна-Блохин Д.* Видатний український історик-архівіст Домет Олянчин (19.08.1891—25.06.1970) (до 115-річчя з дня народження). В кн.: III Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на шляху творчого поступу» (Луцьк, 17—19 травня 2006 р.): Доповіді та повідомлення, т. 1. Луцьк, 2007.

О.В. Ясь.

ОМЕЛЬЧУ́К Володимир Юхимович (н. 20.08.1932) — історик, бібліограф. Академік Всеукр. академії істор. наук. Засл. працівник к-ри України (2007). Н. в м. *Фастів.* Закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту (1956), аспірантуру Академії сусп. наук при ЦК КПРС, захистив кандидатську (1970) та докторську (1990) дисертації, працював на викладацькій роботі у ВПШ в *Києві*, в Ін-ті політології і соціального управління, Ін-ті українознавства при Київ. ун-ті. Досліджував питання історії соціально-екон. розвитку, держ. управління України.

З 1992 і до сьогодні працює зав. відділу нац. бібліографії в Нац. б-ці України ім. В.Вернадського. Опрацьовує проблеми нац. бібліографії України, теор., методичні та орг. аспекти репертуару укр. книги, сучасні тенденції і закономірності вітчизн. та світ. бібліографічного процесу. Він є автором концепції історико-культ. й суспільно-політ. значення бібліографії як специфічної форми відображення багатовікової пам'яті народу, засобу обміну і збагачення досягнень його к-ри, інформаційного забезпечення вирішення екон. та політ. проблем як на рівні д-ви, так і на рівні взаємодії з міжнар. співтовариством.

Під його кер-вом та за його участю створено корпус фундаментальних видань у галузі нац. бібліографії, бібліографічних покажчиків з історії України, біобібліографічних видань, присвячених ученим і культ. діячам, створено бібліографічні бази даних укр. бібліографії. Створив власну школу укр. бібліографознавців.

Член редколегій ж. «Бібліотечний вісник» і збірників наук. праць: «Библиотеки национальных академий наук: Проблемы функционирования, тенденции развития», «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського», «Рукописна та книжкова спадщина України» та ін.

Праці: Національна бібліографія України: тенденції розвитку, проблеми розробки. «Бібліотечний вісник», 1995, № 5; Книга в Україні, 1861—1917: Матеріали до репертуару української книги, вип. 2—11. К., 1999—2009; Национальная библиография Украины. «Библиотеки национальных академий наук: Проблемы функционирования, тенденции развития» (К.), 2000; Українська революція і державність (1917—1920 рр.). К., 2001; Международный сводный каталог русской книги (1918—1926), т. 1—3. СПб., 2002—09; В.І. Вернадський: Вчений. Мислитель. Громадянин: Праці вченого та література про нього з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Бібліографічний покажчик. К., 2003; Видання Секції суспільних і гуманітарних наук Національної академії наук України: 1998—2003 рр.: Бібліографічний покажчик. К., 2003; Бібліографія найважливіших праць про Національну академію наук України та її видатних учених. В кн.: Національна академія наук України: 1918—2008: до 90-річчя від дня заснування. К., 2008; Видання Секції суспільних і гуманітарних наук Національної академії наук України. 2003—2008 рр.: Бібліографічний покажчик. К., 2008.

Літ.: 10 років на службі національної бібліографії України: До 70-річчя від дня народження історика і бібліографа Володимира Юхимовича Омельчука. «Бібліотечний вісник», 2002, № 4.

Л.А. Дубровіна.

В.Ю. Омельчук.

ОМЕЛЯ́НОВИЧ-ПАВЛЕ́НКО Іван Володимирович (31.08.1881—08.09.1962) — визначний військ. діяч, генерал-поручник Армії УНР. Брат М.*Омеляновича-Павленка.* Н. в Тифліській губ. (нині територія Грузії). Походив зі старовинного козац. роду, 1912 до власного прізвища «Павленко» додав родове «Омелянович» і став називатися Омелянович-Павленко. Закінчив Єлизаветградське кавалерійс. уч-ще (1901), Офіцерську кавалерійс. школу (1911). Учасник *російсько-японської війни 1904—1905* та *Першої світової війни*, полковник, командир гусарського полку.

І.В. Омелянович-Павленко.

1917 українізував свій 8-й Лубенський гусарський полк, який у грудні отримав назву 2-й кінно-козачий Лубенський ім. гетьмана Сагайдачного полк. У період *Української Держави* — командир Лубенського Сердюцького кінно-козачого полку, отаман Харків. (Слобідського) козац. коша. Підтримав *протигетьманське повстання 1918 Директорії Української Народної Республіки*. У грудні 1918 — лютому 1919 — офіцер штабу *Української Галицької армії*, командир групи «Наварія», що вела бої з поляками під *Львовом*. Улітку 1919 призначений інспектором кавалерії *Армії Української Народної Республіки*. З липня 1920 — командир Окремої

кінної д-зії, генерал-хорунжий. З грудня 1920 перебував у Каліському таборі інтернованих вояків Армії УНР (Польща). Згодом переїхав до *Чехословаччини.*

У червні 1941 сформував і очолив окремий укр. відділ у складі *вермахту*, який виконував функції міської поліції в *Білій Церкві.* На поч. 1942 відділ реорганізований у 109-й батальйон допоміжної поліції у *Вінниці*, брав участь у боях проти партизан. 1944 перебрався до Німеччини, згодом — до США.

П. у м. Чикаго (США).

Літ.: *Омелянович-Павленко М.* На Україні 1917—1918 рр. Прага, 1935; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921). К., 2007.

А.О. Буравченков.

М.В. Омелянович-Павленко.

ОМЕЛЯ́НОВИЧ-ПАВЛЕ́НКО Михайло Володимирович (08.12. 1878—29.05.1952) — військ. діяч, генерал-полковник Армії УНР, головнокомандувач *Української Галицької армії* та *Армії Української Народної Республіки.* Брат І.*Омеляновича-Павленка.* Н. в Тифліській губ. (нині територія Грузії). Походив зі старовинного козац. роду, 1912 до власного прізвища «Павленко» додав родове «Омелянович» і став називатися Омелянович-Павленко. Закінчив Павлівське військ. уч-ще в *Санкт-Петербурзі* (1900), Офіцерську стрілец. школу в Оранієнбаумі (1913). Учасник *російсько-японської війни 1904—1905*, де був відзначений кількома бойовими нагородами та достроково отримав черговий чин штабс-капітана. Нач. навч. команди (1906—13), командир роти лейбгвардії Волин. полку. Результатом його військово-пед. діяльності стало видання методичної навч. літератури: «Обучение молодых солдат, старослужащих и запасных» (1905), «Тактическая подготовка унтер-офицеров» (1907), «Программа для боевой подготовки молодых офицеров» (1914). Учасник *Першої світової війни*, полковник гвардії (1915). 1916 після 2-х поранень переведений на штабну роботу, був спостерігачем за роботою навч. команд та запасних гвард. частин Петрограда (нині м. С.-Петербург), очолював Петергофську школу прапорщиків. З кінця 1916 — нач. 2-ї Одес. школи прапорщиків.

З перших днів революції підтримав укр. рух, активний учасник українізації армії, один із засновників Одес. військ. громади, яка надіслала делегатів на *Перший Український військовий з'їзд.* У липні—серпні 1917 командував гвардії Гренадерським полком на *Південно-Західному фронті*, повернув боєздатність військ. частині, яка була розкладена *більшовиками.* З серпня 1917 — командир військ. гарнізону Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*), на цій посаді підтримував укр. рух та українізацію військ. частин. З грудня 1917 — укр. військ. комісар *Одеси*, потім перебував на *Румунському фронті.*

З квітня 1918 працював у Гол. штабі укр. армії в *Києві.* За *Української Держави* — командир 11-ї піх. д-зії в *Полтаві* (складалася з українізованих частин Румун. фронту), генерал-хорунжий. Отаман Катериносл. козац. коша (листопад 1918). Перейшов на бік *Директорії Української Народної Республіки.*

У грудні 1918 відряджений з групою вищих офіцерів до *Західноукраїнської Народної Республіки.* Очолив УГА, провів переформування УГА та довів її до боєздатного стану. З червня 1919 — військ. радник диктатора ЗУНР Є.*Петрушевича.* Після об'єднання армій УНР і ЗУНР був генералом для особливих доручень штабу Гол. отамана С.*Петлюри*, командиром *Запорізького корпусу Армії УНР*, очолював делегацію на переговорах з командуванням білогвард. *Добровольчої армії.* З 5 грудня 1919 — командувач Армії УНР (до липня 1921), здійснив *Перший Зимовий похід Армії УНР 1919—1920*, яким урятував армію від остаточної катастрофи, брав участь у *польсько-радянській війні 1920*, генерал-поручник Армії УНР.

Після інтернування Армії УНР в Польщі перебував у *Каліші*, Тарнові. З 1924 — у *Чехословаччині*, мешкав у Празі, викладав у вузах, очолював Союз укр. ветеранських орг-цій, 1925 заснував і очолив *Музей визвольної боротьби України.* Співробітничав з *Українською військовою організацією* та *Організацією українських націоналістів.* У січні 1942 в числі 5-ти укр. діячів (М.*Величківський*, А.*Лівицький*, А.*Мельник*, А.*Шептицький*) звертався до А.*Гітлера* з вимогою визнання і поваги прав укр. народу, права України «на незалежне існування».

Після *Другої світової війни* жив у Німеччині та Франції. 1945 став одним із засновників і першим головою Т-ва (Союзу) укр. вояків. Голова Вищої військ. ради (1945), військ. міністр *Державного центру УНР на еміграції* (1947—48), генерал-полковник.

П. у м. Париж (Франція), похований на кладовищі Пер-Лашез.

Тв.: Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Прага, 1929; Переговори з Добрармією. Львів, 1930; Зимовий похід. Каліш, 1934; Спомини командарма (1917—1920). К., 2007.

Літ.: *Ковальчук М.* На службі Батьківщині: Життя і доля генерал-полковника М. Омеляновича-Павленка. В кн.: *Омелянович-Павленко М.* Спомини командарма (1917—1920). К., 2007; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921). К., 2007.

О.Д. Бойко.

Є.Д. Онацький. Портрет роботи художника І. Денисенка.

ОНА́ЦЬКИЙ Євген Дометійович (псевдоніми — Характерник та ін.; 13(01).01.1894—27.10.1979) — журналіст, публіцист, мовознавець, історик к-ри, організатор наук. праці в Пд. Америці. Професор (1936). Дійсний член *Української вільної академії наук*, *Наукового товариства імені Шевченка* та *Українського історичного товариства.* Н. в м. *Глухів* у сім'ї міськ. вчителя. Закінчив Кам'янець-Подільську г-зію. Навч. в Київ. ун-ті (1912—17). В *Українській Центральній Раді* репрезентував *Чернігівську губернію.* Секретар УЦР (у січні—березні 1918). Керівник прес-бюро, голова дипломатичної місії *Української Народної Республіки* в Італії (1919—21). Член *Української партії соціалістів-революціонерів.* На еміграції — з 1921. Професор Вищого сх. ін-ту в Неаполі (1936—40), лектор Рим. ун-ту (1940—43). 1943 заарештований та ув'язнений нім. нацистами. З 1947 — в Аргентині. Голова спілки укр. науковців, літераторів і митців в Аргентині. У 1960—70-ті рр. редагував видання «Наш клич», «Дзвін», «Відродження». Автор-фундатор «Української малої енциклопедії» (у 16-ти кн., 4-х т. Буенос-Айрес, 1957—67), автор

студій з біографістики, етнографії, укр. історіографії кінця 18 ст., історії укр. к-ри, мемуарів.

П. у м. Буенос-Айрес (Аргентина).

Бібліогр.: *Гаврилюк М.* Бібліографія праць професора Євгена Онацького: 1917—1964. Буенос-Айрес, 1964.

Праці і тв.: Походження Полетик. «Україна», 1917, кн. 1—2; Справа за с. Аксютинці. Там само, 1918, № 1/2; Ще про автора «Истории Руссов». В кн.: «Наше минуле», 1918. № 1; Сторінка з історії Генерального суду та прокуратури в Україні в другій половині XVIII в. В кн.: «Наше минуле», 1918, № 2; До питання про монети в Україні в XVI ст. Там само; Russia e Ucraina. Roma, 1929; L'Equilibrio Europeo ed il problema Ucraino. Roma, 1930; La terminologia etnica dell Europa Orientale: Rus'-Ucraina. Napoli, 1936; L'Ucraina et limiti dell Europa. Napoli, 1936; Studi di storia e di cultura Ucraina. Roma, 1939; Основи суспільного ладу. Прага, 1941; Буенос-Айрес, 1949; Vocabolario ucraino-italiano. Roma, 1941; Українська дипломатична місія в Італії. Прага, 1941; Сторінки з римського щоденника, т. 1—2. Прага, 1942—43; Наше національне ім'я. Буенос-Айрес, 1949; Творче життя і геройська смерть Олени Теліги. Буенос-Айрес, 1949; У вавилонському полоні. Буенос-Айрес, 1949; По похилій площині: Записки журналіста і дипломата, ч. 1—2. Мюнхен, 1964—69; Їду до Аргентини. Вінніпег, 1971; Під омофором барона М. Василька. «Український історик», 1978, № 4; 1980, № 1/4; 1981, № 1/4; 1987, № 1/4.

Літ.: Біографічні нотки авторів: Онацький Євген. «ЗНТШ», 1962, т. 169: Збірник на пошану З. Кузелі; *Винар Л.* Євген Онацький — чесність з нацією (1894—1979). «Український історик», 1980, № 1/4; *Яцимірська М.Г.* Євген Онацький як журналіст, науковець, громадський діяч. В кн.: Українська періодика: історія і сучасність: Тези науково-теоретичної конференції (9—10 грудня 1993 р.). Львів, 1993; *Демченко Т.* «Я хочу бути вільним!..». «Сіверянський літопис», 1996, № 6; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; *Сеник Я.* Онацький Євген. В кн.: Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника, вип. 5. Львів, 1998.

О.В. Ясь.

ОНИ́ЩЕНКО Олексій Мусійович (30.09.1928—23.02.2006) — економіст-аграрник, д-р екон. н. (1973), професор (1974), чл.-кор. (1985), академік НАН України (1990), академік Укр. академії аграрних наук (1991). Н. в с.Телятники (нині с. Нова Україна Козелищинського р-ну Полтав. обл.). Після закінчення з відзнакою Полтав. с.-г. технікуму (1947), екон. ф-ту Харків. с.-г. ін-ту (1952) працював референтом. Навч. в аспірантурі в Ін-ті економіки АН УРСР (1952—55).

1955 року захистив канд. дис. з проблеми екон. розвитку тваринництва пд. України. Працював молодшим наук. співробітником Ін-ту економіки АН УРСР (1955), старшим наук. співробітником (1956) та зав. відділу госп. розрахунку (1961—63) Укр. НДІ економіки організації сільс. госп-ва, старшим наук. співробітником відділу екон. кібернетики (1963—66), зав. відділу оптимізації міжгалузевих комплексних проблем (1966—72) Ін-ту економіки АН УРСР.

О. досліджував проблеми управління великими держ. с.-г. підпр-вами і *колгоспами.* Найплідніший творчий період розпочався після захисту докторської дисертації (1972) і, особливо, на посаді зав. відділу екон. відносин в аграрно-пром. комплексі Ін-ту економіки АН УРСР/України (1972—94). У працях ученого сформульовані концептуальні положення, що розкривали особливості вдосконалення організації сусп. вир-ва, введення в наук. обіг поняття елементарної одиниці орг. структури АПК, поглиблено уявлення про агропром. вироб. цикли, визначено ключові моменти концепції орг. розвитку АПК.

За цикл наук. праць (у співавт.) з соціально-екон. проблем підвищення ефективності с.-г. вир-ва і розвитку АПК був удостоєний премії ім. О.Шліхтера АН УРСР (1984). Запропонований ним новий підхід до тлумачення суті інтенсифікації с.-г. вир-ва полягав у визначенні процесу інтенсифікації за показниками вир-ва продукції в розрахунку на одиницю вироб. ресурсів.

Водночас структуру АПК 1980-х рр. О. бачив недосконалою, екстенсивною. З проголошенням держ. незалежності України 1991 вчений одним із перших включився в спростування догм учення про переваги держ. та колективної форм власності над приватною. На основі аналізу результатів сільс. госп-ва країн Європи та США показав безперечні переваги ринкової економіки. Розробив план реформування АПК України в перехідний період: зміну відносин власності, приватизації майна, обліку паїв та дивідентів. Виступив рішучим критиком програми *приватизації* землі, що випливала з ухваленої *Верховною Радою України* (жовтень 1991) «Концепції роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду», вважаючи її такою, що призведе до некерованого розвалу колгоспів і *радгоспів*, погіршить використання землі. Був одним з авторів проекту Закону «Про приватизацію землі в Україні», положення якого лягли в основу Земельного кодексу України (1992). Позитивну оцінку політиків і спеціалістів одержали пропозиції вченого щодо необхідності застосування в земельних відносинах України права спільної, часткової, спільно-сумісної власності. О. зазначав, що відсутність в Україні ринку землі стримує рух власності і гальмує процес її концентрації в руках ефективних господарів. Водночас вважав, що в 1990-ті рр. операції купівлі—продажу землі є передчасними і шкідливими, такими, що спричинятимуть спекуляції нею. У наук. доробку О. чільне місце посідали теор. і методологічні напрацювання концептуальних основ аграрної політики. Спираючись на результати глибокого аналізу зарубіжного досвіду, вчений визначив центр. завданням агрополітики обгрунтування необхідності та шляхів формування приватної власності селян на землю, ін. засоби вир-ва.

О.М. Онищенко.

О. вів велику науково-орг., пед. та громад. діяльність. Був заст. академіка-секретаря Відділення економіки НАН України, членом редколегій наук. видань «Економіка. Закон. Ринок», «Економіка АПК», членом експертної ради ВАК України. За сумісництвом працював на посаді професора кафедри економіки й організації сільс. госп-ва Нац. екон. ун-ту та організації і управління Нац. ун-ту харчових технологій. Керував підготовкою 7 докторів і 40 кандидатів наук. Автор бл. 340 праць.

Праці: Оптимізація галузевої структури сільськогосподарських підприємств. К., 1972; Специализация сельскохозяйственного производства

Н.А. Онілова.

(методологические проблемы оптимизации). К., 1973; Аграрно-промышленные комплексы (проблемы развития и оптимального функционирования). К., 1976; Межхозяйственная кооперация и агропромышленная интеграция. К., 1980; Интенсивное развитие агропромышленного комплекса. К., 1990.

Бібліогр.: Олексій Мусійович Онищенко: Бібліографія до 70-річчя. К., 1998.

Літ.: Біографічний словник. К., 1997; Національна Академія наук України: Довідник. К., 1997; Хто є хто в Україні. К., 1997.

С.С. Падалка.

ОНИ́ЩЕНКО Олексій Семенович (н. 17.03.1933) — філософ, культуролог, соціолог, історик, громад. діяч. Член Президії, академік-секретар Відділення історії, філософії та права НАН України (з 1998). Д-р філос. н. (1976), професор (1977). Дійсний член *Національної академії наук України* (1998), іноз. член Європ. академії наук і мист-в, Македонської академії наук і мист-в та Петерб. академії наук і мист-в. Засл. діяч н. і т. УРСР (1983). Н. в с. Рудка (нині Гребінківського р-ну Полтав. обл.). 1956 закінчив історико-філос. ф-т Київ. ун-ту. 1959—78 пройшов шлях від аспіранта до заст. директора з наук. роботи Ін-ту філософії АН УРСР, досліджував філософсько-соціологічні проблеми розвитку духовної к-ри, світогляду особи, способу життя, науково-тех. революції. 1976 захистив докторську дис. на тему: «Еволюція сучасної релігійної свідомості». 1978—91 — директор Міжресп. філіалу Академії сусп. наук у м. Київ. Досліджував проблеми еволюції масової свідомості, соціології та історії релігій в Україні.

З 1992 і понині очолює Нац. б-ку України ім. В.Вернадського (до 1996 — Центр. наук. б-ка).

Є автором понад 300 наук. праць, у т. ч. 17 монографій. О. брав участь у розробці концепцій ідеології державотворення, формування інформаційного, громадян. сусп-ва, реформи політ. системи, держ. інформаційної політики, розвитку гуманітарної сфери. Під наук. кер-вом і за його участю видано фундаментальні праці з проблем соціогуманітаристики, історії НАН України, бібліотечної справи в 20 ст., Нац. б-ки України ім. В.Вернадського.

О.С. Онищенко.

Реалізація розробленої вченим концепції розвитку Нац. б-ки України ім. В.Вернадського та особистий внесок у розвиток науки сприяли перетворенню її на загальнодерж. науково-інформаційний комплекс, н.-д. установу, що на загальнонац. рівні визначає інтеграційний розвиток книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства як істор. дисциплін в умовах переходу до *інформаційного суспільства* та готує кадри вищої кваліфікації.

Очолює редколегії ж. «Бібліотечний вісник» і збірників наук. праць «Библиотеки национальных академий наук: Проблемы функционирования, тенденции развития», «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського». Входить до редколегій наук. часописів «Вісник Національної академії наук України», «Вища освіта України», «Київська старовина», «Наука та наукознавство», «Східний світ», щорічника «Українсько-македонський науковий збірник»; заст. гол. редактора Укр. реферативного ж. «Джерело».

Член Атестаційної колегії Мін-ва освіти і науки України, Колегії Держ. к-ту телебачення і радіомовлення України, Нац. комісії з питань закордонних українців; голова Інформаційно-бібліотечної ради НАН України, Ради директорів наук. б-к та інформаційних центрів академій наук — членів Міжнар. асоціації академій наук, Укр. к-ту славістів; президент Асоціації б-к України; член Міжнар. к-ту славістів, Координаційної ради некомерційного партнерства «Бібліотечна асамблея Євразії», Укр. міжнар. к-ту з питань науки і к-ри, Філос. т-ва України, Істор. т-ва Нестора-літописця та ін.

Лауреат Держ. премії України у галузі н. і т. (2008).

Нагороджений орденами «Знак Пошани» (1981), «За заслуги» 3-го ст. (1998), кн. Ярослава Мудрого 5-го та 4-го ст., орденом преподобного Нестора Літописця 2-го ст. (УПЦ; 2008).

Праці: Філософсько-соціологічні проблеми науково-технічної революції. К., 1976; Історія християнської церкви на Україні. К., 1992; Історія Національної академії наук України (1918—1950): Документи і матеріали, т. 1—8. К., 1993—2008; Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (1918—1991), т. 1—3. К., 2003—2008; Бібліотеки Києва у період нацистської окупації. К., 2004; 85 років Національної академії наук України: Історія формування вітчизняного комплексу фундаментальної науки. «Вісник Національної академії наук України», 2004, № 1; Національна академія наук України: Проблеми розвитку та входження в європейський науковий простір. К., 2007; Інформаційні технології в системі інноваційної діяльності наукової бібліотеки. К., 2008; Національна академія наук України: 1918—2008: До 90-річчя від дня заснування. К., 2008; Соціогуманітарні дослідження у Національній академії наук України: 2004—2008. К., 2008; Бібліотечна справа в Україні в XX столітті. К., 2009; Віхи історичного шляху. «Вісник Національної академії наук України», 2009, № 1; Соціально-економічний стан України: Наслідки для народу та держави: Національна доповідь. К., 2009.

Літ.: Onyshchenko Oleksij Semenovych. «The International Directory of Distinguished Leadership», 1998; Генеральному директору Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського академіку НАН України О.С. Онищенку — 70 років. «Бібліотечний вісник», 2003, № 1; 70-річчя академіка НАН України О.С. Онищенка. «Вісник НАН України», 2003, № 3; Олексій Семенович Онищенко: Матеріали до біобібліографії. К., 2003; Ювілей відомого вченого Олексія Семеновича Онищенка. «Часопис Київського університету права», 2008, № 1.

Л.А. Дубровіна.

ОНІ́ЛОВА Ніна Андріївна (квітень 1921 — 08.03.1942) — військовослужбовець, старший сержант, Герой Рад. Союзу (1965). Н. в с. Новомиколаївка (нині Фрунзівського р-ну Одес. обл.). Виховувалася в дитячому будинку. Закінчила середню школу. Працювала швачкою на одес. трикотажній ф-ці «Друзі дітей». Закінчила кулеметні курси. У роки Великої вітчизн. війни Рад.

Союзу 1941—45 (з серпня 1941) — командир кулеметної обслуги 54-го стрілец. полку (25-та стрілец. д-зія, Примор. армія). Відзначилася при обороні *Одеси*. У боях за місто була тяжко поранена, а після лікування повернулася у свою д-зію, уже під *Севастополь*. 1 березня 1942, під час боїв під Севастополем, прикриваючи вогнем із кулемета санітарну частину одного з батальйонів полку, в якому служила, була тяжко поранена. 8 березня 1942 від ран померла в Севастополі. На особистому рахунку О. понад 350 знищених ворожих вояків.

Літ.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1. К., 1975; *Криштоф Е.Г.* Сто рассказов о Крыме. Симферополь, 1985.

Н.М. Руденко.

ОНОМА́СТИКА — спец. лінгвістично-істор. дисципліна, яка вивчає власні імена й назви, їх історію, семантику, будову, осн. закономірності розвитку. О. вважають розділом лінгвістики, що досліджує сукупність власних імен певної території, *етносу*, істор. періоду. Таке дослідження вимагає врахування всіх обставин виникнення і розвитку власних імен: істор. умов, геогр. особливостей місцевості, станового складу населення, його етнічної приналежності, конкретних ситуацій появи імен. У дослідженнях О. користується істор., етимологічним, заг., типологічним, статистичним та ін. методами. Об'єктом дослідження О. стали всі власні імена, їхні класи. Різноманітність і чисельність власних імен робить їх дослідження складним і важливим завданням пізнання людського сусп-ва. Осн. розділи О.: топоніміка (ойконіміка, гідроніміка, мікроніміка) — вивчає власні назви геогр. об'єктів; антропоніміка — імена людей; також О. вивчає етноніми — назви етнічних утворень; зооніми — назви тварин; фітоніми — назви рослин, теоніми — імена богів, міфологічних істот; космоніми — назви галактик і сузір'їв, планет, зірок; перейоніми — назви засобів пересування: кораблів, поїздів, літаків, косміч. апаратів; хремантоніми — власні імена унікальних коштовних предметів матеріальної к-ри, ювелірних виробів; фалоніми — назви нагород; хрононіми — назви істор. знаменних відрізків часу, гол. циклів природи; ергоніми — назви політ. і громад. людей; документалізми — назви важливих для народу документів; драноніми — назви шляхів зносин; геортоніми — назви свят, ювілеїв, урочистостей; фіктоніми — вигадані імена; тощо.

Ономастикони складалися історично, ілюструють у своїй основі поняття різних сфер життя народів і людини. Власні імена походять від загальних, вони можуть переходити з однієї мови в іншу. Різні назви та особові імена дають змогу судити: до якого народу належать їхні носії, з якої місцевості походять. У процесі їх аналізу виявляють пам'ятки матеріальної к-ри, місцезнаходження корисних копалин, висвітлюються суперечливі питання обґрунтованого походження націй, міграцій народів та їх розселення. О. дає цінний матеріал для історії, географії, етнографії тощо. До 1957 дослідження з укр. О. з'являлися поза межами УРСР, гол. чин. у Польщі і Канаді. Після зазначеного часу укр. О. успішно розвивається в Україні.

Літ.: *Купранець О.* Топономастика Гвангінуса з 1611 р. Вінніпег, 1954; *Гумецька Л.Л.* Топоніміка в українській актовій мові XIV—XV ст. К., 1957; Bibliografia onomastyki polskiej do roku 1958 włącznie. Kraków, 1960; *Бевзенко С.П.* З історії української ономастики: На матеріалах Харківського перепису 1660 р. «Доповіді та повідомлення Ужгородського університету: Серія філологічна» (Ужгород), 1961, № 7; *Ташицкий В.* Место ономастики среди других гуманитарных наук. «Вопросы языкознания», 1961, № 2; Питання топоніміки та ономастики. К., 1962; Питання топоніміки та ономастики: Матеріали I республіканської наради з питань топоніміки та ономастики. К., 1962; Питання топоніміки та ономастики. К., 1964; Повідомлення української ономастичної комісії, т. 3. Б/м, 1967; *Бірила М.В., Лемцюгова В.П.* Беларуская ономастика. Мінск, 197...; Bibliografia onomastyki polskiej od roku 1959 do roku 1970 włącznie. Kraków, 1972; Восточнославянская ономастика. М., 1972; Питання сучасної ономастики. К, 1976; *Франко І.Я.* Причинки до української ономастики. В кн.: *Франко І.Я.* Зібрання творів, т. 36. К., 1982; Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах. К., 1986; Київське Полісся: Етнолінгвістичне дослідження. К., 1989; *Горбач О.* Зібрані статті, т. 7. Мюнхен, 1992; Питання історичної ономастики України. К., 1994.

Я.І. Дзира.

ОНУ́ФРІЇВСЬКИЙ ЛА́ВРІВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — монастир (спочатку — православний, потім — греко-католицький) у с. Лаврів (нині село Старосамбірського р-ну Львів. обл.), визначна пам'ятка історії, арх-ри та монументального мист-ва, у минулому — релігійно-культ. центр Зх. Бойківщини. За археол. даними, виник у 13 ст. Згідно із традицією, яка спирається на грамоту галицького кн. *Лева Даниловича* (має дату 1292, насправді сфальсифікована в 16 ст.), засновником монастиря був згаданий у грамоті «дядько наш князь великий Лавр» (є припущення, що Лавр — це чернече ім'я вел. кн. литов. *Войшелка*). За церк. переказами, у 13—15 ст. тут зберігалися мощі св. Онуфрія Великого. Із 18 ст. побутує легенда про те, що тут був похований Лев Данилович. Найдавніші документальні згадки про О.Л.м. містяться в грамотах польс. короля Владислава II *Ягайла* 1407 і 1422, при цьому автентичність першої грамоти сумнівна. Від цих часів і до 1659 монастир був власністю пе-

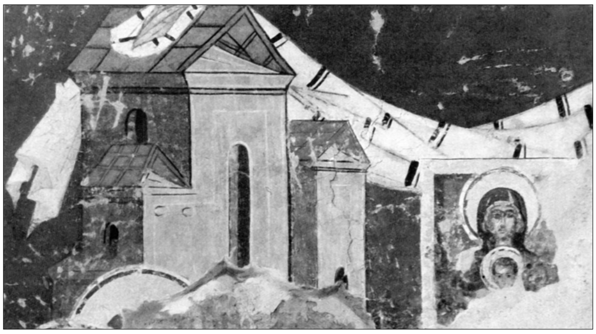

Онуфрія святого церква в с. Лаврів. Марія з немовлям. Деталь фрески.

Онуфрія святого церква в с. Лаврів. Фото початку 21 ст.

Онуфрія святого церква в с. Лаврів. Святитель Кирило. Деталь фрески.

ремишльського єпископа. 1691 обитель разом з усією Перемишльською єпархією перейшла в унію (див. *Берестейська церковна унія 1596*), після 1739 увійшла до Руської конгрегації (провінції) ордену *василіан*. 1784 під час *секуляризації*, що її проводила австрійс. влада, монастирю вдалося уникнути ліквідації. 1788 засновано монастирську школу, яка діяла до 1911. 1811 до Лаврова з ліквідованого Білинського монастиря (був у с. Велика Білина; нині село Самбірського р-ну Львів. обл.) перенесено чудотворну ікону Богородиці, яка привертала увагу тисячі прочан. Найбільший розквіт О.Л.м. припав на 1920—30-ті рр., коли тут діяв василіанський ліцей, а великий архів, що зберігав цінні документи, приваблював багатьох дослідників. Після приєднання *Західної України* до *СРСР* 1939 монастир був ліквідований, його майно пограбовано, у спорудах розміщено рад. військ. частину. Після *Другої світової війни* і до 1994 тут містилася школа-інтернат для глухонімих дітей. 1963 монастирському ансамблеві надано статус пам'ятки арх-ри. У 1970—80-ті рр. проводилися археол. дослідження. 1990 монастирську церкву передано парафіянам с. Лаврів. Із 1994 знову діє василіанський монастир.

О.Л.м. стоїть у долині р. Лінинка (прит. Дністра). За 600 м від монастиря на пн. зх., на пагорбі розміщений монастирський цвинтар. До поч. 1950-х рр. тут стояла церква св. Іоанна (відома як дерев'яна з 1760, у 1804—14 споруджена із цегли). Серед дослідників була поширена думка, що початково монастир займав цей пагорб (гору св. Іоанна) і лише в 16 ст. був переміщений у долину. Нині можна вважати доведеним, що від свого заснування обитель не змінювала свого місця розташування.

Гол. будівлею монастиря є мурована церква св. Онуфрія, яку більшість сучасних дослідників датують 13 ст. (традиційне датування — кін. 15 — поч. 16 ст.). Початково храм складався із 2-х об'ємів: збереженого східного, в плані — триконх (трилисник), та відомого за архітектурно-археол. дослідженнями західного, вежеподібного й квадратного у плані. У 14—16 ст. із зх. прибудували притвор. Бл. 1675—1705 церква зазнала великих змін: з'явилися бічні квадратні крила з пн. і пд., в яких влаштували підземні крипти; змінили центр. частину церкви, над якою звели видовжений 8-гранний барабан, увінчаний банею; із зх. прибудували прямокутний притвор-тамбур; установили 5 малих декоративних верхів; храм набув рис *бароко*. 1860—67 провели нову перебудову, у ході якої зняли декоративні верхи, влаштували трисхилий дах. Сучасного вигляду храм набув 1910—14, коли було розібрано деякі старі склепіння і зроблено нові, прибудовано тамбур, змінено зовн. декор, якому надали неороманських рис замість барокових. Попри численні перебудови церква зберегла риси пам'ятки візантійсько-афонського стилю, розквіт якого припадає на 13—14 ст. Це єдиний збережений монастирський храм 13 ст. на теренах *Галицького князівства*.

1910 під час ремонту було відкрито фрагменти середньовічних *фресок*, які збереглися на стінах притвору. Зображення розміщене в 3-х горизонтальних смугах: у нижній — сцени на теми Акафіста Богородиці, у середній — святі в медальйонах, у верхньому — Вселенські собори. За стилістичними ознаками стінопис виконаний у поствізант. традиції, його датують серед. 16 ст. і пов'язують із діяльністю майстрів з *Перемишля* (нині м. Пшемисль, Польща). Унікальність фресок — у тому, що до недавнього часу це був єдиний відомий витвір укр. художників-монументалістів 14—16 ст. на території України.

Від 1675 крипти були почесним місцем поховання. Серед похованих тут — господарі *Молдавського князівства*, правосл. і греко-катол. ієрархи. 1860 останки з підземель церкви перенесли на цвинтар на горі св. Іоанна.

Навколо церкви по периметру розміщувалися дерев'яні житлові й госп. споруди, які утворювали замкнений прямокутний двір, пристосований для оборони. Після великої пожежі 1767 замість згорілих споруд у 1770—80-х рр. було споруджено нові муровані будівлі. Нарешті, 1902—11 замість них постав монастирський будинок, що існує дотепер. При цьому докорінно змінилося планування подвір'я. Крім храму, із давніх споруд збереглася вежа-дзвіниця, яку гіпотетично датують давньоруським часом.

Літ.: *Голубець М.* Лаврів (історико-археологічна студія). «Записки Чину святого Василія Великого» (Жовква), 1927, т. 2, вип. 1—4; *Рогов А.И.* Фрески Лаврова. В кн.: Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа. (Искусство и культура). М., 1973; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 3. К., 1985; *Слободян В.* Церкви України: Перемиська єпархія. Львів, 1998; *Мицько І.* Про початки Святоонуфріївського монастиря у Лаврові. «Лавра: Часопис монахів Студитського уставу», 1999, № 6; *Швед М.* Спаський та Лаврівський монастирі — осередки духовної культури в Галичині. Львів, 2000; *Рожко М.* Археологічно-архітектурні дослідження церкви святого Онуфрія Лаврівського монастиря. В кн.: Українське сакральне мистецтво: Традиції, сучасність, перспективи (українське сакральне мистецтво XIII—XV ст.): Матеріали третьої міжнародної наукової конференції (Львів, 4—5 травня 1995 р.). Львів, 2001; *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть: Дослідження, тексти. Львів, 2004; *Гелитович М.* Фрески церкви святого Онуфрія в Лаврові. «Бюлетень: Інформаційний випуск Львівського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру України», 2006, № 2; *Откович Т.* Монастир святого Онуфрія в Лаврові. Там само; *Козак Н.* Втрачені фрагменти стінопису церкви святого Онуфрія в Лаврові. Там само, 2007, № 1 (9); *Його ж.* Цикл Вселенських соборів у стінописі церкви святого Онуфрія в Лаврові: Реконструкція та ідентифікація композицій. В кн.: Вісник Львівського університету: Серія мистецтвознавство, вип. 7—8. Львів, 2007—

08; *Стецик Ю.О.* Становище монастирських маєтностей у період міжконфесійного протистояння православних та уніатів Перемишльської єпархії (XVII століття). «Лаврський альманах», вип. 22, 2008; *Чень Л.Я.* Визначні монастирі Бойківщини. «Вісник Національного університету "Львівська політехніка"», 2009, № 656: Архітектура.

Д.Я. Вортман.

ОНУ́ФРІЇВСЬКИЙ ЯБЛОЧИ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. чол. монастир, заснований троцьким *воєводою* Іваном Забережинським 1498 біля м-ка Яблочна (Яблечна, нині у гміні Славатице Бяльського пов. Люблінського воєводства, Польща; поблизу сучасного польсько-білоруського кордону) на лівому березі р. Зх. Буг, на місці, де було знайдено чудотворну ікону св. Онуфрія (зберігається в монастирі донині). Благодійниками монастиря були відомі роди Забережинських, Богуринських, *Сапіг* та ін. У 17—20 ст. він залишився в регіоні єдиним правосл. монастирем, який ніколи не припиняв своєї діяльності і не належав навіть тимчасово до ін. конфесії. При обителі існувала значна б-ка, діяли школа причетників, шпиталь. Підтримував міцний зв'язок з Київською митрополією, з Київ. академією, *Київською духовною академією.* Монастир був потужним осередком духовного й культ. життя українців *Холмщини* та *Підляшшя*. Саме тут 1940 прийняв постриг митрополит Іларіон (*Огієнко*).

У роки *Першої світової війни* та *Другої світової війни* він зазнав тяжких втрат, зокрема, 10 травня 1942 гітлерівці пограбували і спалили значну частину монастирських будівель разом з архівом та б-кою. Перестав діяти храм на честь Стрітення Господнього, тимчасово (до 1949) не діяла трапезна церква. Після *«Вісла» акції 1947* значно скоротилася (до 80) кількість правосл. парафіян монастиря, були конфісковані монастирські землі й частина майна. У перші повоєнні роки обитель залишалася єдиним діючим правосл. монастирем Польс. автокефальної правосл. церкви і відіграла видатну роль в її розвиткові. З 1970 монастир швидко відроджується, чому сприяло також перенесення сюди 1974—92 філії Варшавської правосл. духовної семінарії; певний час тут знаходилася також резиденція люблінського правосл. єпископа. Відродилася й традиція паломництва до мощей св. Онуфрія, перенесених сюди з Італії (день цього святого відзначається 25 червня).

Нині на території монастиря (ставропігійного з 1999) знаходиться головний (Свято-Онуфріївський) собор, також трапезна церква (св. Іоанна Богослова) і 3 каплиці (Успіння Богородиці, Свято-Духівська і св. Афанасія Берестейського). 1994 тут було відкрито перший у Польщі правосл. музей церк. мистецтва.

Літ.: *Kuprianowicz G., Lesniewski K.* Monaster sw. Onufrego w Jablecznej. Jableczna, 1993; *Железнякович С.* Яблочинский монастирь в межвоенный, военный и послевоенный периоды до наших дней (1918—1962). «Cerkiewny wiestnik» (Warszawa), 2002, t. 3—4; Zycie monasterskie w Rzeczypospolitej. Bialystok, 2002; *Mironowicz A.* Kostiel prawoslawny w pacstwie Piastów i Jagiełłonów. Bialóstok, 2003.

Ю.А. Мицик.

О́НЧУЛ Аурел фон (Onciul Aurel;1864—04.10.1921) — румун. громад. і політ. діяч *Буковини*, д-р юрид. н., чиновник адміністрації Буковини. Один із керівників румун. селянсько-демократ. партії (поч. 20 ст.), засновник і голова політ. т-ва румунів на Буковині «Єдність» (1903), згодом — голова румун. демократ. партії. О. — один із ініціаторів створення та голова міжнац. об'єднання депутатів Буковинського сейму — «Вільнодумний союз» (1903—05). Під час переобрання влади на Буковині від Австрії в листопаді 1918 О. очолив румун. частину Крайової адміністрації, яка під його кер-вом діяла в порозумінні з укр. адміністрацією. У цьому ж місяці О. був заарештований румун. окупантами, які пригадали йому участь у «Вільнодумному союзі» і симпатії до українців.

Літ.: Новый курс в буковинско-румынской политике. «Буковина», 1903, 1 лютого; Буковина: Історичний нарис. Чернівці, 1998; *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999.

С.Л. Юсов.

ООН — див. *Організація Об'єднаних Націй.*

ОПА́РА Степан (р. н. невід. — п., імовірно, у жовтні 1665) — гетьман *Правобережної України* (червень—серпень 1665). Походив, очевидно, з козац. роду, брав активну участь у національно-визвол. війні укр. народу серед. 17 ст. Згідно з *«Реєстром Війська Запорозького» 1649* входив до Медведівської сотні *Чигиринського полку.* Пізніше (1660) очолив цю сотню, виконував дипломатичні доручення гетьмана Ю.*Хмельницького* у *Варшаві*. Брав участь у повстанні проти гетьмана П.*Тетері*, діяв на південній Київщині. Відзначався авантюризмом, непослідовністю у виборі зовнішньополіт. орієнтації. Наприкінці 1664 — на поч. 1665 схилявся на бік Рос. д-ви, потім — *Кримського ханату*, *Речі Посполитої*. Очолив досить велику групу військ (з укр. козаків і ординців) і змусив до капітуляції рос. гарнізон *Умані* 21 (11) червня 1665. Проголосив себе *гетьманом* України, спираючись на підтримку орди. Однак через брак належного авторитету серед *козаків*, фінансових ресурсів, агітацію польс. коменданта *Білої Церкви* Я.Стахурського був скинутий з гетьманства на *раді козацькій* під *Богуславом* 28 (18) серпня 1665. На його місце було обрано П.*Дорошенка*, котрий передав О. і ще двох своїх політ. опонентів польс. королеві *Яну II* Казимиру Ваза. О. було ув'язнено в прусській фортеці Мальборк, звідки він двічі пробував втекти. Це було використано польс. королем Яном II Казимиром Ваза як формальний привід для страти О., котрого було посаджено на палю.

Літ.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Нью-Йорк, 1985; Полководці Війська Запорозького, кн. 1. К., 1998.

Ю.А. Мицик.

Онуфріївський Яблочинський монастир. Фото 2010.

Аурел фон Ончул.

ОПЕРАТИ́ВНИЙ ШТАБ РАЙХСЛЯ́ЙТЕРА РОЗЕНБЕ́РГА, Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга окупованих територій (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die besetzten Gebiete; ЕРР) — нацистська орг-ція, яка, досліджуючи на основі культ. спадщини ідеологію «ворогів націонал-соціалізму» — євреїв, масонів та більшовизму, відзначилася масовим вивозом культ. цінностей із захоплених країн Європи.

Створення ЕРР пов'язане з окупацією нацистською Німеччиною у травні—червні 1940 Голландії, Бельгії, Люксембургу та Франції. За розпорядженням А.*Гітлера* райхсляйтеру А.*Розенбергу* доручалося дослідити у цих країнах держ. б-ки, архіви, канцелярії вищих церк. установ та масонських лож на предмет цінних для Німеччини або спрямованих проти неї видань і документів з правом їхньої конфіскації.

На основі цього 17 липня 1940 А.Розенберг створив т. зв. Оперативний штаб управлінь райхсляйтера Розенберга окупованих зх. територій і Нідерландів, перейм. згодом в «Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга окупованих територій».

Фінансування ЕРР здійснювалося Націонал-соціаліст. робітн. партією Німеччини (НСДАП), оскільки організація належала до парт. відомства А.Розенберга під назвою «Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним та ідейним навчанням і вихованням в НСДАП», обслуговуючи наук. інтереси управлінь цього відомства.

Призначення 1934 А.Розенберга уповноваженим фюрера у справі нагляду за загальним духовним та ідейним навчанням і вихованням в НСДАП окреслило сферу його компетенції — к-ра, наука та ідеологія — і спричинило створення під цим титулом підпорядкованих йому управлінь: навчання (згодом — навчання і виховання), світоглядних вчень, літератури, науки, прадавньої та ранньої історії, мист-ва, музики і образотворчого мист-ва. 1940 р. до цих управлінь приєднався і ЕРР, який став виконувати роль посередника між ними та установами науки і к-ри в окупованих Німеччиною країнах.

ЕРР обслуговував також дослідницькі інтереси численних інститутів майбутньої Вищої школи, яка за розпорядженням А.Гітлера мала стати «центром націонал-соціалістичного дослідження, навчання та виховання». Головними з них були: Центр. б-ка Вищої школи, яка розміщувалася спочатку в Берліні, а з жовтня 1942 — в австрійс. Альпах (м. Анненгайм і м-ко Танценберг), та Ін-т дослідження єврейс. питання у Франкфурті-на-Майні. Для цих установ ЕРР регулярно постачав відповідну їхньому профілю літературу, вилучену з держ. і приватних б-к окупованих країн Європи.

У ході *Другої світової війни* названими управліннями та інститутами обох відомств А.Розенберга формувалися т. зв. зондерштаби з однойменними назвами спеціально для роботи в окупованих країнах у структурі ЕРР. Таким чином, зондерштаби були тим інструментом в ЕРР, які мали забезпечувати зв'язок з місц. закладами науки і к-ри з метою забезпечення наук. досліджень нім. установ, що належали до відомств А.Розенберга.

За весь час діяльності ЕРР кількість зондерштабів, які діяли при ньому, постійно коливалася. 1945 при ЕРР було 8 зондерштабів, а усього за весь час його існування — 15 зондерштабів, співробітниками яких були висококваліфіковані спеціалісти: досвідчені науковці, доктори, професори. Вони проводили огляд, робили оцінку об'єктів к-ри і науки, організовували, при необхідності, їхнє збереження і облік, а також провадили відбір предметів к-ри для вивезення їх до Німеччини не тільки з точки зору їхнього значення для завдань ЕРР, але й худож. або наук. цінності.

Крім посередницької діяльності між управліннями А.Розенберга, установами Вищої школи і місц. закладами науки й к-ри, ЕРР виконував безпосередньо прямі свої функції, покладені на нього А.Гітлером. Численні його повноваження і завдання було підсумовано у наказі А.Гітлера від 1 березня 1942. На ЕРР покладалася ідеологічна боротьба проти т. зв. ідейних противників націонал-соціалізму — євреїв, масонів і *більшовизму*, з наданням йому права «...матеріали бібліотек, архівів, лож та інших ідеологічних і культурних установ усіх видів досліджувати і для ідейних завдань Націонал-соціалістичної партії та майбутніх наукових досліджень Вищої школи конфісковувати».

Відповідно до цього ЕРР було створено книжковий фонд з історії й розвитку більшовизму та т. зв. сх. простору, під яким малася на увазі територія сучасних країн Балтії, України, Білорусі та Росії. За цим книжковим фондом закріпилася назва «Східна бібліотека Розенберга». Її осн. книгосховище розмістилося у Берліні, а допоміжне — у *Києві* на основі колиш. Київ. обласної б-ки ім. ВКП(б) (нині *Бібліотека національна парламентська України*). Комплектувалася б-ка також за рахунок західноєвроп. б-к. 1944 її фонди разом з незакаталогізованою літературою налічували близько 1 млн книг і журналів.

Велику увагу ЕРР приділяв написанню різноманітних статей інформаційного, науково-довідкового характеру з економіки, політики, історії, науки, к-ри, охорони здоров'я тощо як *СРСР*, так й ін. окупованих країн Європи. Написані статті, викладені у них факти та цифри активно використовувалися у пропагандистських цілях. До роботи над цими статтями залучалися місц. вчені, фахівці, журналісти. Підготовлені статті, дослідження, рецензії на книги або публікації склали т. зв. Архів ЕРР, який 1944 налічував лише з тематики СРСР бл. 3 тис. робіт.

На окупованій території СРСР райхсляйтерові А.Розенбергу вдалося легалізувати діяльність ЕРР завдяки своїй посаді райхсміністра окупованих сх. територій. У листах від 20 серпня і 3 жовтня 1941 до підлеглих йому райхскомісарів Остланду і України він повідомив про завдання ЕРР на окупованих територіях і направлення до відповідних райхскомісаріатів підрозділів ЕРР.

Наступним його кроком у справі укорінення ЕРР в обох райхскомісаріатах було створення 27 квітня 1942 при політ. відділі *Міністерства окупованих східних територій* Центру обліку

та збереження культ. цінностей на окупованих сх. територіях (Zentralstelle zur Erfassung und Bergung von Kulturgütern in den besetzten Ostgebieten), який очолив керівник ЕРР. Названий центр мав свої представництва в обох райхскомісаріатах у вигляді окремого сектору при політ. відділі. Ці сектори також очолили представники ЕРР, керівники місц. підрозділів.

Одним із важливих завдань ЕРР у зв'язку зі створенням названого центру було складання Центр. картотеки, в якій мав фіксуватися стан пам'яток історії, арх-ри, установ к-ри і науки та їхніх фондів на окупованих сх. територіях.

Підрозділи ЕРР на Сході діяли також на окупованій території військ. управління і були включені до тилових частин *Вермахту*, проте у військ. діях участі не брали. У Зх. і Центр. Європі ЕРР не діяв у *Генеральній губернії*, Протектораті Богемії і Моравії, Райхскомісаріаті Норвегія і окупованій Данії.

Керівником ЕРР з 1 квітня 1941 був Герхард Утікаль (Gerhard Utikal), до нього ЕРР очолював Георг Еберт (Georg Ebert). ЕРР складався з управління штабу, яке знаходилося у Берліні, та низки регіональних і місц. підрозділів — гол. робочих груп, робочих груп і зондеркоманд. Робочі групи контролювали окремі етнічні території, області або міста і підпорядковувалися, як правило, гол. робочим групам. Зондеркоманди були невеликими мобільними підрозділами, часто до 3 осіб, які працювали в окремих населених пунктах.

В окупованих країнах Зх. Європи діяли 3 гол. робочі групи: Франції, Бельгії та Пн. Франції, Нідерландів. Їх було створено в середині червня 1942 замість реорганізованого відділення ЕРР «Захід».

На окупованій території СРСР до травня 1943 діяли 2 гол. робочі групи: Остланду (створена 20 серпня 1941) з центром у м. Рига та України (створена у жовтні 1941) з центром у м. *Херсон*, з червня 1942 — у Києві. До складу гол. робочої групи Остланду входили 4 робочі групи: Латвії, Литви, Естонії і Білорусії, що контролювали територію Балтії, зх. і пн.-зх. областей Росії та територію Білорусі. 1 травня 1943 робочу групу Білорусії було виділено в окрему групу — гол. робочу групу «Центр» з місцезнаходженням у м. Мінськ.

Наприкінці війни ЕРР мав 7 гол. робочих груп. У лютому 1944 до вже існуючих додалася гол. робоча група «Південний Схід», якою стала однойменна робоча група, котра діяла на території т. зв. Незалежної держави Хорватія.

У вересні—грудні 1943 ЕРР разом з ін. управліннями відомства райхсляйтера А.Розенберга переїхав із Берліна до Верхньої Сілезії в м. Ратібор (нині м. Рацібórж, Польща). У Ратіборі та його околицях було розташовано, гол. чин., фонди Сх. б-ки, Архів ЕРР, архівні збірки, вивезені ним з окупованих країн та численні його підрозділи.

Наступна евакуація розпочалася у грудні 1944. Ратіборівський центр ЕЕР почав переїжджати та перевозити бібліотечні й архівні матеріали вглиб Райху. Найбільші транспорти направлялися до *Баварії* в район м. Бамберг до м-ка Штафельштайн та замків Банц і Бургвіндгайм, а також у Нижню Сілезію (м-ко Циллєрталь-Ердманнсдорф; нині м. Мислаковіце, Польща) й Австрію (м. Клагенфурт, м-ко Цель-ам-Зеє).

Організація припинила діяльність внаслідок краху Третього райху у травні 1945.

Літ.: *Günther-Hornig M.* Kunstschutz in den von Deutschland besetzten Gebieten 1939—1945. «Studien des Institut für Besatzungsfragen», 1958, Nr. 13; *Себта Т.* Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга. «Архіви України», 1997, № 1—6; «Betrifft: Sicherstellung»: NS-Kunstraub in der Sowjetunion. Bremen, 1998; Картотека «Z» Оперативного штаба «Рейхсляйтер Розенберг»: Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии: 1941—1942. М., 1998; *Зинич М.С.* Деятельность Оперативного штаба А. Розенберга по вывозу культурных ценностей из СССР. «Отечественная история», М., 1999, № 4; *Heuß A.* Kunst- und Kulturgutraub: Eine vergleichende Studie zur Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich und der Sowjetunion. Heidelberg, 2000; Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: Справочник-указатель архивных документов из киевских собраний. К., 2006.

Т.М. Себта.

ОПІ́ЗО з Мессани (р. н. і р. с. невід.) — папський нунцій у Пруссії та Лівонії. Восени 1253 до кн. *Данила Галицького* в *Холм* прибуло посольство на чолі з О. від Папи Римського *Інокентія IV* з пропозицією прийняти королів. «вінець» (стемму). Переговори з *Романовичами римська курія* розпочала ще в грудні 1245, коли папський легат до столиці монголів Каракорума *Плано Карпіні* зустрівся в *Кракові* з братом Данила Галицького волин. кн. *Васильком Романовичем*, а в лютому 1246 — із самим галицьким кн. Данилом Романовичем і запропонував зав'язати стосунки з рим. курією. Перетрактації між Романовичами і папським престолом тривали більше 7 років. Папа Римський Інокентій IV намагався нав'язати католицизм Галицько-Волин. Русі, обіцяючи кн. Данилові Галицькому корону і допомогу проти монголів від країн Заходу. Сподіваючись на допомогу папи Інокентія IV і європ. государів, кн. Данило Галицький зважився на коронацію. У жовтні—листопаді 1253 Данило Галицький прийняв з рук О. корону (вінець) в *Дорогичині*, повіривши папі Інокентію IV в тому, що відбудеться хрестовий похід, оголошений тим 14 травня 1253. Інокентій IV не виконав своїх обіцянок, а Данило Галицький відмовився від будь-яких поступок у конфесійному питанні.

Літ.: *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950; *Рамм Б.Я.* Папство и Русь в X—XV вв. М., 1959.

М.Ф. Котляр.

ОПІ́ЛЛЯ — 1) давньорус. назва безлісих або малолісистих рівнинних територій з родючими ґрунтами в межах лісових зон, які здавна використовувалися під орні землі;

2) зх. частина Подільської височини в межах *Львівської області*, *Івано-Франківської області* та *Тернопільської області*, розташов. на захід від горішньої течії річок Золота Липа, Коропець й гирла р. Стрипа. Висота — 350—400 м, найвищі вершини — 470 м. На відміну від самого *Поділля* давніші геол. формації не виходять на О. на поверхню, натомість велику товщину становить крейдяна формація. О. перетинають ліві притоки Дністра — Зубра, Бібр-

Юліан Опільський.

ка, Свирж, Гнила Липа, Наратівка, Золота Липа, Коропець, які творять широкі заплави.

На О. більша кількість атмосферних опадів, ніж на Поділлі, $^1/_4$ площі складають лісові масиви (буково-дубово-грабові) на сірих лісових ґрунтах. Важливі міста: *Бережани*, *Бібрка*, *Монастириська*, *Підгайці*, *Перемишляни*, *Рогатин*, *Ходорів*.

Літ.: ГЕУ, т. 2. К., 1990.

В.С. Пашук.

ОПІ́ЛЬСЬКИЙ Юліан (літ. псевдонім; справжні прізв., ім'я та по батькові — Рудницький Юрій Львович; 08.12.1884—09.02.1937) — письменник і педагог. Н. в м. *Тернопіль*. Навч. у Львів. ун-ті та ун-ті м. Грац (Австрія), який закінчив 1907. Працював учителем німецької та класичних мов в укр. г-зіях *Львова*, редагував ж. «Українська школа», шкільні підручники.

Автор низки істор. повістей з історії України періоду Давньорус. д-ви та 16—17 ст.: «Іду на вас» (1918), «В царстві золотої свободи» (1920), «Сумерк» (1921), «Вовкулака» (1922), «Золотий Лев» (1926), «Ідоли падуть» (1928), в яких зображено зміцнення *Київської Русі* за часів вел. князів київ. *Святослава Ігоровича* і *Володимира Святославича*, польс. експансію на землі *Галичини* та *Волині*, відтворено світогляд і побут різних верств населення минулих епох. О. властивий глибокий аналіз істор. подій, хоча іноді позначений прямолінійним осучасненням, зокрема надто критичним підходом до релігії. Низка творів написана на теми історії різних народів і епох: «Танечниця з Пібасту» (1921), «Поцілунок Іштари» (1923), «Школяр з Мемфісу» (1921), створенню яких передувало вивчення істор. джерел, географії, ознайомлення з фольклором та етнографією.

П. у м. Львів.

Тв.: Золотий Лев. Повісті. К., 1989; Іду на вас. Ідоли падуть. К., 1993; Твори, т. 1—4. Львів, 2005.

Літ.: *Ящук П.* Майстер історичних полотен. В кн.: *Опільський Ю.* Упирі. Повісті. Львів, 1965; *Гнатюк М.* Майстер історичної прози. В кн.: *Опільський Ю.* Іду на вас. Ідоли падуть. Львів, 1988; *Гром'як Р.* Історична проза Юліана Опільського. В кн.: *Опільський Ю.* Золотий Лев. К., 1989; *Ільницький М.* Минувшина — наука на майбутнє. В кн.: *Опільський Ю.* Твори, т. 1. Львів, 1994.

М.М. Ільницький.

Опішне. Національний музей-заповідник українського гончарства. Композиція «Україна або козак Мамай під деревом Бо». Автор А. Ільїнський. Фото 2005.*

ОПІ́ШНЕ (Опішня) — с-ще міськ. типу Зіньківського р-ну *Полтавської області*. Відома з 1640-х рр. як слобода. З 1648 О. — сотенне містечко Гадяцького полку, з 1649 — *Полтавського полку*, з 1662 — *Зіньківського полку*, з 1672 — Полтав. полку, з 1687 — Гадяцького полку, з 1781 — містечко *Чернігівського намісництва*, з 1796 — *Малоросійської губернії*, з 1802 — *Полтавської губернії*. У 2-й пол. 17 — на поч. 18 ст. О. — значний торгово-ремісничий центр *Лівобережної України*. 1737 створено Опішнянську селітряну компанію, яка відіграла помітну роль у розвитку вітчизн. порохової пром-сті.

Наприкінці 19 ст. Зарицьким засновано Опішнянські керамічні майстерні. 1925 О. зараховано до категорії с-щ міськ. типу.

В О. знаходяться заводи: «Керамік», «Художній керамік». 1986 створено Опішнянський музей гончарства, в якому зосереджені твори майстрів кераміки з усієї України, а 1989 — Опішнянський музей-заповідник укр. гончарства (з 2001 — *Національний музей-заповідник українського гончарства*), до складу якого ввійшли істор. територія побутування гончарного промислу, з-ди «Керамік», «Художній керамік», садиба-музей Олександри Селюченко, глинища гончарів, слов'ян. *городище роменської культури*, старовинні підземні ходи.

Уродженцями О. є: родина укр. майстрів худож. кераміки Пошивайлів (з 2-ї пол. 19 ст.), укр. письменник В.Вражливий (1905—38).

Літ.: ІМіС УРСР: Полтавська область. К., 1967; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992.

О.Г. Бажан.

ОПО́ЛЬСЬКИЙ Владислав (імовірно, між 1326 і 1330 — 08 або 18.05.1401) — князь опольський, суддя куманів (половців, осілих в Угорщині), жупан Темешвару і Братислави (1366), палатин Угорщини (1367—72), володар Велюнської землі (1370), де заснував Ченстохову, дідич і намісник *Королівства Русь* (1372—78). Був найстаршим сином збіднілого опольського кн. Болеслава II і Єлизавети, доньки свідницького кн. Бернарда. Бабусею була Гремислава Всеволодівна, донька белзького кн. Всеволода Мстиславича і племінниця галицько-волин. кн. Романа Мстиславича. У віці бл. 40 років став другою особою Угорщини, обіймаючи посаду палатина (1367—72) при угор. і польс. королеві Людовіку I Великому Анжуйському (1370—82). З 10 жовтня 1372 по 8 грудня 1378 — намісник Королівства Русь («Dei gratia dux opoliensis, velunensis terreque Russie dominus et heres»: «Божою ласкою князь опольський, велюньський та землі Русь пан і дідич»), що як спадкоємець *Романовичів* мав династичне право відстоювати Русь від домагань волин. кн. *Любарта*, які відбивав збройною рукою, і, очевидно, мав таємне завдання угор. і польс. короля Людовіка I Великого відібрати її від Польщі. Продовжив монетне карбування *грошиків руських* і мідних *пулів* (1372—78), розпочате попередниками. Щедрими дотаціями сформував галицьку катол. митрополію (1375). У грудні 1378 угор. і польс. король Людовік I Великий відкликав О. із Русі, компенсувавши її втрату Добжинською землею та Куявами й призначенням опольського князя намісником Польщі. Виконував дипломатичні доручення угорської королеви, намагаючись видати 1385 заміж польс. королівну Ядвігу за Вільгельма Габсбурга, був хресним батьком вел. кн. литов. Владислава *Ягайла*. 1386—87, імовірно за попереднім дорученням угор. королеви Марії, спробував титулувати себе володарем Русі, випустивши нові

грошики з верхньосилезьким орлом і галицьким левом (1385—87). Намагався чинити спротив королю польс. і вел. кн. литов. Владиславу II Ягайлу в *Червоній Русі* (1386), потім став союзником *Тевтонського ордену* (1392) і втратив Велюнь 1396.

П. під час облоги його фортеці Болеславець польс. військами.

Літ.: *Уляницкий В.А.* Монеты, чеканенные польскими королями для Галицкой Руси в XIV и XV вв. В кн.: Труды Московского нумизматическаго общества, т. 1. М., 1893; *Крижанівський А.* Загадка руського грошика Владислава Опольського зі зображенням орла. «ЗНТШ» (Львів), 2000, т. 240; *Його ж.* Львівський монетний двір у XIV—XV ст. Львів, 2007; *Огуй О.Д.* Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині, ч. 1: 1370—1475. Чернівці, 2009.

О.Д. Огуй.

ОПРИ́ШКИ — розбійники, які діяли в *Галичині*, на *Буковині* та в *Закарпатській Україні* в 16—19 ст. Рад. історіографія трактувала О. як учасників соціального і національно-визвол. руху. Такої ж думки притримуються й деякі сучасні дослідники. Ін. вчені схиляються до думки про відсутність в О. будь-яких нац. чи реліг. мотивів і в кращому випадку розцінюють їхні напади як складник соціальної боротьби, а в гіршому — просто як кримінальні дії (З.*Когут*). Типологічно О. були подібні до гайдамаків (див. *Гайдамацький рух*) та балканських *гайдуків*.

Перша згадка про О. датується 1529. Термін, імовірно, походить від лат. «opressor», що означає «порушник, знищувач». Рятуючись від посилення екон. визиску з боку польс., угор., молдов. феодалів, селяни та розорені *міщани* втікали в нечисленні й малодоступні Карпати, де формували мобільні, загони, які займалися грабунком. Під час нападів О. використовували рушниці, пістолі, списи, ножі, а також топірці, на яких вони давали клятву вірності, вступаючи в загони. У серед. 16 ст. загони О. діяли на *Покутті*, у 2-й пол. 16 ст. рух поширився в Галицькому Прикарпатті й на Поділлі.

Виступи О. змушували владу активізувати дії, спрямовані на придушення руху. Упродовж 2-ї пол. 16 — 1-ї пол. 17 ст. видано низку універсалів, спрямованих на посилення боротьби з рухом. Зокрема, 1588 *вальний сейм* надав право місц. *шляхті* спільно з королів. старостою (див. *Староство*) самовільно карати спійманих О. На придушення руху спрямовувалися ухвали 1598 і 1600. У 1580-х рр. рух охопив більшу частину *Руського воєводства*, Буковину та Закарпаття.

1602 в гірських районах Яблунова на *Гуцульщині* діяв загін О., очолюваний Григоровичем. У 1620-х рр. значного розголосу набув загін Г.Кардаша. За допомогою місц. населення 1621 він знищив найбільшу тогочасну фортецю Гуцульщини — Пнів (поблизу с. Пнів Надвірнянського р-ну Івано-Франк. обл.), що належала шляхетському роду Куропатів. Водночас практично щороку продовжували видаватись універсали, сеймові ухвали, які посилювали відповідальність за участь у русі. Незважаючи на вжиті заходи, у 1630—40-х рр. у Зх. Прикарпатті успішно діяли загони С.Солінки, В.Чепеця, В.Баюса.

Особливо широкого розмаху рух набув у роки національно-визвол. війни укр. народу під кер-вом Б.*Хмельницького.* 1648 О. долучилися до повстання на Прикарпатті під проводом С.*Височана.* Добре організовані О., що діяли переважно в Галичині, руйнували королів. замки, вдало боролися з військами місцевої шляхти. Упродовж 1649—54 на *Лемківщині* діяли загони під кер-вом Санька, А.Савки. У поході 1653 Т.*Хмельницького* на Молдову взяли участь 2 тис. О. під проводом Харачка. Зважаючи на загрозу, яку становили О. для *Речі Посполитої*, 1656 польс. король *Ян II* Казимир Ваза звільнив галицьку шляхту від участі у військ. кампанії проти Рос. д-ви, надаючи їй можливість зосередитися на боротьбі з О.

Життєздатність руху пояснювалася підтримкою місц. населення, яке масово втікало в гори й становило осн. соціальну базу О. 1676—82 на Прикарпатті діяв загін І.Винника (Печеника), а в районі м. *Надвірна* — В.Гліби. 1681 шляхтичі схопили ватажка загону О. Нестора. На поч. 18 ст. на Гуцульщині діяв загін І.*Пискливого*, який після значних втрат 1704 об'єднався із загоном Пинті, що діяв на Закарпатті, зокрема в комітатах Мараморош, Сатмар/Надькарой, Бігар/Надьварад.

Найбільш відомим ватажком руху став О.*Довбуш*, який спочатку діяв спільно із братом Іваном (1739 відійшов на Зх. Прикарпаття і створив свій загін). Свої перші виступи він розпочав у Коломийському пов. — у Чорних Ославах (нині село Надвірнянського р-ну), Лючках (нині село Косівського р-ну; обидва Івано-Франк. обл.). Згодом здійснював напади на маєтки в Уторопах (нині село Косівського р-ну), Товмачику (нині село Коломийського р-ну; обидва Івано-Франк. обл.), Вербіжі (нині село Миколаївського р-ну Львівської обл.). Не раз проти загону О.Довбуша шляхта посилала каральні загони — смоляки, а в період найбільшого розмаху руху (1-ша пол. 1740-х рр.) *гетьман великий коронний* Ю.Потоцький надіслав на Прикарпаття 2500 осіб королів. війська. Завдяки мобільності, продуманій тактиці, підтримці місц. населення ватажка загону не вдалося захопити. Весною 1745 його загони діяли в *Солотвині*, Надвірній, *Рогатині* на *Опіллі.* 23 серпня 1745 О.Довбуш був смертельно поранений заможним селянином С.Дзвінчуком.

1744—54 зухвалими нападами на шляхетські маєтки відзначалися загони, очолювані В.*Баюраком.* Наприкінці 1750-х рр. його справу продовжив І.*Бойчук*, який 1759 перейшов на *Запорозьку Січ*, звідки вирушив у *Правобережну Україну*, де діяв спільно з гайдамаками. Упродовж 1-ї пол. 19 ст. в Галичині, на Закарпатті, Буковині діяло понад 50 загонів О. Серед найбільш відомих ватажків руху — М.Бойчук (Клям), Д.*Марусяк*, М.Штолюк (Штола), І.Вередюк, М.Циган, А.Ревізорчук та ін. Після поразки загонів І.Волощука та І.Вередюка рух почав занепадати. 1878 в м. *Коломия* був засуджений до страти останній керівник загону опришків М.Драгирук (Бордюк).

Пам'ять про О. збереглася завдяки нар. пісням, легендам, переказам. Їх діяльність поетизовано відображена в романі В.*Гжицького* «Опришки», повісті І.*Єрофеєва* «Олекса Довбуш», ху-

дож. творах М.*Шашкевича*, І.*Вагилевича*, Н.Устияновича, І.*Франка*, наук. роботах Ю.*Целевича*, І.*Крип'якевича*, В.*Грабовецького* та ін. Іменами визначних О. названо печери та скелі в Карпатах, окремі місцевості в регіоні.

Літ.: *Целевич Ю.* Опришки. В кн.: Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII віці. Львів, 1897; *Грабовецький В.* Анифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, 1966; *Його ж.* Гуцульщина XIII—XIX ст.: Історичний нарис. Львів, 1982; Нариси історії Прикарпаття, т. 1—6. Івано-Франківськ, 1992—95; *Грабовецький В.* Олекса Довбуш (1700—1745). Львів, 1994; *Когут З.* Коріння ідентичности: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. К., 2004; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К., 2005; *Висіцька Т.* Опришки: легенди і дійсність. Ужгород, 2007.

О.І. Муравський.

ОРА́ТІВ — с-ще міськ. типу *Вінницької області*, райцентр. Розташов. по обидва боки р. Жива (прит. Роськи, бас. Дніпра), за 90 км від обласного центру. Населення 3,1 тис. осіб (2005).

На території нинішнього Оратівського р-ну жили нащадки племен *білогрудівської культури*, праслов'янські землеробські племена.

О. у складі *Великого князівства Литовського* вперше згадується в матеріалах Віленського сейму 1448, коли король польс. і вел. кн. литов. *Казимир IV* Ягеллончик передав його у володіння Грицьку Ясмановичу. В *люстрації* Брацлавського замку за 1545 є відомості про належність села магнатам Оратовським і Кліщівським.

О. не раз потерпав від нападів *кримських татар* (1562, 1566, 1568, 1575, 1589). У той же час були споруджені фортеці в О., Мервині, Старому Животові. Із 1569 — у складі Польщі.

З початком *національної революції 1648—1676* козацько-татар. військо після 5-денного штурму спалило містечко й частково зруйнувало оборонні укріплення. Козац. залога, залишена в О., відновила фортифікації, але 1651—53 вони вдруге були знищені, уже польс. військами, і більше не відновлювалися.

За *Бучацьким мирним договором 1672* між *Річчю Посполитою* та *Османською імперією* О. увійшов до складу останньої і впродовж 1672—99 перебував під владою створеного турками Сарматського князівства. Трактат про *«Вічний мир» 1686* із Росією повернув Польщі *Правобережну Україну* тільки формально. Розтерзаний польсько-турец. війною 1683—99, Подільський край перетворився на пустку. Місц. жителі втікали в *Лівобережну Україну* або в пд. степи.

Щоб утримати селян, польс. магнати, які поверталися до своїх колиш. володінь, давали їм окремі пільги, або «свободи». Тому кін. 17 — поч. 18 ст. став для О., як і для всього Правобережжя, періодом піднесення фільваркового землеробства і промислів. На посилення *панщини* і поборів селяни відповідали масовою участю у повстанні С.*Палія*, *гайдамацькому русі.*

1793 за 2-м поділом Польщі О. увійшов до складу *Російської імперії.* Із 1795 — у складі *Київської губернії.* Із цього ж року О. дістав статус містечка, із 1811 — міста. На той час тут уже працювали винокурний і цегельний з-ди, починали діяти водяні млини й вітряки.

Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* боротьба між ліворадикальними силами і місц. органами *Української Центральної Ради* спочатку привела до перемоги останніх, але в січні 1918 влада перейшла до революц. к-ту. Із лютого до листопада 1918 О. — під владою австро-нім. військ, із грудня 1918 — *Директорії Української Народної Республіки.* 18 березня 1919 станцію Оратів, а згодом і містечко зайняли частини Червоної армії, проте на початку травня 1920 його окупували польс. війська. У червні 1920 рад. владу було відновлено.

1923 О. став центром *Подільської губернії*, а з 1925 — *Уманської округи.* Із 1932 — у складі спочатку Він. обл., а з 15 жовтня 1932 — *Київської області.* 1937 Оратівський р-н повернуто Він. обл.

27 липня 1941 О. був окупований фашист. військами, а 7 січня 1944 містечко було звільнене частинами Червоної армії. На території району в часи окупації діяли партизан. групи й загони.

1962 Оратівський р-н було розформовано, село О. увійшло спочатку до складу Липовецького, а згодом — Іллінецького р-ну.

Після кількох адм.-тер. змін 7 грудня 1979 відновлено Оратівський р-н із центром у селі О.

С-ще міськ. типу від 1984.

Пам'ятки археології: поселення 8—7 ст. до н. е. та 6—7 ст., курганна група (за 5 км на зх. від селища).

Пам'ятки арх-ри: палацово-парковий комплекс (19 ст.), палац графа Вороновича (19 ст.), парк (19 ст.).

Газета: «Обрії Оратівщини».

Літ.: ІМіС УРСР: Вінницька область. К., 1972; *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — середина XVII ст.). К., 2001; *Огородник В.* Перлина Поділля: Оратів: Путівник. Вінниця, 2001; До 30-річчя утворення Оратівського району: Оратівський край. Вінниця, 2009; *Мудраченко М.* Пам'ятки історії та пам'ятні місця на Вінниччині: Калинівський та Оратівський райони. Вінниця, 2009.

С.І. Архипова.

ОР-БЕ́Й — четверта за значенням посадова особа в *Кримському ханаті*, представник роду *Гіреїв*, намісник Перекопської брами. Здійснював охорону порубіжжя і наглядав за ногайськими ордами поза Кримом. Мешкав у *Перекопі* (Орі), доходами від якого утримувався.

Літ.: *Кондараки В.Х.* Универсальное описание Крыма, ч. 8—13. СПб., 1875.

В.В. Панашенко.

ОРГАНІЗА́ЦІЯ ДЕРЖА́ВНОГО ВІДРО́ДЖЕННЯ УКРА́ЇНИ (ОДВУ) — громадсько-політ. орг-ція українців у США. Перші осередки під назвою «Братні відділи» створені 1928—29 в час перебування голови Проводу укр. націоналістів Є.*Коновальця* в США і Канаді. 1931 на 1-му з'їзді затверджено назву орг-ції, статут, обрано гол. управу. Перший голова — Г.Герман. Багато років орг-цією керував громадсько-політ. діяч і вчений О.Грановський. Первісно гол. метою ОДВУ були допомога і фінансова підтримка діяльності *Української військової організації* та *Організації українських націоналістів.* Згодом гол. увага приділялася збереженню нац. ідентичності українців у США, підтримці національно-

визвол. руху в Україні. Після здобуття Україною незалежності ОДВУ підтримує контакти з укр. політ. та громад. орг-ціями. ОДВУ має широку мережу відділів у США, співпрацює з ін. укр. орг-ціями, у т. ч. молоді й жінок. Випускала журнали «Вісник ОДВУ» (1932—34), «Націоналіст» (1935—37), «Україна» (1938—41), «Самостійна Україна» (з 1948, з 1995 — в Україні). Володіє культурно-рекреаційним комплексом ім. О.Ольжича у м. Лігайтон (шт. Пенсильванія, США), де встановлено пам'ятник О.*Ольжичу* (скульп. М.*Черешньовський*).

Літ.: *Задорецький П.* Фрагмент з діяльності полковника Є. Коновальця за часів його поїздки по Америці. В кн.: Євген Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974; *Стерно П.* У 50-річчя Організації державного відродження України в ЗСА. «Самостійна Україна», 1979, листопад—грудень.

О.С. Кучерук.

ОРГАНІЗА́ЦІЯ З БЕЗПЕ́КИ І СПІВРОБІ́ТНИЦТВА В ЄВРО́ПІ. Створена 1 січня 1995 відповідно до рішення про удосконалення діяльності *Наради з безпеки та співробітництва в Європі.* Україна разом з ін. 54-ма країнами Європи, новими незалежними д-вами (які виникли внаслідок розпаду *СРСР*, *Чехословаччини* та *Югославії*), а також США і Канадою, була серед засновників цієї міжнар. орг-ції. Відповідно до норм міжнар. права ОБСЄ є правонаступницею Наради з безпеки та співробітництва в Європі. Водночас у структурно-функціональному порядку організації роботи ОБСЄ сталися зміни.

Головує в структурах ОБСЄ протягом року (за принципом ротаційного обрання) як одна з країн-членів, що відповідає за організацію роботи та веде повсякденну дипломатичну діяльність у форматі ОБСЄ. Діє Парламентська асамблея ОБСЄ, де працюють парламентські делегації всіх країн-членів. Раз на два роки у форматі ОБСЄ відбуваються наради на вищому політ. рівні, де розглядаються актуальні проблеми європ. безпеки та вдосконалення співпраці. У проміжках між цими самітами щорічно збираються наради міністрів закордонних справ країн ОБСЄ.

В умовах складного процесу трансформації європ. системи безпеки гострою була дискусія між РФ та євроатлантичними країнами-членами ОБСЄ щодо ролі цієї орг-ції. РФ пропонувала перетворити ОБСЄ, а не *Північноатлантичний альянс,* на фундамент нової європ. системи безпеки після закінчення *«холодної війни».* На поч. 1990-х рр. Україна пропонувала створити неподільну систему європ. безпеки, аби уникнути нових ліній розподілу Європи за військово-політ. ознакою. Країни-члени НАТО наполягали на перетворенні Північноатлантичного альянсу на «поліцейського ОБСЄ», з чим категорично не погоджувалася РФ. Таким чином, ефективність діяльності ОБСЄ обмежується консенсусним механізмом прийняття рішень, що ускладнює проведення активної превентивної дипломатії, спрямованої на уникнення конфліктних ситуацій в Європі. Унаслідок цього ОБСЄ перетворилася на координатора демократ. процесів в Європі, віддавши лідерство в питаннях гарантування європейської безпеки НАТО.

Починаючи від 1995, ОБСЄ тричі організовувала вибори в Боснії та Герцеговині. Особливо гострі дискусії щодо ролі ОБСЄ відбувалися під час косовської кризи (березень—червень 1999). РФ тоді звинуватила ОБСЄ в цілковитій підтримці амер. позиції щодо надання незалежності Косово. У листопаді 1999 на Стамбульській нараді була прийнята Декларація європ. безпеки. РФ тоді зобов'язалася виконувати Договір про звичайні збройні сили в Європі (1990). Було погоджено питання виведення рос. військ із Придністров'я та Абхазії. Але за часів президентства В.Путіна (2000—08) РФ зайняла жорсткішу позицію щодо ролі ОБСЄ у врегулюванні «заморожених» конфліктів на пострад. просторі. Особлива гострота у відносинах РФ та ОБСЄ спостерігалася після висновків місій спостерігачів ОБСЄ, які наглядали за проведенням виборів у країнах т. зв. пострад. простору.

Принципово розійшлися позиції РФ та ОБСЄ щодо оцінки результату президентських виборів в Україні 2004. Після підтримки ОБСЄ процесу демократизації політ. режимів у пострад. країнах РФ звинуватила ОБСЄ в заангажованій позиції. Унаслідок цього 2004—08 діяльність ОБСЄ була фактично обмежена наглядом за правами нац. меншин та оцінюванням ефективності демократії в країнах-членах. Додатковим джерелом кризи ОБСЄ залишалася ситуація на Балканах. У цьому регіоні ОБСЄ передала повноваження зі встановлення безпеки *Європейському Союзові* та НАТО. Унаслідок цього зменшився авторитет і реальний вплив ОБСЄ на міжнар. справи.

Незважаючи на певну недосконалість, ОБСЄ залишається єдиним у новітній історії міжнар. відносин апробованим механізмом багатосторонньої дипломатії, зусилля якого спрямовані на зміцнення миру та досягнення стабільності. Тому ОБСЄ є прикладом оформлення регіональної системи безпеки для ін. регіонів світу.

Літ.: *Василенко С.Д.* Європейський процес і Україна. Одеса, 1996; *Івченко О.Л.* Україна в системі міжнародних відносин: Історична ретроспектива і сучасний стан. К., 1997; Зовнішня політика України в умовах глобалізації: Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991 — 2003). К., 2004.

А.Ю. Мартинов.

ОРГАНІЗА́ЦІЯ ОБ'Є́ДНАНИХ НА́ЦІЙ (United Nations Organization, United Nations) — найбільша міжурядова орг-ція з підтримання миру й безпеки, розвитку міжнар. співробітництва на глобальному рівні. Була створена 1945 з ініціативи провідних д-в *антигітлерівської коаліції* (*СРСР*,

Емблема Організації Об'єднаних Націй.

Підняття прапора УРСР перед резиденцією ООН. Сан-Франциско, 1945.

Ювілейна монета «50 років ООН» номіналом 2 мільйони карбованців. 1995. Аверс і реверс.

США, Китай, Велика Британія, Франція). Днем заснування орг-ції, який щорічно відзначається у світі як День ООН, є 24 жовтня 1945. Відтоді набув чинності конституційний документ орг-ції — Статут ООН, підписаний 26 червня 1945 на *Сан-Франциській конференції 1945.* Країнами-засновниками ООН вважається 51 д-ва. Серед них — Україна, запрошення делегації якої на Сан-Франциську конференцію 1945 було результатом міжнар. визнання внеску укр. народу в перемогу в *Другій світовій війні.* Делегація УРСР однією з перших підписала Статут ООН, зробивши внесок у його розробку. Її керівник — нарком закордонних справ УРСР Д.*Мануїльський* — був головою першого к-ту конференції, в якому були ухвалені ключові преамбула та 1-ша глава щодо цілей і принципів орг-ції. Укр. делегація була співавтором положень, які стосуються заг. поваги і дотримання прав людини незалежно від расової належності, статі, релігії, а також сприяння міжнар. співробітництву в розв'язанні екон. і соціальних проблем.

Згідно зі Статутом ООН серед цілей діяльності ООН є підтримання міжнар. миру і безпеки, розвиток дружніх відносин між націями на основі дотримання принципу рівноправності та самовизначення народів, налагодження міжнар. співробітництва у вирішенні проблем екон., соціального, культ. і гуманітарного характеру, сприяння в забезпеченні прав людини та осн. свобод, а також перетворення ООН на центр узгодження зусиль націй щодо досягнення спільних цілей. З метою реалізації цих цілей члени ООН зобов'язані діяти відповідно до принципів суверенної рівності, сумлінного виконання взятих на себе за Статутом ООН зобов'язань, розв'язання міжнар. конфліктів мирними засобами та без загрози миру в усьому світі, відмови в міжнар. відносинах від загрози сили або її застосування проти територіальної недоторканності чи політ. незалежності будь-якої д-ви, готовності надання всілякої допомоги ООН у всіх її діях, які вживаються на основі Статуту ООН.

На 2010 членами ООН є 192 д-ви. Членства в ООН може набути будь-яка д-ва, яка візьме на себе зобов'язання відповідно до Статуту ООН. Статус члена ООН надається на основі рекомендації Ради Безпеки ООН та рішення ГА ООН. У практиці ООН існує статус спостерігача, який надається на прохання д-в, що не є членами ООН, або визвол. рухам. Станом на 2010 статус спостерігача в ООН має *Ватикан.* Статусом спостерігача користується *Палестинська автономія.*

Гол. органами ООН є ГА ООН, Рада Безпеки ООН, Економічна і соціальна рада ООН, Рада ООН з опіки, Міжнар. суд ООН та Секретаріат ООН. Ці органи разом зі спеціалізованими установами і кількома програмами та фондами утворюють т. зв. систему ООН. Штаб-квартира ООН розташов. в Нью-Йорку (США). Існують відділення Секретаріату ООН у Женеві (Швейцарія), Відні (Австрія), Найробі (Кенія). Представництва ООН функціонують у багатьох країнах світу, у т. ч. в Україні з 1992.

Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй є гол. органом ООН, який об'єднує всіх її членів. Вона уповноважена розглядати та давати рекомендації з питань, що стосуються міжнар. безпеки та миру, соціально-екон. розвитку, захисту прав людини, розвитку міжнар. права. Цей орган визначає політику ООН й напрями її діяльності, затверджує бюджет, обирає непостійних членів Ради Безпеки ООН, призначає Ген. секретаря ООН, обирає суддів Міжнар. суду, організовує конференції тощо. Рішення ГА ООН мають рекомендаційний характер і не є юридично зобов'язувальними для членів ООН. Регулярні сесії ГА ООН відбуваються щорічно. Протягом року можуть скликатися також надзвичайні та спеціальні сесії ГА ООН.

Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй є органом ООН, на який, за Статутом ООН, покладена гол. відповідальність за підтримання міжнар. миру і безпеки. Це єдиний орган ООН, рішення якого є обов'язковими для виконання її членами. Рада Безпеки ООН уповноважена застосовувати заходи мирного або примусового характеру з метою врегулювання кризових ситуацій чи конфліктів, які несуть загрозу міжнар. миру та безпеці. Членами Ради Безпеки ООН є 15 країн, у т. ч. 5 постійних (Велика Британія, Китайс. Нар. Республіка, РФ, США, Франція) та 10 непостійних, які обираються терміном на 2 роки за принципами геогр. представництва. При ухваленні рішень шляхом голосування постійні члени Ради Безпеки ООН мають право вето. Рада Безпеки ООН працює на регулярній основі.

Економічна і соціальна рада ООН (ЕКОСОР) відповідає за діяльність ООН в екон. і соціальній сферах та виконує завдання, покладені на неї у зв'язку з реалізацією рекомендацій ГА ООН. Рада координує діяльність спеціалізованих установ ООН та її допоміжних органів. Вона складається з 54 членів, які обираються на три роки на основі геогр. представництва. ЕКОСОР проводить свої засідання двічі на рік у Нью-Йорку та Женеві.

З моменту створення Рада ООН з опіки була уповноважена сприяти жителям несамоврядних територій, що перебували під контролем управляючих д-в, в їх прагненнях до самовизначення або незалежності. Унаслідок процесів деколонізації 1960-х рр.

Члени делегації УРСР на першій сесії Генеральної Асамблеї ООН. Сидять (зліва направо): М.Н. Петровський, О.Д. Война, В.Я. Тарасенко, М.П. Бажан, Д.З. Мануїльський. Лондон, 1946.

кількість несамоврядних територій під опікою ООН почала скорочуватися. З 1 листопада 1994, з моменту отримання незалежності Палау — останньої з 11-ти несамоврядних територій під опікою ООН, діяльність Ради ООН з опіки, яка виконала свій мандат, призупинена.

Міжнар. суд є гол. юрид. органом ООН, уповноваженим врегульовувати відповідно до норм міжнар. права юрид. спори, які виникли між д-вами, що подали їх на розгляд цього суду. Суд також має право надавати дорадчі послуги й консультативні оцінки з юрид. питань, переданих до нього уповноваженими міжнар. орг-ціями та установами. Суд здійснює свої функції на основі власного статуту, який є невід'ємною складовою Статуту ООН. Суд складається з 15 членів, які обираються членами ООН та ін. державами-учасницями його статуту на 9-річний термін. Штаб-квартира суду знаходиться в Гаазі (Нідерланди).

У жовтні 1992 Рада Безпеки ООН створила комісію експертів з розслідування інформації про порушення Женевських конвенцій та ін. норм міжнар. права на території колиш. Югославії. Комісія визнала за необхідне негайно створити спец. суд. орган для покарання *воєнних злочинців.* У травні 1993 був створений Міжнар. трибунал по колиш. Югославії. Повна назва: «Міжнародний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, які були здійснені на території колишньої Югославії з 1991 року». Резолюція про створення трибуналу була прийнята одноголосно. Він також знаходиться в Гаазі.

Секретаріат ООН (бл. 9 тис. осіб) відповідає за виконання поточної роботи, спрямованої на реалізацію програм та рішень, ухвалених головними і допоміжними органами ООН. Він проводить дослідження, готує переговори, забезпечує проведення конференцій, інформує міжнар. громадськість про діяльність ООН, у здійсненні якої бере безпосередню участь.

Секретаріат очолює Ген. секретар ООН, який є найвищою адм. посадовою особою ООН. Він обирається ГА ООН за рекомендацією Ради Безпеки ООН на 5-річний термін. Від 1 січня 2007 цю посаду обіймає представник Пд. Кореї Пан Гімун, який є 8-м Ген. секретарем ООН.

Офіційними мовами ООН є англійська, арабська, іспанська, китайська, російська, французька. Робочими мовами ООН є англійська і французька.

Як одна із засновниць ООН Україна бере участь у діяльності Орг-ції з першого року її існування. До 1991 Україна мала в ООН власне представництво на рівні незалежної країни. Проте де-факто діяльність УРСР в ООН була обмежена. Незважаючи на це, протягом понад чотирьох десятиліть трибуна ООН залишається чи не єдиним впливовим міжнар. засобом, завдяки якому світ. громадськість дізнавалася про Україну, її самобутність та нац. автентичність. Фактор багаторічного членства України в ООН позитивно вплинув на процес прискорення міжнар. визнання її незалежності 1991.

З моменту проголошення Україною незалежності розпочався якісно новий період її діяльності в ООН; Україна демонструє відданість цілям і принципам Статуту ООН, роблячи внесок в усі сфери її діяльності, у т. ч. в підтримання міжнар. миру та безпеки, роззброєння, екон. і соціальний розвиток, захист прав людини, зміцнення міжнар. права тощо.

Діяльність України в ООН перебуває в полі постійної уваги кер-ва д-ви. Регулярними є участь делегацій України в різноманітних форумах ООН. Так, делегації України на чолі з президентами Л.*Кравчуком*, Л.*Кучмою*, В.*Ющенком* брали участь у Спец. урочистому засіданні ГА ООН на найвищому рівні з нагоди 50-ї річниці заснування ООН (1995), у роботі 46-ї (1991), 49-ї (1994) та 52-ї (1997) регулярних сесій ГА ООН, 19-ї спец. сесії ГА ООН з питань екології (1998), у Саміті Тисячоліття ООН (2000). Укр. делегація була ініціатором проведення в червні 2001 Спец. сесії ГА ООН з питання ВІЛ/СНІДу.

7 вересня 2000 за ініціативою України відбулося засідання Ради Безпеки ООН на рівні глав д-в та урядів (Саміт РБ ООН) з питання «Забезпечення ефективної ролі Ради Безпеки в підтриманні міжнародного миру та безпеки, особливо в Африці». Це засідання Ради Безпеки ООН на найвищому рівні, скликане вдруге за всю історію ООН, мало позитивний вплив на відновлення й зміцнення авторитету Ради Безпеки ООН, а також надало потужного імпульсу зусиллям, спрямованим на зміцнення принципів Статуту ООН, гол. засад системи колективної безпеки та реформування політики ООН у галузі миротворчих операцій.

З ініціативи української делегації, підтриманої 36 країнами, ГА ООН прийняла 10 листопада 2003 «Спільну заяву з нагоди 70-ї річниці голодомору — Великого голоду 1932—1933 рр. на Україні».

За час свого членства в ООН Україна тричі обиралася непостійним членом Ради Безпеки ООН (1948—49, 1984—85, 2000—01), п'ять разів — членом Економічної і соціальної ради ООН (останній раз — 2002—05). Представники України не раз обиралися на керівні посади гол. к-тів сесій ГА ООН.

1997 Міністра закордонних справ України Г.*Удовенка* було обрано на посаду Голови 52-ї сесії ГА ООН — найвищу керівну посаду в ООН. Зазначена сесія ГА ООН увійшла в історію як «сесія реформ», оскільки ухвалила всеохоплюючу програму реформування орг-ції.

Україна є членом бл. 20-ти допоміжних органів спеціалізованих установ, постійно діючих та тимчасових структур системи ООН, зокрема, К-ту з програми і координації, Спец. к-ту з операцій із підтримання миру, К-ту з використання косміч. простору в мирних цілях тощо. У травні 2006 Україна була обрана до новоствореної Ради ООН із прав людини.

Україна надає виняткового значення діяльності ООН із підтримання міжнар. миру та безпеки, розглядаючи участь у цій діяльності як важливий чинник своєї зовн. політики. Починаючи з липня 1992, Україна виступає як значний контрибутор військ. контингентів та персоналу до операцій ООН із підтримання миру. За майже 18 років участі

Ювілейна монета «60 років членства України в ООН» номіналом 10 гривень. 2005. Аверс і реверс.

країни в миротворчій діяльності ООН 28 тис. військовослужбовців її Збройних Сил, працівників органів внутр. справ та цивільного персоналу взяли участь у 20-ти миротворчих операціях і місіях ООН.

Географія участі України в миротворчих операціях та місіях ООН охоплює Анголу, Афганістан, Боснію і Герцеговину, Гватемалу, Грузію, Демократ. Республіку Конго, Ефіопію, Еритрею, Косово (Союзна Республіка Югославія), Ліван, Македонію, Мозамбік, Південноафр. Республіку, Сх. Тимор, Сьєрра-Леоне, Таджикистан, Хорватію.

Послідовно відстоюючи курс на зміцнення ролі ООН у світі, Україна докладає активних зусиль із метою підвищення ефективності її діяльності, виступає з ініціативами, спрямованими на розв'язання глобальних проблем людства під егідою ООН. У рамках міжнар. зусиль в ООН Україна бере активну участь у процесі впровадження політики сталого розвитку з метою комплексного вирішення завдань охорони довкілля, для екон. зростання на глобальному і національному рівнях.

Завдяки своїй активній позиції Україна отримує значну тех., консультативну та фінансову допомогу з боку спеціалізованих установ і програм системи ООН, зокрема: Програми розвитку ООН, Глобального екологічного фонду, *Міжнародного агентства з питань атомної енергії*, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, *Міжнародної організації праці*, Організації Об'єднаних Націй із пром. розвитку тощо. Значні обсяги зовн. допомоги Україна отримала для вирішення комплексу завдань, пов'язаних із ліквідацією наслідків *Чорнобильської катастрофи 1986* та облаштуванням колиш. депортованих народів, у т. ч. *кримських татар*.

Осн. джерелами фінансового забезпечення діяльності ООН є обов'язкові внески держав-членів, розміри яких визначаються відповідно до шкали внесків до регулярного бюджету та на фінансування операцій із підтримання миру. Ставка внеску України до бюджету ООН дорівнює 0,087 % у 2010.

Україна залишається прихильником посилення і підвищення ефективності ООН. Сьогодні особливої актуальності набула потреба в реформуванні ООН, яка пов'язана з фундаментальними змінами, що відбулися у світі від часу її заснування. Всеосяжна реформа спрямовується на забезпечення її реагування на весь спектр викликів і можливостей у галузях безпеки, розвитку й дотримання прав людини. Цей процес передбачає активізацію ГА ООН, зміцнення ЕКОСОР та Секретаріату ООН. Актуальним питанням для міжнар. спільноти є реформа Ради Безпеки ООН, перетворення її на більш представницький і збалансований за складом орган. Україна виступає за закріплення додаткового місця непостійного члена Ради Безпеки за Східноєвроп. регіональною групою. Позиція України відома за формулою «2+8», яка передбачає розширення складу Ради з 15 до 25 місць, два з яких мали б належати Німеччині та Японії (як постійним членам, але без права вето), а вісім підлягали б ротації серед 32 найважливіших країн за регіональними групами: 4 місця відходило б країнам Азії та Африки, 2 — д-вам Лат. Америки і Карибського басейну, по одному — Західній та Східній Європі. Нинішнє членство України в ООН ґрунтується на нових реаліях, в основі яких — пошук прийнятних моделей розвитку орг-ції шляхом реформування й адаптації до сучасних проблем глобального розвитку.

Літ.: United Nations, Divided World: The UN's Roles in International Relations. Oxford, 1994; Charter of the United Nations and the Statute of the International Court of Justice. New York, 1995; «The Ukrainian Quarterly», 1995, vol. L 1, November 4; *Шреплер Х.Л.* Международные организации: Справочник. М., 1995; Декларация тысячелетия ООН, Генеральная Ассамблея, Резолюция от 8 сентября 2000 года А(55)2. Б/м, б/р; United Nations Handbook. Wellington, 2001; In Larger Freedom: Decision at the UN / 7 Foreign Affairs — May / June, 2005, vol. 84, N 3; Итоговый документ Всемирного саммита 2005 года. ООН, Генеральная Ассамблея, Резолюция от 24 октября 2005. А(RES(60)I. Б/м, б/р; *Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.* Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. К., 2006; *Гулдинг М.* ООН: Лидерство, реформы и миротворчество. «Московский центр Карнеги: Рабочие материалы», 2007, № 2; *Kennedy P.* The Parliament of the Past, Present and Future of the United Nations, N 4. Б/м, 2006; The Oxford Handbook on the United Nations. Oxford, 2007; *Зленко А.* Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України: Підручник. К., 2008.

А.М. Зленко.

ОРГАНІЗА́ЦІЯ ОБ'Є́ДНАНИХ НА́ЦІЙ З ПИТА́НЬ ОСВІ́ТИ, НАУ́КИ І КУЛЬТУ́РИ — див. *ЮНЕСКО.*

ОРГАНІЗА́ЦІЯ УКРАЇ́НСЬКИХ НАЦІОНАЛІ́СТІВ — політ. рух, який ставив за мету розбудову незалежної укр. д-ви на всіх укр. етнічних землях.

Після поразки визвол. змагань 1917—21 укр. молодь за межами УСРР звернулася до ідеології *націоналізму*, вбачаючи в ній світоглядну платформу, здатну мобілізувати маси. Упродовж 1922—26 виникла низка структур, серед яких найпомітніші: *Група української національної молоді*, *Легія українських націоналістів*, *Союз української націоналістичної молоді.* 12 липня 1927 на спільному з'їзді в Празі (*Чехословаччина*) Група укр. нац. молоді і Легія укр. націоналістів злилися в Союз орг-цій укр. націоналістів. Представники Союзу орг-цій укр. націоналістів, *Української військової організації* й Групи укр. нац. молоді провели 3—7 листопада 1927 в Берліні (Німеччина) 1-шу, а 8—9 квітня 1928 у Празі — 2-гу конференцію укр. націоналістів, які підготували ґрунт для об'єднання націоналістичних сил. 28 січня — 3 лютого 1929 у *Відні* відбувся 1-й конгрес (великий збір) укр. націоналістів. У його роботі взяли участь представники УВО, Легії укр. націоналістів, Союзу укр. націоналістичної молоді, Групи укр. нац. молоді і створеного в Берліні 25 червня 1928 Союзу укр. націоналістів у Німеччині, усього 32 особи: 30 делегатів і 2 гості. 16 делегатів були уродженцями *Галичини*, 14 — Наддніпрянщини. 26 осіб представляли еміграцію, 4 — край.

Робота конгресу здійснювалася в режимі пленарних засідань (28—29 січня і 2—3 лютого 1929) та в комісіях (30 січня — 2 лютого 1929). Конгрес оголосив про створення Орг-ції укр. націоналі-

стів і обрав її кер-во — Провід укр. націоналістів у складі 11-ти осіб — Є.*Коновалець* (голова), Д.*Андрієвський*, Ю.*Вассиян*, Д.Демчук, М.*Капустянський*, П.Кожевників, Л.Костарів, В.*Мартинець*, М.*Сціборський*, М.*Кушнір*, Я.Моралевич. Конгрес також затвердив Устрій (статут) ОУН і осн. положення політ., військ., екон., культ. та ідеологічної доктрини ОУН.

Найбільшу активність націоналісти розгорнули на території *Західної України*. На чолі ОУН у регіоні стала крайова екзекутива ОУН західноукр. земель, першим керівником якої був Б.*Кравців*. 22—23 лютого 1930 у *Львові* націоналісти провели 1-шу конференцію крайової ОУН, на якій прийняли рішення об'єднати в один край ОУН усі укр. етнічні землі в межах Польщі. Західноукр. етногр. землі було поділено на 10 округ, які очолювали окружні екзекутиви. Округи поділялися на повіти, очолювані повітовими екзекутивами. Повіт ділився на райони, райони — на підрайони (3—5 сіл). Найнижчий осередок ОУН становили «п'ятірки» або «трійки». Прихильники ОУН утворювали категорію «симпатиків», що залучалися до виконання окремих орг. завдань. Упродовж 1930—31 на західноукр. землях було сформовано мережу Юнацтва ОУН, якою керувала спец. підреферентура крайової екзекутиви. 1935 організаційна схема ОУН зазнала змін. Було створено окреме кер-во для ОУН на *Волині* та *Поліссі* — крайова екзекутива ОУН пн.-зх. укр. земель.

Значну роль у період становлення ОУН в Зх. Україні відіграли легальні видання, які були під фінансовим та ідеологічним впливом націоналістів, — газ. «Український голос» і ж. «Студентський шлях». Нелегально розповсюджувалися видання: «Розбудова нації», *«Сурма»*, «Український націоналіст», «Бюлетень Крайової екзекутиви», «Юнак».

Проблемою для ОУН перших років існування була позиція окремих керівників УВО, які не бажали повного влиття цієї організації в ОУН. У червні 1930 проблему спробували вирішити на конференції в Празі шляхом призначення крайовим комендантом УВО і крайовим провідником ОУН на західноукр. землях однієї особи — Ю.*Головінського* («Дубик»). Під його кер-вом УВО й ОУН спільно розгорнули саботажно-диверсійну акцію, яка тривала з 12 липня до 24 вересня 1930. Відповіддю польс. властей стала т. зв. *пацифікація*. Ін. напрямом діяльності націоналістів під кер-вом Ю.Головінського було здійснення експропріацій коштів для орг. потреб. Найвідомішими акціями 1930 стали напади на поштові карети під *Бібркою* і Белзцем. 20 вересня 1930 Ю.Головінський був заарештований, а згодом убитий поліцейськими під час інсценованої «спроби втечі».

Новим крайовим провідником ОУН західноукр. земель став С.Охримович («Обухович»). Однак його діяльність була перервана арештом на початку квітня 1931. Побитий поліцейськими під час слідства, С.Охримович незабаром помер. У липні 1931 звільнився з в'язниці референт юнацтва і заст. крайового провідника І.Габрусевич («Іртен»), який став новим лідером крайової екзекутиви. І.Габрусевич очолював структури ОУН у Зх. Україні до свого арешту 23 березня 1932. У період його кер-ва було здійснено серію експропріаційних і терористичних актів (зокрема, напади на поштові карети під Бірчою та *Печеніжином*, на відділення «Банку Людового» в м. *Борислав* та на пошту в м. *Трускавець*, убивство депутата сейму Т.*Голувка*).

24 липня 1932 у Празі провели Конференцію Проводу укр. націоналістів і крайової екзекутиви ОУН західноукр. земель для кінцевого врегулювання справи УВО. На ній прийняли рішення підпорядкувати УВО бойовій референтурі крайової екзекутиви ОУН західноукр. земель. Лідером крайової екзекутиви став С.*Бандера* («Сірий», «Баба», «Лис»). 3—6 червня 1933 в Берліні провели чергову конференцію Проводу і делегатів крайової екзекутиви ОУН західноукр. земель, яка затвердила С.Бандеру в якості крайового провідника ОУН на західноукр. землях і схвалила осн. напрями роботи в Зх. Україні, які мали полягати насамперед у забороні експропріаційних акцій. С.Бандера здійснив зміни в складі крайової екзекутиви, звернув увагу на активізацію пропаганди, розповсюдження нелегальної преси, військ. вишкіл членів ОУН, посилення конспірації. Восени 1933 крайова екзекутива провела «шкільну акцію ОУН». В усіх школах і г-зіях були розповсюджені 92 тис. листівок і брошур ОУН, в яких школярів закликали до непокори властям. Укр. школярі солідарно відмовилися від вживання польс. мови, вимагали від польс. учителів викладати укр. мовою. Майже одночасно зі шкільною провели «антимонопольну акцію», метою якої був підрив держ. монополії на тютюн і алкоголь шляхом бойкоту алкогольних і тютюнових крамниць.

1933, прагнучи привернути увагу світ. громадськості до організованого в УСРР голоду, кер-во крайової екзекутиви здійснило терористичний акт проти рад. консульства у Львові: 22 жовтня оунівець М.Лемик застрелив секретаря консульства О.Майлова. На відкритому суді М.Лемик і його адвокати розповіли про *голодомор 1932—1933 років в УСРР*, що спричинило широке обговорення цієї теми в ЗМІ.

Найвідомішим терористичним актом був замах на міністра внутр. справ Б.*Пєрацького*, звинуваченого в організації пацифікації та знущанні над укр. політ. в'язнями. 15 червня 1934 бойовик ОУН Г.*Мацейко* у *Варшаві* застрелив міністра й утік. Однак напередодні замаху польс. поліція затримала С.Бандеру, а нім. поліція видала полякам М.*Лебедя*, який здійснював тех. підготовку замаху на міністра, а після вбивства намагався переховатися в Німеччині.

Учасники установчого конгресу ОУН. 1929.

Від 18 листопада 1935 до 13 січня 1936 у Варшаві тривав відкритий процес над С.Бандерою і 11-ма його товаришами. Оунівці використали публічність суду для пропагування своєї боротьби. Процес завершився оголошенням смертного вироку С.Бандері, М.Лебедю та Я.Карпинцю. Після *Варшавського процесу 1935—1936* С.Бандеру і 22-х його соратників судили на *Львівському процесі ОУН* (25 травня — 26 червня 1936). Згодом Президент Польщі І.Мосціцький замінив смертні вироки на довічне ув'язнення.

Після масових арештів 1934 ОУН у Зх. Україні опинилася на межі знищення. Новим крайовим провідником Є.Коновалець затвердив у лютому 1935 Л.*Ребета* («Кіл», «Кліщ», «Лисий»). Він сформував нову крайову екзекутиву, яка розгорнула роботу з відновлення орг. зв'язків і підпільної видавничої справи, залучення нових членів, обмеження бойових і масових акцій. Таку позицію Л.Ребета підтримували не всі члени ОУН.

Структури ОУН діяли й на еміграції. Було сформовано 5 зарубіжних теренів ОУН — балтійський (Литва), центральноєвропейський (Німеччина, Чехословаччина, Австрія), балканський (*Югославія*, Болгарія), романський (Бельгія, Велике князівство Люксембург, Франція, Італія, Швейцарія), північноамериканський (США, Канада). З 2-ї пол. 1930-х рр. осередок ОУН було створено на Далекому Сході — у Маньчжурії. Найважливішими в діяльності ОУН за кордоном були структури в Чехословаччині, Австрії, Італії, Литві, США, Швейцарії, місті Данциг (нині м. Гданськ, Польща).

На території Закарпаття паралельно діяли 2 структури ОУН: одна займалася підтримкою кур'єрських шляхів для переправлення в Галичину нелегальної літератури, зброї та людей, а друга (створена 1932) проводила роботу з місц. укр. населенням.

1932 мережа ОУН з'явилася на *Буковині*, а згодом була розширена на *Мараморощину* і *Бессарабію*. Друкованими органами ОУН в Румунії були газ. «*Самостійна думка*» і тижневик «Самостійність» (заборонені румун. властями 1937). 1937 румун. поліція заарештувала орг. актив ОУН у Румунії, після чого в межах цієї д-ви ОУН аж до 1940 діяла окремими законспірованими групами.

З моменту створення ОУН Є.Коновалець не залишав спроб поширити її діяльність на рад. Україну. Ця наполегливість непокоїла кер-во *СРСР*. 1934 в Москві прийняли рішення про ліквідацію Є.Коновальця. Через легендовані націоналістичні структури, створені чекістами на території УСРР, в оточення Є.Коновальця в липні 1935 проник рад. агент-терорист П.*Судоплатов*, який 23 травня 1938 в Роттердамі (Нідерланди) вбив лідера ОУН.

Смерть Є.Коновальця поставила ОУН у тяжке становище. На підставі усного заповіту Є.Коновальця, який озвучив О.*Сеник* і щодо достовірності якого існували серйозні застереження, 11 жовтня 1938 у Відні провідником Проводу укр. націоналістів було обрано А.*Мельника*. Вибір нового керівника Проводу викликав нерозуміння з боку крайовиків, які вважали А.Мельника чужою для ОУН людиною.

Перший серйозний конфлікт між представниками Проводу укр. націоналістів і крайовиками відбувся під час подій у *Карпатській Україні*. Націоналісти-крайовики розпочали формування *Карпатської Січі* і взяли курс на проголошення самостійності Карпатської України. Такі дії були відвертим порушенням вказівок Проводу, який боявся надміру радикальними заходами на Закарпатті спровокувати гнів Німеччини. Провід не підтримав крайовиків фінансами і кадрами, не організував закупівлю зброї і обмундирування, внаслідок чого відділи Карпатської Січі змушені були в березні 1939 зустрічати угор. агресію напівозброєними. Згодом між крайовиками, які вижили в боях з угор. армією, та членами Проводу укр. націоналістів посилилися взаємні звинувачення.

Події в Карпатській Україні активізували діяльність ОУН у Польщі. Від 15 вересня 1938 до 12 квітня 1939 оунівці організували 456 масових демонстрацій і мітингів, здійснили 52 саботажних та 55 бойових актів. Реакцією поліції стали масові арешти. Серед ув'язнених у лютому—квітні 1939 було 80 керівників ОУН західноукр. земель, у т. ч. й Л.Ребет. Новим крайовим провідником обрали М.Тураша («Граб», «Грабовський»). У травні 1939 М.Тураш відправився до Праги на переговори з Проводом укр. націоналістів щодо внутрішньоорг. розбіжностей, але дорогою назад загинув під час нелегального переходу польського кордону. Після смерті М.Тураша крайову екзекутиву очолив В.Тимчій («Лопатинський»). У липні 1939, очікуючи наближення війни між Німеччиною та Польщею, він розпочав формування повстанських відділів. Члени ОУН пройшли прискорену військ. підготовку в конспіративних таборах (вишкіл пройшли 967 осіб).

У серпні 1939 відбувся 2-й конгрес укр. націоналістів у Римі (Італія). Його учасниками стали 31 делегат із Європи, США і Канади й 2 представники крайової екзекутиви західноукр. земель. Ще 2 представники Зх. України — Р.*Шухевич* і Л.Зацний — прибули до Відня й очікували запрошення для участі в конгресі, але його не отримали.

Пленарне засідання конгресу тривало 3 години. На ньому оприлюднили «усний заповіт» Є.Коновальця щодо передачі кер-ва ОУН А.Мельнику, після чого присутніх, без голосування по кандидатурі провідника, привели до присяги на вірність новому лідерові. Був затверджений новий устрій (статут) ОУН, який істотно розширяв повноваження голови Проводу укр. націоналістів. Проведення конгресу в поспіху, орг. порушення, а також наближення до А.Мельника Я.Барановського, брат якого був викритим агентом польс. спецслужб, викликало критику з боку крайовиків. Одразу після оголошення складу Проводу свої протести проти особи Я.Барановського оголосили О.Тюшка, Д.*Мирон*, Я.*Стецько*, Р.Ярий.

Наприкінці серпня 1939 крайова екзекутива на власний розсуд вирішила провести мобілізацію членів ОУН, які мали сконцентруватися в заздалегідь визначених місцевостях і очікувати вказівок кер-ва. З набли-

женням німецько-польс. фронту до укр. етнічних земель почалися локальні збройні виступи ОУН, які були зафіксовані в 183 населених пунктах 22-х повітів Галичини та Волині. До повстанських груп входило 7729 осіб (членів ОУН).

Вереснева кампанія 1939 дала можливість ув'язненим активістам ОУН (на чолі зі С.Бандерою) вийти з польських тюрем. Звільнені оунівці і частина крайовиків протягом жовтня—грудня 1939 сконцентрувалися в нім. зоні окупації Польщі. Оцінюючи ситуацію як сприятливу для розгортання антирад. боротьби, вони на зламі 1939—40 розпочали приготування до збройного повстання в Україні. Однак Провід укр. націоналістів не бачив можливості проведення ефективного збройного виступу проти *СРСР* без зовн. підтримки. Крайовики вважали таку позицію Проводу помилковою. Вони почали вимагати важливих кадрових змін у Проводі, зокрема наполягали на включенні до його складу С.Бандери.

Наприкінці січня 1940 С.Бандера з В.Тимчієм прибули до Риму на переговори з А.Мельником. Вони озвучили вимогу кадрових ротацій у Проводі укр. націоналістів та заявили про необхідність відкоригувати зовн. політику ОУН у світлі швидких геополіт. змін (наполягаючи на тому, аби не прив'язувати «революційно-визвольної боротьби ОУН до Німеччини», перевести Провід до Швейцарії, створити 2 зовнішньополіт. центри ОУН — один з яких буде працювати з Німеччиною, а другий — із Великою Британією та США, дислокуючися за океаном). А.Мельник відхилив дані пропозиції.

Прагнучи посилити тиск на керівника ОУН, С.Бандера 10 лютого 1940 скликав у *Кракові* нараду активістів ОУН, які вийшли з польс. тюрем, а також членів діючої тоді крайової екзекутиви ОУН західноукр. земель (усього 27 осіб). Нарада прийняла акт-звернення до А.Мельника, в якому вимагала усунути Я.Барановського й О.Сеника з Проводу укр. націоналістів й оголосила про створення революц. проводу ОУН на чолі зі С.Бандерою, який мав керувати діяльністю ОУН на території Зх. України та в *Генеральній губернії.* Акт, прийнятий 10 лютого 1940, офіційно не розголошувався. Намагаючись не загострювати конфлікту й очікуючи на те, що А.Мельник сам прийме кадрові рішення, лідери революц. проводу зволікали із передачею акта-звернення керівникові Проводу укр. націоналістів. А.Мельник отримав його 5 квітня 1940 і відреагував надзвичайно різко. 7 квітня 1940 революційний провід був оголошений незаконним, а С.Бандера і його заступник Я.Стецько віддані під орг. суд. 8 квітня 1940 А.Мельник звернувся до членів ОУН із закликом не підтримувати «диверсантів». У середині квітня 1940 було здійснено спробу залагодити конфлікт шляхом створення Окремої комісії. Проте комісія цілковито зайняла позицію революц. проводу, і її рекомендації, оприлюднені 16 квітня 1940, не були сприйняті А.Мельником. 10 серпня 1940 С.Бандера звернувся до А.Мельника з листом, в якому виклав свої аргументи й закликав голову Проводу укр. націоналістів до примирення. А.Мельник 13 серпня 1940 відповів зверненням до членів ОУН, в якому санкціонував «наведення порядку» в лавах орг-ції будь-якими «доцільними засобами». Згодом революц. трибунал ОУН оголосив про виключення С.Бандери і його однодумців з орг-ції. До початку вересня 1940 єдина ОУН перестала існувати, розділившись на дві частини, які неофіційно почали називатися ОУН-бандерівців, або ОУН(б), і ОУН-мельниківців, або ОУН(м). До ОУН(б) відійшли майже всі структури ОУН в Україні, тоді як в Європі більшість членів ОУН визнали своїм лідером А.Мельника. Прихильники С.Бандери відкинули, як неправочинні, рішення Рим. конгресу й 31 березня — 3 квітня 1941 в Кракові провели власний конгрес, який затвердив нову програму ОУН(б) і сформував нове кер-во орг-ції — гол. провід на чолі із С.Бандерою.

Утворення керівного осередку в Кракові дало можливість революціонерам реалізовувати власну тактику боротьби на території УРСР. 24 березня 1940 у Львові було відновлено крайову екзекутиву західноукр. земель на чолі з О.Грицаком («Галайда»), яка здійснила масштабну реорганізацію структур ОУН(б). Занепокоєні активізацією ОУН(б) рад. спецслужби в квітні 1940 провели арешти серед запідозрених у причетності до підпілля. До тюрем потрапило 658 оунівців, із них — 6 членів крайової екзекутиви. Однак на початку травня 1940 крайову екзекутиву було відновлено, її організаторами стали Д.Мирон («Орлик») і Л.Зацний («Вік»), які обійняли посади крайового провідника та його заступника.

Новий наступ на підпілля ОУН(б) було здійснено органами НКВС УРСР впродовж серпня—вересня 1940. Було заарештовано 1108 підпільників. Проте масштабні арешти не поламали всієї структури ОУН(б). У жовтні 1940 Д.Мирон реанімував крайову екзекутиву. Однак відбудовчий процес знову тривав недовго. Узимку 1940—41 удари спецслужб були спрямовані проти Львівської, Станіславської, Дрогобицької обласних і Володимир-Волинської окружної орг-цій.

Заарештованих керівників ОУН(б) судили у Львові («Процес 59-ти») і *Дрогобичі* («Процес 62-х» і «Процес 39-ти»). Публічні суди мали широкий резонанс, як через мужню поведінку підсудних, так і через надмірно жорстокі вироки.

Навесні 1941 ОУН(б) знову активізувала свою роботу в УРСР. До травня 1941 підпільна мережа ОУН(б) була відновлена. Націоналісти здійснили 65 замахів на представників рад. адм. апарату, співробітників НКВС УРСР, розповсюдили сотні найменувань листівок, посилили саботаж.

Маючи інформацію про підготовку Німеччини та СРСР до війни, керівники гол. проводу ОУН(б) у Кракові з березня 1941 налагодили контакти з *Вермахтом* і *абвером*, домовившися, зокрема, про створення 2-х укр. батальйонів *«Нахтігаль»* і *«Роланд»,* які розглядалися бандерівцями як зародок укр. збройних сил.

У травні 1941 гол. провід ОУН(б) розробив детальні інструкції для націоналістичного активу — «Боротьба й діяльність

ОУН під час війни», в яких виклав осн. напрями підготовки збройного повстання на території України, формування армії, буд-ва д-ви, ведення пропаганди тощо.

На початку німецько-рад. війни ОУН(б) на території УРСР налічувала 20 тис. членів (не рахуючи симпатиків), об'єднаних у 3300 станицях. З початком бойових дій на Сх. фронті націоналісти вдалися до реалізації плану антирад. повстання, яке очолив тодішній крайовий провідник І.*Климів* («Лейтенант Євген Легенда»). Збройні виступи повстанських груп почалися 22 червня 1941 біля зх. кордону й відкочувалися на сх., ідучи перед німецько-рад. фронтом. Діяльність повстанців була зафіксована в 70-ти районах і 19-ти містах Галичини й Волині. Оунівці встановили владу в 187-ми (із 202) районах західноукр. областей, у 26-ти районах *Правобережної України*, створили 6 обласних управлінь.

Напередодні німецько-рад. війни обидві ОУН організували *«похідні групи» ОУН* (2—2,5 тис. осіб), які мали просуватися за лінією фронту і створювати укр. адміністрацію на всіх укр. етнічних землях. ОУН(б) сформувала 3 осн. «похідні групи»: «Північ» (очолював Д.Мирон, просувалася на *Київ*), «Центр» (очолював М.Лемик, просувалася на *Харків* і *Кубань*), «Південь» (очолював З.*Матла*, просувалася на Донбас, Крим, *Одесу*), а також одну спеціальну «похідну групу» (на чолі з Я.Стецьком), яка мала оголосити відновлення незалежності укр. д-ви в першому великому місті на території України. Декларування незалежності мало поставити нім. війська й окупаційну адміністрацію перед фактом існування укр. державності, змусивши Берлін на початку війни визначитися в питанні підтримки або непідтримки укр. прагнень.

30 червня 1941 група Я.Стецька увійшла до Львова і того ж дня оголосила Акт відновлення укр. д-ви (див. *Акт Тридцятого червня 1941*) та створила тимчасовий уряд — *Українське державне правління*. 3 липня 1941 С.Бандеру та ін. укр. політ. діячів викликали в *гестапо*, де вимагали відкликати самостійницьку декларацію. Після відмови частину керівників ОУН(б) у Кракові арештували, а С.Бандеру змусили виїхати до Берліна, де його взяли під домашній арешт. 12 липня 1941 у Львові був заарештований Я.Стецько.

1 серпня 1941 нацисти офіційно оголосили про включення Галичини до Ген. губернії, що означало остаточне рішення Берліна не підтримувати створення незалежної укр. д-ви. 3 серпня 1941 С.Бандера і Я.Стецько висловили письмові протести проти розчленування України. ОУН(б) в Україні зробила спробу збирати підписи населення з вимогою скасувати декрет про приєднання Галичини до Ген. губернії, а також організувала кілька демонстрацій на захист Акта 30 червня 1941. У відповідь нацисти прийняли рішення розгорнути проти бандерівців масові репресії. 5 серпня 1941 розпочалися арешти «мандрівних агітаторів групи Бандери», а 5—15 вересня 1941 на всій території окупованої німцями України було проведено арешти керівників ОУН(б), жертвами яких стали 80 % провідних кадрів орг-ції. До кінця 1941 гестапо заарештувало ще понад 1500 бандерівських активістів. ОУН(б) була серйозно дезорганізована.

С.Бандеру і Я.Стецька 15 вересня 1941 перевели з-під домашнього арешту до берлінської в'язниці, а в січні 1942 — до концтабору *Заксенгаузен*. Згодом у концтаборах опинилися сотні ін. оунівців.

Після ізоляції С.Бандери і Я.Стецька кер-во ОУН(б) взяв на себе 2-й заступник С.Бандери в гол. проводі М.Лебедь («Максим Рубан»), якого оголосили урядуючим провідником ОУН(б). Наприкінці вересня 1941 М.Лебедь скликав у с. Сороки неподалік Львова 1-шу конференцію ОУН(б). Учасники конференції дійшли висновку про те, що Німеччина після перемоги над СРСР буде противником ідеї створення укр. д-ви, а тому на ОУН чекатиме тривала підпільна боротьба проти Райху. Відтак було прийнято рішення перевести ОУН(б) назад у підпілля, законспірувати всі орг. кадри й повномасштабно використовувати нагоду закріплення активістів і симпатиків орг-ції на адм. посадах з метою оперативного отримання інформації про плани й заходи нім. окупаційних властей в Україні. Також планувалося використати етап культ. лібералізації в політиці нацистів на території Великої України задля закріплення оунівців у культ. і реліг. орг-ціях на Сході. Усі ці заходи мали на меті «опанувати» укр. нар. маси та розбудувати орг. мережу по всій Україні.

ОУН(м) діяла дещо обережніше. Мельниківці створили 2 «похідні групи», які мали дістатися Києва. Перша група (на чолі з М.Сціборським, О.Сеником і Р.*Сушком*) рухалася через Львів—*Рівне—Житомир*, а друга (на чолі з П.Войновським) прямувала через *Чернівці — Вінницю — Білу Церкву*.

Масові арешти гітлерівцями активістів ОУН(б) відвернули увагу гестапо від мельниківців, що дало їм можливість уже 19 вересня 1941 закріпитися в столиці України. 5 жовтня 1941 разом із київ. інтелігенцією «похідні групи» ОУН(м) сформували *Українську національну раду* на чолі з М.*Величківським*. Фактично ж радою керував крайовий провідник мельниківців в Україні О.*Ольжич* (Кандиба).

У Києві ОУН(м) розгорнула масштабну культ. роботу і налагодила випуск газ. «Українське слово». Окрім Києва, ОУН(м) на деякий час зуміла взяти під свій вплив місц. адміністрації в Житомирі, Харкові, *Херсоні*, *Полтаві* та ін. містах. Лояльне ставлення нацистів до ОУН(м) закінчилося в середині листопада 1941, коли німці створили власний окупаційний апарат. 17 листопада 1941 було розпущено Укр. нац. раду в Києві. 21 листопада 1941 ОУН(м) організувала мітинг-панахиду в м. Базар на Житомирщині на честь 20-річчя «Базарської трагедії» (див. *Базар*). В акціях взяли участь понад 40 тис. осіб. Стурбовані масовістю, нацисти заарештували 721 учасника мітингів. 30 листопада 1941 в передмісті Житомира Мальованці 120 осіб, серед них і керівника ОУН(м) на Житомирщині Орищенка, було розстріляно. У січні 1942 арешти мельниківців прокотилися по Києву. У лютому 1942 заарештованих О.*Телігу*, І.Ірлявського,

І.*Рогача*, В.Багазія та ін. розстріляли в *Бабиному Яру*. Загалом у Бабиному Яру було страчено 621 члена обох ОУН.

Упродовж лютого—березня 1942 мережа мельниківської ОУН в *райхскомісаріаті «Україна»* була майже повністю знищена гестапівцями. Натомість ОУН(б) до кінця зими 1942 остаточно перебудувалася на новий ритм роботи в умовах нім. окупації. У квітні 1942 неподалік Львова відбулася 2-га конференція ОУН(б). В її постановах було сформульоване бачення лідерами ОУН(б) ситуації в Україні й світі, згідно з яким війна між СРСР і Німеччиною мала призвести до «загального виснаження, великих революційних потрясінь і змін». У контексті цього передбачалося готувати свої сили до майбутнього заг. повстання і створення д-ви, не розпорошуючи їх на партизанщину, але при цьому планувалося створювати мережу самооборони для захисту населення.

З травня 1942 нім. донесення відзначають активізацію «руху Бандери». Особливо непокоїла німців діяльність ОУН(б) в Центр. і Сх. Україні, зокрема в Києві. Гестапо вийшло на слід крайового провідника ОУН(б) на пн.-сх. укр. землях Д.Мирона («Орлик»), якого застрелили 24 липня 1942 в Києві під час арешту.

Протягом весни—літа 1942 ОУН(б) формувала на Волині та Поліссі окремі місцеві боївки в селах. У нім. донесеннях за червень 1942 зазначалося, що бандерівський рух зірвав відправлення молоді на роботу до Німеччини, а в липні фіксувалися зниження поставок с.-г. продукції і заг. саботаж заходам нім. влади, також диверсійні акти на залізниці і перехід ОУН(б) до тактики «партизанського руху».

Складне становище на пн.-зх. укр. землях значно радикалізувало місц. актив ОУН(б), який вимагав від кер-ва орг-ції розгорнути партизан. війну проти німців. Відтак у серпні—жовтні 1942 формуються постійно діючі повстанські відділи ОУН(б), очолювані військ. референтом ОУН(б) у Рівнен. обл. С.*Качинським* («Остап») і Г.Перегійняком («Коробка»). Координатором військ. діяльності в регіоні став військ. референт ОУН(б) на пн.-зх. укр. землях В.Івахів («Сом»), а заг. кер-во здійснював крайовий провідник Р.-Д.*Клячківський* («Клим Савур»). Щоб не втратити авторитету в орг-ції, лідери ОУН(б) пішли шляхом «узаконення» наявної ситуації. У жовтні та грудні 1942 М.Лебедь скликав 2 військ. конференції ОУН(б), під час яких було прийнято програму розбудови підпільної армії. Вона лягла в основу військ. постанов 3-ї конференції ОУН(б), що відбулася в лютому 1943.

Підпілля ОУН(м) в Україні влітку 1942 намагалося розробити нову тактику боротьби. 14—15 серпня 1942 мельниківці провели в Києві свій нелегальний з'їзд. Його делегати наполягали на розбудові орг. мережі, посиленні антигітлерівської агітації та створенні збройних формувань. Фактично ці вимоги лягли в основу резолюції зібрання. ОУН(м) налагодила стосунки з отаманом Т.*Боровцем*, намагаючися взяти під свій контроль очолювані ним партизанські структури, і провела в південній Волині 15 бойових вишколів для членів орг-ції. На початку осені 1942 мельниківці розпочали формувати перші боївки (заг. кількість учасників — 450 осіб). Щоправда, протягом 1943 вони в більшості були поглинені конкурентами з бандерівської орг-ції.

Протягом 17—21 лютого 1943 неподалік *Олеська* відбулася 3-тя конференція ОУН(б). Було прийняте рішення про масштабний виступ проти німців оунівською армією, яка в травні 1943 почала використовувати запозичену в Т.Боровця назву (*Українська повстанська армія*). Конференція також прийняла рішення додавати до назви ОУН слова «самостійників державників» або ОУН(СД), аби більш рельєфно відрізнятися від мельниківського руху.

Після завершення конференції ОУН(б) пережила внутр. зміни. Члени гол. проводу ОУН(б) щоразу частіше закидали М.Лебедю авторитарність у методах правління. 11—13 травня 1943 на зборах гол. проводу М.Лебедь був усунутий від кер-ва. На його місце обрали бюро проводу в складі З.Матли («Тарас»), Д.Маївського («Косар») і як «першого серед рівних», Р.Шухевича («Тур»).

Поворотною подією в історії ОУН(б) став 3-й надзвичайний великий збір на хуторах неподалік с. Золота Слобода Козівського р-ну Тернопільщини з 21 по 25 серпня 1943. У роботі взяли участь 27 осіб. На нарадах розглядалися 3 осн. варіанти щодо майбутнього розвитку подій. Позиція перша полягала в тому, що *більшовики* можуть повернутися й зайняти всю Україну, але будуть надто ослаблені війною, а тому подальша потужна розбудова УПА дасть можливість у слушний момент підняти повстання на всій території України. Другий погляд на ситуацію висловлював обережні сподівання на прихід на Балкани зх. союзників, які зупинять просування комунізму в Європу і після війни будуть вирішувати долю світу. За таких умов також необхідно було мати якнайпотужнішу армію, яка могла б стати фактором позитивного вирішення укр. питання. Прихильники третьої позиції вважали, що СРСР вийде з війни настільки потужним, що жодні повстанські рухи його не зруйнують, а Захід буде рахуватися із Кремлем. Єдиний вихід для укр. політ. сил бачився в еміграції.

Унаслідок дискусій перемогли прихильники першої точки зору. Надзвичайний великий збір взяв курс на посилення УПА та організацію повстань у різних куточках СРСР. У постановах надзвичайного великого збору зазначалося, що орг-ція бореться як проти більшовизму, так і проти нім. *нацизму*, за повне визволення укр. народу і побудову укр. д-ви. Майбутня укр. д-ва мала бути демократичною і соціально спрямованою.

Для реалізації нової програми 3-й надзвичайний великий збір затвердив нове кер-во орг-ції. Бюро проводу продовжувало існування, однак замість заарештованого німцями З.Матли до нього було залучено Р.Волошина («Павленко»). Фактично ж керівництво орг-цією сконцентрувалося в руках Р.Шухевича.

У жовтні 1943 Р.Шухевич відвідав з робочим візитом Волинь і Полісся з метою ознайомитися з досвідом розбудови УПА. Побачене справило на нього пози-

тивне враження. Він особисто очолив УПА, сконцентрувавши у своїх руках кер-во всією мережею підпілля. Наприкінці жовтня 1943 Р.Шухевич скликав 1-шу, після надзвичайного великого збору, конференцію ОУН(б). На зібранні було прийнято рішення поширювати волин. досвід на Галичину і Правобережжя. Також на конференції вперше детально обговорювався проект створення понадпарт. репрезентації воюючої України, яка мала б нав'язати контакти із зх. альянтами.

Одночасно, реалізуючи курс на повстання всіх народів СРСР, бандерівці провели впродовж 21—22 листопада 1943 1-шу конференцію поневолених народів Сх. Європи й Азії в с. Будераж на Рівненщині. До участі в конференції було відібрано 39 осіб, які представляли 13 народностей СРСР. Конференція прийняла відозву «До народів СРСР» і створила Союз поневолених народів Сх. Європи та Азії. Практично проявити себе в ході війни (окрім розповсюдження пропагандистських летючок) цьому союзові не вдалося. Лише в повоєнні роки на Заході ідея союзу була трансформована в *Антибільшовицький блок народів*.

У грудні 1943 у Львові зібралася 2-га конференція ОУН(б). На зібранні вирішили перейменувати галицькі загони *Української народної самооборони* в УПА-«Захід» і послідовно дотримуватися в пропаганді й орг. літературі постанов та програмних змін, затверджених на надзвичайному великому зборі 1943.

З вигнанням гітлерівців з території України і реставрацією рад. влади перед ОУН(б) відкривалася перспектива тривалої боротьби з рад. режимом. Відтак з поч. 1944 гол. провід прискорив роботу зі створення понадпарт. репрезентації визвол. руху. 25 березня 1944 було скликано ініціативний к-т, який у червні 1944 затвердив остаточну назву майбутньої структури — *Українська головна визвольна рада* (УГВР). Підготовчу роботу завершили до липня 1944. Упродовж 11—15 липня 1944 поблизу с. Недільна на Самбірщині провели великий збір УГВР, на якому затвердили програмні документи та керівні органи УГВР.

Паралельно зі створенням УГВР у липні 1944 була зафіксована спроба кардинально реформувати саму ОУН(б). Члени гол. проводу М.Степаняк, В.*Кук*, Я.*Бусел* вважали, що потрібно цілковито реорганізувати ОУН(б) і змінити її назву. Вони вирішили на базі мережі ОУН(б) створити нову структуру із національно-демократ. антиколоніальною ідеологією. 17—18 липня 1944 неподалік с. Дермань Здолбунівського р-ну Рівнен. обл. було проведено конференцію ОУН(б), яка оголосила про створення Нар. визвольно-революц. орг-ції. У програмних документах цієї орг-ції велика увага приділялася соціальним аспектам, натомість національні «відійшли в тінь». Проблема Нар. визвольно-революц. організації була розв'язана лише наприкінці 1944, коли Р.Шухевич (за одними даними — в листопаді, за ін. — у грудні 1944) скликав засідання гол. проводу ОУН(б) в с. Добринів Рогатинського р-ну Івано-Франк. обл. На зібранні, після дискусій, було прийняте рішення ліквідувати Нар. визвольно-революц. орг-цію.

ОУН(м), подібно до бандерівців, 1943—44 намагалася створити підпільну армію на території України. Для цього О.Ольжич (Кандиба) активізував контакти ОУН(м) із партизан. групою Т.Боровця («Тарас Бульба»), скерувавши до його штабу свого представника О.*Штуля-Ждановича*. На базі загону Т.Боровця мельниківці планували розгорнути власний повстанський рух. Проте влітку 1943 бульбівські і мельниківські групи були поглинуті бандерівською УПА, а частково роззброєні й розпущені.

На зламі 1943—44 О.Ольжич (Кандиба) вів переговори з представниками ОУН(б) про можливе входження до УГВР, однак убивство 14 січня 1944 у Львові Р.Сушка (в якому звинуватили бандерівців) перервало ці консультації.

Небажання нацистів змінювати свою політику в окупованій Україні, навіть у світлі поразок на фронтах, змусило А.Мельника в січні 1944 виступити з кількома гострими заявами, що критикували дії гітлерівців. Після цього він покинув Берлін і переїхав до Відня, де намагався знайти контакти з англо-американцями. Результатом таких дій став арешт 26 лютого 1944 А.Мельника та його найближчих соратників В.Мартинця, Д.Андрієвського, Д.Квітковського.

У лютому 1944 О.Ольжич (Кандиба) розпочав підготовку орг-ції до боротьби в умовах рад. дійсності. Членів ОУН(м) поділили на 2 частини — тих, хто в період війни був розконспірований, планували вивести в еміграцію, а тих, хто при німцях діяв у підпіллі, вирішили залишити на території УРСР. Підпільники-мельниківці мали діяти поодинці, проникаючи в органи влади, армію, госп. установи, розкладаючи їх ізсередини аж до моменту війни проти СРСР з боку Заходу або внутр. дезінтеграції.

15 травня 1944 Р.Шухевич звернувся до О.Ольжича із черговою пропозицією об'єднати зусилля в боротьбі з більшовизмом. Однак 25 травня 1944 О.Ольжича заарештували і відправили до концтабору Заксенгаузен, де він загинув 10 червня 1944. На чолі ОУН(м) в Україні став Я.*Гайвас*, який до осені 1944 здійснив майже повне переведення мельниківського активу на еміграцію. У листопаді 1944 керівники Проводу ОУН(м) провели нараду в Братиславі (Словаччина), на якій поставили перед активом ОУН(м) вимогу сконцентрувати свою увагу на політ. та культ. роботі під гаслом «Не в лісі, а серед народу!» Подібна постановка питання робила діяльність ОУН(м) можливою лише в еміграції. На території України мельниківське підпілля залишилося нечисленним і невпливовим.

Весною—восени 1944 гол. провід ОУН(б) через о. І.*Гриньоха* налагодив контакти з нім. військ. та поліційними колами в Україні з метою звільнення з ув'язнення керівників орг-ції. Восени 1944 із тюрем та концтаборів випустили провідних діячів обох ОУН. Колишні політв'язні спільно із прибулими з України керівниками ОУН(б) провели на початку лютого 1945 у Відні конференцію ОУН(б), яка створила Закордонний центр ОУН(б) на чолі із С.Бандерою. У серпні

1945 в Мюнхені (Зх. Німеччина) була скликана 1-ша конференція проводу Закордонного центру ОУН(б), яка прийняла рішення формувати мережу ОУН(б) в Європі на напівлегальних засадах і активізувати роботу зі створення Антибільшовицького блоку народів.

У 2-й пол. січня — 1-й пол. лютого 1946 в Мюнхені було проведено 2-гу конференцію проводу Закордонного центру ОУН(б), яка обговорювала проблему діяльності ОУН(б) в еміграції, питання стосунків з ін. укр. політ. угрупованнями, а також зовнішньополіт. лінію орг-ції. На конференції Закордонний центр ОУН(б) було перетворено на Закордонні частини ОУН(б), які мав очолювати провід Закордонних частин, прийнято устрій (статут) Закордонних частин ОУН(б). Головою проводу Закордонних частин обрали С.Бандеру. Однак до кінця 1946 через ідеологічні, тактичні та особисті розходження в Закордонних частинах ОУН(б) виникла опозиція до С.Бандери, до якої увійшли Д.*Ребет*, Л.Ребет, М.Лебедь, В.Охримович, І.Бутковський та ін. Опозиція наполягала на демократизації ОУН(б), на автономності структур УГВР і непідпорядкуванні їх Закордонним частинам ОУН(б), на посиленні контактів з ін. укр. еміграційними політ. групами.

Для розв'язання суперечок наприкінці серпня 1947 в Австрії, поблизу м. Міттенвальд скликали Альпійську конференцію Закордонних частин ОУН(б). На конференції більшість із 30-ти присутніх підтримали С.Бандеру, відкинувши вимоги опозиції. У результаті до червня 1948 опозиція, яка концентрувалася навколо Закордонного представництва УГВР, цілком відійшла від Закордонних частин ОУН(б).

Конфлікт в еміграційному середовищі ОУН(б) намагалися протягом 1949—53 залагодити керівники підпілля в Україні Р.Шухевич, П.Федун, В.Кук. Зокрема, 1953 було запропоновано, щоб С.Бандера, З.Матла, Л.Ребет утворили орг. бюро Закордонних частин ОУН(б). Угода про створення орг. бюро була підписана 21 грудня 1953. Проте усі намагання поновити єдність Закордонних частин ОУН(б) виявилися марними. 1956 З.Матла і Л.Ребет заснували нову орг-цію — ОУН Закордонна або ОУН(з), яку також називають ОУН(двійкарі), за кількістю лідерів-засновників. ОУН(з) до своєї загибелі 1957 очолював Л.Ребет, згодом — Б.Кордюк (1957—79), Д.Ребет (1979—92) і А.Камінський (з 1992). *Двійкарі* фактично відійшли від націоналістичної ідеології. Вони видавали час. *«Сучасність»* (з 1961), який, однак, не був їх парт. органом, а містив низку матеріалів на суспільно-політ. та літературно-мистецькі теми. 1991 редакцію часопису переведено до Києва. Сама ж ОУН(з) прийняла рішення не переводити свою діяльність з еміграції до України.

На території України підпілля ОУН(б) продовжувало активно діяти в повоєнний період. Фактичним керівником ОУН(б), УПА і УГВР в Україні був Р.Шухевич. Попри дошкульні удари з боку влади збройне підпілля ОУН(б) на Київщині, Сумщині, Житомирщині вдалося знищити лише 1947, на території укр. *Закерзоння* — 1948. Упродовж 1946—49 кер-во підпілля ОУН(б) в Україні розробило 3 наріжні тактичні схеми боротьби: «Даж-бог» (передбачала легалізацію ряду підпільних кадрів і створення «легальної» мережі ОУН(б) в Україні); «Олег» (передбачала підготовку молодіжного кадрового резерву для підпілля); «Орлик» (передбачала створення міцних позицій підпілля в Центр. та Сх. Україні). Для реалізації зазначених тактичних схем керівник підпілля Р.Шухевич спільно зі своїм найближчим оточенням підготував відповідні інструктивні документи. Проте Р.Шухевичу не судилося самому реалізувати задуми — він загинув 5 березня 1950 під час проведення спецоперації рад. органів держбезпеки. Після смерті Р.Шухевича діяльність підпілля ОУН(б) згасає. З 1950 головою проводу ОУН(б) в Україні та головою ген. секретаріату УГВР став В.Кук, який очолював збройне підпілля до свого арешту 23 травня 1954. Останні групи оунівців були знищені на території УРСР 1960, проте окремі підпільники переховувалися від рад. властей аж до 1991.

ОУН(б) після війни залишилася найпотужнішою націоналістичною силою в середовищі укр. еміграції, яка продовжувала стояти на позиціях ідеології організованого націоналізму. Після вбивства 1959 агентом рад. спецслужб С.Бандери провід Закордонних частин ОУН(б) до 1968 очолював С.*Ленкавський*, а з 1968 до 1986 — Я.Стецько. 1987—91 головою проводу Закордонних частин був В.Олеськів. З 1991 до 2000 провід ОУН(б) очолювала Ярослава *Стецько*. Восени 2000 головою проводу ОУН(б) обрано А.Гайдамаху, а влітку 2009 — С.Романіва. З ініціативи ОУН(б) в Україні з 1992 створено низку політ., громад., культурно-освіт. і наук. орг-цій. Сьогодні ОУН(б) є загальносвіт. орг-цією закритого типу, яка прагне скріпити укр. державність і наповнити її укр. нац. змістом. У Києві видаються офіц. друковані органи ОУН(б) — *«Шлях перемоги»* та *«Визвольний шлях»*.

ОУН(м) після завершення II світ. війни розвивала консервативну корпоративну ідеологію. 3-й великий збір ОУН(м), що відбувся 30 серпня 1947, істотно обмежив владу лідера та запровадив у програму принципи рівності перед законом, незалежності суду, свободи совісті, слова, преси та політ. опозиції. Ідеологія орг-ції була істотно модернізована під гаслами нац. солідаризму, який обстоював бачення майбутньої української д-ви, заснованої на співпраці корпоративних соціальних груп. Після смерті А.Мельника 1964 ОУН(м) очолювали О.Штуль-Жданович (1964—77), Д.Квітковський (1977—79) та М.*Плав'юк* (з 1981). З 1992 ОУН(м) легалізувалася в Україні як громад. орг-ція, зберігши при цьому статус понадпарт. структури. ОУН(м) розбудувала в Україні низку наук. і культурницьких орг-цій. Офіц. часопис — газ. «Українське слово» — видається в Києві.

1993 в Україні була спроба створити ОУН (в Україні), яку очолили М.Сливка та І.*Кандиба*. Проте вона не знайшла підтримки в націоналістичному середовищі й швидко маргіналізувалася.

Упродовж останніх десятиліть ОУН(б) і ОУН(м) рідко публічно виступають один проти

одного і часто демонструють тенденції до співпраці, які, однак, не завершуються об'єднавчими кроками.

На підставі аналізу програмних документів ОУН та усього доступного на сьогодні джерельного

Бог і Україна!

САМОСТІЙНА УКРАЇНА

Редакція і Адміністрація: Станиславів, вул. Карпінського ч. 7. І поверх, ч. тел. 22.
Ціна 50 коп. або 5 нім. фенігів

Рік І. Станиславів, 10 липня 1941. Ч. 3.

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1. Волею Українського народу, Організація Націоналістів під проводом Степана БАНДЕРИ проголошує створення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її Творця й Вожда Евгена КОНОВАЛЬЦЯ вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-большевицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває ввесь український нарід не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Суверенна Українська Влада.

Суверенна Українська влада запевнить Українському народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння всіх його потреб.

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядкується українському Національному Урядові, що створиться у столиці України — КИЇВІ.

3. Новоповстаюча Українська держава буде тісно співдіяту з Націонал-Соціялістичною Великою Німеччиною, що під проводом свойого Вожда Адольфа ГІТЛЄРА творить новий лад в Європі і в світі та допомагає Українському Народові визволитися з підмосковської окупації.

Українська Національна Революційна Армія, що твориться на українській землі, боротиметься дальше з СОЮЗНОЮ НІМЕЦЬКОЮ АРМІЄЮ проти московської окупації за Суверенну Соборну Державу і новий лад у цілому світі.

Хай живе Українська Суверенна Соборна Держава! Хай живе Організація Українських Націоналістів! Хай живе провідник Організації Українських націоналістів й Українського Народу СТЕПАН БАНДЕРА!

СЛАВА УКРАЇНІ!

«Акт проголошення Української Держави» («Акт Тридцятого червня 1941»), опублікований у газеті «Самостійна Україна». Станіслав (нині м. Івано-Франківськ), 1941, 10 липня.

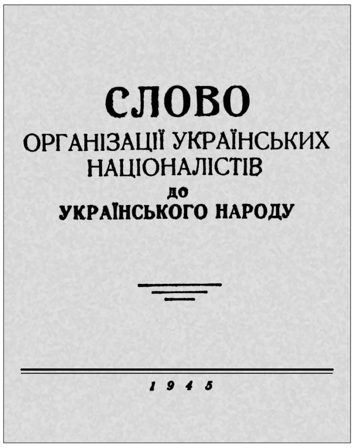

«Слово Організації українських націоналістів до українського народу». Брошура. 1945. Обкладинка.

масиву більшість дослідників погоджуються з тим, що типологічно ідеологія укр. націоналізму була спорідненою з національними правовими рухами тогочасних економічно відсталих аграрних суспільств Європи (Польща, Румунія, Литва, Хорватія, Словаччина та ін.) й антиколоніальними рухами народів Азії та Африки.

Однак укр. націоналізм був, насамперед, явищем генетично самостійним, хоч у своєму розвитку він зазнав безпосередніх впливів відповідних іноземних зразків.

Літ.: ОУН у світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955 рр. Мюнхен, 1955; *Кричевський Р.* ОУН в Україні — ОУН З і ЗЧ ОУН: Причинок до історії українського націоналістичного руху. Нью-Йорк—Торонто, 1962 (репринтне вид. — Львів, 1991); *Armstrong J.A.* Ukrainian nationalism. Englewood, Colorado, 1990; *Кентій А.В.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1929—1941 рр.). К., 1998; *Його ж.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1941—1942 рр.). К., 1998; *Його ж.* Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. К., 1999; *Його ж.* Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. К., 1999; *Його ж.* Нарис боротьби ОУН—УПА в Україні 1946—1956. К., 1999; *Wysocki R.* Organizacja Ukraicskich Nacionalistyw w Polsce w latach 1929—1939: Geneza, struktura, program, ideologia. Lublin, 2003; *Киричук Ю.* Український національний рух 40—50-х років XX століття: Ідеологія і практика. Львів, 2003; *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм. В кн.: *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 2. К., 1994; *Патриляк І.К.* Військова діяльність ОУН(б) у 1940—1942 рр. К., 2004; *Motyka G.* Ukrainska partyzantka: 1942—1960. Warszawa, 2005; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. К., 2005; Конгрес українських націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали. Львів, 2006; *Мірчук П.* Нарис історії Організації українських націоналістів 1920—1939 рр. К., 2007.

Web: http://oun-upa.org.ua; http://cdvr.org.ua

І.К. Патриляк.

ОРГАНІЗА́ЦІЯ ЧОРНОМО́РСЬКОГО ЕКОНОМІ́ЧНОГО СПІВРОБІ́ТНИЦТВА (ОЧЕС) — регіональна структура країн причорномор. басейну, створена 25 червня 1992 відповідно до стамбульської декларації «Про чорноморське співробітництво», яка передбачала активізацію регіональної взаємодії в економіці, енергетиці, к-рі, транспорті, екології. Зацікавленість України в розвитку ОЧЕС пов'язана з об'єктивними геополіт. інтересами, розвитком європейсько-азіатських транспортних коридорів, формуванням інтегрованої енергетичної мережі, необхідністю ефективного використання природних ресурсів Чорного моря. Членами ОЧЕС з часу заснування є: Азербайджан, Болгарія, Вірменія, Грузія, Молдова, РФ, Румунія, Туреччина, Україна, спостерігачами тоді стали Греція та Албанія. 1994 була створена Парламентська асамблея Чорномор. екон. співробітництва. Країни-члени ОЧЕС за принципом ротації протягом 6-ти місяців по черзі головують у названій орг-ції. У квітні 1997 в *Стамбулі* було засновано постійно діючий Секретаріат ОЧЕС. 1999 в Салоніках (Греція) створено інвестиційний банк ОЧЕС, який має створити фінансову основу для формування причорномор. зони вільної торгівлі. У 2-му півріччі 1997 під час головування України в ОЧЕС було проведено міжнар. форум, присвячений розвитку взаємодії МЕРКОСУР (інтеграційного об'єднання країн Пд. Америки) та ОЧЕС. В *Ялті* 5 червня 1998 на зустрічі глав держав-членів ОЧЕС було підписано статут ОЧЕС як міжнар. регіональної орг-ції. Цей статус ОЧЕС визнано *Організацією Об'єднаних Націй*. Налагоджуються контакти між ОЧЕС та *Європейським Союзом*. У вересні 1999 в Ялті відбувся перший балтійсько-чорномор. саміт, було підписано низку конвенцій ОЧЕС, які стосуються екології, розвитку міжкульт. діалогу. Між країнами-членами ОЧЕС налагоджується співробітництво у військ. сфері. Створення ОЧЕС сприяє подальшому прогресу чорномор. регіонального співробітництва як органічної складової процесу *європейської інтеграції*, яка створює умови для зміцнення стабільності та миру.

Літ.: *Мхитарян Н.І.* Чорноморське регіональне співробітництво як геополітичний чинник міжнародних інтеграційних процесів (1990—1998 рр.): Автореферат дис. ... канд. політ. наук. К., 1999.

А.Ю. Мартинов.

ОРГАНІЦИ́ЗМ, органологія — методологічна стратегія пізнання, яка уподібнює сусп-во до природного організму («тіла»). О. представлений у численних соціогуманітарних теоріях та концепціях, зокрема в романтичному та позитивістському історіописанні, соціологічних візіях історії, циклічних побудовах культурно-істор. типів і цивілізацій тощо.

Ідея О., себто уподібнення людського сусп-ва до природного організму/тіла, походить з давніх часів, принаймні від доби *античності*. Зазвичай її пов'язують із конструкціями т. зв. життєвих циклів та функцій організму в сенсі їхньої повторюваності та неодмінною інваріантністю — скінченності природного і заразом соціального буття, що, звісно, постулює телеологічність істор. руху. Приміром, циклічну модель споглядаємо в базовій тричленній формулі — народження, становлення, вмирання — чи у вигляді її багатоманітних проекцій з різною кількістю складових. Властиво, що різно-

манітні циклічні візії побутують у творах багатьох авторів класичної давнини — Юлія Аннея Флора, Марка Туллія Цицерона, Марка Теренція Варрона та ін. Урешті, у часи античності з'явилася думка, котру здебільшого приписують Платону, за якою ціле є чимось більшим, аніж звичайна сума його складових. Ця теза є наріжною ідеєю в конструкціях О. як натуралістичної програми пізнання на обширах соціогуманітаристики, у межах якої сусп-во розглядається як частина світу природи, а соціальне буття — як різновид природного життя. До циклічних/органічних мотивів істор. руху апелювали й пізніше. Зокрема, у ранньомодерні часи цю ідею обстоював італ. філософ Дж.Віко. Та справжній злам в європ. соціогуманітаристиці щодо побутування уявлень, пов'язаних з О., стався протягом модерної доби, особливо впродовж 19 ст. Засадні трансформації наук. картини тогочасного світу зумовили гостре змагання між механіцизмом й О. Здавалося, що зазначений інтелектуальний конфлікт спирався майже виключно на розвій природничих та математичних наук, а відтак транслювався в соціогуманітаристику опосередковано. Проте нечуваний до того часу соціальний і політ. динамізм 19 ст. творив власні терени конфронтації механістичних взірців світосприйняття з органічними конструкціями, в яких прагнули відобразити мінливість, часто-густо невпорядкованість, стихійність, імпульсивність, ба навіть хаотичність людського буття. Не випадково провідниками своєрідного «натурфілософського бунту» супроти канонів механістичного природознавства стали нім. філософи Г.-В.*Гегель* та Ф. фон Шеллінг. Напр., Г.-В.Гегель пов'язував різноманітні стани «природного духу» як окремих індивідів, так і *націй*, з віковою різницею їхнього життя. Звідси й походить його знаменита теза про 4 вікові стани всесвітньої історії (дитячий, юнацький, зрілий та старечий). Подібне бачення соціального світу обстоював і Ф. фон Шеллінг, який наголошував на органічному розумінні самої природи істор. часу. Ба більше, в його працях йдеться про органічний спосіб відчуття, мислення і дії.

О. чи органологія (останній термін запропонував нім. філософ Е.*Трельч*) постала в модерну добу як спосіб осягнення своєрідного зв'язку між ідеальним і реальним. Заразом вона стала інтелектуальною опозицією до раціональних, універсальних і нормативних конструкцій, з якими ототожнювали ідеали *Французької революції кінця 18 століття*. Натомість ідея органічного розвитку, яка повсюдно панувала в романтичному історіописанні 19 ст., мала своїм вислідом думку про унікальність істор. буття, зокрема неповторність нац./нар. духу та його різноманітних перевтілень. Адже плин історії можна відчути тільки один-єдиний раз, себто вловити певний його момент або стан. Такі романтичні уявлення, вочевидь, підважували й, кінець-кінцем, звели нанівець моралізаторські і механістичні мотиви, які належали до неодмінних атрибутів пізньопросвітницького історіописання. Зрештою, О. посів чільне місце не тільки в нім. класичній філософії та романтичних системах світобачення, а й у позитивістських доктринах. Проте в позитивістській органології практично не залишалося жодного місця для побутування духу народу/нації. Натомість впроваджувалися безпосередні біологічні аналогії з матеріальним організмом/тілом, які давали можливість тотально генералізувати емпіричний матеріал. Приміром, англ. філософ Г.*Спенсер*, якого вважають фундатором соціал-органіцизму, уподібнював сусп-во до «соціального тіла», котре будовою та функціями нагадує живий організм. Відтак *історичний процес* тлумачився як органічна еволюція сусп-ва. Більше того, Г.Спенсер впроваджував органічні аналогії до дрібних, інколи навіть вульгаризованих, деталей. Зокрема, він порівнював дроти телеграфного зв'язку з нервовою системою природного організму. Серед прихильників позитивістських візій ширилися й ін. натуралістичні уподібнення, іноді доведені до надмірних крайнощів: окремий індивід або родина — як соціальна клітина, торгівля — кровоносна система, уряд — головний мозок тощо. Водночас науковці 19 ст. прагнули віднайти та формалізувати соціальні й істор. закони на засадах органології. Такі соціогуманітаристські уявлення 19 ст. й спричинилися до виникнення низки біоорганічних теорій сусп-ва як своєрідного надорганізму в інтелектуальному дусі еволюційної біології (Р.Вормс, П.-Ф.Ліліенфельд-Толль, А.-Е.Шеффле та ін.). Та як би там не було, але з присмерком позитивізму ідея О. все ж таки не зникла із соціогуманітаристики. Натомість О. зазнав трансформації в руслі неокантіанського та соціологічного поворотів, які творили з «органічними» концептами разючі й цікаві інтелектуальні мутації, спричинили їхнє перетікання в ін. предметні області, продукували інструментальні трансформації тощо. Зокрема, на теренах соціогуманітаристики на межі 19—20 ст. поширилася соціально-психологічна та структурно-функціональна органологія як дослідницькі стратегії. У таких візіях цілісність людського сусп-ва виводилася з ідеї колективної свідомості чи заг. розуму як самостійної реальності, що є чимось іншим, аніж звичайна сума чи сполучена свідомість усіх індивідів тощо. Крім того, сусп-во часто-густо розглядалося як надорганізм, гол. метою якого є підтримання соціальних інститутів та їхніх функцій, тобто О. перетворився на функціоналізм чи структурно-функціональну парадигму гуманітарного пізнання (Е.*Дюркгейм*, А.Редкліфф-Браун, Б.Малиновський та ін.). Зрештою, видозмінені ідеї органології побутували в численних концепціях гештальтпсихології (М.Вертхеймер, В.Кьоллер, К.Коффка), емерджентної еволюції (С.Александер, К.Ллойд Морган), органічного індетермінізму (Ф.Веллс, О.Рейзер) та ін. Заразом вони циркулювали у візіях адептів філософії життя чи віталізму, котрі трактували саме поняття «життя» як первісну реальність — цілісний органічний простір у біологічній, космологічній чи історико-антропологічній варіаціях, який передує поділові світу на реальне та ідеальне (А.Бергсон, В.*Дільтей*, Г.Зіммель, Ф.-В.*Ніцше* та ін.). Самостійне призначення у світ. соціогуманітаристиці здобула й циклічна органологія. Вона репрезентована в різноманітних теоріях культурно-істор. типів чи цивілізацій (М.*Данилевський*, А.-Дж.*Тойнбі* та ін.), в

яких антитеза органічного і механічного іноді представлена як конфлікт *культури* й *цивілізації* (О.*Шпенглер*).

О. виступає як один із засадних елементів різноманітних політ. доктрин, зокрема *консерватизму*. Так, у консервативних візіях органічні мотиви, як правило, протистоять ідеям індивідуального атомізму чи механістичної соціалізації, які пов'язують із ліберальними та демократ. ідеалами. Сенс О. в консервативних концепціях виводять, переважно, із системи рівноваги, в якій розглядаються окремі особистості, речі, явища, ідеологічні й політ. вартості тощо. Відтак органічний ідеал консерватизму поч. 20 ст. вбачали в ідеї чіткого станового поділу або, принаймні, в добре вибудуваній соціальній ієрархії сусп-ва.

Інструментальні властивості О. як методологічної стратегії видавалися вельми привабливими багатьом історикам, особливо тим, які прагнули повніше відобразити складну просторово-часову конфігурацію істор. сцени та шукали адекватні засоби для її мовної репрезентації у своїх текстах. Заразом О. виступав як специфічна аксіологічна настанова в наук. практиках ученого-гуманітарія, яка давала йому змогу зберегти цілісність та забезпечити межі освітлення відповідної дослідницької перспективи в неосяжному морі фактографії, котре стрімко розширювалося в 19, а тим більше в 20 ст. У такому сенсі різноманітні конструкції з обсягу органології були однією з інтелектуальних предтеч холізму, себто ідеї конструювання сусп-ва як цілісної системи, хоча, звичайно, в спрощеному вигляді.

Ідеї О. циркулювали і в українському історіописанні 19—20 ст., зокрема в студіях В.*Антоновича*, М.*Драгоманова*, М.*Костомарова*, В.*Липинського*, О.*Оглоблина* та деяких ін. учених.

Приміром, М.Костомаров виходив з того, що будь-яке сусп-во у своїй історії переживає періоди виникнення, розквіту та занепаду. Зокрема, відому органічну тріаду молодість—зрілість—старість споглядаємо і в *«Книзі буття українського народу»,* напр., щодо означення різних стадій існування людства. Загалом уявлення М.Костомарова про «організм» («народне тіло»), як і багатьох ін. європ. романтиків, мали підпорою давню ідею тотального одухотворення сусп-ва і природи, врешті-решт усього макрокосмічного порядку. Власне, це — тіло-ідеал, «органічне» втілення ідеї-задуму Божого Провидіння в просторі і часі, яке набуває різних образів у ту чи іншу істор. добу. Відтак колективний/масовий герой представлений у працях М.Костомарова переважно як єдина сконструйована палітра, цілісне полотно з безліччю хаотичних фрагментів, мозаїк-частинок, що пензлем автора організовуються в єдине і струнке тіло-ідеал у вигляді унікальної множинності образів нац./нар. організму. Крім того, у студіях М.Костомарова органічне представлення світу минувшини посідає чільне місце, позаяк воно виступає як основа нац. характерології і навіть як специфічна риса істор. буття східнослов'ян. народів. Урешті, в ієрархії романтичного світосприйняття М.Костомарова держ., політ. чинники і навіть цивілізаційні впливи («державний організм», «політичне тіло») виступають як «зовнішні» вияви існування народу/нації. Натомість Боже Провидіння творить засадні, «внутрішні» прикмети, властиво тіло-ідеал, що є сутністю «національного духу». Для їхнього означення М.Костомаров уживав терміни «народоправство» та «єдиновладдя» як специфічні маркери того чи ін. нац./нар. організму. Відтак, послуговуючися цими дефініціями, М.Костомаров окреслював засадний конфлікт між двома різними тілами-ідеалами на авансцені історії — руським та українським. Причому визначальним, трансцендентним мірилом вартості у світосприйнятті М.Костомарова була ідея правди, яку репрезентує народне «тіло» («організм»). Його устремління є домінуючими щодо формулювання того чи ін. вердикту історика про визначні особистості минулого, певні явища, процеси тощо. Саме в такому органічно-ідеалістичному контексті постає змагання між народоправством та єдиновладдям, яке є не стільки конфліктом у матеріально-фізичній площині, скільки протистоянням у духовній царині як двох відмінних організмів-ідеалів, двох «правд» істор. буття. Властиво те, що безпосередньо з конфлікту народоправства та єдиновладдя постає федеративна концепція М.Костомарова. Про те, наскільки важливими є зазначені ідеали у світосприйнятті М.Костомарова, свідчить його типологія «двох руських народностей», яку він розкрив у вигляді кількох опозицій: особиста воля малороса та загальність великоросіянина, укр. громада як «добровільне товариство людей» і рос. «мір» («община») як «абстрактний вислів загальної волі», що нав'язує «громадську й державну єдність». Таким чином, 1861 з ідеалістичної/метафізичної типології «організмів» («тіл») народилася знаменита формула М.Костомарова про «дві руські народності», що мала неабиякий вплив на укр. соціогуманітаристику 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст.

З критикою позитивістського О. Г.Спенсера та його впливу на тогочасне представлення історії країн стародавнього Сходу (Бл. Сходу, Індії) виступав М.Драгоманов.

О. є одним із наріжних концептів у теорії «класократичної монархії» В.Липинського. Зокрема, у своїй праці «Листи до братів-хліборобів» автор підносить і трансформує термін «організм» в органічний тип взаємин соціуму чи метод побудови «класократичного» громад. життя. В.Липинський обстоював думку про побутування «органічного взаємовідношення» між активною й пасивною расою, що утворює «класократичний» лад. Такий тип взаємовідносин, за його візією, передбачає збройне завоювання активною расою пасивної. В.Липинський характеризував його як завоювання «зверху», «по-лицарськи». У подальшому відбувається «органічне співробітництво» на основі інстинкту осілості та персонального проводу, внутр. єдності й організованості активної раси, що приводить до вироблення спільних інстинктів (сусідства, території та родини). Відтак творяться нові громад. і політ. вартості, формується відповідна сусп. ієрархія тощо. Запорукою «органічної співпраці», на його думку, було обмеження реліг. мораллю «класократичної сили і авторитету», що реалізу-

ється через відокремлення духовної влади від світської. Схематизація минувшини подавалася В.Липинським як понятійна тріада, відповідно до трьох циклів держ. правління та трьох станів існування нації — класократія (органічний спосіб утворення), демократія (хаотичний спосіб) та охлократія (механічний спосіб).

Урешті, у працях В.Липинського О. репрезентований як методологічна стратегія, яка вирізняється багатоманітністю інструментального застосування. Передусім, органічність — це природний спосіб творення ієрархії/структури социуму. В авторському представленні цей спосіб випливає з двоїстої природи самого Всесвіту та дуалізму людського буття — природного і заразом соціального, реального й ідеального, тобто виказує інтелектуальні впливи віталізму чи філософії життя. Тому похідні метафори «органічний колектив», «органічне сполучення», «органічний» часто-густо вживаються саме для підкреслення ієрархічності соціального/нац. буття. Та, попри свою природність, органічність не є тотально детермінованою, за візією В.Липинського. Натомість вона є найкращим із трьох конкуруючих способів (методів) організації громад. життя *нації*, який упорядковує й спрямовує «стихійні хотіння» до держ. буття. Відтак О. виступає як своєрідна формація, що виробляє, спрямовує колективну свідомість, тобто кристалізує ідеальне, ірраціональне й містичне в межах «органічної сполуки». Урешті, органологія В.Липинського плавно перетікає в циклічне представлення світу минувшини як коловороту націй у пошуках вічного шляху до Бога, себто релігійно-морального сенсу істор. буття.

Ідеї О. відіграють певну роль і в працях О.Оглоблина. Вони пов'язані з його спробами демонтувати в 1920-х рр. концептуальні схеми рос. та польс. істор. науки в екон. царині, які поділяли укр. госп. життя на низку окремих сегментів. Властиво пошук адекватних інструментів та масштабів висвітлення підвів О.Оглоблина до думки про потребу органічного представлення екон. історії України. Причому терміни-метафори «організм» та «органічний» у текстах історика вживаються для позначення укр. екон. минувшини як певної цілісності. З концептом О. пов'язані й студії О.Оглоблина щодо витворення самого поняття «української економіки». У його працях простежуються спроби піднести поняття «громадський організм» та «українська економіка» до операційних термінів міжнац., міжнар. значення. Зокрема, привертає увагу авторська репрезентація «господарської минувшини» України не як низки різнорідних, роздільних екон. сегментів, а як окремої одиниці в європ. масштабі. Водночас О.Оглоблин рішуче виступив проти тези М.І.*Яворського* про «єдиний східноєвропейський організм», який начебто відображав цілковиту «гармонію» інтересів рос. й укр. капіталу. Крім того, О.Оглоблин висловив думку про «органічний контакт» укр. громад. думки на всій території України. Відтак термін «український громадський организм», який уживав О.Оглоблин, у такому світлі постає не тільки як поняття-інструмент з обсягу екон. історії, а і як конструкція, яка шириться на ін. площини минувшини, зокрема сусп. думки. Однак концептуальне оформлення поглядів О.Оглоблина було обірване хвилею репресій на поч. 1930-х рр. На еміграції О.Оглоблин епізодично застосовував концепт О., зокрема, наближався до потрактування укр. сусп-ва як «організму-конструкції» («єдиного національно-господарського організму», «органічного з'єднання», «національного організму» тощо), в якому синтезовані культ., соціальні, національно-політ., господарсько-екон., ідеологічно-держ., територіальні та ін. складові, що виразно нав'язує інтелектуальний зв'язок із соціологічними компонентами його схеми масової історії кінця 1920-х — поч. 1930-х рр. Неабияка популярність О. в студіях плеяди визначних представників укр. історіописання 19—20 ст. значною мірою спричинялася гострими потребами в цілісній і самостійній репрезентації укр. історії. Протягом 20 ст. О. частково перетік до ін. методологічних стратегій соціогуманітарного пізнання (холізм, функціоналізм, структуралізм), частково втратив свою інструментальну привабливість.

Літ.: *Костомаров Н.* Об историческом значении русской народной поэзии. Х., 1843; *Його ж.* Мысли о федеративном начале в древней Руси. «Основа», 1861, № 1; *Костомаров М.* Дві руські народності. К.—Лейпциг, [1923]; *Оглоблін О.* Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX—XX в. «Червоний шлях», 1928, № 9/10; *Його ж.* Нариси з історії капіталізму на Україні, вип. 1: Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за першої половини XIX століття. Х.—К., 1931; *Липинський В.* Релігія і церква в історії України. Львів, 1933; *Оглоблин О.* Проблема схеми історії України 19—20 століття (до 1917 року). Мюнхен—Нью-Йорк, 1973; *Гегель Г.* Энциклопедия философских наук, т. 3: Философия духа. М., 1977; *Комаринець Т.І.* Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального). Львів, 1983; *Шеллинг Ф.* Сочинения, т. 2. М., 1989; *Драгоманов М.* Положение и задачи науки древней истории. В кн.: *Драгоманов М.П.* Вибране. К., 1991; *Липинський В.* Твори. Архів. Студії, т. 3: Україна на переломі 1657—1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Філадельфія, 1991; *Гегель Г.* Философия истории. М., 1993; *Трельч Э.* Историзм и его проблемы: Логическая проблема философии истории. М., 1994; *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії, т. 6, кн. 1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. К.—Філадельфія, 1995; *Спенсер Г.* Опыты научные, политические и философские. Минск, 1998; *Артюх В.* «Книга буття українського народу» М. Костомарова: сакральні виміри національної самосвідомості. «Сіверянський літопис», 2000, № 5; *Уайт Х.* Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. Екатеринбург, 2002; Мислителі німецького романтизму. Івано-Франківськ, 2003; *Чижевський Д.* Філософські твори, т. 1: Нариси з історії філософії на Україні: Філософія Григорія С. Сковороди. К., 2005.

О.В. Ясь.

ОРГБЮРО́ ЦК КП(б)У, Організаційне бюро ЦК КП(б)У — орган ЦК КП(б)У, що діяв упродовж 1919—52. Рішення й постанови О. ЦК КП(б)У у випадку неопротестування їх членами *політбюро ЦК КП(б)У* ставали рішеннями ЦК КП(б)У. Оргбюро здійснювало заг. кер-во орг. роботою КП(б)У, займалося підбором та розподілом парт. і рад. кадрів, контролювало виконання рішень ЦК КП(б)У й діяльність рад.,

профспілкових і молодіжних організацій.

О. ЦК КП(б)У було утворене за зразком оргбюро ЦК РКП(б), поява якого датується 16 січня 1919. У січні—лютому 1919 укр. аналогом оргбюро ЦК РКП(б) (до перетворення останнього в кінці березня на постійний орган) і попередником оргбюро була Президія ЦК КП(б)У, до складу якої входили Я.Дробніс (5 лютого замінений Е.*Квірінгом*), Акім (П.Ровнер), *Артем* (Ф.Сергєєв), Я.Епштейн (*Яковлєв*). Із березня 1919 і до вересня 1952 оргбюро працювало на постійній основі. 1952 було визнано за доцільне поточну орг. роботу зосередити в секретаріаті ЦК КП(б)У.

До першого складу оргбюро входило 3 особи (Ю.Пятаков, Т.Харечко, П.Ровнер), згодом чисельний склад збільшився. Одним із членів оргбюро обов'язково був секретар ЦК КП(б)У (з 1920 — 1-й, з 1925 —генеральний, з 1934 — знову 1-й), який одночасно був членом політбюро ЦК КП(б)У. У протоколі рішення про створення оргбюро зазначалося: «На найближчому засіданні ЦК після того, як мине місяць, Організаційне бюро переобирається». Цього правила мало дотримувалися, але склад оргбюро справді часто змінювався, особливо в перші роки його існування. Як правило, оргбюро формально обиралося на пленумі ЦК КП(б)У із членів ЦК. Але існували й винятки. Так, у лютому 1920 призначене ЦК РКП(б) бюро КП(б)У обрало оргбюро ЦК КП(б)У у складі Рафаїла (Р.Фарбмана), Л.Сосновського та Д.*Мануїльського*, причому два останні за результатами III з'їзду КП(б)У не були членами ЦК. Траплялися кооптації членів ЦК до складу оргбюро у зв'язку з відрядженням того чи ін. діяча на парт. роботу без скликання пленуму ЦК.

Перші роки існування оргбюро його повноваження не були чітко окреслені на інституційному рівні. Слушним не лише для ЦК РКП(б), а й і для ЦК КП(б)У було зауваження В.*Леніна* щодо розподілу функцій політбюро та оргбюро на IX з'їзді РКП(б) (1920): «Справжнім головним завданням Оргбюро був розподіл партійних сил, а завданням Політичного бюро — політичні питання». Але в цьому ж виступі він зазначив, що такий розподіл є «до певної міри штучним», оскільки «всяке організаційне питання приймає політичне значення». Загалом, як тоді ж зазначив В.Ленін, такий розподіл функцій привів до «надзвичайно сприятливих» результатів і «не було випадку, щоб між тим і іншим бюро виникали труднощі».

Найважливіші кадрові рішення оргбюро передавало на розгляд політбюро, однак спочатку порядок визначення таких питань не був формалізований. Тим більше, що останнє слово у вирішенні кадрових питань в Україні завжди залишалося за ЦК РКП(б), до якого й апелювали укр. діячі у випадку незгоди із рішенням власних керівних органів. У вересні 1919 ЦК РКП(б) фактично ліквідував як О. ЦК КП(б)У, так і політбюро ЦК КП(б)У, залишивши репрезентантами ЦК КП(б)У «трійку» у складі Х.*Раковського*, Г.*Петровського* та А.Йоффе, причому два останніх не обиралися членами ЦК на III з'їзді КП(б)У. Із захопленням України Червоною армією керівні партійні органи КП(б)У, у т. ч. й оргбюро, були відновлені.

Після VII з'їзду КП(б)У та XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923) кер-во КП(б)У (наприкінці травня 1923) визначило й письмово зафіксувало розподіл повноважень між політбюро, оргбюро та секретаріатом ЦК КП(б)У. Було чітко окреслено вищий ранг політбюро, член якого міг опротестувати рішення оргбюро. Повноваження щодо кадрових призначень розподілялися так: на оргбюро затверджувалися члени колегій центр. укр. установ, завідувачі великими відділами в структурі нар. комісаріатів, завідувачі губвідділами в губернських виконкомах та парткомах, керівники великих з-дів, редактори газет і журналів, члени правління трестів, голови губернських судів, 1-ші помічники губернських прокурорів. Посади, що були у владній ієрархії вище, підлягали затвердженню політбюро ЦК, а оргбюро могло лише виносити рекомендації. Нижчі за рангом посади підлягали затвердженню секретаріатом ЦК. Із ліквідацією *губерній* повноваження були дещо модифіковані, але ієрархічна структура виконавчих органів ЦК (політбюро—оргбюро—секретаріат) залишалася незмінною до самої ліквідації оргбюро. При цьому укр. варіант цієї структури копіював російський, а потім — і загальносоюзний.

Літ.: Комуністична партія України: З'їзди і конференції. К., 1991; *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: Перше десятиріччя. (1919—1928). К., 1996; Политбюро ЦК РКП(б)—ВКП(б): Повестки дня заседаний. 1919—1952: Каталог, т. 1. М., 2000; *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України: Історія, особи, стосунки (1918—1991). К., 2005.

Г.Г. Єфіменко.

ОРГО́Щ — давньорус. місто на місці с. Рогоща Черніг. р-ну Черніг. обл. на лівому березі р. Білоус (прит. Десни, бас. Дніпра), за 25 км на пн. зх. від *Чернігова*. У письмових джерелах згадується під 1159 як місто в складі вотчини черніг. князів. Розташов. на важливому водному шляху із Чернігова до *Любеча*. Округле *городище* (200 х 180 м) міститься в зх. частині села і оточене по периметру високим (до 9 м) валом та ровами. Потужність культ. шару 0,30—0,60 м (10 — поч. 11 ст., при майже повній відсутності матеріалів 12—13 ст.). Досліджені рештки зрубних конструкцій валів, 16 житлових та ремісничо-госп. споруд 10—11 ст. Всього досліджено 613 м^2. З пн. та зх. до городища прилягає селище-*посад* (бл. 30 га), на якому досліджено ще 9 споруд 10—11 ст. та 12 ст.

У серед. 13 ст. О. загинув від навали монголів і як місто більше не відроджувався. На правому березі р. Білоус на околицях с. Табаївка знаходився некрополь О. (бл. 175 насипів), на якому розкопано 21 курган.

Літ.: *Голубовский П.В.* Где находились существовавшие в домонгольский период города; Воргол, Глебль, ... Оргощ... «Журнал Министерства народного просвещения», 1903, вып. 5; ПСРЛ, т. 2. М.—Л., 1962; *Коваленко В.П., Моця О.П.* Літописний Оргощ. В кн.: Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі. Суми, 1993.

В.П. Коваленко.

ОРДА́ (турец. — орду) — у степових народів початково означало

царський намет, а принаймні з 10 ст. — ставку і військ. табір. З монгольським завоюванням слово ввійшло до багатьох європ. мов (англ. і франц. horde, нім. Horde) у значенні численного нерегулярного війська. В *Османській імперії* та імперії Великих моголів перетворилося на родове поняття війська. Орду-і-гумаюн (Покровительське військо) — сухопутне військо Осман. імперії. В Україні і Московії означало будь-яке окреме військо степових сусідів, а також будь-яке степове держ. утворення, незважаючи на ступінь його самостійності: Перекопська орда (синонім *Кримського ханату*), Буджацька, Єдисанська та ін. орди. Велика Орда (себто незалежна) — улус хана *Золотої Орди*. *Військо Запорозьке* як д-ву можна вважати політ. аналогом орди.

Літ.: *Doerfer G.* Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, vol. 2, Wiesbaden, 1965.

О.І. Галенко.

ÓРДА Наполеон (19.02.1807—26.04.1883) — музикант, композитор, художник-графік, публіцист, мовознавець, видавець, педагог. Н. поблизу м. Янів (нині м. Іваново Брестської обл., Білорусь) в родині Михайла Орди, інженера-фортифікатора, *предводителя дворянства* Кобринського пов., та Юзефіни Бутримович, доньки пінського старости, громад. діяча Матея Бутримовича. Початкову освіту отримав удома, згодом навч. у Свіслоцькій г-зії (1819—23) та на фізико-мат. ф-ті Віленського ун-ту (1823—27). За участь у роботі таємної студентської орг-ції «Заряни» був виключений зі студентських лав і ув'язнений на 15 місяців у Віленську тюрму.

Вступивши на офіцерську службу в гвард. кінний полк Литов. корпусу рос. армії (1830—31), продовжив брати участь у національно-визвол. русі Білорусі. Після *польського повстання 1830—1831* був змушений виїхати в еміграцію до Європи. За кордоном здійснив мандрівку по Австрії, Німеччині, Швейцарії, Іспанії (1832—33). Познайомившися з А.*Міцкевичем*, Ф.-Ф.*Шопеном*, Ф.*Лістом*, зупинився в Парижі (Франція; 1833—40), де за їхніми порадами зосередився на опануванні професійними навичками образотворчого (студія пейзажиста П.Жирара) та муз. мист-ва, а також розпочав історико-літ., видавничу і доброчинну діяльність: кошти, виручені за альбом творів польс. композиторів (1838), передав бідним емігрантам. Був обраний членом Паризького історико-літ. т-ва (1839). У мандрах по Франції та Рейнській області створив перші цикли малюнків (1840—42), а в результаті поїздок до Іспанії, Португалії, Алжиру, Англії, Шотландії, Голландії — численні серії архіт. пейзажів (1842—44).

Після одруження із француженкою Іреною Баглє (1843) здійснив спробу зайнятися комерційною діяльністю, яка не мала успіху, відтак повернувся до занять мист-вом. Автор широко знаних фортепіанних творів, прибічник нового романтичного напряму в образотворчому мист-ві й музиці, Орда був обраний членами Т-ва акціонерів Італ. опери її директором (1847—48); продовжував композиторську й викладацьку діяльність, широку громад. (як член к-ту польс. еміграції з 1848) і наук. роботу.

1849 підготував до видання «Граматику польської мови» для французів (видав у Парижі 1856, перевидав у Берліні (Німеччина) 1858, *Варшаві* 1874). Завдячуючи тривалій муз. виконавсько-викладацькій практиці, створив також підручник «Граматика музики» (видав у Варшаві 1873).

Після оголошеної рос. імп. *Олександром II* амністії учасникам польс. повстання 1830—31 повернувся до Білорусі (1856), здійснив поїздку по Гродненській губ. (1860—64). Однак як політично неблагонадійний після подій *польського повстання 1863—1864* потрапив у поле зору поліції, за матеріалами слідства був звинувачений у сприянні його учасникам і знову заарештований. Із Кобринської в'язниці звільнений за клопотаннями покровителів (1864). Втративши право на володіння батьківською садибою, виїхав до України. Мешкав на Київщині та Житомирщині, переважно в маєтках генерала від кавалерії А.Жевуського (Ржевуського), де викладав уроки музики членам його родини (1870—72).

Здійснив ознайомчі мандрівки — на *Волинь* і *Поділля*, де розгорнув концертно-виставкову діяльність (1871—76), а також до Білорусі та Литви — у Ковненську, Вітебську, Мінську, Могильовську губернії (1875—77). Свої враження після відвідання міст Волині й Поділля втілив у пейзажних роботах, де відтворив краєвиди з архітектурними спорудами *Житомира*, Верхівні (нині село Ружинського р-ну Житомир. обл.), *Бердичева*, *Новоград-Волинського*, *Чуднова*, *Любара*, *Ружина*, *Мирополя*, із замками й палацами *Корця*, *Дубна*, *Рівного*, Луцька, *Острога*, *Вишневця*, *Олики*, Заслава (нині м. *Ізяслав*). Кілька робіт він також присвятив істор. місцям *Києва*.

Н. Орда.

Видав у Варшаві 8 альбомів малюнків, створених під час поїздок по Гродненській, Мінській, Віленською, Волинській, Київській губерніях (1873—83).

П. у м. Варшава. За заповітом похований у родовому склепі в Янові в Білорусі.

Мистецький доробок О. відображають видання: «Album widoków Polski, przedstawiających miejsca historyczne od początku Chreściaństwa w tym oras stare ruiny zamków obronnycy w guberniach [...] zrysowane z natury przed Napoleona Ordę» (в кн.: «Zakład Artystychno-Litografichny M.Fajansa w Warszawie», 1873—83), «Живописная Россия: Литовское и Белорусское Полесье» (ротопринтне відтворення вид. 1882; Мінськ, 1993), Напалеон Орда: «З фондаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі» (Мінськ, 2006), «Album widoków gistorychznych Polski» (Gdańsk, 1991).

Літ.: *German F.* Orda Napoleon. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 24. Wrocław, 1979; Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя, т. 5. Минск, 1981; Вопросы культуры и искусства Белоруссии, вып. 3. Минск, 1993; *Levandauskas V.* Napoleonas Orda: Senosios Letuvos architektūros peizažai. Vilnius, 2006; Материалы Международной научной конференции, посвященной 200-летию Наполеона Орды «Наполеон Орда: Жизнь, творчество, художественное наследие». Минск, 2007.

Р.Д. Михайлова.

ÓРДЕН (від лат. ordo — община, стан; від нім. ordnung — порядок, лад): 1) союз, члени якого зобов'язані додержуватись певних

визначених заг. правил. Поділяються за цілями й спрямованістю на духовні й світські. В орденах духовних, передусім чернечих, їхні члени дають обітницю пожиттєвого виконання правил і приписів О. На відміну від конгрегацій, в яких обітницю приймають на певний час і особа може її скласти при виході з О.

Чернечі ордени за середніх віків справили великий вплив на сусп. життя. Існували чоловічі та жіночі ордени — т. зв. перша та друга гілки, пізніше в більшості з них з'явилася ще третя гілка — терціярії (з'єднані Франціском Асізьким у третій О. — миноритів). Кавалерські т-ва чи О. у Східнорим. імперії відомі з часу імп. Константина I Великого, засновані під патронатом св. Георгія. Створене 1098 перше воєнно-чернече братство — О. св. Іоанна Єрусалимського — прийняло для вирізнення своїх членів особливий знак — білий, вирізаний з полотна хрест, який братія (ченці) нашивала на одяг (мантії) та головні убори. Від поєднання двох правлячих напрямів сусп. діяльності (чернечого і рицарського) виникли духовно-рицарські ордени. Особливий розвиток отримали в часи хрестових походів. Члени духовно-рицарських орденів зобов'язані були, відповідно до встановлених Папою Римським правил, не тільки боротися з невірними, а й виконувати ще реліг. обряди, здійснювати акти милосердя, доброчинні справи. Кожний з рицарських орденів мав свої особливості (Німецький О., Іоаннітів, Тамплієрів, Мальтійський О. тощо). Засновані пізніше воєнно-чернечі ордени також обрали своїм знаком хрест. Світські ордени (чи братства) 13—14 ст., що виникли в різних д-вах зі своїми статутами й правилами, приймали у свої члени тільки осіб дворянського походження. Звання «рицар» чи «кавалер» (Ritter, Chavaller) стало почесним. Правителі Зх. Європи, засновуючи ордени, ставали їхніми начальниками або гросмейстерами. Орденський знак — хрест — почав набувати своєрідних форм накреслення, а в деяких д-вах був замінений новим зображенням (англ. О. Підв'язки, бургундський О. Золотого Руна, прусський О. Лебедя тощо). З часом ордени перестали бути діяльними т-вами (об'єднаннями) і стали лише засобом нагородження за послуги, героїчні вчинки;

2) поняття «орден» перейшло на особливі знаки відзнаки й набуло головного і єдиного значення — нагорода. Нагородження орденами регулювалося правилами і статутами, встановлювалися особливі орденські свята, одяг. Через пожалування О. відзначеним надавалося право на *дворянство* (особисте, спадкове), титули.

За своїм значенням ордени поділяються на: 1) пожалувані (надані), якими нагороджують осіб із царських домів, глав д-в і урядів або виняткова видатних людей; 2) родові чи сімейні — для осіб із правлячих династій; 3) для нагородження за заслуги перед д-вою, героїзм, відвагу, внесок у розбудову д-ви — економіку, науку, к-ру, мист-во, доброчинство.

Орденські знаки складають: хрест (знак може мати свої відмінності залежно від країни), зірка, стрічка, іноді (для вищого ступеня) — ланцюг. Усі ордени в окремих д-вах створюються відповідно до традицій (зокрема функціонування нац. знакової системи). Щоб отримати вищий ступінь, необхідно мати попередні. Існують суто жін. ордени для нагородження тільки жінок. Отримання О. давало і дає нагородженим пільги, передбачені статутом О.

Кожна із світ. релігій має свої ордени, що різняться відповідно до догм та символів, визначених конфесією. Зміст нагородних систем визначений соціальною структурою та ідеологією сусп-ва. Наука про нагородні системи має назву «*фалеристика*» (від фалера — нагороди в *Римі Стародавньому*). У фалеристиці відображається історія країни, її закони, поступальний процес, історія створення людиною засобів вирізняти й вшановувати (відзначати) найбільш гідних представників суспільства.

Літ.: *Вакар П.* Знак отличия Военного ордена. СПб., 1907; *Спасский И.Г.* Иностранные и русские ордена до 1917 года. Л., 1963; *Дубов В.* Знаки отличия XVII—XX вв. как исторический источник. В кн.: Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин. М., 1984; Сборник законодательных актов о государственных наградах СССР. М., 1987; *Шепелев Л.Е.* Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. Л., 1991; *Кузнецов А.* Энциклопедия русских наград. М., 2001; Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини, кн. 1. К., 2004; *Патрашков С.В.* Награды стран мира. Ордена и медали стран Европы, Азии, Америки и Африки. М., 2010.

М.Ф. Дмитрієнко.

ОРДЕНИ́ СРСР — особливі знаки вирізнення, атрибути д-ви, вищі відзначення в системі *державних нагород СРСР* поряд із медалями і почесними званнями за видатні трудові заслуги, заслуги в захисті й обороні *СРСР*, розвитку дружби і співробітництва між народами, зміцненні миру та ін. заслуги перед рад. д-вою і сусп-вом (стаття 1 «Загального положення про ордени, медалі і почесні звання СРСР» Указу Президії ВР СРСР від 3 липня 1979). Засновані відповідно до Конституції СРСР як відзнаки за суспільно-корисну працю, визначали становище людини в рад. сусп-ві. Перший рад. орден — *Червоного Прапора орден* — затверджений Всерос. ЦВК 16 вересня 1918 («Собрание узаконений РСФСР», 1918, № 69, статтія 742) для нагородження громадян, які виявили особливу хоробрість та мужність у боротьбі за владу рад. Бойові ордени засновано 1920—21 і в ін. рад. республіках. Нагородження ними припинилося з 1 серпня 1924 після затвердження загальносоюзного ордена Червоного Прапора.

Для нагородження за трудові досягнення і подвиги 8-й Всерос. з'їзд рад 28 грудня 1920 заснував орден Трудового Червоного Прапора РСФРР («Собрание узаконений РСФСР», 1921, № 1, стаття 7). Ордени такої назви заснували й ін. республіки, нагородження ними припинилися після затвердження загальносоюзного *Трудового Червоного Прапора ордена*.

Згідно з *Конституцією СРСР 1936* (стаття 49) право заснування О. СРСР та нагородження ними надано Президії ВР СРСР. Нагородження багатодітних матерів орденом «*Материнська слава*» відбувалося за уповноваженням Президії ВР СРСР і від її

імені президіями ВР союзних та автономних республік.

За час існування СРСР засновано 19 О. СРСР (подано в хронологічній послідовності): Червоного Прапора (1 серпня 1924); Трудового Червоного Прапора (7 вересня 1928); *Леніна орден*, *Червоної Зірки орден* (6 квітня 1930); «Знак Пошани» (25 листопада 1935); *Великої Вітчизняної війни орден* 1-го і 2-го ст. (20 травня 1942); *Суворова орден* 1-го, 2-го і 3-го ст., *Кутузова орден* 1-го і 2-го ст.; *Олександра Невського орден* (29 липня 1942); Кутузова орден 3-го ст. (8 лютого 1943); *Богдана Хмельницького орден* 1-го, 2-го і 3-го ст. (10 жовтня 1943); *«Перемоги»* орден — вищий воєнний орден, орден *«Слави»* 1-го, 2-го і 3-го ст. (8 листопада 1943); *Ушакова орден* 1-го і 2-го ст., *Нахімова орден* 1-го і 2-го ст. (3 березня 1944); орден *«Мати-героїня»,* орден «Материнська слава» 1-го, 2-го та 3-го ст. (8 липня 1944); *Жовтневої революції орден* (31 жовтня 1967); *Дружби народів орден* (17 грудня 1972); *Трудової Слави орден* 1-го, 2-го і 3-го ст. (18 січня 1974); орден «За службу Батьківщині в Збройних Силах СРСР» 1-го, 2-го і 3-го ст. (28 жовтня 1974). Кожен з орденів мав свій статут, опис і зразки ордена, затверджувані Президією ВР СРСР. Документи містили визначення особливих заслуг, за які проводилися нагородження, встановлювали порядок нагородження, носіння нагород, права й обов'язки нагороджуваних, пільги та ін. правила. Найвищі ступені відзнак СРСР: звання *Герой Радянського Союзу*, звання *Герой Соціалістичної Праці*, звання «*Місто-Герой*», звання «Фортеця-Герой», звання «Мати-героїня». Герою Рад. Союзу вручали: найвищу нагороду СРСР — орден Леніна, особливу відзнаку — медаль *«Золота Зірка»,* грамоту Президії ВР СРСР; Герою Соц. Праці — орден Леніна, особливу відзнаку — золоту медаль *«Серп і молот»,* грамоту Президії ВР СРСР. Для обох звань передбачувалися повторні нагородження. При присвоєнні звання «Місто-Герой» і «Фортеця-Герой» вручалися найвища нагорода СРСР — орден Леніна, особлива відзнака — медаль «Золота Зірка», грамота Президії ВР СРСР. У місті встановлювався обеліск із зображенням ордена Леніна, медалі «Золота Зірка», текстом указу Президії ВР СРСР про присвоєння звання. Матерям, удостоєним звання «Мати-героїня», вручалися орден «Мати-героїня» і грамота Президії ВР СРСР.

Літ.: *Лобода В.Ф., Каргальцев И.И.* Ордена и медали СССР. М., 1950; Русские и советские ордена. М., 1977; Загальне положення про ордени, медалі і почесні звання СРСР (затверджене Указом Президії ВР СРСР 3 липня 1979 р.). Б/м, б/р; Ордени і медалі Союзу РСР. К., 1982; *Кузнецов А.А.* Ордена и медали России. М., 1985; Нагороди України: Історія, факти, документи, т. 1—3. К., 1996; *Кузнецов А.* Энциклопедия русских наград. М., 2001; 100 великих наград. М., 2002.

Я.О. Іщенко.

ОРДЕНИ́ УКРАЇ́НИ як вид держ. нагород України встановлено Законом України «Про державні нагороди України» від 16 березня 2000. Нагородження О.У. здійснюється указами Президента України.

У системі держ. нагород України функціонують ордени:

Держави і «Золота Зірка» звання *Герой України*, Свободи, кн. Ярослава Мудрого 5-ти ст., «За заслуги» 3-х ст., Богдана Хмельницького 3-х ст., «За мужність» 3-х ст., кн. Ольги 3-х ст., Данила Галицького, «За доблесну шахтарську працю» 3-х ст.

Ордени Держави і «Золота Зірка» встановлено як відзнака Президента України звання Герой України Указом Президента України 23 серпня 1998. Орден Держави звання Герой України вручається особі за визначні трудові досягнення, орден «Золота Зірка» — за здійснення визначного геройського вчинку.

Перше присвоєння звання Герой України і нагородження орденом Держави відбулося Указом Президента України 26 листопада 1998. Ним було відзначено президента НАН України академіка Б.*Патона*. Серед осіб, удостоєних звання Герой України із врученням ордена Держави, — директор Ін-ту терапії Академії мед. наук України, Герой Соц. Праці Л.*Мала* (12 січня 1999), голова правління, ген. директор ВАТ «Запорізький металургійний комбінат "Запоріжсталь"» В.*Сацький* (28 січня 1999), 1-й заст. ген. директора вироб. об'єднання «Південний машинобудівний завод» В.*Січовий* (8 травня 1999). Станом на 20 листопада 2010 цим орденом відзначено 228 осіб.

Серед перших осіб, відзначених орденом «Золота Зірка» звання Герой України, — льотчик-випробовувач О.Галуненко (21 серпня 1999), ветерани Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 І.*Герасимов* і Л.*Сушко* (27 жовтня 1999), перший космонавт незалежної України Л.*Каденюк* (3 грудня 1999). Станом на 10 березня 2010 орденом відзначено 26 осіб, серед них посмертно — 12, зокрема ліквідатори аварії на Чорнобильській АЕС М.Ващук, В.Ігнатенко, О.Лелеченко, М.Титенок, В.Тішура (21 квітня 2006). Автор знаків двох орденів — худож. В.Брезицький.

Орден Свободи встановлений Законом України 10 квітня 2008 для відзначення видатних та особливих заслуг громадян в утвердженні суверенітету та незалежності України, консолідації укр. сусп-ва, розвитку демократії, соціально-екон. та політ. реформ, відстоюванні конституційних прав і свобод людини і громадянина. Статут і малюнок ордена Свободи затверджені Указом Президента України 20 травня 2008. Серед перших нагороджених орденом Свободи — король Швеції Карл XVI Густав, голова правління Укр. Гельсінкської спілки Є.Захаров (*Харків*), письменник, правозахисник Є.*Сверстюк* (*Київ*), громад. і політ. діяч С.Хмара (*Львів*). Станом на 10 березня 2010 орденом Свободи нагороджено 23 особи. Автори знака ордена — О.Сопов, О.Тарасюк, О.Шиян.

Орден кн. Ярослава Мудрого встановлений як відзнака Президента України 23 серпня 1995 для нагородження громадян за видатні заслуги перед Україною в галузі держ. буд-ва, зміцнення міжнар. авторитету України, розвитку економіки, науки, освіти, к-ри, мист-ва, охорони здоров'я, за визначну доброчинницьку, гуманістичну та громад. діяльність. Нагородження орденом кн. Ярослава Мудрого громадян України здійснюється послідовно, починаючи з 5-го ст., громадян іноз.

д-в — відповідно до займаної держ. посади та сфери діяльності, зокрема 1-м ст. нагороджуються глави суверенних д-в, 2-м ст. — глави урядів і парламентів суверенних д-в, видатні держ. і громад. діячі, 3-м ст. — міністри закордонних справ, керівники ін. зовнішньополіт. відомств, посли іноз. д-в в Україні, 4-м і 5-м ст. — відомі вчені, митці, письменники, реліг. діячі, бізнесмени, правозахисники, спортсмени та ін. особи. Нагородження орденом кн. Ярослава Мудрого проводиться виключно за поданням Комісії держ. нагород та геральдики при Президентові України. Девіз ордена кн. Ярослава Мудрого — «Мудрість, честь, слава». Знак ордена кн. Ярослава Мудрого 1-го ст. носять на орденському ланцюгу, одну зірку ордена — з лівого боку грудей, другу — на плечовій нагородній стрічці нижче банта, плечову нагородну стрічку — через праве плече, 2-го і 3-го ст. — на шийній стрічці, 4-го і 5-го ст. — на орденській колодці. Автори знака ордена — худож. О.Івахненко, скульп. В.Швецов.

Першими кавалерами ордена кн. Ярослава Мудрого стали співачка, нар. арт. України О.*Басистюк*, правознавець, віце-президент Академії правових наук України Ф.Бурчак, ген. директор — худож. керівник Нац. академічного театру опери і балету України ім. Т.Шевченка А.Мокренко (24 серпня 1995). Першими повними кавалерами ордена кн. Ярослава Мудрого серед громадян України стали предстоятель УПЦ, митрополит Київський і всієї України *Володимир* (Сабодан), предстоятель УПЦ КП, патріарх Київський і всієї Руси-України *Філарет* (22 липня 2008), президент НАН України, академік Б.Патон (27 листопада 2008). Станом на 10 березня 2010 орденом кн. Ярослава Мудрого 5-го ст. нагороджено 583 особи, 4-го ст. — 108 осіб, 3-го ст. — 53, 2-го ст. — 20, 1-го ст. — 50 осіб, серед яких — голови 40-ка суверенних держав.

Орден «За заслуги» бере початок від Почесної відзнаки Президента України, встановленої Указом Президента України 18 серпня 1992 для нагородження громадян за особисті заслуги в розбудові суверенної, демократ. д-ви, розвитку економіки, науки і к-ри України, за активну миротворчу, доброчинну, милосердну, громад. діяльність. Конкурс на розробку знака відзнаки проходив з 31 березня по 14 квітня 1992, в ньому представлено 20 проектів, серед яких переміг проект худож. Ю.Харабета. Перші знаки відзнаки виготовлено на спільному підпр-ві фірми «Інтерхоббіекспо» (*Донецьк*). При врученні відзнаки нагородженому вручалася мініатюра відзнаки і грамота про нагородження, яка підписувалася Президентом України. Перші 12 указів Президента України про нагородження Почесною відзнакою Президента України підписані 21 серпня 1992, а перше нагородження відбулося 22 серпня 1992: письменник О.*Гончар*, Надзвичайний і Повноважний посол України в Канаді Л.*Лук'яненко*, керівник Авіац. науково-тех. комплексу ім. Антонова П.*Балабуєв*, директор Ін-ту кормів Укр. аграрної АН А.Бабич, поетеса Л.*Костенко* та ін. З 18 серпня 1992 по 22 вересня 1996 Почесною відзнакою Президента України нагороджено 615 осіб.

22 вересня 1996 указом Президента України Почесну відзнаку Президента України було перетворено на президентську відзнаку — орден «За заслуги» 3-х ст., для нагородження громадян за видатні особисті досягнення в галузі екон., науково-тех., соціально-культ. розвитку і держ. буд-ва. Автор знака орденів 2-го і 1-го ст. — мистецтвознавець І.Безгін. Виготовлення орденів здійснювалося на ВАТ «Українські ювеліри» (Київ). Першими кавалерами ордена «За заслуги» 1-го ст. стали голова правління АТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання імені М.Фрунзе» В.Лук'яненко (17 жовтня 1997), П.Балабуєв (26 січня 1998), голова правління АТ «Трест Київміськбуд-6» холдингової компанії «Київміськбуд» І.Даниленко (2 жовтня 1998). Станом на 10 березня 2010 орденом «За заслуги» нагороджено бл. 10,4 тис. осіб, у т. ч. 1-го ст. — 396 осіб, 2-го ст. — 1462 особи.

Орден Богдана Хмельницького встановлено Указом Президента України 3 травня 1995 як президентську відзнаку для нагородження громадян України за особливі заслуги в захисті держ. суверенітету, територіальної цілісності, у зміцненні обороноздатності та безпеки України. Першими кавалерами ордена Богдана Хмельницького стали учасники Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 Герой Соц. Праці М.Величко, І.Герасимов, Герой Рад. Союзу В.Квітинський, Герой Соц. Праці Л.Мала, двічі Герой Рад. Союзу О.*Молодчий* (7 травня 1995). Указом Президента України від 14 жовтня 1999 орденом Богдана Хмельницького нагороджено Героїв Рад. Союзу — учасників Великої вітчизн. війни рад. Союзу 1941—45, осіб, нагороджених *Слави орденом* 3-х ст., осіб, нагороджених 4-ма і більше медалями «За відвагу», осіб офіцерського складу — учасників бойових дій у Великій вітчизн. війні Рад. Союзу 1941—45. За цим указом орденом Богдана Хмельницького нагороджено бл. 100 тис. осіб. Окрім цього, за персональними указами Президента України орденом Богдана Хмельницького станом на 10 березня 2010 відзначено бл. 700 осіб, у т. ч. 1-го ст. — 30 осіб, 2-го ст. — 218 осіб. Першими повними кавалерами ордена Богдана Хмельницького стали голова Орг-ції ветеранів України І.Герасимов, генерал-полковник ЗС України В.*Петров* (5 травня 1999), керівник Держ. управління справами Ю.Дагаєв (4 серпня 2000), Міністр оборони України О.Кузьмук (23 серпня 2001). На відміну від ін. орденів України орден Богдана Хмельницького носиться на правому боці грудей. Автор знака ордена — худож. О.Руденко.

Орден «За мужність» бере початок від встановлених Указом Президента України від 29 квітня 1995 президентських відзнак — зірки «За мужність» і хреста «За мужність». Зіркою «За мужність» нагороджувалися військовослужбовці, працівники правоохоронних органів та ін. особи за виняткову особисту мужність і героїзм, виявлені під час виконання військ., службового, громад. обов'язку в умовах, пов'язаних із ризиком для життя. Хрестом «За

мужність» відзначалися заслуги особи у зміцненні обороноздатності і безпеки України, охороні громад. порядку, боротьбі зі злочинністю, за мужність і відвагу, виявлені під час рятування людей, матеріальних цінностей, ліквідації наслідків стихійного лиха, пожеж, катастроф, а також ін. надзвичайних обставин. Зіркою «За мужність» першим був нагороджений посмертно підполковник міліції М.Яковенко (7 травня 1995), а серед перших нагороджених хрестом «За мужність» — командир сторожового корабля, капітан 2-го рангу С.Зарва, старший бортовий авіац. технік-інструктор Нац. гвардії України, капітан гвардії А.Оченашенко, міліціонер патрульно-постової служби, старшина міліції А.Савков. Усього зіркою «За мужність» нагороджено 9 осіб, хрестом «За мужність» — 88 осіб. Указом Президента України від 21 серпня 1996 встановлено президентську відзнаку — орден «За мужність» для відзначення військовослужбовців, працівників правоохоронних органів та ін. осіб за особисті мужність і героїзм, виявлені при рятуванні людей, матеріальних цінностей під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, у боротьбі зі злочинністю, а також в ін. випадках при виконанні військ., службового, громадян. обов'язку в умовах, пов'язаних із ризиком для життя. Указом Президента України від 14 жовтня 1999 орденом «За мужність» нагороджено осіб рядового, сержантського та старшинського складу — учасників бойових дій у Великій вітчизн. війні Рад. Союзу 1941—45. За цим указом нагороджено 345,7 тис. осіб. За персональними указами Президента України станом на 10 березня 2010 орденом «За мужність» 1-го ст. відзначено 85 осіб, 2-го ст. — 134, 3-го ст. — 1612 осіб. Серед осіб, удостоєних знака ордена 1-го ст., — діяч правозахисного руху П.*Григоренко* (посмертно; 17 жовтня 1997), перший космонавт незалежної України Л.Каденюк (19 січня 1998), нар. депутат України І.Білас (13 квітня 2001).

Орден кн. Ольги встановлений Указом Президента України 15 серпня 1997 як президентська відзнака для нагородження жінок за видатні заслуги в держ., виробн., громад., наук., освітянській, культ., доброчинницькій та ін. сферах сусп. діяльності, вихования дітей у сім'ї. Серед перших нагороджених орденом кн. Ольги — ректор Харків. гуманітарного ін-ту «Народна українська академія», д-р істор. н., проф. В.Астахова, голова міжнар. орг-ції «Жіноча громада» М.Драч, директор Ін-ту педіатрії, акушерства та гінекології Академії мед. наук України, д-р мед. н., академік НАН України та Академії мед. наук України О.Лук'янова, нар. арт. України Н.Матвієнко, голова Спілки жінок України М.Орлик, голова громад. орг-ції «Союз українок» А.-С.Пашко (18 серпня 1997). Першими кавалерами ордена кн. Ольги 1-го ст. стали дворазова чемпіонка Олімпійських ігор Я.Клочкова (6 жовтня 2000), співачка, нар. арт. України Р.*Кириченко* (3 березня 2001), співачка, нар. арт. України С.*Ротару* (6 березня 2002), Міністр України у справах сім'ї, дітей та молоді В.Довженко (23 серпня 2004). Станом на 10 березня 2010 орденом кн. Ольги 3-го ст. нагороджено 2378 жінок, з них 2-го ст. — 155, 1-го ст. — 43 жінки.

Орден Данила Галицького встановлено Законом України 20 лютого 2003. Комісією держ. нагород і геральдики 30 квітня — 15 червня 2003 проведено всеукр. конкурс на розроблення проекту знака ордена, підсумки якого розглянуто комісією 9 липня 2003. Статут ордена Данила Галицького, опис і малюнок знака ордена затверджені Указом Президента України 30 липня 2003. Орденом нагороджуються військовослужбовці ЗС України та ін. військ. формувань, утворених відповідно до законів України, держ. службовці за значний особистий внесок у розбудову України, сумлінне та бездоганне служіння укр. народові. Орденом Данила Галицького нагороджуються виключно громадяни України. Девіз ордена — «Батьківщина і честь». Серед перших кавалерів ордена — голова Держ. к-ту України у справах ветеранів С.Червонописький, полковник міліції В.Маликов, полковник податкової міліції України В.Куплъовський, генерал-майор міліції М.Манін, генерал-майор мед. служби ЗС України В.Мегедь. Станом на 10 березня 2010 орденом відзначено 653 особи. Автори дизайну знака ордена — Д.Акімов і А.Шиян.

Орден «За доблесну шахтарську працю» встановлено Законом України «Про підвищення престижності шахтарської праці» 2 вересня 2008. Статут ордена затверджений Указом Президента України 30 квітня 2009. Орденом нагороджуються працівники, які видобувають вугілля, залізну руду, руди кольорових і рідких металів, марганцеві та уранові руди, працівники шахтодобувних підпр-в, зайняті на підземних роботах повний робочий день. Перше нагородження здійснено Указом Президента України 27 серпня 2010. Орденом 3-го ст. відзначено 19 осіб, серед яких В.Я. Бойко — бригадир прохідників акціонерного т-ва «Вугільна компанія "Шахта Красноармійська-Західна № 1"», Донец. обл., С.С. Бражинський — начальник дільниці відокремленого підрозділу «Червоний партизан» держ. підприємства «Свердловантрацит», Луган. обл., О.Б.Брігневич — прохідник орендного підприємства «Шахта імені О.Ф.Засядька», м. Донецьк. Автор дизайну знака ордена — худож. О.Руденко.

Літ.: Нагороди України. «Пам'ятки України: історія та культура». Спеціальний випуск, ч. 2, 1995; Нагороди України: Історія, факти, документи, т. 1—3. К., 1996; Відзнаки Президента України: Ордени, медалі, нагородна зброя. К., 1999; Герои Украины. «Эксперт. Украинский деловой журнал: Специальный выпуск», 2010, № 44 (281).

В.Й. Бузало.

ÓРДЕНСЬКА СТРІ́ЧКА введена до орденів і медалей СРСР Указом Президії ВР СРСР від 19 червня 1943. Для кожного ордена і медалі встановлено стрічку певного кольору і матеріалу. О.с. кріпить до одягу орден чи медаль. Встановлено спец. прямокутні планки, обтягнені відповідними орденськими стрічками. Стрічки передбачено і орденам, які носять на правому боці грудей без колодки для носіння планок. Усі планки орденів і меда-

лей носять на лівому боці грудей. Відповідні орденські стрічки мають і нагороди незалежної України. Порядок розміщення планок з орденськими стрічками визначається статутами і положеннями, які має кожна з нагород. Стрічки медалей *«Золота Зірка»*, *«Серп і молот»*, «Золота Зірка» до звання *Герой України* окремо від цих медалей не носяться. Для орденів *«Мати-героїня»*, *«Материнська слава»* стрічки не встановлені. Орденські стрічки мають також ордени іноз. д-в, колодки яких розміщуються після нагород України та СРСР.

Літ.: Ордени і медалі Союзу РСР. К., 1982; Державні нагороди Української РСР. К., 1987; Нагороди України: Історія, факти, документи, т. 1—3. К., 1996; Відзнаки Президента України. Ордени, медалі, нагородна зброя. К., 1999; Закон України «Про Державні нагороди України» (№ 1549 — III). «Голос України», 2000, № 60, 18 квітня; *Кузнецов А.* Энциклопедия русских наград. М., 2001; Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини, кн. 1. К., 2004; *Патрашков С.В.* Награды стран мира. Ордена и медали стран Европы, Азии, Америки и Африки. М., 2010.

Я.О. Іщенко.

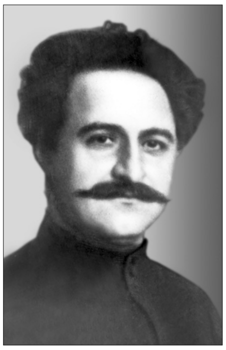

Г.К. Орджонікідзе.

ОРДЖОНІКІ́ДЗЕ Григорій Костянтинович (парт. псевд. — Серго; 24(12).10.1886—18.02.1937) — парт. і держ. діяч. Н. в с. Гореша Шоропанського пов. Кутаїської губ. (нині в Грузії). 1901 переїхав до Тифліса (нині м. Тбілісі, Грузія), де 1901—05 навч. у фельдшерській школі. 1903 став членом *Російської соціал-демократичної робітничої партії*, брав участь у революц. русі 1905—07 на Закавказзі. Не раз зазнавав арештів, заслання, був у еміграції. 1911 вчився в більшовицькій парт. школі в Лонжюмо (біля Парижа). 1911—12 перебував із парт. дорученнями в *Києві*, *Одесі*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*). 1912 ув'язнений до *Шліссельбурзької фортеці*, згодом, 1915, відправлений на довічне заслання в Якутію, звідкіля повернувся після *Лютневої революції 1917* разом із Г.*Петровським*. Брав участь у *Жовтневому перевороті в Петрограді 1917.*

Одразу після проголошення рад. влади в *Харкові* (25 (12) грудня 1917) Рада нар. комісарів затвердила О. «тимчасовим надзвичайним комісаром району України». Він прибув в Україну з широкими повноваженнями щодо налагодження і координації діючих в Україні рад. орг-цій, встановлення взаємовідносин між командуванням військ Рос. Федерації та рад. урядом України. Осн. місцем перебування О. як надзвичайного комісара був Харків, однак він часто виїжджав у Катеринослав, Одесу, *Полтаву* та ін.міста. 1918—21 брав активну участь у встановленні більшовицької влади в Закавказзі.

У грудні 1921 — січні 1922 ЦК РКП(б) знову направив О. в Україну для надання допомоги В.*Чубарю* у відновленні вугільних шахт Донбасу.

1926—30 — голова Центр. контрольної комісії ЦК ВКП(б) і нарком робітничо-сел. інспекції СРСР, заст. голови РНК СРСР і Ради праці й оборони СРСР. Навесні 1930 відряджений ЦК ВКП(б) в Україну для надання допомоги ЦК КП(б)У в проведенні колективізації села. У листопаді 1930 призначений головою Вищої ради нар. госп-ва СРСР, з січня 1932 — нарком важкої пром-сті СРСР. 1933—34 організовував відновлення вугільного Донбасу, завершення буд-ва Дніпрогесу, Харків. тракторного з-ду.

Був противником політики репресій, конфліктував з Й.*Сталіним*. 18 лютого 1937 після чергової суперечки з ним застрелився. Похований у *Москві* на Красній площі.

Літ.: *Дубинский-Мухадзе И.М.* Орджоникидзе. М., 1967; *Фазин З.И.* Товарищ Серго: Страницы большой жизни. М., 1970; *Орджоникидзе З.Г.* Путь большевика: Страницы жизни Г.К. Орджоникидзе. М., 1986; *Кириллов В.С.*, *Свердлов А.Я.* Григорий Константинович Орджоникидзе (Серго): Биография. М., 1986; Орджоникидзе Г.К. (авторизированная биография). В кн.: Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. М., 1989; *Розенфельд Ю.М.* Орджонікідзе Григорій (Серго) Костянтинович. В кн.: Державні, політичні та громадські діячі України. К., 2002.

О.А. Удод.

ОРДИНА́ЦІЇ — зібрання особливих правових норм і правил (відомі під назвами артикулів, вількерів, статутів та ін.), які видавалися *вальним сеймом*, *королем* або колегіальними держ. органами *Речі Посполитої*. Через механізм О. іноді запроваджувався обмежувальний політико-адм. і правовий режим для певних соціальних і політ. інститутів (напр. *Ординація Війська Запорозького 1638*). Порівняно поширеною формою ординації були О.-майорати, що створювалися на базі окремих комплексів магнатських маєтків. Серед перших таких О. була, зокрема, Олицька ординація князів Радзивіллів (1586). Маєткові комплекси, які за згодою вального сейму ставали О., вилучалися зі сфери дії загальних норм права, отримували особливий правовий статус. У Замойській ординації (виникла 1589) було створено, напр., Замойський трибунал — апеляційний доменіальний суд (див. *Доменіальний суд*) для міст і сіл цієї ординації. Для ординації передбачався спец. статут, згідно з яким увесь маєтковий комплекс переходив у спадок до старшого сина, до успадкування ординації жінки не допускалися; решта спадкоємців могли претендувати лише на маєтки, що не входили до ординації, або ж на грошову компенсацію. Визначався також порядок успадкування на випадок згасання роду ордината (обов'язковою умовою було збереження цілісності маєтків ординації, які заборонялося продавати, віддавати в заставу тощо). 1609 вальний сейм затвердив створення великої *Ординації Острозької*.

Літ.: *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; Encyklopedia Historii Polski: Dzieje polityczne, t. 2. Warszawa, 1995; *Bardach J. та ін.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1996.

П.М. Сас.

ОРДИНА́ЦІЯ ВІ́ЙСЬКА ЗАПОРО́ЗЬКОГО 1638, Ординація реєстрового Війська Запорозького, що перебуває на службі Речі Посполитої — законодавчий акт варшавського *вального сейму* 1638, що радикально змінював політ. і правовий устрій, а також військово-орг. засади *Війська Запорозького*. В основу О.В.З. покладено пропозиції *гетьмана великого коронного* С.*Конецпольсь-*

кого, які він адресував політ. центрові *Речі Посполитої*. Ці пропозиції повторювали обмеження і заборони, котрі польс. командування застосувало до *козаків* у грудні 1637 під Боровицею — після поразки повстання під проводом П.*Бута*, К.Скидана і Д.*Гуні*. Згідно з О.В.З. скасовувалися традиційні козац. права та привілеї, насамперед виборність старшини і козац. суд. Чисельність реєстрового війська обмежено 6 тис. осіб. Замість *гетьмана* у Війську Запороз. запроваджено посаду старшого комісара з резиденцією в Трахтемирові (на практиці перший комісар реєстровців Петро Коморовський отримав ставку в Корсуні; нині м. *Корсунь-Шевченківський*). Комісаром міг стати лише виходець із *шляхти*. За поданням великого гетьмана коронного і *гетьмана польного коронного* його призначав *король* на період від сейму до сейму. Комісар діставав повноваження військ. головнокомандувача, а також вищу суд. владу над реєстровцями. Його обов'язком було запобігання заколотам серед козаків, а також перекриття їм вільного доступу на Запорожжя. Комісар складав затверджену вальним сеймом присягу на вірність королю і Речі Посполитій. Комісарська влада у Війську Запороз. не була абсолютною. Він безпосередньо підпорядковувався великому гетьманові коронному. Судову і виконавчу владу над реєстровцями в певних межах мав також губернатор *Кодака*, який міг страчувати тих козаків, котрі самовільно йшли на Запорожжя. На посади полковників та *осавулів* могли претендувати тільки шляхтичі (першими військ. осавулами, що отримали призначення після ухвалення вальним сеймом О.В.З., стали вірні польсько-шляхетському режимові реєстровці Левко Бубновський та Ілляш *Караїмович*). Реєстрові полковники, як і старший комісар Війська Запороз., підпорядковувалися владі великого гетьмана коронного, у т. ч. підлягали йому дисциплінарно. За практикою, що усталилася після прийняття О.В.З., польс. король *Владислав IV* Ваза надавав шляхтичам посади реєстрових полковників із належними до них прибутками пожиттєво або тимчасово. Згідно з О.В.З. лише нижчий командний склад реєстровців — *сотники* і *отамани* — рекрутувався із козаків. Запроваджувався жорсткий режим військово-територіального прикріплення *реєстрових козаків*: вони позбавлялися права покидати місце служби без відповідної санкції великого гетьмана коронного; без виданого комісаром паспорта козаки під загрозою смертної кари не могли відходити на Запорожжя. Реєстровий полковник також зобов'язаний був виконувати свої функції, не покидаючи територію свого полку. Служба в реєстровому війську ставилася в пряму залежність від козац. землеволодіння: припинялася приписка до реєстру осіб, які не мали такого землеволодіння. З метою практичного виконання цього постулату створювалася спец. урядова комісія для проведення межування козац. земель. Причому О.В.З. підтверджувалися особливий (привілейований) статус козац. землеволодіння та засада особистої свободи козаків. Водночас представники козацтва дискримінувалися за станово-професійною ознакою: їм не дозволялося мешкати в укр. містах на татар. пограниччі (окрім Корсуня, *Черкас* та *Чигирина*) і мати в них нерухомість; під загрозою конфіскації майна заборонялися шлюби міщанок із козаками, а також перехід *міщан* у козаки. Згідно з прийнятим порядком змішаного станового судочинства суд. справи між козаками та міщанами розглядали спільно *підстароста* і реєстровий полковник. Для розгляду спірних справ щодо землеволодіння *Трахтемирівського монастиря* (у чому були зацікавлені козаки) створювалася спец. урядова комісія. У секретній частині О.В.З. йшлося про сформування загонів найманської гвардії (із *драгунів* та козаків) при комісарові та полковниках для придушення можливих заворушень серед реєстровців. Ці найманці могли розраховувати на платню, що була на порядок вищою порівняно з рядовими реєстровими козаками. На виконання положень О.В.З. у перших числах грудня 1638, під час проведення урядовою стороною комісії з козаками в урочищі *Маслів Став*, було сформовано (реорганізовано) 6 територіальних полків: *Білоцерківський полк*, *Канівський полк*, *Корсунський полк*, *Переяславський полк*, *Черкаський полк* і *Чигиринський полк* (більшість цих полків виникли принаймні в період після укладення *Куруківської угоди 1625*). Згідно з О.В.З. кожен полк почергово повинен був нести службу на Запорожжі, зокрема з тим, щоб придушувати там козац. «сваволю» і не допускати мор. походів запорожців проти Туреччини. Побудований на руїнах козац. демократії, політ. режим О.В.З. призвів до зростання соціальної напруги в козац. середовищі напередодні національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст.

Дж.: *Okolski Sz.* Dyaryusz transakcyi wojennej miedzy wojskiem koronnem i Zaporoskiem, w r. 1637, miesiaca Grudnia. Kontynuacya dyaryusza wojennego. Kraków, 1858; Konstytucye seymu walnego koronnego warszawskiego szescniedzilniego 1638. В кн.: Volumina legum, t. 3. Petersburg, 1859.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8. К., 1995; Encyklopedia Historii Polski: Dzieje polityczne, t. 2. Warszawa, 1995.

П.М. Сас.

ОРДИНА́ЦІЯ ОСТРО́ЗЬКА — див. *Острозька ординація*.

ОРДИ́НСЬКИЙ ВИ́ХІД — рус. назва *данини*, яку в 13—15 ст. щорічно сплачували на користь ханів *Золотої Орди* землі, що зберігали внутр. самоуправління. О.в. складався із грошових і натуральних стягнень, а також рабів. Його розмір невідомий, але він узгоджувався між рус. князями та золотоординськими ханами. Зокрема, у *Галицько-Волинському князівстві* О.в. збирали *Романовичі*. Від ординського уряду збиранням О.в. початково відали улусні даруги (посадовці високого рангу, у компетенцію яких входив збір податків), але досить скоро значного поширення набула практика *відкупів*, що зосередилася в руках мусульман. Після розпаду Золотої Орди спадкоємцями О.в. стали крим. хани.

Термін «вихід» є калькою з араб. «харадж» (данина), яке походить від дієслова «хараджа» (виходити).

Літ.: *Насонов А.Н.* Монголы и Русь: История татарской политики на Руси. М.—Л., 1940; *Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. К., 1998; *Кузьмин А.* «Со всякие деревни по полтине...»: О размерах дани в Орду. «Родина», 2003, № 11.

О.І. Галенко.

ОРДИ́НЩИНА — податок, який збирали (грішми, хутром і сукном) правителі *Великого князівства Литовського* з жителів міст та великокнязівських Подніпровських волостей у кінці 15 — 16 ст. Накладалася заг. сумою, а *міста* й *волості* самостійно вирішували чи сплачувати О. зі своїх спільних заощаджень чи оголошувати додатковий збір грошей. О. не збиралася в тих випадках, коли проводився збір *серебщини*. У порівнянні з останньою О. була в кілька разів меншим податком. Протягом 1-ї пол. 16 ст. жителі волостей були звільнені від виконання О. (їх перевели виключно на сплату серебщини), а *міщани* продовжували сплачувати О. паралельно із серебщиною. Доставляли О. до держ. скарбу великокнязівські намісники-державці, а в подальшому більша її частина йшла на виплату *упоминок* і подарунків крим. ханам.

Літ.: *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. М., 1892; *Довнар-Запольский М.В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. 1. К., 1901; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998.

А.О. Гурбик.

ОРДІ́Н-НАЩО́КІН Афанасій Лаврентійович (бл. 1607 — 1680) — рос. держ. діяч, дипломат. Виходець із неродовитих псковських дворян, він завдяки освіченості, вихованості та енергійності став одним із найближчих помічників рос. царя *Олексія Михайловича*. У 1640-х рр. вдало почав кар'єру дипломата. 1642 очолюване ним посольство до *Молдавського князівства* підготувало підписання вигідної для Рос. д-ви угоди з *Османською імперією* та *Річчю Посполитою*, що ліквідувала загрозу війни з ними та зміцнила мир з Молдовою. Велику популярність отримав після

А.Л. Ордін-Нащокін. Портрет 19 ст. з раннього оригіналу.

придушення повстання в Пскові 1650. 1652 О.-Н. очолив комісію з розмежування кордону зі Швецією. 1658 вів таємні переговори зі шведами, результатом яких було підписання в м. Велієсарі перемир'я зі Швецією. Протягом кількох років очолював переговори з Річчю Посполитою, унаслідок чого було укладено *Андрусівський договір (перемир'я) 1667*. За цей успіх цар Олексій Михайлович пожалував його в *бояри* і призначив керівником *Посольського приказу* (1667—71), а згодом за зразок нової держ. печатки присвоїв йому титул «Царської великої печатки і державних великих посольських справ зберігача». Йому підпорядковувалися Малоросійський приказ, Смоленський приказ, Новгородська і Владимирська četі, В'яземська митниця, «кружечний» двір, залізоробні з-ди. Вів таємні переговори з гетьманом П.*Дорошенком* про підданство Москві, пробував заручитися підтримкою невизнаного Москвою митрополита Київського *Йосифа Нелюбовича-Тукальського* щодо підпорядкування Київ. митрополії *Московському патріархатові*. 1670 підтвердив Андрусівський договір (перемир'я) 1667 з відстрочкою передачі полякам *Києва* на невизначений час.

Сфера його влади була настільки широкою, що фактично він став главою рос. уряду. О.-Н. багато уваги приділяв розробці реформ в екон. і військ. сферах, запропонував великий план перетворень, спрямованих на вдосконалення центр. і місц. управління, відстоював необхідність боротьби зі Швецією за вихід у Балт. море. У період його діяльності було встановлено поштовий зв'язок з Вільно (нині м. *Вільнюс*) та Ригою, а також здійснювався переклад іноз. газет і з цих матеріалів готувалися зведені виписки — «Куранти» — попередники друкованих газет. Неабиякі законотворчі здібності він виявив при розробці Новоторгового статуту (1667), що встановлював політику *протекціонізму* для рос. купців. Не мав повної згоди із царем Олексієм Михайловичем у питаннях зовн. політики, зокрема щодо точного виконання умов Андрусівського договору (перемир'я) 1667. У грудні 1671 вийшов у відставку, залишив *Москву*, прийняв постриг під ім'ям Антонія в Кринецькій пустині, що за 60 км від Пскова, де і помер.

Літ.: *Иконников В.С.* Ближний боярин А.Л. Ордин-Нащокин. «Русская старина», 1883; *Чистякова Е.В.* Социально-экополитические взгляды А.Л. Ордин-Нащокина. В кн.: Труды Воронежского государственного университета, т. 20. Воронеж, 1950; *Галактионов И.В., Чистякова Е.В.* Ордин-Нащокин — русский дипломат XVII века. М., 1961; История внешней политики России: Конец XV — XVII век (от свержения ордынского ига до северной войны). М., 1999; *Буровский А.* Несостоявшаяся империя: Историческое расследование. Красноярск—М., 2001; *Шамбаров В.* Правда варварской Руси. М., 2006; *Ключевский В.И.* Исторические портреты. М., 2008.

В.М. Мордвінцев.

ОРЕЛЕ́ЦЬКИЙ Василь (30.01. 1895—09.01.1976) — науковець, професор, д-р права (1932); укр. громад. діяч в еміграції. Н. в с. *Лужани* в сім'ї сільс. старости. Закінчив 6-річну школу в Лужанах та Чернів. г-зію і до *Першої світової війни* вивчав правничі науки в Чернів. ун-ті. Був призваний до австрійс. армії, став вояком *Української Галицької армії*, брав участь у боях за *Київ*. 1920 емігрував до Праги (*Чехословаччина*), де навч. за філософсько-правничим та суспільно-політ. напрямами в *Карловому університеті* та *Українському вільному університеті*.

О. брав активну участь у студентському русі: очолював гурток

буковинських студентів «Черемош», видавав інформаційний листок «Буковина», активно діяв в орг-ції «Відродження українського студентства», редагуючи її англомовний друкований орган «The N.U.News». 1925—26 та 1927—33 очолював *Центральний союз українського студентства.*

О. був д-ром права УВУ в Празі (1932), доцентом (1939) на кафедрі міжнар. права. Плідно співпрацював з урядом *Карпатської України.* З 1945 — на еміграції в Німеччині. 1963—64 та 1965—68 — ректор УВУ (у Мюнхені), брав активну участь у *Світовому конгресі вільних українців* у Нью-Йорку (США) та в багатьох наук. і громадсько-політ. акціях. У 1960—70-х рр. працював як журналіст, мовник-педагог, політик, як знавець міжнар. права, а також як суспільно-громад. діяч. Автор праць: «Теорія С.Пуфендорфа з міжнародного права» (1939), «Організація дипломатичної служби за гетьмана Богдана Хмельницького», «Підручник з міжнародного публічного права та міжнародних договорів України в давніх та недавно минулих часах», «Підручник з міжнародного приватного права» та багатьох наук. статей.

Зробив значний внесок у розвиток міжнар. права й утвердження у світі авторитету укр. науки й нац. ідентичності.

П. у м. Мюнхен.

КМ України 1999 Лужанській загальноосвіт. школі присвоєно ім'я проф. В.Орелецького.

Літ.: Збірник на пошану Василя Орелецького (1895—1976). Мюнхен, 1982; Міжнародна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. К., 1994; Буковина: Історичний нарис. Чернівці, 1998; Василь Орелецький. В кн.: Пам'ятаймо! (знаменні та пам'ятні дати Буковини в 2000 р.): Бібліографічний покажчик. Чернівці, 1999; *Дуб Р., Грекул М.* Над Прутом у лузі...: З історії Лужанської середньої школи. Чернівці, 1999; *Ходикін А.М.* Іменини школи — нова традиція старих Лужан. «Час», 1999, число 19, 30 квітня; *Дронь В., Керницький М.* Буковинець Василь Орелецький — видатний діяч української діаспори. В кн.: Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції. Чернівці, 2001; *Дуб В.* Василь Орелецький: [Про нього]. В кн.: *Дуб Р.* Літературно-мистецька Кіцманщина: Путівник. Чернівці, 2003; *Satco E.* Enciclopedia Bucavinei, vol. 3. Suceava, 2004.

О.Д. Огуй.

ОРЕ́ЛЬ, БИ́ТВА НА РІ́ЧЦІ 1183 — зіткнення війська південнорус. князів на чолі з вел. кн. київ. *Святославом Всеволодичем* та половецької орди хана Кобяка. Надзвичайно довге для доби *удільної роздробленості*, 13-річне правління київ. кн. Святослава Всеволодича дало змогу ненадовго зосередити сили південнорус. князів на боротьбі з *половцями.* Після вдалого лютневого походу проти хана *Кончака* увагу рус. князів було зосереджено на хані орельського (середньодніпровського) угруповання половців Кобяку. Серед учасників походу літописець згадує всіх південнорус. князів знову, за винятком новгород-сіверського кн. *Ігоря Святославича.* У битві, що відбулася 30 липня 1183, половці зазнали цілковитої поразки — 13 ханів на чолі з Кобяком потрапили в полон, інші були вбиті.

А.Г. Плахонін.

ОРЕНДА́РЕНКО (Арендаренко, Оренда) **Тимофій Михайлович** (р. н. невід. — п. після 1634) — гетьман *Війська Запорозького* 1631—32 і 1633—34. Походив, очевидно, з міщанського, але деякі автори припускають, що з шляхетського роду. Брав участь у військ. походах запорожців 1620-х рр., можливо й ранішого періоду, мав значний військ. та адм. досвід. Активний учасник *Федоровича повстання 1630.* Після укладення *Переяславської угоди* (червень 1630) був обраний козаками *гетьманом*, підтверджений 27 червня 1630 урядом *Речі Посполитої. Гетьман польний коронний* С.*Конецпольський* передав О. булаву та ін. клейноди. Репрезентував центристську течію у Війську Запорозькому. У січні 1631 відправив з *Канева* на *вальний сейм* посольство, яке мало домагатися ліквідації *Берестейської церковної унії 1596*, збільшення козац. реєстру, жолду тощо; просив підтримки для цього посольства у впливових членів уряду Речі Посполитої, зокрема кн. Криштофа II Радзивілла. Однак посольство виявилося невдалим. Це, а також смерть митрополита Київського Йова *Борецького*, який, очевидно, підтримував О., спричинилися до вимушеної його відставки з уряду. Гетьманом став репрезентант угодовськи налаштованої старшини І.*Петрижицький-Кулага.* На початку *польсько-московської війни 1632—1634* О. знову очолив Військо Запорозьке (не пізніше 19 червня 1633). На допомогу польс. королеві *Владиславу IV* Ваза він привів під Смоленськ 6 полків заг. чисельністю від 10 до 20 тис. вояків, що вирішило долю Смоленська на користь Речі Посполитої. О. очолив також походи проти моск. військ під Дорогобуж, Білу, Вязьму, Ржев, Калугу. Успішне завершення польсько-моск. війни 1632—34 не привело, однак, до оптимізації козац. політики уряду Речі Посполитої, унаслідок чого посилилися радикальні настрої серед козаків і О. було скинуто з гетьманства.

Мав добру освіту, нахил до історико-літ. діяльності, складав детальні реляції про Федоровича повстання 1630 і розсилав їх своїм знайомим. Одну з таких реляцій використав при написанні *Львівського літопису* М.*Гунашевський.*

Літ.: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, т. 7. Вильно, 1870; *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець. К., 1970; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 8. К., 1995.

Ю.А. Мицик.

ОРЕНШТА́ЙН Яків (1875—1944) — один із найвідоміших книговидавців України перших десятиріч 20 ст. Н. в м. *Коломия.* Єврей за національністю, походив із династії відомих друкарів і книготорговців. Вищу освіту здобув у Львів. та Віденському ун-тах. Високоосвічений фахівець друкарської справи. Заснував і був власником «Галицької накладні» в Коломиї (1903—15) та «Українськоі накладні» в Берліні (1919—32) з філіями у Філадельфії і Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*). У Коломиї деякий час видавав також польс. «Загальну бібліотеку» (Biblioteka Powszechna). Успіх його українських видань забезпечувала вдумлива програма, зорієнтована на поширення доброї укр. книжки серед народу та залучення до співпраці відомих укр. письменників і вчених — О.*Барвінського*, А.*Крушельницького*, Б.*Лепкого*, В.*Сімовича*

та ін. Виданий у Берліні 1921 об'єднаний каталог «Галицької» та «Української» накладень за 1903—19 відображає понад 350 видань, систематизованих за видавничими жанрами. Це, зокрема, кількатомні, багатоілюстровані твори Т.*Шевченка*, І.*Котляревського*, Марка *Вовчка*, Б.Лепкого, 30 випусків творів великої укр. і світ. прози (твори І.*Франка*, І.*Нечуя-Левицького*, О.*Кобилянської*, Л.*Толстого*, А.Франса та ін.), 150 випусків «Загальної бібліотеки», до якої, крім худож. творів, входили також праці філос. і наук. змісту (Ф.-В.*Ніцше*, І.Раковського та ін.), праці з історії України, історії укр. літератури, мист-ва, к-ри, а також словники, атласи, ілюстровані дитячі книжки, сотні штук кольорових листівок українознавчої тематики, збірки укр. нар., стрілец., маршових пісень, укр. гімни, муз. твори на слова Т.Шевченка та ін. письменників. Найцінніші з цих видань, власне, були реалізацією широкої видавничої програми, укладеної О. на поч. 1918 з урядом *Української Центральної Ради* в *Києві*, що засвідчувало його підтримку і відданість нац. відродженню України. 1932 О. із родиною переїхав до *Варшави*, де заклав антикварну книгарню. Місце смерті О. достеменно не відоме: варшавське гетто або концтабір *Заксенгаузен*.

Літ.: *Вальо М.* Видавнича діяльність Я. Оренштайна в контексті українського національного відродження. В кн.: Українська періодика: Історія і сучасність: Доповіді та повідомлення Третьої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції: 22—23 грудня 1994 р. Львів, 1995; *Пшеничний Є.* Яків Оренштейн і його видавнича діяльність. В кн.: Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конференції: Київ, 8—9 грудня 1994. К., 1995.

М. Вальо.

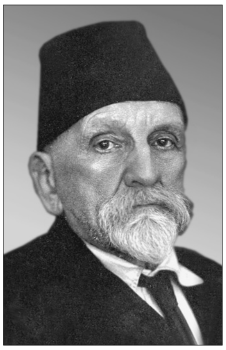

О.В. Орєшніков.

ОРЄ́ШНІКОВ Олексій Васильович (09.09.1855—03.06.1933) — нумізмат, сфрагіст і геральдист, чл.-кор. АН СРСР (з 1928). Н. в м. *Москва* в купецькій родині. Систематичної освіти О. не одержав, навч. самотужки і став одним із найосвіченіших людей свого часу. З дня заснування *Історичного музею в Москві* 1883 і до останніх днів працював у ньому на посадах наук. співробітника, завідуючого фондами і завідуючого відділом нумізматики. Автор більше 130 наук. праць. Поділяв свої інтереси поміж антич. й давньорус. нумізматикою. Досліджував монети і грошовий обіг *античних держав Північного Причорномор'я*, давньорус. монети кінця 10 — поч. 11 ст., печатки і родові знаки *Рюриковичів*, а також медалі. О. розглядав *нумізматику* як галузь джерелознавства, залучав до нумізматичних досліджень писемні й археол. джерела, що було новаторством у кінці 19 ст.

П. у м. Москва.

Праці О. зберегли наук. значення до наших днів.

Праці: Русские монеты до 1547 г. М., 1896; Денежные знаки домонгольской Руси. М., 1936.

Літ.: *Арциховский А.В.* Памяти А.В. Орешникова. В кн.: Нумизматический сборник, т. 1. М., 1955.

М.Ф. Котляр.

О́РЖИЦЯ — с-ще міськ. типу *Полтавської області*, райцентр. Населення 4170 осіб (1990).

Відома з 1640-х рр., входила до володінь І.*Вишневецького*. З 1648 О. — сотенне містечко *Кропивнянського полку*. З утратою статусу сотенного містечка 1658 включена до Горошинської сотні *Лубенського полку*. 1781—96 — у складі Хорольського пов. *Київського намісництва*, 1796—1802 — *Малоросійської губернії*, а з 1802 — Лубенського пов. *Полтавської губернії*.

1968 О. зараховано до категорії с-щ міськ. типу.

В О. діють комбікормовий з-д, торфопідприємство.

Уродженцем О. є укр. кобзар і лірник Архип Никоненко (р. н. невід. — 1855).

Літ.: ІМіС УРСР: Полтавська область. К., 1967.

О.Г. Бажан.

О́РЖІВ — с-ще міськ. типу Рівненського р-ну *Рівненської області*. Розташов. при впадінні р. Устя в р. Горинь, за 20 км від обласного центру. Залізнична станція. Населення 4,2 тис. осіб (2001).

На території сучасного О. археологами виявлено залишки поселень *милоградської культури* (7—4 ст. до н. е.).

Поселення О. виникло на поч. 16 ст. 1629 в селі налічувалося 80 *димів*, мешкало бл. 400 осіб. Село входило до Клеванської волості Луцького пов. *Волинського воєводства*. Після *«Вічного миру» 1686* поселення залишилося в складі Речі Посполитої і належало до Клеванського ключа князів *Чорторийських*. У 2-й пол. 18 ст. тут був створений *фільварок*.

У 19 ст. О. входив до складу Ровенського пов. *Волинської губернії*.

На поч. 1890-х рр. в О. засновано деревообробне підпр-во «Товариство технічної розробки лісових виробів». Відтоді історія поселення тісно пов'язана із розвитком місц. деревообробних підпр-в. На поч. 20 ст. тут діяли лісопильня, фанерна і паркетна ф-ки.

За даними першого *перепису населення всеросійського 1897*, в О. налічувалося 1354 мешканці. На 1913 населення зросло до 1578 осіб. 1915 у зв'язку з військ. діями деревообробні підпр-ва в О. були закриті.

Упродовж 1918—19 О. почергово займали ворогуючі сили: більшовицькі частини (січень 1918, червень 1919), австро-нім. війська (лютий 1918), війська *Директорії Української Народної Республіки* (грудень 1918). У серпні 1919 село окупували польс. війська, а в липні 1920 зайняли підрозділи *Першої Кінної армії*. За умовами *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* О. увійшов до складу Польщі.

18 вересня 1939 в О. вступили рад. війська. Від 1940 почала діяти сільс. рада; село увійшло до складу Клеванського р-ну.

У роки Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 О. був окупований нім. військами з липня 1941 до 31 січня 1944. У цей час в Оржівському лісі діяв пункт зв'язку («маяк») партизан. загону Д.*Медведєва*.

1959 О. було зараховано до категорії с-щ міськ. типу.

У післявоєнний час відбудовано деревообробні підпр-ва (від 1944 — комбінат; нині ВАТ «Оржівський деревообробний комбінат»). 1949 створено колгосп «Шлях до комунізму» (від 1955 — «Зоря комунізму»).

В О. збереглась архіт. пам'ятка, занесена до реєстру нац. культ. надбання, — Спасо-Преображенська церква (1770, дерев'яна, перебудована, добудована 1868).

Літ.: ІМіС УРСР: Ровенська область. К., 1973; Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза. К., 1982; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Каталог-справочник, т. 3. К., 1985; *Івченко А.* Містечка України: Довідник. К., 2000.

О.В. Андрощук.

ОРИШО́ВСЬКИЙ Ян (р. н. невід. — п. бл. 1608) — козац. старшина, один з організаторів і провідників реєстрового козацтва, козац. дипломат. До 1578 — королівський дворянин (див. *Дворянин господарський*) і ротмістр на *Поділлі.* Під час козац. реформи 1578 був призначений поручником, фактично став командиром козац. полку на держ. службі. Полк О. охороняв Придніпров'я від татар і брав участь у *Лівонській війні 1558—1583.* Восени 1580 козаки О. здійснили рейд углиб Сіверщини до *Стародуба.* Навесні 1581 було складено перший відомий реєстр козац. полку, який очолював О. У 1580-х рр. брав участь у походах проти турків і татар. Від імені козаків вів дипломатичні переговори з представниками Папської д-ви і *Кримського ханату.* Користувався великим авторитетом серед козаків і населення Придніпров'я. 1586 міщани *Києва* просили його як «запорозького гетьмана» заступитися за них у суд. справі з намісником київ. *воєводи.* Під час *Косинського повстання 1591—1593* виступав у ролі посередника між козаками і владою. Восени 1594 був одним із командирів козац. війська під час походу в Молдову. Незабаром провів успішні переговори із семиградським і волоським правителями про спільні дії проти турків. Тримався осторонь конфлікту козацтва з владою 1595—96. 1600 теж здійснював посередницькі функції між польс. урядом і гетьманом С.*Кішкою.* Власник 2-х маєтків на Поділлі. Родичами О. були відомі польс. хроністи М. та Й. *Бєльські*, які на основі розповідей О. помістили у своїх працях багато важливої інформації про козацтво.

Літ.: *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские козаки. К., 1904; *Леп'явко С.А.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996; *Його ж.* Ян Оришовський. В кн.: Історія України в особах: Литовсько-польська доба. К., 1997; *Його ж.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591). Чернігів, 1999.

С.А. Леп'явко.

ОРІ́ЛЬСЬКА ПАЛА́НКА, Орельська паланка — адм.-тер. одиниця *Вольностей Війська Запорозького низового* (Нової Січі). Була розташов. на Лівобережжі між верхів'ями річок Оріль і Самара, на території нинішніх Новомосковського і Павлоградського р-нів Дніпроп. обл. Межувала з *Гетьманщиною* та *Слобідською Україною* (звідки йшов осн. потік переселенців, що викликало невдоволення імперської влади). Центром О.п. було селище Козирщина (на Орелі). Серед ін. населених пунктів паланки відомі села: Чаплинська Кам'янка, Гупалівка, Прядівка, Калантаївка, Пушкарівка та Байбаківка. О.п., поруч із *Кодацькою паланкою*, *Протовчанською паланкою* і *Самарською паланкою*, належала до «внутрішніх», найосвоєніших областей Вольностей Війська Запорозького низового. Її госп. спеціалізацією було землеробство. Активно втягувалась О.п. і в торг. відносини. Виділяли її серед ін. паланок також значні лісові масиви, охороні яких *Кіш Запорозької Січі* надавав великої уваги. Як приклад успішної колонізації, альтернативної імперським проектам, О.п. викликала значне роздратування і заздрість рос. чиновників.

Літ.: *Слабченко М.Є.* Паланкова організація запорозьких Вольностів. В кн.: Праці для вивчування західно-руського та українського права, вип. 6. К., 1929; *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків, т. 1. Львів, 1990; *Мільчев В.І.* Конфігурація та устрій Вольностей Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі. В кн.: Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету, вип. 20. Запоріжжя, 2006.

Д.С. Вирський.

ОРІ́ХІВ (1783—1801 — Оріхове) — місто *Запорізької області*, райцентр. Населення 16 481 особа (2007).

Заснований бл. 1783 селянами-втікачами з Чернігівщини та колиш. запороз. козаками. Свою назву — Оріхове — село дістало від селян-переселенців с. Оріхівка Миргородського пов. Полтав. губ. 1799 Оріхове стало центром Маріупольського пов. *Таврійської губернії.* На поч. 1801 село було переведене до розряду міст і перейм. на Оріхів. 1804—42 О. — центр Мелітопольського пов. Таврійської губ. У серед. 19 ст. О. — важливий торг. пункт чумацького промислу в Україні. 1902 у зв'язку з буд-вом Катерининської залізниці в місті споруджено залізничну станцію. У грудні 1918 в О. проголошено рад. владу. Протягом квітня—грудня 1918 — у складі *Української Держави.* Поновлено рад. владу в лютому 1919. Від червня 1919 по січень 1920 — під контролем *Збройних сил Півдня Росії.* У січні 1920 знову поновлено рад. владу. З липня по серпень 1920 О. — під контролем *Російської армії* генерал-лейтенанта П.*Врангеля.* Відновлено рад. владу на початку серпня 1920. Наприкінці вересня 1920 в місті відновлено режим П.Врангеля. Остаточно рад. владу встановлено наприкінці жовтня 1920. У березні 1923 місто зараховане до розряду с-щ міськ. типу. З ліквідацією повітів 1923 О. став центром Оріхівського р-ну *Запорізької округи.* Наприкінці 1920-х — у 1930-х рр. в О. споруджено молокозавод, швейну ф-ку індивідуального пошиття, створено з-д по ремонту с.-г. техніки. У травні 1938 О. зараховано до категорії міст районного підпорядкування. У роки *Другої світової війни* в Оріхівському р-ні діяв партизан. загін на чолі з А.Колоском.

Нині гол. підпр-вами міста є з-ди: «Орсільмаш», металовиро-

Оріхівський краєзнавчий музей. Фото 2009.

бів, буд. матеріалів, нестандартного обладнання, маслоробний, овочеконсервний.

Літ.: Записки Одесского общества истории и древностей, т. 1. Одесса, 1844; ІМіС УРСР: Запорізька область. К., 1970.

О.Г. Бажан.

ОРІ́ХІВСЬКА СПРА́ВА — карально-репресивна акція проти керівного складу районного парт. к-ту, райвиконкому та працівників госп. установ Оріхівського р-ну *Дніпропетровської області*, застосована надзвичайною хлібозаготівельною комісією в Україні, яку очолював В.*Молотов*. На початку грудня 1932 він першим звернув увагу членів політбюро ЦК КП(б)У на «саботаж» районного кер-ва: «В Оріхівському районі щось неладне, засіли люди, чужі соціалізму, чужі нашій політиці». Політбюро ЦК КП(б)У не вжило тоді рішучих заходів. В.Молотов доповів Й.*Сталіну*, котрий надіслав до всіх парторганізацій циркуляр, в якому вимагав «негайно заарештувати і нагородити їх по заслугах, тобто дати їм від 5 до 10 років тюремного ув'язнення кожному». 12 грудня 1932 обласний прокурор видав постанову про притягнення до кримінальної відповідальності, арешт і завершення слідства протягом 5-ти днів у справі 14-ти відп. працівників Оріхівського р-ну, що «чинили злісний саботаж хлібозаготівлі»: М.Паламарчука (голови райвиконкому, члена ВУЦВК), В.Головіна (секретаря районного парт. к-ту), Ф.Ордельяна (голови контрольної комісії робітничо-сел. інспекції), Ф.В'ялиха (заст. голови райвиконкому), І.Луценка (зав. райземуправління), І.Пригоди (голови райколгоспспілки), Г.Медведя (директора МТС), С.Буряківського (зав. райзаготзерна), Є.Скичка (зав. орг. відділу районного парт. к-ту), І.Деєва (голови Н.-Карпівської сільради), І.Аністрата (старшого агронома району), І.Дем'яненка (агронома МТС), А.Гришка (секретаря Юр'ївського партосередку), А.Мохнорила (дільничого агронома МТС). Їх звинуватили в «організованому саботажі» хлібозаготівель, що «прагнули зменшити та приховати справжню врожайність». У газетах з'явилися статті про суд «над оріхівськими зрадниками». М.Паламарчука, В.Головіна, Ф.Ордельяна, І.Пригоду засудили до 10 років «таборів окремого призначення в далеких місцевостях Союзу», а решту «ворогів з партквитками», у т. ч. І.Андрюшенка (редактора районної газ. «Ленінським шляхом»), Д.Бутовицького (голову Єгоріївської сільради), — на термін від 3 до 8 років таборів. О.с. була використана для форсування держ. хлібозаготівель в Україні. Подібні показові карально-репресивні заходи були застосовані до партійно-рад. та госп. установ кожної з областей УСРР, а також у кожному районі. За листопад — початок грудня 1932 органи *Державного політичного управління УСРР* заарештували 1830 працівників *колгоспів*, у т. ч. 340 голів та 750 членів правлінь.

Літ.: «Зоря», 1932, 9 листопада, 15, 24, 26 грудня; «Комуніст», 1932, 22 грудня; «Вісті ЦВК УСРР», 1933, 4 січня; *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». К., 1991; Голод 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки. К., 2003.

В.І. Марочко.

ОРІХО́ВСЬКИЙ Станіслав (Orzechowski Stanisław; 1513—1566) — письменник-публіцист, мислитель та історик. Н. в с. Оріховці, що належало до Перемишльської єпархії (*Руське воєводство*), у сім'ї окатоличеного укр. шляхтича Станіслава Оріховського і шляхтянки Ядвіги Баранецької — доньки правосл. священика. О. здобув ґрунтовну гуманістичну освіту: від 1526 навч. в Краківському ун-ті, пізніше здійснив тривалу освітню мандрівку до Німеччини та Італії. 1543 повернувся на Батьківщину, оселився в родовому маєтку і став катол. священиком. О. усвідомлював себе «політичним поляком», тобто повноправним громадянином шляхетської Польс. д-ви і станового шляхетського сусп-ва. Водночас його вирізняло рус. (укр.) етнокульт. самоусвідомлення, він називав себе Роксоланом, Русином, прихильно ставився до правосл. церк. традиції. Літературно-публіцистична діяльність О. дістала визнання в тогочасній Європі. Великої популярності набули його твори, в яких висвітлювалася тема згуртування християн. країн задля відсічі турец. агресії. Дві промови О. «Про турецьку загрозу» (1543, 1544) не раз перевидавалися в Римі, Базелі, Франкфурті. Його «Промову на похоронах польського короля Сигізмунда Ягеллона» було вміщено до антології «Промови славетних мужів», що побачила світ 1559 у Венеції (пізніше кілька разів перевидавалася у Венеції, Парижі, Кельні). Протягом 1547—48 О. був офіціалом та ген. вікарієм Перемишльської дієцезії. Усупереч целібату (догмату безшлюбності катол. духовенства) 1551 він одружився, що стало причиною гострого конфлікту з верхівкою Римо-катол. церкви. У низці своїх творів («Промова в справі закону про целібат», «Супліка до найвищого понтифіка Юлія III про схвалення взятого шлюбу» та ін.) виступав проти целібату, ставив під сумнів доцільність підпорядкування світської влади духовній. У працях, написаних у 1560-х рр., — «Діалог, або розмова щодо екзекуції Польської Корони», «Квінкункс, тобто взірець устрою Польської держави», «Політія Польського королівства» та ін. — солідаризувався з окремими вимогами учасників політ. боротьби в Польщі за реформи в інтересах середньої *шляхти*; обстоював думку про необхідність унії *Королівства Польського* і *Великого князівства Литовського*. У цей період О. дедалі більше схилявся до контрреформаційних за своєю спрямованістю ідей. З позицій шляхетської ідеології О. розробив концепцію ідеального політ. устрою (т. зв. політія Королівства Польського), що базувалася, зокрема, на ідеях шляхетської правової д-ви, соціальної вищості шляхти, постулаті священицького верховенства щодо світської влади. Деякі істор. праці О. були надруковані після його смерті, у т. ч. 1611 — «Аннали» («Хроніки польські: від смерті Сигізмунда I). Як тогочасний історик О. дотримувався ренесансних риторичних історіографічних канонів, проте не відійшов від засад середньовічного *провіденціалізму*.

Дж.: Українська література XIV—XVI ст. К., 1988; Українські гуманісти епохи Відродження, ч. I. К., 1995.

Тв.: Zycie Jana Tarnowskiego. В кн.: Zycia Slawnych Polakow, t. 4. Lipsk, 1837; Kroniki Stanislawa Orzechowskiego. Sanok, 1858; «Fidelis subditus» w redakcji 2-ej z r. 1548. Warszawa, 1908; Wybor pism. Warszawa—Wrocław—Kraków, 1972; Policyja Krylestwa Polskiego na ksztalt Arystotelsowych polityk. Przemyśl, 1984; Твори. К., 2004.

Літ.: *Сумцов Н.Ф.* Станислав Ориховский. «Киевская старина», 1888, ноябрь; *Голенищев-Кутузов И.Н.* Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия). М., 1963; *Наливайко Д.С.* Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження. В кн.: Українська література XVI—XVIII ст. та інші слов'янські літератури. К., 1984; *Starnawski J.* Dzieje wiedzy o literaturze polskiej (do końca wieku XVIII). Wrocław, 1984; *Наливайко Д.С.* Українське літературне бароккo в європейському контексті. В кн.: Українське літературне бароккo. К., 1987; *Нічик В.М. та ін.* Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI — початок XVII ст.). К., 1990; *Сас П.М.* Проблема людини в творчості українського письменника XVI ст. С. Оріховського. В кн.: Україна і Польща в період феодалізму. К., 1991; Encyklopedia Historii Polski: Dzieje polityczne, t. 2. Warszawa, 1995; *Наливайко Д.С.* Станіслав Оріховський. В кн.: Історія України в особах: Литовсько-польська доба. К., 1997; *Вирський Д.С.* Ст. Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. К.—Кременчук, 2001; *Kochler K.* Stanicław Orzechowski y dylemati humanizmu renesansowego. Kraków, 2004; *Множинська Р.В.* Релігійно-філософські погляди Станіслава Оріховського. К., 2007; *Литвинов В.Д.* Україна в пошуках своєї ідентичності. XVI — початок XVII століття: Історико-філософський нарис. К., 2008.

П.М. Сас.

ОР-КАПИ — див. *Перекоп.*

ОРЛА́Й Іван Семенович (1770—1829) — лікар, учений, педагог, громад. діяч. Магістр словесних наук і д-р філософії, д-р медицини (усі 1806). Почесний член Петерб. АН. Н. в с. Паледь (нині Мукачівського р-ну Закарпат. обл.) в збіднілій дворянській родині. Навч. у Львів. і Будапештському ун-тах. Протягом 1791—94 був слухачем медико-хірургічного уч-ща в *Санкт-Петербурзі*, а 1794—97 — віденської «Вищої хірургічної школи». 1801—08 працював придворним лікарем у С.-Петербурзі. 1808 одержав звання вченого секретаря Петерб. медико-хірургічної академії. 1821 працював директором г-зії вищих наук у *Ніжині*, а протягом 1822—29 — директором *Рішельєвського ліцею* в *Одесі.* Поряд із широкою мед. практикою займався наук. діяльністю. Є одним з авторів колективної праці «Польова хірургія». 1804 в «Северном вестнике» була видрукувана його праця «История о карпато-росах», а 1826 в «Трудах и записках Общества истории и древностей российских» — «О юго-западной России». 1806 за заслуги в різних галузях науки Кенігсберзький ун-т присвоїв О. вчені ступені магістра словесних наук і д-ра філософії, а Дерптський ун-т — д-ра медицини. Був обраний почесним членом Петерб. АН, а також багатьох зарубіжних наук. товариств.

П. у м. Одеса.

Літ.: *Флоренский А.* Заметки И. Орлая о Карпатской Руси. Ужгород, 1928; *Задорожній В.Є.* Почесний член Російської академії наук (до 200-річчя від дня народження І.С. Орлая). «УІЖ», 1970, № 6; Невичерпна духовна криниця Орлая. «Голос України», 1995, 10 листопада.

П.І. Скрипник.

«ОРЛИ́», Католицька асоціація української молоді «Орли» (КАУМ «Орли») — молодіжна орг-ція в *Галичині.* Гуртки орг-ції почали виникати після проведення в травні 1933 свята «Української молоді Христової». У 2-й пол. 1936 реорганізується в КАУМ «Орли». У квітні 1937 відбулися установчі збори, на яких була обрана гол. рада. Голова гол. ради — А.*Мельник.* Нижчою ланкою т-ва були місц. гуртки, поділені на вікові групи. Існували окремі гуртки для чол. і жін. молоді. У діяльності КАУМ «Орли» зверталась увага на реліг. та ідеологічне виховання, заг. й фахову освіту, спорт. Методика була наближеною до пластової. Важливу роль виконували табори праці. Друковані видання: «Українське юнацтво» (1933—39), «Лицарство Пресвятої Богородиці». На поч. 1939 КАУМ «Орли» мала 189 гуртків (серед них — 25 жіночих) і бл. 5 тис. членів. Припинила свою діяльність восени 1939.

Літ.: *Андрухів І.* Українські молодіжні товариства Галичини. Івано-Франківськ, 1995.

В.І. Прилуцький.

О́РЛИК, урлик (польс. orlik) — 1) назва силезьких монет номінальною вартістю 3 *крейцери*, що трапляється у письмових джерелах укр. земель 1-ї пол. 17 ст. Вартість О. складала 1 ½ *гроша*, що відповідало польс. *півтораку*;

2) чеська назва польс. *півгрошів*, які поширилися на чеських землях у 15 ст. Назва монети походить від зображення на її аверсі держ. герба Польщі — орла.

Літ.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

І.С. Орлай.

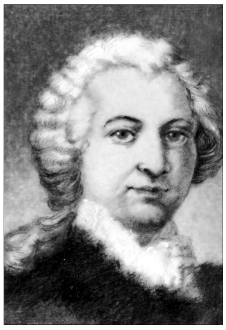

Г.П. Орлик.

О́РЛИК Григорій (Григір) **Пилипович** (05.11.1702—14.11.1759) — політ. і військ. діяч, дипломат, генерал-лейтенант франц. армії (25 травня 1759), граф. Син П.*Орлика.* Н. в м. *Батурин.* Його хрещеним батьком був гетьман І.*Мазепа.* Після поразки українсько-швед. сил у *Полтавській битві 1709* разом із родиною перебував у еміграції. З 1716 до 1718 навч. в Лундському ун-ті (Швеція). У 1720-х рр. — лейтенант саксонської королів. гвардії в Бреславі. Невдовзі переїхав до Франції, де розпочав службу при дворі франц. короля Людовіка XV Бурбона. 1731 О. подав меморіал до франц. уряду, де наголошував, що згідно з *Прутським трактатом 1711* Рос. д-ва (див. *Росія*) повинна була відмовитися від України. За дорученням франц. короля Людовіка XV 1732 перебував із таємною місією в Криму, щоб умовити крим. хана Каплан-Гірея І підтримати планований спільний виступ П.Орлика і *Запорозької Січі* проти Москви. 1734 відвідав *Лівобережну Україну*, де зустрічався з деякими козац. старшинами. Протягом 1730—40-х рр. намагався створити антирос. коаліцію д-в за участю Франції, Швеції, Туреччини і Криму, яка б сприяла відновленню гетьман. влади його батька в Україні. Відзначився в складі франц. армії під час *Семилітньої війни 1756—1763.* Після смерті П.Орлика (1742) О. зберігав його архів, на основі якого розпочав писати працю з укр. історії. Був одружений з графинею Луїзі-Елен ле Брюн з роду Дентевіль, весілля з якою відбулося 3 грудня 1749 в присутності франц. короля Людовіка XV.

П. від ран, отриманих у битвах під Бергеном і Мінденом (нині міста в ФРН).

Літ.: *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовика XV. Львів, 1932; *Rostworowski E.* Orlik Grzegorz. «Polski Slovnik Bioraficzny» (Wacsrawa), t. 24, 1979; *Субтельний О.* Мазепинці. К., 1994; *Чухліб Т.* Ад'ютант його величності короля Франції Людовика XV. В кн.: Незнайома Кліо: Українська історія XV—XVIII ст. в таємницях і курйозах. К., 2002; *Бовуа Д.* «Щоденник» П. Орлика від міражу вигнанця до українського міфу. «Український археографічний щорічник» (К.), 2004, вип. 8/9.

Т.В. Чухліб.

П.С. Орлик.

ÓРЛИК Пилип Степанович (21 (11).10.1672—05.06(26.05). 1742) — гетьман Війська Запорозького та Правобережної України (1710—14), гетьман України в еміграції (1714—42). Н. в с. Косута (нині Вілейський р-н, Мінської обл., Білорусь) в шляхетській родині чесько-литовсько-польс. походження. Навч. в єзуїтській Віленській академії, 1694 закінчив Київ. колегіум. 1698—1700 працював писарем у канцелярії митрополита Київського, Галицького та всієї Малої Росії Варлаама *Ясинського.* З 1700 по 1706 перебував на посаді старшого військ. канцеляриста, а згодом — управляючого справами *Генеральної військової канцелярії.* 1707 О. став *генеральним писарем* в уряді гетьмана І.*Мазепи.* Підтримував І.Мазепу в його намаганні створити спілку за участю Польщі (*Станіслава Лещинського*) та Швеції для унезалежнення України від влади рос. царя *Петра I.* Після поразки шведсько-укр. військ у *Полтавській битві 1709* і смерті І.Мазепи О. був обраний на козац. раді у Бендерах (Молдова) гетьманом Війська Запорозького (16 (5) квітня 1710). Тоді ж між ним і *козацькою старшиною* було укладено угоду під назвою *«Пакти і Конституції законів, вольностей Війська Запорозького» 1710.* Протягом наступних 4-х років намагався з допомогою військ. походів та дипломатичних заходів поширити свою владу на *Правобережну Україну* та *Лівобережну Україну.* На посаді гетьмана уклав союзні договори зі Швецією (1710), *Османською імперією* та *Кримським ханатом* (1711, 1712). Дипломатичні заходи О. сприяли тому, що Османська імперія оголосила війну Рос. д-ві. За *Прутським трактатом* (22 (12) липня 1711) між цими державами рос. цар Петро I мав вивести свою армію із Правобережжя, яке переходило під владу укр. гетьмана О. Однак на перешкоді цьому стала позиція *Речі Посполитої.* 1714 О. переїхав до Швеції, 1720 — Австрії, а згодом — Чехії. З 1734 жив у Салоніках (Греція), потім — у Молдові. Перебуваючи в політ. еміграції, О. шукав підтримки у таких д-в, як Австрія, Англія (з 1717 — Велика Британія), Папська д-ва, Голландія, Данія, Польща, Пруссія, Франція та ін., з метою відновлення своєї влади над *Українською козацькою державою.*

О. був добре освіченою людиною, знав польс., рос., лат., франц., італ., швед., нім., болг., сербську мови. Він — автор багатьох поезій, а також книг «Алкід російський» (1695) та «Гіппомен Сарматський» (1698), присвячених І.Мазепі й І.*Обидовському.* О. також відомий як автор політ. маніфестів та «Щоденника подорожнього» (1720—32). Мав дружину, 3-х синів і 5-х доньок.

П. у м. Ясси (нині місто в Румунії).

Його старший син Григорій *Орлик* став держ. та військ. діячем Франції.

Тв.: Alcides Rossiyski triumfalnym lawrem ukoronowany Jasnie Wielmozny Jegomosc Pan Ian Mazepa hetman wojsk [...]. Wilno, 1695; Hippomenes Sarmacki [...] zalecony wielmozny Jegomsc pan Ian z Obidowa Obidowski [...]. Kijow, 1698; Діарій гетьмана Пилипа Орлика. Передмова Я. Токажевського-Карашевича. «Праці Українського наукового інституту у Варшаві», т. XVII: Історія. Зошит 3. Варшава. 1936; Орлик Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори. К., 2006; The Diariusz podrozne of Pylyp Orlyk. Harvard Library of Early Ukrainian Literature (Гарвардська бібліотека давнього українського письменства), texts vol. V, VI, VII / Ed. With an introd. by Omelyan Pritsak, Orest Subtelny. Harvard U. P., 1988—1990 (факсимільне видання).

Літ.: *Єнсен А.* Орлик у Швеції. «ЗНТШ», т. 92. Львів, 1908; *Колесса Ф.* Матеріали до історії козаччини з 1709–1721 рр., зібрані в Шведськім державнім архіві в Стокгольмі. «Діло», ч. 33—40 (23 лютого). Львів, 1910; *Різниченко В.* Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Його життя й діяльність. К., 1918; *Борщак І.* «Orlikiana» (Опис невиданих матеріалів про гетьмана Орлика, його родину і оточення. «Хліборобська Україна», Зб. VII—VIII. 1923; Варшавська збірка про Орлика. «Записки чина святого Василія Великого», т. VI. Львів, 1935; *Він же.* Пилип Орлик і Франція. Львів, 1924; *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672—1742): Огляд його політичної діяльності. Варшава, 1938; *Gierowski J.-A.* Orlik Filip. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 24. Warszawa, 1979; *Subtelny O.* The Mazepists. Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. New York, 1981; *Артамонов В.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской битвы (1709—1714). М., 1990; *Пріцак О.* Один чи два договори П. Орлика з Туреччиною. «Український археографічний щорічник», вип. 1. К., 1992; *Ярова Г.* Герб П. Орлика. «Неопалима купина», № 1, 1993; *Бадяк В., Рогович М.* Державно-правові погляди П. Орлика і європейські політичні теорії XVII—XVIII ст. «Державність», № 1—2, 1994; *Мельник Л.* Гетьманщина першої чверті XVIII ст. К., 1997; *Haggman B.* Den svenske befriaren av Ukraina — Ivan Mazepa, Filip Orliks och Kosta Hordijenkos hopp och forvantningar 1708—1718. В кн.: Karolinska forbundets arsbok. Stockholm, 1997; *Кресін О.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. К., 2001; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. К., 2004; *Бовуа Д.* «Щоденник» П. Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу. «Український археографічний щорічник», вип. 8/9. К., 2004; Пилип Орлик — гетьман і автор першої конституції України. Мінськ, 2006; *Чухліб Т.* Пилип Орлик. К., 2008; *Його ж.* Про вшанування пам'яті П. Орлика в сучасній Білорусі. В кн.: Батуринські читання 2007. Ніжин, 2007; *Його ж.* Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648—1721 рр. К., 2009; *Трофимук О.* Пилип Орлик: гетьман в еміграції, бароковий поет, автор першої Конституції. Львів, 2008; Україна — Швеція: на перехрестях історії (XVII—XVIII ст.). К., 2008; *Соболь В.* Доба І. Мазепи в діаріуші Пилипа Орлика. В кн.: Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять. К., 2008.

Т.В. Чухліб.

«ÓРЛИК» — укр. часопис к-ри та сусп. життя. Видавався в таборі переміщених осіб «Орлик» у Берхтесгадені в Баварських Альпах (Зх. Німеччина) протягом 1946—48 за редакцією Т.Лапичака. До 5-го номера (1946) — часопис таборового життя. З 6-го номера (1946) — журнал к-ри та сусп. життя. Вийшло 22 номери. Друкувалися прозові твори, публіцистичні статті, розвідки та

матеріали з різних наук. галузей і дисциплін, рецензії та огляди, хроніка й інформація про світ. події, укр. громад., політ., наук. та культурно-освітнє життя на еміграції, бібліографія тощо. У часопису публікувалися статті відомих укр. учених Л.*Білецького*, Ю.*Бойка-Блохіна*, П.Герасименка, П.*Голубенка*, О.Грицая, В.Державина, Б.*Крупницького*, В.*Петрова* (Бера), В.Радзикевича, А.Фіголя, М.*Шлемкевича* та ін., поезії Ю.*Липи*, О.*Ольжича*, О.*Теліги* та ін. У 9-му номері (1947) журналу був надрукований лист Д.*Донцова* до голови Мистецького укр. руху У.*Самчука* про дискусію стосовно шляхів розвитку укр. літератури в міжвоєнний час. Вміщувалися переклади статей Д.-Ф.Даллеса, П.Друкера, А.Лоу, Е.Муньє, Д.-Л.Сайерса, матеріали про новації в європ. інтелектуальному житті та модерні філос. течії (екзистенціалізм, персоналізм та ін.).

Літ.: Редакція «Орлика»: До наших читачів. «Орлик», 1947, № 3/4; *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні, т. 1. Мюнхен, 1985; *Ясь О.* «Орлик» (1946—1948) — часопис таборової доби (покажчик змісту). «Молода нація: Альманах», 2002, № 4.

О.В. Ясь.

ОРЛІ́ВСЬКИЙ СКАРБ КІЗИКІ́НІВ — скарб *кізикінів*, знайдений випадково 1967 селянами на території с. Орлівка Ренійського р-ну Одес. обл. Датується поч. 5 — кін. 4 ст. до н. е. Монети знаходилися в бронз. ойнохої. Кількість переданих до *Одеського археологічного музею* монет становить 71 екземпляр. Це найбільший скарб кізикінів після знахідки скарбу на поч. 20 ст. на Принцевих о-вах у Мармуровому морі, який зараз зберігається в Брит. музеї. Монети карбовані з природного сплаву золота і срібла — електру — в малоазійському давньогрец. м. Кізик. Кожна з монет являє собою товстий неправильної форми кружок із певним рельєфним зображенням на одному боці (аверс) та вдавленим квадратом — на другому (реверс). Монети становлять номінал статера. Середня вага монети 16 г, розмір 16—20 мм, заг. вага скарбу — бл. 1,15 кг. У скарбі знаходиться 43 типи з різними зображеннями, які засвідчували зміну штемпелів для карбування окремими посадовими особами міста, відповідальними за монетну справу. Кізикіни протягом 6—4 ст. до н. е. були найбільш стійкою грошовою системою і відігравали в антич. світі своєрідну роль міжнар. еквівалента торгівлі. Крім сталого цінового вираження, кізикіни відрізнялися високохудожнім рівнем лицьових зображень, що копіювали в мініатюрі різні античні художні твори від пізньоархаїчного періоду до розвинутої класики. Скарб зберігається в Одес. археол. музеї НАН України.

Але ще більший за кількістю кізикінів скарб був знайдений під час археологічних розкопок Мірмекію на Керченському п-ові експедицією Державного Ермітажу у 2003. В ньому налічується 99 монет. 2004 Мірмекійський скарб в Ермітажі був виставлений на окремій виставці.

Літ.: *Кравченко А.А.* Клад кизикских статеров из Одесской области. «Советская археология», 1969, № 1; *Булатович С.Н.* Клад кизикинов из Орловки. «Вестник древней истории», 1970, № 2; *Путятин А.М.*, *Чистов Д.Е.* Мирмекийский клад кизикинов (предварительная интерпретация). В кн.: Эрмитажные чтения памяти Б.Б. Пиотровского. Сборник докладов. СПб., 2004; Мирмекийский клад: Новые открытия на Боспоре Эрмитажной археологической экспедиции. Каталог выставки. СПб., 2004; *Черняков І.* Орлівський скарб кизикінів (початок V – кінець IV ст. до н. е.). В кн.: 100 найвідоміших шедеврів України. К., 2004.

І.Т. Черняков.

ОРЛО́В Михайло Федорович (05.04(25.03).1788—31(19).03.1842) — військовий та освіт. діяч, генерал-майор з призначенням до царського почту (1814), дипломат, поміщик, економіст, мемуарист, публіцист, репресований. Почесний член Т-ва початкової освіти в Парижі (Франція; 1816). Позашлюбний син графа Ф.Орлова та полковниці Т.Ярославової, племінник фаворита імп. Катерини II графа Г.Орлова, брат прийдешнього шефа жандармів і гол. начальника *Третього відділу* «Власної Його імператорської величності канцелярії» (1844—56), голови Держ. ради Рос. імперії та *Комітету міністрів Російської імперії* (1856—61) князя (із 1856) О.Орлова. Н. в м. *Москва*. За цариціним указом од 8 травня (27 квітня) 1796 після смерті батька одержав *дворянство*, прізвище й герб *роду* Орлових. Первісну освіту здобув під наглядом свого стрия — графа В.Орлова. Від 1801 — у привілейованому петерб. пансіоні абата Шарля-Домініка Ніколя. 27 (15) липня 1805 вступив естандарт-юнкером до Кавалергардського полку. 2 грудня (20 листопада) 1805 брав участь у безстрашній атаці проти кінних гвардійців франц. імп. *Наполеона I* Бонапарта поблизу Аустерліца (нині м. Славков-у-Брно, Чехія). 21 (9) січня 1806 номінований корнетом. 1807 виявив доблесть у боях під Гутштадтом, Гейльсбергом, Фрідландом, удостоєний золотої шпаги з написом «За храбрость». Від 9 травня (27 квітня) 1808 — поручик. Уфундував політ. конспірацію, куди, зокрема, залучив майбутніх діячів *декабристів руху* М.Луніна, кн. С.*Волконського*, кн. П.Лопухіна, військ. історика Д.Бутурліна. 13 (1) липня 1810 призначений ад'ютантом керуючого квартирмейстерською частиною рос. армії генерал-майора кн. П.Волконського.

Герой *Війни 1812*. Від 26 (14) червня 1812 супроводжував генерал-ад'ютанта О.Балашова, направленого рос. імп. *Олександром I* на переговори із зверхником Франції Наполеоном I Бонапартом до Вільна (див. *Вільнюс*). Принагідно розвідував франц. залоги, по поверненні подав докладний звіт про побачене й почуте в мандрівці, стимулювавши розгортання операцій у тилу агресора. 14 (2) липня 1812 за заслуги підвищений до штаб-ротмістра із зарахуванням флігель-ад'ютантом. 16—19 (4—7) серпня 1812 брав участь в обороні Смоленська (нині місто в РФ). Надалі виконував особливі завдання генерала М.*Барклая де Толлі* та кн. М.*Кутузова*, неофіційно зустрічався з Наполеоном I Бонапартом. Учасник *Бородінської битви 1812* та бою, що їй передував 5 вересня (24 серпня) — за Шевардинський редут. У загоні генерал-майора І.Дорохова — штабний офіцер. Сміливо бився за м. Верея (нині місто Моск.

М.Ф. Орлов. Портрет роботи художника А.-Ф. Різенера. 1814.

обл., РФ), коли раптовим нічним штурмом вдалося полонити заскочений окупаційний гарнізон тамтешнього укріплення (2 сотні осіб, у т. ч. 16 офіцерів із прапором Вестфальського полку). Воював під Малоярославцем, Вязьмою, Красним, при р. Березина (прит. Дніпра), відтак отримав чин ротмістра. Забезпечував зв'язок головнокомандувача генерал-фельдмаршала кн. М.Кутузова з командуючим Дунайською армією адміралом П.*Чичаговим*. 1 грудня (19 листопада) 1812 разом із кн. П.Волконським відряджений доповісти царю про ситуацію в армії.

У зарубіжному антинаполеонівському поході 1813—14 підпорядкований генералові від інфантерії М.Милорадовичу (див. *Милорадовичі*) для використання в партизан. русі, на «відзнаку в боротьбі з ворогом» зріс до полковника — 6 квітня (25 березня) 1813. Навесні 1814 впорався з місією парламентера для вироблення засад капітуляції захисників Парижа (столиця Франції) й досяг реалізації прелімінарного мирного акту. 14 (2) квітня 1814 пожалуваний генеральським званням. Направлений до Копенгагена (столиця Данії), виконував функції спеціально уповноваженої особи в улагодженні шведсько-норвез. конфлікту.

Спільно з молодшим другом графом М.Дмитрієвим-Мамоновим організував таємне коло аристократів-тираноборців «Орден російських лицарів» («Орден русских рыцарей»). Через подання колективної петиції домагався від царя скасування кріпацтва. Прагнув опонувати проектуванню *Царства Польського*, на загал урядовим планам стосовно *автономії* Польщі в *Російській імперії*. Згодом під впливом М.Тургенєва (див. *Тургенєви*), усвідомивши хибність позиції «патріотизму раба», симпатизував перспективі «вільного правління в Польщі».

1815 — нач. штабу 7-го піх. корпусу експедиційної армії. Улітку 1816 лікувався на курорті Береж-ле-Бен у горах Піренеї, восени відкликаний на батьківщину. До серед. 1817 здебільшого перебував у *Санкт-Петербурзі*. Блискучий оратор, він став одним із лідерів літ. гуртка «Арзамас», спрямовував зусилля на пропаганду ідей свободи. Висловив упевненість у перевагах представницької влади.

За свої настрої відсторонений із царського оточення, восени 1817 переведений до *Києва* начальником штабу 4-го піх. корпусу. 1818 вступив до *«Союзу благоденства»* (там 1821 рішуче висунув радикальну програму революц. заходів, але не знайшов розуміння ін. членів т-ва). Розвинув громад. активність, опікувався корпусною школою *кантоністів*. 1819 обраний віце-президентом відділення Бібл. т-ва. Значного розголосу набула його промова на урочистих зборах цієї філії з ініціюванням київ. безплатної парафіяльної школи переважно для сиріт і дітей незаможних батьків. Згуртував осередок фрондерськи налаштованих осіб, до яких приєднався й кн. С.Волконський. Критикував працю М.Карамзіна «История государства Российского». У листуванні з Д.Бутурліним, поширюваному списками, застеріг адресата, «що історик не може бути істориком, коли він не має певних відомостей про політичну економію».

Улітку 1820 за протекцією нач. штабу 2-ї армії генерал-ад'ютанта П.Кисельова призначений командиром 16-ї піх. д-зії, дислокованої у *Бессарабії*. 22 (10) липня 1920 вирушив до м. Кишинів (нині столиця Молдови), по дорозі зупинявся в *Тульчині*. На новому місці служби налагодив взаємини з місц. вільнодумцями, приятелював із засланим туди О.*Пушкіним*. Обстоював людську гідність солдатів, підвищував їхній освіт. рівень (витрачаючи власні кошти), запобігав у підпорядкованих йому частинах тілесним покаранням. Із метою координації визвол. змагань на Балканах вів перемовини із кн. Олександром Іпсіланті (добре знав і його брата Дмитра; див. *Іпсіланті*). Навідував *Кам'янку*. 27 (15) травня 1821 в Києві повінчався з Катериною Раєвською (1797—1885), донькою М.*Раєвського*-старшого, племінницею В.*Давидова*, правнучкою М.*Ломоносова*, правнучатою племінницею кн. Г.*Потьомкіна*, сестрою М.*Раєвського*-молодшого та кн. М.*Волконської*. Цього самого року до посмертного видання трактату посланника Сардинського королівства при петерб. дворі Ж. де Местра «Роздуми про Францію» (Maistre J. de. Considérations sur la France. Paris, 1821) своєрідною передмовою включено компліментарне звернення О. до автора книги.

1822 за наказом генерала від кавалерії П.*Вітгенштейна* із санкції рос. імп. Олександра I розгорнулося слідство щодо О., звинуваченого корпусним командиром генерал-лейтенантом І.Сабанеєвим (невдовзі генералом од інфантерії) у послабленні дисципліни підлеглих. На поч. 1822 повернувся із дружиною до Києва. 30 (18) квітня 1823 через справу В.*Раєвського* усунутий від командування й, хоч формально залишений при армії, був од неї практично відлученим. Відхилив пропозиції очолити Південне та Північне т-ва того етапу *декабристів руху* й не пристав до трансформованої конспірації, хоча залишався близьким їй. 1824 контактував із кн. С.*Трубецьким*, С.*Муравйовим-Апостолом*, М.*Бестужевим-Рюміним*. Захоплено відгукнувся про поему К.*Рилєєва* «Войнаровский». Мешкав також у *Криму* з наміром придбати там нерухомість. 1825 у *Сімферополі* зустрічався з О.Грибоєдовим — рос. поетом і дипломатом. Наїздив до с. Бовтишка Чигиринського пов. Київ. губ. (нині село Олександрівського р-ну Кіровогр. обл.), *Одеси*, *Москви* та маєтку Милятино Масальського пов. Калузької губ. (нині село Барятинського р-ну Калузької обл., РФ), де володів 23 тис. *десятин* землі, кришталевим з-дом із 230 робітниками та півтисячею селян. У переддень повстання декабристів кн. С.Трубецькой покликав його на підмогу, але, як з'ясувалося, запізно.

Заарештований 2 січня 1826 (21 грудня 1825) у Москві, через тиждень доправлений до С.-Петербурга, допитаний імп. *Миколою I*. 10 січня 1826 (29 грудня 1825) замкнений у *Петропавловській фортеці*, наступного дня переведений з Алексєєвського равеліну в сусідню квартиру тюремної цитаделі, а завдяки заступництву старшого брата Олек-

сія (графа від 25 грудня 1825 за ст. ст.) перед новим монархом таке ув'язнення за місяць було замінене на видалення до с. Милятино під пильний поліційний нагляд. 1827 та 1829 гостював у Бовтишці (востаннє — попрощавшись із умираючим тестем). Восени 1829 скористався дозволом мешкати в *Полтаві*, залишився з родиною в Україні до літа 1830. Наступного року з «найвищої» волі для виховання сина Миколи (1821—86) осів у Москві. Познайомився з О.*Герценом*, спілкувався з Т.*Грановським*, М.*Погодіним*, філософами П.Чаадаєвим і О.Хомяковим, бібліографом С.Полторацьким, письменниками М.Павловим, Я.Полонським, І.Тургенєвим, О.Тургенєвим, С.Шевирьовим, кн. П.Вяземським та ін.

1833 в урізаному властями варіанті анонімно оприлюднив оригінальне осмислення фінансових питань під заголовком «О государственном кредите» (повніший текст побачив світ 1840 у Лейпцигу названим «Über den Staatskredit»; 1955 в *СРСР* репрезентовано авторські вставки, збережені О.). Обмірковував проблематику реформ, відповідно необхідних для Рос. імперії. Як знавець мист-в став одним з ініціаторів і директорів Моск. худож. класу, 30 (18) червня 1834 публічно звітував за минулий навч. рік, звернув увагу на потребу у фаховому уч-щі живопису і скульптури. 1836 виголосив доповідь на засіданні Моск. т-ва дослідників природи. Подав на цензурування підготовлені ним для публікації спогади. Сприяв історикові О.Данилевському-Михайловському матеріалами для нарису «Описание Отечественной войны». 1841—42 тяжко хворів.

Кавалер орденів св. рівноапостольного кн. Володимира 3-го ст., св. Анни 2-го ст. з алмазами, св. Георгія 4-го класу і 3-х іноземних: австрійс., датського, прусського.

П. у м. Москва, похований у Новодівичому монастирі.

Із залишених по ньому паперів рос. імп. Микола І, на подання О.*Бенкендорфа*, погодився, щоби в альманасі «Утренняя заря» 1843 було вміщено фрагмент нотаток «Капитуляция Парижа в 1814 году» (потім не раз передрукований).

Його портрети малював О.Пушкін. 1975 у Кишиневі О. відкрито пам'ятник.

Тв.: Подвиг полковника Миллера. «Отечественные записки», 1823, № 38; Замечания на перевод статьи «Краткое обозрение военной истории со времен Людовика XIV до наших времен». «Благонамеренный», 1825, № 10; Некрология генерала от кавалерии Н.Н. Раевского. СПб., 1829; Мнение действительного члена Московского скакового общества. В кн.: Изложение мнений г-д членов Московского общества скаковой охоты, последовавших по случаю назначения для призов ежегодно 30 тыс. рублей. М., 1833; Публичный художественный класс. М., 1833 (у співавт.); Отчет Московского художественного класса за 1834/3 год, читанный в годичном собрании директором Михаилом Федоровичем Орловым. «Московский наблюдатель», 1835, ч. 2, кн. 2; Капитуляция Парижа. Политические сочинения. Письма. М., 1963.

Літ.: *Орлов Н.М.* Михаил Федорович Орлов. «Русская старина», 1872, № 5; *Якушкин Е.И.* Съезд членов «Союза благоденствия» в Москве 1821 г. (ответ Н.М. Орлову). Там само, 1872, № 11; [*Милютин Д.А.*] Павел Дмитр. Киселев и Мих. Фед. Орлов в 1819—1820 гг. Там само, 1887, № 7; *Дивов Н.А.* По поводу рассказа М.Ф. Орлова о взятии Парижа. «Русский архив», 1878, № 1; *Мартос И.Р.* Ланкастерское училище в Киеве (ок. 1820). «Киевская старина», 1897, № 6, 7/8; *Петров А.* Орлов Михаил Федорович. В кн.: Русский биографический словарь. М., 1905; *Гершензон М.О.* Семья декабристов. «Былое», 1906, № 10—11; *Його ж.* История молодой России. М.—Пг., 1923; Восстание декабристов: Материалы, т. 1, 8. М.—Л., 1925; Документы следственного дела М.Ф. Орлова. «Красный архив», 1925, т. 6; *Чернов С.Н.* К истории политических столкновений на Московском съезде 1821 г. Саратов, 1925; *Боголепов М.* Первая русская книга о государственном кредите. «Советские финансы», 1945, № 5; *Базанов В.Г.* Декабристы в Кишиневе (М.Ф. Орлов и В.Ф. Раевский). Кишинев, 1951; *Боровой С.А.* Декабрист М.Ф. Орлов и его книга «О государственном кредите». «Известия АН СССР: Серия истории и философии», 1951, т. 8; *Морозов Ф.М.* О книге декабриста М.Ф. Орлова «О государственном кредите». «Вопросы экономики», 1954, № 10; Новые материалы о книге декабриста М.Ф. Орлова «О государственном кредите». В кн.: Записки Отдела рукописей Библиотеки имени В.И. Ленина, вып. 17. М., 1955; *Лисенко М.М.* Просвітительська та агітаційна діяльність декабристів серед солдатів на Україні в 20-х роках XIX ст. В кн.: Науково-дослідний інститут педагогіки: Наукові записки, т. 5. К., 1957; *Пугачев В.В.* М.Ф. Орлов и Московский съезд Союза благоденствия. В кн.: Ученые записки Саратовского университета, т. 66. Саратов, 1958; *Тартаковский А.Г.* «Бюллетень» М.Ф. Орлова о поездке во французскую армию в начале войны 1812 года. В кн.: Археографический ежегодник за 1961 год. М., 1962; *Усакина Т.И.* Памфлет М.Н. Загоскина на П.Я. Чаадаева и М.Ф. Орлова. В кн.: Декабристы в Москве. М., 1963; *Павлова Л.Я.* Декабрист М.Ф. Орлов. М., 1964; *Алпатов М.А.* Формирование исторических взглядов декабриста М.Ф. Орлова. В кн.: История и историки: 1972. М., 1973; *Ланда С.С.* Зарубежные революционные связи декабриста М.Ф. Орлова. «Новая и новейшая история», 1975, № 6; *Алпатов М.А.* Концепция всемирной истории Михаила Орлова (30-е годы XIX в.). В кн.: История и историки: 1974. М., 1976; *Достян И.С.* Русская общественная мысль и балканские народы: От Радищева до декабристов. М., 1980; *Орлик О.В.* Декабристы и внешняя политика России. М., 1984; *Дружинин Н.Н.* Избранные труды: Революционное движение в России в XIX в. М., 1985; *Иовва И.Ф.* Передовая Россия и общественно-политическое движение в Молдавии (первая половина XIX в.). Кишинев, 1986; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988; *Аникин А.В.* Муза и мамона. М., 1989; «Арзамас», т. 1—2. М., 1994; *Горишман А.* Орлов. В кн.: Русский архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII—XX вв., т. 7. М., 1996; Орлов Михаил Федорович. В кн.: Русский биографический словарь, т. 11. М., 2001; *Парсалов В.С.* Жозеф де Местр и Михаил Орлов. «Отечественная история», 2001, № 1; *Його ж.* Орлов. В кн.: Отечественная война 1812 года. М., 2004.

П.Г. Усенко.

ОРЛО́ВСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 (кодове найменування «Кутузов») — бойові дії військ *Брянського фронту* (команд. — генерал-полк. М.Попов), *Центрального фронту* (команд. — генерал армії К.*Рокоссовський*) і лівого крила Зх. фронту (команд. — генерал-полк. В.*Соколовський*) проти німецьких військ групи армій «Центр» (команд. — генерал-фельдмаршал Г.Клюге), проведені 12 липня — 18 серпня в ході *Курської битви 1943.* Мета операції — розгромити орловське угруповання противника і ліквідувати орловський виступ. На початок операції рад. військам (бл. 1,3 млн осіб, понад 21 тис. гармат і мінометів, 2,4 тис. танків і самохідних артилер.

установок, понад 3 тис. літаків) протистояли німецькі 2-га танкова і 9-та польова армії (37 д-зій, у т. ч. 8 танкових і 2 моторизовані, бл. 600 тис. осіб, понад 7 тис. гармат і мінометів, бл. 1200 танків і штурмових гармат, понад 1100 літаків; команд. орловським угрупованням — генерал-полк. В.Модель). У ході операції рад. війська прорвали глибоко ешелоновану оборону противника з розгорнутою системою польових укріплень (багато населених пунктів було перетворено на вузли опору). Наступаючи по напрямах на Орел з пн., сх. й пд., 5 серпня визволили місто, 15 серпня — Карачев, а 17—18 серпня, переслідуючи противника, підійшли до його оборонного рубежу «Хаген», підготовленого на підступах до Брянська. Рад. військам під час бойових дій активно допомагали місц. партизани. Унаслідок О.н.о. частини й з'єднання Червоної армії розгромили 15 д-зій противника і просунулися на зх. до 150 км, створивши умови для подальшого наступу й початку визволення *Лівобережної України*. У *Москві* 5 серпня 1943, у день визволення Орла й Бєлгорода (визволений у ході *Бєлгородсько-Харківської наступальної операції 1943*), в ознаменування здобутих перемог був здійснений перший салют. 9-ти частинам і з'єднанням, що найбільше відзначилися в боях, присвоєно почесне найменування «Орловські», а 4-м — «Карачевські».

Літ.: Украинская ССР в Великой отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2. К., 1975; *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертовність. Українці на фронтах Другої світової війни. К., 1996.

Н.М. Руденко.

В.Д. Орловський.

ОРЛО́ВСЬКИЙ Володимир Донатович (01.02.1842—19.02.1914) — живописець-пейзажист, педагог. Академік петерб. Академії мист-в (1874), професор (1878). Н. в м. *Київ* у збіднілій дворянській родині. Навч. в 2-й Київ. г-зії, де малювання викладав І.*Сошенко*. При його сприянні та активній допомозі Т.*Шевченка*, який повернувся із заслання, О. вступив 1861 до петерб. Академії мист-в, яку закінчив 1868 із золотою медаллю. Мистецьку майстерність вдосконалював у Франції, Німеччині, Швейцарії та Італії (1869—72). Після повернення додому оселився в Києві і став співцем рідної природи. Ранні твори О. майже повністю витримані в традиціях академічного мист-ва («Вид села Кокоз у Криму», «Кримський пейзаж» — 1868), пізніше він утвердився як реаліст. З 1870-х рр. укр. тематика стала панівною в творчості О. У його працях переважають широкі панорамні пейзажі, відкриті степові простори, високі й густі березові гаї, щедрі розливи рік, придніпровські далі. До кращих його полотен належать «Рибалки» (1877), «Сінокіс» (за цю роботу О. отримав 1878 звання професора; картина не збереглася), «Село» (1879), «Хати в літній день» (1879), де майстерно передається сонячне світло, «Жнива» (1882), що вважається одним із найпоетичніших творів живописця, «Відпочинок у степу» та «Березовий гай» (обидві 1884), «Затишшя» (1890). Пензлю О. належать також мор. пейзажі. Брав участь у роботі *Київської рисувальної школи М.Мурашка* та був організатором Київ. художнього уч-ща.

Орловський В. Український краєвид з вітряком. 1882.

П. у м. Нерві (Італія). Похований у Києві.

Літ.: *Говдя П.І.* Володимир Донатович Орловський: Альбом. К., 1968; *Жаборюк А.А.* Український живопис останньої третини XIX — початку XX століття. К.—Одеса, 1990.

Т.І. Лазанська.

ОРТ (польс. — ort, urt; лат. — fertonis) — грошово-лічильна одиниця та монета, що перебувала на грошовому ринку укр. земель у 16—18 ст. Термін «орт» згадується у письмових джерелах, починаючи з 20–х рр. 16 ст. Тоді він використовувався для позначення реальної монети — $^{1}/_{4}$ *талера*, рідше — як лічильна або вагова одиниця. Як лічильна одиниця в 17 ст. він дорівнював $^{1}/_{4}$ лічильного польс. *злотого* (7 $^{1}/_{2}$ польс. *гроша*). Як вагова одиниця О. у 16 ст. становив $^{1}/_{4}$ *дуката* («червоного злотого»). Назва «орт» у 16—18 ст. вживалась також стосовно $^{1}/_{4}$ частини монет талерного типу. На території *Речі Посполитої* перші орти випускалися на монетному дворі в м. Гданськ з 1608. У 17—18 ст. О. — найбільш поширена повноцінна монета грошового ринку укр. земель. Вартість О. складала 18 польс. грошів. Карбувалися вони на монетних дворах у містах Познань, Бидгощ, *Краків*, Вільно (нині м. *Вільнюс*), Торунь та ін. 1656—63 карбування ортів велося на львів. монетному дворі. Крім польс. ортів, на укр. землях перебували в обігу також прусські орти. У письмових джерелах орти згадуються під різними назвами: «орти мечикові», «орти палашові», «орти з палашами», «орти гданські нові», «вісімнадцятові» орти, «двадцятові» орти, «орти булавкові», «орти з булавками», «булавки», «орти крулевецькі» та інші.

Літ.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

ОРТЕ́ГА-І-ГАСЕ́Т (Ortega y Gasset) **Хосе** (1883—1955) — іспанський філософ, публіцист та громад. діяч, класик ліберального *консерватизму*. Н. в м. Мадрид (Іспанія). О.-і-Г. — послідовник філософії життя, органіцизму (див. *Еволюціонізм в історичній науці*), марбурзької школи нео-

кантіанства. У соціальній філософії найбільшу популярність отримала праця О.-і-Г. «Бунт мас» (1929), в якій аналізується масовізація європ. сусп-ва (див. *Масового суспільства теорії*), що була викликана демографічним вибухом та демократизацією 19 — поч. 20 ст. О.-і-Г. є прибічником «аристократичного тлумачення історії» (*елітаризму підходу в історичній науці*). У нього *«аристократія»* — це висококваліфікована відповідальна верства людей, яка повинна здійснювати провід у сусп-ві, щоб воно не перетворилося на «протоплазму». Кожна *еліта* приходить до *влади*, а потім із часом поступово занепадає. Життя сусп-ва визначається циклами колообігу еліт (див. *Циклічності теорії*). Важливим аспектом творчості О.-і-Г. є вивчення особливостей розвитку *нації*. Він стверджує, що нація — єдність духовна і для її існування морально-психологічний стан є важливішим за економічний або політичний. Її соціальна стабільність залежить від активності еліти та стабільного міжкласового компромісу.

П. у м. Мадрид.

Праці О. здійснили значний вплив на ліберально-консервативну зх. історіографію 1950—80-х рр.

Праці: Вибрані твори. К., 1994.

К.Ю. Галушко.

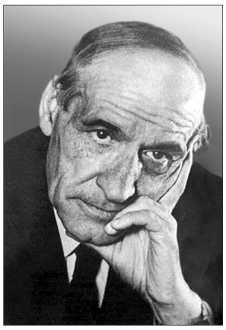

Хосе Ортега-і-Гасет.

ОРША́НСЬКА БИ́ТВА 1514 — переможна битва армії *Великого князівства Литовського*, значну частину котрої складали укр. та білорус. війська, із силами Рос. д-ви. Відбулася в ході війни, яка тяглася з перервами від 1501. Під час кампанії 1514 вел. кн. моск. *Василій III* Іванович узяв Смоленськ і скерував своє 50-тис. військо на Оршу — важливий стратегічний пункт. Йому протиділа 35-тис. армія на чолі з великим гетьманом литов. кн. К.*Острозьким.* Кн. К.Острозький зумів таємно переправити свої війська на правий берег Дніпра в ніч на 8 вересня 1514 і завдав несподіваного удару супротивнику. Моск. військо втратило 30 тис. осіб, у полон було взято самого командуючого (кн. І.Челяднiна) і 8 воєвод, захоплено значні трофеї, у той час як військо ВКЛ втратило бл. 4 тис. Завдяки цій перемозі було зупинено наступ військ вел. кн. моск. Василія III Івановича. О.б. мала міжнар. резонанс, про неї сповістили спец. друковані брошури. Невідомий учасник битви, учень худож. Лукаса Кранаха Старшого, створив полотно «Битва під Оршею» (зберігається в Нац. музеї у Варшаві), яке є однією з найкращих баталістичних картин доби *Відродження*. На честь перемоги під Оршею кн. К.Острозький збудував 2 правосл. храми у Вільні (нині м. *Вільнюс*; Свято-Троїцький та Свято-Микільський).

Літ.: *Żygulskiz.* Slawne bitwy w sztuce. Warszawa, 1996; *Мицик Ю.* Україна XV—XVII століть у світлі тогочасної преси (за матеріалами «летючих листків»). «ЗНТШ: Праці історично-філологічної секції» (Львів), 1997, т. 233.

Ю.А. Мицик.

ОСАВУ́Л (від тюркського «ясаул» — керівник) — 1) виборна службова особа, що обіймала одну з найважливіших військово-адм. посад у *Запорозькій Січі* та *Гетьманщині*. Знаком влади О. була дерев'яна палиця з потовщенням на кінцях, скріплена срібними кільцями.

О. входив до військ. старшини Запороз. Січі від зародження *козацтва українського* наприкінці 15 ст. Повного орг. оформлення *козацька старшина* набула на час створення Запороз. Січі й була типологічно подібною до еліт мілітарних утворень на Великому степовому кордоні між християн. і мусульманськими спільнотами від Адріатики до Уралу. У мирний час *кошовий осавул* стежив за дотриманням порядку на Січі (відав заготівлею провіанту на випадок війни; розподіляв за наказом *кошового отамана* грошову й натуральну платню; наглядав за подорожуючими територією *Вольностей війська Запорозького низового*, виконував роль слідчого в суд. справах), у воєнний — у таборі (очолював козац. розвідку, стежив за ходом битв, уводив у бій резервні військ. частини). Курінний О. на Запорожжі також належав до складу військ. старшини. До реєстрової козац. старшини належали 2, а згодом — 4 осавули.

У Гетьманщині *генеральних осавулів* було двоє (старший і молодший). Старший ген. О. був охоронцем гетьман. *булави*. Ген. О. був найближчим помічником *гетьмана*, розслідував тяжкі злочини, брав участь у переговорах з іноз. послами, виконував обов'язки *гетьмана наказного*, здійснював інспектування війська й вів *реєстри козацькі*, брав участь у роботі *Генеральної військової канцелярії*. Крім ген. осавулів, були полкові осавули (по два в кожному *полку*) та сотенні осавули, які займалися військ. підготовкою козаків, забезпеченням полку/сотні озброєнням та боєприпасами (крім артилерії), складали козац. реєстри, статути. У ген. артилерії служили артилер. осавули, які відали ген. обозами й були заступниками *генерального обозного*. За виконання військово-адм. функцій осавули, як й ін. представники козац. старшини Гетьманщини, отримували *рангові маєтності* та платню від *царя*, що передбачалася *Березневими статтями 1654* та ін. правовими актами між Гетьманщиною і Моск. д-вою;

2) офіцерський чин у козац. військах *Російської імперії*. Зван-

«Оршанська битва». Картина роботи невідомого художника. Бл. 1524.

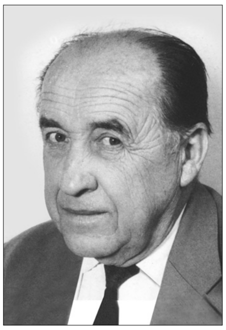

Б.І. Осадчук.

ня О. вважалося другим після отаманського. 1775 за розпорядженням Г.*Потьомкіна* було наказано вважати чин полкових осавулів рівним до офіцерського звання. 1798—1800 О. був прирівняний до гусарського ротмістра, що давало спадкове *дворянство.* 1798—1884 О. мав обер-офіцерський чин 9-го класу в *Табелі про ранги*, 1884—1917 — 8-го класу.

Літ.: *Панашенко В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.). К., 1995; Довідник з історії України. К., 2001; *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату: Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. К., 2009; *Чухліб Т.* Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500—1700 років. К., 2010.

В.П. Кононенко.

ОСА́ДНИЙ КО́РПУС СІЧОВИ́Х СТРІЛЬЦІ́В — військ. формування *Армії Української Народної Республіки* 1918—19. Створений на початку грудня 1918 під час *протигетьманського повстання 1918* в *Білій Церкві* на базі Окремого загону січових стрільців. Складався з 4-х полків піхоти, гарматної бригади, 8-ми кулеметних сотень, дивізіону кінноти і різних допоміжних підрозділів. Командир — полк. Є.*Коновалець.*

У грудні 1918 корпус брав участь у боях проти гетьман. військ за *Київ.* У січні 1919 зі складу корпусу (виконуючий обов'язки командуючого — отаман Армії УНР А.*Мельник*) було виділено 3 військ. групи на найбільш важливі напрямки боїв: група сотника Р.*Сушка* — на Лівобережжя, група сотника О.*Думіна* — на південь, група сотника І.Вогульського — на північ. Частини корпусу зазнали в боях значних втрат, і в лютому 1919 він був розформований.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр., т. 2. Ужгород, 1930; Історія українського війська. Львів, 1992.

А.О. Буравченков.

ОСА́ДНИКИ ОБРО́ЧНІ — категорія сільс. населення на укр. землях у складі *Великого князівства Литовського* та *Королівства Польського* в 14—18 ст., яке *шляхта* й великокнязівські (королів.) намісники «осаджували» (оселяли) на своїх землях. Основу оподаткування О.о. складав *оброк*, який оплачувався як натурою (збіжжям, живністю, продуктами), так і грішми (чиншеві виплати).

Літ.: *Kutrszeba S.* Historya ustroju Polski w zarysie, t. 2: Litwa. Lwów, 1914; *Греков Б.Д.* Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. М.—Л., 1946; *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998.

А.О. Гурбик.

ОСАДЧУ́К Богдан Іванович (псевдоніми — Alexander Korab, BEO, Berlińczyk, Ю.Чорноморський, OK, Хомич та ін.; н. 01.08.1920) — історик, журналіст і публіцист. Професор (1966). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1985). Н. в м. *Коломия* в сім'ї вчителів. Наприкінці 1920-х рр. переїхав на Сандомирщину, куди перебрався його батько-вчитель як держ. службовець на вимогу польс. влади, що переселяла укр. освітян до Центр. Польщі, а на звільнені місця призначала польс. викладачів. Навч. у Держ. г-зії м. Піньчув (нині місто Свєнтокшиського воєводства, Польща), з якої був виключений 1938 за захист свого товариша-єврея від нападів місц. антисемітів. Відтак був змушений виїхати до *Кракова* й здобути середню освіту в тамтешньому філіалі укр. г-зії в Ярославі. Працював в Укр. допомоговому к-ті в м. Холм (1940) та як кореспондент із *Холмщини* (під псевдонімом Хомич) у газ. *«Краківські вісті»* (1940). Заочно навчався в *Українському вільному університеті* в Празі та Високій школі політ. наук у Подєбрадах (Чехія). Від листопада 1941 і донині мешкає в Берліні (Німеччина). Вивчав міжнар. право та сх. мови в *Берлінському університеті* (1941—45), а також студіював історію балканських країн і політ. науки у проф. А.Гаусгофера, сина родоначальника *геополітики* К.Гаусгофера. Разом з ін. укр. інтелектуалами (І.*Лисяк-Рудницький*, О.*Пріцак*, В.Рудко та ін.) належав до студентської орг-ції «Мазепинець», яка агітувала супроти вступу до укр. стрілец. д-зії СС *«Галичина»*. У воєнні роки співробітничав із низкою періодичних видань, зокрема з «Волинню» (*Рівне*), «Краківськими вістями», *«Українським вісником»* (Берлін) та ін. Підтримував зв'язки з польс. підпіллям, відомими укр. діячами й інтелектуалами Ю.*Косачем*, Г.Которовичем, Б.*Кравцевим*, А.Луцівим, В.*Петровим*, М.*Поршем*, У.*Самчуком*, Ю.*Шевельовим* та ін., а також із колиш. гетьманом П.*Скоропадським.* Працював у празьких архівах для підготовки докторської дис. про історію політ. партій у *Карпатській Україні*, яку так і не закінчив. По війні працював у Польс. військ. місії (брит. зона окупації Берліна). Від 1947 як журналіст і публіцист співробітничав із багатьма періодичними виданнями, у т. ч. з такими, як «Die Neue Zeitung», «Die Zürcher Zeitung», «Der Tagesspiegel», «Віднова», *«Сучасність»*, *«Українські вісті»* (Новий Ульм) та ін. Від 1956 — співробітник старої та впливової швейцарської газ. «Die Neue Zürcher Zeitung». Від 1955 — викладач у Високій школі політ. наук при Вільному ун-ті в Західному Берліні. Захистив докторську дис. на тему: «Національна політика Радянського Союзу від Леніна до Хрущова» в УВУ в Мюнхені (1965). Від 1966 — професор новітньої історії країн Сх. Європи при Вільному ун-ті в Зх. Берліні. 1972 габілітувався як доктор в Істор. ін-ті при Вільному ун-ті в Зх. Берліні. Викладав право та соціальні науки в УВУ (1983—85). Від 1985 — проректор УВУ. Заст. голови, в. о. президента Нім. асоціації україністів (2000).

1950 познайомився на Конгресі свободи к-ри з Є.*Ґедройцом.* Від 1950-х рр. підтримував тісні стосунки з польс. політ. еміграцією, зокрема активно співробітничав із польс. час. *«Kultura»*, що видавався в Мезон-Ляфітт поблизу Парижа (Франція) за редакцією Є.Ґедройца. Учасник Міжнар. конгресів істориків у *Відні* (1965), Сан-Франциско (1975), Бухаресті (1980), Штутгарті (1985). Від поч. 1990-х рр. активно співробітничає з періодичною пресою в Україні, зокрема друкується в часописах «Високий замок», «День», «Критика», «Політика і культура», «Час—Time» та ін. Автор праць про становище *СРСР* та країн т. зв. нар.

демократії у Сх. Європі, студій з історії українсько-польс. взаємин, численних публіцистичних статей і репортажів для нім., польс. і швейцарської преси та ін. Прихильник українсько-польс. примирення. У своїх публікаціях протягом більш ніж 60-ти років систематично висвітлював українсько-польс. взаємини, як із перспективи сучасних проблем, так і в широкій істор. ретроспективі. 1995 отримав нагороду польс. час. «*Przegląd Wschodni*» за видатні досягнення в царині східноєвроп. студій (1995).

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (1999), польс. орденом Білого Орла (2001), орденом Ярослава Мудрого 5-го ст. (2006) та ін. Відзначений Почесним дипломом Європ. колегіуму польс. і укр. ун-тів у Любліні (2005), почесним докторатом Донец. нац. ун-ту (2005), нагородою ім. Є.Ґедройця газ. «Rzeczpospolita» (2007).

Почесний громадянин м. Коломия (2001).

Тв.: Polonica w prasie ukraińskiej. «Kultura» (Paryś), 1952, nr. 6; Antypolska ofensywa stalinizmu. Там само, 1957, nr. 3; Co robiś? Там само, 1961, nr. 6; Die Entwicklung der Kommunistischen Parteien Ostmitteleuropas. Hamburg, 1962; Sowjetkommunismus-Dokumente. Berlin, 1968; Pakt sowiecko-niemiecki. «Kultura» (Paryś), 1970, nr. 9; Weisse Adler, Kreuz und Rote Fahne: Chronik der Krisen des kommunistischen Herrschaftssystems in Polen 1956—1982. Zürich, 1982; Podróż do Kijowa. «Kultura» (Paryś), 1990, nr. 11; Іван Багряний — політичний лідер, письменник, людина: Погляд з еміграції. «Час—Time», 1996, 15 листопада; Україна в Європі: Європейський дім. «Універсум», 1997, № 5—6; Ukraina bez Czornowiła. «Kultura» (Paryś), 1999, nr. 5; Ukraina, Polska, świat: Wybór reportaży i artykułów. Lublin, 2000; Давос відбувся без України. «Свобода» (Джерсі-Сіті), 2001, № 6, 9 лютого; Україна, Польща, світ: Вибрані репортажі та статті. К., 2001; Червоно-зелений Кабмін у Польщі: Посткомуністи сформували уряд на пару з Селянською партією. «Політика і культура», 2001, № 38—39; Подорожні історії довкола євро: Між Берліном, Цюріхом і Римом з відхиленням до Сараєва і Чорногорії. Там само, 2002, № 1; Галас варшавської пустініани. Там само, 2002, № 3; Куди піде Україна після виборів? — запитують західні оглядачі і роблять різні прогнози. Там само, 2002, № 13; Львівська бомба підірвала польсько-українське партнерство, або Добра новина від польських лівих, котрі затято конкурують зі власним президентом. Там само, 2002, № 18; «Символ невдалої трансформації»: Наслідки львівського нещастя у західній політичній думці. Там само, 2002, № 28; Вибори по-німецьки: Боротьба між Шредером та Штойбером. Там само, 2002, № 34; Україна у Криниці: Аспект майбутньої європейської політики на Економічному форумі у Польщі. «Свобода» (Джерсі-Сіті), 2003, № 38, 19 вересня; Прем'єром Росії буде Михайло Фрадков. «Високий замок» (Львів), 2004, № 41, 2 березня; Ein ukrainischer Kosmopolit mit Berliner Adresse: Gespräche mit Bohdan Osadczuk (Alexander Korab). Osnabrück, 2004; На що схожий смак українських помаранчів? «Критика», 2005, № 1—2; Фрау канцлер: Закінчилася найдовша політична криза у повоєнній Німеччині. «День», 2005, № 219, 26 листопада; Niepodległa Ukraina: Wybór szkiców, artykułów i rozmów (1991—2006). Sejny, 2006; Пам'яті львівського візіонера [з нагоди смерті польського письменника Станіслава Лема]. «Критика», 2006, № 5; Polska Ukraina. Lublin, 2007; Розмови з Богданом Осадчуком. К., 2009.

Літ.: *Ковальчик А.-С.* Богдан Осадчук, східний європеєць. В кн.: Україна, Польща, світ: Вибрані репортажі та статті. К., 2001; *Штайден Г. фон.* Професор Богдан Осадчук отримав найвищу нагороду Польщі. «Свобода» (Джерсі-Сіті), 2001, № 19, 11 травня; *Кульчицький С.* Український патріот із берлінською адресою. «День», 2005, № 145, 12 серпня; *Аблізов В.* Галактика «Україна»: Українська діаспора: Видатні постаті. К., 2007; *Roszkowski W., Kofman J.* Biographical dictionary of Central and Eastern Europe in the twentieth century. Armonk—London, 2008.

О.В. Ясь.

ОСВЕ́НЦІМ, Освенцим (Auschwitz), Концентраційний табір Аушвіц-Біркенау (Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau) — табір знищення (Vernichtungslager), один із найбільших комплексів нацистських концтаборів, який з 20 травня 1940 до 27 січня 1945 існував поблизу польс. м. Освенцім (польс. Oświęcim, нім. Auschwitz), за 50 км від Кракова.

О. став одним із місць здійснення «остаточного вирішення єврейського питання», де було вбито понад 1 млн євреїв, сінті (гілка циган) і ромів (гілка циган) з окупованих європ. країн. Одночасно О. був місцем ув'язнення політ. противників нацистського режиму, масштабного використання рабської праці в'язнів, здійснення мед. експериментів.

Комплекс об'єднував групу концтаборів, найбільші з яких: Аушвіц I (нім. Auschwitz I), адм. центр; Аушвіц II (Біркенау) (нім. Auschwitz II(Birkenau)), табір знищення; Аушвіц III (нім. Auschwitz III (Monowitz)), трудові табори. О. налічував понад 40 філій, обіймав площу 40 км^2.

Табором управляв комендант, якому підпорядковувався гарнізон із 6 тис. осіб. Комендантами табору призначалися Рудольф Госс, Артур Лібеншель та Річард Баер. Комендантами жін. табору були Джоана Лангефельд, Марія Мандель та Елізабет Волкенрат. Управління О. здійснювалося шляхом поділу в'язнів на різні категорії та «самоуправління», до наглядацького персоналу табору залучалися в'язні, які займали посади старших по бараку (нім. blockeltester), старших по кімнаті (нім. Schtubendinst), капо (нім. kapo).

Встановити точні цифри загиблих у концтаборі О. неможливо, оскільки призначених на знищення людей не реєстрували. Утім, за дослідженнями польс. історика Ф.Піпера, за час існування табору було знищено від 1,1 до 1,6 млн людей, 90 % з яких були євреї, 23 тис. — цигани, 140—150 тис. — поляки, а також французи, українці, росіяни, ін. громадяни країн Європи. Для масового знищення людей у газових камерах використовувався газ «Циклон Б». Висока смертність серед в'язнів спостерігалася через голод, виснаження, хвороби, неналежні санітарно-гігієнічні умови, т. зв. мед. експерименти та вбивства.

Першими в'язнями О. з України 1940 стали члени *Організації українських націоналістів*, відомі громад. діячі, греко-катол. священики. За опублікованими списками Ліги укр. політ. в'язнів, в О. перебувало понад 250 діячів укр. національно-визвол. руху.

В'язні Освенціма.

Серед в'язнів були рад. військовополонені (принаймні 20 % яких складали вихідці з України), перша партія їх прибула до О. 7 жовтня 1941. До О. робітники з *Генеральної губернії* та зі Сх. України — *остарбайтери* — потрапляли за втечі, антинацистську діяльність. За відомостями Укр. нац. фонду «Взаєморозуміння і примирення», на 2002 в Україні проживали 384 колишні в'язні О., які мали документальне підтвердження.

Вихідці з України були й серед охоронного персоналу О. — це т. зв. травніківці (в оригіналі Trawnikis, Trawniki-Manner), вахмани (нім. Wachmanner), які рекрутувалися з рад. військовополонених і цивільного населення *Галичини* й *Волині*, проходили навчання в таборі СС «Травніки» (Польща).

З кінця 1944 в О. почали евакуацію в'язнів (останні 60 тис. були відправлені 18 січня 1945), підірвали майже всі споруди табору, підпалили склади з речами та одягом, конфіскованими у вбитих в'язнів, вивезли та знищили документи. Бійці Червоної армії 27 січня 1945 визволили 7600 в'язнів О.

До 1947 територія табору О. використовувалася НКВС СРСР. 1947 тут був заснований музей в знак пам'яті жертв. Його території занесені до списку світ. спадщини *ЮНЕСКО*. На місці ліквідованих газових камер Біркенау споруджено меморіальний комплекс, що містить пам'ятні послання 20-ма мовами світу, зокрема й українською. Щороку музей Аушвіц-Біркенау відвідує понад 700 тис. людей. 1996 уряд Німеччини оголосив 27 січня, день визволення О., офіц. днем пам'яті *голокосту*.

Літ: *Датнер Ш.* Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных. М., 1963; *Марунчак М.Г.* Система німецьких концтаборів і політика винищування в Україні. Вінніпег, 1963; В боротьбі за Українську державу: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни. Вінніпег, 1990; *Семиряга М.И.* Тюремная империя нацизма и ее крах. М., 1991; *Piper F., Meyer F.* Die Zahl der Opfer von Auschwitz: Neue Erkentnisse durch neue Archivfunde. «Osteuropa», Jg. 5/2002, 52; Web: Електронна єврейська енциклопедія: http://www.eleven.co.il/article/13100; Музей Аушвіц-Біркенау: http://www.auschwitz.org.pl.

Т.В. Вронська, Т.В. Пастушенко.

ОСВЕ́НЦІМ Станіслав (бл. 1605 — вересень 1657) — польс. мемуарист. Походив зі шляхетської родини польс. Підкарпаття. Навч. в Ярославі (нині місто в Польщі) в єзуїтському колегіумі (під час навчання опублікував 1619 свій перший твір на пошану Януша-Павла, сина кн. Олександра Острозького).

Служив у війську. Брав участь у війнах зі Швецією (кампанія 1626), Росією (кампанія 1633 *польсько-московської війни 1632—1634*), Туреччиною (кампанія 1634 польсько-турец. війни 1633—34). 1637 розпочав свою придворну кар'єру. Відвідав *Відень* та ін. європ. міста (супроводжував магнатських синів в їхніх навч. мандрівках).

Із поверненням на батьківщину став (1643—46) маршалком двору *гетьмана великого коронного* С.*Конецпольського* (згодом служив і його сину — О.*Конецпольському*). З того часу розпочав вести докладний щоденник-діаріуш (1643—51), який є цінним джерелом з історії України. Особливе значення мають описи Охматівської кампанії проти кримців (1644), а також щоденник козац. воєн 1650—51 (зокрема мальовничий опис *Берестецької битви 1651*). На жаль, частина рукопису О. — записи за 1647—49 — не збереглася (тексти важливих для укр. історії уривків у рос. перекладі видано в ж. *«Киевская старина»* (№ 1, 2, 5, 6, 9, 11, 12 за 1882).

Із 1653 мешкав у своєму сільс. маєтку під Кросно (Польща). 1656 взяв участь у шляхетській конфедерації проти шведів під проводом С.*Чарнецького*. Помер після нападу (березень 1657) на його маєток військ трансильванського кн. Дердя II *Ракоці*.

Тв.: Stanisława Oświęcima diaryusz 1643—1651. Kraków, 1907 (текст виданий із незначними скороченнями).

Літ.: *Przyboś A.* Oświęcim Stanisław. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 24. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1979.

Д.С. Вирський.

ОСВІ́ТА ЖІНО́ЧА в Україні. Протягом середньовіччя та раннього модерного часу переважала домашня форма навчання жінок. Здавна існували також монастирські жін. школи. 1086, за повідомленням літопису, донька вел. кн. київ. *Всеволода Ярославича Анна Всеволодівна* заснувала при Андріївському монастирі школу дівчат. Вчили читанню та письму, Закону Божому, рукоділлю, церк. співу. У серед. 17 ст. *Павло Алеппський*, подорожуючи по Україні, засвідчив високий рівень освіти серед жіноцтва. Зміст і якість її залежали від статків та бажання батьків. Можливість навчання дівчат із учителями, які приходили додому до учениць, зберігалася до 1917.

Початок громад. освіти жінок у Російській імперії пов'язують із правлінням імп. *Катерини II*, коли за проектом І.Бецького 1764 організовано Виховне т-во шляхетних дівчат (Смольний ін-т) — перший держ. жін. середній навч. заклад. В Україні *інститути шляхетних дівчат* з'явилися на поч. 19 ст. з ініціативи та коштом місц. *дворянства*: у *Харкові* (1812), *Полтаві* (1818), *Одесі* (1829), *Керчі* (1836), *Києві* (1838). Їх метою була підготовка «гарних дружин і корисних матерів родин». Це були закриті навч. заклади, розраховані на доньок дворян, офіцерів та купців 1-ї і 2-ї гільдій. Оплата навчання в ін-тах була доволі високою — від 650 *рублів* на рік у Харків. до 1000 руб. на рік в Одеському. Приймали у віці 8—12 років; повний курс був 6-річний із поділом на 3 класи. Осн. увага приділялася гуманітарному й естетичному (музика, танці) напрямам освіти, домоводству та рукоділлям. Існував пед. клас (клас пепіньєрок), що давав диплом домашньої вчительки. У 1850-х рр. внутр. життя ін-тів було реформоване в напрямі уніфікації. На вимогу громадськості окремі з них (Керченський) стали напіввідкритими. Поряд із держ. дівочими навч. закладами в кінці 18 ст. діяли приватні жін. пансіони — закриті навч. заклади. Засновниками їх були іноземці, переважно французи. Перші 2 приватні пансіони на укр. землях у межах Рос. імперії відкриті 1779 в *Кременчуці*. На поч. 19 ст. їх було в містах *Волинської губернії* — 7, *Київської губернії* — 3, *Подільської губернії* — 1. На 1834 в підрос. Україні було 29 пансіонів з 1004 вихованками. Навч. програма наближалася до держ. закладів. Термін навчання становив 4—5 років;

оплата — від 100 до 300 руб. на рік.

1786 указом про організацію нар. уч-щ (малі та головні) впроваджувалася початкова освіта для дівчаток. Статути 1804 і 1828 визнають такими парафіяльні уч-ща. На серед. 19 ст. парафіяльні уч-ща організовані майже у всіх повітових містах; дівчат у них було небагато. Елементарний курс включав Закон Божий, вміння читати, писати та рахувати. Організація шкіл у маєтках покладалася на *поміщиків*. У держ. селах з 1830-х рр. організовувалися волосні школи. Окрім грамоти, у них навчали рукоділлю. Утримувалися початкові школи коштом міськ. і сільс. громад, поміщиків. 1844 місц. владу зобов'язали відкривати окремі жін. школи в населених пунктах, які мали не менше 25 дівчат відповідного віку. Протягом 1859—63 з ініціативи *інтелігенції* засновувалися *недільні школи*; найвідоміша з них — жін. школа Х.Д.*Алчевської* в Харкові, що діяла понад 50 років. Упровадження «Положення про початкові народні училища» (1864) законодавчо закріпило створення початкової школи для дітей усіх *станів* обох статей. Їх метою було утверджувати в народі реліг. й високі моральні якості, поширювати корисні знання. Це були переважно земські та церковно-парафіяльні школи. Навч. план цих шкіл включав Закон Божий (короткий катехізис і священну історію), читання за книгами церк. й цивільного друку, письмо, арифметику, церк. співи. Термін навчання становив 2—3 роки, на поч. 20 ст. — 4 роки. Стан із навчанням сел. дівчат всюди був незадовільний. У кінці 1860-х рр. найменше учениць було в школах *Полтавської губернії* — 4 % (один учень в ній припадав на 77 жителів чол. статі, учениця — на 2110 жіночої).

Небажання селян навчати доньок зумовлювалось екон. чинниками (зайнятість дівчат у госп-ві) та психологічними (упередженість проти жін. освіти). Збільшення частки дівчат у нар. уч-щах помітно тільки з кінця 19 ст., особливо в пд. губерніях.

Дівчата з духовного стану могли отримувати освіту в жін. єпархіальних уч-щах (середніх навч. закладах), що відкривалися при церквах і монастирях: у Харкові (1854), Лебедині (Чигиринського пов., Київ. єпархії;

Губернії	1868 р.		1894 р.		1911 р.	
	Число учнів у школах	% дівчат у школах	Число учнів у Школах	% дівчат у школах	Число учнів у школах	% дівчат у школах
Харківська	16966	9,5	54551	17	157046	28,8
Катеринославська	9010	12,6	50954	21,2	167435	33,6
Таврійська	9004	16,9	48337	28	107171	37
Херсонська	16158	7,3	76479	28,4	181663	35,4
Волинська	28829	17	65553	16	146977	24,7
Київська	55678	20,1	92083	13	188889	27,2
Подільська	34657	16,6	72889	14,4	140279	26,8
Полтавська	23138	4	77545	14,7	169681	28,9
Чернігівська	24385	6,2	61402	15	137442	27,4
В Україні	217825	13,6	599793	18,2	1396583	29,9

1859), Києві (1861), *Житомирі*, *Тульчині*, Кам'янці-Подільську (нині м. *Кам'янець-Подільський*; 1864). Їх готували до ролі дружин священиків, навчали вести госп-во та допомагати чоловікові в його пастирській діяльності. Мережа єпархіальних уч-щ кількісно зросла в 2-й пол. 19 ст. Курс навчання в них став 6-річним, а програма наблизилася до гімназійної.

До серед. 19 ст. жін. освіта зберігала становий характер. Сусп. лібералізація серед. 1850-х рр. актуалізувала питання реформування жін. освіти. Новими її засадами стали всестановість, відкритість і активний вплив громадськості. Особливу увагу в жін. навч. закладах усіх рівнів звертали на гол. аспект виховання — моральність, що базувалася на реліг. засадах. У школах день починався з молитви, розклад узгоджувався з реліг. святами. 1858 з ініціативи професора педагогіки М.Вишнєградського був реалізований проект організації відкритих жін. уч-щ для всіх станів (з 1862 — маріїнські г-зії). В Україні така г-зія була заснована в Києві 1859 (заняття почалися із січня 1860) за сприяння київ. губернатора І.*Фундуклея*, котрий пожертвував 2 кам'яних будинки та зобов'язався щорічно вносити 1200 руб. на рік на її утримання. З 1860 організовувалися й г-зії мін-ва нар. освіти Рос. імперії. З 1872 було дозволено відкривати приватні жін. г-зії як один зі шляхів задоволення зростаючої потреби в освіті дівчат. На поч. 1880-х рр. в 9-ти укр. губерніях діяло 89 середніх жін. навч. закладів різних типів із 18 777 ученицями.

За положенням 1870 жін. г-зії набули чіткої структури: 7 класів із річним курсом. Організовувався 8-й (педагогічний) клас — 1—2 роки навчання. Навч. програма жін. г-зій наближалася до чоловічих. Жін. прогімназії (неповна середня школа) були 3-класними, їхня програма прирівнювалася до повітових уч-щ. На поч. 20 ст. майже всі вони були реформовані в г-зії. Нагороджені по закінченні гімназійного курсу золотою чи срібною медаллю та випускниці пед. класу набували диплом домашніх наставниць. Гарний атестат та закінчення пед. класу давали звання домашніх учительок. Решта випускниць отримувала права вчительки нар. уч-щ. Навчання в г-зіях і прогімназіях було платне: у г-зіях — 25—35 руб. на рік (у приватних більше), у прогімназіях — у 3—5 разів менше. Доньки незаможних батьків звільнялися від оплати. Як правило, сплачували за них т-ва допомоги нужденним ученицям, що створювалися в містах (у Києві — 1882). Призначалися стипендії *земствами*, міськ. управами та приватними доброчинцями; створювалися й каси взаємодопомоги учениць. На 1909 в Україні діяло 185 жін. г-зій мін-ва нар. освіти Рос. імперії (109 з них — приватні), учнівський контингент яких становив 54 330 учениць; прогімназій було 48 із 5458 ученицями. Освічена жінка модерного соціуму — це випускниця жін. г-зії. Гарне знання рос. мови та літератури, одна-дві іноземні мови, знайомство з досягненнями світ. цивілізації давали можливість для подальшої самоосвіти та орієнтації в навколишньому світі.

Лібералізація торкнулася й вищої школи. З 1860 в аудиторіях Петерб., Харків., Київ. ун-тів і столичної Медико-хірургічної академії навчалися жінки. 1861 мін-во нар. освіти Рос. імперії з'ясовувало думку професорських корпорацій із цього питання. Ун-ти (за винятком Московського й Дерптського) підтримали ідею допуску жінок до навчання та іспитів на вчений ступінь. Однак політ. поліція пов'язала наявність перших слухачок зі студентськими актами протесту. Університетський статут 1863 не надав жінкам можливості здобувати вищу освіту. Для її здобуття вони виїжджали на навчання до Європи. Улітку 1873 в Цюрихському ун-ті здобували освіту 103 жінки — піддані Рос. імперії, серед яких 43 — з укр. губерній. Наполегливе лобіювання жін. гуртками можливості отримувати вищу освіту безпосередньо в Росії та побоювання поширення антиурядової пропаганди серед закордонних студенток вплинули на позицію уряду Рос. імперії, який дозволив організацію професорами ун-тів систематичних Вищих жін. курсів: у Москві вони були відкриті 1872, у Казані — 1876, у Києві та С.-Петербурзі — 1878. Метою цих курсів стало надання дівчатам із середньою освітою можливості її продовжити. Однак клопотання з Одеси (1879) та Харкова (1881) щодо відкриття й там Вищих жін. курсів не були реалізовані. 1886 набір слухачок на всі Вищі жін. курси призупинили; з 1889 відновлено роботу тільки курсів Петербурзьких.

Новий етап розвитку вищої жін. освіти розпочався на поч. 20 ст. 1900 відновлено Вищі жін. курси в Москві, 1903 в Одесі розпочали роботу Вищі жін. пед. курси. 1906 поновили роботу Київські та Казанські вищі жін. курси, а Одес. вищі жін. пед. курси реформовано у Вищі жін. курси. 1907 в Харкові відкрито Вищі жін. курси Т-ва взаємодопомоги працюючих жінок. Поряд із громадськими 1905—17 діяли приватні Вищі жін. курси: київські А.Жекуліної (з 1905), харківські Н.Невіанд (з 1906), катеринославські, організовані Копиловим і Тихоновою (з 1916). Чисельність слухачок громад. Вищих жін. курсів 1913—14 становила: київських — 3811 осіб, харківських — 1143 особи, одеських — 621 особу. На Петербурзьких вищих жін. курсах дівчата з України щорічно складали бл. 15 % курсисток. Навч. курс Вищих жін. курсів тривав 4 роки. Осн. відділення (ф-ти): історико-філологічне, фізико-математичне; з поч. 20 ст. додалися юридичне, економіко-комерційне та медичне. Обов'язковими документами для вступу були атестат про середню освіту і довідка про політ. благонадійність та, для неповнолітніх (до 21 року), — дозвіл батьків або чоловіка. Прийом відбувався на підставі конкурсу атестатів. На поч. 20 ст., у зв'язку зі значною чисельністю бажаючих, на Вищих жін. курсах навчалися переважно медалістки. Оплата до 1886 становила 50 руб. на рік, з 1889 — 100, на природознавчому та мед. відділеннях — до 120—150, на приватних Вищих жін. курсах — від 125 до 200 руб. на рік. При Вищих жін. курсах створювалися опікунські к-ти та т-ва для допомоги незаможним слухачкам, що надавали стипендії, покращували побутові умови, організовували доступне харчування та допомагали в пошуку працевлаштування.

З 1906 жінкам дозволили навчатися в держ. ун-тах на правах вільних слухачок: Київський відвідували 330 осіб, Одеський — 170, Харківський — 540, однак з 1908 вступ жінок до ун-тів знову заборонили. З 1915 в умовах воєн. часу *Рада міністрів Російської імперії* дозволила деяким ун-там прийом жінок на вільні вакансії, із 1916 цю практику поширили на всі ун-ти.

Професійна освіта жінок на укр. землях Рос. імперії від 1844 була представлена організованими при Київ. ун-ті повивальними курсами. Вік їхніх слухачок був від 18 до 30 років, курс навчання — 2-річним. Успішне складання іспиту надавало атестат на звання повивальної бабки. З кінця 19 ст. мережа професійних курсів різних напрямів істотно зросла. 1872 була започаткована вища мед. освіта для жінок — Курс учених акушерок (з 1876 — Жін. мед. курси) при Медико-хірургічній академії в С.-Петербурзі. На цих курсах готували жінок-лікарів, яким від 1880 по закінченні начання надавали нагрудний знак «Жінка-лікар». З 1897 діяв Жін. мед. ін-т у С.-Петербурзі. На поч. 20 ст. були організовані мед. відділення Київ. (1907) та Одес. (1909) вищих жін. курсів. 1910 Харків. мед. т-вом організовано Жін. мед. ін-т. Із 1905 в університетських містах зростала мережа спец. вищих жін. курсів: політех., архіт., інженерних, агрономічних, комерційних тощо.

В західноукр. землях у складі *Австро-Угорщини* дівчата отримали доступ до навчання із впровадженням у 1860-х рр. заг. початкової освіти; у селах це були спільні школи, у містах — жіночі. Середня жін. освіта була представлена наприкінці 19 ст. приватними ліцеями та г-зіями з польс. мовою навчання; були організовані й україномовні (Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща), *Львів*). На Буковині діяли змішані укр. г-зії в *Чернівцях*, *Вижниці* і *Кіцмані*. Більше українок навчалося в учительських семінаріях, які надавали освіту і вчительське звання. З 1900 жінки були допущені в ун-ти Австро-Угорщини. У 1920—30-х рр. розширилася мережа середньої освіти, в якій переважали спільні г-зії, хоча зберігалися й жіночі.

З приходом у Росії до влади *більшовиків* постановою нар. комісаріату освіти РСФРР від 31 травня 1918 у всіх типах навч. закладів було запроваджене спільне навчання. Встановлення рад. влади в Україні поширило цю норму на її теренах. Окрему жін. освіту (1—10 класи) упровадили в СРСР з 1 вересня 1943 по 1 липня 1954 тільки в обласних, крайових, столичних і великих пром. містах д-ви. У цей же період відновилася практика оплати за навчання в старших класах (8—10 класи) — 150—200 *карбованців* на рік. Після розпаду СРСР практика окремих жін. шкіл відновлюється. Так, у Києві функціонує гімназія-інтернат жін. освіти й виховання № 13.

Літ.: Историко-статистический очерк общего и специального образования в России. СПб., 1883; *Родевич М.* Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения. СПб., 1884; *Песковский М.Л.* Университетская наука для русских женщин. «Русская мысль», 1886, № 11—12; *Овцын В.* Развитие женского образования. СПб., 1887; *Лихачева Е.* Материа-

лы для истории женского образования в России, т. 1—4. СПб., 1890—1901; *Захарченко М.М.* Коммерческое и техническое женское образование в Австрии, Франции, Германии и России. СПб., 1900; *Зинченко Н.* Женское образование в России: Исторический очерк. СПб., 1901; *Деревицкий А.* Женское образование в России и заграницей: Исторические справки и практические указания. Одесса, 1902; *Шохоль К.Р.* Высшее женское образование в России (историко-юридический очерк). СПб., 1910; *Маевская М.* Путь к свету и самостоятельности: Сборник программ всех высших учебных заведений, доступных женщинам. М., 1916; *Сірополко С.* Історія освіти на Україні. Львів, 1937; Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: Вторая половина XIX в. М., 1976; Очерки по истории школы и педагогической мысли народов СССР: Конец XIX — начало XX в. М., 1991; Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X — початок XX ст.). К., 1991; *Иванов А.Е.* «Женский вопрос» в российских университетах в начале XX в. В кн.: О благородстве в преимуществе женского пола: Из истории женского вопроса в России. СПб., 1997; Институтки: Воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц. М., 2003; *Веременко В.А.* Женщины в русских университетах (вторая половина XIX — начало XX вв.). СПб., 2004; *Кобченко К.А.* «Жіночий університет святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. К., 2007; *Пономарева В.В., Хорошилова Л.Б.* Мир русской женщины: Воспитание, образование, судьба: XVIII — начало XX века. М., 2008.

О.О. Драч.

ОСВІ́ТНІ ТОВАРИ́СТВА В УКРАЇ́НІ — громад. орг-ції, які в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. проводили культурно-освітню роботу серед населення.

Почали виникати наприкінці 1860-х рр. з ініціативи інтелігенції, що перебувала під впливом громад. руху за нар. освіту, який активно розгорнувся в Європі в 2-й пол. 19 ст. і спричинив розвиток нового сусп. й пед. явища — т. зв. позашкільної освіти. Значний вплив на процес формування й подальшої діяльності О.т. в У. справили *недільні школи* 1859—62 рр. та «*Громади*».

Як громад. орг-ції стали своєрідною антитезою урядової регламентації сусп. життя, зокрема на освітянських теренах. На початку своєї діяльності О. т. в У. осн. увагу приділяли підтримці початкових нар. шкіл. З кінця 19 — на поч. 20 ст. їхня увага зосередилася на позашкільній освіті.

Найбільш відомі на території України, що входила до складу *Російської імперії*, Харків. т-во грамотності (1869), *Київське товариство грамотності* (1882), Київ. т-во сприяння початковій освіті (1882), Слов'ян. т-во в *Одесі* (1870). У 2-й пол. 1890-х рр. виникли Катериносл. т-во поширення нар. освіти, Полтав. т-во сприяння нар. освіті, Київ. т-во поширення в народі початкової, середньої і вищої освіти; на поч. 20 ст. розпочало діяльність Волин. т-во грамотності тощо. В укр. землях, які перебували у складі Австро-Угор. монархії, помітну роль відігравали *Галицько-руська матиця* (1848) у *Львові*, «*Руська бесіда*» (1869) в *Чернівцях*, «Общество имени М.Качковского» (1874) в *Коломиї*, «Литературное общество св. Василия Великого» (1865) на Закарпатті та ін. Активно діяли на культурно-освіт. ниві «*Просвіти*», які на поч. 20 ст. почали виникати і в укр. губерніях Рос. імперії.

Освітні т-ва були легітимними орг-ціями, які діяли згідно зі статутами, дозволеними верховною владою. Утримувалися за рахунок членських внесків, доброчинних публічних промоакцій (нар. гуляння, виставки, публічні лекції, спектаклі), а також, великою мірою, за підтримки окремих меценатів. Певні суми щорічно надавалися органами місц. самоврядування. Освітні т-ва виникали в губернських центрах і поширювали свою діяльність на всю територію регіону шляхом утворення повітових відділень, які згодом перетворювалися на окремі т-ва.

Діяльність освіт. т-в здійснювалася в двох напрямах — підтримка й заснування початкових шкіл та позашкільна освіта. Відповідно до цього осн. формами діяльності освіт. т-в у сфері початкової освіти була організація з'їздів учителів; у царині позашкільної освіти — відкриття нар. б-к, видання книг для народу, читання лекцій, організація аматорських театрів і театралізованих вистав. Серед методів діяльності освіт. т-в головним було створення відповідних тематичних комісій і комітетів. Так, приміром, Харків. т-во грамотності складалося зі шкільного пед. к-ту, довідково-пед. к-ту, санітарного к-ту, к-ту сільс. б-к, комісії «розумних розваг» (пізніше — позашкільної комісії).

Поступово культурницький характер діяльності освіт. т-в набув певних ідеологічних ознак — вони почали зазнавати українофільського впливу, а їхні акції використовувалися різними політ. орг-ціями (у т. ч. — укр. нац. партіями) для поширення національно-патріотичних ідей. На західноукр. землях, на відміну від решти території України, освітні т-ва із самого початку свого існування знаходилися під впливом політ. партій — спочатку москвофільського, а згодом — народовського (українофільського) спрямування.

У зв'язку з політизацією культурно-освіт. руху в останній чв. 19 — на поч. 20 ст. рос. імперський уряд почав вживати заходів для підпорядкування позашкільної освіти, намагаючись, з одного боку, скерувати діяльність освіт. т-в, а з другого — протиставляти їм відповідні держ. акції, залучивши до просвітницької діяльності місц. адміністрацію й парафіяльних священиків. Втручання уряду в сферу позашкільної освіти спричинило активізацію діяльності освіт. т-в у 1890-ті рр., яка вилилась у створення в губернських центрах Нар. будинків, що зосередили гуртки, б-ки тощо.

Освітні т-ва досягли значних успіхів у культурно-просвітницькій діяльності. Їхня робота поступово еволюціонувала від розрізнених лекцій — до лекційних наук. циклів, а потім — до мандрівного Нар. ун-ту; від видання дешевих книжок — до багатотомної фундаментальної «Народної енциклопедії наукових і прикладних знань»; від простих нар. читань — до грандіозних театралізованих вистав.

Активну участь у діяльності освіт. т-в. брали відомі науковці, педагоги, митці, сусп. й політ. діячі — М.*Костомаров*, Макс.*Ковалевський*, І.Тургенєв, І.*Срезневський*, М.*Бекетов*, О.*Потебня*, В.Я.*Данилевський*, Леся *Українка*, Б.*Грінченко*, М.*Василенко*, П.*Житецький*, М.В.*Лисенко*, Є.*Чикаленко* та ін. Культурно-просвітницька діяльність освіт. т-в спра-

вила значний вплив на розвиток освіти, науки, видавничої й бібліотечної справи, театру в Україні в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст., а також на формування нац. свідомості.

Літ.: *Кизченко В.И.* Культурный облик пролетариата Украины в период империализма. К., 1990; *Коломієць Т.В.* Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869—1920 рр.). Х., 1998; *Ярошенко Н.Н.* Становление теории внешкольного образования: Хрестоматия. М., 2000; *Добржанський С.* Товариство «Руська бесіда» на Буковині й формування української еліти краю (1869—1940). «Галичина», 2006—07, № 12—13.

А.В. Степаненко.

ОСВІ́ЧЕНИЙ АБСОЛЮТИ́ЗМ — політика низки європ. д-в, серед них Іспанії, Португалії, Швеції, Данії, *«Священної Римської імперії германської нації»*, Пруссії, Російської імперії 2-ї пол. 18 ст., яка здійснювалася під впливом ідей Просвітництва (див. *Просвітництва доба*) й була спрямована на модернізацію суспільно-екон. життя шляхом реформ законодавства, судочинства, освіти. Характеризувалася лібералізацією у сфері торгівлі, промислів, секуляризацією церк. і монастирських маєтностей, звуженням станових привілеїв дворянства. У Рос. імперії хронологічно обмежується 1740—80-ми рр., до початку Французької революції кінця 18 століття (М.*Дружинін*), й мала свою специфіку. «Освіченим монархом», який дбає про благо всього народу, намагалася постати рос. імп. *Катерина II*. Вона підтримувала особисті контакти з діячами епохи Просвітництва — *Вольтером*, Д.Дідро, М.Гріммом. Із приходом до влади (1762) Катерина II остаточно завершила формування абсолютистської монархії в Росії, розпочату рос. царем *Петром I*. Проводила політику централізації та уніфікації адміністративного управління. Були ліквідовані *Гетьманщина* та *Запорозька Січ* як автономні одиниці у складі Рос. імперії. *Губернська реформа 1775* запровадила єдиний адміністративний устрій в імперії. Був реформований Правительствующий Сенат, за яким залишилися лише суд. функції, зміцнювався бюрократичний апарат. Відповідно до концепції О.а., яку розвивали франц. просвітники (Вольтер, Д.Дідро, Ш.Монтеск'є), було запроваджено деякі реформи суд. системи, з'явилися станові суди, місц. органам влади надавалися певні функції самоврядування, які перебували в руках дворян. Започатковано освітню реформу (1786), за якою створювалися гол. нар. уч-ща в губернських містах та малі в повітових. Вони були розраховані на всі стани susп-ва. Була проведена секуляризація церк. і монастирських маєтностей (1764; на території України — 1786). Для реформування законодавства імп. Катерина II 1767 скликала Комісію з укладання Нового Уложення (див. *Комісія Законодавча 1767—1768*), у діяльності якої брали участь депутати від усіх станів населення, за винятком кріпосних селян. У Наказі депутатам імп. Катерина II декларували популярні ідеї Просвітництва — природного права і сусп. блага, верховенства закону для всіх громадян. Проте, коли депутати висунули пропозиції перетворення монархії на конституційну, ліквідації кріпосництва, вільного розвитку торгівлі, ремесел, Катерина II припинила її діяльність (1768). Усе ж деякі заходи імператриці сприяли розвиткові ремесел і торгівлі. Так, *Жалувана грамота містам 1785* регламентувала міське самоврядування, розширювала права вільного заняття ремеслами та торгівлею. Проте залишилася недоторканною соціально-екон. основа *самодержавства* — право власності дворянства на землю із супутнім йому кріпосним правом (дворяни мали право володіти землею із прикріпленими до її обробітку селянами). *Жалувана грамота дворянству 1785* надавала останньому не лише підтвердження його прав і привілеїв, але й представництво на рівні місц. влади. У зовн. політиці Рос. імперія, разом із Пруссією та Австрією, для яких також характерна політика О.а., остаточно поділила на кінець 18 ст. *Річ Посполиту*, приєднавши до себе значну частину укр. земель, а крім того, ліквідувала *Кримський ханат* і захопила його землі (1783).

У культ. житті політика О.а. сприяла поширенню ідей Просвітництва, появі видань праць франц. учених-просвітників. Під егідою імп. Катерини II 1768 було створено «Собрание, старающееся о переводе иностранных книг», яке, по суті, очолював Г.*Козицький*. Він відбирав книги для перекладів, це були праці Ш.Монтеск'є, Д.Дідро, Вольтера, статті із франц. «Енциклопедії», твори антич. літератури, залучав до роботи своїх земляків, києво-могилянських вихованців. Серед них — М.*Мотоніс*, Г.*Політика*, І.Туманський, В.Крамаренков, Л.Січкарьов, В.*Рубан*, Я.Костенський, Я.*Козельський*. На поч. 1770-х рр. було перекладено і видано більш як 112 праць (173 т.). Розвивалося книгодрукування, з'явилося багато журналів як сатиричного, так і суспільно-політ. спрямування. Серед видавців також були вихідці з України: В.Рубан, П.Богданович, Г.Брайко, Ф.*Туманський*. «Санкт-Петербургский вестник» (1778—81) Г.Брайка мав стати пропагандистом ідей Просвітництва. Але публікація оди Г.Державіна «Властителям и судиям», де гостро критикувалася тиранія, призвела до закриття журналу. Поширення ідей Просвітництва сприяло розвиткові суспільно-політ. і правових вчень. Із критикою соціальної політики О.а. імп. Катерини II виступили М.Новіков, Я.Козельський, Д.Фонвізін та ін. Із початком Франц. революції кінця 18 ст. рос. імп. Катерина II повністю відмежувалася від ідей Просвітництва й зайняла активну позицію в антифранц. коаліції. Вважають, що ліберальні реформи рос. імп. *Олександра I* поч. 19 ст. йшли в руслі політики О.а. Катерини II, але суть їх зводилася лише до вдосконалення системи управління абсолютистською монархією.

Політика О.а. у «Священній Римській імперії германської нації», до якої відійшла внаслідок поділу Польщі (1772) *Галичина*, а 1775 — *Буковина*, у часи правління імп. *Марії-Терезії* (1765—80) та імп. *Йосифа II* (1765—90) зосереджувалася на реформуванні управління, підтримці *протекціонізму*. Було секуляризовано церк. землі, проголошено свободу віросповідання, урівняно в правах католицьке і греко-католицьке *духовенство*, ліквідовано особисту залежність селянина від землевласника (1782). Запроваджe-

но шкільну реформу, за якою передбачалося створення однокласних шкіл, навчання в яких велося рідною для учнів мовою. Для освіти греко-катол. духовенства у Відні 1774 відкрито духовну семінарію, 1784 відновлено Львів. ун-т, де почав діяти філософсько-богословський ф-т з укр. мовою викладання.

Літ.: *Семенников В.П.* Собрание, старающееся о переводе иностранных книг. СПб., 1913; *Дружинин Н.М.* Просвещенный абсолютизм в России. В кн.: Абсолютизм в России. М., 1964; *Федосов И.А.* Просвещенный абсолютизм в России. «Вопросы истории», 1970, № 9; *Мартынов И.Ф.* Журналист, историк и дипломат XVIII века Григорий Леонтьевич Брайко. В кн.: XVIII век, сб. 12. А.Н. Радищев и литература его времени. Л., 1977; *Троицкий С.М.* Россия в XVIII веке. М., 1982; *Грацианский П.С.* Политическая и правовая мысль России второй половины XVIII в. М., 1984; Русская мысль в век Просвещения. М., 1991; Монархия и народовластие в культуре Просвещения. М., 1995.

О.М. Дзюба.

ОСЕ́ЛІВСЬКІ СТОЯ́НКИ — кілька палеолітичних пам'яток в околицях с. Оселівка Кельменецького р-ну Чернів. обл., серед яких центр. місце займає багатошарова стоянка Оселівка I (Кишла Неджимова). Відкрита вона 1923 р. румун. дослідником Ч.Амброжевичем. 1966—68 і 1985—86 розкопки тут вела Дністрянська експедиція під кер-вом О.*Черниша*. На розкопаній площі (бл. 500 $м^2$) виявлені залишки 4-х різночасових поселень, що датуються добою середнього та пізнього *палеоліту*, *мезоліту*. Знайдені залишки викопної фауни (мамонт, пн. олень, кінь, зубр) і численні знаряддя праці з кременю (скребла, ножі, скобелі, скребки, розтирачі і відбійники).

Літ.: *Черныш А.П.* Исследование в Оселивке на Днестре. В кн.: Археологические открытия 1968 г. М., 1969.

О.С. Ситник.

«ОСЕРЕ́ДОК ПРОПАГА́НДИ І ІНФОРМА́ЦІЇ ПРИ ПРО́ВОДІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ УКРАЇ́НСЬКИХ НАЦІОНАЛІ́СТІВ» — видання Гол. осередку пропаганди і інформації ОУН. Журнал виходив нерегулярно впродовж 1948—51 за редакцією провідного ідеолога ОУН(б), керівника Гол. осередку пропаганди та інформації ОУН П.Федуна (П.*Полтава*). Усього було видано 5 номерів. Відігравав помітну роль у поширенні ідей *Організації українських націоналістів*. Висвітлював осн. напрями ідейно-політ., пропагандистської і видавничої політики орг-ції. Серед дописувачів та співробітників журналу — відомі публіцисти ОУН(б) Осип *Дяків* (Горновий), Галина Голояд (Марта Гай), Богдана Світлик (Доля) та ін. До 29 грудня 1948 друкувався в підпільній друкарні ОУН ім. полковника Шелеста, що знаходилася біля с. Либохора Сколівського р-ну Львів. обл. Припинив вихід у зв'язку із загибеллю в грудні 1951 гол. редактора журналу П.Федуна (Полтави).

Літ.: *Шанковський Л.* УПА та її підпільна література. Філадельфія, 1952; *Содоль П.* Українська повстанча армія (довідник другий). Нью-Йорк, 1995; Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади, кн. 2. Львів, 1997; *Стасюк О.* Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН, 1941—1953 рр. Львів, 2006; *Федун П.* — *«Полтава»*. Концепція самостійної України. Твори, т. 1. Львів, 2008.

О.Й. Стасюк.

ОСЕРЕ́ДОК УКРАЇ́НСЬКОЇ КУЛЬТУ́РИ І ОСВІ́ТИ (Ukrainian Cultural and Educationnal Centre, Oseredok) — укр. громад. культурно-освіт. центр, у складі якого функціонує один із найбільших архівів україніки в Канаді. Створений у квітні 1944 у Вінніпезі, столиці провінції Манітоба, з метою консолідації активних сил задля розвитку укр. к-ри й освіти в Канаді, репрезентації укр. культ. надбань у к-рі Канади, досягнення конструктивної співпраці українців з представниками ін. етнічних груп Канади й Америки.

До найважливіших завдань осередку первісно належали організація вищих освіт. курсів для вчителів рідних шкіл та ін. фахових курсів, створення укр. книгозбірні, музею та архіву, започаткування науково-популярної серії «Культура й освіта», поширення у світі інформації про укр. к-ру та українців, сприяння здібній молоді в здобутті освіти. Безпосередній реалізації цих завдань в осередку, що діяв під патронатом Укр. нац. об'єднання у Вінніпезі та Канаді, прислужилися Т.Кошиць, д-р П.Маценко, Павличенко, сенатор д-р П.*Юзик* та ін. прихильники укр. ідеї. Першим президентом гол. дирекції осередку був інж. В.Коссар. Від 2006 дирекцію очолює доктор О.Герус.

Колекції відомих українців (В.*Авраменка*, І.*Боберського*, Д.*Гуменної*, С.Дзюби, О.*Кошиця*, Т.Кошиць, П.Маценка, М.*Мандрики*, Є.*Онацького*, Б.Панчука, Є.Храпливого, М.*Марунчака* та ін.), укр. установ і орг-цій (Світ. федерації укр. політ. в'язнів, Центр. укр. допомогового бюро в Лондоні (Велика Британія) та ін.), що зберігаються в архіві осередку, містять цінну інформацію з історії *Української революції 1917—1921*, укр. дипломатії, міжвоєнної та повоєнної еміграції, культ. і громад. життя українців у Канаді.

Першим надходженням до архіву осередку була досить різноманітна за складом збірка відомого укр. громадсько-політ. діяча І.Боберського (1873—1947). Колекція Є.*Коновальця*, передана до осередку його дружиною Ольгою Федак-Коновалець, містить різноманітні матеріали (документи і речі музейного характеру): посвідку для вступу на сесію Ліги Націй (1932), концепцію орг-ції «Молода Галичина», заяву Західноукр. територіальної групи в справі виходу галичан і буковинців із Всеукр. нац. ради (1929—30), комплекти примірників час. *«Сурма»* (1927—32), *«Літопису "Червоної Калини"»* (1935—39), книги з б-ки Є.Коновальця. Документи про діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Італії: накази, телеграми, фінансові документи, випуски бюлетеня пресового бюро місії (1920); статті на політ. теми, вирізки з газет про Україну збереглися у фонді Є.Онацького. Тут відклалися також машинопис 2-х його спогадів: «Сторінки з Римського щоденника» (грудень 1920 — 1935; 1936—43), «Енциклопедія символів, вірувань і обрядів українського народу» (2 томи). Відомості про режисера і оператора, лауреата премії «Оскар» за найкращий фільм європ. кіно 1938 — «Війна хлопчаків», дипломатичного кур'єра в МЗС УНР упродовж 1919—21 — Євгена Деслава (Слабченка) (1898—1966) — збереглися в його фонді. Перлиною його колекції є неза-

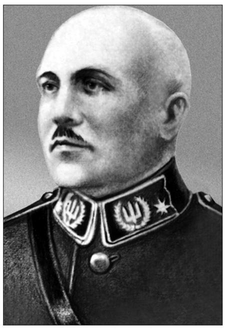

О.В. Осецький.

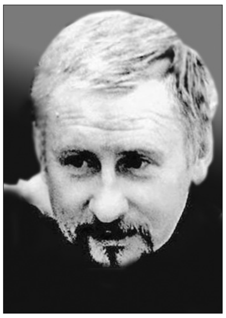

Л.М. Осика.

В.А. Осинський.

вершений машинопис праці «Дипломатична історія України» (1964) з ілюстраціями (картами, схемами, фото, макетами обкладинок) — перша спроба створення синтетичної історії укр. дипломатії.

Спогади про *Київ* збереглися у фонді письменниці Д.Гуменної, авторки роману «Діти Чумацького шляху», разом із машинописами її повістей «Мана», сатиричної комедії «Епізод із життя Європи Критської», роману «Гніздо над безоднею» та матеріалами до нього, виданням «Вічні вогні Альберти» (Едмонтон, 1959).

У колекції інженера, журналіста, провідного члена *Організації українських націоналістів* і Укр. стрілец. громади М.Селешка зберігаються машинописи статей на політ. теми: «Націократія», «Історичний розвиток конфліктного процесу», «Докладне визначення наших кордонів», «Три воєнні роки ОУН», «Так було — так буде», звіт Р.*Сушка* про проведення табору, листівки бойового фонду ОУН, «Начерк курсу для командира стрілецького куріня», тексти радіопередач 1939 радіо «Відень—Братислава», листування В.*Сікевича* з управою Укр. стрілец. громади про організацію виступів генерала перед членами громади.

Крім фондів особового походження, в архіві осередку зберігаються фонди укр. установ і орг-цій. Зокрема, значну інформаційну цінність має фонд Т-ва опіки над укр. переселенцями св. Рафаїла (1925—38), де відклалися справи емігрантів, яким надали допомогу при в'їзді до Канади.

Унікальні світлини й негативи зберігаються в колекції фотодокументів (75 тис. фото), які відтворюють життя українців як на Батьківщині, так і в еміграції, переважно в Канаді (зокрема, фото Олени *Теліги* і Михайла Теліги, батька і матері Михайла Теліги). В окремій колекції зберігаються 64 рукописи, подані на конкурс спогадів, оголошений для українців на еміграції в Європі 1947—48 Осередком укр. к-ри і освіти (голова конкурсної комісії — Д.*Дорошенко*), про найтрагічніші віхи історії України: *Другу світову війну*, сталінський терор, *голодомор 1932—1933 років в УСРР*. У колекції карт осередку зібрано 350 аркушів карт за 1550—1990, у т. ч. 100 картографічних праць видатних європ. картографів поч. 16—19 ст.

Цінні фонди, крім архіву, мають б-ка та музей осередку. Бібліотечне зібрання включає збірки О.Кошиця, Є.Коновальця, П.Маценка, Ю.Лісового та ін. відомих українців і налічує понад 40 тис. томів, 10 тис. періодичних видань та понад 400 назв укр. часописів Північної й Південної Америки, Європи, Австралії. У музеї осередку зберігаються і експонуються бл. 8 тис. предметів (ікони, військ. відзнаки, муз. інструменти, керамічні вироби, вишивки, обрядові хліби, нар. одяг, писанки), привезених до Канади іммігрантами різних часів та зібраних у Канаді.

Літ.: Осередок української культури й освіти: Цілі й завдання. Вінніпег, 1945; *Рудницький Я.* Бібліотека Осередку української культури й освіти в Канаді: 1944—1945. Вінніпег, 1955; Ukrainian Cultural and Educationnal Centre: 1944—1954. Winnipeg, 1955.

І.Б. Матяш.

ОСЕ́ЦЬКИЙ Олександр Вікторович (24.06.1873—26.02.1937) — військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. в м. *Кременець*. Закінчив Костянтинівське військ. уч-ще (*Санкт-Петербург*, 1894), Академію Ген. штабу (1917). Учасник *Першої світової війни*, генерал-майор, нач. бригади.

В укр. армії — з кінця 1917, нач. гарнізону Києва, один з керівників оборони міста від більшовицьких військ. З березня 1918 — начальник Гол. штабу, з квітня — командир 6-го Полтав. корпусу. В *Українській Державі* — командир Корпусу залізничної охорони. Брав участь в організації *протигетьманського повстання 1918*, нач. повстанського Оперативного штабу. У грудні 1918 — лютому 1919 виконував обов'язки військ. міністра УНР, до серпня 1919 — Наказний отаман (командувач) Армії УНР, заст. Гол. отамана Армії УНР С.*Петлюри*. З кінця 1919 перебував на території Польщі, був представником Гол. отамана Армії УНР С.Петлюри при Начальникові Польс. д-ви Ю.-К.*Пілсудському*. З 1923 проживав у Франції.

П. у м. Париж (Франція).

Літ.: *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини XX ст.: Генерали і адмірали. Х., 2007; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921). К., 2007.

А.О. Буравченков.

ОСИ́КА Леонід Михайлович (08.03.1940—16.09.2001) — кінорежисер. Засл. діяч мист-в (1988), нар. арт. України (1998). Н. в м. Київ. Закінчив театрально-художнє уч-ще, 1966 — режисерський ф-т Вищого держ. ін-ту кінематографії. З 1966 працював на Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О.Довженка. Один із найяскравіших представників «поетичного кіно», з 1973 творив в ін. стилі — реалістичному. Фільми: «Та, що входить у море» (1965), «Хто повернеться — долюбить» (1967), «Камінний хрест» (1968), «Захар Беркут» (1971), «Дід лівого крайнього», «Тривожний місяць вересень» (1973), «Море» (1978), «...Якого любили всі» (1982), «Поклонись до землі» (1985), «Увійдіть, стражденні» (1987, сценарій у співавт. з С.*Параджановим*), «Етюди про Врубеля» (1989), «Подарунок на іменини» (1991), «Гетьманські клейноди» (1993). Автор і співавтор багатьох кіносценаріїв до своїх фільмів.

Лауреат Держ. премії України ім. Т.Шевченка (1997), Держ. премії України ім. О.Довженка (2001).

П. у м. Київ.

Літ.: *Брюховецька Л.І.* Поетична хвиля українського кіно. К., 1989; *Її ж.* Леонід Осика. К., 1999; Леонід Михайлович Осика [Некролог]. «Урядовий кур'єр», 2001, 20 вересня; «Культура і життя», 2001, 22 вересня.

П.М. Бондарчук.

ОСИ́НСЬКИЙ Валер'ян Андрійович (29.10.1853—14.05.1879) — керівник київ. терористичної орг-ції, яку назвав «Виконавчим комітетом російської соціально-революційної партії». Н. в м. Таганрог у дворянській сім'ї. Закінчив г-зію, 1871—72 навч. в Ін-ті інженерів шляхів у *Санкт-Петербурзі*, але не закінчив його. 1873 виїхав до *Катеринославської губернії* і працював у земських установах. За спробу проникнути на «процес 50-ти», що проходив у лютому—березні 1877, був ув'язнений. Під впливом В.*Засулич* став одним із засновників на-

родницької орг-ції *«Земля і воля»,* створив у *Києві* терористичний центр.

Київ. терористи на чолі з О. розпочали боротьбу проти представників влади, які придушили *Чигиринську змову 1877* — невдалу спробу *народників* підняти сел. повстання на Київщині. Теракти планувалися проти тих, хто заарештував учасників Чигиринської змови 1877 й вів слідство над ними, — товариша (заст.) київ. прокурора М.Котляревського та жандармського штабс-капітана Г.Гейкінга. Уночі 20 лютого 1878 О., О.Медведєв і Г.Івичевич вчинили невдалий замах на М.Котляревського. Ін. терорист Г.Попко 28 травня 1878 об 11 год вечора убив на розі Хрещатика і Бібіковського бульвару Г.Гейкінга. Через 2 дні після цієї акції члени терористичного гуртка О. влаштували втечу з *Лук'янівської тюрми* в Києві керівників Чигиринської змови 1877 Я.*Стефановича*, Л.*Дейча* та І.*Бохановського*, котрим загрожувала смертна кара, і на човні по Дніпру переправили їх до *Кременчука*.

О. був організатором убивства провокатора А.Ніконова з Ростова-на-Дону, підготовки замахів на петерб. градоначальника Ф.Трепова, прокурора петерб. суд. палати О.Лопухіна, теракту проти харків. губернатора кн. Д.Кропоткіна та ін. Жандарми називали його «терористом № 1» у Російській імперії. Але сам він, хоча й робив спроби, не здійснив жодного успішного теракту. 24 січня 1879 О. був заарештований у Старокиївському поліцейському відділку жандармським офіцером Г.Судєйкіним, який замінив Г.Гейкінга. У той же день жандарми увірвалися в квартиру О., який мешкав разом із С.Лешерн. Після арешту С.Лешерн жандарми затримали на квартирі О. І.*Волошенка*. 11 лютого 1879 в центрі Києві відбулася перестрілка між терористами й жандармами, в результаті якої були затримані бойовики Л.*Брандтнер* та В.Свириденко. Київ. військово-окружний суд провів з 30 квітня по 9 травня 1879 три процеси над київ. терористами. 6—7 травня 1879 суд окремо розглядав справи О., С.Лешерн та І.Волошенка. Перших двох, як і учасників збройного опору жандармам і поліції — Л.Брандтнера і В.Свириденка, було засуджено до смерті через розстріл. С.Лешерн стала першою жінкою в Рос. імперії, якій було винесено судом смертний вирок. Рос. імп. *Олександр II* наказав гол. київ. терориста повісити разом з Л.Брандтнером та В.Свириденком, а С.Лешерн замінив розстріл на довічну каторгу.

14 травня 1879 в Києві відбулася прилюдна страта терористів.

Літ.: Биографические заметки о В. Осинском. В кн.: Литература партии «Народной воли». СПб., 1907; *Жуковский-Жук И.И.* Валериан Андреевич Осинский. М., 1926; *Дейч Л.* Валерьян Осинский (к 50-летию его казни). «Каторга и ссылка», 1929, № 54; История терроризма в России в документах, биографиях, исследованиях. Ростов-на-Дону, 1996; Політичний терор і тероризм в Україні: XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002; *Волковинський В., Ніконова І.* Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX — початок XX ст.). К., 2006.

В.М. Волковинський.

ÓСИП — натуральний податок із зібраного врожаю у вигляді частини зерна (жита, пшениці або вівса), поширений у *Правобережній Україні* у 18 — на поч. 19 ст. Норму оплати податку визначали власники маєтків відповідно до кількості робочої худоби (тягла) в сел. госп-ві. При відсутності худоби або при наявності в госп-ві одного вола платили по одній осьмачці з двору, від 2-х волів і більше — за такими ж нормами, як і *чинш*.

Літ.: *Сташевский Е.Д.* История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII — первой половине XIX в. М., 1968.

Н.О. Герасименко.

ОСИПЕ́НКО Поліна Денисівна (у дівоцтві — Дудник; (08.10(25.09). 1907—11.05.1939) — військ. льотчиця-рекордсменка, майор. Герой Рад. Союзу. Н. в с. Новоспасівка (нині с. Осипенко Бердянського р-ну Запоріз. обл.) в родині ремісника. Закінчила церковно-парафіяльну школу, 1929 — курси птахівників у *Києві.* З 1930 — завідуюча птахофабрикою. 1932—33 навч. в Качинській льотній школі. Служила льотчицею, командиром ланки в авіачастинах Харків. і Київ. гарнізонів. Із 1935 — інспектор військово-повітряних сил при Генштабі

П. Осипенко, В. Гризодубова та М. Раскова біля літака «Родина».

РСЧА. Встановила 5 міжнар. жін. авіац. рекордів. З них найвідоміші — безпосадочні перельоти, здійснені 1938 за маршрутами: *Севастополь*—Архангельськ (на гідролітаку за 10 годин пройдені 2416 км), *Москва* — район Комсомольська-на-Амурі разом із В.*Гризодубовою* і М.Расковою (за 26 год 29 хв пройдені 6450 км).

Автор спогадів «От Черного к Белому морю» (Росиздат, 1938).

Нагороджена 2-ма орденами Леніна й орденом Трудового Червоного Прапора.

Загинула в авіац. катастрофі. Похована в м. *Москва* біля Кремлівської стіни.

Літ.: *Михайличенко В.И., Усольцев А.Д.* Музей Полины Осипенко: Путеводитель. Днепропетровск, 1982.

О.М. Мовчан.

П.Д. Осипенко.

В.П. Оскілко.

ОСКІ́ЛКО Володимир Пантелеймонович (16.07.1892—19.06.1926) — політ. і військ. діяч. Генерал-хорунжий Армії УНР. Н. в с. Городок (нині село Рівнен. р-ну Рівнен. обл.) в сім'ї вчителя. Закінчив учительську семінарію, працював учителем у поліському с. Жадені. Під час *Першої світової війни* — офіцер рос. армії. Після *Лютневої революції 1917* — комісар *Тимчасового уряду* в м. Тула, член *ради солдатських депутатів* і голова укр. громади. Наприкінці 1917 повернувся в Україну. У *Києві* — командир українізованого ним полку «георгіївських кавалерів». Під час оборони міста від *більшовиків* — нач. оперативного відділу в штабі М.*Ковенка.* На поч. 1918 — рівненський повітовий комісар, за *Української Держави* — нач. охорони залізниць Козятинського

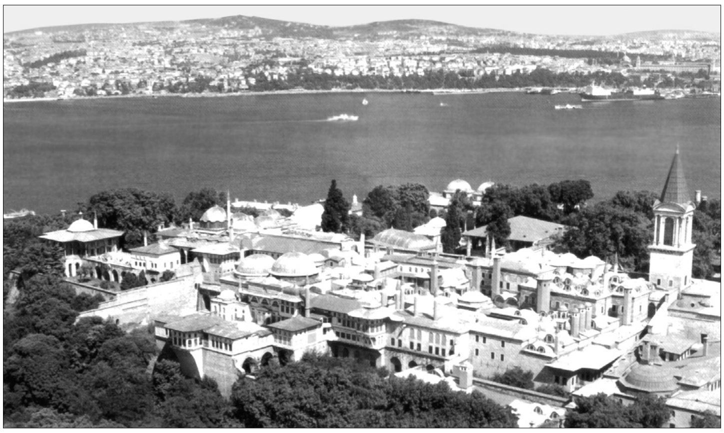

Османська імперія. Топкапи — стародавній палац султанів Османської імперії. Фото кінця 20 ст.

р-ну. У листопаді 1918 виступив організатором *протигетьманського повстання* на *Волині.* За наказом *Директорії Української Народної Республіки* створив 40-тис. Пн. групу військ УНР, згодом був призначений командуючим Пн.-Зх. протибільшовицьким фронтом.

29 квітня 1919 при підтримці *Української партії соціалістів-самостійників* і *Української народно-республіканської партії* здійснив спробу держ. перевороту, заарештувавши в *Рівному* членів «лівого» кабінету Б.*Мартоса.* Після поразки заколоту виїхав до Польщі. Очолював укр. громаду в таборі для інтернованих і військовополонених *Домб'є* під *Краковом.* 1922 виїхав до Рівного. 1924—26 редагував орган *Української народної партії* «Дзвін», очолював Укр. сел. кооп. банк.

Автор низки публіцистичних статей і спогадів «Між двома силами» (1924).

Загинув у с. Городок за нез'ясованих обставин. За деякими даними, вбивство здійснили за наказом НКВС.

Літ.: Володимир Оскілко в освітленні преси. «Дзвін», 1926, ч. 197; *Андрієвський В.* На спомин про В.П. Оскілка. Там само, 1926, ч. 200; *Тинченко Ф.* Друга жертва за українську державність. Там само, 1926, ч. 202.

Т.С. Осташко.

Османська імперія. Гарем у палаці Топкапи, резиденції султанів Османської імперії. 16—18 ст. Стамбул, Туреччина.

ОСМА́НСЬКА ІМПЕ́РІЯ — д-ва, заснована і керована династією Османів від прибл. 1300 до 1922. О.і. належала до типу степових *імперій*, але вона увібрала держ. й культ. традиції завойованих земель. Через тюркське походження династії та панівну к-ру О.і. в Європі та на Україні називали Туреччиною, її правителів — турец. *султанами*, а підданців — турками. Самі підданці О.і. іменували себе «османли» (прибічники Османа), а свою д-ву — Девлет-і Алійє-і Османійє («Висока Османська держава») або скорочено Девлет-і Алійє («Висока держава»).

Поставши на пн. зх. п-ова Мала Азія (Анатолія), О.і. в зеніті своєї могутності в 16—17 ст. включала весь п-ів Мала Азія, Балканський п-ів, араб. землі Бл. Сходу та Пн. Африки, значну частину Закавказзя, Пн. Причорномор'я заг. площею 5,2 млн км^2 із населенням від 15 до 30 млн людей. О.і. була найбільшою ісламською д-вою після Араб. халіфату й найдовше живучою з усіх степових імперій. Від кінця 17 ст. О.і., унаслідок експансії європ. д-в і розвитку нац. рухів, втрачала території в Європі та на Бл. Сході. Її політ. спадкоємцем стала Турец. Республіка.

Становлення імперії (1300—1402). Засновником і — за степовою традицією — епонімом О.і. був тюркський ватажок Осман. Його першим володінням стало бл. 1300 місто Сьогют з околицею на пн.-зх. прикордонні Сельджуцького султанату.

Походження Османа невідоме. Осман. літописи виводили династію Османів із племені тюрків-огузів Кайи та від легендарного прародителя тюрків Огуз-хана. Неосман. джерела свідчать про малопрестижне її походження. Візант. історик Георгій Пахимер називав Османа простим турец. ім'ям Атман (Атаман). Перський історик Хондемір стверджував, ніби Осман прибув у Анатолію із *Золотої Орди*, що узгоджується з розпадом імперії, яку невдало намагався створити золотоординський улусний бег *Ногай.* Легенда про сон Османа, який передвіщав йому світ. панування, засвідчує ще живу традицію шаманізму османців. Засвідчений титул Османа — бег (князь; див. *Бей*) — був подібний до титулів бейських родів, що правили сусідніми *бейліками* Каресі, Ґерміян, Сарухан, Айдин, Ментеше, Джандар та ін.

Попри прагнення осман. літописців надати ранній осман. д-ві від її заснування ісламського характеру вони засвідчили тривалість її степових політ. традицій та інститутів: династійні усобиці та війни із сусідніми тюркськими ватажками, воєнізований побут двору, агресію та розбій у зовн. політиці, союзників правлячої династії, використання рабів і підкорених підданців на військ. і держ. службі, придворні бенкети тощо.

Утвердженню на цивілізованих землях *Візантії* примітивної степової державності сприяли обставини, що склалися в Старому світі внаслідок монгол. завоювань. Відкриття трансконтинентальної торгівлі між Середземномор'ям і Китаєм перетворило Анатолію на один із гол. транзитних пунктів, чим забезпечило Османам можливість продавати за гроші воєнну здобич, здебільшого рабів. Перспектива збагачення приваблювала до Османів чимало туркменів із політично нестабільних Персії й Центр. Азії. Вони забезпечували бейлік тренованим військом акинджиїв («рейдерів»), а ті приносили багату здобич і служили опорою примітивного вождівства.

Поширення серед туркменів *ісламу*, хоча б представленого містичними течіями, визначило реліг. приналежність османців.

Водночас Османи рано проявили себе покровителями ортодоксального ісламу, який прижився в Анатолії за правління Сельджукідів. Свідченням цього є перший відомий осман. документ — персомовна грамота 1324 р. на утворення *вакфу* від імені Орхана, сина Османа. Вона також відображає раннє залучення до держ. управління ісламських законознавців і грец. бюрократів.

У готовності Османів скористатися всіма доступними ресурсами досвідчених бюрократів незалежно від їхньої реліг. приналежності полягав ключ до їхнього успішного контролю та екон. визиску осілих територій і один з осн. чинників їхньої швидкої експансії та держ. консолідації. При цьому осман. бейлік розростався як за рахунок християн. Візантії, так і сусідніх мусульманських бейліків.

На перших порах дії османців полягали в грабіжницьких набігах, локальних боях і тривалих облогах фортець. Лише раз 1302 Османові пощастило при Бафеоні розбити порівняно значний візант. загін. Перше велике місто — візант. Пруса (нині м. Бурса, Туреччина) — центр караванної торгівлі й шовкоткацтва — здалося Осману під кінець його життя (1326). Його син Орхан перевів туди свій двір і розгорнув буд-во — донині збереглася його мечеть (зведена 1337). Далі йому піддалися міста Нікея (нині м. Ізнік; 1331) та Нікомедія (нині м. Ізміт, обидва в Туреччині; 1337). 1346 він приєднав до своїх володінь сусідній бейлік Кaресі. Завдяки запрошенню до усобиць у Візантії 1337 Орхану відкрилися можливості грабунку Балканського п-ова, що спрямувало подальшу експансію. 1352 його син Сюлейман захопив перший замок Цимпе на європ. березі протоки Дарданелли, 1354 — місто Галліполі, діставши плацдарм для самостійних набігів на Балкани. 1352 Орхан уклав торг. угоду з Генуєю (Італія) — осн. агентом на мор. шляху з Європи в Золоту Орду. Його авторитет у регіоні підтвердив і підніс ще вище шлюб із Теодорою, донькою візант. імператора Іоанна VI Кантакузена.

Мурад успадкував володіння Орхана через передчасну смерть старшого брата Сюлеймана-паші (1357), але йому довелося відстоювати своє право на престол до 1365 в боротьбі з молодшими братами, які заручилися допомогою бейліків Караман і Еретна. Надалі він спрямував свою експансію переважно на Балкани. Сполучаючи прямий воєнний тиск з укладанням династичних шлюбів, Мурад утричі збільшив територію успадкованих володінь та нав'язав підданство сусіднім д-вам.

Для контролю Балканських володінь Мурад санкціонував переселення туди кочовиків з Анатолії. Водночас він надавав воєнні пожалування (тімари) місц. слов'ян. знаті, заохочував до походів селян, створивши з них іррегулярні корпуси піхоти (яя) та кінноти (мюселлем). Мураду приписується заснування яничарського корпусу — персональної гвардії, що комплектувалася з дітей підкорених християн. Від правління Мурада відомі перші імена урядовців — везіра Кара-Халіля Хайреддіна-паші, губернатора (бейлербея) Румелії Лала Шагіна-паші.

Символічним утіленням зростаючої зрілості О.і. стали великі битви, виграні Османами. 1369 війська Мурада захопили м. Адріанополь (нині м. Едірне, Туреччина), яке скоро стало ще однією столицею імперії і стратегічною базою Османів в Європі. Спроба сербів вибити звідти османців скінчилася їхньою великою поразкою на р. Маріца 1371. 1385 Мурад оволодів Софією (нині столиця Болгарії) і Нішем (нині місто в Сербії), 1387 — Салоніками (нині місто в Греції). Після поразки від сербського князя Лазаря при Плошніку (1387) османці одержали над сербами повну перемогу на Косовому полі (15 червня 1389), хоча Мурад загинув у бою.

Правління Баєзіда I, який уже на час сходження на престол здобув собі воєнну репутацію, звідки й прізвисько Блискавичний (Йилдирим), пройшло у війнах. Він розсунув кордони своїх балканських володінь до Дунаю. Там біля м. Нікополь (нині м. Нікопол, Болгарія) 1396 він одержав велику перемогу над угорсько-франко-нім. хрестоносним військом. Після цього Баєзід узяв у облогу *Константинополь* і спробував поставити під контроль протоку Босфор, побудувавши фортецю Анадолу-Гісари. В Анатолії йому вдалося через династичні шлюби дістати значну частину бейліка Ґерміян та бейлік Гамід. 1390—91 Баєзід за допомогою своїх сербських і болгарських підданців завоював бейліки Сарухан, Айдин, Ментеше, Ісфендіяр. 1398 він завоював бейліки Караман і Еретна, розсунувши сх. кордони до р. Євфрат. Ця експансія викликала зіткнення із правителем Самарканду еміром Тімуром. У битві під Анкарою (нині столиця Туреччини) 28 липня 1402 Баєзіда зрадили війська нещодавно завойованих анатолійських бейліків, він був розбитий, потрапив у полон, а наступного року помер.

Тімур відновив старі бейліки в Анатолії. Між нащадками Баєзіда негайно розпочалася боротьба за владу і відновлення імперії, що знайшло підтримку серед населення Анатолії та Балкан і спиралося на її держ. апарат. Усобиця між синами Баєзіда скінчилася 1413 перемогою принца Мегмеда. Відновлена д-ва пережила потужне нар. повстання під проводом шейха Бедреддіна, яке охопило як мусульманське, так і християн. населення і проходило під гаслами запровадження спільної власності та єднання релігій. Воно стало своєрідним проявом процесу асиміляції різнорідних елементів сусп-ва імпе-

рії. Його придушення посилило авторитет ортодоксального ісламу в О.і. Чисельно ж більшість населення складали християни.

Мурад II, син Мегмеда, провів царювання, переважно відстоюючи трон і цілісність володінь від заколотників і повсталих васалів. Він також зумів повернути до складу О.і. анатолійські бейліки, і їхні колишні династи увійшли до правлячого класу д-ви. За його правління значно розвинулася міжнар. торгівля за участю купців Венеції (Італія), Генуї, Дубровніка (нині місто в Хорватії). 1444 Мурад II одержав перемогу над хрестоносцями під проводом угор. і польс. короля *Владислава III* під Варною. Мурад II спробував добровільно зректися престолу на користь сина — Мегмеда II, проте йому не вдалося створити прецедент для врегулювання правил наслідування престолу, і він був змушений повернутися на трон.

Імперія в апогеї могутності (середина 15 — 17 ст.). Із правлінням Мегмеда II (див. *Мехмед II*) О.і. повернулася до активної експансії, що тривала два з половиною століття. Захоплення Мегмедом II Константинополя 29 травня 1453 надало імперії стратегічно важливий для неї контроль над протоками Босфор і Дарданелли, пишну столицю й піднесло міжнар. престиж д-ви і династії. Завоювання реалізувало давні амбіції ісламського світу й піднесло власні амбіції султана як завойовника світу. Мегмед II прийняв не лише прізвисько Фатіг («Завойовник»), але й вищі титули суверенних правителів світу — хакан (див. *Каган*), кайсар (кесар, *цар*), *падішаг*. Амбіції всесвітнього панування послужили гол. рушієм його завойовницької політики. Мегмед II оволодів майже всім Балканським п-овом, запровадивши там уніфіковану імперську адміністрацію. Були приведені в підданство князівства Молдавія й Валахія, *Кримський ханат*. Завоювання Трапезундської імперії (1461), італ. колоній у Криму 1475, а за правління Баєзіда II фортець *Кілія* та Аккерман (нині м. *Білгород-Дністровський*) 1484 надали О.і. контроль над Чорним морем і ресурсами його узбережжя — вони стали осн. ресурсом постачання Константинополя (*Стамбула*). В Анатолії було знищено бейлік Караман і д-ву Ак-Коюнлу (1473). 1480 Мегмед захопив м. Отранто на Апеннінському п-ові, плануючи здобути Італію і Рим.

Оволодіння Мегмедом II торг. шляхами із Середземномор'я в Азію, зокрема перетворення Чорного моря на «внутрішнє озеро» О.і., стало одним із гол. стимулів до пошуків європ. д-вами шляхів у Китай по океанах.

Успіхи Мегмеда спиралися на потужні людські й матеріальні ресурси імперії, її адм. систему. Гол. ланками останньої були центр. уряд з ефективним комісаріатом у провінціях та система службових пожалувань — тімарів (див. *Тимар*). Перший забезпечував мобілізацію ресурсів — від воєнних кампаній до благоустрою міст. Остання ж забезпечила держ. прибутки й утримання чисельної і боєздатної кавалерії — осн. ударної сили осман. війська — за рахунок експлуатації осілого населення. Важливим чинником перемог Мегмеда II було заведення у війську вогнепальної зброї, завдяки якій османці могли брати фортеці штурмом. Османці опинилися далеко попереду своїх сусідів у Європі та Азії у використанні гармат і рушниць.

Однак амбіції Мегмеда II перевищували потенціал д-ви, тому для мобілізації ресурсів для війни він не раз вдавався до девальвації монети, конфіскації власності аристократії та реліг. фундацій (вакфів), посилення податкового тягаря, що викликало соціальне напруження. Експансія привела до конфліктів з Угорщиною й мамлюцьким Єгиптом. Тому правління його сина Баєзіда II позначилося значним спадом воєнної активності, консолідацією держ. апарату, стабільним екон. піднесенням і посиленням авторитету ісламу в усіх сферах політ. і культ. життя імперії. Проте під кінець правління Баєзіда в правлячому класі, у т. ч. серед яничарів, взяли гору войовничі настрої, на хвилі яких принц Селім змусив батька зректися влади.

За коротке правління *Селіма I* османці одержали великі перемоги над Персією при Чалдирані (1514) та мамлюцьким Єгиптом при Мардж-Дабіку (1516). В результаті до О.і. були приєднані значні території Закавказзя, Пн. Месопотамії та мамлюцькі володіння — Сирія, Єгипет і Аравійський п-ів зі священними містами ісламу Мекка і Медина (нині обидва міста в Саудівській Аравії). Завоювання на Бл. Сході привели до того, що населення О.і. стало переважно мусульманським. Це відкрило доступ до виключно важливого джерела знань і кадрів держ. управління.

За Сюлеймана I (див. *Сулейман I*) імперія після перемоги під Могачем (Угорщина; 1526) оволоділа більшою частиною Угорщини, що привело її в зіткнення з *Габсбургами*, а також відібрала Ірак у правителів Персії Сефевідів (1536). Воєнне суперництво з Габсбургами та Сефевідами визначило осн. фронти імперії до серед. 18 ст.

У ході воєн із Габсбургами османці доклали значних зусиль до оволодіння контролем над Середземномор'ям та розвитку військ. флоту. Після переможної битви під Превезою (нині місто в Греції; 1538) О.і. здобула зверхність у Середземномор'ї, завдяки чому в її підданство ввійшли правителі північноафр. д-в, включно на короткий час із шаріфом м. Фес у Марокко (бл. 1580). Однак осман. флот, ударну

силу якого складали гребні судна, поступався вітрильникам португальців, котрі взяли під контроль мор. шляхи до Індії. Гегемонії О.і. на морі було покладено кінець з поразкою при Лепанто (нині м. Навпакт, Греція; 1571). І хоча ресурси давали змогу імперії утримувати великий флот, після того він виконував переважно оборонні завдання.

У Сх. Європі османці уникали активної політики, що зумовлювалося важким доступом до цього ареалу. Їхня політика зводилася до забезпечення лояльності крим. династії Гереїв (див. *Гіреї*) та підтримання нейтральних стосунків із Польсько-Литов. д-вою й Московією. Пасивність Османів у цьому ареалі при тому, що степова кавалерія Крим. ханату була безсилою проти фортець і піхоти, оснащеної вогнепальною зброєю, привела до посилення в причорноморських степах українського й донського козацтва, поступу колонізації надчорноморських степів *Річчю Посполитою*, воєнної й колонізаційної експансії Моск. д-ви. Спроба османців відібрати в Москви Астрахань (нині місто в РФ) і тим самим перехопити контроль над Поволжям і Пн. Кавказом була погано організована й зазнала краху (1569).

За умов воєнної революції в Європі, що привела до гегемонії вогнепальної зброї на полях битв та відповідних змін у воєнній тактиці й фортифікації, війни О.і. проти Габсбургів точилися з перемінним успіхом і не відзначалися істотними завоюваннями. Екон. і воєнне піднесення Персії за правління шага Аббаса призвело до втрат на Закавказзі та в Іраку. Мор. походи українського й донського козацтва на Чорному морі поставили під загрозу узбережжя Румелії, Анатолії та й навіть самої столиці.

Воєнна революція кинула виклик і соціальному й політ. ладу імперії. Тімарна система не сприяла оснащенню війська вогнепальною зброєю. Для цього була потрібна концентрація коштів на організацію складного вир-ва та забезпечення ін. воєнних потреб, на що прибутків від індивідуальних тімарів просто не вистачало. Збільшення оподаткування *селянства* було малоефективним і до того ж вело до його зубожіння, припинення робіт і соціальних повстань. Тягар воєнних витрат відтоді переносився на центр. держ. бюджет, що призвело до поширення практики *відкупу* приватними особами держ. прибутків, у т. ч. прибутків від оподаткування селян, які живили тімарну систему. Відмовитися ж від тімарної системи, на якій покоїлася місц. адміністрація, було неможливо. Податковий тягар і відкупи призвели до втрати тімаріотами й селянами земель, що викликало масові повстання у 2-й пол. 16 — на поч. 17 ст. в більшій частині Анатолії, відомі під назвою «джелялі».

Держ. апарат імперії не міг адекватно реагувати на зовн. і внутр. загрози. Через зростання ролі бюрократії важелі влади фактично перейшли від султана до уряду (Баб-і Алі — «Висока Порта») на чолі з верховним везіром (див. *Візир*). Але верховна влада, і передусім ініціатива кадрових призначень, залишалася в руках султана, який, по суті, віддалився від управління держ. справами. Це стимулювало виникнення численних груп, що змагалися за вплив на султана шляхом інтриг і заколотів. Самі султани часто ставали їхніми жертвами: у 17 ст. від влади були насильно усунуті Мустафа (1618, 1623), Осман II (1622), Ібрагім (1648), *Мегмед IV* (1687). Сам центр. уряд із часто і довільно змінюваними керівниками не мав ані стабільності, ані стимулів для військ., екон. і соціальних реформ і тому не міг протиставити названим викликам нічого дієвішого за дисциплінарні заходи, тим більше, що вони не суперечили дедалі міцніючій ісламській ортодоксії, яка не сприймала новизни. Стабільний контроль посади верховних везірів родиною Кьопрюлю протягом 1656—1702 привів до покращення фінансового стану й держ. дисципліни в О.і. Це сприяло екон. піднесенню й значним воєнним успіхам, зокрема завоюванню о-ва Крит (1669), *Поділля* (1672), *Чигирина* (1678). Однак існуючий політ. й екон. режим не дав можливості розвинути ці успіхи. Більше того, саме в цей час (1695) було запроваджено практику довічних відкупів (малікяне), що посилювала фінансову залежність д-ви від відкупників і збільшувала експлуатацію селянства.

Поразка під Віднем (1683), територіальні втрати в Угорщині та в Пн. Причорномор'ї, закріплені Карловицьким миром (1699; див. *Карловицький конгрес 1698—1699*) та *Константинопольським мирним договором 1700*, ставили імперську *еліту* перед необхідністю проведення кардинальних реформ д-ви. Однак процес формулювання завдань для реформ розтягнувся надовго, й імперія дедалі більше зосереджувалася на обороні своїх володінь.

Занепад і децентралізація (18 — початок 19 ст.). 1-ша пол. 18 ст. відзначилася перемінними успіхами імперії. Коротка війна з Рос. д-вою, відома як *Прутський похід 1711*, принесла османцям розраду від перемоги. Проте у війні з Австрією 1716—18 О.і. втратила рештки Угорщини й Трансильванії і навіть території за Дунаєм, включно з Бєлградом (нині столиця Сербії). Та 1740 Османи знову повернули собі Бєлград. Тоді ж вони не піддалися тиску воєнних перемог Російської імперії (її війська двічі вдиралися в Крим 1736—37 і здобули *Хотин* 1739) і відстояли недоторканність кордонів на дипломатичних переговорах. Війни з Персією, попри успіх останньої, не привели до зміни кордонів.

Кілька періодів миру за правління султанів *Агмеда III* та Магмуда I дали можливість імперії відновити держ. фінанси, оновити фортеці на кордонах відповідно до нових вимог війни. Султанський двір вдавався до пишних святкувань і буд. проектів. При цьому вперше османці почали позичати ідеї з європ. столиць. Особливою екстравагантністю й святковістю відзначився період 1718—30, прозваний пізніше «добою тюльпанів». Однак соціальне напруження та децентралізація влади давали про себе знати вибухами кривавих соціальних протестів і воєнними поразками.

Брак волі центр. уряду до проведення реформ пробудив

правлячий клас до ідей реформ. Осман. першодрукар Ібрагім Мютеферріка випустив власний трактат про причини воєнної слабкості османців, в якому обстоював необхідність реформ на взірець проведених у Рос. д-ві Петра І. Це був приклад ідей *вестернізації*, що зріли. Проте уряд обмежив свої практичні кроки в цьому напрямі звичайною практикою запрошення іноз. фахівців. Останніх було небагато. Із них найвідоміші були франц. офіцери граф К.-А. де Бонневаль і барон Ф. де *Тотт*. Вони працювали над реформуванням корпусу бомбардирів і запровадили навчання з викладанням вищої та прикладної математики.

Султан Селім III 1792—93 ініціював першу широкомасштабну воєнну реформу, організувавши, серед іншого, корпус війська «нового зразка», навченого на європ. взірець. Чисельність корпусу сягнула 23 тис. осіб. Для проведення реформи султан, щоб не дратувати яничарський корпус та консервативне духовенство, заснував спец. фінансове відомство, відкрив спец. військ. уч-ща. Проте він не зміг уникнути надзвичайних витрат на реалізацію реформ, що спричинило посилення податкового гніту і широке сусп. невдоволення. Цим, зрештою, скористалися супротивники реформ, піднявши повстання, яке коштувало султанові трону.

Епізодичні реформаторські проекти не змогли докорінно змінити військо, і воно зазнавало нищівних поразок під час кількох війн з Рос. імперією (1768—74, 1789—92, 1806—12). Внаслідок їх уся територія Пн. Причорномор'я до річок Прут (прит. Дунаю) і Дунай була завойована і включена до складу Рос. імперії.

Воєнні поразки підштовхнули уряд у бік налагодження реалістичних дипломатичних стосунків з європ. д-вами. На додачу до старої практики присилки постійних резидентів із боку партнерських д-в (Франція, Англія, Голландія, до яких долучилися Швеція, Данія та Пруссія) уряд О.і. почав відряджати власних послів. Турец. союзники в Європі, поціновуючи свої торг. і політ. зв'язки з нею, надавали Порті вартісні послуги, справляючи в загрозливих для неї ситуаціях тиск на її супротивників. Зворотним боком цього партнерства були торг. угоди (капітуляції). Передусім це стосувалося Франції, яка одержала надзвичайні привілеї 1740. Перше постійне посольство О.і. за кордоном було відкрите в Лондоні 1793, за ним 1795 виникли посольства в Берліні, Відні та Парижі.

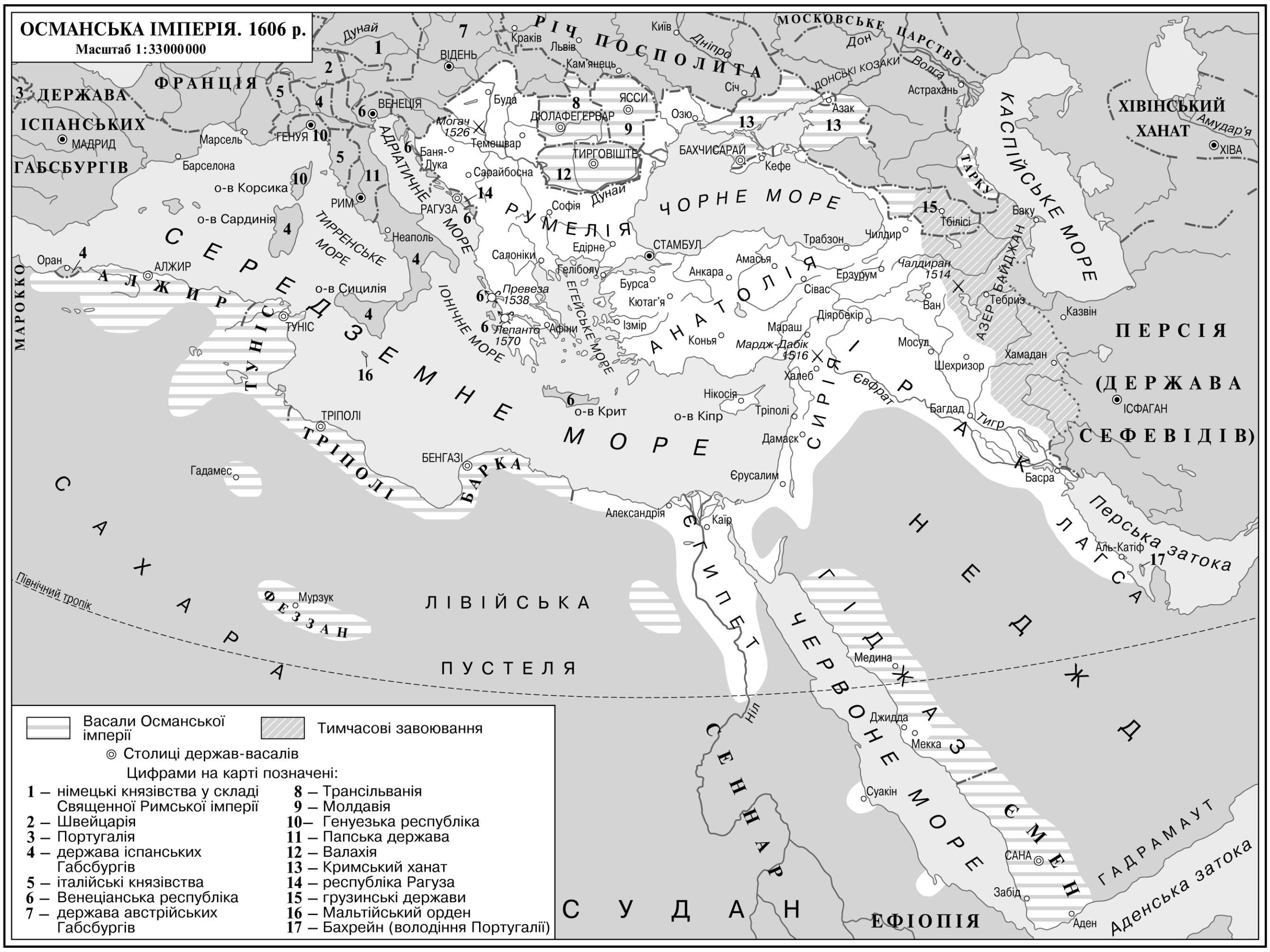

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. 1606 р.
Масштаб 1:33000000

Естетичні запити султанського двору та нові функції держ. апарату сприяли підготовці кадрів бюрократів із доброю цивільною освітою поза межами стану реліг. законознавців. Вони стали попередниками майбутньої осман. інтелігенції, що постала в 19 ст. Співробітники бюро завідуючого держ. канцелярією (реісулькюттаб), які відповідали за дипломатичні стосунки, стали фактично першими цивільними службовцями. Проте все ще за традицією рекрутування персоналу султанського палацу вони були рабами султана.

Назагал же центр. уряд імперії втратив ефективний контроль над провінціями. Там стихійно постав інститут аянів — виборних представників інтересів територіальних громад. Ними були заможні й впливові особи. Вони зосередили у своїх руках велику владу, у т. ч. контролювали суд, збирання податків, тримали власні збройні сили. Імперський уряд формально визнавав їх авторитет, призначаючи на посаду заступників губернаторів (бейлербеїв), та вони не раз були фактичними правителями окремих територій. Серед найпотужніших аянів були Осман Пазвандоглу у Відіні, Тепеделенлі Алі-паша Янінський, Караосманоглу в Зх. Анатолії, Текеліоглу в Анталії та ін. Султани змушені були радше домовлятися з аянами, аніж іти на конфронтацію. Алжир, Туніс і Триполі управлялися спадковими беями. Влада в Єгипті була узурпована 1767 Алі-беєм. Ліванські друзи мали свого аміра. В Аравії ваххабіти 1803 встановили контроль над Меккою. По суті самостійним був Ємен.

На поч. 19 ст. виникли нац. рухи. Повстання 1804 і 1815 спричинили набуття Сербією статусу *автономії*. 1821 розпочалося повстання в Греції, яке привело до утворення незалежної д-ви (1829). В Єгипті намісник Мугаммед-Алі проводив незалежну політику і спромігся створити потужне військо і флот. Спроба відновити контроль над Єгиптом скінчилася невдачею і визнанням Мугаммеда-Алі спадковим правителем (1840).

Модернізація та розпад (1826—1922). Султан Магмуд II із початку правління прагнув приборкати сепаратизм аянів. Проте небоєздатність урядового війська, передусім яничар, звела нанівець його зусилля. Грец. повстання виявило повну воєнну неспроможність центр. уряду. 1826 султан умовив вище духовенство дозволити організацію 8-тис. корпусу нового регулярного війська під кер-вом єгипетських офіцерів. Яничари у відповідь піднялися на повстання, але 15

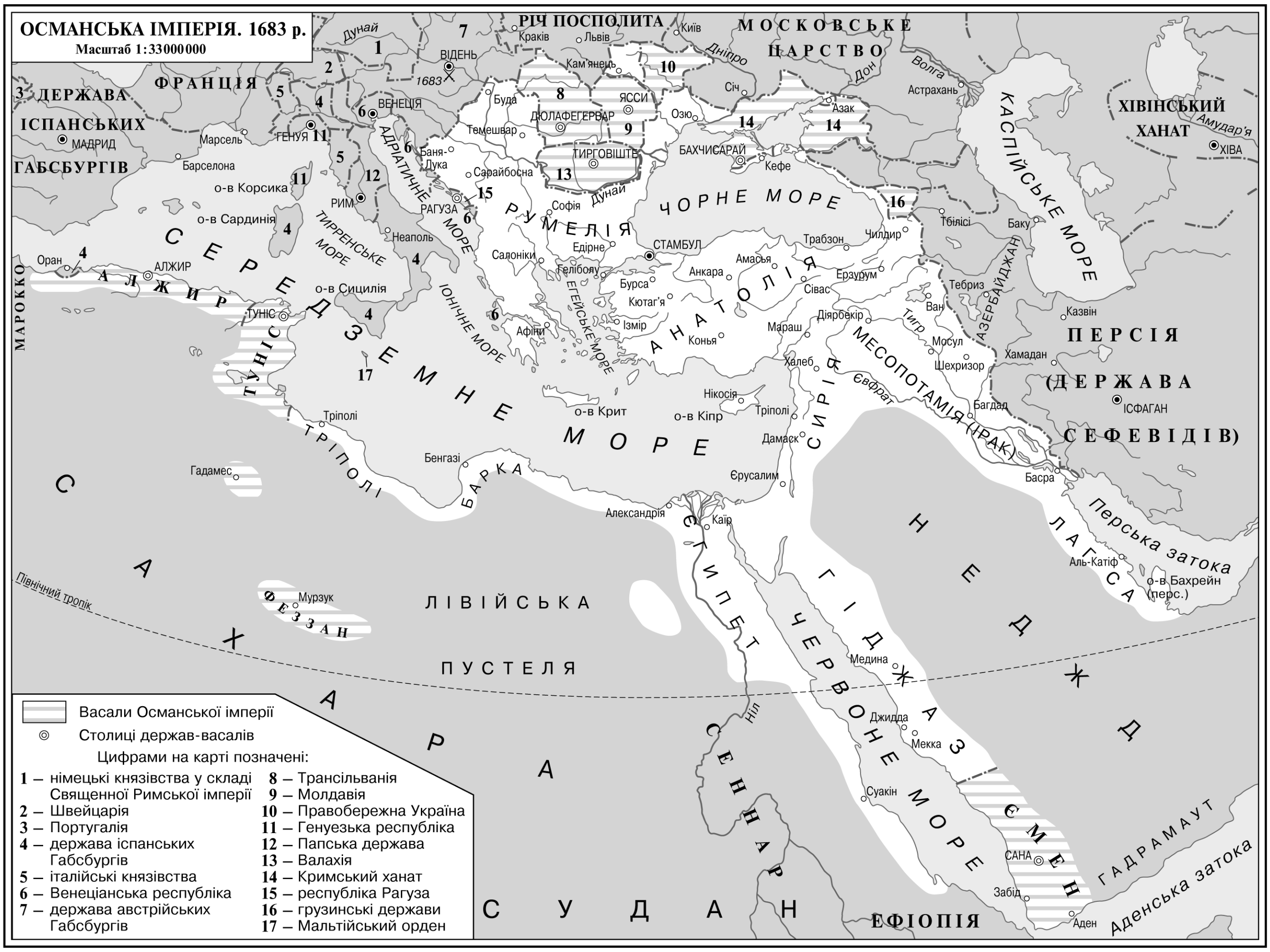

червня 1826 воно було придушене, і весь яничарський корпус був знищений. Це відкрило шлях до реформ у війську, а затим — і в усіх сферах життя імперії.

Тімарна система була скасована. Тімари було забрано до скарбниці і перетворено на приватні володіння. Було проведено адм. реформу, за якою вся територія була одноманітно поділена на вілаєти та *санджаки*, що були поставлені під владу чиновників, яких призначав уряд. Було відкрито медичне, воєнне та морське інженерне уч-ща. Розпочато видання газет.

У листопаді 1839 султан Абдул-Меджид підписав указ, відомий як «Хатт-і шериф-і Ґюльхане» про запровадження громадян. свобод, а саме: гарантії безпеки, честі та недоторканності майна для всіх підданців О.і. без огляду на реліг. приналежність, справедливе оподаткування, впорядкування рекрутського набору у військо та скорочення терміну військ. служби. Невдовзі за цим актом прийнято карний кодекс, вироблено торг. кодекс, упорядковано збирання податків, проведено ін. демократ. реформи.

Епоха реформ, розпочата цим актом, дістала назву «танзімату» (реорганізацій). Проведенням реформ займалася спец. Вища рада юрид. постанов, що 1854 була реорганізована у Вищу раду реформ.

Новий етап нововведень розпочався наступним «покровительським указом» (хатт-і гюмаюн) від 18 лютого 1856. Підтвердивши положення Ґюльханейського указу, новий указ декларував допуск немусульман до держ. і військ. служби, рівне оподаткування, містив обіцянки скасувати відкуп податків, щодо утворення держ. бюджету, запровадження кредитно-банк. системи, покращення шляхів сполучення.

Реформи згори посилили контроль центр. уряду на місцях. У свою чергу, це збільшило потребу в урядових службовцях, і їхня кількість зросла в десятки разів, перевищивши 100 тис. осіб. Д-ва запровадила світську освіту для мусульман і немусульман. Прийнятий 1868 закон про нар. освіту постановляв, що початкова освіта мусила стати заг., обов'язковою та безплатною.

Оновлене військо, що комплектувалося рекрутськими наборами, налічувало 210 тис. солдатів і офіцерів, а також 490 тис. резервістів.

Реформи надали іноземцям право набувати землю й нерухомість. Уряд почав роздавати *концесії* на буд-во залізниць, експлуатацію надр, транспортні перевезення. 1855 було відкрито Осман.

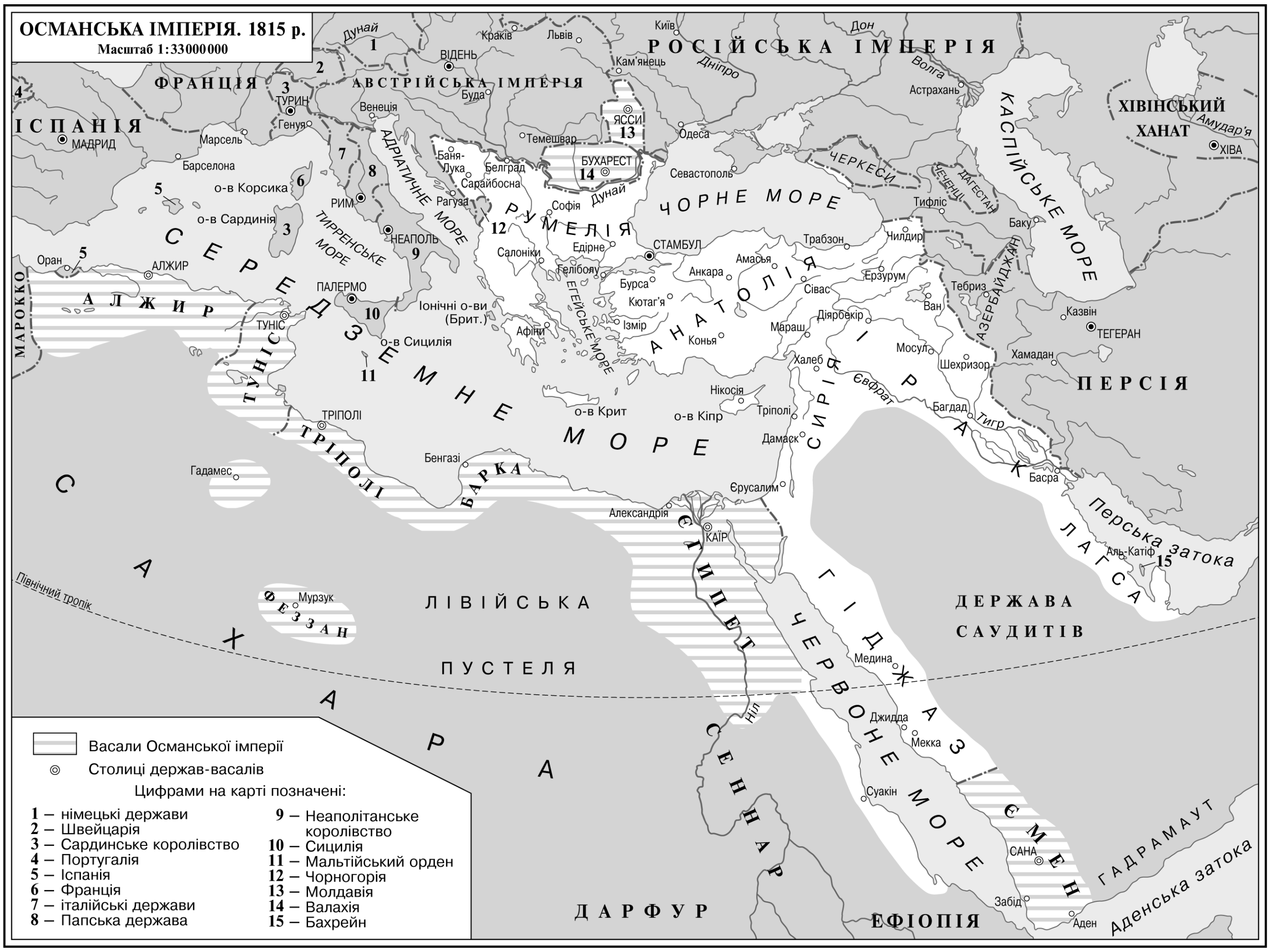

банк — перший іноз. банк з англо-франц. капіталом.

Сусп-во також відгукнулося на реформи, у т. ч. піднесенням патріотизму під впливом ознайомлення з європ. інтелектуальним і політ. життям. 1851 в Стамбулі було утворене «Товариство знань» (Енджумені-і даниш), яке взялося поширювати знання шляхом друкування книжок із різних наук турец. мовою. Виникли друкарні і т-ва просвіти. У середовищі нової осман. інтелігенції виникали різні політ. гуртки. Один із них на чолі з письменниками Намиком Кемалем, Їбрагімом Шинасі, Алі Суаві та Зія-беєм утворив рух «нових османів», який сформулював ідею патріотизму у формі «османізму» — лояльності всіх підданців О.і. як батьківщині. Нові османи також сформулювали свій політ. ідеал, яким стало утворення *конституційної монархії* в країні.

Однак османізм уже не міг задовольнити нац. рухи нетурец. народів. Дефіцит бюджету й великий держ. борг, що їх уряд компенсував за рахунок податків, теж спричиняли загострення нац. конфліктів усередині імперії, а з ними також сприяли втручанню іноз. д-в. На хвилі наростаючої загрози територіальній цілісності нові османи, сподіваючися стримати нац. рухи запровадженням конституційного ладу, 30 травня 1876 спровокували заколот і повалення султана Абдул-Азіза. На престол було зведено Мурада V, який обіцяв проголосити *конституцію*, однак через спротив вищого духовенства і власну психічну неврівноваженість на місце Мурада було поставлено його брата Абдул-Гаміда II. 23 грудня 1876 султан оголосив про запровадження конституції, розробленої великим везіром Мідгатом-пашою та Намиком Кемалем. Вона проголошувала громадян. свободи, запроваджувала двопалатний парламент, хоча й гарантувала необмежені права султана.

У березні 1877 було відкрито першу сесію парламенту (меджлісу). Критика, що зазвучала з його трибуни, а в лютому 1878 висловлення недовіри великому везіру та його кабінету за поразки у війні з Рос. імперією, дали султанові підстави побоюватися повстання, і він розпустив парла-

мент, не давши йому навіть ухвалити бюджет.

Абдул-Гамід II обрав традиційну для султанату політику *самодержавства* й тиранії. Ліберальну опозицію всередині країни було придушено, були навіть заборонені публічні зібрання. Султан запровадив ефективний контроль за пресою й поліцейський нагляд за підданцями. Для цієї ж мети він протегував розвиткові сучасних засобів транспорту і зв'язку: було організовано імперський телеграф і пошту, споруджувалися залізниці. Мало подорожуючи країною, він широко користувався фотографіями для оцінки ситуації на місцях. В ідеології він зробив ставку на панісламізм і підносив власну роль халіфа як голови всіх мусульман. У той же час за його правління значно зросла кількість світських шкіл. Він сприяв книгодрукуванню, причому як виданню творів турец. словесності, так і перекладів книжок з європ. мов.

На правління Абдул-Гаміда II припала відмова європ. д-в від курсу на збереження територіальної цілісності О.і. Франція окупувала Туніс (1881), Греція приєднала Фессали (1881), Велика Британія окупувала Єгипет (1882), Болгарія анексувала Сх. Румелію (1885). Крит унаслідок грец. повстання фактично відпав від імперії 1897. Німеччина здобула собі значний вплив на султана, відстоюючи територіальну цілісність О.і. Починаючи з 1880-х рр., в імперії постійно перебували нім. військ. місії для навчання осман. війська. Разом з тим, Німеччина прагнула здобути власний вихід на Бл. Схід і домоглася від султана дозволу на буд-во залізниці Берлін—Стамбул—Багдад.

Цензура і поліцейський контроль виявилися не в змозі зупинити ані поширення ліберальних

ідей, ані націоналістичні рухи. Болг., грец., вірм. активісти та навіть мусульмани з албанців, арабів і курдів стали на позиції сепаратизму. Єдиним відчайдушним засобом нейтралізації сепаратизму в руках султана було нацьковування одних націоналістів на інших — болгар на греків у Македонії, курдів на вірмен. 1894 вірмени підняли збройне повстання, яке було придушене переважно силами курдів.

Деспотичний режим, воєнні поразки, нац. повстання викликали появу опозиційних рухів у середовищі осман. інтелігенції. Найбільш авторитетним із них стало таємне т-во «Єднання і прогрес» (при заснуванні — «Товариство османського єднання»), засноване 2 червня 1889 курсантами військово-мед. уч-ща за ініціативою Ібрагіма Темо. До нього влилися курсанти військ. академії та школи правління, а згодом прилучилися й держ. чиновники та представники духовенства. Із 1895 к-т цього т-ва друкував журнали турец. і франц. мовами.

Невдовзі т-во, члени якого стали називатися «молодотурками», розрослося і включало в себе кілька різних фракцій із власними цілями. По суті, це був рух, який постійно переживав реорганізації й злиття з подібними собі і лише зберігав свою назву. Його цілі були дуже консервативні й полягали не в зміні держ. ладу, а лише в тому, аби прийти до влади і врятувати імперію від краху, покласти кінець практиці домагання іноз. д-вами реформ в інтересах нац. громад імперії. У самій програмі дій т-во на взірець вірменських і македонських націоналістичних орг-цій повернуло до активних дій. Згідно з програмою утворювалися відділи смертників (федаі), які були готові знищувати будь-кого, хто здавався «небезпечним для батьківщини». Нові цілі привабили до орг-ції військових, і з бл. 2 тис. членів, які налічувалися там на поч. 1908, переважну більшість становили офіцери. Т-во розробило план повстання на Балканах восени 1908, передусім у Македонії, для чого воно встановило зв'язок із лівацькими бандами албанців, македонських греків, сербів з євреями Салонік. Намір Абдул-Гаміда II знищити т-во й новини про домовленість англ. короля Едуарда VII з рос. царем *Миколою II* щодо поділу Македонії змусили заколотників почати повстання на початку липня 1908. Заколотникам вдалося організувати масові виступи в Македонії за конституцію, вони розв'язали вбивства шпигунів султана й вірних йому офіцерів. Послані на придушення заворушень війська підтримали повсталих, і Стамбул опинився перед загрозою збройного захоплення повсталими. Султан під таким тиском пішов на поступки і в ніч 23/24 липня 1908 видав указ про відновлення конституції і відкриття парламенту. Саме ж т-во «Єднання і прогрес», здобувши переважну більшість місць у парламенті, перетворилося на провідну політ. партію в д-ві.

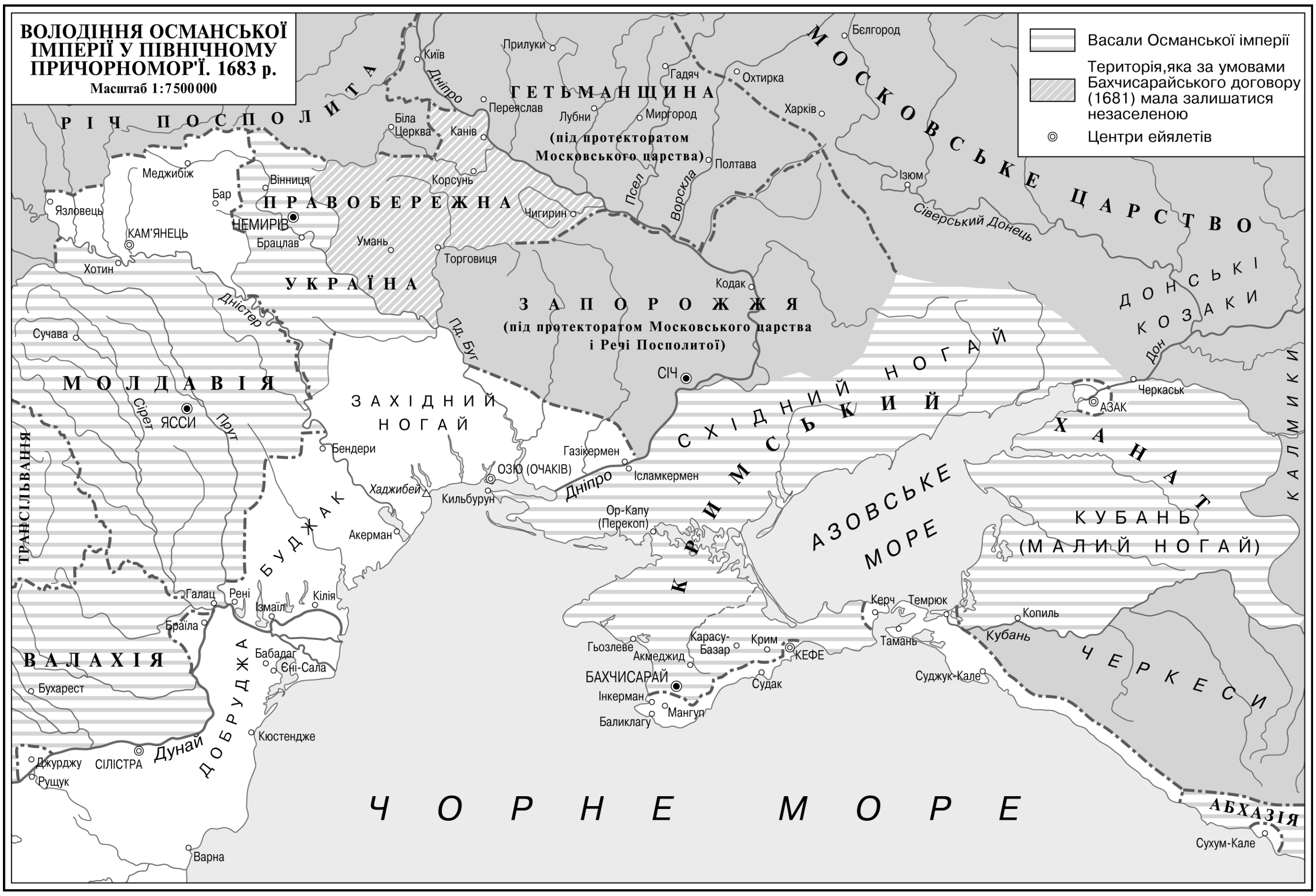

ВОЛОДІННЯ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї. 1683 р.
Масштаб 1:7500000

Однак молодотурки не мали єдиного розуміння напрямів і шляхів подальшої модернізації д-ви. Їхня фракція в парламенті по відході від неї великої групи консерваторів втратила політ. вплив. Користуючись анархією, у цей час Болгарія оголосила про свою повну незалежність, а *Австро-Угорщина* анексувала Боснію і Герцеговину. Це спричинило падіння авторитету молодотурків і спробу реваншистського перевороту з боку консерваторів 13 квітня 1909. Молодотурки змогли придушити збройне повстання і на цій підставі усунули від влади Абдул-Гаміда II, поставивши на престол його перестарілого брата Мегмеда V. Фактично ж султан уже втратив свій авторитет самодержавця. Тепер молодотурки самі взяли кілька посад в уряді, більшу частину вищих посад у війську й при дворі, зайняли посади губернаторів і послів.

Уряд молодотурків після нових виборів до парламенту 1912 поступився урядові, сформованому партією «Свобода і згода», яку представляли консервативні сегменти сусп-ва — вища бюрократія, духовенство, компрадорська буржуазія. У відповідь на це в січні 1912 група офіцерів на чолі з Енвер-беєм силою зброї змусила уряд піти у відставку. Новий уряд молодотурків встановив у країні диктаторський режим.

Під впливом турец. націоналізму новий уряд взяв курс на держ. стимулювання місц. пром. вир-ва і сільс. госп-ва. При цьому запроваджувалися жорсткі обмеження на грец. і вірм. підприємців, що призвело до занепаду економіки в ряді районів імперії. Переконати зх. кредиторів у пом'якшенні умов виплати боргів уряду теж не вдалося. У зовн. політиці молодотурки також зазнали відчутних втрат. Внаслідок війни з Італією 1911 та *Балканських воєн 1912—1913* О.і. втратила рештки володінь у Пн. Африці й на Балканському п-ові, за винятком Сх. Фракії з м. Едірне. Воєнні поразки спричинили антиосман. виступи арабів.

Наприкінці 1913 фактичну владу в країні зосередив молодотурецький тріумвірат військ. міністра Енвера-паші, міністра внутр. справ і лідера партії «Єднання і прогрес» Талаата-паші, мор. міністра і губернатора Стамбула Джемаля-паші. Тріумвіри розраховували покінчити з фінансовою залежністю імперії та приборкати нац. рухи війною на боці Німеччини проти країн Антанти, які виступали й осн. кредиторами, і колоніальними агресорами по відношенню до імперії. Султан Мегмед V, виконуючи вимоги тріумвірів, проголосив вступ у *Першу світову війну* 29 жовтня 1914 й оголосив джигад («священну війну») проти Антанти. По його смерті під кінець війни на престол зійшов Мегмед VI, який теж не мав впливу на хід подій. По суті, династія, яка була опорою державності, випустила з рук реальну владу.

Світ. війна, усупереч розрахункам молодотурків, привела О.і. до краху. Жодна із країн-учасниць не була оточена такою кількістю фронтів (Балкани, Сх. Анатолія, Месопотамія, Синай), як вона, при тому, що ані військо, ані екон. ресурси, ані транспортна мережа не відповідали цим викликам. Тому, по суті, османці змогли одержати лише 2 перемоги обмеженого значення. 1915 вони відстояли п-ів Галіполі (турец. Геліболу) проти потужного десанту з Великої Британії та її домініонів і Франції. 1915—16 вони змогли оточити брит. корпус у м. Кут-аль-Амара в Месопотамії, але на поч. 1917 здали англійцям Багдад. У Сх. Анатолії вони відступали перед рос. армією, допоки революція в Росії не вивела її з війни. У відчайдушній спробі забезпечити тил від небезпеки повстання вірмен уряд пішов на їх депортацію, що в умовах безвладдя й нац. ворожнечі призвело до масових вбивств вірмен і їх зникнення з місць споконвічного проживання в Сх. Анатолії. Османці відкотилися також з Синайського п-ова в Палестину, а в жовтні 1918 відступили й від Алеппо у Сирії.

За роки війни О.і. втратила 3 млн солдатів. Занепад сільс. госп-ва спричинив голод і повстання населення. Нацьковування урядом одних громад проти ін., крім різанини вірмен, спричинило винищення айсорів, сирійських і ліванських арабів. 2 жовтня 1918 поразка Болгарії відкрила англійцям шлях на Стамбул. У паніці уряд молодотурків пішов у відставку 8 жовтня, а сама партія молодотурків оголосила саморозпуск. 31 жовтня у Мудросі (о-в Лемнос) було підписане перемир'я із країнами Антанти на умовах повної капітуляції та окупації країни.

Під час окупації утворилося кілька нових політ. партій. Султан, орієнтуючись на співробітництво з державами-окупантами, прагнув запобігти утворенню опозиції і 21 грудня 1918 розпустив парламент. У той же час у країні почався рух нац. спротиву, лідером якого став Мустафа Кемаль-паша (у майбутньому — Ататюрк) — визнаний герой оборони Галіполі. На хвилі протесту проти дій окупаційних сил, які потурали інтервенції греків на територію Анатолії (14 травня 1919), Мустафа Кемаль організував скликання в м. Сівас (нині місто в Туреччині) Нац. конгресу. У січні—березні 1920 у Стамбулі за згодою Великої Британії було скликано осман. парламент, проте його депутати висловилися за суверенітет країни і право самостійно вирішити долю її територій шляхом плебісциту. Після розпуску парламенту наступного дня, 18 березня 1920, Мустафа Кемаль оголосив про скликання Нац. зборів в Анкарі. Уже 23 квітня вони були скликані. Між прибічниками Нац. зборів та султана спалахнула громадян. війна.

Між тим доля імперії була визначена наміром лідерів Антанти розчленувати всі імперії переможених супротивників. 10 серпня 1920 в рамках *Паризької мирної конференції 1919—1920* було укладено *Севрський мирний договір 1920*, який підписав і уряд султана Мегмеда VI. Договір передбачав значні територіальні втрати й розподіл решти території на зони впливу та колонії. Підписання Севрського договору ще далі поглибило розкол між султанським урядом і нац. рухом. Він так і не був ратифікований жодним представницьким органом влади.

Одержавши перемогу в громадян. війні та у війні з грец. інтервенцією, нац. сили виступили єдиним носієм реальної влади, з ким було можливо укласти мирний договір. 1 листопада 1922 Нац. збори ухвалили закон про відділення султанату та халіфату від д-ви і про скасування першого. Султанський уряд оголосив про саморозпуск. Сам султан ви-

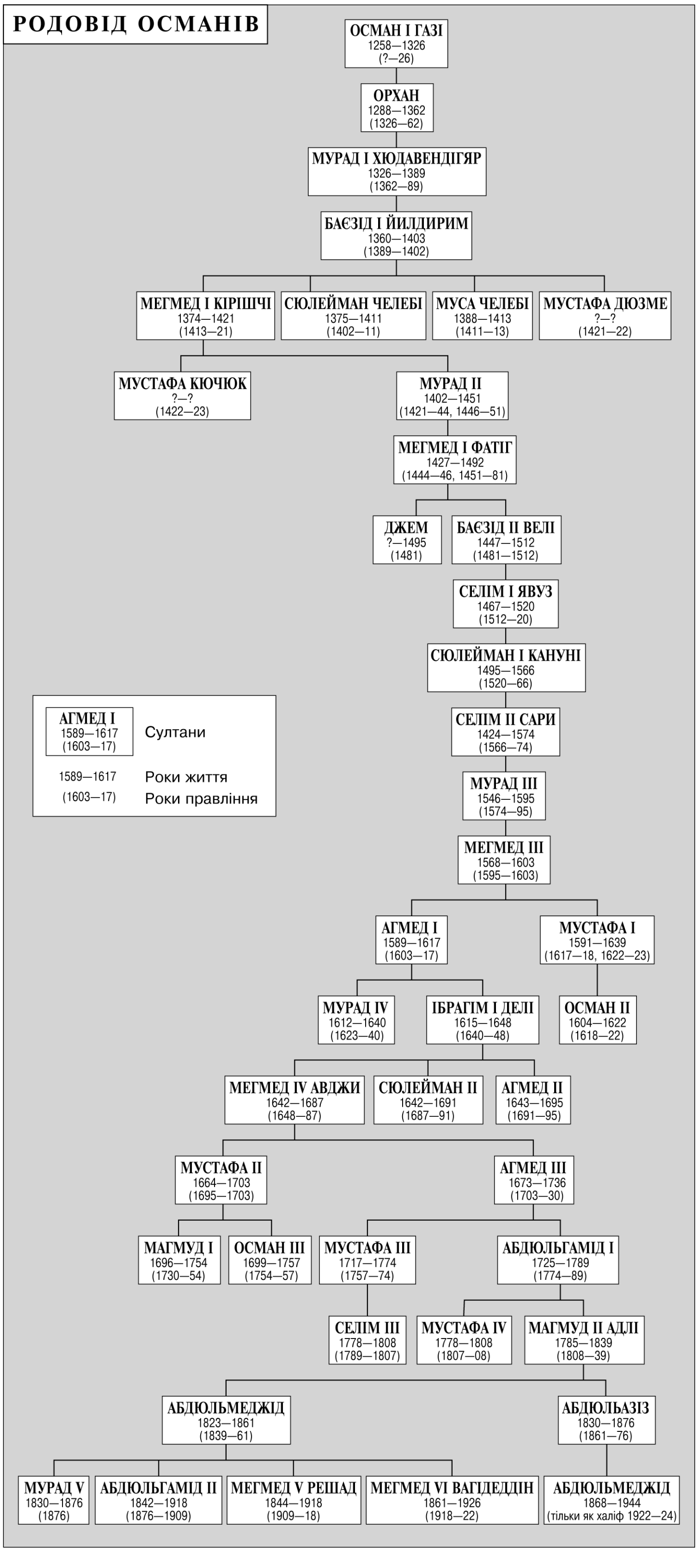

їхав із країни на англ. лінкорі. 16 листопада 1922. О.і. припинила своє існування.

Мирна конференція за участю представників нац. уряду Анкари почалася 21 листопада 1922 в Лозанні (Швейцарія). Після підписання договору 24 липня 1923 та його ратифікації Великі нац. збори 29 жовтня 1923 прийняли конституцію, відповідно до якої було утворено Турец. Республіку. Вона й стала правонаступницею О.і.

Династія Османів, маючи ще реліг. владу халіфа, призначила на цю роль Абдул-Азиза II. Проте 1924 Великі нац. збори скасували й цю посаду. Таким чином, імперія та імперська династія Османів припинили своє існування.

Османська цивілізація. О.і. залишила помітний слід в історії людства, створивши власну цивілізацію з виразними своєрідними рисами в сусп. організації, вироб. силах, духовній к-рі. Своїми завоюваннями Османи на тривалий час включили до складу своєї д-ви території й народи, що належали різним *цивілізаціям*, у т. ч. таким високорозвиненим, як візант. й ісламська, і усунули політ. кордони для їхньої взаємодії. При цьому Османи зберегли за династією та правлячим класом їхню сильну степову ідентичність, всупереч впливу завойованих ними осілих народів. Разом з тим, поділ сусп-ва на етно-реліг. громади із внутр. автономією зберіг ін. цивілізації й дав змогу їм розвиватися, тому перебування в О.і. не поклало край їх існуванню, що зрештою й послужило одним із чинників розпаду О.і.

Джерелами осман. цивілізації були:

1) степовики Євразії, до яких належала династія Османів і тюркське населення Анатолії. Саме степові політ. традиції лягли в основу держ. ладу О.і. Вони визначили прерогативи й сусп. статус правителя, держ. функції правлячої династії та її внутр. регламент, включно із правилами престолонаслідування, функції двору як уряду та інституту підготовки вищих управлінських кадрів, модель збройних сил, зокрема організацію яничарського корпусу, модель уряду, забезпечили статус султанського права «канун» нарівні з ісламським правом. Традиції степового побуту регламентували життя султанського двору, були основою домашнього побуту та визначали панівні жанри і форми в прикладному мист-ві. Фольклор степовиків вплинув на літературу О.і.

Літ. і ділова мова О.і., що умовно називається османсько-турецькою, належала до тюркських мов. Тому осман. література зазнала потужного впливу літератур ін. тюркськими мовами. Особливо потужним був вплив літератури чагатайською мовою (тюркі) із центральноазіат. д-ви Тімура;

2) візант. (греко-рим.) цивілізація проявилася в поширенні технологій сел. госп-ва, оподаткуванні та організації тімарної системи (була подібна до візант. системи проній). Візант. міська к-ра продовжила жити в осман. містобудівництві, арх-рі, побуті (кухня, одяг, приватна оселя, лазні). Візант. арх-ра й передусім собор св. Софії служили взірцем для наслідування та справжньою архіт. лабораторією для осман. архітекторів. Сильний вплив на палацовий ритуал мали візант. палацові ритуали, тим більше, що османці мали прямий доступ до знань, адже по завоюванні Константинополя візант. принци були не знищені, а включені до складу султанових невільників. Запозичення із грец. мови мор., податкових, державницьких та ін. термінів вказує на запозичення від греків знань у відповідних галузях;

3) близькосх. ісламська цивілізація через ісламську релігію визначила в значній мірі світогляд осман. сусп-ва, держ. ідеологію. Реліг. право ісламу, шаріат, стало основою законодавства О.і. З ісламським правом османці перейняли й суд. систему. Таким чином, дві гілки влади із трьох — релігійна та судова — ґрунтувалися на засадах ісламу. Наука О.і. домодерної доби була в основному представлена науками ісламського світу. Чимало науковців, математиків і астрономів в'їхали до О.і. із Центр. Азії. Араб. мова мала виключні права в реліг. ритуалах і була мовою науки. Араб. мова також стала осн. джерелом запозичення для османсько-турец. мови;

4) вплив перської цивілізації сильно відчувався в технологіях ремесла, зокрема в гончарстві, шовкоткацтві. По суті, осман. образотворче мист-во і література, особливо поезія, творилися на перських взірцях. Це відкрило шлях до запозичень із перської мови. Значним був вплив персів і на музику османців;

5) неісламські народи Бл. Сходу, такі як євреї та вірмени, відіграли важливу роль у функціонуванні д-ви, зокрема в торгівлі, оподаткуванні, фінансовій системі. Серед діячів к-ри також було чимало їхніх представників;

6) слов'янство забезпечувало екон. опору д-ви — сільс. госп-во Балканського п-ова. На початку історії імперії слов'яни були втягнуті в осман. завоювання і їхній внесок помітно сприяв їх успіху. На додачу слов'яни були осн. джерелом рекрутування яничарського війська та ін. султанських слуг. Сербська мова була мовою яничарства і навіть третьою за поширенням розмовною мовою при султанському дворі. Проте рабський стан слов'ян на державній службі спричиняв асиміляцію і заважав прояву їхньої ролі у державі. З представників османської еліти етнічного походження відомі лише Хассекі Хуррем Султан (*Роксолана*) — дружина султана Сюлеймана Пишного (1520—66), та Гадідже Турхан Султан — перша наложниця султана Ібрагіма (1640—48), а також регентка і валіде-султан («султанша-мати», перша дама гарему) при синові султані Мегмеді IV (1648—87). Слов'янство Балкан було середовищем формування синкретичних реліг. культів, у т. ч. із залученням елементів суфізму. Воєнне протистояння з Рос. імперією послужило потужним поштовхом до модернізації О.і.;

7) європ. цивілізація завжди виступала одним із гол. суперників османців. Тому османці завжди були відкриті впливу з її боку в галузі військ. технологій — вир-ві зброї, передусім вогнепальної, у військово-мор. справі, починаючи з 18 ст., — у точних науках. Починаючи з 19 ст., європ. цивілізація стала гол. взірцем модернізації О.і., що охопила усі сфери її життя — від економіки і до соціальної організації та к-ри.

Держ. і сусп. організація О.і. забезпечила умови для цивілізаційної взаємодії й формування осібної цивілізації. Султан був патримоніальним володарем, який упродовж усієї історії д-ви, за винятком кількох останніх років після молодотурец. революції 1908, зосереджував у своїх руках усю владу над підданцями та ресурсами в д-ві. Його абсолютна влада покоїлася, як у всіх степових імперіях і всупереч візант. та ісламським традиціям, на визнанні всіма підданцями його ролі та харизми воєн. лідера. Саме цей статус султана не давав можливості представникам ін. держ. традицій, яких він залучав до управління власною д-вою, ділити з ним владу, хоча султани, починаючи з 2-ї пол. 16 ст., часто бували об'єктом маніпуляції свого оточення й дозволяли великим везірам зосередити у своїх руках значну владу. Уряд і правлячий клас діяли лише від імені і в ім'я правлячого султана. Султан мав необмежене право надавати повноваження своїм підданцям, позбавляти їх влади й майна і навіть фізично знищувати. Насильні усунення окремих султанів від влади не приводили до зміни статусу султана і не ставили це на меті. Султанський двір був гол. джерелом формування кадрів держ. службовців. При цьому більшість останніх до самої епохи Танзімату перебувала в юрид. положенні султанських рабів (вони називалися терміном давньотюркського походження кул — «раб», або капикулу — «раб порогу [султанського дому]»). Насильний набір у султанські невільники його підданців шляхом організованих держ. наборів («девшріме») був одним із кричущих порушень ісламської політ. доктрини. Сполучення персонального рабського статусу з вищими повноваженнями в д-ві послужило причиною захоплення осман. порядками політ. письменників із Зх. Європи, які ідеалізували його як меритократію — управління д-вою з боку достойних людей.

Статус султана, династії та двору як осередку абсолютної влади зробив їх гол. патронами к-ри і, отже, гол. середовищем для культ. взаємодії цивілізацій. Осман. двір вбирав найкращі здобутки цивілізацій підкорених народів, творив для них поле для змагання й сполучення, і зразки, що формувалися в результаті цієї взаємодії, служили взірцем для решти сусп-ва. Оточення султана якраз було тим середовищем, де

й сформувалися найкращі зразки осман. мистецтва, літератури, архітектури.

Крім династії та двору, правлячий клас (аскері — військові) представляли ленники (сіпаги), себто державці тімарів, які в обмін на це несли військ. службу, а також релігійно-юрид. бюрократія (улеми — «мудреці»). Вони були звільнені від більшості податків і за дорученням султана управляли добробутомусп-ва та підданцями. Аскері були багатонац. сусп. станом, адже до нього вливалися діти султанських рабів. Це сприяло його посередництву в культ. обміні між представниками різних цивілізацій.

Стан підлеглих підданців (реайя — «паства») включав різноманітні верстви населення. Кочові скотарі досить скоро, уже до кінця 14 ст., втратили значення для імперії як її воєнна та соціальна опора. Д-ва скасувала їхню племінну організацію, перетворивши на адм. одиниці («оджаки»), обмежила їхнє пересування, шляхом переселень використовувала їх як політ. опору в завойованих осілих регіонах на Балканському п-ові. Економічною ж опорою д-ви стали осілі селяни, податки з яких забезпечували осн. прибутки д-ви. Жорсткий контроль з боку д-ви над кочовиками відкрив можливість для культ. обміну між ними та осілими, що відобразився в побуті й к-рі греків, слов'ян, вірмен.

Міське населення О.і. відзначалося етнічною строкатістю. Визнання Османами внутр. автономії етно-реліг. спільнот давало можливість збереження культ. самобутності. Відтак нац. к-ри могли розвиватися й вільно взаємодіяти, в усякому разі в тих галузях, що не були обтяжені реліг. змістом, напр. у музиці, кухні, побутовій к-рі тощо. Так сформувалася досить однорідна міська к-ра. Осман. міста мали стандартну міську інфраструктуру, що включала мечеті та ін. храми, караван-сараї, фонтани, базари, лазні. Вільне переміщення всередині величезної імперії товарів, знань завдяки купцям і ремісникам поширювало художні смаки і на всі території, і крізь соціальні кордони етно-реліг. громад. Таким чином, досягнення палацової к-ри ставали взірцем і надбанням для цілого сусп-ва, сприяли високому рівню осман. цивілізації та рівномірному поширенню їх у сусп-ві Осман. імперії.

Літ.: *Pitcher E.D.* An Historical Geography of the Ottoman Empire: From the Earliest Times to the End of the Sixteenth Century. Leiden, 1972; *Shaw S., Shaw E.K.* History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. 1—2. Cambridge, 1976—77; *Петросян Ю.А.* Османская империя: Могущество и гибель. М., 1990; *Еремеев Д.Е., Мейер М.С.* История Турции в средние века и новое время. М., 1992; Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300—1914. Cambridge, 1994; *Кримський А.Ю.* Історія Туреччини: Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. К.—Львів, 1996; *Іналджик Г.* Османська імперія: Класична доба, 1300—1600. К., 1998; *Кинросс, лорд.* Расцвет и упадок Османской империи. М., 1999; *Faroqhi S.* Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources. Cambridge, 1999; The Great Ottoman Turkish Civilization. Ankara, 2000; *Lowry H.* The Nature of the Early Ottoman State. New York, 2003; *Finkel C.* Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire 1300—1923. London, 2006.

О.І. Галенко.

«ОСНÓВА» — укр. політ. газета. Видавалася двічі на тиждень у *Львові* протягом 1870—72. Засновник — укр. громад. і політ. діяч, віце-маршал *Галицького крайового сейму* Ю.*Лаврівський*. Редактори — К.Климкевич та Т.Леонтович. Суспільно-політ. програма часопису була орієнтована на українсько-польс. співробітництво («сторониццтво народно-угодове») на ґрунті спільних інтересів обох спільнот у громад. житті *Галичини*. Друкувалися статті на політ., екон., культурно-освітні теми, з питань міжнац. взаємин, поточна хроніка подій, бібліографічні матеріали та огляди, інформація про діяльність Галицького крайового сейму, громад. і національно-культ. т-в («Просвіта», «Рада Русска») та ін. Вміщувалися розвідки К.Кавелина, П.*Куліша*, поезії В.Шашкевича, Г.Якимовича та ін. Видавалася в друкарні *Ставропігійського інституту* у Львові.

Літ.: *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси, 1816—1916. Х.—К., 1930; *Животко А.* Історія української преси. Мюнхен, 1989—90; *Романюк М.М., Галушко М.В.* Українські часописи Львова, 1848—1939, т. 1. Львів, 2001.

О.В. Ясь.

«ОСНÓВА» — укр. суспільно-політ. і літературно-мистецький часопис. Видавався щомісячно в *Санкт-Петербурзі* українською, частково російською мовами протягом січня 1861 — жовтня 1862. Заснований колиш. членами *Кирило-Мефодіївського товариства*. Формування інтелектуального й культ. образу журналу значною мірою відбувалося під впливом істор. студій М.*Костомарова*, поезій Т.*Шевченка*, прозових творів й етногр. збірок П.*Куліша*, написаних, переважно, протягом 2-ї пол. 1850-х рр. Вважають, що помітну роль у цьому процесі відіграв укладений і редагований П.Кулішем 2-томник *«Записки о Южной Руси»* (1856—57). Останній планувався як 12-томне серійне видання. Зокрема, В.Петров обстоював думку, що саме «Записки о Южной Руси» наблизили П.Куліша до проекту видання укр. часопису. Редагувався В.*Білозерським*, О.*Кістяківським*, М.Костомаровим, П.Кулішем та ін. Видавець — В.Білозерський. Із журналом співробітничали визначні культ. та громад. діячі, науковці й публіцисти різних поколінь, у т. ч. В.*Антонович*, О.*Афанасьєв-Чужбинський*, Ганна *Барвінок*, Марко *Вовчок*, О.*Гатцук*, Г.Ге, Л.*Глібов*, П.*Гулак-Артемовський*, П.С.*Єфименко*, П.*Житецький*, О.*Конись-*

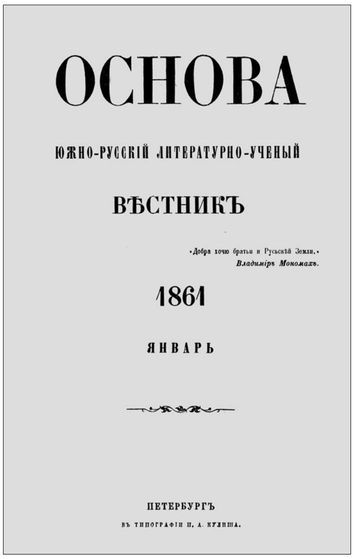
ОСНОВА

ЮЖНО-РУССКІЙ ЛИТЕРАТУРНО-УЧЕНЫЙ

ВѢСТНИКЪ

«Добра хочю братьи и Русьскѣй Земли.»
Владимірь Мономахъ.

1861

ЯНВАРЬ

ПЕТЕРБУРГЪ

ВЪ ТИПОГРАФІИ П. А. КУЛИША.

«Основа». Санкт-Петербург, 1861. Январь. Титульний аркуш.

кий, О.*Котляревський*, Я.*Кухаренко*, О.*Лазаревський*, М.*Максимович*, О.В.*Маркович*, М.Мізко, Д.*Мордовець*, О.Навроцький, Т.*Рильський*, С.*Руданський*, А.*Свидницький*, О.Сєров, М.Симонов (*Номис*), П.*Чубинський* та ін. Друкувалися публіцистика та літературно-наук. критика, твори красного письменства і поезії, розвідки з історії, етнографії, фольклористики, педагогіки, економіки, історії права, літератури та мист-ва, статті, присвячені тогочасним проблемам громад. (необхідність створення широкої мережі *народних шкіл*, видання навчальної та науково-популярної літератури тощо) й суспільно-політ. життя (земельна реформа, взаємини з підавстрійс. *Галичиною*, міжнац. відносини та ін.), спогади, епістолярні матеріали і документи, бібліографія, поточна хроніка (відомості про настрої *селянства*, госп. справи тощо), некрологи. Серед теор. питань порушувалися проблеми походження, самобутності та етнополіт. рис укр. народу, теорія федеративного устрою давньорус. д-ви (М.Костомарова), причини соціальної диференціації укр. сусп-ва наприкінці 17 — у 18 ст. (П.Куліш) та ін. На сторінках «О.» було видрукувано понад 70 поезій Т.Шевченка, його щоденник (зі значними скороченнями), епістолярні матеріали (листи до С.*Гулака-Артемовського*, Я.Кухаренка, М.*Лазаревського*, З.*Сєраковського*, М.*Щепкіна* та ін.) та мемуари про нього. Гроші на видання часопису надав багатий рос. поміщик із с. Заніно Чухломського пов. Костромської губ. М.Катенін (1818 — після 1876), дядько Н.*Білозерської*, дружини В.Білозерського. Після того, як гроші М.Катеніна закінчилися, видання журналу припинилося, оскільки укр. *поміщики* не надали «О.» фінансової підтримки. Плани В.Білозерського реорганізувати місячник у двотижневик і зробити його самоокупним зазнали фіаско, позаяк міністр внутр. справ Рос. імперії П.Валуєв не санкціонував видання «О.» за оновленою програмою. Водночас серед найактивніших співробітників журналу виявилися істотні розходження в редакційній політиці, зокрема щодо ставлення до укр. панства тощо.

Культурно-освітня, наук. та сусп. діяльність «О.» відбувалася на хвилі піднесення укр. громадівського руху на поч. 1860-х рр., який розгортався в контексті національно-визвол. рухів у Центр. та Сх. Європі. Відтак журнал став знаковим явищем модерного українства, зокрема спричинився до становлення його культурно-освіт. та громад. програми. «О.» була першим укр. журналом, який репрезентував культурницькі, інтелектуальні й літ. прагнення пореформеної *інтелігенції української*.

Літ.: *Пыпин А.Н.* История русской этнографии, т. 3. СПб., 1891; *Шугуров Н.* К истории «Основы». «Киевская старина», 1899, № 5; *Грушевський О.* З українського культурного і наукового життя всередині XIX в. «ЗНТШ», 1906, т. 74; *Петров В.* Шевченко, Куліш, В. Бєлозерський — їх перші стрічі. «Україна», 1925, № 1/2; *Грушевський О.* Історичні статті Костомарова в «Основі». «Україна», 1928, № 1; *Петров В.* Пантелеймон Куліш у п'ятидесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість, т. 1. К., 1929; *Данилов В.* М. Максимович і журнал «Основа» (листи В. Білозерського до М. Максимовича). «ЗНТШ», 1930, т. 100, ч. 2; *Животко А.* Журнал «Основа» 1861—1862. Львів, 1938; *Бернштейн М.Д.* Журнал «Основа» і український літературний процес. «Радянське літературознавство», 1947, № 7—8; *Порський В.* [*Міяковський В.В.*] З історії «Основи». «Літературно-науковий збірник» (Кіль), 1948, ч. 3; *Бернштейн М.Д.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50—60-х років XIX ст. К., 1959; *Бородін В.* Про публікацію творів Шевченка в журналі «Основа». В кн.: Збірник праць дев'ятнадцятої наукової шевченківської конференції. К., 1972; *Антонович М.* Українська петербурзька громада. В кн.: Ювілейний збірник УВАН у Канаді. Вінніпег, 1976; *Животко А.* Історія української преси. Мюнхен, 1989—90; *Левенець Ю.А.* Василь Білозерський. «УІЖ», 1994, № 2/3; *Дудко В.І.* До історії журналу «Основа» (1861—1862). В кн.: Українська преса за межами України: Матеріали науково-теоретичної конференції (25—26 квітня 1996 р.). К., 1996; *Терлецький В.* Костянтин Ушинський і «Основа». «Основа», 1996, № 30; *Гончарук Т.Г.* Деякі аспекти висвітлення економічного життя на сторінках журналу «Основа». В кн.: Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І. Мечникова, вип. 5. Одеса, 1997; *Дудко В.І.* Статті для журналу «Основа» (1861—1862), заборонені цензурою. «Київська старовина», 1997, № 5; *Айтов С.Ш.* Українська історіографія та журнал «Основа» як культурна система. В кн.: Південний архів: Збірник наукових праць: Історичні науки, вип. 2. Херсон, 1999; *Його ж.* Часопис «Основа» як культурна система і розвиток українознавства у XIX ст. В кн.: Вісник Дніпропетровського університету: Серія: Історія і філософія науки і техніки. Дніпропетровськ, 1999; *Його ж.* Журнал «Основа» (1861—1862) і культурно-національне відродження України у контексті східноєвропейських національних ренесансів середини XIX ст. «Грані», 2000, № 2; *Його ж.* Українознавчі дослідження авторів журналу «Основа» і теорія культурно-історичних типів М.Я. Данилевського. «Бористен», 2000, № 5; *Його ж.* Гурток журналу «Основа» крізь призму соціальної психології і побутової поведінки. «Бористен», 2000, № 7; *Його ж.* Часопис «Основа» і зміна стереотипів мислення про Україну на початку 1860-х рр. В кн.: Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Образи науки. Дніпропетровськ, 2000; *Його ж.* Журнал «Основа» та історико-антропологічно орієнтовані підходи в українознавстві другої половини XIX — початку XX століття. В кн.: Дніпропетровський історико-археографічний збірник, вип. 2. Дніпропетровськ, 2001; *Його ж.* Немецкая философская и историческая мысль конца XVIII — первой половины XIX вв. и украиноведческие исследования журнала «Основа» (1861—1862): Аспект изучения национального характера. В кн.: Вопросы германской истории. Днепропетровск, 2001; *Його ж.* Українська історіографія та журнал «Основа» в контексті культурно-національного відродження України: Дис. ... канд. істор. наук. Дніпропетровськ, 2001; *Дудко В.* Оголошення про вихід у світ чисел журналу «Основа». В кн.: Відкритий архів, т. 1. К., 2004; *Нахлік Є.К.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель, т. 1—2. К., 2007.

О.В. Ясь.

ОСОБИ́СТІСТЬ В ІСТО́РІЇ. Поняття про О. в і. — сукупність уявлень про місце людини в плині істор. часу та простору, зокрема, щодо її колективних, групових і персональних ролей, сусп., професійних, родинних практик, реальних і можливих життєвих сценаріїв, пов'язаності конкретної особистості з відомими подіями, явищами, процесами, фактами тощо.

Первісне усвідомлення місця людини в минувшині спиралося майже виключно на міфологічне підгрунтя, зокрема, освячувало й фіксувало усталені соціальні практики: божественне призначення фараонів та ін. правителів д-в Стародавнього Сходу; посередництво між богами й людьми, котре відводилося касті чи прошарку жерців; визначення служби володарям належною лише чиновникам і воїнам (напр., ві-

домі давньоєгип. повчання учням писців, в яких обстоювалося привілейоване становище писця в тогочасному сусп-ві), а невільної праці — рабам. При цьому людина виступала лише як найменша частинка неподільного соціального цілого давньосх. сусп-в. Утім, навіть міфологічна свідомість наділяла низку легендарних чи напівлегендарних персонажів винятковими здібностями й особливим призначенням (Гільгамеш, Прометей), що вказувало початкове розуміння мінливості людських ролей на сцені історії.

Істотний злам в істор. свідомості стався в добу *античності*, зокрема за часів Стародавньої Греції. Насичена й багата «просторова історія» понад 600 держ. утворень у межах відносно невеликого простору й часу (вважають, що тільки *Арістотель* із групою учнів вивчив лад 158-ми д-в), швидкоплинність політ. буття (від *монархії* до *демократії* чи, навпаки, від демократії до олігархії), надзвичайна інтенсивність культ. і духовного життя спричинилися до формування антич. типу людини — громадянина, якому було властиве розмаїття соціальних ролей. Отож особистість, хоч і розглядалася як частка антич. Космосу, проте вже сприймалася як самодіяльна істота. Відтак зумовленість звичних сценаріїв буття помітно трансформувалася, позаяк дедалі більше асоціювалася з персональними чеснотами й рисами тієї чи іншої особистості, її діями та вчинками, які засуджувалися чи, навпаки, оспівувалися, визнавалися взірцевими, гідними наслідування в письмовій традиції. Напр., із діяннями стратега Перікла часто-густо ототожнюють усю добу вищого розквіту афінської демократії — «часи Перікла» («вік Перікла»). Водночас життєві сценарії особистості пов'язувалися з певними соціота етнокульт. вимірами, які віддзеркалювали конфлікти еллінського й варварського світів, політ. і культ. традицій, сусп. практик тощо. Приміром, відомий опис *Геродотом* убивства *скіфами* свого царя *Скіла*, котрий запозичив давньогрец. звичаї й тим самим зневажив місц. к-ру. Мішанина культ. традицій за доби *еллінізму* та рим. епохи помітно змінила звичні життєві сценарії особистості, яка іноді досягала вершин влади з найнижчих верств. Так, майбутній рим. імп. Гай Аврелій Валерій Діоклетіан був сином вільновідпущеника, себто раба, якому подарували волю. За доби античності сформувалися й певні канони висвітлення діянь визначних особистостей, як правило, імператорів, царів, правителів. Напр., Плутарх своїми знаменитими порівняльними життєписами та Гай Светоній Транквіл працею про життя цезарів внесли до письмової традиції моралістичні розумування, повчальні екскурси, естетичні замальовки, патетичні включення, анекдотичні подробиці тощо.

Нову систему координат щодо осмислення місця та ролі О. в і. ввело *християнство*. Власне, християнство розділило світ історії на Божий та людський рівні, сакральне, святе, і буденне, профанне, зокрема трансформувало саму істор. свідомість, яка стала теоцентричною. Життєвий шлях особистості розглядався, тлумачився й оцінювався із сакральних канонів. Відтак з'явився особливий вид церк. літератури — *агіографія* — життєписи канонізованих світських і духовних осіб, що супроводжувалися християн. повчаннями, молитвами тощо. Зокрема, на теренах *Київської Русі* ширилися як перекладні візант. та південнослов'ян. агіографії (Феодора Студита, Стефана Сурозького, Іоанна Готського та ін.), так і місц. житія князів *Бориса і Гліба*, вел. кн. київ. *Володимира Святославича*, вел. кн. київ. *Ольги*, *Феодосія Печерського* та ін. Зрештою, сутність середньовічної людини вбачали в тій частці духовного, Божого вогню, котра долає межі тілесної оболонки й освячує її. За доби *середньовіччя* істотно звузилася версіальність життєвих сценаріїв тогочасної особистості, яка значною мірою залежала від її місця в становій ієрархії. На перший план висунулися постаті європ. монархів, найзаможнішої *аристократії*, вищі верстви *духовенства*, діяння яких найповніше висвітлювалися в літописній традиції. Натомість нижчі стани населення посіли становище «мовчазної більшості» (термін рос. медієвіста А.Гуревича), імена деяких представників якої лише епізодично й випадково потрапляли до *анналів*, *хронографів* та *літописів*.

Новий злам істор. свідомості відбувся в добу *Відродження*, яка вирізнялася становленням індивідуальності в к-рі й духовності, котра прагне висловити своє «Я». Заразом поширилися рефлективні компоненти соціогуманітарного знання, завдяки яким людина прагнула осягнути індивідуальні дії й колективні реакції на авансцені історії, зокрема їхню ретроспективність, відмінність різних істор. епох (Ф.Бьондо, Л.Валла, Ф.Гвіччардіні, Н.Макіавеллі та ін.). Більше того, призначення історії, поряд із філософією й риторикою, вбачали в тому, щоб виховувати, плекати особистість. Отож особистість постала як духовна й культ. істота, яка логічно й раціонально мислить та посідає певне становище в сусп-ві, себто є людиною соціальною. Водночас виникла групова свідомість інтелектуалів доби Відродження, яка сполучала спільні культ., духовні та мисленнєві компоненти свідомості. Вважають, що саме поняття «особистість» з'явилося в Зх. Європі не раніше 17 ст. як вислід усвідомлення соціальної й духовної природи людини, точніше її соціальних та культ. практик. У Росії цей термін увів історик М.*Карамзін*.

У *Просвітництва добу* істор. людина сприймалася в контексті природно-правового мислення, зокрема універсального Ratio та натуралістичного Права. Відтак визначні постаті минувшини розглядалися з перспективи моралістичних прикладів або прагматичних стратегій поведінки, позаяк історія мала бути своєрідною вчителькою життя. Тому увага відомих просвітницьких мислителів та інтелектуалів зосереджувалася на проблемах життя окремої особистості чи на ідеальних завданнях усього людства. Натомість неповторні явища та суперечливі постаті минувшини здебільшого залишалися поза межами раціоналістичного історіописання. Проте пізньопросвітницькі ідеї підважили віковічні засади станового та ієрархічного сусп-ва. Вони спричинилися до дискусій щодо конфлікту «природного стану» із *цивілізацією*,

себто первісної людини й тогочасної особистості, поширення ідеалів персональної автономії, сусп. середовища людського побутування, народоправства (демократії) та ін. Загалом просвітницька критика була скерована супроти обскурантизму, невігластва, забобонів, схоластичних догматів, з якими пов'язувалися моральні чесноти людини (приміром надмірного аскетизму). Натомість обстоювалася думка про особисті заслуги як критерій честі й достоїнства людини-громадянина. Власне, Просвітництво виплекало ідеал «просвітницького володаря». Прибічником таких поглядів був відомий укр. церк. діяч Феофан (*Прокопович*). Кінець-кінцем завдяки просвітницьким ідеям середньовічний Підданий перетворився на Громадянина. Та рецепція істор. Людини в часі й просторі в межах просвітницького світобачення хибувала одноманітністю й схематизмом представлення, напр., такою була його ідея космополітизму. Втім, уже в межах пізньопросвітницького раціоналізму визрівав скептицизм щодо уявлень про однорідність людської природи як частини загального універсуму, який репрезентували преромантики Й.-Г.*Гердер*, Ж.-Ж.Руссо та ін.

У післянаполеонівську добу європ. історії поширився *романтизм*, який продукував перенесення пріоритетів із самодостатнього культу Розуму на своєрідність і множинність культурнонац. укладів життя, з апології незмінності побутування істор. людини на повсюдний колорит місця і часу, властивий кожній епосі, а відповідно й особистості. Та найголовніше — у полі романтичних систем світобачення опинилася істор. людина з розмаїтими та унікальними проявами нац. і соціального буття, самобутніми, індивідуальними реакціями, яка остаточно зруйнувала логічні й універсальні схеми, тотально підважила просвітницький потяг до абстрактних розумувань і уявлень. Відтак в європ. історіописання ввійшов новий тип особистості — романтичний герой, який часто-густо мав певне месіанське призначення (врятувати народ від іноз. загарбників, побороти несправедливість знаті, захистити етнонац. самобутність тощо). Проте, якщо в просвітницьких візіях циркулювала думка про усвідомленість дій особистості, то в романтичному представленні досить часто побутувала теза про її інстинктивні хотіння й прагнення, нав'язувалася домінація колориту місця й часу. Прикладом такого підходу є «Історія герцогів Бургундських з дому Валуа» франц. історика П. де Баранта. З'явилася й низка істор. концепцій, які тлумачили призначення О. в і. у відповідному дусі, приміром, відома візія «культу героїв» англ. філософа Т.*Карлейля*. Постали питання про співвіднесення ритму буття, *часу історичного* не тільки з масовим, колективним героєм — народом/нацією, а і з життям окремої особистості, її складними світовідчуваннями й реакціями. В укр. історіописанні романтичні візії минувшини репрезентували М.*Костомаров* (напр., його монографія «Богдан Хмельницкий»), П.*Куліш*, М.*Максимович* та ін.

Засадну трансформацію уявлень щодо ролі О. в і. пов'язують із хвилею першого позитивізму О.*Конта* та Г.*Спенсера*, яка висунула тезу про надзвичайну віру в силу знання й людського інтелекту, начебто спроможного осягнути всі таємниці природи та сусп. розвитку. Відтак життєві сценарії та соціальні практики особистості в позитивістському світобаченні підпорядковувалися логіці заг. сусп. законів чи детермінізму. За позитивістськими стратегіями дії, кінець-кінцем суспільні практики особистості мали бути зведені до відповідних тенденцій, чинників та передумов. Приміром, досить поширеною є відома теза О.Конта про «історію без імен», хоч така думка була не дуже популярною поміж історикамипозитивістами.

Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. європ. соціогуманітаристика повернулася до ідеалістичних, ірраціональних стратегій пояснення істор. буття, а за великим рахунком — до інтуїтивного способу мислення. Відбулася персоніфікація істор. особистостей, які відтепер репрезентували стихійні хотіння, інстинкти, колективну волю, емоційні переживання певних соціальних спільнот у неоромантичних візіях історії, що набули неабиякої популярності в «недержавних» чи «скривджених» націй. Як приклад такого розуміння ролі особистостей в історії можна навести дослідження В.*Липинського*, його «культ жертвенних героїв» і «великої людини».

У 1-й третині 20 ст. соціогуманітаристика потрапила в силові поля неокантіанського та соціологічного поворотів, які суттєво змінили палітру уявлень про особистість та її роль на істор. теренах. Протилежні варіації таких уявлень зазвичай втілювалися в концепціях сингуляризму («соціального атомізму»), себто потрактування сусп-ва як сукупності особистостей, та універсалізму («колективізму»), що тлумачив сусп-ва як спільноти, які неможливо звести до окремих особистостей. Із поширенням у 1920-х рр. догматів вульгаризованого марксизму — т. зв. марксизму-ленінізму — в укр. історіописанні на обширах УСРР запанували соціологізовані візії історії, які зводили призначення О. в і. до концепту «масової людини», включеної до певного процесу чи явища. Від 1930-х рр. ці візії поступилися висунутими рад. режимом ідеологічними канонами, у межах яких роль О. в і. визначалася за її «поступовістю» чи «реакційністю» щодо теорії класової боротьби чи поточної ідеологічної кон'юнктури. За часів сталінського режиму сусп. практики особистості знівелювалися до відомої моделі «соціального гвинтика» тоталітарної системи. Натомість у зх. соціогуманітаристиці після 1945 поширилися філос. течії (екзистенціалізм, персоналізм та ін.), зорієнтовані на всебічне розкриття культ. й духовного потенціалу особистості, зокрема стосовно переоцінки її соціальних практик, життєвого сценарію, врешті-решт навіть незначних ролей (т. зв. мікроролей) на істор. підмостках.

На зламі 1950—60-х рр. потужний вплив на зх. істор. думку справив антропологічний поворот, який змусив гуманітаріїв, зокрема істориків, розглядати особистість у новітніх контекстах: конструювання відповідних інститутів і структур, середовища побутування й навіть свідомості,

ментальності, ієрархії цінностей тощо. Нині в зх. соціогуманітаристиці інтенсивно дискутуються питання, пов'язані з дискурсивними практиками, рольовими моделями, стилями життя особистості в постіндустріальну та глобалістичну добу, зокрема з постмодерністським поворотом. Щодо особистості в сучасній історії, то ситуація постмодерну зумовлює небачену досі синхронізацію істор. часу, принаймні його суб'єктивних темпоральних вимірів. Прикладом цього є одночасне співіснування в єдиному глобалістичному просторі особистості, включеної в різні часові ролі: суду шаріату та міжнар. косміч. місій, джихаду й генетичних досліджень, кастового поділу і тотального космополітизму, пов'язаних із первісними ритуалами сусп. практик аборигенів та користування мережею Інтернет, тощо. В укр. соціогуманітаристиці новітні візії та ревізії щодо місця й ролі особистості в минулому, сучасному та майбутті поширилися лише в пострад. добу.

Літ.: *Карлейль Т.* Герои, почитание героев и героическое в истории. СПб., 1891; *Плеханов Г.В.* К вопросу о роли личности в истории. «Научное обозрение», 1898, № 3—4; *Баткин Л.М.* Итальянские гуманисты: Стиль жизни и стиль мышления. М., 1978; Человек как философская проблема: Восток—Запад. М., 1991; *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. М., 1992; Человек античности: Идеалы и реальность. М., 1992; *Мосс М.* Общество. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии. М., 1996; *Кантор К.* Свободная личность как идеал культуры. «Свободная мысль», 1997, № 9; *Андреев А.Н.* Культурология: Личность и культура. Минск, 1998; Человек в культурном резонансе эпохи: Россия: Цикл лекций. «Мир психологии», 2000, № 3; *Кутырев В.А.* Человек XXI века: Уходящая натура... «Человек», 2001, № 1; *Шаповал Ю.Г.* Україна Людей: Особистість у контексті національного чину. Львів, 2001; *Ионин Л.Г.* Социология культуры. М., 2004; *Макьявелли Н.* Сочинения исторические и политические. Сочинения художественные. Письма: Сборник. М., 2004; *Головінський І.З.* Особистість: Розвиток, теорії та виміри. К., 2005; *Микешина Л.А.* Философия науки: Современная эпистемология, научное знание в динамике культуры, методология научного исследования. М., 2005.

О.В. Ясь.

ОСОБЛИ́ВА НАРА́ДА, Особлива нарада при Головнокомандуючому Збройними силами на Півдні Росії (Особое совещание при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России) — вищий орган цивільного управління *Білого руху* на пд. колиш. Російської імперії 1918—19. Створена в Єкатеринодарі (нині м. *Краснодар*) 31 (18) серпня 1918 як дорадчий орган при Верховному керівникові Добровольчої армії генералові від інфантерії М.*Алексєєві* для допомоги в законодавчих та адм. справах, організації й координації дій центр. і місц. влади на підконтрольних білогвард. арміям (див. *Збройні сили Півдня Росії*, *Добровольча армія*) територіях, залучення до управління фахівців та громад. діячів. Суміщала законодавчі й виконавчі функції. Голова — генерал від кавалерії А.Драгомиров (1918 — вересень 1919) та генерал-лейтенант О.*Лукомський* (вересень—грудень 1919). До складу О.н. входили начальники відділів (управлінь), особи «без портфеля». Як правило — це військові (генерали І.Романовський, О.*Санніков*, М.Тихмєнєв, віцеадмірал О.Герасимов та ін.), політики правих і ліберальних політ. поглядів (С.Маслов, В.Степанов, М.Чебишев, В.Челіщев, М.Федоров та ін.); разом бл. 20—25 осіб. Члени призначалися головнокомандувачем.

Структурно складалася з 11-ти відділів (держ. ладу, внутр. справ, фінансового, торгівлі й пром-сті, землеробства та ін.). Положенням від 15 (2) лютого 1919 відділи перетворено на управління і збільшено їх кількість; утворено відділи законів, пропаганди та канцелярію. Із серпня 1919 — у Ростові-на-Дону (нині місто в РФ). Перше засідання відбулося 11 жовтня (28 вересня) 1918 (усього — 121 засідання). Життя регулювала тимчасовими нормативно-правовими актами, спираючись на рос. дореволюційне і *Тимчасового уряду* законодавство.

Функціонувала у форматі «великих засідань» — для вирішення найважливіших питань держ. масштабу, розгляду законопроектів тощо; для вирішення екстрених питань збирались «малі засідання» (генерал-лейтенанти А.*Денікін*, О.Лукомський, генерал-майор І.Романовський; на розсуд А.Денікіна — управляючі тим чи ін. відділом). Паралельно О.н. функціонувало «Мале присутствіє» («Малое присутствие») на чолі з М.Астровим, яке складалося із заступників начальників управлінь і розглядало другорядні питання.

У січні 1919 в *Одесі* в структурі О.н. утворено «Підготовчу з національних справ комісію» (голова — В.*Шульгін*; з квітня 1919 — у Єкатеринодарі на чолі з В.Степановим) у складі 10 відділів. У Малорос. відділі під кер-вом І.Линниченка працювали П.*Богаєвський*, С.Грушевський, Б.Ляпунов, А.Савенко та ін., які дотримувались антиукр. поглядів. Було розроблено проект адм. поділу України на Київ., Харків. та Новорос. (центр — м. Одеса) області, впровадження якого відкладалося до закінчення війни. Ліквідована 30 (17) грудня 1919 в Новоросійську (нині місто Краснодарського краю, РФ), склад і функції перейшли до новоствореного Уряду при Головнокомандуючому ЗС Півдня Росії (голова — генерал-лейтенант О.Лукомський) та Наради із законодавчих пропозицій. 21 травня 1920 *Рада народних міністрів Української Народної Республіки* скасувала чинність законодавства О.н. в Україні.

Літ.: *Билимович А.Д.* Деление Южной России на области. Екатеринодар, 1919; *Грушевский С.Г.* Краткий очерк политической истории Украинского движения. В кн.: Труды Подготовительной по национальным делам комиссии: Малорусский отдел, вып. 1: Сборник статей по малорусскому вопросу. Одесса, 1919; Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое Особым совещанием при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России. Ростовна-Дону, 1919; *Деникин А.И.* Поход на Москву («Очерки русской смуты»). К., 1990; *Федюк В.П.* Деникинская диктатура и ее крах. Ярославль, 1990; *Лукомский А.* Воспоминания. Архив Русской революции, т. 6. М., 1991; Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России А.И. Деникине. Сентябрь 1918-го — декабрь 1919 года: Публикация. М., 2008.

В.О. Крупина.

ОСОБЛИ́ВИЙ КОМІТЕ́Т ОХОРО́НИ РЕВОЛЮ́ЦІЇ утворений 28 серпня 1917 за ініціативою *Української Центральної Ради* при *Генеральному секретаріаті Української Центральної Ради* з метою

організації боротьби з корніловщиною (див. *Корнілова заколот 1917*). До складу увійшли: комісари *Тимчасового уряду* (при *Київському військовому окрузі* та *Києва*), командуючий військами Київ. військ. округу, міський голова, начальник міської міліції, голови виконкомів рад робітн. і солдатських депутатів, представники політ. партій: рос. і укр. есерів, *більшовиків*, *меншовиків*, укр. соціал-демократів, *Бунду* і *Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії*. 29 серпня к-т звернувся до населення Києва з відозвою, в якій пропонував зберігати спокій, військ. частинам — виконувати накази командуючого Київ. військ. округом. К-т дав згоду на арешт посадових осіб, які підтримали заколот, — начальника штабу Київ. військ. округу генерала М.Оболешева, урядового комісара по Києву кадета М.Страдомського, закрив газ. *«Киевлянин»*. Проте відкинув пропозицію більшовиків про озброєння робітників і солдатів, і на знак протесту вони вийшли з його складу. Самоліквідувався 2 вересня 1917 внаслідок придушення корніловського заколоту.

Літ.: 1917 год на Киевщине: Хроника событий. К., 1928; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1. К., 1996.

О.Й. Щусь

ОСОКО́РІВСЬКА КУЛЬТУ́РА — група фінальнопалеолітичних пам'яток, пов'язаних з епіграветською технологічною традицією (шари V-а та III-в Осокорівки, Капустяна Балка, Василівка-Прогон, Леонтіївка, Царинка, Рогалик I, II, IV і XII та Перидільське I). Пам'ятки О.к. зосереджені в степовому межиріччі Пд. Бугу і Сіверського Дінця. Комплекс крем'яних знарядь характеризується специфічними низькими трапеціями великих розмірів, часто з ретушованою верхньою основою, ланцетоподібними вістрями із затупленим краєм, кінцевими і подвійними скребачками скорочених пропорцій та різцями різних типів на платівках. Вироби мист-ва представлені кам'яною стилізованою жін. фігуркою із гравіруванням і плиткою з гравірованим жін. зображенням. Є прикраси із просвердлених мор. черепашок. Датується фінальним плейстоценом і має вік у межах 12—10 тис. років тому. Госп-во пов'язане з полюванням на тундро-степових стадних тварин: бізона, широкопалого коня, подекуди пн. оленя.

Літ.: *Телегін Д.Я.* Мезолітичні пам'ятки України. К., 1982; *Оленковский Н.П.* Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. Херсон, 1991; *Горелик А.Ф.* Культурные различия в материалах рогалико-передельской группы синхронных стоянок финального палеолита (Луганская область). В кн.: Археологический альманах, № 5. Донецк, 1996.

Д.Ю. Нужний.

ОССО́ВСЬКИЙ (Ossowski) **Готфрид** (08.11.1835—16.04.1897) — польс. археолог, геолог і палеонтолог, організатор краєзнавчого руху на *Волині*. Н. в с. Козарівка Канівського пов. на Київщині (нині Канівського р-ну Черкас. обл.). Середню освіту здобув у 1-й Житомир. г-зії. 1853—55 навч. в Київ. ун-ті. Був мобілізований, 1855—62 служив у рос. війську, брав участь у *Севастопольській обороні 1854—1855*. 1862—72 працював службовцем у Волин. губернському стат. к-ті в *Житомирі*, при якому організував краєзнавчий осередок. Підсумком краєзнавчої діяльності О. стала монографія «Геолого-геогностический очерк Волынской губернии» (1867), де було вперше зроблено комплексний опис геол. будови краю, проаналізовано стан справ із розвіданими корисними копалинами, дано практичні поради щодо використання кам'яно-буд. матеріалів, бурого залізняку, напівкоштовного каменю, каоліну. 1867 опублікував першу геол. карту *Волинської губернії*. 1869 побачила світ праця О. «Из путевых заметок по Волынской губернии». О. належить заслуга у створенні колекції мінералів і гірських порід Волині. Під час польових геол. досліджень О. досліджував археол. пам'ятки, що було систематизовано ним у праці «О каменном веке в уездах Овруцком и Дубенском» (1871). 1875—78 вивчав археол. пам'ятки Помор'я, організував археол. відділ у Музеї Наук. т-ва в Торуні (нині місто в Польщі). 1878 АН у Кракові обрала О. дійсним членом Антропологічної комісії; 1879 він розпочав систематичне вивчення печер *Галичини*, виявивши залишки матеріальної к-ри доби *палеоліту* і *неоліту*. О. першим зробив спробу хронологічного поділу печерних стоянок. Від 1879 був хранителем археол. збірок АН у Кракові. 1887 вчений організував розкопки кургану в Ружанівці під Звенигородкою, їх результати викладено в монографії «Wielki Kurhan Rużanowski» (1888). 1889—92 досліджував археол. пам'ятки Галицького Поділля, опублікував працю «О геологическом и палеонтологическом характере пещер юго-западной России и Галиции» (1892). 1893—97 працював дорожнім майстром у Томську в Сибіру, досліджував печери Алтаю. Опублікував «Геогидрологические исследования Томского и Мариинского округов» (1896).

Г. Оссовський.

П. у м. Томськ (нині місто в РФ).

Літ.: *Czarniecki S.* Ossowski Gotfryd (1835—1897). В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 24. Б/м, 1979; *Крушельницька Л., Бандрівський М.* Археологічні розкопки А. Кіркора і Г. Оссовського на Тернопільщині 70—90 рр. XIX ст. В кн.: Постаті української археології: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, вип. 7. Львів, 1998; *Сохацький М.* З життя й творчого доробку археолога Готфрида Оссовського. Там само; *Кондратюк Р.Ю.* Готфрид Оссовський: Сторінки біографії. В кн.: Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник «Велика Волинь», т. 21. Житомир, 2000; *Костриця М.Ю.* Товариство дослідників Волині: Історія, діяльність, постаті. Житомир, 2001; *Chochorowski J.* Scytyjski książę z Ryż, anówki. «Alma Mater — miesięcznik UJ», 2008, N 99.

В.В. Тельвак.

ОССОЛІНЕ́УМ, Zaklad Narodowy imienia Ossolińskich — польс. наукова інституція, заснована

Оссолінеум. Вроцлав (Польща). Фото 2005.

Пам'ятник Ю.-М. Оссолінському в дворі Оссолінеуму. Вроцлав. Фото 2009.

1817 істориком і бібліографом Ю.-М. *Оссолінським* на базі зібраних ним колекцій і подарованих *Львову* як столиці *Галичини*. Відкритий у Львові 1827 у складі б-ки, музею і друкарні. Згодом до нього приєднано музей князів Любомирських (1823), б-ку Павліковських (1921). У б-ці О. 1939 налічувалося бл. 430 тис. томів. Зберігались архіви багатьох магнатських родин, в яких містилися різноманітні матеріали з історії і к-ри України. 1940 та в післявоєнні роки книжкові фонди О. поряд із фондами ще 84 б-к увійшли до збірок Львів. наук. б-ки ім. В.Стефаника АН УРСР, музейні — передані *Львівському історичному музеєві*. 1944 при сприянні німецької окупаційної влади за ініціативою польського обслуговуючого персоналу найцінніші збірки книг, рукописів, стародруків та понад 2 тис. мистецьких творів вивезено до *Кракова*. 1945—56 осн. фонди О., що стосуються полоністики, а в їх числі чимало джерел до історії України, передано Польщі, й О. продовжує діяти у Вроцлаві.

Літ.: *Fischer A.* Zaklad Narodowy imienia Ossolińskich: Zarys dziejów. Lwów, 1927; *Крушельницька Л.І.* Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України: Документи, факти, коментарі. Львів, 1996; *Макарова Г.В.* Национальный институт имени Оссолинских во Львове. В кн.: Славянские матицы: XIX век. М., 1996; *Стеблій Ф.* Культурне життя у Львові в першій половині XIX ст. В кн.: Львів: місто, суспільство, культура. Львів, 1999.

Ф.І. Стеблій.

ОССОЛІ́НСЬКИЙ Єжи (Ossoliński Jerzy; 1595—1650; герба «Топор») — політик і дипломат *Речі Посполитої*, великий коронний канцлер. Н. в сім'ї Збігнева Оссолінського (який був свого часу підляським і сандомирським *воєводою*) та Анни Фірлей. Отримав добру освіту, навч. за кордоном. Протягом 1617—18 як королів. дворянин брав участь у поході королевича Владислава Ваза на *Москву*. 1621 О. уперше побував з дипломатичною місією в Англії. На поч. 1620-х рр. розпочав політ. діяльність як шляхетський парламентарист, обирався маршалком посольської ізби. 1633 за завданням польс. уряду мав дипломатичні контакти з Папою Римським Урбаном VIII,

Єжи Оссолінський.

отримав від нього титул князя на Оссоліні, а у *Відні* герм. імператор Фердинанд II Габсбург надав йому титул князя «*Священної Римської імперії германської нації*». 1636 О. став сандомирським воєводою. 1638 він посів уряд коронного *підканцлера*, а 1643 став великим коронним канцлером. Активно підтримував польс. короля *Владислава IV* Ваза в його антитурец. політиці. З метою нейтралізувати опір *вального сейму* щодо воєнних зовнішньополіт. планів короля й отримати легальний привід для війни з *Османською імперією* О. домагався припинення сплати польс. урядом т. зв. татар. *упоминків*. За завданням Владислава IV Ваза вів таємні переговори із запороз. козаками з метою організації воєнної експедиції проти *Кримського ханату*. Однак ці плани виявилися нереалізованими. У період безкоролів'я після смерті Владислава IV Ваза О. сконцентрував у своїх руках осн. важелі політ. влади в д-ві, організував обрання на польс. трон *Яна II* Казимира Ваза. О. вживав військово-орг. заходи для придушення Національно-визвол. війни в Україні під проводом Б.*Хмельницького*. З цією метою було обрано 3-х регіментарів на місце *гетьмана великого коронного* і *гетьмана польного коронного*, які після *Корсунської битви 1648* потрапили до татар. полону. На осінньому вальному сеймі 1649 О. гостро критикували за укладення *Зборівського договору Криму з Польщею 1649*, що трактувався опонентами коронного канцлера як поступка повстанцям.

Літ.: Encyklopedia Historii Polski: Dzieje polityczne, t. 2. Warszawa, 1995; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. К., 1995; *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. Львів, 1996; *Zielińska T.* Poczet polskich rodów arystokratycznych. Warszawa, 1997.

П.М. Сас.

ОССОЛІ́НСЬКИЙ Юзеф-Максиміліан (Ossoliński Józef Maksymilian; 1748—17.03.1826) — польс. бібліограф, літературознавець, письменник та перекладач, один із перших визначних громад. діячів та організаторів наук. і культ. життя в *Східній Галичині*, засновник Б-ки ім. Оссолінських. Член Польс. наук. т-ва (з 1800), віденської Академії мист-в (з 1823). Н. в м-ку Воля Сандомирського воєводства Речі Посполитої. Навч. в єзуїтському колегіумі у *Варшаві*. 1764—83 — один із засновників і авторів наук. час. «Zabavy przyjemne i pożyteczne», 1765—84 також співпрацював з час. «Monitorze». Після повернення до Галичини 1790—93 брав участь у складі польс. делегацій до герм. імп. *Леопольда II* Габсбурга з домаганнями проведення реформ у краї. 1793 виступив посередником між польс. політ. еміграцією та австрійс. урядом. Отримавши посаду префекта королів. б-ки у *Відні*, зосередився на культурно-освітній праці. 1817 на основі власної б-ки заснував у *Львові* Нац. заклад ім. Оссолінських (Б-ка ім. Оссолінських; див. *Оссолінеум*), з відновленням Львів. ун-ту став одним із фундаторів у ньому кафедри польс. мови та літератури. За свою діяль-

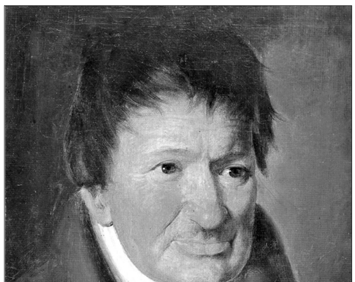

Ю.-М. Оссолінський. Портрет роботи художника Я. Машковського.

ність відзначений австрійс. урядом титулом таємного радника, нагороджений орденом св. Стефана.

П. у м. Відень.

Літ.: *Fischer A.* Zaklad narodowy imenia Ossolińskich (Ossolineum): 1817—1917. Lwów, 1917.

С.І. Кот.

«ОСТ», генеральний план (нім. — Generalplan Ost) — назва низки таємних урядових документів (планів, начерків, матеріалів до доповідей) щодо проведення етнічних чисток і колонізації (германізації) захоплених нацистською Німеччиною територій Польщі та *СРСР* у роки *Другої світової війни.*

Ще в довоєнний період різноманітні орг-ції розробляли плани заселення сх. територій для розширення нім. Райху. Після завоювання Польщі осн. роль у плануванні взяло на себе СС на чолі Г.Гіммлером. Плани колонізації були послідовно радикалізовані. Вони передбачали не лише захоплення земельних і сировинних ресурсів й використання місц. населення як дешевої робочої сили, планувалося в найкоротші терміни змінити етнічну карту окупованих земель, що означало депортацію, переселення й знищення багатьох мільйонів людей.

Упродовж 1940—42 службою планування Імперського мін-ва консолідації нім. народу (нім. — Reichskommissariates für die Festigung deutschen Volkstums), групою планування 3-Б (Gr. III B) таємного відділення *Головного управління імперської безпеки Німеччини* (нім. — Reichssicherheitshauptamt, RSHA; РСГА) та Ін-том с.-г. продукції й аграрної політики *Берлінського університету* було розроблено загалом 5 варіантів примусового перетворення Сх. Європи, які й отримали узагальнюючу назву Ген. план «Ост» (нім. Ost — схід).

Тривалий час єдиним доказом існування Ген. плану «О.» був документ, представлений на *Нюрнберзькому процесі 1945—1946* під назвою «Завваги і пропозиції стосовно генерального плану Ост райхсфюрера СС» (нім. — Stellungnahme und Gedanken zum Generalplan Ost des Reichsführers SS), написаний 27 квітня 1942 керівником Гол. управління консультативного органу служби расової політики в НСДАП (Leiter der Hauptstelle der Beratungsstelle des Rassenpolitischen Amtes der NSDAP) Е.Ветцелем після ознайомлення із проектом, підготовленим РСГА. Про наявність подібного документа також свідчили на Нюрнберзькому процесі високопосадовці СС Г.Ехліх та Е. фон дем Бах-Залевські.

Реконструкція змісту Ген. плану «О.», підготовленого РСГА, має такий вигляд. За деякими даними, Ген. план «О.» складався із двох частин: «Малого плану» (нім. — Kleine Planung) та «Великого плану» (нім. — Große Planung). Малий план мав втілюватися в життя вже під час війни, а «Великий» був розрахований на повоєнне перетворення світу. Він передбачав за 30 років скоротити слов'ян. населення окупованих територій на 31 млн осіб. Планувалося знищити 80—85 % поляків, 50—57 % чехів, 50—60 % росіян та ще 25 % виселити на Схід до Сибіру чи Кавказу, 25 % українців та білорусів знищити, а 30—40 % — «виселити». Населення єврейс. національності мало бути знищене стовідсотково. Натомість на очищені від слов'ян та євреїв території необхідно було переселити 4,5 млн етнічних німців. Виконання плану мало гарантувати, що завойовані території набудуть безповоротно нім. характеру.

Починаючи із серед. 1980-х рр., учені знайшли в архівах нові документи, котрі підтверджують існування широкомасштабних планів утілення політики колонізації нацистської Німеччини на Сході. Документи, підготовлені службою планування Імперського мін-ва консолідації нім. народу, групою планування 3-Б таємного відділення РСГА та Ін-том с.-г. продукції й аграрної політики Берлінського ун-ту, представляють ін. варіанти Ген. плану «О.»:

Документ 1. «Основи планування», створені у лютому 1940 плановою службою Імперського мін-ва консолідації нім. народу, обсягом 21 сторінка. Містять опис масштабів запланованої сх. колонізації Зх. Пруссії й Вартеланду (імперська округа, утворена на завойованних зх. землях Польщі, з адм. центром у м. Познань). Площа колонізації мала становити 87 600 км^2, із них 59 тис. км^2 заплановані під с.-г. угіддя. На території мало бути створено 100 тис. поселенських госп-в площею 29 га кожне. Планувалося переселити на цю територію майже 4,3 млн німців, із них 3,15 млн — у сільські райони й 1,5 млн — у міста. При цьому поступово необхідно було знищити 560 тис. євреїв (100 %) та 3,4 млн поляків (44 %), які проживали на цих територіях. Оцінка витрат на здійснення цих планів відсутня.

Документ 2. Матеріали до доповіді «Колонізація», розроблені в грудні 1940 службою планування Імперського мін-ва консолідації нім. народу, обсягом 5 сторінок. В осн. статті «Потреби територій для вимушеного переселення зі старого Райху» обґрунтовано потребу в 130 тис. км^2 земель для створення 480 тис. життєздатних поселенських госп-в по 25 га кожне, а також 40 % територій під лісові угіддя, для потреб армії й резервних площ у Вартеланді та Польщі.

Документ 3 (пропав, точний зміст невід.). «Генеральний план Ост», створений у липні 1941 плановою службою Імперського мін-ва консолідації нім. народу. Містив опис розмірів запланованої колонізації захоплених територій СРСР із кордонами конкретних областей колонізації.

Документ 4 (пропав, точний зміст невід.). «Загальний план Ост», створений у грудні 1941 групою планування 3-Б РСГА. Містив опис розмірів запланованої колонізації захоплених територій в *Генеральній губернії* та СРСР з кордонами конкретних областей заселення.

Документ 5. «Генеральний план Ост», створений у травні 1942 Ін-том с.-г. продукції й аграрної політики Берлінського ун-ту, обсягом 68 сторінок. Містить опис масштабів запланованої сх. колонізації в СРСР із конкретними кордонами окремих областей. Площа колонізації мала становити 364 231 км^2, включаючи 36 опорних пунктів та 3 адм. округи в обласних центрах Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*), *Херсон*—Крим та Білосток (нині м. Бялисток, Поль-

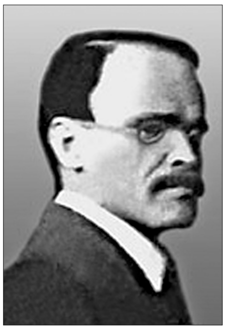

С.С. Остапенко.

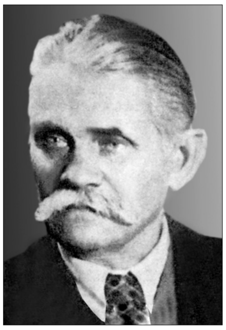

Я. Остапчук.

ща). Індивідуальні поселенські госп-ва матимуть площу 40—100 га, а с.-г. підпр-ва — як мінімум 250 га. Необхідна кількість поселенців оцінювалася в 5,65 млн. Планувалося очистити заплановані для поселення території від 25 млн місц. жителів. Витрати на здійснення плану оцінювалися в 66,6 млрд райхсмарок.

Документ 6. «Генеральний план колонізації» (нім. — Generalsiedlungsplan), створений у вересні 1942 службою планування Імперського мін-ва консолідації нім. народу, обсягом 200 сторінок, включаючи 25 карт і таблиць. Містить опис масштабів запланованої колонізації всіх захоплених на той час територій на Сході з конкретними кордонами окремих районів заселення. Область повинна охопити територію 330 тис. км^2, де мало бути створено 360 тис. поселенських господарств. Необхідна кількість переселенців оцінювалася в 12,21 млн осіб (із них 2,859 млн мають становити селяни і працівники лісового госп-ва). Заплановану до заселення територію необхідно очистити від прибл. 30,8 млн місц. жителів. Витрати на здійснення плану оцінювалися в 144 млрд райхсмарок.

Політика знищення населення єврейс. національності, яка проводилася на окупованих Німеччиною територіях Польщі й СРСР, акція виселення польс. населення (акція «Замош»), створення нім. поселення в Україні — Хегевальд поблизу *Житомира* та багато ін. фактів підтверджують, що ідеї Ген. плану «О.» були не просто планами, а знаходили конкретне втілення вже під час II світ. війни.

Дж.: «Generalplan Ost rechtliche, wirtschaftliche und räumliche Grundlagen des Ostaufbaus» Vorgelegt von SS-Oberführer Professor Dr. XX, Berlin—Dahlem, 28. Mai 1942. Web: http://gplanost.x-berg.de/gplanost.html.

Літ: *Heiber H.* Der Generalplan Ost. «Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte», Dokumentation 6 (1958), Heft 3; *Aly G., Heim S.* Vordenker der Vernichtung: Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung. Hamburg, 1991; *Rössler M.*, *Schleiermacher S.* (*Hrsg.*) Der «Generalplan Ost»: Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik. Berlin, 1993; *Wasser B.* Himmlers Raumplanung im Osten: Der Generalplan Ost in Polen 1940—1944. Basel, 1994; *Madajczyk Cz.* (*Hrsg.*) Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan: Dokumente. München, 1994; *Burchard M.* Der Generalplan Ost, ein finsteres Kapitel Berliner Wissenschaftsgeschichte. Berlin, 1997; *Burleigh M.* Germany Turns Eastwards: A Study of Ostforschung in the Third Reich. London, 2002; *Heinemann I.* Rasse, Siedlung, deutsches Blut: Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas. Göttingen, 2003; *Blackbourn D.* Die Eroberung der Natur: Eine Geschichte der deutschen Landschaft. München 2008; *Longerich P.* Heinrich Himmler: Biographie. München, 2008; Матеріали виставки «Наука, планирование, изгнание: “Генеральный план Ост” национал-социалистов». Web: http://scepsis.ru/library/id_1921.html; Матеріали виставки «Wissenschaft, Planung, Vertreibung: Der Generalplan Ost der Nationalsozialisten». Web: http://www.dfg.de/pub/generalplan/index.html.

Т.В. Пастушенко.

ОСТА́ПЕНКО Сергій Степанович (06.11.1881—1937) — держ. і політ. діяч, економіст. Н. в м. Троянів на *Волині*. За участь у революц. діяльності був засуджений до півторарічного ув'язнення. Екстерном закінчив Володимирський кадетський корпус у *Києві* (1909), Київ. комерційний ін-т (1913), в якому пізніше викладав. 1917 — зав. розподільчого відділу Харків. районного к-ту з розподілення палива. У січні 1918 був екон. радником у складі укр. мирної делегації на переговорах у Брест-Литовську (нині м. Брест, Білорусь), з 14 березня 1918 — член урядової комісії УНР з товарообміну з Центр. д-вами. З квітня 1918 — зав. відділу робітн. статистики мін-ва праці УНР, на цій же посаді працював і за часів *Української Держави*, входив до складу екон. комісії при укр. мирній делегації на переговорах з РСФРР.

За часів *Директорії Української Народної Республіки* продовжував очолювати відділ у мін-ві праці УНР і одночасно обіймав посаду міністра торгу і пром-сті УНР (26 грудня 1918 — 11 лютого 1919), голова *Ради народних міністрів Української Народної Республіки* (13 лютого — 9 квітня 1919). Позапартійний, прихильник проантантівської орієнтації, яку намагався реалізувати його кабінет. Під тиском *Української соціал-демократичної робітничої партії* і *Української партії соціалістів-революціонерів* 9 квітня 1919 подав у відставку.

1919—20 — професор Укр. держ. ун-ту у *Кам'янці-Подільському*, читав курс статистики та демографії. Наприкінці 1920 заснував Мироцький технікум (ст. Немешаєво Київ. губ.) у складі 4-х ф-тів: агрономічного, фабричного, залізничного та соціально-економічного. 13 травня 1921 заарештований Київ. губернською ЧК у «Справі ЦК УПСР» і 29 травня 1921 Верховним надзвичайним революц. трибуналом засуджений до 5 років концтаборів, які були замінені 5-ма роками примусової роботи з «використанням» за спеціальністю. У 1920—30-х рр. викладав у вузах Києва і *Харкова*, співпрацював у низці екон. видань, ж. *«Червоний шлях»*. 1937 заарештований і страчений.

Літ.: Дело членов Центрального комитета Украинской партии социал-революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. (Стенографический отчет). Х., 1921; *Фещенко-Чопівський І.* Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. Житомир, 1992; *Гриценко А.* Політичні сили в боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 — початок 1919 рр.). К., 1993; Українська Центральна Рада, т. 2. К., 1997; *Верига В.* Визвольні змагання в Україні 1914—1923 рр., т. 2. Львів, 1998; Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. К., 2001.

Т.С. Осташко.

ОСТАПЧУ́К Яцко (04.01.1873—30.01.1959) — політ. діяч. Н. в с. Луб'янки Нижні (Тернопільщина) в сел. сім'ї. Початкову освіту отримав у Красносілці, після чого навч. в г-зії у *Збаражі*. Свою політично-парт. діяльність О. розпочав в *Українській радикальній партії*, в лавах якої перебував до 1897. Із 1899 він став членом новоствореної *Української соціал-демократичної партії*, упродовж 1905—07 редагував її друкований орган «Червоний прапор». Від соціал-демократів був обраний депутатом віденського парламенту (з 1907 по 1911). 1912 О. із родиною переїхав у Радвань над Лаборцем (Сх. Словаччина). Під час *Першої світової війни* брав участь у роботі *Союзу визволення України* в таборах укр. військовополонених.

1920 став одним із засновників Соціал-демократ. партії Підкарпатської Русі (СДППР). Деякий час був її головою, допома-

гав у справі видання друкованого органу партії «Народ», а пізніше — «Вперед». Унаслідок кризи всередині СДППР і через незгоду з деякими передвиборчими кроками її кер-ва 8 жовтня 1929 О. офіційно вийшов із лав партії.

Під час окупації Закарпаття угорцями О. був репресований. Після звільнення переїхав спочатку в Словаччину, а пізніше поселився під Прагою. 1957 О. із дружиною повернувся в *Ужгород*.

Літ.: *Магочі П.Р.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848—1948). Ужгород, 1994; *Малець О.* Родина Остапчуків у Закарпатті. В кн.: Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді, вип. IV (XVIII). Ужгород, 2000.

М.Ю. Токар.

ОСТАРБА́ЙТЕРИ (нім. die Ostarbeiteren — «східні робітники») — таку назву (поряд із назвами «цивільні росіяни», «радянські росіяни») нацистські чиновники вживали щодо багатонац. групи цивільних робітників (не німців), вивезених з окупованих територій *СРСР*, які до 1939 входили до складу СРСР, чітко позначаючи таким чином їхнє відмінне від ін. іноз. робітників у Третьому райху соціально-правове становище. Робітники із Західної України (дистрикту «*Галичина*»), Зх. Білорусі, країн Прибалтики перебували в Райхові в ін. політ. статусі.

Більшість О. були доставлені на територію нацистської Німеччини та її союзників примусово. Третина О. працювала в сільс. госп-ві, 45 % — у пром-сті, причому в деяких галузях і на окремих підпр-вах відсоток робітників із СРСР був ще більшим: частка О. на підпр-вах видобувної пром-сті становила 60 %, на металургійних підпр-вах — 52, у хімічній пром-сті — 36, на буд-ві — 23, на транспорті — 52 %.

Щоб відрізняти О. від ін. іноз. робітників, їх зобов'язали носити на верхньому одязі розпізнавальний знак «OST», так само як робітники польс. національності з *Генеральної губернії* на одязі мали літеру «P».

На 30 вересня 1944 заг. кількість О. становила 2 461 163 особи, а за весь період *Другої світової війни* було залучено до роботи 2 775 000 О. (із заг. кількості 8 435 000 іноз. робітників). В цих даних не врахована кількість робітників, які відбували покарання в концентраційних і штрафних таборах Третього райху, кількість померлих і відправлених додому за станом здоров'я.

За статево-віковим складом серед О. був найбільший відсоток жінок — 51 %, найбільша кількість неповнолітніх — майже 41 % серед чоловіків і 60 % серед жінок. Осн. групи за етнічним походженням серед О. складали росіяни, українці, білоруси та крим. татари. Зафіксовані випадки, коли євреї з окупованої України, вербуючись на роботу в Німеччину, рятувалися таким чином від знищення. За обчисленнями «Цивільної комісії обліку жертв злодіянь німців на території СРСР», станом на 1 березня 1946 з України (у сучасних кордонах) було вивезено 1 759 719 робітників, які мали статус О., що становить 49 % від їх заг. кількості.

Осн. положення стосовно використання «цивільних росіян» були викладені у т. зв. указах про остарбайтерів (Ostarbeitererlasse), підготовлених спец. комісією *Головного управління імперської безпеки Німеччини* і підписаних райхсфюрером СС Г.Гіммлером 20 лютого 1942. Вони передбачали контроль над їхніми працею, пересуваннями, дозвіллям і навіть статевим життям. О. утримували у спец. таборах (трудових таборах, таборах для О.) під суворою охороною і забороною залишати табір, окрім як для виходу на роботу. На вир-ві О. ізолювали від нім. населення і від решти іноз. робітників й земляків-військовополонених. Обов'язковим було постійне носіння на верхньому одязі розпізнавального знаку. Заборонялося задоволення духовних потреб, відвідування церков та ін. установ культу. Зарплата остарбайтера становила не більше 50 % зарплати нім. робітника, і з неї вираховували кошти на утримання. Норми харчування О. були найнижчими серед ін. категорій іноз. робітників у Райху і в середньому становили 2283 калорії на день. Була розроблена спец. система нагляду й контролю за О., вони мали відмінну від ін. іноземців систему штрафних санкцій за трудові й політ. провини — від тілесних покарань до відправки на кілька тижнів до штрафного (Arbeitserziehungslager) і концентраційного таборів. За статеві контакти остарбайтера з нім. жінкою — смертна кара для партнера і концтабір для партнерки.

Упродовж війни законодавство щодо О. змінювалося. Наприкінці 1942 їм дозволили листуватися з рідними (надсилати 2 листівки на місяць), із листопада 1943 — виходити за межі табору з дозволу кер-ва, наприкінці 1944 модифікували знак «OST» на знаки з нац. символікою для українців, росіян і білорусів, прирівняли норми харчування О. до норм ін. іноз. робітників.

Після закінчення бойових дій в Європі 1945 більшість О. деякий час перебували у таборах переміщених осіб або ді-пі (англ. Displaced Persons; DPs). Згідно з міжнар. угодами між союзниками по *антигітлерівській коаліції* (СРСР, США та Великою Британією), ухваленими на *Кримській конференції 1945* та *Берлінській (Потсдамській) конференції 1945*, повернення (репатріація) до СРСР було обов'язковим для всіх О. За даними Комісії у справах репатріації при РМ УРСР, на 1950 в Україні було зареєстровано 1850 тис. репатріантів, серед яких значна кількість колишніх О. Ті з них, хто не побажав вертатися до СРСР і зміг уникнути примусової репатріації, склали т. зв. 3-тю хвилю еміграції з України.

1946 Міжнар. військ. трибунал у Нюрнберзі (Німеччина) визнав нацистську практику вигнання та примусової праці іноземців як злочин проти людяності і грубе порушення норм міжнар. права. Проте питання визнання О. жертвами *нацизму* та їхнього права на компенсацію тривалий час перебувало поза межами міжнародно-правового та внутрішньодерж. регулювання.

1993 закінчилися переговори між об'єднаною Німеччиною та СРСР/РФ, що тривали з кінця 1980-х рр., про виплату гуманітарної допомоги колиш. примусовим робітникам із СРСР, для цього ФРН мала надати в розпорядження Фондів «Взаєморозуміння і примирення», які мали бути створені в *Києві*,

Д.Є. Остен-Сакен.

Мінську (столиця Білорусі) та *Москві*, 1 млрд нім. марок. Указом № 453 КМ України від 16 липня 1993 було засновано Укр. нац. фонд «Взаєморозуміння і примирення», а також його регіональні представництва. Станом на 1 вересня 1999 гуманітарні виплати в Україні отримали 631 375 осіб, на що було виділено 377 407 тис. нім. марок.

Доки існував СРСР, колишні О. не створювали власних громад. орг-цій. 1988 в Києві за ініціативи письменника і журналіста В.Литвинова та підтримки Рад. дитячого фонду ім. Леніна відбулася перша всесоюзна зустріч колиш. в'язнів нацистських концтаборів. Її учасники стали фундаторами створеної 1991 Укр. спілки малолітніх в'язнів нацистських концтаборів, а 1998 була створена Укр. спілка в'язнів-жертв нацизму, яка є офіц. виразником інтересів і колишніх О. У березні 2000 ВР України ухвалила Закон «Про жертви нацистських переслідувань», де визначені правові, екон. й орг. засади держ. політики стосовно цієї категорії громадян, у т. ч. колишніх О., гарантовано їх захист і збереження пам'яті про їхні поневіряння та жертви.

Під потужним міжнар. тиском у вересні 2000 у ФРН був створений Фонд «Пам'ять, відповідальність та майбутнє», в заснуванні й діяльності якого взяла участь не лише д-ва, а й пром. кола Німеччини. Завданням фонду стала виплата не гуманітарної допомоги, а саме компенсації колиш. примусовим робітникам. За результатами діяльності фонду, до червня 2007 (коли офіційно було завершено виплати) 1,6 млн людей у понад 100 країнах світу отримали загалом 4,37 млрд *євро.* В Україні Укр. нац. фонд «Взаєморозуміння і примирення» здійснив виплати 471 тис. претендентів, у т. ч. й колишнім О. або їхнім спадкоємцям, у розмірі 867 млн євро.

Літ.: *Першина Т.* Фашистский геноцид на Украине 1941—1944. К., 1985; *Herbert U.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. Bonn, 1999; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). К., 1999; *Spoerer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz: Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939—1945. Stuttgart—München, 2001; *Полян П.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на Родине. М., 2002; *Гальчак С.Д.* «Східні робітники» з Поділля у Третьому райху: Депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця, 2003; Невигадане: Усні історії остарбайтерів. Х., 2004; *Goschler C.* Schuld und Schulden: Die politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolge seit 1945. Göttingen, 2005; *Кравченко А., Батурин С.* Українські невільники Третього райху (минуле і сучасність): Публіцистична хроніка. Львів, 2005; «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів. К., 2006; «Gemeinsame Verantwortung und moralische Pflicht»: Abschlussbericht zu den Auszahlungsprogrammen der Stiftung «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft». Göttingen, 2007; *Пастушенко Т.В.* Остарбайтери з Київщини: Вербування, примусова праця, репатріація (1942—1953). К., 2009.

Т.В. Пастушенко, Т.С. Першина.

ОСТЕЛЕ́ЦЬКИЙ Павло Павлович (1860—1946) — діяч рос. флоту; контр-адмірал (1920). Закінчив Мор. корпус (1899), воєнно-мор. від-ня Миколаївської академії Генштабу (1911). Під час *російсько-японської війни 1904—1905* брав участь в обороні Порт-Артура (нині м. Люйшунь, Китай). У роки *Першої світової війни* — на кораблях Чорномор. флоту. З 1918 — в *Білому русі.* З травня 1919 — командир загону пароплавів на Чорному морі, у серпні 1919 керував успішним десантом по захопленню *Одеси.* З листопада 1920 — в еміграції в Туреччині, пізніше — в Тунісі, Франції.

П. у м. Париж.

Літ.: *Рутыч Н.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных сил Юга России (материалы к истории Белого движения). М., 1997; *Клавинг В.В.* Белая гвардия. СПб., 1999.

Л.В. Гриневич.

О́СТЕН-СА́КЕН Дмитро Єрофійович (1792 або 1793 — 15(03).03. 1881) — військ. і держ. діяч Російської імперії, генерал від кавалерії (1843), генерал-ад'ютант (1849), поміщик, барон, граф (1855), член Держ. ради Рос. імперії (1856). Мемуарист, філантроп. Н. в сім'ї підполковника-драгуна, майбутнього генерал-майора, із 1801 — шефа Єлизаветградського гусарського полку барона Єрофея (Єронімуса-Казимира) Остен-Сакена. 1804 вступив юнкером до зазначеного батькового полку. 1805—07 взяв участь у кампанії проти франц. імп. *Наполеона I* Бонапарта, у битвах під Аустерліцем (сучасне місто Славков-у-Брно, Чехія), Гейльсбергом, Фрідландом. Навесні 1807 номінований офіцером (корнетом).

Герой *Війни 1812.* Призначений ад'ютантом до генерал-лейтенанта графа О.Остермана-Толстого, виявив мужність у *Бородінській битві 1812*, нагороджений шаблею з орденом св. Анни 4-го ст. й на представлення генерала від інфантерії М.Милорадовича (див. *Милорадовичі*) достроково підвищений до штаб-ротмістра. 1813 за бойову доблесть переведений до лейб-гвардії Литов. полку. Як ад'ютант М.Милорадовича воював під Дрезденом, Бауценом, Кульмом, Лейпцигом (у «Битві народів») тощо. 1816 по поверненні із зарубіжного протинаполеонівського походу — полковник, направлений спочатку до піх. частини, потому — в улани, а 1818 — командиром Астраханського кірасирського полку. 1824 — генерал-майор, командир бригади 2-ї уланської д-зії.

У роки російсько-перської війни 1826—28 служив в Окремому Кавказ. корпусі, у т. ч. під безпосередньою орудою І.*Паскевича.* Удостоєний ордена св. рівноапостольного кн. Володимира 3-го ст. Тимчасово порядкував Нахічеванською областю. За перемир'я 1828 — начальник Азербайджану, голова азербайджанського правління, одержав орден св. Анни 1-го класу й перський орден Лева і Сонця 1-го ст. Обіймаючи корпусний штаб, відзначився на *російсько-турецькій війні 1828—1829*, зокрема в штурмі фортеці Карс (нині місто в Туреччині). Заслужив орден св. Георгія 3-го класу. 1829 мав під рукою Ахалциський пашалик, звідки спрямовував до Аджарії наступальні підрозділи. Надалі командував бригадою 1-ї уланської д-зії, пізніше — кавалерійс. загоном, із яким придушував *польське повстання 1830—1831.* Від 1835 — командувач 2-го резервного кавалерійс. корпусу в Єлизаветграді (нині м. *Кіровоград*), завідував місц. *військовими поселеннями.*

В операціях проти угор. революції 1849 очолював 14-тис. з'єд-

нання, переміщене за наказом рос. імп. *Миколи I* до *Галичини*, отримав австрійс. орден Леопольда. 1850 — командир 4-го піх. корпусу, 1851 — шеф Новомиргородського уланського полку. Згодом прийняв 3-й корпус, із початком *Кримської війни 1853—1856* йому підпорядковано Бессарабію та терени Херсон. губ. праворуч од р. Пд. Буг.

В *Одесі* налагодив захист узбережжя від нападників із моря. 22 (10) квітня 1854 організував відсіч ворожим кораблям огнем припортової артилерії. Став кавалером ордена св. апостола Андрія Первозваного. Від 10 грудня (28 листопада) 1854 командував 4-м піх. корпусом, начальникував гарнізоном *Севастополя*. У *Севастопольській обороні 1854—1855* значною мірою покладався на П.*Нахімова* як свого заступника. Високо поцінував подвиги П.*Кошки*. Три тижні після 1 березня (17 лютого) 1855 виконував обов'язки головнокомандуючого мор. і сухопутними силами в *Криму*. 9 вересня (28 серпня) 1855 одним із останніх відступаючих севастопольців полишив Південну сторону й перейшов на Північну.

По закінченні війни — шеф Новоархангельського полку. 1857 на власне прохання звільнений у безтермінову відпустку. Мешкав у с. Приют Єлизаветградського пов. Херсон. губ. 1874 удостоєний алмазних знаків ордену Андрія Первозваного.

Автор спогадів. Склав щоденник «Севастополь», ретельно процитувавши власні розпорядження від осені 1854. Виступав у пресі, видавав книжки з військ., пед. та ін. тематики. Входив до *Товариства сільського господарства Південної Росії*. Чимало уваги присвятив екон. проблемам і доброчинності. Стимулював упровадження новацій агротехніки та тваринництва, виписував із-за кордону племінну худобу, вчився бджільництву. Збудував церкву, допомагав родині М.*Лорера*, власним коштом утримував ветеранів-інвалідів. Організував перевезення до свого маєтку мощей св. *Димитрія Ростовського* і збудованої тим ченцем у *Батуринському Крупицькому Свято-Миколаївському монастиреві* молитовної кімнати. Зберігав проект Бородінського монумента, реалізації якого бажав М.*Воронцов*.

1909 у Севастополі О.-С. було споруджено пам'ятник, 1997 його іменем названо вулицю.

Тв.: Катехизис верховой езды. Елисаветград, 1838; Оборона против нападающих на оборону Севастополя. «Военный сборник», 1861, № 2; Отрывок из переписки с Иннокентием, архиепископом Херсонским и Таврическим. Там само, № 7/8; Мысли об устройстве легкой конницы и некоторые общие замечания. Там само, 1862, №7; Мысли о драгунах. СПб., 1862; Действия Отдельного отряда генерал-майора, потом генерал-лейтенанта барона Остен-Сакена в войну 1831 года. СПб., 1865; Мысли о некоторых предметах военного дела и разные военно-исторические сведения. СПб., 1865; Начало самобытной жизни А.С. Хомякова. В кн.: Утро. М., 1866; Мысли о воспитании детей и советы детям моим, когда Бог благословит их добрыми женами и детьми. М., 1867; Отрывок из летописи Елисаветградского гусарского полка. «Военный сборник», 1870, № 10; Обращение к гражданам Одессы. Одесса, 1872; Военный совет при обороне Севастополя: 29-го июля 1855 года. «Русская старина», 1874, № 10; Николай Николаевич Муравьев в 1828—1856 гг. Там само, № 11; Приказ по войскам Бессарабской области и части Херсонской губернии, на правом берегу р. Буга расположенным. В кн.: Приложение к журналу «По морю и суше». Одесса, 1895.

Літ.: [*Маслов С.А.*] Воспоминание Бородинской битвы в 1865 году. «Современная летопись», 1865, № 37; Генерал от кавалерии граф Дмитрий Ерофеевич Остен-Сакен. СПб., 1872; *Палатин*. Одесские события 1854 года. «Русский вестник», 1877, № 1; *Палимпсестов И.У.* Мои воспоминания. М., 1879; *Туровский Г.* Памяти графа Дмитрия Ерофеевича Остен-Сакена. «Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям», 1881, № 15; *И.И.О.* [*Ореус И.И.*]. Остен-Сакен. В кн.: Энциклопедия военных и морских наук, т.5. СПб., 1891; *Фет А.А.* Ранние годы моей жизни. М., 1893; Застольное слово К.С. Аксакова на обеде, данном в Москве графу Д.Е. Сакену. «Русский архив», 1895, № 5; *Меньков П.К.* Записки, т. 1—3. СПб., 1898; *Федоров Д.В.* На царском пути (черты из жизни графа Д.Е. Остен-Сакена). «Исторический вестник», 1898, № 4; *Львов А.Н.* Письма духовных и светских лиц к митрополиту Московскому Филарету (с 1812 по 1867 г.). «Христианское чтение», 1899, № 8; Архиепископ Гавриил и граф Д.Е. Остен-Сакен в письмах к А.Г. Тройницкому. Б/м, б/г; *Ястребцев Е.* Остен-Сакен, барон, впоследствии граф Дмитрий Ерофеевич. В кн.: Русский биографический словарь. СПб., 1905; *Достоевский А.М.* Воспоминания. Л., 1930; Записка К.Ф. Толя 1831 г. В кн.: Российский архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII—XX веков, т. 6. М., 1995; *Строгонов А.А.* Севастополь в лицах за 150 лет (1770—1920). Севастополь, 2003.

П.Г. Усенко.

О́СТЕН-СА́КЕН Фабіан-Готліб (Фабіан Вільгельмович) **фон дер** (Сакен; між 1750 і 1752 — 19(07).04.1837) — військ. і держ. діяч Російської імперії, барон, граф (1821), генерал-фельдмаршал (1826), князь (1832). Член Держ. ради Рос. імперії (1818). Почесний член Ун-ту св. Володимира (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) від 1834. Кавалер багатьох орденів: св. апостола Андрія Первозваного (1814), св. рівноапостольного кн. Володимира 1-го класу (1830), св. Олександра Невського (1813), св. Георгія 2-го ст. (1813) та ін., у т. ч. прусських Червоного орла (1807) і Чорного орла (1813), австрійс. ордену Марії Терезії — командорського хреста (1814).

Ф.-Г. фон дер Остен-Сакен. Портрет роботи художника Дж. Доу. 1820-ті роки.

Із дворян Курляндського герцогства. Н. в м. Ревель (нині м. Таллінн, Естонія), син капітана рос. армії — колиш. ад'ютанта Б.-К.*Мініха*. Навч. в школі м. Дерпт (нині м. Тарту, Естонія). 29 (18) жовтня 1766 записаний підпрапорщиком Копорського мушкетерського полку, від 1767 — сержант. За відвагу в кількох атаках, застосованих в облозі *Хотина* (1769), номінований прапорщиком. Із Нашебурзьким мушкетерським полком узяв участь у *російсько-турецькій війні 1768—1774* та виправах О.*Суворова* на теренах *Речі Посполитої*. З 1770 — підпоручик, через 3 роки — поручик, з 1777 — капітан. Виконував обов'язки ординарця посла рос. імп. *Катерини II* у *Варшаві* графа О.-М.Штакельберга. 1785 направлений до Углицького мушкетерського полку й викладати в Сухопутному кадетському корпусі в *Санкт-Петербурзі*. 24 (13) листопада 1786 удостоєний чину майора й одразу ж переіменований на підполковника Моск. гренадерського полку. Від 30 (19) липня 1789 — у Ростовському мушкетерському полку.

Під час *російсько-турецької війни 1787—1791* брав участь у низці боїв, зокрема *Ізмаїла*

штурмі 1790. За відзнаку в придушенні повстання Т.*Косцюшка* 31 (20) серпня 1794 підвищений до полковника, після здобуття м. Вільно (нині м. *Вільнюс*) нагороджений золотою шпагою з написом «За храбрость». 22 (11) лютого 1795 переведений до Черніг. мушкетерського полку. 9 жовтня (28 вересня) 1797 імп. *Павло I* надав йому звання генерал-майора (призначивши шефом Катериносл. гренадерського полку, з 1798 — Псковського), 22 (11) липня 1799 — генерал-лейтенанта. Відряджений із підлеглою частиною в зарубіжну експедицію й 26 (15) вересня 1799 поранений під Цюрихом (Швейцарія), потрапив до франц. полону. Звільнений через рік, на поч. 1801 очолив Петерб. гренадерський полк і спец. корпус для оборони естляндського узбережжя Балт. моря, 1805 — з'єднання, дисльоковане в м. Гродно (нині місто в Білорусі). У прусській кампанії 1806—07 діяв на чолі д-зії проти військ імп. *Наполеона I* Бонапарта. Був запідозрений у затримці виконання інструкцій і відправлений у відставку, проте згодом реабілітованим повернувся на службу.

Герой *Війни 1812*, командував корпусом на *Волині* в складі 3-ї 3х. армії, вів позиційну боротьбу з противником на терені між Волковиськом і Слонімом (нині міста Гродненської обл., Білорусь), *Ковелем* і *Любомлем*, маневрував проти переважаючих сил франц. кн. М.Реньє й австрійс. кн. К.-Ф.Шварценберга. Спрямував підлеглих на підмогу військам генерала від інфантерії М.Милорадовича (див. *Милорадовичі*) в наступі на *Варшавське князівство*, змусив капітулювати залогу фортеці Ченстохова (нині місто в Польщі) з понад 1 тис. оборонців, а 10-тис. угруповання кн. Ю.*Понятовського* витіснив із Кракова. У подальшому поході — командувач правим крилом Силезької армії, створеної союзницькою коаліцією. Після бою на р. Кацбах (Качава, прит. Одеру) 26 (14) серпня 1813 пожалуваний чином генерала від інфантерії, по «Битві народів» під Лейпцигом (Німеччина) і переправі через р. Рейн од імп. *Олександра I* отримав 50 тис. *рублів.* 31 (19) березня 1814 вступив на пост генерал-губернатора окупованого Парижа (Франція). В нову антинаполеонівську експедицію під начальством М.*Барклая де Толлі* 1815 вирушив із *Варшави*, орудував 3-м піх. корпусом.

Влітку 1818 призначений головнокомандувачем 1-ї армії й перебував на цій посаді майже 17 років, квартирувавши, переважно, в м. Могильов (нині місто в Білорусі), а з 1831 — у *Києві.* Патронував розгром *Чернігівського полку повстання*, репресії значної кількості учасників *декабристів руху* в Україні. 1826 його іменем було названо Углицький полк. У період *польського повстання 1830—1831* наглядав над *Київською губернією*, *Подільською губернією* і *Волинською губернією*, за що одержав портрет імп. *Миколи I* з алмазними прикрасами для носіння на грудях. Жертвував власні кошти на археол. розкопки київ. старожитностей, підтримував дружні стосунки із митрополитом Київським і Галицьким Євгенієм (*Болховітіновим*).

1835 Микола I структурно розформував 1-шу армію і з пошаною запропонував О.-С. постійне петерб. мешкання, проте той залишився в Києві, де й помер. Похований поблизу церкви Різдва Пресвятої Богородиці на Дальніх печерах *Києво-Печерської лаври.*

Літ.: [*Бантыш-Каменский Д.М.*] Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов, с 48 портретами, ч. 4. СПб., 1841; *Михайловский-Данилевский А.И.* Полное собрание сочинений, т. 1. СПб., 1849; Речь М.А. Максимовича над гробом генерал-фельдмаршала князя Сакена. «Киевская старина», 1887, № 10; Военная галлерея 1812. СПб., 1912; Декабристи на Україні. К., 1926; *Сапрыкина Л.* Губернатор Парижа. «Радуга», 1985, № 6; *Безотосный В.М.* Остен-Сакен. В кн.: Отечественная война 1812 года. М., 2004.

П.Г. Усенко.

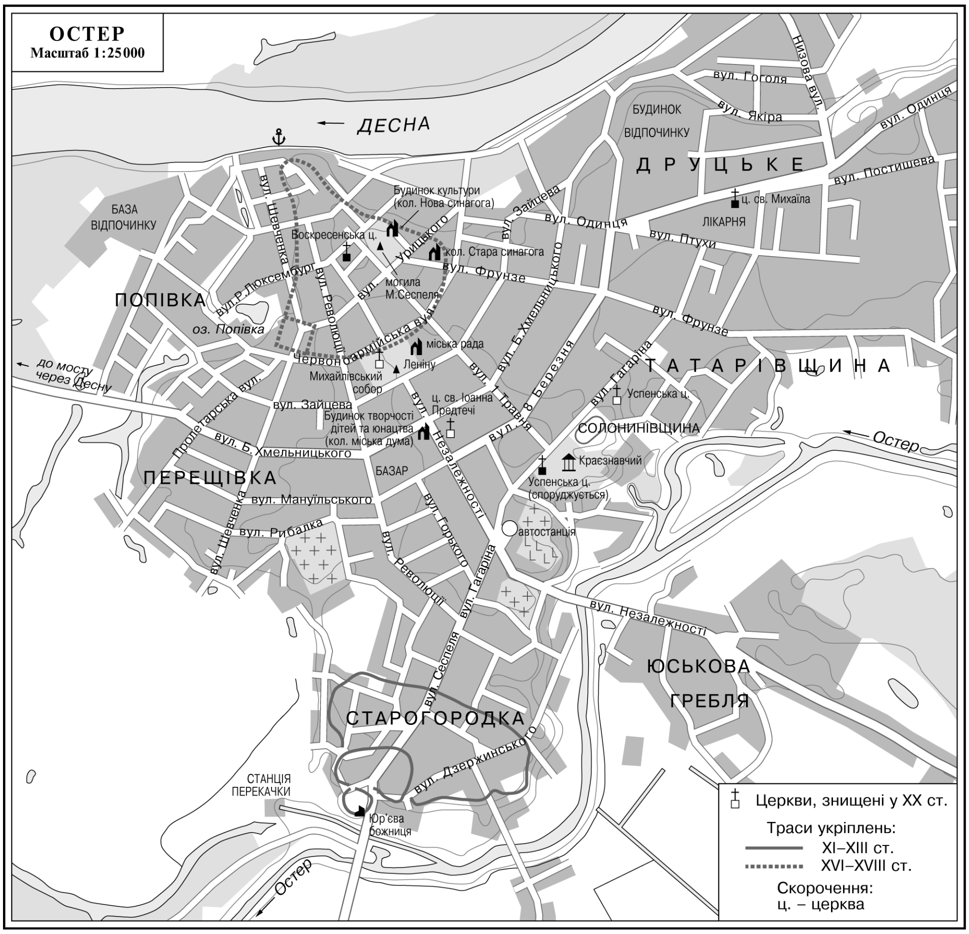

ОСТЕ́Р — місто Козелецького р-ну *Чернігівської області.* Розташов. на лівому березі р. Десна (прит. Дніпра). Населення 7,1 тис. осіб (2005).

Попередником сучасного міста був давньорус. *Городець Остерський*, уперше згаданий у літописі під 1098. Це місто-фортеця (збереглося городище) стояло при впадінні р. Остер в Десну, на пд. околиці сучасного О. в місцевості Старогородка. Городець Остерський був зруйнований під час *монголо-татарської навали*. Перша згадка О. датується 1481, коли поселення належало *Великому князівству Литовському* й було центром приватновласницької волості. Після 1542 Остерська волость стала державною, а О. перетворився на центр *повіту* (пізніше *староства*) у складі *Київського воєводства*.

Після *литовсько-московської війни 1500—1503* О. став прикордонним пунктом і набув стратегічного значення. 1538 віленський *воєвода* й останній приватний власник О. Альберт Гаштовт спорудив дерев'яний замок «на старому городищі». До замку прилягало місто, захищене «острогом». За описом 1552, в О. було 85 боярських і міщанських *димів*, 2 церкви.

Унаслідок зміни русла Десни було прийнято рішення про перенесення замку й міста на мис, утворений Десною та її рукавом Попівка. На новому місці буд-во укріплень було завершене 1571. З огляду на воєнну небезпеку в замку розмістили гарнізон чисельністю 150 осіб. *Люстрація* 1628 (зафіксувала 291 дим) свідчить, що в 16 — 1-й пол. 17 ст. місто зростало.

У червні 1648 О. перейшов під контроль *Війська Запорозького* і став центром сотні *Переяславського полку*. Нетривалий час (у 1650) місто було центром окремого полку (див. *Остерський полк*). Між 1651 і 1653 Остерська сотня увійшла до складу *Київського полку*. Під час *російсько-польської війни 1654—1667* польс. військо на чолі з королем *Яном II* Казимиром Ваза в грудні 1663 оволоділо О. Під час свого тритижневого перебування в місті король затвердив *магдебурзьке право*, яким *міщани* самовільно користувалися й до цього. Польс. залога стояла до березня 1664, а 1665 її змінила російська. Під час антимоск. повстання 1668 рос. гарнізон на чолі з воєводою Д.Рогозіним протягом лютого—грудня 1668 витримав облогу з боку козац. загону на чолі з В.*Дворецьким*. Місто при цьому було спалене.

Після ліквідації полкового адм.-тер. устрою 1781 у складі *Київського намісництва* було створено Остерський пов., який існував до 1796. Із 1797 О. входив як заштатне місто до складу *Малоросійської губернії*; у зв'язку з поділом останньої 1802 у тому ж статусі увійшов до складу *Чернігівської губернії*. Із березня 1803 — центр Остерського пов. Черніг. губ.

У 19 ст. переважна більшість мешканців О. займалася ремеслами й промислами. Зростання чисельності населення уповільнювалося (у 1801 — бл. 2 тис. осіб, у 1866 — 4,8 тис., у 1897 — 5,4 тис. осіб). Перед 1917 у місті були 4 правосл. церкви (із них до нашого часу збереглася лише Воскресенська) і *синагога* (нині будинок культури).

1917—20 влада у місті належала *Українській Народній Республіці* (листопад 1917, березень—квітень 1918, грудень 1918 — січень 1919), *більшовикам* (листопад 1917 — березень 1918, січень—серпень 1919), *Українській Державі* (квітень—листопад 1918), денікінцям (серпень—листопад 1919). У березні—листопаді 1918 О. був під контролем нім. військ. Рад. владу остаточно встановлено 21 грудня 1919.

У травні 1923 О. було зараховано до категорії с-щ міськ. типу; він став райцентром спочатку *Ніжинської округи*, а з грудня 1924 — *Чернігівської округи*. Із 1932 — райцентр Черніг. обл. У рад. час в О. було збудовано кілька пром. підпр-в.

Під час нім. окупації (9 вересня 1941 — 22 вересня 1943) О. став центром партизан. краю, у деяких навколишніх селах були відновлені органи рад. влади. У місті діяло рад. підпілля.

У повоєнний час місто стало рекреаційним осередком.

У жовтні 1961 О. зараховано до категорії міст районного підпорядкування. До його складу увійшли села Юськова Гребля та Старогородка. Із 1962 — у складі Козелецького р-ну.

В О. народилися В.*Бец*, М.*Птуха*. У місті жив і був похований чуваський поет Мішші Сеспель (М.Кузьмін).

Пам'ятка арх-ри: *Остерська божниця* (бл. 1098).

Краєнавчий музей (заснований 1908 як музей шкільних наочних посібників).

Літ.: *Александрович М.Н.* Остерский уезд, вып. 1: Историческое описание, ч. 1: До окончания смут в Восточной Украине. К., 1881; *Ткаченко М.М.* Остер в XVII—XVIII вв. К., 1925; *Богусевич В.А.* Остерский городок. «Краткие сообщения Института археологии АН УССР», 1962, вып. 12; ІМіС УРСР: Чернігівська область. К., 1972; *Казаков А.Л. та ін.* Нові дослідження Остерського Городця. В кн.: Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. К., 1989; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990.

Я.В. Верменич, Д.Я. Вортман.

ОСТЕ́РСЬКА БОЖНИ́ЦЯ, Юр'єва божниця (літописна «божниця святого Михаїла») — частково збережений давньорус. храм у м. Остер, на *городищі*, яке є рештками літописного *Городця Остерського*. Вперше згадується в літописі при описі подій 1152, коли коаліція князів на чолі з київ. кн. *Ізяславом Мстиславичем* здобула Городець Остерський і примусила піти звідти ростово-суздальського кн. *Юрія Долгорукого*, який використовував це місто як опорний пункт для боротьби за *Київ*. При цьому в божниці св. Михаїла згорів дерев'яний верх. Свого часу поширеною була думка, що О.б. збудував кн. Юрій Долгорукий, звідси її назва «Юр'єва божниця». Сучасні дослідники вважають її побудову одночасною із заснуванням укріплення (1098), про що свідчить техніка мурування стін, в яких каміння чергується із плінфою,

Остерська божниця. Загальний вигляд апсиди храму. Фото 2000.

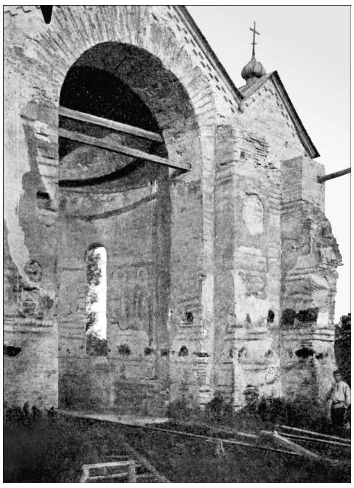

Остерська божниця. Фото початку 20 ст.

Остерська божниця. Центральна частина розпису. Акварель роботи археолога і мистецтвознавця М. Макаренка. 1906.

Острівець. Горщик банкоподібної форми.

покладеною з утопленим рядом (техніка «opus mixtum», характерна для 11 ст.). Після *монголо-татарської навали* О.б. довго стояла порожньою, а в 17 ст. в ній почали правити службу. 1755, після пожежі, що ушкодила стіни церкви, її закрили, а незабаром вона завалилася й була частково розібрана. До наших днів дійшли вівтарна апсида і сх. стіна. У стіні існують невеликі утоплені ніші, що заміняють бічні апсиди, — характерна риса переяслав. храмів поч. 12 ст. Археол. дослідженнями з'ясовано, що це був невеликий храм шириною 10,5 м, довжиною разом із півколом апсиди 16 м. В апсиді збереглися фрески, які вважаються сучасними побудові церкви (рубіж 11—12 ст.). Розпис дуже ушкоджений, але його заг. іконографічну схему можна визначити: у консі — постать Богородиці-Оранти, обабіч неї — 2 архангели, у середньому регістрі — «Євхаристія», у нижньому регістрі — 4 постаті святителів. Збереглися також залишки орнаментів.

Літ.: *Константинович М.* Развалины Юрьевой божницы в с. Старгородке. «Киевская старина», 1896, № 11; *Макаренко Н.* Древнейший памятник искусства Переяславского княжества. В кн.: Сборник статей в честь графини Прасковьи Сергеевны Уваровой. М., 1916; *Його ж.* Старгородська «божниця» та її малювання. В кн.: Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. К., 1928; *Раппопорт П.А.* Русская архитектура X—XIII вв. В кн.: Археология СРСР: Свод археологических источников. Л., 1982; *Коринный Н.* Переяславская земля X — первой половины XIII века. К., 1992.

Ю.О. Коренюк.

ОСТЕ́РСЬКИЙ ПОЛК, Острянський полк — козац. військ. й адм.-тер. одиниця в *Лівобережній Україні* серед. 17 ст. Сформувався в перші роки національно-визвол. війни укр. народу під проводом Б.*Хмельницького.* Адм. центр — м. *Остер* (Вустр). До 1649 в О.п. налічувалося 1958 козаків, очолював його полк. Т.*Носач.* У *«Реєстрі Війська Запорозького» 1649* О.п. відсутній, зафіксована Острянська сотня *Переяславського полку.* 1654 *генеральний писар* І.*Виговський* одержав царську грамоту на м. Остер з навколишніми селами.

Дж.: Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. К., 1992; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. К., 1995.

В.В. Панашенко.

ОСТРАКО́Н (давньогрец.) — уламок глиняної посудини. У давнину О. слугували для різноманітних коротких написів, які робили чорнилами або видряпували. У Давній Греції, зокрема в Афінах, О. використовували при винесенні рішення нар. зборів про вигнання з міста якої-небудь людини, котра вважалася небезпечною для д-ви. На О. наносилось ім'я того, кого виганяли.

М.В. Скржинська.

ОСТРІВЕ́ЦЬ — група поселень і могильників в околицях с. Острівець Городенківського р-ну Івано-Франк. обл. Зафіксовано пам'ятки *трипільської культури*, к-ри Ноа, *липицької культури*, сарматської к-ри, *черняхівської культури* та ін. Дослідження в 1950—60-х рр. проводили М.Смішко, І.*Свєшніков*, Е.Балагурі. Виявлено значну кількість кам'яних виробів, керамічний посуд, остеологічні рештки та металеві вироби. Найбільш відоме поселення к-ри Ноа та могильник, що налічує понад 200 різночасових поховань.

Літ.: *Смішко М.Ю.* Сарматські поховання біля с. Острівець Станіславської області. В кн.: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, вип. 4. К., 1962; Археологічні пам'ятки УРСР. К., 1966; *Балагурі Е.А.* Поселення культури Ноа біля с. Острівець Івано-Франківської області. В кн.: Археологія, т. XXI. К., 1968; *Свєшніков І.К.* Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. К., 1974; Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. К., 1981; Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза. К., 1982; Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. К., 1982.

Л.Г. Мацкевий.

ОСТРІ́ВСЬКА УГО́ДА 1392 — укладена 4 серпня 1392 в Острові (поблизу сучасного м. Ліда (Білорусь), нині не простежується) між городенським кн. *Вітовтом* і королем польс. і великим кн. литов. Владиславом II *Ягайлом.* Унаслідок угоди кн. Вітовт повернув собі батьківські землі (передусім Троки (нині м. Тракай, Литва), де порядкував брат Ягайла кн. *Скиргайло Ольгердович*), отримав у володіння *Луцьк* і став представником Владислава II Ягайла в Литві (або, за лексикою деяких джерел, «великим королівським старостою»). Це поклало початок відродженню *Великого князівства Литовського* як держ. організму всупереч настановам *Кревської унії 1385.* Серед наслідків О.у. було й те, що компенсацією кн. Скиргайлу Ольгердовичу за втрачені Троки став київ. стіл, з якого через це було усунуто кн. *Володимира Ольгердовича.*

Літ.: *Lewicki A.* Kiedy Witold zostal wielkim księciem Litwy. «Kwartalnik Historyczny», 1894, t. 8; *Halecki O.* Dzieje unii jagiellonskiej, t. 1. Kraków, 1919; *Чубатий М.* Державно-правне становище українських земель Литовської держави під кінець XIV в. «ЗНТШ», 1926, т. 144—145.

О.В. Русіна.

ОСТРОВЕ́РХА Михайло (07.10. 1897—17.04.1979) — військ. і громад. діяч, хорунжий УГА, пись-

менник, журналіст, критик, перекладач. Н. в м. *Бучач*. Від вересня 1915 — у сотні Укр. січових стрільців (командир — Р.*Сушко*). У боях під *Бережанами* у вересні 1916 потрапив до рос. полону, з якого повернувся влітку 1918. У складі 1-ї бригади УСС брав участь у боях під *Львовом*, пізніше прикріплений до 10-ї Янівської бригади, де спільно з О.Кононом керував розвідкою й у складі якої брав участь у Чортківській офензиві та поході на *Київ*, захворів тифом у «чотирикутнику смерті», після видоровлення вступив до Дієвої Армії УНР і в рядах Запоріз. д-зії служив на посаді заст. начальника культурно-освіт. відділу. Інтернований у таборах у Пікуличах і Вадовицях. 1926—39 жив у Львові, співпрацював із львів. літ. часописами, автор низки книжок про Італію («Муссоліні — людина і чин», 1934). 1944 емігрував до Німеччини, 1949 — до США.

Здійснив низку перекладів з італ. літератури (Г.Деледда, А.Негрі, Н.Макіавеллі) та ін., автор есеїв, спогадів — «З римського щоденника» (1946), «Nihil novi» (1946), «Без докору» (1948), «Хвильовий і хвильовизм» (1955), «Обніжками на битий шлях» (1957), «На закруті» (1958), «Грона калини УСС» (1962), «Блиски і темряви» (1966).

П. у м. Нью-Йорк (США).

Літ.: Українські січові стрільці 1914—1920. Львів, 1935; Українська Галицька армія: Матеріали до історії. Вінніпег, 1958; За волю України: Історичний збірник УСС: 1914—1964. Нью-Йорк, 1967.

Б.З. Якимович.

ОСТРО́ВСЬКИЙ Володимир Павлович (криптоніми та псевдоніми — В.О., О-ський В., П-ч В-ській, Ве-пе-о, Вепео, Павлович, Павлович В.; 18(06).06.1881—07.04. 1950) — письменник, педагог, журналіст, громад. і політ. діяч. Н. в м. Рейовка Губешівського пов. Холмської губ. (нині в Польщі) в сім'ї столяра. Після закінчення місц. нар. школи та успішно складених іспитів за г-зію протягом 3-х років працював учителем у церковно-парафіяльній школі с. Володимир. 1898 вступив до Холмської вчительської семінарії, після закінчення якої вчителював у Томашівському та Холмському повітах. 1905 Вища шкільна комісія перевела його до *Варшави*. З 1911 вчителював у «зразковій школі» при Холмській учительській семінарії. Водночас редагував газ. «Холмська Русь». 1915 разом із Холмською вчительською семінарією евакуйований до м. Сураж Черніг. губ. Склав держ. іспит на звання вчителя вищої початкової школи.

У березні 1917 направлений до *Вінниці* інспектором вищої початкової школи при місц. вчительському ін-ті. Організував український літературний та театральний гуртки, перший в Україні шкільний кооператив, викладав у приватній г-зії для дорослих. Інспектор першої вищої початкової школи у Вінниці (1918). Слухач курсів українознавства у Вінниці (1—31 серпня 1918), водночас був секретарем пед. ради цих курсів. Входив до спілки вчителів вищих початкових шкіл. Друкувався в газеті *Вінницького товариства «Просвіта»* — «Шлях» (1919), був її редактором. Очолив навч. секцію Він. повітового відділу нар. освіти (1920). Слухач школи українознавства при Він. гарнізонному клубі.

Після поразки УНР виїхав до Варшави. Займався пед., редакторською, письменницькою діяльністю. Очолював Укр. літ. гурток у Варшаві (з 1926). Співредактор ж. «Українська трибуна» (1921—22), редактор часописів «Духовна бесіда», «Українська громада», «Нова скиба». 1928 за дорученням проводу *Українського національно-демократичного об'єднання* (УНДО) переїхав до *Луцька*, щоб пожвавити там громадсько-політ. і мистецьке життя. Видавав журнали «Наш світ» («Наша бесіда»), «Нарід», «Наш світ», «Нова доба», що були на позиціях УНДО, виступали за консолідацію укр. сил. Член *Луцької повітової «Просвіти»*, входив до її ради (1928). Виступав ініціатором заснування сел. кооперативів у населених пунктах воєводства.

1930 утримувався в Луцькій в'язниці, причиною його арешту стало проведення агітаційної роботи в блоці нац. сил під час виборів до польс. парламенту.

Головував на ліквідаційних зборах Луцької повітової «Просвіти» (1 липня 1934).

Автор букваря, читанок, підручників. Підготував альбом фотографій правосл. церков і монастирів, зробив опис пам'яток арх-ри та історії *Холмщини*. У 1920—30-х рр. О. був одним із найпопулярніших письменників *Волині* та Холмщини. Його твори перекладалися рос. та італ. мовами.

Друга світова війна застала О. в *Кракові*, куди він поїхав у видавничих справах. Один із тих представників громадськості, хто у відозві до укр. народу закликав усі патріотичні сили об'єднатися для відновлення Укр. д-ви (14 червня 1941).

У роки війни мешкав у Холмі, очолював курси бухгалтерів. Наприкінці війни О. вивезли з Холмщини у Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*), дали житло, посаду директора базової школи профтехучилища, яка готувала вчителів шкіл. Відмовився співпрацювати з рад. органами. 10 вересня 1946 на зборах Львів. орг-ції Спілки письменників України його ім'я зачитали в списку ворогів укр. народу. Звільнений з роботи, затаврований як «український буржуазний націоналіст». За спец. розпорядженням Головліту всі твори письменника були заборонені, книжки вилучені з б-к і знищені.

П. у м. Станіслав, незабаром його могила щезла.

Літ.: *Дей О.І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.). К., 1969; *Горак Р.* Повернення Володимира Островського. «Дзвін», 1991, № 11; *Савчук Б.* Волинська «Просвіта». Рівне, 1996; *Онуфрійчук М.* Володимир Островський — український письменник. В кн.: Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20—23 січня 1998 р. Луцьк, 1998; *Наріжний С.* Українська еміграція. К., 1999; *Баран В.К.* Історичний шлях «Просвіти». В кн.: «Просвіта» на Волині: Минуле і сучасне. Луцьк, 2001; *Завальнюк К.* Вінницькі стежини письменника-холмщака. «Панорама», 2001, № 84, 24 жовтня; *Малюта О.* «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX — перша половина XX ст). К., 2008.

О.В. Малюта.

М. Островерха.

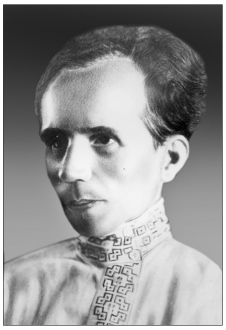

М.О. Островський.

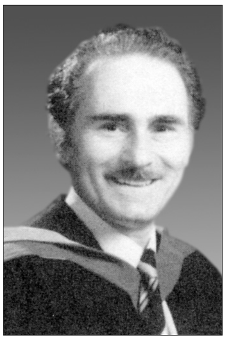

О. Островський.

ОСТРО́ВСЬКИЙ Микола Олексійович (29(16).09.1904—22.12. 1936) — письменник, офіц. біографія якого за рад. влади повністю ототожнювалася з життям його героя — Павки Корчагіна. Н. в с. Вілія Волин. губ. (нині Острозького р-ну Рівнен. обл.). Згідно з архів. документами, опубл. лише в 1990-ті рр., О. походив із заможної родини, яка за борги продала свої землі, через що його батько став робітником гуральні. Вчився у місц. школі. 1914 сім’я переселилася до *Шепетівки*, де О. ще дитиною почав працювати в станційному буфеті (1914—19); 1919—20 — дроворіз на складі, учень помічника кочегара на електростанції, кубовщик; одночасно вчився в школі. 1921 — делегат повітової конференції робітн. молоді, вступив до Шепетівського комсомольського осередку. З серпня 1921 до кінця 1922 вчився на електротех. відділі Київ. залізничної школи. Через 8-місячну хворобу на тиф вибув із комсомолу, до якого вступив повторно 1923. Від травня 1923 — секретар прикордонних райкомів комсомолу — Берездівського та згодом Ізяславського. 1924 вступив до КП(б)У. Того ж року тяжко захворів через ускладнення після тифу; 1927 його спіткав параліч і 1928 — сліпота. Не занепавши духом завдяки надзвичайній силі волі та мужності, О. розпочав заочне навчання в Комуніст. ун-ті ім. Я.Свердлова (1927—30), виступав у засобах масової інформації. Протягом 1930—34 диктував роман «Як гартувалася сталь», який парт. верхівка ВКП(б) оголосила автобіографічним і широко використовувала в пропагандистсько-виховних цілях шляхом масових тиражів, введення роману до шкільних програм, неодноразових екранізацій, створення музеїв О. (Вілія, Шепетівка, Сочі, *Москва*) та меморіального комплексу в *Боярці*. З 1934 — член Спілки письменників СРСР, 1935 нагороджений орденом Леніна, отримав військ. звання бригадного комісара. 1934—36 написав першу книгу трилогії «Народжені бурею». З комуніст. позицій зображав укр. визвол. змагання 1917—20.

Лауреат премії ім. Ленінського комсомолу (1936).

П. у м. Москва.

1958 в УРСР було встановлено Респ. комсомольську премію ім. М.Островського.

Тв.: Естафета мужності: Статті. Промови. Бесіди. Листи. К., 1977; Твори, т. 1—3. К., 1979; Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1989.

Літ.: *Кізко П.* Соціалістичний реалізм — московський винахід («Як гартувалася сталь» М. Островського та «Прапороносці» О. Гончара). «Вісник ООЧСУ» (Нью-Йорк), 1959, № 3; *Олійник Б.* На зорю!: (До 70-річчя від дня народження М. Островського. «Україна. Наука і культура», 1974, вип. 9; Спогади про Миколу Островського. К., 1980; Жизнь — подвиг: К 80-летию со дня рождения писателя Н.А. Островского. К., 1984; *Логвиненко М.* Щастя чи трагедія?: Про «білі плями» у біографії Миколи Островського та його героїв. «ЛУ», 1989, 12 жовтня; *Його ж.* Откажемся ли от Николая Островского?: Неюбилейные заметки к 90-летию со дня рождения. «Крымская газета», 1994, 4 октября; *Качуровський І.* Про новий довідник «Письменники України». «Визвольний шлях», 1997, № 8; *Мицик Ю.* Чи воював у «Громадянську» творець Павки Корчагіна? «Кур’єр Кривбасу», 1997, № 79/80; *Том П.* Чи потрібні герої?: Про музей М. Островського в Шепетівці. «Культура і життя», 1998, 27 травня; *Чемерис В.* Микола Островський як революційний фантаст, або вузькоколійка — дзеркало ідеології?: Погляд крізь призму сьогоденних реалій. «ЛУ», 1998, 20 серпня; *Вакулюк П.* Міфи про Островського-Корчагіна: Боярська вузькоколійка є витвором більшовицької ідеології і не підтверджується документально. «Українська газета», 1999, 24 червня; Павка Корчагин — герой Китая [20-серійний телефільм «Сотворення героя», реж. Хань Гана, знятий в Україні з українськими акторами]. «Вечерние вести», 2000, 14 березня; *Коломієць О.* Микола Островський. В кн.: Імена України в космосі: Науково-енциклопедичне видання. Львів—К., 2003; Людина-легенда: До 100-річчя з дня народження Миколи Островського: Довідково-біографічне видання. Хмельницький, 2004; Микола Островський на сторінках історії і в нашому житті: Матеріали науково-практичної конференції до 100-річчя з дня народження, 25 вересня 2004 р. Хмельницький—Шепетівка, 2004; *Сваричевський А.* Тріумф і трагедія Миколи Островського, його друзів і героїв роману. «Хмельниччина: Дивокрай», 2004, № 1—2; *Чікін В.І.* Музей Миколи Островського в Шепетівці: Путівник. Шепетівка, 2004; *Овчаренко І.* М. Островський у Слов’янську. В кн.: *Овчаренко І.* Крізь далеч років. Слов’янськ, 2005; *Вербич В.* Трагедія і велич волинянина Миколи Островського. В кн.: *Вербич В.* Під куполом спільного неба. Луцьк, 2006; *Матущак К.* Коли перестанемо вірити міфам? «Вінниччина», 2007; № 99; *Мітягіна С.* Вплив роману Е. Войніч «Овід» на життєвий і творчий шлях М. Островського. В кн.: Поділля. Краєзнавчі студії: Збірник наукових праць. Хмельницький, 2008; *Самоделова С.* Переплавленная жизнь. «Тайны прошлого», 2010, № 1(21).

Г.П. Герасимова.

ОСТРО́ВСЬКИЙ Олег (16.04. 1925—06.06.2003) — науковець, митець, педагог, меценат. Д-р тех. наук. Член Спілки художників України. Н. в с. Чернелів на Тернопільщині в сім’ї священика та вчительки. У роки *Другої світової війни* був вояком 1-ї Укр. д-зії Укр. нац. армії (д-зія СС «*Галичина*»), брав участь у боях. Полоненим був інтернований до укр. табору в Ріміні (Італія), де працював як ілюстратор-графік у книжковому вид-ві. Після війни переїхав до Великої Британії і там влаштувався на роботу в текстильній індустрії. Від 1950 навч. в Академії мист-в у Мадриді (Іспанія). Повернувшись до Великої Британії, працював у текстильній пром-сті і водночас вчився на інженера-механіка. 1960 отримав диплом, працював професійним інженером у Ноттінгемі. З 1966 викладав інженерну дисципліну в коледжі, а згодом — інженерну графіку, термодинаміку і математику в Ноттінгемському ун-ті. Тут здобув звання д-ра тех. наук. Автор підручників «Інженерна графіка» (у 2-х т.), «Комп’ютерне проектування», «Збірник лекцій із самонавчання інженерної графіки», спогадів «Водила молодість».

Мистецький доробок О. містить портрети, краєвиди, святкові картки, ілюстрації, екслібриси, грамоти і заг. графічні праці. Виставка з 200 робіт під заг. назвою «Україна назавжди!» в 1990-х рр. протягом 3-х років проходила в 20-ти обласних центрах України. 250 примірників свого «Альбому мистецьких праць» він подарував навч. закладам, музеям, б-кам, вид-вам України.

Був членом *Організації українських націоналістів*, Союзу українців у Великій Британії, Об’єднання бувших вояків українців у Великій Британії та *Спілки української молоді*, щедро жер-

твував на церк., громад. та нац. справи.

Наук. діяльність О. відзначена багатьма міжнар. нагородами, а за викладацьку працю та інженерні винаходи він 1988 отримав пам'ятні Диплом та Диск Ін-ту інженерних конструкторів Брит. Королівства.

П. у м. Ноттінгем.

Літ.: *Романюк П.* Національна повинність. «Молода Галичина», 1999, 22 травня.

І.І. Винниченко.

ОСТРО́Г — місто обласного підпорядкування *Рівненської області*, райцентр. Розташований на р. Вілія поблизу її впадіння в Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра), за 14 км від залізничної ст. Острог. Населення 14,8 тис. осіб (2009).

Прийнято вважати, що перша писемна згадка про О. міститься в «*Повісті временних літ*» під 1100, коли кн. *Давиду Ігоровичу* передали у володіння кілька міст у *Погорині*. Проте літописна фраза зі згадкою про О. має подвійне тлумачення: 1) Давидові дають «Божський острог»; 2) Давидові дають «Божський [і] Острог». Згідно з археол. даними, на місці сучасного міста у 8—9 ст. виникла група слов'ян. поселень, яка наприкінці 10 — на поч. 11 ст. трансформувалася в ранньоміський центр, що складався з *городища* площею 3,2 га та селища площею бл. 2 га. На зламі 11—12 ст. площа поселення скоротилася вдвічі, проте інтенсивне життя тривало аж до серед. 13 ст.

Наступна після 1100 згадка О. припадає на 1340, коли в джерелах з'являється «князь Данило з Острога» — родоначальник князів *Острозьких*. У часи, коли О. належав цьому князівському роду (14 — серед. 17 ст.), він перетворився на один із найбільших центрів *Волині*. Ядром міста був *Острозький замок*, споруджений на місці давньорус. *дитинця*. Перша кам'яна замкова споруда — «Вежа мурована» — гіпотетично датується серед. 14 ст. До замку прилягали уфортифіковані Пригородок (дерев'яну стіну споруджено в 14 ст.) і власне місто (кам'яну стіну споруджено в 1530—40-х рр.). Передмістя Загороддя на поч. 17 ст. було укріплене валом із бастіонами. За межами укріплень лежали передмістя: Татарське (Зарванське), Заріччя, Бельмаж. На правому, протилежному від замку березі Вілії виникло обнесене валом Нове місто (Застав'я), яке було юридично самостійним поселенням.

Острог. Свято-Богоявленський собор. Фото 2008.

Населення міста мало поліетнічний склад (крім русинів-українців — поляки, татари, євреї) і сповідувало різні релігії. Крім кількох правосл. храмів (найбільшим з яких була замкова Богоявленська церква), в О. було споруджено костьол Успіння Діви Марії (між 1440 і 1442), мечеть (відома з 1565, припинила існування до 1708), гол. синагогу (відома з 1603). 1580—1764 острозький кагал був одним із 4-х волин. кагалів, які мали своїх офіц. представників у Вааді чотирьох земель — центр. органі єврейс. самоуправління на землях *Королівства Польського*.

У 2-й пол. 16 ст. О. став значним культ. та освіт. осередком Волині. Бл. 1576 засновано *Острозьку академію*. Із 1617 відома лат. школа. 1624—1773 діяв колегіум *єзуїтів* (див. також *Єзуїтські школи*), 1777—93 — греко-катол. 4-класна школа *василіан*. При *синагозі* діяла єшива (вища школа рабинів), найвищий розквіт якої припав на час ректорства С.Едельса (1599—1632). У місті працювали *Острозька друкарня* та друкарня при синагозі (діяла 1608—1832).

У 16 ст. О. отримав привілей на 2 щотижневих *торги* (1527) та на 3 щорічних *ярмарки*. 1585 О. отримав *магдебурзьке право*. У місті існували 16 ремісничих *цехів*. Чисельність населення оцінюють у 5 тис. на кін. 16 ст. і бл. 10 тис. у серед. 17 ст.

1603 кн. В.-К.*Острозький* поділив свої володіння між синами Янушем (п. 1620; див. Я.*Острозький*) і Олександром (п. 1603), при цьому О. також був поділений на 2 частини (замок і Пригородок залишалися у спільній власності братів). Частина міста, що належала Янушу, увійшла до заснова-

Острог. Гравюра Н. Орди. 1870-ті рр.

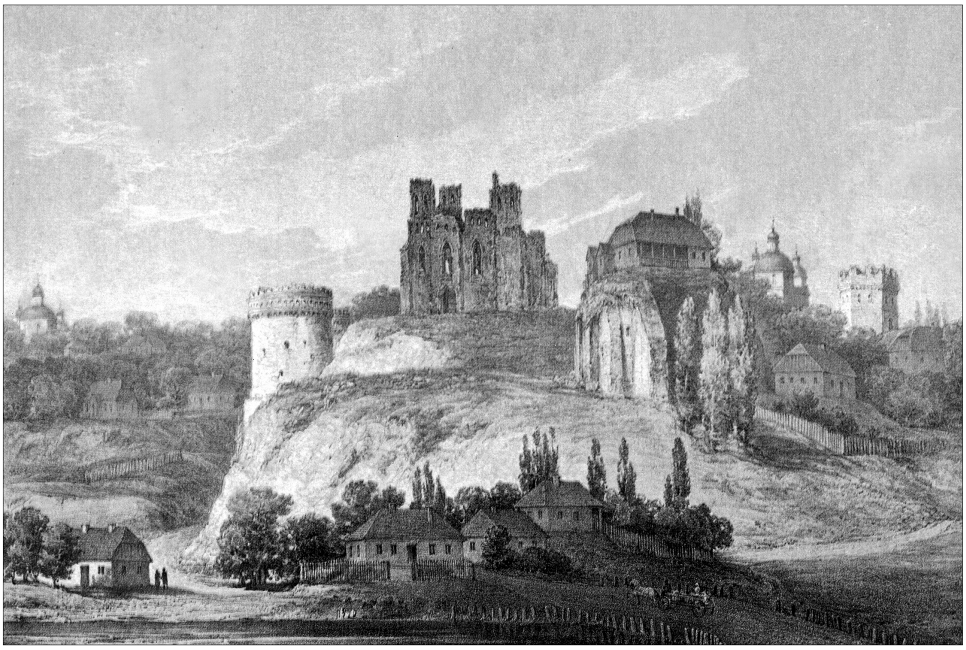

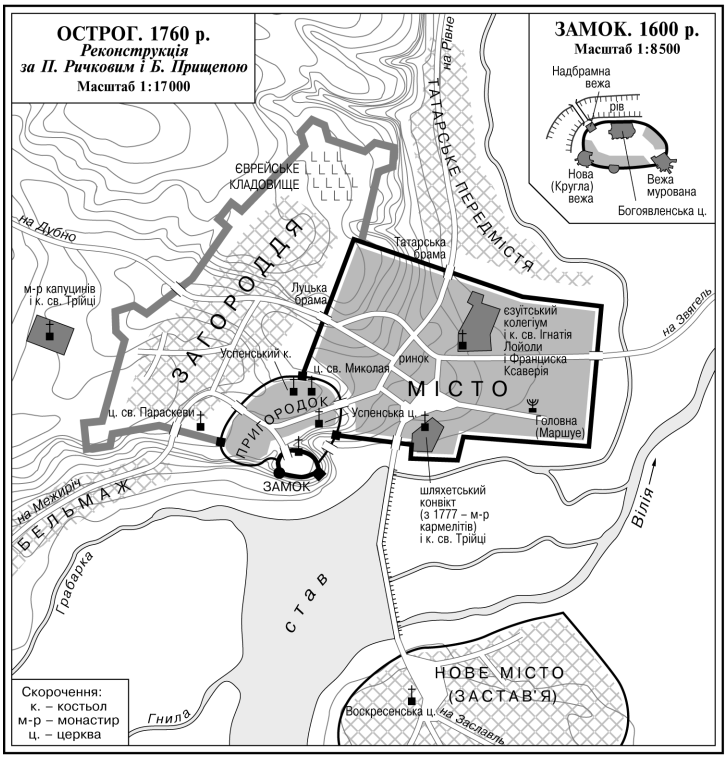

ної ним *Острозької Ординації*, а Олександрова частина перейшла до його доньки Анни-Алоїзи (у заміжжі Ходкевич), фанатичної католички. Маючи свою резиденцію в О., вона своїми антиправосл. вчинками спровокувала повстання острозьких *міщан*, яке було жорстоко придушене (т. зв. Острозька трагедія 1636). Надалі власниками міста були представники багатьох магнатських родів, зокрема князів *Заславських*, *Сангушків*, *Яблоновських*.

Під час *Національної революції 1648—1676* місто, яке не раз здобували війська Б.*Хмельницького* та загони повстанців (1648, 1649, 1650, 1654), прийшло в занепад. Населення О. за 2-гу пол. 17 ст. скоротилося, за оцінками дослідників, не менш, ніж уп'ятеро.

В О. представники гетьмана М.*Ханенка* та уряду *Речі Посполитої* підписали *Острозьку угоду 1670*.

Наприкінці 17 ст. почалося відродження госп. і громад. життя, проте О. вже не відігравав такої визначної ролі, як у 16 — 1-й пол. 17 ст. Протягом 18 ст. чисельність населення зросла з 2 тис. до 4,7 тис. жителів. 1717 почалася відбудова комплексу єзуїтського колегіуму, зруйнованого 1648, 1747 засновано монастир капуцинів (закритий 1832), 1777 — монастир *кармелітів* (закритий 1809).

Із переходом під владу Російської імперії (1793) О. став центром *повіту Волинської губернії* (1797). При цьому залишався приватновласницьким містом. 1802 власником обох частин О. став кн. Кароль Яблоновський, нащадки якого володіли містом до 1875. На кінець 19 ст. половину мешканців становили євреї. У місті стояв великий рос. гарнізон.

Як і раніше, О. був містом зі слабо розвинутою економікою (у 2-й пол. 19 ст. з'явилися невеликі пром. підпр-ва) і в той же час важливим культ. і просвітнім центром. 1796—1825 тут діяла Волин. духовна семінарія. Багато відомих діячів (А.*Кримський*, Д.*Мануїльський*, В.*Сальський*, І.*Малиновський*, П.*Жолтовський*) здобували освіту в Острозькій г-зії (до 1897 — прогімназія, створена 1868 на базі дворянського уч-ща). 1865 графинею А.Блудовою засновано Свято-Кирило-Мефодіївське братство, при якому діяли жін. уч-ще (його закінчила художниця і поетеса О.Ятуринська), ін. навчальні та доброчинні заклади. 1909 засновано Братство ім. князів Острозьких, зусиллями якого збережено острозькі старожитності (перш за все «Вежу муровану») і створено істор. музей (1916). 1917 створено т-во «Просвіта».

Із кінця 1917 до квітня 1919 місто входило до складу *Української Народної Республіки* та *Української Держави*, тричі опинялося під владою *більшовиків* (січень—лютий 1918, травень—серпень 1919, липень—вересень 1920), двічі — під контролем польс. військ (серпень 1919 — липень 1920, із вересня 1920). 7 липня 1920 під О. відбувся бій між польс. військами ген. В.Крайовського та *Першою Кінною армією*.

У міжвоєнний період О. — місто *Волинського воєводства* у складі Польщі (до 1925 — повітовий центр). 1925—39 тут діяв Регіональний рос. музей Й.Новицького, закритий після включення О. до складу УРСР. 1939 відкрито міськ. театр.

Із вересня 1939 О. — у складі Рівнен. обл. УРСР.

Під час боїв за О. влітку 1941 міська забудова зазнала великих руйнувань. Із 3 липня 1941 по 13 січня 1944 окупований нім. військами. У передмісті створено табір для військовополонених. За час окупації в місц. гетто знищено бл. 9 тис. євреїв.

У 1950—70-ті рр. в місті було засновано або реконструйовано кілька невеликих пром. підпр-в. 1981 засновано держ. історико-культ. заповідник, у складі якого 1985 відкрито Музей книги та друкарства. 1994 утворено спеціалізований навч. заклад «Острозький колегіум» (із 1996 —

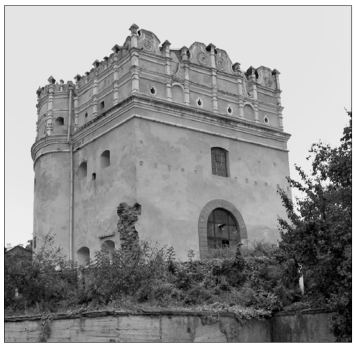

Острог. Луцька вежа. Фото 2008.

«Острозька академія»), який 2000 отримав статус національного ун-ту. 1995 О. отримав статус міста обласного підпорядкування.

Архіт. пам'ятки: Острозький замок, Луцька і Татарська надбрамні башти (2-га пол. 15 — поч. 16 ст.), костьол Успіння Діви Марії (15—19 ст.), руїни гол. синагоги (16 ст.), будинок г-зії (кін. 19 — поч. 20 ст.), пам'ятники Т.*Шевченку* (1963), князям Острозьким (2000).

Літ.: *Перлштейн А.* Описание города Острога. «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1847, год 3-й, № 4; *Теодорович Н.И.* Историческое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 2. Почаев, 1893; *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materiały do historii Wołyni. Kraków—Warszawa, 1913; ІМіС УРСР: Ровенська область. К., 1973; Острозька давнина: Дослідження і матеріали. Львів, 1995; Острозька Академія 16—17 ст.: Енциклопедичне видання. Острог, 1997; *Шпизель Р.* Город Острог — крупнейший центр еврейской культуры на Украине. В кн.: Єврейська культура та історія в Україні. К., 1997; *Ковальський М.П.* Етюди з історії Острога: Нариси. Острог, 1998; *Берковський В.Г.* Архітектура Острога XVI—XVII ст.: Історія і топографія. В кн.: Матеріали VII—IX науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя». Остріг, 2000; *Манько М.* Дев'ятсотлітній Острог: Історико-краєзнавчий нарис. Острог, 2000; Острозькі просвітники XVI—XX ст. Острог, 2000; *Берковський В.Г.* Острог — важливий торговельний центр Волині (XVI — 1 половина XVII ст.). В кн.: Історія України: Маловідомі імена, події, факти, вип. 15. К.—Донецьк, 2001; *Близняк М.* Місто Острог наприкінці XVIII — на початку XIX ст. В кн.: Студії і матеріали з історії Волині. Кременець, 2009; *Прищепа Б.* Дослідження історичної топографії Острога доби середньовіччя. Там само.

В.Г. Берковський, М.Б. Близняк.

ОСТРОГО́ЗЬК (рос. Острогожск; вживалася також назва Рибне) — місто Воронезької обл. РФ, райцентр. Розташов. на лівому березі р. Тиха Сосна (прит. Дону). Населення 31,7 тис. осіб (2009).

У минулому — один із центрів *Слобідської України*. Заснований 1652 як фортеця в сх. частині *Бєлгородської оборонної лінії*, керівником буд-ва і першим начальником рос. залоги був *воєвода* Ф.Арсеньєв. Того ж року до ще не завершеної фортеці прибули переселенці з Чернігівщини — укр. *козаки* на чолі з полковником І.*Дзиковським*. Таким чином, від свого заснування О. мав змішане українсько-рос. населення при переважанні українців. Незабаром місто стало центром *Острогозького полку*. Мешканці міста брали участь у *Слобожанському повстанні 1670*. 1696 в О. гетьман І.*Мазепа* зустрічався з рос. царем *Петром І*. 1724 «посадських людей» — росіян, які мешкали в О., переселили в м. Коротояк (нині село Острогозького р-ну), а козаків-українців, які мешкали в Коротояці, — в О.

Після ліквідації Острогозького полку (1765) місто стало центром провінції у складі *Слобідсько-Української губернії*. Із 1779 — центр повіту (у складі спочатку Воронезького намісництва, з 1796 — Слобідсько-Укр. губ., із 1802 — Воронезької губ.). У 19 ст. місто було значним центром ярмаркової торгівлі. 1895 через О. пройшла залізниця Харків—Балашов (нині місто Саратовської обл., РФ), що сприяло розвиткові міста.

Під час *Другої світової війни* з 5 липня 1942 до 20 січня 1943 окупований нім. військами.

Діють авторемонтний, цегляний, оліфоварний, винний, консервний, маслоробний, шкіряний та ін. з-ди.

В О. — краєзнавчий музей, будинок-музей уродженця міста І.Крамського, картинна галерея ім. І.Крамського (створена 1907).

Веб-сайт міста: http://www.ostrogozhsk.ru.

Літ.: *Ленченко В.* Полкове місто Слобідської України Острогозьк. «Пам'ятки України», 2006, № 1—2.

Д.Я. Вортман.

ОСТРОГО́ЗЬКИЙ ПОЛК, Рибненський полк, Слобідський полк — козац. військ. й адм.-тер. одиниця в *Слобідській Україні*. Сформувався 1652—58 із переселенців Лівобереж. й Правобереж. України. Перші переселенці — 2 тис. козац. і сел. сімей на чолі з полк. І.*Дзиковським* (якого називали черніг. полковником) — заснували м. Острогозьк (мав ще назву Рибне). Новостворений О.п. складався із 7 *сотень*, які називалися за прізвищами їхніх сотників або назвами місцевостей, звідки прибули переселенці: Остапова, Дубовика, Іванова, Батуринська, Конотопська, Карабутинська, Бутурлинська. Сотенні містечка — Білолуцьк, Ольшанськ, *Старобільськ*, Євдаківка, Усерд та ін. Острогозький полк. І.Дзиковський (1652—70) брав участь у сел. війні під проводом С.Разіна, за що був страчений.

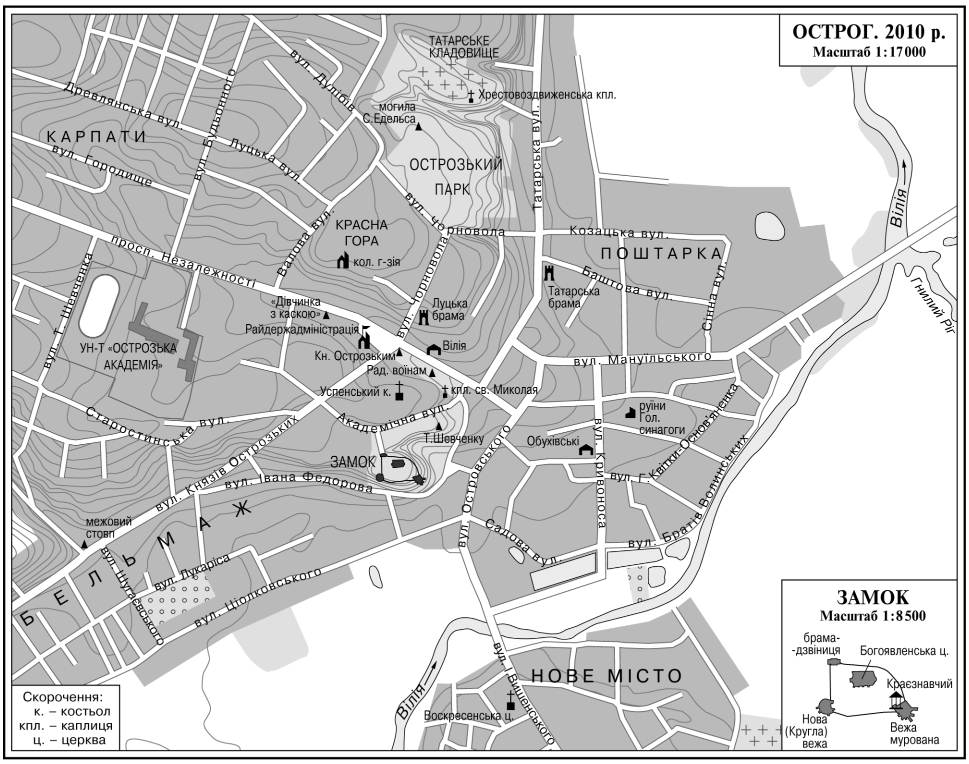

М.В. Остроградський.

Герб роду Остроградських.

І.І. Остроградський.

Василь Олександрович Остроградський.

Наступні полковники — Герасим Корибут (1671—80), Іван Сас (1680—93) та ін. У 18 ст. О.п. очолювали вихідці з роду Тевяшових (Іван, Іван Іванович, Степан Іванович). 1765 царський уряд Росії ліквідував слобідські козац. полки. О.п. був реорганізований у гусарський полк рос. армії, а його територію включено до складу *Слобідсько-Української губернії*.

Літ.: *Головинский Т.* Слободские козачьи полки. СПб., 1865; *Слюсарський А.Г.* Слобідська Україна: Історичний нарис XVII—XVIII ст. Х., 1954; *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. Х., 1990.

В.В. Панашенко.

ОСТРОГРА́ДСЬКИЙ Михайло Васильович (24(12).09.1801—01. 01.1862(20.12.1861)) — математик, академік Петерб. АН (1830). Н. в маєтку Пашенна (нині с. Пашенівка Козельщинського р-ну Полтав. обл.). 1810—16 навч. в Полтав. г-зії. 1816—20 — вільний слухач, потім — студент фіз.-мат. ф-ту Харків. ун-ту. 1822—27 удосконалював знання математики в Парижі. Від 1828 жив у *Санкт-Петербурзі.* 1828—60 викладав у навч. закладах, серед яких — Мор. академія, Ін-т інженерів шляхів, Гол. пед. ін-т, Артилер. академія, Гол. інженерна академія. 1847—62 — гол. наглядач за викладанням мат. наук у військово-навч. закладах Рос. імперії.

Належить до найкращих математиків 19 ст., чиї праці отримали світ. визнання. Займався майже всіма актуальними проблемами математики свого часу. Осн. праці в галузі теор. механіки, мат. фізики, мат. аналізу. Досліджував теорію диференційних рівнянь, теорію чисел, варіаційне числення, теорію ймовірності. Автор низки підручників.

Заснував наук. мат. школу.

П. у м. *Полтава.* Похований у сімейному склепі маєтку Пашенна.

Літ.: *Григорьян А.Т.* Михаил Васильевич Остроградский. М., 1961; *Гнеденко Б.В.* Михаил Васильевич Остроградский: Очерк научной и педагогической деятельности. М., 1984.

Л.О. Гаврилюк.

ОСТРОГРА́ДСЬКІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Матвія Івановича** О. (1670 — бл. 1740), говтвянського *сотника* (1688—1715) та миргородського полкового судді (1715—34), який підписав Коломацькі чолобитні 1723, одного із прихильників П.*Полуботка*, за що й був заарештований. Серед його синів — **Федір Матвійович** (бл. 1693 — бл. 1770) — говтвянський сотник (1715—35), миргородський полковий суддя (1735—52), миргородський полковник (1752—68), також прихильник П.Полуботка, та **Григорій Матвійович** (бл. 1700 — р. с. невід.) — омельницький сотник (1729—60), а серед його онуків — **Володимир Іванович** (1732—95) — говтвянський сотник (1770—83); **Василь Федорович** (1715 — до 1782) — також говтвянський сотник (1738—61); **Павло Федорович** (1730 — до 1813) — *підкоморій Миргородського полку* (1764—84); **Микола Григорович** (1728 — р. с. невід.) — омельницький сотник (1760 — невідомо); та **Володимир Григорович** (бл. 1730 — до 1794) — другий (1752—57), а потім — перший (1757—70) миргородський полковий *осавул.* До цього роду належать: **Михайло Васильович** (див. М.*Остроградський*), видатний математик; **Матвій Іванович** (бл. 1786 — 1849) — кременчуцький повітовий *предводитель дворянства* (1838—41), громад. діяч та укр. автономіст; **Іван Іванович** (бл. 1797 — 1871) — генерал-лейтенант у відставці (1866), кавалер багатьох орденів, директор шпиталів Пд. армії та шпиталів усіх сухопутних і мор. сил у Криму (1855—56); **Всеволод Матвійович** (1843 — 1932, за ін. відомостями, страчений 1931) — генерал від кавалерії (1906), генерал-інспектор рос. кавалерії (з 1905), член Держ. ради Рос. імперії (1917); **Олексій Матвійович** (1846—1909) — правник, співробітник видання «Юридический вестник», дійсний статський радник (1896), юрисконсульт Гол. управління наділів Рос. імперії (1906—09); **Олександр Федорович** (1852—1907) — відомий педагог, директор Петерб. уч-ща глухонімих (1896—1901), автор методик із навчання дітей із вадами слуху та мовлення; **Орест Іванович** (1868 — р. с. невід.) — фінансист, професор Дерптського ун-ту; **Михайло Олександрович** (1857—1917) — таємний радник, товариш (заст.) міністра торгівлі і пром-сті Рос. імперії (1906—10); **Василь Олександрович** (1865—1931) — держ. діяч, член 3-ї Держ. думи Рос. імперії від Полтав. губ., автор праць на соціальні теми; **Михайло Михайлович** (1870—1923) — контр-адмірал рос. флоту, комендант укр. *Севастополя* (1917), командувач Укр. держ. флоту (1918), товариш (заст.) міністра мор. справ УНР (1919), командувач Чорномор. флоту та голова військово-мор. місії УНР в Румунії (1920); **Наталія Олексіївна** (1882 — р. с. невід.) — оперна співачка (мецо-сопрано), солістка моск. Опери С.Зиміна (1914—14, 1916) та моск. Большого театру (1914—15). Вірогідно, до цього роду належить **Борис Олександрович** О. (імовірно, 1884 — 1907) — д-р медицини, асистент клініки Моск. ун-ту, автор низки наук. праць.

Рід внесений до 6-ї частини Родовідних книг Полтав., Катеринос. і Черніг. губерній, а герб — до 10-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1912.

В.В. Томазов.

ОСТРО́ЗЬКА АКАДЕ́МІЯ — школа вищого типу, заснована кн. В.-К.*Острозьким* у м. *Острог* бл. 1576. На академію та шпиталь заповідала свої володіння і 6 тис. *кіп грошей* небога князя Гальшка (Єлизавета) Острозька (1579). Вперше згадана в Букварі, видру-

Стела на честь 400-річного ювілею Острозької академії. 1978. Острог. Фото 2008.

кованому для потреб школи І.*Федоровим* в Острозі 1578. Кн. В.-К.Острозький зібрав освічених людей, запросив першодрукаря І.Федорова й розпочав просвітницьку діяльність. Навколо школи та друкарні утворився гурток письменників, перекладачів, редакторів, серед них: Г.*Смотрицький* — перший ректор академії, Т.Аннич, В.*Суразький* (Малюшицький), *Гаврило Дорофейович*, Д.*Наливайко*, польс. учений Ян *Лятос*, анонімні діячі Христофор Філалет і *Клірик Острозький* та ін. Їхня діяльність перетворила Острог в останній третині 16 ст. на провідний культ. і громад. осередок. Вони були авторами полемічних трактатів, віршів, передмов та післямов до острозьких видань, започаткували нові жанри в літературі, заклали основи укр. гуманістичної пед. думки, наголошували на важливості збереження в освіті та загалом к-рі власних традицій. Школа поєднувала елементи початкової освіти з середньою та вищою. Сучасники називали її академією, тримовним ліцеєм, греко-слов'ян. уч-щем. Хоча документальних свідчень про програму школи не збереглося, але опосередковані дані дають підставу вважати, що тут вивчали характерні для середньої школи того часу *«сім вільних наук»,* першою серед яких була граматика грец., церковнослов'ян. та лат. мов. Далі опановували риторику, діалектику (логіку), арифметику, астрономію, музику. Про високий рівень муз. к-ри в Острозі говорить виникнення т. зв. острозького церк. наспіву. О.а. стала першою в Україні, де розпочався процес синтезу власної греко-слов'янської та західноєвропейської (латинської) культурних традицій. Цей процес продовжився в *братських школах* і завершився організацією *Києво-Могилянської академії.* Академія стала центром міжслов'ян. культ. взаємин і співробітництва. З Острогом підтримували контакти Віленське братство та братська школа, білоруські видавці *Мамоничі*, вони опублікували підготовлену в Острозі Граматику церковнослов'ян. мови (Вільно, 1586). Тут перебував білорус. шляхтич А.*Римша*, імовірно, викладач математики та астрології. Він видав в Острозі свій віршовий твір «Хронологія» (1581). З О.а. співпрацювали вчені греки, серед її вчителів і ректорів були Кирило *Лукаріс*, пізніше — александрійський та константиноп. патріарх, Никифор Кантакузен, протосинкел константиноп. патріарха, активний учасник Берестейського собору. Тут перебувало багато правосл. чернецтва з Балкан. В Острозі було здійснено низку перекладів богословських творів з грец. мови: Пчола (1599), полемічний твір проти єретиків Феодора Авукара (9 ст.), перекладений спудеями в 1611, а також пам'ятка візант. літератури 9 ст. «Тестамент цезаря Василія сину своєму Леву» (видано в збірнику «Лікарство на оспалий умисл чоловічий», 1607). Вихованцями академії стали такі відомі діячі, як гетьман реєстрового козацтва П.*Конашевич-Сагайдачний*, І.*Княгиницький* — чернець, засновник *Скиту Манявського*, Мелетій і Стефан Смотрицькі, Йоахим Єрлич та ін. Зі смертю князя В.-К.Острозького (1608) школа втратила свого благодійника, а відкриття в Острозі онукою князя А.-А.Ходкевич єзуїтського колегіуму (1624) прискорило занепад школи. Останні згадки про неї належать до 1640.

Літ.: *Харлампович К.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги в деле защиты православной веры и церкви. Казань, 1898; *Дзюба Е.Н.* Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским: Вторая половина XVI — первая половина XVII вв. К., 1987; *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. К., 1990; *Ісаєвич Я.Д.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. Львів, 1996; Острозька Академія: XVI—XVII ст.: Енциклопедичне видання. Острог, 2008.

О.М. Дзюба.

ОСТРО́ЗЬКА БІ́БЛІЯ — визначна пам'ятка друкарства, перше повне видання *Біблії* церковнослов'ян. мовою. Надрукована на кошти кн. В.-К.*Острозького* в його *Острозькій друкарні* І.*Федоровим* (друк закінчено 1581). На початку вміщено вірш на герб кн. В.-К.Острозького, передмову кн. В.-К.Острозького, вірш і передмову Г.*Смотрицького* церков-

Острозька Біблія. 1581. Титульний аркуш.

нослов'ян. мовою з українізмами, в яких обстоюється необхідність поширення освіти для захисту вітчизн. к-ри. Осн. текст книги редагував літературно-наук. гурток, до якого входили Г.Смотрицький, І.Федоров, Тимофій Михайлович, грек Діонисій Палеолог та ін. На титульному аркуші підкреслено, що текст є перекладом традиційного грец. перекладу 72-х тлумачників (Септуагінти). Насправді ж в основу було взято отриманий із Росії список *Геннадіївської Біблії*,

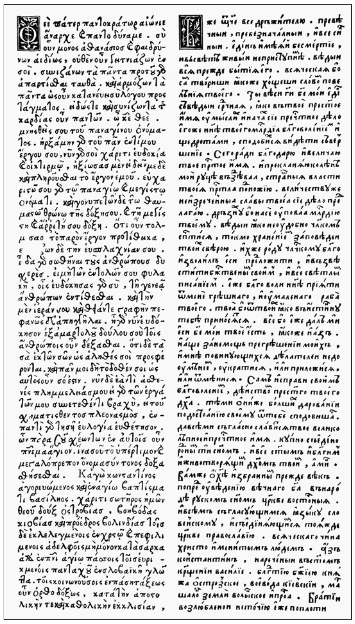

Острозька Біблія. 1581. Перша передмова.

Ювілейна монета «Острозька Академія» номіналом 5 гривень. 2001. Аверс і реверс.

підготованої в *Новгороді Великому* наприкінці 15 ст., в якому кілька книг перекладено з лат. Біблії — Вульгати. Використано також ін. церковнослов'ян. списки і видання Біблії грец., лат., чеською мовами. Вміщена в кінці післямова І.Федорова відома в 2-х варіантах, у меншій частині тиражу з датою 12 липня 1580 (лише церковнослов'ян. мовою), у більшій — 12 серпня 1581 (церковнослов'ян. і грец. мовами). Видання Біблії 1581 належить до визначних зразків не тільки української, а й світ. поліграфії 16 ст. Ілюстративне оформлення видання вирізняється стриманістю, продуманістю композиції, худож. смаком. Потекстових ілюстрацій немає, однак в оформленні О.Б. широко використовувалися традиційні для кириличних книг декоративні елементи: заставки, кінцівки, ініціали, численні композиції з виливних прикрас. У виданні вміщено 81 заставку із 16-ти дощок, 70 кінцівок із 17-ти дощок, 1384 гравійовані ініціали. Нова редакція тексту О.Б., яку за дорученням П.*Могили* здійснили Л.*Зизаній* і Кирило Іванович, не була видана. У традиційному варіанті О.Б. не раз передруковувалася в *Москві* (уперше 1663), *Санкт-Петербурзі*, *Києві*, *Почаєві*, Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща), Буді (нині в складі м. Будапешт, Угорщина). Її мова мала великий вплив на утвердження в сх. і пд. слов'ян пізнішого східнослов'ян. варіанту церковнослов'ян. мови. Тираж видання в книжці не зазначений, однак фахівці вважають, що О.Б. була надрукована в кількості 1500—2000 примірників. У Нац. б-ці України ім. В.Вернадського зберігається 18 примірників О.Б. На деяких примірниках О.Б. збірки б-ки містяться цінні власницькі записи, що належать видатному укр. граверу О.*Тарасевичу*, архімандриту *Києво-Печерської лаври* Іоаннникію Сенютовичу. У складі одного з примірників уміщено т. зв. віленські аркуші, що додруковувалися до неповних примірників О.Б. бл. 1595 і на сьогодні є рідкісними. Примірник, що належав останньому польс. королю *Станіславу-Августу Понятовському*, має 2 післямови — 1580 та 1581. Примірник, що зберігається в *Закарпатському краєзнавчому музеї* (м. *Ужгород*), містить коментарі відомого полеміста 17 ст. Михайла *Андрелли*. О.Б. є у збірках б-к, музеїв, ін. закладів України в Києві, *Львові*, *Харкові*, *Одесі*, Ужгороді, *Сімферополі*, а також в ін. д-вах — у Росії, Білорусі, Польщі, Великій Британії, Болгарії та ін. країнах.

Факсимільне відтворення О.Б. було видане 1983 (Вінніпег, Канада), 1988 (Москва, Ленінград); переклад укр. мовою, здійснений доктором теології отцем Рафаїлом Турконяком, побачив світ 2006 у Львові.

Літ.: *Немировский Е.Л.* Начало книгопечатания на Украине: Иван Федоров. М., 1974; *Ісаєвич Я.Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1983; *Шамрай М.А.* Острожская Библия в фондах ЦНБ АН УССР. В кн.: Федоровские чтения, 1981. М., 1985; *Ісаєвич Я.Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. Львів, 1989; Острожская Библия: Сборник статей. М., 1990; *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: Витоки. Розвиток. Проблеми. Львів, 2002; *Бондар Н.П.* Примірники Острозької Біблії у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. В кн.: Український археологічний щорічник: Нова серія, вип. 8—9. К.—Нью-Йорк, 2004; *Її ж.* Унікальний примірник Острозької Біблії 1581 р. з фондів НБУВ. В кн.: Волинська книга: Історія, дослідження, колекціонування: Науковий збірник, вип. 1. Острог, 2005; *Немировский Е.Л.* Острожская Библия: Как находили и вводили в оборот самое знаменитое издание Ивана Федорова. В кн.: Федоровские чтения, 2005. М., 2005; *Шамрай М.А.* Маргіналії в стародруках кириличного шрифту XV—XVII ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. К., 2005; *Бондар Н.П.* Ілюстровані примірники острозької Біблії 1581 р. із зібрання НБУВ як джерело дослідження перших естампних східнослов'янських гравюр. В кн.: Рукописна і стародрукована книга: Міжнародна наукова конференція, Львів, 23—25 квітня 2004. Львів, 2006; *Любинцев Ю.А.* Острожская Библия Ивана Федорова. М., 2006; *Немировский Е.Л.* Иван Федоров и его эпоха: Энциклопедия. М., 2007.

Я.Д. Ісаєвич.

ОСТРО́ЗЬКА ДРУКА́РНЯ створена в 1570-х рр. під кер-вом І.*Федорова* на кошти та з ініціативи кн. В.-К.*Острозького*. Між 1578 і 1612 вийшли у світ 28 видань заг. обсягом 1527 друкова-

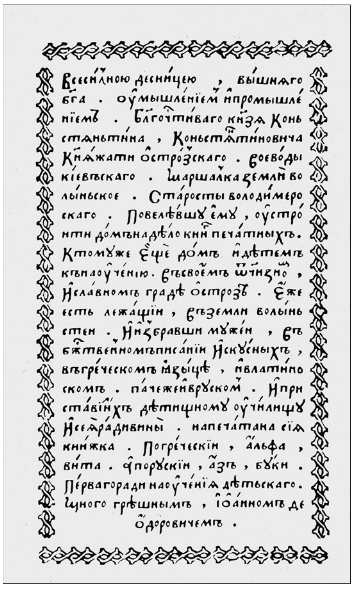

Буквар (Азбука). Острозька друкарня, 1578. Титульна сторінка.

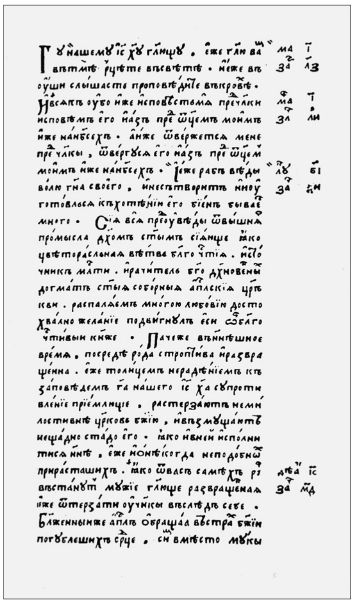

Книга Нового Завіту. Передмова. Острозька друкарня, 1580. Сторінка.

них аркушів. Перша відома книга О.д. — «Буквар», чи «Азбука» (1578). Шедевром тогочасного поліграфічного мист-ва стала перша повна друкована церковновнослов'ян. *Біблія*, відома як *Острозька Біблія*. Першим у кириличному друкарстві виданням поетичного твору була «Хронологія» А.*Римші* (1581). У післяфедоровський період (після 1581) вийшли друком релігійно-бого-

словські праці: «Книга о постничестві» св. Василія Великого (1594), «Маргарит» св. Іоанна Златоуста (1595); полемічні твори: «Ключ царства небесного» і «Календар римський новий» Г.*Смотрицького* (1587), книжиця в 6-ти розділах «О єдиной істинной православной вірі» В.*Суразького* (1588), книжиця в 10-ти розділах (1598), «Отпис на лист Іпатія Потія» *Клірика Острозького* (1598), *«Апокрисис»* Христофора Філалета (1598—99); навч. книги: «Книжиця словенская, рекомая граматика» — повторне видання острозького букваря 1578 (1598), часослови (1598, 1602 і 1612); «Правило істинного живота християнського», чи Псалтир з возслідуванням (1598), Требник, чи Молитовник (1606) та «Лікарство на оспалий умисел чоловічий» (1607). За поліграфічним рівнем видання післяфедоровського періоду поступаються книгам, виготовленим першодрукарем. Імена острозьких друкарів цього періоду відомі лише частково. Це Д.*Наливайко*, В.Суразький, а також І.Тишко і Федір. 1602—05 друкарня діяла в Дермані. Про авторитетність острозьких видань свідчать їхні перевидання *Києво-Печерською друкарнею*, моск. та білорус. друкарнями.

Літ.: *Немировский Е.Л.* Начало книгопечатания на Украине: Иван Федоров. М., 1974; *Исаевич Я.Д.* Острожская типография и ее роль в межславянских культурных связях (послефедоровский период). В кн.: Федоровские чтения, 1978. М., 1981; *Ісаєвич Я.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1983; Острозька академія XVI—XVII ст.: Енциклопедичне видання. Острог, 1997; *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: Витоки. Розвиток. Проблеми. Львів, 2002.

А.Ю. Ясіновський.

ОСТРО́ЗЬКА ОРДИНА́ЦІЯ. Не маючи нащадка чол. роду, кн. Я.*Острозький* ще на поч. 17 ст. задумав створити *ординацію* (майорат). Першу згоду на створення ординації *вальний сейм Речі Посполитої* видав 1605, а сейм 1609 підтвердив цю згоду своєю конституцією (див. *Конституції сеймові*). У червні 1618 кн. Я.Острозький вписав текст фундації ординації до книг *Коронного трибуналу* в Любліні (Польща). Акт, вписаний до трибунальських книг, включив до складу ординації лише частину маєтностей князя, розташовану в укр. воєводствах Речі Посполитої. Усього до її складу входило 24 міста і 593 села. Її маєтності простягалися від *Дубна* до *Житомира*. Згідно з фундаційним актом кн. Я.Острозького, майорат не міг бути проданий чи поділений між нащадками, його успадковував старший син. Якби в кн. Я.Острозького сина так і не було, то ординація мала перейти до його внуків — синів доньки Єфросини, дружини кн. Олександра Заславського. Першим претендентом фундаційний акт називає Францішека, старшого сина Заславських, другим — їхнього наступного за віком сина Кароля (помер невдовзі, 1618), третім — Владислава-Домініка (див. В.-Д.*Заславський*). Із можливим згасанням цього роду маєтності ординації перейшли б у руки лінії роду князів Радзивіллів, що походили від кн. Я.*Радзивілла* — племінника кн. Я.Острозького. Якби вимерла чол. лінія й цього роду, то ординацькі маєтності мали перейти до Мальтійського ордену. Кожен ординат зобов'язувався виставити 600 вояків на потреби Речі Посполитої, а також підтримувати належний стан замків, що розташовані на землях ординації. Це мало сприяти обороні Речі Посполитої від турків і татар. Кожен ординат мав сповідувати катол. віру, користуватися *гербом* князів *Острозьких.*

Першим острозьким ординатом слід вважати самого кн. Я.Острозького. Після його смерті 1620 ординація потрапила в руки неповнолітнього сина кн. О.Заславського — Францішека. Останній несподівано помер у наступному році, й третім ординатом став п'ятирічний кн. В.-Д.Заславський. В обох випадках їхнім опікуном виступав батько — кн. О.Заславський. Останній не мав досвіду управління таким великим маєтковим комплексом, що призвело до численних конфліктів із колиш. клієнтами кн. Я.Острозького, які почали шукати протекції в кн. К.Радзивілла чи Т.*Замойського.* Це дало підстави польс. королю *Сигізмунду III* Ваза 27 травня 1621 створити опікунську раду для ординації, що мала вирішувати її проблеми до повноліття кн. В.-Д.Заславського, яке мало наступити 1632. Реальна можливість впливу ради на події в ординації була обмежена — з'їзди опікунів відбувалися рідко, не всі опікуни на них прибували. Реальна влада в ординації належала кн. О.Заславському. У травні 1630, вже після смерті кн. О.Заславського, в Опатові зібралася опікунська рада, яка мала перевірити виконання останньої волі кн. Я.Острозького щодо ординації та визнати повні права ордината за кн. В.-Д.Заславським. Одним із найважливіших питань, що мало розглядатися в Опатові, стало врегулювання питання щодо матеріальної компенсації скривдженим служебникам кн. Я.Острозького, в яких кн. О.Заславський повідбирав уряди й маєтності. Повноцінне входження кн. В.-Д.Заславського в управління ординацією відбулося протягом наступних двох років. Час перебування його в статусі ордината (до 1656), за винятком буремних років козац. революції, треба вважати найбільш стабільним в історії ординації.

Від 1656 до 1682 четвертим острозьким ординатом був син кн. В.-Д.Заславського кн. Олександр-Януш Заславський. Усупереч фундаційному акту ординації після його смерті маєтності не перейшли до князів Радзивіллів. Після смерті 1669 сина кн. Януша Радзивілла — кн. Богуслава Радзивілла — єдиною спадкоємницею цієї лінії роду була Людовіка-Кароліна, яка сповідувала *кальвінізм.* Таким чином, її можливі претензії на ординацію двічі порушували фундаційний акт, тому що вона була жінкою і не була католичкою. Згідно з актом, ординація мала б перейти до рицарів Мальтійського ордену, але насправді вона дісталася сестрі кн. О.-Я.Заславського Теофілі-Людовіці, вдові кн. Д.Вишневецького, вона стала п'ятим острозьким ординатом. Теофіла-Людовіка померла 1709. Імовірно, саме тоді ординація перейшла у володіння її сина від другого шлюбу з коронним маршалом кн. Ю.-К.Любомирським — кн. Олександра-Домініка Любо-

мирського. Останній став шостим острозьким ординатом і володів майоратом до 1720, коли помер, так і не одружившись. Ординацію успадкувала сестра кн. О.-Д.Любомирського Маріанна — дружина надвірного підскарбія ВКЛ кн. П.-К.Сангушка. Підскарбій став сьомим острозьким ординатом. За 30 років володіння ординацією кн. П.-К.Сангушко сприяв її загосподаренню, ініціював зведення багатьох костьолів. По його смерті 1750 ординацію успадкував його старший син — литов. надвірний маршалок кн. Януш Сангушко.

Восьмий острозький ординат кн. Я.Сангушко вирішив ліквідувати майорат. Сам він дітей не мав, а, крім цього, мав величезні борги перед кредиторами, які планував повернути саме шляхом розподілу маєтностей ординації. У цьому бажанні його активно підтримувала «Фамілія» — політ. угруповання магнатерії Речі Посполитої, у той час проросійськи налаштоване, на чолі з князями *Чарторийськими.* Вони пропонували кн. Я.Сангушку поділити ординацію між кількома магнатськими родинами, що погодилися сплатити борги князя. 7 грудня 1753 була укладена Колбушівська трансакція, яка передбачала розподіл ординації головно між 12-ма впливовими магнатами. Проти виступила «Патріотична партія» на чолі з обома гетьманами (коронним і польним) Я.Браницьким та В.Жевуським, що протегувалася Францією. Я.Браницький дав розпорядження коронним підрозділам опанувати маєтності ординації, а також замінити офіцерів військ. контингентів ординації на коронних офіцерів. У справу щодо О.о. закономірно втрутився також Орден мальтійських рицарів. Згідно з фундаційним актом 1618 найближчий після смерті останнього чол. нащадка ординатської родини вальний сейм мав обрати з числа мальтійських рицарів польс., литов. чи рус. походження ордината. Як уже зазначалося, дана правова норма вже двічі протягом існування ординації порушувалася — 1673 і 1720. Оскільки позначилася певна перевага «Патріотичної партії», «Фамілія» доклала максимум зусиль, щоб не допустити легітимації цієї переваги на вальному сеймі 1754. Спочатку вона всіляко блокувала його відкриття, а після початку його роботи руками свого прихильника, посла від Стародубського пов. Міхала Стравінського, зірвала сейм. Роль посередника в справі О.о. змушений був взяти на себе польс. король *Август III.* З його ініціативи була створена комісія, яка складалася із противників «Фамілії» і мала на меті зінвентаризувати ресурси ординації. Протягом найближчих трьох років Острозький майорат перебував в управлінні королів. адміністрації. Із початком *Семилітньої війни 1756—1763* і окупацією Саксонії прусськими військами польс. король Август III, який був ще й саксонським курфюрстом, зайняв відверто пророс. позицію, оскільки саме з рос. військами пов'язував надії на повернення своїх саксонських володінь і резиденції в Дрездені. Саме із цією орієнтацією монарха Речі Посполитої треба розглядати кроки, здійснені у справі ординації на користь «Фамілії», протегованої *Російською імперією.* 10 травня 1758 король Август III підписав наказ про ліквідацію королів. адміністрації в ординації та її повернення кн. Я.Сангушку. Синхронно із цією подією один з осн. претендентів на маєтки ординації, згідно з Колбушівською трансакцією, коронний підстолій кн. С.Любомирський збройним шляхом встановив свою юрисдикцію над Дубенською волостю, а також над Степанською і Деречинською волостями (останні мали дістатися йому як спадок по померлому братові кн. Юзефу Любомирському). Це складало майже третю частину майорату. Виконуючи умови Колбушівської трансакції, коронний підстолій виступив гарантом повернення боргів кн. Я.Сангушка. Противники «Фамілії» в умовах чергового посилення впливу Рос. імперії на внутрішньополіт. справи Речі Посполитої змушені були змиритися з фактом розподілу О.о. Як наслідок, вальний сейм 1766 затвердив Колбушівську трансакцію. Натомість Мальтійський орден не полишив спроб отримати дивіденди від Острозького майорату. Шанси на реалізацію цих претензій посилилися на поч. 1770-х рр., коли орден став відігравати істотну роль у рос. зовн. політиці. У ході встановлення сутності претензій ордену з'ясувалося, що вони можуть бути задоволені грошовою компенсацією. Зрештою, 1775 в ординації частину маєтностей було виділено в пріорат і 6 командорій, десята частина прибутків з яких надходила до канцелярії Мальтійського ордену. В цьому ж році відбулася реформа військ. контингентів О.о. Наступного року їх включили до коронного війська і почали утримувати за рахунок д-ви. Цей військ. контингент отримав назву «13-й піший регімент Острозької ординації». На поч. 1790-х рр. його особовий склад перевищував 1500 осіб, а місцем розташування було Дубно.

Літ.: *Meleń A.* Ordynacje w dawnej Polsce. Lwów, 1929; *Zielińska T.* Ordynacje w dawnej Polsce. Przegląd Historyczny, 1977, t. 68, zesz. 1; *Жаронкін В.* Боротьба за Острозьку ординацію на тлі «великої політики» (1750—1770-ті роки). «ЗНТШ» (Львів), 2008. т. 256; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. К., 2008.

П.М. Кулаковський.

ОСТРО́ЗЬКА УГО́ДА 1670 — договір політ. характеру між гетьманом частини *Правобережної України* й одночасно *кошовим отаманом Запорозької Січі* М.*Ханенком* та представниками короля Речі Посполитої *Міхала-Корибута Вишневецького*, який був укладений 12 (2) вересня 1670 в м. *Острог.*

Переговорний процес між Чигирином та Варшавою розпочався під тиском гетьман. уряду П.*Дорошенка*, але був прискорений польс. стороною через укладення П.Дорошенком українсько-турец. угоди 1669. Дипломатичні перемовини беруть початок від часу відсилки на елекційні сейми Речі Посполитої 1666 та 1669 послів П.Дорошенка зі спец. «інструкціями», які містили оперті на положення *Гадяцького договору 1658* вимоги до королів. влади. На початку березня 1670 Міхал-Корибут Вишневецький дав доручення коронному підканцлерові А.Ольшевському скликати спец. комісію для укладення відповідної угоди з *Війсь-*

ком Запорозьким. У відповідь на черговий варшавський *вальний сейм* 1670 прибуло укр. посольство на чолі із С.Білоцерківським і П.Смардовським. Воно мало повторити попередні вимоги, а також просити короля й сейм відмовитися від *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* з Моск. царством і допомогти в боротьбі з росіянами за повернення *Лівобережної України.* У травні 1670 на спільну Острозьку комісію (місцем її проведення було визначене м. Острог) прибули представники гетьмана П.Дорошенка на чолі з *генеральним писарем* М.*Вуяхевичем* і колиш. *генеральним суддею* Г.Гапановичем. Вони запропонували проект програми українсько-польс. примирення на основі широкої *автономії* України у складі Речі Посполитої. У 24-х пунктах спец. «інструкції козацьким комісарам» від 20 (10) травня 1670 йшлося про забезпечення прав вільного віросповідання православних на землях, «поки язик народу Руського засягає», держ. урядів, проблеми освіти, визначення території для Війська Запорозького в межах *Київського воєводства*, *Брацлавського воєводства* та *Чернігівського воєводства* (із прилученням частини *Поділля*, Пд. Білорусі та Полісся з кордонами по р. Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра)), право засідати в польс. сеймі правосл. ієрархів, «привілеї» для гетьмана, старшини, козаків і міщан та ін., що передбачало відновлення Гадяцької угоди 1658. Грунтовний проект-«інструкцію» з 31-го пункту мали й представники Корони Польської. Їхні вимоги до П.Дорошенка орієнтувалися на текст Гадяцької угоди, який був ратифікований на сеймі 1659 і з якого були вилучені найбільш важливі для українців положення. Різні підходи (козаки вважали її чинною, а поляки — навпаки) й затягування Варшавою укладення вигідної для П.Дорошенка угоди в Острозі змусили гетьмана нарешті узаконити стосунки з *Османською імперією* — на старшинській раді в грудні 1670 було ухвалено рішення про остаточний перехід правобереж. частини Укр. козац. д-ви під сюзеренітет султана *Мегмеда IV.* У відповідь Варшава ініціювала обрання на гетьманство від частини правобереж. полків та Запороз. Січі уманського полк. М.Ханенка. Процес мирних переговорів із польс. боку мали контролювати: від сенату — катол. біскупи С.Сарновський та Т.Уейський; від короля — *гетьман великий коронний* Я.Собеський (див. *Ян III Собеський*). Посередником між Варшавою та урядом М.Ханенка був колиш. правобереж. гетьман, полоцький *стольник* П.*Тетеря*, а між поляками та урядом П.Дорошенка — львів. православний єпископ Й.*Шумлянський.* 10 вересня (31 серпня) 1670 до Острога, де перебували польс. комісари волин. *каштелян* Ф.Любовицький, холмський каштелян Я.Пясочинський, київ. стольник Є.Манецький, брацлавський староста С.Пясочинський на чолі з черніг. *воєводою* С.-К.*Беневським*, прибуло посольство від кошового отамана М.Ханенка (в Острозі він був затверджений на «альтернативне» гетьманство) на чолі з козац. полк. С.*Богаченком* у складі військ. старшин Запороз. Січі Я.Ярошенка, Р.Малюка, І.*Полтавця-Остряниці*, І.Завіши, С.Білого та В.Олексієнка. Вони одразу ж почали погоджуватися з усіма запропонованими пунктами (стали «щиріше трактувати»), а також заявили про укладення договору від імені «усієї України». Уже 12 (2) вересня було ухвалено О.у., хоча перед тим переговори з послами П.Дорошенка тривали з перервами бл. 4-х місяців. Її положення передбачали: 1) на укр. землях мала залишатися унія; 2) *шляхта* поверталася до своїх маєтків в Україні без усіляких обмежень; 3) гетьман. уряд відмовлявся від усіх чужоземних протекцій та не мав права зноситися з ін. д-вами; 4) новообраний гетьман Війська Запорозького повинен був обов'язково затверджуватися королів. привілеєм; 5) гетьманові та *генеральній старшині* мали вручатися з рук короля клейноди, після чого вони складатимуть йому присягу; 6) під час військ. походів Речі Посполитої укр. гетьман мав підпорядковуватися великому коронному гетьманові тощо. Угода була скріплена двохсторонньою присягою в місц. костьолі отців єзуїтів. О.у. поступалася Острозькому проекту П.Дорошенка у визначенні політико-правового статусу Правобереж. України. Політ., екон. і реліг. права українців, порівняно з попередніми договорами в Гадячі (1658), *Чуднові* (1660) та *Підгайцях* (1667), значно обмежувалися, але в боротьбі з гетьманом П.Дорошенком М.Ханенко отримував перевагу. О.у. затверджено *конституцією сеймовою* Речі Посполитої 22 грудня 1670 у Варшаві, а її текст внесено до актів Метрики Коронної. Друковані примірники угоди розсилалися в усі правобережні полки. Одночасно до *Чигирина* відправили королів. лист із викладенням причин відмови представникам П.Дорошенка, в якому зазначалося: скасування унії в Україні не залежить від світської влади, а виокремлення Війську Запорозькому окремої території є неможливим, адже тоді б знову постало Рус. князівство, від якого козаки начебто відмовилися згідно з *Чуднівським договором 1660.* П.Дорошенко продовжував спроби змусити урядові кола Речі Посполитої до «переукладення» Острозької угоди, але на запропонованих укр. стороною умовах. Спочатку до Варшави з Чигирина виїхали посли Я.*Петрановський* та М.Харлан, які мали чергову дипломатичну «інструкцію» від гетьмана. На початку квітня (у кінці березня) 1671 гетьман П.Дорошенко знову вислав до Польщі пропозиції примирення. Вони складалися із 7-ми пунктів і базувалися на положеннях українсько-польс. угод у Гадячі та Чуднові й незатверджених «травневих» положеннях Острозького проекту. Отримавши чергову відмову, П.Дорошенко в липні 1671 за сприяння татарсько-турец. сил розпочав облогу польс. гарнізону *Білої Церкви.* Одночасно Корона Польська організувала військ. похід у Правобережну Україну. З огляду на політику Речі Посполитої щодо України, протистояння між прихильниками П.Дорошенка та М.Ханенка, вступ 1672 на Правобережжя армії Осман. імперії та постійні воєнні дії положення

О.у. так і не були впроваджені в політ. практику.

Дж.: Бібліотека музею Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів, спр. 2099, арк. 554-557; Volumina legum, vol. 5. Petersburg, 1860; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 9. СПб., 1877.

Літ.: Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usoue ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego, vol. 2, pars. 1. Kraków, 1880; *Korzon T.* Dola i niedola Jana Sobieskiego: 1629—1674, t. 2. Kraków, 1898; *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования, кн. 6, т. 15: Руина. СПб., 1905; *Оглоблин О.* До історії Руїни. В кн.: Записки історико-філологічного відділу ВУАН, кн. 16. К., 1928; *Andrusiak M.* Józef Szumlanski: Pierwszy biskup unicki Lwowski (1667—1708): Zarys biograficzny. Lwów, 1934; *Woliński J.* Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672—1676. В кн.: Studia i materiały do historii wojskowości Polskiej, t. 10, cz. 1. Warszawa, 1964; *Jaworski M.* Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego w 1671 r. Там само, t. 11, cz. 1. Warszawa, 1965; *Wójcik Z.* Między traktatem andruszowskim i wojna turecka. Stosunki polsko-rosyjskie 1667—1672. Warszawa, 1968; *Przyboś A.* Michal Korybut Wiśniowiecki 1640—1673. Kraków—Wrocław, 1984; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд життя та політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985; *Смолій В., Степанков В.* Переддень Руїни (1650—1670). «Київська старовина», 1993, № 6; *Санин Г.* Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенка. В кн.: Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнародної наукової конференції, вип. 2. К., 1993; *Чухліб Т.* Михайло Ханенко. В кн.: Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. К., 1994; *Його ж.* З історії політичної боротьби в Українській державі у 60—70-х рр. XVII ст.: Діяльність правобережного гетьмана Михайла Ханенка. В кн.: Середньовічна Україна: Збірник наукових праць, вип. 2. К., 1997; *Мицик Ю.* З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни (за матеріалами польських архівосховищ). «Сіверянський літопис», 1999, № 3; *Perdenia J.* Piotr Doroszenko a Polska. Kraków, 2000; *Степанков В.* «Реляція панів комісарів Острозької комісії» (вересень 1670 р.) як джерело дослідженння політичної історії Правобережного гетьманства. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць на пошану академіка Української Могилянсько-Мазепинської Академії наук (м. Оттава, Канада) Ярослава Івановича Дзири. К., 2002; *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663—1713). К., 2004; *Крикун М.* Між війною та радою: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII ст. К., 2006; *Chmielewska M.* Sejm elekcyjny Michala Korybuta Wiśniowieckiego 1669 roku. Warszawa, 2006; *Dabrowski J.* Próby rozwigzania konfliktu kozackiego w latach 1648—1672 przez polskie elity polityczne. В кн.: Социум. Альманах соціальної історії. К., 2007; *Чухліб Т.* Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті — початок 1680-х рр.). К., 2008; *Його ж.* Козаки і монархи: Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648—1721 рр. К., 2009; *Степанков В.* Острозька комісія 1670 року: передумови, хід, наслідки. В кн.: Україна крізь віки. К., 2010.

Т.В. Чухліб.

В.-К. К. Острозький. Портрет роботи невідомого художника. 18 ст.

ОСТРÓЗЬКИЙ Василь-Костянтин Костянтинович (1526 або 1527 — 29.02.1608) — князь, магнат, воєн., політ. і культ. діяч. Молодший син великого гетьмана литов. кн. К.*Острозького* від другого шлюбу з князівною Олександрою Семенівною Слуцькою. Названий при народженні Василем, з 1540-х рр. став уживати «князівське» ім'я Костянтин, тому в літературі фігурує під подвійним ім'ям Василь-Костянтин. Після смерті батька (1530) виховувався під материнською опікою в м. Турів. Визнаний королем польс. і вел. кн. литов. *Сигізмундом I* Старим повнолітнім, у 15 років (1541) вступив у публічне життя. Після смерті старшого брата по батькові — Іллі (1539) — розпочав (1540) багаторічну виснажливу боротьбу за повернення батькової спадщини спочатку з братовою дружиною Беатою Костелецькою, а потім її другим чоловіком — Ольбрахтом Лаським, котрому вона відписала (1565) не тільки маєтки, що дісталися їй від першого чоловіка, але й маєтки своєї доньки від першого шлюбу — Галшки (Єлизавети). Боротьба завершилася 1574, коли за декретом польс. короля Генріха Валуа за Галшкою були визнані спадкові права як на її власні, так і на материнські маєтки, а вона на знак вдячності за моральні та матеріальні збитки, понесені дядьком під час їх повернення, відписала всі маєтки йому та його сину кн. Янушу *Острозькому*. Значні володіння в перемишльській, галицькій, львівській землях, Тарнів з селами у Малопольщі та маєток Рауденіца в Чехії дісталися О. після смерті дружини. Незважаючи на те, що йому не вдалося вступити у володіння чеською спадщиною через захоплення її ін. претендентами, він зосереджував у своїх руках найбільший домен, до котрого лише на *Волині* входила $^{1}/_{3}$ її поселень. Як володимирському старості йому належали маєтки цього *староства* (з 1559), виключаючи 1580—88, коли уряд володимирського старости тримав його син Костянтин. Наприкінці 16 — на поч. 17 ст. активно набував маєтки на Київщині. Вважався одним із найбагатших *магнатів* укр. земель *Речі Посполитої*, сам називав себе «Dei gratia in Volinia dux Ostrocensis».

Військ. службу розпочав у 18-річному віці (1543—44) під началом *маршалка* Волин. землі кн. Ф.Сангушка, загартовуючись і набуваючи військ. ремесла в битвах з татарами. 1550 був призначений володимирським старостою і маршалком Волин. землі. Зосереджував у своїх руках велику владу: йому підлягали місц. старости, очолював *посполите рушення*, керував шляхетськими з'їздами Волин. землі та Брацлавщини, територія якої входила (до 1569) до Волині. Наприкінці 1559 дістав уряд київ. *воєводи*, на котрому залишався до кінця свого життя. Протягом майже 50-ти років як київ. воєвода боронив пд.-сх. кордони укр. земель і виявив неабиякі дипломатичні й військ. здібності в боротьбі з татарами, не раз (1574, 1575, 1577, 1578, 1589, 1593, 1594) відбиваючи їх напади. Під час наїзду 1578

був оточений в *Острозі* і, не діставши допомоги, маючи лише своє власне, недостатнє для відсічі військо, змушений був домовлятися з крим. ханом *Мегмед-Гіреєм II* і виплатити 3 тис. *дукатів* власних грошей, аби врятувати від погрому *Київ*. Був речником створення європ. антитурец. ліги. Брав участь у походах на *Москву*. Очолював шляхетське ополчення під час повстання козаків на чолі з К.*Косинським* (1591—93). На конвокаційному сеймі (1587) називався в числі можливих претендентів на королів. престол.

Рішуче виступав проти *Люблінської унії 1569* і лише під загрозою втрати власних маєтків змушений був підписати акт про приєднання Волині, а як київ. воєвода — Київщини до *Королівства Польського*.

Був меценатом освіти та к-ри, протектором *православ'я*: мав вплив на заміщення церк. посад, надав багато фундушів на правосл. церкви і монастирі, виступав за необхідність внутр. реформи правосл. церкви та покращення рівня освіт. підготовки правосл. *духовенства*. У родовому маєтку Острозі заснував перший в Україні вищий навч. заклад — слов'яно-греко-лат. школу (1576; див. *Острозька академія*). Запросив до Острога І.*Федорова*, відкрив друкарню (1578—1608; див. *Острозька друкарня*), перетворив свій маєток на справжній науково-культ. осередок. О. відзначався толеранцією в питаннях віри і в принципі був за єднання церков, але уявляв собі *унію церковну* у вселенському масштабі, тому рішуче виступив проти *Берестейської церковної унії 1596*, котра об'єднувала церкви в межах лише однієї д-ви. 24 червня 1595 у відозві до православних викривав дії митрополита Михайла *Рогози* і єпископів як відступників від віри батьків і закликав до опору унії. У травні 1599 взяв участь у з'їзді протестантів і антиуніатів у Вільні (нині м. *Вільнюс*) і підписав акт конфедерації.

Від шлюбу (1553) з донькою великого коронного гетьмана Я.*Тарновського* — Софією (п. 1570) — мав 3-х синів: Януша (1554—1620), Костянтина (н., імовірно, 1555—1588), Олександра (1570—1603) та двох доньок: Єлизавету (п. 1599) й Катерину (1560—79).

П. у м. Острог і був похований у замковій церкві.

Дж.: Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie, t. 4. Lwów, 1890; Biblioteka Zakładu Narodowego imenia Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk, Dział Rękopisów, nr. 3669/II.

Літ.: *Домбровский В.* Острожская старина. «Киевлянин», 1840; *Niesiecki K.* Herbarz Polski, t. 7. Lipsk, 1841; *Boniecki A.* Poczet rodów w Wielkiem księstwie Litewskiem w XV—XVI wieku. Warzsawa, 1883; *Лебединцев К.* К портрету князя К. Острожского. «Киевская старина», 1883, № 11; *Wolff J.* Senatorowie i dignitarze Wielkiego księstwa Litewskiego: 1386—1795. Kraków, 1885; *Максимович М.* Письма о князьях Острожских к графине А.Д. Блудовой. К., 1886; *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895; *Уманец Ф.М.* Князь Константин-Василий Острожский. «Русский архив», 1904, № 4, кн. 1; *Власьев Г.А.* Князья Острожские и Друцкие. «Известия Русского генеалогического общества» (СПб.), 1911, вып. 4; *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materiały do historyi Wołynia. Kraków, 1913; *Быков Н.П.* Князья Острожские и Волынь. Пг., 1915; *Костомаров М.* Князь Константин Константинович Острожський. В кн.: Історія України в життєписях визначнійших єї діячів. Львів, 1918; *Znosko P.K.* Knjaz Konstantin Ostroskij. Warszawa, 1933; *Lewicki K.* Książe Konstanty Ostrogski a unia brzeska. Lwów, 1933; *Його ж.* Książęta Ostrogscy w służbie Rzeczypospolitej. «Rocznik Wołyński» (Równe), 1938, t. 7; *Власовський І.* Князь К.К. Острозький — знаменитий патрон і оборонець православія в історії українського народу. Нью-Йорк, 1958; *Іларіон, митрополит (Огієнко).* Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Вінніпег, 1958; *Chynczewska-Hennel T.* Ostrogski Konstanty. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 24/1, zesz. 100. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1979; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 6—7. К., 1995; *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 — 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. Toruń, 1997; *Яковенко Н.* Василь (Костянтин) Острозький. В кн.: Історія України в особах: Литовсько-польська доба. К., 1997; *Ворончук І.* Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). К.—Старокостянтинів, 2001; *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. Toruń, 2002.

О.І. Ворончук.

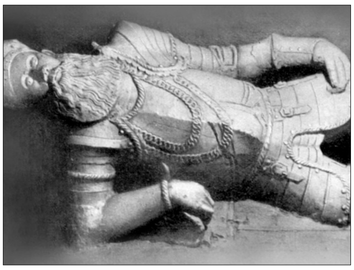

Надгробок К.І. Острозького. Свято-Успенський собор Києво-Печерської лаври. 1579.

ОСТРÓЗЬКИЙ Костянтин Іванович (1460 — середина серпня 1530) — великий гетьман литов. (1497—1500, 1507—30), луцький староста та *маршалок* Волин. землі (1507—30), віленський *каштелян* (з 1513), троцький каштелян (з 1522), князь. Молодший син кн. Івана Васильовича Острозького і Марії Іванівни — доньки кн. Івана Володимировича Бєльського. Від 1474 виступає поборцею данини на господаря. Молоді роки провів у військ. походах поруч із батьком, набуваючи військ. досвіду. Вважають, що О. брав участь у битвах із татарами вже протягом 1486—90 під проводом королевича *Яна-Ольбрахта* та в литовсько-моск. кампанії 1492—94. Але перша документальна звістка про його участь в експедиції проти татар. нападу зафіксована під 1491. Військ. та політ. кар'єра О. простежується з 1486, відколи він з'являється на королів. дворі. Найбільше відомий військ. заслугами в боротьбі з Рос. д-вою та *Кримським ханатом*. Брав участь у виправі вел. кн. литов. *Олександра* проти перекопських татар (1497), під час котрої під Очаковом розбив татар. військо Мегмед-Гірея, захопив його самого і звільнив полонених. Незабаром потому отримав уряди великого гетьмана литов. та брацлавського, звенигородського і вінницького старост. Під час *литовсько-московської війни 1500—1503* у битві на допливі Дніпра, р. Ведрош, що сталася 14 липня 1500, зазнав великої поразки і разом з ін. воєначальниками потрапив у моск. полон, де перебував протягом 7-ми років. Підписавши перемир'я з *Великим князівством Литовським* (1503), Рос. д-ва звільнила з полону литов. в'язнів, не відпустивши лише О. Вел. кн. моск. *Іван III* Васильович намагався схилити князя пе-

рейти до нього на службу. Зрозумівши, що ін. шляхом не визволитися, О. 18 жовтня 1506 вже після смерті вел. кн. моск. Івана III Васильовича підписав «заручний лист», тобто склав письмову присягу, на вірність новому вел. кн. моск. *Василію III* Івановичу. За це О. був обдарований значними земельними маєтками, включений до ради великого князя московського та призначений керівником військ. відділу, що мав захищати прикордонні території Рос. д-ви від татар. нападів. Отримавши в такий спосіб волю, О., як тільки видалася нагода, використав її для повернення і 25 вересня 1507 прибув до Вільна (нині м. *Вільнюс*). За вірність король польс. *Сигізмунд I*, котрий після смерті Олександра (1506) став польс. королем і великим князем литовським, не тільки повернув йому всі колишні уряди, але й надав нові — маршалка Волин. землі та луцького старости — і обдарував новими земельними маєтками. В руках кн. О. зосередилася юрисдикція над більшістю укр. території, що входила до складу ВКЛ. Після повернення з полону зусилля князя були спрямовані на відсіч татар. нападам та боротьбу з Рос. д-вою. Збереглися свідчення про битви гетьмана з татарами на теренах *Галичини* (1509), Білорусі (1508, 1510, 1511), *Волині* (1512, 1516), Київщини (1527). Блискуча перемога над татарами була одержана під м. Вишнівець на Волині (1512; див. *Вишнівецька битва 1512*), котра закріпила за ним славу видатного полководця і де було визволено 16 тис. бранців та відбито 10 тис. коней. Переможно закінчилася битва над р. Ольшаниця на Київщині (1527), під час котрої було відбито 40 тис. бранців (за М.*Бєльським*) і 80 тис. (за М.*Стрийковським*). Гучна перемога була одержана в битві з рос. військом під Оршею (1514; див. *Оршанська битва 1514*). Проте О. знав і поразки, зокрема від татар під м. *Сокаль* (1519), де загинуло троє рус. князів та багато шляхтичів. За військ. заслуги тогочасні автори порівнювали О. з героями антич. та священної історії. На ознаменування його заслуг перед ВКЛ король польс. і вел. кн. литов. Сигізмунд I змінив існуючий порядок місць у сенаті і признав за О. як за троцьким воєводою перше місце серед світських сенаторів. 17 липня 1522 О. було надано привілей запечатувати листи червоним воском, що було привілеєю коронованих осіб.

Вважається протектором правосл. церкви, документально зафіксовано його пожалування на храми і монастирі. На його клопотання 1511 король польс. і вел. кн. литов. Сигізмунд I підтвердив право київ. правосл. ієрархів на автономний церк. суд та адм. управління без втручання світської влади.

Не раз обдарований за свої заслуги великими князями литовськими величезними земельними наданнями, О. став творцем майнової потужності одного з найбільших доменів, зайнявши наприкінці життя 4-те місце серед найбільших землевласників ВКЛ. За першим переписом русько-литов. війська 1528, виставив зі своїх маєтків 426 вершників.

Найчастіше мешкав у своїй резиденції — м. Турів. Одружувався двічі: уперше — з донькою новогрудського *воєводи*, княжною Тетяною Семенівною Гольшанською (1509), удруге — із княгинею Олександрою Семенівною Слуцькою, двоюрідною онукою останнього київ. кн. *Семена Олельковича*. Від першого шлюбу мав сина Іллю (н. 1510), від другого — сина Василя (Василя-Костянтина; н. 1526 або 1527) та доньку Софію, котра померла у дитячому віці.

П. у м. Турів. Згідно із власним розпорядженням був похований у Свято-Успенському соборі *Києво-Печерської лаври* (24 вересня 1530). 1579 його син Василь-Костянтин встановив над похованням мармуровий скульптурний надгробок роботи відомого львів. скульп. Себастіана Чешека. Скульптурна композиція, де гетьман був зображений у позі сплячого рицаря, загинула під час *Другої світової війни*, коли собор було підірвано (1941).

Дж.: Древняя российская вивлиофика, ч. 3. М., 1788; Собрание государственных грамот и договоров, т. 1. СПб., 1813; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 1. СПб., 1861; Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie, t. 1—4. Lwów, 1887—90; Волынская краткая летопись. В кн.: ПСРЛ, т. 35. М., 1980; Acta Tomiciana, t. 1—7, 9—11; Biblioteka Zakładu Narodowego imenia Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk, Dział Rękopisów, nr. 3669/II.

Літ.: *Niesiecki K.* Herbarz Polski, t. 7. Lipsk, 1841; Genealogia domu Ostrogskich. Wilno, 1871; *Голубев С.Т.* По поводу двух сообщений о князе Константине Ивановиче, Острожском. «Труды Киевской духовной академии», 1877, № 4; *Романовский Л.М.* О Константине Ивановиче князе Острожском. В кн.: Труды третьего археологического съезда в России, т. 2. К., 1878; *Петров Н.И.* Две надгробные надписи конца XVII века Константину Ивановичу и Константину Константиновичу князьям Острожским. «Чтения в Императорском обществе Нестора летописца», 1879, кн. 1; *Boniecki A.* Poczet rodów w Wielkiem księstwie Litewskiem w XV—XVI wieku. Warzsawa, 1883; *Wolff J.* Senatorowie i dygnitarze Wielkiego księstwa Litewskiego: 1386—1795. Kraków, 1885; *Максимович М.* Письма о князьях Острожских к графине А.Д. Блудовой. К., 1886; *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895; *Ярошевич А.* Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский (1461—1530) и православная литовская Русь в его время. Смоленск, 1896; *Власьев Г.А.* Князья Острожские и Друцкие. «Известия Русского генеалогического общества» (СПб.), 1911, вып. 4; *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materiały do historyi Wołynia. Kraków, 1913; *Быков Н.П.* Князья Острожские и Волынь. Пг., 1915; *Власьев Г.А.* Потомство Рюрика, т. 2, вып. 1. Пг., 1918; *Charkiewicz W.* «Scipion Ruski» Konstanty Iwanowicz książe Ostrogski. Wilno, 1934; *Lewicki K.* Książęta Ostrogscy w służbie Rzeczypospolitej. «Rocznik Wołyński» (Równe), 1938, t. 7; *Ochmański J.* Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów Krymskich w XV—XVI wieku. «Studia i Materiały do Historii Wojskowości» (Warszawa), 1960, N 5; *Wojtkowiak Z.* Ostrogski K.I. В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 24/3. Warszawa, 1979; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 7. К., 1995; *Ульяновський В.* Відоме і невідоме з біографії та діяльності князя К.І. Острозького. В кн.: Острозька старовина. Львів, 1995; *Войтович Л.* Родина князів Острозьких. «ЗНТШ» (Львів), 1996, т. 231; *Яковенко Н.* Костянтин Острозький. В кн.: Історія України в особах: Литовсько-польська доба. К., 1997; *Мицько І.* Синодики монастирів як унікальне джерело української генеалогії: князі Острозькі: Статті. Львів, 2000; *Ворончук І.* Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). К.—Старокостянтинів, 2001; *Кетра Т.* Dzieje rodu Ostrogskich. Toruń, 2002; *Ульяновський В.*

«Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. Острог, 2009.

І.О. Ворончук.

ОСТРО́ЗЬКИЙ Федір Данилович (бл. 1365 — після 1437, за ін. версією, п. до 1410) — князь з роду *Острозьких*. Тримав Острозьке князівство, до 1385 був васалом волин. князів *Любарта* Гедиміновича та його сина *Федора Любартовича*, намісник Луцького князівства 1386—92, пізніше перейшов до опозиції, яка виступала проти ліквідації удільних князівств. У 1418 (за хронікою У. фон Ріхенталя) прибув на Констанцький собор як «князь Червоної Русі», тобто претендент на Галицько-Волинську спадщину. 1418—31 перебував у еміграції в Чехії, підтримуючи гуситів. Прибічник кн. *Свидригайла* Ольгердовича, 1431 невдало пробував витіснити прихильників короля польс. і верховного кн. литов. Владислава II *Ягайла* з *Поділля*.

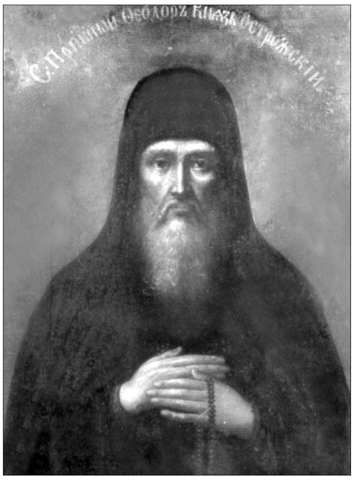

Ікона «Св. Преподобний Федор князь Острозький». Робота невідомого художника. Початок 20 ст.

П. після 1437 як печерський чернець Феодосій (за версією Ю.Пузини, помер до 1410, а всі пізніші згадки стосуються його сина Федора Федоровича).

Літ.: *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Войтович Л.* Родина князів Острозьких. «ЗНТШ», 1996, т. 231; *Його ж.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006.

Л.В. Войтович.

ОСТРО́ЗЬКИЙ Януш Костянтинович (1554—1620) — старший син кн. Василя-Костянтина *Острозького* та Софії Тарновської. Отримав початкову освіту в ма-

Я.К. Острозький. Портрет роботи невідомого художника. 18 ст.

єтностях батька в *Дубні*, подальшу — при дворі імператора «Священної Римської імперії германської нації» Максиміліана II Габсбурга. Волин. *воєвода* (1584) і краківський *каштелян* (1593). Староста володимирський, канівський, переяславський, черкаський, богуславський та білоцерківський. Прийняв римо-катол. віру (1579). Був фундатором костьолів (у *Степані*, Деревні, Бережниці) та монастирів (домініканців у *Староконстянтинові*, *бернардинців* у Дубні, *францисканців* у *Межиріччі*). Відзначався відносною толерантністю щодо православних. Підтримував, хоча і в меншому обсязі, засновані батьком *Острозьку академію* і *Острозьку друкарню*, які майже повністю занепали після його смерті.

Літ.: *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materiały do historii Wołynia. Warszawa—Kraków, 1913; *Мицько І.* Острозька слов'яно-греколатинська академія (1576—1636). К., 1990; Острозька академія XVI—XVII ст.: Енциклопедичне видання. Острог, 1997.

А.Ю. Ясіновський.

ОСТРО́ЗЬКИЙ ЗА́МОК — комплекс споруд 14—19 ст. в м. *Острог.* Побудований на місці давньорус. городища 11—13 ст. в пд. частині істор. середмістя Острога. Заснований основоположником роду *Острозьких* кн. Данилом.

Конфігурація укріплень обумовлена Замковою горою — мисом корінного лівого берега р. Вілія, який на 20 м піднімається над її заплавою. Від міста замок відокремлений глибоким ровом. Наприкінці 15 — на поч. 16 ст. замок перебудовано, оборонні споруди модернізовано, дерев'яно-земляні укріплення попереднього періоду здебільшого замінено мурованими. У наш час комплекс складається з Вежі мурованої (14 ст.), Богоявленської церкви (15—16 ст.), Нової (Круглої) башти (16 ст.) та надбрамної дзвіниці (1905).

Вежа мурована розміщена в пд.-сх. частині замкового двору на крутому схилі. Спочатку вона нагадувала квадратний у плані замок-донжон. Наприкінці 15 — на поч. 16 ст. змінено форму бійниць, перебудовано й укріплено величезним контрфорсом пд.-сх. ріг будівлі, в окремих приміщеннях змінено форму склепінь. У 16—17 ст. із зх., пд. та сх. вежу укріплено масивними контрфорсами. З пн., з боку подвір'я, будівля — двоярусна; з пд. — триярусна на високому цоколі. Муровані стіни завтовшки 2,0—2,6 м. Пд. фасад будівлі в плані має

Острозький замок. Вежа мурована. Вигляд з півночі. Фото 2008.

Острозький замок. Вежа мурована. Вигляд з південного сходу. Фото 2008.

Герб князів Острозьких. Із видання «Лист Мелетія, святішого патріарха Олександрійського, до молебного єпископа Іпатія Потія». Дермань, 1605.

Герб князів Острозьких на фасаді замку в Острозі.

великий напівкруглий виступ. Ренесансний декор завершень споруди належить до поч. 16 ст. Вежа є унікальною оборонною спорудою середньовічної *Волині* та єдиною на території України житловою баштою 2-ї пол. 14 ст., яка порівняно добре збереглася донині.

Богоявленська церква розміщена в пн. частині замкового подвір'я, біля давнього рову. Її пристосовано для оборони: пн. стіна потовщена (2,8 м) та обладнана бійницями для гармат. З 1636 до серед. 19 ст. будівля не використовувалася і дійшла до стану руїни. 1886—91 храм відновлено за проектом В.Токарева на старих фундаментах. За схемою плану та об'ємно-просторовою структурою він повторює давню споруду, від якої збережено тільки пн. стіну. Тепер Богоявленська церква — хрещатобаневий, шестистовпний, триапсидний, п'ятиверхий храм, який є домінантою ансамблю. Арх-ра храму посідає особливе місце в церк. буд-ві України як проміжна ланка між давньорус. зодчеством й арх-рою 16—17 ст. з притаманними їй готичними елементами.

Нова (Кругла) башта зведена на пд.-зх. розі оборонних мурів під час модернізації укріплень О.з. на поч. 16 ст. Циліндрична за формою мурована башта поділена на 3 яруси. Висота триярусної споруди з боку рову через перепад рельєфу значно збільшується завдяки цокольному ярусу. Внутр. діаметр башти — 13 м, товщина стін нижнього ярусу — 3,5 м. Другий ярус завершують машикулі-бійниці на кам'яних фігурних кронштейнах. Увінчує башту аттик із фігурним завершенням. Архіт. та конструктивні якості башти визначають її як унікальний зразок фортифікаційного мист-ва України й ренесансної стилістики в укр. арх-рі.

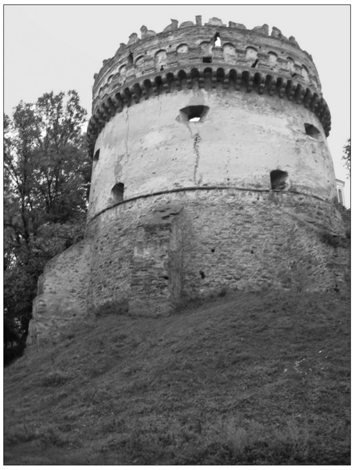

Острозький замок. Нова (Кругла) башта. Фото 2008.

Надбрамна дзвіниця розміщується в пн.-зх. куті замкового подвір'я на місці давньої брами й належить до останнього періоду буд-ва на Замковій горі. Дзвіниця та цегляно-металева огорожа по периметру подвір'я споруджені за проектом цивільного інж. А.Павловського, коли впорядковувалася територія замку. Дзвіниця двоярусна, прямокутна в плані з проїздом у першому ярусі до замкового подвір'я. Верхній ярус вирішений у вигляді восьмигранного підбанника, увінчаного банею. Зовн. декор дзвіниці характерний для «єпархіальної» арх-ри кінця 19 — поч. 20 ст.

О.з. — унікальна пам'ятка фортифікаційної арх-ри Волині — є складовою Держ. історико-культ. заповідника у м. Острог, створеного 1981. У приміщенні Вежі мурованої працює краєзнавчий музей, заснований 1916.

Літ.: Історія українського мистецтва, т. 2. К., 1967; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 3. К., 1985; Енциклопедія українознавства, т. 2. К., 1994; *Polak T.* Zamki na Kresach. Warszawa, 1997; Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Замки та фортеці: Альбом (архітектурні перлини України). К., 2007.

Р.І. Бондаренко.

ОСТРÓЗЬКІ — укр. князівський рід. Щодо походження О. в історіографії існують різні точки зору. Їх вважають нащадками князів з турово-пінської гілки *Рюриковичів* (М.*Максимович*, Ю.Вольф), зараховують до *Гедиміновичів* (Ю.Пузина, Н.Яковенко). Більшість дослідників (К.Стадніцький, Д.*Зубрицький*, Г.Власьєв, М.Баумгартен, Л.Войтович, І.Мицько) підтримують родинну версію (зафіксовану Б.*Папроцьким* та ін.) походження цих князів від волин. гілки *Мономашичів*. Перший відомий за джерелами — острозький кн. **Данило**, який як васал волин. кн. *Любарта* Гедиміновича 1366 підписав разом із ним угоду з польс. королем *Казимиром III*. Очевидно, до 1352 — бл. 1366 Данило, а потім його сини **Юрій** (після 1370—1377) та **Михайло** (1383—87) тримали *Холмське князівство*. Острозьке князівство сформувалося в 2-й пол. 14 ст. і на поч. 16 ст. поступово перетворилося на найбільший комплекс магнатського землеволодіння на укр. землях. Бл. 1450 з Острозького князівства виділилося Заславське. 1603 володіння О. були поділені між синами **Василя-Костянтина** (див. В.-К.*Острозький*) **Янушем** (див. Я.*Острозький*) та **Олександром**. Щоб уникнути роздроблення маєтків, останній із О. Януш 1608 заснував *Ординацію Острозьку* (майорат із 24 міст і бл. 600 сіл), яка після його смерті перейшла до князів *Заславських*, а після вигаснення останніх — до князів *Любомирських*. Визначними представниками роду були **Федір** (див. Ф.*Острозький*), **Костянтин Іванович** (див. К.*Острозький*), Василь-Костянтин, Януш і Олександр (1571—1603; волин. *воєвода* з 1593).

О. були найпотужнішою укр. князівською родиною у XVI — на поч. XVII ст. З ними пов'язані культ. відродження, організація освіти та запровадження друкарства. Брали також активну участь в організації оборони пд.-сх. кордонів від ординців.

Літ.: *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Войтович Л.* Родина князів Острозьких. «ЗНТШ», 1996, т. 231; *Мицько І.* Синодики монастирів як унікальне джерело української генеалогії: Князі Острозькі. «Лавра», 1999, № 2; *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006.

Л.В. Войтович.

ОСТРОМИ́РОВЕ ЄВА́НГЕЛІЄ — напрестольне Євангеліє-апракос дуже великого розміру (аркуш 35×30 см), найдавніша датована давньорус. книга, написана на пергаменті 1056—57 на замовлення новгород. *посадника* Остромира дияконом Григорієм. Вона є зразком мист-ва книги *Київської Русі*. У ній 3 великі зображення євангелістів, яскраві заставки із золотом, велика кількість розмальованих великих літер — «ініціалов», в оформленні

Остромирове Євангеліє. Сторінка із заставкою та ініціалом.

Остромирове Євангеліє. Мініатюра «Євангеліст Лука».

яких, можливо, відобразилися давні, язичницькі вірування слов'ян, а творчо засвоєні візант. традиції поєднуються зі сх. елементами. Імовірно, О.Є. зберігалося в новгород. Софійському соборі, пізніше потрапило в *Москву* в одну з кремлівських церков. 1720 згідно з розпорядженням рос. царя *Петра І* про збирання і переписування істор. рукописних книг О.Є. було одіслано до *Санкт-Петербурга.* 1805 випадково було знайдене в шафі померлої на той час рос. імп. *Катерини II* і 1806 передане в Публічну б-ку (нині Рос. нац. б-ка, С.-Петербург), де зберігається дотепер.

Дж.: Остромирово евангелие 1056—1057 г., с приложением греческого текста евангелий и грамматическими объяснениями. СПб., 1843; Остромирово евангелие 1056—1057 гг. (фотолитографическое издание). СПб., 1883.

Літ.: *Волков Н.В.* О неновгородском происхождении диакона Григория, писца Остромирова евангелия. «Журнал Министерства народного просвещения», 1897, декабрь; *Каринский Н.М.* Письмо Остромирова евангелия (палеографический очерк). В кн.: Сборник Российской публичной библиотеки, т. 1, вып. 1. Пг., 1920; *Розов Н.Н.* Остромирово евангелие в Публичной библиотеке. В кн.: Труды Государственной публичной библиотеки, т. 5. Л., 1958; *Свирин А.Н.* Остромирово евангелие как памятник искусства. Там само; *Розов Н.Н.* Остромирово евангелие как памятник истории русского искусства. В кн.: Труды Публичной библиотеки им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. Л., 1985.

В.Ю. Франчук.

ОСТРЯ́НИН Яків (р. н. невід. — п. 1641) — козац. ватажок. Уперше згадується в документах 1633 як полковник реєстровців, що брали участь у *польсько-московській війні 1632—1634.* Восени 1637 О. організував повстанські загони на Полтавщині, а навесні 1638 був обраний *гетьманом* нереєстрового козацтва. Перед виступом на волості він розіслав універсали, в яких закликав до боротьби проти коронного війська. Згодом повстанці оволоділи *Кременчуком*, *Хоролом*, Говтвою та ін. містами й містечками Лівобережжя. Після невдалої битви під *Лубнами* О. відійшов до Жовнина, де сподівався на підтримку загонів нар. месників з Київщини. Проте перевага сил противника змусила О. залишити повстанський табір, переправитися через Сулу і відійти на територію *Слобідської України.* З дозволу царського уряду козаки оселилися на Чугуївському городищі (нині м. *Чугуїв*). У результаті міжусобної боротьби 1641 О. був убитий.

Яків Острянин. Портрет роботи невідомого художника. Початок 18 ст.

Літ.: *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1989.

В.О. Щербак.

ОСЬМА́К — термін, який упродовж 16 — 1-ї пол. 18 ст. вживався в письмових джерелах укр. земель у складі *Великого князівства Литовського* для позначення польс. *гроша.* Тоді 1 польс. гріш = = 8 литов. *пенязям.*

Літ.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

ОСЬМА́К Василь Олександрович (08.04.1870—07.01.1942) — архітектор, педагог. Родом із с. Гоголів (тоді — Остерський пов., Чернігівська губ.; нині — Броварський р-н, Київ. обл.). Навч. в Київ. ун-ті (1888—90) та Петерб. ін-ті цивільних інженерів (1891—95). Протягом 1895—1900 працював в архіт. відділі Пд.-Зх. залізниці в м. *Житомир*, 1900—12 — викладачем, а з 1917 — професором Київ. політех. ін-ту. Багато років виконував обов'язки архітектора Київ. ун-ту. Використовував стильові форми неокласицизму і неоампіру в низці споруд у *Києві*: будинку т-ва грамотності (з 1906 — Троїцький народний театр) — 1900—02 (співавтор Г.Антоновський, будував П.Голландський); офтальмологічному корпусі і молитовні при єврейс. лікарні (1901—02); г-зії О.Дучинської (1903, співавтор Ф.Ессен); міськ. ломбарді (1907); жін. г-зії А.Жукуліної та вечірніх вищих курсах (1911—12); особняку проф. М.Дітеріхса (1912); клінічному містечку мед. ф-ту на Батиєвій горі (1912—14), хім. корпусі Київ. ун-ту (поч. 20 ст.), університетській б-ці (поч. 1914, начерно 1915, закінчено 1930); за межами Києва — земській лікарні, вищому початковому уч-щі та церкві в с. Гоголів, Нар. домі в *Острі*, склав типовий проект земської лікарні для буд-ва в *Чернігівській губернії* (1910). У 1920—30-х рр. у співавторстві за-

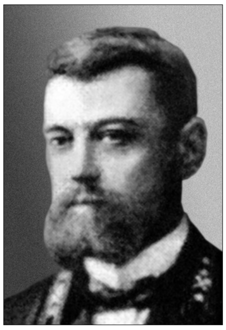

В.О. Осьмак.

кінчив формування ансамблевої забудови навколо Київ. ун-ту, збудував стадіон «Динамо», набережну Дніпра та деякі житлові будинки.

П. у м. Київ.

Літ.: *Игнатова О.Н.* В.А. Осьмак — киевский архитектор. «Строительство и архитектура», 1970, № 1; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. К., 1983—88; *Тимофієнко В.* Зодчі України кінця 18 — початку 20 ст.: Біографічний довідник. К., 1999.

Т.І. Лазанська.

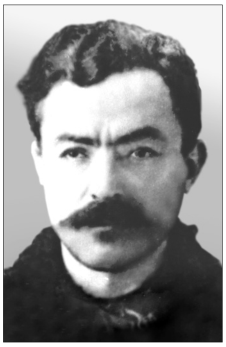

К.І. Осьмак.

ОСЬМА́К Кирило Іванович (криптонім — Ив. К-о, псевдоніми — Гірняк, Марко Горянський, К.Кирдяга, Псельський, К.Шишацький; 09.05(27.04).1890—16.05.1960) — діяч укр. національно-визвол. руху, президент *Української головної визвольної ради* (УГВР). Н. в м-ку Шишаки Миргородського пов. Полтав. губ. (нині смт Шишаки Полтав. обл.). Закінчив Полтав. Олександрівське реальне уч-ще (1910), навч. в Моск. с.-г. ін-ті (1910—16). У липні 1915 перервав навчання і вступив на службу до К-ту Пд.-Зх. фронту Всерос. земського союзу. Був зав. харчового пункту в м. *Збараж*, потім — зав. харчового загону в м. *Скалат*, завідував пекарнею у Збаражі. З кінця 1916 оселився в *Києві*, працював у Київ. губернському земстві, від якого увійшов до *Української Центральної Ради*. Із 1917 — керівник відділу з видання с.-г. літератури в ген. секретарстві землеробства, із січня 1918 — на тій самій посаді у мін-ві землеробства УНР. Із серед. 1918 працював у Всеукр. спілці земств, водночас був секретарем редакції громад. наук. двотижневика «Вістник громадської агрономії». З вересня 1919 працював у Центр. с.-г. кооп. союзі (*Централі*), що видавав двотижневик «Сільський господар», і завідував відділом сел. буряківництва. З квітня 1922 — голова термінологічного бюро С.-г. наук. к-ту УСРР. Одночасно з травня 1923 працював у губсельсоюзі на посаді зав. підвідділу бурякової кооперації, а пізніше, після злиття його з кооп. союзом *«Сільський господар»,* — на посаді керівника кооперуванням цукробурякової галузі. З поч. 1925 — редактор відділу с.-г. термінології *Інституту української наукової мови*. У березні 1928 заарештований. Його звинуватили у відстоюванні незалежності кооперації і запереченні держ. регулювання цін на продукти сільс. госп-ва. Постановою колегії ОДПУ СРСР був позбавлений на 3 роки права проживати у великих містах *СРСР*. Працював у Курську, а в березні 1930 знову був заарештований, звинувачений в участі у *«Спілці визволення України»* й відправлений у концтабір у Комі АСРР на 3 роки. Домігся перегляду справи, і в листопаді 1930 табірне ув'язнення було замінене 3-ма роками адм. висилки у Вологду, але залишився працювати в Сиктивкарі. 1934—38 працював спочатку в Моск. обл. директором *радгоспу*, а потім — у Рязанській обл. агрономом. У січні 1938 заарештований у с. Катіно Рязанської обл. за обвинуваченням у терористичних намірах щодо керівників ВКП(б), контрреволюц. та шкідницькій діяльності, антирад. агітації. 22 лютого 1940 був звільнений з ув'язнення, а в квітні 1940 повернувся до Києва. У жовтні 1941, вже за нім. окупації, увійшов до Укр. нац. ради, створив і очолив Всеукр. спілку с.-г. кооперації «Сільський господар». Увійшов у контакт з діячами *Організації українських націоналістів* й у вересні 1943 переїхав із сім'єю до *Західної України*. Брав участь в організації *Української повстанської армії*. Член Ініціативного к-ту зі створення УГВР, опрацьовував її програмні документи. 15 липня 1944 на Великому зборі УГВР, що відбувся біля с. Сприня на Самбірщині, обраний президентом УГВР. Під час переходу німецько-рад. фронту був поранений. Лікувався в с. Дорожеві на Дрогобиччині, де й був у вересні 1944 заарештований під час чекістської облави. Перебував під слідством у *Дрогобичі*, *Львові*, Києві, маючи псевдо І.Коваля. Справжнє прізвище слідчі змогли розкрити тільки через 3 роки. Постановою Особливої наради при МДБ СРСР від 10 липня 1948 ув'язнений на 25 років і відправлений до Владимирської тюрми, звідки наприкінці травня 1953 його привезли в *Москву*, щоб схилити до співпраці з чекістами у боротьбі з ОУН. Категорично відмовився від співпраці.

П. в ув'язненні у м. Владимир (нині місто в РФ).

1994 реабілітований Ген. прокуратурою України «як безпідставно репресований у 1948 році». На поч. 1995 прокуратурою Харків. обл. реабілітований за репресії 1928 і 1930.

1992 на місці, де відбувся Великий збір УГВР, встановлено пам'ятний знак — гранітну брилу у формі пастушої колиби. 1998 створено відеофільм «Незламний президент». 2002 спортивно-туристському оздоровчому комплексові, створеному на місці Великого збору УГВР, присвоєно ім'я К.Осьмака.

11 грудня 2004 прах О. перепохований у Києві на *Байковому цвинтарі*.

Літ.: *Туркало К.* Тортури. К.—Нью-Йорк, 1963; Українська головна визвольна рада: Документи, офіційні публікації, матеріали, кн. 1: 1944—1945. В кн.: Літопис УПА, т. 8. Львів, 1992; *Прокоп М.* Київ, 1942. «Сучасність», 1993, № 1; *Кривуцький І.* Зустріч з Президентом УГВР: Уривок із спогадів. «Шлях перемоги», 1994, № 27 (2099), 2 липня; *Проць Я.* Кирило Осьмак. «Степова Україна» (Херсон), 1995, ч. 4—5 (12—13); *Шаповал Ю.* Забутий президент: Недоступні раніше документи вперше відтворюють біографію Кирила Осьмака. «ЛУ», 1996, 22 серпня; *Проць Я.* Кирило Осьмак — будівничий української держави. «Сільське життя» (Шишаки), 1996, № 42 (6520), 7 вересня; *Його ж.* Створюється фільм про К. Осьмака. Там само, 1996, № 52, 16 листопада; *Миронець Н.* До історії Української національної ради. «Українське слово», 1997, 2 жовтня; *Шаповал Ю.* Забутий Президент. В кн.: Незалежність України: Історичні витоки та перспективи: Матеріали науково-практичної конференції. К., 1997; *Осьмак Н.* Перший президент УГВР. «Шлях перемоги», 1999, ч. 31 (2362), 11 серпня; *Її ж.* Життя, сповнене мужності і трагізму. «Чорноморські новини» (Одеса), 1999, № 92 (19830), 9 вересня; *Її ж.* Кирило Осьмак в історії українського парламентаризму. «Шлях перемоги», 2000, ч. 23 (2406), 14 червня; Українська головна визвольна рада: Документи, офіційні публікації, матеріали, кн. 4: Документи і спогади. В кн.: Літопис УПА, т. 26. Торонто—Львів. Вид-во «Літопис УПА», 2001; Кирило Осьмак — президент УГВР (Документи і матеріали). В кн.: Літопис УПА, т. 41. Торонто—Львів, 2004; *Петрущак М.* Це — наша історія: УГВР — 60 років.

«Новини Самбора», 2004, № 55 (467), 16 липня; *Кук В.* Підпільний український парламент: До 60-річчя Української головної визвольної ради. «Шлях перемоги», 2004, № 30 (2617), 21 липня; *Калпакиди А.* Ликвидаторы КГБ: Спецоперации советских спецслужб 1941—2004. М., 2004; *Жадько В.* Український некрополь. К., 2005; *Осьмак Н.* Кирило Осьмак — нескорений Президент УГВР. «Літопис УПА: Серія ''Події і люди''», кн. 2. Торонто—Львів, 2008; *Павличко Д.* Кирило Осьмак. Поема. К., 2009; *Осьмак Н.* «Кого не поставимо на коліна — перестріляємо». 80 років процесу «СВУ». «День», 2010, 5 березня.

Н.К. Осьмак.

ОСЬМА́ЧКА Тодось (Феодосій) **Степанович** (16.05.1895—07.09. 1962) — поет-імпресіоніст, прозаїк, перекладач, педагог, громад. і політ. діяч. Н. в с. Куцівка (нині Смілянського р-ну Черкас. обл.) в родині селян-бідняків. Навч. в Куцівській церковно-парафіяльній, а потім — у 2-класній земській школі м. Матусів (закінчив 1911). З 1910 почав писати. Працював чорноробом, займався самоосвітою. 1915 склав іспит на земського вчителя. 1916 був мобілізований до царської армії. 1917—19 воював в елітних частинах Армії *Української Народної Республіки* — «чорних запорожців». Був інструктором губнаросвіти в *Кременчуці* (1920). З 1921 — студент Київ. ін-ту нар. освіти. Першою поетичною збіркою «Кручі» (1922) заявив про себе як про завершеного поета з яскравою індивідуальністю. За симпатії до *Української комуністичної партії* був змушений 1923 залишити навчання. 1923—25 належав до літ. групи «Ланка». Вчителював у *Києві* та в провінції. Намагався отримати дозвіл на виїзд за кордон. З 1930 зазнавав постійних переслідувань і терору з боку критики та властей. Був двічі заарештований (5 лютого 1933 та 11 квітня 1934), перебував у божевільнях, звідки втік, але до кінця життя О. страждав від манії переслідування. 1942 переїхав до *Галичини*, а 1943 — до Німеччини; перебуваючи в таборах для переміщених осіб, належав до Мистецького укр. руху (1946—49), активно друкувався. З 1949 — у США, міняв місця проживання, виїжджав без візи до Канади. Почав писати твори: повісті «Старший боярин» (1946), «План до двору» (1951) та «Ротонда душогубців» (1956), сподівався отримати Нобелівську премію. 1961 подорожував по Європі; у Мюнхені його разбив параліч, був перевезений до США.

Автор поетичних збірок, сповнених глибокої і жахливої символіки, фантастичної гіперболіки, неповторної образності: «Скитські вогні» (1925), «Клекіт» (1928), «Сучасникам» (1943), «Китиці часу» (1953), «Із-під світу» (1954), поеми «Поет» (1947), перекладів з В.Шекспіра та О.Уайльда.

П. у м. Нью-Йорк (США).

1995 в с. Куцівка відкрито меморіальну дошку Т.Осьмачці.

Тв.: Думки: Із шпитальних нотаток. «Слово» (Нью-Йорк), 1962, зб. 1; Вірші. В кн.: Координати: Антологія, т. 2. Мюнхен, 1969; Вірші. «Березіль», 1991, № 2; Поезії. К., 1991; Вірші. Думки, що виникли під час писання книжки «Ротонда душогубців». «Українське слово» (К.), 1994, кн. 2; Хто: Поезії: Для старшого шкільного віку. К., 1995; Автобіографія. «Березіль», 1995, № 5/6; Вірші. Там само; Мої товариші. Там само, 1996, № 3/4; Старший боярин. План до двору. К., 1998; Старший боярин: Повісті. Львів, 1998; Старший боярин. «Кур'єр Кривбасу», 1998, № 93/94; Листи до митрополита Іларіона (Огієнка). «ЛУ», 2000, 13 квітня; Вірші. «Дивослово», 2000, № 5; Поезії. Повісті. К., 2002; Старший боярин: Повість. Лірика. Львів, 2004; Ротонда душогубців: Повість. К., 2008.

Бібліогр.: Вибрана бібліографія. В кн.: Координати, т. 2. Мюнхен, 1969; «Перелити Україну в слово...» Тодось Осьмачка: література і доля: Бібліографічний покажчик. Черкаси, 2005.

Літ.: Український поет Тодось Осьмачка у Львові. «Нове українське слово» (К.), 1942, 18 червня; *Качуровський І.* Людина, полишена напризволяще. «Українські вісті», 1958, 12 червня; *Полтава Л.* Теодосій Осьмачка. «Київ» (Філадельфія), 1962, № 5/6; Тодось Осьмачка. «Слово» (Нью-Йорк), 1968, зб. 3; *Шанковський І.* Літературні монологи для тих, хто хоче міркувати. «Визвольний шлях», 1970, № 1; *Самчук У.* Планета Ді-Пі. Вінніпег, 1972; *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади. Едмонтон, 1987; *Шерех Ю.* МУР і я в МУРі: Сторінки зі спогадів. В кн.: *Шерех Ю.* Третя сторожа. К., 1993; *Медвідь В.* Тодось Осьмачка: Божевільний чи геній? «Українське слово», 1995, № 15; *Назаренко Є.* За сценарієм невблаганної долі. Розкрито деякі слідчі справи Тодося Осьмачки. «ЛУ», 1995, № 17—18; *Одарченко П.* Спогади про Тодося Осьмачку. В кн.: *Одарченко П.* Українська література. К., 1995; *Слабошпицький М.* Тодось Осьмачка: Літературний профіль. К., 1995; *Скорський М.* «Не знало серце в світі щастя...»: Невідомі сторінки біографії Т. Осьмачки. «Київ», 1995, № 2/3; *Покальчук В.* Тодось Осьмачка (Фрагменти зі спогадів). «Сучасність», 1995, № 5; *Лисенко І.* Поезія самотності та індивідуалізму. «Березіль», 1995, № 5/6; *Слабошпицький М.* Чужина. Демони. Там само, 1995, № 7/8; *Зборовська Н.* «Танцююча зірка» Т. Осьмачки. К., 1996; *Кейван М.* У самотній мандрівці до вічності: Спогади про Тодося Осьмачку. «Березіль», 1996, № 3/4; *Назаренко Є.Д.* Слідчі справи Тодося Осьмачки. В кн.: Academia на пошану проф. Л.А. Коваленка. II. Гуманітарно-суспільне дослідження. Кам'янець-Подільський, 1997; *Барчан В.В.* Тема України в ліриці Т. Осьмачки. «Науковий вісник Ужгородського державного університету: Серія філологічна», 1998, № 3; Живий Осьмачка: Спогади. Детройт, 1998; *Гусейнов Г.* «Скорботне серце моє...». «Кур'єр Кривбасу», 1998, № 93/94; *Ільницький М.* Драма без катарсису. Львів, 1999; *Скорський М.А.* Тодось Осьмачка: Життя і творчість. К., 1999; *Слоньовська О.* Образи-символи в романістиці Тодося Осьмачки. «Вісник Прикарпатського університету: Філологія» (Івано-Франківськ), 1999, вип. 4; *Слабошпицький М.* Поет із пекла: Роман-біографія. К., 2003; *Вівчарик О.* Забуті стежки Осьмачки. «Нова доба», 2005, 14 червня; *Державин В.* Література і літературознавство: Вибрані теоретичні та літературно-критичні праці. Івано-Франківськ, 2005; *Жулинський М.* Слово і доля. К., 2006; *Слабошпицький М.* 25 поетів української діаспори. К., 2006; *Сулима М.М.* Україна і Нобелівська премія з літератури. В кн.: *Сулима М.М.* Книжиця у семи розділах. К., 2006; *Шапошник В.* Там, де зростав Тодось Осмачка. «Холодний Яр» (Черкаси), 2006, вип. 4; *Яковенко Т.В., Гаврилюк О.І.* Кохання в житті письменника і поета Т. Осьмачки. «Філологічні студії» (Вінниця), 2006, № 4; *Барчан В.* До психології особистості Т. Осьмачки-митця. «Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія», 2007, № 15; *Поліщук В.Т.* Кілька штрихів до осмислення життя і творчості Т. Осьмачки. В кн.: *Поліщук В.Т.* Про класиків, неокласиків і сучасників. Черкаси, 2007; *Слоньовська О.В.* Слід невловимого Протея (міф України в літературі української діаспори 20-х—50-х років XX ст.): Монографія. Івано-Франківськ, 2007; Усі українські письменники. Х., 2007; *Барчан В.В.* Творчість Теодосія Осьмачки в контексті стильових та філософських вимірів XX ст.: Монографія. Ужгород, 2008; *Костюк Г.* Зустрічі і

Т.С. Осьмачка.

прощання: Спогади, кн. 2. К., 2008; *Ткаченко В.* «Поет із пекла повертається...». «ЛУ», 2008, 13 листопада.

Г.П. Герасимова.

ОСЬОВИ́Й ЧАС — доба якісних трансформацій соціокульт. системи при переході від ранніх до розвинутих *цивілізацій.* За ясперсівською традицією (див. К.*Ясперс*) розглядається в суто духовній площині. Ідейні зміни, що передували йому, фіксуються вже в давньоєгип. текстах, в яких відображене почуття відчаю усамітненої людини, що втратила зв'язок із космосоціальним (саме в такій його первинній нерозділеній єдності) цілим під час суспільно-істор. катастрофи. У пізніх гімнах «Рігведи» та давньоєгип. портреті, особливо ж у спробі фараона Ехнатона (Аменхотепа IV) здійснити всупереч традиціям Єгипту масштабну релігійно-соціальну реформу, передчувалося наближення нової доби.

К.Ясперс пов'язував О.ч. з ідейно-світоглядними зрушеннями, що мали місце в центрах випереджаючого розвитку людства (Греція, Палестина, Іран, Індія та Китай) між 8 та 3 ст. до н. е. Тоді одночасно діяли «вчителі людства» (Піфагор, Сократ, Платон, *Арістотель*, Єремія, Заратуштра, Гаутама Будда, Лао-цзи, Конфуцій), які висунули персоналістичні цінності та постулювали кінцеву причетність кожної конкретної людини до трансцендентно-сакральної першооснови буття — Логоса, Яхве, Брахми, Дао. Відповідно до цього усвідомлення самоцінності людської особистості розкривалося в якісних змінах у літературі та *мистецтві.* Зокрема, авторська лірика розквітає в Давній Греції (Алкей, Сапфо, Анакреонт) та Палестині (псалми, особливо пов'язані з ім'ям царя Давида), дещо пізніше — у буддійських колах Індії («пісні ченців» та «пісні черниць») і в Китаї доби Чжаньго (Цюй Юань). В образотворчому мист-ві спостерігаємо утвердження (особливо в греків, а потім — й у римлян) портретного жанру, менш виразно репрезентованого в ін. центрах О.ч.

О.ч. відповідав, за К.Ясперсом, переходу людства від першої, ранньокласової стадії розвитку сусп-в, до другої, традиційної (станово-класової), яка характеризується якісно вищим рівнем самосвідомості та можливостей самореалізації особи в різних сферах життєдіяльності за умов порушення однозначної кореляції між соціальним, політичним та економічним статусами індивіда. Найвиразніше й найповніше цей процес реалізується за умов катастрофічної загибелі однієї ранньоцивілізованої системи і формування на її руїнах якісно ін. цивілізації — вторинної, «другої серії» у тойнбіанській термінології. Саме це бачимо в Егеїді після розпаду крито-мікенської цивілізації та вторгнення дорійців; в Індії, де вторгненню індоаріїв передував крах харапської цивілізації долини р. Інд; у Пн. Китаї, де послаблена внутр. кризою шан-іньська цивілізація впала жертвою чжоусців, які незабаром сформували власну соціокульт. систему. Внаслідок бурхливих трансформацій у зазначених регіонах на серед. 1 тис. до н. е. виникають антична (початково як давньогрецька), давньоєврейська (іудейська), давньоіранська (зороастрійська), давньоіндійська (індуїсько-буддійська) та давньокитайська (конфуціансько-даоська) соціокульт. системи, з яких вийшли вищі релігії (не лише буддизм, *християнство* та *іслам*, а також зороастризм, *іудаїзм*, джайнізм, індуїзм, даосизм і конфуціанство), що стали основою великих цивілізацій останніх 2-х тисячоліть.

О.ч. у його ясперсівському розумінні варто зіставити з глобальними техніко-технологічно-госп. змінами, що охопили смугу давніх цивілізацій від Егеїди до Китаю між серединами 2 та 1 тис. до н. е. Тех. прогрес не зводився лише до поширення чорної металургії, а мав системний характер. Модернізація знарядь с.-г. праці і ремісничого обладнання, верстатів не була прямим наслідком поширення заліза. На Близькому й Середньому Сході вона в більшості випадків навіть передувала йому, а в Середземномор'ї, Індії та Китаї проходила одночасно з масовим оволодінням залізоробною справою. Цей технологічний переворот в усіх давніх цивілізаціях завершується на серед. 1 тис. до н. е., тобто за О.ч. Принципова відповідність між зрушеннями в техніко-технологічній та релігійно-філософській сферах не була випадковою. У соціально-екон. плані феномен О.ч. пов'язаний із виникненням автономних щодо державних форм власності і становленням у провідних *містах* товарно-ринкових відносин, у суспільно-моральному — із визнанням за людиною права стати в опозицію до освяченого авторитетом предків і релігією світогляду або навіть виступити з відкритим засудженням можновладців, як пророки Ізраїлю та Іудеї. Тоді ж у субтропічній смузі Старого Світу завершився процес трансформації ранньокласових сусп-в у цивілізації традиційного типу.

З О.ч. пов'язані й процеси створення світ. *імперій* та виникнення світ. *релігій.* Прообразами пізніших імперських структур О.ч. були д-ви Саргона Аккадського та III династії Ура у Дворіччі, тим більше — давньоєгип. Нове царство. Проте безперервна лінія імперського розвитку розпочинається з часу оволодіння чорною металургією (масове вир-во якісної зброї) в цивілізаційній смузі від Середземномор'я до Китаю. На Бл. Сході цей процес у 6 ст. до н. е. завершився утворенням перської імперії Ахеменідів. Дещо пізніше подібні імперії виникають в Індії та в Китаї. З цього часу імперська структура стає в більшості цивілізованих регіонів нормою стабільного життя.

Духовно-культ. зрушення О.ч., як і утворення великих і відносно стабільних д-в імперського типу зі строкатим у культурно-мовному плані населенням, істотно позначилися на етнічному процесі. У межах великих д-в відбувалися змішання, культ. синкретизація та мовна нівеляція людей, різних за етнічним походженням. Останні віч-на-віч стикаються з такими проблемами буття у світі, на які в їхніх національно-реліг. традиціях продуктивних відповідей не було. За таких умов створюються світові, космополітичні релігії. Саме вони знайшли ті форми розв'язан-

ня світоглядних питань, які виявилися однаково придатними для сприйняття представниками всіх усп. прошарків. У їх межах постав оптимальний синтез чуттєво-образного, раціонально-логічного та містико-символічного, який ми спостерігаємо в християнстві, ісламі та буддизмі. Соціально-політичні та релігійно-культурні фактори сприяють розмиванню етнічних бар'єрів і переоформленню етнічної свідомості. Поняття підданства та реліг. належності часто-густо набувають більшої ваги, ніж етнічне і родове походження. Люди насамперед ідентифікують себе з політ. та конфесійними реаліями, а також із причетністю до певного соціального стану, що в деяких випадках (касти в Індії) стає найістотнішим. *Макроетнічні спільності* складаються на основі макрополіт. та конфесійної єдності.

Периферійні відносно найпросунутіших регіональних цивілізацій *етноси* долали межу між ранньокласовим та станово-класовим сусп-вами за наявності імпульсів із боку розвинутіших сусідів, так що за деяких обставин доба ранньокласових відносин минала впродовж 2—3-х століть. Заг. тенденція полягала в тому, що не повністю розвинуті ранньокласові структури прискореними темпами трансформувалися в традиційні (станово-класові), а вищі релігії накладалися на варварські духовно-культ. форми, синтезуючись із ними. (Подібне, зокрема, мало місце в перші століття історії *Київської Русі*.)

О.ч. маємо розглядати як найважливішу віху в історії доіндустріальних цивілізацій. Свідомість і воля окремих особистостей дедалі більшою мірою визначають істор. трансформації. Такий стан речей стихійно позначився на підходах учених до різних істор. епох. Якщо провідні етнологи та археологи виходять у своїх дослідженнях із провідної ролі об'єктивних соціокульт. законів та технологічного поступу, то при розгляді подій О.ч. й доби традиційних цивілізацій, тим більше — з епохи *Відродження* та *Реформації*, дослідники використовують здебільшого культурно-світоглядні пояснення.

Літ.: *Ясперс К.* Смысл и постижение истории. М., 1990; *Чубаров В.В.* Ближневосточный локомотив: Темпы развития техники й технологии в Древнем мире. В кн.: Архаическое общество: Узловые проблемы социологии развития. М., 1991; *Померанц Г.* Лекции по философии истории. М., 1993; *Тойнбі А.Дж.* Дослідження історії, т. 1—2. К., 1995; *Павленко Ю.В.* Человек и власть на Востоке. В кн.: *Павленко Ю.В.* История мировой цивилизации: Философский анализ. К., 2002.

Ю.В. Павленко.

ОТА́МАН — термін тюркського походження, у тюркських мовах означав: «провідник», «керівник», «батько». Протягом 13—15 ст. «отаманом» на *Поділлі* та в Подніпров'ї називали людей, які очолювали сільс. громаду. Термін використовувався також для означення виборної особи в *Запорозькій Січі*, яка очолювала кошову організацію — *кошовий отаман*, або ж *курінь* — *курінний отаман*. У *Гетьманщині* існували посади *городових отаманів*, сотенних і сільських отаманів, влада яких поширювалася на відповідні території.

Літ.: *Голобуцький В.О.* Запорозьке козацтво. К., 1994.

В.О. Щербак.

ОТАМАНО́ВСЬКИЙ Валентин Дмитрович (14.02.1893 — березень 1964) — громад., культ. і наук. діяч, організатор краєзнавчого руху. Н. в с. Яблунівка (нині Черкас. обл.) у сім'ї службовця цукроварні. Середню освіту отримав у Києво-Печерській г-зії. 1912 навч. в Київ. ун-ті, 1913—17 — на мех. відділенні Київ. політех. ін-ту. З вересня 1917 — на юрид. ф-ті Київ. ун-ту. Входив до складу Укр. студентської громади, очолював термінологічну комісію при гуртку «Натураліст». 1916 брав участь у виданні нелегальної газ. «Вільна думка». 1917 створив і очолював Братство самостійників, був членом *Української Центральної Ради* від *Української партії соціалістів-революціонерів*. Один з організаторів виступу полків ім. Б.Хмельницького та ім. П.Полуботка під гаслами проголошення незалежності України. Співробітничав із вид-вом «Вернигора», ж. «Шлях». 1918 у складі Студентського куреня брав участь у бою під Крутами проти більшовицьких військ. У травні 1918 емігрував до Австрії і вступив до Віденського ун-ту. Водночас працював відп. коректором вид-ва «Українська школа» при друкарні А.Гольцгаузена, де друкувалися шкільні підручники для України. Брав участь у виданні першої фіз. карти України (автор — С.*Рудницький*). У червні 1920 повернувся до *Києва*. Очолив Тимчасовий к-т з організації Центр. Подільської книгозбірні, згодом — зав. Він. філії Всенар. б-ки України при ВУАН, яка стала центром наук. та краєзнавчої роботи в краї. Організував при б-ці *Кабінет вивчування Поділля*, музей друку, пункт астрономічних спостережень. Ініціатор видання та редактор 26-ти випусків «Енциклопедії Поділлєзнавства» (1924—29), один з організаторів Він. окружного краєзнавчого т-ва й Комісії для вивчення Вінниці та її околиць, *Кам'янець-Подільського наукового товариства при ВУАН*. Брав участь у роботі *Комісії ВУАН для вивчування історії західноруського та українського права* та *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН*. 1929 заарештований за сфальсифікованими звинуваченнями в причетності до *«Спілки визволення України»* і засуджений на 5 років ув'язнення, згодом висланий на 2 роки до Татарстану. 1936—58 працював викладачем у мед. вузах Казані, *Краснодара*, *Сімферополя*, Саратова. 1946 захистив канд. дис. із соціально-екон. історії *Вінниці* 14—18 ст. в Моск. ун-ті, 1956 — докторську дис. з історії міст *Правобережної України* серед. 17 — кінця 18 ст. в Ленінгр. ун-ті. З 1958 жив і працював у *Харкові*.

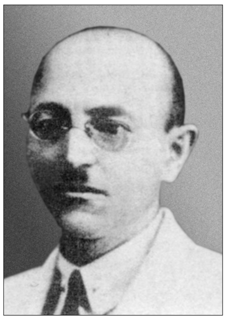
В.Д. Отамановський.

Автор праць із соціально-екон. історії України, історії права, історії медицини, методики організації краєзнавчої роботи та краєзнавчої бібліографії, досліджень історико-культ. спадщини України.

П. у м. Харків.

Праці: Бібліографія краю (бібліографічний збірник), ч. 1. К., 1926; Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й доля краєзнавчої праці Кабінета виучування Поділля. Вінниця, 1926; Вінницька магдебургія в XVI—XVIII ст. Вінниця, 1927; Вінниця та її минуле: Вінниця, її околиці та Вінницька округа. Він-

ниця, 1927; Борьба медицины с религией в Древней Руси. М., 1964; Вінниця: Історичний нарис. Вінниця, 1964.

Літ.: *Кот С.І.* Честі своєї не зрадив (В.Д. Отамановський). В кн.: Репресоване краєзнавство. К., 1991; Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX—XX ст. Кам'янець-Подільський, 1993.

С.І. Кот.

ОТАМА́НЩИНА — термін, запроваджений в обіг В.Винниченком. Узимку 1919—20 він написав і в лютому 1920 опублікував у віденській друкарні публіцистично-мемуарну працю «Відродження нації», в якій виклав свій погляд на історію *української революції 1917—1921* від березня 1917 до грудня 1919. Том 3-й цієї праці був поділений на 3 частини: доба Гетьманщини, Директорії і О. Добу О. В.Винниченко датував від початку другої війни з РСФРР (із 16 січня 1919; див. *Війна РСФРР і УНР 1918—1919*) до «листопадової катастрофи» 1919, тобто переходу *Української Галицької армії* на бік генерал-лейтенанта А.*Денікіна*, розпаду *Директорії Української Народної Республіки* і переходу *Армії Української Народної Республіки* до партизан. дій у рад. і білогвард. запіллі.

Маючи перед собою багатьох противників, Директорія УНР не спромоглася створити вертикаль влади і тому не контролювала становища навіть у регіонах, які знаходилися під її юрисдикцією. Армія УНР, сформована переважно із сел. загонів, які боролися з гетьман. військами і нім. окупантами, швидко розтанула. Деякі отамани переходили зі своїми загонами на бік *більшовиків*, інші не бажали визнавати будь-яку владу, крім власної. У цій ситуації війни всіх проти всіх найбільше страждали цивільні громадяни, особливо населення єврейс. містечок. «Рідко було якесь містечко або місто на території отаманщини, де жили євреї, щоб там не погуляла отаманська рука, де б не було грабіжу, мордування, катування й убийства беззбройних людей, починаючи з старих дідів і кінчаючи малими дітьми», — писав В.Винниченко.

Військ. сили, які залишилися в підпорядкуванні Директорії УНР, теж не були їй надійною опорою. У квітні 1919 командувач Волин. групи Армії УНР генерал-хорунжий В.*Оскілко* здійснив у *Рівному* спробу держ. перевороту. Спроба виявилася невдалою, але уряд УНР змушений був залишити Рівне й переїхати в *Радивилів*. У червні 1919 полк. П.*Болбочан* самовільно очолив *Запорізький корпус Армії УНР*, після чого був звинувачений у спробі ліквідувати Директорію УНР і розстріляний за вироком військово-польового суду.

Літ.: *Винниченко В.* Відродження нації, ч. 1—3. К.—Відень, 1920 (репринтне вид. — К., 1990); *Верстюк В.* Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918—1921). К., 1991; Директорія, Рада народних міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 2006.

С.В. Кульчицький.

«ОТЕ́ЧЕСТВЕННЫЕ ЗАПИ́СКИ» — 1) рос. журнал у *Санкт-Петербурзі* 1818—30. Видавався чиновником Колегії закордонних справ П.Свіньїним спочатку як збірник (1818 і 1819 вийшло по 1 т.), а з 1820 — щомісячний журнал. Видання припинилося 1830, на 126-му номері через погіршення фінансового стану видавця. Спроба відродити «О.з.» 1838 виявилася невдалою, і П.Свіньїн охоче поступився правом на видання журналу А.Краєвському. Значне місце в «О.з.» відводилося статтям на істор. та геогр. теми, публікаціям істор. джерел, особливо 18 ст. (уривки із щоденників мандрівників, автобіографії, листи), повідомленням про археол. знахідки. Чимало статей належить перу П.Свіньїна. У журналі друкувались декабристи К.*Рилєєв*, Ф.*Глинка*, історики М.*Погодін*, І.Снєгірьов, П.*Строєв*, Є.*Болховітінов*, М.*Берлинський*, відомий бібліограф В.*Анастасевич*, розпочав свою літ. діяльність М.*Гоголь*. Авторами статей про старожитності були також місц. краєзнавці, учителі губернських г-зій і уч-щ. Серед статей, присвячених описам старожитностей, є нариси про пам'ятки *Києва*, *Чернігова*, *Вишгорода*. Одним із найважливіших розділів журналу була інформація про археол. відкриття. «О.з.» першими повідомили про золотий амулет-*змійовик* з написом 11 ст., знайдений поблизу Чернігова, про скарби прикрас кінця 12 — поч. 13 ст. біля *Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря*, про розкопки *Десятинної церкви* в Києві, проведені К.*Лохвицьким* 1824, та ін. Журнал П.Свіньїна був фактично одним із перших джерел відомостей про пам'ятки минулого Росії та України;

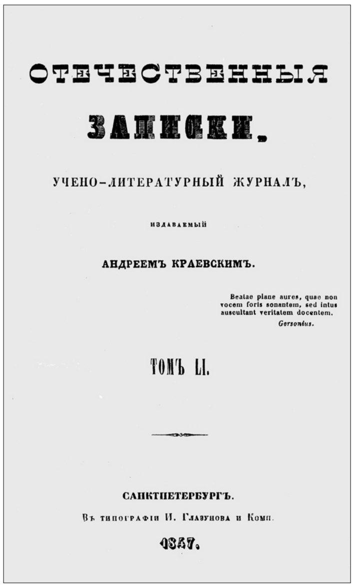

«Отечественныя записки». Учено-литературный журналъ. Т. LI. СПб., 1847. Титульний аркуш.

2) рос. щомісячний журнал, що виходив у С.-Петербурзі 1839—84. Редагували «О.з.» А.Краєвський (до 1867), потім — М.Некрасов, М.Салтиков-Щедрін, Г.Єлісєєв (1868—84). На поч. 1884 видання було заборонене. Усього вийшло 273 т. «О.з.» За редагування А.Краєвського журнал мав науково-літ. спрямування і складався з таких розділів: «Сучасна хроніка Росії», «Науки», «Словесність», «Художества», «Домоводство, сільське господарство і промисловість взагалі», «Критика», «Сучасна бібліографічна хроніка», «Суміш». Серед співробітників журналу були представники різних громадсько-політ. переконань — В.*Жуковський*, кн. В.Одоєвський, Д.Давидов, О.Хомяков, С.Аксаков, М.Бакунін, Т.*Грановський*, М.Огарьов, О.*Герцен*; відділ критики вів В.Бєлінський. Очоливши журнал, М.Нєкрасов і М.Салтиков-Щедрін перетворили його на «літературний, політичний і науковий». Кожен номер складався із 2-х частин: пер-

ша відводилася худож. літературі та статтям наук. характеру, друга — публіцистиці. В «О.з.» друкувалися твори М.Лермонтова, І.Тургенєва, М.Некрасова, Ф.Достоєвського, М.Салтикова-Щедріна, Д.Григоровича, А.Фета та ін. У 1870—80-х рр. «О.з.» фактично були легальним органом рос. *народництва*. Відділ критики очолював Д.Писарєв, потім — М.Салтиков-Щедрін, А.Скабичевський, М.Михайловський.

«О.з.» сприяли розвиткові укр. літератури і науки. На сторінках журналу друкувалися твори Г.*Квітки-Основ'яненка*, Є.*Гребінки*, полемічні нотатки про «Мертві душі» М.Гоголя, рецензії на «Кобзар» Т.*Шевченка*, вперше з'явилася низка повістей і романів Марка *Вовчка* («Жива душа», «Записки паламаря», «Тепле гніздечко» та ін.). В «О.з.» публікувалися твори укр. істориків та публіцистів, зокрема М.*Драгоманова*, М.*Костомарова*, Д.Мордовцева, чимало рецензій на праці укр. учених (О.*Андрієвського*, О.*Єфименко*, О.*Кістяківського*, М.*Лавровського*, І.*Лучицького*, Д.Мордовцева та ін.).

Літ.: *Афанасьев А.* Указатель статей по русской истории, географии, статистике и русскому праву, помещенных в «Отечественных записках» (изданных П. Свиньиным). В кн.: Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, издаваемый Н. Калачовым, кн. 2, половина 2. М., 1854; *Данилов В.В.* Дедушка русских исторических журналов: «Отечественные записки» П.П. Свиньина. «Исторический вестник», 1915, № 7; *Теплинский М.В.* «Отечественные записки»: 1868—1884. Южно-Сахалинск, 1966; *Формозов А.А.* Первый русский историко-археологический журнал. «Вопросы истории», 1967, № 4; *Боград В.Э.* Журнал «Отечественные записки»: 1868—1884: Указатель содержания. М., 1971; *Гайнцева Э.Г.* Из истории борьбы «Отечественных записок» с литературной редакцией 70-х годов (к проблеме положительного героя). В кн.: Проблемы развития литературы и литературной критики. К., 1977; *Боград В.Э.* Журнал «Отечественные записки»: 1839—1848: Указатель содержания. М., 1985; *Емельянов Н.П.* «Отечественные записки» Н.А. Некрасова и М.Е. Салтыкова-Щедрина (1868—1884). Л., 1986; *Громова Л.П.* А.А. Краевский — редактор и издатель. СПб., 2001; *Есин Б.И.* История русской журналистики XIX века. М., 2008.

О.В. Тодійчук.

ОТИ́НІЯ — с-ще міськ. типу Коломийського р-ну *Івано-Франківської області*. Розташов. на р. Опришина (прит. Баб'янки, бас. Дністра). Залізнична станція.

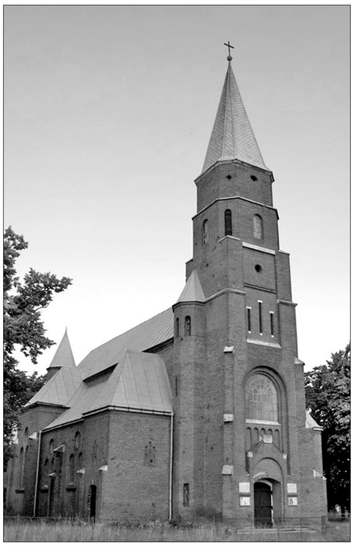

Отинія. Костьол. 1905. Фото початку 21 ст.

Відома з 1610 під назвою Балабанівка (із серед. 17 ст. вживалася сучасна назва). 1648 була опорним пунктом повстанських загонів С.*Височана*. 1703 на О. напали опришки на чолі з І.*Пискливим*. 1753 отримала *магдебурзьке право*. 1817 було відкрито школу (наприкінці 1830-х рр. одним з її вчителів був історик С.*Баронч*).

Із серед. 19 ст. набули розвитку ремесла й торгівля, введені в дію машинобудівний і лісопильний з-ди.

Із 1919 — у складі Польщі. 1939 О. у складі *Західної України* приєднана до УРСР. С-ще міськ. типу від 1940.

Окупована гітлерівцями від 1 липня 1941 до 25 липня 1944, входила до складу *Генеральної губернії*.

Нині в О. діють підпр-ва лісової, меблевої, харчової пром-сті, професійно-тех. уч-ще.

Пам'ятка архр-ри: костьол Матері Божої Небовзятої (1905—18, архіт. Т.Тальовський).

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 7. Warszawa, 1886; ІМіС УРСР: Івано-Франківська область. К., 1971; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; ГЕУ, т. 2. К., 1990.

Г.А. Вербиленко.

ОТКО́ВИЧ Василь Петрович (н. 20.06.1950) — мистецтвознавець, організатор музейної справи, науковець. Канд. мистецтвознавства (1991), доцент (2001). Засл. діяч мистецтв України (2004). Член Спілки художників України (нині Нац. спілка художників України; 1986). Н. в с. Вовчухи Городоцького р-ну Львів. обл. Закінчив Київ. худож. ін-т (1978). Канд. дис. на тему: «Народна течія в українському живопису XVII—XVIII ст.» (1993). Працював у Музеї етнографії та худож. промислу АН УРСР/України (1980—94, молодший наук. співробітник, зав. сектору, директор музею), *Національному музеї у Львові* (1994—2001, директор), Львів. обласній держ. адміністрації (2001—03, нач. управління к-ри). З 1998 за сумісництвом — зав. кафедри візантології *Львівського національного університету*. Від 2003 і понині — директор Львівського державного коледжу декоративного і ужиткового мистецтва ім. І.Труша.

В.П. Океович.

Досліджує історію давнього укр. мист-ва. Автор монографії «Народна течія в українському живопису XVII—XVIII ст.» (1990), співавтор історико-етногр. досліджень «Гуцульщина» (1987), «Поділля» (1994), навч. посібника «Українське народознавство» (1994), автор і співавтор-упорядник альбомів «Іван Сколоздра: живопис на склі» (1990), «Українське народне малярство XIII—XX століть» (1991), «Українська ікона XIV—XVIII ст.: Із збірки Національного музею у Львові» (1999), «Мистецтво — вічна загадка» (збірник праць, 2010) та ін.

Лауреат Нац. премії України ім. Т.Шевченка (1995).

Літ.: *Станкевич М.* Підкова його щастя. В кн.: *Откович В.* Бібліографічний покажчик. Львів, 2000; *Голубець О.* Круг життя В кн.: *Откович В.П.* Мистецтво — вічна загадка. Львів, 2010.

М.Є. Станкевич.

Ю.В. Отмарштайн.

ОТМАРШТА́ЙН Юрій Васильович (1890—03.05.1922) — військ. діяч, полковник Армії УНР. Н. в м. Тирасполь (нині місто в Молдові). Походив зі шведів, які осіли в Україні після *Полтавської битви 1709*. Закінчив Пажеський корпус (1908), Миколаївську академію Ген. штабу. В роки *Першої*

В.М. Отрішко.

світової війни — командир полку. В укр. армії — з 1918. За *Української Держави* — командир кінного полку, нач. штабу групи військ. У листопаді 1918 перейшов на бік *Директорії Української Народної Республіки*. Командир кінного Лубенського полку, нач. оперативного відділу штабу корпусу Січових стрільців, воєнний аташе в Румунії, нач. штабу д-зії (1919—20). Голова Укр. військ. т-ва в таборах інтернованої армії, нач. Партизансько-повстанчого штабу у *Львові*, штабу Повстанчої армії в *Другому Зимовому поході 1921*.

Підступно вбитий у таборі *Щипйорно*.

Літ.: Список Генерального штаба на 1917 г. Пг., 1917; *Верига В.* Листопадовий рейд. К., 1995; Другий Зимовий похід. К., 1995.

К.Є. Науменко.

ОТОМА́НЬ, археологічна культура — одна з найяскравіших археол. к-р доби середньої бронзи Південнокарпатського регіону. Назва походить від м. Отомань у Трансильванії. У 17—14 ст. до н. е. займала терени Закарпаття (Берегове, Дідове, Дякове), Сх. Словаччини, Пн.-Сх. Угорщини та Пн.-Зх. Румунії. Пам'ятки представлені укріпленими й неукріпленими поселеннями, городищами та скарбами бронзових і золотих речей. Племена цієї к-ри мали розвинене орне землеробство та скотарство, металургію бронзи, розвинені торг. та культ. зв'язки з егейським світом. Для цієї к-ри характерні високоякісний яскраво орнаментований столовий і ритуальний посуд та багато орнаментовані бронз. вироби складних, іноді навіть химерних, форм. Поховальний обряд — біритуальний: як тілоспалення в урнах, так і тілопокладення в ямах на пласких могильниках. Виділяються окремі багаті поховання. На городищах простежується зародження соціальної диференціації сусп-ва — виділяються акрополі. Основу ідеологічних уявлень складали солярні культи. На пізньому етапі О.к. переростає у споріднену к-ру Фельшесеч-Станове.

Літ.: *Балагури Э.А.* Культура Отомань. В кн.: Археология Украинской ССР, т. 1. К., 1985.

В.І. Клочко.

«ОТО́ЧЕНЦІ» — специфічне поняття першого періоду німецько-рад. війни 1941—45 для визначення груп і окремих військовослужбовців, які потрапили в оточення військ гітлерівців (т. зв. котли), були ізольовані від решти військ. Найбільші «котли» виникли в Білорусі (Зх. фронт), на території України (уманське, київське і харківське оточення), у Росії під Вязьмою (нині місто Смоленської обл., РФ). Військовослужбовці, що потрапили в оточення, намагалися пробитися до лінії фронту й вийти в розташування рад. військ. Більшість із них потрапляли у полон до противника. Частина залишалася на окупованій території на легальному чи напівлегальному становищі, поповнивши лави партизанів чи допоміжних формувань нім. армії і поліції.

Після приходу Червоної армії у визволені райони до її лав повторно було мобілізовано 939,7 тис. осіб колиш. «О.» Всі колиш. «О.» і військовополонені, що поверталися до лав РСЧА, мали пройти перевірку, яку впродовж 1—2 місяців здійснювали органи «*Смершу*» наркомату оборони СРСР. Порядок організації і проходження перевірки військовослужбовців Червоної армії регламентувався постановами Держ. к-ту оборони СРСР № 1069сс від 27 грудня 1941 та РНК СРСР № 1166-344сс від 24 січня 1944, згідно з якими червоноармійці, що були в полоні або оточенні, через збірно-пересильні пункти надходили до спецтаборів НКВС СРСР (див. *Перевірочно-фільтраційні табори НКВС СРСР*) на перевірку, звідти передавалися до військкоматів для відправки до армії або частково — на роботу в пром-сть. Відповідно до наказу наркома внутр. справ СРСР Л.*Берії* № 001735 від 28 грудня 1941 «Про створення спеціальних таборів для колишніх військовослужбовців Червоної армії, які перебували в полоні й оточенні противника» було організовано 29 таких таборів.

Упродовж війни порядок проходження перевірки змінювався. Згідно з постановою Держ. к-ту оборони СРСР від 4 листопада 1944 звільнені з полону рад. військовополонені та цивільні особи призовного віку направлялися до запасних частин Червоної армії, минаючи спецтабори, до яких тепер направляли тільки осіб, підозрюваних у зрадницькій діяльності.

Літ.: Лубянка: ВЧК—ОГПУ—НКВД—НКГБ—МГБ—МВД—КГБ: 1917—1960: Справочник. М., 1997; Великая отечественная война 1941—1945, кн. 4. М., 1999; *Дембицкий Н.П.* Судьба пленных. В кн.: Война и общество, 1941—1945, кн. 2. М., 2004; *Земсков В.Н.* Репатриация перемещенных советских граждан. Там само; Великая Отечественная без грифа секретности: Книга потерь: Новейшее справочное издание. М., 2009.

Т. Пастушенко, М.В.Коваль.

ОТРІ́ШКО (Отрешко) **Валерій Михайлович** (09.02.1949—29.11.1999) — археолог, один із провідних фахівців з історії Пн. Причорномор'я часів грец. колонізації. Дійсний член *Одеського археологічного товариства* (1985). Канд. істор. н. (1990). Н. в м. Грозний (нині столиця Чеченської Республіки, РФ) в сім'ї журналіста, письменника. Разом із батьками переїхав 1966 до *Києва*. Із 1967 постійно брав участь у розкопках давньогрец. поселень (спершу під кер-вом О.Леві та О.Карасьова). Зазнав впливів Л.*Славіна*, В.Лапіна та А.Буракова. Із 1970 працював в Ін-ті археології АН УРСР. Закінчив вечірнє відділення істор. ф-ту Київ. ун-ту (1972). 1975—78 навч. в аспірантурі Ін-ту археології АН СРСР (*Москва*). Займався виробленням методичних засад археол. роботи.

Добрий знавець антич. авторів й епіграфічних джерел, протягом 30-ти років активної наук. діяльності вивчав Нижнє Побуж-

жя в епоху архаїки 6—5 ст. до н. е., передусім становлення Ольвійського поліса та його хори. На археол. матеріалі студіював проблеми політики (держ. межі *Ольвії*), економіки й *палеодемографії* (демографічний і військ. потенціал), матеріальну й духовну к-ру населення, його етносоціальний склад, елліно-варварські взаємовідносини, важливі проблеми водопостачання тощо. Канд. дис. на тему: «Ольвійська хора VI—V ст. до н. е.» (1990). Висунув концепцію про цілеспрямоване влаштування святилищ Ахіллові Понтарху на звернених на зх. мисах, що визначалося давніми міфо-геогр. уявленнями греків про вхід до потойбічного світу. Новаторський характер мають його ідеї, що виникли довкола почесного декрету, пов'язаного з особою ольвійського фінансиста Протогена.

Узяв участь у підсумкових колективних працях «Археология Украинской ССР» (т. 2; 1986), «Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время» (1987), «Сельская округа Ольвии» (1989) та «Античные поселения Нижнего Побужья: Археологическая карта» (1990). Автор низки наук. тез і повідомлень, в яких відображені важливі ідеї, які він не встиг розробити докладно.

П. у м. Київ.

До 10-ї річниці смерті вченого видано збірник «Ольвийские древности» (К., 2009), присвячений його пам'яті, до якого увійшли тексти гол. праць і список його робіт (65 записів). Бібліографічний, текстологічний та історіографічний аналіз спадщини О. здійснив його колега і співавтор С.Буйських. Збірник містить широкий матеріал до соціальної історії археол. науки.

Літ.: Отрешко Валерій Михайлович. В кн.: *Мезенцева Г.Г.* Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. Чернігів, 1997; Пам'яті Валерія Михайловича Отрешка. «Археологія», 1999, № 4; *Русяева А., Мазарати С.* Валерий Михайлович Отрешко (1949—1999). В кн.: Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького, вип. 3. К., 1999; *Буйських С.Б.* Валерій Михайлович Отрешко. В кн.: «АНТ», 2000, № 4—6; *Білокінь С.* На зламах епохи: Спогади історика. Біла Церква, 2005; *Стрельський Г.В.* Отрешко Валерій Михайлович. В кн.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 3. К., 2006.

С.І. Білокінь.

О́ТРОК — давньорус. «хлопчик», «дитя», а також «слуга князя», член молодшої *дружини.* В останньому значенні О. є синонімом слів «детскии», «гридь» (хоча часом вважають, що ними позначали різні поняття). Імовірно, отроки були в певній особистій залежності від *князя* (особливо в ранні часи). Отроки виконували різноманітні доручення князя, у т. ч. обіймали деякі нижчі урядові посади (збирали податки, виконували суд. процедури та ін.). У давньорус. літературі згадуються також отроки (слуги) *бояр.*

Літ.: *Свердлов М.Б.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. Л., 1983; *Горский А.А.* Древнерусская дружина. М., 1989; Старославянский словарь (по рукописям X—XI веков). М., 1999.

Т.Л. Вілкул.

ОТРО́ЩЕНКО Віталій Васильович (н. 20.09.1945) — археолог, зав. відділу археології енеоліту та бронз. віку *Інституту археології НАН України* (від 1992). Канд. істор. наук (1981), д-р істор. наук (2002), професор (2005). Н. в м. *Чернігів.* 1968 закінчив кафедру археології та музеєзнавства істор. ф-ту Київ. ун-ту і відтоді працює в Ін-ті археології НАН України. Спеціалізується на вивченні *бронзового віку* Пд.-Сх. Європи. Брав участь у розкопках Керченської (1964—67), Каховської (1968—70) та Запорізької (1972—74) новобудовних експедицій Ін-ту археології АН УРСР. 1975—87 керував Запоріз. експедицією Ін-ту археології АН УРСР. Дослідив понад 100 *курганів* у Дніпровсько-Молочанському степовому межиріччі. Серед них: могильник Степовий біля с. Заповітне, Любимівські кургани, Гюнівські кургани, Великобілозерські кургани, Великознам'янські кургани, *Чингульський курган.* Від 1992 бере участь у дослідженні поселень, курганів та міднорудних копалень доби бронзи на Луганщині. Автор 400 друкованих праць, серед них — монографія і 16 колективних монографій. 1998 обраний членом постійно діючої ради міжнар. Союзу праісторичних та протоісторичних наук при департаменті археології Ун-ту в м. Гент (Бельгія).

В.В. Отрощенко.

Лауреат Держ. премії України в галузі н. і т. (2002); д-р honoris causa Донбаського держ. тех. університету.

Праці: Белозерская культура. В кн.: Культуры эпохи бронзы на территории Украины. К., 1986; Половецький комплекс Чингульського кургану. В кн.: Археологія, вип. 53. К., 1986 (у співавт.); Письмена срубной культуры. В кн.: Studia Praehistorica, t. 9. Sofia, 1988; Бронзовий вік. В кн.: Давня історія України. К., 1997 (у співавт.); Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). К., 2001; Археологія України: Курс лекцій. К., 2005 (у співавт.); Мистецтво доби бронзи. В кн.: Історія українського мистецтва, т. 1. К., 2008.

Бібліогр.: Список друкованих праць В.В. Отрощенка. В зб.: Мова та історія, 2005, вип. 81.

Літ.: *Мезенцева Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997; *Бунятян К.П.* До 60-річчя В.В. Отрощенка. «Археологія», 2005, № 3.

Т.А. Вовк.

О́ТЧИНА — див. *Во́тчина.*

О́ТЧИЧІ — категорія залежного *селянства* в період пізнього середньовіччя на укр. землях у складі *Великого князівства Литовського.* У великокнязівських володіннях О. зобов'язані були виконувати певні повинності й не мали права самовільно залишити свій наділ («отчину»), не осадивши замість себе рівноцінного господаря (за цим стежили керівники волосних і сільських громад та князівські службовці). На відміну від земель *великого князя* у приватних помістях *магнатів* і *шляхти* прикріплення О. мало не зобов'язальний, а особистий характер, що автоматично (із переходом поселення О. у приватне володіння) перетворювало дану категорію селян на «непохожих». Тому для переходу таких О. на нове місце вони зобов'язані були виконати всі необхідні умови процедури *виходу селянського* і отримати письмове підтвердження свого сюзерена та уряду гродського. У випадку самовільного виходу О. із шляхетської вотчини останніх розшукували і силою повертали на попереднє місце.

Літ.: *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М., 1892; *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Яггелонах, т. 1. К., 1901; *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998.

А.О. Гурбик.

ОУ́НІВСЬКЕ ПІДПІ́ЛЛЯ НА ТЕРИТО́РІЇ НІМЕ́ЧЧИНИ 1941—1943 — мережа нелегальних осередків, створених за вказівкою проводу *Організації українських націоналістів* (бандерівців) на теренах Третього райху. Починаючи з вересня 1941, такі підпільні центри виникли в Дрездені, Брауншвейзі, Мюнхені, Ганновері, Лейпцизі, Кенігсберзі (нині м. Калінінград, РФ), Бремені, Гамбурзі, Магдебурзі, Франкфурті-на-Майні, Дюссельдорфі та багатьох ін. містах нацистської Німеччини. Організація діяльності здійснювалася за територіальним принципом: терени Райху було поділено на 10 областей, ті, у свою чергу, розбито на райони, у межах яких створено підпільні групи по 5 членів. Безпосереднє кер-во нелегальною мережею перебувало в Берліні та підпорядковувалося гол. центру оунівського підпілля, що знаходився у той час у *Львові*.

Осн. напрямами діяльності груп були розвідувальна, орг., пропагандистська, навчальна. Підпільники пропагували ідею незалежної й соборної України серед укр. студентства, закликали до саботажних дій у трудових таборах *остарбайтерів*, створювали повстанські групи в таборах військовополонених. Деякі представники орг-ції, перебуваючи на службі в нім. урядових установах і військ. штабах, збирали розвідувальні дані, корисні для орг-ції. Завдяки спеціально налагодженій кур'єрській службі ця інформація потрапляла до Берліна та Львова. До кола обов'язків досвідчених функціонерів входило навчання підпільників насамперед основам конспірації та саботажу. Уже впродовж перших місяців функціонування оунівських осередків на території Німеччини їхнім організаторам вдалося налагодити контакти з ін. підпільними орг-ціями, зокрема французькими.

Підпільники використовували конспіративні квартири, де готували фальшиві документи, листівки та ін. матеріали, видавали нелегальну газ. «Прапор молоді» тощо. Значну частину пропагандистської літератури отримували нелегальними каналами з дистрикту «*Галичина*».

1942—43 відбулися масові арешти функціонерів та учасників підпілля ОУН(б) на території Третього райху. Лише в Берліні було заарештовано 136 осіб, серед них гол. керівника цієї підпільної мережі В.Безхлібника («Беркута») та керівника жін. гілки — О.Вітик-Войтович («Дарку-Хмару»). Більшість затриманих було направлено до концтаборів, частина загинула під час допитів (заст. гол. керівника В.Федак та ін.). Навесні 1943 структура оунівського підпілля на території Німеччини була остаточно зруйнована, залишилося лише кілька роз'єднаних, нечисленних груп.

Дж.: ОУН в 1941 році: Документи, ч. 1—2. К., 2006; ОУН в 1942 році: Документи. К., 2006.

Літ.: В боротьбі за Українську державу: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни. Вінніпег, 1990; *Марунчак М.* Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах. Вінніпег, 1996; Українська державність у XX ст.: Історико-політологічний аналіз. К., 1996; *Патриляк І.* Військова діяльність ОУН(б) у 1940—1942 роках, К., 2004.

І.І. Поїздник.

ОХМАТДИ́Т — система держ., громад., суспільно-соціальних установ та профілактично-лікувальних заходів, спрямованих на охорону, зміцнення здоров'я матері і дитини. О. в Україні як система соціального забезпечення та профілактично-лікувальних заходів виник 1919. Саме тоді при Нар. комісаріаті соціального забезпечення УСРР створили відділ охорони материнства і дитини, а 1920 його передали до системи Нар. комісаріату охорони здоров'я УСРР. 2-га сесія ВУЦВК 7-го скликання (11—12 квітня 1923) ухвалила постанову «Про боротьбу з дитячою смертністю і захворюваннями», якою передбачалося збільшення держ. асигнувань на охорону материнства і дитинства, на фінансування ясел, консультацій, оздоровчих дитячих установ. У квітні 1924 2-га сесія ВУЦВК 8-го скликання постановою «Про становище медико-санітарної справи в УСРР» звернула увагу на санітарно-освітню роботу серед дітей, на проблему подолання епідемічних захворювань. Питання охорони материнства і дитинства розглядали делегати 6-го Всеукр. з'їзду охматдиту, що відбувся в *Харкові* 8—13 листопада 1925, засвідчивши в такий спосіб функціонування системи медико-лікувальних установ для дітей. Наприкінці 1920-х рр. у *Києві* почав діяти спец. лікувальний центр охорони материнства і дитинства. Подібні установи виникли в *Одесі* та Харкові й існували протягом 30-х років.

Літ.: «Статистическое управление Украины», 1923, № 45; Тезисы и резолюции VI Всеукраинского съезда охраны материнства и детства, 8—13 ноября 1925 г. Х., 1925.

В.І. Марочко.

ОХМА́ТІВСЬКА БИ́ТВА 1655, «Дрижипільська» битва 1655. Наприкінці 1654 військо *Речі Посполитої* на чолі з коронними гетьманами С.*Потоцьким* і С.*Лянцкоронським*, також С.*Чарнецьким* і К.Тишкевичем розпочало з допомогою ординців наступ на пд.-зх. кордони Укр. д-ви. Ними було взято *Брацлав* та кілька ін. міст, обложено *Умань* — найважливіший у цьому регіоні пункт оборони укр. війська, де укріпився ряд полків на чолі з І.*Богуном*, Й.*Глухом*, М.*Зеленським*, С.Оргіяненком та ін. 23 (13) січня 1655 Б.*Хмельницький* на чолі укр. війська разом з рос. корпусом В.*Шереметєва* виступив з *Білої Церкви* на допомогу обложеним в Умані козакам. Тоді С.Потоцький припинив облогу Умані і вирушив назустріч укр. армії. Обидва війська зустрілися під Охматовим (нині село Жашківського р-ну Черкас. обл., за 12 км на пд. сх. від *Жашкова*) увечері 29 січня 1655. Розгорнулася нічна битва. На першому її етапі ініціатива була в польс. руках: поляки прорвали лінію оборони

в розташуванні рос. корпусу і захопили його артилерію, але з великими зусиллями укр. війську вдалося витіснити польське з табору. Хоча *Кримський ханат* був тоді союзником Речі Посполитої, але орда під час усієї битви поводилася досить пасивно, воліючи спостерігати за обоюдним знесиленням суперників. Другий етап битви (30—31 січня) пройшов у герцях та артилер. перестрілці. Обидві сторони тяжко потерпали від браку води і особливо від сильного холоду, через що поле битви було прозвано «Дрижиполем». 1 лютого козаки перейшли в наступ, прорвали кільце польс. військ, табором дійшли до Охматова і вибили польс. військо з охматівського замку, завдавши йому значних втрат. Тут відзначився полковник М.*Пушкар*. Це, а також можливий удар з тилу з боку Умані (за деякими даними, частина уманського гарнізону на чолі з І.Богуном взяла участь у битві на завершальному її етапі) змусило польс. військо відступити. У цій, одній з найкривавіших битв в історії національно-визвол. війни укр. народу з обох боків загинуло прибл. по 15 тис. вояків, у т. ч. 6 тис. укр. козаків і 9 тис. рос. стрільців. Унаслідок битви збройним силам Укр. д-ви вдалося зупинити наступ Речі Посполитої і, незважаючи на спустошення, заподіяні ордою, розгорнути успішний наступ у кампанії укр. військ Б.Хмельницького 1655, яка завершилася облогою *Львова* та взяттям Любліна.

Дж.: Документи Богдана Хмельницького: 1648—1657 рр. К., 1963; Літопис Самовидця. К., 1971.

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 2. К., 1997; *Мицик Ю.А.* Умань козацька і гайдамацька. К., 2002; *Горошко С.* Дві битви під Охматовим: Простір і час. В кн.: Історико-географічні дослідження в Україні, вип. 7. К., 2004.

Ю.А. Мицик.

ОХОРО́НА ПА́М'ЯТОК ІСТО́РІЇ ТА КУЛЬТУ́РИ — комплекс заходів, що здійснюються на держ. або громад. рівні з метою захисту і збереження об'єктів історико-культ. спадщини та істор. середовища в цілому. Включає в себе облік (виявлення, наук. вивчення, класифікацію, держ. реєстрацію), консервацію, реставрацію, музеєфікацію, належне утримання й використання пам'яток.

Цілеспрямовані пошуки старожитностей почали широко здійснюватися протягом 18 ст., однак ставлення до них обмежувалося фіксацією й описом. Лише з поч. 19 ст. наук. та культ. громадськість почала порушувати питання про охорону пам'яток старовини й мист-ва. До 1917, за умов відсутності відповідного законодавства та системи держ. органів охорони пам'яток, вивчення і збереження старожитностей базувалися на громад. ініціативі й меценатстві. На укр. землях, які входили до складу Російської імперії, істотний внесок у вирішення питань збереження культ. спадщини зробили наук. т-ва, *губернські вчені, архівні комісії* та стат. к-ти, зокрема, *Київська археографічна комісія*, *Київське товариство старожитностей і мистецтв*, *Київське товариство охорони пам'ятників старовини та мистецтва*, Київ. церковно-археол. т-во, *Товариство дослідників Волині, Харківське історико-філологічне товариство*, Подільський єпархіальний історико-стат. к-т та ін. Значна пам'яткоохоронна діяльність була пов'язана також із підготовкою і проведенням на теренах України *Археологічних з'їздів*. У *Західній Україні*, що перебувала у складі *Австро-Угорщини*, зокрема в *Галичині*, протягом 19 — поч. 20 ст. діяли центральна та місцеві громад. комісії з вивчення й охорони пам'яток арх-ри, історії та мист-ва. Значну увагу збереженню укр. старовини приділяло *Наукове товариство імені Шевченка*. Однак наслідком перебування укр. земель у складі ін. д-в стало вивезення до столиць метрополій найцінніших пам'яток, особливо до *Санкт-Петербурга* і *Москви* у зв'язку з діяльністю на теренах України Імператорської археол. комісії та Моск. археол. т-ва.

1917 за *Української Центральної Ради* та *Української Народної Республіки* розпочали діяльність *Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні* та відділ музеїв і охорони пам'яток старовини й мист-ва ген. секретарства (згодом — нар. мін-ва) освіт. справ, Київ. археол. ін-т. 1918 за *Української Держави* справа контролю за вивченням та збереженням старожитностей покладалася на відділ охорони пам'яток старовини і мист-ва у складі гол. управління мист-в і нац. к-ри. 1919—20 нагляд за пам'ятками здійснювало нар. мін-во нар. освіти УНР, а в прифронтових районах — культурно-освіт. відділ при гол. управі Ген. штабу військ УНР. На територіях, контрольованих рад. владою, діяв *Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини* при нар. комісаріаті освіти УСРР. Гол. зусилля в цей час спрямовувалися на фізичне збереження старожитностей і творів мист-ва, разом із тим уперше було оголошено їх держ. захист, започатковано заг. реєстрацію, заходи із запобігання незаконним археол. розкопкам і вивезенню культ. цінностей, розроблено проекти законодавчих актів про охорону пам'яток. Проте численні визначні культ. цінності в період 1917—22 було втрачено, особливо багато загинуло поміщицьких палаців і садиб.

У добу т. зв. укр. відродження 1920-х рр. відбулося піднесення пам'яткоохоронного руху. Наук. кер-во й контроль за збереженням пам'яток здійснювали *Всеукраїнський археологічний комітет* при ВУАН та Гол. інспектура охорони пам'яток к-ри у складі нар. комісаріату освіти УСРР, крайові комісії охорони пам'яток, *Український комітет охорони пам'ятників культури*. У цей час ухвалено низку важливих рішень уряду з питань збереження культ. спадщини, вперше по всій території України були організовані систематичні археол. дослідження, здійснена реєстрація нерухомих пам'яток (у 1929 — 3 тис., у т. ч. 562 респ. значення), започаткована мережа *історико-культурних заповідників*.

Протягом 1930-х рр. справа охорони пам'яток перебувала в занедбаному стані, припинили існування центральні й місцеві органи, що її здійснювали. Нищення культ. цінностей було піднесено на рівень офіц. політики. Особливо масово руйнувалися пам'ятки церк. зодчества, серед них — Свято-Михайлівський Зо-

лотоверхий собор 12 ст. в Києві. Істотних втрат зазнала культ. спадщина України під час *Другої світової війни.* За неповними даними, було зруйновано бл. 1 тис. цінних пам'яток арх-ри, з яких 347 втрачені повністю. У результаті масових руйнувань населених пунктів практично повністю була знищена істор. забудова багатьох старовинних міст. Постраждало чимало історико-меморіальних пам'яток, зокрема будинки-музеї Т.*Шевченка*, М.*Гоголя*, Л.*Глібова*, М.*Коцюбинського*, Ю.*Федьковича*, Ю.*Словацького* та ін.

Протягом 1944—47 в Україні було відновлено держ. систему органів охорони пам'яток на центральному й обласному рівнях, яка включала в себе Урядову комісію по охороні пам'яток к-ри і старовини, Управління охорони пам'яток к-ри і старовини при К-ті у справах культурно-просвітніх установ (історія, археологія, мист-во), відділ охорони пам'яток при Управлінні у справах арх-ри та спеціалізований трест «Будмонумент». 1948 в результаті запровадження загальносоюзної структури органів Урядову комісію було скасовано. Із 1953 збереження пам'яток історії, археології та мист-ва покладено на Мін-во к-ри УРСР, пам'яток арх-ри — на Держбуд УРСР. Протягом 1940-х — серед. 1950-х рр. були затверджені списки *історичних міст* (6 — загальносоюзного й респ. значення, 27 — із великою кількістю архіт. пам'яток), держ. реєстри пам'яток арх-ри (2070 одиниць), історії (21 200), археології (7027), мист-ва (818), розгорнуті реставраційні роботи на 600 об'єктах, з яких 118 були завершені. Однак із кінця 1950-х рр. охорона пам'яток стала розглядатися як марнотратство, держ. реєстри були скорочені: архіт. об'єктів — на 36 % (на 740 одиниць), історичних — на 23 % (на 6701), переважно за рахунок дожовтневого періоду. Кошти на реставрацію практично не виділялися. Зі створенням 1966 *Українського товариства охорони пам'яток історії та культури* відбулося пожвавлення пам'яткоохоронної діяльності. Починає відновлюватися система органів охорони пам'яток, запроваджується їх нова реєстрація. Ухвалення 1976 і 1978 відповідно загальносоюзного та республіканського законів про охорону й використання пам'яток історії та к-ри сприяло підвищенню уваги держ. органів і громадськості до збереження культ. спадщини. 1988 УРСР приєдналася до *Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1972.* 1977 в Україні налічувалося понад 47 тис. пам'яток, у 1987 — 107 тис. У 1977 реставраційні роботи були проведені на суму 13,5 млн карбованців, 1979 — 18,8 млн крб., у 1980—85 — 123 млн крб. З 1986 розгорнуто підготовку багатотомного «*Зводу пам'яток історії та культури України*». Однак пам'яткоохоронна діяльність велася під щільним ідеологічним наглядом, зосереджувалася переважно на пам'ятках революц. боротьби й рад. доби, які складали 88,8 % від заг. числа істор. об'єктів.

Із проголошенням незалежності України з поч. 1990-х рр. питання охорони пам'яток знайшли відображення в Конституції України (ст. 56), Основах законодавства про к-ру (1992), 2000 було ухвалено «Закон про охорону культурної спадщини». Започатковано Держ. реєстр нац. культ. надбання. Відбулося значне зростання кількості облікованих об'єктів — із 121 801 в 1991 до понад 147 000 у 1999. Виявляються і зберігаються пам'ятки козаччини, укр. національно-визвол. руху, пов'язані з масовими політ. репресіями та голодоморами за рад. режиму. Значна увага приділяється питанням комплексного збереження історико-культ. середовища, зокрема істор. міст, створенню історико-культ. заповідників. Розроблено й розпочато реалізацію держ. програми відтворення втрачених визначних пам'яток арх-ри, зокрема, 2000 відбудовано Київ. Свято-Михайлівський Золотоверхий собор та *Успенський собор Києво-Печерської лаври.* Нац. заповідник «*Софія Київська*», *Києво-Печерський національний історико-культурний заповідник* та істор. частина *Львова* включені до Списку всесвітньої культ. спадщини ЮНЕСКО.

Разом із тим, в умовах переходу до ринкової економіки держ. система охорони пам'яток виявилася недостатньо ефективною. Загальна кількість пам'яток культури, що перебувають на державному обліку, зменшилася і складала понад 130 тис. одиниць у 2007. Набули поширення незаконні археол. розкопки з метою продажу знайдених речей. Численними є факти проведення орних робіт на місцях розташування курганів і старовинних поселень. В істор. центрах міст руйнується давня забудова, споруджуються висотні будинки й офісні центри. Так, значний громад. і міжнар. резонанс викликала забудова навколо Нац. заповідника «Софія Київська», що стало предметом розгляду фахівцями ЮНЕСКО.

Літ.: Історичне краєзнавство в Українській РСР. К., 1989; *Акуленко В.І.* Охорона пам'яток культури в Україні (1917—1990). К., 1991; Міжнародна охорона, захист і повернення культурних цінностей: Збірник документів. К., 1993; Історико-культурна спадщина України (XIX ст. — початок XX ст.): Збірник документів. К., 1995; Історико-культурна спадщина України: Проблеми дослідження та збереження. К., 1998; Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 1: Пам'ятки історії та культури України. Дослідження та збереження. К., 2005; Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. К., 2007.

С.І. Кот.

ОХОРО́ННІ ВІДДІ́ЛЕННЯ — назва місц. органів департаменту поліції МВС, які здійснювали політ. розшук у *Російській імперії.* Перші 3 О.в. створені в столицях — *Санкт-Петербурзі* 1866 після замаху Д.Каракозова на рос. імп. *Олександра II*, у *Москві* 1880 та *Варшаві* 1900. Функціонували на правовій основі схваленого рос. імп. *Олександром III* 1882 положення про облаштування таємної поліції в імперії, 1903 його було замінено тимчасовим, а з 1907 діяли згідно із законодавчим актом «Положение об охранных отделениях». Засобами політ. розшуку були внутрішнє (агентурне) та зовнішнє стеження і перлюстрація кореспонденції, спрямовані на отримання оперативно-розшукової та доказової інформації. Методику їх діяльності напрацював військовий прокурор

В.Стрельников, звівши її до провокацій та дезорганізації шляхом створення конфліктних ситуацій в революц. русі, поширення неправдивих свідчень про його учасників, дискредитації та компрометації активних діячів, а також визвол. ідей. Її було значно вдосконалено полковником Окремого корпусу жандармів С.*Зубатовим*, який для організації розшуку використовував західноєвроп. зразки, зокрема запровадив реєстрацію, фотографування, конспірацію внутр. агентури. З 1902 створюється широка мережа розшукових відділень (27), які з 1903 отримали назву «отделения по охранению общественной безопасности и порядка». В укр. губерніях діяло кілька з них, які засновувалися в районах з розвинутим революц. рухом: у Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), *Києві*, *Одесі*, *Харкові*, *Сімферополі*. 1906 міністр внутр. справ П.*Столипін* схвалив положення про районні О.в. Рос. імперії, яких спочатку діяло 8, а потім їхня кількість зросла до 15. Завданням було об'єднати штаби всіх органів кількох губерній для боротьби з революц. рухами, терористичними актами, аграрними виступами, із пропагандою у військах і на флоті. Губернські жандармські управління зобов'язувалися забезпечувати їх необхідною для розшуку інформацією. Обшуки та арешти здійснювалися лише з відома начальників О.в.

Сфера їх діяльності збігалася з районами дій революц. партій і орг-цій. На території, що входила до районного охоронного відділення, всі органи, що займалися політ. розшуком, зокрема губернські жандармські, жандармські поліцейські управління, О.в., міська і повітова поліція, керувалися вказівками начальника районного охоронного відділення. Кілька районних О.в. функціонували в укр. губерніях: Південно-Східне поширювало дії на Харківську, Катеринославську, Воронезьку, Тамбовську губернії та *Область Війська Донського*; Південно-Західне (1907—14) — на Чернігівську, Полтавську, Подільську і Волинську губернії; Київське (1902—17) існувало паралельно з Південно-Західним охоронним відділенням. Південне (Одеське) охоронне відділення (1902—17) поширювало свою діяльність на *Одесу*, Херсонську, Таврійську та Бессарабську губернії. Миколаїв. розшуковий пункт, заснований 1904, став охоронним відділенням 1907 з підпорядкуванням Херсонському губернському жандармському управлінню. Контролював політ. ситуацію в м. *Миколаїв*, 1907—14 входив до Пд. охоронного відділення. Розшуковий пункт Полтав. губернського жандармського управління засновано 1903, з 1914 перебував у його складі. Під час *революції 1905—1907* створювалися реєстраційні бюро, співробітники яких забезпечували особисту безпеку осіб імператорської фамілії, здійснюючи перевірку жителів шляхом з'ясування їхньої благонадійності.

Крім офіц. штату, із 2—3 співробітниками та начальником, призначеним директором департаменту поліції МВС, О.в. організовували службу таємних агентів, яких засилали до політ. орг-цій, або вербували нестійких, слабохарактерних, невпевнених та зневірених у правоті своєї діяльності. Серед них були й ображені парт. кер-вом, без глибоких переконань та ті, що потребували матеріальної підтримки, особливо після втечі із заслання, а також ті, хто свідомо працював на О.в., отримуючи кошти за надані їм послуги. Вербування закінчувалося підписанням угоди про співпрацю, після чого таємний агент отримував псевдонім, оволодівав знаннями з історії революц. рухів, парт. підпільною літературою та набував професійних навиків розшуку. Його завдання полягало у збиранні потрібної інформації про становище в місц. антисамодержавному русі та узгодженні її з департаментом поліції МВС. Чисельність таємних агентів 1907 була такою: у Катеринославі — 15 осіб, Києві — 25, Одесі та Харкові — по 15. До цієї категорії співробітників зараховувалися також жандарми, пристави, городові, урядники, стражники та квартальні. Окремо формувалася група філерів із непрофесіоналів, малограмотних, але фізично витривалих осіб, котрі за етнічним походженням не мусили бути поляками та євреями та які вели щоденники зовн. спостереження за революц., громад. і держ. діячами. Напрями діяльності охоронного відділення вплинули на його структуру. Кожне мало 2 підрозділи: агентурного та зовн. спостереження. Канцелярські службовці на основі листування й донесень створювали алфавітні картотеки з прізвищами та кличками і фототеки на учасників радикальних рухів, які проходили в діловодних справах О.в. Використовувалися інформація таємної агентури і зовн. спостереження.

На 1914 в Рос. імперії існувало бл. 50 О.в. Припинили свою діяльність на основі циркуляру від 9 травня 1913, за винятком С.-Петербурга, Москви, Варшави. О.в. вдалося ліквідувати низку терористичних груп, внести дезорганізацію в підпільні революц. партії. У цілому їм не вдалося захистити д-ву від революц. та антиурядової пропаганди, утримати її під контролем влади, що й стало однією з причин повалення *самодержавства*. Діяльність О.в. засвідчила його кризу. З радикальними та опозиційними рухами уряд боровся деморалізуючими засобами, замість того, щоб зосередитися на соціально-екон. реформах, на вдосконаленні політ. системи влади, забезпеченні національно-культ. розвитку. Його методи боротьби зменшували авторитет д-ви та призводили до втрати довіри до неї в найширших сусп. колах.

Дж.: Агентурная работа политической полиции Российской империи: Сборник документов, 1880—1917. М.—СПб., 2006.

Літ.: *Жилинский В.Б.* Организация и жизнь охранного отделения во времена царской власти. М., 1918; *Рууд Ч., Степанов С.* Фонтанка, 16: Политический сыск при царях. М., 1993; *Овсієнко О.Ф.* Провокація як основний метод діяльності царської таємної поліції (1907—1910 рр.). В кн.: Проблеми історії України XIX — початку XX ст., вип. 1. К., 2000; *Воробьев Ю.С., Перегудова З.И.* Охранное отделение. В кн.: Государственность России: Словарь-справочник, кн. 3. М., 2001; Жандармы России. М., 2002.

В.С. Шандра.

ОХО́ТНИЦЬКІ ПОЛКИ́ — полки, що формувалися в Україні з 60-х рр. 17 ст. із найманих, охо-

В.О. Охримович.

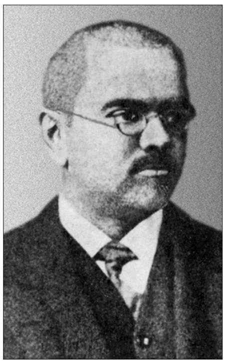

В.Ю. Охримович.

чих людей, на перших порах здебільшого з іноземців — поляків, німців, сербів, волохів та ін., а згодом — із козаків, які не потрапили до реєстру, міщан. О.п. не включалися до реєстру козац. війська. У роки гетьманства І.*Виговського* була спроба створити регулярне «затяжне», тобто наймане, військо. Тоді на службу до укр. війська вступили сотні й тисячі сербів. За часів гетьмана Д.*Многогрішного* в *Лівобережній Україні* О.п. були кінними, називалися *компанійськими полками*. У *Правобережній Україні* П.*Дорошенко* також сформував наймане військо — піхотне, яке називалося сердюцьким (*сердюки*, сердента). Прийом козаків і селян з Лівобереж. України в сердюцькі полки тоді заборонявся. Як правило, гетьман. статтями обумовлювалася наявність одного О.п. на 1 тис. осіб, однак насправді їх було більше. Гетьман І.*Мазепа* мав кілька компанійських (охочекомонних) і сердюцьких (охочепіхотинських) полків. На 1725 існувало 4 О.п., у 1730—40-х рр. — 2 охочекомонні полки — Павлова і Чеснокова. Компанійці брали участь у військ. походах, охороняли порубіжжя, вели розвідку. Сердюки забезпечували поліційну службу, вартували на перевозах та біля артилерії, були особистими охоронцями гетьмана тощо. З часом гетьман. сторожу виділили в окремий підрозділ — жолдацьку роту. Для поселення жолдацьких родин виділили чималу ділянку землі, на якій згодом виникло с. Жолдаки (Конотопського пов.). О.п. часто виконували поліцейсько-каральні функції — їх використовували для придушення соціальних виступів. Адм. устрій О.п. був традиційно козацьким — полк, сотня, курінь, кер-во якими здійснювали полковник, сотник, курінний отаман. Охотницький полк найчастіше складався із 2—3-х *сотень*, в яких загалом було не більше 500—600 осіб. Називалися О.п. за прізвищами полковників, які підпорядковувалися гетьману та ген. старшині, а через них — рос. командуванню. Полковника призначали *гетьманським універсалом* із врученням відповідного знака — *пернача*, згодом — царським указом. В О.п. практикувалося також наказне полковництво і сотництво, відповідним був і штат старшини, за винятком посади ротмістра, який командував невеликим загоном. Розквартирування О.п. (як правило, в *Лубенському полку*, *Миргородському полку* та в околицях *Глухова*) відбувалося на подвір'ях посполитих, а їх постачання, яке називали *стацією*, покладалося на селян. Крім того, компанійці і сердюки одержували платню грошима, а під час походу — забезпечення харчами та фуражем («порції» та «рації»). Сердюцькі полки існували до липня 1726, а компанійські — до серед. 18 ст. (остання згадка про них в документах відома за 1748).

Літ.: *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1969; *Сокирко О.* Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1726 рр. К., 2006.

В.В. Панашенко.

ОХРИМО́ВИЧ Василь Остапович (24.05.1914—19.05.1954) — діяч укр. національно-визвол. руху. Член *Української військової організації* і *Організації українських націоналістів*. Н. в м. *Львів*. Вчився у Терноп. г-зії. У жовтні 1931 заарештований польс. поліцією. Після другого арешту у жовтні 1933 йому заборонили навчання в г-зіях, після яких можна було навчатися в ун-ті. Продовжив освіту у Львові в «Малій семінарії» при Духовній семінарії. 1935 заарештований, перебував у концтаборі *Береза Картузька* на *Поліссі*. 1937 під час проведення кампанії проти ОУН заарештований. 11 березня 1938 засуджений до 8-ми років ув'язнення. З початком *Другої світової війни* втік із в'язниці. У конфлікті між проводом укр. націоналістів А.*Мельника* і опозицією на чолі зі С.*Бандерою* був на боці останнього. Член *Українського центрального комітету* в *Кракові*. Влітку 1941 — староста Терноп. обл. З початком нацистських репресій проти націоналістів перейшов у підпілля. Учасник 1-ї, 2-ї (квітень 1942), 3-ї (лютий 1943) конференцій ОУН. З 1943 — краєвий провідник ОУН на західноукр. землях. Учасник 3-го Надзвичайного збору ОУН (серпень 1943), член Проводу ОУН. Відіграв велику роль у створенні *Української головної визвольної ради* (УГВР) 1944, був її членом. 1946—51— в еміграції в Зх. Німеччині, провідний член Закордонного представництва УГВР (1946—51), член Закордонних частин ОУН (до 1948). 19 травня 1951 був закинутий з амер. літака з метою підпільної роботи. Був керівником ОУН Карпатського краю. Одержав військ. ступінь майора-політвиховника УПА. 6 жовтня 1952 захоплений і пізніше страчений у м. *Київ* за вироком Військ. трибуналу Київ. військ. округу.

Літ.: *Содоль П.* Українська повстанча армія, 1943—49: Довідник. Нью-Йорк, 1994; *Камінський А.* Василь Охримович: Біографічний нарис. Торонто—Нью-Йорк—Лондон, 1999.

Ю.І. Шаповал.

ОХРИМО́ВИЧ (Охрімович) **Володимир Юліанович** (27.05.1870—06.11.1931) — громад. і політ. діяч, етнограф, адвокат, журналіст. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*. Брат Ю.*Охримовича*. Н. в с. Велдіжі Волинського пов. на Станіславщині (нині Івано-Франк. обл.). 1881—88 навч. у Стрийській г-зії. 1893 закінчив філос. ф-т Львів. ун-ту. 1890 вступив до *Української радикальної партії*. З 1890-х рр. почав активну діяльність як учений-етнограф. Його перші роботи були надруковані на сторінках «Этнографического обозрения», у виданнях національно-демократ. спрямування *«Народ»* (1890), «Житє і слово» (1895) та ін. О. досліджував історію розвитку форм сім'ї, внутр. сімейні відносини, становище жінки, етимологію самоназв різних етнічних груп *Галичини* та *Закарпатської України*. 1899 О. спільно з В.*Будзиновським*, І.*Франком*, Є.*Левицьким* став співзасн. Укр. національно-демократ. партії (УНДП) і редагував її орган — *«Діло»*. Входив до Тіснішого нар. к-ту — керівного органу УНДП. Протягом 1894—98 жив поза межами *Львова*. 1897 одружився із сестрою С.*Крушельницької* — Оленою. До 1906 постійно міняв місце проживання і рід занять. Працював адвокатом, видавав

газ. «Стрийський голос». 1907 переїжджає до Львова й активно займається громадсько-політ. діяльністю. 1907 його кандидатуру було висунуто до австрійс. парламенту. 1915 О. заарештований представниками рос. влади в Галичині і депортований до Сибіру. 1918 повернувся до Львова. Увійшов до *Української національної ради ЗУНР*. З 1919 — член-засновник *Української трудової партії* (з 1923 — її голова). Із серед. 1920-х рр. О. належав до *Українського національно-демократичного об'єднання*. 1921—25 — професор *Львівського таємного українського університету*, декан юрид. ф-ту. Був обраний дійсним членом історико-філос. секції НТШ у Львові, деякий час керував стат. комісією, був членом правової та заступником завідувача етнографічної комісій т-ва. До 1925 працював у редакції ж. «Дністер», згодом повернувся до адвокатської практики. Як член НТШ продовжував займатися наук. діяльністю.

П. у м. Львів.

Праці: Про родову спільність в Скільських горах. «Народ», 1890, № 7; Жіноча доля в Скільських горах. Там само, 1890, № 18; Значення малоруських весільних обрядів і пісень в історії еволюції сім'ї. «Этнографическое обозрение», 1891, № 4; 1892, № 4; Враження з Угорської Русі. «Діло» (Львів), 1895, № 2—3; Звідки взялася назва «бойки»? «Жите і слово», 1895, кн. 1; Знадоби для пізнання народних звичаїв та поглядів правних. Там само, 1895, кн. 2—3; Про наголос в українсько-руській мові. «ЗНТШ», 1900, т. 33; Українсько-руські приповідки правничі, систематично впорядковані та юридично пояснені. В кн.: Студії з поля суспільних наук і статистики, т. 3. Львів, 1909—38; Про виголос і наголос слова «Україна». «ЗНТШ», 1922, т. 133.

Літ.: *Маланчук В.А.* Етнографічна діяльність В.Ю. Охримовича. К., 1972.

О.О. Ковалевська.

ОХРИМО́ВИЧ Юліан Юліанович (1893—10.10.1921) — історик, громад. діяч. Брат В.Ю.*Охримовича*. Н. в м. *Стрий*. З 1911 — студент Львів. ун-ту, належав до 2-ї секції Укр. студентського союзу, в якій групувалася соціаліст., радикальна та позапартійно-поступова молодь (М.Федюшка (*Євшан*), О.Степанів, Р.*Дашкевич* та ін.). *Перша світова війна* застала його в *Наддніпрянській Україні*, де він перебував на нелегальному становищі. 1917—18 — член *Української Центральної Ради*, секретар ЦК *Української партії соціалістів-революціонерів* та *«Селянської спілки»*, співробітник «Народної волі» і вид-ва «Серп і молот». 1919—21 — учитель середньої школи в *Мелітополі* і завідувач нар. освіти в Мелітопольському пов.

Автор «Нарису розвитку української національно-політичної думки в 19 ст.», першу частину якого видало вид-во «Серп і молот» 1918, решту втрачено.

Розстріляний більшовиками в м. Мелітополь.

«Нарис розвитку української національно-політичної думки в 19 ст.» не раз перевидавався, уперше — 1922, згодом — за кордоном. Донедавна залишався найліпшою узагальнюючою працею про укр. національно-політ. думку 19 ст.

Тв.: Розвиток української національно-політичної думки (від початку 19 ст. до Михайла Драгоманова). Нью-Йорк, 1965 (репринт київсько-львівського видання 1922).

І.П. Чорновол.

Ю.Ю. Охримович.

ОХТИ́РКА — місто *Сумської області*, райцентр. Населення 49,6 тис. осіб (2010).

Заснована 1641, коли на горі Ахтир (від тюркського Ак-тир — «білий камінь» або «біла скеля») на правому березі р. Ворскла (прит. Дніпра) укр. козаки на чолі з польс. урядником Кульчевським спорудили прикордонну фортецю Ахтирськ. 1647 у зв'язку з уточненням кордону її передали від *Речі Посполитої* Рос. д-ві. Ахтирськ став крайнім пд.-зх. пунктом *Бєлгородської оборонної лінії*. 1650 рос. уряд ліквідував фортецю, а на її місці залишився сторожовий пункт, неподалік якого згодом виник Охтирський Свято-Троїцький монастир. 1653 на берегах р. Охтирка (прит. Ворскли) група переселенців з *Правобережної України* заснувала поселення, на яке перейшла назва розташов. неподалік сторожового пункту. 1654 було завершено спорудження укріплень, які 1655—56 були добудовані моск. «служилими людьми» під кер-вом призначених царем воєвод Ларіона Камініна і Трохима Чернова. 1656 прибула найбільша група переселенців із Правобережжя (понад 1 тис. осіб) під кер-вом козац. сотника Аристова і протопопа Антонія з Животова. З 1655—58 — полкове місто *Охтирського полку*. 1718 в О. виникла перша в Україні тютюнова *мануфактура*. Протягом 18 ст. О. стала значним центром ремесел і торгівлі. Після ліквідації полкового устрою О. 1765—86 — центр провінції *Слобідсько-Української губернії*, 1780—96 — Охтирського пов. *Харківського намісництва*, а з 1835 — *Харківської губернії*. У грудні 1917 в О. на короткий час встановлено рад. владу. У січні 1918 в О. знову встановлено рад. владу. Протягом квітня—листопада 1918 перебувала в складі *Української Держави*. Від грудня 1918 по січень 1919 О. — під контролем *Директорії Української Народної Республіки*. Наприкінці січня 1919 в О. відновлено рад. владу. Від серпня по грудень 1919 — під контролем *Збройних сил Півдня Росії*. У грудні 1919 в О. остаточно встановлено рад. владу. 1920 в О. відкрито пед. технікум, нар. муз. школу, краєзнавчий музей. З 1923 — центр Охтирської округи, з 1925 — райцентр *Харківської округи*, з 1932 — *Харківської області*, з 1939 — Сум. обл. 1932 став до ладу Охтирський труболиварний з-д, а наприкінці 1930-х — на поч. 1940-х рр. у місті введено в експлуатацію взуттєву та швейну ф-ки.

У період гітлерівської окупації (14 жовтня 1941 — 25 серпня 1943) знищено більше 2 тис. жителів міста.

1961 на базі нафтових та газових родовищ створено Охтирсь-

Охтирка. Свято-Покровський собор. Фото 2005.

кий нафтопромисел. Нині гол. підпр-вами міста є: з-д «Нафтопроммаш», ВАТ «Пивзавод», нафтогазовидобувне управління «Охтирканафтогаз», газопереробний з-д.

Уродженцями О. є: гравер Г.Сребреницький (1741—73), поет Я.*Щоголів* (1823—98).

Пам'ятки арх-ри: Покровський собор (1753—68), Введенська церква (1783), Церква Різдва Христового (1825), Свято-Михайлівська церква (1884), Свято-Георгіївська церква (1908).

Офіц. веб-сайт: http://www.misto.okhtyrka.net.

Літ.: *Твердохлебов А.Д.* Город Ахтырка. В кн.: Харьковский календарь на 1886. Х., 1885; ІМіС УРСР: Сумська область. К., 1973; *Іванюк Я.Г.* Міста-фортеці Охтирка і Суми у 17—18 ст. «УІЖ», 1980, № 9; *Мотренко М.С.* Охтирка: Путівник. Х., 1990; *Вечерський В.В.* Спадщина містобудування України. К., 2003; Благословенний край — Охтирщина. Охтирка, 2007.

О.Г. Бажан, Д.Я. Вортман.

ОХТИ́РСЬКИЙ ПОЛК — козац. військ. й адм.-тер. одиниця в *Слобідській Україні*. Сформувався 1655—58. О.п. започаткували переселенці з *Правобережної України*. Першим полковником був Іван Гладкий (1658). О.п. межував із *Харківським полком, Сумським полком, Гадяцьким полком* і *Полтавським полком*, а також із рос. Бєлгородщиною. 1732 О.п. поділявся на 20 *сотень*, адм. центрами яких були міста: *Охтирка*, *Богодухів*, Боромля, Гайворон, *Коломак*, Колонтаїв, Котельва, Красний Кут (нині смт *Краснокутськ*), Мурафа, Рублівка, Хухра та ін. На той час на території О.п. існувало 13 міст, 63 села і *слободи*, 22 *хутори*. Управління О.п. здійснювали полковники: Перехрестови — Іван Іванович та Данило Іванович, Кондратьєв Роман Герасимович, Осипови — Федір Осипович та Максим Федорович, Лесевицькі — Олексій Леонтійович, Іван Олексійович, Костянтин Олексійович та Георгій Олексійович. 1765 царський уряд Росії ліквідував козац. полки в Слобідській Україні. О.п. був реорганізований у гусарський полк рос. армії, а його територія ввійшла до складу *Слобідсько-Української губернії.*

Літ.: *Головинский Т.* Слободские козачьи полки. СПб., 1865; *Слюсарський А.Г.* Слобідська Україна: Історичний нарис XVII—XVIII ст. Х., 1954. *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. Х., 1990.

В.В. Панашенко.

Очаків. Музей художника-мариніста Р.Г. Судковського. Фото 2005.

ОЧА́КІВ — місто *Миколаївської області*, райцентр. Розташов. на правому (пн.) березі Дніпровсько-Бузького лиману. Морський порт. Населення 17,1 тис. осіб (2005).

За припущенням деяких дослідників, на місці О. можна локалізувати укріплення Алектор, про яке згадує філософ *Діон Хрисостом* (відвідав *Ольвію* у 99).

Упродовж 2-ї пол. 13 і 14 ст. територія майбутнього міста належала *Золотій Орді.* Угодою, укладеною бл. 1428 між крим. ханом *Хаджи-Гіреєм* та вел. кн. литов. *Вітовтом*, було узаконено перехід чорномор. узбережжя між Дніпром і Дністром у володіння *Великого князівства Литовського.* Серед фортець, збудованих Вітовтом на цій території, був Дашев — попередник О. (уперше згадується під 1431). У 1492 крим. хан *Менглі-Герей I* на місці Дашева (який на той час припинив існування) заснував фортецю Джан-керман («Нова фортеця»), яка мала стати опорним пунктом для походів проти ВКЛ.

Від часу заснування Джан-кермана відома його слов'ян. назва Очаків (Очаков, Oczaków), яка походить, можливо, від турец. «оджак» — вогнище.

1525 в О. був остаточно уведений османський гарнізон. 1538 О. був переданий *Османській імперії* й отримав турец. назву Озі (за тюркською назвою Дніпра). 1570 О. став центром *санджаку*, а 1599 — центром *Очаківсько-Сілістрійського ейялету.* Резиденція його губернатора, з огляду на воєнну небезпеку, містилася не в О., а в Сілістрі (нині місто в Болгарії) або ін. місті.

З активізацією укр. козацтва на О. було покладено завдання перешкоджати козац. флотиліям виходити із Дніпровського лиману в Чорне море. Очаківську твердиню не раз розширювали й модернізовували. До розташованої на пагорбі найдавнішої частини — Старої фортеці або цитаделі (Озі-кале; спочатку, можливо, була дерев'яною, після перебудови 1559 стала мурованою) — не пізніше 1627 було прибудовано Серединну фортецю (Орта-паланка) і Нову фортецю, названу на честь її будівничого Гасана-паші (Гасан-паша-паланка, Гасан-паша-і-джедід). За межами укріплень були розташовані передмістя, заселені, за відомостями *Евлії* Челебі, валахами, молдованами й ногайцями. На низькому мисі, окремо від згаданих трьох фортець, було збудовано Малу фортецю (Кючюк-Гасан-паша), а на протилежному березі Дніпровського лиману — фортецю Кильбурун (*Кінбурн*). Мала фортеця і Кильбурун тримали під прицілом гармат судна, що проходили лиманом. Для того ж були призначені *галери*, що стояли на рейді біля Очакова.

Укр. козаки не раз (1523, 1660, 1688, 1692, 1694) нападали на О., палили його передмістя, захоплювали бранців і худобу, громили залогу (якщо її вдавалося заманити в поле). 1556 похід на О. здійснив рос. загін на чолі з М.Ржевським (за участю кн. Д.*Вишневецького*).

Наприкінці 17 ст. для осман. Пн. Причорномор'я стала реальною загроза рос. експансії, і відтепер О. мав витримати не лише козац. рейди, але й облогу і штурм регулярною армією. Бл. 1707 навколо комплексу Старої, Серединної й Нової фортець було споруджено земляні укріплення бастіонного типу. Під час *російсько-турецької війни 1735—1739* рос. війська під командуванням генерал-фельдмаршала Б.-К.*Мініха* 13 (2) липня 1737 після дводенної облоги штурмом здобули О. і до 1738 його утри-

мували, але за *Бєлградським мирним договором 1739* фортеця лишилася за Осман. імперією.

У 1740—50-х та (за участі франц. інженерів) у 1780-х рр. було проведено масштабні реконструкції очаківських укріплень. У 2-й пол. 18 ст. з'явився вал навколо передмість. Описи й плани О. свідчать, що місто мало щільну забудову, мечеті, базари, крамниці. У 18 ст. О. був не лише фортецею, а й значним екон. осередком, який підтримував жваву торгівлю з навколишніми територіями, у т. ч. з Україною.

Під час *російсько-турецької війни 1787—1791* рос. війська на чолі з генерал-фельдмаршалом кн. Г.*Потьомкіним* наприкінці червня 1788 почали облогу О. Осман. кораблі, які прикривали фортецю з моря, зазнали поразки від рос. ескадри й були змушені відійти. Г.Потьомкін розраховував оволодіти О. у спосіб «правильної облоги», але його сподівання не справдилися; із настанням зими зволікати стало неможливо, і 17 (6) грудня 1788 було здійснено успішний штурм. Рос. війська зазнали при цьому великих втрат, а осман. гарнізон і населення міста були знищені майже цілком. За наказом Г.Потьомкіна фортецю й місто зрівняли із землею (вціліли Мала фортеця і розташована в ній мечеть, а також правосл. церква, яку знесли 1808). У мор. боях у лимані та у штурмі фортеці брали участь «вірні козаки» (див. *Чорноморське козацьке військо*) на чолі з С.*Білим*, З.*Чепігою*, А.*Головатим*.

За *Ясським мирним договором 1791* територія, на якій стояв О., перейшла до Російської імперії. 1792 на руїнах О. заклали нове місто, приписане 1795 до *Вознесенського намісництва*. Із 1797 О. входив до *Новоросійської губернії*, із 1802 — до *Миколаївської губернії*, із 1803 — до *Херсонської губернії*. Від 1803 — заштатне місто. Із 1825 — у складі Одес. пов. Херсон. губ.

Під час *Кримської війни 1853—1856* англо-франц. флот двічі бомбардував О.

Із буд-вом *Одеси* О. втратив значення торг. порту й перетворився на невеличке місто, до пристані якого заходили лише риболовецькі судна. Деяке екон.

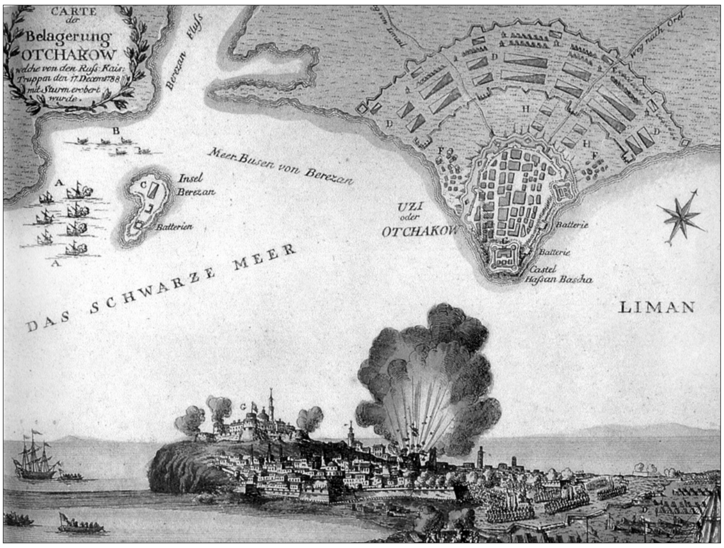

План турецької фортеці Очаків, здобутої російськими військами 17 грудня 1788 р. Гравюра. Австрія, 1790-ті рр.

пожвавлення настало в 1870-ті рр., коли з'явилося кілька пром. підпр-в.

Наприкінці 1870-х — на поч. 1880-х рр. у районі О. спорудили кілька берегових артилер. батарей, у т. ч. Миколаївську батарею на штучному о-ві між О. і Кінбурнською косою (із 1921 — о-в Первомайський). У місті з'явився великий гарнізон. Від цього часу і аж до сьогодення військові є помітною частиною населення О. У лютому 1906 в О. проходив суд над П.*Шмідтом* та ін. учасниками повстання на крейсері «Очаків».

1917—20 влада в місті належала *Українській Народній Республіці* (листопад 1917 — січень 1918, березень — квітень 1918), *більшовикам* (січень—березень 1918, березень—серпень 1919), *Українській Державі* (квітень — листопад 1918), *Збройним силам Півдня Росії* (серпень 1919 — лютий 1920). У березні—листопаді 1918 О. був під контролем австро-нім. військ, потім — військ *Антанти*. Рад. гарнізон Очаківської фортеці двічі відбивав спроби кораблів противника ввійти в Дніпровський лиман: влітку 1919 — англо-франц. флоту, влітку 1920 — флоту П.*Врангеля*.

1920—21 О. входив до складу *Одеської губернії*, із березня 1921 — Миколаїв. пов. Миколаїв. губ., із 1923 — райцентр *Миколаївської округи*, із 1932 — *Одеської області*, із 1937 — Миколаїв. обл.

Під час *Другої світової війни* 21 серпня 1941 О. був окупований румун. військами і увійшов до *Трансністрії*. 31 березня 1944 О. визволили війська *Третього Українського фронту*.

У повоєнний час О. став курортом.

Пам'ятка арх-ри: Свято-Миколаївська церква (колишня мечеть; 17—19 ст.). Численні пам'ятники, у т. ч. О.*Суворову* (1907), П.Шмідту (1982). Худож. музей ім. Р.Судковського, *Військово-історичний музей О.Суворова*.

В О. народилися: художник-мариніст Р.Судковський, Є.*Бош*.

Літ.: *Біляєва С.О.* Османський будівельний період у Північному Причорномор'ї (деякі аспекти історико-археологічних досліджень). «Східний світ», 2003, № 1; *Єрмолов В.С.* Курорт Очаків: Краєзнавчі і курортологічні нариси. К., 2003; *Якубова Т.А.* Участь українського козацтва в осаді фортеці Очаків (1788 рік). В кн.: Культура і мистецтво у сучасному світі, вип. 5. К., 2004; *Її ж.* Місто-фортеця Очаків та його стратегічне значення в російсько-українсько-турецькому протистоянні XVIII ст.: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. К., 2006; *Мельник М.А.* История Очаковского Свято-Николаевского военного собора. Web: http://mk.archives.gov.ua/public/melnik/11.php.

Я.В. Верменич, Д.Я. Вортман, О.Г. Середа.

ОЧА́КІВСЬКО-СІЛІСТРІ́ЙСЬКИЙ ЕЙЯЛЕ́Т (Озю-Сілістра) — адм. одиниця в *Османській імперії* в Пн.-Зх. Причорномор'ї 1599—1864 (з 1792 — Сілістрійський ейялет). Займав територію *Добруджі*, *Буджаку*, Єдисану (у сучасних Туреччині, Болгарії, Румунії,

Молдові та Україні (Одеська, Миколаївська, Херсонська області)).

Територіальне формування. Сілістрійський санджак створено на основі території Добруджанського князівства, яке було окуповане військами султана Мехмеда I 1396 й остаточно ліквідоване 1420. Входив до Румелійського ейялету. 1484 до нього включено від'єднані від *Молдавського князівства* після його підкорення військами султана Баязида II Дервіша *Кілію* та Четата-Альбу (ін. назви — Акерман, Монкастро; нині м. *Білгород-Дністровський*), наприкінці 15 ст. — лівобережжя Дунаю від впадіння р. Іаломіти до р. Сірет (прит. Пруту, бас. Дунаю), 1526 — від Кримського ханату — м. *Очаків*, 1529 — від *Великого князівства Литовського* — м. Качукленов (Хаджибей; нині м. *Одеса*), 1538 — від Молдав. князівства — м. *Тягиня* (Бендери), у 16 ст. — від Валахії — міста Бабадаг та Єні-Сале.

Адміністративний поділ. 1599 на основі Сілістрійського, Акерманського, Очаківського та ін. *санджаків* створено О.-С.е. Причиною створення була необхідність військ. посилення на прикордонні для захисту від козац. набігів та забезпечення осман. суверенітету над Валахським і Молдавським князівствами. Першим бейлербеєм (губернатором) О.-С.е. був крим. *хан.* У 17 ст. територію ейялету розширено і він охопив також більшу частину сучасних Болгарії та європ. Туреччини, складався з 11 *кадиликів* (суд. округів) та шести санджаків (районів): Сілістра, Нікополь (нині місто Плевенської обл., Болгарія), Доган (нині с. Доганово Софійської обл., Болгарія), Бендери-Акерман (до цього санджаку входили міста: Бендери (нині місто в Молдові), Акерман, Кілія, *Ізмаїл* та ін.), Очаків (до цього санджаку входили міста: Очаків, Хаджидерех (нині м. *Овідіополь*), Хаджибей, Дубоссари (нині місто в Молдові) та ін.), Кілбурун (нині м. *Кінбурн*); пізніше Хаджибей став окремим санджаком. Адм. центрами О.-С.е. були Сілістра (ін. назва — Драстар; нині адм. центр Сілістринської області в Болгарії) та Очаків (ін. назви — Дашев, Озі, Ачі-Кале, Ак-Чакум, Кара-Керман). Деякі джерела вказують, що в серед. 17 ст. О.-С.е. було поділено на два *ейялети* — Очаківський та Сілістрійський. 1864 Сілістрійський ейялет поділено на Дунайський (Туна) та Едірнський вілайєти.

Основою економіки О.-С.е. були: сільськогосподарське виробництво та експорт, а також транзитна торгівля. У О.-С.е. кількаразово створювалися провінційні кодекси — канун-наме.

Населення й міграції. Основу населення становили кримські й ногайські татари, румуни, молдовани, турки. Були також значні громади греків, вірмен, євреїв, українців, циган. Окрім етнічних татар та ін. татаризованого кочового населення, що проживало на цих землях із 13 ст., 1606 сюди переселилася частина ногайців Кубані та Прикавказзя. 1672 за султанським наказом частину буджацьких татар було виселено на територію Крим. ханату. Кримськотатарське та ногайське населення мало подвійне підпорядкування — бейлербею та наміснику крим. хана. Ногайське населення — *Білгородська орда* та *Єдисанська орда* — становили автономні політ. утворення на чолі з мурзами. Після 1774 (*Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774*) до ейялету, а саме до дельти Дунаю, емігрувала частина кубанських та ін. ногайських, а 1783 та після *Кримської війни 1853—1856* у 1856 — крим. татар. Крим. татари побудували нові міста, зокрема Медцидіє (нині м. Меджидіа, Румунія) на руїнах м. Карасу. 1708 до О.-С.е. — у дельту Дунаю — переселилася частина учасників *Булавінського повстання 1707—1709* (т. зв. *некрасівці*). Значні міграції українців до ейялету відбулися після 1775 (після ліквідації *Запорозької Січі*) та починаючи з 1830-х рр. (із *Західної України*).

У 17—18 ст. в результаті козац. набігів та війн із Рос. д-вою, Валахським і Молдавським князівствами, *«Священною Римською імперією германської нації»*, кількаразовою окупацією (1771—74, 1790—91, 1809—10, 1829 та 1853) рос. військами, різким скороченням території відбулися занепад і депопуляція решти ейялету. Для виправлення ситуації султанським декретом від 9 березня 1857 було надано пільги новим поселенцям, і утворилися нові значні громади німців, італійців, балканських слов'ян, болгар, українців, росіян-старовірів, угорців, сирійців, курдів. Значна частина цих громад поступово румунізувалася.

Формування кордонів. Згідно з *Хотинським договором 9 жовтня 1621* між *Річчю Посполитою* та Осман. імперією сторони відмовлялися від встановлення лінії кордону на відрізку прикордоння між *Брацлавським воєводством* і *Подільським воєводством* — з одного боку, та О.-С.е. — з другого, визнаючи пн. частину останнього «Диким полем» — буферною зоною, госп. використання якої (без заснування поселень) дозволено для населення обох д-в. Але традиційно пн. кордоном О.-С.е. з Річчю Посполитою вважалася р. Ягорлик. У 1670-х рр. встановлено кордон О.-С.е. з Молдав. князівством («кордон Халіл-паші»): від гирла р. Прут до с. Троян, звідси — до р. Ботна й до гирла р. Бик. 1705 в результаті роботи т. зв. *Межової комісії* Російської та Османської імперій було визначено міждерж. кордон на відрізку прикордоння між *Вольностями Війська Запорозького низового* — з одного боку, та О.-С.е. — з другого: від місця впадіння р. Синюха в Пд. Буг — до р. Дніпро.

Розподіл території. За *Бєлградським мирним договором 29 (18) вересня 1739* між Османською і Російською імперіями та протоколами й додатками до нього 1739—41 територія між нижніми течіями Дніпра й Пд. Бугу (т. зв. *Ханська Україна*) стала бар'єрною. Згідно з Кючук-Кайнарджійським мирним договором від 15 липня 1774, від Осман. імперії до Крим. ханату було передано частину О.-С.е. між нижніми течіями Пд. Бугу та Дністра (Єдисан), окрім м. Очаків з округою, а до Рос. імперії — територію між нижніми течіями Дніпра і Пд. Бугу та м. Кінбурн. Згідно з *Айнали-Каваксько конвенцією* 10 березня 1779 між Російською та Османською імперіями до Осман. імперії від Крим. ханату відійшла територія між нижніми течіями Пд.Бугу та

Дністра (Єдисан). Згідно з *Ясським мирним договором* від 29 грудня 1791 (за н. ст. — 9 січня 1792) між Російською і Османською імперіями, кордон між ними встановлювався по р. Дністер, до Росії відійшла територія Єдисану та м. Очаків, зайнята рос. військами ще 1788. Згідно з *Бухарестським мирним договором* 28 (16) травня 1812 між Російською та Османською імперіями новий кордон між ними встановлювався по р. Прут, до Росії відійшла, серед іншого, частина території О.-С.е. між Дністром, Прутом та Дунаєм — Буджак, а також територія Бендерського санджаку. Згідно з *Адріанопольським мирним договором* 14 (2) вересня 1829 між Російською та Османською імперіями до Росії відійшла також уся дельта Дунаю. Згідно з багатостороннім Паризьким мирним договором 30 (18) березня 1856 Росія повернула Осман. імперії дельту Дунаю. Згідно з багатостороннім Берлінським договором 13 (1) липня 1878 до Рос. імперії відійшла пн. (ліва) частина дельти Дунаю, обмежена його Кілійським гирлом, пн. частина новоствореного Дунайського вілайєту (більшість Добруджі) відійшла до Румунії, а пд. частина разом з м. Сілістра — до Болг. князівства під осман. протекторатом.

Літ.: *Юзефович Т.* Договоры России с Востоком политические и торговые. СПб., 1869; *Бухаров Д.* Россия и Турция: От возникновения между ними отношений до Лондонского трактата 13/25 марта 1871 г. (включительно): Исторический очерк. СПб., 1878; Сборник договоров России с другими государствами: 1856—1917. М., 1952; *Весела З.* Турецкий трактат об османских крепостях Северного Причерноморья в начале XVIII в.: Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы, вып. 2. М., 1969; *Pitcher D.E.* An Historical Geography of the Ottoman Empire. Leiden, 1972; Historia dyplomacji polskiej, t. 2. Warszawa, 1982; *Veinstein G.* Inoccupation ottomane d'Ocakov et le probleme de la frontiere lituano-tatare, 1538—1544. В кн.: Passe turco-tatar present sovietique: Etudes offertes a Alexandre Bennigsen. Paris, 1986; *Кресін О.В.* Османська імперія: Політика, право, роль в історії України. «Правова держава», 2002, вип. 13; *Imber C.* The Ottoman Empire, 1300—1650: The structure of Power. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, 2002; *Gradeva R.* Administrative system and provincial government in the central Balkan territories of the Ottoman Empire, 15th century. В кн.: Rumeli under the Ottomans, 15th — 18th centuries: Institutions and communities. Istanbul, 2004; *Якубова Т.А.* Історія фортеці Очаків XVI—XVIII ст. у контексті дослідження суспільних відносин. В кн.: Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства, т. 3. К., 2004; *Її ж.* Місто-фортеця Очаків та його стратегічне значення в російсько-українсько-турецькому протистоянні XVIII ст.: Дис. ... канд. істор. наук. К., 2006; *Popescu A.* The Region of Dobrudja under Ottoman Rule. В кн.: Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Εύξεινος Πόντος. Б/м, 2008.

О.В. Кресін.

ОЧКО́ВЕ — назва натуральної *данини*, що збиралася медом в Україні 16—18 ст. з податних груп населення. Походить від слова «очко» — отвір у бджолиних колодах. До серед. 17 ст. розмір О. залежав від кількості бджолиних колод, але не був сталим і коливався від 10 до 50 % медозбору. У період *національної революції 1648—1676* згадки про нього в джерелах зникли. На території Лівобережжя збір відновлено за гетьманування *І.Мазепи* (1687—1708). Поширення набув за гетьмана *І.Скоропадського* (1708—22). Тоді О. бралося з кожного десятого вулика. Коли ж вуликів у господаря було менше 10 — грошима. 1723 *Малоросійська колегія* видала розпорядження про заміну збору медової десятини грошовим еквівалентом.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783): Историко-юридический очерк. К., 1908; *Гуржий А.И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. К., 1986.

О.І. Гуржій.

Список основних скорочень *

А

авіац. — авіаційний
австрійс. — австрійський
австро-угор. — австро-угорський
адм. — адміністративний
адм.-тер. — адміністративно-територіальний
АЕС — атомна електростанція
азіат. — азіатський
акад. — академік (з прізвищем)
амер. — американський
АН — Академія наук
англ. — англійський
антич. — античний
АН України — Академія наук України (від 1991)
ап. — апостол
АПК — аграрно-промисловий комплекс
АР — Автономна республіка
араб. — арабський
арк. — аркуш
АР Крим — Автономна Республіка Крим
АРСР — Автономна Радянська Соціалістична Республіка
артилер. — артилерійський
археогр. — археографічний
археол. — археологічний
архів. — архівний
архіт. — архітектор (з прізвищем)
архіт. — архітектурний
арх-ра — архітектура
АСЕАН — Асоціація держав Південно-Східної Азії
АТ — акціонерне товариство
афр. — африканський

Б

балт. — балтійський
банк. — банківський
бас. — басейн (з назвою річки)
бельг. — бельгійський
бібл. — біблійний
Бібліогр. — бібліографія (у бібліографії)
білорус. — білоруський
б-ка — бібліотека
бл. — близько (з числом)
Бл. Схід — Близький Схід
б/м — без місця видання
болг. — болгарський
б/р (б/г) — без року видання (рос. — без года издания)
брит. — британський
бронз. — бронзовий
буд. — будівельний
буд-во — будівництво
бурж. — буржуазний
бюл. — бюлетень

В

ВАК — Вища атестаційна комісія
ВАСГНІЛ — Всесоюзна академія сільськогосподарських наук ім. Леніна
ВАТ — відкрите акціонерне товариство
ВВП — валовий внутрішній продукт
ВДНГ — Виставка досягнень народного господарства
вел. кн. — великий князь
вид. — видання
вид-во — видавництво
ВИЖ — «Військово-історичний журнал» (рос. — «Военно-исторический журнал»)
визвол. — визвольний
викл. — викладач
виконком — виконавчий комітет
вип. — випуск
вир-во — виробництво
вироб. — виробничий
від-ня — відділення
відп. — відповідальний
візант. — візантійський
військ. — військовий
він. — вінницький
вірм. — вірменський
вітчизн. — вітчизняний
ВКЛ — Велике князівство Литовське
ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ — Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВМС — військово-морські сили
ВМФ — військово-морський флот
ВНП — валовий національний продукт
внутр. — внутрішній
в. о. — виконуючий обов'язки
воєн. — воєнний
воєнком — воєнний комісар
волин. — волинський
ВПК — воєнно-промисловий комплекс
ВПШ — Вища партійна школа
ВР — Верховна Рада
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
вул. — вулиця (з назвою)
ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВУЧК — Всеукраїнська надзвичайна комісія (рос. — Всеукраинская чрезвычайная комиссия)
ВЦРПС — Всесоюзна центральна рада професійних спілок

Г

г. — гора (з назвою)
га — гектар (з числом)
газ. — газета (з назвою)
ГА ООН — Генеральна асамблея Організації Об'єднаних Націй
гвард. — гвардійський
ген. — генерал (з прізвищем)
ген. — генеральний
Генштаб — Генеральний штаб
геогр. — географічний
геол. — геологічний
герм. — германський
ГЕС — гідроелектростанція
гетьман. — гетьманський
ГЕУ — Географічна енциклопедія України
г-зія — гімназія
год — година, години (з числом)
гол. — головний
голл. — голландський
гол. чин. — головним чином
госп. — господарський
госп-во — господарство
грец. — грецький
грн — гривня, гривні
громад. — громадський

* Складні терміни, до яких входять слова із цього списку, також можуть скорочуватись, напр.: всеукр., укр.-рос. і т.п.

громадян. — громадянський
грузин. — грузинський
губ. — губернія
губком — губернський комітет
Гулаг — Державне управління таборів (рос. — Государственное управление лагерей)

Д

дат. — датський
д-ва — держава
демократ. — демократичний
держ. — державний
Держ. премія в галузі н. і т. — Державна премія в галузі науки і техніки
Дж. — джерела (у бібліографії)
д-зія — дивізія
див. — дивіться, дивись
дир. — директор
дис. — дисертація
дніпроп. — дніпропетровський
дол. — долар
донец. — донецький
ДП — табір для переміщених осіб
ДПУ — Державне політичне управління
д-р — доктор
драм. — драматичний
д-р екон. н. — доктор економічних наук
д-р істор. н. — доктор історичних наук
д-р пед. н. — доктор педагогічних наук
д-р тех. н. — доктор технічних наук
д-р філол. н. — доктор філологічних наук
д-р філос. н. — доктор філософських наук
д-р юрид. н. — доктор юридичних наук

Е

екон. — економічний
ЕОМ — електронно-обчислювальна машина
естон. — естонський
етногр. — етнографічний
ЕУ — Енциклопедія українознавства

Є

ЄБРР — Європейський банк реконструкції та розвитку
єврейс. — єврейський
європ. — європейський
єгип. — єгипетський
єп. — єпископ (з іменем чи посадою)
ЄС — Європейський Союз

Ж

ж. — журнал (з назвою)
житомир. — житомирський
жін. — жіночий

З

зав. — завідувач, завідуючий (при назві установи чи посади)
заг. — загальний
закарпат. — закарпатський
замполіт — заступник командира з політичної частини (рос. — заместитель командира по политической части)
запоріз. — запорізький
запороз. — запорозький
засл. арт. — заслужений артист
засл. діяч мист-в — заслужений діяч мистецтв
засл. діяч н. — заслужений діяч науки
засл. діяч н. і т. — заслужений діяч науки і техніки
засн. — засновник
заст. — заступник
ЗАТ — закрите акціонерне товариство
зат. — затока (з назвою)
зб. — збірник, збірка
з-д — завод
зібр. — зібрання
ЗМІ — засоби масової інформації
ЗНТШ — «Записки Наукового товариства імені Шевченка»
зовн. — зовнішній
ЗОУНР — Західна область Української Народної Республіки
ЗС — Збройні сили
ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка
зх. — захід
зх. — західний

І

івано-франк. — івано-франківський
ізраїл. — ізраїльський
іл. — ілюстрація
ім. — імені
ІМіС УРСР — «Історія міст і сіл Української РСР» (у бібліографії)
імп. — імператор, імператриця (з іменем)
ін. — інший
інд. — індійський
інж. — інженер
іноз. — іноземний
ін-т — інститут (навчальний або науковий заклад)
інтернац. — інтернаціональний
істор. — історичний
італ. — італійський

К

К. — Київ (рос. — Киев; у бібліографії)
кавалерійс. — кавалерійський
кавказ. — кавказький
канад. — канадський
канд. — кандидат, кандидатський
канд. екон. н. — кандидат економічних наук
канд. істор. н. — кандидат історичних наук
канд. пед. н. — кандидат педагогічних наук
канд. філол. н. — кандидат філологічних наук
канд. філос. н. — кандидат філософських наук
канд. юрид. н. — кандидат юридичних наук
капіталіст. — капіталістичний
катериносл. — катеринославський
катол. — католицький
КБ — конструкторське бюро
КДБ — Комітет державної безпеки
кер. — керівник
кер-во — керівництво
київ. — київський
китайс. — китайський
кін. — кінець (при цифрах)
кіноф-м — кінофільм
кіровогр. — кіровоградський
км — кілометр
$км^2$ — кілометр квадратний
КМ — Кабінет Міністрів
кн. — книга (з назвою)
кн. — князь, княгиня (з іменем чи прізвищем)
козац. — козацький
кол. авт. — колектив авторів
колг. — колгоспний
колгосп — колективне господарство
колиш. — колишній
команд. — командувач
комбіди — комітети бідноти
Комінтерн — Комуністичний Інтернаціонал
комнезами — комітети незаможних селян
комуніст. — комуністичний
константиноп. — константинопольський
концтабір — концентраційний табір
кооп. — кооперативний
коп. — копійка
королів. — королівський
косміч. — космічний
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
КПЗУ — Комуністична партія Західної України
КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу
КПСГ — Комуністична партія Східної Галичини
КПУ — Комуністична партія України
к-ра — культура
крайком — крайовий комітет
крб. — карбованець (з числом)
крим. — кримський
кримськотатар. — кримськотатарський
КСМ — Комуністична спілка молоді

КСМУ — Комуністична спілка молоді України
КСМЗУ — Комуністична спілка молоді Західної України
КСП — колективне сільськогосподарське підприємство
к-т — комітет
культ. — культурний
КУН — Конгрес українських націоналістів

Л

Л. — Ленінград (рос. — Ленинград; у бібліографії)
лат. — латинський
латв. — латвійський
латис. — латиський
ленінгр. — ленінградський
литов. — литовський
лівобереж. — лівобережний
літ. — література (у бібліографії), літературний
ЛКСМУ — Ленінська комуністична спілка молоді України
ЛНБ — Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника
«ЛНВ» — «Літературно-науковий вісник»
«ЛУ» — «Літературна Україна»
луган. — луганський
львів. — львівський

М

м — метр
м. — місто (з назвою)
М. — Москва (у бібліографії)
МАГАТЕ— Міжнародне агентство з атомної енергії
мал. — малюнок
мат. — математичний
машинобуд. — машинобудівний
МВС — Міністерство внутрішніх справ
МВФ — Міжнародний валютний фонд
МДБ — Міністерство державної безпеки
мед. — медичний
медсестра — медична сестра
мех. — механічний
МЗС — Міністерство закордонних справ
миколаїв. — миколаївський
мист-во — мистецтво
міжнар. — міжнародний
мін-во — міністерство (з назвою)
місц. — місцевий
міськ. — міський
міськвиконком — міський виконавчий комітет
міськком— міський комітет
міськрада — міська рада
м-ко — містечко (з назвою)
млн — мільйон
млрд — мільярд
молдав. — молдавський
молдов. — молдовський
монгол. — монгольський
мор. — морський
моск. — московський
МТС — машинно-тракторна станція
муз. — музичний

Н

н. — народився
навч. — навчальний, навчався
навч. р. — навчальний рік
НАН України — Національна академія наук України (з 1994)
напр. — наприклад
нар. — народний
нар. арт. — народний артист
нарком — народний комісар
наркомат — народний комісаріат
Наркомос — Народний комісаріат освіти
Наркомфін — Народний комісаріат фінансів
НАТО — Організація Північноатлантичного договору (NATO)
наук. — науковий
нац. — національний
нач. — начальник
НБУ — Національний банк України
НБУВ — Національна бібліотека України ім. В.Вернадського
н.-д. — науково-дослідний
НДІ — науково-дослідний інститут
н. е. — нова ера, наша ера
невід. — невідомий, невідомо
неп — нова економічна політика
нім. — німецький
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ — Народний комісаріат державної безпеки
новгород. — новгородський
норвез. — норвезький
н. ст. — новий стиль
НТШ — Наукове товариство імені Т. Шевченка

О

о. — отець (з іменем)
обком — обласний комітет
обл. — область (з назвою)
обл. центр — обласний центр
ОБСЄ — Організація з безпеки та співробітництва в Європі
о-в — острів
ОДПУ — Об'єднане державне політичне управління
одес. — одеський
оз. — озеро (з назвою)
оо. — отці
ООН — Організація Об'єднаних Націй
ОП — орендне підприємство
ОПЕК — Організація країн-експортерів нафти
опубл. — опублікований
орг. — організаційний
орг-ція — організація
освіт. — освітній
осман. — османський
осн. — основний
ОУН — Організація українських націоналістів
ОУН(б) — Організація українських націоналістів (бандерівців)
ОУН(м) — Організація українських націоналістів (мельниківців)
офіц. — офіційний

П

п. — помер
парт. — партійний
партизан. — партизанський
партшкола — партійна школа
Пг. — Петроград (у бібліографії)
пд. — південь
пд. — південний
пд.-зх. — південно-західний
пд.-сх. — південно-східний
пед. — педагогічний
пер. — переклад
перейм. — перейменований
переяслав. — переяславський
петерб. — петербурзький
петрогр. — петроградський
п-ів — півострів
підпр-во — підприємство
піх. — піхотний
пн. — північ
пн. — північний
пн.-зх. — північно-західний
пн.-сх. — північно-східний
пов. — повіт (з назвою)
пол. — половина
політ. — політичний
політбюро — політичне бюро
полк. — полковник (з прізвищем)
полтав. — полтавський
польс. — польський
пом. — помічник
поч. — початок
правобереж. — правобережний
правосл. — православний
прибл. — приблизно
прим. — примірник
прит. — притока (з назвою)
прізв. — прізвище (на початку статті про персоналію)
пров. — провінція
пром. — промисловий
пром-сть— промисловість
проф. — професор (з прізвищем)
профспілка — професійна спілка

псевд. — псевдонім
ПСРЛ — Повне зібрання руських літописів (рос. — Полное собрание русских летописей)
ПТУ — професійно-технічне училище

Р

р. — рік (з числом)
р. — річка (з назвою)
рад. — радянський
радгосп — радянське господарство
райвиконком — районний виконавчий комітет
райком — районний комітет
райцентр — районний центр
РАН — Російська академія наук
РАТАУ — Радіотелеграфне агентство України
РВР — Революційна військова рада
ревком — революційний комітет
революц. — революційний
ревтрибунал — революційний трибунал
ред. — редактор, редакційний
редколегія — редакційна колегія
реж. — режисер
РЕЇУ — Радянська енциклопедія історії України
реліг. — релігійний
респ. — республіканський
рим. — римський
рис. — рисунок
рівнен. — рівненський
РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
РКЦ — Римо-католицька церква
РМ — Рада Міністрів
р-н — район
р. н. невід. — рік народження невідомий
р. н. і р. с.невід. — рік народження і рік смерті невідомі
РНК, Раднарком — Рада народних комісарів
робітн. — робітничий
розташов. — розташований
рос. — російський
РОСТА — Російське телеграфне агентство
РПЦ — Російська православна церква (рос. — Русская православная церковь)
рр. — роки (з числами)
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСДРП(б) — Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків)
р. с. невід. — рік смерті невідомий
РСР — Радянська Соціалістична Республіка
РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (до 1937)
РСЧА — Робітничо-селянська червона армія
руб. — рубель, рублі
румун. — румунський
РУП — Революційна українська партія
рус. — руський
РФ — Російська Федерація

С

с. — село (з назвою)
с. — сторінка (з цифрою)
СБУ — Служба безпеки України
св. — святий
світ. — світовий
СВУ — Спілка визволення України
с.-г. — сільськогосподарський
СД — Служба безпеки Німеччини
сел. — селянський
серед. — середина
Серед. Азія — Середня Азія
сільрада — сільська рада
сільс. — сільський
сканд. — скандинавський
скіф. — скіфський
скульп. — скульптор (з прізвищем)
словац. — словацький
слов'ян. — слов'янський
смт — селище міського типу
СНД — Співдружність Незалежних Держав
соц. — у назві Герой Соц. Праці — Герой Соціалістичної Праці
соціаліст. — соціалістичний
СПб. — Санкт-Петербург (у бібліографії)
С.-Петербург — Санкт-Петербург
спец. — спеціальний
співавт. — співавтор, співавторство
СРР — Соціалістична Радянська Республіка
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС — охоронні загони Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини
ст. — станція (з назвою)
ст. — століття (з цифрою)
ст. — ступінь
стат. — статистичний
стрілец. — стрілецький
ст. ст. — старий стиль
суд. — судовий
сум. — сумський
сусп. — суспільний
сусп-во — суспільство
сх. — схід
сх. — східний
СШ — середня школа (з номером)
США — Сполучені Штати Америки
с-ще — селище

Т

т. — том, томи (з цифрою)
т — тонна
табл. — таблиця
та ін. — та інші, та інше
танк. — танковий
ТАРС — Телеграфне агентство Радянського Союзу
татар. — татарський
Тв. — твори (у бібліографії)
т-во — товариство
т. д. — так далі
теор. — теоретичний
терноп. — тернопільський
тех. — технічний
т. зв. — так званий
тис. — тисяча, тисячний, тисячоліття (з цифрою)
ТОВ — товариство з обмеженою відповідальністю
торг. — торговельний
ТРК — телерадіокомпанія
ТУП — Товариство українських поступовців
турец. — турецький
т. ч. — тому числі

У

УАН — Українська академія наук
УАПЦ — Українська автокефальна православна церква
УВАН — Українська вільна академія наук
УВО — Українська військова організація
УВС — Управління внутрішніх справ
УВУ — Український вільний університет
УГА — Українська Галицька армія
УГКЦ — Українська греко-католицька церква
угор. — угорський
УЇЖ — «Український історичний журнал»
УКП — Українська комуністична партія
укр. — український
укріпрайон — укріплений район
УкрРОСТА — Всеукраїнське бюро РОСТА
УЛЕ — Українська літературна енциклопедія
УНА — Українська національна асамблея
УНІАН — Українське національне інформаційне агентство «Новини»
УНР — Українська Народна Республіка
УНРА — Українська народно-революційна армія
ун-т — університет
УПА — Українська повстанська армія

УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ — Українська партія соціалістів-федералістів
УПЦ КП — Українська православна церква Київського патріархату
УПЦ (МП) — Українська православна церква (Московського патріархату)
УРДП — Українська революційно-демократична партія
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДРП — Українська соціал-демократична робітнича партія
УСРП — Українська соціалістично-радикальна партія
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка (до 1937 р.)
УСС — Українські січові стрільці
УЦР — Українська Центральна Рада
уч-ще — училище

Ф

фашист. — фашистський
феод. — феодальний
фіз.-мат. — фізико-математичний
фіз.-хім. — фізико-хімічний
філол. — філологічний
філос. — філософський
ф-ка — фабрика
франц. — французький
ФРН — Федеративна Республіка Німеччина
ф-т — факультет

Х

Х. — Харків (у бібліографії)
х. — хутір (з назвою)
харків. — харківський
хв — хвилина, хвилини (з числом)
херсон. — херсонський
ХМ — художній музей
хмельн. — хмельницький
хозар. — хозарський
християн. — християнський
худож. — художник (з прізвищем)
худож. — художній

Ц

ц — центнер (з числом)
ЦВК — Центральний виконавчий комітет
ЦДАМЛМ — Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва
ЦДІА — Центральний державний історичний архів
центр. — центральний
церк. — церковний
ЦК — Центральний комітет
ЦНБ — Центральна наукова бібліотека
ЦСУ — Центральне статистичне управління

Ч

ч. — частина (у бібліографії)
ЧАЕС — Чорнобильська атомна електростанція
час. — часопис (з назвою)
чв. — чверть
черкас. — черкаський
чернів. — чернівецький
ЧК — Надзвичайна комісія (рос. — Чрезвычайная комиссия)
черніг. — чернігівський
чл.-кор. — член-кореспондент
чол. — чоловічий
чорномор. — чорноморський
ЧСР — Чехословацька Республіка і Чехо-Словацька Республіка

Ш

швед. — шведський
шк. — школа
шт. — штат (з назвою)

Щ

щотиж. — щотижневик, щотижневий

Ю

ЮНЕСКО — Комісія Організації Об’єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
ЮНІДО — Організація індустріального розвитку при Організації Об’єднаних Націй (UNIDO)
юрид. — юридичний

Я

япон. — японський

Основні правила уніфікації опису видань, поданих у списках творів та літератури до статей енциклопедії

- Назва джерела подається мовою і графікою оригіналу.
- Розташування хронологічне (за роками видань).
- Основна назва та відомості, що відносяться до назви, даються без скорочень.
- Якщо твори одного й того самого автора (авторів) ідуть підряд, то замість прізвища пишемо: *Його ж*, *Її ж*, *Їх же* (2 автори).
- Видання 3-х авторів описуються так: прізвище першого автора та ін. (або: и др. — в рос. виданнях; et al. — у виданнях латиницею).
- При посиланні на одне і те саме джерело, якщо воно сусіднє, пишемо: Там само.
- Якщо назва наступного джерела повністю повторює назву попереднього, пишемо: Те саме.
- Якщо повна назва періодичного видання є у «Списку основних скорочень», дається її скорочений варіант, наприклад: УЇЖ, ЗНТШ.
- Опис періодичного видання та видань, що продовжуються:
  — «Назва», рік, №;
  — «Назва», рік, вип.;
  — «Назва», рік, т.;
  — спарені номери: 5/6, більше двох номерів у одному виданні: 5—7.
- Опис газети:
  — «Назва», рік, число, місяць (скорочено).
- В описі статей, опублікованих у збірках, після назви статті пишемо: В кн.:
- Багатотомні видання:
  — Автор, назва, т. 1—10. К., 1986—96;
  окремий том:
  — Автор, назва, т. 5. К., 1990.
- Декілька місць видань:
  К.—Львів—Торонто;
- Скорочення назв міст:
  К. — Київ;
  Л. — Ленинград;
  М. — Москва;
  Пг. — Петроград;
  СПб. — Санкт-Петербург;
  Х. — Харків.
- Інтернет-ресурси: Web: адреса веб-сайта і веб-сторінки.

Основні умовні позначення на картах ЕІУ

АДМІНІСТРАТИВНІ КАРТИ СУЧАСНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

За кількістю жителів

- більше 1 000 000
- 500 000 – 1 000 000
- 100 000 – 500 000
- 50 000 – 100 000
- 10 000 – 50 000
- менше 10 000

За адміністративним значенням

- КИЇВ — столиця України
- ЛУГАНСЬК — центри областей, столиця АР Крим
- БРОВАРИ — центри районів

За типом поселення

- СЕВАСТОПОЛЬ — міста зі спеціальним статусом
- МУКАЧЕВЕ — міста республіканського (АР Крим) та обласного значення
- БОЯРКА — інші міста
- Форос — селища міського типу
- Сулимівка — сільські поселення
- ЛЮБИМІВКА — Віддалені частини міст

КОРДОНИ І МЕЖІ

- держав
- АР Крим, областей, міст зі спеціальним статусом
- районів, міст республіканського (АР Крим) та обласного значення

ІСТОРИЧНІ КАРТИ ТА КАРТИ СУЧАСНИХ ДЕРЖАВ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

- ЧИГИРИН — Столиці держав, резиденції правителів
- ЛЬВІВ, Прилуки — Центри адміністративно-територіальних одиниць, феодальних володінь
- Німфей — Інші населені пункти

КОРДОНИ І МЕЖІ

- держав
- адміністративно-територіальних одиниць, феодальних володінь
- Невизначені або гіпотетичні ділянки кордонів

НАЗВИ

- РІЧ ПОСПОЛИТА — держав
- Волинська губернія — адміністративно-територіальних одиниць, феодальних володінь
- ПОДІЛЛЯ — історичних регіонів, земель
- СКІФИ — народів і племен

ПЛАНИ МІСТ

- Осередки влади
- Християнські храми
- Монастирі
- Синагоги, кенаси
- Мечеті
- Дзвіниці
- Музеї
- Театри
- Готелі
- Маяки
- Інші будівлі
- Пам'ятники
- Кургани
- Печери
- Млини
- Ринки
- Мости
- Греблі
- Сходи

Укріплення з баштами і брамами

- муровані
- дерев'яні
- земляні
- Стадіони

Забудова

- щільна
- розріджена
- Ліси, парки
- Сади
- Виноградники

Кладовища

- християнські
- інші
- Будівлі, виражені у масштабі у т.ч. діючі храми
- Станції метрополітену
- Пристані

КАРТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР

- Територія поширення культури
- Пеньківка — Археологічні пам'ятки

- Унівський — Монастирі
- Гард — Урочища
- Укріплення
- Залізниці, станції
- Автомобільні та гужові шляхи
- Умовні горизонталі; скелі та урвища
- Болота
- Піски
- Гірські перевали

Місця і роки битв

- 1223 — на суходолі
- 1570 — на воді

ПРИМІТКИ
1. Назви адміністративно-територіальних одиниць і феодальних володінь, що походять від назв їхніх центрів, не підписано.
2. У квадратні дужки взято умовні/сучасні назви об'єктів, не відомих з писемних джерел.

Авторський колектив

АБАШИНА Н.С.
АНДРІЄВСЬКА Л.В.
АНДРОЩУК О.В.
АНДРУЩЕНКО В.П.
АНТИПОВА О.М.
АРКУША О.Г.
АРХИПОВА С.І.

БАЖАН О.Г.
БАЧИНСЬКА О.А.
БЕРКОВСЬКИЙ В.Г.
БИКОВА Т.Б.
БІЛИЙ Б.-М.
БІЛОЗЕР В.П.
БІЛОКІНЬ С.І.
БІЛОУСЕНКО П.І.
БЛАНУЦА А.В.
БЛИЗНЯК М.Е.
БОВГИРЯ А.М.
БОГДАШИНА О.М.
БОГУЦЬКИЙ Ю.П.
БОЙКО О.Д.
БОЛТРИК Ю.В.
БОНДАР Н.І.
БОНДАРЕНКО Р.І.
БОНДАРЧУК П.М.
БОНЬ О.І.
БОРЯК Т.Г.
БРЕГА Г.С.
БУЗАЛО В.Й.
БУРАВЧЕНКОВ А.О.
БУР'ЯН М.С.
БУЦЬКО О.В.

ВАКУЛЕНКО Л.В.
ВАЛЬО М.
ВАРВАРЦЕВ М.М.
ВАСИЛИК С.М.
ВАСИЛЬЄВ В.Ю.
ВЕРБА І.В.
ВЕРБИЛЕНКО Г.А.
ВЕРМЕНИЧ Я.В.
ВЕРСТЮК В.Ф.
ВЕСЕЛОВА О.М.
ВЄДЄНЄЄВ Д.В.
ВЄТРОВ І.Г.
ВИННИЧЕНКО І.І.
ВИРСЬКИЙ Д.С.
ВІДНЯНСЬКИЙ С.В.
ВІЛКУЛ Т.Л.
ВОВК Т.А.
ВОДОТИКА Т.С.
ВОЙТОВИЧ Л.В.
ВОЙЦЕХІВСЬКА І.Н.
ВОЛКОВИНСЬКИЙ В.М.
ВОРОНЧУК І.О.
ВОРТМАН Д.Я.
ВРОНСЬКА Т.В.

ГАВРИЛЮК Н.О.
ГАВРИЛЮК Л.О.
ГАЛЕНКО О.І.
ГАЛУШКО К.Ю.
ГАНЖА О.І.
ГАРАНЬ О.В.
ГЕРАСИМЕНКО Н.О.
ГЕРАСИМОВА Г.П.
ГЛИЗЬ І.І.
ГОЛОБУЦЬКИЙ П.В.
ГОЛОВАТА Л.В.
ГОЛОВКО В.В.
ГОЛОВЧЕНКО В.І.
ГОНЧАР Б.М.
ГОРИНЬ В.І.
ГОРОБЕЦЬ В.М.
ГРИГОР'ЄВА Т.Ф.
ГРИБОВСЬКИЙ В.В.
ГРИНЕВИЧ В.А.
ГРИНЕВИЧ Л.В.
ГРИЦЕНКО А.П.
ГРИЦЮК В.М.
ГУРБИК А.О.
ГУРЖІЙ О.І.
ГУЦАЛ П.З.

ДАНИЛЮК Ю.З.
ДЕНИСЕНКО Г.Г.
ДЕРЕВ'ЯНКІН Т.І.
ДЕРЕЙКО І.І.
ДЗИРА Я.І.
ДЗЮБА О.М.
ДМИТРІЄНКО М.Ф.
ДМИТРУК В.І.
ДОРОШКО М.С.
ДРАЧ О.О.
ДУБИК М.Г.
ДУБРОВІНА Л.А.

ЄВСЄЄВА Т.М.
ЄВСЕЄНКО І.В.
ЄФІМЕНКО Г.Г.

ЖБАНКОВА О.Б.

ЗАВАЛЬНЮК О.М.
ЗАДУНАЙСЬКИЙ В.В.
ЗАЙЦЕВ О.Ю.
ЗЛЕНКО А.М,

ІВАНЕНКО О.А.
ІЛЬНИЦЬКИЙ М.М.
ІСАЄВИЧ Я.Д.
ІЩЕНКО Я.О.

КАЗЬМИРЧУК Г.Д.
КАЛАКУРА Я.С.
КАЛЬНИЦЬКИЙ М.Б.
КАРКІШКО А.С.
КАСЬЯНОВ Г.В.
КИРИЧУК О.С.
КИРЮШКО М.І.
КЛОКОВ В.І.
КЛОЧКО В.І.
КОВАЛЕВСЬКА О.О.
КОВАЛЕНКО В.П.
КОВАЛЕНКО О.Б.
КОВАЛЬ В.С.
КОВАЛЬ М.В.
КОВАЛЬЧУК ОКСАНА
КОВАЛЬЧУК О.О.
КОВПАК Л.В.
КОВПАНЕНКО Н.Г.
КОВТАНЮК Н.Г.
КОКІН С.А.
КОЛЕСНИК І.І.
КОЛОДНИЙ А.М.
КОЛЯНЧУК О.М.
КОНОНЕНКО В.П.
КОРЕНЮК Ю.О.
КОРНІЄВСЬКА О.В.
КОСТЮК Н.О.
КОТ С.І.
КОТЛЯР М.Ф.
КОТОВА Н.С.
КОХНО М.А.
КРАВЧЕНКО В.В.
КРАПІВІНА В.В.
КРЕСІН О.В.
КРИВЕЦЬ Н.В.
КРИЖАНОВСЬКА О.О.
КРИЖИЦЬКИЙ С.Д.
КРУПИНА В.О.
КРУПКА О.В.
КУЛАКОВСЬКА Л.В.
КУЛАКОВСЬКИЙ П.М.
КУЛИНИЧ І.М.
КУЛЬЧИЦЬКИЙ С.В.
КУПЧИНСЬКИЙ О.А.
КУХАРЧУК Ю.В.

КУЧЕРУК О.С.

ЛАЗАНСЬКА Т.І.
ЛЕП'ЯВКО С.А.
ЛИСЕНКО О.В.
ЛИСЕНКО О.Є.
ЛІСЕВИЧ І.Т.
ЛОБОДА М.К.
ЛУПАНДІН О.І.
ЛЮБЧЕНКО В.Б.

МАКАР Ю.І.
МАЛЮТА О.В.
МАНЬКОВСЬКА Р.В.
МАРИНОВСЬКИЙ Ю.Ю.
МАРКОВА О.Є.
МАРОЧКО В.І.
МАРТИНОВ А.Ю.
МАРУСИК Т.В.
МАТЯШ І.Б.
МАХОРТИХ С.В.
МАЦКЕВИЙ Л.Г.
МАШКІН О.М.
МЕЛЬНИЧЕНКО В.Ю.
МЕМЕТОВА Л.А.
МИХАЙЛОВА Р.Д.
МИЦИК Ю.А.
МОВЧАН О.М.
МОРДВІНЦЕВ В.М.
МОРОЗ В.К.
МОСКВИЧ Л.Г.
МОЦЯ О.П.
МУРАВСЬКИЙ О.І.
МЯСОУТОВ Ш.К.

НАГОРНА Л.П.
НАУЛКО В.І.
НАУМЕНКО К.Є.
НЕБРАТ В.В.
НЕЧИТАЙЛО А.Л.
НІЗОВА Л.В.
НІМЧУК В.В.
НУЖНИЙ Д.Ю.

ОВЧАРЕНКО П.Д.
ОГУЙ О.Д.
ОНОПРІЄНКО В.І.
ОРЛЕВИЧ І.В.
ОСТАШКО Т.С.
ОСЬМАК Н.К.
ОТРОЩЕНКО В.В.
ОХОТНІКОВ С.Б.

ПАВЛЕНКО В.В.
ПАВЛЕНКО Ю.В.
ПАДАЛКА С.С.
ПАНАШЕНКО В.В.
ПАСТУШЕНКО Т.В.
ПАТРИЛЯК І.К.
ПАШУК В.С.
ПЕРШИНА Т.С.
ПЕСЧАНИЙ О.О.
ПЕТЕГИРИЧ В.М.
ПЕТРАШЕНКО В.О.
ПЕТРЕНКО Є.Д.
ПЕТРОВСЬКИЙ О.І.
ПИЛЯВЕЦЬ Л.Б.
ПИРІГ Р.Я.
ПІНЧУК Ю.А.
ПІСКОВА Е.М.
ПИСАРЕНКО Ю.Г.
ПІНЧУК Ю.А.
ПЛАХОНІН А.Г.
ПОДКУР Р.Ю.
ПОЇЗДНИК І.І.
ПОЛЯКОВ В.Є.
ПОПОК А.А.
ПОСАЦЬКА Д.М.
ПОШИВАЙЛО О.М.
ПРИЛУЦЬКИЙ В.І.
ПРИШЛЯК В.В.
ПУТРО О.І.

РАДЧЕНКО О.П.
РЕЄНТ О.П.
РИБАКОВ М.О.
РИБАЧУК М.Ф.
РИЧКА В.М.
РОМАНЕНКО В.Д.
РОМАНЬКО О.В.
РУБЛЬОВ О.С.
РУБЛЬОВА Н.С.
РУДЕНКО Н.М.
РУСІНА О.В.
РЯЗАНОВА Т.К.

САМОЙЛОВ Ф.О.
САРАНЧА Г.В.
САС П.М.
СВІТЛЕНКО С.І.
СЕБТА Т.М.
СЕМИСТЯГА В.Ф.
СЕРЕДА О.В.
СЕРЕДА О.Г.
СИДОРЧУК О.В.
СИМОНЕНКО О.В.
СИМОНЕНКО Р.Г.
СИРОТА Р.Б.
СИТНИК О.С.
СКОРИЙ С.А.
СКРЖИНСЬКА М.В.
СКРИПНИК П.І.
СКЛЯРЕНКО Є.М.
СЛУЖИНСЬКА І.М.
СОЛОДОВА В.І.
СОН Н.О.
СОРОКА Г.О.
СТАНІСЛАВСЬКИЙ В.В.
СТАНКЕВИЧ М.Є.
СТАНКО В.Н.
СТАСЮК О.Й.
СТЕБЛІЙ Ф.І.
СТЕЛЬМАХ С.П.
СТЕПАНЕНКО Г.В.
СТЕПАНКОВ В.С.
СТЕПОВИК Д.В.
СТОКОЛОС Н.Г.
СТРЕЛЬСЬКИЙ Г.В.
СТРУКЕВИЧ О.К.
СУХОБОКОВ О.В.

ТАРАНЕЦЬ С.В.
ТЕЛЬВАК В.В.
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В.
ТЕСЛЕНКО І.А.
ТКАЧЕНКО В.В.
ТКАЧОВА Л.І.
ТОДІЙЧУК О.В.
ТОКАР М.Ю.
ТОЛОЧКО О.П.
ТОМАЗОВ В.В.

УДОД О.А.
УСЕНКО П.Г.

ФЕДОРОВА Л.Д.
ФІАЛКО О.Є.
ФІЛЬЦ Б.М.
ФРАНЧУК В.Ю.

ХИЖНЯК З.І.
ХМАРСЬКИЙ В.М.
ХОЙНАЦЬКА Л.М.
ХРАМОВ Ю.О.

ЧЕРЕВКО О.С.
ЧЕРКАС Б.В.
ЧЕРНЕНКО Є.В.
ЧЕРНЯКОВ І.Т.
ЧЕРЧЕНКО Ю.А.
ЧИСНІКОВ В.М.
ЧОРНОВОЛ І.П.
ЧУХЛІБ Т.В.
ЧУЧКО М.К.

ШАБУЛЬДО Ф.М.
ШАНДРА В.С.
ШАПОВАЛ В.М.
ШАПОВАЛ Ю.І.
ШАПОШНИКОВА О.Г.
ШВИДКИЙ В.П.
ШЕВЧЕНКО В.Ф.
ШЕВЧЕНКО Н.В.
ШЕВЧУК О.В.
ШЕПЕЛЬ Л.Ф.
ШПАК А.П.
ШУСТ Р.М.

ЩЕРБАК В.О.
ЩУСЬ О.Й.

ЮР М.В.
ЮРЕНКО О.П.
ЮРКОВА О.В.
ЮСОВ С.Л.

ЯКИМОВИЧ Б.З.
ЯКУБОВА Л.Д.
ЯНЕВИЧ О.О.
ЯНИШИН Б.М.
ЯНКОВСЬКА О.В.
ЯСІНОВСЬКИЙ А.Ю.
ЯСЬ О.В.

Організаційне, науково-редакційне
та науково-технічне забезпечення підготовки
Енциклопедії історії України
в Інституті історії України НАН
здійснює редакційна група:

Г.В. Боряк (заст. директора Інституту,
зав. відділу спеціальних галузей історичної науки
та електронних інформаційних ресурсів,
д-р істор. наук, проф.),
В.Ю. Васильєв (старший науковий співробітник,
канд. істор. наук),
Д.Я. Вортман (редактор),
О.І. Ганжа (старший науковий співробітник,
канд. істор. наук),
О.М. Дзюба (старший науковий співробітник,
канд. істор. наук),
О.В. Жданович (науковий співробітник,
канд. істор. наук),
Н.Г. Кашеварова (науковий співробітник,
канд. істор. наук),
О.О. Ковальчук (старший науковий співробітник,
канд. істор. наук),
Н.І. Лісунова (редактор),
О.І. Муравський (редактор, канд. істор. наук),
О.С. Рубльов (учений секретар Інституту,
д-р істор. наук, проф.),
О.В. Юркова (провідний науковий співробітник,
канд. істор. наук).

Для створення ілюстративного ряду
використано матеріали
з фондів Центрального державного
кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного,
Центрального державного архіву
вищих органів влади та управління України,
Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського,
Державної історичної бібліотеки України,
Бібліотеки ім. О. Ольжича,
Інституту історії України НАН України,
Інституту археології НАН України,
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка,
Музею історії міста Києва,
Національного музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків.

Укладач ілюстративного ряду *О.В. Юркова*.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Т. 7
Мл—О

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво "Наукова думка" НАН України», 2010

Координатори робіт: *Д.В. Грузін, Т.С. Новікова*
Редактори: *В.Т. Береговий*, *Я.В. Богданьок*, *Ю.І. Бойко*, *І.П. Бочкалова*, *Г.П. Вдовенко*, *Т.Я. Водоп'янова*, *М.М. Ломонос*, *Т.С. Новікова*
Укладачі карт: *Д.Я. Вортман, Л.І. Криницький*
Картограф *С.О. Гаврилов*
Художнє оформлення *В.В. Кузьменка*
Художні редактори *Р.І. Калиш*, *Є.І. Муштенко*
Технічний редактор *Т.С. Березяк*
Коректори *Л.Г. Бузіашвілі*, *Н.А. Дерев'янко*, *О.Є. Челок*
Комп'ютерна графіка *М.О. Коваленко*, *М.А. Панасюк*, *І.Р. Сільман*
Комп'ютерний набір *К.С. Смаглюк*, *В.Г. Каменькович*
Комп'ютерна верстка *Т.А. Ценцеус*

7-й том ЕІУ містить 883 статті, 573 ілюстрації, 72 карти.

Підписано до друку 02.12.10. Формат 84×108/16.
Офс. друк. Папір офс. № 1. Гарн. Таймс.
Ум. друк. арк. 76,44. Ум. фарбо-відб. 76,44.
Обл.-вид. арк. 115,17. Наклад 5000 прим. Зам. 11—050

НВП «Видавництво "Наукова думка" НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції —
ДК № 2440 від 15.03.2006 р.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

Видрукувано у ВАТ «Поліграфкнига»
Корпоративне підприємство ДАК «Укрвидавполіграфія»
03057 Київ 57, вул. Довженка, 3
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3089 від 23.01.2008

Е64 **Енциклопедія** історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 2010. — ISBN 966-00-0632-2

Т. 7 : Мл—О. — 2010. — 728 с. : іл. — ISBN 978-966-00-1061-1 (т. 7)

ББК 63.3(4УКР)я2

Д Л Я Н О Т А Т О К

ДЛЯ НОТАТОК

Д Л Я Н О Т А Т О К